

નિવેદન

આ સંસ્થા તરફથી સંપૂર્ણ મહાભારત સાત અંશોમાં પુનર્મુદ્રણરૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેમાંનો આ છઠ્ઠો ભાગ હોઈ તેમાં મહાભારતનાં અઢાર પર્વોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતા આરમા 'શાંતિપર્વ'નો સમાવેશ છે.

ભાગ્યે જ કોઈ આદ્ય મહાભારતના નામથી અપરિચિત હશે. તેના રચનાકાળથી આરંભીને આજ સુધીમાં જે જે સંસ્કૃત અંશો ઉપકારક ગણાયા છે, તેમાં મહાભારતની ગણના હમેશાં પ્રથમશ્રેણીમાં રહી છે.

મહાભારતરૂપી મહાસાગરના એક અંશરૂપ 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા'એ આખીયે દુનિયાના વિદ્વાનોને પોતાના અદ્વૈતિક જ્ઞાનગીરવથી આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કર્યાં છે; ગીતા ઉપરાંત બીજા-વિષ્ણુસહસ્રનામ, ભીષ્મસ્તવરાજ, અનુસ્મૃતિ અને ગજેન્દ્રમોક્ષ-એ ચાર રત્નો પણ આ જ મહાસાગરમાંનાં હોઈ અનેક મુમુક્ષુઓનાં હૃદયને જ્ઞાન-સક્રિતતા પ્રકાશથી પ્રકાશિત કરી રહ્યાં છે; આ મહાસાગરનો એક મહત્ત્વનો ખંડ આ 'શાંતિપર્વ' હોઈને ધર્મજિજ્ઞાસુઓનાં હૃદયોને શાંત અને પવિત્ર કરી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેય પુરુષાર્થોને પાત્ર બનાવ્યાં છે; વિદ્વાનથી લઈને ખેડૂત અને રાજથી લઈને રંઠ સુધીનાં કરોડો સંતાનોને આર્યોની પ્રાચીન બહેજલાલીનું સ્મરણ કરાવતો, એક મણિ જડેલા સ્મારકસ્થંભરૂપે આ અંથ આપણને 'ઉત્તિષ્ઠ જાગ્રત પ્રાય વત્તન્નિવોષત' વગેરે અનેક મહામંત્રો અનેક મુખે સંભળાવી રહ્યો છે; તેમ જ આ મહાન અંથ દેવર્ષિ, વ્રજર્ષિ, રાજર્ષિ અને ચારે વર્ણાશ્રમના અનેક મહાત્માઓનાં ચરિત્રોરૂપી બહુમૂલ્ય મણિઓથી સુશોભિત હોવા ઉપરાંત તેમના વ્યવહારપરમાર્થને લગતા અનેક પ્રૌત્સાહક અનુભવોથી અને ઉન્નતિકારક શિક્ષણોથી ભરપૂર છે.

ભીષ્મપિતાએ ખાણશય્યા પર સૂતાં સૂતાં યુધિષ્ઠિરને રાજધર્મ, આપદધર્મ અને મોક્ષધર્મનાં વર્ણનમાં ચારે આશ્રમના સામાન્યધર્મ, વિશેષધર્મ, મુખ્યધર્મ, ગૌણધર્મ વગેરે અનેક સ્થળે, અનેક રીતે વિસ્તારપૂર્વક સમજાવેલું છે, તે સર્વનો આ અંથમાં સમાવેશ થાય છે. મહાભારતના સમયની તેમ જ પ્રાચીન સમયની અનેક હકીકતો, ચર્ચાઓ, કથાઓ, અનુભવો, સંવેદો અને વર્ણનો એવાં સુંદર અને અસરકારક રીતે આપ્યાં છે કે, જેથી ધર્મજિજ્ઞાસુઓ માટે તે આ એકલા શાંતિપર્વને પણ ધર્મરૂપી અમૃતનો સાગર કહી શકાય. આવા ધર્મસિંધુમાં જે કોઈ મરજીવો જ્ઞાનચારિત્ર્યની ઇચ્છાપૂર્વક ડૂબકી મારે તેને તેના તળિયેથી દિવ્ય અને અદ્ભુત રત્નો મળી આવે કે જેને આંતરબાહ્ય પ્રદેશમાં અર્થોત્ત આચારવિચારમાં ધારણ કરવાથી આ સંસારસમુદ્રને સ્વપૂર્વક તરી શકાય અને જીવન-મુક્ત બની શકાય.

સંપૂર્ણ મહાભારતની આગલી આવૃત્તિ ઇ. ૫૨)માં સને ૧૯૪૦માં પ્રસિદ્ધ થયેલી; તે પછી કાગળો, શાહી, મજૂરી, તેમ જ અન્ય વહીવટી ખર્ચોમાં ચારથી પાંચગણી વધારો થયો છે. આમ છતાં આ મહામૂલ્યો અંથ બને તેટલા ઓછા મૂલ્યે એટલે માત્ર રૂ. ૬૪)માં પ્રસિદ્ધ થાય છે. આશા છે કે બહેર તેમ જ ખાનગી પુસ્તકાલયો, બહેર સંસ્થાઓ અને સંસ્કારકેન્દ્રો પ્રાચીન સંસ્કારના વારસારૂપ આ અંથને વસાવી લેશે.

મુંબઈ,
તા. ૨૫-૩-૫૮ }

'સસ્તુ' સાહિત્ય મુદ્રણાલય દરરૂના દરરૂઓ વતી
મનુ મુખેઠાર (મુખ્ય)

કદ ૭ા" x ૧૦" માં, ઝોટા અક્ષરોમાં, પાકાં પૂર્કામાં કલ પાન ૫૦૨૪ તેમ જ ૨૬ ચિત્રો સહિત મહાભારતનાં અઢાર પર્વોની મૂળ ઉપરથી અક્ષરશઃ ભાષ્યંતર સાથેની નવી આવૃત્તિ નીચે પ્રમાણે સાત અંશોમાં પ્રકટ થઈ છે, જે સાતેય અંશો રૂ. ૬૪)માં મળશે. શાંતિપર્વ (આ અંથ) સિવાય બીજા ભાગો છૂટક અપાતા નથી.

૧. આદિ ને સભાપર્વ,
૨. વન ને વિરાટપર્વ,
૩. ઉદ્યોગ ને ભીષ્મપર્વ,
૪. દ્રોણપર્વ,
૫. કર્ણ, શલ્ય ને સૌપ્તિકપર્વ,
૬. શાંતિપર્વ (આ અંથ) અને
૭. અનુશાસન, આશ્વમેધિક, મહાપ્રસ્થાનિક અને સ્વર્ગારોહણપર્વ.

અનુક્રમણિકા

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ	અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
	રાજધર્માનુશાસનપર્વ				
૧	કર્ણના વધ માટે યુધિષ્ઠિરનો પશ્ચાત્તાપ	૩	૩૪	પાપપુણ્યવિચાર ...	૭૦
૨	કર્ણને શાપ થવાનું કારણ ...	૬	૩૫	પ્રાપ્તિપાપ્યાય ...	૭૨
૩	કર્ણને બ્રહ્માસ્ત્રની પ્રાપ્તિ ..	૭	૩૬	ભગવાન મનુએ કર્ણે બદ્ધામદ્યવિવેક	૭૫
૪	કુર્યોધને રાવણ વરમાયી કરેલું કન્યાદરણ ..	૯	૩૭	યુધિષ્ઠિરનો શે કત્યાગ અને હરિતના પુરમાં પ્રવેશ	૭૮
૫	કર્ણનું પરાક્રમ ..	૧૦	૩૮	રાજ્ય દરિયા પ્રવેશ અને ચાવીકનો વધ	૮૦
૬	જગતમાની સર્વ સ્ત્રીઓને યુધિષ્ઠિરનો શાપ	૧૧	૩૯	ચાવીકટ્ટાત ..	૮૨
૭	રાજ્યનો ત્યાગ કરી વનમાં ચાલ્યો જઈશ	૧૧	૪૦	યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક ...	૮૨
૮	અર્જુનના રાક્ષો-ધન નિના ધર્મ નથી	૧૪	૪૧	રાજ્યરક્ષા માટે અધિકારીઓની યોજના	૮૩
૯	યુધિષ્ઠિરના વાક્યો-ના, હું તો સન્યાસી જ થઈશ ..	૧૬	૪૨	યુધિષ્ઠિરે સબધીઓના શ્રાદ્ધ કર્યા ...	૮૪
૧૦	ભીમસેનનું ભાવણ ક્ષત્રિયને માટે સન્યાસ છે જ નહિ ...	૧૮	૪૩	આમાર પ્રદર્શન-શ્રીકૃષ્ણસ્તુતિ ...	૮૫
૧૧	નક્રિયા અને પક્ષીનો સવાદ ..	૨૦	૪૪	ગૃહવિભાગ ...	૮૬
૧૨	નક્રલનું ભાવણ-ગૃહસ્થાશ્રમ જ શ્રદ્ધ છે ...	૨૦	૪૫	યુધિષ્ઠિર અને શ્રીકૃષ્ણ ...	૮૭
૧૩	સહદેવનું ભાવણ-મમતા જ મૃત્યુરૂપ છે	૨૫	૪૬	મહાપુરુષ ભીષ્મની પ્રશંસા ...	૮૮
૧૪	દ્રૌપદીની વિનવણી ..	૨૬	૪૭	શ્રીભીષ્મગતવરાજ ...	૮૯
૧૫	અર્જુનનું પુનર્ભાવણ-દેવીતિનું પ્રાદાન્ય	૨૭	૪૮	પરશુરામચરિત્રનો ઉપક્રમ ..	૯૮
૧૬	ભીમનું પુનર્ભાવણ-દેહની પીડાથી આત્મા પીડાતો નથી પણ મન જ પીડાય છે ..	૩૦	૪૯	પરશુરામચરિત્ર ...	૯૯
૧૭	યુધિષ્ઠિરના વચનો-તપશ્ચરણથી જ સુખ મળે છે	૩૨	૫૦	શ્રીકૃષ્ણ અને ભીષ્મ ...	૧૦૩
૧૮	અર્જુનના વચનો-વિદેહી જનકની પેઠે વર્તો	૩૪	૫૧	ભીષ્મ અને શ્રીકૃષ્ણનો સવાદ ...	૧૦૫
૧૯	યુધિષ્ઠિરના વચનો-આત્મતત્ત્વ દુનિય છે	૩૬	૫૨	ભીષ્મને શ્રીકૃષ્ણનું વરપ્રદાન ...	૧૦૬
૨૦	યુધિષ્ઠિરને દેવરથાનનો ઉપદેશ	૩૮	૫૩	શ્રીકૃષ્ણાદિકનું ભીષ્મ પાસે પુનર્ગમન ...	૧૦૮
૨૧	દેવરથાનનો ઉપદેશ (ચાતુ)	૩૯	૫૪	શ્રીકૃષ્ણની ભીષ્મને આજ્ઞા ...	૧૦૯
૨૨	અર્જુનના વચનો-તમારા ક્ષાત્રધર્મને જ માન આપો ...	૪૦	૫૫	ભીષ્મકૃત યુધિષ્ઠિર-આશ્વાસન ...	૧૧૧
૨૩	વ્યાસનો ઉપદેશ-શબ્દ અને લિખિતની કથા	૪૧	૫૬	રાજધર્મનો ઉપદેશ ...	૧૧૨
૨૪	વ્યાસનો ઉપદેશ (ચાતુ) ...	૪૩	૫૭	રાજધર્મનો ઉપદેશ (ચાતુ) ..	૧૧૬
૨૫	સસારનું રસરૂપ	૪૫	૫૮	સક્ષિપ્ત રાજધર્મ ...	૧૧૮
૨૬	યુધિષ્ઠિરના વચનો-સર્વ દોષોનું મૂળ ધન છે	૪૮	૫૯	રાજ અને રાજનમધ્યસ્થનો કાળ ...	૧૨૦
૨૭	યુધિષ્ઠિરનો ખેદ	૫૦	૬૦	વર્ણાશ્રમધર્મ ...	૧૨૭
૨૮	બ્રહ્મણ્ય અરમનનો અને જનક રાજાનો સવાદ	૫૧	૬૧	અશ્રમેના ધર્મો ...	૧૩૧
૨૯	શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ-સોળ રાજ્યોના ચરિત્રો	૫૫	૬૨	બ્રહ્મણના ધર્મો ...	૧૩૩
૩૦	નારદ અને પર્વતમુનિનું આખ્યાન ...	૬૦	૬૩	ચારે આશ્રમધર્મોનો રાજધર્મ સાથે સબધ	૧૩૫
૩૧	સુવણ્ણીવીનું જન્મવૃત્તાંત ...	૬૪	૬૪	ક્ષાત્રધર્મની શ્રેયતા ...	૧૪૧
૩૨	રાજ્યોનું કર્તવ્ય ..	૬૬	૬૫	ધર્મના રૂપમાં આવેલા વિષ્ણુ અને માધાતાનો સવાદ ...	૧૪૩
૩૩	કાળ જ સર્વનો ભક્ષક છે ..	૬૮	૬૬	રાજધર્મ જ સર્વ ધર્મોનું કેન્દ્ર છે ...	૧૪૫
			૬૭	રાષ્ટ્રમાં રાજની આવશ્યકતા ...	૧૪૫
			૬૮	જરૂરપતિએ વર્ણવેલું રાજનું ગૌરવ ...	૧૪૫
			૬૯	રાજ્યરક્ષાના ઉપાયો અને દેવતાતિનું મહત્ત્વ	૧૪૫
			૭૦	રાજાની વર્તનના છત્રીસ પ્રકારો ...	૧૫૫

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ	અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૭૧	રાજધર્મનો સંક્ષેપ...	૧૫૪	૧૦૮	માતાપિતા અને ગુરુનું માહાત્મ્ય	૨૨૭
૭૨	બ્રાહ્મણની શ્રેષ્ઠતા વિષે વાચુ અને પુરુ- રવાનો સંવાદ	૧૫૫	૧૦૯	સત્યાસત્યવિભાગ	૨૨૮
૭૩	રાગપુરોહિત કેવો કરવો જોઈએ?	૧૫૭	૧૧૦	સંકટો તરી જવાના ઉપાયો...	૨૩૧
૭૪	મહારાજા સુચુકેન્દુનું જીવનચરિત્ર	૧૬૦	૧૧૧	વ્યાધ અને શિયાળની કથા	૨૩૨
૭૫	રાજ્ય કરવું એ જ રાજાનો ધર્મ છે	૧૬૧	૧૧૨	આશ્રયનું પરિણામ-એક ઊંટની કથા	૨૩૭
૭૬	બ્રાહ્મણના ભેદ	૧૬૩	૧૧૩	નમ્રતા રાખવા વિષે નેતરનું દર્શાવ	૨૩૯
૭૭	રાજા કેકેયનું આખ્યાન	૧૬૪	૧૧૪	દુર્જન સામે દુર્જન થવું નહિ	૨૩૯
૭૮	આપદ્ધર્મ	૧૬૫	૧૧૫	રાજાના સકાયકો કેવા હોવા જોઈએ?	૨૪૧
૭૯	ઋતવિજ્ઞાનાં લક્ષણો અને યજ્ઞની આવશ્યકતા	૧૬૮	૧૧૬	એક જ્ઞાનનું દર્શાવ	૨૪૨
૮૦	મિત્રામિત્રવિચાર	૧૬૯	૧૧૭	નીચ તે તો નીચ જ-જ્ઞાનની કથા (ચાણુ)	૨૪૩
૮૧	શ્રીપૃથ્વ અને નારદનો સંવાદ	૧૭૨	૧૧૮	અમાત્ય અને રાજાના શુભો...	૨૪૫
૮૨	કાલકૃત્ત્રીય મુનિનું આખ્યાન	૧૭૪	૧૧૯	પરીક્ષા કરીને જ સેવકોને રાખવા	૨૪૬
૮૩	સભાસદો વગેરે કેવા હોવા જોઈએ?...	૧૭૮	૧૨૦	સંક્ષિપ્ત રાજનીતિ	૨૪૭
૮૪	ધૃત અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ	૧૮૧	૧૨૧	દંડનું સ્વરૂપ	૨૫૧
૮૫	અમાત્યયોજના અને વિવાદનિર્ણય	૧૮૨	૧૨૨	દંડની ઉત્પત્તિ	૨૫૫
૮૬	રાજધાનીનું શહેર કેવું હોવું જોઈએ?...	૧૮૪	૧૨૩	ધર્મ, અર્થ અને કામ-એ ત્રિવર્ગનો વિચાર	૨૫૭
૮૭	રાપ્સદશુના પ્રકાર	૧૮૬	૧૨૪	શીશુનું મહત્ત્વ અને તેની પ્રાપ્તિના ઉપાય	૨૫૯
૮૮	કેશસંયમ કેવી રીતે કરવો?	૧૮૮	૧૨૫	ઋષભગીતા-સુમિત્રની મૃગયા	૨૬૩
૮૯	રાજનીતિવર્ણન	૧૯૦	૧૨૬	ઋષભગીતા-કાણુ વિશાળ? આશા કે આકાશ?	૨૬૪
૯૦	ઉત્તરવર્ગીતા-ધર્મનું મહત્ત્વ	૧૯૨	૧૨૭	ઋષભગીતા-રાજા વીરબ્રુન અને તનુ- ઋષિનો સંવાદ	૨૬૫
૯૧	ઉત્તરવર્ગીતા-રાજાનાં કર્તવ્ય	૧૯૪	૧૨૮	ઋષભગીતા-આશા આકાશના કરતાં પણુ વિશાળ છે અને ક્ષુદ્ર છે	૨૬૬
૯૨	વામદેવગીતા-રાજાનાં વર્તન	૧૯૭	૧૨૯	માતાપિતાના ઋણમાંથી કેમ છુટાય?	૨૬૮
૯૩	વામદેવગીતા-રાજાને પનિપદ	૧૯૮	૧૩૦	આપત્તિના સમયે દ્રવ્ય મેળવવાનો ઉપાય	૨૬૯
૯૪	વામદેવગીતા-રાજધર્મ	૨૦૦			
૯૫	યુદ્ધધર્મ	૨૦૦			
૯૬	વિજયી રાજાનો ધર્મ	૨૦૨			
૯૭	યુદ્ધજન્ય પ્રાણહિયાનું પ્રાયશ્ચિત્ર અને યુદ્ધમરણનું માહાત્મ્ય	૨૦૩			
૯૮	યુદ્ધમત્ર અને તેનાં ફળનું વર્ણન	૨૦૫			
૯૯	વીરપુત્રનું વર્તન	૨૦૭			
૧૦૦	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૦૧	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૦૨	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૦૩	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૦૪	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૦૫	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૦૬	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૦૭	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૦૮	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૦૯	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૧૦	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૧૧	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૧૨	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૧૩	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૧૪	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૧૫	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૧૬	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૧૭	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૧૮	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૧૯	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૨૦	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૨૧	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૨૨	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૨૩	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૨૪	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૨૫	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૨૬	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૨૭	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૨૮	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૨૯	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			
૧૩૦	યુદ્ધ કરવાની રીતિ	૨૦૮			

આપદ્ધર્માનુશાસનપર્વ

૧૩૧	આપત્તસમયનાં રાજાનાં વર્તન	૨૭૩
૧૩૨	આપત્તસમયે રાજર્ષિઓના આચાર	૨૭૪
૧૩૩	કેશ(મંદાર)સંગ્રહની આવશ્યકતા	૨૭૬
૧૩૪	બળની શ્રેષ્ઠતા	૨૭૮
૧૩૫	કાયવ્ય લૂંટારાની કથા	૨૭૯
૧૩૬	કેશસંયમ અને તેનો ઉપયોગ	૨૮૦
૧૩૭	ત્રણ માહાત્માઓની વાર્તા	૨૮૧
૧૩૮	મહાવિકટ સમયે શત્રુ સાથે પશુ સંધિ કરવી.	૨૮૨
૧૩૯	રાજા બ્રહ્મદત્ત અને પૂજની (ચક્રેશી)નો સંવાદ	૨૮૩
૧૪૦	મુનિ ભારદ્વાજ અને શત્રુજય રાજાનો સંવાદ	૨૮૬
૧૪૧	બાર વર્ગના બપ્તકર દુષ્ટાગ	૩૦૫
૧૪૨	શાસ્ત્રનું જ્ઞાન બુદ્ધિપૂર્વક જ હોવું જોઈએ	૩૧૧
૧૪૩	એક પારથી અને હોશિયારી કથા-ઉપક્રમ	૩૧૩
૧૪૪	હોશિયારી ચિંતા અને સ્પર્શશા	૩૧૫
૧૪૫	હોશિયારી વચનો	૩૧૬

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૪૬	અતિથિસત્કાર-હોનાનું આત્મસમર્પણ	૩૧૭
૧૪૭	પારંગીનો વૈરગ્ય ...	૩૧૮
૧૪૮	હોયો ને હોયી સ્વર્ગમાં ...	૩૧૮
૧૪૯	પારંગી પશુ સ્વર્ગમાં ગયો ...	૩૧૯
૧૫૦	ઇત્રોત અને જનમેજયનો સંવાદ ...	૩૨૦
૧૫૧	બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ નહિ કરવા માટે જનમેજયની પ્રતિજ્ઞા ...	૩૨૧
૧૫૨	ઇત્રોતનો ઉપદેશ ને જનમેજયની શુદ્ધિ ...	૩૨૩
૧૫૩	ગીધ અને શિયાળોનો વિગદ ...	૩૨૫
૧૫૪	શશ્વલિટ્કની કથા ...	૩૩૧
૧૫૫	શશ્વલિતા મિથ્યા પ્રલાપ ...	૩૩૨
૧૫૬	વાયુનો ડોષ ...	૩૩૩
૧૫૭	શશ્વલિતા નાશ અને કથાનું તાત્પર્ય ...	૩૩૪
૧૫૮	લોમ જ સર્વ અનથોનું કારણ છે ...	૩૩૫
૧૫૯	અગ્નિનું વર્ણન ...	૩૩૭
૧૬૦	દમ-ઇન્દ્રિયનિગ્રહનું માહાત્મ્ય ...	૩૩૮
૧૬૧	તપની પ્રશંસા ...	૩૪૦
૧૬૨	સત્યની પ્રશંસા ...	૩૪૦
૧૬૩	કે ધ દિકે તેર શત્રુઓનું નિરૂપણ ...	૩૪૨
૧૬૪	નૃશ સ-વાતકી પુરુષનાં લક્ષણો ...	૩૪૩
૧૬૫	પાપો અને તેના પ્રાપ્તિ ...	૩૪૪
૧૬૬	ખડ્ગ (તલવાર) ની ઉપત્તિ ...	૩૪૮
૧૬૭	પદ્મગીતા-ધર્મોદિ ત્રિવર્ગનું કથન ...	૩૫૨
૧૬૮	કૃત્તમ આખ્યાન-કેવાની સાથે મિત્રતા કરવી? ...	૩૫૫
૧૬૯	કૃત્તમ આખ્યાન-ગૌતમને બેરહાજ નાહીશ્વરનાં દર્શન ...	૩૫૮
૧૭૦	કૃત્તમ આખ્યાન-ગૌતમનો મેરુત્ત નગરમાં પ્રવેશ ...	૩૫૯
૧૭૧	કૃત્તમ આખ્યાન-ગૌતમને દ્રવ્યપ્રાપ્તિ અને તેનો દુષ્ટ વિચાર ...	૩૬૦
૧૭૨	કૃત્તમ આખ્યાન-ગૌતમનું ઘેર પાપ અને તે પાપનું ભયંકર ફળ ...	૩૬૨
૧૭૩	કૃત્તમ આખ્યાન-સત્જન કદી દુર્જન થેના જ નથી ...	૩૬૩

મોક્ષધર્મનું શાસનપર્વ

૧૭૪	રામ મેનન્દ્ર અને બ્રાહ્મણનો સંવાદ-પિંગલાગીતા ...	૩૬૪
૧૭૫	પિતા-પુત્રનો સંવાદ ...	૩૬૯
૧૭૬	શંકાગીતા-ભાગ વિના સુખ નથી ...	૩૭૧
	'કિંગીતા-દૈવમળ વિના પુરુષાર્થ બ્ધ છે ...	૩૭૨

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૭૮	બોધ્યગીતા મારા શુરઓ છ છે ...	૩૭૫
૧૭૯	અજગરવૃત્તિની પ્રશંસા ...	૩૭૬
૧૮૦	ઇત્રોત કાસ્યપને ઉપદેશ ...	૩૭૯
૧૮૧	કરેલાં કર્મો ભોગવવાં જ પડે છે ...	૩૮૨
૧૮૨	મુનિ બારદાજ અને ભૃગુનો સંવાદ ...	૩૮૩
૧૮૩	હિરણ્યના ...	૩૮૬
૧૮૪	પ્રત્યેક શરીરો પંચમહાગુનોથી બનેલાં છે ...	૩૮૬
૧૮૫	પ્રાણવાયુ અને જઠરાગ્નિની ક્રિયા ...	૩૮૯
૧૮૬	જીવતત્ત્વ હશે કે નહિ? ...	૩૯૦
૧૮૭	જીવના સ્વરૂપનું નિરૂપણ ...	૩૯૧
૧૮૮	ચાતુર્વર્ણ વિભાગ ...	૩૯૩
૧૮૯	સારથ વર્ણોનું સ્વરૂપ ...	૩૯૪
૧૯૦	સત્ય અને અસત્યનું સ્વરૂપ ...	૩૯૫
૧૯૧	બ્રહ્મચર્ય અને મૃદુસ્થાશ્રમધર્મ ...	૩૯૭
૧૯૨	વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસાશ્રમના ધર્મ ...	૩૯૯
૧૯૩	સંન્યાસધર્મ ...	૪૦૧
૧૯૪	અધ્યાત્મશાસ્ત્ર ...	૪૦૩
૧૯૫	ધ્યાનયોગ ...	૪૦૮
૧૯૬	જપયોગ ...	૪૧૦
૧૯૭	જપયોગનું ફળ ...	૪૧૧
૧૯૮	વાસનાવાસિન જપકને કેવું નરક મળે છે? ...	૪૧૨
૧૯૯	નિષ્કામ જપધર્મનું ફળ ...	૪૧૩
૨૦૦	જપક બ્રાહ્મણની તૃણ રાજા હૃદયારુની મુક્તિ ...	૪૨૦
૨૦૧	વેદોક્ત કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગનું ફળ (મનુ અને પૃથ્વરપતિનો સંવાદ) ...	૪૨૨
૨૦૨	મનુ-પૃથ્વરપતિસંવાદ (ચાલુ) ...	૪૨૪
૨૦૩	આત્માનું અસ્તિત્વ ...	૪૨૭
૨૦૪	મોક્ષધર્મનું ...	૪૨૯
૨૦૫	આત્મસાક્ષાત્કારનો ઉત્પાદ ...	૪૩૧
૨૦૬	બ્રહ્મજ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય ...	૪૩૩
૨૦૭	જગતની ઉત્પત્તિનું માર્ગનું ...	૪૩૬
૨૦૮	પ્રજાપતિઓ, દેવતાઓ અને દિશાઓના અર્પિતો ...	૪૩૮
૨૦૯	વરાહઅવતાર ...	૪૩૯
૨૧૦	અધ્યાત્મવિચાર ...	૪૪૧
૨૧૧	અધ્યાત્મવિચાર (ચાલુ) ...	૪૪૪
૨૧૨	કર્મોનો સ્વીકાર નિષ્કામ અને સાત્ત્વિક જ હોયો નેહિએ ...	૪૪૫
૨૧૩	શ્રીઓ એ ઘેર દેખાવની કૃત્યાઓ છે ...	૪૪૭
૨૧૪	ઇન્દ્રિયનિગ્રહનો ઉપાય ...	૪૪૯
૨૧૫	યોગીના નિયમો ...	૪૫૧

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૧૬	સ્વપ્નાવસ્થાનું નિરૂપણ ...	૪૫૩
૨૧૭	પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ ...	૪૫૪
૨૧૮	જનકપંચશિખસંવાદ-નાસ્તિક મતનું ખંડન ...	૪૫૮
૨૧૯	જનકપંચશિખસંવાદ-સાંખ્યશાસ્ત્ર ...	૪૬૩
૨૨૦	દમની પ્રશંસા ...	૪૬૭
૨૨૧	અહિંસાદિ સદાચાર ...	૪૬૮
૨૨૨	ઈદ્ર અને પ્રહ્લાદનો સંવાદ-આત્મગોનનું માહાત્મ્ય...	૪૬૯
૨૨૩	બલિરાજ અને ઈદ્રનો સંવાદ ...	૪૭૨
૨૨૪	ઈદ્ર અને બલિનો સંવાદ-કાળનો વિલાસ ...	૪૭૩
૨૨૫	બલિ અને ઈદ્રનો સંવાદ-લક્ષ્મીનું પ્રાકલ્ય ...	૪૭૬
૨૨૬	ઈદ્ર અને નમુચિનો સંવાદ-ભાવિ અન્યથા થતું નથી. ...	૪૭૯
૨૨૭	બલિ અને ઈદ્રનો સંવાદ-કાળનું સામર્થ્ય ...	૪૮૦
૨૨૮	ચતુષ્પતીનાં લક્ષણો ...	૪૮૬
૨૨૯	બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો ...	૪૯૧
૨૩૦	નારદના ગુણો ...	૪૯૨
૨૩૧ થી ૨૫૫	વ્યાસશુકસંવાદ-કાળનું પરિમાણ, જગતની રચના, જગતનો પ્રલય, બ્રાહ્મણનાં કર્તવ્ય, સાંખ્ય અને યોગ, મતમતાંતર-નિરૂપણ, સાંખ્યસિદ્ધાંત અને યુગધર્મ, આત્માનું સ્વરૂપ, યોગ દ્વારા મુક્તિ, કર્મ અને જ્ઞાનનું ફળ, બ્રહ્મચારીના ધર્મ, ગૃહસ્થધર્મ, વાનપ્રસ્થધર્મ, સંન્યાસીના ધર્મ, સંક્ષિપ્ત અધ્યાત્મ, અધ્યાત્મકથન, મન અને બુદ્ધિ, બુદ્ધિ અને આત્મા, અજ્ઞાનરૂપ નદી, જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ, સર્વ સૃષ્ટિ પાંચ ભૂતાની જનની છે, શાસ્ત્રર્થ યોગીઓ લિંગાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, કામનારૂપી વૃક્ષ અને શરીરરૂપી નગર, ભૂતાદિના ગુણો. ...	૪૯૩ થી ૫૨૯
૨૫૬	મૃત્યુ કોણ અને તેની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી?	૫૪૦
૨૫૭	મૃત્યુની ઉત્પત્તિ ...	૫૪૧
૨૫૮	મૃત્યુ અને બ્રહ્મદેવનો સંવાદ ...	૫૪૨
૨૫૯	ધર્મનું લક્ષણ ...	૫૪૪
૨૬૦	યુધિષ્ઠિરનો ધર્મવિષયક આક્ષેપ ...	૫૪૬
૨૬૧	મહાસુનિ જાજ્ઞસિની ઘોર તપશ્ચર્યા ...	૫૪૮
૨૬૨	તુલાધાર અને જાજ્ઞસિનો સંવાદ-અહિંસા એ જ પરમ ધર્મ છે ...	૫૫૧
૨૬૩	તુલાધાર અને જાજ્ઞસિનો સંવાદ (ચાલુ)-યજ્ઞનું રહસ્ય ...	૫૫૫

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૬૪	તુલાધાર અને જાજ્ઞસિનો સંવાદ (ચાલુ)-શ્રદ્ધાની પ્રશંસા ...	૫૫૯
૨૬૫	વિચખનુગીતા-હિંસાધર્મની નિંદા ...	૫૬૦
૨૬૬	ચિરકારીની કથા-કોઈ પણ કાર્ય વિચાર કર્યો પછી જ કરવું ...	૫૬૧
૨૬૭	દુમસેન અને સત્યવાનનો સંવાદ ...	૫૬૭
૨૬૮ થી ૨૭૦	કપિધગીતા-કોણુ શ્રેષ્ઠ? ગૃહસ્થધર્મ કે યોગધર્મ? યોગધર્મ શ્રેષ્ઠ છે, કર્મો જ્ઞાનનું અંગ છે ...	૫૭૦ થી ૫૭૮
૨૭૧	કુંડહાર મેઘની કથા ...	૫૮૨
૨૭૨	હિંસાપ્રધાન યજ્ઞ નિંદ છે. ...	૫૮૫
૨૭૩	મોક્ષ, વૈરાગ્ય, ધર્મ અને પાપ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે? ...	૫૮૭
૨૭૪	મોક્ષનો માર્ગ ...	૫૮૮
૨૭૫	નારદ અને અસિતનો મોક્ષ વિષેનો સંવાદ ...	૫૯૦
૨૭૬	તુષ્ણાના ત્યાગ માટે જનકનો ઉપદેશ ...	૫૯૩
૨૭૭	પિતાપુત્રનો સંવાદ-કોઈ પણ આશ્રમમાં મોક્ષપદાવળ્ય રહેવું... ...	૫૯૪
૨૭૮	હારીતગીતા-મોક્ષનાં સાધનો... ...	૫૯૬
૨૭૯	શુકાચાર્ય અને વૃત્તાસુરનો સંવાદ ...	૫૯૭
૨૮૦	વૃત્તાસુરને સનત્કુમારનો ઉપદેશ ...	૫૯૯
૨૮૧	વૃત્તાસુરના વધની કથા ...	૬૦૫
૨૮૨	વૃત્તાસુરવધ અને બ્રહ્મકલ્યાણિમાગ ...	૬૦૭
૨૮૩	જ્વરની ઉત્પત્તિ ...	૬૧૦
૨૮૪	શિવસહસ્રનામ ...	૬૧૨
૨૮૫	અધ્યાત્મવર્ણન ...	૬૩૧
૨૮૬	આનંદમય રહેવા વિષે નારદ અને સમંજનો સંવાદ ...	૬૩૪
૨૮૭	નારદ અને ગાલવનો સંવાદ ...	૬૩૬
૨૮૮	સગરને અરિષ્ટનેશીમો ઉપદેશ ...	૬૩૯
૨૮૯	શુકાચાર્યનું ચરિત્ર... ...	૬૪૨
૨૯૦ થી ૨૯૮	પરાશરગીતા-કર્મોની ગદ્ય ગતિ, દાનમાહાત્મ્ય, ચારે વર્ણોનાં કર્તવ્યો, અર્વાંતર ધર્મો, તપની પ્રશંસા, ચારે વર્ણોના વિશેષ અને સામાન્ય ધર્મો, મૃત્યુ અને તે પછીની ગતિ, શ્રેયનું સસંસ્કરણ. ...	૬૪૪ થી ૬૬૦
૨૯૯	હંસગીતા-સત્ય, દમ ક્ષમા અને જ્ઞાનની પ્રશંસા ...	૬૬૪
૩૦૦	યોગવિધિ ...	૬૬૬
૩૦૧	સાંખ્યકથન ...	૬૭૧

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૩૦૨ થી ૩૦૮	વસિષ્ઠ અને જનકનો સંવાદ-ક્ષર તથા અક્ષરનું વર્ણન, જીવનનું અગ્નિ, અગ્નિદશાનું ફળ, અક્ષર અને ક્ષર, યોગનું રહસ્ય અને સાંખ્યદર્શન, વિદ્યા ને અવિદ્યા, બુદ્ધ અને અબુદ્ધનો વિભાગ ... ૧૭૮ થી ૧૮૫	૧૮૫
૩૦૯	વસુમાન અને ભૃગુવંશી ઋષિનો સંવાદ-શ્રેય સાધન ... ૧૮૮	૧૮૮
૩૧૦ થી ૩૧૮	વાસુવંશગીતા-નવ પ્રકારની સૃષ્ટિ, કાલગણના, સૃષ્ટિનો પ્રલય, અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ; ત્રિગુણીન જન્મ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ અન્યોન્યથી ભિન્ન છે, યોગદર્શન, હઠયોગનું ફળ અને મૃત્યુસૂચક ચિહ્નો, પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ અને તેના ગોનનું ફળ. ... ૧૯૯ થી ૭૧૧	૭૧૧
૩૧૯	પંચશિષ્ય અને જનકનો સંવાદ ... ૭૧૭	૭૧૭
૩૨૦	જનક અને સુલભાનો સંવાદ ... ૭૧૮	૭૧૮
૩૨૧	વ્યાસનો વૈરાગ્ય સંબંધી ઉપદેશ ... ૭૩૧	૭૩૧
૩૨૨	જેવાં કર્મ તેવાં ફળ અવશ્ય મળે છે ... ૭૩૭	૭૩૭
૩૨૩	વ્યામનું તપ અને વરપ્રાપ્તિ ... ૭૩૮	૭૩૮
૩૨૪	શુકજન્મનો મહોત્સવ ... ૭૪૦	૭૪૦
૩૨૫	ગાંધારાસિ મોટે શુકનું મિલિસાગમન ... ૭૪૧	૭૪૧
૩૨૬	જનક અને શુકદેવનો સમાગમ તથા સંવાદ ... ૭૪૩	૭૪૩
૩૨૭	શુકનું વ્યાસ પાસે પુનરાગમન, હિમાલયવર્ણન ... ૭૪૫	૭૪૫
૩૨૮	સાત વાપુનું વર્ણન ... ૭૪૮	૭૪૮
૩૨૯	શુકદેવને નારદનો ઉપદેશ ... ૭૫૨	૭૫૨
૩૩૦	નારદનો ઉપદેશ (આગ્ર) ... ૭૫૫	૭૫૫
૩૩૧	સંસારસંબંધો ત્યાગ કરી શુકદેવનું દેવાસ તરફ જવું ... ૭૫૭	૭૫૭

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૩૩૨	શુકદેવની યોગસાધના અને સિદ્ધિ ... ૭૬૦	૭૬૦
૩૩૩	શુકચરિત્રની સમીક્ષા ... ૭૬૨	૭૬૨
૩૩૪	સર્વના કરતાં ઉત્તમ દેવ કોણુ? ... ૭૬૪	૭૬૪
૩૩૫	શ્વેતહીમવર્ણન અને પંચરાત્રમાહાત્મ્ય ... ૭૬૬	૭૬૬
૩૩૬	નારાયણમાહાત્મ્ય ... ૭૬૯	૭૬૯
૩૩૭	યમમાં પશુવધનો મત આપવાથી વસુ-રામની અધોગતિ ... ૭૭૨	૭૭૨
૩૩૮	નારદે કરેલું નારાયણસ્તોત્ર ... ૭૭૪	૭૭૪
૩૩૯	નારદને નારાયણનો સક્ષાત્કાર ... ૭૭૬	૭૭૬
૩૪૦	યમકર્તા અને યમભોક્તા શ્રીનારાયણ પોતે જ છે ... ૭૮૨	૭૮૨
૩૪૧	ભગવત્નારમરણમાહાત્મ્ય ... ૭૮૭	૭૮૭
૩૪૨	અગ્નિ તથા સોમનું માહાત્મ્ય અથવા 'હૃષીકેશ' આદિ નામોનું રહસ્ય ... ૭૯૧	૭૯૧
૩૪૩	શ્વેતદ્રીપર્માંથી પાંચ ફરેલા નારદનો નરનારાયણ સાથે સમાગમ ... ૮૦૧	૮૦૧
૩૪૪	ઐકાંતિક ભક્તો જ પરમાત્માને પામે છે ... ૮૦૪	૮૦૪
૩૪૫	પિતૃપિંડની કથા ... ૮૦૫	૮૦૫
૩૪૬	વાસુદેવની પ્રશંસા ... ૮૦૭	૮૦૭
૩૪૭	દુય્યગ્રીવઅવતાર અથવા મધુકૈટભવ ... ૮૦૮	૮૦૮
૩૪૮	ઐકાંતભાવ અથવા સાતવનધર્મ ... ૮૧૨	૮૧૨
૩૪૯	વ્યાસની ઉત્પત્તિ ... ૮૧૬	૮૧૬
૩૫૦	બ્રહ્મા અને રુદ્રનો સંવાદ ... ૮૧૯	૮૧૯
૩૫૧	બ્રહ્મા અને રુદ્રનો સંવાદ-પુરપની એકતા-ત્વં પ્રતિપાદન ... ૮૨૧	૮૨૧
૩૫૨ થી ૩૬૨	નારદ અને ધંધ્રનો સંવાદ-ઉત્તમ આશ્રમધર્મ કયો? ... ૮૨૨ થી ૮૨૯	૮૨૯
૩૬૩	સર્વ આશ્રમધર્મોમાં ઉંચ્છત્તિ જ શ્રેષ્ઠ છે ... ૮૩૦	૮૩૦
૩૬૪	ઉંચ્છત્તિ જ શ્રેષ્ઠ છે ... ૮૩૧	૮૩૧
૩૬૫	ઉંચ્છત્તિની મહત્તા ... ૮૩૧	૮૩૧

ચિત્રોનો અનુક્રમ

- ૧ યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક ... ૮૨
- ૨ બીષ્મપિતામહના ધ્યાનમાં શ્રીકૃષ્ણ ... ૮૭
- ૩ બ્રહ્મવેતાઓ વચ્ચે બાણશર્યા પર પોટેલા બીષ્મપિતામહ ... ૮૯

॥ श्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्रीमहाभारत

१२-शांतिपर्व

॥ श्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्रीमहाभारत

१२-शांतिपर्व राजधर्मानुशासनपर्व अध्याय १लो

कृष्णा वध माटे युधिष्ठिरने पश्चात्ताप

मगलाचरण-नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

भगवान नारायणने, नरेशां उत्तम नर भगवानने तथा દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કરી ઇતિહાસ આદિ માગલિક શાસ્ત્રથીનો આરંભ કરવો

વૈશંપાયન જ્ઞાન-કૃતોદકાસ્તે સુહૃદાં સર્વેપાં પાંડુનંદનાઃ ।

વિદુરો ધૃતરાષ્ટ્રશ્ચ સર્વાશ્ચ भरतस्त्रियः ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન જ્ઞાત્યા. હે જનમેજય રાજા ! એ પ્રમાણે રણમાં મરણ પામેલા પોતાના સર્વ સંબંધીઓની ઉદ્ધવાન આદિ મરણક્રિયાઓ કર્યા પછી મહાત્મા પાંડવો, વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર અને ભરતકુળની સર્વ સ્ત્રીઓ. કુલવધના દોષથી પ્રાપ્ત થયેલા પાતક ને દૂર કરવા માટે એક માસ પથેત હસ્તિનાપુરની બહાર ગંગા નદીના તટ પર જ રહ્યા હતાં.^{૧૨} ત્યાં ધર્મપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે પોતાના સબંધીઓની ઉત્તરક્રિયા કરી લીધી, એટલે કેટલાએક મહાત્માઓ, સિદ્ધી, મોટા મોટા બ્રહ્મર્ષિઓ, વ્યાસ, નારદ, મહર્ષિ દેવલ, દેવરથાન, કણ્વ, તેઓના સારા સારા શિષ્યો, બીજા કેટલાએક વેદોને બાણનારા બુદ્ધિકુશળ બ્રાહ્મણો, ગૃહસ્થો, સ્નાતકો અને કેટલાએક સત્પુરુષો કુરુગ્રેષ્ઠ રાજા યુધિષ્ઠિરને મળવા માટે આવ્યા. રાજા યુધિષ્ઠિરે પણ પોતાને મળવા માટે આવેલા મહાત્માઓની સામે જઈને વિધિપૂર્વક આગતાસ્વાગતા કરી અને તે સર્વ

મહર્ષિઓને મોટાં કિમતી આસનો પર બેસાડીને
યથાવિધ પૂજા કરી. ૩-૧ આ પ્રમાણે રાત્રીએ કરેલી
સમયોચિત પૂજાને સ્વીકાર કરી તે સર્વ મહાત્માઓ
ગંગા નદીના પવિત્ર તટ પર વસી રહેલા અને શોક-
થી વ્યાકુળ થયેલા મનવાળા યુધિષ્ઠિરને ચોતરફથી
વીંટાઈ વળીને યથાયોગ્ય સ્થાને સમીપમાં બેઠા અને
પછી સેંકડો તથા હજારોની સંખ્યામાં આવેલા તે
બ્રાહ્મણો અનેક દ્વંદ્વો દ્વારા યુધિષ્ઠિર રાત્રીની
સંતવના કરવા લાગ્યા. તેમ જ મુનિ નારદ, કૃષ્ણ-
દ્રૌપદ્ય અને કેટલાએક મુનિઓની સાથે કેટલી
એક વાતચીત કર્યા પછી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને તે સમયે
આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા કે, 'હે યુધિષ્ઠિર ! તમે
તમારા બાહુબળથી તથા શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી આ
સમય પૃથ્વીને ધર્મપૂર્વક છુટી અને લોકને ભય
કરે એવા આ સંગ્રામમાંથી તમે તમારા ભાગ્યયોગે
અક્ષત રહીને મુક્ત થયા તે ઘણું જ આનંદની વાત
છે. હે પાંડવ ! તમે હવે સર્વ વાતે નિશ્ચિંત થયા છો,
જેથી સ્વાધર્મમાં આસક્ત રહીને તમે હવે પ્રસન્ન
થયા છો ને ૧૭-૧૧ હે રાત્રી ! તમારા સર્વ યત્નઓ-
નો હવે નાશ થઈ ગયો છે અને તમે આ સમૃદ્ધ
રાજ્યલક્ષ્મીને પામ્યા છો, તેથી તમારા સુંદરોને
તમે પ્રસન્ન કરો છો ને ? અને તમે પોતે પણ શોક
થી પીડાતા નથી કે ? ૧૧૨

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : 'હે મુનિરાજ ! શ્રીકૃષ્ણના
બાહુબળના આશ્રયથી અમે આ સમય પૃથ્વી છુટી
છે અને બ્રાહ્મણોની કૃપાથી તથા ભીમ અને અર્જુન
ના બળથી મારો સંપૂર્ણ વિજય થયો છે, ૧૩ પરંતુ
આ એક મહાન દુઃખ મારા હૃદયમાં નિત્ય ઘોળાયા
કરે છે. મેં લોકને વશ થઈ મારા શતિલાઓને
આ મહાન સંહાર કર્યો, મારા પ્રિય પુત્ર અભિ-
મન્યુનો તથા દ્રૌપદીના સર્વ પુત્રોનો ઘાત પણ
કરાવ્યો અને અંતે વિજય પણ મેળવ્યો, તથાપિ
હે ભગવન્ ! આ વિજય મને પરાજયના જેવો જ
દેખાય છે; ૧૪-૧૫ કારણ કે યાદવપુત્રી-મારા ભાઈની
વહુ સુભદ્રા મારા સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણને શું કહેશે ?
તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ અહીંથી જ્યારે દ્વારકા પધારશે,
ત્યારે ત્યાંની પ્રજા મારા સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણને શું
કહેશે ? ૧૬ રે ! રે ! જેના સર્વ પુત્રોનો તથા બાંધવો
નો નાશ થઈ ગયો. તેની દ્રૌપદી કે જે નિત્ય

અમારું પ્રિય અને હિત કરવામાં જ યુક્ત રહે છે, તે
ભિચારી દીન અવસ્થામાં આવી પડી છે. તેનો વિચાર
કરતાં પણ મને ઘણું જ ખેદ થાય છે. ૧૭ હે ભગવન્
નારદ ! વળી એક બીજું દુઃખ મારા હૃદયમાં નિત્ય
સાલ્યા કરે છે, તે પણ હું તમને કહું છું તે સાંભળો.
મારી માતા કુંતાએ આ વાતને આજ દિવસ સુધી
શુભ રાખીને મને મહાન દુઃખમાં ધકેલી દીધો છે.
તે એ જ કે જે કણ દસ હજાર હાથીઓના બળને
ધરાવતો હતો, જેની સામે એક પણ રથી ચોદો
યુદ્ધ કરવા બેતરી શકતો ન હતો, જેની યુદ્ધક્રોડા
અને ગમન સિંહની સમાન અદ્ભુત હતાં, જે
મહાબુદ્ધિમાન હતો, જે ઘણું દયાળુ હતો, જે
મોટો દાતા હતો, જે નિયમિત મતોને ધારણ કર-
નારો હતો, જે પારકા ઉત્કર્ષને સહન કરી શકતો
ન હતો, જે નિત્ય કોથી સ્વભાવનો હતો, જે કૌરવો-
નો આશ્રયભૂત હતો, જે ઘણો અભિમાની હતો,
જેનું પરાક્રમ અત્યંત તીક્ષ્ણ હતું, જેણે પ્રત્યેક
યુદ્ધોમાં અમને હંફાવ્યા હતા, જે ઘણી ઝડપથી
અગ્નિ ફેંકનારો હતો, જે તરેહ તરેહનાં યુદ્ધોને
કરી બાણુતો હતો, જે ઘણું જ કૃપાળુ હતો અને
જેનું પરાક્રમ ઘણું આશ્ચર્યકારક હતું, તે કણ
અમારો ભાઈ હતો. અરે ! તે અમારી માતા કુંતા-
નો જ પુત્ર હતો-કુંતાના ઉદરે ચૂદ રીતે તે ઉત્પન્ન
થયો હતો. ૧૮-૨૧ હું જ્યારે મારા સંબંધીઓની
ઉત્કંઠાનકિયા કરવા બેઠો હતો, ત્યારે જ મારી
માતા કુંતાએ મને જણાવ્યું કે, 'તમે કણને
પણ જલોનજીત આપો; કારણ કે સર્વગુણસંપન્ન
એવો તે કણ મારો જ પુત્ર હતો. સૂર્યના સંબંધ-
થી મારી કૃષ્ણ તે ઉત્પન્ન થયો હતો; પરંતુ
લોકલજ્ઞાને લીધે મેં તેને જન્મસમયે જ
એક ચેટીમાં પૂરીને ગંગા નદીના જળપ્રવાહમાં
પડેતો મૂકી દીધો હતો. હે ભગવન્ નારદ ! જે
કણને લોકો શૂરપુત્ર અથવા રાધાપુત્ર માનતા હતા
તે કણ વાસ્તવિક રીતે કુંતાનો પુત્ર હતો અને
તેથી તે અમારો જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા હતો. માત્ર રાધાએ
અને સૂતે તો ગંગાપ્રવાહમાંથી મળી આવતાં તેને
ઉછેરીને મોટો જ કર્યો હતો. તેને જન્મ આપનાર
મારી માતા કુંતા જ હતી; પણ હાય ! રાજ્ય હેવા-
માં હુબધળેલા મેં અબાણુપણે અમારા મોટા ભાઈ

કર્ણને મારી નખાવ્યો છે. ઓહ ! તે મારી મૂખતા, અગ્નિ જેમ રૂના ઢગલાને બાળી નાખે તેમ મારા સર્વ ગાત્રોને બાળી નાખે છે. અકસોસ ! શ્રવેત વાહન અર્જુન પણ એ કર્ણને પોતાના ભાઈ તરીકે ઓળખતો ન હતો; તેમ જ હું, ભીમસેન, નકુલ કે સહદેવ પણ તેને મોટા ભાઈ તરીકે ઓળખતા ન હતા, પરંતુ સદાચારી કર્ણ તો અમને પોતાના ભાઈઓ તરીકે જાણતો જ હતો, કારણ કે અમારા સાબળવામા આવ્યું છે કે, માતા કુંતા એક સમયે અમારું કંટાણુ ઇચ્છીને તેની પાસે ગયાં હતા અને તેને કહ્યું હતું કે, 'હે કર્ણ ! તું મારો પુત્ર થાય છે, માટે હું કહું છું તે પ્રમાણે તું પાડવોને સહાય કર.' પરંતુ એ મહાત્માએ કુંતામાતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાની ના પાડી હતી અને તેણે કહ્યું પણ હતું કે, 'હે માતા ! કોઈ રીતે પણ હું હૃયોધન રાજાનો રણુમા ત્યાગ કરી શકું તેમ નથી. છતાં કદાચ હું તમારા કહેવા પ્રમાણે કરું અને યુધિષ્ઠિર સાથે જો સધિ કરું તો હું અનાય, ઘાતકી અને કૃતમી કહેવાઈ. વળી લોકો મારા સંબંધમા એમ પણ માને કે, યુદ્ધસમય ઉપસ્થિત થતા કર્ણ અર્જુનથી ડરી ગયો, માટે રણુમા અર્જુનનો તથા શ્રીકૃષ્ણનો પરાજય કર્યા પછી યુધિષ્ઠિર સાથે હું સધિ કરીશ.' કર્ણના એ વચન સાંભળીને કુંતા માતાએ વળી પાછું તે વિશાળ વક્ષ સ્થળવાળા કર્ણને કહ્યું હતું કે, 'તારે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય તો ભલે તેમ કરજે, પરંતુ મારા ચાર પુત્રોને તું અભય આપ.' તે સાંભળી યુદ્ધિ માન કર્ણે થરથર કંપી રહેલી પોતાની માતાને હાથ જોડીને કહ્યું હતું કે, 'હે દેવી ! તમારા ચાર પુત્રો યુદ્ધ કરતા મારા કબજામા આવી જશે, તોપણ હું તેઓને મારીશ નહિ. વળી હે માતા ! તમારા પુત્રો પાચના પાચ જ અતે જીવતા રહેવાના છે, કારણ કે જો કદાચ કર્ણ તું મૃત્યુ થશે તો અર્જુન સાથે પાચની જ સંખ્યા રહેશે અને જો કદાચ અર્જુન તું મૃત્યુ થશે તો કર્ણની સાથે પાચની સંખ્યા પૂર્ણ રહેશે.' કર્ણે આમ કહ્યું એટલે વળી પાછા કુંતામાતાએ પોતાના પુત્રો પરના લોકોને લીધે કર્ણને કહ્યું હતું કે, 'જે ભાઈઓ તું કંટાણુ કરવા ઇચ્છે છે, તેઓ તું છેવટ સુધી કંટાણુ જ

કરજે,' આમ કર્ણને કુંતામાતા કર્ણને છોડીને ઘેર આવ્યાં હતા. ૨૨-૩૫

હે સમર્થ ઋષિ નારદ ! આ રીતે વીર કર્ણ અમારો સહોદાર ભાઈ હતો, પરંતુ કુંતામાતાએ અથવા કર્ણે આ વાતને કદી પ્રકટ કરી ન હતી; જેને લીધે અર્જુનને પોતાના ભાઈને રણુમા મારી નાખ્યો છે. હે પ્રાહ્લયોત્તમ નારદ ! કર્ણ અમારો જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા થાય છે, આ વાતને મેં પાછળથી જ કુંતાના વચન પરથી જાણી છે અને તેથી જ મહાધનુર્ધર શૂરવીર કર્ણને અર્જુનને યુદ્ધમા માર્યો છે. હે પ્રભુ ! મારા ભાઈનો મેં ઘાત કરાવ્યો, એ વાતનું સ્મરણ આવતા જ મારું હૃદય અત્યંત તપી જાય છે, મારા હૃદયમા તીવ્ર દુઃખ થાય છે. ૩૭-૪૦ ચરે ! કર્ણની તથા અર્જુનની જો મને સહાયતા હોત તો હું સાક્ષાત ઇન્દ્રદેવનો પણ પરાજય કરત. પૂર્વે સભામા દુરાત્મા કૌરવો મને અનેક અપ્રિય વચનો કહીને દુઃખી કરતા હતા, ત્યારે મને એકાએક ક્રોધ ઉત્પન્ન થઈ જતો હતો, પરંતુ કર્ણને જોતા જ મારો તે ક્રોધ શાંત થઈ જતો હતો (તેનું કારણ હવે જ મારા જાણવામા આવ્યું છે.) વળી તે સમયે જુગાર રમતી વેળા કર્ણે હૃયોધનનું હિત ઇચ્છીને મને ઘણી જ કડવી અને રૂક્ષ વાણી કહી સભળાવતો હતો, ત્યારે પણ તેના ચરણ તરફ દૃષ્ટિ કરતા જ મારો ક્રોધ નષ્ટ થઈ જતો હતો. હે ભગવન્ ! કર્ણના ચરણો ભગભગ કુંતામાતાના ચરણોને મળતા જ હતા એ મને નિશ્ચય ખાતરી છે અને તેના ચરણો જોતા મને વિચાર પણ આવતો કે, આ કર્ણના તથા કુંતાના ચરણો કયા હેતુથી ભગભગ સંપન્ન જ હશે ? પરંતુ ખૂબ વિચાર કરતા કોઈ રીતે પણ તેનું કારણ હું સમજી શક્યો ન હતો. એ તો ઠીક, પણ હે ભગવન્ ! હું આપને પૂછું છું કે, સંજ્ઞામમા પૃથ્વી તેના રથના પૈડાને શા માટે ગળી ગઈ હતી ? શા માટે મારા ભાઈને તેવો શાપ થયો હતો ? તે સર્વ વૃત્તાત તમે મને કહો. તમારી પાસેથી જ તે સર્વ વૃત્તાત યથાર્થ રીતે હું સાંભળવા ઇચ્છું છું, કારણ કે તમે સર્વજ્ઞ છો, આત્મવેદી છો અને તેથી જ આ લોકમા કાર્યકારણના જ્ઞાનને તમે સંપૂર્ણપણે ધારણ કરો છો. ૪૧-૪૪

અધ્યાય રજો

કર્ણને શાપ થવાનું કારણ

॥ વૈશંપયન ઉવાચ ॥

સ એવ મુક્તસ્તુ મુનિર્નારદો વદતાં વરઃ ।

કથયામાસ તત્સર્વં યથાશ્રમઃ સ સૂતજઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપયન યોદ્યા : હે જનમેજય ! યુધિષ્ઠિરે એ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ મુનિ નારદ સૂતપુત્ર કર્ણને જે રીતે શાપ થયો હતો, તે સર્વ ધૃતાંત કહેવા લાગ્યા.^૧ નારદ યોદ્યા કે, 'હે ભરતવશી મહાબાહુ યુધિષ્ઠિર ! તમે જે કહો છો તે તેમ જ છે. કર્ણ તથા અર્જુનને માટે સશ્રામમાં કેઈ પણ કાર્ય અસહ્ય ન જ કહી શકાય.^૨ હે નિર્દોષ રાજા ! હવે તમે સાંભળો. કર્ણ તથા અર્જુન ના વેરના સળગાવી દેવાની એક યુક્તિ વાત હું તમને કહું છું. એ વાત પૂર્વકાળની ઐતિહાસિક છે.^૩ હે રાજા ! એક સમયે દેવોએ, શસ્ત્રપ્રહારથી મરણ પામીને પવિત્ર થયેલા ક્ષત્રિયો સ્વર્ગમાં કેવી રીતે જાય, આવો વિચાર કરીને અન્યોન્ય વૈરાગિ-ને ઉદ્દીપન કરનાર એ કર્ણરૂપ કન્યાગર્ભને તેઓએ ઉત્પન્ન કર્યો.^૪ બાલ્યાવસ્થામાં જ તે કર્ણ તેજઃ-સંપન્ન હતો અને લોકલભ્યને લીધે કુંતાએ ત્યાગ કર્યો પછી સૂતના પુત્ર તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. અભ્યાસ કરવાની યોગ્ય વયે આવતાં તેણે આગિરસ ગોત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્યને શુરુ બનાવીને ધતુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યો હતો.^૫ હે રાજેન્દ્ર ! તે કર્ણ પ્રથમથી જ લોમસેનના બળનો, અર્જુનના આતુર્યનો, તમારી બુદ્ધિનો, નકુલસહ-દેવના વિનયનો, અર્જુનની શ્રીકૃષ્ણ સાથેની મિત્રતાનો તથા તમારે વિષે બંધાયેલા પ્રભુઓના અનુ-રાગનો મનમાં વિચાર કરીને સહાકાળ બળ્યા કરતો હતો;^૬ જેથી તેણે બાલ્યાવસ્થામાં જ રાજા હર્યો-ધનની સાથે મિત્રતા કરી હતી અને તમારી સાથે, પૂર્વોક્ત દેવતાઓના સંકલ્પથી તથા પોતાના દેવી સ્વભાવથી નિત્યને માટે વેર બાધ્ય હતું.^૭ વળી તેના બળુવામાં આવી ગયું હતું કે, અર્જુન ધતુ-ર્વેદમાં મારા કરતાં અધિક વીર્યવાન છે; જેથી એક સમયે એકાંતમાં દ્રોણાચાર્યને મળીને તેણે આ પ્ર- હતું કે,^૮ 'હે આચાર્ય ! અર્જુનની

સાથે હું યુદ્ધ કરું, આવો મારા મનમાં દૃઢ વિચાર થયા કરે છે; માટે હું તમારી પાસેથી પ્રહારના પ્રયોગને તથા ઉપસંહારને તેના રહસ્યની સાથે બાળવા ઇચ્છું છું.^{૧૦} મને નિશ્ચય છે કે, તમારો પુત્રના પર તથા શિષ્યોના પર સમાન રનેહ રહેલો છે; માટે તમારા પ્રસાદથી અશ્વકુશલ પુરુષો મને અશ્વવિદ્યામાં અકુશલ ન કહે તેમ કરો અને મને પ્રહારોનો ઉપદેશ આપો.^{૧૧} કર્ણે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે અર્જુન પ્રત્યે અધિક રનેહ રાખનારા દ્રોણાચાર્ય કર્ણના દુષ્ટ ભાવને મનથી બાળી લઈ-ને આ પ્રમાણે યોદ્યા હતા કે,^{૧૨} 'હે કર્ણ ! જેણે યથાવિધિ પ્રહારચર્યવ્રતનું આચરણ કર્યું હોય તેવો પ્રાહ્મણ અથવા તપસ્વી ક્ષત્રિય પ્રહારોને બાળવા યોગ્ય થઈ શકે છે; પરંતુ પ્રાહ્મણક્ષત્રિય-થી ઇતર તારા જેવો સૂતપુત્ર પ્રહારોને બાળવા અયોગ્ય છે.^{૧૩}

'દ્રોણાચાર્યનું એ વચન સાંભળ્યા પછી કર્ણ તેમની પ્રતિપૂજા કરીને આરા લઈ તટકાલ પરશુરામ પાસે જવા માટે મહેન્દ્ર પર્વત તરફ ચાલી નીકળ્યો હતો.^{૧૪} ત્યાં ગયા પછી 'શુરુ પોતાના પિતા તુલ્ય ગણાય છે,' આવો મનમાં વિચાર કરી 'હું ભુશ-ગોત્રનો પ્રાહ્મણ આપને શિરસા પ્રણામ કરું છું,' આમ કહી કર્ણ પરશુરામની સંમુખ જોલો રહ્યો.^{૧૫} એટલે પરશુરામે તેને ગોત્રાદિકના સંબંધમાં કેટલા-એક પ્રશ્નો પૂછ્યા અને તેને પોતાના જ ગોત્રનો બાળી પ્રીતિપૂર્વક કહ્યું કે, 'તું ભલે આવ્યો, ધણી જ પુરોહિતી તું અહીં રહે.' આમ કહીને તેમણે કર્ણને પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો.^{૧૬} પછી કર્ણ સ્વર્ગ સરખા તે મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર વસવા લાગ્યો અને ત્યાં ગંધર્વો, રાક્ષસો, યક્ષો તથા દેવોની સાથે પણ પ્રતિદિન તેને સમાગમ થવા લાગ્યો.^{૧૭} ત્યાં રહીને તેણે પરશુરામ પાસેથી વિધિપૂર્વક અશ્વવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો ને દેવો, દાનવો તથા રાક્ષસોમાં પણ તે અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યો.^{૧૮}

'હવે એક સમયે એવું બન્યું કે, સૂર્યપુત્ર કર્ણ તલવારને કેડે લટકાવીને તથા ધતુર્યને હાથમાં લઈ ને આશ્રમની સમીપમાં આવેલા દક્ષિણસમુદ્રની પાસેના અરણ્યમાં એકલો ફરતો હતો.^{૧૯} તેવામાં કેઈ અગ્નિ-હોત્રી પ્રહારેના પ્રાહ્મણની હોમકર્મમાં ઉપયોગી

પદાર્થોને આપનારી એક ગાય દૈવેચ્છાએ ત્યાં આવી ચડી અને કર્ણે અજ્ઞાનથી તેને કોઈ આરણ્યક શિકારી પશુ માનીને મારી નાખી; ^{૨૦} પરંતુ સમીપમાં જતાં તેને જણાયું કે, અજ્ઞાનથી મેં ગાયનો વધ કર્યો છે જેથી તે એ ગાયના માલિક બ્રાહ્મણ પાસે જઈ ને પોતે કરેલા ગોવધને નિવેદન કરી તેને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો અને આતું વચન બોલ્યો: ^{૨૧} ‘હે ભગવન્ ! મેં કેવળ અજ્ઞાનથી જ આપની હોમધેનુનો વધ કર્યો છે, તો મારા તે અપરાધની ક્ષમા કરવા આપ મારા પર કૃપા કરો.’ કર્ણે આવાં પુનઃ પુનઃ નમ્ર વચનો કહ્યાં, છતાં પણ તે બ્રાહ્મણ તેના પર ક્રોધે ભરાયો અને વાણીથી તેને ધિક્કારી કાઢી બોલ્યો કે, ‘ઓ હરાચારી ! અરે ઓ હુમ્મતિ ! આ અપરાધથી તારા વધ કરવો તે જ યોગ્ય છે. માટે તારા આ પાપી કર્મનું તને અવશ્ય ફળ મળશે. ^{૨૨} ^{૨૩} તું જે પુરુષની સાથે સ્પર્ધા કરે છે અને તું જે પુરુષનો પરાજય કરવા માટે અહર્નિશ આવો યત્ન કર્યો કરે છે, તે પુરુષની સાથે જ્યારે તું યુદ્ધ કરીશ ત્યારે ઓ પાપી ! તારા રથનાં પૈડાંને પૃથ્વી ગળી જશે-તારા રથનું પૈડું પૃથ્વીમાં પેસી જશે. ^{૨૪} ઓ નરાધમ ! પછી તે સમયે તું જ્યારે હાવરા આવરા બની જઈશ, ત્યારે તારો એ યત્ન પરાક્રમ કરીને તારા મસ્તકને કાપી નાખશે. ઓ મૂઠ ! જા, અહીંથી હવે ચાલ્યો જા. તે પ્રમત્ત અવસ્થામાં મારી હોમધેનુનો વધ કર્યો છે, માટે તું પણ જે સમયે પ્રમત્ત અવસ્થામાં હોઈશ તે સમયે તારા યત્ન તારું મસ્તક છેદી નાખશે. ^{૨૫} ^{૨૬} બ્રાહ્મણે આ રીતે શાપ આપ્યો એટલે કર્ણ ગાયો, ધન અને રત્નોનું દાન આપીને તેને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો; ત્યારે પુનઃ તે બ્રાહ્મણ કહેવા લાગ્યો, ‘અલ્યા ઓ ! મારું વચન કદી પણ મિથ્યા થશે નહિ. રે ! સર્વ લોકો એકલા મળશે; તોપણ મારા શાપને મિથ્યા કરી શકશે નહિ; માટે તારે અહીંથી જવું હોય તો જા, ભણા રહેલું હોય તો ભણો રહે અથવા જે કંઈ તારે રેવું હોય તે કર.’ બ્રાહ્મણે આમ કહ્યું એટલે કર્ણ દીનતાથી નીચું મુગ કરીને મનમાં તે શાપ વિશેનો જ વિચાર કરતો કરતો પરશુરામ પાસે ગયો. ^{૨૭} ^{૨૮}

અધ્યાય ૩ જો

કર્ણને પ્રહારની પ્રાપ્તિ

॥ નારદ યવાલ ॥

કર્ણસ્ય વાહુવીર્યેણ પ્રણયેન દમેન ચ ।

તુતોપ મૃગુશર્દૂલો ગુરુશુશ્રૂપયા તથા ॥ ૧ ॥

નારદ કહે છે: હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! કર્ણના બાહુ-બળથી, વિનયથી, ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી અને શુરુસેવાથી ભૂયુકલગ્રેષ્ઠ પરશુરામ તેના પર પ્રસન્ન થયા; ^૧ જેથી તપસ્વી પરશુરામે અંગ, પ્રત્યંગ, દેવતારાધન અને રહસ્ય સહિત સંપૂર્ણ પ્રહારોના પ્રયોગ કરતાં અને ઉપસંહાર કરતાં તપસ્વી કર્ણને શાંતિપૂર્વક શીખવી દીધું. ^૨ આ રીતે પ્રહારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી કર્ણ આનંદથી પરશુરામના આશ્રમમાં રહેવા લાગ્યો અને પોતે અદ્ભુત પરાક્રમી હોવાથી ધનુર્વેદનો યત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. ^૩ તે પછી કોઈ એક સમયે ઉપવાસથી શરીરે કૃશ થયેલા બુદ્ધિમાન પરશુરામ કર્ણની સાથે આશ્રમમાં ફરતા હતા. ^૪ ફરતાં ફરતાં શુરુ પરશુરામ શરીરની કૃશતાને લીધે થાકી ગયા, જેથી કર્ણના ખોળામાં મસ્તક મૂકીને નિદ્રાધીન થઈ ગયા; કારણ કે પરશુરામને કર્ણના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ અને ગ્રેમ ઉત્પન્ન થઈ ગયો હતો. ^૫ તેવામાં કર્ણના હૃદયના યોગે એવું બન્યું કે, કોઈ એક તીક્ષ્ણ દંશ કરનારો કૂર ભમરો કે જે મેદ, માંસ અને રુધિરનું ભોજન કરનારો હતો, તે બેઠો બેઠો કર્ણની સમીપમાં આવ્યો અને તેની સાથળ પર બેઠો. તે ભયંકર ભમરાએ રુધિર પીવાની ઇચ્છાથી કર્ણની સાથળને બિરડી નાખી; પરંતુ કર્ણે શુરુની નિદ્રાનો ભંગ થશે, આવા ભયથી તેને ઉઠાડી શક્યો નહિ, તેમ મારી પણ શક્યો નહિ. ^૬ ^૭ હે ભરતવંશી યુધિષ્ઠિર ! તે ભમરાએ કર્ણની સાથળ પર ઉપરાઉપરી દંશ કરવા માંડ્યા, છતાં સૂર્યપુત્ર કર્ણે શુરુ જાગી જાય, તેવી શંકાથી તેની ઉપેક્ષા જ કરી. ^૮ ભમરાના દંશની વેદના ઘણી જ અસહ્ય હતી, તોપણ કર્ણે ધૈર્યથી તેને સહ્યા કરી અને લગારે ડગમગ્યા વિના અથવા ગભરાયા વિના પરશુરામના મસ્તકને તેમનું તેમ ખોળામાં ધારણ કરી રાખ્યું. ^૯ પરંતુ તેના રુધિરથી ભૂયુકલધુરંધર પરશુરામનું શરીર જ્યારે

રેભક્તેઝ થઈ ગયું, ત્યારે તેજસ્વી એવા તે પરશુરામ
એકાએક ભગી ઊઠ્યા અને સંત્રસ્ત થઈ ને બોલી
ઊઠ્યા :^{૧૦} ‘ અહો ! આ રુધિરથી હું અપવિત્ર
થયો છું. બોલ, તેં આ શું કર્યું ? ’ તું નિર્ભય થઈને
સત્ય વાત મને કહી દે. ’^{૧૧} તે સાંભળી કહ્યું
પોતાની સાથળ પર ભમરાએ દંથ કર્યો હતો, તે
વાત તેમને કહી સંભળાવી અને પરશુરામે પશુ
હુકાર સરખા પુષ્ટ તે ભમરાને સમીપમાં જોયો.^{૧૨}
એ ભમરાને આઠ પગ હતા, તીક્ષ્ણ દાદો હતી,
સર્વાંગે સ્ત્રોયની જેઠે તીક્ષ્ણ અણીવાળાં રૂંવાડાંથી
તે વ્યાસ હતો અને તેનું નામ ‘ અલક ’ હતું.^{૧૩}
પરશુરામે તે ભમરાને માત્ર જોયો, તેવામાં તો તેના
પ્રાણ આઘ્યા ગયા અને તેનું ગતપ્રાણ શરીર
વત્તાળ રુધિરથી તરબોળ થઈ ગયું, એ એક
આશ્ચર્યની વાત બની હતી;^{૧૪} અને તે જ સમયે
આકાશમાં ઇચ્છાનુસાર રૂપને ધારણ કરનારો એક
ભયંકરસ્વરૂપ રાક્ષસ દેખાયો કે જેની શ્રીવા (ડોક)
લાલ રંગની હતી, શરીર શ્યામ વર્ણનું હતું અને
મેઘના ઉપર તે બેઠો હતો;^{૧૫} જેની મનઃકામના
સંપૂર્ણ થયેલી હતી એવો તે રાક્ષસ બે હાથ બેડી
ને પરશુરામને કહેવા લાગ્યો કે, ‘ હે ભૂયુક્તશ્રેષ્ઠ
મહામુનિ ! આપનું કલ્યાણ ચાજો. હું જ્યાંથી
આવ્યો હતો ત્યાં હવે જઈ છું. ’^{૧૬} આપે મને આ
નરકાગારમાંથી મુક્ત કર્યો છે, આપે મારું પ્રિય
કર્યું છે અને આપને હું પ્રણામ કરું છું. ’^{૧૭} રાક્ષસે
આમ કહ્યું એટલે મોટી જીભવાળા પ્રતાપી પરશુ
રામે તેને કહ્યું કે, ‘ અરે ! પણ તું કોણ છે અને
શા કારણથી આ નરકાગારમાં તું પડ્યો હતો ?
તે મને કહે. ’^{૧૮} તે સાંભળી રાક્ષસ બોલ્યો કે, ‘ હું
પૂર્વે સત્યયુગમાં દંથ નામનો એક મહાસુર હતો.
તે સમયે મારી વય લગભગ તમારા પિતા ભૂયુ
ઋષિના સમાન જ હતી. મેં એ ભૂયુ ઋષિની પ્રિય
પત્નીનું બલાત્કારે હરણ કર્યું હતું, જેથી મહર્ષિ
ભૂયુના શાપને લીધે હું ક્રીડે થઈને પૃથ્વી પર
પડ્યો. ’^{૧૯-૨૦} તમારા પૂર્વપિતામહ ભૂયુ ઋષિએ
મને શાપ આપતાં ક્રોધપૂર્વક કહ્યું હતું કે, ‘ જો
પાપી ! તું મળમૂતનું લક્ષણ કરનાર એક ક્રીડો
થઈને નરકમાં પડ. ’ તેમણે મને આવો શાપ
આપ્યો એટલે મેં તેમને નમ્ર થઈને પૂછ્યું

કે, ‘ હે બ્રહ્મન ! આ શાપમાંથી મારી મુક્તિ કયારે
થશે ? ’ આના ઉત્તરમાં ભૂયુ ઋષિએ કહ્યું કે,
‘ અમારા ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા પરશુરામ આ
શાપમાંથી તને મુક્ત કરશે. ’ આ રીતે હું આ અમ-
ગલ એવી નીચ યોનિમાં અવતર્યો હતો અને હે
મહાત્મન ! આપનો સમાગમ કરીને એ પાપયોનિ-
માંથી મુક્ત થયો છું. ’^{૨૧-૨૩} આ પ્રમાણે પરશુ
રામને કહીને તે મહાસુર તેમને નમસ્કાર કરી
પોતાને સ્થાનકે ગયો; તે પછી પરશુરામે ક્રોધ કરીને
કહ્યું ને કહ્યું કે, ‘ અલ્યા જો મૂઠ ! તારી સાથળ
આ રીતે અત્યંત ક્રોધાઈ ગઈ ત્યાં સુધી મહાન
હુઃખ તેં સહન કર્યું, તે પરથી જણાય છે કે, તું
બ્રાહ્મણભૂતિનો નથી. બ્રાહ્મણ આવું મહાન હુઃખ
કદી સહન કરી શકે નહિ. તારું ઘેરું કાઈ ક્ષત્રિય-
ના જેવું દેખાય છે; મારે બોલ, તું કોણ છે ? તારી
ભૂતિના સંબંધમાં જેવું હોય તેવું સત્ય કહી દે. ’
પરશુરામનાં આવાં ક્રોધભરેલાં વચનો સાંભળી
કહ્યું શાપની દહેશતથી ભયભીત બની ગયો અને
તેમને પ્રસન્ન કરતો બોલ્યો કે, ‘ હે ભૂયુવંશી મહા-
ત્મન ! આપ જાણો કે, હું બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય-
થી ઇતર-સૂતભૂતિમાં ઉત્પન્ન થયો છું અને મને
‘ રાધાપુત્ર કર્ણ ’ આવા નામથી મનુષ્યો પૃથ્વી
પર જોળાળે છે. હે બ્રહ્મન ! અત્ર મેળવવાના લોભ-
થી મેં આપની પાસે અસત્ય ભાષણ કર્યું છે;
પણ ખરું જોતાં હું આપની પાસે અસત્ય બોલ્યો
જ નથી; કારણ કે વેદવિધાને આપનાર સમર્થ સુરને
પિતા તરીકે જ માનેલા છે, એમાં સંદેહ નથી.
આ શાસ્ત્રવચન પ્રમાણે મેં આપની પાસે ‘ હું ભૂયુ-
કુળનો બ્રાહ્મણ છું. ’ આમ ગોનોચાર કર્યો છે; મારે
આપ મારા ઉપર કૃપા કરો. ’^{૨૪-૨૬} કર્ણનાં એ
વાક્યો સાંભળી ભૂયુશ્રેષ્ઠ પરશુરામ રોષથી જાણે
ખાળી નાખતા હોય તેમ, હીન અવસ્થાએ બે હાથ
બેડીને પૃથ્વી પર પડેલા કંપાયમાન કર્ણને ઉદ્દેશી-
ને બોલ્યા કે, ^{૨૭} ‘ જો મૂઠ કર્ણ ! તેં અત્ર મેળવ-
વાના લોભથી મિથ્યા ઉપચાર વચનો કહીને મને
છેતર્યો છે અને તારી જાતને શુભ રાખી તેં મારી
પાસેથી બ્રહ્માત્ર મેળવ્યું છે; મારે તું જ્યારે તારા
સમાન પુરુષની સામે યુદ્ધ કરવા ભિતરીશ, ત્યારે
લગભગ પ્રાણાંત સમયે એ બ્રહ્માત્રનું તને સ્મરણ

રહેશે નહિ; પરંતુ તે સિવાયના સમયે એ અજનું તને સ્મરણ રહેશે. તેનું કારણ એ જ છે કે, બ્રાહ્મણ થી ઇતર જાતિના પુરુષની પાસે બ્રહ્માશ્ર તેના મરણ પર્થ તકલી રહેતું નથી.^{૩૦,૩૧} હવે તું અહીંથી ચાલ્યો જા. અસત્ય બાપણ કરનાર મનુષ્ય આ સ્થાનમાં કદી રહી શકતો નથી. તેં આજ દિવસ સુધી મારી સેવા સારી કરી છે, તેને માટે હું તને આશીર્વાદ આપું છું કે, પૃથ્વી માંહેનો કેઈ પણ દાનિય સુદમાં તારી તુલના કરી શકશે નહિ.^{૩૨} પરશુરામે એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે કર્ણ તેમને પ્રણામ કરી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો અને દુર્યોધનની પાસે આવીને તેણે કહ્યું કે, 'મેં બ્રહ્માશ્ર મેળવ્યું છે.'^{૩૩}

ઈતિ શ્રીમદ્માભારતમાં સાંપિષર્પાતર્જિત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'કર્ણે બ્રહ્માસની પ્રાપ્તિ' નામનો અધ્યાય ૩ નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪ થો

દુર્યોધને સ્વયંવરમાંથી કરેલું કન્યાહરણ

॥ નારદ ઉવાચ ॥

કર્ણસ્તુ સમવાપ્યૈવમલ્લં માર્ગવનંદનાત્ ।

દુર્યોધનેન સહિતો મુમુદે મરતર્પમ ॥ ૧ ॥

નારદ કહે છે: 'હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર! એ રીતે કર્ણ પરશુરામ પાસેથી બ્રહ્માશ્ર મેળવીને દુર્યોધન ની સાથે આનંદથી રહેવા લાગ્યો.^૧ હે રાજન્! કેટલોએક સમય વીત્યા પછી કલિંગ દેશમાં, રાજા ચિત્રાંગદે પોતાની કન્યાનો સ્વયંવર આરંભ્યો અને તેની રાજધાની રાજપુર નગરમાં સેંકડો અને હજારો રાજાઓ કન્યાને મેળવવાના હોબથી એકઠા મળ્યા.^{૨,૩} રાજા દુર્યોધનના સાંભળવામાં પણ આવ્યું કે, રાજપુર નગરમાં સ્વયંવરના મહોત્સવ નિમિત્તે મર્વ રાજાઓ એકઠા થયા છે, જેથી તે પોતે પણ સુવર્ણજીન સ્વયંવરમાં ભેળીને કર્ણની સાથે ત્યાં ગયો.^૪ હે મહારાજા! ત્યારે ત્યાં સ્વયંવરનો મહોત્સવ ચાલુ થયો, ત્યારે શિશુપાલ, જરાસંધ, બીષ્મક, વક્ર, કપોતદેભા, નીલ, દદ પરાક્રમી સુદમ, મહારાજા શૂગાત, શ્રીરાજ્યનો (કામરૂપ દેશનો) અધિપતિ રાજા અયોક, યનપન્થા, વીર ભોજરાજ્ય અને શ્રીભ ધણા દક્ષિણ દિશાના રાજાઓ,

ગ્નેષ રાજાઓ, પૂર્વ દિશાના રાજાઓ અને ઉત્તર દિશાના રાજાઓ કન્યાનિમિત્તે મંડપમાં આવી પહોંચ્યા.^{૫-૮} તે સર્વ રાજાઓએ સુવર્ણના બાલુકાંધો ધારણ કર્યા હતા, સર્વ રાજાઓની કાતિ શુદ્ધ સુવર્ણના જેવી હતી, સર્વનાં શરીરો ધણાં જ તેજસ્વી હતાં અને સર્વ વ્યાઘ્રના જેવા બલેશ્વર હતા.^૯ હે ભારત! આ બધા રાજાઓ મંડપમાં આવીને ભેળી ગયા, એટલે પોતાની ધાવમાતાની સાથે તથા અંતઃપુરનું રક્ષણ કરનારા નાજદો- (હીન્દા) ની સાથે કન્યા રંગમંડપમાં દાખલ થઈ. પછી બિનબિન દેશના મહારાજાઓનાં નામો તે કન્યાને સંભળાવવામાં આવ્યાં અને ઇચ્છિત વરને વરનારી તે કન્યાને સર્વ રાજાઓની આગળ અનુ ક્રમે લઈ જવામાં આવી. મુંદર વલ્લવાણી તે રાજા કન્યા એક પછી એક બધા રાજાઓનું ઉદ્વેગન કરી છેક દુર્યોધન પાસે આવી, પરંતુ તેનો પણ ત્યાગ કરીને તે આગળ વધી.^{૧૦,૧૧} કુરુવંશી દુર્યોધન પોતાનું તે અપમાન સહન કરી શક્યો નહિ. તેણે સર્વ રાજાઓને નહિ ગણકારીને તે કન્યાને આગળ જતાં અટકાવી અને બીષ્મ તથા દ્રોણના આશ્રયથી અને પોતાના વીર્યના મદદથી મત્ત બની જઈને પોતાના સ્વયંવરમાં ભેટાઈ ઈર્ષ રાજકન્યાનું હરણ કર્યું.^{૧૨,૧૩} હે મહાપુરુષ યુધિષ્ઠિર! તુરંત જ જેણે તલવાર લટકાવી હતી અને જેણે અંદનધોના ચામડાનાં મોજાં હાથે બાધ્યાં હતાં એવો શસ્ત્ર-ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયેલો કર્ણ પણ સ્વયંવરમાં ભેળીને દુર્યોધન રાજાની પાછળ ચાલી નીકળ્યો.^{૧૪} તેવામાં સર્વ રાજાઓમાં યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાથી ઓટી ભારે અથગણ ચાલુ થઈ ગઈ. પોતપોતાનાં કર્ચો પહેરીને તથા રથો ભેડાવીને સર્વ રાજાઓ કર્ણ અને દુર્યોધનની પાછળ દોડી ગયા ને મેલો જેમ બે પરંતો પર વૃષ્ટિ કરે તેમ, તેઓ જાંઘના પર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.^{૧૫,૧૬} આ રીતે પોતા પર ચડી આવેલા તે રાજાઓને ભેડીને કર્ણ માત્ર એક એક બાજુ મારીને તેઓનાં ધનુષ્યોને તથા મંજમાળાં બાણોને ટપોટપ પૂરો પર પાટવા લાગ્યો.^{૧૭} ચોદાઓમાં શ્રેષ્ઠ હોવા કર્ણે જ્યેનજેના માં નો ધનુષ્ય વિનાના કેટલાએક રાજાઓને, ડગા-મેલા ધનુષ્યવાળા કેટલાએક રાજાઓને તથા બધા,

શક્તિ અને ગદાઓને ધારણ કરનારા કેટલાએક રાજાઓને પોતાની ચતુરાઈથી આકુળબાકુળ કરી દીધા અને લગભગ બધાઓના સારથિઓનો નાશ કરી નાખી સર્વ રાજાઓનો પરાજય કર્યો. ૧૮/૧૯ આવી હુદૈશા થવાથી તે રાજાઓનાં મન પડી ભાગ્યાં અને ‘અમારી રક્ષા કરો, રક્ષા કરો’ આવી બૂચો પાડીને પોતે જ ઘોડાઓને દોડાવો મૂકીને તેઓ રણસંઘામને છોડી ગયા. ૨૦ રાજા દુર્યોધન તો કણ્વની રક્ષા તળે રહીને હરખાતો હરખાતો કન્યાને લઈને હસ્તિનાપુર તરફ ચાલ્યો ગયો. ૨૧

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ-તર્ગત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમા ‘દુર્યોધને સ્વર્ગવરમાથી કરેલું’ કન્યાહરણ’ નામનો અધ્યાય ૪થો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫મો

કણ્વનું પરાક્રમ

॥ નારદ ઉવાચ ॥

આવિષ્કૃતવલં કર્ણ શ્રુત્વા રાજા સમાગમઃ ।

આહ્વાયદ્વૈરથેનાજૌ જરાસંધો મહીપતિઃ ॥ ૧ ॥

નારદ કહે છે : ‘હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! દુર્યોધને કરેલા કન્યાહરણમા કણ્વે પોતાનું બળ પ્રકટ કર્યું’, એ વાત મગધદેશના રાજા જરાસંધના સાંભળવામાં આવી, જેથી તેણે કણ્વને ઈર્દ્યયુક્ત કરવા માટે ઘોલાવ્યો. ૧ એટલે એક સ્થાને એકઠા મળી તેઓ બન્ને દિવ્ય અસ્ત્રોને બાણનારા યોદ્ધાઓનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. એ યુદ્ધમાં અન્યોન્યના પર અનેક જાતનાં આયુષોની વૃષ્ટિ કરતાં કરતાં તેઓ બન્નેની પાસે બાણો ખૂટી પડ્યાં અને ધનુષ્યો તથા તલવારો પણ ભાંગી પડી, જેથી બળસંપન્ન એવા તેઓ બન્ને યોદ્ધા પૃથ્વી પર ભેગા રહીને બાહુયુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ૨૩ તેમાં કણ્વે બાહુકંટક* નામની યુદ્ધરીતિથી જરા

રાક્ષસીએ સાંધેલા જરાસંધના શરીરના સાંધાને તોડી નાખ્યા. ૪ રાજા જરાસંધે પોતાના શરીરને ચીરી નાખવારૂપ વિકારને જોઈને કણ્વ સાથેનું વેર છોડી દીધું અને ‘હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું’ આમ કણ્વને તેણે કહ્યું. ૫ વળી વધારામાં હે પુરુષ સિંહ યુધિષ્ઠિર ! જરાસંધે અંગદેશમાં આવેલી માલિની નામની નગરી પ્રીતિપૂર્વક કણ્વને અર્પણ કરી, જેથી કણ્વે શત્રુઓનો પરાજય કરી અતે રાજા થયો. ૬ તે પછી શત્રુઓના સैन्यને પીડા કરનારો કણ્વે દુર્યોધનની સંમતિથી ચંપાનગરીનું રાજ્ય પણ કરતો હતો, તે વાત તમારા બાણવામાં જ છે. ૭ આ રીતે કણ્વે પોતાનાં શત્રુઓના પ્રતાપથી પૃથ્વીનાં વિખ્યાત થયેા હતા અને તેની પાસે સાક્ષાત્ દેવરાજએ પણ તમારું હિત કરવા માટે દિવ્ય કવચની તથા કુંડલોની ભિક્ષા માગી હતી. ૮ દેવોની માયાથી મોહિત થયેલા કણ્વે પણ સાક્ષાત્ દેવરાજને પોતાને ત્યાં ભિક્ષા માગવા આવેલો બાણી અભિમાનમાં ને અભિમાનમાં પોતાના જન્મની સાથે જ ઉત્પન્ન થયેલાં કુંડલોને તથા દિવ્ય કવચને દાનમાં આપી દીધાં હતાં; ૯ જેથી કણ્વે પોતાના જન્મની સાથે ઉત્પન્ન થયેલાં કવચ-કુંડલથી રહિત થયો હતો અને તે કારણથી જ શ્રીકૃષ્ણના દેખતાં અર્જુન તેને મારી શક્યો હતો. ૧૦ વળી તેને પરશુરામના આશ્રમમાં વસતી વેળા બ્રાહ્મણનો શાપ થયો હતો, મહાત્મા પરશુરામે પણ પોતાની પાસે અસત્ય જાતિ જણાવવાના કારણથી તેને શાપ આપ્યો હતો, માતા કુંતાએ પોતાના ચાર પુત્રોને નહિ મારવા માટે તેની પાસેથી વરદાન મેળવ્યું હતું. ઈંદ્રે માથા કરીને તેને મોહિત કર્યો હતો તથા તેનાં કવચકુંડલને પડાવી લીધાં હતાં. પિતા મહા ભીષ્મે અર્ધરથી કહીને તેનું અપમાન કર્યું હતું. શલ્યરાજાએ તેના તેજનું હરણ કર્યું હતું અને શ્રીકૃષ્ણે તેના રથના પૈડાને પૃથ્વીમાં પેસાડી ગયેલું જોઈ તેને મારવા માટે અર્જુનને પ્રેરણા કરીને નીતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો, જેને લીધે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી વૈકર્તન કણ્વેને, ગાંડીવ ધનુર્ધારી અર્જુનને શંકર, ઈંદ્ર, યમ, વરુણ, કુબેર, દ્રોણાચાર્ય અને મહાત્મા કૃપાચાર્યની પાસેથી મેળવેલાં દિવ્ય અસ્ત્રોના પ્રતાપથી યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો છે. ૧૧-૧૪

* જે યુદ્ધમાં બળવાન શત્રુ પોતાના દુષ્પણ શત્રુના શરીરને કેવડાના પાંદડાની જેમ ચીરી નાખે, તે યુદ્ધને બાહુકંટક યુદ્ધ કહે છે. યુદ્ધશાસ્ત્ર કહે છે : ‘एका जंघां पदाक्रम्य परागुण्यं प्राप्यते । केतकीवन्वज्जुर्मुदं तद् बाहु-कटक्म् ।’ શત્રુની એક જાંઘને પગથી દમાવીને તથા બીજી જાંઘને બેઝે એમને તેના શરીરને વચમાથી નાખવામાં આવે

—નીલકંઠ

હે પુરુષવ્યાધ્ર યુધિષ્ઠિર! આ રીતે કહ્યુંને શાપ થયો હતો અને તેને ઇંદ્ર આદિ ઘણા દોષકેએ છેલ્લેથી હતો તેથી જ યુદ્ધમાં તે મરણ પામ્યો છે, માટે તે શોક કરવા ચોગ્ય નથી.^{૧૧૫}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્જત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'કર્ણેનું' પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય પાંચો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬ઠો જગતમાંની સર્વ સ્ત્રીઓને યુધિષ્ઠિરનો શાપ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एतावदुक्त्वा देवर्षिर्विरराम स नारदः ।

युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्देव्यौ शोकपरिप्लुतः ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય! દેવર્ષિ નારદ આટલું કહીને બોલતા બંધ થઈ ગયા અને રાજા યુધિષ્ઠિર તો શોકમાં ગરકાવ બની જઈને વિચારગ્રસ્ત જ બની ગયા.^૧ એ સમયે રાજા યુધિષ્ઠિર મનમાં દીન થઈ ગયા હતા, શોકને લીધે ભાન વિનાના થઈ ગયા હતા, તેમનાં નેત્રોમાં અશ્રુઓ ભરાઈ આવ્યાં હતાં અને ઘણા જ આતુર થઈ જઈને સર્પની પેઠે નિઃશ્વાસ નાખતા હતા.^૨ રાજાની આવી સ્થિતિ જોઈ જેનાં સર્વ અંગમાં શોક વ્યાપી ગયો હતો અને જેની ચેતના હુઝખને લીધે નષ્ટ થઈ ગઈ હતી એવાં કુંતામાતા મિષ્ટ વાણીથી આવું સમયોચિત અર્થવાણું વચન બોલ્યાં:^૩ 'હે મહાબાહુ યુધિષ્ઠિર! તારે એ કહ્યુંનો શોક કરવો ચોગ્ય નથી. તું મહાબુદ્ધિમાન છે, માટે શોકનો લાગ કર અને આ મારું વચન સાંભળ.^૪ તે કહ્યુંને મેં પૂર્વે કહ્યું હતું કે, 'યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવો તારા નાના ભાઈઓ છે અને નાના ભાઈઓનું રક્ષણ કરવું તે તારો ધર્મ છે, માટે તું તેઓની સાથે બ્રાહ્મણાવથી વર્તન કર, તેમ જ ધાર્મિકોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે કર્ણના પિતા સૂર્યદેવે પણ, હિત ઇચ્છનારા સંબંધી એ જે કહેવું ઘટે તે સર્વ તેને કહ્યું હતું.' કોઈ સમયે સ્વપ્નામાં આવીને તથા કોઈ સમયે મારી સમક્ષ પણ સૂર્યનારાયણે તેને હિતોપદેશનાં વચનો કહ્યાં હતાં.^{૫,૬} આ રીતે મેં અને સૂર્યદેવે અનેક રનેહકારક વચનો કહ્યાં હતાં, છતાં તે કહ્યુંને અમે શાંત કરી શક્યાં ન હતાં, અથવા તારી સાથે

તેની એકતા પણ કરી શક્યાં ન હતાં;^૭ કારણ કે તે કર્ણ કાળના સપાટામાં સપડાઈ ગયો હતો અને તેથી જ વેરનો ઉદ્ધાર કરવામાં તે આસક્ત થયો હતો. વળી તે તમારું અપ્રિય કરનારો હતો, જેથી મેં તેની ઉપેક્ષા કરી હતી.^૮ પોતાની માતાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, તોપણ ધર્મોત્તમા ધર્મરાજાનાં નેત્રો અશ્રુઓથી ભિભરાઈ જવા લાગ્યાં અને તેમની ઇંદ્રિયો શોકથી વ્યાકુળ થઈ ગઈ.^૯ પછી તેમણે કહ્યું કે, 'ઓ માતા! તમે કર્ણના જન્મના વૃત્તાંતને આજદિન પર્વત ગૂઢ રાખીને મને મહાન વ્યથા ઉપજાવી છે.'^{૧૦} આમ કહીને મહાતેજસ્વી યુધિષ્ઠિરરાજાએ જગતની સર્વ સ્ત્રીઓને શાપ આપ્યો કે, 'આજથી આરંભી જગતની કોઈ પણ સ્ત્રી પોતાના હૃદયમાં શુભ વાત રાખી શકશે નહિ.' પછી રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાના પુત્રોનું, પૌત્રોનું, સંબંધીઓનું તથા સુહૃદોનું રમરણ કરીને હઃખસંપન્ન થઈ ગયા, તેમના હૃદયમાં ઘણો જ ઉદ્વેગ થવા લાગ્યો, તેમનું ચિત્ત અત્યંત ઉદાસ થઈ ગયું, તેમનો આત્મા શોકથી ઘેરાઈ ગયો અને પોતે બુદ્ધિમાન હતા. છતાં ધુમાડાવાળા અગ્નિની પેઠે ધૂધવાઈ જઈને સંતાપથી પીડાવા લાગ્યા તથા અભ્યંતર ખિન્ન થઈ ગયા.^{૧૧-૧૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્જત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'જગતની સ્ત્રીઓને યુધિષ્ઠિરનો શાપ' નામનો અધ્યાય ૬ઠો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭મો

રાજ્યનો ત્યાગ કરી હું વનમાં
ચાલ્યો જઈશ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ।

शुशोच दुःखसंतप्तः स्मृत्वा कर्णं महारथम् ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય! શોકથી મનમાં વ્યાકુળ થયેલા ધર્મોત્તમા યુધિષ્ઠિર રાજા મહારથી કર્ણને યાદ કરી હઃખસંતપ્ત થઈને શોક કરવા લાગ્યા.^૧ હુઝખ અને શોકના આવેશથી વારં વાર નિઃશ્વાસ નાખતા અને શોકથી કૃશ થયેલા તે રાજા અર્જુન સામે જોઈને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.^૨ યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : 'ઓ અર્જુન! યાદવ અને

અંધકર્ણના રાજાઓના નગરમાં ભટકીને ભેટ આપણે બિદ્યાચરણ કયું હોત, તો આ સમયે આપણા સંબંધીઓના પુરુષોનો નાશ કરીને આવી હુર્ગતિને પામ્યા ન હોત.^૩ અરેરે! શાંતિઓનો વધ કરીને આપણે હતભાગ્ય બન્યા છીએ. અરે! આપણા શત્રુ કૌરવો ભાગ્યસંપન્ન થયા છે-તેઓનો અર્થ સિદ્ધ થયો છે. આપણે તો કેવળ આપણો પોતાનો જ નાશ કરીને ધર્મનું શું ફળ પ્રાપ્ત કયું છે? હાય! ધિક્કાર છે ક્ષત્રિયોના આચારને, ધિક્કાર છે ક્ષત્રિયોના બળને અથવા પુરુષાર્થને અને ધિક્કાર છે ક્ષત્રિયોની અસહિષ્ણુતાને કે જેને લીધે આપણે આવી આપત્તિમાં પકેલાઈ પડ્યા છીએ.^૪ મને નિશ્ચય થાય છે કે, ક્ષત્રિયોનો ધર્મ જ નિષ્ઠ છે. પણ ક્ષમા, ઇદ્રિયનિયંત્રક, કાયિક-વાચિક પવિત્રતા, પૈરાગ્ય, અમત્સર, અહિંસા અને સત્યભાષણ આ નિયમો જેઓને માટે નિત્ય હોય છે, તેવા વનવાસીઓનો ધર્મ જ સર્વોત્તમ છે.^૫ આપણે તો રાજ્યના લોભને લીધે તથા મોહને લીધે દંભ અને મહનો આશ્રય કર્યો, જેથી આવી હીન અવસ્થાને પામ્યા છીએ.^૬ જે આપણા બાંધવો પૃથ્વી પર વિજય મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા હતા, તેઓને મરણ પામેલા ભેઈ હવે આપણને કોઈ ત્રણે લોકનું રાજ્ય આપી દે તોપણ અત્યાનંદ થઈ શકે તેમ નથી.^૭ એહ! ધિક્, ધિક્! કેવળ પૃથ્વીના રાજ્યને માટે આપણે અવધ્ય રાજાઓનો વધ કર્યો છે, આપણા સર્વ પુરુષાઓનો નાશ થઈ ગયો છે અને આપણે બાંધવોથી રહિત થઈ પડ્યા છીએ, છતાં જીવીએ છીએ.^૮ અવશ્ય રાજ્યરૂપ માંસના નિમિત્તે સર્વ કોઈનું, માંસના દુકડા માટે કૃતરાંઓનું માંહોમાંહે જેમ અશુભ થાય છે તેમ, શાંતિઓના દ્રોહરૂપ અશુભ થાય જ છે; માટે આપણે બંધુઓના રક્ષણરૂપ માંસને છાંદ ગણવું યોગ્ય હતું, તેમ જ રાજ્યરૂપી માંસનો ત્યાગ કરવો તેને છાંદ ગણવું ઉત્તમ હતું.^૯ રે! રે! આપણને આ સમગ્ર પૃથ્વી સ્વાધીન થાય, સુવર્ણના મોટા ઢગો મળે અથવા ગાય, ઘોડા વગેરે સર્વ છાંદ પદાર્થોનો લાભ થાય, તોપણ આ મારી નાખેલા બાંધવોનો ત્યાગ કરવો અયોગ્ય હતો.^{૧૧} નિઃશંક, આ યુદ્ધમાં મરણ પામેલા સર્વ યોદ્ધાઓ ૧ પૂર્ણ થઈને કોષ અને

હર્ષોવેશમાં મૃત્યુના માર્ગમાં આરોહણ કરી, કેવળ યમલોકમાં જ ગયા છે; અર્થાત્ આ યુદ્ધમાં મરણ પામેલા યોદ્ધાઓને સ્વર્ગ મળશે જ નહિ; પરંતુ તેઓને નરકની જ પ્રાપ્તિ થશે; કારણ કે તેઓ કામ-વાસનાઓમાં દટાઈ ગયા હતા.^{૧૨} આ જગતમાં સર્વ કોઈના પિતાઓ તપ, પ્રદાયર્થ, સત્ય અને ક્ષમાસંપન્ન થઈને અનેક કલ્યાણોનો લાભ મેળવનારા પુત્રોને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે;^{૧૩} અને તે જ પ્રમાણે સર્વ કોઈની માતાઓ ઉપવાસો, અનેક દેવોની પૂજાઓ, ગૌરીવ્રત આદિ વ્રતો, હુર્ગોત્સવ આદિ કૌતુકો અને ધર્મીય ધણી માંગલિક કર્મો કરીને ગર્ભધારણાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને દશ માસ પર્વંત તે ગર્ભને ધારણ કરે છે.^{૧૪} વળી આ ગર્ભ ક્ષેમકુશળ જન્મ પામે તો સારું, જન્મીને ચિરકાળ પર્વંત ભેળવે તો ધણું જ સારું, જીવીને ભે માનવંત અને બળવંત થાય તો આપણને સુખદાતા થઈ પડે. આવા આવા આ લોકના તથા પરલોકના કૃષ્ણ ફળહેતુઓની આશાઓમાં કાળ નિર્ગમન કરે છે!^{૧૫} પણ અકસોસ! આ યુદ્ધમાં મરણ પામેલા મહાપુરુષોની માતાઓના પૂર્વોક્ત સર્વ પ્રકારના આશાકુરો કેવળ નિષ્ફળ થયા છે; કારણ કે તે માતાઓના સુંદર કુંડળોને ધારણ કરનારા તરુણ વયના પુત્રો પૃથ્વીના કોઈ બતના લોભો લોભાયા વિના તથા ત્રણ પ્રકારનાં જલ્મોમાંથી એક જાણને પણ સંપૂર્ણ રીતે અદ્ભુત કર્યા વિના યમલોકમાં સિધાવી ગયા છે.^{૧૬-૧૮} અરેરે! આ યુદ્ધમાં મરણ પામેલા હુયોધન આદિ રાજાઓનાં માતાપિતાઓ, પુત્રોને યુવાવસ્થામાં આવેલા ભેઈ ધન-રત્ન આદિનો ઉપભોગ કરી સુખી થવાની સ્થિતિ પર આવ્યાં હતાં, તેટલામાં તો તેઓના રાજપુત્રો યુદ્ધમાં માર્યા ગયા છે.^{૧૯} વળી જેઓ પંચાલવંશના અથવા કુરુવંશના યોદ્ધાઓ આ રણસંઘામમાં મૃત્યુ પામ્યા છે તેઓ કેવળ મૃત્યુને જ પામ્યા છે, પણ સ્વર્ગ આદિ દિવ્ય લોકને પામ્યા નથી; કારણ કે તેઓ અર્થની તૃષ્ણાવાળા હતા, તે તૃષ્ણા પરિપૂર્ણ ન થાય તો હીન અવસ્થાને પામનારા હતા, ઇન્ધિત પદાર્થનો લાભ નહિ થતાં સંતાપ કરનારા હતા અને કોઈ છાંદ પદાર્થોનો લાભ થતાં અત્યંત હર્ષ પામનારા હતા. આવા વિષમ સ્વભાવના તે પુરુષોએ ભે કદાચ

વિજય મેળળ્યો હોત, તોપણ પૃથ્વીનો ઉપલોગ કરી શકત નહિ અને મૃત્યુને પામ્યા છતાં પણ તેઓને સ્વર્ગોદ્ધિક્ષણ મળશે નહિ.^x જે એમ ન હોય તો પોતાપોતાના કર્મોથીજે સ્વર્ગમાં ગયેલા તે સર્વ પુરુષોને આ લોક કેમ જોઈ શકતો નથી ?^{૨૦/૨૧} રથલદિએ જોતાં આ લોકનો વિનાશ કરવામાં આપણે જ અવાંતર કારણભૂત ગણાયેલા છીએ, પરંતુ સૂક્ષ્મદિએ જોતાં આ વિનાશનું મુખ્ય કારણ આપણા રાજ્યને છીનવી લેવાથી, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોજે^{૨૨} અને આ બાળતમાં સર્વનું મૂળ કારણ તો રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર જ છે; કારણ કે તેમનો આપણે કોઈ ભતનો અપરાધ કર્યો ન હતો, છતાં આપણને કંગવામાં જ તેમની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ હતી, નિત્ય આપણો દેષ કર્યો કર્યો હતો, સદાકાળ કપટધૃત આદિથી જ તેમનું જીવન ઘડાઈ ગયું હતું અને કેવળ ઉપર ઉપરનો મિથ્યા વિનય તેમણે દર્શાવ્યા કર્યો હતો.^{૨૩} આખરે આ યુદ્ધ કરીને તેઓની મનઃકામના પૂર્ણ થઈ નથી તેમ આપણી કામના પણ અપૂર્ણ જ રહી છે. તેઓ જીત્યા નથી તેમ આપણે પણ જીત્યા નથી, તેઓએ આ પૃથ્વીનો ઉપલોગ કર્યો નહિ તેમ આપણે પણ ઉપલોગ કરી શક્યા નહિ. રે ! એટલું જ નહિ પણ ઓંઓનાં સુખનો અથવા ગીતાવાદના શ્રવણસુખનો પણ કોઈ એ ઉપલોગ કર્યો નથી.^{૨૪} અરેરે ! ઘણી શોકજનક વાત છે કે, રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના વિદ્વાન અમાત્યોનું અથવા સુહૃદોનું વચન સાંભળ્યું નહિ, મહાકિંમતી રત્નોનો, પૃથ્વીનો તથા અદળક ધનની આવકનો લેશમાત્ર ઉપલોગ કર્યો નહિ; આપણા પર દેષ હોવાને લીધે નિત્ય સંતાપ કર્યો કર્યો; આ લોકનું કોઈ ભતનું સુખ મેળળ્યું નહિ; પૂર્વકાળની આપણી સમૃદ્ધિ જોઈને નિસ્તેજ, ફિક્કા અને કૃશ થતા ગયા, જેથી સુખલપ્ત શકુનિએ જુગાર રમવાનું જણાવ્યું અને પોતાના પુત્ર પરના પ્રેમમાં હુબ્બ બની જઈને પિતા ધૃતરાષ્ટ્રે અન્ધાધમાર્ગમાં પગ મૂકવાની પણ સંમતિ આપી.^{૨૫-૨૭} એટલે પછી તો રાજા દુર્યોધને પોતાના પિતાની, લીજ્ઞની કે વિદુરની કોઈની પણ દરકાર કરી નહિ અને આખરે

મારો જેમ નાશ થયો છે, તેમ તેનો પણ નિઃસંશય નાશ થયો છે.^{૨૮} રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે પણ વશમાં રાખ્યો નહિ, જેથી તે દુર્યોધન પ્રદીપ્ત યથાથી બ્રહ્મ થઈને, સહોદરોનો ઘાત કરાવીને મરણધરણ થયો.^{૨૯} વળી દુર્યોધન સહાને માટે પાપી બુદ્ધિનો હતો અને તેથી નિત્ય આપણો દેષ કરવામાં જ તે યુગ્ત રહેતો હતો; જેના પરિણામે તે પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતાને શોકાક્ષિમાં ફેંકી દઈ આ સંસારમાંથી ચાલ્યો ગયો છે.^{૩૦} અરે ! તેવો કયો બંધુ પોતે કુળવાન હોઈને પોતાના બંધુજનોના સંબંધમાં તેવાં અયોગ્ય વચનો બોલે કે, જેવાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણની સમીપમાં કહ્યાં હતાં ?^{૩૧} અરેખર ! આપણે આપણા પોતાના જ દોષથી સહાને માટે નાશ પામ્યા છીએ, અર્થાત્ દુર્યોધન આપણો હતો અને તેણે જે દોષ કર્યો હતો તે આપણો જ દોષ ગણાય; માટે આપણે સુધ્ધની પેઠે સર્વ દિશાઓને બાળી નાખનારા હતા, છતાં આ સમયે તે દોષને લીધે બળી ગયા છીએ.^{૩૨} હર્મતિ દુર્યોધન આપણો વૈરી પુરુષ હતો અને તે પોતે એકલો જ મરણ પામ્યો છે તેમ નથી, પણ તેણે આપણા સર્વ કુળને નાશ કરાવ્યો છે.^{૩૩} કેવળ તે દુર્યોધનને માટે જ ઘણા અવધ્ય પુરુષોનો વધ કરીને આપણે જગતમાં નિંદાપાત્ર થયા છીએ અને રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પણ, કુળનો સંહાર કરનારા દુષ્ટબુદ્ધિ પાપી પુરુષનો રાજ્યાસન પર અભિષેક કરીને હવે શોક જ કરે છે. હાય ! હાય ! ઘણા શસ્ત્રો માર્યો ગયા, મહાન પાપો કૃત્ય કર્યું અને આપણે પોતે જ આપણી અલીપ વસ્તુનો નાશ કર્યો, જેને લીધે આપણા બધાનો કોષ જોડે દૂર થઈ ગયો છે, તોપણ ઉત્પન્ન થયેલા આ શોક મને યુગળાવી નાખે છે-ગભરાવી નાખે છે. એ ધન-જય ! મનુષ્યે જે કંઈ પાપકર્મ કર્યું હોય, તેનો તે બદલ ઉપકાર કરવાથી, શુરજન આદિની પાસે નિવેદન કરવાથી, પશ્ચાત્તાપ કરવાથી, દાન દેવાથી, તપશ્ચર્યા કરવાથી, સર્વ ઉપાધિની નિવૃત્તિ કરીને સંસારનો ત્યાગ કરવાથી અથવા વેદાધ્યયન કે શાસ્ત્રાધ્યયન કરવાથી નાશ કરી શકાય છે.^{૩૪-૩૭} તેમાં પણ શ્રુતિ કહે છે કે, જે પુરુષ સંસારનો ત્યાગ જ કરી દે છે, તે પુરુષને પુનઃ પાપકર્મ કરવાનો

x બુદ્ધિધરનાં આ વચનો લોકાર્થાતક સંપ્રદાયને અનુસરતાં છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું. —નીલકંઠ

અવકાશ જ રહેતો નથી; એટલું જ નહિ પણ સંસારનો ત્યાગ કરનાર પુરુષ પુનઃ જન્મમરણના ફેરામાં પડતો જ નથી. એ જ આશયથી શ્રુતિ કહે છે કે, 'ત્યાગેનૈકે અમૃતત્વમાનસુઃ' કેટલાએક પુરુષો કેવળ સંસારત્યાગથી જ મોક્ષને પામી ગયા છે. ૩૦ તેમાં કારણ એ જ છે કે, સંસારનો ત્યાગ કરવાથી પુરુષને યોગમાર્ગ મળી આવે છે. પછી શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન આદિ કર્યોથી તેની બુદ્ધિ 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' આવા નિશ્ચયવાળી થાય છે અને આંતરે અખંડાનંદ-પરબ્રહ્મની સાથે તે પુરુષ એકતાને પામે છે. એા ધનંજય ! બ્રહ્મજ્ઞાનસંપન્ન એવો મનનશીલ-સુનિ, જેવો સુખદુઃખાદિ દ્રંદ્રથી રહિત થાય છે કે તુરંત જ બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ રહે છે, ૩૧ માટે હે શત્રુતાપન અર્જુન ! હું તમારી બધાંની સંમતિ લઈ ને હવે વનમાં જ ચાલ્યો જઈશ. વળી શ્રુતિ પણ કહે છે કે, પરિગ્રહવાન પુરુષ જીવન્મુક્તિના સુખરૂપ સંપૂર્ણ ધર્મને કદી સંપાદન કરી શકતો નથી. આ વાત મને પણ પ્રત્યક્ષ જ એવામાં આવી છે. જો, હે શત્રુસૂત્રન ! મેં પરિગ્રહની ઇચ્છા રાખીને આ મહાન પાપ કર્યું છે. વળી પણ શ્રુતિ કહે છે કે, 'પુરુષ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવાથી જન્મમરણના નાશના કારણભૂત આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, માટે હું પણ રાજ્યનો તથા સુખોનો ત્યાગ કરી શોક અને મમતાથી રહિત થઈ ને કોઈ વનવગડામાં ચાલ્યો જઈશ અને હે કુરુનંદન ! તું નિષ્કંટક થયેલી અકલ્યાણી પૃથ્વી પર રાજ્ય કર. મને રાજ્યનું કે ભોગોનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી.'

આમ કહીને રાજા યુધિષ્ઠિરે બોલ્યું બંધ કર્યું એટલે તેમનો નાનો ભાઈ અર્જુન બોલી બેઠો. ૪૦-૪૪

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ તર્જીત રાજધર્માનુશાસનપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરનાં વચનો' નામનો અધ્યાય ૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮ મો

અર્જુનનાં વાક્યો-ધન વિના ધર્મ નથી

॥ વૈષંપાયન ઉવાચ ॥

અર્જુન ઉવાચેદમધિસ્થિસ્તિ દ્વાલમી ।

અભિનીતતરં વાક્યં દ્વદ્વાદપરાક્રમઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય ! બંધુ કોઈ એ

તિરસ્કાર કર્યો હોય તેમ યુધિષ્ઠિરનાં વાક્યોને સહન નહિ કરનારો, દંઢ વચન અને દંઢ પરાક્રમી એવો મહાતેજસ્વી ઈંદ્રપુત્ર અર્જુન પોતાનું પરાક્રમ અને સ્વરૂપ અતિ ઉચ્ચ કરીને હસતો હસતો અને ગલ્લોડાં ચાટતો ચાટતો આવું ન્યાયયુક્ત વચન બોલ્યો. ૧૨

અર્જુન બોલ્યો : 'અહો ! આ તે કેલું દુઃખ ? અહો ! આ તે કેલું કષ્ટ ? અહો ! આ તે કેટલી બધી મૂર્ખતા, કે જે પ્રથમ મહાદિવ્ય કર્મ કરીને ઉત્તમ લક્ષ્મી સંપાદન કરી અને હવે તેનો ત્યાગ કરવા માટે તમે તૈયાર થઈ બેઠો છો ! એ શું ? ૧ પ્રથમ શત્રુઓનો સંહાર કર્યો અને સ્વધર્માનુસાર પૃથ્વીને મેળવી લીધી, તો હવે સર્વ થઈ ગયા પછી બુદ્ધિની હીનતાને લીધે આવી મળેલા સર્વ વૈભવોનો તમે શા માટે ત્યાગ કરો છો ? ૨ અરે ! પણ ખરું છે કે, નપુંસકને અથવા દીર્ઘસૂત્રીને (કંડી પ્રવૃત્તિના માણસને) રાજ્ય ક્યાંથી હોઈ શકે ? એા રાજા ! તમે પોતાનો નાશ થઈ બળ તે માટે કાયર હતા અને બીજાઓના વધ કરવા માટે જો આજસુ હતા, તો પછી તે સમયે કોઇથી ધૂંધવાઈ ઊઠીને સર્વ રાજ્યોનો શા માટે નાશ કર્યો ? ૩ જે પુરુષનાં કલ્યાણો સર્વ તરફથી નષ્ટ થયાં હોય, પોતે દરિદ્રી હોય, તેથી જ સર્વ લોકમાં અપ્રસિદ્ધ હોય અને પુત્ર, પશુ આદિ પરિવારથી હીન હોય તે પુરુષ જ ભિક્ષાચરણ કરીને આજીવિકા ચલાવવાની ઇચ્છા કરે છે અને કોઈ બીજાના જ પુરુષાર્થ પર આધાર રાખી અર્થસંપાદન કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી; પણ તમે તો સર્વ કલ્યાણોને પામ્યા છો, ધનસંપત્તિથી સંપન્ન છો, જગતમાં વિખ્યાત છો, પુત્ર, પશુ આદિ પરિવારથી સુક્ત છો અને પોતાના જ પુરુષાર્થથી સર્વ અર્થોને પામ્યા છો, છતાં ભિક્ષાચરણ કરી આજીવિકા ચલાવવાની તમે ઇચ્છા રાખો છો તેથી મને જણાય છે કે, તમારી બુદ્ધિ વિપરીત જ થઈ ગઈ છે. ૪ એાં રાજા ! સમૃદ્ધિપૂર્ણ રાજ્યનો ત્યાગ કરી તમે ભિક્ષાનું પાત્ર હાથમાં લઈ પાપિષ્ઠ કાપાલીવૃત્તિનો આશ્રય કરશો અને તે દ્વારા તમારું જીવન ગાળશો, તેથી લોકો તમારા સંબંધમાં શું કહેશે ? ૫ હે પ્રભુ ! ધર્મોદ્ધિ સર્વ અર્થોનો ત્યાગ કરી કલ્યાણબ્રહ્મ અને દરિદ્ર થઈ-

ને મૂઠ મનુષ્યની પેઠે શિક્ષા માગવાની તમે શા માટે ઇચ્છા કરો છો ?^{૧૮} તમે આ રાજકુળમાં ઉત્પન્ન થયા છો અને સમગ્ર પૃથ્વીને પણ જીતી છે, છતાં ધર્મ અને અર્થનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને તમે વનમાં ચાલ્યા જાઓ છો, તે કેવળ મૂર્ખતા છે.^{૧૯} વળી તમારા ધર્મરૂપ યજ્ઞમાર્ગનો ત્યાગ કરી તમે વનમાં ચાલ્યા જશો તો પાછળથી દુષ્ટ પુરુષો આ પૃથ્વી પરથી યજ્ઞમાર્ગનો છેક નાશ કરી નાખશે; તેનું પાપ કેવળ તમારે જ શિરે આવી લાગશે, તેનો વિચાર કરો.^{૨૦} પરિચ્છેદના ત્યાગરૂપ નિષ્કિંચનતા કેવળ મુનિઓના ધર્મ તરીકે જ ગણાય છે. એ જ કારણથી રાજા નહુપે ધનના અભાવને લીધે ઘાતકી કર્મ કરીને કહ્યું છે કે, ‘આ જગતમાં નિર્ધનતાને સર્વથા ઘિક્કાર હોય !’^{૨૧} તમારા જાણવામાં જ છે કે, આવતીકાલ માટે પણ ધાન્યાદિકનો પરિચ્છેદ નહિ કરવારૂપ નિષ્કિંચનતા કેવળ ઋષિઓના જ ધર્મ તરીકે ગણાય છે; પણ જેને વિદ્વાનો ગૃહસ્થ-ધર્મ કહે છે, તે તો કેવળ ધન દ્વારા જ થઈ શકે છે;^{૨૨} માટે જ જગતમાં કહેવાય છે કે, ‘જે મનુષ્ય પારકાના ધનનું હરણ કરે છે, તે મનુષ્ય વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ તેના ધર્મનું જ હરણ કરે છે.’ તો હે રાજા! આપણે ક્ષત્રિયો ધનનું હરણ કરી આપણા ધર્મનો જ નાશ કરનારા કયા પિતાનો અથવા ભાઈનો અપરાધ સહન કરી શકીએ ?^{૨૩} આ જગતમાં દરિદ્ર મનુષ્યને પાસે ભિલેલો ભેઈને પણ લોકો તેની તરફ તિરસ્કારભરેલી દૃષ્ટિ કરે છે, માટે અવશ્ય દરિદ્રતા આ લોકમાં એક પાપરૂપ છે. તેની પ્રથંસા કરવી તે તમને યોગ્ય નથી.^{૨૪} ઓ રાજા ! જેમ પતિત પુરુષ શોક કરવા યોગ્ય છે, તેમ નિર્ધન પુરુષ પણ શોક કરવા યોગ્ય જ છે, માટે પતિતમાં કે નિર્ધન માં મને તો કાંઈ વિશેષ ફેર દેખાતો નથી.^{૨૫} અહીંતહીંથી એકઠું કરીને ધનની જે વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે, તો પર્વતમાંથી જેમ નાની નાની અનેક નદીઓ ચાલુ રહે છે તેમ, તે ધનમાંથી અનેક જાતની ક્રિયાઓ ચાલુ રહે છે. સર્વ કાર્યો ધનસંચય થી સિદ્ધ થઈ શકે છે.^{૨૬} ઓ રાજા ! ધનથી જ ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષ એ ત્રણે પુરુષાર્થો સિદ્ધ થાય છે, તે ! એટલું જ નહિ, પણ ધન વિના લોકોની પ્રાણ્યાત્રા પણ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.^{૨૭} પુરુષ

યુદ્ધિથી હીન હોય અને અધૂરામાં પૂરું વળી ધનથી જો રહિત હોય, તો ઔષ્મઋતુમાં નાની નાની નદીઓનો જેમ નાશ થઈ જાય છે, તેમ તેની સર્વ ક્રિયાઓનો નાશ થઈ જાય છે;^{૨૮} માટે જ જેની પાસે ધન છે તેના મિત્રો છે, જેની પાસે ધન છે તેના સર્વ કોઈ બાંધવો છે, જેની પાસે ધન છે તે જ પુરુષ ગણાય છે અને જેની પાસે ધન છે તે જ પંડિત કહેવાય છે.^{૨૯} ધર્માર્થકામ આદિ પુરુષાર્થોની ઇચ્છા રાખનારો પુરુષ જો ધનહીન હોય તો તેનાથી કોઈ જાતનો પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરી શકાતો નથી; માટે જેમ હાથીઓ ખીજા હાથીઓને ખેંચી લાવે છે, તેમ ધન જ સર્વ પુરુષાર્થોને સિદ્ધ કરી શકે છે.^{૩૦} ઓ રાજા ! ધર્મ, કામ, સ્વર્ગ, હર્ષ, ક્રોધ, શાસ્ત્રશ્રવણ અને ઇન્દ્રિયનિચ્છેદ એ બધું કેવળ ધનથી જ થઈ શકે છે.^{૩૧} હે મહાપુરુષ ! ધનથી કુળ પ્રભુતાને ભોગવે છે અને ધનથી ધર્મની અભિવૃદ્ધિ થાય છે; પરંતુ ધનહીન પુરુષને આ લોકમાં કે પરલોકમાં પણ સુખ મળી શકતું નથી.^{૩૨} વળી નિર્ધન પુરુષ યથાવિધિ ધર્મકૃત્યોને કરી શકતો નથી અને પર્વતમાંથી જેમ નદીપ્રવાહ ઝરે છે, તેમ ધનમાંથી જ ધર્મનાં ઝરણાંઓ ઝરે છે.^{૩૩} હે રાજા! નિર્ધન મનુષ્યોને ત્યાં પશુઓ હોતાં નથી, નોકર-ચાકરો હોતા નથી તેમ અતિથિઓ પણ કદી હોતા નથી; માટે ધનહીન પુરુષને જ લોકો કૃશ (ક્ષીણ) કહે છે. શરીરે કૃશ થયેલાને ક્ષીણ કહેતા નથી.^{૩૪} હે રાજા! લગાર ન્યાયદૃષ્ટિથી તમે જીજ્ઞાસો તો ખરા. દેવો અને અસુરો કે જેઓ શિષ્ટ ગણાય છે, તેઓના આચાર તરફ તમે દૃષ્ટિ કરો ! દેવતાઓએ પોતાના જ્ઞાતિ-અસુરોનો વધ કરીને જ ધન સંપાદન કર્યું છે.^{૩૫} વળી ખીજાઓના ધનનું રાજાથી હરણ ન થઈ શકતું હોય, તો પછી રાજાએ કયે માર્ગે ધર્માચરણ કરવું ? કારણ કે રાજાને માટે તેવી ખીજા કોઈ પણ વૃત્તિ છે જ નહિ; માટે જ વેદવેત્તાઓએ સર્વ વેદોમાં આટલો જ નિશ્ચય કરી મૂક્યો છે કે, ‘રાજાએ નિત્ય વેદાધ્યયન કરવું, દોષોને જાણવાની શક્તિ ખીલવવી, સારી પેઠે ધનસંચય કરવો અને યતનપૂર્વક યજ્ઞયાગો કરવા.’^{૩૬} જીજ્ઞાસુઓ, સ્વર્ગમાં દેવતાઓએ જે જે દિવ્ય સ્થાનો મેળવ્યાં છે, તે સર્વ કેવળ ક્રોધથી જ મેળવ્યાં છે. દેવતા-

એએ પોતાના બાંધવ-અસુરોનો દ્રોહ કર્યા વિના બીજાં શું કર્યું છે ?^{૧૨૮} આ રીતે દેવોએ પણ અન્યાયથી બાંધવાનો દ્રોહ કરીને સ્વર્ગ મેળવ્યું છે અને સનાતન વેદવચનો પણ ક્ષત્રિયોને તેવી આજ્ઞા આપે છે કે, તેઓએ ધન મેળવીને નિત્ય અધ્યયન કરવું, અધ્યાપન કરવું, યજ્ઞ કરવા અને કરાવવા.^{૧૨૯} રાજા બીજાના ધનનું હરણ કરે છે અને તે જ ધન તેને માટે શ્રેયસ્કર થઈ પડે છે; કારણ કે રાજાને માટે અન્ય વૃત્તિથી ધનસંચય કરવાનું છે જ નહિ, જેથી યજ્ઞને માટે પશુબળ આદિના વધનું પાતક જેમ ગણવામાં આવતું નથી, તેમ રાજાએને પણ બીજાઓના ધનનું હરણ કરવામા દોષ લાગતો નથી.^{૧૩૦} રાજાએ એ રીતે જ આ પૃથ્વીને છતે છે અને છત્યા પછી તેઓ કહે છે કે, આ પૃથ્વી અમારી છે. દયાંત તરીકે પિતાના ધનને મેળવીને પુત્રો જેમ કહે છે કે, આ ધન અમારું છે તેમ.^{૧૩૧} મોટા મોટા રાજાઓ કે જેઓ સ્વર્ગમાં ગયા છે તેઓ પણ આ ધર્મને જ સર્વોત્કૃષ્ટ કહી ગયા છે. જેમ કેઈ પૂર્ણ મહાસાગરમાંથી બુદ્ધા બુદ્ધા અનેક જળ પ્રવાહો દશે દિશાઓમાં વહી રહે છે, તેમ ધનસંપન્ન રાજકુળથી બુદ્ધા બુદ્ધા અનેક ધનપ્રવાહો જગતમાં વિસ્તીર્ણુ બની રહે છે. આ પૃથ્વી પૂર્વે દિલીપની, નૃમ્બી, નહુષની, અંબરીષની તથા માંધાતાની હતી, તે પૃથ્વી હાલ તમારે સ્વાધીન થયેલી છે. તમારી પાસે સર્વસ્વ દક્ષિણાવાળો દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, છતાં તમે યજ્ઞ નહિ કરો તો રાજ્યનું સર્વ પાપ તમારા પર આવી લાગશે. વળી જે માંડલિક તથા પ્રજાઓનો રાજા સંપૂર્ણ દક્ષિણાવાળો અધ્યમેધ યજ્ઞ કરે છે તેના એ યજ્ઞમાં તે સર્વ માંડલિકો અને પ્રજાઓ આવીને અવલૂપ્તસ્થાનમાં પવિત્ર થાય છે; કારણ કે રાજાએ કરેલો તે યજ્ઞ માંડલિકોના તથા પ્રજાઓના ધનમાંથી પરિપૂર્ણ થયેલો હોય છે. વળી આવા સર્વમેધ મહાધનમાં વિધિવચ્ચ મહાદેવે સર્વભૂતો નો હોમ કરી દીધો હતો અને છેવટે પોતાના દેહનો પણ હોમ કર્યો હતો; તો પછી તે યજ્ઞમાં બીજાઓના દ્રવ્યનો હોમ થાય, તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? હે રાજા ! આ યજ્ઞિય માર્ગ અનાદિ અનંત કાળનો છે. તેનો અંત જ નથી એમ અમારા સાંભળ

વામાં આવ્યું છે; વળી એ યજ્ઞિય માર્ગમાં પણ, યજ્ઞમાન, પત્ની, ત્રણ વેદો અને ચાર ઋત્વિજો આ દશ પ્રકારના રથો પ્રચાર કરી રહ્યા છે, માટે આ સનાતન મહામાર્ગનો ત્યાગ કરી તમે કુમાર્જે જાઓ મા.^{૧૩૨-૧૩૭}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્માનુશાસનપર્વ-માં 'અર્જુનનાં વાક્યો' નામનો અધ્યાય ૮ મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૯ મો

યુધિષ્ઠિરનાં વાક્યો—ના, હું તો
સંન્યાસી જ થઈશ

॥યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

મુહૂર્ત તાવદેકાગ્રો મનઃશ્રોત્રેન્તરાત્માનિ ।

ધારયન્મપિ તચ્છૃત્વા રોચેત વચ્ચનં મમ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : ' હે અર્જુન ! એક મુહૂર્તભર તું પ્રથમ એકાગ્ર થઈ ને તારા મનને શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં તથા હૃદયમાં સ્થિર કર; એટલે મારું વચન સાંભળતાંની સાથે જ તને રુચિકર થશે. ^૧ હું સત્કપુષોના આચરેલા માર્ગમાં જ ગમન કરીશ અને આ સર્વ આગ્ર્ય સુખોનો ત્યાગ કરીશ; પણ તારા માટે આ રાજ્યનો કદી સ્વીકાર કરીશ નહિ. ^૨ તું પ્રથમ મને પ્રશ્ન કર કે, આ જગતમાં કેવળ એકલા માણસથી જ જઈ શકાય તેવો કલ્યાણકારક માર્ગ કયો છે ? એટલે હું તને તે માર્ગ દેખાડીશ અથવા તું મને તેના સંબંધમાં પ્રશ્ન નથી પૂછનો છતાં હું તને તે માર્ગ બતાવું છું, સાંભળ. ^૩ પ્રથમ તો હું વનવાસીઓના ધર્મનું આચરણ કરીશ. તે આ રીતે કે, આગ્ર્ય સુખોને લગતા સર્વ આચારોનો ત્યાગ કરી હું મહાન તપશ્ચર્યો કરીશ અને અરણ્યનાં ફળમૂળોનું પ્રાપ્ત કરી મૃગોની સાથે વિચરીશ. ^૪ વનમાં વસીને બે વખત સ્નાન કરી યથાચોગ્ય સમયે અગ્નિમાં હોમ કરીશ અને નિયમિત આહાર લઈને શરીરને કૃશ કરી નાખીશ તથા મૃગચર્મ, વલ્કલ વસ્ત્રો અંન જટા ધારણ કરીશ. ^૫ ટાંઢ, તાપ, વાયુ, ક્રુધા, તૃષ્ણા અને પરિશ્રમને સહન કરી શાસ્ત્રોક્ત તપશ્ચરણ દ્વારા મારા શરીરને શોષવી નાખીશ. ^૬ ત્યાં અરણ્યમાં વસનારા મૃગો અને પક્ષીઓની, મન અને કાનને પ્રીતિ કરનારી હર્ષ જનક સુંદર વાણી શ્રવણ કરીશ. ^૭ અને વળી પ્રકુંઢ

થયેલા વૃક્ષોનો તથા લતાઓનો રમ્ય સુગંધ સૂંઘતો સૂંઘતો અનેક જાતનાં રમણીય વનદંડરોને નિહાળ્યા કરીશ,^૮ તેમ જ શુરુકુળમાં વસી રહેલા વાનપ્રસ્થ મનુષ્યોના દર્શન કરીશ ને કદાપિ તે વનવાસીઓનું જ જ્યારે અપ્રિય નહિ કરે, તો પછી આમવાસી મનુષ્યોનું અપ્રિય કેમ જ કરીશ^૯ હું નિત્ય એકાંતમાં રહેવાનો અભ્યાસ કરી સંસારના તાર્ત્વિક વિષયો પર વિચાર ચલાવીશ, પકવ-અપકવ હરકોઈ લોભ્ય પદાર્થથી મારી આલ્પવિકા ચલાવીશ અને વનમાં ઉત્પન્ન થયેલા કૃષ્ણ મૂળોથી અથવા છેવટ જળ કે વાણી વડે પિતૃઓનું તથા દેવતાઓનું તર્પણ કરીશ.^{૧૦} આ પ્રમાણે આરણ્યક શાસ્ત્રના મહાઉચ વિધિનું સેવન કરી આ મારા શરીરના અંતની રાહ જોયા કરીશ,^{૧૧} અથવા મરતક મુડાવીને સંન્યાસીધર્મનો સ્વીકાર કરી, હું એકલા પ્રતિદિન એકેએક વનસ્પતિ પાસે કૃષ્ણની ભિક્ષા માગીને મુનિવૃત્તિથી નિર્વાહ કરીશ અને એમ કરતા મારા શરીરને ખપાવી દઈશ.^{૧૨} તે સમયે મારું આ શરીર અરણ્યની ધૂળથી ખર ડાઘ જશે, શૂન્ય પર્ણકુટીઓનો હું આશ્રય લઈશ, કોઈ સમયે વૃક્ષોના મૂળ પાસે પશુ નિવાસ કરીશ અને સર્વ પ્રિય-અપ્રિય સંબંધોનો ત્યાગ કરીશ.^{૧૩} કોઈ વસ્તુને માટે હું હર્ષશોક કરીશ નહિ, નિંદા અને સ્તુતિમાં મારી વૃત્તિને સમાન જ કરી દઈશ. તેમ જ સર્વ આશાઓનો, સર્વ મમતાઓનો, સર્વ સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોનો તથા પરિચ્છેદનો ત્યાગ કરી દઈશ.^{૧૪} કેવળયોગમાર્ગનો જ હું આશ્રય કરી મારા આત્મામાં જ રમણ કરીશ, મારા અતઃકરણને શુદ્ધ કરીશ તે સમયનો મારો દેખાવ જડ જેવો, આધળા ના જેવો અથવા બહેરાના જેવો થઈ જશે અને કોઈની સાથે કદી પશુ વાર્તાલાપ સુદ્ધા કરીશ નહિ. વળી વિશેષમાં જરાયુજ, અહન, સ્વેદન અને ઉર્લસિજન આદિ ચાર પ્રકારના જંગમ પ્રાણીઓની કે વૃક્ષ આદિ સ્થાવર પ્રાણીઓની કદી પણ હિંસા કરીશ નહિ અને સ્વધર્મસ્થ અથવા કેવળ ઇદ્રિય પોષક સર્વ પ્રજાઓ પ્રત્યે અથવા સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે હું સમભાવથી વર્તીશ.^{૧૫} હું કોઈની હામી કરીશ નહિ, કોઈના પ્રર બ્રમર ચડાવીશ નહિ, નિત્ય પ્રસન્નમુખ રહીશ અને સર્વદા ઇદ્રિયોને

વશમાં રાખીશ.^{૧૭} જતા જતા કોઈને માર્ગ પૂછીશ નહિ, હરકોઈ માર્ગે ચાલ્યો જઈશ. કોઈ દિશા અથવા દેશમાં વિશેષે કરી જવાની ઇચ્છા જ કરીશ નહિ.^{૧૮} રાં એટલું જ નહિ પણ કોઈ પ્રદેશે જવાની હું અપેક્ષા જ રાખીશ નહિ, પાછળ દૃષ્ટિ પણ કરીશ નહિ, કામકોષાદિકનો ત્યાગ કરી કેવળ અંતરાત્મામાં જ મારી વૃત્તિને સ્થિર કરીશ અને આલ્પબાળુ ચાલની વેળા પણ સ્થૂળસૂક્ષ્મ શરીરના અભિમાનનો ત્યાગ કરીશ.^{૧૯} અહીં તને ડહાંચ શકા થશે કે, આવી રીતે વર્તન કરવાથી નમારા શરીરને ટકાવી રાખવા માટે તમે શુ કરી ગઢશો ? તેના સમાધાનમાં તું સાભળ, સર્વ કોઈ શરીરોના પૂર્વજન્મના સંસ્કારો તે શરીરોનો નિર્વાહ કરી દેવા માટે સ્વાભાવિક રીતે જ આગળ આગળ ચાલીને વ્યવસ્થા કરી આપે છે, જેથી તેઓને માટે તે સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલા લોભનો સ્વતઃ જ તૈયાર રહે છે, જેથી હું પણ મારા પ્રાચીન સંસ્કારો થી પ્રાપ્ત થયેલા લોભનોનો બને પ્રકારના શરીરો ના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને સ્વીકાર કરી લઈશ. માત્ર અપમાન. અપલોભ્ય આદિ વિરુદ્ધ દ્વંદ્વોનો હું વિચાર નહિ કરે.^{૨૦} સંન્યાસીઓનો ધર્મ છે કે, અદ્ય અને સ્વાદ વિનાનું લોભન માત્ર એક જ ગૃહેથી બે મળી રહે તો બીજે ગૃહે જવું નહિ; પણ બે એક જ ગૃહે ન મળે તો બીજે ગૃહે જઈને, બીજે ગૃહે ન મળે તો ત્રીજે ગૃહે જઈને-આમ સાત ગૃહે ફરીને ભિક્ષા લઈ લેવી.^{૨૧} તેમાં પણ જે ધરમાથી ધુમાડો નીકળતો ન હોય, જેમાં સાંબેલ સ્વસ્થાને મૂકી દેવામાં આવ્યું હોય, રસોઈ થઈ ગયેલી હોવાથી અગ્નિદેવને જ્યાથી રજા આપી લીધી હોય, ધરના સર્વ મનુષ્યોએ લોભન કરી લીધું હોય, લોભન પાત્રોનો સચાર જ્યા દૂર થઈ ગયો હોય અને સર્વ ભિક્ષુકો ભિક્ષા લઈને જ્યાથી ચાલ્યા ગયા હોય, તેવા ગૃહે જ સંન્યાસીએ ભિક્ષા લેવા માટે જવું જોઈએ, તે પણ એક વખત જ ભિક્ષા માટે જવું જોઈએ, અને બે, ત્રણ કે પાંચ ગૃહે ફરીને જ જે મળે તે લઈને પાછા ફરવું જોઈએ હું પણ તે પ્રમાણે જ ભિક્ષા ચરણ કરીશ, સર્વ જાતના સ્નેહપાશોનો ત્યાગ કરી આ પૃથ્વી પર વિચરીશ, ઇદ-અનિદનો લાભ-અલાભ થતા પણ સમદૃષ્ટિ રાખીને મહાન તપશ્વર્મો

કરીશ, જીવવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યની પેઠે ધના-
હિનો સગ્રહ કરીશ નહિ, તેમ મરવાની ઇચ્છાવાળા
મનુષ્યની પેઠે અન્નાહિનો ત્યાગ પણ કરીશ નહિ,
જીવિતને કે મરણને અભિનંદન આપીશ નહિ,
કોઈનો દ્રેષ કરીશ નહિ, મારા એક હાથને કોઈ
પુરુષ વાસલાથી છોલી નાખશે અને બીજા હાથને
કોઈ બીજો પુરુષ ચઢતું લેપન કરશે તો તેઓ
બનેના કલ્યાણ કે અકલ્યાણનું હું ચિંતન કરીશ
નહિ. જીવતા મનુષ્ય જે કોઈ પોતાના અભ્યુદય
માટેની ક્રિયાઓને કરે છે, તે સર્વ ક્રિયાઓનો હું
ત્યાગ કરીશ, માત્ર નિમેષ, ઉન્મેષ, અશન, પાન
આદિ શરીરનિર્વાહ માટેની જ ક્રિયાઓને હું કરીશ,
પરંતુ તે ક્રિયાઓમા પણ હું આસક્તિ રાખીશ
નહિ, સર્વ ઇદ્રિયોની ક્રિયાઓનો તો સર્વથા ત્યાગ
જ કરી દઈશ. મનના સકલ્પોને નિત્ય વશમા
રાખીશ, બુદ્ધિના મળને સારી પેઠે દૂર કરી નાખીશ,
સર્વ જાતના સંગોથી મુક્ત થઈશ, સર્વ રેનેહ
પાશોને તોડી નાખીશ અને વાયુ સમાન ધર્મનો
આશ્રય કરી સ્વતંત્ર જીવન ગાળીશ.^{૨૨-૨૮} આ
રીતે વીતરાગી થઈને પૃથ્વી પર હું વિચરીશ અને
ચિરસ્થાયિની તુષ્ટિને હું પ્રાપ્ત કરીશ. ઓહ! આ
સ સારજળમાં ફસાવીને તૃષ્ણાએ અજ્ઞાન દ્વારા
મારી પાસે મહાન પાપ કરાવ્યું છે.^{૨૯} આ સ સાર
મા તેવા પણ કેટલાએક મૂઠ પુરુષો છે કે, જેઓ
કેવળ સ્વસુખના નિમિત્તે જ વળગી રહેલાં સ્ત્રીપુત્રા
દિકના પોષણ માટે સારાનરસા અનેક કાર્યો કરે
છે,^{૩૦} પરંતુ તેઓ સમજતા નથી કે, આયુષ્ય
પૂર્ણ થતા શરીરનો ત્યાગ કરીને પ્રાણો ન્યારે
ચાલ્યા જાય છે, ત્યારે માત્ર પોતે કરેલાં કાર્યો જ
સર્વકોઈનો કેટો પકડે છે અને કર્મના કરનારને
જ તેનું ફળ ભોગવવું પડે છે.^{૩૧} હે અર્જુન! આ
સંસારચક્ર રથના પેડાની પેઠે આ રીતે ફર્યા જ કરે
છે અને તેમા ભ્રમણ કરનારા આ સર્વ ભૂતસમુ-
દાય તેવા તેવા કાર્યપ્રસંગે અન્યોન્ય સાથે સંયોગ
માં આવે છે.^{૩૨} ખરેખર, આ સંસાર જન્મ,
મૃત્યુ, જરા અને વ્યાધિઓની વેદનાઓથી ભરપૂર
છે. રજનુમા દેખાતા પ્રાતિજન્ય સર્પની પેઠે કેવળ
મિથ્યા છે, છતાં જાણે અપાર હાથ તેવા દેખાય
યાગ કરે છે તેને જ સુખ

મળે છે.^{૩૩} દેવતાઓ પણ સમય પૂર્ણ થતાં સ્વર્ગ-
માંથી ન્યારે મૃત થાય છે અને મોટા મહર્ષિઓ
પણ પોતાના પદથી ન્યારે બ્રહ્મ થાય છે, ત્યારે
સર્વના કારણભૂત અવિદ્યાના તત્ત્વને હું ખમય જાણ
નારો કયો જ્ઞાની પુરુષ સ્વર્ગના ઐશ્વર્યની પણ
ઇચ્છા કરે? ^{૩૪} અરે! આ પૃથ્વીમાં પણ કેટલાએક
ક્ષુદ્ર રાજાઓ પોતાના અપમાનરૂપ સ્વરૂપ કારણો
માટે સામાદિક ઉપાયોવાળાં અનેક જાતનાં કપટો
કરીને મોટા ચક્રવર્તી રાજાનો વધ કરે છે;^{૩૫} માટે
આ સમયે ઘણું ઘણું કયાં પછી મને જ્ઞાનરૂપી
અમૃત મળ્યું છે. તેનો આસ્વાદ લઈ નિત્યને માટે ક્ષય
શૂન્ય અને સર્વદા એકસ્વરૂપ એવા મોક્ષસ્થાનને જ હું
મેળવીશ,^{૩૬} અને નિરતર એ પૂર્વોક્ત ધૃતિમાર્ગ-
નો આશ્રય કરી નિર્ભય રીતે જગતમાં વિચરીને
જન્મ, મૃત્યુ, જરા અને વ્યાધિઓની વેદનાથી
ભરેલા આ મારા દેહનો અંત આણીશ.^{૩૭}

ક્રિત શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વોત્તર્ગત રાજધર્માનુશાસનપર્વ-
મા 'યુધિષ્ઠિરના વાક્યો' નામનો અધ્યાય ૯ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦ મો

ભીમસેનનું ભાષણ-ક્ષત્રિયને માટે
સંન્યાસ છે જ નહિ

॥ મીમ ઉવાચ ॥

શ્રોત્રિયસ્યેવ તે રાજનું મંદકસ્યાવિપશ્ચિતઃ ।

અનુવાકહતા બુદ્ધિર્નૈષા તત્ત્વાર્થદશિની ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરના એ વચનો સાલળી ભીમસેન બોલી
બોલ્યો: 'હે રાજન! મંદબુદ્ધિના અને અર્થ-
જ્ઞાનથી શૂન્ય એવા કોઈ વેદપાઠક શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણની
(વેદિયા ઠોરની) બુદ્ધિ નિત્ય કેવળ વેદપાઠ કરીને
જેમ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ તમારી બુદ્ધિ પણ
નષ્ટ થઈ ગઈ છે, તત્ત્વાર્થનું દર્શન કરવામાં
અશક્ત થઈ પડી છે.' હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! આ રીતે
તમારું ચિત્ત કેવળ આલસ્યમાં જ તલ્લીન હતું અને
તમે પોતે રાજધર્મોની આ પ્રમાણે નિદા કરનારા
હતા, તો પછી આ કૌરવોનો નાશ કરી તમારા
હાથમાં શું ફળ આવ્યું? શા માટે કૌરવોનો નાશ
કર્યો? માત્ર તમારા સિવાય, ક્ષાત્રધર્મનું આચરણ
કરનારા પુરુષની અંદર ક્ષમા, અનુકંપા, દયા કે
કૌમળતા અમારા જેવામાં આવી જ નથી.^૩ તમારી

બુદ્ધિને પ્રથમથી જ આવા પ્રકારની જો બાણી હોત, તો અમે હથિયાર હાથમાં લેત જ નહિ અને કોઈને મારત પણ નહિ.^૪ પરંતુ શરીરનો નિર્વાહ કરવા માટે કેવળ ક્ષિપ્રાચરણ જ કરત અને રાત્રીઓનું આ દારુણ યુદ્ધ પણ થાત નહિ.^૫ અરે! પણ તમારા બાણવામાં નથી કે, 'વીરમોગ્યા વસુંધરા! આ પૃથ્વી વીરપુરુષોનો જ લોગ્યપદાર્થ છે.' એ ન્યાય પ્રમાણે જે પુરુષ સર્વના કરતાં વિશેષ બળવાન છે, તે પુરુષને આ સર્વ જગત અત્રની પેઠે લોગ્ય છે. સ્થાવરજંગમ સર્વ ભૂતસમુદાય કેવળ બળવાન પુરુષના ઉપલોગ માટે જ સરભયેલો છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^૬ બળવાન પુરુષે પોતાના બળનો જ આશ્રય કરી રાત્ર્ય મેળવવું જોઈએ અને તેના એ કાર્યમાં જે કોઈ વિદ્વસંતોષી મનુષ્યો વિદ્વ કરે તો તેઓને હાર મારી નાખવા, એમ ક્ષાત્રધર્મને બાળનારા પંડિતો કહે છે.^૭ દુષ્ટ કૌરવો પણ આપણા રાત્ર્ય લેવાના કાર્યમાં વિદ્વ કરનારા હતા, જેથી તેઓને આપણે માર્યા છે; માટે હે યુધિષ્ઠિર! ધર્મપૂર્વક તેઓનો વધ કરીને પ્રાપ્ત થયેલી આ પૃથ્વીનો તમે ઉપલોગ કરો.^૮ જેમ કોઈ પુરુષ કૂવો ખોદીને જળપાન કર્યો વિના કેવળ કાદવથી ખરડાઈને પાછો ફરે, તેના જેવું જ આપણું આ કર્મ છે!^૯ તેમ જ કોઈ એક પુરુષ મોટા વૃક્ષ પર ચઢીને મધ મેળવ્યા પછી તેનું પ્રાશન કર્યો વિના જ જેમ પડી મરે, તેમ આપણે પણ કેવળ પડી જ મૂઆ છીએ.^{૧૦} જેમ કોઈ પુરુષ આશામાં ને આશામાં મહાન માર્ગ ઉપર ગમન કરે અને ત્યાંથી નિરાશ થઈને પાછો ફરે, તેવી આપણી દશા થઈ છે.^{૧૧} ઓ કુરુનંદન! જેમ કોઈ મનુષ્ય પોતાના શત્રુઓનો ઘાત કર્યો પછી આત્મઘાત કરીને મરણ પામે, તેના જેવું જ આપણું આ કર્મ છે.^{૧૨} અથવા કોઈ ક્ષુધાતુર મનુષ્ય અન્ન મેળવ્યા છતાં તેનો જેમ સ્વેચ્છાનુસાર ઉપલોગ કરી શકે નહિ અને જેમ કોઈ કામી પુરુષ કામિનીને પામ્યા છતાં લોગવી શકે નહિ, તેવી જ આપણી સ્થિતિ થયેલી છે.^{૧૩} અફસોસ! આ બાબતમાં ખરું જોતાં અમે જ નિંદાપાત્ર છીએ; કારણ કે ઓ રાજા! તમને અમારા વહીવટ ભાઈ માનીને અમે અનુસરી રહ્યા છીએ.^{૧૪} અમે બાહુબળસંપન્ન છીએ, વિદ્યાકુશળ

છીએ તેમ જ શૂરવીર છીએ, છતાં શક્તિહીન પુરુષોની પેઠે એક નપુંસક મનુષ્યની આશામાં રહીએ છીએ.^{૧૫} અમે અનાથોનું રક્ષણ કરીએ તેવા છીએ, છતાં અમને સ્વકાર્યની સિદ્ધિ કરવા માટે અસમર્થ થયેલા જોઈ, બીજા સામાન્ય મનુષ્યો પણ પોતાની કાર્યસિદ્ધિના વિષયમાં કેમ વિચારશ્રવત નહિ થઈ જાય; અથોત્ અમારા જેવા સમર્થ પુરુષોનું કાર્ય જ્યારે સિદ્ધ થયું નહિ, ત્યારે બીજા સામાન્ય મનુષ્યો પોતાનાં કાર્યોને સિદ્ધ કરવા માટે કેમ હિંમત કરી શકશે? તેનો તમે વિચાર કરો; માટે સમર્થ પુરુષોએ તો સ્વાર્થસિદ્ધિને માટે અવશ્ય યત્ન કરવો જોઈએ.^{૧૬} તમે કદાચ કહેશો કે, આપણા જેવા પુરુષોને માટે તો સંન્યાસ જ શ્રેયસ્કર છે; પણ તમારું એ કથન યોગ્ય નથી; કારણ કે પોતાના પર જ્યારે કોઈ આપત્તિ આવી પડી હોય, શરીર જ્યારે જરાયસ્ત થઈ ગયું હોય અને શત્રુઓએ પોતાને જ્યારે પદબ્રષ્ટ કર્યો હોય, ત્યારે જ પુરુષે નાછૂટકે સંન્યાસ લઈ લેવો.^{૧૭} બુદ્ધિ-કુશળ તત્ત્વવેત્તાઓ પણ કહે છે કે, ક્ષત્રિયને માટે સંન્યાસ છે જ નહિ; છતાં પણ જે ક્ષત્રિય સંન્યાસ-ધર્મનો સ્વીકાર કરે છે, તે સ્વધર્મથી બ્રહ્મ જ* થાય છે.^{૧૮} વળી આ ક્ષાત્રધર્મ હિંસાપ્રધાન હોવાથી નિંદ્ય છે, એમ તમારાથી કહી શકાય તેમ જ નથી; કારણ કે હિંસા કરવા માટે જ હિંસ્યોનામાં ઉત્પન્ન થયેલા અને હિંસા કરીને જ જીવન ગાળનારા આપણા જેવા ક્ષત્રિયો હિંસાપ્રધાન એવા પણ ક્ષાત્રધર્મની નિંદા શી રીતે કરી શકે? છતાં પણ ક્ષત્રિયો તે ધર્મની જો નિંદા કરશે તો ક્ષાત્ર-

* ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે, 'મુલ્લજ્ઞાનામયં ધર્મો વેળવં લિંગધારણમ્। વઘુજ્ઞાતોઽજ્ઞાતાનાં નામં ધર્મો વિધીયતે।' વૈષ્ણવ-લિંગધારણ અર્થાત્ સંન્યાસધર્મ બ્રાહ્મણોને માટે જ શાસ્ત્રવિહિત છે ક્ષત્રિયો અથવા વૈર્યોને માટે એ ધર્મ શાસ્ત્રવિહિત નથી; માટે ક્ષત્રિયને મથુ* રૂડાવવાનો નિષેધ જ છે.

—નીલકંઠ

+ કહેવાનો ભાવ એ જ છે કે, ક્ષાત્રધર્મને વિદ્વાતાં એ રચ્યો છે અને તે આપણો સહજ છે, માટે નિંદ્ય નથી. એ જ આશયથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું છે કે, 'સદોપમવિ કંતિય સદજ કર્મ ન ત્યજેત્।' પોતાનું સહજ કર્મ દોષવાળું હોય તોપણ તેનો ત્યાગ ન કરવો.

—નીલકંઠ

ધર્મના સ્થાપના-વિધાતાની જ તેઓએ નિર્દા કરેલી નહિ ગણાય કે ?^{૧૯} જોકે જાણ-ઉપનિષદમાં ભરત, રૈવતક આદિ ક્ષત્રિયોની પણ સંન્યાસદશાનું વર્ણન કયું છે, તથાપિ તે વર્ણન કેવળ અર્થવાદરૂપ હોવાથી સર્વમાન્ય નથી અને તેવાં અર્થવાદવચનોથી ક્ષત્રિયને માટે સંન્યાસ સિદ્ધિ પણ થતો નથી. જગતમાં જે સંન્યાસધર્મ ક્ષત્રિયોને માટે જોવામાં આવે છે, તે તો વેદોક્ત સત્ય વિજ્ઞાન વિનાના, નિર્ધન અને નારિતક મનુષ્યોએ જ ચલાવેલા છે, ખરી રીતે તે અસત્ય જ છે.^{૨૦} તમે પ્રથમ કહ્યું કે, કામકોપાદિ થી શૂન્ય થઈને હું મારી વૃત્તિને અંતરાત્મામાં સ્થિર કરીશ, પણ તેમ કરવાથી તમારા કાર્યની સિદ્ધિ થાય જ નહિ; કારણ કે જે મનુષ્ય મૌન રહીને પોતાના દેહને પોતાના બળથી જ નિશ્ચળ ધારણ કરી રાખે છે અને ધર્મચક્રરૂપ કપટયોગનો જ કેવળ આશ્રય કરે છે, તે મનુષ્ય કેવળ પોતાના પ્રાણથી જ જીવે છે, પણ જીવી શકતો નથી.^{૨૧} હા, એ વાત ખરી છે કે, અરણ્યમાં વસીને મનુષ્ય પોતે એકલો સુખેથી જીવી શકે છે ખરો; કારણ કે, પુત્ર, પૌત્ર, દેવર્ષિઓ, અતિથિઓ કે પિતૃઓનું તેને પોષણ કરવું પડતું નથી; પરંતુ તે જીવન પશુઓના જીવન સરખું જ હોવાથી કેવળ દોષપાત્ર જ છે.^{૨૨} અને જે કદાચ વનવગડામાં એકલા રજાવાથી સિદ્ધિ થતી હોત તો, જંગલમાં સદાકાળ એકલાં જ ફરનારાં મૃગો, ડુધરો અને પક્ષીઓએ પણ સ્વર્ગલોક જીવી લીધો હોત, કારણ કે જે મનુષ્યો અરણ્યમાં એકચર્ચા કર્યા વિના બીજા પ્રકારે જે પુણ્યક્રમે કહેતા જ નથી, તો તે એકચર્ચા મૃગાદિ વિષે પણ સરખી જ છે.^{૨૩} જે કદાચ કોઈ એક રાજા સંન્યાસ લઈને જ સિદ્ધિને પામતો હોય તો અરણ્યમાં રહેલા પર્વતોને તથા વૃક્ષોને પણ સત્વર સિદ્ધિ મળવી જોઈએ;^{૨૪} કારણ કે તેઓ નિત્યને માટે સંન્યાસી જ છે, કોઈને ઉપદ્રવ પણ કરતાં નથી, સર્વ જાતના પરિચક્ષે તેઓએ ત્યાગ પણ કર્યો છે અને સદાને માટે તેઓ પ્રજ્ઞાચારી જ છે.^{૨૫} કદાચ તમે કહેશો કે, અરણ્યક પશુ વગેરે પ્રાણી કર્મ કરવાને અધિકારી નથી; પરંતુ તેઓ તો પોતાનાં જ જન્માંતરીય કર્મોનાં ફળને જ ભોગવનારાં છે અને હું તો કર્મ કરવાને અધિકારી છું, જેથી

મારી બંને ગાઢ પ્રયત્ન કરીને મોક્ષપદને મેળવીશ, એ વાતને તો અમે પણ માન્ય કરીએ છીએ; કારણ કે પુરુષ જ્યારે પોતાની સંપત્તિ વિષે બીજાઓનાં કર્મજન્ય ફળને કદી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી તો પછી કર્મો જ કરવાં, એ વાત સિદ્ધ થાય છે. કર્મો કર્યા વિના મનુષ્યને સિદ્ધિ (મોક્ષ) મળતી જ નથી. વળી પણ તમે કહેશો કે, જેઓને મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા છે તેઓને સ્વદેહભરણ સિવાય બીજું કર્મ કરવાની જરૂર જ નથી; તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે, સ્વદેહભરણથી જ જે સિદ્ધિ મળતી હોય તો સર્વ જળચર પ્રાણીઓને તથા પૃથ્વી પરનાં સ્થાવર પ્રાણીઓને પણ સિદ્ધિ મળવી જોઈએ; કેમ કે તેઓને કેવળ પોતાના શરીરનું જ પોષણ કરવાનું હોય છે, અન્ય કોઈનું પોષણ કરવાનું હોતું નથી; માટે એ રાજા! તમે જરા તરવદિથી જુઓ અને વિચાર કરો કે, આ સર્વ જગત પોતપોતાનાં કર્મોમાં જ કેવળ વ્યાપાર કરી રહેલું છે, જેથી તમારે પણ અવશ્ય કર્મો જ કરવાં જોઈએ. કર્મ કર્યા વિના કદી સિદ્ધિ મળતી નથી.^{૨૬-૨૮}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્મત રાજધર્માતુશાસનપર્વમાં 'ભીમસેનનું બાપણ' નામનો અધ્યાય ૧૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧ મો

મુષિઓ અને પક્ષીનો સંવાદ

॥ ગર્જન ઉવાચ ॥

અત્રૈવોદાહરંતીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

તાપસૈઃ સહ સંવાદં શકસ્ય ભરતર્પમ ॥ ૧ ॥

(અધિકાર નહિ હોવા છતાં લીધેલા સંન્યાસના કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમ ઘણો જ ઉત્તમ છે, એ વાતને સિદ્ધ કરવા માટે અર્જુન દષ્ટાંત આપતાં કહેવા લાગ્યો.)

અર્જુન બોલ્યો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! આના સંબંધમાં ઇંદ્ર અને તપસ્વીઓની વચ્ચે એક સંવાદ થયો હતો અને તેને પંડિતો એક પ્રાચીન ઇતિહાસરૂપ કહે છે, તે હું તમને કહું છું; સાંભળો. પૂર્વે કેટલાએક મૂર્ખગુહિના બ્રાહ્મણો, કે જેઓને હજી દાદીમૂછ ભગી ન હતી એવા, લગભગ બાલ્યવયના તેઓ ઉત્તમકૃણમાં જન્મ્યા હતા છતાં

અજ્ઞાનતાને લીધે ગૃહનો ત્યાગ કરી વનમાં ચાલ્યા ગયા.^{૧૨} તેઓની માન્યતા જ એવી હતી કે, સંન્યાસ લેવો તે જ ધર્મ છે; જેથી ભાઈઓનો તથા માતાપિતાઓનો ત્યાગ કરી વનમાં જઈને તેઓ પ્રહાર્ય પાળવા લાગ્યા; પરંતુ તેઓને જોઈને ઈંદ્રના મનમાં કથા ઉત્પન્ન થઈ અને તેણે સુવર્ણ-મય શરીરવાળા પક્ષીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી તેઓની પાસે આવીને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, ‘જેઓ પંચ-મહાયજ્ઞો કરીને અવશેષ રહેલા પવિત્ર અન્નનું જોજન કરે છે તેઓનું કર્મ જગતમાંહેના સર્વ કોઈ મનુષ્યોને માટે મહાદુષ્કર છે. અવશ્ય તેઓનું કર્મ ઘણું પવિત્ર છે અને તેઓનું જીવન પણ અતિ પ્રશંસાપાત્ર છે. નિઃશંક, તે ધર્મપરાયણ મનુષ્યો સર્વ પુરુષાર્થોને સંપાદન કરી સુખ્ય ગતિને પામે છે.’^{૧૩-૫}

પક્ષીરૂપ થયેલા ઈંદ્રનું તે વચન સાંભળી બાલપ્રહારિણો બોલ્યા : ‘અહો ! અતિ આનંદની વાત છે કે, આ પક્ષી આપોઆપ નીચે પડી ગયેલાં પાંદડાં, ફળો અને તૃણનું ભક્ષણ કરનારા મુનિઓની પ્રશંસા કરે છે. માટે જરૂર તે આપણી જ પ્રશંસા કરે છે, કારણ કે તેનાં ફળફૂલ આદિનું ભક્ષણ કરનારા અહીં આપણે જ છીએ.’^{૧૪} તે સાંભળી પક્ષી રૂપ થયેલા ઈંદ્રે કહ્યું : ‘અરે, ઓ બ્રાહ્મણો ! હું તમારી પ્રશંસા કરતો નથી; કારણ કે તમે તો પાપથી ખરડાયેલા છો, આર્ગતુક અને સ્વાભાવિક દોષોથી યુક્ત છો, મૃગો, કીડા અને પક્ષીઓનાં ઉચ્છિદ્ર, તૃણ, પાંદડાં, ફળ આદિનું ભક્ષણ કરનારા છો અને મૂર્ખ છો. હું તો તેઓની જ પ્રશંસા કરું છું, કે જેઓ પંચમહાયજ્ઞો કરીને અવશેષ રહેલા પવિત્ર અન્નનું ભક્ષણ કરે છે, તેઓને જ ધન્ય છે.’^{૧૫}

ઋષિબાળકો બોલ્યા : હે પક્ષી ! તારું આ વચન પરમ શ્રેયસ્કર જણાય છે. તું જે માર્ગ દેખાડીશ તે માર્ગનું અમે સેવન કરીશું; માટે બોલ, જે કલ્યાણકારક માર્ગ હોય તે અમને દેખાડ, અમને તારા પર અત્યંત શ્રદ્ધા થયેલી છે.^{૧૬}

પક્ષી બોલ્યું : હે બ્રાહ્મણો ! તમે મારી તરફ કોઈ જાતની શંકા ન રાખો અને મારા વચન પર વિશ્વાસ રાખી તમે જે ધૂર્ત ન થાઓ તો હું તમને

સત્ય અને હિતકારક વચન કહું.^{૧૭}

ઋષિબાળકો બોલ્યા : હે તાત ! અમે તારા વચનને શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળીશું. અમને જણાય છે કે, સર્વ જાતના શ્રેયસ્કર માર્ગો તારા જણવામાં છે; માટે હે ધર્માત્મનું ! તું અમને ઉપદેશ આપ, અમે તારી આજ્ઞામાં રહેવા કબૂલ છીએ.^{૧૮}

પક્ષી બોલ્યું : હે બ્રાહ્મણો ! ચાર પગવાળાં પ્રાણીઓમાં ગાય શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ ધાતુઓમાં સુવર્ણ શ્રેષ્ઠ છે, શબ્દોમાં મંત્ર શ્રેષ્ઠ છે અને મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે;^{૧૯} કારણ કે બ્રાહ્મણને જન્મથી આરંભી મરણ પર્થત સર્વ કાળે જાતકર્મ આદિ વેદોક્ત મંત્રસંસ્કાર કરવામાં આવે છે.^{૨૦} વળી વેદોક્ત કર્મો બ્રાહ્મણને માટે ઉત્તમોત્તમ સ્વર્ગમાર્ગ છે. એમ જો ન હોય તો સ્વર્ગની ઈચ્છા રાખનારા પ્રાચીન બ્રાહ્મણોએ મારી સમક્ષ તે તે કર્મો શા માટે કર્યા હશે ? માટે સિદ્ધ થાય છે કે, મંત્રસિદ્ધ વેદોક્ત કર્મો અવશ્ય સ્વર્ગપ્રદ છે.^{૨૧} જે કોઈ પુરુષ દૈનિશ્રેયવાળો થઈને પોતાના આત્માને જે જે દેવતા-સ્વરૂપ જાણે છે, તે પુરુષને તે તે દેવતાના તાદાત્મ્ય-રૂપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સિદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની છે. માધ આદિ છ માસો, શુકલપક્ષો અને શિશિર આદિ ત્રણ ઋતુઓ આદિત્યમાર્ગની પ્રાપ્તિ-રૂપ એક સિદ્ધિને આપે છે કે જે સિદ્ધિ, કમમુક્તિના સ્થાનભૂત છે અને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિના ફળને આપનારી છે; તેમ જ શ્રાવણ આદિ છ માસો, કૃષ્ણ-પક્ષો અને વર્ષા આદિ ત્રણ ઋતુઓ ચંદ્રમાર્ગની પ્રાપ્તિરૂપ બીજી સિદ્ધિને આપે છે, કે જે સિદ્ધિ, પુનર્જન્મને આપનારી તથા સ્વર્ગલોકમાં પહોંચાડનારી છે, આ દેવયાનમાર્ગ અથવા અર્ચિરાદિ માર્ગની તથા પિતૃયાનમાર્ગ અથવા ધૂમમાર્ગની જેમાં અપેક્ષા જ રહેતી નથી, તે તારકબ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ ત્રીજી સિદ્ધિ, આધ્યાત્મિક અથવા આધિ-ભૌતિક વિમુક્તની ઉપાસના કરનારાઓને દેહાંતે પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે સિદ્ધિનું ફળ સર્વોચ્ચ છે અર્થાત્ આ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષોને તત્કાળ મોક્ષપદ મળે છે.^{૨૨} હે બ્રાહ્મણો ! જગત-માંહેનાં સર્વ પ્રાણીઓ પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારની સિદ્ધિઓમાંથી અવશ્ય એકની તો ઈચ્છા રાખે જ છે; પરંતુ તે ત્રણ સિદ્ધિઓ વૈદિક કર્મોનાં ફળરૂપે જ

શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી છે અને કર્મો કરવાના અધિકાર માટેનું યોગ્ય સ્થાન કેવળ ગૃહસ્થાશ્રમ જ છે; માટે સર્વ આશ્રમેના કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમ મહા-પવિત્ર છે અને બીજા આશ્રમેમાં કર્મો કરવાનો અધિકાર નહિ હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમ જ સિદ્ધિઓનું ક્ષેત્ર છે.^{૧૫} પણ જે મૂઠ મનુષ્યો કર્મોની નિંદા કરીને તમે સ્વીકારેલા કુરિસત ત્યાગમાર્ગનો (સંન્યાસનો) આશ્રય કરે છે, તેઓ સર્વ પુરુષાર્થોથી હીન બનીને કેવળ પાપના જ લોકતા બને છે.^{૧૬} વળી જે મૂઠ પુરુષો સનાતન કાળથી ચાલી રહેલા પૂર્વોક્ત દેવધાનમાર્ગનો, પિતૃધાનમાર્ગનો અને તારક બ્રહ્મપ્રાસિદ્ધ બ્રહ્માર્ગનો ત્યાગ કરી યથેચ્છ વર્તન કરે છે, તેઓ મરણ પછી સર્પ આદિ હુદ્ર યોનિઓને પામે છે;^{૧૭} માટે તમે 'દ્વામિ' એ વૈદિક મંત્રથી પ્રવૃત્ત થયેલું અધ્યાત્મ અને અધિ-યજ્ઞપ્ત બે પ્રકારની ઉપાસનાવાળું કર્મ જ કરો; કારણ કે તે તે કર્મમાર્ગોમાં નિઃશૂંચક જે રિથિતિ તેને જ તપસ્વીઓનું તપ કહેલું છે; પણ તમે સ્વીકારેલાં આ શરીરશોષણ આદિને તપ કહેલ નથી.^{૧૮} દેવધાન, પિતૃધાન અને સનાતન બ્રહ્માર્ગ એ ત્રણમાંથી હરકોઈ એકનું અવલંબન કરી, શુરુજનની સેવા કરતાં કરતાં દિવસની ઘટિકાઓનો વધારો અવિભાગ કરી, વૈદિક કર્મોનું જે અનુદાન કરવું તે જ મહાદુષ્કર તપ કહેવાય છે.^{૧૯} આ દુષ્કર કર્મમાર્ગનો આશ્રય કરીને જ દેવતાઓ મહાન ઐશ્વર્યને પામ્યા છે; માટે ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકારીને વૈદિક કર્મો કરવાં તે જ મહાદુષ્કર તપ છે, એમ તમને હું કહું છું.^{૨૦} કર્મરૂપી તપ જ સર્વ પ્રજાઓનું મૂળ છે અને તેથી જ તે સર્વશ્રેષ્ઠ છે, એમાં સંશય નથી; પણ એ કર્મરૂપી તપ, જેનું નામ કુટુંબવિધિ છે, તે એવા ગૃહસ્થાશ્રમથી જ યથ શકે છે કે જે ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર બીજા સર્વ આશ્રમે નો આધાર રહેલો છે;^{૨૧} માટે જ રાગદ્વેષ આદિ દંદોથી રહિત ધ્યેયો અને મત્સરનો ત્યાગ કરનારા વેદવેત્તા બ્રહ્મણો બ્રહ્મચર્ય આદિ વ્રતોથી યુક્ત વેદાધ્યયનનો તથા મધ્યમ-વ્રજાદિ કર્મોનો જગતમાં તપ: શબ્દથી વ્યવહાર કરે છે; અર્થાત્ તેને જ તપ કહે છે.^{૨૨} તેમાં પણ વેદાધ્યયનના કરતાં વ્રજાદિ કર્મ વિશેષ ઉત્તમ છે; કારણ કે જે

મનુષ્યો પ્રાતઃકાળે તથા સાયંકાળે યથાવિધિ પોતાના કુટુંબમાં અન્નનો વિભાગ કરી પંચમહા-યજ્ઞોથી અવશેષ રહેલા પવિત્ર અન્નનું ભક્ષણ કરે છે, તેઓ દુઃખપ્રાપ્ત એવા પરમપદને પામે છે;^{૨૩} અને જેઓ અતિથિઓને, દેવોને, પિતૃઓને તથા સ્વજનોને અન્નવિભાગ આપીને અવશેષ રહેલાનું ભોજન કરે છે, તેઓને જ વેદવેત્તાઓ 'વિધસારી' કહે છે;^{૨૪} માટે હે બ્રાહ્મણો! એ રીતે વિધસારી ધર્મને જેઓ સદાચારી અને સત્યવાદી ધર્મને સ્વધર્મનો આશ્રય કરે છે, તેઓ સર્વ જાતના સંશયોથી મુક્ત ધર્મને લોકોના પૂજ્ય બને છે; એટલું જ નહિ, પણ મેં દર્શાવેલા દુષ્કર કર્મ-માર્ગનો આશ્રય કરનારા તે વિમત્સર મનુષ્યો આ લોકનો ત્યાગ કર્યો પછી પણ ઇંદ્રના સ્વર્ગલોકમાં ઘણાં વર્ષો પથંત નિવાસ કરે છે.^{૨૫,૨૬}

અર્જુન બોલ્યો: હે યુધિષ્ઠિર રાજા! પક્ષીના સ્વરૂપમાં આવેલા ઇંદ્રનું ધર્મોર્થયુક્ત આનું હિતવચન સાંભળીને તે તરુણ વયના બ્રહ્મર્ષિઓ 'ગૃહસ્થાશ્રમ વિના બીજા આશ્રમેમાં સિદ્ધિ નથી' આમ માનીને વન છોડી ઘેર ગયા અને ગૃહસ્થાશ્રમનો તેઓએ આશ્રય કર્યો;^{૨૭} માટે હે સર્વસ મહાપુરુષ! તમે પણ નિરંતર ધૈર્ય પર આધાર રાખી શત્રુરહિત થયેલી આ સમગ્ર પૃથ્વી પર રાજ્ય કરો.^{૨૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્જત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'ઋષિઓ અને પક્ષીનો સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૧૧ માં સમાયે

અધ્યાય ૧૨ મો

નકુલનું ભાષણ—ગૃહસ્થાશ્રમ જ શ્રેષ્ઠ છે
॥ વૈરાગ્યન ઉવાચ ॥

અર્જુનસ્ય વચઃ શ્રુત્વા નકુલો વાક્યમન્નવીત્ ।

રાજાનમમિસંપ્રેક્ષ્ય સર્વવર્મભૂતાંવરમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા: હે જનમેજય! પૂર્વોક્ત અર્જુનનાં વચન સાંભળ્યા પછી મહાબુદ્ધિમાન, શત્રુઓનું દમન કરનાર, વિશાળ વક્ષઃસ્થળવાળો, મિતભાષી, યોદ્ધા ભુજઓવાળો અને દુઃખથી લાલચોળ થયેલા મુખવાળો નકુલ સર્વ જાતના ધર્મોને ધારણ કરનારા, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિર-

રાજાની સામે જોઈને તથા પોતાના ભાઈના ચિત્તને અનુસરી આવું વાક્ય જોલ્યો :^{૧૨}

હે મહારાજા ! વિશાખયૂષ નામના ક્ષેત્રમાં હજી સુધી પણ દેવોએ પૂર્વકાળમાં અગ્નિનું સ્થાપન કરવા માટે ઈંટો વતી બાંધેલાં સ્થંડિલો આપણા જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી તમારે જાણવું જોઈએ કે, દેવો પણ યજ્ઞાદિ કર્મોનાં ફળો ઉપર જ પ્રહલોક આદિની પ્રાપ્તિને આધાર રાખે છે.^{૧૩} હે રાજા ! નાસ્તિક મનુષ્યોને પણ વૃદ્ધિ દ્વારા અજ્ઞાન કરનારા પિતૃઓ વેદોક્ત વિધિને અનુસરી નિત્ય કર્મો જ કર્યો કરે છે;^{૧૪} માટે જેઓએ કર્મમાર્ગનો ત્યાગ કરી વેદાંતનું ઉદ્ધેધન કર્યું છે, તેઓને તો તમારે અત્યંત નાસ્તિક જ જાણવા; કારણ કે વેદોક્ત કર્મોને ત્યાગ કરી બીજાં વેદવિરુદ્ધ કર્મોને કરનારો મનુષ્ય દેવયાનમાર્ગ દ્વારા સ્વર્ગમાં કદી જઈ શકતો નથી. હે ભરતવંશી રાજા ! વેદોક્ત નિશ્ચયને માન્ય કરનારા શાસ્ત્રસંપન્ન પ્રહલેષ્ટાઓ ગૃહસ્થાશ્રમને જ બીજા સર્વ આશ્રમોના કરતાં શ્રેષ્ઠ કહે છે; માટે તેવા પ્રહલેષ્ટાઓ પાસે જઈને તમે ગૃહસ્થાશ્રમની શ્રેષ્ઠતાને જાણો. હે મહારાજા ! જે મનઃસંયમી પુરુષ ધર્મ-પૂર્વક મેળવેલાં ફળોનો યજ્ઞાદિ કર્મો દ્વારા સુખાનોને વિષે વિનિયોગ કરે છે, તે જ પુરુષ ખરે સાત્ત્વિક સંન્યાસી કહેવાય છે; પરંતુ જે પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમના સુખોપભોગનો ત્યાગ કરી કોઈ જાતનાં કર્મો કર્યા વિના વનગમન કરીને દેહનો ત્યાગ કરે છે; તે પુરુષને તામસ*-સંન્યાસી જ કહેવામાં આવે છે;^{૧૫} અને હે પાર્થ ! જે પુરુષ વનવગડામાં જઈને કોઈ નિવાસસ્થાન બાંધ્યા વિના આડોઅવળો રજળ્યા કરે છે, વૃક્ષોનાં મૂળનો આશ્રય લે છે, મૌનવૃત્તિ ધારણ કરે છે, સ્વયંપાકી નહિ હોવાથી લિક્ષાયરણ કરે છે અને હંકરોગ

આદિનું અનુધાન કરે છે, તે પુરુષને લિક્ષક કહેવામાં આવે છે અથવા રાજસ-સંન્યાસી કહેવામાં આવે છે.^{૧૬} વળી જે પ્રાહ્લણ કોષ, હર્ષ અને નીચપણનો અનાદર કરી નિત્ય વેદાધ્યયન જ કર્યો કરે છે, તેને પણ રાજસ-ત્યાગી જ કહે છે.^{૧૭} હે ભારત ! પ્રાચીન વિદ્વાનોએ સર્વ આશ્રમોની તુલના કરી જોઈ હતી અને એક તરફ ત્રણ આશ્રમોને તથા બીજી તરફ એકલા ગૃહસ્થાશ્રમને મૂકી તેઓએ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું હતું કે, ‘પ્રહલય’, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસથી કેવળ સ્વર્ગનો જ લાભ મળે છે ત્યારે ગૃહસ્થાશ્રમથી તો સ્વર્ગ તથા કામ બન્નેનો લાભ મળે છે; માટે આ ગૃહસ્થાશ્રમ જ લોકવેત્તા મહર્ષિઓનો ઉત્તમ માર્ગ છે અને પ્રમ ગતિરૂપ છે.^{૧૮,૧૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! વિદ્વાનોના એ નિશ્ચયને જાણી લઈને જે પુરુષ ‘ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને મારે અવશ્ય કર્મો જ કરવાં જોઈએ,’ આવો દંડ સંકલ્પ કરીને સંગ તથા ફલેચ્છાના ત્યાગપૂર્વક કર્મોને જ કર્યો કરે છે, તે પુરુષ જ ત્યાગી ગણાય છે, ધરખારનો ત્યાગ કરી મૂઠની પેઠે વનમાં જનારો ત્યાગી ગણાતો નથી.^{૨૦} આમ હોવા છતાં પણ જે કોઈ ધર્મદોંગી પુરુષ સંન્યાસ લઈને વનમાં ચાલ્યો જાય છે અને ત્યાં જઈને કામલોગનું જો સ્મરણ કરે છે, તો મૃત્યુરાજ તેના ઠંઠમાં મૃત્યુ પાશનું જ બંધન કરે છે;^{૨૧} તેમ જ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને યજ્ઞયાગાદિ હરકોઈ કર્મ, જો અભિમાનથી કરવામાં આવે છે તો તે કર્મ ફળસંપન્ન થતું નથી. માટે હે મહારાજા ! સર્વ કર્મ સંગ અને ફલેચ્છાનો ત્યાગ કરીને જ કરેલું હોય તો તેનું મહાન ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૨} શમ, દમ, ધર્મ, સત્ય, શૌચ, આર્જવ, યજ્ઞ અને ધૃતિ આ સર્વ ધર્મવિધિ કેવળ ઋષિઓને જ હિતકારક છે પણ ક્ષત્રિયોને હિતકારક નથી; કારણ કે ક્ષત્રિયોને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને સર્વનું ભરણપોષણ કરવું પડે છે;^{૨૩} માટે હે મહારાજા ! ક્ષત્રિયોએ તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પિતૃઓ, દેવો અને અતિથિઓને માટે યજ્ઞમહાયજ્ઞ આદિને જે સમારંભ કરવો તે જ ઉત્તમ છે. વળી કેવળ આ ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રિવર્ગરૂપ ફળ મળી શકે છે;^{૨૪} એ નહિ પણ શાસ્ત્રમાં જેનો નિયેધ કરવા

* આવા તામસ-સંન્યાસીના સંબંધમાં ભગવાન મનુ કહે છે કે, ‘અનર્થીત દ્વિજો વેદાનુસારાદ સુતાનપિ અનિષ્ટા શક્તિતો યજ્ઞેર્મોક્ષમિચ્છન્ પતત્યથા.’ ‘આભિયુ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્યજાતિનો જે મનુષ્ય વેદાધ્યયન કર્યો વિના, પુત્રોત્પદન કર્યો વિના અને પોતાની સક્રિ પ્રમાણે વનયાગાદિ કર્યો વિના મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે-સંન્યાસધર્મ સ્વીકારે છે તેનો અપઃપાત જ થાય છે, નરકના ખાણમાં જ તે પડે છે.

—નીલકંઠ

ન હોય તેવા આ ગૃહસ્થાશ્રમધર્મની વિધિમાં એકનિષ્ઠ ધર્મને વર્તનાર પુરુષને કદી પણ નરક પાતરૂપ નાશ થતો જ નથી.^{૧૯} હે રાજન્! નિર્દોષ અને ધર્માત્મા એવા પ્રજાપતિ બ્રહ્મદેવે 'વિવિધ દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞો કરીને સર્વે મારું યજ્ઞન કરશે.' આવી મનમા ઇચ્છા કરીને જ આ સર્વ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરી છે;^{૨૦} અને લતાઓ, વૃક્ષો, ઔષધિઓ, પવિત્ર પશુઓ તથા ધૂન આદિ હવ્યપદાર્થો પણ કેવળ યજ્ઞને માટે જ તેમણે ઉત્પન્ન કર્યા છે.^{૨૧} વળી તે ચત્તાદિ કર્મ ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્યને યેરીઓની પેઠે ખાસ કરીને રોધક છે; અર્થાત્ આહારવળા કુમારોમાં પડતાં નિવારણ કરનાર છે, માટે ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ જ સર્વના કરતાં દુષ્કર અને દુર્લભ છે.^{૨૨} હે મહારાજ! જે ગૃહસ્થો ગાર્હસ્થ્યધર્મને પ્રાપ્ત કરીને ધન, ધાન્ય, યશુ આદિથી સમૃદ્ધ હોવા છતાં યજ્ઞબ્રાગ્મદિ કર્મ કરતા નથી, તેઓ સદાને માટે પાપભાગી બને છે.^{૨૩} કેટલાએક ઋષિઓ સ્વાધ્યાયરૂપી યજ્ઞો કરે છે, કેટલાએક જ્ઞાની મહાત્માઓ આત્મ-સાનરૂપી યજ્ઞ કરે છે અને બીજા કેટલાએક સિદ્ધ પુરુષો મનમાં જ તેવા મહાયજ્ઞોના વિસ્તાર કરે છે.

હે રાજન્! એ રીતે મનની એકાગ્રતારૂપ સમાધિ માર્ગનો અભ્યાસ કરનારા બ્રહ્મસ્વરૂપ દિગ્ગ્ની દેવતાઓ પણ સૃષ્ટિ કરે છે.^{૨૪/૨૫} તો હે રાજન્! આમતંત્ર સર્વ તરફથી વિચિત્ર રત્નોને એકઠાં કરી તેઓનો યજ્ઞોની અંદર ઉપયોગ નહિ કરવા માટે તમે કહો છો તેથી તમારી નાસ્તિકતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.^{૨૬} હે રાજન્! કુટુંબપરિવારના આશ્રિત એવા પુરુષને માટે સંન્યાસ હોય તેમ મારા ભેવામાં આવતું નથી; માટે હે મહીપાલ! અશ્વમેધ, સર્વમેધ અથવા બ્રાહ્મણોએ માન્ય કરેલા બીજા અનેક યજ્ઞો કરીને તમે ઈચ્છતું આરાધન કરો. અરે, ઇંદ્ર પોતે પણ અનેક યજ્ઞો કરીને દેવોનો રાજ યજ્ઞો છે, તો તમે શા માટે યજ્ઞો કરવાની ના પાડો છો? ^{૨૭/૨૮} રાજાના પ્રમાદરૂપ દોષને લીધે પ્રજાઓમાં ચોરલોકો લૂંટફાટ ચલાવે છે અને પ્રજાઓનું રક્ષણ નહિ કરનારો તેવો રાજા કલિસ્વરૂપ કહેવાય છે;^{૨૯} જેથી હે રાજન્! ઘોડા, ગાવો, નગીઓ, રેલી હાથિવૃક્ષો, આમ,

દેશો, દેવો અને ગૃહોનું બ્રાહ્મણોને દાન કર્યો વિના બંધુદ્રોહથી આવિષ્ટ ચિત્તવાળા આપણે, રાજ્યપાલનરૂપ કર્મ કરવામાં બે પ્રમાદી ધર્મશું તો કલિસ્વરૂપ રાજા તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થઈશું.^{૩૦/૩૧} વળી જે આપણે દાન આપીશું નહિ અને શરણાગતનું રક્ષણ કરીશું નહિ, તો રાજ્યના પાપના જ ભાગી બનીને કેવળ દેવોના જ લોકતા બનીશું, પણ સુખોના લોકતા ધર્મશું નહિ.^{૩૨} હે રાજન્! તમે મહાયજ્ઞો દ્વારા દેવોનું યજ્ઞન કર્યો વિના, પિતૃઓનું તર્પણ કર્યો વિના તથા અનેક તીર્થોમાં સ્નાન કર્યો વિના એ સંન્યાસ લઈને ચાલી નીકળશો, તો આકાશમાં વાયુના ઝપાટાથી બંને તરફના મેઘમડળોથી છૂટું પડી ગયેલું નાનું વાદળ જેમ વચમાં જ નાશ પામે, તેમ આ લોક અને ધર-લોકથી ભ્રષ્ટ થઈ ત્રિશંકુની પેઠે મધ્યમાં જ લટકી રહેશો-પિશાચયોનિમાં જઈ પડશો. મનુષ્ય બાહ્ય અને આંતરિકધર્મોમાં મનની આસક્તિ કરાવનાર અહંતાને તથા મમતાને ત્યાગ કરીને જ સંન્યાસી થઈ શકે છે; પણ ગૃહસંસારનો ત્યાગ કરી માથું મૂંઠાવીને ચાલી નીકળવાથી સંન્યાસી થઈ શકતો નથી.^{૩૩-૩૫} હે મહારાજ! આ ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રહીને શાસ્ત્રમાં અનિષિદ્ધ એવાં વેદોક્ત કર્મો કરીને જે દિગ્ગતિ યથાયોગ્ય વર્તન કરે છે, તેનો કદી પણ નાશ થતો નથી, નરકપતનરૂપ અધઃપાત થતો નથી.^{૩૬} હે પાર્થ! ઇંદ્ર જેમ દેવોનાં સૈન્યોનો નાશ કર્યો હતો, તેમ તમે પણ સમૃદ્ધિવાળા બળવાન શત્રુઓનો બળ વડે નાશ કર્યો છે; તો તમારા સરજો બીજો કયો પુરુષ શોધ કરે? તમે તો હવે પ્રાચીન ધર્મોચ્ચાર્યોએ કહેલા અને મોટા મોટા રાજ્યોએ સેવેલા સ્વધર્મમાં (સાત્રધર્મમાં) આસક્ત થાઓ.^{૩૭} હે નરેન્દ્ર! સાત્રધર્મપૂર્વક પરાક્રમ કરીને તમે જે પૃથ્વીને જીતી છે, તેની સર્વ સમૃદ્ધિનું મોટા મોટા યજ્ઞોમાં દક્ષિણાદાન તરીકે, મંત્રવેત્તા મહર્ષિઓને સમર્પણ કરી દઈ તમે બ્રહ્મલોકમાં જશો; માટે હે રાજન્! હવે તમારે શોધ કરવો યોગ્ય નથી.^{૩૮}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્માનુશાસનપર્વ-માં 'નરકનું બાથ' નામનો અધ્યાય ૧૨નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩ મો

સહદેવનુ ભાષણ-મમતા જ મૃત્યુરૂપ છે

॥ સહદેવ ઉવાચ ॥

ન બાહ્યં દ્રવ્યમુત્સૃજ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ ભારત ।

શારીર દ્રવ્યમુત્સૃજ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ વા ન ત્વા ॥૧॥

સહદેવ બોલ્યો હે ભરતવશી રાજા ।
 વ્યવહારોપયોગી બાહ્યદ્રવ્યનો ત્યાગ કરવાથી
 સિદ્ધિ મળતી નથી, તેમ જ વાસનાઓરૂપ
 આભ્યંતર દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવાથી સિદ્ધિ મળે કે
 નહિ તે કંઈ નિશ્ચય કહી શકાય નહિ, કારણ કે મન
 ઘણું ચચળ છે, જેથી વાસનાઓનો ત્યાગ કર્યો
 છતાં પણ કદાચ તેઓનું પુનર્જાણ્ય બને થઈ જાય
 તો સિદ્ધિ ન જ મળે, માટે મનનો પ્રથમ જય કરી
 વાસનાઓનો જે સમૂળગો નાશ કરવો તેનું નામ જ
 ત્યાગ કહેવાય છે અને તે ત્યાગથી જ સિદ્ધિ મળે
 છે ^૧ જે પુરુષ બાહ્યદ્રવ્યથી સુક્ત થયો હોય અને
 વાસનાઓરૂપ આભ્યંતર દ્રવ્યમા ગરકાવ રહેતો
 હોય, તે પુરુષને જે ધર્મની અથવા જે સુખની
 પ્રાપ્તિ થાય તે તો આપણા શત્રુઓને જ ભલે પ્રાપ્ત
 થાઓ, ^૨ પણ જે પુરુષ વાસનાઓરૂપ શારીરદ્રવ્યનો
 (આભ્યંતર દ્રવ્યનો) ત્યાગ કરી પૃથ્વી પર રાજ્ય
 કરતો હોય, તે પુરુષને જે ધર્મનો તથા જે સુખનો
 લાભ થાય, તે આપણા મિત્રોને પણ ભલે હો ^૩ આ
 જગતમા ‘મમ’ એ જે અક્ષરો મનુષ્યોને મૃત્યુરૂપ
 છે અને ‘ન મમ’ એ ૧ પણ અક્ષરો, સનાતન પર
 બ્રહ્મનો આનંદ આપનારા છે ^૪ હે રાજા ! ‘મમ’
 ગળદંથી કરવામા આવતો સ્વીકાર અને ‘ન મમ’
 શબ્દથી કરવામા આવતો પરિત્યાગ, મનુષ્યને બંધન
 કર્તા અને મોક્ષકર્તા થઈ પડે છે, અર્થાત્ સ સાર અને
 મોક્ષનું તેઓ બંને જ મૂળકારણ છે મૃત્યુરૂપ
 તે મમકાર અને બ્રહ્મસ્વરૂપ તે ન મમકાર હરકોઈ
 પ્રાણીઓના શરીરમા શુભપણે રહે છે અને તેઓ
 અને જ સર્વ કોઈને માહોમાહે લકાવી મારે છે ^૫ હે
 ભરતવશી રાજા ! હવે હું તમને પૂછ છું કે, આત્મા
 નિત્ય છે કે અનિત્ય ? બે આપણે આત્માને નિત્ય
 માનીએ તો તો કોઈ જાતનો દોષ પ્રાપ્ત થતો
 નથી, તેમ જ પ્રાણીઓના શરીરનો નાશ કર્યો છતાં
 પણ હિંસા પ્રાપ્ત થતી નથી, પણ આત્માને

બે આપણે અનિત્ય માનીએ તો શરીરની
 ઉત્પત્તિ સાથે જ આત્માની ઉત્પત્તિ થયેલી મનાશે
 અને શરીરના નાશની સાથે જ આત્માનો નાશ
 થયેલો ગણાશે, જેથી વેદોક્ત કર્મમાર્ગ છેક
 નિષ્ફળ થઈ પડશે, કારણ કે કર્મફળનો લોકતા
 કોઈ રહેશે જ નહિ, માટે આત્માને અનિત્ય માન
 વાથી મહાન દોષ ઉપસ્થિત વાય છે અને નિત્ય
 માનવાથી કોઈ જાતનો દોષ રહેતો નથી પણ
 સર્વમાન્ય આત્માની નિત્યતાનો સ્વીકાર કરવાથી
 એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે, આ યુદ્ધમા તમે કોઈ પણ
 જીતી હિંસા કરી નથી ^૬ હે રાજા ! તમે મારા
 કરતા વિશેષ જ્ઞાની છો, જેથી તે વિષેનો મનમા
 વિચાર કરીને વનમા જવાનો એકાત નિશ્ચય છોડી
 દો અને આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોએ જે માર્ગનું
 સેવન કર્યું છે તે માર્ગને તમે પણ સેવો, ^૭ જે રાજા
 સ્થાવરજંગમ સહિત આ સમગ્ર પૃથ્વીને સંપાદન
 કરીને પણ રૂડી રીતે તેનો ઉપલોગ કરતો નથી, તે
 રાજાનું જીવિત નિષ્ફળ જ છે, તેમ જ બે કોઈ રાજા
 વનમા જઈને વસે અને ત્યાના કુળકુલથી આજી
 વિદા ચલાવે, પણ મનની અસ્થિરતાને લીધે કદા
 ચિત્ દ્રવ્યની અદર મમતા કરે, તો મૃત્યુના સુખ-
 મા જ તે પડ્યો છે, એમ સમજવું, ^૮ માટે હે
 ભરતવશી રાજા ! સર્વ જૂતોના બાહ્ય-આભ્યંતર
 સર્વ દ્રવ્યમા તમે કેવળ પ્રત્યગાત્માના જ દર્શન કરો,
 સર્વ સ્થળે કેવળ આત્મદર્શિ જ કરો, કારણ કે જે
 પુરુષો સર્વ દશ્યોમા આત્માના નિત્યસિદ્ધ સ્વરૂપ
 નો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તેઓ જન્મમરણના મહાન
 લયમાથી સુક્ત થઈ જાય છે ^૯ હે મહારાજા !
 તમે મારા પિતા છો, માતા છો, બ્રાતા છો અને
 શુરુ છો, માટે હું હું અને લીધે તમારી પાસે જે
 કંઈ વિશેષ બંધવાદ કરી ગયો હોઉં તેને માટે મને
 ક્ષમા આપવી તે તમને યોગ્ય છે હું તમારી પાસે
 સત્ય વા અસત્ય જે કંઈ બોલ્યો છું, તે કેવળ
 ભક્તિને લીધે જ બોલ્યો છું, પણ મારા જ્ઞાનની વિશે
 પતા દેખાડવાને માટે બોલ્યો નથી ૧૨-૧૩

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવાદ ગીતાપર્વ તર્ગત રાજધર્માનુશાસન
 પથ મા સહદેવનુ ભાષણ નામનો અધ્યાય ૧૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪મો દ્રૌપદીની વિનવણી

॥ વંશપાયન ઉવાચ ॥

અવ્યાહરતિ કૌતેવે ધર્મરાજે યુધિષ્ઠિરે ।

આતૃણાં દ્રુવતાં તૌસ્તાન્ વિવિધાન્ વેદનિશ્ચયાન્ ॥૧

વંશપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય ! એ રીતે પોતાના ભાઈઓએ તે તે અનેક પ્રકારના વેદોક્ત નિશ્ચયો કહી સભળાવ્યા છતાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર કંઈ પણ બોલ્યા નહિ.^૧ એટલે મહાકુળસંપત્ત, શ્રીઓમા શ્રેષ્ઠ અને વિશાળ નેત્રોવાળી શ્રીમતી દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરરાજને સમળવવા તૈયાર થઈ.^૨ હાથીઓથી જેમ યુધપતિવી ટાઈને બેઠો હોય તેમ, સિંહ અને વ્યાઘ્ર સરખા પોતાના ભાઈઓથી વી ટાઈને બેઠેલા પોતાના પતિ મહારાજ યુધિષ્ઠિર સામે બેઠેને અભિમાનવાળી, યુધિષ્ઠિર તરફ નિત્ય વિશેષ માન ધરાવનારી, રાજા યુધિષ્ઠિરે નિત્ય લાડ લગાવેલી, ધર્મના સ્વરૂપને બાણુનારી, વિશાળ કટિ-પશ્ચિદ્ભાગવાળી, ધર્મદર્શિની દ્રૌપદી સામવાદથી ભરેલા મુંદર વાક્યો બોલીને તેમને આ પ્રમાણે સમળવવા લાગી.^{૩-૫}

દ્રૌપદીએ કહ્યું : હે પાર્થ ! તમારા આ ભાઈઓ ચાતકોની પેઠે (બપૈયાઓની પેઠે) વારં-વાર આકંઠ કરીને શુષ્કકંઠ થઈ ગયા અને તમારા પ્રત્યુત્તરની રાહ બોતા ઊભા રહ્યા છે, છતાં તમે તેઓને કેમ અભિનંદન આપતા નથી ?^૧ હે મહારાજ ! મહમત્ત હાથીઓ સરખા આ તમારા ભાઈઓ નિરંતર દુઃખભાગી જ બનેલા છે, માટે તેઓને યોગ્ય પ્રત્યુત્તર આપીને તમે પ્રસન્ન કરો.^૭ હે રાજા ! પૂર્વે આપણે ત્યારે દૈવતવનમાં વસતાં હતાં ત્યારે ટાહ, તાપ અને વાયુના ક્લેશથી દુઃખી થયેલા આ તમારા સર્વ ભાઈઓને તમે આવાં વચન કેમ કહ્યાં હતાં કે, 'હર્યોધનને સુદમાં મારી નાખીને આપણે પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવીશું' અને સર્વ અર્થોથી ભરપૂર એવી પૃથ્વીને સ્વાધીન કરીશું, વિજય મેળવવાની ઇચ્છાથી સુદ્ધ કરવા આવેલા રથો ચોદાઓને રથો વિનાના કરી નાખીને મોટા મોટા હાથીઓને સંહાર કરી નાખીને તથા ચોડાઓ સહિત રથો વટે પથ્થરોને નાંદી દઈને આપણે મેળવીશું;

અને પછી હે શત્રુદમન ભાઈઓ ! સંપૂર્ણ હક્ષિણાવાળા અને સમૃદ્ધિપૂર્ણ એવા વિવિધ બતના ચરો કરીને તમે કૃતકૃત્ય થશો અને તે સમયે જ આ વનવાસનું દુઃખ તમને સુખરૂપ થઈ પડશે.' હે ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ વીર રાજા ! આ પ્રમાણે પ્રથમ કહીને હવે અમારા મનને તમે કેમ ભાંગી નાખો છો ?^{૮-૧૨} નપુંસક પૃથ્વીને ભોગવી શકતો નથી, નપુંસક ધનને મેળવી શકતો નથી અને કાદવમાં જેમ માછલાં હોતાં નથી, તેમ નપુંસકના ઘરમાં છોકરાં હોતા નથી.^{૧૩} હે ભારત ! હંડ વિનાનો રાજા શોભતો નથી, હંડ વિનાનો રાજા પૃથ્વીને સંપાદન કરી શકતો નથી અને હંડ વિનાના રાજાની પ્રજાઓ સુખને પામી શકતી નથી.^{૧૪} હે મહારાજ ! સર્વ ભૂતો પર મિત્રભાવ, દાન, અધ્યયન અને તપ વગેરે પ્રાણ્યોના જ ધર્મો ગણાય છે, પણ રાજાના ધર્મો ગણાતા નથી.^{૧૫} રાજાનો તો એ જ ધર્મ છે કે, દુહોને શિક્ષા કરવી અને સત્પુરુષો પોતું રક્ષણ કરવું.^{૧૬} જે રાજાની અંદર દાન, અદાન, ક્રોધ-ક્ષમા, ભય-અભય, નિગ્રહ અને અનુગ્રહ-આદંદ્રો, નિત્ય નિવાસ કરી રહ્યાં હોય છે, તે રાજા ધર્મવેત્તા કહેવાય છે.^{૧૭} હે રાજા ! તમે શાસ્ત્રથી, દાનથી, સાંત્વનાથી, યજ્ઞથી કે યાચનાથી આ પૃથ્વી સંપાદન કરી નથી, પણ પરાક્રમ કરીને સંપાદન કરી છે.^{૧૮} હે વીર ! શત્રુઓનું જે સૈન્ય વીર્ય સમૃદ્ધિથી સન્ન હતું; હાથી, ચોડા અને રથોથી ભરપૂર હતું; પ્રભુશક્તિ, મંત્રશક્તિ અને ઉત્સાહશક્તિ રૂપ ત્રણ અંગોથી ઉત્તમોત્તમ હતું અને દ્રોણ, કર્ણ, અશ્વત્થામા તથા કૃપાચાર્ય આદિ મહારથીઓથી રક્ષાયેલું હતું, તે સૈન્યનો તમે સંહાર કર્યો છે; માટે હવે આ પૃથ્વીને તમે ભોગવો.^{૧૯-૨૦} હે પુરુષસિંહ મહારાજા ! અનેક ભુદા ભુદા દેશોથી યુક્ત જ ભૂદ્રીપને તમે દંડબળથી કળજે કયો છે;^{૨૧} તેમ જ મહામેરુની પશ્ચિમમાં આવેલા જંબૂ દ્રીપની બંદોબરી કરનારા કૌંચદ્રીપને પણ તમે દંડબળથી જ તાબે કર્યો છે.^{૨૨} વળી હે રાજા ! મહામેરુની પૂર્વમાં આવેલા કૌંચદ્રીપની તુલના કરનારા શાકદ્રીપને પણ તમે દંડબળથી જ સ્વાધીન કર્યો છે;^{૨૩} અને હે પુરુષવ્યાઘ્ર રાજા ! મહામેરુની ઉત્તરમાં આવેલા શાકદ્રીપ સમાન ભદ્રાશ્વદ્રીપને પણ

તમે દંડબળથી જ હત્યો છે;^{૨૫} તેમ જ હે વીર! નૌકાસૈન્યના બળથી મહાસાગરમાં પ્રવેશ કરીને જુદા જુદા અનેક દેશોવાળા બીજા કેટલાએક દ્વીપોને તથા અંતરદ્વીપોને તમે હત્યા છે,^{૨૫} વળી આ ઉપરાંત બીજાં ઘણાં પરાક્રમે તમે ક્યાં છે અને દ્વિજાતિઓ (નિવર્ણુ) તમારા ઘણા જ આદરસત્કાર પણ કરે છે, છતાં તમે કેમ પ્રસન્ન થતા નથી?^{૨૬} હે ભારત! મદમત્ત આખલાઓ સરખા બળવાન અને બળવંત ગજેદ્રો સરખા ઝોજરવી આ તમારા ભાઈઓની સામે જોઈને તમે કેમ આનંદ પામતા નથી?^{૨૭} તમે પાંચે ભાઈઓ દેવોના જેવા તેજરવી છે, શત્રુઓ સામે ટક્કર ઝીલનારા છે અને શત્રુઓને તપાવનારા છે. મને નિશ્ચય ખાતરી છે કે, તમારામાંહેનો કેઈ એક જ મારો સ્વામી હોય તોપણ મને સર્વ જાતનાં સુખો મળી શકે તેમ છે;^{૨૮} તો પછી હે પુરુષવ્યાઘ્ર! તમે પાંચે મહાપુરુષો, ઇંદ્રિયો જેમ શરીરચેટાની સ્વામી છે, તેમ મારા સ્વામી છો, જેથી મને સર્વ સુખો મળે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે?^{૨૯} સર્વજ્ઞ અને સર્વદ્રષ્ટા એવાં મારાં સાસુ કુતાંજલિએ મને જે કહેલું છે તે કદી અસત્ય થાય તેમ નથી. તેમણે મને એક દિવસે કહ્યું હતું કે, ‘હે પાંચાલી! શીઘ્ર પરાક્રમ કરનારા યુધિષ્ઠિર અનેક હજારો રાજાઓનો સંહાર કરીને તને ઉત્તમોત્તમ સુખ આપશે.’ હે રાજા! પણ આ સમયે તમારી મૂઠતાને લીધે મારી સાસુનાં તે વચનો વ્યર્થ થશે એમ મને દેખાય છે.^{૩૦/૩૧} પણ ખરું છે કે, જેઓના કુળમાં સૌથી મોટો ગણાતો પુરુષ ન્યારે ઉન્મત્ત બની જાય છે, ત્યારે તેની પાછળ તેને અનુસરનારાં સર્વ મનુષ્યો ઉન્મત્ત (ગાંડાં) બની જાય છે; તે જ પ્રમાણે હે મહારાજા! તમારા ઉન્માદથી સર્વ પાંડવો પણ ઉન્માદદશામાં આવી પડ્યા છે;^{૩૨} કારણ કે હે રાજા! તમારી પાછળ તમારા ભાઈઓ પણ જો ઉન્મત્ત ન થઈ ગયા હોય, તો બીજા સર્વ નાર્સિક મનુષ્યોની સાથે તમને બાંધી મૂકીને પૃથ્વીનું રાજ્ય કરવા મંડી પડ્યા હોય.^{૩૩} હે રાજા! તમારા જેવો મૂઠ પુરુષ આવા ઉન્માદીના જેવા વિચારો કરીને જો કાર્ય કરે છે તો તેને શ્રેય મળતું નથી. વળી જે મૂઠ પુરુષ આવા ઉન્માદીના માર્ગે ગમન

કરે છે, તેને માટે અંતે ધૂષો, સિદ્ધાંજનો, નાક દ્વારા લેવામાં આવતાં ઔષધો અને બીજા અનેક ઉપચારોનો પ્રયોગ કરી ચિકિત્સા કરવી પડે છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! લોકમાંહેની સર્વ સ્ત્રીઓમાં હું અંધમ થઈ ગઈ છું; કારણ કે મારા સર્વ પુત્રોનો નાશ થઈ ગયો છે, છતાં હું હવવાની ઇચ્છા રાખું છું; એ મારાં વચન યત્ન કરી રહેલા તમારા આ ભાઈઓનાં વચનોને અનુસરી આ સમયે મિથ્યા બોલાયેલાં નથી.^{૩૪-૩૬} હું તમને સત્ય કહું છું કે, આ સર્વ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરીને તમે પોતાની મેળે જ આપત્તિને સ્વીકારી લો છો. હે મહારાજા! પૂર્વે થઈ ગયેલા માંધાતા અને અંધારીય રાજા, જેમ સર્વ રાજાઓમાં માન્ય થઈ પડ્યા હતા, તેમ તમે પણ માન્ય થઈ પડશો અને વિરાજી રહેશો; માટે હે રાજા! ધર્મપૂર્વક પ્રજાનું રક્ષણ કરીને પર્વતો, વનો અને દ્વીપો સહિત આ સમગ્ર પૃથ્વી-દેવોનું તમે પાલન કરો, આમ ઉદાસ થાઓ મા. હે મહારાજા! વિવિધ પ્રકારના યજ્ઞો કરીને ઇન્ધર-પૂજન કરો, શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરો અને બ્રાહ્મણોને ધન, ભોગ, વસ્ત્ર આદિનું દાન આપો.^{૩૭-૬૯}

હિત શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતનાં રાજધર્માનુયાસન-પર્વમાં ‘દ્રીપદીની વિનવણી’ નામનો અધ્યાય ૧૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫મો

અભ્યુત્પન્નું પુનર્ભાષણુ-દંડનીતિનું પ્રાધાન્ય

॥ વૈષંપાયન ઉવાચ ॥

યાજ્ઞસેન્યા વચઃ શ્રુત્વા પુનરેવાર્જુનોઽવ્રવીત્ ।

અનુમાન્ય મહાવાહું જ્યેષ્ઠં પ્રાતરમચ્યુતમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજયરાજા! દ્રૌપદીનું એ વચન સાભળ્યા પછી અર્જુન મોટી ભુજાવાળા પોતાના મોટાભાઈ યુધિષ્ઠિરાજાનું માન બળવીને પુનઃ કહેવા લાગ્યો.^૧

અર્જુન બોલ્યો : દંડ, સર્વ-પ્રજાઓનું શાસન કરે છે, દંડ સર્વે કોઈનું રક્ષણ કરે છે અને દંડ સર્વના સૂર્ય ગયા પછી પણ જાગૃત રહે છે; માટે વિદ્વાનો દંડને જ ધર્મ કહે છે.^૨ હે રાજા! દંડ ધર્મની રક્ષા કરે છે, દંડ અર્થની રક્ષા કરે છે અને દંડ કામની પણ રક્ષા કરે છે; માટે દંડ સ્વરૂપ કહેવાય છે;^૩ તેમ જ દંડ ધાન્ય

ધનની રક્ષા કરે છે. આમ સમજીને હે વિદ્વાન રાજા ! તમે દહને ધારણુ કરો અને લોકવ્યવહાર તરફ દૃષ્ટિ કરો.^૪ જગતમાહેના કેટલાએક પાપી લોકો રાજ્યદંડના ભયથી પાપકર્મ કરતા નથી, કેટલાએક યમદંડના ભયથી પાપકર્મ કરતા નથી, કેટલાએક પરલોકના ભયથી પાપકર્મ કરતા નથી અને કેટલાએક અન્યોન્યના ભયથી પણ પાપકર્મ કરતા નથી. આ રીતે સર્વ લોકોનો સ્વભાવ પશુના સ્વભાવની પેઠે કેવળ દંડને જ પાત્ર છે, જેથી સક્ષેપ મા કહી શકાય કે, સર્વ કોઈનો આધાર કેવળ દંડ પર જ રહેલો છે.^૫ વળી કેટલાએક સર્વભક્ષી પ્રાણીઓ દંડના ભયથી જ એકબીજાને ખાઈ જતા નથી. માટે જો દંડ સર્વ જગતનું પાલન ન કરે, તો સર્વ પ્રજાઓ ગાઢ અંધકારમાં ડૂબી મરે.^૬ વિદ્વાનો 'દંડ' શબ્દનો આવો જ અર્થ કરે છે કે, ઇદ્રિયોને વશ નહિ રાખનારાઓનું જે દમન કરે છે અને શિષ્ટાચાર વિરુદ્ધ વર્તનારાઓને જે શિક્ષા કરે છે, દમે છે અથવા દહે છે, તેનું નામ 'દંડ' કહેવાય છે.^૭ બ્રાહ્મણોને કડક શબ્દો કહીને તિરસ્કાર માન્યો દંડાય છે, ક્ષત્રિયોને તેની ખાલમિલકત જપ્ત કરી માત્ર નિર્વાહ પૂરતું જ આપીને દંડાય છે, વૈશ્યોને તેઓનું સર્વસ્વ જપ્ત કરી દંડાય છે અને શૂદ્રોને તેઓના પર વિશેષ મેવાભાર નાખી દઈ દંડાય છે.^૮ હે રાજા ! મનુષ્યોને અન્યોન્ય સંમોહ ન થાય તે માટે અને તેઓના ધનનું રક્ષણ થાય તે માટે વિધાતાએ દંડરૂપ મર્યાદાનું લોકમાં સ્થાપન કર્યું છે.^૯ જે રાજાના રાજ્યમાં શ્યામ વર્ણવાળો તથા લાલચોળ નેત્રવાળો પ્રચંદદંડ પોતાની સત્તા ચલાવે છે, તે રાજ્યમાં પ્રજાઓ મોહવશ થતી નથી, સ્વધર્મમાં નિયમિત રીતે વર્તે છે; પરંતુ એ દહનો નેતા રાજા સર્વનો અપરાધ યથાશય દૃષ્ટિથી ભેઈ શકતો હોય,^{૧૦} તો હરકોઈ બ્રહ્મચારી, શૂદ્રસ્થ, વાનસ્થ અથવા સંન્યાસી દંડના ભયથી જ પોતપોતાના ધર્મમાર્ગમાં નિયમિત રીતે વર્તે છે.^{૧૧} હે રાજા ! દંડના ભય વિના પુરુષ યજ્ઞ કરતો નથી, દંડના ભય વિના પુરુષ દાન આપવાની ઇચ્છા કરતો નથી અને દંડના ભય વિના પુરુષ યથાશય સમયે આવીને ઊભો રહેવા ઇચ્છતો નથી.^{૧૨} જેમ કોઈ મચ્છીમાર કાંટાવાળી બળ

પાથથી વિના માછલાંઓને પકડી શકતો નથી, તેમ રાજા પણ બીજાઓનાં મર્મસ્થાનોને છેદાલેદા વિના અથવા મહાદુષ્કર કર્મ કર્યા વિના મોટી રાજ્ય-લક્ષ્મીને પામી શકતો નથી.^{૧૩} કોઈ નો પણ ઘાત કર્યા વિના રાજાને કીર્તિ અથવા ધન મળે જ નહિ. તેમ પ્રજાઓ તેના તાબામાં રહે જ નહિ. દ્રાણલા તરીકે વૃત્તાસુરનો વધ કરીને જ ઇદ્ર મહેદ્રપદને પામ્યો છે,^{૧૪} તેમ જ રુદ્ર, કાર્તિકસ્વામી, ઇદ્ર, અગ્નિ, વરુણ, યમ, કાળ, વાયુ, મૃત્યુ, કુબેર, સૂર્ય, વસુઓ, મરુતો, સાધ્યો અને વિશ્વદેવાઓ વગેરે સર્વ દેવતાઓએ અનેક શત્રુઓનો ઘાત કર્યો છે અને તેથી જ તેવી મહાન સમૃદ્ધિઓને તેઓ પામ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ લોકો તે દેવોના પ્રતાપથી નમ્ર થઈને નિરંતર તેઓની પૂજા કર્યા કરે છે, પરંતુ સર્વના ઘાતા બ્રહ્મદેવને કે પૂવાદેવને કોઈ નમતું નથી કે કોઈ પૂજતું પણ નથી; કારણ કે તે બન્નેએ તેવાં પરાક્રમ કર્યાં નથી.^{૧૫-૧૬} જે પુરુષો સર્વ પ્રાણીઓ પર સમભાવ રાખીને મધ્યસ્થ રહે નારા છે, ઇદ્રિયોનો નિયંત્ર કરનારા છે અને કેવળ શમમાં જ તત્પર રહેનારા છે, તેઓનો તો ઘણા મનુષ્યો પરાભવ કરી જાય છે, માટે સર્વ કામોમાં અત્યંત શાંત સ્વભાવથી વર્તનારા મનુષ્યોમાંથી કોઈ એકનો જ કવચિત્ જન્મ થાય છે; અર્થાત્ કેવળ શાંતિના જ સ્વીકાર કરી કાર્ય સાધી શકતું નથી.^{૧૭} આ લોકમાં કેવળ અહિં સાથી જ જીવન ગાળનાર એક પણ મનુષ્ય મારા જોવામાં આવતો નથી. બળ વાન પ્રાણીઓ દુર્બળ પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરીને જ જીવે છે.^{૧૮} નેળિયો ઊંદરોને ખાઈ જાય છે, બિલાડો નેળિયાને ખાઈ જાય છે, કૂતરો બિલાડાને ખાઈ જાય છે અને કૂતરાને વળી બીજું કોઈ શિકારી પ્રાણી ખાઈ જાય છે;^{૧૯} તેમ જ તે તે બળ વાન સર્વ પશુઓને મનુષ્ય ખાઈ જાય છે અને મનુષ્યને યથાસમયે આવી પહોંચેલો કાળ આરોગી જાય છે; માટે આ સર્વ સ્થાવરજંગમ જગત પ્રાણીઓના અત્રરૂપ છે તેનો તમે વિચાર કરો.^{૨૦} હે રાજેન્દ્ર ! આ સર્વ વિધાનનું દેવે જ નિર્માણ કર્યું છે, જેથી વિદ્વાન પુરુષ તેમાં મોહને પામતો નથી અને તમે પોતે પણ તે દેવની જ ઇચ્છાથી આ ક્ષત્રિય કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છો, માટે બરાબર ક્ષત્રિય થવાને

યોગ્ય છે.^{૨૩} અરે ! કેટલાએક મંદમતિના રાજાઓ તામસવૃત્તિ સ્વીકારીને તથા ક્રોધ, હુષ્ આદિ દ્રઢોને ત્યાગ કરીને વનમાં આલ્યા જાય છે, તેઓ પણ હિંસા કર્યા વિના પ્રાણધારણ કરી શકતા નથી;^{૨૪} કારણ કે જળની અંદર અનેક જીવો છે અને પૃથ્વીમાં તથા ક્ષેત્રોમાં પણ અસંખ્યાત જીવો છે, તેઓનો વધ નહિ કરનારો કયો તપસ્વી વનમાં રહી શકે છે ? પ્રાણધારણા માટેનું તેનું કયું સાધન છે કે જેથી વનમાં ગયેલો તપસ્વી હિંસાથી મુક્ત રહે ? માટે હિંસા કર્યા વિના કોઈનાથી જીવી શકાતું જ નથી.^{૨૫} કેટલાએક જીવો તો ઘણા જ સૂક્ષ્મ શરીરોવાળા હોય છે અને કેટલાએક જીવો તો કેવળ અતુમાનથી જ જાણવામાં આવી શકે છે કે, જેઓનાં શરીરોનો માત્ર આપણાં નેત્રોની પાંપણના આઘાત થી જ નાશ થઈ જાય છે.^{૨૬} આપણા જોવામાં આવે છે કે, કેટલાએક મુનિઓ ક્રોધ તથા મત્સર નો ત્યાગ કરીને ગ્રામ છોડી વનમાં આલ્યા જાય છે; પરંતુ ત્યાં ગયા પછી પણ હૃદયના યોગે મોહ જાળમાં ફસાઈને કુટુંબધર્મી (ગૃહસ્થી) થઈ જાય છે.^{૨૭} વળી કેટલાએક મનુષ્યો તો પૃથ્વી ખોદીને ઓપધિઓ તથા વૃક્ષોને કાપીને તથા પશુ-પક્ષીઓનું વિશસન (હિંસા) કરીને યજ્ઞ કરે છે અને તેઓ સ્વર્ગને પણ પામે છે.^{૨૮} હે કુતાપુત્ર ! હંડયુક્ત નીતિનો જગતમાં પ્રચાર થવાથી સર્વ ભૂતોના સર્વ આરક્ષો સિદ્ધ થાય છે, એમાં મને સંશય નથી.^{૨૯} લોકમાં જો હંડ ન હોય તો આ સર્વ પ્રજાઓનો નાશ થઈ જાય. જળમાં મોટાં માછલાં નાનાં માછલાંઓને જેમ ખાઈ જાય છે, તેમ પ્રજાઓમાં પણ જળવાનો દુર્જોનો સંકલ્પ કરી જાય છે.^{૩૦} બ્રહ્મદેવે પણ પૂર્વે આ પ્રમાણે સત્ય જ કહ્યું છે કે, અપરાધને જોઈને યોગ્ય રીતે કરેલો હંડ પ્રજાઓનું રક્ષણ કરે છે. રે ! જુઓ તો ખરા. અગ્નિ પણ કુંક મારવાણે હંડના ભયથી પ્રજ્વલિત રહે છે.^{૩૧} અરે ! આ લોકમાં જો હંડની મર્યાદા ન હોય તો ચોર અંધકાર વ્યાપી જાય-અંધેર અંધેર થઈ જાય, સારાંરસાનો લગારે વિભાગ ન રહે અને કંઈ પણ જાણવામાં ન આવે.^{૩૨} વેદોની નિંદા કરનારા તથા મર્યાદાને તોડી પાડવા ઈચ્છનારા નારિતકો પણ કેવળ હંડના જ ભયથી મર્યાદા-

નું પાલન કરવા તત્પર થઈ જાય છે;^{૩૩} એટલું જ નહિ, પણ સર્વ લોકને કેવળ હંડથી જ વશમાં રાખી શકાય છે, કારણ કે મનુષ્યમાત્ર પવિત્ર હોય, એ વાત દુર્લભ છે, જેથી હંડના ભયથી જ તેઓ સર્વે મર્યાદાનું પાલન કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે.^{૩૪} વિષાતાએ ચારે વર્ણોને સંતોષ પમાડવા માટે અને તેઓને નીતિના માર્ગે દોરવા માટે તથા ધર્મ અને અર્થનું પૃથ્વીમાં રક્ષણ કરવા માટે હંડની મર્યાદા બાંધી છે.^{૩૫} જગતમાહેનાં જળવાન પક્ષીઓ અને શિકારી પશુઓ હંડથી જો ભય પામત નહિ, તો તેઓ મનુષ્યોનું, નિર્જળ પશુઓનું તથા યજ્ઞિય હવ્યદ્રવ્યોનું ભક્ષણ જ કરી જાય.^{૩૬} હંડ સર્વ કોઈનું જો રક્ષણ ન કરત તો બ્રહ્મચારી વેદાધ્યયન કરત નહિ, લોકો વાહરડાંવાળી ગાયને દોહત નહિ અને કન્યાઓ યથાવિધિ લગ્ન કરત જ નહિ, પણ વ્યભિચાર જ કરત.^{૩૭} અરે ! હંડ જગતનું જો રક્ષણ ન કરત તો સર્વનો ઉચ્છેદ થઈ જાય, સર્વ મર્યાદાઓનો નાશ થઈ જાય અને અસુખ જ પડાઈ મારો ગણાય, આપું જ્ઞાન કોઈનામાં રહેત નહિ.^{૩૮} જો હંડની રક્ષા ન હોત તો સર્વ કોઈ નિર્ભય થઈ જાય અને વિધિપૂર્વક દક્ષિણાદાનવાળા સંવત્સર યજ્ઞોને કોઈ કરત જ નહિ.^{૩૯} વળી હંડનું જો રક્ષણ ન હોત તો શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે વર્ણાશ્રમ ધર્મનું કોઈ પાલન કરત નહિ અને વેદવિદ્યાને કોઈ ભણત જ નહિ.^{૪૦} હંડની જો રક્ષા ન હોત તો ઊંટ, બળદ, ઘોડા, ખરથર અને ગધેડાં, યોગ્ય રીતે જોડાઈને વાહનોને વડત નહિ.^{૪૧} અરે ! હંડ જગતનું જો પાલન ન કરત તો નોકરો અને બાળકો કોઈનું માનત નહિ અને સ્ત્રીઓ પોતાના ધર્મમાં રહેત નહિ.^{૪૨} વિદ્વાનો કહે છે કે, હંડના ભયથી જ પ્રજાઓ મર્યાદામાં રહેલી છે, હંડમાં જ સર્વ જાનના ભયનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને મનુષ્યોનું સ્વર્ગ હંડમાં જ રહેલું છે.^{૪૩} જે દેશમાં શત્રુઓનો વિનાશ કરનારા હંડની મર્યાદિત વ્યવસ્થા સત્તા ચલાવે છે, તે દેશમાં ટૂંટ, કષટ, પાપ કે કગાર્થ દેશમાત્ર જોવામાં આવતાં નથી.^{૪૪} લોકમાં હંડની જો રક્ષા ન હોત તો કૃતરાં યજ્ઞિય દુત્તદ્રવ્યોને આટી જાય અને કાગડાઓ પુરોડાશને ઉડાવી જાય.^{૪૫} હે રાજા ! આ રાજ્ય આપણને ધર્મથી મળ્યું હોય

અથવા અધર્મથી મળ્યું હોય તેની તમારે દરકાર કરવાની નથી. તેના સંબંધમાં તમારે શોક કરવો જ નહિ. તમારે તો હવે ભોગો ભોગવવા અને યજ્ઞો કરવા.^{૪૬} આ જગતમાં જેઓ શ્રીમંત છે તેઓ સુખપૂર્વક ધર્માચરણ કરે છે, ઉત્તમ વસ્ત્રો ધારણ કરે છે, ઉત્તમ ફળવાળાં દાનો બ્રાહ્મણોને આપે છે અને ઉત્તમ અન્નનું ભોજન કરે છે.^{૪૭} પુરુષોના સર્વ સમારંભો ધનને અધીન છે, એમાં સંશય નથી અને તે ધન દંડને અધીન છે; માટે દંડનું કેટલું બધું ગૌરવ છે, તે તમે જુઓ!^{૪૮} લોકવ્યવહાર ચલાવવા માટે જ વિધાતાએ ધર્મનું પ્રવચન કરેલું છે. તે આ રીતે કે, અહિંસા પરમ ધર્મરૂપ છે; પરંતુ કોઈ સમયે તેનું પણ બને છે કે, 'અહિંસા પરમો ધર્મઃ' એ સામાન્ય સૂત્રને જ વળગી રહેવાથી લયંકર હિંસા થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે વાઢામાં પેસી ગયેલા વાઢની સામાન્ય સૂત્રાનુસાર કરેલી અહિંસા વાઢે કરેલા ગાયોના વધથી લયંકર હિંસારૂપે પરિણમે છે, માટે હિંસા-અહિંસાના મધ્યમાં જેના વડે આર્તનું રક્ષણ થાય તેના જ સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે અને તે જ પરમ ધર્મરૂપ છે.^{૪૯} આ જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ અત્યંત શુભવાન નથી અને કોઈ પણ વસ્તુ અત્યંત નિર્જીવ પણ નથી. સર્વ કાર્યોમાં શુભ અને અવશુભ બંને જોવામાં આવે છે.^{૫૦} જુઓ, જગતના લોકો બળદોને વશ કરવા માટે પ્રથમ તેઓના અંડકોશને કાપી નાખે છે, પછી તેઓના નાકને વીધીને નાથે છે અને ત્યાર પછી તેઓને બાંધે છે અને વશ કરે છે.^{૫૧} આ રીતે હે મહારાજ! તે તે અસ્ત્રો વડે અસ્તવ્યસ્ત સ્વભાવના આ લોકમાં સર્વ કોઈને કેવળ દંડથી જ સીધા કરવામાં આવે છે; કારણ કે તેમ નહિ કરવાથી પોતપોતાના કાર્યમાં કોઈ પ્રવૃત્ત થાય જ નહિ, માટે તમે પણ તે તે ન્યાયમાર્ગોનું અવલંબન કરી પુરાણધર્મનું આચરણ કરો અને તેમાં પ્રતાહન્યાય પ્રમાણે આવી લાગતા હિંસા અહિંસા દોષ તરફ દૃષ્ટિ કરો મા.^{૫૨} હે કુંતાપુત્ર! તે પુરાણધર્મનું પાલન કરી તમે યજ્ઞો કરો, શત્રુઓનો નાશ કરો, પ્રજાઓનું રક્ષણ કરો અને મિત્રોનું પાલન કરો.^{૫૩} હે ભરતવંશી રાજા! શત્રુઓનો સંહાર કરવાથી

તમે દીન થાઓ મા; કારણ કે શત્રુઓનો વધ કરવાથી કર્તાને કોઈ ભતનો દોષ લાગતો નથી.^{૫૪} અરે! કોઈ બાળક પણ શસ્ત્ર ધારણ કરી મારવા માટે ચડી આવે, તો તેનો પણ પુરુષે શસ્ત્ર ધારણ કરીને વધ કરવો યોગ્ય જ છે અને તેમ કરવાથી તે પુરુષને બાળકત્વા પણ લાગતી નથી; કારણ કે એકનો ક્રોધ બીજાના ક્રોધમાં સર્વ તરફથી વ્યાપી જાય છે અને તે ક્રોધ જ વધકાર્યમાં નિમિત્તરૂપ ગણાય છે.^{૫૫} અને તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં તો એ જ નિશ્ચય થાય છે કે, સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા નિત્યને માટે અવધ્ય છે-આત્માનો કદીય વધ થઈ શકતો નથી અને આત્મા જો અવધ્ય છે તો પછી દેહનો દેહ વડે નાશ થતાં કોનો આત્મા હણાય છે અને કયો આત્મા હણનાર બને છે?^{૫૬} જે કોઈ પુરુષ પોતાના જૂના ઘરનો ત્યાગ કરી નવા ઘરમાં રહેવા જાય છે, તેમ જીવાત્મા પણ જૂનાં શરીરોનો ત્યાગ કરી નવાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે; માટે જ તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે કે, પ્રાણીઓનું શરીર જ મૃત્યુનું દાર છે. આત્મા તો અજરામર છે-અવિનાશી છે.^{૫૭-૫૮} (આમ સમજીને હે રાજા! તમારે શોક કરવો યોગ્ય નથી.)

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્માનુશાસનપર્વમાં 'અર્જુનનું પુનર્ભાષણ' નામનો અધ્યાય ૧૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬મો

ભીમનું પુનર્ભાષણ-દેહની પીડાથી આત્મા પીડાતો નથી પણ મન જ પીડાય છે

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

અર્જુનસ્ય વચઃ શ્રુત્વા ભીમસેનોઽસ્યમર્ષણઃ ।

ધૈર્યમાસ્થાય તેજસ્વી જ્યેષ્ઠ આતરમવગીત્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય રાજા! અત્યંત કોપી સ્વભાવનો તેજસ્વી ભીમસે અર્જુનનું વચન સાંભળ્યા પછી ધૈર્ય ધરીને પોતાના મોઢા લાઈને કહેવા લાગ્યો :^૧ 'હે રાજાનું! તમે સર્વ ધર્મોને બળનારા છો. તમારાથી કંઈ પણ અશક્ય નથી. તમારાં સદાચરણ પ્રમાણે વર્તવાનું અમે સદાકાળ શીખ્યા કરીએ તોપણ તે પ્રમાણે વર્તવાને અમે સમર્થ થઈ શકીએ તેમ નથી જ.^૨

વળી તમે મારા જ્યેષ્ઠજાતા છો, જેથી મારા મનમાં એમ જ હતું કે, 'હું ન જોતું તો સારું.' પરંતુ હું ખતા અત્યંત દુખાવુંને લીધે હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો.^૩ ઘણી જ અફસોસની વાત છે કે, કેવળ તમારા જ ગાઠ મોહને લીધે અમારા સર્વ મનોરથો સંશયમાં આવી પડ્યા છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ તેને લીધે અમે ઘણા વિહ્વળ અને નિર્બળ બની ગયા છીએ.^૪ રે! તમે સર્વશાસ્ત્રમાં કુશળ છો, વળી લોકના રાજા છો; છતાં એક બીનકેળવાયલા પુરુષની પેઠે દીનતાને લીધે મોહને કેમ પામ્યા છો? હે રાજા! લોકની સફળતિ અને હુર્ગતિ તમારા બાજુવામાં છે, તેમ જ ભવિષ્યકાળની તથા વર્તમાનકાળની ચરિત્રિયતિ તમારાથી અનલ્પી પણ નથી;^૫ છતાં હે મહારાજા! આ રીતે મોહવશ થઈને રાજ્યનો ત્યાગ કરવા માટે તમે તૈયાર થયા છો તેના સંબંધમાં મેં એક કારણ શોધી કાઢ્યું છે, તે હું તમને કહું છું; એકચિત્ત થઈ તમે સાંભળો.^૬ સર્વ પ્રાણીઓને બે પ્રકારના વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એક શારીરિક વ્યાધિ અને બીજો માનસિક વ્યાધિ. આ બન્ને વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિ પણ અન્યોન્યના સંબંધથી જ થાય છે અર્થાત્ શરીર વિના વ્યાધિ થતો નથી અને મન વિના વ્યાધિ થતો નથી; માટે શરીર અને મન એ બન્ને જ બે વ્યાધિઓનું મૂળ છે.^૭ તેમાં શારીરિક વ્યાધિથી માનસિક વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને માનસિક વ્યાધિથી શારીરિક વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે, એમાં સંશય નથી.^૮ હવે જે પુરુષ ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા ચેતાના શારીરિક વ્યાધિ માટેના તથા માનસિક વ્યાધિ માટેના શોક કરે છે, તે પુરુષ તજજન્ય દુઃખને લીધે બીજું નહું દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે અને પુનઃ શારીરિક તથા માનસિક બન્ને અનથોને વહોરી લે છે.^૯ વાત, પિત્ત અને કફ આ ત્રણ શુષ્કો મનુષ્યના શરીરમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ત્રણ શુષ્કોની જે સામ્યાવસ્થા તેને (વેધો) શરીરના આરોગ્યનું લક્ષણ કહે છે.^{૧૦} પરંતુ તે ત્રણ શુષ્કોમાંથી હર-કોઈ એકનું જ્યારે આધિક્ય થાય છે, ત્યારે શરીરમાં વ્યાધિની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેને માટે ચિકિત્સા કરવાનું કહેવાય છે. જેમ કે જ્યારે

કફની વૃદ્ધિ થઈ ગઈ હોય, ત્યારે તેને દૂર કરવા માટે પિત્તની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ અને પિત્તની વૃદ્ધિ થઈ ગઈ હોય, ત્યારે કફની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ; અર્થાત્ જે શુષ્કની વૃદ્ધિ થઈ ગઈ હોય તે શુષ્કના વિરોધી શુષ્કની વૃદ્ધિ કરનાર ઉપચાર કરવાથી પુનઃ સર્વ શુષ્કની સામ્યાવસ્થા થઈ જાય છે.^{૧૧} હવે સત્ત્વ, રજઃ અને તમ, એ ત્રણ શુષ્કો મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તે શુષ્કોની જે સામ્યાવસ્થા તેને માનસશાસ્ત્રવેદનાં મનની સ્વસ્થતાનું લક્ષણ કહે છે;^{૧૨} પરંતુ તે શુષ્કોમાંથી કોઈ એકનું જ્યારે આધિક્ય થાય છે, ત્યારે મન અસ્વસ્થ બને છે-માનસિક વ્યાધિનો ઉદ્ભવ થાય છે; અને તેની ચિકિત્સા કરવા માટે પણ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. જેમ કે તમે શુષ્કના આધિક્યને રજો-શુષ્કના આધિક્યથી દૂર કરવું જોઈએ અને રજો-શુષ્કના આધિક્યને તમે શુષ્કના આધિક્યથી દૂર કરવું જોઈએ; એટલે કે શોકનો હર્ષથી બાધ કરવો જોઈએ અને હર્ષનો શોકથી બાધ કરવો જોઈએ.^{૧૩} જે કોઈ પુરુષ સુખમાં રહેલો હોય છે, તેને દુઃખનું સ્મરણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે અને દુઃખમાં રહેલા કોઈ એક પુરુષને સુખનું સ્મરણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે; પરંતુ તે સર્વ પુરુષો દેહાદિકને વિષે અભિમાન ધરાવનારા હોય છે અને તેથી જ તેઓ શારીરિક અથવા માનસિક સુખદુઃખનો અનુભવ કરે છે;^{૧૪} પણ હે રાજા! તમે તો જ્ઞાની છો, શારીર અને માનસ અભિમાનથી ભિન્ન છો, જેથી ત્રણ કાળમાં સુખી પણ નથી અને દુઃખી પણ નથી; તો પછી તે તે વિકારોમાં સુખદુઃખનો અનુભવ કરનાર શરીરાદિકને વિષે અભિમાન કરી તમારા જેવા જ્ઞાની પુરુષે સુખકાળે દુઃખનું સ્મરણ કરવું યોગ્ય નથી અને દુઃખકાળે સુખનું સ્મરણ કરવું યોગ્ય નથી;^{૧૫} છતાં પણ તમે તે સુખદુઃખાદિનું સ્મરણ કરવાની જો ઇચ્છા કરો તો તેમાં ફેવને જ સર્વના કરતાં વિશેષ બળવાન માનવું પડે. વળી હે રાજા! તમે કદાચ એમ કહેશો કે, દેહાદિ સમુદાયને જ આત્મા તરીકે માનનારા સર્વ અજ્ઞાની પ્રાણીઓનો તેવો સ્વભાવ છે હોય છે અને તેને લીધે જ મને દુઃખ પણ તેમ કહેવું યોગ્ય નથી; કારણ

શત્રુઓએ સભામાં ઘસડી આણેલી, એક વજ્રને ધારણ કરનારી અને રત્નરવલા ધયેલી દ્રૌપદીને પાંડવોના દેખતાં જે જે દુઃખો આપવામાં આવ્યાં હતાં તેનું તમને કેમ સ્મરણ થતું નથી? વળી આપણું રાજપાટ છીનવી લઈને શત્રુઓએ આપણને મૃગચર્મો પહેરાવીને નગરમાંથી હાડી કાઢ્યા હતા અને આપણે મહાન અરણ્યની અંદર વસ્યા હતા, તેનું તમને કેમ સ્મરણ થતું નથી? અને વનવાસ સમયે જટાસુરથી પ્રાપ્ત થયેલું દુઃખ, ચિત્રસેન ગંધર્વ સાથેનું યુદ્ધ અને દ્રૌપદીનું હરણ કરનારા જયદ્રથથી થયેલું દુઃખ તમે કેમ ભૂલી જાઓ છો? ૧૭-૨૦ વળી એક વર્ષના શુભવાસમાં રાજપુત્રી દ્રૌપદીને ક્રીચકે પગની લાત મારી હતી, તે પણ તમે શું ભૂલી ગયા? ૨૧ હે શત્રુદમન રાજા! તમારા તુલ્ય પરાક્રમ કરનારા ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યની સાથે તમારે જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ યુદ્ધ હવે તમારે તમારા એકલા મનની સાથે કરવાના પ્રસંગ આવ્યો છે. ૨૨ એ યુદ્ધમાં તમારે બાણોની, મિત્રોની કે બધુઓની, કોઈની પણ જરૂર પડે તેમ નથી. કેવળ તમારે એકલાને જ તે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. ૨૩ હવે યાદ રાખજો કે, મન સાથેના એ યુદ્ધમાં મનરૂપી તમારા શત્રુથી પરાજય પામીને તમે જો પ્રાણને ત્યાગ કરશો તો બીજા દેહનો આશ્રય કરીને જન્માંતરમાં પણ એ મન-શત્રુની સાથે તમારે અવશ્ય યુદ્ધ કરવું પડશે; માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! આજે જ યમનિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગસાધન કરીને સ્વર્ગ શરીર પરના અભિમાનને ત્યાગ કરો અને મનના કટા શત્રુ પરમાત્માની સાથે તમારી એકતા પ્રાપ્ત કરો. પછી મનને જય કરવા માટે તૈયાર થાઓ. ૨૪-૨૫ હે મહારાજા! તમે મનને જો છુટી શકશો નહિ, તો તમારી શી અવસ્થા થશે? માટે જરૂર મનને જય ક્યો પછી જ તમે જૂતદૃષ્ટ થશો. ૨૬ મન અને દેહથી આત્મા ભિન્ન છે, આવો નિશ્ચય કરીને તથા મન અને દેહ ઉપરના આત્મભાવરૂપ અભિમાનને ત્રીધે જ સર્વપ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને નાશ ભાસિત થાય છે; આવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને હર્ષનો તથા શોકનો તમે ત્યાગ કરો અને તમારા પૂર્વજોએ રાજ્યનું યથાયોગ્ય

રીતે પાલન કરો. ૨૭ માનો કે તમારા સુદૈવને લીધે જ પાપી દુર્યોધન તેના પરિવારની સાથે યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો છે અને તમારા સુભાગ્યના યોગે જ દ્રૌપદીના કેશપાશની પેઠે તમે તમારી રાજ તરીકેની પદવીને પુનઃ પામ્યા છો. ૨૮ હે પાથ! તો હવે રાજ્યાસન પર બેસીને સંપૂર્ણ દક્ષિણાવાળો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને ઈશ્વરનું યજ્ઞન કરો. અમે અને વીર્યવાન શ્રીકૃષ્ણ તમે કહેશો તેમ કરવા તૈયાર છીએ. ૨૯

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વાત્મક રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'ભીમનું પુનર્ભાવણ' નામનો અધ્યાય ૧૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭ મો

યુધિષ્ઠિરનાં વચનો-તપશ્ચરણથી જ

સુખ મળે છે

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

અસંતોષઃ પ્રમાદશ્ચ મદો રાગોઽપ્રજ્ઞાંતતા ।

વલં મોહોઽભિમાનશ્ચાપ્સુદ્વેગશ્ચ સર્વશઃ ॥ ૧ ॥

(ભીમસેનનાં વચન સાંભળી) યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : હે ભીમસેન! અસંતોષ, પ્રમાદ, મદ, રાગ, અશાંતિ, બળ, મોહ, અભિમાન અને ઉદ્વેગ આ સર્વ પાપી વિકારોથી તારું ચિત્ત વ્યાપ્ત થઈ ગયું છે, જેથી તું રાજ્યની આકાંક્ષા કરે છે; માટે રાજ્યરૂપ માંસભક્ષણને ત્યાગ કરી શાંતિપ્રધાન શુભોના તું સ્વીકાર કર અને સુખી થા. ૧-૨ અરે! તું વિચાર તો કર કે, જે રાજા એક આખી પૃથ્વી પર રાજ્ય કરે છે, તેને પણ ઉદર (પેટ) તો એક જ હોય છે; તો પછી તું એ રાજ્યની કેમ પ્રશંસા કરે છે? ૩ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ભીમસેન! સર્વ કોઈની અભિલાષા દિવસો, મહિનાઓ કે આખું આયુષ્ય પૂર્ણ થઈ જાય છે, તોપણ પૂર્ણ થતી નથી-કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાની આશાને પૂર્ણ કરી શકતો જ નથી. ૪ જેમ પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિને, લાકડાં નહિ નાખવાથી શાંત કરી શકાય છે, તેમ તું પણ તારા ઉદરમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજ્યાભિલાષરૂપ અગ્નિને સંતોષરૂપ અદ્ય આહારથી શાંત કરી નાખ. ૫ મૂર્ખ પુરુષ જ કેવળ પોતાના ઉદરપોષણને માટે પુણ્ય આહાર-એકઠો કરે છે, પણ શુદ્ધિમાન પુરુષ તેમ

કરતો નથી; માટે તું પણ તારા ઉદરને પ્રથમ વશમાં રાખ અને પછી પરલોકમાં જ્ય કરવા માટે પ્રયાસ કર; કારણકે પારલૌકિક કલ્યાણનો તું જ્ય કરીશ એટલે પૃથ્વીને તો તે જીતી જ છે.^૧ તું મનુષ્યસંબંધી કામભોગોની તથા ઐશ્વર્યની પ્રશંસા કરે છે; પણ તું બહુતો નથી કે, ભોગોનો ત્યાગ કરનારા અને તપશ્વરણથી શરીરે કૃશ થયેલા તપસ્વી પુરુષો જ ઉત્તમોત્તમ સ્થાનમાં જઈ શકે છે.^૨ હે ભીમસેન! તું રાજ્યનો સ્વીકાર કરીશ, એટલે દેશના યોગનો, હેમનો, ધર્મનો તથા અધર્મનો મહાન ભાર તારા એકલા પર આવી પડશે; માટે તે મોટા ભારનો ત્યાગ કરી તું સંન્યાસનો સ્વીકાર કરી લે.^૩ જેમ કોઈ એક વાદ્ય કેવળ પોતાના એકલા ના પેટને માટે જ ઘણી મોટી હિંસા કરે છે અને તેની પાછળ બીજાં લોભવશ થયેલાં નિર્ગળ ગ્રાણીઓ પોતાની આજીવિકા કરે છે, પરંતુ તે હિંસાના પાપનો ભોક્તા પેલો વાદ્ય જ છે, તેમ રાજા પણ પોતાના એક ક્ષુલ્લક ઉદરને માટે અનેક પાપાચરણ કરે છે; પણ તે સર્વનાં ફળનો ભોક્તા તે પોતે જ છે.^૪ તે પ્રથમ કહ્યું કે રાજાઓ વિષયોને ગ્રહણ કરીને પણ અનાસક્ત રહી ઘેર બેઠાં સંન્યાસધર્મ પાળી શકે છે; પરંતુ આ તારી માન્યતામાં બુદ્ધિનો નિષર્થોસ જ છે, એમ તારે સમજવું; કારણ કે વિષયોને ગ્રહણ કરીને રાજાઓ કદી સંતુષ્ટ રહી શકતા નથી.^૫ માટે જેઓ વનમાં ખરી પડેલાં પાંદડાંઓનો આહાર કરે છે, પથ્થરો વતી કૂટીને તથા હાંતો વતી કરડીને ફળભક્ષણ કરે છે અથવા જળનો કે વાયુનો જ આહાર કરે છે, તે પુરુષો જ નરકને જીતે છે,^૬ જે રાજા આ સમય પૃથ્વી પર રાજ્ય કરે છે, તે કદી પણ કૃતાર્થ થઈ શકતો નથી; પરંતુ જે બુદ્ધિ પથ્થરને તથા સુવર્ણને સમાન ગણે છે તે જ કૃતાર્થ થઈ શકે છે.^૭ માટે તું પણ સર્વ સંકલ્પોના આરંભોનો, સર્વ આશાઓનો તથા સર્વ મમતાઓનો ત્યાગ કરી દે; અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં જેનો કદી નાશ નથી તેવા શોકરહિત સ્થાનનો આશ્રય લે.^૮ અરે! જેઓએ માંસ સરખા સર્વભોગ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યો છે, તેઓ કદી પણ શોક કરતા નથી અને તું તો આ રાજ્યરૂપી માંસ મેળવવા માટે શોક કરે છે છતાં પોતાને

ત્યાગી કહેવાય છે; માટે પ્રથમ સર્વ માંસ તુલ્ય ભોગોનો તું ત્યાગ કરી દે, એટલે મિથ્યાવાદથી તું મુક્ત થઈશ.^૯ પિતૃયાન અને દેવયાન આ બે માગે મનુષ્યોને ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચાડવા માટે જગતમ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં વર્ણોશ્રમ આદિતું અભિમાન ધરાવનારા યાસિકો પિતૃયાનમાર્ગ દ્વારા સ્વર્ગલોકમ જઈ શકે છે અને નિઃસંગ થયેલા સંન્યાસી પુરુષો દેવયાનમાર્ગ દ્વારા અતિ ઉત્તમ મોક્ષપદને પામી શકે છે.^{૧૦} જે મહર્ષિઓ તપશ્વરણથી, બ્રહ્મચર્યથી અને સ્વાધ્યાયથી મુક્ત થઈ મરણ સમયે શરીરોનો ત્યાગ કરે છે, તેઓ મૃત્યુના વિષયમાં રહેતા નથી; અર્થાત્ જન્મમરણના દેરામાંથી છૂટી જઈને મોક્ષને પામે છે.^{૧૧} આ લોકમાં વસ્તુતઃ બે પદાર્થો જ આમિષ(માંસ) ગણાય છે. એક તો સંસારમાં બંધન કરાવનારાં કર્મો અને બીજો રાજ્યસંગ. આ બંને પાપજનક આમિષોથી મુક્ત થયેલો પુરુષ જ પરમ પદને પામે છે.^{૧૨} હે ભીમસેન! તું કહે છે કે, ‘તમારા પૂર્વજોના પૂર્વજોએ પણ રાજ્યને ભોગવ્યું છે, માટે તમે પણ ભોગવો.’ પણ તારા એ કહેવાથી બે હું રાજ્યનો સ્વીકાર કરું તો અવશ્ય તેમાં આસક્ત જ થાઉં. પૂર્વે મોક્ષમાર્ગનો આશ્રય કરી રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વોથી મુક્ત થયેલા રાજા જનકે પણ પોતાની મિથિલાનગરીમાં કોઈ એક સમયે આજ લાગેલી બેઠને આવી એક ગાથા ગાઈ હતી કે, જે ગાથાને હજી પણ લોકો ગાઈ રહ્યા છે: ‘સ્થૂલ-દંષ્ટિએ ભેતાં મારી પાસે અદળક ધન છે, પરંતુ તરવદંષ્ટિએ તે મારું નથી, તો પછી આ સર્વ નગરી અથવા મારા સર્વ રાજમહેલો બળી જાય તોપણ મારું શું બળવાનું છે? કંઈ જ નહિ.’^{૧૩} જનકના આ કથન પરથી જણાય છે કે, રાજ્યાસક્તિ વૃથા છે. જેમ કોઈ મંદબુદ્ધિ પુરુષ પર્વતના શિખર પર ચડીને પૃથ્વી પર રહેલાઓને ભેતો નથી, તેમ તું પણ આ લૌકિક વિજય મેળવીને સ્વર્ગમાં ગયેલા અશીશ્ય હુયોધન આદિ રાજાઓનો શોક કરી રહેલી તેઓની રાણીઓનો તથા તેઓના સંબંધીઓને ભેતો નથી અર્થાત્ તેઓને ભેદને તું હુ:ખી થતો નથી, પણ બિલટો બીભાઓના હુ:ખથી સુખી થાય છે; માટે તું મૂઢ છે અને તેથી જ બુદ્ધિરૂપી રાજમહેલ ઉપર ચડવા અશક્ત

છે.^{૨૦} બુદ્ધિનું એ જ લક્ષણ હોઈ શકે કે, જે કર્ત-
વ્યાકર્તવ્યનો સમ્યક્ નિશ્ચય કરાવે અને પુરુષને
સુમાર્ગે દોરે. વળી જે પુરુષ પૂર્વોક્ત પ્રકારની
બુદ્ધિ દ્વારા કર્તવ્યાકર્તવ્યનું યોગ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી
શકે છે, તેને જ બુદ્ધિમાન કહી શકાય છે, અથવા
તેવા જ પુરુષને દેખતો કહી શકાય છે કે, જે તે
બુદ્ધિ દ્વારા કર્તવ્યાકર્તવ્યને ભેદ શકે છે.^{૨૧} તારા
જેવો જે કોઈ પુરુષ બ્રહ્મભાવને પામેલા અને મન
શુદ્ધિને પામેલા જ્ઞાની પુરુષોની વાણીને જ માત્ર
સમજી શકે છે, પણ તેના અર્થને સમજી શકતો
નથી, તે પુરુષ પંડિતાર્થનો ડોળ કરીને પોતાના
ગુરુઓને પણ ઉપદેશ આપવાની યોગ્યતા માની
ભેસે છે, પણ તેને તત્ત્વજ્ઞાન હોતું જ નથી.^{૨૨}
વાસ્તવિક તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા માટે તો પુરુષે આકા-
શાદિ સર્વ ભૂતોના પૃથક્ ભાવને એક પરમાત્મામાં
રહેલો જોવો ભેદ એ અને તે પરમાત્માથી જ સર્વ
ભૂતસમુદાય વિસ્તાર પામેલો છે, આવી દૃષ્ટિ કરવી
ભેદ એ. જ્યારે પુરુષને તે પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત
થાય છે, ત્યારે તે બ્રહ્મની સાથે એકતાને પામે
છે.^{૨૩} હે ભીમસેન! પૂર્વોક્ત બુદ્ધિવાળા બુદ્ધિમાન
પુરુષો જ તેવી બ્રહ્મસંપત્તિરૂપ પરમગતિને પામી
શકે છે; પણ મંદ બુદ્ધિના તારા જેવા વિદ્વાનો માત્ર
શાસ્ત્રનું જ ઉપરચોટિયું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેવી પરમ
ગતિને પામી શકતા નથી; માટે તત્ત્વજ્ઞાનનો સર્વ
આધાર કેવળ બુદ્ધિ ઉપર જ રહેલો હોય છે અને
તેવી ઉત્તમ બુદ્ધિ તપશ્ચરણ વિના મળતી નથી.^{૨૪}
હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'બુદ્ધિહિરનાં વચનો' નામને
અધ્યાય ૧૭મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮મો

અર્જુનનાં વચનો-વિદેહી જનકની પેઠે વર્તો

॥ વૈશંપયન ઉવાચ ॥

ત્વ્ષ્ણી ભૂતં તુ રાજાનં પુનરેવાર્જુનોઞ્ઞવીત્ ।

સંતતઃ શોકદુઃસ્વાસ્થ્યાં રાજવાકુશલ્યપીઢિતઃ ॥૧॥

વૈશંપયન બોલ્યા : હે ! જનમેજય રાજા !

ભીમસેનને એ પ્રમાણે કહીને યુધિષ્ઠિર રાજા શાંત

થયા એટલે રાજાનાં વાક્યબાણોથી પીડાયેલા અને

જોતી અર્જુન પુનઃ

બોલી બહો.^૧

અર્જુને કહ્યું : ' હે ભરતવંશી રાજા ! પૂર્વે
વિદેહી રાજા જનકનો તેની રાણી સાથેનો જે
સંવાદ થયો હતો, તેના સંબંધમાં લોકો એક
પ્રાચીન ઇતિહાસ કહે છે કે, ^૨ ' રાજા જનકે રાજ્યનો
ત્યાગ કરી ભિક્ષા માગવા માટે જ જ્યારે નિશ્ચય
કર્યો, ત્યારે તેની પટરાણીએ દુઃખી થઈને ઘણું
હિતવચનો કહ્યું હતું. ^૩ રાજા જનકે ધનનો,
સંતાનોનો, સ્ત્રીઓનો, વિવિધ પ્રકારનાં રતનોનો તથા
યશસ્કર્મરૂપ અગ્નિમાર્ગનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી
થવાનો મૂખ્યોઈ ભરેલો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ
ઉદાર મનની તેની પ્રિય રાણીએ પોતાના પતિ
જનકરાજાને, પરિવ્રજ્ઞનો ત્યાગ કરી ભિક્ષાવૃત્તિ
દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા મૂઠીભર શેકેલા જવ ઉપર
નિર્વાહ કરીને મત્સર અને મમતાનો ત્યાગ કરી
નિર્ભય સંન્યાસી થયેલા જ્યારે જોયા, ત્યારે તેને
ઘણો જ ક્રોધ થયો અને રાજાની પાસે એકાંતમાં
આવીને તેણે આવાં હેતુવાળાં વચન કહેવા માંડ્યાં :
' હે રાજા ! ધનધાન્યથી ભરેલા પોતાના રાજ્યનો
ત્યાગ કરી તમે કાપાલી વૃત્તિનો કેમ આશ્રય કર્યો
છે ? તમારા જેવા રાજાએ શેકેલા જવની એક
મુદિની ભિક્ષા માગવી તે યોગ્ય નથી. ^{૪-૭} હે રાજા !
તમારી પ્રતિજ્ઞા તો એ હતી કે, ' હું' સર્વનો ત્યાગ
કરીશ ' છતાં તમે તે પ્રતિજ્ઞાનું સંપૂર્ણ પાલન કર્યું
જ નથી. તમે પોતાના મહાન રાજ્યનો ત્યાગ કરી
સ્વલ્પથી સંતુષ્ટ રહીને ભિક્ષા માગવાનું પાત્ર
સ્વીકાર્યું, તેથી પણ તમારી પ્રતિજ્ઞા તો નષ્ટ જ થઈ
છે. ^૮ વળી આ મૂઠી જવથી અતિથિઓનું, દેવોનું,
ઋષિઓનું કે પિતૃઓનું તમે પોષણ કરી શકો તેમ
નથી, જેથી તમારો આ સર્વ પરિશ્રમ વ્યર્થ જ છે. ^૯
હે રાજા ! તમે ક્રિયામાર્ગનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી
દેવતાઓએ, અતિથિઓએ અને પિતૃઓએ પણ
તમારો પરિત્યાગ જ કર્યો છે, જેથી તમે સર્વના
અપ્રીતિપાત્ર થઈને જ સંન્યાસ લો છો. ^{૧૦} આહ !
અશ્વસાની વાત છે કે, જે તમે પૂર્વે હજારો વેદ-
વેદાંત જ્ઞાનવૃદ્ધ બ્રાહ્મણોનું તથા સર્વ લોકનું ભરણ-
પોષણ કરતા હતા, તે જ તમે હવે સર્વ લોકોની
પાસે ઉદરપૂર્તિની ધરણા રાખો છો. ^{૧૧} પ્રદીપ્ત
રાજ્યલક્ષ્મીનો ત્યાગ કરી તમે હવે કૃતરાની પેઠે

ઘેરઘેર ભટકતા જોવામાં આવશે અને આજથી આરંભી તમારી માતા પુત્ર વિનાની થશે તથા તમારી રાણી કૌશલ્યા પતિ વિનાની થશે.^{૧૨} ધર્મ-રૂપ કૃષ્ણની ઇચ્છાવાળા આ બિચારા ક્ષત્રિયો અનેક આશાઓની આકાંક્ષા રાખીને તમારી સેવા કરે છે, તેઓની આશાઓનો ભંગ કરીને તમે કયા લોકમાં જશો ? હે રાજા ! જગત માહેનાં સર્વ પ્રાણીઓ પોતપોતાના પૂર્વજન્મનાં કર્મોરૂપ અદ્યત્ને અધીન રહેનારાં છે, જેથી તેઓનો મોક્ષ ક્યારે થાય, એ વાત સંશયભરેલી છે. તેમાં પણ તમે તો ધર્મપૂર્વક વર્તનારી રાજરાણીઓનો ત્યાગ કરી એકલા જીવવાની ઇચ્છા રાખો છો, માટે તમે સર્વના કરતાં વિશેષ પાપકર્મી છો અને તેથી જ તમારે માટે આ લોકમાં કે પરલોકમાં સ્થાન છે જ નહિ.^{૧૩-૧૫} અરે ઓ રાજા ! સુગંધી પુષ્પમાળા ઓનો, સુગંધીદાર ચંદનનો અને વિવિધ ભતના અલંકારોનો તથા વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી, ક્રિયાઓનો પણ પરિત્યાગ કરી, શા માટે સંન્યાસી થાઓ છો ? અરે ! તમે કે જે પૂર્વે સર્વ પ્રાણીઓની આશા-પિપાસાને શાંત કરનારા મહા પવિત્ર જળાશયરૂપ હતા અને સર્વકોઈને વિશ્રામ આપનાર કૃષ્ણ સમૃદ્ધ એક વનસ્પતિરૂપ હતા, તે તમે હવે ખીલ્લ ઓની ઉપાસના કેમ કરશો ?^{૧૬-૧૭} કોઈ એક હાથી પણ સર્વ ભતનાં કર્મોનો ને ત્યાગ કરે તો અનેક માંસાહારી પશુપક્ષીઓ તેને કોચી કોચીને ખાઈ ભય છે અને તેના ચરીરમાં અનેક શીડાઓ પડી ભય છે. તો પછી સર્વ પુરુષાથોનો ત્યાગ કરનારા તમારી વનમાં શી દશા થશે ?^{૧૮} ધારો કે કદાચ કોઈ મનુષ્ય તમારા આ ભિક્ષાપાત્રને ભાંગી નાખશે અથવા તમારા આ ત્રિદંડને કે ભગવાં વસ્ત્રને ઉઠાવી જશે તો તેના સંબંધમાં તમારું મન કેવા સ્વરૂપને ધારણ કરશે ? તમે જે સર્વ પરિચ્છેદનો ત્યાગ કર્યા છતાં, ભૂલેલા જવની મુદિનો તો સ્વીકાર કરો છો, તો પછી રાજ્યનો સ્વીકાર કરવામાં શો દોષ રહેલો છે ? કારણ કે રાજ્યના સ્વીકારમાં અથવા ભૂલેલા જવની મુદિના સ્વીકારમાં સંગીપણું તો સરખું જ છે; તો પછી આમ બાવા ઘર્ષ જવાનો શા માટે વિચાર કરો છો ?^{૧૯-૨૦} જવની મુદિનો પણ સ્વીકાર કરીને તમારે જીવવાની બે જરૂર દેખાય

છે અને જીવનના નિર્વાહાર્યે બાહ્યઅર્થનો પણ તમે ને ત્યાગ કરી શકતા નથી, તો પછી દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ આંતરવિષયોનો તમે કેમ ત્યાગ કરી શકશો ? વળી જીવનના નિર્વાહ માટે જવની મુદિનું પણ તમને ને પ્રયોજન રહે છે, તો પછી સર્વ પ્રકારનો સંગ ત્યજી દેવાના સંબંધની તમારી પ્રતિજ્ઞા વ્યર્થ જ થાય છે. કદાચ તમે ને જ્ઞાનબુદ્ધિથી સર્વનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છતા હો, તો ઘેર રહીને પણ દેહ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિના વિષયોનો તમે ત્યાગ કરી શકો છો; અને તમારું સ્વરૂપ શુદ્ધ ચિન્માત્રરૂપ જ ને છે, તો પછી તમારામાં અને મારામાં ભેદ શો છે ? હું તમારી કેણું ? અને તમે મારા કેણું ? તેમ જ મારા પર તમારો અનુગ્રહ પણ શો છે ? ખસ, આત્મ નામ જ સર્વ ભતના સંગનો ત્યાગ કર્યો ગણાય છે.^{૨૧} હે રાજા ! માત્ર વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જ તમારો મારા પર ને અનુગ્રહ હોય, તો હું કહું છું તે પ્રમાણે તમે કરો અને પ્રારબ્ધ કર્મોના અવસાન પર્થત દેહને ધારણ કરી અસંગ-બુદ્ધિથી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરો. વળી ત્યાગ કરીને પણ ભિક્ષાપાત્ર આદિ સ્વદેય પરિચ્છેદનો તમે સ્વીકાર કરો છો, તો મહેલ, શયન, વાહન, વસ્ત્રો અને અલંકારોનો સ્વીકાર કરવામાં તમને શી હાનિ છે ? જે પુરુષ લક્ષ્મીથી હીન થયેલા, નિર્ધન, મિત્રોએ ત્યજી દીધેલા અને દરિદ્રી એવા સંન્યાસીઓએ પરમ મુખ મેળવવાની ઇચ્છાથી સ્વીકારેલાં કુંડિકા આદિ ભિક્ષાપાત્રને, ત્રિદંડને તથા ભગવાં વસ્ત્રોને ભેદને પોતે પણ તે તે વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરી રાજ્યાદિકોનો ત્યાગ કરે છે, તે શું સર્વનો ત્યાગ કરનાર કહેવાય છે કે ? અર્થાત્ નહિ જ; કારણ કે તે હતભાંગી પુરુષે યોગ્ય પરિચ્છેદનો ત્યાગ કરી ગિરદો અયોગ્ય પરિચ્છેદ જ સ્વીકાર્યો ગણાય.^{૨૨-૨૩} જે પુરુષ સદાકાળ પ્રતિચ્છેદ(દાન)નો જ સ્વીકાર કર્યો કરે છે અને જે પુરુષ સદાકાળ ખીમઓને દાન જ આપ્યા કરે છે, તેઓ બન્નેમાં કેટલું બધું અંતર છે ? અને તેઓ બન્નેમાંથી કયો પુરુષ અતિ ઉત્તમ ગણાય છે ? તેનો તમે પોતે જ વિચાર કરો.^{૨૪} જે સંન્યાસીઓ નિત્ય યાચના કર્યા કરે છે અને દંબ-સંપત્ત (પાખંડી) છે, તેઓને જે દક્ષિણા આપવી તે તો દાવાનળમાં આદુતિ આપવા સરખું.^{૨૫}

હે રાજા! અગ્નિ જેમ કાષ્ઠ આદિ પદાર્થોને બાળ્યા વિના શાત વતો નથી, તેમ નિત્ય યાચના કરનારો પ્રાણી અથવા મન્યામી હોયેલા કાઈ પણ પ્રાણી કયાં વિના જ પીને બેસતો નથી.^{૨૧} આ જગતમા સન્યાસીઓનું જીવન અન્નદાન આપનાર ગૃહસ્થ ના આધારે જ ટકી રહે છે, માટે જો સન્યાસીઓને અન્નદાન આપનારો રાજા ન હોય, તો મોક્ષને ઇચ્છનારા સન્યાસીઓ કયાથી જ હોઈ શકે?^{૨૨} આ લોકમા અન્નથી જ ગૃહસ્થો અને ભિક્ષુકો નભી રહ્યા છે અને અન્નથી જ સર્વ દોષના પ્રાણ ટકી રહે છે, માટે અન્નદાતાને પ્રાણદાતા જ કહી શકાય.^{૨૩} ગૃહસ્થાશ્રમથી મુક્ત થઈ ઇન્દ્રિયોનું ક્ષમન કરનારા સન્યાસીઓ પણ પુનઃ ગૃહસ્થોના જ આશ્રય કરે છે અને ગૃહસ્થો પાસેથી જ જીવનને તથા પ્રતિષ્ઠાને મેળવી રહ્યા છે.^{૨૪} મૂર્ખાઈને લીધે મમારત્યાગ દરવાઘો અથવા ભિક્ષા માગવા મડી પડવાથી ભિક્ષુક (સન્યાસી) થવાનું નથી, પણ જે પુરુષ સરળ હૃદયથી મર્વ અર્થોને ત્યાગ કરે છે તે ભિક્ષુક થઈ શકે છે, માટે તમે જાણો કે ભિક્ષુક થવું સહજ અથવા સહેલું નથી.^{૨૫} હે રાજા! જે પુરુષ સર્વ વિષયોમા આસક્તિ રાખતો ન હોય છતાં જાણે આસન્નિ રાખનારની પેઠે વર્તે તો હોય, નિ સગ હોય, બંધનોથી મુક્ત થયેલો હોય અને શત્રુ તથા મિત્રના પર મમભાવ રાખનારો હોય, તે પુરુષ જ મુક્ત (સન્યાસી) કહેવાય છે.^{૨૬} તે સિવાયના બીજાઓ તો દેવગ લોકોના દાન લેવા માટે અને ધન, મઠ, પુનઃકો આદિને પરિશ્રદ્ધ કરવા માટે, 'મારો શિષ્ય થયો, મને મઠ મળશે, લોકોમા મારું માન થયો,' ઇત્યાદિ અનેક આશાઓએ પાશોમા બંધાઈને માથા મુડાવે છે, ભાવાવસ્થા પહેરી વધા મન્યાસી થઈ જાય છે,^{૨૭} અને જેઓ વેદોનો, પોતાની આજીવિકાનો તથા પુત્રોનો ત્યાગ કરી મન્યામી થાય છે અને દર તથા ભગવા વચ્ચેના ધારણ કરે છે, તેઓ અવશ્ય બુદ્ધિહીન છે,^{૨૮} માટે રાજા આદિ દોષોના ત્યાગ કર્યા વિના જેઓ ભગવા વચ્ચે ધારણ કરે છે, તેઓને કેવળ પે બરવા માટે જ મન્યામી થયેલા તનારો જાણવા, અને હું નિત્ય નીતુ છું કે, ધર્મદાગી મૂરિયાઓનો આજીવિકા માટેનો જ તે એ-

મહારાજા! તમે તો એમ જ

કરો કે, આ જગતમા જે ભિક્ષુકો નાગા કરે છે, માથા મુડાવીને ધૂમે છે અને માથા ઉપર મોટી જટાઓ ધારણ કરીને વિચરે છે, તેઓ બધાને તમે ભગવા વચ્ચે અને અન્ન વગેરે આપીને પોપો, રાગ દેવાદિ કષાયોથી મુક્ત થયેલા સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરો અને જિતેન્દ્રિય થઈ દિવ્ય લોકોને જીનો.^{૨૯} જે પુરુષ પોતાને ઘેર રહીને અગ્નિહોત્રનો સ્વીકાર કરે, ઉત્તમ દક્ષિણવાળા યજ્ઞો કરે અને પ્રતિદિન પોતાના કાર્યો કર્યા પહેલાં ગુરુઓને દાન આપે તેનાથી બીજો કયો પુરુષ અધિક ધર્મિષ્ઠ ગણાય?^{૩૦}

અર્જુન બોલ્યો : હે યુધિષ્ઠિર રાજા! જે જનકરાજ આ લોકમા એક તત્ત્વજ્ઞ કહેવાઈ ગયો છે, તે પોતે પણ આ રીતે પ્રથમ મોહમા પડી ગયો હતો અને પછી પોતાની રાણીના પૂર્વોક્ત વચ્ચેના સામળીને સન્યાસી થતા અટક્યો હતો, માટે તમે પણ તેની પેઠે મોહવશ થાઓ મા.^{૩૧} હે રાજા! આપણે પણ આ રીતે ગૃહસ્થધર્મમા રહીને નિત્ય દાન અને તપશ્ચર્યા કરવામા જો તત્પર રહીશું, દયા, મૃદુતા આદિ ગુણોથી જો યુક્ત થઈશું, કામ અને ક્રોધનો જો ત્યાગ કરીશું, પ્રભુઓનું પાલન કરવામા જો આસક્તિ રહીશું, ઉત્તમ દાન આપવા માડીશું, ગુરુઓની તથા વૃદ્ધોની જો સેવા કરીશું, દેવતાઓનો, અતિથિઓનો તથા સર્વ જીવોનો યથાવિધિ જો સત્કાર કરીશું, પ્રાણીઓનું જો પૂજન કરીશું અને નિરંતર જો સત્ય બાંધણ કરીશું, તો અવશ્ય સ્વર્ગ આદિ ઇષ્ટ લોકોને પામીશું અને જેવો મોક્ષપદરૂપ ઇષ્ટ સ્થાનને પણ પ્રાપ્ત કરીશું.^{૩૨-૪૦}

હિત શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ ત્રીજા રાજધર્માતુશાસનપર્વ માં અર્જુનના વચ્ચે નામનો અધ્યાય ૧૮ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯ મો

યુધિષ્ઠિરનાં વચ્ચેના-આત્મતત્ત્વ હુક્તેય છે

॥ યુધિષ્ઠિર ક્વાચ ॥

વેદાહં તાત શાસ્ત્રાણિ અપરાણિ પરાણિ ચ ।

ઉમયં વેદનચનં કુરુ કર્મ ત્યજેતિ ચ ॥ ૧ ॥

(અર્જુને એ પ્રમાણે બધું એટલે) યુધિષ્ઠિર બોલ્યા હે અર્જુન! ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર અપરશાસ્ત્રો તથા પ્રાણનું પ્રતિપાદન કરનાર પરશાસ્ત્રો મારા જાણવામા છે અને તેઓના જ્ઞાનને

આધારે હું કહી શકું છું કે, કર્મો કરવાં અને કર્મોના ત્યાગ કરવો એ બંને વેદાનુકૂળ વચન છે.^૧ જોકે શાસ્ત્રોમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતી કેટલીક ગૂઢ વ્યવસ્થાઓ પણ જોવામાં આવે છે; પણ તે સર્વનો મેં કારણોના જ્ઞાનપૂર્વક વિચાર કર્યો છે અને મંત્રશાસ્ત્રમાં જે નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે, તેનું પણ મેં અથાવિધિ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે.^૨ હે અર્જુન! તું તો કેવળ અશ્વિધાને જ બળુનારો છે તથા વીર તત્ત્વમાં જ એકનિષ્ઠ છે, જેથી શાસ્ત્રના તાર્કિક અર્થને બળવા તું કોઈ રીતે પણ સમર્થ નથી.^૩ તું ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ કરતો હો તો તને પોતાને પણ જણાય કે, જે પુરુષ શાસ્ત્રાર્થના સૂક્ષ્મ તત્ત્વને બળુનાર છે અને ધાર્મિક નિશ્ચયોમાં જે નિબળાત બનેલો છે, તે પુરુષ પણ મને આમ દ્રષણ આપી શકે તેમ નથી.^૪ હે કુંતાપુત્ર અર્જુન! બ્રાતૃસ્નેહને આધીન થઈ તે મને જે વચનો કહ્યાં છે, તે યોગ્ય જ છે અને તેથી તારા પર હું પ્રસન્ન થયો છું.^૫ જોકે આ ત્રણે જગતમાં, યુદ્ધશાસ્ત્રના સર્વ ધર્મોમાં તથા યુદ્ધને લગતી ક્રિયાઓની કુશળતામાં તારા સરખો બીજો કોઈ પણ પુરુષ નથી,^૬ તોપણ હે ધનંજય! મારે તને કહેવું જોઈએ કે, ધર્મનું તત્ત્વ ઘણું જ સૂક્ષ્મ છે, તે તારાથી બળી શકાય તેમ નથી; માટે જ તારે મારી યુદ્ધિ પ્રત્યે શંકા કરવી યોગ્ય નથી.^૭ તું માત્ર યુદ્ધશાસ્ત્રને જ બળે છે. તે વૃદ્ધોની સેવા કરી નથી, જેથી તું ધર્મના સંક્ષેપને તથા વિસ્તારને બળુનારા જ્ઞાની પુરુષોના નિશ્ચયને બળુતો નથી.^૮ જેઓની યુદ્ધિ કલ્યાણમાર્ગમાં સ્થિર થયેલી છે, તેવા યુદ્ધિમાન પુરુષોનો એ જ નિશ્ચય છે કે, તપ, સંન્યાસ અને બ્રહ્મજ્ઞાન એ ત્રણે ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. અર્થાત્ તપના કરતાં સંન્યાસ શ્રેષ્ઠ છે અને સંન્યાસના કરતાં બ્રહ્મજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે.^૯ હે પાર્થ! તું તો એમ જ માને છે કે, ધનના કરતા બીજું કંઈ પણ ઉત્તમ નથી, પણ તે તારી પ્રાપ્તિ જ છે. ધનનું લેશમાત્ર પણ પ્રાધાન્ય નથી. એના સંબંધમાં હું તને કહું છું, સાંભળ.^{૧૦} જે ઋષિજનો કેવળ તપ અને સ્વાધ્યાયનું જ પરિશીલન કર્યો કરે છે, તેઓ પણ સંપૂર્ણ ધાર્મિક થઈ ગયા છે અને તેઓ તપના પ્રભાવથી સનાતન એવા બ્રહ્મલોકમાં ગયા છે. આમ સર્વના કરતાં ઊત્તરતી પંક્તિમાં રહેલું એવું પણ તપ

ધનના કરતાં જો શ્રેષ્ઠ છે તો પછી સંન્યાસવિધિ ધનના કરતાં શ્રેષ્ઠ હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે!^{૧૧} તેમ જ બીજા ઘણા કામાદિ થનુઓથી રહિત થયેલા ધીર સ્વભાવના વનવાસીઓ અરણ્યમાં તપ અને સ્વાધ્યાયનું પરિશીલન કરીને જ સ્વર્ગલોકમાં ગયા છે.^{૧૨} અને તે સિવાયના બીજા ઘણા આર્ય પુરુષો ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ વિષયોના ત્યાગ કરીને તથા અજ્ઞાનજન્ય અંધકારથી મુક્ત થઈને (સંન્યાસી થઈને) ઉત્તમમાર્ગ દ્વારા (દેવયાનમાર્ગ દ્વારા) સંન્યાસીઓના દિવ્ય લોકોમાં ગયા છે;^{૧૩} પરંતુ જે પુરુષો યજ્ઞ આદિ ક્રિયાઓ કરવામાં જ એકનિષ્ઠ હોય છે તથા મરણ પછી જેઓ શ્મશાનમાં ગયેલા હોય છે અર્થાત્ જેઓ શ્મશાનમાં જ ભસ્મીભૂત થયેલા હોય છે તેવા યાજ્ઞિકો દક્ષિણમાર્ગ દ્વારા (પિતૃયાનમાર્ગ દ્વારા) પ્રકાશિત એવા ચંદ્રલોકમાં ગય છે. કર્મનિષ્ઠ* પુરુષોને માટે વિદ્વાનોએ આ જ ગતિ કહેલી છે;^{૧૪} પણ મોક્ષને ઇચ્છનારા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ જે ગતિને પામે છે તે તો અનિર્દેશ્ય જ છે, વર્ણન કરવાને પણ અશક્ય જ છે. તે ગતિને મેળવવા માટે ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધરૂપ યોગનો જ આશ્રય કરવો જોઈએ અને યોગસાધના જ તેને માટે મુખ્યત્વે કરીને ઇષ્ટ છે; પરંતુ તે યોગમાર્ગનું જ્ઞાન મેળવવામાં ઘણું જ કષ્ટ છે. તારા જેવા અધિકારી પુરુષો તે યોગમાર્ગને સહજ બળી શકતા નથી.^{૧૫} તેને માટે તો વિદ્વાને અનેક શાસ્ત્રોનું ચિંતન કર્યો કરે છે અને સાર-અસારનો નિર્ણય કરવા માટે 'અહીં સાર હશે, અહીં સાર હશે.' આવા અનેક તર્કો કરીને અતે સાર વસ્તુનો સ્વીકાર કરી, અસારનો પરિત્યાગ કરી, તત્ત્વ વસ્તુનો સારી પેઠે નિશ્ચય કરે છે.^{૧૬} અને બીજા કેટલાએક વિદ્વાનો તો અનેક વેદવાદોનો તથા અનેક વેદાંતશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા ઘણા જ મથે છે અને તે તે શાસ્ત્રોના સંપૂર્ણ અભ્યાસ પણ કરે છે, છતાં કેળના ધાંભલાને ચીરીને

* આ ચૌન્મા શ્લોકમાં એ જ મુદ્દા છે કે, યજ્ઞ આદિ ક્રિયાઓ કરનારા યાજ્ઞિકોને જન્મ-મરણનો સંબંધ સદાકાળ રહે જ છે-તેઓને સંસાર સાથેનો સંબંધ કદી પણ છૂટતો નથી; માટે ક્રમચક્રિત નાર સંન્યાસનો જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

જેમ કાંઈ પણ સાર જોવામાં આવતો નથી, તેમ તેઓ કંઈ પણ સારભૂત તત્ત્વને શોધી શકતા નથી. વળી કેટલાએક વિદ્વાનો એકાત્મનો ત્યાગ કરી કહે છે કે, પચ્ચમહાભૂતોથી બનેલા આપણા શરીરમાં જ આત્મા વસી રહેલો છે અને તે ઈશ્વર, દેવ આદિ ગુણોથી યુક્ત છે, કારણ કે 'મને આ વસ્તુ મળે, આ વસ્તુ મારી છે,' ઇત્યાદિ આતરઅહઃશ્રદ્ધ કરનારનાં ચિહ્નો જોવામાં આવે છે,^{૧૭૧૮} પરંતુ તેઓ કોઈ પણ સમજતા નથી, કારણ કે જે તત્ત્વ મન સહિત ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય છે, સર્વ સૂક્ષ્મ પદાર્થોના કરતા પણ સૂક્ષ્મ છે, વાણી વડે પણ અનિર્દેશ્ય છે-અવર્ણનીય અથવા અકથનીય છે અને અવિદ્યાને લીધે જ 'હુ ગ્રાહ્ય છું-હું ગૃહસ્થ છું,' ઇત્યાદિ અભિમાનને કરનારું તે તત્ત્વ સર્વ પ્રાણીઓની અંદર જીવરૂપે રહેલું છે.^{૧૯} માટે જે પુરુષ પોતાના મનને કલ્યાણસ્વરૂપ આત્મામાં જ આસક્ત કરે છે, સર્વ જાતના કર્મપ્રવાહને દૂર ફેંકી દે છે અને અહંકારથી રહિત થાય છે, તે જ સુખી થઈ શકે છે.^{૨૦} હે અર્જુન! સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય અને સત્પુરુષોએ સેવેલો આ આંતરિક અહંકારના ત્યાગરૂપ મોક્ષમાર્ગ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, છતાં તું અનર્થરૂપ અર્થની શા માટે પ્રશ્ન કરે છે?^{૨૧} હે ભારત! કર્મકાંડનાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોને જાણનારા તથા દાન, યજ્ઞ આદિ ક્રિયાઓમાં નિત્ય આસક્ત રહેનારા કર્મનિષ્ઠ પુરુષો પણ અર્થને જો અનર્થરૂપ જુએ છે તો પછી જ્ઞાની પુરુષો જુએ તેમાં તો શું જ કહેવું?^{૨૨} જે પુરુષો હેતુમત્ શાસ્ત્રોત્તું (તર્કશાસ્ત્રોત્તું) અધ્યયન કરીને પડિતો થયેલા હોય છે, તેઓ પણ પૂર્વજન્મમાં રૂઢ થયેલા દંડ સંસ્કારોને લીધે આત્મજ્ઞાનના સંબંધમાં મૂઢ બની જાય છે અને તેઓ 'જગતમાં કોઈ સ્થળે આત્મા વસતું છે જ નહિ,' આવા નાસ્તિકવાદનો સ્વીકાર કરનારા હોવાથી આત્મવિપયક સિદ્ધાંતને અહણ કરાવી શકતા પણ નથી. કેવળ અસત્ય ભાષણો કરનારા અને કેવળ ઘોલવામાં જ કુશળ એવા તે બહુશ્રુત-પડિતો સ્થળે સ્થળે મનુષ્યોની બહેરસભાઓ ભરીને પોતાનું વર્તુલ દર્શાવવા માટે જેમ આવે તેમ ભરતે છે અને આખી પૃથ્વીમાં ભટકે છે.^{૨૩૨૪} હે પાર્થ! જે લૌકિક વ્યવહારોને આપણે પણ બાણી

શકતા નથી, તેઓને ધીજો સામાન્ય મનુષ્ય તો ક્યાંથી બાણી શકે? અર્થાત્ ન જ બાણી શકે; તેમ જ આ જગતમાં તેવા મહાશાસ્ત્રવેતા પ્રજ્ઞશાળી પુરુષો પણ હોય છે કે, જેઓને આપણે અથવા ધીજ કોઈ મનુષ્યો બાણી શકતા નથી.^{૨૫} હે કુંતીપુત્ર! તપ આદિના તત્ત્વને બાણુનારો જ્ઞાની પુરુષ તપશ્ચર્યા કરીને વૈરાગ્ય પામે છે, બુદ્ધિ દ્વારા પ્રજ્ઞના સ્વરૂપને બાણુ છે અને સંન્યાસથી જ પરમ સુખને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૨૬}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્માનુશાસન પર્વમા 'યુધિષ્ઠિરના વચનો' નામનો અધ્યાય ૧૯મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦ મો

યુધિષ્ઠિરને દેવસ્થાનનો ઉપદેશ

॥ વૈશાખ્યન ઉવાચ ॥

અસ્મિન્ વાક્યાંતરે વક્તા દેવસ્થાનો મહાતપાઃ ।

અભિનીતતરં વાક્યમિત્યુવાચ યુધિષ્ઠિરમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશ પાપ યોદ્યા : હે જનમેજય ! એ પ્રમાણે અર્જુનને કહીને યુધિષ્ઠિરરાજાએ યોદ્યવું બંધ કર્યું; એટલે તે જ સમયે મહાતપસ્વી અને વક્તા એવા મુનિ દેવસ્થાન યુધિષ્ઠિરને ઘણું જ યુક્તિ ભરેલું વચન કહેવા લાગ્યા.^૧

દેવસ્થાને કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિરરાજા ! 'ધનના કરતાં કંઈ પણ ઉત્તમ નથી.' આ અર્જુનનાં વચનને જ વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા માટે હું તમને કહું છું તે તમે એકચિત્ત થઈને સાંભળો.^૨ હે રાજા ! તમે આ સમગ્ર પૃથ્વીને ધર્મપૂર્વક છુટી છે, તો હવે તેનો પરિચાગ કરવો તે તમને યોગ્ય નથી.^૩ હે પૃથ્વી પતિ ! પરબ્રહ્મરૂપ ઉચ્ચ સ્થાને આરોહણ કરવા માટે ચાર આશ્રમોરૂપ ચાર પગથિયાવાળી એક નિસરણી જ બાધવામાં આવી છે. તે નિસરણી ઉપર તમે અનુક્રમે પગથિયે પગથિયે ચડો. અનુક્રમે ચારે આશ્રમોનો જય કરો. હે પાર્થ ! તે ચારે આશ્રમો પ્રત્યે આરોહણ કરવા માટે પ્રથમ તો તમારે પુષ્કળ દક્ષિણાઓવાળા મોટા યજ્ઞો જ કરવા જોઈએ; કારણ કે પ્રજ્ઞાચારી નષિજો સ્વાધ્યાયરૂપ યજ્ઞ કરે છે, જ્ઞાની સંન્યાસીઓ જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ કરે છે, ગૃહસ્થા શ્રમીઓ કર્મોરૂપી યજ્ઞ કરે છે અને વાનપ્રસ્થો તપ

રૂપી યજ્ઞ કરે છે. હે કુતાપુત્ર ! હિરણ્યગર્ભાતું ઉપાસન કરનારા કેટલાએક વૈષ્ણવસ તાપસો ભેડે આમ કહે છે કે, ‘ જે પુરુષ યજ્ઞ કરવા માટે ધનસંપાદન કરવાની ઇચ્છા કરે છે તેના કરતાં તેણે કોઈ ભત્તન ઇચ્છા ન કરવી તેજ વધારે ઉત્તમ છે;’ પરંતુ તે ધર્મ બ્રાહ્મણોનો છે, ક્ષત્રિયોનો નથી; છતાં પણ જે ક્ષત્રિય તે ધર્મનો આશ્રય કરે છે તેને મહાન દોષ લાગે છે;^{૪-૭} માટે જે પુરુષો યજ્ઞને માટે જ ધનસંચય કરે છે, તેઓ ઉત્તમ છે. જે પુરુષ સંન્યાસ લેવાની બુદ્ધિથી દૂષિત થઈને એકલા કરેલા ધનતું કોઈ કુપાત્રને દાન કરી દે છે તે પુરુષ બળ્હતો નથી કે, તેમ કરવાથી તેને બ્રૂહ્લક્યાતું મહાન પાતક લાગે છે. વળી તેણે કોઈ સુપાત્રને દાન આપ્યું નથી, તેથી તેને દાનતું ક્ષણ પણ મળતું નથી; માટે જ વિદ્વાનો કહે છે કે, ‘ પાત્ર-અપાત્રના અજ્ઞાનને લીધે દાનધર્મ પણ દુઃકર થઈ પડે છે.’^{૮-૯} વિદ્યાતાએ યજ્ઞને માટે જ ધન ઉત્પન્ન કર્યું છે અને વેદે પણ તે ધનતું રક્ષણ કરવા માટે તથા યજ્ઞાગાદિ કર્મોતું અનુષ્ઠાન કરવા માટે જ પુરુષને આજ્ઞા આપેલી છે, માટે સર્વ ધનનો યજ્ઞમાં જ ઉપયોગ કરવો, જેથી બીજી સર્વ કામનાઓ સિદ્ધ થાય છે.^{૧૦} મહાતેજસ્વી ઇંદ્રે પણ વિવિધ ભત્તનાં રત્નોના દાન વાળા ઘણા યજ્ઞો કર્યો હતા, જેથી તે સર્વ દેવોનો રાજા થયો છે અને ઇંદ્રપદને પામીને હજુ સુધી પણ સ્વર્ગલોકના રાજ્યસિંહાસન પર વિરાજી રહ્યો છે; માટે સર્વધનનો કેવળ યજ્ઞોમાં જ ઉપયોગ કરવો.^{૧૧} મહાત્મા મહાદેવે પણ સર્વમેધ નામના મહાયજ્ઞમાં પોતાના શરીર સુદાંનો હોમ કરી દીધો હતો, જેને લીધે તેઓ દેવના દેવ થયા છે અને ક્રીતિથી સર્વ લોકોને વ્યાપ્ત કરી દઈ કાંતિમાન તથા ગજઅર્ધને ધારણ કરીને ઉચ્ચપદે વિરાજી રહ્યા છે.^{૧૨} અરે ! જેણે પોતાની સમૃદ્ધિથી દેવરાજ ઇંદ્રને પંજી છક કરી દીધો હતો, તે અવિશ્વિતના પુત્ર રાજા મરુદત્તના યજ્ઞમાં સાક્ષાત્ લક્ષ્મીદેવી પોતે હાજર થયાં હતા અને યજ્ઞનાં સર્વ પાત્રો તદ્દન સુવર્ણનાં થઈ ગયાં હતાં.^{૧૩} હે રાજા ! જે એક મનુષ્યચોનિમાં જન્મેલો હતો, છતાં પોતાની સમૃદ્ધિથી ઇંદ્રને પણ પરાજય કરનાર થયો હતો, તે મહારાજ હરિશ્ચદ્રતું નામ તો તમે સાંભળ્યું જ

હશે. તેણે પણ અનેક ભત્તના યજ્ઞો કરીને પુણ્ય સંપાદન કર્યું હતું અને સાંસારિક શોકનો ત્યાગ કર્યો હતો.^{૧૪} માટે પોતાના સર્વ ધનનો યજ્ઞમાં જ ઉપયોગ કરવો.^{૧૫}

ઈતિ શ્રીમદ્દાશ્વારતમા શાંતિપર્વાતર્જત રાજધર્માનુશાસનપર્વમાં ‘યુધિષ્ઠિરને દેવસ્થાનનો ઉપદેશ’ નામનો અધ્યાય ૨૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧ મો

દેવસ્થાનનો ઉપદેશ (ચાલુ)

॥ દેવસ્થાન ઉવાચ ॥

અત્રૈવોદાહરંતીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

इन्द्रेण समये पृष्ठो यदुवाच वृहस्पतिः ॥ १ ॥

(વળી પણ) દેવસ્થાને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું : હે રાજા ! વિદ્વાનો જગતના સત્યધર્મના સંબંધમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહે છે. એક સમયે ઇંદ્રના પ્રશ્ન ઉપરથી બૃહસ્પતિએ જે તરવોપદેશ કહ્યો હતો, તેનો સાર હું તમને કહું છું, સાંભળો.^૧ સત્યદંષ્ટિએ ભેતાં જણાય છે કે, સંતોષ જ સ્વર્ગતું એક મહારાજ્ય છે, સંતોષ જ પરમ સુખરૂપ છે અને સંતોષના કરતાં બીજું કંઈ પણ ઉત્તમ નથી; પરંતુ એ સંતોષ શું કરવાથી નિશ્ચય થાય, તે બળ્હવું વિશેષ આવશ્યક છે.^૨ કાચળો જેમ સર્વ અંગોને સંકેતી લે છે, તેમ પુરુષ સર્વ વિષયભિલાષોને જ્યારે સંકુચિત કરી નાખે છે, ત્યારે સ્વયંજ્યોતિસ્વરૂપ આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં જ પ્રસન્ન થઈ રહે છે અને દ્રષ્ટાનું દર્શન કરી દશ્ય આદિના લેહ-દર્શનરૂપ મળેના ત્યાગ કરે છે. આ સ્થિતિએ પહોંચતાં પુરુષનો સંતોષ નિશ્ચય બને છે.^૩ વળી જ્યારે પોતે કોઈનાથી બીજો નથી અને બીજાઓ પણ જ્યારે પોતાનાથી ભય પામતા નથી, તેમ જ કામક્રોધનો જ્યારે પોતે જય કરે છે ત્યારે તેને આત્મદર્શન થાય છે.^૪ વળી જ્યારે એ પુરુષ મન, વચન અને કર્મથી કોઈ પણ પ્રાણીનો દ્રોહ કરતો નથી તેમ કોઈના પર રનેહ પણ રાખતો નથી, ત્યારે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ શકે છે.^૫ હે ભરતવંશી રાજા ! જે અધિકારી જીવો જે બ્રહ્માદિ યજ્ઞોને અથા સગુણ-નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાને સર્વાંગે અથવા ન્યૂનતાથી કરે છે, તેઓ તે તે

કર્મને કળાસ્વરૂપે પ્રકટ થયેલું અનુભવે છે, અર્થાત્ સર્વ ભૂતોને જો ભય આપે છે તો પોતે પણ ભયનો અનુભવ કરે છે અને સર્વ ભૂતોને જો અભય આપે છે તો પોતે પણ અભયનો અનુભવ કરે છે આમ સમજીને તમે પણ પ્રભુઓનું સારી પેઠે પરિપાલન કરીને અભયનો અનુભવ કરો. આ જગતમા કેટલાએક મનુષ્યો સર્વના પર પ્રીતિ રાખવાકે પ્રાપ્તિ પ્રશ્ન સા કરે છે, કેટલાએક કેવળ ચતુર્થી પ્રશ્ન સા કરે છે, કેટલાએક ધ્યાનની પ્રશ્ન સા કરે છે, કેટલાએક સામ અને ચતુર્થી પ્રશ્ન સા કરે છે, કેટલાએક ચતુર્થી જ પ્રશ્ન સા કરે છે, કેટલાએક સંન્યાસની પ્રશ્ન સા કરે છે કેટલાએક દાનની પ્રશ્ન સા કરે છે કેટલાએક પ્રતિબદ્ધની પ્રશ્ન સા કરે છે, કેટલાએક સર્વનો પરિત્યાગ કરી શાંત બેઠી રહેવાની જ પ્રશ્ન મા કરે છે, કેટલાએક શત્રુઓને મારી, તાપી, ચીરી નાખીને પ્રભુઓનું રક્ષણ કરવા રૂપ રાજ્ય મેળવવાની પ્રશ્ન સા કરે છે અને બીજા કેટલાએક મનુષ્યો અરુણમા એકાદતવાસને પસંદ કરે છે આ સર્વ ભિન્નભિન્ન મતોનું આલોચન કરીને વિદ્વાનોએ જ નિશ્ચય કર્યો છે કે, જે ધર્મ પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરનાર ન હોય, તે જ સત્પુરુષોને માન્ય છે ભગવાન સ્વાયંભુવ મનુએ પણ સર્વમાન્ય પ્રધાનધર્મનું પ્રવચન કરતા કહ્યું છે કે, ‘સર્વ પ્રાણીઓનો અદ્રોહ, સત્યભાષણ, અતિથિ આદિને માટે અત્રાદિનો યોગ્ય વિભાગ, દયા, ધૃતિચિન્તિત, પોતાની સ્ત્રીમા જ પ્રભુનું ઉત્પાદન, મૃદુતા, લેબલ અને અચાપત્ય આ નવ જ ધર્મના મુખ્ય અંગો છે’ હે કુતાપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ! તમે પણ પૂર્વોક્ત ધર્મના નવે અંગોનું ચતુર્ધર્મ પાલન કરો, તારણ કે જે રાજા રાજ્યાસન ઉપર આરૂઢ થઈને નિરંતર નિતેન્દ્રિય રહે છે પ્રિય તથા અપ્રિય વસ્તુ પર મમદૃષ્ટિ રાખે છે, નિત્ય પચમહાયજ્ઞો કરીને અવશેષ રહેવા અત્યંત ભોજન કરે છે, શાસ્ત્રાર્થના તત્ત્વને બરાબર જાણે છે, હુણેને શિક્ષા કરવામા આસક્ત રહે છે, સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરે છે, સર્વ પ્રજાઓને ધર્મમાર્ગમા સ્થાપીને પોતે પણ ધર્મ સુસ્ત રહે છે, વૃદ્ધાવસ્થા થતા પોતાના પુત્રને સંવત્કરી અર્પણ કરી વનમા જઈને વાનપ્રસ્થ ધર્મ ધારણ કરે છે અને તેમા પણ નિત્ય પ્રમાદ

રહિત થઈને શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ કર્મો કરીને નિત્ય ધર્મપૂર્વક વર્તન કરે છે, તે રાજાને ધાર્મિક નિશ્ચય વાળો કહી શકાય છે. ૭-૧૧ વર્ણી તેવા ધાર્મિક રાજાનો આ લોક તથા પરલોક બન્ને સફળ થાય છે, અન્યથા તો મોક્ષમાર્ગ અતિશય દુર્લભ થઈ પડે છે અને તેમા અનેક વિદ્વો આવે છે, જેમ હું માનું છું. ૧૨ પ્રાચીનકાળના અનેક રાજાઓ પણ મેં દર્શોવેલા ધર્મ પ્રમાણે વર્તીને, સત્ય, દાન અને તપશ્ચરણમા તત્પર થઈને, અહિંસાદિક ગુણોથી યુક્ત થઈને, ઠામઠોધાદિકનો ત્યાગ કરીને, પ્રભુઓનું રક્ષણ કરવામા આસક્ત રહીને, પોતાના ઉત્તમ ધર્મનો આશ્રય કરીને તથા ગાયો અને બ્રાહ્મણોને માટે મોટા યુદ્ધો કરીને મહા ઉત્તમ ગતિને પામી ગયા છે. ૧૮-૧૯ હે શત્રુતાપન રાજા! રુદ્રો, વસુઓ, આદિત્યો, સાર્ધો અને સપ્તાર્ચ રાજર્ષિઓ પણ નિત્ય પ્રમાદરહિત થઈને આ ધર્મનો જ આશ્રય કરી રહ્યા હતા અને પોતપોતાના પુણ્યકર્મોના પ્રભાવે સ્વર્ગલોક પામ્યા છે. ૨૦

હતિ શ્રીમદ્ભાસ્કર-શાંતિપર્વ-ગજધર્માનુશાસન પર્વમા ‘દેવસ્થાનનો ઉપદેશ તામને અધ્યાય ૨૧ મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨ મો

અર્જુનનાં વચનો-તમારા ક્ષાત્રધર્મને જ માન આપો

॥ વૈદાપાયન ક્ષવાચ ॥

અસ્મિન્નેવાતરે વાક્યં પુનરેવાર્જુનોઽગ્રીત્ ।

નિર્નિષ્ણમનસં જ્યેષ્ઠમિદં આતરમચ્યુતમ્ ॥ ૧ ॥

વેદ પાઠન બોલ્યા હે જનમેજયરાજ! જે પ્રમાણે દેવસ્થાનસ્થિતિ કહ્યું, એટલે વર્ણી અર્જુન પણ ઉદાસ મનના થયેલા પોતાના ધર્મિષ્ઠ મોટા ભાઈને કહેવા લાગ્યો. ૧ હે ધર્મિષ્ઠ મહા પુરુષ! તમે તમારા ક્ષાત્રધર્મનો આશ્રય કરી મહા દુર્લભ રાજ્ય મેળવ્યું છે અને શત્રુઓને જીત્યા છે, તો પછી તમે શા માટે સતાપ કરો છો? ૨ હે મહારાજ! ક્ષત્રિયોનું સંગ્રામમા થયેલું મરણ અનેક વજો કર્યા પછીના મરણ કરતા પણ અતિ ઉત્તમ માનેલું છે, માટે તમે તમારા ક્ષાત્રધર્મને જ માન આપો. ૩ હે સમર્થ રાજા! નિત્ય તપશ્ચર્યો

કરવી અને સર્વનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લેવો, એ બ્રાહ્મણોનો ધર્મવિધિ છે અને તે ધર્મવિધિ બ્રાહ્મણોને જ મરણ પછી શ્રેયસ્કર છે; પરંતુ ક્ષત્રિયોને માટે તો રણસંઘામમાં યુદ્ધ કરીને જ મરણ પામવું, એ જ શાસ્ત્રસંમત છે.^૪ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ક્ષત્રિયોનો ધર્મ મહાભયંકર છે અને તેમાં નિત્ય શસ્ત્રની જ પ્રાધાન્યતા છે; તેમ જ ક્ષત્રિયોનો વધ પણ સમય આવતાં યુદ્ધમાં જ શસ્ત્ર વડે થવો જોઈએ, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.^૫ હે રાજા ! બ્રાહ્મણમતિનો પુરુષ પણ જો કદાચિત્ શાસ્ત્રધર્મ પ્રમાણે વર્તે તો હોય તો તેનું જીવન પણ આ લોકમાં પ્રથંસાપાત્ર ગણાય છે; કારણ કે ક્ષત્રિયો મૂળ બ્રાહ્મણોથી જ ઉત્પન્ન થયા છે;^૬ હે મનુષ્યોના રાજા ! સંન્યાસ, યજ્ઞ, તપ અથવા પારકાના દ્રવ્ય ઉપર આજીવિકા ચલાવવી તે ક્ષત્રિયને માટે શાસ્ત્રવિહિત નથી.^૭ હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! તમે તો સર્વ ધર્મને જાણનારા છો, ધર્મોત્તમા છો, સર્વના રાજા છો, બુદ્ધિમાન છો, લોકમાં કુશળ ગણાઓ છો અને પ્રાચીન-અવોચીન સર્વ વિષયોને જાણનારા છો; માટે સંતાપથી ઉત્પન્ન થયેલા શોકનો ત્યાગ કરો અને સ્વભતિનાં કર્મો કરવા માટે તૈયાર થાઓ. ક્ષત્રિયનું હૃદય તો વજ્રથી પણ વિશેષ કઠિન હોવું જોઈએ.^૮ માટે હે મનુષ્યેંદ્ર ! ક્ષાત્રધર્મથી શત્રુઓનો પરાજય કરીને તથા આવું નિષ્કંટક રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને હવે તમે મનને સ્થિર કરો અને યજ્ઞો કરવા માટે તથા દાન આપવા માટે તત્પર થાઓ.^૯ હે રાજા ! આપણે સાંભળીએ જ છીએ કે, ઇંદ્ર પણ કશ્યપ નામના બ્રાહ્મણનો જ પુત્ર હતો, છતાં તેવાં ક્ષાત્રધર્મને લાગતાં કર્મો કરીને તે ક્ષત્રિય થયો છે; એટલું જ નહિ, પણ તેણે પાપાચરણ કરનારા પોતાના આઠસો દસ સાતિત્રાઓને મારી નાખ્યા હતા છતાં લોકમાં તેનું એ કર્મ સ્તુતિપાત્ર અને પ્રથંસાપાત્ર કહેવાયું છે. વળી તે કર્મ કરીને જ ઇંદ્ર દેવોનો રાજા થયો છે. હે મનુષ્યેંદ્ર ! તમે પણ તે ઇંદ્રની જેમ ઘણા સમય સુધી સંતાપરહિત થઈને પુષ્કળ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો કરીને ઈશ્વરનું પૂજન કરો.^{૧૧-૧૩} હે ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠ ! આ યુદ્ધમાં જે આપણા સંજંધીઓ મરણ પામ્યા છે, તેઓનો તમારે લગારે શોક કરવો ન જોઈએ; કારણ કે તેઓ ક્ષાત્રધર્મથી યુદ્ધ કરીને

મરણ પામ્યા છે અને શત્રોથી પવિત્ર થઈ પરમ ગતિએ ગયા છે.^{૧૪} વળી હે રાજસિંહ ! જે ભાવિ બનાવ બનવાનો હતો તે બન્યો છે. દૈવનિર્મિત ભાવિનું ઉલ્લંઘન કરવા કોઈ શક્તિમાન થતો જ નથી.^{૧૫}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સાંતિપર્વાતર્જેત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'અર્જુનના વચનો' નામનો

અધ્યાય ૨૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩ મો

વ્યાસનો ઉપદેશ-શંખ અને લિખિતની કથા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एकमुक्तस्तु कौंतियो गुडाकेशन पांडवः ।
नोवाच किंचित् कौरव्यस्ततो द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ૧

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનનેજયરાજા ! એ રીતે નિદ્રાને જીતનારા અર્જુનને પોતાના મોટા ભાઈ યુધિષ્ઠિરાજાને કહ્યું, પણ રાજાએ તેનો કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે પછી દ્વૈપાયન વ્યાસમુનિ યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા.^૧

વ્યાસ બોલ્યા : હે સૌમ્ય રાજા યુધિષ્ઠિર ! અર્જુનને જે વચન કહ્યાં છે તે સત્ય છે. શાસ્ત્રમાં કહેલો ઉત્તમ ધર્મ કેવળ ગૃહસ્થાશ્રમનો જ આશ્રય કરી રહ્યો છે.^૨ માટે હે ધર્મજ્ઞ રાજા ! શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે તમે સ્વધર્મનું જ આચરણ કરો. ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી તમારે અરણ્યમાં જવું તે શાસ્ત્રાચારી વિરુદ્ધ છે.^૩ હે રાજા ! દેવો, પિતૃઓ, અતિથિઓ અને સ્વકુટુંબના પોષ્ય મનુષ્યો ગૃહસ્થ પુરુષોના જ આશ્રય કરીને જીવી રહ્યા છે, માટે તેઓનું તમે પોષણ કરો.^૪ વળી હે રાજા ! પશુઓ, પક્ષીઓ અને બીજાં ઘણાં પ્રાણીઓ ગૃહસ્થોને આધારે જ નભી રહ્યાં છે, જેથી ગૃહસ્થાશ્રમી બીજા સર્વ આશ્રમીઓના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.^૫ હે પાર્થ ! ચારે આશ્રમોના મધ્યમાં આ ગૃહસ્થાશ્રમનું આચરણ કરવું ઘણું જ કઠિન છે. તેમાં પણ જે પુરુષોની ઇંદ્રિયો દુર્બળ હોય છે, તે પુરુષો તો ગૃહસ્થાશ્રમની વિધિનું મહાદુઃખોથી આચરણ કરી શકે છે. તે વિધિનું હવે તમે આચરણ કરો.^૬ તમને વેદોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે. વળી તમે મહાન

તપશ્ચર્યા પશુ કરી છે, માટે બળદ જેમ ધૂસરીને વહન કરે, તેમ તમે તમારા પૂર્વજોની પરપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા રાજ્યઠારભારને વહન કરવા યોગ્ય છો. હે મહારાજ! યજ્ઞ, તપ, બ્રહ્મજ્ઞાન, શિક્ષાચરણ, ઇન્દ્રિય-સંયમ, ધ્યાન, જોડાતસેવન, સતોષ અને યથાશક્તિ શાસ્ત્રવિષયક જ્ઞાન-આ નર્વ ધર્મો બ્રાહ્મણોના જ છે અને તેઓને જ સિદ્ધિ આપનાર છે. ક્ષત્રિયોને માટે તો તેથી જુદા જ ધર્મો છે અને તે બધા તમારા બાણવામા જ છે, તોપણ હું તમને હું છું, સાભળો. ૭- ચક્રાનુષ્ઠાન, વિદ્યાપકન, યુદ્ધાદિક્રમ ઊસાહ, લક્ષ્મી પ્રત્યે અમતોષ, દંડધારણ, ઉચ્ચતા, પ્રજાઓનું રક્ષણ વેદોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન, યથાવિધિ તપશ્ચરણ, દ્રવ્યોપાજ્ઞન અને સુપાત્રે દાન-આ પુણ્યજનક કર્મો રાજાઓને માટે હિતકારક છે હે રાજા! અમે પરપરાથી સાભળ્યું છે કે, પૂર્વોક્ત કર્મોનું સારી રીતે આચરણ કરીને રાજાઓ આ લોકને તથા પરલોકને સાધી શકે છે. ૧૦-૧૨ હે કુતાપુત્ર! એ સર્વ ધર્મોમા દંડ ધારણ કરવો એ સર્વના કરતા વિશેષ આવશ્યક છે, કારણ કે દંડ એ જ ક્ષત્રિયોના બળરૂપ ગણાય છે. ૧૩ હે રાજા! આ સર્વ કર્મો ક્ષત્રિયોને સિદ્ધિ આપનારા છે. ખૂબ સ્પતિએ પશુ રાજાઓના સંબંધમા તથા બ્રાહ્મણોના સંબંધમા આવી એક ગાથા ગાયેલી છે કે, 'દરમા બેમી રહેનારા ઊદરોને જેમ સર્પ ગળી નાથ છે, તેમ દંડ ધારણ કર્યા વિના શાત બેસી રહેનારા રાજાને તથા સારમા આસક્ત થઈ ગયેલા બ્રાહ્મણને પૃથ્વી ગળી નાથ છે. અર્થાત્ તેનો સત્વર નાશ થઈ નાથ છે' વળી આપણે સાભળીએ છીએ કે, રાજા પિંડ સુદુઘન દંડધારણ કરવાથી જ પ્રચેતાપુત્ર દક્ષીની પેઠે પરમ સિદ્ધિને પામી ગયો છે. ૧૪-૧૬

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું હે ભગવન્! રાજા સુદુઘન કયા કર્મથી પરમ સિદ્ધિને પામી ગયો છે, તેનું ચરિત્ર સાભળવાની મને ઇચ્છા છે, માટે આપ કહો. ૧૭ વ્યાસ બોલ્યા હે રાજા! લોકો આ જગત માં એક પ્રાચીન ઇતિહાસ ઠહે છે, તે હું તમને કહું છું, સાભળો. પૂર્વે શખ અને લિખિત નામના બે ભાઈઓ હતા તેઓ બાહુલા નામની નદીની પાસે નિત્ય પુષ્પો અને ફળોથી ભરેલા વૃક્ષોવાળા બે જુલો જુલો આશ્રમોમા તીક્ષ્ણ વ્રતને ધારણ કરી

રહેતા હતા એક સમયે લિખિત ફરતો ફરતો શખના આશ્રમમા આવી ચડ્યો, પશુ દૈવેશ્વર્યે તે વેળા શખ આશ્રમમાથી બહાર ગયો હતો. લિખિત પોતાના ભાઈ શખના આશ્રમમા આવીને સારા પાકેલા ફળો ભેઈને તેને પાડવા લાગ્યો અને તે ફળો લઈને 'આ મારા જ છે,' આવા નિશ્ચયથી નિરાતે બેમીને ખાવા લાગ્યો. તેવામા શખ આશ્રમ માં આવી પહોંચ્યો અને તેણે લિખિતને કહ્યું હાર કરતો ભેઈ આ પ્રમાણે કહ્યું. 'અરે! તે આ ફળ કયાથી તોલ્યા? અને શા માટે તું આ ફળોને ખાય છે?' તે સાભળી લિખિત પોતાના મોટાભાઈની પાસે ગયો અને તેને વદન ટગી હસતો હસતો બોલ્યો 'વેવા સામે દેખાતા વૃક્ષ પરથી જ આ ફળોને મેં તોલ્યા છે' પોતાના ભાઈનું વચન સાભળી શખ અત્યંત ક્રોધાવમાન થઈ ગયો અને તેણે લિખિતને કહ્યું કે, 'અત્યા લિખિત! તે તારી મેળે ફળ તોડીને આ એક ચોરીનું જ કર્મ કર્યું છે, માટે બ, રાજા પાસે જઈને કહે કે, 'હે મહારાજ! મેં કોઈને પૂછ્યા વિના ફળો તોડીને ચોરીનું કર્મ કર્યું છે, માટે મને ચોર બાણીને તમે સ્વધર્મનું પાલન કરો અને ચોરને જે શિક્ષા કરવામા આવતી હોય તે મને પણ કરો.' હે મહા બાહુ યુધિષ્ઠિર રાજા! એ રીતના પોતાના ભાઈ શખના વચનોને માન્ય કરી તીક્ષ્ણ વ્રતને ધારણ કરનારો લિખિત તુરંત જ રાજા સુદુઘની પાસે જવા નીકળી પડ્યો. રાજાની રાજધાનીમા આવીને દ્વારપાલોને તેણે જણાવ્યું કે, 'રાજા સુદુઘને નિવેદન કરે કે, લિખિત નામનો એક બ્રાહ્મણ તમને મળવા ઇચ્છે છે' દ્વારપાલોએ પશુ રાજાની પાસે જઈને લિખિતના કહેવા પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તે સાભળીને રાજા સુદુઘ પ્રધાનોને સાથે લઈ પગે ચાલતો લિખિતની સામે આવ્યો અને મહા ધર્મ વેત્તા લિખિતને મળીને વિનયપૂર્વક બોલ્યો કે, 'હે ભગવન્! બોલો આપ શા માટે પધાર્યા છો? આપનું જે કાર્ય હશે તને હું અવશ્ય કરીશ' રાજાના વચન સાભળી બ્રહ્મર્ષિ લિખિતે કહ્યું 'જો, યાદ રાખજે, તે પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી છે કે, હું તમારું જે કાર્ય હશે તે કરીશ, માટે હવે તારે એ કરવું જ પડશે હે રાજા! મેં મારા મોટા ભાઈની

આજ્ઞા લીધા વિના તેમના આશ્રમમાંથી કૃષ્ણ તોડીને
આધ્યાત્મિક, મેં અદ્વત્તાદાન કરીને ચોરીતું કર્મ
કર્યું છે, જેથી હું ચોર છું; માટે ચોરને જે શિક્ષા
થવી જોઈએ તે જ શિક્ષા તમે મને સત્વર કરો.'

લિખિતઋષિનાં એ વાક્યો સાંભળી સુદુઃ
રાજાએ કહ્યું : 'હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! દંડધારણમાં તમે
રાજાને જે પ્રમાણ માને છે તે રાજાની અતુલા
પણ તમારે પ્રમાણ માનવી જોઈએ, જેથી હું તમને
કહું છું કે, 'જાઓ, તમે મારી અતુલાથી જ તે
પાપકર્મથી શુદ્ધ થયા છો. વળી તમે મોટા મતોને
ધારણ કરનારા છો, તેથી સદાકાળ દોષોથી મુક્ત
છો. ખોલો, હવે તમારી બીજી શી ઈચ્છા છે ?
તમારા કહેવા પ્રમાણે જ હું કરીશ.' ૧૮-૩૪

વ્યાસે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિરાજા ! મહાત્મા
સુદુઃરાજાએ બ્રહ્મર્ષિ લિખિતને ઘણા ઘણા સમ
જાણ્યા, છતાં તેમણે ચોરીની શિક્ષા વિના બીજું
કંઈ પણ તેની પાસે માગ્યું નહિ. ૩૫ જેથી લાચાર
થઈને તે રાજાએ મહાત્મા લિખિતના બંને હાથ
કપાવી નાખ્યા. આ રીતે રાજાએ જ્યારે શિક્ષા
કરી ત્યારે લિખિત ત્યાંથી ચાલી નીકળી પોતાના
મોટાભાઈના આશ્રમમાં આવ્યો અને દુઃખી થઈ
આ પ્રમાણે બોલ્યો : 'મને દુર્બુદ્ધિને આ પ્રમાણે
શિક્ષા થઈ છે, માટે હવે મારા અપરાધની આપ
ક્ષમા કરો.' તે સાંભળી શંખે કહ્યું : 'હે ધર્મરા
લિખિત ! તને શિક્ષા થઈ છે, છતાં તું મારા પર
દોષારોપ કરતો નથી, તેથી મને તારા પર લગારે
કોઈ અણ્યો નથી. માત્ર ધર્મ તું તે ઉદ્ધવન કર્યું
હતું તેથી તને આવી શિક્ષા થઈ છે; પરંતુ હવે તું
સત્વર બાહુદા નદી પર જા અને ત્યાં જઈને વિધિ
પૂર્વક દેવોત્તું, ઋષિઓત્તું તથા પિતૃઓત્તું તર્પણ
કર, પણ હવે પછી તારા મનને કદી અધર્મ તરફ
જવા દઈશ નહિ.' શંખતું આવું વચન સાંભળી
લિખિત તે જ સમયે બાહુદા નદી તરફ ચાલી
નીકળ્યો અને ત્યાં જઈને એ પવિત્ર નદીમાં સ્નાન
કરી, તર્પણક્રિયા માટે અજલિ ભરવાનો જેવો તેણે
આરંભ કર્યો કે તુરત જ તેના ઠૂકા બાહુદામાંથી
કમળ સરખા નવા હાથ પ્રકટ થઈ ગયા. તે જોઈને તેને
ઘણું જ વિસ્મય થયો અને તે આશ્ચર્યજનક દેખાવ
પોતાના ભાઈને તેણે દેખાડ્યો. પછી તેના ભાઈ

શંખે આ પ્રમાણે કહ્યું : 'ભાઈ લિખિત ! એમાં
કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે જ નહિ. મેં મારા
તપના પ્રભાવથી આ બધું કર્યું છે. તેમાં તું
શંકા કરીશ નહિ. દૈવધટના સર્વ કંઈ કરી
શકે છે.' મોટાભાઈનાં વચન સાંભળી લિખિત
બોલ્યો : 'હે મહાતેજસ્વી શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! તમારા
તપનું આટલું બધું સામર્થ્ય છે, તો પછી તમે
મને પ્રથમ જ કેમ પવિત્ર ન કર્યો ?' શંખે તેનો
ઉત્તર આપ્યો : 'ભાઈ લિખિત ! તું કહે છે તે
તેમ જ છે, પણ મારે તેમ કરવું યોગ્ય ન હતું.
મારાથી તને કદી પણ શિક્ષા કરી શકાય નહિ;
કારણ કે અપરાધીઓને શિક્ષા કરવાનો ધર્મ રાજાનો
જ છે, બ્રાહ્મણનો નથી. રાજા સુદુઃગન તને શિક્ષા
કરીને સ્વધર્મપાલનને લીધે પવિત્ર થયો છે અને
તું પણ એ શિક્ષાને સ્વીકારી તારા પિતૃઓની સાથે
પવિત્ર થયો છે.' ૩૬-૪૪

વ્યાસ બોલ્યા : હે પાંડવશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! આ
રીતે રાજા સુદુઃગન સ્વધર્મનું આચરણ કરીને
પ્રયોગાત્મક દક્ષની પેઠે પરમ સિદ્ધિને પામ્યો છે. ૪૫
માટે પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ
છે અને તે સિવાયનો બીજો (ધર્મ) ક્ષત્રિયોને માટે
અધર્મ છે. માટે હે મહારાજા ! તમારા મનમાંથી
શોકને દૂર કરી દો અને તમારા ભાઈ અર્જુનનાં
હિતવાક્યોનું શ્રવણ કરી તે પ્રમાણે વર્તવા તત્પર
થાઓ. હે રાજેન્દ્ર ! પ્રજાઓના રક્ષણાર્થે દંડ ધારણ
કરવો તે જ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે, પણ માથું મુંઝાવી
સંન્યાસી થવું તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ નથી કિંતુ
અધર્મ છે. ૪૬-૪૭

ઈતિ શ્રીમદભારતમા સાતિપર્વત તર્જીત રાજધર્માનુસાસન

પર્વનાં વ્યાસનો ઉપદેશ નામનો

અધ્યાય ૨૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૪ મો

વ્યાસનો ઉપદેશ (ચાલુ)

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પુનરેવ મહર્ષિસ્તં કૃષ્ણદ્વૈપાયનો મુનિઃ ।

અજાતશત્રું કૌંતેયમિદં વચનમબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજયરાજા !

વળી મહર્ષિ વ્યાસે અજાતશત્રુ રાજા યુધિષ્ઠિરને

આ પ્રમાણે કહ્યું :^૧ 'હે તાત યુધિષ્ઠિર ! મહા-
રથી અને શૂરવીર એવા તમારા ભાઈઓએ વન-
વાસ વેદીને જે મનોરથો ઘડી રાખ્યા છે, તેમને
તેઓ લહે પરિપૂર્ણ કરે અને હે પાથ ! નહુધના
પુત્ર યથાતિરાજની પેઠે તમે પૃથ્વી પર રાજ્ય
કરો.^૨ તમારા આ તપસ્વી ભાઈઓએ વનમાં
રહીને ઘણાં દુઃખોનો અનુભવ કર્યો છે, માટે હે
પુરુષદ્રાઘ ! 'દુઃખને અંતે સુખ હોય' ન જોઈએ,
એ ન્યાય પ્રમાણે તેઓ હવે લહે સુખોનો અનુભવ
કરે.^૩ હે ભરતવંશી રાજ ! તમે તમારા ભાઈઓની
સાથે પ્રથમ ધર્મ, અર્થ અને કામનો અનુભવ
કરો અને પછી મોક્ષસાધના કરવા માટે સુખેથી
વનમાં જાઓ.^૪ હે પાંડુપુત્ર ! તમારા આ સર્વ ભાઈ
ઓને પુષ્કળ દક્ષિણાવાળા યત્રો કરવાનો લહાવો
લેવડાવીને તમે અતુલ દીર્ઘ સંપાદન કરશો.^૫
હે મહારાજ ! તમે સર્વમેધ અને અશ્વમેધ
યત્રો કરીને ઈશ્વરનું આરાધન કરો, જેથી તમે
પરમ ગતિને પામશો.^૬ હે ભારત ! અતિથિઓ,
દેવતાઓ અને પિતાઓના ઋણમાંથી તમે મુક્ત
થાઓ અને તે પછી સંન્યાસ વગેરે સર્વ મોક્ષનાં
કાર્યો કરજો.^૭ હે પુરુષદ્રાઘ ! 'ક્ષત્રિયોનો ધર્મ
હિંસાપ્રધાન છે, તેથી મને તે માન્ય નથી.' આ
તમારું વચન સત્ય છે, એમ અમે જાણીએ છીએ;
પણ હે રાજ ! જે કરવાથી તમે ધર્મબ્રહ્મ ન થાઓ
તે કરવા માટે હું તમને કહું છું, સાંભળો.^૮ હે યુધિ-
ષ્ઠિર ! આ વિષમ ધર્મનું બંધારણ કરવામાં કુશળ
એવા ધર્મચાર્યો યુદ્ધ અને વિજય દ્વારા પરદ્રવ્યનું
હરણ કરનારા રાજાઓના સંબંધમાં આ રીતનાં
અવશ્ય કર્તવ્યોની વ્યવસ્થા કરે છે.^૯ હે રાજ !
દેશ અને કાળ તરફ દૃષ્ટિ કરીને તથા શાસ્ત્રજન્ય
બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને જે ચોર લોકોના પર ક્ષમા
કરે છે, તે રાજાને ચોરને શિક્ષા નહિ કરવાનું પાપ
લાગતું નથી.^{૧૦} પરંતુ જે રાજા પોતાના છૂટા
ભાગને પ્રજાઓ પાસેથી લે છે છતાં ચોરલોકોથી
દેશનું રક્ષણ કરતો નથી તે રાજા પ્રજાઓના પાપ-
ના અનુયાયીઓ ભાગી બને જ છે.^{૧૧} હે રાજ !
તમારે જાણવું કે, જે રાજા ધર્મશાસ્ત્રોનું ઉલ્લંઘન
કરી અધર્મચરણ કરે છે, તે રાજા ધર્મથી બ્રહ્મ
થાય છે; પણ ધર્મશાસ્ત્રોની આજ્ઞાને અનુસરી

વર્તન કરનારો રાજા ધર્મબ્રહ્મ થતો નથી, એટલું જ
નહિ પણ નિર્ભય થાય છે.^{૧૨} શાસ્ત્રજન્ય બુદ્ધિનો
આશ્રય કરી કામ તથા ક્રોધનો ત્યાગ કરી પ્રજાઓ
પર પિતાની પેઠે સમદૃષ્ટિ રાખીને વર્તનારો રાજા
કદી પણ પાપલક્ષ્ય થતો નથી.^{૧૩} હે મહાતેજસ્વી
યુધિષ્ઠિરરાજ ! દૈવયોગે કદાચિત્ નદ્યશક્તિ થયેલો
રાજા પોતાના કર્તવ્યકર્મને યથાચોગ્ય સમયે સાધી
શકે નહિ, તોપણ તેણે પોતાના કર્તવ્યકર્મનું
ઉલ્લંઘન કર્યું ન જ ગણાય એમ વિદ્વાનો કહે છે.
હરકોઈ રાજાએ બળ અથવા બુદ્ધિનો આશ્રય
કરીને પણ શત્રુઓને શિક્ષા કરવી જ જોઈએ અને
પાપીઓની સાથે કદી પણ સંધિ ન કરવી જોઈએ
તથા રાજ્યને તે તે કર્મો દ્વારા પવિત્ર કરવું
જોઈએ.^{૧૪-૧૬} હે યુધિષ્ઠિર ! રાજાએ શૂરવીરોનું,
આર્યજનોનું તથા વિદ્વાનોનું સદાકાળ માન બળ-
વનું જોઈએ અને વેદોક્ત જ્ઞાનકાંડ તથા કર્મકાંડના
અર્થને જાણનારા બ્રાહ્મણોનું અથવા ધનવાન
વ્યાપારીઓનું ખાસ કરીને રક્ષણ કરવું જોઈએ.^{૧૭}
વળી સર્વ વિચક્ષણ રાજાઓએ પોતાનાં વ્યાવ-
હારિક અને ધાર્મિક કાર્યોમાં બહુશ્રુત-જ્ઞાનસંપન્ન
પુરુષોની યોજના કરવી જોઈએ અને શુભવાન એવા
પણ એક જ માણસ પર કદી વિશ્વાસ રાખવો ન
જોઈએ.^{૧૮} જે રાજા પ્રજાઓનું રક્ષણ કરતો નથી,
વિનયસંપન્ન હોતો નથી, અભિમાની હોય છે,
અનંદ સ્વભાવનો હોય છે અને શુભવાનોનો દ્રેષ
કરનાર હોય છે, તે રાજા પાપનો ભાગી બને છે
અને પ્રજાઓમાં હુંહત-ઉદ્દત-કૂર કહેવાય છે.^{૧૯}
હે રાજ ! જે રાજ્યની પ્રજાઓ હુકાળ આદિ દેવી
આપત્તિઓથી અથવા ધાંડપાડું-લૂંટારુઓના જીલમ-
થી નાશ પામે છે, તેનું સર્વ પાપ તેના રાજાને જ
શિરે ગણાય છે; કારણ કે તેનું રક્ષણ નહિ હોવાથી જ
પ્રજાઓને તેવો ત્રાસ ભોગવવો પડે છે.^{૨૦} હે
યુધિષ્ઠિર ! દેશના રક્ષણ માટેના ઉત્તમ વિચારો તથા
ઉત્તમ નીતિની યોજના કરી પુરુષાર્થ કરવામાં
આવ્યો હોય, છતાં પણ તેવા સંયોગોને લીધે
પ્રજાઓનો નાશ થવા લાગે તો તેમાં રાજાનો
અધર્મ ન ગણાય;^{૨૧} કારણ કે પ્રજાઓના રક્ષણને
માટે લેવાયેલા અપતા ઉપાયો દૈવયોગે કોઈ વેળા
નિર્ઘંક થાય છે અને કોઈ વેળા સાર્થક પણ થાય

છે, પણ પુરુષાર્થ કરવાથી રાજને પાપનો સ્પર્શ થતો નથી.^{૨૨}

હે રાજસિંહ પાંડુપુત્ર! આના સંબંધમાં હું તમને પૂર્વકાળના રાજર્ષિ હયગ્રીવની ઐતિહાસિક કથા કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૨૩} હે યુધિષ્ઠિર! હયગ્રીવરાજાએ યુદ્ધમાં શત્રુઓનો સંહાર કરીને શૂરવીર પુરુષને છાજે તેવાં ઉત્તમ કર્મો કર્યાં હતાં, પણ અંતે સહાય વિનાનો થઈ પડવાથી યુદ્ધમાં તે પરાજય પામ્યો હતો-શત્રુઓને હાથે રણમાં માર્યો ગયો હતો.^{૨૪} શત્રુઓને વશ કરવામાં જે કર્મ કરવું ઘટે છે અને પ્રજાઓનું પાલન કરવામાં જે ઉત્તમ ઉપાયોની યોજના કરવામાં આવે છે, તે સર્વતું યથાયોગ્ય આચરણ કરીને રાજ હયગ્રીવ ઉત્તમ કીર્તિને પામ્યો હતો અને અંતે યુદ્ધથી મરણ પામીને સ્વર્ગલોકમાં આનંદ કરી રહ્યો છે.^{૨૫} મહાત્મા હયગ્રીવે શસ્ત્રોથી સજ્જ થઈને યુદ્ધમાં ઘણી વખત પોતાના આત્માને ઝંપલાવ્યો હતો, કર્મો કરવાનો તેનો સ્વભાવ જ પડી ગયો હતો અને અંતે યુદ્ધમાં જ ‘ચોરલોકોને હાથે શસ્ત્રોથી છિન્નભિન્ન થઈને મરણ પામ્યો હતો; પરંતુ તે પોતાનાં સર્વ કાર્યો સાધીને હમણાં સ્વર્ગલોકમાં આનંદ કરી રહ્યો છે.^{૨૬} રાજાઓમાં સિંહ સમાન બળવાન રાજ હયગ્રીવ ધનુષરૂપી યજ્ઞસ્તંભવાળા, પ્રત્યંચારૂપ યશુ-બંધનની દોરીવાળા, બાણોરૂપી સુકવાળા, તલવાર-રૂપી સુવવાળા, રુધિરરૂપી ધૃતધારાવાળા, રથરૂપી વેદિકાવાળા, ક્રોધરૂપી અગ્નિવાળા અને ચાર લોહાઓ-રૂપી ચાર ઋત્વિજોવાળા યુદ્ધરૂપી યજ્ઞમાં પોતાના શત્રુઓને હોમીને પાપથી મુક્ત થયો હતો તથા છેવટે રણસંગ્રામરૂપ યજ્ઞના અવબુધસ્નાનસમયે પોતાના પ્રાણોની પણ આહુતિ આપીને સ્વર્ગલોકમાં આનંદ કરી રહ્યો છે.^{૨૭} વળી શૂરવીર મહાત્મા હયગ્રીવે બુદ્ધિ અને નીતિપૂર્વક દેશની રક્ષા કરી હતી, ઘણા યજ્ઞો કર્યા હતા અને યુદ્ધમાં પ્રાણોનો ત્યાગ કરી સર્વ લોકમાં કીર્તિને ફેલાવી દીધી હતી, પણ તે હમણાં સ્વર્ગલોકમાં ઘણો જ સુખી છે.^{૨૮} ધર્મશીલ મહાત્મા હયગ્રીવે સર્વ ક્રિયાઓ કરતી વેળા સંપૂર્ણ ઉત્સાહ રાખ્યો હતો, અભિમાનનો ત્યાગ કરી યજ્ઞાદિ ક્રિયારૂપ દેવી સિદ્ધિનું પાલન કર્યું હતું; તેમ જ માનુષી સિદ્ધિનું, દંડનીતિનું

તથા પૃથ્વીનું સારી પેઠે રક્ષણ કર્યું હતું, જેથી તે રાજા હમણાં સ્વર્ગલોકમાં અત્યંત આનંદ કરી રહ્યો છે.^{૨૯} રાજા હયગ્રીવે વિદ્યાન હતો, સુપાત્રે દાન કરનારો હતો, શ્રદ્ધાળુ હતો અને કૃતજ્ઞ હતો. તેણે મહા ઉત્તમ કર્મો કરીને આ મનુષ્યલોકને ત્યાગ કર્યો છે અને આ સમયે તે પ્રયાગ આદિ પવિત્ર ક્ષેત્રોમાં પ્રાણત્યાગ કરીને વિદ્યાનોમાં માન્ય થયેલા બુદ્ધિમાન પુરુષોના દિવ્ય લોકમાં જઈને આનંદ કરી રહ્યો છે.^{૩૦} મહાત્મા હયગ્રીવે વેદોનું તથા શાસ્ત્રોનું વિધિપૂર્વક અધ્યયન કર્યું હતું. રાજ્યનું રૂઢી રીતે પાલન કર્યું હતું અને ચારે વર્ણોને પોતપોતાના ધર્મમાં સ્થાપિત કરી હતી, જેથી સ્વર્ગલોકમાં તે અત્યંત સુખી છે. રાજા હયગ્રીવે ઘણા સંશ્રામોમાં વિજય મેળવ્યો હતો, પ્રજાઓનું યોગ્યતાપૂર્વક રક્ષણ કર્યું હતું, યજ્ઞમાં સોમરસનું પાન કર્યું હતું, ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કર્યા હતા અને પ્રજાઓ પર શુદ્ધિપૂર્વક દંડધારણા કરી હતી, જેથી યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા પછી સ્વર્ગલોકમાં જઈને તે આનંદ કરી રહ્યો છે.^{૩૧} રાજાના જીવનચરિત્રને સ્તુતિપાત્ર અને પૂજાપાત્ર બાણીને વિદ્યાન મનુષ્યો માન આપે છે, તે પવિત્ર કીર્તિ મહાત્મા હયગ્રીવ સ્વર્ગલોકને જીતીને વીર પુરુષોના લોકમાં ગયો છે અને ઉત્તમ સિદ્ધિ પામ્યો છે.^{૩૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્જત રાજધર્મનું-
શાસનપર્વમાં ‘વ્યાસનો ઉપદેશ’ નામનો
અધ્યાય ૨૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫ મો

સંસારતું સ્વરૂપ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

દૈવાયનવચઃ શ્રુત્વા કુપિતે ચ ધનંજયે ।

વ્યાસમામન્વ્ય કૌતેયઃ પ્રત્યુવાચ યુધિષ્ઠિરઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય ! એ પ્રમાણે વ્યાસનાં વચનો સાંભળ્યા પછી અને અર્જુનને કોપાયમાન થયેલો જોયા પછી રાજા યુધિષ્ઠિર વ્યાસને સંબોધીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.^૧

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : હે મુનિ ! પૃથ્વી

રાજ્ય અને વિવિધ પ્રકારના લોગલેખો

મનને પ્રસન્ન કરી શકે તેમ નથી. આ સમયે મને જે શોક થાય છે તે મારા હૃદયને ગૂંગળાવી નાખે છે.^૨ પોતાના વીર પતિઓથી તથા પુત્રોથી વિયોગી થયેલી આ સ્ત્રીઓનો વિલાપ સાંભળી મને લગારે શાંતિ મળતી નથી.^૩

યુધિષ્ઠિરે એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે યોગવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ, મહાબુદ્ધિમાન અને વેદના પારને પામેલા ધર્મજ્ઞ ભગવાન વ્યાસે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું.^૪

વ્યાસ બોલ્યા : હે રાજા ! કોઈ પણ મનુષ્યને યજ્ઞાદિ કર્મો કરવાથી અથવા બીજી હરકેઈ ક્રિયાઓ કરવાથી કંઈ પણ મળી શકતું નથી, તેમ જ મનુષ્યને કોઈ કંઈ આપી શકતું પણ નથી. વિધાતા એ જે સમયે જે વસ્તુનું, જેને માટે નિર્માણ કરેલું હોય છે, તે વસ્તુ તે સમયે તેને જ મળી શકે છે. સંક્ષેપમાં એટલું જ કહી શકાય કે, મનુષ્ય સમય આવતાં જ સર્વ કંઈ મેળવી શકે છે. અર્થાત્ વિલાપ કરી રહેલી આ વીર પત્નીઓને તેઓના પતિઓ હવે મળી શકે તેમ નથી, તેમ જ રરવાથી તેઓને તેઓના પતિ કોઈ પાછા આપી શકે તેમ પણ નથી; કારણ કે તેઓને તેઓના પતિઓ સાથે સમાગમ કરવાનો સમય હવે વીતી ગયો છે, માટે તમારે હવે તે સ્ત્રીઓના સંબંધમાં શોક કરવો યોગ્ય નથી.^૫ વિધાતાએ નિર્માણ કરેલો સમય જ્યાં સુધી ઉપસ્થિત થયો ન હોય, ત્યાં સુધીમાં મનુષ્યો બુદ્ધિપૂર્વક સર્વ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરે, તોપણ પુત્રાદિક ઇષ્ટ વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન થતા નથી. કોઈ સમયે મૂર્ખ મનુષ્ય પણ વિશેષ જાતના અર્થોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; કારણ કે કાળને કોઈ પણ કાર્ય પ્રત્યે વિશેષતાવાળી વ્યક્તિની અપેક્ષા હોતી નથી.^૬ જ્યાં સુધી અભ્યુદયનો કાળ ઉપસ્થિત થયો ન હોય, ત્યાં સુધી કોઈ જાતની કળા, મંત્રો કે ઔષધિઓ ફળ આપી શકતાં નથી; પરંતુ તેનાં તે જ, જ્યારે તેઓનો ફળકાળ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે, ફળ-સમૃદ્ધિથી સિદ્ધ જાને છે અને વૃદ્ધિ પામે છે.^૭ જુઓ, વાયુઓ પણ સમય આવતાં જ અપાટાબંધ વહેવા માંડે છે, વૃષ્ટિ પણ સમય આવતાં જ મેઘમંડળો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, સમય આવતાં જ જળાશયોમાં કમળો ખીલી નીકળે છે, સમય આવતાં જ વનની અંદર વૃક્ષો ફાલી નીકળે છે, સમય આવતાં

જ શુકલપક્ષની તથા કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિઓ શામ, સ્વેત જાને છે અને સમય આવતાં જ ચંદ્રનું બિંબ પરિપૂર્ણ થઈ અળકી નીકળે છે. પણ સમય વિના વૃક્ષોમાં પુષ્પો ખીલતાં નથી કે ફળો આવતાં નથી, સમય વિના નદીઓ વેગપૂર્વક વહેતી નથી; સમય વિના પક્ષીઓ, સર્પો, મૃગો, હાથીઓ કે સિંહો મદમત્ત થતાં નથી, સમય વિના સ્ત્રીઓ ગર્ભને ધારણ કરી શકતી નથી, સમય વિના શિશિરઋતુ, ગ્રીષ્મઋતુ કે વર્ષાઋતુ આવતી નથી, સમય વિના કોઈનું મરણ થતું નથી, સમય વિના કોઈનો જન્મ થતો નથી, સમય વિના બાળક બોલતાં શીખતું નથી, સમય વિના બાળકને યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી, સમય વિના વાવેલું બી ભીંગતું નથી, સમય વિના સૂર્યનો ઉદયારત થતો નથી, સમય વિના ચંદ્રનો વૃદ્ધિક્ષય થતો નથી અને સમય આવ્યા વિના સમુદ્રમાં તરંગમાળાઓ ભીજળતી નથી.^{૮-૧૨} હે યુધિષ્ઠિરરાજા ! આના સંબંધમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસ લોકો કહે છે. રાજા સેનજિત પુત્રના શોકથી જ્યારે વિહ્વળ થઈ ગયો હતો, ત્યારે તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું :^{૧૩} ‘અરે ! અફસોસ ! આ દુઃસહ કાળગતિ અનુક્રમે સર્વ મનુષ્યોને ઝડપી લે છે. પૃથ્વીમાંહેનાં સર્વ પ્રાણીઓ કાળથી પરિપક્વ થઈને મરણુધર્મને પામે છે.’^{૧૪} હે રાજા ! વ્યવહાર-દૃષ્ટિએ આપણને જોવામાં આવે છે કે, ‘અમુક મનુષ્યે અમુક મનુષ્યને માર્યો. વળી પેલો માણસ પેલા માણસને મારે છે.’ પરંતુ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં જણાય છે કે, કોઈ કોઈને મારી શકતો નથી અને કોઈનાથી કોઈ મરતો પણ નથી.^{૧૫} કોઈ એક માને છે કે, અમુક અમુકને મારે છે અને કોઈ એક માને છે કે, અમુક અમુકને મારતો નથી; પરંતુ સિદ્ધાંત તો એ જ છે કે, પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને નાશ ચૈતન્યસત્તાદૃષ્ટ સ્વભાવથી જ સ્વતઃ થયા કરે છે.^{૧૬} ધન, સ્ત્રી, પુત્ર અથવા પિતાનો જ્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે મનુષ્ય મૂર્ખાઈને લીધે ‘હાય, હાય, મારા પર મહાન દુઃખ આવી પડયું !’ આવો વિચાર કરીને જ દુઃખનો એક ઉપાય કરી બેસે છે; પણ જો તે દુઃખનો વિચાર જ ન કરે તો તેને દુઃખ થતું જ નથી.^{૧૭} તો પછી તમે મૂઢ પુરુષની જેમ શોકા-

કાંત મનુષ્યો માટે કેમ શોક કરે છે ? તમારે સમજવું જોઈએ કે, જે મનુષ્ય દુઃખનું સ્મરણ કરે છે તેનાં દુઃખો જીલટાં વૃદ્ધિ પામે છે અને જે મનુષ્ય ભયનું સ્મરણ કરે છે તેનો ભય વૃદ્ધિ પામે છે.^{૧૮} અહિં પ્રત્યયવિષયક એવો આ મારો જીવાત્મા મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી અને પૃથ્વી આદિ સર્વ દશ્યમાન પ્રપંચ પણ મારું સ્વરૂપ નથી. વ્યવહારમાં જેવું મારું છે તેવું બીજાઓનું છે, આતું જ્ઞાન ધરાવનાર મનુષ્ય કદી પણ મોહવશ થતો નથી.^{૧૯} આ જગતમાં હજારો શોકનાં સ્થાનો છે અને સેંકડો હર્ષનાં સ્થાનો છે; પરંતુ તે બધાં મૂઠ મનુષ્યને જ હર્ષશોક આપી શકે છે, પણ જ્ઞાની પુરુષને કંઈ આપી શકતાં નથી.^{૨૦} મનુષ્યોને પ્રથમ જે જે પ્રિય વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે, તે તે બધી સમય આવતાં શોકજનક જોવામાં આવે છે; અને જે જે શોકજનક વસ્તુઓ દેખાય છે, તે તે પ્રિય થતી જોવામાં આવે છે. આમ વિગતવાર સર્વ જીવો પર સુખદુઃખનાં પરિવર્તન થયા કરે છે ! ખરું જોતાં જગતમાં દુઃખ જ છે, સુખ તો છે જ નહિ, જેથી વારંવાર આપણને દુઃખ જ આવી મળે છે. સુખનું તથા દુઃખનું લક્ષણ એવું જ બાંધી શકાય કે, તૃષ્ણાને લીધે ચિત્તની જે અસ્વસ્થતા તેનું નામ દુઃખ છે અને દુઃખનો જે નાશ તે સુખ છે.^{૨૧}^{૨૨} મનુષ્યમાત્રને સુખને અંતે દુઃખ આવે છે અને દુઃખને અંતે સુખ આવે છે; પરંતુ કોઈ પણ મનુષ્યને સદાકાળ સુખ મળતું નથી અથવા સદાકાળ દુઃખ મળતું નથી.^{૨૩} કોઈ સમયે દુઃખ પછી સુખ મળે છે અને કોઈ સમયે સુખ પછી દુઃખ મળે છે. આ રીતે સુખ દુઃખનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ જગતમાં ચાલ્યા જ કરે છે. માટે જે પુરુષને શાશ્વત સુખની ઇચ્છા હોય તેણે એ બંને સાંસારિક સુખદુઃખનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.^{૨૪} આમ સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ જ્યારે આવ્યા જ કરે છે, ત્યારે તેના નિમિત્તે શોક, તાપ, દુઃખ અને આયાસની પણ વૃદ્ધિ થયા કરે છે, માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે તે સુખદુઃખના નિમિત્તાત્મ પોતાના એક અંગને પણ સર્પે કરડેલા અંગૂઠાની પેઠે ત્યજી દેવું જોઈએ, તો પછી બાહ્ય અંગભૂત રાજ્યાદિનો ત્યાગ કરવો, એમાં શું કંઈ-

વાતું છે ?^{૨૫} અથવા પોતાના પર જ્યારે સુખ, દુઃખ, પ્રિય કે અપ્રિયનો પ્રસંગ આવી પડે, ત્યારે શોકના મૂળભૂત હૃદયને વશમાં રાખી તેને સામે થવાનો ચત્ન કરવો જોઈએ અને નિર્વિકાર મનથી તેઓને સહન કરવાં જોઈએ.^{૨૬} હે રાજા ! તમારા પોતાના પુત્રોનું તથા સ્ત્રીઓનું પ્રિય કરવામાં તમારી જ્યારે કોઈ ભતતી ન્યૂનતા થશે, ત્યારે જ તમે ભણી શકશો કે, કોણ કેનો કયા કારણથી અથવા કયા પ્રકારથી સંબંધી છે ?^{૨૭} આ જગત માં જેઓ અતિશય મૂઠ છે અથવા જેઓ બુદ્ધિથી પર રહેલા પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેઓ સુખી છે; પરંતુ વચલા વર્ગના (નહિ અજ્ઞાની કે નહિ જ્ઞાની) મનુષ્યો નિરંતર દુઃખી જ છે.^{૨૮} હે યુધિ ધિરરાજા ! મહાબુદ્ધિમાન અને ભૂત-ભવિષ્યને જાણનારા રાજા સેનજિતે લોકોનાં સુખદુઃખના સંબંધમાં એ પ્રમાણે કહેલું છે.^{૨૯} વળી જે પુરુષ જે કારણથી પોતાને દુઃખી માને છે, તે પુરુષ કદી સુખી થતો નથી અને દુઃખોનો તો કદી નાશ જ નથી. તે તો એક પછી એક એમ ઉપરાઉપરી આવ્યા જ કરે છે.^{૩૦} સુખ-દુઃખ, ઉત્પત્તિ-નાશ, લાભ-અલાભ, મરણ અને જીવિત સર્વ પ્રાણીઓને અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય જ છે, જેથી ધીર પુરુષે તેના સંબંધમાં હર્ષ કે શોક કરવો ન જોઈએ.^{૩૧} રણ ક્ષેત્રમાં ઊતરી યુદ્ધ કરવું તે રાજાની યજ્ઞદીક્ષા છે, રાજ્યાસન પર બેસી દંડનીતિમાં નિપુણતા મેળવવી તે રાજાનો યોગ છે અને યજ્ઞમાં સારી રીતે દક્ષિણાદાન કરીને દ્રવ્યનો જે ત્યાગ કરવો તે રાજાનો સંન્યાસ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. વળી તે ત્રણ જ રાજાને પવિત્ર કરનારાં છે;^{૩૨} તેમ જ જે રાજા બુદ્ધિ અને નીતિપૂર્વક રાજ્યનું રક્ષણ કરે છે, અહ-કારરહિત થઈ યજ્ઞયાગ કરે છે અને સર્વ લોકોના તરફ ધર્મદંષ્ટિથી વર્તન કરે છે, તે મહાત્મા રાજા મરણ પછી દેવલોકમાં જઈને આનંદ કરે છે.^{૩૩} અનેક યુદ્ધોમાં વિનય મેળવ્યા પછી, રાજ્યનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યા પછી, યજ્ઞમાં સોમરસનું પાન કર્યા પછી, પ્રજાઓનો અસ્થુદય કર્યા પછી અને યુક્તિપૂર્વક પ્રજાઓનું નિયમન કર્યા પછી, જે રાજા યુદ્ધમાં પ્રાણત્યાગ કરે છે, તે રાજા સ્વર્ગલોક માં આનંદનો અનુભવ કરે છે.^{૩૪} વળી વેદોનું

તથા શાસ્ત્રોતું વિધિપૂર્વક અધ્યયન કરીને, રાજ્યતું
યરાગર રક્ષણ કરીને તથા આર્ય વર્ણના લોકોને
સ્વધર્મમાં સ્થાપીને પવિત્રાત્મા થયેલો રાજા મરણ
પછી સ્વર્ગલોકમાં સુખ ભોગવે છે.^{૩૫} જે રાજા
સ્વર્ગમાં ગયો હોય, છતાં પાછાથી તેના ચરિત્રતું
શહેરના તથા દેશના લોકો અને સર્વ મંત્રીવર્ગ
ઘેરઘેર વર્ણન કરે છે, તે રાજા જગતનો મહારાજા
ગણાય છે.^{૩૬}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્માનુશાસનપર્વ-
માં 'સંસારતું સ્વરૂપ' નામનો અધ્યાય ૨૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬ મો

યુધિષ્ઠિરનાં વચનો-સર્વ દોષોતું

મૂળ ધન છે

॥ વંશગાયન ઉવાચ ॥

અસ્મિન્નેવ પ્રકરણે ધનંજયમુદારધીઃ ।

અમિનીતતરં વાક્યમિત્યુવાચ યુધિષ્ઠિરઃ ॥ ૧ ॥

વેશં પાપન બોલ્યા : હે જનમેજય ! એ પ્રમાણે
વ્યાસમુનિના ઉપદેશતું પ્રકરણ ચાલી રહ્યું હતું,
તે જ સમયે યુદ્ધિકુશળ રાજા યુધિષ્ઠિર અર્જુન
ને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણે બોલ્યા :^૧ 'હે પાર્થ !
તું સર્વના કરતાં ધનને જ શ્રેષ્ઠ માને છે અને કહે છે
કે, નિર્ધન પુરુષને સ્વર્ગ, સુખ અને પુરુષાર્થનો
લાભ થતો નથી, પણ તે તારી ભૂલ છે.^૨ ઘણા
મનુષ્યો દેવળ સ્વાધ્યાયરૂપ યજ્ઞ કરીને જ સિદ્ધ
થયેલા નેવામાં આવે છે; તેમ જ અનેક મુનિઓ
દેવળ તપશ્ચર્યા કરીને જ સનાતન બ્રહ્મલોકમાં
ગયેલા છે.^૩ વળી જે બ્રહ્મચારીઓ વેદાધ્યયનરૂપ
માર્ગનો આશ્રય કરી ઋષિઓના સંપ્રદાયતું અવિ-
ચિન્ન રીતે રક્ષણ કરે છે, તેઓને સર્વ ધર્મને
જાણનારા દેવતાઓ બ્રાહ્મણ કહે છે.^૪ હે ધનંજય !
જે દેટલાએક ઋષિઓ દેવળ સ્વાધ્યાયનિષ્ઠ હોય
છે અને જે બીજા ઋષિઓ દેવળ જ્ઞાનનિષ્ઠ હોય છે,
તેઓ બધાને તારે ધર્મનિષ્ઠ જ જાણવા.^૫ હે સમર્થ
અર્જુન ! રાજ્યનાં સર્વ કાર્યો જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષોના
કહેવા પ્રમાણે જ કરવાં જોઈએ, આવું વેદાનસ
(વાનપ્રસય) મુનિઓતું વચન છે, તે આપણે
જાણીએ જ છીએ.^૬ હે ભારત ! અજ, પૃથ્વી, સિદ્ધા,
ઋષિગણો દેવળ સ્વાધ્યાય-

કર્મથી જ સ્વર્ગમાં ગયા છે.^૭ હે ધનંજય ! દાન,
અધ્યયન, યજ્ઞ અને મહાહુકર ઇન્દ્રિયનિયંત્ર-એ
સર્વ વેદોક્ત કર્મો કરવામાં જે પુરુષો આસક્ત
રહે છે, તેઓ સૂર્યના દક્ષિણ માર્ગમાં થઈને
(દક્ષિણાયન માર્ગ દ્વારા) સ્વર્ગલોકમાં જાય છે; અને
એ બધા કર્મનિષ્ઠ પુરુષોને જે જે દિવ્ય લોકોની
પ્રાપ્તિ થાય છે, તેના સંબંધમાં મેં પ્રથમ પણ
તને કહેલું છે.^૮ તેમ જ હે પાર્થ ! સૂર્યના ઉત્તર
તરફના જે માર્ગને (ઉત્તરાયણ માર્ગને) તું
જાણે છે, તે તરફ યોગીઓના પ્રકાશિત લોકો
શોભી રહેલા છે.^૯ આ બન્ને દક્ષિણ માર્ગ અને
ઉત્તર માર્ગમાં ઉત્તર માર્ગની જ પ્રાચીન વિદ્યાને
પ્રશંસા કરે છે. આ જગતમાં સંતોષ જ સ્વર્ગતું
મહારાજ્ય છે, સંતોષ જ પરમ સુખરૂપ છે અને
સંતોષના કરતાં બીજું કંઈ પણ ઉત્તમ નથી. વળી
તે સંતોષ પરમ વૈરાગ્ય નામની ઉત્તમ સિદ્ધિ કહેવાય
છે અને તે કોઈકદાંદિકનો જય કરનારા પુરુષને
જ સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તે સિવાયના
બીજાને પ્રાપ્ત થતી નથી.^{૧૦} આવા જ આશય-
થી યજ્ઞાતિરાજાએ એક ગાથા ગાયેલી હતી કે,
જેતું હજી પણ લોકો જ્ઞાન કરી રહ્યા છે. જેમ કે :
'કાચગો પોતાનાં સર્વ અંગોને જેમ સંકેટી લે
છે, તેમ પુરુષ જ્યારે સર્વ વાસનાઓને યથાર્થ
જ્ઞાન કરીને સંકુચિત કરી નાખે છે, પોતે કોઈના-
થી ભય પામતો નથી, તેમ બીજાઓ પોતાનાથી
ભય પામતા નથી, કોઈ પ્રિય વસ્તુની ઇચ્છા કરતો
નથી અને અપ્રિય વસ્તુનો દ્રેષ કરતો નથી, ત્યારે
તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ શકે છે. વળી જ્યારે મન,
વચન કે કર્મથી પણ કોઈ પ્રાણીતું અનિષ્ઠ કરવા
તત્પર થતો નથી, ત્યારે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ શકે છે;
તેમ જ માનનો, મોહનો તથા મિત્તભિન્ન સર્વ જ્ઞાન
ના સંગોનો જ્યારે ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તે આત્મજ
સાધુ પુરુષ મોક્ષને પામી શકે છે.^{૧૧} હે
પાર્થ ! વળી પણ હું તને એક ધ્યાન રાખવા જેવી
વાત કહું છું, તેને તું એકચિત્ત થઈને સાંભળ. આ
જગતમાં દેટલાએક ધર્મ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે
અને બીજા દેટલાએક સદાચરણપૂર્વક વર્તન કરવા-
ની ઇચ્છા રાખે છે. તે તો જાણે કે યોગ્ય જ છે,
પરંતુ જેઓ ધર્મ કરવા માટે ધન સંપાદન કરવા-

ની ઇચ્છા રાખે છે, તેઓને માટે જો કહીએ તો એ જ કે, તેઓએ તે ધન દ્વારા ધર્મ કરવાની ઇચ્છા જ ન કરવી તે વધારે ઉત્તમ છે; કારણ કે ધનની અંદર ઘણા દોષો રહેલા છે, તેમ જ એ ધનમૂલક યજ્ઞાદિક ધર્મની અંદર પણ વિશેષ કરી દોષો જ ભર પૂર હોય છે. ૧૭-૧૮ તેનો હું પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી ચકું છું અને તું પણ તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. વળી જે પુરુષ ધનની ઇચ્છા રાખે છે, તેને ત્યાગ્ય વિષયોનો પણ ત્યાગ કરવો અશક્ય થઈ પડે છે અને જેઓ ધનને પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓની અંદર સત્પુરુષોને યોગ્ય એવાં કર્મોચરણ દુર્લભ જ થઈ પડે છે; કારણ કે જેઓ બીજાઓનો દ્રોહ કર નારા હોય છે, તેઓને જ તે ધન પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ હિંસા વિના ધનપ્રાપ્તિ થતી જ નથી. વળી ધનની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ તે સર્વથા પ્રતિકૂળ જ દેખાય છે-તેનું રક્ષણ કરવા માટે અનેક જાતનાં સંકટો વેઠવા પડે છે. ૧૭-૨૦ ઘણા દુરાચારી સ્વભાવના મનુષ્યો તો શોક તથા ભયનો ત્યાગ કરી ઈર્ષ્યા ધનને માટે પણ તુષ્ટાકુલ થઈને બીજાઓ પર અનેક અત્યાચારો કરે છે; પરંતુ તે તે કૃત્યોથી બાળકત્યા આદિ ચોર પાતકો ઉપ રિથિત થાય છે, તેઓની તેને ખબર જ પડતી નથી. ૨૧ વળી ધનવાન પુરુષો મહાદુર્લભ ધનને પ્રાપ્ત થયા પછી પણ પોતાના નોકરચાકરોને પગાર આપતી વેળા બાંહે ચોરલોકોથી લૂંટાઈ જતા હોય તેમ મનમાં ઘણા જ સંતાપ પામે છે અને ઘણે ભાગે દાન કરીને પણ પાછળથી પસ્તાય છે. જો કદાચ લોભને લીધે નોકરચાકરોને પૂરતો પગાર ન આપે, તોપણ ધનવાનોને દુઃખ જ લોગવવું પડે છે; કારણ કે નોકરો જગતમાં તેઓને દેવાળિયા તરીકે પ્રસિદ્ધ કરે છે. ૨૨ પરંતુ જે પુરુષ નિર્ધન છે તેને કોણ શું કહી શકે તેમ છે? તે તો સર્વ ઉપાધિઓથી મુક્ત છે અને સંપૂર્ણ સુખી છે. વળી ધનનો સંગ્રહ કરવાથી કોઈ પણ મનુષ્ય સુખી રહી શકતો નથી; કારણ કે સંગ્રહ કરેલું દ્રવ્ય વાસ્તવિક રીતે દેવદ્રવ્ય જ ગણાય છે અને તે દેવદ્રવ્યનો દેવોને આપ્યા વિના સંગ્રહ કરી રાખવાથી મનુષ્ય કેમ સુખી થઈ શકે? પ્રાચીન ઇતિહાસવેત્તાઓ દ્રવ્યનો સંગ્રહ નહિ કરવા વિષે

આ પ્રમાણે વેદાનુકૂળ વચનો કહે છે: 'વિધાતાએ યજ્ઞો માટે જ ધનને ઉત્પન્ન કર્યું છે અને વેદોએ પણ યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરવા માટે તથા યજ્ઞોનું રક્ષણ કરવા માટે જ પુરુષને આજ્ઞા આપેલી છે; માટે સર્વ મનુષ્યોએ પોતાના સર્વ ધનનો કેવળ યજ્ઞોમાં જ ઉપયોગ કરવો, પરંતુ ભોગવૈભવો ભોગવવા માટે ધનનો ઉપયોગ કરવો તે હિતકારક કે પ્રશંસાપાત્ર નથી. ૨૩-૨૫ હે કુંતાપુત્ર! વિધાતા મનુષ્યોને પોતાના પોષણ માટે તથા યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ કરવા માટે ધન આપે છે; માટે હે ધનવાનોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! ધન કેવળ યજ્ઞો કરવા માટે જ છે, એમ તારે બાંધવું. ૨૬ અને તે ઉપરથી જ જ્ઞાની પુરુષ સમજે છે કે, ધનનો કોઈ સ્વામી જ નથી; માટે સર્વ શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યોએ ધનનું દાન કરી દેવું અથવા યજ્ઞચાત્રોમાં તેનો ઉપયોગ કરવો. ૨૭ વિદ્વાનો કહે છે કે, 'એકલા કરેલા ધનનો દાન કરવામાં જ ઉપયોગ કરવો, પણ ભોગવૈભવો ભોગવીને તેનો દુરુપયોગ કરવો નહિ; કારણ કે યજ્ઞદાનાદિક મોટાં મોટાં કાર્યો જ્યારે અવશ્ય કરવાનાં હોય છે, ત્યારે ધનનો સંગ્રહ કરવાથી શું ફળ છે? ૨૮ હવે ધનનું દાન કરતી વેળા પણ પાત્રાપાત્રનો અવશ્ય વિચાર કરવો. જો કદાચ પાત્રાપાત્રનો વિચાર કર્યો વિના સ્વધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલા કુપાત્રને દાન અપાઈ જાય છે, તો તે દાન કરનારા અલ્પબુદ્ધિ પુરુષો મરણ પછી સો વર્ષ પર્યંત વિધાતાનું ભોજન કરે છે. ૨૯ કોઈ સમયે એવું પણ બને છે કે, દાન કરનારો મનુષ્ય પાત્રાપાત્રનો વિચાર કર્યો વિના કુપાત્રને દાન આપે છે અને સુપાત્રને દાન આપતો નથી; માટે ખરું જોતાં દાનધર્મ પણ મહાદુષ્કર છે. ૩૦ જેજવેલા ધનનો ઉપયોગ કરતી વેળા જો જાતના ગંભીર પ્રમાદો જરૂર થાય છે, એમ સમજવું. તે એ જ કે કુપાત્રને દાન અપાય છે ત્યારે સુપાત્રને અપાતું નથી. ૩૧

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમાં રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'સુધિષ્ટિરનાં વચનો' નામનો

અધ્યાય ૨૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૭મો

યુધિષ્ઠિરનો એક

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

અમિમન્યૌ હતે વાલે દ્રૌપદ્યાસ્તનયેષુ ચ ।

ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વિરાટે ચ દ્રુપદે ચ મહીપતૌ ॥ ૧ ॥

(ત્યાર પછી) યુધિષ્ઠિરરાજા (ભગવાન વ્યાસ ને ઉદ્દેશીને) બોલ્યા : આ મહાન યુદ્ધમાં બાળક અભિમન્યુ, દ્રૌપદીના પુત્રો, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ રાજા, દ્રુપદરાજા, વૃષસેન, રાજા ધૃષ્ટકેતુ અને બીજા ઘણા જુદા જુદા દેશના રાજાઓ માર્યા ગયા છે, તેથી મને જે શોક થાય છે તે છોડ્યો છોડી શકાય તેવો નથી જોઈ ! અફસોસ ! રાજ્ય લેવાની કામનાથી આતુર અને અતિ દૂર થઈને મેં મારા શાંતિલાઓને સહાર કરાવ્યો છે. રે ! સ્વપશ નો જ ઉચ્ચે કરાવ્યો છે ૧-૩ અરેરે ! બાલ્યા વસ્થામાં જેમના બોળામાં આગોડીને તથા રમત ગમત કરીને હું મોટો થયો છું, તે ગંગાપુત્ર ભીષ્મ પિતામહને રાજ્યલોભી એવા મેં યુદ્ધમાં મારી નખાવ્યા છે ૪ વૃદ્ધ સિંહ સરખા ઉત્તત પુરુષ સિંહ પિતામહ ભીષ્મ જે સમયે શિખડીની દૃષ્ટિએ ચડ્યા હતા અને અર્જુનના વજ્રપાત સરખાબાણોના ચોતરફના મારાનેલીધે કપાયમાન થઈ વિહ્વળ થઈ ગયા હતા, તે સમયે જ તેમના તરફ જોઈને મારું મન અત્યંત ઉત્તેજિત થઈ ગયું હતું વળી જે સમયે શત્રુ મહારથીઓને પીડા કરનારા અમારા પિતામહ કંઠકડી પડેલા પર્વત ની પેઠે પૂર્વ દિશા સમુખ મુખ કરી રથમાં બંધી પડ્યા હતા, તે સમયે તેમને પીડાતા જોઈને હું ખેલાન જેવો થઈ ગયો હતો. ૫-૭ કુરુવશમાં જન્મેલા જે ભીષ્મપિતામહે ધનુષબાણ હાથમાં લઈને પરશુરામની સામે કુરુક્ષેત્રમાં ઘણા નિવેરો સુધી મહાન યુદ્ધ કર્યું હતું, ૮ કાશીનગરીમાં સર્વ રાજ મડગ ન્યારે એકલું થયું હતું, ત્યારે તેઓની વચ્ચેથી કન્યાનું હરણ કરીને જે વીર ભીષ્મપિતામહે એક રથની જ સહાય લઈને સર્વ રાજાઓને યુદ્ધ કરવા માટે આહવાન કર્યું હતું, ૯ અરે ! જે પિતા મહે જગતમાં અનિત ગણાતા ચક્રવર્તી રાજા

મરના પ્રતાપથી બાળી ભસ્મ

કરી નાખ્યો હતો, તે ભીષ્મપિતામહને મેં યુદ્ધમાં મારી નખાવ્યા છે ૧૦ જે ભીષ્મે પચાલપુત્ર શિખંડીને પોતાનો કાળરૂપ બધ્યા છતાં બાલો વડે મારી નાખ્યો ન હતો, પણ જિલ્લી રક્ષા કરી હતી, તે પિતામહને મેં અર્જુન દ્વારા મારી નખાવ્યા છે ૧૧ હે મહાસુનિ વ્યાસ ! એ પિતામહને લોહીલુહાણ થઈ પૃથ્વી પર પડી ગયેલા ન્યારે મેં જોયા હતા, ત્યારથી જ મારા મનમાં મહાતીવ્ર સતાપ પેચી ગયો છે. ૧૨ હાય, હાય ! જેમણે અમને બાલ્યાવસ્થાથી જ ઉછેરીને મોટા કર્યા હતા અને જેમણે મદાકાળ અમારું રક્ષણ કર્યું હતું, તે પિતામહ ભીષ્મને મેં શુરહત્યારાએ અદ્યકાળના રાજ્ય લેવામાં હ્રુપ્ધ અને મૂઢ બની જઈને મારી નખાવ્યા છે ૧૩ રે ! રે ! તે કરતા પણ વિશેષ પાપ કરવા માટે મેં સર્વ રાજાઓમાં પૂજાયેલા મહા ધનુર્ધર મારા આચાર્યને જાણી જોઈને મરાવી નાખ્યા છે તેમણે રણમાં મારી સંમુખ આવીને પોતાના પુત્રનું ન્યારે કુશળ પૂછ્યું હતું, ત્યારે મેં પાપીએ ‘અશ્વત્થામા મરી ગયો’ આવું મિથ્યા ભાષણ કર્યું હતું. હાય ! તે વાતનું સ્મરણ આવતા તો મારા ગાત્રો બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે કે, મારા શુરુએ મને સત્ય બોલનારો જાણીને વિશ્વાસથી પૂછ્યું હતું કે, ‘હે રાજા ! તું મને સત્ય જીલી દે, કે મારો પુત્ર છવે છે કે મરી ગયો ?’ આના ઉત્તરમાં પણ મેં મારા સત્યવચનીપણાને તિલા જલિ આપી તેમને કહ્યું હતું કે, ‘અશ્વત્થામા મરી ગયો છે’ ખરી રીતે તો અશ્વત્થામા નામનો હાથી જ મરી ગયો હતો, છતાં હું આવું અસત્ય વચન બોલ્યો તેથી મેં મહાપાપી કૃત્ય કર્યું છે અને તેનું ફળ ભોગવવા માટે મારે કયા નારકી લોકોમાં જવું પડશે તે હું કહી શકતો નથી. ૧૪-૧૮ વળી યુદ્ધો માથી કદી પલાયન નહિ કરનારા મારા મોટાભાઈ કર્ણને પણ મેં મરાવી નાખ્યો છે, જેથી મારા કરતા વધારે પાપી આ જગતમાં બીજો કોણ કહે વાય ? અરેરે ! મેં લોભિયાએ પર્વતોમાં ઉત્પન્ન થયેલા, સિંહ સમાન બળવાન, કુમાર અભિમન્યુને દ્રોણના રક્ષણતળે રહેલી સેના સામે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો અને ચક્રવ્યૂહમાં ઘાબલ કર્યો ન્યારથી અભિમન્યુનું મરણ થયું છે, ત્યારથી હું અર્જુન

સામે એકીટસે જોઈ શકતો પણ નથી; તેમ જ આળહટ્યારો મનુષ્ય જેમ કોઈની સામે નીરખી શકતો નથી, તેમ કમળનેત્ર શ્રીકૃષ્ણ સામે પણ હું નીરખી શકતો નથી. વળી તે સિવાય પાંચ પવંતોથી હીન થયેલી પૃથ્વીની જેમ પાંચ પુત્રોથી હીન થયેલી દુઃખાર્ત દ્રૌપદીને માટે પણ હું શોક કર્યો કરું છું. આ રીતે હું સર્વનો અપરાધી છું, પાપી છું અને પૃથ્વીનો નાશ કરાવનાર છું, માટે હવે હું જીવીશ નહિ પણ અહીં જ બેસી રહીને મારા શરીરને શોષવી નાખીશ. તમે બધા જાણો છો કે, હું શુરુઓની હત્યા કરનારો છું અને આખા કુળનો નાશ કરનારો છું, જેથી આવતા જન્મમાં ફરીથી હું તેવો પાપી ન થાઉં તે માટે અહીં જ અનશનવ્રતનો સ્વીકાર કરીને બેસી જઈશ. આજથી અન્નજળ હું લઈશ જ નહિ. ૧૯-૨૫ હે તપસ્વીઓ! હું આપને સર્વને પ્રસન્ન કરીને પ્રાર્થના કરું છું કે, આ કાર્ય કરવા માટે મેં નિશ્ચય કર્યો છે અને હું અહીં બેસીને જ મારા પ્રિય પ્રાણોનું શોષણ કરી નાખીશ, માટે આપ સર્વે મને અનુસા આપીને સ્વેચ્છાનુસાર પોતપોતાને સ્થાનકે પધારો. ૨૬-૨૭

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય ! બંધુઓના શોકથી વિહ્વળ થયેલા યુધિષ્ઠિરાજએ એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે મુનિશ્રેષ્ઠ વેદવ્યાસે તેમને કહ્યું. ૨૮ વ્યાસ બોલ્યા : હે મહારાજ ! આમ અત્યંત શોક કરવો તમને યોગ્ય નથી. મેં તમને પ્રથમ કહેલું છે છતાં પણ ફરીથી કહું છું કે, આ બધું દૈવેચ્છાથી જ બનેલું છે. ૨૯ જગતમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓનો જે જે પદાર્થોની સાથે સંયોગ થાય છે, તેઓનો છેડો વિયોગ જ છે. જળાની અંદર પરપોટાઓ એક પછી એક જેમ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, તેમ જ પ્રાણીઓ પણ આ સંસારમાં જન્મે છે અને મરે છે. ૩૦ સર્વ એકત્ર થયેલા પદાર્થોના અંતે નાશ જ છે, સર્વ સમુત્પત્તિ ઓનો છેડો અવનતિરૂપે જ આવે છે, સર્વ સંયોગોનો છેડો વિયોગના સ્વરૂપમાં જ હોય છે અને સર્વ કોઈના જીવિતનો છેડો મરણ જ છે. ૩૧ કોઈ સમયે આલસ્યનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે સુખ પણ દુઃખરૂપ જણાય છે અને કોઈ સમયે જ્યારે ઉત્સાહ

શક્તિનું પ્રાધાન્ય હોય, ત્યારે દુઃખ પણ સુખના સ્વરૂપમાં દેખાય છે; પણ એ વાત નિશ્ચય છે કે, અધિમાદિક સિદ્ધિ, લક્ષ્મી, લગ્ન, ધૃતિ અને કીર્તિ ઉત્સાહશક્તિવાળા પુરુષોનો જ આશ્રય કરે છે, પણ આગસુ પુરુષનો આશ્રય કરતાં નથી. ૩૨ વળી સુહૃદો સદાકાળ સંપૂર્ણ સુખ આપી શકતા નથી તેમ જ યત્નથી નિરંતરને માટે દુઃખ આપી શકતા નથી. એ જ પ્રમાણે પ્રજાઓ સર્વ અર્થોને આપી શકતી નથી અને ધન સર્વ જાતનાં સુખો આપી શકતું નથી, ૩૩ માટે હે કુંતાપુત્ર ! વિધાતાએ તમને જેને માટે ઉત્પન્ન કર્યો છે તે કર્મોને જ તમે કર્યા કરો. હે રાજા ! કર્મો કરવાથી જ તમને સિદ્ધિ મળશે, માટે કર્મોના ત્યાગ કરવામાં તમે સમર્થ જ નથી. ૩૪

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા સાતિપર્વાતર્જત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમા 'યુધિષ્ઠિરનો એક' નામનો અધ્યાય ૨૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૮મો

બ્રાહ્મણ અશ્વમનનો અને જનકરાજનો સંવાદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

જ્ઞાતિશોકામિતક્તસ્ય પ્રાણાનમ્યુત્તિસુશ્રુતઃ ।

જ્યેષ્ઠસ્ય પાંડુપુત્રસ્ય વ્યાસઃશોકમપાનુવદતઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજયરાજા ! સાતિ-બંધુઓના શોકથી તમે જઈને પ્રાણોના ત્યાગ કરવા તત્પર થયેલા પાંડુના પડા પુત્ર યુધિષ્ઠિરા શોકને દૂર કરવા માટે પુનઃ વેદવ્યાસ બોલ્યા. ૧

વ્યાસે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! પૂર્વે જનક-રાજાના પ્રશ્ન ઉપરથી અશ્વમન મુનિએ આ સંસારનું જે રીતે વર્ણન કર્યું હતું તેના સંબંધનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જગતમાં કહેવાય છે, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો. ૨ વિદેહી રાજા જનક જે સમયે સાંસારિક દુઃખ અને શોકમાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા તે સમયે તેમણે મહાબુદ્ધિમાન અશ્વમન નામના એક બ્રાહ્મણને પોતાનો સંશય પૂછ્યો હતો કે, ૩ 'પોતાનું' કંડ્યાણ ઇચ્છનારા પુરુષે જ્ઞાતિઓના સમાગમ સમયે, વિયોગના સમયે, ૪ પ્રાપ્ત સમયે તથા વિનાશના સમયે કે

જોઈએ ?' આના ઉત્તરમાં અશ્વમનુનિએ જનક રાજને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું : ' હે જનકરાજ ! હરકોઈ મનુષ્યનું શરીર બ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તુરત જ તેની પાછળ દુઃખ અને સુખ પણ અનુસરે છે.^૪ પછી બ્યારે તે સુખદુઃખમાંથી કોઈ એકની અધિકતા થાય છે, ત્યારે વાયુને લીધે વાદળાંઓ જેમ નટ થઈ જાય છે, તેમ મનુષ્યની ચેતનાશક્તિ પણ (સારાસારનું વિવેકજ્ઞાન) નટ થઈ જાય છે;^૫ જેને લીધે તે માને છે કે, ' હું કુળવાન છું, હું સિદ્ધ છું અને હું કંઈ સામાન્ય મનુષ્ય નથી.' બસ, આ ત્રણ માન્યતાઓરૂપ ત્રણ કારણો થી જ મનુષ્યનું ચિત્ત વિવેકથી શિથિલ બની જાય છે, બ્રહ્મ થઈ જાય છે^૬ અને તે વિવેકબ્રહ્મતાને લીધે જાતજાતના કુમાર્ગોમાં આસક્તચિત્ત થયેલા પુરુષ પોતાના પૂર્વજોએ એકલા કરેલા ધનાદિક ભોગ્ય પદાર્થોને જેમ આવે તેમ નાટ્ય, ગીત, વાદ્ય આદિના મોજશોખમાં વ્યય કરી નાખે છે; પોતાના પૂર્વજોએ સંચિત્ત કરેલા ધનને દુરુપયોગદ્વારા ઉઠાવી નાખે છે, પછી ધનનો અભાવ થતાં દરિદ્રાવસ્થામાં જઈ પડીને પરદ્રવ્યનું હરણ કરવાના કૃત્યને (ચોરીને પણ) ઉત્તમ માને છે, અર્થાત્ ચોરી કરવાના કાર્યમાં પણ પ્રવૃત્ત થાય છે.^૭ આ રીતે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી અકાર્યો કરવામાં તે પ્રવૃત્ત થાય છે, એટલે પાર્શ્વોએ જેમ મૃગોને બાણો મારીને દુઃખી કરે છે, તેમ રાજાઓ તે પુરુષને બેહાલ કરનારી શિક્ષાઓ કરીને દુઃખી કરે છે અને તે તે કુમાર્ગેથી અટકાવે છે.^૮ હે રાજા ! એ પ્રમાણે જેઓ ચોરી આદિ અકાર્યો કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા હોય છે, તેઓ વીસ વર્ષથી અથવા ત્રીસ વર્ષથી વધારે સો વર્ષ પર્યંત કદી પણ જીવી શકતા નથી,^૯ માટે સર્વ કોઈ રાજાએ તેવા દારિદ્ર્યદુઃખમાં સપડાયેલા અને તેથી જ તેવા અનાચારો કરવામાં આસક્ત થયેલા પુરુષોનાં જોડાં દુઃખોના બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરીને યથોચિત્ત ઉપાય કરવો જોઈએ અને સર્વ પ્રજાઓના આરિત્ય તરફ સંપૂર્ણ દષ્ટિ રાખવી જોઈએ.^{૧૦} મનુષ્યોનાં હરકોઈ માનસિક દુઃખોનું ઉત્પત્તિકારણ તેઓના ચિત્તનો વિવ્રમ અને પુત્રશોક આદિ અનિષ્ટોની પ્રાપ્તિ-આ બે જ હોય છે. ત્રીજું કારણ-હોતું જ નથી.^{૧૧} એવી રીતે જ બીજાં

વિવિધ પ્રકારનાં તે તે વિષયસંગથી થયેલાં દુઃખો પણ પૂર્વોક્ત બે કારણોથી જ મનુષ્યને આવી મળે છે.^{૧૩} પુરુષો બળવાન હોય કે નિર્બળ હોય, ઠીંગણા હોય કે લાંબા તાડ જેવડા હોય, તેપણ તેઓને વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ, એ વસ્તુઓની પેઠે અવશ્ય ભક્ષણ કરી જ જાય છે.^{૧૪} કોઈ મહાબળવાન પુરુષ સમુદ્ર પર્યંતની પૃથ્વી પર વિજય મેળવે, પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ પર કદી વિજય મેળવી શકતો નથી.^{૧૫} માટે કાળના સપાટામાં સપડાઈ રહેલાં સર્વ પ્રાણીઓએ પોતાના પર જે જે સુખ અથવા દુઃખ આવી પડે તેને સહન કરી લેવાં; કારણ કે સુખદુઃખ ટાળ્યાં ટળે નહિ તેવાં છે.^{૧૬} હે રાજા ! પ્રાણીમાત્રને અમર-અમર થવાની ભારે મોટી આકાંક્ષા હોય છે, પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ તેઓની પાછળ પડીને બાદ્યાવસ્થામાં, યુવાવસ્થામાં કે વૃદ્ધાવસ્થામાં તેઓને અવશ્ય પકડી જ પાડે છે; માટે તે જરા આદિ પદાર્થો ત્યજ્યા ત્યજય તેવા નથી.^{૧૭} વળી સર્વ પ્રાણીઓને અપ્રિય સાથે સંયોગ, પ્રિય સાથે વિયોગ, અર્થ, અનર્થ, સુખ અથવા દુઃખ જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે, તે બધું દૈવાધીન છે.^{૧૮} રે ! એટલું જ નહિ પણ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, નાશ, લાભ અને અલાભ, એ સર્વોના સંબંધ પણ દેવજન દૈવાધીન જ છે.^{૧૯} વળી વિવિધ પ્રકારનાં અનિવાર્ય સુખદુઃખો દૈવયેદાને જ અનુસરે છે. જેમ ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષળમાં પ્રથમ સ્થિતિના ગંધ, વર્ણ, રસ અને સ્પર્શ દૂર થઈ ને અનુક્રમે જુદા જુદા પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પ્રાણીઓને પણ ભિન્ન ભિન્ન સુખદુઃખાદિ અનુક્રમે પ્રાપ્ત થયા કરે છે. તે પણ દૈવને જ અધીન હોય છે.^{૨૦} સર્વ કોઈને આસન, શયન, યાન, ઉત્યાન, પાન, ભોજન વગેરે નિયત રીતે સમયાનુસાર જ આવી મળે છે.^{૨૧} જુઓ, જગતમાં જે વૈદ્ય છે તે જ રોગી હોય છે, બળવાનો છે તે પણ દુર્બળ હોય છે અને શ્રીમતો પણ નપુંસક હોય છે; માટે કાળની ગતિ વિચિત્ર જ છે.^{૨૨} ઉત્તમ કુળમાં જન્મ, વીર્ય, આરોગ્ય, રૂપ, સૌભાગ્ય અને સુખવૈભવો પ્રારબ્ધાનુસાર જ મળે છે.^{૨૩} દરિદ્ર મનુષ્યો સંતાનો માટે ઇચ્છા પણ કરતા નથી, ત્યારે તેઓને ત્યાં ઘણા પુત્રો જ ઉત્પન્ન થાય છે અને શ્રીમતો બિચારા સંતાનો માટે ઘણા

ઘણા ઉપાયો કરે છે, છતાં તેઓને ઘેર સંતાનનું નામનિશાન પણ હોતું નથી; જેથી જલ્પાય છે કે, દૈવધટના વિચિત્ર છે.^{૨૪} વ્યાધિ, અગ્નિ, જળ, શસ્ત્ર, ક્ષુધા, આપદાઓ, ઝેર, જ્વર, મરણ અને પ્રાણીઓનું ભ્રષ્ટ્રથી પડવું-એ બધું દેવે જેને માટે નિર્માણ કર્યું હોય તેને જ તે સમયે પ્રાપ્ત થાય છે. જગતમાં તેવો એકે મનુષ્ય નથી, કે જે આ દૈવ મર્યાદારૂપ પુલની ઉપર ચાલતી વેળા રેખામાત્ર પણ આડોઅવળો જઈ શકે! સર્વ કોઈ પ્રાણી તે મર્યાદા પ્રમાણે ચાલતો જોવામાં આવે છે, પણ કોઈ તે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી તેમ તેની અહાર પગલું પણ ભરી શકતો નથી.^{૨૫}^{૨૬} આ સંસારમાં કોઈ ધનવાન પુરુષ યુવાવસ્થામાં જ મૃત્યુને વશ થતો જોવામાં આવે છે, ત્યારે બીજો દરિદ્ર પુરુષ વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખમાં ઘેરાઈને સો વર્ષ પર્યંત જીવતો જોવામાં આવે છે.^{૨૭} અરે! ઘણા નિર્ધન પુરુષો દીર્ઘકાળ પર્યંત કટભરેલું જીવન ગાળતા નજરે પડે છે, ત્યારે સુસમૃદ્ધ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અનેક શ્રીમંતો તરુણ વયમાં પતંગિયાની પેઠે કાળના ભોગ થઈ પડે છે.^{૨૮} વળી કેટલાએક શ્રીમંતોને સાત્ત્વિક એવું ઉત્તમ ભોજન જમવાની શક્તિ પણ હોતી નથી, ત્યારે બીજા દરિદ્ર પુરુષોને લાકડાં પણ પચી જાય છે.^{૨૯} જગતમાં સર્વ કોઈ મનુષ્ય કાળની પ્રેરણાથી જ સર્વ કાર્ય કરી શકે છે, છતાં કોઈ દુરાત્મા મનુષ્ય ‘હું કરું છું’ એમ અભિમાન કરે છે અને અસંતોષને લીધે પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવાં પાપકર્મ કરે છે.^{૩૦} વિદ્વાનોએ મૃગયા ખેલવા માટે, ભુગાર રમવા માટે, પરસ્પરીગમન માટે તથા મધંપાન કરવા માટે શાસ્ત્રોમાં નિર્દેશ કર્યો છે, છતાં કેટલાએક બહુશ્રુત પંડિતો પણ તે તે દુર્બલસેનામાં રચ્યાપચ્યા રહેલા જોવામાં આવે છે.^{૩૧} આ રીતે કાળની પ્રેરણાથી જ સર્વ પ્રાણીઓને ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વિષયોથી પ્રસંગ થતો જોવામાં આવે છે. તેમાં કાળ અથવા દૈવ વિના બીજું એક પણ કારણ અમારા જોવામાં આવતું નથી.^{૩૨} વાયુ, આકાશ, અગ્નિ, ચંદ્ર, સૂર્ય, દિવસ, રાત્રિ, નદીઓ, નક્ષત્રો, પર્વતો વગેરે દૃશ્ય માન પદ્યોને કોણે બનાવ્યા? રે! તેઓને કોણ ધારણ કરી રાખે છે? કાળ જ.^{૩૩} અરે! કાળના

યોગથી જ શીત, ઉષ્ણ અને વૃદ્ધિની ઋતુઓ નિયમ-પૂર્વક આવ-જા કર્યા કરે છે. હે મહાપુરુષ! એ રીતે જ મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થતાં સુખો અને દુઃખો પણ કાળ અથવા અદ્દના યોગે જ મનુષ્યોને આવી મળે છે.^{૩૪} વળી મનુષ્ય વૃદ્ધાવસ્થાના તથા મૃત્યુના સપાટામાં જ્યારે સપડાઈ પડે છે, ત્યારે ઔષધો, મંત્રો, હોમો કે મૃત્યુંજય આદિના જપો તેનું રક્ષણ કરી શકતાં નથી.^{૩૫} જેમ મહાસાગરમાં તરંગોના આઘાતથી એક લાકડું બીજા લાકડાને મળે છે અને થોડો સમય સાથે રહી પાછાં બને લાકડાં અન્યોન્યથી વિષ્ટાં પડી જાય છે, તેમ જ આ સંસારમાં પ્રાણીઓનો અન્યોન્યની સાથે સમાગમ થાય છે અને સમય પૂર્વે થતાં પુનઃ વિયોગ થાય છે.^{૩૬} જગતમાંહેના જે પુરુષોનું ગાન, તાન, વાદિત આદિ મનમોહક સામગ્રીઓથી સજ્જ થઈ ઉત્તમ સ્ત્રીઓ નિત્ય સેવન કર્યા કરે છે અને જે પુરુષો અનાથ અને પારકું અન્ન ભક્ષણ કરીને જીવે છે, તેઓ સર્વ પર કાળની ક્રિયા તો એક-સરખી જ છે.^{૩૭} અરે! અનેક જન્મોમાં આપણે હજારો માતપિતાઓના તથા સેંકડો પુત્રોના અને સ્ત્રીઓના પ્રસંગમાં આવી ગયા છીએ, પણ તેઓ-માંથી કોણ આપણું થયું છે અને કોના આપણું થયું? ^{૩૮} રે! આ જીવનો હજી સુધી કોઈ પણ સગો થયો નથી, તેમ થશે પણ નહિ; અને આ જીવ પણ હજી સુધી કોનો સગો થયો છે તેમ ભવિષ્યમાં કોનો સગો થશે? અર્થાત્ કોઈનો નહિ. જગતમાં કોઈ કોઈનું સચું જ નથી. સ્ત્રીઓ, બંધુઓ અને સુહૃદોની સાથે જે સમાગમ થાય છે, તે કેવળ વાટમાં થયેલા મુસાફરના સમાગમ સરખો છે.^{૩૯} ‘હું ક્યાં હતો? હવે પછી ક્યાં જઈશ? હું’ પોતે કોણ છું? અહીં શા માટે આવ્યો છું? અને શા માટે કોનો શોક કરું છું?’ આવો ક્ષણે ક્ષણે વિચાર કરીને મનને સ્થિર કરવું જોઈએ.^{૪૦} ચક્રની પેઠે ભ્રમણ કરી રહેલા આ સંસારમાં પ્રિયજનોની સાથેનો સંક્રાંતિ અનિત્ય છે. ભાઈ, માતા, પિતા અને મિત્ર સાથેનો સંબંધ માર્ગમાં મળેલા મુસાફરના સંબંધ જેવો જ છે.^{૪૧} વિદ્વાનો કહે જ છે કે, સ્વર્ગ આદિ પરલોકને કોઈએ પત્તુ પડેલેથી પ્રત્યક્ષ જોયો નથી. માત્ર સર્વ કોઈએ શાસ્ત્રવચનો પર જ

શ્રદ્ધા રાખવી જોઈ એ અને જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારાએ શાસ્ત્રાસાનું કદી ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. ૪૨ વિદ્વાન મનુષ્યે નિરંતર પિતૃઓનાં તથા દેવતાઓનાં ધર્મયુક્ત કાર્યો કર્યા કરવાં, વિધિપૂર્વક યજ્ઞો કરવા અને ધર્મ, અર્થ તથા કામરૂપ ત્રિવર્ગનું યથાવિધિ સેવન કરવું. ૪૩ આ સમયે જગત જરા અને મૃત્યુરૂપી મોટા ઝૂંડવાળા ગંભીર કાળસાગરમાં ડૂબતું ચાલ્યું બચ છે; હાથ! છતાં પણ કોઈ બળી શકતું નથી. ૪૪ રે! આયુર્વેદનું સંપૂર્ણ અધ્યયન કરી કેવળ પરિબ્રહ્મને જ (વ્યર્થ ઉપાધિને જ) વહોરી બેઠેલા ઘણા વૈદો રોગોથી ઝડપાયલા ભોવામાં આવે છે. ૪૫ તેઓ બિચારા જાતજાતના ઉકાળા પીએ છે અને મધ-ધીની સાથે જુદી જુદી ધાતુઓની ભરમો ચાલ્યા કરે છે; પરંતુ મહાસાગર જેમ તટનું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી, તેમ તેઓ મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી; ૪૬ તેમ જ બીજા અનેક રસાયણશાસ્ત્રીઓ પોતાના શરીરમાં વૃદ્ધાવસ્થાનો પ્રવેશ નહિ થવા દેવા માટે જાતજાતનાં રસાયણોનું સેવન કરે છે, પણ અફસોસ! મહમત્ત હાથીઓ જેમ વૃક્ષોને ભાંગી નાખે, તેમ તેઓનાં શરીરોને વૃદ્ધાવસ્થા ભાંગી નાખે છે. ૪૭ વળી ઘણા પુરુષો નિત્ય તપશ્ચરણમાં જ આસક્ત રહે છે, ત્યારે બીજા કેટલાએક વેદસંહિતાઓનો સ્વાધ્યાય જ કર્યો કરે છે, કેટલાએક દાતાઓ દાન આપ્યા કરે છે અને કેટલાએક યત્નશીલ ચાત્રિકો ઉપરાઉપરી યજ્ઞો કર્યા કરે છે; છતાં તેઓ જરાતું કે મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી. ૪૮ સંસારમાં જન્મેલાં સર્વ પ્રાણીઓના ગયેલા દિવસો, ગયેલી રાત્રિઓ, ગયેલાં પળવાડિયાંઓ, ગયેલા મહિનાઓ અને ગયેલાં વર્ષો ફરી કદી આવવાનાં નથી. ૪૯ કાળના પંખમાં સપડાયેલા સર્વ પુરુષો પરાધીન થઈને અનાદિ કાળના આ સંસારમાર્ગમાં આવ-જા કર્યો કરે છે કે જે સંસારને ધોરી માર્ગ, સર્વ પ્રાણી-ઓથી સેવાયદો છે. ૫૦ કેટલાએક માને છે કે, જીવ શરીર દેહની ઉત્પત્તિ યાય છે અને કેટલાએક માને છે કે, દેહ ઘડી જીવની ઉત્પત્તિ યાય છે. ભલે, તેના સંબંધમાં ગમે તે હો, પરંતુ આ સંસારના માર્ગમાં શ્રીઓ અને બંધુઓ સાથેના સમાગમ કેવળ વટેમાર્ગના સમાગમ જેવો જ છે. ૫૧ શ્રીયુગાદિમાંથી

કોઈની સાથે પણ પુરુષોના નિત્ય સહવાસ રહી શકતો નથી. અરે! પોતાના શરીરની સાથે પણ નિત્યનો સંબંધ રહેતો નથી તો પછી બીજાઓની સાથે તો ક્યાંથી જ રહી શકે? ૫૨ ઓ નિર્દોષરાજા! તારા પિતા અત્યારે ક્યાં છે? તારા પિતામહો હાલ ક્યાં જઈ વસ્યા છે? ખરેખર તું તેઓને દેખતો નથી અને તેઓ તને દેખતા નથી. ૫૩ હે રાજા! કોઈ પણ પુરુષે સ્વર્ગને કે નરકને પ્રત્યક્ષ-ચક્રુથી જોયું નથી. શાસ્ત્ર એ જ સત્પુરુષોનું નેત્ર છે, માટે તમે પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તો. ૫૪ સર્વ અધિકારી મનુષ્યોનો ધર્મ છે કે, પ્રથમ શાસ્ત્રાત્તા પ્રમાણે પ્રહ્લાદ્યર્થ પાળવું અને પછી ગૃહસ્થાશ્રમ માંડી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી, યજ્ઞો કરવા અને અસૂયાનો ત્યાગ કરી દેવ, પિતૃ તથા મનુષ્યોના ઋણમાંથી મુક્ત થવું. ૫૫ પ્રથમ પ્રહ્લાદ્યર્થ પાળી ગૃહસ્થાશ્રમમાં દાખલ થયેલા મનુષ્યે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી, નિરંતર યજ્ઞો કરવા અને પછી અહંતામમતાનો હૃદયમાંથી ત્યાગ કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રહીને સ્વર્ગમાં જવાનો યત્ન કરવો અથવા વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારીને પરમાત્માનું આરાધન કરવું. ૫૬ જે રાજા રાગદ્વેષરહિત થઈને ધર્માચરણ કરે છે, યથાયોગ્ય રીતે પ્રજાઓ પાસેથી દ્રવ્યનો છટ્ટો ભાગ ગ્રહણ કરે છે, તે રાજા ચરાચર સર્વ લોકમાં યશસ્વી થઈને અભ્યુદય પામે છે. ૫૭

બ્રાહ્મણો: 'હે યુધિષ્ઠિર રાજા! અશ્વમનુનિનાં એ હેતુગર્ભ વાક્યોનો સંપૂર્ણ વિચાર કરીને રાજા જનક યુદ્ધિશુદ્ધ થયો હતો અને તે મુનિની સ્તબ્ધ શૌકરહિત ચિત્તે પોતાને ઘેર જઈને રહ્યો હતો; ૫૮ માટે તમે પણ આમ શૌક કરવો છોડી દો અને હર્ષ પામી ઊભા થાઓ. હે ઇંદ્ર સરખા રાજા! આ પૃથ્વીને તમે ક્ષાત્રધર્મથી જીતી છે માટે તેનો હવે ઉપભોગ કરો, પણ તેનું અપમાન કરો મા. ૫૯

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગવ રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'અશ્વમનુનિ અને જનકવાર્તાનો સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૨૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૯ મો

શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ-સોળ
રાજાઓનાં ચરિત્રો

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

અવ્યાહરતિરાજેન્દ્રે ધર્મપુત્રે યુધિષ્ઠિરે ।

ગુહાકેશો હૃષીકેશમમ્યમાપત પાંડવઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય રાજા ! વેદ વ્યાસે એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો છતાં પણ ધર્મ-પુત્ર મહારાજા યુધિષ્ઠિર કંઈ બોલ્યા વિના શાંત બેસી રહ્યા. તે બોધને પાંડુપુત્ર અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું.^૧

અર્જુન બોલ્યો : હે માધવ ! શત્રુઓને તપાવનારા આ યુધિષ્ઠિર રાજા જ્ઞાતિબંધુઓના શોકથી તપી જઈને શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા છે, માટે તમે તેમને ધીરજ આપો.^૨ હે જનાર્દન ! આ સમયે અમે પણ રાજ્યસુખ માટે સંશયમાં આવી પડ્યા છીએ, માટે હે મહાબાહુ ! તમારે આ રાજના શોકને નાશ કરવો યોગ્ય છે.^૩

વૈશંપાયને કહ્યું : હે જનમેજય ! મહાત્મા અર્જુનને એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે કમળ સરખા નેત્ર વાળા શ્રીકૃષ્ણ રાજા યુધિષ્ઠિરની સન્મુખ જઈને ઊભા રહ્યા.^૪ યુધિષ્ઠિરરાજા શ્રીકૃષ્ણના વચનનું કદી પણ ઉઠ્ઠાંધન કરતા નહિ. બાલ્યાવસ્થાથી આરંભીને જ શ્રીકૃષ્ણ પર તેમને અર્જુનના કરતાં પણ અધિક પ્રીતિ હતી.^૫ મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણે ચંદનથી ચર્ચેલા યુધિષ્ઠિરરાજાના પર્વતના સ્તંભ સરખા બાહુને પોતાના હાથવતી પકડ્યો અને પછી વિનોદ કરાવતા નીચેનું વચન બોલ્યા.^૬ તે સમયે સુંદર હાંતોવાળું તથા સુંદર નેત્રોવાળું શ્રીકૃષ્ણનું સુખ-કમળ સૂર્યોદયના સમયે સંપૂર્ણ રીતે ખીલી નીકળેલા કમળ સરખું જ શોભતું હતું.^૭

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે પુરુષવ્યાધ્ર યુધિષ્ઠિર રાજા ! ગાત્રોને સુકાવી નાખનારો આવો શોક તમે કરો નહિ. આ રણસંગ્રામમાં જે તમારા સંબંધીઓ માર્યા ગયા છે, તેઓ આમ શોક કરવાથી તમને પાછા મળી શકશે નહિ.^૮ હે રાજા ! સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થયેલા ભોગલાભો, ભગ્યા પછી જેમ મિથ્યા જણાય છે, તેમ આ મહારણમાં પ્રથમ દેખાઈને મરણ પામેલા ક્ષત્રિયો પણ મિથ્યા જ હતા.^૯ રણસંગ્રામ-

ને શોભાવનારા તે શરાઓ સામે પગલે લડીને વિજય મેળવ્યા પછી મરણ પામ્યા છે. તેઓમાંથી કોઈ એક પણ રણમાંથી નાસી જતાં પીક ઉપર પ્રહાર ખાઈને મૂઓ નથી.^{૧૦} આ મહારણમાં સર્વ વીરપુરુષોએ પોતાના પ્રિય પ્રાણોનો યુદ્ધ કરીને જ ત્યાગ કર્યો છે. તેઓ બધા શસ્ત્રોથી પવિત્ર ધર્મને સ્વર્ગમાં ગયા છે, માટે તેઓનો શોક કરવો યોગ્ય નથી.^{૧૧} વળી એ બધા શરાઓ ક્ષાત્રધર્મ પર પ્રીતિ રાખનારા હતા અને વેદવેદાંગના પારને પામેલા હતા, જેથી તેઓ પવિત્ર વીરગતિને પામ્યા છે. તેઓનો શોક કરવો તમને યોગ્ય નથી.^{૧૨} યુદ્ધમાં મરણ પામેલા મહાનુભાવ રાજાઓને સંભારીને તમે શોક કરો મા. હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! આ જગત-માં એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે કે, પૂર્વે રાજા સંજય પુત્રના શોકથી ઘણો વિહ્વળ થઈ ગયો, જેથી તેનો શોક દૂર કરવા માટે નારદમુનિએ તેને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો હતો : હે સંજય રાજા ! હું, તું અને આ સર્વ પ્રજાઓ સુખદુઃખથી સુકૃત થયા વિના જ મરણ પામીશું; તો પછી તેમાં શોક કરવાનું શું કારણ છે ? હે રાજા ! પૂર્વકાળના રાજાઓનું ઉત્તમ ચરિત્ર સાંભળવાથી તમારો શોક દૂર થશે, આમ ધારીને હું તે રાજાઓનું ચરિત્ર તમને કહું છું, તે એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળો. પૂર્વકાળના મહાનુભાવ રાજાઓને પણ મરણ પામેલા સાંભળી તમારો સંતાપ દૂર થશે. અવશ્ય તે રાજાઓનું ચરિત્ર દૂર ગ્રહોને પણ શાંત કરનારું છે, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારું છે, મનોહર છે અને વળી ઉત્તમ છે, તે હું તમને વિસ્તારથી કહું છું, સાંભળો. હે સંજય રાજા ! અવિસિંતનો પુત્ર મરુત રાજા પણ મરી ગયો છે, એમ આપણે સાંભળીએ છીએ. જે મહાત્મા રાજાના યજ્ઞમાં સર્વ પ્રજાપતિઓ અને ઈંદ્ર તથા વરુણ સહિત દેવતાઓ પૃથ્વિપતિને આગળ કરીને પોતપોતાના યજ્ઞભાગો લેવા માટે પ્રત્યક્ આવ્યા હતા.^{૧૩-૧૬} જેણે સ્પર્ધાથી દેવરાજા ઈન્દ્રને પણ હાર્યો હતો અને ઈંદ્રનું પ્રિય કરવાની કૌશલ્ય વિદ્વાન પૃથ્વિપતિએ યજ્ઞમાં આચાર્યપદ સ્વીકાર્યું માટે બ્યારે ના પાડી હતી, ત્યારે જેણે નાનાભાઈ સંવર્તને આચાર્ય બનાવ્યો હતો, તેણે કયો હતા. હે રાજા ! આ પૃથ્વી

જ્યારે રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે ખેડ્યા વિના પૃથ્વી મા ધાન્યો ઊગી નીકળતા હતા અને આખી પૃથ્વી પર દેવમંદિરોની સંખ્યાબધ પંક્તિઓ શોભી રહી હતી. વળી મહાત્મા મરુત્ત રાજ્યે જ્યારે યજ્ઞ સમારંભ કર્યો હતો, ત્યારે વિશ્વદેવતાઓ સભાસદ થયા હતા અને સર્વ વાયુગણો તથા સાધ્યગણો સર્વ દોઢોને લોભન પીરસનારા થયા હતા, તેમ જ એ રાજાના યજ્ઞમાં સર્વ દેવગણોએ યથેષ સોમપાન કર્યું હતું તથા દેવો, ગધર્વો અને મનુષ્યોથી જેનો ભાર ન ઊચકી શકાય તેવી પુષ્કળ દક્ષિણાઓ તેણે આપી હતી ૨૦-૨૩ હે સ્ત્રજ્ય ! આવો ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યસંપન્ન રાજા મરુત્ત તારા કરતા અને તારા પુત્રના કરતા ઘણો જ અધિક પુણ્યવાન હતો, છતાં પણ મૃત્યુવશ થયો છે, માટે તુ તારા પુત્રનો શોક કર મા.

વળી હે સ્ત્રજ્યરાજ ! જગતમાં વિખ્યાત થયેલો રાજા સુહોત્ર પણ મરણ પામ્યો છે, એમ આપણે સાલગીએ છીએ, જેના રાજ્યમાં પ્રત્યેક વધે ધંદ્રે સુવર્ણની વૃદ્ધિ કરી હતી, જે રાજાના રાજ્યકાળમાં આ પૃથ્વી 'વસુમતી' (ધનભરપૂર) એવા સત્ય નામવાળી થઈ હતી અને જે રાજાના રાજ્યસમયમાં નદીઓ સુવર્ણમય જળપ્રવાહને વહેતી હતી ૨૪-૨૬ હે રાજન્ ! લોકમાન્ય ધંદ્રદેવે તે રાજાના સમયમાં સર્વ નદીઓમાં સુવર્ણના કાચળા, સુવર્ણના માછલા, સુવર્ણના મગરમરડો અને સુવર્ણના કિશુકો (જળચર જીવો) આકાશ માંથી નાખ્યા હતા. ૨૭ તે સમયે રાજા સુહોત્ર પણ નદીઓમાં પડેલા સેકડો ને હજારો સુવર્ણના માછલા, મગરો અને કાચળાઓને ભેઈને વિરમય પામી ગયો હતો ૨૮ પછી તે રાજ્યે એ અઠગક સુવર્ણને એકહું કરાવી કુરુક્ષેત્ર દેશમાં મોટો યજ્ઞ આરંભ્યો હતો અને તેમાં તે બધું સુવર્ણ તેણે બ્રાહ્મણોને આપી દીધું હતું ૨૯ હે સ્ત્રજ્ય ! તારા કન્યા અને તારા પુત્રના કરતા ઘણો જ અધિક ધર્મિષ્ઠ, જ્ઞાનમંત્ર, વૈરાગ્યસંપન્ન અને ઐશ્વર્યમંત્ર એવો તે સુહોત્ર રાજા પણ ભે મરી ગયો છે તો પછી તુ તારા પુત્રનો શોક કર મા, કારણ કે તારા પુત્રે તેવા યજ્ઞ કર્યો ન હતા તેમ તેવી દક્ષિણાઓ પણ આપી ન હતી, માટે શાંત થા અને શોક

કર નહિ

વળી હે સ્ત્રજ્ય રાજા ! અંગદેશનો રાજા જૃહ દ્રથ પણ મરી ગયો, એમ આપણે સાલગીએ છીએ, કે જેણે પોતાના યજ્ઞમાં શ્વેતવર્ણના દશ લાખ ઘોડાઓ, સુવર્ણમાળાઓથી શણગારેલી દશ લાખ કન્યાઓ, દશ લાખ ઉત્તમ હાથીઓ, એક કરોડ સુવર્ણની માળાઓવાળા બળદો અને અનુચરો સહિત એક હજાર ગાયો દક્ષિણમાં આપી હતી. અગરાજા જૃહદ્રથે વિષ્ણુપદગિરિ ઉપર જ્યારે યજ્ઞ દીક્ષા લીધી હતી, ત્યારે ધંદ્ર તેના યજ્ઞમાં સોમ રસનું પાન કરીને તથા બ્રાહ્મણો દક્ષિણાદાન લઈને ગાડા ગાડા બની ગયા હતા. હે રાજેન્દ્ર ! પૂર્વ કાળમાં તેણે કરેલા સો યજ્ઞોમાં એટલી બધી દક્ષિણા આપવામાં આવી હતી કે જેને ઊંચકવા માટે મનુષ્યો, ગધર્વો કે દેવો પણ સમર્થ થઈ શકે નહિ ! અને તે અંગરાજાએ અગ્નિષ્થોમ, અત્યગ્નિષ્થોમ, ઉકથ્ય, ઘોડશીય, વાજપેય, અતિરાત્ર અને આપ્તો થોમ આ માત્ર સોમસંસ્થાઓમાં જેટલું દ્રવ્યદાન કર્યું હતું, તેટલું દ્રવ્યદાન કરનાર બીજો એક પણ પુરુષ હજી જન્મ્યો નથી; અને હવે પછી જન્મશે પણ નહિ. હે સ્ત્રજ્ય રાજા ! તારા પુત્રના કરતા અને તારા કરતા અતિશય વિશેષ ધર્મિષ્ઠ, જ્ઞાની, વૈરાગી અને ઐશ્વર્યવાન તે જૃહદ્રથ રાજા પણ ભે મરી ગયો છે તો પછી તું તારા પુત્ર માટે શોક કર મા.

તેમ જ હે સ્ત્રજ્ય ! ઉશીનરનો પુત્રશિબિરાજા મરી ગયો, એમ પણ અમે સાલગીએ છીએ. ૩૦-૩૯ જે રાજ્યે આખી પૃથ્વીને જેમ આમડાથી વીટી લેવામાં આવે તેમ પોતાની આજ્ઞાથી વીટી લીધી હતી અને પોતાના રથની ગર્જનાથી સમગ્ર પૃથ્વીને ગળવી મૂકી હતી ૪૦ વળી જેણે જ્યનશીલ પોતાના રથ વડે આખી પૃથ્વી પર ધૂમીને સર્વ પર પોતાની સત્તા જોસાડી હતી શિબિરાજાએ પોતાના યજ્ઞમાં જ ગલી પશુઓની સાથે બળદોનું, ઘોડાઓનું તથા ગાયોનું એટલું બધું દાન આપ્યું હતું કે, જેની મત્થા જ ન હતી હે સ્ત્રજ્ય રાજા ! જૂત અને ભવિષ્યકાળના સર્વ રાજાઓમાં તે રાજાની બરાબરીમાં આવી શકે તેવો એક પણ રાજા પ્રગપતિ બ્રહ્મદેવને દેખાયો ન હતો ! આવો ધંદ્ર સમાન પરાક્રમી રાજા શિબિ પણ ધર્મમાં, જ્ઞાનમાં,

વૈરાગ્યમાં તથા ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં ઘણું ચડિ-
યાતો હતો, છતાં જો મરી ગયો તો પછી તેના
સરખું દક્ષિણુદાન નહિ કરનાર તથા તેના જેટલા
યજ્ઞો નહિ કરનાર તારા પુત્રનો તું શોક કર મા.

વળી હે સંજય ! દુષ્યંતનો પુત્ર ભરતરાજ પણ
મરી ગયો એમ અને સાંભળીએ છીએ. એ રાજા
શત્રુતલાનો પુત્ર હતો. તેની પાસે દ્રૌપદો સંગ્રહ
પુષ્કળ હતો અને તેણે યમુના નદીના તટ પર ત્રણસો,
સરસ્વતી નદીના તટ પર વીસ અને ગંગા નદીના
તટ પર ચૌદ ઘોડાઓને બાંધીને એક હજાર અશ્વ
મેધ યજ્ઞો કર્યા હતા તથા એકસો રાજસૂય યજ્ઞો
કરીને દેવોનું યજ્ઞન કર્યું હતું. ઉપરાંત મહાતેજસ્વી
દુષ્યંતના પુત્ર ભરતે પૂર્વે અનેક યજ્ઞો કર્યા
હતા. ૪૧-૪૭ પૃથ્વીમાંહેના સર્વ રાજાઓ મનુષ્યો
જેમ જો હાથવતી આકાશમાં ગમન કરી શકે નહિ,
તેમ ભરતરાજનાં મહાન કર્મોનું કદી અતુકરણ
કરી શકે તેમ નથી. ભરતરાજએ યજ્ઞવેદિકામાં
એક અબજ ઘોડાઓ બાંધીને હજારો બ્રાહ્મણોને
દાનમાં આપી દીધા હતા ને વિશેષમાં કણ્વસુનિને
એક હજાર પદ્મ રત્નોત્તું દાન કર્યું હતું. ૪૮-૪૯ હે
સંજય ! ધર્મમાં, જ્ઞાનમાં, વૈરાગ્યમાં અને ઐશ્વર્ય-
માં તારા કરતાં તથા તારા પુત્રના કરતાં ઘણું જ
ચડિયાતો અને પુણ્યશાળી તે ભરતરાજ પણ કાળનો
શાસ થઈ ગયો છે, તો પછી તું તારા પુત્ર માટે
શોક કર મા. ૫૦

એવી જ રીતે હે સંજયરાજ ! કશરથના પુત્ર
રામચંદ્રને આપણે મરણ પામેલા સાંભળીએ છીએ.
તેમણે પોતાના ઔરસપુત્રની પેઠે પ્રજાઓનું નિરં-
તર રક્ષણ કર્યું હતું, તેમના રાજ્યમાં કોઈ સ્ત્રીઓ
વિધવા થતી ન હતી અથવા કોઈ સ્ત્રીઓ અનાથ
થઈ પડતી ન હતી અને તે પોતે પિતાની પેઠે
રાજ્યશાસન કરતા હતા. ૫૧-૫૨ રામચંદ્રના રાજ્ય
કાળમાં મેઘ સમયપૂર્વક વૃષ્ટિ કરીને ધાન્યોને પકાવી
દેતો હતો, દેશમાં નિત્ય સુકાળ જ થતો હતો, કોઈ
પણ પ્રાણી જંગમાં ટૂળી મરતું ન હતું, કોઈને
અગ્નિ બાળી મૃકતો ન હતો, રોગોને લેશમાત્ર પણ
ભય ન હતો, સ્ત્રીઓનાં તથા પુરુષોનાં આયુષ્યો
એક એક હજાર વર્ષનાં હતાં, મનુષ્યો નીરોગી
રહેતાં હતાં, સર્વના મનોરથો સિદ્ધ થતા હતા, સ્ત્રી-

ઓમાં પણ કદી અન્યોન્ય વાદવિવાદ થતો ન હતો,
ત્યારે પુરુષોમાં તો ક્યાંથી થતો હશે ? પ્રજાઓ
નિત્ય ધર્મપરાયણ રહેતી હતી, સર્વ કોઈ સંતુષ્ટ
રહેતું હતું, સર્વનાં કાર્યો સિદ્ધ થતાં હતાં, સર્વ
પ્રાણીઓ નિર્ભય અને યથેષ્ટ રીતે વિચરી શકતાં
હતાં, પુરુષો સત્ય વ્રતને ધારણ કરનારા હતા, વૃક્ષો
નિત્ય પુષ્પો ને ફળોથી લચ્વીરહીને નિરુપદ્રવ દેખાતાં
હતાં અને ગાયો સાયંપ્રાતઃ બન્ને સમયે એક ઘડો
ભરાય તેટલું દૂધ આપતી હતી. ૫૩-૫૮ મહા-
તપસ્વી રામચંદ્ર ચૌદ વર્ષ પર્વત વનવાસ વેડીને
રાજ્યાસન પર આરૂઢ થયા હતા અને તેમણે સર્વ
જાતનાં ખાનપાનની છૂટવાળા અને ત્રણગણી દક્ષિણા-
ઓવાળા દશ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા. ૫૯ રાજા
રામચંદ્ર તરુણવયના હતા, શરીરે શ્યામવર્ણ હતા,
યૃથપતિ હાથીની પેઠે રક્ત (લાલ) નેત્રવાળા હતા,
તેમના બન્ને બાહુઓ છેક ઢીંચણ સુધી લાંબા હતા,
તેમનું મુખ અતિ સુંદર હતું, તેમની બાંધ સિંહનાં
જેવી પુષ્ટ હતી, તેમની ભુજાઓ વિશાળ હતી
અને તેમણે અયોધ્યાની રાજગાદી પર આવીને
અગિયાર હજાર વર્ષ પર્વત રાજ્ય કર્યું હતું. ૬૦-૬૧
હે સંજયરાજ ! ધર્મમાં, જ્ઞાનમાં, વૈરાગ્યમાં તથા
ઐશ્વર્યમાં તારા પુત્રના કરતાં તથા તારા પોતાના
કરતાં ઘણું જ ચડિયાતો અને અધિક પુણ્યશાળી
રાજા રામચંદ્ર પણ કાળના અપાટમાં જ્યારે આવી
ગયા છે તો પછી તારા પુત્રનો તું શોક કર મા. ૬૨

હે સંજયરાજ ! ભગીરથ રાજા પણ મરી ગયો
એમ આપણે સાંભળીએ છીએ. તે રાજાના વિરતીર્ણ
યજ્ઞમાં સોમરસનું પાન કરી મહોત્કટ બનેલા
ભગવાન ઇંદ્રે પોતાના બાહુબળથી અનેક હજારો
અસુરોને જીત્યા હતા. ૬૩-૬૪ વળી તેણે મોટો યજ્ઞ
કરીને સુવર્ણથી શણગારેલી દશ લાખ કન્યાઓ,
ચાર ચાર ઘોડાઓ બેઠેલા તેટલા જ રથો, એ પ્રત્યેક
રથોની પાછળ કમળમાળાઓને તથા સુવર્ણમાળા-
ઓને ધારણ કરનારા સો સો હાથીઓ, તે એક
એક હાથીની પાછળ એક એક હજાર ઘોડાઓ અને
તે પ્રત્યેક ઘોડાઓની પાછળ એક એક હજાર ગાયો,
ઘેટાં તથા ગરકાં બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દીધાં
હતાં. ૬૫-૬૭ ભગીરથરાજા એક સમયે સભાગૃહ-
માં બેઠો હતો, ત્યારે ગંગા નદી દૈવીરૂપે આવીને

તેના ખોળામાં બેઠાં હતાં, તેથી તેનું 'ઉર્વશી' એવું નામ જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.^{૧૮} વળી સ્વર્ગ-માર્ગમાં વહેનારી ગંગા નદીએ પુષ્કળ દક્ષિણ આપનારા યજ્ઞમાન ભગીરથરાજની પુત્રી તરીકે થઈને પૃથ્વી પર અરોહણ કર્યું હતું, તેથી તેનું 'ભાગીરથી' એવું નામ જગમાં વિખ્યાત થયું છે.^{૧૯} હે સંજયરાજ ! ધર્મમાં, જ્ઞાનમાં, વૈરાગ્યમાં તથા ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં અતિથય ઉત્તમ અને તારા પુત્રના કરતાં અધિક પુણ્યવાન તે ભગીરથરાજ પણ મૃત્યુનો આસ થઈ ગયો છે, તો પછી તું તારા પુત્રનો શોક કર મા.^{૨૦} હે સંજય ! મહાત્મા દિલીપરાજ પણ મરી ગયો, એમ અમે સાંભળીએ છીએ. જે રાજાનાં પુષ્કળ કર્મોનું હજી પણ દિગ્ગતિએ વર્ણન કર્યું કરે છે. જે રાજાએ પોતાના મહાયજ્ઞમાં ધનથી ભરેલી આખી પૃથ્વીનું બ્રાહ્મણોને દાન કરી દીધું હતું અને પ્રત્યેક યજ્ઞમાં તેણે સુવર્ણના એક હજાર હાથીઓનું પુરોહિતને દક્ષિણ-દાન આપ્યું હતું.^{૨૧-૨૩} વળી તે રાજાએ યજ્ઞ-સમારંભમાં સુવર્ણના સુરોભિત યજ્ઞસ્તંભ બિલો કર્યો હતો અને ઈંદ્ર આદિ દેવતાઓ પણ તેના યજ્ઞકર્મમાં સહાયક તરીકે આવીને હાજર થયા હતા.^{૨૪} જે રાજાએ સ્થાપેલા સુવર્ણમય યજ્ઞસ્તંભ ઉપરના સુવર્ણકટક ઉપર છ હજાર દેવો તથા ગંધર્વો સાથે સ્વરોને અનુસરી નૃત્ય કરતા હતા^{૨૫} અને તેઓના મધ્યમાં બેસીને વિશ્વાવસુ ગંધર્વ પોતે જ વીણા વગાડતો હતો. તે સમયે આસપાસ બિલેલાં સર્વ પ્રાણીઓ એમ જ માનતાં હતાં કે, આ ગંધર્વ અમારી પાસે જ બિલો રહીને વીણા વગાડે છે.^{૨૬} રાજા દિલીપના ચરિત્રનું ભૂતભવિષ્યના કોઈ પણ રાજાઓ અનુકરણ કરી શકે તેમ નથી; કારણ કે જેના સુવર્ણભૂષિત હાથીઓ મહમત્ત બનીને ગમે તે સ્થળે માર્ગમાં પડી રહેતા હતા.^{૨૭} અરે ! અનંત શત્રુઓ સામે ટક્કર ઝીલનાર ધનુષને ;ધારણ કરનારા સત્યવાદી મહાત્મા દિલીપરાજનાં જેઓએ દર્શન કર્યાં હતાં તે પુરુષો પણ સ્વર્ગલોકમાં ગયા છે.^{૨૮} વળી રાજા દિલીપના મહેલની પાસે સ્વાધ્યાય-નો ઘોષ, ધનુષની પ્રત્યંચાને ટંકાર અને 'જે આવે તેને આપો' આવો દાનસૂચક શબ્દ કદી પણ બંધ પડ્યો ન હતો.^{૨૯} હે સંજયરાજ ! ધર્મમાં,

જ્ઞાનમાં, વૈરાગ્યમાં તથા ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં ઘણો જ અડિયાતો અને તારા પુત્રના કરતાં ઘણો જ પુણ્યશાળી રાજા દિલીપ પણ બ્યારે મરી ગયો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક કર મા.^{૩૦}

તેમ જ હે સંજય ! યુવનાશ્વનો પુત્ર રાજા માંધાતા પણ મરી ગયો, એમ આપણે સાંભળીએ છીએ. તે રાજાને સર્વ દેવતાઓએ એકઠા મળીને તેના પિતાના પડખામાંથી બહાર કાઢ્યો હતો;^{૩૧} કારણ કે કોઈ બીજા મનુષ્યની સ્ત્રીના ઉદરમાં પુત્ર-ગર્ભની ઉત્પત્તિ કરવા માટે બ્રાહ્મણોએ દહીંથી મિશ્ર કરેલા ઘીને મંત્રીને યજ્ઞમંડપમાં રાખ્યું હતું. તે ઘીને માંધાતાનો પિતા યુવનાશ્વરાજ ભૂલથી ચાટી ગયો હતો, જેથી તે મહાત્માના ઉદરમાં ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થઈને શ્રીમાન માંધાતા રાજા દેવોની શક્તિથી બહાર નીકળ્યો હતો અને તેણે ત્રણે લોકને છૂટ્યા હતા.^{૩૨} દેવ સમાન સ્વરૂપવાળો માંધાતારાજ પિતાના ઉદરમાંથી નીકળીને તેના ખોળામાં બ્યારે સૂતો હતો, ત્યારે દેવતાઓ તેને બેઈને માંહોમાંહે કહેવા લાગ્યા કે, 'આ બાળક કોને ધાવશે ?^{૩૩} દેવોનું' એ વાક્ય સાંભળીને ઈંદ્ર બોલી બહારો હતો કે, 'આ બાળક મને ધાવશે.' પછી ઈંદ્રે તેના મુખમાં પોતાના હાથની આંગળી આપી કે, જેમાંથી એ મહાત્માનું પોષણ કરી શકે તેવા દૂધની ધારા ઝરવા માંડી. વળી ઈંદ્રે 'આ બાળક મને ધાવશે-માં ઘાતા' એ વાક્ય પરથી જ તેનું 'માંધાતા' એવું નામ પાડ્યું હતું.^{૩૪-૩૫} રાજા માંધાતા બાલ્યાવસ્થામાં ઈંદ્રના હાથની આંગળીનું એક દિવસ ધાવણ કરીને લગભગ સો દિવસ જેટલો વધી ગયો અને બાર દિવસ ધાવન કરીને લગભગ બાર વર્ષ જેટલો મોટો થઈ ગયો હતો.^{૩૬} યુદ્ધમાં ઈંદ્ર સમાન શુરવીર અને ધર્મોત્તમા એવા મહાત્મા માંધાતારાજાએ માત્ર એક જ દિવસમાં આખી પૃથ્વીને પોતાના તાબામાં કરી લીધી હતી.^{૩૭} વળી તેણે યુદ્ધમાં આંગારાજાને, મરુત્તરાજાને, અસિતરાજાને, ગયરાજાને તથા અંગદેશના પૃદ્રથરાજાને છૂટ્યા હતા.^{૩૮} માંધાતારાજ જે સમયે આંગાર-રાજા સામે યુદ્ધ કરવા બિતથો હતો, તે સમયે દેવતાઓ પણ તેના ધનુષના ટંકારથી સ્વર્ગને તૂટી

પડેલું' માની બેઠા હતા.^{૯૯} જ્યાં સૂર્યનો ઉદય થાય છે, ત્યાંથી આરંભી જ્યાં સૂર્યનો અસ્ત થાય છે ત્યાં સુધીનું' સર્વ ક્ષેત્ર યુવનાશ્વપુત્ર માંધાતારાજનું' જ તે સમયે કહેવાતું' હતું.^{૧૦૦} માંધાતાએ સો અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા અને સો રાજસૂય યજ્ઞો કર્યા હતા. તે યજ્ઞોમાં દક્ષિણાદાન આપતી વેળા એક યોજનની ઊંચાઈવાળાં તથા દશ યોજનની લંબાઈવાળાં સુવર્ણમય રોહિત નામનાં માછલાં તૈયાર કરાવીને તેણે બ્રાહ્મણોને આપ્યાં હતાં કે, જેઓનો વિભાગ કરનારા બીજા ઘણા મનુષ્યો બ્રાહ્મણો પાસે હાજર રહ્યા હતા.^{૧૦૧} હે સંજય રાજા! ધર્મમાં, જ્ઞાનમાં, વૈરાગ્યમાં તથા ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ અને તારા પુત્રના કરતાં અધિક પુણ્યવાન તે માંધાતારાજ પણ જો મરી ગયો છે તો પછી તું પુત્રશોક કર મા.^{૧૦૨}

વળી હે સંજયરાજા! નહુપનો પુત્ર યયાતિ-રાજા પણ મરી ગયો, એમ આપણે સાંભળીએ છીએ. તે રાજાએ સમુદ્ર પર્થતની આ સમગ્ર પૃથ્વી પર વિજય મેળવ્યો હતો અને તેણે કોઈ એક બળવાન પુરુષ હાથમાં ખીજડીને દંડ લઈને બળપૂર્વક ફેંકે અને તે દંડ જેટલે અંતરે પડે તેટલે અંતરે યજ્ઞવેદિકાઓ તૈયાર કરાવીને અનેક જાતના મુખ્ય મુખ્ય યજ્ઞો કર્યા હતા અને એ રીતે કરીને સમુદ્ર સુધીની આખી પૃથ્વીને વેદિકાઓથી અફળુત દેખાવની કરી દીધી હતી.^{૧૦૩} વળી તેણે એક હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞો કરીને તથા સો વાજપેય યજ્ઞો કરીને સુવર્ણના પર્વતોનું' દક્ષિણાદાન આપ્યું હતું' કે જેથી બ્રાહ્મણો તૃપ્ત થઈ ગયા હતા.^{૧૦૪} રાજા યયાતિએ પોતાનાં સૈન્યોને વ્યૂહ-રચનામાં ગોઠવી દઈ દૈત્યોનો તથા દાનવોનો યુદ્ધમાં સંહાર કરી નાખ્યો હતો અને આખી પૃથ્વી પોતાના પુત્રોને વહેંચી આપી હતી.^{૧૦૫} પછી પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા થતાં ચડ, કુહુ આદિ રાજકુમારો પર પોતાના રાજ્યનો સર્વ કારભાર નાખી દઈ પૂરું નામના પાટવીકુમારનો રાજ્યાભિષેક કરીને તે રાજા વનમાં આદ્યો ગયો હતો.^{૧૦૬} હે સંજય! ધર્મજ્ઞાનાદિક ચાર પદાર્થોમાં તારા કરતાં ઘણી જ વિશેષતાવાળો અને તારા પુત્રના કરતાં અતિશય પુણ્યવાન તે યયાતિરાજા પણ

મૃત્યુને વશ થઈ ગયો છે, તો પછી તું' તારા પુત્રને માટે શોક કર મા.^{૧૦૭}

વળી હે સંજય! નાભાગનો પુત્ર અંબરીષ-રાજા પણ મરી ગયો છે, એમ અમારા સાંભળવા-માં આવ્યું છે કે, જે મહારાજાનો સર્વ પ્રબલ પોતાના પવિત્ર રક્ષક તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો.^{૧૦૮} અને વળી તે રાજાએ બરાબર સાવધાન થઈને યજ્ઞ કરવાનો જયારે આરંભ કર્યો હતો, ત્યારે યજ્ઞમાં વરેલા બ્રાહ્મણોનો અતિથિસત્કાર કરવા માટે તેણે હજારો રાજાઓને જ નીમ્યા હતા.^{૧૦૯} તે સમયે ઘણા બુદ્ધિમાન પુરુષોએ પણ અંબરીષ રાજાના તે કૃત્યને અનુમોદન આપતાં કહ્યું હતું કે, નાભાગના પુત્ર અંબરીષે જે આ યજ્ઞસમારંભ કર્યો છે, તેના જેવો પૂર્વકાળના અથવા પશ્ચિમકાળના રાજાઓ કરી શક્યા નથી અને કરી શકશે પણ નહિ.^{૧૧૦} તેના યજ્ઞમાં જે હજારો અને સેંકડો રાજાઓ બ્રાહ્મણોનું' દાસકર્મ કરવામાં બેઠાયા હતા, તે સર્વે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યાના હજારોથી થઈને અંબરીષ-રાજાના માહાત્મ્યથી ઉત્તરાયણમાર્ગ દ્વારા હિરણ્ય-ગર્ભના લોકમાં ગયા છે.^{૧૧૧} હે સંજયરાજા! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં ઘણી જ વિશેષતાવાળો અને તારા પુત્રના કરતાં ઘણો જ અધિક પુણ્યશાળી તે અંબરીષરાજા પણ મરણધર્મને પામી ગયો છે, માટે તું તારા પુત્રનો શોક કર મા.^{૧૧૨}

તેમ જ હે સંજય! ચિત્રરથનો પુત્ર યશબંધુ રાજા કાળનો લોગ થઈ પડ્યો છે, એમ અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે, કે જે મહાત્માને એક લાખ રાણીઓ હતી.^{૧૧૩} તથા સુવર્ણનાં કવચોને ધારણ કરનારા અને ઉત્તમ ધનુર્ધરી એવા દશ લાખ પુત્રો હતા.^{૧૧૪} તે પ્રત્યેક રાજપુત્રોએ સો સો રાજકન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં અને તે કન્યાઓ જયારે પરણીને આવી હતી, ત્યારે પોતાની પાછળ સો સો હાથીઓને, તે પ્રત્યેક હાથીની પાછળ સો સો રથોને, તે પ્રત્યેક રથની પાછળ સો સો ઉત્તમ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને સુવર્ણની માળાઓને ધારણ કરનારા ઘોડાઓને તથા તે પ્રત્યેક ઘોડાની પાછળ સો સો ગાયોને તથા સો સો ઘેટાંબકરોને દાયજામાં લાવી હતી.^{૧૧૫} ૧૦૭-૧૦૮

હે મહારાજ! આ સમયે ધનને રાજ શશભિન્દુએ અશ્વમેધ નામના મહાયજ્ઞમાં પ્રાદાણ્યને દાનમાં અર્પણ કરી દીધું હતું.^{૧૦૯} આવો ઐશ્વર્યદિક્ષથી સંપન્ન રાજ શશભિન્દુ તારા કરતાં અને તારા પુત્રના કરતાં ઘણો જ અધિક પુણ્યવાન હતો, છતાં પણ તે કાળના સપાટામાંથી બે મુક્ત થયો નહિ તો હે સંજય! તું તારા પુત્રનો શોક કર મા.^{૧૧૦}

વળી હે સંજય! અમૂર્તરચસેના પુત્ર ગય રાજ પણ મરી ગયો એમ આપણા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, જે રાજ્યએ સો વર્ષ પર્યંત યજ્ઞપથેષ અગ્રણું જ ભોજન કર્યું હતું.^{૧૧૧} ધણી છેવટે અગ્નિ દેવ તેના પર પ્રસન્ન થયા હતા અને તેમણે વરદાન માગવા માટે ભ્યારે કહ્યું હતું, ત્યારે ગયરાજ્યએ આ પ્રમાણે વરદાનો માગ્યાં હતાં: ‘હે અગ્નિદેવ! આપ મારા પર બે પ્રસન્ન થયા હો તો હું મારું’ હું’ કે, હું નિત્ય દાન આપ્યા કરું છતાં મારું ધન અક્ષય રહીને વૃદ્ધિ પામ્યા કરે! અને આપની કૃપાથી મારું મન નિરંતર સત્ય લાખણ કરવામાં જ તથા ધર્માંચરણ કરવામાં જ શ્રદ્ધાપૂર્વક આસક્ત રહો!’ આમ તેણે અગ્નિદેવ પાસેથી પોતાના સર્વ ઇષ્ટ મનોરથો પ્રાપ્ત કરી લીધા હતા, એમ અમે સાંભળ્યું છે.^{૧૧૨/૧૧૩} વળી તે ગયરાજ્યએ દર્યૌપીયૌમારય તથા યાતુર્ગૌરય યજ્ઞ કરીને એક હજાર વર્ષ પર્યંત અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા;^{૧૧૪} અને તે રાજ નિરંતર પ્રાતઃકાળે બિટીને એક લાખ ગાયો અને સો ગરુડો પ્રાદાણ્યને દાનમાં આપતો હતો, આમ તેણે એક હજાર વર્ષ પર્યંત કર્યું હતું.^{૧૧૫} હે મહાપુરુષ સંજયરાજ! ગયરાજ્યએ સોમરસથી દેવોને તૃપ્ત કર્યા હતા, દ્રવ્યદાનથી પ્રાદાણ્યને તૃપ્ત કર્યા હતા, સ્વધાનથી પિતૃઓને તૃપ્ત કર્યા હતા અને વિષયસુખ આપીને પોતાની સ્ત્રીઓને તૃપ્ત કરી હતી;^{૧૧૬} એટલું જ નહિ પણ તેણે પથાસ હાથ પહોળી અને સો હાથ લાંબી સુવર્ણમય પૂજી તૈયાર કરાવીને અશ્વમેધ મહાયજ્ઞમાં દક્ષિણ તરીકે આપી દીધી હતી.^{૧૧૭} હે રાજ! તેના દાનનું વિશેષ વર્ણન શું કરીએ? પણ ગંગાનદીમાં નેટલા રેતીના કણો છે તેટલી ગાયોનું ગયરાજ્યએ દાન કર્યું હતું.^{૧૧૮}

હે સંજય! ધર્મદિક્ષ વિષયોમાં તારા કરતાં

અતિશય વિશેષતાવાળો અને તારા પુત્રના કરતાં અતિશય પુણ્યવાન રાજ ગય પણ કાળનો આસ થઈ ગયો, ત્યારે તારા પુત્ર માટે તું શોક કર મા.^{૧૧૯}

અરે ઓ સંજય! સંકૃતિનો પુત્ર મહારાજ રતિદેવ પણ મરી ગયો, એમ અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. તેણે મહાન તપશ્રયો કરીને ઈર્ષદેવનું આરાધન કર્યું હતું ને તેને પ્રસન્ન કરી આ રીતે વરદાનો મેળવ્યાં હતાં:^{૧૨૦} ‘મારે ત્યાં અક્ષય અન્ન રહ્યો, મારે ત્યાં અતિથિઓ આવ્યા કરે, મારી શ્રદ્ધાનો કદી પણ હોપ ન થાયો અને હું’ કોઈની પાસે કદી યાચના કરું નહિ.^{૧૨૧} તીક્ષ્ણ વ્રતને ધારણ કરનારો યશસ્વી મહાત્મા રતિદેવ યજ્ઞારંભ કરીને ભ્યારે ભેસતો હતો, ત્યારે ગામમાંથી અને અરણ્યમાંથી પશુઓનાં ટોળેટોળાં પોતાની બેળે આવીને તે રાજને કહેતાં હતાં કે, ‘હે રાજ! તમે મારો યજ્ઞમાં નિયોગ કરો, તમે મારો યજ્ઞમાં નિયોગ કરો.’^{૧૨૨} આ રીતે સ્વયં આવેલાં તે પશુઓનું યજ્ઞમાં વિશસન કરીને યજ્ઞમંડપની પાસે ચામડાંના જે મોટા ઢગો ગોઠવી દેવામાં આવ્યા હતા, તેઓમાંથી રુધિરના પ્રવાહો ચાલુ થવાથી એક મોટી નદી ઉત્પન્ન થઈ ગઈ હતી કે, જેનું ‘સમંવતી’ એવું નામ જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.^{૧૨૩} વળી રાજ રતિદેવ નિત્ય સભાઓ ભરીને પ્રાદાણ્યને સોનામહોરોનું દાન આપતો હતો, જેથી મહાધનાઢ્ય બની ગયેલા પ્રાદાણ્ય પણ ‘લો, હું’ તમને સોનામહોરોનું દાન આપું, લો, હું’ તમને સો સોના મહોરોનું દાન આપું,’ આવી બુઝો પાડીને દાન દેવા તૈયાર થઈ જતા હતા, પણ સર્વ પ્રાદાણ્ય રાજનું દાન લઈને નિરપૂહ થઈ ગયા હતા, તેથી કોઈ પણ અન્યોન્યનું દાન લેતો ન હતો.^{૧૨૪} હરકોઈ પ્રાદાણ્યની પાસે, ‘લો, રાજ તમને આ હજાર સોનામહોરો આપે છે.’ આમ કહીને અનેક રાજસેવકો હાજર થતા હતા. વળી શુદ્ધિમાન રાજ રતિદેવના યજ્ઞમાં સર્વ યજ્ઞોપયોગી પાત્રો તથા ઘડા, તપેડીઓ, તાવડીઓ, ચાળી ઓ અને વાટકાઓ સુદ્ધાં તદ્દન સુવર્ણનાં જ હતાં; અને સંકૃતિના પુત્ર રતિદેવ રાજને ઘેર જે રાત્રિએ અતિથિઓ નિવાસ કરતા હતા, તે રાત્રિએ વીસ હજાર ને એક સો ગાયોનું આલ્લભન (વિશસન)

રવામાં આવતું હતું, તોપણ મહિજડિત સુંદર કુંડ-
લાને ધારણ કરનારા રસોદયીઓ જૂમો પાડીને
અતિથિઓને કહેતા હતા કે, 'આને માંસ ખૂટી
પડ્યું' છે, કારણ કે સર્વ પશુઓનો વિશેષ કરી યજ્ઞ-
માં જ ઉપયોગ થઈ ગયો છે, માટે તમે બધા ભાવે
તેટલું મિહાત્ર જમો. ૧૨૫-૧૨૮ હે સુંજયરાજા !
ધર્મોદ્ધિત ચારે સંપત્તિઓમાં તારા કરતાં અતિથય
વિશેષતાવાળો અને તારા પુત્રના કરતાં ઘણો જ
પુણ્યવાન રાજા રતિદેવ પણ કાળના મુખમાં જઈ
પડ્યો છે, તો પછી તું તારા પુત્રને માટે શોક કર મા.

વળી હે સુંજય ! મહાત્મા સગરરાજા પણ
મરી ગયો, એમ આપણે સાંભળીએ છીએ. તે રાજા
વિક્રાકુંથમાં જન્મ્યો હતો. તેનું પરાક્રમ મનુષ્યોના
રતાં ઘણું જ અધિક હતું અને તે રાજા જ્યારે
બહાર ફરવા નીકળતો હતો, ત્યારે શરદઋતુમાં
મેઘરહિત થયેલા ગગનમંડળમાં ચંદ્રની પાછળ
એમ નક્ષત્રગણો ગમન કરે છે, તેમ સાઠ હજાર
પુત્રો તેની પાછળ ચાલતા હતા. ૧૨૯-૧૩૧ પૂર્વે
તે રાજાના પ્રતાપથી આખી પૃથ્વી પર એક જ તેનું
પોતાનું સામ્રાજ્ય બળકી રહ્યું હતું અને તેણે એક
હજાર અશ્વમેધયજ્ઞો કરીને દેવતાઓને તૃપ્ત કર્યા
હતા. ૧૩૨ વળી તે રાજાએ નરદમ સુવર્ણના તથા
દેવળ સુવર્ણના સ્તંભોવાળો એક પ્રાસાદ (મહેલ)
તૈયાર કરાવીને, તેમાં કમળ સમાન નેત્રોવાળી અનેક
સ્ત્રીઓને દાખલ કરાવીને તથા વિવિધ જાતની
શય્યાઓ અને કામ્યવિષયોથી ભરપૂર કરીને યોગ્ય-
તાવાળા બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દીધી હતી. પછી
તે રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે તે સર્વ દ્રવ્યસમૃદ્ધાય
બ્રાહ્મણોએ વહેંચી લીધા હતા. ૧૩૩-૧૩૪ કોઈ સમયે
તેવા પ્રસંગમાં કોધાયમાન થઈ ને તે રાજાએ સમુદ્ર
સુધીની પૃથ્વીને બોદાવી નાખી હતી અને સમુદ્ર
પણ તેના નામ ઉપરથી જ 'સાગર' કહેવાયો
છે. ૧૩૫ હે સુંજય ! ધર્મોદ્ધિત ચાર પદાર્થોમાં તારા
રતાં ચડિયાતો અને તારા પુત્રના કરતાં અધિક
પુણ્યશાળી રાજા સગર પણ કાળનો કાળિયો થઈ
ગયો છે, માટે તું તારા પુત્રોનો શોક કર મા. ૧૩૬

હે સુંજય ! અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે
કે, વેનનો પુત્ર પૃથુરાજા પણ મરી ગયો, કે જેનો
મોટા ઋષિઓએ એકઠા મળીને દંડકારણ્યની

અંદર રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો અને 'આ રાજા
લોકોનો પૃથ્વી પર વિસ્તાર કરશે,' આમ ધારીને
ઋષિઓએ તેનું 'પૃથુ' એવું નામ પાડ્યું હતું,
તેમ જ 'આ રાજા પ્રજાઓનું નાશથી રક્ષણ કરશે,'
આમ કહીને મહર્ષિઓએ તેને 'ક્ષત્રિય' તરીકે
પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. ૧૩૭-૧૩૮ વળી વેનપુત્ર પૃથુરાજા-
ને જોઈને પ્રજાઓ એકી અવાજે બોલી બીડી હતી
કે, 'અમે આ રાજાની અનુરાગી છીએ.' તેથી
એનું નામ 'રાજા' એવું યથાર્થ થયું હતું. ૧૩૯
એ પૃથુરાજાના રાજ્યમાં પૃથ્વી ખેડ્યા વિના અન્ન-
ને નિપજાવતી હતી, વૃક્ષોને પાંદડે પાંદડે મધ
ઉત્પન્ન થતું હતું અને સર્વ ગાયો એક ઘરો ભરાય
તેટલું દૂધ આપતી હતી. ૧૪૦ સર્વ મનુષ્યો રોગ
તથા ભયથી રહિત હતા, તેઓના સર્વ મનોરથો
સિદ્ધ થતા હતા અને સર્વ કોઈ ક્ષેત્રોમાં કે ગૃહોમાં
યથેષ્ટ વસ્તી શકતા હતા. ૧૪૧ પૃથુરાજા જ્યારે સમુદ્ર-
ની સુસાફરી કરતો, ત્યારે જળ આપોઆપ થઈ
જતું હતું. તે જ્યારે નદીઓ પાસે જતો ત્યારે
નદીઓ પણ શાંત થઈ જતી હતી તથા પૃથ્વીમાંગે
પ્રયાણ કરતી વેળા તેની ધબ્બનો કોઈ સ્થળે પણ
ભંગ થતો ન હતો. ૧૪૨ રાજા પૃથુએ બારસો હાથ
જિંચા સુવર્ણના એકવીસ પર્વતો તૈયાર કરાવીને
અશ્વમેધ મહાયજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોને આપી દીધા હતા.
હે સુંજય ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા ઐશ્વર્યમાં
તારા કરતાં અતિથય ચડિયાતો અને તારા પુત્રના
કરતાં ઘણો જ પુણ્યવાન રાજા પૃથુ પણ કાળના
સપાટામાંથી જો છૂટ્યો નહિ, તો તારા પુત્ર માટે
તું શોક કર મા.

હે સુંજયરાજા ! મૌન ધારણ કરીને તું શો
વિચાર કરે છે ? મારી આ વાણી તે સાંભળી કે
નહિ ? મરણશય્યા પર પડેલા મનુષ્યને હિતકારક
એવું પણ ઉત્તમ ઔષધ જેમ નિષ્ફળ દેખાય છે.
તેમ મારું વચન તને હિતકારક છે, છતાં નિષ્ફળ
અથવા બકવાદ જેવું તો દેખાયું નથી ? ૧૪૩-૧૪૪

નારદના એ પ્રશ્નનો સુંજયરાજાએ ઉત્તર
આપ્યો : હે નારદ ! પવિત્ર ગંધવાળી પુષ્પમાળા
સરખી અને અદ્ભુત અર્થથી ભરેલી આ તમારી
વાણી મેં બરાબર સાંભળી છે. અરેબર, પુણ્યકર્મ
કરનારા મહાત્મા રાજર્ષિઓની કીર્તિથી યુક્ત

આ તમારી વાણી હરકેઈના શોકનો નાશ કરવા માટે સમર્થ છે. ૧૪૧ હે બ્રહ્મવાદિન ! આપનું આ વચન લેશમાત્ર વ્યર્થ થયું નથી. અરે ! આપ મહર્ષિ-નાં દર્શન કરીને જ હું શોકરહિત થયો છું; એટલું જ નહિ, પણ અમૃત તુલ્ય આપનાં વચના મુતોતું પાન કરતાં હું તૃપ્ત જ થતો નથી. નિર્નંતર આપનાં વચનો જાણે હું સાંભળ્યા જ કરું, એવી મને ઇચ્છા થયા કરે છે. ૧૪૭ હે સમર્થ નારદ ! આપનું દર્શન સર્વ પ્રાણીઓને સદૃશ જ થાય છે અને તે દર્શન સંતાપથી દગ્ધ થયેલા મને પણ થયું છે, તો આપની કૃપાથી મારો પુત્ર દરીથી સંજીવન થાય અને મને પુત્રનો મેળાપ થાય, તમ આપે કરવું જ જોઈએ. ૧૪૮

નારદ બોલ્યા : હે રાજા ! આ તારો સુવર્ણ-ધીવી નામનો પુત્ર કે, જે તને પર્વતમુનિની કૃપાથી મળ્યો હતો, તે આ સમયે મરણચરણ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યો છે; પરંતુ હું તેને પુનઃ સંજીવન કરી દઈ છું અને તે 'હિરણ્યનાભ' એવા નામથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ થઈને એક હજાર વર્ષ પર્વત છવિત રહેશે. ૧૪૯

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતમ્ભૂત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમા 'શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ' નામનો અધ્યાય રહેલો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૦મો

નારદ અને પર્વતમુનિનું આખ્યાન

ગુપ્તિરિતિ ર્જવાચ ॥

સ કયં કાંચનદીવી સૂત્રવસ્પ સુતોઽમવત્ ।

પર્વતેન કિમર્થ વા દત્તસ્તેન મમાર ચ ॥ ૧ ॥

ગુપ્તિરિતિ પૂછે છે : હે શ્રીકૃષ્ણ ! સંજયરાજને કાંચનદીવી નામનો પુત્ર કેવી રીતે થયો હતો ? પર્વતમુનિએ તેને શા માટે તે પુત્ર આપ્યો હતો ? અને તે કુમાર કેવી રીતે મરણ પાગ્યો હતો ? તે સુવર્ણધીવી કુમારનું કાંચનદીવી (સુવર્ણ ચૂંકનાર) એવું નામ યથાર્થ હતું કે કહેવામાત્ર હતું ? વળી તે સમયે મનુષ્યોનાં આયુષ્યો એક હજાર વર્ષનાં હતાં, છતાં તે કુમાર કુમારાવસ્થાને પ્રાપ્ત કર્યા વિના પણ દેમ મરી ગયો હતો ? તે સર્વ વૃત્તાંત તમે મને કહો. ૨૦૪

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે રાજા તે વૃત્તાંત જેવી રીતે જાન્યું હતું તેવી રીતે જ હું તમારી પાસે વર્ણન કરું છું, સાંભળો. નારદ અને પર્વત નામના બે લોકમાન્ય ઋષિઓ એક સમયે દેવલોકમાંથી અહીં મનુષ્યલોકમાં આવ્યા હતા; કારણ કે તેઓ બન્ને મામાભાણેજને મનુષ્યોની વચ્ચે વિહાર કરવાની તે સમયે ઇચ્છા થઈ હતી, જેથી પ્રીતિપૂર્વક તેઓ બન્ને અહીં આવ્યા હતા. ૪૫ મામા-નારદ અને ભાણેજ-પર્વતમુનિ આ મનુષ્યલોકમાં આવીને મનુષ્યલોગ્ય એવા ધી, ભાત આદિ પદાર્થોનો ઉપભોગ કરી સર્વ સ્થળે વિચરવા લાગ્યા. ૪૬ તપ-સંપન્ન એવા તેઓ બન્ને મહાર્ષિઓ પૃથ્વી પર વિચરીને એ રીતે મનુષ્યોના લોગો લોગવતા હતા, તે સમયે બન્નેએ પ્રસન્ન થઈને અન્યોન્ય આવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, 'આપણા બન્નેના હૃદયમાં જે કોઈ શુભ-અશુભ સંકલ્પ ઉત્પન્ન થાય, તે અન્યોન્યને તુરત જ કહી દેવો, પણ શુભ રાખવો નહિ અને તે સંકલ્પને જે કોઈ શુભ રાખે, તે બીજાના શાપને પાત્ર બને.' આ પ્રતિજ્ઞાને બન્નેએ તે સમયે માન્ય કરી હતી અને પછી તેઓ બન્ને લોકમાન્ય મહર્ષિ-ઓ સ્થિત્યના પુત્ર સંજયરાજની પાસે જઈને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :

'હે સંજયરાજા ! તારું હિત કરવા માટે અમે બન્ને દેટલાએક સમય સુધી તારે ત્યાં નિવાસ કરવા ઇચ્છીએ છીએ, માટે તું અમને યોગ્ય નિવાસ-સ્થાનની સવડ કરી આપ.' 'જેવી આજ્ઞા' એમ કહીને રાજાએ તેઓ બન્નેનો સારો ચત્કાર કર્યો અને યોગ્ય સ્થાનકે પધરામણી કરીને બન્નેની સેવા કરવા માંડી. ૭-૧૧ આમ કરતાં દેટલાએક સમય વીતી ગયો. તે પછી એક દિવસ અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ તેઓ બન્ને તપોધન મહાત્માઓને આ પ્રમાણે વિનંતી કરી કે, 'આ મારી એકની એક સુંદરવર્ણી પુત્રી આજથી તમારી બન્નેની સેવા કરવા હાજર રહેશે. તેનું નામ 'સુકુમારી' છે. વળી તે દેખાવડી છે, સર્વાંગે સુંદર છે, સદાચારસંપન્ન છે, હજી સુધી કુંવારી જ છે અને તેની કાંતિ કમળના કેસરાઓના સરખી ઉત્તમ છે.' રાજાનું એ વચન સાંભળીને બન્ને મુનિઓએ 'ઘણી જ સારી વાત.' એમ કહીને રાજાને અનુમતિ આપી, જેથી રાજાએ

પોતાની પુત્રીને આજ્ઞા કરી કે, 'હે પુત્રી ! આજથી તારે આ બંને બ્રાહ્મણોની દેવ અને પિતૃઓ ની પેઠે સેવા કરવી.' પોતાના પિતાની એ આજ્ઞાને 'બહુ સારું' એમ કહીને તે ધર્મનિષ્ઠ કન્યાએ માન્ય કરી અને પછી રાજની આજ્ઞા પ્રમાણે તેઓ બંને મુનિઓની સત્કારપૂર્વક સેવા કરવા લાગી. આમ કેટલાક સમય સુધી ચાલ્યા પછી એક દિવસ તેની નિષ્કપટ સેવાલક્ષિતથી તથા તેના અતુલ લાવણ્યથી નારદમુનિના હૃદયમાં એકાએક કામવિકાર જાગૃત થયો અને શુકલપક્ષના આરંભ પછી ચંદ્રમા જેમ ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ એ મહાત્માના હૃદયમાં પ્રતિદિન કામદેવની વૃદ્ધિ થવા લાગી; પરંતુ ધર્મવેત્તા નારદે શરમને લીધે પોતાના હૃદયમાં પ્રકટ થયેલા તીવ્ર કામવિકારની પર્વતમુનિને વાત કહી નહિ, પણ તપના પ્રભાવથી તથા કેટલીએક તેવી ચોટાઓથી પર્વતમુનિએ નારદના હાર્દ રહસ્યને જાણી લીધું અને નારદને કામવિહ્વળ થયેલા જોઈને અત્યંત કોપાયમાન થઈ શાપ આપતાં તેણે કહ્યું કે, 'આપણે બંનેએ અન્યોન્યના શ્રમ સંકલ્પોને છુલ્લા કરી દેવા માટેની જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેથી તમે બ્રહ્મ થયા છો, માટે હવે હું તમને શાપ આપીશ. તમે આ સુકુમારી રાજપુત્રી ઉપર કામાસક્ત થયા છો, તમારા હૃદયમાં કામવિકારો જાગી ઊઠ્યા છે, પરંતુ તે વાત તમે મને કહી નહિ તેથી હું તમને શાપ દઈશ. તમે બ્રહ્મચારી છો, વળી મારા ગુરુ છો, તપસ્વી છો અને બ્રાહ્મણ છો, છતાં તમે આપણી પ્રતિજ્ઞાનો બંગ કરી બેઠા છો, માટે હું તમને શાપ આપું છું તે તમે સાંભળો. હે બ્રહ્મન્ ! આ સુકુમારી કન્યા તમારી પત્ની થશે, એમાં લેશમાત્ર સંશય નથી; પરંતુ તેની સાથે લગ્ન કર્યા પછી તમારું સ્વરૂપ વાનરના જેવું થઈ જશે અને તમારા એ વાનરસ્વરૂપને એ રાજકન્યા તથા બીજાં મનુષ્યો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકશે.' બાણેજ પર્વતમુનિએ આવો શાપ આપ્યો, એટલે મામા નારદ પણ ક્રોધથી પૂંધવાઈ ઊઠ્યા અને તેણે પણ તેને શાપ આપતા કહ્યું કે, 'અરે ઓ પર્વત ! તું તપ, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય અને દમથી યુક્ત છે, તેમ જ નિત્ય ધર્મોચ્ચરણ કરનારો પણ છે, છતાં મારા શાપના પ્રભાવથી તું સ્વર્ગમાં જઈ

શકીશ નહિ.' આ રીતે કોધપૂર્વક અન્યોન્યને શાપ આપીને તેઓ બંને મુનિઓ કોપેલા બે ગર્વેન્દ્રોની પેઠે અમર્ષમાં ને અમર્ષમાં ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. હે ભરતવંશી યુધિષ્ઠિરાજ ! તે પછી મહાબુદ્ધિમાન પર્વતમુનિ પોતાના તેજના પ્રભાવથી સર્વ સ્થળે યથાયોગ્ય પૂજાપાત્ર બનીને સમગ્ર પૃથ્વી પર વિચરવા લાગ્યા. બીજી તરફ નારદ મુનિ કેટલોએક સમય વીત્યા પછી સંજયરાજની નિર્દોષ કન્યા સુકુમારી સાથે લગ્નસંબંધથી જોડાયા, પરંતુ તેની સાથે વિવાહ કરતાં જ અને બ્રાહ્મણોના વૈવાહિક મંત્રોનો વિનિયોગ થતાં જ નારદમુનિનું સ્વરૂપ વાનરના જેવું થઈ ગયું, કે જેને તે કન્યાએ સ્પષ્ટ રીતે જોયું પણ ખરું. આ રીતે દેવર્ષિ નારદ વાનરના જેવા મુખવાળા થઈ ગયા, તોપણ સુકુમારી રાજકન્યાએ તેના તરફ કદી અણગમો અથવા અરુચિ દર્શાવી ન હતી, પણ ઊલટી પ્રીતિયુક્ત થઈને પોતાના તે ભરથારની નિરંતર સેવા કરતી હતી; એટલું જ નહિ, પણ પોતાના પતિ ઉપર જ પ્રેમ રાખનારી તે રાજકન્યાએ પરપુરુષ તરીકે ગણાતા કોઈ દેવની, મુનિની કે યક્ષની પોતાના પતિ તરીકે કદી પણ ઉપાસના કરી ન હતી. તે પછી કોઈએક દિવસે ભગવાન પર્વતમુનિ પૃથ્વી પર ફરતા ફરતા એક એકાંત વનપ્રદેશમાં આવી ચઢ્યા. ત્યાં આશ્રમ બાંધી વસી રહેલા નારદમુનિનાં તેને દર્શન થયાં. તુરત જ પર્વત મુનિએ નારદને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું કે, 'હે પ્રભુ ! તમે મારા ઉપર હવે કૃપા કરો અને મને સ્વર્ગમાં જવા માટે આદેશ આપો.' બે હાથ જોડીને આમ વિનવી રહેલા પર્વતમુનિને શાપથી દીન થઈ ગયેલા જોઈ નારદમુનિ પોતે પણ અત્યંત દીનતાપૂર્વક બોલ્યા : 'તે જ પ્રથમ મને વાનર થઈ જવાનો શાપ આપ્યો, એટલે મેં પણ તને સ્વર્ગમાં નહિ જવા માટે કાંધપૂર્વક શાપ આપ્યો છે. હે પર્વત ! તું મારા પુત્રને સ્થાને જ ગણાય છે, છતાં તારે મારી સામે આપું અયોગ્ય વર્તન ન કરવું જોઈએ. જા, હવે હું તને શાપથી મુક્ત કરું છું.' નારદમુનિએ આમ કહ્યું એટલે પર્વતમુનિએ પણ કહ્યું કે, 'હું પણ તમને શાપથી મુક્ત કરું છું.' આ રીતે તેઓ બંને મુનિઓએ અન્યોન્યના શાપ હર કર્યા, એટલે તુરત જ નારદ-

ઋષિતુ પૂર્વેનું દિવ્ય સ્વરૂપ શોભાસુકત યદને
અગ્રી નીચળુ, પરંતુ નારદતુ તે સ્વરૂપ જોઈને
રાજકન્યા સુકુમારીને પરપુરુષની જ શંકા થઈ ગઈ
અને તે તો નારદને જોઈને નાસભાગ કરવા લાગી.
રાજકન્યાને આમ નાસભાગ કરતી જોઈ પર્વત
મુનિએ બ્રહ્મ કે, 'હે નિદોષ રાજકન્યા! આ તમારા
પતિ જ છે તમારે એમાં કોઈ જાતનો વિચાર કરવો
નહિ, કારણ કે આ કોઈ પરપુરુષ નથી, પણ પરમ
ધર્માત્મા અને મહાસમર્થ એવા નારદઋષિ જ છે
કે જે તમારા હૃદયની સાથે એક થયા છે, માટે
તમે સશય હોશ મા' ૧૨-૪૨

શ્રીકૃષ્ણ ગોદ્યા હે યુધિષ્ઠિરરાજ! મહાત્મા
પર્વતે એ પ્રમાણે જ્યારે ઘણી ઘણી સમજાવી
તથા તેણે પોતે પણ પોતાના પતિને સાપના દોષથી
જ પાનસ્વરૂપ થયેલા સાબળ્યા, ત્યારે તે રાજ
પુત્રી સ્વસ્થ થઈ અને નારદમુનિથી જાણીતી
થઈ. પછી પર્વતમુનિ સ્વર્ગમાં ગયા અને નારદ
મુનિ અહીં પૃથ્વી પર જ પોતાના આશ્રમમાં રહ્યા.
હે રાજ! આ સર્વ વૃત્તાંતો પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવ
કરનાર ભગવાન નારદઋષિ અહીં ઋષિમંદિર
માં જ બેઠા છે, માટે તેમને પૂછવાથી તે પોતે જ આ
વૃત્તાંતના શેષ ભાગનું વર્ણન કરશે ૪૩-૪૪

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્ગ રાજધર્માનુશાસન
પર્વમાં 'નારદ અને પર્વતમુનિનું આપ્તવાન'

નામનો અધ્યાય ૩૦ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧ મો

સુવર્ણદીવીનું જન્મવૃત્તાંત

॥ વેદપાત્ર ઉવાચ ॥

તતો રાજા પાદસુતો નારદં પ્રત્યમાપત ।

મગન્ ભ્રોતુમિચ્છામિ સુવર્ણદીવિમંભવન્ ॥ ૧ ॥

'વથ પાત્રન જોત્યા • હે જનમેજય! તે પછી
રાજા યુધિષ્ઠિરે નારદ ઋષિને પૂછ્યું : 'હે ભગવન!
રાજકુમાર સુવર્ણદીવીનું જન્મવૃત્તાંત માલગવાની
મને ઇચ્છા છે, માટે કૃપા કરીને તે મને કહો.'
ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે નારદમુનિને એ પ્રમાણે કહ્યું
એટલે તેમણે રાજકુમાર સુવર્ણદીવીનો જન્મઘટિ
હાસ હેવાનો આરંભ કર્યો

નારદ જોદ્યા • હે મહાબાહુ યુધિષ્ઠિર રાજ!

શ્રીકૃષ્ણે તમને જે પ્રમાણે કહ્યું છે, તે તેમ જ છે,
પરંતુ તેના સબધમાં તમે મને પૂછો છો માટે
તમને તે વૃત્તાંતના શેષ ભાગ કહું છું, સાબળો. ૨૩
પૂર્વે હું અને મારો ભાણેજ મહામુનિ પર્વત
અમુક સમય પર્વત આ પૃથ્વી પર નિવાસ કરવા
માટે આવ્યા હતા અને જ્યનશીલ રાજ સુજન્યને
ત્યા આતુર્માંસ રહેવા માટે ગયા હતા. ૪ જે વેળા
અમે સુજન્ય રાજને ઘેર ગયા હતા, તે વેળા તેણે
અમારો ઘણો જ આદરસત્કાર કર્યો હતો અને
શાઓકત વિધિથી અમારી પૂજા પણ કરી હતી. પછી
અમે તેને ત્યા રહેવા માટે કહ્યું, એટલે તેણે અમને
સર્વ ઇષ્ટ પદાર્થોની સારી રીતે સંગ્રહ કરી આપી,
જેથી અમે તેને ત્યા સુખેથી રહ્યા હતા. ૫ જે રીતે
ત્યા નિવાસ કરતા વધોઝાતુના ચારે માસ વીતી
ગયા અને જવાનો જ્યારે સમય થયો, ત્યારે પર્વત
મુનિએ મને ઉદેશીને સમયોચિત અર્થવાળું આવું
વચન કહ્યું • 'હે બ્રહ્મા! આ સુજન્યરાજને ઘેર
આપણે આજ દિવસ સુધી ઘણા માનપૂર્વક વસ્યા
છીએ, માટે આપણે તેનું શુ કલ્યાણ કરવું જોઈએ,
તેના તમે વિચાર કરો.' પર્વત મુનિનું આ વચન
સાબળી મે પણ તેને કહ્યું • 'હે ભાણેજ પર્વત!
સર્વ જાતના વરો આપવાની તારામાં સપૂર્ણ
ચોગ્યતા છે, માટે તું જ એ રાજની જે ઇચ્છા હોય
તે વર આપ, અથવા તારી એમ જ ઇચ્છા હોય તો
સલે આપણા બંનેના તપના પ્રભાવથી રાજ તેની
ઇષ્ટસિદ્ધિને પામે' મે આ રીતે સમતિ આપી
એટલે પર્વતમુનિએ જ્યનશીલ રાજ સુજન્યને
પોતાની પાસે જોલાવીને કહ્યું કે, 'હે રાજ! તારા
નિષ્કપટ આદરાતિથ્યથી અમે બંને જણા પ્રસન્ન
થયા છીએ અને તને આજ આપીએ છીએ કે,
તને જે ઇષ્ટ હોય તે તું માગી લે હે મહારાજ!
જેથી હેવાને કે મનુષ્યોને કોઈ જાતની પીડા ન
થાય તેવા ઇષ્ટ વસ્તુ માગી લે. અમે બંનેએ ધાર્યું
છે કે, કોઈ પણ ઇષ્ટ વસ્તુ આપીને તારા અમારે
સન્માન કરવું ચોગ્ય છે ૧-૧૨ પર્વતમુનિના એ
વાક્યે સાબળીને સુજન્યરાજએ ઉત્તર આપ્યો કે,
'આપ બંને જણા મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા, તેથી જ
મારા મર્વ' મનોરથો પૂર્ણ થયા છે આપની પ્રસન્ન
તાએ જ મને મહાકૃપાદાયક ઉત્કૃષ્ટ લાભ પ્રાપ્ત

થયો છે, એમ હું માનું છું.' સ્વજન રાજાએ આમ કહ્યું એટલે પુનઃ પર્વત મુનિએ તેને કહ્યું 'હે રાજન્! તારા હૃદયમા આજે ઘણા દિવસથી આરણી જે સકટપ ઘોળાયા કરે છે, તેના સંબંધ મા આજે તું માગી દે' એટલે સ્વજને ડહું 'હે મહામુનિ! આપની કૃપાથી મારે ત્યા વીર્ય વાન, દંઢમતધારી, આયુષ્યમાન, મહાભાગ્યશાળી અને ધંદ્ર સમાન કાતિવાળો એક વીર પુત્ર જન્મે, એમ હું ઇચ્છુ છું' રાજાની તે પ્રાર્થના સાંભળીને પર્વતમુનિએ કહ્યું કે, 'હે રાજા! તારો એ મનો રથ સંકળ થશે તારે ત્યા દેવરાજના સરખો પુત્ર જન્મ લેશે, પરંતુ તે લાખા આયુષ્યવાળો થશે નહિ, કારણ કે તારા હૃદયમા દેવરાજનો પરાભવ કરવાનો સકંપ છે તારે ત્યા જન્મેલો પુત્ર સુવર્ણ ધીવી એવા નામથી જગતમા પ્રસિદ્ધ થશે અને તેની કાતિ દેવરાજ(ધંદ્ર)ના સરખી જ થશે, પરંતુ તારે તે પુત્રનું ધંદ્રથી રક્ષણ કરવું' મહાત્મા પર્વત મુનિનું તે વાક્ય સાંભળીને સ્વજનરાજ તેને પ્રસન્ન કરતો બોલ્યો 'હે મુનિ! ધંદ્રથી મારા પુત્રનું મૃત્યુ થાય, એમ કદી પણ ન થયું જોઈએ, પણ આપના તપના પ્રભાવથી મારો પુત્ર ભલે દીર્ઘાયુ થાય' સ્વજને આમ કહ્યું તોપણ પર્વતમુનિએ ધંદ્રનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાથી કંઈ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ પછી દીન અવસ્થામા ઊભેલા રાજા સ્વજન સામે જોઈને જ મેં કહ્યું કે, 'હે મહા રાજા! તારો પુત્ર જ્યારે મરણસકટમા આવી પડે, ત્યારે તું મારું મરણ કરજે, એટલે હું તને તારા પુત્રના દર્શન કરાવી આપીશ તારો પ્રિય પુત્ર કદાચ ત્રેતારાજને સ્વાધીન થઈ ગયો હશે, તોપણ હું તને તેની પાસેથી પાછો લાવી આપીશ, માટે હે રાજા! તું શોક કર મા' ૧૩-૨૧

હે યુધિષ્ઠિરાજા! આમ કહીને અમે બન્ને જણા યથેષ્ઠ સ્થાને ચાલ્યા ગયા હતા અને સ્વજન રાજા પણ પ્રસન્ન થઈને પોતાના રાજમહેલ તરફ રવાના થઈ ગયો ૨૨ પછી કેટલોએક સમય જતા રાજર્ષિ સ્વજને ત્યા તેજથી બંને બળતો હોય તેવો મહાવીર્યવાન પુત્ર ઉત્પન્ન થયો અને તે તળાવડી ના જેમ ડમળ વૃદ્ધિ પામે તેમ પ્રતિદિન વધવા લાગ્યો હે કુરુશ્રેષ્ઠ રાજા! તે કુમારનું 'કાચન

ધીવી' એવું નામ યથાર્થ જ હતું, જેથી સર્વને આશ્ચર્યજનક હોઈને લોકમા તે અત્યંત પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું હતું પછી કેટલોએક સમય ગયો, એટલે 'મહર્ષિ' પર્વતના વરદાનથી સ્વજનરાજને ત્યા મહાતેજસ્વી પુત્ર થયો 'હે' એ વાતની દેવેન્દ્રને ખબર પડી. જૃહસ્પતિનો મત લેતા જણાયું કે, તે કુમાર જો મોટો થશે તો મારો પોતાનો જ પરાભવ કરનાર થશે આમ ભયભીત થઈને વૃત્તહતા ધંદ્ર રાજકુમાર કાચનધીવીના છિદ્રોને ભેવા લાગ્યો એક દિવસ તેણે પોતાની પાસે સાક્ષાત્ મૂર્તિમત થઈને રહેનારા પોતાના દિવ્યાત્મ વજ્રને આજ્ઞા કરી કે, 'વ્યાઘ્રનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને આ રાજપુત્રને મારી નાખજે, કારણ કે હે વજ્ર! સ્વજન રાજાનો આ પુત્ર જો મોટો થઈ જશે તો પરાક્રમથી મારો પરાભવ કરશે' આમ પર્વત મુનિએ પણ એ કુમાર ના સંબંધમા સ્વજન રાજાને કહ્યું છે 'ધંદ્રે એ પ્રમાણે આજ્ઞા આપી, એટલે શત્રુઓના નગરને જીતનાર તે વજ્ર મૃજનના કુમારનું છિદ્ર શોધતું નિગતર તેની પાછળ ફરવા લાગ્યું આ તરફ સ્વજન રાજા પણ ધંદ્ર સમાન કાતિવાળો તે પુત્રને પ્રાપ્ત કરીને હર્ષસપન્ન થઈ સર્વ અતપુરની સાથે નિત્ય વનમા જ રહેવા લાગ્યો ૨૩-૩૦ તે પછી એક દિવસે ગંગા નદીના તટ પર આવેલા નિર્જન અરણ્યમા રાજકુમાર સુવર્ણધીવી પોતાની ધાવમાતા ની સાથે રમતો રમતો દોડી ગયો ૩૧ તે સમયે એ બાળક પાંચ વર્ષની વયનો થયો હતો, પરંતુ તેનામા એક મોટા હાધીના સરખું પરાક્રમ નેવામા આવતું હતું તે કુમાર આઠોઅવળો વૃક્ષોની ઘગન-રમવા લાગ્યો, તેવામા એકાએક કદી આવેલા જે

રૂઢનધ્વનિને સાંભળીને રાજા સંજય હાવરોળાવરો.
 બનીને પોતે-બને જ ત્યાં દોડી આવ્યો.^{૩૫} ત્યાં
 આવીને તેણે જોયું તો વાઘે ચૂસી પીધેલો રાજ-
 કુમાર સુવર્ણધીવી આકાશમાંથી ખરી પડેલા
 ચંદ્રની પેઠે પ્રાણ અને આનંદથી રહિત થઈને
 પૃથ્વી પર પડ્યો હતો.^{૩૬} આ રીતે રુદ્રિયથી ખર-
 ડાયલા પોતાના પુત્રને જોતાં જ રાજા સંજય
 મનમાં ઘણો જ પીડાવા લાગ્યો અને કુમારને
 ખોળામાં લઈને આતુર સ્થિતિએ વિલાપ કરવા
 લાગ્યો.^{૩૭} રાજા સંજયને એ રીતે વિલાપ કરતો
 સાંભળ્યો, એટલે તે કુમારની માતાએ પણ રડતી
 રડતી શોકથી કૃથ થઈ જઈને તે પ્રદેશ પર દોડી
 આવી.^{૩૮} પછી સંજયરાજાએ તે સમયે મારું જ
 સ્મરણ કર્યું, જેથી હું તેનું ચિંતન બાળી લઈને
 એકદમ તેની પાસે પ્રત્યક્ષપણે ગયો.^{૩૯} હે યુધિષ્ઠિર
 રાજા! તેની પાસે જઈને મેં તેનો શોક દૂર કરવા
 માટે તે જ સોળ રાજાઓનું ચરિત્ર કહી સંભળાવ્યું
 હતું કે, જે ચરિત્ર તમારી પાસે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે.^{૪૦}
 અને પછી ઇંદ્રની સંમતિ લઈ તે રાજકુમાર સુવર્ણ-
 ધીવીને મેં જીવતો પણ કર્યો હતો. માટે કહેવાનો
 સારાંશ એ છે કે, જે થવાનું હોય તે થાય જ છે,
 તેને કોઈ અન્યથા કરી શકતું નથી.^{૪૧} મહાયાશસ્વી
 કુમાર સુવર્ણધીવી જીવતો થયો, તે પછી તેણે
 પોતાનાં માતાપિતાના ચિત્તને પ્રસન્ન કર્યું હતું.^{૪૨}
 અને હે રાજા! સંજયરાજાના સ્વર્ગવાસ પછી
 ભયંકર પરાક્રમ કરનારા તે કુમારે અગિયારસો
 વર્ષ પર્વત પોતાના પિતાના રાજ્યનું પાલન કર્યું
 હતું;^{૪૩} એટલું જ નહિ પરંતુ મહાતપસ્વી તે
 રાજકુમારે પુષ્કળ દક્ષિણાવાળા અનેક યજ્ઞો કરીને
 દેવોનું યજ્ઞન કર્યું હતું. દેવોને તથા પિતૃઓને
 તૃપ્ત થયો હતા અને કુળની વૃદ્ધિ કરનારા ઘણા
 પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા પછી તે કાળધર્મને પાગ્યો
 હતો;^{૪૪} માટે હે રાજેન્દ્ર! તમે પણ ઉત્પન્ન
 થયેલા આ શોકને મનમાંથી દૂર કરો અને કૃષ્ણ
 તથા મહાતપસ્વી વ્યાસ મુનિના કહેવા પ્રમાણે
 વર્તીને પૂર્વજોની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા રાજ્યા
 મન પર જોડો ને સર્વ રાજ્યકારભાર ઉઠાવી પવિત્ર
 એવા મોટા મોટા યજ્ઞો કરો, જેથી તમે ઇષ્ટલોકને
 પામશો.^{૪૫}

અધ્યાય ૩૨ મો

રાજાઓનું કર્તવ્ય

॥ વંશપાતન સ્વાચ ॥

તૂળીંભૂતં તુ રાજાનં શોચમાનં યુધિષ્ઠિરમ્ ।

તપસ્વી ધર્મતત્ત્વજ્ઞઃ કૃષ્ણદ્વેપાયનોઽન્વિતઃ ॥ ૧ ॥

વંશપાતન યોદ્યા : હે જનમેજયરાજા!
 નારદનાં પૂર્વેક્ષત વાક્યો સાંભળીને પણ રાજા યુધિષ્ઠિર
 શોક કરતા શાંત બેસી રહ્યા; એટલે ધર્મનાં તત્ત્વ-
 ને જાણનારા તપસ્વી વ્યાસમુનિ તેમને ઉપદેશ
 આપવા લાગ્યા.^૧

વ્યાસ યોદ્યા : હે કમળતચન યુધિષ્ઠિરરાજા!
 પ્રજાઓનું પાલન કરવું તે રાજાઓનો ધર્મ છે
 અને ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારા રાજાઓ સ્વધર્મને જ
 નિત્ય પ્રમાણ માને છે.^૨ માટે હે રાજા! તમે તમારા
 ધર્મ પ્રમાણે વર્તો અને પૂર્વજોની પરંપરાથી આવેલા
 રાજ્યનું પાલન કરો. વેદનો સનાતન કાળનો એ જ
 નિશ્ચય છે કે, તપ કરવું તે બ્રાહ્મણોનો નિત્યધર્મ
 છે; તેમ જ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! અનાદિ કાળથી આવ્યું
 આવેલું તપશ્ચરણ બ્રાહ્મણોને જ સ્વધર્મ તરીકે
 પ્રમાણ હોય છે અને તે સર્વ ધર્મનું રક્ષણ કરનાર
 તે ક્ષત્રિય જ છે.^૩ જે કોઈ વિષયાસક્ત પુરુષ રાજ-
 શાસનનું ઉલ્લંઘન કરે તેને લોકવ્યવહારનો વિઘાતક
 બાળી રાજાએ બાહુબંધનથી દેદ પકડીને શિક્ષા
 કરવી જોઈએ.^૪ રાજાએ પ્રમાણભૂત ધર્મથી વિરુદ્ધ
 વર્તનાર અને મોહવશ થઈને પાપકર્મ કરનાર
 પોતાના સેવકને, પુત્રને અથવા તપસ્વીને કે હરકોઈ
 ને પણ તે તે યોગ્ય પગલાં લઈને દેદ પકડવા
 જોઈએ અથવા ઠાર મારી નાખવા જોઈએ, દારણ કે
 રાજાઓનો તે ધર્મ છે; છતાં પણ કોઈ રાજા તે
 સ્વધર્મથી જો વિરુદ્ધ વર્તે છે તો પાપનો જ ભોક્તા
 બને છે.^૫ વિનાશ પામતા ધર્મનું જે રાજા રક્ષણ
 કરતો નથી, તે કેવળ ધર્મહત્યાદો જ ગણાય છે.
 તેથી તમે એ ધર્મહત્યારાઓનો જ (દૈરવોનો)
 તેઓના પરિવારની સાથે નાશ કરીને સ્વધર્મ પ્રમાણે
 જ વર્ત્યો છો તો પછી હે પાંડુપુત્ર! તમે શોક શા
 માટે કરો છો? રાજાએ તો હુકોને શિક્ષા કરવી જ
 જોઈએ; નિરંતર દાન આપવું જોઈએ અને પ્રજા-
 ઓનું ધર્મપૂર્વક રક્ષણ કરવું જોઈએ.^૬

યુધિષ્ઠિર યોદ્ધા : હે તપોધન ! આપ જે વચન કહો છો તેમાં મને લેશમાત્ર શંકા નથી; કારણ કે આપ સર્વ પ્રકારના ધર્મોને જાણો છો તેથી આપને ધર્મનું સ્વરૂપ પરોક્ષ નથી; ^{૧૦} પરંતુ મેં રાજ્ય જેવા તુચ્છ કારણને માટે આ યુદ્ધમાં અનેક અવધ્ય મહાપુરુષોનો ધાત કરાવ્યો છે, તે મારાં કર્મો મને ખાળી નાખે છે, હાથ ! મારા હૃદયને ખાખ કરી નાખે છે. ^{૧૧}

વ્યાસ યોદ્ધા : હે ભારત ! આ જગતમાં પુણ્યપાપરૂપ કર્મોનો કર્તા કોણ ? ઈશ્વર કર્તા છે ? જીવ કર્તા છે ? સ્વભાવ કર્તા છે ? કે જન્માંતરીય કર્મોનાં ફળ કર્તા છે ? ^{૧૨} જે ઈશ્વર કર્તા હોય તો એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, હરકોઈ પુરુષ ઈશ્વરની પ્રેરણાથી જ શુભાશુભ કર્મ કરે છે, તેથી તે કર્મોનું ફળ ઈશ્વરને જ મળવું જોઈએ. ^{૧૩} જેમ દષ્ટાંત તરીકે કોઈ એક પુરુષ વનમાં જઈને કુહાડા વતી વૃક્ષ કાપે છે, પણ તેનું પાપ તે કાપનારને લાગે છે, નહિ કે છેદનક્રિયામાં તેના સાધનભૂત કુહાડાને તેનું પાપ લાગે છે ! ^{૧૪} અહીં કદાચ તમે એમ કહેશો કે, તે કુહાડો તો જરૂર છે તેથી તેને પાપ લાગતું નથી; પણ ઈશ્વરપ્રેરિત જીવ તો ચેતન છે, માટે તેને અવશ્ય પાપ લાગવું જોઈએ. હા, એ વાત ખરી છે. તો પછી એમ જ માનવું જોઈએ કે, વૃક્ષને કાપવાથી લાગેલું પાપ કુહાડાને તો શું પરંતુ કુહાડાના બનાવનાર લૂહારને પણ તે પાપ લાગવું જોઈએ અને કુહાડો હાથમાં લઈ કાપનાર પુરુષને તો પાપનો લેશમાત્ર સંબંધ નહિ રહે; કારણ કે એકે કરેલા પાપનું ફળ બીજાને પ્રાપ્ત થશે; માટે હે કુંતાપુત્ર ! તે સિદ્ધાંત યુક્તિયુક્ત નથી, જે એકના પાપફળને બીજાએ ભોગવવું પડે ! વાસ્તવિક રીતે તો તમારે ઈશ્વરને જ પુણ્યપાપનું ફળ અર્પણ કરી દેવું જોઈએ અને તમારે નિર્લેપ રહેવું જોઈએ. હવે કદાચ એમ માનીએ કે, પુણ્યપાપનો કર્તા જીવ છે, એ સિવાય બીજો કોઈ નથી, તો આ માન્યતામાં પણ શુભાશુભ કર્મોનાં ફળોના નિયંતા કોઈ નહિ હોવાથી તમને કેનો ભય લાગે છે ? વળી તમે તો આ શુભ કૃત્ય જ કર્યું છે, પરંતુ અશુભ કૃત્ય કર્યું હોય તોપણ તમને તેનું ફળ આપનાર કોણ છે ? અને હે રાજા ! સત્ય વાત તો એ જ છે

કે, કોઈ પણ પુરુષ દેવનું કરી ઉદ્ધાન કરી શકતો નથી, તેથી કુહાડો બનાવનાર પુરુષને તે કુહાડાવતી કાપનાર પુરુષ કરેલું પાપ જેમ લાગતું નથી, તેમ દેવપ્રેરિત પુરુષને આ જન્મમાં કરેલાં પુણ્યપાપ સાથે ફળસંબંધ રહેતો નથી; ^{૧૫-૧૮} અથવા હે રાજા ! સર્વ કર્મોનો કર્તા સ્વભાવ જ છે, આમ જે માનતા હો તોપણ તમને પુણ્યપાપનો સંબંધ ઘટી શકતો જ નથી; કારણ કે સ્વભાવને કર્તા માનનારાઓના મતમાં જીવને ભૂતકાળમાં કે ભવિષ્યકાળમાં શુભાશુભ સાથે સંબંધ જ હોતો નથી, માટે તે રીતે તમારો ચોક્ક વૃથા જ છે. ^{૧૯} હવે સ્વભાવવાદને અનુસરતાં લોકનાં પુણ્યપાપના સંબંધની વ્યવસ્થા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, આમ માનીને તમે પુણ્યપાપની જે વ્યવસ્થા કરવા ઇચ્છતા હો તો તમારે ધર્મ-અધર્મ તરફ જ દષ્ટિ કરવી પડશે; અને તે ધર્મ-અધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ શાસ્ત્ર દ્વારા જ તમારે જાણવું પડશે. તો શાસ્ત્ર તો કહે જ છે કે, ઉદ્ધત પુરુષોને શિક્ષા કરવી તે રાજાઓનો શાસ્ત્રાનુકૂલ અને લોકાનુકૂલ પરમ ધર્મ છે. ^{૨૦} હે ભારત ! તમે કદાચ એમ કહેશો કે, લોકાનુકૂલ યોગ્ય રીતે શાસન કરવા છતાં પણ સ્થળે સ્થળે શુભ-અશુભ કર્મો થતાં જેવામાં આવે છે અને તેઓનાં શુભ-અશુભ ફળ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે મને તો અહીં અનશ્ન લઈને પ્રાણત્યાગ કરવાનું વધારે યોગ્ય લાગે છે; ^{૨૧} પણ આમ કહેવું તે યોગ્ય નથી; કારણ કે હે રાજા ! પાપકર્મ કરવાથી જ પાપવૃત્તિરૂપ અશુભ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે, આમ સમજીને તમારે પાપમૂલક કર્મોના ત્યાગ કરવો અને શોકને મનમાંથી દૂર કરવો. ^{૨૨} નેકે તમારો ક્ષાત્રધર્મ સામવાદ અથવા નિંદ છે, તોપણ સ્વધર્મ પ્રમાણે વર્તવું એ જ યોગ્ય છે; પરંતુ આત્મહત્યા કરવી તે યોગ્ય નથી. ^{૨૩} હે કુંતાપુત્ર ! પુરુષોએ કરેલાં અશુભ કર્મો માટે શાસ્ત્રોમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલાં છે, તેઓને શરીર ધારણ કરનારો પુરુષ જ (જીવ તો પુરુષ જ) કરી શકે છે; પરંતુ શરીરનો ત્યાગ કરનાર પુરુષ કરી શકતો નથી; ^{૨૪} માટે હે રાજા ! તમે જે જીવતા હોશો તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકશો, પરંતુ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યો વિના પ્રાણનો ત્યાગ કરશો તો પરલોકમાં ગયા પછી જરૂર પસ્તાશો. ^{૨૫}

અધ્યાય ૩૩ મો

કાળ જ સર્વનો ભક્ષક છે

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

હતા: પુત્રાથ પૌત્રાથ આતર: પિતરસ્તથા ।

શ્વશુરા ગુરુવૈષ્વ માતુલાશ્વ પિતામહા: ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : હે પિતામહ વેદવ્યાસ ! મેં એકલાએ રાત્ર્યમા હ્રુધ ધર્ષને પુત્રોનો, પૌત્રોનો, ભાઈઓનો, પિતાઓનો, સસરાઓનો, શુરુઓનો, મામાઓનો, પિતામહોનો. મહાત્મા-ક્ષત્રિયોનો, સંબંધીઓનો, સુદૃદોનો, મિત્રોનો, ભાણેજોનો, જ્ઞાતિઓનો તથા બીજા અનેક જુદા જુદા દેશોમાંથી આવેલા રાજાઓનો ઘણુ કાઢી નાખ્યો છે.^{૧-૩} અરે ! જે રાજાઓ નિત્ય ધર્મોચ્ચરણ કરનાર હતા, વારંવાર સોમરસતું પાન કરી સોમયાગ કરનારા હતા અને વીર હતા, તે રાજાઓનો સંહાર કરીને હું કયા નિંદ્ય લોકમાં જઈશ, તે કહી શકાતું નથી.^૪ હે તપોધન ! તે તે શ્રીમાન રાજસિંહોથી શૂન્ય થયેલી આ પૃથ્વીનો મને જ્યારે વિચાર આવે છે, ત્યારે હું બળીને ભસ્મ થઈ જાઉં છું.^૫ હાયા પોતાના પતિઓ, પુત્રો અને ભાઈઓથી રહિત ધર્ષ પડેલી તે તે ઉત્તમ ઓઓની હવે શી દશા થશે ?^૬ હે પિતામહ ! જ્ઞાતિઓનો આ ઘોર સંહાર જોઈને તથા સેકરો અને કરોડો પુરુષોને આયુદ્ધમાં મરણ પામેલા જોઈને મને ઘણો સંતાપ થાય છે.^૭ આ યુદ્ધમાં મરણ પામેલા સર્વ મહાપુરુષોની ઓઓ યાદવો સાથે મળી ને સર્વનો વિનાશ કરનારા અમને કૂં પાંડવોને ગાળો દેશે-અમારા નામનાં છાત્રિયાં લેશે. રે ! બિચારી કૃષ્ણ ધર્ષને પૃથ્વી પર પછડાઈ પડશે.^૮ અહંસોસ ! બીજા ઘણી ઓઓ તો પોતાના પિતાઓને, ભાઈઓને, પતિઓને તથા પુત્રોને નહિ જોઈને રનેહને લીધે મારણત્યાગ કરશે, પોતાના સંબંધીઓની પાછળ જ પરલોકમાં પ્રયાણ કરી જશે. હે શ્રેષ્ઠ પ્રાણી ! આ હું કહું છું તે મત્ય છે, એમાં લગાદે સંશય નથી; ધર્મતું સ્વરૂપ ઘાતું સૂક્ષ્મ હોય છે જેથી અમે ઘણી ઓઓની હત્યાના પાતકને પ્રાપ્ત થઈશું.^{૯-૧૦} અમે અમારા સુદૃદોના ઘાત કરીને અનંત પાપ કર્યું છે, તેથી અવશ્ય અમે જીવે મરનકે નરકના ખાડામાં પડીશું.^{૧૧} હે મહર્ષિ ! અમારો

તો હવે નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે, ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરીને અમે અમારાં શરીરોનો ત્યાગ કરીશું, તોપણ સર્વ આશ્રમેમાંથી કયો આશ્રમ વધારે ઉત્તમ છે ? અને કયા આશ્રમમાં રહેવાથી અમે પૂવોક્ત દોષોથી મુક્ત થઈ શકીએ, તે મને કહો.^{૧૨}

વૈશંપાયન કહે છે : હે જનમેજય ! યુધિષ્ઠિરતું એ વાક્ય સાંભળ્યા પછી દ્વૈપાયન-વ્યાસઋષિ બુદ્ધિપૂર્વક ખૂબ વિચાર કરીને તેમને કહેવા લાગ્યા.^{૧૩}

વ્યાસ બોલ્યા : હે રાજન્ ! ક્ષાત્રધર્મતું સ્મરણ કરી તમે ખેદ કરો મા. હે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ ! આ સર્વે ક્ષત્રિયો સ્વધર્મોનુસાર યુદ્ધ કરીને મરણ પામ્યા છે.^{૧૪} તેઓ બધા ક્ષત્રિયો પુષ્કળ રાત્ર્ય લક્ષ્મી માટે ઈચ્છા રાખતા હતા અને પૃથ્વી પર મહાન યશ ફેલાવવાની આકાંક્ષા રાખતા હતા; પરંતુ તેઓ બીજાઓનો પ્રાણ હરી લેવા તત્પર થયા તેથી પોતાના અપરાધને લીધે જ કાળયોગે મરણ પામ્યા છે.^{૧૫} તેઓમાંથી કોઈ એકનો પણ તમે નાશ કર્યો નથી, અર્જુને નાશ કર્યો નથી કે ભીમસેને, નકુલે અથવા સહદેવે પણ નાશ કર્યો નથી; પરંતુ કાળે જ તે સર્વ દેહધારીઓના પર્યાય-ધર્મ પ્રમાણે પ્રાણ લીધા છે.^{૧૬} સર્વ પ્રજાઓનાં કર્મોનો સાક્ષી ભૂતકાળ એટલો બધો કૂંર છે કે, પોતાનાં માતાપિતા ઉપર પણ તે કદી કૃપા કરતો નથી, માટે તે કાળે જ સર્વનો સંહાર કર્યો છે.^{૧૭} હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! આ યુદ્ધ તો તેઓ બધાના નાશમાં માત્ર નિમિત્તભૂત જ હતું. વારતવિક દષ્ટિએ તો કાળ જ સર્વ પ્રાણીઓને માંહોમાંહે લગાવી મારે છે, એ તેની એક સર્વનિયંત્રી સત્તા છે.^{૧૮} તમે જાણો કે, પુરુષપાપનો સાક્ષી કાળસ્વરૂપ ઈશ્વર હરકોઈ પ્રાણીને તેનાં કર્મ પ્રમાણે જ સુખદુઃખાદિ શુભાશુભ ફળને આપે છે; અર્થાત્ જીવે કરેલાં કર્મો જ સુખ તથા દુઃખરૂપે પરિણમે છે, માટે કર્મ જ સર્વને યથાયોગ્ય ફળ આપતું હોવાથી ઈશ્વરની અંદર વિષમતા અથવા નિર્દયતા આદિ હોયો ઘટી શકતા નથી.^{૧૯} હે મહાબાહુ યુધિષ્ઠિરરાજા ! આ યુદ્ધમાં જેઓ મરણ પામ્યા છે, તેઓનાં કર્મો તેઓનો વિનાશ કરવામાં કારણભૂત હતાં કે જે કર્મો વટે તેઓ કાળને સ્વાધીન થયા છે, તેનો તમે વિચાર કરો.^{૨૦} અરે ! તમે પોતે તમારો જ

વિચાર કરેને, કે જે તમે નિત્ય શાંતવ્રતમાં જ એકનિષ્ઠ છો છતાં તમે તે કાળના જ્ઞાણથી આવું હિંસક કર્મ કરી બેઠા છો; અર્થાત્ આ બધું કાળના માહાત્મ્યથી જ બનેલું છે.^{૨૧} જેમ સુધારે બનાવેલું ચંત્ર તેના પ્રવર્તકના વશમાં રહીને કાર્ય કરે છે, તેમ આ સર્વ જગત કાળ સહચરિત કર્મતા વશમાં રહીને કાર્ય કર્યા કરે છે.^{૨૨} પુરુષની જગત-માં જે રીતે ઉત્પત્તિ થાય છે, તે રીતે જ કોઈ જાતનાં નિમિત્ત વિના તેનો સ્વતઃ નાશ થાય છે; માટે તેનો હર્ષશોક કરવો વ્યર્થ છે;^{૨૩} છતાં પણ તમારા મનમાં ‘મેં જ સર્વનો નાશ કર્યો છે’ આવી અસત્ય બ્રાંતિ પ્રવેશ કરી ગઈ હોય તો તે બ્રાંતિજન્ય પાપભાવનાની નિવૃત્તિ કરવા માટે તમે પ્રાયશ્ચિત્ત કરો.^{૨૪} વળી હે પાર્થ! આપણે સાંભળીએ છીએ કે, પૂર્વે દેવો તથા અસુરો વચ્ચે મહાન યુદ્ધ થયું હતું. દેવો મોટા ભાઈ હતા અને અસુરો નાના ભાઈ હતા; તોપણ તેઓની વચ્ચે રાજ્યલક્ષ્મીના નિમિત્તે મહાન વિરોધ ઊભો થયો હતો. તેઓનું યુદ્ધ બેઠેલા હજાર વર્ષ પર્થ ત આલયું હતું અને તેમાં અંતે લોહીથી રેળ એમ થઈ ગયેલી પૃથ્વીને મહાસમુદ્રમાં ડુબાવી દઈ દેવોએ દૈત્યોને મારી નાખ્યા હતા અને સ્વર્ગનું રાજ્ય મેળવ્યું હતું.^{૨૫-૨૭} તેમ જ પૂર્વે વેદપારંગત એવા બ્રાહ્મણો પૃથ્વીને મેળવીને ગર્વથી છકી ગયા હતા, જેથી તેઓએ અસુરોને સહાય આપી યુદ્ધ માટે તૈયાર કર્યા હતા. જેને લીધે ‘શાલાવૃક’ એવા નામથી ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા એંશી હજાર અસુરોને દેવોએ મારી નાખ્યા હતા.^{૨૮-૨૯} મત-લબ-કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જે દુરાત્માઓ ધર્મનો નાશ કરી અધર્મની પ્રવૃત્તિ કરવા ઇચ્છતા હોય તેઓને દેવોએ જેમ દૈત્યોને મારી નાખ્યા હતા, તેમ મારી જ નાખવા બેઈએ;^{૩૦} એટલું જ નહિ પણ શાસ્ત્રની ત્યાં સુધીની આરા છે કે, કુળમાં એકનો નાશ થવાથી બે સર્વ સુખી થતાં હોય તો તે એક (હુદ) પુરુષને મારી નાખવો અને કોઈ એક હુદતાભરેલા કુળનો નાશ થવાથી આખા દેશને સુખ મળતું હોય તો બેઘઠકપણે તે કુળનો નાશ કરી નાખવો; કારણ કે તેમ કરવાથી ધર્મનો નાશ થતો નથી.^{૩૧} હે રાજા! કોઈ સમયે એવું

બને છે કે, સ્થૂલદંડિએ દેખાતો અધર્મ પણ સૂક્ષ્મ-દંડિએ ધર્મસ્વરૂપ થઈ પડે છે અને કોઈ સમયે સ્થૂલદંડિએ દેખાતો ધર્મ પણ તત્ત્વદંડિએ અધર્મ-સ્વરૂપે પરિણમે છે; માટે વિદ્વાન પુરુષે ધર્મ તથા અધર્મનું સ્વરૂપ શાસ્ત્ર દ્વારા જાણવું બેઈએ.^{૩૨} હે ભરતવંશી પાંડુપુત્ર! આ રીતે તમે પણ સ્થૂલદંડિએ અધર્મવર્તન કરીને પણ સૂક્ષ્મદંડિએ ધર્મવર્તન કર્યું છે, એટલે કે તમે દેવોએ ચાલુ કરેલા પ્રાચીન માર્ગમાં ગયા છો; માટે તમારા આત્માને સ્થિર કરો. તમને વધારે શું કહેવું? તમે તો શાસ્ત્રોનાં તત્ત્વને જાણો જ છો.^{૩૩} હે પાંડવશ્રેષ્ઠ! તમે નિશ્ચય જાણો કે, તમારા જેવા ધર્માત્મા અને સદ્ધા-ચારી પુરુષો કદી પણ નરકમાં જતા નથી, માટે હે પરંતપ! તમારા આ ભાઈ એને તથા સુહૃદોને શાંત કરો.^{૩૪} જે પુરુષ પાપી ભાવનાથી પ્રેરાઈને પાપ-કાર્યનો આરંભ કરે છે અને આરંભ કર્યા પછી પણ તે કાર્ય કરતાં મનમાં તેવી પાપી ભાવના રાખે છે તથા તે કાર્ય કર્યા પછી પણ પશ્ચાત્તાપ કર્યા વિના ઊલટો નિર્લજ્જ થઈને ક્રૂર કરે છે, તે પુરુષ-ને જ તે પાપકાર્યનું ફળ અવશ્ય મળે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ તેને શુદ્ધ કરવા માટે શાસ્ત્રમાં કોઈ સ્થળે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું નથી અને તે પુરુષના પાપકર્મનો કદી હાસ પણ થતો નથી.^{૩૫-૩૬} પણ તમે તો આ યુદ્ધના આરંભમયથી જ શુદ્ધ ભાવનાથી ભાવિત છો; વળી તમે જે આ યુદ્ધ કર્યું છે તે પણ કેવળ બીજાઓના (હૃયોધન આદિના) દોષને લીધે જ કર્યું છે અને પોતાની ઇચ્છા ન હતી છતાં આવું યુદ્ધકર્મ કરીને તમે પશ્ચાત્તાપ સ્વ કરો છો; માટે તમે દેહચ્છત્ર દોષપાત્ર નહો-^{૩૭} તોપણ હં મહારાજ! તમને એક થતો હોય તે

ગભોથી વીંટાઈ ને સર્વે સ્થિત્યોને પ્રકાશમાન કરતા
 શોભી રહ્યા છે, સ્વર્ગલોકમાં પૂજ્ય છે, અપ્સરા-
 ઓથી સેવાય છે અને દેવોના રાજ ધર્મ ઋષિઓ
 તથા દેવોથી ઉપાસાય છે. ૪૦૪૧ હે નિર્દોષ રાજ !
 તમે આ પૃથ્વીને પરાક્રમથી પ્રાપ્ત કરી છે તથા
 પરાક્રમથી જ સ્વર્ગના રાજ્યોને તમે છુટ્યા છે; ૪૨
 માટે હવે મર્વ સુદૃઢોને સાથે લઈ તમે તે મરણ
 પામેલા રાજ્યોના રાજ્યોમાં જાઓ અને તેઓના
 ભાઈઓનો, પુત્રોનો અથવા પૌત્રોનો તેઓના રાજ્યા
 સનો પર અભિષેક કરો. ૪૩ વળી તે તે રાજ્યોમાં
 જે સ્વર્ણે હુણ અતપુરુષા જ રહેનારા જે બાળ
 રાજકુમારો હોય, તેઓને શાંતિજનક વચનો કહીને
 તમે શાંત પાડો તથા મર્વ પ્રધાનમંડળનું રંજન
 કરી આખી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરો. ૪૪ આ સુદૃઢ
 મરણ પામેલા રાજ્યોમાં તેઓને કુમાર ન હોય
 તેઓની કન્યાઓનો પણ રાજ્ય ઉપર અભિષેક
 કરો, જેથી વિપથચરત ચિત્તવાળો સર્વે સ્ત્રીવર્ગ
 શોડને ત્યાગ કરી દેશે. ૪૫ હે ભારત ! આ રીતે સર્વ
 રાજ્યોમાં શાંતિ પાધરી દીધા પછી પૂર્વે જેમ
 વિજયી બનેલા ઇંદ્રે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો, તેમ
 તમે પણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરો. ૪૬ હે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ !
 સુદૃઢ મરણ પામેલા તે મહાત્મા ક્ષત્રિયો શોક
 કરવા શોભ્ય નથી. તેઓ કાળના બળથી મોહિત
 થઈને પોતપોતાનાં કર્મોને લીધે જ નાથ પામ્યા
 છે. ૪૭ હે ભારત ! તમે જ્ઞાનધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો છે, વળી
 નિષ્કંટક એવું રાજ્ય પણ મેળવ્યું છે; તો પછી હવે
 તમારે સ્વધર્મનું જ રક્ષણ કરવું જોઈએ; કારણ કે
 પટલોકમાં ગયા પછી તમારો ધર્મ જ તમને શ્રેય
 સ્કર થઈ પડશે. ૪૮

નિ કોમલભારતમા શાંતિપર્વતર્જત રાજધર્માનુશાસન-
 પર્વમા 'ક' ૧૪ સર્વનો ભક્ષક છે' નામનો
 અધ્યાય ૩૩મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૪મો

પાપપુણ્યવિચાર

॥ દુષિદિર ડગલ ॥

કાનિ કૃત્વેદ કર્માપિ પ્રાપચિત્તીયને નરઃ ।

કિં કૃત્વા મુચ્યને તત્ર તન્મે શ્રદ્ધિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

દુષિદિર પૃથુઃ હે પિતામહ વેદવ્યાસ ।

પુરુષ કયાં કર્મો કરીને પ્રાયશ્ચિત્તનો લોકતા બને
 છે અને શું કર્મ કરવાથી તે પાપથી મુક્ત થાય છે,
 તે મને કહો. ૧

વ્યાસ બોલ્યા : હે રાજ ! શાસ્ત્રોક્ત કર્મ
 નહિ કરવાથી તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મોનું આચરણ
 કરવાથી પુરુષ પ્રાયશ્ચિત્તનો લોકતા બને છે; અર્થાત્
 તે પાપ દૂર કરવા માટે તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ.
 વળી જે પુરુષ બ્રહ્મચારી હોવા છતાં સૂર્યોદય
 પહેલાં ઊઠતા નથી તથા સૂર્યાસ્ત પહેલાં સૂઈ
 જાય છે, તેણે પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું; તેમ જેના
 નખ તથા દાંત આપોઆપ કાળા પડી ગયા હોય
 તે પુરુષે પૂર્વજન્મમા સુવર્ણ ચોરું હોવું જોઈએ
 અને મદપાન કરેલું હોવું જોઈએ, માટે તેણે પણ
 આ જન્મમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને પાપથી મુક્ત થવું
 જોઈએ. ૨૩ મોટાભાઈની પહેલાં પરણી બેઠેલા નાના
 ભાઈએ, વચેટ ભાઈને જ કુંવારો રાખીને પરણેલા
 સૌથી મોટા ભાઈએ, બ્રહ્મહત્યારાએ, હરકોઈની
 નિંદા કરનારાએ, નાની બહેનનાં લગ્ન થઈ ગયા પછી
 તેની મોટી બહેનને પરણનારા પુરુષે, મોટી બહેન
 પરણી ન હોય છતાં તેની નાની બહેનને પરણનારા
 પુરુષે, બ્રહ્મચર્યવ્રતને ખંડિત કરનારા પુરુષે, દિવ
 તિનો વધ કરનારાએ, અપાત્રને દાન આપનારાએ,
 પાત્રને દાન નહિ આપનારાએ, આખા ગામનો
 નાથ કરનારાએ, માંસનો વ્યાપાર કરનારાએ, અગ્નિ-
 હોત્રીય અગ્નિનો ત્યાગ કરનારા બ્રાહ્મણે, પગાર
 લઈ વેદ ભણાવનાર બ્રાહ્મણે, શુરુની તથા સ્ત્રીની
 હત્યા કરનારાએ, યજ્ઞ આદિ નિમિત્ત વિના પશુઓનો
 ઘાત કરનારાએ, બીજાના ઘરમાં આગ લગાડનારાએ,
 અસત્ય વ્યવહાર કરી આજીવિકા ચલાવનારાએ,
 શુરુનું અપમાન કરનારાએ તથા વ્યાવહારિક, નૈતિક
 અથવા ધાર્મિક નિયમનો ભંગ કરનારાએ શાસ્ત્રોક્ત
 પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ; કારણ કે એ બધાં પાપ
 કૃત્યો કરી તે પુરુષો પાપી બનેલા હોય છે. ૪-૮

હે ગણ ! હવે વેદમાં તથા લોકમાં જે કર્મોને
 અકાર્ય ગણવામાં આવ્યાં છે, તેઓનું હું તમારી
 પામે વર્ણન કરું છું, તે તમે એકાગ્ર ચિત્તથી
 સાંભળો. ૯ સ્વધર્મનો પરિત્યાગ, પરધર્મનો સ્વીકાર,
 યજ્ઞ કરવા માટે અનધિકારી શુદ્ધાદિકને યજ્ઞ કરા
 વવા, લસણ આદિ અભક્ષ્ય પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવું,

પોતે રક્ષણ કરવા સમર્થ હોવા છતાં શરણે આવેલાનો પરિત્યાગ કરવો, પોષ્યવર્ગનું પોષણ નહિ કરવું; મીઠું, ગોળ, દૂધ, દહીં, ઘી વગેરે રસોનો વેપાર કરવો, પશુપક્ષીનો વધ કરવો, શક્તિ હોવા છતાં ગભાંધાન આદિ વૈદિક સંસ્કારો નહિ કરવા; ગૌત્રાસ, શ્વાનભાગ આદિ નિત્ય દાનો નહિ આપવાં, 'હું તને આપીશ' એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને બ્રાહ્મણને દક્ષિણા નહિ આપવી, બ્રાહ્મણો ઉપર અત્યાચાર-આ સર્વ વેદવિરુદ્ધ તથા લોકવિરુદ્ધ અકાર્યો છે, એમ ધર્મવેત્તા વિદ્વાનો કહે છે.^{૧૦-૧૩} હે પુરુષવ્યાઘ્ર રાજા ! પિતાની સાથે વાદવિવાદ કરનાર પુત્ર, ગુરુની જ સાથે વ્યભિચાર કરનાર શિષ્ય તથા ઋતુ કાળે પોતાની જી સાથે મૈથુન નહિ કરનાર પુરુષ પણ અધાર્મિક ગણાય છે.^{૧૪} આવાં આવા ધણાં કર્મોનું ધર્મશાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી તથા સદ્વેપથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે, જે કર્મો નહિ કરવાથી તથા કરવાથી પુરુષને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે.^{૧૫} હવે આ પૂર્વોક્ત પાપકર્મોનું પણ જે જે નિમિત્તે આચરણ કરવાથી મનુષ્ય પાપી થતો નથી, તે તે નિમિત્તોનું તમારી પાસે હું વર્ણન કરું છું, તે તમે સાંભળો.^{૧૬} વેદના પારને પામેલો એવો પણ કોઈ બ્રાહ્મણ હાથમાં શસ્ત્ર લઈને રણમાં મારી નાખવા ની ઇચ્છાથી જો ધસી આવે તો તેને મારી નાખવો; અને તેમ કરવાથી તે પુરુષને બ્રહ્મહત્યા લાગતી નથી.^{૧૭} હે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર ! વેદોમાં પણ આવા આશયના મત્રો જોવામાં આવે છે; માટે હું તમારી પાસે જે ધર્મનું વર્ણન કરું છું, તે વેદોક્ત પ્રમાણથી સુક્ત જ છે; પરંતુ વેદવિરુદ્ધ નથી. વળી જે બ્રાહ્મણ તેનાં જાતીય સહાચરણોથી બ્રૂપ થયો હોય તથા શત્રો ધારણ કરીને આલંબિકા ચલાવતો હોય તેવા આતતાથી બ્રાહ્મણને પણ મારી જ નાખવો અને તેમ કરવાથી મારનારને બ્રહ્મહત્યા પણ લાગતી નથી; કારણ કે ધસી આવેલા ક્રોધ મામે સામાનો ક્રોધ પણ ચડાઈ કરે જ છે.^{૧૮-૧૯} અજ્ઞાનતાથી અને તેવા અસાધ્ય રોગા દિક્કના ઉપદ્રવથી પ્રાણીનો નાશ થઈ જતો હોય, તો તેવે પ્રસંગે ધર્મચ્યુત વૈદ્યોની આજ્ઞા પ્રમાણે મહિરાપાન કરીને પણ પુરુષ પાપભાગી બનતો નથી; પરંતુ તે પુરુષે રોગાદિકની નિવૃત્તિ થયા

પછી પુનઃ શાસ્ત્રોક્ત સંસ્કાર કરવા જોઈએ.^{૨૦} હે યુધિષ્ઠિર ! પૂર્વે અભદ્ય પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી જે પાપ કહેવામાં આવ્યું છે, તે પણ જો અજ્ઞાન જન્ય હોય, તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી શોધી શકાય છે.^{૨૧} વળી પ્રથમ કહેલું છે કે, ગુરુની જી સાથે વ્યભિચાર કરનાર શિષ્ય પાતકી છે; પરંતુ ગુરુની આજ્ઞાથી તેની જી સાથે ગમન કરવાથી શિષ્યને પાપ લાગતું નથી. આવા જ આશયથી ઉદાલક ઋષિ-એ પોતાના શિષ્ય દ્વારા શ્રવેતકેતુ નામના પુત્રને ઉત્પન્ન કરાવ્યો હતો.^{૨૨} માત્ર ગુરુજનોનું પોષણ કરવા માટે જ આપત્તિકાળમાં ચોરી કરનાર પુરુષ પાપી થતો નથી, પરંતુ તે પુરુષે પોતાના ગુરુ-જનોના પોષણ પૂરતી જ ચોરી કરવી જોઈએ, નહિ કે પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેટલી ચોરી કરીને ધનવાન બની જવું જોઈએ.^{૨૩} વળી ગુરુજન માટે ચોરી કરનાર પુરુષ જો બ્રાહ્મણના દ્રવ્યની ચોરી કરતો નથી તો જ તેને દોષ લાગતો નથી, તેમ જ ચોરેલા ધનનો જો પોતે ઉપભોગ કરતો નથી તો જ તેને પાપ લાગતું નથી, અન્યથા તો તે પાપી જ છે.^{૨૪} પોતાના અથવા પારકાના પ્રાણ જે વેળા ભયમાં આવી પડ્યા હોય, તે વેળા પ્રાણનું રક્ષણ કરવા માટે અસત્ય ભાષણ કરવું, તેમ જ ગુરુને માટે, સ્ત્રીઓની પાસે તથા વિવાહકાળે પણ અસત્ય ભાષણ કરવું, સ્વપ્નમાં વીર્ય સ્ખલિત થઈ જવાથી બ્રહ્મચારી મતબ્રૂપ થતો નથી, પરંતુ તેણે પ્રાતઃકાળે સ્નાનસંધ્યા કરીને પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં ધીનો હોમ કરી પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લેવું.^{૨૫-૨૬} મોટો ભાઈ પતિત થઈ ગયો હોય, વટલી ગયો હોય અથવા સંન્યાસી થઈ ગયો હોય તો નાના ભાઈને લક્ષ કરવામાં પાપ લાગતું નથી; અને કોઈ પરસ્ત્રીએ પણ માત્ર ગભાંધાન માટે જ જો મૈથુન માટે પ્રાર્થના કરી હોય તો તે પરસ્ત્રીગમન પણ પુરુષને ધર્મબ્રૂપ કરતું નથી. યજ્ઞાદિ નિમિત્ત વિના પશુઓનો વધ કરવો નહિ, તેમ કરાવવો પણ નહિ; પરંતુ યજ્ઞમાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ કરેલું પશુઓનું વિશસન તે પશુઓને પવિત્ર કરનાર છે તથા પશુઓનિમાંથી મુક્ત કરાવનાર છે, માટે યજ્ઞનિમિત્તે કરેલો પશુવધ પાપ-જનક નથી.^{૨૭-૨૮} કુપાત્ર બ્રાહ્મણને અજ્ઞાનથી દાન અપાઈ જાય તો તે દૂષક નથી, તેમ જ સુપાત્રને

પણ અજાનથી જ દાન ન આપાયું હોય તો તે દૂષક નથી.^{૨૬} પોતાની સ્ત્રી જે વ્યભિચારિણી હોય તો તેનો ધિક્કાર કરી પોતાનાથી દૂર કબજે રાખવી અને તેનું માત્ર પોષણ જ કરવું; કારણ કે તેમ કરવાથી તેના પતિને દોષ લાગતો નથી અને પેલી સ્ત્રી પણ અમુક સમય ગયા પછી પવિત્ર થાય છે.^{૨૭} સોમવદ્ધીનો રસ સર્વ મનુષ્યોને તથા દેવોને તૃપ્તિ આપનારો છે, આમ સમજીને તેનો જે વ્યાપાર કરવામાં આવે અર્થાત્ તેને વેચવામાં આવે તો તેથી પાપ લાગતું નથી. પોતાનાં કાચો કરવામાં અસુઘર્ષ ધવેલા નોકરને રત્ન આપવાથી પણ શેકને દોષ લાગતો નથી; તેમ જ ગાયોને માટે વનને સળગાવી મૂકવાથી દોષ લાગતો નથી.^{૨૮} હે ભરતવંશી યુધિષ્ઠિરાજા! જે કર્મો કરવાથી પુરુષ ને દોષ લાગતો નથી, તેવા કર્મો મે તમને કહ્યાં. હવે તે તે કર્મોના પ્રાયશ્ચિત્તો વિસ્તારપૂર્વક હું તમને કહું છું, તે સાંભળો.^{૨૯}

હતિ શ્રીમદાભારતમા શાંતિપર્વતર્જીત રાજધર્માનુશાસનપર્વ-મા 'પપુપુષ્પવિગાર' નામના અધ્યાય ૩૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૫મો

પ્રાયશ્ચિત્તાધ્યાય

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

તપમા કર્મણા ચૈવ પ્રદાનેન ચ મારત ।

પુનાતિ પાપં પુરુષઃ પુનઃચ પ્રવર્તતે ॥ ૧ ॥

વ્યાસ બોલ્યા : 'હે ભરતવંશી રાજા! કૃત્ત્યુ આંદ્રાપલ્ય આદિ તપશી, યજ્ઞાદિ કર્મશી તથા ગાયો વગેરેના દાનથી પુરુષ પાપથી મુક્ત થાય છે; પરંતુ તે તે પાપકર્મોમાં પુનઃ તે આચરતો થાય નહિ તો જ.^૧ જેને પ્રદાદત્યા કરી હોય, તે મનુષ્યે ભિક્ષા માગી લાવીને એક વખત ભોજન લેવું, નોકરચાકર સાખા વિના પોને જાતે જ સર્વ કાચો કરી તેમાં દાઢમાં કપાલ અને ખડ્ગવાંગ ધારણ કરવાં, નિરંતર કાગળપૂર્વક પ્રદાશર્ચ પાળવું, કોઈની અગ્નિ કરવી નહિ, કંઈ પણ પાપથી વિના પૃથ્વી પર રાખન કરવું અને પોને કંદેલી પ્રદાદત્યાને લોકમાં પ્રદાશ કરી દેવી. આમ ગાર વર્ષ પર્વત કરવાથી પ્રદાદત્યાના પાપમાંથી મનુષ્ય મુક્ત થાય છે.'^૨ અથવા પોતાની જાતે હંદા હોય તો પ્રાય

શ્ચિત્તો ઉપદેશ કરનારા વિદ્વાનોનો મત લઈને અથવા પોતાનામાં જે વિદ્વતા હોય તો પોતાના મત પર આધાર રાખીને શસ્ત્રધારી પુરુષોના શસ્ત્રનું નિશાન થઈને પ્રાણોનો ત્યાગ કરવો; અથવા બળતા અગ્નિ ઉપર જોયે મસ્તકે ત્રણ વખત લટકીને છેવટે બળી મરવું; અથવા ચારે વેદોમાંથી કોઈ એક વેદનું પઠન કરતાં કરતાં સો શોજન સુધી ચાલવા જવું; અથવા વેદવેત્તા બ્રાહ્મણને પોતાનું સર્વસ્વ દાનમાં આપી દેવું; અથવા પોતાનું જીવનોપયોગી ધન કે સર્વ સાહિત્યોથી ભરેલું પોતાનું ગૃહ વેદ ભણેલા બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દેવું, જેથી પુરુષ પ્રદાદત્યાના પાપમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે; તેમ જ ગાયોનું તથા બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરનાર અને છ વર્ષ પર્વત કૃત્ત્યુ ભોજન કરનાર અર્થાત્ ત્રણ દિવસ પ્રાતઃકાળે, ત્રણ દિવસ સાયંકાળે અને બીજા ત્રણ દિવસ માગ્યા વિના મળેલા અન્નનું ભોજન કરનાર પુરુષ પ્રદાદત્યાના પાપથી મુક્ત થઈ પવિત્ર થાય છે. જે જ પ્રમાણે સાત દિવસ પ્રાતઃકાળે, સાત દિવસ સાયંકાળે અને સાત દિવસ માગ્યા વિના મળેલા અન્નનું ભોજન કરનાર તથા પાછળથી સાત દિવસ ઉપવાસ કરી ત્રણ વર્ષ પર્વત મત કરનાર પુરુષ પણ પ્રદાદત્યાથી મુક્ત થાય છે;^{૩-૪} તેમ જ હે રાજા! એક માસ થઈ ગયા પછી સાયંકાળે, બીજો માસ થઈ ગયા પછી પ્રાતઃકાળે, ત્રીજો માસ થઈ ગયા પછી માગ્યા વિના મળેલા અન્નનું ભોજન કરીને, ચોથો માસે ઉપવાસ કરનાર પુરુષ એક વર્ષ પર્વત મત કરે, તો તે પણ હરકોઈ પાપથી મુક્ત થાય છે. વળી એક માસથી કંઈક અધિક સમય સુધી દેવળ જળપાન કરી પ્રાણ ધારણ કરનાર પુરુષ તે અનશનવતના પ્રભાવથી થોડા જ સમયમાં પાપથી છૂટો થઈ પવિત્ર થાય છે;^૫ અને દેહલાએક તેવા પ્રદાદત્યારા પુરુષો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને પણ પવિત્ર થાય છે. આવા જ આશયની એક શ્રુતિ પણ કહે છે કે, 'તરતિ તતતિ બ્રહ્મલ્યો યોઽશ્વમેધેન યજતે।' અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી અંતે અવભૂય રનાનથી પુરુષ પવિત્ર થાય છે. વળી જે પુરુષ બ્રાહ્મણોને માટે સુદમાં મરણ પામે છે, તે પણ પ્રદાદત્યાથી મુક્ત થાય છે; અથવા એક લાખ ગાયોનું સુપાત્રને દાન કરીને પ્રદાપાત્રી મનુષ્ય સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય

છે; તેમ જ પચીસ હજાર દ્વઞ્ણી કપિલા ગાયોત્રી દાન કરનાર પુરુષ સર્વ જાતનાં પાપોથી મુક્ત થાય છે અથવા જે પુરુષ પ્રાણસંશયપ્રસંગે દરિદ્ર એવા સાધુ પુરુષોને એક હજાર વાહરડાંવાળી દ્વઞ્ણી ગાયોત્રી દાન કરીને પાપથી મુક્ત થાય છે. ૮-૧૩ વળી હે મહીપાલ ! જે મનુષ્ય કાંબોજ દેશમાં જન્મેલા સો ઘોડાઓત્રી સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને દાન કરે તે પણ પાપથી છૂટી જાય છે; ૧૪ અને હે ભારત ! જે પુરુષ એક સુપાત્રને પણ તેના મનોરથ નેટલું ધન આપે છે અને આશ્વા પછી કોઈની પાસે કહી દેખાડતો નથી, તે પણ પાપબંધનથી છૂટી જાય છે. ૧૫ જે મનુષ્યે મદિરાપાન કર્યું હોય, તેણે અગ્નિ સરળી તપાવેલી મદિરા પીવી, જેથી તે મનુષ્ય આલોકમાં તથા પરલોકમાં પોતાના આત્માને પવિત્ર કરે છે; ૧૬ અને જે પાપી નિર્જળ પ્રદેશમાં જઈને પર્વતના શિખર ઉપરથી પડતું મૂકે અથવા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે કે કેદારતીર્થમાં જઈને મહા પ્રસ્થાન કરે અથવા હિમાલયમાં જઈને ગાત્રો ગાળી નાખે તે પણ સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે. ૧૭ શ્રુતિ કહે છે કે, જે બ્રાહ્મણે મધપાન કર્યું હોય તેણે ‘ગૃહસ્થપતિસવ’ નામનો યજ્ઞ કરવો, જેથી તે નિષ્પાપ થઈને બ્રાહ્મણોની સભામાં પુનર્ગમન કરી શકે છે. ૧૮ તેમ જ જે પુરુષ મધપાન કરીને મત્સરરહિત ચિત્તે પૃથ્વીનું દાન કરે અને ફરીથી કદી મધનું પાન ન કરે તો તે પણ સંસ્કારયુક્ત થઈને શુદ્ધ થાય છે. ૧૯ જેણે ગુરુની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કર્યો હોય, તેણે તપાવેલી લોખંડની શિલા પર સૂતું અથવા પોતાનું લિંગ કાપી નાખી ઊર્ધ્વ દિગ્ધિએ સંન્યાસ લઈને વનમાં આશ્વા જવું; ૨૦ અથવા તેથી પણ તીવ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું હોય તો તે શરીરનો જ ત્યાગ કરી દેવો, જેથી પાપથી મુક્ત થવાય છે. વ્યભિચાર આદિ દુષ્ટ કર્મ કરનારી સ્ત્રીઓ એક વર્ષ પર્થત આહાર વિહારનો ત્યાગ કરી દઈને તે તે પાપકર્મોથી મુક્ત થઈ જાય છે. ૨૧ વળી જે પુરુષ એક માસ પર્થત જળ સુદાનો ત્યાગ કરી મહાવ્રતનું આચરણ કરે અથવા પોતાના સર્વસ્વનું દાન કરી દે અથવા ગુરુને માટે યુદ્ધમાં પ્રાણત્યાગ કરે, તે અશુભ કર્મથી મુક્ત થાય છે. ૨૨ જેણે અસત્ય ભાષણ કરીને

ગુરુનું અપમાન કર્યું હોય, તેણે ગુરુની ઇચ્છાનુસાર પ્રિય કાર્ય કરીને તે પાપમોથી મુક્ત થવું. ૨૩ બ્રહ્મચર્યવ્રતનું રખાલન કરનારા બ્રહ્મચારીએ પૂર્વોક્ત બ્રહ્મહત્યાનાં વ્રતોનું આચરણ કરવું તથા છ મહિના સુધી ગાયના આમડાને શરીરે લપેટી રાખવું, જેથી તે વ્રતરખાલન-જન્ય પાપથી મુક્ત થવાય છે. ૨૪ પરસ્ત્રીનું તથા પરદ્રવ્યનું હરણ કરનાર પુરુષે એક વર્ષ પર્થત બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવું, એટલે તે પાપથી મુક્ત થવાય છે, ૨૫ અથવા જેનું દ્રવ્ય હરી લીધું હોય તેને તેટલું જ દ્રવ્ય આપવું અને વિવિધ ઉપાયોથી તેને વીનવવો, જેથી તે પુરુષ પરદ્રવ્યહરણના પાપથી મુક્ત થાય છે. ૨૬ જે પુરુષે પોતાના મોટા ભાઈને મૂકીને પરણી લીધું હોય તથા જે મોટા ભાઈએ પોતાના વચેટ ભાઈને જ મૂકીને જ ત્રીજા ભાઈને પરણાવીને પરણી લીધું હોય તેઓ બન્નેએ જિતેન્દ્રિય થઈને બાર દિવસનું કૃષ્ણવ્રત કરવું; જેથી તેઓ બન્ને પાપથી મુક્ત થઈ પવિત્ર થાય છે; પણ નાના ભાઈએ તથા તેની સ્ત્રીએ મોટા ભાઈનાં લગ્ન થઈ ગયા પછી પોતાના પિતૃઓને તારવા માટે પુનઃલગ્નવિધિ કરવો જોઈએ, તે વિના તેની શુદ્ધિ થતી નથી અને વળી તેમ કરવાથી તે પૂર્વવિવાહિત સ્ત્રી પણ પાપથી લિપ્ત થતી નથી અને પવિત્ર થાય છે. ૨૭ ધર્મવેત્તાઓ કહે છે કે, ‘પાપિણી સ્ત્રીઓએ ચાતુર્માસમાં એક દિવસે ઉપવાસ અને બીજે દિવસે મધ્યાહ્ન ભોજન કરવારૂપ ધારણા-ધારણા નામનું શુદ્ધ વ્રત કરીને શુદ્ધ થવું. ૨૮-૨૯ જે સ્ત્રીએ એક જ વખત વ્યભિચાર કર્યો હોય અથવા વ્યભિચાર કરવાની મનમાં ભાવનામાત્ર કરી હોય, તો તેના પતિએ રજોદર્શનના સમય સુધી તેની પાસે જવું નહિ; તેમ જ પોતાની સ્ત્રીએ વ્યભિચાર કર્યો છે, એવી શંકામાત્ર થતાં પણ તેના પતિએ તે સ્ત્રી પાસે રજોદર્શનપર્થત જવું નહિ; પરંતુ ભરમથી જેમ પાત્ર શુદ્ધ થાય છે, તેમ સ્ત્રીઓ રજોદર્શનથી શુદ્ધ થાય છે; માટે રજોદર્શન પછી તેની સાથે વ્યવહાર કરવામાં પુરુષને બાધ નથી. ૩૦

વળી શુદ્ધગતિના મનુષ્યે ઉચ્ચિષ્ટ કરેલું કાંસાનું પાત્ર, ગાયત્રી સૂંઘેલું કાંસાનું પાત્ર અને જેમાં કોગળા કર્યો હોય તેવું કાંસાનું પાત્ર અગ્નિમાં તપાવ્યા પછી પંચગવ્યથી, માટીથી, જળથી, ભરમથી તથા ખટા-

શયી સાદ્ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. બ્રાહ્મણને માટે ચારે પાદવાળો સંપૂર્ણ ધર્મ શાસ્ત્રવિહિત છે, સત્રિય ને માટે ત્રણ પાદવાળો શાસ્ત્રાદિ ધર્મ શાસ્ત્રવિહિત છે, વૈશ્યને માટે બે પાદવાળો શાસ્ત્રાદિ ધર્મ શાસ્ત્રવિહિત છે તથા શૂદ્રને માટે એક પાદવાળો શાસ્ત્રાદિ ધર્મ શાસ્ત્રનાપિત છે, માટે તેઓના પાપનુ ગૌરવલાઘવ વિચારીને યથાયોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્તો માટે તેઓને ઉપ દેશ આપવો. જે પુરુષે શ્રાદ્ધાદિ નિમિત્ત વિના પશુ પક્ષીઓનો વ્યર્થ વધ કર્યો હોય અથવા વ્યર્થ અનેક વનસ્પતિઓનું છેદનભેદન કર્યું હોય તો તેણે ત્રણ રાત્રિ પર્વત કેવળ વાણુનું જ ભક્ષણ કરી રહેવું તથા પોતાના પાપકર્મો જગતમા પ્રસિદ્ધ કરવા. ૩૧-૩૪ હે રાજન! હરકોઈ અગમ્યા સ્ત્રીની સાથે ગમન કરનાર પુરુષ માટે પણ શાસ્ત્રમા પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે. તે એ જ કે, તેવા પાપી પુરુષે છ મહિના સુધી શરીર પર ભીતુ વસ્ત્ર લપેટીને ક્યો કરવું અને રાત્રિએ ભસ્મ લગાવીને ભસ્મના ઢગ ઉપર જ શયન કરવું. ૩૫ આ સિવાયના બીજા સર્વ અકાર્યો માટે પણ શાસ્ત્રમા એ જ વિધિ બ્રહ્માએ કહેલો છે, તોપણ કેટલાએક પ્રાયશ્ચિત્તો દંષ્ટાતમન આગમમા કહેલા અનેક કારણો તરફ દૃષ્ટિ કરીને પણ કરવામા આવે છે. ૩૬ વળી જે પુરુષ સંપૂર્ણ અહિંસાધર્મ પાળીને રાગદ્વેષાદિથી રહિત ધર્મને તથા પવિત્ર પ્રદેશ ઉપર એકાસન ઠેરવીને ડોઇનો સાથે વાનચીન કર્યો વિના નિત્ય ગાયત્રીજપ કર્યો કરે છે, તે સર્વ જાતના પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે. ૩૭ વળી જે દિવસે અવિવિહિત રીતે બિના જ રહે, રાત્રે ખુદલા પ્રદેશમા સ્થાવિત પર શયન કરે તથા દિવસમા ત્રણ વાર અને રાત્રિમા ત્રણ વાર વસ્ત્ર મહિન જળમા પ્રવેશ કરે, તે પણ અજ્ઞાનથી કરેલા પાપોથી મુક્ત થાય છે, પરંતુ તે

* ૨૬ શાતાતપ નામના એક આચાર્ય કહે છે કે, 'મય પિતાગુરુદાસાગમના સ્ત્રેય કૃત્વા મમ્મદ્વાચ કૃત્વા મમ્મદ્વાચ મમ્મદ્વાચ કૃત્વા દદામ્યસી મુચ્યત સર્વપાપૈઃ।' મવપાન કરનારા પુરુષે, ગુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરનારા પુરુષે એમી કરનારા પુરુષે તથા જ્વલદત્વા કરનારા પુરુષે રંગીરે ભસ્મ લમારીને ભસ્મની જ રાખા પર શયન કરવું. તથા નિત્ય રડાખાપને પાપ કર્યો કરેલો આમ કરવાથી તે પુરુષ સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે પરંતુ તેઓને આમ કયા નુસી કર્યો કરવું તેની વ્યવસ્થા બીજા રામાયણી ભેદે તેવી.

નીલકંઠ

પુરુષે જ્યાં સુધી વ્રત લીધું હોય, ત્યાં સુધી કોઈ શૂદ્ર જાતિના મનુષ્યની સાથે અથવા કોઈ સ્ત્રીની સાથે સંભાષણ માત્ર પણ કરવું નહિ. ૩૮૩૯ પચ મહાભૂતોની સાક્ષીમા જે પુરુષ પાપપુણ્ય કરે છે, તેને મરણ પછી તેનું ફળ મળે છે. જે પુણ્ય અધિક કર્યું હોય તો પાપફળ દૂર કરીને પુણ્યફળને લોગવે છે અને પાપકર્મ જે અધિક કર્યું હોય તો પુણ્ય ફળ દૂર કરી પાપફળને લોગવે છે. ૪૦ માટે સર્વ કોઈ મનુષ્યે દાન, તપ અને યજ્ઞાદિ કર્યો કરીને પુણ્યફળની જ વૃદ્ધિ કરવી, જેથી કરીને કોઈ સામાન્ય પાપકર્મોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લેવાથી અધિક પુણ્યવાન થવાય. ૪૧ વળી નિરંતર શુભ કર્મો કરવા, પાપકર્મ કરતા અટકવું અને નિત્ય સુપાત્રેને દાન આપવા, જેથી સર્વ જાતના પાપોથી મનુષ્ય મુક્ત થાય. ૪૨ સામાન્ય પાપકર્મોને દૂર કરવા માટે જ ધર્મશાસ્ત્રમા તેને તેને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્તો કહેલાં છે અને પૂર્વે કહેવાઈ ગયેલા મતાદિરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તો પણ તેવા સામાન્ય પાપોને માટે જ છે, કારણ કે મહાન પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રમા કોઈ અથગે કહ્યું નથી. ૪૩ હે રાજા! ભક્ષ્યાભક્ષ્ય અને વાચ્યાવાચ્યના સળધમા બે રીતે પાપ થઈ શકે છે. એક અજ્ઞાનથી કરેલું પાપ અને બીજું જ્ઞાનથી (જાણી ભેદને) કરેલું પાપ આ બન્ને પ્રકાર મા અનુભવ કરેલા પાપો જાણવામા આવતાં પુરુષે શાસ્ત્રમા કહેલાં પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાં ભેદજો. ૪૪ જે પુરુષ જાણી ભેદને પાપ કરે છે, તે સર્વ મહાપાતક ગણાય છે અને અજ્ઞાનથી કરેલું પાપ સ્વત્પ દોષવાળું ગણાય છે. પ્રાયશ્ચિત્ત પણ તે અજ્ઞાનથી કરેલા પાપને માટે જ શાસ્ત્રમા કહેલ છે. ૪૫ શાસ્ત્રાક્ત વિધિ પ્રમાણે જ જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે તો પાપને દૂર કરી શકાય છે અને તે શાસ્ત્રવિધિ પણ આસ્તિક અને શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યને માટે જ કહેલો છે. ૪૬ પરંતુ નાસ્તિક અને અશ્રદ્ધાળુ પુરુષોને માટે કદી પણ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ હોતી નથી, કારણ કે દભ તથા દ્રવનું જેઓમા પ્રાધાન્ય છે, તેવા એ નાસ્તિકોને માટે શાસ્ત્રવિધિ લેવામાં જ આવતો નથી. ૪૭ હે ધર્મધારીઓમા શ્રેષ્ઠ પુરુષવ્યાપ્ત રાજા! આ લોકમા તથા પરલોકમા સુખ મેળવવા ની ઇચ્છાવાળા સર્વ લોક મનુષ્યે ચિદ પુરુષોના

આચારનું તથા શિષ્ટધર્મનું સેવન કરવું.^{૧૮} હે રાજન્! તમે તમારા પ્રાણીનું રક્ષણ કરવા માટે અથવા પોતાના રાજધર્મને અનુસરી સંપૂર્ણ કારણ હોવાને લીધે કૌરવોનો વધ કર્યો છે, જેથી તમે પાપથી મુક્ત થશો;^{૧૯} છતાં પણ તમારા મનમાં પાપ લાગવાની બે ઘૂણા રહેતી હોય તો તમે પ્રાયશ્ચિત્ત કરો; પણ અનાય પુરુષોએ આચરેલા શોકને વશ થઈને આત્મહત્યા કરો મા.^{૨૦}

વૈશ પાચન બોલ્યા : હે જનમેજય! એ પ્રમાણે ભગવાન વેદવ્યાસે કહ્યું, એટલે એક મુહૂર્તભર વિચાર કરીને યુધિષ્ઠિર રાજા તેમના પ્રતિ બોલ્યા.^{૨૧} ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમા શાંતિપર્વ તર્જન રાજધર્મોત્તરાસનપર્વ માં 'પ્રાયશ્ચિત્તાધ્યાય' નામનો અધ્યાય ૩૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૬ મો

ભગવાન મનુએ કહેલો ભક્ષ્યાભક્ષ્યવિવેક

॥યુધિષ્ઠિર ઉવાચ॥

किं भक्ष्यं चाप्यभक्ष्यं च किं च देयं प्रशस्यते ।
किं च पात्रमपात्रं वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછયું : હે પિતામહ વેદવ્યાસ! ભક્ષ્ય પદાર્થ કયો અને અભક્ષ્ય પદાર્થ કયો? કયું દાન ઉત્તમ ગણાય છે? તેમ જ કોને પાત્ર બહુવો અને કોને અપાત્ર બહુવો? તે મને કહો.^૧

વ્યાસ બોલ્યા : હે યુધિષ્ઠિરરાજા! આના સંબંધમાં સિદ્ધો અને પ્રબળપતિ મનુના સંવાદરૂપે એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે.^૨ પૂર્વે મતપરાયણ રહેનારા ઋષિઓ કોઈએક સમયે એકઠા મળીને મહાસમર્થ પ્રબળપતિ મનુ ભગવાનની પાસે જઈને ધર્મવિષયક પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા કે,^૩ 'હે પ્રબળપતિ! કયા પદાર્થો અન્નરૂપે ભક્ષ્ય છે? કયું દાન પ્રશંસાપાત્ર છે? કોને પાત્ર સમજવો? અધ્યયનનું, તપનું, કર્તવ્યનું તથા અકર્તવ્યનું સ્વરૂપ શું? તે સર્વે અમને કહો.'^૪ ઋષિઓએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે ભગવાન સ્વાયંભુવ મનુ બોલ્યા : 'હે ઋષિઓ! જે પ્રમાણે ધર્મનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે જ હું તમને સંક્ષેપથી અને વિસ્તારથી કહું છું તે તમે સાંભળો.'^૫ ધર્મશાસ્ત્રોમાં જે પાપોત્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે વિશેષ વિધાન કહેવામાં આવ્યું નથી, તેવાં પાપો કર

નારા પુરુષે જે પ્રદેશમાં જપહોમ કરનારા મહાત્માઓ વસતા હોય તે પ્રદેશમાં જઈને અથવા ગંગા આદિ પવિત્ર નદીઓના કિનારે જઈને જપ, હોમ, ઉપવાસ વગેરે કરવાં અને આત્મજ્ઞાન મેળવવું, એ જ તેઓને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે.^૬ એ સિવાયનાં બીજાં કેટલાંએક પવિત્ર કરનારાં સામાન્ય પ્રાયશ્ચિત્તો પણ છે; જેવા કે બ્રહ્મગિરિ આદિ પર્વતોમાં જઈને નિવાસ કરવો, સુવર્ણનું પ્રાશન કરવું, રત્ન મિશ્રિત જળથી સ્નાન કરવું, દેવતાઓને સ્થાનકે જવું અને ધીનું પ્રાશન કરવું આ બધા પણ પુરુષને તત્કાળ પવિત્ર કરે છે, એમાં સંશય નથી.^૭ દીર્ઘ આયુષ્યની ઇચ્છાવાળા સર્વે પુદ્ગિમાન પુરુષે કદી પણ ગર્વ કરવો નહિ, છતાં પણ કોઈ મમયે બે ગર્વ થઈ જાય તો તેણે ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું ત્રણ રાત્રિનું તપકૃત્ય^૮ નામનું મત કરવું^૯ અદ્વતાદાન (ચોરી નહિ કરવી તે), વેદાધ્યયન, તપ, અહિ સા, સત્ય, અકોધ અને યશ્યાગાદિ-આ બધા ધર્મના લક્ષણો છે,^{૧૦} પરંતુ જુદી જુદી અવસ્થાઓમાં દેશ અને કાળને અનુસરીને ધર્મનું સ્વરૂપ અધર્મના રૂપમાં આવે છે અને અધર્મનું સ્વરૂપ ધર્મના રૂપમાં આવે છે, જેમ કે શુરુ આદિને માટે ચોરી, પ્રાણસંકટ સમયે અસત્ય ભાષણ અને યજ્ઞાદિ નિમિત્તે હિંસા ધર્મરૂપ જ ગણાય છે.^{૧૧} માટે ધર્મ તથા અધર્મનું વિશેષ સ્વરૂપ બહુનારા પડિતો તેઓના અબ્બે પ્રકાર કહે છે અને તે જ રીતે પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિને પણ બે પ્રકારની કહેવામાં આવે છે. એક વૈદિકી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ તથા એક લૌકિકી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ. તેમાં વૈદિકી પ્રવૃત્તિથી જન્મમરણ રહે છે અને વૈદિકી નિવૃત્તિથી જન્મ મરણ ટળી જાય છે; તેમ જ લૌકિકી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ બે શુભ હોય તો સામાન્ય શુભ ફળ મળે છે અને તે બે અશુભ હોય તો અશુભ ફળ મળે છે; અર્થાત્ બે પ્રકારના કર્મો કરનારા મનુષ્યોને તેઓના

- તાપશ્વીરવૃતાવૃનામેવૈક પ્રલહ પિત્રે । एकरात्रो-
પવાસય તપશ્ચન્દ્ર ઉદાહૃત । પડેના દિવસે ગરમ કરેલું આઠ રૂપિયાભાર દૂધ પીવું, બીજો દિવસ ગરમ કરેલું આઠ રૂપિયાભાર ઘી પીવું, ત્રીજો દિવસ ગરમ કરેલું આઠ રૂપિયાભાર પાણી પીવું અને ચોથે દિવસે ઉપવાસ કરવો, એને તપકૃત્ય^૮ મત કહેવામાં આવે છે. -આજ્ઞવલ્કય

કર્મના શુભપણા ઉપર અને અશુભપણા ઉપર યોગ્યાયોગ્ય ફળનો આધાર રહે છે, ૧૨૧૩ કારણ કે કોઈ મમયે શુભ કર્મનું ફળ અશુભ પણ આવે છે અને કોઈ મમયે અશુભ કર્મનું ફળ શુભ પણ આવે છે, જેમ કે દેવોનિમિત્તે, શાસ્ત્રનિમિત્તે, પ્રાણસંસ્કૃતિનિમિત્તે તથા પ્રાણદાતાનિમિત્તે અપેક્ષા પૂર્વક કરવામા આવેલું હરકોઈ કર્મ નીચ પુરુષોને પણ શુભ ફળ આપનારુ થાય છે, ૧૪ પરંતુ આ કર્મ કરવાથી પાપનો નાશ થશે કે નહિ આવો સંદેહ હોવા છતાં ટેવજ લોકનિદા દૂર કરવા માટે અપેક્ષાપૂર્વક કરવામા આવેલું નિત્યાદિ કર્મ તથા શત્રુઓના નાશરૂપ દૃષ્ટાન્તે પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામા આવેલું યજ્ઞેત્યાગાદિ કર્મ બન્ને લોકમા પણ શુભ ફળને આપી શકતું નથી, પણ જિવદુ તે કર્મ કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે ૧૫ વળી ક્રોધ તથા મોહને વશ થઈને પોતાના મનને પ્રિય અથવા અપ્રિય એવું જે કોઈ પાપ કર્યું હોય તેથી મુક્ત થવા માટે ઉપવાસ આદિથી શરીરને કષ્ટ આપવારૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, અથવા નિત્ય હવિષ્યાન્તનું લક્ષણ કરવું, પવિત્ર મંત્રોના જાપ કર્યાં કરવો અને તીર્થાટન કરી શુદ્ધ થવું, આ બધા પ્રાયશ્ચિત્તો દષ્ટાતપૂર્વક શાસ્ત્રોમા ઠહેવા કારણે દ્વારા નિશ્ચિત્ત કરવા, જેથી પાપની શાંતિ થાય છે ૧૬ અપરાધીને શિક્ષા નહિ કર નારો રાજા ચોવીસ કલાકનો ઉપવાસ કરીને શુદ્ધ થાય છે અને રાજાને યોગ્ય ઉપદેશ નહિ આપનાર પુરોહિત ત્રણ દિવસના ઉપવાસ કરીને શુદ્ધ થાય છે ૧૭ પુત્ર આદિના મરણને વીધે શોકા ધીન થયેલા કોઈ પુરુષ હાથમા શસ્ત્ર લઈને આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થાય અને પત્ની જો મૃત નહિ તો તેને ત્રણ દિવસના ઉપવાસ કરવા ૧૮ પણ જે પુરુષો બ્રાહ્મણવ આદિ નતિયો બ્રહ્મ થયેલા હોય છે, વર્ણધર્મમંથો વિમુખ થયેલા હોય છે, પોતાની નમ્રભૂમિ છોડીને દૂર વસવા હોય છે તથા કુવધર્મનો ત્યાગ કરી બેઠા હોય છે તેઓને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત છે ૧ નહિ ૧૯ જ્યારે કોઈ ધાર્મિક સંશય હોય ત્યારે વેદશાસ્ત્રને જાણનારા દૃષ્ટાન્તોને અથવા ત્રણ ધર્મશાસ્ત્રીઓને બોલા નિશ્ચય આપે તેને ધર્મ તરીકે

માનવો. ૨૦ હવે લક્ષ્યાલક્ષ્યના સબધમા જે કહેવા મા આવે છે તે સાલળો. બળદ, મૃત્તિકા, વિષ, કુદ્ર ક્રીડાઓ અને શ્લેષ્માતક (એક જાતનું પ્રાણી) દ્વિજાતિઓને લક્ષ્ય નથી, તેમ જ શત્રુ (બન્ને તરફ લટકતી ચામડાની કાથળી) વિનાના માછલા, કાચળા સિવાયના-દેડંગા વગેરે ચાર પગવાળા જળ ચર પ્રાણીઓ, ભાસ, હસ, ગરુડ, ચક્રવાક, ખતક, બગલા, ઝાંગડા, મદ્યુ (એક જાતનું જળચર પ્રાણી), ગીધ, બાજ તથા ઘુવડ વગેરે પક્ષીઓ અને માસા હારી દાઢવાળા પ્રાણીઓ, ચાર પગવાળા પક્ષીઓ તથા ઉપરનીચે બન્ને બાજુ દાંતવાળા, મનુષ્ય, વાનર વગેરે પ્રાણીઓ અને ચાર દાંડોવાળા પ્રાણી ઓ દ્વિજાતિઓને અલક્ષ્ય છે. ૨૧-૨૪ બ્રાહ્મણે બકરી, ઘેટી, ગધેડી, જાંટડી, સુવાવડી ગાય, મનુષ્યજાતિની સ્ત્રી તથા મૃગલીનું દૂધ પીવું નહિ ૨૫ સુવાવડી સ્ત્રીએ રાધેલું અન્ન, પ્રેતનિમિત્તક અન્ન અને હરકોઈના વૃદ્ધિસૂતક અથવા મૃત્યુસૂતક થી હવિત થયેલું અન્ન બ્રાહ્મણને લક્ષ્ય નથી, તેમ જ સુવાવડી ગાયનું દૂધ પણ બ્રાહ્મણને પીવા યોગ્ય નથી ૨૬ રાજાનું અન્ન બ્રહ્મતેજનો નાશ કરે છે, શૂદ્રનું અન્ન પણ બ્રહ્મતેજનો નાશ કરે છે તથા સોનીનું અન્ન અને પતિપુત્ર વિનાની સ્ત્રીનું અન્ન આયુષ્યનો નાશ કરે છે, માટે તે પણ અલક્ષ્ય છે બ્યાજવટાવનો ધધો કરી આજીવિકા ચલાવ નાર મનુષ્યનું અન્ન વિદ્યા સમાન છે તથા વેશ્યાનું, પોતાની સ્ત્રીના રજાત પતિને સહન કરી સ્ત્રીની કમાઈ ખાનારનું અને સ્ત્રીને વશ થઈ ગયેલા પુરુષનું અન્ન શુક (વીર) સમાન છે અર્થાત તે પણ અલક્ષ્ય છે. ૨૭-૨૮ અગ્નિયોગીય વપાનો હોમ થયો ન હોય ત્યાં સુધી તે દીક્ષિત યજ્ઞ માનનું અન્ન અલક્ષ્ય છે લોભી પુરુષનું, યજ્ઞ કર્મનો વિકલ્પ કરનારાનું, સુધારનું, મોચીનું, બલિચારિણી સ્ત્રીનું, ધોળીનું, વેધનું તથા ગ્રામ રક્ષક-ચોરીકારનું અન્ન અલક્ષ્ય છે, તેમ જ મમાજ અને ગામના સર્વ મનુષ્યોએ બહિષ્કૃત કરેલાનું, રગારાનું, સ્ત્રી ઉપર જીવનારાનું, મોટા ભાઈની પહેલા લગ્ન કરનારા નાના ભાઈનું, ભાટચારણોનું, જુગારીઓનું, ડાળા હાથે પીરસેલું અને એકબીજા વચ્ચે અન્ન ભોજન કરવા માટે અયોગ્ય છે. ૨૯-૩૧

જે અન્ન મહિરાથી મિશ્ર હોય, ઉચ્છિદ્ર હોય અને કુટુંબને આપ્યા વિના પોતાને માટે જ રાખી મૂકવામાં આવ્યું હોય તે સર્વે અન્ન ભક્ષણ કરવા યોગ્ય નથી. ઘણા વખતથી પડી રહેલો લોટનો પદાર્થ, જૂનો ગોળ, વાસી શાકપાન, વાસી દૂધપાક અને ઘણા સમયથી વાસી પડી રહેલો સાથવો, શેકેલા જવ તથા બે ત્રણ દિવસનું દહીં ભક્ષ્ય નથી; દેવ, પિતૃ આદિના નિમિત્ત વિના કરવામાં આવેલો દૂધપાક, તલ ભેળવેલી ખીચડી, માંસ અને પૂડા-માલપૂડા વગેરે અભક્ષ્ય છે.^{૩૨, ૩૩} ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રાહ્મણોએ દેવોને, ઋષિઓને, મનુષ્યોને, પિતૃઓને તથા પોતાના ઇષ્ટદેવતાઓને અન્નવિભાગ આપ્યા વિના ભોજન કરવું નહિ, પણ તેઓને ધરાવ્યા પછી જ ભોજન કરવું. પોતાની પ્રિય ધર્મપત્ની સાથે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા છતાં જે બ્રાહ્મણ (ત્રણે વર્તી) સંન્યાસી અથવા સિદ્ધકના જેવું જ વર્તન રાખે અર્થાત્ સાંસારિક વિષયોમાં અનાસક્ત રહીને ગૃહ ધર્મ પાળે છે, તે ધર્મ સંપાદન કરી શકે છે. હવે દાન કેને ન આપવું અને કેને આપવું તે કહેવાય છે. પોતાની કીર્તિ ફેલાય તે માટે દાન આપવું નહિ; કોઈના ભયથી દાન આપવું નહિ, પોતાનો ઉપકાર કરનારા મનુષ્યને દાન આપવું નહિ, તેમ જ ધાર્મિક ગૃહસ્થ પુરુષે નાટકિયાઓને, ગવૈયાઓને, વિદ્યુપકેને, દારૂડિયાઓને, ઉન્મત્તોને, ચોરી કરનારાઓને, નિંદા કરનારાને, મૂખોને, બ્રહ્મતેજથી વ્રણ થયેલાને, ખોડખાંપણવાળાને, ઠીંગણાને, દુર્ગ-નને, કુળહીનને, ઉપનયનાદિ સંસ્કારથી રહિતને, વેદ નહિ ભણેલા અશ્રોત્રિયને તથા કેવળ મૂખાઈ ભરેલા બ્રાહ્મણને દાન આપવું નહિ; કારણ કે કુપાત્રને આપેલું દાન અને કુપાત્રે લીધેલો પ્રતિગ્રહ હ્રદ્ય છે, જેથી તે દાન અને પ્રતિગ્રહ હાતાને તથા પ્રતિગ્રહીતાને નરકમાં જ ધકેલી દે છે.^{૩૪-૩૬} જેમ જેમનાં લાકડાને વળગીને તથા મોટી શિલાને હાથ માં રાખીને સમુદ્ર તરવાની ઇચ્છાવાળો પુરુષ રૂબી મરે છે, તેમ કુપાત્રને દાન આપનારો હાતા અને તે દાન લેનારો કુપાત્ર પ્રતિગ્રહીતા નરકમાં રૂબી મરે છે; અર્થાત્ તેઓ બન્ને નરકના જ અધિકારી બને છે.^{૪૦} જેમ લીલાં લાકડાંઓથી ઢાંકી દીધેલો અગ્નિ દેહીપ્યમાન થઈ ને પ્રજ્વલિત થતો નથી, તેમ તપ

અને સ્વાધ્યાયરૂપ ચારિત્ર્ય વિનાનો કુપાત્ર પ્રતિગ્રહીતા (બ્રાહ્મણ) પણ પોતાના બ્રહ્મતેજથી પ્રકાશિતો નથી અર્થાત્ નિસ્તેજ હોય છે. (આ એક કુપાત્ર બ્રાહ્મણને ઝોળખવાનાં ચિહ્ન છે.)^{૪૧} વળી જેમ માણસની ખોપરીમાં પડેલું પાણી તથા કૃતરાના ચામડાની બનાવેલી બતકમાં ભરેલું પાણી તેના આશ્રયના દોષથી અશુદ્ધ છે-અપવિત્ર છે, તેમ ચારિત્ર્યહીન બ્રાહ્મણની અંદર રહેલું શાસ્ત્ર પોતે અપવિત્ર હોવા છતાં આશ્રયના દોષથી અપવિત્ર છે.^{૪૨} વેદાધ્યયન અને શાસ્ત્રાધ્યયનથી રહિત એવો પણ જે બ્રાહ્મણ સતોષી હોય અને ઈર્ષ્યાળુ સ્વભાવનો ન હોય તેના પર દયા કરીને દાન આપવામાં દોષ નથી, તેમ જ બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રતને નહિ પાળનારા સંસ્કારહીન બ્રાહ્મણને પણ દયાદાન આપવામાં બાધ નથી.^{૪૩} હરકોઈ દીનને, આર્તને તથા આતુરને પણ દયાને લીધે દાન આપવું, પણ સત્પુરુષોએ આચરેલો આ ધર્મ છે એવી બુદ્ધિથી આપવું નહિ.^{૪૪} વેદાધ્યયનરહિત બ્રાહ્મણને આપેલું દાન કેવળ નિષ્ફળ છે. તેને દાન આપવાથી અવશ્ય કુપાત્ર દાનના દોષો ઉપસ્થિત થાય છે, એમાં સંશય નથી.^{૪૫} જેમ લાકડાંને બનાવેલો હાથી અને ચામડાને બનાવેલો મૃગ કેવળ નામધારી છે, તેમ અભણ બ્રાહ્મણ પણ કેવળ નામધારી છે-કહેવાનો જ બ્રાહ્મણ છે.^{૪૬} જેમ નપુંસક પુરુષ સ્ત્રીઓ માટે નકામો છે, ગાય ગાયોને માટે નકામી છે અને પાંખો વિનાનું પક્ષી જેમ નકામું છે, તેમ અભણ બ્રાહ્મણને આપેલું દાન નકામું છે-નિષ્ફળ છે.^{૪૭} જેમ સડી ગયેલું આશ્વધાન્ય નકામું છે, જળ વિનાનો ફૂવો જેમ નકામો છે અને ભરમની અંદર હોમેલું જેમ નિષ્ફળ છે, તેમ મૂખ બ્રાહ્મણને આપેલું દાન નિષ્ફળ છે.^{૪૮} દેવોના તથા પિતૃઓના હવ્ય કવ્યનો વિનાશ કરનાર અને તેથી જ દેવપિતૃઓનો શત્રુ એવો મૂખ બ્રાહ્મણ હાતાઓનું ધન વ્યર્થ છીનવી લઈને સદ્ગતિએ જઈ શકતો નથી, પણ હુર્ગતિએ જ જાય છે.^{૪૯}

હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર રાજા ! આ પ્રમાણે ભગવાન સ્વાયંભુવ મનુએ સિદ્ધોની પાસે જે રીતે કહ્યું હતું તે સર્વ વૃત્તાંત મેં તમને કહ્યું; પરંતુ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ વૃત્તાંત મેં તમને સંક્ષેપમાં કહ્યું છે.

એનો વિસ્તાર તો ઘણો મોટો છે, તે યથા સમયે સાંભળવો. ૧૦

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ-તર્જત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'ભગવાન મનુએ કહેલો ભક્ષ્યાભક્ષ્યવિવેક' નામનો અધ્યાય ૩૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૭ મો

યુધિષ્ઠિરનો શોકત્યાગ અને
હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

શ્રોતુમિच्छामિ ભગવન્ વિસ્તરેણ મહામુને ।

રાજધર્માન્ દ્વિજશ્રેષ્ઠ ચાતુર્વર્ણ્યસ્ય ચાચિલાન્ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે ભગવાન! હે મહા-મુનિ! હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ! હું આપની પાસેથી રાજ-ઓના સમગ્ર ધર્મોને તથા આરે વર્ણોના સર્વ ધર્મોને વિસ્તારથી શ્રવણ કરવા ઇચ્છું છું.^૧ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! આપત્તિના સમયે મનુષ્યે કઈ નીતિને ઉપયોગ કરવો? અને ધર્મભાગું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને હું કેવી રીતે પૃથ્વીને વશ કરી શકું? તે પણ કહો.^૨ ઉપ-વાસ આદિષ્ઠ પ્રાચશ્ચિતાના સંબંધમાં આપે જે કથા કહી તે ઘણી આશ્ચર્યજનક છે અને તે સાંભ-ળીને મને આનંદ થયો છે;^૩ પરંતુ એક તરફ ધર્મોચ્ચરણ કરવું અને બીજી તરફ રાજ્યપાલન કરવું; એ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. આવો વિચાર કરતાં મારું ચિત્ત મૂઠ ગળી જાય છે.^૪

વૈશંપાયન કહે છે: હે મહારાજ! જનમેજય! યુધિષ્ઠિરેનું એ વચન સાંભળ્યા પછી વેદવત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન વેદવ્યાસ સર્વજ્ઞ પુરુષોમાં પુરાતની ગણાતા નારદ મુનિ સામે બેઠીને યુધિષ્ઠિર પ્રતિ ઘોઘ્યા: ^૫ 'હે રાજા! તમારે ધર્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જે સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો તમે કુરુઓમાં જુદા એવા ભીષ્મપિતામહની પાસે જાઓ.^૬ ગંગાપુત્ર ભીષ્મ ધર્મરહસ્યોના સંબંધી તમારા જેટલા સંશયો હશે તે સર્વને દૂર કરશે; કારણ કે તે ભીષ્મ સર્વજ્ઞ હોવાથી સર્વ ધર્મોને જાણે છે.^૭ જે ભીષ્મને ત્રણ ભાગે વહેનાર દિવ્ય નદીએ (ગંગાએ) જન્મ આપ્યો છે, જેણે ઇંદ્ર આદિ સર્વ દેવોનાં સાક્ષાત્ દર્શન કર્યો છે, વળી જેણે યોગ્ય ઉપચાર દ્વારા જુદરૂપિત આદિ સર્વ દેવર્ષિઓને વારંવાર પ્રસન્ન

કરી રાજનીતિના સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે, કુરુ ઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા જે ભીષ્મપિતામહ, જે નીતિ-શાસ્ત્રને શુક્રાચાર્ય જાણે છે, તથા જે નીતિશાસ્ત્રને દેવશુર જુદરૂપિત જાણે છે તે સર્વ નીતિશાસ્ત્રને વ્યાખ્યા સહિત જાણે છે;^{૮-૧૦} અને બ્રહ્મચર્યવ્રત-નિષ્ઠ મહાબાહુ ભીષ્મે પરશુરામ પાસેથી, ચ્યવન-ઋષિ પાસેથી તથા વસિષ્ઠઋષિ પાસેથી સાંગોપાંગ વેદાધ્યયન કર્યું છે;^{૧૧} તેમ જ બ્રહ્મદેવના નયેષ પુત્ર પ્રતાપી સન્તકુમારની પાસેથી તેમણે અધ્યા-ત્મશાસ્ત્રના તત્ત્વનો પણ પૂર્વે અભ્યાસ કર્યો છે;^{૧૨} વળી મહાપુરુષ ભીષ્મે-માર્કંડેય ઋષિ પાસેથી યતિઓના સંપૂર્ણ ધર્મ સંપાદન કર્યો છે તથા પરશુરામ પાસેથી અને ઇંદ્ર પાસેથી અશ્વવિદ્યા મેળવી છે.^{૧૩} જે મહાત્માનો મનુષ્યોમાં જન્મ હોવા છતાં સ્વેચ્છામૃત્યુ છે તથા જે ભીષ્મ પુત્રાદિ સંતતિથી રહિત છે, છતાં પવિત્ર કીર્તિવાળા વિચ્છાત દિવ્યલોકમાં જશે;^{૧૪} જેની પૂર્વકાળની સલાઓમાં મહાપવિત્ર બ્રહ્મર્ષિઓ જ સલાસદો હતા અને સર્વ જ્ઞાનયજ્ઞોમાં જેને કંઈ પણ અજાણ્યું નથી તે ધર્મજ્ઞ અને સર્વ ધર્મનાં તત્ત્વોને જાણુતારા ભીષ્મ-પિતામહ તમને સર્વ પ્રકારના ધર્મો કહેશે, માટે તેમના પ્રાણગમન પહેલાં તમે તેમની પાસે પહોંચી જાઓ.^{૧૫-૧૬} મહાબુદ્ધિમાન કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને વ્યાસે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તેમણે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ સત્યવતીપુત્ર વ્યાસને જણાવ્યું કે, 'હે બ્રહ્મન! મેં મારા શાંતિબંધુઓના આવો રોમાંચજનક મહાન સંહાર કર્યો છે. વળી મેં આખી પૃથ્વીનો નાશ કરાવી સર્વ લોકોનો અપરાધ કર્યો છે; એટલું જ નહિ પણ ધર્મપૂર્વક યુદ્ધ કરનાર એ ભીષ્મપિતામહને મેં કષ્ટ કરીને યુદ્ધમાં મરાવ્યા છે, જેથી હું કયું કારણ દર્શાવીને તેમને મારા ધાર્મિક સંશયો પૂછું?'

વૈશંપાયન કહે છે: હે જનમેજય! યુધિષ્ઠિરનાં એ વાક્યો સાંભળીને મહાબુદ્ધિમાન યાદવશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ આદેય વર્ણીનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી તે મહારાજાને કહેવા લાગ્યા.^{૧૭-૨૦}

શ્રીકૃષ્ણ ઘોઘ્યા: હે મહારાજા! હવે તમારે શોક માટે અતિ આચક્ર કરવો તે યોગ્ય નથી. ભગવાન વ્યાસ જે કરવાનું કહે છે તે જ તમે કરો.

હે મહાબાહુ ! આ સર્વ બ્રાહ્મણો તથા મહા તેજસ્વી એવા આ તમારા ભાઈઓ, વર્ષાન્તરુમાં લોકો જેમ મેઘની પ્રાર્થના કરે છે તેમ, તમારી પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે અને અહીં તમારી સમીપમાં બેઠા છે; ^{૨૧-૨૨} તેમ જ મરતા થયેલા આ રાજાઓ તથા કુરુક્ષેત્ર ગલ દેશની સર્વ આતુર્વંશ્ય પ્રજાઓ અહીં તમારી સેવામાં હાજર થયેલ છે; ^{૨૩} માટે હે શત્રુ હંતા રાજા ! આ મહાત્મા બ્રાહ્મણોનું પ્રિય કરવા માટે મહાતેજસ્વી શુરુ વેદવ્યાસની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીને અમારું-સર્વ સુહૃદોનું તથા દ્રૌપદીનું મન ગમતું કરે તથા સર્વ લોકનું હિત કરે. ^{૨૪}

વૈશંપાયને કહ્યું : હે જનમેજય ! શ્રીકૃષ્ણે આમ કહ્યું એટલે ક્રમણ સમાન નેત્રવાળા અને મહાઉદાર મનના રાજા યુધિષ્ઠિર સર્વ લોકનું હિત કરવા માટે તત્પર થઈ ગયા. ^{૨૫-૨૬} હે પુરુષઆદ્ય ! મહાયશસ્વી યુધિષ્ઠિરરાજાને શ્રીકૃષ્ણે પોતે, વેદ-વ્યાસે, દેવરથાન ઋષિએ, અર્જુને તથા બીજા ઘણા મહાત્માઓએ જ્યારે ખૂબ સમજાવ્યા, ત્યારે તેમણે માનસિક દુઃખનો તથા શારીરિક સંતાપનો ત્યાગ કર્યો; ^{૨૭-૨૮} અને ઘણાં વૈદિક વાક્યોનું, સીમાંસાશાસ્ત્રનું તથા બીજાં ઘણાં નીતિશાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરી તેઓનો ઊઠાપોહ કરવામાં કુશળ બનેલા રાજા યુધિષ્ઠિર કર્તવ્યઅર્થનો મનમાં નિશ્ચય કરીને શાંત થયા. ^{૨૯} પછી નક્ષત્રોથી વીંટાયેલા ચંદ્રમાની પેઠે, વ્યાસ આદિ મહર્ષિઓથી વીંટાયેલા રાજા યુધિષ્ઠિર કાકા ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરી હસ્તિનાપુર જવા તૈયાર થયા. ^{૩૦} અને નગરમાં પ્રવેશ કરવાની ઈચ્છાથી ધર્મશં તે યુધિષ્ઠિર રાજાએ પ્રથમ સર્વ દેવોનું તથા હજારો બ્રાહ્મણોનું પૂજન કર્યું. તે પછી ચંદ્રમા જેમ અમૃતમય રથમાં બેસે તેમ બંદીજનોથી સ્તુતિ કરાતા રાજા યુધિષ્ઠિર નવા ઉજ્જવળ રથમાં બેઠા. એ રથને ગાલીયા અને મૃગચર્મોથી આચ્છાદિત કરવામાં આવ્યો હતો, સુંદર લક્ષણવાળા અને શ્રવેતવર્ણી સોળ બળદોથી ઝેડવામાં આવ્યો હતો તથા વેદોક્ત પવિત્ર મંત્રોથી પ્રથમ પૂજવામાં આવ્યો હતો. ^{૩૧-૩૩} એ રીતે રાજા રથમાં બેઠા હતા એટલે ભયંકર પરાક્રમી કુંતીપુત્ર ભીમસેને બળદોને હાંકવા માટે રાથ હાથમાં લીધી અને અર્જુને ઝળહળાટ કરતું શ્રવેત વર્ણનું

છત્ર રાજાના મસ્તક પર ધરી રાખ્યું. ^{૩૪} તે સમયે રથ ઉપર અર્જુને ધરી રાખેલું તે શ્રવેત છત્ર આકાશમાં તારાગણોથી વ્યાપ્ત એવા ઉજ્જવળ મેઘ સરખું શોભતું હતું. ^{૩૫} બીજી તરફથી માદ્રીના વીર પુત્ર નકુલે તથા સહદેવે ચંદ્રનાં કિરણ સમાન પ્રભાવાળાં બે ઉજ્જવળ આમરો હાથમાં લઈ લીધાં અને રથ ઉપર આનુબાળુ બિલા રહીને યુધિષ્ઠિર રાજાને પવન ઢોળવા માંડ્યો. ^{૩૬} હે રાજા ! તે વેળા સુંદર રાજવી પોશાકોથી શોભી રહેલા તે પાંચે ભાઈઓ જ્યારે રથમાં બેઠા, ત્યારે એકત્ર થયેલા પંચમહાભૂતોના સરખા દેખાતા હતા. ^{૩૭} હે રાજા ! આમ સૌથી આગળ ચાલતા રાજા યુધિષ્ઠિરના રથની પાછળ મનના સમાન વેગવાળા ઘોડાઓથી ભેડેલા અળકતા રથમાં બેસીને ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર યુયુત્સુ જવા લાગ્યો; ^{૩૮} અને તે કૌરવભાઈઓના રથોની પાછળ શૈભ્ય અને સુગ્રીવ નામના ઘોડાઓથી ભેડેલા સુવર્ણમય પ્રદીપ્ત રથમાં બેસીને શ્રીકૃષ્ણ તથા સાત્યકિ જવા લાગ્યા. ^{૩૯} હે ભરતવંશી જનમેજય ! પાંડવોના કાકા રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ગાંધારી પાલખીમાં બેસીને યુધિષ્ઠિરના રથની આગળ જવા લાગ્યા; ^{૪૦} તેમ જ કુંતા, દ્રૌપદી આદિ સર્વ કુરુક્ષેત્રીઓ સૌ સૌની યોગ્યતાપૂર્વક ઉત્તમ-મધ્યમ પાલખીઓમાં બેસીને હસ્તિનાપુર તરફ જવા લાગી અને તે સર્વ સ્ત્રીઓની આગળ વિદુર જવા લાગ્યા. ^{૪૧} આ રીતે સર્વ રાજકુટુંબ જ્યારે નગરમાં જવા લાગ્યું, ત્યારે તેની પાછળ શબ્દગારવામાં આવેલા અનેક રથો, હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા પાળાઓ અનુક્રમે ચાલવા લાગ્યા. રાજા યુધિષ્ઠિરની સવારી આ પ્રમાણે હસ્તિનાપુર તરફ જતી હતી, ત્યારે ઘણાં વૈતાલિકો, ભાટો, આરણો તથા માગધો સુંદર ભાષાવાળાં કાવ્યોથી તેમની સ્તુતિ કરી રહ્યા હતા. તે સમયના મહાબાહુ યુધિષ્ઠિરના નગરપ્રયાણની ઉપમા પૃથ્વી પર એક પથ્થ ન હતી. તે સવારીને જોવા માટે આવેલાં માણસોની મોટી ઠંડ નામી હતી અને સર્વ તરફ ઊભરાઈ જતાં હૃદયપુટ મનુષ્યોના હર્ષનાદોથી સર્વ પ્રદેશ ગાળી રહ્યો હતો. ^{૪૨-૪૪} રાજા યુધિષ્ઠિરે જે વેળા નગર તરફ પ્રયાણ કર્યું, તે વેળા નગરવાસી મનુષ્યોએ આખા શહેરને તથા શહેરના

રાજમાર્ગોને સારી પેઠે શણગાર્યા હતા, પૃથ્વી પર
સ્વેત રંગનાં પુષ્પો વેરી દીધાં હતાં, રાજમાર્ગમાં
આસપાસ સર્વે સ્થળે પતાકાઓ ગાંધી દીધી હતી
તથા સુગંધીદાર ધૂપો કરી મૂક્યા હતા. ૪૫૪૧
રાજમહેલને પણ ભત્રાત્રતાં સુવાસિત શૂણ્ધી
સુગંધપૂર્ણ કરી દીધો હતો અને વિવિધ ભત્રા
પુષ્પોની માળાઓથી તથા પ્રિયંથુ નામની લતાના
પેદાઓથી આસપાસ વેણિત કરી શણગારી દીધો
હતો; ૪૬ તેમ જ નગરને દરવાજે દરવાજે સ્વેતવર્ણ
ના શૂણ્ધી (કળીચૂનાથી) ઉત્તરવળ કરેલા, જળ
ભરેલા નવા ઘડાઓ સ્થાપી દીધા હતા તથા પુષ્પ
માળાઓ બાંધી દીધી હતી. ૪૮ આ રીતે સારી પેઠે
શણગારેલા દરવાજાવાળા નગરમાં સુહૃદોથી વીંટાયેલા
પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે જ્યજ્ઞ્યકારના શુભ વાક્યોથી
સ્તવાતાં સ્તવાતા પ્રવેશ કર્યો. ૪૯

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વત્રયે રાજધર્માનુશાસન
પર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરનો હરિતનાપુરમાં પ્રવેશ'
નામનો અધ્યાય ૪૭માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૮મો

રાજમંદિરમાં પ્રવેશ અને ચાર્યકનો વધ

॥ વૈશ્યાયન ઉત્તમ ॥

પ્રવેશને તુ પાર્યાનાં લનાનાં પુરવાસિનામ્ ।

દિદક્ષુણાં સહસ્રાણિ સમાજગ્મુઃ સહસ્રશઃ ॥ ૧ ॥

વૈશ્યાયને કહ્યું: હે જનમેજયરાજા ! એ રીતે
પાંડવોએ નગરમાં ત્યારે પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તેઓ
દર્શન કરવા માટે હજારો નગરવાસી મનુષ્યો ટોળે
મળીને રાજમાર્ગમાં આવી પહોંચ્યા હતા. ૧ હે
રાજા ! અંદ્રોહ્ય સમયે ઉછાળા મારતો મહાસાગર
જેમ થોભે છે, તેમ શણગારેલાં ચૌદાવાળો તે
રાજમાર્ગે પણ તે વેળા મનુષ્યોની લીડને લીધે
થોભી રહ્યો હતો. ૨ હે ભારત ! રાજમાર્ગ ઉપર
આવેલી રત્નજડિત મોટી મોટી હવેલીઓ રાજ
દર્શન માટે એકઠી મળેલી ઓછોના ભારથી બળે
કંપી જતી હોય તેવી દેખાતી હતી. ૩ પાંડવોના
દર્શનાર્થે આવી મળેલી સર્વે સુદરીઓ લબ્ધને
લીધે ધીમા કોમળ સ્વરથી યુધિષ્ઠિરની, લીમસેનની,
અર્જુનની, નકુલની તથા સહદેવની પ્રશંસા કરતી
હતી કે, ૪ 'હે કલ્યાણી પાંચાલપુત્રી ! તને ધન્ય

છે; કારણ કે ગૌતમી જેમ મહર્ષિઓનું સેવન કરે
છે, તેમ તું આ મહાપુરુષોનું સેવન કરે છે.' ૫ હે
મહારાજા ! આ રીતે સર્વે ઓછો તે સમયે દ્રૌપદીની
પ્રશંસા કરતી હતી. જેથી હે ભારત ! તે ઓછોનાં
પ્રશંસાવચનોથી તથા માંડોમાંડોનાં પ્રીતિયુક્ત
ભાષણોથી આપું નગર ગરબ રહ્યું હતું. ૬ રાજ
યુધિષ્ઠિર યથાથોગ્ય શણગારેલા અને તેથી જ થોભી
રહેલા એ રાજમાર્ગનું ઉદ્ધેધન કર્યો પછી રાજ-
મહેલ પાસે આવી પહોંચ્યા. ૭ ત્યાં પણ એકઠો
મળેલો સર્વે અમાત્યવર્ગ તથા ગ્રામનગરવાસી લોક
તેમની સમીપમાં આવીને કાનને સુપ્રાદાયક એવી
વાણી કહેતા લાગ્યો: 'અહો ! ધનલાગ્ય ! હે યતુ-
સંહતા રાજેન્દ્ર ! તમે શત્રુઓનો પરાજય કર્યો તથા
ધર્મ અને ભગતા આશ્રયથી રાજ્યને પુનઃ પ્રાપ્ત
કર્યું, તે બધું જ સારું થયું છે. હે મહારાજા ! તમે
સો વર્ષ પર્થોત અમારા સર્વના રાજ રહો અને
ઇંદ્ર જેમ સ્વર્ગનું પાલન કરે છે, તેમ ધર્મપૂર્વક
પ્રજાઓનું પાલન કરો.' આ રીતે રાજમંદિરના
દ્વારમાં માંગલિક વાણીથી સન્માન પામીને તથા
ચોતરફથી પ્રાદક્ષિણે કહેલા શુભ આશીર્વાદો
અહણ કરીને રાજા યુધિષ્ઠિર ઇંદ્રના ભવન સરખા
રાજમહેલમાં દાખલ થયા કે જે રાજમહેલ શ્રદ્ધા
તથા વિજયનું નિવાસસ્થાન હતો. પછી પોતાના
સ્થ ઉપરથી તે નીચે ઊતર્યો ૯-૧૦ અને પગે ચાલતા
રાજમહેલના અંદરના ભાગમાં પ્રવેશ કરી શ્રીમાન
યુધિષ્ઠિર પ્રથમ જ પોતાના ઇંદ્રદેવોનાં (કુળદેવતા-
ઓનાં) દર્શન કર્યો ને રત્નો, અંદન તથા પુષ્પ-
માળાઓ વડે દેવોનું પૂજન પણ કર્યું. ૧૧ પછી
મહાધયશરવી એવા તે રાજા તે તે દેવમંદિરોમાંથી
બહાર નીકળ્યા કે તુરંત જ તેમણે માંગલિક દ્રવ્યો
હાથમાં લઈને સંસુખ ઊભેલા પ્રાદક્ષિણનાં દર્શન
કર્યો. ૧૨ તે સમયે શુભસૂચક આશીર્વાદો આપી
રહેલા તે પ્રાદક્ષિણથી વીંટાયેલા રાજા યુધિષ્ઠિર
તારાગણોથી વીંટાયેલા નિમંત્રણ ચંદ્રના સરખા
થોભતા હતા. ૧૩ પછી કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજ્ય
કાકા ધૃતરાષ્ટ્રને તથા ધૌગ્ય શરૂને આગળ કરી સર્વ
પ્રાદક્ષિણી વિધિપૂર્વક પૂજા કરી; ૧૪ તથા પુષ્પોની
માળા, મોદક, રત્નો, પુષ્કળ સુવર્ણ, ગાયો તથા
વગેરે આપીને સર્વનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. હે રાજેન્દ્ર !

એ સમયે રાજના અનુચરો ‘તમારી શી ઇચ્છા છે? તમારી શી ઇચ્છા છે?’ આમ સન્માનપૂર્વક પ્રાદક્ષિણે પૂછીને તેઓની ઇચ્છાનુસાર વિવિધ પદાર્થોનું દાન આપી રહ્યા હતા. ૧૮ પછી હે ભારત! તે સ્થળે આકાશને વ્યાસ કરી દેનારો પુણ્યાહ વાચનનો મંગલધ્વનિ પ્રાદક્ષિણે ચાલુ કર્યો, કે જે ધ્વનિ રાજના સુહૃદોને પ્રીતિ ઉપજાવનારો, પવિત્ર તથા શ્રોત્રેદ્રિયને સુખાવહ હતો. ૧૯ રાજ યુધિષ્ઠિરે વેદવેત્તા વિદ્વાન પ્રાદક્ષિણી પુષ્કળ અર્થ ભરેલા પદાર્થોવાળી વૈદક વાણી હસની પેઠે સાર ગ્રહણ કરીને સાભળવા માડી. ૨૦ હે રાજ! તે જ સમયે બીજી તરફ પાંડવોના વિજયને સૂચવનારા શ ખોનો તથા દુહિત્રોનો મનોહર શબ્દ સભળાવા લાગ્યો. ૨૧ આમ થોડાંએક સમય સુધી ચાલ્યા પછી તે સ્થળે સર્વ જાતના શબ્દો શાત થયા અને સર્વ મનુષ્યો કુતૂહલને લીધે બોલતા બધ થયા, એટલે સન્યાસીના વેશમાં આવેલો ચાવોંક નામનો રાક્ષસ પ્રાદક્ષિણ સભામાંથી બોલો થઈને યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો. ૨૨ એ દુષ્ટ ચાવોંક રાક્ષસ સન્યાસીનો વેશ લઈને પ્રાદક્ષિણ સભામાં ઘૂમી ગયો હતો. તેણે રાક્ષસની માળા, શિખા તથા ત્રિદંડ ધારણ કર્યો હતો. તે નિર્લજ્જ અને નિર્લય દેખાતો હતો અને રાજ યુધિષ્ઠિરને આશીર્વાદ આપવાની ઇચ્છાવાળા હજારો તપ અને નિયમસ પત્ર પ્રાદક્ષિણના મધ્યમાં આવીને બેઠો હતો. હે રાજેન્દ્ર! તે ચાવોંક રાક્ષસ દુર્યોધનનો મિત્ર હોવાથી મહાત્મા પાંડવોનું અગ્રિય (અનિષ્ઠ) કરવા ઇચ્છતો હતો, તેથી સર્વ પ્રાદક્ષિણી અનુમતિ લીધા વિના જ બોલો થઈને યુધિષ્ઠિરરાજને કહેવા લાગ્યો કે, ૨૩-૨૪ ‘હે કુતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર! આ સર્વે પ્રાદક્ષિણો મારા વચન દ્વારા તને કહે છે કે, સર્વ જ્ઞાતિઓનો ઘાત કરાવનારા તને દુષ્ટ રાજને ધિક્કાર છે. ઓ રાજ! આવો ઘોર સહાર કરીને તારા હાથમાં શુ આવ્યું છે? પોતાના જ્ઞાતિયંધુ ઓનો ક્ષય કરીને તથા સર્વ શુરુજનોનો ઘાત કરાવીને તારે જીવવા કરતા મરી જવું, તે જ વધારે ઉત્તમ છે’ ૨૫-૨૭

તે દુષ્ટ રાક્ષસનું એ વચન સાભળીને ત્યા બેઠેલા સર્વ પ્રાદક્ષિણો મનમાં અત્યંત ગિજ થઈ ગયા અને તેના વાક્યથી જાણે અપમાન પામ્યા

હોય, તેમ કોલાહલ કરવા લાગ્યા. ૨૮ હે રાજ! તે બધા પ્રાદક્ષિણો તથા રાજ યુધિષ્ઠિર અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થઈને લજ્જાધીન થઈ ગયા અને કેવળ સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા. ૨૯

તે પછી યુધિષ્ઠિર બોલ્યા હે પ્રાદક્ષિણો! હું આપ સર્વને પ્રણામ કરીને પ્રાર્થના કરું છું કે, આપ સર્વે મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. આપની સમીપમાં શરણાગત થઈને બોલેલા મને-હું ખાકુળ મનુષ્યને ધિક્કાર આપવા આપ ચોગ્ય નથી ૩૦

વૈશ પાચન કહે છે. હે જનમેજય! યુધિષ્ઠિરનું એ નમ્ર વચન સાભળી સર્વ પ્રાદક્ષિણો એકદમ બોલી બોલ્યા ‘હે રાજન્! એ અમારું વચન નથી, અમે એમ કહેતા જ નથી અમે તો તમને એ જ આશીર્વાદ આપીએ છીએ કે, તમારું નિરંતર કલ્યાણ થાઓ.’ રાજને આમ કહીને તપથી શુદ્ધ થયેલા અતઃકરણવાળા અને વેદવેત્તા એવા તે મહાત્મા પ્રાદક્ષિણે જ્ઞાનદષ્ટિથી જોઈને રાક્ષસ ચાવોંકને ઓળખી કાઢ્યો ને પછી તેઓ બોલી બોલ્યા ‘અરે! આ તો દુર્યોધનનો મિત્ર ચાવોંક રાક્ષસ છે. સન્યાસીના વેશ અહીં અમારી વચ્ચે ઘૂમી જઈને દુર્યોધનનું કિંત કરવા ઇચ્છે છે હે ધર્મોત્તમ રાજ! અમે તેમ કહેતા જ નથી, માટે તમારો આવા પ્રકારનો ભય દૂર થાઓ અને હે રાજ! તમારું તથા તમારા ભાઈઓનું કલ્યાણ થાઓ. ૩૧-૩૪

વૈશ પાચન કહે છે: હે જનમેજય! તે પછી કોધાધીન થયેલા તે પવિત્ર પ્રાદક્ષિણે એકીસાથે હુકાર કરીને તે પાપી રાક્ષસનો તિરસ્કારપૂર્વક નાશ કરી નાખ્યો, ૩૫ એટલે તુરંત જ મહેદ્રના વજ્ર પ્રહારથી, અકુરુપ્રકૃત વૃક્ષ જેમ ભસ્મ થઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડે, તેમ પ્રહારથીઓના તેજ્યો બળીને ભસ્મ થઈ ગયેલો તે રાક્ષસ ધરણી પર ઢળી પડ્યો એ રીતે રાક્ષસ મરણ પામ્યો. તે પછી સારી પેઠે પૂજાસંસ્કારને પામેલા સર્વ પ્રાદક્ષિણો રાજને અભિ નંદન આપી પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા અને યુધિષ્ઠિરરાજ પણ પોતાના સર્વ સુહૃદોની સાથે આનંદ પામ્યા ૩૬-૩૭

હિત શ્રીમહાભારતમાં જ્ઞાતિપર્યાંત તર્ગત રાજધર્મોપદેશન પર્વમાં ‘ચાવોંકનો વધ’ નામનો અધ્યાય ૩૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧ મો

આર્વાકવૃત્તાંત

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતસ્તત્ર તુ રાજાને તિપ્તંત્રાવૃભિઃ સહ ।

ઉવાચ દેવકીપુત્રઃ સર્વદર્શી જનાર્દનઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા : હે જનમેજયરાજ ! રાજ-
સભામાં સર્વે બાઈઓની સાથે બેઠેલા યુધિષ્ઠિર
રાજાને આર્વાકના વધના વિચારમાં લીન થઈ ગયેલા
બેઠો, સર્વદ્રષ્ટા જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા.^૧

વાસુદેવ ઓલ્યા : હે તાત યુધિષ્ઠિર ! આ
જગતમાં પ્રાણીઓ મારે પણ સદા પૂજ્ય છે. તેઓ
પૃથ્વી પર વિચરનારા દેવતાઓ છે તથા સર્વ કોઈના
પર તત્કાલ અનુગ્રહ કરનારા તથા કોપાયમાન
થતાં સર્વ કોઈના પર વાણીરૂપી ઝેર ફેંકીને બાળી
બરમ કરનારા છે.^૨ હે મહાબાહુ રાજન્ ! આ
આર્વાક રાક્ષસે પૂર્વે સત્યયુગમાં ઘણાં વર્ષો પર્વત બદ-
રિકાશ્રમમાં તપશ્ચર્યા કરી હતી,^૩ જેથી પ્રસન્ન
થયેલા પ્રહલદેવે વરદાન માગવા માટે પુનઃ પુનઃ તેને
મમળાવ્યો હતો. પછી હે ભારત ! તે આ રાક્ષસે
સર્વે પ્રાણીઓ તરફથી અભય થવા માટેનું વરદાન
માગ્યું હતું.^૪ પ્રહલદેવે પણ ‘પ્રાણીઓના અપ-
માન વિના તને સર્વે પ્રાણીઓથી અભય થશે’
એવું મહા ઉત્તમ વરદાન તેને આપી દીધું; જેથી
મહાબળવાન થઈ પડેલા અતુલ પરાક્રમી તે પાપી
રાક્ષસ મહાતીવ્ર કર્મો કરીને દેવોને સંતાપવા
લાગ્યો.^૫ તે સમયે રાક્ષસના બળથી પરાભવ પામી-
ને સર્વ દેવતાઓ એકઠા મળ્યા અને પ્રહલદેવ પાસે
જઈને તે રાક્ષસનો વધ કરવા માટે પ્રાર્થના કરવા
લાગ્યા.^૬ પછી હે ભારત ! પ્રહલદેવે દેવતાઓને કહ્યું કે,
‘હે દેવો ! તે રાક્ષસનો હવે યોદ્ધા જ સમયમાં વિનાશ
થાય, તે માટે મેં વ્યવસ્થા કરી નાખી છે. આ
પૃથ્વી પર હુયોધન નામનો એક રાજા થશે, તે આ
રાક્ષસનો મિત્ર થશે. પછી તેવા કોઈ પ્રસંગે
પોતાના મિત્ર હુયોધનના રનેહથી બંધાઈને એ
રાક્ષસ પ્રાણીનું અપમાન કરશે કે તુરત જ
વાણીરૂપી બળવાળા પ્રાણીઓ કોપાયમાન થઈને
તે પાપીને બાળી બરમ કરી નાખશે. આ રીતે તે
રાક્ષસ નાશ પામશે.’^૮

હે ભારતપ્રેમી રાજા ! પ્રહલદેવના એ કથન પ્રમા-
જ તે આ આર્વાક રાક્ષસ પ્રહલદેવના બળથી મર-
પામી પૃથ્વી પર સૂતો છે, માટે હે મહારાજા
તમે એને પ્રાણીઓ માની શોક કરો મા;^{૧૦} તેમ
હે રાજા ! ક્ષાત્રધર્મનો આશ્રય કરી યુદ્ધમાં મર-
પામેલા તમારા સર્વ સંબંધીઓ તથા બીજા વી-
મહાત્મા ક્ષત્રિયો સ્વર્ગલોકમાં ગયા છે,^{૧૧} મા-
હવે તમે ધૈર્ય ધારણ કરો અને ગ્લાનિનો ત્યાગ
કરી સર્વ રાજકાર્યો કરો, શત્રુઓનો સંહાર કરો
પ્રજાનું રક્ષણ કરો તથા પ્રાણીઓની પૂજા કરો.^{૧૨}
ઈતિ શ્રીમદ્દાસારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્માનુશાસન-
પર્વમાં ‘આર્વાકવૃત્તાંત’ નામનો અધ્યાય ૩૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૦ મો

યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ કુંતીસુતો રાજા ગતમન્યુર્ગતજ્વરઃ ।

કાંચને પ્રાહ્મુલ્લો હૃષ્ટો ન્યપીદત્ પરમાસને ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા : હે જનમેજય ! શ્રીકૃષ્ણનાં
એ વાક્ય પરથી રાજા યુધિષ્ઠિર શોક અને દીનતાથી
રહિત થઈ ગયા; અને પછી અભિષેક સમયે સુવર્ણ-
ના એક ઉત્તમ આસન પર પૂર્વાભિમુખે હર્ષપૂર્વક
બેઠા.^૧ તેમની સંસુખ જ સુવર્ણનાં બે પ્રદીપ્ત અને
સુંદર આસનો ગોઠવી દેવામાં આવ્યાં હતાં.
તેઓના પર શત્રુઓનું દમન કરનારા શ્રીકૃષ્ણ
અને સાત્યકિ બેઠા.^૨ મહાત્મા બીમસેને અને
અર્જુને રાજા યુધિષ્ઠિરને મધ્યમાં રાખીને આજી
બાજી ગોઠવેલાં બે મહિજડિત લીસાં આસનો પર
બેઠક લીધી.^૩ બીજી તરફ સુવર્ણથી મહેલા હાંતના
ઉજ્જવળ સિંહાસન પર નકુલ અને સહદેવની
સાથે કુંતાણ બેઠા.^૪ તેમ જ સુધર્મા, વિદુર, ધૌન્ય
અને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, અગ્નિ સરખા પ્રદીપ્ત જુદાં
જુદાં આસનો પર બેઠા અને યુયુત્સુ, સંજય તથા
યથસ્વી ગાંધારી જે બાજુ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા બેઠા
હતા તે બાજુ બેઠા.^૫ આ રીતે સર્વ રાજકુટુંબ
યથાર્થ આસને બેસી ગયું. તે પછી રાજસિંહા-
સન પર બેઠેલા ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરે શ્વેતવર્ણનાં
પુષ્પોનો, સર્વતોલક્ર આદિથી ચિહ્નિત એવાં દેવ-
તાઓનાં સ્થાપનોનો, અક્ષતોનો, મૃતિકાનો, સુવ-

યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક:-યુધિષ્ઠિરને, સંબંધિઓના શોકમાં રૂબેલા બેઈને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, હે રાજા! તમારા વીર્યશ્રેષ્ઠ સગાસંબંધીઓ ક્ષાત્ર-ધર્મથી જ ડભણ્યા છે અને સ્વર્ગમાં જ ગયા છે. માટે તમે શોકનો ત્યાગ કરીને રાજકાર્ય કરો, રાજ્યોને હથેલી, પ્રભુને પાલન કરો અને આકાશોનું પૂજન કરો. તે પછી સંતાપથી સંહિત થઈને કૌરવી સંહિત યુધિષ્ઠિર રાજસિંહાસને બિરાજ્યા. આસપાસ વડેલા, માતાઓ, પુરોહિતા અને બધુંજો કોરે બિરાજ્યા. શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી પુરોહિતે યજ્ઞવેદી તૈયાર કરી પૂત દોમાનું. પછી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પાંચજન્ય રાંખ વડે યુધિષ્ઠિરને અભિષેક કર્યો.

હું નો, રૂપાનો તથા મણિનો હાથવતી સ્પર્શ કર્યો.^૭ પછી સર્વ પ્રધાનમંડળ પુરોહિત ધૌમ્યને આગળ કરી ઘણા માંગલિક પદાર્થો હાથમા લઈને ધર્મ રાજના દર્શનાર્થે આવી પહોંચ્યુ.^૮ એટલે તુરંત જ માટી, સુવર્ણ, તરેહતરેહના રત્નો, સર્વ સામગ્રીઓથી ભરેલું અભિષેક માટેનું પાત્ર, સુવર્ણ ના, ત્રાણાના, રૂપાના તથા માટીના જળસરેલા કળશો, પુષ્પો, લાલ (હાગરની ધાણી), દલો, ગોરસ; ખીજડીની, પીપળાની તથા ખાખરાની સમિધો, મધ, ઘી, જિંજરના કાષનો સરવો અને સુવર્ણથી મઢેલા શંખ વગેરે સર્વ સાહિત્યો ત્યાં ગોઠવી દેવામા આવ્યા.^{૯-૧૧} તે પછી શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા થતા પુરોહિત ધૌમ્યે વેદિકા પર પૂર્વ તથા ઉત્તર ભાગમા સરવા વડે રેખા કાઢી અને તે વેદિકાની સમીપમાં વ્યાઘ્રચર્મથી સર્વ તરફ આચ્છાદિત કરેલા, મજબૂત પગથિયાંવાળા તથા અગ્નિ સમાન કાંતિવાળા ઉજ્જવળ સર્વંતોભદ્ર આસન પર મહાત્મા યુધિષ્ઠિરને અને દ્રૌપદીને બેસાડ્યાં ને પછી યુદ્ધિમાન એવા તે પુરોહિતે વિધિ તથા મંત્રો અચારપૂર્વક અગ્નિમા આહુતિઓ આપી.^{૧૨-૧૪} આ રીતે હવનક્રિયા થઈ રહી, એટલે યાદવવંશી શ્રીકૃષ્ણ લોકપ્રજિત શખને હાથમાં લઈ બિભા થયા ને કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરનો પૃથ્વીના પતિ તરીકે અભિષેક કર્યો.^{૧૫} વળી તે જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા થવાથી રાજર્ષિ ધૃતરાષ્ટ્રે તથા સર્વ પ્રધાનમંડળે પણ યુધિષ્ઠિરરાજાને અભિષેક કર્યો. તે સમયે પાંચજન્ય શંખના જળથી અભિષેક કરતા રાજ યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓની સાથે ઘણા જ શોભાયમાન દેખાતા હતા. એ પ્રમાણે અભિષેક ક્રિયા ચાલી રહી હતી, ત્યારે બીજી તરફ દોલ, નગારાં અને દુહભિઓના ગડગડાટ પણ થઈ રહ્યા હતા.^{૧૬-૧૭} પુષ્કળ દક્ષિણાઓ આપનારા ધર્મ રાજાએ પણ તે સર્વ ઉપચારનો ધર્મપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો તથા શ્રીકૃષ્ણ આદિ સર્વ સભ્યોની યથાવિધિ પૂજા પણ કરી.^{૧૮} પછી તેમણે સ્વસ્તિવાચન કરાવીને ધૃતિ, શીલ તથા વેદાધ્યયનથી સંપન્ન એવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને હજારો સોનામહોરોની દક્ષિણા આપી.^{૧૯} હે રાજા! દક્ષિણા લઈને પ્રસન્ન થયેલા સર્વ બ્રાહ્મણોએ રાજ યુધિષ્ઠિરને કટયાણુ

સૂચક તથા વિજયસૂચક આશીર્વાદો આપ્યા અને હસ સરખા મનુલ સ્વરથી તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા કે,^{૨૦} 'હે મહાબાહુ યુધિષ્ઠિરરાજા! ઘણી સુદૈવની વાત છે કે, તમારો આ રીતે વિજય થયો છે; હે મહાતેજસ્વી રાજા! તમે પરાક્રમથી સ્વધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો, તે મહાસુભાગ્યની વાત બની છે. હે રાજા! અતિ આનંદ પામવા જેવું છે કે, વીર પુરુષોના સહાર કરનારા આ ઘોર સત્રામમાથી તમે, ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ તથા સહદેવ ક્ષેમ કુશળ સુકૃત થયા છો. હે ભારત! તમારા સર્વ શત્રુઓ જિતાયા છે, માટે સત્વર સર્વ રાજ્યકાર ભાર તમે સભાળી લો.^{૨૧-૨૩}

હે ભરતવંશી જનમેજયરાજા! આ રીતે સત્પુરુષોએ સન્માન કર્યું તે પછી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે સર્વ સુહૃદોની સાથે મહાન રાજ્યનો સ્વીકાર કર્યો.^{૨૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમા 'યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક' નામનો

અધ્યાય ૪૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૧ મો

રાજ્યરક્ષા માટે અધિકારીઓની યોજના

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પ્રકૃતીનાં ચ તદ્વાક્યં દેશકાલોપદ્વંહિતમ્ ।

શ્રુત્વા યુધિષ્ઠિરો રાજા સોત્તરં પ્રત્યભાપત ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા . હે જનમેજય! સર્વ પ્રજાવર્ગનું તથા પ્રધાનમંડળનું તે દેશકાલોચિત વચન સાંભળ્યા પછી રાજા યુધિષ્ઠિરે બોલ્યા કે,^૧ 'હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો! ખરેખર અમે-પાડવો ધન્યવાદને પાત્ર તો છીએ જ; કારણ કે અહીં એકત્ર થયેલા તમે બધા અમારા સત્ય અથવા અસત્ય શુભોનું વર્ણન કરી રહ્યા છો.^૨ હું નિશ્ચય માનુ છું કે, તમે બધા અમારા પર કેવળ અનુચ્છ જ કરી રહ્યા છો; અમે એટલા બધા શુભચાળી નથી, છતાં તમે મત્સરનો ત્યાગ કરી અમને શુભસંપત્ત કહો છો.^૩ હું તમારી આગળ સત્ય કહું છું કે, અમારા પિતા મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર મારે પરમ દૈવત છે, માટે જેઓ મારે પ્રિય કરવા ઇચ્છતા હોય તેઓએ એ મહારાજાની પ્રિય

તત્પર રહેલું.^૪ મેં મારા જ્ઞાતિબંધુઓનો મહાન સંહાર કર્યો છે, તેથી હું પાપી થયા છતાં કેવળ એ મહારાજા માટે જ છવી રહ્યો છું. મારે પોતાને પણ નિત્ય ઉત્સાહયુક્ત થઈને તેમની સેવા કરવાની જ હવે અવશ્ય જરૂર છે.^૫ તમે મારા સુહૃદો છો, તેથી તમારે મારા ઉપર જો અનુગ્રહ કરવો આવશ્યક હોય, તો હું કહું છું તે પ્રમાણે સર્વ કોઈએ મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર તરફ હૃયોધનના રાજ્યકાળની પેઠે જ પૂજ્ય વર્તન રાખવું યોગ્ય છે.^૬ અરે, હું ત્યાં સુધી કહું છું કે, આ સર્વ જગતના મારા અને તમારા બધાના ધૃતરાષ્ટ્ર પોતે જ મહારાજા છે અને આખી પૃથ્વી તથા અમે સર્વ પાંડવો સદાય એમના જ છીએ.^૭ આ મારા વચનને તમારે બધાએ હૃદયમાં દહપણે સ્થાપી રાખવું. બંધો, હવે તમારી ઇચ્છા હોય તો સૌ સૌને સ્થાનકે પધારો.’ આમ કહીને કુરુનંદન રાજા યુધિષ્ઠિરે સર્વ નગરવાસી તથા દેશવાસી લોકોને જવા માટે રજા આપી. પછી રાજા યુધિષ્ઠિરે કુતિ-પુત્ર ભીમસેનની યુવરાજના પદ ઉપર ચોજના કરી. રાજ્યોને લગતા વિચારો કરવા ઉપર તથા સંધિ વિજ્યાદિક છ શુભોનો વિચાર કરી, રાજ્યવ્યવસ્થાનો નિશ્ચય કરવાના કાર્ય ઉપર યુદ્ધિમાન વિદુરની પ્રીતિપૂર્વક ચોજના કરી.^{૮-૧૦} કરેલાં તથા નહિ કરેલાં રાજ્યકાર્યોની દેખરેખ રાખવા પર તથા આવકજવકનો હિસાબ રાખવાના કાર્ય પર સર્વ-શુભસંપન્ન વૃદ્ધ સંજયની ચોજના કરી;^{૧૧} તેમ જ રાજા યુધિષ્ઠિરે સૈન્યબળનું માપ રાખવા માટે તથા સૈનિકોને ખોરાક-પગાર આપવાના કાર્ય માટે નકુલને આજ્ઞા કરી.^{૧૨} શત્રુ-રાજ્યોનું આક્રમણ કરવા માટે અને દુષ્ટોને શિક્ષા કરવા માટે યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને આજ્ઞા આપી.^{૧૩} બ્રાહ્મણો, દેવો તથા બીજાં સર્વ ધાર્મિક કાર્યોની સદા દેખરેખ રાખવા માટે પુરોહિતોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ધૌમ્યની ચોજના કરી;^{૧૪} અને હે રાજા ! સહદેવને નિરંતર પોતાની પાસે રહેવાનું કહીને જણાવ્યું કે, સર્વ અવસ્થાઓમાં રાજાની તેણે રક્ષા કરવી.^{૧૫} આ રીતે જે જે કાર્યો કરવામા પોતે જેને જેને યોગ્ય માન્યા, તેઓ સર્વની તે તે કાર્યો કરવામાં રાજા યુધિષ્ઠિરે પ્રસન્નતાપૂર્વક ચોજના કરી લીધી. પછી શત્રુનીશરોના સંહાર કરનારા ધર્મપ્રિય ધર્મોભા યુધિષ્ઠિરે મહા-

યુદ્ધિમાન વિદુરને, સંજયને તથા યુયુસ્મને કહ્યું કે, ૧૬/૧૭ ‘તમારે સર્વ જણોએ મારા પિતા આ ધૃતરાષ્ટ્રરાજનું જે કંઈ કાર્ય હોય તેને નિત્ય સાવધાન થઈને ચચાચોગ્ય રીતે કર્યા કરવું. તેમાં કદી પ્રમાદ કરવો નહિ !^{૧૮} તેમ જ નગરનાં કે દેશનાં જે કોઈ કાર્યો હોય તે બધાં પણ મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા લઈને જ વિભાગવાર કરવાં.’^{૧૯}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં ‘રાજ્યરક્ષા માટે અધિકારીઓની ચોજના’ નામનો અધ્યાય ૪૨ માં ‘સમાપ્ત’

અધ્યાય ૪૨મો

યુધિષ્ઠિરે સંખંધીઓનાં શ્રાદ્ધ કર્યો

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતો યુધિષ્ઠિરો રાજા જ્ઞાતીનાં ચે હતા યુધિ ।

શ્રાદ્ધાનિ કારયામાસ તેષાં પ્રથમુદારધીઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન યોદ્યા : હે જનમેજય ! તે પછી ઉદાર યુદ્ધિમા રાજા યુધિષ્ઠિરે યુદ્ધમાં મરણ પામેલા સર્વ જ્ઞાતિબંધુઓનાં ભૂદાં ભૂદાં શ્રાદ્ધ કરાવવા માંડ્યાં.^૧ મહાયશસ્ત્રી ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના સર્વ રાજપુત્રોનાં પ્રેતકાર્યો કર્યાં ને તેઓની પાછળ પુણ્યાર્થે શ્રાદ્ધલેખને સર્વ જતના અભીષ્ટ શુભોથી યુક્ત અન્ન, ધન તથા મહા અદ્ભુત કિંમતી રત્નોનું દાન આપ્યું.^૨ યુધિષ્ઠિરે પણ દ્રોણાચાર્ય, મહાત્મા કર્ણ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, અભિમન્યુ, રાક્ષસ ઘટેતકચ, વિરાટ આદિ બીજા ઉપકાર કરનાર સંખંધીઓ, રાજા દ્રુપદ તથા દ્રૌપદીના પુત્રો વગેરે પોતાના રત્નોહીઓનાં ઉત્તરકાર્યો કરીને તેઓ પ્રત્યેકને ઉદેશી હજારો શ્રાદ્ધલેખને ધન, રત્નો, ગાયો તથા વસ્ત્રાનાં દાન આપ્યાં. એ સિવાય બીજા જે રાજાઓના સંખંધીજન ન હતા તેઓને ઉદેશીને પણ રાજા યુધિષ્ઠિરે પિંડદાનાદિક ઉત્તર ક્રિયા કરી. યુદ્ધમાં મરણ પામેલા પોતાના સર્વ સંખંધીઓના આત્માના કલ્યાણાર્થે રાજા યુધિષ્ઠિરે અનેક ધર્મશાળાઓ બંધાવી, ઘણી પરબો ચાલુ કરાવી તથા પુષ્કળ તળાવો બંધાવ્યાં. આ રીતે સર્વ સંખંધીઓનાં શ્રાદ્ધ કરીને ધર્મપૂર્વક પ્રજાઓનું પાલન કરતા રાજા યુધિષ્ઠિર મરણ પામેલા યોના નમ્બુમાંથી મુક્ત થયા, લોકોમાં નિર્દોષ ઠર્યા તથા પોતે કૃતકૃલ થયા. તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રનું, ગાંધા-

રીતું તથા વિદુરનું યથાયોગ્ય માન જાળવ્યું હતું તથા બીજા કૌરવોના માન્ય સેવકોનો સારી પેઠે સત્કાર કર્યો હતો. વળી જ્યોના પુત્રો તથા પતિઓ મરણ પામ્યા હતા, તેવી સર્વ કારવની ઓઝોનું ક્યાણુ રાજા યુધિષ્ઠિર માનપૂર્વક પાલન કરતા હતા, તેમ જ ગરીબો, આંધળો તથા બીજા ક્યા કરવા યોગ્ય નિરાધાર મનુષ્યોને રહેવા માટે ગૃહ, પહેરવા માટે વસ્ત્ર તથા લોજન માટે અન્ન વગેરે આપીને રાજા યુધિષ્ઠિરે અનુગ્રહ કર્યો હતો અને નિત્ય સર્વ મનુષ્યોની સાથે માયાણુપણે વર્તી 'રાજા' શબ્દને સાર્થક કર્યો હતો. આ રીતે યુધિષ્ઠિરરાજા સમગ્ર પૃથ્વીને જીતીને તથા શત્રુઓના જાણમાંથી સુકૃત થઈને શત્રુરહિત થયા હતા અને સુખેથી રાજ્યવૈભવો લોગવી રહ્યા હતા.^{૩-૧૨}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્જત રાજધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરે સંબંધીઓનાં શ્રાદ્ધ કર્યો'
નામનો અધ્યાય ૪૨ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૩ મો

આભારપ્રદર્શન-શ્રીકૃષ્ણસ્તુતિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

અમિપિક્તો મહાપ્રાણો રાજ્યં પ્રાપ્ય યુધિષ્ઠિરઃ ।
દાશાર્હ પુંડરીકાક્ષમુવાચ પ્રાંજલિઃ શુચિઃ ॥ ૧ ॥
વૈશંપાયન કહે છે : હે જનમેજયરાજા ! એ રીતે અભિપેક્ષ થઈ ગયા પછી રાજ્ય સંપાદન કરીને મહાયુદ્ધિમાન રાજા યુધિષ્ઠિર જે હાથ જોડીને શુદ્ધ અંતઃકરણથી કમજનયન શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :^૧ 'હે યાદવસિંહ શ્રીકૃષ્ણ ! તમારી કૃપાથી, નીતિથી, બળથી, બુદ્ધિથી તથા પરાક્રમથી મેં મારા પૂર્વજોના રાજ્યને પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યું છે. હે કમજનયન ! હે શત્રુદમન શ્રીકૃષ્ણ ! હું તમને પુનઃ પુનઃ પ્રણામ કરું છું. તરવેત્તા મહાપુરુષો તમને એકને જ સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં વસી રહેલા પરમ પુરુષ તરીકે વર્ણવે છે, ઉપાસક ભક્તોના પરિપાલક કહે છે અને સંયમશીલ બ્રાહ્મણ અનેક નામો લઈને તમારી જ સ્તુતિ કરે છે.^{૨-૪} હે કૃષ્ણ ! હે વિશ્વસપ્તા ! હે વિશ્વાત્મા ! હે જગતના ઉત્પત્તિકારણ ! હે સર્વવ્યાપક ! હે વિષ્ણુ ! હે હરિ ! હે વૈકુંઠસ્વરૂપ ! હે પુરુષોત્તમ ! હું તમને નમસ્કાર

કરું છું.'^૫ તમે પુરાણપુરુષ છો છતાં અદિતિના ઉદરમાં સાત પ્રજાત ગર્ભરૂપે નિવાસ કરીને અનુક્રમે પૃથ્વિગર્ભ, પરશુરામ, રામચંદ્ર, આદિત્ય, વામન, શ્રીકૃષ્ણ તથા બલરામના સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થયા છો અને આ સર્વ ગર્ભોમાં તમે તો એક જ સ્વરૂપે વ્યાપ્ત છો, પણ પ્રત્યેક ગર્ભે ભિન્ન સ્વરૂપ નથી. વળી બીજા કેટલાએક જ્ઞાની પુરુષો તો તમને ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, શ્રી તથા યશસ્વરૂપ કહે છે.^૬ વળી તમે પવિત્ર કીર્તિવાળા છો, સર્વ ઇદ્રિયોના નિયંત્રક છો, યજ્ઞના પશુ ઇન્દ્રિય છો અને બ્રહ્મદેવના પશુ ગુરુ કહેવાઓ છો. તમે એક જ ત્રિનેત્ર શંકર સ્વરૂપ છો, વ્યાપક છો તથા દામોદર છો.^૭ વરાહ, અગ્નિ, સૂર્ય, ધર્મ અને ગરુડવજ તમે છો; તેમ જ શત્રુઓની સેનાનું મર્દન કરનાર તથા સર્વનાં શરીરોમાં જીવસ્વરૂપે રહેનાર પરમ પુરુષ તમે છો.^૮ તમે સર્વ દેવોમાં ઉત્તમ છો, ઉચ્ચ સેનાનાયક છો, સત્યસ્વરૂપ છો, અન્નદાતા છો, દેવોના સેનાપતિ શુદ્ધસ્વરૂપ છો, અસ્ખલિત જ્ઞાનશક્તિવાળા અચ્યુત છો, શત્રુઓનો વિનાશ કરનાર છો, બ્રાહ્મણાદિ સંસ્કૃત જાતિસ્વરૂપ છો, અનુદાતા પ્રતિદાતા વિકૃત જાતિસ્વરૂપ છો, સર્વશ્રેષ્ઠ છો, સંન્યાસીસ્વરૂપ છો, યજ્ઞાદિરૂપ છો, સર્વના આદિ છો, ઇંદ્રના ગર્વનો નાશ કરનાર છો, હરિ અને હરસ્વરૂપ છો, સમુદ્ર-રૂપ છો, નિર્ગુણ છો, કર્મ કરવા યોગ્ય પૂર્વ, ઉત્તર અને ઇશાન એ ત્રણ દિશાઓરૂપ છો, સૂર્ય, ચંદ્ર તથા અગ્નિસ્વરૂપ છો અને સર્વમાંથી અહીં પૃથ્વી પર અવતરેલા છો.^{૯-૧૦} વળી તમે સર્વના મહારાજા છો, વિરાટ છો, સ્વરાટ છો, દેવોના રાજા છો, સંસારના ઉત્પત્તિકારણ છો, સર્વવ્યાપક છો, સત્તા-સ્વરૂપ છો, શરીરરહિત છો, કૃષ્ણ છો અને અગ્નિ-સ્વરૂપ છો.^{૧૧} તમે યજ્ઞોનાં ઉત્કૃષ્ટ ફળને આપનારા છો, અશ્વિનીકુમારોના પિતા છો, સાંખ્યાચાર્ય કપિલસ્વરૂપ છો, વામનરૂપ છો, યજ્ઞ છો, નિશ્વજ સ્વભાવ છો, ગરુડસ્વરૂપ છો અને યજ્ઞસેન પણ તમે જ કહેવાઓ છો.^{૧૨} તમે શિખંડી, નહુપ, મહેશ્વર, આકાશમાં વસનાર પુનર્વસુ, નક્ષત્ર અને અલ્પંત પિંગલવર્ણ સુવર્ણ છો, તમે રૂઝમયજ્ઞ છો, સુપેણુ છો, હંડુભિ છો. કાળયકરૂપ છો, શ્રીપદ છો, લક્ષ્મીના નિવાસસ્થાનભૂત કમળ છો, પુષ્પમાળાને

ધારણ કરનારા છે, ઋણ નામના દેવસ્વરૂપ છે, વિણ છે, સર્વના કરતાં સૂક્ષ્મ છે અને આસ્થિ-વાન પણ તમે જ કહેવાઓ છો. ૧૩૧૪ હે કેશવ ! તમે મહાસાગરસ્વરૂપ છે, પ્રહ્લદેવરૂપ છે, પવિત્ર ધામ છે, તેજસ પદાર્થને બ્રહ્માનારા છે, તમને જ વેદવેદનાઓ હિરણ્યગર્ભ, સ્વાહા અને શ્વધા કહે છે. ૧૫ હે કૃષ્ણ ! આ સર્વ જગતનું ઉત્પત્તિસ્થાન તથા પ્રલયસ્થાન તમે છો, તમે જ પૂર્વે આ જગતને ઉત્પન્ન કર્યું છે અને હે વિશ્વેયોનિ ! આ સમગ્ર જગત તમારે આધીન રહેનારું છે. હે ખગ, ચંદ્ર અને ધનુષને ધારણ કરનારા ભગવાન ! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. ૧૬

આ રીતે સભાની વચ્ચે ધર્મરાજાએ રતુતિ કરી એટલે કમળ સમાન નેત્રોવાળા ચાદવશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે પ્રસન્ન થઈને અનેક વચ્ચેનાથી ભરતકુલોત્પન્ન બચેષ પાંડવ યુધિષ્ઠિરને અભિનંદન આપ્યું. ૧૭

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતીર્થત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમા 'આભારપદ્ધતિ—શ્રીકૃષ્ણરતુતિ' નામનો અધ્યાય ૪૩ મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૪મો

ગૃહવિભાગ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતો વિસર્જયામાસ સર્વાઃ પ્રકૃતયો નૃપઃ ।

વિવિશુશ્ચામ્યનુજ્ઞાતા યથા સ્થાનિ ગૃહાણિ તે ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે : હે જનમેજય ! તે પછી રાજા યુધિષ્ઠિરે સર્વ પ્રધાનમંડળને સૌ સૌને ઘેર જવા માટે રજા આપી, એટલે રાજાની આજ્ઞા લઈ તેઓ સર્વે પોતપોતાનાં ગૃહ તરફ ચાલ્યા ગયા. ૧ પછી શ્રીમાન યુધિષ્ઠિરરાજા ભયંકર પરાક્રમ કરનારા ભીમસેનને, અર્જુનને, નકુલને તથા સહદેવ ને સાંતવન આપવા માટે આ પ્રમાણે બોલ્યા : ૨ 'હે ભરતકુળના મહાપુરુષો ! આ મહારણુમાં થતુ-ઓએ તમારાં શરીરોને અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રો વડે ક્ષતવિક્ષત કરી નાખ્યાં છે, વળી તમે આટલા દિવસ સુધી મહાન શ્રમ કરીને અલ્પ તથાકી ગયા છો તથા શોક અને કોપથી ઘણા જ તપી ગયા છો; તમે મારે માટે વનવાસ વેડીને કેઈ સામાન્ય પુરુષોની પેઠે અલ્પ તુઝો ભોગવ્યાં છે, માટે હવે

સુખ તથા શાંતિપૂર્વક આ વિજયથી પ્રાપ્ત થયેલા વૈભવોને ભોગવો. તમે આજે સારી પેઠે વિશ્રાંતિ લઈ લેશો અને સુખોના અનુભવ કરી લેશો એટલે પછી આવતી કાલે હું તમને મળીશ. ૩-૫ આમ કહીને યુધિષ્ઠિરરાજાએ ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા લઈને અનેક રત્નોથી વ્યાસ, પુષ્કળ દાસદાસીઓથી ભરેલા તથા ઘણા ભૂદા ભૂદા ઓરડાઓવાળા દુર્યોધનનો રાજમહેલ ભીમસેનને અર્પણ કર્યો, જેથી ઇન્દ્ર જેમ દેવમંદિરમાં નિવાસ કરે તેમ, મહાબાહુ ભીમસેને મોટા ભાઈએ આપેલા દુર્યોધનના રાજમહેલમાં નિવાસ કર્યો. ૬-૭ જેવો દુર્યોધનનો રાજમહેલ સુશોભિત હતો, તેવો જ દુઃશાસનનો મહેલ પશ્ચિમપથ ઓરડાઓથી યુક્ત હતો, સુવર્ણનાં તોરણોથી શણગારેલાં હતાં, પુષ્કળ દાસદાસીઓથી ભરપૂર હતો તથા પુષ્કળ ધનધાન્યથી પરિપૂર્ણ હતો. તે મહેલમાં મોટા ભાઈની આજ્ઞા પ્રમાણે મહાબાહુ અર્જુનને નિવાસ કર્યો; ૮-૯ તેમ જ એ દુઃશાસનના મહેલ કરતાં પણ હર્મયંજીનો મહેલ ઘણો શ્રેષ્ઠ હતો, તે કુબેરના ભવન સરખો સુંદર હતો તથા મણિ અને સુવર્ણથી જડિત હોઈને શોભી રહ્યો હતો. હે મહારાજા જનમેજય ! ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે મહાવનમાં દુઃખ વેડીને કૃષ થયેલા અને શ્રેષ્ઠ ભોગોને ભોગવવા યોગ્ય એવા નકુલને પ્રસન્નતાપૂર્વક તે હર્મયંજીનો મહેલ અર્પણ કર્યો. ૧૦-૧૧ પછી પોતાનું નિત્ય પ્રિય કરનાર સહદેવને દુર્યોધનો મહેલ સોંપી દીધો, કે જે મહેલ ઘણો જ ઉત્તમ હોઈને શોભાસંપન્ન હતો, સુવર્ણથી શણગારેલો હતો તથા કમળ સમાન નેત્રોવાળી સ્ત્રીઓનાં શયનોથી વ્યાપ્ત હતો. સહદેવ પણ કુબેર જેમ કૈલાસ-ભવન મેળવીને પ્રસન્ન થાય તેમ, એ રાજભવન મેળવીને પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગયો. ૧૨-૧૩ હે રાજા ! એ રીતે ગૃહવિભાગ થઈ ગયા પછી યુધિષ્ઠિરે વિદુર, સંજય, સુધર્મા અને ધૌમ્ય પોતપોતાને ગૃહે વિદાય થયા. ૧૪ અને પુરુષવ્યાઘ્ર શ્રીકૃષ્ણ વ્યાઘ્ર જેમ પર્વતની શુક્રામાં પ્રવેશ કરે તેમ, સાંત્યકિને સાથે લઈ અર્જુનના મહેલમાં દાખલ થયા. ૧૫ આ રીતે પોતપોતાના રાજમહેલોમાં ભણ્ય, અન્નપાન આદિનો ઉપભોગ કરી પ્રસન્ન થયેલા તે સર્વ રાજાઓ તે રાત્રિએ સુખેથી સૂઈ રહ્યા અને બીજે દિવસે

રાત્રિ બિલ રૂથ પછી તાજ શુષ્કિ ભાગાન થી ૧ ૪ ૧૫ ન બે હાથ બેગ પછ ૫ બા રહી વાન
 કથુ , મદ મદ હસતા કાગલા હોી અને તા ચાલિ મગવા મળે બાલાર માનના હંત પાર તેમને ધ્યાનમગ્ન બેઈ પૂછડુ
 'દે મગા! આપ કેના ધ્યાનમા છો? ત હા કરીને કહો હું આપના સરખા ત હુ બાન હું ચાલક હું' વાસુદેવ ધ્યન
 મુગ થતા મદ મદ હસતા બો વા બાપુગણમા પાગલા નરસરી બાળો માક ધ્યાન નરવાથી હુ મન વડે ત્યા ગ ।
 હોતો સર વિદ્યાઓ તથા પુષ્કળ અનુભવોના બ ૧૨ એના પિતામહનો દહાત થતા આ જગતમાથી એ સર જ્ઞાનનો
 અસ્ત થઈ જઈ પ્રશીનિસ્તેન મગે મગે આ ગડોની નબો નને સદા સાથ રહે એવો સર્વોત્તમ ખજનો વારસો મેળવી લો

પ્રાતઃકાળમાં સુખશય્યામાથી જાગૃત થઈને રાજા
યુધિષ્ઠિરની પાસે હાજર થયા.^{૧૧}

હતિ શ્રીમદ્ભાગવતમા શાંતિપર્વાતર્જત રાજધર્માનુશાસન
પર્વમા 'શુદ્ધિભાગ' નામનો અધ્યાય ૪૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૫ મો

યુધિષ્ઠિર અને શ્રીકૃષ્ણ

॥ જનમેજય ડાવા ॥

પ્રાપ્ય રાજ્યં મહાવાહુર્ધમેષુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

યદન્યદક્ષરોદિપ્ર તન્મે વક્તુમિહાર્હસિ ॥ ૧ ॥

જનમેજયે પૂછ્યુ હે મુનિ વૈશ પાચન! ધર્મ
પુત્ર મહાબાહુ યુધિષ્ઠિરે તે રાજ્ય મેળવ્યા પછી
જે બીજા કર્મો કર્યા હોય તે મને કહો.^૧ અને હે
ઋષિ! ત્રેલોક્યના પરમ શુરુ વીર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે
પણ જે જે કર્મો કર્યા હોય તેનું કથન કરવાની
કૃપા કરે.^૨

વૈશ પાચન જોડ્યા : હે નિર્દોષ મહારાજા! પાંડ
વોએ રાજ્ય મેળવીને શ્રીકૃષ્ણની આગેવાની હેઠળ
જે જે કર્મો કર્યા હતા, તે સર્વ તું હું યથાર્થ રીતે
વર્ણન કરું છું, તે તમે સાંભળો.^૩

હે મહારાજા! રાજ્ય સંપાદન કર્યા પછી કુતી
પુત્ર યુધિષ્ઠિરે આરેય વર્ણોની પ્રજાને પોતપોતાના
સ્થાનકો પર યથાયોગ્ય રીતે સ્થાપી દીધી,^૪ અને
પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે પ્રદાયચર્ચત સમાપ્ત કરી સ્નાતક
બનેલા એક હજાર મહાત્મા બ્રાહ્મણોને એક એક
હજાર સોનામહોર દાનમાં આપાવી,^૫ તેમ જ
સેવકોને, ચાકરોને, આશિનોને, અતિથિઓને,
કૃષ્ણોને તથા જ્યોતિષીઓને યથેષ્ટ દાન આપીને
તેઓના મનોરથો પૂર્ણ કર્યા.^૬ પુરોહિત ધૌમ્યને દશ
હજાર ગાયો, બીજા કેટલુએક ધન, સુવર્ણ, ચાદી
તથા વિવિધ પ્રકારના વસ્ત્રો દાનમાં આપ્યા.^૭ હે
મહારાજા! નિયમનિષ્ઠ રાજા યુધિષ્ઠિરે કૃપાચાર્ય
પ્રત્યે શુરુના જેવું જ વર્તન રાખવા માંડ્યું તથા
વિદુરને પૂજ્ય તરીકે સન્માન આપવા માંડ્યું.^૮ દાતા
ઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે યુધિષ્ઠિરે બીજા સર્વ આશ્રિ
તોને ભદ્ર, અન્ન, પાન, વિવિધ વસ્ત્રો, શયનો તથા
આસનો અર્પણ કરીને મનુષ્ય કર્યા.^૯ હે શ્રેષ્ઠ રાજા!
આ રીતે પ્રાપ્ત થયેલા ધનનો અદ્વય્ય કરી મહા
મથસ્થી થયેલા યુધિષ્ઠિરે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર યુયુત્સુન

પણ ધણ સન્માન કર્યું. રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને, ગાધારીને
તથા વિદુરને તો આખું રાજ્ય નિવેદન કરી
ઈર્ષ યુધિષ્ઠિરરાજા સ્વસ્થની પેઠે સુખેથી રહેવા
લાગ્યા ૧૦/૧૧

હે ભરતશ્રેષ્ઠ જનમેજય! એ પ્રમાણે સર્વ
નગરને પ્રસન્ન કરી દીધા પછી યુધિષ્ઠિરરાજા બે હાથ
બેડી મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણની પાસે ગયા.^{૧૨} તેમણે
મણિ અને સુવર્ણથી ભૂષિત એવા મહાન પદ્મ
પર બેઠેલા શ્યામ મેઘ સમાન કાંતિવાળા શ્રીકૃષ્ણના
દર્શન કર્યા એ સમયે શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ મહાત્મા
વિષ્ણુ જાતવ્યમાન શરીરવાળા ભાસતા હતા.
દિવ્ય અલકારોથી સુશોભિત જણાતા હતા તેમણે
પીળા પીતાબર ધારણ કર્યા હતા. તેમના વક્ષ સ્થળ
મા જાણે સુવર્ણમાં જળ્યો ન હોય તેમ કોસ્તુભ
મણિ વિરાજી રહ્યો હતો, અને ઉદયાચલના
શિખર ઉપર આરુઢ થયેલા સૂર્યદેવ હોય તેમ, તે
શોભી રહ્યા હતા અવશ્ય તેમના એ દિવ્ય સ્વરૂપને
ઉપમા આપી શકાય તેવી એક પણ વસ્તુ આ
ત્રેલોક્યમાં નથી આ સ્વરૂપસ પદ્મ શ્રીકૃષ્ણની પાસે
જઈને રાજા યુધિષ્ઠિર સ્મિતપૂર્વક મધુરી વાણીથી
કહેવા લાગ્યા કે, 'હે બુદ્ધિમાનોમા શ્રેષ્ઠ શ્રીઅન્યુત!
તમારી રાત્રિ સુખેથી પસાર થઈ છે ને? તમારાં
સર્વ જ્ઞાનો પ્રસન્ન છે ને? અને હે મહાબુદ્ધિમાન
શ્રીકૃષ્ણ! બુદ્ધિદેવીએ તમારો પૂર્વની પેઠે જ
આશ્રય કર્યો છે ને ૧૧-૧૦ હે ભગવન્! તમારું
પરાક્રમ ત્રણે લોકમાં ગતિ કરવાને સમર્થ છે,
જેથી અમે તમારા એ પરાક્રમથી તથા અનુમદથી
રાજ્યને પામી શક્યા છીએ અને આખી પૃથ્વીને
વશ કરી શક્યા છીએ,^{૧૬} એવું જ નહિ પણ
તમારી કૃપાથી જ અમે આવેા ઉત્તમ વિજય
મેળવ્યો છે અને ધર્મબ્રહ્મ પણ થયા નથી.'

શત્રુદમન યુધિષ્ઠિરે એ પ્રમાણે મૃતું તોપણ
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેનો કઈ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ;
કારણ કે તે તો કોઈ જાતના વિચારમાં જ મગ્ન થઈ
ગયા હતા ૨૦

હતિ શ્રીમદ્ભાગવતમા શાંતિપર્વાતર્જત રાજધર્માનુશાસન
પર્વમા 'યુધિષ્ઠિર અને શ્રીકૃષ્ણ' નામનો
અધ્યાય ૪૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૬ મો

મહાપુરુષ ભીષ્મની પ્રશંસા

॥ યુધિષ્ઠિર વચન ॥

ક્રિમિદં પરમાર્થ્ય ધ્યાયસ્યમિતવિક્રમ ।

કચ્છિછોકત્રયસ્યાસ્ય સ્વસ્તિ લોકપરાયણ ॥ ૧ ॥

(એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને વિચારલીન થયેલા બેઈ) યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : ‘હે મહાપરાક્રમી શ્રીકૃષ્ણ ! આજે આ શું આશ્ચર્ય ? આપ શા વિચારમાં મગ્ન થયા છો ? આ ત્રેલોકમનુજ દેવકુશળ તો છે ને ? બોલો, બોલો, તમે તો આ સર્વ લોકના આધાર ભૂત છો.’ હે મહાપુરુષ ! તમે આ સમયે જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિથી પર રહેલા ચોથા ધ્યાનમાર્ગ માં સ્થિત થયા છો અને તમારો જીવાત્મા આ સ્થૂળ શરીરમાથી બાહ્ય બહાર ગયો હોય તેમ મને જણાય છે, જેથી મારું મન વિસ્મિત થઈ ગયું છે.^૧ તમે શરીરની અંદર પ્રાણુન આદિ પાંચ કર્મોને કરી રહેલા વાયુને આ વેળા નિગ્રહ કર્યો છે તથા પ્રસન્ન જ્યેવી સર્વ ઇન્દ્રિયોને મનમાં સ્થાપી દીધી છે.^૨ હે ગોવિંદ ! વાણીને તથા મનને તમે બુદ્ધિની અંદર દાખલ કરી દીધાં છે તથા શ્રોત્રાદિક સર્વ ઇન્દ્રિયોને અને તે તે ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ યુક્તોને ક્ષેત્રસ જીવા તમામાં સ્થાપિત કર્યો છે.^૩ અહો શ્રીમાધવ ! મને ઘણું જ આશ્ચર્ય થાય છે કે, આ સમયે તમારાં રેશમાચો વણ લેશમાત્ર જોઈ કરતાં નથી, બુદ્ધિ તથા મન સ્થિર દેખાય છે અને તમે પોતે પણ કાષ્ઠ, લીંત કે શિલાની જેમ કેવળ નિશ્ચેદ દેખાઓ છો !^૪ હે ભગવન ! વાયુરહિત પ્રદેશમાં રહેલો દીવો જેમ સ્થિર થઈને પ્રકાશે છે, તેમ તમે પણ આ વખતે સ્થિર થઈ ગયા છો અને હે દેવ ! પાપાણની જેમ નિશ્ચલ જણાઓ છો તે શું ?^૫ હું આપને શરણે આવીને યાચના કરું છું કે, આપ જે વિચારમા ધ્યાનમગ્ન થયા છો, તે જો શું ન હોય તથા મારે સાંભળવા યોગ્ય હોય તો આપ મને કહો અને હે દેવ ! મારો સંશય દૂર કરો.^૬ હે પુરુષોત્તમ ! આપ સર્વના કર્તા છો, વિકર્તા છો, ક્ષરણસ્વરૂપ છો, આદિઅંતરહિત છો અને આપ જ સર્વના આધ છો.^૭ હે ધાર્મિકોમાં શ્રેષ્ઠ ભગવન ! હું આપને શરણે આપ્યો છું. મનના નિગ્રહને વચન

સ્પર્શ કરું છું, તો કૃપા કરીને આપના આ ધ્યાનનું યથાર્થ સ્વરૂપ મને જણાવો.^૮

યુધિષ્ઠિરરાજાએ એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી એટલે ઉપેદ્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોમાં મગ્ન કરી દઈ મંદ હાસ્ય કરીને કહ્યું.^૯

શ્રીકૃષ્ણે જોત્યા : હે રાજા ! શાંત થયેલા અગ્નિની જેમ બાણથયામાં પોટેલા પુરુષવ્યાધ ભીષ્મે આ સમયે મારું ધ્યાન કર્યું હતું; તેથી મારું મન તેની પાસે ગયું હતું.^{૧૦} અરે ! જે ભીષ્મ પિતામહના વચ્ચના કડાકા સરખા ધનુષની દોરીના ટંકારને સાક્ષાત્ દેવરાજ પણ સહન કરી શકતો નહોતો, તે ભીષ્મની પાસે હું મન દારા ગયો હતો.^{૧૧} જેણે પૂર્વે સમસ્ત રાજમંડળને બળપૂર્વક જીતીને કાશીરાજની અંગા, અંગાલિકા અને અંબિકા નામની ત્રણરાજકન્યાઓનું હરણ કર્યું હતું અને તે કન્યાઓ પોતાના ભાઈને પરણાવી હતી, તે ભીષ્મની પાસે હું મન દારા ગયો હતો.^{૧૨} જેણે ત્રેવીસ દિવસ સુધી પોતાના સુર પરશુરામ સાથે યુદ્ધ કરીને તેમને હંકાવ્યા હતા, તે ભીષ્મની પાસે હું મન દારા ગયો હતો.^{૧૩} પિતામહ ભીષ્મ આ સમયે ઇન્દ્રિયોને, મનને તથા બુદ્ધિને મારામાં સ્થાપી દઈ મારે શરણે આવ્યા હતા, તેથી મારું મન તેમની પાસે ગયું હતું.^{૧૪} હે રાજા ! જેને દેવી ગંગાએ વિધિપૂર્વક ગર્ભમાં ધારણ કર્યા હતા, હે તાત ! જેને વસિષ્ઠે શિશુરૂપે આપ્યું હતું, તે ભીષ્મની પાસે હું મન દારા ગયો હતો.^{૧૫} મહાબુદ્ધિમાન અને મહાતેજસ્વી જોવા જે ભીષ્મ દિવ્ય અસ્ત્રોને તથા અંગોપાંગ સહિત આરે વેદોને સંપૂર્ણ રીતે બાણ છે, તે ભીષ્મની પાસે હું મન દારા ગયો હતો.^{૧૬} હે પાંડુપુત્ર ! જે ભીષ્મ જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામના પ્રિય શિષ્ય છે અને સર્વ વિદ્યાઓના આધાર છે, તેની પાસે હું મન દારા ગયો હતો.^{૧૭} હે સરતચેષ્ઠ રાજા ! જે ભીષ્મ ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનને બાણ છે અને ધર્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે તેની પાસે હું મન દારા ગયો હતો.^{૧૮} હે પાર્થ ! ચંદ્રનો અસ્ત થતાં રાત્રિ જેમ અંધકારમય બની જાય છે, તેમ પુરુષવ્યાધ એ ભીષ્મ પોતાનાં સંકલ્પોને લીધે અધારે સ્વગર્ભાહુ કરશે, ત્યારે આ

પોલીંગ

છહવેતાઓ વચ્ચે ચાળશય્યા પર પોઠેલા મોંમપિતામહે-મનવાળીકાયાથી પવિત્ર યર્ષ જે હાથ જોડ્યા, બગવાન મધુસૂદનનું ધ્યાન ધયું-અને ધીર-
ગબીર સ્વદશા 'ભીષ્મસ્તવશઃ' દ્વારા સ્તુતિ કરીને સર્વ આવૃથી તેમને શરણ્ય થયા. બક્તવત્સલ માધવ તરત જ તે નાણી જઈ મનોમલ-મુદ્ધમશરીરથી ત્યાં
પહોંચી ગયા; દર્શન દઈ સર્વ પીડા દૂર કરી દીધી અને ત્રિલોકી તથા ત્રિદાળને પણ જાણવાની શક્તિ આપી! પછી મહાલક્ષ્મી બીભે ગદગદ કંઠે શ્રીકૃષ્ણાય
નમઃ કહીને મનોમય પ્રણામ કર્યો. પછી આગળ કહ્યા સુજન માધવે સ્વશરીરમાં આવી શરણાગત ભક્ત યુધિષ્ઠરને માગ્યા વિના જ ને સૂચના આપી તે
પ્રભુપ્રેરણાને તેમણે ગદગદ કંઠે માથે યદાવી; પરંતુ સ્વાશ્રયના ત્રિધ્યામિમાનમાં ન રૂપતાં શ્રીહરિને આગેવાન બનાવીને જ તે પિતામહ પાસે ગયા! પછી તો
કહેલું જ થયું! તેમના માનનુભવનો અદ્ભુત ખખટો એકદલો બોલો મળ્યો, કે હબરો વર્ષથી તેનો લાભ ને કાઈ છાજી તે શાંતિ પર્વ દ્વારા લઈ શકે છે!!!

પૃથ્વી અજ્ઞાનરૂપ અંધકારથી વ્યાપ્ત થઈ જશે; ૨૦ માટે હે ઇન્દ્રિયિર! ભંચકર પરાક્રમી ગંગાપુત્ર ભીષ્મ સ્વર્ગોશોભણ કરે નહિ તે પહેલાં તમે તેમની પાસે પહોંચી જાઓ અને તેમના ચરણમાં મરતક નમાવીને તમારા મનોગત ધર્મપ્રશ્નો પૂછો. હે રાજા! એ ભીષ્મ પાસે જઈને તમે ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષના સંબંધમાં પ્રશ્નો પૂછો, બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણો માટેના યજ્ઞાદિ વિશિષ્ટ ધર્મો પૂછો, બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ તથા સન્યાસ એ ચારે આશ્રમોના ધર્મો પૂછો અને સમગ્ર રાજધર્મો પૂછો. ૨૧-૨૨ કૌરવોના ધુરંધર એ ભીષ્મનો આ પૃથ્વી પરથી જ્યારે અસ્ત થશે, ત્યારે તેની સાથે સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાનનો પણ અસ્ત થશે, માટે હું તમને કહું છું કે, તેમની પાસે જઈને જ્ઞાનોપદેશ શ્રવણ કરો. ૨૩

વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણનું સત્યતાભરેલું તે ઉત્તમ વચન સાંભળીને ધર્મજ્ઞ રાજા યુધિષ્ઠિરે ગદ્ગદિત કંઠે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે, ૨૪ ‘હે શ્રીમાધવ! તમે ભીષ્મપિતામહનો પ્રભાવ વર્ણવ્યો તે યથાર્થ જ છે, એમાં મને લગારે સંદેહ નથી. ૨૫ હે મહાતેજસ્વી શ્રીકૃષ્ણ! મેં દેટલાએક મહાત્મા બ્રાહ્મણ પાસેથી પણ ભીષ્મના પ્રભાવના સંબંધમાં તથા તેમના મહાન ભાગ્યના સંબંધમાં ઘણું ઘણું સાંભળ્યું છે. ૨૬ હે શત્રુસૂદન શ્રીયાદવનંદન! સર્વ લોકના કર્તા એવા આપ જે કંઈ કહો છો તેમાં વિચારવા જેવું છે જ નહિ. ૨૭ માટે હે માધવ! મારા ઉપર અનુગ્રહ કરવાનો આપનો જો નિશ્ચય હોય તો મારી પ્રાર્થના સ્વીકારીને એમ જ કરો કે, અમે બધા આપને અગ્રેસર કરીને ભીષ્મની પાસે જઈએ અને આપ અમારા અગ્રેસર થાઓ. ૨૮ હે મહાબાહુ! ભગવાન સૂર્યદેવ ઉત્તરાયણના થશે એટલે તુરત જ કુરુવંશી ભીષ્મ પિતામહ દિવ્ય લોકમાં પ્રયાણ કરશે, માટે આપનાં દર્શન કરવાને તે યોગ્ય છે. ૨૯ વળી સર્વના આદ્યદેવ તથા દક્ષ-અક્ષરસ્વરૂપ એવા આપનું દર્શન ભીષ્મને ત્રાણ તરીકે જ થશે; કારણ કે આપ બ્રહ્મસ્વરૂપ એક નિધિ છો. ૩૦

વૈશંપાયન બોલ્યા: હે જનમેજય! ધર્મરાજાનું એ વાક્ય સાંભળ્યા પછી મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણે પાસે બેઠેલા સાત્યકિને કહ્યું કે, ‘મારો રથ તૈયાર કરો.’

તુરત જ સાત્યકિ ત્યાંથી ઊડીને બહાર ગયો અને તેણે દારુક સારથિને કહ્યું કે, ‘શ્રીકૃષ્ણનો રથ બેડી લાવ. ૩૧-૩૨ સાત્યકિનું એ વચન સાંભળીને દારુકે એકદમ શ્રીકૃષ્ણનો ઉત્તમ રથ બેડ્યો કે જે રથ સર્વોચ્ચ સુવર્ણથી મહેલો હોવાથી ઝગઝગાટ કરી રહ્યો હતો, મરકતમણિ, સૂર્યકાંતમણિ તથા ચંદ્રકાંતમણિથી આસપાસ જડેલો હતો, સુવર્ણથી મહેલો પેડાંવાળો હોઈને પ્રકાશી રહ્યો હતો, સૂર્યનાં કિરણો સમાન પ્રભાવાળો હતો, ઝડપથી ચાલનારો હતો, વિચિત્ર અનેક પ્રકારના મણિઓથી મધ્યમાં ભૂષિત હતો, નવોદિત સૂર્યના સરખો પ્રતાપી હતો. ઉપર ફરકતા ગરુડવંજીથી અદ્ભુત દેખાતો હતો; પતાકાઓથી વિરાળ રહ્યો હતો અને મન સમાન વેગવાળો તથા સુવર્ણના સાજથી શણગારેલા સુગ્રીવ અને શેખર નામના ઉત્તમ ઘોડાઓથી ભેરેલો હતો. હે રાજસિંહ જનમેજય! એ પૂર્વોક્ત રથને તૈયાર કરી સાથે સારથિ દારુકે બે હાથ બેડીને શ્રીકૃષ્ણને જણાવ્યું કે, ‘પધારો, રથ તૈયાર છે. ૩૩-૩૪

ઘટિ શ્રીમદાભારતમાં શાંતિપર્વાતર્જત રાજધર્મનિરૂપણ-પર્વમાં ‘મહાપુરુષ ભીષ્મની પ્રશંસા’ નામનો અધ્યાય ૪૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૭મો

શ્રીભીષ્મસ્તવરાજ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

શરતલ્પેશયાનસ્તુ ભારતાનાં પિતામહઃ ।

કયમુત્સૃષ્ટવાનુદેહં કં ચ યોગમધારયત્ ॥ ૧ ॥

જનમેજયે પૂછ્યું: હે મુનિ વૈશંપાયન! બાણ-શય્યામાં સૂતેલા શરતવંશીઓના પિતામહ ભીષ્મે કેવી રીતે શરીરત્યાગ કર્યો હતો અને તે સમયે તેમણે કયો યોગ ધારણ કર્યો હતો, તે મને કહો. ૧

વૈશંપાયન બોલ્યા: હે કુરુસિંહ રાજા! મહાત્મા ભીષ્મના શરીરત્યાગની કથા હું તમને કહું છું, તે તમે પવિત્ર અને એકચિત્ત થઈને ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળો. ૨

સૂર્ય ઉત્તરાયણના થયા એટલે તુરત જ ભીષ્મ પિતામહે સાવધાન થઈને પોતાના ચિત્તને આત્મામાં જ રિધર કર્યું. ૩ અને તે સમયે અનેક

ઉત્તમ બ્રાહ્મણોથી વીંટાયેલા તથા સેકડો બાણોથી
શરીરે વ્યાપ્ત થયેલા તે ભીષ્મ વિસ્તારેલા કિરણો-
વાળા સૂર્યની પેઠે પરમ શોભાસંપન્ન થઈને દીપી
નીકળ્યા હતા.^૪ વળી વેદવેતા વ્યાસ, દેવર્ષિ નારદ,
દેવરથાન, વાતસ્ય, અશ્વમક, સુમંતુ, જેમિનિ, મહાત્મા
પૈત્ર, શાંડિલ્ય, દેવલ, બુદ્ધિમાન મૈત્રેય, અસિત,
વસિષ્ઠ, મહાત્મા કૌશિક, હારીત, લોમશ, બુદ્ધિ-
માન આત્રેય, યૌદ્ધિષ્ઠિ, શુક, મહાસુનિ સ્વપન,
સનતકુમાર, કપિલ, વાલ્મીકિ, તંતુરુ, કુરુ, મૌઘ-
ગલ્ય, ભુશુવંશી પરશુરામ, તૃણભિંદ, મહાસુનિ
પિષ્પલાદ, વાસુસંવર્ત, પુલહ, કથ, કથપ, પુલસ્ત્ય,
કંતુ, દક્ષ, પરાશર, મરીચિ, અંગિરા, કાશ્ય, ગૌતમ,
સુનિ ગાલવ, ધૌત્ય, વિભાંડ, માંડવ્ય, ધૌમ્ય, કૃષ્ણાનુ-
ભૌતિક, બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ઉદ્ધર, મહાસુનિ માર્કંડેય,
ભાતકરિ, પૂરણ, કૃષ્ણ તથા પરમ ધાર્મિક સૂત આ
સર્વે સુનિગણોથી તથા બીજા મોટા ભાગ્યવાળા
અને શક્તા, દમ, શમ આદિ શુભસંપન્ન મહાત્માઓ-
થી વીંટાયેલા પુરુષવ્યાપ્ત ભીષ્મ, યદુગણોથી વીંટા-
યેલા અદ્રમાના સરખા શોભતા હતા. તેમણે બાણ-
શ્યામા સૂતા સૂતાં બે હાથ બેડીને શુદ્ધ અંતઃ-
કરણથી મન, વચન અને કર્મ વડે શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન
પથું અને પછી પરમ ધર્મોત્તમ, વાણીને જાણ-
નારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને મહાસમર્થ એવા તે ભીષ્મે
યોગીઓના ઈશ્વર, કમળ સમાન નાભિવાળા, સર્વ-
વ્યાપક, વિજયશીલ અને જગતના પતિ શ્રીકૃષ્ણની
દૃષ્ટપુષ્ટ સ્વસ્થી સ્તુતિ કરવા માંડી. ૫-૧૫

॥ મીમ્મ ઉવાચ ॥

આરિરાધયિષુઃ કૃષ્ણં વાચં જિગદિપામિ યામ ।
તથા વ્યાસસમાસિન્યા પ્રીયતાં પુરુષોત્તમ ॥૧૬॥
ભીષ્મ બોલ્યાઃ શ્રીકૃષ્ણનું આરાધન કરવાની
ધરણાથી હું જે વાણીને ઉત્તર કરું છું, તે વિસ્તૃત
અથવા સંક્ષિપ્ત વાણીથી પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ મારા
પર પ્રસન્ન થાઓ.^{૧૬}

શુચિ શુચિપદં હંસં તત્પદં પરમેષ્ઠિનમ્ ।

મુક્ત્યા સર્વાત્મનાત્માનં તે પ્રપથે પ્રજાપતિમ્ ॥૧૭॥
સ્વપર દોષથી રહિત, દોષશૂન્ય માર્ગ દ્વારા
પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય, સર્વના કરતાં અધિક શક્તિમાન,
'તત્ત્વર્માન' એ મહાવાક્યના 'તત્' પદના અર્થ-

ભૂત-ઈશ્વર, સર્વના આત્મારૂપ તથા કિરણયુગ્મ-
સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણને, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરના
અહંભાવનો ત્યાગ કરી હું શરણે જાઉં છું.^{૧૭}

અનાદ્યંતં પરં બ્રહ્મ ન દેવા નર્પયો વિદુઃ ।

एकोज्यं वेद भगवान् धाता नारायणो हरिः ॥૧૮॥

આદિ તથા અંતરહિત જે પરબ્રહ્મને દેવો કે
ઋષિઓ જાણતા નથી, તે પરબ્રહ્મને સર્વના ઉત્પા-
દક તથા સંહારક ભગવાન નારાયણ જાણે છે.^{૧૮}

નારાયણાદ્વિમળાસ્તથા સિદ્ધમહોરગાઃ ।

देवा देवर्षयश्चैव यं विदुः परमव्ययम् ॥ ૧૯ ॥

એ નારાયણ પાસેથી સર્વ ઋષિગણોએ, દેવોએ,
દેવર્ષિઓએ, સિદ્ધોએ તથા નાગરાજોએ અવિ-
નાશી પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે.^{૧૯}

देवदानवर्गंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।

यं न जानन्ति को ह्येव कुतो वा भगवानिति ॥૨૦॥

દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો તથા
સર્પો ભગવાનને 'આ કોણ છે ? અને શા માટે
ઉત્પન્ન થયા છે ?' આવો વિચાર કરતાં પણ જાણી
શકતા નથી.^{૨૦}

यस्मिन् विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विजन्ति च ।

गुणभूतानि भूतेशे स्रजे मणिगणा इव ॥ ૨૧ ॥

સર્વભૂતોના નિયંત્રતા એવા જે પરમાત્મા વિષે,
માણાના મણકાઓ જેમ સૂત્ર(દોરા)વિષે ગૂંથાઈ ને
રહે છે, તેમ સત્ત્વાદિ શુભવાળા આ સર્વ સ્થાવર-
જંગમ ભૂતસમુદાયો રહેલા છે તથા અંતે-સુષ્ટિના
પ્રલય સમયે તે પરમાત્મામાં જ લીન થઈ જાય છે.^{૨૧}
યસ્મિન્નિત્યે તતે તંતૌ દદે સ્ત્રિગ્વિ તિષ્ઠતિ ।

सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वांगे विश्वकर्मणि ॥ ૨૨ ॥

વિશ્વના આધારભૂત, સર્વ કર્મના પ્રવર્તક અને
સર્વવ્યાપક જે નિત્યસ્વરૂપ પરમાત્મા વિષે કાર્ય-
કારણથી ગૂંથાયેલું આ સમગ્ર જગત, મજાભૂત-
તંતુ(દોરા)વિષે જેમ પુષ્પમાળા રહેલી હોય છે
તેમ રહેલું છે.^{૨૨}

हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणम् ।

सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदनोज्ज्वलम् ॥ ૨૩ ॥

જે હરિભગવાનને હજાર મસ્તકો છે, હજાર
ચરણો છે, હજાર નેત્રો છે, હજાર બાહુઓ છે, હજાર

મુકુટો છે અને હજાર ઉત્તમવળ મુખો છે; ૨૩
પ્રાહુર્નારાયણં દેવં યં વિશ્વસ્ય પરાયણમ્ ।

અળીયસામળીયાંસં સ્થવિષ્ઠં ચ સ્થવીયસામ્ ॥૨૪॥
મરીયસાં મરિષ્ઠં ચ શ્રેષ્ઠં ચ શ્રેયસામપિ ॥ ૨૫ ॥

વિદ્વાનો જે નારાયણદેવને જગતના પરમ
આધારભૂત કહે છે, અત્યંત સૂક્ષ્મના કરતાં પણ
અતિ સૂક્ષ્મ કહે છે, અતિ સ્થૂળના કરતાં પણ અતિ
સ્થૂળ કહે છે, અતિ શુભના કરતાં પણ અતિ શુભ
કહે છે તથા શ્રેષ્ઠના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ કહે છે; ૨૪, ૨૫

યં વાકેષ્વનુવાકેષુ નિપત્ત્વપ્રનિપત્સુ ચ ।
ગૃણંતિ સત્યકર્માણં સત્યં સત્યેષુ સામસુ ॥ ૨૬ ॥

અખાધિત સ્વરૂપ અને સત્યકર્મનિષ્ઠ જે પર-
માત્માની, સામાન્ય રીતે કર્મને પ્રકાશ કરનારા
વૈદિક મંત્રોના અર્થેનું વિવરણ કરનારા બ્રાહ્મણ
શ્રેણીમાં, કર્મના અંગભૂત દેવતા આદિકતું જ્ઞાન
કરાવનારાં, નિષત્-વાક્યોમાં, દેવજ્ઞ આત્મજ્ઞાનને જ
પ્રસિદ્ધ કરનારાં ઉપનિષદ-વાક્યોમાં તથા સભ્યાર્થ-
નો પ્રકાશ કરનારાં સામવેદનાં વાક્યોમાં રજૂતિ
કરેલી છે; ૨૬

ચતુર્ભિશ્ચતુરાત્માનં સત્ત્વસ્થં સાત્ત્વતાં પતિમ્ ।
યં દિવ્યૈર્દેવમર્ચતિ ગુહ્યૈઃ પરમનામભિઃ ॥ ૨૭ ॥

બ્રહ્મ, જીવ, મન તથા અહંકારસ્વરૂપ, બુદ્ધિ-
ની અંદર પ્રકટ થનારા તથા ભક્તોના પતિ એવા
જે દેવનું ઉપાસકો વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રભુમન
અને અનિરુદ્ધ આ ચાર દિવ્ય નામો વડે પૂજન
કરે છે; ૨૭

યસ્મિન્નિત્યં તપસ્ત્તપં યદંગેષ્વનુતિષ્ઠતિ ।
સર્વાત્મા સર્વવિત્ સર્વઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વભાવનઃ ॥૨૮॥

જેને પ્રસન્ન કરવા માટે આચરેલો સ્વધર્મ
જેના પ્રભાવથી ચિત્તમાં સ્થિર થઈને રહે છે અને
જે સર્વના આત્મા છે, સર્વના વેત્તા છે, સર્વસ્વરૂપ
છે, સર્વને જાણનારા છે તથા સર્વના ઉત્પાદક છે, તે
શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને હું શરણે જાઉં છું. ૨૮

યં દેવં દેવકી દેવી વસુદેવાદર્જીજનન્ ।
ભૌમસ્ય વ્રજ્ઞણો ગુપ્ત્યૈ દ્વાપ્તમગ્નિમિવારણિઃ ॥૨૯॥

અરણિનું કાષ્ઠ જેમ પ્રદીપ્ત અગ્નિને ઉત્પન્ન કરે
છે, તેમ જે દેવને દેવી દેવકીએ વેદ, બ્રાહ્મણ

અને યજ્ઞોનું રક્ષણ કરવા માટે વસુદેવથી ઉત્પન્ન
કર્તા છે તે શ્રીકૃષ્ણને હું શરણે જાઉં છું. ૨૯

યમનન્યો વ્યપેતાશીરાત્માનં વીતકલમપમ્ ।
દૃષ્ટ્યાડ્ઽનંત્યાય ગોવિંદં પશ્યત્યાત્માનમાત્માનિ ॥

સર્વ પ્રકારની ભેદબુદ્ધિનો ત્યાગ કરનાર તથા
સર્વ ઇચ્છાઓને દૂર કરનાર જે જ્ઞાની પુરુષ પોતાના
હૃદયાકાશમાં, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી, નિષ્પાપ શ્રીગોવિંદ-
ને, પરમાત્મસ્વરૂપે જ જુએ છે તે પુરુષ મોક્ષને
માટે અધિકારી બને છે. ૩૦

અતિવાચ્ચિન્દ્રકર્માણમતિષ્ઠ્યાતિતેજસમ્ ।
અતિબુદ્ધીન્દ્રિયાત્માનં તં પ્રપથે પ્રજાપતિમ્ ॥૩૧॥

વાસુ તથા ઇંદ્રના કરતાં પણ અધિક પરાક્રમી,
સૂર્યના કરતાં પણ અધિક તેજસ્વી અને બુદ્ધિ,
ઇન્દ્રિયો તથા મનથી અગોચર એવા પ્રજાપતિ
શ્રીકૃષ્ણને હું શરણે જાઉં છું. ૩૧

પુરાણે પુરુષં પ્રોક્તં વ્રહ્મ પ્રોક્તં યુગાદિપુ ।
ક્ષયે સંકર્ષણં પ્રોક્તં તદુપાસ્યમુપાસમહે ॥ ૩૨ ॥

જેને સૃષ્ટિના આદિમાં ‘પુરુષ’ નામથી કહ્યા
છે, સૃષ્ટિના આરંભ સમયે ‘બ્રહ્મ’ એવા નામથી
કહ્યા છે તથા સૃષ્ટિના પ્રલય સમયે ‘સંકર્ષણ’ એવા
નામથી કહ્યા છે, તે ઉપાસના કરવા યોગ્ય શ્રીકૃષ્ણ
ભગવાનની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. ૩૨

યમેકં બહુવાડ્ઽત્માનં પ્રાદુર્ભૂતમધોક્ષજમ્ ।
નાન્યમક્તાઃ ક્રિયાવંતો યજન્તે સર્વકામદમ્ ॥૩૩॥

ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી અતીત એવા જે ભગવાન
એક જ છે છતાં ઇંદ્રાદિક દેવોનાં અનેક સ્વરૂપે પ્રકટ
થયેલા ભાસે છે અને સર્વ પ્રકારનાં અબીદ કામોને
આપનારા જે ભગવાનની કિયાનિષ્ઠ અનન્ય ભક્તો
યજ્ઞો દ્વારા પૂજા કરે છે તે શ્રીકૃષ્ણને શરણે હું
જાઉં છું. ૩૩

યમાહુર્જગતઃ ક્રોશં યસ્મિન્ સન્નિહિતાઃ પ્રજાઃ ।
યસ્મિંછોક્તાઃ સ્ફુરંતીમે જલે શકુનયો યથા ॥૩૪॥

જે દેવને વિદ્વાનો જગતના ડોશ (સંઘકરધાન)
તરીકે વર્ણવે છે, જેની અંદર આ સર્વ પ્રજાઓ
વચ્ચી રહી છે અને જેના વિષે સર્વ જગત જગમાં
સંચરી રહેલાં જળપક્ષીઓ (હંસ, કારડવ વગેરે)-
ની જેમ સંચાર કરી રહેલું છે, ૩૪

ઋતમેકાક્ષરં બ્રહ્મ યત્તત્ સદસતઃ પરમ્ ।
અનાદિમધ્યપર્યંતં ન દેવા નર્યયો વિદુઃ ।

યં મુરારુરંગધર્માઃ સિદ્ધા ઋષિમહોરગાઃ ॥ ૩૫ ॥

પ્રયતા નિત્યમર્ચતિ પરમં દુઃસમેપજમ્ ।

અનાદિનિધનં દેવમાત્મયોનિ સનાતનમ્ ॥ ૩૬ ॥

વળી અત્યસ્વરૂપ, કાર્યકારણથી પર, આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત એવા એકાક્ષર (ૐ) બ્રહ્મ સ્વરૂપ જે ભગવાનને દેવો અને ઋષિઓ પણ બાહ્યી શકતા નથી તેને શરણે હું બાંઉ છું

હું ખના પરમ ઔપધભૂત, આદિ અને અંત રહિત, સ્વયંભૂ તથા સનાતન એવા જે દેવના દેવો, અસુરો, ગંધર્વો, સિદ્ધો, ઋષિઓ અને નાગરાજ્યો પ્રમત્તશીવ થઈને નિત્ય પૂજા કર્યા કરે છે, તે દેવને હું શરણે બાંઉ છું ૩૫-૩૬

અપ્રેક્ષ્યમનમિજેય હરિં નારાયણં પ્રમુખ્ ।

યં વૈ વિશ્વસ્ય કર્તારં જગતસ્તસ્તુવાં પતિમ્ ॥

વર્દતિ જગતોઽધ્યક્ષમક્ષરં પરમ પદમ્ ॥ ૩૭ ॥

દૃષ્ટિથી બેવાને અશક્ય, મનબુદ્ધિથી હર્ષેય, સહારશક્તિસપત્ન, નારાયણસ્વરૂપ, સર્વના પ્રભુ, વિધિના કર્તા, સ્થાવર-જંગમના પતિ અને જગતના અધ્યક્ષ એવા જે દેવને પડિનેા અક્ષરબ્રહ્મ કહે છે તેને હું શરણે બાંઉ છું. ૩૭

હિરણ્યવર્ણં યં ગર્ભમદિતેર્દત્યનાશનમ્ ।

एकं द्वादशधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः ॥ ૩૮ ॥

સુવર્ણ સમાન પ્રગ્ન સર્વવાળા તથા દૈત્યોને નાશ કરનારા જે ભગવાન નિત્ય એક સ્વરૂપ જ છે, છતાં અદિતિના ગર્ભરૂપે અવતીર્ણ થઈને બાર સૂર્ય સ્વરૂપે પ્રકટ થયા છે, તે સૂર્યસ્વરૂપ પરમાત્મા ને હું નમસ્કાર કરું છું. ૩૮

शुक्ले देवान् पितॄन् कुण्डे तर्पयत्यमृतेन यः ।

यश्च राजा द्विजातीना तस्मै सोमात्मने नमः ॥ ૩૯ ॥

જે ભગવાન શુક્લપક્ષમા દેવોને તથા કૃષ્ણ પક્ષમા પિતૃઓને અમૃત વડે તૃપ્ત કરે છે અને જે બ્રાહ્મણોના રાજા છે, તે ચંદ્રસ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૩૯

मद्वत्सवममः पारं पुरुषं द्यतितेजसम् ।

यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ ૪૦ ॥

અજ્ઞાનરૂપી ઘોર અંધકારની પેલી પાર રહેલા પરમ પુરુષ અને મહાતેજસ્વી જે પરમાત્માનુ જ્ઞાન મેળવીને મનુષ્ય મૃત્યુથી મુક્ત થાય છે, તે જ્ઞેયસ્વરૂપ પ્રભુને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪૦

यं बृहंतं बृहत्पुण्ड्रं यमग्नौ यं महाभरं ।

यं विप्रसंघा गार्ग्यति तस्मै वेदात्मने नमः ॥ ૪૧ ॥

જેના જૃહંકુચ નામની ઋચાઓ ભણતી વેળા તથા મોટા યજ્ઞોમા અગ્નિચયનના પ્રસંગે અધ્વર્યુ બ્રાહ્મણો સ્તુતિપાઠ કરે છે, તે વેદસ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪૧

ऋग्यजुःसामधामानं दशार्धहविरात्मकम् ।

यं सप्ततन्तुं तन्वन्ति तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥ ૪૨ ॥

જે પરમાત્માનુ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામ વેદ નિવાસસ્થાન છે, ધાના, કરભ, પરિવાપ, પુરોડાશ તથા દ્વધ આ પાંચ હવ્ય પદાર્થો જેનું સ્વરૂપ છે અને ગાયત્રી આદિ સપ્તતન્તુઓની જેમા યોજના કરવામા આવે છે. તે યજ્ઞસ્વરૂપ પરમેશ્વરને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪૨

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव च ।

हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै होमात्मने नमः ॥ ૪૩ ॥

જેને ઉદેશીને 'આશ્રાવય' એ ચાર અક્ષરો વડે, 'અસ્તુ શ્રોપ્' એ ચાર અક્ષરો વડે, 'યજ' એ બે અક્ષરો વડે, 'યે યજામહે' એ પાંચ અક્ષરો વડે તથા 'વપ્' એ બે અક્ષરો વડે હોમ કરવા મા આવે છે, તે હોમમૂર્તિ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪૩

यः सुपर्णो यजुर्नाम छंदोगात्रस्त्रिवृच्छिरा ।

रयंतरं बृहत्साम तस्मै स्तोत्रાત્મને નમઃ ॥ ૪૪ ॥

જે વેદપુરુષનું 'યજુષ' એવું નામ છે, ગાયત્રી આદિ છંદો હસ્તપાદાદિ અવયવ છે, યજુરૂપી મસ્તક છે તથા રથતરમામ અથવા જૃહત્સામ પ્રીતિયુક્ત ભાષણ છે, તે સ્તોત્રરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪૪

यः सहस्रसमे सत्रे जज्ञे विश्वसृजामृषिः ।

हिरण्यपक्षः शकुनिस्तस्मै हंसात्मने नमः ॥ ૪૫ ॥

જાનસ્વરૂપ જે ભગવાન, પૂર્વે એક હજાર વર્ષ પર્વત આવેલા પ્રજાપતિઓના યજ્ઞમા સુવર્ણની

પાંખોવાળા પક્ષીસ્વરૂપે પકટ થયા હતા, તે હં સં-
ભૂતિ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૪૫}

પાદાંગં સંધિપર્ણાં સ્વર્વ્યંજનભૂષણમ્ ।

યમાદુરશ્ચરં દિવ્યં તસ્મૈ વાગાત્માને નમઃ ॥ ૪૬ ॥

વિદાને જેને વાક્યસમૂહોરૂપી અંગવાળા,
સંધિઓરૂપી સાંધાઓવાળા તથા સ્વર અને વ્યંજન-
રૂપી આભૂષણવાળા દિવ્ય અક્ષરરૂપે વર્ણવે છે તે
વાણીસ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૪૬}

યજ્ઞાંગો યો વરાહો વૈ ભૂત્વા ગામુજ્જહાર હ ।

લોકત્રયહિતાર્થાય તસ્મૈ વીર્યાત્માને નમઃ ॥ ૪૭ ॥

જેણે યજ્ઞરૂપ અંગવાળા વરાહરૂપે સ્વરૂપ ધારણ
કરીને પૂર્વે ત્રણ લોકરૂપે હિત કરવા માટે પૃથ્વીને
ઉદ્ધાર કર્યો હતો, તે વીર્યભૂતિ પરમાત્માને હું નમ-
સ્કાર કરું છું.^{૪૭}

યઃ શેતે યોગમાસ્થાય પર્યંકે નામભૂષિતે ।

ફળાસહસ્રરચિતે તસ્મૈ નિદ્રાત્માને નમઃ ॥ ૪૮ ॥

જે યોગધારણા કરીને હઝારો રૂણાઓથી
યુક્ત એવા શેષનાગરૂપ ભવ્ય પલંગ પર શયન કરે
છે, તે નિદ્રાત્મા ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૪૮}

યસ્તનોતિ સતાં સેતુમૃતેનામૃતયોનિના ।

ધર્માર્થવ્યવહારાંગૈસ્તસ્મૈ સત્યાત્માને નમઃ ॥ ૪૯ ॥

જે ભગવાન સત્પુરુષોને સેતુભૂત યોગધર્મોના,
મોક્ષદાયી વેદોક્ત ઉપાયથી કેવળ ધર્માર્થે જ વ્યવ-
હાર કરનારી વશીભૂત ઇન્દ્રિયો દ્વારા જગતમાં વિસ્તાર
કરે છે, તે સત્યભૂતિ પરમાત્માને હું નમસ્કાર
કરું છું.^{૪૯}

યં પૃથ્વ્યર્ધ્મચરણાઃ પૃથ્વ્યર્ધ્મફલૈષિણઃ ।

પૃથ્વ્યર્ધ્મૈઃ સમર્ચંતિ તસ્મૈ ધર્માત્માને નમઃ ॥ ૫૦ ॥

ભિન્ન ભિન્ન ધર્મવાળાં રૂણો મેળવવાની ઇચ્છા-
વાળા પુરુષો બુદ્ધ બુદ્ધા ધર્મોત્તુ આચરણ કરીને
પૃથક્ પૃથક્ ધર્મો દ્વારા જેનું પૂજન કરે છે, તે ધર્મ-
ભૂતિ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૫૦}

યતઃ સર્વે પ્રવ્યંતે હ્યનંગાત્માંગદેહિનઃ ।

ઉન્માદઃ સર્વભૂતાનાં તસ્મૈ કામાત્માને નમઃ ॥ ૫૧ ॥

જેઓના પ્રત્યેક અવયવો કેવળ કામનારૂપ
જ અનેલા હોય છે, એવાં સર્વ પ્રાણીઓ જેનાથી
ઉત્પત્ત થાય છે તથા જેને લીધે પ્રાણીઓને ઉન્માદ

દશા પ્રાપ્ત થાય છે, તે કામસ્વરૂપ પરમાત્માને હું
નમસ્કાર કરું છું.^{૫૧}

યં ચ વ્યક્તસ્થમવ્યક્તં ત્રિચિન્વન્તિ મહર્ષયઃ ।

ક્ષેત્રે ક્ષેત્રજ્ઞમાસીનં તસ્મૈ ક્ષેત્રાત્માને નમઃ ॥ ૫૨ ॥

જે ક્ષેત્રજ્ઞ નામધારી પરમાત્મા શરીરની અંદર
જ રહેલા છે, છતાં ઇન્દ્રિયોથી અગોચર છે તથા
બુદ્ધિની અંદર વસી રહેલા જે દેવને મહર્ષિઓ
શોધ્યા કરે છે, તે ક્ષેત્રસ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર
કરું છું.^{૫૨}

યં ત્રિધાત્માનમાત્મસ્યં વૃતં પોદશમિર્બુજૈઃ ।

પ્રાહુઃ સપ્તદશં સાંખ્યાસ્તસ્મૈ સાંખ્યાત્માને નમઃ ॥ ૫૩ ॥

જે આત્મા નિત્યસ્વરૂપમાં જ રહે છે, છતાં બ્રહ્મત,
સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિરૂપ ત્રણ અવસ્થાઓમાં સાંખ્યા-
આર્યો, અગિયાર ઇન્દ્રિયો તથા પાંચ મહાભૂતોરૂપ
સોળ શુભોથી વીંટાયેલો માને છે અને સત્તરમા
તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારે છે, તે સાંખ્યસ્વરૂપ પરમાત્માને
હું નમસ્કાર કરું છું.^{૫૩}

યં વિનિદ્રાજિતશ્વાસાઃ સત્ત્વસ્યાઃ સંયતેન્દ્રિયાઃ ।

જ્યોતિઃ પદયન્તિ યુંજાનાસ્તસ્મૈ યોગાત્માને નમઃ ૫૪

સત્ત્વશુભાં સ્થિત યર્થ, નિદ્રાને ત્યાગ કરી
ઇન્દ્રિયોને પથ રાખનાર સમાધિનિષ્ઠ પુરુષો યોગ-
ધારણ કરીને જ્યોતિસ્વરૂપે જેને સાક્ષાત્કાર કરે છે,
તે યોગભૂતિ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૫૪}

અપુણ્યપુણ્યોપરમે યં પુનર્ભવનિર્ભયાઃ ।

શાંતાઃ સંન્યાસિનો યાંતિ તસ્મૈ મોક્ષાત્માને નમઃ ॥ ૫૫ ॥

પુણ્યપાપની નિવૃત્તિ યર્થ ગયા પછી પુન-
ર્જન્મના ભયથી મુક્ત થયેલા શાંત સંન્યાસીઓ
જેને પામે છે, તે મોક્ષરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર
કરું છું.^{૫૫}

યોઽસૌ યુગત્સહસ્રાંતિ પ્રદીપ્તાર્ચિર્વિમાવસુઃ ।

સંમક્ષયતિ ભૂતાનિ તસ્મૈ ધોરાત્માને નમઃ ॥ ૫૬ ॥

જે હઝારો યુગને અંતે પ્રદીપ્ત જ્વાળાઓ-
વાળા અગ્નિરૂપ યર્થને ભૂતોત્તુ રક્ષણ કરે છે, તે ધોર-
સ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૫૬}

સંમક્ષ્ય સર્વભૂતાનિ કૃત્વા ચૈકાર્ણવં જગત્ ।

વાલઃ સ્વપિતિ યર્થકસ્તસ્મૈ માપાત્માને નમઃ ॥ ૫૭ ॥

પ્રત્યક્ષમયે સર્વ ભૂતોત્તુ રક્ષણ કરીને તથા

મમત્ર વિધને એ સમુદ્રાકાર કરી દઈ ને જે એકલા
બાળકસ્વરૂપે થયત કરે છે, તે માયાસ્વરૂપ પર
માત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૫૭}

તદસ્ય નામ્યાં સંભૂત યસિન્ વિશ્યં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
પુષ્કરે પુષ્કરાક્ષસ્ય તસ્મૈ પદ્માત્મને નમઃ ॥ ૫૮ ॥

કમળ સમાન નેત્રવાળા જે ભગવાનની નાભિ
માથી પૂર્વે કમળ ઉત્પન્ન થયું હતું, કે જે કમળ
વિષે આ સમગ્ર વિશ્વ સ્થિતિ કરી રહ્યું છે, તે કમળ
સ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૫૮}

સહસ્રશિરસે ચૈવ પુરુષાયામિતાત્મને ।
ચતુઃસમુદ્રપર્યાયોગનિદ્રાત્મને નમઃ ॥ ૫૯ ॥

હજાર મસ્તકોવાળા તથા પરિણામશૂન્ય શરીર
વાળા જે પરમ પુરુષ પરમાત્મા પ્રસુપ્ત, તત્તુ,
વિચ્છિન્ન અને ઉદાર, એ ચાર કામનાઓરૂપ સમુદ્રો
જેમા નદી થઈ ગયા છે તેવી યોગનિદ્રાસ્વરૂપ છે, તે
પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૫૯}

યસ્ય કેળેષુ જીમૂતા નદયઃ સર્વાર્ગસંધિપુ ।

કુક્ષીં સમુદ્રાશ્વત્તારસ્તસ્મૈ તોયાત્મને નમઃ ॥ ૬૦ ॥

જેના કેશોની અદર મેઘો વસી રહ્યા છે, જેના
સર્વ અંગોની સંધિઓમા નદીઓ વહી રહી છે
તથા જેની કુક્ષિ(પેટ)ની અદર ચારે સમુદ્રોનો
નિળાસ છે, તે જગરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર
કરું છું.^{૬૦}

યસ્માત્સર્ગો પ્રહ્યંતે સર્ગપ્રલયવિક્રિયાઃ ।

યસ્મિંશ્ચ પ્રલીયન્તે તસ્મૈ હૈવાત્મને નમઃ ॥ ૬૧ ॥

જેનાથી જગતની ઉત્પત્તિ અને નાશ આદિ
સર્વ વિક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને જેનામા પાછી
લય પામે છે, તે ઝરણુસ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમ
સ્કાર કરું છું.^{૬૧}

અકુંઠે સર્વકાર્યેષુ ધર્મકાર્યાર્થમુદ્યતમ્ ।

વૈકુંઠસ્ય ચ તદ્રૂપં તસ્મૈ કાર્યાત્મને નમઃ ॥ ૬૨ ॥

સર્વ કાર્યોમા જેની ગતિ અરખલિત છે, ધર્મ
ના કાર્યોમા નિત્ય જે તત્પર રહે છે તથા જે વૈકુંઠ
ઉપર સ્વરૂપ છે, તે કાર્યસ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમ
સ્કાર કરું છું.^{૬૨}

યો નિપળ્લો મહેદ્રાગૌ દિવા મરતિ ધિષ્ઠિતઃ ।

૧૮૫૫ ચ તળ તસ્મૈ દ્રુપ્તાત્મને નમઃ ॥ ૬૩ ॥

જે સુપુષ્પિની અદર સાક્ષી તરીકે જગતા જ
ગેમી રહે છે પણ સૂઈ જતા નથી તથા બાંધત અને
સ્વપ્નમા પણ જે અકર્તારૂપે જ રહે છે, તેમ જ ઇષ્ટ
તથા અનિષ્ટના જે દ્રષ્ટા જ છે પણ કર્તા નથી, તે
દ્રષ્ટાસ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૬૩}

ત્રિઃસપ્તકૃત્વો યઃ ક્ષત્રં ધર્મવ્યુત્ક્રાંતગૌરવમ્ ।

ક્રુદ્ધો નિજ્ઞે સમરે તસ્મૈ ક્રૌર્યાત્મને નમઃ ॥ ૬૪ ॥

ધર્મમર્યાદાનો લોપ કરનાર ક્ષત્રિયોના જેણે
રણમા ક્રોધાયમાન થઈ એકવીસ વાર સહાર કર્યો
હતો તે ક્રૂરાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૬૪}

વિમજ્જ્ય પંચધાત્માનં વાયુર્મૂત્વા શરીરમઃ ।

યથેષ્ટયતિ ભૂતાનિ તસ્મૈ વાય્ઞાત્મને નમઃ ॥ ૬૫ ॥

પોતાના સ્વરૂપનો પાંચ પ્રકારે વિભાગ કરીને
સર્વના શરીરમા વાયુસ્વરૂપે જે વસી રહ્યા છે અને
સર્વ પ્રાણીઓને શેષાવાળા કરી રહ્યા છે, તે વાયુ-
મૂર્તિ પ્રણુને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૬૫}

યુગેભાવર્તતે યોગૈર્માસર્ત્વયનહાયનૈઃ ।

સર્ગપ્રલયયોઃ કર્તા તસ્મૈ કાલાત્મને નમઃ ॥ ૬૬ ॥

સત્યયુગ વગેરે યુગોમા યોગમાયાના બળનો
આશ્રય કરીને નટની પેઠે જે માત્સ્ય, વરાહ, નૃસિંહ
આદિ સ્વરૂપો ધારણ કરે છે તથા માસ, ઋતુ,
અયન અને વર્ષના ક્રમથી જગતની ઉત્પત્તિ તથા
પ્રલયના જે કર્તા છે, તે કાળસ્વરૂપ પરમાત્માને
હું નમસ્કાર કરું છું.^{૬૬}

બ્રહ્મ વક્ત્રં મુજૌ ક્ષત્રં કૃત્સમૂરુદરં વિશઃ ।

પાદૌ યસ્પાશ્રિતાઃ શૂદ્રાસ્તસ્મૈ વર્ણાત્મને નમઃ ॥ ૬૭ ॥

બ્રાહ્મણો જેલુ મુખ છે, ક્ષત્રિયો જેની લુગ્ધાઓ
છે, વૈશ્યો જેના બાંધો તથા ઉદર છે અને શૂદ્રો
જેના બે પાદ (પગ) છે, તે ચાર વર્ણરૂપ પરમા
ત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૬૭}

યસ્પાગ્રિરાસ્યં ધૌર્મ્યધાં લં નામિશ્વરળૌ ક્ષિતિઃ ।

સૂર્યશ્ચકુદિશઃ શ્રોત્રે તસ્મૈ લોકાત્મને નમઃ ॥ ૬૮ ॥

તેમ જ અગ્નિ જેવું મુખ છે, સ્વર્ગ જેતુ મસ્તક
છે, આકાશ જેની નાભિ છે, પૃથ્વી જેના અરણ છે,
સૂર્યચંદ્ર જેના નેત્રો છે તથા દિશાઓ જેના શ્રોત્ર
(ગળ) છે, તે લોકસ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર
કરું છું.^{૬૮}

પરઃ કાલાત્પરોયજ્ઞાત્ પરાત્પરતરશ્ચ યઃ ।

અનાદિરાદિવિશ્વસ્ય તસ્મૈ વિશ્વાત્મને નમઃ ॥૬૯॥

જે કાળથી પર છે, જે યજ્ઞથી પર છે અને જે પરથી પણ અતિશય પર છે તથા જે પોતે અનાદિ હોઈને જગતના આદિ છે, તે વિશ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૬૯

વિપયે વર્તમાનાનાં યં તં વૈશેષિકૈર્મુખૈઃ ।

પ્રાહુર્વિપયગોષ્ઠારં તસ્મૈ ગોષ્ઠાત્મને નમઃ ॥૭૦॥

વિષયમાં સર્વ મનુષ્યોની સ્વયં પ્રવૃત્તિ હોય છે; પરંતુ ભગવાન તે તે રાગદ્વેષાદિ શુભો દ્વારા વિષયોનું રક્ષણ કરે છે, એમ વિદ્વાનો જેને વિષયોના રક્ષક કહે છે, તે રક્ષકસ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૦

અન્નપાનેન્ધનમયો રસપ્રાણવિવર્ધનઃ ।

યો ધારયતિ ભૂતાનિ તસ્મૈ પ્રાણાત્મને નમઃ ॥૭૧॥

અન્ન તથા જળરૂપ પુષ્કળ ઇષ્ઠ્યો દ્વારા શરીરમાં રસની તથા જળની વૃદ્ધિ કરી સર્વ પ્રાણીઓને જે જિવાડે છે તે પ્રાણભૂતિ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૧

પ્રાણાનાં ધારણાર્થય યોઽન્નં શુદ્ધક ચતુર્વિધમ્ ।

અંતર્ભૂતઃ પચત્યગ્નિસ્તસ્મૈ પાકાત્મને નમઃ ॥૭૨॥

પ્રાણોનું ધારણ કરી રાખવા માટે ચાર પ્રકારનાં અન્નનું જે ભોજન કરે છે તથા સર્વનાં શરીરોમાં અગ્નિસ્વરૂપે પ્રવેશ કરી તે અન્નનું જે પાચન કરે છે, તે પાકભૂતિ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૨

પિંગેક્ષણસટં યસ્ય રૂપં દંટૂનલાયુધમ્ ।

દાનવેન્દ્રાંતકર્ણં તસ્મૈ દ્દ્વાત્મને નમઃ ॥૭૩॥

જેણે દાનવેન્દ્ર હિરણ્યકશિપુનો નાશ કરવા માટે પિંગળાં નેત્રવાળું તથા પીંગળી કેશવાળી વાળું અને દાદો તથા નખોરૂપ આયુધવાળું નરસિંહસ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, તે નૃસિંહ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૩

યં ન દેવા ન ગંધર્વા ન દૈત્યા ન ચ દાનવાઃ ।

તત્ત્વતો હિ વિજાનંતિ તસ્મૈ દ્વક્ષ્માત્મને નમઃ ॥૭૪॥

દેવો, ગંધર્વો, દૈત્યો, કે દાનવો જેને યથાર્થ રીતે જાણી શકતા નથી, તે સૂક્ષ્મભૂતિ પરમાત્માને

હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૪

રસાતલગતઃ શ્રીમાનંતો ભગવાન્ વિશ્વઃ ।

જગદ્ધારયતે કૃત્સ્નં તસ્મૈ વીર્યાત્મને નમઃ ॥૭૫॥

સર્વવ્યાપક જે ભગવાન રસાતલમાં રહીને શ્રીમાન શેષનાગના સ્વરૂપે સમગ્ર જગતને ધારણ કરી રાખે છે, તે વીર્યભૂતિ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૫

યો મોહયતિ ભૂતાનિ સ્નેહપાશાનુવંધનૈઃ ।

સર્ગસ્ય રક્ષણાર્થાય તસ્મૈ મોહાત્મને નમઃ ॥૭૬॥

જે ભગવાન સ્નેહનું રક્ષણ કરવા માટે સ્નેહ પાશરૂપ બંધનથી સર્વ પ્રાણીઓને મોહિત કરી નાખે છે, તે મોહભૂતિ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૬

આત્મજ્ઞાનમિદં જ્ઞાનં જ્ઞાત્વા પંચસ્વસ્થિતમ્ ।

યં જ્ઞાનેનાભિગચ્છંતિ તસ્મૈ જ્ઞાનાત્મને નમઃ ॥૭૭॥

શબ્દાદિક પાંચ વિષયોમાં રહેલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તે આત્મસ્વરૂપ ભૂત જ આત્મજ્ઞાન છે, આમ સમજીને સુમુક્ત પુરુષો જ્ઞાનસાધનભૂત વાક્યો દ્વારા જેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે જ્ઞાનભૂતિ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૭

અપ્રમેયશરીરાય સર્વતો બુદ્ધિચક્ષુષે ।

અનંતપરિમેયાય તસ્મૈ દિવ્યાત્મને નમઃ ॥૭૮॥

જેનું શરીર પરિણમશૂન્ય હોઈને દુર્યોગ છે, જેની બુદ્ધિ તથા દષ્ટિ સર્વત્ર વ્યાપક છે અને જે અપાર વિષયસમુદાયોના આધારભૂત છે, તે દિવ્યસ્વરૂપ પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું. ૭૮

જટિને દંડિને નિત્યં લંબોદરશરીરિણે ।

કમંડલુનિર્પંગાય તસ્મૈ બ્રહ્માત્મને નમઃ ॥૭૯॥

જે નિત્ય જટા અને દંડને ધારણ કરે છે, જેનું શરીર વિશાળ ઉદરવાળું છે તથા કમંડલુરૂપ ભાષામાં રહેલા જળરૂપ બાણોનો પ્રયોગ કરી અસુરોનો જે વિનાશ કરે છે, તે બ્રહ્માસ્વરૂપ પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું. ૭૯

શૂલિને ત્રિદશેશાય વ્યંચકાય મહાત્મને ।

મસદિગ્ધોર્ધ્વલિંગાય તસ્મૈ રુદ્રાત્મને નમઃ ॥૮૦॥

જે ત્રિશૂળને ધારણ કરે છે, જે દેવોના નિયંતા

સમગ્ર વિધને એક સમુદ્રાદ્ય કરી દઈને જે એકલા
આગસ્ત્યવરે શયન કરે છે, તે માયારવરૂપ પર
માત્રાને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૫૭}

તથાસ્ય નામ્યાં સંભૂત યસિસ્મ વિશ્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
પુષ્કરે પુષ્કરાલસ્ય તસ્મૈ પદ્માત્મને નમઃ ॥ ૫૮ ॥

કમળ સમાન નેત્રવાળા જે લગવાનની નાભિ
માથી પૂર્વે વ્રજા ઉત્પન્ન થયું હતું, કે જે કમળ
વિશે આ સમગ્ર વિશ્વ નિષ્ઠિત કરી રહ્યું છે, તે કમળ
સ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૫૮}

સહસ્રશિસે ચૈવ પુરુષાયામિવાત્મને ।
ચતુઃસમુદ્રપર્યાયયોગનિદ્રાત્મને નમઃ ॥ ૫૯ ॥

હજાર મન્ત્રોવાળા તથા પશ્ચિમમથુન્ય શરીર
વાળા જે પરમ પુરુષ પરમાત્મા પ્રહુમ, તત્તુ,
વિનિહત અને ઉદાર, એ આગ કામનાઓરૂપ સમુદ્રો
નેમા નદી ધર્મગ્રાહી છે નવી યોગનિદ્રા-વરૂપ છે, તે
પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૫૯}

યસ્ય ક્રોગેષુ જીમૂના નદ્યઃ સર્ગાગમંધિષુ ।
હૃદયૌ સમુદ્રાશ્વત્તારસ્તસૈ તોયાત્મને નમઃ ॥ ૬૦ ॥

જેના કેશોની અંદર મેઘો વચી રહ્યા છે, જેના
સર્વ અંગોની સંધિઓમા નદીઓ વહી રહી છે
તથા જેની હૃદય (પેટ)ની અંદર ચારે મધુદ્રોનો
નિધાન છે, તે જગત્ત્વ પરમાત્માને હું નમસ્કાર
કરું છું.^{૬૦}

યસ્માત્સર્ગાઃ પ્રદ્યુતંતે સર્ગપ્રલયનિક્રિયાઃ ।
યસ્મિંશ્ચૈવ પ્રલીયન્તે તસ્મૈ હૈત્વાત્મને નમઃ ॥ ૬૧ ॥

જેનાથી જગતની ઉત્પત્તિ અને નાશ આદિ
સર્વ વિક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને જેનામા પાછી
લય પામે છે, તે કારણસ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમ
સ્કાર કરું છું.^{૬૧}

અકુંઠં સર્ગાર્યેષુ ધર્મકાર્યધિમુદયત્મ્ ।
વૈકુંઠસ્ય ચ તદ્વપ્તે તસ્મૈ કાર્યાત્મને નમઃ ॥ ૬૨ ॥

મર્વ કાર્યોમાં જેની ગતિ અરૂપવિત છે, ધર્મ
ના કાર્યોમા નિત્ય જે વત્તપર રહે છે તથા જે વૈકુંઠ
કે સ્વરૂપ છે, તે કાર્યસ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમ
સ્કાર કરું છું.^{૬૨}

યો નિપળ્લો મહેદ્રાગ્રી દિવા ભવતિ ધિષ્ઠિતઃ ।
દશાનિદસ્ય ચ દ્રષ્ટા તસ્મૈ દ્રૂપ્તાત્મને નમઃ ॥ ૬૩ ॥

જે મુપુલિની અંદર માછી તરીકે લગતા જ
જેમી રહે છે પણ મૂર્ધ વત્તા નથી તથા નાશન અને
સ્વપ્નમા પણ જે અકર્તારૂપે જ રહે છે, તેમ જ ઇંદ્ર
તથા અનિહતા જે દ્રષ્ટા જ છે પણ કર્તા નથી, તે
દશાસ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૬૩}

ત્રિઃમસૃત્વો યઃ ક્ષત્રં ધર્મચ્યુત્કાંતર્ગોત્તમ્ ।
કુદ્યો નિજન્ન મર્મરે તસ્મૈ કૌર્યાત્મને નમઃ ॥ ૬૪ ॥

ધર્મમર્યાદાનો લોપ કરનાર ક્ષત્રિયોનો જેણે
રણમા ક્રોધાશ્રમાન થઈ એકવીસ વાર મંદાર ક્યો
હતો તે કુર્યાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૬૪}

નિમજ્ય પંચધાત્માને વાયુર્ભૂત્વા શરીરગઃ ।
યદ્વેષ્યતિ ભૂતાનિ તસ્મૈ વાય્વાત્મને નમઃ ॥ ૬૫ ॥

પોતાના સ્વરૂપનો પાંચ પ્રકારે વિભાગ કરીને
સર્વના શરીરમા વાયુસ્વરૂપે જે વસી રહ્યા છે અને
મર્વ પ્રાણીઓને શ્વેદાવાળા કરી રહ્યા છે, તે વાયુ-
ભૂતિ પ્રપુને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૬૫}

યુગેભાવર્તતે યૌર્ગર્માર્મર્ત્યનહાયનઃ ।
સર્ગપ્રલયયોઃ કર્તા તસ્મૈ કાલાત્મને નમઃ ॥ ૬૬ ॥

મત્યયુગ વગેરે યુગોમા યોગભાયાના બળનો
આશ્રય કરીને નટની પેઢે જે મત્ય, વરાહ, નૃસિંહ
આદિ સ્વરૂપો ધારણ કરે છે તથા માસ, ઋતુ,
અયન અને વર્ષના કમથી જગતની ઉત્પત્તિ તથા
પ્રલયના જે કર્તા છે, તે કાળસ્વરૂપ પરમાત્માને
હું નમસ્કાર કરું છું.^{૬૬}

બ્રહ્મ વર્ણં મુજૌ ક્ષત્રં કૃત્ત્વમૂર્ત્તુરં ત્રિશઃ ।
પાદૌ યસ્પાત્રિતાઃ શૂદ્રાસ્તસ્મૈ વર્ણાત્મને નમઃ ॥ ૬૭ ॥

બ્રાહ્મણો જેનું મુખ છે, ક્ષત્રિયો જેની ભુજાઓ
છે, વૈશ્યો જેના બાજો તથા ઉદર છે અને શૂદ્રો
જેના બે પાદ (પગ) છે, તે ચાર વર્ણસ્વરૂપ પરમા-
ત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૬૭}

યસ્પાથિરાસ્યં ધૌર્ધ્વપં સંતામિશ્વરણૌ ક્ષિત્તિઃ ।
સર્પશ્ચકુદિશઃ શ્રોત્રે તસ્મૈ લોકાત્મને નમઃ ॥ ૬૮ ॥

તેમ જ આંધ્રિ જેનું મુખ છે, સ્વર્ગ જેમું મસ્તક
છે, આકાશ જેની નાભિ છે, પૃથ્વી જેના ચરણ છે,
સૂર્યચંદ્ર જેના નેત્રો છે તથા દિશાઓ જેનાં શ્રોત્ર
(કાન) છે, તે લોકસ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર
કરું છું.^{૬૮}

પરઃ કાલાત્પરોયજ્ઞાત્ પરાત્પરતરશ્ચ યઃ ।

અનાદિરાદિવિશ્વસ્ય તસ્મૈ વિશ્વાત્મને નમઃ ॥૬૯॥

જે કાળથી પર છે, જે યજ્ઞથી પર છે અને જે પરથી પણ અતિશય પર છે તથા જે પોતે અનાદિ હોઈને જગતના આદિ છે, તે વિશ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૬૯

વિપયે વર્તમાનાનાં યં તં વૈશેષિકૈર્ગુણૈઃ ।

પ્રાહુર્વિષયગોષ્ઠારં તસ્મૈ ગોષ્ઠાત્મને નમઃ ॥૭૦॥

વિષયમા સર્વં મનુષ્યોની સ્વયં પ્રવૃત્તિ હોય છે; પરંતુ ભગવાન તે તે રાગદ્વેષાદિ શુભો દ્વારા વિષયોનું રક્ષણ કરે છે, એમ વિદાનો જેને વિષયોના રક્ષક કહે છે, તે રક્ષકસ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૦

અન્નપાનેન્ધનમયો રસપ્રાણવિવર્ધનઃ ।

યો ધારયતિ ભૂતાનિ તસ્મૈ પ્રાણાત્મને નમઃ ॥૭૧॥

અન્ન તથા જળરૂપ પુષ્કળ ઇંધણો દ્વારા શરીરમાં રસની તથા ગળની વૃદ્ધિ કરી સર્વ પ્રાણીઓને જે જીવાડે છે તે પ્રાણમૂર્તિ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૧

પ્રાણાનાં ધારણાર્થાય યોડનં શુદ્ધકત્તુર્વિધમ્ ।

અંતર્ભૂતઃ પચત્યગ્નિસ્તસ્મૈ પાકાત્મને નમઃ ॥૭૨॥

પ્રાણોનું ધારણ કરી રાખવા માટે ચાર પ્રકારનાં અન્નનું જે લોજન કરે છે તથા સર્વનાં શરીરોમાં અગ્નિસ્વરૂપે પ્રવેશ કરી તે અન્નનું જે પાચન કરે છે, તે પાકમૂર્તિ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૨

પિંગેક્ષણસટં યસ્ય રૂપં દંટૂનસ્વાયુષમ્ ।

દાનવેન્દ્રાંતકરણં તસ્મૈ દક્ષાત્મને નમઃ ॥૭૩॥

જેણે દાનવેન્દ્ર હિરણ્યકશિપુનો નાશ કરવા માટે પિંગળાં નેત્રવાળું તથા પીંગળી દેશવાળી વાળું અને દાદો તથા નખોરૂપ આયુષવાળું નરસિંહસ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, તે નૃસિંહ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૩

યં ન દેવા ન ગંધર્વા ન દૈત્યા ન ચ દાનવાઃ ।

તત્ત્વોત્તે હિ વિજાનંતિ તસ્મૈ સૂક્ષ્માત્મને નમઃ ॥૭૪॥

દેવો, ગંધર્વો, દૈત્યો, દે દાનવો જેને યથાર્થ રીતે બાણી થકતા નથી, તે સૂક્ષ્મમૂર્તિ પરમાત્માને

હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૪

રસાતલગતઃ શ્રીમાનંતો ભગવાન્ વિશ્નુઃ ।

જગદ્ધારયતે કૃત્સ્નં તસ્મૈ વીર્યાત્મને નમઃ ॥૭૫॥

સર્વવ્યાપક જે ભગવાન રસાતળમાં રહીને શ્રીમાન શેષનાગના સ્વરૂપે સમગ્ર જગતને ધારણ કરી રાખે છે, તે વીર્યમૂર્તિ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૫

યો મોહયતિ ભૂતાનિ સ્નેહપાશાનુવંધનઃ ।

સર્ગસ્ય રક્ષણાર્થાય તસ્મૈ મોહાત્મને નમઃ ॥૭૬॥

જે ભગવાન સૃષ્ટિનું રક્ષણ કરવા માટે સ્નેહ પાશરૂપ બંધનથી સર્વ પ્રાણીઓને મોહિત કરી નાખે છે, તે મોહમૂર્તિ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૬

આત્મજ્ઞાનમિદં જ્ઞાનં જ્ઞાત્વા પંચસ્વચ્ચિતમ્ ।

યં જ્ઞાનેનાભિગચ્છંતિ તસ્મૈ જ્ઞાનાત્મને નમઃ ॥૭૭॥

શબ્દાદિક પાંચ વિષયોમાં રહેલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તે આત્મસ્વરૂપ-ભૂત જ આત્મજ્ઞાન છે, આમ સમજીને સુસુષુ પુરુષો જ્ઞાનસાધનભૂત વાક્યો દ્વારા જેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે જ્ઞાનમૂર્તિ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૭

અપ્રમેયશરીરાય સર્વતો બુદ્ધિચક્ષુષે ।

અનંતપરિમેયાય તસ્મૈ દિવ્યાત્મને નમઃ ॥૭૮॥

જેનું શરીર પરિણામશૂન્ય હોઈને દુર્જેય છે, જેની બુદ્ધિ તથા દૃષ્ટિ સર્વત્ર વ્યાપક છે અને જે અપાર વિષયસમુદાયોના આધારભૂત છે, તે દિવ્ય-સ્વરૂપ પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું. ૭૮

જટિને દંડિને નિત્યં લંબોદરશરીરિણે ।

કર્મઢલુનિર્પંગાય તસ્મૈ બ્રહ્માત્મને નમઃ ॥૭૯॥

જે નિત્ય જટા અને ઢંડને ધારણ કરે છે, જેનું શરીર વિશાળ ઉદરવાળું છે તથા કર્મઢલુરૂપ ભાયામાં રહેલા જળરૂપ બાણોનો પ્રયોગ કરી અમુરોનો જે વિનાશ કરે છે, તે બ્રહ્મસ્વરૂપ પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું. ૭૯

શૂલિને ત્રિદોશાય ત્ર્યંબકાય મહાત્મને ।

મસદિગ્ધોર્ધ્વલિપાય તસ્મૈ રુદ્રાત્મને નમઃ ॥૮૦॥

જે ત્રિશૂળને ધારણ કરે છે, જે દેવોના નિયંતા

છે, જે મહાત્માને ત્રણ નેત્રો છે તથા જેનું લિંગ (મૂર્તિ) ભસ્મચર્ચિત અને ભિન્નચુખ છે તે રુદ્રાત્મા ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૮૦}

ચંદ્રાર્ધકૃતશીર્ષાય વ્યાલયજોષ્ઠીતિને ।

પિનાકશૂલહસ્તાય તસ્મૈ ઉગ્રાત્મને નમઃ ॥૮૧॥

જે મરતકે અર્ધચંદ્રને ધારણ કરે છે, શરીરે સર્પનું જનોઈ પહેરે છે, હાથમાં પિનાક ધનુષને તથા ત્રિશૂળને ધારણ કરે છે, તે ઉગ્રમૂર્તિ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૮૧}

સર્વભૂતાત્મભૂતાય ભૂતાદિનિધનાય ચ ।

અક્રોધદ્રોહમોહાય તસ્મૈ શાંતાત્મને નમઃ ॥૮૨॥

જે સર્વ ભૂતસમુદાયોમાં જીવાત્મારૂપે વસી રહેલા છે, વળી જે અક્રોધકારના મુત્યુરૂપ છે તથા ક્રોધ, દ્રોહ અને મોહથી જે રહિત છે, તે શાંતામૂર્તિ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૮૨}

યસ્મિન્ સર્વં યતઃ સર્વં યઃ સર્વં સર્વતથ યઃ ।

યથ સર્વમયો નિર્લયં તસ્મૈ શાંતાત્મને નમઃ ॥૮૩॥

જેના વિષે આ સર્વ જગત નિવાસ કરી રહું છે, જેનાથી સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, જે સર્વ-સ્વરૂપ છે, જે સર્વત્ર વ્યાપક છે અને જે નિત્ય સર્વમય છે, તે સર્વસ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૮૩}

વિશ્વકર્મન્ નમસ્તેઽસ્તુ વિશ્વાત્મન્ વિશ્વસંભવ ।

અપવર્ગસ્ય ભૂતાનાં પંચાનાં પરતઃ સ્થિત ॥૮૪॥

હે વિશ્વકર્મા! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. હે વિશ્વાત્મન! હે વિશ્વોત્પાદક! હે મોક્ષસ્વરૂપ! હે પાંચેય ભૂતોથી પર રહેલા! તમને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૮૪}

નમસ્તે ત્રિપુ લોકેષુ નમસ્તે પરતસ્ત્રિપુ ।

નમસ્તે દિક્ષુ સર્વાંસુ ત્વં હિ સર્વમયોનિધિઃ ॥૮૫॥

ત્રણે દોહમાં વસી રહેલા તમને મારા નમસ્કાર હો, સર્વ દોહથી પર રહેલા તમને મારા નમસ્કાર હો, ત્રણે કાળથી પર રહેલા તમને મારા નમસ્કાર હો, સર્વ દિશામાં નિવાસ કરી રહેલા તમને મારા નમસ્કાર હો. હે ભગવન્! અવશ્ય તમે સર્વસ્વરૂપ એક નિધિ જ છો.^{૮૫}

નમસ્તે ભગવન્ વિષ્ણો લોકાનાં પ્રભવાપ્યય ।

ત્વં હિ કર્તા હૃષીકેશ સંહર્તા ચાપરાજિતઃ ॥૮૬॥

હે ભગવન્ વિષ્ણો! દોહોની ઉત્પત્તિ કરનાર તથા વિનાશ કરનાર તમને હું નમસ્કાર કરું છું. હે ધરિત્રોના પ્રવર્તક! તમે સર્વદા અન્વિત છો અને સૃષ્ટિના ઉત્પાદક તથા સંહારક છો.^{૮૬}

ન હિ પશ્યામિ તે માંત્રં દિવ્યં હિ ત્રિપુ વર્ત્તમસુ ।

ત્વાં તુ પશ્યામિ તત્ત્વેન યત્તે રૂપં સનાતનમ્ ॥૮૭॥

હે ભગવન્! વર્તમાનાદિ ત્રણે કાળમાં રહેનારી તમારી દિવ્ય સત્તાને હું જોઈ શકતો નથી; તોપણ તમારા સનાતન સ્વરૂપને હું તત્ત્વતઃ જાણું છું.^{૮૭}

દિવ્યં તે શિરસા વ્યાસં પદ્મ્યાં દેવી વસુંધરા ।

વિક્રમેણ ત્રયો લોકાઃ પુરુષોઽસિ સનાતનઃ ॥૮૮॥

તમારા મરતકથી સ્વર્ગ વ્યાપ્ત છે, તમારા બે ચરણોથી દેવી પૃથ્વી વ્યાપ્ત છે તથા તમારા પરાક્રમથી ત્રણે દોહો વ્યાપ્ત છે, તમે સનાતન પુરુષ છો.^{૮૮}

દિશો મુજા રવિશ્વલુર્ધ્વર્ધે શુક્રઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

સપ્ત માર્ગાં નિરુદ્ધાસ્તે વાયોરમિત્તેજસઃ ॥૮૯॥

દિશાઓ તમારી લુબ્ધાઓ છે, સૂર્યચંદ્ર તમારાં નેત્રો છે, તમારા વીર્યને રથાને શુક્ર રહેલ છે અને તમે મહાતેજસ્વી એવા વાયુદેવના પ્રવાહ, નિવહ આદિ સાતે માર્ગોને રૂંધી દીધા છે. (અર્થાત્ સર્વ કંઈ તમારા વડે જ વ્યાપ્ત છે.)^{૮૯}

અતસીપુષ્પસંકાશં પીતવાસસમચ્ચુતમ્ ।

યે નમસ્પંતિ ગોવિંદં ન તેષાં વિદ્યતે મયમ્ ॥૯૦॥

જે પ્રભુઓ અજસીના પુષ્પ સમાન કાંતિવાળા, પીળાં પીતાંબરને ધારણ કરનારા તથા અસ્પષ્ટિત જ્ઞાનશક્તિવાળા શ્રીગોવિંદને (ગોપ્રતિપાલક શ્રી-કૃષ્ણને) નમસ્કાર કરે છે, તેઓને કોઈ જાતનો હાથ નથી.^{૯૦}

एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो ।

दशश्वमेधावभृथेन त्वयः ॥

दशश्वमेधी पुनरेति जन्म ।

कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥૯૧॥

શ્રીકૃષ્ણને કરેલો એક પણ પ્રણામ દશ અશ્વમેધ યજ્ઞોના અવભૃથસ્નાન તુલ્ય છે. (અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણને એક જ વખત પ્રણામ કરનારે પુરુષ દશ અશ્વમેધ

યજ્ઞો કર્યાના પુણ્યને પ્રાપ્ત કરે છે, એટલું જ નહિ પણ) દશ અશ્વમેધ યજ્ઞોને કરનારા મનુષ્યને પુનઃ સસારમા જન્મ લેવો પડે છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરનારા પુરુષને પુનઃ જન્મ રહેતો જ નથી, પણ મોક્ષ મળે છે.^{૯૧}

કૃષ્ણવ્રતાઃ કૃષ્ણમનુસરંતો
રાત્રૌ ચ કૃષ્ણં પુનરુત્થિતા વે ।
તે કૃષ્ણદેહાઃ પ્રવિશંતિ કૃષ્ણ-
માર્ગ્યં યથા મંત્રહુતં હુતાશે ॥૯૨॥

શ્રીકૃષ્ણનું જ જેઓને વ્રત છે અને દિવસે, રાત્રે, સૂતી વખતે અને ઊઠતી વખતે જેઓ શ્રીકૃષ્ણનું જ સ્મરણ કરે છે તેઓ, મ ત્રયી હોમલુ ઘી જેમ અગ્નિમા પ્રવેશ કરે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ થઈને શ્રીકૃષ્ણમા જ પ્રવેશ કરે છે-સાધુજ્ય મુક્તિને પામે છે.^{૯૨}

નમો નરકમંત્રાસરક્ષામંડલકારિણે ।
સંસારનિમ્નગાવર્તતરિકાષ્ઠાય વિષ્ણવે ॥૯૩॥

સ સારના ત્રાસથી રક્ષણ કરવા માટે થરીર ધારણરૂપી મંડલને કરનાર અને સંસારરૂપી નદીના આવર્તને (ધૂમરીને) તરી જવામા સાધનભૂત કાષ્ઠ સમાન એવા શ્રીવિષ્ણુસ્વરૂપ કૃષ્ણને મારા નમસ્કાર હો.^{૯૩}

નમો બ્રહ્મણ્યદેવાય ગોત્રાભ્રમણહિતાય ચ ।
જગદ્વિતાય કૃષ્ણાય ગોવિંદાય નમો નમઃ ॥૯૪॥

ગાયો, બ્રાહ્મણો તથા સર્વ જગતનું હિત કરનાર, વેદવાણીનું રક્ષણ કરનાર તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ જ્ઞાની પુરુષોના પરમ ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણને મારા અનેક વાર નમસ્કાર હો.^{૯૪}

પ્રાણકાંતારપાથેયં સંસારોચ્છેદમેપજમ્ ।
દુઃસ્વશોકપરિત્રાણં હરિરિત્યક્ષરદ્વયમ્ ॥૯૫॥

‘હરિ’ એ બે અક્ષરો સંસારરૂપી અરણ્યમાં પ્રવાસ કરનારાં પ્રાણીઓને મુસાફરીમા ઉપયોગી ખોરાક(ટીમણ)રૂપ છે, સસારનું ઉચ્છેદન કરનાર ઔષધરૂપ છે તથા દુઃખ અને શોકથી રક્ષણ કરનાર છે.^{૯૫}

યથા વિષ્ણુમયં સત્યં તથા વિષ્ણુમયં જગત્ ।
યથા વિષ્ણુમયં સર્વં પાપ્મા મે નશ્યતાં તથા ॥૯૬॥

જેમ સત્ય વિષ્ણુનું સ્વરૂપ છે તેમ જ જગત

પણ વિષ્ણુસ્વરૂપ છે. જ્યારે આ દશ્યમાન પ્રપચ કેવળ વિષ્ણુમય છે, તો પછી મારા પાપો નષ્ટ થઈ જાઓ.^{૯૬}

ત્વાં પ્રપન્નાય મક્તાય ગતિમિદાં જિગીવશે ।
યચ્છ્રેયઃ પુંડરીકાક્ષઃ તદ્વચાયસ્વ સુરોત્તમ ॥૯૭॥

હું કમળ સમાન નેત્રવાળા ઉત્તમ દેવ! હું આપનો ભક્ત છું, ઇષ્ટ ગતિ મેળવવા ઇચ્છું છું અને આપને શરણ આપેલા છું, માટે મારા શ્રેયસ્કર માર્ગનું તમે ચિતન કરો.^{૯૭}

इति त्रिद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः ।
वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दन ॥९८॥

આ રીતે વિદ્યા અને તપના કારણભૂત શ્રી-વિષ્ણુનું મે સ્તવન કર્યું છે તથા વાણીરૂપ યજ્ઞ દ્વારા પૂજન કર્યું છે, જેથી જનાર્દન શ્રીવિષ્ણુદેવ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ.^{૯૮}

नारायणः परं ब्रह्म नारायणपरं तपः ।
नारायणः परो देवः सर्वं नारायणः सदा ॥ ९९ ॥

નારાયણ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે, નારાયણ તપનું મુખ્ય ફળ છે, નારાયણ જ પરમ દેવ છે તથા સર્વદા સર્વ વસ્તુ નારાયણસ્વરૂપ જ છે.^{૯૯}

वैश पायन भोक्त्याः हे जनमेजय ! आटलुं स्तुतिवचन कछा पछी श्रिकृष्णमा ज जेमनु मन लीन थयु हुतुं जेवा श्रिभीष्मे ‘नम’ जेम कछीने श्रिकृष्णने प्रणाम कर्यो.^{१००} श्रिकृष्ण पणु लीभनी जे ભક્તિને યોગબળથી બાણી લઈ ને મન દ્વારા તેમની પાસે આવ્યા હતા અને સમગ્ર ત્રેલોક્યના દર્શન કરાવનારુ દિવ્ય જ્ઞાન તેમને આપીને પાછા પોતાના નિવાસસ્થાનમા જઈ પહોંચ્યા હતા.^{૧૦૧} આ તરફ લીભ સ્તુતિ કરતા વિરામ પામ્યા એટલે સમીપમા ઠેઠેલા સર્વ બ્રહ્મવાદી મહર્ષિઓ અશ્રુ ભરેલા કંઠે મહાશુદ્ધિમાન લીભના વાણીથી વખાણ કરવા લાગ્યા.^{૧૦૨} ઘણા ઉત્તમ બ્રાહ્મણો તે સમયે પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરતા હતા તેમ જ મહત્વરે લીભની પણ વારવાર પ્રથા સા કરતા હતા.^{૧૦૩}

પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ લીભના ભક્તિયોગને બાણી લઈ ને એકદમ હર્ષપૂર્વક ચયનમાથી ઊભા થઈ ગયા ને પત્ની દારુકે તૈયાર કરેલા રથમા પોને

અને સાત્યકિ ણે જણા બેસીને ભીષ્મ તરફ જવા નીકળી પડ્યા. તેમ જ મહાત્મા યુધિષ્ઠિર અને અર્જુન બીજા એક સ્થળે બેસીને તથા ભીષ્મને નકુલ અને સહદેવ તેની પાછળ એક સ્થળે બેસીને ભીષ્મ પાસે જવા આવી નીકળ્યા. એ પાંચે ભાઈઓની પાછળ કૃપાચાર્ય, યુધિષ્ઠિર અને સંજય, એ ત્રણ મહાપુરુષો પણ નગર સમાન આકારવાળા મોટા સ્થળે બેસીને નેમિના મોટા ધ્વનિથી પૃથ્વીને ધબકાવવાની મૂકતા ભીષ્મની પાસે જવા નીકળી પડ્યા. ૧૦૪-૧૦૭ એ પ્રમાણે બધાં તેઓ ભીષ્મ પાસે જતા હતા, ત્યારે માર્ગમાં ગ્રાહણોના મુખથી નીકળતી મહાપુરુષ ભીષ્મની સ્તુતિભરેલી વાણી સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ મનમાં પ્રસન્ન થયા અને તે સમયે જે મનુષ્યો જે હાથ બેસીને તેમને નમન કરતા હતા, તે સર્વને કેશિનિપૂઢન શ્રીકૃષ્ણે પ્રસન્ન ચિત્તથી અભિનંદન આપ્યું. ૧૦૮

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્વે રાજધર્માનુશાસનપર્વમાં 'શ્રીભીષ્મરતવરાજ' નામનો અધ્યાય ૪૮ માં સમાયે

અધ્યાય ૪૮મો

પરશુરામચરિત્રનો ઉપક્રમ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સ ચ હૃષીકેશઃ સ ચ રાજા યુધિષ્ઠિરઃ ।

કૃપાદયશ્ચ તે સર્વે ચત્ત્વારઃ પાંડવાશ્ચ તે ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય ! તે પછી શ્રીકૃષ્ણ, રાજા યુધિષ્ઠિર, કૃપાચાર્ય વગેરે તથા ચાર પાંડવભાઈઓ નગર સમાન દેખાવના તથા ધનપતાકાથી શોભતા મોટા સ્થળે બેસીને ઉતાવળી ચાલના ઘોડાઓને ઢોડાવતા સત્તર કુરુક્ષેત્રભણી જવા લાગ્યા. ૧૦૨ જે કુરુક્ષેત્રમાં મહાત્મા ક્ષત્રિયોએ દેહત્યાગ કર્યો હતો અને કેશ, મજ્જા તથા હાડકાંથી જે ભરપૂર હતું, તેમાં આવીને તેઓએ બેઠું તો સ્થળે સ્થળે હાથીઓનાં, ઘોડાઓનાં તથા મનુષ્યોનાં હાડકાંઓના પર્વતોના જેવડા મોટા ઢગો એકઠા થયા હતા, સર્વ તરફ શંખોના જેવાં મનુષ્યોનાં ચિહ્નકપાલો (જોપરીઓ) સ્વડતાં હતાં, હજારે ચિતાઓ તેમાં દહિએ પડતી હતી, કવચો તથા ભતભતનાં શસ્ત્રોથી સર્વ પ્રદેશ વ્યાપ્ત થઈ ગયો હતો; બધે ઉપયોગ કરીને છોડી દીધેલી

કાળની મધપાન માટેની ભૂમિ હોય તેવો દેખાવ લાગતો હતો, ઠંકઠંકાણે ભૂતોનાં ટોળાં ત્યાં ઘૂમી રહ્યાં હતાં અને સંખ્યાબંધ રાક્ષસો તે પ્રદેશનું સેવન કરતા હતા. આવા ભયંકર દેખાવના તે કુરુક્ષેત્રને બોતા બોતા તે મહારથીઓ આગળ વધે જતા હતા. ૧-૧ પછી જતાં જતાં મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને પરશુરામનું પરાક્રમ કહી સંભળાવવા માટે આરંભ કર્યો. ૭ તે બોલ્યા કે, ' હે પાથ ! સામે અહીંથી કેટલેક દૂર અંતરે જે પાંચ સરોવરો દેખાય છે તે 'રામહ્ર્' એવા નામથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. પરશુરામે તે સરોવરોને ક્ષત્રિયોના રુધિરથી ભરી દઈ તેમાંથી પોતાના પિતૃઓને જલાંત્રિક આપી તૃપ્ત કર્યો હતો. ૮ મહાસમર્થ પરશુરામે એકવીસ વાર પૃથ્વીને ક્ષત્રિયો વિનાની કરીને આ સ્થળે આવ્યા પછી તે સંહારકર્મથી વિરામ લીધો હતો. ૧૯

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : હે કૃષ્ણ ! તમે મને કહો છો કે, પરશુરામે પૂર્વે એકવીસ વાર પૃથ્વીને ક્ષત્રિયો વિનાની કરી હતી, પરંતુ તેના સંબંધમાં મને મહાન સંશય લાગે છે. પરશુરામે ક્ષત્રિયોને સમૂળગો જે ઉછેદ કરી નાખ્યો હતો તો પછી તેઓની આટલી બધી વૃદ્ધિ કેમ થઈ ? મહાપરાક્રમી યાદવશ્રેષ્ઠ ! પરશુરામે ક્ષત્રિયોના બીજને બાળીને ભરમ કરી નાખ્યું હતું, તો પછી તેઓની કરી આટલી બધી ઉત્પત્તિ કયાંથી થઈ ? ૧૦ ૧૧ હે યદુપુંગવ ! મહાત્મા ભગવાન પરશુરામે ક્ષત્રિયોનો કેવી રીતે નાશ કરી નાખ્યો હતો અને પાછી તેઓની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થઈ તે મને કહો. ૧૨ હે વજ્રતાઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ ! મહાન સ્થયુક્ત કરીને પરશુરામે કરોડો ક્ષત્રિયોના સંહાર કરી નાખ્યો હતો, છતાં પૃથ્વી પાછી ક્ષત્રિયોથી ભભરાઈ ગઈ છે. ૧૩ હે યાદવસિંહ ! ભયુવંશના મહાત્મા પરશુરામે પૂર્વે ક્ષત્રિયોનો શા માટે સંહાર કરી નાખ્યો હતો ? આ મારા સંશયનો તમે નાશ કરો. હે ગરુડધ્વજ ! હે ઉપેન્દ્ર ! આપના કહેવાથી મારો સંશય દૂર થશે; કારણ કે વેદ પણ તમારા વચનથી શ્રેષ્ઠ નથી. ૧૪ ૧૫

વૈશંપાયન બોલ્યા : યુધિષ્ઠિરનું એ પ્રશ્નવચન સાંભળ્યા પછી ગદના મોટા ભાઈ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે

ક્ષત્રિયોનેા પૂર્વે કેવી રીતે વિનાશ થયો હતો અને પુનઃ પૃથ્વી પર ક્ષત્રિયોની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થઈ, તે સંબંધની કથા મહાતેજસ્વી યુધિષ્ઠિરની આગળ કહેવા માંડી.^{૧૧}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'પરશુરામચરિત્રનો ઉપક્રમ' નામનો અધ્યાય ૪૯ મો સમામે

અધ્યાય ૪૯ મો

પરશુરામચરિત્ર

॥ વાલુદેવ ઉવાચ ॥

શૃણુ કૌતેય રામસ્ય પ્રમાવો યો મયા શ્રુતઃ ।

મહર્ષીણાં કથયતાં વિક્રમં તસ્ય જન્મ ચ ॥ ૧ ॥

શ્રીકૃષ્ણ જોડ્યા : હે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર ! જન્મ અને પરાક્રમનું વર્ણન કરતા મહર્ષિઓ પાસેથી તેમનેા જે પ્રભાવ સાંભળ્યો છે, તે હું તમને કહું છું તે સાંભળો.^૧ પરશુરામે કરોડો ક્ષત્રિયોનેા સંહાર કરી નાખ્યો હતો; પરંતુ તે ક્ષત્રિયોના વંશ માં પુનઃ તેઓ ઉત્પન્ન થયા હતા અને આ મહાભારત યુદ્ધમાં તેઓ નાશ પામ્યા છે.^૨ હે રાજા ! પૂર્વે જહ્નુ નામે એક રાજા હતો. તેને અજ નામનો એક પુત્ર થયો. તે અજને બલાકાશ્વ નામનો પુત્ર થયો અને બલાકાશ્વને ધર્મવેત્તા કુશિક નામનો પુત્ર થયો.^૩ પૃથ્વીમાં ઇંદ્ર સમાન વિખ્યાત થયેલા તે કુશિકે 'મને ત્રણ લોકોનો રાજા થાય તેવો અજિત પુત્ર મળે' આવી કામનાથી મહા ઉચ્છ્રેષ્ઠ તપ કરવા માંડ્યું.^૪ આમ તેને ઉચ્છ્રેષ્ઠ તપશ્ચર્યા કરતો બેઈ સહસ્રાક્ષ-ઇંદ્ર પોતે જ પુરોત્પાદન કરવામાં સમર્થ એવા તે કુશિકને ત્યાં પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થયો.^૫ હે રાજા ! આ રીતે લોકેશ્વરનેા ઈશ્વર ઇંદ્ર કુશિકને ત્યાં પુત્રરૂપે જન્મ્યો અને તેનું 'ગાધિ' એવું નામ પાડવામાં આવ્યું.^૬ તે ગાધિરાજને સત્યવતી નામની એક પુત્રી હતી. તે પુત્રીને ગાધિ રાજાએ ભૃગુપુત્ર ઋચીક મુનિને પરણાવી હતી.^૭ હે કુરુનંદન ! ભૃગુવંશના તે ઋચીક મુનિ સત્યવતીની પવિત્રતાથી અત્યંત પ્રસન્ન થયા, જેથી તેમણે સત્યવતીને એક પુત્ર આપવા માટે તથા તેના પિતા ગાધિને એક પુત્ર આપવા માટે જુદા જુદા એ ચરુ તૈયાર કર્યો અને પોતાની પત્ની સત્ય-

વતીને પાસે જોડાવી તેમણે કહ્યું કે, 'આ બન્ને ચરુઓમાંથી એકનો તારે ઉપયોગ કરવો અને બીજાનો તારી માતાએ ઉપયોગ કરવો.^૮ તારી માતા માટે તૈયાર કરેલા આ ચરુથી તેને મહાતેજસ્વી અને ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ એવો પુત્ર ઉત્પન્ન થશે કે જે પુત્ર જગતમાંના સર્વ ક્ષત્રિયોથી અજિત અને મોટા મોટા ક્ષત્રિયોનો પરાજય કરનાર થશે;^{૧૦} તેમ જ હે કલ્યાણિ ! તને પણ આ ચરુનું ભક્ષણ કરવાથી ધૈર્યસંપન્ન, શમશુભ્રપ્રધાન અને તપોનિષ્ઠ એવો એક દિવ્યશ્રેષ્ઠ પુત્ર થશે.' પોતાની સ્ત્રીને આમ કહીને ભૃગુનંદન શ્રીમાન ઋચીક મુનિ તપશ્ચરણમાં અભિરક્ત થઈ અરણ્યમાં ગયા.^{૧૧}

મુનિના ગયા પછી તે જ સમયે રાજા ગાધિ તીર્થયાત્રા કરતો કરતો પોતાની સ્ત્રી સાથે ઋચીક મુનિના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યો.^{૧૩} હે રાજા ! પોતાનાં માતાપિતાને બેતાં જ હર્ષલેલી બની ગયેલી સત્યવતીએ પેલા બે ચરુ હાથમાં લઈ પોતાના પતિનું વાક્ય જણાવતાં જણાવતાં હર્ષપૂર્વક પોતાની માતાને તે અર્પણ કર્યો.^{૧૪} હે કુંતીપુત્ર ! હવે એવું બન્યું કે, તેની માતાએ પોતાને બખર નહિ હોવાથી પુત્રીને પોતાનો ચરુ આપ્યો અને પુત્રી માટેનો ચરુ પોતે રાખ્યો.^{૧૫} આ પ્રમાણે ચરુની અદલાબદલી થઈ જવાથી સત્યવતીએ ક્ષત્રિયોનેા સંહાર કરનારો તથા પ્રદીપ્ત શરીરથી ઘોર દેખાવેના ગર્ભ ધારણ કર્યો.^{૧૬} પછી તે સમયે તપોવનમાંથી આવેલા ભૃગુશ્રેષ્ઠ ઋચીક મુનિએ સત્યવતીની માતાના ઉદરમાં રહેલા બ્રાહ્મણગર્ભને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી બેઈ લઈને દિવ્ય સ્વરૂપવાળી પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, 'હે ભદ્રે ! ચરુની અદલાબદલી કરીને તારી માતાએ તને છેતરી છે. ક્ષત્રિયને ઉત્પન્ન કરનારા ચરુનું ભક્ષણ કરવાથી તને મહાકૂર કર્મ કરનારો તથા અતિ અમર્ષી કોપી પુત્ર થશે અને તારી માતાના ઉદરમાં ઉત્પન્ન થનારો તારો ભાઈ, તપશ્ચરણમાં આસક્તિ રાખનારો ઉત્તમ બ્રાહ્મણ થશે. તેનું કારણ એ જ છે કે, મેં તને આપવાના ચરુમાં સંપૂર્ણ રીતે અતિ મહાન બ્રહ્મતે સ્થાપિત કર્યું હતું અને તારી માતાને આપવાના ચરુમાં સંપૂર્ણ ક્ષાત્તેજ મૂકી દીધું હતું; પરંતુ કલ્યાણિ ! ચરુની ફેરબદલી થઈ ન

થશે નહિ. હવે તો તારી માતાને બ્રાહ્મણપુત્ર થશે અને તને ક્ષત્રિયપુત્ર થશે.' પોતાના પતિએ એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે મહાભાગ્યવતી સત્યવતી પોતાના પતિના ચરણમાં મસ્તક નમાવીને ધૂનતી ધૂનતી કહેવા લાગી કે, 'હે ભગવન! 'તને બ્રાહ્મણ કર્મથી હીન (ક્ષત્રિય)પુત્ર થશે' આમ મને કહેલું તે તમને યોગ્ય નથી.'^{૧૧૭-૨૨}

તે સાંભળી ઋચીક બોલ્યા : હે ભદ્રે ! મેં તારે માટે કંઈ પ્રથમથી જ આવો સંકલ્પ કર્યો ન હતો. ચરુની અદલાબદલીને લીધે જ તને ઉચ્ચ કર્મ કરનારો પુત્ર થશે, માટે તે સંબંધમાં હું તો કેવળ નિર્દોષ છું.^{૨૩}

સત્યવતી બોલી : હે મહાસમર્થ મુનિ ! તમે જો ઇચ્છા કરો તો બીજા લોકોની પણ સદિ કરી શકો છો, તો પછી એક પુત્રને ઉત્પન્ન કરવો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી; માટે હે ભગવન ! મને શમશુભ્રપ્રધાન અને સદાચારી પુત્ર આપવાની તમે કૃપા કરો.^{૨૪}

ઋચીક બોલ્યા : 'હે ભદ્રે ! મેં તને પરિહાસ કરવાના સમયે પણ પૂર્વે' કદી અસત્ય વચન કહ્યું નથી, તો પછી અગ્નિસમાધાન કરી મંત્રપૂર્વક સિદ્ધ કરેલા ચરુના સંબંધમાં મેં તારે માટે અસત્યબદલું કાર્ય કેમ કર્યું હશે, તેનો તું જ વિચાર કરી દે.^{૨૫} વળી હે કલ્યાણી ! મેં પ્રથમથી જ તપોબળથી બદલી લીધું હતું અને જોઈ લીધું હતું કે, તારા પિતાતું સમગ્ર કુળ કેવળ બ્રાહ્મણમય બની જશે.^{૨૬} સત્યવતી બોલી : 'હે પ્રભુ ! ભલે, તમારી જો ઇચ્છા હોય તો તમારો અને મારો પૌત્ર (છોકરાનો છોકરો) તેવો ક્ષત્રિયધર્મી થાય, પરંતુ હે જિતેન્દ્રિય શ્રેષ્ઠ ભગવન ! મને તો શમશુભ્રપ્રધાન બ્રાહ્મણપુત્ર મળવો જોઈએ.'^{૨૭} ઋચીક બોલ્યા કે, 'હે સુંદરી ! મને તો પુત્ર પર કે પૌત્ર પર કોઈ ભતતની વિશેષ મમતા નથી, તોયે તારે ન્યારે આટલો ષયો આગ્રહ છે ત્યારે હું તને કહું છું કે ભલે, તારા કહેવા પ્રમાણે તારો પુત્ર ઉત્તમ બ્રાહ્મણ થશે અને પૌત્ર બ્રાહ્મણ હોઈને ક્ષાત્ર કર્મી થશે.'^{૨૮}

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! તે સત્ય-વાચે તપોનિષ્ઠ, શાંત અને જિતેન્દ્રિય એવા

ભૃગુવંશી જમદગ્નિ નામના બ્રાહ્મણપુત્રને જન્મ આપ્યો.^{૨૯} અને કુશિકના પુત્ર ગાધિને ત્યાં સત્યવતીની માતાએ વિશ્વામિત્ર નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો, કે જે વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણના સમગ્ર શુભથી યુક્ત હોઈને પાછળથી સર્વમાન્ય 'બ્રહ્મર્ષિ' પદને પામ્યા હતા.^{૩૦} આ રીતે ઋચીક મુનિએ તપના ભંડાર જમદગ્નિ પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યા પછી તે જમદગ્નિએ મહાદારુણ કર્મ કરનારા પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો તે પુત્ર સર્વ વિદ્યાસંપન્ન થયો, ધનુર્વેદનો પારગામી થયો, ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરનાર થયો, પ્રતીક્ષ અગ્નિ સરખો તેજસ્વી થયો અને તે જ 'પરશુરામ' એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.^{૩૧/૩૨} તેમણે ગંધમાદન પર્વતમાં જઈને તપશ્ચર્યાથી મહાદેવને પ્રસન્ન કર્યા અને તે મહાદેવ પાસેથી અનેક ભતનાં અસ્ત્રો તથા મહાતેજસ્વી ફરશી સંપાદન કરી.^{૩૩} જેને લીધે તે પરશુરામ મહાતીક્ષ્ણ ધારવાળો તથા ધગધગતા અગ્નિ સરખો તેજસ્વી એવી અતુ-પમ ફરશી ધારણ કરીને લોકમાં અતુલ પરાક્રમી થઈ પડ્યા.^{૩૪}

હવે એ પરશુરામના સમયમાં જ કૃતવીર્ય-નો પુત્ર અને હૈહયોનો રાજા અર્જુન નામનો તેજસ્વી ક્ષત્રિય મહાબળવાન થઈ પડ્યો.^{૩૫} તે રાજાએ દત્તાત્રેયના પ્રસાદથી એક હાથર હાથ મેળવ્યા હતા અને સમગ્ર જગતમાં મહાતેજસ્વી અકવતી તુ પદ પ્રાપ્ત કરી અશ્વમેધ યજ્ઞમાં, સાત સસુદ્રો અને પર્વતો સહિત સમગ્ર પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને દક્ષિણમાં આપી દીધી હતી. વળી પરમ ધર્મવેત્તા તે રાજાએ પ્રત્યેક યુદ્ધમાં પોતાના બાહુના તથા અસ્ત્રોના બળથી વિજય મેળવ્યો હતો.^{૩૬/૩૭} હે કુંતીપુત્ર ! એક સમયે તૃષાતુર થયેલા અશિદેવે તેની પાસે ભિક્ષા માગી હતી અને મહાપરાક્રમી તે સહસ્રા-ર્જુને પણ અશિદેવને સથે ભિક્ષા આપી હતી.^{૩૮} જેથી વીર્યવાન એવા અશિદેવે તે રાજાના બાહુના અશ્વભાગમાંથી પ્રકટ થઈ ઘણાં ગામો, નગરો, દેશો તથા વાડાઓને બાળી ભસ્મ કરી મૂક્યા;^{૩૯} એટલું જ નહિ પરંતુ મહાપુરુષ સહસ્રાર્જુનના પ્રમાવથી અગ્નિએ ઘણા પર્વતોને તથા વૃક્ષોને પણ બાળી ખાખ કરી નાખ્યાં.^{૪૦} વળી પવનના સપાટાથી પ્રવલિત થયેલા તથા સહસ્રાર્જુનના

બાહુબળથી ઉત્તેજિત બનેલા અશ્વિએ મહાત્મા આપવ સુનિતા (વસિષ્ઠના) શૂન્ય એવા સુંદર આશ્રમને પહોં છોડ્યો નહિ.^{૧૧} હે મહાબાહુ રાજા! એ રીતે પોતાના આશ્રમને અશ્વિએ બાળી નાખ્યો એટલે વીર્યવાન વસિષ્ઠ સુનિને ક્રોધ ચડી ગયો. તેમણે સહસ્રાન્તુનને શાપ આપ્યો કે, 'હે અન્તુન! તે મારા મહાન આશ્રમને પહોં છોડ્યો નહિ ને વિચાર કર્યો વિના બાળી નાખ્યો માટે જા, હું તને શાપ આપુ છું કે, 'પરશુરામ યુદ્ધમાં તારા હજારે બાહુઓને કાપી નાખશે ૪૨૪૩ હે ભારત! મહાતેજસ્વી, બળવાન, નિત્ય શાંતિસ પત્ર, બ્રાહ્મણુ ભક્ત, શરણાગતતુ રક્ષણ કરનાર, દાની અને શૂર વીર એવા સહસ્રાન્તુને તો મહાત્મા વસિષ્ઠે આપેલા તે શાપનો કંઈ વિચાર જ કર્યો નહિ, પરંતુ તેના પુત્રો જ બળથી છકી જઈને શાપ દ્વારા પોતાના પિતાનો વિનાશ કરવામાં નિમિત્તભૂત થયા. ૪૪૪૫ સહસ્રાન્તુનના પુત્રો એ શાપના કારણથી જ સર્વદા ગર્વિષ્ઠ અને દૂર બનતા ગયા. તેઓ એક દિવસ પોતાના પિતાને જણાવ્યા વિના જમદગ્નિ ઋષિની ગાયના વાછરડાને હરી લાવ્યા. આ વાતની મહાત્મા પરશુરામને ખબર પડી કે તુરંત જ તેમણે બુદ્ધિમાન હૈહયરાજ સહસ્રાન્તુનની સામે યુદ્ધ માટે ચડાઈ કરી અને તે યુદ્ધમાં કોપાયમાન થયેલા પરશુરામે સહસ્રાન્તુનના હજારે બાહુઓ છેદી નાખી ને તેના મહેલમાં રહેલા પોતાની ગાયના વાછરડાને આશ્રમમાં પોતાને ઘેર આણ્યો ૪૬-૪૮ હે રાજેન્દ્ર! મહાસમર્થ પરશુરામે એ પ્રમાણે યુદ્ધ કરી સહસ્રાન્તુનના અત પુરમાથી વાછરડાને પાછો આણ્યો, તે પછી કોઈ એક સમયે સહસ્રાન્તુનના બુદ્ધિહીન છોકરાઓ એકઠા મળીને મહાત્મા જમદગ્નિના આશ્રમમાં આવ્યા અને હે રાજા! ત્યાં આવીને તે અજ્ઞાનીઓએ ભાલાના અગ્રભાગથી જમદગ્નિના મસ્તકને ધડથી ભૂંડું પાડ્યું. ૪૮-૫૦ તે સમયે યશસ્વી પરશુરામ સમિધો તથા દલો લેવાને માટે વનમાં નીકળી ગયા હતા. એ સમયનો લાભ લઈ તે ઘાતકી રાજકુમારોએ તેમના પિતાનો વધ કર્યો હતો અને પછી ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા હતા, પરંતુ એ વાતની પરશુરામને બ્યારે ખબર પડી, ત્યારે પિતૃવધના કોપને લીધે અત્યંત

કોપાયમાન થઈને તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, 'આ પૃથ્વીમાંથી મર્વે ક્ષત્રિયોનો હું ઉચ્છેદ કરી નાખીશ.' આવી પ્રતિજ્ઞા કરીને ભૂગુપ્તમાં સિદ્ધ સમાન તે પરશુરામે પોતાની ફરશી હાથમાં લીધી અને તેમણે સહસ્રાન્તુનની રાજધાની પર ચડાઈ કરી તેના સર્વ પુત્રોનો, પૌત્રોનો તથા હજારો હૈહય વંશી ક્ષત્રિયોનો સહાર કરી નાખ્યો અને હે રાજા! અત્યંત કોપાયમાન થયેલા વીર્યવાન પરશુરામે પૃથ્વીને લોહીના ક્રીચડવાળી કરી દીધી, પરંતુ આખી પૃથ્વીને ક્ષત્રિયોથી રહિત કરી નાખ્યા પછી પ્રતાપી પરશુરામને ઘણી જ દયા આવી ગઈ, જેથી તે વનમાં જ આવ્યા ગયા આમ તેમના વન ગમનને કેટલાએક હજારો વર્ષો વીતી ગયા, તે પછી કોઈ એક સમયે કોપી સ્વભાવના ભગવાન પરશુરામે વનમાં રહેતા રહેતા જગતમાં પોતાની નિદ્રા ચતી સાબળી કે, 'પરશુરામ ક્ષત્રિયોનો વિનાશ કરવા અશક્ત થયો તેથી વનમાં આવ્યો ગયો.' હે મહા રાજા! તે સમયે વિશ્વામિત્રનો પૌત્ર અને રૈવ્યનો પુત્ર મહાતપસ્વી પરાવસુ રાજા પૃથ્વી પર રાજ્ય કરતો હતો. તે રાજાએ એક દિવસ મનુષ્યોની સભા વચ્ચે પરશુરામને ધિક્કારી કાઢી કહ્યું કે, 'હે રામ! થયાંતિ રાજાના નગરમાં યજ્ઞનિમિત્તે પ્રવર્તન આદિ જે સત્પુરુષો એકઠા થયા હતા તેઓ શું ક્ષત્રિય ન હતા કે? અલબત્ત, તેઓ ક્ષત્રિય જ હતા. હે રામ! તમે તમારી પ્રતિજ્ઞાને મિથ્યા કરી છે. તમે સર્વ ક્ષત્રિયોનો વધ કરી શક્યા નથી, તો પછી મનુષ્યોની સભામાં શા માટે વ્યર્થ બડાઈ મારો છો? તમે તો ક્ષત્રિયવીરના ભયના માર્યા પર્વતમાં જ ભરાઈ રહો છો, પણ તમે જાણો છો કે, વળી પાછી પૃથ્વી સેકડો ક્ષત્રિયોથી સર્વ તરફ છવાઈ ગઈ છે' પરાવસુ રાજાનું એ વચન સાંભળ્યા પછી પરશુરામે પુનઃ શસ્ત્ર હાથમાં લીધું અને વળી પાછો સેકડો ક્ષત્રિયોનો તેમણે સહાર કરી નાખ્યો, પરંતુ તેમણે જે સેકડો ક્ષત્રિયોના બાળકોને છોડી દીધા હતા, તેઓ પુનઃ વૃદ્ધિ પામીને પૃથ્વીના મહાપરાક્રમી રાજાઓ થયા અને વળી પાછી પૃથ્વી ક્ષત્રિયોથી ભરાઈ ગઈ. હે રાજા! પછી તો પરશુરામે મોટા મોટા સર્વ ક્ષત્રિયોનો તથા ક્ષત્રિયોના બાળકોનો પણ ઘાણુ કાઢી નાખ્યો, પરંતુ તે સમયે જે ક્ષત્રિય

ખીજે ગર્ભમાં રહી ગયાં હતાં, તેઓને છોડી દીધેલાં હોવાથી વળી પણ પૃથ્વી ક્ષત્રિયોથી વ્યાસ થઈ ગઈ. તે જોઈ પુનઃ પરશુરામે પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય કરી. મોટા નાના સર્વ ક્ષત્રિયોને મારી નાખ્યા, તેમ જ જેઓ ગર્ભમાં હતા તેઓને પણ જેમ જેમ જન્મતા ગયા તેમ તેમ મારી નાખવા માંડ્યા. તે સમયે કેટલીએક ક્ષત્રિય સ્ત્રીઓએ શુભપણે કેટલા-એક ક્ષત્રિયોને જન્મ આપી રક્ષણ કર્યું હતું. સમયે પરશુરામે પણ એ રીતે એકવીસ વાર પૃથ્વીને ક્ષત્રિયો વિનાની કરીને એક અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. તેમાં આખી પૃથ્વીનું તેમણે કશ્યપ મુનિને દક્ષિણમાં દાન કરી દીધું. પછી તે કશ્યપ મુનિએ શુભ રીતે રાજવામાં આવેલા ક્ષત્રિયોનું રક્ષણ કરવા માટે સુવેા ધારણ કરેલા હાથ જીંચે કરીને પરશુરામને કહ્યું કે, 'હે મહામુનિ! તમે હવે દક્ષિણસમુદ્રના તીર ઉપર નિવાસ કરવા માટે આવ્યા જાઓ. હું તમને આશા આપું છું કે, તમારે હવે મારા તાળામાં આવેલી પૃથ્વી પર કોઈ સ્થળે પણ રહેવું નહિ.' કશ્યપ મુનિનું વચન સાંભળ્યા પછી પરશુરામ દક્ષિણસમુદ્રને તીરે વસવા માટે આવ્યા ગયા અને સમુદ્રે પણ તેમને વસવા માટે શૂપારક નામનો પ્રદેશ નિર્માણ કરી દીધો, જેથી જન્મદ્વિનપુત્ર પરશુરામ જેના ખીજા છંડા ઉપર પૃથ્વીનો ભાગ હતો તેવા એ શૂપારક દેશમાં વસવા લાગ્યા.^{૧૧-૧૭} હે મહારાજા! કશ્યપ મુનિએ પરશુરામ પાસેથી તે પૃથ્વીનું દાન લીધા પછી આખી પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને અર્પણ કરી દીધી અને પોતે તપશ્ચર્યા કરવા માટે મોટા વનમાં આવ્યા ગયા.^{૧૮}

હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! એ રીતે બ્રાહ્મણોના હાથમાં પૃથ્વી ગઈ એટલે રાજ્યરક્ષણની યોગ્ય વ્યવસ્થાના અભાવે લોકો જેને જેમ કાવે તેમ વર્તવા લાગ્યા. શત્રો અને વૈરથી સ્વેચ્છાચારી બની ગયા અને તેઓએ ઉત્તમ ઉત્તમ બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ સાથે વ્યભિચારકર્મો કરવા માંડ્યાં.^{૧૯} આખી પૃથ્વી પર અસાવકતા થઈ જવાથી અતિ બળવાન પુરુષો દુર્બળોને પીડવા લાગ્યા અને બ્રાહ્મણોમાં પણ કોઈના હાથમાં કોઈ જાતની પ્રજ્ઞતા રહી નહિ.^{૨૦} આમ કેટલેએક સમય વીતી ગયો અને ધર્મની રક્ષા કરનારા ક્ષત્રિયોની વિધિપૂર્વક રક્ષા કોઈ સ્થળે પણ

જ્યાં ન રહી, ત્યારે દુરાત્મા પુરુષોનાં અનેક દુરાચરણોથી ત્રાહીત્રાહી પોકારી ગયેલી પૃથ્વી એકદમ રસાતલમાં પેસી જવા તત્પર થવા લાગી. આમ રક્ષાહીન થઈ પડેલી પૃથ્વીને ત્રાસને લીધે રસાતલમાં પ્રવેશ કરતી જોઈ ઉદાર મનના કશ્યપ મુનિએ તેને પોતાની સાથળ ઉપર (ઉર ઉપર) ધારણ કરી રાખી. એ રીતે કશ્યપે પૃથ્વીને પોતાના ઉર પર ધરી રાખી તેથી પૃથ્વીનું 'સ્ર્વ' એવું નામ તે દિવસથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.^{૨૧-૨૩} પછી પૃથ્વી-દેવીએ કશ્યપ મુનિને પ્રસન્ન કરીને પોતાનું રક્ષણ કરનાર રાજા માટેના વર માગતાં આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૪}

પૃથ્વી બોલી: હે મુનિ! જેઓ હૈહય ક્ષત્રિયોના વંશમાં જન્મ્યા છે તેવા ઘણા શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયોનું મેં ક્ષત્રિય સ્ત્રીઓ દ્વારા રક્ષણ કર્યું છે; તેઓ હાલ હયાત છે, માટે તેઓ મારી રક્ષા કરે, એમ હું આપની પાસે માગું છું.^{૨૫} હે પ્રભુ! પૌરવ રાજાનો વંશજ વિદ્યુત્થ રાજાનો એક પુત્ર હાલ હયાત છે, તે ઋક્ષવાન પર્વતમાં રહીને રીંછોની સાથે જીછરીને મોટો થયો છે.^{૨૬} તેમ જ મહાતેજસ્વી યાજ્ઞિક પરાશરે સૌદાસ રાજાના પુત્રની પણ દયાને લીધે રક્ષા કરી છે.^{૨૭} તે બિચારે ઉત્તમ ક્ષત્રિય છે, તોપણ હંમણાં શુદ્રની પેઠે સર્વ જાતનાં કર્મો કરી રહ્યો છે, તેથી તેનું 'સર્વકર્મ' એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે. તે રાજા ભલે મારું રક્ષણ કરે.^{૨૮} હે મુનિ! શિબિરાન્તનો પુત્ર ગોપતિ નામનો વનમાં ગાયોની સાથે જીછરીને હાલમાં મોટો થઈ ગયો છે, તે પણ મારું ભલે રક્ષણ કરે.^{૨૯} તેમ જ પ્રતદંનનો વત્સ નામનો મહાબળવાન પુત્ર હાલ હયાત છે. તે વાઙામાં ગાયોનાં વાછરડાંઓની સાથે રહીને જીછરો છે, માટે તે પણ રાજા થઈને મારું ભલે રક્ષણ કરે.^{૩૦} વળી દધિવાહનના પૌત્ર અને દિવિ-રથના પુત્ર એક ક્ષત્રિય કુમારનું જૌતમ ઋષિએ ગંગાકિનારે રાખીને રક્ષણ કર્યું છે.^{૩૧} ઉપરાંત વળી મહાતેજસ્વી અને પુષ્કળ ઐશ્વર્યવાન હોવાથી દીપી રહેલો જૃહદ્રથ નામનો એક મહાભાગ્યશાળી રાજા-કુમાર શ્ચદ્રૂટ પર્વતમાં ગોલાંગૂલ વાનરોની રક્ષા તળે રહેલો છે.^{૩૨} એ જ પ્રમાણે મરુત રાજાના વંશના ઈંદ્ર સમાન પરાક્રમથી ઘણા ક્ષત્રિયકુમારોનું સમુદ્રના તટ પર શુભ રીતે રક્ષણ કરવામાં આવ્યું

છે.^{૮૩} આ મેં ગણાવેલા એ સર્વ રાજકુમારો તે તે રથને રહેલા પ્રસિદ્ધ રીતે સાલળવામાં આવે છે, પરંતુ તેઓ હાલના સમયમા કડિયા, સુતાર, સોની વગેરે જાતિઓનો આશ્રય કરીને રહેલા છે.^{૮૪} તે રાજકુમારો જે મારુ રક્ષણ કરશે તો જ હવે હું નિશ્ચય રહી શકીશ, કારણ કે તેઓના પિતાઓ તથા પિનામહો કેવળ મારા માટે જ પરાક્રમી પરશુરામ માથે યુદ્ધ કરીને માર્યા ગયા છે, માટે હે મહાસુનિ! તેઓના જલ્પમાથી મુક્ત થવા માટે મારે તેઓના વશજ્ઞેનો યોગ્ય મત્કાર કરવો જ જોઈએ.^{૮૫} વળી હું ધર્મમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર દુરાત્મા પુરુષોના રક્ષણ તળે રહેવા હવે ઇચ્છતી નથી, પરંતુ ધર્મમાર્ગમા રહેતારા પુરુષોના રક્ષણ તળે જ રહેવા માટે ઇચ્છુ છું, માટે સત્વર તમે મારુ રક્ષણ કરે તેજા ક્ષત્રિયોની યોજના કરી દો.^{૮૬}

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે : હે યુધિષ્ઠિર રાજા! તે પત્રી પૃથ્વીદેવીએ દર્શાવેલા તે તે સર્વ વીર્યવાન ક્ષત્રિય મારોને શોધી આણી કશ્વપ મુનિએ તેઓનો રાજા તરીકે પૃથ્વી પર અભિષેક કર્યો.^{૮૮} અને પછી તો તેઓના પુત્રો, પૌત્રો અને બીજા તેઓના ઘણા વશજ્ઞે આ પૃથ્વી પર રાજ્ય કરી ગયા. આ રીતે તમે મને જેના સળંગધનો પૂર્વે ઇતિહાસ પૂછ્યો હતો, તેનું વૃત્તાંત મેં તમને કહ્યું.^{૮૯}

વૈશ પાચન બોલ્યા : હે જનમેજય! ધાર્મિકોમા શ્રેષ્ઠ રાજા યુધિષ્ઠિરને આમ કહીને યદુવીર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ રથમા બેસીને ભગવાન સૂર્યની પેઠે દિશાઓને પ્રકાશિત કરતા એકદમ વેગથી આગળ જવા લાગ્યા.^{૯૦}

ઇતિ શ્રામદાખારતમા સાતિપર્વાતમ્મંત રાજધર્માનુસાસન પર્વમા 'પરશુરામચરિત્ર' નામનો અધ્યયન મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૦ મો શ્રીકૃષ્ણ અને લીલમ

॥ વૈશપાયન ઉવાચ ॥

તત્તો રામસ્ય તત્કર્મ શ્રુત્વા રાજા યુધિષ્ઠિરઃ ।

વિસ્મયં પરમં મત્વા પ્રત્યુવાચ જનાર્દનમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય રાજા !

શ્રીકૃષ્ણે કહેલું તે પરશુરામનું અગ્નિ સાક્ષીને

રાજા યુધિષ્ઠિર પરમ વિરમય પામ્યા. તેમણે શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કહ્યું કે,^૧ 'અહો શ્રીકૃષ્ણ! જેમણે કાંધે ભરાઈને પૃથ્વીને એકવીસ વાર નિઃક્ષત્રિયા કરી હતી, તે મહાત્મા પરશુરામનું પરાક્રમ ઇંદ્રના સરખું જ અજ્ઞુત છે.^૨ અહો! કેટલું બધું આશ્ચર્ય! પરશુરામના ભયથી ઉદ્વિગ્ધ થયેલા ક્ષત્રિયોના કુળધુરંધર કુમારોની તે સમયે ગાયોએ, મસૂદે, ગોલાગૂડોએ, રીછોએ તથા વાનરોએ રક્ષા કરી હતી.^૩ અહો! આ મનુષ્યલોક ધન્યવાદને પાત્ર છે તથા પૃથ્વી પરના સર્વ મનુષ્યો પણ ખરે ખર ભાગ્યગાળી છે, કારણ કે તે ઠેકાણે બ્રાહ્મણ પરશુરામે આવું ધાર્મિક કૃત્ય કર્યું છે.'^૪ હે તાત જનમેજય! એ પ્રમાણે અન્યોન્ય વાર્તાલાપ કરતા તે યુધિષ્ઠિર અને શ્રીકૃષ્ણ જ્યાં ગંગાપુત્ર લીલમ પિતામહ બાણશય્યામા સૂતા હતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યા.^૫ એ સમયે બાણશય્યામા પોઢેલા લીલમ પિતામહ જે પોતાની કિરણજનથી વીટાયલા સાયં-કાલના સૂર્ય સમાન તેજસ્વી જણાતા હતા, તેમના તેઓએ દ્રવ્યથી દર્શન કર્યો.^૬ પરમ ધર્મિક બ્રાહ્મણની નદીના તટ પર આવેલા કુરુક્ષેત્રના પ્રદેશમા લીલમ સૂતા હતા અને દેવો જેમ ઇંદ્રનું ઉપાસન કરે, તેમ મુનિગણો તેમનું ઉપાસન કરી રહ્યા હતા અર્થાત્ સખ્યાબંધ મુનિઓ તેમની પાસે બેઠા હતા.^૭ શ્રીકૃષ્ણ, ધર્મરાજા, ચારે પાડવો તથા કૃપાચાર્ય આદિ મહાપુરુષો દ્રવ્યથી જ તેમના દર્શન થતા પોતપોતાના રથો પરથી નીચે બિતરી પડ્યા અને ચચળ મનને નિયમમા રાખી, સર્વ ઇંદ્રિયોને એકાગ્ર કરી જ્યાં આગળ મહાસુનિઓ બેઠા હતા, ત્યાં તેઓની સગી પમા ગયા.^૮ શ્રીકૃષ્ણ, સાત્યકિ અને તે રાજાઓ (પાડવો) પ્રથમ વ્યાસ આદિ મહર્ષિઓને નમ્યા અને પછી ગંગાપુત્ર લીલમની પાસે જઈ બિલા રહ્યા.^૯ તે પછી ગંગાના પુત્ર વૃદ્ધ લીલમના દર્શન કરી તે સર્વ મહાપુરુષો તેમને વીટાઈ વળીને બેઠા.^{૧૦} અને શાંત થતા અગ્નિ સરખા જણાતા એ ગંગાકુમાર સન્મુખ દંષ્ટિ કરીને મનમા કઈક ઉદાસ થયેલા શ્રીકેશવ (શ્રીકૃષ્ણ) લીલમ પ્રત્યે બોલ્યા કે,^{૧૨} 'હે વક્તાઓમા શ્રેષ્ઠ લીલમ! તમારા સર્વ જ્ઞાનો પૂર્વની પેઠે નિર્ભજ છે વારુ? તમારી ખુદિ વ્યાકુળ તો નથી?'^{૧૩} બાણોના આવા સખત પ્રકારે

થયા છતાં તમારાં ગાત્રોમાં પીડા થતી નથી ? મને તો બહુય છે કે, માનસિક દુઃખના કરતાં શારીરિક દુઃખ ઘણું વિશેષ બળવાન હોય છે. હે સમર્થ બીભ ! નિત્ય ધર્મનિષ્ઠ તમારા પિતા શંતનુના વરદાનથી તમે રવેન્દ્રામરણ સંપાદન કર્યું છે, તેને માટે હું સત્ય જ કહું છું કે, આવા રવેન્દ્રામરણના કારણે ભૂત તેવી મહાન પિતૃભક્તિ બ્યારે મેં પોતે પણ કરી નથી, ત્યારે અન્ય મનુષ્યે તો કયાંથી જ કરી હશે ? ૧૪૧૫ હે રાજા ! એક અતિ સૂક્ષ્મ કાટો પણ બે શરીરમાં ખૂંપી બળ્ય છે, તો તે પણ ઘણી વેદના કરનારો થઈ પડે છે, ત્યારે બાણોના મોટા જથ્થાથી તમારું શરીર વ્યાપ્ત થઈ ગયું છે, જેથી તમને ઘણી મોટી વ્યથા થાય, એમાં શું પૂછવાનું છે ? ૧૧ હે ભારત ! પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને નાશ કેવી રીતે થાય છે તેના સંબંધમાં તમને જે કંઈ કહેવું તે ખરેખર અયોગ્ય જ છે; કારણ કે તમે દેવોને પણ તે વિષયમાં ઉપદેશ આપવા સમર્થ છો; અર્થાત્ તમે સર્વજ્ઞ હોવાથી તમને ઉપદેશ આપવો તે યોગ્ય જ નથી. હે મહાપુરુષ બીભ ! ભૂત, લવિષ્ય અને વર્તમાન-વિષયક સર્વ જ્ઞાન તમારી ભુદ્ધિમાં સ્થિર થઈને રહેલું છે, તેથી જ તમે કેવળ વયોવૃદ્ધ નહિ હોઈને જ્ઞાનવૃદ્ધ પણ છો. ૧૦૧૮ હે મહાભુદ્ધિમાન બીભ ! પ્રાણીઓના સહાર કેવી રીતે થાય છે અને ધર્મ ચરણ કરવાથી મનુષ્યોને કેવી રીતે ક્લેશદય પ્રાપ્ત થાય છે, એ સર્વ વાત તમારા બહુવામાં છે; કારણ કે તમે ધર્મના એક નિધિ છો. ૧૯ તમે બ્યારે મહા સમૃદ્ધિપૂર્ણ મહારાજ્યમાં રહેતા હતા, ત્યારે તમારાં સર્વ અંગે સંપૂર્ણ રીતે નીરોગી હતાં તથા તમારા શરીરના અવયવોમાં એકની પણ ન્યૂનતા ન હતી; છતાં હજારો સ્ત્રીઓના ટોળાઓની મધ્યમાં પણ હું તમને ઊર્ધ્વરેતા જ (પ્રહારથી જ) બેસી હતો. ૨૦ હે રાજા ! સત્યધર્મનિષ્ઠ, મહાવીર્યવાન, શૌર્યસંપન્ન તથા નિત્યધર્મચરાયણ, શંતનુકુમાર બીભ વિના આ ત્રિલોકમાં આશ્વિન પર્વ તો તેવો એક પણ પુરુષ અમારા સાંભળવામાં આવ્યો નથી કે, જેણે આવી બાણશય્યામાં થયન કરી પોતાના તપોબળથી નેત્રગિર્ક મૃત્યુને અટકાવી રાખ્યું હોય, ૨૧૨૨ તેમ જ સત્યમાં, તપમાં, દાનમાં, યજ્ઞમાં, ધતુર્વેદમાં, વેદવિજ્ઞાનમાં, નીતિશાસ્ત્રમાં,

શરણાગતનું રક્ષણ કરવામાં, ક્યાણુપણમાં, પવિત્રતામાં, ઈર્ષ્યોના સંયમમાં તથા સર્વ ભૂતોનું હિત કરવાની સાહજિક અભિરતિમાં તમારી તુલના કરે તેવો બીજો કોઈ પણ મહારથી અમારા સાંભળવામાં આવ્યો નથી. ૨૩૨૪ તમે તમારા એક રથમાં જ બેસીને (બીજા કોઈની સહાય લીધા વિના) દેવોને, ગંધર્વોને, અસુરોને, યક્ષોને તથા રાક્ષસોને છતવા માટે સમર્થ છો, એમાં લગારે સંશય નથી. ૨૫ હે મહાબાહુ બીભ ! ઉત્કૃષ્ટ શુભસંપન્ન તથા ઈંદ્ર સમાન પરાક્રમી તમને પ્રાહ્લણો, વસુઓના (તે નામના દેવોના) અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા નવમા વસુ તરીકે જ કહે છે. ૨૬ હે મહાપુરુષ ! પોતાની શક્તિના પ્રભાવથી દેવોની મધ્યમાં પણ વિખ્યાત થયેલા તમે એક ઉત્તમ પુરુષ છો, એ હું સારી પેઠે બાણ છું. ૨૭ હે મનુષ્યોના ઈંદ્ર ! મનુષ્યોમાં તમારા સરખો એક પણ મનુષ્ય મેં જોયો નથી કે સાંભળ્યો નથી; અથવા તમારા શુભો જેવા શુભોથી યુક્ત એવો એક પણ પુરુષ આ પૃથ્વી પર કોઈ રચે નથી. ૨૮ હે રાજા ! સર્વ પ્રકારના શુભ-સમૃદ્ધિયોથી તમે દેવોના કરતાં પણ ઘણા અધિક છો; એટલું જ નહિ પણ તમે તમારી તપની શક્તિથી બીજા સ્થાવરજંગમ લોકની રચના કરવામાં પણ સમર્થ છો, ૨૯ તો પછી મહાઉત્તમ શુભવાળા અનુત્તમ દિવ્ય લોકોની તમે તમારે પોતાને માટે પ્રાપ્તિ કરશો, એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? હે બીભ ! જ્ઞાતિઓના સંહાર કરીને પાંડુના જ્યેષ્ઠ પુત્ર આ યુધિષ્ઠિર નિત્ય સંતાપ કર્યા કરે છે, માટે તેના શોકને તમે દૂર કરો. હે ભારત ! આતુર્વૃદ્ધ મનુષ્ય-લોકના આતુરશ્રમ્ય (ચારે આશ્રમોને લગતા) જે ધર્મો ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહેલા છે, તે સર્વ તમારા બહુવામાં છે; તેમ જ હે ભારત ! ચાર વેદ, યજ્ઞાદિ પ્રકરણ તથા યોગ અને સામ્યમાં જે સનાતન ધર્મો કહેવામાં આવ્યા છે, તથા જેનું સેવન કરવાથી ચારે વર્ણોને કોઈ ભતનો વિરોધ ન આવે તેવા સર્વસામાન્ય ધર્મને પણ વ્યાપ્ત્યા સહિત તમે બહુ છો, વળી પ્રતિલોક આદિ સંકર ભતિઓના જે ધર્મ છે તથા દેશ, ભતિ અને કાળને અનુસરતું જે ધર્મલક્ષણ છે, તે અને વેદમાં કહેલા તથા શિષ્ટ પુરુષોએ પ્રતિપાદન કરેલા જે સમ્માચિ-

ત્ય માટેના ધર્મો છે, તેનું પણ તમને જ્ઞાન છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ઇતિહાસ તથા પુરાણની સર્વ કથાઓનું તમને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે અને આખું ધર્મ શાસ્ત્ર તો તમારામાં જ રંગી રહ્યું છે ૩૦-૩૧ હે મહાપુરુષ! આ જગતમાંહેના જે જે વિષયો સચ ચારપદ છે, તે તે વિષયોના સર્વ સંશયોનો નાશ કરનાર તમારા વિના બીજે કોઈ પણ નથી ૩૨ માટે હે નરેન્દ્ર! યુધિષ્ઠિરના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા શોડનો તમે તમારી બુદ્ધિથી નાશ કરો, તારણ કે તમારા જેવા ઉત્તમ અને વિશાળ બુદ્ધિમંત્ર મહાપુરુષો મોહવશ થયેલા મનુષ્યને ઉપદેશ દ્વારા શાન્તિજનક થાય છે ૩૩

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાન્તિપર્વોત્તરોત્તર રાજવર્માનુશાસન પર્વમાં શ્રીકૃષ્ણ અને લીળમ નામનો અધ્યાય ૫૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૧ મો

લીળમ અને શ્રીકૃષ્ણનો સંવાદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

શ્રુત્વા તુ વચનં મીળ્મો વાસુદેવસ્ય ધીમતઃ ।
કિંચિદુન્નામ્ય વદન પ્રાજલિર્નાક્યમન્નવીત ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા હે જનમેજય! બુદ્ધિમાન શ્રીકૃષ્ણના એ વચન સાંભળ્યા પછી લીળમપિતા મહે મુખને સહેજ ઊંચું કર્યું ને પછી બે હાથ ભેડી તે આ પ્રમાણે બોલ્યા ¹

લીળમ કહે છે હે ભગવન્! હે શ્રીકૃષ્ણ! તમે લોહોના ઉત્પાદક તથા સહારક છો, સર્વદા અન્નિત છો અને સર્વના સ્પર્શ તથા સહતાં પણ તમે જ છો, માટે હું તમને નમસ્કાર કરું છું ² હે વિશ્વકર્માન્! હે વિશ્વાત્માન્! હે વિશ્વોત્પાદક! હે મોક્ષસ્વરૂપ! પચમહાભૂતોથી પર રહેલા તમને હું પ્રણામ કરું છું. ³ હે યોગીશ્વર! તમે ત્રણે લોકોથી પર છો, ત્રણે ઢાળમાં અગમ્ય છો અને સર્વના પરમ આશ્રય સ્થાન છો, જેથી હું તમને નમસ્કાર કરું છું ⁴ હે પુરુષોત્તમ! તમે મારા સબધમાં જે જે વચનો કહ્યા તેના પ્રભાવથી હું ત્રણે લોકમાં રહેલા સર્વ દિવ્ય પદાર્થોને ભોઈ શકું છું ⁵ વગી હે ગોવિન્દ! તમારું જે સનાતન સ્વરૂપ છે, તેના પણ મને દર્શન થયા છે અને મને પ્રત્યક્ષ થાય છે કે, મહાતેજસ્વી

વાયુના પ્રવહ, નિવહ આદિ સાતે માર્ગોને તમે રૂપી નાખ્યા છે સ્વર્ગ તમારા મસ્તકથી વ્યાપ્ત થયું છે, બે ચરણોથી દેવી વસુધરા વ્યાપ્ત થયેલી છે, દિશાઓ તમારી ભુજાઓ છે, સૂર્યચંદ્ર તમારા નેત્ર છે તથા શુક તમારા વીર્યમાં રહ્યો છે ⁶ અજસીના યુગ્મ સમાન શ્યામ ઢાંતિવાળું, પીળા પીતામ્બરને વારણ કરનારું તથા અરુણભિત ચેતના શક્તિવાળું તમારું આ દિવ્ય શરીર વીજળીવાળા મેઘ સરખું અમને જણાય છે ⁷ હે કમળનયન ઉત્તમ દેવ! હું તમારો ભક્ત છું, વળી શરણે આવ્યો છું અને ઈષ્ટ ગતિ સંપાદન કરવા આવ્યો છું, માટે હે ભગવન્! મારું જેના વડે શ્રેય થાય તેનો તમે વિચાર કરો ⁸

શ્રીવાસુદેવ બોલ્યા હે મહાપુરુષ! તમારી મારા પર પરમ ભક્તિ છે તેથી મેં તમને મારું આ દિવ્ય શરીર પ્રદર્શિત કર્યું છે. ⁹ હે ભરત વંશી રાજેન્દ્ર! જે પુરુષ મારો ભક્ત નથી, સરળ સ્વભાવનો નથી અને શાન્તિસપ્ત નથી તેને મારા સ્વરૂપના હું દર્શન કરાવતો નથી ¹⁰ હે લીળમ! તમે તો મારા ભક્ત છો, નિત્ય મરણશુભસ્થાવ છો, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, તપશ્ચરણ અને સત્ય ભાષણમાં નિરંતર આસક્ત છો અને પવિત્ર છો, તેથી હે રાજન્! પોતાના તપોબળના પ્રભાવથી તમે મારું દર્શન કરવાને યોગ્ય છો અને તેથી જ તમે જ્યાંથી પુનરાવૃત્તિ થતી નથી તેવા દિવ્ય લોકો મેળવ્યા છે ¹¹ ¹² હે કુરુવીર લીળમ! તમારા જીવિતના હવે ત્રીસ દિવસો* આવશે રહેલા છે, પરંતુ

* આ ચૌદમા નોકના મૂળમાં ઉપનક દૃષ્ટિએ જેતા હરકોઈને તેવો જ અર્થ બાસિત થાય કે, 'હે લીળમ! તમારા જીવિતના હવે છપ્પન દિવસો નાકો છે' પરંતુ અમે આ નોકનો અર્થ નીલકંઠને અનુસરીને લખ્યો છે નીલકંઠે આગળપાછળનો સમય જોડેને તે અર્થે બોલ જ કર્યો છે તેણે મૂળ માટેના 'પવાસત એ પદને એ નહિ માનતા જુ! જુદા માની 'પવ' અને 'આસત' એવો છે. કર્યો છે અને પછી 'પવ' પદનો પર પદની સાથે સમય કરી, 'પાવે યુજેના છે' એવો અર્થ જરી ત્રીસ દિવસની સખ્યા કાઢી છે અને આસત એ પદો મો દિવસ એવો અર્થ કર્યો છે ને પછી તાત્પર્યમાં સ્પષ્ટ આશય એવો જણાયો છે કે, 'હે લીળમ! તમારું

તે ત્રીસ દિવસોમા તમે સો દિવસોમાં કરી શકાય તેટલું કાર્ય કરી શકશો અને પછી તે ત્રીસ દિવસો પૂર્ણ થતા શરીરનો ત્યાગ કરી શુભ કર્મોના પુણ્ય ફલોદયને લીધે નિર્મોલ્ય કરાયલા દિવ્ય લોકોમાં તમે જશો.^{૧૪} ભુજો, પેલી તરફ દષ્ટિ કરો. ધગ ધગતા અગ્નિ સમાન તેજસ્વી પેલા દિવ્યસ્વરૂપી વસુજો વિમાનોમાં ઘેરીને અહીં આવ્યા છે અને તેઓ સૂર્ય ઉત્તરાયણના થાય ત્યા સુધી અંતરિક્ષ માં રહીને તમારી રાહ જોયા કરે છે.^{૧૫} હે મહા વીરપુરુષ! કાળને અધીન એવા આ જગતમા આવીને ભગવાન સૂર્યદેવ ન્યારે ઉત્તરમા ગમન કરશે, ત્યારે તમે એવા દિવ્ય લોકોમા જશો કે જે લોકની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી જ્ઞાની પુરુષ પુનઃ સંસાર તરફ પાછો ફરતો નથી;^{૧૬} પરંતુ હે વીર ભીષ્મ! તમે ન્યારે દિવ્ય લોકોમા પ્રયાણ કરશો, ત્યારે આ જગતમાહેના સર્વ વિજ્ઞાનો સ પૂર્ણ રીતે નષ્ટ થઈ જશે. આવા હેતુથી આ બધા તમારા સુખથી ધર્મનું વિવેચન સાંભળવા માટે એકઠા મળી અહી તમારી પાસે આવ્યા છે,^{૧૭} માટે સંબંધીઓના

આયુષ્ય હવે ત્રીસ દિવસનું છે, પરંતુ તે ત્રીસ દિવસમા તમે મો દિવસોના જેટલું કાર્ય કરી શકશો.^૧ વળી નીલકંઠ આ ગ્રંથે લખે છે કે, પોતાના પ્રાણુસાગના સમયે ભીષ્મ યુધિષ્ઠિરને કહેશે કે, 'ઘટવૃચાશત તસ્ય શયનસ્થાય મે ગતા । હે યુધિષ્ઠિર! આ બાણશય્યામાં સૂતા મૃતા આજે મારી અદ્રાવન રાત્રિઓ વીતી ગઈ છે.' આ ભીષ્મના વાક્યમા એવા આશય છે કે, 'આજે ત્રીસ દિવસો થયા હું તને ઉપદેશ આપી રહ્યો છું અને તે પહેલા મારા અઘ્નવીસ દિવસો આ બાણશય્યામાં વીતી ગયા છે.' આ વાક્ય પરથી તે અદ્રાવન દિવસોની સંખ્યા આ પ્રમાણે ભેદી નેઈએ. મહાભારતના પુદ્ગલા દશમે દિવસે ભીષ્મ પછા તે પછી આઠ દિવસ પુદ્ગલ યાત્રુ. પુદ્ગલ પૂરું થયા પછી મોળ દિવસ પર્વત યુધિષ્ઠ્યએ તથા પાંચનેએ દુર્યોધનનું મૃતક પાળી નાગરની બહાર નિવાસ કર્યો તે પછી પચીસમે દિવસે સર્વની શ્રાદ્ધક્રિયા કરવામાં આવી, છત્વીસમે દિવસે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો, સપ્તાવીસમે દિવસે રાજ્યાભિષેક થયો, અઠ્ઠાવીસમે દિવસે પ્રગ્નમંડલનું આતવન અને અબ્યુવનિર્મિત દાન આદિ કર્યા અને એકાદશમીએ દિવસે ભીષ્મ પામે ધર્મોપદેશ સાંભળવા માટે આગા, તે ત્રિવિધી આરંભી ત્રીસ દિવસ પર્વત ભીષ્મ છ ૧૧. આ રીતે અદ્રાવન દિવસો થાય છે.

શોકથી નષ્ટ થયેલા જ્ઞાનવાળા તથા સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા આ યુધિષ્ઠિરને તમે ધર્મ તથા અર્થવિષયક સમાધાનથી યુક્ત એવું સત્ય શિક્ષણ આપો અને તેના શોકને સત્ત્વર દૂર કરો.^{૧૮}

હતિ શ્રીમદ્દાભારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત રાજધર્માનુશાસન પર્વમા 'ભીષ્મ અને શ્રીકૃષ્ણનો સંવાદ' નામનો અધ્યાય પા મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૨મો

ભીષ્મને શ્રીકૃષ્ણનું વરપ્રદાન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ કૃષ્ણસ્ય તદ્વાક્યં ધર્માર્થસહિતં હિતમ્ ।

શ્રુત્વા જ્ઞાંતનવો મીષ્મઃ પ્રત્યુવાચ કૃત્વાંજલિઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન જોડ્યા : હે જનમેજય! ધર્મોર્થ યુક્ત એવું શ્રીકૃષ્ણનું તે હિતવાક્ય સાંભળ્યા પછી શ તત્કુમાર ભીષ્મે જો હાથ જોડીને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે,^૧ 'હે લોકના નાથ! હે મહાબાહુ! હે શિવ! હે નારાયણ! હે અચ્યુત! તમારું વાક્ય સાંભળીને હું હર્ષમાં મગ્ન બની ગયો છું.'^૨ હું તમારી પાસે જે કંઈ જોતીશ તે તમારું વાક્યો જ તમારી પાસે જોતીશ; કારણ કે વાણીના સર્વ વિષયો તમારી વેદ રૂપ વાણીમાં અંતર્ગત થઈ જાય છે.^૩ આ લોકમાં કે પરલોકમાં, ભૂત, ભવિષ્ય કે વર્તમાન કાળમાં જે કોઈ રથજે જે કંઈ કર્તવ્યને વિદ્વાનો કરી રહ્યા છે, તે સર્વ ખુદ્ધિમાન એવા તમારામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે.^૪ વિશ્વમાંહેનો જે કોઈ પુરુષ દેવ-રાજાની પાસે સ્વર્ગલોકનું વર્ણન કરી શકે તે પુરુષ કદાચ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું તમારી પાસે વર્ણન કરી શકે.^૫ વળી હે મધુસૂદન! બાણોના પ્રહારને લીધે મારું મન વ્યથિત થઈ ગયું છે, શરીરના સર્વ અવયવોમાં ભારે વેદના થાય છે અને મારી ખુદ્ધિ પ્રસન્નનારહિત થઈ ગઈ છે.^૬ હે ગોવિંદ! વિષ તથા અગ્નિ સમાન દાહ કરનારાં આ બાણોના પ્રહારને લીધે મને એટલી બધી પીડા થાય છે કે, કોઈ જન ડું ભાપણ કરવા માટે મારી પ્રતિભા કામ જ કરી શકતી નથી-મારામાં કોઈ જાતની રફ તં જ રહી નથી.^૭

મારું બધું જાણે મને ત્યજી જતું હોય તેમ લાગે છે, મારા પ્રાણો પશુ હવે ઉતાવળ કરી રહ્યા

છે, મારા સર્વ મર્મભાગોમાં બળતરા થઈ રહી છે અને મારું ચિત્ત બ્રમિત થઈ ગયું છે.^૮ વળી એટલેા શક્તિહીન થઈ ગયો છું કે જેથી મારી વાણી રબલન પામે છે-અવિચ્છિન્ન રીતે હું બોલી શકતો પણ નથી; માટે હે યદુકુળની વૃદ્ધિ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ! મારા ઉપર કૃપા કરી તમે પ્રસન્ન થાઓ અને હે મહાબાહુ! આ સમયે હું કંઈ પણ બોલી શકું તેમ નથી, તેને તમે ક્ષમા કરો. વળી હે અચ્યુત! તમારી સમક્ષ બોલતાં બે બૃહસ્પતિને પણ ભય ઉત્પન્ન થાય, તો પછી મારી શી વિસાત!^{૯-૧૦} હે મધુસૂદન! મને આ સમયે દિશાઓનું, આકાશનું કે પૃથ્વીનું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી. હું તો કેવળ તમારા વીર્યપ્રભાવથી આ સ્થિતિમાં પણ નબી રહ્યો છે;^{૧૧} માટે તમે જ ધર્મરાજને જે કંઈ હિતોપદેશ આપવો હોય તે આપો, વિલંબ કરો મા; કારણ કે તમે સર્વ શાસ્ત્રોના પણ શાસ્ત્ર છો.^{૧૨} વળી જગતના સ્વપ્ના અને સનાતન એવા તમે શ્રીકૃષ્ણ અહીં બિભા છો, ત્યારે તમારી સમક્ષ મારા જેવો કયો પુરુષ ધાર્મિક વિષયોની ચર્ચા કરી શકે તેમ છે? છતાં હું તે ધર્મચર્ચા બે કરું તો ગુરુની હયાતીમાં શિષ્યનું ડહાપણ જેમ અવિનયરૂપ ગણાય છે તેમ મારો પણ અવિનય જ ગણાય.^{૧૩}

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા: હે ભીષ્મ! કૌરવકુલધુરંધર, મહાવીર્યવાન, અતિ બલસંપન્ન, સ્થિરબુદ્ધિ અને સર્વાર્થદ્રષ્ટા એવા તમે જે વચને કહ્યાં તે ચોગ્ય જ છે.^{૧૪} હે ગંગાપુત્ર! બાણોના પ્રહારની વેદનાના સંબંધમાં તમે જે કહ્યું તેને માટે હે સમર્થ ભીષ્મ! હું તમને પ્રસન્નતાપૂર્વક વર આપું છું તેનો તમે સ્વીકાર કરો.^{૧૫} હે ગંગાકુમાર! મારા પ્રસાદથી તમને ગ્લાનિ, મૂંઝાં, દાહ, વ્યથા, ક્ષુધા કે તૃષ્ણા કોઈ જાતની અસર કરી શકશે નહિ.^{૧૬} વળી હે નિદ્દોષ ભીષ્મ! તમારા અંતઃકરણમાં સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાનો રક્તુરી નીકળશે અને તમારી બુદ્ધિ કોઈ વિષયમાં પણ રબલન પામશે નહિ.^{૧૭} હે ભીષ્મ! તમારું મન નિત્ય સત્ત્વગુણમાં સ્થિર રહેશે અને મેઘમંડલથી મુક્ત થયેલા ચંદ્રની પેઠે રમેણુ પણ તથા તમેગુણથી મુક્ત રહી નિર્મળ થશે.^{૧૮} તમે જે કંઈ ધર્મવિષયક અથવા અર્થવિષયક ચિંતન કરશો તેમાં તમારી બુદ્ધિ ઉત્કૃષ્ટપણે આગળ

વધશે.^{૧૯} હે મહાપરાક્રમી રાજસિંહ! સ્વેદજ્વ, અંડજ્વ, ઉદ્બિજ્વ અને જરાયુજ્વ એ ચાર પ્રકારના ભૂતસમુદાયોને તમારી દિવ્ય દષ્ટિ પ્રત્યક્ષ બેઈ શકશે;^{૨૦} અને હે ભીષ્મ! નિર્મળ જળમાં માછલું જેમ સર્વ પદાર્થોને બેઈ શકે છે, તેમ તમે પણ આ સંસારમાં જન્મમરણ પામતી સર્વ પ્રજાઓને જ્ઞાન-દષ્ટિ દ્વારા યથાર્થ રીતે બેઈ શકશો.^{૨૧}

વૈશંપાયને કહ્યું: હે જનમેજય! તે પછી વ્યાસ-આદિક સર્વ મહર્ષિઓએ સગવેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદનાં મંત્રવચનોથી શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી.^{૨૨} તે સમયે ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિરની સાથે શ્રીકૃષ્ણ જે સ્થળે બેઠા હતા, તે સ્થળે આકાશમાંથી સર્વ ઋતુઓનાં દિવ્ય પુષ્પોની વૃદ્ધિ પડી.^{૨૩} ઉપરાંત, સર્વ પ્રકારનાં દિવ્ય વાદિત્રો વાગવા લાગ્યાં; અપ્સરાઓ ગાવા લાગી અને એ વેળા ત્યાં અહિત કે અનિષ્ટ કંઈ પણ જોવામાં આવતું ન હતું.^{૨૪} કલ્યાણ કારક, સુખકારક અને પવિત્ર એવો વાયુ સર્વ જાતના સુગંધોને વહીને વાવા લાગ્યો તથા સર્વ શાંત દિશાઓમાં મૃગો અને પક્ષીઓના ગણો મધુર શબ્દો કરવા લાગ્યા.^{૨૫} તે પછી એક સુહૃતકાળમાં સહસ્રકિરણ ભગવાન સૂર્ય નિર્જન પ્રદેશમાં અરણ્યને બંધે બાળતો હોય, તેમ પશ્ચિમ દિશામાં દેખાયો.^{૨૬} તે બેઈ સર્વ મહર્ષિઓ પોતપોતાને સ્થાનકે જવા માટે બિલા થઈને શ્રીકૃષ્ણની, ભીષ્મની તથા રાજ યુધિષ્ઠિરની આસા માગવા લાગ્યા.^{૨૭} એટલે શ્રીકૃષ્ણે, યુધિષ્ઠિરે, સાત્યકિએ, સંજયે તથા કૃપાચાર્યે તે ધર્માસક્ત સુનિઓને પ્રણામ કર્યા અને વિધિપૂર્વક પૂજા કરી. પછી તે મહર્ષિઓ, ‘આવતી કાલે પાછા અમે આવીશું’ એમ કહીને ઉતાવળા યથેષ્ટ સ્થાને વિદાય થયા.^{૨૮-૨૯} તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડવો પણ ભીષ્મપિતામહની આસા લઈ, તેમની પ્રદક્ષિણા કરી પોતપોતાના સુંદર રથો પર બેઠા.^{૩૦} ત્યારે મોટા પર્વતો સમાન દેખાવાના તથા સુવર્ણના અદ્ભુત બેંટડાવાળા રથો વડે, મદ્દ ઝરતા હાથીઓ વડે, ગરુડની પેઠે ઝડપથી ચાલનારા ઘોડાઓ વડે તથા ધનુષ્યોને ધારણ કરનારા પાળાઓ વડે ભરપૂર એવી પાંડવી સેના, મહાનદી નર્મદા જેમ સ્પક્ષવાન પર્વતના આગળપાછળના ભાગમાં વહે છે, તેમ કૃષ્ણ સહિત પાંડવોના રથોની આગળ

તે સર્વ મહાપુરુષોએ અન્યોન્યના સમાગમ થતાં રાત્રિની સુખાકારી વિષેના એકબીજાને પ્રશ્નો પૂછ્યા ને પછી મેઘ સમાન ગર્જના કરનારા રથોમા બેસીને લીભ પાસે જવા પ્રયાણ કર્યું. સારથિ દારકે બલા હક, મેઘપુષ્પ, શૈભ્ય અને સુશ્રોવ નામના શ્રીકૃષ્ણ ના ઘોડાઓને જેવા હકાર્યા કે તુરત જ તે મહા બળવાન ઘોડાઓ આકાશને બાજુ ગળી જતા હોય તેમ એકદમ વેગથી પૃથ્વીને ખરીઓથી ખોદી નાખતા આગળ વધવા લાગ્યા. ૧૪-૨૩ ભેતભેતતા મા તો જે સ્થળે મહાસમર્થ લીભ બાણશય્યામા પોઢ્યા હતા ત્યા સમગ્ર ધર્મના ક્ષેત્રભૂત કુરુક્ષેત્રમા તે મહાપુરુષો આવી પહોંચ્યા. ૨૪ ત્યા આવીને દેવ ગણોથી વીંટાયેલા પ્રહ્લદેવની પેઠે મોટા ઋષિગણોથી વીંટાયેલા લીભપિતામહના દર્શન થતાની સાથે જ શ્રીકૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, નકુલ, સહદેવ તથા સાત્યકિ પોતપોતાના રથોમાથી ઊતરી ગયા અને પોતાના જમણા બાહુએ ઊંચા કરીને તેઓએ સર્વ ઋષિમંડલને સન્માન આપ્યું. ૨૫-૨૬ પછી નક્ષત્ર ગણોથી વીંટાયેલા ચંદ્રમાની પેઠે શ્રીકૃષ્ણ આદિથી વીંટાયેલા રાજા યુધિષ્ઠિર ઇંદ્ર જેમ પ્રહ્લદેવની પાસે જાય, તેમ ગંગાપુત્ર લીભની પાસે ગયા, ૨૭ અને આકાશમાથી પડેલા સૂર્યની પેઠે બાણશય્યામા પડેલા મહાબાહુ લીભના ભયથી કમકમી જઈને તેમણે દર્શન કર્યો ૨૮

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્ગત રાજધર્મોત્તરાસન પર્વમા 'શ્રીકૃષ્ણાદિકુ લીભ પાસે પુનર્ગમન' નામનો અધ્યાય ૫૩મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૪મો

શ્રીકૃષ્ણની લીભને આજ્ઞા

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

ધર્માત્મનિ મહાવીર્યે સત્યસંધે જિતાત્મનિ ।

દેવવ્રતે મહાભાગે શરતલ્પગતેઽચ્યુતે ॥ ૧ ॥

જનમેજયે પૂછ્યું : હે મહાસુનિ ! સર્વ સૈન્યો નો સહાર થઈ ગયા પછી જે સમયે ધર્માત્મા, મહા વીર્યવાન, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા, જિતેન્દ્રિય, મહા ભાગ્યવાન, અરબલિત જ્ઞાનશક્તિવાળા, શંતનુ અને ગંગાના પુત્ર, પુરુષોમા વ્યાપ્ત સમાન અને જેમનું બીજું નામ દેવવ્રત હતું એવા તે લીભપિતામહ

વીરશયનમા પોઢ્યા હતા અને પાડવો તેમની ઉપાસના કરી રહ્યા હતા; તે સમયે એ વીર પુરુષનો સમાગમ થતા શી શી કથાઓ ચાલી હતી, તે મને કહો. ૧-૩

વૈશ પાચને કહ્યું : હે જનમેજય રાજા ! કુરુ કુવધુરધર લીભપિતામહ જે સમયે વીરશય્યામાં સૂતા હતા, તે સમયે નારદ વગેરે ઘણા સિદ્ધ ઋષિઓ ત્યા કુરુક્ષેત્રમા આવ્યા હતા, ૪ તેમ જ એ યુદ્ધમાથી મરતા બચી ગયેલા યુધિષ્ઠિરાદિ રાજાઓ, ધૃતરાષ્ટ્ર, શ્રીકૃષ્ણ, ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ, સહદેવ, વગેરે મહાત્માઓ સ્વર્ગમાથી ચ્યવી પડેલા સૂર્ય સરખા ભરતવશીઓના પિતામહ લીભની પાસે આવીને તેમને માટે શોક કરી રહ્યા હતા ૫ જે વેળા દિવ્ય જ્ઞાનસપ્ત દેવર્ષિ નારદ એક મુહૂર્તભર વિચાર કરીને પાડવોને તથા યુદ્ધમાથી મરતા બચેલા સર્વ રાજાઓને કહેવા લાગ્યા કે, ૬ હું તમને આ વેળા જે કહું છું તે સમયોચિત છે આ લીભને તમારે જે વિષયના પ્રશ્નો પૂછવા હોય તે પૂછી લો; કારણ કે ભરતવશીના આ ગંગાપુત્ર સૂર્યની પેઠે હવે અસ્ત પામવાની તૈયારી પર છે, ૭ મને લાગે છે કે, હવે તેઓ પ્રાણોનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે, માટે તમે બધા તેમને જે કંઈ પૂછવું હોય તે પૂછી લો. આ લીભ ચાતુર્વર્ણના વિવિધ ધર્મોને સંપૂર્ણપણે બાજુ છે. જુઓ, આ વૃદ્ધ લીભ શરીરનો ત્યાગ કરી પરલોકમા પધારે છે, માટે હવે સત્વર તેમને તમારા માનસિક સંશયો પૂછી લો. ૮-૧૦

વૈશ પાચને કહ્યું : હે જનમેજય ! નારદ સુનિ એ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે સર્વ રાજાઓ પોત પોતાના ધર્મ-સંશયો પૂછવા માટે લીભની સમીપ ગયા, પરંતુ તેમને પ્રશ્નો પૂછવાની હિમત નહિ ચાલવાયો તેઓ અન્યોન્યના મુખ સામે જેવા લાગ્યા. ૧૧ પછી પાડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર 'શ્રીકૃષ્ણ વિના બીજો કોઈ પણ પિતામહને પ્રશ્નો પૂછી શકે તેમ નથી' એવો મનમા વિચાર કરીને શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા ૧૨ : હે યદુક્ષેત્ર શ્રીકૃષ્ણ ! તમે જ અમારા બધાની વતી પિતામહને પ્રશ્નો પૂછો. હે તાત મધુસૂદન ! તમે અમારા સર્વના કરતા ઉત્તમ ધર્મ વેત્તા છો. ૧૩ યુધિષ્ઠિરના એ કથન ઉપરથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તે જ સમયે દુરાધર્મ લીભ પાસે ગયા

અને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા. ૧૪

શ્રીકૃષ્ણ યોદ્યા : ‘ હે ઉત્તમ રાજા ! કેમ, તમારી આજ્ઞાની રાત્રિ સુખપૂર્વક વીતી છેને ? તમને સ્વાદ લક્ષણવાળી બુદ્ધિ ઉપસ્થિત થઈ છે કે ? ૧૫ હે નિર્દોષ ભીષ્મ ! તમારા અંતઃકરણમાં સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાનો સ્ફુરી નીકળ્યા છે કે ? તમારા હૃદયમાં કોઈ ભાતની વ્હાલિતી તો થતી નથી ને ? અને તમારું મન હવે વ્યાકુળ નથી ને ? ૧૬

ભીષ્મ યોદ્યા : ‘ હે શ્રીકૃષ્ણ ! મારા શરીરમાં જે દાહ, મોહ, શ્રમ, દુઃખ, વ્હાલિત અને વ્યથા થતા હતા, તે સર્વે તમારી કૃપાથી એકદમ નાશ પામ્યા છે ૧૭ હે પરમ તેજસ્વી પ્રભુ ! ભૂતકાળના, ભવિષ્યકાળના તથા વર્તમાનકાળના સર્વ વિષયોને હુ હાથમાં રહેલા ફળની પેઠે પ્રત્યક્ષ બોઈ શકું છું. ૧૮ હે અચ્યુત ! તમારા વરપ્રદાનના પ્રભાવથી વેદ અને વેદાંતમાં કહેલા સર્વ ધર્મોત્તુ જ્ઞાન હુ સારી પેઠે જાણી શક્યો છું. ૧૯ હે જનાર્દન ! શિષ્ય પુરુષોએ જે ધર્મોત્તુ પ્રવચન કર્યું છે, તે તો મારા હૃદયમાં જ છે અને દેશ, ભાતિ તથા કુળના ધર્મોત્તુ પણ મને જ્ઞાન થઈ ગયું છે. ૨૦ વળી હે દેશવ ! આરે આશ્રમોના ધર્મોમાં જે અર્થ રહ્યો છે, તે તથા રાજ્યોના સમગ્ર ધર્મોને પણ હું જાણી શક્યો છું. ૨૧ માટે હે જનાર્દન ! હવે જે વિષયના સંબંધ માં જે કંઈ કહેવું હશે તે બધું હું કહી શકીશ; કારણ કે તમારા અનુચકૃત્યો મારા અંતઃકરણમાં શુભ બુદ્ધિએ નિવાસ કર્યો છે અર્થાત તમારી કૃપાથી મારા હૃદયમાં સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાનનો ઉદય થઈ ગયો છે, ૨૨ એટલું જ નહિ પણ હે જનાર્દન ! તમારા ધ્યાનના બળથી મુખ બનેલો હું એક તરણ મનુષ્યના જેવો બળવાન બની ગયો છું, જેથી હવે તમારી કૃપાથી સર્વ વિષયોને શ્રેયસ્કર ઉપદેશ આપવા હું સમર્થ છું, ૨૩ પરંતુ હે માધવ ! હુ તમને પૂછું છું કે, તમે ચોત જ યુધિષ્ઠિરને કયાંયમાર્ગનો ઉપદેશ કેમ આપતા નથી ? અને મારી પાસે ઉપદેશ આપાવવા મા તમારો શો હેતુ રહેલો છે, તે મને કહો. ૨૪

વાસુદેવ યોદ્યા : હે કુરુવંશી ભીષ્મ ! સર્વ ચયતુ તથા ધ્યેયતુ હું એક મૂળ છું, એમ તમારે જાણવું અને જગત માહેના સર્વ સત્-અસત્ પદો- ૧ મારામાથી જ ઉત્પત્તિ થયેલી છે. ૨૫ ચંદ્રના

કિરણો શીતલ હોય છે, એમ કહેવાથી લોકમાં કોને વિસ્મય થશે ? તેમ જ મારા ચયની પરિ પૂર્ણતાના સંબંધમાં કોને આશ્ચર્ય થશે ? ૨૬ પરંતુ હે મહાકાંતિમાન ભીષ્મ ! મારે તમારા ચયને આ વિશ્વમાં વિસ્તારવો છે અને તે માટે જ મેં તમને વિશાળ બુદ્ધિ અર્પણ કરી છે. ૨૭ હે રાજા ! જ્યાં સુધી આ પૃથ્વી અચળ રહેશે, ત્યાં સુધી તમારી કીર્તિ પણ આ જગતમાં અક્ષય રહીને ઉપર નીચેના સર્વ લોકમાં સચાર ફરશે; ૨૮ અને હે ભીષ્મ ! પ્રશ્ન કરનાર આ યુધિષ્ઠિરને તમે જે હિતોપદેશ આપશો, તે વેદવચનની પેઠે સર્વમાન્ય થઈને પૃથ્વી પર રિથર રહેશે; ૨૯ તેમ જ એ તમારા હિતો પદેશને પ્રમાણ માની જે મનુષ્ય પોતાના અંતઃકરણને પરમાત્માની સાથે યોજશે, તે મનુષ્ય પોતાના મરણ પછી સર્વ પ્રકારનાં પુણ્યફળોનો અનુભવ કરશે. ૩૦ હે ભીષ્મ ! તમારી વિશાળ કીર્તિ આ જગતમાં પુષ્કળ વિસ્તારને કેમ પામે, એનો વિચાર કરીને મેં તમારામાં કિંવ બુદ્ધિ સ્થાપિત કરી છે; ૩૧ કારણ કે એવો એક સિદ્ધાંત છે કે, પૃથ્વી પર જે પુરુષનો અન્ય સર્વ પ્રાણીઓના અંતઃકરણને આશ્ચર્ય-ચકિત કરનાર સદૃશ્યસમુદાય બેઠેલા પ્રમાણમાં વિસ્તાર પામે છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તેની કીર્તિ દંઢ અને અક્ષય થાય છે. ૩૨ હે ભરતવંશી રાજા ! આ યુદ્ધમાંથી મરતા બધી ગયેલા આ રાજ્યો પોતાના ધાર્મિક સંશયો પૂછવા માટે તમારી આસ પાસ બેસી ગયા છે, માટે તેઓને તમે ધર્મોપદેશ આપો ૩૩ તમે વયોવૃદ્ધ છો, શાઓક્ત આચાર અને જ્ઞાનથી સંપન્ન છો તથા સર્વ વર્ણશ્રમના ધર્મોમાં અને રાજ્યોના ધર્મોમાં કુશળ છો. ૩૪ તમારા જન્મથી આરભી આજ્ઞાન પર્વ ત તમારામાં કોઈ ભાતતુ પાપ કોઈ પણ વ્યકિતના ભેવામાં આવ્યું નથી, તેમ જ સર્વ રાજ્યો પણ તમને સર્વ ધર્મોના જ્ઞાતા બને છે, માટે તે રાજ્યોને, પિતા જેમ પુત્રને નીતિતુ શિક્ષણ આપે, તેમ તમે ધર્મોત્તુ શિક્ષણ આપો. તમે અનેક ઋષિઓની તથા દેવોની નિત્ય ઉપાસના કરી છે, માટે તમારે ધર્મ શ્રવણ કરવાની ઈચ્છાવાળા આ રાજ્યોને અવશ્ય સ પૂર્ણ ઉપદેશ આપવો બોઈ એ; કારણ કે વિદ્યાન પુરુષે ધર્મનો જ્યારે કોઈ પ્રશ્ન કરે ત્યારે તેને જરૂર ઉપદેશ

આપવો નેઈ એ, એમ પ્રાચીન પડિતો કહે છે. તેથી હે રાજા ! પ્રશ્ન કર્યો છતાં તમે જો ઉપદેશ નહિ આપો, તો તમને હું ખદાયક દોષ લાગશે, માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમે વિદ્વાન છો, એમ ધારીને તમારા પુત્રો અને પૌત્રો સનાતનધર્મના સબધમાં તમને પ્રશ્ન પૂછે, છે, તો જિજ્ઞાસાવાળા તે સર્વને તમે ઉપદેશ આપો. ૩૫-૩૬

હતિ શ્રોમહાભારતમાં શાંતિપર્વ તર્જન રાજધર્માનુસાસન પર્વમાં 'શ્રીકૃષ્ણની ભીષ્મને આજ્ઞા' નામનો અન્યથા પદ્ય મો સમાસ

અધ્યાય ૫૫ મો

ભીષ્મકૃત યુધિષ્ઠિર-આશ્વાસન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

અધ્યાત્રવીન્મહાતેજા વાક્યં કૌરવનંદનઃ ।

હંત ધર્માન્ પ્રવક્ષ્યામિ દ્વદે વાદ્મનસી મમ ॥૧॥

વૈશંપાયન યોગ્યા : હે જનમેજય ! એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા થયા પછી મહાતેજસ્વી કૌરવનંદન ભીષ્મ યોગ્યા કે, 'ભલે, જો તમારી એવી જ ઇચ્છા છે તો અતિ આનંદપૂર્વક હું ધર્મનું પ્રવચન કરીશ. તમારી કૃપાથી હવે મારું મન અને વાણી સ્થિર થયેલ છે. હે ગોવિંદ ! તમે સર્વ ભૂતોના સનાતન અતરાત્મા છો, તેથી તમારી કૃપા મારા ચિત્તને કેમ પ્રસન્ન ન કરે ? હવે હું તમને કહું છું કે, ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર ધર્મોના સંબધમાં જે પ્રશ્નો પૂછવા ધારતા હોય તે ભલે મને પૂછે. હું તેને સમગ્ર ધર્મોના ઉપદેશ આપીશ ૧૨ રાજાઓ માં શ્રેષ્ઠ એવા જે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર મહાત્માનો ન્યાયે જન્મ થયો, ત્યારે સર્વ ઋષિઓ હર્ષ પામ્યા હતા, તે યુધિષ્ઠિર ભલે મને ધર્મપ્રશ્નો પૂછે. ૩ પ્રદીપ્ત યથાવાળા તથા નિત્ય ધર્મનું આચરણ કરનારા કુરુવંશી રાજાઓમાં જેના સરખો બીજો એક પણ રાજા થયો નથી, તે યુધિષ્ઠિર ભલે મને ધર્મપ્રશ્નો પૂછે. ૪ જેની અદર ધૃતિ, દમ, બ્રહ્મચર્ય, ક્ષમા, ધર્મ, પ્રજ્ઞા અને તેજ નિત્ય નિવાસ કરી રહ્યા છે, તે યુધિષ્ઠિર ભલે મને ધર્મપ્રશ્નો પૂછે. ૫ જે ચોતાના સંબધીઓને, અતિથિઓને, ભૂતોને તથા આદિતોને સત્કારપૂર્વક સન્માન આપે છે, તે યુધિષ્ઠિર ભલે મને ધર્મપ્રશ્નો પૂછે. ૬ જેને વિષે સત્ય,

દાન, તપ, યૌર્ય, શાંતિ, દક્ષતા અને અસભ્રમ (અકટના સમયે પણ નહિ ગભરાવું તે) નિત્ય વર્તી રહ્યા છે, તે યુધિષ્ઠિર ભલે મને ધર્મપ્રશ્નો પૂછે. ૭ જે ધર્માત્મા કામવશ થઈને, ક્રોધવશ થઈને, ભયભીત થઈને કે ધનલુબ્ધ થઈને કદી અધર્મચરણ કરતો નથી, તે યુધિષ્ઠિર ભલે મને ધર્મપ્રશ્નો પૂછે. ૮ વળી જે નિત્ય સત્યવાદી છે, ક્ષમાશીલ છે, જ્ઞાન સંપન્ન છે, અતિથિઓના પર પ્રીતિ રાખનારો છે અને સર્વદા સુપાત્રોને દાન આપનારો છે, તે યુધિષ્ઠિર ભલે મને ધર્મપ્રશ્નો પૂછે. ૯ અને જે નિત્ય યજ્ઞયાગો કરનારો છે, વેદાધ્યયનમાં જે તત્પર રહે છે, ધર્મમાં આસક્ત રહે છે, નિત્ય ક્ષમાશીલ છે અને શાસ્ત્રના રહસ્યને જાણનારો છે તે યુધિષ્ઠિર ભલે મને ધર્મપ્રશ્નો કરે. ૧૦

શ્રીકૃષ્ણ યોગ્યા : હે ભીષ્મ ! ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને તમારી પાસે આવતા ઘણી જ લજ્જા આવે છે. વળી તેમને તમારા શાપોના ભય પણ લાગે છે, તેથી તમારી પાસે તે આવી શકતા નથી. ૧૧ હે રાજા ! હોડના નાથ થઈને યુધિષ્ઠિરે હોડોનો મહાર કર્યો છે, જેથી તમે શાપ આપો, તેવા ભયથી તમારી પાસે તે આવી શકતા નથી. ૧૨ વળી તેમણે ચોતાના પૂજ્ય પુરુષોને, માન્ય પુરુષોને, ભક્ત પુરુષોને, શુરુઓને, સંબધીઓને, બાધવોને તથા અર્ધપ્રદાનને યોગ્ય મહાપુરુષોને જાણી મારીને વીધી નાખ્યા છે, તે માટેની ધુણને લીધે તમારી પાસે તે આવી શકતા નથી. ૧૩

ભીષ્મ યોગ્યા : હે શ્રીકૃષ્ણ ! દાન, અધ્યયન અને તપ, એ જેમ બ્રાહ્મણોના ધર્મ છે, તેમ યુદ્ધમાં જે દેહપાત કરવો, તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. ૧૪ જે ક્ષત્રિય ચોતાના પિતાઓને, પિતામહોને, ભાઈઓને, શુરુઓને, સંબધીઓને તથા બાધવોને અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જોઈને યુદ્ધમાં મારી નાખે તો તેણે એ ધર્મ જ કર્યો ગણાય છે. ૧૫ હે દેશવ ! જે ક્ષત્રિય ધર્મમર્યાદાનો ત્યાગ કરી ધનલુબ્ધ બનેલા શુરુઓનો પણ જો વધ કરે છે, તો જ તે ધર્મવેત્તા ગણાય છે, ૧૬ જે પુરુષ હોબને અધીન થઈ ધર્મ મર્યાદા તરફ દૃષ્ટિ કરતો નથી તે પુરુષને યુદ્ધમાં મારી નાખી ક્ષત્રિય ધર્મવેત્તા જ કહેવાય છે. ૧૭ જે જે ક્ષત્રિય યુદ્ધમાં રણભૂમિને હોદીરૂપ જગવાળી,

દેશેઝ્પી ધાસવાળી, હાથીઓઝ્પી પર્વતોવાળી અને ધન્યોઝ્પી વૃક્ષોવાળી કરી દે છે, તે ક્ષત્રિય ધર્મવેત્તા ગણાય છે.^{૧૮} યુદ્ધ માટે જ્યારે કોઈ આહ્વાન કરે ત્યારે સર્વ ક્ષત્રિયોએ નિલય યુદ્ધ કરવું જ જોઈએ; કારણ કે યુદ્ધ ક્ષત્રિયોને ધર્મવિહિત છે, સ્વર્ગપ્રદ છે તથા ઉભયલોકમા સુખપ્રદ છે, એમ ભગવાન મનુએ કહ્યું છે.^{૧૯}

વેશપાચને કહ્યું : હે જનમેજય ! ભીષ્મે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર વિનયપૂર્વક તેમની પાસે ગયા અને તેમની દૃષ્ટિ આગળ જઈને ભાષા રહ્યા.^{૨૦} પછી તેમણે ભીષ્મના ચરણોને સ્પર્શ કર્યો એટલે ભીષ્મે પણ અભિનંદન આપ્યું અને મસ્તક સૂધીને કહ્યું કે, ‘આવ, અહીં બેસ.’^{૨૧} આમ કહ્યા પછી વળી પણ સર્વ ધતુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગંગાપુત્ર ભીષ્મે યુધિષ્ઠિને કહ્યું કે, ‘હે કુરુ શ્રેષ્ઠ તાત યુધિષ્ઠિર ! તારે જે પ્રશ્નો પૂછવા હોય, તે નિર્ભય થઈને પૂછ, હર મા.’^{૨૨}

હતિ શ્રીમદ્દાભારતમા શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્માનુશાસન પર્વમા ‘ભીષ્મકૃત યુધિષ્ઠિને આશ્વાસન’ નામનો અધ્યાય ૨૨મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૬ મો

રાજધર્મનો ઉપદેશ

॥ વૈશંપાયન ઉગાવ ॥

પ્રણિપત્ય હૃષીકેશમભિવાદ્ય પિતામહમ્ ।

અનુમાન્ય ગુરુન્ સર્વાન્ પર્યપૃચ્છયુધિષ્ઠિરઃ ॥૧॥

વેશંપાયને કહ્યું : હે જનમેજય ! એ પ્રમાણે પ્રશ્નો પૂછવા માટે ભીષ્મપિતામહે આશા કરી એટલે યુધિષ્ઠિર રાજા શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરીને, પિતામહ ભીષ્મને વંદન કરીને તથા વ્યાસાદિક સર્વ શુરુઓની અનુમતિ લઈને ભીષ્મને પૂછવા લાગ્યા.^૧

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે રાજા ! ધર્મવેત્તાઓ કહે છે કે, પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું તે રાજાઓનો પરમ ધર્મ છે; પરંતુ હું તો તે ધર્મને એક મોટા ભાર જેવો માનું છું, માટે તમે મને રાજધર્મનો ઉપદેશ આપો.^૨ હે પિતામહ ! તમે મને રાજ ધર્મનું જ વિશેષ સ્વરૂપ સમજાવો; કારણ કે રાજ ધર્મ એ સર્વ ઇવલોકનો એક સુખ્ય આધાર છે.^૩ હે કુરુવંશી પિતામહ ! રાજધર્મમાં જ ધર્મ, અર્થ

અને કામનો અંતર્ભાવ થઈ જાય છે અને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાધર્મ પણ સ્પષ્ટ રીતે રાજધર્મમાં રહેલો છે.^૪ જેમ લગામ થોડાને વશ રાખનાર છે અને જેમ અંકુશ હાથીને વશ રાખનાર છે, તેમ રાજધર્મ સર્વ લોકને વશ રાખનાર છે.^૫ રાજર્ષિઓએ સેવેલા એ રાજધર્મમાં કોઈ રાજાનો મોહ અથવા પ્રમાદ થઈ જાય તો અવશ્ય લોકમર્યાદા અથવા લોકવ્યવસ્થા નો વિનાશ જ થઈ જાય અને સર્વ સ્થળે સુલેહ શાંતિનો ભંગ થઈ જાય.^૬ જેમ ઉદય પામતો સૂર્ય અશુભ અધકારનો વિનાશ કરે છે, તેમ રાજધર્મ પણ મનુષ્યોની અપકાશરૂપ અશુભ ગતિનો (નરકાદિ ગતિનો) વિનાશ કરે છે; માટે હે પિતામહ ! બીજા સર્વ ધર્મોનું વ્યાખ્યાન કરતા પહેલાં તે રાજધર્મનું જ તમે મારી આગળ વ્યાખ્યાન કરો. હે ભરતકુલશ્રેષ્ઠ ! તમે ધર્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો જેથી હે પરંતપ ! અમને બવાને ધર્મનું પરમ રહસ્ય તમારી પાસેથી જ ભલે પ્રાપ્ત થાઓ. વળી વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ પણ તમને સર્વોત્કૃષ્ટ બુદ્ધિમાન માને છે.^{૭-૯}

ભીષ્મ ઓટ્યા : સર્વપૂજ્ય મહાન ધર્મને હું નમસ્કાર કરું છું, સર્વોત્પાદક શ્રીકૃષ્ણને હું પ્રણામ કરું છું તથા સર્વ બ્રાહ્મણોને પણ હું નમન કરું છું અને હવે વેદપરંપરાથી ચાલતા આવેલા સનાતન ધર્મોનું પ્રવચન કરું છું. હે યુધિષ્ઠિર ! હું તને સંપૂર્ણ રાજધર્મો કહું છું તથા બીજી તારી જે સંબંધની ઇચ્છા હશે તે પણ હું કહું છું; માટે તું સાવધાન થઈને સાંભળ, ૧૦/૧૧ હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! હરકોઈ રાજાએ પ્રજાઓનું રંજન કરવાની ઇચ્છાથી પ્રથમ તો દેવતાઓની તથા બ્રાહ્મણોની યથાવિધિ પૂજા કરીને તેઓને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છાથી યવિત્ર આચરણપૂર્વક વર્તવું જોઈએ;^{૧૨} કારણ કે હે કુરુકુલધુરંધર રાજા ! દેવતાઓનું તથા બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરીને રાજા ધર્મના

+ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે

રાજમિ કૃતદગ્ધાસ્તુ શુચ્યતિ મલિના જના ।

કૃતાર્થાથ તત્તો યાતિ સ્વર્ગ સુદૃતિનો યવા ॥

ગજાઓએ જેઓને શિક્ષા કરેલી હોય છે તેના પાપી મનુષ્યો આ લોકમા જ શુદ્ધ અને કૃતાર્થ થાય છે, અર્થાત્ પાપમુક્ત થઈને પવિત્ર થાય છે અને અંતે મરણ પછી પુણ્યશાળી મહાત્માઓ જેમ ગર્ગમાં જાય છે, તેમ તેઓ પણ ગર્ગમાં જાય છે. -નીલકંઠ

જાણુમાથી મુક્ત થાય છે અને લોકમા ગહુ માન પાત્ર થઈ પડે છે.^{૧૭}

હે પુત્ર યુધિષ્ઠિર ! વિજય આદિ સ પાદન કરવા માટે તારે નિત્ય પુરુષાર્થ ઉપર જ આધાર રાખવો; કારણ કે પુરુષાર્થ વિના પાગળુ ગણાતું દૈવ એકલુ જ રાજાઓના ઇષ્ટ અર્થને સાધી શકતું નથી.^{૧૪} રથના બે પેડાઓની પેઠે દૈવ અને પુરુષાર્થ એ બન્ને બેકે સમાન જ છે, તોપણ દૈવના કરતા પુરુષાર્થને હું વધારે શ્રેષ્ઠ માનુ છું; કારણ કે તેણે સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ બેવામાં આવે છે અને દૈવનો તો ભવિષ્યમાં ફળ દ્વારા નિશ્ચય કરી શકાય છે.^{૧૫} કોઈ સમયે તારે કાર્યારંભ બે નિષ્ફળ નીવડે તો તું સતાપ કરીશ નહિ, પરંતુ પુનઃ તે કાર્યની સિદ્ધિ કરવા માટે ચલ્ય કરજે, કારણ કે એમ કરવું તે જ રાજાઓની ઉત્તમ નીતિ કહેવાય છે.^{૧૬} વળી રાજાઓની કાર્યસિદ્ધિને માટે સત્યના બેવો બીજો એક પણ ઉપાય નથી; એટલું જ નહિ પણ સત્યનિષ્ઠ એવો રાજા આ લોકમાં અને પરલોકમાં આનંદમય રહે છે.^{૧૭} હે રાજેન્દ્ર ! જેમ ઋષિઓને સત્ય એ જ પરમ ધનરૂપ છે, તેમ રાજાઓને પણ સામંત આદિ પ્રકૃતિમંડળનો વિશ્વાસ મેળવવા માટે સત્ય વિના બીજું એક પણ ઉત્તમ સાધન નથી.^{૧૮} જે રાજા શુભવાન હોય છે, સદાચારસ પત્ર હોય છે, ઇન્દ્રિયો ને વશ રાખનારો હોય છે, દયાવાન હોય છે, ધર્મ નિષ્ઠ હોય છે, મનને છતનારો હોય છે, પ્રસન્ન મુખ વાળો હોય છે અને જ્ઞાન આપવામાં ઘણો જ ઉદાર હોય છે, તે રાજા રાજ્યલક્ષ્મીથી બ્રહ્મ થતો નથી હે કુરુનંદન ! તું રાજકીય સર્વ કાર્યો કરતી વેળા સરળતાને આશ્રય કરજે, પરંતુ પોતાના છિદ્રો શુભ રાખવામાં, બીજાઓના છિદ્રો શોધન કરવામાં, પોતાના કાર્યોને બીજાઓથી શુભ રાખવામાં તથા પોતાના રાજકીય વિચારોને શુભ રાખવામાં તું સરળતાનો આશ્રય કરીશ મા.^{૧૯-૨૦} વળી કેવળ કોમળ તાનો જ આશ્રય કરનાર રાજા હરકોઈના અપમાનનું પાત્ર બને છે અને કેવળ તીક્ષ્ણતાનો આશ્રય કરનાર રાજાથી હરકોઈને ઉદ્વેગ થાય છે, માટે તું મૃદુતાનો અને તીક્ષ્ણતાનો બન્નેનો આશ્રય કરજે.^{૨૧} હે પુત્ર ! તીક્ષ્ણ શુભનો આશ્રય કરતી વેળા પણ તારે બ્રાહ્મણોને કદી શિક્ષા કરવી નહિ, કારણ કે

હે પાડવ ! બ્રાહ્મણો આ લોકમાં પરબ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ ગણાય છે.^{૨૨} હે કુરુવશી રાજેન્દ્ર ! મહાત્મા ભગવાન મનુએ એ સળધમાં બે શ્લોક કહ્યા છે, તે સ્વધર્મનું ચિંતન કરવા માટે તારે હૃદયમાં મદાકાળ ધારણ કરી રાખવા :^{૨૩}

‘અદ્વ્યયોઽગ્નિર્નિર્વાતઃ ક્ષત્રમશ્મનો લોહમુત્થિતમ્ ।
તેષાં સર્વત્રંગં તેજઃ સ્વાસુ યોનિપુ શામ્યતિ ॥૨૪॥
અયો હંતિ યદાશ્માનમગ્નિના વારિ હન્યતે ।

બ્રહ્મ ચ ક્ષત્રિયો દ્વેદિ તદા સીદંતિ તે ત્રયઃ ॥૨૫॥

જળથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે, બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રિય ઉત્પન્ન થયો છે અને પથ્થરથી લોહું ઉત્પન્ન થયું છે. એ ત્રણે અગ્નિ, ક્ષત્રિય અને લોહાનું તેજ જગતમાં સર્વત્ર વ્યાપક છે-સર્વના પર સત્તા ચલાવનાર છે, પરંતુ પોતપોતાના ઉત્પત્તિઠાણોના સમાગમ થતા તેઓનું (અગ્નિ, ક્ષત્રિય અને લોહાનું) તેજ શાત પડી જાય છે, અર્થાત્ અગ્નિ, ક્ષત્રિય અને લોહું પોતાના ઉત્પાદક જળ, બ્રાહ્મણ અને પથ્થરના ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવી શકતા નથી, છતાં પણ કોઈ સમયે લોહું બે પથ્થરનો નાશ કરવા જાય, અગ્નિ જળનો નાશ કરવા જાય અને ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણનો નાશ કરવા જાય તો તેઓ ત્રણે (અગ્નિ, ક્ષત્રિય અને લોહું) પોતાનો જ વિનાશ કરી બેસે છે.^{૨૪-૨૫} આમ સમજીને હે મહારાજા ! તારે બ્રાહ્મણોને તો સદાય નમસ્કાર જ કરવા, કારણ કે જગતમાં માન્ય ગણાયેલા ઉત્તમ બ્રાહ્મણો પાર્થિવ બ્રહ્મને (વેદોને તથા યજ્ઞોને) ધારણ કરી રાખનારા છે.^{૨૬} હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! બ્રાહ્મણોને શિક્ષા નહિ કરવા વિષે મેં તને કહ્યું, પરંતુ જે બ્રાહ્મણો ત્રણે લોકોના વિદ્યાત કરવા તત્પર થયેલા હોય તેઓને તો તારે બાહુઓ બાંધીને કેદ પકડવા બેઠાં.^{૨૭} હે મહારાજા ! એ વિષયમાં મહર્ષિ શુકાચાર્યે પૂર્વે બે શ્લોક કહ્યા છે, તે તું એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળ.^{૨૮}

‘ઉદ્યમ્ય શસ્ત્રમાયાન્તમપિ વેદાંતંગં રણે ।

નિગૃહ્ણીયાત્ સ્વધર્મેણ ધર્માપેક્ષી નરાધિપ ।

વિનશ્યમાનં ધર્મં હિ યોઽગ્નિરક્ષેત્ સ ધર્મવિત્ ।

ન તેન ધર્મહાસ સ્પાન્મન્યુસ્તન્મન્યુમ્નુઞ્જતિ ॥

વેદ અને વેદાતના પારને પામેલો એવો પણ

કોઈ બ્રાહ્મણ શસ્ત્ર ઉગામીને જો યુદ્ધ કરવા ચડી આવે, તો ધર્મની અપેક્ષા રાખનારા રાજાએ સ્વધર્મોનુસાર સામે શસ્ત્ર ઉગામીને તે બ્રાહ્મણને શિક્ષા કરવી,^{૨૯} કારણ કે તેવા આતતાથી બ્રાહ્મણને શિક્ષા નહિ કરવાથી વિનાશ પામતા ધર્મની જે રાજા રક્ષા કરે છે, તે ધર્મવેત્તા કહેવાય છે. વળી તેવા આતતાથીને શિક્ષા કરવાથી રાજા ધર્મબ્રહ્મ થતો જ નથી; કારણ કે એવો સિદ્ધાંત જ છે કે, શાંત રહેલો એવો કોઈ પણ પોતાની સામે ચડી આવેલા બીજાના કોઈ સામે ધસારો કરે જ છે.^{૩૦*}

હે નરશ્રેષ્ઠ! શુકાચાર્યે એ પ્રમાણે કહ્યું છે, તોપણ બ્રાહ્મણની તો નિરંતર રક્ષા જ કરવી જોઈએ અને કોઈ સમયે તેઓએ જો અપરાધ કર્યો હોય તોપણ તેઓને દેહાંતઃક્રાંતી શિક્ષા નહિ કરતાં દેશનિકાલની જ શિક્ષા કરવી.^{૩૧} હે રાજા! કોઈ મનુષ્યે આવીને બ્રાહ્મણની સારીનરસી ચાડીયુગલી કરી હોય, તોપણ તેઓના પર કૃપા કરવી; પરંતુ જે બ્રાહ્મણે બ્રહ્મહત્યા કરી હોય, ચુરુપાની સાથે વ્યભિચાર કર્યો હોય, બાળહત્યા કરી હોય અને રાજાને દ્રોહ કર્યો હોય, તેને દેશનિકાલની જ શિક્ષા કરવી, પણ દેહાંતશિક્ષા કદી ન કરવી.^{૩૨,૩૩} વળી જે પુરુષે બ્રાહ્મણના પર ભક્તિ રાખનારા હોય, તેઓની પણ તારે કૃપા સંપાદન કરવી; કારણ કે રાજાએ તેવા બ્રાહ્મણભક્તા પુરુષોનો સંગ્રહ તે જ મોટા ભંડારરૂપ છે. બીજા ભંડાર તે ભંડાર નથી. હે મહારાજા! મરુ (નિર્જળ પ્રદેશ), જળ, પૃથ્વી, વન, પર્વત અને મનુષ્યો, આ છ પ્રકારના ડુંગરો (કિલ્લાઓ) શાસ્ત્રમાં વર્ણન છે, પરંતુ તેઓમાં મનુષ્યોના ડુંગરને વિદ્વાનોએ મહા હુસ્તર માન્યો છે. માટે વિદ્વાન રાજાએ ચારે વર્ણોની પ્રજા ઉપર નિત્ય દયા કરવી અને જે રાજા ધર્મોત્તમા તથા

સત્યવચની હોય છે, તે રાજા પ્રજાઓનું રંજન કરી શકે છે.^{૩૪-૩૬} વળી હે પુત્ર! તારે નિત્ય ક્ષમાપરાયણ પણ થવું નહિ; કારણ કે ક્ષમાવાન હાથીની પેઠે ક્ષમાવાન અથવા નરમ સ્વભાવનો રાજા ધર્મનો વિદેાધી કહેવાય છે.^{૩૭} હે મહારાજા! આના સંગ્રહમાં બૃહસ્પતિના નીતિશાસ્ત્રમાં એક પ્રાચીન શ્લોક કહ્યો છે, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો.^{૩૮}

ક્ષમમાણં નૃપં નિત્યં નીચઃ પરિમવેજનઃ ।
હસ્તિયંતા ગજસ્થેવ શિરેવારુક્ષતિ ॥ ૩૯ ॥

જે રાજા નિત્યક્ષમાશીલ હોય છે તેનું નીચ માણસ પણ અપમાન કરી બળ્ય છે. દયાંત તરીકે હાથી જો ક્ષમાશીલ છે તો તેનો આવડત સામાન્ય બળવાળો હોઈને પણ તેના મસ્તક પર ચડી બેસે છે.^{૩૯} માટે રાજાએ નિત્ય મૃદુ સ્વભાવના થવું નહિ, તેમ નિત્ય તીક્ષ્ણ સ્વભાવના પણ થવું નહિ; પરંતુ વસંતઋતુનો શોભાચમાન સૂર્ય જેમ શીત હોતો નથી અને ઉગ્ર પણ હોતો નથી, તેમ રાજાએ પણ નહિ તીક્ષ્ણ અને નહિ ઉગ્ર-સામાન્ય બન્ને ધર્મનો^{૪૦} આશ્રય કરવો, તેમ જ હે મહારાજા! રાજાએ પ્રત્યક્ષ (ઉપકાર-અપકાર વગેરે જોઈને), અનુમાન (સુખના તથા નેત્રના વિકારો જોઈને), ઉપમાન (બીજે સ્થળે કરેલાં કાર્યોની સરખામણી કરીને) તથા સાસુદ્રિક શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલાં લક્ષણો દ્વારા તપાસ કરીને પોતાના અને પારકા માણસોની નિરંતર પરીક્ષા કરવી.^{૪૧} વળી હે પુષ્કળ દક્ષિણા આપનાર રાજા! તારે અદારે પ્રકારનાં વ્યસનોનો

* ભગવાન મનુ અદાર વ્યસનો ગણાવે છે :

મૃગયાઽપિ દિવાલ્લમ્પઃ પરિવાદઃ ક્ષિયો મદઃ ।

તૌર્થ્યેનિક વૃથાપાતં કામજો દશક્ષો ગમઃ ॥

મૃગયા, જુગાર, દિવસે નિદ્રા, નિંદા, સ્ત્રીસેવન, મદ, વાહિત્રોનો શોખ, ગામનો સાંભળવાની ટેવ, નાચ-રંગ જેવાનો પ્રેમ તથા વૃથા મદિરાનું પાન-આ દશ કામ સંબંધી વ્યસનો છે.

પૈશુન્ય સાદૃશં દ્રોહઃ ઈર્ષ્યાઽસુચાઽર્થદ્વંડવમ્ ।

વમદ્વર્જં ચ પાશર્થ્યં ક્રોધજોઽપિ ગમોઽશ્વકઃ ॥

આડિયાપણું, સાહસ, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા, અસુચા, અર્થ-દ્વંડવ, કઠોર વાણી તથા મારામારી કરવી આ આઠ ક્રોધ સંબંધી વ્યસનો છે. આ અદાર વ્યસનોમાંથી સાત વ્યસનો મહાદુઃખદાયી છે. જેવાં કે-

પાનમદ્યાઃ ક્રિયથૈવ મૃગયા ચ યથાકમમ્ ।

* અર્થાત્ જેમ સૂર્યનાં કિરણોથી તપી ગયેલો સ્ટિકમણિ રૂના ઢગને સળગાવી મૂકી તેના તાપ દ્વારા પોતે પણ નાશ પામે છે, તેમ આતતાથી (હથિયાર લઈ મારવા આવેલા) મનુષ્યનો કોઈ સામેથી બીજાના કોષને પ્રવેશ કરીને તેના દ્વારા પોતાનો તથા પોતાના આશ્રિત-આતતાથીનો નાશ કરે છે, માટે આતતાથીનો વધ કરનારા રાજાને કોઈ જાતનો દોષ લાગતો નથી.

—નીલકંઠ

ત્યાગ કરવો, શત્રુઓનો પરાજય કરવા માટે શૂર-
વીર પુરુષોની સહાકાળ યોજના કર્યા કરવી તથા
પ્રયુક્તિ-અપ્રયુક્તિના સંકીર્ણ ઉપાયનો ત્યાગ કરવો.
સર્વથા વ્યસનોમાં જ આસક્તિ રાખનારો રાજ
પ્રજાઓના તિરસ્કારને પાત્ર થઈ પડે છે અને પ્રજા-
ઓનો દ્રોહ કરનાર રાજ પણ લોકને ઉદ્વેગકર્તા
થઈ પડે છે; ^{૪૨-૪૩} માટે રાજાએ તો ગર્ભિણી સ્ત્રીના
જેવું જ સદા વર્તન રાખવું જોઈએ. હે મહારાજ!
એમ વર્તવામાં શું કારણ છે તે હું તમને કહું છું,
તે સાંભળો. ^{૪૪} જેમ ગર્ભિણી સ્ત્રી પોતાની મન
ગમતી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી કેવળ ગર્ભનું જ હિત
ચાચ તેમ કરે છે, તે પ્રમાણે જ નિરંતર ધર્મપરા-
યણ એવા રાજાએ પોતાની પ્રિય વસ્તુનો પણ પરિ-
ત્યાગ કરીને જે જે લોકહિત હોય તે જ કરવું
જોઈએ-લોકનું હિત યાચ તેમ વર્તવું જોઈએ. ^{૪૫-૪૬}
વળી હે પાંડવ! તમારે ધૈર્યનો કદી પણ ત્યાગ
કરવો નહિ; કારણ કે જે રાજા ધૈર્યવાન છે તથા
જેનો દંડ હાથી, ઘોડા, રથો અને પાળાઓના
સમુદાય જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે રાજાને કોઈનો
ભય રહેતો નથી. ^{૪૭} તેમ જ વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા
હે રાજસિંહ! રાજાઓએ પોતાના નોકરચાકરો-
ની સાથે અતિશય ઠહામશ્કરી કરવી નહિ; કારણ
કે તેમ કરવામાં ઘણા દોષો છે, તે હું તમને કહું
છું તે સાંભળો. ^{૪૮} નોકરચાકરોની સાથે અતિશય
હારથવિનોદનો પરિચય કરવાથી તેઓ કોઈ સમયે
રાજાનું અપમાન કરી બેસે છે; પોતપોતાની મર્યા-
દામાં રહેતા નથી, રાજાની આજ્ઞાનું પણ ઉલ્લંઘન
કરે છે, કોઈ કાર્યને માટે મોકલતી વેળા તે કાર્ય-
ના સંબંધમાં સંશય દેખાડે છે; રાજાની શુભ

વાતને પણ પ્રકટ કરી દે છે, નહિ માગવા જેવી
વસ્તુને પણ માગે છે, રાજાને લોજન કરવા યોગ્ય
પદાર્થોને વચમાંથી જ ખાઈ ભય છે, કોઈ સમયે
સામી ગાળો પણ લાંડી દે છે, રાજાના કરતાં પણ
વિશેષ પ્રતાપી થઈ પડે છે, રાજાની ઉપર ચડી બેસે
છે; લાંચો લઈને તથા ખોટા ગુણદોષોનું પ્રદર્શન
કરીને રાજાનાં કાર્યોનો વિનાશ કરે છે, બનાવટી
આજ્ઞાપત્રો ધડી કાઢીને રાજાના દેશને પાયમાલ કરી
મૂકે છે, અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાથી સ્ત્રી-
રક્ષક અધિકારીઓની સાથે પ્રીતિ બાંધે છે, રાજાના
જેવા જ પોશાકો પહેરીને મહાલે છે, રાજાની
સમીપ પણ અપાનવાયુ છોડે છે, થૂંકે છે અને
હે રાજસિંહ! નિર્લંબજ બની જઈને રાજાની
સમક્ષ જેમ આવે તેમ બેઠે છે; ^{૪૯-૫૦} એટલું
જ નહિ પણ હે મહારાજ! જે કદાચ રાજા હારથ-
વિનોદી સ્વભાવનો અને જે કોમળ સ્વભાવનો હોય
તો તેના સેવકો તેનું અપમાન કરે છે અને તેના
ઘોડા ઉપર, હાથી ઉપર કે રથ ઉપર ચડી બેસવા
પણ ચૂકતા નથી. ^{૫૧} વળી તેવા રાજાના સેવકો
સલાની વચ્ચે ‘હે રાજા! તમે આ કામ ખરાબ
કર્યું છે, આ તમારું ચૈષ્ટિત દુષ્ટ છે’ આવાં મિત્રોને
ન કહેવાનાં વચનો કહેવા મંડી ભય છે. (તેથી
રાજાનો દરબને પ્રતિદિન ઘટતો ભય છે.) ^{૫૨}
એવો રાજા જે કોપાયમાન થાય તોપણ તેના
સેવકો સામા જિભા રહીને ખડખડ હસે છે, નિત્ય
સત્કાર કરવામાં આવતો હોવા છતાં પ્રસન્ન થતા
નથી, તે સમયે અન્યોન્યના કારણથી તેઓ હર્ષિત
થાય છે, રાજાના શુભ વિચારને પ્રકટ કરે છે,
રાજાના દુષ્ટ કૃત્યને બહાર કરી દે છે, રાજાની આજ્ઞા-
ને રમત જેવી ગણી બેઠકારીથી અનુસરે છે અને
નિર્ભય થઈને રાજાના અલંકારો માટે, ખાનપાન
માટે, સ્નાન માટે તથા વિદેપન માટે યથાયોગ્ય સવડ
રાખતા નથી અને રાજાના સાંભળતાં પણ અયોગ્ય
શબ્દોનો વ્યવહાર કરે છે. વળી હે ભારત! તેવા
રાજાના સેવકો પોતાના અધિકારીઓની નિંદા કરે
છે, પોતાના અધિકારોને પણ તિલાંજલિ આપી દે
છે, પોતાને મળતા પગારમાં સંતોષ પામતા નથી,
રાજાના ભાગને છીનવી લે છે, સૂત્રથી બાંધેલા પક્ષી-
ની સાથે જેમ રમે, તેમ રાજાની સાથે રમતગમત

एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥

પૂર્વોક્ત કામ સંબંધી વ્યસનોમાં મદિરાપાન, જુગાર,
સ્રીસેવન તથા મુગ્યા એ ચાર વ્યસનો મહા દુઃખદાયી
છે, એમ સમજવું. અને-

दंडस्य पातनं चैव वाक्पाहव्यार्यदुपये ।

ક્રોધજેડવિ ગ્ને વિચાત્ કટમતરિક્કં સદા ॥

પૂર્વોક્ત ક્રોધ સંબંધી આઠ વ્યસનોમાં મારામારી
કરવી, કંઠાર વાણીથી કોઈનો તિરસ્કાર કરવો તથા
અર્થદ્વંધ્ય કરવું એ ત્રણ વ્યસનો મહા દુઃખદાયી છે,
એમ સમજવું.

—નીલકંઠ

કરે છે અને પ્રજાઓને કહે છે કે, 'રાજા અમારે વશ છે.'^{૧૫૬-૧૬૦} હે યુધિષ્ઠિર! આ પ્રમાણે રાજાને હાસ્યવિનાશી અને ક્રોધાળુ સ્વભાવનો હોય તો તેના સેવકો અનેક દોષોથી સુક્રાંત બની જાય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ પરસ્પરીકરણ આદિ બીજાં ઘણાં નિંદાકર્મોને પણ કરવા મંચી પડે છે.^{૧૧}

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવતમા શાંતિપર્વતીર્થત્વ રાજધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'રાજધર્મ'નો ઉપદેશ નામને:
અધ્યાય ૫૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૭મો

રાજધર્મનો ઉપદેશ (ચાલુ)

॥ સીમ ઉવાચ ॥

નિલોઘુક્તેન વૈ રાજા મવિતવ્યં યુધિષ્ઠિર ।

પ્રશસ્તેતે ન રાજા હિ નારીવોદમવર્જિતઃ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર! રાજાએ નિલ ઊલોગપરાયણ જ રહેવું ભેદજો. સ્ત્રીની પેઠે ઉદમ વિનાનો રાજા પ્રશંસાપાત્ર નથી.^૧ હે રાજા! એ સંબંધમાં ભગવાન શુકાચાર્યે એક શ્લોક કહ્યો છે તે હું તમને કહું છું, સાંભળો.^૨

‘દાવિમૌ પ્રસતે ભૂમિઃ સર્પો વિલગ્નયાનિવ ।

રાજાનં ચાવિરોદ્ધારં વ્રાહ્મણં ચાપ્રવાસિનમ્ ॥૩॥

અર્પે જેમ હરમાં ભરાઈ બેસનારા જંદોને ગળી જાય છે, તેમ પૃથ્વી પણ થતુઓ સામે ચડાઈ નહિ કરનાર રાજાને તથા વેદાધ્યયન માટે પ્રવાસ નહિ કરનાર બ્રાહ્મણને ગળી જાય છે.^૩ હે પુરુષ સિંહ રાજા! તમારે પણ એ શુકાચાર્યના શ્લોકને હૃદયમાં સ્થાપી રાખવો યોગ્ય છે અને તેમાં કહ્યા પ્રમાણે પત્નીને સંધિ કરવા યોગ્યની સાથે તમે સંધિ કરો અને વિરોધ કરવા યોગ્ય સાથે વિરોધ કરો.^૪ રાજા, મંત્રી, મિત્ર, કૌશલ, દેશ, દુર્ગ અને સૈન્ય આ સાત રાજ્યનાં અંગો માંહેના એક અંગનું પણ જે પુરુષ અપ્રિય કરવા ઇચ્છે તે ભલે શુરુ હોય અથવા મિત્ર હોય તોપણ રાજાએ મારી જ નાખવા યોગ્ય છે.^૫ હે રાજેન્દ્ર! એ રાજાધિકારના સંબંધમાં પૃથ્વરૂપિતા મતાને અનુસરી મરુત રાજાએ એક પ્રાચીન શ્લોક કહ્યો છે:^૬

‘મુરોષ્પવલિમ્સ્ય કાર્યાકાર્યમજાનતઃ ।

ઉત્પથં પ્રતિપન્નસ્ય દષ્ટ્વો મવતિ શાશ્વતઃ ॥ ૭ ॥

શુરુ પણ ગર્વિષ્ઠ બની જઈને અવળા માર્ગને સ્વીકાર કરે અને કાર્યોકાર્યના વિવેકથી ભ્રષ્ટ થાય તો તેને શાશ્વત (અપ્રતિસમાધેય, પર્વતારોહ આદિ) દંડ આપી શકાય છે.^૭ બાહુના યુદ્ધિમાન પુત્ર સગર રાજાએ પ્રજાઓને રંજનનાર પોતાના ‘અસમંજસ’ નામના પાટલી કુમાર પુત્રને નગરના લોકોનું હિત ઇચ્છીને લયલ દીધો હતો.^૮ હે રાજા! સગર રાજાનો પાટલી કુમાર અસમંજસ નગરવાસીઓનાં બાળકોને પકડીને સરયૂ નદીમાં ડુબાડી દેતો હતો, તેથી એના પિતાએ તેને ધિછાંચી કાઢીને દેશનિકાલની સજા કરી હતી.^૯ મહાતપસ્વી ઋષિ ઉદાલકે પણ બ્રાહ્મણોને ઠગનાર પોતાના પ્રિય પુત્ર શ્વેતકેતુનો ત્યાગ કરી દીધો હતો.^{૧૦} પ્રજાઓનું રંજન કરવું, સત્યની રક્ષા કરવી અને વ્યવહારમાં સરળ રહેવું, એ જ રાજાઓનો સનાતન ધર્મ છે.^{૧૧} જે રાજા કર લેવા માટે ખેડૂતવર્ગનાં નીપજેલાં અન્નોને ખેતરોમાં અટકાવી રાખી વૃદ્ધિ આદિથી ગણડતો નથી, બરાબર સમય થતાં જ નોકરોના પગારો ચૂકવી દે છે, નિત્ય પરાક્રમ કર્યો કરે છે, સત્યવચની હોય છે અને ક્ષમાશીલ હોય છે, તે રાજા શુભમાર્ગથી કદી બ્રષ્ટ થતો નથી.^{૧૨} જે કોઈ પુરુષ માનસિક જન્ય કરનારો હોય છે, ક્રોધને વશ રાખનારો હોય છે, શાસ્ત્રીય વિષયોમાં નિઃસંદેહ હોય છે, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોનું સેવન કરવામાં નિત્ય આસક્ત હોય છે અને પોતાનાં છિદ્રોને લંકવામાં, પારકાં છિદ્રોને શોધી કાઢવામાં, પોતાનાં કુર્યોને શુભ રાખવામાં તથા રાજકીય વિચારોને શુભ રાખવામાં કુશળ હોય છે, તે પુરુષ રાજા થવાને યોગ્ય છે. રાજકીય વિચારોને શુભ ન રાખવા, એનાથી બીચું રાખ્યોને સંકટ નથી; અર્થાત્ શુભ વિચારો પ્રકટ થઈ જવાથી જ રાજાઓ પર સંકટ આવી પડે છે.^{૧૩-૧૪} વળી દરેક રાજાએ ચારે વર્ષોના ધર્મની રક્ષા કરવી ભેદજો અને સર્વ વર્ષોમાં ધર્મચક્રરતા થતી અટકાવવી તે પણ રાજાઓનો સનાતન ધર્મ છે.^{૧૫} તેમ જ રાજાએ પોતાના આસિવર્ગના માણસો વિના બીજા દેઈનો વિશ્વાસ કરવો નહિ,

તેમ વિશ્વાસપાત્ર એવા આસ માણસોનો પણ અત્યંત વિશ્વાસ કરવો નહિ અને* સંધિ, વિચ્છેદ, યાન, આસન, સંશ્રય અને દ્વેધીભાવ, એ છ રાજ નીતિના શુભોનો તથા દોષોનો પોતાની જ બુદ્ધિ સાથે નિરંતર વિચાર કરવો.^{૧૬} જે રાજ શત્રુઓનાં છિદ્રોને જોનારો છે, ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગના તત્ત્વને જાણનારો છે અને છૂપા ફૂટો મોક લીને શત્રુઓના અધિકારીઓને ગુપ્ત રીતે ફેડે છે, તે રાજ પ્રશંસાપાત્ર ગણાય છે.^{૧૭} વળી યમ અને કુબેરની પેઠે જે રાજ ક્રોશને ધનથી ભરપૂર રાખે છે, પોતાના તથા શત્રુના અમાત્ય, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ, ક્રોશ અને દંડ ઇત્યાદિ દેશોનું બરાબર જ્ઞાન મેળવીને બંને તરફની જો સમાનતા જાણવામાં આવે છે તો શાંત બેસી રહે છે, પોતાનામાં જો ન્યૂનતા જાણવામાં આવે છે તો વૃદ્ધિ કરે છે અને શત્રુમાં જો અધિકતા જાણવામાં આવે છે તો તેનો (શત્રુના અમાત્ય આદિ પાંચેનો) નાશ કરવા તત્પર થાય છે, તે રાજ ઉત્તમ કહેવાય છે.^{૧૮} હરકોઈ રાજ્યો જેઓનું પોષણ ન થતું હોય તેવાઓને પોષવા જોઈએ, પોષ્યવર્ગના પોષણની દેખરેખ રાખવી જોઈએ, સુખનો દેખાવ પ્રસન્ન રાખવો જોઈએ. સુખને હસતું રાખી ભાષણ કરવું જોઈએ, વૃદ્ધોની સેવા કરવી જોઈએ, આળસને દૂર કરવું જોઈએ, અતિલુબ્ધ ન થવું જોઈએ, સત્પુરુષોનાં વર્તન તરફ બુદ્ધિને સ્થિર કરવી જોઈએ, પોતાના અનુચારીઓને સંતુષ્ટ રાખવા જોઈએ, સુંદર પોષાક પહેરીને દેખાવડા રહેવું જોઈએ, સત્પુરુષોના ધનને કદી હરી લેવું ન જોઈએ અને દુષ્ટ પુરુષોનું ધન

* શત્રુ બળવાન હોય તો તેની સાથે મલાહ કરવી તે 'સંધિ' કહેવાય છે, શત્રુ સમાન બળવાળો હોય તો તેની સામે લડાઈ જાહેર કરવી તે 'વિચ્છેદ' કહેવાય છે, શત્રુ નિર્બળ હોય તો તેની સામે ચડાઈ કરીને તેના કિલ્લા વગેરેને ઘેરી લેવા તે 'યાન' કહેવાય છે, શત્રુના કરતાં પોતે જો નિર્બળ હોય તો તેની સામે ચડાઈ ન કરતા કિલ્લામાં રહીને જ પોતાનું રક્ષણ કરવું તે 'આસન' કહેવાય છે, શત્રુના કરતાં પોતે જો નિર્બળ હોય તો શત્રુસેનામાં ઘાટફટ કરીને કાર્ય સાધી લેવું તે 'દ્વેધીભાવ' કહેવાય છે અને શત્રુ કરતા પોતે જો નિર્બળ હોય તો પોતાના મિત્ર વગેરેનો આશ્રય કરી લુહ કરવું તે 'સંશ્રય' કહેવાય છે.

—નીલકંઠ

હરી લઈ સત્પુરુષોને અર્પણ કરવું જોઈએ.^{૧૯-૨૧} વળી રાજ્યો પોતે જ શત્રુઓને શિક્ષા કરવી, નિત્ય દાન આપવાં, મનને વશ રાખવું, સુંદર સાધનો રાખવાં, યોગ્ય સમયે ઇનામો વગેરે આપીને નોકરોની કદર કરવી, વૈભવો લોગવવા અને પોતાનું આસ્થિય શુદ્ધ રાખવું.^{૨૨} વળી સમૃદ્ધિસંપન્ન એવા રાજ્યો જે પુરુષો શૂરા હોય, ભક્ષિત્રિષ્ટ હોય, બીજાઓથી છેતરાય નહિ એવા હોય, કુળવાન હોય, નીરાગી હોય, સહાચારી હોય, ઉત્તમ મત્તુષ્યોની સાથે સંબંધ રાખનારા હોય, અભિમાની હોય, બીજાઓનું અપમાન કરનારા ન હોય, વિદ્વાન હોય, લોકવ્યવહારને જાણનારા હોય, પરલોક તરફ દૃષ્ટિ રાખનારા હોય, ધર્મમાં આસક્ત હોય, સફળશુભસંપન્ન હોય અને આપત્તિના સમયે ધર્મવતી પેઠે ઝઠગ રહેનારા હોય, તેવા પુરુષોને પોતાના સહાયકો કરવા અને છત્રધારણ તથા આજ્ઞામાં જ માત્ર પોતાની અધિકતા રાખી તે સહાયક પુરુષોની સાથે સર્વ લોગવૈભવોમાં પોતે સમાન રીતે જ વર્તવું જોઈએ;^{૨૩-૨૫} એટલું જ નહિ પણ તે સહાયક પુરુષોની પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ પોતાની વૃત્તિ સમાન જ રાખવી જોઈએ. આ પ્રમાણે વર્તન કરનારો રાજ આ લોકમાં કદી ખેદ પામતો નથી.^{૨૬} જે રાજ સર્વના તરફ શંકાભરેલી દૃષ્ટિથી જોનારો હોય છે, સર્વ કોઈને લાંટી લેનારો હોય છે, વક્રપ્રકૃતિનો હોય છે અને લોભી હોય છે તે રાજને તેના સેવકો જ છળકપટ કરીને સત્તર મારી નાખે છે.^{૨૭} પરંતુ જે રાજ પ્રજાઓનું ચિત્ત આકર્ષવા માટે નિત્ય તત્પર રહે છે અને પવિત્ર વર્તનવાળો હોય છે તે રાજ કદાચ શત્રુઓના સપાટામાં સપડાઈ ગયો હોય તોપણ રાજ્યાસનથી બ્રહ્મ થતો નથી, પરંતુ ઊલટો સર્વતઃ સત્તાવાન થઈ પડે છે.^{૨૮} તેમ જ કોઈ વિનાનો, વ્યસનોથી મુક્ત, સૌમ્ય, શિક્ષા કરનારો તથા ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખનારો રાજ હિમાલય પર્વતની પેઠે સર્વ પ્રજાસંઘમાં વિશ્વાસપાત્ર થઈ પડે છે.^{૨૯} વળી જે રાજ બુદ્ધિમાન છે, દાનરૂપી શુભથી મુક્ત છે, શત્રુઓનાં છિદ્રો જોવામાં તત્પર છે, સુંદર દેખાવનો છે, સર્વ વર્ણોના ન્યાય-અન્યાયને જાણનારો છે, આરંભેલા કાર્યનો સત્તર

ન્નત આજ્ઞાનર છે, કોષનો જય કરનાર છે, આદિતો-
નો અનુમદ કરનાર છે; ઉદાર મનનો છે, શાંત
મનુષ્યનો છે, ઉલોમી છે, ક્રિયાઓ કરવામાં ચૂંદા છે,
આત્મજ્ઞતાધારિત છે અને જેનાં આરભેલા કાર્યો
ફરી ફરી સંપૂર્ણ જેવામાં આવે છે તે રાજા ઉત્તમ
મનુષ્ય છે. ૨૦-૨૨ પુત્રો જેમ પિતાના ધરમાં નિર્ભય
ધર્મને વિચરે છે, તેમ જે રાજાના રાજ્યમાં
મનુષ્યો નિર્ભય ધર્મને વિચરે છે, તે રાજા ઉત્તમ
કહેવાય છે. ૨૩ જે રાજાના રાજ્યમાં નગરવાસી અને
દેશવાસી મર્ગ મનુષ્યોના વૈભવે પ્રકટ રીતે નજીવા-
માં આવના હોય અને જે રાજાની પ્રજા નીતિ
નાનીનિને લાજુનારી હોય, તે ગત્ત ઉત્તમ કહેવાય
છે. ૨૪ વગી જેના રાજ્યમાં મનુષ્યો પોતપોતાનાં
કર્મોની અદર તત્પર રહેનારાં હોય, શરીર ઉપર
પ્રાંતિ ગણનારા ન હોય, પરંતુ શરીરથી સાધી
મુકાના ધર્મ ઉપર પ્રીતિ રાખનારા હોય, વિધિપૂર્વક
પાતન કરતા હોય, રાજના વશમાં રહેનારાં હોય,
કેળવવાલા હોય, અભોગ્ય કલેશ કરવાના સ્વભાવ
થી મુક્ત હોય અને દાન આપવામાં પ્રીતિવાળાં
હોય તે જ રાજા વાસ્તવિક રીતે 'રાજા' કહેવાય
છે. ૨૫-૨૬ વગી જેના રાજ્યમાં દુહ, કપટ, માયા કે
મત્સરને છેક અભાવ જ હોય છે, તે રાજાને સના-
તન ધર્મનો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે જેમ અમરજું. ૨૭
અને જે ગત્ત સામર્થ્ય પડિનોને યોગ્ય સત્કાર
કરે છે, લીલાઓનું દિન કરનારા શાસ્ત્રીય અર્થોમાં
આમદન કરે છે, મત્સરપ્રેમી આચરેલા માર્ગમાં
અમન કરે છે અને દાનશીલ છે, તે રાજા રાજ્ય કર-
વાને યોગ્ય મનુષ્ય છે. ૨૮ તેમ જ જે રાજાના છુપા
દેવો નવા વિચારો મૂનમૂન્ય હોય છતાં અનુદાય જેવા
જણાય છે અને તપાસ કરતા છતાં પણ શત્રુઓ
જેવાના ભેદને સમજી મુકના નથી તે રાજા રાજ્યને
યોગ્ય મનુષ્ય છે. ૨૯ તે બસતરથી યુધિષ્ઠિરાજા!
પૂર્વે મદનમાં મુકાચાર્યે ગમચડિત કહ્યા પછી
મનને ઉરેશીને એક મદોહ આ પ્રમાણે કહ્યો છે: ૩૦
'રાજાને પ્રપન્ન મિન્દેન્ ત્વો માર્પાં ત્વો ધનમ્ ।
રાઝન્પમણિ મોરમ્પ કુનો માર્પાં કુનો ધનમ્ ॥
મર્ષે કેઈ મનુષ્યે પ્રથમ નો મારા રાજાને
મનુષ્યોને છે અને પછી એ તથા ધન મેનરવા
નું જ ન કરી શકે; ૩૧ જે દોહના ઉપર મારા

રાજાનું જે રક્ષણ ન હોય તો શ્રી અને ધન પાસે
રહી જ ક્યાંથી રહે? ૩૨ માટે રાજ્યની ઇચ્છાવાળા
રાજાઓનો પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું તે જ સનાતન
ધર્મ છે. એ સિવાય તેઓનો બીજો ધર્મ જ નથી;
કારણ કે પ્રજાઓનું રક્ષણ તે જ દોહાને ધારણ કરી
રાખે છે. ૩૩ એ વિષયમાં પ્રયેતાના પુત્ર ભગવાન
મનુષ્યે રાજધર્મને અનુસરતા જે શ્લોક કહ્યા છે.
હે રાજેન્દ્ર! તે બધે શ્લોકો તમે એકાગ્ર ચિત્તથી
સાંભળો: ૩૪

‘પટેતાનુ પુરુષો જહાન્ન મિત્રાં નાવમિવાર્ણવે ।
અપ્રવક્તારમાચાર્યમનવીયાનમૃત્વિજમ્ ॥ ૪૪ ॥
અરધિતારં રાજાનં માર્પાં ચાપ્રિયવાદિનીમ્ ।
ગ્રામકામં ચ ગોપાલં વનકામં ચ નાપિતમ્ ॥ ૪૫ ॥

સચુદમાં ભાંગી પડેલી નાવનો જેમ ત્યાગ
કરી દેવો ભેઈએ, તેમ પુરુષે ઉપદેશ નહિ આપનાર
આચાર્યનો, વેદાધ્યયન નહિ કરનાર પ્રાદાણનો, રક્ષણ
નહિ કરનાર રાજાનો, અપ્રિય બોલનારી પોતાની
ઓનો, ગામમાં વસવાની ઇચ્છાવાળા ગોવાળનો
તથા વનમાં વસવાની ઇચ્છાવાળા હનુમનનો ત્યાગ
કરી દેવો ભેઈએ; કારણ કે એ છયે જણા
પ્રજાઓનો અનર્થ કરનાર છે. ૪૪-૪૫

હિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વતમાં રાજધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'રાજધર્મ'નો ઉપદેશ' નામનો
અધ્યાય ૫૮નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૮મો

અક્ષિપ રાજધર્મ

॥ મીષ્ણ લગાવ ॥

જનને રાજધર્મોનાં નવનીતં યુધિષ્ઠિર ।
પૃથ્વસનિર્હિ મગરાન્ ન્યાપ્યં ધમ પ્રગ્લસતિ ॥ ૧ ॥

બીજા બોલ્યા: હે યુધિષ્ઠિરાજા! એ પ્રમાણે
મેં તમને રાજધર્મોનો સર્વ તાર્ત્વિક સાર કહ્યો.
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનિ પણ મેં કહ્યા તેવા ન્યાયયુક્ત
ધર્મની પ્રગ્લસા કરે છે. ૧ એ સિવાય ભગવાન
વિશ્વાલક્ષ, મહાનપથી મુકાચાર્ય, સદસન્નેત્ર ઇંદ્ર,
પ્રવેનના પુત્ર મનુ, ભગવાન બરદાન અને શુનિ
ગોન્ધિરા વગેરે રાજાઓને તમનાં ધર્મશાસ્ત્રો
સ્વનાશ વેરપરંમગ પ્રદાનિષ મહાપુરુષોએ

પ્રજાઓના રક્ષણને જ રાજાઓના મુખ્ય ધર્મ તરીકે કહેલ છે. હે ધાર્મિક શ્રેષ્ઠ! હે કમળ સમાન લાલ નેત્રવાળા યુધિષ્ઠિર! એ રક્ષાધર્મ કઈ યુક્તિથી આચરી શકાય છે, તેહું તમને કહું છું, સાંભળો. ૨-૪ છૂપા હ્રોતા રાખવા, પ્રકટ રીતે કામ કરનારા હ્રોતા રાખવા, યથાયોગ્ય સમયે સર્વ અધિકારીઓને પગાર આપી દેવા, મત્સરનો ત્યાગ કરવો, યુક્તિથી પ્રજાઓ પાસેથી પોતાનો રાજભાગ લેવો; પણ દમનનીતિનો ઉપયોગ કરી પ્રજાઓ પાસેથી કર ન લેવો, સત્પુરુષોનો સંઘડ કરવો, શૂરવીરતા કેળવવી, હઠાપણનો ઉપયોગ કરવો, સત્યતાભરેલો વ્યવહાર કરવો, પ્રજાઓનું હિત કરવું, સરળતાથી અથવા કૃતિલતાથી પણ શત્રુપક્ષમાં ફાટકૂટ કરવી, જૂનાં થયેલાં મકાનોનો પુનરુદ્ધાર કરવો, દુઃખી મનુષ્યોની માવજત રાખવી, યથાયોગ્ય સમયે શારીરિક અને આર્થિક દંડનો ઉપયોગ કરવો, સફળતાથી પુરુષોનો ત્યાગ ન કરવો, કુળવાનોનું પોષણ કરવું, સંઘડ કરવા યોગ્ય ધાન્યાદિ પદાર્થોનો સંઘડ કરવો, કેવળ સેવાબુદ્ધિ ધરાવનાર પુરુષોને પોતાની પાસે રાખવા, કૈાઓને નિત્ય હુકમથી પ્રકુંદલ રાખવા, પ્રજાઓની દેખરેખ રાખવી, હરકોઈ કાર્ય કરતી વેળા ખિન્ન થવું નહિ, કોશની (ભંડારની) વૃદ્ધિ કર્યા કરવી, નગરનું રક્ષણ કરવામાં સાવધ રહેવું, પહેરેગીરોનો પણ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ન રાખવો, વેપાર આદિનો લોભ ખતાવી શત્રુઓએ વશ કરેલા નગરના લોકોમાં મહિમાંહિ ભેદ પડાવવો. શત્રુરાજની, તટસ્થ રાજની તથા મિત્રરાજની આંતરિક તપાસ રાખવી, પોતાના સેવકોને પણ અંદર અંદર ફેાડી ભેવા, પોતાના નગરની ચર્ચા પડે જ ભેવી, સેવકવર્ગનો વિશ્વાસ ન રાખવો, શત્રુનું પણ યોગ્ય સમયે આશ્વાસન કરવું, નીતિ અને ધર્મને અનુસરીને વર્તવું, નિત્ય પુરુષાર્થ કરતા રહેવું, શત્રુઓનું પણ અપમાન કરવું નહિ. અનાર્થ-હીન કર્મોનો ત્યાગ કરવો, આ સર્વ પ્રત્યક્ષણના સાધનો છે. ૫-૧૨ વળી યૃહસ્પતિએ રાજાઓને ઉદ્યોગી રહેવા માટે ખાસ બાર દઈને કહ્યું છે; કારણ કે રાજધર્મનું મૂળ ઉદ્યોગ જ છે. તેના સંખંધમાં યૃહસ્પતિએ કહેલા શ્લોકો

તમે સાંભળો: ૧૩

‘ઉત્થાનેનામૃતં લબ્ધમુત્થાનેના મુરહતા: ।
ઉત્થાનેન મહેન્દ્રેણ શ્રેષ્ઠ્યં પ્રાપ્તં દિવીહ ચ ॥ ૧૪ ॥
ઉત્થાનવીર: પુરુષો વામ્બીરાનધિતિષ્ઠિતિ ।
ઉત્થાનવીરાન્ વામ્બીરા રમયંત ઉપાસને ॥ ૧૫ ॥
ઉત્થાનહીનો રાજા હિ બુદ્ધિમાનપિ નિત્યશ: ।
પ્રધર્ષણીય: શત્રૂનાં મુજંગ ઇવ નિર્વિપ: ॥ ૧૬ ॥

ઇશ્વારિક દેવતાઓએ પૂર્વે ઉદ્યોગ કરીને જ અમૃત મેળવ્યું હતું, ઉદ્યોગ કરીને જ તેઓએ અસુરોનો સંહાર કર્યો હતો અને મહેન્દ્રે ઉદ્યોગ કરીને જ સ્વર્ગલોકમાં તથા આ લોકમાં શ્રેષ્ઠ પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. ૧૪ વળી જે પુરુષ ઉદ્યોગ કરવામાં વીર છે, તે પુરુષ વાગ્વીર-વિદ્વાનોને પણ દબાવી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ વાગ્વીર-વિદ્વાનો તેવા ઉદ્યોગ-વીર મહાપુરુષોને પોતાના વાણીવિલાસથી રંજન કરતા ઉપાસે છે, ૧૫ નિત્ય ઉદ્યોગશૂન્ય રહેનારો રાજા બુદ્ધિમાન હોય તોપણ વિષ (ઝેર) વિનાનો સર્પ જેમ સર્વ લોકના અપમાનનું પાત્ર બને છે, તેમ શત્રુઓના અપમાનનું પાત્ર બને છે. ૧૬ વળી બળવાન રાજાએ પોતાના હુબળા શત્રુનું પંજુ અપમાન કરવું નહિ. તેને તુરંચ ગણી કાઢી તેની ઉપેક્ષા કરવી નહિ; કારણ કે અશિનો નાનો તણખો પણ બાળી શકે છે અને થોડું ઝેર પણ મનુષ્યનાં પ્રાણ લે છે. ૧૭ હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ એ માંહેના એક જ અંગથી જે શત્રુ સંપન્ન હોય છે તે કિલ્લાનો આશ્રય કરી, મહાસમૃદ્ધિમાન એવા રાજાના દેશને પણ રંજાડી શકે છે. ૧૮ રાજાનું એકર્તવ્ય છે કે, પોતાનું જે કોઈ યથાર્થ શુભ વચન, શત્રુઓના પરાજય કરવા માટે કરેલો સેનાસંઘડ, તેવા કોઈ કારણને અંગે પોતાના હૃદયમાં જે કંઈ કષ્ટ હોય તથા શત્રુઓ પર વિજય મેળવવા માટે પોતે તેવું જે કોઈ નીચ કામ કર્યું હોય તે સર્વનું પ્રજાઓની પાસે પોતાની સરળતા દેખાડીને ગોપન કરવું ભેઈએ અને લોકોનું ઐક્ય-સંગઠન કરવા માટે તેવી ધાર્મિક ક્રિયાઓનું આચરણ કરવું ભેઈએ; ૧૯-૨૦ કારણ કે રાજ્ય એ અતિ મહાન તંત્ર છે. ફર પુરુષો તે રાજ્યતંત્રને ચલાવી શકતા નથી, તેમ એ તંત્ર ચલાવવામાં ઘણી જ પરિશ્રમ પડતો

હોવાથી કેમજ પ્રકૃતિનો પુરુષ તેના ભારને વહી શકતો નથી.^{૨૧} વળી રાજ્ય એ સર્વનો લોગ્ય પદાર્થ છે, જેથી દેવજ સરજતાના શુભનો આશ્રય કરવાથી તેનું રક્ષણ કરી શકાતું નથી, માટે હે યુધિષ્ઠિર ! તમારે સરજતા અને કંઠેરતા, એ બન્ને શુભેથી મિશ્રવૃત્તિનો આશ્રય કરીને વર્તન કરવું.^{૨૨} જો કે એ રીતે વર્તન કરી પ્રજાઓનું રક્ષણ કરનારા રાજાને ઘણું સંકટો વેઠવાં પડે છે; તોપણ એમ વર્તવાથી રાજાને મહાન ધર્મનો લાભ થાય છે અને પૂર્વજાળના રાજાઓ એ માર્ગે જ વર્ત્યા છે.^{૨૩} હે કુરુગ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! આ તો મેં તમારી પાસે રાજધર્મોના એક લેશ માત્રનું જ વર્ણન કરી બતાવ્યું છે, છતાં એમાં તમને જે કંઈ સંદેહ થતો હોય, તે વિષે મને ફરી પૂછો.^{૨૪}

વૈશંપાયન કહ્યું : હે જનમેજય ! ભીષ્મે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ભગવાન વ્યાસ, દેવરથાન, અશ્મા, શ્રીકૃષ્ણ, કૃપાચાર્ય, સાત્યકિ તથા સંજય હર્ષથી પ્રદુઃખ થયેલાં મુખે વડે ‘વાહ, વાહ, વાહ, વાહ’ એમ કહીને મહાન ધર્મવેત્તા પુરુષવ્યાસ ભીષ્મની તુલિ કરવા લાગ્યા.^{૨૫} તે પછી કુરુમહારાજ યુધિષ્ઠિર દીનચિત્ત થઈને પોતાનાં અશ્રુભરેલાં બન્ને નેત્રો વડે ભીષ્મના ચરણને સ્પર્શ કરી બોલ્યા કે, ‘હે પિતામહ ! મારા સંદેહ વિષે હવે હું આવતી કાલે આપને પૂછીશ; કારણ કે ભગવાન સૂર્યદેવ પૃથ્વીના રસનું પાન કરીને અસ્ત પામવાની તૈયારી પર છે.’^{૨૬} આમ કહીને યુધિષ્ઠિર, શ્રીકૃષ્ણ અને કૃપાચાર્ય વગેરેએ સર્વ બ્રાહ્મણોને વંદન કર્યું તથા ગંગાપુત્ર ભીષ્મની પ્રદક્ષિણા કરી પોતપોતાના રથોમાં બેઠા.^{૨૭} પછી દ્વપદ્વી નદીના તટ પર જઈને તેઓએ સ્નાનાદિક ઉદક્રિયાઓ. વિધિ-પૂર્વક સંધ્યાવંદન તથા જપાદિક મંગલ કર્યો કર્યો ને તે કર્યો પછી શત્રુતાપન તે રાજાઓ હસ્તિના-પુરમાં દાખલ થયાં.^{૨૮}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વત્વંત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં ‘સંક્ષિપ્ત રાજધર્મ’ નામનો

અધ્યાય ૫૮ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૯મો

રાજા અને રાજ્યખંધારણનો કાળ

॥ વૈશંપાયન કથા ॥

તતઃ કલ્યં સમુત્થાય કૃતપૂર્વાહ્નિકક્રિયાઃ ।

યયુસ્તે નગરાકારૈ રથૈઃ પાંદવપાદવાઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહ્યું : હે જનમેજય ! તે પછી બીજે દિવસે પ્રાતાઃકાળમાં બીડીને પાંડવોએ તથા યાદવોએ દિવસના પૂર્વભાગને લગતી સર્વ સ્નાનસંધ્યાદિક નિત્યક્રિયાઓ કરી અને પછી નગર સમાન દેખાવના રથોમાં બેસીને તેઓ ભીષ્મ પાસે જવા નીકળ્યા.^૧ હે નિર્દોષ રાજા ! જોતજોતામાં તેઓ કુરુક્ષેત્રમાં પોઢેલા ભીષ્મની પાસે આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં આવીને તેઓએ રથીગ્રેષ્ઠ ગંગાપુત્ર ભીષ્મને રાત્રિની સુખાકારીના પ્રશ્નો પૂછ્યા. વ્યાસાદિક મહર્ષિઓને વંદન કર્યું અને પછી તેઓનું અભિનંદન સ્વીકારી, ભીષ્મની ચેતરફ વીંટાઈને તેમની સમીપ તેઓ બેઠા.^૨ પછી મહાતેજસ્વી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર વિધિપૂર્વક ભીષ્મની પૂજા કરી બે હાથ જોડીને બોલ્યા.^૩

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે શત્રુતાપન ભરતવંશી રાજા ! આ જગતમાં ‘રાજા’ એવો શબ્દ જે પ્રસિદ્ધ થયો છે તે કેવી રીતે ઉત્પત્ત થયો તે મને કહો.^૪ મને આશ્ચર્ય થાય છે કે, જે એક પુરુષને બીજા સર્વ મનુષ્યોની પેઠે ભુજા, હાથ અને કંઠ સમાન છે; ઈંદ્રિયો, બુદ્ધિ અને આત્મા સરખાં છે; સુખ તથા દુઃખ પણ સર્વની સમાન છે; પીક, સુખ ઉદર, વીર્ય, હાડકાં, મજ્જા, માંસ અને રુધિર પણ બીજાના જેવાં છે; નિઃશ્વાસ અને ઉચ્છવાસ પણ સર્વના જેવો છે; પ્રાણ તથા શરીર પણ અન્યતા સમાન છે તેમ જ જન્મ અને મરણ પણ બીજાઓની પેઠે સરખું જ છે, આ રીતે મનુષ્યોના સર્વ શુભોની સમાનતા ધરાવનારો તે રાજા શબ્દવાચ્ય એક જ પુરુષ જગતમાં હોના મહાબુદ્ધિમાન અને શૂર પુરુષોની ઉપર પણ પોતાનો અધિકાર કેમ ચલાવી રહ્યો છે ?^૫ તે એકલો શૂરવીર અને આર્યપુરુષોથી ભરેલી સમગ્ર પૃથ્વીનું કેમ રક્ષણ કરે છે ? અને શા માટે જગતના સર્વ લોકો તેની જ કૃપા મેળવવાની

ઈચ્છા રાખે છે? વળી એ પણ નિશ્ચય જોવામાં આવે છે કે, ‘રાજા’ શબ્દને ધારણ કરનારા તે એક જ પુરુષની પ્રસન્નતાથી આખું વિશ્વ પ્રસન્ન થાય છે અને તેની એકની વ્યાકુળતાથી સમગ્ર જગત વ્યાકુળ થઈ જાય છે, તે શું? ^{૧૦} હે વક્ત્રતાઓમાં શ્રેષ્ઠ ભરતવંશના મહાપુરુષ! તે ‘રાજા’ શબ્દની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જે યથાર્થ તત્ત્વ રહેલું હોય તે સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે, માટે તે જ મને કહો. ^{૧૧} હે રાજા! માત્ર એક જ પુરુષને આખું જગત દેવની પેઠે નમે છે, તેમાં કંઈ અલ્પ કારણ નહિ હોય. ^{૧૨}

ભીષ્મ યોદ્ધા : હે પુરુષવ્યાઘ્ર રાજા! પૂર્વે સત્યયુગના સમયમાં રાજ્યની જે રીતે ઉત્પત્તિ થઈ હતી તે સર્વ હું તમને સંપૂર્ણ કહું છું, તમે સાવધાન થઈને સાંભળો. ^{૧૩} તે સમયે-સત્યયુગમાં રાજ્ય ન હતું, રાજા ન હતો, દંડ ન હતો અને દંડને પાત્ર કોઈ મનુષ્ય પણ ન હતો. માત્ર ધર્મને અનુસરીને જ સર્વ પ્રજાઓ પરસ્પરતું રક્ષણ કરતી હતી. ^{૧૪} હે ભારત! તે સમયના મનુષ્યોએ ધર્મપૂર્વક વર્તીને એ પ્રમાણે ઘણા કાળ સુધી અન્યોન્યતું રક્ષણ કર્યું; પરંતુ આખરે એ રીતે રક્ષણ કરવામાં તેઓને ઘણો જ પરિશ્રમ પડવા લાગ્યો અને પછી તેઓમાં મોહ દાખલ થયો. ^{૧૫} હે મનુષ્યશ્રેષ્ઠ! આમ જ્યારે તેઓ મોહવશ થઈ ગયા ત્યારે તેઓના જ્ઞાનનો લોપ થઈ ગયો અને જ્ઞાનનો લોપ થવાથી તેઓનો ધર્મ પણ નાશ પાડ્યો. ^{૧૬} હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! એ રીતે જ્ઞાનનો લોપ થતાં મોહાધીન થયેલા તે કાળના મનુષ્યો અનુક્રમે લોભના સપાટામાં પણ સપડાયા. ^{૧૭} અને પછી તો પોતાને નહિ મળેલી વસ્તુના લોભને અધીન થઈ તે વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા. જેથી હે રાજા! તેઓનામાં ‘કામ’ નામના ખીજ શત્રુએ પણ પ્રવેશ કરી દીધો. ^{૧૮} આમ જેવા તેઓ કામાધીન થયા કે તુરત જ કામજન્ય ‘રાગ’ નામના શત્રુએ તેઓનો સ્પર્શ કર્યો અને પછી તો હે યુધિષ્ઠિર! રાગાધીન થયેલા તે મનુષ્યો કાર્યકાર્યના વિવેકથી બ્રહ્મ જ બની ગયા; ^{૧૯} એટલું જ નહિ પરંતુ શું ગમન કરવા યોગ્ય છે, શું ગમન કરવા યોગ્ય નથી; શું ભોલવા યોગ્ય છે, શું ભોલવા યોગ્ય નથી;

શું ભક્ષણ કરવા યોગ્ય છે, શું ભક્ષણ કરવા યોગ્ય નથી અને શું કરવાથી દોષ લાગે છે તથા શું કરવાથી દોષ નથી લાગતો-એ સંબંધનું પણ તેઓને જ્ઞાન રહ્યું નહિ. ^{૨૦} આવો જ્ઞાનવિપ્લવ થયો એટલે મનુષ્યલોકમાંથી વેદનો નાશ થઈ ગયો અને વેદનો નાશ થયો કે તુરત હે રાજા! તેના અગભૂત યજ્ઞાદિ ધર્મનો પણ છેક લોપ થઈ ગયો. ^{૨૧} હે પુરુષ સિંહ! એ રીતે વેદનો તથા યજ્ઞાદિ ધર્મનો લોપ થતાં દેવોમાં ભયપેસારો થયો. ત્રાસ પામી જઈને તેઓ બ્રહ્મદેવને શરણે ગયા. ^{૨૨} લોકોના પિતા-મહા ભગવાન બ્રહ્મદેવને સ્તુતિ દ્વારા પ્રસન્ન કરી દુઃખના વેગથી હાવાભાવરા બની ગયેલા તે દેવો બે હાથ જોડીને તેમને કહેવા લાગ્યા કે, ^{૨૩} ‘હે ભગવન! મનુષ્યલોકમાં રહેલો સનાતન કાળનો વેદ આજે નષ્ટપ્રાય થઈ ગયો છે. સર્વે સ્થળે લોભ, મોહ આદિ દુષ્ટ ભાવોનું પ્રાબલ્ય વધી પડ્યું છે, જેથી અમે ભયચ્ચસ્ત બની ગયા છીએ. ^{૨૪} હે જગતના નિયંતા! વેદનો વિનાશ થવાથી યજ્ઞાદિ ધર્મનો છેક લોપ થઈ ગયો છે અને તેથી હે ત્રિલુવનેશ્વર! અમે મનુષ્યની સમાનતામાં આવી પડ્યા છીએ-અર્થાત્ સ્વાહા આદિનો અભાવ થઈ જવાથી અમે ક્ષીણ થઈ ગયા છીએ-મનુષ્યોની પેઠે મરણ-ધર્મની અણી પર આવી પડ્યા છીએ. ^{૨૫} આ વેદ-ધર્મના નાશની પહેલાં યજ્ઞ કરનારા મનુષ્યો અગ્નિમાં હવિષારાઓ કરીને ઊર્ધ્વવૃષ્ટિ કરતા હતા અને અમે ઉપરથી જળવૃષ્ટિ કરીને અન્નાદિ નિપજાવતા હતા, જેથી અમારું અને તેઓનું સારી રીતે પોષણ થતું હતું; પરંતુ હાલના સમયમાં તો યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ બંધ પડી ગયેલી હોવાથી અમે સંશયમાં આવી પડ્યા છીએ-અન્નપુષ્ટિ નહિ હોવાથી મરણ-શરણ થઈ ગયા છીએ; ^{૨૬} માટે હે પિતામહ! આ સ્થિતિમાં અમારું શું કરવાથી કલ્યાણ થાય, તેનો તમે વિચાર કરો અને જે કરવાથી તમારા પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થયેલાં અમારાં ઐશ્વર્યોનો વિનાશ ન થઈ જાય, તે તમે કરો. ^{૨૭} સ્વયંજૂ ભગવાન બ્રહ્મદેવની દેવોએ એ પ્રમાણે જ્યારે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, ‘હે દેવો! આમ ભયભીત ન બનો; હું તમારા કલ્યાણ માટેનો જરૂર વિચાર કરીશ.’ ^{૨૮} દેવોને આવું સાંત્વન આપ્યા પછી

ભગવાન બ્રહ્મદેવે પોતાની બુદ્ધિના બળથી એક લાખ અધ્યાયનું નીતિશાસ્ત્ર તૈયાર કર્યું કે જે શાસ્ત્રમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એ વિષ્ણુ ત્રિવર્ગનું સંપૂર્ણ વર્ણન છે. વળી ચોથા પુરુષાર્થ મોક્ષનું પણ ભિન્ન ભિન્ન ઉદ્દેશ પરત્વે અને ભિન્ન ભિન્ન સત્પાદિ શુભોના અધિકારી પરત્વે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૨૯૦૩૦ તથા પૂર્વોક્ત ત્રિવર્ગથી ભિન્ન મોક્ષોના જ ત્રિવર્ગ તેમાં વર્ણવે છે કે જે ત્રિવર્ગમાં સત્ત્વ, રજ અને તમનો સમાવેશ થઈ જાય છે. વળી તે ઉપરાંત દંડગ્રન્થ ત્રિવર્ગ*રથાન, વૃદ્ધિ અને ક્ષયનું પણ તેમાં વર્ણન કરેલું છે; ૩૧ તેમ જ ચિત્ત, દેશ, કાળ, ઉપાય, કૃત્ય અને સહાય આ છ નીતિ ગ્રન્થ શુભોનું તે શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મદેવે વર્ણન કર્યું છે. ૩૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર! બ્રહ્મદેવે રચેલા એ લક્ષ અધ્યાયના શાસ્ત્રમાં કર્મકાંડનું, જ્ઞાનકાંડનું, ઉપકાકાંડનું (ખેતીવાડી, વ્યાપારરજગાર વિષેનું), દંડનીતિ(પાલનવિદ્યા)નું તથા બીજી ઘણી વિદ્યાઓનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ૩૩ વળી અંદર અંદર ફાટફૂટ થવાની શંકાથી મંત્રીઓની ખાનગી તપાસ રાખવા માટે, શુભ ફૂતો રાખવા માટે, રાજપુત્રનાં લક્ષણો જાણવા માટે, બ્રહ્મચારી આદિનો વેશ ધારણ કરનારા છુપા બસૂસો રાખવા માટે, એક એક રથાને જુદા જુદા ત્રણ ત્રણ વેશો ધારણ કરનાર ચાલાક શુભ ફૂતો એકઠા કરવા માટે, સામ, દાન, કંઈ, ભેદ અને ઉપેક્ષા એ ચાંચ ઉપાયોનું ચોજન કરવા માટે એ શાસ્ત્રમાં વિસ્તારથી વર્ણન

* રાજકીય દંડના બળથી જ વેપારીઓના વેપારનું રથાન નિર્વિઘ્નતાવાળું થાય છે અથવા વેપારસ્થિતિનું બંધારણ મજબૂત થાય છે દંડના બળથી જ તપસ્વીઓનાં તપની જરૂરિયાત થાય છે અને દંડના બળથી જ પ્રજાઓમાંથી ચોરફંટારોઓનો ક્ષય થાય છે; માટે રથાન, વૃદ્ધિ અને ક્ષય એ દંડગ્રન્થ ત્રિવર્ગ છે.

* નીતિના બળથી પ્રજાઓનું ચિત્ત અન્યવચિત હોય તોપણ વ્યવસ્થિત અને શાંત થાય છે; દેશની ગર્ભ જનની પાપમાત્રી ધર્મ ગર્ભ હોય તોપણ આગાદી થાય છે; કળિયુગ આવેના હોય તોપણ સત્યયુગનું વાતાવરણ પ્રકટ થાય છે; મર્ત્ય માંવેના પણ અનુકૂળ થઈ પડે છે અને કાંઈકાંઈક કારણો તથા મિત્ર આદિ સંપાદકો ચોર મમયે આવી મળે છે. આ બધે નીતિગ્રન્થ ગુરુનું બ્રહ્મદેવના નીતિશાસ્ત્રમાં વર્ણન છે.

કરેલું છે. ૩૪, ૩૫ વળી બ્રહ્મદેવે પણ પોતાના એ શાસ્ત્રમાં સર્વ પ્રકારના રાજ્ય સંબંધી શુભ વિચારોનું, શત્રુઓમાં ફાટફૂટ કરવા માટેના ઉપાયોનું, તે ઉપાયોમાં પડનારા વિભ્રમોનું, રાજકીય વિચારોની સિદ્ધિ, અસિદ્ધિ તથા ફળનું ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એ ત્રણ પ્રકારની સંધિનું અને ભય, સત્કાર તથા દ્રવ્યદાન કરીને કરવામાં આવતી સંધિનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરેલું છે. ૩૬, ૩૭ તે ઉપરાંત શત્રુ સામે ચડાઈ લઈ જવાના ચાર* સમયો ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગનો વિસ્તાર, ધાર્મિક, આર્થિક અને આસુરી* વિજય, તથા ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવા ભેદથી અમાત્ય, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ, બળ અને કોશ એ પાંચેનાં લક્ષણો એ શાસ્ત્રમાં સમગ્ર વર્ણવેલાં છે. ૩૮, ૩૯ તેમ જ અનેક પ્રકારની પ્રકટ સેનાઓ રાખવા વિષે, આદિ પ્રકારની શુભ સેનાઓ રાખવા વિષે; રથો, હાથીઓ, ઘોડાઓ અને પાળાઓ એકઠા કરવા વિષે, કેવા માણસોને વેઠે પકડી જવા તે વિષે, નૌકાબળ જમાવવા વિષે, અનુચરો રાખવા વિષે તથા રાજ્યના ખર્ચથી ધર્મોપદેશકો રાખવા વિષે, એ શાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ વર્ણન કરેલું છે. ૪૦, ૪૧ હે કુરુવંશી રાજા! પૂર્વોક્ત સૈન્યનાં આઠ પ્રકટ ગંગો, વીંછી, સર્પ આદિ જંગમ વિષ, સોમલ વગેરે સ્થાવર વિષ, વૃક્ષાદિકમાં છાંટી દેવાનાં ઝેરી ચૂર્ણો, લોખનમાં નાખી દેવાનાં ઝેરી ચૂર્ણો, અનેક પ્રકારનાં મારણુભરણુ વગેરેના આભિચારિક પ્રયોગો તથા શત્રુ, મિત્ર અને તટસ્થ મતુષ્યોનાં લક્ષણો પણ એ બ્રહ્મદેવના શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યાં છે. ૪૨, ૪૩ તે ઉપરાંત યજ્ઞનક્ષત્રાદિના માર્ગનાં કૃષો, ચોરાશી પ્રકારના પૃથ્વીના શુભો, મંત્રચંદ્રાદિકથી પોતાનું રક્ષણ, આશ્વાસન, જુદાં જુદાં કારખાનાંઓની દેખરેખ, પોતાના માણસો, હાથીઓ, રથો અને ઘોડાઓને દંડ તથા પુષ્ટ કરવાના તરેહ તરેહના ઉપાયો, ચક્રચૂડ, કૌંચચૂડ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન

* પોતાના મિત્ર રાજ્યના અબુદયના સમયે, પોતાના ખજાનામાં ધનનો સારો સંગ્રહ થઈ ગયો હોય તે સમયે, શત્રુના મિત્રનો નાશ થયો હોય તે સમયે તથા શત્રુના ખજાનામાં ધન ખૂટી પડ્યું હોય તે સમયે શત્રુના પર ચડાઈ કરવા માટે શાસ્ત્રકારો કહે છે.

—નીલકંઠ
* પ્રથમ સામિકપર્વમાં વર્ણવેલો છે તે.

વ્યૂહરચનાઓ, જાતજાતના યુદ્ધોની કુશળતા, આકાશમા થનારા ચંદ્રચુદ્ધ તથા ધૂમકેતુ આદિ ઉત્પાતો, ઉત્કાષ્ઠાત અને ભૂમિકંથ આદિ નિપાતો, ઉત્તમ પ્રકારના યુદ્ધો, સમયને અનુસરી યુદ્ધમાથી કરેલું પલાયન, શત્રોને તીક્ષ્ણ કરવાના પ્રકારો તથા હે ભરતશ્રેષ્ઠ! સામર્થ્યનું અને સકટ વિષેના વર્તનનું જ્ઞાન એ નીતિશાસ્ત્રમા દર્શાવેલ છે. ૪૪-૪૬ તેમ જ હે પાડવ! સૈન્યને સકટમા આવી પડેલું જોઈ શા પગલા લેવા તે વિષે, સૈન્યને ઉત્સાહિત કરવા વિષે, પીડા તથા આપત્તિના સમયે તેને અનુસરતું વર્તન રાખવા વિષે, પાંચદળવિદ્યા વિષે, મત્રેલુ નગારું આપોઆપ જ્યારે વાગવા માટે ત્યારે શત્રુ સામે ચડાઈ કરવા વિષે, પોતાની પતાકા દેખાડીને તથા મોહજનક મત્રો સભાજાવીને શત્રુને ગભરાવી નાખવા વિષે, ચોરો દ્વારા તથા જ ગલમ્ભા ભટકનારા ભયકર ભિટલો દ્વારા શત્રુના રાજ્યમા પીડા કરવા વિષે, આગ લગાડનારા, ઝેર આપનારા તથા પ્રતિમા (પ્રતિબિંબ અથવા પ્રતિમૂર્તિ કે છળી) પાડનારા પુરુષો દ્વારા શત્રુના રાજ્યમા પીડા કરવા વિષે અને શત્રુના સેનાપતિઓને ફેડીને શત્રુએ સચ્ચંદ્ર કરેલા ધાન્યાદિકનો નાશ કરી નાખીને મત્ર, તંત્ર, ઔષધિ વગેરેના પ્રયોગથી શત્રુઓના હાથીઓને હ્રષિત અથવા રોગી કરી નાખીને તથા શત્રુના ભક્ત માણસને વશ કરીને અથવા તેને પોતાના પર વિશ્વાસ બેસાડીને પણ શત્રુના દેશને પાંચમાલ કરવા વિષે એ શાસ્ત્રમા કહેવામા આવ્યું છે. ૪૭-૫૦ વળી સાત અગવાળા રાજ્યની વૃદ્ધિ, ક્ષય તથા સમસ્થિતિનું સ્વરૂપ, હૂતોના સામર્થ્યના યોગથી પોતાના રાજ્યની કેવી રીતે વૃદ્ધિ કરવી અને શત્રુ, મધ્યસ્થ તથા મિત્ર કેને જાણવા, તેનું પણ તે શાસ્ત્રમા વિસ્તારથી વર્ણન છે. અળવાન શત્રુઓને કેવી રીતે દબાવી દેવા, તેઓના પર કેવી રીતે છાપો મારવો, અતિ સૂક્ષ્મ વ્યવહારમા કેવી રીતે વર્તવું, ખલ પુરુષોનું ઉન્મૂલન કેવી રીતે કરવું, મહુવિદ્યા તથા કસરતવિદ્યાનો કયા ઉપયોગ કરવો, સૈનિકોને શસ્ત્રો વાપરવા માટે કઈ જાતનું શિક્ષણ આપવું, કેવા મનુષ્યને દાન આપવું, દ્રવ્યોના સચ્ચંદ્ર કયા ઉપાયે કરવો, પોષણ નહિ પામનારનું કેવી રીતે પોષણ કરવું, પોષણ પામતા પોષ્યવર્ગની

કેવી રીતે દેખરેખ રાખવી, યોગ્ય સમયે દ્રવ્યદાન કયા કરવું, વ્યસનોમા અત્યંત આસક્ત શા માટે ન થવું, રાજાના શુભો કેવા હોવા જોઈએ, સેના પતિમા કેવા શુભો હોવા જોઈએ, ધર્મ, અર્થ તથા કામનું મૂળ કારણ શું, તે ત્રિવર્ગના દોષો અને શુભો કેવી રીતે જાણવા, અનેક પ્રકારના દુરાચારોનું શું ફળ છે, પોતાના અનુયાયીઓની આજીવિકા કેવી રીતે બાંધી આપવી, સર્વ કોઈના પર શા માટે વિશ્વાસ ન રાખવો જોઈએ, પ્રમાદનો કેવી રીતે ત્યાગ કરવો, નહિ મળેલું કેવી રીતે મેળવવું, મળેલાની કેવી રીતે વૃદ્ધિ કરવી, વૃદ્ધિ પામેલા ધનનું વિધિપૂર્વક સુપાત્રોને કેવી રીતે દાન કરી દેવું, ધર્મને માટે કેવાને દાન આપવું, કામ્યદાન કયે સ્થળે આપવું તથા સડટસમયે દાન આપીને કેમ છૂટી જવું, તે વિષેના સર્વ સમાધાનો એ શાસ્ત્રમા દર્શાવ્યા છે, ૫૧-૫૮ તેમ જ હે કુરુશ્રેષ્ઠ! કોષથી તથા કામથી થનારા દસ ઉગ્ર વ્યસનો એ નીતિ શાસ્ત્રમા વર્ણવ્યા છે. ૫૯ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! મૃગયા, જીગાર, મહિરાપાન તથા સ્ત્રીસેવન એ ચાર કામજન્ય ઉગ્ર વ્યસનો છે તથા વાણીની કઠોરતા, મારામારી, મનનો અસચમ તથા બીજાઓનું આર્થિક તુકસાન કરવું તે કોષજન્ય ઉગ્ર વ્યસનો છે, એમ કેટલાએક આચાર્યોએ તથા બ્રહ્મદેવે પોતે પણ કહેવું છે. ૬૦ વળી વિવિધ જાતના યત્રો વિષે, તે યત્રોને બનાવવા ની ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાઓ વિષે, બીજાઓની લરકરી સહાય લઈને શત્રુના દેશને પાંચમાલ કરવા વિષે, શત્રુના પર અકસ્માત્ ધસારો લઈ જવા માટે, શત્રુના રાજમહેલોને તથા વૃક્ષોને જમીનદોસ્ત કેમ કરવા તે વિષે, તેના જીર્ણ દેવાલયોનો નાશ કરવા વિષે, તેની ખેતીવાડીના ફળની લૂટ કરવા વિષે, પોતાની ખેતીવાડીના ફળનું રક્ષણ કરવાની આજ્ઞા કરવા વિષે, લડાયક સાધનો એકઠા કરવા વિષે તથા કવચ વગેરે બનાવવાની યુક્તિઓ વિષે બ્રહ્મદેવના શાસ્ત્રમા વર્ણન આપેલું છે. ૬૧-૬૩ તે ઉપરાંત ઢોલ, નગારા, ચ ખેા તથા ભેરીઓ વગેરે વાદિત્રો તૈયાર કરવાની યુક્તિઓ માટે, મણિઓ, પથ્થરો, પૃથ્વી, વસ્ત્રો, દાસદામીઓ તથા સુવર્ણ, એ છ દ્રવ્યોનો નાશ કરવા માટે, જીતીને મેળવેવા રાજ્યોમા શાંતિ સ્થાપવા માટે, સત્યુરુષોનું પૂજન કરવા માટે,

વિદ્વાનોની સાથે એકતા રાખવા માટે, દાનવિધિનું તથા હોમવિધિનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે, સુવર્ણ (સોનું) આદિ મગધ પદાર્થોનો સ્પર્શ કરવા વિષે, શરીર પર અવતારો ધારણ કરવાની રીતિઓ વિષે, કેવા આહારની યોજના કરવી તે વિષે, નિત્ય આસ્તિકતા રાખવા માટે રાજ્યે એકવાએ પણ કેવા ઉદ્યોગો કરવા જોઈએ તેના પ્રકારો વિષે, સત્ય ભાષણ વિષે, મધુર વાણી બોલવા વિષે, ઉત્સવોના તથા સમાજોના કર્તવ્યો વિષે, ધનરોપણ આદિ ગૃહકૃત્યો કરવા વિષે, મનુષ્યોના એકત્ર થવાના ચોટા વગેરે સ્થાનોમા અચોટી રાજકીય વાતોનું પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ શ્રવણ કરવા વિષે અને હે ભરત સિંહ રાજા ! પોતાના અનુચરોના વર્તનની દેખ રેખ રાખવા વિષે એ નીતિશાસ્ત્રમા ડહન કરવામા આવ્યું છે ૧૪-૧૮ બ્રહ્મણેને શિક્ષા નહિ કરવા માટે તેઓને યુક્તિપૂર્વક શિક્ષા કરવા માટે, પોતાના નોકરચાકરોને જાતિ અને ગુણના પ્રમાણમા માન્ય અધિકારો આપવા માટે, નાગરિકોના રક્ષણ માટે, પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ માટે, ચાર દિશાના ચાર યતુરાજ, ચાર મિતરાજ તથા ચાર તટસ્થ રાજા એમ બધા મળીને બાર રાજાઓના મડગ નો મધ્યસ્થ જિજીવુ રાજ્યે વિચાર કરવા માટે, વૈક્યાશ્રમા દર્શાવેના શૌચ, અભ્યગ આદિ બોતેર શરીરસજ્જારો કરવા માટે અને દેશ ના, કુળના તથા જાતિના ક્ષેત્રો માટે બ્રહ્મદેવતા એ નીતિશાસ્ત્રમા સંપૂર્ણ વર્ણન કરવામા આવ્યું છે ૧૯-૨૧ પુત્રગ દક્ષિણા આપનારા હે રાજા ! તે ઉપરાંત બ્રહ્મદેવતા એ નીતિશાસ્ત્રમા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારે પુરુષાર્થો વર્ણવ્યા છે તથા વિવિધ પ્રકારના ઉપાયો અને દ્રવ્ય ગ્રેગ વવાની અનેક જાતની ઇત્દાઓ તેમા દર્શાવેલી છે ૭૨ વર્ગી તે મિત્રાચ બેતીરાડી વગેરે કોય ની વૃદ્ધિ કરનારી મૂળ ક્રિયાઓ કળવાના પ્રકારો, અનેક જાનના કપટમદેદા પ્રયોગો, વહેતા પાણી વાળા જરાઓમા ઝેરી પદાર્થો નાખીને તેઓને દૂષિત કરવાના ઉપાયો અને જે જે ઉપાયોની યોજના કરવાથી મનુષ્યો આર્થમાગથી બ્રટ થાય નહિ તેવા તેવા સર્વ ઉપાયો એ નીતિશાસ્ત્રમા વર્ણવ્યા છે ૭૩-૭૪ મહાસમર્થ ભગવાન બ્રહ્મદેવે

સર્વનું કલ્યાણ કરનારો તે નીતિશાસ્ત્ર રચીને ઇદ્ર પ્રમુખ દેવતાઓને હર્ષપૂર્વક કહ્યું કે, ૭૫ 'હો દેવો ! લોકોના ઉપકાર કરવા માટે તથા ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગનું સ્થાપન કરવા માટે મેં મારી બુદ્ધિના પ્રભાવથી સર્વ શાસ્ત્રના સાર ભૂત આ નીતિશાસ્ત્ર રચ્યું છે ૭૬ મારી બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલું આ નીતિશાસ્ત્ર દડ દ્વારા નિબંધ અનુબંધ રીતેને લોકોનું રક્ષણ કરશે અને સર્વ લોકમા પ્રચાર પામશે ૭૭ આ શાસ્ત્રમા દર્શાવેલા દડના ઉપયોગથી લોકો પુરુષાર્થરૂપી કળને પ્રાપ્ત થશે અથવા આ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી સર્વ નું દડની પ્રાધાન્યતા તરફ વલણ થશે, માટે આનું 'દડનીતિ' એવું નામ પ્રસિદ્ધ થશે અને તે ગણે લોકમા બ્નાસ થશે ૭૮ વર્ગી આ દડ નીતિશાસ્ત્રમા નીતિના છયે ગુણોનો સાર દર્શાવેલો છે તથા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થોનું સંપૂર્ણ વર્ણન કર્યું છે, તેથી આ શાસ્ત્ર મહાત્મા પુરુષોમા માન્ય થઈ પડશે ' બ્રહ્મદેવે એ પ્રમાણે કહ્યું, તે પછી અનેક સ્વરૂપોને ધારણ કરનારા તથા વિશાળ નેત્રોવાળા પાર્વતી પતિ ભગવાન શકરદેવે સૌની પહેલાં એ નીતિ શાસ્ત્ર ગ્રંથકું ૭૯-૮૦ કાળ પરવે પ્રભાઓના આયુષ્યો દૂકા થતા જોઈ ભગવાન શકરે મોટા મોટા અસ્રોનું જેમા વર્ણન છે તેવા એ બ્રહ્મદેવના શાસ્ત્રને સંક્ષેપમા રચીને 'વૈશાલાક્ષ' એવું નામ આપ્યું ૮૧ પત્રી દસ હજાર અધ્યાયના પ્રમાણમા તૈયાર થયેલા તે વૈશાલાક્ષ નીતિશાસ્ત્રનું મહાલપસ્ત્રી અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ભગવાન ઇદ્રદેવે શકર પાસેથી અધ્યયન કર્યું અને તેણે પણ સમય તરફ લક્ષ્ય આપીને તે શાસ્ત્રને પાંચ હજાર અધ્યાયના પ્રમાણ મા સંક્ષિપ્ત કરી નાખ્યું તથા 'બાહુદતક' એવું નવું નામ આપ્યું ૮૨-૮૩ તે પત્રી મહાસમર્થ પુરોહિત જૈકરપતિએ તે શાસ્ત્રનું ઇદ્ર પાસેથી અધ્યયન કરીને સંક્ષેપમા ત્રણ હજાર અધ્યાયોના પ્રમાણમા તેની રચના કરી દીધી, જેથી તે શાસ્ત્ર 'બાહુ રપત્ય' એવા નામથી જગતમા પ્રસિદ્ધ થયું, ૮૪ અને તે પત્રી અપાર બુદ્ધિમાન અને મહાયાશસ્વી એવા શુકાચાર્યે તે શાસ્ત્રને એક હજાર અધ્યાયના પ્રમાણ મા સંક્ષિપ્ત કરી નાખ્યું ૮૫ આમ લોકોના આયુષને

દૂકાં થતાં જોઈ મહર્ષિઓએ તે તે યુગના મનુષ્યોને નીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન કરાવવા માટે સંક્ષિપ્ત શાસ્ત્રની રચના કરી છે.^{૮૧}

આ પ્રમાણે પ્રહ્લદેવના નીતિશાસ્ત્રની વ્યવસ્થા થઈ ગયા પછી દેવો પ્રજાપતિ વિષ્ણુ પાસે ગયા અને તેમને કહેવા લાગ્યા કે, 'હે ભગવન્ ! મનુષ્યોમાં જે એક પુરુષ સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ હોય તે અમને બતાવો.' પછી મહાસમર્થ ભગવાન નારાયણ દેવે તે વિષે વિચાર કરીને 'વિરજા' નામના એક મહાતેજસ્વી પુત્રને મનથી ઉત્પન્ન કર્યો;^{૮૨} પરંતુ હે પાંડુપુત્ર ! મહાભાગ્યશાળી વિરજાએ પૃથ્વીના રાજા થવાની ઇચ્છા કરી નહિ, તેને તો સંન્યાસ લેવાની જ બુદ્ધિ સૂઝી હતી.^{૮૩} વિરજાનો કીર્તિમાન નામનો પુત્ર હતો, તે પણ વિષયોથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાવાળો હતો અને તે કીર્તિમાનનો પુત્ર કદંબ પણ મહાન તપશ્વર્ય કરવામાં જ તત્પર થયો.^{૮૪} પ્રજાપતિ કદંબનો અનંગ નામનો પુત્ર થયો અને તેણે દંડનીતિમાં કૃશળતા સંપાદન કરીને પ્રજાઓનું સારી પેઢે રક્ષણ કર્યું.^{૮૫} એ અનંગનો અતિબલ નામનો નીતિમાન પુત્ર થયો અને તેણે મહારાજ્યનો સ્વીકાર પણ કર્યો; પરંતુ આખરે તે ઇંદ્રિયોને આધીન થઈ ગયો.^{૮૬} હે રાજા ! મૃત્યુની સુનીધા નામની ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત એવી એક માનસી (મનથી ઉત્પન્ન થયેલી) પુત્રી હતી. તેનાથી અતિબલે વેન નામના એક પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો.^{૮૭} તે વેન રાજા મહારાજ્ય ઉપર આવીને પ્રજાઓ પર અધર્મ શુભરવા લાગ્યો અને રાગદ્રેષને અધીન થઈ અનાર્થ આચરણ કરવા લાગ્યો, જેથી પ્રહ્લદાદી ઋષિઓએ મંત્રેલી દર્ભશલાકા(સળી) નો પ્રહાર કરી તેને મારી નાખ્યો.^{૮૮} પછી સર્વ ઋષિઓએ એકઠા મળી મંત્રોચ્ચારપૂર્વક તે વેનરાજાના મૃત શરીરની જમણી સાથળ ચીરી, એટલે તુરત જ તેની સાથળ માંથી એક ખેડાળ આકૃતિનો પુરુષ ઉત્પન્ન થયો. તે પુરુષનું શરીર કીંગણું હતું; તેનો વર્ણ બળી ગયેલી થાંભલીના જેવો હતો, તેનાં મેત્રો લાલ વર્ણનાં હતાં તથા તેના કેશ શ્યામ વર્ણના હતા. તે પુરુષને જોઈને પ્રહ્લદાદી ઋષિઓએ કહ્યું કે, 'તું નીચે બેસી બા.^{૮૯} ઋષિઓએ તેને એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે તુરત તે પુરુષના શરીરમાંથી નિષાદ (સિંહ) જાતિના

કૂર પુરુષો ઉત્પન્ન થયા. તેઓ પર્વતો અને વનોના પ્રદેશમાં વસવા લાગ્યા અને તેમાંના જેઓ વિધ્યાચળ પર્વતની આસપાસ જઈ વસ્યા, તેઓના સેંકડો અને હજારો વંશજો 'સ્વેચ્છ' એ નામથી ઓળખાયા.^{૯૦} પછી બધા મહર્ષિઓએ પુનઃ વેનરાજાના મૃત શરીરના જમણા હાથને મંત્રીને ચીરી નેચ્યો. એટલે તેમાંથી સ્વરૂપમાં બાણે બીજો ઇંદ્ર હોય તેવો એક પુરુષ ઉત્પન્ન થયો.^{૯૧} તેણે શરીર પર કવચ ધારણ કર્યું હતું, કેડે તલવાર લટકતી હતી, હાથમાં બાણ ચઢાવેલું ધનુષ પકડ્યું હતું, તે વેદો અને વેદોનાં અંગોનો વેત્તા હતો અને ધનુર્વેદના પારને પામેલો હતો.^{૯૨} વળી હે રાજા ! એ મહાપુરુષનો રાજનીતિએ સંપૂર્ણ રીતે આશ્રય કર્યો હતો. પછી વેનરાજાના જમણા હાથમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા તે પુરુષે બે હાથ જોડીને મહર્ષિઓને કહ્યું કે, '૧૦૦ 'હે સુનિઓ ! મારામાં જન્મની સાથે અતિ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. તે બુદ્ધિ ધર્મના તથા અર્થના તાત્ત્વિક સ્વરૂપને જોનારી છે, માટે તમે મને કહો, એ બુદ્ધિનો મારે શો ઉપયોગ કરવો ?' ^{૧૦૧} તમે મને જે અર્થવાણું કાર્ય કરવા માટે કહેશો તેને હું વિચાર કર્યા વિના તત્કાળ કરીશ. ^{૧૦૨}

તે સાંભળી દેવોએ અને મહર્ષિઓએ તેને કહ્યું કે, 'જે કાર્ય નિત્ય ધર્મયુક્ત હોય તે તારે નિઃશંક થઈને કરવું. તારે કોઈના પર પ્રીતિ કે અપ્રીતિ રાખ્યા વિના સર્વ પ્રાણીઓ પર સમદૃષ્ટિ રાખીને વર્તવું. કામ, ક્રોધ, લોભ અને માનને તો દૂર જ ફેંકી દેવા અને નિરંતર ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ કરીને તારે જે કોઈ મનુષ્ય ધર્મવિરુદ્ધ પગલું ભરે તેને બાહુઓ બાંધીને કેદ પકડવો. તું તારાં મન, વચન અને કર્મથી અમારી પાસે પ્રતિજ્ઞા કર કે, હું પૃથ્વીમાં પરપ્રહસસ્વરૂપ ગણાયેલા વેદનું નિત્ય રક્ષણ કરીશ, દંડનીતિશાસ્ત્રમાં જે ધર્મ દર્શાવેલો છે તેનું હું નિત્ય આચરણ કરીશ અને મારી ઇંદ્રિયોને વશ કદી હું થઈશ નહિ. વળી હે વિશુ ! તું પ્રતિજ્ઞા કર કે, પ્રાણીઓને હું કદી દંડીશ નહિ અને લોકોમાં વર્ણસંકરતા થતી અટકાવીને તંઓનું હું રક્ષણ કરીશ.

ઋષિઓનાં તે વચનો સાંભળ્યા પછી વેનના પુત્રે

તે મહર્ષિઓને કહ્યું કે, 'હે મહાપુરુષો! મહાભાગ્યશાળી બ્રાહ્મણો મારે સદા પૂજ્ય છે.' તેણે એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે બ્રાહ્મવાદી મહર્ષિઓએ 'एवमस्तु' એમ કહીને તેને ધન્યવાદ આપ્યો; ને પછી વેદના ભંડારરૂપ શુકાચાર્ય તેના પુરોહિત થયા, વાલગિલ્ય અને સારસ્વત નામના મુનિગણો તેના મંત્રીઓ થયા તથા મહર્ષિ ભગવાન ગર્ગ્યાચાર્ય તેના ન્યૈતિથી થયા. એ રીતે વેનનો પુત્ર જ્યારે રાજ્યાસને આવ્યો, ત્યારે મનુષ્યોમાં પ્રમાણભૂત એવી એક ઐતિહાસિક કહેણી સંભળાવા લાગી કે, આ 'વેન-પુત્ર વિષ્ણુથી આઠમો* પુરુષ છે.' એ પૃથુરાજની ઉત્પત્તિ પહેલાં જ સૂત અને માગધ નામના તેના બે સ્તુતિપાઠકો ઉત્પન્ન થયા હતા. કોઈ એક સમયે વેનપુત્ર પ્રતાપી પૃથુરાજ તેઓ બંનેના પર પ્રસન્ન થયો, જેથી સૂતને અનુપદેશ (કચ્છ-વાગડ) અને માગધને મગધદેશ તેણે ભેટમાં આપી દીધા. વળી બીજા આમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, પૃથુરાજના રાજ્યકાળમાં પૃથ્વી સ્થળે સ્થળે જાંચીનીચી હતી; પરંતુ તે રાજાએ પૃથ્વીને સરખી કરી છે. ૧૦૩-૧૧૪ જેઠે સામાન્ય એવો નિયમ જ હોય છે કે, સર્વ મન્વંતરોના આરંભ સમયે પૃથ્વી જાંચીનીચી થઈ જાય છે, તેથી વેનપુત્ર પૃથુરાજએ ચારે બાજુ જાંચી ગયેલા મોટા મોટા પથ્થરોને તથા વધી પડેલા મોટા મોટા પર્વતોને પોતાના ધનુષની અણીથી ઉખેડી નાખ્યા હતા અને પૃથ્વીને સપાટ કરી હતી. હે મહારાજ! તે પછી વિષ્ણુદેવે, ઇંદ્રે, બીજા દેવોએ, અધિઓએ, પ્રજાપતિઓએ તથા બ્રાહ્મણોએ પૃથુરાજનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને તે સમયે હે પાંડવ! પૃથ્વીદેવી સાક્ષાત્ સ્વરૂપ ધારણ કરીને, હાથમાં રત્નો લઈને પૃથુરાજની સેવા કરવા માટે હાજર થઈ હતી. ૧૧૫-૧૧૭ વળી તે વેળા હે સુધિષ્ઠિર! નદીઓના પતિ સુમરુ, પર્વતોમાં ઉત્તમ હિમાચલે તથા ઇંદ્રે પૃથુરાજને અષ્ટ ધન આપ્યું હતું. ૧૧૮ તેમ જ સુવર્ણાચલ મહામેરુ પર્વતે જાતે આવીને તેને પુષ્કળ સુવર્ણની ભેટ કરી હતી અને મનુષ્ય પર સવારી કરનારા તથા યજ્ઞોના અને રાક્ષ-

સોના રાજ ભગવાન કુમેરે ધર્મ, અર્થ અને કામની સિદ્ધિ કરવામાં સમર્થ એવા તે પૃથુરાજને પુષ્કળ ધન આપ્યું હતું. હે પાંડુપુત્ર! યોગ્યો, રથો, હાથીઓ તથા કરોડો પુરુષો પૃથુરાજના ચિંતન માત્રથી જ તે વેળા ઉત્પન્ન થઈ ગયા હતા; એટલું જ નહિ પરંતુ એ રાજાના રાજ્યરક્ષણના સમયે પ્રજાઓને ઘૃહાવસ્થાનો, હુષ્કાળોનો, માત-સિક પીડાનો, શારીરિક વ્યથાનો, સર્પોનો, ચોરોનો કે માહોમાંહેની કોઈ જાતની અશાંતિનો ભય ન હતો. ૧૧૯-૧૨૨ એ પૃથુરાજ ન્યારે સસુદ્રમાર્ગે સુસાકરી કરવા નીકળતો, ત્યારે સસુદ્રતું જળ સ્થંભી હતું, પૃથ્વી પર જ્યારે સુસાકરી કરવા નીકળતો ત્યારે પર્વતો પણ તેને માર્ગ આપી હતા અને તેની ધબ્બો કોઈ સ્થળે ભંગ થતો જ નહિ, વળી તેણે સત્તર પ્રકારનાં ધાન્યોનું પૃથ્વીમાંથી હોહન કર્યું હતું અને પ્રજાઓમાં જેને જે વસ્તુ ઇષ્ટ હતી તેને તે વસ્તુ યજ્ઞ, રાક્ષસો તથા સર્પો પાસેથી અપાવી હતી. ૧૨૩-૧૨૪ એ મહાત્માએ આ મનુષ્યલોકને અતિશય ધાર્મિક કર્યો હતો અને તેણે સર્વ પ્રજાઓનું રંજન કર્યું હતું, તેથી એ 'રાજા' કહેવાયો હતો; ૧૨૫ તેમ જ એણે સર્વ સંકટોમાંથી બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કર્યું હતું, તેથી લોકો એને 'ક્ષત્રિય' એવા નામથી કહેતા અને તેણે આ ભૂમિને ધર્મમાર્ગથી પ્રચિત (પ્રસિદ્ધ) કરી માટે ઘણા લોકો તે દિવસથી આરંભીને જ ભૂમિને 'પૃથ્વી' એવું નામ પ્રાપ્ત થયેલું કહે છે. ૧૨૬ હે ભારત! સનાતન ભગવાન વિષ્ણુએ પોતે જ એ રાજાને મર્યાદા બાંધી આપી હતી કે, 'હે રાજા! જગત માંહેનો કોઈ પણ પુરુષ તારું અપમાન કરી શકશે નહિ.' ૧૨૭ વળી એ રાજાના શરીરમાં ભગવાન વિષ્ણુએ તપશ્ચર્યા દ્વારા પ્રવેશ કર્યો હતો, જેથી આજકાલ હજી સુધી પણ આખું જગત રાજાને દેવની પેઠે નમ્ર છે. ૧૨૮ હે રાજા! સર્વ કોઈ રાજાઓએ દંડનીતિયાઓના આધાર લઈને જ પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું જોઈએ અને શુભ ફતોનો રાજ્યમાં સંચાર કરાવીને લોકોની સઘળી હિલચાલથી વાકેફ થવું જોઈએ, જેથી રાજ્યકાંતિ થવાનો સંભવ ન રહે. ૧૨૯ હે રાજેન્દ્ર! જે રાજાનું આચરણ મન, વચન અને કર્મમાં એકસરખું હોય છે, તે

* પહેલા વિષ્ણુ, બીજા વિરજા, ત્રીજા ક્રાંતિમાન, ચોથા કંઈમ, પાંચમો અનંબ, છઠો અતિજલ, સાતમો વેન અને આઠમો પ્રયુ.

રાજાનાં પ્રત્યેક શુભ કર્મોનું ફળ શુભ જ આવે છે. ૧૩૦
અને હે યુધિષ્ઠિર ! ‘રાજા’ એવા નામને ધારણ
કરનારા એક જ પુરુષના વંશમાં આખું જગત રહે
છે તેમાં દેવી શુભ વિના બીજું કયું કારણ માની
શકાય ?

હે પાંડુપુત્ર ! વિશ્વલગવાને પૃથુરાજના શરીર-
માં પ્રવેશ કર્યો હતો, તે સમયે તેમના લલાટમાંથી
એક સુવર્ણનું કમળ ઉત્પન્ન થયું હતું અને તે કમળ-
માં બુદ્ધિમાન ધર્મદેવની ધર્મપત્ની શ્રીદેવી (લક્ષ્મી)
ઉત્પન્ન થઈ હતી. પછી તે શ્રીદેવીથી ધર્મના સંયોગે
અર્થની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ૧૩૧-૧૩૨ એ ધર્મ, અર્થ
અને શ્રીદેવી (લક્ષ્મી) તે સમયથી આરંભીને જ
રાજ્યમાં સ્વરથ થઈને રહેવા લાગ્યાં છે. હે તાત !
કોઈ દેવી જીવના પુણ્યને જ્યારે ક્ષય થાય છે, ત્યારે
તે સ્વર્ગલોકમાંથી પડીને પૃથ્વી પર આવે છે અને
કોઈ રાજ્યકુટુંબમાં દંડનીતિકુશળ રાજા તરીકે
અવતરે છે. તે પુરુષ સ્વાભાવિક રીતે જ વૈષ્ણવી
માહાત્મ્યથી યુક્ત હોય છે તથા વિશાળ બુદ્ધિથી
સંપન્ન હોય છે, તેથી પૃથ્વી પર સર્વના કરતાં
અધિક માહાત્મ્યને તે સંપાદન કરે છે, એવા રાજાની
દેવોએ જ આ પૃથ્વીના મહાન અધિકારી તરીકે
સ્થાપના કરેલી હોય છે, તેથી જગતને કોઈ પણ
પુરુષ તેની આજ્ઞાનું ઉદ્ધાન કરી શકતો નથી અને
સર્વ જગત તેના વશમાં રહીને પોતાનું સ્વતંત્ર
સામર્થ્ય ચલાવી શકતું નથી. હે ‘રાજેન્દ્ર ! એવો
સિદ્ધાંત જ છે કે, હરકોઈ મનુષ્ય એ શુભ કર્મ કરે
છે તો તેનું શુભ જ ફળ આવે છે, જેને લીધે હાથ,
પગ આદિ અવયવોમાં સર્વની સમાનતા ધરાવનારા
એક જ ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યશાળી મહાપુરુષની આજ્ઞામાં
આખા જગતને રહેવું પડે છે. ૧૩૩-૧૩૪ જે કોઈ
પુરુષ એ પુણ્યવાન મહાપુરુષ (રાજા) ના સૌમ્ય
સુખનું દર્શન કરે છે, તે પુરુષ તુરંત જ તેનો વશ-
વર્તી બની જાય છે અને તે મહાપુરુષને જ સર્વના
કરતાં અધિક લાગ્યશાળી, અધિક રૂપસંપન્ન તથા
અધિક અર્થસંપન્ન બન્યો છે. ૧૩૭ એ રાજારૂપે અવ-
તરેલા પુરુષની દંડનીતિ સ્પષ્ટ લક્ષણોવાળી તથા
મહાસામર્થ્યવાળી હોઈને જગતમાં મહાન ન્યાય-
ધર્મને પ્રચાર કરે છે કે જે ન્યાયધર્મ વડે આ સર્વ
જગત વ્યાપ્ત બની જાય છે. ૧૩૮ હે યુધિષ્ઠિર ! પિતા-

મહ પ્રહરદેવે જે દંડનીતિશાસ્ત્રની રચના કરી છે,
તેમાં સર્વ શાસ્ત્રોત્તુ, પુરાણોત્તુ, મહર્ષિઓની ઉત્પ-
ત્તિનું. તીર્થો તથા નક્ષત્રોના વંશનું, સંપૂર્ણ ચારે
આશ્રમોત્તુ, ચાર પ્રકારનાં હોમકર્મોત્તુ, ચારે વર્ણોના
ધર્મોત્તુ, ચારે વેદોત્તુ, ઇતિહાસોત્તુ, વેદવિદ્યાનું,
સંપૂર્ણ ન્યાયશાસ્ત્રનું, તપનું, જ્ઞાનનું, અધિક્ષાનું,
સત્યનું, અસત્યનું, શ્રેયનીતિનું, વૃદ્ધોની સેવાનું,
દાનનું, શાચનું, ઉદ્યોગનું તથા સર્વ પ્રાણીઓ પર
દયા રાખવા વિષે સર્વ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે;
એટલું જ નહિ પણ હે પાંડવ ! તે પિતામહના
નીતિશાસ્ત્રમાં આ પૃથ્વી પરના સર્વ પદાર્થો વિષે
તથા નીચેના પાતાળલોકસંબંધના સર્વ જાણવા
યોગ્ય વિષયો વિષે પણ પૂરેપૂરું વર્ણન કરેલું છે,
એમાં સંશય નથી ૧૩૯-૧૪૩ હે રાજેન્દ્ર ! એ નીતિ-
શાસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપાદન કરીને જ વિદ્વાનોએ નિરંતર
જગતમાં જાહેર કર્યું છે કે, ‘દેવો અને મનુષ્યોના
દેવો (રાજાઓ) સર્વથા સમાન યોગ્યતાવાળા
હોય છે. ૧૪૪

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે રાજાઓના મહત્વ-
ના સબંધમાં જે કહેવાતું હતું તે સર્વ મેં તમને
સંપૂર્ણ કહી સંભળાવ્યું. હવે બીજું તમને શું કહું
તે મને કહો. ૧૪૫

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્મનુશાસન-
પર્વમાં ‘રાજા અને રાજ્યબંધારણનો કાળ’
નામનો અધ્યાય પદ્મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૦ મો

વર્ણશ્રમધર્મ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ પુનઃ સ ગાંગેયમભિવાદ્ય પિતામહમ્ ।
પ્રાંજલિર્નિયતો ભૂત્વા પર્યપૃચ્છદ્યુધિષ્ઠિરઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું : હે જનમેજય ! તે પછી નિય-
મશીલ યુધિષ્ઠિરરાજાએ ગંગાના પુત્ર પિતામહ
લીખને પ્રણામ કરી બે હાથ બેડીને પુનઃ પૂછ્યું
કે, ૧ ‘હે ભરતશ્રેષ્ઠ પિતામહ ! અનુદેખવિદેખ
આદિ સર્વ વર્ણોના ધર્મો કયા કયા છે ? તેમ જ
ચારે વર્ણોના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો, ચારે વર્ણોના જુદા
જુદા આશ્રમધર્મો અને રાજાઓના ધર્મો કેવા પ્રકાર-
ના શાસ્ત્રકારોએ કહ્યા છે ? વળી કયા ઉપાયથી

રાજ્યનો તથા રાજાનો અભ્યુદય થાય ? અને શું કરવાથી નગરના લોકોની તથા સેવકોની અભિ-વૃદ્ધિ થાય ?^{૧૨૩} રાજાએ કેવા કોશનો, દંડનો, દુર્ગનો, સહાયકોનો, મંત્રીઓનો, સત્વિઓનો, પુરોહિતોનો તથા આચાર્યોનો ત્યાગ કરી દેવો ભેઈએ ? તેમ જ હે પિતામહ ! રાજાએ કોઈ જાતની આપત્તિ આવી પડે ત્યારે, કેવા કેવા પુરુષો પર વિશ્વાસ રાખવો ભેઈએ અને રાજાએ કેવા માણસોથી પોતાનું આસ કરીને રક્ષણ કરવું ભેઈએ, તે સર્વ મને કહો.^{૧૨૪}

લીખ બોલ્યા : પ્રથમ મહાન ધર્મને, સર્વોત્પાદક શ્રીકૃષ્ણને તથા અહીં જોડેલા સર્વ પ્રાણીઓને નમસ્કાર કરી હું સનાતન ધર્મોનું પ્રવચન કરવાનો આરંભ કરું છું.^{૧૨૫} કોષ ન કરવો, સત્ય ભાષણ, અતિથિ આદિને માટે અન્નનો સંવિભાગ, ક્ષમા, પોતાની ધર્મપત્ની વિષે પ્રભતું ઉત્પાદન, દ્રોહ ન કરવો (અહિંસા), શૌચ (બાહ્ય અને આંતર પવિત્રતા), આજ્ઞવ (સરળતા) અને પોષ્યવર્ગનું પોષણ આ નવ ધર્મો સર્વસાધારણ હોઈને સર્વ વર્ણોના લોકોએ પાળવા યોગ્ય છે.

હવે હું તમને કેવળ પ્રાણીઓના જ ધર્મો કહું છું. હે મહારાજ ! ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું અને સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ કરવો, તે પ્રાણીઓનો સનાતન ધર્મ છે. તેમાં પણ સ્વાધ્યાયાભ્યાસ (વેદાધ્યાયન)ની અંદર તો પ્રાણીઓનાં સર્વ કર્મોની સમાપ્તિ થઈ જાય છે. એ પોતાનાં કર્મોની અંદર યથાયોગ્ય રીતે વર્તન કરનારા, વિરુદ્ધ કર્મોનું આચરણ નહિ કરનારા, શાંત અને જ્ઞાનમાં જ કેવળ તૃપ્ત રહેનારા પ્રાણી પોતાની મેળે જ જે ધન આવી મળે તે દ્વારા માત્ર પ્રજોત્પત્તિની બુદ્ધિથી જ વિધિપૂર્વક વિવાહ કરવો, સંતાન ઉત્પન્ન કરવાં, દાન આપવું, યજ્ઞ કરવા અને પોતાને મળેલા ધનમાંથી પાત્ર પુરુષોને વિભાગ આપી દીધા પછી તે ધનનો ઉપભોગ કરવો, એમ સત્પુરુષોએ કહેલું છે.^{૭-૧૧} વળી પ્રાણી પોતા કેવળ વેદસ્વાધ્યાય કરીને જ સંપૂર્ણ કૃતાર્થ થઈ શકે છે, જેથી સદાકાળ સ્વાધ્યાય કરવામાં જ એકનિષ્ઠ થયેલો પ્રાણી પોતાનાં બીજાં કર્મો કરે તો ભલે અથવા ન કરે તોપણ ભલે; કારણ કે તેવો પ્રાણી સાક્ષાત્ મિત્ર

દેવ (સૂર્ય)નું જ સ્વરૂપ કહેવાય છે.^{૧૨}

હવે હે ભારત ! હું તમને ક્ષત્રિયોના ધર્મો પણ કહું છું, તે તમે સાંભળો. હે રાજા ! ક્ષત્રિયે નિત્ય દાન આપવું, યાચના કરવી નહિ, યજ્ઞો કરવા પણ પોતે યજ્ઞોનો પ્રયોગ કરાવવા તૈયાર થવું નહિ, વેદોનું અધ્યયન કરવું પણ અધ્યયન કરાવવું નહિ, પ્રજાઓનું પાલન કરવું, નિત્ય ઉદ્યોગપરાયણ રહેવું,^{૧૩} ચોરલોકોનો વિનાશ કરવો અને રણક્ષેત્રમાં પરાક્રમ કરવું.^{૧૪} જે રાજાઓ યજ્ઞો કરીને ઇશ્વરનું યજ્ઞન કરે છે, શાસ્ત્રજ્ઞાનસંપન્ન છે અને યુદ્ધોમાં વિજયને સંપાદન કરનારા છે, તે રાજાઓ દિવ્ય લોકોને જીતનારા મહાપુરુષોમાં અગ્રેસર થઈને વિરાજે છે.^{૧૫} જે ક્ષત્રિય શરીરે ક્ષતવિક્ષત થયા વિના જ રણમાંથી પલાયન કરી જાય છે, તેને પ્રાચીન ઇતિહાસવેત્તાઓ ક્ષત્રિય જ કહેતા નથી અને તેના એ કર્મની તેઓ પ્રથમ કહેતા નથી.^{૧૬} સંગ્રામમાં યથાશક્તિ પરાક્રમ કરવું તેને જ ક્ષત્રિયોનો મુખ્ય ધર્મ કહ્યો છે અને પ્રજાઓમાં લૂંટફાટ કરનારા દુષ્ટ લૂંટારુઓનો વિનાશ કરવો, તે જ ક્ષત્રિયનું પરમ કર્તવ્ય છે; તે સિવાય તેનું કંઈ કર્તવ્ય જ નથી.^{૧૭} દાન, અધ્યયન અને યજ્ઞ એ તો રાજાઓને પોતાની સંપત્તિનું રક્ષણ કરવા માટેનો એક શાસ્ત્રીય ઉપાય માત્ર જ છે, પરંતુ વિશેષ કરી કેવળ ધર્મની જ અભિલાષા ધરાવનારા ક્ષત્રિયે સદાય યુદ્ધ જ કર્યા કરવું ભેઈએ.^{૧૮} તે સિવાય રાજાએ સર્વ પ્રજાઓને પોતા પોતાના વર્ણશ્રમધર્મમાં સ્થાપવી ભેઈએ અને પોતે પણ ધર્મનિષ્ઠ થઈને પ્રજાઓમાં શાંતિ ફેલાવનારાં કર્મો કરાવવાં ભેઈએ.^{૧૯} પ્રજાઓનું પરિપાલન કરીને જ રાજા કૃતાર્થ થઈ શકે છે, જેથી તેવો પ્રજાસુક રાજા પોતાનાં બીજાં કર્મો કરે અથવા ન કરે, તેવો ચાલી શકે છે; કારણ કે રાજા સાક્ષાત્ ઇન્દ્રનું સ્વરૂપ કહેવાય છે.^{૨૦}

હવે હું તમને વૈશ્યોના સનાતન ધર્મો કહું છું, તે તમે સાંભળો. દાન આપવું, અધ્યયન કરવું, યજ્ઞો કરવા અને નીતિથી ધનસંચય કરવો, એ વૈશ્યોના ધર્મો છે.^{૨૧} પ્રત્યેક વૈશ્યે પિતાની પેઠે સાવધાન થઈને સર્વ પશુઓનું પાલન કરવું ભેઈએ તથા પોતાનાં જે કર્મો શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે

તેનું જ આચરણ કરવું, પણ બીજાં સ્વભતિથી વિરુદ્ધ કર્યોનું કદી આચરણ કરવું નહિ; કારણ કે તે કર્યો તેને માટે વિકર્મ (વિરુદ્ધ કર્મ) ગણાય છે.^{૨૨} વૈશ્ય પશુઓનું રક્ષણ કરવાથી મહાન સુખ સપાદન કરે છે; કારણ કે પ્રમપતિએ સર્વ પશુઓ ઉત્પન્ન કરીને તેઓનું રક્ષણ કરવાનું વૈશ્યોને સોંપ્યું છે.^{૨૩} તથા સર્વ પ્રજાઓનું રક્ષણ બ્રાહ્મણોને સોંપ્યું છે. હવે વૈશ્યોએ પોતાની આજીવિકા કેવી રીતે ચલાવવી તે વિષે હું તને કહું છું. કોઈ વૈશ્ય જ્યારે છ ગાયોનું રક્ષણ કરે, ત્યારે તેણે એક ગાયનું દૂધ પોતાના પગાર બદલ લેવું અને બે સો ગાયોનું રક્ષણ કરે તો દર વર્ષે એક ગાય અને એક બળદ પોતાના પગાર બદલ લેવા. બે તેણે વેપાર કર્યો હોય તો મળેલા લાભમાંથી સાતમો ભાગ પોતાના નિર્વાહ માટે રાખવો અને શિંગડાંવાળા પશુઓને બે વેપાર કર્યો હોય તો તેના નફામાંથી પણ સાતમો ભાગ જ લેવો તથા એક ખરીવાળાં-ઘોડા વગેરે પશુઓને બે વેપાર કર્યો હોય તો તેના લાભમાંથી સોળમો ભાગ લેવો.^{૨૪} વળી તેણે ધાન્યનો, ઘાસનો અથવા કોઈ જાતનાં બીજોનો બે વેપાર કર્યો હોય, તોપણ તેના લાભમાંથી સાતમો ભાગ લેવો અને દરેક વૈશ્યજાતિના પુરુષે એક વર્ષ ચાલે તેટલું ધાન્ય પોતાના ઘરમાં એકઠું કરી જ રાખવું જોઈએ; પરંતુ 'હું પશુઓનું પાલન કરીશ નહિ' એવી તો તેણે ઇચ્છા પણ કરવી નહિ.^{૨૫} જ્યાં સુધી વૈશ્ય પશુઓનું પાલન કરવાની ઇચ્છા રાખે, ત્યાં સુધી બીજા કોઈ પણ વર્ણ પશુઓનું રક્ષણ કરવું નહિ.

હે ભરતવંશના યુધિષ્ઠિર રાજા! હવે હું શૂદ્રોના ધર્મો કહું છું તે તમે સાંભળો. પ્રભપતિએ શૂદ્રને સર્વ વર્ણોનું દાસત્વ કરવા માટે જ ઉત્પન્ન કર્યો છે, માટે શૂદ્રવર્ણના પુરુષે સર્વ વર્ણોની સેવા જ કરવી જોઈએ.^{૨૭} ત્રણ વર્ણોની સેવા કરવાથી શૂદ્ર મહાન સુખ સંપાદન કરે છે, માટે શૂદ્રે ત્રણ વર્ણોની અનુક્રમે સેવા કરવી.^{૨૮} વળી શૂદ્રે કદી પણ ધનનો સંપ્રદાન કરવો નહિ, કારણ કે ધન મેળવીને શૂદ્ર અતિ શય પાપી બની જાય છે; એટલું જ નહિ પણ ધનના ગર્વથી છદ્મી જઈને તે મોટા પુરુષોને વશ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે, માટે ધાર્મિક શૂદ્રે રાજાની આજ્ઞા

લઈને ધર્મકાર્યમાં ઉપયોગ આવે તેટલું જ માત્ર ધન એકઠું કરવું; પણ ભોગવૈભવો ભોગવવા માટે અથવા લોભને વશ થઈને ધન એકઠું કરવું નહિ. હવે શૂદ્રે પોતાની આજીવિકા કેવી રીતે ચલાવવી, તે હું તમને કહું છું. ત્રણ વર્ણોના મનુષ્યોએ શૂદ્રનું અવશ્ય ભરણપોષણ કરવું જોઈએ, એમ શાસ્ત્ર કારો કહે છે; માટે પોતાની સેવા કરનારા શૂદ્રને ત્રણ વર્ણના મનુષ્યોએ પોતાનાં જૂનાં કપડાં, છત્રી, પાઘડીઓ, ઘર ઢાંકવા માટેનાં ઘાસનાં છાંત, ઉપાનહ (પગરખાં) અને પંખા વગેરે આપવાં જોઈએ; તેમ જ સર્વ દ્વિભતિ ત્રિવર્ણિકાએ પોતાને પહેરવા બિનઉપયોગી કાચાંતૂટા વસ્ત્રો શૂદ્રને જ આપવાં જોઈએ; કારણ કે તે વસ્ત્રો શૂદ્રનું ધર્મોપયોગી ધન છે. ધર્મવેત્તાઓ કહે છે કે, ત્રણ વર્ણના હરકોઈ ગૃહસ્થ પુરુષની પાસે, કોઈ શૂદ્ર સેવા કરવાની ઇચ્છાથી બે આવે તો તેણે તેની આજીવિકા માટેના નિર્વાહ કરી જ દેવો જોઈએ; તેમ જ શૂદ્રે પણ પુત્રરહિત મરણ પામેલા પોતાના પોષક સ્વામીનો પિંડદાનાદિક ક્રિયાઓ કરવી, પૃદ્ધોનું તથા દુર્બળનું પાલન કરવું અને પોતાના પર કોઈ જાતની આપત્તિ આવી પડી હોય તે સમયે પણ પોતાના પોષક સ્વામીના તેણે પરિત્યાગ કરવો નહિ; એટલું જ નહિ પણ કોઈ સમયે પોતાના પોષક સ્વામીની પાસે દ્રવ્ય બે ખૂટી પડ્યું હોય તો ઘણી વિશેષ કાળજી રાખીને તેનું ભરણપોષણ કરવું. શૂદ્રે કરેલા ધનસંચય તેની પોતાની માલિકીનો કદી ગણાતો જ નથી; કારણ કે તેણે એકઠા કરેલા ધન ઉપર તેના પોષક-સ્વામી (શેઠ)નો જ હક હોય છે.^{૨૯} અને હે ભારત! ત્રણ વર્ણના મનુષ્યોને યજ્ઞ યાગાદિક કરે છે, તેના ક્ષણમાંથી શૂદ્રને પણ ક્ષણ મળે છે; કારણ કે વૈદિક સ્વાહાકાર અને વપટકારયુક્ત

× ત્રય एवाधना राजन् भार्यादास्तथाऽसुत ।

यत्ते समधिगच्छति यस्मै ते तस्य तद्वन्म ॥

હે રાજા! સ્ત્રી, શૂદ્ર અને વાંઝિયો પુરુષ એ ત્રણે સદાકાળ નિર્ધન ગણાય છે, અર્થાત્ તેઓએ એકઠા કરેલા ધન પર તેઓનો પોતાનો હક નથી; પરંતુ તેઓ જેના તાનામા હોય છે તેને જ તેઓનું ધન મળે છે. આ વચન પ્રમાણે જ મૂળમાં કહે છે કે, શૂદ્રના ધન ઉપર તેના સ્વામીનો હક છે.

—નીલકંઠ

મ ત્રોનો તેને અધિકાર નથી, તોપણ હરકોઈ શૂદ્ર વેદિક મ ત્રોની યોજના વિનાનો (પૌરાણિક) યજ્ઞ કરી શકે છે, માટે શૂદ્રે શ્રૌતમત લીધા વિના તથા વેદિક મ ત્રોનો ઉચ્ચાર કર્યા વિના યજ્ઞશાંતિ, વૈશ્વ-દેવ આદિ નાના પાકયજ્ઞો કરવા અને ત પાકયજ્ઞો મા પૂર્ણપાત્રની* દક્ષિણા આપવી. ૩૦-૩૮ અમારા સાબળવામાં આવ્યું છે કે, પૂર્વે પૈજ્યવન નામના એક શૂદ્રે ઐદ્રાક્ષવિધિ (શ્રૌતમાં જે ચરુનો અથવા પશુ નો વિધિ કરવામાં આવે છે તે) વેદિક મ ત્રોના વિનિયોગ વિના યજ્ઞ કરીને એક લાખ પૂર્ણ પાત્રોનું (જે કરોડ ને છપ્પન લાખ સુધિ ધાન્યનું) દક્ષિણાદાન કર્યું હતું. ૩૯ આ ઉપરથી હે ભારત ! તમારે એવી શકા ન કરવી કે, ‘તસ્માન્નૂદ્રો યજ્ઞેન્નવ ન્ત્યુત્સ । શૂદ્રને યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર નથી’ એ શ્રુતિ વાક્ય પ્રમાણે શૂદ્ર વેદિક મ ત્રોના વિનિયોગ વિના પણ કેમ યજ્ઞ કરે છે તેનું કૃણ તેઓના સેવક શૂદ્રને પણ મળે છે.* વળી શાસ્ત્રમાં કહેલું* પણ છે કે, સર્વ જાતના યજ્ઞોમાં શ્રદ્ધા યજ્ઞ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. અને સર્વ જાતના યજ્ઞો કરનારા પુરુષોનું શ્રદ્ધા એ જ મહાપવિત્ર દૈવત છે. તેમ જ બ્રાહ્મણો સર્વ પ્રજા

ઓનું પરમ દૈવત છે અને પોતપોતાનામાં તેઓ પરસ્પર પરમ દૈવત છે ૪૦-૪૧ વળી બ્રાહ્મણોએ સર્વ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરેલી છે, જેથી તેઓ બીજા સર્વ વર્ણોને પોતાના જ માનીને તેઓના વતી તે તે કામનાઓ દ્વારા સાવધાન થઈને યજ્ઞયાગો કરી શકે છે, અર્થાત્ સર્વ વર્ણો બ્રાહ્મણોથી જ ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી શૂદ્રને પણ બ્રાહ્મણોએ કરેલા યજ્ઞનું કૃણ મળી શકે છે અથવા તે શૂદ્રને પૌરાણિક પદ્ધતિ પ્રમાણે યજ્ઞો કરવાનો અધિકાર સભવી શકે છે. ૪૨ બ્રાહ્મણો દેવોના પણ દેવો છે, તેથી તેઓ તને જે કર્મ કરવાનું કહે છે, તે તને પરમ હિતકારક જ હશે. વળી શૂદ્ર સહિત સર્વ વર્ણોએ શ્રૌત-સ્માર્ત વગેરે યજ્ઞોમાં સ્વેચ્છાથી પ્રવૃત્તિ કરી શકાતી નથી, પણ પોતપોતાના અધિકાર પરત્વે જ પ્રવૃત્તિ કરી શકાય છે; માટે જ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદને જાણનારા દ્વિજ (ત્રણ વર્ણોમાંહેનો હરકોઈ પુરુષ) દેવની પેઠે પૂજ્ય ગણાય છે, પરંતુ શૂદ્રને ઋગ્વેદનો, સામવેદનો કે યજુર્વેદનો અધિકાર નથી અને તેના ઇષ્ટદેવ પણ પ્રજાપતિ જ કહેવાય છે. તેમ જ હે ભારત ! ચાર વર્ણોમાંહેનો હરકોઈ પુરુષ માનસિક અગ્નિ સ્થાપન કરીને તથા માનસિક હવિર્હોમ કરીને સર્વ જાતના યજ્ઞો કરી શકે છે, જેથી શૂદ્ર પણ માનસિક યજ્ઞો કરવા માટે અધિકારી છે જ અને તેવા માનસિક યજ્ઞને કરનારા શૂદ્રના યજ્ઞમાં બીજા લોકો અથવા દેવતાઓ યજ્ઞભાગ લેવાની ઇચ્છા નથી રાખતા એમ નથી; કારણ કે તે માનસયજ્ઞ કરનાર શૂદ્ર શ્રદ્ધા ધારણ કરીને પવિત્ર થયેલા હોય છે, તેથી સર્વે દેવો અને મનુષ્યો તેણે આપેલા યજ્ઞભાગનો સ્વીકાર કરે જ છે. આવા હેતુથી જ શ્રદ્ધારૂપ યજ્ઞ કરવાનો શાસ્ત્ર કારોએ સર્વ વર્ણોને અધિકાર આપેલો છે. ૪૩-૪૫ હવે તમે અહીં શકા કરશો કે, વૈશ્વદેવાદિક શૂદ્ર પાક યજ્ઞો અથવા પૌરાણિક વિધિના યજ્ઞો કરવા માટે જો શૂદ્રને અધિકાર છે તો પછી તેણે યજ્ઞોપયોગી અગ્નિ માટે શું કરવું ? આ શકાનું સમાધાન પણ શાસ્ત્રમાં છે. જેમ કે બ્રાહ્મણો ત્રણ વર્ણોનું અસા ધારણ પરમ દૈવત ગણાય છે, જેથી તે બ્રાહ્મણો પોતાના દ્વારા બીજા વર્ણોને માટે પણ યજ્ઞો કરી શકે છે. માત્ર તેમાં ભેદ એટલો જ રાખવામાં આવે છે કે, તેવા ઇતર વર્ણોના યજ્ઞસમારંભમાં ‘વિતાન’

* અટ્ટમુષ્ટિ મંવેત કિંચિત્ કિંચિદશૈ તુ પુષ્કલમ્ ।

પુષ્કલમિ તુ ચત્વારિ પૂર્ણપાત્ર પ્રવક્તે ॥

આઠ સુધિ ધાન્યને એક કિંચિત્ કહે છે, આઠ કિંચિત્ ધાન્યને એક પુષ્કલ કહે છે અને ચાર પુષ્કલ ને એક પૂર્ણપાત્ર કહે છે, અર્થાત્ બસો છપ્પન સુધિ ધાન્યને એક પૂર્ણપાત્ર કહે છે, અર્થાત્ બસો છપ્પન સુધિ ધાન્યને એક પૂર્ણપાત્ર કહે છે

ત્રણ વર્ણોના લોકો ન્યારે યજ્ઞ કરે છે, ત્યારે તેમાં ગાયોનું દાન આપે છે અને શૂદ્ર ન્યારે યજ્ઞ કરે છે ત્યારે તેમાં પૂર્ણપાત્રનું દાન આપે છે ત્રણ વર્ણોના લોકોના યજ્ઞોમાં વેદિક મ ત્રોથી કર્મ કરવામાં આવે છે અને શૂદ્રના યજ્ઞમાં ઉચ્ચારના ઉચ્ચાર વિના પૌરાણિક મ ત્રોથી કર્મ કરાય છે આ ત્રિપથનો વિશેષ વિસ્તાર ‘શૂદ્રકર્મ-પદ્ધતિ’ નામના ગ્રંથમાં જોઈ દેવો —નીલકંઠ

* અર્થાત્ પૂર્વે શ્રદ્ધા યજ્ઞ યજ્ઞને શુરનું તથા અગ્નિનું ઉપાસન કરનારા ઉપકોસયને અધિકાર ન હતો છતાં અગ્નિએ જેમ જાલવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો હતો, તેમ શ્રદ્ધા યજ્ઞ યજ્ઞ બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણોની સેવા કરનારા શૂદ્રને પણ અધિકાર નહિ હોના છતાં બ્રાહ્મણાદિએ કરેલા યજ્ઞોનું કૃણ અનરય મળે છે.

—નીલકંઠ

નામના લૌકિક અગ્નિનું યજ્ઞકુંડમાં સ્થાપન કરવું જોઈએ અને તે વિતાન નામનો લૌકિક અગ્નિ કોઈ ધનાઢ્ય વૈશ્યના ગૃહમાંથી જ આણેલો હોવો જોઈએ; માટે જ બ્રાહ્મણોને સર્વ વર્ણોના યજ્ઞગ્રાહક હજી છે. તેઓ ત્રણે વર્ણોને ઉદ્દેશી યજ્ઞ કરી શકે છે.^{૪૬} આ રીતે સર્વ વર્ણો બ્રાહ્મણો દ્વારા યજ્ઞ કરી શકે છે, માટે યજ્ઞના સંબંધને લીધે તેઓ સદાય પવિત્ર છે તેમ જ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણે વર્ણો બ્રાહ્મણોથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે; કારણ કે બ્રાહ્મણને ચારે વર્ણોની કન્યાઓ સાથે વિવાહ કરવાનો અધિકાર છે. માટે જેમ એક ‘અકાર’ વર્ણ (અક્ષર) નો અગ્નિ, યજુર્વેદ અને સામવેદરૂપ વિસ્તાર થયેલો છે, તેમ એક જ બ્રાહ્મણવર્ણનો બીજા ત્રણ વર્ણોરૂપી વિસ્તાર થયો છે; અર્થાત્ સર્વ વર્ણો બ્રાહ્મણોની જ સંતતિ હોઈને બ્રાહ્મણસ્વરૂપ જ છે.^{૪૭} હે રાજેન્દ્ર ! પૂર્વે વૈજાનસ મુનિઓએ યજ્ઞ કરવાની જગ્યાને ઇચ્છા કરી, ત્યારે આ વિષયની જ પ્રાચીન ઇતિહાસવેત્તા પંડિતોએ યજ્ઞની સ્તુતિરૂપ ગાથાઓ ગાયેલી છે, તે તમે સાંભળો.^{૪૮}

‘ઉદિતેઽનુદિતે વાપિ શ્રદ્ધાનો જિતેન્દ્રિયઃ ।
વહ્નિ જુહોતિ ધર્મેણ શ્રદ્ધા વૈ કારણં મહત્ ॥૪૯॥
યત્સ્કન્નમસ્પતત્પૂર્વં યદસ્કન્નં તદુત્તરમ્ ।
વહ્નિ યજ્ઞરૂપાણિ નાનાકર્મફલાનિ ચ ॥૫૦॥
તાનિ યઃ સંપ્રજાનાતિ જ્ઞાનનિશ્ચયનિશ્ચિતઃ ।
દ્વિજાતિઃ શ્રદ્ધયોપેતઃ સ યદ્યં પુરુષોર્હતિ ॥૫૧॥
સ્તેનો વા યદિ વા પાપો યદિ વા પાપકૃત્તમઃ ।
યદ્દુમિચ્છતિ યજ્ઞં યઃ સાધુમેવ વર્દતિ તમ્ ॥૫૨॥
ઋપયસ્તં પ્રશંસંતિ સાધુ ચૈતદસંશયમ્ ।
સર્વથા સર્વદા વર્ણેર્યદવ્યમિતિ નિર્ણયઃ ।
નહિ યજ્ઞસમં કિંચિદ્ ત્રિપુ લોકેષુ વિઘટે ॥૫૩॥
તસાઘટ્ટવ્યમેવેતિ પુરુષેણાનદ્યપતા ।
શ્રદ્ધાપવિત્રમાશ્રિત્ય યથાશક્તિ યથેચ્છયા ॥૫૪॥

સૂર્યનો ઉદય થયા પછી અથવા સૂર્યોદયની પૂર્વે પોતાનાં નિત્યકર્મો કરી લીધા પછી સર્વ કોઈ મનુષ્યે ઇન્દ્રિયોનો જય કરીને તથા શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને ધાર્મિક વિધિ પ્રમાણે અગ્નિમાં આહુતિઓ આપવી જોઈએ. તેમાં શ્રદ્ધા એ જ મહાન કારણ

છે.^{૪૯} ‘અદ્યત્ય બ્રાહ્મણ’ ગ્રંથમાં સોળ પ્રકારનાં જે અગ્નિહોત્રો દર્શાવ્યાં છે તેમાંથી ‘સ્કન્ન’ નામનું જે અગ્નિહોત્ર છે તેના અધિષ્ઠાયક દેવતા ‘મરુત’ છે અને તે અગ્નિહોત્રની પહેલાતું જે ‘અસ્કન્ન’ નામનું અગ્નિહોત્ર છે તેમાં યથાવિધિ હવનકર્મ દર્શાવેલું છે અને તે સર્વોત્કૃષ્ટ (ઉત્તમ) છે. વૈદિકશાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકારનાં યજ્ઞોનાં સ્વરૂપો તથા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં કર્મરૂપો દર્શાવ્યાં છે. તે સર્વને જે શ્રદ્ધા-સંપન્ન દ્વિગતિ પુરુષ જ્ઞાનનિશ્ચય દ્વારા નિઃસંશયપણે જાણે છે, તે પુરુષ યજ્ઞ કરવાને યોગ્ય ગણાય છે. હરકોઈ પુરુષ ભલે પછી તે ચોર હોય, પાપી હોય અથવા મહાન પાપકર્તા હોય, તે પુરુષ પણ જે યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા કરે તો તેને સાધુ પુરુષ જ કહેવામાં આવે છે. અધિઓ તેવા પુરુષની અવશ્ય પ્રશંસા કરે છે અને કહે છે કે, યજ્ઞ કરવો એ મહા ઉત્તમ કર્મ છે, એમાં સંશય નથી; માટે સર્વ વર્ણના મનુષ્યોએ સર્વથા યજ્ઞયાગ જ કરવા એવો નિશ્ચય થાય છે; કારણ કે યજ્ઞ સમાન ત્રણે લોકમાં બીજું કંઈ પણ પવિત્ર નથી. આવા હેતુથી સર્વ કોઈ પુરુષે અસૂયાનો ત્યાગ કરીને તથા શ્રદ્ધા અને પવિત્રતાનો આશ્રય કરીને પોતાની ઇચ્છાનુસાર યથાશક્તિ યજ્ઞયાગ કરવા, એમ ધર્મવેત્તાઓ કહે છે.^{૫૦-૫૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત રાજધર્માનુશાસન-પર્વના ‘વર્ણશ્રમધર્મ’ નામનો અધ્યાય ૬૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૧ મો

આશ્રમોના ધર્મો

॥ મીઘ ઉવાચ ॥

આશ્રમાણાં મહાવાહો જૃણુ સત્યપરાક્રમ ।
ચતુર્ણામપિ નામાનિ કર્માણિ ચ યુધિષ્ઠિર ॥૧॥
ભીષ્મ યોદ્યા : હે સત્યપરાકર્મો મહાબાહુ યુધિષ્ઠિર ! હવે હું તમને ચાર આશ્રમોનાં નામ અને કર્મો કહું છું તે તમે સાંભળો.^૧ બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્ત આ ચાર આશ્રમો જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં ચોથો સંન્યસ્ત આશ્રમ કેવળ બ્રાહ્મણોને જ સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છે.^૨ શિખાધારણ સંસ્કાર થઈ ગયા પછી ઉપનયન (જનોઈ) આદિના સંસ્કારો દ્વારા બ્રાહ્મણત્વ સંપાદન

કરીને પ્રથમ વેદોત્તું અધ્યયન કરવું અને પછી વિવાહ કરીને અજ્યાપાન વગેરે ધર્મકર્મો કરવાં અને તે સર્વ ગૃહસ્થના ધર્મોત્તું આચરણ કર્યો પછી કૃતકૃત્ય ઘર્ષને શ્રીને સાથે રાખીને અથવા તણ દર્ષને વાનપ્રસ્થ આશ્રમનો સ્વીકાર કરવો. એ વાન પ્રસ્થ આશ્રમમાં આવીને ધર્મવેત્તા પુરુષે મન તથા ઇન્દ્રિયોનો જય કરવો, વાનપ્રસ્થ આશ્રમને લગતાં આરણ્યક શાસ્ત્રોત્તું અધ્યયન કરવું અને બ્રહ્મચર્ય પાળવું. આમ કેટલાએક સમય સુધી વ્રતનિષ્ઠ રહીને મન તથા ઇન્દ્રિયોની બરાબર દેહતા પ્રાપ્ત કર્યો પછી તે વાનપ્રસ્થી પુરુષે સંન્યાસ આશ્રમનો સ્વીકાર કરવો, જેથી તેને પરમ પદની (મોક્ષની) પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૩-૫} હે રાજન્ ! બ્રહ્મચર્યનિષ્ઠ મુનિ જોને પછુ એ પૂવોક્ત શિખાધારણુ આદિ સંસ્કારો પ્રથમ અવસ્થ કરવા પડે છે અને તે દ્વારા જ તેઓને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે; માટે સમગ્ર બ્રાહ્મણે પછુ તેમ જ કરવું;^૬ અને હે રાજ ! બ્રાહ્મણને તો બ્રહ્મ ચર્ય આશ્રમ ધારણુ કર્યો પછી લાગલો જ સંન્યાસ લેવા માટે પછુ અધિકાર છે; પરંતુ તે પક્ષ દેવળ મોક્ષની જ ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણને માટે ઉત્તમ છે.^૭ તે આ સંન્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કરનારા સંન્યાસીએ જે સ્થળે સૂચનો અસ્ત થાય તે સ્થળે જ રાત્રિવાસ કરીને શયન કરવું જોઈએ, સર્વ જાતની આશાઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, મંડો બાંધીને સ્થાયી નિવાસ ન કરવો, જે કંઈમળી આવે તેથી આજીવિકા ચલાવી લેવી, મુનિવૃત્તિ ધારણુ કરવી, સુખદુઃખાદિ દંદો સહન કરવાં, ઇન્દ્રિયોનો જય કરવો, સર્વ ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરવો, સર્વના પર સમભાવ રાખવો, લોગ વૈભવોનો ત્યાગ કરવો અને કામસંકલ્પાદિ વિકારોને ચિત્તામાંથી દૂર કરવા. આ રીતે કલ્યાણકારક સંન્યાસ આશ્રમમાં રહેલો બ્રાહ્મણ તે ધર્મોત્તું બરાબર જો પાલન કરે છે તો બ્રહ્મવૃષ્ટ ઘર્ષ થકે છે- મોક્ષપદને પામી જાય છે.^૮

હવે હું તમને ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ કહું છું, સાંભળો. વેદાધ્યયન કરીને બ્રહ્મચર્યાશ્રમને લગતાં સર્વ કર્મોત્તું અનુષ્ઠાન કર્યો પછી પુરુષે ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો. તેમાં પ્રથમ વિવાહ કરીને સંતાનો ઉત્પન્ન કરવાં, સંસારસુખો ભોગવવાં, મનને વશ રાખવું અને મુનિઓના

ધર્મની પ્રજ્ઞાલિકા પ્રમાણે વર્તી મહાદુશ્વર ગૃહસ્થ- ધર્મોત્તું પાલન કરવું.^{૧૦} તે ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષે પોતાની શ્રીમાં જ સંતુષ્ટ રહેવું, જતુકાળે શ્રીગમન કરવું, શાસ્ત્રાજ્ઞાતું પાલન કરવું, શક થવું નહિ, કુટિલતાનો ત્યાગ કરવો, નિયમિત આહાર લેવો, દેવો પર ભક્તિ રાખવી, કૃતસ થવું, સત્ય વચન બોલવું, મૃદુતા રાખવી, દયા રાખવી, ક્ષમાશીલ થવું, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો, ગુરુ તથા શાસ્ત્રની આજ્ઞાતું પાલન કરવું, યજ્ઞો કરી દેવોને હવ્ય આપવા, શ્રાદ્ધ કરી પિતૃઓને હવ્ય આપી તૃપ્ત કરવા, નિત્ય સાવધાન રહેવું, નિત્ય બ્રાહ્મણોને અન્નતું દાન આપવું, કોઈની ઈર્ષ્યા કરવી નહિ, સર્વ આશ્રમીઓતું પોષણ કરવું તથા અહર્નિશ શ્રીત- ર્માર્ત કર્મો કરવાં. આ સર્વ ગૃહસ્થકર્તવ્યોત્તું યથા- વિધિ આચરણુ કરનારો પુરુષ પછુ કૈવલ્ય (મોક્ષ) પદ પામે છે.^{૧૧,૧૨} હે તાત મુનિશ્ચિર ! આ ગૃહસ્થાશ્રમ- ધર્મના સંબંધમાં ભગવાન નારાયણે એક શ્લોક કહ્યો છે. તે શ્લોક મહાન તપશ્ચરણુથી પ્રયુક્ત હોઈને ગંભીર અર્થવાળો છે અને મોટા પ્રભાવશાળી મહર્ષિ- ઓ તેતું ગાન કર્યો કરે છે. તે હું તમને કહું છું, તે સાંભળો.^{૧૩} ગૃહસ્થાશ્રમીએ સત્યતાભરેલો વ્યવહાર કરવો. સરળ થવું, અતિથિઓતું પૂજન કરવું, ધર્મ તથા અર્થ સંપાદન કરવાં, પોતાની શ્રી વિષે રતિસુખના અનુભવ લેવા અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખદાયક થાય તેવાં કર્મોત્તું સેવન કરવું-આવો મારો મત છે.^{૧૪} વળી બીજા મોટા મોટા ઋષિઓ પછુ કહે છે કે, સર્વ- શ્રેષ્ઠ ગૃહસ્થાશ્રમમાં વસનારા પુરુષોએ પુત્ર, શ્રી વગેરેતું પોષણ કરવું તથા વેદોત્તું અધ્યયન કરવું.^{૧૫} આમ વર્તનારો જે બ્રાહ્મણ ન્યાયથી સંચા દન કરેલા ધન વડે આજીવિકા ચલાવેતો અને યથાશક્તિ યજ્ઞયાગ કરતો શાસ્ત્રાનુપૂર્વક ગૃહસ્થા- શ્રમમાં રહે છે, તે બ્રાહ્મણુ સ્વર્ગલોકમાં ઉત્તમ ક્ષણે પ્રાપ્ત કરે છે.^{૧૬} એટલું જ નહિ, પરંતુ તેવો સ્વધર્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રાહ્મણ પોતાના રથના ચરીરનો ત્યાગ કર્યો પછી સ્વર્ગમાં અથવા પોતાના દંદયાકાંક્ષામાં યથેષ્ટ અવિનાશી ભોગોનો ઉપભોગ કરે છે અને જે સમયે જે વિષય માટે મનમાં સંકલ્પ કરે છે, તે સમયે તે વિષય અનંતકાળ પર્યંત

તેની પાસે રહેવા માટે હાજર થાય છે.^{૧૭} એ પ્રમાણે જ બ્રાહ્મચર્યાશ્રમમાં રહેનારા પુરુષને પણ મોક્ષપદ મળે છે, તે વિષે હું તમને કહું છું. હે યુધિષ્ઠિર ! બ્રાહ્મચારીએ એકલા બેસીને ઈશ્વરસ્મરણ કરવું, એકલા બેસીને મંત્રજપ કરવો, એકલા બેસીને દેવપૂજા કરવી, એક જ આચાર્યની સેવા કરવી, શરીરને મળ તથા કાદવથી ખરડેલું રાખવું, બ્રાહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવું, નિત્ય વિશેષ નિયમોના સ્વીકાર કરવો, ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખવી, વેદાંત-શાસ્ત્રનું પરિશીલન કરવું, સર્વદા ધ્યાનયોગપરાયણ રહેવું, નિરંતર શુરુની સેવા કરવી, શુરુને નમન કરવું, યજન આદિ છ કર્મોથી નિવૃત્ત થવું, સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ રાખવી નહિ, કોઈનો નિઘ્રહ-અનુઘ્રહ કરવારૂપ અધિકાર ધારણ કરવો નહિ તથા પોતાનો દ્રેષ કરનારાઓનો સંસર્ગ રાખવો નહિ. હે તાત યુધિષ્ઠિર ! આ સર્વ બ્રાહ્મચારી પુરુષના આશ્રમ-ધર્મ મેં તમને કહ્યા. ૧૮-૨૧

હતિ શ્રીમદ્દાસારતમાં શાંતિપર્વાતર્ગત રાજધર્મોનુશાસન-પર્વમાં 'આશ્રમોના ધર્મો' નામનો અધ્યાય ૬૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૨મો

બ્રાહ્મણોના ધર્મો

॥ યુધિષ્ઠિર ડવાવ ॥

શિવાન્ સુલાન્મહોદર્કાન્હિંસાન્ લોકસંમતાન્ ।
ત્રૂહિ ધર્માન્ સુલોપાયાન્ મદ્વિધાનાં સુલાવહાન્ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! જે ધર્મો કલ્યાણકારક હોય, સુખાવહ હોય, મહાન ફળ આપનારા હોય, હિંસાથી રહિત હોય, સર્વ લોકને માન્ય હોય, સુખ મેળવવાના ઉપાયભૂત હોય તથા મારા જેવા પુરુષોને સુખ આપનારા હોય તે ધર્મોનું તમે કયન કરો.^૧

ભીષ્મ બોલ્યા : હે ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! શાસ્ત્રમાં કહેલા ચારે આશ્રમોના સ્વીકાર કરવા માટે માત્ર બ્રાહ્મણોને જ અધિકાર છે, પણ ખીન્ન ત્રણ વર્ણોને ચારે આશ્રમોના સ્વીકાર કરવા માટે અધિકાર નથી. અર્થાત્ છેલ્લા-સંન્યાસ આશ્રમ સિવાયના ત્રણ આશ્રમોમાં ત્રણ વર્ણોના પ્રવેશ થઈ શકે છે.^૨ હે રાજા ! ક્ષત્રિયોને માટે અનેક સ્વર્ગપ્રદ

કર્મોનું શાસ્ત્રમાં વર્ણન કરેલું છે. વળી ક્ષત્રિયોનું ધર્મશાસ્ત્ર કેવળ પ્રવૃત્તિમાર્ગને જ પ્રધાનપદ આપનારું છે તથા હિંસાકર્મની આજ્ઞા આપનારું છે; અને બ્રાહ્મણધર્મ-શાસ્ત્ર તો નિવૃત્તિમાર્ગને જ પ્રધાન પદ આપનારું હોઈને અહિંસાકર્મની આજ્ઞા આપનારું છે, જેથી ક્ષાત્રધર્મ અને બ્રાહ્મણધર્મની અન્યોન્ય ભિન્નતાને લીધે કેવળ ક્ષાત્રધર્મનું જ વર્ણન કરવું તે તમારા હમણાંના પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે યોગ્ય નથી.^૩ જે પુરુષ બ્રાહ્મણવર્ણનો હોવા છતાં ક્ષત્રિયોનાં, વૈશ્યોનાં અથવા શૂદ્રોનાં કર્મો કરવા મચી પડે છે, તે મંદબુદ્ધિ પુરુષ આ લોકમાં નિંદાપાત્ર બને છે અને મૂઝા પછી પરલોકમાં નરકનાં દુઃખો ભોગવે છે.^૪ હે પાંડુપુત્ર ! આ લોકની અંદર દાસને, શ્વાનને (કૂતરાને), વૃકને (નહારને) તથા પશુને જે જે સંજ્ઞાઓ આપવામાં આવી છે, તે જ સંજ્ઞાઓ સ્વકર્મપ્રદ બ્રાહ્મણને આપી શકાય છે; અર્થાત્ કર્મપ્રદ થયેલો બ્રાહ્મણ દાસ, શ્વાન, વૃક અને પશુ સમાન છે;^૫ પરંતુ જે બ્રાહ્મણ પ્રાણ્યામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, તર્ક અને સમાધિ એ છ નિત્યકર્મોમાં પ્રવૃત્ત રહે છે, ચારેય આશ્રમોમાં અનુક્રમે પ્રવેશ કરે છે, અહિંસા-ધર્મમાં પરાયણ રહે છે, મનનો જય કરે છે. બાહ્યાર્થતર પવિત્રતા બળવે છે, તપશ્ચરણમાં આસક્ત રહે છે, નિરપૃહવૃત્તિ ધારણ કરે છે અને દાનશીલ હોય છે, તે બ્રાહ્મણને અક્ષય લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.^૬ આમ હોવા છતાં બ્રાહ્મણ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને હીનધર્મમાં અભિરક્ત થાય છે તેનું કારણ એ જ છે કે, જે પુરુષ જે અવસ્થામાં જે દેશ અથવા કાળને અનુસરીને જે ફળ મેળવવા માટે જેવું કંઈ સારું નરસું કર્મ કરે છે, તે પુરુષ લોભ અને લાંબા સમયના અભ્યાસના બળથી તે કર્મને સંપૂર્ણ રીતે શુભયુક્ત માને છે, જેથી 'આ કર્મ ઉત્તમોત્તમ છે' એવું સ્વકલ્પનાથી જ માની લઈને સ્વધર્મપ્રદ થતાં તે અટકતો નથી.^૮ હે રાજેન્દ્ર ! આ જગતમાં હોના ઘણા બ્રાહ્મણો વેદાધ્યયન આદિ સ્વભતીય કર્મોનો ત્યાગ કરી દઈ બ્યાજ-વર્તરનો ધંધો કરવા મંડી બન્ય છે,^૯ ખેતીવાડીનો આરંભ કરી બેસે છે, વેપાર કરવા મચી પડે છે અને મૃગયા દ્વારા પણ આજીવિકા ચલાવવા તત્પર

થઈ જાય છે. તેમાં પૂર્વોક્ત કારણ પ્રમાણે જ તેઓની એ જ માન્યતા હોય છે કે, આ અમારાં કર્મો સર્વ મહાન એવા વેદાભ્યાસ આદિ કર્મોની સાથે પણ સમાનતા ધરાવનારાં છે, આમ તમારે બાણપુર;^૯ માટે એ વાત જ સિદ્ધ છે કે, હરકોઈ મનુષ્યને તે તે અભ્યાસને લીધે જ અસુક કર્મો કરવાની રુચિ થાય છે, છતાં પણ સર્વ કોઈને ઉત્તમ કર્મો કરવાની જ કેમ રુચિ થતી નથી ? તેમાં વળી એક મહાન હેતુ રહેલો છે અને તે એ જ કે, સર્વ મનુષ્યો કાળને તથા પૂર્વજન્મના સંસ્કારોને નિત્ય અધીન રહેનારા છે, જેથી તે કાળની તથા પૂર્વજન્મોના સંસ્કારોની વાસના ઓની પ્રેરણા દ્વારા પોતાના મનમાં અસુક દેહ નિશ્ચય કરીને ઉત્તમ, મધ્યમ અથવા અધમ કર્મો કરવા તત્પર થઈ જાય છે;^{૧૦} તોપણ શાસ્ત્રોક્ત વિધિનિપેદની આજ્ઞાઓ નિરર્થક થતી નથી; કારણ કે શરીર જ નાશવંત હોવાથી તે શરીરનો આરભ કરાવનારાં પૂર્વજન્મનાં શુભ-અશુભ કર્મો પણ નાશવંત છે. માત્ર તેનો સંબંધ ધરાવનારાં સુખ અને દુઃખ દાળ્યાં ટળે તેવાં નથી; પરંતુ લોક શુભ અથવા અશુભ કર્મોમાં જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે તે કેવળ પોતાને ઇષ્ટ રાગાદિ વિષયોને અધીન થઈને-બાણી બેઈને જ પ્રવૃત્તિ કરે છે; કારણ કે જીવાત્મા પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરવામાં સ્વતંત્ર છે; અર્થાત્ પૂર્વજન્મનાં કર્મોના યોગથી પ્રાપ્ત થનારાં સુખદુઃખ સિવાય બીજા સ્વેચ્છાથી કરવામાં આવતાં કર્મોમાં અશુભનો પરિત્યાગ કરવો બેઈએ અને શુભનો સ્વીકાર કરવો બેઈએ, તે માટે જ વિધિશાસ્ત્ર અને નિપેદશાસ્ત્રની આવશ્યકતા છે.^{૧૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્જત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમા 'આશ્રમોના ધર્મ' નામનો

અધ્યાય ૬૨મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૨ મો

ચારે આશ્રમધર્મોનો રાજધર્મ
સાથે સંબંધ

॥ સીમ્મ ઉવાચ ॥

જ્યાકર્ષણં શત્રુનિવર્હણં ચ કૃપિર્વિષ્ણિજ્યાપશુપાલનં ચ
શુશ્રુષણંચાપિ તથાર્થહેતોસ્કાર્યમેતત્પરમં દ્વિજસ્યા ॥૧

ભીષ્મ કહે છે : હે યુધિષ્ઠિર ! ધનુષની પાણી ખેંચવી, શત્રુઓનો સંહાર કરવો, ખેતી કરવી, વેપાર કરવો, પશુપાલન કરવું અને ધનને માટે અન્યની સેવા કરવી. એ સર્વ બ્રાહ્મણો માટે અકાર્ય છે.^૧ બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં રહ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ કરવો અને તે આશ્રમમાં રહી પોતાનાં પટકર્મોનું સેવન કરવું. તે પછી કૃતકૃત્ય થઈને વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવા માટે અરણ્યવાસ કરવો, તે બ્રાહ્મણને માટે ઉત્તમ ગણાય છે.^૨ સર્વ બ્રાહ્મણોએ રાજાની સેવા, ખેતીનું ધન, વેપારમાર્ગે જીવન, કુટિલતા, પરસ્ત્રી-સેવન અને વ્યાજવટંતરથી આજીવિકા સર્વથા તજ દેવા યોગ્ય છે.^૩ હે રાજા ! જે બ્રાહ્મણ દુષ્ટ ચરિત્ર વાળો છે, ધર્મથી બ્રહ્મ થયેલો છે, શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીને ઘરમાં રાખી બેઠેલો છે, ચાલીચુગલી કરનારો છે, નાટકભવાઈ કરનારો છે, રાજાનો સેવક છે અને સ્વકર્મથી હીન છે, તે બ્રાહ્મણ નથી, પણ શૂદ્ર છે.^૪ તેવો બ્રાહ્મણ વેદાધ્યયન કરે અથવા ન કરે તોપણ કેવળ શૂદ્ર સમાન જ છે અને તેને શૂદ્રની પંક્તિમાં જ ભોળન આપવું યોગ્ય છે. વળી હે રાજા ! તેવા શૂદ્રની યોગ્યતાવાળા બ્રાહ્મણોનો, સર્વ દેવ કાર્યોમાં પણ ત્યાગ કરવો બેઈએ,^૫ તેમ જ જે બ્રાહ્મણ મર્યાદાનો લોપ કરનાર છે, અપવિત્ર આચરણવાળો છે, કૂર વૃત્તિનો છે, કિંસામય જીવન ગાળનારો છે તથા ધર્મ અને આચારને તિલાંજલિ આપનારો છે, તે બ્રાહ્મણને દેવપિતૃનિમિત્ત ભોળન આપવું નહિ અને બીજાં કોઈ જાતનાં દાન પણ આપવાં નહિ; કારણ કે તેવાને આપેલું દાન નહિ આપ્યા જેવું જ છે.^૬ માટે હે રાજા ! બ્રાહ્મણોનો શાસ્ત્રવિહિત એ જ ધર્મ છે કે, તેઓએ ઇદ્રિયોનું દમન કરવું, બ્રાહ્મણ્યંતર શુદ્ધિ રાખવી તથા કુટિલતાનો ત્યાગ કરવો. ઉપરાંત હે રાજા ! બ્રહ્મદેવે પ્રથમ

ચારે આશ્રમોનું કેવળ બ્રાહ્મણોને માટે જ બધારણ કરેલું છે. (માટે તે આશ્રમોના ધર્મોનું) પણ તેઓએ પાલન કરવું જોઈએ.)^૭ જે બ્રાહ્મણ ઇંદ્રિયોને વશ રાખે છે, સોમરસનું પાન કરે છે, સદાચરણથી વર્તે છે, સર્વ પ્રાણીઓના પર દયા રાખે છે, સર્વ સુખ હુઃખાદિ સહન કરે છે, કામનાઓના ત્યાગ કરે છે, સરળ સ્વભાવનો છે, કોમળ પ્રકૃતિનો છે, કૂરતારહિત છે અને ક્ષમાસપત્ત છે, તેને જ બ્રાહ્મણ કહી શકાય છે, પણ એથી વિરુદ્ધ વર્તનવાળો પાપકર્મ કરનાર બ્રાહ્મણ કહેવાતો નથી^૮ હે પાંડુપુત્ર! ધર્મસપાદનની અભિલાષા રાખનારા સર્વે લોકો તેવા ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગોમા શૂદ્ર, વૈશ્ય તથા ક્ષત્રિયનો માહો માહે આશ્રય કરે છે, માટે ભગવાન વિષ્ણુ (સર્વ વ્યાપક પરમાત્મદેવ) શાંતિધર્મમા આસક્તિ નહિ રાખનારા તેવા આચારબ્રહ્મ લોકોને પોતાના તરીકે સ્વીકારવા ઇચ્છતા નથી^૯ અને ધારો કે, ભગવાન વિષ્ણુ સર્વ કોઈને માટે તેવી ઇચ્છા કરે તો સ્વર્ગ લોકમાથી સર્વ પ્રકારના સુખો હ્રમપ્રાય થઈ જાય, આ ભૂલોકમાથી સર્વ લોકોનો વિનાશ થઈ જાય, ચારેય વર્ણોનું અનાતન બંધારણ છિન્નભિન્ન થઈ જાય, વેદવાદોનો લોપ થઈ જાય, યજ્ઞયાગાદિ સર્વ લોકક્રિયાઓ નાશ પામે અને બુદ્ધા બુદ્ધા આશ્રમો મા રહેલા મનુષ્યો પોતપોતાના ધર્મમા રહે નહિ; અર્થાત્ સ્વર્ગાદિના સર્વ સુખો કેવળ વ્યાપક પરમાત્માની કૃપાથી જ મળે છે, જેથી તેમની કૃપા વિના કરેલા સર્વ કર્મો વ્યર્થ જ છે^{૧૦}

હવે જે કોઈ રાજા, પોતાના રાજ્યમા બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણ વર્ણોના આશ્રમધર્મોની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા ઇચ્છતો હોય, તેણે અવશ્ય જાણવા યોગ્ય ચારે આશ્રમોના ધર્મો હું તમને કહું છું, તે સાંભળો.^{૧૧} હે રાજા! જે કોઈ શૂદ્ર વેદાત શાસ્ત્રમા પોતાને અધિકાર નહિ હોવાથી પુરાણ આદિના શ્રવણ દ્વારા આત્મસ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છા કરે છે, પોતાના શરીરની શક્તિ પ્રમાણે ત્રણ વર્ણની સેવા કરે છે, પોતાના આચારમા એકનિષ્ઠ હોવાથી ત્રણ વર્ણના લોકોની સમાન યોગ્યતા ધરાવનારો છે, તથા યોગના ધર્મથી અજાણ્યો છે, તે શૂદ્ર પણ પોતાની સ્ત્રી વિષે પ્રજેત્પાદન કર્યા પછી રાજાની આજ્ઞા લઈને ચારે આશ્રમોના ધર્મો પાળવા અધિ

કારી થઈ શકે છે. માત્ર શમદમ્હાદિ કટ્યાણુગુણોને તે ધારણ કરી શકતો નથી.^{૧૨} હે રાજેન્દ્ર! પૂર્વોક્ત સ્વધર્મનું આચરણ કરનારા શૂદ્રને, વૈશ્યને તથા ક્ષત્રિયને પણ સન્યાસાશ્રમ સ્વીકારવા માટે શાસ્ત્રકારોએ આજ્ઞા આપી છે.^{૧૩} ગૃહસ્થધર્મનું પાલન કરી કૃતકૃત્ય થયેલો તથા રાજાના કાર્યોમા જેણે પરિશ્રમ કરેલો છે તેવો વૃદ્ધ વૈશ્ય રાજાની આજ્ઞા લઈને સન્યાસ આશ્રમમા જઈ શકે છે,^{૧૪} તેમ જ હે નિર્દોષ રાજા! ધર્મપૂર્વક વેદાધ્યયન કરીને રાજાને ભગતા ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને, પોતાની સ્ત્રી વિષે પ્રજા ઉત્પન્ન કરીને, સોમયાગ કરીને, સર્વ પ્રબલોનું ધર્મપૂર્વક પાલન કરીને, રાજસૂય, અશ્વમેધ તથા બીજા પુષ્કળ યજ્ઞયાગો કરીને, બ્રાહ્મણોને તેઓના વેદાધ્યયનના પ્રમાણમા દક્ષિણાઓ આપીને, નાનોમોટો પણ સગ્રામમા વિજય મેળવીને, પ્રબલોનું પાલન કરી શકે તેવા પુત્રને રાજ્યાસન પર બેસાડીને, પોતાને જે પુત્ર ન હોય તો પોતાના ગોત્રના જ કોઈ ઉત્તમ ક્ષત્રિયને દત્તક કુમાર તરીકે રાજ્યગાદી પર સ્થાપીને, શ્રાદ્ધાદિ પિતૃયજ્ઞો દ્વારા વિધિપૂર્વક પિતૃઓનું પૂજન કરીને તથા યજ્ઞોથી દેવોનું અને વેદાધ્યયનથી ઋષિઓનું પ્રયત્નપૂર્વક આરાધન કરીને જે રાજા પોતાનો અંતઃકાળ ન્યારે સમીપમા આવે ત્યારે, ચારે આશ્રમોના અનુક્રમે સ્વીકાર કરે છે તે રાજા સિદ્ધિપદને-મોક્ષને પામે છે.^{૧૬-૨૧} હે રાજેન્દ્ર! ગૃહધર્મનો ત્યાગ કરીને રાજાએ કેવળ વેદાતશ્રવણ કરવાની ઇચ્છાથી સન્યાસ લેવાની ઇચ્છા કરવી, પરંતુ ગુરુની સેવાપૂર્વક વેદાત શ્રવણ નહિ કરીને માત્ર અન્નપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી જ ભિક્ષાવૃત્તિ કરવી નહિ અર્થાત્ કેવળ જીવિતનું રક્ષણ કરવા માટે શ્રવણમનપૂર્વક જ ભિક્ષાવૃત્તિ કરવી.^{૨૨} હે રાજસિંહ! સન્યાસાશ્રમરૂપી ધર્મ ક્ષત્રિયાદિ ત્રણ વર્ણોને માટે નિત્ય અને અવશ્ય કર્તવ્ય તો નથી જ, માત્ર તેઓએ વિક્ષેપક કર્મોના ત્યાગરૂપી કામ્ય સન્યાસ સ્વીકારવો યોગ્ય છે અને તે કામ્ય સન્યાસ તો ચારે આશ્રમવાસી લોકોને મરજો જ છે^{૨૩} મેં વેદમાથી

* શૂદ્ર પણ નૈરિક અલ્પચાત્રી, ગૃહ્ય, વાનપ્રથ તથા સમગ્ર વિક્ષેપક કર્મોના ત્યાગ કરી શાંતિ, દાંતિ આદિ કટ્યાણુગુણોથી રહિત સન્યાસી થઈ શકે છે — નીલકંઠ

આવળું છે કે, સર્વ લોકમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયેલા ધર્મનું સેવન કરનારા ક્ષત્રિયોએ મનુષ્યોનાં સર્વ કલ્યાણો પોતાના બાહુબળને અધીન કરી લીધાં છે; કારણ કે ત્રેવર્ણીકોના સર્વ ધર્મો તથા ઉપધર્મો રાજધર્મને લીધે જ સ્થિતિ કરી રહ્યા છે. ૨૪ હે રાજા! જેમ હાથીના એક પગલામા સર્વ પ્રાણીઓનાં પગલાં-ઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે, તેમ રાજધર્મમાં બીજા સર્વ ધર્મોનો સર્વ પ્રકારે સમાવેશ થઈ જાય છે, એમ તમારે સમજવું. ૨૫ ધર્મવેત્તા આર્ય મનુષ્યો કહે છે કે, જગત માહેના બીજા સર્વ ધર્મો અદ્ય આશ્રયવાળા હોઈને અદ્ય ફળને આપનારા છે; પણ ક્ષાત્રધર્મ તો મહાન આશ્રયવાળો હોઈને અનેક કલ્યાણોનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે, જેથી બીજા કોઈ પણ ધર્મ તે ધર્મની તુલનામાં બિલો રહી શકે તેમ નથી; ૨૬ તેમ જ હે રાજા! સર્વ વર્ણોના ધર્મોને રાજધર્મની જ મુખ્યતાની અપેક્ષા રહે છે, કારણ કે રાજધર્મ સર્વ ધર્મોનું પાલન કરે છે; એટલું જ નહિ પણ હે રાજા! જે દાનધર્મને વિદ્વાનો સર્વોત્કૃષ્ઠ અને પુરાણકાળનો કહે છે, તે દાનધર્મનો પણ રાજધર્મમાં જ અંતર્ભાવ થઈ જાય છે. જે કંઠાય કોઈ રાજા દંડનીતિને તથા પુરાણ રાજધર્મનો ત્યાગ કરે તો સર્વ વેદો પ્રથમ જ રસા-તલમાં ગરક થઈ જાય, વૃદ્ધિ પામેલા સર્વ ધર્મો ક્ષય પામે તથા આશ્રમોના ધર્મોનો પણ વિનાશ જ થઈ જાય. વળી સર્વ દાનધર્મોનો રાજધર્મમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, સર્વ દીક્ષાધર્મોનો રાજધર્મમાં અંતર્ભાવ થઈ જાય છે, સર્વ વિદ્યાઓનો રાજધર્મમાં જ સમાસ થઈ જાય છે તથા સર્વ લોકો રાજધર્મને આધારે જ સ્થિતિ કરી રહ્યા છે; અર્થાત્ જગતના ધર્મોને, દીક્ષાઓને, વિદ્યાઓને તથા લોકોને રાજ-ધર્મનું જ રક્ષણ હોવાથી સંપૂર્ણ નિર્ભયતા છે. ૨૭-૨૮ જેમ નીચ મનુષ્યોએ કરેલી પ્રાણીઓની હિંસા, તે પ્રાણીઓનો વધ કરનારા પુરુષોના ધર્મનો તથા શાસ્ત્રજ્ઞાનનો નાશ કરે છે, તેમ રાજધર્મથી તજયેલા જગતના સર્વે બીજા ધર્મો પાખંડીઓના પ્રાણલ્યને લીધે વિનાશ પામીને ધાર્મિક પુરુષોના ચિત્તને ખેદજનક થઈ પડે છે અને ધર્મોચ્ચરણ કરનારા પુરુષો પણ પોતાના રક્ષણની શોધમાં વ્યાકુળ બની જઈને સ્વધર્મનો આદર કરી શકતા નથી,

માટે રાજધર્મ જ સર્વ ધર્મોમાં મુખ્ય છે. ૩૦

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમાં રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'ચારે આશ્રમધર્મોનો રાજધર્મ સાથેનો સંબંધ' નામનો અધ્યાય ૬૩ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૪મો

ક્ષાત્રધર્મની શ્રેષ્ઠતા

॥ સીપ ઉવાચ ॥

ચાતુરાશ્રમ્યધર્માશ્ચ યત્તિધર્માશ્ચ પાંડવ ।

લોકવેદોત્તરાશ્વ ક્ષાત્રધર્મે સમાહિતાઃ ॥ ૧ ॥

લીબમે કહ્યું : હે પાંડવ! લોકમાં તથા વેદમાં ઉત્તમ ગણાયેલા ચાર આશ્રમધર્મોનો તથા ચત્તિ-ધર્મોનો મુખ્ય આધાર ક્ષાત્રધર્મ છે. ૧ હે ભરત-શ્રેષ્ઠ! વળી સર્વ જાતનાં લૌકિક, વૈદિક કર્મો પણ ક્ષાત્ર-ધર્મને જ અવલંબી રહ્યાં છે, માટે ક્ષાત્રધર્મની વ્યવસ્થાનો જ લાંબ યાય તો જીવલોકનાં સર્વ કલ્યાણો પણ પડી ભાંગે. ૨ બીજા સર્વ આશ્રમ-વાસીઓના ધર્મો પરોક્ષ ફળ આપનારા છે અને ઘણા દ્વારવાળા છે. ઘણા વાદવિવાદ કરનારા પુરુષો વિરુદ્ધ શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણ આપીને તે ધર્મોનાં સનાતન સ્વરૂપને ડહોળી નાખે છે, તેમ જ બીજા કેટલાએક વાદીઓ તો યુક્તિપ્રયુક્તિવાળાં શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વચનો વડે તે આશ્રમધર્મોનુયાયી લોકોના ધાર્મિક નિશ્ચયને ફેરવી પણ નાખે છે; કારણ કે તેઓ ધર્મના પરમ નિશ્ચયને નહિ સમજનારા હોવાથી સારાસારબુદ્ધિથી હીન હોય છે, ૩૪ પણ જે ધર્મ પ્રત્યક્ષ ફળવાળો છે, લગભગ પુષ્કળ સુખથી ભરેલો છે, સ્વતઃ જ સમજી શકાય તેવો છે, છગકપટથી રહિત છે તથા સર્વ લોકોનું હિત કરનારો છે, તે ધર્મ ક્ષત્રિયોનો આશ્રય કરીને રહેલા છે. ૪ હે યુધિષ્ઠિર! ગૃહસ્થધર્મમાં જેમ બીજા ત્રણ વર્ણોના ધર્મોનો અંતર્ભાવ થઈ જાય છે તથા બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસ તથા સર્વ બ્રાહ્મણ-ધર્મોનો પણ તે ગૃહસ્થધર્મમાં જેમ અંતર્ભાવ થઈ જાય છે, તેમ રાજધર્મમાં સર્વ ધર્મોનો તથા લોકોનો અંતર્ભાવ થઈ જાય છે. હે રાજેન્દ્ર! જે તમને પ્રથમ એ કથા કહેલી જ છે કે, પૂર્વે એક સમયે અનેક સંખ્યાબંધ શૂરા રાજાઓ પોતાના આશ્રમ સંબંધી એક એક કર્મ તથા દંડનીતિની

તુલના કરીને એમાંથી વિશેષ ઉત્તમ કોણુ છે, એ વિષેનો સંશય થવાથી તેને દૂર કરનાર સિદ્ધાંતનું શ્રવણ કરવા માટે સર્વ ભૂતોના ઈશ્વર મહાતેજસ્વી અને સર્વવ્યાપક પ્રભુ નારાયણદેવની પાસે ગયા હતા.^{૧-૯} વળી પૂર્વના પ્રાચીન સમયમા પણ આદિદેવ નારાયણે ઉત્પન્ન કરેલા સાધ્યો, દેવો, વસુઓ, અશ્વિનીકુમારો, રુદ્રો, વિશ્વદેવતાઓ, મરુદ્ગણો તથા સિદ્ધો ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે જ વર્ત્યો હતા.^{૧૦} આ ક્ષાત્રધર્મના સંબધમા અર્થના નિશ્ચય વાળો એક ધાર્મિક ઇતિહાસ હું તમને કહું છું તે તમે સાલળો. પૂર્વે જે સમયે દાનવોડ્ડી સમુદ્ર મર્ચાદાનો ત્યાગ કરી જગતને બોળી દેવા તૈયાર થયો હતો, તે સમયે હે રાજેન્દ્ર ! માધાતા નામનો એક વીર્યવાન રાજા આ પૃથ્વી પર રાજ્ય કરતો હતો. હે રાજસિંહ ! તે રાજાએ આદિ, મધ્ય અને અંતરહિત પ્રભુ નારાયણ દેવના દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી યજ્ઞસમારભ કર્યો. તે યજ્ઞમાં એણે મહાત્મા વિષ્ણુના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું, એટલે તરત ઇદ્રના સ્વરૂપમા આવેલા શ્રીવિષ્ણુના તે રાજાને દર્શન થયાં. પછી તે સમયે માધાતાએ કેટલાએક મોટા મોટા રાજાઓને સાથે રાખી તે પ્રભુનું પૂજન કર્યું અને તે વેળા રાજા સિંહ તે માધાતા રાજાનો તથા એ મહાત્માનો (વિષ્ણુના માયિક સ્વરૂપ ઇદ્રનો) મહાતેજસ્વી શ્રીવિષ્ણુના સંબધમા આવો મહાન સંવાદ થયો.

ઇદ્ર બોલ્યો : હે ધાર્મિકશ્રેષ્ઠ રાજા ! તું શ્યામસ્વરૂપ, પ્રમાણાતીત, અનંત માયાઓથી યુક્ત, અપાર મન્ત્રવીર્યશાળી અને પુરાણપુરુષ આદિદેવ નારાયણના દર્શન કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તે તારી કેવી ઇચ્છા છે ?^{૧-૧૧-૧૨} તું નથી જાણતો કે, વિશ્વસ્વરૂપ એ નારાયણદેવનાં હું કે બ્રહ્મદેવ પણ સાક્ષાત્ દર્શન કરી શકતા નથી. માટે હે રાજા ! એ નારાયણદેવના દર્શન વિના તારા હૃદયમા જે જે કામનાઓ હશે તે હું પૂર્ણ કરીશ, કારણ કે તું મનુષ્યોનો રાજા છે.^{૧૩} વળી તું સત્યનિષ્ઠ છે, ધર્મપરાયણ છે, જિતેન્દ્રિય છે, શૂરવીર છે, દેવોના પર દંડ પ્રીતિ રાખનારો છે, બુદ્ધિસપ્ત છે, ભક્તિયુક્ત છે તથા ઉત્તમ શ્રદ્ધાળુ છે, માટે હું તને યથેષ્ટ વર આપવા તૈયાર છું.^{૧૮}

માંધાતા બોલ્યો : હે ભગવન ! હું તમારા ચરણમાં મસ્તક નમાવી પ્રથમ તમારો પોતાનો જ પ્રસાદ મેળવીશ અને તે દ્વારા આદિદેવ નારાયણના હું અવરથ દર્શન કરીશ. હું હવે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરી કેવળ ધર્મ સપાદન કરવાની ઇચ્છાથી લોકમા સન્માર્ગરૂપ ગણાયેલો આસ્થવાસ કરવા ઇચ્છું છું. મને વાનપ્રસ્થધર્મ સ્વીકારવાની જ હવે ઇચ્છા થઈ છે.^{૧૯} મે વિશાળ અને અમર્યોદ એવા ક્ષાત્રધર્મનું આચરણ કરીને અલીપ્ત દિવ્ય લોકો મેળવ્યા છે તથા પોતાના યશને જગતમા સ્થાપિત કર્યો છે; પણ માત્ર આદિદેવથી ચાલુ થયેલા લોકશ્રેષ્ઠ ધર્મનું આચરણ કરવા માટે મારામા જ્ઞાન નથી.^{૨૦}

ઇદ્ર બોલ્યો : આ જગતમાં જેઓ રાજા નથી તેઓ ધર્મપરાયણ હોવા છતા બીજા ધર્મજ્ઞાન-રહિત પુરુષોને ધર્મના વિષયમાં ઉત્કૃષ્ટ ગતિ પમાડી શકતા નથી, તેમ પોતે પણ સંપૂર્ણ ધર્માચરણ કરી શકતા નથી; પરંતુ રાજાઓ તો માત્ર પોતાના ધર્મનું આચરણ કરીને જ પોતે પણ ધર્મિષ્ઠ બને છે અને બીજાઓને પણ ધર્મિષ્ઠ બનાવી શકે છે. વળી ક્ષાત્રધર્મ જ પ્રથમ આદિદેવથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને બીજા ધર્મો તો તેના અગરૂપે પાછળથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે,^{૨૧} તેમ જ બીજા સંન્યાસધર્મ સુદ્ધા અનેક ધર્મો નાશવત ક્ષત્રજાણા હોઈને ક્ષાત્ર ધર્મની અપેક્ષાએ ઉત્તમતા ધરાવી શકતા નથી, પરંતુ ક્ષાત્રધર્મમા તો સર્વ ધર્મોના સમાવેશ થઈ જાય છે, માટે જ વિદ્વાનો એ ધર્મને શ્રેષ્ઠ કહે છે. પૂર્વે વિષ્ણુ ભગવાને પણ ધર્મોક્ત ક્રમોત્તુ અવલંબન કરીને અસુરોનો પરાજય કર્યો હતો અને મહા તેજસ્વી એવા દેવોનું તથા ઋષિઓનું રક્ષણ કર્યું હતું.^{૨૨-૨૩} જો કદાચ ત સર્વવ્યાપક ભગવાન વિષ્ણુએ અસુરોનો સહાર ન કર્યો હોત, તો આ જગતમા બ્રાહ્મણો રહેત નહિ, લોકસભા બ્રહ્મા પણ રહેત નહિ, ક્ષાત્રધર્મ પણ રહેત નહિ તથા બ્રાહ્મણધર્મનો પણ લોપ થઈ જાત^{૨૪} દેવોમા શ્રેષ્ઠ એવા તે આદિદેવે પરાક્રમ કરીને અસુરોથી ભ્રમ રાઈ ગયેલી આ પૃથ્વીને જો ન છૂતી હોત તો બ્રાહ્મણોને સર્વથા વિનાશ થઈ જાત અને તેને લીધે ચારે વર્ણોના તથા ચારે આશ્રમોના સર્વ ધર્મો

પશુન્દેન નદિ ૧૧ આ જગતમાથી સનાતન ધર્મોનો
નેપ્ટો વાર વિનાશ થયો હતો અને તેઓનો જ્ઞાન
ધર્મ ૧૨ પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો તથા પ્રત્યેક યુગમા તે
જ્ઞાનધર્મના બાળી ૧૩ બ્રાહ્મણધર્મોની પુન પ્રવૃત્તિ
થયેલી છે, માટે જ્ઞાનધર્મને વિદ્વાનો સર્વશ્રેષ્ઠ કહે
છે ૨૧ જ્ઞાનધર્મમા વર્ણનારા રાજાઓના એ જ
કર્તવ્ય છે કે, તેઓએ સપૂર્ણ આત્મત્યાગ કરવો,
નવં પ્રાણીઓ પર દયા રાખવી, લૌકિક જ્ઞાન મેળવવું,
પ્રત્યોત્તુ પાવન કરવું, સર્વને ભયમાથી મુક્ત
કરવા દુષ્ટિયાનોને હુ બાધી છે કાવવા અને પીડા-
પત્ની પીડાઓ દૂર કરવી ૨૨ મવ લોકો રવાલાવિડ
ગીને ૧૩ કામ તથા કાંધમા વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરે છે
અને મવ નો ત્યાગ કરી ૦૭૫૪૧ ગીને વર્તવા
તત્પર થાય છે ૫૧ નુ ગતના ભયથી જ તેઓ
૫૫૧ ૧૧૧૧ નવી તમ ૧૪ સદાચારન પત્ર એવા
બી ૧૧૧૧૧૧ ૫૫૧ રા તના રક્ષણને લીધે પોતાના
ન આરોગુ નારી ગીતે પાવન કરી શકે છે, માટે
લોક ૧૨ નધર્મને ૧૪ સર્વશ્રેષ્ઠ કહે છે ૨૦ આ પૃથ્વી
૫૦ રાજ્ય રનારા રાજાઓ પોતાના રાજવર્મને
અનુચરીને સર્વ પ્રાણીઓતુ પુનની પેટે રક્ષણ કરે
છે, તેથી તેઓ નિર્ભય થઈને લોકમા મચાર કરી
શકે છે એમા મશય નથી ૨૧ આમ સર્વ ગીતે
જ્ઞાનધર્મ બીજા સર્વ ધર્મોની રક્ષા કરનાર હોઈને
લોકમા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, સનાતન છે, નિત્ય છે,
મોટા પર્વત ઉપરોગી છે, અવિનાશી છે તથા સર્વ
પ્રધાન છે ૩૦

૧ ને જમનામ રના ગાંતિપર્વત રાજાગાંધર્માનુશાસન
૫૧મા 'જ્ઞાનધર્મની યજ્ઞ' નામનો
અધ્યય ૧૪ થો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૫મો

ઇદ્રના ઉપમાં આવેલા વિબાગ
અને માંધાનાનો મંવાદ

૭૬૨ ઉપાવ ૧

જંચીયેઃ સર્વધર્મોપપત્તઃ ।

માતઃ શ્રેષ્ઠઃ સર્વધર્મોપધર્મઃ ॥

પાપો વૃષ્ણમિર્કાશ્વિત્ત્વદ્રાગ-

સ્વિપેવે સ્વાદમાતઃ પ્રજાનામ્ ॥ ૧ ॥

૧ જ્ઞાતિઓ એવ મહાન નામધર્મવાર,

સર્વ ધર્મોથી યુક્ત અને સર્વ ધર્મોમા શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતિધર્મ
નુ લોકોતુ હિત કરનારા તમારા જેવા ઉદાર રાજા
ઓએ યથાથોગ્ય પાવન કરવું જોઈએ એ તેતુ
પાલન કરવામા ન આવે તો પ્રજાઓનો વિનાશ ૧
થઈ જાય ૨ સર્વ પ્રાણીઓ પર દયા રાખનારા
રાજાનો મુખ્ય ધર્મ એ ૧ છે કે, તેણે ધાન્યાદિજના
વાવેતર માટે પૃથ્વીને સપૂર્ણ સરકારોવાગી કરવી,
(૧મીન ખેડાવીને તેમા ખાતર વગેરે પુરાવવા,
જેથી પાક મારો થાય) રાજમુખ્ય, અશ્વમેધ આદિ
યજ્ઞો કરી અવભૂથરનાન કરવું, ભેદ્યથર્થા ન કરવી
(સન્યામ ન લેવો), પ્રત્યોત્તુ પાવન કરવું તથા
યુદ્ધમા શરીરનો ત્યાગ કરવો આ મુખ્ય ધર્મતુ
રાજાએ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ ૩ મુનિઓ ત્યાગને
જ સર્વ કરતા શ્રેષ્ઠ કહે છે ૪ તેમા પશુ ક્ષત્રિયો યુદ્ધ
કરીને પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે તો
ઉત્તમોત્તમ છે આવા હેતુથી જ સર્વ રાજાઓ
રાજધર્મમા નિત્ય આમખત રહીને યુદ્ધોમા પોતાના
શરીરનો ત્યાગ કરે છે, એ તે પ્રત્યક્ષ નેતુ છે ૫
પુષ્પજા ગ્રામજ્ઞાન સ પાલન કરીને ગુરુની સેવા કર્યો
પછી રણક્ષેત્રોમા પરસ્પર મહાર કરીને પ્રાણોનો
ત્યાગ કરવો, એ ક્ષત્રિયનો ઉત્તમ ધર્મ છે અને
ધર્મની ઇચ્છાવાગા ક્ષત્રિયો પ્રથમ જોડતુ બ્રહ્મચર્ય
મગ પાગીને ગૃહસ્થાશ્રમનો આશ્રય કરવો ૬ પછી તે
ગૃહસ્થાશ્રમમા દાષાવ વર્ધને તેણે મામાન્ય વ્યાપ
કારિક પ્રવૃત્તિઓમા પ્રિય અપ્રિય તરફ મમાન'દિ
રાખવી, આરે વળીને પોતપોતાના ધર્મોમા રથાપવા,
પ્રત્યોત્તુ પાલન કરવું અને તેતે ઉપાયોની યોજના
કરીને, નિધમો ધારણ કરીને તથા પુરુષાર્થ ભરેલા
સર્વ પ્રકારના ઉયોગોની ખિવવ ૭ ક્રીને પોતાના
આશ્રમધર્મને જોઈ આદર્શઉપ બતાવવો વિદ્વાનો
જ્ઞાતિધર્મને શ્રેષ્ઠ કહે છે તેતુ એ ૧ કારણ છે કે, તે
ધર્મમા બીજા સર્વ ધર્મોનો સમાવેશ થઈ જાય છે
કેવે જે લોકો પોતપોતાના વર્ણાશ્રમધર્મોતુ

આચરણ કરતા નથી અને તેતે સર્વ ધર્મોને નિષ્ક્રાં
તથા વિપરીત અર્થવ ગા કરાવે છે તથા પોને તો
કેવગ સર્વ (ધર્મ) સ પાલન કરવામા ૧ મથજ્ઞ
રહે છે, તે નેકોને ગ્રામજ્ઞાનએ નિર્મયાં (ઉદન)
મજા છે તથા પશુ સમાન જ ગણવા છે, ૫૧ નુ નેતુ
ઉદન લોકોને પશુ પોતાની ઉદનાઈતુ દગ દેખાવી

જે ક્ષાત્રધર્મ નીતિના માર્ગ ઉપર આણી મૂકે છે, માટે જ તેને બીજા ધર્મોના કરતાં કલ્યાણકારક કહેવામાં આવ્યો છે.^{૫-૭} ત્રણે વેદનું જ્ઞાન ધરાવનારા બ્રાહ્મણોને માટે જે યજ્ઞાદિ કર્મો તથા આશ્રમધર્મો શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે, તે જ બીજા સર્વ બ્રાહ્મણોને પણ મુખ્ય કર્તવ્ય તરીકે છે; છતાં પણ કોઈ બ્રાહ્મણ શૂદ્રની પેઠે બીજાં કાવે તે કર્મો કરવા તત્પર થાય તો તે બ્રાહ્મણ શસ્ત્રથી વધ કરવા યોગ્ય ગણાય છે.^૮ હે રાજા! આરે આશ્રમધર્મોનું તથા વેદાકૃત યજ્ઞ યાગાદિ કર્મકલાપનું બ્રાહ્મણ જ જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઈએ, પણ બીજા વર્ણના કોઈ પુરુષે તે જ્ઞાન કદી સંપાદન કરવું નહિ.^૯ બ્રાહ્મણવર્ણનો કોઈ પુરુષ પૂર્વોક્ત સ્વધર્મથી જો વિરુદ્ધ વર્તન કરે તો તેની આજીવિકા ધર્મયુક્ત ગણાતી નથી; કારણ કે કર્મને અંગે જ ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે અને જેવો ધર્મ તેવો જ ધર્મી પણ ગણાય છે.^{૧૦} જે બ્રાહ્મણ પોતાનાં બીજા કર્મોથી બ્રહ્મ ધર્મને વિભાજીત કરવા તત્પર થાય છે તે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ તરીકેના સન્માનને પાત્ર રહેતો નથી; એટલું જ નહિ પણ સ્વકર્મોનું આચરણ નહિ કરનારો તે બ્રાહ્મણ વિશ્વાસપાત્ર પણ નથી.^{૧૧} સર્વ વર્ણોના જે ધર્મો શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા છે, તેઓને ઉત્કર્ષમાં આણવા, એ દ્વિત્રિયોનો પરમ ધર્મ છે. આવા હેતુથી જ બીજા સર્વ ધર્મોના કરતાં રાજધર્મોને શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે અને હું માનું છું કે, વીરપુરુષોના પણ તે જ ધર્મો હોવાથી જેઓ તે ધર્મોને આચરણમાં મૂકે છે, તેઓ જ સર્વ વીર પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.^{૧૨}

માંધાતા બોલ્યો: હે ભગવન્ ઈંદ્ર! મારા રાજ્યમાં યવનો, કિરાતો, ગાંધારો, ચીનાઓ (ચીન દેશના વતનીઓ), શબરો, બર્બરો, શકો, તુષારો, કંકો, પલ્લવો, આંબ્રો, મરકો, પૌંડા, પુલિંદો, રમકો, કાંબોજી તથા બ્રાહ્મણો અને દ્વિત્રિયોથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈશ્ય અને શૂદ્રજાતિના સંકીર્ણ વર્ણો વસે છે, તેઓ આ વૈદિક ધર્મોનું આચરણ કેવી રીતે કરી શકશે? વળી તેઓ ચોરી કરીને જ આજીવિકા ચલાવનારા છે, તેથી મારા જેવા રાજાઓએ તેઓને ધર્મમાર્ગમાં કેવી રીતે રદાપાત્ર, એ સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે, માટે તે મને કહેા. હે સુરેશ્વર! તમે અમારા દ્વિત્રિયોના એક બંધુરૂપ

છા. ૧૩-૧૬

ઈંદ્ર બોલ્યો: હે નિર્દોષ રાજા! ચોરી કરીને આજીવિકા ચલાવનારા તે સંકીર્ણવર્ણના લોકોએ પોતાનાં માતાપિતાની સેવા કરવી, આચાર્યની, શુરુની તથા સર્વ આશ્રમવાસીઓની સેવા કરવી, રાજાની સેવા કરવી, વૈદિક ધર્મક્રિયાઓને પણ તેઓએ પોતાનો ધર્મ સમજીને કરવી, શ્રાદ્ધો કરવાં, દ્રુવા બોદાવવા, પરબો મંડાવવી, ધર્મશાળાઓ બંધાવવી, બ્રાહ્મણોને નિરંતર સમયોચિત દાનો આપવાં, અહિંસા પાળવી, સત્ય બોલવું, ક્રોધ ન કરવો, વંશપરંપરાથી આવેલી વૃત્તિનું પાલન કરવું, ઔપચારિકનું ભરણપોષણ કરવું, પવિત્રતા જાળવવી, દ્રોહ ન કરવો, પોતાનો અભ્યુદય કરવાની ઇચ્છાથી સર્વ યજ્ઞોમાં દક્ષિણદાન કરવું તથા પોતાને માટે અત્યંત યોગ્ય ગણાતા પાકયજ્ઞો કરવા. આ રીતે સર્વ લોકોને માટે કર્મો કરવાની વ્યવસ્થા પ્રાચીન કાળથી જ બંધાયેલી છે. ૧૭-૨૨

માંધાતા બોલ્યો: આ મનુષ્યલોકમાં પ્રત્યેક વર્ણોમાં તથા ચારેય આશ્રમોમાં જુદા જુદા વેશોમાં ગુપ્ત રહેલા ઘણા ચોર લોકો જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ શું? ૨૩

ઈંદ્ર બોલ્યો: હે નિર્દોષ રાજા! આ જગતમાં દંડનીતિને ત્યારે વિનાશ થાય છે તથા રાજધર્મની અધોગતિ થાય છે, ત્યારે રાજાની જ દુષ્ટતાને લીધે સર્વ પ્રાણીઓ મૂઢ બની જાય છે; કાર્યકાર્યના જ્ઞાનથી બ્રહ્મ થાય છે.^{૨૪} અરે! આ સત્યયુગ વીત્યા પછી તો માત્ર વેશને જ ધારણ કરનારા સંખ્યાબંધ સાધુ-લંગોટાઓ જગતમાં ભિરમઈ નીકળશે અને માત્ર ચાર જ આશ્રમોને બદલે અસંખ્યાત નવા નવા આશ્રમોની રચના ઘડાઈ જશે.^{૨૫} તે કાળના મનુષ્યો ઉદ્વૃષ્ટ ગતિને આપનારાં પુરાણોનું કે ધર્મશાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરશે નહિ અને કામ તથા ક્રોધથી પ્રેરાઈ અવળા માર્ગને સ્વીકાર કરશે;^{૨૬} માટે જ મહાત્મા પુરુષો દંડનીતિને ઉપયોગ કરીને પાપી મનુષ્યોને પાપકર્મ કરતા ત્યારે અટકાવે છે, ત્યારે જ સનાતન સત્યધર્મ જગતમાંથી અલિન થતો નથી.^{૨૭} જે મનુષ્ય સર્વ લોકના શુરુ એવા રાજાનું અપમાન કરે છે તેનાં દાન, હોમ, શ્રાદ્ધ વગેરે સર્વ કર્મો નિષ્ફળ થાય છે.^{૨૮} ધર્મની ઇચ્છા રાખનારો

રાજા દેવગ મનુષ્યોનો જ અધિપતિ છે એમ નથી; પણ તે સનાતન દેવનું જ એક સ્વરૂપ છે તેથી દેવ તાઓ પણ તેનું અપમાન કરતા નથી.^{૨૯} એકે આ સર્વ જગતની રચના ભગવાન પ્રજાપતિએ જ કરી છે, તેપણ તે જગતની શુભ કર્મમા પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે તથા અશુભ કર્મમાંથી નિવૃત્તિ કરાવવા માટે તે પ્રજાપતિને પણ ક્ષત્રિયની અપેક્ષા રહી છે.^{૩૦} જે રાજા જગતમા પ્રવર્તેલા ધર્મનું છુદ્ધિ વડે જ્ઞાન ધરાવે છે, તે રાજા આસ્તિક હોવાને લીધે મને પણ માન્ય અને પૂજ્ય છે; કારણ કે તે રાજા ક્ષાત્રધર્મનો આધારભૂત છે.^{૩૧}

ભીષ્મ બોલ્યા : હે યુધિષ્ઠિર ! આમ કહીને ધ્રુવના સ્વરૂપમા આવેલા તે ભગવાન વિષ્ણુપ્રભુ દેવગણોને સાથે લઈ, વિષ્ણુલોકરૂપી પોતાના સનાતન સ્થાન ભણી આવ્યા ગયા.^{૩૨}

હે નિર્દોષ રાજા ! એ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળથી ક્ષાત્રધર્મની શુભ પ્રવૃત્તિ ચાલી જ આવેલી છે. જેથી કયો જ્ઞાની પુરુષ તેવા ક્ષાત્રધર્મસંપન્ન ક્ષત્રિયની અવગણના કરે ?^{૩૩} છતાં પણ કોઈ પુરુષ તે ક્ષાત્રધર્મની અવગણ કરીને કોઈ જાતનાં કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે અથવા કોઈ જાતનાં કર્મોમાંથી નિવૃત્તિ કરે છે, તો તેનાં એ સર્વ કર્મો અંધ મનુષ્યોની પેઠે મધ્યમાંથી જ નાશ પામે છે.^{૩૪} માટે હે પુરુષબાદ્ય યુધિષ્ઠિરરાજા ! આદિ કાળથી ચાલી આવેલી તથા આપણા પૂર્વજોના પૂર્વજોએ પણ સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારેલી એ ક્ષાત્રધર્મરૂપી વિધાતાની આજ્ઞાને અનુસરીને તમે વર્તન કરો. તે આજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે તમે સારી રીતે સમર્થ છો, એમ હું જાણું છું.^{૩૫} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વનાં રાજધર્માતુશાસનપર્વમાં ‘હૃદના દયમા આવેલા વિષ્ણુ અને માધાતાનો સંવાદ’ નામનો અધ્યાય ૬૫માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૬ મો

રાજધર્મ જ સર્વ કર્મોનું કેન્દ્ર છે

॥યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

શ્રુતા મે કથિતાઃ પૂવ ચત્વારો માનવાશ્રમાઃ ।

વ્યારુણાનપિત્વા વ્યારુણાનમેવામાચક્ષ્વ પૃચ્છતાઃ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૃથ્થુઃ : હે પિતામહ ! તમે મને મનુષ્યોના પ્રાચીન એવા ચારે વર્ણાશ્રમો કહ્યા, પણ

હવે તે આશ્રમોનું વિસ્તારથી સ્પષ્ટીકરણ કરીને તમે મને કહો.^૧

ભીષ્મ બોલ્યા : હે મહાબાહુ યુધિષ્ઠિર ! સત્પુરુષોએ માન્ય ગણેલા જે ધર્મો હું જાણું છું તે ધર્મોને જ તમે પણ જાણો છો;^૨ પરંતુ હે ધાર્મિક-શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરરાજા ! તે ધર્મોનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જાણવા માટે તમે મને પૂછો છો, તેથી હું તમને તે સૂક્ષ્મ ધર્મ કહું છું, તે સાંભળો.^૩ હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ કુંતીપુત્ર ! જે ચારે આશ્રમવાસી મનુષ્યોનાં સર્વ આશ્રમલોકિક ચિંત્નો હોય છે, તે બધાં સહચાર સંપન્ન રાજાઓના રાજધર્મોમાં પણ હોય છે. હે યુધિષ્ઠિર ! જે કોઈ રાગદેવરહિત રાજા હૃદનીતિને ઉપયોગ કરીને સર્વ પ્રાણીઓ પર સમદૃષ્ટિ રાખીને વર્તે છે, તે રાજાને સંન્યાસીને પ્રાપ્ત થનારા બ્રહ્મ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે; તેમ જ જે રાજા જ્ઞાન, દાન, નિગ્રહ તથા અનુગ્રહના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે તથા શાસ્ત્રોક્ત કર્મોનું આચરણ કરીને યોગ્ય વૃત્તિએ વર્તે છે, તે ધીર રાજાને શુદ્ધશાશ્રમ ધર્મ આચરવાનું ફળ મળે છે.^{૪-૫} હે પાંડવ ! જે રાજા પૂજાપાત્ર મનુષ્યોને અન્નાદિને વિભાગ આપી નિત્ય પૂજે છે તેને બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું સંપૂર્ણ ફળ મળે છે;^૬ અને હે યુધિષ્ઠિર ! જે રાજા આપત્તિઓમાં આવી પડેલા પોતાના જાતિલાઓને, સંબંધીઓ-નો તથા મિત્રોનો આપત્તિમાંથી ઉદ્ધાર કરે છે તે રાજાને વૈષ્ણવસુનિઓને પ્રાપ્ત થનારા દિવ્યલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.^૭ વળી હે કુંતીપુત્ર ! જે રાજા લોકમાં સુખ્ય ગણાતા મહાપુરુષોનો તથા સાધુ-સંન્યાસીઓમાં સુખ્ય ગણાતા મહાત્માઓનો નર-તર સત્કાર કરે છે, તેને વાનપ્રસ્થ સુનિઓને મળતી ગતિ મળે છે;^૮ તેમ જ હે પાંડવ ! જે રાજા નિત્ય આદિક્રિક્ષ્યાઓ, પિતૃયજ્ઞ (શ્રાદ્ધાદિ), જૂતયજ્ઞ તથા મનુષ્યયજ્ઞને વિસ્તારપૂર્વક કરે છે, તે રાજાને પણ વૈષ્ણવસુનિઓને મળતી પવિત્ર ગતિ મળે છે.^૯ વળી હે રાજેન્દ્ર ! જે રાજા પોતાના ઐશ્વર્ય-માં સર્વ કોઈનો હક રહેલા છે એમ માનીને સર્વ પ્રાણીઓને અન્નાદિને વિભાગ આપે છે તથા અતિથિ-ઓનું પૂજન અને દેવયજ્ઞાદિ કરે છે, તે રાજાને વાનપ્રસ્થ-આશ્રમીઓના લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૧૦} હે સત્ય પરાક્રમી મહાપુરુષ ! જે રાજા સત્પુરુષોનું

રક્ષણ કરવા માટે શત્રુઓના રાજ્યનો નાશ કરે છે, તેને પણ વાનપ્રસ્થની ગતિ મળે છે.^{૧૨} હે રાજા ! સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવાથી તથા સ્વદેશનું પાલન કરવાથી રાજાને અનેક યસદીક્ષાઓ લીધાનું ફળ મળે છે તથા સંન્યાસીને મળનારા બ્રહ્મલોકની ગતિ મળે છે.^{૧૩} વળી જે રાજા નિત્ય વેદાધ્યયન કરે છે, સર્વના પર ક્ષમા રાખે છે, આચાર્યોનું પૂજન કરે છે અને ઉપાધ્યાયની સેવા કરે છે, તે રાજાને પણ સંન્યાસીના બ્રહ્મલોકની ગતિ મળે છે.^{૧૪} હે પુરુષોન્માદ્ર ! જે રાજા દિવસે જપવા યોગ્ય મંત્રોનો જપ કરે છે અને યજ્ઞાદિ ધર્મ દ્વારા દેવોનું નિરંતર પૂજન કરે છે, તેને ગૃહસ્થાશ્રમીના લોકની ગતિ મળે છે; તેમ જ જે રાજા પ્રાણધૂત ખેલવાના પ્રસંગે (યુદ્ધમાં) મરવું કે મારવું, એવો નિશ્ચય કરે છે તેને સંન્યાસીને પ્રાપ્ત થનારા બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૧૫,૧૬} તેમ જ હે ભારત ! જે રાજા છળકપટનો અને શકતાનો ત્યાગ કરીને સર્વ પ્રાણીઓની સાથે સર્વદા સન્માર્ગે વર્તન રાખે છે, તેને પણ સંન્યાસીના બ્રહ્મલોકની ગતિ મળે છે.^{૧૭} હે ભરતવંશી રાજા ! સર્વ વાનપ્રસ્થોને તથા સંપૂર્ણ વેદ ભણેલા બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દ્રવ્યદાન આપનારા રાજાને વાનપ્રસ્થઆશ્રમીઓની ગતિ મળે છે. વળી હે ભારત ! સર્વ પ્રાણીઓ પર દયા રાખનારા અને કૂરવૃત્તિનો ત્યાગ કરી વર્તનારા રાજાને આરે આશ્રમીઓને મળનારા દિવ્ય લોકો મળે છે.^{૧૮,૧૯} હે કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિર ! હરકોઈ અવસ્થામાં બાળકોના પર તથા વૃદ્ધોના પર દયા રાખનારા રાજાને પણ સર્વ આશ્રમીઓની ગતિ મળે છે.^{૨૦} હે કુરુકુલધુરંધર ! જે રાજા કોઈ નીચ પુરુષોએ કરેલા બળાત્કારના ત્રાસથી શરણે આવેલા પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરે છે, તેને ગૃહસ્થાશ્રમીની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે;^{૨૧} તેમ જ સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનારો તથા તેઓનું યથા યોગ્ય સન્માન કરનારો રાજા ગૃહસ્થની ગતિ સંપાદન કરે છે.^{૨૨} હે પાથ ! પોતાના મોટા ભાઈની અને નાના ભાઈની સ્ત્રીઓ, પોતાના ભાઈઓ, પોતાના પુત્રો અને પૌત્રો વગેરે જે કોઈ સંબંધીઓમાં શિક્ષાપાત્ર હોય તેને શિક્ષા કરે છે અને અનુગ્રહપાત્ર હોય તેના પર અનુગ્રહ કરે છે, તે રાજાને ગૃહસ્થાશ્રમમાં

પણ તપશ્ચરણનું ફળ મળે છે.^{૨૩} હે પુરુષોમાં આદ્ય સમાન રાજા ! પૂજા કરવા યોગ્ય આત્મજ્ઞાની સત્પુરુષોનું પૂજન અને પાલન કરનારા રાજાને ઉત્તમ ગૃહસ્થાશ્રમીની ગતિ મળે છે.^{૨૪} હે ભરત વંશી યુધિષ્ઠિર ! જે રાજા આરે આશ્રમવાસી મનુષ્યોને પોતાને ત્યાં નિમંત્રીને ભોજન આપે છે, તે રાજાનો ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વના કરતાં ઉત્તમ છે;^{૨૫} અને બીજો હરકોઈ પુરુષ પણ વિધાતાએ નિર્મોહી કરેલા એ ધર્મમાં રહીને યથાર્થ વર્તન કરે છે, તે પુરુષ પણ સર્વ આશ્રમોના અવિનાશી ફળને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૨૬} હે કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિર ! જે કોઈ સફળુષી પુરુષ વિષે રહેલા અનેક સફળુષો હરકોઈ પ્રસંગે પણ નાશ પામતા નથી, પરંતુ સર્વદા તે ને તે જ સ્થિતિમાં રહે છે તે મહાપુરુષ એક જ આશ્રમમાં રહ્યો હોય છતાં સર્વ આશ્રમોમાં રહેલો ગણાય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૨૭}

વળી હે યુધિષ્ઠિર ! જે પુરુષ હરકોઈ મનુષ્યના સ્થાન તરફ દષ્ટિ કરીને, કુળ તરફ દષ્ટિ કરીને તથા વય તરફ દષ્ટિ કરીને તેને યોગ્ય સન્માન આપે છે, તે પણ એક આશ્રમમાં રહ્યો હોય છતાં સર્વ આશ્રમમાં રહેલો ગણાય છે.^{૨૮} હે પુરુષોન્માદ્ર રાજા ! પોતાના દેશધર્મોનું તથા કુલધર્મોનું પાલન કરનારો રાજા પણ સર્વ આશ્રમધર્મોનું પાલન કરનારો ગણાય છે.^{૨૯} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! યોગ્ય સમયે ઐશ્વર્ય સંપાદન કરનારો, સર્વ પ્રાણીઓને તે ઐશ્વર્યમાંથી બલિ (તેઓનો વિભાગ) આપનારો અને સત્પુરુષોની યોગ્યતા બળવનારો રાજા આશ્રમમાં નિવાસ કર્યોનું યોગ્ય ફળ મેળવે છે.^{૩૦} હે કુંતાપુત્ર ! જે રાજા કોઈ સંયોગોને લીધે મોટા લયમાં આવી પડ્યો હોય અને તેને લીધે અત્યંત વ્યાકુળ થઈને ધર્મ-અધર્મના જ્ઞાનથી રહિત થયો હોય, તોપણ સર્વ લોકનું રક્ષણ કરવામાં પ્રમાદી થતો નથી તે રાજાને સર્વ આશ્રમોનું ફળ મળે છે.^{૩૧} હે ભરતવંશી રાજા ! જેના રાજ્યમાં સારી રીતે રક્ષણ પામેલા ધર્મકુશળ પુરુષો લોકમાં રહીને ધર્મોચરણ કરે છે, તે રાજાને એ ધાર્મિક પુરુષોના ધર્મમાંથી અમુક ભાગ મળે છે.^{૩૨} પણ હે મહાપુરુષ ! જે રાજાઓ ધર્મમાં જ રમણ કરનારા ધર્મનિષ્ઠ પુરુષોનું રક્ષણ કરતા નથી

રાજાએ એ પુરુષોના પાપના ભાગી થાય છે.^{૩૩} હે નિદોષ યુધિષ્ઠિર ! જે પુરુષો પ્રજાપાલનરૂપ સ્વધર્મમાં આસક્ત રહેનારા રાજાઓને પોતાનાથી બનતી સહાય આપે છે, તે પુરુષોને પણ બીજાઓએ કદેલા ધર્મમાંથી ભાગ મળે છે.^{૩૪} હે પુરુષવ્યાધ્ર ! જે ગૃહસ્થધર્મનું આપણે ઉપાસન કરી રહ્યા છીએ તે ગૃહસ્થધર્મ બીજા સર્વ આશ્રમોના ધર્મો કરતાં અત્યંત ઉચ્ચગણ, શુદ્ધિકારક અને પાવન છે.^{૩૫} જે કોઈ મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીઓને પોતાની માફક જુએ છે, કોઈના હિંસા કરતો નથી અને કોષનો જ્ય કદે છે, તે આ લોકમાં સુખી થાય છે અને મૃત્યા પછી પરલોકમાં પણ સુખ સંપાદન કરે છે.^{૩૬} રાજધર્મરૂપી એક નૌકા ધર્મરૂપી સમુદ્રના મધ્ય પ્રદેશમાં આવી રહે છે, સત્ત્વગુણરૂપી આલાક નાવિકના બળથી તે આગળ વધી રહે છે, ધર્મશાસ્ત્રરૂપ સદ્બંધનની દોરડીથી તેને બાંધવામાં આવી છે અને દાનધર્મરૂપ અનુકૂળ વાયુથી અપાટાબંધ તે આવી રહી છે. આ રાજધર્મરૂપી નૌકા અંદર બેઠેલા રાજાને તારી શકે છે;^{૩૭} અને જ્યારે રાજાના હૃદયમાં રહેલી સર્વ પ્રકારની કામનાઓ સર્વ તરફથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, ત્યારે તેની સ્થિતિ માત્ર બુદ્ધિસત્ત્વમાં જ અચળ થાય છે અને પછી તેને બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૩૮} હે પુરુષસિંહ રાજા ! પ્રજારક્ષણના કાર્યમાં આસક્ત રહેનારા રાજા ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ યોગના બળથી ચિત્તની અતિથય પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરીને ધર્મ સંપાદન કરે છે.^{૩૯} હે યુધિષ્ઠિર ! જે બ્રાહ્મણો સત્કર્મપરાયણ છે અને વેદાદ્યયનશીલ છે, તેઓનું તથા સર્વ લોકોનું પાલન કરવામાં તમારે પ્રયત્ન કરવો; કારણ કે હે ભારત ! જે પુરુષો વનમાં જઈને અથવા આશ્રમોમાં રહીને જે ધર્મોચ્ચરણ કરે છે, તેથી સોગણો ધર્મ પ્રજાઓનું રક્ષણ કરનારા રાજા પ્રાપ્ત કરે છે.^{૪૦} હે પાંડુપુત્ર ! મેં તમને આ વિવિધ પ્રકારનો ધર્મ કહી સંજળાવ્યો માટે એ પરંપરાથી આવી રહેલા પ્રાચીન સનાતનધર્મનું આચરણ કરો.^{૪૧} હે પુરુષસિંહ ! તમે પ્રજાપાલનરૂપ સ્વધર્મમાં પરાયણ રહેશો, તો ચારે વર્ણોના તથા ચારે આશ્રમોના ધર્મોનું ક્ષણ પ્રાપ્ત કરશો.^{૪૨}

અધ્યાય ૬૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૭ મો

રાષ્ટ્રોમાં રાજાની આવશ્યકતા

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

ચાતુરાશ્રમ્યમુક્તં તે ચાતુર્વર્ણ્યં તથૈવ ચ ।

રાષ્ટ્રસ્ય યત્કલ્પતમં તતો વ્રૂહિ પિતામહ ॥૧૧॥

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું : હે પિતામહ ! તમે મને ચારે આશ્રમોના તથા ચારે વર્ણોના ધર્મો કહ્યા. હવે રાષ્ટ્ર-પ્રજાનું જે મુખ્ય કર્તવ્ય હોય તે કહો.^૧

શ્રીમ ભગવાન : રાષ્ટ્રનું એ જ મુખ્ય કર્તવ્ય છે કે, કોઈ એક રાજાને રાજ્યાધિકાર કરવો, કારણ કે રાજા વિનાના નિર્જન રાષ્ટ્રમાં ચોર લોકો લૂંટ-ફાટ ચલાવી મૂકે છે અને પ્રજાને હેરાન કરે છે.^૨ વળી રાજા વિનાના રાષ્ટ્રમાં ધર્મની વ્યવસ્થા રહેતી નથી, તેમ જ પ્રજાઓ માંહોમાંહે લડીને વિનાશ પામે છે; માટે અરાજકતા સર્વથા ધિક્કારપાત્ર છે.^૩ પ્રજાઓ પોતાના પર એક રાજાને નીમીને સાક્ષાત્ એક ઇંદ્રને જ પોતાનો નિયંત્રતા બનાવે છે, એમ શ્રુતિ કહે છે; માટે અલ્પબુદ્ધિની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે રાજાની ઇંદ્રની પેઠે પૂજા કરવી.^૪ હું તો એ જ પસંદ કરું છું કે, રાજા વિનાના રાષ્ટ્રમાં કદી નિવાસ જ ન કરવો. વળી રાજા વિનાના રાષ્ટ્રમાં અશ્વિ હુંતદ્રવ્યનો સ્વીકાર કરતો નથી.^૫ જે રાષ્ટ્રો રાજારહિત હોવાથી નષ્ટવીર્ય હોય છે, તે રાષ્ટ્રો પર રાજ્યની ઇચ્છાવાળો મહાબળવાન રાજા જે ચડાઈ કરી આવે, તો તે રાષ્ટ્રની પ્રજાઓએ તેની સામે જઈને તેનું સન્માન કરવું, એ જ તે વેળા રાષ્ટ્રના રક્ષણનો એક મહાન ઉપાય છે; છતાં પણ એ સમયે તે બળવાન રાજાને જો સન્માન આપવામાં ન આવે તો અત્યંત કોપાયમાન થઈને તે રાજા સમગ્ર રાષ્ટ્રનો સમૂળગો નાશ કરી નાખે; પરંતુ તેને જો પ્રસન્ન કરવામાં આવે તો એની દેખરેખ નીચે આખા દેશનું કલ્યાણ થઈ જાય. આવા હેતુથી જ વિકાનો કહે છે કે, અરાજકતાના જેવું બીજું એક પણ રાષ્ટ્રીય પાપ નથી.^{૬-૮} જગતમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે, જે ગાય મહાપ્રયત્ને દોહવા દે છે, તેને પ્રહાર આદિતું ઘણું દુઃખ સહન કરવું પડે છે; પણ જે ગાય વિનાપ્રયાસે દોહવા દે છે, તેને લોકો દુઃખ દેતા નથી;^૯ તેમ જ જે કાષ્ઠ તપાવ્યા

વિના વળી જાય છે તેને અગ્નિને તાપ આપવાની યોગ્યતા નથી રહેતી અને જે કાષ પોતાની મેળે નમી પડે છે, તેને કોઈ નમાવતું નથી.^{૧૦} હે વીર યુધિષ્ઠિર! એ ઉપમા પ્રમાણે નિર્જળ પુરુષે પોતાના કરતાં અધિક બળવાળા પુરુષને સહાય નમતા રહેવું. આ ઉપરથી જ કહેવાય છે કે, જે પુરુષ બળવાનને નમે છે તે પુરુષ સાક્ષાત્ દંદ્રને જ નમે છે. તે માટે જ પોતાની નિરંતરની આબાદીની ઇચ્છા રાખનાર સર્વ કોઈ રાષ્ટ્ર રક્ષણકર્તા એક રાજની નિમણૂક કરવી જોઈએ; કારણ કે જે મનુષ્યોના પર રાજતું રક્ષણ નથી તેઓના ધનની કે સ્ત્રીઓની સહીસલામતી રહી નથી.^{૧૧} વળી રાજ વિના રાષ્ટ્રમાં પાપી લોકો બીજાઓનું દ્રવ્ય હરણ કરીને પ્રસન્ન થાય છે, પણ જ્યારે ચોરના ભાઈ-ધંડીચોરો તે પાપી લોકોના દ્રવ્યને લૂંટી જાય છે, ત્યારે તેઓ પણ રાજની ઇચ્છા કરે છે;^{૧૨} તેમ જ અરાજક રાષ્ટ્રમાં કોઈ એકના ધનને બે લૂંટારાઓ લૂંટી જાય છે અને તે બે લૂંટારાઓના ધનને બીજા અનેક લૂંટારાઓ લૂંટી જાય છે, તે સમયે એ પાપી લોકો પણ કદી ક્ષેમકુશળ રહી શકતા નથી અને રાજસત્તાની ઇચ્છા કરે છે; અરે! એટલું જ નહિ પણ રાજ વિનાના રાજ્યમાં શુભામ ન હોય તેને પણ જોરજુલમથી શુભામ કરવામાં આવે છે અને સ્ત્રીઓનું બલાતકારે હરણ કરાય છે. આ કારણથી જ દેવોએ પ્રજાઓનું પાલન કરનારા રાજાઓની સ્થાપના કરી છે.^{૧૪} આ પૃથ્વી પરના સર્વ દેશોમાં દંડને ધારણ કરનારા રાજા જ ન હોય, તો જળમાં નાનાં માછલાંઓને જેમ મોટાં માછલાંઓ ખાઈ જાય છે, તેમ બળવાન મનુષ્યો દુર્બળ મનુષ્યોનું ભક્ષણ કરી જાય-તેઓની માલમત્તાને હજમ કરી જાય.^{૧૫}

અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, પૂર્વે અરાજક પ્રજાઓનો વિનાશ થઈ ગયો હતો અને પાણીમાં મોટાં માછલાં જેમ નાનાં માછલાંઓનું ભક્ષણ કરી જાય છે, તેમ બળવાન પ્રજાઓ દુર્બળ પ્રજાઓનું ભક્ષણ કરી ગઈ હતી.^{૧૭} પછી તે સમયે સર્વ પ્રજાઓએ મળીને આવા કાયદા ઘડ્યા હતા કે, આપણામાંહેના જે કોઈ મનુષ્ય કઠોર ભાષણ કરે, બીજાઓ સાથે મારામારી કરે, પરસ્પરી સાથે

ગમન કરે અથવા બીજાઓના દ્રવ્યની ચોરી કરે, તેને આપણે દેશપાર મૂકી દેવો. સર્વ વર્ણોનો માંહેમાંહે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ચાલુ રહે તે માટે તેઓએ એવા પ્રકારના કાયદા ઘડ્યા હતા; પરંતુ તેઓએ એ કાયદાઓનું પાલન કયું નહિ, જેથી તેવી ને તેવી દુઃખી સ્થિતિ પુનઃ ચાલુ રહી. પછી દુઃખથી ઘણી જ વિહ્વળ થઈ ગયેલી તે પ્રજાઓ એકઠી મળીને પિતામહ બ્રહ્મદેવ પાસે ગઈ અને તેમને કહેવા લાગી કે, ‘હે ભગવન! રાજ વિના અમારા વિનાશ થતો જાય છે, માટે અમને કોઈ એક રાજ આપો કે જે અમારું રક્ષણ કરે અને અમે જેનું યથાચોગ્ય પૂજન કરીએ.’ પ્રજાઓની એ પ્રાર્થના સાંભળીને બ્રહ્મદેવે મનુને રાજ થવાની આજ્ઞા આપી; પરંતુ મનુએ તે પ્રજાઓ પર રાજ્ય કરવા અભિનંદન આપ્યું નહિ અને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૮-૨૧}

મનુ બોલ્યા : મને પાપકર્મોના ભય લાગે છે. રાજ્ય કરવું અને તેમાં પણ વિશેષે કરી નિરંતર અસન્માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરનારા મનુષ્યો પર રાજ્ય કરવું, તે મહાકલ્પ કામ છે.^{૨૨}

લીંગે કહ્યું : મનુનાં એ વચન સાંભળીને સર્વ પ્રજાઓએ તેને કહ્યું કે, ‘તમે ડરો મા. અમારામાં જે કોઈ પાપ કરશે તેનું ફળ તેના કર્તાને જ ભોગવવું પડશે. વળી તમારા ખબરનામાં દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય તે માટે અમે પચાસ પશુઓનો લાભ થતાં એક પશુ તમને અર્પણ કરશું અને સુવર્ણમાંથી પણ પચાસમે ભાગ તથા ધાન્યના ઉત્પન્નમાંથી દશમે ભાગ તમને રાજના કર તરીકે અર્પણ કરીશું; તેમ જ અતિથય રૂપવતી કન્યાનું પલ્લું લેવાનો જ્યારે પ્રસંગ આવશે અથવા તે કન્યાના વિવાહના સંબંધમાં અમારામાં અંદર અંદર વાદવિવાદ ઊભો થશે, ત્યારે તે કન્યા તમને અર્પણ કરી દઈશું. વળી અમારા માંહેના જે પુરુષો શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં તથા વાહનો પર સવારી કરવામાં કુશળ છે, તેઓ દેવો જેમ મહેંદ્રના અનુયાયીઓ થાય છે, તેમ તમારા અનુયાયીઓ થશે. આમ સર્વ અનુકૂળ સહાયકોને લીધે બળવાન, દુરાધર્ષ અને પ્રતાપી થઈ પડેલા તમે અમારા રાજ થઈને, કુબેર જેમ યજ્ઞોને સુખી કરે છે તેમ અમને સુખી કરશો અને તમે સર્વના રાજ થઈને પ્રજાઓનું યથાચોગ્ય રક્ષણ

કરશે, જેથી તે પ્રજાઓએ આચરેલા ધર્મમાંથી ચતુર્થો શ્રેય (ભાગ) તમને પ્રાપ્ત થશે, માટે હે રાજન ! અનાયાસે આવી મળેલા મહાન ધર્મને સપાદન કરી ધૃત જેમ દેવેાતુ રક્ષણ કરે છે, તેમ તમે પણ અમારુ સવ તરફથી રક્ષણ કરો અને પ્રખર તપતા સૂર્યની જેમ પ્રતાપી થઈને વિજય કરવા માટે નીડળી પડો તથા શત્રુઓના અભિમાનનો નાશ કરો. અમે તમને આશીર્વાદ આપીએ છીએ કે, તમારો સર્વદા વિજય થાઓ ૨૩-૨૮

પ્રજાઓએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મહા તેજસ્વી અને મહાક્રુદસ યત્ર મતુ મહારાજા મોટા સૈન્યથી વીરતાઈને તેજને વીધે બંધે પ્રવલિત થયા હોય તેમ, પ્રકાશિત દેખાતા રાજ્ય કરવા માટે નીકળી પડ્યા ૨૭ તે સમયે દેવતાઓ જેમ મહેદ્રતુ મહત્વ જોઈને ત્રાસ પામી બંધ, છે તેમ એ મતુ મહારાજના મહત્ત્વને જોઈને સર્વ મનુષ્યો ત્રાસ પામી ગયા અને પોતપોતાના ધર્મમાં લક્ષ્ય આપવા લાગ્યા ૨૯ પછી એ મતુ મહારાજાએ મેઘરાજા વૃષ્ટિ કરતો ઠરતો જેમ આખી પૃથ્વી પર સચાર કરે છે, તેમ પાપી મનુષ્યોનો સર્વ રથગેથી નાશ કરી નાખી પૃથ્વી પર સચાર કર્યો અને સર્વ પ્રજાઓને પોતપોતાના ધર્મકર્મમાં આસક્ત કરી દીધી ૩૨

એ પ્રમાણે સર્વ રાષ્ટ્રની પ્રજાઓએ પૃથ્વી પર સમદૃષ્ટિ પલ્લ થવા માટે દેહાં એક મહાપુરુષને રાજા બનાવી આગળ કરવો જોઈએ અને તેના દ્વારા પોતાના દેશને આબાદ કરવો જોઈએ, ૩૩ એટલું જ નહિ પણ શિષ્યો જેમ શુરને ભક્તિપૂર્વક સદા નમન કરે છે તથા દેવો જેમ દેવે દ્રને પ્રણામ કરે છે, તેમ સર્વ પ્રજાઓએ ભક્તિપૂર્વક સમીપમાં જઈને રાજાને નમન કરવું જોઈએ ૩૪ જેમ પોતાના કુટુંબી મતુ યોના સત્કારને પામેલા પુરુષને બીજા લોકો પણ ઘણું માન આપે છે અને પોતાના કુટુંબી માણસોના અપમાનપાત્ર થયેલા પુરુષનું બીજાઓ પણ અપમાન કરે છે, તેમ રાજા પણ પોતાની પ્રજાના સત્કારને પામીને બીજા રાજાઓના સત્કારને પામી શકે છે અને પ્રજાઓના તિરસ્કારને પામીને બીજા રાજાઓના તિરસ્કારને પામે છે, માટે પ્રજાઓએ પોતાના રાજાનું નિરંતર સન્માન કરવું જોઈએ, કારણ કે બીજા શત્રુ રાજાઓ પોતાના રાજાનો જો તિરસ્કાર કરે છે,

તો તેને લીધે સર્વ પ્રજાઓને મહાન દુઃખ ભોગવવું પડે છે આટલા માટે પ્રજાએ પોતાના રાજાને છત્ર, વાહન, વસ્ત્રો, અલકારો, લોખ્ખો, બલબલતા પેય દ્રવ્યો, ગૃહો, આસનો, શય્યાઓ અને બીજી સર્વ રાજ્યોપયોગી સામગ્રી આપવી જોઈએ, ૩૫-૩૭ જેથી રાજા શત્રુઓ સામે ટક્કર ઝીલે તેવો મહાભળવાન થાય એ પ્રમાણે જ હે યુધિષ્ઠિર ! પ્રજાઓનું રક્ષણ કરનારા રાજાએ પણ હરકોઈ મનુષ્યની સાથે ભાષણ કરતી વેળા સુખને હસતું રાખવું જોઈએ, કોઈ મનુષ્ય ન્યારે વિસમિત કરવા આવે, ત્યારે તેને મધુર ભાષામાં ઉત્તર આપવો જોઈએ, પોતાનું માન બળવવું જોઈએ, કોઈએ કરેલા કામની કદર કરવી જોઈએ, પ્રજાઓ પર પ્રેમ રાખવો જોઈએ, પોતાની સપત્તિમાંથી સર્વને યથાયોગ્ય વિભાગ આપવા જોઈએ, ઇદ્રિયોના જય કરવે જોઈએ અને પોતાની સામે દિષ્ટિ કરનારા મનુષ્ય સામે સામ્ય, સુદર અને વિશ્વાસજનક દષ્ટિએ જોવું જોઈએ ૩૮-૩૯

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ તર્ગત રાજધર્માનુશાસન પર્વમાં 'રાષ્ટ્રમાં રાજાની આવશ્યકતા નામનો અધ્યાય ૬૭માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૮મો

બૃહસ્પતિએ વર્ણવેલું રાજાનું ઔરવ

॥ યુધિષ્ઠિર ડવાચ ॥

કિમાહુદૈવતં વિપ્રા રાજાનં ભરતર્પમ ।

મનુષ્યાણામધિપતિં તન્મે વ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું હે ભરતશ્રેષ્ઠ પિતામહ ! મનુષ્યોના અધિપતિ રાજાને બ્રાહ્મણો દેવસ્વરૂપ શા માટે કહે છે, તે મને કહો ૧

બીજા બોલ્યા હે ભારત ! તમારા એ પ્રશ્નને જ સબ ધરાવનાર એક પ્રાચીન ઇતિહાસ જગત માં કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણે છે પૂર્વે વસુમતા નામનો એક મહાબુદ્ધિમાન રાજા થઈ ગયો છે તે રાજા કેસલદેશ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો એક સમયે તેણે બુદ્ધિકૃશળ મહર્ષિ બૃહસ્પતિને પૂછ્યું હતું. તે રાજા વિનયની રીતિને બાળનારો હતો, જેથી પોતાને ત્યાં આવેલા મહર્ષિ બૃહસ્પતિની સ્ત્રીને અભયુત્થાન, અભિવાદન આદિ વિનય કઠીને તથા તેમની પ્રદક્ષિણા કઠીને સર્વ લોઢાં હિત

કરવામાં પ્રીતિવાળા તે રાજ્યો પ્રજાઓના સુખની મનમાં ઇચ્છા રાખીને ધર્મશીલ બૃહસ્પતિને રાજ્ય-વિધિ વિષે આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો.^{૨-૫}

વસુમનાએ પૂછ્યું : હે મહાબુદ્ધિમાન બૃહસ્પતિ ! કયા ઉપાયથી પ્રજાઓની વૃદ્ધિ થાય, કયાં કર્મો કરવાથી તેઓ નાશ પામે અને કોતું પૂજન કરીને તેઓ અવિનાશી સુખ સંપાદન કરે ?^૬

મહાતેજસ્વી કૌસલ રાજ વસુમનાએ જ્યારે આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે મહાબુદ્ધિમાન મહર્ષિ બૃહસ્પતિ રાજનો જ સત્કાર કરવાના સંબંધમાં સાવધાન થઈને કહેવા લાગ્યા.^૭

બૃહસ્પતિ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિમાન રાજ ! પ્રજાઓના ધર્મનું મૂળ કેવળ રાજ જ છે, એમ અમને જણાય છે. વળી તે ઉપરાંત રાજના લયને લીધે જ પ્રજાઓ પરસ્પરનું ભક્ષણ કરી જતી નથી.^૮ આ સમગ્ર લોક જ્યારે મર્યાદાને ત્યાગ કરીને પરસ્પરોગમન આદિ અનાચારો કરવા તત્પર થઈ જાય છે, ત્યારે રાજ જ પોતાના રાજધર્મ પ્રમાણે તેઓને શિક્ષા કરીને સદાચારનિષ્ઠ કરે છે-શુદ્ધ કરે છે અને તેઓને પવિત્ર કરીને પોતે શૌભાસ્પદ બને છે.^૯ હે રાજન ! આ જગતમાં ચંદ્રસૂર્યનો જે ઉદય ન થાય તો સર્વ પ્રજાઓ અને પ્રાણીઓ જેમ ગાઢ અંધકારમાં ડૂબી જાય તથા અન્યોન્યને જેમ ભેદ શકે નહિ,^{૧૦} તેમ જ અદ્ય જળવાળા કોઈ એક જળાશયમાં નાનાંમોટાં માછલાંઓ અન્યોન્યનું જેમ ભક્ષણ કરી જાય છે અને કોઈ એક હિંસક પશુઓ વિનાના અરણ્યમાં એકબીજાને સંહાર કરનારાં પક્ષીઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર જેમ હરેફરે છે તથા માંહોમાંહે મારકૂટ કરીને એકબીજાને દબાવી દે છે અને પછી થોડા જ સમયમાં જેમ વિનાશ પામે છે, તેમ આ જગતમાં જે રાજ ન હોય તો આ સર્વ પ્રજાઓ માંહોમાંહે લડીને વિનાશ પામે અને ગોવાળ વિનાનાં પશુઓની પેઠે દુઃખરૂપી ઘોર અંધકારવાળા ખાડામાં પછડાઈ મરે.^{૧૧-૧૩} જે કદાચ રાજ કોઈનું પાલન ન કરે તો બળવાન મનુષ્યો દુર્બળ મનુષ્યોનાં ઘરબાર લૂંટી લે અને તેઓ જે આશ્રય કરીને ઘરબારનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થાય તો તેઓને પેલા (બળવાનો) ઠાર કર્યો વિના પણ ન છોડે.^{૧૪} જે રાજ પ્રજાઓનું રક્ષણ ન કરે

તો પાપી લોકો બીજાઓનાં વાહનો, વસ્ત્રો, અલંકારો અને જાતજાતનાં રત્નો બળાતકારે લૂંટી લે.^{૧૫} જગતમાં રક્ષણ કરનારો રાજ જે ન હોય તો 'આ વસ્તુ મારી છે' આમ કોઈ પણ માની શકે નહિ. સર્વ કોઈનાં સ્ત્રીપુત્ર તથા ધનાદિક પરિચ્છેદનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય અને ધનને માટે સર્વ તરફ મોટી લૂંટફાટ ચાલુ રહે.^{૧૬} જે પ્રજાઓ પર રાજનું રક્ષણ ન હોય તો ધર્માચરણ કરનારા પુરુષો પર અનેક પ્રકારના શસ્ત્રપ્રહારો થવા લાગે અને સર્વ મનુષ્યો અધર્મનો સ્વીકાર કરી બેસે.^{૧૭} વળી જે રાજનું રક્ષણ ન હોય તો દુષ્ટ પુરુષો માતા, પિતા, વૃદ્ધ, આચાર્ય, અતિથિ અને ગુરુને પણ દુઃખ દેવા લાગે અથવા મારી નાખે; ધનવાનોને તો નિરંતર મરણનાં તથા બંધનનાં દુઃખો ભોગવવાં પડે, કોઈ પણ 'આ વસ્તુ મારી છે,' એમ ન કહી શકે, અકાલ મૃત્યુઓનો તો પાર જ ન રહે, સર્વ લોક લગભગ લૂંટારાઓને સ્વાધીન થઈ જાય, સર્વ મનુષ્યોને ઘોર નરકમાં પડવું પડે, વ્યભિચારનું તો કંઈ પ્રમાણ જ ન રહે, ખેતીવાડીનો તથા વેપાર-માર્ગનો વિનાશ થઈ જાય, ધર્મ તો રસાતળમાં પેસી જાય, વેદોનો લોપ થઈ જાય, વિધિપૂર્વક દક્ષિણાદાનવાળા યજ્ઞો ચાલુ રહે નહિ, વિવાહવિધિ-ને કોઈ કરે જ નહિ, સમાજ-બંધારણ રહે નહિ, બળદો ગાયો વિષે વીર્યસિંચન કરે નહિ, દહીંનાં વઢોણાં વઢોવાય નહિ, નેસડાઓનો નાશ થઈ જાય, સર્વનાં હૃદયો ત્રાસને લીધે ઉદ્રિગ્ન રહે, કોઈને કંઈ સૂઝ પડે નહિ, સર્વ સ્થળે હાહાકાર થઈ રહે અને સર્વ જગતનો એક ક્ષણવારમાં વિનાશ થઈ જાય.^{૧૮-૨૪} જગતનું પાલન કરનાર રાજ જે ન હોય તો લોકો નિર્ભય થઈને વિધિપૂર્વક જેમાં દક્ષિણા અપાય છે તેવા એક વર્ષ પર્વત ચાલનારા યજ્ઞો કરી શકે નહિ. વિવારનાત અને વ્રતરનાત એવા બ્રાહ્મણો તપોનિષ્ઠ રહીને ચારે વેદોનું અધ્યયન કરે નહિ, બ્રાહ્મણો વિનાશ પામે, તેને લીધે મનુષ્યો પણ નષ્ટપ્રાય થઈ જાય, લૂંટારો પારકું ધન ચોરી લઈને નિરાંતે ચાલ્યો જાય, ચોરો લોકોના હાથમાં રહેલી વસ્તુઓને પણ ખૂંટ મારીને લઈ જાય, સર્વ મર્યાદાઓ નષ્ટ થઈ જાય, લોકો લયલીલ અને વ્યાકુળ થઈને ખૂણખાંચરે પલા-

યન કરી જાય, પરશ્રીગમન આદિ અનેક અનીતિ
ઓ ચાલુ થઈ જાય, પ્રજાઓમા વર્ણસંકરતા ફેલાઈ
જાય અને રાજ્યમાં ઉપરાઉપરી દુષ્કાળ પડે. ૨૫-૨૯
રાજાનું રક્ષણ છે, તેથી જ મનુષ્યો ધરનાં બારણાં
ખુલ્લાં મૂકીને નિર્ભય થઈ યથેષ્ટ શયન કરી શકે
છે. ૩૦ ધર્મનિષ્ઠ રાજા સારી રીતે પૃથ્વીનું જો રક્ષણ
કરે નહિ તો મનુષ્યો એકબીજાની નિહાને પણ
સહન કરે નહિ, તો પછી એકબીજાના મારને તો
ક્યાથી જ સહન કરે? ૩૧ પરંતુ જો રાજા જગતનું
રક્ષણ કરે છે, તો ઓંઓ સર્વ અલંકારોથી ભૂષિત
થઈને પુરુષોને સાથે રાખ્યા વિના એકલી પણ નિર્ભય
થઈને માર્ગમાં આવજા કરી શકે છે. ૩૨ જો રાજા
સર્વનું રક્ષણ કરે છે તો પ્રજાઓ ધર્મનો જ સ્વીકાર
કરે છે, માંહિનાંહિ મારકૂટ કરતી નથી અને એક
બીજાને મહદં કરવા તૈયાર થાય છે. ૩૩ રાજા પ્રજા
ઓનું રક્ષણ કરે છે, તેથી દરેક વર્ણો બુદ્ધા બુદ્ધા
પ્રકારના મોટા યજ્ઞો કરીને દેવોનું ચન્ન કરી શકે
છે તથા એકાગ્રચિત્તે વિદ્યા ભણી શકે છે. ૩૪ આ
લોકનું મૂળ કોઈ એક કૃષિ આદિક આણ્વિકા જ
છે અને વેદોક્ત કર્મોને લીધે જ સર્વ જગતની
પ્રાણધારણા થઈ રહી છે; કારણ કે વેદોક્ત યજ્ઞાદિ
કર્મો દ્વારા જગતમાં વૃદ્ધિ થાય છે અને તે સર્વ યજ્ઞ-
યાગાદિ કર્યો રાજાનું ઉત્તમ પ્રતિનું જો રક્ષણ હોય
તો જ લોકમાં ચાલુ રહે છે. ૩૫ જ્યારે રાજા રાજ્ય
રૂપી શકટ(ગાદી)ની મહા ઉત્તમ ઝૂંસરીને પોતાના
મહાન સામર્થ્યના યોગથી ધારણ કરે છે, ત્યારે
લોકો પ્રસન્ન અને સુખી રહે છે. ૩૬ જો રાજાના
અભાવથી સર્વ લોકોનો પણ અભાવ થઈ જાય છે
અને જેની હયાતીથી સર્વ લોકની પણ હયાતી રહે
છે, તે રાજાને કયો મનુષ્ય ન પૂરે? ૩૭ વળી જો
પુરુષ રાજાનું પ્રિય અને હિત કરવા તત્પર થઈને,
સર્વ લોકને ભય ઉત્પન્ન કરે તેવા એના રાજ્યભાર
ને ઉઠાવી લે છે, (અર્થાત્ રાજાને બનતી સહાય
કરે છે) તે પુરુષ આ લોકમાં ને પરલોકમાં સુખી
થાય છે; ૩૮ પરંતુ જો કોઈ પુરુષ માત્ર મનથી પણ
રાજાનું અપ્રિય કરવાનો વિચાર કરે છે, તે
આ લોકમાં અવશ્ય દુઃખી થાય છે અને મૃત્યુ
પછી નરકમાં જાય છે. ૩૯ આ પણ એક સામાન્ય
મનુષ્ય છે' એમ માનીને રાજાનું કદાપિ અપ-

માન કરવું નહિ; કારણ કે રાજા મનુષ્યના સ્વરૂપ-
માં એક દેવ જ છે. ૪૦ વળી રાજા તે તે ભિન્ન ભિન્ન
સમયને અનુસરીને અગ્નિ, સૂર્ય, મૃત્યુ, કુબેર અને
યમ એ પાંચ દેવોનાં સ્વરૂપોને નિરંતર ધારણ કરે
છે. ૪૧ જો સમયે કોઈ નીચ લોકો તેને ઠગે છે, તે
સમયે સન્મુખ ભેલેલા તે પાપી લોકોને પોતાના
ઉગ્ર તેજથી બાળવા તત્પર થયેલો રાજા અગ્નિનું
સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ૪૨ જો સમયે રાજા પોતાના
ગૂઢ અનુચરો દ્વારા સર્વ લોકો પર દેખરેખ રાખે
છે અને તેઓનું કલ્યાણ કરવા તત્પર થાય છે, તે
સમયે તે સૂર્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ૪૩ પછી જો
સમયે રાજા કોધાયમાન થઈને પાપયુક્ત અને
અપવિત્ર એવા સેંકડો પુરુષોનો તેઓના પુત્રો, પૌત્રો
અને અમાત્યો સહિત નાશ કરી નાખે છે, તે સમયે
તે મૃત્યુનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે; ૪૪ અને જો સમયે
રાજા અધર્મોચ્ચરણ કરનારા દ્વાલિક પુરુષોને ભારે
શિક્ષાઓ કરીને નિયમમાં રાખે છે તેમ જ ધાર્મિક
પુરુષોનો અનુગ્રહ કરે છે તે સમયે તે યમનું
સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. વળી જ્યારે રાજ્યનો ઉપકાર
કરનારા પુરુષોને પુષ્કળ ધન આપીને રાજા તૃપ્ત
કરે છે અને રાજ્યનો અપકાર કરનારા પુરુષો
પાસેથી વિવિધ ભતતું રત્નાદિ દ્રવ્ય હરી લે છે, ત્યારે
તે કુબેરનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ૪૫-૪૭ જો મનુષ્ય
ધર્મોચ્ચરણથી પ્રાપ્ત થનારા પરમાત્માના સ્વરૂપને
પામવાની ઇચ્છા રાખનારો છે, કોઈના પર અસૂચા
રાખ્યા વિના ઉત્તમ કર્મ કરનારો છે અને વ્યવહાર-
કુશળ છે, તે મનુષ્યે પણ રાજા પર દોષારોપ
કરવામાં સામેલ થવું નહિ; ૪૮ કારણ કે રાજાનું
અપ્રિય કરનાર પુરુષ કદી સુખસંપત્તિ પામતો નથી-
બલે પછી તે રાજાનો પુત્ર હોય, ભાઈ હોય, મિત્ર
હોય અથવા તેના પોતાના સમાન હોય! ૪૯
પોતાના ગમનમાર્ગને કાળો મેથ જેવો કરી નાખનાર
અગ્નિ વાયુની સહાયથી લડલડાટ સળગી ઊઠ્યો
હોય, તોપણ કંઈક વસ્તુને બાળ્યા વિના શેષ રહેવા
દે છે, પરંતુ રાજાનો અપરાધ કરનારા મનુષ્ય પર
તટ્ટી પડેલો રાજાનો કોપાગ્નિ તેના સર્વસ્વનો નાશ
કરી નાખે છે. ૫૦ વળી જો પદાર્થો રાજાના રક્ષણ તળે
રહેલા હોય છે, તેઓનો તો દૂરથી જ ત્યાગ કરી
દેવો; કારણ કે રાજાદ્રવ્યનું હરણ કરનારા પુરુષની

મૃત્યુના જેવી જ પાયમાલી થઈ જાય છે.^{૫૧} જેમ મૃગ મારણ્યત્રનો સ્પર્શ કરતાં જ મૃત્યુ પામે છે, તેમ મનુષ્ય ચોરી કરવાની ઇચ્છાથી રાજદ્રવ્યનો સ્પર્શ કરતાં જ નાશ પામે છે; માટે યુદ્ધિમાન પુરુષે પોતાના દ્રવ્યની પેઠે જ રાજના દ્રવ્યનું રક્ષણ કરવું.^{૫૨} છતાં જેઓ રાજદ્રવ્યનું હરણ કરે છે, તેઓ ધણા કાળ પર્યંત છેડા વિનાના અને જડ રૂપ એવા મહાધોર નરકમાં પડે છે.^{૫૩} રાજ (રંજન કરનાર), લોજ (સુખ લોગવનાર), વિરાટ (વિરાજનાર), સમ્રાટ (મહારાજ), ક્ષત્રિય (નાશથી રક્ષણ કરનાર), ભૂપતિ (પૃથ્વીનું પાલન કરનાર) અને નૃપ (મનુષ્યોનો અધિપતિ) વગેરે શબ્દોથી જેની સ્તુતિ કરાય છે, તેનું કોણ સન્માન ન કરે? અર્થાત્ સર્વ કોઈએ કરવું જ જોઈએ.^{૫૪} માટે જે પુરુષ અબયુદ્ધયની ઇચ્છા રાખે છે, સાવધાનપણે મનનો જય કરે છે, ઇંદ્રિયોને વશ રાખનારો છે, યુદ્ધિમાન છે, સ્મરણ્યુક્તિસંપન્ન છે તથા ઉત્સાહ-શક્તિથી યુક્ત છે, તેણે રાજનો અવશ્ય આશ્રય કરવો.^{૫૫} તેમ જ રાજએ પણ કરેલા ઉપકારને બાણનારા, મહાયુદ્ધિમાન, ક્ષુદ્ર વૃત્તિ વિનાના, પોતાને વિષે દંડ ભક્ષિત રાખનારા, ઇંદ્રિયોનો જય કરનારા, નિત્ય ધર્મચુસ્ત રહેનારા અને નીતિભરેલું વર્તન રાખનારા મંત્રીને યથાયોગ્ય માન આપવું.^{૫૬} રાજએ દંડ ભક્ષિત ધરાવનારા, યુદ્ધિકુશળ, ધર્મ-વેત્તા, જિતેન્દ્રિય, ઉત્તમ કર્મ કરનાર અને યુદ્ધાદિના સમયે 'હું એકલો જ આપણા શત્રુઓને જીતી આવીશ, આ સૈનિકોનું મારે શું કામ છે?' આમ વીરતાભરેલાં વચ્ચેના બોલનાર શૂરવીર પુરુષને પણ નિરંતર માન આપવું.^{૫૭} જેમ જ્ઞાનસંપન્ન યુદ્ધિ મનુષ્યને પ્રોઢ બનાવે છે, તેમ રાજ પોતાના આશ્રિતને સુખી કરે છે, પરંતુ પોતાનો અપરાધ કરનારા મનુષ્યને તો પાયમાલ જ કરી નાખે છે; માટે રાજના તિરસ્કારપાત્ર બનેલા મનુષ્યને સુખે કયાંથી મળી શકે? ^{૫૮} હે રાજેન્દ્ર! (કહેવાનો ભાવ એ જ છે કે) રાજ પ્રજાઓનું ગૌરવયુક્ત હૃદય છે, રાજ પ્રજાઓનો આધાર છે, રાજ પ્રજાઓની પ્રતિષ્ઠા છે અને રાજ પ્રજાઓનું ઉત્તમ સુખ છે; એટલું જ નહિ પણ જે પુરુષે રાજનો આશ્રય કરે છે, તેઓ આ લોકમાં અને પરલોકમાં સારી રીતે

સુખી થાય છે.^{૫૯} તેમ જ રાજ પણ ઇંદ્રિયદમન, સત્યતા અને સુહૃદભાવ ધારણ કરી આ પૃથ્વીનું પાલન કરે છે અને મોટા મોટા યજ્ઞો કરીને પરમાત્માનું પૂજન કરે છે તો આ લોકમાં મહાયશસ્ત્રી બને છે અને મૂઝા પછી સ્વર્ગલોકમાં સનાતન સ્થાન સંપાદન કરે છે.^{૬૦}

ભીષ્મ કહે છે: હે યુધિષ્ઠિર! કોસલ દેશના વીર મહારાજ વસુમનને જૃહસ્પતિએ એ પ્રમાણે કહ્યું, તે પછી એણે યત્નપૂર્વક પ્રજાઓનું પાલન કરવા માંડ્યું.^{૬૧}

ઘતિ શ્રીમહાભારતમાં સાતિપર્વાતવર્ગત રાજધર્મતુલાસન-પર્વમાં 'જૃહસ્પતિએ વર્ણવેલું રાજનું ગૌરવ' નામનો અધ્યાય ૬૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૯ મો

રાજ્યરક્ષાના ઉપાયો અને દંડનીતિનું મહત્વ

॥ યુધિષ્ઠિર જ્વાલ ॥

પાર્થિવેન વિશેષેણ કિં કાર્યમવશિષ્યતે ।

કયં રક્ષ્યો જનપદઃ કયં જૈયાશ્ચ શત્રવઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે ભરતવંશી પિતામહ! તમે કદાં તે સિવાયનાં રાજનાં અવશ્ય કર્તવ્યો બીજાં કદાં છે? રાજએ દેશની કેવી રીતે રક્ષા કરવી અને શત્રુઓને કેવી રીતે જીતવા? ^૧ વળી રાજએ શુભ ફત્તોની કેવી રીતે યોજના કરવી તથા ચારે વણોનો, સેવકોનો, સ્ત્રીઓનો તથા પુત્રોનો વિશ્વાસ શી રીતે મેળવવો? તે મને કહો.^૨

ભીષ્મ જોડ્યા: હે મહારાજ! વિશાળ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજએ અથવા રાજએ મોકલેલા તેના પ્રતિનિધિએ કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ અને તેણે પ્રથમ શું કરવું જોઈએ, તે સર્વ હું તમને કહું છું, સાવધાન થઈને સાંભળો.^૩ પ્રથમ તો રાજએ પોતાના ચિત્તને જય કરવો જોઈએ અને પછી પોતાના શત્રુઓને જીતવા જોઈએ; કારણ કે જે રાજએ પોતાના ચિત્તને જય કર્યો નથી, તે રાજ પોતાના શત્રુઓને કયાંથી જીતી શકે? ^૪ શ્રોત્રાદિ પાંચ ઇંદ્રિયોનો જે જય કરવો તેનું નામ જ આત્મ-વિજય કહેવાય છે અને જેણે ઇંદ્રિયોને જીતી છે, તે રાજ પોતાના બાહ્ય શત્રુઓને પણ જીતી શકે છે.^૫ હે કુરુવંદન! રાજએ શહેરોના કિલ્લાઓમાં, રાજ્ય-

ની હદ ઉપર, રાજધાનીના શહેરમાં, ઉપવનમાં, નગરના બાગબગીચાઓમાં, સર્વ સંસ્થાઓમાં, પુરોમાં, નગરોમાં, અંતઃપુરમાં તથા રાજમહેલમાં પાયદળ સૈનિકોનાં થાણાં રાખવાં જોઈએ; તેમ જ સર્વ મંત્રીઓ, મિત્રો અને પુત્રો સુદ્ધાંની પરીક્ષા કરવા શુભ હોતો રાખવા જોઈએ. પરંતુ તે બધા હોતો જ, અંધ અને બહેરા માણસોના જેવી આકૃતિવાળા પુરુષોની પરીક્ષા કરનારા અને ભૂખ, તરસ તથા પરિશ્રમને સહન કરનારા હોવા જોઈએ. ૧૮ વળી નગરમાં, દેશમાં તથા સામંત રાજ્યોના રાજ્યમાં પણ એવા હોતોને મોકલવા જોઈએ કે જે હોતો માહિમાહે પણ એકબીજાને યોગબતા ન હોય તથા અન્યોન્યનાં કર્તવ્યને બળુતા ન હોય. ૧૯ હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરરાજા! એ રીતે જ બનદોમાં, તરુણ પુરુષોના વિહારક્ષેત્ર-અખાડાઓમાં, સમાજોના મેળાવડાઓમાં, બિહુકોની મંડળીઓમાં, નગરના બાગબગીચાઓમાં, નગર બહારની વાડીઓમાં, પંડિતોની સભાઓમાં, પોતાના તાબાના દેશોમાં, અધિકારીઓને ઝેસવાનાં સ્થળોમાં, રાજકીય સભાઓમાં તથા રાજકીય પુરુષોનાં ગૃહોમાં પોતાના છૂપા હોતો રાખીને રાજ્યે શત્રુઓના શુભ મનુષ્યોને શોધી કાઢવા. ૧૯૧૨ હે પાંડવ! એ પ્રમાણે જે કોઈ વિચક્ષણ રાજા શત્રુઓના હોતોને પ્રથમથી જ જો શોધી કાઢે છે, તો તેનું પરિણામ હિતકારક આવે છે. ૧૩

વળી બીજું રાજા પોતે જ જો પોતાની નિર્ભળતા બળુતા હોય તો તેણે પોતાના ખાનગી સલાહકારો સાથે તે વિષેનો વિચાર ચલાવી બળવાન શત્રુ સાથે સલાહ કરવી; ૧૪ અને પોતાની નિર્ભળતા જણાતી ન હોય તોપણ અસુક કોઈ બાતનું કાર્ય સાધી લેવાની ઇચ્છાથી ચતુર રાજાએ શત્રુની સાથે સત્વર સંધિ કરી લેવી; ૧૫ તેમ જ ધર્મપૂર્વક રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાવાળા રાજાએ જે રાજ્યો શુભવાન હોય, મહાન ઉત્સાહી હોય, ધર્મવેત્તા હોય અને સન્નિવન હોય તેવાઓની સાથે પણ સંધિ જ કરવી. ૧૬ જો કદાચ મહા બુદ્ધિમાન રાજાને પોતાને પદબ્રદ થવાનો પ્રસંગ બળુવામાં આવે, તો તુરત જ તેણે પ્રથમના સમયે અપકાર કરનારા રાજદ્રોહીઓના તથા પ્રમ-

દ્રોહીઓનો સર્વ તરફથી નાશ કરી નાખવો; ૧૭ પરંતુ જે રાજા કોઈનો ઉપકાર કરવાને સમર્થ નથી, કોઈનો અપકાર કરવાને સમર્થ નથી, તેમ શત્રુઓનો ઉત્તેજ કરવા માટે પણ શક્તિમાન નથી, તેવો નિર્મલ્ય રાજા પ્રમત્યોની ઉપેક્ષાનું પાત્ર બને છે. ૧૮ જે રાજાને શત્રુ પર ચડાઈ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પોતાના કરતાં દુર્બળ શત્રુ સામે જ ચડાઈ કરવી અને તે પણ શત્રુને મિત્રહીન, બંધુહીન તથા બીજા સામે યુદ્ધ કરવામાં આસક્ત રહેલો અને પ્રમાદી બહુવા પછી જ ચડાઈ કરવી. ૧૯ તેવા નિર્બળ શત્રુ સામે ચડાઈ કરવાના સમયે પણ રાજાએ પ્રથમ પોતાના રાજ્યરક્ષણની વ્યવસ્થા કરી લેવી; એટલું જ નહિ પણ પોતે શૌર્યસંપન્ન, પુષ્ટ બળવાળો, નિશ્ચિંત અને સામગ્રીઓથી સન્ન સ્થિતિવાળો હોવો જોઈએ તથા પ્રથમથી જ તેણે સર્વ તૈયારીઓ કરી લઈને અકસ્માત્ આક્રમણ કરવા માટે સૈનિકોને નગરમાંથી નીકળવાની આજ્ઞા આપવી જોઈએ. ૨૦ જો કોઈ સમયે પોતે બળ અને વીર્યમાં હીન થયેલો હોવાથી મહાવીર્યવાન શત્રુ-રાજાને વશ કરી શકતો ન હોય તો તે નિર્બળ રાજાએ કોઈ બીજા માર્ગે શત્રુને પાયમાલ કરવા તત્પર થવું. ૨૧ શત્રો દ્વારા આગ લગાડીને, જલાશયોમાં ઝેર નંખાવીને તથા સુખ્ય સુખ્ય મંત્રીઓમાં ક્રાંતકૃત કરાવીને તે શત્રુરાજાના રાજ્યને દુઃખિત કરવું. ૨૨ જૃહસ્પતિ કહે છે કે, રાજ્યનું કુશળ ઇચ્છનારા બુદ્ધિમાન રાજાએ યુદ્ધનો તો સદા ત્યાગ જ કરવો; પરંતુ સામ, દાન અને ભેદ એ ત્રણ ઉપાયો દ્વારા જ પોતાના ઈષ્ટ અર્થને સાધી લેવો. ૨૩ હે રાજા! બુદ્ધિસંપન્ન રાજાએ*

* તમારે મારી પાસેથી વાર્ષિક કર લેવો નહિ અને મારે તમારા દેશને તુકસાન કરવું નહિ, આવો કરાર સામથી કર્યો કહેવાય છે અને તમારે મને અસુક બે ગામ આપી દેવાં જેથી હું શાંત થઈશ, આવો જે દરાર તે દાનથી કર્યો કહેવાય છે અને શત્રુરાજાના અમાત્યો વગેરેને ફોડીને પોતાના પર ચડાઈ કરતાં તેને જે અટકાવવા તેનું નામ ભેદ કર્યો કહેવાય છે; આ ત્રણ ઉપાયોની યોજના કરીને નિર્બળ રાજાએ પોતાના બળવાન શત્રુ સામે યુદ્ધ કર્યા વિના જ સ્વાર્થ સાધી લેવો.

સામ, દાન અને લેદ એ ત્રણ ઉપાયો દ્વારા જે અર્થ પ્રાપ્ત થાય તેથી જ સંતુષ્ટ રહેવું જોઈએ. હે કુરુનંદન ! હાહા રાજ્યે પ્રજાઓ પાસેથી ધંધાંશ કર પણ લેવો અને તેવી આવકના સઘળા ભાગનો તેઓના રક્ષણમાં જ ઉપયોગ કરવો. ૨૪-૨૫ મત્ત, પ્રમત્ત, ઉન્મત્ત આદિ દશ પ્રકારના મનુષ્યો જ્યારે અપરાધ કરે, ત્યારે તેઓની પાસેથી દંડ બદલ લેવામાં આવતું થોડુંઘણું દ્રવ્ય એકદમ લઈ લેવું અને તેનો ઉપયોગ પણ પ્રજાઓના રક્ષણમાં જ કરવો. ૨૬ રાજ્યે પોતાના પુત્ર અને પૌત્ર પ્રમાણે જ પ્રજાઓ પર દષ્ટિ રાખવી જોઈએ, પરંતુ વ્યાવહારિક નિશ્ચય આપવાના સમયે તેઓ તરફ પ્રેમભાવ રાખવો નહિ. ૨૭ પ્રજાઓના ટંટાક્રિસાદ પતાવવાના વ્યાવહારિક પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે રાજ્યે સર્વ પ્રકારના વિષયોનું જ્ઞાન ધરાવનારા પંડિતો નીમીને તેઓની ક્ષરિયાદો સાંભળવી; કારણ કે રાજ્યનો સર્વ આધાર તેવા વ્યાવહારિક નિષ્ણંદો ઉપર જ રહેલો છે. ૨૮ સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓની ખાણો પર, મીઠું નીપજવાના સ્થાન ઉપર, ધાન્યાદિ વેચવાના સ્થાન ઉપર, નદી તરવાના ઘાટ ઉપર તથા હાથીઓના સૈન્ય ઉપર રાજ્યે પોતાના ખાસ મંત્રીઓની અથવા હિતૈષી આસ પુરુષોની નિમણૂક કરવી. ૨૯ રાજ હમેશાં યથાચોગ્ય દંડ ધારણ કરે છે, તો તે ધર્મ સંપાદન કરે છે; કારણ કે નિરંતર યથાચોગ્ય દંડ ધારણ કરવો તે રાજનો ઉત્તમ ધર્મ કહેવાય છે. ૩૦ વળી હે ભારત ! બુદ્ધિમાન રાજ્યે વેદોનું તથા વેદોનાં અંગોનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, મહાતપસ્વી થવું જોઈએ, નિરંતર દાનશીલ થવું જોઈએ તથા યજ્ઞશીલ પણ થવું જોઈએ. ૩૧ સર્વ કોઈ રાજની અંદર એ પૂર્વોક્ત સમગ્ર શુભો સદાને માટે સ્થિર હોવા જોઈએ; તેમ જ રાજ વ્યવહારનો જે લોપ કરે તો તેને સ્વર્ગ ક્યાંથી મળે અને યશ પણ ક્યાંથી મળે ? ૩૨

હવે જે સમયે કોઈ અતિ બળવાન શત્રુરાજ પોતાના પર ચડી આવીને પીડા કરે, તે સમયે બુદ્ધિમાન છતાં પણ નિર્બળ રાજ્યે કિલ્લાનો જ આશ્રય લેવો ૩૩ અને પોતાના મિત્ર રાજ્યોને વશ કરીને તેને માટે ચોગ્ય ઉપાયો ઘડવા અથવા સામ, દાન

કે લેદની યોજના કરીને કાર્યસિદ્ધિમાં નિષ્ફળ થતાં છેવટે લડાઈ માટેની તૈયારી કરવી. ૩૪ તેમાં પ્રથમ તો વનમાં રહેનારી વસ્તીને પ્રસિદ્ધ રાજમાર્ગો પર વસાવી દેવી, પોતાના શહેરની આસપાસનાં ગામડાંઓને ઉત્તમ કરી મૂકવાં અથવા તેઓને શાખા-નગરો(પરા)ની સાથે મેળવી દેવાં, ધનવાન મનુષ્યોને તથા સૈન્યના મુખ્ય ભાગોને વારંવાર ધીરજ આપીને શહેરમાંહિના શુભ પ્રદેશોમાં અથવા કિલ્લામાં દાખલ કરી દેવા, બહાર ખેતરોમાં જે ધાન્ય તૈયાર થયેલું હોય તેને જેમ અને તેમ સત્તર નગરમાં દાખલ કરી દેવું; પણ જે કદાચ સમયના અભાવને લીધે તેમ ન બની શકે તો તે સર્વ ધાન્યને સળગાવી મૂકવું, પરંતુ શત્રુને હાથ જવા દેવું નહિ અને કદાચ તેમ કરવાનો સમય પણ ન મળે તો શત્રુના માણસને ફેાડીને અથવા પોતાના સૈન્યને મોકલીને પણ તે સર્વ ધાન્યનો નાશ કરી નાખવો; તેમ જ નદીઓ ઉપરના પુલના માર્ગોને તોડી પાડવા; બહારના પ્રદેશમાં આવેલાં ખાણોમાં જળાશયોમાંથી પાણીને બહાર ફેલાવી દેવું અને જેમાંથી પાણી બહાર ન નીકળી શકે તેવા વાવકૂવા વગેરેમાં ઝેર નાખી દઈને પાણી દૂષિત કરી નાખવું. ૩૫-૩૯ જે કદાચ તેવે સમયે પોતાના મિત્રરાજનું કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ પણ સાથે જ આવી પડે તો વર્તમાન સ્થિતિનો તથા ભવિષ્યની સ્થિતિનો વિચાર કરીને પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવા માટે તે મિત્ર કાર્યને પડતું મૂકવું અને પોતાના દેશમાં આવેલા કોઈ સુરક્ષિત સ્થાનનો આશ્રય લઈ ચડી આવેલા શત્રુનો, જે કોઈ શત્રુરાજ પાસેના દેશમાં વસતો હોય અને આવેલા શત્રુ સામે યુદ્ધમાં ટક્કર ઝીલે તેવો હોય તેની સાથે મિત્રતા બાંધીને તેના સૈન્ય દ્વારા શત્રુને પોતાના રાજ્યમાંથી નસાડી મૂકવો. ૪૦ પોતાની રાજધાનીની આસપાસ આવેલા નાના નાના કિલ્લાઓને રાજ્યે મૂળમાંથી ઉખેડી પાડવા, જેથી શત્રુઓ તેનો આશ્રય લઈ શકે નહિ; તેમ જ લોકો જેઓનું પૂજન કરતા હોય તેવાં ચૈલવૃક્ષો સિવાયનાં બીજાં સર્વ નાનાં વૃક્ષોને કપાવી નાખી દેશમાં આડીઓ થવા દેવી નહિ અને ઘણાં જ વધી ગયેલાં મોટાં વૃક્ષોની પણ શાખાઓને નાખવી, પણ ચૈલવૃક્ષોનું તો એક પ

કપાવતું નહિ. ૪૧૪૨ કિલ્લાની આબુખાબુ બહારના પ્રદેશમાં બાંધવામાં આવતી પ્રગંડીઓ* (પ્રકારો) ઘણી જ ઊંચી બાંધાવવી, જેથી તેના ઉપર અહીને શત્રુનો સંચાર દૂરથી જ બાણી થકાય, શહેરના કિલ્લાની આસપાસ ફરતી ખાઈ ખોદાવીને તેમાં પુષ્કળ જળ ભરાવી રાખવું અને તેમાં ઉપર ભાલાઓવાળા સ્તંભો રોપાવી દેવા કે જેના ઉપર ચઢનારો શત્રુ વીંધાઈ બચ; તથા તે ખાઈના બાજમાં પુષ્કળ મગરમંદ્રો, બૂકો અને માછલાં લાવી મૂકવાં કે જેથી તેને તરીને શત્રુઓ કિલ્લા પાસે આવી શકે નહિ; ૪૩ તેમ જ શહેરનું રક્ષણ કરવા માટે બાંધેલા કિલ્લામાં નાનાં નાનાં બળિયાં પણ બાંધવાં, જેથી તેવા કોઈ સંકટના સમયે તે દ્વારા બહાર નીકળી જાય; પરંતુ તે બળિયાંઓનું પણ બીજા મોટા દરવાજાઓની પેઠે જ પૂરતા બળપ્રતાથી રક્ષણ કરવું. ૪૪ શહેરના દરવાજાઓ ઉપર મોટાં મોટાં યંત્રો નિરંતર ગોઠવેલાં જ રાખવાં અને કિલ્લાના ઉપરના ભાગમાં પણ ફરતી હારબંધ તોપો ગોઠવી રાખવી; પરંતુ તે સર્વ યંત્રો પોતાના સ્વાધીનમાં રાખવાં. ૪૫ શહેરના અંદરના ભાગમાં લાકડાંઓને મોટા સંઘ્રલ એકઠો કરી રાખવો, કૂવાઓ ખોદાવવા અથવા પૂર્વકાળમાં કોઈએ ખોદાવેલા કૂવાઓને ગાળી થોધાવવા અને જે ઘરો ઘાસનાં છન્નાંઓથી ઢંકાયેલાં હોય તેઓને માટીથી લિંધાવવાં, લકાઈ જે સમયે આહુ થાય તે સમયે જો ચેત્ર મહિને આવતો હોય તો તેવા ઘાસનાં છન્નેવાળાં ઘરો પરથી છત્ત ઉતરાવી જ દેવાં, જેથી આગ લાગવાનો ભય રહે નહિ અને તેવા

* સંચાર યત્ર લોકનાં દુરદેશવ્યુષ્ઠે ।

પ્રગંડી સા ચ વિશેષા ધદિઃ પ્રકારસંશિતા ॥

પ્રણિપિસ્ત્રત્ર યત્નેન કર્તવ્યો મુલિમિચ્છતા ।

સ વાગ્ધસારસીતિ છુચ્ચતે શાસ્ત્રકોવિદેઃ ॥

જેના ઉપર ચડીને લોકોનો સંચાર દૂરથી જ બાણ-વામાં આવે તેને પ્રગંડી અથવા બહિઃબહાર કહેવામાં આવે છે. શહેરના કિલ્લાની આબુમાં, ચારે દિશાઓમાં આ પ્રગંડીઓ બાંધવામાં આવે છે. રાત્રીએ પોતાની રક્ષા બળવવા માટે જો પ્રગંડીઓ પર વિશ્વાસપાત્ર માણસોને રાખવા નોંધ્યો, કે જે માણસોને નીતિશાસ્ત્રના પંડિતો 'આશરદક્ષ' એવા નામથી કહે છે. —નીલકંઠ

સમયે પોતાના સૈનિકો માટે પણ રાત્રે જ રસોઈ પકાવવાની વ્યવસ્થા કરવી; પરંતુ અગ્નિહોત્રના અગ્નિ સિવાય દિવસે અગ્નિ સળગાવવો જ નહિ. ૪૬ માત્ર હુકાર, સુધાર વગેરે કારીગરોના ઘરમાં તથા સૂતિકાગૃહમાં (જે ગૃહે સ્ત્રીને સુવાવડ આવી હોય તે ગૃહમાં) દિવસે અગ્નિ સળગાવવા દેવો. તે પણ બહુ સાવચેતી રખાવીને જ સળગાવવા દેવો અને ન્યાં ન્યાં ગૃહોની અંદર અગ્નિ હોય તેને પણ ભારી રખાવવો. ૪૭-૪૮ આખા શહેરની અંદર હાંડી પિટા-વીને બહેર કરવું કે, 'નગરનું રક્ષણ બળવવા માટે કોઈ પણ મનુષ્યે દિવસે અગ્નિ સળગાવવો નહિ; છતાં જો કોઈ દિવસે અગ્નિ સળગાવશે તો તેને દેહાંતઃકંઠની શિક્ષા કરવામાં આવશે. ૫૦ હે પુરુષ શ્રેષ્ઠ! શત્રુ સામે જ્યારે લડાઈ બહેર થાય ત્યારે, રાત્રીએ પોતાના શહેરમાંથી બિશુકોને, ગાડાં હાંકનારાઓને, હીજડાઓને, ઉન્મત્તોને (ગાંડા માણસોને), ગર્વિયાઓને અથવા કૃષ્ણ-કંબૂસોને બહાર કાઢી મૂકવા; અન્યથા તેઓ અનર્થના કારણ-ભૂત થઈ પડે છે. ૫૧ તે ઉપરાંત રાત્રીએ ચોટાંઓમાં, મંત્રો આદિ પૂર્વોક્ત અદાર તીર્થો (સ્થાનો)માં, સભાઓમાં તથા અધિકારી પુરુષોનાં ગૃહોમાં ચાલાક શુભ દ્વેતોની યોજના કરવી. ૫૨ વળી રાત્રીએ રાજ-માર્ગો વિશાળ કરાવવા તથા પાણીની પરબા અને દુકાનો બધાં નોંધ્યો ત્યાં મંડાવવી. ૫૩ વળી હે કુરુવંશી રાજા! લંડારો, આયુધશાળાઓ, યોદ્ધાઓનાં નિવાસસ્થાનો (કેમ્પો), અશ્વશાળાઓ, ગજ-શાળાઓ, સૈન્યોનાં મુખ્ય મથકો (હેડ ક્વાર્ટર્સ), ખાઈઓ, શેરીઓ અથવા પોળા અને મકાનોના નાના ભાગબગીચાઓ શત્રુપક્ષના કોઈ પણ મનુષ્યના લેવામાં ન આવે તેવે રથે બાંધીને તૈયાર કરાવવાં નોંધ્યો. ૫૪-૫૫ તેમ જ શત્રુસૈન્યોની ચડાઈના સમયે ઉપયોગમાં આવે તે માટે રાત્રીએ તેલ, ચરબી, મધ, ઘી, સર્વ જાતનાં ઔષધો, કોલસા, દહીં, મૂંજ નામનું ઘાસ, ખાખરાનાં પાંદડાં, બાણો, જવનું પરાળ, લાકડાં અને ઝેર ચોપ-ડેલાં બાણો વગેરેના તથા પુષ્કળ ધનનો પ્રથમ-થી જ સંઘ્રલ કરી રાખવો નોંધ્યો. ૫૬-૫૭ ઉપરાંત સર્વ જાતનાં આયુધોનો, શક્તિઓનો, ભેધારી તલવારોનો, ભાલાઓનો તથા બખતરોનો પણ

પ્રથમથી જ સંઘ હરી રાખવો.^{૫૮} સર્વ જાતનાં ઔષધોનો, મૂળોનો અને ફળોનો પણ સંઘ કરવો તથા વિષવૈધ, શસ્ત્રવૈધ, રોગવૈધ અને દુષ્ટ દૈવીક્રિયાઓનું નિર્માણ કરી જાણનાર કૃત્યાવૈધ એ ચારે પ્રકારના વૈદોને પણ તે સમયે ખાસ સમીપમાં જ રાખવા.^{૫૯} વળી નટોને, નાટકિયાઓને, મહીને તથા ઈંદ્રજાલદિઃ માયાઓને જાણનારા માયાવી પુરુષોને પણ રાજ્યે આશ્રય આપવો; કારણ કે તેઓ રાજધાનીના પટ્ટનગરને શોભાવનારા છે અને સર્વ પ્રજાવર્ગને પ્રસન્ન કરનારા છે.^{૬૦} રાજ્યને હર-કોઈ પોતાના સેવકનું, મંત્રીનું, નાગરિકનું કે સામંત રાજ્યનું વર્તન જો શકાલેરેલું જોવામાં આવતું હોય, તો તુરત જ તેઓને કેદ પકડાવવા.^{૬૧} હે રાજેન્દ્ર! કોઈ પોતાના સેવકે યથાયોગ્ય રીતે રાજ્યનું કામ પૂર્ણ કર્યું હોય તો રાજ્યે જ તેને ડામતા પ્રમાણ-માં ઈનામ વગેરે આપીને તથા જુદા જુદા પ્રકારનાં સાંત્વન વચ્ચેને કહીને સન્માન આપવું.^{૬૨} હે કુરુનંદન! શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે શત્રુને બરાબર હંકારીને અથવા ભારી નાખીને રાજ્ય રાજ્યના ઋણમાંથી મુક્ત થાય છે.^{૬૩}

હવે રાજ્યે રાજ્યનાં સાત અંગોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, તે વિષે હું તમને કહું છું, સાંભળો. હે કુરુનંદન! રાજ્ય, મંત્રી, કોશ, દંડ, મિત્ર, દેશ અને રાજધાનીનું નગર આ સાત રાજ્યનાં અંગો છે અને તેઓનું રાજ્યે ચતુર્ધર્મ રક્ષણ કરવું જોઈએ.^{૬૪-૬૫} હે પુરુષવ્યાધ્ર! જે રાજ્યને છ શુભોત્તુ, ત્રિવર્ગનું તથા પરમ ત્રિવર્ગનું ચથર્થ જ્ઞાન છે તે રાજ્ય આ પૃથ્વી પર રાજ્ય કરી શકે છે.^{૬૬} હે યુધિષ્ઠિર! છ શુભોત્તુ નીતિશાસ્ત્રમાં કથન કર્યું છે, તે હું તમને કહું છું. સંધાનાસન (શત્રુની સાથે સંધિ કરીને બેસી રહેવું), યાત્રાસંધાન (ચરાર કરવી), વિગ્રહાસન (શત્રુ સામે લડાઈ જાહેર કરી ઘેરા ઘાલવો), શત્રુને ભય ઉપજાવવા માટે ચરાર કરવાનો ડોળ દેખાડીને સ્વસ્થાને બેસી જવું, શત્રુઓના માણસોમાં ફાટફૂટ કરાવવી અને સંકટ સમયે કિંદાનો અથવા કોઈ બળવાન રાજ્યનો આશ્રય કરવો, આ છ પ્રકારના શુભો શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે.^{૬૭-૭૦} હવે ત્રિવર્ગ અને પરમ ત્રિવર્ગના સંબંધમાં હું તમને કહું છું, તે એકચિત્ત ધર્મને

સાંભળો. ક્ષય, સ્થાન અને વૃદ્ધિ એ ત્રિવર્ગ કહેવાય છે તથા ધર્મ, અર્થ અને કામ એ પરમ ત્રિવર્ગ કહેવાય છે. બરાબર સમયને અનુસરીને જે રાજ્યે બંને પ્રકારના ત્રિવર્ગોનું ધર્મપૂર્વક સેવન કરે છે, તે રાજ્ય ચિરકાળ પર્વત આ પૃથ્વીનું પાલન કરે છે.^{૭૧-૭૩} હે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર! આના સંબંધમાં અગિયાર મુનિએ પોતે જ બે શ્લોકો કહ્યા છે, તે હું તમને કહી સંભળાવું છું, તે તમે સાંભળો; તમારું કલ્યાણ થાઓ.^{૭૪}

કૃત્વા સર્વાણિ કાર્યાણિ સમ્યક્સંપાલ્ય મેદિનીમ્ ।
પાલયિત્વા તથા પૌરાન્ પરત્ર સુલ્ભમેષ્વતે ॥ ૭૨ ॥
કિં તસ્ય તપસા રાજઃ કિં ચ તસ્યાઘ્વરૈરપિ ।
સુપાલિતપ્રજો યઃ સ્યાત્સર્વધર્મચિદેવ સઃ ॥ ૭૩ ॥

જે રાજ્ય રાજ્યને લગતાં સર્વ કાર્યો કરીને પૃથ્વીનું સારી રીતે પાલન કરે છે તથા નાગરિકોનું રક્ષણ કરે છે, તે રાજ્ય પરલોકમાં સુખી થાય છે,^{૭૨} એટલું જ નહિ પણ પ્રજાઓનું રૂઢી રીતે પાલન કરે છે. તે રાજ્યને તપ અથવા યજ્ઞ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? કારણ કે તે તો પ્રજાપાલનથી જ સર્વ ધર્મનો વેત્તા ધર્મ શકે છે.^{૭૩}

યુધિષ્ઠિરે પૃષ્ઠ્યુઃ હે પિતામહ! દંડનીતિ એકલી રાજ્યને શું ફળ આપનારી છે? રાજ્ય એકલો દંડનીતિને શું ફળ આપનારો છે? અને તેઓ બંને સાથે મળીને અન્યોન્યને શું ફળ આપે છે? તે મને કહો.^{૭૪}

લીભ બાલ્યા : હે ભરતવંશી રાજા! દંડ-નીતિથી રાજ્યનું તથા પ્રજાનું જે કલ્યાણ થાય છે, તે હું તમને હેતુવાળા સિદ્ધ શબ્દોથી યથાવત્ કહું છું, સાંભળો.^{૭૫} રાજ્યે જો દંડનીતિને સારો રીતે ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે ચારે વર્ણોને પોતા-પોતાના ધર્મમાં પ્રવૃત્ત રાખે છે અને અધર્મથી અટકાવે છે.^{૭૬} દંડનીતિ ચારે વર્ણોને સ્વકર્મોમાં સ્થિર કરે છે, મર્યાદાને સંકીર્ણ થવા દેતી નથી, પ્રજાઓનું કલ્યાણ કરે છે તથા સર્વને નિર્ભય કરે છે.^{૭૭} તે ઉપરાંત દંડનીતિના સામર્થ્યથી જ ત્રણે વર્ણો માંડોમાંડે શાંતિ પ્રસરાવવાનો યથાવિધિ પ્રયત્ન કરે છે, જેથી સર્વ મનુષ્યોને સમાધાનયુક્ત સુખ-ની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ તમારે જાણવું.^{૭૮} હે

યુધિષ્ઠિર ! કાળ રાજની ઉત્પત્તિનું કારણ હશે કે રાજ કાળની ઉત્પત્તિનું કારણ હશે, આવો તમારે અંશય કરવો નહિ; કારણ કે રાજ જ કાળની ઉત્પત્તિનું કારણ છે.^{૯૮} જે સમયે રાજ દંડ નીતિને સંપૂર્ણ રીતે અનુસરે છે, તે સમયે જગતમાં સત્યયુગ નામનો કાળ ચાલુ થાય છે.^{૯૯} જેથી એ સત્યયુગમાં સર્વ સ્થળે ધર્મ જ ભોવામાં આવે છે, પણ ક્યાંય અધર્મ ભોવામાં આવતો નથી; તેમ જ સર્વ વર્ણોનું મન કેવળ ધર્મમાં જ આસક્ત રહે છે, પ્રજાઓનાં યોગ અને દ્વેષ નિઃસંશયપણે ચાલુ રહે છે, વેદોક્ત સર્વ કર્મો સંપૂર્ણ રૂપે આપનારાં થાય છે. સર્વ ઋતુઓ મુખાકારી અને રોગરહિત થાય છે, મનુષ્યોના સ્વરો, વર્ણો (રંગો) તથા મન પ્રસન્ન રહે છે, રોગો રહેતા જ નથી, કોઈ પણ મનુષ્ય અદ્ય આયુષ્યવાળો દેખાતો નથી, સ્ત્રીઓ વિધવા થતી નથી, કોઈ પણ મનુષ્ય દીન થતો નથી, પૃથ્વીમાં ખેડા વિના ધાન્ય પાકે છે, ઔષધિઓ ઊગી નીકળે છે, છાલ, પાંદડાં, ફળ અને મૂળ રસાળ નીપજે છે અને અધર્મ નહિ રહેતાં ત્યાં ત્યાં દેવળ ધર્મ જ સત્તા ભોગવે છે. હે યુધિષ્ઠિર ! એ બધા સત્યયુગના ધર્મો છે, એમ તમારે સમજવું.^{૧૦૦-૧૦૧} એ રીતે જ્યારે રાજ દંડનીતિના ત્રણ અંશને અનુસરે છે અને ચોથા અંશનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે જગતમાં ત્રેતાયુગ શરૂ થાય છે.^{૧૦૨} પછી તે યુગમાં અધર્મનો ચતુર્થાંશ ચાલુ થાય છે, ધર્મના ત્રણ અંશને લોક અનુસરે છે, ખેડવાથી જ પૃથ્વી પર અન્ન પાકે છે અને વાવેતર કરવાથી જ ઔષધિઓ નીપજે છે.^{૧૦૩} તે પછી જ્યારે રાજ દંડનીતિના અર્ધ ભાગનો ત્યાગ કરી દેવળ અર્ધ ભાગને જ અનુસરે છે, ત્યારે જગતમાં દ્વાપરયુગ ચાલુ થાય છે.^{૧૦૪} એટલે તે યુગમાં લોકો અધર્મના અર્ધ ભાગને તથા ધર્મના અર્ધ ભાગને અનુસરે છે અને પૃથ્વીમાં ખેડવાથી જ ધાન્ય નીપજે છે ખરું, પણ તે સંપૂર્ણ નીપજતું નથી.^{૧૦૫} પછી જ્યારે રાજ દંડનીતિનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરે છે અને અનીતિ કરીને પ્રજાઓને દુઃખ દે છે, ત્યારે જગતમાં કલિયુગનો આરંભ થાય છે.^{૧૦૬} એ યુગમાં અધર્મ ઘણો વધી જાય છે, ધર્મ તો કોઈ સ્થળે રહેતો જ નથી, આરે

વર્ણોનું મન સ્વધર્મથી બદલ થાય છે, શૂદ્ર લોકો ભિક્ષાવૃત્તિ કરીને આજીવિકા ચલાવે છે, બ્રાહ્મણો સેવા કરીને આજીવિકા ચલાવે છે, સર્વ મનુષ્યોના યોગક્ષેમનો વિનાશ થાય છે, પ્રજાઓ વર્ણસંકર બની જાય છે, વેદોક્ત કર્મો શુભ્રહીન થઈ જાય છે, સર્વ ઋતુઓ દુઃખકારી થઈ પડે છે, લોકો રોગી થાય છે, મનુષ્યોના સ્વરોનો, રંગોનો તથા મનનો હાસ થાય છે, રોગોનું પ્રાણદય વધે છે, અકાળ મૃત્યુઓ પુષ્કળ થાય છે, સ્ત્રીઓ વિધવાઓ બને છે, પ્રજાઓ કૂર બની જાય છે, વરસાદ કોઈ કોઈ સ્થળે સાધારણ વરસે છે અને ધાન્ય પણ તેવું જ સાધારણ પાકે છે.^{૧૦૭-૧૦૮} જે સમયે રાજ પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવા માટે બરાબર લક્ષ્ય આપીને દંડનીતિનો ઉપયોગ કરતો નથી તે સમયે પૃથ્વી પરના સર્વ રસો નાશ પામે છે.^{૧૦૯} આ રીતે રાજ જ સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિયુગના સમયનું કારણ થાય છે.^{૧૧૦} રાજ જગતમાં જે સત્યયુગનો આરંભ કરે છે, તો તેને સદાને માટે સ્વર્ગ મળે છે અને જગતમાં જે ત્રેતાયુગનો આરંભ કરે છે, તો તેને તેટલા અદ્ય સમયના પ્રમાણમાં સ્વર્ગનાં સુખો મળે છે;^{૧૧૧} તેમ જ રાજ જગતમાં જે દ્વાપરયુગનો આરંભ કરે છે, તો તેને તેટલા પુણ્યના પ્રમાણમાં સ્વર્ગનાં સુખો મળે છે; પરંતુ કલિયુગનો આરંભ કરવાથી તો રાજ અત્યંત પાપભાગી જ બને છે; એટલું જ નહિ પણ તે દુષ્ટકર્મી રાજ સદાને માટે નરકમાં નિવાસ કરે છે, પ્રજાઓના પાપમાં દૂષી જાય છે અને અપદ્ધિતિ તથા અધર્મનાં ફળોને પામે છે;^{૧૧૨-૧૧૩} આમ સમજીને રાજાઓ સદા દંડનીતિને માન આપવું, નહિ મેળવેલી વસ્તુને મેળવવાની ઇચ્છા કરવી તથા મેળવેલી વસ્તુનું રક્ષણ કરવું.^{૧૧૪} વળી દંડનીતિ લોકોની વ્યવસ્થા કરનારી છે તથા મર્યાદાનું રક્ષણ કરનારી છે; એટલું જ નહિ પણ દંડનીતિનો જે યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તો તે માતા અને પિતાની પેઠે સર્વનું પાલન કરનારી છે.^{૧૧૫} હે મનુષ્યેશ્વર ! દંડનીતિની ક્ષયાતિને લીધે જ સર્વ પ્રાણીઓ જગતમાં સ્થિતિ કરી રહ્યાં છે અને દંડનીતિને ધારણ કરનારો રાજ જ પરમ ધર્મિષ્ઠ ગણાય છે, એમ તમારે જાણવું.^{૧૧૬} માટે હે કુરુવંશી

રાજા! તમે દંડનીતિનો આશ્રય કરીને જ ધર્મ-
પૂર્વક પ્રજાઓનું રક્ષણ કરો, જેથી અતે દુર્જન્ય
સ્વર્ગને છૂટશે. ૧૦૫

ઘટિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વાતર્ગત રાજધર્માનુસાસન-
પર્વમાં 'રાજ્યરક્ષાના ઉપાયો અને દંડનીતિમહત્વ'
નામનો અધ્યાય ૧૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૦ મો

રાજના વર્તનના છત્રીસ પ્રકારો

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કેન વૃત્તેન વૃત્તજ્ઞ વર્તમાનો મહીપતિઃ ।

સુખેનાર્થાન્ સુખોદર્કાનિહ ચ પ્રેત્ય ચાપ્નુયાત્ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે સદ્વર્તનને જાણનારા
ભીષ્મપિતામહ! કયા સદાચાર પ્રમાણે વર્તવાથી
રાજા અનાયાસે આલોકમાં અને પરલોકમાં શુભ
પરિણામવાળા અર્થોને સંપાદન કરી શકે? તે
મને કહો.^૧

ભીષ્મ જોવા: રાજના વર્તનના છત્રીસ
પ્રકારો છે, તે છત્રીસ શુભપ્રકારથી યુક્ત એવો
યુષ્ઠી રાજ ધર્મોદિ શુભોત્તુ આચરણ કરીને કલ્યાણ
સંપાદન કરે છે, માટે હું તમને તે છત્રીસે પ્રકારો
કહું છું, સાંભળો.^૨ રાજાએ રાગદ્વેષરહિત થઈને સર્વ
ધર્મોત્તુ આચરણ કરવું (૧), શ્રદ્ધાળુ થઈને કેવળ
પરલોક મેળવવાનો જ સ્નેહ કરવો; પરંતુ લોભા
દિકને વશ થઈ ને કોઈ સ્થળે સ્નેહ કરવો નહિ (૨),
કૂરતાનો ત્યાગ કરી અર્થ સંપાદન કરવું (૩), ધર્મ-
અર્થનો નાશ કર્યો વિના અને ઉદ્ધત થયા વિના
ઈદ્રિયોને પ્રસન્ન કરવી (૪), દીન થવું નહિ (૫).
આત્મશ્રદ્ધા કરવી નહિ ને શરવીર થવું (૬), સર્વ
પ્રાણીઓ પર દયા રાખવી (૭), પોતાના આર્થ-
પણાનો વિચાર કરીને શત્રુ સાથે સંધિ કરવી (૮),
દાતા થવું પણ કુપાત્રે દાન આપવું નહિ (૯),
કોઈ બંધુઓ સાથે લડાઈ કરવી નહિ (૧૦), ભક્તિ-
દીન માણસને શુભ હૂત બનાવવા નહિ (૧૧), કોઈ-
ને દુઃખ દીધા વિના કાર્ય સાધી લેવું (૧૨), દુષ્ટ
માણસોને પોતાનો ઉદ્દેશ જણાવવો નહિ (૧૩),
પોતાના શુભોત્તુ વર્ણન કરવું નહિ (૧૪), સત્યરુપો
પાસેથી ક્ષર લેવો નહિ (૧૫), દુષ્ટ પુરુષનો આશ્રય
કરવો નહિ (૧૬), ચરીક્ષા કર્યો વિના કોઈનો દંડ

કરવો નહિ (૧૭), પોતાનો શુભ વિચાર જાહેર કરવો
નહિ (૧૮), લોભિયાને દાન આપવું નહિ (૧૯),
પોતાનો અપકાર કરનારા માણસોનો વિશ્વાસ
કરવો નહિ (૨૦), ધર્મ્યોંકર્યો વિના પોતાની સ્ત્રીનું
રક્ષણ કરવું (૨૧), નિર્દય થયા વિના બાહ્યાભ્યંતર
પવિત્રતા જાળવવી (૨૨), સ્ત્રીઓનું અત્યંત સેવન
કરવું નહિ (૨૩), મિદાત્ર લોજન કરવું, પણ પોતાને
જે અપદ્ય હોય તેનું લોજન કરવું નહિ (૨૪),
પોતાના માનનીય મહાપુરુષોનું નમ્રતાપૂર્વક પૂજન
કરવું (૨૫), નિષ્કપટભાવથી શુરુઓત્તુ સેવન કરવું
(૨૬), દંભ (ડોળ)નો ત્યાગ કરીને દેવોની પૂજા
કરવી (૨૭), ન્યાયમાર્ગે લક્ષ્મી મેળવવાની ઇચ્છા
રાખવી (૨૮), અતિશય આસક્તિ રાખ્યા વિના
લક્ષ્મીને ઉપયોગ કરવો (૨૯), અતુર થવું પણ
સમયના જ્ઞાનથી રહિત થવું નહિ (૩૦), કોઈ
જાતના ક્ષત્રિને આપવાની ઇચ્છા દર્શાવીને જ હરકેઈને
ધેર્ય આપવું (૩૧), તિરસ્કારપૂર્વક અનુગ્રહ કરવો
નહિ (૩૨), શત્રુ તરીકે અથવા અપરાધી તરીકે
જાણ્યા વિના કોઈને પ્રહાર કરવો નહિ (૩૩),
શત્રુઓને માથો પછી શોક કરવો નહિ (૩૪),
અકસ્માત્ કોઈના પર ક્રોધ કરવો નહિ (૩૫) અને
અપરાધી ઉપર દયા રાખવી નહિ (૩૬).^{૩-૧૧}

હે યુધિષ્ઠિર! આ લોકમાં અને પરલોકમાં જો
તમારે કલ્યાણ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા હોય તો
રાજ્યાસન પર આરૂઢ થઈને એ છત્રીસે પ્રકારોને
તમે વર્તનમાં મૂકો; કારણ કે તેથી વિરુદ્ધ રીતે
વર્તનારો રાજા અતિ મહાન લયમાં આવી પડે
છે,^{૧૨} પરંતુ મેં કહેલા એ સર્વ પ્રકારોને જે રાજા
અનુસરે છે, તે આ લોકમાં સર્વ જાતનાં કલ્યાણો
નો અનુભવ કરીને મૂઝા પછી સ્વર્ગલોકમાં
પૂજ્ય છે.^{૧૩}

વંશપાયન કહે છે: હે જનમેજય! ભીષ્મ-
પિતામહને એ ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી ભીષ્મસેન
આદિ પાંડવભાઈઓથી વીંટાયેલા બુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિર-
રાજાએ તેમને વંદન કર્યું અને તેમના કલ્યાણ પ્રમાણે
વર્તવાનો આરંભ કર્યો.^{૧૪}

ઘટિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વાતર્ગત રાજધર્માનુસાસન-
પર્વમાં 'રાજના વર્તનના છત્રીસ પ્રકારો' નામનો
અધ્યાય ૭૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૧ મો રાજધર્મનો સંક્ષેપ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કથં રાજા પ્રજા રક્ષન્નાધિવંધેન યુજ્યતે ।

ધર્મે ચ નાપરાપ્નોતિ તન્મે વ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! હરકોઈ રાજા 'આટલી બધી પ્રજાઓનું' હું એકલો કેવી રીતે રક્ષણ કરી શકીશ ?' આવી માનસિક ચિંતાના બંધનમાં શું ન આવી પડે ? અને તેવી ચિંતાને લીધે તેના હાથે કોઈ ધાર્મિક અપરાધ શું ન થાય તે મને કહો. ^૧

લીભ બોલ્યા : હે રાજા ! ધર્મોનું જો વિસ્તાર થી કથન કરવા બેસીએ તો તેનો અંત જ ન આવે, માટે હું તમને સંક્ષેપમાં જ સર્વ સનાતન ગ્રન્થોમાં કહ્યું છે, તે તમે સાંભળો. ^૨ ધર્મમાં નિષ્કાવાળા, શાસ્ત્રજ્ઞાનસંપન્ન, દેવોત્તમ પૂજન કરવામાં તત્પર રહેનારા અને શુભવાન એવા બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરીને તમારે નિત્ય ગૃહયજ્ઞો કરવા. ^૩ વળી તેવા પૂજ્ય બ્રાહ્મણો જ્યારે તમારે ઘર આવે, ત્યારે એકદમ બિડીને તેમની સામા જવું, તેમને ઘરમાં તેડી લાવી સન્માન આપવું અને તેમના ચરણોના સ્પર્શ કરી પ્રણામ કરવા અને પછી પુરોહિતને સાથે રાખી તમારે સર્વ રાજ્યકાર્યો કરવા. ^૪ તે પહેલાં પણ તમારે સર્વ માંગલિક ધર્મકાર્યો કરી દેવાં ને પછી બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવીને અર્થ-સિદ્ધિ તથા વિજયને આપનારા વેદમંત્રોના આશીર્વાદ અર્પણ કરવા. ^૫ હે ભારત ! સરળતા, ધૈર્ય અને શુદ્ધિસંપન્ન થઈને તમારે કામ અને ક્રોધનો ત્યાગ કરવો ને પછી સર્વ યોગ્યતા ભરેલાં કામકાજ હાથમાં લેવાં. ^૬ પરંતુ જે રાજા કામક્રોધને આધીન થઈને કાર્ય કરવાનો આરંભ કરે છે, તે રાજા પોતાની મૂખોઈને લીધે ધર્મ કે અર્થને સંપાદન કરી શકતો નથી. ^૭ હે રાજા ! તમારે પોતાનાં ઇષ્ટ કાર્યો સિદ્ધ કરવા માટે લોભી કે મૂર્ખ માણસોની યોજના કરવી નહિ, પણ ઉદાર અને શુદ્ધિસંપન્ન માણસોની જ સર્વ કાર્યોમાં યોજના કરવી; ^૮ કારણ કે કાર્યો કરવામાં અકુશળ એવા મૂર્ખ અધિકારીની કાર્યોમાં ના કરી હોય તો તે કામક્રોધાધીન અધિકારી

અનીતિ કરીને પ્રજાઓને દુઃખી કરે છે. ^૯ પ્રજાઓ પાસેથી રાજગ્રાહ છૂટો ભાગ લઈને, અપરાધીઓને યથાયોગ્ય દંડ કરીને તથા વેપારીઓ પાસેથી શાસ્ત્રાનુસાર દાણ લઈને તમારે ધન સંપાદન કરવાની ઇચ્છા કરવી. ^{૧૦} પ્રજાઓ પાસેથી યથાયોગ્ય કર લઈને નીતિ અને વિધિપૂર્વક રાજ્યનું રક્ષણ કરવું તથા તેવા કોઈ ગરીબ માણસો પાસેથી ધાન્યાદિકનો છૂટો ભાગ લઈ લેતાં તેઓ પાસે એક વર્ષ પર્વત ચાલે તેટલી ખોરાકી જો ન રહે, તો રાજાએ જ ઉત્સાહપૂર્વક તેઓના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ કરવો. ^{૧૧} જે રાજા યથાયોગ્ય રક્ષણ કરે છે, દાન-શીલ હોય છે, નિત્ય ધર્મપરાયણ હોય છે, આવસ્થાથી રહિત હોય છે તથા રાગદ્રેવથી રહિત હોય છે તેના પર મનુષ્યો પ્રેમાળ બની રહે છે. ^{૧૨} વળી હે યુધિષ્ઠિર ! લોભથી કે અધર્મથી ધન મેળવવાની તમારે કદી ઇચ્છા કરવી નહિ; કારણ કે જે રાજા શાસ્ત્રપરાયણ રહેતો નથી તે રાજાના ધર્મ અને અર્થ નાશવંત હોય છે. ^{૧૩} કેવળ અર્થશાસ્ત્રને જ અનુસરનારો રાજા ધર્મને કે અર્થને સંપાદન કરી શકતો નથી અને તેણે મેળવેલું સર્વ દ્રવ્ય પણ અયોગ્ય માર્ગે ખર્ચોઈ જઈને વિનાશ જ પામે છે. ^{૧૪} અને જે રાજા કેવળ અર્થાથી જ બની જઈને પ્રજાઓ પર શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ અનેક બળતના કરેા નાખે છે અને તે દ્વારા પ્રજાઓને પીડે છે, તે રાજા મોહાધીન થઈને કેવળ પોતે જ પોતાનો નાશ કરે છે. ^{૧૫} દાખલા તરીકે જેમ કોઈ એક પુરુષ દૂધ મેળવવાની ઇચ્છાથી ગાયના ઉદરને (આઉને, બાવલાને-અડાણને-જેમાંથી દૂધ નીકળે છે તેને) જો કાપી નાખે, તો તેને દૂધ મળી શકતું નથી, પણ બિલકુલ ગાયનું મૃત્યુ થવાથી પોતાની ગાયને જ ખોઈ બેસે છે, તેમ રાષ્ટ્રને પણ અનીતિના માર્ગે જો પીડવામાં આવે તો તેની વૃદ્ધિ થતી નથી, પણ બિલકો નાશ થાય છે. ^{૧૬} જેમ કોઈ મનુષ્ય દૂધથી ગાયનું નિરંતર જો પાલન કરે છે તો તેને સદાકાળ દૂધ મળ્યા કરે છે, તેમ યોગ્ય ઉપાયોથી રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરનારો રાજા ઉત્તમ દૂધ મેળવે છે. ^{૧૭} હે યુધિષ્ઠિર ! જે રાજા યોગ્ય ઉપાયો દ્વારા રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરીને તેનો જો ઉપસોગ કરે છે તો તેનો દેશ ધનથી ભરચક બની બાકી છે; ^{૧૮} જેમ તૃષ

થયેલી (ગો) માતા પોતાનાં બાળકોને તથા બીજાઓ-
ને બંનેને નિરંતર દૂધ આપે છે, તેમ રાજાના સુયોગ્ય
રક્ષણથી રક્ષાયેલી પૃથ્વી નિરંતર ધાન્ય અને સુવર્ણ
આપ્યા કરે છે.^{૧૯} હે રાજન્ ! તમારે વૃક્ષોનું
પાલનપોષણ કરનારા માળીના જેવું થવું, પણ
વૃક્ષોને બાળી મૂકીને કોલસા પાડનારાના જેવા થવું
નહિ અને આ રીતે બરાબર સાવધાન થઈને પ્રજા-
ઓનું તમે જે પાલન કરશો તો ચિરકાળ પર્યંત
રાજ્ય ભોગવી શકશો.^{૨૦}

હવે જો શત્રુસૈન્યના પર ચઢાઈ કરવાથી
તમારી પાસે કદાચ ધન ખૂટી પડે, તો તમારે
બ્રાહ્મણો [સવાયની સર્વ પ્રજાઓ પાસેથી સામ ઉપાય
વડે ધન મેળવવું.^{૨૧} હે ભરતવંશી રાજા ! તમે કદાચ
છેક દ્રવ્યરહિત થઈને અધમ અવસ્થામાં આવી
પડો, તોપણ તમારું મન ધનવાન બ્રાહ્મણને જોઈને
તેનું દ્રવ્ય લેવા માટે ચલાયમાન થવું ન જોઈએ,
તો પછી તમે જ્યારે ધનસમૃદ્ધિસંપન્ન હો ત્યારે તો
બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય લેવા માટે ક્યાંથી જ તત્પર થઈ
શકો ?^{૨૨} તમારે તમારી શક્તિ પ્રમાણે અને તેઓની
યોગ્યતા પ્રમાણે બ્રાહ્મણોને ધનનું દાન કરવું તથા
તેઓનું સાંત્વન કરીને રક્ષણ કરવું, જેથી તમે
હર્લભ એવા સ્વર્ગને પણ મેળવી શકશો.^{૨૩} હે
કુરુનંદન ! એ રીતનું ધર્મોચરણ કરીને તમારે
પ્રજાઓનું પાલન કરવું, જેથી તમને અક્ષય પુણ્ય-
ની તથા યશની પ્રાપ્તિ થશે.^{૨૪} હે પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર !
તમે ધર્મ તથા વ્યવહારને અનુસરીને પૂર્વોક્ત પ્રકારે
જો પ્રજાઓનું પાલન કરશો, તો માનસિક પીડાના
બંધનમાં કદી સપડાશો નહિ.^{૨૫} સર્વ પ્રજાઓનું
રક્ષણ કરવું અને બ્રાહ્મીમાત્ર પર પરમ દયા રાખવી,
એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે.^{૨૬} એ ઉપરથી જ ધર્મ-
વેત્તા મહાપુરુષો માને છે કે, લોકરક્ષણમાં યુક્ત
થઈને જે રાજા સર્વ બ્રાહ્મીઓ પર દયા કરે છે, તે
જ એનો પરમ ધર્મ છે.^{૨૭} ભયના પ્રસંગોમાંથી
પ્રજાઓનું રક્ષણ નહિ કરનારો રાજા એક જ દિવસ-
માં જે કંઈ પાપ કરે છે, તેમાંથી છૂટવા માટે તેને
એક હજાર વર્ષ જેટલા સમય સુધી નરકયાતનાઓ
ભોગવવી પડે છે;^{૨૮} તેમ જ પ્રજાઓનું ધર્મપૂર્વક
પાલન કરીને રાજા એક જ દિવસમાં જે ધર્મ
સંપાદન કરે છે, તે બદલ તેને દસ હજાર વર્ષ પચ્ચૈત

સ્વર્ગના સુખોપભોગ મળે છે.^{૨૯} અરે, એટલું જ
નહિ પણ ઉત્કૃષ્ટ યજ્ઞો કરનારો ગૃહસ્થાશ્રમી ઉત્તમ
પ્રકારે વેદાધ્યયન કરનારો બ્રાહ્મચારી અને મહાતીક્ષ્ણ
તપશ્ચર્યા કરનારો વાનપ્રસ્થ જે દિવ્યલોકને મેળવે
છે, તે જ લોકને ધર્મપૂર્વક પ્રજાઓનું પાલન કરનારો
રાજા એક ક્ષણમાં મેળવે છે;^{૩૦} માટે હે કુંતાપુત્ર !
એ પ્રજાપાલનરૂપ સ્વધર્મનું જ તમે પરિપાલન કરો,
જેથી મહાન પુણ્યફળ સંપાદન કરીને તમે માનસિક
વ્યથાના બંધનમાં સપડાશો નહિ.^{૩૧} અને હે
પાંડવ ! સ્વર્ગલોકમાં તમને મહાન લક્ષ્મી (ઐશ્વર્ય)
પ્રાપ્ત થશે. રાજા સિવાય બીજા પુરુષો વિષે આપું
ધર્મોચરણ છેક અસંભવિત જ છે, માટે રાજાને જ
આવા પરમ ધર્મનું ફળ મળે છે. તે સિવાયના બીજા
પુરુષને તે ધર્મનું ફળ મળતું નથી અને વળી તમે
તો ધૈર્યસંપન્ન છો, તેમ જ ધર્મપૂર્વક રાજ્યને પામ્યા
છો, માટે રાજ્યાગ્રહ થઈને પ્રજાઓનું પાલન કરો,
સોમયાગ કરીને ઈશ્વરને તૃપ્ત કરો અને મનોરથો
પૂર્ણ કરાવીને સુહૃદ્વર્ગને પ્રસન્ન કરો.^{૩૨-૩૩}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્મનુશાસન-
પર્વમાં 'રાજધર્મોના સંક્ષેપ' નામનો
અધ્યાય ૭૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૨ મો

બ્રાહ્મણોની શ્રેષ્ઠતા વિષે વાયુ અને પુરુ-
રવાનો સંવાદ

॥ મીમ્ ઉવાચ ॥

ય એવ તુ સતો રક્ષેદસતત્થ નિવર્તયેત્ ।

સ એવ રાજા કર્તવ્યો રાજન્ રાજપુરોહિતઃ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ યોગ્યા : હે રાજન્ ! જે બ્રાહ્મણ
સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરે તથા દુષ્ટોને રાજ્યમાંથી દૂર
કરે, તે બ્રાહ્મણને જ રાજાએ રાજપુરોહિત કરવો.^૧
આના સંબંધમાં વાયુ અને ઈલાપુત્ર પુરુરવાના
સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ જગતમાં કહેવાય
છે, તે આ પ્રમાણે છે :^૨ એક સમયે પુરુરવાએ વાયુ-
દેવને પૂછ્યું કે, 'હે વાયુદેવ ! બ્રાહ્મણવર્ણ ક્યાંથી
ઉત્પન્ન થયો અને બીજા ત્રણ વર્ણો પણ ક્યાંથી
ઉત્પન્ન થયા ? વળી તેમાં બ્રાહ્મણવર્ણ સર્વના કરતાં
શ્રેષ્ઠ શા માટે ? તે મને કહો.'^૩

વાયુએ કહ્યું : બ્રાહ્મણવર્ણ બ્રહ્મદેવના સુખ-

માંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, ક્ષત્રિય તેમના બાહુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, વૈશ્ય તેમની સાધનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે અને તે ત્રણે વર્ણોની સેવા કરવા માટે ચોથો શૂદ્રવર્ણ તેમના ચરણમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે.

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामनुजायते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मक्रोशस्य गुप्ते ॥ ६ ॥

બ્રાહ્મણ પોતાના જન્મની સાથેજ સર્વ ભૂતોનો ઈશ્વર થઈને પૃથ્વી પર રહેલા ધર્મરૂપ કોશ- (ખજાના) નું રક્ષણ કરવા માટે અધિકારી બને છે. આ બ્રાહ્મણવર્ણ પછી ક્ષત્રિયવર્ણને પૃથ્વીનું નિયમન કરવા માટે તથા દંડ ધારણ કરીને પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવા માટે જાણે મૂર્તિમાન બીજા દેવ હોય નહિ તેમ ઉત્પન્ન કર્યો છે. ત્રીજા વૈશ્યવર્ણે ધનધાન્યાદિ ઉત્પન્ન કરીને સર્વ મનુષ્યોનું ભરણપોષણ કરવું તથા ચોથા શૂદ્રવર્ણે સર્વ વર્ણોની સેવા કરવી, એવી બ્રહ્મદેવની આજ્ઞા છે. ૪-૮

પુરુરસાએ પૂછ્યું : હે વાયુદેવ ! આ પૃથ્વી પર ધર્મસિદ્ધ હક કેનો ગણાય ? બ્રાહ્મણનો હક ગણાય કે ક્ષત્રિયનો ? તે મને સ્નેહપૂર્વક કહો.

વાયુએ કહ્યું : ધર્મકૃત્ય બહાદુરોએ કહે છે કે, બ્રાહ્મણકૃત્ય સર્વ વર્ણોના કરતાં જ્યેષ્ઠ છે શ્રેષ્ઠ છે, માટે આ પૃથ્વી અને પૃથ્વી પરના જેટલા પદાર્થો છે તે સર્વના પર કેવળ બ્રાહ્મણનો જ ધર્મસિદ્ધ હક છે.^{૧૦} તેથી બ્રાહ્મણ પોતાના જ દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરે છે, પોતાના જ વસ્ત્રો પહેરે છે અને પોતાનું જ સર્વ કોઈને આપે છે. વળી બ્રાહ્મણ સર્વ વર્ણોનો ગુરુ છે, સર્વના કરતાં જ્યેષ્ઠ છે અને શ્રેષ્ઠ પણ છે.^{૧૧} આ મુખ્ય પક્ષ મેં તમને કહ્યો, પણ જેમ પોતાનાં પતિના મૃત્યુ પછી સ્ત્રી પોતાના દિયરને પતિ તરીકે સ્વીકારે છે, તેમ આ પૃથ્વી બ્રાહ્મણોની સંમતિને લીધેજ ક્ષત્રિયને પોતાના પતિ તરીકે સ્વીકારે છે અને આપત્કાળમાં આનાથી પણ બીજાં એક પક્ષ શાસ્ત્રમાં છે.^{૧૨} હે રાજા ! તમને સ્વર્ગમાં જો ઉત્તમ સ્થાન મેળવવાની ઇચ્છા હોય અને સ્વધર્મ સંપાદન કરવાની જો ઇચ્છા હોય, તો તમે જે પૃથ્વી પર વિજય મેળવો તે સ્થળની પૃથ્વી શાસ્ત્રજ્ઞાનસંપન્ન, સદાચરણનિષ્ઠ,
અપ્રમદ,
, તપશ્ચરણયુક્ત, સ્વધર્મમાં તૃપ્ત

રહેનાર અને ધનસંચય કરવામાં આસક્ત નહિ રહેનાર બ્રાહ્મણને અર્પણ કરી દેજો; ૧૩-૧૪ કારણ કે જે બ્રાહ્મણ ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે, બુદ્ધિકૃત્ય હોય છે તથા ઉત્તમ કેળવણીને પામેલો હોય છે, તે બ્રાહ્મણ પોતાની બુદ્ધિનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરીને રાજાને સન્માર્ગે લઈ જાય છે અને અનેક પ્રકારના ઉપદેશવાળી વાણી કહીને રાજાનું કલ્યાણ કરે છે; તેમ જ જે કોઈ બુદ્ધિમાન રાજા તેવા બ્રાહ્મણે કશોયેલા ધર્મનું આચરણ કરે છે અને ક્ષાત્રધર્મપરાયણ રહીને તથા અઢંકારનો ત્યાગ કરીને જો બ્રાહ્મણે કહેલાં હિતોપદેશનાં વચનો સાંભળવાની આદરપૂર્વક ઇચ્છા કરે છે, તો તે રાજા પ્રજાઓનો સત્કાર સંપાદન કરીને ઘણો જ યશસ્વી બને છે. ૧૫-૧૭ તેમ જ તે રાજાનો પુરોહિત પણ સર્વ પ્રકારના ધર્મોનો ભાગી બને છે. એ પ્રમાણે જ જે રાજ્યની સર્વ પ્રજાઓ રાજાનો આશ્રય કરી રહે છે, શાસ્ત્રોક્ત આચારથી સંપન્ન છે, પોતા પોતાના ધર્મમાં સ્થિતિ કરનારી છે, સર્વ પ્રકારના લાયકી રહિત છે અને રાજાના ઉત્તમ રક્ષણથી રક્ષિત છે, તે સર્વ પ્રજાઓ જે ઈર્ષ ધર્મોચરણ કરે છે, તેનો ચોથો ભાગ તેના રાજાને પણ મળે છે. સર્વ દેવો, મનુષ્યો, પિતૃઓ, ગંધર્વો, સર્પો અને રાક્ષસો કેવળ યજ્ઞ ઉપર જ છત્રી રહ્યા છે; પરંતુ જે દેશમાં રાજાનો અભાવ હોય છે તે દેશમાં યજ્ઞયાગાદિ થતા નથી. વળી યજ્ઞોની અંદર અર્પણ કરેલાં હવ્યદ્રવ્યો વડે દેવો તથા પિતૃઓ છત્રી રહ્યા છે અને તે સર્વ યજ્ઞાદિ ધર્મના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ કેવળ રાજાના આધારે જ સ્થિતિ કરી રહ્યો છે. સર્વ કોઈ નિર્ભય પુરુષનું આત્મકરણ ઓમનકનુના પ્રખર લાપમાં, વૃક્ષોની શીતળ છાયામાં, જળમાં તથા વાયુવાળા પ્રદેશમાં સુખી થાય છે; શીતકાળની ઠંડીના સમયે અગ્નિ, વસ્ત્ર કે સૂર્યનું સેવન કરીને સુખી થાય છે તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોને લગતા સર્વ લોભોમાં પણ જે મનુષ્ય નિર્ભય હોય તે જ સુખ મેળવી શકે છે, માટે જે રાજા સર્વને અભય આપે છે, તેને અતિ મહાન પુરુષદ્વં પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે ત્રણે લોકમાં પ્રાણદાન (અબધદાન) સમાન બીજું એક પણ દાન ઉત્તમ નથી, તેથી તે પ્રાણદાનને આપ-

નારો રાજા ઇદ્રસ્વરૂપ છે, ચમસ્વરૂપ છે તથા ધર્મ-સ્વરૂપ છે અને ખરી રીતે તો રાજા, સર્વ દેવોનાં સ્વરૂપ ધારણ કરે છે; એટલું જ નહિ પણ રાજા જ સર્વ જગતને ધારણ કરી રાખે છે.^{૧૮-૨૧}

હિત શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વાતર્ગત રાજધર્માનુસાસન-પર્વમાં 'વાયુ અને પુરુષોનો સંવાદ' નામનો

અધ્યાય ૭૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૩ મો

રાજપુરોહિત કેવો કરવો જોઈએ ?

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

રાજા પુરોહિતઃ કાર્યોં ભવેદ્દિદ્વાન્ વહુશ્રુતઃ ।

ઉભૌ સમીક્ષ્ય ધર્માર્થાવપ્રમેયાવનંતરમ્ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજા ! ધર્મ તથા અર્થનું સ્વરૂપ ઘણું વિશાળ હોઈને દુરંત્રેય પણ છે, આમ સમજીને સર્વ રાજાએ વિલંબ કર્યો વિના તુરત જ બહુશ્રુત અને વિદ્વાન એવો એક પુરોહિત કરવો જોઈએ.^૧ હે રાજા ! જે રાજાઓનો પુરોહિત ધર્માત્મા અને રાજકીય વિચારોનો જાણનારો છે તથા જે પ્રજાઓનો રાજા પણ તેવો જ ધર્માત્મા અને મંત્રવેત્તા છે, તેઓનું સર્વથા કુશળ થાય છે.^૨ રાજા અને પુરોહિત બે અન્યોન્ય મિત્રભાવથી વર્તીને એકચિત રહે છે, તો તેઓ બન્ને એકઠા મળીને પ્રજાઓની વૃદ્ધિ કરી શકે છે; દેવો, પિતૃઓ તથા પુત્રોને તૃપ્ત કરી શકે છે; પરંતુ તેઓ બન્નેએ ધર્મનિષ્ઠ, શ્રદ્ધાળુ અને મહાતપસ્વી થવું જોઈએ. તેમ જ પ્રજાઓએ પણ બ્રાહ્મણોનું અને ક્ષત્રિયોનું સન્માન કરવું જોઈએ, જેથી તેઓ સુખી થાય છે; પણ સર્વ વર્ણોનું મૂળ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો જ કહેવાય છે, માટે તેઓનું અપમાન કરવાથી પ્રજાઓ નાશ જ પામે છે.^{૩-૫} હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષયમાં ઐલશરજના તથા કશ્યપમુનિના સંવાદરૂપે એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો.^૬

ઐલે પૂછ્યું : હે કશ્યપમુનિ ! જ્યારે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયના આશ્રયનો ત્યાગ કરે છે અને ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણના આશ્રયનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે પાછળથી તેઓમાં કેાણુ વિશેષ બળવાન થાય છે ? અને બીજા વર્ણો તેઓ બન્નેમાંથી કેના બળને આધારે ટકી

રહે છે, તે મને કહો.^૭

કશ્યપે કહ્યું : જે રાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે વિરોધ બિલો થાય છે, તે રાષ્ટ્ર ક્ષત્રિય-ની રક્ષા તળે રહ્યું હોય તોપણ નાશ પામે છે અને તે રાષ્ટ્રમાં પાછળથી ચોર લોકો બળવાન થઈ પડે છે, તેથી સત્પુરુષો અનુમાનથી* જાણે છે કે, આ રાષ્ટ્રનો રાજા મ્લેચ્છજાતિનો છે.^૮ જ્યારે બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો અન્યોન્યનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તેઓ-માં બ્રહ્મજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી નથી, તેઓને ત્યાં પુત્ર-પૌત્ર થતાં નથી, દહીંના વલોણાં વલોવાતાં નથી અને તેઓની સંતતિ વેદાધ્યયન કરતી નથી;^૯ તેમ જ જ્યારે ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણોનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તેઓનાં ગૃહોમાં ધનની વૃદ્ધિ થતી નથી, તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની સંતતિ મળતી નથી, તેઓને હાથે યજ્ઞયાગાદિ થતા નથી અને તેઓ પોતે પણ ચોરના જેવી સ્થિતિમાં આવી પડીને વર્ણસંકર બની જાય છે;^{૧૦} માટે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય અન્યો-ન્યના અસ્તિત્વમાં કારણભૂત હોઈને બ્રાહ્મણક્ષત્રિય-નું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે.^{૧૧} બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય અન્યોન્યનું શરણુ લઈને બે કામ કરે છે, તો સહાને માટે મહાન પ્રતિષ્ઠાને+ પામે છે; પરંતુ તેઓ બન્ને વચ્ચે-ની પુરાણ-સંધિમાં કોઈ જાતની બે કાંટકૂટ થાય છે, તો જગતનો સર્વ પ્રજાસંઘ મોહચ્ચત બની જાય છે, મહાન સંશયમાં આવી પડે છે;^{૧૨} એટલું જ નહિ પણ બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય વચ્ચેની પ્રાચીન કાળની સંધિનો ભેદ થતા, મહા અગાધ સમુદ્રમાં લાંગી પડેલી નૌકાની પેઠે કોઈ પણ મનુષ્ય આ સંસાર-સમુદ્રના પારને પામી શકે નહિ, ને પછી ચારે વર્ણો જ્યારે અત્યંત મોહચ્ચત બની જાય છે, ત્યારે સર્વ પ્રજાઓનો સંહાર થવા લાગે છે.^{૧૩} બ્રાહ્મણરૂપી એક વૃક્ષ છે; તેનું બે રક્ષણ કરવામાં આવે તો સુખ અને સુવર્ણરૂપી ફળોની વૃદ્ધિ કરી મૂકે છે; અને બે રક્ષણ કરવામાં ન આવે તો તે, હુંખ અને નરક-

* મોગેન જ્ઞાયતે કર્મ કર્મણા જ્ઞાયતે જનિ. । મોગથી કર્મ જજ્ઞાય છે અને કર્મથી જાતિ જજ્ઞાય છે.

+ ક્ષત્રિયનું શરણુ લઈને બ્રાહ્મણો નિર્વિદ્ધ તપશ્ચર્યો કરી શકે છે અને બ્રાહ્મણનું શરણુ લઈને ક્ષત્રિયો વિજય મેળવી શકે છે.

—નીલકંઠ

રૂપ કૃપની વૃદ્ધિ કરી મૂકે છે ^{૧૪} જે દેશમા ગત્ય ગ્લાનહિત થયેલો બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારી હુદ્ મનુષ્યો-એ કરેલા વિદ્યોને વીધે પોતાની વેદશાખાથી બ્રહ્મ થાય છે અને વેદાધ્યયન કરવા માટે ક્ષત્રિયરૂપ રક્ષણની ઇચ્છા કરે છે, તે દેશમા વૃદ્ધિ અત્યંત હુલ્લભ થઈ પડે છે, તે ઉપરાંત મહામારી, હુકાળ વગેરે હુ સહ ઉપદ્રવો વધી પડે છે ^{૧૫} જે સમયે કોઈ પાપી પુરુષ ઓહત્યા અથવા બ્રાહ્મણહત્યા કરીને પણ જગતમા પ્રથંસાને પામે છે તથા ગત્તની પાસે જઈને પણ લેશમાત્ર હરતો નથી, તે સમયે સમજવું કે, ક્ષત્રિયો હવે ભયમા આવી પડ્યા છે. ^{૧૬} હે ઔલગ્ન! પાપી લોકો બ્યારે પુલ્કળ પાપ કરવા માડે છે, ત્યારે આ જગતમા રુદ્રદેવ અવતાર ધારણ કરે છે (કળિકાળનો આરભ થાય છે). પાપી લોકો પોતાના પાપકર્મોને લીધે રુદ્રદેવને જગતમા જન્મ આપે છે અને પછી તે રુદ્રદેવ સર્વ સાધુ-અસાધુ પુરુષોનો વિનાશ કરે છે. ^{૧૭}

એકે પૃથ્વુ : હે કશ્યપમુનિ! એ રુદ્રદેવ કયાથી ઉત્પન્ન થાય છે? તેમનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે? બ્યારે પ્રાણી જ પ્રાણીના નાશ કરતું જોવામાં આવે છે, ત્યારે એ રુદ્રદેવને મર્વના સહારડતો દેમ માની શકાય? વળી એ રુદ્રદેવ જન્મ શા માટે ધરે છે? તે સર્વ મને કહો. ^{૧૮}

કશ્યપ બોલ્યા : હે રાજા! સર્વ પુરુષોના હૃદયમા રહેલો આત્મા જ તેવા પ્રસંગોમા રુદ્રનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને તે જ પોતાના શરીરનો તથા પારકા શરીરનો નાશ કરે છે. જેમ આકાશ મા ઉત્પન્ન થયેલો ઉત્પાતવાયુ આકાશમા રહેલા મેઘમડળોને બ્યા પોતાની ઇચ્છામા આવે ત્યા ઘસડી લાય છે, કાકા ને બાકા કરાવી મૂકે છે અને વીજળી, વજ તથા જળધારાની વૃદ્ધિ વરસાવી મૂકે છે, તેમ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલા રુદ્રદેવ (કામ કોધાદિ) જ દ્વારા મર્વ ક્ષિત્તકર્મો જ કરાવે છે અર્થાત્ રુદ્રદેવનું સ્વરૂપ ઔત્પાતિક વાયુના જેવું અથવા તે વાયુએ ભમાવેલા મેઘમડળોના જેવું હોય છે. ^{૧૯}

એકે પૃથ્વુ : હે કશ્યપમુનિ! તમે કહ્યું કે, રુદ્રદેવનું સ્વરૂપ વાયુના જેવું અથવા મેઘના

જેવું છે, પણ તે ઘટી શકતું નથી; કારણ કે આકાશની અદર રહેલો વાયુ અને મેઘ પ્રત્યક્ષ અથવા શાસ્ત્રજ્ઞાન દ્વારા આકાશથી ભિન્ન સ્વરૂપે દેખાય છે, પરંતુ એ પ્રમાણે આત્મા અને આત્માને ભમાવનારા કામકોધાદિ અન્યોન્યથી ભિન્ન સ્વરૂપે જોવામા આવતા નથી; તેમ જ અગ્નિમા જેમ ઉજ્જ્વળતા રહેલી છે, તેમ આત્માની અદર કામ અને ક્રોધ રહેલા છે અને તેઓ આત્માના સબંધમાં આવી તેને મોહિત કરી દે છે. વળી વાયુ અમુક કોઈ એક વસ્તુને જોઈને તેની આસપાસ વીટાઈ વળતો નથી, ને મેઘ પણ સદાને માટે વૃદ્ધિ કર્યા કરતો નથી, પણ મનુષ્યોમા રહેલા કામક્રોધ વડે તે સર્વ કોઈ બધાય છે અને સર્વ કોઈ મોહિત થાય છે, માટે તમે આપેલું દ્વાર સંપૂર્ણ રીતે ઘટી શકતું નથી તેવું કેમ? ^{૨૦}

કશ્યપે કહ્યું : જેમ કોઈ એક ગૃહમા પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ ધીમે ધીમે આખા ગામને અથવા અમુક મહોદ્ધાને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે, તેમ આ રુદ્રદેવ પણ સર્વ કોઈને મોહિત કરી નાખે છે તથા મર્વ જગતને પુણ્યપાપનો સબંધ કરાવે છે. ^{* ૨૧}

* આ એકવીસમા શ્લોકમા કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જેમ અગ્નિ અત્યંત હોય છે, છતાં અધિક અધિક કાંઈસમુદાયમા આગ્નિ થઈને આખા ગામને બાળી મૂકે છે, પણ તેમા ઉપવક દૃષ્ટિએ જેતા એમ જ જણાય છે કે, કાંઈસમુદાય બ્યા મુખી એકબે દત્તો, ત્યા મુખી તેમા દાહકશક્તિ ન હતી અને અગ્નિ પણ બ્યા મુખી એકબે દત્તો ત્યા મુખી તેનામા એટલી બધી દાહકશક્તિ ન હતી, પરંતુ તેઓ અને એકન મળીને જ મર્વને બાળી નાખે છે વળી જે વિવેકદૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ તે જણાય છે કે, અગ્નિ જ કાંઈપ ઉપાધિના ચોગથી અન્યનો દાહક થઈ શકે છે. એ પ્રમાણે જ આત્માપ જાતમા આગ્નિ થઈને અદકારરૂપ અગ્નિ કામક્રોધાદિરૂપ વાયુના અપાટથી પ્રગ્નિ થઈને રુદ્રદેવનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને પછી 'વોડુ' બાળે છે, લાકડા રાંધે છે' ઇત્યાદિ ઔપચારિક વાક્યોની પેઠે અદકારરૂપ કર્તૃત્વનો આત્માને મિત્ર કેવળ ઔપચારિક આદેશ કરવામા આવે છે, માટે મર્વ જગત પર જેતા અસર છે, તેપર જગમા જેવા ચરતી પેઠે પુણ્યપાપના સંગતી કરે વાય છે અર્થાત્ જગત શબ્દવાચ્ય આત્મા કેવળ અમગ છે

ઐલે પૂછ્યું : પાપી અને પુણ્યાત્મા બન્ને પુરુષને રુદ્રદેવ સરખી જ શિક્ષા કરે છે, તો પછી પાપ વિશેષ કરવાથી અથવા પુણ્ય વિશેષ કરવાથી કળદષ્ટિએ અધિકતા શી રહી ? અને પછી મનુષ્ય ઉત્તમ કળ મેળવવા માટે પુણ્ય શા માટે કરે અને કેવળ પાપ જ શા માટે ન કરે ? અર્થાત્ આત્મા પુણ્યપાપથી રહિત છે છતાં પાપની અધિકતારૂપ નિમિત્તને લીધે ગાલનતાડન આદિ પાપજન્ય દુઃખને તેને અનુભવ કરવો પડે છે અને તેમા મોહ જ કારણભૂત છે, એમ તમે જો કહેતા હો તો ‘પુણ્ય ડરવું અને પાપ ન કરવું,’ એ શાસ્ત્રની આજ્ઞા બ્યર્થ થાય છે અને આત્માની અદ્વૈત વાર્તા વિકલ દષ્ટિએ દુઃખનો અભાવ જો સિદ્ધ જ છે, તો પછી મોહજન્ય દુઃખની નિવૃત્તિ કરવા માટે તે તે સાધનોનો સ્વીકાર કરવો તે પણ બ્યર્થ જ છે, તે માટે તમે શું કહો છો ? ૨૨

કશ્યપે કહ્યું : પાપનો લેશમાત્ર સંગ્રહ નહિ હોવા છતાં નિષ્પાપ પુરુષોને પાપીઓના સગને લીધે જ રુદ્રદેવની શિક્ષા ભોગવવી પડે છે. જેમ દાખલા તરીકે, લીલુ લાકડું સૂકા લાકડાનો સંગ્રહ કરીને જો રહ્યું હોય છે, તો તેની સાથે તે પણ બળી જાય છે, માટે પુણ્યવાન પુરુષે પાપીઓનો કદી પણ સંગ્રહ કરવો નહિ. ૨૩

ઐલે પૂછ્યું ‘પાપ અને પુણ્યના કળમા કેઈ જાતની વિશેષતા હોય, એમ મને જોવામા આવતું નથી, કારણ કે પૃથ્વી પાપીને તથા પુણ્યશાળીને બન્નેને એકસરખી રીતે જ ધારણ કરે છે, સૂર્ય પાપીને તથા પુણ્યવાનને-બન્નેને એકસરખો જ તાપ આપે છે, વાયુ પાપીને તથા પુણ્યશાળીને બન્નેને એકસરખી રીતે વાય છે તથા જળ પાપીને અને પુણ્યશાળીને બન્નેને એકસરખી રીતે જ ધવિત્ર કરે છે, તો પછી પાપ અને પુણ્યના કળમા વિશેષતા શી છે ? ૨૪

કશ્યપે કહ્યું : હે રાજપુત્ર ! તમે કહો છો તેમ

× કહેવાનો ભાવ એ છે કે, આત્મા અને અહં કારના મિત્રભાવને લીધે જ અહંકારજન્ય દુઃખની આત્મા વિરે પ્રતિતિ થાય છે, માટે અહંકારના સગનો ત્યાગ કરવાથી નિઃસંગ થયેલા આત્માને કેઈ જાતનું દુઃખ પ્રતીત થતું નથી.

—નીલકંઠ

કેવળ આ મનુષ્યલોકમા જ જોવામા આવે છે, પણ પરલોકમા તેમ હોતું નથી. જે મનુષ્ય કેવળ પુણ્ય જ કરે છે અને જે મનુષ્ય કેવળ પાપ જ કરે છે, તેઓ બન્નેને મરણ પછી જુદા જુદા વિશેષ કળોનો અનુભવ કરવો પડે છે. ૨૫ પુણ્યશાળી મનુષ્યને મધુમાન, ધૃતાર્ચિ, હિરણ્યવ્યોતિ અને અમૃત નાભિ વગેરે દિવ્યલોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે, કે જે લોકોમા ગયેલો બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ જરા, મૃત્યુ અને દુઃખના અભાવને લીધે આનંદમગ્ન રહે છે, તેમ જ પાપી મનુષ્યને નરકલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, કે જે લોકમા ગાંઠ અધકાર છે, સહાને માટે દુઃખ જ છે તથા લગભગ શોકની જ અધિકતા છે. પાપકર્મ કરનારો મનુષ્ય એ નરકલોકમા ઘણા વર્ષો સુધી અધમ સ્થિતિએ રહીને પોતાના પાપકર્મો માટે શોક કર્યો કરે છે.

આ રીતે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોમા માહેમાહે વિરોધ થવાના પરિણામે બ્રહ્મઓમા હું સહં દુઃખનો પેસારો થઈ જાય છે, એમ સમજીને ગભરે સર્વ વિદ્યામા કુશળતા ધરાવનારો એક રાજપુરોહિત અવશ્ય કરવો જોઈએ. ૨૬-૨૮ અને તેવો પુરોહિત કયો પછી જ રાજાએ પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવવો જોઈએ એવી ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. વળી બ્રહ્મવેત્તાઓ કહે છે, ધર્મદષ્ટિએ જોતા જણાય છે કે, આ લોકમા બ્રાહ્મણ જ સર્વના કરતા અધિક શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મદેવની સૌથી પ્રથમ સૃષ્ટિ છે, જેથી સર્વોત્કૃષ્ટ કુવીનતાવાળા બ્રાહ્મણને સર્વના વડીલ ગણીને જગતની ઉત્તમોત્તમ વસ્તુનો ભાગ સૌની પહેલા અપાય છે, ૨૯-૩૦ માટે ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારા હરકેઈ મનુષ્યે બ્રાહ્મણને ઉત્તમ થયેલા કળના સુખ્ય ભાગીદાર ગણીને માન આપવું જોઈએ, પૂજવા જોઈએ ને પોતાની ઉત્તમ અને વિશિષ્ટ વસ્તુ પણ તેમને અર્પણ કરવી જોઈએ ૩૧ જે ગભ બળવાન છે, તેણે પણ એ પ્રમાણે જ અવશ્ય કરવું જોઈએ અને ‘બ્રાહ્મણના તપોબળથી ક્ષત્રિયની વૃદ્ધિ થાય છે તથા ક્ષત્રિયના રક્ષણબળથી બ્રાહ્મણની વૃદ્ધિ થાય છે’ એમ સમજીને દરેક રાજાએ નિત્ય બ્રાહ્મણોની અવશ્ય પૂજા કરવી જોઈએ. ૩૨

હતિ શ્રીમદ્ભારતમા શાંતિપર્વ તર્જન રાજધર્મોપન્યાસન પર્વમા ‘બ્રાહ્મણોની શ્રેષ્ઠતા વિષે વાયુ અને પુરુષાનો સવાદ’ નામનો અધ્યાય ૭૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૪ મો

મહારાજ સુયુક્તેન્દુન્ન વનચરિત્ર

॥ સીઘ્ર ઉવાચ ॥

યોગક્ષેમો હિ રાષ્ટ્રસ્ય રાજન્યાયત્ત ઉચ્યતે ।

યોગક્ષેમશ્ચ રાજો હિ સમાયત્તઃ પુરોહિતે ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિરરાજ ! રાષ્ટ્રનું ક્ષેમકુશળ રાજાને અધીન છે અને રાજાનું ક્ષેમકુશળ પુરોહિતને અધીન છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^૧ જ્યારે પ્રજાઓ પર દુર્ભિક્ષ આદિ દેવી ભય આવી પડે છે, ત્યારે બ્રાહ્મણો તેની શાંતિ કરે છે અને શત્રુ સૈન્યા દિક્કનો દટ્કલ જ્યારે આવી પડે છે, ત્યારે રાજા પોતાના બાહુબળથી તે ભયને શાંત કરે છે.^૨ આ વિષયમાં રાજા સુયુક્તેન્દુનો અને કુબેરનો જેમાં સંવાદ રહેલો છે, એવો એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે તે તમે સાંભળો.^૩ એક સમયે રાજા સુયુક્તેન્દુ આખી પૃથ્વીને છૂટ્યા પછી પોતાના બળની પરીક્ષા કરવા માટે અલકાનગરીના રાજા કુબેર પર ચડાઈ લઈ ગયા,^૪ ત્યારે રાજા કુબેરે સુયુક્તેન્દુને પાછો હટાવી દેવા માટે પોતાના રાક્ષસ સૈનિકોને આજ્ઞા આપી કે તુરત જ તે રાક્ષસોએ સુયુક્તેન્દુનાં સૈન્યનો સંહાર કરવા માંડ્યો.^૫ આ રીતે પોતાના સૈન્યનો જ્યારે સંહાર થવા માંડ્યો, ત્યારે શત્રુદમન રાજા સુયુક્તેન્દુ પોતાના વિદ્વાન પુરોહિત વસિષ્ઠની નિંદા કરવા માંડી. પછી મહાન ધર્મવેત્તા પુરોહિત વસિષ્ઠે ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરીને કુબેરના સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કરી નાખ્યો અને રાજા સુયુક્તેન્દુને શત્રુ સામે આગળ વધવાનો માર્ગ કરી આપ્યો.^૬ આમ શત્રુને આગળ વધતો બોઈને તથા પોતાનાં સૈન્યોનો સંહાર થતો બોઈને રાજા કુબેરે સુયુક્તેન્દુને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધાં અને આ પ્રમાણે કહ્યું.^૭

કુબેર બોલ્યા : હે રાજા ! તારી પહેલાંના ઘણા રાજાઓ પણ પુરોહિતની સહાયને લીધે તારા જેવા બલિષ્ઠ હતા, પણ તેઓએ આમ તારી પેઠે વર્તન કર્યું ન હતું; અર્થાત્ તેઓએ મારા પોતાના પર દહી ચડાઈ કરી ન હતી.^૮ તે રાજાઓ પણ ઘણા અશ્રદ્ધાળુ અને બળવાન હતા, છતાં મારી પાસે આવીને મારી ઉપાસના કરતા હતા; કારણ કે હું સુબદ્ધઃખ આપવામાં સમર્થ છું. જો તારા પોતાનામાં

તેવું બાહુબળ હોય તો તું મને દેખાડી આપ; પરંતુ બ્રાહ્મણના બળનો આશ્રય કરીને તું આમ શા માટે ઉદ્વેગ કરી રહ્યો છે ? કુબેરનાં એ વચનો સાંભળીને સુયુક્તેન્દુને ક્રોધ થયી ગયો; પણ તેણે ક્ષોભનો તથા ગભરાટનો ત્યાગ કરીને ન્યાયપૂર્વક આવું વચન કહ્યું:^{૧૦-૧૨} ‘બ્રાહ્મણને તથા ક્ષત્રિયને બ્રહ્મદેવે એકસરખા બંધુભાવને માટે ઉત્પન્ન કર્યા છે અને તેઓનું મૂળ ઉત્પત્તિકારણ એક જ છે, જેથી તેઓ બન્નેનાં સામર્થ્ય અને ક્રિયાઓ બે અલગ અલગ થઈ બંધ તો તેઓ લોકનું રક્ષણ કરી શકે નહિ.^{૧૩} તપોબળ અને મંત્રબળ નિત્ય બ્રાહ્મણમાં વસી રહ્યું છે; તેમ જ અશ્રદ્ધાળુ અને બાહુબળ નિત્ય ક્ષત્રિયોનો આશ્રય કરી રહ્યું છે.^{૧૪} માટે હે કુબેર ! બ્રાહ્મણે અને ક્ષત્રિયે-બન્નેએ એકત્ર મળીને પ્રજાઓનું પાલન કરવું બોઈએ, આવા હેતુથી જ હું પણ તે પ્રમાણે વર્તી રહ્યો છું, તેમાં તમે મારી નિંદા શા માટે કરો છો ?’ રાજાએ આમ કહ્યું એટલે કુબેરે તેને તથા પુરોહિતને કહ્યું કે, ‘હે રાજા ! ઇશ્વરની આજ્ઞા વિના હું કોઈને રાજ્ય આપી શકતો નથી, તેમ કોઈનું રાજ્ય છીનવી લઈ શકતો પણ નથી, એમ તારે જાણવું; તોપણ બા, હું તને આખી પૃથ્વી અર્પણ કરું છું. તું એના પર ચર્યેટ રાજ્ય કર. ’ કુબેરે એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે સુયુક્તેન્દુરાજાએ તેના પ્રત્યે કહ્યું.^{૧૫-૧૭}

સુયુક્તેન્દુ બોલ્યો : હે રાજા કુબેર ! તમે આપેલા રાજ્યનો ઉપભોગ કરવાની મને ઇચ્છા જ નથી. હું તો મારા બાહુબળથી મેળવેલા રાજ્યને જ ભોગવવા ઇચ્છું છું.^{૧૮}

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! સુયુક્તેન્દુના એ યોગ્ય ઉત્તર સાંભળીને તથા ક્ષાત્રધર્મમાં તેની અડગ સ્થિતિ બોઈને રાજા કુબેર આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. પછી ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે વર્તનારો તે સુયુક્તેન્દુરાજા પોતાના બાહુબળથી મેળવેલી આખી પૃથ્વી પર સારી રીતે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.^{૧૯-૨૦} આ રીતે જ ધર્મવેત્તા રાજા બ્રાહ્મણને આગળ કરીને રાજ્ય-શાસન ચલાવે છે, તે રાજા આખી પૃથ્વીને છૂટીને મહાન યશ સંપાદન કરે છે,^{૨૧} માટે બ્રાહ્મણે નિત્ય પોતાનાં પટકર્મો કરવામાં તત્પર રહેવું અને ક્ષત્રિયે નિત્ય શસ્ત્ર ધારણ કરીને સજ્જ રહેવું; કારણ કે

પૃથ્વી પર જે કંઈ રહેલું છે તે સર્વ તેઓ ખતેના આધારે જ ટકી રહ્યું છે.^{૨૨}

ઘટિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વાત્મજ રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'મહારાજ મુચુકંદુ' જીવનચરિત્ર નામનો અધ્યાય ૭૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૫મો

રાજ્ય કરવું એ જ રાજનો ધર્મ છે

॥યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

યયા વૃત્ત્યા મહીપાલો વિવર્ધયતિ માનવાન્ ।

પુણ્યંશ્ચ લોકાન્ જયતિ તન્મે વ્રૂહિ પિતામહ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ભીષ્મ ! કઈ વૃત્તિનો આશ્રય કરીને રાજ પ્રજાઓની વૃદ્ધિ કરી શકે છે અને મરણ પછી સ્વર્ગાદિ પવિત્ર લોકોને મેળવી શકે છે ? તે મને કહો.^૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે ભારત ! રાજ્યએ દાનશીલ થવું, યજ્ઞશીલ થવું, ઉપવાસશીલ થવું, તપઃશીલ થવું અને પ્રજાઓનું પાલન કરવામાં આસક્ત થવું; રાજ્યએ નિત્ય ઉદ્યોગપૂર્વક સર્વ પ્રજાઓનું ધર્મોત્સાર રક્ષણ કરવું તથા ધાર્મિક પુરોહિતો માનદાનાદિકથી પૂજન કરવું.^{૨,૩} રાજ્યને ધર્મનું સારી રીતે આચરણ કરે છે તો તે ધર્મ સર્વ સ્થળે માન્ય થઈ પડે છે; કારણ કે રાજ્ય જે જે આચરણ કરે છે, તે તે પ્રજાને પ્રિય થઈ પડે છે;^૪ તેમ જ રાજ્યએ મૃત્યુની પેઠે શત્રુઓને નિત્ય હંઠ્યા કરવા જોઈએ, ચોર લોકોનો સર્વ તરફથી નાશ કરી નાખવો જોઈએ અને કોઈને બુદ્ધિપૂર્વક ક્ષમા ન આપવી જોઈએ. હે ભારત ! રાજના યોગ્ય રક્ષક તળે રહેલી પ્રજાઓ જે કંઈ ધર્મોચરણ કરે છે, તેમાંથી ચોથો ભાગ રાજાને પણ મળે છે.^૫ સુરક્ષિત પ્રજાઓ જે કંઈ વેદાધ્યયન કરે છે, જે કંઈ દાન આપે છે, જે કંઈ યજ્ઞયાગ કરે છે અને જે કંઈ પૂજાપાઠ કરે છે, તે સર્વમાંથી ધર્મપૂર્વક પ્રજાપાલન કરનારા રાજાને ચોથો ભાગ મળે છે;^૬ તેમ જ હે ભારત ! પ્રજાઓનું રક્ષણ નહિ કરનારા રાજાના રાજ્યમાં જે કંઈ પાપાચરણ થાય છે, તેમાંથી પણ ચોથો ભાગ રાજાને મળે છે જ.^૭ વળી કેટલાએક ધર્મોચાર્યો કહે છે કે, કોઈ કૂર પુરુષ અથવા મિથ્યા-ભાષી પુરુષ જે કંઈ દુષ્ટ કર્મ કરે છે, તે સર્વનું પાપ સંપૂર્ણ અથવા તેથી પણ અધિક કેવળ

શાં. મ. ૧૧

રાજાને જ પ્રાપ્ત થાય છે અને 'સિદ્ધાંતદષ્ટિએ' જોતાં પણ તે પાપમાંથી અર્ધો ભાગ તો રાજાને મળે જ છે.^૮ હે રાજા ! તેવા પાપમાંથી રાજ્યએ કેવી રીતે મુક્ત થવું, તે પણ હું તમને કહું છું, સાંભળો. કોઈ મનુષ્યના સર્વસ્વને ચોર લોકો લૂંટી નાશ તો રાજ્યએ ગમે તે ઉપાયે પણ તેને પાછું લાવી આપવું જોઈએ; પણ તેમ ન બની શકે અને તેને લીધે તે મનુષ્ય પોતાની આજીવિકા ચલાવવાને માટે જો અશક્ત થઈ પડે તો રાજ્યએ પોતાના ખજાનામાંથી પણ તે મનુષ્યને તેટલું દ્રવ્ય આપવું જોઈએ.^{૧૦} સર્વ વર્ણોનો એ પણ ધર્મ છે કે, તેઓએ બ્રાહ્મણના પ્રાણની પેઠે બ્રાહ્મણના દ્રવ્યની પણ રક્ષા કરવી અને જે મનુષ્ય બ્રાહ્મણને દુઃખ દેતો હોય તેણે દેશમાં રહેવું પણ નહિ.^{૧૧} બ્રાહ્મણના દ્રવ્યનું જો રક્ષણ કરવામાં આવે છે તો સર્વની રક્ષા થયેલી જ છે અને તેમ થતાં બ્રાહ્મણોના અનુગ્રહથી જ રાજ્ય કુતાર્થ થાય છે.^{૧૨} જેમ મેઘના આશ્રયથી સર્વ પ્રાણીઓ જીવી રહ્યાં છે અને કોઈ એક મોટા વૃક્ષનો આશ્રય કરીને પક્ષીઓ જેમ નિવાસ કરી રહે છે, તેમ સર્વના મનોરથોને પરિપૂર્ણ કરનાર રાજાનો આશ્રય કરીને સર્વ લોકો પોતાની આજીવિકા ચલાવી રહે છે;^{૧૩} પણ જે રાજા વિષયાસક્ત છે, નિરંતર વિષયલંપટ બુદ્ધિવાળો છે, કૂર છે અને અતિશય લોભી છે, તે રાજ્ય પ્રજાઓનું પાલન કરી શકતો નથી.^{૧૪}

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું : ઓ પિતામહ ! હું રાજ્ય-સુખની શોધ કરનારો નથી, મને એક ક્ષણવાર પણ રાજ્યની ઇચ્છા નથી, હું તો કેવળ ધર્મને માટે જ રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા રાખું છું; પણ અક્ષોસા ! એ રાજ્ય કરવાથી મને લગારે ધર્મપ્રાપ્તિ થશે નહિ; માટે જેમાં ધર્મ નથી એવું રાજ્ય કરવાની મને તૃષ્ણા નથી. હું તો ધર્મ સંપાદન કરવાની ઇચ્છાથી વનમાં જ ચાલ્યો જઈશ અને ત્યાં પવિત્ર તપોવનમાં કોઈની હિંસા કર્યા વિના માત્ર ક્ષ્ણમૂળનું જ લક્ષણ કરીને સુનિવૃત્તિ ધારણ કરીશ તથા જિતેન્દ્રિય થઈને ધર્મનું આરાધન કરીશ.^{૧૫-૧૭}

ભીષ્મ બોલ્યા : હું જાણું જ છું કે, તમારી બુદ્ધિ કૂરતારહિત છે પણ તેવી સારિવક્રી બુદ્ધિ હિંસાપ્રધાન રાજધર્મોનું આચરણ કરવા માટે છેક

મેઘના આધારે જીવે છે અને પક્ષીઓ જેમ કોઈ સ્વાદિષ્ટ ફળવાળા વૃક્ષ પર જીવે છે, તેમ તમારા સુહૃદો અને સત્પુરુષો તમારા આશ્રયે ભલે જીવતા રહે।^{૩૧} જે પુરુષ ધૃષ્ટ છે, શૂરો છે, દુષ્ટોને શિક્ષા કરનારો છે, દયાળુ છે, જિતેન્દ્રિય છે, સર્વના પર પ્રેમ રાખનારો છે અને પોતાના વૈભવોમાથી સર્વને ભાગ આપનારો છે, તેના આશ્રય નીચે ઘણા મનુષ્યો જીવે છે.^{૩૨}

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમા શાંતિપર્વ તર્જન રાજવર્માનુશાસન પર્વમા 'રાજ્ય કરવું' એ જ રાજાનો ધર્મ છે' નામનો અધ્યાય ૭૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૬ મો

બ્રાહ્મણોના ભેદ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

સ્વકર્મણ્યપરે યુક્તાસ્તથૈવાન્યે વિકર્મણિ ।

તેષાં વિશેષમાચક્ષ્વ બ્રાહ્મણાનાં પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! કેટલાએક બ્રાહ્મણો પોતાનાં કર્મોમા જ આસક્ત હોય છે, ત્યારે બીજા કેટલાએક બ્રાહ્મણો સ્વકર્મથી બ્રહ્મ થઈને વિજાતીય કર્મો કરવા મચી પડ્યા હોય છે, તો એ બધા બ્રાહ્મણોમા વિશેષતા શી સમજવી ? તે મને કહે।^૧

ભીષ્મ બોલ્યા : હે રાજન્ ! જે બ્રાહ્મણો સંપૂર્ણ વિદ્યાઓને ભણેલા હોય છે, સ્વભતીય લક્ષણો શી યુક્ત હોય છે અને સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ રાખનારા હોય છે, તે બ્રાહ્મણો સાક્ષાત્ બ્રહ્મદેવ સમાન હોઈને બ્રહ્મ-બ્રાહ્મણ કહેવાય છે,^૨ તેમ જ હે રાજન્ ! જે બ્રાહ્મણો ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદને ભણેલા હોય છે અને પોતાના પટ્ટકર્મમા પરાયણ રહેનારા હોય છે તે બ્રાહ્મણો દેવ-બ્રાહ્મણ કહેવાય છે,^૩ પરંતુ હે રાજ ! જે બ્રાહ્મણો પોતાના જન્મસિદ્ધ કર્મોને ત્યાગ કરી બેઠા હોય છે, કૃષણ હોય છે અને કેવળ નામધારી જ હોય છે, તેઓને શૂદ્ર-બ્રાહ્મણ કહેવામા આવે છે.^૪ આવા અશ્રોત્રિય (વેદાદ્ય ચનરહિત) અને અશિહોત્રકર્મથી હીન થયેલા બ્રાહ્મણો પાસેથી ધાર્મિક રાજાએ કર લેવો બેઠઈએ અને તેઓ પાસે વેઠ પણ કરાવવી બેઠઈએ^૫ વળી જેઓ રાજાની કચેરીઓમા અથવા અદાલતોમા

ધર્મોધિકારીની નોકરી કરનારા છે, પગાર લઈને દેવમંદિરોમાં પૂજા કરનારા છે, જ્યોતિષનો ધંધો કરનારા છે, અમુક ઇંદ્રસિદ્ધિ માટે ગામ પાસે ચણ કરાવનારા છે અને ઘણું લેવાની રાજસેવા કરનારા છે, તેઓને આકાલ-બ્રાહ્મણ કહ્યા છે.^૬ હે રાજન્ ! જે બ્રાહ્મણ ઋત્વિજ, પુરોહિત, મંત્રી, દૂત અને ખેપિયાનો ધંધો કરનારા છે તેને ક્ષત્રિય-બ્રાહ્મણ કહ્યા છે,^૭ તેમ જ હે રાજ ! જે બ્રાહ્મણો ઘોડે સવાર, હાથીસવાર, રથીસવાર અને પાંચદળ થઈને આજીવિકા ચલાવનારા છે, તેઓ વૈશ્ય-બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.^૮ રાજાના કોશમા જે વેળા ધન ખૂટી પડે તે વેળા એવા નીચ બ્રાહ્મણો પાસેથી તેણે કર લેવો. માત્ર પૂર્વોક્ત બ્રહ્મ-બ્રાહ્મણ અને દેવ-બ્રાહ્મણ પાસેથી જ કર ન લેવો.^૯ રાજા બ્રાહ્મણો સિવાયના બીજા સર્વનાં ધનનો સ્વામી છે અને બ્રાહ્મણોમા પણ જેઓ સ્વકર્મથી બ્રહ્મ થઈને વિરુદ્ધ કર્મોને સ્વીકારી બેઠેલા હોય છે, તેઓના ધનનો પણ રાજા સ્વામી છે, એવી વૈદિક આચાર્ય છે.^{૧૦} રાજાએ વિરુદ્ધ કર્મોનું આચરણ કરી રહેલા બ્રાહ્મણોની કોઈ પ્રકારે ઉપેક્ષા કરવી નહિ, પણ ધર્મ ટકાવી રાખવાને ખાતર તેઓને શિક્ષા કરીને નિયમમા રાખવા અને તેઓની આજીવિકા માટે પોતાના વૈભવમાથી અમુક વિભાગ તેઓને આપવો. હે રાજન્ ! જે રાજાના રાજ્યમા બ્રાહ્મણ ચોરીને ધંધો કરવા લાગે છે, તેમા ખરું બેતા રાજાનો જ અપરાધ માનવામા આવે છે વેદવેદાંતો કહે છે કે, જે કદાચ આજીવિકાના અભાવે કરીને કોઈ વેદવેદાંત ભણેલા સ્નાતક બ્રાહ્મણ ચોરી કરવા મંડી પડે તો રાજાએ જ અમુક વર્ષોસન બાંધી આપીને તેનું ભરણપોષણ કરવું બેઠઈએ. હે શત્રુ-તાપન રાજ ! રાજાએ તેનું વર્ષોસન બાંધી આપ્યા છતાં જે બ્રાહ્મણ તેવી નીચવૃત્તિ કરતા અટકતો નથી તેને રાજાએ તેના કુટુંબ પરિવાર સાથે પોતાના દેશમાથી હાકી કાઢવો બેઠઈએ.^{૧૧-૧૪}

ઇતિ શ્રીમદ્ભારત-શાંતિપર્વ તર્જન રાજવર્માનુશાસનપર્વ-મા 'બ્રાહ્મણોના ભેદ' નામનો અધ્યાય ૭૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૭મો

રાજા કૈકેયનું આખ્યાન

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કેયાં પ્રભવતે રાજા વિચક્ષ્ય મરતર્પમ ।

કયા ચ વૃણા વર્તેત તન્મે વૃહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! કેના ધન ઉપર રાજાનો અધિકાર ગણાય છે અને રાજાએ કેવા પ્રકારની આજીવિકા કરવી, તે મને કહો. ^૧

ભીષ્મ બોલ્યા : વેદની આજ્ઞા છે કે, બ્રાહ્મણ સિવાયના ત્રણે વર્ણોના ધન ઉપર રાજાનો અધિકાર ગણાય છે અને બ્રાહ્મણોમાં પણ જેઓ સ્વકર્મથી બ્રહ્મ થયેલા હોય છે, તેઓના ધનનો પણ રાજા હકદાર છે. ^૨ રાજાઓના પ્રાચીન આચાર વિષે સત્પુરુષો કહે છે કે, સ્વકર્મથી બ્રહ્મ થયેલા બ્રાહ્મણોની રાજાએ કદી ઉપેક્ષા કરવી નહિ, પણ તેઓને નિયમમાં રાખવા. ^૩ નીતિકુશળ પડિતો કહે છે કે, જે રાજાના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણ ચોરી કરે છે, તેમાં કેવળ રાજાનો જ અપરાધ માનવામાં આવે છે. ^૪ પ્રાચીનકાળના સર્વ રાજર્ષિઓ બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ નહિ કરવાથી પોતાને હિંમત માનતા હતા અને તેથી જ તેઓ બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરતા હતા. ^૫ આ વિષયમાં એક રાક્ષસના હાથમાં સપડાતાં કૈકેયરાજાએ કહેલો એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે, તે આ પ્રમાણે છે. ^૬

હે રાજા ! પૂર્વે કૈકય દેશનો રાજા કૈકય પોતે સ્વાધ્યાયસંપન્ન અને તીક્ષ્ણ વ્રતને ધારણ કરનારો હતો; છતાં એક સમયે કોઈ એક અરણ્યમાં ભયંકર રાક્ષસના હાથમાં સપડાઈ ગયો, ત્યારે તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું. ^૭

રાજા બોલ્યા : હે રાક્ષસ ! મારા રાજ્યમાં કોઈ પણ મનુષ્ય ચોર નથી. કદર્થ નથી, * મંદિરા

* કદર્થ કેને કહેવો ? તે માટે શાસ્ત્રકોશ કહે છે :

આત્માનં ધર્મકૃત્યં ચ પુત્રદારાંશ પીઠ્યેત્ ।

વિમવે સતિ યો દુષ્ટ. સ કદર્થે इति स्मृतः ॥

પોતાની પાસે સંપૂર્ણ વૈભવસાધન હોવા છતાં જે દુષ્ટ માણસ પોતાની જાતને, પુત્રોને તથા સ્ત્રીને કુ.ખી કરે છે અને ધર્મકાર્યો કરવામાં પણ અર્થ થઈ જવાના ભયથી પ્રતિષ્ઠા કરતો નથી તેને 'કદર્થ' કહેવામાં આવે છે.

પાન કરનાર નથી, અગ્ન્યાધાનરહિત નથી, તેમ યજ્ઞકર્મથી બ્રહ્મ પણ નથી; છતાં તે મારા શરીરમાં કેમ પ્રવેશ કર્યો ?^૮ હું નથી ધારતો કે, મારા રાજ્યમાં કોઈ બ્રાહ્મણ મૂર્ખ, ચારિત્ર્યહીન, સોમરસનું પાન ન કરનાર, અશિક્ષિત વગરનો કે યજ્ઞ ન કરનારો હોય, છતાં તે મારા શરીરમાં શા માટે પ્રવેશ કર્યો ?^૯ મારા રાજ્યમાં સર્વ મનુષ્યો ભિન્ન ભિન્ન દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞો કરીને પરમાત્માનું યજ્ઞન કરે છે, ત્રણે વર્ણો વેદાધ્યયન કરે છે અને સર્વ કોઈ વ્રતનિષ્ઠ છે, તે પછી તે મારા શરીરમાં કેમ પ્રવેશ કર્યો ?^{૧૦} મારા રાજ્યના બ્રાહ્મણો પોતાના પટકર્મમાં પરાયણ રહીને પોતે અધ્યયન કરે છે, બીજાઓને અધ્યયન કરાવે છે, પોતે યજ્ઞ કરે છે, બીજાઓને યજ્ઞ કરાવે છે, પોતે દાન આપે છે અને બીજાઓ પાસેથી દાનનો પ્રતિગ્રહ લે છે, વળી તેઓ સર્વ વર્ણોમાં પૂજ્ય છે, પોતાની સંપત્તિમાંથી સર્વને વિભાગ આપનારા છે, દયાળુ છે, સત્યવાદી છે અને સ્વજાતીય કર્મો કરવામાં યુસ્ત રહેનારા છે, તોપણ તે મારા શરીરમાં શા માટે પ્રવેશ કર્યો ?^{૧૧}^{૧૨} તેમ જ મારા રાજ્યમાં વસનારા ક્ષત્રિયો પોતપોતાનાં કર્મો કરવામાં તત્પર રહીને કોઈની પાસે યાચના કરતા નથી, સુપાત્રોને દાન આપે છે, સત્યધર્મમાં કુશળ છે, બીજાઓને વેદાધ્યયન કરાવતા નથી, પણ પોતે વેદાધ્યયન કરે છે, પોતે યજ્ઞ કરાવતા નથી પણ કરે છે, બ્રાહ્મણોની રક્ષા કરે છે અને સંજ્ઞાસોમાંથી પાછા હકેતા નથી, છતાં તે મારા શરીરમાં કેમ પ્રવેશ કર્યો ?^{૧૩}^{૧૪} મારા દેશના વૈશ્યો પોતપોતાનાં કર્મોમાં રહીને ખેતીવાદી કરે છે, ગાયોનું પાલન કરે છે, નિષ્કપટ વ્યાપાર કરીને આજીવિકા ચલાવે છે, ધર્મકાર્યમાં પ્રમાદ કરતા નથી, યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ કરવામાં તત્પર રહે છે, ઉત્તમ નિયમોને ધારણ કરનારા છે, સત્યવાદી છે, પોતાની સંપત્તિમાં બીજાઓનો વિભાગ સમજનારા છે, ઇદ્રિયોને વશ રાખનારા છે, બાહ્યાભ્યંતર પવિત્રતા જાળવનારા છે અને અન્યોન્ય મિત્રભાવે વર્તનારા છે, છતાં તે મારા શરીરમાં શા કારણથી પ્રવેશ કર્યો ?^{૧૫}^{૧૬} મારા રાજ્યના શૂદ્રો પોતાનાં કર્મોમાં પરાયણ રહીને તથા અસૂયાનો ત્યાગ

કરીને ત્રણે વર્ણોની યથાવત્ સેવા કરી રહ્યા છે છતાં તેં મારા શરીરમાં કેમ પ્રવેશ કર્યો? ^{૧૭} તેમ જ હું પણ કૃપણ, અનાથ, વૃદ્ધ, દુર્બળ, આતુર અને સ્ત્રીઓ વગેરે સર્વને અન્નાદિનો વિભાગ આપનારો છું, તો પછી તેં શા હેતુથી મારા શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો? ^{૧૮} યોગ્ય પ્રકારે વિસ્તાર પામેલા કુલધર્મો, દેશધર્મો વગેરે કોઈ ધર્મને પણ મેં નાશ કર્યો નથી, તોપણ તેં મારા શરીરમાં કેમ પ્રવેશ કર્યો? મારા દેશમાં તપસ્વીઓ પૂજાય છે, રક્ષાય છે અને સત્કારપૂર્વક પોતાના સંવિભાગોને પ્રભાઓ પાસેથી ગ્રહણ કરે છે, છતાં તેં મારા શરીરમાં શા માટે પ્રવેશ કર્યો? ^{૧૯} વળી હું પોતે પણ અતિથિ આદિને વિભાગ આપ્યા વિના ભોજન લેતો નથી, પરંતુ સાથે વ્યભિચાર કરતો નથી અને સ્વતંત્ર યજ્ઞને કદી ખેડતો નથી; તોપણ તેં મારા શરીરમાં શા માટે પ્રવેશ કર્યો? ^{૨૦} મારા રાજ્યમાં બ્રહ્મચારી સિવાય કોઈ ભિક્ષાચરણ કરતો નથી, બ્રહ્મચર્યથી બ્રહ્મ થયેલો એક પણ ભિક્ષુ નથી ને ઋત્વિજ વિના કોઈ અગ્નિહોત્ર કરતો નથી, તોપણ તેં મારા શરીરમાં કેમ પ્રવેશ કર્યો? ^{૨૧} હું પણ કોઈ વિદ્વાનોનું, વૃદ્ધોનું કે તપસ્વીઓનું અપમાન કરતો નથી ને આખો દેશ બ્યારે નિદ્રાવશ થાય છે, ત્યારે પણ જાગૃત રહું છું; છતાં તેં મારા શરીરમાં કયા કારણથી પ્રવેશ કર્યો? ^{૨૨} મારો પુરોહિત પણ આત્મ વિજ્ઞાનથી યુક્ત છે, તપસ્વી છે, સર્વ ધર્મોનો વેત્તા છે, આખા દેશ ઉપર આધિપત્ય ભોગવનારો છે અને યુદ્ધિમાન છે, છતાં તેં મારા શરીરમાં કેમ પ્રવેશ કર્યો? ^{૨૩} હું દાન આપીને વિદ્યાધ્યયન કરવાની ઇચ્છા રાખું છું, સત્ય અને બ્રાહ્મણોની રક્ષા કરીને અર્થ સંપાદન કરું છું ને સેવા કરવાની ઇચ્છાથી શુરુઓને શરણે જાઉં છું; તેથી મને રાક્ષસોનો ભય નથી. ^{૨૪} મારા રાજ્યમાં સ્ત્રીઓ વિધવા નથી, નામ ધારી બ્રાહ્મણ નથી, કપટી અથવા ચોરી કરનાર બ્રાહ્મણ પણ નથી, તેમ જ કોઈ બ્રાહ્મણ અયજ્ઞશીલ અને પાપકર્મશીલ પણ નથી, જેથી મને રાક્ષસો તરફનો ભય નથી. ^{૨૫} હું ધર્મને માટે યુદ્ધ કરનારો છું, જેને લીધે મારું શરીર બે આંગળના અંતરમાં પણ નિશ્ચિતા પ્રકારે વિનાતું નથી, તોપણ તેં મારા શરીરમાં કેમ પ્રવેશ કર્યો? ^{૨૬} વળી મારી પ્રજાઓ

ગાયો, બ્રાહ્મણો અને યજ્ઞો દ્વારા નિત્ય મારું કલ્યાણ થઈ રહ્યું છે, તોપણ તેં મારા શરીરમાં કેમ પ્રવેશ કર્યો, તે મને કહે. ^{૨૮}

રાક્ષસે કહ્યું : હે કેકેયરાજા ! સર્વ અવસ્થાઓમાં તું ધર્મ તરફ જ લક્ષ્ય આપે છે, માટે ખુશીથી તું તારે ઘેર જા, તારું કલ્યાણ થાઓ. હું પણ હવે જાઉં છું. ^{૨૯} હે કેકેયરાજા ! જે રાજાઓ ગાયોની, બ્રાહ્મણોની તથા સર્વ પ્રજાઓની રક્ષા કરે છે, તેઓને રાક્ષસોથી કે અગ્નિથી લેશમાત્ર ભય નથી ^{૩૦} અને જે રાજાઓ બ્રાહ્મણોને સર્વપ્રધાન ગણે છે, વેદને જ પોતાનું સર્વોત્તમ બળ માને છે તથા અતિથિઓ અને પ્રજાઓ પર સંપૂર્ણ પ્રેમ રાખે છે, તે રાજાઓ સ્વર્ગલોકને જાય છે. ^{૩૧}

ભીષમે કહ્યું : હે રાજા ! એ ઐતિહાસિક વૃત્તાંતને લક્ષ્યમાં રાખીને તમારે બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવું, જેથી તેઓ તમારું પણ રક્ષણ કરી શકશે. જે રાજાઓ બ્રાહ્મણોનું સારી રીતે રક્ષણ કરે છે, તેઓને બ્રાહ્મણોનો શુભ આશીર્વાદ મળે છે; ^{૩૨} માટે દરેક રાજાએ સ્વકર્મથી વિરુદ્ધ રીતે વર્તનારા બ્રાહ્મણોને તેઓના પર અનુગ્રહ કરવાને ખાતર ખાસ નિયમમાં રાખવા જોઈએ અને પછી પોતાની સંપત્તિમાંથી તેઓને અમુક અંશ આપવો જોઈએ. આ રીતે વર્તીને જે રાજા પોતાની નાગરિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રજાઓ પર રાજ્યશાસન ચલાવે છે, તે આલોકમાં કલ્યાણોનો અનુભવ કરીને અંતે ઇંદ્ર-લોકમાં જાય છે. ^{૩૩}

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતમા શાંતિપર્વતર્જીત રાજધર્મપ્રશાસન-પર્વમા 'રાજ કેકેયનું' આખ્યાન નામનો અધ્યાય ૭૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૮ મો

આપદ્ધર્મ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

વ્યાપ્તવાતા રાજધર્મેણ વૃત્તિરાપ્તસુ ભારત ।

કથંસ્વિદ્ વૈશ્યધર્મેણ સંજીવેદ્ બ્રાહ્મણો નવા ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : ' હે ભારત ! બ્રાહ્મણે આપ તિના સમયે રાજધર્મ સ્વીકારીને પણ પોતાની આજીવિકા ચલાવવી, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, પણ તેવે સમયે વૈશ્યધર્મ સ્વીકારીને તેણે આજીવિકા

કરવી કે કેમ ? તે મને કહો.^૧

ભીષ્મ બોલ્યા : આપત્તિકાળમાં પોતાની આજીવિકાના સાધનનો જ્યારે નાશ થાય, ત્યારે બ્રાહ્મણે ક્ષાત્રધર્મનો આશ્રય લઈને પણ આજીવિકા કરવી, પણ તે ધર્મનું આચરણ કરવામાં જે બ્રાહ્મણ અશક્ત હોય તેણે ખેતીવાડી અથવા ગોપાલનરૂપ વૈશ્યધર્મનો સ્વીકાર કરીને પણ આજીવિકા કરવી.^૨

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ભરતશ્રેષ્ઠ પિતામહ ! વૈશ્યધર્મ સ્વીકારીને આજીવિકા કરનારો બ્રાહ્મણ કયા કયા પદાર્થો વેચીને સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થતો નથી ?^૩

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! બ્રાહ્મણ અતિમહાન આપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય તોપણ તેણે મદિરા, મીઠું, તલ, ઘોઠા, ગાયો, બકરાં, ઘેટાં, બળદ, મધ, માંસ અને રાધેલું અન્ન, એ સર્વ વસ્તુઓ કદી વેચવી નહિ; કેમ કે હે તાત ! એ વસ્તુઓ વેચવાથી બ્રાહ્મણ નરકમાં પડે છે.^૪ બકરાં વેચનાર બ્રાહ્મણને અગ્નિ વેચ્યાનું પાપ લાગે છે, ઘેટાં વેચનાર બ્રાહ્મણને વરુણદેવ વેચ્યાનું પાપ લાગે છે, ઘોઠા વેચનાર બ્રાહ્મણને સૂર્ય વેચ્યાનું પાપ લાગે છે, પૃથ્વી વેચનાર બ્રાહ્મણને વિરાટસ્વરૂપ પરમાત્માને વેચ્યાનું પાપ લાગે છે અને ગાય વેચનાર બ્રાહ્મણને યજ્ઞ અને સોમ વેચ્યાનું પાપ લાગે છે; માટે તે પદાર્થોને કદી વેચવા નહિ.^૫ હે ભારત ! રાધેલું અન્ન આપીને તેના બદલામાં કાચું અન્ન લેવું તેને સત્યરૂપો ઉત્તમ માનતા નથી, પણ કાચું અન્ન આપીને તેના બદલામાં રાધેલું અન્ન લેવું અને તેનો જ લોભને માટે ઉપયોગ કરવો, તે ઉત્તમ છે.^૬ ‘અમે રાધેલા અન્નનું લોભન કરીશું, તમે આ કાચું અન્ન રાધીને તૈયાર કરો.’ આમ કહીને અન્નની બદલાબદલી કરનારા પુરુષને કોઈ રીતે અધર્મજન્ય પાપ લાગતું નથી.^૭ આના સંજોગમાં હું તમારી પાસે માંહિમાંહિ આવો વ્યવહાર કરતા પુરુષોના પ્રાચીનકાળના સનાતનધર્મનું વર્ણન કરું છું.^૮ ‘હું તમને આ અમુક વસ્તુ આપું છું, તેના બદલામાં તમે મને પૈદી અમુક વસ્તુ આપો,’ આમ કહીને અન્યોના ઇચ્છાનુસાર વ્યવહાર કરવો તે તો ધર્મ જ છે, પણ ઇચ્છા ન હોવા છતાં બળાત્કારે એવો વ્યવહાર કરવો, તે ધર્મ નથી,^૯ અને રીતના વ્યવહારો અધિઓના તથા બીજાઓના

બધા પ્રાચીન કાળથી આવ્યા આવે છે ને તે યોગ્ય જ છે, એમાં સંશય નથી.^{૧૧}

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે તાત ! જે સમયે સર્વ પ્રજાઓ શસ્ત્રો ઉઠાવીને રાજાની સામે યુદ્ધ બળ અને સ્વધર્મથી જ બ્રહ્મ યુદ્ધ બળ તે સમયે રાજાનું બળ તો ક્ષીણ જ થઈ જાય;^{૧૨} અને એ રીતે ક્ષીણ બળ થયેલો રાજા લોકોનું રક્ષણ કેવી રીતે કરી શકે ? વળી તેવે સમયે રાજાને મુખ્ય આશ્રય કોનો ? હે રાજા ! આ મારો સંશય હર કરવા માટે તમે મને વિસ્તારથી કહો.^{૧૩}

ભીષ્મ બોલ્યા : બ્રાહ્મણપ્રમુખ સર્વ વર્ણોએ દાન, તપ, યજ્ઞ, અર્હિસા અને ઈન્દ્રિયનિગ્રહ દ્વારા પોતપોતાનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ. એમાં પણ જે બ્રાહ્મણો વૈદિક મંત્રોનું વિશેષ બળ ધરાવતા હોય તેઓએ, દેવો જેમ ઇંદ્રના બળની વૃદ્ધિ કરે છે તેમ સર્વ પ્રકારનો ઉદય કરીને રાજાના બળની વૃદ્ધિ કરવી.^{૧૪} વિદ્વાનો કહે છે કે, જે સમયે રાજા ક્ષીણબળ થયો હોય તે સમયે તેને મુખ્ય આધાર બ્રાહ્મણોના જ છે. આમ સમજીને તેવા રાજાએ બ્રાહ્મણોનો આશ્રય કરીને જ પ્રજાઓનાં હૃદયલોકો શાંત કરવા સત્જન્ય થવું જોઈએ.^{૧૫} આખી પૃથ્વી પર વિજય મેળવનારો રાજા જ્યારે પોતાના દેશમાં શાંતિને ફેલાવી દે છે, ત્યારે સર્વ વર્ણો પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે કોઈ રીતે પણ વર્તવા તત્પર થાય છે.^{૧૬} અને હે યુધિષ્ઠિર ! જે સમયે દુષ્ટ લોકોએ સંકરતા કરવા માંડી હોય અને તેથી સર્વ લોકો જ્યારે નિર્મયોદ્ધ બની જાય, ત્યારે દરેક વર્ણના મનુષ્યોએ શસ્ત્ર ધારણ કરવાં ને તે અધર્મ-પ્રવૃત્તિને અટકાવવી એમાં કોઈને દોષ લાગતો નથી.^{૧૭}

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હવે જે સમયે અધા ક્ષત્રિયો જ એકઠા મળીને બ્રાહ્મણોના દ્વેષ કરવા લાગી પડે, ત્યારે બ્રાહ્મણોના રક્ષક કોણ ? તેવે સમયે બ્રાહ્મણોના ધર્મ કયો ? અને તેઓને મુખ્ય આશ્રય કોનો ?^{૧૮}

ભીષ્મે કહ્યું : જ્યારે બ્રાહ્મણો સામે જ તેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તેઓએ તપશ્ચર્ય કરીને, બ્રહ્મચર્ય પાળીને, શસ્ત્રો ઉઠાવીને, ખાડુબળનો આશ્રય કરીને તથા કપટ કે અકપટ ગમે તે

કરીને પણ ક્ષત્રિયોને વશ કરવા જોઈએ ^{૨૦} અતિ ઉદ્ધત બની ગયેલા ક્ષત્રિયો જ્યારે બ્રાહ્મણો પર જ વિશેષે કરીને અત્યાચારો કરવા માટે, ત્યારે બ્રાહ્મણોએ જ તેઓને શિક્ષા કરવી, કારણ કે બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયોના ઉત્પાદક છે ^{૨૧} અગ્નિ, ક્ષત્રિય અને લોહ એ ત્રણે જળ, બ્રાહ્મણ અને પથ્થરથી ઉત્પન્ન થયેલ છે એ ત્રણેની શક્તિ જોઈને સર્વત્ર અખલિત ગતિ ડરનારી છે, તોપણ પોતાપોતાના ઉત્પત્તિક્ષેત્રો મા તેઓની શક્તિ શાત પડી જાય છે, ત્યા તેઓનું કંઈ પણ ચાલતું નથી ^{૨૨} આમ હોવાથી જે સમયે લોહું પથ્થરનો નાશ કરવા જાય છે, અગ્નિ જળનો નાશ કરવા જાય છે અને ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણનો નાશ કરવા જાય છે, તે સમયે તેઓ (લોહું, અગ્નિ અને ક્ષત્રિય) પોતાનો જ નાશ કરે છે, ^{૨૩} માટે હે યુધિષ્ઠિર! અતિશય ઉત્કૃષ્ટ અને સર્વત્ર અજેય એવા ક્ષત્રિયોના તેજ અને બળ પણ બ્રાહ્મણો પામે યતા શાત પડી જાય છે ^{૨૪} વળી જે સમયે બ્રાહ્મણોનું તેજ શાત પડી ગયું હોય, ક્ષત્રિયોનું પરાક્રમ દુર્બળ થઈ પડ્યું હોય અને સર્વ વર્ણો બ્રાહ્મણો પ્રત્યે દુષ્ટ ભાવથી વર્તતા હોય, તેવે સમયે જે મનસ્વી પુરુષો આવેશાવિષ્ટ થઈને તથા પોતાના જીવિતની દરકાર નહિ રાખીને યુદ્ધ કરે છે અને બ્રાહ્મણોની, ધર્મની તથા પોતાની રક્ષા કરે છે, તેઓ મહાપવિત્ર યશસ્વી બને છે, માટે બ્રાહ્મણો માટે તો સર્વ વર્ણોએ હૃદયિયાર હાથમા લેવા જ જોઈએ ^{૨૫-૨૭} જે શરાઓ બ્રાહ્મણોને માટે યુદ્ધ કરીને પોતાના પ્રાણોની આહુતિ આપે છે, તેઓ યજ્ઞ કરનારા, વેદાધ્યયન કરનારા, મહાન તપશ્ચર્યા કરનારા, અન શનત્રત સ્વીકારનારા તથા અગ્નિપ્રવશ કરનારા પુણ્યવાન લોકોને મળનારી દિવ્ય ગતિને પામે છે ^{૨૮} ધર્મવેતાઓ કહે છે કે, એ રીતે જ જ્યારે ત્રણે વર્ણો સકટમા આવી પડે ત્યારે શસ્ત્રચક્ર ડર નારા બ્રાહ્મણને પણ દોષ લાગતો નથી, કારણ કે એમ ધર્મોર્થે પ્રાણનો ત્યાગ કરવા જેવો બીજો એક પણ ધર્મ નથી ^{૨૯} જે મહાપુરુષો બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવા માટે બ્રહ્મદેવીઓ સામે યુદ્ધયજ્ઞ આરંભીને પોતાના શરીરોને હોમે છે, તેઓને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ, તેઓનું સદા કલ્યાણ થાઓ અને તેઓને મળેલી ગતિ અમને પણ મળી ^{૩૦} લગવાન

મનુ પણ કહે છે કે, અશ્વમેધ યજ્ઞમા અવલૂય સ્નાન કરીને પવિત્ર થયેલા પુરુષોની પેઠે બ્રાહ્મણોએ યુદ્ધ કરીને શસ્ત્રોથી મરણ પામેલા શરાઓ બ્રહ્મલોકનો તથા સ્વર્ગલોકનો જય કરે છે અને સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈને પવિત્ર થાય છે ^{૩૧} દેશ અને ઢાળના કારણને લીધે કોઈ સમયે ધર્મ અધર્મરૂપ થાય છે અને અધર્મ ધર્મરૂપ થાય છે, કેમ કે દેશ અને કાળનો એવો પ્રભાવ જ હોય છે ^{૩૨} સર્વ પ્રાણીઓ તરફ મિત્રભાવે વર્તનારા એવા પણ ઘણા મહા પુરુષો કૂર કર્મ કરવા છતા ઉત્તમ સ્વર્ગલોકને મેળવે છે અને કેટલાએક ધાર્મિક પુરુષો પાપધર્મ કરવા છતા પરમગતિને પામે છે ^{૩૩} ત્રણ વર્ણો અસ-માર્ગે જઈ રહ્યા હોય, ઉદ્ધત લોકોને શિક્ષા કરવી હોય અને પોતાનું જો રક્ષણ કરવું હોય તો બ્રાહ્મણે પણ શસ્ત્ર ચક્ર કરવા અને તેમ કૃવાથી તેને ત્રણે ઢાળમા દોષ લાગતો નથી ^{૩૪}

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે • જે સમયે દરયુ લોકોનું બળ વધી પડ્યું હોય, પ્રજાઓ વર્ણસંહર બની ગઈ હોય અને સર્વ મનુષ્યોનું રક્ષણ કેમ કરવું, એ બાળતમા સર્વ લોકો જ્યારે મૂઠ બની ગયા હોય, ત્યારે ક્ષત્રિયવર્ણ સિવાયના બીજા વર્ણોને હરકોઈ બળવાન પુરુષ દરયુ લોકોનો જો પરા જય કરે અને પ્રજાઓનું જો રક્ષણ કરે તો તે પુરુષ ધર્મદૃષ્ટિએ રાજનું કાર્ય કરનાર ગણાય કે નહિ? અને જો તેણે એ કાર્ય યોગ્ય જ કરેલું ગણાય, તો પછી તે પુરુષ સર્વનો સ્વામી થઈ શકે કે નહિ? તે મને કહો હું તો ધારું છું કે, તેવે પ્રસંગે ક્ષત્રિય સિવાયના હરકોઈ વર્ણના પુરુષે શસ્ત્ર ચક્ર કરવું આવશ્યક છે.

ભીષ્મ જોત્યા હે રાજન્! ક્ષત્રિય સિવાયના હરકોઈ વર્ણનો પુરુષ ભવે તે પછી શૂદ્ર હો, વૈરય

* જેમ કે ઉત્તક અને પરાશર આદિ મહામુનિ-ઓએ તે તે કાળને અનુસરીને સપ્તયજ્ઞ તથા રાક્ષસ યજ્ઞ (સર્પો અને રાક્ષસોને હોમી દેનાના યજ્ઞો) જેવા કૂર કર્મો કર્યા હતા, તોપણ તે કર્મો ધર્મરૂપ થઈને સ્વર્ગ આપનારા થયા હતા, તેવી રીતે જ કેટલાએક ધાર્મિક રાજાઓએ શત્રુઓના દેશને પાપમાત કરી નાખતા જેવા પાપી કૃત્યો કર્યા હતા, છતા તે તે દેશ કાળને અનુસરી તે તે કર્મો તેઓને પરમ ગતિ આપનારા થયા હતા

હો છે બ્રાહ્મણ હો, પરંતુ તે પુરુષ અપાર સંકટ-સાગરમાં જો પારરૂપ બનતો હોય અને હુઃખરૂપી નિરાધાર મહાસાગરમાં જો તૌકારૂપ બનતો હોય, તો સર્વથા તે માનપાત્ર જ છે-પ્રજાએ તે પુરુષને પોતાના સ્વામી તરીકે વધાવી જ લેવો જોઈએ. ૩૫-૩૮ હુષ્ટ યત્નુઓના ત્રાસથી પીડિત થયેલી અનાથ પ્રજાઓ જે કેઈ પુરુષને આશ્રય કરીને સુખેથી રહી શકતી હોય, તે પ્રજાઓએ પોતાના બાંધવની પેઠે એ પુરુષને પૂજવો જોઈએ; કારણ કે હે કુરુ વંશી રાજા ! જે પુરુષ નિર્ભય થઈને નિરંતર કાર્ય કરી શકે છે, તેને સન્માન આપવું યોગ્ય જ છે. ૩૯-૪૦ જેમ ભારને નહિ ઊંચકનારા બળદો ઉપયોગી નથી, દૂધને નહિ આપનારી ગાય ઉપયોગી નથી અને પ્રજા નહિ ઉત્પન્ન કરનારી વાઝણી સ્ત્રી ઉપયોગી નથી, તેમ રક્ષણ નહિ કરનારો રાજા પણ પ્રજાઓને ઉપયોગી નથી. ૪૧ હે પાંચ ! જેમ લાકડાનો હાથી, ચામડાનો મુઝ, નપુ સક પુરુષ, ક્ષારવાળું ક્ષેત્ર, અભણ બ્રાહ્મણ અને નહિ વરસનારો મેઘ પ્રજાઓને નકામો છે, તેમ રક્ષણ નહિ કરનારો રાજા પણ પ્રજાઓને નકામો જ છે. ૪૨-૪૩ માટે જે પુરુષ સત્પુરુષોના રક્ષણ કરી શકે અને હુષ્ટોને શિક્ષા કરી શકે, તેને જ દેશનો રાજા કરવો જોઈએ; કારણ કે તેને આધારે આ જગત સ્વસ્થ રહી શકે છે. ૪૪

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વાત્મજ રાજધર્માનુ-શાસનપર્વમાં 'આપદ્ધર્મ' નામનો

અધ્યાય ૭૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૯ મો

ઋત્વિજનાં લક્ષણો અને યજ્ઞની

આવશ્યકતા

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

ક સમુત્થાઃ કથં શીલાઋત્વિજઃ સ્યુઃ પિતામહ !

કયંવિધાશ્ચ રાજેન્દ્ર તદ્દ્વહિ વદતાં વર ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે વજ્રતાઓમાં શ્રેષ્ઠ રાજેન્દ્ર ! ઋત્વિજોની ઉત્પત્તિ કયાથી થઈ ? તેઓનો આચાર કેવો હોવો જોઈએ અને તેઓ કેવા પ્રકારના હોવા જોઈએ ? તે હે પિતામહ ! તમે મને કહો. ૧

ભીષ્મ જોદ્યા : બ્રાહ્મણોમાં જેઓ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને મીમાંસાશાસ્ત્રને જાણ

નારા હોય, તેવા ઋત્વિજોએ રાજાનાં શાંતિક, પૌષ્ટિક આદિ પ્રયોગશુદ્ધિ નામનાં કર્મો લક્ષ્યપૂર્વક કરવાં જોઈએ; ૨ પરંતુ તે ઋત્વિજો અન્યોન્ય એક જ નિશ્ચય-વાળા, વીર પુરુષો સામે નિત્ય વાદવિવાદ કરી શકે તેવા, પરસ્પર મિત્રભાવે વર્તનારા, સર્વ સ્થળે સમ-દૃષ્ટિ રાખનારા, કૂરતારહિત, સત્ય ભાષણ કરનારા, બ્યાજવદંતરનો ધંધો નહિ કરનારા અને સરળ સ્વભાવના હોવા જોઈએ. વળી જે ઋત્વિજ દ્રોહ અને અભિમાનથી રહિત હોય છે; લજ્જા, ક્ષમા, ઇન્દ્રિયદમન અને શાંતિથી યુક્ત હોય છે, બુદ્ધિ માન હોય છે, સત્ય અને ધૈર્યથી યુક્ત હોય છે, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનારો હોય છે, સર્વ પ્રાણીઓ પર દયા રાખનારો હોય છે, રાગદ્વેષથી રહિત હોય છે; શુદ્ધ શાસ્ત્ર, શુદ્ધ વર્તન અને શુદ્ધ વંશવાળો હોય છે, હિંસાકર્મથી રહિત હોય છે તથા જ્ઞાન-માં જ તૃપ્ત રહેનારો હોય છે, તે ઋત્વિજ યજ્ઞમંડપ-માં બ્રહ્માના આસન પર બેસવાને યોગ્ય છે. હે તાત ! આ સર્વ ઉત્તમ (બ્રહ્માસનને યોગ્ય) ઋત્વિજનું અને બીજા સર્વ સામાન્ય (બ્રાહ્મણનું) સી વગેરે) ઋત્વિજોનું ધનાદિકૃતિથી યથા યોગ્ય સન્માન કરવું જોઈએ. ૩-૧

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : ઋત્વિજોને દક્ષિણા આપવી 'એવું' વેદવચન છે, પણ અમુક આટલા પ્રમાણમાં જ દક્ષિણા આપવી, એવી કેઈ વ્યવસ્થા જોવામાં આવતી નથી. ૪ યજ્ઞ કરનાર યજ્ઞમાને બારસો રૂપિયાની દક્ષિણા આપવી એવું એક શાસ્ત્રવચન છે અને બીજું આપદ્ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે, યજ્ઞ કરનાર યજ્ઞમાન બારસો રૂપિયાની દક્ષિણા જો ન આપી શકે તો તેણે પોતાનું સર્વસ્વ દક્ષિણામાં આપી દેવું. આ ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા તો મહાભયંકર છે. તેણે યજ્ઞ કરનારની શક્તિનો લેશમાત્ર વિચાર જ કર્યો નથી. ૫ વળી એક વેદિકી શ્રુતિ કહે છે કે, શ્રદ્ધાવાન પુરુષે યજ્ઞ કરવો. આ શ્રુતિની આજ્ઞાથી કેઈ નિર્ધન પુરુષે કરેલા મિથ્યાચાર યજ્ઞને શ્રદ્ધા કેવી રીતે પૂર્ણ કરી શકશે ? અર્થાત્ યજ્ઞમાં જ્યાં ગાય આપવાનું કહ્યું છે ત્યાં અશક્તિને લીધે તે પુરુષ માત્ર એક ચરતું દાન આપશે, જ્યાં વસ્ત્ર આપવાનાં કહ્યાં છે ત્યાં માત્ર એક જવનો દાણો આપશે ને જ્યાં સુવર્ણ આપવાનું કહ્યું છે, ત્યાં માત્ર

એક પૈસો જ આપશે, જેથી તે યજ્ઞ મિથ્યાચાર થશે અને તેવી મિથ્યા શ્રદ્ધાવાળો યજ્ઞ સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ થયેલો કેમ કહેવાશે ?^{૧૮}

ભીષ્મે કહ્યું : વેદાજ્ઞાઓનું અપમાન કરવાથી અથવા તે આજ્ઞાઓનું પાલન કરવામાં શકતા કે માયા (કપટ) કરવાથી કોઈ પણ મનુષ્ય મહત્ત્વ સંપાદન કરી શકતો નથી; માટે તેમને એવી બુદ્ધિ ન આપ્યો.^{૧૯} હે તાત ! દક્ષિણા એ યજ્ઞનું અંગ છે અને વેદોની વૃદ્ધિ કરવાનું એક સાધન છે; એટલું જ નહિ પણ દક્ષિણા વિનાના યજ્ઞો યજ્ઞમાનને કદી તારી શકતા નથી.^{૨૦} પોતાની શક્તિ અનુસાર જ દક્ષિણા આપવાનું વેદમાં કહ્યું છે, જેથી યજ્ઞ કરનારાઓએ આપેલી દક્ષિણાની તુલના નહિ કરતાં કેવળ તેની શક્તિની જ તુલના કરવી ભેદ છે; અર્થાત્ એક પ્રસ્થ (ત્રયુશેર) સાધવાનું દાન કરનારને જેમ એક અશ્વમેધ યજ્ઞથી પણ અધિક ફળ મળે છે, તેમ એક પૂર્ણ પાત્ર (ખસો છપ્પન મુદ્રિ ચોખા)નું દાન કરનાર દરિદ્ર યજ્ઞમાનને બારસો રૂપિયા દક્ષિણા આપવાનું ફળ મળે છે; માટે હે તાત ! ત્રણ વર્ણોના મનુષ્યોએ એ વેદોક્તવિધિ પ્રમાણે અવશ્ય યજ્ઞ કરવા. 'સોમ (તે નામની એક લતા) એ બ્રાહ્મણોનો રાજા છે' એમ વેદમાં કહ્યું છે; માટે કેવળ યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છાથી જ બ્રાહ્મણ એ સોમવલ્લીને વેચી શકે છે, પણ પોતાની આજીવિકા ચલાવવા માટે તેને વેચી શકે નહિ.^{૨૧, ૨૨} ધર્મોચરણ કરનારા ઋષિઓએ ધર્મોનુસાર નિર્ણય કર્યો છે કે, સોમવલ્લીને વેચવાથી મળેલા દ્રવ્ય વડે માત્ર યજ્ઞ જ કરી શકાય છે.^{૨૩} યજ્ઞકર્તા પુરુષ, યજ્ઞ અને સોમ એ ત્રણે જો ન્યાય-સંપન્ન હોય તો જ કલ્યાણકર્તા થઈ શકે છે; પરંતુ યજ્ઞકર્તા પુરુષ જ જો અન્યાયી આચરણવાળો હોય તો પોતાનું કે પારકું શ્રેય કરી શકતો નથી.^{૨૪} જે મહાત્મા-બ્રાહ્મણો માત્ર શરીર ધારણ માટે જ કમ-પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા હોય છે, તેઓને માટે અગ્નિસાધ્ય યજ્ઞાદિ કર્મો શ્રેયસ્કર નથી; કારણ કે તે કર્મો કેવળ હિંસાપ્રધાન જ હોય છે; માટે શ્રુતિ કહે છે કે, 'તેવા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષોએ યજ્ઞો નહિ કરતાં તપ કરવું, એ જ અતિ ઉત્તમ છે. હે વિદ્વાન રાજા ! તે તપનું સ્વરૂપ કહ્યું તે તમને કહ્યું છે તે સાંભળો.^{૨૫} અહિંસા, સત્ય વચન, આનૃશંસ્ય (કરતાનો અભાવ), ઈદ્રિય-

દમન અને દયા, આને ધીર પુરુષો તપ કહે છે, પણ 'શરીરનું' શોષણ કરવું તે કંઈ તપ નથી.^{૨૬} વેદાજ્ઞાઓનું અપમાન કરવું, શાસ્ત્રમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું ને સર્વ પ્રકારના આચારોમાં અવ્યવસ્થા કરી નાખવી, તે આત્મનાશનું કારણ છે.^{૨૭} હે પાર્થ ! યજ્ઞમાં દશ હોતાઓના વિધાનનો શો ઉદ્દેશ છે, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો. યજ્ઞમાં જે સરવો હોય છે કે જેના વડે આહુતિ અને અગ્નિનું ઐક્ય થાય છે, તે કેવળ સરવો જ નથી પણ જીવ અને પરમાત્માનું ઐક્ય સાધવાના સાધનભૂત યોગ છે તેમ જ અગ્નિમાં હોમવાનું જે દ્રવ્ય થી છે, તે માત્ર હોમ-દ્રવ્ય જ નથી, પણ આત્મામાં હોમી દેવાનું ચિત્ત છે; માટે ખરું જોતાં બ્રાહ્મ યજ્ઞોના કરતાં આભ્યંતર જ્ઞાનયજ્ઞ જ ઉત્તમ અને પવિત્ર છે અને સંક્ષેપમાં એટલું જ કહી શકાય કે, મનુષ્યોનાં સર્વ કર્મો જો કુટિલતાભરેલાં હોય છે, તો મૃત્યુપદને આપે છે ને જો નીતિથી ભરેલાં હોય છે તો બ્રહ્મપદને આપે છે. ખસ, આટલો જ જ્ઞાનનો વિષય છે. વિશેષ પ્રલાપો કરવાથી શું ફળ છે ? ૨૦:૨૧

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્જત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'ઋત્વિજનાં લક્ષણો અને યજ્ઞની આવશ્યકતા' નામનો અધ્યાય ૭૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૦ મો

મિત્રામિત્ર વિચાર

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

યદપ્યલ્પતરં કર્મ તદપ્યેકેન દુષ્કરમ્ ।

પુરુષેણાસહાયેન કિમ્ન રાજા પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! નાનું સરખું એવું પણ કોઈ એક કાર્ય સહાય વિનાના એકલા પુરુષને મહા દુષ્કર થઈ પડે છે, તો પછી કોઈની સહાય વિનાના એકલો રાજા રાજ્યકાર્યરૂપ સર્વ-મહાન કાર્યને કેમ કરી શકે ? (માટે અવશ્ય રાજાને કોઈ એક સહાયકની તો જરૂર છે જ,)^૧ તેથી હું 'પૂછું છું' કે, રાજાનો સહાયક મંત્રી કેવા સ્વભાવનો અને કેવા આચરણવાળો હોવો ભોઈએ ? તેમ જ રાજાએ કોના પર વિશ્વાસ કરવો અને કોના પર વિશ્વાસ ન કરવો ?^૨

ભીષ્મ બોલ્યા : હે રાજા ! રાજાઓને ચાર

પ્રકારના મિત્રો હોય છે : એક સહાર્થ મિત્ર, બીજો ભજમાન મિત્ર, ત્રીજો સહજ મિત્ર અને ચોથો કૃત્રિમ મિત્ર. તેમાં ‘આપણે બંનેએ મળીને અસુક આપણા શત્રુ રાજાનો નાશ કરવો ને તેનું રાજ્ય સરખે ભાગે વહેંચી લેવું,’ આવી શરત કરીને કરેલો મિત્ર સહાર્થ મિત્ર કહેવાય છે; પોતાના પિતા-પિતામહોના સમયથી જે સેવા કરતો આવતો હોય તે ભજમાન મિત્ર કહેવાય છે; માશીનો પુત્ર, ફાઈનો પુત્ર વગેરે સહજ મિત્ર કહેવાય છે અને જેને ધનાદિકથી વશ કરેલો હોય તે કૃત્રિમ મિત્ર કહેવાય છે.^૩ આ સિવાયનો એક પાંચમો મિત્ર પણ હોય છે, કે જે કેવળ ધર્માત્મા હોય છે અને બંને પક્ષમાથી કોઈ એકનો જ પક્ષ નહિ સ્વીકારતાં જે તરફ ધર્મ જ હોય છે, તે તરફ પોતે મિત્ર તરીકે રહે છે.^૪ જે કોઈ વિષય અધાર્મિક હોઈને આ ધર્માત્મા મિત્રને રુચ્યો ન હોય તે વિષય એની પાસે પ્રકટ જ કરવો નહિ; કારણ કે રાજાઓએ વિજય મેળવવાની ઇચ્છાથી ધર્મ-અધર્મ બંનેનું આચરણ કરવું પડે છે, જેથી અધર્માચરણમાં તે ધર્માત્મા મિત્ર પોતાની અનુમતિ આપતો નથી.^૫ પૂર્વોક્ત ચાર મિત્રોમાં વચલા બે ભજમાન અને સહજ મિત્ર ઉત્તમ ગણાય છે, પરંતુ પહેલા અને છેલ્લા, સહાર્થ અને કૃત્રિમ મિત્ર તો નિત્ય શંકા કરવા યોગ્ય જ હોય છે;^૬ પણ જ્યારે અમાત્યોને શિક્ષા કરવા જેવાં પોતાનાં ખાસ કાર્યો કરવાનાં હોય ત્યારે તો એ પાંચે મિત્રોના પર શંકા રાખવી, તે યોગ્ય છે; અર્થાત્ એવાં કાર્યો એ પાંચે મિત્રોની સમક્ષ કરી કરવાં નહિ.^૭ વળી રાજાએ મિત્રનું રક્ષણ કરવામાં પ્રમાદી થવું નહિ; કેમ કે પ્રમાદી રાજાનો લોકો તિરસ્કાર કરે છે,^૮ તેમ જ મનુષ્યોનાં ચિત્ત સદાને માટે સમાન સ્થિતિમાં રહેતાં નથી, જેથી કોઈ સમયે હુજન મનુષ્ય સજ્જન થઈ જાય છે, સજ્જન મનુષ્ય હુજન બની જાય છે, શત્રુ મિત્ર

* સહાર્થ મિત્ર પોતાના કરતાં બે વિશેષ બળવાન હોય તો ક્ષત્રાપિના સમયે બધું પોતે જ પચાવી પાડે છે અને કૃત્રિમ મિત્રને બીજા તરફથી બે વિશેષ ધન-લાભ થાય તો તુરત જ તે બીજાનો મિત્ર થઈ બેસે છે, માટે એ અને મિત્રોના પર શંકા જ રાખવી.

-નીલકંઠ

થઈ જાય છે ને મિત્ર પણ શત્રુ બની જાય છે. આમ હોવાથી અસુક કોઈ એક જ મનુષ્ય પર કોણ વિશ્વાસ રાખી શકે? માટે રાજાએ પોતાના અંગત માણસનો પણ વિશ્વાસ કયો વિના કોશ, દુર્ગ આદિના રક્ષણ-રૂપ મુખ્ય કાર્યો પોતાની દેખરેખ નીચે જ કરાવવાં. રાજા કોઈ એકના પર બે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે છે તો પોતાના ધર્મનો તથા અર્થનો નાશ જ કરી બેસે છે, તેમ સર્વ સ્થળે માત્ર બે અવિશ્વાસ જ રાખે તો મૃત્યુથી અધિક દુઃખમા આવી પડે છે; અર્થાત્ કોઈનો કેવળ વિશ્વાસ પણ ન કરવો અને કેવળ કોઈનો અવિશ્વાસ પણ ન રાખવો; કારણ કે કેવળ અવિશ્વાસ ઉપર જ વ્યવહાર કરનારો વિશ્વાસુ માણસ કોઈ સમયે અકાલમૃત્યુનો લોગ થઈ પડે છે. તેનો હેતુ એ જ છે કે, જેનો તેણે વિશ્વાસ કયો હોય છે તેની ઇચ્છાને આધારે જ તેની જીવન દોરી ટકી રહી છે.^{૯-૧૧} માટે હે તાત! રાજાએ કોઈ કોઈ સ્થળે વિશ્વાસ પણ રાખવો ને કોઈ કોઈ સ્થળે શંકા પણ રાખવી. આ સનાતન કાળની રાજનીતિ છે, જેથી તેના તરફ લક્ષ્ય આપવું.^{૧૨} હવે કોનો કોનો વિશ્વાસ ન કરવો, તે કહેવાય છે. પોતાના મરણ પછી પોતાની સંપત્તિનો માલિક થનાર મનુષ્ય ભલે પછી તે પોતાનો ભાઈ હોય કે પુત્ર હોય, તોપણ તેના પર શંકા રાખવી; કારણ કે વિદ્વાનોએ તેને શત્રુ જ કહ્યો છે.^{૧૩} જેમ કોઈ ક્ષેત્રમાં થઈને કોઈ એક મોટા તળાવનું પાણી આસપાસનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં વહેતું હોય તે ક્ષેત્રનો માલિક તળાવના બંધનું બે બરાબર રક્ષણ કરે છે, તો બધાં ક્ષેત્રોમાં એકસરખું પાણી પહોંચી વળવાથી ઉત્તમ ધાન્યનિષ્પત્તિ થાય છે, પરંતુ કોઈ સમયે પાણી ઘણું જ છલકાઈ જશે એવા ભયથી તે પુરુષ તળાવના બંધને બે તોડી નાખે તો બધાં ક્ષેત્રોમાં પાણી ભરાઈ જવાથી ઘણું મોટું નુકસાન થઈ જાય; એ પ્રમાણે જ રાજ્યની સરહદનું રક્ષણ કરનારો પુરુષ સીમાડાનું બે બરાબર રક્ષણ કરે છે તો બીજાના દેશોમાંથી દુનમ વસ્તુઓની આવકને લીધે તે રાજાનો દેશ આબાદ અને સુખી થાય છે; પણ તે સીમાંતપાલક પુરુષ શત્રુરાજથી ડરી જઈને સીમાડાનું બે રક્ષણ ન કરે તો તે માર્ગે શત્રુઓ રાજ્યમાં પ્રવેશ કરે ને દેશનો નાશ કરી નાખે; માટે એ

સીમાંતપાલકનો પણ રાજ્યએ વિશ્વાસ કરવો નહિ, પણ તેને શત્રુ તરીકે જ જાણવો.^{૧૪-૧૫} હવે ઉત્તમ મિત્રનું લક્ષણ શું ? તે વિષે કહેવામા આવે છે જે પુરુષ રાજના અભ્યુદયથી તૃપ્ત ન થાય ને વિપત્તિ ના સમયે અત્યંત ઉદાસ થઈ જાય તે રાજાનો ઉત્તમ મિત્ર કહેવાય છે.^{૧૬} વળી રાજા જેના સખધમા ખાતરીથી માનતો હોય કે, 'મારા નાશથી આનો પણ નાશ થઈ જશે' તેવા પુરુષનો પિતાની પેઠે તેણે વિશ્વાસ કરવો,^{૧૭} એટલું જ નહિ પણ પોતાની શક્તિની વૃદ્ધિ થતા જ તે પુરુષનો સર્વ પ્રકારે અભ્યુદય કરી દેવો તેમ જ જે પુરુષ હરકોઈ ધર્મકાર્યોમા પણ રાજાનો જો પ્રમાદ થતો હોય તો તે પ્રમાદરૂપ નાશથી તેને અટકાવે છે અને તે સિવાયના બીજા પ્રસંગોમા પણ રાજાની હરકોઈ હાનિથી લયલીત રહ્યા કરે છે, તેને પણ રાજાએ પોતાનો ઉત્તમ મિત્ર જાણવો; પરંતુ જેઓ તેથી બિલકુલ વર્તન કરવા ઈચ્છતા હોય તેને પોતાના શત્રુ જ જાણવો;^{૧૮-૧૯} પણ જે મિત્ર રાજાના પર સકટ આવતા જ લયથી ધૂણી જતો હોય અને સમૃદ્ધિ દેખીને દુષ્ટબુદ્ધિ ન થતો હોય, તેને તો રાજાએ પોતાની સમાન જ ગણવો જોઈએ.^{૨૦} વળી જે પુરુષ રૂપરગમાં સર્વોત્તમ હોય, મધુર સ્વરથી યુક્ત હોય, ક્ષમાશીલ હોય, અસૂચાદોષથી રહિત હોય, કુળવાન હોય ને સંતતિમાન હોય, તેને રાજાએ પૂર્વોક્ત મિત્રોથી બીજી પદવીનો ગણવો.^{૨૧} તે સિવાય જે પુરુષ ભલે પત્ની તે ઋત્વિજ હોય, આચાર્ય હોય કે અતિ પ્રશસાપાત્ર મિત્ર હોય, પણ જો બુદ્ધિમાન હોય, સ્મરણશક્તિસપ્ત હોય, ઉત્સાહ શક્તિથી પૂર્ણ હોય, સ્વભાવે દયાળુ હોય, ને માના પમાનમા કદી પ્રકુલ કે ખિન્ન થતો ન હોય, તે પુરુષને તો અમાત્ય તરીકે જ પોતાની સમીપ રાખવો ને અતિ માનપૂર્વક પોતાના રાજમહેલમા જ વસાવવો,^{૨૨-૨૩} એટલું જ નહિ પણ તે પુરુષ ને તમારે શુભ વિચારોથી તથા ધર્મપ્રકૃતિ અને અર્થધર્મપ્રકૃતિ* વગેરેથી જાણીતો રાખવો ને

× દુર્ગાપક્ષ (કોટનાગ) બનાપક્ષ (મૈનાપતિ), ધર્મો પક્ષ, રાજા, પુરોહિત, રાજ્યંદ્ર ને રાજાજેત્રી-આ માટે પ્રકૃતિ કહેવાય છે તેમા ધર્મોપક્ષને ધર્મપ્રકૃતિ કહેવા મા આવે છે અને બીજાઓને અર્થધર્મપ્રકૃતિ કહેવામા આવે છે

—નીલકંઠ

પિતાની પેઠે તેનો વિશ્વાસ કરવો.^{૨૪} વળી એક જ રાજકાર્ય કરવા ઉપર અધ્યક્ષ તરીકે એક જ પુરુષની નિમણૂક કરવી, પણ જો કે ત્રણ પુરુષની નિમણૂક કરવી નહિ; કેમ કે સામાન્ય એવો નિયમ જ છે કે, એક કાર્યમા મનુષ્યોના અનેક મતભેદો સર્વદા હોય જ છે ને તેવા એક જ કામ ઉપર નિમાયેલા જો ત્રણ અધિકારીઓ એટલીજના સ્વતંત્ર વિચારોને સહન પણ કરી શકે નહિ, તેમ જ જે પુરુષ મહાકીર્તિમાન હોય, નીતિમર્યાદામા સ્થિર રહેનારો હોય, સમર્થ પુરુષોના દ્રેષ્ટા ન હોય, અનર્થો કરતો ન હોય, કામથી, લયથી, લોભથી કે ક્રોધથી ધર્મનો ત્યાગ કરતો ન હોય, કાર્યકુશળ હોય અને ઓછા પ્રમાણે જ સંપૂર્ણ કાર્ય કરનારો હોય, તે પુરુષને તમારે પ્રતિનિધિ અથવા પ્રધાન તરીકે નીમવો.^{૨૫-૨૭} વળી જે પુરુષો કુળવાન, શીલવાન, ક્ષમાવાન, આત્મજ્ઞલાઘા નહિ કરનારા, શૂરવીર, આર્ય, વિદ્વાન અને કાર્યકાર્યના વિવેકમા કુશળ હોય તે પુરુષોને પોતાના અમાત્યો બનાવીને રાજ્યને લગતા સર્વ કાર્યોમા નીમવા તથા તેઓ બ્યારે પોતાનું ઈર્ત્યવ્ય ચારી રીતે બળવે, ત્યારે તેઓને ધનાદિકથી ઉત્તમ સન્માન આપવું અને યથાયોગ્ય સહાય આપવી,^{૨૮-૨૯} જેથી તે ઉત્તમ અમાત્યો પોતાને સોપવામા આવેલા યોગ્ય કાર્યોમા સંપૂર્ણ લક્ષ્ય આપીને તથા બીજાં દેટલા એક મહાન કાર્યોમા પણ ઉત્સાહભરે જોડાઈને તમારા અનેક કલ્યાણો કરતા રહેશે,^{૩૦} કારણ કે તેઓ અન્યોન્યની સ્પર્ધા કરીને કાર્યો ક્યો કરે છે ને તેવા કોઈ ગંહન વિષયોમા એકબીજાની સલાહ લઈને જ કાર્યક્રમ ચે છે.^{૩૧}

હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! પ્રાણીઓને જેવો મૃત્યુથી ભય હોય છે, તેવો જ જ્ઞાતિઓથી પણ ભય હોય છે, એ પણ તમારે લક્ષ્યમા રાખવું. જેમ પાસે રહેનારો સામ તરાજ પોતાના મહારાજની સમૃદ્ધિને સહન કરી શકતો નથી, તેમ જ્ઞાતિભાઈ પણ પોતાની જ્ઞાતિની સમૃદ્ધિને સહન કરી શકતો નથી. સરળ, દયાળુ, દાતા, લજ્જનશુ અને સત્યવાદી, એવા પણ ડોઈ મહાપુરુષના વિનાશને તેની જ્ઞાતિ સિવાય બીજા કોઈ (પગયો) પુરુષ પસંદ કરતો નથી.^{૩૨-૩૩} વળી એ પણ લક્ષ્યમા રાખવું કે, જેઓ

ન નિન્નેનો નંદિન છે, તેઓ પણ ઠદી મુખી થતા નથી, એવું નંદિ પત્ર તે પુરુષોના જેવા અપમાનપાત્ર બીજા કોઈ પણ હોના નથી તે પુરુષ જાનિવ ઈંધી બદિષ્ટુત છે, તેનો બીજાઓ પણ પનાવ ની જાય છે એ નમરે પરજાતિના મનુષ્યો તે પુરુષને વિષ ની કાઢે છે, ત્યારે જાતિ ને નેને પન્મ આશ્રયમૂળ વર્ધ પડે છે બીજો નહિ પણ જાતિનાઈ, પોતાના જાતિભાઈના અપમાનને ઠદી મદન કરતો નથી, નંદિ પત્ર તે કોઈ પુરુષના મળી જીવેનોએ પણ તતુ ને અપમાન કરું હોય છે તો તેની આખી જાતિ એમ જ માને છે કે, તે અપમાન કેવળ તતુ ને કરવામા આવ્યું છે એમ નથી, પણ અમારું જ નવામા આવ્યું છે આ રીતે જાતિઓમા દેવતાએક શુભો પણ છે અને અવશુભો પણ, જાતિ વિનાનો પુરુષ બીજા કોઈ મનુષ્યના પદ અનુસર ઠરી શકતો નથી, તેમ જાતિ વિનાનો પુરુષ બીજા કયાય નમતો પણ નથી, માટે નિવગમા અનુસર-નિવસ-સારુનરસુ બને જેવામા આવે છે આમ અમળને તમારે નિત્ય નમ, વચન અને ઈર્મથી જાતિઓતુ સન્માન કરવું, ના ન કરવો ને પ્રિય કરવું, પણ તેઓતુ અપ્રિય તો કરી નવું નંદિ પત્ર તમારે તેઓના તરફ વિશ્વાસ ન હોવા છતાં સપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખ્યાના જેવું વર્તન કરવું, પરંતુ ખરે વિશ્વાસ નો રાખવો નંદિ, કાલ્પ તે તેઓની અદૃશ્ય રહેવા અનુદોષ બારીમાઈથી જેવા છતાં નેઈ શકતા નથી, માટે દરેક પુરુષે એ પ્રમાણે પ્રમાણ રાખ્યા વિના જાતિઓ તરફ વર્તન રાખવું, જેથી પોતાના શત્રુઓ પણ મનસ થાય છે અને મિત્ર થઈ રહે છે, એવું નંદિ પત્ર આ રીતે પોતાના જાતિમંડળ, સબધી નંદિ મિત્રનંદિ, શત્રુનંદિ અને મધ્યસ્થ દરે કોઈની માથ વર્તનારા પુરુષોના યથ ચિન્હાગ પર્યંત

પૃથ્વી પર સ્થિર રહે છે.^૧
 ઈતિ શ્રીમદ્દામાત્મ જ્ઞાતિપર્વા તર્જીત રાજધર્માતુશામન પર્વમા 'મિત્રામિત્રવિચાર' નામનો અધ્યાય ૮૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૧મો

શ્રીકૃષ્ણ અને નારદનો મંવાદ

॥ શુધિષ્ટિર ઉવાચ ॥

एवमग्राहके तस्मिन् ज्ञातिसंनधिमंडले ।
 मित्रेष्मित्रेष्वापि च कथं भागो विभाव्यते ॥१॥

શુધિષ્ટિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! તમારા એ કથન પ્રમાણે જ્ઞાતિમંડળ અને સબધીમંડળ વચ્ચે અશક્ય છે તો પરીતે માહેના કોઈ મિત્ર અથવા શત્રુનું ચિત્ત કેની રીતે વથ કરી શકાય ?

બીજા બોલ્યા : હે રાજા ! આ વિષયમા શ્રીકૃષ્ણ અને નારદના મવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણે છે.^૨

એક વખતે શ્રીકૃષ્ણે નારદને પૂછ્યું કે, હે નારદ ! જે પુરુષ પોતાનો મિત્ર ન હોય તેને પોતાનો શુભ વિચાર જણાવવો તે યોગ્ય નથી, તેમ જ મિત્ર હોય પણ પડિત ન હોય અને પડિત હોય પણ કંઈક મનનો ન હોય તો તે પણ શુભ વિચાર જણાવવા માટે યોગ્ય નથી, માટે હું તમારામા મિત્રના અને મંપૂર્ણ શુદ્ધિબળ ભેદને કોઈ એક શુભ વિષયનો પ્રશ્ન પૂછું છું, તે તમે ગણો.^૩ હું ઐશ્વર્યવાદથી જ્ઞાતિઓનું દામત્વ કરતો નથી, પણ ઊવટે મારી આવકમાથી અર્ધો ભાગ તેઓને આપીને અવશેષ રહેલા અર્ધભાગનો જ ઉપયોગ કરું છું તથા તેઓના દુષ્ટ બાપણોને સદન કરું છું.^૪ હે દેવપિ ! અગ્નિની ઇન્ડાવાળો કોઈ પુરુષ અરણીના કાષ્ટને જેમ મથી નાખે છે, તેમ આદુક અને અકુર જેવા કેટલાએક મારા જ્ઞાતિવાઓ દુષ્ટ વચનો બોલીને મારા દુષ્ટ્યને નિત્ય મથી નાખે છે, બાગી નાખે છે^૫ હે નારદ ! બગદેવને વિશે બગ નેવું છે, મારા નાનામંઈ જાને વિશે કેમગતા રહેતી છે અને પ્રગુન તો કેપના મદથી છતી જાયો છે, નેથી હું કેવળ સદાય વિનાનો થઈ પડ્યો છું^૬ હે નારદ ! બીજા પણ અધક અને યાદવ વંશના નંદાપુરુષો નંદામાગપગાગી, બગવાન,

૧ આ ૧ શ્રી ગીતા ૩ ના ની ૧૭
 ૨ નંદિ ૧ નંદિ પત્ર ૨૨
 ૩ નંદિ ૧ નંદિ પત્ર ૨૨
 ૪ નંદિ ૧ નંદિ પત્ર ૨૨
 ૫ નંદિ ૧ નંદિ પત્ર ૨૨
 ૬ નંદિ ૧ નંદિ પત્ર ૨૨

બીજાઓથી સહન ન થઈ શકે તેવા અને નિત્ય ઉત્સાહસંપન્ન પણ છે. એ બધા પુરુષો જેના પક્ષમાં ન હોય તેનો નાશ જ થઈ જાય અને જેના પક્ષમાં તેઓ હોય છે તેને સંપૂર્ણ પુરુષાર્થ મળે છે; છતાં મને તો તેઓ સહાય કરતા નથી. અહા! જેની પાસે આહુક અને અકૂર હોય તેને એનાથી મોટું સુખ કયું છે અને જેની પાસે આહુક અને અકૂર મંત્રી તરીકે નથી તેને એનાથી બીજું વિશેષ દુઃખ કયું છે? અર્થાત્ જો પાડા લડતા હોય અને તેમાં વચ્ચે રહેલાં વૃક્ષોનો જેમ ક્ષય થાય છે તેમ આહુક અને અકૂરના વિરોધમાં વચ્ચે મને મહાન દુઃખ થયા કરે છે. અકૂર કહે છે કે, ‘આહુક ઉપર સ્નેહ રાખીને કૃષ્ણ મારો દ્રેષ કરે છે’ અને આહુક કહે છે કે, ‘અકૂર ઉપર સ્નેહ રાખીને કૃષ્ણ મારો દ્રેષ કરે છે;’ પણ ખરું જોતાં મને તો બંનેના પર સરખી જ પ્રીતિ છે, હું તો બંનેને એક-સરખી રીતે જ આહું છું. જેમ જો જીવાણીઓની માતા પોતાના બંને પુત્રોના વિજયને ઇચ્છે છે, તેમ હું પણ આહુકનો તથા અકૂરનો બંનેનો વિજય જ ઇચ્છું છું. મને કોઈના પર રાગદ્રેષ નથી, છતાં મારે તેઓ બંનેનાં હલોપણો સાંભળીને દુઃખ સહન કરવું પડે છે, માટે તમે મને કહો કે, શું કરવાથી મારું અને મારા જ્ઞાતિલાઓનું-બંનેનું શ્રેય થાય? ૧૦-૧૨

નારદ બોલ્યા : હે કૃષ્ણ! મનુષ્યો પર હમેશાં બાહ્ય અને આભ્યંતર એમ બે પ્રકારની આપત્તિઓ આવે છે. તેમાં બાહ્ય આપત્તિ પરાયા માણસોથી આવે છે અને આભ્યંતર આપત્તિ પોતાથી અથવા જ્ઞાતિઓથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૩ તમારા પર આ સમયે જે કષ્ટદાયક આપત્તિ આવી પડી છે, તે આભ્યંતર આપત્તિ છે અને તેનું મૂળ કારણ તમારાં તેવાં કર્મો તથા આ બળદેવ, અકૂર, લોજ અને તેના વંશજો પણ છે. બીજા કેટલાએક તમારા જ્ઞાતિલાઓ પણ અર્થના હેતુથી, તેવી કોઈ અભિલાષાના હેતુથી અથવા બીજા સંવાદોના પ્રભાવથી આ વેળા અકૂરને અનુસરે છે. હે સહાયવાન શ્રીકૃષ્ણ! તમે પોતે જ હાથે કરીને આનું દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું છે; કારણ કે તમે તમારી બાતે જે ઐશ્વર્ય સંપાદન કર્યું હતું, તે બધું પ્રથમ-

થી જ આહુકને અર્પણ કરી દીધું અને હવે દંડ-મૂલ થઈ ગયેલા તે ઐશ્વર્યનો તમારી જ્ઞાતિના (આહુક) પાસેથી તમે નાશ કરી શકો તેમ નથી. હે કૃષ્ણ! વમન કરેલા અન્નનું જેમ ફરીથી લક્ષણ થતું નથી, તેમ બધું અને ઉચ્ચેનને પ્રથમ આપી દીધેલું રાજ્ય હવે તમે પાછું લઈ શકો તેમ પણ નથી; કેમ કે તેમ કરવા જતાં તમારા જ્ઞાતિલાઓમાં માંહોમાંહે મહાન ક્રોધક્રૂટ થવાનો ભય રહે છે. ૧૪-૧૭ છતાં પણ મહા હુકર પ્રયત્ન અથવા પરાક્રમ કરીને તે રાજ્યને તમે કદાચ પાછું મેળવો, તોયે અંદર અંદર મહાન સંહાર થઈ જાય, ધનનો પુષ્કળ ખર્ચ થઈ જાય ને કદાચ વિનાશપ્રસંગ પણ આવી પડે; ૧૮ માટે આપત્તિ દૂર કરવા માટે લોખંડથી નહિ બનેલા, કોમળ અને હૃદયને ચીરી નાખનારા એક શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરીને તેઓની જીભ જ ખેંચી લો, જેથી સર્વ દોષો સાફ થઈ જઈને કલહનું બીજ જ નહિ રહે. ૧૯

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે મુનિ! લોખંડથી નહિ બનેલા તે કોમળ શસ્ત્રને હું કેવી રીતે બાળી શકું? કે જેથી તે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરીને હું સર્વની જીભ ખેંચી લઉં ને દોષોનું નિવારણ કરી દઈ કલહનું બીજ જ રહેવા ન દઉં? ૨૦

નારદે કહ્યું : શક્તિપૂર્વક અન્નદાન કરવું, નિરંતર ક્ષમા, સરળતા અને મૃદુતા રાખવી તથા યથાર્થ સર્વનો આદરસત્કાર કરવો, એ લોહ વિના બનેલું શસ્ત્ર છે. ૨૧ તમારા જ્ઞાતિલાઓ જે વેળા કડવાં અને હલકાં વચ્ચેના બોલવાની ઇચ્છા કરે, તે વેળા મધુરી વાણીથી તમારે તેઓનાં હૃદયને, વાણીને તથા મનને શાંત પાડી દેવાં. ૨૨ કોઈ એક ક્ષુદ્ર પુરુષ પ્રથમ પોતાના મનને જીત્યા વિના તથા ઉત્તમ સહાય પ્રાપ્ત કર્યા વિના રાજ્યની મહાન ધુરાને કદી ધારણ કરી શકતો નથી; પણ તમે તો એક મહાપુરુષ છો, મનને જીતનારા છો અને સહાયવાન છો, જેથી એ રાજ્ય-ધુરાને છાતી ઉપર લઈને ક્ષમાપૂર્વક વહન કરો. ૨૩ જે રસ્તો સરળ અને સપાટ હોય છે, તેના ઉપર તો બધા બળદો મોઢો બારે બોજે વઢી જાય છે, પણ ખાડાકેશવાળા વિષમ માર્ગમાં તો જે બળદ યુદ્ધ અને ઉત્તમ હોય છે, તે જ મહાન ભારને વહી

એક છે.^{૨૪} હે દેશવ ! અંદર અંદર ફાટફૂટ થવાથી સર્વ કોઈ પ્રત્યક્ષોનો નાશ થઈ જાય છે; તમે આ યાદવસંઘના મુખ્ય પુરુષ છો; તો તમારે યશને પટેલા તેનો જે રીતે વિનાશ ન થાય તે રીતે તમે કરો.^{૨૫} હરકોઈ મનુષ્ય સંઘ, બુદ્ધિ, ક્ષમા, ઇન્દ્રિયવિનિગ્રહ અને ધનદાન-એ ચાર શુભો જેમાં ન હોય તેવા મુન મનુષ્યના આધીનમા પણ રહેતો નથી.^{૨૬} વળી સ્વયંકીય સમુદાયનો સદાય અભ્યુદય કરવો તે, ધન આપનાર, યશ આપનાર તથા આયુષ્યનો વૃદ્ધિ કરનાર છે; માટે હે કૃષ્ણ ! જે કર્મ કરવાથી તમારા સાતિલાઓનો વિનાશ ન થાય તે કર્મ તમે કરો.^{૨૭} હે પ્રમુ ! સંધિવિગ્રહાદિ છ નૈતિક શુભોને ઉપયોગ કરવામાં તથા શત્રુ સામે ચરણ લઈ જવાના સંબંધમાં વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળને માટે શું ક્રેયસ્કર છે, એ તમારાથી અનુભવ્યુ નથી.^{૨૮} હે મહાબાહુ ! સર્વ યાદવો, કુકુરો, લોભ, અધકો અને વૃષ્ણિઓ તમારા દહ અનુશાસી છે તેમ જ સર્વ લોક અને લોકપાલો પણ કેવળ તમારામાં જ આસક્ત છે;^{૨૯} એટલું જ નહિ પણ હે ગાંધવ ! સમગ્ર અધિઓ પણ કેવળ તમારી જ બુદ્ધિનો આધ્ય હે છે; કારણ કે યદુ-કોષ ! તમે સર્વ પ્રાણીઓના શુરુ છો, ભૂતભવિષ્યને વાળનારા છો અને તમારું યશ્ન લઈ ને જ સર્વ યાદવો મુખપૂર્વક વૃદ્ધિ પામે જાય છે.^{૩૦}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વતર્જત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'ગૃહ્ય' અને નારદનો 'સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૮૧ માં સમાયે

અધ્યાય ૮૨ મો

કાલકવૃક્ષીય મુનિનું આખ્યાન

॥ મૌન ક્ષાત્ર ॥

एषा प्रथमतो वृत्तिर्द्वितीयां दृष्टुं भारत ।

यः कथिअमवेदयं राजा रक्षयः सदा नरः ॥१॥

બીજો દ્રષ્ટુ : હે બરતવંશી રાજ્ય બુદ્ધિધર ! એ પ્રમાણે મેં તમને રાજના વર્તનનો પ્રથમ પ્રકાર કહ્યો, પણ હવે તેનો બીજા પ્રકાર તું નમને કરે. મેં આંખો, જે કોઈ પુરુષ રાજના કોશમાં (ખેડમાં) કમળની વૃદ્ધિ કરે તેનું રાજ્યને નિર્દેશ કરતું કરતું એક છે. હે બુદ્ધિધર ! રાજના

કોશને અમાત્ય (મંત્રી) ચોરી જતો હોય અને તેને લીધે કોશમાં ધનનો ન્યારે નાશ થવા લાગે, ત્યારે કોઈ પોતાનો વિશ્વાસુ મોકલ અથવા બીજો હરકોઈ મનુષ્ય તે વાતની જો સૂચના કરવા આવે તો રાજ્યે એકાંતમાં તેની સઘળી વાત સાંભળવી ને તેવા પોતાના હિતેથી માણસનું અમાત્યથી રક્ષણ કરવું; કેમ કે હે ભારત ! ઘણે ભાગે અમાત્યો જ રાજના કોશને ચોરી જનારા હોય છે અને તેઓ રાજના કોશનો નાશ કરનારા હોવાથી જે પુરુષ તેનું (કોશનું) રક્ષણ કરનારા હોય છે, તેને એકકા મળીને દુઃખ દે છે; માટે કોશનું રક્ષણ કરનારા પોતાના હિતેથી પુરુષનું જો રક્ષણ કરવામાં ન આવે તો અમાત્યો દ્વારા તે નાશ પામે છે.^{૨-૪} આના સંબંધમાં કાલકવૃક્ષીય નામના એક મુનિએ કોસલ દેશના રાજાને જે કંઈ કહ્યું હતું તે વિષયનો એક પ્રાચીન ઇતિહાસ જગતમાં કહેવાય છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે, તે આ પ્રમાણે છે :

પૂર્વે ક્ષેમદર્શી નામનો એક રાજા કોસલ દેશ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. તે સમયે કાલક-વૃક્ષીય નામના એક મુનિ તે રાજાનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી એ કોસલ દેશમાં આવી ચડ્યા હતા.^{૫-૯} તે મુનિ, એક કાગડાને પાંજરામાં પૂરી ને તે પાંજરાની સાથે ક્ષેમદર્શી રાજાના આખા રાજ્યમાં પુનઃ પુનઃ ફરવા લાગ્યા ને અમાત્યના દોષ જોવા માટે રાજાને ગ્રેષ્ણા કરવાની ઇચ્છાથી લક્ષ્યપૂર્વક રાજ્યવ્યવસ્થા તપાસવા લાગ્યા. તે મુનિ સર્વ સ્થળે ફરતા ફરતા આ પ્રમાણે કહેતા હતા કે, 'હે મનુષ્યો ! તમે બધા કાલકવૃક્ષીય અધ્યયન કરો. આ મારો કાગડો ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનની સમગ્ર વાત કહી શકે છે.' આમ કહીને અનેક પુરુષોની સાથે રાજ્યમાં ફરતાં ફરતાં તે મુનિએ રાજના સર્વ અધિકારીઓનું દુષ્ટત્વ નજરે જોઈ લીધું.^{૭-૯} તે ઉપરાંત રાષ્ટ્રનો સમગ્ર વ્યવસ્થા તથા રાજ્યના અધિકારીઓ દેવી રીતે ધનની ચોરી કરે છે, તે બધું ચોતરફથી જાણી લઈને પવિત્ર આચરણવાળા તે મુનિ કાગડાને સાથે લઈ રાજાને ગળવા માટે આવ્યા અને દટું દે, 'તમારા રાજ્યની સર્વ વ્યવસ્થા તું બધું જુ.'^{૧૦-૧૨} પછી એક રાજાની સમીપ જઈને તે મુનિ અત્યંત

પહેરીને ઘેડેલા રાજના અમાત્યને રાજની સમક્ષ કહેવા લાગ્યા કે, ‘અમુક સ્થળેથી તે’ રાજનું અમુક દ્રવ્ય ચોરી લીધું છે, વળી તે’ રાજના બહાર માથી કેટલુક ધન હરી લીધું છે અને તે બાળતમાં અમુક અમુક માણસોને ખગર પણ છે, એમ આ કાગડો કહે છે તેના કહેવા ઉપરથી જ હું તને કહું છું; માટે તે ચોરી તુ સત્તર કબૂલ કર.’ આમ રાજના અમાત્યને પ્રથમ કહ્યા પછી તે મુનિએ રાજના કોશને ચોરનારા બીજા કેટલાએક અધિકારીઓને પણ તે પ્રમાણે કહ્યું અને પછી રાજની સમક્ષ સર્વ મંત્રીઓને જણાવ્યું કે, ‘આ મારે કાગડો કોઈ વિષયમાં કદી અસત્ય બોલ્યો નથી.’

હે કુરુવંશી યુધિષ્ઠિર રાજ! એ પ્રમાણે તે મુનિએ રાજના સર્વ અધિકારીઓને દોષયુક્ત કરાવ્યા, જેથી રાજના સમયે મુનિએ શયન કર્યું; એટલે તે સર્વ અધિકારીઓએ એક નિશ્ચય કરીને પેલા કાગડાને બાણ વડે વીધી નાખ્યો. ૧૨-૧૫ બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં બાણ વડે વીધાઈ ગયેલા કાગડાને પાંજરામાં મરણ પામેલો બેઈ બ્રાહ્મણ કાલક વૃક્ષીય રાજ ક્ષેમદશી પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા કે, ૧૬ ‘હે રાજન્! હું તારી પાસે અભય માટે યાચના કરું છું. તું સર્વના પ્રાણોના તથા ધનનો પ્રભુ છે-ઈશ્વર છે. હું તારી સાથેની મિત્રતાને લીધે સંતાપ પામીને કેવળ સંપૂર્ણ ભક્તિભાવને લીધે અહીં આવ્યો છું; માટે બે તારી આજ્ઞા હોય તો હું તને તારા હિતની વાત કહું. ૧૭ જે પુરુષ નિત્ય ઐશ્વર્યની અભિલાષા રાખે છે અને પોતાના અકબુદ્ધને ઈર્ષ્ય છે તેણે, સારથિ જેમ ઉત્તમ ઘોડાને કેળવવાની ઈર્ષ્યા કરે તેમ, પોતાને બોધ આપવા ઈર્ષ્યનાર કોઈ એક મિત્ર, શત્રુવર્ગના માણસોનું અન્યાય-આચરણ સહન નહિ થવાથી અત્યંત કોપાયમાન થઈને બલાત્કારે પણ હિત કરવાની ઈર્ષ્યાથી ‘આ માણસ તમારું ધન ચોરી બધ છે’ એમ ખરા મિત્રભાવથી બે સૂચના કરે, તો તેને પોતાનો હિતથી બળીને ક્ષમા આપવી બેઈએ-સાંભળવો બેઈએ (પણ પ્રમાદવશ થઈને આ કાગડાને જેમ મરાવી નાખ્યો તેમ, તેવા મિત્રને શત્રુને હાથે મરાવી નાખવો નહિ બેઈએ.) ૧૮-૧૯ મુનિ કાલકવૃક્ષીયનાં એ વચનો સાંભળીને

ક્ષેમદશી રાજએ તેના પ્રયે કહ્યું કે, બ્રાહ્મણ! તમે મારું હિત કરવા માટે જ બે મને કહો છો તો પછી હું મારું હિત ઈર્ષ્યીને તમને કેમ ક્ષમા નહિ આપું વારુ? હે વિપ્ર! હું તમારી પાસે પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, તમે મને જે કંઈ કહેશો તે પ્રમાણે જ હું કરીશ, માટે તમારે જે કહેવું હોય તે ખુશીથી કહો. ૨૦-૨૧

મુનિ કાલકવૃક્ષીય બોલ્યા : હે રાજ! તમારા અધિકારીઓમાં પાપી કોણ છે અને નિષ્પાપ કોણ છે, તે બળીને તથા કેટલાએક અધિકારીઓ તરફથી તમારા પર ભય આવી પડવાના પ્રસંગને બળી લઈને ભક્તિને લીધે તે વૃત્તાંત જણાવવા માટે હું તમારી પાસે આવ્યો છું. ૨૨ બેકે પ્રાચીન આચાર્યોએ રાજસેવા કરનારાઓને દોષપાત્ર જ કહ્યા છે ને રાજસેવકોની વૃત્તિને પાપી, નીચ અને નિરાધારની વૃત્તિ સમાન જ કહેલી છે. ૨૩ વળી વિદ્વાનોએ કહ્યું છે કે, રાજાઓ સાથે જ પુરુષને સંગત છે, તેને દાદમાં ઝેરવાળા સર્પોની સાથે જ સંગત છે. રાજાઓના ઘણા મિત્રો હોય છે ને ઘણા શત્રુઓ હોય છે, જેથી તે સર્વના તરફથી રાજસેવકોને ભય રહેલો છે; તેમ જ હે રાજ! જેઓ રાજની સેવા કરે છે, તેઓને એક સુદૃઢ જેટલા સમયમાં રાજ તરફથી પણ ભય આવી નટે છે. ૨૪-૨૫ રાજસેવા કરનાર પુરુષ છેક પ્રમાદ ન જ કરી શકે તેમ બનતું નથી, તોપણ કટ્યાણની ઈર્ષ્યાવાળા રાજસેવકે રાજની પાસે રહીને કોઈ પ્રકારનો પ્રમાદ કરવો નહિ, ૨૬ કેમ કે સેવકે કરેલા એકાદ પ્રમાદથી પણ રાજ તેના પૂર્વકૃત ઉપકારોને ભૂલી જઈને કોપાયમાન થઈ બધ છે અને રાજા કોપાયમાન થાય, ત્યારે સમજી લેવું કે, હવે જીવિત ટકશે નહિ; માટે સુશિક્ષિત સેવકે બળતા અગ્નિ સરખા તીક્ષ્ણ અને કોપેલા સર્પ સરખા ભયંકર એવા રાજની પાસે નિત્ય સાવધ થઈને રહેવું, તેમ જ પોતાના જીવનની આચાર્યના ત્યાગ કરીને સર્વના પ્રાણધનના ઈશ્વર-પ્રભુ-રાજા-ની નિત્ય પ્રયત્નપૂર્વક સેવા કરવી. ૨૭-૨૮ વળી રાજની સેવા કરનારા પુરુષે ‘મારાથી કંઈ દુષ્ટ ભાવણ તો બોલાઈ જતું નથી? હું અવિનયથી તો બોલો રહેતો નથી? મારી બેઝવાની રીતિમાં કોઈ બળની ભૂત તો નથી? મારી

હાલવાચાલવાની રીતિ બેઘડબીભરેલી તો નથી ? અને મારા શારીરિક વેષારામાં કોઈ જાતનો દોષ તો નહિ હોય ?' ઇત્યાદિ શંકાઓ હમેશાં કર્યા કરવી.^{૨૯} 'રાજાને પ્રસન્ન થાય છે, તો દેવતાની પેઠે સર્વ મનોરથોને પૂર્ણ કરે છે અને જે કોધાધમાન થાય છે, તો અગ્નિની પેઠે મૂળમાંથી બાળી ભસ્મ કરી નાખે છે,'^{૩૦} એ પ્રમાણે યમરાજાએ પોતે જ કહ્યું છે અને તે તેમ જ છે તોપણ હે રાજા ! હું તારી સેવા સ્વીકારીને તને મહાન ઐશ્વર્યવાળો કરી દઈશ.^{૩૧} જોકે મારા જેવો અમાત્ય આપત્તિને સમયે પુછિની ઉત્તમ સહાય આપે છે, તોપણ હે રાજા ! તેવી સહાય આપવા જતાં મારી પણ મારા કાગડાના જેવી જ દુર્દશા થાય એમ હું ધારું છું. જેમ મારો કાગડો તારું કાર્ય કરવા જતાં અમાત્યોને હાથે મરણ પામ્યો છે, તેમ હું પણ તારું કાર્ય કરવા જતાં અમાત્યોને હાથે કદાચ મરણ પામીશ, એવી મને શંકા રહે છે.^{૩૨} હા, એ વાત ખરી છે કે, મારો કાગડો મરણ પામ્યો તેમાં તું લેશમાત્ર નિંદાપાત્ર નથી, તેમ તારા ઉપર જેઓને ક્રોધિ છે તેઓ પણ આ બાબતમાં તદ્દન નિર્દોષ છે, તોપણ તારે હિતેશ્વ માણસોને તથા અહિતેશ્વ માણસોને યોગબળવા બેઠાં એ ને કેવળ પદોક્ષપુદિવાળા ન થવું બેઠાં એ.^{૩૩} જેઓ કોશમાંથી ચોરી કરવાની ઇચ્છાથી જ તારા ઘરમાં અમાત્ય તરીકે વસી રહ્યા છે અને જેઓ પ્રજાઓનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા છે, તેઓએ જ મારા કાગડાને મારી નાખીને મારી સાથે વેર ઊભું કર્યું છે.^{૩૪} હે રાજા ! જે કોઈ પુરુષ તારો વિનાશ કરીને તારા પછી રાજ્યગાદી લેવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે પુરુષનો ઇષ્ટ અભિલાષ રસોઈયા વગેરે તારા આંતર-સેવકોની સાથે સ્નેહ કરવાથી જરૂર સિદ્ધ થાય. માત્ર તારું આયુષ્ય શેષ હોય તો જ તેવા પ્રસંગોમાંથી તું બચવા પામે.^{૩૫} હે રાજા ! આ પ્રમાણે જેઓ તારા અંતઃશત્રુ છે, તેઓના ભયને લીધે હું કોઈ બીજા આશ્રમમાં જ ચાલ્યો જઈશ. હું તો કેવળ નિઃસ્પૃહ છું, છતાં મને જ મારી નાખવા માટે કપટ ઇચ્છીને તેઓએ મારા ઉપર જ બાણસંધાન કર્યું હતું, પણ દેવયોગે તે બાણ મને નહિ વાગતાં મારા કાગડાને વાગ્યું, જેથી તે બિચારો

યમલોકમાં પહોંચી ગયો છે. આ બધું મેં મારી લીધું તપોદદિથી બેઠાં લીધું છે.^{૩૬} તારા રાજ્યરૂપી જે નદી, હરકોઈ સજ્જતીય-વિજ્જતીય દુર્બળ પ્રાણીનું ભક્ષણ કરી જનારા તારા અધિકારી પુરુષોરૂપી ઝૂડોથી ભરપૂર છે અને સંખ્યાબંધ લાંબા માણસોરૂપી મગરમંચોથી વ્યાપ્ત છે; જેથી વૃક્ષો, પથ્થરો, કાંટા, સિંહો અને વ્યાઘ્રોથી વીંટાયેલી હિમાલયની શુદ્ધની પેઠે તે રાજ્યનદી દુર્ગમ અને દુઃસહ છે, છતાં હું એક મૂર્ખ કાગડાની સહાય લઈને એ નદીને તરી ગયો છું; પણ અતે તે કાગડાના મરણથી હું પણ મરણની અણી પર આવી ચડ્યો છું.^{૩૮} પંડિતો કહે છે કે, ઘોર અંધકારરૂપી દુર્ગને અગ્નિની સહાયથી ઉલ્લંઘી શકાય છે અને જળથી સંપૂર્ણ ભરેલી અગાધ નદીને પણ નૌકાની સહાયથી તરી શકાય છે, પણ રાજરૂપી દુર્ગમ દુર્ગતું ઉલ્લંઘન કરવા માટે કોઈ જાતનો ઉપાય નથી.^{૪૦} હે રાજા ! તારું રાજ્ય કપટરૂપી ઘોર અંધકારથી છવાયેલું છે અને ધર્મોધર્મદર્શનથી છેક શૂન્ય હોઈને મહાગહન છે, તેથી તેનો તું પણ વિશ્વાસ કરી શકે તેમ નથી, તો પછી મારાથી તો ક્યાંથી જ વિશ્વાસ કરી શકાય ?^{૪૧} ખરેખર, તારા આ રાજ્યમાં નિવાસ કરવો તે ઉત્તમ નથી; કારણ કે અહીં સજ્જન અને દુર્જન બંનેને સરખો જ ન્યાય આપવામાં આવે છે, જેથી ધર્મકૃત્ય કરવા જતાં કે અધર્મકૃત્ય કરવા જતાં પણ સર્વથા વિનાશનો જ સંભવ છે, એમાં સંશય નથી.^{૪૨} વાસ્તવિક રીતે તો અધર્મકૃત્ય કરવાથી જ મનુષ્યનો વિનાશ થવો બેઠાં એ, પણ ધર્મકૃત્ય કરવાથી મનુષ્યને કોઈ પ્રકારનો ભય ન રહેવો બેઠાં એ; પરંતુ અહીં તે તત્ત્વદિગ્નિ સ્થિતિ નથી, માટે સમગ્ર મનુષ્યે જાણે સમય અહીં રહેવું નહિ પણ સત્તર અહીંથી પલાયન જ કરી જવું.^{૪૩} હે રાજા ! સીતા નામની એક નદીમાં જેમ મોટી મોટી નૌકાઓ પણ ટૂળી જાય છે, તેમ તારા રાજ્યરૂપી સીતા-નદીમાં મારા જેવો પુરુષ અવશ્ય ટૂળી જાય તેમ છે. તારા આ રાજ્યને હું તો સર્વનો સંહાર કરનારી એક જળા માનું છું.^{૪૪} હે રાજા ! તું મધમાળોથી છવાયેલા મધ જેવો છે; ઉપરથી સુંદર દેખાતા હેરી લોજનનેવો છે; સર્પોથી વીંટાયેલા એક

કૃપા જેવો છે; મહાભયંકર પગથિયાંવાળા, વિશાળ તટપ્રદેશવાળી અને ફેરડાનાં તથા નેતરનાં વૃક્ષોથી છવાયેલી મધુર જળવાળી નદીના જેવો છે; કૂતરાં, ગીધડાં અને શિયાળવાંથી વીંટાયેલા રાજહંસ જેવો છે અને તારો ઉપલક્ષ આશય અસત્યરૂપેના જેવો જ છે, પણ સત્યરૂપેના જેવો નથી. ૪૫-૪૭ અરણ્યમાં કોઈ મહાન વૃક્ષને આશ્રય કરીને નાની નાની લતાઓનો સસુદાય પ્રથમ ખૂબ વૃદ્ધિ પામે છે ને પછી તે વૃક્ષને ચોતરફથી ઢાંકી દઈ તેની ઉપરના ભાગમાં પણ સર્વ તરફ ફેલાઈ જાય છે; પણ જ્યારે આસપાસ દારણ્ય દાવાનળ સળગી જાય છે, ત્યારે તે જામી પડેલો લતાગુલ્મ પુષ્કળ ઈંધણીનું કામ સારીને પોતાના આશ્રયભૂત વૃક્ષને તથા પોતાને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે; તેમ તારા અમાત્યો પ્રથમ તારો જ આશ્રય લઈને વૃદ્ધિ પામ્યા છે અને હવે તારું જ ઉલ્લંઘન કરી રહ્યા છે, જેથી આસપાસ સળગી જાયેલા પૈરામિથી તેઓની સાથે તારો નાશ થઈ જશે, તેના તું વિચાર કર અને તે અમાત્યોને વશ કર. ૪૮-૪૯

હે રાજા! જેઓને તેં જ વૃદ્ધિ પમાડ્યા છે અને તેં જ પાળીપોષીને ઉચ્ચ પદે ચડાવ્યા છે, તેઓ તને પોતાને જ છેતરીને તારા પ્રિય મનુષ્યને ઘાત કરવા ઇચ્છે છે. ૫૦ જેમ કોઈ સર્પવાળા ઘરમાં મનુષ્ય શંકાશીલ થઈને રહે છે અને કોઈ વીર પુરુષના ઘરમાં તેની સ્ત્રીનો ઉપપતિ ભયપૂર્વક ભરાઈ રહે છે, તેમ હું પણ તારું તથા તારા અધિકારીઓનું વર્તન જાણવાની ઇચ્છાથી ઘણું જ સાવધ અને શંકાશીલ થઈને તારા રાજ્યમાં રહ્યો છું. હે મહારાજા! ‘આ દેશનો રાજા જિતેન્દ્રિય છે કે નહિ, આ દેશના રાજ્યએ કામાદિ આંતરશત્રુઓને છુટ્યા છે કે નહિ, આ દેશનો રાજા પ્રજાઓને પ્રિય છે કે નહિ અને અહીંના રાજાને પોતાની પ્રજાઓ પર પ્રીતિ છે કે નહિ,’ એ જાણવાની ઇચ્છાથી તારા રાજ્યમાં હું આવ્યો છું. હે રાજા! ક્ષુધિત થયેલા મનુષ્યને જેવી લોજન ઉપર રુચિ થાય, તેવો જ મને તારા પર રુચિ અથવા પ્રીતિ થયેલી છે, પણ તૃપ્તારહિત મનુષ્યને જળ ઉપર જેમ રુચિ થતી નથી, તેમ તારા અમાત્યો પર મને રુચિ અથવા પ્રીતિ થતી નથી; કારણ કે તેઓ મને તારું પ્રિય

કરનાર જાણીને મારો દ્રોહ કરવા લાગ્યા છે. તે સિવાય બીજું કંઈ કારણ નથી, એ નિઃસંશય છે. ૫૧-૫૪ મેં તેઓનો દ્રોહ કયો નથી, છતાં તેઓ મને દ્રોહ કરનાર માને છે, એ તેઓની દોષદષ્ટિ છે અને તેથી જ હવે મારે અહીં રહેવું નથી. પીઠ ઉપર જેને પ્રકાર કરવામાં આવ્યો હોય તેવા કોષિ ભરાયલા સર્પથી જેમ ડરવું ભેઈએ, તેમ એક વખત દુહાહુદય થયેલા શત્રુથી પણ મનુષ્યે ડરવું ભેઈએ. ૫૫

રાજાએ કહ્યું: હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ! તમારે ઘણું ભાગે મારા ઘરમાં જ રહેવું. હું તમારો દ્રોહ કરનારા સર્વ મનુષ્યોનો ત્યાગ કરી દઈ તમારો આદરસત્કાર કરીશ-તમારી પૂજા કરીશ. ૫૬ વળી હે બ્રાહ્મણ! જેઓ તમને ઇચ્છતા નથી તેઓને મારા ઘરમાંથી હું હાંકી કાઢીશ અને હવે પછી તેઓને માટે શાં શાં પગલાં લેવાં, તે પણ તમારે જ જાણવાનું રહ્યું છે. ૫૭ હે ભગવન્! મેં દારણ્ય કંદેલો દંડ જે રીતે યોગ્ય કહેવાય અને મેં કરેલાં કાર્યો જે રીતે ઉત્તમ ગણાય તે રીતે સંપૂર્ણ વિચાર કરીને તમે મને કલ્યાણને માર્ગે લઈ જાઓ. ૫૮

મુનિ બોલ્યા: પ્રથમ તો મારા કાગડાને શા માટે મારી નાખવામાં આવ્યો છે, તેની તપાસ કર્યા વિના એક એક અમાત્યને તું દુર્બળ કર-પોતા-પોતાના અધિકાર પરથી બ્રહ્મ કર અને પછી કાગડાને શા માટે મારી નાખ્યો હતો, તેનું કારણ જાણી લઈને તેમાંના એક એકને મારી નાખ. ૫૯ આમ કરવાનું કારણ એ છે કે, એકીસાથે સર્વને જો શિક્ષા કરવામાં આવે તો આપણા શુભ વિચારોમાં કાટ-કૂટ થવાનો ભય રહે અને એક જાતનો અપરાધ કરનારા અનેક મનુષ્યો એકઠા મળીને કંટક સરખા તીક્ષ્ણ પુરુષોને પણ જો મસળી નાખે, તો પછી મારા જેવા એક બ્રાહ્મણને મસળી નાખે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? આવા હેતુથી હું તને તેમ કરવાની સલાહ આપું છું. ૬૦ અમે તો બ્રાહ્મણ કહેવાઈએ, જેથી સ્વાભાવિક રીતે જ કોમળ દંડ કરનારા અને દયાળુ હોઈને પોતાની પેઢે તારું કે બીજા હરકોઈ તું પણ કલ્યાણ જ ઇચ્છીએ છીએ. ૬૧ હે રાજા! હવે હું તને મારા પોતાના સંબંધમાં કહું છું, તે તું સાંભળ. હું તારો એક સંબંધી છું. ‘મુનિ

હાલવાચાલવાની રીતિ એઅદ્વૈતીભરેલી તો નથી ? અને મારા શારીરિક વેપારોમાં કોઈ જાતનો દોષ તો નહિ હોય ?' ઇત્યાદિ શંકાઓ હૃદયમાં કર્યા કરવી.^{૨૯} 'રાજાને પ્રસન્ન થાય છે, તો દેવતાની પેઠે સર્વ મનોરથોને પૂર્ણ કરે છે અને જો કોધાયમાન થાય છે, તો અગ્નિની પેઠે મૂળમાંથી બાળી ભસ્મ કરી નાખે છે',^{૩૦} એ પ્રમાણે યમરાજાએ પોતે જ કહ્યું છે અને તે તેમ જ છે તોપણ હે રાજા ! હું તારી સેવા સ્વીકારીને તને મહાન ઐશ્વર્યવાળો કરી દઈશ.^{૩૧} જોકે મારા જેવો અમાત્ય આપણને સમયે યુદ્ધિની ઉત્તમ સહાય આપે છે, તોપણ હે રાજા ! તેવી સહાય આપવા જતાં મારી પણ મારા કાગડાના જેવી જ હૃદયશા થાય એમ હું ધારું છું. જેમ મારો કાગડો તારું કાર્ય કરવા જતાં અમાત્યોને હાથે મરણ પાગ્યો છે, તેમ હું પણ તારું કાર્ય કરવા જતા અમાત્યોને હાથે કઠાય મરણ પામીશ, એવી મને શંકા રહે છે.^{૩૨} હા, એ વાત ખરી છે કે, મારો કાગડો મરણ પાગ્યો તેમાં તું લેશમાત્ર નિંદાપાત્ર નથી, તેમ તારા ઉપર જેઓને પ્રીતિ છે તેઓ પણ આ બાબતમાં તદ્દન નિર્દોષ છે, તોપણ તારે હિતેચ્છુ માણસોને તથા અહિતેચ્છુ માણસોને ઓળખવા જોઈએ ને કેવળ પદોક્ષયુદ્ધિવાળા ન થયું જોઈએ.^{૩૩} જેઓ કોશમાંથી ચોરી કરવાની ઇચ્છાથી જ તારા ઘરમાં અમાત્ય તરીકે વસી રહ્યા છે અને જેઓ પ્રજાઓનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા છે, તેઓએ જ મારા કાગડાને મારી નાખીને મારી સાથે વેર જીભું કઢ્યું છે.^{૩૪} હે રાજા ! જે કોઈ પુરુષ તારો વિનાશ કરીને તારા પછી રાજ્યગાદી લેવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે પુરુષનો ઈષ્ટ અભિલાષ રસોઈયા વગેરે તારા આંતર-સેવકોની સાથે રેહ કરવાથી જરૂર સિદ્ધ થાય. માત્ર તારું આયુષ્ય શેષ હોય તો જ તેવા પ્રસંગોમાંથી તું બચવા પામે.^{૩૫} હે રાજા ! આ પ્રમાણે જેઓ તારા અંતઃશત્રુ છે, તેઓના ભયને લીધે હું કોઈ બીજા આશ્રમમાં જ ચાલ્યો જઈશ. હું તો કેવળ નિઃસ્પૃહ છું, છતાં મને જ મારી નાખવા માટે કષ્ટ ઇચ્છીને તેઓએ મારા ઉપર જ બાણસંધાન કર્યું હતું, પણ દેવયોગે તે બાણ મને નહિ વાગતાં મારા કાગડાને વાગ્યું, જેથી તે બિચારો

યમલોકમાં પહોંચી ગયો છે. આ બધું મેં મારી દીધું તપોદંષ્ટિથી જોઈ લીધું છે.^{૩૬} તારા રાજ્યરૂપી જે નદી, હરકોઈ સજાતીય-વિજાતીય દુર્ગંજ પ્રાણીનું ભક્ષણ કરી જનારા તારા અધિકારી પુરુષોરૂપી ઝૂંડોથી ભરપૂર છે અને સંખ્યાબંધ લાંચિયા માણસોરૂપી મગરમચ્છોથી વ્યાપ્ત છે; જેથી વૃક્ષો, પથ્થરો, કાંટા, સિંહો અને વ્યાઘ્રોથી વીંટાયેલી હિમાલયની યુક્તાની પેઠે તે રાજ્યનદી દુર્ગંજ અને દુઃસહ છે, છતાં હું એક મૂર્ખ કાગડાની સહાય લઈને એ નદીને તરી ગયો છું; પણ અંતે તે કાગડાના મરણથી હું પણ મરણની અણી પર આવી ચડ્યો છું.^{૩૭} પડિતો કહે છે કે, ઘોર અંધકારરૂપી દુર્ગંજે અગ્નિની સહાયથી ઉદ્ભવી શકાય છે અને જળથી સંપૂર્ણ ભરેલી અગાધ નદીને પણ નૌકાની સહાયથી તરી શકાય છે, પણ રાજરૂપી દુર્ગંજ દુર્ગંજ ઉદ્ભવન કરવા માટે કોઈ જાતનો ઉપાય નથી.^{૩૮} હે રાજા ! તારું રાજ્ય કષ્ટરૂપી ઘોર અંધકારથી છવાયેલું છે અને ધર્માધર્મદર્શનથી છેક શૂન્ય હોઈને મહાગહન છે, તેથી તેનો તું પણ વિશ્વાસ કરી શકે તેમ નથી, તો પછી મારાથી તો ક્યાંથી જ વિશ્વાસ કરી શકાય ?^{૩૯} ખરેખર, તારા આ રાજ્યમાં નિવાસ કરવો તે ઉત્તમ નથી; કારણ કે અહીં સજ્જન અને દુર્જન બંનેને સરખો જ ન્યાય આપવામાં આવે છે, જેથી ધર્મકૃત્ય કરવા જતાં કે અધર્મકૃત્ય કરવા જતાં પણ સર્વથા વિનાશનો જ સંભવ છે, એમાં સંશય નથી.^{૪૦} વાસ્તવિક રીતે તો અધર્મકૃત્ય કરવાથી જ મનુષ્યનો વિનાશ થવો જોઈએ, પણ ધર્મકૃત્ય કરવાથી મનુષ્યને કોઈ પ્રકારનો ભય ન રહેવો જોઈએ; પરંતુ અહીં તે તત્ત્વદંષ્ટિની સ્થિતિ નથી, માટે સમજુ મનુષ્યે ઝાઝો સમય અહીં રહેવું નહિ પણ સત્ત્વર અહીંથી પલાયન જ કરી જવું.^{૪૧} હે રાજા ! સીતા નામની એક નદીમાં જેમ મોટી મોટી નૌકાઓ પણ ડૂબી જાય છે, તેમ તારા રાજ્યરૂપી સીતા-નદીમાં મારા જેવો પુરુષ અવશ્ય ડૂબી જાય તેમ છે. તારા આ રાજ્યને હું તો સર્વનો સંહાર કરનારી એક જાળ માતું છું.^{૪૨} હે રાજા ! તું મધમાખોથી છવાયેલા મધ જેવો છે; ઉપરથી સુંદર દેખાતા ઝેરી લોજન જેવો છે; સર્પોથી વીંટાયેલા એક

કૃષ્ણા જેવો છે; મહાભય'કર પગથિયાંવાળા, વિશાળ તટપ્રદેશવાળી અને ફેરડાનાં તથા નેતરનાં વૃક્ષોથી છવાયેલી મધુર જળવાળી નદીના જેવો છે; કૂતરાં, ગીધડાં અને શિયાળવાંથી વીંટાયેલા રાજહંસ જેવો છે અને તારો ઉપલક્ષ આશય અસત્પુરુષોના જેવો જ છે, પણ સત્પુરુષોના જેવો નથી. ૪૫-૪૭ અરણ્યમાં કોઈ મહાન વૃક્ષને આશ્રય કરીને નાની નાની લતાઓનો સમુદાય પ્રથમ ખૂબ વૃદ્ધિ પામે છે ને પછી તે વૃક્ષને ચોતરફથી ઢાંકી દઈ તેની ઉપરના ભાગમાં પણ સર્વ તરફ ફેલાઈ જાય છે; પણ જ્યારે આસપાસ દારણુ દાવાનળ સળગી ઊઠે છે, ત્યારે તે જામી પડેલો લતાગુલ્મ પુષ્કળ ઇંધણાનું કામ સારીને પોતાના આશ્રયભૂત વૃક્ષને તથા પોતાને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે; તેમ તારા અમાત્યો પ્રથમ તારો જ આશ્રય લઈને વૃદ્ધિ પામ્યા છે અને હવે તારું જ ઉલ્લંઘન કરી રહ્યા છે, જેથી આસપાસ સળગી ઊઠેલા વૈરાગ્યી તેઓની સાથે તારો નાશ થઈ જશે, તેનો તું વિચાર કર અને તે અમાત્યોને વશ કર. ૪૮-૪૯

હે રાજન્ ! જેઓને તેં જ વૃદ્ધિ પમાડ્યા છે અને તેં જ પાળીપોધીને ઉચ્ચ પદે ચડાવ્યા છે, તેઓ તને પોતાને જ છેતરીને તારા પ્રિય મનુષ્યનો ઘાત કરવા ઇચ્છે છે. ૫૦ જેમ કોઈ સર્પવાળા ઘરમાં મનુષ્ય શંકાશીલ થઈને રહે છે અને કોઈ વીર પુરુષના ઘરમાં તેની ઝીનો ઉપપતિ ભયપૂર્વક ભરાઈ રહે છે, તેમ હું પણ તારું તથા તારા અધિકારીઓનું વર્તન જાણવાની ઇચ્છાથી ઘણું જ સાવધ અને શંકાશીલ થઈને તારા રાજ્યમાં રહ્યો છું. હે મહારાજ ! આ દેશનો રાજા જિતેન્દ્રિય છે કે નહિ, આ દેશના રાજાએ કામાદિ આંતરશત્રુઓને છુટ્યા છે કે નહિ, આ દેશનો રાજા પ્રભુઓને પ્રિય છે કે નહિ અને અહીંના રાજાને પોતાની પ્રજાઓ પર પ્રીતિ છે કે નહિ, એ જાણવાની ઇચ્છાથી તારા રાજ્યમાં હું આવ્યો છું. હે રાજા ! ક્ષુધિત થયેલા મનુષ્યને જેવી ભોજન ઉપર રુચિ થાય, તેવી જ મને તારા પર રુચિ અથવા પ્રીતિ થયેલી છે, પણ વૃષારહિત મનુષ્યને જળ ઉપર જેમ રુચિ થતી નથી, તેમ તારા અમાત્યો પર મને રુચિ અથવા પ્રીતિ થતી નથી; કારણ કે તેઓ મને તારું પ્રિય

કરનાર જાણીને મારો દ્રોહ કરવા લાગ્યા છે. તે સિવાય બીજું કંઈ કારણ નથી, એ નિઃસંશય છે. ૫૧-૫૪ મેં તેઓનો દ્રોહ કયો નથી, છતાં તેઓ મને દ્રોહ કરનાર માને છે, એ તેઓની દોષદષ્ટિ છે અને તેથી જ હવે મારે અહીં રહેવું નથી. પીઠ ઉપર જેને પ્રકાર કરવામાં આવ્યો હોય તેવા કોષે ભરાયલા સર્પથી જેમ ડરવું બેઈએ, તેમ એક વખત દુષ્ટહૃદય થયેલા શત્રુથી પણ મનુષ્યે ડરવું બેઈએ. ૫૫

રાજાએ કહ્યું : હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! તમારે ઘણું ભાગે મારા ઘરમાં જ રહેવું. હું તમારો દ્રોહ કરનારા સર્વ મનુષ્યોનો ત્યાગ કરી દઈ તમારો આદરસત્કાર કરીશ-તમારી પૂજા કરીશ. ૫૬ વળી હે બ્રાહ્મણ ! જેઓ તમને ઇચ્છતા નથી તેઓને મારા ઘરમાંથી હું હાંકી કાઢીશ અને હવે પછી તેઓને માટે શાં શાં પગલાં લેવાં, તે પણ તમારે જ જાણવાનું રહ્યું છે. ૫૭ હે ભગવન્ ! મેં દારણુ કરેલો દંડ જે રીતે યોગ્ય કહેવાય અને મેં કરેલાં કાર્યો જે રીતે ઉત્તમ ગણાય તે રીતે સંપૂર્ણ વિચાર કરીને તમે મને કલ્યાણને માર્ગે લઈ જાઓ. ૫૮

મુનિ બોલ્યા : પ્રથમ તો મારા કાગડાને શા માટે મારી નાખવામાં આવ્યો છે, તેની તપાસ કર્યા વિના એક એક અમાત્યને તું હુલ્લંઘન કર-પોતા-પોતાના અધિકાર પરથી બ્રહ્મ કર અને પછી કાગડાને શા માટે મારી નાખ્યો હતો, તેનું કારણ જાણી લઈને તેમાંના એક એકને મારી નાખ. ૫૯ આમ કરવાનું કારણ એ છે કે, એકીસાથે સર્વને જો શિક્ષા કરવામાં આવે તો આપણા ગુપ્ત વિચારોમાં ફાટ-ફૂટ થવાનો ભય રહે અને એક જાતનો અપરાધ કરનારા અનેક મનુષ્યો એકઠા મળીને કંટક સરખા તીક્ષ્ણ પુરુષોને પણ જો મસળી નાખે, તો પછી મારા જેવા એક બ્રાહ્મણને મસળી નાખે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? આવા હેતુથી હું તને તેમ કરવાની સલાહ આપું છું. ૬૦ અને તો બ્રાહ્મણ કહેવાઈએ, જેથી સ્વાભાવિક રીતે જ કોમળ દંડ કરનારા અને દયાળુ હોઈને પોતાની પેઠે તારું કે બીજા હરકોઈનું પણ કલ્યાણ જ ઇચ્છીએ છીએ. ૬૧ હે રાજા ! હવે હું તને મારા પોતાના સંબંધમાં કહું છું, તે તું સાંભળ. હું તારો એક સંબંધી છું. 'મુનિ

કાલકવૃક્ષીય' એવા નામથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ છું. સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો એવો હું, તારા પિતાનો માનીતો મિત્ર છું, પણ જ્યારે તારા પિતા મરણ પામ્યા અને તારું રાજ્ય જ્યારે સંકટમાં આવી પડ્યું ત્યારે હું સર્વ પ્રકારની કામનાઓનો ત્યાગ કરી તપશ્વિયા કરવા માટે વનમાં ચાલ્યો ગયો હતો; પરંતુ તારા ઉપરના સ્નેહને લીધે ફરી અહીં આંચો છું અને તારો પ્રમાદ ન થાય, તે માટે તને આ પ્રમાણે કહી રહ્યો છું.^{૧૨-૧૪} હે રાજા! તને સુખનો અને દુઃખનો બંનેનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે, તને દેવે-મ્હાથી જ રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું છે; છતાં અમારો ઉપર સર્વ રાજ્યકારભાર મૂકી દઈને તું શા માટે પ્રમાદ કરે છે? ^{૧૫}

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર! પુરોહિત-કુલના બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ તે કાલકવૃક્ષીય મુનિએ એ પ્રમાણે કહ્યું અને રાજા ક્ષેમદશીની પ્રાર્થનાથી તેમણે જ્યારે મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું, ત્યારે તે રાજાના રાજકુળમાં પુનઃ આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો.^{૧૬} મુનિ કાલકવૃક્ષીયે પોતાના બુદ્ધિબળના પ્રભાવથી, કોશલદેશના યશસ્વી રાજા ક્ષેમદશીને આખી પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય અપાવ્યું અને પોતે ઉત્તમ ઉત્તમ યજ્ઞો કરીને પરમાત્માનું ચર્ચન કર્યું.^{૧૭} હે ભારત! રાજા કોશલેશે પણ તે મુનિનાં હિતકારક વચ્ચેના સાંભળીને આખી પૃથ્વી પર જય મેળવ્યો અને તેમના કહેવા પ્રમાણે જ સર્વ રાજ્યવ્યવસ્થા કરી.^{૧૮}

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવતમા શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'કાલકવૃક્ષીય મુનિનું આખ્યાન' નામનો અધ્યાય દરમો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૨ મો

સભાસદો વગેરે કેવા હોવા જોઈએ?

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

સમાસદઃ સહાયાશ્ચ સુહૃદશ્ચ વિશંપતે ।

પરિચ્છદાસ્તથાઝ્માત્યાઃ કીદૃશાઃ સ્યુઃ પિતામહ ॥૧

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ! રાજાના સભાસદો (વ્યાવહારિક નિશ્ચય કરનારા), સહાયકો (યુદ્ધાદિમાં સલાહ આપનારા), સુહૃદો (હિત કરનારા મિત્રો), પરિચ્છદો (સેનાપતિ વગેરે) અને અમારો (મંત્રીઓ) કેવા હોવા જોઈએ? ^૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજા! જે પુરુષો લોકલક્ષ્ણ-એ વર્તનારા હોય, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનારા હોય, સત્ય અને સરળતાથી યુક્ત અને ન્યાય-અન્યાય કહેવાને શક્તિમાન હોય, તે પુરુષોને તમારે સભાસદ બનાવવા. ^૨ હે કુંતીપુત્ર! જે બ્રાહ્મણ જાતિના પુરુષો અતિ શૂરા હોય, જગતમાં પ્રસિદ્ધ હોય, અતિશય સંતોષી હોય અને કાર્યો કરવામાં મહાન ઉત્સાહ ધરાવનારા હોય, તેઓને સર્વ આપત્તિઓમાં તમારે સહાયક બનાવવા. જે પુરુષ કુળવાન હોય, લોકમાં નિત્ય સન્માનપાત્ર હોય અને પોતાની શક્તિને શુભ રાખતો ન હોય, તેને જ તમારે સુહૃદ તરીકે પાળવો; કારણ કે તેવા પુરુષને તમે પ્રસન્ન કરો, અપ્રસન્ન કરો, પીડા આપો કે માર મારો, તોયણ તે બહારો વધુ તમારી પાસે જ રહે છે.^{૩-૫} જેઓ કુળવાન હોય, પોતાના દેશમાં જ જન્મેલા હોય, બુદ્ધિમાન હોય, રૂપવાન હોય, અનેક શાસ્ત્રોને ભણેલા હોય, પ્રગલ્ભ હોય અને તમારા પર પ્રેમ રાખનારા હોય, તેઓને જ તમારે સેનાપતિ વગેરેના અધિકારો આપવા; ^૬ કેમ કે હે તાત! નીચ કુળના, લૌભિયા, ઘાતકી અને નિર્લજ્જ પુરુષોને જો તમે તેવા અધિકાર આપશો તો તેઓ જ્યાં સુધી પોતાના હાથ લીના રહેશે અર્થાત્ જ્યાં સુધી પોતાને દ્રવ્ય મળશે, ત્યાં સુધી જ તમારી સેવા કરશે, પણ ખરે સમયે તમારી સેવા નહિ કરે.^૭ જેઓ કુળવાન, શીલસંપન્ન, નેત્ર, સુખ આદિની ચેષ્ટા ઉપરથી અભિપ્રાયને બાંધુનારા, કૌમળ સ્વભાવના, દેશકાળનાં કાર્યોને બાંધુનારા તથા સ્વામીના કાર્યમાં હિત ધ્યાનનારા હોય, તેઓને રાજ્યે પોતાનાં સર્વ કાર્યોમાં મંત્રી તરીકે નીમવા અને તમે જેઓને પોતાના પ્રિય માનતા હો તેઓને તમારે ધન, માન, આદરસત્કાર અને નાનામોટા પ્રિય ભોગોના ઉપભોગ કરાવીને ધનવાન અને સુખી કરવા; ^{૮-૯} કેમ કે તેઓ આપત્તિના સમયમાં પણ એક જ વૃત્તિવાળા રહીને પોતાના સ્વામીના દુઃખમાં ભાગીદાર બને છે, વિદ્વાન હોય છે, સહાયારી હોય છે, મતનિષ્ઠ હોય છે, ઉદાર સ્વભાવના હોય છે, સુખદુઃખ બંનેમાં નિત્ય સંબંધ રાખનારા હોય છે અને સત્યવાદી હોય છે, તેથી તેઓ તમારો કદી ત્યાગ કરશે નહિ; પણ જેઓ મંદબુદ્ધિના તથા

અનાયો હોઈને ધર્મોધર્મની મર્યાદાને જાણતા નથી અને જેઓ તે મર્યાદાનો ભંગ કરી ધર્મથી બ્રહ્મ થયેલા હોય છે, તેઓથી તો તમારે તમારા આત્માનું રક્ષણ કરવું. ^{૧૦-૧૧} તમારે સમુદાયના પક્ષને ત્યાગ કરીને કોઈ એક જ મનુષ્યનો પક્ષ સ્વીકારવાની ઇચ્છા કરવી નહિ, પણ જે સમયે એક શુભવાન પુરુષ અને નિર્ણય પુરુષોનો સમુદાય, એ બન્નેમાંથી કોનો પક્ષ સ્વીકારવો ? આવો પ્રશ્ન જિલો થાય, તે સમયે સમુદાયને પડતો મૂકીને એક શુભવાન પુરુષને જ પોતાના પક્ષમાં લેવો, કેમ કે નિર્ણયના સમુદાય કરતા તે એકલો શુભવાન પુરુષ વધારે શ્રેયસ્કર થઈ પડે છે. ^{૧૨} જેનામાં પરાક્રમ જેવામાં આવતું હોય, કીર્તિને જે મુખ્ય માનતો હોય અને ધર્મોધર્મની મર્યાદામાં જે રહેતો હોય, તે સત્પુરુષ છે, એમ તેના લક્ષણ ઉપરથી સમજવું. ^{૧૩} જે પુરુષ સમર્થ પુરુષોની પૂજા કરે છે, સ્પર્ધા નહિ કરવા યોગ્યની સાથે સ્પર્ધા કરતો નથી, કામ, ભય, ક્રોધ કે લોભને લીધે ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી, માનરહિત છે, સત્યનિષ્ઠ છે, ક્ષમાશીલ છે, મનને વશ રાખનારો છે, લોકમાં જે માન્ય થયેલો છે અને સર્વ અવસ્થાઓમાં જેની પરીક્ષા કરવામાં આવી છે, તે પુરુષને તમારે સલાહ આપનાર મંત્રી તરીકે માનવો. ^{૧૪-૧૫} હે પૃથાપુત્ર! કુળવાન, આગર દાર, ક્ષમાવાન, કાર્યકુશળ, જિતેન્દ્રિય, શૂરવીર, કૃતજ્ઞ અને સત્યવાદી પુરુષને તમારે સન્નિવૃત્ત તરીકે ઓળખવો. ^{૧૬} જે જ્ઞાનસપ્ત રાત્રે એ રીતે પુરુષ ના શુભ-અવશુભોનો વિચાર કરીને તથા ઉત્તમ પુરુષોને પાસે રાખીને રાત્ર્યત્રય ચલાવે છે, તેના શત્રુઓ પણ પ્રસન્ન થાય છે; એટલું જ નહિ પણ તેના મિત્ર બની જાય છે. ^{૧૭} મનને વશ રાખનાર, યુદ્ધિમાન અને ઐશ્વર્યની ઇચ્છા રાખનાર રાત્રે રાત્ર્યની યોગ્ય વ્યવસ્થા કર્યા પછી પોતાના સબધી પુરુષો, હિતેચ્છુઓ, કુળવાનો, સ્વદેશમાં જન્મેલા, લાયક લઈને વશ નહિ થનારા, વ્યભિચાર નહિ કરનારા અને સપૂર્ણ રીતે પરીક્ષા કરેલા પુરુષો દ્વારા અમારો આ શુભદોષની બારીકીથી પરીક્ષા કરવી. ^{૧૮-૧૯} વૈભવવાન થવાની ઇચ્છાવાળા રાત્રે ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, વૈદિક માર્ગે ચાલનારા, કુલપર પરાથી રાજસેવા કરનારા અને

અહંકારનો ત્યાગ કરનારા પુરુષોને પોતાના મત્રી બનાવવા. ^{૨૦} જેઓની યુદ્ધિ વિનયશીલ હોય, પ્રકૃતિ સૌમ્ય હોય, જેઓમાં તેજ, ધૈર્ય, ક્ષમા, શૌચ, સ્વામીભક્તિ, અભ્યભિચારિતા, ધારણશક્તિ અને સ્થિરતા હોય, જેઓ નિત્ય પ્રોઠ ભાવવાળા, મહાન દુરાને ધારણ કરનારા, કપટથી રહિત, રાત્રના કાર્યો કરનારા, બોલવા પ્રમાણે કાર્ય કરનારા, વીર, કાર્યકુશળ, કુવીર, સત્વસપ્ત, બીજાઓના અભિપ્રાયને જાણનારા, દયાળુ, દેશકાળના સ્વરૂપને જાણનારા અને સ્વામીના કાર્યનું હિત ઇચ્છનારા હોય, તેવા પાત્ર પુરુષોને શુભદોષની બરાબર પરીક્ષા કરીને રાત્રે પોતાના સર્વ કાર્યોમાં સલાહ આપનારા મંત્રી તરીકે નીમવા. ^{૨૧-૨૪} પણ જે મંત્રી તેજોહીન અને શત્રુઓની સાથે સંબંધ રાખનારો હોય તે મત્રી રાજકીય કર્તવ્યનો અથવા અકર્તવ્યનો નિશ્ચય કરી શકતો નથી; પણ ભલેટો સર્વ પ્રકારના કાર્યોમાં સંશય જ ઉત્પન્ન કરે છે. એ પ્રમાણે જ જે મંત્રી ઉત્તમ કુળનો હોય અને ધર્મોધર્મ-ક્ષમથી યુક્ત હોય પણ શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી જો રહિત હોય, તો તે પણ રાજકીય વિચારોની પરીક્ષા કરી શકતો નથી. તેમ જ જે મંત્રી ઘણું જ વિદ્વાન હોય પણ જો કુળવાન ન હોય તો તે પણ નાયક (દોરનાર) વિનાના અંધ મનુષ્યની પેઠે સામાન્ય કાર્યો કરવામાં પણ મૂઠ બની જાય છે, ^{૨૫-૨૭} અને વળી જે મત્રી યુદ્ધિમાન હોય, વિદ્વાન હોય અને ઉપાયોને જાણનારો હોય પણ સ્થિર સંકલ્પવાળો ન હોય, તો તે પણ કોઈ જાતનું કાર્ય સમાપ્ત કરી શકતો નથી. ^{૨૮} એ રીતે જ જે મત્રી હર્મિતિ અથવા મૂર્ખ હોય, છતાં આરંભ કરવામાં શૂરો હોય તેનાથી પણ એ કર્મ કેવળ હાથમાં લઈને જ સિદ્ધ કરી શકાતું નથી; કારણ કે કર્મના જુદા જુદા ફળોને તે જાણી શકતો નથી. ^{૨૯} જે મત્રી પોતાના પર પ્રીતિ રાખનારો ન હોય તેનો કદી પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ, તેમ જ તેવા પ્રીતિશૂન્ય મંત્રી આગળ પોતાના શુભ વિચારો પ્રકટ કરવા નહિ, ^{૩૦} કેમ કે તેવો કપટી મત્રી બીજા મત્રીઓ સાથે મળી જઈને, વાયુએ કરેલા છિદ્રો દ્વારા અદર દાખલ થઈને અગ્નિ જેમ વૃક્ષને બાળી નાખે છે તેમ જ નાશ કરે છે. ^{૩૧}

રાજા કોઈ સમયે જો કોપાયમાન થાય છે, તો પોતાના વિશ્વાસુ મંત્રીને પણ તેના અધિકારથી ખદ્ધ કરે છે, અતિ આવેશમાં આવી જઈને ખૂબ ઝાટકી નાચે છે અને પાછો પ્રસન્ન પણ થાય છે.^{૩૨} આવાં આવાં રાજાનાં તે કૃત્યોને જે મંત્રી અત્યંત અનુરાગી હોય છે, તે જ સહન કરે છે; માટે પોતાના પર પ્રીતિ રાખનારા સહનશીલ પુરુષને જ રાજાએ મંત્રી બનાવવો; કેમ કે મંત્રીઓનો ક્રોધ વજ્રપાત સરખો ભયકર થઈ પડે છે.^{૩૩} જે મંત્રી પોતાના સ્વામીનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી તેનાં સર્વ પ્રકારનાં વર્તનોને સહન કરે છે અને સુખદુઃખમાં સમાન રીતે વર્તે છે, તે મંત્રીને રાજાએ પોતાના સર્વ કાર્યોમાં સલાહ પૂછવી;^{૩૪} પરંતુ જે મંત્રી પોતાના પર પ્રીતિ રાખતા હોય, ઉત્તમ જ્ઞાનથી સુકૃત હોય અને બીજા સર્વ પ્રકારના શુભોચી સંપન્ન હોય, છતાં જો શઠ હોય, તો તે મંત્રી રાજાનો શુભ વિચાર સાંભળવાને યોગ્ય નથી.^{૩૫} જે મંત્રી શત્રુની સાથે સંબંધ રાખનારા હોય અને નગરના લોકોને બહુ માન આપતો ન હોય, તેને પોતાનો શત્રુ જ બાજુવો ને તે પણ રાજ્યના શુભ વિચારો સાંભળવાને યોગ્ય નથી.^{૩૬} જે મંત્રી મૂર્ખ છે, અપવિત્ર છે, અભિમાની છે, શત્રુની સેવા કરનારા છે, આત્મસ્વાદી છે, ક્રોધી છે અને લોભી છે, તેને પોતાનો સુહૃદ બાજુવો નહિ અને તે પણ રાજકીય વિચારો સાંભળવાને યોગ્ય નથી.^{૩૭} જે મંત્રી પોતાના પર પ્રીતિ રાખનારા હોય, અતિથય વિદ્વાન હોય, સત્કારપાત્ર થયેલો હોય અને રાજ્ય-સંપત્તિમાંથી વિભાગને પામેલો હોય તોપણ જો નવો આવેલો હોય તો રાજ્યના શુભ વિચારો સાંભળવાને યોગ્ય નથી.^{૩૮} જેના પિતાને તેનાં કોઈ અધર્મોચરણને લીધે પ્રથમ દંડેલો હોય અને પછી સત્કાર કરીને તેને પાછો તેની જગ્યાએ નીમ્યો હોય તે પણ રાજ્યના શુભ વિચારો સાંભળવાને યોગ્ય નથી;^{૩૯} તેમ જ જેને પોતાનો સ્નેહી હોવા છતાં તેના કોઈ અઘ્ય કાર્યને માટે ધન છીનવી લઈને ખાલો કરી મુક્યો હોય તેવો પુરુષ બીજા અનેક શુભોચી સુકૃત હોવા છતાં રાજ્યના શુભ વિચારો સાંભળવાને યોગ્ય નથી;^{૪૦} જો જે પુરુષ કુશળ શુદ્ધિવાળો હોય, ધારણશક્તિથી

યુક્ત હોય, વિદ્વાન હોય, સ્વદેશમાં જ જન્મેલો હોય, પવિત્ર હોય અને સર્વ ક્રમોમાં શુદ્ધ જણાયો હોય, તે પુરુષ રાજકીય વિચારો સાંભળવાને યોગ્ય છે.^{૪૧} જે પુરુષ જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંપન્ન હોય, સ્વપરની પ્રકૃતિને બાજુનારા હોય, પવિત્ર હૃદયવાળો હોય અને પોતાના સમાન શુભવાળો હોય, તે પુરુષ રાજકીય વિચારો સાંભળવાને યોગ્ય છે;^{૪૨} તેમ જ સત્યવાદી, શીલસંપન્ન, ગંભીર, લજ્જાશીલ, મૃદુ સ્વભાવનો અને પોતાના પૂર્વજોની પરંપરાથી રાજ-સેવા કરતો આવતો હોય તે પુરુષ રાજ્ય સંબંધી વિચારો સાંભળવાને યોગ્ય છે.^{૪૩} નિત્ય સંતુષ્ટ સ્વનારો, પ્રભુઓમાં પ્રિય થઈ પડેલો, સત્ય ભાષણ બોલનારો, મૌઠ, પાપનો દ્રેષ કરનાર, શુભ વિષયના વિચારને બાજુનાર, સમયને બાજુનાર અને શરવીર એવો પુરુષ રાજકીય વિચારો સાંભળવાને યોગ્ય છે.^{૪૪} હે રાજા! દંડને ધારણ કરવાની ઇચ્છાવાળા રાજાએ જે પુરુષ સાંત્વવાદનાં વચ્ચેથી આખા જગતને વશ કરવા સમર્થ હોય, તેને પોતાનો વિચાર જણાવવો.^{૪૫} જેને વિષે નગરના તથા દેશના સર્વ લોકો ધર્મોનુસાર વિશ્વાસ પામ્યા હોય તેવો નીતિકુશળ અને યુદ્ધકુશળ પુરુષ રાજાના શુભ વિચારો સાંભળવાને યોગ્ય છે.^{૪૬} આવા સર્વશુભસંપન્ન, સર્વલોકમાન્ય અને સ્વામી, અમાત્ય આદિ સર્વ રાજકીય પ્રકૃતિને બાજુનારા પાંચ પુરુષોને રાજાએ મંત્રી બનાવવા અને તેના પાંચ પુરુષ જો ન મળે તો ઓછામાં ઓછા ત્રણ પુરુષોને પોતાના મંત્રી બનાવવા.^{૪૭} મંત્રીઓએ પણ પોતાનાં તથા પારકાં છિદ્રો લક્ષ્યપૂર્વક એવાં જોઈએ, તેમ જ પોતાની સાતે રાજકીય પ્રકૃતિઓમાં કોઈ ભાતની કાટકૂટ થઈ નથી ને, તેની તપાસ રાખવી જોઈએ; કારણ કે મંત્રીઓનો મંત્ર એ રાજ્યનું મૂળ છે અને તેને લીધે જ રાજના રાજ્યની વૃદ્ધિ પણ થાય છે.^{૪૮} પોતાનું છિદ્ર શત્રુની દૃષ્ટિએ ષડયા ન દેવું, શત્રુનું છિદ્ર શોધી કાઢીને તે માર્ગે તેના પર ચડાઈ કરવી અને કાયબો જેમ પોતાનાં અંગોને શુભ રાખે છે, તેમ રાજાએ પોતાનાં છિદ્રોને શુભ રાખવાં.^{૪૯} જે મંત્રીઓ રાજ્યના મૃદુ વિચારોને શુભ રાખે છે, તેઓ જ ખરા શુદ્ધિમાન છે; કેમ કે મંત્ર એ રાજનું કવચ છે

અને રાજ્યના શૂરા પુરુષો મત્ર (શુભવિચાર) ના અંગ છે. વિદ્વાનો કહે છે કે, રાજ્યરક્ષાના શુભ ફલો રાજ્યનું મૂળ છે અને શુભ સ્થળે કરવામા આવેલા રાજકીય ગૃહ વિચારો રાજ્યના સારભૂત છે ૫૦ રાજ્યો અને મત્રીઓ મદ, ક્રોધ, માન અને ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કરીને અન્યોન્યના ચિત્તને જો અતુસરે છે તેો સુખી થાય છે, પણ કેવળ આજીવિકાને માટે જ અન્યોન્યને અતુસરનારા તેઓ કદી સુખી થતા નથી વળી રાજ્યો^x પાંચ પ્રકારના કપટભાવને ત્યાગ કરનારા મત્રીઓની સાથે રહીને રાજકીય વિચારો કરવા. ૫૧-૫૨ તેમા પ્રથમ ત્રણે મત્રીઓના ભિન્ન ભિન્ન વિચારોને જાણી લઈને પોતાના ચિત્ત વિષે તેઓને સ્થિર કરવા અને પોતે નિશ્ચય કરેલા ચોથા વિચારને તેની સાથે જોડીને એ ચારે વિચારો નો અતિમ નિર્ણય કરવાના સમયે નિશ્ચયવેતા પુરોહિતને તે સર્વ મતભેદો જણાવવા ૫૩ ધર્મ, અર્થ અને કામ સળધી સર્વ વિષયોને જાણનારા બ્રાહ્મણજાતિના પુરોહિત પાસે જઈને તેનો અતિમ નિર્ણય પૂછવો અને તે પુરોહિત પણ ચારેની સાથે ઊઠાપોઠ કરીને જે સિદ્ધાંત નક્કી કરે, તેમા સર્વ મત્રીઓનો તથા પોતાનો પણ જ્યારે એકમત થાય, ત્યારે તે નિશ્ચિત વિચારને તટસ્થ તરીકે રહીને રાજ્યે અમલમા મૂકવો. ૫૪ વિચારના તત્ત્વાર્થનો

x એ પાંચ પ્રકારના કપટ આ પ્રમાણે સમજના કેવળ વાચિક, કાયિકવાચિક મિશ્ર કેવળ માનસિક, મિશ્ર તથા કેવળ કાયિક, આ પ્રાચ્યે પ્રકારના કપટો મહા ભારતમા જેવામા અવે છે. કેમ કે દ્રોણના વધપ્રસંગે યુધિષ્ઠિરે 'અશ્વત્થામા હણાયો' એમ કહીને કેવળ વાચિક કપટ કયું હતું. ભીમસેને અશ્વત્થામા નામના એક હાથીને મારીને 'અશ્વત્થામા હણાયો' એમ કહીને કાયિકનાચિક-મિશ્ર કપટ કયું હતું રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવો પર દેવભાવ રાખીને કેવળ માનસિક કપટ કયું હતું, કારણ કે તેણે વાણીથી અથવા સંગીતથી કોઈ વખતે પાંડવો પરનો દેવ જાહેર કર્યો ન હતો દુર્યોધન આદિ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ લાક્ષાગૃહમા પાંડવોને બાળી મૂકવાના વિચારથી કાયિક, વાચિક અને માનસિક મિશ્ર કપટ કયું હતું, તથા ઐત્રિકપર્વમા જાણીઆ પ્રમાણે અશ્વત્થામાએ નિદ્રાવશ થયેલા પાંડવ ઐનિડોનો સહાર કરીને કેવળ કાયિક કપટ કયું હતું

—નીલકંઠ

નિશ્ચય જાણનારા પરિતો કહે છે કે, એ રીતે જ રાજ્યે સદા મત્રણા કરવી, જેથી તે નિશ્ચિત થયેલો મત્ર જ્યારે અમલમા મુકાય છે, ત્યારે પ્રભુઓને વશ કરવામા સમર્થ થાય છે, ૫૫ પણ આવો રાજકીય વિચાર જે સ્થળે ઘડવાનો હોય તે સ્થળની ઉપરના ભાગમા, નીચેના ભાગમા, આડાઅવળા ખૂણાખાચરે, આગળના ભાગમા કે પાછળના ભાગમા કોઈઈ ગણા, કૂબડા, દુર્બળ, લૂલા, લગડા, આધળા, મૂર્ખા, સ્ત્રી અને નપુસક મનુષ્યોની કોઈ રીતે આવજા થવા દેવી નહિ, ૫૬ અથવા કોઈ શૂન્ય ગૃહના ઉપરના માળ ઉપર ચડીને કે જે સ્થળમા સૂર્યનો પ્રકાશ આવનો હોય અને ઘાસ ચારાનો સચક ન હોય, આવે સ્થળે જેમીને સમ શોચિત કાર્ય માટે જ્યારે વિચાર કરવો હોય, ત્યારે ઉચ્ચ સ્વરે ભાષણ કરવું નહિ, તેમ નેત્ર, મુખ વગેરે અંગોના યાળા કરવા નહિ ૫૭

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતમા સાતિપર્વત તર્જત રાજધર્માનુશાસન પર્વમા 'સમાસદો વગેરે કેવા હોવા જોઈએ' નામનો અધ્યાય ૮૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૪મો

ઇંદ્ર અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

અત્રાપ્યુદાહરંતીમમિતિદાસં પુરાતનમ્ ।

વૃહસ્પતેશ્ચ સંવાદં શકસ્ય ચ યુધિષ્ઠિર ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું હે યુધિષ્ઠિર ! આના સંબંધમા પણ બૃહસ્પતિ અને ઇંદ્રના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ જગતમા કહેવાય છે, તે હું તમને કહું છું, તે સાંભળો ૧

એક સમયે ઇંદ્રે બૃહસ્પતિને પૂછ્યું હે બ્રહ્મન્ ! જેમા સર્વ શુભોનો અતલભાવ થાય છે, તેહું એક જ કર્તવ્ય કયું છે કે જેનું સારી રીતે આચરણ કરીને પુરુષ જગતમા સર્વમાન્ય મહાન થયને પામે ? ૨

બૃહસ્પતિ બોલ્યા - હે ઇંદ્ર ! નિષ્કપટ એવું પ્રિય ભાષણ તે જ સર્વ શુભોનો જેમા અતલભાવ થાય છે તેહું એક પરમ કર્તવ્ય છે, જેનું સાચી રીતે આચરણ કરીને પુરુષ સર્વમાન્ય એવા મહાન થયને પામે છે ૩ સર્વ લોકને સુખી કરનાર એ નિષ્કપટ

પ્રિય ભાષણરૂપ પરમ કર્તવ્યનું આચરણ કરનાર પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓમાં સર્વેષા પ્રિય થઈ પડે છે.^૪ જે પુરુષ કોઈની સાથે ભાષણ કયાં વિના સૂંગો ખેસી રહે છે અને સદાને માટે સુખ ઉપર ભૂકટી ચડાવેલી જ રાખે છે, તે પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓનો દ્રેષ પાત્ર બની રહે છે; કારણ કે તેણે પૂર્વોક્ત સાત્વવાદને આચરણમાં મૂક્યો નથી;^૫ પણ જે પુરુષ હરકોઈ મનુષ્યને જોઈને તેના બોલતા પહેલાં પ્રથમ જ મંદ હાસ્યપૂર્વક તેની સાથે ભાષણ કરવાનો આરંભ કરે છે, તેના પર સર્વ લોકો પ્રસન્ન થાય છે.^૬ જેમ મસાલેદાર શાકપાન વિનાનું ઉત્તમ ભોજન પણ મનુષ્યોને પ્રીતિકર થતું નથી, તેમ પૂર્વોક્ત સાત્વવાદ (નિષ્કપટ પ્રિય ભાષણ) વિનાનું ઉત્તમ દાન પણ પ્રાણીઓને પ્રસન્ન કરી શકતું નથી.^૭ હે ઇંદ્ર! મધુર વાણી બોલતો બોલતો સર્વસ્વ છીનવી લેનાર પુરુષ પણ તે સાત્વવાદના પ્રભાવથી સર્વ લોકને વશ કરે છે;^૮ માટે દૃઢ ધારણ કરવાની ઇચ્છાવાળા રાજાએ જેમ બને તેમ સાત્વવાદનો જ પ્રયોગ કરવો, જેથી પોતાને ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સર્વ લોક પણ ઉદ્વિગ્ન થતા નથી.^૯ મધુર અને હૃદયકર્ષક એ સાંત્વવાદરૂપ પુણ્યનું સારી પેઠે સેવન કરનાર પુરુષના પુરુષાર્થની તુલના કરી શકે તેવું બીજું એક પણ કૃત્ય આ જગતમાં નથી.^{૧૦}

ભીષ્મે કહ્યું : પોતાના પુરોહિત જૃહસ્પતિએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ઇંદ્રે તેવું નિષ્કપટ પ્રિય ભાષણ કરવાનો જ આરંભ કરી દીધો. માટે હે કુંતી-પુત્ર! તમે પણ તે ઉત્તમ રીતિનું આચરણ કરો.^{૧૧} ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાદર્ભત રાજધર્માનુશાસન પર્વમા 'ઇંદ્ર અને જૃહસ્પતિનો સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૮૪ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૫ માં

અમાત્યયોજના અને વિવાદનિર્ણય

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કર્મસ્વિદિહ રાજેન્દ્ર પાલપન્ પાર્થિવઃ પ્રજાઃ ।

પ્રીતિ ધર્મ વિશેષેણ કીર્તિમાનોતિ શાશ્વતીમ્ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે રાજાધિરાજ ભીષ્મ-પિતામહ! કેવી રીતે પ્રજાપાલન કરીને રાજ સર્વની પ્રીતિને, ધર્મને તથા ચિરકાળ રહેનારી

કીર્તિને પ્રાપ્ત કરે છે ?^૧

ભીષ્મ બોલ્યા : પ્રજાઓના વ્યાવહારિક વાદ-વિવાદપ્રસંગે સત્યાસત્યનો નિષ્પક્ષપાત નિર્ણય આપીને પ્રજાઓનું પાલન કરવામાં તત્પર રહેનારો પવિત્ર રાજા ધર્મ અને કીર્તિ મેળવીને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખી થાય છે.^૨

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે મહાબુદ્ધિમાન પિતામહ! રાજાએ કેવા પ્રકારના વ્યવહારોથી કેવા મનુષ્યોની સાથે કેવી રીતે વર્તવું ? તે હું તમને પૂછું છું, માટે તે વિષે મને કહો.^૩ વળી તમે પ્રથમ જે શુભોત્ત્તર વર્ણન કર્યું તે સમગ્ર શુભો કોઈ એક જ પુરુષમાં સર્વથા હોતા નથી, એમ હું નિશ્ચય માનું છું.^૪

ભીષ્મ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિર! તમે કહો છો તે તેમ જ છે. ખરેખર, તેવા સર્વ સફળ શુભોથી સુક્રત એવો કોઈ એક જ પુરુષ જગતમાં ભાગ્યે જ મળી શકે છે,^૫ તેમ જ પ્રયત્નપૂર્વક તપાસ કરવા છતાં સફળતાનું પણ જગતમાં દુર્લભ જ છે, તોપણ તમારે અમાત્યો કેવા પ્રકારના કરવા, તે વિષે હું તમને સંક્ષેપમાં કહું છું.^૬

વેદવિજ્ઞાનિષ્ઠ, પ્રાદ, સ્નાતક અને પવિત્ર એવા ચાર ગ્રાહણો, હાથમાં શસ્ત્રો ધારણ કરનારા અને મહાબળિષ્ઠ આઠ ક્ષત્રિયો, ધનસંપન્ન એવા એકવીસ વૈશ્ય અને પોતાનાં નિત્યકર્મો કરીને પવિત્ર રહેનારા વિનયસંપન્ન ત્રણ શૂદ્રો-આ છત્રીસ પુરુષોને તમારે અમાત્યપદે નીમવા; શુશ્રૂષા, ક્ષવણ, ગ્રહણ, ધારણ, ઊહન, અપોહન, વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન-એ આઠ શુભોથી સુક્રત સૂતત્ત્વતિના એક પુરાણવેત્તા પુરુષને પણ અમાત્ય તરીકે સમીપમાં રાખવો. આ કુલ સાઠત્રીસ પુરુષોનું અમાત્યમંડળ પચાસ પચાસ વર્ષના વૃદ્ધ પુરુષોવાળું જ હોવું જોઈએ, પ્રૌઢ સ્વભાવનું હોવું જોઈએ, અસૂયાદોષથી રહિત, શ્રુતિ સ્મૃતિના જ્ઞાનથી સુક્રત, વિનયશીલ, સર્વ પર સમદીપ્તિ રાખનાર, વાદવિવાદ કરનાર લોકોના કાર્યનો યોગ્ય નિર્ણય આપવામાં સમર્થ, દ્રવ્યના લોભથી રહિત અને સાત પ્રકારનાં ઘોર વ્યસનોથી* સુક્રત હોવું

* યુગ્મયા, બુગાર, સ્ત્રીસેવન, મદિરાપાન, મારામારી કરવી, કઠોર ભાષણ અને અર્થદૂષણ, આ સાત વ્યસનો મહાભાર છે.

—નીલકંઠ

જેઈએ. રાજાએ આ અમાત્યમંડળમાંથી ચાર પ્રાદ્યક્ષાને, ત્રણ શૂદ્રોને તથા એક સૂત પૌરાણિકને સાથે રાખીને રાજકીય વિચારો માટે મંત્રણા કરવી; અર્થાત્ એ આઠ પુરુષોનું સલાહકાર મંત્રી-મંડળ નીમવું અને તે મંડળની સાધમાં રહીને જ કોઈ રાજકીય વિચારનો નિર્ણય કરવો.^{૭-૧૧} પછી એ નિર્ણય થયેલા વિચારને રાજ્યમાં પ્રસિદ્ધ કરવો અને તેને અમલમાં મૂકવા માટે રાજ્યના મુખ્ય અધિકારી તરફ મોકલી આપવો. આવા પ્રકારના વ્યવહારથી તમારે નિરંતર પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું.^{૧૨} કોઈની શુભ થાપણ કોઈએ ઓળવી હોય તો તે ધનને તમારે લેવું નહિ, તેમ જ અમુક કોઈ મિલકતને માટે જે જણા વાદવિવાદ કરતા હોય અને તે મિલકતનો ખર્ચ વારસ હોય છે, તે જ્યાં સુધી સાબિત ન થાય, ત્યાં સુધી એ મિલકત રાજાની છે, એમ જાણીને તમારે લેવી નહિ; કેમ કે તેમ કરવાથી કોઈના કાર્યનો વિનાશ થાય છે અને તેથી અધર્મ તમને પીડશે;^{૧૩} એટલું જ નહિ પણ તેવા અન્યાયોની જો વૃદ્ધિ થાય છે તો, પક્ષીઓ જેમ શકરાને જોઈને નાસી જાય છે તેમ પ્રજાઓ તમારાથી દૂર નાસી જશે અને સમુદ્રમાં ભાંગી પડેલી નૌકા જેમ નાશ પામે છે, તેમ તમારા રાજ્યનો નાશ થઈ જશે.^{૧૪} જે રાજા અધર્મથી અથવા અન્યાયથી પ્રજાઓને પીડે છે, તેના પર કોઈ સમયે હાઈ ભય આવી પડે છે અને તેને સ્વર્ગ નહિ મળતાં નરક જ મળે છે.^{૧૫} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! ધર્મ-મૂલક ન્યાયાસન પર આરૂઢ થઈને જે રાજા મંત્રી કે રાજપુત્ર પ્રજાઓ પર અન્યાય શુભરે છે, તેની પણ તે જ ગતિ થાય છે.^{૧૬} તે તે રાજકીય કાર્યો કરવાના અધિકાર પર નિમાયેલા રાજાના અધિકારીઓ પોતાને સોંપવામાં આવેલું કામ જો બરાબર નથી કરતા તો તેઓ પોતે તો નરકમાં જાય છે અને સાથે પોતાના રાજાને પણ નરકમાં ધસડી જાય છે;^{૧૭} કેમ કે જળજાન લોકોના ત્રાસથી અનેક પ્રકારના ધ્રુવણ વિલાપો કરનારા અનાથ મનુષ્યોનો નાથ રાજા પોતે જ છે; માટે રાજાએ પ્રજાઓનું બરાબર રક્ષણ કરવું.^{૧૮} ન્યાયાસન પર આરૂઢ થયેલા રાજા કે મંત્રી વ્યાવહારિક વાદવિવાદોનો જો યોગ્ય ઈન્સાફ આપતો નથી તો પોતે અધોગતિમાં

જાય છે. આવા હેતુથી જ્યારે કોઈ વાદી-પ્રતિવાદી-ઓની એક જ મિલકતને માટે તકરાર ઊભી થાય, ત્યારે બન્ને તરફના સાક્ષીઓના પુરાવા તરફ લક્ષ્ય આપીને જ રાજાએ યોગ્ય ન્યાય આપવો; પણ કોઈ તકરાર એવી જ હોય કે, જેમાં કોઈ સાક્ષી ન હોય અને પુરાવો પણ ન હોય, ત્યારે તેનો ન્યાય આપવા માટે યુદ્ધિપૂર્વક ખૂબ પરીક્ષા કરવી અર્થાત્ એક મિલકત માટે જ્યારે જ્યારે જે જણ વાદવિવાદ કરતા હોય, ત્યારે રાજા-એ તેઓના સાક્ષીઓ ઉપર આધાર રાખીને ન્યાય કરવો; પણ જ્યારે કોઈ સાક્ષી ન મળે અને તકરારી મિલકત ઉપર બેમાંથી એકનો દાવો સાબિત ન થાય ત્યારે તેની પરીક્ષા વિશેષ કરીને સોગંદ વગેરે આપીને કરવી.^{૧૯} રાજાએ પાપીઓને તેઓના અપરાધ પ્રમાણે જ શિક્ષા કરવી. ધનવાન માણસે જો અપરાધ કર્યો હોય તો તેની પાસેથી દંડ લેવો-શિક્ષા બદલ અમુક ધન લેવું; પણ નિધન માણસે જો અપરાધ કર્યો હોય તો તેને કેદની શિક્ષા કરવી.^{૨૦} પોતાના રાજ્યમાં જેઓ દુરાચારી હોય, તેઓને રાજાએ માર મારીને પણ સીધા કરવા ને જેઓ શિષ્ટ અથવા સન્નત હોય તેઓને દાન, માન વગેરે આપીને પાળવા.^{૨૧} જે પુરુષ રાજાનું ખૂન કરવા ઇચ્છે, કોઈના ઘરમાં આગ લગાડે, ચોરી કરે અને પ્રજાઓમાં વર્ણસંકરતા ફેલાવે, તેને અનેક ઉપાયે પણ મારી જ નાખવો.^{૨૨} હે રાજા ! શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે પ્રજાઓના અપરાધ તરફ દૃષ્ટિ કરીને યથાયોગ્ય શિક્ષા કરનાર રાજાને અધર્મ થતો નથી, પણ ઊલટો ધર્મ જ થાય છે;^{૨૩} પરંતુ શાસ્ત્રજ્ઞાનરહિત એવો જે અનઘડ રાજા પોતાની ઇચ્છાનુસાર જો દંડ કરે છે, તો આ લોકમાં તેની અપકીર્તિ થાય છે અને મૂઝા પછી તે નરકમાં પડે છે;^{૨૪} તેમ જ કોઈના અપરાધને લીધે રાજાએ કોઈ ખીજાને શિક્ષા કરવી નહિ; અર્થાત્ પિતાના અપરાધને લીધે પુત્રને શિક્ષા કરવી નહિ; પણ પિતા પકડાય ત્યાં સુધી પુત્રને કેદ પકડી રાખી જણાવવું કે, ‘તારા પિતાને પત્તાદિ દ્વારા અહીં તેડાય અને તું છૂટો થા.’ પછી તેનો પિતા જ્યારે આવે, ત્યારે તેને શિક્ષા કરવી અને તેના પુત્રને છોડી મૂકવો; પણ જો તેનો પિતા ન જ આવે તો પુત્રને શિક્ષા

કર્મો વિના જ છૂટો કરવો; કેમ કે તેના પિતાએ હાથે કરીને જ દેશપાર થવાની સજા વહોરી લીધી છે.^{૨૫} રાજાએ ગમે તેવી આપત્તિના સમયે પણ દૂતને કદી મારવો નહિ, કેમ કે દૂતનો વધ કરનાર રાજા પોતાના મંત્રીઓની સાથે નરકમાં પડે છે;^{૨૬} એટલું જ નહિ પણ ક્ષાત્રધર્મમાં પ્રીતિ રાખનારો જે રાજા જેલું હોય તેવું સત્ય બોલનાર દૂતનો જે વધ કરે છે તો તેના પિતૃઓને ગર્ભહંત્યાનું પાતક લાગે છે.^{૨૭} રાજાનો દૂત કુળવાન, આખરૂદાર, વાચાળ, ચતુર, પ્રિયભાષી, સત્યવાદી અને સ્મરણશક્તિમાન-આપા સાત ગુણોથી યુક્ત હોવો જોઈએ.^{૨૮} તેમ જ રાજાનો પ્રતિહાર, અંગરક્ષક અને છત્રાદિ ધારણ કરનાર શિરસ્થાનનો રક્ષક પણ તેવા સાત ગુણોથી યુક્ત હોવો જોઈએ.^{૨૯} સંધિ અને વિશ્વહુના કાર્ય ઉપર નિમાયેલો રાજાનો એલચો પણ ધર્મશાસ્ત્રના તત્ત્વોને જાણનારો, બુદ્ધિમાન, ધૈર્ય-સંપન્ન, લજ્જાશીલ અને શુભ વાર્તાને છૂપી રાખનારો હોવો જોઈએ.^{૩૦} અમાત્ય સત્ત્વસંપન્ન, કુળવાન અને સદાચારી હોય તે જ ઉત્તમ ગણાય છે, ને સેનાપતિ પણ તેવા જ ગુણોવાળો હોવો જોઈએ,^{૩૧} તથા વ્યૂહ, યંત્ર અને આયુધોની રચના ને જાણનારો, તત્ત્વજ્ઞ, પરાક્રમી, ટાઠ, તાપ, વૃદ્ધિ વગેરેને સહન કરનારો અને શત્રુઓનાં છિદ્રોને જાણનારો હોવો જોઈએ.^{૩૨} હે રાજેન્દ્ર! રાજાએ બીજાઓને વિશ્વાસુ બનાવવા, પરંતુ પોતે કોઈના વિશ્વાસુ થવું નહિ. પુત્રો ઉપર પણ રાજાએ વિશ્વાસ કરવો ઉત્તમ નથી.^{૩૩} હે નિર્દોષ રાજા! આ સઘળો મેં તને નીતિશાસ્ત્રનો જ સાર કહ્યો છે. રાજાઓનું પરમ શુદ્ધ એ જ કહેવાય છે કે, તેઓએ કોઈનો વિશ્વાસ કરવો નહિ.^{૩૪}

તિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ-તર્જીત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં ‘અમાત્યયોજના અને વિવાહનિયંત્ર’

નામનો અધ્યાય ૧૫ એ અમાત્ય

પોતે જ બંધાવેલા અથવા પોતાના પૂર્વજોએ બંધાવેલા કેવા નગરમાં નિવાસ કરવો, તે મને કહો.^૧ બીજા બોલ્યા : હે ભારત ! જે નગરમાં રાજાએ પોતાના પુત્રો, જ્ઞાતિદાઓ અને બંધુઓ સાથે નિવાસ કરવો હોય તે નગરનું રક્ષણ કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ અને તેમાં કેવી રીતે વસવું જોઈએ, એ વિષયનો પ્રશ્ન પૂછવો તે યોગ્ય જ છે;^૨ માટે પ્રથમ તો હું તમને રાજધાનીના શહેરનું રક્ષણ કરવા માટે કિલ્લા કેવા બાંધવા, તે વિષે કહું છું. તે સાંભળીને તમારે તેમ કરવાનો ચત્ન કરવો.^૩ રાજાએ જેમાં સર્વ પ્રકારની મુખ્ય સંપત્તિઓ રહી શકે અને સર્વ મનુષ્યોનો સમાવેશ થઈ શકે તેવા છ પ્રકારના કિલ્લાઓ બંધાવીને નગરો વસાવવાં.^૪ ધનવદુર્ગ (ચોતરફ પાંચ ચોજન મુખી જેમાં જળ પણ ન હોય તેવા વેરાન પ્રદેશરૂપ કિલ્લો), ભૂદુર્ગ (શહેરની આસપાસ પાકી ભીંત બાંધેલો કિલ્લો), ગિરિદુર્ગ (આબુખાલુ રહેલા પર્વતોરૂપી કિલ્લો), મનુષ્યદુર્ગ (આસપાસ છાવણી નાખીને પડેલા સૈનિકોના રક્ષણરૂપ કિલ્લો), મૃતિકાદુર્ગ (માટીથી બાંધેલો કિલ્લો) અને વનદુર્ગ (શહેરની આસપાસ દુર્ગમ જાડીરૂપ કિલ્લો) આ છ પ્રકારના કિલ્લાઓ બાંધીને નગરો વસાવવાં.^૫ જે નગર પૂર્વોક્ત કિલ્લાઓમાંના કોઈ એકથી રક્ષિત હોય, ધાન્ય અને શસ્ત્રોથી ભરપૂર હોય, આસપાસ મજબૂત ભીંત અને પાણીની આઈવાળું હોય, હાથી, ઘોડા અને રથોના સંગ્રહવાળું હોય, જેમાં વિદ્વાન કારીગરો વસતા હોય, જેમાં ધાન્યાદિ સર્વ પદાર્થોનો સંચય કરેલો હોય, જેમાં કાર્યકુશળ એવા ધાર્મિક મનુષ્યોની વસ્તી હોય, બળવાન પુરુષો, હાથીઓ અને ઘોડાઓથી જે ભરપૂર હોય, ચૌટાં અને બજારોથી જે શોભી રહ્યું હોય, જેમાં પ્રકટ રીતે વ્યવહારો થતા હોય, જેમાં સર્વ પ્રકારની શાંતિ

એ પોતાના વશમાં રહેનારા અમાત્યોને તથા સૈન્ય-
ને સાથે રાખી નિવાસ કરવો.^{૧૦} એ નગરમાં
નિવાસ કર્યો પછી રાજાએ કોશની, સૈન્યની, મિત્રની
તથા વ્યવહારની વૃદ્ધિ કરવી અને નગરમાં તથા
પ્રાંતિક સંસ્થાઓમાં જે જે હોયો જોવામાં આવે તે
તે સર્વ દૂર કરવા.^{૧૧} ભંડાર અને આયુધશાળામાં
પણ ધાન્ય વગેરેનો તથા ચંત્ર અને આયુધ વગેરે
નો યત્નપૂર્વક વધારો કર્યો જવો;^{૧૨} ઉપરાંત લાકડાં,
લોખંડ, ધાન્યાદિકનાં ફેાતરાં, કોલસા, (ધમારતી)
લાકડાં, શિંગડાં, હાડકાં, વાંસ, ચરખી, ઘી, તેલ,
વસા,* મધ, સર્વ જાતનાં ઔષધો, શણ, રાજ, ધાન્ય,
શરો, બાણો, ચામડાં, તાંત, નેતર, સુંજ નામનું
ધાસ, છાજ અને નોખત વગેરે વાદ્યોનો સંગ્રહ
કરવો.^{૧૩} રાજાએ તે તે મોટાં મોટાં રાજ-
નગરોમાં પુષ્કળ પાણીથી ભરેલાં તળાવો, વાવ, કૃવા
વગેરે બંધાવવાં, ને જેમાંથી છીર નીકળે છે તેવાં
વૃક્ષોનું નિરંતર રક્ષણ કરવું.^{૧૪} તેમ જ બુદ્ધિમાન
ધારણાશક્તિવાળા, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનારા, કાર્ય-
કુશળ, શૂરવીર, વિદ્વાન, કુળવાન અને સત્વસંપન્ન
જેવા પોતાના આચાર્યનો, સ્તવિજનો, પુરોહિતો-
નો, મોટા ધનુર્ધર યોદ્ધાઓનો, સલાહ વગેરે
કારીગરોનો, જોશીઓનો તથા વૈદ્યોનો પ્રયત્ન
પૂર્વક સત્કાર કરવો અને તેઓની સર્વ કાર્યોમાં
યોજના કરવી.^{૧૫} વળી રાજાએ ધાર્મિક પુરુષો-
ની પૂજા કરવી, અધાર્મિક પુરુષોને શિક્ષા કરવી
ને સર્વ વર્ણના મનુષ્યોને પોતપોતાનાં ધર્મકર્મ-
માં સ્થાપવા.^{૧૬} નગરનાં તથા દેશના સર્વ મનુ-
ષ્યોનાં બાહ્યભયંતર વર્તનને પોતાના શુભ અનુ-
ચરો દ્વારા જાણવાં ને પછી પોતાને યોગ્ય લાગે
તેવા પુરુષોને રાજકીય અધિકારો પર નીમવા.^{૧૭}
સર્વ અધિકારીઓની, મંત્રીની, કોશની તથા
સૈન્યબળની રાજાએ પોતે જ દેખરેખ રાખવી;
કેમ કે રાજ્યનો સર્વ આધાર સુખ્યત્વે તેના પર
જ રહેલો હોય છે.^{૨૦} વળી તે ઉપરાંત મધ્યસ્થ-
રાજા, શત્રુરાજા અને મિત્રરાજા પોતપોતાના નગર-
માં અથવા આખા દેશમાં જુદી જુદી શી શી પ્રવૃત્તિ

કરી રહ્યા છે, તે પણ પોતાના શુભચરો દ્વારા
જાણવું;^{૨૧} અને તે સર્વ જાણ્યા પછી પ્રમાદ
રાખ્યા વિના તે તે માટે ચાંપતા ઉપાયો લેવા.
પોતાના ભક્ત-પુરુષોનું સન્માન કરવું ને શત્રુ-
ઓને શિક્ષા કરવી.^{૨૨} હુમ્મશાં યસ્યાગ કરવા,
કોઈ ને ખીડા કર્યો વિના દાન દેવું, પ્રજાઓનું રક્ષણ
કરવું, ધર્મને બાધ આવે તેવું કાર્ય કરવું નહિ,
કૃપણ, અનાથ, વૃદ્ધ અને વિધવા સ્ત્રીઓનું રક્ષણ
કરવું, તેઓને વર્ણસભા બાંધી આપવાં અને સર્વ
આશ્રમવાસી લોકોને યથાયોગ્ય સમયે સત્કાર,
પૂજા અને માનપૂર્વક વસ્ત્ર, પાત્ર, ભોજન વગેરે
આપવાં.^{૨૩-૨૪} જે પુરુષ તપસ્વી હોય તેની
પાસે રાજાએ પોતાની જાતને તથા સર્વ રાજકીય
કાર્યો યત્નપૂર્વક નિવેદન કરવાં ને સર્વદા નમ્રતા
પૂર્વક વર્તવું.^{૨૫} ઉપરાંત જે પુરુષ સર્વાર્થનો ત્યાગી
હોય, ઉત્તમ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોય અને ઘણો
જ વિદ્વાન હોય, તેને શયન, આસન, ભોજન વગેરે
આપીને સન્માન આપવું; એટલું જ નહિ પણ પોતાના
પર તેવી કોઈ આપત્તિ આવી પડે, ત્યારે તેવા પુરુષ
પર વિશ્વાસ રાખવો; કેમ કે ચોર લોકો પણ તપસ્વી
પુરુષોનો વિશ્વાસ કરે છે,^{૨૭-૨૮} માટે તેવા પુરુ-
ષોને તમારે ધનભંડારો સોંપવા તથા તેઓની
પાસેથી બુદ્ધિ ગ્રહણ કરવી; પણ એટલું લલકમાં
રાખવું કે, તેવા તાપસ પુરુષોની તમારે અત્યંત
સેવા અથવા પૂજા ન કર્યો કરવી. તમે તેઓનું જો
નિરંતર સેવન કરો, તો તેઓની પાસે રાજધન
હોવાની ચોર લોકોને ખબર પડી જાય અને તેથી
ચોર લોકો તેવા તપસ્વીઓને વખતે મારી પણ
નાજો.^{૨૯} રાજાએ પોતાના દેશમાંથી કોઈ એક
તાપસને પોતાનો મિત્ર બનાવવો, શત્રુરાજાના દેશ-
માંથી એક તાપસને મિત્ર બનાવવો, અરણ્યમાં
વસનારા તાપસોમાંથી એકને મિત્ર બનાવવો અને
એક સામંત (ખંડિયા) રાજાઓના રાજ્યમાંથી
તાપસમિત્ર કરવો.^{૩૦} એ ચારે તાપસમિત્રોને
સત્કાર, માન વગેરે આપીને પોતાની સંપત્તિ-
માંથી યથાયોગ્ય રીતે સંતોષવાને પોતાના દેશ-
માં જેવી રીતે તપસ્વીઓનું માન જળવવામાં આવે,
તેવી રીતે જ શત્રુરાજાના દેશના તપસ્વીઓનું
પણ માન જળવવું;^{૩૧} જેથી ઉત્તમ મતાચરણ-

* શુદ્ધસંસ્કૃત યઃ સ્નેહઃ સા વસ્ત્રા પરિકીર્તિતા । શુદ્ધ
માંસમણિના સ્ત્રીકાશવાળા પદાર્થને વસ્ત્રા કહે છે.

વાળા તે તાપસો કોઈ અવસ્થામાં આપત્તિના પ્રસંગને લીધે રાજ્ય જો શરૂ જાય તો તેને યથેષ્ટ આશ્રય આપે છે.^{૩૨} આ રીતે રાજ્યએ કેવા નગરમાં નિવાસ કરવો ચોગ્ય છે, એ વિષે મેં તમને સંક્ષેપમાં નગરનાં લક્ષણો કહી સંભળાવ્યાં.^{૩૩}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વોત્તરે રાજધર્માનુશાસનપર્વમા 'રાજધાનીનું' સંદેર કહું હોતું જોઈએ' નામનો અધ્યાય ૮૬ થો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૭ મો

રાષ્ટ્રરક્ષણના પ્રકાર

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

રાષ્ટ્રગુપ્તિં ચ મે રાજન્ રાષ્ટ્રસ્યૈવ તુ સંયદ્યહ્ ।

સમ્પન્નં જિજ્ઞાસમાનાય પ્રવ્રૂહિ ભરતર્ષભ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ભરતશ્રેષ્ઠ પિતામહ ! રાષ્ટ્રનું રક્ષણ શું કરવાથી થઈ શકે અને રાષ્ટ્રને સ્વાધીનમાં કેવી રીતે રાખવું, એ સારી રીતે જાણવાની મને ઇચ્છા છે, માટે તે કહો.^૧

ભીષ્મ જોડાયા : હે રાજા ! રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું અને રાષ્ટ્રને વશમાં કેવી રીતે રાખવું, તે સર્વ હું તમને કહું છું, સાવધાન થઈને તમે સાંભળો.^૨ રાજ્યએ એક એક ગામ ઉપર એક એક સામાન્ય અધિકારી નીમવો. પછી તેવાં દસ દસ ગામો ઉપર એક ઉપરી અધિકારી નીમવો. એવા બે અધિકારીઓ પર એટલે વીસ ગામોના અધિકારીઓ પર વળી એક અધિકારી નીમવો. તેવા પાંચ અધિકારીઓ પર એટલે સો ગ્રામોના અધિકારીઓ પર વળી એક અધિકારી નીમવો અને તેવા દસ અધિકારીઓ પર એટલે એક હજાર ગ્રામોની તપાસ રાખનારા અધિકારીઓ પર દેખરેખ રાખનાર એક અધિકારી નીમવો.^૩ પ્રત્યેક ગામમાં ગામવાસી લોકોના જે જે દોષો જાણવામાં આવે, તે સર્વને ગામના પટેલે અથવા મુખીએ પોતાના ઉપરી-દસ ગામના અધિકારીને જણાવવા, દસ ગામના અધિકારી પુરુષે પોતાના તાળાનાં દસે ગામોમાં જે જે દોષો જણાય તે સર્વ પોતાના ઉપરી અધિકારી વીસ ગામો પર દેખરેખ રાખનારને જણાવવા અને તે વીસ ગામ ઉપર તપાસ રાખનારા અનલદારે પોતાના તાળાનાં ગામોના જે જે

દોષો જાણ્યા હોય તે બધા સો ગામોનું રક્ષણ કરનારા પોતાના ઉપરી અધિકારીને જણાવવા.^૪ એક ગામ ઉપર દેખરેખ રાખનારા મુખીએ પોતાના તાળાના ગામમાં જે જે લોભ્ય પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય તેમાંથી અનુક્રમણ પોતાના ઉપલોગ માટે લેવો, તેમ જ તેણે પોતાના તાળાના ગામની આવકમાંથી દસ ગામના અધિપતિ પોતાના ઉપરી અમલદારનું પોષણ કરવું અને તે દસ ગામના અધિપતિએ પોતાના ઉપરી વીસ ગામના અધિકારીનું પોષણ કરવું.^૫ હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! જે અધિકારી સો ગામ ઉપર અધ્યક્ષપણું કરતો હોય, તેને ધનધાન્યાદિની સમૃદ્ધિવાળું અને મનુષ્યોની વસ્તીથી ભરપૂર એવું એક મોટું ગામ ઉપલોગ માટે માનપૂર્વક અર્પણ કરવું; પણ હે ભરત ! રાજના રાજમાં સો સો ગામનું રક્ષણ કરનારા અધિકારીઓને જે એક ગામ અર્પણ કરવામાં આવે તેના પર અનેક અધિકારીઓની દેખરેખ હોવી જોઈએ; કેમ કે જો તેમ કરવામાં ન આવે તો સો ગામનો ઉપરી અમલદાર પોતાને અર્પણ કરવામાં આવેલા તે એક ગામને ધનના લોભથી ઘણું જ દુઃખી કરે. રાષ્ટ્રીય પ્રજાઓની સાથે મળીને ચાલનારા એક હજાર ગામનો ઉપરી અમલદાર પોતાની લાયકાત પ્રમાણે એક શાખાનગરના ઉત્પન્નનો ઉપલોગ કરે અને તે શાખાનગરમાં જે ઈર્ષ્યાન્ય અને સુવર્ણોદિની પેઢાશ થતી હોય, તે સંબંધી ધનને પોતાના પગાર બદલ લઈ શકે. જ્યારે કોઈ યુદ્ધપ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે તે હજાર ગામોના ઉપરી અમલદારોએ યુદ્ધકાર્યોની તપાસ રાખવી ને તે સિવાયના પ્રસંગે પોતાના તાળાનાં ગામકૃત્યો કરવાં. આ સર્વ અધિકારીઓ પર દેખરેખ રાખવા માટે પ્રમાદરહિત એવો એક ધર્મજ્ઞ અમાત્ય નીમવો જોઈએ; તેમ જ પ્રત્યેક નગરમાં બીજો એક એવો અધિકારી રાખવો જોઈએ કે જે નક્ષત્રોમાં સર્વથી ઉચ્ચસ્થાને રહેલા ધોરસ્વરૂપ ચક્રની પેઠે સર્વ અધિકારીઓના કરતાં ઉચ્ચ દરજ્જા પર રહી તે સર્વ કાર્યોની દેખરેખ રાખે. વળી તે સર્વોપરી પ્રધાન અધિકારીએ સભ્યના તમામ અમલદારો પાસે પોતે જાતે જઈને તેઓની માંહોમાંહેની વૃત્તિ જાણવી અને રાષ્ટ્રની અંદર જે કોઈ પરકીય સભ્યનો શુભ ફત્ત રૂરતો હોય તેની

તપાસ રાખવી. ઘણે ભાગે રાજ્યરક્ષા પર નિભાયેલા સર્વ અધિકારીઓ પ્રજાઓને સૂસી લેવાની ઇચ્છાવાળા, પાપકૃત્ય કરનારા, પરદ્રવ્યને છીનવી લેનારા અને શઠ હોય છે; માટે રાજ્યે તેવા અધિકારીઓથી પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું, વેપારીઓ ઉપર કર નાખતા પહેલાં તેઓને વેપાર કેવી રીતે ચાલે છે, તેઓને શી આવક થાય છે, તેઓ કયે માર્ગે વેપાર કરે છે, વેપારમાંથી તેઓનું પોતાના પરિવારની સાથે પોષણ થાય છે કે નહિ અને તેઓના યોગદાનને નિર્બોધ યોગ્ય રીતે ચાલે છે કે નહિ, તે વિષેની બરાબર તપાસ કરીને તેઓના પર યથાયોગ્ય કર નાખવો; તેમ જ કારીગરો ઉપર પણ તેઓની આવક, જીવક, કારીગરી વગેરેની તપાસ કર્યા પછી જ ઘટતી રીતે કર નાખવો. હે યુધિષ્ઠિર ! રાજ્યે પ્રજાઓ પાસેથી નાનામોટા કર ન્યાયપૂર્વક જ લેવા.^{૭-૧૫} સારાંશ કે જે પ્રકારના કર લેવાની યોજનાથી પ્રજાને નાશ ન થઈ જાય તે પ્રકારના કર રાજ્યે લેવા. કોઈ પણ મનુષ્ય અસુક કાર્યને આરંભ કરતી વેળા તેના ઉદ્દેશને અથવા ફળને વિચાર કરે છે જ; પણ અસુક ફળની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કોઈ પ્રકારનો ઉદ્યમ કરતો નથી; માટે પુરુષના ઉદ્યમ તરફ અને તેના ફળ તરફ દૃષ્ટિ કરીને જ રાજ્યે તેના પર ઘટતો કર નાખવાની યોજના કરવી; જેથી રાજ્યને તથા જીવંત ધંધા કરનારા પ્રજાકીય મનુષ્યોને ધંધામાંથી યથાવિભાગ ધનપ્રાપ્તિ થયા કરે.^{૧૬-૧૭}

રાજ્યે કર નાખતી વેળા આસપાસનો બરાબર વિચાર કરવો; પણ તૃષ્ણાધીન થઈ જઈને પોતાના તથા પ્રજાના મૂળને (દેશનો તથા દેશના રાજગારનો) ઉત્તેજ કરી નાખવો નહિ.^{૧૮} પોતાની લોભવૃત્તિને વશમાં રાખીને રાજ્યે પ્રજાઓ પર અત્યંત પ્રીતિ દેખાડવી; કેમ કે સર્વલક્ષક તરીકે પ્રખ્યાત થયેલો લોભી રાજા પ્રજાઓના દ્રેષ્ટુ પાત્ર થઈ પડે છે.^{૧૯} જે રાજા પ્રજાઓના દ્રેષ્ટુ અને અપ્રીતિનું પાત્ર બની રહે છે, તેનું શ્રેય તો ક્યાંથી થાય, પણ તેને કોઈ પ્રકારનું ફળ સુદ્ધાં મળતું નથી, માટે મહાજીવિસંપન્ન રાજ્યે પોતાના રાજ્યને ગાયના વાછરડા જેવું સમજીને પ્રજાઓ પાસેથી કરરૂપ દ્વંધ લેવું.^{૨૦} હે યુધિષ્ઠિર ! વાછરડાને સારી

પેઠે પ્રથમ ધવરાવીને જો ગાયને દોહી હોય, તો વાછરડો પુષ્ટ અને બળવાન બને છે, તેમ દોહનારને દ્વંધ પણ મળે છે; પરંતુ વાછરડાને બરાબર ધવરાવ્યા વિના જો ગાયને દોહવામાં આવે તો વાછરડો નિર્બળ થઈ જઈને ધણીના ઉપયોગને રહેતો નથી અને તેનું કંઈ કામ પણ કરી શકતો નથી. એ રીતે જ રાષ્ટ્રને જો અત્યંત દોહવામાં આવે, તેમાંથી સંપૂર્ણ રસકસ જેવી લેવામાં આવે, તો તે ઘણું વિશાળ હોય તોપણ નિર્બળ બની જઈને રાજનું કાર્ય કરી શકતું નથી અર્થાત્ કરના અતિશય ભારે બોળથી પ્રજાઓ નિર્મોદ્ય અને નિરુદ્યમી બની જાય છે; માટે જે રાજા પોતાના રક્ષણની સાથે રાષ્ટ્રનું પણ સારી રીતે રક્ષણ કરે છે અને રાજ્યના ઉત્પન્ન ઉપર જ પોતાની આજીવિકા કરે છે, તે રાજ્યને સદાકાળ અતિ મહાન ફળ મળે છે.

સંકટપ્રસંગે પોતાને ઉપયોગમાં આવે એવા વિચારથી રાજ્યે વ્યાજ લઈને પણ રાષ્ટ્રને ધન આપવું ને તેની વૃદ્ધિ કરવી; કેમ કે રાષ્ટ્ર જે રાજાનો ઘરમાં રહેલો કોશ (બંડાર-તિજોરી) છે, જે જે પોતાના નગરવાસીઓ, દેશવાસીઓ, આશ્રિતો અને ઉપાશ્રિતો અદ્ય ધનવાળા હોય તેઓ સર્વને રાજ્યે યથાશક્તિ ધન આપીને વેપારરાજગારમાં સહાય કરવી.^{૨૧-૨૪} જે સમયે પોતાને ધનની જરૂર પડે, તે સમયે અરણ્યના લૂંટારુઓને ફેડીને મધ્યમવર્ગના મનુષ્યોની પાસેથી પણ, ચોર લોકોથી રક્ષણ કરવાને બહાને, જેટલું જોઈએ તેટલું ધન લેવું. એમ કરવાથી સુખી કે દુઃખી કોઈ પણ મનુષ્ય રાજા ઉપર કોપ કરતા નથી.^{૨૫} ચોર લોકોને શિક્ષા કરવા માટે લશ્કરની તૈયારી કરવી પડશે, તે માટે અસુક ધનની જરૂર છે, આમ સર્વ પ્રજાઓમાં જાહેર કરીને પોતે જાતે જ પોતાના દેશમાં ફરી વળીને રાષ્ટ્રમાં દેખાડી આપવું કે, આ સમયે દેશ ભયમાં આવી પડ્યો છે.^{૨૬} વળી સર્વ લોકોને જણાવવું કે, આપણા પર આ સમયે આપત્તિ આવી પડી છે, શત્રુઓનું મહાન સૈન્ય દેશ પર ચડી આવશે, એવો ભય રહે છે, વાંસને આવેલાં ફળો વાંસનો જ નાશકર્તા થઈ પડે છે, તેમ આપણી સંપત્તિ આપણા જ નાશકર્તા થઈ

પડશે. મારા દેહલાએક શત્રુએ ચોર લોકોની સાથે મળી જઈને આપણા પર ચડી આવવા તૈયાર થયા છે અને આપણા દેશને દુઃખ દેવા ઇચ્છે છે, પણ તેથી આપણે ડરવાનું નથી. તેઓને એ પ્રયાસ કેવળ પોતાના વિનાશને જ હેતુ છે; તોપણ આ ચોર આપત્તિના સમયે આપણે મહાદારુણ ભયમાં આવી પડ્યા છીએ, જેથી આ વેળા તમારું રક્ષણ કરવા માટે હું તમારી પાસે ધનની સહાય માગું છું. તમે મને આ વખતે જો ધન આપશો તો આવી પડેલા ભય દૂર થતા જ હું તમને તે ધન પાછું આપી દઈશ; પણ શત્રુઓ જલારાત્રે ચડી આવીને તમને જો લૂટી જશે તો તંઓ તમારું ધન કદી પાછું આપશે નહિ તમે કદાચ કહેશો કે, 'અમે કરેલો ધનસંચય તમને આપી દેવા માટે નથી, પણ અમારા શ્રીપુત્રાદિનું પોષણ કરવા માટે છે.' એ તમારું કહેવું ખરું છે, પણ મને સહાય નહિ કરવાથી શત્રુઓ અહીં ચડી આવશે અને તમારાં શ્રીપુત્રાદિ સર્વનો જો નાશ કરી નાખશે, તો પછી એ ધનસંચયનો શો ઉપયોગ? પુત્રોના ઉદય સમયે જેમ પિતા પ્રસન્ન થાય છે, તેમ તમારા આ (મને સહાય આપી શકવાના) પ્રભાવને સીધે હું પ્રમત્ત થાઉં છું અને આખા દેશને તથા તમને જે રીતે પીડા ન થાય તે રીતે મારી શક્તિ અનુસાર ઉપાય કરીને તમારા પર હું અનુબંધ કરવા ઇચ્છું છું. આવી આપત્તિના સમયે તમારે બળવાન બળદોની પેઠે સર્વ પ્રકારનો બાર ઉઠાવી લેવો જોઈએ અને આવી કોઈ પ્રકારની આપત્તિ આવી પડે, ત્યારે તમારે ધનને વહાલામાં વહાલું ન ગણવું જોઈએ. ^{૧૭-૨૩} આવી ચક્રુર, ક્રોધ અને ઉપકારક વચનવાળી વાણી કહીને સમય જોગબતાર રાત્રએ પ્રજાઓ પાસેથી ધન કઢાવવાનો ઉપાય ચોટીને, પોતાના અંગત પાપદળ અધિકારીઓને તેઓ પાસેથી ધન લેવા માટે મોકલવા. ^{૨૪}

વળી રાત્રએ દિવસનું બાંધકામ દેખાડીને, પોષ્યવર્ગનું પોષણ બતાવીને, રાત્રધને અર્થ દેખાડીને તથા સંભાવ થવાનો ભય દર્શાવીને વેપારીઓ પાસેથી કર લેવો; પણ તેઓના નિર્બંધમાધનને અર્થે વિચાર કરવો. ^{૨૫} જે વેપારીઓ અરુણમાં

વસતા હોય, તેઓના તરફ જો ઉપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તો તેઓનો નાશ થઈ જાય છે; માટે રાત્રએ તેઓના તરફ ઘણી જ ક્રોધગતાથી વર્તવું. હે કુંતાપુત્ર! રાત્રએ વેપારીઓને વારંવાર ધીરજ આપ્યા કરવી, તેઓનું રક્ષણ કરવું, દાન આપવું, રાત્રધમાં રહેવા માટે તેઓને વ્યવસ્થા કરી આપવી અને પોતાની સંપત્તિના ભાગીદાર ગણીને તેઓનું પ્રિય કરવું. હે ભારત! વેપારીઓને યથાસમયે (ઉપયુક્ત સહાય) આપીને તેના કુળનો રાત્રએ નિરંતર ઉપયોગ કરવો; કેમ કે વેપારીઓ ખેતી-વાડી, ધંધેદોજગાર અને વ્યવહારની વૃદ્ધિ કરીને દેશને આબાદ કરે છે. માટે બુદ્ધિકુશળ રાત્રએ વેપારીઓની ખાસ કરીને પ્રીતિ મેળવવી, તેઓના તરફ દયા રાખવી અને તેઓનાથી જીપડી શકે તેવા ક્રોધ કરેા લેવા માટે સાવધાન રહેવું. ^{૩૧-૩૯} હે યુધિષ્ઠિર! સર્વ કોઈનું ક્ષેમ કરવાનો એક સ્વાભાવિક યુક્ત વેપારીઓ વિષે જ સુલભ છે; માટે તેઓના રક્ષણથી બીજું ઉત્તમ કાર્ય રાત્રને એક પણ નથી. ^{૪૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વત્વર્ગે રાજધર્માનુશાસનપર્વમાં 'રાષ્ટ્રરક્ષણના પ્રકાર' નામનો અધ્યાય ૮૭મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૮મો

કોશસંચય કેવી રીતે કરવો?

॥ યુધિષ્ઠિર ડગાચ ॥

યદા રાજા સમયોપિ કોશાર્થો સ્પાન્મહામતે ।

કયં પ્રવર્તેત તદા તન્મે વ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે મહાબુદ્ધિમાન પિતામહ! ન્યારે સમયે રાત્રને પણ દ્રવ્યસંચય કરવાની જરૂર હોય, ત્યારે તેણે કેવા પ્રકારે વર્તવું, તે મને કહો. ^૧

બીજો કહ્યું: હે યુધિષ્ઠિર! ધર્મથી રાત્રએ પ્રજાઓનું હિત કરવામાં આસક્ત રહીને દેશ, કાળ, બુદ્ધિ અને બળને અનુસરીને પ્રજાપાત્રન કરવું. ^૨ રાત્રએ પોતાના રાષ્ટ્રમાં જેવા પ્રકારનાં સર્વ કાર્યો આરંભવાં જોઈએ કે જેથી પ્રજાઓનું અને પોતાનું બળનું દંબ્યાન થાય. ^૩ ભ્રમરાઓ વૃક્ષમાંથી જેમ મધને ચૂંચી લે છે, તેમ રાત્રએ રાષ્ટ્રને દુઃખ દીધા

વિના દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવું; તેમજ વાછરડાના પોષણની અપેક્ષાવાળો પુરુષ ગાયતું દૂધ દોહી લે છે ખરે, પણ તેના આંત્ર્યોને કચરીને જેમ નીચેવી લેતો નથી તેમ રાજાએ પણ પ્રજાઓના પોષણની અપેક્ષા રાખીને રાષ્ટ્રમાંથી ધન ગ્રહણ કરવું અથવા રાજાએ જળોના જેવું થવું; એટલે જળો જેમ કોમળ દંશ કરીને રુધિરને ચૂસી લે છે, તેમ રાજાએ કોમળ ઉપાયોની યોજના કરીને જ દેશમાંથી દ્રવ્ય હરણ કરવું. જેમ વાઘણ પોતાનાં અગ્નિમાં દાંત વતી પકડીને લઈ જાય છે, પણ તેના શરીરમાં દાંત ઘોચી દઈને પીડા ઉપજાવતી નથી, તેમ રાજાએ પ્રજાઓને પીડા આપ્યા વિના રાષ્ટ્રમાંથી દ્રવ્યહરણ કરવું; અથવા જેમ તીણા દાંતવાળો ઉંદર નિદ્રાવશ થયેલા મનુષ્યના પગને કૂંડીકૂંડીને કોચી ખાય છે કે જેથી નિદ્રાધીન થયેલો મનુષ્ય સાધારણ વેદનાથી માત્ર પગને સહેજ હલાવે છે, પણ તીવ્ર વેદનાથી એકદમ જાગી ઊઠીને ઉંદરને નસાડી મૂકતો નથી, તેમ રાજાએ કોમળ ઉપાયોની યોજના કરીને જ રાષ્ટ્રમાંથી દ્રવ્ય સંપાદન કરવું. ૪-૧ પ્રથમ થોડો થોડો કર નાખીને પ્રજાઓ પાસેથી ધન લેવું ને પછી તેઓને જેમ ભારે ન પડે તેમ, કરમાં અનુક્રમે વૃદ્ધિ કરી દઈને રાજ્યના ઉત્પન્નમાં યથાયોગ્ય વધારો કરી દેવો. ૭ જેમ કોઈ પુરુષ નાના નાના વાછરડાઓને પ્રથમ ધીમે રહીને નાથી દે છે ને પછી નિરંતર થોડો થોડો ભાર ઉપડાવીને તેઓને પુષ્કળ ભાર ઉપાડી શકે તેવી યોગ્યતાવાળા કરી મૂકે છે, તેમ રાજાએ પણ ચતનપૂર્વક કોમળ કરો લેવાની યોજના પ્રથમ ચાલુ કરીને પ્રજાઓને વશ કરવી ને પછી ધીમે ધીમે મોટા ભારે કર આપતી કરી દેવી. ૮ જેઓએ કદી ભાર ઉપાડ્યો નથી, તેવા નાના વાછરડાઓને નાથ ઘાલ્યા પછી તુરત જ મોટા એક ગાડાને ખેંચવા માટે બેડી દેવામાં આવે તો તેઓ હાંકનારા વશમાં નહિ રહીને એકદમ મરણ પામે છે; એ પ્રમાણે જ પ્રજાઓને ધીમે ધીમે પ્રથમ યથોચિત કર આપતી કરી દેવી, જેથી તેઓની પાસેથી ભેદર્થ દ્રવ્ય કઢાવી શકાશે અને તેઓને તે ભારરૂપ પણ થશે નહિ. ૯ પ્રત્યેક મનુષ્યની પાસે પ્રથમ સર્વ પ્રકારના સમારંભો કરાવવા, તે મહા-કિલ્લે ઘર પડે છે, માટે રાજાએ પ્રથમ આગેવાન

માણસોને સમજાવી-પટાવીને ખીજ સામાન્ય માણસોને કર આપતા કરી દેવા. પ્રજાઓમાં મુખ્ય ગણતાઓમાં અંદરમાં અંદર કાટકૂટ કરાવીને રાજાએ પોતાને વશ કરવા ધારેલા અને કારભારને ઉઠાવી શકે તેવા ખીજ મનુષ્યોને પ્રથમ તાણે કરવા ને પછી તે સર્વને શાંત પાડીને વિનાપ્રયાસે અને સુખ-પૂર્વક તેઓ પાસેથી ભેદર્થ ધન કઢાવી લેવું. ૧૦-૧૧ રાજાએ પ્રજાઓ પાસેથી અયોગ્ય રીતે અને અયોગ્ય સમયે કર લેવો નહિ, પણ ધીમે ધીમે સમજૂતી આપીને સમયાનુસાર અને રીતસર કર લેવો. ૧૨ હુ તમને આ પ્રમાણે જે કહું છું તે કર લેવાના ઉપાયો છે, પણ કોઈ એક જાતનું કપટ નથી; અર્થાત્ કપટ કરવા માટે હું તમને કહેતો નથી; કેમ કે એ તો સ્વાભાવિક જ છે કે, યથાયોગ્ય ઉપાયોની યોજના કર્યા વિના ઘોડાઓને વશ કરવા જનારો પુરુષ ઊલટા તેઓને કોપાયમાન કરે છે. ૧૩ રાજાને ધર્મ છે કે, તેણે મદ્યશાળાઓ (દારૂનાં પીકાં), વેશ્યાઓ, વ્યભિચાર માટે સ્ત્રીપુરુષોને મેળાપ કરાવી દેનારી કૂટણીઓ, ધર્મહિંસક દુરાચારીઓ, જીગારીઓ અને તેવા ખીજ જે કોઈ દેશહત્યારા પુરુષો હોય તે સર્વને નિયમમાં રાખવા; કેમ કે તેઓ રાષ્ટ્રમાં રહીને ભદ્રિક રાજાઓને પણ નીતિપ્રદ કરે છે. ભગવાન મનુએ સર્વ મનુષ્યોના સંખંધમાં પ્રથમથી જ એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે, કોઈ પણ મનુષ્યે પોતાના પર આપતિ ન આવી હોય તેવા સમયમાં અન્ય કોઈની પાસે લેશમાત્ર ચાચના કરવી નહિ; કેમ કે સર્વ મનુષ્યો તે પ્રમાણે ચાચના કરીને જ બે આજીવિકા ચલાવે અને કોઈ પ્રકારનું કર્મ બે ન કરે તો અવશ્ય જગત માંહેના સર્વ લોકો નાશ પામે. ૧૪-૧૭ વેદમાં પણ કહ્યું છે કે, પાપીઓનું નિયમન કરવામાં સમર્થ હોવા છતાં જે રાજા તેઓનું નિયમન કરતો નથી, તેને એકત્ર થયેલા પાપનો એક ચતુર્થાંશ મળે જ છે. ૧૮ રાજા જેમ પાપના ચતુર્થાંશને ભોક્તા બને છે, તેમ પુરુષના ચતુર્થાંશને પણ ભોક્તા બને છે; માટે હે રાજા ! રાષ્ટ્રની અંદર જે લોકો પાપકૃત્ય કરનારા હોય, તેઓને શિક્ષા કરીને રાજાએ વશ રાખવા; ૧૯ છતાં જે રાજા પાપકૃત્ય કરનારા દુષ્ટ લોકોને વશમાં રાખતો નથી, તો તે પણ પાપકર્મ કરનાર જ

ગણાય છે, માટે જ પાપીઓને વશ રાખનારો રાજા પ્રજાઓના પુણ્યમાથી ચતુર્થાંશ પુણ્યને ભોગવે છે.^{૨૦} સારાંશ એ જ કે, રાજાએ પોતાના રાજ્યમા મદ્યશાળા આદિ પૂર્વોક્ત પાપરથાનકોને થવા જ દેવા નહિ, કેમ કે તેવા પાપરથાનકોમા આસક્ત થયેલો પુરુષ પોતાના સર્વ ઐશ્વર્યનો વિનાશ કરી દે છે, એટલું જ નહિ પણ તેવા કામોત્તેજ્ય વિષયોમા લપટ બનેલો પુરુષ કયા અકાર્યનો ત્યાગ કરે છે? અર્થાત્ તે પુરુષ સર્વ અકાર્યને કરે જ છે.^{૨૧} સર્વ પ્રકારના કામ્ય વિષયોમા રાગાધીન થયેલો પુરુષ મદ્ય, મામ, પરદ્રવ્ય અને પરસ્ત્રી વગેરે સર્વનું સેવન કરે છે અને તેમ કરવા માટે બીજાઓને પણ કટિપત શાસ્ત્રારા પ્રદર્શિત કરે છે.^{૨૨} ધનાદિક પરિચ્છેદના અભાવને લીધે પોતાના પર ત્યારે આપત્તિ આવી પડી હોય, ત્યારે જેઓ યાચનાવૃત્તિને સ્વીકારે છે, તેઓને રાજાએ કયા અથવા ભયની લાગણીથી નહિ, પણ ધર્મની લાગણીથી યથારક્તિ ધનાદિક આપવું.^{૨૩} હે રાજા! હું ઈચ્છું છું કે, તમારા રાજ્યમા યાચકો અને લૂંટારુઓ સર્વથાન ધાઓ! કેમ કે તેઓ પ્રજાઓ પાસેથી દ્રવ્યનું હરણ કરનારા જ છે, પણ પ્રજાઓનું કટ્યાણુ કરનારા નથી,^{૨૪} માટે જેઓ સર્વ પ્રાણીઓનો અનુચ્છેદ કરનારા છે અને પ્રજાઓની વૃદ્ધિ કરનારા છે તેઓ જ તમારા રાજ્યમા સર્વથા રહો, પણ પ્રાણીઓનું અશુભ કરનારા લોકો તમારા રાજ્યમા ન રહો.^{૨૫} રાજાએ આનંધાન, વજ્ર વગેરે આપીને ધનવાન પુરુષોનું નિત્ય સન્માન કરવું અને તેઓને કહેવું કે, તમે મારી સાથે રહીને પ્રજાઓ પર કૃપા કરો.^{૨૬} હે મહારાજા! તમારા રાજ્યમા જે અધિકારીઓ પ્રજાઓ પાસેથી ધન કઠાવવાને જ ઈરાદો રાખનારા હોય, તેઓને તમારે અવશ્ય શિક્ષા કરવી અને તેવા અધિકારીઓ પ્રજાઓ પાસેથી યથાયોગ્ય રાજ્યકર ચક્રવૃત્ત કરે, તે માટે બીજા અધિકારીઓની તેઓના પર દેખરેખ રખાવવી.^{૨૭} ખેતીવાડી, ગોરક્ષા, વેપાર વગેરે સર્વ પ્રકારના કર્મો લુહા લુહા અનેક પુરુષો પાસે રાજાએ કરાવવા, નહિ તો તે કર્મોના કાલાતરે વિનાશ થવાનો મંભવ રહે છે.^{૨૮} તેમ જ ખેતીવાડી, ગોરક્ષા, વેપાર વગેરે હરકાઈ ધધી કરવામા તત્પર થયેલા મનુષ્યને ચોર

લોકોનો કે રાજ્યાધિકારીઓનો જો ભય હોય છે અને તેને લીધે પોતાના ધધામા તેને જો સંશય પ્રાપ્ત થાય છે, તો રાજાની જ લોકો નિદા કરે છે, માટે રાજાએ ચોરાને તથા હુદ્દા અધિકારીઓને બરાબર નિયમમા રાખવા.^{૨૯} હે ભારત! રાજ્યમા વસી રહેલા ધનવાન પુરુષો રાજ્યનું એક મોટું અંગ ગણાય છે અને તેઓ સર્વ પ્રાણીઓમાં ઉત્તમ છે, એમા સંશય નથી, માટે ધનવાનોને નિરંતર માન આપવું.^{૩૦} જે રાજા જ્ઞાનસંપન્ન, શૂરવીર, ધનવાન, ધાર્મિક, તપસ્વી, સત્યવાદી અને બુદ્ધિમાન છે, તે જ પ્રજાઓનું રક્ષણ કરી શકે છે,^{૩૧} માટે હે રાજા! તમે સર્વ પ્રાણીઓ પર પ્રીતિ રાખનારા થાઓ અને સત્યનું, સરળતાનું, અક્રોધ(ક્ષમા)નું અને ક્યાનું પાલન કરો.^{૩૨} જેથી હે રાજા! તમને સૈન્યબળનો, કોશનો (ભંડારનો), મિત્રનો તથા પૃથ્વીનો લાભ થશે; માટે હું તમને ફરીથી કહું છું કે, મિત્રબળ અને કોશબળથી યુક્ત થઈને તમે સત્ય અને સરળતાપરાયણ થજો.^{૩૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાર્જત રાજધર્માનુશાસન પર્વમા 'કોશસચ્ય કેવી રીતે કરવો?' નામનો

અધ્યાય ૮૮નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૯ મો

રાજનીતિવર્ણન

॥ મીઘ ઉવાજ ॥

વનસ્પતીન્ મહ્યફલાન્નં લિધુર્વિપચે તત્ત્વ.

ત્રાદ્ધણાનાં મૂલફલં ધર્મમાહુર્મનીપિણઃ ॥ ૧ ॥

લીકો કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર! તમારા રાજ્યમા જેઓના ફળ ભક્ષણ કરવા યોગ્ય હોય તેવી વનસ્પતિઓને કોઈ કાપે નહિ, તેની તમારે અભાગ રાખવી, કેમ કે વિદ્વાનો કહે છે કે, ફળમૂળ એ બ્રાહ્મણોનું ધર્મસાધન દ્રવ્ય છે.^૧ બ્રાહ્મણોના ઉપભોગ કરતા જે ફળમૂળ અવશેષ રહે, તેમાથી બીજા સર્વ મનુષ્યોએ સમાન હિસ્સે ઉપભોગ કરવો; પણ બ્રાહ્મણોનો અપરાધ કરીને બીજો કોઈ મનુષ્ય તેની વૃત્તિનું હરણ કરે, તેમ કોઈ પ્રકારે યવન જોઈએ હે રાજા! પોતાની આજીવિકા નહિ ચાલવાથી જો બ્રાહ્મણ દેશનો ત્યાગ કરી જતો હોય તો રાજાએ તેના કુટુંબની અને તેની પોતાની આજીવિકા કરી

આપવી; ૨૧૩ છતાં પણ તે બ્રાહ્મણ પોતાના દેશમાં રહેવા માટે જો ન ઈચ્છે તો બ્રાહ્મણોની સલાહ બોલાવીને તેની વચ્ચે તે બ્રાહ્મણને કહેવું કે, 'આપ જેવા પણ આમ જો આહ્યા જશે તો હવે આ લોક શું મર્યાદામાં રહેશે કે?' ૧૪ હે કુંતાપુત્ર! એમ કહેવાથી અવશ્ય તે દેશનો ત્યાગ કરી જતાં અટકશે; તો પણ તે બ્રાહ્મણ કદાચ આવેા ઉપાલંબ આપે કે, 'જ્યારે હું વિદેશ જવા તૈયાર થયો ત્યારે જ તે મારી આજીવિકા ખાંધી આપી.' આના ઉત્તરમાં તેને કહેવું કે, 'હે બ્રહ્મન! આપની આજીવિકા કુશ થઈ હતી, એ વાતને હું જાણતો ન હતો, તે માટે મને ક્ષમા આપો.' આમ કહીને પણ બ્રાહ્મણની ક્ષમા માગવી, એ સનાતન ધર્મ છે. વળી તે ઉપરાંત રાજાએ તે બ્રાહ્મણને કહેવું જોઈએ કે, 'લોકોના કહેવા પ્રમાણે, બ્રાહ્મણને આજીવિકાથી વધારે કંઈ આપવું ન જોઈએ; તો પણ મને એ વાત ઉપર શ્રદ્ધા નથી. મારું માનવું તો ત્યાં સુધીનું છે કે, બ્રાહ્મણને આજીવિકા ખાંધી આપવી અને તેટલાથી પણ જો ન માને તો તેને બોલાવીને રાજ્ય-વેલ્લવો ભોગવવાની પણ છૂટ આપવી, જેથી તેને સ્વદેશત્યાગ ન કરવો પડે.' ૧૫૨

હે યુધિષ્ઠિર! ખેતી, ગોરક્ષા અને વેપાર એ આ લોકમાં મનુષ્યોનાં ઉપજીવિકા ચલાવવાનાં સાધનો છે અને વેદોક્ત યજ્ઞયાગાદિ કર્મો મનુષ્યોનાં પારલૌકિક આજીવિકાનાં સાધનો છે તથા ખરી રીતે તો વેદવિદ્યા જ સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરે છે; ૧૬ પણ જ્યારે એ વેદવિદ્યાની પડતી દશા આવે છે, ત્યારે તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તનારા જે દુષ્ટ લોકો જગતમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેઓના વિનાશ કરવા માટે બ્રહ્માએ ક્ષત્રિયોને ઉત્પન્ન કર્યો છે; ૧૭ માટે હે કૌરવનંદન રાજા! તમે શત્રુઓનો પરાજય કરો, પ્રજાઓનું રક્ષણ કરો, યજ્ઞો કરીને પરમાત્માનું પૂજન કરો અને સંઘામમાં વીર થઈને યુદ્ધ કરો. ૧૮ જે રાજા રક્ષણ કરવા યોગ્ય પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે, તે ઉત્તમ ગણાય છે, પણ જેઓ તેનું રક્ષણ કરતા નથી (પણ જીલકું બંધણ કરે છે), તેઓની આ જગતમાં લેશમાત્ર જરૂર નથી. ૧૯

હે યુધિષ્ઠિર! લોકનું હિત કરવા માટે રાજાએ સદાકાળ યુદ્ધ કર્યો કરવું ને પોતાનું તથા શત્રુનું

અસ્તિ જાણવા માટે કેટલાએક શુભ દૂતોની સર્વ સ્થળે યોજના કરવી. ૨૦ ઉપરાંત પોતાના અંતરંગ મનુષ્યોથી બહારના સામાન્ય મનુષ્યોનું, બહારના સામાન્ય મનુષ્યોથી પોતાના અંતરંગ મનુષ્યોનું, બહારના માણસોથી બહારના માણસોનું અને પોતાના માણસોથી પોતાના માણસોનું રાજાએ રક્ષણ કરવું. આમ વર્તીને હે રાજા! તમારે પ્રજાઓનું નિત્ય રક્ષણ કરવું. હે રાજા! પોતાના આત્માનું સર્વ તરફથી રક્ષણ કર્યો પછી તમારે પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવું; કેમ કે વિદ્વાનો કહે છે કે, આ સર્વ જગત પોતાના હોવાને લીધે જ છે. રાજાએ નિત્ય વિચાર કરવો જોઈએ કે, મારાં છિદ્રો શાં છે? મને કયા વ્યસનનો સંગ છે? મેં કયા શત્રુરાજ્યને જમીનદોસ્ત કર્યું નથી? અને કયા કારણથી દોષે મારો આશ્રય કર્યો? ૨૧-૨૪ વળી મેં ગઈ કાલે કરેલા કાર્યની આજે લોકો પ્રશંસા કરે છે કે નહિ? પ્રજાઓ મારા આચરણને જો જાણે છે તો તેને વખાણે છે કે નહિ? અથવા દેશમાં અને સર્વ રાજ્યમાં મારા યજ્ઞને લોકો પસંદ કરે છે કે નહિ, ઇત્યાદિ સર્વ વૃત્તાંત જાણવા માટે રાજાએ પોતાના પ્રિય અને શુભ દૂતોને પૃથ્વી પર ફરતા રાખવા. હે યુધિષ્ઠિર! ધર્મને જાણનારા, ધૃતિસંપન્ન અને યુદ્ધમાંથી કદી પાછા નહિ હઠનારા અમાત્યોમાં સર્વ મધ્યસ્થ પુરોમાં, જેઓ રાષ્ટ્ર ઉપર જીવી રહ્યા હોય તેઓમાં અને જેઓ પોતાને આધારે જીવી રહ્યા હોય તેઓ સર્વમાં જે કોઈ પોતાની પ્રશંસા કરતા હોય અથવા નિંદા કરતા હોય તે બધાનો તમારે સત્કાર કરવો; કેમ કે હે તાત! અસુક એક જ પ્રકારનું વર્તન જગતના સર્વ મનુષ્યોને જયવતું આવે એમ કદી પણ બની શકતું નથી, જેથી હે ભારત! સર્વ પ્રાણીઓને મિત્ર, શત્રુ અને મધ્યસ્થ હોય જ છે. ૨૫-૨૮

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : સર્વ મનુષ્યોને હાથ, પગ, બળ વગેરે સમાન છે અને સર્વ મનુષ્યો શુભદૃષ્ટિએ પણ સરખા જ છે, છતાં તે માંહેનો કોઈ એક જ પુરુષ સર્વના કરતાં અધિક થઈને સર્વના ઉપર આધિપત્ય કેમ ભોગવે? ૨૯

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર! જે પ્રમાણે જંગમ પ્રાણી સ્થાવર પ્રાણીનું ભક્ષણ કરી જાય છે, દાઢવાળાં

પ્રાણીઓ પોતાના કરતાં દુર્બળ એવાં દાઢવાળાં પ્રાણીઓને આઈ જાય છે અને કેધાધમાન થયેલા ઝેરી દાઢવાળા સર્પો બીજા સામાન્ય સર્પોને આસ કરી જાય છે, તેમ મનુષ્યોમાં પણ દુર્બળ મનુષ્યો પર બળવાન મનુષ્યો સત્તા ચલાવે છે; માટે તમારે પણ તેવા બળવાન પુરુષોથી અથવા શત્રુથી સદા સાવધ રહેવું; કેમ કે જે પુરુષ પ્રમાદમાં રહે છે તેના પર તેઓ ગીધપક્ષીની પેઠે એકદમ તૂટી પડે છે-તેઓને પોતાની ઝડપમાં લઈ લે છે.^{૨૧-૨૨} હે રાજા ! તમારા રાજ્યમાં કરના ત્રાસને લીધે વેપારીઓ, દુઃખી યતા નથી ને ? તેઓને ઘણું આપીને થોડું તો લેવું પડતું નથી ને ? અથવા તેઓને વનવગડામાં જ વિશ્રામ કરવો પડતો નથી ને ? અને ખેડૂતો અત્યંત પીડાઈને તમારા રાજ્યને છોડી જતા નથી ને ? કેમ કે તે ખેડૂતો જ રાજાઓની ભારે ખૂંસરીને ઉઠાવનારા છે અને બીજા સર્વ મનુષ્યોનું પણ પોષણ કરનારા છે. ખેડૂતો જ્યારે તૈયાર કરીને આવે છે, ત્યારે દેવો, પિતૃઓ, મનુષ્યો, સર્પો, રાક્ષસો, પક્ષીઓ અને પશુઓ છવી રહે છે.^{૨૩-૨૪} હે ભારત ! એ પ્રમાણે મેં તમને રાષ્ટ્રની વૃત્તિ અને રાજાના રક્ષણના સંબંધમાં કહી સંજોગાવ્યું; તોયજુ હે યાંડવ ! હજી એ વિષયને હું પુનઃ ચર્ચવા ઇચ્છું છું.^{૨૫}

ઘટિ શ્રીમદ્દાભારતમાં શાંતિપર્વ-તર્જત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'રાજનીતિવર્ણન' નામનો અધ્યાય ૮૯ એ સમાસ

અધ્યાય ૯૦મો

ઉત્તથ્યગીતા-ધર્મનું મહત્ત્વ

॥ મીમ ઉવાચ ॥

પાનંગિરાઃ ક્ષાત્રધર્માનુવચ્યો વ્રજાવિત્તમઃ ।

માંધાત્રે યૌવનાશ્ચાય પ્રીતિમાનસ્પમાપત ॥ ૧ ॥

ભીષમ બોલ્યા : હે યુધિષ્ઠિર ! અંગિરસ જોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહાબ્રહ્મવેત્તા ઉત્તથ્યમુનિએ યુવનાશ્વના પુત્ર માંધાતા રાજા ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેને જે ક્ષાત્રધર્મો કહ્યા હતા અને જે ધર્મશિક્ષણ આપ્યું હતું, તે સર્વ હું તમને સંપૂર્ણ રીતે કહું છું.^{૧૨}

ઉત્તથ્ય બોલ્યા : હે માંધાતા ! તારે જણવું કે, થોડું રક્ષણ કરનારો રાજા ધર્મનું રક્ષણ કરવા

માટે જ જન્મે છે, પણ વિપયોપભોગ કરવા માટે (મોજશોખ કરવા માટે) જન્મતો નથી.^૩ રાજા જે ધર્મોચ્ચરણ કરે છે તો દેવ સમાન ગણાય છે, પણ જે અધર્મોચ્ચરણ કરે છે તો નરકમાં જ જાય છે.^૪ ધર્મ એ સર્વ પ્રાણીઓનો આધાર છે અને રાજા ધર્મનો આધારભૂત છે; માટે જે રાજા ધર્મનું રક્ષણ કરે છે, તે જ ખરો રાજા છે.^૫ પરમ ધર્મોત્તમા અને લક્ષ્મીવાન એવો રાજા ધર્મસ્વરૂપ જ કહેવાય છે; પણ જ્યારે 'ધર્મ નથી જ' એવો નાસ્તિકવાદ જગતમાં જોલાય છે, ત્યારે દેવતાઓ નિંદાપાત્ર બને છે.^૬ સ્વધર્મમાં વર્તનારા રાજાઓનાં સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થયેલાં જોવામાં આવે છે અને તેથી સર્વ લોકો પણ તે જ પરમ મંગલ રાજવર્તનને અનુસરે છે. પંડિતો કહે છે કે, જ્યારે મહાપાપસ્વરૂપ અધર્મને અટકાવવામાં આવે નહિ અને તેને લીધે તે અધર્મ સર્વ સ્થળે પ્રવૃત્ત થઈ જાય, ત્યારે ધર્મોચ્ચરણનો ઉચ્છેદ થઈ જાય છે ને પ્રલયો પર રાત્રિદિવસ ભય રહ્યા કરે છે;^૭ એટલું જ નહિ પણ હે તાત ! જે સમયે અધર્મની પાપી પ્રવૃત્તિને અટકાવવામાં આવે નહિ, તે સમયે સત્પુરુષો 'અમુક વસ્તુ મારી છે' એમ ધર્મદષ્ટિએ કહી શકતા નથી અને લોકોમાં દોષ પ્રકારની વ્યવસ્થા રહેતી નથી.^૮ આમ જ્યારે મનુષ્યોમાં પાપનું બળ સર્વત્ર વ્યાપી જાય છે, ત્યારે સ્ત્રીઓ, પશુઓ, ક્ષેત્રો કે ગૃહો વગેરે કંઈ પણ જોવામાં આવતાં નથી; અર્થાત્ તે સર્વનો નાશ થઈ જાય છે; તેમ જ હે મહારાજા ! જે વેળા અધર્મની પાપી પ્રવૃત્તિનું વારણ કરવામાં આવતું નથી, તે વેળા દેવોની પૂજા થતી નથી, પિતૃઓનાં શ્રાદ્ધ થતાં નથી, અતિથિઓ પૂજાતા નથી, બ્રાહ્મણો બ્રહ્મચર્ય પાળીને વેદાધ્યયન કરતા નથી, યજ્ઞો કરતા નથી અને શરીરો જાણે કપાઈ ગયાં હોય તેમ, સર્વ પ્રાણીઓનાં મન વિહ્વળ રહે છે. ઋષિઓએ પોતે આ લોકોના તથા પરલોકનો વિચાર કરીને 'આ એક સાક્ષાત્ ધર્મનું જ સ્વરૂપ થયે, આવીઈજાથી રાજગુપ્તો એક મહાન પ્રાણીને ઉત્પન્ન કરેલ છે, માટે જેની અંદર ધર્મ વિરાજી રહે છે તેને મહર્ષિઓ રાજા કહે છે;^{૧૦-૧૧} પરંતુ જેના રાજ્યકાળમાં ધર્મનો લય થાય છે, તે રાજાને દેવો 'વૃષલ' કહે છે; કેમ કે 'વૃષ' એટલે ભગવાન ધર્મ અને તેનો જે 'અલ' એટલે નાશ કરે

છે તે હેતુથી દેવો અધર્મી રાજને 'વૃષભ' કહે છે; માટે જેમ યને તેમ ધર્મની તો વૃદ્ધિ જ કરવી.^{૧૫} ધર્મની વૃદ્ધિ થતાં સર્વ પ્રાણીઓની સર્વદા વૃદ્ધિ થાય છે અને તેનો હાસ થતાં સર્વ પ્રાણીઓનો પણ હાસ થાય છે, માટે ધર્મનો કદી દોષ કરવો નહિ.^{૧૬} હે મનુષ્યેન્દ્ર! ધનાદિ આપીને મનુષ્યોના પર જે કૃપા કરે છે, તેનું નામ ધર્મ કહેવાય છે અથવા સર્વ કોઈનું જે ધારણ કરી રાખે તેનું નામ ધર્મ કહેવાય છે. આમ 'ધર્મ' શબ્દની બે પ્રકારે વ્યાખ્યા થતી હોવાથી ધર્મ મનુષ્યોનાં દુષ્કર્મોની મર્યાદા બાંધનારો છે-જેઓનું જેટલું પાપ હોય તેઓને તેટલી નરકયાતના આપનારો છે.^{૧૭} સર્વ પ્રાણીઓના અસ્ત્યુદયને માટે જ બ્રહ્મદેવે ધર્મમર્યાદા બાંધી છે; માટે રાજાએ પ્રજાઓનું શ્રેય કરવાની ઇચ્છાથી ધર્મ પ્રવૃત્તિ કરવી.^{૧૮} હે રાજસિંહ માંધાતા! શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે, ધર્મ સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને હે મહાપુરુષ! ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનાં ધર્મ કૃત્યો કરીને પ્રજાઓનું જે પાલન કરે છે તે જ ખરો રાજા છે.^{૧૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! કામકોધને દૂર કરીને તું સર્વથા ધર્મનું જ પાલન કર; કેમકે ધમ રાજાઓનું અત્યંત શ્રેય કરનાર છે.^{૨૦} હે માંધાતા! ધર્મનું મૂળ પ્રાણભૂ છે, માટે તેઓની સદા પૂજા કરવી; એટલું જ નહિ પણ મત્સરનો ત્યાગ કરીને તેઓના સર્વ મનોરથો પૂર્ણ કરવા.^{૨૧} પ્રાણભૂની ઇચ્છા પ્રમાણે નહિ કરવાથી રાજાઓને ભય રહે છે, તેઓના શત્રુઓ વધી પડે છે અને મિત્રો પણ શત્રુ બની રહે છે.^{૨૨} વિદેશનનો પુત્ર બલિરાજા પૂર્વે બાલ્યાવસ્થાથી આરંભીને જ નિરંતર પ્રાણભૂની ઈર્ષ્યા કર્યો કરતો હતો, જેને લીધે તેનામાં વસી રહેલી પ્રતાપિની રાજ્યલક્ષ્મી તેના ત્યાગ કરીને દૂર નાસી ગઈ હતી.^{૨૩} અને તે બલિરાજાને ત્યાગ કરીને ઈર્ષ્યનો આશ્રય કરી રહી હતી. આ રીતે જ્યારે પોતાની રાજ્યલક્ષ્મીને ઈર્ષ્ય પાસે જઈને વસી રહેલી બેઠી, ત્યારે જ બલિરાજાને પશ્ચાત્તાપ થયો હતો કે, આ બધું પ્રાણભૂની ઈર્ષ્યાનું તથા અભિમાનનું જ ફળ છે; માટે હે રાજા માંધાતા! પ્રાણભૂનું કદી અપમાન નહિ કરવા માટે તું સદા બળત રહે, જેથી આ પ્રતાપિની રાજ્યલક્ષ્મી તારો કદી ત્યાગ કરે નહિ.^{૨૪} ઈર્ષ્ય નામનો લક્ષ્મીને

પુત્ર અધર્મના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયો છે, એમ શ્રીત કહે છે. હે રાજા! તું બધું કે એ દર્પે (અભિમાને) અનેક દેવોનો, અસુરોનો તથા રાજર્ષિઓનો સંહાર કરી નાખ્યો છે. માટે જે પુરુષ એ દર્પેનો પરાજય કરે છે, તે રાજા થઈ શકે છે અને તેનાથી જે પરાજય પામે છે તે તેનો હાસ થઈ રહે છે.^{૨૫} હે માંધાતા! તારે બે ઘણા સમય સુધી પૃથ્વી પર રાજા તરીકે રહેવું હોય તો તારે એવી રીતે વર્તવું બેઠું છે કે જેથી દર્પ અને અધર્મ તારો પરાજય કરે નહિ.^{૨૬} વળી તારે મત્ત, પ્રમત્ત, પાખંડી અને ઉન્મત્તનો પરિચય રાખવો નહિ અને તેઓના એકત્ર મંડળનું કદી સેવન કરવું નહિ.^{૨૭} તેમ જ જે અમાત્યને એક વખત શિક્ષા કરી હોય તેનો, સ્ત્રીઓનો, પર્વતનો, વિષમ પ્રદેશનો, હાથીનો, ઘોડાનો તથા સર્પનો વિદ્યાસ કરવો નહિ; રાત્રિએ દૂરવા નીકળવું નહિ; લોભનો, અભિમાનનો, ગર્વનો તથા દંભનો ત્યાગ કરવો; અભાણી સ્ત્રીઓ સાથે, નપુંસક સ્ત્રીઓ સાથે, વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓ સાથે, પારકી સ્ત્રીઓ સાથે અને કન્યા સાથે મૈથુન કરવું નહિ.^{૨૮-૩૨} જે સમયે રાજા ધર્મથી બ્રહ્મ થાય છે તે સમયે પ્રજાઓનાં ઉત્તમ કુળોમાં પાપી અને રાક્ષસો જન્મ ધરે છે, પ્રજાઓ વર્ણસંકર બની જાય છે અને નપુંસક, ખોડખાંપણવાળાં, મૂંગાં અને વિચારશૂન્ય બાળકો અવતરે છે; માટે રાજાએ પ્રજાનું હિત થાય તેમ વિશેષ કરીને ધર્મપૂર્વક વર્તવું બેઠું છે.^{૩૩} ક્ષત્રિય બે પ્રમાદી બની જાય તો જગતમાં મહાન દોષ ઉત્પન્ન થાય છે, અધર્મો વધી પડે છે અને પ્રજાઓ વર્ણસંકર બની જાય છે;^{૩૪} એટલું જ નહિ પણ ઠંડીની ઋતુ ન હોય છતાં ઠંડી પડે છે, ઠંડીની ઋતુ હોય છતાં ઠંડી પડતી નથી, વૃદ્ધિ થતી નથી, બે થાય છે તો પુષ્કળ થઈને પાકને હાનિકારક થઈ પડે છે. પ્રજાઓમાં રોગચાળો વધી પડે છે, ધૂમકેતુ વગેરે ઉત્પાતસૂચક નક્ષત્રો ઉદય પામે છે, દૂર ચડેલા આકાશમાં ભીંગી નીકળે છે અને તે સિવાયના બીજા ઘણા રાજાનો નાશ સૂચવનારા ઉત્પાતો જગતમાં દેખાવ દે છે.^{૩૫} જે રાજા ધર્મરક્ષણ દ્વારા પોતાનું રક્ષણ કરતો નથી અને પ્રજાઓનું પણ રક્ષણ કરતો નથી, તે રાજાની પ્રજાઓ વિનાશ પામે છે તથા તેની પાછળ પોતે પણ નાશ

પામે છે.^{૨૮} જ્યારે રાષ્ટ્રમાં બે લૂંટારાઓ એક મનુષ્યના હાથમાંથી ધન લૂંટી બંધ છે, એક લૂંટારો બે મનુષ્યના હાથમાંથી દ્રવ્ય ઝૂંટવી બંધ છે, અનેક લૂંટારાઓ અનેકના હાથમાંથી પૈસા પડાવી લે છે તથા કુમારી સ્ત્રીઓની લાજ લૂંટાય છે, ત્યારે એ બધો રાજનો જ દોષ ગણાય છે^{૨૯} અને જે સમયે રાજ ધર્મનો ત્યાગ કરીને પ્રમાદી બની બંધ છે, તે સમયે મનુષ્યોમાં કોઈ પણ 'આ વસ્તુ મારી છે' એમ કહી શકતો નથી.^{૩૦}

૪૮ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્જત રાજધર્માનુશાસન પર્વમા 'ઉત્તયગીતા-ધર્મનુ મહત્વ' નામનો અધ્યાય ૯૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧મો

ઉત્તયગીતા-રાજનાં કર્તવ્ય

॥ ઉત્તય ઉવાચ ॥

કાલર્ષીં ચ પર્જન્યો ધર્મચારી ચ પાર્થિવઃ ।

સંપદદૈવા ભવતિ સા ચિમર્તિ સુખં પ્રજાઃ ॥ ૧ ॥

ઉત્તય બોલ્યા : જ્યારે મેઘ સમયાનુસાર વરસે છે અને રાજ ધર્મચરણ કરે છે, ત્યારે રાષ્ટ્રમાં સંપત્તિ વધે છે અને તે સંપત્તિ પ્રજાઓનું સુખેથી પોષણ કરે છે.^૧ જે ધોળી મલિન વસ્ત્રોના મેલને દૂર કરી બહુતો નથી અને રંગીન વસ્ત્રોના મેલને રંગને કાયમ રાખી દૂર કરી શકતો નથી તે ધોળી નથી.^૨ એ પ્રમાણે જ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણોમાનો હરકોઈ મનુષ્ય પોતાના કર્મથી બ્રહ્મ ધર્મને અન્ય નતિનાં લિપ્ત લિપ્ત કર્મોમાં નો આસક્ત થાય છે, તો તેના ચાર વર્ણોમાંના કોઈ એકમાં પણ સમાવેશ ગણાતો નથી.^૩ સેવાકર્મ શૂદ્રનું છે, ખેતીવાડી કરવી એ વૈશ્યનું કર્મ છે, ટંડનીતિનું પાલન એ ક્ષત્રિયનું કર્મ છે અને બ્રહ્મચર્ય, તપ, સ્વાધ્યાય તથા સત્ય એ બ્રાહ્મણનું કર્મ છે.^૪ તેમાં જે ક્ષત્રિય વત્સ્યોધનને જેમ ધોળી બહુ છે, તેમ પ્રજાઓના આચરણદોષોને દૂર કરી બહુ છે તે પ્રજાપતિ અથવા પ્રજાઓનો પિતા ગણાય છે.^૫

હે ભરતકુલશ્રેષ્ઠ માંધાતા ! સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચારે યુગો રાજનાં તે તે આચરણ ઉપરથી જ જગતમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જેથી રાજ જ યુગનું કારણ કહેવાય છે.^૬ જ્યારે રાજ સ્વધર્મથી

બ્રહ્મ થાય છે, ત્યારે ચારે વર્ણો, ચારે વેદો, ચારે આશ્રમો અને આ સર્વ જગત અજ્ઞાનના વાતાવરણથી મૂઠ બની બંધ છે.^૭ જ્યારે રાજ સ્વધર્મથી બ્રહ્મ થાય છે, ત્યારે ગાહપત્ય, દક્ષિણ્યુણિ અને આહવનીય એ ત્રણ અગ્નિઓ, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ ત્રણ વેદો અને દક્ષિણ્યવાણા સર્વે યજ્ઞો જગતમાંથી હુમ્પ્રાપ્ય બની બંધ છે.^૮ આ ઉપરથી જણાય છે કે, રાજ જ સર્વ જગતનો સ્થાપક અને વિનાશકર્તા છે. જ્યારે તે ધર્મપૂર્વક વર્તે છે ત્યારે સર્વનો સ્થાપક બને છે અને ધર્મથી બ્રહ્મ થાય છે ત્યારે સર્વનો વિનાશકર્તા બને છે.^૯ જે સમયે રાજ પ્રમાદવશ થાય છે તે સમયે રાજની આંત્રિ, પુત્રો, બાંધવો અને સુહૃદો એકત્ર મળીને શોક કરે છે;^{૧૦} એટલું જ નહિ પણ રાજ અધર્મચરણ કરવા મંડી બંધ છે, ત્યારે તેના હાથીઓ, ઘોડા, બળદો, ગાયો, ઊંટો, ખચ્ચરો અને ગધેડ વગેરે મૂંગાં પ્રાણીઓ પણ દુઃખી થઈ બંધ છે.^{૧૧} હે માંધાતા ! વિધાતાએ દુર્બળ પ્રાણીને માટે જ રાજરૂપ બળની ઉત્પત્તિ કરી છે, જેથી જેના પર રાજનાં સર્વ સુખદુઃખનો આધાર રહેલો છે તેના નિર્બળ પ્રાણીનું રક્ષણ કરવાથી રાજને મહાન પુણ્ય થાય છે અને રક્ષણ નહિ કરવાથી રાજને મહાન પાપનો સંબંધ થાય છે.^{૧૨} હે રાજ ! જે વેળા રાજ અધર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે વેળા અન્નાદિક લઈને તેનું સેવન કરનારાં દુર્બળ પ્રાણીઓ અને બીજા તેના વંશજ મનુષ્યો અત્યંત શોકાતુર બની બંધ છે.^{૧૩} હું માતું છું કે, દુર્બળ મનુષ્યનો, તપસ્વી યુનિનો તથા જેરી દાહવાળા સર્પનો ક્રોધયુક્ત દંડિપાત મહાઅસહ્ય થઈ પડે છે; માટે તું દુર્બળ પ્રાણીઓને કદી દુઃખ દર્શન નહિ.^{૧૪} હે તાત ! દુર્બળ પ્રાણીઓ સહાને માટે અપમાન જ પામી રહ્યાં હોય છે, એમ તારે બહુવું, જેથી તેઓની ક્રોધભરેલી દંડિ તને તારા બાંધવોની સાથે બાળી ભસ્મ કરી ન નાખે, તે માટે તું લક્ષ્ય રાખજે.^{૧૫} જે પુરુષના કુળને દુર્બળ પોતાની ક્રોધભરી દંડિથી બાળી નાખતું હોય છે, તેમાં યુનઃ અંકુર કૂટતા જ નથી, અર્ધાંત તે કુળનો જડમૂળથી નાશ થઈ બંધ છે, માટે તું દુર્બળ સામે કદી થઈશ નહિ.^{૧૬} બળવાનના કરતાં નિર્બળનું બળ અતિશય અધિક બળવતર

છે; કેમ કે બળવાને નાશ કરેલા નિર્બળને અમુક અંશ અવશેષ રહે છે, પણ નિર્બળે બાળીને ખાખ કરી નાખેલા બળવાનનું નામનિશાન રહેતું નથી.^{૧૭} કોઈનાથી અપમાન પામેલો, માર મરાયેલો અથવા ધિક્કારપાત્ર કરાયેલો હુર્બળ મનુષ્ય પોતાના રક્ષક અથવા સહાયકને મેળવી શકતો નથી, તો તેના તરફથી ઊતરી આવેલો દૈવી દંડ રાજનુ સત્યાનાશ વાળી નાખે છે.^{૧૮} હે તાત! હુર્બળને શત્રુ થઈને તું તેની પાસેથી કર લઈશ મા; તેમ જ અગ્નિ જેમ કાઢને બાળી નાખે છે, તેમ હુર્બળને દાંડિપાત તને બાળી નાખે નહિ, તે માટે તું સાવધ રહેજે.^{૧૯} જેઓના પર જોટો દોષારોપ મૂકવામાં આવ્યો હોય અને તેને લીધે રૂદન કરતાં તેઓનાં નેત્રોમાંથી જે અશ્રુભિંદુઓ પૃથ્વી પર પડે છે, તે તેઓના પર મિથ્યા દોષારોપ મૂકનારા મનુષ્યોના પુત્રોનો તથા પશુઓનો સંહાર કરી નાખે છે.^{૨૦} હર કોઈ મનુષ્યે કરેલું પાપકર્મ તેને પોતાને જ ફળદાતા થાય છે, પણ તેને પોતાને જો ફળ ન આપે તો તેના પુત્રોને, પુત્રોને નહિ તો પૌત્રોને અને પૌત્રોને નહિ તો પ્રપૌત્રોને પણ પોતાનું ફળ અવશ્ય આપે છે; કેમ કે પૃથ્વીમાં વાવેલું બીજ જેમ તુરત જ ફળદાયક થતું નથી, તેમ કરેલું પાપકર્મ પણ તુરત જ ફળદાયક થતું નથી.^{૨૧} જે દેશમાં હુર્બળ પ્રાણીનો વધ કરવામાં આવતો હોય અને તે હુર્બળનો કોઈ રક્ષક ન હોય, તે દેશમાં દૈવકૃત મહા દારુણ દંડ અકસ્માત તૂટી પડે છે.^{૨૨} જે સમયે ઉદ્યોગશીલ એવી રાષ્ટ્રીય પ્રજાઓ પણ પોતાનું પોષણ કરી શકે તેવા ઉદ્યોગોને અભાવે બ્રાહ્મણોની પેઠે ભિક્ષાચરણ કરે છે, તે સમયે તેવી ભિક્ષુસ્વરૂપ પ્રજાઓ પ્રતિદિન રાજાને જ ક્ષય કરે છે.^{૨૩} જે રાજાના રાજ્યમાં અનેક રાજકીય પુરુષો પ્રજાઓ પર અત્યાચાર શુભરે છે, તે રાજાને મહાન પાપ લોગવવું પડે છે અથવા તે દોષ કેવળ તે રાજાને જ છે.^{૨૪} કોઈ પ્રકારની યુક્તિ કરીને, કામાધીન થઈને અથવા લોભાક્રુષ્ટ બનીને રાજા પોતાની પાસે દીનતા-પૂર્વક ચાચના કરી રહેલા લોકોનો અનાદર કરીને તેઓના ધનને હરી લે છે, તે એની મહાન કુરતા છે.^{૨૫} જેમ કોઈ એક મહાન વૃક્ષ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે, પછી ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામે છે ને પછીથી

સર્વ પ્રાણીઓ તેનો આશ્રય કરે છે, પણ જ્યારે તે વૃક્ષને કાપી નાખવામાં આવે અથવા બાળી નાખવામાં આવે, ત્યારે તેનો આશ્રય કરનારાં પ્રાણીઓ છેક નિરાશ્રિત બની જાય છે,^{૨૬} તેમ જ જે રાષ્ટ્રમાં રાજાનો શુભાનુવાદ ગાનારી રાષ્ટ્રીય પ્રજાઓ ઉત્તમ પ્રકારના ધર્મનું અથવા સદ્વર્તનનું જ્યારે આચરણ કરે છે, ત્યારે રાજાને અભ્યુદય થાય છે; પણ તે પ્રજાઓ અધર્મતત્ત્વમાં મોહિત થઈ જઈને જો અધર્મોચરણ કરવા મંડી પડે છે, તો સત્ત્વર રાજા પુણ્યથી ભ્રષ્ટ થાય છે અને પાપનો ભાગી બને છે.^{૨૭} વળી જે રાજ્યમાં પાપી લોકો બહાર રીતે સત્પુરુષોનાં મંડળોમાં પાપભરેલી વર્તણૂકો ચલાવે છે, તે રાજ્યમાં રાજા જ તે સર્વ પાપોનો લોકતા બને છે; પણ જે રાજ્યમાં રાજા હુદ્દ લોકોને શિક્ષા કરે છે તે રાજ્યની પોતાના રાજાની સાથે ચડતી કળા વૃદ્ધિ પામે છે.^{૨૮} જે રાજા પોતાના મંત્રીઓનું માન બળવીને તેઓની યોગ્યતાભરેલા રાજકીય વિચારો ચલાવવામાં તથા યુદ્ધવિષયક મંત્રણા કરવામાં યોજના કરે છે, તે રાજાનું રાજ્ય પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે છે અને તે રાજા ચિરકાળ પથંત આપી પૃથ્વી પર રાજ્ય કરે છે.^{૨૯} પ્રજાઓનાં પુણ્યભરેલાં કર્મોને તથા ઉત્તમ પ્રતિનાં સુભાષિત ભાષણોને જોઈ-વિચારીને સન્માન આપનારો રાજા ઉત્તમોત્તમ ધર્મ પ્રાપ્ત કરે છે.^{૩૦} પોતાની સંપત્તિમાંથી યથાયોગ્ય વિભાગ આપવા, અમાત્યોનું અપમાન ન કરવું અને મદાંધ બની ગયેલા બળવાન શત્રુનો વિનાશ કરવો, તે રાજાનો ધર્મ છે.^{૩૧} મન, વચન અને કાયાથી સર્વનું રક્ષણ કરવું અને અપરાધ કરનારા પુત્રને પણ ક્ષમા નહિ આપતાં યથાયોગ્ય શિક્ષા કરવી, એ રાજાનો ધર્મ છે.^{૩૨} રાજા જ્યારે હુર્બળ મનુષ્યોને અન્નવિભાગ આપીને જ લોભન કરે છે ત્યારે તેઓ બળવાન બને છે અને તેમ કરવું એ રાજાનો ધર્મ પણ છે.^{૩૩} રાષ્ટ્રનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું, ચોર લોકોને દૂર હાંકી કાઢવા અને સંઘર્ષોમાં વિજય મેળવવો, એ રાજાનો ધર્મ છે. પોતાનો પ્રીતિપાત્ર મનુષ્ય પણ વાણીથી અથવા કર્મથી જો પાપાચરણ કરે તો તેને ક્ષમા નહિ આપતાં શિક્ષા જ કરવી, એ રાજાનો ધર્મ છે.^{૩૪} પોતાના રાજ્યના મુખ્ય વેપારીઓનું રક્ષણ કરવું અને કોઈ

પ્રકારની મર્યાદાનો ભંગ ન કરવો, તે રાજાનો ધર્મ છે.^{૩૧} સંપૂર્ણ દક્ષિણવાળા યજ્ઞ કરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક પરમાત્માનું પૂજન કરવું ને રાગદ્વેષનો અનાદર કરવો, એ રાજાનો ધર્મ છે.^{૩૭} કૃપણ, અનાથ અને વૃદ્ધોનાં શોકાશ્રુઓને લૂછી નાખવા અર્થાત્ તેઓને બનતી સહાય આપવી અને તેમ કરીને પ્રજાવર્ગને સતોષ પમાડવો, તે રાજાનો ધર્મ છે.^{૩૮} મિત્રોનો અભ્યુદય કરવો, શત્રુઓનો વિનાશ કરવો અને સત્યકુર્યોનું પૂજન કરવું, એ રાજાનો ધર્મ છે.^{૩૯} સત્યનું પાલન કરવું, પ્રીતિપૂર્વક નિરંતર ભૂમિદાન આપવું, અતિથિઓનો સત્કાર કરવો ને પોષ્ય વર્ગનું પોષણ કરવું, એ રાજાનો ધર્મ છે.^{૪૦} જે રાજામાં યોગ્યતાભરેલો નિઝડ અને અનુઝડ વ્યવસ્થિત અથવા પ્રતિષ્ઠિત છે, તે રાજા આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ઉત્તમ કૃણ સંપાદન કરે છે. હે માધાતા ! રાજા ધાર્મિક મનુષ્યોનો પરમેશ્વર છે-અનુઝાહક છે માટે તે ઇંદ્રિયોને જો વશમાં રાખે છે, તો ઐશ્વર્યવાન થાય છે અને ઇંદ્રિયોને જો વશમાં નથી રાખતો તો નરકમાં જ પડે છે.^{૪૧} યોગ્યતાના કતિવજ, પુરોહિત અને આચાર્યનું અથ માન નહિ કરતાં સન્માન કરીને તેઓને સારી રીતે સહાય આપવી, એ રાજાનો ધર્મ છે.^{૪૨} જેમ યમ રાજા સર્વ પ્રાણીઓને એકસરખી રીતે જ નિયમમાં રાખે છે, તેમ સર્વ પ્રજાઓને નિયમમાં રાખીને રાજાએ સ્વધર્મપૂર્વક વર્તન કરવું જોઈએ.^{૪૩} હે મહાપુરુષ ! રાજાને સાક્ષાત્ ઇંદ્રની જ ઉપમા આપવામાં આવે છે, જેથી રાજા જેને ધર્મ તરીકે જુએ છે તે જ પરમ ધર્મ છે.^{૪૪} તારે પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને ક્ષમા, બુદ્ધિ, ધૃતિ અને મતિને કેળવવાં જોઈએ તથા પ્રાણીઓની સારીનરસી જિજ્ઞાસાને સર્વદા ઝોળાળવી જોઈએ.^{૪૫} સર્વ પ્રાણીઓને આશ્રય આપવો, દાન આપવું, મધુર વાક્યો કહેવાં અને નાગરિક પ્રજાનું તથા સર્વ આગ્ર્ય પ્રજાનું જે રીતે સુખ થાય તે રીતે પાલન કરવું, એ તારું કર્તવ્ય છે.^{૪૬} જે રાજામાં દક્ષતા નથી ત રાજા પ્રજાઓનું રક્ષણ કરી શકતો નથી, માટે જ હે તાત ! રાજ્ય ચલાવવું, એ મહાદુષ્કર અને અતિશય ભાર-રૂપ છે.^{૪૭} તેથી જ જે રાજા દંડનીતિને બળ્યુતારે છે. બદ્ધિમાન છે અને શૂરા છે, તે જ રાજા પ્રજાઓ-

નું રક્ષણ કરી શકે છે; પણ દંડનીતિ નહિ બળ્યુ તારો બુદ્ધિહીન અને નપુંસક રાજા પ્રજાઓને પાળી શકતો નથી.^{૪૮} હે રાજા ! તારે વિદ્વાન, કુલીન, કાર્યદક્ષ, રાજભક્ત અને બહુશ્રુત એવા અમાત્યોની સાથે રહીને સર્વ તાપસોની તથા સર્વ આશ્રમ-વાસીઓની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવી,^{૪૯} જેથી તું સર્વ પ્રાણીઓના પરમ ધર્મને બલ્લીશ અને તારા પોતાના દેશમાં અથવા પરદેશમાં તારા ધર્મને નાથ થશે નહિ.^{૫૦} અથ્ અને કામના કરતાં ધર્મ જ શ્રેષ્ઠ છે; કેમ કે ધર્મોત્તમા પુરુષ જ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખી થાય છે.^{૫૧} મનુષ્યોને રાજા તરફથી જો યથોચિત માન આપવામાં આવે છે, તો તેઓ રાજાને અર્થે સ્ત્રીઓનો તથા પુત્રોનો પણ ત્યાગ કરી દે છે; માટે સર્વ પ્રાણીઓને આશ્રય આપવો, મધુર વાણી બોલવી, સદાકાળ પ્રમાદરહિત થવું અને બાહ્યાભ્યંતર પવિત્રતા બળવવી, એ રાજાના મહાન ઐશ્વર્યના હેતુઓ છે. હે માધાતા ! તારે એ પૂર્વોક્ત કર્તવ્યોમાં કદી પ્રમાદ કરવો નહિ; કેમ કે રાજાએ નિત્ય પ્રમાદ-રહિત થવું જોઈએ, પોતાનાં અને પારકાં છિદ્રો જોવાં જોઈએ, પોતાનું છિદ્ર પારકા ન જોઈ બલ્ય તે માટે સાવધ રહેવું જોઈએ તથા શત્રુનાં છિદ્રો જોવા માટે સદા તત્પર રહેવું જોઈએ.^{૫૨} આવો જ આચાર ઇંદ્રનો, યમનો, વરુણનો તથા સર્વ રાજર્ષિઓનો હોય છે, માટે તું તેનું પાલન કર.^{૫૩} હે ભરતશ્રેષ્ઠ મહારાજા ! મોટા મોટા રાજર્ષિઓએ પણ પૂર્વે એ આચારનું જ સેવન કર્યું હતું, માટે તું પણ સત્વર એ દિવ્ય માર્ગનો આશ્રય કર.^{૫૪} હે ભારત ! મહા-તેજસ્વી દેવર્ષિઓ, પિતૃઓ અને ગંધર્વો ધર્મશીલ રાજાનાં આ લોકમાં ને પરલોકમાં વખાણ કરે છે.^{૫૫}

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! ઉત્તમ્યમુનિએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે માધાતાએ શંકાનો ત્યાગ કરીને તેમના કહેવા પ્રમાણે જ કર્યું ને આખી પૃથ્વી પર રાજ્યશાસન કર્યું.^{૫૬} તે પ્રમાણે જ હે રાજા ! તમે પણ સારી રીતે ધર્મોચરણ કરીને પૃથ્વીનું રક્ષણ કરો, જેથી તમને સ્વર્ગીય સ્થાન પ્રાપ્ત થાય.^{૫૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સાંતિપર્વાવર્ગત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'ઉત્તમ્યગીતા-રાજના કર્તવ્ય' નામનો

અધ્યાય ૯૨ મો

વામદેવગીતા-રાજનાં વર્તન

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કથં ધર્મે સ્થાતુમિच्छન્ રાજા વર્તેત ધાર્મિકઃ ।

પૃચ્છામિ ત્વાં કુરુશ્રેષ્ઠ તન્મે બ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે કુરુશ્રેષ્ઠ ભીષ્મપિતામહ !
ધર્મમાં સ્થિર રહેવા ઇચ્છનારા ધાર્મિક રાજાએ
કેવી રીતે વર્તવું, તે મને કહો.^૧

ભીષ્મ બોલ્યા : હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષયમાં
યુદ્ધિમાન વામદેવઋષિએ શાસ્ત્રાર્થતત્ત્વને અનુ-
સરીને જે એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહ્યો છે, તેને
લોકો આ પ્રમાણે કહે છે,^૨ પૂર્વે જ્ઞાનવાન, ધીર
અને પવિત્ર એવા વસુમતના નામના એક રાજાએ
મહાતપસ્વી મહર્ષિ વામદેવને એક સમયે પૂછ્યું
કે,^૩ ‘હે ભગવન્ ! ધર્માર્થયુક્ત વાક્યો વડે મને
આપ ઉપદેશ આપો કે જે પ્રમાણે વર્તીને હું
સ્વધર્મથી બ્રહ્મ થાઉં નહિ.’^૪ તે સાંભળીને
મહાતપસ્વી અને તેજસ્વી મહર્ષિ વામદેવે નહુંપના
પુત્ર થયાતિની પેઠે સુખપૂર્વક બેઠેલા અને સુવર્ણ
સમાન કાંતિવાળા રાજા વસુમતનાને ઉપદેશ આપ-
વાનો આરંભ કર્યો.^૫

વામદેવ બોલ્યા : હે રાજા ! ધર્મના કરતાં
બીજું કંઈ ઉત્તમ નથી, માટે તું ‘ધર્મનું’ આચરણ
કર. ધર્મમાં સ્થિર રહેનારા રાજાઓ આ પૃથ્વીને
જીતી શકે છે.^૬ જે રાજા ધર્મને અર્થસિદ્ધિના કરતાં
ઉત્તમ માને છે અને ધર્મવૃદ્ધિ કરવા માટે જ નિશ્ચય
કરે છે, તે રાજા ધર્મના પ્રભાવથી દીપી નીકળે
છે.^૭ અધર્મ તરફ દૃષ્ટિ રાખનારો જે રાજા પ્રજાઓ
સાથે બલાહારથી જ વર્તન ચલાવે છે, તે રાજાની
પાસેથી ધર્મ અને અર્થ એ બંને પુરુષાર્થો સત્વર
હર ચાલ્યા જાય છે-તે રાજા ધર્માર્થથી બ્રહ્મ થાય
છે.^૮ દુષ્ટ અને પાપી સલાહકારોની સલાહ પ્રમાણે
વર્તનારો ધર્મહત્યારો રાજા લોક દ્વારા વિનાશ
પામવાને યોગ્ય બનીને થોડા જ સમયમાં પોતાના
પરિવારની સાથે નાશ પામે છે.^૯ અર્થશાસ્ત્રના
નિયમોનું આચરણ નહિ કરનારો અને પોતે જ
પોતાની પ્રશંસા કરનારો સ્વચ્છંદી રાજા આખી
પૃથ્વીનું રાજ્ય મેળવીને પણ તરત વિનાશ પામે

છે;^{૧૦} પણ જે યુદ્ધિમાન રાજા કલ્યાણકારક કર્મ-
પ્રવૃત્તિને સ્વીકાર કરે છે, અસૂયાને ત્યાગ કરે છે
અને ઇન્દ્રિયોને જીતે છે, તે રાજા નદીઓના પ્રવાહોથી
જેમ સમુદ્ર વૃદ્ધિ પામે છે તેમ, પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે
છે.^{૧૧} હે રાજા ! ‘ધર્મ’, અર્થ, કામ, યુદ્ધિ અને
મિત્રોના સંબંધમાં હું પૂર્ણ છું’ એમ રાજાએ કહી
માનવું નહિ;^{૧૨} કેમ કે લોકોનો સર્વ વ્યવહાર
ધર્મોદિ પુરુષાર્થોના આધાર પર જ અવલંબી રહ્યો
છે; માટે તે સમગ્રનું શ્રવણ કરનારો રાજા યશ,
કીર્તિ, લક્ષ્મી અને પ્રજાને સંપાદન કરે છે.^{૧૩} અને
તેથી જ ત્વરાપૂર્વક ધર્માચરણ કરનારો ને ધર્મ તથા
અર્થના વિષયમાં પરિપૂર્ણ વિચાર કરનારો જે રાજા
પૂર્વોપર દૃષ્ટિ કરીને અર્થ સંપાદન કરે છે, તે
અવશ્ય મહાન ક્ષણને પામે છે;^{૧૪} પણ જે રાજા
કોઈને દાન આપતો નથી, કોઈના પર રનેહ રાખતો
નથી અને કેવળ દંડનીતિનો જ ઉપયોગ કરીને
પ્રજાઓને વશ કરે છે, તે સાહસિક પ્રકૃતિનો રાજા
થોડા જ સમયમાં નાશ પામે છે.^{૧૫} વળી જે રાજા
વિચારશક્તિથી રહિત હોઈને પ્રજાઓમાં ‘પાપ-
કૃત્ય કરનારો કોણ છે ?’ એ વિષેનો પોતાની યુદ્ધિ
સાથે વિચાર કરી શકતો નથી, તેની આ લોકમાં
અપકીર્તિ થાય છે ને મૂઆ પછી તે નરકમાં પડે
છે;^{૧૬} પરંતુ જે રાજા સર્વનું સન્માન કરનારો છે,
દાતા છે, કોમળ પ્રકૃતિનો છે અને શુરની આજ્ઞામાં
વશ રહેનારો છે, તે રાજા ઉપર કોઈ સમયે જો
સંકટ આવી પડે છે, તો સર્વ પ્રજાઓના તેના સંકટને
પોતાના પર આવેલું જ માની લઈને, તેને દૂર
કરવા માટે તૈયાર થાય છે;^{૧૭} પણ જેનો કોઈ શુરુ
નથી, ધર્મવિષયમાં બીજાઓને જે પૂછતો નથી
અને દ્રવ્ય મેળવવામાં જ કેવળ સુખ માનીને જે
સ્વચ્છંદપણે વર્તે છે, તે રાજા ચિરકાળ પર્યંત સુખ
લોગવી શકતો નથી.^{૧૮} સારાંશ કે, જે રાજા
ધાર્મિક વિષયોમાં શુરુઓનું પ્રાધાન્ય ગણે છે, પોતે
કેવળ આર્થિક વિષયોમાં જ લક્ષ્ય આપે છે અને
કોઈ પ્રકારના લાભપ્રસંગે ધર્મનું જ મહત્ત્વ માને
છે, તે રાજા ચિરકાળ પર્યંત સુખ લોગવે છે.^{૧૯}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમાં રાજધર્મનું શાસ્ત્રન-

પર્વમાં ‘વામદેવગીતા-રાજનાં વર્તન’

નામનો અધ્યાય ૯૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩ મો

વામદેવગીતા-રાજેપનિપદ

॥ વામદેવ ઉવાચ ॥

યત્રાધર્મં પ્રણયતે દુર્બલે ચલવચ્ચરઃ ।

તાં વૃત્તિમુપજીવંતિ યે ભવંતિ તદન્વયાઃ ॥ ૧ ॥

વામદેવે કહ્યું : હે રાજા ! જે દેશમાં મહા-
બળવાન યર્ધ પડેલો રાજા હુર્બળ પ્રબળો પર
અધર્મ શુભરે છે, તે દેશમાં એ રાજાના જે વંશજો
હોય છે તેઓ પણ એ વૃત્તિએ જ પોતાની આજી-
વિકા ચલાવે છે; ^૧ એટલું જ નહિ પણ તે દેશમાં
બીજા મનુષ્યો પણ તે પાપપ્રવર્તક રાજાનું જ
અનુકરણ કરે છે, જેથી ઉદ્ધત મનુષ્યોથી વ્યાપ્ત
બની ગયેલું તે રાષ્ટ્ર આખરે વિનાશ પામે છે. ^૨
સ્વધર્મમાં સ્થિર રહેનારા રાજાના જે આચરણને
ઉત્તરોત્તમ માનીને મનુષ્યો અનુસરી રહ્યા હોય
છે, તે જ (ખાદ્યા) આચરણને રાજા જો કુમારો
પ્રવૃત્ત થાય છે તો તેનાં સ્વચ્છને જ સહન કરી
શકતાં નથી. ^૩ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ લક્ષણોવાળો જે રાજા
સાહસપૂર્ણ પ્રકૃતિવાળો યર્ધને જ્યારે કંઈ ભયંકર
આચરણ કરે છે, ત્યારે તેનો તત્કાળ વિનાશ થાય
છે. ^૪ જે રાજા સંશ્રામમાં પકડાયેલા પોતાના શત્રુ-
રાજાને તેણે પ્રથમ ઉપકાર કર્યો હોય છતાં તેના
પરના દેષને લીધે માન આપતો નથી, તે ક્ષાત્રધર્મથી
બ્રહ્મ થાય છે; ^૫ અથવા જે ક્ષત્રિય પોતે જીતેલા
અથવા નહિ જીતેલા રાજાઓના સંબંધમાં પોતાના
પૂર્વજોએ ખાસ આચરેલી વૃત્તિને અનુસરતો નથી,
તે પણ ક્ષાત્રધર્મથી બ્રહ્મ થાય છે. ^૬ રાજાએ પોતે
જ્યારે સશક્ત સ્થિતિમાં હોય ત્યારે સુજનો અનુભવ
કરવો અને પોતે જ્યારે આપત્તિમાં આવી પચ્ચો
હોય ત્યારે આપત્તિને દૂર કરવાનો ઉપાય કરવો.
આમ વર્તવાથી રાજા પ્રબળોમાં પ્રિય યર્ધ પડે છે
અને રાજ્યલક્ષ્મીથી બ્રહ્મ પણ થતો નથી. ^૭ પોતે
જેનું કોઈ સમયે અપ્રિય કાર્ય હોય તેનું રાજ્યએ
પુનઃ પ્રિય કરવું; કેમ કે જે કોઈ પ્રથમ બીજાનું
અપ્રિય કરીને પાછળથી તેનું જો પ્રિય કરે છે, તો તે
સર્વનો પ્રેમપાત્ર બની રહે છે. ^૮ રાજાએ મિથ્યા-
બાપણને ત્યાગ કરવો, લોકોએ પ્રાર્થના કર્યા વિના
તેઓનું પ્રિય કરવું ને કામ, ક્રોધ અથવા દેષને

અધીન યર્ધને ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ. ^૯ કોઈ
મનુષ્ય જ્યારે પ્રશ્ન કરે, ત્યારે તેને તિરસ્કારભરેલો
ઉત્તર આપવો નહિ; ગંભીરતા વિનાની વાણી
બોલવી નહિ; હરકોઈ કાર્ય કરતી વેળા અત્યંત
ઉતાવળા થવું નહિ અને કોઈના પર અસૂચા રાખવી
નહિ, જેથી શત્રુ પણ વશ થઈ શકે છે. ^{૧૦} પ્રબળનું
હિત વિચારનારા રાજાએ પોતાનું પ્રિય થતાં અતિ
હર્ષણેલા બનવું નહિ, અપ્રિય થતાં સંતાપ કરવો
નહિ, તેમ જ દ્રવ્ય સંબંધના સંકટ પ્રસંગે પરિતાપ
કરવો નહિ. ^{૧૧} જે રાજા શુભ તરફ દૃષ્ટિ કરીને
પ્રબળોનું નિલય પ્રિય કરે છે, તેનાં સર્વ કાર્યો સિદ્ધ
થાય છે ને પોતે રાજ્યલક્ષ્મીથી બ્રહ્મ પણ થતો
નથી. ^{૧૨} રાજાએ સદાકાળ સાવધાન રહીને પોતાનું
પ્રતિકૂળ નહિ કરનારા અને અનુકૂળ કરવામાં જ
આસક્ત રહેનારા રાજભક્ત પુરુષનું હંમેશાં સેવન
કરવું; ^{૧૩} અને જે રાજસેવક ઇન્દ્રિયવર્ગોના જ
કરનાર હોય છે, અત્યંત અનુરાગી હોય છે, પવિત્ર
હોય છે, શક્તિમાન હોય છે તથા પોતાને અનુસર-
નાર હોય છે, તેને રાજાએ મહાન કાર્ય કરવા માટે
ચોજવો. ^{૧૪} એ પ્રમાણે જ પૂર્વોક્ત શુભોથી જે શુભ
હોય, રાજા પર રનેહ રાજનારો હોય અને સ્વામીનું
કાર્ય કરવામાં સાવધાન રહેનારો હોય, તેને રાજ-
ક્રીય દ્રવ્યસાધનના કાર્યમાં રાજાએ નીમવો; ^{૧૫}
પણ જે રાજપુરુષ મૂઢ હોય છે, ઇન્દ્રિયોના વશમાં
રહેનારો હોય છે, લોભી હોય છે, અનાયઃ આચરણ-
વાળો હોય છે, શક હોય છે, કપટી હોય છે, હિંસક
હોય છે, છુદ્ધિબ્રહ્મ હોય છે, વિદ્વત્તારહિત હોય છે,
ઉદાર કર્મોના ત્યાગ કરનાર હોય છે, મદિરાપાનમાં
પ્રીતિ રાખનારો હોય છે, જુગારી, વ્યભિચારી
અને શિકારી હોય છે, તે પુરુષની મહાન કાર્ય
કરવામાં નિમણૂક કરીને રાજા લક્ષ્મીથી બ્રહ્મ થાય
છે. ^{૧૬} જે રાજા પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરીને
રક્ષણ કરવા ચોગ્ય પ્રબળોનું પણ બરાબર રક્ષણ
કરે છે, તે રાજાની પ્રબળો વૃદ્ધિ પામે છે અને તેને
પોતાને પણ મહા અચળપદ પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૧૭}
રાજાએ પોતાના અને પારકા માણસોથી અજ્ઞાત
રહેનારા શુભ દ્રુતોની ચોજના કરીને જે કોઈ
રાજાએ પોતાના વશમાં રહેનારા હોય તે સર્વની
તપાસ રાખવી, જેથી પોતે સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ યર્ધ

શકે છે. ^{૧૯} કોઈ બળવાન રાજા સાથે વેર બાંધીને રાજાએ ‘હું તેનાથી ઘણા દૂર છું’ એમ માનીને સ્વસ્થ બેસી રહેતું નહિ; કેમ કે તેવા પ્રમાદી રાજાના ઉપર શત્રુઓ બાળપણની પેઠે આવીને એકદમ તૂટી પડે છે. ^{૨૦} અંતઃકરણની દુષ્ટતાનો ત્યાગ કરનારા દંદમૂલ બનેલા રાજાએ પોતાના બળના પ્રમાણમાં નિર્બળ રાજાઓ સામે જ ચડાઈ કરવી, પણ પોતાના કરતાં અધિક બળવાળા રાજાઓ સામે ચડાઈ કરવી નહિ. ^{૨૧}

ધર્મપરાયણ રાજાએ પરાક્રમથી પૃથ્વી મેળવી ને ધર્મપૂર્વક પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું અને રણમાં યુદ્ધ કરી શત્રુઓનો વિનાશ કરવો. ^{૨૨} આ જગતમાં જે કંઈ વસ્તુ વિદ્યમાન છે, તે સર્વનો અતે વિનાશ જ થવાનો છે. જેનો કદી વિનાશ ન થાય તેવી એક પણ વસ્તુ નથી, આમ સમજીને રાજાએ સ્વધર્મમાં સ્થિર રહીને ધર્મપૂર્વક જ પ્રજાઓનું પાલન કરવું. ^{૨૩} રક્ષણના આધારભૂત કિલ્લાઓ, રણ સંગ્રામ, ધર્માનુશાસન (ન્યાયમંદિરો), રાજકીય ગુપ્ત વિચારોની મંત્રણા અને સમયાનુસાર પ્રજાઓને સુખ આપવું એ પાંચ સાધનોથી રાષ્ટ્રની વૃદ્ધિ થાય છે. ^{૨૪} હે મહારાજા ! જે રાજાનાં પૂર્વોક્ત પાંચ સાધનો બરાબર સુરક્ષિત હોય છે, તે રાજા જ નિરંતર પૃથ્વીનું પાલન કરી શકે છે; ^{૨૫} પણ એ પાંચે સાધનો પર રાજા એકઠો કદી દેખાદેખ રાખી શકતો નથી, માટે તેઓ પ્રત્યેકના પર રક્ષક અધિકારીઓની યથાયોગ્ય યોજના કરીને રાજા દીર્ઘકાળ પર્યંત પૃથ્વી પર રાજ્ય કરી શકે છે. ^{૨૬} જે પુરુષ દાનશીલ છે, પોતાની સંપત્તિમાંથી સર્વને વિભાગ આપનારો છે, માર્દવશુભથી યુક્ત છે, પવિત્ર આચારવાળો છે અને સંકટસમયે પણ પોતાનાં મનુષ્યોનો ત્યાગ નહિ કરનારો છે, તે પુરુષને પ્રજાઓ રાજા બનાવે છે. ^{૨૭} જે રાજા પોતાનો મત છોડી દઈને કલ્યાણકારક હિતાપદેશને શ્રવણ કરે છે અને તે શ્રવણ કરીને તે પ્રમાણે વર્તે છે, તે રાજાને લોકો આનુસરે છે; ^{૨૮} પણ જે રાજા પોતાના હિતોથી ભિન્નતા વચનને દ્રેષભાવને લીધે પ્રતિકૂળ માનીને સહન કરતો નથી, શત્રુએ કહેલાં પ્રતિકૂળ વચનોને પણ સાંભળે છે, સર્વદા ઉદાસીનતા જેવો રહે છે અને જિતાયેલા અથવા નહિ જિતાયેલા

શત્રુઓના સંબંધમાં બુદ્ધિમાન પુરુષોએ આચરેલા વર્તનનું સેવન કરતો નથી, તે રાજા ક્ષાત્રધર્મથી બ્રહ્મ થાય છે. ^{૨૯} હુમેશાં સાવધાન રહીને રાજાએ એક વખત જેને શિક્ષા કરી હોય, તેવા મંત્રીથી, સ્ત્રીઓથી, પર્વતથી, વિષમ પ્રદેશોથી, હાથીઓથી, ઘોડાઓથી અને સર્પોથી પોતાનું રક્ષણ કરવું. ^{૩૦} પોતાના ગુપ્ત અમાત્યનો ત્યાગ કરીને તેઓનાથી ઊતરતી કોટીના મનુષ્યોની સાથે પ્રેમ રાખનારો રાજા મહાધોર સંકટમાં આવી પડીને હુંખી થાય છે ને તે સમયે પોતાના રક્ષક પુરુષને મેળવી શકતો નથી. ^{૩૧} વળી જે રાજા કલ્યાણકારક ગુણ ધરાવનારા પોતાના જ્ઞાતિભાઈઓના પર દ્રેષ રાખીને તેઓની તરફથી માર્ગ દર્શાવતો નથી, મનને વશ રાખતો નથી અને કોપને અત્યંત વશ ધર્મ રહે છે, તે રાજા મૃત્યુની પાઠશામાં જ વસે છે એમ સમજવું; ^{૩૨} પરંતુ જે રાજા પોતાના હૃદયને પ્રિય દાગનારા ગુરુઓને તથા બીજા ગુણવાન પુરુષોને પણ પ્રિય નાખણ, પ્રિય કાર્ય આદિય વશ કરે છે, તેનો શ પૃથ્વીમાં દીર્ઘકાળ પર્યંત સ્થિર રહે છે. ^{૩૩} રાજાએ અયોગ્ય સમયે કર નાખી દઈને પ્રજાઓનું દ્રવ્ય લેવું નહિ, પોતાનું અપ્રિય થતાં કદી સંતાપ કરવો નહિ, પ્રિય થતાં અતિ હર્ષવેલા થવું નહિ અને પોતાના આરોગ્યની વૃદ્ધિ કરનારાં કર્મો કરવામાં તત્પર રહેવું. ^{૩૪} પોતાના પર સ્નેહ રાખનારા રાજાઓ કયા છે, કયા રાજાઓ કેવળ ભયને લીધે જ પોતાનો આશ્રય કરી રહ્યા છે અને તે રાજાઓમાં મધ્યસ્થ અથવા શૂં રૂપ કયા કયા છે ? એ વિષેનો રાજાએ નિરંતર વિચાર કરવો. ^{૩૫} રાજા પોતે બળવાન હોય તોપણ તેણે દુર્બળોનો કદી વિશ્વાસ કરવો નહિ; કેમ કે તેઓ પ્રમાદવશ રહેનારા બળવાન રાજા ઉપર પણ સમય આવ્યે ગીધપક્ષીઓની પેઠે તૂટી પડે છે. ^{૩૬} પાપી મનુષ્યનો સ્વભાવ જ હોય છે કે, તે પોતાનો સ્વામી સર્વ શુભોદી યુક્ત હોય અને પ્રિય ભાષણ કરનારો હોય તોપણ તેનો (સ્વામીનો) દ્રોક કરે છે; માટે રાજાએ કોઈ મનુષ્ય પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ કરવો નહિ. ^{૩૭} હે વસુમતા રાજા ! નહુધના પુત્ર યથાતિરાજ્યએ મેં કહેલ આ રાજોપનિષદ (રાજાઓની રહસ્ય-

(વિના) કળી હતી કે, જેનું શ્રવણ કરી મનુષ્યોના મનધર્મા સાવધાનપણે વર્તનારો રાજા પોતાના મહાન શત્રુઓનો પણ નાશ કરી શકે છે ૩૯

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત ગાંધર્માર્જુનાસનપર્વમા વામદેવગીતા-રાજધર્મ નામનો અધ્યાય ૯૩માં સમાયે

અધ્યાય ૧૪મો વામદેવગીતા-રાજધર્મ

॥ વામદેવ ઉવાચ ॥

અયુદ્ધેનૈવ વિજયં વર્ધયેદ્ વસુધાધિપઃ ।

જગન્યમાહુર્વિજયં યુદ્ધેન ચ નરાધિપઃ ॥ ૧ ॥

વામદેવે હવુ હે વસુમના રાજા ! પ્રત્યેક રાજાએ યુદ્ધ કર્યો વિના જ વિજય મેળવવો, તે સર્વોત્તમ છે. યુદ્ધ કરીને મેળવેલા વિજયને તો વિદ્વાનો અધમ કહે છે ^૧ જે પોતાનું મૂળ અત્યંત દૃઢ ન હોય તો રાજાએ નહિ મળેલું મેળવવા માટે ઇચ્છા કરવી નહિ, કેમ કે દુર્બળ મૂળવાળા રાજાને અલક્ષ્ય વસ્તુનો લાભ થતો નથી ^૨ જે રાજાનો દેશ સમૃદ્ધિમય પક્ષ હોય છે, વિશાળ હોય છે, રાજા ઉપર પ્રીતિ રાખનારો હોય છે અને મનુષ્ય તથા પુષ્ટ મતીમ કળી વાળો હોય છે, તે રાજા દૃઢ મૂળવાળો ગણાય છે. ^૩ જેના યોદ્ધાઓ અતિશય મતીમી હોય છે, સાત્વના મેળવેલા હોય છે અને શત્રુઓને કળવામા કુશળ હોય છે, તે રાજા અદ્ય મન્યથી પણ પૃથ્વીને જીતી શકે છે ^૪ જે રાજાની નાગરિક પ્રજાઓ તથા આશ્રય પ્રજાઓ પ્રાણીઓ પર દયા રાખનારી હોય છે તથા ધનધાન્યથી મય પક્ષ હોય છે, તે રાજાનું મૂળ દૃઢ ગણાય છે ^૫ બુદ્ધિમાન રાજા જે સમયે પોતાના પ્રતાપની ચરતી ઢળા માનના હોય, તે સમયે તેણે શત્રુની પૃથ્વીને તથા ધનમય પત્તિને મેળવવાની ઇચ્છા કરવી ^૬ જેના લોગચેત્તવોનો પ્રતિદિન ઉત્થ થતો નથી છે, પ્રાણીઓ પર જે દયાળુ હોય છે અને ચાત્રીપૂર્વક પોતાનું જે રક્ષણ કરનારો છે, તે રાજાનો દેશ પ્રતિદિન આબાદ બને છે ^૭ જે રાજા યથાર્થિત વર્તન કરનારા પોતાના પ્રજાવર્ગ તરફ અન્યાયથી વર્તે છે, તે રાજા દુરગીથી જેમ વળને કાપે, તેમ પોતાને જ ઇતિબિત કરે છે ^૮ રાજા શત્રુઓનો નિત્ય સંહાર

કર્યો વિના તેઓનો નાશ કરી શકતો નથી, પણ જે રાજા કોઈનો જ સમૂળગો નાશ કરી બાંધે છે, તેનો એક પણ શત્રુ હયાત રહેતો નથી ^૯ આર્થપુરુષો જે કર્મનો તિરસ્કાર કરતા હોય તે કર્મને સુસ રાજાએ કદી ઠરવું નહિ, પરંતુ જે કર્મથી પોતાનું કષ્ટાણુ થતું હોવામા આવે તે કર્મ જ રાજાએ કરવું ^{૧૦} પોતે આરભેલા કાર્યનો અત આશુયા પછી જ જે રાજા સુખનો અનુભવ લેવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેનું બીજા લોકો અપમાન કરતા નથી, તેમ જ તેને પોતાને પણ અસુક કાર્ય અપૂર્ણ રહ્યા બદલ પશ્ચાત્તાપ થતો નથી, ^{૧૧} માટે જે રાજા ને કહેલા આ વર્તનને જનસમુદાયના મધ્યમા આચરી દેખાડે છે, તે રાજા આ લોકને તથા પરલોકને હરતગત કરીને સદા વિજયનિષ્ઠ રહે છે ^{૧૨}

ભીષ્મે હવુ હે યુધિષ્ઠિર ! મહર્ષિ વામદેવે એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો, તે પછી રાજા વસુમનાએ તે પ્રમાણે જ સર્વ ગાંધર્વવસ્થા કરી હતી, માટે તમે પણ એ રીતે જ વર્તશો તો અવશ્ય ઉભય લોકને જીતશો ^{૧૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત ગાંધર્માર્જુનાસનપર્વમા 'વામદેવગીતા-રાજધર્મ' નામનો અધ્યાય ૯૩માં સમાયે

અધ્યાય ૧૫મો

યુદ્ધધર્મ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

અય યો વિજિગીપેત ક્ષત્રિયઃ ક્ષત્રિયં યુધિ ।

કસ્તમ્ય વિજયે ધર્મો હેતં પૃથો વ્રવીહિ મે ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૃથુ ^૧ હે પિતામહ ! જે ક્ષત્રિય પોતાના ક્ષત્રિય શત્રુને યુદ્ધમાં જીતવા માટે કહે છે તેણે વિજય મેળવવા માટે કયા ધર્મનો આશ્રય કરવો, તે મને કહો ^૨

ભીષ્મ જોડયા હે યુધિષ્ઠિર ! વિજયેનુગત એ મહાયુદ્ધને સાચે લઈને અધવા સાથે લીધા વિના જ અકરમાતુ બીજા દેશ પર ચરાર્થ લઈ જઈને ત્યાંની પ્રજાઓને તરફે કવું કે, 'હું તમારો રાજા છું અને નિરંતર તમારું રક્ષણ કરીશ, માટે તમે મને ધર્મ પ્રમાણે કવું આપો અધવા મારી સાથે શત્રુ અડવું કરો.' નામ કહે ॥ તે ચલી આવેવા ગતને

તે દેશની પ્રજાઓ પોતાના રાજા તરીકે જો સ્વીકારી લે છે, તો બન્નેનું કુશળ થાય છે અને યુદ્ધ પણ બંધ રહે છે; ^{૨૩} પરંતુ હે રાજા! તે દેશના લોકો ક્ષત્રિય બ્રતિથી ઇતર બ્રતિના હોઈને પણ તે રાજાની સામે વિરોધ કરવા તૈયાર થાય તો તેઓને હરકોઈ ઉપાયે તેણે વશ કરવા; કેમ કે તેઓ પોતાની મેળે જ વિરોધ કરવા ઊભા થયા હોય છે. ^૪ કોઈ દેશમાં પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે પણ અસમર્થ અને શત્રુને પોતાના કરતાં અધિક બળવાન માનનારા ક્ષત્રિયને શસ્ત્રહીન ઊભેલો બાળી અન્ય હીનબ્રતિનો પુરુષ પણ શસ્ત્ર ગ્રહણ કરે છે. (માટે વિજયેશ્વર રાજાએ શસ્ત્રબળથી જ જીતવામાં આવેલાં આમાદિકતું ઉલ્લંઘન કરીને તે તે સ્થળે અધિપતિ યુગે જ સ્થિર રહેવું, જીતેલા રાષ્ટ્રને સામાદિક ઉપાયથી જ વશ કરવું.) ^૫

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે પિતામહ! જે ક્ષત્રિય રાજા કેવળ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી જ અન્ય ક્ષત્રિય રાજા સામે ચડાઈ કરે, તેણે ધર્મદૃષ્ટિએ તેની સામે કેવી રીતે યુદ્ધ કરવું, તે મને કહો. ^૬

ભીષ્મે કહ્યું: રણમાં જે ક્ષત્રિયે કવચ પહેલું ન હોય તેની સામે યુદ્ધ કરવું નહિ; અને યુદ્ધ-પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તે વેળા એકે બીજાને કહેવું જોઈએ કે, ‘તું મારી સામે શસ્ત્ર ફેંક, હું તારી સામે શસ્ત્ર ફેંકું છું.’ ^૭ પછી જ્યારે તે બરાબર સંજ્ઞા થઈને પોતાની સામે ચડી આવે, ત્યારે પોતે પણ તેની સામે સંજ્ઞા થવું અને જો સૈન્ય લઈને સામે આવે તો પોતે પણ સૈન્ય લઈને જ સામા જવું. ^૮ શત્રુ પોતાની સામે જો કપટથી યુદ્ધ કરે, તો પોતે પણ તેની સામે કપટથી જ યુદ્ધ કરવું અને જો ધર્મથી યુદ્ધ કરે, તો તેની સામે ધર્મથી જ યુદ્ધ કરવું. ^૯ શત્રુ જો રથ ઉપર બેસીને આવ્યો હોય તો તેની સામે ઘોડેસવાર થઈને યુદ્ધ કરવા જવું નહિ, પણ રથમાં બેઠેલા સામે રથમાં બેસીને જ યુદ્ધ કરવું. શત્રુ જ્યારે સંકટમાં આવી પડ્યો હોય, લયમાં આવી પડ્યો હોય અથવા નિતાઈ ગયો હોય, ત્યારે તેની સામે હુમલો કરવો નહિ. ^{૧૦} યુદ્ધ કરતી વેળા ઝેર ખરડેલાં બાણોનો અથવા વાંકા કાંટાવાળાં બાણોનો પ્રયોગ કરવો નહિ; કેમ કે તેવાં આયુધોનો નીચ પુરુષો જ પ્રયોગ કરે છે. વળી

ન્યાયપૂર્વક જ યુદ્ધ કરવું અને પોતાનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા શત્રુ પર કોષે ભરાવું નહિ. ^{૧૧} સત્પુરુષોની મધ્યમાં કોઈ પ્રકારની કાંટકૂટ થવાથી એકાદો સત્પુરુષ જો સંકટમાં આવી પડે તો તેને મારવો નહિ, તેમ જ બેભાન થયેલા શત્રુને તથા પુત્રરહિત શત્રુને પણ કદી મારવો નહિ. ^{૧૨} જેનું શસ્ત્ર ભાંગી પડ્યું હોય, જેના ઉપર વિપત્તિ આવી પડી હોય, જેના ધનુષની દોરી તૂટી ગઈ હોય અને જેના વાહનનો નાશ થઈ ગયો હોય, તેવા શત્રુ પર કદી પ્રકાર કરવો નહિ. વળી જો શત્રુ ધાયલ થઈને પડ્યો હોય, તો તેને એના દેશમાં જ પહોંચતો કરી દેવો અથવા પોતાને ત્યાં જ રાખીને વેઠો દ્વારા તેની ચિકિત્સા કરાવવી ને તે જ્યારે બરાબર થયું રહિત (રુઝાયેલા ઘાવાળો) થઈને સાજો થઈ બાક, ત્યારે તેને છોડી મૂકવો. આવો સનાતન ધર્મ છે. ભગવાન સ્વાયંભુવ મનુએ પણ કહ્યું છે કે, ‘જ્યારે સત્પુરુષો સામે યુદ્ધપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સત્પુરુષોએ ધર્મપૂર્વક જ યુદ્ધ કરવું, પણ અધર્મ-યુદ્ધ કરીને ધર્મનો નાશ કરવો નહિ. જે યુદ્ધમાં ધાર્મિક યુદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞાવાળો ક્ષત્રિય અધર્મ કરીને જય મેળવે છે, તે ક્ષત્રિય પાપી અને કપટી જીવનવાળો બનીને પોતે જ પોતાનો નાશ કરે છે; તેમ જ એવા પ્રકારનું અધર્મ કૃત્ય દુષ્ટ પુરુષો જ કરે છે; માટે ધાર્મિક ક્ષત્રિયે અસાધુ પુરુષોને પણ ધર્મયુદ્ધથી જ જીતવા. ^{૧૩-૧૬} ધર્મયુદ્ધ કરતાં જો મરણ થાય તો તે શ્રેયસ્કર છે, પણ પાપકર્મ કરીને વિજય મેળવવો તે ઉત્તમ નથી. હે રાજા! વાવેલા બીજવાળી પૃથ્વી તત્કાળ ફળને આપતી નથી, તેમ આચરેલો અધર્મ પણ તત્કાળ ફળ આપતો નથી; ^{૧૭} પરંતુ તે અધર્મ અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામીને કર્તાપુરુષનાં મૂળોને તથા શાખા-પ્રશાખાઓને પણ જાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે. પાપી પુરુષ પાપકર્મ દ્વારા દ્રવ્ય મેળવીને અત્યંત હરખાય છે, પણ તે બાણતો નથી કે, ચૈદ્યકર્મથી અત્યંત ભરપૂર બની નઈને પાપી મનુષ્ય પાપમાં જ ડૂબી મરે છે. જે પુરુષ ‘જગતમાં ધર્મ છે જ નહિ’ એમ માનીને સર્વના તરફ અશ્રદ્ધા રાખે છે તથા ધર્મ ચરણ કરનારા પવિત્ર પુરુષોની હાંસી કરે છે, તે પુરુષ વિનાશની અણી ઉપર જઈ પહોંચે છે. વળી તેજો

પાપી પુરુષ વરુણના પાશોથી જકડાયેલા હોય છે, છતાં પોતાને અજરામર માને છે; એટલું જ નહિ પણ વાયુથી ફૂલી ગયેલી આમડાની ધમણની જેમ કેવળ પાપકૃત્યો કરીને ફૂલી જાય છે-સાતોમાતો ખની જાય છે અને ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરતો જ નથી; પણ આખરે નદીના તટ પર ઊગેલું વૃક્ષ જેમ મૂળ સહિત ઊખડી જઈને પાણીમાં તણાય જાય છે, તેમ એ પાપી પુરુષ પણ પરિવારની સાથે નાશ પામે છે.^{૧૮-૨૧} જેમ પૃથ્વરની સાથે અદ્વજાયેલા માટીનો ઘટો ફૂટી જાય છે, તેમ સંસારપ્રદેશમાંથી નષ્ટ થયેલા એ પાપી પુરુષની લોકો પાછળથી નિંદા કરે છે, માટે રાજાએ ધર્મપૂર્વક જ વિજય મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી અને ધર્મથી જ ધનસંચય કરવો.^{૨૨}

ઈતિ શ્રીમદ્દાસારતમા શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્માનુશાસન-
'પર્વ'માં 'યુદ્ધધર્મ' નામનો અધ્યાય ૯૬મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૬મો

વિજયી રાજાનો ધર્મ

॥ મીમા ઉવાચ ॥

નાથર્મેજ મહીં જેતું લિપ્તેત જગતીપતિઃ ।

અધર્મવિજયં લઙ્ઘ્વા કોઽનુમન્યેત ભૂમિપઃ ॥૧॥

લીંગો કહ્યું: હે યુધિષ્ઠિર! અધર્મોચરણ કરીને પૃથ્વીનો ત્રય કરવા માટે રાજાએ ઇચ્છા કરવી નહિ અને એવો કયો ધાર્મિક રાજા હોય કે જે અધર્મ વિજય મેળવીને પોતાને ઉત્તમ ધાર્મિક માને? જે વિજય અધર્મયુક્ત છે તે નાશવંત છે, સ્વર્ગથી પ્રાપ્ત કરનારો છે અને રાજાને તથા પૃથ્વીને હુઝા આપનારો છે.^૧ વિજયી રાજાએ જેવું કવચ તૈટી ગયેલું હોય, જે કહેલો હોય કે, 'હું આપનો જ છું' અને જેણે શત્રો દ્વંદ્વી દઈ હાથ લેજ્યા હોય તેવા શત્રુને પકડીને મારી નાખવો નહિ, પણ કેદ કરવો.^૨ જે શત્રુરાજા સૈન્યથી નિર્તાઈ ગયો હોય તેની સામે વિજયી રાજાએ યુદ્ધ કરવું નહિ; પરંતુ એક વર્ષ પર્થત તેને કેદમાં રાખીને 'હું તમારો દાસ છું' એમ તેની પાસે ઓલાવણું ને પછી તેને છોડી મૂકવો; અને કદાચ તે રાજા પોતે દાસ ઓલાવું ને ન કહે તોપણ એક વર્ષ પર્થત કેદમાં રાખીને પોતાના સુત તુલ્ય ગણાયેલા તે રાજાને છોડી જ મૂકવો. 'તેમ જ જે રાજકન્યાનું પરાક્રમપૂર્વક પોતે

હરણ કર્યું' હોય, તેને એક વર્ષ પર્થત પોતાના રાજમહેલમાં અલગ રાખ્યા પછી પૂછવું કે, 'તારે મને પરણવાની ઇચ્છા છે કે કોઈ બીજાને?' આમ પૂછતાં તે જો બીજાને પરણવા ઇચ્છતી હોય, તો તેને પોતાને ત્યાં રાખવી નહિ. વળી એ જ પ્રમાણે દાસી, દાસ વગેરે જે કંઈ શત્રુ રાજતું ધન પોતે હરી આણેલું હોય, તેને એક વર્ષ પર્થત પોતાને ત્યાં રાખીને પુનઃ તે જેવું હોય તેને પાછું આપી દેવું, જેથી તે પોતાનું જ આપેલું ગણાય છે.^૪ દેહાંતરકાળે શિક્ષાને પાત્ર ચોર વગેરેના ધનને રાજાએ ભંડારમાં રાખવું નહિ, પણ વાપરી નાખવું. તેવું દૂધ લઈને બ્રાહ્મણને પાઈ દેવું; પણ ચોર સિવાયના પકડી આણેલા શિક્ષાપાત્ર પુરુષને દેહાંતરકાળે શિક્ષા નહિ કરતાં ક્ષમા આપવી ને તેવું ધન પાછું આપવું. તે સિવાય શત્રુરાજાના બળદો જો પકડી આવ્યા હોય તો તેઓના ખેડવાના કામમાં અથવા બીજો કંઈ જોજો ઉપાડવાના કામમાં ઉપયોગ કરવો.^૬ ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે કે, રાજાએ રાજા સામે જ યુદ્ધ કરવું અને રાજા સિવાય બીજા કોઈ પણ પુરુષે રાજા સામે શસ્ત્ર દેકવું નહિ.^૭ જો સૈન્યો યુદ્ધ કરતાં હોય અને તે વેળા કોઈ બ્રાહ્મણ શાંતિ કરવાની ઇચ્છાથી વચમાં આવી જોતો રહે તો જો પક્ષનાં સૈન્યોએ યુદ્ધ બંધ કરવું; કેમ કે જે પુરુષ બ્રાહ્મણનું અપમાન કરે છે, તે સનાતનકાળની મર્યાદાને ભંગ કરે છે, માટે જો કોઈ નીચ ક્ષત્રિય તે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે તો તેને ક્ષત્રિયોની ગણનામાં ગણવો નહિ અને ક્ષત્રિયસભામાં જોડવા પણ દેવો નહિ; કારણ કે તે નામધારી ક્ષત્રિયે મર્યાદાને ભંગ કરીને ધર્મનો જ લોપ કર્યો ગણાય છે.^{૯, ૧૦} માટે વિજય મેળવવાની ઇચ્છાવાળા રાજાએ તેવા અધર્મવર્તનનું અનુકરણ કરવું નહિ, પણ ધર્મપૂર્વક જ વિજય મેળવવો; કેમ કે ધાર્મિક વિજયના કરતાં બીજો અધિક લાભ કયો હોય? ^{૧૧} રાજાઓની આવી એક નીતિ હોય છે કે, તેઓએ પારકાં રાજ્યની પ્રજાઓ પર છત મેળવ્યા પછી તુરત જ તે પ્રજાને દાન, ભોગ, ધીરજ વગેરે આપીને પ્રસન્ન કરવી જોઈએ.^{૧૨} અન્યથા અશાંતિજનક ઉપાયો યોજીને તેઓના પર જો રાજ્યસત્તા અટાવવામાં આવે તો તેઓ પોતાના રાષ્ટ્રથી કંટાળી જાય છે અને પોતાના

પર જીત મેળવનાર રાજાને સંકટમાં આવી પડેલા જોવાની રાહ જુએ છે ને ત્યાં સુધી શત્રુભૂત બનીને તે રાજાની ઉપાસના કરી રહે છે.^{૧૩} હે રાજા! પછી જ્યારે તે વિજયી રાજા સંકટમાં આવી પડે છે કે તુરંત જ તેનાથી કંટાળેલી સર્વ પ્રજાઓ અત્યંત સંતુષ્ટ થઈને તે રાજાના શત્રુરાજાને પક્ષમાં લે છે અને પોતાને દુઃખ દેનાર રાજાનો નાશ કરવા તૈયાર થાય છે.^{૧૪} વિજયી રાજાએ પોતાના શત્રુને કપટથી છેતરવો નહિ તેમ જોને અત્યંત ધાયલ પણ કરવો નહિ; કેમ કે તેને જો અત્યંત ધાયલ કરવામાં આવે છે, તો કદાચ તેના જીવિતને પણ નાશ થઈ જાય.^{૧૫} વળી કોઈ સમયે રાજા અદ્ય લાભથી સુકત થઈને પણ સંતુષ્ટ રહે છે અને તેવો રાજા પોતાના શુદ્ધ જીવિતને જ અતિ મહત્ત્વનું માને છે.^{૧૬} જે રાજાનો દેશ વિશાળ તથા સમૃદ્ધિ-સંપન્ન છે, પોતાના રાજા ઉપર પ્રીતિ રાખનારો છે તથા જેના સેવકો અને અમાત્યો સંતુષ્ટ રહેનારા છે, તે રાજા દૃઢ મૂળવાળો ગણાય છે.^{૧૭} વળી જે રાજા પૂર્વપાત્ર ઋત્વિજોની, પુરોહિતની, આચાર્યની તથા વિદ્વાનોની પૂજા કરે છે, તે રાજા લોકવેત્તા કહેવાય છે.^{૧૮} આ વર્તન પ્રમાણે જ વર્તીને દેવશ્રેષ્ઠ ધર્મે રાજ્ય સંપાદન કર્યું છે તથા બીજા ઘણા રાજાઓ જે પ્રમાણે વર્તીને ધર્મલોકને જીતવા ઇચ્છે છે.^{૧૯} હે રાજા! પૂર્વે પ્રતહન નામના રાજાએ શત્રુઓ સામે મહાન યુદ્ધ કરીને પૃથ્વી સિવાયનું તેઓનું સર્વ ધન જીતી લીધું હતું અને તેઓના રાજ્યની સર્વ આધિઓ પણ હરી લીધી હતી.^{૨૦} તેમ જ દિવોદાસ નામના રાજાએ શત્રુઓના અગ્નિ હોત્ર સંબંધનું સર્વ દ્રવ્ય, યજ્ઞોપયોગી સર્વ પદાર્થો તથા લોભ્ય પદાર્થો સુદાનું હરણ કર્યું હતું, પણ તેવી અતિશય અનીતિ કરવાના કારણથી તેણે સ્વર્ગ શુભાચ્યુ જ હતું, માટે રાજાએ તેવો પુષ્કળ અન્યાય કરવો નહિ.^{૨૧} હે ભારત! નાભાગ નામના રાજાએ શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણો તથા તાપસોના દ્રવ્ય સિવાય શત્રુઓનાં સર્વ રાજ્યો જીતી લઈ ને તે બધા દ્રવ્યની બ્રાહ્મણોને દક્ષિણ આપી દીધી હતી.^{૨૨} હે યુધિષ્ઠિર! પ્રાચીનકાળના ધર્મવેત્તા રાજાઓની પાસે ઉત્તમ અને મધ્યમ-બ્રજ પ્રકારનાં દ્રવ્યો શત્રુઓ પાસેથી હરી લીધેલાં જ હતાં; માટે રાજાએ

શત્રુઓનું સર્વ કંઈ હરી લેવું, એ વાત મને સંમત છે,^{૨૩} તોપણ રાજાએ પોતાનો અભ્યુદય ઇચ્છીને કપટ અથવા દંભપૂર્વક વિજય મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી નહિ. માત્ર કપટ અને દંભનો ત્યાગ કરીને સર્વ વિદ્વાઓનો અધિક ઉપયોગ કરવો ને તે દ્વારા વિજય મેળવવો.^{૨૪}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમા 'વિજયી રાજાનો ધર્મ' નામનો અધ્યાય ૯૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૭ મો

યુદ્ધજન્ય પ્રાણીહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત
અને યુદ્ધમરણનું માહાત્મ્ય

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

ક્ષત્રધર્માદિ પાપીયાન્નધર્મોઽસ્તિ નરાધિપ ।

અપયાનેન યુદ્ધેન રાજા હંતિ મહાજનમ્ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે મનુષ્યશ્રેષ્ઠ પિતામહ ! ક્ષત્રધર્મના કરતાં બીજાં એક પણ ધર્મ અતિશય પાપભરેલો નથી; કેમ કે રાજા યુદ્ધ કરતી વેળા અને યુદ્ધમાંથી પલાયન કરતી વેળા અનેક મનુષ્યોનો સંહાર કરી નાખે છે.^૧ માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ વિદ્વાન બીજાં ! રાજા કયુ ધર્મ કરીને દિવ્ય લોકોને જીતી શકે છે, તે જાણવાની મને ઇચ્છા છે, માટે તે કહો.^૨

બીજાં કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! રાજાઓ પાપી-ઓને શિક્ષા કરીને, સત્પુરુષોને આશ્રય આપીને, યજ્ઞ કરીને તથા દાન આપીને પવિત્ર અને શુદ્ધ થાય છે.^૩ જોકે વિજય મેળવવાની ઇચ્છાથી રાજાઓ પ્રાણીઓને દુઃખ દે છે, તોપણ તેના તે જ રાજાઓ વિજય મેળવ્યા પછી પુનઃ પ્રજાઓની વૃદ્ધિ કરે છે.^૪ જે રાજાઓ પ્રજાઓ પર અનુગ્રહ કરવા માટે દાન, યજ્ઞ અને તપોભજના દ્વારા પોતાનાં પાપો-નો નાશ કરે છે, તેઓનું પુણ્ય પણ પ્રતિદિન વધે છે.^૫ જેમ ક્ષેત્રની શુદ્ધિ કરનારો પુરુષ (જેતરને નિંદનારો ખેડૂત); ક્ષેત્રની શુદ્ધિ કરવા માટે તેમાં જગી નીકળેલા ધાસને તથા નિષ્ફળ ધાન્યને ઉખેડી નાખે છે, પણ તેથી ક્ષેત્રમાં પકવ થયેલા ધાન્યનો નાશ થતો નથી,^૬ તેમ જ શત્રુપ્રકાર કરીને વધ્ય પુરુષોનો સંહાર કરનારો ક્ષત્રિય રાજા

એના સંહાર કરે છે, તોપણ વિજય મેળવ્યા પછી સર્વ પ્રાણીઓની પુનઃ અભિવૃદ્ધિ કરીને તે રાજા ભૂતકાળનાં પાપ બદલ સંપૂર્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકે છે.^૭ જે રાજા ચોરલોકોથી થતા દ્રવ્યહરણને, નાશને તથા કલેશને અટકાવી દઈ પ્રજાઓનું રક્ષણ કરે છે, તે રાજા પ્રાણહાતા, ધનહાતા તથા સુખ-હાતા ગણાય છે અને તે જ સર્વનો મહારાજ છે,^૮ એટલું જ નહિ પણ તે રાજા અભયદાનરૂપ દક્ષિણા-ઓવાળા સર્વ પ્રકારના યજ્ઞો કરીને પરમાત્માનું પૂજન કરનારો મનાય છે ને આ લોકમાં અનેક કલ્યાણોનો અનુભવ કરીને અતે ઈંદ્રલોકને પામે છે.^૯ વળી જે રાજા બ્રાહ્મણો માટેના ધર્મયુદ્ધમાં શત્રુઓ સામે ધસી જઈને યુદ્ધ કરે છે અને તે યુદ્ધમાં પોતાના શરીરરૂપી યજ્ઞસ્તંભનો ત્યાગ કરીને મૃત્યુ પામે છે, તે રાજાને અનંત દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞ કર્યાનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૦} હરકેઈ ક્ષત્રિય યુદ્ધમાં નિર્ભય થઈને પોતાના શત્રુ સામે સંખ્યાબંધ બાણો ફેંકે છે અને શત્રુનાં સંખ્યાબંધ બાણોને પોતાના શરીર પર ઝીલે છે, તેના જેવું આ પૃથ્વીમાં બીજું એક પણ શ્રેયસ્કર નથી, એમ દેવો પોતે માને છે.^{૧૧} રણમાં તે ક્ષત્રિયની ત્વચાને એટલાં શસ્ત્રો ભેદે છે, તેટલા અક્ષય દિવ્ય લોકો કે જેમાં સર્વ મનોરથો પૂર્ણ થાય છે, તેઓની તેને પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૧૨} વળી રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરતાં કરતાં ક્ષત્રિયનાં ગાત્રોમાંથી જે રુધિરધારા વહે છે, તેની સાથે જ તેનાં સર્વ પાપો પણ બહાર વહી જાય છે, જેથી તે પાપરહિત થાય છે.^{૧૩} ધર્મવેત્તાઓ કહે છે કે, શત્રુના પ્રહારોથી યુદ્ધમાં સંતપ્ત થયેલો ક્ષત્રિય જે જે દુઃખો સહન કરે છે, તે તે દુઃખો તેના તપની જ વૃદ્ધિ કરે છે.^{૧૪} ગેધથી લોકો જેમ જળની ઇચ્છા રાખે છે, તેમ શૂરવીર ક્ષત્રિય પાસેથી શરણ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનાર ધર્મનિષ્ઠ બીરુ પુરુષો યુદ્ધમાં સૌનાથી પાછળના ભાગમાં રહે છે.^{૧૫} જે વેળા યુદ્ધપ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય અને પ્રજાઓ પર ભય આવી પડે, તે વેળા શૂરવીર પુરુષ બીજા સામાન્ય મનુષ્યોને યુદ્ધમાં આગળ નહિ કરતાં પોતે જ આગળ થઈને તેઓનું ક્ષેમપૂર્વક બે રક્ષણ કરે છે, તો તેને અતિ મહાન પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે;^{૧૬} પરંતુ તે બીરુ પુરુષો પોતાનું રક્ષણ કર-

નારા શૂરવીર ક્ષત્રિયના પૂર્વકૃત ઉપકારોને લક્ષ્યમાં લઈને સહાકાળ તેને નમતા-ભજતા રહે અને યુદ્ધપ્રસંગે પોતાની મેળે જ સૌનાથી આગળ નીકળી પડે, તો તેઓનું એ કર્મ યોગ્ય તથા ન્યાયયુક્ત જ ગણાય છે; પણ તેથી પેલા શૂરવીરને પૂર્વના જેવું પુણ્ય મળતું નથી.^{૧૭} જ્યારે સંઘામમાં ઉભય પક્ષનાં સૈન્યોની સામસામી ભેટભેટા થઈ જાય છે અને અન્યોન્યની ગર્જનાઓ થવા લાગે છે, ત્યારે આકૃતિમાં પ્રથમ સમાન દેખાતા સર્વ પુરુષોમાં મહાન ભેદ જોવામાં આવે છે. જેમ કે તે વેળા કેટલાએક શસ્ત્રો નિર્ભયતાપૂર્વક સન્મુખ ધસી જાય છે અને બીજા બીરુઓ રણમાંથી પલાયન કરી જાય છે.^{૧૮} સ્વર્ગીય માર્ગનો આશ્રય કરીને શૂરવીર પુરુષ શત્રુઓને દેખતાં જ તેઓની સામે તટ્ટી પડે છે; પણ કાયર પુરુષ શત્રુઓને દેખતાં જ પલાયન કરી જાય છે. અરે ! પોતાના સહાયકોને પ્રાણસંકટના પ્રસંગમાં મૂકી જાય છે.^{૧૯} હે તાત ! જે નીચ પુરુષો રણમાં પોતાના સહાયકોને પડતા મૂકીને પોતે ક્ષેમકુશળ થેર પહોંચી જાય, તેવા પુરુષોને તમે ઉત્પન્ન કરશો મા.^{૨૦} જે કાયર પુરુષ પોતાના સહાયકોનો રણમાં ત્યાગ કરીને પોતાના જ પ્રાણની રક્ષા કરવા ઇચ્છે છે, તે પુરુષનું ઇંદ્રાદિ દેવતાઓ સદા અકલ્યાણ જ કરે છે;^{૨૧} એટલું જ નહિ પણ તેવા અધમ ક્ષત્રિયોને રાજ્યો પોતે જ લોકડીઓ અથવા માટીનાં ઢેક્ષં મારીને મારી નાખવા. તેઓનાં શરીર પર ઘાસ લપેટીને સળગાવી મૂકવા અથવા પશુની પેટે માર મારીને તેઓનો નાશ કરી નાખવો.^{૨૨} જે પુરુષ ક્ષત્રિયભૂતિનો થઈને પથારીમાં પડ્યો પડ્યો બડબા અને મૂંઝ કાઢતો કાઢતો તથા દીનતાભરેલા વિલાપ કરતો કરતો મરણ પામે છે, તે તેને માટે અધર્મભરેલું છે.^{૨૩} પોતે ક્ષત્રિયભૂતિનો હોવા છતાં શરીરે ધાયલ થયા વિના જે મરણ પામે છે, તેના એ કર્મને પ્રાચીન શાસ્ત્રકારો વખોડી કાઢે છે.^{૨૪} હે તાત ! શાર્યનું અભિમાન રાખનારા ક્ષત્રિયોનું ઘરમાં શયેલું મરણ પ્રશંસનીય નથી, પણ કાયરતાભરેલું, નિંદાપાત્ર, ધર્મવિરુદ્ધ અને દીનતાયુક્ત જ છે.^{૨૫} હાય, હાય ! આ દુઃખ તો મહાકલ્પકાયક છે અને અતિશય પાપ ભરેલું છે. આમ પથારીમાં પડ્યો પડ્યો કલ્પાંત

કરીને નિરતેજ સુખવાળો થઈને તથા દુર્ગંધયુક્ત શરીરવાળો થઈને ત્રીપુત્રાદિનો શોક કરતો કરતો જે પુરુષ મરણ પામે છે, તે ક્ષત્રિય ન જ હોય; ૨૧ કેમ કે વીરતાના અભિમાનથી ગર્વિષ્ઠ રહેનારો ક્ષત્રિય તો નિરંતર નીરોગીઓના મરણની જ મનમાં ઇર્ષ્યા રાખે છે-યુદ્ધમરણને જ પ્રિય ગણે છે; પણ પૂર્વોક્ત કંગાલ મરણને પસંદ કરતો નથી. ૨૭ તે જ ખરો ક્ષત્રિય છે કે, જે પોતાના સાતિલાઓથી વીંટાઈને રણમાં ઘોર સંહાર કરે છે અને આખરે તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી ધાયલ થઈને મૃત્યુ પામે છે. ૨૮ શૂરવીર પુરુષનું લક્ષણ એ છે કે, જે વિજ્યાભિલાષ અને ક્રોધાવેશથી યુક્ત થઈને યુદ્ધમાં તૂટી પડે છે અને જેને શત્રુઓથી કાપી નખાતાં પોતાનાં ગાત્રોનું પણ ભાન રહેતું નથી. ૨૯ આવા લક્ષણવાળો વીર ક્ષત્રિય યુદ્ધમાં મરણ પામીને લોકમાન્ય એવા ઉત્તમ ધર્મને સંપાદન કરે છે તથા ઇંદ્રના લોકમાં જાય છે. ૩૦ યુદ્ધમાં પીઠ દેખાડ્યા વિના હરકોઈ ઉપાયે સામે પગલે લડનારો શૂરવીર પુરુષ પ્રાણોના ત્યાગ કરીને ઇંદ્રલોકને પામે છે. ૩૧ વળી જે શૂરવીર પુરુષ આખે શરીરે જળમી થયા છતાં અને શત્રુઓથી ચોતરફ ઘેરાયા છતાં જો દીનતાનો આશ્રય કરતો નથી, તો અક્ષય એવા દિવ્યલોકોને પામે છે. ૩૨ ઇતિ શ્રીમહાભારતમા સાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'યુદ્ધજન્ય માણીહત્યાનું' પ્રાયશ્ચિત્ત અને યુદ્ધ-મરણનું 'માહાત્મ્ય' નામનો અધ્યાય ૯૮મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૮મો

યુદ્ધયજ્ઞ અને તેનાં ફળનું વર્ણન

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કે લોકા યુધ્યમાનાનાં શૂરાણામનિવર્તિનામ્ ।
મર્વંતિ નિઘનં પ્રાપ્ય તન્મે વ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું : હે પિતામહ ! પીઠ દેખાડ્યા વિના રણમાં યુદ્ધ કરનારા શૂરા પુરુષોને મરણ પછી કયા દિવ્ય લોકો મળે છે, તે મને કહો. ૧

લીંગમે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષે ઇંદ્ર અને અંબરીષ રાજાના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે, તે તમે સાંભળો. ૨ નાલાગનેા પુત્ર અંબરીષ રાજા મહાદુર્લભ એવા સ્વર્ગલોકમાં જ્યારે ગયો, ત્યારે ત્યાં દેવલોકમાં ઇંદ્રની સાથે રહેલા

પોતાના સેનાપતિને તેણે જોયો. ૩ પછી તેણે નીરખી-ને જોયું તો એ સેનાપતિ મહાતેજસ્વી દેખાતો હતો, ઉત્તમ વિમાનમાં બેઠેલો હતો અને તે સ્વર્ગના કરતાં પણ ઉપર ઉપરના લોકમાં જતો હતો. ઉદાર યુદ્ધિવાળો અંબરીષ રાજા સુદેવ નામના પોતાના સેનાપતિને આવો ઐશ્વર્યવાન તથા સમૃદ્ધિ-માન જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો, જેથી તેણે ઇંદ્રને પૂછ્યું. ૪૧

અંબરીષ બોલ્યો : હે ઇંદ્ર ! સમુદ્ર સુધી આખી પૃથ્વી પર મેં યથાવિધિ રાજ્ય કયું છે, ધર્મ સંપાદન કરવાની ઇર્ષ્યાથી ચારે વલ્લોની પ્રજાઓ તરફ મેં શાસ્ત્રોક્ત વર્તન રાખ્યું છે, ઘોર બ્રહ્મચર્ય પાળીને, ઉત્તમ પ્રતિનું આચરણ કરીને તથા ગુરુની સેવા કરીને મેં ચારે વેદોનું તથા સંપૂર્ણ રાજ-શાસ્ત્રનું ધર્માનુસાર અધ્યયન કયું છે, અન્નપાન વગેરે આપીને અતિથિઓને તૃપ્ત કર્યાં છે, સ્વધાત્મ વડે પિતૃઓનાં શ્રાદ્ધ કર્યાં છે, સ્વાધ્યાયદીક્ષાઓ લઈને ઋષિઓનું આરાધન કયું છે, ઉત્તમોત્તમ યજ્ઞો કરીને દેવતાઓનું યજ્ઞન કયું છે; તેમ જ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે મારા ક્ષાત્રધર્મમાં સ્થિર રહીને તથા મારાં સર્વ સૈન્યો પર દેખરેખ રાખીને મેં યુદ્ધોમાં વિજય પણ મેળવ્યો છે, ૧-૯ છતાં હે દેવરાજ ! મારો સેનાપતિ આ સુદેવ કે જે પૂર્વે શાંત સ્વભાવનો એક યોદ્ધો હતો, તે મારા કરતાં અધિક ઐશ્વર્યવાળો કેમ થયો ? ૧૦ હે ઇંદ્ર ! આ મારા સેનાપતિએ ઉત્તમ પ્રતિના યજ્ઞો કર્યાં નથી, તેમ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે દેવોનું પૂજન પણ કયું નથી, છતાં તે મારા કરતાં અધિક ઐશ્વર્યવાન કેમ થયો ? ૧૧

ઇંદ્રે કહ્યું : હે તાત અંબરીષ ! તારા આ સેનાપતિ સુદેવે યુદ્ધયજ્ઞ નામનો એક મહાન યજ્ઞ કર્યો હતો અને બીજો હરકોઈ ક્ષત્રિય પણ રણમાં બિતરીને યુદ્ધ કરે છે તે પણ તેવો જ યજ્ઞ કરે છે, એમ સમજવું. ૧૨ શાસ્ત્રકારોએ નિશ્ચય કર્યો છે કે, યુદ્ધ કરવાની દીક્ષા લઈને તથા સેનાના મોખરામાં રહીને યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયેલો હરકોઈ યોદ્ધો યુદ્ધયજ્ઞમાં અધિકારી થઈ શકે છે. ૧૩

અંબરીષે પૂછ્યું : હે ઇંદ્ર ! એ યુદ્ધયજ્ઞમાં હોમવાનાં હૃતદ્રવ્યો કયાં હોય છે, તેમાં ઘી કયું

હોય છે, તેમાં દક્ષિણા શી હોય છે અને તે યજ્ઞમાં ઋત્વિજે કયા કહ્યા છે, તે મને કહો. ૧૪

દંદ્રે કહ્યું : હે રાજા ! યુદ્ધયજ્ઞમાં હાથીઓ અતિવજ છે, ઘોડાઓ અધર્વ્ય છે, શત્રુઓનાં માંસ હૃતદ્રવ્યો છે અને રુધિર આબ્ય (ધી) છે. ૧૫ શિયાળ, ગીધ, કાગડા અને ખીનાં કેટલાંએક માંસાહારી પક્ષીઓ તે યજ્ઞના સદસ્ય છે કે, જેઓ એ યજ્ઞમાં આહુતિ આપતાં અવશેષ રહેલા રુધિર-માંસરૂપ હવિષનું પાન કરે છે તથા પ્રાશન કરે છે. ૧૬ તીક્ષ્ણ, પાણીદાર અને જવલંત એવા ભાલા, તોમર, તલવાર, શક્તિ અને ફરશીઓ એ યજ્ઞ-કર્તાના હુક્ (સરવા) છે. ૧૭ ધનુષના વેગથી છૂટેલું, શ ના શરીરને ચીરી નાખનારું, સીધી ગતિનું અને પાણીદાર એવું જે તીક્ષ્ણ બાણ તે એ યજ્ઞ-કર્તાને મહાન સરવો છે. ૧૮ વળી એ રણયજ્ઞમાં વ્યાઘ્રચર્મના ચાનવાણું, હાથીદાંતની મૂઠવાણું તથા હાથીની સૂંઠને વિદારી નાખનારું ખડ્ગ (તલવાર) યજ્ઞોપયોગી સ્ફિક્ (રેખાઓ દોરવાનું) ખડ્ગાકાર કાષ્ટ) તરીકે છે. તીક્ષ્ણ અને જાન્યવ્યમાન એવા ભાલા, શક્તિ, બેધારી તલવાર, ફરશી અને ખીનાં નરદમ લોખંડનાં અણીદાર શસ્ત્રો વડે જે માર મારવામાં આવે છે તે એ યજ્ઞમાં યજ્ઞિય દ્રવ્યો છે. કુલીન યોદ્ધાઓના શરીરમાંથી નીકળેલું તથા યુદ્ધનિયમના આધારે અન્યોન્ય પર પ્રહાર કરવાથી વિસ્તીર્ણ થયેલું જે રુધિર એકદમ વેગપૂર્વક સંગ્રામ-ભૂમિ પર સ્રવે છે, તે યજ્ઞકર્તાના સર્વ મનોરથોને પૂર્ણ કરનારી હોમકર્મની સમૃદ્ધિમાન પૂર્ણાહુતિ છે. સેનાઓના મોખરાના ભાગમાં ‘મારો, કાષો’ એવા જે શબ્દ સંભળાય છે, તે યમગૃહે મોકલનાર એ રણયજ્ઞમાં સામવેત્તા ઋત્વિજોનાં સામગાનો છે. શત્રુસેનાના મુખ ભાગને એ યજ્ઞનું હવિર્ધાન (હૃતદ્રવ્ય રથાપવાનું રથળ) કહે છે. ૧૯-૨૩ હાથી, ઘોડા અને કવચ પહેરીને સજ્જ ઊભેલા યોદ્ધાઓનો જે સમૂહ, તે એ યજ્ઞમાં રથેતથિત નામનો અગ્નિ છે. ૨૪ હજારોનો સંહાર થઈ ગયા પછી રણક્ષેત્રમાં મસ્તક વિનાનાં ધડો ઊઠીને જે ઊભાં થઈ જાય છે, તે શરવીર પુરુષના રણયજ્ઞમાં આઠ ખૂણાઓવાળો ખેરનો યજ્ઞસ્તંભ છે; ૨૫ તેમ જ હે રાજા ! અંકુશોના તાં આવેલા અને તેથી ગર્જના કરી

રહેલા જે હાથીઓ, તે ઇલામંત્રનો ઉચ્ચાર કરનારા યજ્ઞિય પ્રાદ્યણો છે, તેઓની ગર્જનાઓ તે મંત્ર-ધ્વનિ છે અને વીર પુરુષોના સિંહનાદો તથા હસ્તતલતા પ્રચંડ આધાતો એ યજ્ઞમાં વષટકાર છે. હે રાજા ! સંગ્રામભૂમિ ઉપર ફુંદુભિઓનો જે ગડગડાટ થઈ રહ્યો હોય છે, તે એ રણયજ્ઞમાં ત્રિસામા ઉદ્દગાતાનો સામધ્વનિ છે અને તે પોતે જ ત્રિસામા ઉદ્દગાતા છે. જે ક્ષત્રિય પ્રાદ્યણોનું દ્રવ્ય જ્યારે ચોરાઈ જતું હોય ત્યારે પોતાના પ્રિય શરીરની દરકાર કર્યા વિના યુદ્ધમાં અંપલાવે છે અને પોતાના શરીરરૂપી યજ્ઞસ્તંભનો ત્યાગ કરીને પ્રાણોનો હોમ કરે છે, તેને અનંત દક્ષિણાવાળા યજ્ઞનું ફળ મળે છે. જે શરવીર પુરુષ પોતાના સ્વામીનું કાર્ય કરવા માટે સેનાના મોખરામાં રહીને પરાક્રમ કરે છે અને પ્રાણ જતાં પણ લયનો માર્યો કદી પાછો હકતો નથી, તેને મારા જેવા દિવ્યલોકોનો લાભ થાય છે. જે પુરુષના રણયજ્ઞની વેદિકા શ્યામ રંગનાં ચાનોવાળી તલવારો વડે તથા પરિધિ સરખા બાહુઓ વડે આચ્છાદિત થયેલી હોય છે, તેને મારા જેવા દિવ્યલોકોનો લાભ થાય છે. જે વીર પુરુષ યુદ્ધમાં કોઈની સહાય માટે અપેક્ષા રાખતો નથી અને વિજય મેળવવાનો નિશ્ચય કરીને શત્રુઓની સેનાના મધ્યભાગમાં દાખલ થઈ ઝૂઝી મરે છે, તેને મારા જેવા દિવ્યલોકોનો લાભ થાય છે. જે યોદ્ધાઓ સંગ્રામભૂમિ પર રુધિરના પ્રવાહને વહી રહેલી, ભેરી અને મરુક આદિ વાદિત્રોરૂપ કાચબાઓવાળી, વીરપુરુષોનાં હાડકાંના ચૂર્ણરૂપ રેતી-વાળી, માંસ અને રુધિરના કાકવવાળી, દાલ અને તલવારરૂપ નાના ત્રાપાઓવાળી, કેશોરૂપ શેવાળ અને લીલાં ઘાસવાળી, કપાઈ પડેલા ઘોડા, હાથી અને રથોથી બંધાઈ ગયેલા પુલવાળી, પતાકાઓ અને ધનત્રોરૂપી નેતરવાળી, મરણ પામેલા હાથી-ઓને ખેંચી જનારી, ઢોહીરૂપ જળથી ભરપૂર બનેલી, તીર ઉપર ઊભેલા મનુષ્યોને તરવી અશક્ય એવી, મરેલા હાથીઓરૂપી મોટા મગર-મચ્છોવાળી, પરલોકમાં વહી જનારી અમંગલસ્વરૂપ, ઋષ્ટિ અને અંને ખડ્ગોરૂપ મોટી નૌકાઓવાળી, ગીધ, કાગડા અને કંકપક્ષીઓરૂપ હોડકાંઓવાળી, રાક્ષસોના લયંકર સંચારવાળી, કાયર પુરુષોને

ત્રાસ આપનારી, મહા હુર્મ અને ઘેર એવી નદી આલુ કરી દીધી છે, તે યોદ્ધાને યજ્ઞમા કરાતા અવ બ્રુથસ્નાનનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. વળી જે પુરુષના રણયજ્ઞની વેદિકા શત્રુઓના મરતકોથી તથા હાથીઘોડાઓની કાઘોથી છવાઈ ગયેલી હોય છે, તેને મારા જેવા દિવ્યલોકો મળે છે. રણયજ્ઞની દીક્ષા લેનારા જે પુરુષને શત્રુઓની સેનાનો અથ ભાગ પોતાની પત્નીના ગૃહરૂપ છે, પોતાની સેનાનુ સુખ હવિષ સ્થાપવાના સ્થાનમૂત છે, જમણી બાજુ ઊભેલા યોદ્ધાઓ સદસ્યમૂત છે, ઉત્તર દિશામા ઊભેલા યોદ્ધાઓ આશીર્વાદરૂપ છે અને શત્રુઓની સેના જેની સી છે, તે પુરુષને દેવતાઓના સર્વ લોકો દૂર નથી, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ઉભય પક્ષનાં સૈન્યોની વ્યૂહરચના થઈ ગયા પછી તે બન્ને સૈન્યોના મધ્યભાગમા જે ખુલ્લું મેદાન બેવામાં આવે છે, તે વીરપુરુષની યજ્ઞવેદિકા છે કે, જે વેદિકામાં વેદોરૂપ ત્રણ અક્ષિઓનું સ્થાપન કરીને તે પુરુષ યુદ્ધરૂપી યજ્ઞ કર્યા કરે છે. જે યોદ્ધો યુદ્ધ કરતાં ડરી જઈને રણમાંથી પાછો ફરે છે અને તે વેળા શત્રુઓના હાથે બે મરણ પામે છે, તે જગતમાં પ્રતિષ્ઠા-રહિત થઈને નરકમા જાય છે, એમાં સંશય નથી; પણ જે પુરુષના રણયજ્ઞની વેદિકા રુધિરના વેગથી તરખોળ બની જાય છે અને કેશ, માસ તથા હાડકાં ના ઠગેથી ભરપૂર બની જાય છે, તે પુરુષ પરમ ગતિને પામે છે. વળી જે પુરુષ શત્રુઓના સેના-પતિને હણીને તેના વાહન ઉપર ચડી બેસે છે, તે પુરુષ જૃહરૂપતિ સમાન પૂજ્ય અને સમર્થ બનીને વિષ્ણુના વિહારસ્થાનમૂત વૈકુંઠલોકમાં ગમન કરે છે, તેમ જ જે યોદ્ધો શત્રુસેનાના નાથડને, તેના પુત્રને અથવા બીજા હરકોઈ માનપાત્ર શત્રુને છવતો પકડી લાવે છે, તેને મારા જેવા દિવ્યલોકોનો લાભ થાય છે. યુદ્ધમાં મરણ પામેલા શરવીર પુરુષનો કોઈ પણ રીતે શોક કરવો નહિ; કેમ કે રણમાં મરણ પામેલો શૂરા પુરુષ સ્વર્ગમાં પૂજ્ય છે, તેથી શોક કરવા યોગ્ય નથી અને તે માટે જ યુદ્ધમાં મરણ પામેલા મનુષ્યને પિંડદાન કે ઉત્ક્રદાન આપવાની અથવા તેના સંબંધનું સ્નાન કરવાની કે સૂતક પાળવાની શાસ્ત્રકારો મનાઈ કરે છે. તે પુરુષને મરણ પછી કયા લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે,

તે હું તને કહું છું, સાંભળ. યુદ્ધમા મરણ પામેલો વીરપુરુષ મર્ત્યલોકમાંથી જ્યારે સ્વર્ગ-લોકમાં આવે છે, ત્યારે હજારો સુદર અપ્સરાઓ ‘આ મારો પતિ થશે, આ મારો પતિ થશે’ એમ બોલતી ઉતાવળી ઉતાવળી તેની સામે દોડી જાય છે; માટે જે પુરુષ યુદ્ધધર્મનું પાલન કરે છે, તેને તપ, પુણ્ય, સનાતનધર્મ અને ચારે આશ્ર મોતું ફળ મળે છે; પણ યુદ્ધ કરનાર પુરુષે વૃદ્ધનો, બાળકનો, સ્ત્રીનો, પીક દેખાડનારનો તથા સુખમા તૃણ લઈને ‘હું તમારે શરણે છું’ એમ બોલનારનો કદી વધ કરવો નહિ. હે અબરીધરાજ! જંભાસુરનો, વૃત્રાસુરનો, બલાસુરનો, પાક દૈત્યનો, શતમાયાનો, વિરોચનનો, હવર્થ એવા નમુચિનો, અનેક માયાઓને જાણનારા શંભરાસુરનો, દૈત્ય વિપ્રચિત્તિનો, દત્તના સર્વ પુત્રોનો તથા પ્રહ્લાદનો યુદ્ધમાં વધ કરીને હું દેવોનો રાજ થયો છું.’

લીબ્ધે બોલ્યા : હે યુધિષ્ઠિર! ઇદ્રનું એ વચન સાંભળ્યા પછી અંબરીષ રાજાએ પોતાના સેનાપતિને મળેલી સિદ્ધિ યોગ્ય જ છે, એમ કબૂલ કર્યું. ૧૭-૫૧

હતિ શ્રીમદ્ભાસ્કરતમા શાતિપર્વાતગત રાજધર્માનુશાસન પર્વમા ‘યુદ્ધયજ્ઞ અને તેના ફળનું વર્ણન’ નામનો અધ્યાય ૯૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૯ મો

વીરપુરુષનું વર્તન

॥ નીમ્ન ઉવાચ ॥

અત્રાપ્યુદાહરંતીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

પ્રતર્દનો મૈથિલશ્ચ સંગ્રામં યત્ર ચક્રતુઃ ॥ ૧ ॥

લીબ્ધે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર! રાજા પ્રતર્દને અને મિથિલાધિપતિ જનકે જે સ્થળે પૂર્વે સગ્રામ કર્યો હતો, તે વિષયનો એક પ્રાચીન ઇતિહાસ લોકોમાં કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણે છે.^૧ હે યુધિષ્ઠિર! યજ્ઞોપવીત(જનોઈ)ને ધારણ કરનારા મિથિલા ધિપતિ જનકરાજાએ, એક સગ્રામના સમયે પોતાના યોદ્ધાઓને કેવી રીતે ઉત્સાહ આપ્યો હતો, તે હું તમને કહું છું, તે સાંભળો.^૨ સર્વ તરવને જાણનારા મૈથિલ મહાત્મા જનકે યોગ બળના પ્રભાવથી પોતાના યોદ્ધાઓને સ્વર્ગ તથા

નરકનાં દર્શન કરાવીને કહ્યું હતું કે, 'મારા વીર સૈનિકો! જુઓ, આ તરફ દૃષ્ટિ કરો. આ દેહીપ્થમાન અક્ષય લોકો સંગ્રામમાં ભય નહિ પામનારા શૂરાઓને મળે છે. જુઓ, જુઓ, તે લોકોમાં ગંધર્વની કન્યાઓ કેટલી બધી દેખાય છે? તેમાં સર્વ પ્રકારના મનોરથો પૂર્ણ થાય છે, હવે જુઓ, આ બીજી તરફ જે લોક જોવામાં આવે છે, તે નરકલોક છે. જેઓ યુદ્ધમાંથી પલાયન કરે છે, તેઓને આ નરકલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉપરાંત સદાને માટે તેઓની જગતમાં અપકીર્તિ થાય છે, માટે આ જોઈને હવે પછી તમને યોગ્ય લાગે તેવો ચત્ર કરો.' આ વીર યોદ્ધાઓ! આ બંને ગતિ પ્રત્યક્ષ જોઈને હવે તમે શરીરત્યાગનો જ નિશ્ચય કરો ને સન્મુખ ભિલેલા શત્રુઓને જીતો; પણ પ્રતિદાશન્ય એવી નરકગતિને વશ ન થાઓ. યુદ્ધમાં શરીરોનો ત્યાગ કરવો એ જ શૂરા પુરુષોને ઉત્તમોત્તમ સ્વર્ગ મેળવવામાં કારણભૂત છે.

હે શત્રુના નગરોને જીતનારા યુધિષ્ઠિર! રાજ જનકે એ પ્રમાણે જ્યારે કહ્યું, ત્યારે તેના યોદ્ધાઓએ રણમાં શત્રુઓનો પરાજય કર્યો ને પોતાના રાજને હર્ષ પમાડ્યો; માટે સર્વ કોઈ બુદ્ધિમાન ક્ષત્રિયે નિત્ય રણના મોખરામાં જ ભિલા રહેવું, હાથી-સવારોની મધ્યમાં રથીયોદ્ધાઓને ગોઠવવા, રથીઓની મધ્યમાં ઘોડેસવારોને ગોઠવવા અને ઘોડેસવારોની વચમાં કેવલધારી પાયદળ સૈન્યને ભેળું રાખવું.^{૯-૯} હે યુધિષ્ઠિર! જે રાજ પોતાના સૈન્યને એ પ્રમાણે વ્યૂહરચનામાં ગોઠવે છે, તે નિત્ય પોતાના શત્રુઓને જીતે છે, માટે તમારે હંમેશાં તે પ્રમાણે જ કરવું.^{૧૦} સર્વે યોદ્ધાઓ અતિશય કોપમાં આવી જઈને મગરમંછો જેમ સમુદ્રોને ખળભળાવી દે છે તેમ, ઉત્તમ પ્રતિનું યુદ્ધ કરીને શત્રુઓનાં સૈન્યોને ખળભળાવી દે છે અને સ્વર્ગ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે.^{૧૧} શૂરવીર યોદ્ધાઓએ પરસ્પર યોગ્ય વ્યવસ્થા કરીને ખિન્ન થયેલા સૈનિકોને હર્ષ પમાડવો જોઈએ, જીતેલી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવું જોઈએ તથા રણમાંથી પલાયન કરી જનારા શત્રુઓની પાછળ બહુ દોડાદોડી કરવી નહિ;^{૧૨} કેમ કે હે રાજન! જીવિતને માટે નિરાશ થયેલા તેવા શત્રુઓ મરણિયા થઈને ભે પાછા ફરે છે,

તો તેઓનો વેગ મહાદુઃસહ થઈ પડે છે, માટે જ તેવા નાસી જતા શત્રુઓની પાછળ બહુ સુધી જવું નહિ.^{૧૩} અને જેઓ શૂરવીર છે તેઓ રણમાંથી પલાયન કરી જનારા શત્રુઓ પર પ્રહાર કરવાની ઇચ્છા રાખતા નથી; આમ સમજીને પણ નાસભાગ કરનારાની પાછળ બહુ સુધી દોડવું નહિ.^{૧૪} આ જગતમાં જન્મ પ્રાપ્તિઓત્ અન્ન સ્થાવર પ્રાણીઓ છે, દાંઠવાળાં પ્રાણીઓત્ અન્ન દાંઠવિનાનાં પ્રાણીઓ છે; તૃષાતુર થયેલાં પ્રાણીઓત્ અન્ન જળ છે અને શૂરવીર પુરુષોત્ અન્ન કાયર પુરુષો છે.^{૧૫} જોકે ભીરુ પુરુષોને પણ પીઠ, ઉદર, હાથ, પગ વગેરે અવયવો સરખા જ હોય છે, છતાં તેઓ પોતાની ભીરુતાને લીધે પરાભવ પામે છે અને તેથી જ ભયવિહ્વળ બની જઈને તેઓ ભે હાથ ભેડી, વારંવાર પ્રભ્રમ કરીને શૂરવીર પુરુષોને શરણે ભય છે;^{૧૬} એટલું જ નહિ પણ આ સઘળા લોક, યુવ જેમ પિતાનો આધાર રાખે તેમ, શૂરવીર પુરુષના બાહુનો જ આધાર રાખી રહ્યા છે; માટે શૂરવીર પુરુષ સર્વ અવસ્થાઓમાં સન્માનને યોગ્ય છે.^{૧૭} આ ત્રણે લોકમાં શૂરવીરતા કરતાં અધિક ઉત્તમ કોઈ પણ વસ્તુ નથી અને ખરી રીતે તો શૂરવીર પુરુષ જ સર્વ જગતત્ પાલન કરે છે તથા શૂરવીરના આધારે જ સર્વ કંઈ ટકી રહ્યું છે.^{૧૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્માતુશાસનપર્વમાં 'વીરપુરુષત્ વર્તન' નામનો

અધ્યાય ૯૯ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૦ મો

યુદ્ધ કરવાની રીતિ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

યથાજ્ઞવાયિનઃ સેનાં નર્પતિ મરતર્પમ ।

ઈપદ્ર્મં પ્રપીઢ્યાપિ તન્મે ઋહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ભરતશ્રેષ્ઠ પિતામહ ! વિજયેચ્છુ રાજ્યો ધર્મને લગાર હાનિ પહોંચાડીને પણ અર્થોત્ ભીરુ પુરુષોને પણ રાજભય દેખાડીને સેનામાં આગળ કરીને શત્રુઓ સામે લઈ ભય છે, તે શા માટે? એ મને કહો.^૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! કેટલાએક માને છે કે, કેવળ ક્ષાત્રધર્મને લીધે જ યુદ્ધધર્મ સ્થિર

થાય છે; કેટલાએક માને છે કે, ‘મારવું કે મરવું’ આવા નિશ્ચયથી જ યુદ્ધધર્મ સ્થિર થાય છે; કેટલાએક માને છે કે, ‘શિષ્ટ પુરુષોના આચાર પ્રમાણે વર્તવાથી જ યુદ્ધધર્મ સ્થિર થાય છે’ અને બીજા કેટલાએક માને છે કે, ‘રાજભય દેખાડીને પણ ભીરુઓને શત્રુઓ સામે લઈ જવાથી યુદ્ધધર્મ સ્થિર થાય છે.’^૨ હવે ધર્મ તથા અર્થનું સત્વર ક્ષણ આપનારા ઉપાયો કેવા છે? અને તે ઉપાયોને કામે લગાડવા માટે કેવા ધર્મોનું આચરણ કરવું જોઈએ, તે હું તમને કહું છું. જે મનુષ્યો અર્થ અને ધર્મની મર્યાદાનો ત્યાગ કરીને પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેઓ દરથુ તરીકે જ કહેવાય છે અને સર્વનો વિનાશ કરનારા ગણાય છે;^૩ માટે તેવા મનુષ્યોનો વિનાશ કરવા માટે તથા કાર્યોની હરકોઈ પ્રકારની સિદ્ધિને માટે જે જે ઉપાયો વેદમાં કહ્યા છે, તે સર્વ હું તમને કહું છું, તે સાંભળો.^૪ હે ભરત-વંશી રાજા! શાસ્ત્રમાં બે પ્રકારની યુદ્ધ કહેલી છે: એક વક્રયુદ્ધ અને બીજી સરલયુદ્ધ. તેમાં વક્ર-યુદ્ધનું જાણીજોઈને કદી સેવન કરવું નહિ, પણ સામા પક્ષવાળા મનુષ્યોએ જો વક્રયુદ્ધનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો આપણે પણ વક્રયુદ્ધનો ઉપયોગ કરીને તેનો નાશ કરવો.^૫ જે સેવકો લેહયુદ્ધનો આશ્રય કરીને રાજાની સેવા કરે છે, તેઓ રાજાના શત્રુ જ છે; માટે રાજાએ તેવા સેવકોની એ પ્રકારની કપટયુદ્ધને જાણી લઈને શત્રુઓની પેઠે તેનો નાશ કરી નાખવો.^૬ હે પાર્થ! બાણના પ્રહારથી હાથીઓનું રક્ષણ કરનારાં, ગાય, બળદ અને અજગરના આમડાનાં બખતરો, શલ્ય, કંટક, લોખંડ, કવચો, ચામરો, તીક્ષ્ણ અને પાણીદાર શસ્ત્રો, પીળા વર્ણનાં તથા લાલ વર્ણનાં બખતરો, જુદા જુદા રંગથી રંગેલી ધબપતાકાઓ, બેધારી તલવારો, તોમરો, ખડ્ગો, તીક્ષ્ણ દરશીઓ, બાણોનાં ફળાઓ અને અનેક પ્રકારની હાલો વગેરે પુષ્કળ યુદ્ધ-સામગ્રીની શત્રુ સામે ચડાઈ કર્યો પહેલાં જ તૈયારી કરી રાખવી.^{૭-૮} તેમ જ યુદ્ધની તાલીમમાં ઉપયોગ કરીને બરાબર પરીક્ષા કરાયેલાં શસ્ત્રોને તથા યુદ્ધમાં દૃઢ નિશ્ચયવાળા યોદ્ધાઓને પ્રથમથી જ સજ્જ રાખવા જોઈએ; અને પછી જ્યારે યુદ્ધપ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે ચૈત્ર મહિનામાં

અથવા માર્ગશીર્ષ મહિનામાં શત્રુઓ સામે સન્ય મોકલવું, તે ઉત્તમ ગણાય છે;^{૧૦} કેમ કે હે ભારત! તે વખતે પૃથ્વી પર ધાન્યનો પાક થઈ ગયો હોય છે, સર્વ પ્રદેશ પર જળાશયો ભરપૂર હોય છે અને સમય પણ અતિ શીત હોતો નથી તેમ અતિ ઉષ્ણ હોતો નથી;^{૧૧} માટે તેવે સમયે અથવા શત્રુઓ જ્યારે સંકટમાં આવી પડ્યા હોય તેવે સમયે શત્રુઓ સામે ચડાઈ કરવી તે ઉત્તમ છે.^{૧૨} વળી શત્રુ સામે જવા માટે જળ અને ઘાસચારો જે માર્ગે પુષ્કળ હોય, તે જ માર્ગ પ્રથમનીય છે; પણ તે માર્ગ વનમાં ફરનારા અને કુશળ એવા દ્વંતોનો જાણીતો અને પરિચિત હોવો જોઈએ.^{૧૩} મૃગનાં ટોળાંઓ અરણ્યમાં જેમ ગમે ત્યાં જઈ શકે છે, તેમ લશ્કરી સેનાઓ અરણ્યમાં ગમન કરી શકતી નથી; માટે વિજયેચ્છુ રાજાઓએ સેનાઓને પૂર્વોક્ત માર્ગો દ્વારા જ શત્રુઓ સામે લઈ જવી.^{૧૪} પછી સેના જ્યારે કૃત્ય કરે ત્યારે તેના અગ્રભાગમાં શક્તિમાન અને કુળવાન યોદ્ધાઓની એક પાયદળ દુકડી ગોઠવાયેલી રહેવી જોઈએ. માર્ગમાં કોઈ રથોને જો પડાવ કરવો હોય, તો જ્યાં સમીપમાં જલાશય હોય ત્યાં અને જે પ્રદેશ શત્રુઓથી દુર્ગમ હોય ત્યાં-મેદાનમાં પડાવ કરવો, તે ઉત્તમ ગણાય છે; કેમ કે તેવે રથોને પડાવ કરવાથી શત્રુઓને ચડી આવવાનો પ્રતિષેધ થઈ શકે છે. વળી તેવા જુદા પ્રદેશમાં પડાવ નાખ્યા કરતાં કોઈ અરણ્યની સમીપમાં પડાવ નાખવો તે વધારે શુભભરેલો છે, એમ યુદ્ધકુશલ પુરુષો માને છે; કારણ કે તેવે રથોને પડાવ નાખવાથી સમીપની ઝાડીઓમાં સૈન્યમાંહેનો અમુક ભાગ અનામત તરીકે રાખી શકાય છે. વળી તે અનામત રાખેલા સૈન્યને અકસ્માત જો આવી પહોંચવું હોય તોપણ બની શકે છે, તેમ કેટલુંએક પાયદળ સૈન્ય પણ શત્રુઓને છેતરવા માટે વૃક્ષોની ઘટાઓમાં ગુપ્ત રીતે રહી શકે છે; અને તેવે સમયે શત્રુઓ જો અચાનક ચડી આવે તો પેહું અનામત રાખેલું સૈન્ય તથા વૃક્ષોમાં છુપાઈ રહેલું પાયદળ સૈન્ય ચડી આવેલા શત્રુઓનો નાશ કરી શકે છે ને મુખ્ય લશ્કર પર આવી પડેલી આપત્તિ દૂર કરવા માટે પરમ આશ્રયભૂત થઈ પડે છે.^{૧૫-૧૮} પછી યુદ્ધ કરવાનો જ્યારે સમય આવે ત્યારે અર્થ

યોદ્ધાઓએ સમર્થિમંડળને પાછળ રાખીને તથા પર્વતની પેઠે અડગ ઊભા રહીને યુદ્ધ કરવું; કેમ કે એ વિધિ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાથી દુર્બલ શત્રુઓને પણ જીતી શકાય છે.^{૧૯} હે યુધિષ્ઠિર ! વાયુ, સૂર્ય અને શુક્ર જે દિશામાં ગતિ કરી રહ્યા હોય, તે દિશામાં અવશ્ય વિજય મળી શકે છે; પણ એ ત્રણેના સમુદાયમાં શુક્રની ગતિના કરતાં સૂર્યની ગતિ અને સૂર્યની ગતિ કરતાં વાયુની ગતિ વધારે અનુકૂળ ગણાય છે; અર્થાત્ જે દિશામાં વાયુની ગતિ હોય તે દિશામાં પ્રયાણ કરવાથી વિજય જ મળે છે.^{૨૦} યુદ્ધકુશળ પુરુષો માને છે કે, જે ભૂમિ પર કાદવકીચડ ન હોય, પાણીનાં ખાખો-ચિયાં ન હોય, પુલ અથવા પ્રાકાર (કિલ્લો) ન હોય અને પથ્થર કે માટીનાં ઢેકાં ન હોય, તે ભૂમિ અશ્વસૈન્યને માટે ઉત્તમ છે.^{૨૧} તેમ જ કાદવકીચડ વિનાની તથા ખાડાખડિયા વિનાની ભૂમિ રથીસેનાને માટે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે; હાથીસૈન્યને માટે નાનાં નાનાં વૃક્ષોવાળી, પુષ્કળઘાસવાળી તથા પુષ્કળ જળભરેલી ભૂમિ વળણાય છે અને પાયદળ સૈન્યને માટે અતિ દુર્ગમ પ્રદેશવાળી, પુષ્કળ ઘાસવાળી, વાંસ અને નેતરનાં વૃક્ષોની ઝાડીવાળી ને પર્વતો તથા ઉપવનોવાળી ભૂમિ વધારે ઉત્તમ છે અર્થાત્ પાયદળ સૈન્યને તેવી ભૂમિ ઉપર યુદ્ધ કરવું અનુકૂળ થઈ પડે છે.^{૨૨, ૨૩} હે ભારત ! જે સેનામાં પાયદળ યોદ્ધાઓ પુષ્કળ હોય, તે સેના દૃઢ ગણાય છે અને જેમાં રથો તથા ઘોડાઓ પુષ્કળ હોય તેવી સેના વર્ષાઋતુ સિવાયના સમયમાં ઉત્તમ ગણાય છે.^{૨૪} પણ જેમાં પાળાઓ અને હાથીઓ પુષ્કળ હોય, તેવી સેના વર્ષાઋતુના સમયે પણ ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે છે. આ સર્વ શુભોનો સારી રીતે વિચાર કર્યો પછી શ્રેષ્ઠ તિથિ અને શ્રેષ્ઠ નક્ષત્રમાં સ્વસ્તિવાચન વગેરે કરીને તથા દેશ અને કાળની અનુકૂળતા બોધને જ રાજા શત્રુ સામે ચડાઈ કરે છે તેને સદાય વિજય જ મળે છે. વળી યુદ્ધ કરતી વેળા જે શત્રુઓ નિદ્રાવશ થયા હોય, તૃપ્તાતુર થયા હોય, થાકી ગયા હોય અને છૂટાછવાયા નાસી જતા હોય તેઓને કહી મારવા નહિ.^{૨૫, ૨૬} તેમ જ બાણ છોડવાના સમયે, એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જવાના સમયે અને હોજન કરવાના સમયે જેઓ તે તે

કાર્યમાં જ આસક્ત થયા હોય, આકુળવ્યાકુળ બની ગયા હોય, ઘાયલ થયેલા હોય, શરીરે ક્ષીણ થયેલા હોય, અવિશ્વાસમાં ફસાઈ ગયેલા હોય, ધાર્મિક કાર્યનો આરંભ કરનારા હોય, શુભ ઉપાયોથી જેઓને દુઃખી કર્યો હોય, સુરંગ આદિ શુભમાર્ગે બહાર નીકળીને ઘાસની શોધમાં જેઓ ફરતા હોય, ઘાસ વગેરેને જેઓ લઈ જતા હોય, જેઓ પોતાના નિવાસસ્થાને જતા હોય, પરંપરાથી જેઓ દાર-પાળતું કામ કરતા હોય, જેઓ સામાન્ય સેવા કરનારા હોય અને જેઓ રાજદ્વારમાં તથા અમાત્ય-દ્વારમાં રહેનારા સામાન્ય મનુષ્યો પર ઉપરીપણું કરતા હોય, તે સર્વને રાજાએ યુદ્ધસમયે મારવા નહિ.^{૨૭-૨૯}

હે રાજા ! પોતાના અધિકારીઓમાં જેઓ શત્રુઓના સૈન્યમાં ભંગાણુ પાડનારા હોય અને શત્રુઓએ ભંગાણુ પાડેલા પોતાના સૈન્યને સ્થિર કરી શકનારા હોય, તેવા પુરુષોને તમારે પોતાના જેવાં જ ખાનપાન આપવાં ને તેઓને બમણો પગાર આપવો.^{૩૦} વળી પોતાના સૈન્યમાં દસ સૈનિકો ઉપર દેખરેખ રાખનારા તથા સો સૈનિકો પર આઠા ચલાવનાર બુદ્ધા બુદ્ધા પુરુષોની તમારે નિમણૂક કરવી અને જે પુરુષ શૂરો તથા ઉત્સાહી હોય તેને એક હજાર સૈનિકોના સરદાર તરીકે નીમવો.^{૩૧} જે સમયે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય, તે સમયે પોતાના મુખ્ય મુખ્ય સરદારોને એકઠા કરીને તેઓને જણાવવું કે, ‘આ સમયના યુદ્ધમાં આપણો વિજય થશે કે કેમ, એ સંશય છે, તોપણ આપણે બધાએ એકત્ર મળીને નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે, આ સંગ્રામમાં વિજય મેળવવા માટે આપણે બનતો પ્રયત્ન કરીશું અને સંકટસમયે પણ અન્યો-ન્યનો ત્યાગ કરીશું નહિ; આપણા આ સૈન્યમાં જે પુરુષો ભીરુ હોય અને શત્રુઓ સામે તુરુલ રણસંગ્રામ કરાવીને આપણા મુખ્ય મુખ્ય પુરુષોનો ઘાત કરાવવા માગતા હોય, તેઓએ અહીંથી જ આપણા દેશ તરફ પાછા ફરવું; કેમ કે તેવા ભીરુ યોદ્ધાઓ ખરી કટોકટીના સમયે શત્રુ-ઓમાં ભંગાણુ પાડી શકતા નથી, તેમ તેઓનો વધ પણ કરી શકતા નથી. જે યોદ્ધો પોતાનું તથા પોતાના પક્ષનું રક્ષણ કયે જાય છે, તે જ યુદ્ધમાં

શત્રુઓને મારી શકે છે. વળી રણમાંથી પલાયન કરનારા પુરુષના સર્વ પુરુષાર્થોને નાશ થાય છે, જગતમાં તેની અપકીર્તિ થાય છે, અપયશ બોલાય છે અને અપ્રિય તથા દુઃખદાયી વાણીનું તેને શ્રવણ કરવું પડે છે. જેના હોઠ અને દાંત ક્ષિતભિન્ન થઈ ગયા હોય, જેનાં સર્વ આયુધો છીનવી લેવામાં આવ્યાં હોય અને જેને શત્રુઓએ ચોતારદ્વી ઘેરી લીધો હોય, તેવા યોદ્ધાની જે દુર્દશા થાય, તે આપણા શત્રુઓને જ ભલે પ્રાપ્ત થાઓ, એમ તમે ઇચ્છો. જે યોદ્ધાઓ રણમાંથી પાછી પાની કરે છે, તેઓની નીચ મનુષ્યોમાં જ ગણના થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેવા નરાધમો મનુષ્યસંખ્યામાં કેવળ વ્યર્થ વૃદ્ધિ કરનારા છે, તેઓનો આ લોકમાં કે પરલોકમાં લેશમાત્ર ઉપયોગ નથી. જે પુરુષ રણમાંથી પલાયન કરી જાય છે, તેના શત્રુઓ મનમાં અત્યંત પ્રસન્ન થઈને તેને મારી નાખવા માટે ધસે છે અને અતે તેના પર વિજય મેળવીને તેઓ અતિશય હર્ષપૂર્વક ચંદનાદિ અલંકારો ધારણ કરે છે. હું માનું છું કે, સંજ્ઞામ કરવા ચડી આવેલા શત્રુઓ જેના ચયનો નાશ કરે છે, તે પુરુષને મરણના કરતાં પણ મહા અસહ્ય દુઃખ અનુભવવું પડે છે. તમારે જાણવું કે, શત્રુઓ પર મેળવેલો વિજય ધર્મનું તથા સર્વ પ્રકારનાં સુખોનું મૂળ છે અને ભીરુ પુરુષોને પ્રહાર આદિથી જે રીતની મનમાં મોટી ગ્લાનિ થાય છે, તે જ ગ્લાનિ શરવીર પુરુષને મહા હર્ષપ્રદ અને સુખપ્રદ થઈ પડે છે. શરવીર પુરુષ સામે પગલે થઈને તેનો સ્વીકાર કરે છે; માટે આપણે પણ આ સંજ્ઞામમાં જીવિતનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગ મેળવવાની ઇચ્છા રાખીશું. અથવા શત્રુઓને મારીને વિજય મેળવીશું અને તેમ નહિ બને તો શત્રુઓને હાથે મરણ પામીને સદ્ગતિને પામીશું. ૨૨-૨૧

એ પ્રમાણે માંહોમાંહે પ્રતિજ્ઞા કરીને તથા જીવિતની દરકાર નહિ કરીને વીર પુરુષો નિર્જયતા-પૂર્વક શત્રુસેનામાં પ્રવેશ કરે છે. ૨૨ સૈન્યના આગળ ના ભાગમાં ઠાલતરવારવાળા યોદ્ધાઓનું સૈન્ય રાખવું બેઈએ, તેના પાછળના ભાગમાં રથીસૈન્ય ગોઠવવું બેઈએ અને સૈન્યના મધ્યભાગમાં પોતાના કુટુંબને રાખવું બેઈએ. ૨૩ શત્રુઓ સામે મારો

ચલાવતી વેળા સૈન્યના મોખરામાં રહેલા સુખ્ય સુખ્ય સેનાનીઓએ શત્રુઓનો વિદ્વાત કરવા માટે પાયઠળસૈન્યને ઉત્સાહ આપ્યા કરવો બેઈએ. ૨૪ સૈન્યમાંહિના જે પુરુષો બલાઢ્ય, લોકમાન્ય અને શૂરા હોય, તેઓએ સૌથી આગળ થઈને શત્રુઓ સામે ધસારો કરવો, જેથી તેઓની પાછળ ખીળ સામાન્ય યોદ્ધાઓ પણ ધસારો કરે. ૨૫ સૈન્યમાં જેઓ ખીકણ હોય તેઓને એ સમયે પ્રયત્નપૂર્વક ઉત્સાહ આપવો; કેમ કે ‘સૈન્યસમુદાય ધણો જ છે,’ એમ દેખાડવા માટે પણ તેવા ભીરુ પુરુષોને અવશ્ય સમીપમાં રાખવા બેઈએ. ૨૬ યુદ્ધ ચાલુ થાય તે વેળા સેનાપતિએ પોતાના સૈનિકોને, અન્યોન્યની સહાયમાં રાખીને શત્રુઓ સામે લડાવવા. બે પોતાની સંખ્યા અદ્ય હોય તો બધાએ એકત્ર મળીને યુદ્ધનો આરંભ કરવો અને તેવે સમયે પોતાના સૈન્યને ઘણા વિસ્તારમાં ફેલાવી દેવું તથા સૂચીસુખ નામનો વ્યૂહ રચવો, જેથી અદ્ય સંખ્યાવાળા યોદ્ધાઓ પણ ઘણા સૈનિકો સાથે યુદ્ધ કરી શકે. ૨૭ શત્રુઓ સામે જ્યારે બરાબર લેટ-લેટ થઈ જાય અને તેમાં પોતાનું સૈન્ય બે હારી જવા માંડે તો સુખ્ય સુખ્ય પુરુષોએ બાહુઓ ઊંચા કરીને સાચીખોટી ખૂસો પાડવી કે, ‘શાબાશ, શાબાશ, આગળ વધો, મારો, કાપો, શત્રુઓમાં ભંગાણ પડ્યું છે, માટે ગભરાઓ મા. આપણને સહાય કરવા માટે મિત્રોનું સૈન્ય આવી પહોંચ્યું છે; લડો! નિર્જય થઈને લડો!’ આવા ભયંકર શબ્દો કરીને સત્ત્વસંપન્ન યોદ્ધાઓએ પોતાના સૈન્યને ધીરજ આપવી ને શત્રુઓને ડરાવવા, ૨૮-૨૯ તેમ જ એ સમયે સિંહનાદો કરવા, કિલકિલાટના શબ્દો કરવા, કકક અને રણશિંગાં વગડાવવાં ને આગળ ચાલનારા માણસો દ્વારા ભેરી, મૃદંગ, પણવ વગેરે વાદિતો વગડાવવાં. ૩૦

ઇતિ શ્રીમદ્માસરતમાં શાપિર્વાતર્ગત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં ‘યુદ્ધ કરવાની રીતિ’ નામનો અધ્યાય ૧૦૦ મો સમાપ્ત

અગ્યાય ૧૦૧ મો

શૂરાઓનાં લક્ષણ

॥ કુષિઠિર ઉવાચ ॥

કિંત્રીલાઃ કિં સમાચારાઃ કથંરૂપાશ્ચ ભારત ।

કિં સત્ત્વાદ્યાઃ કથં શક્તા જનાઃ સ્યુઃ સંગરે ક્ષમાઃ ॥૧॥

યુધિઠિરે પૂછ્યું : હે ભારત ! કેવા સ્વભાવના, કેવા આચારવાળા, કેવા દેખાવના, કેવાં કવચ પહેરનારા અને કેવાં શસ્ત્રો ધારણ કરનારા યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવા સમર્થ થઈ શકે છે ?^૧

ભીષ્મે કહ્યું : વીરપુરુષતું શસ્ત્ર અને વાહન પોતાના કુલાચાર અને દેશાચારને અનુકૂળ જ હોય છે અને પરાક્રમ કરતી વેળા પણ પોતાના આચારને અનુસરીને જ તે વર્તે છે.^૨ ગાધાર, સિંધુ અને સૌવીર દેશના યોદ્ધાઓ વાધનખ અને ભાદાઓથી જ યુદ્ધ કરનારા હોય છે અને તેઓ ભયરહિત તથા મહાબળવાન હોય છે, જેથી તે યોદ્ધાઓનું સૈન્ય સર્વ પ્રકારનાં યુદ્ધોમાં વિજય મેળવનારું હોય છે.^૩ ઉશીનર દેશના યોદ્ધાઓ સર્વ જાતનાં શસ્ત્રો વાપરવામાં કુશળ હોય છે અને પૂર્વદેશના યોદ્ધાઓ હાથીઓ પર બેસીને યુદ્ધ કરવામાં કુશળ હોય છે; પણ તેઓ કપટયુદ્ધ કરનારા હોય છે.^૪ યવનો, કાંઝિએ અને મથુરાની આસપાસ વસનારા યોદ્ધાઓ બાહુ-યુદ્ધમાં પ્રવીણ હોય છે, ત્યારે દક્ષિણદેશના યોદ્ધાઓ તલવારના યુદ્ધમાં કુશળ હોય છે.^૫ ઘણું કરીને સર્વ દેશોમાં મહાસત્ત્વવાન અને મહાબળવાન શૂરવીર પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે કે, જેઓ તે તે દેશોમાં પ્રખ્યાત હોય છે. તેઓનાં લક્ષણો હું તમને કહું છું, સાંભળો.^૬ જેઓનાં વચન, ગમન અને નેત્ર સિંહ અથવા વ્યાઘ્ર જેવાં હોય છે, વળી જેઓનાં નેત્રો પારેવાના જેવાં અથવા સર્પના જેવાં હોય છે, તે સર્વ પુરુષો શૂરવીર હોય છે ને શત્રુઓનો નાશ કરનારા હોય છે.^૭ મૃગ સમાન સ્વરવાળાં, વ્યાઘ્ર સમાન નેત્રવાળા તથા બળદ સમાન દૃષ્ટિવાળા પુરુષો ઘણા જ બળવાન હોય છે. જેઓનો સ્વર દુહ્ધ ઘંટડીના જેવો હોય છે તે પુરુષો પ્રમાદી, કોપી અને મૂર્ખ હોય છે;^૮ મ જ જેઓનો સ્વર મેઘના જેવો ગંભીર હોય છે,

મુખ કોપપૂર્ણ હોય છે, જીંઘાઈમાં જેઓ ઊંટના જેવા હોય છે અને જેઓની નાસિકા તથા જીભ અથ્ર ભાગમાં સહેજ વાંટી હોય છે, તે પુરુષો ઘણે દૂર સુધી જઈ શકનારા અને શત્રુઓ પર અત્યંત તૂટી પડતારા હોય છે.^૯ જેઓનાં શરીર ગિલાડાનાં જેવાં કુળ્મ હોય છે, જેઓના કેશ અને શરીરની ચામડી સૂક્ષ્મ હોય છે, જેઓની ગતિ ઉતાવળી હોય છે અને જેઓનું વર્તન અપજતાભરેલું હોય છે, તેઓ શત્રુઓને દુરાસદ (દુર્જન) થઈ પડનારા હોય છે.^{૧૦} જે પુરુષો ચંદનધોની પેઠે લગાર મિચાવતાં નેત્રવાળા હોય છે, કેમળ સ્વભાવના હોય છે અને ઘોડાના જેવી ગતિ અને સ્વરવાળા હોય છે, તેઓ હરકોઈ શત્રુને પહોંચી વળનારા હોય છે.^{૧૧} જેઓના અવયવો ઘણા જ મજબૂત હોય છે, શરીર અત્યંત સુંદર હોય છે, વક્ષઃસ્થળ વિશાળ હોય છે અને જેઓની આકૃતિ રમણીય હોય છે, તે પુરુષો રણવાદિયોનો ધ્વનિ સાંભળતાં જ કોપી જોડે છે અને લડાઈપ્રસંગે હર્ષમાં આવી જાય છે.^{૧૨} જેઓનાં નેત્રો ઘણાં જ ઊંડાં હોય છે અથવા કંઈક ખડાર પડતાં હોય છે અને કંઈક પીંગળા વર્ણનાં હોય છે તેમ જ જેઓનાં મુખ સદાય ચંદેલી ભ્રમરવાળાં હોય છે અને આંખો નાળિયાના જેવી હોય છે, તે બધા પુરુષો શૂરવીર અને શરીરની દરકાર નહિ રાખનારા હોય છે.^{૧૩} વળી જેઓની દૃષ્ટિ કંઈક વક્રતા (કુટિલતા)વાળી હોય છે, જેઓનાં લલાટ વિશાળ હોય છે, જેઓની હડપચી માંસ વિનાની શુદ્ધ હોય છે, જેઓના બાહુઓ વજનના જેવા મજબૂત હોય છે, જેઓની આંગળીઓમાં ચક્રાકાર રેખાઓ હોય છે, જેઓનાં શરીર કૃશ હોય છે અને જેઓનાં શરીરમાં સર્વ નાડીઓ સ્પષ્ટ જોવામાં આવતી હોય છે, તે પુરુષો યુદ્ધપ્રસંગે ઉપસ્થિત થતાં જ શત્રુસેનાઓમાં પ્રવશ કરે છે ને મહોન્મત હાથીઓની પેઠે દુર્જન થઈ પડે છે.^{૧૪} જેઓના કેશના છેડા ચળકતા અને ફાટ પડેલા હોય છે, જેઓનાં પડખાં, હડપચી અને મુખ માંસથી ભરાવદાર હોય છે, જેઓના ખભા ઉત્તર હોય છે, જેઓની શ્રીવા વિશાળ હોય છે, જેઓના દેખાવ મહાવિકટ (ઉગ્ર) હોય છે, જેઓના પગની પિંડીઓ

ઘણી જ સ્થૂલ હોય છે, વાસુદેવના થોડાઓની પેઠે જેઓ ઉદત્ત હોય છે, ગરુડની પેઠે જેઓ ઊંચે ઊછળી શકનારા હોય છે, જેઓનાં મરતકો ગોળમટોળ હોય છે, જેઓનાં મુખ ઘણાં જ પહોળાં અને ખિલાડાના જેવાં હોય છે, જેઓનો સ્વર અતિ ઉચ્ચ હોય છે અને જેઓ કોપી સ્વભાવના હોય છે, તેઓ યુદ્ધમાં વાદિત્રોના શબ્દ સાંભળતાં જ શત્રુઓ સામે ધસી જનારા હોય છે. વળી જેઓ કેવળ અધર્મને જ સમજનારા, ગર્વિષ્ઠ, ક્રૂર કર્મ કરનારા અને રૌદ્ર દેખાવના હોય છે, તેઓ સર્વ દેશના પ્રાંતભાગમાં ઉત્પત્ત થયેલા લીલ, દિરાત વગેરે અત્યંત યુદ્ધમાં જીવને ભોળમે લડનારા હોય છે અને કદી પાછી પાની કરનારા હોતા નથી. આવા જંગલી થોદાઓને હમેશાં સૈન્યના અગ્ર ભાગમાં જ રાખવા; કેમ કે તેઓ શત્રુઓને હાથે મરણ પશુ પામે છે; ૧૧-૧૯ પરંતુ યાદ રાખવું કે, તે જંગલી લોકો અધાર્મિક અને આચારબ્રહ્મ હોય છે, તેથી તેઓના પ્રત્યે ભેદ માનપૂર્વક વર્તવામાં આવે છે, તો તેઓ વશ થતા નથી; કેમ કે તેઓ પોતાના શત્રુઓ ઉપર જેમ કોપાયમાન થઈ જાય છે, તેમ પોતાના રાજા ઉપર પણ વારંવાર કોપાયમાન થઈ જાય છે. ૨૦

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વતગત રાજધર્મનુસાસન-પર્વમાં 'શરાઓનાં લક્ષણ' નામનો અધ્યાય ૧૦૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૨મો

વિજયનાં લક્ષણો અને સામાદિક

ઉપાયોનું મહત્ત્વ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

જયિત્ર્યાઃ કાનિ રૂપાણિ મવંતિ મરતર્પમ ।

વૃતનાયાઃ પ્રશસ્તાનિ તાનિ ચેચ્છામિ વેદિતુમ્ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ભરતશ્રેષ્ઠ પિતામહ ! ભવિષ્યમાં વિજય મેળવનારી સેનાનાં ઉત્તમ લક્ષણો કેવા પ્રકારનાં હોય છે, તે જાણવાની મને ઇચ્છા છે. ૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે ભરતવંશના શ્રેષ્ઠ રાજા ! ભવિષ્યમાં વિજયશીલ થનારી સેનાનાં જે જે ઉત્તમ લક્ષણો હોય છે, તે સર્વે હું તમને કહું છું, સાંભળો. યુદ્ધની પૂર્વે દેવનો જે પ્રકારનો કોપ થાય છે અને પછી કાલપ્રેરિત મનુષ્યોમાં જે રીતનો ખળભળાટ

થવા લાગે છે, તે ખડું જાની પુરુષો દિવ્યદ્રિષ્ટી ભેઈ શકે છે ૨૩ અને તે તે અશુભ ઉત્પાતોની શાંતિને માટે વિદ્વાનો અનેક પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્તો કરે છે; જપ, હોમ વગેરે માંગલિક કર્મો કરે છે ને તે અનિયોગે શાંત કરે છે. ૨૪ હે ભારત ! જે સેનામાં થોદાઓનાં મન તથા સર્વ વાહનો ઉત્સાદપૂર્ણ બેવામાં આવે છે, તે સેનાનો ભવિષ્યમાં અવશ્ય વિજય થાય છે, એમ સમજવું. ૨૫ વળી તે સેના શત્રુઓ સામે જ્યારે હલ્લો કરે છે, ત્યારે વાયુ અનુકૂળ વાય છે, પાછળના ભાગમાં ઈંદ્રધનુષ્યો પ્રકટ થાય છે, મેઘમંડળ તેની પાછળ પાછળ ગતિ કરે છે અને સૂર્યનાં કિરણો પાછળના ભાગમાં રહે છે. ૨૬ શિયાળ, ગીધ, કાગડા વગેરે પક્ષીઓ જ્યારે અનુકૂળ શબ્દો કરીને તે સેનાને માન આપે, ત્યારે સમજવું કે, એ સેનાને મહાઉત્તમ સિદ્ધિનો લાભ થશે. ૨૭ જે કોઈ સેનાના નીકળવાના સમયે અગ્નિની કાંતિ ભે નિર્મળ જણાય, શિખાઓ ઊઠવું ગતિ કરે, ઝાળ જમણી બાજુએથી નીકળે, તે અગ્નિમાંથી ધુમાડો ન નીકળે અને આહુતિઓની પવિત્ર સુગંધ છૂટી નીકળે તો તે સેનાનો ભવિષ્યમાં વિજય થાય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૨૮ જે સેનામાં શંખો અને ભેરીઓ મહાગંભીર શબ્દની ગર્જનાઓ કરે અને સર્વ થોદાઓ પોતાના નાયકની આસાને અનુકૂળ રહે, તો ભવિષ્યમાં તેનો વિજય થાય છે, એમ યુદ્ધ-કુશળ પુરુષો કહે છે. ૨૯ યુદ્ધ માટે નીકળી ચૂકેલા અથવા નીકળવા માટે તૈયાર થયેલા જે સેનાનીઓની પાછળના ભાગમાં અથવા ડાબી બાજુમાં શુભસૂચક મુગોનાં ટોળાં ભે ગમન કરે, તો તેઓને વિજય મળે છે અને યુદ્ધમાં શત્રુઓનો સંહાર કરતી વેળા મુગોનાં ટોળાં ભે જમણી બાજુ જીતરે તોપણ તેઓ સિદ્ધિસૂચક છે; પરંતુ આગળના ભાગમાં તેઓ ભે ગમન કરે, તો અનિષ્ટસૂચક છે અને શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરવા ન જવાતું તેઓ જણાવે છે, એમ સમજવું. ૩૦ સેનાના પ્રયાણ સમયે હંસ, કૌચ, શતપત્ર (મોર) અને ચાસ વગેરે પક્ષીઓ મંગલસૂચક શબ્દો બોલીને ભે શકુન જણાવે ને સર્વ થોદાઓ ધૈર્યસંપન્ન થઈને હર્ષ-પૂર્ણ ભે દેખાતા હોય તો તે ચિહ્નને ભવિષ્યના વિજય-નું સ્વરૂપ કહે છે; ૩૧ તેમ જ જે થોદાઓની શેવા

ઝગઝગાટ કરી રહેલાં શસ્ત્રોથી, ચંત્રોથી, કવચોથી, ધનુષ્યોથી અને યુવાન પુરુષોનાં પ્રકુલ સુખકમળોથી પ્રકાશમાન અને દુઃખેશ્ય દેખાતી હોય, તે યોદ્ધાઓ શત્રુઓનો પરાજય કરે છે. ૧૨ વળી જેઓના યોદ્ધાઓ સેનાપતિઓની આજ્ઞા સાંભળવા માટે તત્પર રહે છે, અભિમાનથી રહિત હોય છે, પરસ્પર મિત્રભાવે વર્તનારા હોય છે અને બાહ્યાભ્યંતર પવિત્રતાને જાળવનારા હોય છે, તેઓને ભવિષ્યમાં અવશ્ય વિજય મળે છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૧૩ જે સેનાના યોદ્ધાઓનો શબ્દ, સ્પર્શ અને ગંધ, મનને આનંદ આપનારા બહાર પડે છે તે યોદ્ધાઓમાં ધૈર્યનો સંપૂર્ણ સંચાર અડગ રહે છે, તે તેના ભાવી વિજયનું સુખ છે. ૧૪ રણમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કાગડો જે ડાળી બાળુ શબ્દ કરે તો તે ઉત્તમ શત્રુન જાણવું; રણમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં કાગડો જે જમણી બાળુ શબ્દ કરે તો તે શુભસૂચક છે અને તે વેળા જે પાછળ રહીને શબ્દ કરે તો કાર્યની સિદ્ધિ સૂચવે છે, પણ આગળ રહીને જે બોલે તો કાર્ય નહિ કરવા માટે તે સૂચવે છે, એમ જાણવું. ૧૫ હે યુધિષ્ઠિર! ચતુરંગી મહાન સેનાને એકઠી કરીને પણ પ્રથમ સામ ઉપાયથી જ શત્રુને વશ કરવાનો તમારે યત્ન કરવો અને તેમ કરતાં જે શત્રુ વશ નજ થાય તો પછી અંતે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થવું. ૧૬ હે ભારત! યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવવો, તે ઘણું જ અઘમ છે, કેમ કે યુદ્ધથી મળેલો વિજય યાદચ્છિક એટલે ઘુણાક્ષરન્યાયના જેવો છે અથવા દૈવહેતુક ગણાય છે, એમ વિદ્વાનો માને છે. ૧૭ વળી પાણીનો મહાન વેગ અને ભયભીત થયેલાં મૃગોનાં ટોળાં જેમ દુર્નિવાર્ય છે-અટકાવ્યાં અટકે નહિ તેવાં છે, તેમ શત્રુઓએ હાંકી કાઢેલી મોટી સેના પણ અટકાવી અટકતી નથી. ૧૮ સેનામાંથી અસુક માણસો નાઠા એટલે તેઓને ભેઈને વિદ્વાન અને અતુભવી યોદ્ધાઓ પણ વિના કારણે નાસવા માંડે છે; ભલે પછી તે સેના ઘણી બળવાન અને મોટી હોય, તોપણ તેને રુરુ મૃગનાં ટોળાંની જ ઉપમા ધરી શકે છે; અર્થાત્ રુરુ મૃગના ટોળામાં એક મૃગને નાસતો ભેઈ તેની પાછળ બીજા સર્વ મૃગો પણ વિના કારણે જેમ નાસી જાય છે, તેમ સેનામાં પણ એક સૈનિકની પાછળ બીજા અનેક સૈનિકો એક પછી એક નાસભાગ કરી

મૂકે છે; ૧૯ માટે તેવી મોટી સેનાના કરતાં માત્ર પચાસ જ શૂરા પુરુષો કે જેઓ અન્યોન્યના સ્વભાવને જાણતા હોય, હર્ષપૂર્વક યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા હોય અને પ્રાણોની પરવા કર્યા વિના મારવું કે મરવું, એવો જ નિશ્ચય કરીને શત્રુઓ સામે જીતરી પડ્યા હોય, તેઓ પણ શત્રુઓની મહાન સેનાનો સંહાર કરી શકે છે. અરે! તેવા પચાસ પુરુષો તો શું, પણ દંઢ નિશ્ચયવાળા, કુળવાન અને લોકમાન્ય એવા માત્ર પાંચ, છ કે સાત જ પુરુષો એકઠા મળીને શત્રુઓ પર જે તૂટી પડે તો તેઓ પણ સારી રીતે વિજય મેળવી શકે છે! ૨૦-૨૧ સારાંશ કે જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી યુદ્ધ માટે કદી પણ તૈયાર થવું નહિ; કારણ કે સામ, દાન અને લેહ એ ત્રણ ઉપાયો પછીનો છેલ્લો ઉપાય જ યુદ્ધ છે. ૨૨ જેમ બળબળતી વીજળીને ભેઈને લોકો 'અરે! આ કેના પર તૂટી પડશે' આવા વિચારથી ભયચક્ત બની જાય છે, તેમ સેનાને ભેતાવે ત જ કેટલાએક ભીરુ પુરુષો ભયથી અત્યંત ગભરાઈ જાય છે-હાવરાગાવરા બની જાય છે. ૨૩ સંગ્રામપ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે, એમ જાણીને જે યોદ્ધાઓ ભયભીત ચિત્તે શત્રુઓ સામે ધસી જાય છે, તેઓનાં ગાત્રો ત્યાં પહોંચતાં જ પાણી પાણી થઈ જાય છે અને તે યોદ્ધાઓ પર વિજય મેળવવાની ઇચ્છાવાળા સેનાનીનાં ગાત્રો પણ નરમ થેંશ જેવાં બની જાય છે. ૨૪ હે રાજન! પોતાના પર અસુક સેના ચઢી આવી છે, એમ જાણતાંની સાથે જ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ સહિત આખો દેશ ગભરાઈ જાય છે; એટલું જ નહિ પણ એઓના પ્રતાપથી તપી ગયેલાં સર્વ પ્રાણીઓની મનન (ચરણી) શિથિલ શિથિલ થઈ જાય છે; ૨૫ માટે યુદ્ધ કરવાનું બાળુ પર મૂકી દઈને પ્રથમ તો શત્રુને વશ કરવા માટે કૂરતામિત્ર એવા સામ ઉપાયનો જ વારંવાર પ્રયોગ કરવો, જેને લીધે શત્રુઓના ચોતરફના ગ્રાસથી પીડાઈને સલાહ કરવા માટે તે કબૂલ કરે છે; ૨૬ તેમ જ શત્રુઓના આંતરિક મિત્રવર્ગમાં ફાટ ફૂટ કરાવવા માટે શુભ હતોત્તી યોજના કરવી અને પછી તેઓમાં જે શ્રેષ્ઠ રાજા હોય તેની સાથે સંધિ કરવી તે વધારે ઉત્તમ છે. આમ એકી વખતે ભય દેખાડીને, સંધિ કરીને તથા શત્રુના શત્રુને પોતાના સ્વાધીનમાં કરીને શત્રુને જીતવો; ૨૭ એ સિવાય

ખીજી કોઈ પણ રીતે શત્રુને વશ કરી શકાતો નથી. શત્રુની સાથે એવું વર્તન કરવું જોઈએ કે જેથી તેના ઉપર સર્વ તરફથી દુઃખ આવી પડે.^{૨૮} હવે કદાચ તમે એમ કહેશો કે, શત્રુ સામે કપટ નહિ કરતાં તેના પર ક્ષમા જ કેમ ન કરવી? આના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે, સત્યરુષોના પ્રત્યે ક્ષમા કરવી યોગ્ય છે, પણ અસત્યરુષો પ્રત્યે ક્ષમા કરવી યોગ્ય નથી, માટે હે પાર્થ! ક્ષમા અને અક્ષમાનું શું પ્રયોજન છે તેનો તથા કોના પ્રત્યે ઉપયોગ કરી શકાય છે, તે પણ તમારે સમજવું જોઈએ.^{૨૯} શત્રુ પર વિજય મેળવ્યા પછી તેના પર ક્ષમા કરનાર રાજાનો યશ જગતમાં વૃદ્ધિ પામે છે અને તેવા રાજાએ કદાચ મહાન અપરાધ કર્યો હોય, તોપણ તેના જિતાયેલા શત્રુઓ તેનો વિશ્વાસ કરે છે.^{૩૦} શંખ-રાસુર પણ માને છે કે, શત્રુને પ્રથમ સારી રીતે શિક્ષા કર્યા પછી તેના પર ક્ષમા કરવી તે વધારે ઉત્તમ છે; કેમ કે જે કાષ્ટને અગ્નિમાં તપાવ્યા વિના સીધું કરવામાં આવે છે, તે યુન: પોતાની મૂળ સ્થિતિમાં જઈને વાંકું જ બની રહે છે;^{૩૧} પરંતુ શંખ-રાસુરના એ મતને ઘણા નીતિકુશળ આચાર્યો ઉત્તમ માનતા નથી તેમ તેણે આપેલા દષ્ટાંતને પણ યોગ્ય માનતા નથી. તેઓને તો એવો જ મત છે કે, જેમ પોતાના પુત્રને શાંતિપૂર્વક અને માર માથો વિના વશ કરવામાં આવે છે, તેમ શત્રુને પણ શાંતિપૂર્વક અને શિક્ષા કર્યા વિના જ વશ કરવો.^{૩૨} હે યુધિષ્ઠિર! જે રાજા અતિ ઉચ્ચ હોય છે, તે સર્વ પ્રાણીઓના દ્રષ્ટુ પાત્ર બને છે અને જે રાજા અતિશય શાંત હોય છે, તેનું સર્વ કોઈ અપમાન કરે છે; માટે રાજાએ ઉચ્ચતા અને મૃદુતા એ બન્ને શુભોનો આશ્રય કરવો.^{૩૩} હે ભારત! શત્રુઓ પર શસ્ત્રપાત કરતાં પહેલાં અને શસ્ત્રપાત કરતાં કરતાં પણ રાજાએ પ્રિય ભાષણ જ કરવું તેમ જ શત્રુઓના સંહાર કર્યો પછી પણ તેઓના સંબંધીઓની આગળ શોક અને રુદન કરવાનો આડંબર દેખાડીને દયાળુતા દેખાડવી.^{૩૪} શત્રુઓને મારી નાખ્યા પછી તેઓના સ્નેહીઓ પામે રાજાએ કહેવું કે, ‘અરે! ઘણું જ જોડું થયું છે કે, આ સંગ્રામમાં મારા મૈનિકોએ તેઓને મારી નાખ્યા છે. હું ખરું કહું છું કે, તેઓનું મૃત્યુ મને લગારે પ્રિય લાગતું નથી. અકેસોસ!

મેં તેઓને વારંવાર સમજાવ્યા હતા, છતાં તેઓએ મારું કહેવું માન્યું ન હતું. અહો! તેવા મહાન પુરુષો તો જગતમાં સદાકાળ જીવતા જ રહે, એવી આકાંક્ષા રાખવી જોઈએ. તેઓનો આવો વધ થવો યોગ્ય જ ન હતો; કેમ કે સંગ્રામ-માંથી કદી પાછા નહિ હઠનારા તેવા મહાપુરુષો આ જગતમાં હવે દુર્લભ છે. મારા જે માણસોએ તેઓનો યુદ્ધમાં વધ કર્યો છે, તેઓએ ખરી રીતે મારું જ અપ્રિય કર્યું છે.’ આવી વાણીથી શત્રુઓના સ્નેહીઓ આગળ પોતાને શોક થયાનું જાહેર કરીને એકાત્મમાં તે શત્રુઓનો નાશ કરનારા પોતાના સૈનિકોનું યથાયોગ્ય સન્માન કરવું;^{૩૫-૩૭} તેમ જ શત્રુઓના હાથે જેઓ ઘવાયેલા હોય અને જેઓ મરણ પામ્યા હોય, તેવા પોતાના સૈનિકોનો જાણે પોતે અપરાધ કર્યો હોય, તેવા દેખાવ કરીને લોકોની પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે, તેઓના (ઘવાઈ પડેલાઓના તથા મરી ગયેલાઓના) બાહુઓ પકડીને ઘસકે ઘસકે રડવું અને તેઓના સંબંધીઓને ધીરજ આપવી.^{૩૮} આ રીતે સર્વ અવસ્થાઓમાં રાજાએ સાંત્વનપૂર્વક જ વર્તન કરવું જેથી તે ધર્મજ્ઞ રાજા લોકોમાં પ્રિય થઈ પડે છે અને સર્વ વાતે નિર્ભય બને છે;^{૩૯} એટલું જ નહિ પણ હે ભારત! તેવા રાજાનો સર્વ પ્રાણીઓ વિશ્વાસ કરે છે અને એ રીતે વિશ્વાસુ બનેલી પ્રજાઓ પાસેથી રાજાએ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે લોગ લોગવી શકાય છે;^{૪૦} માટે જે રાજાને પૃથ્વી પર લોગો લોગવવાની ઇચ્છા હોય, તેણે નિષ્કપટભાવથી સર્વને વિશ્વાસુ બનાવવા જોઈએ અને સર્વ પ્રકારે પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.^{૪૧}

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમા શાંતિપર્વોત્તરજાત રાજધર્માનુશાસનપર્વમાં
(‘વિજયતા લક્ષણે’ નામનો અધ્યાય ૧૦૨ મો સમાપ્ત)

અધ્યાય ૧૦૩ મો

શનુને છતવાના ઉપાયો

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કયં મૃદૌ કયં તીક્ષ્ણે મહાપદ્મે ચ પાર્થિવ ।

આદૌ વર્તેત નૃપતિસ્તન્મે વ્રૂદ્ધિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! ..

સ્વભાવના શત્રુ તરફ, તીક્ષ્ણ સ્વભાવના

અને મોટા પક્ષવાળા બળવાન શત્રુ તરફ કેવી રીતે વર્તવું, તે મને કહો.^૧

ભીષ્મે કહ્યું: હે યુધિષ્ઠિર! આ વિષયમાં જૃહ સ્પતિનો તથા ઇંદ્રનો એક સંવાદ પ્રાચીન ઇતિહાસકર્તા લોકમાં કહેવાય છે, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો.^૨ એક સમયે શત્રુવીરોના સંહાર કરનારા દેવરાજ ઇંદ્રે શુરુ જૃહસ્પતિની પાસે જઈ હાથ ભેડીને પ્રણામપૂર્વક પૂછ્યું.^૩

ઇંદ્રે બોલ્યો: હે બ્રહ્મા! મારે સાવધાન ચર્ધ ને શત્રુઓ તરફ કેવી રીતે વર્તવું? અને શત્રુઓને ઉપેક્ષી નાખ્યા વિના કયા ઉપાયે તેઓને હું વશ કરું? ઉભય પક્ષનાં સૈન્યોતું યુદ્ધ થવાથી અશુક એક પક્ષનો જ વિજય નિશ્ચિત હોય છે, પણ બંનેનો તો કદી વિજય થતો જ નથી, માટે શું કરવાથી આ પ્રતાપિની અને જનલત એવી રાજ્યલક્ષ્મી મારે ત્યાજ ન કરે?^૪

ઇંદ્રે એ પ્રમાણે પૂછ્યું એટલે ધર્માર્થકામના વિષયમાં કુશળ, અતિશય પ્રતિભાશાળી અને રાજધર્મના વિધિને જાણનારા શુરુ જૃહસ્પતિએ તેના પ્રત્યે કહ્યું.^૫

જૃહસ્પતિ બોલ્યા: યુદ્ધ કરીને શત્રુઓને વશ કરવા માટે કદી ઇચ્છા કરવી નહિ; કેમ કે અમર્થ અને અક્ષમાને લીધે કલહપ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે અને તે અમર્થ તથા અક્ષમાનો મૂર્ખ પુરુષો જ આશ્રય કરે છે.^૬ શત્રુનો વધ કરવાની ઇચ્છા રાખનારા રાજાએ ક્રોધ, ભય અને હર્ષને પોતાના વશમાં રાખીને ‘અશુક મારો શત્રુ છે’ એમ પ્રકટ થવા દેવું નહિ ને શત્રુને સાવધાન થવા દેવો નહિ.^૭ જાણે પોતે વિશ્વાસ રાખ્યો હોય, તેવો ઠાળ કરીને શત્રુનું સેવન કરવું, પણ તેનો વાસ્તવિક વિશ્વાસ કરવો નહિ. વળી નિત્ય શત્રુને પ્રિય લાગે તેવું જ ભાવણ કરવું પણ તેને અપ્રિય લાગે તેવું આચરણ કરવું નહિ.^૮ શુદ્ધ વેર કરવાં છોડી દેવાં, વ્યર્થ કંઈશોષ કરવો નહિ અને પક્ષીઓને પકડીને આલુવિકા ચલાવનારા પુરુષ જેમ પક્ષીઓના જેવા શબ્દો કરીને પક્ષીઓને પકડી લે છે, તેમ હે ઇંદ્ર! રાજાએ પણ શત્રુ જેવી રીતે વશ થાય તેવા પ્રયોગો કરવા અને તેને વશ કર્યા પછી સમય આવ્યે મારી નાખવો.^{૧૦, ૧૧} હે વાસવ! શત્રુઓને

નિત્ય પરાભવ કરીને રાજ સુખેથી સુધ્ધ શક્યો નથી; કેમ કે જેનું મન કુદ્ધ બનેતું હોય છે, તેવા શત્રુઓ નિત્ય નશ્વર રહે છે અને અગ્નિની ચિત્તગારીની પેઠે અકસ્માત્ લક્ષ્મી ઉઠે છે-ચઢી આવે છે.^{૧૨} હે સમર્થ ઇંદ્ર! યુદ્ધ કરવાથી વિજય મળે જ છે, એવો ઈર્ષ નિશ્ચય નથી, માટે યુદ્ધ તો કદી કરવું જ નહિ; પણ વિશ્વાસ પમાડીને જ શત્રુને વશ કરવો અને જ્યારે તે વશ થઈ જાય, ત્યારે પોતાનું કાર્ય સાધી લેવું.^{૧૩} શત્રુરાજાએ કોઈ સમયે પોતાનું જો અપમાન કર્યું હોય, તો પ્રથમ તો તેના તરફ ઉપેક્ષા જ બતાવવી, પણ તેનું વેર દેવા માટે હૃદયમાં હારી ગયા વિના મંત્રને જાણનારા મહાત્મા મંત્રીઓ સાથે તે વિષે વિચાર ચલાવવો ને પછી જ્યારે વખત મળે ત્યારે અને શત્રુના મૂળ સ્થાનમાં તેવી કંઈક વિરુદ્ધ ચળવળ ચાલુ થાય ત્યારે, અકસ્માત્ તેના પર પ્રહાર કરવો ને પોતાનું હિત કરનારા પુરુષો દ્વારા શત્રુના સૈન્યમાં ફાટફૂટ કરાવવી.^{૧૪, ૧૫} કાર્યના આરંભમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં પરિણામ કેવું આવશે, તે વિષેનું જ્ઞાન ધરાવનારા રાજાએ શત્રુવિષયક દેશને પોતાના મનમાં શુભ રાખવો અને શત્રુસૈન્યોનું પ્રમાણ કેટલું છે, તે જાણી લઈને તેઓમાં લેદ્ર પડાવવો.^{૧૬} આ રીતે લેદ્ર પડાવીને, લાંચ આપીને અથવા ઔષધોના પ્રયોગો કરીને પણ શત્રુઓને હિરાન કરવા; પણ યાદ રાખવું કે, તેણે પોતે શત્રુઓનો સંસર્ગ કરતાં સંભાળવું.^{૧૭} કોઈ સમયે શત્રુઓના સંહાર કરવા માટે ઘણા લાંબા સમય સુધી પણ તક મેળવવાની રાહ જોવા કરવી અને પછી જેવી તક મળે કે તુરત જ તેઓનો નાશ કરી નાખવો. શત્રુઓ વિશ્વાસ પાત્રે, એટલા માટે કેટલાએક સમય સુધી દુષ્-આપ બેસી રહેવું ને પછી લાગ આવતાં કામ કાઢી નાખવું,^{૧૮} પણ એકદમ વગર વિચાર્યું પગલું ભરીને શત્રુઓ પર પ્રહાર કરવો નહિ; પરંતુ ‘વિજય મળશે જ’ એવો જો નિશ્ચય હોય તો જ તેઓના પર પ્રહાર કરવો. જે રાજા બુદ્ધિમાન હોય છે, તે વિના સમયે શત્રુના પર શસ્ત્રપ્રહાર કરતો નથી તેમ જાણી વડે પણ તેને છાંટેલો નથી; પરંતુ જેવો સમય મળે કે તુરત જ પ્રહાર કરી દે છે. તે સમયે કાલાંતર માટે રાહ જોતો નથી;^{૧૯, ૨૦} કેમ કે હરકોઈ

પ્રકારનું કાર્ય કરવાની ઇચ્છાથી તે કાર્યને યોગ્ય એવા સમયની રાહ જોનારો પુરુષ પોતાને મળેલા જે સમય શુભાવે છે તે સમય પુનઃ દુર્લાભ થઈ પડે છે.^{૨૧} જો કદાચ શત્રુ પોને જ અકરમાત્ પોતાના પર ચડી આવે તો તેવે સમયે પોતાના સામર્થ્યને બાજુ પર જ મૂકી દેવું અને સત્પુરુષોના મતનો સ્વીકાર કરીને તેની સાથે મિત્રતા બાંધી લેવી, પણ તેને પીડવો નહિ અને ખાછો વખત આવે ત્યારે ચૂકવું પણ નહિ.^{૨૨} કામ, ક્રોધ તથા અહંકારનો ત્યાગ કરીને રાજાએ સાવધાન થઈને શત્રુઓનાં છિદ્રો વારંવાર જોવા કરવાં.^{૨૩} હે દેવશ્રેષ્ઠ ઇંદ્ર ! અતિશય મૃદુતા, અતિશય ઉગ્રતા, આલસ્ય, પ્રમાદ અને સારી રીતે યોજેલાં એવાં કપટો પણ બુદ્ધિહીન રાજાનો વિનાશ કરી નાખે છે.^{૨૪} માટે તે મૃદુતા આદિ ચારેય દોષોનો તથા કપટોનો ત્યાગ કર્યા પછી વિચાર કર્યો વિના પણ શત્રુઓનો સંહાર કરી શકાય છે.^{૨૫} જે કોઈ શુભ કાર્ય એક જ મંત્રીથી બની શકે તેવું હોય, તેને એક જ મંત્રી દ્વારા કરાવી લેવું, પણ તે કાર્ય એકથી વધારે મંત્રીઓને જણાવવું નહિ, કેમ કે તેમ કરવાથી મંત્રીઓ તે કાર્યને પ્રકટ કરી દે છે અને એકબીજાના મતલેહને લીધે તે કાર્યને પૂર્ણ કરી શકતા નથી;^{૨૬} પરંતુ તે કાર્ય એકથી બનવું જો અશક્ય જ હોય તો પછી તેમાં બીજાઓની સંમતિ લેવી. શત્રુઓ પોતાના પર ચડી આવતા હોય અને તેઓ નજરે ન દેખાય તેટલા દૂર હોય, તો તેઓના પર બ્રહ્મદંડનો ઉપયોગ કરવો અર્થાત્ પુરોહિત દ્વારા આભિચારિક પ્રયોગ કરાવવો, પણ નજરે દેખાય તેટલા સમીપ માં જો આવી પહોંચ્યા હોય, તો તેઓની સામે ચતુરંગી સેના જ મોકલી દેવી.^{૨૭} રાજાએ શત્રુ સામે પ્રથમ લેદ ઉપાયનો જ ઉપયોગ કરવો અને તેવે સમયે શાંત પણ બેસી રહેવું અર્થાત્ તે તે સમયને અનુસરીને જ તે તે ઉપાયોની યોજના કરવી.^{૨૮} શત્રુ જો બળવાન હોય તો તેને નમસ્કાર પણ કરી દેવો. પછી જ્યારે તે પ્રમાદી બની જાય, ત્યારે સાવધાન થઈને તેનો વધ કરવાની ઇચ્છા કરવી.^{૨૯} શત્રુને બળવાન બોઈને પ્રહિપાત (નમસ્કાર), દાન અને મધુર વાણીથી તેનું સેવન કરવા મંડી પડવું, પણ તે શત્રુ-

ને સેવતી વખતે પોતાના પર તેને શંકા થવા દેવી નહિ.^{૩૦} પોતાના શત્રુની સાથે પ્રીતિ રાખનારા અને પોતે જોઓને પ્રથમ કાઢી મૂક્યા હોય તેવા શંકાપાત્ર પુરુષોનાં સ્થાનકોનો રાજાએ સદાય ત્યાગ કરવો અને તે પુરુષોનો પણ રાજાએ વિશ્વાસ કરવો નહિ, કેમ કે તેઓ રાજાનો પરાભવ કરવા માટે નિત્ય જાગ્રત રહે છે.^{૩૧} હે દેવપતિ ઇંદ્ર ! અનેક પ્રકારનું આચરણ કરનારા, અસ્થિરચિત્ત રાજા ઓતું ઐશ્વર્ય ચિરકાળ પર્યંત ટકી રહે, તેના જેવું બીજું કંઈ પણ હુકર અથવા અસંભવિત નથી; માટે રાજાએ નિત્ય સ્થિરચિત્ત થવું.^{૩૨} જેથી વિવિધ પ્રકારનું આચરણ કરવા છતાં તેનું ઐશ્વર્ય સ્થિર રહે તેવો સંભવ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે; માટે રાજાએ બરાબર સાવધાન થઈને રાજ્યરક્ષાનો યત્ન કરવો તથા મિત્ર કોણ અને અમિત્ર કોણ, તેનો વિચાર કરવો.^{૩૩} જે રાજા કેવળ કોમળતાનો આશ્રય કરે છે, તેનું સર્વ લોકો અપમાન કરે છે અને જે રાજા કેવળ તીક્ષ્ણતાનો આશ્રય કરે છે, તેનાથી પ્રજાઓ કંટાળે છે; માટે તારે કેવળ કોમળ ન થવું તેમ કેવળ તીક્ષ્ણ પણ ન થવું; પરંતુ મૃદુતા અને તીક્ષ્ણતા બન્નેનો આશ્રય કરવો.^{૩૪} જેમ કોઈ જળાશયમાં સર્વ તરફ ફેલાયેલું પાણીનું વેગ-વાણું પૂર કાઠે તોડી નાખવાથી એકદમ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ પ્રમાદવશ થયેલા રાજાનું મહા-વિસ્તીર્ણુ રાજ્ય પણ અંદર અંદર ફાટફૂટ થવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે.^{૩૫} હે પુરંદર ! અનેક શત્રુઓ સાથે એકીવખતે વેર બાંધી બેસવું નહિ; પણ સામ, દાન, દંડ અને લેદ એ ચારે ઉપાયોની યોજના કરીને અનુક્રમે એક એક શત્રુનો વિનાશ કરતા રહેવું;^{૩૬} તથા સર્વનો સંહાર કર્યા છતાં પણ અમુક શત્રુઓ જે બાકી રહ્યા હોય, તેઓથી સાવધ રહીને કુશળતા-પૂર્વક તેઓનો પણ ઘાટ ઘડવો. હે દેવરાજ ! પોતે શાક્રતમાન હોવા છતાં પણ બુદ્ધિમાન રાજા અનેક શત્રુઓ સામે એકીવખતે વેરનો આરંભ કરતો નથી.^{૩૭} જે વેળા પોતાની મહાન સેના, પુષ્કળ હાથી, ઘોડા અને રથ વગેરેથી ભરપૂર હોય, પાયદળ અને ચંત્રોથી વ્યાપ્ત હોય, પોતાના પર ત્રેમ રાખનારી હોય; રથ, ઘોડા, હાથી, પાયદળ કેશ અને વાહિન્યમાર્ગરૂપ છ અંગોથી પરિપૂર્ણ

હોય અને જે સમયે પોતાની આબાદી યજ્ઞના કરતાં ઘણી જ અધિક બેઠામાં આવતી હોય, તે વેળા રાજાએ કોઈ બતનો પશુ વિચાર કર્યો વિના પ્રકટ થઈને યજ્ઞ પર તૂટી પડવું.^{૪૮, ૪૯} યજ્ઞ બે બળવાન હોય તો તેની સામે સામ ઉપાયનો પ્રયોગ કરવો યોગ્ય નથી, પણ તેવા યજ્ઞને શુભદંડથી અને પ્રપંચ-કપટથી શિક્ષા કરવી. માટે જ શાસ્ત્રકારો કહે છે કે, યજ્ઞો સામે અત્યંત ક્રોધભળતા પશુ દાખવવી નહિ અને વિજયની વાત અનિશ્ચિત હોય છે, જેથી એકદમ ચડાઈ પણ કરવી નહિ. વળી યજ્ઞ સામે ચડાઈ કરવાથી ઘણાં હિંસામૂલક અને ચિંતાજનક કાર્યો કરવાં પડે છે. જેવાં કે તેના દેશ માં તૃણધાન્ય વગેરેનો નાશ કરવો પડે છે, તેનાં જલાશયોને ઝેર વગેરે ઉપાયથી દૂષિત કરવાં પડે છે અને પોતાના રાજ્યની સામે પ્રકારની પ્રકૃતિ-ઓના સંબંધમાં 'મારા સેન્યમાં કોઈ બતની ફાટકૂટ તો નહિ થાય? મારો ખજાનો ખૂટી તો નહિ પડે? મારા પ્રધાનોમાં કોઈ બતનો ભેદ તો નહિ પડે?' ઇત્યાદિ અનેક સંશયો ઊભા થાય છે; માટે શુભ રીતે દંડ કરવાની જ કોઈ યુક્તિ ધરવી.^{૫૦} જેવી કે તેને વશ કરવા માટે અનેક પ્રકારનાં છગ-કપટ કરવાં, તેઓમાં માંહોમાંહે લડાઈ જગાડવી, પોતાના યજ્ઞનું રક્ષણ કરીને તેવું કોઈ પાપકૃત્ય (વિશ્વાસઘાત વગેરે) પણ કરવું અને પોતાના વિશ્વાસુ માણસો દ્વારા તેઓનાં નગરોમાં તથા રાષ્ટ્રમાં હાનિકારક પ્રયોગો કરવા.^{૫૧} તેમ જ હે બલદૈત્યનો તથા વૃત્રાસુરનો નાશ કરનાર ઇંદ્ર! યજ્ઞોને વશ કરવાની ઇચ્છાવાળા રાજાઓ તેઓનાં નગરોમાં તથા રહેવાનાં સ્થાનકોમાં શુભ રીતે પાછળ પડીને તેઓના સર્વ લોગોને જીતી લે છે ને પોતાના તાબામાં આવેલાં તેઓનાં નગરોમાં યથાવિધિ રાજનીતિનો પ્રયોગ કરે છે અર્થાત્ ત્યાંની પ્રજાઓને શાસ્ત્રોક્ત ઉપાયોથી વશ કરે છે.^{૫૨} હે રાજા પોતાના અમાત્યોને શુભ રીતે દ્રવ્ય આપીને તથા બહેરમાં તેઓની સર્વ માલમિલકતને લૂંટી લઈને લોકમાં પ્રકટ કરવું કે, 'મારા અસુક અમાત્યો પોતાના જ દોષથી દુષ્ટ છે; તેઓએ મારો ત્યાગ કરીને મારા યજ્ઞરાજનો આશ્રય કર્યો છે.' આમ સર્વ સ્થળે બહેર કરી દઈને તે અમાત્યોને

યજ્ઞોનાં નગરોમાં તથા રાષ્ટ્રોમાં છગકપટ કરવા માટે મોકલવા;^{૫૩} તેમ જ વળી યજ્ઞોનાં ખેદાન-ખેદાન કરી નાખવા માટે પોતાના નગરમાં જે બીજા પુરુષો શાસ્ત્રોને બળુનારા હોય, ઉત્તમ મર્યાદાથી અલંકૃત હોય, શાસ્ત્રોક્ત વિધિને અનુસરનારા હોય, સારી પેઠે કેળવાયેલા હોય અને ભાષ્યો તથા કથા-ઓના વ્યાખ્યાનમાં કુશળ હોય, તેવા પુરુષો દ્વારા મૃત્યુકારક દેવતાનું આરાધન કરાવવું.^{૫૪}

ઇંદ્રે પૂછ્યું : હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! દુષ્ટ પુરુષનાં લક્ષણ કેવાં હોય છે અને દુષ્ટ પુરુષને હું કેવી રીતે બચી શકું? એ હું આપને પૂછું છું; માટે તે મને કહો.^{૫૫}

પૃકસ્પતિ જોવા : જે પુરુષ દુષ્ટ હોય છે, તે પરોક્ષમાં દુર્ગુણોનું કથન કરે છે, સદ્ગુણોની ઈર્ષ્યા કરે છે, બીજાઓના મુખથી સદ્ગુણોનું વર્ણન થતું હોય છે ત્યારે ચૂપ બેસી રહે છે અથવા અવશું મુખ કરીને બોલો રહે છે;^{૫૬} એટલું જ નહિ પણ કોઈ બતનું કારણ ન હોવા છતાં અને મૂંઝો બેસી રહ્યો હોય છે છતાં ઘણા બેસથી શ્વાસોછ્વાસ બહાર કાઢે છે, માથું ધુણાવે છે, હોઠ પીસે છે, કોઈની સાથે બંધે વાતચીત કરતો હોય, તેમ કંઈક બબડે છે, નિત્ય આપણી સાથે સંસર્ગ રાખે છે, વાતચીત કરતી વખતે બંધે પારકો માણસ હોય તેવો દેખાય છે, આપણાથી પરોક્ષમાં પોતે સ્વીકારેલું કાર્ય પણ કરતો નથી અને સામે મળે ત્યારે કોઈ વેળા બોલે પણ નહિ.^{૫૭, ૫૮} વળી તેવો દુષ્ટ માણસ પંક્તિની અંદર લોબન કરવા ન બેસતાં સૌનાથી જુદો જ લોબન કરવા બેસે છે અને તે વખતે તેમ કરવા માટે કોઈ તેને પ્રેક્ષ કરે તો તે કહે છે કે, 'આજે સાની સાથે બેસવું મને ઠીક લાગતું નથી.' આ રીતે બેસવામાં, જવામાં, સૂવામાં અને ખાવાપીવામાં જુદા જુદા ભાવો વ્યક્ત કરે છે, જે ઉપરથી તેની દુષ્ટતા બહી શકાય છે;^{૫૯} પણ મિત્રનાં લક્ષણ તો એવાં હોય છે કે, આપણને હુઃખી બેઈને તે હુઃખી થાય છે અને આપણને પ્રસન્ન બેઈને તે પ્રસન્ન થાય છે; તેમ જ એનાથી જે વિરુદ્ધ લક્ષણોવાળો હોય છે તે યજ્ઞ છે, એમ સમજવું.^{૬૦} હે દેવપતિ ઇંદ્ર! પૂર્વે કહેલાં એ લક્ષણો પરથી તારે યજ્ઞમિત્રને ઓળખવા અને બળવું

પુરુષોનો, કેદુદ્ધ સ્વભાવ બીજા સર્વના કરતા મહા બળવાન હોય છે-તે તેના સ્વભાવ ઉપર જઈને જ જિભો રહે છે.^{૧૧} હે દેવશ્રેષ્ઠ ઇદ્ર! એ પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત તત્ત્વને યથાવત રીતે વિચારીને મેં તને હુંદનું લક્ષણ કહ્યું છે.^{૧૨}

લીબમે કહ્યું : પૃથ્વસ્પતિનું એ સત્યવચન સાંભળ્યા પછી શત્રુઓનો વિનાશ કરવામા તત્પર રહેનારા ઇદ્રે વિજય મેળવવા માટે યથાયોગ્ય સમયે શત્રુઓ પ્રત્યે અડાઈ કરી અને તેઓને વશ કર્યા.^{૧૩}

ઘટિ શ્રીમદ્દાશ્વારતમા શાંતિપર્વા તર્ગત રાજધર્માનુશાસન પર્વમા 'શત્રુને જીતવાના ઉપાયો' નામનો અધ્યાય ૧૦૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૪ મો

ઐશ્વર્ય સદાને માટે સ્થિર રહેતું નથી

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

ધાર્મિકોઽર્થાનસંગ્રાપ્ય રાજાઽમાત્યૈઃ પ્રવાધિતઃ ।

ચ્યુતઃ કોશાચ દંડાચ સુપત્મિચ્છન્ કર્થં ચરેત્ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યુ : હે પિતામહ ! અમારોના ત્રાસથી હું-બી ઘઈ ગયેલો ધાર્મિક રાજા દ્રૌપદને ન પામીને જે સમયે કોશ અને સૈન્યથી રહિત થયેલો હોય છે, તે સમયે સુખ મેળવવાની ઇચ્છાથી કેવી રીતે વર્તે ?^૧

લીબમે કહ્યું હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષયમા રાજા હેમદ્રશીનો ઇતિહાસ જગતમા કહેવાય છે, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો.^૨ અમારા સાંભળવામા આવ્યું છે કે, પૂર્વે હેમદ્રશી નામનો એક રાજકુમાર જ્યારે નિર્ણય થઈ પડ્યો, ત્યારે કાલક વૃક્ષીય નામના એક મુનિ પાસે આવ્યો અને પોતે મહાકપદ્માયક આપત્તિમા આવી પડ્યો હતો, તેથી મુનિને પ્રણામ કરીને પૂછવા લાગ્યો

રાજાએ પૂછ્યુ : 'હે બ્રહ્મન ! મારા જેવો સ પત્તિ લોગવવાને યોગ્ય એવો પુરુષ રાજ્ય સંપાદન કરવા માટે વારંવાર ચત્ર કર્યો કરે છે, છતા તેને રાજ્ય મળતું નથી તો ૧૧ી તેણે શું કરવું યોગ્ય છે ?^૩ હે મત્પુરુષ ! મરણ, દીનતા પૂર્વક અન્યનો આશ્રય અને બીજી ઇદ્ર આચરણ કર્યો વિના મારા જેવાએ બીજી શું કરવું, તે મને કહો.^૪ જે પુરુષ શારીરિક પીડાથી ઘરત થયો હોય

અને જેને બીજા કોઈ પ્રકારનો માનસિક વ્યાધિ લાગુ થયો હોય, તે પુરુષે તમારા જેવા ધર્મજ્ઞ અને કૃતક પુરુષનું શરણ લેવું જોઈએ^૧ જ્ઞાનરૂપ અખટ ધન-દોલતને મેળવ્યા પછી મનુષ્ય સામાનિક પદ્ધતિ પરની પ્રીતિનો તથા શોકનો ત્યાગ કરીને વિષયોપલોગથી વિરક્ત થાય છે અને પછી અવિનાશી સુખને પામે છે,^૨ પણ જે મનુષ્યોનું સુખ અર્થ (ધન) ને અધીન છે, તેઓનો હું શોક કરું છું, કેમ કે મારી પાસે અખટ ધન હતું, છતા તે સ્વપ્નમા મળેલા પદાર્થની પેઠે નષ્ટ થઈ ગયું છે, જેથી મારું સુખ પણ હતું ન હતું થઈ ગયું છે.^૩ ખરેખર, જેઓ પોતાની પાસે રહેલી મહાન સ પત્તિ નો ત્યાગ કરી દે છે, તેઓ મહાદુઃકર કર્મ કરે છે, તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે, કેમ કે અમારી પાસે દ્રૌપદ નથી, છતા તેનો અમે ત્યાગ કરી ચકતા નથી^૪ હે બ્રહ્મન ! હું દીન અને હું બી ઘઈ ગયો છું, લક્ષ્મીથી ભ્રષ્ટ થઈને આવી હુદ્ધ અવસ્થામા આવી પડ્યો છું, માટે આ લોકમા બીજી જે કંઈ સુખ હોય તેને માટે તમે મને ઉપદેશ આપો.^૫ કોશલ દેશના બુદ્ધિમાન રાજપુત હેમદ્રશીએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મહાતેજસ્વી મુનિ કાલકવૃક્ષીયે તેને ઉત્તર આપ્યો^૬

મુનિએ કહ્યું : આ સમયે તમે જે બુદ્ધિ સૂઝી છે, તે બુદ્ધિ મુજ મનુષ્યને પ્રથમ જ સૂઝેલી હોવી જોઈએ. આ જગતમા હું અને મારી પાસે જે કંઈ વસ્તુ રહેલી છે તે સર્વ અનિત્ય જ છે નાશવત જ છે, આમ પ્રથમ જ સમજવું જોઈએ^૧ તું જે કંઈ માને છે કે, 'અમુક પદાર્થ મારી પાસે વિદ્યમાન છે' પરંતુ તે પદાર્થ તુચ્છ હોવાથી કદી વિદ્યમાન નથી જ એમ તારે સમજવું. જે બુદ્ધિમાન પુરુષ જગતના પદાર્થોને નાશવત અને મિથ્યા માને છે, તે મહાદુઃપદાર્થી આપત્તિમા આવી પડે તોપણ ગભરાતો નથી.^૨ ભૂતકાળમા જે વસ્તુ હતી અને ભવિષ્યકાળમા જે વસ્તુ હશે, તે સર્વ હતી નહિ અને હશે પણ નહિ અર્થાત્ મિથ્યા છે, આવા પ્રકારનું જ્ઞાન જ્યારે તને થશે, ત્યારે તું અધર્મોથી મુક્ત થઈશ^૩ તારાથી પૂર્વકાળના રાજાઓની પાસે જે જે ધાન્યાદિક સ પત્તિ હતી અથવા તે રાજાઓથી અતિ પ્રાચીનકાળના રાજાઓ પાસે જે

જે સંપત્તિ હતી, તે સર્વ સંપત્તિ સાથે તારા લેશમાત્ર સંબંધ નથી, આમ સમજીને તું સર્વત્ર મમતાનો ત્યાગ કર, જેથી તને સંતાપ થશે નહિ.^{૧૫} વર્તમાન કાળમાં જે પદાર્થો ઉત્પન્ન થયેલા જેવામાં આવે છે, તે વસ્તુતઃ છે જ નહિ અને જે પદાર્થો ઉત્પન્ન થયેલા જેવામાં આવતા નથી, તેઓ પણ તેવા જ સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન થશે; તો પછી તેઓ ની અપ્રાપ્તિને લીધે શોક શા માટે કરવો? શોકમાં કંઈ તેવું સામર્થ્ય નથી કે જે નહિ મળેલા પદાર્થને મેળવી આપે? માટે શોક તો કદી કરવો જ નહિ.^{૧૬} હે રાજન્! તારા પિતા અને પિતામહ કે જેઓ તારા દેશ પર રાજ્ય કરતા હતા, તેઓ આજે ક્યાં છે? આજે તું તેઓને જોઈ શકતો નથી અને તેઓ તને જોઈ શકતા નથી.^{૧૭} અરે! એ પ્રમાણે જ તું તારા પોતાના શરીરને પણ જો નાશ વંત જુએ છે, તો પછી તું કોનો શોક કરે છે? જો, લગાર બુદ્ધિ સાથે વિચાર કર! તું પણ આ જગત માં રહેવાનો નથી, પણ મરવાનો જ છે.^{૧૮} જો રાજા! હું, તું, તારા મિત્રો અને શત્રુઓ આ જગતમાં અવશ્ય રહીશું નહિ, તેમ આ જગત પણ રહેશે નહિ.^{૧૯} આજે જે મનુષ્યો વીસ વર્ષની વયના અને ત્રીસ વર્ષની વયના જેવામાં આવે છે, તેઓ સર્વે સો વર્ષ થતાં થતાં મરી જશે.^{૨૦} પોતાની પાસે અધ્યાગ સંપત્તિ હોવાને લીધે પુરુષ તે સંપત્તિ થી જો યુક્ત ન થાય તોપણ ‘આ બધું મારું નથી’ એમ માનીને તે પુરુષ આત્મકલ્યાણ જ કરવું જોઈએ.^{૨૧} ભવિષ્યકાળમાં જે વસ્તુ મને મળ નારી છે, તે મારી નથી અને ભૂતકાળમાં જે વસ્તુ મારી પાસે હતી, તે પણ મારી ન હતી; પરંતુ દૈવ જ સર્વના કરતાં અધિક બળવાન છે, આમ માનીને જેઓ સર્વ પદાર્થને અનિત્ય જાણે છે તેઓ જ અરા પડિત કહેવાય છે અને તેઓ જ સત્પુરુષોની પદ્ધતિને યોગ્ય છે, એમ જ્ઞાની પુરુષો કહે છે.^{૨૨} આ જગતમાં જેઓ બુદ્ધિ અને પુરુષાર્થથી યુક્ત છે તેવા તારા જેવા અનેક પુરુષો અથવા તારા કરતાં કંઈક અધિકતાવાળા ઘણા પુરુષો ધનાઢ્ય નહિ હોવા છતાં જીવી રહ્યા છે અને રાજ્ય પણ કરી રહ્યા છે; પરંતુ તારી પેઠે તેઓ શોક કરતા નથી, ‘માટે તું પણ શોક કર મા. હું બુદ્ધિ અને

પુરુષાર્થમાં તું તે પુરુષો સમાન નથી? અથવા તેઓના કરતાં અધિક નથી?

રાજાએ કહ્યું: હે પ્રાહ્મણ! મને જે રાજ્ય મળ્યું હતું તે દેવગ ચત્ર કયાં વિના જ મળ્યું હતું, પણ તે સર્વ રાજ્યને મહાઉચ્ચ એવા કાળે મારી પાસેથી છીનવી લીધું.^{૨૩-૨૪} હે તપોધન! હું બહુ છું કે, જળનો પ્રવાહ જેમ કોઈ પદાર્થને હરી જાય છે, તેમ કાળે મારા રાજ્યને હરી લીધું છે અને તેના ક્ષણ તરીકે જ આ શોક મને ઉપસ્થિત થયો છે. વળી હું મને જે કંઈ મળે છે, તેથી મારી આજીવિકા ચલાવી લઉં છું, છતાં શોકનો ત્યાગ કરી શકતો નથી.^{૨૫}

સુનિએ કહ્યું: હે કોશલદેશના રાજા! ‘પદાર્થોની વાસ્તવિક સ્થિતિનો નિશ્ચય કરીને ભૂત ભવિષ્યના સંબંધમાં કદી શોક કરવો નહિ.’ આ સિદ્ધાંતવાક્યને તું સર્વ વિષયોમાં અનુસર.^{૨૬} જે પદાર્થો તને અવશ્ય મળી શકે તેવા હોય, તેઓની તું ધરછા કર, પણ હર્લભ પદાર્થોની ધરછા કર મા; તેમ જ જે વિષયો તને આવી મળ્યા છે, તેઓનો તું ઉપભોગ કર; પણ જે વિષયો તને મળ્યા નથી તેઓ માટે તું શોક કર મા.^{૨૭} હે કોશલદેશના રાજા! જે ભોગો તને આવી મળ્યા હોય તેઓમાં જ તું રમણ કર. તું લક્ષ્મીથી રહિત થયો છે, તોપણ શુદ્ધ સ્વભાવે વર્તન કરવામાં તને શોક થતો નથી ને? ^{૨૮} જે પુરુષ દુષ્ટ બુદ્ધિનો છે, તે પૂર્વકાળના ભોગોનો વિનાશ થવાથી પોતે જ્યારે ભોગોથી રહિત થઈ પડે છે, ત્યારે વિધાતાની નિંદા કરે છે અને દૈવચોગે ભોગવૈભવોની જો પ્રાપ્તિ થાય તો સંતુષ્ટ રહેતો નથી;^{૨૯} એટલું જ નહિ પણ તે પુરુષ ગરેષ્ઠ આદિ નીચ મનુષ્યોને ધનવાન જોઈને માને છે કે, ‘જેઓ રાજ્ય નથી તેઓને ઈશ્વરે શા માટે ધન આપ્યું હશે?’ આવી માન્યતાથી પણ તેને ઘણું દુઃખ થયા કરે છે.^{૩૦} હે કોશલપતિ રાજા! દેટલાએક પોતાને પુરુષાર્થી માનનારા પુરુષો ઈર્ષા અને અભિમાનથી યુક્ત હોય છે. તેઓના જેવા તું ઈર્ષાંખોર તો નથી ને? ^{૩૧} તારી પાસે લક્ષ્મી ન હોય, તોપણ બીજાઓની લક્ષ્મીને તું સહન કરજે; કેમ કે કુશળ પુરુષો બીજાઓ પાસે રહેલી લક્ષ્મીનો પણ ઉપભોગ કરી શકે છે; પરંતુ જેઓ

અન્ય મનુષ્યોને ધનવાન બોધને તેઓનો દેખ કરે છે, તેઓની પાસેથી લક્ષ્મી હોય છે, તે પશુ ચાલી જાય છે.^{૩૩} યોગધર્મને જાણનારા દેવતા એક ધીર પુરુષો ધર્માચરણ કરવાની ઇચ્છાથી લક્ષ્મીનો, પુત્રોનો તથા પૌત્રોનો પોતાની મેળે જ ત્યાગ કરી દે છે.^{૩૪} તેમ જ બીજા દેવતાએક પ્રાકૃત (બુદ્ધિહીન) પુરુષો ઉપરાઉપરી ક્રિયાસાધનો કરવા થી કંટાળી જઈને તથા નિત્ય નવો નવો આરંભ કરવાની ખટપટ બોધને દ્રવ્યોપાજ્ઞને હુલ્લેખ માને છે અને પછી તેનો ત્યાગ કરી દે છે.^{૩૫} ત્યારે તું તો બુદ્ધિમાન છે, છતાં કૃપણતાભરેલો સંતાપ કેમ કરી રહ્યો છે? અને કામના કરવાને અયોગ્ય, પરાધીન તથા નાશવંત એવા પદાર્થોની ઇચ્છા શા માટે કરી રહ્યો છે?^{૩૬} ઉપર ઉપરથી અનર્થના જેવા દેખાતા જ્ઞાનસાધન ક્રિયાકલાપો અને ઉપર ઉપરથી અર્થના જેવા દેખાતા સાંસારિક અનર્થોનું તારે જો સમ્યગ્ જ્ઞાન સંપાદન કરવું હોય, તો હું તને કહું છું, તે બુદ્ધિનો તું આશ્રય કર અને સર્વ કામ્યવસ્તુઓનો ત્યાગ કરી દે.^{૩૭} દેવતાએક પુરુષોનું ધન નાશ પામે છે, ત્યારે તેઓને મહાન અર્થનો લાભ થાય છે-તેઓને મોક્ષરૂપ અનંત સુખ, તે નાશ દ્વારા જ મળી આવે છે. આમ પોતે માનતા હોય છે, છતાં કોઈ બીજો પુરુષ લક્ષ્મી સંપાદન કરવાની જ ઇચ્છા કરે છે.^{૩૮} અને તે લક્ષ્મીની સાથે જ રમણ કરનારા દેવતાક પુરુષો તો લક્ષ્મી સિવાયનું બીજું શ્રેયઃસાધન માનતા જ નથી; પશુ તેવી માન્યતાવાળા પુરુષોના વારતવિક કલ્યાણના સમારંભોનો વિનાશ થઈ જાય છે.^{૩૯} હે કોશલ-દેશના રાજા! જ્યારે તે અશોભિલાષી પુરુષોની મહાકષ્ટથી મેળવેલી અલીપ્ત સંપત્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓ નિરુપાય બની જઈને દ્રવ્યોપાજ્ઞના સંબંધમાં વિરક્ત થઈ જાય છે, ઠોકર ખાય છે, ત્યારે જ તેઓને સમજણ આવે છે;^{૪૦} માટે જ દેવતાએક મહાકુળવાન પુરુષો પરલોકમાં સુખ મેળવવાની ઇચ્છાથી ધર્મનું જ શરણ લે છે અને લૌકિક ભોગવિભવોથી વિરક્ત બની જાય છે; પશુ તે સિવાયના બીજા દેવતાએક ધનહુબ્ધ પુરુષો તો ધન મેળવવાને માટે પોતાના જીવિત સુહૃદોનો ત્યાગ કરે છે; કેમ કે તેવા કૃપણ પુરુષો ધનોપાજ્ઞ

વિના બીજું કંઈ પણ જીવિતનું સાર્થક્ય માનતા નથી.^{૪૧-૪૨} અહા! જે જીવિત ક્ષણભંજર અને અવશ્ય વિનાશી છે, તેના પર મોહને લીધે જેઓ અર્થદંષ્ટિ કરી રહ્યા છે, તેઓની કૃપણતા અને મૂર્ખતા દેવતા બધી છે, તે તો તું જો!^{૪૩} ગમે તેટલા ધનનો સંગ્રહ કર્યો હોય, તોપણ અંતે તેનો વિનાશ જ છે, જીવિતને અંતે મરણ જ છે અને સંયોગને અંતે વિયોગ જ છે, આમ સમજનારા કયો સુર પુરુષ નાશવંત ધનસંચયમાં, મરણશીલ જીવિતમાં અને કાં તો અશાશ્વત સંયોગવિયોગમાં પોતાનું મન લગાડે?^{૪૪} હે રાજા! કાં તો પુરુષ ધનનો ત્યાગ કરે છે અને ધન પુરુષનો ત્યાગ કરે છે; પશુ તેઓ અન્યોન્યનો ત્યાગ તો અવશ્ય કરે જ છે, તો પછી કયો વિક્ષાન પુરુષ ધનના નાશને લીધે સંતાપ પામે?^{૪૫} હે રાજા! આ જગતમાં બીજા ધણા મનુષ્યોના ધનનો તથા મિત્રોનો નાશ થાય છે, તે વિધેનો તું તારી બુદ્ધિ સાથે વિચાર કર. જેમ સર્વ કોઈના પર કલ્પિત આપત્તિ આવી પડે છે, તેમ તારા પોતાના પર પણ કલ્પિત આપત્તિ જ આવી પડી છે, તેનો ખ્યાલ કર. તું તારી ઈદ્રિયોને વશમાં રાખ, મન ઉપર કાબૂ મેળવ અને વાણીને નિયમમાં રાખ, જેથી તને જગત્તરવતું સમ્યગ્ જ્ઞાન થયે અને પોતાના પર આવી પડેલી આપત્તિનું કલ્પિત-પણું રદ્દત સમજાશે. જગતમાંડેના સર્વ પદાર્થો કે જેઓ દુર્ગુણ છે અને શત્રુભૂત પણ છે, તેઓ સર્વ માત્ર દર્શનથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે-માત્ર કલ્પિત સ્વરૂપ જ દેખાય છે, વસ્તુતઃ ખરા નથી, છતાં તેઓના દર્શનને કોઈ અટકાવી શકતો નથી અર્થાત્ તે તે પદાર્થોનું દર્શન સર્વથા અપ્રત્યાખ્યેય છે-અખંડનીય છે, તોપણ ભૂતકાળના તથા ભવિષ્ય-કાળના તે તે દુરસ્થ પદાર્થો દૈવયોગે જ્યારે દેશ અને કાળથી અંતર્હિત થાય છે, ત્યારે તેઓનું દર્શન અસંભવિત થઈ પડે છે. આવા પ્રકારના ઉત્તમ જ્ઞાનમાં જ તુંમ રહેનારા તારા જેવો પરાક્રમી પુરુષ તે પદાર્થોને માટે શોક કરે જ નહિ.^{૪૬-૪૮} તારા જેવો પુરુષ કે જે દેહનિર્વાહ યોગ્ય અદ્ય સાધનની જ અપેક્ષા રાખે છે, ચપગતાથી રહિત છે, કોમળ સ્વભાવનો છે, ઈદ્રિયોને વશ રાખનારો છે, આત્મનિશ્ચયમાં દંઢ રહેનારો છે અને બ્રહ્મચર્યને

પાળનારો છે, તે એવા તુચ્છ પદ્ધતિને માટે કદી શોક કરે જ નહિ.^{૪૮} કેવળ તારા ઉદરપોષણને માટે જ તારે અતિશય નીચતા ભરેલી કાપાલિકી વૃત્તિ સ્વીકારવાની ઈચ્છા કરવી જ નહિ; કેમ કે તે કૂરવૃત્તિ પાપિષ્ઠ-હુષ્ટ અને નિંદ્ય પુરુષોને માટે જ યોગ્ય ગણાય છે.^{૪૯} માટે તું વનનાં ક્ષણમૂળો પર જ આશ્રિત રહીને આ મહાવનમાં એકલો રહીને પણ રમણ કર અને તારાં મનવચનને વશમાં રાખીને સર્વ પ્રાણીઓ પર દયાળુ થા.^{૫૦} જેમ ઈયના જેવી સૂઠવાળો કોઈ એક આરણ્યક હાથી વનમાં એકલો વિહાર કરે છે અને અરણ્યમાં જે કંઈ મળે છે, તે વડે આનંદ માને છે, તેમ અરણ્યમાં એકલા રહીને વનનાં ક્ષણકલોથી સંતુષ્ટ રહેવું અને તેમાં જ આનંદ માનવો, તે પંડિત પુરુષને શોભે તેવું છે.^{૫૧} જેમ કોઈ એક મોટો ઘરો ડહોળાઈ જઈને પોતાની મેળે જ પાછો નિર્મળ બની જાય છે, તેમ જે કોઈ મહાત્મા પુરુષ પણ તેવા કોઈ સંયોગોને લીધે હુષ્ટ થઈ જઈને મેં કહેલી વૃત્તિનો જો આશ્રય કરે છે, તો સુખેથી જીવી શકે છે, એમ હું જોઈ શકું છું.^{૫૨} હે રાજન્! તને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવાનો ન્યારે સંભવ નથી, પ્રધાનો વગેરેથી તું હીન થઈ પડ્યો છે અને આ સમયે તારું દૈવ પણ ન્યારે પ્રતિકૂળ છે, ત્યારે તું શું શ્રેયસ્કર માને છે? ^{૫૩} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વોત્તર રાજધર્માત્મશાસન-પર્વમાં 'એથર્થ' સદાને માટે સ્થિર રહેતું નથી' નામનો અધ્યાય ૧૦૪ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૫ મો*

બળવાન શત્રુને કપટથી પણ જીતવો

॥ મુનિસ્વામ ॥

अथ चेत् पौरुषं किञ्चित् क्षत्रियात्मानि पश्यसि ।

ब्रवीमि तां तु ते नीतिं राज्यस्य प्रतिपत्तये ॥ १ ॥

મુનિએ (કાલકવૃક્ષીયે) કહ્યું : હે ક્ષત્રિય! પણ જો તારા પોતાનામાં તને કંઈ પુરુષાર્થ દેખાતો હોય, તો રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે હું તને નીતિનો ઉપદેશ આપું.^૧ કે જે પ્રમાણે વર્તીને તું જો કર્મ

* પૂર્વના અધ્યાયમાં શત્રુથી પરાજય પામેલા કુર્ષાણ રાજાએ આરણ્યક ધર્મોત્તર (નિવૃત્તિમાર્ગ)નું સેવન કરવું યોગ્ય છે, એમ કહ્યું. હવે આ અધ્યાયમાં

કરીશ, તો તારા ધાર્યા પ્રમાણે ક્ષણ મેળવી શકીશ, માટે સાંભળ, હું તને તે સર્વ રાજનીતિનો યથાર્થ ઉપદેશ આપું છું.^૨ તું તે પ્રમાણે જો કર્મ કરીશ, તો મહાન અર્થોને સંપાદન કરીશ; એટલું જ નહિ પણ રાજ્ય, રાજ્યનો મંત્ર તથા મહાન રાજ્યલક્ષ્મી-ને પણ મેળવી શકીશ; માટે હે રાજા! જાલ, તને એ રુચે છે? જો રુચતું હોય તો હું તને કહું.

રાજાએ કહ્યું : હે પ્રભુ! રાજ્ય મેળવી શકું તેટલો મારામાં પુરુષાર્થ છે, માટે આપ તે નીતિનો મને ઉપદેશ આપો; જેથી આપની સાથે થયેલો મારો સમાગમ આજે સફળ થાય.

મુનિએ કહ્યું : હે રાજા! તારે દંભ, કામ, ક્રોધ, હર્ષ અને લાચનો ત્યાગ કરીને જો હાથ જોડી પ્રણામ કરીને શત્રુઓનું પણ સેવન કરવું; એટલું જ નહિ પણ ઉત્તમ અને પવિત્ર એવાં કર્મોત્તર આચરણ કરીને તારે શત્રુઓને પ્રસન્ન કરવા.^{૩-૪} વિદેહી રાજા જનક સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો છે. તે તને પગાર બદલ અમુક દ્રવ્ય જરૂર આપશે, જેથી તું સર્વ પ્રબળવર્ગમાં વિશ્વાસપાત્ર બની રહીશ ને રાજા જનકના જમણા બાહુને ડેકાણે થઈ પડીશ.^૫ વળી તું મેં શીખવેલા નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તીને મન તથા ઈન્દ્રિયોને જો વશ કરીશ, તો ઉત્સાહી સહાયકો-ને મેળવી શકીશ, જે સહાયકો વ્યસનો વિનાના તથા પવિત્ર હશે.^૬ જે રાજા સ્વધર્મને અનુસરીને રાજ્યશાસન ચલાવે છે, તે રાજા પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરે છે, તેમ પ્રબળોને પણ પ્રસન્ન કરે છે. રાજા જનક શ્રીમાન અને ધૃતિમાન છે, તેથી તે ન્યારે તારો સત્કાર કરશે, ત્યારે તું સર્વ પ્રબળોમાં માન્ય થઈ પડીને મોટો આદર પામીશ. પછી તારે ઉત્તમ મંત્રીઓ સાથે વિચાર કરીને મિત્રોનું મહાન બળ સંપાદન કરવું ને શત્રુઓમાં અંદર અંદર ક્રાંતકૂટ કરાવીને ખીલા વડે જેમ ખીલું ભાંગી નાખવામાં આવે તેમ શત્રુઓનો નાશ કરાવવો અથવા શત્રુઓના શત્રુ સાથે સધિ કરીને પણ

શત્રુથી પરાજય પામેલા બળવાન રાજાએ કેવી રીતે વર્તવું, તે વિષેનો ઉપદેશ આપાશે. વળી આ અધ્યાયમાં વિદેહી રાજા જનકનું નામ ધણી શ્લોકમાં દેખાય છે. તે પરથી જણાય છે કે, જનક રાજા કૌશલરાજા ક્ષેમદશાની શત્રુ હતો.

તેઓના સૈન્યનો તારે ઘાત કરાવવો. ૯-૧૧ સુદર અને દુર્લભ એવા પદાર્થો, સૌંદર્ય, આશ્ચર્યજનક, શર્યાઓ, આશનો, વાહનો, મહાઠિમતી ઘરો, પક્ષીઓ, ભતભતના પશુઓ, રસો, સુગંધી પદાર્થો અને કૃષો વગેરે લોગ્ય પદાર્થોમા તારા શત્રુને તારે એટલો બધો આસક્ત ઠરી દેવો કે જેથી તે નાશ પામે ૧૨-૧૩ વળી તે તે લોગ્ય પદાર્થોમા શત્રુ જ્યારે અત્યંત આસક્ત બની જાય, ત્યારે એકાદ વખત તેને અટકાવવો પણ ખરો અને પછી સદાને માટે તેની ઉપેક્ષા કરવી, પરંતુ ઉત્તમ પ્રજારની નીતિને ઇચ્છનારા પુરુષે શત્રુને કદી પ્રકટ રીતે શત્રુતા જણાવવી નહિ. ૧૪ હે શ્રેષ્ઠ રાજા! રાજ્યના બુદ્ધિમાન પુરુષોમા માન્ય થઈને તારે શત્રુની સમીપ કૃતરાની પેઠે નિત્ય ભગૃત રહેવું, મૃગની પેઠે નિત્ય લચણીત રહેવું તથા કાગડાની પેઠે બીજાઓના અભિપ્રાયોથી ભણીતા રહીને મિત્ર ધર્મનો આશ્રય કરવો અને તે પ્રમાણે વર્તીને શત્રુનો ઘાટ ઘડનારા દાવ રમવા ૧૫ વળી તેને સલાહ આપીને મોટા અને દુ સાધ્ય કાર્યોનો તું આરભ કરાવજે અને તેના બળવાન શત્રુઓની જોડે મોટી નદીના જેવા દુરતર વિરોધો ઊભા કરાવજે. ૧૬ મોટા મોટા બાગબગીચાઓ, મહા કિમતી શયનો તથા ઉત્તમ પ્રતિના આસનો વગેરે લોગવૈભવ લોગવવાના સાહિત્યોમા સુખ ઉપભવવા ના બહાનાથી તારા શત્રુનો ખજાનો ખાલી કરાવજે વળી બ્રાહ્મણોના વળાણ કરીને યજ્ઞ, દાન વગેરે ધાર્મિક કાર્યો કરવાનો તું ઉપદેશ આપજે, જેથી બ્રાહ્મણો તને કંટાળાજનક આશીર્વાદો આપશે અને તારા શત્રુનું વરુઓની પેઠે લક્ષણ કરી જશે. ૧૭-૧૮ જે મનુષ્ય પુણ્યશીલ છે, તેને અવશ્ય પરમગતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્વર્ગમા મહાપવિત્ર સ્થાન મળે છે ૧૯ હે કોસલદેશના રાજા! ધર્મથી કે અધર્મથી કોશનો જ્યારે ક્ષય થાય છે, ત્યારે રાજા શત્રુઓના સપાટામા સપડાઈ જાય છે, માટે જેમ બને તેમ શત્રુરાજાના કોશનો જ પ્રથમ વિનાશ કરવો, કેમ કે કોશ (ખજાનો) સ્વર્ગ આદિ કૃણુ તથા વિજય આદિ અર્થનું મૂળ કારણ છે. વળી તારા શત્રુરાજાના

× દરેક રાજાએ આ બાબત ઉપર તથા આ અધ્યાય મા પ્રથમ કહેવાયેલી બાબતો પર લક્ષ્ય આપવું

કોશનો ક્ષય થશે એટલે તેના શત્રુઓ પણ આનંદમાં આવી જશે અને તારે શત્રુની પાસે મનુષ્યલોક સંબંધી કર્મોનું કદી વર્ણન કરવું નહિ, પણ યજ્ઞાદિ દેવી કર્મોનું જ વર્ણન કરવું, કેમ કે દેવળ દેવી કર્મોમા જ આસક્ત રહેનારો રાજા તત્કાળ વિનાશ પામે છે ઉપરાંત વળી જેમા સર્વસ્વની દક્ષિણા અપાય છે, તેવો વિશિષ્ટ નામનો યજ્ઞ કરવાની શત્રુને તું સલાહ આપજે. પછી જ્યારે યજ્ઞાદિ કાર્યો કરવામા તે ઘણો જ આસક્ત બની જાય, ત્યારે તે નિમિત્તે થતી પ્રબલ્યોની પીડા તેને જણાવજે અને તે પીડા દૂર કરવા માટે કોઈએક યોગધર્મવેત્તા પવિત્ર આચાર્યનું (શરણ લેવા માટે) તારા શત્રુ પાસે તું વર્ણન કરજે, જેથી તે તારો શત્રુ ત્યાગી બની જવાની પણ ઇચ્છા કરશે અને રાજ્ય વગેરેના ત્યાગ કરીને નિર્વિદ્ધે અરણ્યમા પણ ચાલ્યો જશે, અથવા તેમ કહાય ન બને તો સર્વ શત્રુઓનો નાશ કરનારા ઔષધિઓના સિદ્ધ પ્રયોગોનો તથા કૃત્રિમ વિષપ્રયોગોનો ઉપયોગ કરીને શત્રુના હાથીઓનો, ઘોડાઓનો તથા મનુષ્યોનો ઘાત કરાવવો. હે રાજા! આવા પ્રકારના બીજા અનેક દાહિક ઉપાયો પણ છે કે જેઓનો નીતિશાસ્ત્રમા સારી રીતે વિચાર કરવામા આવ્યો છે, પરંતુ તેઓનો પ્રયોગ જિતેન્દ્રિય અને સહનશીલ એવો કોઈ એક જ પુરુષ કરી શકે છે ૨૦-૨૫

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્ગત રાજધર્મનુશાસન પર્વમા 'બળવાન શત્રુને કપટથી પણ જીતવો'

નામનો અધ્યાય ૧૦૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૬ મો

કપટ કરવા નહિ ઇચ્છતો ધાર્મિક રાજા સાંત્વનથી પણ શત્રુને જીતે છે

॥ રાજોવાચ ॥

ન નિકૃત્યા ન દંભેન વ્રહ્મન્નિચ્છામિ જીવિતુમ્ ।
નાધર્મયુક્તાનિચ્છેયમર્થનું સુમહતોઽપ્યહમ્ ॥૧॥
રાજા ક્ષેમદર્શિએ કહ્યું • બ્રાહ્મણ કાલકૃત્વક્ષીય ।

આનર્યક છે. પોતાના મત્રોઓની અથવા બીજા હરકોઈ મનુષ્યની સલાહ ઉપલક્ષ રીતે દ્વિતકારક દેખાતી હોય, પણ અદરખાતેથી પોતાના ખજાનો વગેરેનો અથવા સૈન્યબળનો જો નાશ કરનારી હોય, તો તે વિષે પૂરતો વિચાર કરીને જ કાર્ય કરવાનો આરભ કરવો

કપટ અથવા દંભ કરીને જીવવાની મને ઇચ્છા જ નથી. અધર્મભરેલી મહાન સંપત્તિ મને મળે તોપણ હું તેની ઇચ્છા કરું નહિ.^૧ હે ભગવન! મારા પ્રત્યે કોઈને શંકા ન થાય અને મારું સંપૂર્ણ હિત થાય, આવા હેતુથી મેં પ્રથમથી જ કપટનો તથા દંભનો ત્યાગ કર્યો છે.^૨ હું કૂરતાભરેલા ધર્મનો આશ્રય કરીને આ લોકમાં જીવવા ઇચ્છતો નથી, મારાથી તેવું અધર્માચરણ કદી થઈ શકે તેમ નથી; માટે તમારે મને એવો ઉપદેશ આપવો યોગ્ય નથી.^૩

સુનિએ કહ્યું : હે ક્ષત્રિય ! તું જે પ્રમાણે બોલે છે, તે પ્રમાણે જ તું આચરણસંપન્ન પણ છે. ખરેખર, તું તારા સ્વભાવથી જ બુદ્ધિમાન અથવા બહુદર્શી છે,^૪ જેથી હું તારા માટે તથા રાજા જનકને માટે જરૂર ચત્ર કરીશ અને તમારા બન્ને વચ્ચે કદી નાશ ન પામે તેવી શાશ્વતી સંધિ કરી આપીશ;^૫ તારા જેવા કુળવાન, સૌમ્ય, રાજ્યવિદ્વાન અને રાજનીતિકુશળ પુરુષને પામીને કયો પુરુષ અમાત્ય કરવા તૈયાર ન થાય ? અર્થાત્ તારા જેવાને સર્વે પુરુષો પોતાનો અમાત્ય કરે જ.^૬ હે ક્ષત્રિય ! જો તું તારા રાજ્યપદથી બ્રહ્મ થયો છે અને મોટા ભારે સંકટમાં આવી પડ્યો છે, છતાં કૂરતારહિત-ધાર્મિક આચરણથી જીવવાની ઇચ્છા રાખે છે (માટે તને ધન્ય છે).^૭ હે તાત ! સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો રાજા જનક મારા બોલાવવાથી મારે ઘેર આવશે અને હું તેને જે પ્રમાણે કરવાની આજ્ઞા કરીશ, તે પ્રમાણે જ તે કરશે, એમાં સંશય નથી.^૮

આમ કહીને સુનિ કાલકવૃક્ષીયે જનકરાજાને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા ને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું : ‘આ પુરુષ રાજકુળમાં જન્મેલો છે. મેં તેનો આંતરિક અભિપ્રાય જાણી લીધો છે. તેનું મન શરદન્તુતા ચંદ્ર જેવું અથવા દર્પણ જેવું શુદ્ધ છે, સર્વ તરફથી પરીક્ષા કરતાં મને જણાયું છે કે, એનામાં લેશમાત્ર પાપ નથી;^{૯,૧૦} માટે હું કહું છું કે, તું એની સાથે સંધિ કર અને મારા પર જેવો વિશ્વાસ રાખે છે, તેવો જ એના પર પણ તું વિશ્વાસ રાખ; તારે નિશ્ચય જાણવું કે, અમાત્ય વિનાનો રાજા માત્ર ત્રણ દિવસ પણ રાજ્ય કરી શકતો નથી.^{૧૧} હે રાજા! અમાત્ય શૂરવીર અને બુદ્ધિસંપન્ન હોવો જોઈએ; કેમ કે શૌર્ય અને બુદ્ધિ-

ના બળથી જ આ લોક તથા પરલોક સાધી શકાય છે અને રાજ્ય પણ તેના આધારે જ ટકી રહે છે.^{૧૨} વળી ધર્માત્મા રાજાઓને તેવા શૂરવીર અને બુદ્ધિમાન અમાત્યો વિના બીજાં એક પણ આધાર નથી. આ રાજપુત્ર મહાત્મા છે, સત્પુરુષોને માર્ગે ચાલનારો છે અને ધર્મને જ મુખ્ય માનનારો છે; માટે તું એનો સ્વીકાર કર અને તારા રાજ્યમાં લઈ જઈને તેને માન આપ. યાદ રાખજે કે, એમ કરવાથી તે તારા મહાન શત્રુઓને વશ કરશે.^{૧૩,૧૪} જો કદાચ આ પુરુષ પોતાના પૂર્વજોનું રાજ્યપદ મેળવવાની ઇચ્છાથી શુદ્ધમાં તને જીતવા માટે તૈયાર થાય, તોપણ તે અયોગ્ય નહિ જ ગણાય; કેમ કે તેમ કરવું, એ ક્ષત્રિયનું પરમ કર્તવ્ય છે.^{૧૫} અને તેવો પ્રસંગ જો ઉપસ્થિત થાય તો તું પણ વિજયેચ્છુ રાજાના મતમાં સ્થિર રહીને તેની સામે શુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થજે; પણ મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીને તું શુદ્ધ કર્યા વિના જ પોતાનું હિત કરવા માટે આ પુરુષને વશ કરી લે.^{૧૬} તું અયોગ્ય એવી લોભવૃત્તિને ત્યાગ કરીને સ્વધર્મ તરફ લક્ષ આપ. કામ અને ક્રોધને અધીન થઈને તારે તારા ધર્મનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી.^{૧૭} હે તાત ! સદાને માટે કદી વિજય મળતો નથી, તેમ સદાકાળ પરાજય પણ થતો નથી; માટે ખાનપાન વગેરે લોભસાધનો પૂરાં પાડીને શત્રુઓની સાથે સંધિ જ કરવી.^{૧૮} અર્થાત્ દંડની અપેક્ષાએ સામ ઉપાય જ વધારે શ્રેયસ્કર છે. હે તાત ! જેમ કોઈ સમયે શત્રુનો જય અથવા પરાજય થાય છે, તેમ કોઈ સમયે પોતાનો પણ જય અથવા પરાજય થાય છે, એમ જાણવું જોઈએ. શત્રુઓનો સંહાર કરીને કેવળ વિજય મેળવવાની જ ઇચ્છાવાળા રાજાઓને તેમ કરવાથી કોઈ વેળા ભય પણ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૯}

સુનિ કાલકવૃક્ષીયે જનકરાજાને એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તેણે પૂજવાયોગ્ય એવા તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણનું પૂજન તથા આદરસત્કાર કર્યો અને તેમનું માન જાળવીને આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૨૦} ‘મહાબુદ્ધિમાન, મહાવિદ્વાન અને સર્વનું શ્રેય કરવાની ઇચ્છાવાળા તમે અમારા બંનેના સંબંધમાં જે કંઈ કહ્યું તે યોગ્ય જ છે.^{૨૧} તમે મને જે પ્રમાણે કરવાની આજ્ઞા આપી તે પ્રમાણે જ હું કરીશ, એમાં કોઈ

વિચારવા જેવું છે જ નહિ; કેમ કે એમ કરવાથી મારું પરમ કલ્યાણ જ થશે.' આમ કહીને જનક-રાજાએ કૌશલદેશના ક્ષેમદર્શી રાજાને પોતાની સમીપ બોલાવીને કહ્યું કે, 'હે મહારાજા ! ધર્મથી તથા નીતિથી મેં આ સમગ્ર લોકને છુટ્યા છે, પણ તમે તમારા પોતાના શુભોથી મને છુટી લીધા છે; માટે તમે તમારા આત્માને પરાજય નહિ પામેલો. માનીને વિજય પામેલાની પેઠે જ વર્તજો. હું તમારી ખુદિની કે તમારા પુરુષાર્થની અવગણના કરતો નથી; તેમ જ મેં તમારા પર વિજય મેળવ્યો છે, આમ માનીને હું તમારું અપમાન કરતો નથી, માટે તમે પોતાને વિજયી થયેલા માનીને જ મારી સાથે વર્તજો. ૨૨-૨૫ હે રાજા ! હું તમારો યથાયોગ્ય આદરસત્કાર કરીશ, માટે તમે મારે ઘેર આવો.'

આ રીતે જનકરાજાએ કહ્યું, એટલે તેઓ બન્ને રાજાઓ અન્યોન્યને વિશ્વાસ પામ્યા અને પ્રાદાણ કાલકવૃક્ષીયની પૂળ કરીને ઘર તરફ વિદાય થયા. રાજા જનકે કૌશલરાજા ક્ષેમદર્શીને પોતાના રાજમહેલમાં લઈ જઈને પાદ્ય, અર્ધ, મધુપર્ક વગેરેથી તેનું પૂજન કર્યું; એટલું જ નહિ પણ તે પૂળપાત્ર રાજાને પોતાની પુત્રી પરણાવી તથા અનેક પ્રકારનાં રત્નોની ભેટ આપી. ખરેખર રાજાઓએ તેમ કરવું તે જ ઉત્તમ ધર્મ છે; કેમ કે જય અને પરાજય તો અનિત્ય છે. ૨૬-૨૮

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વાતર્જત રાજધર્મોનુસાસન-પર્વમાં 'ધાર્મિક રાજ સાંતવની પણ શરૂને છતે છે' નામનો અધ્યાય ૧૦૬મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૭મો

વીરપુરુષોના સમુદાયોનું વર્તન

॥ યુધિષ્ઠિર જ્વાલ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

धर्मवृत्तं विचिंत्य वृत्तयुपायाः फलानि च ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે શત્રુતાપન ભીષ્મ ! પ્રાદાણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોના ધર્મો, તેઓનાં આચરણ, દ્રવ્ય મેળવવાના ઉપાયો, આજીવિકાનાં સાધનો, તેઓનાં ફળો, રાજાઓના ધર્મો, તેઓનું દ્રવ્ય, તેઓનો દેશ (ખલતો), કૌશલસંગ્રહ કર-

વાનો વિધિ, વિજય મેળવવાનો ઉપાય, અમાયોના શુભો, તેઓનાં વર્તન, પ્રભુઓની વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રકાર, સંધિવિગ્રહાદિ શુભોની યોજના, તેના શુભો, સેનાનું વર્તન, દુષ્ટને ઝાળખવાની રીતિ, સત્યુત્તર-પોનાં લક્ષણો; ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમનાં લક્ષણો, અવ્યુદય પામનારા રાજાએ મધ્યમ વર્ગના લોકોને પ્રસન્ન રાખવા માટે કેવી રીતે વર્તવું તેનો પ્રકાર, જેઓની આજીવિકા ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય તેવા મનુષ્યો કેવી રીતે ગ્રહણ કરવું તથા તેઓની આજીવિકા કેવી રીતે ચલાવવી તે સર્વના સંબંધમાં તમે મને સારી રીતે સમજાવશકાય તેમ ધર્મોનુસાર અને ઉપદેશાત્મક વાક્યો વડે કહ્યું; ૧-૫ તેમ જ હે મહા-ખુદિમાન ભીષ્મ ! વિજય મેળવવાની ઇચ્છાવાળા રાજાએ કેવી રીતે વર્તવું, તે વિષે પણ તમે મને કહ્યું, પણ હવે શૂરવીર પુરુષોના સમુદાયોએ કેવી રીતે વર્તવું, તે વિષે સાલખવાની મને ઇચ્છા છે. ૬ હે ભારત ! શું કરવાથી વીરપુરુષોના સમુદાયની વૃદ્ધિ થાય ? કયા ઉપાયની યોજના કરવાથી તેઓમાં અંદર અંદર ફાટફૂટ ન થાય ? શું કરવાથી તેઓ શત્રુઓને છુટવાની ઇચ્છા કરે ? અને તેઓ કેવી રીતે વર્તવાથી સુહૃદોને સંપાદન કરે ? તે મને કહો. ૭ મને જણાય છે કે, વીરપુરુષોના વિનાશનું મૂળ કારણ તેઓમાં થયેલી ફાટફૂટ જ હોય છે. વળી હું માનું છું કે, રાજદ્વારી વિચારોને અનેક પુરુષોની મધ્યમાં શુભ રાખવા તે મહાકઠિન કામ છે; ૮ માટે હે શત્રુતાપન રાજા ! કયા પ્રકારે વર્તવાથી પોતાના તાબાના વીરપુરુષોમાં ફાટફૂટ ન થાય, તે સાંભળવાની મને સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે. ૯

ભીષ્મે કહ્યું : હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! લોભ અને અમર્ષ એ બન્ને જ રાજાઓના વીરપુરુષોમાં તથા કુળોમાં વેરાશિને સળગાવનારા છે. ૧૦ રાજા જ્યારે લોભી બને છે, ત્યારે તેના વીરપુરુષો કોપી બને છે અને પછી તે લોભ અને ક્રોધના સંઘર્ષને લીધે તેઓ બન્ને પક્ષમાં ક્ષીણતા તથા દ્રવ્યનાશનો સંબંધ થાય છે અને આખરે તેઓ બન્ને પક્ષ માંહોમાંહે વિનાશકર્તા થઈ પડે છે. ૧૧ વળી શુભદૃતોની યોજના કરીને, માંહોમાંહે મસલત ચલાવીને, બળાત્કારે ગ્રહણ કરીને, સામનો ઉપયોગ કરીને, અન્યને લાંચ આપીને, ભેદ પડાવીને, ક્ષય કરીને, દ્રવ્યાદિકને

વ્યય કરીને તથા ભયદર્શક ઉપાયો યોજીને તેઓ એકબીજાને પોતાના પક્ષમાં ખેંચે છે.^{૧૨} તેમાં રાજા લોભવૃત્તિને અધીન થઈને વીરસમુદાયને કંઈ આપતો નથી, ત્યારે સંઘાતવૃત્તિવાળા તે વીરપુરુષો મા અંદર અંદર ક્રોધકૂટ થાય છે, તેઓના મન રાજા ઉપરથી હિતરી બંધ છે અને પછી તેઓ ભયના માર્ગો શત્રુઓને તાબે થઈ બંધ છે.^{૧૩} વળી જ્યારે વીરગણોમા માહોમાહો ભેદ પડે છે, ત્યારે તેઓ નાશ પામે છે અને શત્રુઓથી એકદમ જિતાર્થ બંધ છે, માટે વીરગણોએ સદાય એકમત રહેવા માટે યત્ન કરવો;^{૧૪} કેમ કે નિરંતર એકમત રહેનારા વીરગણો પોતાના બળ ને પુરુષાર્થના પ્રભાવથી સર્વ પ્રકારના અર્થો સંપાદન કરી શકે છે અને સંઘાતવૃત્તિનો આશ્રય કરનારા તેઓના સમુદાયની સાથે બીજા બહારના લોકો પણ મિત્રતા કરે છે.^{૧૫} જ્ઞાનીઓ કહે છે કે, અન્યોન્યની સેવા કરીને સદાય એકસ પેરહેનારા વીરગણો સર્વોત્કૃષ્ટ સુખને પામે છે,^{૧૬} તેમ જ વીરગણોના આગેવાન પુરુષો શાસ્ત્રોક્ત ધાર્મિક વ્યવહારોની સ્થાપના કરીને સર્વના પર જો યોગ્ય પ્રકારે દેખરેખ રાખે છે, તો પોતાના ગણની સંપૂર્ણ વૃદ્ધિ કરી શકે છે.^{૧૭} પોતાના પુત્રો હોય કે ભાઈઓ હોય, તોપણ તેઓને પોતપોતાના અપરાધ બદલ યોગ્ય શિક્ષા કરનારા, નિરંતર ઉત્તમ કેળવણી આપનારા અને કેળવાયેલાઓનો ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કરનારા ગણનાથક પુરુષો મહાન અભ્યુદયને પામે છે.^{૧૮} હે મહાબાહુ રાજા! શુભ ફતોની યોજના કરવામાં, રાજદારી વિચારો ચલાવવામાં તથા કોશ્થને સંચિહ કરવામાં નિરંતર સાવધાન રહેનારા વીરગણો સર્વ પ્રકારે વૃદ્ધિને પામે છે.^{૧૯} હે રાજા! બુદ્ધિમાન, શૂરવીર, મહાન ઉત્સાહવાળા તથા કાર્યોની અંદર અડગ પુરુષાર્થ પ્રકટ કરનારા પુરુષોત્તમ હમેશા માન બળવનારા કાર્યકુશળ વીરગણો સદાય અભ્યુદય પામે છે.^{૨૦} જે વીરગણો દ્રવ્યવાન, શૂરા, શત્રુકુશળ અને શાસ્ત્રકુશળ હોય છે, તેઓ મહાકટકારક આપત્તિમાં આવી પડીને અત્યંત મૂઠ બની ગયેલા પુરુષોને પણ તારી શકે છે.^{૨૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! ક્રોધ, ભેદ (અંદર અંદર ક્રોધકૂટ), ભય, દંડ, માહોમાહોની ખેચતાણ, મારામારી અને એકબીજા નો વધ આ સર્વ કારણો વીરસમુદાયને તટકાલ

શત્રુઓને અધીન કરનારાં છે;^{૨૨} માટે હે રાજા! વીરસમુદાયના જે મુખ્ય મુખ્ય પુરુષો હોય તેઓતું તમારે ખાસ કરીને સન્માન કરવું; કેમ કે લોક-વ્યવહારના પુષ્કળ વિષયોના તેઓના ઉપર આધાર રહેલો હોય છે.^{૨૩} હે શત્રુહંતા ભારત! શુભ વિચારો ચલાવતી વેળા અને રાજ્યમા શુભ ફતોની યોજના કરતી વેળા વીરગણોના મુખ્ય પુરુષોને જ પોતાની સમીપ રાખવા; કેમ કે વીરસમુદાયના સમગ્ર પુરુષો રાજ્યના શુભ વિચારો સાંભળવાને યોગ્ય હોતા નથી.^{૨૪} જે પુરુષો વીરસમુદાયમાં આગળપડતા હોય, તેઓએ એકત્ર મળીને અંદર અંદર વિચાર ચલાવવા અને પોતાના સમુદાયનું જે રીતે હિત થાય, તે રીતે કાર્ય કરવું; કેમ કે પ્રત્યેક શુભ જ્યારે ભિન્ન ભિન્ન થઈ બંધ છે અને જુદાં જુદાં રથોમા વિસ્તાર પામી બંધ છે, ત્યારે તેથી ઊલટું તેઓતું અહિત થાય છે.^{૨૫} વીરસમુદાયના પુરુષો અન્યોન્યથી જુદા પડી જઈને પોતપોતાની શક્તિનો જો ઉપયોગ કરવા માંડે છે, તો દ્રવ્યનો વિનાશ થાય છે અને બીજા ઘણા અનર્થો ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૬} હરકોઈ કુળમાં જ્યારે કલહનાં બીજ ઉત્પન્ન થાય અને તેઓના કુળની વૃદ્ધિ પુરુષો જ્યારે ઉપેક્ષા કરે, ત્યારે બીજા મુખ્ય ગણુતા બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સત્વર તેઓનો નાશ કરવો.^{૨૭} સમુદાયની અંદર કોઈ એક કલહબીજ ઉત્પન્ન થઈને જો વૃદ્ધિ પામે છે, તો તે આખા સમુદાયનો નાશકર્તા થઈ પડે છે અને સમુદાયને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે; માટે તેવા આભ્યંતર ભયથી જ સમુદાયનું રક્ષણ કરવું. બાહ્ય ભયમાં તો કોઈ જાતનો સાર હોતો નથી.^{૨૮} હે રાજા! સમુદાયમાં ઉત્પન્ન થયેલો આભ્યંતર ભય સત્વર તેના મૂળને જ કાપી નાખે છે. વળી જે વીર પુરુષો પોતાની જાતિ તથા કુળ સમાન હોય છે, છતાં અકસ્માત ઉદ્ભવેલા કોષને લીધે, મોહને લીધે અથવા સ્વાભાવિક લોભને લીધે અન્યોન્ય સામે જ્યારે ભાષણ કરતા નથી, ત્યારે સમજવું કે, તેઓના પરાજયનાં લક્ષણો હવે પ્રકટ થયાં છે.^{૨૯} કોઈ પ્રકારનો ઉદ્વેગ કરીને, બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને અથવા રૂપસંપન્ન દ્રવ્યનો યોગ કરીને શત્રુઓ વીરસમુદાયોને ફેડી શકતા નથી; પણ અંદર અંદર વિરોધ ઊભો કરાવીને અથવા

લાંચરુશવત આપીને જ તેઓને ફાંદી શકે છે; માટે નિરંતર એકસંપથી વર્તવું તે જ વીરસમુદાયોને મહાન શરણુભૂત છે. ૩૧૩૨

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'વીરપુરુષોના સમુદાયોનું વર્તન' નામનો અધ્યાય ૧૦૭મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૮મો

માતાપિતા અને ગુરુનું માહાત્મ્ય

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

મહાનયં ધર્મપથો વહુશાસ્ત્ર્ય ભારત ।

કિં સ્વિદેવેહ ધર્માનામનુષ્ટયતમં મત્ત્મ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછયું : હે ભરતવંશી પિતામહ ! ધર્મરૂપી માર્ગ ઘણો વિરતીલુ છે અને તેની શાખાઓ પણ અનેક છે, માટે તે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ-શાખાઓમાં કોણું અવશ્ય સેવન કરવું ? સર્વ પ્રકારના ધર્મોમાં તમે કયા ધર્મને અતિશય ગૌરવવાળો માને છો, તે મને કહો; જેથી હું આ લોક-માં તથા પરલોકમાં ઉત્તમ ધર્મરૂપને સંપાદન કરું. ૨

ભીષ્મે કહ્યું : માતા, પિતા અને ગુરુઓની પૂજા કરવી તે જ સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ હું માનું છું. જે પુરુષ એ પૂજ્યધર્મમાં પરાયણ રહે છે, તેને સ્વર્ગાદિ દિવ્યલોકો મળે છે અને આ લોકમાં મહાન યશ મળે છે. ૩ હે તાત યુધિષ્ઠિર ! અત્યંત માન્ય ગણાતાં માતા, પિતા અને ગુરુઓ, ધર્મો-ધર્મથી વિરુદ્ધ એવું પણ જે કાર્ય કરવા માટે આજ્ઞા કરે, તે કાર્ય અવશ્ય કરવું જોઈએ. ૪ તેમણે જે ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાની આજ્ઞા કરી હોય તેથી વિરુદ્ધ બીજા ધર્મનું કદી આચરણ કરવું નહિ; કેમ કે તેઓ જે કર્મ કરવાની આજ્ઞા કરે તે જ ધર્મ છે, એવો શાસ્ત્રીય નિશ્ચય છે. ૫ માતા, પિતા અને ગુરુ એ જ સ્વર્ગાદિ ત્રણ લોક છે, એ જ બ્રહ્મચર્યાદિ ત્રણ આશ્રમે છે, એ જ ઋગ્વેદ આદિ ત્રણ વેદો છે અને એ જ ગાર્હ-પત્યાદિ ત્રણ અગ્નિઓ છે. પિતા એ ગાર્હપત્ય અગ્નિ છે; માતા એ દક્ષિણાગ્નિ છે અને ગુરુરૂપ ત્રણ અગ્નિઓ ચણેપયોગી ત્રણ અગ્નિઓના કરતા ઘણા જ શ્રેષ્ઠ છે; ૬ માટે નિત્ય પ્રમાદરહિત ધર્મને તમે એ ત્રણેય વડીલોનું જ સેવન કરશો, તો ત્રણે લોકોને છૂતશો; પિતાની સેવા કરવાથી તમે આ લોકને છૂતશો,

માતાની સેવા કરવાથી તમે પરલોકને છૂતશો અને ગુરુની નિયમપૂર્વક સેવા કરવાથી તમે બ્રહ્મલોકને મેળવી શકશો; માટે હે ભારત ! ત્રણે લોક પર વિજય મેળવવાની જો ઇચ્છા હોય તો તમે એ ત્રણે વડીલો તરફ પૂજ્યભાવે વર્તન કરજો; ૭ જેથી તમે યશ, કલ્યાણ, ધર્મ અને ઉભય લોકમાં મહાન ફળ પ્રાપ્ત કરશો. હરકોઈ ભોજનાદિક ક્રિયાઓમાં તમે તેઓનું કદી પણ અતિક્રમણ કરશો મા, તેઓના કરતાં તમારી પોતાની અધિકતા દર્શાવશો મા અને તેઓના મનને દુઃખાવશો મા. ૮ હે મહારાજ ! નિત્ય તમારે તેમની પરિચર્યા કરવી, કેમ કે એ જ ઉત્તમ પુણ્યરૂપ છે, વળી તેમ કરવાથી તમને કીર્તિનો, પુણ્યનો, યશનો તથા દિવ્યલોકોનો લાભ થશે. ૯ જે પુરુષ એ ત્રણે વડીલોના આદરસત્કાર કરે છે, તેનો સર્વ લોકો આદરસત્કાર કરે છે અને જે તેઓનું અપમાન કરે છે, તેનું સર્વ લોકો અપમાન કરે છે ને તેની સર્વ ક્રિયાઓ અફળ થાય છે. ૧૦ હે યતુતાપન રાજ ! જે પુરુષ એ ત્રણે વડીલોનું નિત્ય અપમાન કરે છે, તે આ લોકથી અને પરલોકથી બ્રષ્ટ થાય છે; ૧૧ એટલું જ નહિ પણ તે પુરુષનો યશ આ લોકમાં કે પરલોકમાં પ્રકાશતો નથી ને તેને બીજું પારલૌકિક કલ્યાણ પણ મળતું નથી. ૧૨ હે યુધિષ્ઠિર ! હું પોતે જે કંઈ કર્મ કરું છું, તે સર્વ મારા એ પૂજ્ય વડીલોને જ અર્પણ કરી દઉં છું, જેથી મારાં કર્મો સોગળાં અને હજારગણાં ફળો આપે છે ને આ ત્રણે લોક મને સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. એક આચાર્ય દશ શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એક ઉપાધ્યાય દશ આચાર્યો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એક પિતા દશ ઉપાધ્યાયો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એક માતા દશ પિતાઓ કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ છે અથવા માતા તો આખી પૃથ્વી કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ખરેખર, માતા સમાન ગૌરવવાળો એક પણ પદાર્થ આ જગતમાં નથી; તોપણ હું માનું છું કે પિતા કરતાં અને માતા કરતાં ગુરુ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે; કેમ કે હે ભારત ! માતા અને પિતા તો કેવળ જન્મ જ આપે છે અથવા શરીરને જ ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ વિદ્યાધ્યયન કરાવીને ગુરુએ આપેલો નૂતન જન્મ અથવા સાંસ્કારિક શરીર દિવ્ય છે અને અજરામર છે; માટે જ માતા, પિતા અને ગુરુએ તેવો કોઈ

અપરાધ કૃષો હોય, તોપણ તેઓ વધને પાત્ર નથી. ૧૫-૨૦ જેમ રાજા વધ્ય પુરુષોનો વધ નહિ કરવાથી દોષપાત્ર ગણાય છે, તેમ પુત્ર અથવા શિષ્ય વધપાત્ર એવા પણ પિતા, માતા અને શુરુનો વધ નહિ કરીને દોષપાત્ર ગણાતો નથી. અરે ! એટલું જ નહિ પણ માતા, પિતા અને શુરુ હુણ હોય તોપણ તેઓનું પાલન કરવારૂપ સ્વધર્મનું આચરણ કરનારા પુરુષો દેવતાઓના તથા મહર્ષિઓના અનુશ્રુતપાત્ર બને છે. ૨૧ જે શુરુ સત્યકર્મમાં એકનિષ્ઠ રહીને વેદનું અધ્યાપન કરાવે છે અને તે દ્વારા મોક્ષરૂપ હુલ્લ રથાનનું દાન કરે છે, તે શુરુને કૃતજ્ઞ પુરુષ પોતાનાં માતાપિતા સમાન માનવા જેઈએ અને તેમનો કદી પણ દ્રોહ કરવો ન જેઈએ. ૨૨ જે પુરુષો શુરુ પાસેથી વિદ્યાધ્યયન કરી લીધા પછી નિત્ય તેમની સમીપ રહી મન, વચન ને કર્મથી તેમની સેવા કરતા નથી, તેઓને બાળહત્યાનું પાતક લાગે છે, તેઓના જેવો આ લોકમાં બીજો એક પણ પાપી મનુષ્ય નથી. જે પ્રમાણે શુરુઓએ પોતાના શિષ્યોને જગતમાં સર્વોત્કૃષ્ટ બનાવ્યા હોય છે અથવા વિશ્વમાં સર્વમાન્ય બનાવ્યા હોય છે, તે પ્રમાણે જ તે શિષ્યોએ શુરુઓનું પૂજન-અર્ચન કરવું જેઈએ; ૨૩ માટે સનાતન ધર્મ પ્રમાણે વર્તન કરવાની ઇચ્છાવાળા સર્વ કોઈ મનુષ્યે શુરુઓનું પ્રયત્નપૂર્વક પૂજન-અર્ચન કરવું ને પોતાની સંપત્તિમાંથી તેઓને યથાયાગ્ય સંવિભાગ આપવો. ૨૪ જે પુરુષ પોતાના પિતાને પ્રસન્ન કરે છે, તે પુરુષે પ્રજાપતિને પ્રસન્ન કર્યો જ છે. જે પુરુષ પોતાની માતાને પસંદ કરે છે, તેણે સાક્ષાત્ પૃથ્વીદેવીને જ પ્રસન્ન કરી છે અને જેણે પોતાના શુરુને પ્રસન્ન કર્યો છે, તેણે સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મની જ પૂજા કરી છે. આવા હેતુથી જ માતાં અને પિતાના કરતાં શુરુ અધિક પૂજ્ય છે. ૨૫-૨૬ શુરુનું પૂજન કરવાથી સર્વ ઋષિઓ, દેવો અને પિતૃઓ પ્રસન્ન થાય છે; માટે જ શુરુ સર્વના કરતા અધિક પૂજ્ય છે. ૨૭ કોઈ પણ પ્રકારના આચરણ દ્વારા શુરુનું કદી અપમાન કરવું નહિ; કેમ કે જેવા શુરુ માન્ય ગણાય છે, તેવાં માતાપિતા પણ માન્ય ગણાતાં નથી; ૨૮ પરંતુ તેથી એમ સમજવાનું નથી કે, શુરુનું અપમાન ન કરવું અને માતાપિતાનું અપમાન કરવું. કહેવાનું તોતપર્થ એ છે કે, તેઓ

ત્રણે અપમાનપાત્ર ગણાતાં જ નથી; એટલું જ નહિ પણ તેઓએ કરેલાં કાર્ય સુદ્ધાંને દોષપાત્ર ન ગણતાં સન્માન આપવું જેઈએ, કેમ કે શુરુઓના (માતા, પિતા અને શુરુના) કરેલા સત્કારને જ દેવો તથા મહર્ષિઓ પોતાનો સત્કાર કરેલો માને છે. ૨૯ જે પુરુષો મન વચન અથવા કર્મથી માતા, પિતા અને શુરુનો દ્રોહ કરે છે, તેઓને બાળહત્યા કર્યોનું પાતક લાગે છે અને તેઓના જેવો આ લોકમાં બીજો એક પણ પાપી પુરુષ નથી. ૩૦ માતાપિતાએ ઉછેરીને માટે કરેલો જે ઔરસ પુત્ર પોતાનાં માતાપિતાનું ભરણપોષણ કરતો નથી, તે બાળહત્યાના પાપનો ભોક્તા બને છે અને તેના જેવો આ લોકમાં બીજો એક પણ પાપી મનુષ્ય નથી. ૩૧ જે પુરુષ મિત્રદ્રોહી છે, જે પુરુષ કૃતઘ્ની છે, જે પુરુષ સ્ત્રીહત્યાચાર છે અને જે પુરુષ શુરુઘાતી છે, એ ચારેને માટે શાસ્ત્રમાં કોઈ જાતનું પ્રાયશ્ચિત્ત હોય, એમ અમે સાંભળ્યું જ નથી. ૩૨ પુરુષે આ લોકમાં જે કંઈ અવશ્ય કરવું જેઈએ તે સર્વ મેં તમને વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યું છે. બસ, એ પૂર્વોક્ત જ આચરણ અત્યંત શ્રેયસ્કર છે, એના કરતાં બીજું કંઈ પણ શ્રેષ્ઠ નથી; કેમ કે મેં તમને જે આ ઉપદેશ આપ્યો છે તે સર્વ ધર્મને અનુસરતો છે. ૩૩

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વાત્મક રાજધર્માનુશાસનપર્વમાં ' માતાપિતા અને શુરુ ' માહાત્મ્ય નામનો અધ્યાય ૧૦૮ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૯ મો*

સત્યાસત્યવિભાગ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કયં ધર્મે સ્થાતુમિચ્છન્નો વર્તેત ભારત ।

વિદન્ નિજ્ઞાસમાનાય પ્રવૃદ્ધિ મરતર્પમ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ભારત ! ધર્મમાં રિયર રહેવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે કેવી રીતે વર્તવું, તે

* આ અધ્યાય સત્ય અને અસત્યના વિવેકને મનજાવનારા છે. સત્ય એ ધર્મ છે અને અસત્ય એ અધર્મ છે; તોપણ જે મત્ય દિવસ આદિ દોષનું જનક હોય અને જે અસત્ય અદિના આદિ ધાર્મિક શુભોને ઉત્પન્ન કરનાર હોય, તે અનુક્રમે ધર્મસ્વરૂપ અને અધર્મસ્વરૂપ થઈ શકે છે; માટે સત્યભાવજુરૂપ ધર્મનું

જાણવાની મને ઇચ્છા છે; માટે હે ભરતવંશના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન! તે મને કહો.^૧ હે રાજન! સત્ય અને અસત્ય જગતના સર્વ લોકમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલાં છે, પણ ધાર્મિક વિષયમાં નિશ્ચય કરનારા પુરુષે તે બંનેમાંથી કોનું આચરણ કરવું? શું સત્ય જ સનાતન ધર્મને પુષ્ટિ આપનારું છે? કે શું અસત્ય જ સનાતન ધર્મને પુષ્ટિ આપનારું છે? કયે સમયે સત્ય ભાષણ કરવું? અને કયે સમયે અસત્ય ભાષણ કરવું? ^{૨૩}

ભીષ્મે કહ્યું : હે ભરતવંશના રાજા! સત્ય ભાષણ કરવું તે જ ઉત્તમ છે, સત્યના કરતાં બીજું કંઈ પણ શ્રેષ્ઠ નથી; પરંતુ એ સત્યના સંબંધમાં જે વિપરીત જ્ઞાન ફેલાયેલું છે તેને માટે હું તમને કહું છું.^૪ જે સમયે સત્યનું સ્વરૂપ અસત્યના રૂપમાં આવતું હોય, તે સમયે સત્ય ભાષણ કરવું નહિ, પણ અસત્ય ભાષણ કરવું અને બંધાં અસત્યનું પરિણામ સત્યના જેવું આવતું હોય, ત્યાં પણ અસત્ય ભાષણ કરવું.^૫ જે મૂર્ખા પુરુષ સત્યાસત્યના તત્ત્વને બરાબર સમજતો નથી, તે પુરુષ પાપજાળમાં બંધાઈ જાય છે; માટે જે વિષયમાં અસત્ય યોગવાથી પણ હિંસા અટકતી હોય અથવા અનેકનો ઉપકાર થતો હોય, ત્યાં સત્ય હોય છતાં અસત્ય યોગવું અને બંધાં સત્ય યોગવાથી હિંસા થવાનો પ્રસંગ જણ્યોતો હોય અથવા અનેકને નુકસાન થતું હોય, ત્યાં સત્ય હોય તોપણ અસત્ય યોગવું. આવા સત્યાસત્યના નિર્ણયને અનુસરીને જે પુરુષ વર્તન કરે છે, તે ધર્મવેત્તા થઈ શકે છે.^૬ જે પુરુષ અનાથ હોય, બુદ્ધિકૌશલ્યથી રહિત હોય અને અતિ દારુણ કર્મ કરનારો હોય તોપણ તે કોઈ સમયે અતિ મહાન પુણ્ય સંપાદન કરે છે. જેમ કે બલાક નામના એક હિંસક પારથીએ સર્વ પ્રાણીઓનો વધ કરવા તૈયાર થયેલા એક અંધ પક્ષીનો વધ કરીને પણ સ્વર્ગગતિ મેળવી હતી.^૭ વળી એ કેવું આશ્ચર્યકારક વૃત્તાંત છે કે, ધર્મ સંપાદન

આચરણ કરીને હિંસા જેવો અધર્મ થવા દેવો કે અસત્યભાષણરૂપ અધર્મનું આચરણ કરીને અહિંસા જેવો ધર્મ થવા દેવો? આ સાહજિક સંશયને દૂર કરવા માટે યુધિષ્ઠિરે આ અધ્યાયના આરંભમાં ધર્મ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો છે.

કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય છતાં જો મૂઠ હોય તો ધર્મવેત્તા થઈ શકતો નથી;^૮ તેમ જ એ કેવું આશ્ચર્ય છે કે, ધર્મજ્ઞાનથી રહિત હોય છતાં જો બુદ્ધિમાન હોય તો હિંસાકર્મ કરીને પણ અતિ મહાન પુણ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે; જેમ કે ગંગાના તીર ઉપર વસનારા એક ધ્રુવે સર્પનાં ઈંડાંઓનો સંહાર કરીને પણ મહાન પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું.^૯

હે રાજા! તમે ધર્મવિષયક જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, તેમાં ધર્મનું પ્રવચન કરવું મહાકઠિન છે. ખરેખર, તમારા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટે કોઈ પણ સમર્થ થઈ શકે તેમ નથી; એટલું જ નહિ પણ તે વિષેનો કોઈનાથી નિશ્ચય પણ થઈ શકે તેમ નથી, છતાં હું તમને તેનો ઉત્તર આપું છું.^{૧૦} સર્વ પ્રાણીઓનો અભ્યુદય થાય, તે માટે ધર્મનું પ્રવચન કરવામાં આવ્યું છે અને ધર્મવેત્તાઓનો એવો નિશ્ચય છે કે, જેનાથી સર્વનો અભ્યુદય થાય તેનું નામ ધર્મ.^{૧૦} વળી જેને લીધે સર્વનું ધારણ એટલે સંરક્ષણ થાય તેનું નામ ધર્મ; અર્થાત ધર્મથી જ પ્રજાઓનું રક્ષણ થાય છે, માટે જે ધારણા શક્તિથી યુક્ત હોય તેને વિદ્વાનો ધર્મ કહે છે, આવો નિશ્ચય છે.^{૧૧} કોઈ પણ પ્રાણીને ખીડા કરવામાં ન આવે એટલા માટે ધર્મનું પ્રવચન કરવામાં આવ્યું છે, માટે જે અહિંસાથી યુક્ત હોય તેને જ ધર્મ કહી શકાય, આવો શાસ્ત્રીય નિશ્ચય છે.^{૧૨} કેટલાએક કહે છે કે, વેદમાં જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે, તે સર્વ ધર્મ છે; ત્યારે બીજા કેટલાએક કહે છે કે, વેદમાં જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે, તે સર્વ ધર્મરૂપ હોઈ શકે નહિ. આ બંને પ્રકારના મતવાદીઓ તરફ અમારી કોઈ પ્રકારની ઈર્ષ્યા નથી તોપણ અમે કહીશું કે, વેદોક્ત સર્વ વિષયોનું ધર્મ

* આ કથા કર્ણપર્વના ૬૯મા અધ્યાયમાં આપેલી છે, તે ત્યાંથી લેઈ લેવી.

x ગંગાના તીર ઉપર એક ધ્રુવ રહેલું હતું. એક સમયે તે પ્રદેશ ઉપર ઝેરી સર્પના હજારો ઈંડાં તેના બેવામાં આવ્યાં. પછી તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, આ ઈંડાંઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હજારો સર્પો જગતનો નાશ કરી નાખશે, માટે તે સર્પોની ઉત્પત્તિ થવા પહેલાં જ હું આ ઈંડાંઓને ફેંદી નાખું. આવો વિચાર કરીને તેણે પોતાની આંધ વતી તે સર્પોનાં ઈંડાંઓને ફેંદી નાખ્યાં અને તે કર્મથી મહાન પુણ્ય સંપાદન કર્યું.

તરીકે વિધાન નથી જ. ^{૧૩} જે પુરુષો બીજાઓ પાસેથી અન્યાયમાર્ગે ધન હરી લેવાની ઇચ્છા રાખતા હોય, તેઓને પોતાના જાણવામાં હોય છતાં બીજાઓનું ધન ખતાવવું નહિ એ ધર્મ છે. ^{૧૪} ચોર વગેરે દુષ્ટ લોકો કોઈ ધનવાન મનુષ્યના ઘરને જાણવા માટે જ્યારે પ્રશ્ન પૂછે, ત્યારે કોઈ પ્રકારનો ઉત્તર ન આપતાં જ એ છૂટકો થતો હોય તો તેવે પ્રસંગે અસત્ય બોલવાની જરૂર નથી, પણ કંઈ બોલવું જ નહિ; પરંતુ તેમ કરવાથી તેઓને શંકા થાય અને ઉત્તર આપવાની એ આવશ્યકતા જણાય, તો તે વેળા સત્ય નહિ બોલતાં અસત્ય જ બોલવું; કેમ કે એવા પ્રસંગે સત્ય બોલવા કરતાં અસત્ય બોલવું તે જ વધારે શ્રેયસ્કર છે, આવો શાસ્ત્રકારોએ નિર્ણય કર્યો છે. વળી કોઈ પ્રસંગે પાપી પુરુષોના પંદમાં સપડાઈ જવાયું હોય, તો જૂઠા જૂઠા સોગંદ ખાઈને પણ તેઓની પાસેથી છૂટી જવું; પણ તે વેળા બની શકે ત્યાં સુધી પોતાના છૂટકારા ખદલ તેઓને ધન તો આપવું જ નહિ; કેમ કે પાપી પુરુષોને આપેલું ધન તેના હાતાને નરકમાં જ ધકેલી દે છે. ^{૧૫-૧૭} જ્યારે કોઈ બે પુરુષોએ એકત્ર મળીને આવો ઠરાવ કર્યો હોય કે, 'આપણે બંને જણા ભાગીદાર થઈને અમુક કાર્યનો આરંભ કરીએ. તેમાં જે કંઈ દ્રવ્ય જોઈએ તે તારે આપવું અને જે કંઈ પ્રયત્ન કરવો પડે તે હું કરીશ; પણ તે કાર્યમાં જે કંઈ લાભ મળે તે આપણે બન્નેએ સરખે ભાગે વહેંચી લેવો.' આવો ઠરાવ કર્યો પછી અમુક કાર્યનો આરંભ કરવા માટે તેમાંના એક પુરુષે કાઢેલા દ્રવ્યને ચોર લોકો ચોરી બચ; ત્યારે પેલો દ્રવ્ય આપનાર પુરુષ બીજા પોતાના ભાગીદાર પુરુષ પાસેથી ધન લેવાની ઇચ્છા-

થી તેને પોતાનો દાસ બનાવવાની જો ઇચ્છા કરે તો તે વેળા સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવા માટે બોલાવવામાં આવેલા સાક્ષીઓ પેલા લેણદાર પુરુષની તરફેણમાં જઈને જે કહેવાનું હોય છે તે કહેતા નથી અને માત્ર એટલું જ કહે છે કે, 'પહેલા ભાગીદારે બીજા ભાગીદારને અમુક ધન આપ્યું હતું' તો તે સાક્ષીઓ અસત્યભાષી જ કહેવાય છે; કેમ કે તેઓએ બંને ભાગીદારે વચ્ચે થયેલા ઠરાવને પણ સલા વચ્ચે કહેવો જોઈએ. જે સમયે પ્રાણુ જવાનો પ્રસંગ આવી પડ્યો હોય અથવા વિવાહ તૂટી જવાનો પ્રસંગ આવી પડ્યો હોય, તે વેળા અસત્ય ભાષણ કરવાથી દોષ લાગતો નથી; તે વેળા અસત્ય જ બોલવું. ^{૧૮-૧૯} બીજાઓના દ્રવ્યનું રક્ષણ કરવા માટે અને સ્વધર્મનું પાલન કરવા માટે અસત્ય ભાષણ કરવું પડે, તેમાં દોષ નથી. વળી બીજાઓના કાર્યને સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી જો નીચ થવું પડે અથવા ધર્મને માટે જો ભિક્ષુક થવું પડે તો તે પણ ધર્મ જ ગણાય છે. ^{૨૦} જે પુરુષે અમુક વસ્તુ આપવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તેણે તે વસ્તુ આપવી જ જોઈએ; છતાં તે જો ન આપે તો રાજાએ તેની પાસેથી બળાત્કારે પણ તે વસ્તુ બીજાને અપાવવી; તેમ જ જે કોઈ ધર્મસાધન કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે અમુક કાર્યનો આરંભ કર્યો પછી તે સંબંધની ધાર્મિક પ્રતિજ્ઞા તોડી હોય તો તેને રાજાએ સખત શિક્ષા કરવી જોઈએ; કેમ કે આસુરી ધર્મનો આશ્રય કરનાર તે પ્રતિજ્ઞાભ્રષ્ટ પુરુષ વિરુદ્ધ માર્ગનો આશ્રય કરીને ધર્મથી સદાય બ્રહ્મ થયેલો ગણાય છે. ^{૨૧-૨૨} જે શક પુરુષ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને અધમમાર્ગે આલુપિકા કરવાની ઇચ્છા કરે, તેને પાપી અને કપટ ભરેલા જીવનવાળો જાણીને રાજાએ દેહાંતદંડની જ શિક્ષા કરવી ઘટે છે. ^{૨૩} સર્વ પાપી પુરુષોનો જ એવો નિશ્ચય હોય છે કે, 'ધન જ સર્વનું શ્રેય કરનાર છે પણ ધર્મ સર્વનું શ્રેય કરનાર નથી.' આવા નિશ્ચયવાળા તે પાપી પુરુષો ક્ષમા કરવાને યોગ્ય નથી, તેમ આલુપિકા માટે કંઈ આપવા યોગ્ય પણ નથી; કેમ કે તેઓ કપટભરેલું વર્તન કરીને પતિત થયેલા હોય છે-અધૌગતિને પામ્યા હોય છે, પ્રેતોની પેઠે દેવલોકથી તથા મનુષ્યલોકથી બ્રહ્મ થયેલા હોય છે અને યજ્ઞ, તપ વગેરે

૪ કેમ કે રથેનયાગ વગેરે કેટલાંએક વૈદિક કર્મો શત્રુનાશ આદિ અનર્થજનક અને હિંસામૂલક હોવાથી તેઓને ધર્મ તરીકે ન જ માની શકાય. ધર્મજનક કર્મ તો એ જ હોઈ શકે કે, ક્ષત્રોત્પતિ વ્યવસ્થા નાનર્થનાનુવચ્યતે । કેવલં પ્રીતિહેતુત્વાત્તદમં દત્તિ કચ્યતે । અર્થાત્ જે કર્મનું ફળ અનર્થની સાથે લેશમાત્ર સંબંધવાળું ન હોય પરંતુ જગતનાં પ્રાણીઓને કેવળ પ્રીતિ ઉપખવનારું હોય તે કર્મને ધર્મવર્ણ કરી શકાય છે. આ ઉપરથી જ જણાય છે કે, વેદોક્ત સર્વ વિપયો કેવળ ધર્મરૂપ જ હોતા નથી.

ધાર્મિક કર્મોથી હીન હોય છે. તમારે તેઓની સાથે લગારે સંબંધ રાખવો નહિ; ૨૪/૨૫ કેમ કે તેવા પાપી પુરુષોમાંના કોઈ એકના ધનને જ્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે તે મહાન દુઃખમાં આવી પડે છે કે જેને લીધે આત્મહત્યા કરવાને પણ તૈયાર થઈ જાય છે. પાપીઓની મધ્યમાં તેવો એક પણ પુરુષ હોતો નથી કે જેને ઘણો યત્ન કરીને પણ ‘આ તારો સ્વધર્મ’ છે, માટે તું એને પસંદ કર’ આવી વાણીથી યથાયોગ્ય ઉપદેશ આપી શકાય! કારણ કે તેઓનો એવો જ નિશ્ચય હોય છે કે, જગતમાં જે કંઈ કર્મ કરવામાં આવે છે, તે સર્વ ધર્મ-સ્વરૂપ જ હોય છે. અધર્મ એ વસ્તુ જ નથી. ૨૧ ‘અમુક કર્મ ધાર્મિક ગણાય છે અને અમુક કર્મ અધાર્મિક ગણાય છે’ આવો નિશ્ચય પાપી પુરુષોને હોતો જ નથી; માટે જે પુરુષ પાપી મનુષ્યનો વધ કરે છે, તેને દોષ લાગતો જ નથી. ૨૭ તેનો હેતુ એ છે કે, પાપી મનુષ્ય પોતાનાં પાપકર્મોને લીધે મૂએલો જ પડ્યો છે જેથી તેનો વધ કરનાર પુરુષ મૂએલાને જ મારે છે; માટે તેવા યુદ્ધિહીન પાપી પુરુષોનો વધ કરવા માટે જે પુરુષ પ્રતિજ્ઞા લે છે તેને પુણ્ય જ થાય છે, પાપ લાગતું નથી. ૨૮ શાસ્ત્ર કહે છે કે, છળકપટ કરીને જીવન ગાળનારા પાપી પુરુષો કાગડાં અને ગીધના જેવા છે અને તેઓ આ લોકમાંથી મરણ પામ્યા પછી પણ કાગડાં અને ગીધની યોનિઓમાં જ જન્મે છે. ૨૯ હે રાજા! જે મનુષ્ય પોતાની સાથે જે રીતે વર્તન રાખે, તે રીતે જ તેની સામે વર્તન રાખવું, એ ધર્મ ગણાય છે. જે પોતાની સાથે કપટથી વર્તતો હોય તેની સામે કપટ કરીને જ તેને દુઃખી કરવો અને જે પોતાની સામે સદાચરણથી વર્તતો હોય, તેની સામે સદાચરણથી વર્તીને જ તેનો ઉપકાર કરવો. ૩૦

હતિ શ્રીમદ્દાશ્વારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત રાજધર્મપ્રશ્નસન-
પર્વમાં ‘સત્યાસાધિવિભાગ’ નામનો

અધ્યાય ૧૦૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૦ મો

સંકટો તરી જવાના ઉપાયો

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

ક્લિષ્ણમાનેષુ ભૂતેષુ તૈસ્તૈર્માવૈસ્તતસ્તતઃ ।

દુર્ગાળ્યતિતરેધેન તન્મે વૃહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે પિતામહ! સર્વ પ્રાણીઓ તે તે ક્લેશજનક સ્થિતિઓમાં આવી પડીને જ્યારે દુઃખી થઈ જાય, ત્યારે તેઓ કયા ઉપાયે દુસ્તર દુઃખોને તરી જાય? તે મને કહો. ૧

ભીષ્મે કહ્યું: જે દ્વિજાતિઓ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય) ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને ચોતપોતાના વર્ણાશ્રમધર્મોમાં શાસ્ત્રોક્ત રીતે વર્તે છે, તેઓ દુસ્તર દુઃખોને તરી જાય છે. ૨ જેઓ હરકોઈ ધાર્મિક કાર્ય દંભપૂર્વક કરતા નથી, જેઓની માનસિક વૃત્તિ સંયમી હોય છે અને જેઓ ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખે છે, તેઓ દુસ્તર દુઃખોને તરી જાય છે. ૩ જેઓ પોતાની નિંદા કરવામાં આવતી હોય છતાં સામાની નિંદા કરતા નથી, માર્યા છતાં સામે મારતા નથી, સુપાત્રોને દાન આપે છે અને કોઈની પાસે ચાચના કરતા નથી, તેઓ દુસ્તર દુઃખોને તરી જાય છે. ૪ જેઓ નિત્ય અતિથિઓને પોતાને ગૃહે નિવાસ આપે છે, કોઈની અસૂચા કરતા નથી અને નિત્ય સ્વાધ્યાયકર્મ કર્યું કરે છે, તેઓ દુસ્તર દુઃખોને તરી જાય છે. ૫ જે ધર્મકુશળ પુરુષો માતા-પિતાની મનોવૃત્તિને અનુસરે છે અને દિવસે નિદ્રા કરતા નથી, તેઓ દુસ્તર દુઃખોને તરી જાય છે. ૬ જેઓ મન, વચન અને કર્મથી પાપાચરણ કરતા નથી તેમ જ કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરતા નથી તેઓ દુસ્તર દુઃખોને તરી જાય છે. ૭ જે રાજાઓ લોભને તથા રજેશુભને અર્ધીન થઈને કોઈનું દ્રવ્ય-હરણ કરતા નથી તથા ધર્મપૂર્વક રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરે છે, તેઓ દુસ્તર દુઃખોને તરી જાય છે. ૮ જેઓ નિત્ય અગ્નિહોત્રકર્મ પરાયણ રહીને પોતાની સ્ત્રી સાથે જ કેવળ ઋતુક્રાંતિ સમાગમ કરે છે અને ન્યાયવૃત્તિથી વર્તે છે, તેઓ દુસ્તર દુઃખોને તરી જાય છે. ૯ જે રણશૂરા પુરુષો મરણના ભયનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધમાં ધર્મપૂર્વક વિજય મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે. તેઓ દુસ્તર દુઃખોને તરી જાય છે. ૧૦ જેઓ

પ્રાણસંકટનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હોય તે વેળા
 યજ્ઞ સત્ય ભાષણ જ એલે છે, તેઓ સર્વ લોકમાં
 માન્ય થઈ પડે છે અને હસ્તર દુઃખોને તરી બળ્ય
 છે.^{૧૧} જેઓના કૌમો દંભને માટે હોતા નથી,
 જેઓની વાણી નિરંતર સત્યપૂર્ણ હોય છે અને
 જેઓનું દ્રવ્ય ન્યાયમાર્ગે સંપાદિત હોય છે, તેઓ
 હસ્તર દુઃખોને તરી બળ્ય છે.^{૧૨} જે બ્રાહ્મણો અન
 ધ્યાયના દિવસે સ્વાધ્યાય કર્મ કરતા નથી અને જેઓ
 તપમા નિષ્ઠા રાખીને ઉત્તમ પ્રકારનું તપ કર્યા કરે છે,
 તેઓ હસ્તર દુઃખોને તરી બળ્ય છે.^{૧૩} જેઓ
 વિદ્યાસ્નાત, યતસ્નાત અને વેદસ્નાત બનીને
 કુમારાવસ્થાથી જ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે તથા
 ઉત્તમ પ્રકારનું તપશ્ચરણ કરે છે, તેઓ હસ્તર
 દુઃખોને તરી બળ્ય છે.^{૧૪} જેઓનો રમેણુશુ તથા
 તમેણુશુ શાત થઈ ગયો હોય છે અને જેઓનું
 મન કેવળ સત્યશુભમા જ સ્થિર થયેલું હોય છે,
 તે મહાત્મા પુરુષો હસ્તર દુઃખોને તરી બળ્ય
 છે.^{૧૫} જેઓનાથી કોઈને ભય થતો નથી, જેઓ
 કોઈનાથી ભય પામતા નથી અને જેઓને સર્વ
 લોક આત્મવત્ દેખાય છે, તેઓ હસ્તર દુઃખોને
 તરી બળ્ય છે.^{૧૬} જે મહાપુરુષો બીજાઓની
 લક્ષ્મીને દેખીને સત્તાય પામતા નથી અને ગ્રામ્ય
 વિષયોથી નિવૃત્ત થયેલા હોય છે, તેઓ હસ્તર
 દુઃખોને તરી બળ્ય છે.^{૧૭} જેઓ શ્રદ્ધાસંપન્ન થઈને
 સર્વ દેવોને નમન કરે છે, સર્વ ધર્મોનું શ્રવણ કરે
 છે તથા શાત હોય છે, તેઓ હસ્તર દુઃખોને
 તરી બળ્ય છે.^{૧૮} જેઓ અભિમાનીપણોના અભિ
 લાષ રાખતા નથી, બીજા માન્ય પુરુષોને માન
 આપે છે તથા પોતાને માન આપનારાઓને નમન
 કરે છે, તેઓ હસ્તર દુઃખોને તરી બળ્ય છે.^{૧૯}
 જેઓ સંતાનોત્પત્તિને માટે અત્યેક તિથિએ શુદ્ધ
 અંતઃકરણપૂર્વક પિતૃઓના શ્રાદ્ધ કરે છે, તેઓ
 હસ્તર દુઃખોને તરી બળ્ય છે.^{૨૦} જેઓ ક્રોધને
 વશમા રાખે છે, ક્રોધાયમાન થયેલા મનુષ્યોને
 શાત કરે છે અને કોઈ પણ પ્રાણી ઉપર ક્રોધ
 કરતા નથી, તેઓ હસ્તર દુઃખોને તરી બળ્ય છે.^{૨૧}
 જેઓ જનમથી આરબીને મધમાંસ વગેરેનો
 ત્યાગ કરી દે છે, તેઓ હસ્તર દુઃખોને તરી બળ્ય
 છે.^{૨૨} જેઓનું લોભન કેવળ ચરીરધારણાર્થે જ

હોય છે, જેઓનું મૈથુન કેવળ પ્રએત્પત્તિને માટે જ
 હોય છે અને જેઓનું ભાષણ કેવળ સત્યને માટે જ
 હોય છે, તેઓ હસ્તર દુઃખોને તરી બળ્ય છે.^{૨૩}
 જે ભક્ત પુરુષો સર્વ પ્રાણીઓના ઈશ્વર અને
 જગતના ઉત્પાદક તથા સંહારક દેવ નારાયણનું
 ભજન કરે છે, તેઓ હસ્તર દુઃખોને તરી બળ્ય
 છે.^{૨૪} આ શ્રીકૃષ્ણ જે લાલ કમળ સમાન નેત્રોવાળા
 છે, પીળા પીતામ્બરને ધારણ કરનારા છે, મોટી
 ભુજાઓવાળા છે, તમારા સુહૃદ, મિત્ર અને સંબંધી
 છે તથા અવિનાશી છે, તેમણે આ સર્વ લોકોને
 અર્મની પેઠે વેષ્ટન કર્યું છે-સર્વ લોકમાં તે વ્યાપ્ત
 થઈને રહેલા છે. વળી જે પ્રભુ પોતાની ઇચ્છા-
 થી જ અર્જુનનું પ્રિય તથા હિત કરવામાં તત્પર
 રહે છે, તે આ અચિંત્યસ્વરૂપ શ્રી ગોવિંદ સાક્ષાત્
 પુરુષોત્તમ છે. હે મહાપુરુષ યુધિષ્ઠિરાજ ! આ
 વૈકુંઠાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું તમે કદી પણ
 ધર્ષણ કરી શકો તેમ નથી-તેમનાથી તમે કદી પણ
 અધિક થઈ શકો તેમ નથી.^{૨૫-૨૭} જે ભક્ત
 પુરુષો સર્વનો સંહાર કરનારા આ નારાયણ
 દેવનો આશ્રય કરે છે, તેઓ મહા હસ્તર દુઃખોને
 તરી બળ્ય છે, એમાં કંઈ સંદેહ જ નથી,^{૨૮} અને
 જે પુરુષો ‘દુર્ગોત્તરણ’ આમના આ અધ્યાયનું
 પઠન કરે છે અથવા અન્ય દ્વિજાતિઓને શ્રવણ
 કરાવે છે તેઓ મહા હસ્તર દુઃખોને તરી બળ્ય
 છે.^{૨૯} હે નિર્દોષ રાજ ! એ પ્રમાણે મનુષ્યો જે
 ઉપાયથી આ લોકોમા તથા પરલોકમા હસ્તર
 દુઃખોને તરી બળ્ય છે તે સર્વ કર્તવ્યઉપાય મે
 તમને કહી દર્શાવ્યો છે.^{૩૦}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્ગત રાજધર્માનુશાસન
 પર્વમા ‘સંકટો તરી જવાના ઉપાયો’ નામનો
 અધ્યાય ૧૧૦ શો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૧ મો

વ્યાઘ્ર અને શિયાળની કથા

॥ યુધિષ્ઠિર ડાલ ॥

અસૌમ્યાઃ સૌમ્યરૂપેણ સૌમ્યાશ્વાસૌમ્યદર્શનઃ ।

દૈદશાનુ પુરુષોસ્તાત કયં વિદ્યામહે વયમ્ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યુ : હે તાત ભીષ્મ ! કેટલા
 એક પુરુષો ઉપરથી સૌમ્ય દેખાતા હોય છે, પણ

વસ્તુતઃ સૌમ્ય હોતા નથી અને કેટલાએક જે વસ્તુતઃ સૌમ્ય હોય છે તેા ઉપર ઉપરથી ફર દેખાતા હોય છે; માટે તેવા પુરુષોને કેવી રીતે ઝોળખવા, તે મને કહો.^૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષયમાં એક પુરાતની ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે કે, જેમાં એક વ્યાધનો તથા શિયાળનો સંવાદ વર્ણવેલો છે, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો.^૨ પૂર્વે પુરિકા નામની શોભાયમાન નગરીમાં પૌરિક નામનો રાજા રાજ કરતો હતો. તે રાજા ફર સ્વભાવનો હતો, બીજાઓની હિંસા કરવામાં તત્પર રહેતો હતો અને અધમ પુરુષ હતો. તેનું આયુષ્ય જ્યારે ક્ષીણ થયું, ત્યારે તે મરણ પામ્યો અને પૂર્વજન્મનાં દુષ્ટ કર્મોના દોષને લીધે અનીચ્છિત ગતિને પામ્યો-શિયાળના જન્મને પામ્યો.^૩ એ જન્મમાં તેને પોતાના પૂર્વજન્મના ઐશ્વર્યનું સ્મરણ થયું, તેથી તેને પરમ વેરાગ્ય થયો અને બીજાઓએ આણી આપેલા માંસનું પણ તે ભક્ષણ કરતો ન હતો.^૪ તે શિયાળ કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરતો નહિ, સત્ય વાણી બોલતો, દંઢતાપૂર્વક વ્રતપરાયણ રહેતો અને આપોઆપ પૃથ્વી પર પડી ગયેલાં ફળોને જ સમય પ્રમાણે આહાર કરતો.^૫ વળી તેણે પોતાની જન્મભૂમિને અનુસરીને સ્મશાનમાં જ રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું પણ બીજે સ્થળે રહેવાનું પસંદ કર્યું ન હતું.^૬ આ રીતના તેના શૌચાચારને બીજા તેના સજાતીય શિયાળો સહન કરી શક્યા નહિ, જેથી તેઓ એકઠા મળીને તેની બુદ્ધિને ચલાયમાન કરવા લાગ્યા અને વિનયયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યા : ‘તું આ ભયંકર સ્મશાનમાં રહીને શૌચાચરણથી વર્તવા ઇચ્છે છે, પણ તું જ્યારે માંસાહારી પ્રાણી છે તો તારી એ બુદ્ધિ વિપરીત છે,^૭ માટે તું અમારી સમાન આચરણ કર, અમે તને ભોજન લાવી આપીએ તેનું તું ભક્ષણ કર અને આ શૌચાચારને ત્યાગ કરી દે. ઈશ્વરે તારે માટે જે ભોજનનું નિર્માણ કર્યું છે તે જ સદાને માટે ભલે રહે.’^૮

એ પ્રમાણે તે શિયાળોનું કહેવું સાંભળ્યા પછી તે પવિત્ર શિયાળે મધુર વિસ્તારવાળાં સૌમ્ય અને હેતુગર્ભિત વાક્યો કહીને તેઓને સમાધાન-

પૂર્વક ઉત્તર આપ્યો.^૯

‘(અરું છે, હું તમારી પેઠે માંસાહારી પ્રાણી તરીકે જ જન્મ્યો છું,) પરંતુ જન્મને હું પ્રમાણ માનતો નથી; કારણ કે મુખ્યત્વે કરીને પ્રત્યેક કુળનો આધાર તેના સફવર્તન ઉપર જ રહેલો હોય છે. ઉત્તમ ચારિત્ર્યથી જ પુરુષ કુળવાન થઈ શકે છે; માટે હું તેનું કર્મ કરવાની જ ઇચ્છા રાખું છું કે, જેને લીધે મારો યથા પૃથ્વી પર વિસ્તાર પામે.’^{૧૦} તમે કહો છો તે પ્રમાણે મારો વાસ સ્મશાનમાં જ છે, પણ તેમાં મારો શો અભિપ્રાય રહેલો છે તે તમે સાંભળો. હરકોઈ ધાર્મિક કર્મો પ્રાણીના પોતાના સ્વભાવને લીધે જ ઉત્પન્ન થાય છે. ધર્મક્રિયામાં પ્રાણીનો સ્વભાવ જ કારણભૂત છે, પણ કોઈ જાતના આશ્રમ ધર્મક્રિયાઓનું કારણ નથી.^{૧૧} ધારો કે કોઈ પુરુષ પવિત્ર આશ્રમમાં (સંન્યાસાશ્રમમાં) રહીને પણ બ્રાહ્મણનો વધ કરે અને બીજે કોઈ પુરુષ તેવા આશ્રમમાં રહ્યા વિના જ ગાયનું દાન કરે, તો શું તેઓ ખરે પુરુષોને પાપ અને પુણ્યનું ફળ નહિ મળે ? આશ્રમવાસીએ કરેલી બ્રહ્મકત્યા અને આશ્રમમાં નહિ રહેલાએ કરેલું ગોદાન શું વૃથા થશે કે ?^{૧૨} તમે બધા કેવળ સ્વાર્થના લાભને આધીન થઈને માંસભક્ષણ જેવાં દુષ્ટ કર્મોમાં મગ્ન રહો છો; પણ મોઢને લીધે તમે જાણતા નથી કે, તે કર્મના પરિણામે ત્રણ પ્રકારના દોષો ઉત્પન્ન થાય છે;^{૧૩} માટે જ હું અસંતોષના કારણભૂત ધર્મહત્યાથી દૂષિત થયેલી અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં અનિષ્ટ ગણાતી નીચ વૃત્તિને પસંદ કરતો નથી.^{૧૪} આ પ્રમાણે તે શિયાળે કહ્યું, એટલે એક પ્રખ્યાત પરાક્રમી વ્યાધે તેને પવિત્ર અને પંડિત માનીને પોતાના જેવું જ સન્માન આપ્યું અને પોતાનું અમાત્ય પ સ્વીકારવા માટે આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૫}

વ્યાધ બોલ્યો : ‘હે સૌમ્ય શિયાળ ! મેં તારા સ્વભાવને જાણી લીધો છે, માટે તું મારી સાથે રહીને રાજ્યનાં તમામ કાર્ય કર. તને ઇષ્ટ લાગે તેવા પુષ્કળ ભોગો ભોગવ અને અનિષ્ટ ભોગોનો ત્યાગ કર.’^{૧૬} અમે તને પ્રથમથી જ સૂચના આપીએ છીએ કે, અમે તીવ્ર તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયા છીએ, માટે તું અમને

કોમળતાપૂર્વક હિતચિંતા આપીને શ્રેયઃસાધન સંપાદન કર. ^{૧૯} મહાત્મા મૃગેન્દ્ર (વાઘનાં તે વાક્યને નમ્ર મસ્તકે માન આપીને શિયાળે વિનય પૂર્વક કહ્યું કે, ^{૨૦} 'હે મૃગરાજ! તમે મારા સંબંધમાં જે કંઈ કહ્યું છે, તે યોગ્ય છે અને તમે ધર્મોર્થકૃત્ય તથા પવિત્ર સહાયકોની શોધ કરો છો તે પણ પ્રશંસાપાત્ર છે. ^{૨૧} હે વીર વ્યાઘ્ર! જે રાજા અમાત્યથી રહિત હોય છે, તે મહત્તાપૂર્ણ એવા રાજ્યતંત્રનું કદી પાલન કરી શકતો નથી, તેમ જ રાજ્યરૂપ શરીરના શત્રુભૂત એવા દુષ્ટ અમાત્યને સાથે રાખીને પણ રાજા રાજ્યતંત્રને ચલાવી શકતા નથી; ^{૨૨} માટે હે મહાભાગ્યશાળી વ્યાઘ્ર રાજા! જેઓ તમારા પર પ્રેમ રાખનારા હોય, નીતિશાસ્ત્રને જાણનારા હોય, પરસ્પર મળીને વર્તનારા હોય, અન્યોન્ય વિરોધ ન કરનારા હોય, શત્રુઓને છતવાની ઇચ્છાવાળા હોય, લોભવૃત્તિથી રહિત હોય, છગકપટથી રહિત હોય, યુદ્ધિમાન હોય, તમારું હિત કરવામાં યુક્ત રહેતાં હોય અને શૂરવીર હોય તેવા સહાયકોને (અમાત્યોને) પોતાના આચાર્ય અથવા પિતૃઓની પેઠે તમે સન્માન આપજો. ^{૨૩, ૨૪} હે મૃગપતિ! મને તો સંતોષને લીધે બીજું કંઈ પણ રુચ્યું નથી અને સુખોની, લોભોની કે તેના આશ્રયભૂત ઐશ્વર્યની પણ ઇચ્છા નથી. ^{૨૫} વળી બીજી વાત એ છે કે, તમારા જૂના નોકરોની સાથે મારો સ્વભાવ મળશે નહિ, જેથી તે દુષ્ટ સ્વભાવના નોકરો મારા નિમિત્તે તમારા અંતઃકરણમાં ભેદભાવ ઉત્પન્ન કરશે. ^{૨૬} તેમ જ હું બીજા મહાતેજસ્વી રાજકારભારીઓના આશ્રય તળે રહું, એ પણ વખાણવા યોગ્ય નથી; કેમ કે હું કૃત્યકૃત્ય છું, મહાઉત્તમ ભાગ્યવાળો છું, પાપીઓના તરફ પણ દયાદૃષ્ટિ રાખનારો છું, દીર્ઘદર્શી છું, અતિશય ઉત્સાહી છું, મોટો દાતા છું, મહાજળવાન છું, સર્વ વાતે કૃતાર્થ છું, હરકોઈ કાર્યને સફળ કરનારો છું અને ભોગ્ય પદાર્થોથી અલંકૃત છું. ^{૨૭, ૨૮} વળી હું સ્વર્પ મેળવીને સંતોષ માનતો નથી, મેં સેવાવૃત્તિ કરી નથી અને તેથી હું સેવા કરવામાં અજણ્યો છું. હું તો મારી ઇચ્છામાં આવે તેમ આ વનમાં ફરનારો છું. ^{૨૯} જે પુરુષો રાજાને આશ્રય કરીને તેની સમીપ રહે છે,

તેઓ પર નિંદાજન્ય અનેક દોષો આવી પડે છે; પણ વનમાં નિવાસ કરીને ધનાચરણ કરનારા પુરુષોને તો કોઈ પ્રકારનો લય હોતો નથી; કેમ કે તેઓની વૃત્તિ નિઃસંગ હોય છે. ^{૩૦} હરકોઈ રાજસેવકને જ્યારે રાજા પોતાની પાસે બોલાવે છે, ત્યારે તેના (તે સેવકના) હૃદયમાં જે લયપેસારો થઈ જાય છે, તે ક્ષણભૂજનું ભક્ષણ કરીને સંતોષ માનનારા વનવાસીઓના હૃદયમાં કદી પણ થતો નથી. ^{૩૧} વિનાપ્રયાસે મળી આવે તેવું માત્ર પાણી અને જેની પાછળ મહાન લયનો સંગ્રહ હોય તેવું સ્વાદિષ્ટ મિષ્ટાન્ન આ બન્ને વસ્તુઓની સરખામણીનો વિચાર કરતાં મારો નિશ્ચય થાય છે કે, જેમાં સ્વર્ગ જેટલું સુખ મળે છે, તેવું વિનાપ્રયાસે મળેલું પાણી જ વધારે સુખદાયી છે. ^{૩૨} વળી રાજકીય કારસ્થાનોમાં મિથ્યા દોષારોપ મૂકીને અપરાધી ઠરાવવામાં આવેલા રાજસેવકોનો જેટલા પ્રમાણમાં રાજાઓ વધ કરે છે, તેટલા પ્રમાણમાં ખરા અપરાધીઓનો વધ કરવામાં આવતો નથી. અર્થાત્ રાજાને હાથે નિરપરાધી સેવકોનાં જેટલાં મરણ થાય છે, તેટલાં અપરાધી સેવકોનાં (મરણ) થતાં નથી; ^{૩૩} તોપણ હે મૃગેન્દ્ર! તમે માનતા હો કે, મારે તને અમાત્યપદ આપવું જ છે, તો મારા પ્રત્યે તમારે જે રીતે વર્તવું જોઈએ તે વિધેના હું ઠરાવ કરવા ઇચ્છું છું. ^{૩૪} જેઓને હું મારા પોતાના ગણીને રાજ્યસેવામાં દાખલ કરું, તેઓને તમારે માન આપવું, મારાં હિતકારક વધનો સાંભળવાં, તમે મારે માટે જે વૃત્તિનું નિર્માણ કરો તેને તમારે કાયમને માટે નિભાવવી. હું તમારા બીજા કોઈ પણ મંત્રીઓની સાથમાં રહીને રાજકીય વિચારો ધરીશ નહિ; કારણ કે રાજનીતિમાં કૃત્ય એવા બીજા મંત્રીઓ પોતાની મોટાઈ ઇચ્છીને મારી આગળ વ્યર્થ ગડાઈ ઓ મારશે. હું એકકોઈ જ મારા બીજા એક વિશ્વાસુ માણસની સાથે મળીને સર્વ વિચારો ચલાવીશ અને જેમાં તમારું હિત હશે તે વિચારને એકાંતમાં તમને જણાવીશ. તમારે તમારા જ્ઞાતિઓના કાર્ય વિષે હિતઅહિંતના સંબંધમાં મને કંઈ પણ પૂછવું નહિ. મારી સાથે વિચાર કર્યા પછી તુરત જ તમારે મંત્રીઓને મારવા નહિ અને મારા વિશ્વાસુ માણસો પર દોષાયમાન

થઈને તમારે તેઓને દ'ડવા નહિ. ૩૩૫-૩૮

શિયાળની એ પૂર્વોક્ત શરતોને વ્યાધે 'બહુ સારું, તેમ ઠરીશું' એમ કહીને કબૂલ કરી અને પછી તે શિયાળે અતિશય આદરપૂર્વક વ્યાધનું અમાત્યપદ સ્વીકાર્યું. ૩૯ શિયાળની કાર્યકુશળતા એટલી બધી હતી કે જેથી વ્યાધ તરફથી તેને ઘણું જ માન મળવા લાગ્યું. તે બોઈને વ્યાધના પૂર્વ-સેવકો પરસ્પર એકઠી કરીને વારંવાર તેનો દેષ કરવા લાગ્યા. ૪૦ તે દુષ્ટબુદ્ધિ રાજસેવકો, ઉપર ઉપરથી મિત્રબુદ્ધિ દેખાડીને શિયાળને શાંત કરવા લાગ્યા અને તેને પ્રસન્ન કરીને પોતાના જેવો દોષયુક્ત કરવા ઇચ્છવા લાગ્યા. ૪૧ બીજાઓના દ્રવ્યનું હરણ કરી લેવાની જ જેઓને ટેવ પડી ગઈ હતી એવા તે જૂના સેવકો શિયાળના રાજ્યવહીવટ પહેલાં પોતાને ફાવે તેમ વર્ત્યા હતા; પણ ન્યારથી શિયાળના હાથમાં રાજ્યવહીવટ આવ્યો, ત્યારથી તેઓ એટલા બધા નિયંત્રિત થઈ ગયા હતા કે જેથી કોઈનું કંઈ પણ હરી શકતા ન હતા. ૪૨ તે રાજસેવકો શિયાળની બુદ્ધિને વિપરીત કરી નાખવાની ઇચ્છાથી અનેક પ્રકારની કથાઓ કહીને તથા ધનની મોટી રકમો આપી આપીને તેને લોભાવવા લાગ્યા; પણ તે મહાબુદ્ધિમાન શિયાળ કોઈ રીતે ધેર્યથી બ્રહ્મ થયો નહિ તેમ તેની બુદ્ધિ પણ લોભાઈ નહિ. પછી તો તે શિયાળનો ઘાટ ઘડવા માટે જ તેઓએ ઠરાવ કર્યો. ૪૩-૪૪ અને તે માટે એકું એક કથક કયું કે, જે માંસ વ્યાધને અતિપ્રિય હતું અને ખાસ તેને માટે જ તૈયાર કરીને તેના રહેવાના સ્થાન પર રાખી મૂકયું હતું તેને ત્યાંથી ઉઠાવી લઈને તેઓએ જ્યાં પેલો શિયાળ રહેતો હતો ત્યાં લાવી મૂક્યું. ૪૫ એ માંસ કયા કારણથી વ્યાધના ઘરમાંથી ચોરાયું હતું, કયો ચોર તેને પોતાના ઘરમાં મૂકી ગયો હતો અને તે કાર્ય કરવા માટે કોણે કોણે વિચાર કર્યો હતો, એ સર્વ વાત શિયાળના જણવામાં હતી, પણ અમુક કોઈ કારણને લીધે તેણે એ બધું સહન કર્યું હતું. ૪૬ વળી તેણે પ્રથમ અમાત્યપદ સ્વીકારતી વખતે જ વ્યાધની સાથે કરાર કર્યો હતો કે, 'હે રાજા ! તમારે મારી સાથે મિત્રતા રાખવાની જો ઇચ્છા હોય, તો તમારે મારા પક્ષનો કદી પણ ઘાત કરવો નહિ.' ૪૭

બીજો કહ્યું : 'હે યુધિષ્ઠિર ! પછી વ્યાધને ન્યારે ક્રુધા લાગી, ત્યારે તે લોજન કરવા માટે બિચ્ચો, પણ પોતાના લોજનને માટે જે માંસ પ્રથમથી તૈયાર કરીને લાવી મૂકવાનું હતું, તે તેના જોવામાં આવ્યું નહિ; ૪૮ એટલે તુરત જ મૃગરાજાએ (વ્યાધે) મંત્રીઓને આજ્ઞા કરી કે, 'માંસના ચોરની તપાસ કરો.' તે આજ્ઞા સાંભળતાં જ પેલા કપટી મંત્રીઓએ મૃગેન્દ્રને તે માંસના સંબંધમાં આ પ્રમાણે બહેર કયું : 'હે મહારાજા ! પોતાને બુદ્ધિમાન માનનારા તમારા વિદ્વાન મંત્રી શિયાળે જ તે માંસ લીધું છે.' શિયાળની એ અપળતા સાંભળીને રાજા વ્યાધ કોધાયમાન થઈ ગયો અને અત્યંત અમર્ષમાં આવી જઈને શિયાળનો વધ કરવાનો જ તેણે વિચાર કર્યો. એ સમયનો લાગ બેઈને પેલા જૂના મંત્રીઓ બોલી બિચ્ચા કે, 'અરે ! તે શિયાળ તો અમારા બધાની આજીવિકાને પણ તોડી નાખવા માટે તૈયાર થયો છે.' આમ કહીને વળી તેઓ નિશ્ચય કરીને શિયાળનાં બીજાં કર્મોનું પણ વર્ણન કરવા લાગ્યા. 'હે મહારાજા ! તે શિયાળે માંસ જેવા તુચ્છ પદાર્થની પણ ન્યારે ચોરી કરી છે, ત્યારે તેણે બીજું કયું કર્મ નહિ કર્યું હોય ? આતું કર્મ કરનાર મંત્રી તો સર્વ કંઈ કરે. આપ નામદારે તેને પ્રથમ જેવો સાંભળ્યો હતો તેવો તે નથી. વાણીમાત્રમાં જ તે ધર્મિષ્ઠ જણાય છે, પણ સ્વભાવે તો મહાદારુ છે. એ ચાપી શિયાળ ધર્મનો કેવળ ઢોંગ જ કરે છે અને મિથ્યા આચારનો ડાળ ઘાલી બેઠો છે. પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે અને સારાં સારાં લોજનો મેળવવા માટે તેણે ત્રોટ કરવાની ખટપટ આરંભી છે. અમારા આ વચન ઉપર આપ મહારાજાને જો અવિશ્વાસ હોય, તો અમે આ પ્રત્યક્ષ બતાવીએ છીએ.' ૪૯-૫૦ આમ કહીને તેઓએ સત્વર શિયાળને ત્યાં મુકાવેલું માંસ મંગાવીને વ્યાધને બતાવ્યું. તે વખતે પોતાની નજર આગળ આણેલા તે માંસને બોઈને તથા તે જૂના સેવકોનાં વચન સાંભળીને વ્યાધને એવી જ ખાતરી થઈ કે, માંસની ચોરી કરનાર તે શિયાળ જ છે અને પછી તો તેણે આજ્ઞા જ આપી દીધી કે, 'એ શિયાળનો વધ કરો.' વ્યાધની એ આજ્ઞા સાંભળીને તેની માતા હિતકારક

વાક્યોથી તેને ખોધ આપવા માટે ત્યાં આવી પહોંચી અને તેણે કહ્યું કે, 'હે પુત્ર ! છળકપટથી ભરેલાં વચનો સાંભળીને તારે આવું સાહસકર્મ કરવું નહિ. જે પુરુષ પવિત્ર હોય છે, તે પણ અન્યોન્યની સ્પર્ધાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા અપવિત્ર દોષોના આરોપથી કોઈ સમયે દોષપાત્ર બન્યાય છે અને એ વાત સ્પષ્ટ છે કે, રાજ્યનો હરકોઈ સેવક બીજા સેવકને ઉચ્ચ સ્થાને આરુઢ થયેલો જોઈને સહન કરી શકતો નથી. વળી દેખીતું જ છે કે, અન્ય કોઈએ કરેલું ઉત્તમ કર્મ તેના પ્રતિસ્પર્ધી બીજા પુરુષના હૃદયમાં વેરની જાગૃતિ કરે જ છે અને તેને લીધે કાર્ય કરવામાં તત્પર રહેનાર પવિત્ર પુરુષ ઉપર પણ દોષારોપ મૂકવામાં આવે છે. વનમાં નિવાસ કરનારો કોઈ એક યુનિ પોતાનાં ધર્મિક કાર્યો કરવામાં જ આસક્ત હોય છે, છતાં તેની આગળ મિત્રપક્ષ, ઉદાસીનપક્ષ અને શત્રુપક્ષ એવા ત્રણ પક્ષો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ સ્વાભાવિક એવો નિયમ હોય છે કે, લોભિયા પુરુષો પવિત્ર પુરુષોનો દ્રેષ કરે છે, કાયર પુરુષો બળવાનોનો દ્રેષ કરે છે, મૂર્ખાઓ પંડિતોનો દ્રેષ કરે છે, દરિદ્રો ધનવાનોનો દ્રેષ કરે છે, અધર્મિકો ધર્મીઓનો દ્રેષ કરે છે અને કદ્રૂપાઓ અતિશય રૂપવાળાઓનો દ્રેષ કરે છે. ૧૬-૧૨ તે સિવાય મૂર્ખ, લોભી અને કપટથી આજીવિકા ચલાવનારા ઘણા પંડિતો પણ બૃહસ્પતિ સમાન બુદ્ધિવાળા કોઈ નિર્દોષ પુરુષના પર દોષ મૂકે જ છે. ૧૩ ધારા કે કદાચ તારા શૂન્યગૃહમાંથી તેણે માંસની ચોરી કરી હશે, તોપણ તારે પૂરતો વિચાર કરવો જોઈએ કે જ્યારે આપણે તેને ઘણું જ આગ્રહ કરીને માંસ આપીએ છીએ, ત્યારે તે શા માટે નહિ લેતો હોય ? ૧૪ આ જગતમાં ઘણા પુરુષો અસભ્ય હોય છે, છતાં ઉપરથી સભ્ય જેવા દેખાય છે અને ઘણા પુરુષો ઉપરથી અસભ્ય જેવા દેખાય છે; છતાં વસ્તુતઃ સભ્ય હોય છે; માટે તેવા વિવિધ ભાવોના સંબંધમાં પરીક્ષા કરીને જ કામ કરવું તે યોગ્ય છે. ૧૫ આકાશ, બિંધા સુખવાળા કટાહના ગર્ભ જેવું (તળવાના કટાયાના અંદરના ભાગના જેવું) પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, અને આગિયો કીડો અગ્નિના જેવો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; પણ આકાશમાં કટાહના ગર્ભ જેવું કંઈ હોતું નથી, તેમ આગિયા

કીડામાં અગ્નિ હોતો નથી. ૧૬ કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે, જે બાળકને પ્રત્યક્ષ જોઈ હોય તેમાં પણ સૂક્ષ્મ રીતે પરીક્ષા કરવી યોગ્ય છે; કેમકે પરીક્ષા કરીને વસ્તુતત્ત્વને જાણનારા પુરુષને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો સમય આવતો નથી. ૧૭ હે પુત્ર ! કોઈએક અમર્થ રાજા બીજા સામાન્ય પુરુષોનો ઘાત કરે, એ કાર્ય કંઈ દુષ્કર નથી; પણ તેવા સામર્થ્યસંપન્ન રાજાઓ જો ક્ષમા કરનારા હોય તો જગતમાં વખણાય છે અને યશસ્વી બને છે. ૧૮ હે પુત્ર ! તે પોતે જ આ શિયાળને ઉચ્ચ પદવીએ સ્થાપિત કર્યો છે, વળી તે તારો હિતૈષીમિત્ર છે અને સર્વ સામતોમાં પ્રખ્યાત પણ થયો છે; માટે તે સત્પાત્ર મંત્રીને યુનઃ કુલંભ માનીને તું જીવતો રાખ. ૧૯ જે રાજા અન્યના દોષારોપોને લીધે પવિત્ર અમાત્યોને પણ દૂષિત માને છે અને બીજા અપવિત્ર અમાત્યોને પવિત્ર માને છે, તે તુરત જ વિનાશ પામે છે. આ રીતે વ્યાઘ્રની માતા વ્યાઘ્રને ઉપદેશ આપતી હતી, તેટલામાં શિયાળના શત્રુસમુદાયમાંથી પણ કોઈ એક ધર્માત્મા પુરુષ વ્યાઘ્રની પાસે આવ્યો અને તેણે શિયાળ ઉપર જે તરકટ બિંબ કરવામાં આવ્યું હતું તે જાહેર કરી દીધું. ૨૦-૨૧ તે સાંભળીને શિયાળનું ઉત્તમ ચરિત્ર વ્યાઘ્રના જાણવામાં આવ્યું અને તે ઉપરથી તેને સત્કારપૂર્વક છૂટો કરવામાં આવ્યો; એટલું જ નહિ, પણ મૃગરાજાએ તેને સ્નેહપૂર્વક વારંવાર આલિંગન આપ્યું. ૨૨ પછી નીતિશાસ્ત્રને જાણનારા તે શિયાળે પોતાના પર બિલા કરવામાં આવેલા તરકટથી અમર્ષ વડે તપી જઈને અનશનવ્રત સ્વીકારવાની ઇચ્છા કરી અને તે માટે વ્યાઘ્રની અનુજ્ઞા માગી. ૨૩ તે વખતે શિયાળના સ્નેહને લીધે જેનાં નેત્રો પ્રકુલિત થઈ ગયાં હતાં, એવા તે વ્યાઘ્રે ધર્મમાં જ એકનિષ્ઠા રાખનારા એ શિયાળનું પૂલસત્કાર વડે અતિશય સન્માન કર્યું અને અનશનવ્રત લેતાં તેને અટકાવવા માંડ્યો. ૨૪ એટલે તે શિયાળે સ્નેહથી વિહ્વળ થયેલા પોતાના રાજા સામે જોઈને તેને પ્રણામ કર્યાં ને પછી અશ્રુ વડે ગદગદ થયેલી વાણીથી આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું : 'ઓ રાજા ! તમે પ્રથમ મને અત્યંત માન આપ્યું અને પાછળથી મારું અપમાન કરીને શત્રુના સ્થાનમાં મને લાવી મૂક્યો; માટે

હવે હું તમારી પાસે રહેવાને યોગ્ય નથી. ૭૫-૭૬
રાખના જે સેવકો અસતોષ પામ્યા હોય, સ્થાનથી
બ્રદ થયા હોય, માનથી રહિત કરાયા હોય, પોતે
જ પોતાની મેળે લૂટાયા હોય, શત્રુઓથી ઠગાયા
હોય, દીણ થયા હોય, લોભી હોય, કોંધી હોય,
ભયભીત હોય, છેતરાયા હોય, દ્રવ્યરહિત થઈ
પડ્યા હોય, અભિમાની હોય, પારકું દ્રવ્ય લેવાનો
ત્યાગ કરી બેઠા હોય, મહત્વનો અભિલાષ રાખનારા
હોય, સત્તમ કરાયેલા હોય, રાજા ઉપર ક્યારે
આપત્તિ આવે તે માટે રાહ બેઠી રહ્યા હોય, શુભ
રીતે છિદ્રોને બેનારા હોય અને જેઓ છેતરપિંડી
કરનારા હોય, તે સર્વ સેવકો રાજા ઉપરની પ્રીતિથી
શૂન્ય હોય છે અને નિર્ધન હોય છે ૭૭-૭૮ જેનું
અપમાન કરવામા આવ્યું છે અને જેને ઉચ્ચ
સ્થાનથી બ્રદ કરવામા આવ્યો છે, એવા મારા ઉપર
હવે તમે વિશ્વાસ કેવી રીતે રાખી શકશો ? અને
હું પણ તેવી સ્થિતિમા તમારી પાસે શી રીતે રહી
શકીશ ? ૮૦ તમે મને પ્રથમ સમર્થ જાણીને તથા
પરીક્ષા કરીને ઉચ્ચ પદની પર ચઢાવી દીધો અને
પાછળથી મેં કરેલા હરાવનો ભગ કરીને મારું તમે
અપમાન કર્યું છે ૮૧ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ
કરવા ઇચ્છનાર હરકોઈ પુરુષે સભામા પ્રથમ જે
શીલવાન (સદાચારી) તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો હોય, તે
પુરુષને પાછળથી દુરાચારી તરીકે બહાર ન
કરવો બેઠો ૮૨ તમે આ રીતે મારું અપમાન
કર્યું છે, તેથી હવે તમને મારા પર વિશ્વાસ રહેશે
નહિ, તેમ મને પણ તમારા પરનો વિશ્વાસ નહિ
હોવાથી હમેશા ઉદ્વેગ રહ્યા કરશે ૮૩ વળી તમે
નિત્ય શકારીલ રહ્યા કરો, હું સદાય ભયભીત
રહ્યા કરું અને બીજાઓના છિદ્ર બેનારા આપણા
શત્રુભૂત મનુષ્યો નિરંતર સતુદ રહે, આમ અનેક
પ્રકારના છળથી ભરેલું આ રાજ્યરૂપ કર્મ હવે મને
હું બદ જણાય છે, ૮૪ તેમ જ સામાન્ય એવો નિયમ
છે કે, જેનો એક વખત ભગ થયો હોય તેનું પુનઃ
સંધાન કરવું અતિશય કઠિન થઈ પડે છે જેનો
કદી ભંગ ન થયો હોય, તેને મહાદુ બધી અથવા
અતિશય પ્રયાસથી લેદી શકાય છે-બુદ્ધ પાડી
શકાય છે, પણ જે પ્રીતિ પ્રથમ અત્યંત ગાઢ રીતે
બધાયેલી હોય અને તેનો અકરમાત્ જ્યારે લેદ

થાય છે, ત્યારે તેમા મ્નેહ રહેતો નથી અર્થાત્ તે
સાધી સધાતી નથી ૮૫ કોઈ પણ સેવક કેવળ
પોતાના સ્વામીનું જ હિત કરવામા આસક્ત હોતો
નથી, પણ પોતાનું અને સ્વામીનું બંનેનું હિત કર
નારા સેવકો જ આજકાલ બેવામા આવે છે, અર્થાત્
સ્વામી ઉપરનો સેવકનો મ્નેહ કેવળ સ્વામીનું જ
કાર્ય કરવા માટે હોતો નથી, માત્ર પોતાનું જ કાર્ય
સિદ્ધ કરવાની અપેક્ષાએ આજકાલના સેવકો સેવા
કરી રહ્યા છે, પણ સ્વાભાવિક મ્નેહથી સેવા કરનારા
નિરપેક્ષ સેવકો અત્યંત દુર્લભ હોય છે ૮૬ રાજા
ઓનું ચિત્ત સદાને માટે ચલાચલ અથવા અસ્થિર
હોય છે, તેથી પોતાના હિતેથી પુરુષોને ઓળખવા
નું જ્ઞાન તેઓને દુર્લભ થઈ પડે છે. જે રાજા
સમર્થ હોવા છતાં પણ નિશક હોય તેવો તો
સેકડોમાથી એકાદ જ મળી શકે છે ૮૭ બેઠા
વિચાર્યા વિના અકરમાત્ મનુષ્યોને ઉચ્ચ દરજ્જે
ચઢાવી દેવા, અકરમાત્ ઉચ્ચ સ્થાનેથી ઉતારી
પાડવા, અકરમાત્ કોઈનું શુભ કરવું, અકરમાત્
કોઈનું અશુભ કરવું અને એકદમ કોઈને મોટાઈ
આપી દેવી, તે બુદ્ધિની લઘુતા છે ૮૮ એ પ્રમાણે
ધર્મ, અર્થ અને કામના હેતુઓવાળું સાત્ત્વનયુક્ત
વચન ઢહીને તે બુદ્ધિમાન શિયાળે પોતાના રાજાને
(વ્યાધાને) પ્રસન્ન કર્યો ને પછી પોતે વનમા આટ્યો
ગયો ૮૯ વ્યાધારાજાએ તેને પોતાની પાસે રાખવા
માટે ઘણા ઘણા વિનવ્યો હતો, પણ તેની એ
વિનવણીને નહિ સ્વીકારીને તે બુદ્ધિમાન શિયાળે
અનશનમતનો જ સ્વીકાર કર્યો, જેથી દેહનો ત્યાગ
કરીને તે સ્વર્ગમા ગયો ૯૦

ઇતિ શ્રીમદ્ ભારતમા સાપ્તર્ષિ તર્ગત રાજધર્માનુશાસન
પર્વમા વ્યાધ અને શિયાળની કથા નામનો

અધ્યાય ૧૧૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૨ મો

આલસ્યનું પરિણામ-એક ઊંટની કથા*

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કિં પાર્થિવેન કર્તવ્યં કિં ચક્રત્મા મુલો મવેત્ ।

एतदाचक्ष्व तच्चेन सर्वधर्मभृतां वर ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર પૂછ્યું 'હે મર્વ ધાર્મિકોમા શ્રેષ્ઠ

* આ મ્થાનો નાર એ છે કે, નીચ પુનઃ મહાન

પિતામહ ! રાજાએ શું કરવું યોગ્ય છે ? અને શું કરીને તે સુખી થાય, તે મને યથાર્થ રીતે કહેા. ^૧

લીએ કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! રાજાએ આ લોકમાં શુ કરવું યોગ્ય છે અને કયું કાર્ય કરીને તે સુખી થાય, તે વિષે હું તમને મુખ્ય નિશ્ચય કહું છું તેને આનદથી સાંભળો. ^૨ હે યુધિષ્ઠિર ! એક ઊંટનું મહાન વૃત્તાત જે રીતે અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે, તે રીતે રાજાએ વર્તવું નહિ. હું તમને તે ઊંટનું વૃત્તાત કહું છું, સાંભળો. ^૩

પૂર્વે પ્રબળપતિના યુગમાં જેને પોતાના પૂર્વ-જન્મનું સ્મરણ હતું એવું એક મોટું ઊંટ તીક્ષ્ણ મત ધારણ કરીને અરણ્યમાં મહાન તપશ્ચર્યા કરતું હતું. ^૪ તેની તપશ્ચર્યા ન્યારે પૂર્ણ થઈ, ત્યારે પિતામહ પ્રહ્લદેવ તેના પર પ્રસન્ન થયા ને તેમણે પોતાનો ઈષ્ટ વર માગવા માટે તેને આજ્ઞા કરી. ^૫

હી ઊંટ વરદાન માગ્યું કે, 'હે ભગવન ! આપની પુત્રી મારી ડોક એટલી બધી લાંબી થઈ જાઓ કે, જેને એક જ સ્થળે બેસીને સો યોજનથી પણ વધારે દૂરના પ્રદેશ ઉપરથી ચારે ચરી શકું.' ^૬ ઊંટની એ પ્રાર્થના પ્રમાણે વર આપનારા મહાત્મા પ્રહ્લદેવે 'તથાસ્તુ' એમ કહીને તેને વર આપ્યો, પછી ઊંટ પણ તે ઉત્તમ વરદાન મેળવીને પોતાના વન તરફ આવ્યું ગયું; પરંતુ કાલાંતરે તે ઊંટ વરદાનના નાશનથી અત્યંત આગસુ બની ગયું અને કાળથી મોહિત થઈને તે દુરાત્માએ ચરવા જવાનું માંડી વાળ્યું. હવે એક દિવસ તે ઊંટ પોતાની સો યોજનની ડોકને પ્રસારીને નિરાંતે ચારે ચરતું હતું, તેવામાં એકાએક પવનનું તોફાન વધી ગયું અને સાથે વરસાદ પણ એટલો બધો પડવા લાગ્યો કે, જેથી આખું જગત પાણીમાં ગરકાવ થઈ ગયું. એ વખતે પેલું મૂર્ખ ઊંટ પોતાની ડોકને એક પર્વતની શુકામાં મૂકીને બેસી રહ્યું હતું. ^{૭-૧૦} તે અરસામાં એક શિયાળ કે જે ટાઢથી થરથર ધૂન્નતો હતો, ક્રુધા અને શ્રમથી વિહ્વળ થઈ ગયો હતો અને પાણીથી નીતરી રહ્યો હતો, તે પોતાની સ્ત્રીને સાથે લઈને એકદમ તે શુકામાં આવી પેઠો. ^{૧૧} તે શિયાળ માંસ ઉપર જ જીવનારો હતો અને વળી તેને ક્રુધા પદને પામે તોપણ મૂર્ખતા અને આગસને લીધે નાશ જ પામે છે.

પણ કંકડીને લાગી હતી, તેથી હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! ત્યાં પડેલી ઊંટની ડોકને જોતાં જ તેનું તેણે ભક્ષણ કરવા માંડ્યું. ^{૧૨} એ વખતે ન્યારે ઊંટના બાણવામાં આવ્યું કે, મારી ડોકને કોઈ માંસાહારી પ્રાણી કરડી ખાય છે, ત્યારે અત્યંત દુઃખિત થઈને ડોકને સંકુચિત કરવા માટે તેણે ઘણો જ યત્ન કર્યો; પણ તે સર્વ અર્થ જ ગયો. ^{૧૩} જેટલામાં તેણે પોતાની ડોકને ઊંચીનીચી કરીને સંકોચી લેવાનાં કાક્ષં માર્યાં, તેટલામાં તો પેલા શિયાળે અને તેની સ્ત્રીએ તેને મારી ખાધો. ^{૧૪} એ પ્રમાણે ઊંટને મારી નાખીને તથા તેના માંસનું ભક્ષણ કરીને તે શિયાળ વાયુ અને વરસાદ ન્યારે શાંત થયાં, ત્યારે શુકામાં થી બહાર નીકળી ગયો. ^{૧૫} આ રીતે દુષ્ટબુદ્ધિવાળું ઊંટ મરણ પામ્યું હતું. તે ઉપરથી તમે વિચાર કરો કે, આલસ્યમાંથી અનુકરે કેવા દોષો બિલા થાય છે. ^{૧૬} હે રાજા ! તમે પણ એ પ્રકારના આલસ્યને ત્યાગ કરીને તથા ઇંદ્રિયોને વશમાં રાખીને નિરંતર ઉદ્યમ કરતા રહો; કેમ કે ભગવાન મનુ કહે છે કે, વિજયનું મૂળ બુદ્ધિ છે. ^{૧૭} હે ભારત ! બુદ્ધિબળથી કરાતાં કાર્યો શ્રેષ્ઠ છે, બાહુ-બળથી કરાતાં કાર્યો મધ્યમ છે, કેવળ પાદસંચારથી (પગ ચલાવીને) કરાતાં કાર્યો અધમ છે અને પીઠ ઉપર ભાર વહીને કરાતાં કર્મો અધમાધમ છે. ^{૧૮} જે રાજા ઉત્સાહસંપન્ન હોય છે, ઇંદ્રિયોને વશ રાખનારો હોય છે અને અત્યંત દ્રવ્યલોભી હોય છે, તેનું રાજ્ય સ્થિર થઈને ટકી રહે છે; માટે જ મનુ ભગવાન કહે છે કે, વિજયનું મૂળ બુદ્ધિ છે. હે નિર્દોષ યુધિષ્ઠિર ! રાજ્યના યુક્ત વિચારોને એકાંતમાં સાંભળનાર, ઉત્તમ પ્રતિભા સહાયકોવાળા અને પરીક્ષાપૂર્વક કાર્ય કરનારા રાજાની રાજ્ય લક્ષ્મી સ્થિર થઈને રહે છે અને જે રાજા સહાય કોથી યુક્ત હોય છે તે આખી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરી શકે છે. ^{૧૯-૨૦} હે ઇંદ્ર સમાન પ્રભાવવાળા રાજા ! રાજનીતિના વિધિને બાણનારા પ્રાચીન સત્યપુરુષોએ એ પ્રમાણે જ વર્તવા માટે રાજાઓને આજ્ઞા કરી છે અને મેં પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જ તમને આ ઉપદેશ આપ્યો છે, માટે તેને બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરીને તે પ્રમાણે તમે વર્તો. ^{૨૧}

અધ્યાય ૧૧૩ મો

નમ્રતા રાખવા વિષે નેતરનું દષ્ટાંત

॥ યુધિષ્ઠિર ડાવા ॥

રાજા રાજ્યમનુપ્રાપ્ય દુર્લભં ભરતર્ષભ ।

અમિત્રસ્યાતિવૃદ્ધસ્ય કથં તિષ્ઠેદસાધનઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ભરતશ્રેષ્ઠ પિતામહ !
દુર્લભ એવું રાજ્ય સંપાદન કર્યો પછી રાજ્યએ
અતિશય બળવાન થઈ પડેલા શત્રુ સામે સાધન-
રહિતપણાને લીધે કેવી રીતે વર્તવું, તે મને કહો. ^૧

લીબમે કહ્યું : હે ભારત ! આ વિષયમાં સમુદ્ર
અને નદીઓના સંવાદરૂપે એક પ્રાચીન ઇતિહાસ
કહેવાય છે, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો. ^૨ એક
સમયે દૈત્યોના નિત્યના નિવાસસ્થાનભૂત નદીઓના
પતિ સમુદ્રે સર્વ નદીઓને પોતાનો સંશય પૂછ્યો. ^૩

સમુદ્રે પૂછ્યું : હે નદીઓ ! તમારામાં જ્યારે
પાણીનું ભારે પૂર આવે છે, ત્યારે તમે મહાપ્રયંડ
વૃક્ષોને તેઓનાં મૂળો અને શાખાઓની સાથે
ઉખેડી નાખીને અહીં સુધી ખેંચી લાવો છો, એ હું
જોઉં છું, પણ તેમાં કેઈ વખતે નેતરને હું જોતો
નથી. ^૪ નેતર તો બિચારું નાની કાયાવાળું હોય છે,
અદ્ય બળવાળું હોય છે અને તમારા તીર ઉપર જ
ઊગેલું હોય છે, છતાં તેને તમે અહીં સુધી ધસડી
નથી લાવતાં તેનું કારણ શું ? શું તેને તુચ્છ સમ-
જીને તેના પરની અવગણના લીધે તમે એને નથી
ખેંચી લાવતાં ? અથવા શું તેણે તમારું કંઈ પ્રિય
કંઈક છે કે જેથી નેતર તમારા કાંઠાઓનો ત્યાગ કરીને
અહીં સુધી આવતું નથી ? એ વિષે તમારો સર્વનો
અભિપ્રાય સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે. ^૫

તે સાંભળીને ગંગા નદીએ નદીઓના પતિ
સમુદ્ર પ્રત્યે ઉત્તમ અર્થવાણું, હેતુગર્ભિત અને
હૃદયાર્પક એવું વાક્ય કહી સંભળાવ્યું. ^૬

ગંગા જોલી : આ બધાં વૃક્ષો પોતાના સ્થાન
ઉપર રહીને અમારા વેગ સામે ટટાર ને ટટાર ઊભાં
રહે છે, તેથી તેઓ પોતાના સ્થાન ઉપરથી બ્રષ્ઠ
થાય છે; પણ નેતર તેથી વિરુદ્ધ રીતે વર્તે છે અને
તેથી જ પોતાના સ્થાન પર સ્થિર રહે છે. ^૭ અમારા
વેગને આવતો જોઈને નેતર એકદમ નમી જાય છે
અને પછી વેગ જ્યારે નરમ પડી જાય છે, ત્યારે

પાછું પોતાના સ્થાન પર જઈને ઊભું રહે છે; પણ
બીજાં વૃક્ષો તેની પેઠે નમી જતાં નથી અને તેથી જ
તેઓને પોતાનું સ્થાન છોડવું પડે છે. ^૮ વળી નેતર
સમયને તથા આચારને બાજુનારું છે, સદાય વશ
રહેનારું છે, ઉદ્ધતાઈથી રહિત છે, અનુકૂળ રહેનારું
છે અને અભિમાનથી રહિત છે, તેથી તે અહીં સુધી
ધસડાઈ આવતું નથી. ^૯ જે આપધિઓ, વૃક્ષો
અને લતાશુદ્ધો વાણુના તથા પાણીના વેગને જોઈને
નમી જાય છે અને તે વેગના ગયા પછી પાછાં ઉત્તર
રહે છે, તેઓ પરાભવને પામતાં નથી. ^{૧૦}

લીબમે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! જે પુરુષ હરકોઈ
બંધનનો નાશ કરવામાં સમર્થ એવા બળવાન શત્રુના
વેગને પ્રથમ સહન કરતો નથી, તે સત્વર વિનાશ
પામે છે. ^{૧૧} અને જે બુદ્ધિમાન પુરુષ પોતાના તથા
શત્રુના સામર્થ્યનો, અસામર્થ્યનો, સૈન્યનો અને
પરાક્રમનો વિચાર કરીને વર્તે છે, તે કદી પરાભવ
પામતો નથી. ^{૧૨} એ પ્રમાણે જ જે પુરુષ શત્રુને
અત્યંત બળવાન માનીને નેતરના જેવી વૃત્તિનો
આશ્રય કરે છે, તે વિદ્વાન ગણાય છે અને તેમ કરવું
એ જ જ્ઞાનનું લક્ષણ છે. ^{૧૩}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વતમાં રાજ્યધર્માતુશાસન-
પર્વમાં 'નમ્રતા રાખવા વિષે નેતરનું દષ્ટાંત'
નામનો અધ્યાય ૧૧૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૪ મો

દુર્જન સામે દુર્જન થયું નહિ

॥ યુધિષ્ઠિર ડાવા ॥

વિદ્વાન્ મૂર્ષપ્રગલ્ભેન મૃદુતીક્ષ્ણેન મારત ।

આક્રુશ્યમાનઃ સદસી કથં કુર્યાદરિદમ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે શત્રુદ્ધમન ભરતવંશી
પિતામહ ! કેઈ મૂર્ખ અને નિર્લજ્જ પુરુષ કોમ-
ળતાભરેલાં ફૂર વચ્ચેના કહીને સલા વચ્ચે વિદ્વાન
પુરુષની જો નિંદા કરે, તો તે વિદ્વાન પુરુષે શું
કરવું ? ^૧

લીબમે કહ્યું : હે રાજા ! તે વિષે શાસ્ત્રકારોએ
જે કંઈ કહ્યું છે, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો. જે
પુરુષનું મન ઉદાર હોય છે, તે અદ્ય બુદ્ધિવાળા
પુરુષનાં કહું વચ્ચેનાં હમેશાં સહન કરે છે. ^૨ જે
પુરુષ પોતાની નિંદા કરનાર મનુષ્ય ઉપર

માન થતો નથી, તેને પેલા નિદક મનુષ્યનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને તે ક્ષમાશીલ પુરુષ પોતાના પાપને પેલા નિદક પુરુષને અર્પણ કરે છે.^૩ ટિટોડો જેમ અતિશય આતુર થઈને વ્યર્થ ટે ટે કરે છે, તેમ નિદક પુરુષ પણ વ્યર્થ લવારી કરનારો છે, એમ સમજીને તેની ઉપેક્ષા જ કરવી, કેમ કે લોકોમાં દ્રેષપાત્ર થયેલો તે નિદક પુરુષ નિષ્કળ બકવાદ કર્યો કરે છે.^૪ નિદા કરનારો પુરુષ તેવું પાપકર્મ કરીને નિત્ય પોતાની પ્રશ્ન સા કરે છે કે, ‘મેં એક લોક માન્ય પુરુષને આ પ્રમાણે એવો તો ધિક્કારી કાઢ્યો કે, જેથી તે શરમાઈ ગયો, જ ખવાણું પડી ગયો અને મૃતવત્ બની ગયો.’ આ રીતે નિદા એવા પોતાના કર્મના તે નિર્લજ્જ પુરુષ વખાણુ કરે છે,^૫ તોપણ વિદ્વાન પુરુષે તવા અધમ પુરુષની ચત્તન પૂર્વક ઉપેક્ષા જ કરવી અને તે અત્તપમતિ પુરુષ જે કંઈ બકવાદ કરે તે સહન કરવા,^૬ કારણ કે તેવો પ્રાકૃત પુરુષ પ્રશ્ન સા કરે અથવા તો નિદા કરે, પણ તેવી વળવાનું શું છે? જેમ કોઈ બુદ્ધિહીન કાગડો વનમાં નિરર્થક શબ્દ બોલ્યા કરે છે, તેમ એ પ્રાકૃત પુરુષ પણ પ્રશ્ન સાના કે નિદાના શબ્દો નિરર્થક બે વ્યા કરે છે.^૭ ‘અમુક માણસે અમુક કુકર્મ કર્યું છે’ આમ કહીને નિર્દોષ ઉપર દોષારોપ મૂકનાર નિદક પુરુષ કેવળ વાણીમાત્રથી જ દોષસિદ્ધિ કરી શકે છે, વાસ્તવિક રીતે તેનાથી બીજું કંઈ પણ થઈ શકતું નથી જેમ ‘તારો પુત્ર મરી ગયો’ એમ કહેવા માત્રથી કોઈના પુત્રનું મરણ થતું નથી, તેમ માત્ર વાણીથી જ દોષયુક્ત કરાયેલો પુરુષ વસ્તુતઃ દૂષિત થતો નથી.^૮ જે પુરુષ કોઈની વ્યર્થ નિદા કરીને પોતાનું દુષ્ટ આચરણ વ્યક્ત કરે છે, તે પોતાની એવી ચેષ્ટાથી પોતાની માતામાં વિપરીત રીતે કરા ચલાવીર્યમેકને બહેર કરે છે, અર્થાત્ પોતાની માતા વિષે કોઈ પરપુરુષે જ વીર્યસિચન કરીને પોતાને ઉત્પન્ન કર્યો છે એમ સ્પષ્ટ જણાવી આપે છે જેમ મયૂરપક્ષી પોતાના શુદ્ધપ્રદેશને (શુદ્ધ ભાગને) ખુલ્લો કરીને જ્યારે નાચવા માટે છે, ત્યારે પોતાના મનમાં માને છે કે, ‘હું કેવું ઉત્તમ નૃત્ય કરું છું?’ પરંતુ તેને એ વિષે લજ્જા નથી આવતી કે, ‘મારા શુદ્ધપ્રદેશને લોકો બેઈ જાય છે (તેમ જ ખલ પુરુષ પણ ‘મેં’ અમુક લોકમાન્ય પુરુષને ભર

સભા વચ્ચે દુષ્ટ વાક્યો કહીને ધિક્કારી કાઢ્યો છે’ આમ કહીને પોતાના વખાણુ કરે છે, પરંતુ તેથી પોતે લાજતો નથી કે મેં તેવું દુષ્ટ કર્મ કરીને મારી માતાનો જ દોષ ઉઘાડો કર્યો છે-મેં જ મારી માતાને વ્યભિચારિણી તરીકે બહેર કરી દીધી છે.^{૧૦} જે પુરુષને જગતમાં કંઈ અવાચ્ય (નહિ બોલવા યોગ્ય) નથી અથવા અકાર્ય (નહિ કરવા યોગ્ય) નથી, તેવા દુષ્ટકર્મી પુરુષની સાથે પવિત્ર પુરુષે ભાષણ પણ ન કરવું.^{૧૧} જે મનુષ્ય પ્રત્યક્ષમાં શુભાનુવાદ કરે છે અને પરોક્ષમાં નિદા કરે છે, તે મનુષ્ય લોકમાં કૂતરાના જેવો છે, એટલું જ નહિ પણ તેના પરલોકનો, જ્ઞાનનો તથા ધર્મનો નાશ થાય છે.^{૧૨} વળી પરોક્ષમાં નિદા કરનારો જે પુરુષ સેકડો મનુષ્યોને દાન આપે અથવા યજ્ઞયાગ કરે, તોપણ તેના એ પુણ્યકૃત્યનો તત્કાળ વિનાશ જ થાય છે,^{૧૩} માટે સુદિમાન પુરુષે સજ્જનોએ ત્યાજ્ય ગણેલા તેવા પાપી ચિત્તવાળા પુરુષનો કૂતરાના માસની પેઠે એકદમ ત્યાગ કરી દેવો.^{૧૪} જેમ સર્પ પોતાની કૃષ્ણાને ઊંચી કરીને કૂરપણુ બહેર કરે છે, તેમ દુરાત્મા પુરુષ પણ જનસમુદાયમાં કોઈની નિદા કરીને પોતાના દોષોને જ પ્રકટ કરે છે,^{૧૫} માટે નિદારૂપ સ્વકર્તવ્યમાં નિરતર તત્પર રહેનાર તેવા નીચ મનુષ્યની સામે જે પુરુષ પ્રતિકાર કરવા ધારે છે અથવા તે નિદક પુરુષને સુધારવા માટે કોઈ પ્રકાર નો ચત્તન કરવા ઇચ્છે છે, તે પુરુષ રાજોડીના ઢગમાં આઘોટતા ગધેડાની પેઠે દુઃખમાં જ રૂખી જાય છે.^{૧૬} મનુષ્યોની નિંદા કરવામાં જ સહોદિત તત્પર રહેનારો નિદક પુરુષ મનુષ્યના રૂપમાં એક કૂતરો જ છે અથવા ઉન્મત્ત થઈને મોટી ચીસો પાડનારો એક તોફાની હાથી છે અથવા તો એક ભયંકર જ્ઞાન જ છે, આમ સમજીને હાહ્યા માણસોએ તેનાથી દૂર જ રહેવું.^{૧૭} જે પાપયુદ્ધિ મનુષ્ય પારકી નિદા કરવારૂપ અધીર પુરુષોના કર્તવ્ય માર્ગનું સેવન કરી રહ્યો છે, ઇદ્રિયદમન અને વિનયથી ભ્રષ્ટ થયેલો છે, નિત્ય બીભ્રંઓની શત્રુતા કરવાનું જ વ્રત સ્વીકારી બેઠો છે અને સર્વંત્ર અપ્રિય કરવાની જ ઇચ્છા રાખનારો છે, તે પાપી મનુષ્યને સદાય ધિક્કાર હજો.^{૧૮} કોઈ સમયે હજોનો કોઈ સુજનની નિંદા કરતા હોય અને તે

સુજન તેઓને જો પ્રત્યુત્તર આપતો હોય તો તે વેળા બીજાઓએ ‘ભાઈ ! તું એમને પ્રત્યુત્તર ન આપ અને તેઓએ કરેલી નિંદાથી દુઃખી થા મા.’ એમ કહીને તેને અટકાવેા જોઈએ, કેમ કે સ્થિર યુદ્ધિવાળા મહાત્માઓ ઉત્તમ પુરુષના નીચ મનુષ્ય સાથેના સંભાષણ આદિ પ્રસંગને નિંદ્ય ગણે છે.^{૧૯} ફૂર એવો મૂર્ખ પુરુષ જ્યારે કોપાયમાન થાય છે, ત્યારે હાથની પાંચે આંગળીઓ પહોળી કરીને લપડાક લગાવી દે છે, ધૂળ ઉડાડવા મંડી પડે છે, ધાન્યનાં ફેાતારાં ફેંકે છે અથવા દાંત બહાર કાઢીને બિવડાવે છે; કારણ કે કોપાયમાન થયેલા તેવા મૂઢ પુરુષમાં પૂર્વોક્ત કોપચિહ્નો સ્વતઃસિદ્ધ હોય છે.^{૨૦} જે પુરુષ મેં કહેલા આ ઉપદેશનું પકન કરે છે, તે સભા વચ્ચે દુર્જનોએ કરેલી પોતાની નિંદાને સહન કરે છે; એટલું જ નહિ પણ તે પુરુષને, દુર્જનોની વાણીરૂપ અપ્રિયની લગારે અસર થતી નથી.^{૨૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્મોપનિશાસન-પર્વમાં ‘દુર્જન સામે દુર્જન થવું નહિ’

નામનો અધ્યાય ૧૧૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૫ મો

રાજાના સહાયકો કેવા હોવા જોઈએ ?

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

પિતામહ મહાપ્રાજ્ઞ સંશયો મે મહાનયમ્ ।

સંલેષત્વ્યસ્ત્વયા રાજન્ ભવાન્ કુલકરો હિનઃ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે મહાણુદિમાન પિતામહ ! મને આ એક મહાન સંશય થયો છે, તેને તમારે ફૂર કરવો જોઈએ; કારણ કે તમે અમારા કુળમાં સ્થિતિકર્તા પુરુષ છો.^૧ હે તાત ! દુરાચારી અને દુરાત્મા પુરુષોનાં નિંદારૂપ વાક્યો સહન કરવા વિષે તમે મને કહ્યું; પણ હવે હું તમને વિનંતી કરું છું કે,^૨ જે કર્મ રાજ્યતંત્રને તથા કુળને હિતકારક હોય, સુખને ઉત્પન્ન કરનારું હોય, વર્તમાનકાળમાં અને ભવિષ્યકાળમાં કલ્યાણકારક હોય, ઉત્તતિજનક હોય, પુત્રોને તથા પૌત્રોને સુંદર લાગે તેવું હોય, રાષ્ટ્રની વૃદ્ધિ કરનારું હોય અને અન્ન, પાન તથા શરીરને હિતકારક હોય તે મને કહો.^૩ રાજ્યારુઢ થયા પછી રાજાએ પોતાના મિત્રો અને સુહૃદોની સાથે રાષ્ટ્રમાં રહીને પ્રજાઓનું કેવી રીતે

રંજન કરવું ? જે રાજા ઇંદ્રિયોને વશ રાખી શકતો નથી અને સ્નેહ તથા રાગને અધીન થઈ ગયેલો હોય છે, તે રાજા ઇંદ્રિયોના અનિચ્છને લીધે પ્રાયઃ દુર્જનતાનો જ સ્વીકાર કરવા ઇચ્છે છે; એટલું જ નહિ પણ તેના અસંયમીપણને લીધે તેના કુળવાન સેવકો તેનાથી વિરુદ્ધ થઈ જાય છે અને તેથી તે રાજાને સેવકોના બળથી પ્રાપ્ત થનારા ધનાદિક અર્થનો લાભ થતો નથી.^{૪-૭} માટે (સુખાભિલાષી રાજાએ કેવી રીતે વતીને રાજ્યરૂપ સંપાદન કરવું) એ વિષે મને સંશય થયો છે, તેનું નિવારણ કરવા માટે મહાદુર્બોધ એવા રાજધર્મોનું તમે વર્ણન કરો. તમે યુદ્ધિમાં સાક્ષાત્ પૃથ્વરૂપતિ સમાન છો.^૮ હે પુરુષવ્યાઘ્ર ભીમખિતામહ ! આપણા કુળનું હિત કરવામાં આસક્ત એવા તમે એક જ અમને હિતોપદેશ આપનારા છો અને એક મહાણુદિમાન વિદુર અમને સર્વદા ઉપદેશ આપી શકે તેમ છે.^૯ તમારી પાસેથી કુળનું તથા રાજ્યનું હિત કરનાર વાક્ય સાંભળીને હું જાણું નિર્વિકાર એવા અમૃતનું પાન કરીને તૃપ્ત થયો હોઉં તેમ તૃપ્ત થઈને સુખેથી શયન કરીશ;^{૧૦} (માટે હું પૂછું છું કે,) રાજાની સમીપ રહેનારા સેવકો કેવા પ્રકારના સર્વ શુભોવાળા હોવા જોઈએ અને કેવા કુળના તથા કેવા શીલના સેવકોને સાથે રાખીને રાજાએ શત્રુઓ સામે ચડાઈ કરવી જોઈએ ?^{૧૧} હું ધારું છું કે, સેવકો વિનાનો એકલો રાજા રાજ્યનું રક્ષણ કરી શકતો નથી, માટે જ રાજ્યમાં સર્વ કુળવાન સેવકોની તે આકાંક્ષા રાખે છે.^{૧૨}

ભીમ બોલ્યા : હે ભરતવંશના રાજા ! સેવકો વિનાનો એકલો રાજા રાજ્યતંત્રને ચલાવી શકતો નથી; કેમ કે હે તાત ! સહાય વિનાનો કોઈ પણ પુરુષ અર્થનું (દ્રવ્યનું) રક્ષણ કરી શકતો નથી;^{૧૩} માટે જે રાજાની પાસે જ્ઞાનવિજ્ઞાનકુશળ પ્રજાઓનું હિત ઇચ્છનારા, કુળવાન અને સ્નેહાળ એવા સેવકો હોય છે, તે રાજા ધનાદિક અર્થોને સંપાદન કરી શકે છે, મેળવેલા અર્થોનું રક્ષણ કરી શકે છે અને રાજ્યના રૂળને પામે છે.^{૧૪-૧૫} જે રાજાના મંત્રીઓ કુળવાન હોય છે, લાંચરુથવત લઈને શત્રુઓને વશ થનારા હોતા નથી, નિલ રાજાની સાથે જ રહેનારા હોય છે, રાજાને સંપૂર્ણ આપ-

નારા હોય છે, સંબંધને બાળુવામાં કુશળ હોય છે, સંકટને દૂર કરવા માટે આગળથી ઉપાયો ચોજી રાખનારા હોય છે, સમયસૂચક હોય છે અને બની ગયેલા બનાવ માટે શોક કરનારા હોતા નથી, તે રાજા રાજ્યનું ક્ષણ સંપાદન કરે છે.^{૧૬૧૭} વળી જે રાજાના સહાયકો સુખદુઃખમાં સમાન ભાગ લેનારા હોય છે, રાજાનું પ્રિય કરનારા હોય છે, દ્રવ્ય કેવી રીતે મળે, તે વિષેના વિચાર કરનારા હોય છે અને સત્યનિષ્ઠ હોય છે, તે રાજા રાજ્યનું ક્ષણ સંપાદન કરે છે.^{૧૮} જે રાજાનો દેશ કોઈ રીતે દુઃખી હોતો નથી, સદાય રાજાના હૃદયમાં જ વસી રહ્યો હોય છે, છુદ્રતાથી રહિત હોય છે અને સન્માર્ગનું અવલંબન કરનાર હોય છે, તે રાજા રાજ્યનું ક્ષણ પામી શકે છે.^{૧૯} જે રાજાના કોશાધ્યક્ષો રાજાના હિતેચ્છુ અને સંતુષ્ટ રહીને નિરંતર કોશની વૃદ્ધિ કરનારા હોય છે, તે રાજા સર્વના કરતાં ઉત્તમ થઈ શકે છે.^{૨૦} જે રાજાનો ભંડાર લાંચરુશવતથી વશ નહિ થનારા, હિતેચ્છુ, સંગ્રહ કરવામાં તત્પર, સુપાત્ર અને લોભવૃત્તિથી રહિત એવા સેવકોથી સુરક્ષિત હોય છે, તે રાજા ધણે જ શુભવાન થઈ શકે છે.^{૨૧} જે રાજાના નગરમાં વાદીપ્રતિવાદીના વિવાદ-નિર્ણયનો વ્યવહાર, શંખલિખિતના* વ્યવહાર પ્રમાણે કર્મોનુસાર ફલોદયવાળો બેવામાં આવે છે, તે રાજાને સ્વધર્મનું ક્ષણ મળે છે.^{૨૨} રાજધર્મને બાળુનારો જે રાજા પોતાના રાજ્યમાં ઉત્તમ મનુષ્યોનો સંગ્રહ કરે છે અને સંધિવિગ્રહાદિ છ શુભોને યથાચોગ્ય આશ્રય કરે છે, તે રાજા ધર્મનું ક્ષણ સંપાદન કરે છે.^{૨૩}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્જિત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'એક શ્વાનનું દંડાંત' નામનો

અધ્યાય ૧૧૫મે સમાય

અધ્યાય ૧૧૬ મો

એક શ્વાનનું દંડાંત

॥ મીઘ ઉવાચ ॥

અત્રાપ્યુદાહરંતીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

નિદર્શનં પરં લોકે સજ્જનાચરિતં યથા ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે શુધિશિર રાજા ! ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ રથાનો પર અનુક્રમે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ મનુષ્યોની જ યોજના કરવી, પણ ઉત્તમ રથાન પર નીચની યોજના કદી કરવી નહિ; એ વિષયમાં ઉત્તમ દંડાંતભૂત એક પ્રાચીન ઇતિહાસ લોકમાં કહેવાય છે અને તે સન્નજનોનું આચરણ કરનારા લોકસમુદાયમાં પરમ પ્રમાણભૂત ગણાય છે.^૧ પૂર્વે હું જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામના તપોવનમાં જ્યારે રહેતો હતો, ત્યારે આ વિષયને જ લગતું તે દંડાંત મોટા મોટા ઋષિઓના કહેવા પરથી મેં સાંભળ્યું હતું.^૨ તે આ પ્રમાણે છે : જેમાં મનુષ્યોનો સંચાર પણ ન હતો, એવા એક મહાન વનમાં ક્ષણભૂળનો જ આહાર કરનારા કોઈ એક મહર્ષિ રહેતા હતા. તે ઋષિ નિયમો પાળવામાં એકનિષ્ઠ હતા, ઇંદ્રિયોને વશ રાખનારા હતા, વ્રતોની દીક્ષામાં તથા બાહ્ય વિષયોથી નિવૃત્ત થવામાં પરાયણ રહેતા હતા, શાંત હતા, સ્વાધ્યાયનિષ્ઠ હતા, પવિત્ર હતા, ઉપવાસોથી શુદ્ધ મનવાળા હતા અને નિરંતર સત્ત્વશુભો જ આશ્રય કરનારા હતા.^૩ આ રીતે ચારિત્ર્યનિષ્ઠ રહીને પોતાના રથાન પર બેસી રહેનારા તે બુદ્ધિમાન ઋષિના મનોગત સફલાવને બેઈને વનવાસી સર્વ પ્રાણીઓ તેમની સમીપ આવીને બેસતાં હતાં. સિંહો, વ્યાઘ્રો, કૂર અને મદમત્ત એવા મોટા હાથીઓ, દીપકાઓ, ગેંઠાઓ, રીંછો અને બીજાં ઘણા ભયંકર દેખાવનાં માંસાહારી પ્રાણીઓ અન્યોન્યના કુશલ પ્રશ્નો ઉત્તર આપીને ત્યાં એકઠાં થતાં હતાં અને તે ઋષિના શિષ્યોની પેઠે અથવા દાસોની પેઠે આજ્ઞાપરાયણ રહીને તેમનું પ્રિય કરતાં હતાં.^૪ જ્યારે રાત્રિનો સમય થતો હતો, ત્યારે તે સર્વ પ્રાણીઓ અન્યોન્ય કુશલ સમાચાર પૂછીને બંધાંથી આવતાં હતાં ત્યાં પાછાં ચાલ્યાં જતાં હતાં; પણ તેમાંનો એક ગ્રામ્યપશુ (કૂતરો) જે

* શંખ અને લિખિત નામના બે ભાઈઓની કથા પ્રથમ ૨૩મા અધ્યાયમાં આવી ગયેલી છે.

મહાસુનિને કહી પણ ત્યાગ કરતો ન હતો.^૮ તે કૂતરો ઋષિને ભક્ત હતો, અનુરાગી હતો, નિરંતર ઉપવાસો કરીને શરીરે કૃશ થઈ ગયો હતો, કેઈ સમયે જ ક્ષણ, મૂળ અથવા જળનો આહાર કરતો હતો, સ્વભાવે શાંત હતો અને કેઈ એક સન્નનના જેવો દેખાતો હતો.^૯ હે મહાહુદિમાન રાજા ! પોતાની પશુકુટીમાં બેસી રહેનારા તે ઋષિના ચરણ પાસે જ તે કૂતરો બેસી રહેતો હતો અને અત્યંત રનેહબદ્ધ થઈને કેઈ એક મનુષ્યની પેઠે ઋષિ પર ભાવ રાખતો હતો.^{૧૦}

હવે એક સમયે કેઈ મહાપરાક્રમી અને રુધિરનું લોભન કરનાર એક દીપડો તે ઋષિના આશ્રમ પાસે આવી ચડ્યો. તે દીપડો કેવળ પોતાના સ્વાર્થમાં જ અત્યંત સંતુષ્ટ રહેતો હતો, સર્વભક્ષક કાળના જેવો ફૂર દેખાતો હતો, તૃષા તુર થયેલો હોવાથી વારંવાર પોતાનાં ગલોફાં ચાટતો હતો; જમીન પર પૂંછડું પછાડતો હતો અને કુધાથી અત્યંત પિડિત થયેલો હોવાથી મોઢું પહોળું કરીને પેલા કૂતરાના માંસની ઇચ્છા રાખતો હતો.^{૧૧} હે રાજા ! તે ફૂર દીપડાને ત્યાં આવી ચડેલો બેઈ કૂતરાએ પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી સુનિ પ્રત્યે જે વચન કહ્યું હતું, તે તમે સાંભળો.^{૧૨} તેણે કહ્યું કે, ‘ હે ભગવન્ ! આ દીપડો કૂતરાનો શત્રુ છે, તે મને મારી નાખવા ઇચ્છે છે; માટે હે મહાસુનિ ! તમારી કૃપાથી મને તેનો ભય ન રહે તેમ તમારે કરવું બેઈએ. હે મહાબાહુ સુનિરાજ ! તમે તો સર્વજ્ઞ જ છો એમાં કંઈ સંશય નથી. ’ તે સાંભળીને સર્વના અભિપ્રાયનું તથા સર્વ પ્રાણીઓની ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓનું જ્ઞાન ધરાવનારા તે ઐશ્વર્યસંપન્ન ઋષિ કૂતરાના ભયનું કારણ જણાવી ગયા.^{૧૩}

સુનિએ કહ્યું : ‘ હે પુત્ર ! મૃત્યુરૂપ આ દીપડાથી તારે ભયભીત થવું નહિ. જો તું ધ્યાનના રૂપને ત્યાગ કરીને દીપડો બની ગયો છે. ’ આમ કહીને તેમણે એ કૂતરાને સુવર્ણ સમાન રંગવાળો, શરીરે અટાપટાવાળો અને ચમકતી ઢાઢોવાળો દીપડો બનાવી દીધો, જેથી તે દીપડારૂપ બનેલો કૂતરો નિર્ભય થઈને વનમાં રહેવા લાગ્યો.^{૧૪}

એ પ્રમાણે તે કૂતરાને પોતાના સમાન આકારવાળો

થઈને સન્મુખ જોલેલો બેઈ પેલો બીજો દીપડો એક ક્ષણવારમાં તેની સામેના વિરોધથી રહિત થયો.^{૧૫} તે વાતને કેટલોએક સમય વીતી ગયો, તે પછી એક સમયે મહાભયંકર અને રુધિરની ઇચ્છાવાળો એક મોટો વ્યાઘ્ર મુખ પહોળું કરીને કુધાને લીધે ગલોફાં ચાટતો ચાટતો પેલા દીપડા (કૂતરા) સામે ધસી આવ્યો. કુધાતુર અને મોટી ઢાઢોવાળા તે જંગલી વ્યાઘ્રને ધસી આવેલો બેઈ દીપડારૂપ બનેલો તે કૂતરો પોતાના પ્રાણ બચાવવા માટે ઋષિને શરણે ગયો;^{૧૬} એટલે ઋષિ એ પણ પોતાના સહવાસજન્ય રનેહને અધીન થઈને તે કૂતરાને દીપડાના આકારમાંથી મોટો વ્યાઘ્ર બનાવી દીધો કે, જે વ્યાઘ્ર પોતાના શત્રુઓ પર અત્યંત બળવાન થઈ પડ્યો.^{૧૭} પછી હે રાજા ! પેલા ચડી આવેલા વ્યાઘ્રે પોતાના સમ્પત્તિ એવા તે વ્યાઘ્ર (કૂતરા) ને માર્યો નહિ. આ પ્રમાણે તે કૂતરો દીપડો મટીને બળવાન અને માંસભક્ષક વ્યાઘ્ર બની ગયો. તે પછી તેણે ક્ષણમૂળ વગેરેનો આહાર છોડી દીધો અને સિંહ જેમ વનવાસી પ્રાણીઓનો નિત્ય આહાર કરે છે, તેમ તે વ્યાઘ્ર પણ પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરવા લાગ્યો.^{૧૮}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતગત રાજધર્માનુશાસનપર્વમા એક આસનું દ્વાદા નામનો અધ્યાય ૧૧૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૭મો

નીચ તે તો નીચ જ-ધાનની કથા (ચાહુ)

॥ મીષ ઉવાચ ॥

વ્યાઘ્રઘ્રોટજમૂલસ્થસ્ત્વઃ સુપ્તો હૈર્તૈર્મૃગૈઃ ।

નાગશ્વામાત્તમુદ્દેશં મત્તો મેઘ ઈવોદ્દતઃ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! એ રીતે વ્યાઘ્ર-સ્વરૂપ થયેલો તે કૂતરો નિત્ય મૃગોને મારવા લાગ્યો અને તેઓના માંસનું ભક્ષણ કરી, તૃપ્ત થઈને, ઋષિની પશુકુટિ પાસે નિરંતરે પડી રહેવા લાગ્યો. સમય જતાં વળી એક દિવસ એણે બન્યું કે, કેઈ એક મદમત્ત હાથી આકાશમાં જેમ મેઘ ચડી આવે છે, તેમ તે પ્રદેશ પર ચડી આવ્યો.^૧ તે હાથી ઘણો જ બીચો હતો, તેનાં લમણાંઓમાંથી મદની ધારા વહી રહી હતી, તેના શરીર પર પશ્માકાર (કમળાકાર) ચિહ્નો હતાં, તેણે ગંદચળ

વિશાળ હતું, તેના દંતુશળ મોટા હતા, તેનું શરીર મહાપ્રચંડ હતું અને તેની ગર્જના મેઘ-ગર્જના જેવી ગંભીર હતી.^૨ બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા તે મહમત્ત હાથીને પોતાની સામે આવતો જોઈ પેલો વ્યાઘ્ર(કૂતરો) ભયભીત બની ગયો, એટલે વળી પાછો તે ઋષિને શરણે ગયો.^૩ ત્યારે તે શ્રેષ્ઠ ઋષિએ પોતાને શરણે આવેલા એ વ્યાઘ્રને હાથી બનાવી દીધો. પછી મોટા મેઘ સમાન દેખાતા તે હાથી(કૂતરા)ને જોઈને પેલો ચક્રી આવેલો હાથી એકદમ ભયભીત થઈને નાસી ગયો.^૪ આ રીતે વ્યાઘ્રમાંથી હાથી બની ગયેલો તે કૂતરો હર્ષયુક્ત થઈને કંમળોના વનમાં તથા શલ્લકી નામના વૃક્ષોના અરણ્યમાં યજ્ઞના પરાગથી વિભૂષિત બનીને ધૂમવા લાંગ્યો.^૫ આમ અનેક દિવસો પર્વ તથા પર્વ-કુટિમાં રહેલા ઋષિની સન્મુખ ભમતાં ભમતાં અને તે આશ્રમમાં રહેતાં રહેતાં તે હાથીનો ઘણો સમય વીતી ગયો.^૬ પછી એક દિવસે કોઈ એક કેસરી-સિંહ કે જે કેશવાળીથી લાલ વર્ણનો દેખાતો હતો, પર્વતની શુક્રામાં ઉપવ્રત થયેલો હતો, મહાભયંકર હતો અને હાથીઓના કુળનો કાળ હતો, તે ફરતો ફરતો એ પ્રદેશ પર આવી ચડ્યો.^૭ એ સિંહને ત્યાં આવી ચડેલો જોઈ પેલો હાથી ભયથી વિહ્વળ થઈ ગયો ને ત્રાસથી ધ્રુજતો ધ્રુજતો તે ઋષિને શરણે ગયો;^૮ એટલે ઋષિએ તે હાથીને કેસરી-સિંહ બનાવી દીધો; ત્યારે તુલ્ય ભતિના સંબંધને લીધે તે સિંહ(કૂતરા)ને પેલા જંગલી સિંહનો ભય લાગ્યો નહિ, પણ ઊલટો પેલો જંગલી સિંહ જ તે સિંહને જોઈને ભય પામ્યો. (ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો.) પછી હાથીમાંથી સિંહ બનેલો તે કૂતરો એ મહાવનમાં (સુગ્રેથી) રહેવા લાગ્યો.^{૯-૧૦} તેના ભયથી ત્રાસ પામી ગયેલાં બીજાં સર્વ પશુઓ જીવિતની આકાંક્ષાથી એ તપોવનની સમીપ ખિલકુલ દેખાતાં ન હતાં.^{૧૧}

એ પ્રમાણે તે કૂતરો સિંહના સ્વરૂપને પામી ને તે આશ્રમમાં રહેતો હતો, તેવામાં એક દિવસે સર્વ પ્રાણીઓનો શિકાર કરનારો, રુધિરનો આહાર કરનારો, અનેક પ્રાણીઓને ભય ઉપજાવનારો, આઠ પગવાળો, ઠપાળમાં નેત્રવાળો અને બળવાન એવો એક જંગલી શરભ (તે નામનું) એક પ્રાણી

કે જે સિંહ કરતાં પણ ઘણું બળવાન હોય છે) પેલા સિંહને(કૂતરાને) મારી નાખવા માટે મુનિના આશ્રમમાં આવી ચડ્યો.^{૧૨-૧૩} હે શત્રુદમન રાજા ! તે શરભને ત્યાં આવેલો જોઈ મુનિએ પેલા સિંહને બહોતકટ શરભ બનાવી દીધો, જેથી પેલો જંગલી શરભ અતિ ઉગ્ર એવા મુનિના શરભને પોતાની સન્મુખ આવેલો જોઈ, સત્તર તે આશ્રમ-માંથી નાસી ગયો. આ રીતે મુનિએ સિંહમાંથી શરભના સ્થાનમાં આણી મૂકેલો તે કૂતરો નિત્ય મુનિની પાસે રહીને સુખપૂર્વક જીવન ગાળવા લાગ્યો. હે રાજા ! એ શરભના ત્રાસને લીધે તપોવનનાં સર્વ પ્રાણીઓ જીવ બચાવવાની ખાતર જુદી જુદી દિશાઓમાં નાસી ગયાં અને પેલો શરભ(કૂતરો) પણ પ્રાણીઓનો વધ કરવામાં જ આસક્ત રહીને અતિશય હૃદયુષ્ઠ બની ગયો હતો અને માંસાહારી બની જઈને ફળભૂળનો આહાર લેવાની તો તે ઇચ્છા જ કરતો નહિ. આમ કેટલાએક સમય સુધી ચાલ્યું અને પછી એક દિવસે તે શરભને રુધિર-પાન કરવાની મહાબળવાન ઇચ્છા થઈ; તેથી તે કૂતરો શરભે મુનિને જ મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો. અહા ! નીચ તે તો નીચ જ-ભલે તે શરભ થયો હતો, પણ મૂળ તો કૂતરામાંથી જ થયો હતો ને ! તેથી જ તેને એ હૃદય વિચાર સૂઝ્યો હતો. પરંતુ તે મુનિ મહાબુદ્ધિમાન હતા. તેમણે શરભ ના એ હૃદય વિચારને પોતાની તપઃશક્તિથી અને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી તુરત જ બાણી લીધો અને પછી તેમણે એ કૂતરાને કહ્યું : ‘અરે ઓ નીચ કૂતરા ! મેં તને કૂતરામાંથી દીપડો બનાવ્યો, દીપડામાંથી વ્યાઘ્ર બનાવ્યો, વ્યાઘ્રમાંથી મહમત્ત હાથી બનાવ્યો, હાથી-માંથી સિંહ બનાવ્યો અને સિંહમાંથી બળવાન શરભ બનાવ્યો.^{૧૪-૨૧} આમ તારા પરના રનેહને લીધે મેં તને અનુક્રમે સર્વોત્કૃષ્ટ પદે સ્થાપિત કર્યો; તોપણ તું કુળવાન ન થયો-તને તે તે ઉચ્ચ કુળના શુભોની સાથે સંબંધ ન જ થયો અને અતે તારી બલ ઉપર જઈને જ તું ઊભો રહ્યો. અરે ઓ પાપી ! હું નિષ્પાપ છું, છતાં તું મને મારી નાખવા માટે ઇચ્છે છે; માટે જા, ફરીથી તું કૂતરો જ બની જા.’ આ રીતે ઋષિએ શાપ આપ્યો કે, તુરત જ મુનિજનનો દેપ કરનાર, હુદાત્મા અને મૂર્ખ એવો

તે નીચ શરભ પુનઃ તે જ રૂપને પામ્યો-કૂતરો
અની ગયો. ૨૨૨૨૩

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમાં રાજધર્માનુયાસન-
પર્વમાં 'નીચ તે તો નીચ જ-જ્ઞાનની કથા (ચાલુ)'
નામનો અધ્યાય ૧૧૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૮ મો

અમાત્ય અને રાજના ગુણો

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

સ શ્વા પ્રકૃતિમાપન્નઃ પરં દૈન્યમુપાગતઃ ।

ઋષિણા હુંકૃતઃ પાપસ્તપોવનવહિઃકૃતઃ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે તે
પાપી કૂતરો બ્યારે પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામી
ગયો, ત્યારે અત્યંત દીન થઈ ગયો અને પછી તો
ઋષિએ હુંકારપૂર્વક તેને ધિક્કારી કાઢીને તપોવન-
માંથી હાંકી મૂક્યો.^૧ એ રીતે બુદ્ધિમાન રાજાએ
સત્ય, પવિત્રતા, સરળતા, સ્વભાવ, વાસ્તવિક શાસ્ત્ર-
જ્ઞાન, સદાચાર, કુળ, સંયમ, દયા, બળ, વીર્ય,
પ્રભાવ, વિવેક અને ક્ષમા વગેરે ગુણોની પરીક્ષા કર્યા
પછી જેઓની યોગ્યતા જણાય તેવા સેવકોને જ
પોતાની પાસે રાખવા અને તેઓનું સારી રીતે
રક્ષણ કરવું.^{૨,૩} રાજાએ પરીક્ષા કર્યા વિના કોઈ
પુરુષને પોતાનો પ્રધાન બનાવવો યોગ્ય નથી;
દેમ કે નીચ કુળના મનુષ્યોથી વીંટાયેલો રાજા
સુખ પામતો નથી.^૪ વળી કુળવાન સેવકને રાજા
કોઈ સમયે અપરાધ વિના શિક્ષા કરે છે; તોપણ તે
સેવક પોતાની કુલીનતાને લીધે રાજા ઉપર પાપ
બુદ્ધિ કરતો નથી;^૫ પણ જે સેવક નીચ કુળનો હોય
છે, છતાં કોઈ મહાપુરુષનો આશ્રય કરીને જો દુર્લભ
ઐશ્વર્યને પામે છે, તો કોઈ વખતે માત્ર તેની
નિંદા કરવાથી જ તે શત્રુતાને ધારણ કરે છે;^૬ માટે
રાજાએ જે પુરુષ કુળવાન, શિક્ષિત, બુદ્ધિમાન,
જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનમાં પારંગત, સર્વ શાસ્ત્રીય અર્થના
તત્ત્વને જાણનાર, સહનશીલ, સ્વદેશમાં ઉત્પન્ન
થયેલ, કૃતજ્ઞ, બળવાન, ક્ષમાવાન, સંયમી, બિતે-
દ્રિય, લોભરહિત, જેટલું મળે તેટલાથી સંતુષ્ટ
રહેનાર, પોતાના રાજાને તથા મિત્રોને ઐશ્વર્ય
પ્રાપ્ત થાય એવી ઇચ્છા રાખનાર, હરકોઈ પ્રસંગ-
માં સહાય કરનાર, દેશકાળને જાણનાર, પ્રાણી-

માત્રનું રંજન કરનાર, સ્વામીનું હિત કરવામાં જ
મન લગાડનાર, હિતૈષી, ઉદ્યોગશીલ, પોતાના દેશના
આચારોનું યોગ્ય રીતે પાલન કરનાર, સંધિ કરવા-
માં તથા વિગ્રહ કરવામાં કુશલ, રાજાના ધર્મ,
અર્થ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગને જાણનાર, નગરવાસી
અને દેશવાસી લોકોમાં પ્રીતિપાત્ર, શત્રુસૈન્યોનો
સંહાર કરનારા વ્યૂહોને રચી જાણનાર, સૈન્યોને
ઉત્સાહ આપવામાં પ્રવીણ, અભિપ્રાય અને આકાર
ઉપરથી તત્ત્વાર્થને જાણનાર, શત્રુઓ પર કથારે
અથવા કેવી રીતે ચડાઈ કરવી તે વિષેના જ્ઞાનમાં
કુશળ, હાથીઓને ડેળવવાના તત્ત્વને જાણનાર,
અહંકારથી રહિત, પ્રૌઢ, ચતુર, ઇંદ્રિયોત્તુ ઈંમન
કરનાર, બળવાન, યોગ્ય કાર્ય કરનાર, શુદ્ધ, શુદ્ધ
મનવાળા મનુષ્યોથી વીંટાયેલો, સુંદર સુખવાળો,
દેખાવડો, સેનાપતિપણું કરી શકે તેવો, નીતિ-
કુશળ, શુભભરેલી ચેષ્ટાઓવાળો, નમ્ર, સૂક્ષ્મ વિષયો-
ને સમજનારો, કોમળ, મૃદુ વચ્ચનેને બોલનારો,
ધૈર્યવાન, શૂરવીર, ઐશ્વર્યવાળો અને દેશકાળ પ્રમાણે
કાર્યને સાધનારો હોય છે, તેને પોતાનો પ્રધાન
બનાવવો અને તે પુરુષનું કદી અપમાન કરવું નહિ.
જે રાજા પૂર્વોક્ત ગુણોવાળા પુરુષને પોતાનો મંત્રી
બનાવે છે, તેનું રાજ્ય ચંદ્રમાની ચાંદનીની જેમ
સર્વત્ર વિસ્તીર્ણ થાય છે.^{૭-૧૫}

હે યુધિષ્ઠિર ! સર્વ પ્રભાઓએ પણ જે પુરુષ
પૂર્વોક્ત સર્વ ગુણોથી યુક્ત હોય, શાસ્ત્રકુશળ હોય,
ધર્મપરાયણ હોય અને પ્રભાઓનું પાલન કરવામાં
તત્પર હોય, તેને જ પોતાના રાજા તરીકે ઇચ્છવો
જોઈએ;^{૧૬} તેમ જ ધીર, ક્ષમાશીલ, પવિત્ર-કાલ-
પરત્વે વીક્ષણતાને સ્વીકાર કરનાર, મનુષ્ય અને કાળને
ઓળખનાર, સૈવ્ય પુરુષોની સેવા કરનાર, કાર્ય-
કુશળ, હિતવચનને સાંભળનાર, તર્કવિતર્ક કરવામાં
કુશળ, બુદ્ધિમાન, ધારણશક્તિયુક્ત, ન્યાય પ્રમાણે
કાર્યને સિદ્ધ કરનારો, ઇંદ્રિયોને વશ રાખનારો,
સદાય પ્રિય બોલનારો, પોતાનો અપકાર કરનારા
પુરુષ ઉપર પણ ક્ષમા કરનારો, નિરંતર પોતે જ
દાન આપનાર, શ્રદ્ધાળુ, સુખકારક દેખાવનો, દુઃખીને
સહાય કરનારો, નિત્ય પ્રભાઓની સમીપ રહે-
નારો, પ્રભાઓનું હિત કરનારો, અહંકારરહિત પરિ-
ગ્રહવાળો, જેવું તેવું તુચ્છ કાર્ય નહિ કરનારો,

અમુક કોઈ કાર્ય થઈ ગયા પછી અમાત્યોનો ઉપકાર કરનારો, પોતાના સેવકો પર પ્રેમ રાખનારો, ઉત્તમ મનુષ્યોનો સંપ્રદ કરનારો, નમ્ર, સદાય પ્રસન્ન મુખવાળો, નોકરવર્ગને રાજી રાખનારો, કૌઠરહિત, ઉદાર મનનો, યોગ્ય રીતે દંડ કરનારો, દંડનો સર્વથા ત્યાગ નહિ કરનારો, ધાર્મિક કાર્યોનું રક્ષણ કરનારો, યુક્ત દ્વેષી પી નેત્રોવાળો, પ્રબલો પર દેખરેખ રાખનારો અને ધર્મ તથા અર્થના વિષયમાં કુશળતાવાળો રાજા પ્રબલોએ ઇચ્છવા યોગ્ય ગણાય છે. સારાંશ કે બધા મળીને સો ગુણવાળો* રાજા પ્રબલોમાં પ્રેમપાત્ર થઈ પડે છે. વળી હે રાજા ! રાજ્યનું ધારણ થઈ શકે માટે રાજ્યે સર્વ પ્રકારના શુભોદી યુક્ત એવા મહાપુરુષોને યોદ્ધાઓ તરીકે પોતાની સહાયમાં રાખવા અને રાજ્યની આબાદી ઇચ્છનારા રાજ્યે તેવા યોદ્ધાઓનું કદી અપમાન કરવું નહિ. ૧૭-૨૪ જે રાજાના યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવામાં કુશળ હોય છે, કરેલાં કામને બાબુનારા હોય છે, શસ્ત્રો વાપરવામાં પ્રવીણ હોય છે, ધર્મશાસ્ત્રને બાબુનારા હોય છે, પાયદલ સૈન્યથી વીંટાયેલા હોય છે, બચથી રહિત હોય છે, હાથીઓ પર બેસી બાબુનારા હોય છે, રથમાં બેસીને લડાઈ કરવામાં કુશળ હોય છે અને અસ્પૃશ્યમાં પારંગત હોય છે, તે રાજા આખી પૃથ્વી પર રાજ્ય કરી શકે છે. ૨૫-૨૬ જે રાજા સર્વ પ્રબલોનું રંબન કરવામાં નિરંતર યુક્ત રહે છે, ઉદ્યોગશીલ હોય છે અને મિત્રોની સહાયતાવાળો હોય છે, તે રાજા ઉત્તમ ગણાય છે. ૨૭ હે ભારત ! ઉત્તમ મનુષ્યોનો સંપ્રદ કરનાર રાજા માત્ર એક હજાર વીર ઘોડેસવારોની સહાય લઈને આખી પૃથ્વીને જીતી શકે છે. ૨૮

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'અમાત્ય અને રાજાના ગુણો' નામનો અધ્યાય ૧૮ મો સમાપ્ત

* કુશીનત્વ આદિ એકાન્ત અમાત્યના ગુણો અને ધર્મપરાયણતા આદિ એકતાલીસ ગુણો તથા સંધિવિગ્રહમાં કુશળતા વગેરે બીજા આઠ ગુણો-એ બધા મળીને સંપૂર્ણ સો ગુણો આઠ અધ્યાયમાં જ પ્રદર્શિત કર્યા છે.

અધ્યાય ૧૧૯ મો પરીક્ષા કરીને જ સેવકોને રાખવા

॥ મૌખ્ય ઉવાચ ॥

एवं श्रुता समान् भृत्यान् स्वे स्वे स्थाने नराधिपः ।
नियोजयति कृत्वेषु स राज्यफलमश्नुते ॥ १ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! પૂર્વોક્ત શ્વાનનું દ્વંદ્વંત લક્ષમાં લઈને જે રાજા તે શ્વાનના જેવી વૃત્તિવાળા પુરુષોની તેમનાં યોગ્ય સ્થાનો પર અને કાર્યો પર યોજના કરે છે, તે રાજાને રાજ્યનું ફળ મળે છે.^૧ શ્વાન જેવી વૃત્તિવાળા પુરુષને તેને યોગ્ય સ્થાન નહિ આપીને ઉચ્ચ સ્થાને ચડાવી દેવો નહિ; કેમ કે તેવા પુરુષને સત્કારપૂર્વક જો ઉચ્ચ સ્થાને ચડાવી દેવામાં આવે છે, તો તે પોતાની સ્થાન-મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને પ્રમાદી બની બચે છે,^૨ માટે જેઓ સ્વભવતીય ગુણોથી યુક્ત હોય અને પોતપોતાનાં જાતીય કર્મો કરવામાં સ્થિર રહેનારા હોય, તેઓને રાજ્યે પોતાના અમાત્યો બનાવવા, પણ અયોગ્ય ગુણવાળા પુરુષોને અયોગ્ય સ્થાનો પર ચડાવી દેવા, તે યોગ્ય નથી.^૩ જે રાજા સેવકોને તેઓની યોગ્યતા પ્રમાણે કાર્યો સોંપે છે, તે રાજા સેવકોથી પ્રાપ્ત થનારા લાભોથી યુક્ત થઈને મહાન ફળ પામે છે.^૪ જેમ શરભની શરભ-ને સ્થાને યોજના થવી જોઈએ, બળવાન સિંહની સિંહને સ્થાને યોજના થવી જોઈએ, વ્યાઘ્રની વ્યાઘ્રને સ્થાને યોજના થવી જોઈએ અને દીપડાની દીપડા-ને સ્થાને યોજના થવી જોઈએ,^૫ તેમ જ સેવકો-ની પણ તેઓની યોગ્યતા પ્રમાણે જ અને તેઓને યોગ્ય હોય તેવાં સ્થાનો પર જ નિમણૂક કરવી; પણ કર્મનાં ફળની ઇચ્છા રાખનારા રાજાએ અયોગ્ય સ્થાનો પર અયોગ્ય સેવકોની યોજના કરવી નહિ અર્થાત્ નીચને નીચ સ્થાન ઉપર નીમવો અને ઉત્તમને ઉત્તમ સ્થાન ઉપર નીમવો.^૬ જે મૂર્ખ રાજા પૂર્વોક્ત શ્વાનના દ્વંદ્વંતનું ઉલ્લંઘન કરીને અયોગ્ય સેવકોને અયોગ્ય સ્થાનો પર નીમે છે, તે રાજા પ્રબલોનું રંબન કરી ચક્રોત નથી.^૭ જે રાજાને સંખ્યાબંધ લાભો મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેણે મૂર્ખ, ક્ષુદ્ર, બુદ્ધિરહિત, ઇદ્રિયાધીન અને નીચ કુળના પુરુષોને ઉચ્ચ સ્થાનો પર નીમવા નહિ;

પરંતુ જેઓ સભ્યન હોય, કુળવાન હોય, શૂરવીર હોય, જ્ઞાનસંપન્ન હોય, અસૂચારહિત હોય, અસુદ્ર હોય, પવિત્ર હોય અને ચતુર હોય, તે પુરુષોને જ રાજ્યે પોતાના સેવકો બનાવવા.^{૮૯} જેઓ નમ્રતાપૂર્વક આજ્ઞાને પાળનારા હોય, શાંત હોય, શુદ્ધ હોય, સ્વાભાવિક ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત હોય અને પોતાના અધિકાર પર રહીને લોકોની નિંદા ન પામ્યા હોય, તેવા સેવકો તો રાજના બહાર ફરનારા પ્રાણ જ ગણાય છે.^{૯૦} સિંહની પાસે તો હંમેશાં સિંહ જ રહેવો જોઈએ અને તેનો અનુયાયી પણ સિંહ જ હોવો જોઈએ; તેમ જ જે કોઈ સિંહ ન હોય છતાં જો સિંહની સાથે રહે છે, તો સિંહના જેવું જ ક્ષણ સંપાદન કરે છે. (કહેવાનો ભાવ એ છે કે, રાજ્યે પોતાની પાસે શૂરવીર પુરુષોને જ રાખવા, જેથી રાજ પોતે કદાચિત્ શૌર્યહીન હોય તોપણ પોતાના શૂરવીર સેવકોના પ્રભાવથી શૂર બની જાય છે);^{૯૧} પણ જો સિંહ કૂતરાઓથી વીંટાઈને કૂતરાઓ સાથે જ જો પડી રહે છે, તો સિંહના જેવું કર્મ કર્યા છતાં પણ તે સિંહના જેવું ક્ષણ ભોગવી શકતો નથી; કેમ કે તેની સેવા કરનારા કૂતરા હોય છે, (તેથી તે કૂતરા જેવો જ બની જાય છે.)^{૯૨} માટે હે રાજ! શૂરવીર, બુદ્ધિમાન, બહુશ્રુત (પંડિત) અને કુળવાન સેવકોની સાથે રહીને જ રાજ આખી પૃથ્વીને છતી શકે છે.^{૯૩} હે સેવકસંપન્ન રાજ્યો-માં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરાબ્ધ! જે પુરુષ વિદ્યાવાન ન હોય, સરળ ગુણવાળો ન હોય, બુદ્ધિમાન ન હોય અને દ્રવ્યસંપન્ન ન હોય, તેને રાજ્યોએ પોતાના સેવક તરીકે પાસે રાખવો જ નહિ;^{૯૪} પણ જેઓ આજ્ઞા આપતાની સાથે જ છૂટેલાં બાણની પેઠે કામ કરવા નીકળી પડે છે, સ્વામીનું કાર્ય કરવામાં તત્પર રહે છે અને રાજનું હિત કરનારા હોય છે, તે સેવકોને રાજ્યે શાંતિયુક્ત વચનોથી પ્રસન્ન રાખવા.^{૯૫} વળી રાજ્યોએ નિરંતર યત્નપૂર્વક કોશનું રક્ષણ કરવું; કેમ કે કોશ રાજ્યોનું મૂળ છે અને કોશ રાજ્યોનો અભ્યુદય કરનાર છે.^{૯૬} હે રાજ! તમારો ધાન્ય ભરવાનો કોઠાર હંમેશાં પુષ્કળ ધાન્યથી ભરપૂર હોવો જોઈએ અને તેનું રક્ષણ રાજ્ય ના ઉત્તમ અધિકારીઓ દ્વારા જ થવું જોઈએ. હું તમને સલાહ આપું છું કે, ધનધાન્યનો સંગ્રહ કરવા

માટે તમારે ખાસ લક્ષ્ય આપવું.^{૯૭} તમારા સેવકો નિરંતર ઉદ્યોગશીલ અને શુદ્ધકુશળ થાઓ, તેમ જ તેઓ ઘોડાઓ પર સવારી કરવામાં તથા અશ્વયુદ્ધ કરવામાં કુશળ થાઓ, એમ હું ઇચ્છું છું; કારણ કે રાજ્યમાં અશ્વકુશલ ઘોડાઓ અવશ્ય હોવા જોઈએ.^{૯૮} હે કૌરવનંદન! મિત્રો અને સંબંધીઓથી વીંટાઈને તમારે શાંતિજનોની તથા અશુભજનોની નિત્ય સંભાળ લેવી ને પ્રજાઓનું હિતકાર્ય કરવામાં તત્પર રહેવું.^{૯૯} હે તાત! રાજની પ્રજાઓ પ્રત્યે કેવા પ્રકારની નૈઘિકી બુદ્ધિ હોવી જોઈએ, એ વિષે મેં તમને કહ્યું, (અને જેવા તેવા સેવકો નહિ રાખવા વિષે) મેં તમને શ્વાનનું દષ્ટાંત આપીને સમજાવ્યું. બોલો, હવે યુન: તમારે શું સાંભળવાની ઇચ્છા છે? ^{૧૦૦}

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમા શાંતિપર્વાતર્જીત રાજધર્માનુસાસન-પર્વમા 'પરીક્ષા કરીને જ સેવકોને રાખવા'

નામનો અધ્યાય ૧૧૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૦ મો

સંક્ષિપ્ત રાજનીતિ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

રાજવૃત્તાન્યનેકાનિ ત્વયા પ્રોક્તાનિ ભારત ।

પૂર્વે: પૂર્વનિયુક્તાનિ રાજધર્માર્થવેદિમિ: ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે ભારત! રાજધર્મના તત્વાર્થને જાણનારા પ્રાચીન પુરુષોએ પ્રથમ જેઓ-નું આચરણ કર્યું છે, તેવા અનેક રાજધર્મો તમે મને કહ્યા;^૧ તોપણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ભીષ્મપિતામહ! રાજધર્મને જાણનારા સત્પુરુષોમાં માન્ય ગણાયેલો પ્રાચીન રાજધર્મ તમે મને જે વિસ્તારથી કહ્યો છે, તે સહેલાઈથી સમજવા માટે યુન: સંક્ષેપ-માં કહો.^૨

ભીષ્મે કહ્યું: હે રાજ! સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિયોનો મુખ્ય ધર્મ છે, પણ તે રક્ષણ કેવી રીતે કરી શકાય, તે વિષે હું તમને કહું છું, સાંભળો.^૩ જેમ મયૂર અનેક પ્રકારનાં રંગ-બેરંગી પીછાંઓને ધારણ કરે છે, તેમ ધર્મવેત્તા રાજ્યે અનેક પ્રકારનાં સ્વરૂપો ધારણ કરવાં; કૂરતા, કુટિલતા, અભયપ્રદાન, સત્ય અને સરલતા વગેરે સર્વ ગુણના મધ્યમાં રહીને રાજ્યે સત્ત્વગુણો

આશ્રય કરવો, જેથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૪૫} રાજાએ જે વિષયમાં જે સ્વરૂપ દર્શાવવું હિતકર જણાય, તે સ્વરૂપ દર્શાવવું અર્થાત શિક્ષા કરવી વખતે ફર સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરવું અને અનુચ્છ કરતી વખતે સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરવું; આમ અનેક સ્વરૂપોને ધારણ કરનાર રાજાનો સૂક્ષ્મ એવો પણ અર્થ નહીં થતો નથી.^{૪૬} જેમ શરદઋતુમાં મયૂર મૌન-શુભનો આશ્રય કરે છે, તેમ રાજાએ પણ પોતાના રાજકીય વિચારોનું રક્ષણ કરવા માટે મૌનપણું ધારણ કરવું, તેમ જ નિત્ય સ્વલ્પ અને મૃદુતાભરેલું ભાષણ કરવું; શાસ્ત્રીય વિષયમાં કુશળ રહેવું અને વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરીને શોભાયમાન રહેવું.^{૪૭} જળનાં ઝરણાઓ જેમ એકદમ વહી જાય છે, તેમ રાજકીય શુભ વિચારો પણ એકદમ કૂટી જાય છે અને તેથી જ તે આપત્તિઓનાં દ્વાર ગણાય છે; માટે રાજાએ તે તરફ અત્યંત સાવધ રહેવું-શુભ વિચારોને સુરક્ષિત રાખવા અને પર્વતના પ્રદેશમાં વૃદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલા મહાનદીઓનાં જળનો મનુષ્ય જેમ આશ્રય કરે છે, તેમ વિદ્યાસિદ્ધ બ્રાહ્મણોનો રાજાએ આશ્રય કરવો; તેમ જ દ્રવ્યસંપાદન કરવાની ઇચ્છાથી ધર્મનિષ્ઠાના જેવો ડોળ કરીને સમયાનુસાર ફરતવાદિક ચિત્તો પ્રકટ કરવા.^{૪૮} નિત્ય ઠંડ ધારણ કરવામાં ઉચિત રહેવું, પણ કદી પ્રમાદ કરવો નહિ. જે પ્રમાણે તાડી કાઢનારો પુરુષ તાડવૃક્ષના કોઈ એક જ પ્રદેશમાં આઘાત કરીને તેમાંથી રસ કાઢી લે છે, તે પ્રમાણે રાજાએ લોકોની આવકબચક ઉપર વિચાર કરીને તેઓ પર કર નાખવો-અર્થાત તાડીની ઇચ્છા રાખનારો પુરુષ તાડવૃક્ષનો જેમ સમૂળ ઉચ્છેદ કરતો નથી, તેમ રાજાએ પણ પ્રજા એનો સમૂળ ઉચ્છેદ કરવો નહિ.^{૪૯} વળી રાજાએ પોતાનાં આંતરપક્ષનાં મનુષ્યોની સાથે શુદ્ધ અંતઃકરણથી વર્તવું. શત્રુઓનાં ધાન્યાદિકનો અધ્યાદિક ની ધૂમાધૂમ કરાવીને નાશ કરાવવો, પોતાના પક્ષની વૃદ્ધિના સમયે જ શત્રુ સામે ચડાઈ કરવી, પોતાની ન્યૂનતા જોવી, શત્રુઓના દોષો બહાર કરવા, મૃગયા આદિનું બહાનું કાઢીને અકસ્માત્ શત્રુપક્ષ ઉપર આક્રમણ કરવું અને અરણ્યમાંહિનાં પુષ્પોની પેઠે તેઓને મુખવવા.^{૫૦}^{૫૧} જે રાજાએ મહાભળવાન અને પર્વતોના જેવા ઉન્નત હોય, તેઓના દુર્ગાધ્યક્ષ

પુરુષોને ઓળખાણ આપ્યા વિના ફેડીને તથા દેવ-દર્શન આદિને બહાને અકસ્માત્ તેઓના નગરમાં ઘૂસી જઈને તેઓનો નાશ કરવો; પણ તે વેળા શુભ રીતે યુદ્ધ કરવું.^{૫૨} મયૂર વર્ષાઋતુની રાત્રિમાં જેમ એકાંતપ્રદેશમાં ખેંચી રહે છે, તેમ રાજાએ મયૂરના શુભનો આશ્રય કરીને જ શુભ રીતે અંતઃપુરમાં સ્ત્રીઓ સાથે રમણ કરવું.^{૫૩} પોતાના શરીર ઉપરથી કવચને કદી ઉતારવું જ નહિ, પોતે જ પોતાના વિશ્વાસ પર આધાર રાખીને પોતાનું રક્ષણ કરવું અને શુભ હતો દ્વારા જાણવામાં આવેલા વિવાદિક દુષ્ટ પ્રયોગના પાશલાઓથી પણ પોતાનું રક્ષણ કરવું; અર્થાત્ પોતાની ધાવ, રસોઈથી અથવા અંતઃપુરનો કોઈ પણ માણસ શત્રુને મળ્યો છે અને તેણે વિવાદિકનો પ્રયોગ કર્યો છે, એમ જાણવામાં આવતા જ તેઓનો નાશ કરીને પોતાનું રક્ષણ કરવું.^{૫૪} શત્રુઓએ પાથરેલી ગહન કપટબળ જો જાણવામાં આવતી નથી, તો શત્રુઓના માણસો દ્વારા તેમાં ફસાઈને રાજા નાશ જ પામે છે. વળી કેટલાએક શત્રુઓ એવા પ્રકારનું કપટ પણ કરે છે કે, તેઓ એક વિષ-કન્યાને બનાવીને પોતાના માણસોને રાજા પાસે મોકલે છે અને તે માણસો દ્વારા કહેવાયે છે કે, ‘આ પક્ષિની કન્યા અમને એક દ્વીપાંતરમાંથી મળી આવી છે, તેને આપ લેટ તરીકે સ્વીકારો. આ કન્યામાં એવો મહાન શુભ છે કે, તેનો માત્ર સ્પર્શ કરવાથી એંશી વર્ષનો પુરુષ પણ સોળ વર્ષનો તરુણ બની જાય છે, માટે એનો સ્વીકાર કરીને આપ અમારા ઉપર કૃપા કરો.’ આમ કહેનારા શત્રુઓના કપટને પોતાના હતો દ્વારા જાણી લઈને રાજાએ તે વિષકન્યાનો તથા કુટિલ જણાયેલા કાયા-યમાન શત્રુઓનો વધ કરવો.^{૫૫} મયૂર પક્ષી જેમ પોતાનાં મોટાં મોટાં પીછાંઓને દૂર કરે છે, તેમ રાજાએ સૈન્યના પક્ષભૂત ગણાતાં મોટાં મોટાં શિબિરોને, વેશ્યાઓને, નટોને તથા નર્તકોને દૂર કરવા; પોતાના તાબામાં આવેલાં શત્રુઓનાં ગ્રામ-નગરાદિમાં દંદમૂળ એવા અમાત્ય આદિ શૂરા પુરુષોને સ્થાપિત કરવા અને મોર જેમ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પીછાંઓને પહોળાં કરે છે, તેમ રાજાએ પોતાના પક્ષભૂત માણસોને સર્વત્ર ચોંટા દેવા; તેમ

જ રાજ્યએ પ્રત્યેક પશુપક્ષી વગેરેની જાતિઓ પાસેથી બુદ્ધિ ગ્રહણ કરવી* અને તીઝ જેમ ગહન પ્રદેશ ઉપર તુટી પડીને કોઈ રથળે એક પાંદડું સરખું પણ રહેવા દેતાં નથી; તેમ શત્રુઓનાં રાજ્યો પર તુટી પડીને તેઓને પાંચમાલ કરી નાખવા.^{૧૬} મથૂર પક્ષી જેમ પોતાના આશ્રયસ્થાનનું રક્ષણ કરે છે, તેમ રાજ્યએ રાજ્યનું રક્ષણ કરવું અને પોતાની બુદ્ધિની-વૃદ્ધિ કરે તેવી ઉત્તમ રાજનીતિનો સુર રાજ્યએ આશ્રય કરવો.^{૧૭} શાસ્ત્ર કહે છે કે, અનુક કોઈ કાર્ય કરવા માટે પ્રથમ પોતાની જ બુદ્ધિથી સારી રીતે વિચાર કરવો, પછી તે જ વિષયમાં બીજાની બુદ્ધિની અનુકૂળતા લઈને તે કાર્યનો દંઠ તર નિશ્ચય કરવો અને પછી શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાન દ્વારા તે નિશ્ચયને અમલમાં મૂકવો.^{૧૮} રાજ્યએ સાચો-પચારનો પ્રયોગ કરીને શત્રુને વિશ્વાસુ બનાવવો, પોતાની શક્તિનો પણ સાથે સાથે પ્રકાશ પાડતા રહેવું તેમ જ ભૂતલવિષયના સંબંધમાં પોતાની વિચારશક્તિ દોડાવીને ઊઠાપોઠ કરવામાં કુશળ એવી બુદ્ધિથી કાર્યોકાર્યનો નિશ્ચય કરવો અર્થાત કાર્યની સાધક ભૂમિકા પર તથા કાર્યની બાધક ભૂમિકા પર પોતાની બુદ્ધિનો સંચાર કરવો.^{૧૯} જે રાજ્ય નિત્ય સામોપચારનો પ્રયોગ કરવામાં જ દંઠ બુદ્ધિવાળો રહે છે, જ્ઞાનસંપન્ન છે, કાર્યોકાર્યની યોજનાને કરી જાણનારો છે, રાજકીય વિચારોને શુભ રાખનારો છે અને ધૈર્યસંપન્ન છે, તે રાજ્યને કોઈ પ્રકારનો ઉપદેશ આપવાની જરૂર નથી;^{૨૦} કેમ કે બુદ્ધિમાં બૃહસ્પતિ સમાન બુદ્ધિમાન તે રાજ્ય કોઈ સમયે બુદ્ધિહીન પુરુષના જેવું ભાવણ કરે તોપણ અભિધી તપી ગયેલો લોહાનો ગોળો જળમાં પડીને જેમ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામે છે, તેમ પોતાના મૂળ સ્વભાવને પામી શકે છે.^{૨૧} રાજ્યએ પોતાનાં અથવા પારકાં સર્વ કાર્યો શાસ્ત્રના ઉપદેશ પ્રમાણે જ કરવા;^{૨૨} તેમ જ કર્તવ્યના વિધાનને જાણનારા રાજ્યએ જે પુરુષ મૃદુ સ્વભાવનો હોય, બુદ્ધિમાન હોય, શૂરવીર હોય અને અતિશય બળ

વાન હોય, તેને જ પોતાનું કાર્ય કરવા માટે નીમવો; પછી જેમ એક વિશાળ વીણા સમ પ્રકારના સ્વરોને અનુસરે છે, તેમ સ્વેચ્છાને પોતાનાં કર્મોમાં યોગ્ય રીતે બેઠાયેલા બેઈ પોતે પણ તેઓ સર્વને અનુસરીને જ ચાલવું;^{૨૩} પરંતુ યાદ રાખવું કે, જે રીતે કરવાથી ધર્મને વિરોધ ન આવે તે રીતે વર્તીને સર્વ કોઈનું પ્રિય કરવું. જેની પ્રજાઓ 'આ અમારો રાજ્ય છે', એમ માનીને નિત્ય પ્રસન્ન રહે છે, તે રાજ્ય પર્વતની પેઠે સ્થિર રહે છે; અર્થાત તેનું રાજ્ય ચિરસ્થાયી રહે છે.^{૨૪} જેમ સૂર્ય સારી કે નરતી હરકોઈ વસ્તુ ઉપર પોતાનાં વિશાળ કિરણોને ફેંકે છે; તેમ રાજ્યએ પણ પ્રિયઅપ્રિય સમાન ગણીને નિત્ય ઉદ્યોગ કરતા રહેવું ને જેમ બને તેમ ધર્મનું જ રક્ષણ કરવું.^{૨૫} જેઓ કુળતા, પ્રજાઓના તથા દેશના ધર્મોને જાણતા હોય, સૌમ્ય ભાવણ કરનારા હોય, મધ્યમ વયના હોય, સર્વ કોઈનું હિત કરનારા હોય, વિકળતારહિત હોય, લોભશૂન્ય હોય, કેળવાયેલા હોય, ઇંદ્રિયોનું દમન કરનારા હોય, ધર્મમાં પરમ નિષ્ઠાવાળા હોય અને ધર્મ તથા અર્ધની રક્ષા કરનારા હોય, તે પુરુષોની રાજ્યએ સર્વ કાર્યોમાં નિમણૂક કરવી.^{૨૭-૨૮}

આ પ્રકારે નિત્ય સાવધાન રહીને, સંતુષ્ટ રહીને તથા શુભ ફૂતો દ્વારા સર્વના પર દેખરેખ રાખીને રાજકાર્યોના આરંભને તથા અંતને રાજ્યએ પોતે જ કરવો.^{૨૯} જે રાજ્યનો ક્રોધ અને હર્ષ સંકળ હોય છે, કાર્યોની પોતે જ તપાસ રાખે છે અને કોશ્ઠવૃદ્ધિનો આધાર પોતાની બુદ્ધિ ઉપર જ રાખે છે, તે રાજ્યને આખી પૃથ્વી ધનદાતા થઈ પડે છે. જે રાજ્યનો અનુગ્રહ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દેખાય છે, જેનો નિગ્રહ યથાર્થ જ હોય છે અને જે પોતાનું તથા દેશનું રક્ષણ કરે છે, તે રાજ્ય રાજધર્મને જાણે છે.^{૩૦-૩૧} ઉદય પામેલો સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણો દ્વારા આખા જગતને જોઈ લે છે, તેમ રાજ્યએ પણ ઉત્તમ આચારવાળા શુભ ફૂતો દ્વારા રાજ્યની હંમેશાં તપાસ રાખવી અને કાર્યઅકાર્યમાં પોતાની બુદ્ધિ સાથે વિચાર કર્યો પછી જ આગળ વધવું.^{૩૨} બુદ્ધિમાન રાજ્યએ મળેલી તક સુમાવવી નહિ, પોતાનું ધનવાનપણું જાહેર કરવું નહિ ને પ્રતિદિન જેમ ગાયને દોહવામાં આવે છે, તેમ પૃથ્વીને દોહા

* નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, ચક્રાચિત્રેદર્શનં વિદ્યત્વ પરાક્રમેનું. રાજ્યએ બકપક્ષીની પેઠે શાંત શુભેનો ડોળ કરીને રાજકીય વિષયોનું ચિંતન કરવું અને સિંહની પેઠે પરાક્રમ કરવું.

કરવી.^{૩૩} જેમ બ્રમર અનુક્રમે એક એક પુષ્પમાંથી મકરંદને એકઠો કરે છે, તેમ રાજાએ ધીમે ધીમે દ્રવ્ય સંપાદન કરીને કૌશલસંગ્રહ કરવો.^{૩૪} વળી શાસ્ત્રોને બળુનારા બુદ્ધિમાન રાજાએ કૌશલસંગ્રહ કર્યા પછી જે ધન બાકી રહે, તેમાંથી જ ધર્મકાર્યો કરવાં અને સુજોષલોગ કરવો, પણ સંગ્રહ કરેલા ધનમાંથી કોઈને કંઈ આપવું નહિ; (કેમ કે તે ધન કોઈ સમયે આપત્તિનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે ઉપયોગી થઈ પડે છે).^{૩૫} તેમ જ કોઈ પણ બાળતને નાનીસૂની માનીને તેનો તિરસ્કાર કરવો નહિ; શત્રુઓની અવગણના કરવી નહિ, પોતાની બુદ્ધિથી જ પોતાના આત્માને જોળાવવો અને મૂર્ખ પુરુષોનો વિશ્વાસ કરવો નહિ.^{૩૬} ધૈર્ય, દક્ષતા (ઉત્સાહશક્તિ), સંયમ, બુદ્ધિ, દેહ, સ્થિરતા, શૌર્ય અને દેશકાળમાં અપ્રમાદ આ આઠ ગુણો થોડા અથવા ઘણા ધનની વૃદ્ધિ કરનારા છે.^{૩૭} અગ્નિ થોડો હોય તોપણ તેના પર ઘૂતધારાનું બે સિંચન કરવામાં આવે છે, તો એકદમ વધી પડે છે, તેમ જ એક જ બીજ સારી રીતે બે પોપાણું હોય છે, તો હજારો બીજને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આમ સમજીને રાજાએ પોતાની આવકબચક પુષ્કળ હોય છતાં સ્વલ્પ દ્રવ્યની પણ અવગણના કરવી નહિ. (તાત્પર્ય કે, થોડા દ્રવ્યને પણ જતું કરવું નહિ).^{૩૮} શત્રુ બાળક હોય, યુવાન હોય કે વૃદ્ધ હોય, તોપણ તે પ્રમાણે પુરુષોના નાશ કરી શકે છે; એટલું જ નહિ પણ તેશત્રુ સમય આવ્યે બળવાન થઈ પડીને પ્રમાણે પુરુષના મૂળ સુદાનો નાશ કરી નાખે છે; માટે જે રાજા સમયને જોળાવનાર છે તે સર્વ રાજાઓમાં ક્રેષ્ઠ ગણાય છે.^{૩૯} વળી મનમાં દ્રેષ રાખનારો, દુર્બળ અથવા બળવાન શત્રુ પોતાનો જ્યારે સમય આવે છે, ત્યારે રાજાની કીર્તિનો, ધર્મનો, ધનનો તથા અતિ મહાન પરાક્રમનો પણ નાશ કરી નાખે છે; માટે મનને વશ રાખનારા રાજાએ શત્રુથી સાવધ જ રહેવું.^{૪૦} પોતાના ઐશ્વર્યના નાશનો, અભિવૃદ્ધિનો, પાલનનો, સંગ્રહનો તથા વિજયેશ્વાનો પૂરતો વિચાર કર્યા પછી જ રાજાએ શત્રુ સાથે સંધિ અથવા વિગ્રહ (યુદ્ધ) વગેરે કરવાં તેમ જ બુદ્ધિમાનપણાનો આશ્રય કરવો અર્થાત્ બુદ્ધિમાન

શત્રુ. બુદ્ધિ જ્વલંત હોય છે, તો રાજા બળવાન શત્રુને પણ મારી શકે છે, બુદ્ધિના બળથી પ્રતિદિન ક્ષીણ થતા રાજ્યનું પણ પાલન કરી શકાય છે, અને બળવાન શત્રુને પણ બુદ્ધિના બળથી પીડી શકાય છે, માટે જ બુદ્ધિપૂર્વક કરવામાં આવેલું હરકોઈ કર્મ પ્રશંસાપાત્ર થઈ શકે છે.^{૪૧} પોતે અલ્પસત્ત્વથી યુક્ત હોય છતાં પણ જે રાજા દોષોથી રહિત હોય છે અને ધૈર્યસંપન્ન હોય છે, તે પોતાની ઇચ્છાનુસાર સર્વ મનોરથોને પામી શકે છે; પરંતુ લોભી અને ગર્વિષ્ઠ એવો રાજા કલ્યાણથી જાદ જ થાય છે;^{૪૨} માટે રાજાએ સ્નેહાળ દષ્ટિ રાખીને જ લક્ષ્મીના મૂળભૂત એવી પ્રજાઓ પાસેથી ન્યાયપૂર્વક દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવું; કેમ કે તેવો માયાળુ રાજા ઘણા કાળ સુખી પ્રજાઓ પર વીજળીની પેઠે તૂટી પડીને પણ અર્થાત્ યુક્તિપૂર્વક જીલ્મ શુભરીને પણ બળવાન થઈ શકે છે. (આ વિષયમાં પ્રથમ કહેવાયેલું તાડવૃક્ષનું દંણાંત લક્ષ્યમાં રાખવું.)^{૪૩} વિદ્યા, તપ અને પુષ્કળ ધનસંપત્તિ એ બધું કેવળ ઉદ્યોગથી જ મેળવી શકાય છે અને તે ઉદ્યોગ બુદ્ધિને અપીન હોઈને પ્રત્યેક પ્રાણીઓ વિષે વસી રહ્યો છે; માટે રાજાએ જેમ બને તેમ પુષ્કળ ઉદ્યોગ જ કરવો.^{૪૪} બુદ્ધિમાન અને મનસ્વી પુરુષો પણ જેનો આશ્રય કરે છે; ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ અને સરસ્વતીના જેમાં નિવાસ છે તથા સર્વ પ્રાણીઓ જેના આધારે ટકી રહે છે; તેવા પોતાના શરીરનો વિદ્વાન રાજાએ ઉદ્યોગ કર્યા વિના બ્યર્થ નાશ કરવો નહિ.^{૪૫} રાજાએ લોભી મનુષ્યને નિત્ય કંઈક આપીને જ વશ કરવો. લોભી મનુષ્ય પારકું દ્રવ્ય લઈને તૃપ્ત જ થતો નથી. જગતના સર્વ મનુષ્યોને યજ્ઞાદિ કર્મના ફળભૂત સુજોષલોગનો તો લોભ હોય જ છે, પરંતુ જેઓની પાસે દ્રવ્ય હોતું નથી, તેઓ એ પ્રકારનું સુખ મેળવવાના લોભથી ધર્મ અને કામનો ત્યાગ કરી દે છે. લોભી મનુષ્ય બીજાઓના ધનની, લોભોની, પુત્રોની, સ્ત્રીઓની તથા નમ્રદિની, એમ સર્વની ઇચ્છા કરે છે; એટલું જ નહિ પણ લોભી મનુષ્ય વિષે લગભગ સર્વ દોષોનો સંભવ હોય છે, માટે રાજાએ લોભી મનુષ્યને પોતાની પાસે રાખવો નહિ.^{૪૬} બુદ્ધિમાન રાજાએ કોઈ નીચ પુરુષને જોઈને પણ

જરૂર હોય તો આજ્ઞા આપવી અને શત્રુઓના આરંભોનો તથા સર્વ પ્રકારનાં કાર્યોનો મૂલતઃ વિનાશ કર્યો કરવો. ૪૯ હે પાંડુપુત્ર ! જે રાજા ધર્મયુક્ત બ્રાહ્મણમંડળમાં જઈને જ્ઞાન સંપાદન કરતો હોય, મંત્રીઓથી રક્ષાયેલો હોય, પ્રજાઓનું હિત ધનનારા હોય અને કુળવાન હોય, તે પોતાના સામંત રાજાઓને વશ કરી શકે છે. ૫૦

હે રાજા ! જે પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત રાજધર્મો મેં તમને સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવ્યા, તેને તમે બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરો. આ રાજધર્મોને જે રાજા પોતાના ગુરુ પાસેથી ગ્રહણ કરી હૃદયમાં સ્થાપિત કરે છે, તે પૃથ્વીનું પાલન કરવા માટે સમર્થ થઈ શકે છે, જે રાજાનું સુખ અનીતિજન્ય હોય, દૈવથી પ્રાપ્ત થયેલું હોય અથવા બળાત્કારે સંપાદિત કરેલું હોય, તે ઉપર ઉપરથી વિધિવત્ત જેવું લાગે છે. પરંતુ રાજધર્મના અજ્ઞાનને લીધે તે રાજ્યસુખ સર્વોત્તમ ગણાતું નથી, તેમ જ એ રાજાને ઉત્તમ ગતિ પણ મળતી નથી. ૫૧-૫૨ બુદ્ધિમાન રાજા સંધિ-વિગ્રહાદિક રાજકીય ગુણોનો સંપૂર્ણ વિચાર કર્યો પછી અતિશય ધનાઢ્ય, બુદ્ધિ અને શીલના પ્રભાવથી જગતમાં માન્ય ગણાયેલા ગુણોથી યુક્ત અને યુદ્ધમાં જેઓનું પરાક્રમ પોતે જોયેલું હોય તેવા બળવાન શત્રુઓની સાથે પ્રથમ સંધિ કરીને સમય આપતાં તેઓનો નાશ કરી નાખે છે. ૫૩ અનેક પ્રકારના ક્રિયામાર્ગો દ્વારા રાજાએ ધન સંપાદન કરવાના ઉપાયો ચોજવા, પણ જે ઉપાય શાસ્ત્ર-સંમત નથી તેમાં પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો નહિ. વળી જે રાજા નિર્દોષ પુરુષો ઉપર પણ દોષ-દષ્ટિ કરે છે, તે રાજા મોટી રાજ્યલક્ષ્મીને, મહાન યશને તથા પુણ્ય ધનને મેળવી શકતો નથી. ૫૪ કોઈ બે મિત્ર અન્યોન્ય પ્રીતિ રાખનારા હોય, તેઓ બન્નેને એક જ કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હોય અને તેઓ બન્ને તે કાર્યને બરાબર કરી રહ્યા હોય તો તેમાં જે એક મિત્ર બીજાના કરતાં ઘણું જ અધિક કાર્ય કરતો હોય, તેને વિદ્વાન પુરુષે પોતાનો ખરો સ્નેહી જાણીને વખાણવો. ૫૫ હે રાજા ! મેં કહેલા આ રાજધર્મોનું આચરણ કરીને પૂજા-ઓનું રક્ષણ કરવાનો તમે નિશ્ચય કરો, જેથી તમે સુખેથી પુણ્યકળ પ્રાપ્ત કરશો; કેમ કે સર્વ લોકોનું

મૂળ રાજધર્મ જ છે. ૫૬

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વોત્તરે રાજધર્મોનુસાસન-પર્વમાં 'સંક્ષિપ્ત રાજનીતિ' નામનો અધ્યાય ૧૨૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૧મો

દંડનું સ્વરૂપ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

અયં પિતામહેનોક્તો રાજધર્મઃ સનાતનઃ ।

ઈશ્વરશ્ચ મહાદંડો દંડે સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછયું : હે પ્રભુ ! તમે-મારા પિતા-મહે સનાતન એવો રાજધર્મ મને કહી સંભળાવ્યો અને તેમાં દંડને એક મહાન ઈશ્વર તરીકે તમે વર્ણવ્યો. વળી તમે કહ્યું કે, દંડને આધારે જ આ સર્વ જગત રહ્યું છે; એટલું જ નહિ, પણ દેવો, અધિઓ, પિતૃઓ, યક્ષો, રાક્ષસો, પિશાચો, સાધ્યો અને લોકમાર્જિનાં સર્વં પશુપક્ષી પર્થતંનાં પ્રાણીઓમાં મહાતેજસ્વી એવો દંડ વ્યાપી રહ્યો છે. દંડ સર્વનું શ્રેય કરનાર છે અને સ્થાવરજંગમ સર્વ જગતને કેવળ દંડનો જ આધાર છે; તેમ જ દેવો, અસુરો અને મનુષ્યો સદાય દંડનું જ અવલંબન કરે છે; ૧-૨ તો હે ભરતશ્રેષ્ઠ પિતામહ ! હું યથાર્થ રીતે જાણવા ઇચ્છું છું કે, એ દંડ કોણ છે ? તે કેવા પ્રકારનો છે ? તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તે કોના આધારે રહેલો છે ? તેનો આત્મા કોણ છે ? તેનો સ્વભાવ કેવો છે ? તેની મૂર્તિ કેવી છે ? અને હે પ્રભુ ! પ્રજાઓ પર નિરંતર સાવધાન રહીને તે કેવી રીતે બંધત રહે છે ? ૩-૪ વળી નિત્ય બંધત રહીને પૂર્વોપર સમગ્ર જગતનું જે પાલન કરે છે તે દંડ કોણ છે ? પૂર્વે એ દંડને કઈ રીતે જાણ્યો હતો ? દંડસંજ્ઞાને ધારણ કરનારો એ સર્વોત્તમ કોણ છે ? તેની સ્થિતિ કેવી છે ? અને તેની ગતિ શી કહેવાય છે ? ૫

લીએ કહ્યું : હે કુરુવંશી રાજા ! એ દંડ કોણ છે ? અને તેનું 'વ્યવહાર' એવું બીજું નામ શા ઉપરથી પડ્યું છે ? તે વિષે હું તમને કહું છું, સાંભળો. આ જગતમાંનું સર્વં કંઈ, જેને અં રહેલું છે તેવો કેવળ એક દંડ જ છે. ૬ મહારા ધર્મનો જગતમાં સમગ્ર પ્રકાશ પાડે તેને જ

અથવા વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે. લોકોમાં નિત્ય સાવધ રહેનાર એવા રાજાના ધર્મને કયા પ્રકારે વિનાશ ન થાય, તે માટેનો જે એક પ્રકાર તેને વ્યવહાર અથવા દંડ કહેવાય છે. વ્યવહારનો અર્થ જ એ છે કે, જેને લીધે નીચ માર્ગે પરદ્રવ્યા-દિનું હરણ થતું અટકે, તેનું નામ વ્યવહાર. આ વ્યવહાર સંબંધી ભગવાન મનુએ પણ પૂર્વે કહ્યું છે કે, ૧૧૧૦

સુપ્રણીતેન દંડેન પ્રિયાપ્રિયસમાત્મના ।

પ્રજા રક્ષતિ યઃ સમ્યગ્ધર્મ એવ સ કેવલઃ ॥૧૧॥

જે પ્રજા પ્રિય-અપ્રિય મનુષ્ય પર સમાન ભાવ રાખીને તથા દંડનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરીને પ્રજાઓનું સારી રીતે રક્ષણ કરે છે, તે કેવળ ધર્મસ્વરૂપ જ ગણાય છે.^{૧૧} મનુ ભગવાનનું આ પ્રાચીન વચન સર્વરક્ષક વ્યવહારનું જ સૂચન કરે છે અને હે રાજા ! મેં કહેલું એ મનુ મહારાજાનું વચન વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મદેવનું જ મહાવચન છે; અર્થાત્ એ વચન બ્રહ્મદેવનું જ હોઈને, મનુ-રાજાના ગુણથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે, માટે વિદ્વાનો તેને ‘પ્રાગ્વચન’ અથવા ‘ધર્મવચન’ પણ કહે છે; તેમ જ એ વચનથી વ્યવહાર કથન કરાય છે, માટે તેને વ્યવહાર પણ કહે છે.^{૧૨} દંડનો જે યથાયોગ્ય રીતે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તો તે દ્વારા ધર્મ, અર્થ અને કામ-એ ત્રિવર્ગની સતત પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે છે, માટે જ દંડ એ પરમ દૈવત ગણાય છે. તેનું સ્વરૂપ જાનવલ્લભાન અગ્નિના જેવું પ્રદીપ્ત છે, તેના વર્ણ નીલકમલની પાંખડીના જેવો સ્થામ^૨ છે, તેને ચાર દાદો^૩ છે, ચાર

૧-અગમળને અગ્નિ બીજાઓને જેમ તપાવે છે, તેમ દંડ પણ અપરાધી પુરુષોને તપાવે છે; તેથી તેનું સ્વરૂપ અગ્નિના જેવું દૂર વર્ણવ્યું છે. —નીલકંઠ

૨-જે અપરાધીને શિક્ષા કરવામાં આવી હોય છે, તેના વર્ણ લગભગ સ્થામ જ બની જાય છે. આવા આશયથી દંડનો વર્ણ સ્થામ હોવો જોઈએ, એમ સિદ્ધ થાય છે. —નીલકંઠ

૩-કેટલાએક ગુનેગારોને કેવળ અપમાન કરીને જ શિક્ષા કરવામાં આવે છે, કેટલાએકના ધનનું હરણ કરીને દંડવામાં આવે છે, કેટલાએકને નાક, કાન વગેરે અવયવો કાપી લઈને દંડવામાં આવે છે અને કેટલા-

ભુલોએ^૪ છે, આઠ પગ^૫ છે, અનેક નેત્રો^૬ છે, તેના કાન શંકુના જેવા^૭ છે અને તેના કેથ જીભા છે.^{૧૧} તે જટાને ધારણ^૮ કરે છે, તેને બે જીભો

એકતે દેહાંતરની શિક્ષા કરવામાં આવે છે; માટે આ ચારે શિક્ષા કરવાના પ્રકારોને દંડની ચાર-દાદો તરીકે વર્ણવ્યા છે. —નીલકંઠ

૪-પ્રજાઓ અને સામંતો પાસેથી જે કર લેવાય છે, કોઈના પર ખોટા દાવો માંડનાર પુરુષ પાસેથી તેણે દાવો કરેલા ધન કરતાં જે ‘અમણ’ ધન લેવામાં આવે છે, મિથ્યા ભાષણ કરનારા પ્રતિવાદી પાસેથી જે સમાન દ્રવ્ય લેવામાં આવે છે અને ધનવાન લોકો આજ્ઞણ પાસેથી તેનું સર્વસ્વ જે લઈ લેવામાં આવે છે, તે ચારે આદાન પ્રકારોને દંડના ચાર પાદુઓ તરીકે વર્ણવ્યા છે. —નીલકંઠ

૫-આવેદન (ક્રિયાદ), ભાષા (વાદીપ્રતિવાદીનાં લખાણ), પ્રતિપત્તિ (અપરાધની કબૂલાત), મિથ્યોત્તર (અસત્ય ઉત્તર), કારણોત્તર (મેં અમુક વસ્તુ લીધી હતી પણ તેને પાછી આપી દીધી હતી આહું કારણ દર્શાવીને આપેલો ઉત્તર), પ્રાહ્ન-યયોત્તર (મેં તેની સામે પહેલાં ક્રિયાદ માંડી હતી અને તેમાં તે હાર્યો હતો આવો ઉત્તર આપેલો તે), પ્રતિજ્ઞ (સાક્ષી), ક્રિયા (પોતાનો મત સિદ્ધ કરવા માટે સાક્ષીઓ આપવા, સોગંદ ખાવા વગેરે) અને ક્ષણસિદ્ધ (આખરે સાચાખોટાનો નિર્ણય કરીને આપેલો ફેસલો) આ આઠ નિમિત્તો દ્વારા દંડ ચાલી શકે છે, માટે તે એના પગ છે. —નીલકંઠ

૬-રાજા, પ્રધાન, પુરોહિત અને ધારાસભા એ બધાં મળીને સર્વ પ્રકારનાં કાર્યો તપાસે છે, માટે દંડને અનેક નેત્રો છે. —નીલકંઠ

૭-દંડના કાન શંકુના જેવા તીવ્ર હોય છે, જેથી તે અવશ્ય સર્વનું સાંભળે જ છે. —નીલકંઠ

૮-દંડ જટાધારી છે અર્થાત્ અનેક પ્રકારના સદેહોથી તે જટિલ છે અને તેને બે જીભો છે અર્થાત્ વાદીપ્રતિવાદીઓનાં પરસ્પર વિરોધ એવાં જે વાક્યો તે દંડની બે પ્રકારની જિહ્વાઓ છે. દંડના હાથ, પગ વગેરે અવયવોનાં સ્વરૂપ વર્ણવીને એમ જણાવવામાં આવે છે કે, કોઈ અમાત્ય વગેરે રાજપુરુષોએ કોઈ સમયે અજ્ઞણતાં નિરપરાધી પુરુષને પણ જો શિક્ષા કરી દીધી હોય, તો તેથી થયેલો હાથ દૂર કરવા માટે તેઓએ દંડવિધાયક દેવતાનું પૂજન કરવું અને તે માટે તેઓએ અહીં વર્ણવેલું સ્વરૂપ જ લક્ષમાં રાખવું. —નીલકંઠ

છે, તેનું સુખ લાલ વર્ણનું છે અને તેણે શરીર પર મૃગરાજનું ચર્મ ધારણ કર્યું છે. આ રીતે નિત્ય દુર્ધર એવો તે દંડદેવ મહાઉચ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.^{૧૧} તલવાર, ધનુષ, ગદા, શક્તિ, ત્રિશૂળ, સુફાર, બાણ, મૂસલ, ફરશી, ચક્ર, પાશ, દંડ, બેધારી તલવાર અને તોમર વગેરે જે જે શસ્ત્રો આ જગતમાં જોવામાં આવે છે, તે બધાં વાસ્તવિક દંડનાં જ સ્વરૂપો છે અને તે તે સ્વરૂપો ધારણ કરીને સર્વોત્તમ દંડ જ ભૂતિમાન થઈને લોકોમાં ધૂમ્મા કરે છે.^{૧૭-૧૮} શિક્ષા કરવા યોગ્ય પુરુષોને લેદ્દતો, છેદતો, પીડા કરતો, કાપતો, ચીરતો, ફાડી નાખતો, મારતો અને ઠોકતો દંડ જ સર્વત્ર ધૂમ્મા કરે છે.^{૧૯} હે યુધિષ્ઠિર ! અસિ, વિશસનં, ધર્મ, તીક્ષ્ણવર્મા, દુરાધર, શ્રીગર્ભ, વિજય, શાસ્તા, સનાતન વ્યવહાર, શાસ્ત્ર, બ્રાહ્મણમંત્ર (વેદનો અમુક ભાગ), પ્રાગ્વહતાંવર, ધર્મપાલ, અક્ષર, દેવ, સત્યગ, નિત્યગ, અચ્ચન્, અસંગ, રુદ્રપુત્ર, મનુ, જ્યેષ્ઠ અને શિવંકર આ બધાં દંડનાં નામો છે.^{૨૦-૨૨} ખરેખર, દંડ એ ભગવાન વિષ્ણુનું જ સ્વરૂપ છે, દંડ એ પ્રભુ નારાયણ જ છે અને દંડ નિરંતર મહાન સ્વરૂપ ધારણ કરે છે; માટે તેને મહાપુરુષ કહેવામાં આવે છે;^{૨૩} તેમ જ બ્રહ્મકન્યા, લક્ષ્મી, વૃત્તિ, સરસ્વતી અને જગદ્દાત્રી એ બધાં દંડદેવની ધર્મપત્ની દંડનીતિનાં નામો છે. હે રાજા ! દંડનાં અનેક સ્વરૂપો છે.^{૨૪} અર્થ, અનર્થ, સુખ, દુઃખ, ધર્મ, અધર્મ, બળ, અબળ, દુર્ભાગ્ય, સુભાગ્ય, પુણ્ય, પાપ, શુભ, અવશુભ, કામ, અકામ, ઝતુ, માસ, રાત્રિ, દિવસ, ક્ષણ, અપ્રમાદ, પ્રમાદ, હર્ષ, ક્રોધ, શમ, દમ, દૈવ, પુરુષાર્થ, મોક્ષ, બંધ, ભય, અભય, હિંસા, અહિંસા, તપ, યજ્ઞ, સંયમ, વિષ, અમૃત, આદિ, મધ્ય, અંત, કાર્યોનો વિસ્તાર, મદ, પ્રમાદ, ગર્વ, દંભ, ધૈર્ય, ન્યાય, અન્યાય, અશક્તિ, શક્તિ, માન, અપમાન, નાશ, અનાશ, વિનય, દાન, કાલ, અકાલ, અસત્ય, સત્ય, જ્ઞાની-પણું, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, નપુંસકતા, વ્યવસાય (ઉદ્યોગ), લાભ, અલાભ, જય, પરાજય, તીક્ષ્ણતા, મૃદુતા, મૃત્યુ, આગમ, અનાગમ, વિરોધ, અવિરોધ, કાર્ય, અકાર્ય, અસૂયા, અનસૂયા, ધર્મ, અધર્મ, લજ્જા, અલજ્જા, સંપત્તિ, વિપત્તિ, તેજ, ક્રોધ, પાંડિત્ય,

વાક્યશક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાન, આ પ્રમાણે દંડનાં અનેક સ્વરૂપો જગતમાં જોવામાં આવે છે.^{૨૫-૩૩} હે યુધિષ્ઠિર ! જો આ જગતમાં દંડ ન હોય તો મનુષ્યો અન્યોન્યનો સંહાર કરી નાખે; પણ દંડના ભયથી જ તેઓ અન્યોન્યનો વિનાશ કરતા નથી.^{૩૪} હે રાજા ! દંડના રક્ષણ તળે રહેલી પ્રજાઓ રાજાનો અભ્યુદય કરે છે, માટે દંડ જ સર્વનો આધારભૂત છે. વળી હે રાજા ! દંડ આ સર્વ લોકોને સત્ત્વ વ્યવસ્થિત કરે છે અને એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થયા પછી સત્યમાં સ્થિર થયેલો ધર્મ બ્રાહ્મણમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે.^{૩૫-૩૬} ધર્મનિષ્ઠ થયેલા ઉત્તમ બ્રાહ્મણો વેદાધ્યયન કરવામાં જ નિરંતર તત્ત્વ રહે છે, વેદોમાંથી યજ્ઞોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને યજ્ઞ દેવતાઓને પ્રસન્ન કરે છે.^{૩૭} પ્રસન્ન થયેલા દેવતાઓ લોકોની ધાર્મિકતાના સંબંધમાં ઈર્ષ પાસે વખાણ કરે છે, જેથી ઈર્ષ વૃદ્ધિ દ્વારા પ્રજાઓ પર અનુગ્રહ કરીને તેઓને અન્ન આપ્યા કરે છે.^{૩૮} જગતમાં સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણો સુખ્યત્વે કરીને અત્તના આધારે જ ટકી રહ્યા છે, માટે અત્તદાહિના મૂળ કારણ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, જે પ્રજાઓ આ જગતમાં સ્થિતિ કરી રહી છે તે સર્વના પર દંડ હમેશાં ભગ્નત રહે છે.^{૩૯} આ પ્રકારનું દંડનું પ્રયોજન હોવાથી દંડ જ મનુષ્યોમાં ક્ષત્રિયસ્વરૂપ થઈને પ્રજાઓનું રક્ષણ કરે છે અને અવિનાશીસ્વરૂપ દંડ નિત્ય સાવધાન રહીને પ્રજાઓ પર ભગ્નત રહે છે.^{૪૦} એ દંડનાં બીજાં પણ આવાં નામો છે. જેમ કે ઈશ્વર, પુરુષ, પ્રાણ, સત્ત્વ, ચિત્ત, પ્રજાપતિ, ભૂતાત્મા અને જીવ.^{૪૧} આ જગતમાં ક્ષત્રિયને ધર્મ, વ્યવહાર, દંડ, ઈશ્વર અને જીવસ્વરૂપે માનેલો છે; વળી તે (ક્ષત્રિય) બળથી યુક્ત હોય છે; કેમ કે પરમાત્મા એ તેને દંડ, ધૈર્ય અને ઐશ્વર્ય અર્પણ કર્યાં છે.^{૪૨} હે યુધિષ્ઠિર ! કુળ, પુષ્કળ ધનવાળા અમાત્યો અને બુદ્ધિ એ બધાં ક્ષત્રિયનાં નૈસર્ગિક બળ કહેવાય છે; પરંતુ તે સિવાય હવે પછીના શ્લોકમાં કહેવાતાં આઠ સાધનો વડે બીજા પ્રકારનાં (કેશવૃદ્ધિ વગેરે) બળ પણ રાજાએ સંપાદન કરવાં જોઈએ.^{૪૩} હાથી, घोडा, રથ, પાશદળ, નૌકા, વેઠ કરનારા મનુષ્યો, દેશની પ્રજાઓ અને ઘેટાં, બકરાં વગેરે પશુઓ આ અદ્યંગ બળનું પણ નીતિશાસ્ત્રમાં વર્ણન છે;^{૪૪}

અથવા સર્વાંગે સંપૂર્ણ એવું સૈન્ય, રથીઓ, હાથી-
સવારો, ઘોડેસવારો, પાળાઓ, મંત્રીઓ, વેદો,
ભિક્ષુકો, ન્યાયાધીશો, મુહૂર્તવેત્તાઓ, દેવવેત્તાઓ,
કોશ, મિત્રો, ધાન્ય, સર્વ સામગ્રીઓ, રાજકીય
સાત પ્રકૃતિઓ અને પૂર્વોક્ત આઠ અંગો રાજ્યનું
શરીર કહેવાય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે; અને
વળી દંડ તો રાજ્યનું સુખ્ય અંગ ગણાય છે એટલું
જ નહિ પણ રાજ્યની ઉત્પત્તિ કરવાનો દંડ જ
છે. ૪૫-૪૭ આ સમગ્ર લોકનું યતનપૂર્વક રક્ષણ કરી
શકાય એ કારણથી ઈશ્વરે સર્વત્ર સમાન રીતે
વર્તનારો દંડ ક્ષત્રિયને અપેલું કર્યો છે, જેથી
એમ જ કહી શકાય કે, આ અનાદિ કાળનું જગત
કેવળ દંડને જ આધીન છે. ૪૮ બ્રહ્મદેવે લોકોનું
રક્ષણ કરવા માટે તથા સ્વધર્મનું સ્થાપન કરવા માટે
દંડરૂપી ધર્મને પ્રદર્શિત કર્યો છે, જે ધર્મ રાજ્યોને
ખીલ ધર્મના કરતાં અતિશય પૂજ્ય ગણાય છે; ૪૯
તેમ જ ખીલે એક વ્યવહાર છે, જે વાદીપ્રતિવાદીના
વિવાદમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે પણ લોકનું સંરક્ષણ
કરનારો અને સ્વધર્મનું સ્થાપન કરનારો છે. આ
વ્યવહાર વાદીપ્રતિવાદીમાંહેના એક મનુષ્યને પરાજય
આપનારો છે અને ખીલને જય આપનારો છે. ૫૦
આ વ્યવહાર પણ વેદોક્ત છે, તેથી તેને 'વેદપ્રત્યય'
એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. હે પુરુષવ્યાધ
રાજા! એ વ્યવહારના ખીલ બે લેહો પણ માનવા-
માં આવ્યા છે. એક વૈદિક વ્યવહાર અને ખીલ
કુલાચારપ્રયુક્ત વ્યવહાર. (તેમાં પ્રથમનો વ્યવહાર
એવો છે કે, કોઈ એક ત્રેવર્ણિક પુરુષે પરસ્ત્રીગમન
આદિ હરકોઈ શસ્ત્રવિરુદ્ધ કર્મ કર્યું હોય તો તેનો
દોષ દૂર કરવા માટે તેણે પ્રજાઓ તરફથી નિમાયેલી
વિદ્વત્પરિષદ પાસે જવું અને તેની આગળ પોતે
કરેલું કર્મ નિવેદન કરવું. પછી તે પરિષદ વેદોક્ત
પ્રાર્થાશ્રિતરૂપે જે કંઈ દંડ ફરમાવે છે, તે વૈદિક-
વ્યવહાર તરીકે ગણાય છે. હવે ખીલે કુલાચાર-
પ્રયુક્ત વ્યવહાર એવો છે કે, કોઈ એક શૂદ્રજાતિના
પુરુષે મહિરાપાન કર્યું હોય, તો તેને માટે શાસ્ત્રમાં
કોઈ પ્રકારનું પ્રાર્થશ્રિત કહેવામાં આવ્યું નથી,
તોપણ તેના કુળમાં એવા પ્રકારનો જો પ્રતિબંધ
કરવામાં આવ્યો હોય કે, 'આપણામાંથી જે પુરુષ
મહિરાપાન કરે તેને શાંતિબહાર મૂકવો' તો એ

શૂદ્રને તેનો કુલાચાર જ મહિરાપાનના પ્રાર્થશ્રિત
તરીકે ગણાય છે. આ સર્વ વ્યવહારોમાં શાસ્ત્રવેત્તા
પુરુષોએ બાંધેલો ક્રમ, ધાર્મિક પુરુષોએ કરેલા
કરાવો અને વૈદિક આજ્ઞાઓ પ્રમાણભૂત ગણાય
છે; ૫૧ પરંતુ પૂર્વોક્ત 'ભર્તૃપ્રત્યયલક્ષણ' નામના
વાદીપ્રતિવાદીના વિવાદથી ઉત્પન્ન થયેલા વ્યવહાર
માં અમુક અંશે રાજાની સત્તા પણ પ્રમાણભૂત
ગણાય છે અર્થાત્ તેમાં નિર્ણય આપવાનું કામ
રાજાને અધીન હોય છે; માટે આપણે રાજ્યોએ
દંડવિષયક જ્ઞાન અને વાદીપ્રતિવાદીના સાક્ષીપુરાવા-
ને યોગળવાનું જ્ઞાન અવશ્ય સંપાદન કરવું જોઈએ.
જોકે આ વ્યવહારાત્મક દંડ મુખ્યત્વે કરીને
વાદીપ્રતિવાદીઓના સાક્ષીપુરાવા ઉપર જ આધાર
રાખે છે; તોપણ તેનો નિર્ણય શાસ્ત્રવિહિત જ છે,
અર્થાત્ મનુ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રકારોએ તે તે ધર્મ-
ગ્રંથોમાં દંડને વ્યવહાર તરીકે જ વર્ણવ્યો છે
અને તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પૂર્વોક્ત 'ભર્તૃ-
પ્રત્યયલક્ષણ' નામનો વાદીપ્રતિવાદીથી જણાતો
વ્યવહાર પણ દંડ શબ્દથી કહેવાય છે અને વેદ-
વિષયાત્મક છે-વૈદિક જ છે. ૫૨-૫૩ આ પ્રમાણે જો
દંડરૂપ ધર્મ વેદમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલો છે તો તે
સર્વ કોઈને શુભકારક હોય, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય
જેવું નથી. આમ સમજીને કાર્યકુશળ એવા પ્રાચીન
વિદ્વાનોએ પોતપોતાના ધર્મોનું યથાર્થ રક્ષણ
જળવાઈ રહે, તે માટે આ દંડરૂપ ધાર્મિક વ્યવ-
હારને જગતમાં પ્રદર્શિત કર્યો છે. ૫૪ હે સુધિષ્ઠિર!
બ્રહ્મદેવે દર્શાવેલો આ વ્યવહારરૂપ દંડધર્મ પ્રજા-
ઓનું રક્ષણ કરનાર છે. ત્રણે લોકને ધારણ કરે છે,
સત્યસ્વરૂપ છે અને પ્રજાઓની આળાદીમાં વૃદ્ધિ
કરનારો છે. ૫૫ પડિતોનો આવો નિશ્ચય છે કે,
જેને દંડ કહેવામાં આવે છે, તે જ આપણો સનાતન
વ્યવહાર છે; જેને વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે,
તે જ વેદોક્ત હોઈને વેદસ્વરૂપ ગણાય છે; જે વેદ
છે તે ધર્મરૂપ છે અને ધર્મ તે એક પ્રકારનો
સન્માર્ગ જ છે. આ સુદિના આરંભની પૂર્વે પ્રજા-
ઓના પતિ પિતામહ બ્રહ્મદેવ ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે
દેવ, અસુર, મનુષ્ય, રાક્ષસ અને સર્પ વગેરે સર્વ
લોક ઉત્પન્ન કર્યો; માટે જ એ દેવને લોકો 'ભૂતપ્રદ'
એવા નામથી યોગ્ય છે. ૫૬-૫૮ પિતામહ બ્રહ્મદેવે

સર્વ પ્રભાઓને ઉત્પન્ન કર્યા પછી વાહીપ્રતિવાહીના વિવાદરૂપ ‘ભર્તૃપ્રત્યયલક્ષણ’ નામનો વ્યવહાર ઉત્પન્ન કર્યો અને તે વ્યવહારના સંબંધમાં તેમણે આવું એક વચન કહ્યું છે કે :-^{૫૯}

माता पिता च आता च भार्या चैव पुरोहितः ।
नादंध्यो विद्यते राज्ञो यः स्वधर्मेण तिष्ठति ॥ १ ॥

જો રાજ સ્વધર્માનુસાર વર્તીને રાજ્યતાંત્ર ચલાવે
છે, તેણે માતા, પિતા, ભાઈ, સ્ત્રી અને પુરોહિત-
ઓમાંના કોઈ પણ જો અપરાધ કરે તો તેને અવશ્ય
શિક્ષા કરવી. ૧૦

ઇતિ શ્રીમદ્ધાત્રાસતમાં શાંતિપર્વાતર્ગત રાજધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'દંડનુ' સ્વરૂપ' નામનો અધ્યાય ૧૨૧ મો સમાપ્ત

अध्याय १२२ मो

દંડની ઉત્પત્તિ

॥ भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।

अंगेषु राजा द्युतिमान् वसुहोम इति श्रुतः ॥ १ ॥

લીભે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિવશમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે કે, પૂર્વે ‘વસુદેવ’ નામનો એક પ્રતાપી રાજા અંગદેશ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો.^૧ તે ધર્મવેત્તા રાજા પોતાની રાણીને સાથે રાખીને નિત્ય મહાન તપશ્ચર્યા કરતો હતો. એક સમયે તે રાજા પિતૃઓ અને દેવર્ષિઓમાં માન્ય ગણાયેલા મુન્નૃષ્ઠનામના તીર્થક્ષેત્રમાં ગયો. એ મુન્નૃષ્ઠક્ષેત્ર સુવર્ણના મેરુ પર્વતની સમીપ આવેલા હિમાલય પર્વતના એક શિખર ઉપર આવેલું છે અને તેનું ખીજું નામ ‘મુન્નવટ’ પણ છે. હે રાજેન્દ્ર ! પૂર્વે એ પ્રદેશ પર આવીને રાજા રામચંદ્રે પોતાની જટાને બાંધી હતી.^૨ તે સમયથી આરંભીને તીક્ષ્ણ મતને ધારણ કરનારા ઋષિઓએ તે પ્રદેશને મુન્નૃષ્ઠ એવું નામ આપેલું છે. વળી તે પ્રદેશમાં રુદ્રદેવ સાક્ષાત્ રહે છે.^૩ રાજા વસુદેવ તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી વેદસ્વરૂપ અનેક શુભસમૃદ્ધિઓથી યુક્ત થયો અને તેથી જ ત્યાં વસનારા બ્રાહ્મણોમાં દેવર્ષિની પેઠે માન્ય થઈ પડ્યો.

હવે એક સમયે ઉદાર મનનો રાજા માંધાતા
કે જે ઇંદ્રનો માનીતો મિત્ર હતો અને શત્રુઓનો

સંહાર કરનારે હતો, તે ફરતો ફરતો ત્યાં આવી ચડ્યો.^{૫૬} ત્યાં આવીને તેણે બોલ્યું કે, રાજા વસુ-
હોમ મહાઉઝ તપશ્વર્ધા કરતો અહીં વસી રહ્યો
છે, જેથી તેની પાસે જઈ ને વિનયપૂર્વક તે બોલો
રહ્યો.^{૫૭} વસુહોમે પણ પોતાની પાસે આવેલા માંધાતા
રાજાનું પાદ, અર્ધા વગેરે અર્પણ કરીને પૂજન કર્યું.
અને પછી સાત અંગોવાળા રાજ્યના સંબંધમાં
કુશળતાનો તથા નાશરહિતપણાનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.^{૫૮}
ઉપરાંત સત્પુરુષોના પ્રાચીન માર્ગને અનુસરનારા
રાજા માંધાતાને વસુહોમે પૂછ્યું કે, ‘હે રાજા !
હું તારું શું પ્રિય કરું ?’^{૫૯} એટલે હે કુરુનંદન !
અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા માંધાતા રાજાએ આસન ઉપર
બેઠેલા મહાણુદિમાન મહારાજા વસુહોમને કહ્યું.^{૬૦}

માંધાતા બોલ્યો : હે મહાપુરુષ રાજા ! તમે
 જૃહસ્પતિના તથા શુક્રાચાર્યના સમગ્ર નીતિશાસ્ત્રનું
 જ્ઞાનપૂર્વક અધ્યયન કર્યું છે,^{૧૧} તેથી હું તમારી
 પાસેથી બહુવા ઇચ્છું છું કે, હંડની ઉત્પત્તિ કેવી
 રીતે થઈ? એ હંડની પૂર્વે કોણ બન્યું રહે છે?
 વળી તેની મહત્તા શી છે? અને આધુનિક સમયમાં
 એ હંડ ક્ષત્રિયોને અધીન કેમ રહ્યો છે? તે મને
 કહો. હે મહાજ્યોદિમાન રાજા ! હું તમને તે ઉપ-
 દેશના બદલામાં ગુરુક્ષિણ્યા આપીશ.^{૧૨, ૧૩}

વસુદેવે કહ્યું : હે રાજા ! લોકને વશ રાખનારો અને ધર્મના પ્રાણભૂત એવો આ સનાતન હંડ પ્રજાઓના વિનયની રક્ષા કરવા માટે જગતમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો ? એ વિષે હું તને કહું છું, સાંભળ. ^{૧૪} અમે એમ સાંભળ્યું છે કે, પૂર્વે સર્વ લોકના પિતામહ ભગવાન બ્રહ્મદેવને એક યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થઈ; પરંતુ પોતાના જેવી જ યોગ્યતાવાળો એક પણ ઋત્વિજ તેમના જોવામાં આવ્યો નહિ. ^{૧૫} પછી તે બ્રહ્મદેવે અનેક વર્ષો પથંત પોતાના મરતકમાં ગર્ભને ધારણ કર્યો. બરાબર એક હજાર વર્ષ પૂરાં થયાં, એટલે એક વખતે તેમને છીંક આવી, જેથી તે ગર્ભ નાસિકા દ્વારા બહાર નીકળ્યો. હે શત્રુઘ્ન રાજા ! એ પ્રમાણે તે ગર્ભ છીંક થવાથી બહાર પડ્યો, જેથી તેનું 'હ્રુપ પ્રજપતિ' એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું અને હે મહારાજા ! એ હ્રુપ પ્રજપતિએ મહાત્મા બ્રહ્મદેવના યજ્ઞમાં ઋત્વિક્ષપદ સ્વીકાર્યું. ^{૧૬} ૧૭ હે શ્રેષ્ઠ રાજા ! તે પછી બ્રહ્મદેવે

તે યજ્ઞ ન્યારે ચાલુ થયો, ત્યારે દૃષ્ટપને પ્રધાન બ્રોઈને અર્થાત્ પ્રજાઓના નિયંત્રા બ્રહ્મદેવને પોતાને જ યજ્ઞદીક્ષામાં દાખલ થયેલા બ્રોઈને સર્વના નિયમરૂપ દંડ જગતમાંથી અંતર્હિત થઈ ગયો.^{૧૮} દંડ અંતર્હિત થઈ ગયો એટલે પ્રજાઓમાં વર્ણ-સંકરતા ફેલાવા લાગી; કાર્યકાર્યનું કોઈને ભાન ન રહ્યું, લોભ્યાલોભ્ય પદાર્થોનો વિવેક નષ્ટ થઈ ગયો અને શું પાન કરવા યોગ્ય છે અને શું પાન કરવા યોગ્ય નથી, એ વિષેના જ્ઞાનનો પણ લોપ થવા લાગ્યો અને પછી કળસિદ્ધિની તો વાત જ શી? પણ સર્વ પ્રજાઓ અન્યોન્યનો સંહાર કરવા લાગી, ગમ્યઅગમ્યનો ભેદ રહ્યો નહિ; અમુક દ્રવ્ય પારકું ગણાય અને અમુક દ્રવ્ય પોતાનું ગણાય, એ વ્યવસ્થા રહી નહિ; એટલું જ નહિ પણ માંસને માટે કૃતરાઓ જેમ લડી મરે છે, તેમ લોકો અમુક એક વસ્તુને માટે માંડોમાંડે લડી મરવા લાગ્યા. સર્વ સ્થળે લૂંટાલૂંટ ચાલી રહી ને બળવાનો નિર્ભાગનો નાશ કરવા લાગ્યા. આ રીતે ન્યારે કોઈ જાતની મર્યાદા ન રહી, ત્યારે પિતામહ બ્રહ્મદેવ વર આપનારા સનાતન ભગવાન વિષ્ણુદેવની પાસે ગયા અને તેમની પૂજા કરીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :^{૧૯-૨૨} ‘હે કેશવ ! હવે આ સમયે તમારે કૃપા કરવી યોગ્ય છે. જે રીતે કરવાથી આ પ્રજાઓમાં વર્ણસંકરતાન ફેલાઈ જાય, તે રીતે તમે કરો.’^{૨૩} બ્રહ્મદેવે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ઉત્તમ ત્રિશૂળરૂપ આયુધને ધારણ કરનારા ભગવાન વિષ્ણુએ મનમાં ખૂબ વિચાર કર્યો ને પછી તે મહાન દેવે પોતાના અંશભૂત દંડને ઉત્પન્ન કર્યો.^{૨૪} આ રીતે દંડ ઉત્પન્ન થયો એટલે તુરત સર્વ સ્થળે ધર્મનું આચરણ વધવા લાગ્યું, જેથી નીતિસ્વરૂપ એવાં દેવી સરસ્વતીએ દંડને સહાય કરવા માટે દંડનીતિ નામની એક કન્યાને ઉત્પન્ન કરી કે જે પાછળથી ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ.^{૨૫} તે પછી વળી ત્રિશૂલધારી ભગવાન વિષ્ણુએ ઘણા સમય સુધી મનમાં વિચાર કરીને જુદા જુદા સર્વ લોકસમુદાયમાં એક એક પુરુષને રાજા બનાવ્યો.^{૨૬} હજાર મેત્રવાળા ઇંદ્રદેવને દેવોનો રાજા બનાવ્યો, સૂર્યના પુત્ર યમને પિતૃઓનો અને કુષેરને ધનનો તથા રાક્ષસોનો રાજા બનાવ્યો, ગેરુ પર્વતને સર્વ પર્વતોનો રાજા બનાવ્યો, સમુદ્ર-

ને નદીઓનો રાજા બનાવ્યો, વરુણદેવને જળનો તથા અસુરોનો રાજા બનાવ્યો, મૃત્યુને પ્રાણોનો રાજા બનાવ્યો, અગ્નિને સર્વ પ્રકારનાં તેજોનો રાજા બનાવ્યો, ઇશાનદેવને સર્વ રુદ્રોના રક્ષક અથવા રાજા બનાવ્યા કે જે ઇશાનદેવ મહાત્મા મહાદેવ, વિશ્વાલોક અને સનાતન એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે.^{૨૭-૩૦} વસિષ્ઠને બ્રાહ્મણોના રાજા બનાવ્યા, જાતવેદા નામના દેવને વસુઓનો રાજા બનાવ્યો, સૂર્યને સર્વ તેજોનો રાજા બનાવ્યો, ચંદ્રને નક્ષત્રોનો તથા લતાઓનો રાજા બનાવ્યો, બાર ભુભા-વાળા કુમાર કાર્તિકસ્વામીને સર્વ ભૂતોના રાજા બનાવ્યા, સંહાર અને ઉત્કર્ષ જેનું સ્વરૂપ છે એવા કાલને સર્વ કોઈનો રાજા બનાવ્યો, તેમ જ મૃત્યુના વિભાગરૂપ ગણાતા શશનો, શત્રુનો, યમનો તથા કમનો અને સુખદુઃખનો રાજા પણ કાળજ થયો.^{૩૧-૩૩} શ્રુતિ કહે છે કે, સર્વના દેવ, રાજાઓના પણ રાજા, મનુષ્યોના અધિપતિ ને ત્રિશૂલને ધારણ કરનારા ભગવાન શંકર સર્વ રુદ્રદેવોના ઈશ્વર છે.^{૩૪} બ્રહ્મદેવનો પુત્ર જે ક્ષુપ પ્રજાપતિ ઉત્પન્ન થયો હતો, તે સર્વ ધર્મનિષ્ઠ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ હતો, તેથી તેને સર્વ મનુષ્યોનું આધિપત્ય અર્પણ કર્યું.^{૩૫} પછી એ વેળા બ્રહ્મદેવનો તે યજ્ઞ વિધિ-પૂર્વક ન્યારે સમાપ્ત થયો, ત્યારે મહાદેવે ધર્મનું રક્ષણ કરનારા દંડને સત્કારપૂર્વક વિષ્ણુ ભગવાનને અર્પણ કર્યો.^{૩૬} વિષ્ણુએ અગિરા મુનિને અર્પણ કર્યો, મહામુનિ અગિરાએ ઇંદ્રને તથા મરીચિને અર્પણ કર્યો, મરીચિએ ભુશુને અર્પણ કર્યો, ભુશુએ સર્વ ઋષિઓને અર્પણ કર્યો, ઋષિઓએ ધર્મનું સમાધાન કરનારા તે દંડને લોકપાલોને અર્પણ કર્યો, લોકપાલોએ ક્ષુપ પ્રજાપતિને અર્પણ કર્યો, ક્ષુપ પ્રજાપતિએ સૂર્યના પુત્ર મનુને અર્પણ કર્યો અને તે શ્રાદ્ધદેવ નામના મનુએ સ્વહમ એવા ધર્મનું તથા અર્થનું રક્ષણ કરવા માટે એ દંડ પોતાના પુત્રોને અર્પણ કર્યો.^{૩૭-૩૯}

રાજાએ ન્યાય-અન્યાયનો બરાબર વિવેક કર્યો પછી ધર્મપૂર્વક જ દંડનો ઉપયોગ કર્યો, પણ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ ઉપયોગ કર્યો નહિ; કેમ કે હુણેને શિક્ષા કરવી તે જ દંડનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. લોકો પાસેથી જે દ્રવ્યનો દંડ લેવામાં

આવે છે, તે તો કેવળ બાહ્ય ક્રિયા છે અર્થાત્ લોકોને ડરાવવા માટેના એક બાહ્ય ઉપચાર માત્ર જ છે; નહિ કે તેનો ઉદ્દેશ લંડાર ભરપૂર રાખવો તે છે. ૧૪૦ કોઈ મનુષ્યે અલ્પ અપરાધ કર્યો હોય, તો રાજાએ તેના શરીરને વ્યંગ બનાવી દેવું નહિ, અર્થાત્ સામાન્ય અપરાધને માટે તેના શરીરને ખોડખાંપણવાળું કરવું નહિ, તેમ તેને દેહાંતઃકંડની શિક્ષા કરવી નહિ; શરીરને અત્યંત પીડા થાય તેવી શિક્ષા પણ કરવી નહિ, પર્વતના શિખર ઉપરથી ફેંકી દેવાની શિક્ષા પણ કરવી નહિ અને દેશનિકાલની સજા પણ કરવી નહિ. જ્યારથી આરંભીને સૂર્યના પુત્ર મનુષ્યે પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવા માટે પોતાના પુત્રોને દંડ અર્પણ કર્યો, ત્યારથી આરંભીને અનુક્રમે તે દંડ પ્રજાઓનું પાલન કરતો નિત્ય જાગૃત રહે છે. ૧૪૧-૧૪૨ આ પ્રજાપાલનરૂપ કાર્ય કરવા માટે સૌથી પહેલાં ભગવાન ઇંદ્ર જાગૃત રહે છે, ઇંદ્રથી અગ્નિ, અગ્નિથી વરુણ, વરુણથી પ્રજાપતિ, પ્રજાપતિથી વિનયારાત્મક ધર્મ, ધર્મથી બ્રહ્મદેવનો પુત્ર સનાતન વ્યવસાય (ઉદ્યોગ), વ્યવસાયથી તેજ સર્વનું રક્ષણ કરવું જાગૃત રહે છે, તેજથી ઔષધિઓ, ઔષધિઓથી પર્વતો, પર્વતોથી રસ, એ રસગુણથી નિર્ઝતિ દેવી જાગૃત રહે છે, નિર્ઝતિ દેવીથી નક્ષત્રમંડલ, નક્ષત્રમંડલથી સર્વો વેદો, વેદોથી પ્રભુ હયગ્રીવ, હયગ્રીવથી સર્વના પ્રભુ અને અવિનાશી પિતામહ બ્રહ્મદેવ જાગૃત રહે છે; એ પિતામહથી સર્વનું કલ્યાણ કરનારા ભગવાન મહાદેવ જાગૃત રહે છે, મહાદેવથી વિશ્વે દેવાઓ જાગૃત રહે છે, વિશ્વેદેવાઓથી ઋષિઓ જાગૃત રહે છે, ઋષિઓથી ભગવાન ચંદ્ર જાગૃત રહે છે, ચંદ્રથી સનાતન કાળના દેવો જાગૃત રહે છે અને દેવોથી સર્વ બ્રાહ્મણો જાગૃત રહે છે, એમ તમારે સમજવું. ૧૪૩-૧૪૮ વળી હે રાજા ! બ્રાહ્મણોથી ક્ષત્રિયો જાગૃત રહે છે અને તેઓ ધર્માનુસાર લોકોનું રક્ષણ કરે છે; તેમ જ એ ક્ષત્રિયોથી આદિકાળનું આ સ્થાવરજંગમ જગત જાગૃત રહે છે અને તે સર્વ જગતમાં પ્રજાઓ જાગૃત રહે છે કે જેઓના પર દંડ નિત્ય જાગૃત રહે છે. સાક્ષાત્ પિતામહ સમાન કાંતિવાળો દંડ જગતના સર્વ પદાર્થોનો પોતાનામાં સમાવેશ કરે છે. ૧૪૯-૧૫૧ હે

ભારત ! સૃષ્ટિના આરંભ, મધ્ય અને અંતમાં સર્વ લોકના ઇશ્વર પ્રજાપતિ મહાદેવ કાળનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને નિરંતર જાગૃત રહે છે; ૧૫૨ માટે કાળ દેવનો દેવ છે, શિવસ્વરૂપ છે, સર્વમય છે, જટાધારી શંકર છે, રુદ્ર છે, સ્થાણુરૂપ છે, ઉમાપતિ મહાદેવ છે અને તે પ્રભુ આખા વિશ્વ પર સતત જાગૃત રહે છે. ૧૫૩ આ રીતે આદિ, મધ્ય અને અંતમાં દંડ કેવા સ્વરૂપમાં વિખ્યાત થાય છે, તે સર્વ મેં તને કહ્યું અને આ મારા કહેવા પ્રમાણે જ ધર્મ-વેત્તા રાજાએ ન્યાયપૂર્વક વર્તવું. ૧૫૪

ભીષ્મ બોલ્યા : વસુદેવ રાજાના આ મતનું જે પુરુષ શ્રવણ કરે છે અને શ્રવણ કર્યો પછી તે પ્રમાણે સારી રીતે જો વર્તે છે, તો એ પુરુષ સર્વ મનોરથોને સંપાદન કરે છે. ૧૫૫ હે મનુષ્યશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર રાજા ! એ પ્રમાણે જે દંડ ધર્માર્કાંત એવા આ સર્વ લોકોને નિયંત્રિત છે, તેના સંબંધમાં મેં તમને સર્વ વાત કહી. ૧૫૬

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્જત સંજયમ્ના-
શાસનપર્વમાં 'દંડની ઉત્પત્તિ' નામનો
અધ્યાય ૧૨૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૩ મો

ધર્મ, અર્થ અને કામ-એ ત્રિવર્ગનો વિચાર

॥ યુધિષ્ઠિર જવાબ ॥

તાત ધર્માર્થકામાનાં શ્રોતુમિચ્છામિ નિશ્ચયમ્ ।
લોકયાત્રા હિ કાતસ્ત્યેન તિષ્ઠેન્કેષુ પ્રતિષ્ઠિતા ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછયું : હે તાત ! ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગનો નિશ્ચય સાંભળવાને હું ઇચ્છું છું (અને તેથી હું તમને પૂછું છું) કે, લોકોનો સમગ્ર વ્યવહાર કોના આધારે ચલતો રહ્યો છે ? ૧ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગનું મૂળ શું ? એ ત્રણેનો ઉત્પાદક કોણ ? તેઓ અન્યોન્ય એકત્ર યર્થને થી રીતે રહ્યા છે ? અને તેઓ જુદા જુદા કેમ જણાય છે ?

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! જે સમયે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષો જગતમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓનો નિશ્ચય ધર્મપૂર્વક કાર્ય કરવાનો હેતુ થાય છે, તે વખતે અનુકૂળ કાળ, ધર્માદિકનું ઉત્પાદક સ્થાન અને સત્કર્મની નિષ્પત્તિરૂપ સંસ્થામાં

નિષ્કામ અર્થ અને નિષ્કામ કામસેવન ચિત્તશુદ્ધિ-
દ્વારા પ્રાપ્તિનંદરૂપ મહાન કૃપાને આપે છે.^{૧૦} આ
વિષયમાં ઋષિ કામંદક અને રાજા આંગરિષ-એ
બન્નેના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ જગતમાં
કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણે છે:^{૧૧}

એક સમયે કામંદકઋષિ પોતાના આશ્રમમાં
બેઠા હતા, ત્યારે આંગરિષ નામનો એક રાજા મર્યાદા
પૂર્વક તેમની પાસે ગયો અને તેમને પ્રણામ કરીને
તેણે પૂછ્યું કે, ‘હે ઋષિ! જે રાજા કામ તથા
મોહને અધીન થઈને પ્રથમ ખુબ પાપાચરણ કરે
અને પછી તેને માટે બે પશ્ચાત્તાપ કરે, તો તે
રાજાના પાપનો નાશ થાય કે નહિ? તેમ જ જે
પુરુષ અસાનને લીધે અધર્મને ધર્મ માનીને તેનું
આચરણ કરે અને અધાર્મિક તરીકે જગતમાં
પ્રસિદ્ધ થાય તો રાજાએ તે પુરુષને કેવી રીતે
અટકાવવો?’^{૧૨-૧૪}

કામંદકે કહ્યું: જે પુરુષ ધર્મ તથા અર્થનો
પરિત્યાગ કરીને કેવળ કામને જ અનુસરે છે, તે
શુદ્ધિથી વ્રજ થાય છે; કેમ કે તેણે ધર્મનો અને
અર્થનો પરિત્યાગ કર્યો છે;^{૧૫} એટલું જ નહિ પણ
એ રીતે શુદ્ધિવ્રજ થયેલો પુરુષ ધર્માર્થનો નાશ
કરીને મોહાધીન બને છે અને મોહવશ થયા પછી
નાસ્તિક અથવા દુરાચારી બની જાય છે.^{૧૬} જ્યારે
રાજા તેવા દુરાચારી દુષ્ટ પુરુષોને વશ રાખતો
નથી, ત્યારે લોકો સર્વવાળા ઘરથી જેમ કંટાળી
જાય છે, તેમ તે રાજાથી કંટાળી જાય છે;^{૧૭} એટલું
જ નહિ પણ તેવા રાજાને પ્રભાઓ, બ્રાહ્મણો કે
સાધુ પુરુષો પોતાના રાજા તરીકે માનતા નથી.
પછી તે રાજા સંશયમાં આવી પડે છે અને છેવટે
વધપાત્ર પણ થાય છે; અર્થાત્ પ્રભાઓ તરફથી જ
તેનું મરણ નીપજે છે.^{૧૮} ધારો કે કદાચ તે રાજાનું
મૃત્યુ ન થાય તોપણ લોકમાં ધિક્કારપાત્ર થઈને
જીવતા રહેવું અથવા પોતાના રાજ્યપદથી વ્રજ
થઈને જીવતર ગાળવું, તે એનું શુદ્ધ મરણ જ થયેલું
ગણાય છે; અર્થાત્ તેનું જીવતર મૃત્યુના જેવું ગણાય
છે. કેઈ પણ રાજા જ્યારે આવી સ્થિતિમાં આવી
પડે, ત્યારે તેણે પાપનો વિનાશ કેમ કરવો, તે વિષે
ધર્માચાર્યોએ કહ્યું છે કે, તેવા રાજાએ પોતાના
પાપકૃત્યની નિંદા કરવી, વેદવિદ્યાનું સેવન

કરવું, બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરવો, ધર્માચરણ કર-
વામાં ઉદાર મનના થવું, ઉત્તમ કૃપામાં પોતાનો
વિવાહ કરવો, ક્ષમાશીલ અને વિચારસંપન્ન બ્રાહ્મ-
ણોનું સેવન કરવું, પવિત્ર મંત્રોનો બપ કરવો,
તીર્થજળમાં સ્નાન કરવું, ધર્મનિષ્ઠ પુરુષોને સમીપ
રાખીને તથા પાપિષ્ઠ પુરુષોને દેશપાર કરીને
નિર્નંતર સુખપૂર્વક રહેવું, મધુર વાણી બોલીને તથા
ઉત્તમ કર્મ કરીને સર્વને પ્રસન્ન રાખવા અને
બીજાઓના શુભાનુવાદનું કીર્તન કરીને ‘હું તમારો
પોતાનો જ છું’ એમ સર્વની આગળ બહેર
કરવું.^{૧૯-૨૩} આમ કરવાથી હરકોઈ પાપી રાજા
નિષ્પાપ થઈને લોકમાં સત્ત્વર માન્ય થઈ પડે છે
અને મહાપાપોને પણ શાંત કરે છે, એમાં સંશય
નથી.^{૨૪} હે રાજા! તારા શુરુઓ તને જે શ્રેષ્ઠ
ધર્મનું આચરણ કરવાનો ઉપદેશ આપે તે ધર્મનું
તું આચરણ કર, જેથી શુરુઓની કૃપાને લીધે
પરમ શ્રેયને તું પ્રાપ્ત થઈશ.^{૨૫}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતતર્ગત રાજધર્મનુશાસન-
પર્વમાં ‘ધર્મ’, અર્થ અને કામ-એ ત્રિવર્ગનો વિચાર’
નામનો અધ્યાય ૧૨૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૪ મો

શીલતું મહત્ત્વ અને તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય

॥યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

इमे जना नरश्रेष्ठ प्रशंसन्ति सदा भुवि ।

धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે મહાપુરુષ પિતામહ!
આ પૃથ્વી પર ધર્મના કરતાં પણ શીલ પ્રથમ છે-
વધારે ઉત્તમ છે, એમ સર્વ લોકો શીલની (સદા-
ચારની) વધારે પ્રશંસા કરે છે. તે ઉપરથી મને
મહાન સંશય થયો છે કે, શીલમાં એટલું બધું શું
સામર્થ્ય છે? હે ધાર્મિકોમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મ પિતા-
મહ! એ વિષે બે અમારાથી બહુ શકાય તેમ હોય
તો મને સાંલજવાની ઈચ્છા થઈ છે કે, કયા પ્રકારે
વર્તવાથી એ શીલ પ્રાપ્ત થઈ શકે? અને હે ભારત!
એ શીલનું લક્ષણ શું કહેવાય છે? તે મને કહો.
તમે ઉપદેશ આપવામાં શ્રેષ્ઠ છો.^{૨૬}

ભીષ્મે કહ્યું: હે માન આપનારા રાજા! પૂર્વે
તમારી રાજ્યલક્ષ્મીને જોઈને હૃયોધન જ્યારે

ધર્મ, અર્થ અને કામ એકસાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે; અર્થાત્ પુરુષોના મનમાં ધર્મોદિ પ્રત્યે જ્યારે શ્રદ્ધા થાય છે, ત્યારે તેઓ માને છે કે, 'ગર્ભોધાનમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે ઋતુકાળે સ્ત્રીસમાગમ કરીને હું ઉત્તમ પુત્ર મેળવીશ.' આવી માન્યતા થયા પછી ઋતુકાળે યોનિસંસ્કારરૂપ ધર્મોચરણ કર્યો પછી સ્ત્રીસમાગમરૂપ કામનું સેવન કરીને ઉત્તમ પુત્રરૂપ અર્થને તેઓ સંપાદન કરે છે. આ રીતે એકીસાથે ધર્મ, અર્થ અને કામની ઉત્પત્તિ થાય છે.^{૧૩} અર્થનું મૂળ ધર્મ છે, અર્થનું ફળ કામ છે, તે ત્રણનું મૂળ સંકલ્પ છે અને તે સંકલ્પ અસુક કોઈ વિષયનું જ સ્વરૂપ છે.^{૧૪} ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના રૂપાદિક સર્વ વિષયો સંપૂર્ણપણે ઉપલોગ સિદ્ધ થાય તે માટે છે. આ ઉપરથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગનું મૂળ કેવળ સંકલ્પ જ છે અને તે સંકલ્પના નાશને જ મોક્ષ કહેવામાં આવે છે.^{૧૫} કેવળ શરીરસંરક્ષણને માટે આચરેલો ધર્મ, કેવળ કાર્ય કર્યો કરવા માટે સંપાદન કરેલો અર્થ અને કેવળ રતિસુખને માટે જ સેવેલો કામ રમેશુષ્યપ્રધાન ગણાય છે અને તેનો સર્વથા ત્યાગ જ કરવો જોઈએ; અર્થાત્ ધર્મ, અર્થ ને કામ કેવળ સત્વ-શુભ્રધાન જ હોવા જોઈએ.^{૧૬} જે ધર્મનું, અર્થનું તથા કામનું ફળ કેવળ આત્મજ્ઞાન જ હોય, તેનું નિરંતર સેવન કરવું, પણ જે ધર્મોર્થકામનું ફળ સ્વર્ગોદિ હોય તેનું કદી સેવન કરવું નહિ. તાત્પર્ય કે, આત્મજ્ઞાનરૂપ સંનિકૃષ્ટ ફળવાળા ધર્મોદિ ત્રિવર્ગનું સદાકાળ સેવન કરવું, પણ સ્વર્ગોદિરૂપ બાહ્ય ફળવાળા અથવા વિપ્રકૃષ્ટ ફળવાળા ધર્મોદિકનું સેવન કદી કરવું નહિ; માટે પૂર્વોક્ત સંનિકૃષ્ટ ફળવાળા ત્રિવર્ગનો તો કદી મનથી પણ ત્યાગ કરવો નહિ; અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિને માટે ધર્મનું, નિષ્કામ રમી કરવા માટે અર્થનું તથા કેવળ દેહધારણને માટે જ કામનું સેવન કરવું. એ તે ત્રિવર્ગનો ત્યાગ કરવો હોય તો માત્ર વિચારથી જ ત્યાગ કરી શકાય છે. સારાંશ કે, સંગ અને ફળતા ત્યાગપૂર્વક જ ધર્મોદિકનું આચરણ કરવું.^{૧૭} આ રીતે સંગ અને ફળતા ત્યાગપૂર્વક ત્રિવર્ગનું સેવન કરનારા મનુષ્યની નિષ્ઠા કેવળ મોક્ષમાં જ હોય છે અને તેથી જ તવા મનુષ્યને મોક્ષ મળવાનો સંભવ પણ છે; પરંતુ

જે કર્મ 'મને અસુક ફળ મળે' આવી આસક્તિવાળી બુદ્ધિથી કરવામાં આવે છે, તેનું કોઈ સમયે ફળ મળે અથવા ન પણ મળે, માટે ફલાસક્ત બુદ્ધિથી કોઈ પણ કર્મ કરવું નહિ; તેમ જ ધન સંપાદન કરવાના ઉદ્દેશથી ધર્મોચરણ કરવું નહિ; કેમ કે ધન સંપાદન કરવા માટે ખેતી, સેવા, વેપાર વગેરે અનેક ઉપાયો છે. વળી 'ધર્મોચરણ કરવાથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે' આ મતની વિરુદ્ધ એવા ખીલ કેટલાએક મતો પણ છે; જેમ કે કેટલાએક લોકો માને છે કે, દેવયોગે જ અર્થનો લાભ થાય છે, હકથી પણ ધન સંપાદન કરી શકાય છે અથવા સ્વાભાવિક રીતે જ દ્રવ્ય તો મળી આવે છે; માટે અર્થ મેળવવા માટે ધર્મ કરવો તે તો યોગ્ય નથી જ. એ પ્રમાણે જ ધર્મોચરણ કરવા માટે અર્થ સંપાદન કરવો નહિ; કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે, અર્થ સંપાદન કર્યો પછી પણ જગત અતર્થ કરવા માટે જ નિરંતર તત્પર રહે છે; એટલું જ નહિ પણ ધનપ્રાપ્તિ થયા પછી મદમત્ત બની ગયેલો પુરુષ સર્વ પ્રકારનાં પાપાચરણો કરે છે, માટે અર્થ સંપાદન કર્યો પછી કેવળ ધર્મની જ ઉત્પત્તિ થયા કરે છે, એમ કંઈ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી. હા, એ વાત સંભવી શકે છે ખરી કે, ધન વિના પણ ધર્મોચરણ થઈ શકે છે, જેમ કે જગતમાંહેના ઘણા મનુષ્યો ધનનો જેમાં લેશમાત્ર સંબંધ નથી તેવાં ઉપવાસાદિક મતો દ્વારા પણ ધર્મવૃદ્ધિ કરી શકે છે. માટે એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, અર્થ મળે એવી બુદ્ધિથી આચરેલો ધર્મ વૃથા છે અને ધર્મ કરી શકાશે, એવી બુદ્ધિથી મેળવેલો અર્થ વૃથા છે. જે પુરુષની બુદ્ધિ અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલી હોય છે, તેની જ એવી માન્યતા હોય છે કે, ધર્મ કરવાથી અર્થ મળે છે અને અર્થ મેળવવાથી ધર્મ થઈ શકે છે. વસ્તુતઃ તેમ હોતું જ નથી અને તેવી માન્યતાવાળા પુરુષને ધર્મ તથા અર્થનું વાસ્તવિક ફળ મળતું જ નથી.^{૧૮} વળી ફળ મેળવવાની ઈચ્છાથી ધર્મોચરણ કરવું, એ ધર્મનો મેલ ગણાય છે-દાન આપ્યા વિના અથવા લોગ-લોગવ્યા વિના કેવળ ધનનો સંચય કરી રાખવો તે અર્થનો મેલ કહેવાય છે અને પ્રીતિપૂર્વક કામાસક્તિ કરવી તે કામનો મેલ કહેવાય છે; માટે તે તે મેલ વિનાનો નિષ્કામ ધર્મ;

નિષ્કામ અર્થ અને નિષ્કામ કામસેવન ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા બ્રહ્માનંદરૂપ મહાન ક્ષણને આપે છે.^{૧૦} આ વિષયમાં ઋષિ કામંદક અને રાજા આંગરિષ્ઠ-એ બન્નેના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ જગતમાં કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણે છે:^{૧૧}

એક સમયે કામંદકઋષિ પોતાના આશ્રમમાં બેઠા હતા, ત્યારે આંગરિષ્ઠ નામનો એક રાજા મર્યોદા પૂર્વક તેમની પાસે ગયો અને તેમને પ્રણામ કરીને તેણે પૂછ્યું કે, 'હે ઋષિ! જે રાજા કામ તથા મોહને અધીન થઈને પ્રથમ ખૂબ પાપાચરણ કરે અને પછી તેને માટે જો પશ્ચાત્તાપ કરે, તો તે રાજાના પાપનો નાશ થાય કે નહિ? તેમ જ જે પુરુષ અજ્ઞાનને લીધે અધર્મને ધર્મ માનીને તેનું આચરણ કરે અને અધાર્મિક તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થાય તો રાજાએ તે પુરુષને કેવી રીતે અટકાવવો?' ૧૨-૧૪

કામંદકે કહ્યું: જે પુરુષ ધર્મ તથા અર્થનો પરિત્યાગ કરીને કેવળ કામને જ અનુસરે છે, તે બુદ્ધિથી ભ્રષ્ટ થાય છે; કેમ કે તેણે ધર્મનો અને અર્થનો પરિત્યાગ કર્યો છે;^{૧૫} એટલું જ નહિ પણ એ રીતે બુદ્ધિભ્રષ્ટ થયેલા પુરુષ ધર્મોર્થનો નાશ કરીને મોહાધીન બને છે અને મોહવશ થયા પછી નારિતક અથવા દુરાચારી બની જાય છે.^{૧૬} જ્યારે રાજા તેવા દુરાચારી હુદ પુરુષોને વશ રાખતો નથી, ત્યારે લોકો સર્પવળા ધરથી જેમ કંટાળી જાય છે, તેમ તે રાજાથી કંટાળી જાય છે;^{૧૭} એટલું જ નહિ પણ તેવા રાજાને પ્રજાએ, બ્રાહ્મણો કે સાધુ પુરુષો પોતાના રાજા તરીકે માનતા નથી. પછી તે રાજા સંશયમાં આવી પડે છે અને છેવટે વધવાત્ર પણ થાય છે; અર્થાત્ પ્રજાએ તરફથી જ તેનું મરણ નીપજે છે.^{૧૮} ધારે કે કદાચ તે રાજાનું મૃત્યુ ન થાય તોપણ લોકમાં ધિક્કારપાત્ર થઈને જીવતા રહેવું અથવા પોતાના રાજ્યપદથી બ્રહ્મ થઈને જીવતર ગાળવું, તે એનું શુદ્ધ મરણ જ થયેલું ગણાય છે; અર્થાત્ તેનું જીવતર મૃત્યુના જેવું ગણાય છે. કોઈ પણ રાજા જ્યારે આવી સ્થિતિમાં આવી પડે, ત્યારે તેણે પાપનો વિનાશ કેમ કરવો, તે વિષે ધર્મોચાર્યોએ કહ્યું છે કે, તેવા રાજાએ પોતાના પાપકૃત્યની નિંદા કરવી, વેદવિદ્યાનું સેવન

કરવું, બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરવો, ધર્માચરણ કરવામાં ઉદાર મનના થવું, ઉત્તમ કુળમાં પોતાનો વિવાહ કરવો, ક્ષમાશીલ અને વિચારસંપન્ન બ્રાહ્મણોનું સેવન કરવું, પવિત્ર મંત્રોનો બપ કરવો, તીર્થજળમાં સ્નાન કરવું, ધર્મનિષ્ઠ પુરુષોને સમીપ રાખીને તથા પાપિષ્ઠ પુરુષોને દેશપાર કરીને નિરંતર સુખપૂર્વક રહેવું, મધુર વાણી બોલીને તથા ઉત્તમ ધર્મ કરીને સર્વને પ્રસન્ન રાખવા અને બીજાઓના ગુણાનુવાદનું કીર્તન કરીને 'હું તમારા પોતાનો જ છું' એમ સર્વની આગળ બહેર કરવું.^{૧૯-૨૩} આમ કરવાથી હરકોઈ પાપી રાજા નિષ્પાપ થઈને લોકમાં સત્તર માન્ય થઈ પડે છે અને મહાપાપોને પણ શાંત કરે છે, એમાં સંશય નથી.^{૨૪} હે રાજા! તારા ગુરુઓ તને જે શ્રેષ્ઠ ધર્મનું આચરણ કરવાનો ઉપદેશ આપે તે ધર્મનું તું આચરણ કર, જેથી ગુરુઓની કૃપાને લીધે પરમ શ્રેયને તું પ્રાપ્ત થઈશ.^{૨૫}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમાં રાજધર્માનુસાસન-પર્વમાં 'ધર્મ, અર્થ અને કામ-એ ત્રિવર્ણનો વિચાર' નામનો અધ્યાય ૧૨૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૪ મો

શીલતુ' મહત્ત્વ અને તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય

॥યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

इमे जना नरश्रेष्ठ प्रशंसन्ति सदा भुवि ।

धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે મહાપુરુષ પિતામહ! આ પૃથ્વી પર ધર્મના કરતાં પણ શીલ પ્રથમ છે-વધારે ઉત્તમ છે, એમ સર્વ લોકો શીલની (સદાચારની) વધારે પ્રશંસા કરે છે. તે ઉપરથી મને મહાન સંશય થયો છે કે, શીલમાં એટલું બધું શું સામર્થ્ય છે? હે ધાર્મિકોમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મ પિતામહ! એ વિષે જો અમારાથી બાણી શકાય તેમ હોય તો મને સાંભળવાની ઈચ્છા થઈ છે કે, કયા પ્રકારે વર્તવાથી એ શીલ પ્રાપ્ત થઈ શકે? અને હે ભારત! એ શીલનું લક્ષણ શું કહેવાય છે? તે મને કહો. તમે ઉપદેશ આપવામાં શ્રેષ્ઠ છો.^{૨૬}

ભીષ્મે કહ્યું: હે માન આપનારા રાજા! પૂર્વે તમારી રાજ્યલક્ષ્મીને જોઈને હૃયોધન જ્યારે

સંતાપ પામ્યો હતો, ત્યારે તેણે પોતાના પિતા ધૃત-
રાષ્ટ્રને આ વિષે જ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો.^{૧૬} હે મહા-
રાજા! સર્વે ભાઈઓની સાથે તમે જ્યારે ઇંદ્રપ્રસ્થમાં
રહેતા હતા, ત્યારે સભામાં તેણે જે વચનો કહ્યાં
હતાં, તે સર્વે તમે સાંભળ્યા.^{૧૭} તમારી એ દિવ્ય
સલાને તથા મહાઉત્તમ સમૃદ્ધિને જોઈને સભામાં
ઊઠેલા દુર્યોધને એ બધી વાત પોતાના પિતાને
જણાવી હતી.^{૧૮} તે વખતે દુર્યોધનનાં એ વચન સાંભ-
ળીને ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું ને તથા દુર્યોધનને આ પ્રમાણે
કહ્યું હતું.^{૧૯}

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું : હે પુત્ર ! તું શા માટે સંતાપ
કરે છે, તે હું થથરથી રીતે સાંભળવા ઇચ્છું છું; કેમ
કે તને સંતાપ થવાનું કારણ સાંભળ્યા પછી જો તે
ચોગ્ય હશે તો હું તારું સમાધાન કરીશ.^{૨૦} હે શત્રુ
ઓના નગરોને જીતનારા પુત્ર ! તે મહાન ઐશ્વર્ય
સંપાદન કર્યું છે, તારા ભાઈઓ અને સંબંધીઓ
સેવકોની પેઠે સદાય તારી આજ્ઞામાં છે, તું શરીર
પર ઉત્તમ પ્રતિભા દુષ્ટતાઓ ધારણ કરે છે, માંસ-
મિશ્ર ભાતનું ભોજન કરે છે અને ઉત્તમ ભતિના
ઘોડાઓ પર સવારી કરે છે, છતાં તું નિરસ્તેજ અને
કૃશ (દુર્બળ) કેમ થઈ ગયો છે ?

દુર્યોધને કહ્યું : હે પિતા ! યુધિષ્ઠિરા મહેલમાં
વેદવેદાંગમાં પારંગત થયેલા દસ હજાર મહાત્મા
બ્રાહ્મણો સુવર્ણના થાળોમાં નિત્ય ભોજન કરે
છે.^{૨૧-૨૨} તેની દિવ્ય સલા દિવ્ય ગુણોથી અને દિવ્ય
કૃણાથી સુક્રત છે. તેના ઘોડાઓ તેતરના જેવા કાળર
ચીતરા રંગના છે અને તેની પાસે અનેક પ્રકારનાં
ઉત્તમ વસ્ત્રો છે. આ બધું જોઈને તથા આપણા શત્રુ
પાંડવોની અતિ મહાન સમૃદ્ધિને કુમેરના જેવી
ઉત્તમ જોઈને હું બળી બઈ છું.

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું : હે પુરુષવ્યાધ પુત્ર ! યુધિ-
ષ્ઠિની પાસે જેવી રાજ્યલક્ષ્મી છે, તેવી અથવા તેથી
પણ અધિક રાજ્યલક્ષ્મી મેળવવાની તને જો ઇચ્છા
હોય તો તું શીલવાન થા.^{૨૩-૨૪} હું તને સત્ય કહું છું
કે, શીલના પ્રભાવથી ત્રણે લોકોને જીતી શકાય છે,
એમાં કંઈ સંશય નથી. અરે ! જેઓ શીલસંપન્ન
છે, તેઓને આ જગતમાં કંઈ પણ અસાધ્ય નથી.^{૨૫}
જો, માંધાતારાજ્ય એક જ રાત્રિમાં પૃથ્વી મેળવી
હતી, જનમેજયે ત્રણ દિવસમાં પૃથ્વી સંપાદન કરી

હતી અને નાભાગરાજ્ય સાત દિવસમાં પૃથ્વીને
વશ કરી હતી.^{૨૬} આ બધા રાજાઓ શીલસંપન્ન
અને દયાળુ હતા, તેથી જ તેઓના શુભોચી ખરી-
દાઈ ગયેલી પૃથ્વી આપોઆપ તેમની પાસે હાજર
થઈ હતી.^{૨૭}

દુર્યોધને કહ્યું : હે ભરતવંશી પિતા ! જે
શીલના પ્રભાવથી તે રાજાઓએ તત્કાળ પૃથ્વીને
મેળવી હતી, તે શીલ કયા ઉપાયે પ્રાપ્ત થઈ શકે,
તે સાંભળવાની મને ઇચ્છા થઈ છે.^{૨૮}

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું : હે ભરતકુળના પુત્ર ! આ
શીલના સંબંધમાં જ મહર્ષિ નારદે એક પ્રાચીન
ઇતિહાસ કહ્યો છે અને તેનું દૃષ્ટાંત હજી સુધી પણ લોક-
માં અપાય છે.^{૨૯} પૂર્વે જ્યારે મહાત્મા મહેંદ્રના
રાજ્યને દૈત્ય પ્રહારે લઈ લીધું અને શીલનો આશ્રય
કરીને ત્રણે જગતને તેણે વશ કરી લીધાં, ત્યારે^{૩૦}
ઇંદ્ર જુહસ્વતિની પાસે જઈને બે હાથ બોલી બેઠ્યો
કે, ‘ હે મહાબુદ્ધિમાન શુર ! મારું કલ્યાણ કેવી
રીતે થાય, તે સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે.’^{૩૧} પછી
જુહસ્વતિએ તેને મોક્ષાપયોગી ઉત્તમ જ્ઞાનનો ઉપ-
દેશ આપ્યો અને કહ્યું કે, ‘ હે દેવેંદ્ર ! આટલા-
માં જ તારું શ્રેય સમાચલું છે.’ તે સાંભળીને ઇંદ્રે
પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો કે, ‘ આનાથી કંઈ વિશેષ હશે ખરું ?’

એટલે જુહસ્વતિએ કહ્યું : હે તાતા ! આના
કરતાં પણ બીજું ઘણું સમજવાનું છે, પણ તે વિષે
મહાત્મા શુકાચાર્ય જણે છે; માટે હે દેવશ્રેષ્ઠ ! તું
એમની પાસે જા. તારું કલ્યાણ થાઓ.^{૩૨-૩૩}
જુહસ્વતિએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મહાતપસ્વી અને
મહાકાંતિમાન એવો ઇંદ્ર પોતાનું શ્રેય સંપાદન
કરવા માટે શુકાચાર્ય પાસે ગયો એટલે તેમણે પણ
ઇંદ્રને પ્રીતિપૂર્વક જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો અને કહ્યું
કે, ‘ આટલામાં જ તારા શ્રેયનો સમાવેશ થઈ જાય
છે.’ તે સાંભળીને ઇંદ્રે શુકાચાર્યને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે,
‘ આના કરતાં કંઈ વિશેષ સમજવાનું છે ?’ સર્વર
શુકાચાર્યે ઉત્તર આપ્યો કે, ‘ આના કરતાં વિશેષ
સમજવાનું મારી પાસે નથી, પણ મહાત્મા પ્રહ્લદ
પાસે છે; માટે તું તેની પાસે જા.’ શુકાચાર્યના એ
કહેવા પરથી ઇંદ્રને ઘણું જ હર્ષ થયો. પછી તુરત જ
બુદ્ધિમાન ઇંદ્ર બ્રાહ્મણોને વેશ ધારણ કરીને પ્રહ્લદ
પાસે ગયો અને તેની પાસે જઈને તેણે કહ્યું કે, ‘ તમારી

પાસેથી હું શ્રેય સંપાદન કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.’ ૨૨૪-૨૮ તે સાંભળીને પ્રહ્લાદે બ્રાહ્મણના વેશ-માં આવેલા ઈંદ્રને કહ્યું કે, ‘હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ! હું ત્રણે લોકનું રાજ્ય કરવામાં જ નિરંતર આસક્ત રહું છું, તેથી તમને ઉપદેશ આપવાનો મને સમય નથી. ૨૨૯ તે પછી બ્રાહ્મણવેશધારી ઈંદ્રે કહ્યું : ‘રાજન્! તમને જ્યારે સમય મળે ત્યારે તમે મને ઉપદેશ આપો. આ જગતમાં આચરણ કરવા યોગ્ય એવું સર્વોત્તમ કર્તવ્ય શું છે? તે જાણવાની મને ઉત્કટ ઇચ્છા છે. ૨૩૦

પોતાને બ્રાહ્મણ કહેનારા તે ઈંદ્રનું વચન સાંભળીને પ્રહ્લાદ તેના પર અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને ‘બહુ સારું’ એમ કહીને શુભ સમયે તત્ત્વજ્ઞાનનો તેને ઉપદેશ આપ્યો. ૨૩૧ બ્રાહ્મણસ્વરૂપ ઈંદ્રે પણ યથાયોગ્ય રીતે વર્તન કરીને પ્રહ્લાદની શુરભક્તિ કરવા માંડી અને સર્વભાવે તેની મનોવૃત્તિને અત્યુ સરીને ચાલવા માંડ્યું. ૨૩૨ આ રીતે કેટલોએક સમય વીતી ગયો. તે પછી એક દિવસ ઈંદ્રે પ્રહ્લાદ ને પૂછ્યું કે, ‘હે ધર્મજ્ઞ રાજા! તમે ત્રણે લોકનું આ સર્વોત્તમ રાજ્ય કેવી રીતે સંપાદન કર્યું તે મને કહો.’ હે મહારાજા! દુર્ગોધન! ઈંદ્રના એ પ્રશ્ન નો પ્રહ્લાદે આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો. ૨૩૩

પ્રહ્લાદે કહ્યું : ‘હે બ્રાહ્મણ! હું ‘રાજા છું’ એમ માનીને કદી અભિમાન કરતો નથી, બ્રાહ્મણો ની ઇર્ષ્યા કરતો નથી, તેમ જ સર્વજનવતું અભિમાન રાખીને શુક્રાચાર્યે જનાવેલાં નીતિશાસ્ત્રોની અસૂચા કરતો નથી. બ્રાહ્મણો જ્યારે મને કંઈ ઉપદેશ આપે છે, ત્યારે તેઓને હું દાનાદિક આપું છું અને તેઓનો નિર્વાહ કરું છું. ૨૩૪ તે બ્રાહ્મણો પણ મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને મને ઉપદેશ આપ્યા કરે છે, વિરુદ્ધ માર્ગે જતો અટકાવે છે અને હું તેઓના ઉપદેશોને અસૂચા રાખ્યા વિના શ્રવણ કરવા ઇચ્છું છું, ધર્માત્મા તરીકે રહું છું, કોધોને છુટું છું, નિત્ય ઇંદ્રિયોને વશમાં રાખું છું અને શુક્રાચાર્યના નીતિમાર્ગમાં સાવધાન થઈને તત્પર રહું છું, તેથી તે બ્રાહ્મણો મધમાખીઓ મધપૂડામાં જેમ મધનું સિંચન કરે છે, તેમ મારામાં શાસ્ત્રોપદેશનું સિંચન કર્યા કરે છે-મને શાસ્ત્રોપદેશ આપ્યા કરે છે. ૨૩૫-૩૬ વળી હું વિદ્યાઓને જિજ્ઞાસે ધારણ કર-

નારા વિદ્યાન પુરુષોના સમાગમરસનો સ્વાદ લેનારો છું અને તેથી જ ચંદ્રમા જેમ નક્ષત્રોના ઉપર આધિપત્ય લોગવે છે, તેમ હું મારા જાતીયપુરુષો પર આધિપત્ય લોગવું છું. ૩૭ ખરેખર, બ્રાહ્મણોના સુખની અંદર વસી રહેલાં શુક્રાચાર્યનાં વચનો પૃથ્વી પર એક અમૃતનું જ કામ કરે છે અથવા સર્વોત્તમ દિવ્ય દંષ્ટિનું કાર્ય સારે છે; માટે સર્વ કોઈએ તે વચનોનું શ્રવણ કરીને તે પ્રમાણે જ વર્તવું જોઈએ. બસ, આટલું જ શ્રેય:સાધન છે.’ એ પ્રમાણે પ્રહ્લાદે બ્રાહ્મણવેશધારી ઈંદ્રને કહ્યું તોપણ તેને પોતાની સેવા કરવામાં તત્પર રહેલો જોઈ દૈત્યરાજ પ્રહ્લાદે પુનઃ તેને કહ્યું : ‘હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ! તમારી ઉત્તમોત્તમ શુરભક્તિથી હું પ્રસન્ન થયો છું, માટે તમે વરદાન માગો, હું તમને જે માગશો તે આપીશ, એમાં સંશય નથી. તમારું કલ્યાણ થાઓ.’ દૈત્યરાજએ આમ કહ્યું, એટલે તે બ્રાહ્મણે (ઈંદ્રે) કહ્યું : ‘ના, હું આપની પાસે રહીને કૃતાર્થ જ થયો છું.’ એટલે વળી પણ અત્યંત પ્રસન્ન થઈને પ્રહ્લાદે કહ્યું કે, ‘વરદાન માગો. ૨૩૮-૪૧

ત્યારે બ્રાહ્મણ (ઈંદ્ર) જાણ્યો : હે રાજન્! તમે મારા ઉપર જે પ્રસન્ન થયા છો અને મારું પ્રિય કરવાની જો ઇચ્છા રાખો છો, તો મને તમારું શીલ પ્રાપ્ત થાય, એ વરદાન હું માગું છું. ૨૪૨ બ્રાહ્મણે આનું વરદાન માગ્યું, એટલે દૈત્યરાજ પ્રસન્ન થયો, પણ તેના મનમાં મહાન ભય ઉત્પન્ન થયો. તેણે વિચાર કર્યો કે, આ બ્રાહ્મણ આવા પ્રકારનું વરદાન માગે છે, તેથી જબાબ છે કે, આ કોઈ સામાન્ય તેજવાળો પુરુષ નથી. પછી તેણે ‘તથાસ્તુ’ એમ કહીને અતિ આશ્ચર્યની સાથે તે વરદાન તો આપ્યું; પરંતુ બ્રાહ્મણને વરદાન આપ્યા પછી પ્રહ્લાદ અત્યંત દુઃખી થયો. ૨૪૩ હે મહારાજા! એ રીતે વરદાન આપ્યા પછી અને તે બ્રાહ્મણના ગયા પછી પ્રહ્લાદને ઘણી મોટી ચિંતા થવા લાગી, પણ તેને માટે કોઈ પ્રકારનો તે નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ. ૨૪૪

હે તાત! એ પ્રમાણે ચિંતાતુર થઈને પ્રહ્લાદ વિચારમાં પડી ગયો હતો, તેવામાં છાયાસ્વરૂપ મહાતેજસ્વી અને તેજોમય શરીરવાળું શીલ પ્રહ્લાદ-

ના શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યું.^{૪૫} એટલે પ્રહ્લાદે મહાપ્રયત્ન શરીરવાળા તે શીલને પૂછ્યું કે, 'તું કોણ છે?' પછી તેણે ઉત્તર આપ્યો : 'હું શીલ છું. તેં મારો ત્યાગ કર્યો માટે હું હવે બાઈ છું. હે રાજન્! જે બ્રાહ્મણ તારો શિષ્ય થઈને અહીં રહેતો હતો અને તારી સેવા કર્યા કરતો હતો, તે નિર્દોષ બ્રાહ્મણમાં હું નિવાસ કરીશ.^{૪૬-૪૮} આમ કહીને તે તેજ અંતર્હિત થઈ ગયું અને ઇંદ્રના શરીરમાં દાખલ થયું. એ શીલરૂપ તેજના ગયા પછી હે રાજ! પ્રહ્લાદના શરીરમાંથી તેના જેવા જ સ્વરૂપને ધારણ કરનારો એક તેજસ્વી પુરુષ બહાર નીકળ્યો.^{૪૯} તેને પણ પ્રહ્લાદે પૂછ્યું કે, 'તું કોણ છે?' એના ઉત્તરમાં તેણે કહ્યું કે, 'હે પ્રહ્લાદ! હું ધર્મ છું. હે દેવેન્દ્ર! તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ જ્યાં ગયો છે ત્યાં હું પણ બાઈ છું; કેમ કે જ્યાં શીલ હોય છે, ત્યાં જ ધર્મનો નિવાસ હોય છે.' આમ કહીને ધર્મ પણ ઇંદ્રના શરીરમાં દાખલ થયો. તે પછી હે મહારાજ! તુરત જ તેજથી પ્રદીપ્ત શરીરવાળો એક પુરુષ મહાત્મા પ્રહ્લાદના શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યો. પ્રહ્લાદે તેને પૂછ્યું કે, 'તું કોણ છે?' એટલે તે મહાતેજસ્વી પુરુષે ઉત્તર આપ્યો : 'હે અસુરના રાજ! હું સત્ય છું અને જ્યાં ધર્મ ગયો છે, ત્યાં હું પણ તેની પાછળ બાઈ છું.' આમ કહીને તે સત્ય પણ ઇંદ્રની પાસે આવ્યું ગયું. ત્યાર પછી તુરત જ પ્રહ્લાદના શરીરમાંથી બીજો એક મહાપુરુષ બહાર નીકળ્યો અને તેને પણ પ્રહ્લાદે પ્રશ્ન કર્યો કે, 'તું કોણ છે?' તેના ઉત્તરમાં એ મહાબળવાન પુરુષે કહ્યું કે, 'હું વૃત્ત છું. હે પ્રહ્લાદ! જ્યાં સત્ય હોય છે, ત્યાં વૃત્ત હોય છે; માટે હું સત્યની પાછળ બાઈ છું.' આમ કહી તે પણ ઇંદ્રની પાસે આવ્યું ગયું. તેના ગયા પછી વળી પણ મોટી ગર્જના કરતી એક આકૃતિ પ્રહ્લાદના શરીરમાંથી બહાર નીકળી. તેને પણ પ્રહ્લાદે પૂછ્યું, એટલે ઉત્તર મળ્યો કે, 'હું બળ છું. જ્યાં વૃત્ત હોય ત્યાં બળ હોય, આ નિયમને અનુસરીને હું વૃત્તની પાછળ બાઈ છું.' આમ કહીને બળ પણ આવ્યું ગયું. તે પછી પ્રહ્લાદના શરીરમાંથી તેજોમય શરીરવાળી એક દિવ્ય આકૃતિ બહાર નીકળી. દૈત્યરાજએ તેને પણ પૂછ્યું કે, 'તું

કોણ છે?' એટલે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, 'હું લક્ષ્મી છું. હે સત્ય પરાક્રમી વીરપુરુષ! મારી મેળે આવીને હું તારામાં વસી રહી હતી, પણ તેં મારો ત્યાગ કર્યો જેથી હું બળની પાછળ ચાલી બાઈ છું.^{૫૦-૫૭} લક્ષ્મીએ આમ કહ્યું એટલે મહાત્મા પ્રહ્લાદને લય ઉત્પન્ન થયો. તેણે ફરી પણ લક્ષ્મીને પૂછ્યું કે, 'હે કમળમાં વસનારી દેવી! તું ક્યાં બળ છે? તું સત્યવ્રતને ધારણ છે, દિવ્ય શક્તિવાળી છે અને લોકની પરમેશ્વરી છે; માટે હું તને પૂછું છું કે, શિષ્યવૃત્તિ ધારણ કરીને મારી સેવા કરનારો તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ કોણ હતો? તે વિષે યથાર્થ વૃત્તાંત બણવાની મને ઇચ્છા છે.^{૫૮,૫૯}

લક્ષ્મીએ કહ્યું : હે રાજ! બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળીને તારી પાસેથી જે શિક્ષણ લેતો હતો, તે બ્રાહ્મણના વેશમાં ઇંદ્ર પોતે હતો. ત્રણે લોકોને કાંઈ એશ્વર્ય તારી પાસે હતું, તે સમગ્ર તેણે લઈ લીધું છે.^{૬૦} હે ધર્મવેત્તા રાજ! શીલના પ્રભાવથી તે ત્રણે લોકને છુટા હતા, એ વાત બણી લઈને ઇંદ્ર તારા શીલને હરી ગયો છે.^{૬૧} હે મહાબુદ્ધિમાન રાજ! ધર્મ, સત્ય, વૃત્ત, બળ અને હું આ સર્વનું મૂળ એક શીલ છે, એમાં લગારે સંશય નથી.^{૬૨}

બીજો કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર! આમ કહીને લક્ષ્મી પણ પ્રહ્લાદના ત્યાગ કરીને ઇંદ્રની પાસે ચાલી ગઈ. ધૃતરાષ્ટ્રે પૂર્વોક્ત ઇતિહાસ હર્યોધનને કહી સંભળાવ્યો. તે પછી હર્યોધને પણ પિતાના પિતાને પ્રશ્ન કર્યો :^{૬૩} 'હે કૌરવનંદન! શીલનું યથાર્થ સ્વરૂપ બણવાની મને ઇચ્છા છે, માટે તેનું સ્વરૂપ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય એ બંને મને કહો.'^{૬૪}

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું : હે રાજ! મહાત્મા પ્રહ્લાદે શીલ અને તેને મેળવવાનો ઉપાય પ્રથમ જ પ્રદર્શિત કરેલ છે, તોપણ શીલને પ્રાપ્ત કરવા માટે હું તને સંક્ષેપમાં કહ્યું છું.^{૬૫} મન, વચન અને કર્મથી કોઈ પણ પ્રાણીના દ્રોહ ન કરવો, સર્વના પર અનુગ્રહ કરવો અને સુધારને દાન આપવું, આને શીલ કહેવામાં આવે છે.^{૬૬} પોતાનું જે કર્મ અથવા પુરુષાર્થ અન્યનું હિત કરનાર ન હોય અને

જેના આચરણથી લોકમાં લાજવું પડે, તે કર્મ કદી કરવું નહિ. ^{૧૭} પણ જે કર્મ કરવાથી જનસમાજમાં પોતાની પ્રશંસા થાય, તે જ કર્મ પુરુષે કરવું. હે કુરુશ્રેષ્ઠ હુયોધન! આ પ્રમાણે મેં તને સંક્ષેપમાં શીલવું સ્વરૂપ કહ્યું. ^{૧૮} હે રાજા! શીલ વિનાના પુરુષો પણ તેવા કોઈ એકાદ પ્રસંગે લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે, પણ હે તાત! તેઓ એ લક્ષ્મીને લાંબા કાળ સુધી ઉપભોગ કરી શકતા નથી; એટલું જ નહિ પણ તેવા શીલરહિત પુરુષોને મૂળથી જ વિનાશ થઈ જાય છે. ^{૧૯}

વળી ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું : હે પુત્ર! યુધિષ્ઠિરના કરતાં અતિશય અધિક રાજ્યલક્ષ્મી મેળવવાની તને જો ઇચ્છા હોય, તો તું પૂર્વોક્ત ઇતિહાસને યથાર્થ રીતે જાણીને શીલસંપન્ન થા.

લીબમે કહ્યું : હે કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિર! એ રીતે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના પુત્ર હુયોધનને શીલસંપન્ન થવા માટે ઉપદેશ આપ્યો હતો, માટે તમે પણ શીલવાન થાઓ, જેથી તેનું મહાન ફળ પ્રાપ્ત કરશો. ^{૭૦/૭૧}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વાતર્ગત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'શીલવું માહત્વ અને તેની પ્રાપ્તિને ઉપાય' નામનો અધ્યાય ૧૨૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૫ મો

ઋષભગીતા—સુમિત્રની મૃગયા

॥યુધિષ્ઠિર ઉવાચ॥

શીલં પ્રધાનં પુરુષે કથિતં તે પિતામહ ।

કર્થ ત્વાશા સમુપત્ના યા ચાશા તદ્વદસ મે ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ! પુરુષમાં શીલની જ મુખ્યતા હોવી જોઈએ, એ વિષે તમે કહ્યું. હવે આશા એ કોણ છે? અને તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? એ વિષે મને કહો. ^૧ હે પિતામહ! એ આશાના સંબંધમાં મને મહાન સંશય થયો છે, તેને દૂર કરવા માટે હે શત્રુઓનાં નગરોને જીતનારા લીબમ! તમારા વિના બીજે કોઈ પુરુષ (લોકમાં) નથી. ^૨ હે પિતામહ! હુયોધનના પ્રત્યે મેં એવી મોટી આશા બાંધી હતી કે, જ્યારે યુદ્ધ-સમય ઉપરિચિત થશે, ત્યારે હુયોધન યુદ્ધ કર્યા વિના જ મને અધુન રાજ્ય આપી દેશે. ^૩ ખરેખર, આ

જગતમાં સર્વ કોઈ પુરુષને અમુક અમુક વિષયની મહાન આશા હોય છે, પણ જ્યારે તે આશા પડી ભાંગે છે, ત્યારે પુરુષમાત્રને મરણપ્રાય દુઃખ થાય છે, એમાં સંશય નથી. ^૪ હે રાજેન્દ્ર! દુરાત્મા હુયોધને મને હતાશ કર્યો છે, ઉપરાંત બુદ્ધિદુષ્ટ પણ કર્યો છે. તમે જુઓ તો ખરા! હું કેવો મંદાત્મા છું? ^૫ હું માનું છું કે, આશા પર્વતો કરતાં અને વૃક્ષો કરતાં પણ ઘણી મોટી છે. અથવા તો હે રાજન્! મને લાગે છે કે, આશા આકાશના કરતાં પણ વિશાળ છે—પ્રમેય છે. ^૬ હે કુરુશ્રેષ્ઠ પિતામહ! આશાના સંબંધમાં વિચાર કરવો પણ અશક્ય છે અર્થાત્ તે દુર્વિચિત્ત્ય છે અને મહાદુર્જય છે. તે એટલી બધી દુર્જય છે કે, જગતની બીજી કોઈ પણ વસ્તુ તેના જેવી લાગ્યે જ દુર્જય હશે, એમ મને જણાય છે.

લીબમે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર! એ આશાના સંબંધમાં હું તમને એક ઇતિહાસ કહું છું કે, જેમાં સુમિત્રનો તથા ઋષભનો સંવાદ વર્ણવ્યો છે, તે તમે સાંભળો. ^{૭૮} પૂર્વે સુમિત્ર નામનો એક હૈહયવંશનો રાજર્ષિ મૃગયા કરવા માટે વનમાં ગયો. ત્યાં તેણે કોઈ એક મૃગની પાછળ પડીને નતપર્વવાળા એક બાણથી તેને લીધી નાખ્યો; પણ તે મૃગ એટલો બધો પરાક્રમી હતો કે જેથી શરીરમાં ખૂંપેલા બાણને સાથે જ લઈને આગળ દોડવા લાગ્યો. એટલે રાજા સુમિત્ર પણ એકદમ નેસથી તેની પાછળ પડ્યો. ^{૮૦} હે રાજેન્દ્ર! અતિશય વેગપૂર્વક દોડનારો પેલો મૃગ અરણ્યના જિયાનીયા પ્રદેશોનું ઉલ્લંઘન કરીને એક સુદૃઢ નેટલા સમયમાં તો સપાટ પ્રદેશમાં જઈ પહોંચ્યો. રાજા સુમિત્ર કે જે તારુણ્ય અને ઔરસબળથી યુક્ત હતો, તે પણ ધનુષ, તલવાર અને કવચને ધારણ કરીને ઝડપથી તેની પાછળ જ દોડ્યે જતો હતો. ^{૯૧-૯૨} માર્ગમાં અનેક નદીઓ, નદો, તળાવો અને વનો આવતાં હતાં, પણ તે સર્વને ઝાળંગી ઝાળંગીને તે રાજા એકલો જ વનમાં તે મૃગની પાછળ દોડ્યે જતો હતો. ^{૯૩} હે રાજન્! એ મૃગ પણ ઘણો ઝડપવાળો હતો, જેથી થોડી વારમાં રાજાની સમીપ જ બાણે આવી પહોંચ્યો હોય તેમ જણાતો હતો અને ઘડીકમાં વળી અતિશય

વેગપૂર્વક દોડી જઈને રાજથી દૂર નીકળી જતો હતો.^{૧૪} હે રાજેન્દ્ર! વનમાં ધૂમવાનો બેનો સ્વભાવ જ હતો, એવા તે મૃગને રાજ્યે ઉપરાઉપરી અનેક બાણો મારવા માંડ્યાં; પરંતુ તે મૃગ બંધે કીડા કરતો હોય તેમ ગતિને મંદ કરી દઈને ધીકમાં રાજની સમીપ જ જણતો હતો અને વળી પાછો ઝડપથી આગળ વધી જતો હતો. આ રીતે તે મહામૃગ ધીકમાં રાજથી દૂર નીકળી જતો હતો અને ધીકમાં રાજની નજીક આવી પહોંચતો હતો.^{૧૫-૧૬} પછી શત્રુઓને સંહાર કરનારા રાજ સુમિત્રે મર્મભાગોને કાપી નાખે તેવું તીક્ષ્ણ અને ઘોર એવું એક બાણ ધનુષમાં સાંધીને મૃગની પાછળ ફેંક્યું;^{૧૭} પણ પેલો મૃગ અત્યંત ચાલાક અને ચપલ હતો. તેણે બે ગાઉ સુધીના પ્રદેશમાં એકદમ દૂર નીકળી જઈને રાજના બાણમાર્ગને ચુકાવી દીધો ને પોતે બંધે હસતો હોય તેવો દેખાવ કરીને એક બાણુભીડો રહ્યો.^{૧૮} આ રીતે લક્ષ્યથી ચૂકેલું અને જાનવલ્યમાન તેજ-વાળું રાજનું બાણ નિષ્ફળ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યું એટલે પેલો મૃગ ડોઈ મહાન અરણ્યમાં નાસી ગયો. તે જોઈ રાજ પણ તેની પાછળ દોડ્યો.^{૧૯}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ-તર્જત રાજધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'ઋષભગીતા-સુમિત્રની મૃગયા' નામનો અધ્યાય ૧૨૫ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૬મો

ઋષભગીતા-કોણુ વિશાળ ?

આશા કે આકાશ ?

॥ મીમ્મ ઉવાચ ॥

પ્રવિશ્ય સ મહારણ્યં તાપસાનામથાશ્રમમ્ ।

આસસાદ તતો રાજા શ્રાંતશ્રોવાવિશ્વત્તદા ॥ ૧ ॥

લીધે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! એ મહાન અરણ્યમાં પ્રવેશ કરીને રાજ સુમિત્ર તપસ્વીઓના આશ્રમ પાસે આવી પહોંચ્યો અને પોતાને યાક લાગેલો હોવાથી તે આશ્રમમાં જઈને બેઠો.^૧ ધનુષને ધારણ કરનારા તે રાજને શ્રમિત અને ક્રુધાતુર થયેલો જોઈને સર્વ ઋષિઓ તેની પાસે આવ્યા અને તેનો યથાવિધિ સત્કાર કર્યો.^૨ રાજ સુમિત્રે ઋષિઓ તરફનું આદરાતિથ્ય બ્રહ્મ કહ્યું

ને પછી સર્વ તાપસોને પૂછ્યું કે, 'તમારાં તપ-શ્રવણો ઉત્તમ પ્રકારે વૃદ્ધિ પામે છે ને ?'^૩ રાજના એ પ્રશ્નવચનનો યથાસ્થિત ઉત્તર આપીને સર્વ તપોધનોએ તે મહારાજને વનમાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું.^૪

હે ભદ્રમૂર્તિ રાજ ! કેડે તલવાર લટકાવીને તથા હાથમાં ધનુષબાણ ધારણ કરીને કયા સુખની અભિલાષાથી તમે પગે ચાલતા આ તપોવનમાં આવ્યા છો ?^૫ હે માન આપનારા રાજ ! તમે ક્યાંથી આવ્યા છો ? કયા કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છો ? તમારું નામ શું છે, તે સાંભળવા અમે ઇચ્છીએ છીએ માટે અમને કહો.^૬

હે મહાપુરુષ યુધિષ્ઠિર ! તપસ્વીઓના એ પ્રશ્નનો રાજ્યે યથાયોગ્ય ઉત્તર આપવા માંડ્યો તથા પોતે વનમાં શા હેતુથી આવી ચડ્યો હતો, તે પણ સર્વ બ્રાહ્મણોને તેણે કહ્યું.^૭ 'હું હૈહય-વંશના ક્ષત્રિયોના કુળમાં જન્મ્યો છું. મારું નામ સુમિત્ર છે અને મિત્ર નામના રાજનો હું પુત્ર છું. મૃગયા કરવા માટે હું નીકળ્યો છું, જેથી બાણ વડે હજારો મૃગોનો સંહાર કરતો વનની અંદર ફરું છું.^૮ મહાન સૈન્ય મારું રક્ષણ કરવા માટે સાથે જ આવેલું છે અને અમારો તથા મારું અંતઃપુર (જનાનખાતું) પણ મારી સાથે જ નીકળેલું છે. શિકાર કરતાં કરતાં મેં એક મૃગને બાણ મારીને વીંધી નાખ્યો; પણ તે મૃગ શરીરમાં ખૂંપેલા બાણની સાથે જ એકદમ નાસવા માંડ્યો; એટલે હું પણ તેની પાછળ પડીને દૈવેચ્છાએ આ વનમાં તમારી પાસે આવી ચડ્યો છું. મૃગની પાછળ પડીને હું અહીં સુધી આવ્યો છતાં મારી આશાનો અને શોભાનો તો અંતે નાશ જ થયો છે; તેમ જ શ્રમને લીધે હું લોથપોથ થઈ ગયો છું. અફસોસ ! આશા અને રાજ્યચિંત્તથી બ્રષ્ટ થઈને તથા પરિશ્રમથી કૃશ થઈને હું તમારા આશ્રમમાં આવ્યો છું; તંના કરતાં બીજું કશું હું ખ ગણાય ?^{૯-૧૧} હે તપોધનો ! આ સમયે મારી આશાનો નાશ થયો છે, તેને લીધે મને જે તીવ્ર દુઃખ થાય છે તેટલું દુઃખ રાજનાં લક્ષણોના ત્યાગથી કે નગરના ત્યાગથી પણ મને થતું નથી.^{૧૨} જગતનો મહાન પર્વત હિમાલય, જળથી છડોછલ ભરેલો

મહાસાગર અથવા આકાશનો ત્રિશાળ મધ્યભાગ પણ આશાની મહત્તાને પહોંચી શકે તેમ નથી અર્થાત્ આશા પૂર્વોક્ત ત્રણે પદાર્થોના કરતાં ઘણી મોટી છે.^{૧૩} હે શ્રેષ્ઠ તપસ્વીઓ ! હું આશાના અંત-ને પામી શક્યો નથી, એ સર્વ વાત તમારા જાણવામાં જ છે; કેમ કે હે તપોધને ! તમે બધા સર્વશ છે.^{૧૪} અને તેથી જ હે મહાભાગ્યશાળી તાપસો ! હું તમને મારો સંશય પૂછું છું કે, જે પુરુષ આશાવાળો હોય તેની આશા વિશાળ ગણાય કે આકાશ વિશાળ ગણાય ?^{૧૫} એ બન્ને પદાર્થોમાંથી કોઈમાં કોઈ અતિશય મહત્ત્વ તમને જણાય છે ? હે મુનિઓ ! આ જગતમાં આશાના કરતાં બીજો કયો પદાર્થ અતિશય મોટો અને દુર્લભ છે ? તે વિષે હું યથાર્થ રીતે સાંભળવા ઇચ્છું છું.^{૧૬} એ વાત તમારે શુદ્ધ રાજવાની જો ન હોય, તો મને સત્ત્વર કહો. હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ! તમારી પાસેથી શુદ્ધ વાત સાંભળવાની મને ઇચ્છા જ નથી, તેમ જ મારા આ પ્રથમથી તમારા તપને જો વિદ્યાત થતો હોય તો તે જાણવાની મને જરૂર નથી. મેં તમને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, તેનો ઉત્તર જો કહેવા જેવો હોય તો જ તમે મને કહો; કેમ કે તે કારણે યથાર્થ સામર્થ્ય સાંભળવાની મને ઇચ્છા થઈ છે, માટે તમે સર્વ તપસ્વીઓ એ વિષયમાં એકમત થઈને મને કહો. ૧૭-૨૨

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમાં રાજ્બર્માનુશાસન-પર્વમાં 'ઋષભગીતા-કોણુ વિશાળ ? આશા કે આકાશ ?' નામનો અધ્યાય ૧૨૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૭મો

ઋષભગીતા—રાજ વીરચુદ્ધ અને તતુઋષિનો સંવાદ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

તતસ્તેપાં સમસ્તાનામૃપીણામૃપિસત્તમઃ ।

ઋષભો નામ વિપ્રર્ષિર્વિસ્મયન્નિદમન્નવીત્ ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! તે પછી ત્યાં એકત્ર થયેલા સમગ્ર ઋષિઓમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા ઋષભ નામના એક બ્રહ્મર્ષિએ સર્વને વિસ્મય ઉપજાવતાં આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું :^૧ 'હે રાજાઓમાં સિંહ સરખા સુમિત્રરાજા ! પૂર્વે હું તીર્થાટન કરવા માટે

બ્યારે નીકળ્યો હતો, ત્યારે ફરતો ફરતો નરનારાયણના દિવ્ય આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યો.^૨ એ આશ્રમમાં બદરી (બારડી)નું સુંદર વૃક્ષ છે, 'વૈદ્યાયસ' નામનો એક ધરો છે અને હે રાજા ! અશ્વશિર નામના એક ઋષિ તે આશ્રમમાં સનાતન વેદોના નિત્ય પાઠ કર્યો કરે છે.^૩ ત્યાં જઈને મેં પ્રથમ તો પૂર્વોક્ત ધરામાં સ્નાન કર્યું અને પછી પિતૃઓનું તથા દેવોનું વિધિપૂર્વક તર્પણ કરીને આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો.^૪ પછી એ આશ્રમમાં જે સ્થળે નરનારાયણ ઋષિ નિત્ય સ્મરણ કર્યો કરે છે, તેની સમીપના પ્રદેશમાં નિવાસ કરવા માટે હું ગયો.^૫ તેવામાં તતુ નામના એક તપોધન ઋષિને ત્યાં આવતા મેં જોયા. એ ઋષિએ વલ્કલવસ્ત્ર અને મૃગ-ચર્મ ધારણ કર્યો હતો અને તેમનું શરીર અત્યંત દુર્બળ અને ઊંચું હતું.^૬ હે મહાબાહુ રાજા ! એ ઋષિનું શરીર જગતના સર્વ પુરુષોના કરતાં આઠ-ગણું ઊંચું હતું; તેમ જ હે રાજર્ષિ ! તેમના શરીરના જેવી દુર્બળતા મેં કોઈ સ્થળે જોઈ નથી.^૭ હે રાજેન્દ્ર ! તેમનું શરીર લગભગ ટચ્વી આંગળીના જેવું જ પાતળું હતું, પણ તેમની ઝીવા (ડોક), બાહુઓ, પગ અને કેશોના દેખાવ ઘણો જ અદ્ભુત હતો; તેમ જ મસ્તક, નેત્ર અને કાન શરીરના પ્રમાણમાં જ હતાં અને હે મહારાજા ! તેમની વાણી અને ચેષ્ટા સર્વસામાન્ય જ હતી.^૮ તે દુર્બળ બ્રાહ્મણને જોઈને મને ભય ઉત્પન્ન થયો. મારું મન અત્યંત ઉદાસ થઈ ગયું. પછી તેમના ચરણો સ્પર્શ કરીને, બે હાથ જોડીને હું તેમની પાસે બેસી રહ્યો.^૯ હે રાજા ! મેં મારું નામ, જોત્ર અને પિતાનું નામ તેમને જણાવ્યું ને પછી તેમણે બતાવેલા આસન પર હું ધીમે રહીને બેઠો.^{૧૦} હે મહારાજા ! ધાર્મિક પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે તતુઋષિ ઋષિઓના મધ્યભાગમાં બિરાજીને ધર્માર્થયુક્ત એવી કથા કહેવા લાગ્યા; તેવામાં કમળ સમાન નેત્રવાળો એક રાજા ઝડપદાર ઘોડાઓને ઢોડાવતો ઢોડાવતો પોતાના સૈન્ય અને અંતઃપુરની સાથે ત્યાં આવી ચઢ્યો.^{૧૧-૧૩} મહાદયશસ્ત્રી એવા તે રાજાનું નામ શ્રીમાન વીરચુદ્ધ હતું. તે બુદ્ધિમંત્રનો પિતા હતો અને અરણ્યમાં બોવાઈ ગયેલા પોતાના પુત્રનું સ્મરણ કરતો તે રાજા મનમાં અત્યંત ઉદાસ

જણાતો હતો. ૧૪ ‘મારા પુત્રને અહીં જોઈશ, અહીં જોઈશ,’ એવી આશામાં ને આશામાં તે રાજા એ નરનારાયણના આશ્રમ સુધી આવી પહોંચ્યો હતો. ૧૫ તે વારંવાર બોલ્યા કરતો હતો કે, ‘અક્ષોસ! મારો એકનો એક પુત્ર કે જે મહાન ધાર્મિક હતો, તે આ મોટા અરણ્યમાં જોવાઈ ગયો. ખરેખર, હવે હું તેને જોઈ શકીશ નહિ, તેનાં દર્શન મને દુર્લભ જ છે. અરેરે! હું બાણ છું કે, તેનાં દર્શન હવે દુર્લભ જ છે, છતાં તેને જોવા માટે મને મહાન આશા છે. તે આશાથી મારાં ગાત્રો ઘેરાઈ ગયાં છે. હાય, હવે હું મરણની અણી પર આવી પડ્યો છું, એમાં લગારે સંશય નથી. ૧૬-૧૭ રાજાનાં એ વિલાપવચને સાંભળીને મહાસુનિ તત્તુ ભગવાન મસ્તક નમાવીને એક સુહૃત જેટલા સમય સુધી ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં બેસી રહ્યા. ૧૮ સુનિને આ પ્રમાણે ધ્યાન કરતા જોઈ રાજા વીરધુમન્યુ મન અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયું. તેણે મનમાં ઉદાસ થઈ ને ધીમે ધીમે અને વારંવાર આ પ્રમાણે પૂછવા માંડ્યું: ૧૯ ‘હે મહર્ષિ! આ જગતમાં દુર્લભ વસ્તુ કંઈ છે અને કંઈ વસ્તુ આશાના કરતાં મોટી છે? આ વાત જો શુદ્ધ ન હોય, તો આપ મને કહો. ૨૦

સુનિએ કહ્યું: ‘પોતાની મૂર્ખા બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને તથા પોતાના મંદભાગ્યને અધીન થઈને તારા પુત્ર ભૂરિધુમને એક સમર્થ મહર્ષિનું અપમાન કર્યું હતું. ૨૧ હે રાજા! તે મહર્ષિએ તારા પુત્રની પાસે સુવર્ણના કલશની અને વટકલવચ્ચોની યાચના કરી હતી, પણ તારા પુત્રે તેમને કંઈ આપ્યું નહિ અને બલદું તેમનું અપમાન કર્યું. ૨૨ સુનિએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે રાજા વીરધુમન મનમાં અત્યંત ખિન્ન થયો અને પુત્રપ્રાપ્તિને માટે નિરાશ થઈ ગયો. હે રાજા! તે ધર્મોત્તમા વીરધુમન લોકમાન્ય એવા તત્તુકવિને વદન કરીને ત્યાં બેઠો. ખરેખર, તે રાજા પણ તારી પેઠે જ શ્રમિત અને ક્ષીણ સરખો થઈ ગયો હતો. ૨૩ તે પછી મહર્ષિ તત્તુ ભગવાને અર્ધ અને પાદ મંગાવીને અરણ્યોચિત વિધિ પ્રમાણે રાજાને તે સર્વ નિવેદન કર્યું. ૨૪ પછી હે નરશ્રેષ્ઠ! સહર્ષિઓ જેમ ક્રુવને વીંટાઈ વળે, તેમ સર્વ સુનિએ તે રાજાને વીંટાઈ વળીને

ત્યાં બેઠો અને તે અજિત રાજાને આશ્રમમાં આવવાનું પ્રયોજન પૂછવા લાગ્યા. ૨૫-૨૬

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ તર્ગત રાજધર્માનુશાસનપર્વમાં ‘ઋષભગીતા-રાજા વીરધુમન અને તત્તુકવિનો સંવાદ’ નામનો અધ્યાય ૧૨૭ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૮મો

ઋષભગીતા-આશા આકાશના કરતાં પણ વિશાળ અને શુદ્ધ છે

॥ રાજોવાન ॥

વીરધુમન ઇતિ રૂપાતો રાજાઝ્ઞં દિક્ષુ વિશ્રુતઃ ।

ભૂરિધુમ્નં સુતં નટમન્વેર્ષુ વનમાગતઃ ॥ ૧ ॥

રાજાએ કહ્યું: હે સુનિઓ! હું વીરધુમન નામનો એક રાજા છું. મારી પ્રસિદ્ધિ સર્વ દિશાઓમાં થયેલી છે. ભૂરિધુમન નામનો મારો એકનો એક પુત્ર ક્યાંક જોવાઈ ગયેલો છે. તેની શોધમાં ને શોધમાં હું આ વન સુધી આવી ચડ્યો છું. ૧ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો! મારો એકનો એક પુત્ર હજી બાળક જ છે. તેની શોધ કરવા માટે આ વનમાં હું સર્વ સ્થળે ફર્યો, પણ હે નિર્દોષ સુનિઓ! તેને મેં ક્યાંય જોયો નહિ. ૨

ઋષભે કહ્યું: રાજા વીરધુમને એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે વળી પણ તત્તુસુનિ, નીચું મુખ રાખીને શાંત જ બેસી રહ્યા. તેમણે રાજાને કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ. ૩

હે રાજેન્દ્ર! પ્રથમ કોઈ સમયે તે વીરધુમન રાજાએ બ્રાહ્મણ તત્તુસુનિને યથાયોગ્ય માન આપ્યું ન હતું અને અમુક કોઈ વસ્તુને માટે નિરાશ ક્યાં હતા; તે જ સમયથી આરંભીને તત્તુસુનિએ ‘આજથી હું કોઈ પણ રાજા પાસેથી અથવા કોઈ પણ વર્ણ પાસેથી કોઈ પણ વસ્તુનો પ્રતિગ્રહ કરીશ નહિ’ આવો દઢ સંકલ્પ કરીને મહાન તપશ્ચર્યાનો આરંભ કર્યો હતો. ૪-૫ ઉપરાંત એ સુનિએ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, ‘જે આશા મનમાં સ્થિર થઈને અસાની પુરુષને પણ ઉદમ કરવા માટે બોલો કરે છે, તે આશાને હું દૂર કરીશ.’ આ પ્રતિજ્ઞાને અનુસરીને તેમણે તપશ્ચરણ કરવાનો દઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. રાજા વીરધુમને ફરી પણ તે મહાસુનિને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો: ૬

રાજાએ પૂછ્યું : આ જગતમાં આશાના જેવી બીજી કંઈ પણ વસ્તુ કૃશ (દુર્બળ) હશે ? અને પૃથ્વીમાં તેવી કંઈ વસ્તુ છે કે જે અત્યંત દુર્લભ હોય તે મને કહો. હે ભગવન્ ! તમે ધર્મના તથા અર્થના સૂક્ષ્મ તત્ત્વને જાણો છો.^૭

રાજાનો એ પ્રશ્ન સાંભળીને ભગવાન તત્ત્વ-મુનિ તે રાજાને પૂર્વજ્ઞતાતંત્ર જાણે સ્મરણ કરાવતા હોય તેમ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.^૮

મુનિ બોલ્યા : હે રાજા ! આ જગતમાં આશાના જેવી બીજી એક પણ વસ્તુ કૃશ નથી; તેમ જ એ આશાના વિષયભૂત બનેલા પદાર્થ અત્યંત દુર્લભ થઈ પડે છે. (આ વાતનો મને પોતાને પણ સંપૂર્ણ અનુભવ મળ્યો છે.) મેં અસુક પદાર્થની આશા કરીને ઘણા ઘણા રાજાઓ પાસે યાચના કરેલી છે, પણ તે સફળ થઈ નથી.

રાજાએ કહ્યું : હે પ્રહ્લન્ ! આપનાં વચનથી મેં જાણી લીધું કે, આશાના જેવી બીજી એક પણ વસ્તુ કૃશ નથી; અર્થાત્ જેણે આશાને છોડી નથી તેના જેવો બીજો એક પણ પુરુષ કૃશ નથી ને જેણે આશાને છોડી છે તેના જેવો બીજો એક પણ પુરુષ હૃદયપુષ્ટ નથી; તેમ જ હું જાણી શક્યો છું કે, આશાના વિષયભૂત બનેલા સર્વ પદાર્થો વેદવાક્યની પેઠે દુર્લભ જ થઈ પડે છે.^૯ પણ હે મહાબુદ્ધિમાન મુનિ ! મારા હૃદયમાં એક મહાન સંશય ઉત્પન્ન થયો છે, તે વિષે હું આપને પૂછું છું; માટે યદ્યર્થ રીતે તેના મને ઉત્તર આપો.^{૧૦} હે મહામુનિ ! આપના શરીરના કરતાં પણ જે અત્યંત કૃશ હોય તેવી વસ્તુ કંઈ છે ? આ વાત જો સુષ્ટ રાખવા જેવી ન હોય તો હે ભગવન્ ! તમે મને કહો.^{૧૧}

તત્ત્વમુનિએ કહ્યું : હે તાત ! જે પુરુષ પોતે યાચક હોય છતાં ધૈર્યસંપન્ન હોય, તે અત્યંત દુર્લભ છે અથવા છે જ નહિ; પરંતુ જે દાતા યાચક નું કદી અપમાન કરતો નથી, તે તો અત્યંત દુર્લભ જ છે.^{૧૨} જે પુરુષ આદરસત્કારપૂર્વક પ્રથમ આશા બતાવીને પોતાની શક્તિ અને યોગ્યતા પ્રમાણે યાચકનો જો ઉપકાર કરતો નથી, તો તે નિરાશ બનેલા સર્વ યાચક પ્રાણીની આશા મારા શરીરના કરતાં પણ અતિશય કૃશ બની જાય છે;^{૧૩} તેમ જ જે આશા કૃતમ્ પુરુષો વિષે રહેલી છે,

દાત્રી પુરુષોને વિષે રહેલી છે, આજસુ પુરુષોને વિષે રહેલી છે અને અપકારી પુરુષોને વિષે રહેલી છે, તે આશા મારા શરીર કરતાં પણ અત્યંત કૃશ છે.^{૧૪} જેનો એકનો એક જ પુત્ર હોય છે તેવો પિતા પોતાનો પુત્ર ખોવાઈ ગયો હોય અથવા પર-દેશમાં ગયો હોય, ત્યારે તેની પ્રવૃત્તિને પોતે જાણતો ન હોય છતાં તેને મળવાની જે આશા રાખે છે, તે આશા મારા શરીરના કરતાં પણ અત્યંત કૃશ છે.^{૧૫} તેમ જ હે નરેન્દ્ર ! સંતતિ પ્રાપ્ત કરવાના સંબંધમાં સ્ત્રીઓની, પુત્રની પ્રાપ્તિ વિષેની વૃદ્ધોની તથા ધનવાન પુરુષોની જે આશા હોય છે તે આશા મારા શરીરના કરતાં પણ અત્યંત કૃશ હોય છે.^{૧૬} યોગ્ય વય થઈ જાય ત્યારે, પોતાના વિવાહને માટે ઇચ્છા રાખનારી કન્યાઓ પોતાના વિવાહ વિષેની વાતો સાંભળીને જે આશા બાંધે છે, તે આશા મારા શરીરના કરતાં પણ કૃશ છે.^{૧૭}

ભગવાન તત્ત્વમુનિના એ ઉપદેશને સાંભળીને રાજા વીરધ્વને પોતાની રાણીઓ સહિત તેમના ચરણમાં મસ્તક નમાવ્યું અને તે શ્રેષ્ઠ પ્રાદક્ષિણે પ્રણામ કર્યો.^{૧૮}

રાજા બોલ્યો : હે ભગવન્ ! હું આપને પ્રસન્ન કરું છું, મને મારા પુત્રને મળવાની ઇચ્છા છે. હે શ્રેષ્ઠ પ્રાદક્ષિણ ! તમે હમણાં જે ઉપદેશ આપ્યો છે, તે અક્ષરશઃ સત્ય છે. આપના કહેવામાં લેશ-માત્ર સંદેહ નથી. રાજાનાં એ વચન સાંભળીને ધાર્મિકશ્રેષ્ઠ ભગવાન તત્ત્વમુનિ ખુબ હસ્યા. તેમણે પોતાના તપના અને શાસ્ત્રના બળથી સત્ત્વર તે રાજાના પુત્રને ત્યાં હાજર કર્યો અને પછી એ રાજાને તેના અપરાધને માટે કપકો આપીને ધાર્મિક-શ્રેષ્ઠ એવા તે મહામુનિએ પોતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ દેખાડ્યું કે, જે સ્વરૂપ અત્યંત અદ્ભુત દેખાવનું હતું. આ રીતે પોતાના દિવ્ય શરીરનાં દર્શન કરાવીને તે નિઃપાપ મહામુનિ કોધરહિત થઈને સમીપના અરણ્યમાં ચાલ્યા ગયા.^{૨૦-૨૩} હે સુમિત્રરાજા ! આ બધો બનાવ મેં મારી નજરે જોયો છે અને એ ઋષિનાં વચન પણ સાંભળ્યાં છે; માટે તું અત્યંત કૃશ એવી આશાનો સત્ત્વર ત્યાગ કરી દે.^{૨૪}

લીએ કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિરરાજા ! મહારાજા

અધ્યાય ૧૩૦ મો*

આપત્તિ સમયે દ્રવ્ય મેળવવાનો ઉપાય

॥ યુધિષ્ઠિર ડાકા ॥

મિત્રૈઃ પ્રહીયમાણસ્ય વહ્નમિત્રસ્ય કા ગતિઃ ।

રાજ્ઞઃ સંક્ષીણકોશસ્ય વલ્હીનસ્ય ભારત ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે ભરતવંશી પિતામહ ! જે સમયે રાજા મિત્રોથી હીન થયો હોય, અનેક શત્રુઓથી ઘેરાઈ ગયો હોય, કોશસંપત્તિથી ક્ષીણ થયો હોય, સૈન્યથી રહિત થઈ પડ્યો હોય, શત્રુને મળી ગયેલા દુષ્ટ અમાત્યોની સહાયવાળો હોય, રાજકીય શુભ વિચારોથી બ્રષ્ટ થયો હોય, રાજ્ય-પદથી બ્રષ્ટ થયો હોય, પોતાની ઉત્તમ ગતિને ભેઈ શકતો ન હોય, શત્રુઓના સૈન્ય સામે ચડાઈ લઈ ગયો હોય, શત્રુઓનાં રાષ્ટ્રોને પાયમાલ કરી રહ્યો હોય, પોતે દુર્બળ હોય છતાં બળવાન શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો હોય, પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવા માટે અશક્ત થયો હોય અને દેશકાળના જ્ઞાનથી શૂન્ય થઈ પડ્યો હોય, તે સમયે એ રાજાએ કેવી રીતે વર્તવું? વળી એવે સમયે તે દુર્બળ રાજા સામઉપાયથી શત્રુઓને વશ કરી શકતો નથી અને પોતે અત્યંત દુઃખમાં આવી પડેલા હોવાથી શત્રુઓના પ્રધાનમંડળને ફેડી પણ શકતો નથી; વળી એવે પ્રસંગે પણ જીવિતને ટકાવી રાખવા માટે દ્રવ્યસહાયની તો જરૂર પડે જ છે, તો એવા દુઃખી રાજાએ અધર્મમાર્ગે દ્રવ્ય સંપાદન કરીને જીવિતને ટકાવી રાખવું તે ઉત્તમ છે કે દ્રવ્યના અભાવે મરણ પામવું તે ઉત્તમ છે? શું કરવાથી તે રાજાનું એવા વખતે કલ્યાણ થાય? ૧-૪

લીએ કહ્યું: હે ભરતશ્રેષ્ઠ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર ! તમે મને જે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, તે અત્યંત શુદ્ધ છે, જેથી તમે એ વિષયનો પ્રશ્ન ન પૂછ્યો હોત, તો હું તમને એ ધર્મનો ઉપદેશ આપવા ખુશી ન

× આ અધ્યાય હવે પૂજી કહેવામાં આવતા આપદ્ધર્મોના મૂત્રરૂપે ગણાય છે. આ અધ્યાયનો તાત્પર્યોર્થ એ છે કે, પોતાના પર જ્યારે સર્વ પ્રકારે આપત્તિ આવી પડે, ત્યારે રાજાએ પ્રજાપીડનરૂપ અધર્મનો આશ્રય કરીને પણ દ્રવ્યસંગ્રહ કરવો અને તે ઉપાય દ્વારા સર્વ પ્રકારની આપત્તિઓને દૂર કરવી.

-નીલકંઠ

હોતો; ૫ કેમ કે ધર્મ અને તેનું જ્ઞાન અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે, જેથી શાસ્ત્ર દ્વારા તેનું શ્રવણ કરીને તથા સદાચારપૂર્વક ઉપાસન કરીને કોઈ સ્થળે કોઈ એક જ મનુષ્ય ઉત્તમ થાય છે. ૬ જ્યારે આપત્તિના સમય આવે છે, ત્યારે યુદ્ધિપૂર્વક દુષ્કર્મ કરીને પણ રાજા ધનાઢ્ય થાય છે કે નહિ, એ વાત સંશયભરેલી છે. જો કદાચ તેમ કરવાથી ધનાઢ્ય થઈ શકાય તો પોતે આપત્તિમાંથી તરી બાક છે અને પાછળથી પ્રભાઓને પણ સુખી કરી શકે છે; પરંતુ કદાચ તેવાં દુષ્કર્મને લીધે ધનાઢ્ય ન થવાય તો પોતાના તથા પ્રજાનો ખત્રોનો વિનાશપ્રસંગ આવી પડે છે; માટે તે વિષયનો વિચાર કરીને તમે પોતે જ તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવી લો. ૭ હે ભારત ! આપત્તિના સમયે રાજાઓના વ્યવહારનો નિર્વાહ થઈ શકે, તે માટે આપદ્ધર્મરૂપ એક ઉપાય છે, તે હું તમને કહું છું; પરંતુ તે ઉપાયને ધર્મ તરીકે સ્વીકારી દેવા માટે હું ખુશી નથી. ૮ પોતાના પર જ્યારે આપત્તિ આવી પડે, ત્યારે પ્રભાઓને અત્યંત દુઃખ દઈને પણ તેઓની પાસેથી અયોગ્ય રીતે કર લેવો ને ધનસંચય કરવો, એ આપદ્ધર્મરૂપ ઉપાય રાજાને મરણ જેવો જ દુઃખદાયી* છે, આવો જગતના સર્વ યુદ્ધિમાન પુરુષોનો નિશ્ચય છે. ૯ પુરુષ જેમ જેમ શાસ્ત્રનું અવલોકન કરે છે, તેમ તેમ તેને ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે અને વિજ્ઞાન ઉપર રુચિ થાય છે. ૧૦ જ્યાં સુધી પુરુષને અજ્ઞાન છે, ત્યાં સુધી તેને કોઈ પ્રકારનો ઉપાય સૂઝતો નથી; પણ જ્યારે જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે અનેક ઉપાયો સૂઝે છે અને તે તે ઉપાયોની યોજના કરવાથી મહાન સમૃદ્ધિ મળે છે. ૧૧ હે રાજા ! કોઈ પ્રકારની શંકા રાખ્યા વિના તથા અસૂચા કર્યો વિના તમે મારા આ વાક્યને સાંભળો. ખજાનો ખાલી થવાથી જ રાજાના બળનો નાશ થાય છે. ૧૨ જેમ નિર્જળ પ્રદેશમાંથી પણ જળને બહાર કાઢવામાં આવે છે, તેમ રાજાએ આપત્તિના વખતે પ્રભાઓ

* અર્થાત્ પ્રજાપીડનસંતાપાત્ સમુદ્ભૂતો હતાશનઃ । રાજ્ઞઃ પ્રાણાન્ વન્ કોશં નાદમ્બ્યા વિનિવર્તેતે । પ્રભાઓને દુઃખ દેવારૂપ સંતાપમાંથી જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તે, રાજાના પ્રાણને, બળને તથા કોશને બળાને બરમ કર્યા વિના કદી શાંત થતો નથી.

-નીલકંઠ

પાસેથી કર વગેરે લઈને કૌશલવૃદ્ધિ કરવી અને પછી
જ્યારે પોતે આપત્તિથી મુક્ત થાય, ત્યારે સમયને
અનુસરીને પ્રભાઓ પર અનુગ્રહ કરવો, આવો
સનાતન ધર્મ છે; એટલું જ નહિ પણ પ્રાચીનકાળ
ના મનુષ્યોએ મેં કહેલા એ ઉપાયધર્મનું અથવા
ગૌણધર્મનું આચરણ પણ કર્યું છે.^{૧૩} હે ભરતવંશી
રાજા! જે સમયે રાજાઓ સંપત્તિસંપન્ન અને સમર્થ
હોય, તે સમયે તેઓના ધર્મ ભિન્ન હોય છે અને
જે સમયે આપત્તિથી ઘેરાયેલા અને દુર્ગળ હોય,
તે સમયે તેઓના ધર્મ ભિન્ન હોય છે અર્થાત્
જ્યારે પોતાનો સારો સમય હોય, ત્યારે રાજાએ
પોતાના મુખ્ય ધર્મનું જ આચરણ કરવું અને જ્યારે
પોતે આપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય, ત્યારે ગૌણ-
ધર્મ (આપદધર્મનું) આચરણ કરવું. જોકે
કૌશલસંગ્રહ વિના પણ કેવળ તપશ્ચરણ વગેરે કરીને
રાજા ધર્મોચરણ કરી શકે છે, તોપણ ધર્મના કરતાં
જીવન વધારે ઉત્તમ ગણાય છે; (માટે ધર્મોચરણ
કરતાં જો જીવનનો નાશપ્રસંગ થતો હોય, તો
કૌશલસંગ્રહ આદિનો વિરોધ કરનારા ધર્મને બાજુ
પર મૂકી દઈને પણ જીવનનું રક્ષણ કરવું અને તેને
માટે અન્યાયમાર્ગે પણ ધનોપાર્જન કરીને કૌશ-
લસંગ્રહ કરવો.)^{૧૪} જે રાજા દુર્ગળ સ્થિતિમાં આવી
પડ્યો હોય અથવા આપત્તિથી ઘેરાઈ ગયો હોય, તે
રાજા કેવળ ધર્મને જ અનુસરીને પોતાની આજી-
વિકાને શ્રેષ્ઠ રીતે ચલાવી શકતો નથી. વળી તેવો
રાજા કદાચ યત્ન કરે, તોપણ યત્ન કરવાથી બળ
અવશ્ય પ્રાપ્ત જ થાય છે એવો કંઈ નિયમ હોતો
નથી. (માટે આપત્તિના સમયે અધર્મ એ જ ધર્મ-
રૂપ થાય છે અને તેવા સમયે આચરણ કરવા યોગ્ય
અધર્મરૂપ ધર્મનું જો આચરણ કરવામાં ન આવે,
તો જીલટો અધર્મ થાય છે; અર્થાત્ પ્રભાપીડનરૂપ
અધર્મ પણ આપત્તિના સમયે ધર્મ છે અને તે
સમયે એ ધર્મનું જો આચરણ કરવામાં ન આવે,
તો તે જ અધર્મરૂપ થઈ પડે છે, આવી શાસ્ત્રમયોદ્ધા
છે.)^{૧૫} આવા આશયથી જ વિદ્વાનો કહે છે કે,
આપત્તિકાળમાં અધર્મ પણ વેદોક્ત ધર્મરૂપ છે અને
તેનું આચરણ નહિ કરવાથી જીલટો અધર્મ થાય
છે;^{૧૬} પણ આપત્તિના સમય વીતી ગયા પછી
પૂર્વકાળમાં કરેલા નૈમિત્તિક અધર્મનું શું

પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું યોગ્ય છે કે, તેણે પ્રભાઓ પર
નાખેલા કર ઝોછા કરી નાખવા અને જે રીતે
ધર્મનો નાશ ન થાય તે રીતે વર્તીને શત્રુના સપાટા-
માં ન સપડાવું? બસ, વિદ્વાનોએ એ જ આપત્તિ-
કાળનું કર્તવ્ય માન્યું છે; તેમ જ શાસ્ત્રનો પણ એ
જ નિશ્ચય છે કે, ગમે તે ઉપાયો ચોજીને પણ
રાજાએ પોતાનો નાશ થવા દેવો નહિ. જે વેળા
પોતાનો નાશપ્રસંગ આવી પડ્યો હોય, ત્યારે
રાજાએ સ્વધર્મ અથવા પરધર્મની દરકાર કરવી નહિ;
પણ હરકોઈ ઉપાયે પોતાની જાતનું જ રક્ષણ કરવું.
અર્થાત્ સ્વધર્મને કે પરધર્મને જતો કરી દઈને
પણ પોતાનો નાશ થતો અટકાવવો.^{૧૭-૧૮} હે તાત!
ધર્મવેત્તા પુરુષોનો એવો જ નિશ્ચય હોય છે કે,
કેવળ ધર્મમાં જ નિપુણતા મેળવવી; પણ ક્ષત્રિયોએ
તો પોતાના બાહુબળથી જ નિપુણતા મેળવવી અને
ઉદય કરવો એવી વેદોક્ત આજ્ઞા છે.^{૧૯} હે ભરત!
પોતાની આજીવિકા ચલાવવા માટે સંકટમાં આવી
પડેલો ક્ષત્રિય તપસ્વી અને બ્રાહ્મણના દ્રવ્ય સિવાય
હરકોઈનું દ્રવ્ય લઈ શકે છે.^{૨૦} જેમ બ્રાહ્મણ આજી-
વિકા ચલાવવા માટે જ્યારે સંકટભરેલી સ્થિતિમાં
આવી પડે છે, ત્યારે યજ્ઞના અધિકારી શુદ્રાદિને
પણ યજ્ઞ કરાવીને તથા જેઓનું સોજન લેવાનો
નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, તેવાઓનું પણ સોજન
લઈને પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે, તેમ જ ક્ષત્રિય
પણ આપત્તિના સમયે તપસ્વી અને બ્રાહ્મણના ધન
વિના હરકોઈનું ધન લઈ શકે છે, એમાં સંશય
નથી.^{૨૧} જે મનુષ્ય કેદ પકડાયેલો હોય છે, તેને
નાસી છૂટવા માટે અદ્રાર અથવા ઉન્માર્ગ કયો છે?
અને દુઃખથી ઘેરાયેલા પુરુષને દુઃખમાંથી મુક્ત
થવા માટે કયો માર્ગ સરળ નથી જણાતો? (અર્થાત્
કેદ પુરાયેલો માણસ અને દુઃખી માણસ ગમે તે
દારે અને ગમે તે માર્ગે કેદમાંથી અને દુઃખમાંથી
છૂટવા માટે તૈયાર થાય જ છે. એ પ્રમાણે ક્ષત્રિય
પણ આપત્તિને અમુક અંશે અધર્મોચરણ કરીને
પણ આજીવિકા ચલાવવા તત્પર થાય છે.)^{૨૨} જે
રાજાના કૌશલનો તથા સૈન્યનો નાશ થઈ ગયેલો
હોવાથી સર્વ લોકમાં પરાભવ થયો હોય, તેવા રાજા-
એ બિહાચરણ કરવું અથવા વૈશ્ય કે શૂદ્રની વૃત્તિ
નો આશ્રય કરવો, તે તો શાસ્ત્રવિહિત નથી જ તેમ જ

પોતાના જ્ઞાતિલાઓ પાસે યાચના કરીને જીવવું અથવા કોઈને આધારે જીવવું, તે પણ રાજાનો ધર્મ નથી; માટે રાજાએ અથવા હરકોઈ ક્ષત્રિયે વિજય મેળવીને જ પોતાની આજીવિકા ચલાવવી, પણ વિજયને માટે અસમર્થ થયેલા રાજાએ મુખ્ય ધર્મરૂપ પ્રથમ કલ્પથી જો ન જીવી શકાય તો ગૌણ ધર્મરૂપ અનુકલ્પથી પણ જીવવું અર્થાત નહિ કે મરી જવું, છેક ધર્મબ્રહ્મ નહિ થઈને પ્રજાપીડનરૂપ ગૌણ ધર્મનો પણ આશ્રય કરીને આજીવિકા કરવી. સારાશ કે જે રાજા આપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય અને ધર્મમાર્ગે આજીવિકા ચલાવવા માટે અશક્ત થઈ પડ્યો હોય, તેણે પ્રજાપીડનરૂપ અન્યાયમાર્ગનો આશ્રય કરીને પણ ઉપજીવિકા કરવી; કેમ કે આપણે જોઈએ છીએ કે, બ્રાહ્મણોમાં પણ જે કોઈ સ્વધર્મથી આજીવિકા ચલાવવા માટે અશક્ત થઈ પડ્યો હોય છે, તે શૂદ્રયાજ્ઞન આદિ^૧ અધર્મમાર્ગે પણ આજીવિકા ચલાવે છે.^{૨૩-૨૫} તો પછી ક્ષત્રિયના સંબંધમાં સંશય જોડો કરવાનું શું કારણ છે? ક્ષત્રિયે પણ આપત્તિના સમયે ધનવાન પ્રજાઓ પાસેથી બલાતકારે પણ ધન લેવું; પરંતુ કોઈ પ્રકારે દુઃખી થવું નહિ.^{૨૬} ક્ષત્રિય પ્રજાઓનો રક્ષક અને સંહાર કરનાર છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે; માટે સુખના સમયે પ્રજાઓનું રક્ષણ કરનારા ક્ષત્રિયે આપત્તિને જીલમ કરીને પણ પ્રજાઓ પાસેથી ધન લેવું.^{૨૭} હે રાજા! હિંસા કર્યો વિના આ જગતમાં કોઈની પણ આજીવિકા ચાલી શકતી નથી. અરણ્ય માં એકલો રહેનાર મુનિ પણ હિંસારહિત જીવન ગાળી શકતો નથી, તો પછી સંસારમાં રહેનારો સામાન્ય મનુષ્ય હિંસા કર્યો વિના કેમ જીવી શકે? હે કુરુક્ષેત્ર! જે રાજા ઉત્કંઠાપૂર્વક પ્રજાપાલન કરવા ની ઈચ્છા રાખે છે, તેણે પોતાના લલાટમાં લખાયેલી દૈવી રેખાના આધારે કદી જીવી શકાતું નથી; અર્થાત્ પાસ કરીને પ્રજાપાલનરૂપ સ્વકર્તવ્યમાં તત્પર

રહેનારો રાજા કેવળ દૈવ ઉપર આધાર રાખીને જીવી શકતો નથી. ન્યારે આપત્તિનો સમય ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે રાજાએ અને રાષ્ટ્રે અન્યોન્યની અવશ્ય રક્ષા કરવી, એ રાજાનો તથા રાષ્ટ્રનો સનાતન ધર્મ છે. જેમ પોતાની આબાદીના સમયે રાજા પુષ્કળ દ્રવ્યનો ખર્ચ કરીને પણ પ્રજાઓને આપત્તિમાંથી બચાવે છે, તેમ પ્રજાએ પણ પોતાની આબાદીના સમયે પુષ્કળ ધન આપીને સંકટમાંથી રાજાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. રાજા આજીવિકાને માટે બારે સંકટમાં આવી પડ્યો હોય, તોપણ તેણે કોશને, દંડને, સૈન્યને, મિત્રને તથા સંઘ્રહ કરી રાખેલા બીજા સર્વ પદાર્થોને કદી પણ દૂર કરવા નહિ.^{૨૮-૩૨} ધર્મવેત્તાઓ કહે છે કે, જેમ વાવણી માટે રાખી મૂકેલાં બીજાં ધાન્યને પણ રાંધી ખાવાથી લવિષ્યમાં અન્ન માટે સાંસા પડે છે, તેમ નિર્ધન થયેલા રાજાનું જે રક્ષણ કરવામાં નથી આવતું, તો તેનો નાશ થાય છે અને તેનો નાશ થવાથી સર્વ પ્રજાઓ પણ વિનાશ પામે છે. આ વિષયમાં મહામાયાવી શંખ-રાસુરનો પણ તેવો જ મત છે, એમ નીતિજ્ઞ પુરુષો કહે છે.^{૩૩} જે રાજાનું રાષ્ટ્ર દુઃખથી પીડાય છે, તે રાજાના જીવિતને ધિક્કાર છે અને જેની પ્રજાઓ આજીવિકાના અભાવે પરદેશમાં જઈને વસે છે, તે રાજાને પણ ધિક્કાર છે.^{૩૪} કોશ અને સૈન્ય એ રાજાનું મૂળ છે, સૈન્યનું મૂળ કોશ (ખજાનો) છે; તે સૈન્ય સર્વ ધર્મોનું મૂળ છે અને ધર્મ પ્રજાઓનું મૂળ છે, (માટે કોશને જ સર્વનો મુખ્ય આધાર જાણીને રાજાએ પ્રતિદિન તેની વૃદ્ધિ કરવી.)^{૩૫} હવે કોશની વૃદ્ધિ કરવી, એ બીજાઓને દુઃખ દીધા વિના કદી બની શકે નહિ અને જે કોશની વૃદ્ધિ ન થઈ શકે તો સૈન્યબળ તો કયાંથી જ ટકી શકે? માટે કોશની વૃદ્ધિ કરવા માટે પ્રજાઓને દુઃખ દઈને પણ રાજા દોષભાગી થતો નથી.^{૩૬} જેમ યજ્ઞકર્મમાં કેવળ યજ્ઞના ઉદ્દેશથી જ કરવામાં આવેલાં હિંસાદિ આકાર્યો યજ્ઞકર્તા પુરુષને દોષજનક થતાં નથી, તેમ કેવળ રક્ષણના ઉદ્દેશથી જ પ્રજાઓનું પીડન (કર વગેરે લઈને કર્ષણ) કરનારો રાજા દોષભાગી ગણાતો નથી.^{૩૭} આપત્તિના સમયે પ્રજાપીડનરૂપ અનર્થ પણ અર્થજનક થઈ પડે છે અને તેવા સમયે એ અનર્થનો જો આશ્રય કરવામાં ન આવે, તો

× સુમુક્તિવ્યવ વિષ્ણો ધાન્યમત્રાક્ષિણદ્વરેત્ ।

આજીવિકાના અભાવે ઉપરાઉપરી ત્રણ લાંબણો થઈ ગયા પછી પણ જો અન્ન ન મળે, તો બ્રાહ્મણે શ્વશરિકના અન્નનો પણ પ્રતિગ્રહ કરવો અને કોઈ સમયે તેવો પ્રતિગ્રહ પણ જો ન મળે, તો જીવેતે ચોરી કરીને પણ પોતાનું ઉદરભરણ કરવું.

—નીલકંઠ

દેશનો ઉત્તેજ વગેરે બીજા ઘણા અનર્થો ઊભા થાય છે; તેમ જ રાજ્યમાં હાથીઓનું પાલન વગેરેમાં જે કંઈ ખર્ચ કરવામાં આવે છે, તેમાં દ્રવ્યનો ઘણો જ નાશ થાય છે; અર્થાત્ ઉપલક્ષ દંષ્ટિએ તે ખર્ચ અનર્થજનક દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે બધાં અર્થ (દ્રવ્ય) ઉત્પન્ન કરવાનાં જ કારણો છે. આ પ્રમાણે પોતાની બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરીને બુદ્ધિમાન રાજાએ કાર્યનો નિશ્ચય કરવો.^{૨૦} જેમ પશુ વગેરે યજ્ઞની પરિપૂર્ણતા કરવા માટે હોય છે, યજ્ઞ ચિત્તને શુદ્ધ કરવા માટે હોય છે અને પશુઓ વગેરે યજ્ઞનાં સાધનો, યજ્ઞ તથા તે દ્વારા થયેલી ચિત્તની શુદ્ધિ મોક્ષ મેળવવા માટે હોય છે, તેમ જ રાજાનું સૈન્ય-બળ કોશની વૃદ્ધિ કરવા માટે હોય છે; કોશ સૈન્યની વૃદ્ધિ કરવા માટે હોય છે, સૈન્ય શત્રુઓ પર વિજય મેળવવા માટે હોય છે અને કોશ, સૈન્ય તથા શત્રુઓ પર મેળવેલો વિજય રાષ્ટ્રની આબાદી કરવા માટે હોય છે.^{૨૧} આ વિષયમાં હું તમને ધર્મના તત્ત્વ ઉપર પ્રકાશ પાડનારું એક દષ્ટાંત આપું છું. જેમ કે જે વૃક્ષના કાષ્ઠનો યજ્ઞમાં યૂપ (યજ્ઞસ્તંભ) બનાવવા માટે ઉપયોગ થતો હોય, તે વૃક્ષનું છેદન કરતી વેળા વચ્ચે આડાં આવતાં બીજાં અનેક વૃક્ષોનું છેદન કરવામાં આવે છે અને તે યૂપ માટેના વૃક્ષનું છેદન કર્યા પછી પણ તે વૃક્ષ જ્યારે પૃથ્વી પર પડે છે, ત્યારે આસપાસનાં ઘણાં વૃક્ષોનો ઘાણ કાઢી નાખે છે;^{૨૨} એ જ પ્રમાણે હે શત્રુતાપન રાજા ! જેને સર્વના કરતાં મહાન ગણવામાં આવે છે, તેવા કોશની વૃદ્ધિ કરતી વેળા જે પુરુષો વચ્ચે વિદ્વદ્ધ યર્ધને આડા આવે છે, તેઓનો સંહાર કર્યા વિના બીજા કોઈ પ્રકારે પણ કોશની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી, એમ હું જોઈ શકું છું; (માટે નિરુપાયે અથવા નાઈલાજે પણ કોશ-હત્યારાઓનો નાશ કરીને કોશની વૃદ્ધિ કરવી.)^{૨૩} કેમ કે ધન વડે મનુષ્ય આ લોકને તથા પરલોકને બન્નેને છતી શકે છે, તેમ જ સત્યનું તથા ધર્મ-વચનનું પણ ધનને લોધે જ પાલન થઈ શકે છે, માટે નિર્ધન પુરુષ તો છવતો હોવા છતાં પણ મૂંઝેલો જ ગણાય છે. (કારણ કે તેનાથી આ લોકને કે પરલોકને છતી શકાતો નથી, તેમ સત્યનું કે ધર્મ-નું પાલન થઈ શકતું નથી.)^{૨૪} હે ભારત !

કોઈ સમયે કેવળ યજ્ઞને માટે જ ધનની જરૂર પડી હોય તો સારાનરસા હરકોઈ ઉપાયે પણ પ્રત્યક્ષો પાસેથી તે લેવું અને તેમ કરવાથી રાજાને દોષ પણ લાગતો નથી; પરંતુ હે રાજા ! યદ્દ રાખવું કે કાર્ય-કાર્યના સંબંધમાં સદાય એકસરખો દોષ જોવો નહિ અર્થાત્ જે કર્મ શાસ્ત્રવિહિત હોય છે, તે જ કર્મ આપત્તિના સમયે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ થઈ પડે છે અને તે કરવાથી દોષ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જ જે કર્મ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ હોય છે, તે કર્મ પણ આપત્તિના સમયે શાસ્ત્રવિહિત થઈ પડે છે અને તે નહિ કરવાથી તે વેળા દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે દેશકાળને અનુસરીને કાર્ય અકાર્ય થાય છે અને અકાર્ય કાર્ય થાય છે; માટે જ શાસ્ત્રકારોએ આપ-ત્તિના સમયે, પ્રભાપીડનરૂપ અધર્મને પણ ધર્મ માન્યો છે; પણ સારા સમયમાં તો તેનો (પ્રભા-પીડનનો) નિષેધ જ કર્યો છે,^{૨૫} હે પૃથ્વીપતિ રાજા ! ધનનો સંબંધ અને ધનનો ત્યાગ એ બન્ને કર્તવ્યો એક જ પુરુષમાં એકીસાથે જોવામાં આવતાં નથી. (પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન પુરુષોમાં જોવામાં આવે છે અને તેથી જ આપણે અનુભવીએ છીએ કે, જેઓ સંસારમાં આસક્તિ રાખનારા છે, તેઓ ધનનો સંબંધ કરે છે અને જેઓ સંસારથી વિરક્ત થયેલા હોય છે તેઓ ધનનો પરિત્યાગ કરે છે.) હું અરણ્યમાં જઈને જ્યારે જોઉં છું, ત્યારે ત્યાં મોટા ધનાઢ્ય પુરુષો જોવામાં આવતા નથી. (અને નગરમાં આવી જ્યારે જોઉં છું, ત્યારે ત્યાં મોટા વિરક્ત પુરુષો જોવામાં આવતા નથી.)^{૨૬} જે મનુષ્યો સંસારમાં આસક્તિ રાખનારા છે, તેઓ સર્વ આ પૃથ્વી પર જે કંઈ ધન જોવામાં આવે છે તેના સંબંધમાં ‘એ બધું મને મળે, મને મળે’ આવી અભિલાષા રાખે છે; (તો પછી તેઓ સર્વ પુરુષોની પેઠે જ સંસારથી વિરક્ત નહિ થયેલા રાજાએ શા માટે ધનની ઈચ્છા ન કરવી ?)^{૨૭} હે શત્રુતાપન બુધિધિર ! (તમે કદાચ કહેશો કે, ધન એ પાપનું મૂળ છે અને રાજ્ય પણ તેનું પાપમૂલક જ છે, તો પછી તં ધનને માટે અને રાજ્યને માટે શા માટે રૂપૃહા રાખવી ? આ તમારા કથનને હું યોગ્ય માનતો નથી; કેમ કે) રાજ્ય સમાન બીજો કોઈ પણ ધર્મ નથી. રાજાઓએ પોતાના પર

ન્યારે આપત્તિનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે જ પ્રજા-
પીડનરૂપ આપદ્ધર્મનો સ્વીકાર કરવાનો છે, પણ
તે સિવાયના પ્રસંગે તો પોતાના મુખ્ય ધર્મનો જ
સ્વીકાર કરવો.^{૪૭} આ જગતમાં કેટલાએક પુરુષો
દાન લઈને ધનનું સંપાદન કરે છે, કેટલાએક
તપસ્વીઓ તપશ્ચર્યા કરીને તપરૂપ ધનને મેળવે છે
અને કેટલાએક પુરુષો પોતાના બુદ્ધિબળથી અથવા
દાક્ષ્યબળથી (ચતુરાઈથી) દ્રવ્યને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૪૮}
નીતિવેત્તાઓ કહે છે કે, જે પુરુષ નિર્ધન છે, તે
દુર્બળ ગણાય છે અને ધનવાન છે, તે બળવાન
ગણાય છે; કેમ કે ધનવાન પુરુષ સર્વ કંઈ મેળવી
શકે છે અને કોશસંપન્ન (ધનાઢ્ય) પુરુષ સર્વ
પ્રકારની આપત્તિઓને તરી નય છે;^{૪૯} એટલું જ
નહિ પણ ધનસંગ્રહના બળથી મનુષ્ય ધર્મ, અર્થ
અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થોને મેળવી શકે છે ને
છેવટે પરલોકને પણ સંપાદન કરી શકે છે; પરંતુ યાદ
રાખવું કે, ધર્માનુસાર ધન મેળવવાની ઇચ્છા કરવી.
અધર્મથી કદી પણ ધન મેળવવાની ઇચ્છા કરવી
નહિ.^{૫૦}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વાતર્ગત રાજધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'આપત્તિના સમયે દ્રવ્ય મેળવવાનો ઉપાય'
નામનો અધ્યાય ૧૩૦ મો સમાપ્ત

રાજધર્માનુશાસનપર્વ સમાપ્ત

આપદ્ધર્માનુશાસનપર્વ

॥ મળલચરણ ॥

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેવીં સરસ્વતીં ચૈવ તતો જયમુદીરયેત્ ॥ ૧ ॥

ભગવાન નારાયણને, નરોમાં ઉત્તમ નર
ભગવાનને તથા દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કર્યા
પછી હતિહાસ આદિ માંગલિક શાસ્ત્રગ્રંથોનો
આરંભ કરવો.^૧

અધ્યાય ૧૩૧ મો

આપત્સમયનાં રાજનાં વર્તન

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

ક્ષીણસ્ય દીર્ઘહૃત્તસ્ય સાનુક્રોશસ્ય વંધુપુ ।

પરિશંકિતવૃત્તસ્ય શ્રુતમન્ત્રસ્ય મારત ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ભરતવંશના પિતામહ !

જે રાજ ધનધાન્યાદિકથી ક્ષીણ થયો હોય, આજસુ
બની ગયો હોય, બંધુઓના વિનાશના ભયથી
કિંદ્વામાંથી બહાર નીકળીને યુદ્ધ કરવા અસમર્થ
હોય, જેને અમાત્ય વગેરે પ્રધાનમંડળ ઉપર
શંકા ઉત્પન્ન થઈ હોય, જેના શુભ વિચારો હોકમાં
પ્રકટ થઈ ગયા હોય, જેનાં નગરોને તથા દેશને
શત્રુઓએ વહોરી લીધા હોય, જેના દ્રવ્યસંગ્રહનો
નાશ થઈ ગયો હોય, દ્રવ્યના અભાવને લીધે પોતાના
મિત્રોનું સન્માન ન કરી શકતો હોય, જેના
અમાત્યોમાં ફાટફૂટ થઈ હોય; જેના પર શત્રુઓનું
સૈન્ય ચડી આવ્યું હોય અને પોતે દુર્બળ હોય
છતાં બળવાન રાજાની સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો
હોય, તેવા આકુળગાકુળ ચિત્તવાળા રાજાએ તે
આપત્તિના સમયે કેવી રીતે વર્તવું ?^{૧-૩}

લીખ્મ જોત્યા : હે યુધિષ્ઠિર ! વિજય મેળ-
વવાની ઇચ્છાથી ચડી આવેલો બહારનો શત્રુરાજ
ધર્મપૂર્વક અર્થસંપાદન કરવામાં જો કુશળ હોય
અને પવિત્ર હોય તો તુરત જ તેની સાથે સંધિ
કરી લેવી અને પછી પોતાના પૂર્વજોએ ભોગવેલાં
ગ્રામોને તથા નગરોને સામ ઉપાયથી જ એક પછી
એક તેની પાસેથી છોડાવવાં.^૪ તેમ જ જે શત્રુ
અધર્મપૂર્વક જીતવાની ઇચ્છાવાળો હોય, બળવાન
હોય અને પાપી નિશ્ચયવાળો હોય, તો તેને પણ
કેટલાંએક ગામડાંઓ આપીને સંધિ કરવાનું પસંદ
કરાવવું;^૫ પરંતુ તે શત્રુરાજ અત્યંત દુષ્ટ હોય અને
ગામડાંઓ લઈને પણ સંધિ કરવાની ઇચ્છા ન
ધરાવતો હોય, તો પોતાની રાજધાનીને પકડી
મૂંઝીને પલાયન કરી જવું અથવા શત્રુની ઇચ્છા
પૂરતું દ્રવ્ય આપીને તે આપત્તિમાંથી મુક્ત થવું,
પરંતુ યુદ્ધ કરવાની તો વાત જ ન કરવી; કેમ કે
જો રાજા પોતાના રાજત્વના શુભોને કાયમ રાખીને
જીવતો રહે છે, તો ભવિષ્યમાં કોઈ સમયે પણ
શુભાવેલા દ્રવ્યને અથવા રાજ્યને પુનઃ મેળવી
શકે છે.^૬ અર્થ અને ધર્મના તરવને બાણનાદે
કર્યો રાજા કેવળ કોશ અને સૈન્યના લાગથી જ
દુસ્તર આપત્તિઓને જો તરી શકતો હોય. તે
સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના આત્માને
કરે ? (અર્થાત્ કોશ અને સૈન્યને ત્યાં જ રાજ્ય
પણ પોતાની બાતનું રક્ષણ કરવું.)^{૭-૯}

શત્રુ ચડી આવ્યો હોય, તે સમયે રાજાએ અંતઃ-પુરની સ્ત્રીઓને શુભ રીતે નસાડી મૂકવી; પરંતુ તેઓને નસાડી મૂકવાનું ન જની શકે અને તે સર્વ સ્ત્રીઓ શત્રુઓના તાબામાં આવી ગઈ હોય, તો તેઓને શત્રુઓના ધન તરીકે સમજીને જતી જ કરવી; પણ તેઓ માટે દયા કરવી નહિ. (કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, તેવા સંકટના સમયે સ્ત્રીપુત્રાદિની પણ હરકાર કર્યા વિના જેમ બને તેમ પોતાની બાંહેધરી રક્ષણ કરવું, નહિ કે પોતે પણ શત્રુઓના હાથમાં સપડાઈ પડવું; અર્થાત્ તેવે સમયે 'જીવન્નરો મદ્રશત્તાનિ પરચેત્' એ સૂત્રને જ સંપૂર્ણ રીતે અનુસરવું.)^૮

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: જે વખતે પોતાના આશ્વતર મંત્રીઓમાં જ ફાટકૂટ થઈ હોય, ક્રિદલાને તથા સર્વ દેશને શત્રુઓએ દબાવી દીધો હોય, ખળને ખૂટી પડ્યો હોય અને શુભ વિચાર પ્રકટ થઈ ગયો હોય, તે સમયે રાજાએ શું કરવું?^૯

ભીષ્મે કહ્યું: એ સમયે સત્ત્વર સંધિ કરી લેવી. સંધિ કરવાનું જો ન બને તો તુરત જ મહાત્મીકણ પરાક્રમ પ્રકટ કરવું; કેમ કે તેમ કરવામાં જો ક્ષત્રી શકાય છે તો શત્રુને શીઘ્ર ત્યાંથી નસાડી શકાય છે અથવા ધર્મપૂર્વક યુદ્ધ કરીને સ્વર્ગમાં જવાય છે.^{૧૦} જો પોતાનું સૈન્ય અનુરાગી હોય, પોતાને પ્રિય હોય અને ઉત્સાહી હોય તો તેવા અદ્ય સૈન્યના બળથી પણ રાજા આખી પૃથ્વીને જીતી શકે છે.^{૧૧} વળી તેવા અદ્ય સૈન્યની સહાયથી યુદ્ધ કરનારો રાજા લડતાં લડતાં જો મરણ પામે છે, તો સ્વર્ગમાં જાય છે અને વિજય મેળવે છે, તો ઘણા કાળ સુધી આ પૃથ્વી પર ટકી શકે છે. વિક્ષાનો કહો છે કે, જે રાજા યુદ્ધમાં પ્રાણોને ત્યાગ કરે છે, તે ઈંદ્રના લોકમાં જાય છે;^{૧૨} પણ જે સમયે સૌમ્યપણાનો જ આશ્રય કરવાનું યોગ્ય લાગતું હોય, તે સમયે યુદ્ધ કરવાનું માંડી વાળીને શત્રુ સામે વિનયભાવ પ્રદર્શિત કરવો અને પાછળથી કપટ થવાનો જો બચ રહેતો હોય, તો સંધિ કરતી વેળા સર્વ લોકોને એકઠા કરીને શત્રુને સોગંદ આપવા અને પોતે પણ સોગંદ લઈને શત્રુને વિશ્વાસ પમાડવો તથા મૃદુતા દેખાડવી, (પરંતુ યુદ્ધ કરવાનો

દુરાચલ તો ન જ કરવો.) વળી જ્યારે પોતાના આશ્વતર પ્રધાનમંડળમાં ફાટકૂટ થયેલી હોય અને તેથી યુદ્ધ કરવું જો અશક્ય થઈ પડે તેમ હોય, તો સત્ત્વર રાજધાનીમાંથી પલાયન કરી જવું અથવા સામ ઉપાયનો આશ્રય કરીને શત્રુને શાંત પાડવો; પરંતુ શત્રુના અત્યંત ક્રોધને લીધે સામ ઉપાયની યોજના કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ જો ન જ થાય, તો પછી એકદમ ત્યાંથી નાસી છૂટીને કોઈ દૂર દેશાવરમાં આદ્યા જવું અને ત્યાં કેટલાંકેક કાળ વીતાવ્યા પછી પુનઃ મંત્રના બળને ઉપયોગ કરીને પોતાનું રાજ્ય મેળવવા પોતે ચત્ર કરવો.^{૧૩-૧૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વોત્તર્ગત આપદ્ધર્માનુશાસનપર્વમાં 'આપત્સમયનાં રાજનાં વર્તન' નામનો અધ્યાય ૧૩૧ માં સમાય

અધ્યાય ૧૩૨ મો

આપત્સમયે રાજપિંચોના આચાર

॥યુધિષ્ઠિર ઉવાચ॥

હીને પરમકે ધર્મે સર્વલોકાભિસંહિતે ।

સર્વસિન્ન દસ્યુસાદ્ભૂતે પૃથિવ્યામુપજીવને ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે પિતામહ! સર્વ લોકની સાથે સંબંધ ધરાવનારો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ જ્યારે નાશ પામવા માટે અને પૃથ્વી પરનાં સર્વ પ્રકારનાં આજીવિકાનાં સાધનો જ્યારે દુષ્ટ લોકોના કબજામાં આવી પડે, ત્યારે એ મહાદારુણ સમયે દયાને લીધે પોતાના પુત્રપૌત્રોના ત્યાગ નહિ કરનારો બ્રાહ્મણ કેવી રીતે આજીવિકા ચલાવવી?*

ભીષ્મે કહ્યું: હે યુધિષ્ઠિર! તેવો વખત જ્યારે ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે બ્રાહ્મણે વિશાળ- (શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાન)બળને આશ્રય કરીને આજીવિકા ચલાવવી. આ જગતમાં જે કોઈ ધનાદિક વસ્તુઓ છે, તે સર્વ કેવળ સત્પુરુષોને માટે જ છે, પણ અસત્પુરુષોને માટે નથી;^{૧-૩} માટે જે રાજા તેવા દારુણ સમયમાં, આપત્તિમાં આવી પડેલા જનસમુદાયને છોડાવવા માટે પોતે જ દ્રવ્યને આવવાના ઉત્તમ માર્ગભૂત થઈને અસત્પુરુષોની પાસે રહેલા

* અર્થાત્ તેવા બચકર સમયે રાજાએ બ્રાહ્મણોની રક્ષા કેવી રીતે કરવી?

—નીલકંઠ

દ્રવ્યને પોતાના તાબામાં કરી લઈને સત્પુરુષોને અર્પણ કરે છે, તે રાજા ખરે આપદ્ધર્મવેત્તા છે.^૪ જે રાજા પોતાના રાજ્યને ટકાવી રાખવા ઇચ્છે છે, તેણે પ્રજાપાલનરૂપ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને રાષ્ટ્રમાં ખળભળાટ થવા દેવો નહિ, પણ ધર્માનુસાર પ્રભુઓનું રક્ષણ કરીને લોકોને શાંત રાખવા. પછી સંકટસમયે કૃપણ ધનાઢ્યો પાસેથી તેઓએ નહિ આપેલા ધનને 'આ ધન, રક્ષક એવા મારું છે' એમ કહીને લઈ લેવું અને તેનું પ્રાદાણને દાન કરી દેવું; અર્થાત્ સ્થાનપ્રદ થયેલો રાજા પ્રાદાણનું રક્ષણ કરવા માટે કૃપણ પુરુષોના સર્વસ્વને હરી લે, તોપણ તેને દોષ લાગતો નથી.^૫ જે રાજા શાસ્ત્રજન્ય અનુભવજ્ઞાનથી પવિત્ર થયેલો હોય છે, આલંબિકા ચલાવવાના જ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે અને ધૈર્યસંપન્ન હોય છે, તે રાજા તેવા કોઈ આપત્તિના સમયે કદાચ નિંદા કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તોપણ તેની કોણ નિંદા કરી શકે તેમ છે? હે યુધિષ્ઠિર! જે પુરુષોએ કેવળ પોતાના ખજાનો જ આશ્રય કરીને આલંબિકા ચલાવી હોય છે, તેઓને સંકટના સમયે પણ બીજી તુરંચ વૃત્તિ ગમતી નથી; માટે જ ખજાનવાન પુરુષો નિરંતર પોતાના તેજનો (પરાક્રમનો) જ આશ્રય કરીને કાર્યપ્રવૃત્તિ કરે છે.^૭ જે સમયે સર્વ પ્રકારે આપદ્ધર્મને જ અનુસરીને ચાલવાનું હોય છે, તે વેળા રાજાએ પોતાના દેશમાંથી અને પારકા દેશમાંથી ધન લૂંટી લાવીને પણ પોતાનો બંડાર ભરવો, એમ સામાન્ય શાસ્ત્ર કહે છે; પણ જે રાજા શુદ્ધિમાન હોય છે, તેણે એવા સમયે પણ પોતાના અને પારકા દેશમાં જેઓ ધનવાન હોવા છતાં લોભી હોય છે અને જેઓ રાજદંડને યોગ્ય હોય છે, તેઓ પાસેથી જ દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવું એમ વિશેષ શાસ્ત્ર કહે છે.^૮ પોતે અતિ દુસ્તર આપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય, તોપણ રાજાએ સત્કાર કરવા યોગ્ય અને લોક સમુદાયમાં સત્કારને પામેલા ઋત્વિજો, પુરોહિતો અને આચાર્યો પાસેથી ધન લૂંટી લઈને તેઓનો નાશ કરવો નહિ; અર્થાત્ તેઓ ધનવાન હોય તોપણ તેઓની પાસેથી ધન લેવું નહિ; કેમ કે જે રાજા તેઓ પાસેથી ધનનું હરણ કરે છે, તે દોષ-ભાગી બને છે.^૯ પ્રાદાણ, પુરોહિત વગેરે તો લોકનાં

સનાતન નેત્રરૂપ છે અને સર્વ કોઈને માન્ય છે, માટે રાજાએ પોતાના હરકોઈ કાર્યમાં તેઓની સલાહ લીધા પછી જ આગળ વધવું ને તેઓને જ સર્વ વિષયમાં પ્રમાણભૂત ગણવા.^{૧૦}

ગામમાં કે નગરમાં વસનારા ઘણા લોકોને તોયે સ્વભાવ હોય છે કે, તેઓ શેષને લીધે એકબીજાનું ભૂંડું બોલે છે અને ચાડીચુગલી કરે છે, પણ રાજાએ તેઓના કહેવા ઉપરથી કોઈને શિક્ષા કરવી નહિ કે કોઈનો સત્કાર કરવો નહિ.^{૧૧} ઋત્વિજ અને આચાર્ય વગેરેની જો નિંદા થતી હોય તો કદી સાંભળવી નહિ, તેમ પોતે પણ તેઓની નિંદા કરવી નહિ. જે સ્થળે તેઓની નિંદા થતી હોય, તે સ્થળેથી પોતે બીજે ઠેકાણે ચાલ્યા જવું અથવા તેમ ન બની શકે તો આંગળીઓ વતી પોતાના બન્ને કાનને ઢાંકી દેવા.^{૧૨} હે રાજા! પારકી નિંદા કરવી અથવા પારકી ચાડીચુગલી કરવી એ દુર્જનોનો સ્વભાવ જ હોય છે, પણ સત્પુરુષો તો સત્પુરુષોના મધ્યમાં બીજાઓનાં શુભોનું જ કથન કરે છે.^{૧૩} જેમ સારી રીતે નાથેલા અને બરાબર પકોટેલા બે સુંદર ખજાનો ગાડાની ધૂંસરીને ગળા ઉપર ઉપાડીને એકસરખી રીતે ગાડાને વહી બાય છે, તેમ રાજાએ પણ રાજ્યની ધૂંસરીને હંમેશાં સમાન રીતે વહેવી જોઈએ.^{૧૪} રાજા જેમ જેમ સહાચારનિષ્ઠ થઈને વર્તે છે, તેમ તેમ તેને અનેક સહાયકો આવી મળે છે, એમ કેટલાએક વિદ્વાનો માને છે અને બીજા કેટલાએક પંડિતો માને છે કે, પોતાનો કુલાચાર જ સર્વના કરતાં ઉત્તમ ધર્મલક્ષણ છે;^{૧૫} પરંતુ બીજા કેટલાએક શાસ્ત્રોક્ત ધર્મને પ્રમાણ માનનારા વિદ્વાનો પૂર્વોક્ત આચારરૂપ ધર્મને જ ધર્મલક્ષણ તરીકે માનતા નથી, પણ તેઓ તો શંખલિખિતના શાસ્ત્રીય વ્યવહારને જ પ્રિય ગણે છે. (જેમ શંખે પોતાના ભાઈ લિખિતનો પણ ચોરી કરવાના અપરાધ માટે હસ્તચેદ કરાવ્યો હતો, તેમ હરકોઈ પૂજ્ય-અપૂજ્ય અપરાધીને તેના અપરાધ બદલ યોગ્ય શિક્ષા થવી જ જોઈએ; અર્થાત્ ઋત્વિજ, આચાર્ય વગેરે હરકોઈ માનનીય પુરુષને પણ તેના અપરાધ પ્રમાણે શિક્ષા કરવી, એ ધર્મ છે. હા, એ વાત ખરી મત્સર અથવા લોભને અધીન થઈને આગ

આગળ મૂકવાં નહિ, પણ ધર્મદૃષ્ટિએ તો આવાં વચનોને માન્ય જ ગણવાં જોઈએ.^{૧૯} વળી તે વિદ્વાનો પોતાના મતને મજબૂત કરવા માટે ઋષિઓના એકાદ* વચનને પ્રમાણ તરીકે માને છે અને તે પ્રમાણને અનુસરીને ઋત્વિજ આદિ અપરાધ કરનારા પૂજ્ય પુરુષોને પણ શિક્ષા કરવાનું કહે છે, પણ તેઓને હરાગ્રહ જ છે; કારણ કે ઋત્વિજ આદિ માન્ય પુરુષોને શિક્ષા કરમાવનારું તેવું એક પણ વૈદિક પ્રમાણ કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતું નથી.^{૧૭} તે ઉપરથી હું તો એવો જ મત આપુ છું કે, આપણે જેને પૂજ્ય માનતા હોઈએ તેવા કોઈ યાચિષ્ઠ ઋત્વિજ આદિને દેવતાઓ જ શિક્ષા કરશે, આપણે તેઓને શિક્ષા કરવાની જરૂર નથી; અર્થાત્ ઋત્વિજ આદિ અપરાધીઓના સંબંધમાં રાજાએ ઉઠાસીન વૃત્તિ જ ધારણ કરવી; છતાં જે રાજા અમુક કોઈ અપરાધનું બહાનું બતાવીને ઋત્વિજ આદિની પાસેથી જો દ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે, તો પોતાના ધર્મથી તે ભ્રષ્ટ જ થાય છે.^{૧૮} ધર્મની સિદ્ધિ ચાર કારણોથી થઈ શકે છે, તેમાં એક તો સર્વ લોકોએ માન્ય ગણેલો શ્રીત (વૈદિક) ધર્મ, બીજો મતુ આદિ સત્પુરુષોએ પ્રમાણ ગણેલો સ્માર્ત ધર્મ, ત્રીજો કુલ અને દેશની પરંપરાથી ચાલતો આવેલો કુલાચાર ધર્મ એટલે મતુ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રકારોએ પણ નહિ કહેલો છતા શિષ્ટ પુરુષોએ માન્ય ગણેલો ધર્મ અને ચોથો પોતાના હૃદયે નિશ્ચિત કરેલો સદાચાર ધર્મ આ ચાર હેતુઓથી ધર્મનું સ્વરૂપ બાણી શકાય છે. કેવળ અમુક એક શાસ્ત્રના વચન ઉપરથી અથવા અમુક એક પુરુષના કહેવા ઉપરથી ધર્મનું સ્વરૂપ બાણી શકાતું નથી.^{૧૯} જે પુરુષ આનૃષિક્ષિકી (તર્ક-વિદ્યા), ત્રયી (વેદ), વાતી (ધર્મશાસ્ત્ર) અને દૃઢ નીતિ આ ચારેના ગુણોથી યુક્ત એવા ધર્મનું

* ગુરોરવ્યવસ્થિત્ય કાર્યાકાર્યમજાનત । ઉત્પત્ય પ્રતિ પત્રત્ય કાર્ય મવતિ શાસનમ્ । જે ગુરુ, ભલે પછી બાહ્ય હોય અથવા બાહ્યજેતર હોય કે ગમે તે કોઈ પૂજ્ય વડીલ હોય, પણ કાર્ય-અકાર્યના જ્ઞાનથી ભ્રષ્ટ થયો હોય અને ગર્વિષ્ઠ બની જઈને કુમાર્ગનો જો આશ્રય કરતો હોય, તો તેને પણ શિક્ષા કરવી ધટે છે, એમ કટક્ષાએક વિદ્વાનો માને છે.

-નીલકંઠ

પ્રવચન કરે છે, તે ધર્મવેત્તા કહેવાય છે; પરંતુ સર્પના પગ ફેટલા અથવા કેવા હશે, એ બાબતની શોધ જેમ મહા કઠિન છે, તેમ ધર્મવિષયની શોધ પણ મહા કઠિન છે.^{૨૦} જેમ બાણીથી વીંધી નાખ્યા છતા હાથમાંથી છટકી ગયેલા મૃગનાં પગલાંને આસપાસ પડેલા રુધિરના છાંટાએ ઉપરથી ઓળખી કાઢીને મનુષ્ય મૃગના સ્થાનને શોધી લે છે, તેમ ધર્મમાર્ગને પણ તેને અનુસરતાં શાસ્ત્રોનું પઠનપાઠન કરીને યુક્તિથી શોધી કાઢવો.^{૨૧} હે યુધિષ્ઠિર! વિનયસપત્ત રાજાએ તથા સત્પુરુષોએ જે વર્તનનું અનુસરણ કરવાનું છે, તે રાજર્ષિઓનું વર્તન મેં તમને કહ્યું છે, માટે તમે પણ જે પ્રમાણે જ વર્તો.^{૨૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત આપદ્ધર્માનુશાસન-પર્વમા 'આપદ્ધર્મસંચે રાજર્ષિઓના આચાર' નામનો અધ્યાય ૧૩૨ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૩ મો

કેશ(ભંડાર)સંગ્રહની આવશ્યકતા

॥ મીમા ઉવાચ ॥

સ્વરાટ્ટાત્ પરરાટ્ટાચ કોશં સંજનયેન્નૃપઃ ।

કોશાદિ ધર્મઃ કૌન્તેય રાજ્યમૂલં ચ વર્ધતે ॥૧॥

ભીષમે કહ્યું : હે કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિર! પ્રત્યેક રાજાએ (આપત્તિના સમયે) પોતાના અને પાર કાના દેશમાંથી દ્રવ્ય લૂંટી લાવીને પણ ભંડાર ભરપૂર રાખવો; કેમ કે ભંડાર જો ભરપૂર હોય છે, તો ધર્મ તથા રાજ્યનું મૂળ વૃદ્ધિ પામે છે.^૧ માટે રાજાએ કેશની વૃદ્ધિ કરવી, વૃદ્ધિ કરીને તેનું રક્ષણ કરવું અને (મધ્યમ પ્રતિનું અર્થ રાખીને પ્રતિદિન) તેમાં વધારો કર્યો જવો, એ સનાતન ધર્મ છે.^૨ કેવળ શુદ્ધ અને પવિત્ર આચરણ રાખીને અથવા કેવળ કૂરતાનો જ ઉપયોગ કરીને કેશસંગ્રહ થઈ શકતો નથી; પરંતુ મધ્યમ પ્રતિનું એટલે નહિ અતિ કૂર અને નહિ અતિ સૌમ્ય એવી વૃત્તિનું અપલબ્ધન કરીને રાજાએ કેશસંગ્રહ કરવો.^૩ જે રાજા નિર્ભળ છે, તેની પાસે કેશનો સંગ્રહ કયાંથી હોઈ શકે? જે રાજાની પાસે કેશનો સંગ્રહ હોતો નથી તેની પાસે સૈન્ય કયાંથી હોઈ શકે? જે રાજા સૈન્યબળથી રહિત છે તેનું રાજ્ય

ક્યાંથી ટકી શકે ? અને રાજ્ય વિનાના રાજની પાસે રાજ્યલક્ષ્મી ક્યાંથી હોય ?^{૧૪} જે પુરુષે ઉચ્ચ વૃત્તિનું અવલંબન કરી જીવન ગાળેલું છે, તેને લક્ષ્મીના નાશથી મરણ જેવું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે રાજ્યે કોશની, સૈન્યની તથા મિત્રોની સહોદિત વૃદ્ધિ કર્યા કરવી.^{૧૫} જે રાજા કોશસંપત્તિથી હીન છે, તેનું સર્વ મનુષ્યો અપમાન કરે છે; એટલું જ નહિ પણ તેના નોકરચાકરો અદ્ય દ્રવ્યથી સંતુષ્ટ રહેતા નથી અને તેનું કાર્ય કરવા માટે ઉત્સાહ ધરાવતા નથી.^{૧૬} વળી હરકોઈ રાજા કેવળ લક્ષ્મીને લીધે જ લોકમાં મહાન સત્કારને પામે છે; કેમ કે વસ્ત્ર જેમ સ્ત્રીના ગુહ્ય અંગને ઢાંકી દે છે, તેમ લક્ષ્મી પણ રાજાનાં પાપકૃત્યોને ઢાંકી દે છે.^{૧૭} રાજ્યે પૂર્વે જેઓની સાથે વિરોધ કર્યો હોય છે, તેઓ એની સંપત્તિ જોઈને બળી જાય છે અને પોતાને મારી નાખવાને ઇચ્છતા તેને કપટથી મારવાને કૃતરાઓની પેઠે નિરંતર સેવે છે.^{૧૮} હે ભારત! એવા શત્રુઓથી વીંટાયલા રાજાને સુખ ક્યાંથી હોઈ શકે ? માટે તે રાજ્યે નિત્ય ઉદ્યમ જ કરતા રહેવું, પણ તેવા ક્ષુદ્ર પુરુષોને નમવું નહિ; કેમ કે ઉદ્યમ જ ખરો પુરુષાર્થ છે.^{૧૯} પોતાના પરાલભ્યસમયે શુદ્ધ કાષ્ટ જેમ પર્વ વિનાના ભાગમાં ભાંગી પડે છે, તેમ મરી જવું, પણ દુષ્ટ પુરુષોને નમવું તો નહિ જ; અથવા અરણ્યમાં આલ્યા જઈને મૃજોનાં ટોળાંઓની સાથે ફરવું, પણ ચોર જેવા નિર્મયોદ્ધ અમાત્યોની સાથે રહીને જીવન ગાળવું નહિ. હે ભરતવંશી રાજા! ચોરલૂંટારા જેવા અમાત્યોની વચ્ચે રહીને આપત્તિમાં આવી પડેલા રાજ્યે વનનો જ આશ્રય કરવો, જેથી ત્યાં જંગલમાં રહેનારા ચોર લોકોની મોટી સેના રાજાને મળી આવે છે અને તે સેના મહાભયંકર ક્રોધ કરવામાં પણ ઉપયોગી થઈ પડે છે;^{૨૦, ૨૧} પરંતુ તે સેનાને પક્ષમાં લઈને રાજ્યે સત્ય અને મૃદુતાનો આશ્રય કરીને જ વર્તવું જોઈએ; કારણ કે મર્યાદાનો અત્યંત ત્યાગ કરનારા રાજાથી સર્વ મનુષ્યો કંટાળી જાય છે અને જંગલના લૂંટારાઓ પણ તેવા નિર્દય રાજા ઉપર શંકાશીલ બને છે.^{૨૨} માટે જેમ બને તેમ મનુષ્યોના ચિત્તને પ્રસન્ન કરનારી મર્યાદાનું જ સ્થાપન કરવું; કેમ કે અદ્ય વિષયમાં પણ જો મર્યાદાનું રક્ષણ કર-

વામાં આવે છે, તો મનુષ્યોમાં તેનો અત્યંત આદર થાય છે.^{૨૩} જે નાસ્તિક મનુષ્ય ‘આ લોક પણ નથી ને પરલોક પણ નથી,’ આવો નિશ્ચય કરી બેઠો હોય છે, તેવા ભયશંકિત મનુષ્યનો રાજ્યે વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી.^{૨૪} જે સમ્મન-લૂંટારાઓ મર્યાદા જાળવીને લૂંટ ચલાવે છે, તેઓ પણ વસ્તુતઃ અહિંસાને જ પાળે છે, એમ હું કહી શકું છું; વળી આપણે સાંભળીએ છીએ કે, જે લૂંટારાઓ ખીજાઓનું દ્રવ્ય લૂંટી લઈને પણ જો મર્યાદાનું રક્ષણ કરે છે, તો તેઓના પર લોકો પ્રસન્ન થાય છે.^{૨૫} આપત્તિના પ્રસંગે લૂંટ ચલાવીને આજીવિકા કરનારા રાજ્યે શુદ્ધ નહિ કરનારા પુરુષોનો વધ કરવો નહિ, પરસ્પરી સાથે વ્યભિચાર કરવો નહિ, કૃતદ્રોહી થવું નહિ, બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય લેવું નહિ, કોઈનું સર્વસ્વ હરણ કરવું નહિ, કન્યાની ચોરી કરવી નહિ, ખોટી રીતે કોઈ પણ આમાદિકના ધણી થઈ બેસવું નહિ અને પરસ્પરી સાથે આલિંગન કરવું નહિ; કેમ કે તે બધાં કૃત્યો સામાન્ય લૂંટારાઓમાં પણ નિંદ્ય ગણાય છે.^{૨૬, ૨૭} ચોરલોકોએ જે મનુષ્યોનું સર્વસ્વ લૂંટી લીધું હોય છે, તે મનુષ્યો એકત્ર મળીને ચોરલોકો સાથે મળી જાય છે અને પછી તેઓનો વિશ્વાસ મેળવીને તથા તેઓનાં રહેઠાણ વગેરેથી માહિતગાર થઈને તેઓનું (ચોરોનું) સર્વસ્વ લૂંટી લે છે અને તેમ જો ન બને તો ખીજાઓ દ્વારા તેઓને પાયમાલ કરી નાખે છે;^{૨૮} માટે ચોરલોકોએ પોતાના હાથમાં આવેલું સર્વ ધન લૂંટી લેવું નહિ, પણ તેમાંથી અમુક અંશ બાકી રહેવા દેવો, તેમ જ ‘હું તેઓના કરતાં બળવાન છું,’ એમ માનીને ઘાતકી કૃત્યો કરવાં નહિ.^{૨૯} જે લૂંટારાઓ, પ્રજાઓના દ્રવ્યોના અમુક ભાગ બાકી રાખીને લૂંટી લાવે છે, તેઓ પોતાના ઘરમાં પણ અમુક ભાગને બાકી રહેલો જુએ છે, પણ જેઓ પ્રજાઓનું સર્વસ્વ લૂંટી લાવે છે, તેઓને પોતાના સર્વસ્વનો પણ વિનાશ થવાનો ભય રહે છે; અર્થાત્ કોઈક સમયે તેઓનું પણ સર્વસ્વ લૂંટાઈ જાય છે.^{૩૦}

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વાતર્જત આપદ્ધર્માનુયાસન-પર્વમાં ‘કોશ(ભંડાર)સંગ્રહની આવશ્યકતા’

નામનો અધ્યાય ૧૩૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૪મો

બળની શ્રેષ્ઠતા

॥ મીલ્મ ઉવાચ ॥

અત્ર ધર્માનુવચનં કીર્તયંતિ પુરાવિદઃ ।

પ્રત્યક્ષાવેવ ધર્માર્થો ક્ષત્રિયસ્ય વિજાન્તઃ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ બોલ્યા : હે યુધિષ્ઠિર ! પ્રાચીન કાળના ધર્મજ્ઞ પુરુષો આ સર્વસ્વદાનના વિષયમાં અથવા સ્તોયકર્મ (ચૌરી)ના સંબંધમાં આવું ધર્મ વચન કહે છે. જેમ કે જે ક્ષત્રિય જ્ઞાનસંપન્ન છે, તેને ધર્મ અને અર્થ એ બન્ને પુરુષાર્થો પ્રત્યક્ષ જ છે; માટે શાસ્ત્રોક્ત ધર્મ-અધર્મના વિચારની ભાંજ ગડમાં પડીને દૃષ્ટબુદ્ધિમાં અંતરાય કરવો નહિ. ધર્મનો ઉપદેશ તો પરોક્ષ છે; અર્થાત્ તેમાં કોઈ બળતું પ્રત્યક્ષ ક્ષણ જોવામાં આવતું નથી માટે તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ. જેમ કોઈ અરણ્યમાં એક પથુનું પગલું જોઈને ‘શું આ તે નહારનું પગલું હશે ? ફૂતરાનું પગલું હશે કે લીપકાનું પગલું હશે ?’ આવો વિચાર કરવો તે વ્યર્થ જ છે, તેમ ‘આ અમુક ધર્મ’ અને ‘આ અમુક અધર્મ’ આવો વિચાર કરવો તે પણ વ્યર્થ જ છે; કેમ કે આ જગતમાંનો કોઈ પણ પુરુષ ધર્મના તથા અધર્મના ક્ષણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શક્યો નથી, માટે કેવળ બળ સંપાદન કરવાની જ ઇચ્છા રાખવી; કારણ કે આ સર્વ જગત કેવળ બળને જ આધીન રહેનારું છે. લોકમાં જે પુરુષ બળવાન છે, તેને લક્ષ્મી, બળ (સૈન્ય) અને અમાત્યો સ્વતઃ મળી આવે છે; તેમ જ જે મનુષ્ય નિર્ધન છે, તેને પતિત સરખો જાણવો અને જેની પાસે કંઈ અલ્પ ધન હોય છે, તે તો ઉચ્છિદ્ર અન્નના જેવું છે. બળવાન પુરુષ અનેક પ્રકારનો અત્યાચાર કરે; તોપણ ભયને લીધે તેને કોઈ કંઈ કરી શકતું નથી (ને ‘આ પુરુષ પતિત છે’ એમ કહીને તેને કોઈ સમાજ-

ની બહાર પણ મૂકી શકતું નથી;) બળ અને ધર્મ બરાબર બે સત્ય અધિકારમાં રહે છે, તો તે જગતને મહાન ભયમાંથી મુક્ત કરે છે. હું બળને ધર્મના કરતાં પણ વધારે ઉત્તમ માતું છું; કારણ કે બળને લીધે જ ધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને જેમ પૃથ્વી ઉપર જંગમ પ્રાણીઓ સ્થિતિ કરી રહ્યાં છે, તેમ બળમાં જ ધર્મ સ્થિતિ કરી રહ્યો છે. ધુમાડો જેમ વાયુને અનુસરે છે, તેમ ધર્મ બળને અનુસરે છે; એટલું જ નહિ પણ બળની આગળ ધર્મનું કંઈ પણ સામર્થ્ય ચાલતું નથી; પરંતુ લતા જેમ વૃક્ષનો આશ્રય કરીને રહે છે, તેમ ધર્મ બળનો આશ્રય કરીને રહે છે; જેમ સુખ ભોગ ભોગવનારા પુરુષોને વશ રહે છે, તેમ ધર્મ બળવાન પુરુષોને વશ રહે છે. આ જગતમાં એવું કોઈ પણ કાર્ય નથી કે જે બળવાન પુરુષોને અસાધ્ય હોય ! વળી બળવાન પુરુષોનાં સર્વ કાર્યો પવિત્ર ગણાય છે. જે પુરુષ બળહીન અને દુરાચારી હોય છે, તે કોઈ સ્થળેથી પોતાનું રક્ષણ મેળવી શકતો નથી અને તેવા પુરુષથી સર્વ લોક પણ જેમ નહારથી દૂર નાસે છે તેમ દૂર નાસે છે. ખરેખર, તેવા પુરુષ લોકોમાં તિરસ્કારપાત્ર અને અપમાનપાત્ર થઈને દુઃખભરેલું જીવન ગાળે છે અને તેનું ધિક્કારપાત્ર જીવન ગાળવું તે તો મૃત્યુ સમાન જ છે. વળી વિદ્વાનો કહે છે કે, તેવા દુરાચારી પુરુષને તેના ખાંધવો તજી દે છે; એટલું જ નહિ પણ તે પુરુષને તેના પાપી ચરિત્રને લીધે અતિશય સંતાપ પમાડીને સર્વ મનુષ્યો વાણીકૃપી શબ્દના પ્રહારથી અત્યંત ધાતલ કરી નાખે છે. (એ પાપી પુરુષ પોતાના પાપમાંથી કેવી રીતે છૂટવું, એ વિષે ધર્મશાસ્ત્રને જાણનારા) આચાર્યો કહે છે કે, તેણે વેદવિદ્યાનું અધ્યયન કરવું, બ્રાહ્મણોનું સેવન કરવું; દંષ્ટિ, વાણી અને ક્રિયાઓથી સર્વને પ્રસન્ન રાખવા, ઉદાર મનના થવું, ઉત્તમ કુળમાં વિવાહ કરવો, જગતમાં જાહેર કરવું કે, ‘હું એવો પાપી છું,’ બીજાઓના શુભાનુવાદનું વર્ણન કરવું, પવિત્ર મંત્રોનો બપ કરવો, તીર્થ-જળમાં સ્નાન કરવું, કોમળ સ્વશાવના થવું, બહુ બકબક કરવું નહિ, બ્રાહ્મણોની તથા ક્ષત્રિયોની સત્તાઓમાં ભાગ લેવો, અનેક પ્રકારનાં મહાદુષ્ટ તપશ્ચરણો કરવાં, લોકો ગમે તેમ કહે તોપણ ઘણું

* વિદ્યામિત્રમિત્રાણિ બુદ્ધિસત્ત્વધનાનિ ચ । તપ સહાય-
ર્થાણિ દેવં ચ દશમ વચ્ચ ॥ વિદ્યા, ઉત્તમ કુળ, મિત્રો,
દેવ, ધર્મ, ધન, તપ, સહાય, વીર્ય અને દેવ આ દસ
કારણ બળ છે, એમ વિશાલ નામના આચાર્ય કહે છે,
11 પદ્યોમાં ધર્મ-અધર્મનો વિચાર કરી વિના આ
12 રીતે બળનો જ આશ્રય કરવો. —નીલકંઠ

કાળ સુધી તે પ્રમાણે આચરણ કર્યું કરવું અને પોતે કોઈનો ઘણો જ ઉપકાર કર્યો હોય તોપણ તે વિધેના મનમાં વિચાર કરવો નહિ. ૧૨-૧૫ એ રીતે કરવાથી અતિશય પાપી પુરુષ પણ થોડા સમયમાં નિષ્પાપ બની જઈને લોકોમાં ઘણો માન્ય થઈ પડે છે અને તે ઉપરાંત વિચિત્ર પ્રકારનાં સુખને ભોગવે છે. વળી તે પોતે કરેલા સદાચારના જ બળથી સર્વ પાપકૃત્યોને ઠાંકી શકે છે, લોકમાં પૂજાને પામે છે અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં મહાન કૃણને સંપાદન કરે છે. ૧૬-૧૭

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્ગત આપદ્ધર્માનુશાસન-
પર્વમા 'બળની શ્રેષ્ઠતા' નામનો
અધ્યાય ૧૩૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૫ મો

કાયવ્ય લૂંટારાની કથા

॥ ગોમ્પ ઉવાચ ॥

અત્રાપ્યુદાહરંતીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

યથા દસ્યુઃ સમર્પાદઃ પ્રેલ્યભાવે ન નશ્યતિ ॥૧॥

લીંગે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! ચોરી જેવા અધમ કૃત્યને કરનારો લૂંટારો પણ જો મર્યાદા-પૂર્વક વર્તે છે, તો મૂઆ પછી તેની અધોગતિ થતી નથી. આ વિષયમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું જગતમાં ઉદાહરણ અપાય છે. ૧ જેમ કે પૂર્વે કાયવ્ય નામનો એક લૂંટારો અરણ્યમાં લૂંટકારતો ધંધો ચલાવીને પણ સિદ્ધિને પામ્યો હતો. તે લૂંટારો એક લીલલાતિની સ્ત્રીના પેટે ક્ષત્રિયના સંબંધથી જન્મ્યો હતો. તે એક મહાન ચોદો હતો, બુદ્ધિમાન હતો, શરવીર હતો, શાસ્ત્રવેત્તા હતો, અત્યંત દૂર હતો, છતાં આશ્રમીઓના ધર્મનું રક્ષણ કરતો હતો, બ્રાહ્મણો પર ભક્તિ રાખનારો હતો, શુરુઓની પૂજા કરનારો હતો અને ક્ષાત્રધર્મનું પાલન કરતો હતો. ૨, ૩ પ્રતિદિન સાયંકાળે અને પ્રભાતકાળે તે અરણ્યમાં જતો હતો અને મૃગોનાં ટોળાંઓને કોપાવતો હતો, જેથી તેને મૃગની તમામ જાતિઓના સ્વભાવનું તથા મૃગોને પકડવાની રીતિઓનું પૂરતું જ્ઞાન થતું હતું. વનવાસી સર્વ લીલોના મધ્યમાં તે કુશળ ગણતો હતો. તેને સર્વ પ્રકારના કાળનું તથા

દેશનું જ્ઞાન હતું અને પારિવાર નામના પર્વત ઉપર સદાકાળ તે કર્યો કરતો હતો. વળી તે સર્વ પ્રાણીઓની રીતભાવને જાણતો હતો. તેનાં બાણો અમોઘ હતાં અને તેનું ધનુષ પણ અમોઘ હતું; જેથી તે એકલો જ હજારો મનુષ્યોની સેનાને છતી લેતો હતો. એ મહાન લૂંટારો એક મોટા જંગલમાં રહીને પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતા કે જેઓ આંધળાં અને બહેરાં હતાં, તેઓનું પૂજન-અર્ચન કર્યો કરતો હતો; ૪-૧ અને મધ, માંસ, કૃણ, મૂળ તથા ભાતભાતનાં અન્ન લાવી આપીને તેઓને જમાડતો હતો, તેમ જ ધીજા માન્ય પુરુષોની પણ સેવા કર્યો કરતો હતો. ૭ જે સંન્યાસીઓ અને બ્રાહ્મણો અરણ્યમાં રહેતા હતા, તેઓની પણ તે પૂજા કરતો હતો અને હમેશા વનનાં મૃગોનો શિકાર કરીને તેઓને અર્પણ કરતો હતો. ૮ જે ધર્મચુસ્ત બ્રાહ્મણો ચોરનું લોભન કરવામાં શંકાશીલ થઈને તેની પાસેથી અન્નનો પ્રતિશ્રદ્ધ કરતા ન હતા, તેઓને ઘેર વહેલો પ્રાતઃકાળમાં જઈને શુભ રીતે પ્રતિશ્રદ્ધ દ્રવ્યને તે મૂકી આવતો હતો. ૯ એક વખતે તે અરણ્યમાં વસનારા હજારો લૂંટારાઓએ પેલા કાયવ્ય લૂંટારાને પોતાનો નાયક થવાની પ્રાર્થના કરી. તે બધા લૂંટારાઓ મર્યાદાનો ત્યાગ કરીને લૂંટકાર કરનારા હતા અને લોકો પર દૂર વર્તન ચલાવનારા હતા. ૧૦ તે સર્વ લૂંટારાઓએ એકત્ર મળીને કાયવ્યને કહ્યું કે, 'તમે સુદૂત, દેશ અને કાળને જાણનારા છો, શરવીર છો, વ્રતમાં દૃઢ રહેનારા છો અને બુદ્ધિમાન છો; માટે અમારા સર્વના મુખ્ય નાયક થાઓ. ૧૧ તમે અમને જે કાર્ય કરવાની આજ્ઞા કર્યો તે અમે કરીશું; માટે માતાપિતા જેમ પુત્રોનું પાલન કરે છે, તેમ તમે અમારું પાલન કરો. ૧૨

કાયવ્યે કહ્યું : તમારે મને નાયક તરીકે સ્વીકારવો હોય તો હું તમને જે પ્રમાણે વર્તવાની આજ્ઞા આપું તે પ્રમાણે તમારે વર્તવું પડશે. તેમાં પ્રથમ તો એ જ કે, તમારામાંના કોઈએ પણ શ્રીહત્યા કરવી નહિ, બીજા મનુષ્યોને મારવા નહિ, બાળહત્યા કરવી નહિ, તપસ્વીઓને મારવા નહિ, યુદ્ધમાં નહિ જીતેલાનો વધ કરવો નહિ, બળાત્કારે સ્ત્રીઓને પકડવી નહિ, સર્વ પ્રાણીઓમાં સ્ત્રીને

કોઈએ સર્વથા મારવી નહિ, બ્રાહ્મણોનું નિત્ય કટ્યાણ કરવું, તેઓને માટે યુદ્ધ ડરવું, સત્યનો ત્યાગ કરવો નહિ, વિવાહ આદિ માગલિક કાર્યોમા વિદ્ધ કરવું નહિ અને જે સ્થળે દેવોનું, પિતૃઓનું તથા અતિથિઓનું પૂજન કરવામા આવતું હોય, તે સ્થળે પણ વિદ્ધ કરવું નહિ સર્વ પ્રાણીઓમા બ્રાહ્મણો મોક્ષને યોગ્ય ગણાય છે, માટે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરીને પણ તેઓની પૂજા કરવી, કેમ કે બ્રાહ્મણો કોધાયમાન થઈને જેઓનો પરાભવ કરવા ધારે છે, તેઓને આ ત્રણે લોકમા કોઈ પણ બચાવી શકતો નથી; તેમ જ જે પુરુષ બ્રાહ્મણોની નિદા કરે છે અથવા તેઓનો નાશ કરવાનો મનમા વિચાર કરે છે, તેનો સૂર્યોદય થતા જેમ અધકારનો વિનાશ થાય છે, તેમ અવશ્ય વિનાશ જ થાય છે. તમારે ‘આ લોકમા જ અમને કર્મોના કૃણ મળે’ એવી મનમા ઇચ્છા રાખીને ન્યાયપૂર્વક દ્રવ્ય મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી જે જે વેપારીઓ આપણને કર પૂરતું જ દ્રવ્ય નહિ આપે તેઓના પર આપણે ચઢાઈ કરીશું, કેમ કે દંડને જગતના દુષ્ટ પુરુષોને શિક્ષા ડરવા માટે જ ઉત્પન્ન કરવામા આવ્યો છે, પણ કોશને ભરપૂર રાખવા માટે દંડને ઉત્પન્ન કરવામા આવ્યો નથી. આ જગતમા જે દુષ્ટ પુરુષો સત્પુરુષોને પીડા કરે છે તેઓનો વધ કરવો, એ જ દંડવું લક્ષણ છે.^{૧૩-૨૦} જે પુરુષો રાષ્ટ્રને કેવળ દુઃખ દઈને ભંડારમા ધનનો સચ્ચ કરે છે, તેઓ યરીરના કોઈ સહેલા ભાગમા પહેલા કીડા જેવા છે અને તે કીડાઓને જેમ તત્કાળ મારી નાખવામા આવે છે, તેમ તે દુષ્ટ પુરુષોને પણ સત્વર મારી નાખવા ભેઈએ,^{૨૧} પણ જે પુરુષો લૂટકાટ ચલાવવાનો ધંધો કરે છે, છતાં ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે, તેઓ લૂટારા હોવા છતાં તુરત જ સિદ્ધિને પામે છે.^{૨૨}

ભીષ્મે કહ્યું કાયવ્ય લૂટારાએ એ પ્રમાણે બીજા લૂટારાઓને શિખામણ આપી, એટલે તેઓ એ તે પ્રમાણે જ વર્તવાનો આરભ કર્યો, તેથી અલ્પ સમયમા તેઓએ અઘ્યુદય મેળવ્યો અને પાપકર્મ કરવાનો ત્યાગ કર્યો.^{૨૩} કાયવ્ય પણ તે કર્મ કરીને મહાન સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો, કેમ કે

તેણે સત્પુરુષોનું કટ્યાણ કર્યું હતું અને ચોર લોકોને પાપકર્મ કરતા અટકાવ્યા હતા.^{૨૪} જે પુરુષ આ કાયવ્ય લૂટારાના ચરિત્રનું નિત્ય ચિંતન કરે છે, તેને અરણ્યના કોઈ પણ પ્રાણીનો ભય રહેતો નથી, તેમ જ હે ભારત! તે પુરુષને સર્વ પ્રાણીઓ તરફથી અભય મળે છે, દુષ્ટ પુરુષો તરફથી પણ ભય રહેતો નથી અને તે પુરુષ અરણ્યોનો એક રાજા જ બની જાય છે.^{૨૫-૨૬}

ક્રતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્ગત આપદ્ધર્માનુશાસન-પર્વમા ‘કાયવ્ય લૂટારાની કથા’ નામનો

અધ્યાય ૧૩૫નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૬ મો

કોશસંચય અને તેનો ઉપયોગ

॥ મીપ્મ ઉવાચ ॥

અત્ર ગાથા વ્રજગીતાઃ કીર્તયંતિ પુરાવિદઃ ।

યેન માર્ગેણ રાજા વૈ કોશં સંજનપત્યુત ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર! કથા માર્ગનો આશ્રય કરીને રાજાએ કોશસંચય (ધનસંગ્રહ) કરવો, એ વિષે પૂર્વે બ્રહ્મદેવે જે ગાથાઓ કહી હતી તે ગાથાઓને ઘણા પ્રાચીન ઇતિહાસવેત્તાઓ આ પ્રમાણે કહે છે.^૧ ક્ષત્રિયે જે પુરુષો યજ્ઞશીલ હોય તેઓનું તથા દેવોને નિમિત્તે મદિરાદિમા એકઠું કરવામા આવેલું ધન કદી પણ લેવું નહિ, પણ જેઓ યજ્ઞાદિ કર્મો કરતા ન હોય, તેઓનું તથા ચોરલૂટારાઓનું દ્રવ્ય લઈ લેવું, તે યોગ્ય ગણાય છે.^૨ હે ભરતવંશી રાજા! આ સર્વ પ્રજાઓ અને રાજ્યના સર્વ લોગવૈભવો ક્ષત્રિયોના જ ગણાય છે, માટે ધન એ ક્ષત્રિયનું જ છે. બીજા કોઈનું નથી.^૩ આ જગતમા જે કઈ ધન છે, તે બધું રાજાના સિંધ્યને માટે તથા યજ્ઞોને માટે છે, માટે જેમ લોજ નાદિકમા નિરુપયોગી ગણાયેલી ઔષધિઓને ટાપીને મનુષ્યો ખાવાના પદાર્થોને પકાવવા માટે બળતણ તરીકે વાપરે છે, તેમ યજ્ઞાદિ નહિ કરનારા લોભી પુરુષોના ધનને પણ નિરર્થક ગણીને રાજાએ તેનો ઉપયોગ કરવો.^૪ ધર્મવેત્તાઓ કહે છે કે, જે મનુષ્યો દેવોને, પિતૃઓને તથા અતિથિઓને હવિષ્ભાગ આપીને પૂજતા નથી, અર્થાત્ યજ્ઞાદિ કર્મો કરતા નથી, તેઓનું દ્રવ્ય નિરર્થક છે.^૫ હે

રાજન્ ! ધાર્મિક રાજાએ તેવા મનુષ્યો પાસેથી દ્રવ્યને હરી જ લેવું અને તે હરણ કરેલા ધનથી પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું, જેથી તે રાજાને તે વિષેના શોક પણ થતો નથી ^૧ જે રાજા પોતાના નિમિત્તે હુદ્ પુરુષોની પાસેથી દ્રવ્યને પડાવી લઈને સત્પુરુષો ને અપહરણ કરે છે, તે રાજા સપૂર્ણ ધર્મવેત્તા ઠહેવાય છે ^૨ જેમ ક્રીડી, મકોડી વગેરે ઉદ્ભિન્ન જીવો અને વજ્ર નામના શુકવ જીવો પૃથ્વીમાથી બહાર નીકળીને ધીમે ધીમે ઘણા દૂર પ્રદેશ સુધી પહોંચી શકે છે, તેમ રાજાએ ધીમે ધીમે શક્તિને ઉપયોગ કરીને છેક પરલોક સુધાને પણ જય કરવો ^૩ વળી જેમ ડાસ, મચ્છર, ક્રીડીઓના ધોળા ઈડા અને ક્રીડીઓ, વિના નિમિત્તે જગતમા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ચત્રયાગાદિ નહિ કરનારા પુરુષો વિના નિમિત્તે (નકામા) જગતમા ઉદ્ભવે છે, એમ સમજીને રાજાએ ગાય વગેરે ઉપયોગી પ્રાણીઓના શરીર પરથી ડાસ, મચ્છર વગેરે જીવોને જેમ દૂર ડરવામા આવે છે, તેમ પોતાના રાષ્ટ્રમાથી પૂર્વોક્ત અચરશીલ (નકામા) પુરુષોને દૂર જ કરવા, જેથી ધર્મપ્રવૃત્તિ વધી શકે છે પૃથ્વીની રજાને ભે ઘટીમા દળવામા આવે છે, તો તે જેમ અત્યંત સૂક્ષ્મ થતી બપ છે, તેમ ધર્મ પણ ખૂબ વિચાર કરવાથી અતિશય સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે જણાય છે, અર્થાત્ જેમ જેમ ધર્મના સળ ધમા વિચાર કરવામા આવે છે તેમ તેમ તેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જણાતું બધ છે ^{૪-૧૨}

હતિ શ્રીગદાધારતમા શાંતિપર્વાતમર્ત આપદ્ધર્માનુશાસન પર્વમા 'માશસ વધ અને તેનો ઉપયોગ' નામનો

અધ્યાય ૧૩૭મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૭મો

ત્રણ માછલાંઓની વાર્તા

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

અનાગતવિધાતા ચ પ્રત્યુત્પન્નમતિશ્ચ યઃ ।

દ્વાવેવ મુલમેષ્વેતે દીર્ઘસૂત્રી વિનરૂપતિ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું હે યુધિષ્ઠિર ! અનાગતવિધાતા (સકટ આગ્યા પહેલા જ તેના ઉપાય શોધી કાઢનાર) અને પ્રત્યુત્પન્નમતિ (સકટ આવે તે સમયે જેની બુદ્ધિમા તેને દૂર કરવાનો ઉપાય સૂઝે તો) આ બંને પુરુષો જ સુખને પામે છે, પણ દીર્ઘ

સૂત્રી (હરકોઈ કાર્યને વિલંબથી કરનારો) પુરુષ વિનાશ પામે છે ^૧ હરકોઈ કાર્ય-અકાર્યનો નિશ્ચય કરવામા દીર્ઘસૂત્રી થવાથી કેવું પરિણામ આવે છે, એના સળ ધમા એક ઉત્તમ આગ્યાન હું તમને કહું છું, તેને તમે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો ^૨ એક બહુ જ ધીછરા પાણીવાળા જળાશયમા પુષ્કળ માછલાઓ રહેતા હતા તેમા ત્રણ માછલાઓ ઘણા જ કુશળ અને હમેશા સાથે જ કરનારા હતા ^૩ એ ત્રણે માછલાઓમા એક માછલું દીર્ઘદર્શી અથવા આગળથી જ ભવિષ્યને માટે વિચાર કરનાર હતું, ત્યારે બીજું સમય આવતાની સાથે જ યોગ્ય ઉપાયને શોધી કાઢનાર હતું અને ત્રીજું દીર્ઘસૂત્રી હતું ^૪ હવે એક સમયે એવું બન્યું કે, એ જળાશય પાસે કેટલા એક મન્ડીમારો આવી ચડ્યા તેઓએ એ જળાશયના બધા માછલાઓને પકડી લેવા માટે યોગ્યાનું અનેક માગો કરીને જળાશયના પાણીને નીચાણના પ્રદેશમા વહેવડાવવા માંડ્યું ^૫ ત્યારે પાણીને ઓછું થતું જોઈને પેલું દીર્ઘદર્શી માછલું બળી ગયું કે, જલાશય ઉપર કોઈક નાતને ભય આવી પડવાનો છે પછી તેણે પોતાના બંને મિત્રોને કહ્યું કે, ^૬ ' આ જળાશયમા જેટલા પ્રાણીઓ વસી રહ્યા છે, તેઓ સર્વ ઉપર ભવિષ્યમા મહાન આપત્તિ આવી પડવાની છે, માટે આવો, આપણે નીકળી જવાનો માર્ગ બધા સુધીમા સેઠાર્થ ગયો નથી, ત્યાં સુધીમા આપણે બહાર નીકળી જઈએ ^૭ પોતાના પર સકટ આવી પડ્યું ન હોય, ત્યાં સુધીમા ઉત્તમ પ્રતિભા ઉપાયોની યોજના કરીને તેને જે અટકાવી દે છે, તે સમયમા આવી પડતો નથી, માટે તમને જો રચતું હોય તો આપણે અહીંથી ચાલ્યા જઈએ ^૮ ત્યારે દીર્ઘસૂત્રીએ કહ્યું ' હા, તું કહે છે તે ખરું છે, પણ હાલ તુરત આપણે ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી, એમ હું તને આતરીથી કહી શકું છું ' પછી પ્રત્યુત્પન્નમતિએ દીર્ઘદર્શી પ્રત્યે કહ્યું કે, ' બ્યારે સમય આવશે ત્યારે હું કોઈ પ્રકારે બૂલું તેમ નથી ^{૯-૧૦} એ પ્રમાણે તે બંને માછલાઓના વિચાર બળી નીધા પછી મહાબુદ્ધિમાન પેલું દીર્ઘદર્શી માછલું માલીઓએ કરેલા પ્રનાહ દાના જળાશયમાથી બહાર નીકળી ગયું અને બીજા બે માછલાઓ જળાશયમા જઈ પહોંચ્યા ^{૧૧} પછી

મચ્છીમારોએ જોયું કે, જળાશયનું ઘણું ખરું પાણી બહાર વહી ગયું છે, એટલે તેઓએ જુદા જુદા અનેક ઉપાયો કરીને, માછલાંઓને પકડવા માંડ્યાં^{૧૨} અને લગભગ નિર્જળ થઈ ગયેલા તે આખા જળાશયને ડહોળવા માંડ્યું, જેથી તેમાંનાં ઘણાં ખરં માછલાં પેલા દીર્ઘસૂત્રી માછલાની સાથે પકડાઈ ગયાં. પછી મચ્છી મારોએ તે બધાં માછલાંઓને દોરીઓની સાથે બાંધવા માંડ્યાં, ત્યારે પ્રત્યુત્પન્નમતિ (સમય આવ્યે ઉપાયને શોધી કાઢનાર) માછલું મૂઆ જેવો દોંગ કરીને ખીજાં મરણ પામેલાં માછલાંઓની વચ્ચે ભરાઈ પેહું. ^{૧૩}૧૪ મચ્છીમારોએ જોયું કે, આ બધાં માછલાં બળમાં સપડાઈ જવાથી મરી ગયાં છે, જેથી તેઓએ એક પુષ્કળ પાણીવાળા જળાશય પાસે એ માછલાંઓને લઈ જઈને એક પછી એક ધોવા માંડ્યાં. ત્યારે પેહું પ્રત્યુત્પન્નમતિ માછલું એકદમ બળમાંથી મુક્ત થઈને પાણીમાં આવ્યું ગયું; પણ મંદાત્મા અને બુદ્ધિહીન એવું પેહું દીર્ઘસૂત્રી માછલું સમયસૂચક ન હતું, જેથી ઇંદ્રિય-જ્ઞાન વિનાના મૂર્ખ પ્રાણીની પેઠે મરણ પાર્યું. એ પ્રમાણે જે પુરુષ પોતાના પર આવી પડેલા સંકટ-ના સમયને આજ્ઞાનથી બાળી શકતો નથી, તે પુરુષ પેલા દીર્ઘસૂત્રી માછલાની પેઠે તત્કાળ વિનાશ પામે છે; ^{૧૫}૧૮ તેમ જ જે પુરુષ ‘હું કુશળ છું’ આહું અભિમાન રાખીને સંકટ આવ્યા પહેલાં જ તેને માટે ઉપાય કરતો નથી, તે પુરુષ પણ પેલા પ્રત્યુત્પન્નમતિ માછલાની પેઠે સંશયમાં આવી પડે છે. ^{૧૯} માટે જ હું કહું છું કે, અનાગતવિધાતા અને પ્રત્યુત્પન્નમતિ આ બંને પુરુષો જ સુખને પામે છે, પણ દીર્ઘસૂત્રી વિનાશ પામે છે. ^{૨૦} કાષ્ઠા, કલા, સુંદર્ભ, દિવસ, રાત્રિ, લવ, માસ, પક્ષ, છ જાતુઓ, કદપ અને સંવત્સર, એ બધાં કાળનાં સ્વરૂપો છે અને પૃથ્વી એ દેશ કહેવાય છે. તેમાં કાળ એ અદ્વંશ્ય પદાર્થ છે. પોતાના ઇષ્ટ અર્થની સિદ્ધિને માટે જેના જેવો વિચાર કરવામાં આવે છે, તેવું તેવું જ ફળ આવે છે. આ કાળ અને દેશ, ધર્મ-શાસ્ત્રમાં, અર્થશાસ્ત્રમાં તથા મોક્ષશાસ્ત્રમાં મુખ્ય મનાય છે અને કામશાસ્ત્રમાં પણ તેઓનું જ પ્રાધાન્ય છે; માટે મનુષ્યોએ દેશકાળને અનુસરીને જ આવલું, એમ ઋષિઓએ કહ્યું છે. ^{૨૧}૨૩ જે પુરુષ

પૂરતો વિચાર કર્યો પછી જ અમુક કાર્ય કરવાને તૈયાર થાય છે, તે પોતાને અનુકૂળ એવા ઉત્તમ દેશને તથા કાળને સંપાદન કરી શકે છે અને પછી તે દેશકાળની અનુકૂળતાને લીધે તેને ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૨૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ-ત્રીતીય આપદ્ધર્માનુશાસન-પર્વમાં ‘ત્રણ માછલાંઓની વાર્તા’ નામનો અધ્યાય ૧૩૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૮ મો

મહાવિકટ સમયે શત્રુ સ થે પણ
સંધિ કરવી

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

સર્વત્ર વુદ્ધિઃ કથિતા શ્રેષ્ઠા તે મરતર્પમ ।

અનાગતા તથોત્ત્રના દીર્ઘસૂત્રા વિનાશિની ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું : હે ભારતશ્રેષ્ઠ ભીષ્મપિતામહ ! તમે કહ્યું કે, સંકટ આવ્યા પહેલાં જ ઉપાયને શોધી કાઢનારી તથા સંકટના સમયે ઉપાયને શોધી કાઢનારી બુદ્ધિ સર્વ વિષયોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને દીર્ઘસૂત્રી બુદ્ધિ પુરુષને વિનાશ કરનારી છે; પણ હવે હું એ બુદ્ધિ વિષે સાંભળવા ઇચ્છું છું કે, જે રાત્ર ધર્મ તથા અર્થને સંપાદન કરવામાં કુશળ હોય અને ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોય, છતાં જે સમયે અનેક શત્રુઓથી ઘેરાઈ બંધ, ત્યારે જેના આશ્રયથી મૂંઝાય નહિ-આ વિષયમાં હું તમને પૂછું છું, માટે હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! તે વિષે તમે મન કહો. ^૨૩ રાત્ર જે વેળા અનેક શત્રુઓના સપાટામાં સપડાઈ ગયો હોય, તે વેળા તેણે કેવી રીતે વર્તવું બોઈ એ ? એ સર્વ હું વિધિપૂર્વક સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું. ^૪ કોઈ એક રાત્ર જ્યારે સંકટમાં આવી પડે છે, ત્યારે પૂર્વકાળમાં તેનાથી ત્રાસ પામેલા તેના અનેક શત્રુઓ એકઠા મળીને તેનો નાશ કરવા માટે યત્ન કરે છે. ^૫ તેવે સમયે મહાબળવાન આવી પડેલા દુર્બળ રાજાને મૂળમાંથી ઉગેડી નાખવા માટે જ્યારે તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેણે એકલાએ સહાયકોના અભાવને લીધે કેવી રીતે વર્તવું ? ^૬ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ વખતે, તે એકલા રાત્રએ મિત્રને અથવા શત્રુને કેવી રીતે પોતાના

પક્ષમાં લેવો? અને શત્રુ તથા મિત્રની વચ્ચે આવી પડીને તે રાજાએ કેવા ઉપાયો યોજવા? જેનાં લક્ષણો પ્રથમથી જાણવામાં આવ્યાં હોય, તેવો એક મિત્ર પણ પાછળથી ન્યારે શત્રુ બની જાય, ત્યારે પુરુષે શું કરવું? અને શું કરવાથી તે પુરુષ સુખી થાય? કેાની સાથે લડાઈ કરવી? કેાની સાથે સંધિ કરવી? અને જે પુરુષ બળવાન હોય છતાં પણ કોઈ સમયે શત્રુઓના મધ્યમાં સપડાઈ પડ્યો હોય, ત્યારે તેણે કેવી રીતે વર્તવું એઈએ? હે શત્રુતાપન લીખમ્પિનામહ! હું માનું છું કે, શત્રુ-મિત્ર સાથે સાવધાન થઈને વર્તન કરવાનું કાર્ય ખીજા સર્વ કાર્યોમા સુખ્ય છે, છતાં એ વિષયને યથાર્થ રીતે સમજાવનાર અને તે વિષયને યથાર્થ રીતે જાણવાની ઇચ્છા કરનાર પુરુષ આ જગતમાં અત્યંત દુર્લભ છે. માત્ર સર્વ ઇન્દ્રિયોને છતનારા શંતનુના પુત્ર તમે એક જ એ વિષયને સમજાવી શકો તેમ છો; માટે હે મોટા ભાગ્યશાળી પિતા મહા! મે પૂછેલા આ પ્રશ્નના સંબંધમાં બરાબર વિચાર કરીને એ સર્વ તમે મને કહો. ૧૦૧૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે પુત્ર યુધિષ્ઠિર! તમે પૂછેલો આ પ્રશ્ન બરેબર યોગ્ય છે અને આનંદદાયક છે. આપત્તિના સમયે પુરુષે કેવી રીતે વર્તવું, એ વાત ઘણી શુદ્ધ છે, માટે તે વિષે તમે સપૂર્ણ રીતે સાંભળી લો. ૧૨ હે ભારત! ઘણી વખત એવું બને છે કે, મિત્ર હોય તે શત્રુ બની જાય છે અને શત્રુ હોય તે મિત્ર બની જાય છે. એનું કારણ એ છે કે, તેવા સંયોગોને લીધે કાર્યોની કોઈ પણ સ્થિતિ સદાકાળ તેવી ને તેવી રહેતી નથી; ૧૩ માટે હર-કોઈ કાર્યનો અથવા અકાર્યનો નિર્ણય કરતી વેળા દેશકાળનો સપૂર્ણ વિચાર કર્યો પછી જ અમુક કોઈના ઉપર વિશ્વાસ કરવો અને અમુક કોઈની સાથે લડાઈ કરવી. ૧૪ પોતાનું ક્ષિત ઇચ્છનારા રાજા પુરુષોએ પ્રથમ બરાબર નિશ્ચય કર્યો પછી સર્વની સાથે હમેશા સધિ કરવી. પણ હે ભારત! જે સમયે પ્રાણસંકટનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હોય, તે સમયે શત્રુઓ સાથે પણ સધિ કરીને પોતાના પ્રાણ બચાવી લેવા. ૧૫ હે રાજા! મૂર્ખ પુરુષ (પ્રાણસંકટપ્રસંગ વિના) મહાકાળ શત્રુઓની બેડે સંધિ રાખે છે, તેનું કોઈ પ્રકારનું કાર્ય સિદ્ધ થતું

નથી, તેમ તેને કોઈ ભતનાં કૃળ પણ મળતાં નથી; પરંતુ જે પુરુષ પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ તરફ ઈષ્ટિ કરીને યોગ્ય સમયે શત્રુઓ સાથે પણ સધિ કરે છે અને મિત્રો માથે પણ વિરોધ કરે છે, તેને અતિ મહાન કૃળ મળી શકે છે. ૧૬ ૧૭ આ વિષયમાં એક પ્રાચીન કાળનું ઉદાહરણ જગતમાં કહેવાય છે. તેમાં એક વડ ઉપર રહેનારા બિલાડાનો તથા એ વડના મૂળમાં રહેનારા ઊંદરનો સંવાદ વર્ણવ્યો છે, તે હું તમને કહું છું; સાંભળો. ૧૮

કોઈ એક મોટા વનમાં વડનું એક મહાન વૃક્ષ હતું. તે વૃક્ષ લતાઓના અનેક બળાંઓથી ઢકાઈ ગયું હતું અને તેના ઉપર અનેક પક્ષીઓ નિવાસ કરી રહ્યા હતા. તેનું થડઘણું જ મોટું હતું. તેનો વિસ્તાર એટલો બધો હતો કે જેથી દૂરથી જોનારને તે એક મેઘમડળ જેવું દેખાતું હતું. તેની છાયા અત્યંત શીતળ હતી, દેખાવમાં પણ તે વૃક્ષ ઘણું સુંદર જણાતું હતું અને લગભગ આખા અરણ્યમાં તેની શાખાઓ પથરાઈ ગઈ હતી, જેથી અનેક શિકારી પશુઓ તથા મૃગો તે વૃક્ષને આશ્રય કરી રહેતાં હતા. ૧૯ ૨૦ એ વૃક્ષના મૂળના ભાગમાં સો મોઢાંવાળું એક મોટું દર કરીને પક્ષિત નામનો મહાપ્રાણિમાન ઊંદર રહેતો હતો, ૨૧ તેમ જ એ વડની એક શાખા ઉપર લોમશ નામનો એક બિલાડો સુખેથી રહેતો હતો. તે બિલાડો પક્ષીઓનું ભક્ષણ કરીને પોતાની જિંદગી ગાળતો હતો. ૨૨ હવે એક સમયે કોઈ એક ચાંડાલ તે મહાવનમાં આવી ચડ્યો. તેણે એ જંગલમાં જ ઘર બાંધી કાયમ માટે રહેવા માંડ્યું. હમેશા સુચારત ના સમયે તે વડ પાસે આવીને એ ચાંડાલ મૃગો તથા પક્ષીઓને બાંધી શકે તેવું એક દૃઢયત્ર મૂકી જતો હતો અને તેમાં તાતના પાશલાઓને બરાબર ગોઠવીને પાછો પોતાને ઘેર જઈ નિરાને સૂઈ રહેતો હતો. પછી ન્યારે પ્રભાતનો સમય થતો હતો, ત્યારે પુનઃ ત્યા આવતો હતો. ૨૩ ૨૪ નિત્ય રાત્રિના સમયે તે ચાંડાલે ગોડવેલા દૃઢયત્રમાં અનેક પ્રકારના મૃગપક્ષીઓ બંધાઈ જતાં હતાં. તેમાં એક દિવસ પેલો બિલાડો પણ પ્રભાતને લીધે બંધાઈ ગયો. ૨૫ હમેશાં અનેક પક્ષીઓનો વધ કરનારો અને પોતાનો મહાબળવાન શત્રુ બિલાડો

એ કૃત્યત્રમા સપડાઈ ગયો એ વાત બાણીને ત્યાં રહેનારો પેલો પલિત નામનો ઊદરડો નિર્જય થઈને ચારે બાણુ કૂદવા લાગ્યો.^{૨૬} તે ઊંદર પોતાનું લક્ષ્ય શોધવા માટે વનમા ચોતરફ વિશ્વાસ પૂર્વક ફરવા લાગ્યો. તેવામા મૃગપક્ષીઓને લોભાવવા માટે ચાડાલે કૃત્યત્ર ઉપર જે માસ મૂક્યું હતું, તે એ ઊદરના ભેવામા આવ્યું;^{૨૭} એટલે તુરત જ એકદમ કૂદીને એ કૃત્યત્ર ઉપર તે ચડી ગયો અને ત્યાં બેઠો બેઠો પેલા માસને ખાવા લાગ્યો. પોતાનો શત્રુ બિલાડો એ ચંત્રમા સપડાઈ ગયો હતો, તેને બેઈને એ ઊદર મનમા ખૂબ હસતો હતો ને માસ ખાવામા લીન બની જઈને લાગ્યે જ આડુંઅવળું ભેટો હતો. પછી તે ઊંદરે કેટલીક વારે એક બાણુ નજર કરી; એટલે પોતાના બીજા એક ભયકર શત્રુને ત્યાં આવી પહોંચેલો ભેટો. તે શત્રુ હરિણ નામનો એક ચપળ નોળિયો હતો. તેનો વર્ણ કાસડાના પુષ્પ જેવો હતો. પૃથ્વીની બખોલમા તે પડી રહેનારો હતો અને તેના નેત્રો લાલ રંગના હતા. તેને પેલા ઊંદરની ગંધ આવી હતી, તેથી ઉતાવળે ઉતાવળે ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો. કૃત્યત્ર ઉપર રહેલા પોતાના લક્ષ્યને (ઊદરને) માટે તે પોતાના ગલોફા ચાટતો હતો ને બિચુ સુખ કરીને ઊદરના ઊતરવાની રાહ ભેટો પૃથ્વી પર બોલો હતો. આ રીતે પોતાના પર ટાપી રહેલા એ નોળિયાને બેઈને પેલા ઊદરે ભયભીત થઈને બેચેનીએ ભેવા માડ્યું, તેવામા વડની ડાળ ઉપર બેઠેલા પોતાના બીજા શત્રુને તેણે ભેટો એ શત્રુ ચંદ્રક નામનું એક ધ્રુવડ હતું કે જે એ વડની બખોલમા રહેતું અને રાત્રિના સમયે બહારના પ્રદેશમા ધૂમનારું હતું. તેની ચાચ ઘણી તીક્ષ્ણ હતી. આ રીતે એક બાણુ નોળિયો અને ઉપરના ભાગમા ધ્રુવડ, એમ બે શત્રુઓની વચ્ચે આવી પડેલા તે ઊદરને મોટી ભારે ચિંતા થવા લાગી. તેણે મનમા વિચાર કરવા માંડ્યો કે, ‘અરેરે! મારા ઉપર તો ઘણો મોટો ભય ટમટમી રહ્યો છે આવી મહાકષ્ટદાયક આપત્તિ માં આવી પડવાથી હું મરણની અણી ઉપર આવી પહોંચ્યો છું, પણ આવો ચોતરફનો ભય ત્યાં જ નથી. થાય ત્યારે પોતાનું હિત ધરજનારાએ

શું કરવું બેઈએ?’ આ પ્રમાણે વિચાર કરતો તે ઊંદર ચારે બાણુ શત્રુઓથી ઘેરાઈ જઈને સર્વત્ર ભયને જ દેખવા લાગ્યો અને ભયને લીધે સંતપ્ત થઈ ગયો; પરંતુ ઉપરાઉપરી વિચાર કરવાથી તેને એક ઉત્તમ વિચાર સૂઝી આવ્યો કે, ‘આપત્તિમા આવી પડેલા પુરુષે હરકોઈ ઉપાયે પણ આપત્તિને નાશ કરીને પોતાના જીવિતનું રક્ષણ કરવું બેઈએ મારા ઉપર પણ આ સમયે ચોતરફથી આપત્તિ આવી પડી છે કે, જેને લીધે મારું જીવન સશયમાં આવી પડ્યું છે. જો હું પૃથ્વી ઉપર ઊતરી પડીશ તો આ નોળિયો એકદમ મને ખાઈ જશે, જે કદાચ અહીં ને અહીં બેઠી રહીશ તો ઉપર બેઠેલુ ધ્રુવડ મને ખાઈ જશે અને જો આ પાશને કાતરી નાખીને અહીં થી જ નીચે ઊતરીશ, તો આ બિલાડો મને ખાઈ જશે; (આમ ચારે બાણુથી હું ભયમાં આવી પડ્યો છું,) છતાં પણ આવે વખતે મારા જેવા બુદ્ધિમાન પુરુષે ગભરાઈ જવું તે યોગ્ય નથી.^{૨૮-૩૦} હું આ સંકટમાંથી મારા જીવિતનું રક્ષણ કરવા માટે યુક્તિ પૂર્વક ચત્રન કરીશ. જે પુરુષ બુદ્ધિમાન, ડાહ્યો અને નીતિશાસ્ત્રમાં કુશળ હોય છે, તે મહાદારુણ આપત્તિમા આવી પડ્યો હોય, છતાં તેમા ટૂંબી મરતો નથી.^{૩૧-૩૦} હું ધારું છું કે, આ વખતે આ બિલાડાનું શરણુ લીધા વિના ચાલે તેમ નથી. જોકે એ મારો શત્રુ છે, તોપણ આ સમયે તે સંકટમા આવી પડ્યો છે, જેથી એને પણ મારી પાસે મોટું કામ કરાવવું છે.^{૩૨} આજે હું ત્રણ શત્રુઓના સપાટામા સપડાઈ ગયો છું, છતાં મારા જીવિતનું કેવી રીતે રક્ષણ કરું? આવો વિચાર કરીને હું એ જ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું કે, મારા શત્રુ બિલાડાનો જ મારે આશ્રય લેવો.^{૩૩} નીતિશાસ્ત્રને આશ્રય કરીને હું આ બિલાડાને તેના હિતની વાત કહીશ અને (તે વાતને જો એ કબૂલ કરશે તો હું) આ ત્રણે શત્રુઓને મારી બુદ્ધિથી છેતરીશ.^{૩૪} આ બિલાડો મારો મહાન શત્રુ છે, તો પણ આ વખતે તે સંકટમા આવી પડ્યો છે, તેને લીધે મૂઠ જેવો બની ગયો છે, જેથી તેની સોબત કરીને હું બન્નેના સ્વાર્થની વાત તેને સમજાવી શકીશ.^{૩૫} મને લાગે છે કે, તે હુંખમા આવી પડ્યો છે, તેથી મારી સાથે કદાચ સંધિ કરશે, કેમ કે સંકટના સમયે બળવાન પુરુષે પણ પોતાની

સમીપ રહેનારા શત્રુને પક્ષમાં લઈને જીવિતનું રક્ષણ કરવું, એમ આચાર્યોએ કહ્યું છે. (વળી કહ્યું છે કે,) બુદ્ધિમાન શત્રુ સારો, પણ મૂર્ખ મિત્ર સારો નહિ. ૪૫૪ આ વખતે મારા શત્રુ આ ખિલાડાને આધારે જ મારું જીવિત ટકી શકે તેમ છે, માટે પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે હું તેને કહી બેઠું તો ખરા? જેથી તે મારો શત્રુ છે, છતાં કદાચ મારી સંગત કરીને પંડિત થાય-મારું કહેવું માને! આ પ્રમાણે તેણે વિચાર કર્યા પછી શત્રુથી ઘેરાયેલા, અર્થશાસ્ત્રના રહસ્યને જાણનારા અને સંધિવિધહના સમયનું જ્ઞાન ધરાવનારા તે ઊંદરે ખિલાડાને સાંત્વનપૂર્વક વચનો કહેવા માંડ્યાં: ૪૦-૪૯ ‘હે માનર્! મિત્રભાવે હું તને પૂછું છું’ કે, તું જીવતો છે ને? હું તારા જીવિતને ઇચ્છું છું, કેમ કે જીવવારૂપી કલ્યાણ તારે ને મારે બંનેને સરખું છે. ૪૦ હે સૌમ્ય! તારે લગારે લય રાખવો નહિ, તું સુખપૂર્વક જીવી શકીશ. તું જો મને મારી નાખવાની ઇચ્છા ન કરે, તો હું તારો ઉદ્ધાર કરું. આ અંધનમાંથી તને મુક્ત કરું. ૪૧ આ વખતે મેં એવો ઉત્તમ ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે કે, જેથી તું આ અંધનમાંથી છૂટો થઈ શકે અને મારું પણ શ્રેય થઈ જાય; પણ તે ઉપાય મહાદુબ્ધર છે એમ મને લાગે છે. ૪૨ મેં મારી બુદ્ધિ સાથે વિચાર ચલાવીને તારે માટે અને મારે માટે એ ઉપાયને જોળી કાઢ્યો છે અને તેમાં તારું અને મારું બંનેનું શ્રેય સમાયેલું છે. ૪૩ હે માનર્! આ નોળિયો અને પેલું ધુવડ (મને ખાઈ જવાની) પાપી બુદ્ધિથી અહીં જિભા રહ્યાં છે. તેઓએ જ્યાં સુધી મારા પર તરાપ મારી નથી, ત્યાં સુધી જ હું ક્ષેમકૃત્ય છું. ૪૪ આ ચપળ નેત્રવાળું પાપી ધુવડ વૃક્ષની શાખા ઉપર બેસીને ધુધવાટ કરતું મારી સામે બેઠું રહ્યું છે; તેથી મને ઘણું જ ત્રાસ લાગે છે. ૪૫ માત્ર સાત પગલાં સાથે ચાલવાથી સત્પુરુષોની સાથે મિત્રતા અંધાય છે. તું મારો બુદ્ધિમાન મિત્ર છે અને વળી આપણે બંને અહીં સાથે જ રહીએ છીએ, માટે હું આજે એક સહવાસીના કર્તવ્યને કરી ખતાવીશ, તારે લગારે રહવું નહિ. ૪૬ હે માનર્! મને પક્ષમાં લીધા વિના તું આ પાશોને કદી કાપી શકે તેમ નથી, માટે તું મને જો મારી ન નાખે, તો હું તારા

આ પાશોને કાપી નાખું. ૪૭ તું આ વૃક્ષના ઉપરના ભાગમાં રહે છે અને હું તેના મૂળના ભાગમાં રહું છું. આપણે બંને અહીં ઘણા કાળથી સાથે રહીએ છીએ, એ તું જાણે જ છે. ૪૮ જેના ઉપર બીજાઓ વિશ્વાસ રાખતા નથી અને જે બીજાઓનો વિશ્વાસ કરતા નથી, તે બંને પુરુષોને ધીર પુરુષો ઉત્તમ માનતા નથી; એટલું જ નહિ પણ તેવા પુરુષોનાં મન નિત્ય ઉદ્વિગ્ન રહે છે. ૪૯ માટે આપણા બંનેની પ્રીતિ ભલે વૃદ્ધિ પામે અને આપણા બંનેની સંગત (મિત્રતા) ભલે નિત્ય માટે રહે. આ જગતમાં સમય વીતી ગયા પછી જે કંઈ કાર્ય કરવામાં આવે છે, તેને વિક્ષાનો પ્રશંસાપાત્ર કહેતા નથી. ૫૦ આ વખતે આપણે જે કંઈ કાર્યચોજના કરીશું, તે યથાયોગ્ય છે, એમ તું જાણ; કેમ કે હું તારા જીવિતની ઇચ્છા રાખું છું અને તું મારા જીવિતની ઇચ્છા રાખે છે. ૫૧ જે કોઈ પુરુષ એક કાષ (લાકડા)ની સહાય લઈને મહાગંભીર એવી મોટી નદીને તરી જાય છે, તે પુરુષ પેલા કાષને તારે છે અને પોતે પણ તે કાષને લીધે તરી જાય છે. ૫૨ આપણા બંનેનો સંયોગ પણ તે કાષ અને પુરુષતા જેવો જ છે અને તે સંયોગ લવિષ્યમાં મહાવિરતીલું થઈ પડશે; કેમ કે હું તને તારીય અને તું મને તારશે. ૫૩

એ રીતે બંનેનું હિત કરનારી, સ્વીકારવા યોગ્ય અને હેતુગર્ભિત એવી વાત ખિલાડાને કહીને તે પલિત ઊંદર સમયની અપેક્ષા રાખતો (ખિલાડાના ઉત્તરની) રાહ બેઠને બેસી રહ્યો. ૫૪ પછી પેલા વિચક્ષણ ખિલાડો પોતાના શત્રુ ઊંદરનું સ્વીકારવા યોગ્ય અને હેતુગર્ભિત એવું ઉત્તમ વાક્ય સાંભળીને તેને કહેવા લાગ્યો. ૫૫ તે ખિલાડો બુદ્ધિમાન અને વક્તા હતો. તેણે ઊંદરનાં વાક્યોની પ્રથમ ખૂબ પ્રશંસા કરી, મીઠા મીઠાં વચનો કહીને ઊંદરને ખૂબ માન આપ્યું અને પછી પોતાની અવસ્થાનું નિરીક્ષણ કર્યું. ૫૬ ત્યાર બાદ જેના હાંત તીણા અને અણીદાર હતા તથા જેનાં નેત્રો વૈદુર્યમંચિની પેઠે અળકતાં હતાં, એવો તે લોભશ નામનો ખિલાડો ઊંદર સામે બેઠને ધીમેથી બોલ્યો. ૫૭ ‘હે સૌમ્ય! હું તને બેઠને પ્રસન્ન થાઉં છું. તું મને નિવાડવા ઇચ્છે છે, તે બદલ તારું કલ્યાણ થાઓ. આપણા બંનેનું જેમાં શ્રેય સમાયેલું હોય, એવા

એ તું જાણતો હોય તો હવે સત્વર તેની યોજના કર; વિચાર કર મા.^{૯૮} ખરેખર, આ સમયે હું અતિશય આપત્તિમાં આવી પડ્યો છું અને તું પણ મારા કરતાં ઘણા મોટા સંકટમાં આવી પડ્યો છે. આમ એકીવખતે આપત્તિમાં આવી પડેલા આપણા બન્ને વચ્ચે ભલે સંધિ કરવામાં આવે! તેમાં વિલંબ કરવો યોગ્ય જ નથી.^{૯૯} હે સમર્થ બિંદર! હું તારું જે કંઈ સિદ્ધિકારક કાર્ય હશે, તેને સમયાનુસાર કરીશ. હું આ સંકટમાંથી મુક્ત થઈશ, એટલે તે કહેલા કાર્યનો વિનાશ થશે નહિ અર્થાત્ હું પણ તારું તેવું જ કાર્ય કરીશ.^{૧૦૦} મેં મારું અભિમાન છોડી દીધું છે, હું તારો ભક્ત છું, શિષ્ય છું, હિતૈષી છું, તારી આજ્ઞામાં રહેનારો છું અને તારે શરણે આભ્યો છું.^{૧૦૧}

બિલાડાએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તેને પોતાને વશ થયેલો જાણીને અર્ધવેત્તા તે પલિત બિંદરે પુનઃ યોગ્ય અર્થવાણું અને હિતકારક વાક્ય કહ્યું.^{૧૦૨} ‘વાહ, વાહ, તે’ ઘણું ઉદાર વાક્યો કહ્યાં છે. તારા જેવો બુદ્ધિમાન એ પ્રમાણે બોલે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. આપણા બન્નેનું જેમાં હિત સમાયણું છે તેવો એક માર્ગ મેં કરી મૂક્યો છે, તેને તું સાંભળ. આ નોખિયાનો મને મહાન લય છે, માટે હું તારા ખોળામાં ભરાઈ પેસીશ; પરંતુ હે બિલાડા! તું મારું રક્ષણ કરજે, મને મારી નાખીશ નહિ; કેમ કે હું તારું રક્ષણ કરવા માટે સમર્થ છું.^{૧૦૩/૧૦૪} આ ધ્રુવડથી પણ તું મારી રક્ષા કર; કારણ કે એ હ્રુદ્ ધ્રુવડ મને ખાઈ જવા માટે ઇચ્છે છે. હે મિત્ર! હું તારી પાસે સત્યના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, હું તારા પાશોને કાપી નાખીશ.^{૧૦૫}

બિંદરનું એ યોગ્ય સંબંધવાણું, યુક્તિયુક્ત અને અર્થસંપન્ન વચન સાંભળીને લોમશ બિલાડો હર્ષથી બિંદરની સામે જોઈને સ્વાગતવચનથી તેનું સન્માન કરવા લાગ્યો.^{૧૦૬} અને તે ધીર બિલાડાએ પ્રસન્નતાપૂર્વક મિત્રભાવનો આશ્રય કરીને બિંદરની પ્રશંસા કરી ને પછી મનમાં વિચાર કરીને એકદમ તે બોલી બેઠો.^{૧૦૭} ‘હે બુદ્ધિમાન બિંદર! આવ, તું મારી પાસે જલદી આવ. તું મારો પ્રાણ સમાન મિત્ર છે. તારું કલ્યાણ થાઓ. મને લાગે છે કે, તારી કૃપાથી હું ઘણું કરીને મારા જીવિતને મેળવી

શકીશ.^{૧૦૮} જોકે હું આ વેળા સંશયભરેલી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો છું; છતાં મારાથી બની શકે તેવું કાર્ય કરવા માટે તું મને આજ્ઞા કર. હે મિત્ર! તે કાર્યને હું અવશ્ય કરીશ. આપણા બન્ને વચ્ચે હવે સંધિ જ થવા દે.^{૧૦૯} આ સંકટમાંથી જ્યારે હું મુક્ત થઈશ, ત્યારે મારા મિત્રો અને ખાંધવોની સાથે તારાં પ્રિય અને હિતકારક એવાં સર્વ કાર્યોને હું કરીશ.^{૧૧૦} હે સૌમ્ય! આ સંકટમાંથી મુક્ત થયા પછી હું તને પ્રસન્ન કરીશ અને મારા ઉપર પ્રીતિ કરનારા તારા બનતો સત્કાર કરીશ, (તોપણ તારી યોગ્યતાને હું પહેલેની શકીશ નહિ);^{૧૧૧} કેમ કે એક પુરુષ પોતાના પર ઉપકાર કરનારનો ઘણેવા પ્રત્યુપકાર કરે, તોપણ પેલા પ્રથમ ઉપકાર કરનારની સમાનતાએ તે આવી શકતો નથી-લેશમાત્ર તેની સમાનતા ધરાવી શકતો નથી; કારણ કે પ્રત્યુપકાર કરનારો પુરુષ જે કંઈ કરે છે, તે પેલાના ઉપકાર બદલ કરે છે-કારણને લીધે જ તેનું પ્રિય કરે છે; પણ પ્રથમ ઉપકાર કરનારાએ તો કારણ વિના જ તેનું પ્રિય કરેલું હોય છે.^{૧૧૨}

લીંગે કહ્યું: એ પ્રમાણે બિલાડા પાસે પોતાનો સ્વાર્થ અહણ કરાવીને તે બિંદર વિશ્વાસુ થઈને પોતાના શત્રુ બિલાડાના ખોળામાં લપાઈ પેઠો.^{૧૧૩} બિલાડાએ પણ તે વિદ્વાન બિંદરને એટલો બધો વિશ્વાસુ બનાવી દીધો કે જેથી તે બિંદર પોતાનાં માતાપિતાના ખોળામાં જાણે બેઠો હોય તેમ નિશ્ચિત થઈને બિલાડાની છાતીમાં ભરાઈ બેઠો હતો.^{૧૧૪} આ રીતે બિંદરને બિલાડાના શરીરમાં ભરાઈ પેઠેલો જોઈ પેલો નોખિયો અને ધ્રુવડ નિરાશ થઈ ગયા.^{૧૧૫} અને (હાથ આવેલા શિકારને જતો કરી દઈને અત્યંત) આળસુ ગણાયેલા તે બન્ને જણા બિલકા ત્રાસી ગયા; એટલું જ નહિ પણ બિલાડાની તથા બિંદરની અન્યોન્ય ઉપરની પ્રીતિ જોઈને પરમ વિરમય પામ્યા.^{૧૧૬} જોકે તેઓ બન્ને બળવાન, બુદ્ધિમાન, પોતાના શિકારને પકડી પાડવામાં કુશળ અને ત્યાં સમીપ જ બેઠેલા હતા; તોપણ તેઓ બિંદરે યોજેલી તે ઉત્તમ નીતિના બળથી પોતાના શિકારને બળાકારે ઝડપી લેવા માટે અસમર્થ જ હતા.^{૧૧૭} એ રીતે પોતપોતાનું કાર્ય સાધી લેવા માટે બિલાડાએ અને બિંદરે પરસ્પર સંધિ કરી; એટલે તે જોઈને

પેલુ ધુવડ અને નેળિયો ઉતાવળા ઉતાવળા પોત પોતાનાં રહેઠાણ ભણી આપ્યા ગયા.

હે સુધિષિરરાજ ! દેશકાળને જાણનારો પલિત બિહર કે જે બિલાડાના ચરીરમા ભરાઈ બેઠો હતો, તે પેલા ચાડાલના આવવાના સમયની રાહ જોતો ધીમે ધીમે બિલાડાના બધનપાશોને કાપતો હતો. ૮૮૦૯ ત્યારે બધનથી હુ.ખી થયેલો બિલાડો બિહરને ધીમે ધીમે પાશોને કાપતો બેઈ ઘણો જ ઉતાવળો થવા લાગ્યો અને જેમ બને તેમ જલદી પાશોને કાપી નાખવા માટે બિહરને પ્રેરણા કરવા લાગ્યો. ૯૦૦૯ તેણે કહ્યું કે, 'ઓ ભલા બિહર ! તું ઉતાવળ કેમ કરતો નથી ? શું તું કુતાર્થ થઈ ગયો, એટલે મારી અવગણના કરે છે ? હે શત્રુહતા બિહર ! પેલો ચાડાલ અહીં ન આવી પહોંચે તે પહેલાં તું આ પાશોને કાપી નાખ. ૧૦૨ બિલાડાએ આમ ઉતાવળા થઈને જ્યારે કહ્યું, ત્યારે તે બુદ્ધિમાન પલિત બિહરે બુદ્ધિહીન બિલાડાને પોતાના હિતનું વચન કહ્યું. ૧૦૩ 'હે સૌમ્ય ! તું શાત રહે. તારે હવે ઉતાવળ કરવી નહિ અને ગભરાતું નહિ. હું સમયને જાણનારો છું, જેથી સમય આવ્યે સૂકીશ નહિ. ૧૦૪ સમય વિના કોઈ પણ કાર્યનો જો આરંભ કરવામા આવે છે, તો તેના કર્તોને કઈ ક્ષણ મળતું નથી, પણ તેના તે જ કાર્યનો જો સમયાનુસાર આરંભ કર્યો હોય છે, તો તેનું મહાન ફળ મળે છે, ૧૦૫ તેમ જ હું તને જો સમય વિના છોડી મૂકું, તો મને તારા તરફથી જ ભય પ્રાપ્ત થાય. માટે હે મિત્ર ! તું સમય આવ્યાની રાહ જો, આમ ઉતાવળો શા માટે થાય છે ? ૧૦૬ જ્યારે જો ચાડાલને હાથમા શસ્ત્ર લઈને અહીં આવતો હું બેઈશ અને તને સાધારણ ભય થશે, એટલે તુરત જ તારા બધનેને તોડી નાખીશ. ૧૦૭ તે સમયે છૂટો થઈને તું અટપટ ઝાડ ઉપર ચડી જઈશ, કેમ કે જો વેળા અવિતની રક્ષા વિનાનું બીજું એક પણ કાર્ય તને સૂઝશે નહિ. ૧૦૮ હે લોભશ ! જો પ્રમાણે તું ત્રાસ અને ભયનો માર્યો જેવો નામી જશે, એટલે તુરત હું મારા દરમા પેમી જઈશ અને તું વૃક્ષની શાખા ઉપર ચડી જશે. ૧૦૯ બિહરે પોતાના હિતનું જો રીતે કહ્યું; એટલે વાક્યના તરવને જાણનારા અને અવિનની

ઈચ્છાવાળા મહાબુદ્ધિમાન બિલાડાએ પોતાનું કાર્ય સાધી લેવા માટે ઉતાવળા બની જઈને મારી રીતે વિનયપૂર્વક પેલા પલિત કરનારા બિહરને કહેવા માંડ્યું : ૧૦૦-૧૦૧ 'સત્યુત્તરે પોતાના મિત્રોના કાર્યોને આ રીતે કરતા નથી મેં તને પ્રીતિપૂર્વક અને ઘણી જ ઉતાવળ કરીને સંકટમાથી જેમ છોડાવ્યો છે, તેમ તારે પણ એકદમ ઉતાવળથી મારું હિત કરવું બેઈએ. હે મહાબુદ્ધિમાન બિહર ! તું એવો યત્ન કર કે જેથી તારું અને મારું બન્નેનું રક્ષણ થાય. ૧૦૨-૧૦૩ અથવા મને લાગે છે કે, તું પ્રથમના વેરનું રમરણ કરીને વખત વિતાડે છે, પણ જો પાપી કર્મ કરનારા ! તારે જોવું બેઈએ કે, તારા પોતાના આયુષ્યનો નાશ પણ સ્પષ્ટ જ છે. ૧૦૪ મેં પૂર્વે અજ્ઞાનને લીધે તારો જે કંઈ અપરાધ કર્યો હોય, તેને તારે મનમા ન લાવવો. હું તારી પાસે ક્ષમા માગુ છું અને વિનંતિ કરું છું કે, તું મારા પર પ્રસન્ન થા. ૧૦૫ આમ કહેનારા તે બિલાડાને, શાસ્ત્રબુદ્ધિસંપન્ન અને મહાબુદ્ધિમાન બિહરે શ્રેષ્ઠ વચન કહ્યું કે, ૧૦૬ 'હે માન્યર ! પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે તે મને જે વચનો કહ્યા તે મેં માન્યા, તેમ જ હું પણ તને જે કંઈ વચન કહું, તેમા મારું કાર્ય સિદ્ધ કરવાની જ વાત હોય, જેમ તું જાણે છે. ૧૦૭ જે મિત્રને ભયભીત થઈને પક્ષમા લેવાનો હોય છે અને જે મિત્રથી ભવિષ્યમા ભય આવવાની શંકા રહેતી હોય, તે મિત્રથી, સર્પના સુખથી જેમ હાથની રક્ષા કરવામા આવે છે, તેમ પોતાના કાર્યની ખાસ રક્ષા કરવી. ૧૦૮ જે પુરુષ બગવાનની સાથે મંધિ કર્યો પછી પોતાની જાતનું રક્ષણ કરતો નથી, તે પુરુષને જો સધિ, અપથ્ય લોચન જેમ કંઈ પણ ક્ષણ અપત્તું નથી, તેમ ક્ષણાયક થતી નથી. ૧૦૯ આ જગતમા કોઈ કોઈનો મિત્ર નથી અને કોઈ કોઈનો શત્રુ નથી માત્ર વ્યર્થના સબધને લીધે જ સૌ કોઈ અન્યોન્યના મિત્ર અને શત્રુ થઈ રહે છે. ૧૧૦ જેમ હાથીઓ વટે વનના હાથીઓને પડવામા આવે છે, તેમ કાપો વટે જ બીજા કાર્યોને સિદ્ધ કરી શકાય છે અને અમુક કોઈ કાર્ય થઈ ગયા પછી તેના કરનારા તરફ કોઈ લક્ષ્ય જ આવતું નથી. ૧૧૧ માટે સર્વ પ્રકારનાં

કાર્યોને એકદમ સંપૂર્ણ કરી દેવા નહિ, પણ કઈક અપૂર્ણ રાખવા. તેને રમરભૂમા હશે કે, તે સમયે પણ તું પેલા ઘુવડના ભયથી મને પકડી શક્યો ન હતો અને પલાયન કરવા માટે જ તત્પર થઈ ગયો હતો. જો, આ ઘણાખરા તાતણાઓને તો મેં કાપી નાખ્યા છે. માત્ર આ એક જ તાતણો બાકી રહ્યો છે ૧૧૨-૧૧૩ તેને પણ હું જેમ બનશે તેમ જલદી કાપી નાખીશ, માટે હે લોભશ ! તું લગભગ શાંતિ રાખ '.

એ પ્રમાણે આપતિમા આવી પડેલા તેઓ બંને જણા વાતચીત કરતા હતા, તેટલામા તો રાત્રિ વીતી ગઈ, એટલે લોભશના હૃદયમા ભય પેસારો થઈ ગયો. બરાબર જ્યારે પ્રભાતનો સમય થયો, ત્યારે પરિધ નામનો પેલો ચાડાલ હાથમા શસ્ત્ર લઈને તે તરફ આવતો દેખાયો તેનો દેખાવ ઘણો જ બેડોળ હતો, તેના શરીરને વર્ણ કાળાશયડતો પિ ગયો હતો, તેના નિતબ ઘણા જ સ્થૂળ હતા, તેના વેષ પણ મહાભયકર અને રૂક્ષ હતો, કૃતરાઓતું ટોણું તેને વીંટાઈ વળ્યું હતું, તેના કાન શકુના જેવા આકારના હતા, તેનું મુખ મોટું હતું, તેનું શરીર ઘણું મલિન હતું અને તેનો દેખાવ મહાધોર હતો, સાક્ષાત્ યમદૂતના જેવા દેખાવના તે ચાડાલને જોતા જ બિલાડાતું મન ભયભીત બની ગયું. ૧૧૪-૧૧૭ તેણે ભયમા ને ભયમા પલિતને ઘૂંલું કે, 'હવે તું શું કરીશ ?' તે સાંભળીને બેડે તુરત જ બિલાડાના પાશને કાપી નાખ્યો. ૧૧૮ એટલે પેલો બિલાડો ઘોર શત્રુના સપાટામાથી મુક્ત થઈને સપાટાલેર વૃક્ષ તરફ દોડી ગયો. ૧૧૯ પલિત બેડર પણ ઝડપથી પોતાના દરમા પેચી ગયો, તેટલામા પેલો બિલાડો વૃક્ષની શાખા સુધી છેક પહોંચી ગયો. પછી ચાડાલે ત્યાં આવીને પોતાના કૂટચત્રને ચારેબાજુથી જોયું, પણ તેમા સપડાયેલા શિકાર છટકી ગયો હતો. ૧૨૦ એટલે હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! તે નિરાશ થઈને પાછો પોતાના ઘર ભણી આવ્યો ગયો. ૧૨૧ તે પછી પેલો બિલાડો ભયથી મુક્ત થઈને તથા દુર્લભ જીવિતને પ્રાપ્ત કરીને નિરાતો વૃક્ષની શાખા ઉપર બેઠો ને દરમા બેઠેલા પલિતને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : ૧૨૨ 'હું ઈ પ્રકારની વાતચીત કર્યા વિના એક

દમ વૃક્ષ પર ફૂદી આવ્યો છું, તેને લીધે તું કૃતરા અને તારા રક્ષક-મારા પર શકિત થતો નથી ને ૧૨૩ હે મિત્ર ! મારો વિશ્વાસ રાખ્યા પછી અને મને જીવતદાન આપ્યા પછી હવે જ્યારે સુખ ભોગવવા નો સમય પાસે આવ્યો છે, ત્યારે તું મારી સમીપ કેમ નથી આવતો ૧૨૪ જે દુર્ભતિ પુરુષ પ્રથમ કાર્યના સમયે અનેક મિત્રો કરે છે અને પછી કાર્ય થઈ રહે એટલે તેઓની સાથે મિત્રાચારી રાખે નથી, તેને પુનઃ મહાકલ્પદાયક આપતિના સમયે મિત્ર મળતા નથી. ૧૨૫ હે મિત્ર ! તો તારા સામર્થ્ય થી મારો સંપૂર્ણ સત્કાર કર્યો છે, માટે હવે તારા મિત્ર બનેલા મારી પાસેથી પણ યોગ્ય સત્કાર શ્રદ્ધ કરવો તને યોગ્ય છે. ૧૨૬ મારા જેટલા મિત્રો, સબધીઓ અને બાધવો છે, તેઓ બધા શિષ્યો જેમ પ્રિય ગુરુની પૂજા કરે, તેમ તારી પૂજા કરશે, તેમ જ હું પણ મારા મિત્રગણો અને બાધવોની સાથે તારી પૂજા કરીશ, કેમ કે કયો કૃતરા પુરુષ પોતાને જીવતદાન આપનારા પુરુષનું પૂજન ન કરે ૧૨૭-૧૨૮ આજથી તું મારા શરીરને તથા શૃકનો સ્વામી થા અને મારા સર્વ પ્રકારના કાર્યોમા ઉત્તમ સલાહ આપનારો થા. ૧૨૯ હે બુદ્ધિમાન બેડર ! તું મારો અમાત્ય થા અને પિતા જેમ પુત્રનું પાલન કરે છે, તેમ તું મારું પાલન કર હું મારા જીવિતના સોગંદ બાઈને કહું છું કે, તને અમારા કોઈના તરફથી ભય ઉત્પન્ન થશે નહિ ૧૩૦ તું બુદ્ધિમા સાક્ષાત્ શુકાચાર્ય જેવો છે તેં આજે મને જીવત દાન આપ્યું છે, તેથી મને જણાયું છે કે, તારામા બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરવાનું મહાન બળ છે અને અમે તો દેવળ બળના જ અધિકારી છીએ, પણ વિચારશક્તિથી શૂન્ય છીએ. ૧૩૧ એ પ્રમાણે બિલાડાએ પરમ શાંતિપૂર્વક વચન કહ્યું એટલે બીજાના વિચારને જાણી જનારો બેડર પોતાના હિતનું સુદર વચન બોલ્યો : ૧૩૨ 'હે લોભશ ! તે જે કંઈ કહ્યું, તે સર્વ મેં સાંભળ્યું, હવે મને જે પ્રમાણે સૂઝે છે તે પ્રમાણે હું પણ કહું છું, તે તું સાંભળ ૧૩૩ (હરકોઈની સાથે સબધ કરવા ઇચ્છના પુરુષે) મિત્રોના લક્ષણ બાજુવા બેઈએ, તેમ થતું એના લક્ષણ પણ બાજુવા બેઈએ. આ વાત લોકમા ઘણી જ સૂક્ષ્મ ગણાય છે અને બુદ્ધિમાનોમા માન્ય

ગણાય છે. ૧૩૪ આ જગતમાં કેટલાએક મિત્રો શત્રુ-રૂપ હોય છે અને કેટલાએક શત્રુઓ મિત્રરૂપ હોય છે. તેઓની સાથે સંધિ કરી હોય છે, છતાં જ્યારે તેઓ કામકોષને અધીન થઈ જાય છે, ત્યારે (સંધિ કર્યાનું) ભાન રાખતા નથી. ૧૩૫ અને ખરું જોતાં તો એમ જ લાગે છે કે, કોઈ કોઈનો શત્રુ નથી અને કોઈ કોઈનો મિત્ર નથી. માત્ર સામર્થ્યના સંબંધથી જ મિત્રો અને શત્રુઓ થાય છે. ૧૩૬ જે પુરુષ અમુક કોઈ બીજા પુરુષના આધારે છત્રી રહ્યો હોય છે, તે પુરુષ કેવળ પોતાના સ્વાર્થને લીધે જ પેલા પુરુષના પર પીડા જુએ છે, ત્યારે છત્રવા ઇચ્છતો નથી અને જ્યાં સુધી સ્વાર્થ સયો હોતો નથી, ત્યાં સુધી જ તેનો મિત્ર થઈને રહે છે. ૧૩૭ આ જગતમાં કોઈની સાથેની મિત્રતા અથવા શત્રુતા સ્થાયી તરીકે રહેતી નથી, પરંતુ કાર્યના યોગથી જ મિત્રો અને શત્રુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૩૮ કોઈક વેળા એમ પણ બને છે કે, જ્યારે સમય પલટાય છે, ત્યારે મિત્ર શત્રુ બની જાય છે અને શત્રુ મિત્ર બની જાય છે. એમાં કેવળ સ્વાર્થ જ મહાબળવાન હોય છે. ૧૩૯ જે પુરુષ કાર્યની યુક્તિને જાણ્યા વિના મિત્રો ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે અને શત્રુઓ પર વિશ્વાસ રાખતો નથી અથવા જેનું મન કાર્યની યુક્તિને જાણ્યા વિના શત્રુ ઉપર કે મિત્ર ઉપર પ્રીતિ કરે છે, તે પુરુષની બુદ્ધિ પણ શત્રુ અથવા મિત્રના સંબંધમાં ચલિત હોય છે. નીતિશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે કે, જેના પર આપણો વિશ્વાસ નહરતો હોય, તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; એટલું જ નહિ પણ જેના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોય, તે પુરુષનો પણ અત્યંત વિશ્વાસ કરવો નહિ; કેમ કે વિશ્વાસમાંથી જ કોઈ વેળા એવો મહાન ભય ઉત્પન્ન થાય છે કે, જે મૂળ સુદાનો ઉચ્છેદ કરી નાખે છે. ૧૪૦-૧૪૧ પિતા, માતા, પુત્ર, મામા, ભાણેજો, સંબંધીઓ અને બાંધવો કેવળ પોતપોતાના સ્વાર્થને લીધે જ અન્યો-ન્યનો સંબંધ રાખે છે. ૧૪૨ (પરંતુ સ્વાર્થ સરી રહે એટલે) માતાપિતા પણ પોતાના પ્રિય પુત્રને પતિત થયેલો બાણીને તણ દે છે. તું સ્વાર્થનો સાર તો જો! આ સમયે લોક પોતાના પ્રિય મનુષ્ય ના ભોગે પણ પોતાના દેહનું રક્ષણ કરવા તત્પર રહે છે. ૧૪૩ હે બુદ્ધિમાન ગિલાડા! આપણે બનેએ

અન્યો-ન્યનો ઉપકાર કરીને સમાન રીતે જ નિષ્ઠુતિ (બદલો) કરી લીધેલો છે; છતાં હવે બંધનમાંથી મુક્ત થયા પછી તું તારા ઉપર ઉપકાર કરનારા શત્રુને શોધે છે, તે કેવળ તારા સુખના ઉપાયને જ તું શોધે છે, એમાં સંશય નથી. ૧૪૪ તું અત્યંત ચપળ છે, તેથી જ આ વૃક્ષ ઉપરથી તું જ્યારે નીચે ઊતર્યો, ત્યારે આ સ્થાન ઉપર પ્રથમથી મૂકી રાખેલા ચાંડાલના કૂટ્યંત્રને જાણી શક્યો ન હતો. ૧૪૫ જે પુરુષ ચપળ હોય છે, તેને પોતાના શરીરનું પણ ભાન હોતું નથી, તો પછી તેને બીજાનું તો ક્યાંથી જ ભાન રહે? ખરેખર, ચપળ પુરુષ પોતાનાં સર્વ કાર્યોનો વિનાશ કરે છે. ૧૪૬ હે મિત્ર! હમણું તું મને જે મધુર વચન કહે છે કે, ‘તું મને પ્રિય છે,’ તેમાં પણ કારણ સમાયેલું છે, તે હું તને વિસ્તારથી કહું છું; સાંભળ. ૧૪૭ અમુક કોઈ પુરુષ કારણને લીધે જ કોઈનો મિત્ર થાય છે અને કારણને લીધે જ કોઈનો શત્રુ થાય છે. આ સમય જગત કેવળ સ્વાર્થી છે. કોઈ કોઈને પ્રિય નથી. ૧૪૮ જે બાઈઓ વચ્ચે અથવા સ્ત્રીપુરુષના યુગલ વચ્ચે જે પ્રીતિ જોવામાં આવે છે, તે પણ નિષ્કારણ (સ્વાભાવિક) હોય છે, એમ હું માનતો નથી. ૧૪૯ હા, એટલું હોય છે ખરું કે, બાઈઓ બાઈઓમાં અથવા સ્ત્રીપુરુષોમાં તેવા કોઈ કારણને લીધે કોઈ પૂર્વક ઝઘડો થાય છે, તોપણ અમુક થોડો સમય ગયા પછી તેઓ વળી પાછાં સ્વાભાવિક પ્રેમને લીધે હળીમળી જાય છે; પરંતુ એ પ્રમાણે પરાયા માણસો પુનઃ હળીમળી જતા નથી. ૧૫૦ કોઈ એક પુરુષને દાન આપવાથી મિત્ર કરી શકાય છે, વળી બીજા કોઈને મિટ વચ્ચે કહીને મિત્ર કરી શકાય છે અને ત્રીજા કોઈને મંત્ર, હોમ અને જપ વગેરેથી મિત્ર કરી શકાય છે. આમ અનેક કાર્યોને લીધે એકબીજા એકબીજાના મિત્રો થાય છે. આપણા બંને વચ્ચે પણ કારણને લીધે જ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી; પણ તે પ્રીતિ તેના કારણના નાશની સાથે જ નાશ પામી છે. ૧૫૧-૧૫૨ હવે આ સમયે હું તને પ્રિય લાગું છું, તેમાં પણ એક કારણ રહ્યું છે, એમ હું માનું છું. મને ખાઈ જવા સિવાય બીજું હવે શું કારણ છે; કે જેને લીધે તું મારા પર પ્રીતિ કરે છે? અમે તો તે વિષયને પણ

બરાબર જાણનારા છીએ. ૧૫૩ સમય કારણમાં ફેર ફાર કરે છે અને સ્વાર્થ તે કારણને અનુસરે છે. ડાહ્યો પુરુષ તે સ્વાર્થને સમજી શકે છે અને આ સમગ્ર લોક ડાહ્યા પુરુષને અનુસરે છે. ૧૫૪ હું વિદ્વાન છું, તેમ જ સ્વાર્થના વિષયમાં કુશળ છું; માટે તારે હવે આપણા બંને વચ્ચે રનેહ રાખવાની વાત મને કહેવી જ નહિ. તું હવે સમર્થ છે, છતાં આ સમયે મારી સાથે રનેહ રાખવામાં તારો હેતુ છે, તે કાળથી વિરુદ્ધ છે. (વળી તારી આ રનેહ-લાગણીમાં જે હેતુ રહ્યો છે, તે મારા જાણવામાં છે,) માટે હું મારા સ્વાર્થથી ચલિત થઈશ નહિ, કેમ કે સધિ કરવામાં તથા વિગ્રહ કરવામાં હું ઘણો જ સ્થિર (બુદ્ધિનો) છું. ૧૫૫-૧૫૬ જેમ વાદળો નાં સ્વરૂપો ક્ષણે ક્ષણે બદલાયાં કરે છે, તેમ પ્રાણી-ઓના સ્વભાવ પણ ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરે છે. તું આજે જ મારો શત્રુ હતો, આજે જ મારો મિત્ર હતો અને આજે જ પાછો શત્રુ બની ગયો છે. અહો! કારણોની ચપળતા કેવી છે! તે તું જો. જ્યાં સુધી કારણ હતું, ત્યાં સુધી આપણે બંને મિત્ર થયા હતા, પણ કાળની ગેરજાણે લીધે તે કારણ બ્યારે ફેર થયું, કે તુરત જ આપણી મિત્રતા પણ ફેર થઈ છે. તું મારો જન્મનો શત્રુ છે, પણ મારા સમર્થને લીધે જ આજે મારો મિત્ર થયો હતો, હવે બ્યારે આપણું કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયું છે, ત્યારે આપણી બંનેની પ્રકૃતિ પુનઃ શત્રુભાવને પામી છે. હું આ પ્રકારનાં નીતિશાસ્ત્રનાં રહસ્યોને યથાવત જાણું છું, તેથી તે પાંચરેલી બળમાં હું શી રીતે સપડાઈશ, તે તું પોતે જ મને કહે. હું તારા પરાક્રમથી સંકટ માંથી મુક્ત થયો છું અને તું મારા પરાક્રમથી મુક્ત થયો છે. આ રીતે આપણો એકબીજાના ઉપર અનુગ્રહ થઈ ચૂક્યો છે, તો હવે આપણો બંનેનો પુનઃ સમાગમ થશે નહિ. હે સૌમ્ય! આજે તું કૃતકૃત્ય થયો છે અને મારું કાર્ય પણ પૂર્ણ થયું છે; ૧૫૭-૧૬૨ જેથી હવે મારું લક્ષ્ય કરવા સિવાય બીજું એક પણ કાર્ય તારે મારી સાથે રહું નથી. હું તારું અન્ન છું, તું મારું ભોજન કરનારો છે; વળી હું દુર્બળ છું અને તું બળવાન છે. ૧૬૩ આમ ભિન્નસ્વભાવ તથા વિષમ બળ હોવાથી આપણા બંને વચ્ચે સંધિ હોઈ શકે જ નહિ, હું તારી

બુદ્ધિને જાણી ગયો છું કે, બંધનમાંથી છૂટો થયા પછી તું પોતાના લક્ષ્યની પ્રશંસા કરે છે તથા તે ઉપાયરૂપ કર્મ કરીને સુખેથી લક્ષ્ય મેળવવાની ધનંજી રાખે છે. વળી તું પ્રથમ લક્ષ્ય મેળવવાની શોધ માટે જ (આ વૃક્ષ ઉપરથી નીચે ઊતર્યો હતો, પણ દેવયોગે) ચાંડાલના કૂટચંત્રમાં સપડાઈ ગયો હતો. પછી બ્યારથી તેમાંથી તું મુક્ત થયો છે, ત્યારથી લુધાને લીધે પીડાય છે; માટે જ આ નીતિ-શાસ્ત્રની બુદ્ધિને આશ્રય કરીને (મને મિત્ર તરીકે સમીપ બોલાવે છે, પણ) આજે તું મને બાધા વિના છોડે નહિ. હું જાણું જ છું કે, તું જાણી થયો છે અને તારો આહાર કરવાનો સમય પણ થઈ ચૂક્યો છે ૧૬૪-૧૬૭ અને તેથી જ તું મને છેતરીને પોતાનું લક્ષ્ય મેળવવા ઇચ્છે છે. હે મિત્ર! તું મારી સાથે મિત્રતા કરવા ધારે છે અને પોતાનાં શ્રીપુત્રાદિકની સાથે રહીને મારી સેવા કરવાનો યાન કરે છે, પણ મને એવી સેવા કરાવવી યોગ્ય લાગતી નથી. ધાર કે કદાચ હું તારી સાથે સધિ કરું, તોપણ તારી પ્રિય સ્ત્રી અને પુત્રો કે જેઓ તારા ઉપર રનેહ ધરાવે છે, તેઓ મને તારી સાથે બેઠેલો જોઈ શા માટે હર્ષપૂર્વક ખાઈ ન જાય? માટે હું તારી પાસે આવીશ નહિ. આપણા બંનેનો સમાગમ થવામાં જે પ્રથમનું કારણ હતું, તે હવે નથી રહ્યું. ૧૬૮-૧૭૦ તને મારા ઉપકારનું જે સ્મરણ આવ્યા કરતું હોય, તો શાંત બેઠો બેઠો મારા કલ્યાણનો વિચાર કર. તેવો કયો ડાહ્યો પુરુષ હોય કે જે લુધાતુર થઈને લક્ષ્યને શોધી રહેલા પોતાના દુષ્ટ શત્રુની સમીપ આપોઆપ જઈ ચડે! તારું કલ્યાણ થાઓ. હવે હું જાઉં છું, કેમ કે ફેર રહ્યા છતાં પણ મને તારાથી ત્રાસ છૂટે છે, ૧૭૧-૧૭૨ જે પુરુષ વિશ્વાસુ હોય છે અથવા પ્રમાણી હોય છે, તેણે એ જ પરમ કર્તવ્ય માનવું જોઈએ કે, તેણે બળવાન પુરુષનો બિલકુલ પરિચય જ રાખવો નહિ; કેમ કે પરિણામે તે પ્રશંસા પાત્ર નથી. ૧૭૩ હે લોમશ! હવે તારી પાસે હું કદી પણ આવીશ નહિ; માટે તું વ્યથા આગ્રહ છોડી દે. જો તું મારા ઉપકારને જાણતો હો તો મારા મિત્રધર્મને અનુસરીને વર્તજે. ૧૭૪ જે બળવાન પુરુષ સ્વભાવતઃ દુષ્ટ હોય, તે કોઈ સમયે શાંત

જેવો દેખાય, તોપણ તેના તરફથી મારે સદા કરવું જોઈએ. (માટે જ હું તારી પાસે આવતો નથી.) જો તારું કાર્ય સ્વાર્થભરેલું ન હોય; અર્થાત્ મને ખાઈ જવાનો તારો વિચાર જો ન હોય, તો તું મને કહે, હું તારું શું પ્રિય કરું ? ૧૭૫ (હું તને સત્ય કહું છું કે,) તારી ઈચ્છા પ્રમાણે મારી સર્વ વસ્તુઓ હું તને આપીશ, પણ મારો આત્મા કદી આપીશ નહિ; કેમ કે (નીતિવેત્તાઓ કહે છે કે) આત્માના રક્ષણને માટે સંતતિનો, રાત્ર્યનો, રત્નોનો તથા સર્વ પ્રકારના ધનનો પણ ત્યાગ કરી દેવો. ૧૭૬ કોઈ સમયે સર્વસ્વ તણ દેવું પડે તોપણ તેની દરકાર ન કરતાં આત્માનું રક્ષણ કરવું; કારણ કે અમે સાબળ્યું છે કે, મહા કષ્ટદાયક આપ ત્તિના સમયે અશ્વર્ય, ધન, રત્ન વગેરે સર્વ પદાર્થો શત્રુઓને અર્પણ કરી દઈ પોતાના જીવિતનું રક્ષણ કરનારા પુરુષોને તે સર્વ યુગ્મ આવી મળે છે, માટે જ ધન અથવા રત્નોની પેઠે આત્માનું સમર્પણ કરી દેવું તે ઈચ્છવા યોગ્ય નથી. ૧૭૭-૧૭૮ સ્ત્રી તથા ધન સુદાનો ત્યાગ કરીને કેવળ આત્માનું જ રક્ષણ કરવું. જે પુરુષો આત્મરક્ષણ કરવામાં તત્પર રહે છે અને સારી પેઠે પરીક્ષા કર્યા પછી જ કાર્યોને કરે છે, તેઓના પર સ્વદોષજન્ય આપત્તિઓ કદી આવતી જ નથી અને જે નિર્જળ પુરુષો પોતાના બળવાન શત્રુને સારી રીતે ઓળખી કાઢે છે, તેઓની બુદ્ધિ શાસ્ત્રીય નિશ્ચયથી દઢતર બની જઈને કદી ચળાયમાન થતી નથી. એ પ્રમાણે પક્ષિત ઊંઢરે બિલાડાને સાફ સાફ કહીને ધિક્કારી કાઢ્યો; એટલે તે શરમાઈ ગયો અને પછી ઊંઢરને આ રીતે કહેવા લાગ્યો.

લોમશે (બિલાડાએ) કહ્યું : ‘ અરેખર, તારી પાસે હું સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, મિત્રનો દ્રોહ કરવો તે નિંદનીય છે. હું તારી બુદ્ધિને માન્ય ગણું છું અને કબૂલ કરું છું કે, તું મારું હિત કરવામાં તત્પર રહેનારો છે. ૧૭૯-૧૮૦ તે મારા તરફ લેદ-દષ્ટિ રાખીને જે કંઈ કહ્યું છે, તે તાત્વિક અર્થથી યુક્ત છે, તોપણ હે ભલા ઊંઢર! તારે મને દુષ્ટ તરીકે માનવો, એ યોગ્ય નથી. ૧૮૧ તે મને પ્રાણ-દાન આપ્યું છે; તેને લીધે મારા મનમાં તારા પરનો સુહૃદ્ભાવ બળત થયો છે. વળી હું ધર્મવેત્તા

છું, શુભગ્રાહી છું અને વિશેષ કરીને કરેલા ઉપ-કારને બળનારો છું. ૧૮૨ એટલું જ નહિ પણ મિત્રો પર હું રનેહ ધરાવનારો છું ને તારો તો ખાસ ભક્ત છું; માટે હે સત્યપુરુષ! તારે મારી સાથે (પૂર્વની પેઠેજ) યુગ્મ મિત્ર તરીકે વર્તન રાખવું યોગ્ય છે. તું મને જો કહે તો હું મારા બાંધવોનો તથા પ્રાણો સુદાનો પણ ત્યાગ કરી દઈ પડિતોએ મારા જેવા મનસ્વી પુરુષો વિષે વિશ્વાસની સ્થિરતા અનુ-ભવી છે. ૧૮૩-૧૮૪ માટે હે ધર્મતરવને બળનારો ઊંઢર! મારા પર શંકા લાવવાને તું યોગ્ય નથી. એ પ્રમાણે બિલાડાએ સ્તુતિ કરી; તોપણ ઊંઢરે મનમાં ગંભીર ભાવને જ ધારણ કર્યો અર્થાત્ પોતે કુલાઈ ગયો નહિ. પછી તેણે બિલાડાને કહ્યું કે, ‘ તું કહે છે કે હું સાધુપુરુષ છું ’ તે સાંભળીને મને આનંદ થાય છે, પણ તેથી હું તારો વિશ્વાસ તો નહિ જ કરું. તું મારી ઘણી ઘણી સ્તુતિ કરીશ અથવા ધનના ઢગો મને અર્પણ કરીશ, તોપણ તું મને વશ કરી શકશે નહિ; કેમ કે હે મિત્ર! બુદ્ધિમાન પુરુષો કારણ વિના શત્રુઓને વશ થતા નથી. ૧૮૫-૧૮૬ આના સંબંધમાં શુક્રાચાર્યે જે ગાથાઓ કહેલી છે, તે હું તને કહું છું, સાંભળ :

શત્રુસાધારણે કૃત્યે કૃત્વા સંધિ ધલીયસા ।
સમાહિતથરેદ્ યુક્ત્યા કૃતાર્થશ્ચ ન વિશ્વસેત્ ॥
ન વિશ્વસેદવિશ્વસ્ટે વિશ્વસ્ટે નાતિવિશ્વસેત્ ।
નિત્યં વિશ્વાસેદન્યાન્ પેરંપાં તુ ન વિશ્વસેત્ ॥
‘ પોતાનું ’ તથા પોતાના શત્રુનું કાર્ય જ્યારે એક જ હોય, ત્યારે નિર્જળ પુરુષે પોતાના બળવાન શત્રુની સાથે સંધિ કરવી, પણ તેની સાથે સંધિ કર્યા પછી અત્યંત સાવધ રહીને ચાલવું અને યુક્તિપૂર્વક કામ કાઢી લેવું. પછી જ્યારે કાર્યની સિદ્ધિ થઈ જાય, ત્યારે તે બળવાન શત્રુનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; કેમ કે એવો સિદ્ધાંત છે કે, અવિશ્વાસુ પુરુષ-નો વિશ્વાસ કરવો નહિ; તેમ જ વિશ્વાસુનો પણ અતિશય વિશ્વાસ કરવો નહિ. નિત્ય બીજાઓને વિશ્વાસુ કરવા, પણ પોતે બીજાઓનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. આ શુક્રનીતિના વચન પ્રમાણે વર્તીને સર્વ અવસ્થાઓમાં પોતાના જીવિતનું રક્ષણ કરવું. ૧૮૭-૧૮૮ પુરુષ જો જીવતો રહે છે, તો-

દ્રવ્ય અને સંતતિ વગેરે સર્વ કંઈ તેને મળી આવે છે. આખા નીતિશાસ્ત્રના સંક્ષિપ્ત સાર એ જ છે કે, કોઈનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; ^{૧૯૫} માટે જે પુરુષો માં અવિશ્વાસ રાખવાનો શુભ રહેલો છે, તેઓ પોતાનું પુષ્કળ હિત કરી શકે છે. દુર્બળો પણ કોઈનો વિશ્વાસ ન રાખે તો શત્રુઓ તેઓને મારી શકતા નથી. ^{૧૯૬} અને બળવાન પુરુષો પણ જો વિશ્વાસ રાખનારા હોય છે, તો તેઓને દુર્બળ શત્રુઓ પણ મારી શકે છે, માટે હે માનવ ! કોઈનો વિશ્વાસ નહિ કરીને મારે તારા જેવા બળવાન શત્રુઓથી આત્માનું સદાય રક્ષણ કરવું જોઈએ ^{૧૯૭} અને તું પણ જન્મથી પાપકૃત્ય કરનારા પેલા આંડાલથી તારા આત્માનું રક્ષણ કરજે. આ રીતે ઊંદરે પ્રસંગમાં ને પ્રસંગમાં આંડાલનું નામ લીધું એટલે તુરત જ પેલો બિલાડો ત્રાસને લીધે ભયભીત બની ગયો, જેથી એકદમ તે વૃક્ષની શાખાનો ત્યાગ કરીને ધીરે સ્થળે નાસી ગયો, તેમ જ શાસ્ત્રાર્થના તત્ત્વને બળુનારો પલિત ઊંદર પણ પોતાનું બુદ્ધિસામર્થ્ય સંભળાવીને બીજા દરમાં પેસી ગયો.

હે યુધિષ્ઠિરાજ ! એ રીતે દુર્બળ અને એકલો હોવા છતાં તે પલિત ઊંદરે પોતાની બુદ્ધિના બળથી મહાબળવાન એવા ઘણા શત્રુઓને છેતર્યો હતા; માટે ડાહ્યા પુરુષે સમય આવ્યે સમર્થ એવા શત્રુની સાથે પણ સંધિ કરવી. ^{૧૯૮-૨૦૧} અન્યોઅન્ય શત્રુ હોવા છતાં બિલાડાએ અને ઊંદરે જો સંધિ કરી હતી, તો એકબીજાના આશ્રયથી મહાદુઃખદાયી આપત્તિમાંથી તેઓ છૂટી ગયા હતા. હે મહારાજ ! એ પ્રમાણે મેં તમને ક્ષાત્રધર્મનો માર્ગ વિસ્તારથી પ્રદર્શિત કર્યો, પણ હવે તેનો હું સંક્ષેપ કહું છું, તે તમે સાંભળો. કોઈ જે પુરુષોએ માંહોમાંહે પ્રથમ વેર કયું હોય અને પછી કોઈ કાર્યપ્રસંગે તેઓ બન્નેએ ઉત્તમ પ્રીતિ કરી હોય, તોપણ તેઓ બન્નેની બુદ્ધિ અન્યોઅન્યને છેતરવા માટે જ નિત્ય તત્પર રહે છે. તેમાં જે બુદ્ધિમાન પુરુષ હોય છે, તે ઉત્તમ પ્રકારની બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને પેલાને છેતરે છે; ^{૨૦૨-૨૦૪} પરંતુ બુદ્ધિમાન પુરુષ પણ જો પ્રમાદી હોય છે, તો તેના પ્રમાદને સાધનભૂત કરીને મૂર્ખ પુરુષો પણ તને છેતરી બાંધે છે, માટે (પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને શત્રુથી ડરતા રહેવું અને) અતઃ-

કરણમાં ભય હોવા છતાં ઉપરથી નિર્ભયના જેવો દેખાવ રાખવો; તથા અંદરખાનેથી અવિશ્વાસ હોવા છતાં ઉપરથી વિશ્વાસુના જેવો ડોળ કરવો. ^{૨૦૫} જે પુરુષ પ્રમાદથી રહિત છે, તે શત્રુઓના છળપ્રપંચથી કદી પણ ચલાયમાન થતો નથી અને કદાચ ચલાયમાન થાય, તોપણ વિનાશ પામતો નથી. હે રાજા ! સંધિવિગ્રહને બળુનારા નીતિવેત્તાઓ કહે છે કે, સમય આવ્યે શત્રુની સાથે પણ સંધિ કરવી અને સમય આવ્યે મિત્રની સાથે પણ યુદ્ધ કરવું. હે મહારાજ ! મેં કહેલા આ શાસ્ત્રાર્થજ્ઞાનને બળુને તથા સંપાદન કરીને કાર્ય કરવામાં આસક્ત રહેવું અને પ્રસન્ન રહેવું, પરંતુ સંકટપ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તે પહેલાં જ ભયભીતની પેઠે આચરણ કરવું. જે વેળા કોઈનો આશ્રય કરવાનો સમય આવે, ત્યારે ભયભીતની પેઠે જ વર્તવું અને કોઈની સાથે સંધિ કરવાના સમયે પણ ભયભીતના જેવો જ ડોળ કરવો. ^{૨૦૬-૨૦૮} હે રાજા ! નિત્ય ભયભીત રહેવાથી તથા સાવધાનીપૂર્વક કાર્ય કરવાથી હરકોઈ પ્રસંગે બુદ્ધિ ગભરાતી નથી, પણ ઊલટી નવા સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જ જે પુરુષ ભય આવ્યા પહેલાં ભયભીત રહે છે, તેને ભયપ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં ભય રહેતો નથી. ^{૨૦૯} પણ જે પુરુષ વિશ્વાસથી નિર્ભય થઈને વર્તે છે, તેને જે સમયે ભય આવે છે, ત્યારે અતિ મહાન ભય ઉત્પન્ન થાય છે. વળી જે પુરુષ નિત્ય નિર્ભય થઈને ક્યો કરે છે, તેને પોતાનો વિચાર કદી જણાવવો નહિ; ^{૨૧૦} કેમ કે તે પુરુષના અજ્ઞાનને લીધે તે વિચાર પોતાનું છિદ્ર જોનારા પુરુષોમાં કદાચ પ્રસિદ્ધ થઈ બંધ. વળી પોતે સૌનાથી ડરીને ચાલતો હોય અને કોઈનો પણ વિશ્વાસ કરતો ન હોય, છતાં ઉપર ઉપરથી નિર્ભયની પેઠે અને વિશ્વાસુની પેઠે વર્તવું; તેમ જ કાર્યના ગૌરવનો વિચાર કરીને લગારે અસત્ય આચરણ કરવું નહિ. હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે મેં તમને એ ઇતિહાસ કહ્યો છે. ^{૨૧૧-૨૧૨} તે સાંભળીને તમે તમારા સુહૃદો, શત્રુઓ અને મિત્રોની વચ્ચે યથાવત્ વર્તન કરજો ને ઉત્તમ બુદ્ધિને સંપાદન કરજો. ^{૨૧૩} સંધિવિગ્રહના સમયે પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા ઉપાયોની યોજના કરીને સંકટપ્રસંગમાંથી મુક્ત થજો; તેમ જ જે કાર્ય

શત્રુથી તથા તમારાથી-બન્નેથી બની શકે તેવું હોય, તે કાર્ય કરવા માટે બળવાનની સાથે સંધિ કરજો. શત્રુના સમાગમમાં આવ્યા પછી યુક્તિથી કામ લેજો અને કાર્યસિદ્ધિ થઈ ગયા પછી તેનો વિશ્વાસ કરશો મા. હે રાજા! આ મેં કહેલી નીતિ ધર્મોર્થ-કામરૂપ ત્રિવર્ગના વિરોધ કરનારી નથી; માટે આ નીતિશાસ્ત્રનું અવલંબન કરીને પ્રભાઓનું રક્ષણ કરો. હે પાંડુપુત્ર! બ્રાહ્મણોને સાથે રાખીને તમારે રાષ્ટ્રમાં યાત્રા કરવી અથવા શત્રુઓ સામે ચડાઈ કરવી; ૨૧૪-૨૧૫ કેમ કે હે ભારત! આ લોકમાં તથા પરલોકમાં બ્રાહ્મણો જ પરમ શ્રેયરૂપ છે, એટલું જ નહિ પણ તે બ્રાહ્મણો ધર્મને તથા કરેલા ઉપકારને બાળુનારા હોય છે અને તેઓનું બરાબર જો પૂજન કરવામાં આવે છે, તો પરમ કલ્યાણ કરનારા થઈ પડે છે, માટે હે રાજા! તમારે તેઓનું પૂજન કરવું. બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવાથી તમે રાજ્ય ને, શ્રેયને, યથાને, ક્ષીર્તિને તથા કુલસંતતિને ન્યાય-પૂર્વક અને કમપૂર્વક સંપાદન કરશો. ૨૧૬-૨૨૧ હે ભારતવંશી રાજા! બિલાડાના તથા ઊંદરના સંવાદ રૂપ આ સંધિવિગ્રહનું સુભાષિત ઉત્તમ બુદ્ધિને આપનારું છે, માટે રાજાએ તેનો વિચાર કરીને શત્રુ-મંડળના મધ્યમાં સદાકાળ તેનો ઉપયોગ કરવો. ૨૨૨ ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વતોર્થેત આપદ્ધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'મહાવિકટ સમયે શત્રુ સાથે પણ સંધિ કરવી' નામનો અધ્યાય ૧૩૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૯ મો

રાજા બ્રહ્મદત્ત અને પૂજની(ચકલી)નો સંવાદ

॥ બુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

ઉક્તો મંત્રો મહાવાહો વિશ્વાસો નાસ્તિ શત્રુણુ ।
કર્થ હિ રાજા વર્તેત યદિ સર્વત્ર નાશ્વસેત્ ॥ ૧ ॥
બુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે મહાબાહુ પિતામહ !
શત્રુઓ પર વિશ્વાસ નહિ રાખવાનો મંત્ર તમે મને કહ્યો, પરંતુ સર્વત્ર વિશ્વાસ નહિ રાખીને રાજાએ કેવી રીતે વર્તવું ? તમે કહ્યું કે વિશ્વાસ રાખવાથી રાજાઓ પર ભય આવી પડે છે, પણ હું 'પૂછું છું' કે, વિશ્વાસ નહિ રાખનારો રાજા શત્રુઓને કેવી રીતે જીતી શકે ? ૧૨૨ હે પિતામહ ! સર્વત્ર અવિશ્વાસ

રાખવા વિષેની કથા તમારી પાસેથી સાંભળીને મારી બુદ્ધિ મોહમાં પડી ગઈ છે, માટે મારા એ સંશયને તમે દૂર કરો. ૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજા ! પૂર્વે બ્રહ્મદત્ત રાજાના ઘરમાં એક ચકલીનો તથા તે રાજાનો જે સંવાદ થયો હતો, તે તમે સાંભળ્યો. ૨ કાંપિલ્ય નામના નગરમાં બ્રહ્મદત્ત નામે એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના અંતઃપુરમાં (રાણીવાસમાં) પૂજની નામની એક ચકલી ઘણા લાંબા સમયથી રહેતી હતી. તે ચકલી 'જીવજીવક' નામના પક્ષીની પૈઠે સર્વ પ્રાણીઓની ભાષાને બોલતી હતી અને પક્ષીની જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી હતી, છતાં સર્વ વિષયોના તત્ત્વને બોલુનારી અને સર્વજ્ઞ હતી. ૩ એ ચકલીએ રાજાના અંતઃપુરમાં જ એક તેજસ્વી પુત્રને જન્મ આપ્યો અને તે જ સમયે રાજાની રાણીએ પણ એક રાજકુમારને જન્મ આપ્યો. ૪ આકાશ-ગામિની પૂજની ચકલી કૃતરા હતી, તેથી હમેશાં તે સમુદ્રના તીર ઉપર જઈને બંને બાળકો માટે (પોતાના બચ્ચાને માટે તથા રાજકુમારને માટે) બે ફળ લાવતી હતી. ૫ પોતાનું બચ્ચું અને પેલો રાજકુમાર પુષ્ટ થાય, તે માટે પ્રતિદિન બે ફળ તોડી લાવીને એક ફળ પોતાના બચ્ચાને આપતી હતી અને બીજું ફળ રાજપુત્રને આપતી હતી. ૬ પૂજની જે ફળ લાવતી હતી, તે અમૃતના જેવાં સ્વાદિષ્ટ હતાં અને બળ તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનારાં હતાં. આવાં બે ફળને તે વારંવાર લાવતી અને બંને બાળકોને આપતી, જેથી તે ફળનું ભક્ષણ કરીને રાજકુમારનું શરીર અત્યંત પુષ્ટ બની ગયું. એક સમયે રાજકુમારને કેડ ઉપર બેસાડીને તેની ધાવમાતા અંતઃપુરમાં ફરતી હતી, તેવામાં રાજકુમારની દૃષ્ટિ પેલા પક્ષીના બાળક ઉપર પડી; એટલે તુરંત જ ધાવની કેડ ઉપરથી ઊતરીને તે રાજકુમાર બાળ-સ્વભાવને લીધે પેલા બચ્ચા પાસે જઈ પહોંચ્યો અને તે પક્ષીની સાથે બાળકપણાથી જ ચતનપૂર્વક રમવા લાગ્યો. ૧૦-૧૨ હે રાજેન્દ્ર ! તે પછી પોતાની સાથે જ જન્મેલા તે પક્ષીના બાળકને રમતાં ને રમતાં પકડી લઈને રાજકુમાર રાજમહેલના એક જૂણામાં તેને લઈ ગયો ને ત્યાં તેને મારી નાંખીને પોતાની ધાવમાતા પાસે આવતો રહ્યો. ૧૩ હે

રાજન્! દરેરાજના નિયમ પ્રમાણે પૂજની કળ લઈને જ્યારે આવી, ત્યારે તેણે રાજકુમારે મારી નાખેલા પોતાના બચ્ચાને પૃથ્વી પર પડેલું જોયું.^{૧૪} બચ્ચાને મરણ પામેલું જોઈ પૂજનીનું મોઢું અશ્રુ ઓથી ઊભરાઈ જવા લાગ્યું. તે બિચારી દુઃખથી સંતપ્ત થઈને રડવા લાગી અને રડતી રડતી આ પ્રમાણે બોલી:^{૧૫} ‘ખરેખર ક્ષત્રિયની સંગત કરવી નહિ; કેમ કે તેઓનામાં પ્રીતિ કે સુહૃદ્ભાવ હોતો નથી. જ્યારે તેઓને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનો હોય છે, ત્યારે મીઠાં મીઠાં વચનો બોલે છે અને સ્વાર્થ સરી રહે એટલે સામાનો ત્યાગ કરે છે.’^{૧૬} ક્ષત્રિયોનો કદી વિશ્વાસ જ ન કરવો; કારણ કે તેઓ સર્વનો અપકાર કરનારા છે. વળી તેઓ પ્રથમ અપકાર કરીને પાછળથી વ્યર્થ મીઠું મીઠું બોલે છે.’^{૧૭} આ રાજકુમાર કૃતઘ્ની છે, ફર છે અને અત્યંત વિશ્વાસઘાતી છે, માટે હું તેણે કરેલા વેરનો આજે યોગ્ય બદલો લઈશ.’^{૧૮} મારું બચ્ચું જે તેની સાથે જ ઉત્પન્ન થયું હતું, તેની સાથે જ ઊછરીને મોઢું થયું હતું અને તેની સાથે જ ખાનપાન કરતું હતું, તેનો-શરણાગતનો વધ કરીને તેણે ત્રણ પ્રકારનું પાતક કર્યું છે.’^{૧૯} આમ કહીને તે ચકલીએ પોતાના બને પગના નહોર બરાવીને રાજપુત્રનાં નેત્રને ફેડી નાખ્યાં અને પછી આકાશમાં ઊડી જઈને તે આ પ્રમાણે બોલી : ‘જે કોઈ પ્રાણી બુદ્ધિ-પૂર્વક પાપકૃત્ય કરે છે, તેને તત્કાળ તે પાપકૃત્યનું કળ મળે છે. હરકોઈ પ્રકારના શુભઅશુભ કર્મનો કદી વિનાશ થતો નથી. જેણે જેનું કર્મ કર્યું હોય છે, તેને તેનું કળ મળે જ છે. હે બ્રહ્મદત્ત રાજા! જે કંઈ પાપકૃત્ય કરવામાં આવે છે, તેનું કળ તેના કર્તાને જો નથી મળતું, તો એ કર્તા પુરુષના પુત્રને, પૌત્રને અથવા પૌત્રોના પુત્રોને પણ અવરથ મળે જ છે.’ ચકલી આમ કહેતી હતી, તે વેળા રાજા બ્રહ્મદત્તે પોતાના પુત્ર સાથે જોયું, તો તેનાં નેત્રોને પૂજનીએ ફેડી નાખ્યાં હતાં; પરંતુ રાજાએ માન્યું કે, આમાં પૂજનીનો દોષ નથી; રાજકુમારે જે પાપી કૃત્ય કર્યું હતું, તેનો તેને યોગ્ય બદલો મળ્યો છે. પછી તેણે પૂજનીને કહ્યું.^{૨૦-૨૩}

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો : હે પૂજની! તારા પુત્રને મારીને અમે જે પાપી કૃત્ય કર્યું હતું, તેનો તે

યોગ્ય બદલો લીધો છે, જેથી અમારું અને તારું કર્મ પરસ્પર સમાન થઈ ગયું છે; માટે હવે તું બંધા, પણ મારા ઘરમાં રહે.’^{૨૪}

પૂજની બોલી : જેણે એક વખત કોઈનો અપરાધ કર્યો હોય, તેણે પુનઃ તેના જ ઉપર વિશ્વાસ કરવો, એ વિદ્વાનોની દૃષ્ટિએ પ્રશંસાપાત્ર ગણાતું નથી; માટે તે અપરાધીએ તેનાથી દૂર ચાલ્યા જવું, એમાં જ તેનું શ્રેય સમાયલું છે.’^{૨૫} જેની સાથે એક વખત વેર બંધાયું હોય, તે પુરુષ હરધરી સંતન કર્યાં કરે, તોપણ તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; છતાં પણ જે મૂઠ પુરુષ તેવા વેરીનો વિશ્વાસ કરે છે, તે તત્કાળ સપડાઈ પડે છે, કેમ કે વેરની કદી શાંતિ થતી નથી.’^{૨૬} જેઓએ માંહોમાંહે વેર કર્યું હોય છે, તેઓના પુત્રોનો તથા પૌત્રોનો મૃત્યુ નાશ કરે છે અને પછી પુત્રપૌત્રોના નાશને લીધે તેઓના પરદોહનો પણ વિનાશ થાય છે; અર્થાત્ પુત્રપૌત્રોના નાશ દ્વારા નષ્ટ થયેલી પારલૌકિક ક્રિયાના અભાવે તેઓ પરલોકથી ભ્રષ્ટ થાય છે; માટે જેઓની સાથે એક વખત વેર થયું હોય, તેઓનો સર્વથા અવિશ્વાસ રાખવો, તે જ પરિણામે સુખકર છે. તાત્પર્ય કે વિશ્વાસઘાતી પુરુષોનો કદી વિશ્વાસ જ કરવો નહિ. નીતિશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે કે, અવિશ્વાસુનો કદી વિશ્વાસ કરવો નહિ તેમ જ વિશ્વાસુનો પણ ઘણો વિશ્વાસ કરવો નહિ; કેમ કે વિશ્વાસમાંથી કોઈ વેળા એવો મહાન ભય ઉત્પન્ન થાય છે કે, જે મૂળ સુદાંને કાપી નાખે છે. બીજાઓને પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં સુધી વિશ્વાસુ બનાવવા, પણ પોતે બીજાઓને વિશ્વાસ કરવો નહિ.’^{૨૭-૨૮} જગતમાં જેટલા બાંધવો ગણાય છે, તેઓમાં કેવળ માતાપિતા જ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. સ્ત્રી તો વીર્યનું હરણ કરનારી એક વૃક્ષવરથા જ છે, પુત્ર વંશના એક બીજરૂપ છે, બાઈ શત્રુરૂપ છે, મિત્ર હાય ચીકણા થાય ત્યાં સુધી જ સંબંધ રાખનારો છે. વસ્તુતઃ આત્મા એકલો જ સુખદુઃખનો ભોક્તા છે.’^{૨૯} જેઓએ અન્યોન્ય વેર કરેલું હોય છે, તેઓ વચ્ચે પુનઃ સંધિ કરવામાં આવે તે યોગ્ય ગણાતું નથી, હું જે કારણથી તારા ઘરમાં નિવાસ કરી રહી હતી, તે કારણ હવે દૂર થયું છે.’^{૩૦} જેણે કોઈનો અપકાર અથવા અપ્રિય કર્યું હોય છે, તેને ધન, માન વગેરે આપીને ખૂબ સત્કાર કરવામાં આવે,

તોપણ તેનું મન (અપકાર અથવા અપ્રિયને સહન કરનારા પેલા પુરુષના ઉપર) વિશ્વાસુ બની શકતું નથી અને તે પુરુષનું કર્મ બીજા નિર્બળ પુરુષને ત્રાસ પમાડે છે.^{૩૨} જે સ્થળે પ્રથમ પોતાનું ઘણું જ સન્માન કરવામાં આવ્યું હોય, તે સ્થળે પાછળથી જો અપમાન કરવામાં આવે, તો યુદ્ધિમાન પુરુષે ત્યાં રહેવું જ નહિ; કેમ કે અપમાન ક્યાં પછી તે સ્થળે ભલે કદાચ પુષ્કળ માન આપવામાં આવે; તોપણ તે સ્થાન શત્રુનું જ સ્થાન ગણાય છે.^{૩૩} હું તારે ઘેર પ્રથમ ઘણા કાળથી સુખેથી રહેતી હતી; પરંતુ હવે આવું વેર જીવું થયું છે, માટે હું સુખેથી સત્વર ચાલી જઈશ.

બ્રહ્મદત્તે કહ્યું : હો પૂજની! જે પુરુષ પોતાના અપરાધ બદલ સામાનો અપરાધ કરે છે, તે અપરાધી ગણાતો નથી, પણ જીલટો તે ઋણસુક્ત થાય છે, માટે તું સુખેથી અહીં રહે, પણ બા મા.

પૂજનીએ કહ્યું : જેણે પ્રથમ અપરાધ કર્યો હોય છે, તે પુરુષની અને જેણે તેના અપરાધ બદલ સામો અપરાધ કર્યો હોય છે, તે પુરુષની પુનઃ મિત્રતા બંધાતી નથી; કેમ કે તેઓએ કરેલા અન્યો-ન્યના અપરાધને તેઓનાં હૃદય તો બાંધે જ છે.

બ્રહ્મદત્તે કહ્યું : જેણે પ્રથમ અપરાધ કર્યો હોય છે તેની તથા તેના અપરાધ બદલ જેણે સામો અપરાધ કર્યો હોય છે તેની મિત્રતા પુનઃ સંધાય છે; કેમ કે તેઓનું વેર અન્યો-ન્યનો અદ્ભુત લઈને શાંત પડી જાય છે ને વળી તે અપરાધીને પાપ પણ ભોગવવું પડતું નથી.^{૩૪-૩૭}

પૂજનીએ કહ્યું : વેર કદી શાંત થતું જ નથી, જેથી માંહોમાહે સાંત્વન ક્યાં છતાં પણ એમ માનવું નહિ કે, ‘મેં અપરાધ કર્યો હતો, છતાં તેણે મારું સાંત્વન કર્યું છે,’ કેમ કે તેવો વિશ્વાસ રાખવાથી આ જગતમાં ઘણા પુરુષો સપડાઈ પડે છે, માટે જ્યાં વેર બંધાયું હોય ત્યાંથી પલાયન કરી જવામાં જ શ્રેય સમાયલું છે.^{૩૮} જેમ મોટા મદમત્ત હાથીઓને હાથણીઓ દ્વારા કેદ પકડી શકાય છે, તેમ જેઓને બળથી અથવા મહાતીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી પણ વશ કરી શકાતા નથી, તેઓને કેવળ સામ-વચનથી (મીઠાં મીઠાં ઔપચારિક વચનથી) વશ કરી શકાય છે.^{૩૯}

બ્રહ્મદત્તે કહ્યું : અરે! જેઓની વચ્ચે મહા-જીવલેણ વેર બંધાયું હોય, છતાં પણ જો તેઓ સાથે રહે છે તો તેથી રનેહ ઉત્પન્ન થાય છે અને એકબીજા પર વિશ્વાસ બંધાય છે, જેમ કે કૃતરાના માંસનું ભક્ષણ કરનારો ચાંડાલ કૃતરાના સહવાસમાં આવીને તેની સાથે રનેહ કરે જ છે.^{૪૦} જેઓએ અન્યો-ન્ય વેર કર્યું હોય છે, તેઓ જો નિરંતર સાથે જ રહે છે, તો તેઓનું વેર શાંત પડી જાય છે અને જેમ કમળનાં પાંદડાં ઉપર પાણી ટકી શકતું નથી, તેમ તેઓના હૃદયમાં વેર ટકી શકતું નથી.^{૪૧}

પૂજનીએ કહ્યું : પડિતો કહે છે કે, પાંચ પ્રકારે વેરની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમાં એક તો સ્ત્રીને માટે થયેલું વેર, બીજું રાજ્ય અથવા ગૃહાદિકને માટે થયેલું વેર, ત્રીજું દુષ્ટ વાણી બોલવાથી થયેલું વેર, ચોથું જન્મસિદ્ધ વેર અને પાંચમું અન્યો-ન્ય અપરાધ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલું વેર.^{૪૨} જે પુરુષે પોતાની સાથે વેર કર્યું હોય, તે પુરુષ ધનાદિક અર્થને જો આણી આપનારો હોય તો તેને કદી પણ શુભ રીતે અથવા બાહેરમાં મારવો નહિ. તેમાં ક્ષત્રિયે તો તેવા પુરુષને ખાસ મારવો જ નહિ. ભલે પછી તેને બળવાન તરીકે બાલુવામાં આવે અથવા નિર્બળ તરીકે બાલુવામાં આવે.^{૪૩} (આ ન્યાય પ્રમાણે મેં તારી સાથે વેર કર્યું છે, છતાં હું નિત્ય બે સ્વાદિષ્ટ ફળોને લાવી આપનારી છું, જેથી તું-ક્ષત્રિય મને મારીશ નહિ તોપણ) જેની સાથે એક વખત વેર બંધાયું હોય તે સુહૃદ હોય છતાં તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; કેમ કે (તેવાની સાથે વિશ્વાસમાં રહેવું, એ નીતિશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે; અને) અગ્નિ જેમ લાકડામાં શુભ રીતે રહે છે, તેમ વેર પણ પુરુષના હૃદયમાં શુભ રીતે રહે છે.^{૪૪} હો રાજન્! સમુદ્રમાં સળગી જીંદલા વડવાગ્નિને જેમ શાંત પાડી શકાતો નથી, તેમ પુરુષના હૃદયમાં

* કૃષ્ણ અને શિશુપાલ વચ્ચે સ્ત્રી (રક્તિમણી) ને લીધે વેર બંધાયું હતું, પાંડવકૌરવોની વચ્ચે રાત્ર્યને લીધે વેર બંધાયું હતું, દ્રોણાચાર્ય અને દુષ્ટરાજા વચ્ચે દુષ્ટ વાણી બોલવાથી વેર બંધાયું હતું. ઝેર અને મિલાહ વચ્ચે જન્મસિદ્ધ વેર છે અને અહીં જણાવ્યા પ્રમાણે રાજા બ્રહ્મદત્ત અને પૂજની ચકલી વચ્ચે જે વેર બંધાયું હતું તેવું વેર અન્યો-ન્યના અપરાધથી ઉત્પન્ન થાય છે. -નીલકંઠ

સળગી ઊઠેલા કોપાગ્નિને ધનદાનથી, હિતોપદેશથી, સાંત્વનવચનોથી અથવા શરણ લેવાથી પણ શાંત પાડી શકાતો નથી.^{૪૫} હે રાજા ! માંહોમાંહે સળગી ઊઠેલો વૈરાગિ ભેમાંથી એકને બાળીને ભસ્મ કર્યા વિના કદી શાંત થતો નથી, તેમ જ અપરાધ-જન્ય કર્મ પણ ભેમાંથી એકનો નાશ કર્યા વિના કદી વિરામ પામતું નથી.^{૪૬} જેણે પ્રથમ અપકાર કર્યો હોય, તેને બીજો સામેા માણસ તેના અપરાધને સહન કરીને પણ ધનમાનાદિકથી સત્કાર આપે, તોપણ તે પૂર્વ અપરાધીએ પેલા સત્કાર આપનાર પુરુષને પોતાનો શત્રુ જ માનીને કોઈ પ્રસંગે તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; કેમ કે તેણે પ્રથમ જે અપકારરૂપી કર્મ કર્યું હોય છે, તે નિર્બળ પુરુષોને નાસજનક થઈ પડે છે.^{૪૭} હું જેમ બીજા કોઈ પણ અપકાર કરનારા પુરુષ ઉપર વિશ્વાસ રાખતી નથી, તેમ તારા ઉપર પણ વિશ્વાસ રાખી શકું તેમ નથી; એ પ્રમાણે જ તારે મારો વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નથી. બાજ દિવસ સુધી હું તારા ઘરમાં રહી હતી, પણ હવે મને તારા ઉપર વિશ્વાસ આવતો નથી.^{૪૮}

બ્રહ્મદત્તે કહ્યું : સર્વ કાર્યોને તથા બીજા અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓને કાળજ કરે છે. કાળને અધીન રહીને આ સર્વ જગત પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમાં કોણ કોનો અપરાધ કરે છે ?^{૪૯} જન્મ અને મરણ એ બન્ને કેવળ કાળને લીધે જ સમાન રીતે પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે. જગતમાં જે કંઈ કરાય છે, તેમાં કાળજ હેતુભૂત છે અને કાળના નિમિત્તે જ કોઈ જીવી શકતું નથી.^{૫૦} આ જગતમાં કેટલાંએક પ્રાણીઓ એકી-સાથે કાળના સપાટામાં સપડાય છે, કેટલાંએક એક પછી એક કાળથી ઘેરાઈ જાય છે અને બીજાં કેટલાંએક અસુક ઘણા કાળ સુધી પણ કાળના સપાટામાં સપડાતાં નથી; પરંતુ અગ્નિ જેમ કાંઈને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે, તેમ કાળ પણ સર્વ પ્રાણીઓને બાળીને ભસ્મ કરે જ છે.^{૫૧} હે શુભે પૂજની ! રથપદ્ધિએ ભેઈએ છીએ, ત્યારે જ આપણ ને એમ જણાય છે કે, તારા અપરાધનું કારણ અથવા પ્રમાણ હું છું અને મારા અપરાધનું કારણ તું છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી; કેમ કે કાળજ સર્વ પ્રાણીઓને સુખદુઃખ આપ્યા કરે છે.^{૫૨} માટે હે પૂજની ! તું અમારા પર રનેહ રાખીને તારી ઇચ્છા

પ્રમાણે અહીં નિવાસ કર, તને કોઈ પણ મારશે નહિ, તું મારા અપરાધને ક્ષમા કર અને હું તારા અપરાધને ક્ષમા કરું છું.^{૫૩}

પૂજનીએ કહ્યું : તારા મત પ્રમાણે કાળજ પ્રમાણભૂત છે-સર્વનો કર્તાહર્તા છે, તો પછી કોઈને કોઈની સાથે વેરજ ન થવું ભેઈએ અને એ રીતે ભે વેરજ ન બંધાય, તો પછી શા માટે બાંધવો બીજાએ કરેલા બાંધવોના નાશને માટે વેર લે છે ? અને શા માટે પ્રાચીનકાળમાં દેવો તથા અસુરોએ અન્યોન્યને પ્રકાર કર્યા હતા ? તેમ જ ભે કાળજ સર્વને મારે છે, સુખદુઃખ આપે છે અને કાળજ જન્મમરણનું કારણ છે, તો પછી વૈદ્યો શા માટે રોગીઓના ઔષધોપચાર કરવાની ઇચ્છા કરે છે ? ભે કાળજ સર્વને સુખીદુઃખી કરે છે, તો પછી ઔષધોના શો ઉપયોગ ?^{૫૪-૫૬} અને તારા મત પ્રમાણે કાળજ સર્વ પ્રકારનાં ક્રમોનું કારણ છે, તો પછી લોકો શા માટે શોકથી બેલાન બની જઈને રોકકળ કરે છે ? અને હરકોઈ પ્રકારનું કર્મ કરનારાઓ ઉપર કરુણધર્મ કેમ સંભવી શકશે ? (અર્થાત્ પાપપુણ્યનો કર્તા જગતમાં કોઈ પણ નહિ મળે, તો પછી વિધિનિષેધશાસ્ત્રની શી દશા ?)^{૫૭} હે રાજા ! તારા પુત્રે મારા બચ્ચાને મારી નાખ્યું; તેથી મેં તેનાં નેત્ર ફેડી નાખ્યાં અને હવે હે રાજા ! તારે મારો જ વધ કરવાનો બાકી રહ્યો છે.^{૫૮} મેં પુત્રના શોકથી વિહ્વળ થઈને તારા પુત્રના સંબંધમાં પાપી કૃત્ય કર્યું છે, તેથી તું મને કેવી રીતે માર્યા તૈયાર થઈશ, તે હું તને યથાર્થ રીતે કહું છું; સાંભળ, જગતમાં મનુષ્યો પક્ષીઓને પાળવાની જે ઇચ્છા કરે છે, તેમાં બે હેતુઓ હોય છે, કાં તો તેઓ તું ભક્ષણ કરવા માટે પાલન કરવામાં આવે છે અને કાં તો તેઓની સાથે રમતગમત કરવા માટે પાલન કરવામાં આવે છે. આ રીતે વધ અથવા બંધન સિવાય ત્રીજો કોઈ પણ મનુષ્યોનો અને પક્ષીઓનો યોગ્ય સંબંધ નથી;^{૫૯-૬૦} માટે જ પક્ષીઓ વધ અને બંધનના ભયથી સ્વતંત્રતાને આશ્રય કરે છે, વળી વેદવેત્તાઓ કહે છે કે, મરણરૂપ ઉત્પાતમાંથી દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે.^{૬૧} સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના પ્રાણ વહાલા હોય છે, સર્વ પ્રાણીઓને પુત્રો વહાલા હોય છે, સર્વ કોઈને દુઃખદા ઉદ્દેગ થાય છે અને સર્વ

કેઈને સુખની જ ઇચ્છા હોય છે. ^{૧૨} હે બ્રહ્મદત્તરાજા !
વૃદ્ધાવસ્થા દુઃખરૂપ છે, અર્થનો નાશ દુઃખરૂપ છે,
અનિદ્રાની સાથે સંવાસ તે દુઃખરૂપ છે, ઇદ્રની સાથે
વિયોગ તે દુઃખરૂપ છે, વધ અને બાંધનને લીધે
પણ દુઃખ થાય છે, સ્ત્રીના સંબંધને લીધે પણ દુઃખ
થાય છે, સ્વાભાવિક રીતે પણ દુઃખ ઉદ્ભવે છે
અને પુત્રના નાશથી અથવા પુત્રની દુષ્ટતાથી પણ
મનુષ્યોને દુઃખ થાય છે. ^{૧૩} કેટલાએક બુદ્ધિ-
હીન પુરુષો બીજના દુઃખને દુઃખ જ માનતા નથી
અને જે પુરુષ દુઃખને યોગબળો નથી, તે પણ
દુઃખના સંબંધમાં મનુષ્યોની વચ્ચે જેમ આવે તેમ
અકે છે; ^{૧૪} પરંતુ જે પુરુષ સર્વ પ્રકારનાં દુઃખના રસને
જાણનારો છે અથવા સર્વ જાતનાં દુઃખોને અનુભવી
ચૂક્યો છે, તે તો બીજના દુઃખને જોઈને પોતે પણ
દુઃખાત્ બનીને શોક કરે છે અને પારકાના દુઃખને
પોતાતું જ દુઃખ માને છે. (અને તે પુરુષ અજ્ઞાની-
ની પેઠે બકવાદ કરવાનો કેમ ઉત્સાહ કરશે ?) ^{૧૫}
હે શત્રુદમન રાજા ! તેં મને જે દુઃખ આપ્યું છે
અને મેં તને જે દુઃખ આપ્યું છે, તેને સેંકડો
વર્ષો સુધી પણ દૂર કરી શકાય તેમ નથી. ^{૧૬}
આપણા બંને વચ્ચે જે મિત્રતા હતી, તે હવે સમાપ્ત
થઈ છે. આપણા બંને વચ્ચે હવે સંધિ થશે નહિ.
તું તારા પુત્રનું જેમ જેમ સ્મરણ કરીશ, તેમ
તેમ તારા હૃદયમાં નિત્ય નવું વેર થયા કરશે. ^{૧૭}
હૃદયમાં વેરનું સાંનિધ્ય હોવા છતાં જે પુરુષ વેરીની
સાથે પ્રીતિ કરવા ઇચ્છે છે, તે ભાંગી ગયેલા માટી
ના વાસણને પુનઃ સાંધવા માટે ઇચ્છે છે; અથોત
ભાંગી પડેલું માટીનું વાસણ પુનઃ જેમ સંધાતું
નથી, તેમ વેરી બનેલા પુરુષની સાથે પુનઃ પ્રીતિ
કરી શકાતી નથી; ^{૧૮} માટે જ સ્વાર્થનો ઝોધ આપ-
નારાં નીતિશાસ્ત્રમાં એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો
છે કે, વિશ્વાસ દુઃખને ઉત્પન્ન કરનારો છે. પૂર્વે
શુકાચાર્યે એ વિષયમાં પ્રહ્લાદને બે ગાથાઓ, કહી
હતી કે, ^{૧૯}

યે વૈરિણૈઃ શ્રદ્ધન્તે સત્યે સત્યેતરેડપિ વા ।
વધ્યંતે શ્રદ્ધધાનાસ્તે મધુ શુન્કટૃર્ણૈયથા ॥ ૭૧ ॥
ન હિ વૈરાણિ શામ્યંતિ કુલે દુઃખગતાનિ ચ ।
આંખ્યાતાતરશ્ચ વિઘંતે કુલે વૈ ત્રિયત્તે પુમાન્ ॥

‘શત્રુઓના વચન પર વિશ્વાસ રાખીને તેઓએ
દેખાડેલા મધને લેવા માટે દોડેલા પુરુષો માર્ગમાં
શત્રુઓએ સૂકા ઘાસથી ઢાંકી દીધેલા ભયંકર કૂવામાં
જેમ પડીને મરે છે, તેમ જેઓ શત્રુના સત્ય
અથવા અસત્ય વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે, તેઓ
પણ શત્રુઓની કપટબળમાં ફસાઈ મરે છે. ^{૨૦} જે
કુળમાં દુખદાયી વેર જિભાં થયાં હોય છે, તેઓ
કદી શાંત થતાં નથી; કેમ કે તે વેરને તાબું કરી
આપનારા ઘણા પુરુષો કુળમાં હયાત હોય છે અને
કદાચ વેરને જાણનારા બધાય પુરુષો મરીજીટી જાય;
તોપણ તેમાંના એકાદ પુરુષ તો કુળમાં જીવતો
હોય જ છે અને તે પુરુષ પેલા વેરને ટકાવી રાખે
છે. ^{૨૧} હે રાજા ! ઘણા પુરુષો તેવા પણ હોય છે
કે, પ્રથમ વેર કરીને પાછળથી સાંત્વન કરે છે અને
પછી શત્રુને વશ થયેલો જાણી પાણીથી બરેલા
ઘડાને જેમ પથ્થર ઉપર ભાગી નાખવામાં આવે છે,
તેમ તેને (શત્રુને) પીસી નાખે છે. ^{૨૨} જે રાજાએ
કેઈની સાથે મહા પાપજનક વેર બાંધ્યું હોય તો
તેણે કેઈનો વિશ્વાસ જ કરવો નહિ; કેમ કે બીજ-
ઓનો અપકાર કર્યા પછી તેઓના પર વિશ્વાસ
રાખવાને લીધે રાજા દુઃખી થાય છે. ^{૨૩}

બ્રહ્મદત્તે કહ્યું : સર્વત્ર અવિશ્વાસ રાખવાથી
મનુષ્યો અર્થને સંપાદન કરી શકે નહિ અને કેઈ
પ્રકારનું કાર્ય કરવાની ઇચ્છા પણ કરી શકે નહિ.
વળી હરકોઈ પ્રકારના એક ભયનું જ નિત્ય ચિંતન
કરવાથી મનુષ્યો લગભગ મૂંઝેલા જેવા થઈ
જાય છે. ^{૨૪}

પૂજનીએ કહ્યું : જે પુરુષના બંને પગમાં ગૂમડાં
થયાં હોય છે, તે પુરુષ જો ચાલવા માંડે છે, તો
તેના બંને પગ લૂલા બની જાય છે ને તે ઉપરાંત
તેના પગની ધાતુઓમાં અત્યંત શુષ્ક રીતે વિકાર
ઉત્પન્ન થાય છે; ^{૨૫} તેમ જ જેનાં નેત્રોમાં કેઈ પ્રકાર-
ની પીડા થઈ હોય છે, તે પુરુષ વાયુની સાથે
જે જુએ છે, તો અવશ્ય તેનાં નેત્રોમાં ઊલટી વધારે
પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. ^{૨૬} જે પુરુષ મોહને લીધે
પોતાના બળને જાણ્યા વિના દુષ્ટ માર્ગે ગમન કરે
છે, તેનું જીવિત તે માર્ગમાં ગમન કર્યાં સુધીનું જ
હોય છે. ^{૨૭} જે ખેડૂત વૃદ્ધિકાળને જાણ્યા વિના
ક્ષેત્રને ખેડીને બીજ વાવે છે, તેના પુરુષાર્થ (જાત-

મહેનત) વ્યર્થ નાથ છે અને તેને ધાન્યલાભ પણ થતો નથી; ^{૭૯} જે પુરુષ કડવા, તૂરા, સ્વાદિષ્ઠ અથવા મધુર પણ પથ્ય આહારનું નિત્ય લોજન કરે છે, તેને તે આહાર અમૃત તુલ્ય શુભકારક થઈ પડે છે; પણ જે પુરુષ મૂળાઈને લીધે પથ્ય આહારનો ત્યાગ કરીને પરિણામને જાણ્યા વિના દુષ્ટ અથવા અપથ્ય આહારનું લોજન કરે છે, તેનું જીવિત તે આહારના ભક્ષણ સુધીનું જ સમજવું. ^{૮૦} ^{૮૧} દૈવ અને પુરુષાર્થ એ બન્ને અન્યોન્યનો આશ્રય કરીને રહેલાં છે. તેમાં જેઓ ઉદાર બુદ્ધિવાળા અથવા પરાક્રમી હોય છે, તેઓ સત્કર્મરૂપ પુરુષાર્થનો આશ્રય કરે છે, ત્યારે નપુંસકો દૈવનું ઉપાસન કર્યો કરે છે. ^{૮૨} માટે તીક્ષ્ણ અથવા કોમળ હરકોઈ પ્રકારનું પોતાને હિતકારક કર્મ જ કરવું; કેમ કે કર્મ નહિ કરનારો દરિદ્રી પુરુષ સદાકાળ અનથોનો આસ થઈ પડે છે. ^{૮૩} એટલા માટે કાળ, દૈવ, સ્વભાવ વગેરે સર્વ અથોનો ત્યાગ કરીને કેવળ પરાક્રમ જ કરવું- પુરુષાર્થ જ કરવો અને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી દઈને પણ પુરુષોએ પોતાનું હિત કરવું. ^{૮૪} વિદ્યા, શોધ, ચતુરાર્થ, બળ અને ધૈર્ય આ પાંચે પુરુષોનાં સહજ-મિત્ર છે. હાથા પુરુષો એ પાંચોનો આશ્રય કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. ^{૮૫} ઘર, સોનું, રૂપું, ખેતર, સ્ત્રી અને હિતચિંતક મિત્રો આ બધા પુરુષના ઉપમિત્ર ગણાય છે અને તેઓને તો પુરુષ સર્વત્ર મેળવી શકે છે. ^{૮૬} જે પુરુષ બુદ્ધિમાન હોય છે તે સર્વત્ર આનંદ કરે છે, તે સર્વત્ર બધાના ઉપર વિશાળ રહે છે, તેને કોઈ ડરાવતો નથી અને તે ડરાવ્યા છતાં ડરતો પણ નથી. ^{૮૭} બુદ્ધિમાનની પાસે ચોહામાં ચોહું ધન હોય, તોપણ નિત્ય વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે; કેમ કે તે જે કર્મ કર્મ કરે છે તે ચતુરાર્થ પૂર્વક કરે છે અને તે પુરુષ સંયમના બળથી સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠા પામે છે; ^{૮૮} પણ જે પુરુષો અદ્ય બુદ્ધિ વાળા હોય છે, તેઓ ઘરના સ્નેહથી બંધાઈને ઘર માં જ સદાય પડી રહે છે, જેથી કરચલીને તેનાં બચ્ચાંઓ જેમ બાઈ નાથ છે, તેમ તેઓની કુભા-ચોંઓ તેઓના માંસને બાઈ નાથ છે. ^{૮૯} બુદ્ધિનો ન્યારે વિપર્યાસ થાય છે, ત્યારે કેટલાએક પુરુષો ઘર, ખેતર, મિત્રો અને સ્વદેશ ઉપર મમત્વભાવ કરે છે અને તેને લીધે અત્યંત દુઃખી થાય છે. ^{૯૦}

માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે તો પોતાનો સહજ દેશ ન્યારે વ્યાધિ અથવા દુઃકાળથી ખીડાતો હોય, ત્યારે ત્યાંથી બીજે વસવા માટે નીકળી જવું અને ત્યાં નિત્ય માનપૂર્વક નિવાસ કરવો. ^{૯૧} હે બ્રહ્મદત્ત-રાજા! હું પણ હવે કયાંક બીજે રહેવા માટે જઈ છું, પણ અહીં રહેવા ઇચ્છતી નથી; કેમ કે મેં તારા પુત્ર તરફ અનાર્થ આચરણ કર્યું છે. સર્વ-કોઈ પ્રાણીએ કુલટા સ્ત્રીનો, દુષ્ટ પુત્રનો, નીતિ-બ્રહ્મ રાજાનો, દુર્ગુણી મિત્રનો, નીચ સંબંધી-ઓના સંબંધનો તથા દુષ્ટ દેશનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવો; ^{૯૨} કેમ કે દુષ્ટ પુત્ર ઉપર વિશ્વાસ રખાતો નથી, કુલટા સ્ત્રીમાં રતિસુખ મળતું નથી, નીતિબ્રહ્મ રાજ્યમાં શાંતિ હોતી નથી, દુષ્ટ દેશમાં આજીવિકા ચાલતી નથી, દુર્ગુણી મિત્ર કે જેનો સ્નેહ નિત્ય અસ્થિર હોય છે, તેની સંગતિ ટકતી નથી અને નીચ સંબંધીઓનો સંબંધ રાખવાથી કોઈ વેળા તેઓનો સ્વાર્થ ન સધાય, ત્યારે અપમાન સહન કરવું પડે છે. ^{૯૩-૯૪} તેને જ સ્ત્રી કહી શકાય, કે જે નિત્ય પ્રિય વચન બોલે, તેને જ પુત્ર કહી શકાય કે જેનાથી શાંતિ-સુખ મળે, તેને જ મિત્ર કહી શકાય કે જેના પર વિશ્વાસ થાય અને તેને જ દેશ કહી શકાય કે જ્યાં સુખપૂર્વક આજીવિકા ચાલે; જ્યાં બળાત્કાર થાય નહિ અને ભય હોય નહિ તથા જ્યાં દરિદ્રોનું પાલન થતું હોય, ત્યાં રાજ્યનો તથા રાજાનો સંબંધ છે અને તે જ રાજા તીવ્ર શાસનકર્તા કહેવાય છે. ^{૯૫} ^{૯૬} રાજા શુભવાન અને ધર્મ-ધુરંધર હોય તો સર્વ પુરુષોને સ્ત્રી, દેશ, મિત્રો, પુત્રો, સંબંધીઓ અને બાંધવો પણ સારાં મળી આવે છે; ^{૯૭} પરંતુ જે રાજા અધર્મી હોય છે, તેની પ્રજાઓ જીવનને લીધે વિનાશ પામે છે, માટે રાજાએ પ્રમાદ રાખ્યા વિના પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું જોઈએ; કેમ કે રાજા જ ધર્મધર્મકામરૂપ ત્રિવર્ગનું મૂળ ગણાય છે. ^{૯૮} રાજાએ પ્રજાઓ પાસેથી કર તરીકે છઠ્ઠો ભાગ લેવો. (ને તેનો પ્રજાઓના હિતાર્થે જ ઉપયોગ કરવો) પરંતુ જે રાજા પ્રજાઓનું સારી રીતે રક્ષણ કરતો નથી, તે રાજા નથી, પણ એક લૂંટારો છે. ^{૧૦૦} જે રાજા સર્વ પ્રજાઓને અભયદાન આપ્યા પછી ધનના લોભને લીધે પોતે

જ તેને પ્રમાણ ગણતો નથી, તે અધર્મબુદ્ધિ રાજ સર્વ પ્રજાઓનાં પાપને વહોરી લઈને મૂઆ પછી નરકમાં પડે છે; ^{૧૦૧} પરંતુ જે રાજ પ્રજાઓને અભયદાન આપ્યા પછી પોતે પણ તેને પ્રમાણ ભૂત ગણે છે અને ધર્મપૂર્વક પ્રજાઓનું રક્ષણ કરે છે, તે રાજ સર્વ કોઈને સુખ આપનારો છે, એમ સમજવું. ^{૧૦૨} પ્રજાપતિ મનુભગવાન કહે છે કે, માતા, પિતા, શુરુ, રક્ષક, અગ્નિ, કુબેર અને યમ આ સાતેના શુભો રાજમાં હોવા જોઈએ. ^{૧૦૩} જે રાજ પ્રજાઓ પર દયા રાખનારો છે, તે રાજ સર્વનો પિતા ગણાય છે, માટે તેવા રાજની પાસે જે મનુષ્ય મિથ્યા વિનય અથવા ઉદ્દતાઈ કરે છે, તે મૂઆ પછી પશુપક્ષીમાં જન્મે છે. ^{૧૦૪} રાજ દીન મનુષ્યોનું પાલન કરે છે માટે માતા૩ય ગણાય છે; દુષ્ટ પુરુષોને તપાવનારો છે, માટે અગ્નિ૩ય છે અને નીચ મનુષ્યોનું નિયમન કરે છે, માટે યમ-સ્વ૩ય છે. ^{૧૦૫} તેમ જ રાજ પોતાના ઇષ્ટ મનુષ્યોને ઇચ્છાનુસાર ધન અર્પણ કરે છે, માટે કુબેરના જેવો ગણાય છે. અને ધર્મનો ઉપદેશ આપીને પ્રજાઓનું રક્ષણ કરે છે, માટે શુરુ તુલ્ય ગણાય છે. ^{૧૦૬} જે રાજ પોતે ધર્મનું પાલન કરીને ઉત્તમ શુભો વડે નાગરિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રજાઓનું રંજન કરે છે, તે રાજનું રાજ્ય નિત્ય અચળ રહે છે. ^{૧૦૭} તેમ જ જે રાજ નગરની પ્રજાઓનું તથા દેશની પ્રજાઓનું રક્ષણ કેમ કરવું, એ વિષે પોતે જ બરાબર જાણે છે, તે રાજ આ લોકમાં ને પર-લોકમાં સુખી થાય છે; ^{૧૦૮} પરંતુ જે રાજની પ્રજાઓ કરના બોલથી પીડિત થઈને નિત્ય ઉદ્વિગ્ન રહે છે અને અન્યથોને લીધે પ્રતિદિન ક્ષીણ થતી જાય છે, તે રાજ પરાભવને પામે છે; ^{૧૦૯} પણ જે રાજની પ્રજાઓ સરોવરમાં ખીલતા કમળની પેઠે હમેશાં આખાદ થતી જાય છે, તે રાજને સર્વ પ્રકારનાં કૃષો મળે છે, એટલું જ નહિ પણ સ્વર્ગલોકમાં તે પૂજાય છે. ^{૧૧૦} હે રાજન! બળવાનની સાથે વિશ્વ કરવો, તે કદી પણ પ્રશંસાપાત્ર ગણાતો નથી. જે રાજને બળવાનની સાથે વિશ્વ શયો હોય છે, તેને રાજ્ય અથવા સુખ ક્યાંથી મળે ? ^{૧૧૧}

લીંબે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિરરાજા! એ પ્રમાણે રાજ બ્રહ્મદત્તને કહીને તથા તેની અનુસા લઈને તે

ચકલી પોતાની ઇષ્ટ દિશામાં ભીડી ગઈ. ^{૧૧૨} હે મહારાજા! તે પૂજની ચકલીએ બ્રહ્મદત્તરાજને જે કંઈ કહી સંભળાવ્યું હતું, તે સર્વ મેં તમને કહ્યું. બોલો, હવે તમને શું સાંભળવાની ઇચ્છા છે ? ^{૧૧૩}

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતમા શાંતિપર્વાતગત આપદધર્માનુશાસન-પર્વમા 'રાજ બ્રહ્મદત્ત અને પૂજની (ચકલી) ને। સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૧૩૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૦ મો

મુનિ ભારદ્વાજ અને શત્રુઞ્ય
રાજનો સંવાદ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

યુગક્ષયાત્ પરિક્ષીણે ધર્મે લોકે ચ ભારત ।

દસ્યુમિઃ પિબ્યમાને ચ કથં સ્થેયં પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ભરતવંશી લીંબ પિતામહ! યુગના નાશને લીધે ધર્મનો જ્યારે ક્ષય થવા લાગે અને દસ્યુઓ (ચોરલૂંટારાઓ) લોકને જ્યારે પીડવા માટે, ત્યારે રાજાએ કેવી રીતે વર્તવું ? ^૧

લીંબે કહ્યું : હે ભરતવંશના રાજા! અહીં હું તમને આપત્પ્રસંગની નીતિ અને તેવા વખતે દયાનો લ્યાગ કરીને પણ રાજાએ કેવી રીતે વર્તવું, તે વિષે કહ્યું છું. ^૨ તેમાં મુનિ ભારદ્વાજનો તથા શત્રુઞ્ય રાજનો જેમાં સવાદ રહેલો છે, એવા એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ અપાય છે. ^૩ પૂર્વે શત્રુઞ્ય નામનો એક મહારથી રાજા સૌવીર દેશ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. તે રાજા એક દિવસ ભારદ્વાજમુનિ પાસે ગયો અને રાજકીય અર્થ-નિર્ણયના સંબંધમાં તેમને પૂછવા લાગ્યો : ^૪ 'રાજાએ જે પદાર્થ મળ્યો ન હોય તેને કેવી રીતે મેળવવો ? મેળવેલા પદાર્થની કેવી રીતે વૃદ્ધિ કરવી ? વૃદ્ધિ પામેલા પદાર્થનું કેવી રીતે પાલન કરવું ? અને સુરક્ષિત પદાર્થનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો ? ^૫ એ પ્રમાણે રાજાએ જ્યારે પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે બ્રાહ્મણ ભારદ્વાજે સર્વ વિષયોનું નિર્ણયાત્મક જ્ઞાન ધરાવનારા તે રાજાને અર્થનિશ્ચયના સંબંધવાળું હેતુ-ગર્ભિત ઉત્તમ વચન કહેવા માંડ્યું. ^૬ રાજાએ નિરંતર દડને ઉગામતા રહેવું, નિત્ય પુરુષાર્થ પ્રકટ કરવો, છિદ્ર ન હોય ત્યાં પણ છિદ્ર બેવાની

ટેવ રાખવી અને શત્રુઓના છિદ્ર શોધી કાઢીને તે દ્વારા તેઓનામા પ્રવેશ કરવો^૭ જે રાજા નિત્ય દૃઢ ધારણ કરવામા તત્પર રહે છે, તેનાથી પ્રભાઓ ડરતી રહે છે, માટે રાજાએ સર્વ પ્રાણીઓને દૃઢ થી જ નિયમમા રાખવા,^૮ આ રીતે તત્ત્વવેત્તા પડિતો^૯ દૃઢની પ્રશંસા કરે છે, માટે ચાર પ્રકારના સાધનોમા (સામ, દાન, દૃઢ અને ભેદમા) દૃઢ જ સુખ્ય કહેવાય છે^{૧૦} જ્યારે સર્વ કોઈના આધારભૂત ગણાયેલા પદાર્થોના મૂલત ઉચ્છેદ કરવામા આવે છે, ત્યારે સર્વ કોઈનું જીવન નાશ પામે છે જેમ કે કોઈએક વનસ્પતિનું મૂળ જ તપી નાખવામા આવે, તો તેની શાખાઓ કેવી રીતે રહે ? આવો મનમા વિચાર કરીને બુદ્ધિકુશળ રાજાએ પ્રથમ શત્રુપક્ષના મૂળનો જ ઉચ્છેદ કરવો અને પછી તેના સહાય કોને, પક્ષકારોને તથા મૂળભૂત ગણાયેલા પુરુષોને અનુક્રમે વશ કરવા^{૧૦/૧૧} જે સમયે આપત્તિનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થાય, તે સમયે રાજાએ યથાયોગ્ય વિચાર કરવો, ઉત્તમ પ્રકારનું પરાક્રમ કરવું, સારી પેઠે લડવું અને અણીનો વખત આવી પહોંચે તો પલાયન પણ કરી જવું, એમા કઈ વિચાર કરવો નહિ^{૧૨} રાજાએ માન વાણીમા જ વિનયને પ્રદર્શિત કરવો, પણ હૃદયમા તો સંભયાની ધાર જેવા તીક્ષ્ણ થવું, તેમ જ કોમળતાપૂર્વક ભાષણ કરવું અને કામકાંધનો ત્યાગ કરવો^{૧૩} જે કાર્ય કરવામા શત્રુની સહાયતાની આવશ્યકતા હોય, તે કાર્ય કરતી વખતે શત્રુ સાથે સધિ કરવી, પણ સધિ કર્યા પછી શત્રુનો વિશ્વાસ કરવો નહિ અને તે કાર્ય થઈ રહે કે તુરંત વિચક્ષણ રાજાએ શત્રુના સખધથી દૂર થવું^{૧૪} મિત્રની પેઠે જ મધુર ભાષણ કરીને શત્રુને પણ શાંત પાડવો, પરંતુ સર્પવાળા ઘરથી જેમ ભય રાખવામા આવે છે, તેમ શત્રુથી નિત્ય ભય રાખવો^{૧૫} રાજાએ પોતાના બુદ્ધિસામર્થ્ય પ્રમાણે શત્રુઓનો પરાભવ કરવો અને ' જે થવાનું હતું તે થયું છે ' આવા સાત્ત્વવચનો કહીને તેઓને શાંત પાડવા, પરંતુ જે શત્રુ દુહ્યુધિ હોય તેને ભવિષ્યમા ધનારા લાલો દેખાડીને વશ કરવો અને જે શત્રુ બુદ્ધિમાન હોય તેને તાત્કાલિક લાભ દેખાડીને વશ કરવો^{૧૬} જે રાજા પોતાની આબાદી ઇચ્છે છે, તેણે પ્રસંગ આવે ત્યારે શત્રુની આગળ

હાથ નેડવા, સોગદ ખાવા, મીઠું મીઠું ખાલવું, શિરસાવદન કરીને પણ ભાષણ કરવું અને પોતાને હાથે તેના અશ્રુઓને લૂછી નાખવા (જેથી તેના હૃદયનું વેર શાંત થાય)^{૧૭} પોતાનો સમય સારો ન હોય તે વખતે શત્રુને પોતાની ખાદ્ય ઉપર ભેસાડીને પણ ફેરવવો, પરંતુ જ્યારે પોતાનો વખત આવે, ત્યારે પાણીના ઘડાને જેમ પથ્થર ઉપર પટ્ટી પાડવામા આવે છે, તેમ શત્રુને પણ ઝીંકી પાડવો^{૧૮} હે રાજે દ્ર ! પુરુષે ટીબરવાના લાકડાના ભિખાડિયાની પેઠે એક સુહૃત જેટલા સમય સુધી કોપથી ભ્રમવચ્ચમાન રહેવું, પણ ફેાતરાના અગ્નિની પેઠે જવાળાને બહાર કાઢ્યા વિના લાખા કાળ સુધી ધૂધ વાધા કરવું નહિ^{૧૯} જે પુરુષ કૃતમ્ની હોય, તેની સાથે અનેક પ્રકારે આર્થિક સબધ (દ્રવ્યસબધ) કરવો નહિ, કેમ કે તેવા પુરુષને આપણી સાથે બધા સુધી સ્વાર્થ હોય છે, ત્યાં સુધી તેની પાસેથી હરકોઈ પ્રકારનું કાર્ય કરાવી શકાય છે, પણ પોતાનો સ્વાર્થ સરી રહ્યા પછી તે આપણું અપમાન જ કરે છે, માટે તેવા પુરુષના સર્વ કાર્યોને સંપૂર્ણ કરી દેવા નહિ, પણ અધૂરા રાખવા (જેથી તે આપણા તાબામા રહે છે).^{૨૦} રાજાએ કોયલ, વરાહ (બૂડ), મેરુ પર્વત, શૂન્યગૃહ, નટ અને ભક્તિને જ પ્રિય માનનારા પુરુષ આ છયેના શુભો ગ્રંથણ કરીને પોતાનું શ્રેય સાધન કરવું, અર્થાત્ કોયલ જેમ પોતાના અગ્ન્યને બીજા પાસે ઉછેરાવે છે, તેમ રાજાએ ખેતી, વેપાર, જગલના માર્ગ, નદી ઉપરના પુલ, હાથીઓનું પાલન, ખાણો ખોદાવવી, કર લેવો અને કોશનો સંગ્રહ કરવો, એ આઠે રાજકીય^{૨૧} અર્થોને પ્રજાઓ પાસે જ મિલક કરાવવા. જેમ કે જે જમીનદારો પોતાની દસ વીધા

* એમ કહેવાય છે કે, કોયલ પોતાના ઇડાને કાગડીના માળામા કાગડીના ઇડાને ફેંકી દઈને તેની જગ્યાએ મૂકી આવે છે, જેથી કાગડી તે ઇડાઓને પોતાના સમજીને ઉઠેરે છે
—નીલકંઠ

× રાજકીય આઠ અર્થો આ પ્રમાણે છે

કૃષિવિજયકયો દુર્ગ સેતુ કુજરવચનમ્ ।

સન્ધ્યાવસ્ત્રાદાનસવચાર્યાદિક મતમ્ ॥

ખેતી વેપાર જગલના માર્ગ, નદી ઉપરના પુલ, હાથીઓનું પાલન, ખાણો ખોદાવવી, કર લેવો અને કોશનો સંગ્રહ કરવો
—નીલકંઠ

જમીન ખેડતા હોય, તેઓને સરખે ભાગે દસ દસ વીધાં સરકારી જમીન પણ ખેડવા માટે આપવી; અને તે જમીનને પોતાની જમીનની પેઠે સંભાળવા ની આજ્ઞા આપીને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ધાન્યાદિકને પોતે લેવું; તેમ જ ઠોરઠાંખરનો વેપાર કરનારા જે વેપારીઓ સો સો ખજાને પાળીને વેપાર કરતા હોય, તેઓને દસ દસ સરકારી ખજાનો પણ પાળવા માટે આપવા. જે સુસાદ્રે જંગલી માગોમાં સુસાદ્રી કરતા હોય તેઓને કહેવું કે, 'તમારે તમારી જાતરક્ષા બદલ સરકારને અમુક પૈસાનો કર આપવો પડશે; કેમ કે જંગલના માગોમાં સરકાર તમારી રક્ષા કરે છે.' આમ કહીને તેઓની પાસેથી કર લેવો, તેમ જ જે જે નદીઓ ઉપર પુલ બાંધવામાં આવ્યા હોય, તે ઉપર થઈને આવજા કરનારા મનુષ્યો પાસેથી પણ કર લેવો, જેથી તે પુલ બાંધવાનો ખર્ચ બારોબાર નીકળી જાય. હાથીઓનું પાલન પણ એ પ્રમાણે કરાવવું કે પ્રત્યેક ગ્રામે તે તે ગ્રામની સમૃદ્ધિ પ્રમાણે હાથીઓ બાંધવા અને તેઓનું પોષણ ગામના લોકો દ્વારા જ કરાવવું. સાનારૂપાની ખાણો ખોદાવવા માટે વેટે પકડેલા માણસો પાસેથી જ કામ લેવું. પ્રજાઓની આવકમાંથી છૂટો ભાગ પોતાના કર તરીકે લેવો અને તે સઘળા દ્રવ્યનો ખજાનામાં સંગ્રહ કરવો. આ રીતે પોતાના આઠે અથોને રાજાએ પ્રજાઓ દ્વારા જ સિદ્ધ કરવા અને કોયલના શુભવૃંદ અનુકરણ કરવું. બીજો શુભ વરાહનો લેવો. જેમ વરાહ (ભૂડ) વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખે છે, તેમ રાજાએ શત્રુઓને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવા. ત્રીજો શુભ મેરુ પર્વતનો લેવો. જેમ મેરુ પર્વત સદાય સ્થિર રહે છે અને કોઈનાથી ઉદ્ભવન કરી શકતો નથી, તેમ રાજાએ પણ અડગ વિચારના થવું અને શત્રુઓથી ઉદ્ભવન (પરાભવ) કરી શકાય નહિ તેવા થવું. ચોથો શુભ શન્યગૃહ પાસેથી ગ્રહણ કરવો. જેમ કોઈ એક શન્યગૃહ પોતાને સમૃદ્ધિમાન થવાની ઇચ્છા કરે છે, તેમ રાજાએ પણ સમૃદ્ધિમાન થવાની ઇચ્છા રાખવી. પાંચમો શુભ નટ પાસેથી લેવો. જેમ કોઈ એક નટ જુદા જુદા અનેક પ્રકારના વેશો ધારણ કરે છે, તેમ રાજાએ પણ સમયને અનુસરીને સ્વિનગ્ધ, પ્રસન્ન આદિ જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ધારણ

કરતાં અને છૂટો શુભ ભક્તિમિત્ર પુરુષ પાસેથી ગ્રહણ કરવો. જેમ કે કોઈ ભક્તિપ્રિય મનુષ્ય પોતે જેવું આરાધન કરતો હોય તેના ઉદ્યમે ઇચ્છે છે, તેમ રાજાએ પણ પોતાના રક્ષણ તથા રહેનારી પ્રજાઓને નિત્ય ઉદય ઇચ્છવો.^{૨૧} રાજાએ નિત્ય ઉદયોગશીલ રહીને પ્રતિદિન શત્રુને ઘેર જતા રહેવું ને તેવું અકુશળ હોય છતાં કુશળ સમાચાર પૂછતા રહેવું.^{૨૨} જેઓ આજ્ઞા હોય છે, નયુંસક હોય છે, અભિમાની હોય છે, લોકાપવાદથી ડરનારા હોય છે અને હરઘડી સમયની રાહ બેનારા હોય છે, તેઓ અર્ધને (ધનને) સંપાદન કરી શકતા નથી.^{૨૩} રાજાએ શત્રુ પોતાનાં છિદ્રને ન જાણી જાય તેમ વર્તવું, પણ શત્રુનાં છિદ્રને જાણ્યા કરવાં; કાચબાની પેઠે પોતાનાં અંગોનું રક્ષણ કરવું અને પોતાનાં છિદ્રોને ઢાંકવાં.^{૨૪} જે વેળા બીજાઓ પાસેથી ધનને ગ્રહણ કરવું હોય, તે વેળા રાજાએ બગલાની પેઠે ધ્યાનમગ્ન રહીને એકાગ્રતા ધારણ કરવી. સિંહની પેઠે પરાક્રમ કરીને નિર્ભયતા દાખવવી, નહારની પેઠે એકદમ ઝડપી લઈને શીઘ્રકારિતા પ્રદર્શિત કરવી અને બાજુની પેઠે છૂટી નીકળીને ગમે તે સ્થળે ઘૂસી જવું.^{૨૫} મહિરાપાન, ભુગાર, સ્ત્રીઓ, મૃગયા (શિકાર), ગીત અને વાદિત્ર આ છયેને રાજાએ યોગ્ય રીતે સેવવાં, પણ તેમાં અત્યંત આસક્ત થવું નહિ; કેમ કે તેમાં અત્યંત લપટાઈ પડવાથી અનેક દોષો ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૬} સમય આવે ત્યારે ઘાસને જ ધનુષ બનાવી લેવું; અર્થાત્ લાગ મળે ત્યારે ઘાસની સળી લઈને પણ શત્રુની આંખ ફેાડી નાખવી; પણ આ વખતે મારી પાસે શસ્ત્ર નથી, તેથી શું કરું, આવો વિચાર કરવા રોકાવું નહિ. મૃગની પેઠે શયન કરવાની ટેવ રાખવી; એટલે મૃગ જ્યારે શયન કરે છે, ત્યારે અચેતન અને અસાવધની પેઠે પડી રહે છે, પણ જ્યારે બચપ્રસંગ આવે છે, ત્યારે સૂતો હોય તેમાંથી એકદમ જાગી ઊઠીને પલાયન કરી જાય છે અને શત્રુના હાથમાં સપડાતો નથી; તેમ રાજાએ પણ ગમે તે અવસ્થામાં હોવા છતાં શત્રુના સપાટામાં સપડાવું નહિ. તેમ જ જ્યારે અંધ થવાનો સમય આવે, ત્યારે અંધ થઈ જવું અને બહેરા થવાનો સમય આવે, ત્યારે બહેરા થઈ જવું.^{૨૭} તાત્પર્ય કે વિચક્ષણ

રાજાએ દેશકાળને અનુસરીને પરાક્રમ કરવું; કેમ કે દેશકાળને બધા વિના બે પરાક્રમ કરવામાં આવે છે, તો નિષ્ફળ થાય છે.^{૨૯} સમયની યોગ્યતાનો અને અયોગ્યતાનો, પોતાના બળનો તથા નિર્બળતાનો અને શત્રુના બળનો તથા પોતાના બળનો વિચાર કર્યો નથી કાર્ય કરવામાં બેડાવું.^{૨૯} જે રાજા પોતાના સપાટામાં આવેલા શત્રુને દંડ વડે વશ કરતો નથી, તે રાજા ગર્ભ ધારણ કરીને જેમ ખચ્ચરી* મૃત્યુ પામે છે, તેમ મૃત્યુ પામે છે.^{૩૦} રાજાએ પુષ્કળ પુષ્પવાળા પશુ ફળ વિનાના વૃક્ષના જેવું થવું; એટલી મોટી મોટી લાલચો બતાવીને કોઈને કંઈ પણ પરજાવવું નહિ અને કદાચ ફળ વાળા થવું, તો જેના પર દુઃખથી ચડી શકાય તેવા ફળપૂર્ણ વૃક્ષના જેવું થવું; તેમ જ જેમ કેટલાંએક ફળો ઉપરથી પાકાં જેવા દેખાય છે, પણ અંદર તો કાચાં હોય છે, તેમ રાજાએ ઉપરનો દેખાવ સૌમ્ય રાખવો, પણ હૃદયમાં સૌમ્યતા રાખવી નહિ. વળી તેણે કોઈના ભમાળ્યા ભમવું નહિ.^{૩૧} રાજાએ તેવા કોઈ પ્રસંગે શત્રુને આશા પણ આપવી, પરંતુ તેમાં અમુક સમયનું અંતર નાખવું અને પછી તે સમય આવી પહોંચે, ત્યારે તે આશામાં વિદ્વો નાખવાં. વિદ્વો નાખીને પણ કોઈ નિમિત્ત દર્શાવવું ને નિમિત્તમાં પણ કોઈ બીજા હેતુઓ જણાવવા. (પરંતુ પોતે નિમિત્તભૂત થવું નહિ.)^{૩૨} ન્યાં સુધી ભય આવ્યો ન હોય, ત્યાં સુધી ભયભીતની પેઠે વર્તીને પ્રત્યેક ક્રિયાઓ કરવી; પરંતુ ભય આવી પહોંચેલો બેઈ નિર્ભયની પેઠે સજ્જ થઈને તેના ઉપર પ્રહાર કરવો.^{૩૩} જીવિત સંશયમાં આવી પડે તેવાં સંકટો વેળા વિના પુરુષ કલ્યાણને બેઈ શકતો નથી; પરંતુ અમુક કોઈ કાર્ય કરતી વેળા જીવિત સંશયમાં આવી પડે તેવાં સંકટો વેળા પછી પુરુષ બે જીવતો રહે છે, તો 'કલ્યાણને બેઈ શકે છે-સંપૂર્ણ સુખી થાય છે.^{૩૪} પોતાના પર ભય ન આવી પડ્યો હોય તે પહેલાં જ તેણે બાળી લેવું કે, અમુક સમયે ભય આવી પડશે. પછી જ્યારે ભય આવી પહોંચે, ત્યારે તેનો નાશ કરવો ને નાશ કર્યો પછી પુનઃ કદાચ વૃદ્ધિ પામે, એવા ભયથી તેનો

નાશ જ નથી થયો, એમ બાળવું; અર્થાત્ નષ્ટ થયેલા ભયથી પણ નિત્ય સાવધ રહેવું.^{૩૫} જેના ઉપસોગને કાળ સમીપ જ આવી પહોંચ્યો હોય, તેવા સુખનો ત્યાગ કરીને ભવિષ્યના સુખની જે આશા રાખવી, તે બુદ્ધિમાન પુરુષોની નીતિ નથી.^{૩૬} જે પુરુષ શત્રુ સાથે સંધિ કર્યો પછી તેના પર વિશ્વાસ રાખીને સુખપૂર્વક શયન કરે છે, તે પુરુષ વૃક્ષની અગ્રશાખા ઉપર નિદ્રાવશ થઈને પછાડાઈ પડેલા મનુષ્યની પેઠે શત્રુના પ્રહાર પછી જ જાગૃત થાય છે.^{૩૭} હરકોઈ પ્રકારનાં કોમળ અથવા દારુણ કર્મ કરીને પણ પોતાના દીન આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો; અર્થાત્ ગમે તેવાં કર્મ કરીને પણ સંકટ-ભરેલી સ્થિતિમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરવું અને પછી સમર્થ થઈને ધર્માચરણ કરવું.^{૩૮} રાજાએ પોતાના શત્રુઓના પણ જેઓ શત્રુ હોય તે સર્વનું નિત્ય સેવન કરવું, તેમ જ શત્રુઓએ પોતાના પર જે શુભ ફતોની યોજના કરી હોય, તેઓની માહિતી મેળવવી.^{૩૯} પોતે પણ એવા શુભ ફતોની યોજના કરવી કે જેઓને પોતાના કે શત્રુવૃક્ષના કોઈ પણ માણસો યોગબતા ન હોય; અને શત્રુના રાજ્યમાં પાખંડી વેશને ધારણ કરનારા તપસ્વીઓને શુભ ફતો તરીકે ગ્રાહણ.^{૪૦} સાર્વજનિક ખાગબગીચાઓમાં, નાટકશાળાઓમાં, પાણીની પરજોમાં, ધર્મ-શાળાઓમાં, દારૂનાં પીંડાંઓમાં, વેશ્યાઓનાં નિવાસસ્થાનોમાં, તીર્થસ્થાનોમાં તથા મનુષ્યોની સભાઓમાં અનેક ધર્મદ્રોહી, પાપી, ચોર અને પ્રજાઓમાં કંટક સરખા દુષ્ટ પુરુષો આવળ કર્યો કરે છે, માટે તે તે સ્થળેથી તેઓને શોધી કાઢીને કેદ પકડવા અને શિક્ષા કરીને શાંત પાડવા.^{૪૧, ૪૨} અવિશ્વાસુનો વિશ્વાસ કરવો નહિ, તેમ વિશ્વાસુનો પણ અતિશય વિશ્વાસ કરવો નહિ; કેમ કે અધ-વિશ્વાસ રાખવાથી કોઈ વેળા ભય આવી પડે છે, માટે પરીક્ષા કર્યો વિના કોઈનો વિશ્વાસ જ કરવો નહિ.^{૪૩} રાજાએ તરવભૂત અથવા ઉપર ઉપરથી સત્ય દેખાતાં કારણો દર્શાવીને શત્રુને પ્રથમ વિશ્વાસુ બનાવવો અને પછી વિશ્વાસમાં ને વિશ્વાસમાં જેવો તે આગળ પગલું ભરે કે તુરંત જ તેના પર પ્રહાર કરવો.^{૪૪} જેના ઉપર શંકા લાવવી અયોગ્ય હોય તેના ઉપર પણ શંકા લાવવી અને

* ખચ્ચરીએ ધારણ કરેલા ગર્ભ તેના પેટને શરીર બહાર નીકળે છે જેથી ખચ્ચરી મરણ પામે છે.

જે પુરુષ આપણા પર શંકારીલ રહેતો હોય, તેનાથી તો નિત્ય શંકિત જ રહેવું; કેમ કે જેના ઉપર કદી શંકા જ કરી ન હોય, તેવા પુરુષ તરફથી જે ભય ઉપસ્થિત થાય છે, તે મૂળ સુદ્ધાનો નાશ કરી નાખે છે.^{૪૫} ધ્યાન કરવાનો ડોળ કરીને, મૌન-વૃત્તિ ધારણ કરીને તથા ભગવાં, જટા, મૃગચર્મ વગેરે વૈરાગ્યનાં ચિહ્નોના ધારણ કરીને શત્રુને પોતાના પર વિશ્વાસુ બનાવવો ને પછી જ્યારે સમય આવે કે તુરંત જ નહાર જેમ શિકારને ઝડપી લે છે, તેમ શત્રુને ઝડપી લેવો અને મારી નાખવો.^{૪૬} ઐશ્વર્ય મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારા રાજાએ અર્થ સંપાદન કરવામાં વિદ્ય કરનારા પોતાના પુત્રને, ભાઈને, પિતાને અથવા સુહૃદને પણ મારી નાખવો^{૪૭} અને પોતાનો શુરુ પણ ગર્વિષ્ઠ બનીને કાર્યોકાર્યના વિવેકથી જો બ્રહ્મ થયો હોય અથવા દુષ્ટ માર્ગનો સ્વીકાર કરી બેઠો હોય, તો તેને પણ યથાયોગ્ય શિક્ષા કરવી.^{૪૮} જેમ કોઈ તીક્ષ્ણ ચાંચવાળું પક્ષી વૃક્ષમાંનાં સર્વ પુષ્પફળોનો વિનાશ કરી નાખે છે, તેમ રાજાએ પણ અભ્યુત્થાન (શત્રુને જોઈને ઊભા થવું તે), અભિવાદન (પ્રણામ કરવો તે) અને કોઈ પ્રકારની વસ્તુને ભેટમાં આપીને શત્રુને વશ કરવો; ને પછી તક મળે ત્યારે તેના સર્વ પુરુષાર્થનો તથા પુરુષાર્થનાં સાધનોનો વિનાશ કરી નાખવો.^{૪૯} શત્રુઓનાં મર્મસ્થાનોને કાપી નાખ્યા વિના, હર-કોઈ પ્રકારનું દારુણ કર્મ કયાં વિના તથા મચ્છી-મારની પેઠે અનેક જીવોનો સંહાર કર્યા વિના રાજા મહાન રાજ્યલક્ષ્મીને મેળવી શકતો નથી. જન્મથી આરંભીને કોઈ કોઈનો શત્રુ કે મિત્ર હોતો નથી. સામર્થ્યને લીધે જ શત્રુઓ અને મિત્રો ઉત્પન્ન થાય છે.^{૫૦}^{૫૧} સપાટામાં સપડાયેલો શત્રુ દયા ઉપજાવે તેવાં દીન વચનો બોલે, તોપણ તેના પર દયા લાવવી નહિ; પરંતુ પૂર્વકાળના અપકારી તે શત્રુને મારી જ નાખવો અને તેમ કરવામાં રાજાએ મનમાં લગારે દુઃખ આણવું નહિ.^{૫૨} પોતાની આબાદી ઇચ્છનારા રાજાએ અસૂયાધર્મનો ત્યાગ કરીને પ્રજાઓને વશ કરવા માટે તથા તેઓના પર અનુચ્છ કરવા માટે યત્ન કરવો, તેમ જ પ્રજાકીય દુષ્ટ વર્ગને યત્નપૂર્વક શિક્ષા પણ કરવી.^{૫૩} જે વેળા શત્રુ ઉપર પ્રહાર કરવાનો હોય, તે વેળા પ્રથમ

પ્રિય વચનો જ બોલવાં, પ્રહાર કરીને પણ પ્રિય વચનો બોલવાં અને તલવાર વતી શત્રુના મસ્તકને કાપી નાખ્યા પછી પણ (તેના માથાસોને સારું લગાડવા માટે) શોક કરવો અને રડવું.^{૫૪} ઐશ્વર્યની ઇચ્છા રાખનારા રાજાએ લોકોને પ્રસન્ન રાખના માટે શત્રુને પણ સાંત્વનવચનો કહીને, સન્માન આપીને તથા ક્ષમા દેખાડીને પોતાને ત્યાં નોતરવો. કોઈની સાથે શુષ્કવેર* કરવું નહિ, તેમ જ બાહુઓ વતી નહીને તરવી નહિ; કેમ કે ‘આ ગાય શત્રુની છે,’ એમ માનીને તેનાં શિંગડાનું લક્ષણ કરવાથી જેમ કોઈ પ્રકારનો અર્થ સરતો નથી, પણ ઊલટું આયુષ્ય નાશ પામે છે, દાંત પડી બાંધ છે ને કંઈ રસ પણ મળતો નથી, તેમ શુષ્ક વેર કરવાથી અને બાહુઓ વતી નહીં તરવાથી પણ કંઈ અર્થ સરતો નથી ને આયુષ્યનો નાશ થાય છે.^{૫૫}^{૫૬} ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થોનું એવી રીતે સેવન કરવું, કે જેથી ધર્મનું સેવન કરવાથી અર્થને બાધ ન આવે, અર્થનું સેવન કરવાથી ધર્મને બાધ ન આવે ને કામનું સેવન કરવાથી ધર્મ અને અર્થ બંનેને બાધ ન આવે; તેમ જ ધર્મ, અર્થ ને કામનાં* ફળોને બાળી લઈને તે મેળવવાની ઇચ્છા કરવી; પણ એ ત્રણેમાં કોઈને કોઈનાથી બાધ ન આવે, તે માટે સાવધ રહેવું.^{૫૭} શેષ રહેલું જાણી (બાકી રહેલું કરજ), શેષ રહેલો અગ્નિ અને શેષ રહેલો શત્રુ પુનઃ પુનઃ વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે; માટે જાણીને, અગ્નિને તથા શત્રુને શેષ રહેવા દેવા નહિ; અર્થાત્ તેઓને મૂલતઃ નાશ કરી નાખવો;^{૫૮} કારણ કે પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતા જાણી, એક વખત તિરસ્કારી કાઢેલા શત્રુની તથા ઉત્પન્ન થયેલા રાગની જો ઉપેક્ષા (બેદરકારી) કરવામાં આવે છે, તો તેઓ મહાતીવ્ર ભયને ઉત્પન્ન કરે છે.^{૫૯} હરકોઈ કાર્યને ઉત્તમ

* જેમાંથી કોઈ પ્રકારના ફળો લાભ ન થાય, તેને શુષ્ક વેર કહે છે.

× સુદ લોકો માને છે કે, ધર્મનું ફળ અર્થ છે, અર્થનું ફળ કામ છે અને કામનું ફળ ઇન્દ્રિયોને પ્રસન્ન કરવી તે છે; પરંતુ જ્ઞાની પુરુષોની માન્યતા તેથી ભિન્ન છે. તેઓ કહે છે કે, ધર્મનું ફળ ચિત્તશુદ્ધિ છે, અર્થનું ફળ યથાયાગદિ છે ને કામનું ફળ માત્ર શરીર-ધારણ છે.

અને પરિપૂર્ણ કરવું તથા પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને હુમેશાં સાવધાન રહેવું; કેમ કે પગમાં લાગેલા કાંટાને પણ જો પૂરેપૂરો કાઢી નાખવામાં આવતો નથી, તો ઘણા કાળ સુધી તે વેદના કરનાર થઈ પડે છે.^{૯૦} રાજાએ શત્રુના માણસોનો ઘાત કરીને, તેના મુગોને વિષાદિકથી દૂષિત કરીને તથા તેની પ્રજાઓનાં ઘરખારને તોડી પાડીને શત્રુના દેશને પાચમાલ કરવો. રાજાએ ગીધપટ્ટીની પેઠે દૂરદર્શી થવું, ખગલાની પેઠે નિશ્ચય થઈને અર્થચિંતન કરવું, કૂતરાની પેઠે નિત્ય જાગૃત રહીને ચોરલોકોની ખબર રાખવી, સિંહની પેઠે પરાક્રમી થવું તથા હુમેશાં નિશ્ચિત રહેવું; કાગડાની પેઠે શંકાશીલ રહીને બીજાઓના અભિપ્રાય જાણવા અને સર્વની પેઠે હુમેશાં આચરણ કરવું, અર્થાત્ સર્વ જેમ બીજાઓએ કરેલા દરમા અકરમાત્ પેસી જાય છે, તેમ રાજાએ પણ શત્રુઓએ બંધાવેલા કિલ્લાઓમાં અકરમાત્ ઘૂસી જવું.^{૯૧-૯૨} જે શત્રુ શૂરવીર હોય તેને નમતું આપીને વશ કરવો, જે શત્રુ બીકણ હોય તેને જય બતાવીને વશ કરવો, જે શત્રુ લોભી હોય તેને ધન આપીને વશ કરવો અને જે શત્રુ પોતાના જેવો જ બળવાન હોય તેની સાથે યુદ્ધ કરીને તેને વશ કરવો.^{૯૩} જેઓ ભિન્ન ભિન્ન ભતિના હોય, છતાં રાજદ્રોહ જેવા કોઈ એક જ કાર્યમાં સામેલ થયા હોય, તેવા પુરુષોના સમુદાયમાં જે જે મુખ્ય પુરુષો હોય તેઓમાં ફાટકૂટ પડાવવી. પોતાના મિત્રમંડળમાં શત્રુઓ તરફથી કંઈ લેદ્ર કરવામાં આવ્યો હોય, તો પોતાના અમાત્યોને તેઓથી સંભાળવા અને અમાત્યોમાં પણ કોઈ પ્રકારની ફાટકૂટ ન થઈ જાય અને તેઓ એક થઈ જઈને પોતાને પદબ્રષ્ટ ન કરે, તે માટે સાવધ રહેવું.^{૯૪} રાજા કેવળ જો કોમળ સ્વભાવનો હોય છે, તો તેનું અપમાન કરવામાં આવે છે અને કેવળ તીક્ષ્ણ સ્વભાવનો હોય છે, તો સર્વની તેના પર અપ્રીતિ થાય છે, માટે રાજાએ તીક્ષ્ણ થવાના સમયે તીક્ષ્ણ થવું અને કોમળ થવાના સમયે કોમળ થવું.^{૯૫} હે રાજા! જે શત્રુ કોમળ સ્વભાવનો હોય તેનો તમે કોમળ ઉપાયથી જ નાશ કરજો; કેમ કે કોમળ ઉપાયની યોજના કરવાથી મહાદારુણ શત્રુનો પણ નાશ કરી શકાય છે. આ

જગતમાં તેવું એક પણ કાર્ય નથી કે જે મૃદુ ઉપાયથી સિદ્ધ ન થઈ શકે; માટે મૃદુ ઉપાય તીક્ષ્ણના કરતાં ઘણો જ તીક્ષ્ણ ગણાય છે.^{૯૬} જે રાજા કોમળ થવાના સમયે કોમળ થાય છે અને તીક્ષ્ણ થવાના સમયે તીક્ષ્ણ થાય છે, તે રાજા સર્વ પ્રકારનાં કાર્યો સાધી શકે છે ને શત્રુને પણ વશ કરી શકે છે.^{૯૭} બુદ્ધિમાન પુરુષની સાથે વિરોધ કર્યો પછી ઘણે દૂર નાસી જઈને પણ કોઈએ એમ ન માનવું કે, 'હું ઘણો જ દૂર નીકળી આવ્યો છું. તેનાથી હવે શું થનાર છે?' કેમ કે બુદ્ધિમાન પુરુષના બાહુઓ ઘણા લાંબા હોય છે, તે દૂર રહીને પણ પોતાનું અપ્રિય કરનારનો નાશ કરે છે.^{૯૮} જેને પાર ન ઊતરી શકાય તેને તરી જવાનો આરંભ કરવો નહિ, જેને બીજો માણસ પુનઃ હરણ કરી જાય તેવી વસ્તુનું હરણ કરવું નહિ, જેને ખોદીને મૂળ સુધ્યાં ઉખેડી ન શકાય તેને ખોદવાનો આરંભ કરવો નહિ અને જેના મસ્તકને છેદી નાખીને પૃથ્વી પર પાડી ન શકાય તેના પર શસ્ત્રપ્રહાર કરવો નહિ.^{૯૯} હે શત્રુજય રાજા! તારું હિત ધૃત્યોને મેં તને જે આ ઉપદેશ આપ્યો છે, તે અમુક અંશે પાપથી યુક્ત છે; માટે આપત્તિના સમયે જ પુરુષે તેનું આચરણ કરવું, પરંતુ સદાયને માટે એ પ્રમાણે વર્તવું નહિ; પણ જ્યારે શત્રુ પોતે જ એ નીતિનો આશ્રય કરીને તારા પર ચડી આવે ત્યારે તારે પણ મારા આ ઉપદેશ પ્રમાણે કેમ ન વર્તવું? અર્થાત્ વર્તવું જ; કેમ કે આપત્તિના સમયે એ પ્રમાણે વર્તવાથી અધર્મ થતો નથી.^{૧૦૦}

ભીષ્મે કહ્યું: હે યુધિષ્ઠિર! પોતાનું હિત ધૃત્યોનારા બ્રાહ્મણ ભારદ્વાજે એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો; એટલે મહાઉદ્ધાર મનના સુવીર દેશના રાજા શત્રુજયે, તે ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાનો આરંભ કર્યો, જેથી તે રાજા પોતાના બાંધવોની સાથે પ્રદીપ્ત લક્ષ્મીનો ઉપભોગ કરવા લાગ્યો.^{૧૦૧}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વત તર્ગત આપદ્ધર્માનુશાસનપર્વમાં 'યુનિ ભારદ્વાજ અને શત્રુજય રાજાનો સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૧૪૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૧ મો

બાર વર્ષનો ભયંકર દુષ્કાળ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

હીને પરમકે ધર્મે સર્વલોકાભિલંચિતે ॥

અર્ધર્મે ધર્મતાં નીતે ધર્મે ચાર્ધર્મતાં ગતે ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! જે વેળા ઉત્તમ ધર્મ હીન થઈ જાય, સર્વ લોકો તે ધર્મનું ઉદ્ધવન કરે, ધર્મ અધર્મરૂપ બની જાય, અધર્મ ધર્મરૂપ બની જાય, સર્વ મર્ચાદાયોના નાશ થઈ જાય, ધર્મનો નિશ્ચય ડગમગી જાય, રાજ્યો અથવા ખીજાઓ લોકને ખીડવા માંડે, સર્વ આશ્રમે ન્યારે મૂઠ બની જાય, સર્વ કર્મોના વિનાશ થઈ જાય, કામ, લોભ અને મોહને અધીન થઈને સર્વ લોકો ત્યાં ભયનું જ દર્શન કરે, કોઈને કોઈનો વિશ્વાસ ન રહે, લોકો નિત્ય ભયભીત જ રહે, કપટ કરીને અન્યો-અન્યને સંહાર કરવા લાગે તથા એક-બીજાને છેતરવા માંડે, આખા દેશમાં ચોતરફથી આગ લાગે, બ્રાહ્મણો અત્યંત દુઃખમાં આવી પડે, કોઈ સ્થળે વરસાદ ન વરસે, લોકોમાં માંહોમાંહે ભેદભાવ ઉત્પન્ન થાય, પૃથ્વી પરની સર્વ આજીવિકાઓ લગભગ ચોરલોકોને અધીન બની જાય અને સમય બહુ બારીક આવી પડે, ત્યારે બ્રાહ્મણે કેવી રીતે આજીવિકા ચલાવવી ?^{૧-૬} હે ભીષ્મપિતામહ ! એવા ભયંકર સમયે ક્યાને લીધે પોતાના પુત્રોના તથા પૌત્રોના ત્યાગ નહિ કરનારો અને તેઓનું ભરણપોષણ કરવા અસમર્થ થયેલો બ્રાહ્મણ કેવી રીતે વર્તે તે મને કહો. તેમ જ હે યતુતાપન રાજ ! એવા વખતે લોકો ન્યારે પાપી બની જાય, ત્યારે રાજ્યો કેવી રીતે વર્તવું અને કેવી રીતે વર્તવાથી બ્રહ્મ ન થવાય તે મને કહો.^૮

ભીષ્મે કહ્યું : હે મહાબાહુ યુધિષ્ઠિર રાજ ! પ્રજાઓનું યોગક્ષેમ સારી રીતે જળવાઈ રહે ને જગતમાં નિયમિત રીતે વૃદ્ધિ થયા કરે, તે સર્વનું મૂળ એક રાજ જ છે; તેમ જ પ્રજાઓમાં વ્યાધિઓ વધી પડે, મરણપ્રમાણ અધિક થવા લાગે ને અનેક પ્રકારના ભય ઉપસ્થિત થાય, તેનું કારણ પણ રાજ જ છે.^૯ હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજ ! હું નિશ્ચય માનું છું કે, સત્ય, વ્રતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચારે

યુગોનું મૂળ કારણ રાજ છે, એમાં સંશય નથી.^{૧૦} જે વેળા તમે કહ્યો તેવો, પ્રજાઓમાં દોષ ઉત્પન્ન કરનારો બારીક સમય પ્રાપ્ત થાય, તે વેળા બ્રાહ્મણે પોતાના વિજ્ઞાનબળનો આશ્રય કરીને આજીવિકા ચલાવવી.^{૧૧} આ વિષયમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ અપાય છે કે, જેમાં એક ચાંડોલવાડામાં વિશ્વામિત્રનો તથા ચાંડોલનો જે સંવાદ થયો હતો, તેનું વર્ણન કરેલું છે.^{૧૨} પૂર્વે વ્રતાયુગ અને દ્વાપર-યુગની સંધિના સમયે દૈવયોગે એવું જ બન્યું કે, આ પૃથ્વી પર બાર વર્ષનો ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. બરાબર ત્રેત્રાયુગના અંતમાં અને દ્વાપરયુગના આરંભમાં અત્યંત વધી પડેલી પ્રજાઓનો પ્રલય-કાળ ઉપસ્થિત થયો.^{૧૩-૧૪} તે વખતે ઈંદ્ર (વરસાદ) વરસ્યો નહિ, શુરુ વક્ર ગતિનો થયો અને ચંદ્ર પણ વિપરીત લક્ષણોવાળો થઈને દક્ષિણમાર્ગે જવા લાગ્યો.^{૧૫} એ વેળા ઝાકળ પણ પડતું ન હતું, તો પછી વાદળાં તો હોય જ શાનાં ? નદીઓના મોટા જળપ્રવાહો છેદ ક્ષીણ થઈ ગયા અને ફેટલીએક નાની નદીઓ તો ભૂગર્ભમાં જ પેસી ગઈ.^{૧૬} એ સમયે દૈવઘટનાનું કંઈ ભુલું જ સ્વરૂપ પ્રકટ થયું હતું, કે જેને લીધે બધાં તળાવો, નદીઓ, કૂવાઓ તથા ઝરણાંએ કેવળ શુષ્ક બની જઈને નિસ્તેજ દેખાતાં હતાં;^{૧૭} પૃથ્વી ઉપર પણ નાનાં નાનાં જેટલાં જળાશયો હતાં, તે બધાં સુકાઈ ગયાં, મુસાફરોને વિશ્રાંતિ લેવાનાં સ્થળો અને પાણીની ખરબે જતપ્રાય બની ગયાં; ચોખ્ખાં યજ્ઞો અને સ્વાધ્યાયો બંધ પડી ગયાં, વધટકારરૂપી મંગલનો વિનાશ થઈ ગયો, ખેતીવાડી અને ગોરક્ષાનો તો ઉચ્છેદ જ થઈ ગયો, બજારોમાં ચાલતા વેપારો જગજગ અદૃશ્ય થઈ ગયા, યજ્ઞસ્તંભો તથા યજ્ઞની સામગ્રીઓ કોણ જાણે ક્યાંય ભીડી ગઈ, મોટા મોટા ઉત્સવો નષ્ટ થઈ ગયા, જ્યાં ભેઈએ ત્યાં હાડકાંના ગંજવર ઢગો દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યા; ભૂત, પ્રેત, પિશાચ અને રાક્ષસો જેવાં માંસાહારી પ્રાણીઓ ભયંકર શબ્દો કરવા લાગ્યાં, ઘણાં ખરાં નગરો અને શહેરો ઉગ્ગઝ થઈ ગયાં, ગામડાંઓ અને તેમાંનાં સર્વ નિવાસસ્થાનો બળીને ભસ્મ થઈ ગયાં, કોઈ સ્થળે ઘોર ઉત્પાતોથી, કોઈ સ્થળે શસ્ત્રોના પ્રકારોથી, કોઈ સ્થળે રાજાઓના ત્રાસથી અને કોઈ સ્થળે માંહોમાંહેના ભયથી

પ્રભાઓ આકુળવ્યાકુળ બની ગઈ, જેથી આખી પૃથ્વી લગભગ નિર્જન ને વેરાન જેવી બની ગઈ; તેમ જ દેવમંદિરો ખાલી ખંડેર જેવાં થઈ ગયાં, વૃદ્ધ લોકોને તો સર્વ ઠેકાણેથી હાંકી જ કાઢવામાં આવ્યા; ગાયો, બકરાં, ઘેટાં અને ભેંસો વગેરે પશુઓનો નાશ થઈ ગયો, મનુષ્યોમાં પણ પરસ્પર મારામારી થવા લાગી, બ્રાહ્મણોનો સંહાર થવા લાગ્યો, કોઈ કોઈની રક્ષા કરનાર ન રહ્યું, ઔષધિઓનો સમુદાય નષ્ટ થઈ ગયો અને આખી પૃથ્વી રમશાનના વૃક્ષની પેઠે અગમ્ય થઈ પડી. ૧૮-૨૩

હે યુધિષ્ઠિર ! એ મહાભયંકર સમયે ધર્મનો નાશ થઈ ગયો, ક્ષુધાતુર થયેલા મનુષ્યો એક-બીજાને ખાઈ જવા લાગ્યા અને ઋષિઓ નિયમોનો, અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મનો, દેવપૂજાનો તથા સર્વ આશ્રમોનો પરિત્યાગ કરીને ઠેકઠેકાણે ભિક્ષાને માટે ભટકવા લાગ્યા. ૨૪-૨૫ એ વખતે મહર્ષિ લગવાન વિશ્વામિત્ર કે જેઓ મહાબુદ્ધિમાન હતા, તે પણ ક્ષુધાને લીધે પોતાના આશ્રમનો ત્યાગ કરીને ચોતરફ ભટકવા લાગ્યા. ૨૬ તેમણે પોતાની સ્ત્રીને તથા પુત્રોને કોઈ જનસમાજમાં તણ દીધાં હતાં અને પોતે આશ્રમનો તથા અગ્નિનો (અગ્નિહોત્રનો) ત્યાગ કરીને તથા ભક્ષ્યાભક્ષ્યને સમાન ગણીને અન્નને માટે જ્યાં ત્યાં ભટકતા હતા. ૨૭ એક વખત ઋષિ વિશ્વામિત્ર આમતેમ ફરતા ફરતા કોઈ એક વનમાં આવી ચડ્યા કે જ્યાં પ્રાણીઓનો ઘાત કરનાર હિંસાવિહારી ચાંડાલલોકોતું નિવાસસ્થાન હતું. ૨૮ એ નિવાસસ્થાનમાં (ચાંડાલવાડામાં) ઠેકઠેકાણે ભાંગી પડેલા માટીના ઘડાઓની ઠીંકરીઓ વેરાઈ પડી હતી, ફૂંદરાંના ચામડાના ઢુકડાઓ જ્યાં ત્યાં પડ્યા હતા, વરાહોનાં (ભૂડોનાં) તથા ગધેડાંઓનાં ભાંગી ગયેલાં હાડકાંઓ, ખોપરીઓ અને માટીનાં હાંદલાંઓ આસપાસ દટિયે પડતાં હતા; મુઠકાં ઉપર ઓઢાઢેલાં વસ્ત્રો ચોખ્ખાબુ સૂકવેલાં હતાં, મુઠકાં ને પહેરાવેલી માળાઓથી ઘરોને શબ્દગાથાં હતાં, સર્પની કાંચળીઓની બનાવેલી માળાઓ વડે ઝૂંપડીઓને તથા મઠોને ચિહ્નિત કર્યાં હતા, ઠામઠામ ફૂકડાઓના શબ્દો સંભળાતા હતા, ગધેડાંઓના ભૂંકવાના ધ્વનિઓથી તે પ્રદેશ ગાજી રહ્યો હતો, ખૂબેક ઘરમાં મોટા મોટા બૂમબરાડા પાડીને

તથા કઠોર વચનો બોલીને ચાંડાલો પરસ્પર લડી રહ્યા હતા, ધ્રુવડ પક્ષીઓના ધુધવાટા ત્યાં સંભળાતા હતા, નાનાં નાનાં દેવસ્થાનોથી તે સ્થાન વ્યાપ્ત હતું, દેવમંદિરોમાં લટકાવેલી હોદાની ઘંટડીઓના રણકાર તે સ્થળે સંભળાતા હતા અને કૂતરાઓના ટોળાઓ તેની ચોખ્ખાબુ વીંટાઈ વળ્યાં હતાં. ૨૯-૩૨ આવા અગમ્ય ચાંડાલવાડામાં પ્રવેશ કરીને મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર ક્ષુધાતુર હોવાથી પરમ ચતનપૂર્વક આહારની શોધ કરવા લાગ્યા. ૩૩ તેમણે ચાંડાલવાડામાં ઘેરઘેર ભિક્ષા માગી; પણ અફસોસ ! માંસ, અન્ન, ફળ, મૂળ અથવા બીજા કંઈ પણ ભક્ષ્ય-પદાર્થ તેમને મળ્યો નહિ. ૩૪ પછી ઋષિ વિશ્વામિત્ર 'આહ ! આ વેળા હું મહાન દુઃખમાં આવી પડ્યો છું,' આમ બોલીને શરીરની ક્ષીણતાને લીધે તે ચાંડાલવાડામાં (પૃથ્વી પર) પછડાઈ પડ્યા. હે મહારાજ યુધિષ્ઠિર ! મુનિ વિશ્વામિત્ર પૃથ્વી પર પડ્યા પડ્યા મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, 'હવે મારે શું કરવું જોઈએ કે જેથી મારો અર્થ સિદ્ધ થાય અને આ રીતે હું વધા મૃત્યુને ન પામું ?' આવી વિચાર કરીને તેમણે આસપાસ નજર કરી, તો હે રાજન્ ! પાસેના જ એક ચાંડાલના ઘરમાં, તત્કાળ શસ્ત્રથી મારી નાખેલા એક કૂતરાના માંસ ને બાંધીને લટકાવેલી લાંબી દોરી તેમના નેવામાં આવી. ૩૫-૩૭ તેને જોઈને મુનિએ વિચાર કર્યો કે, 'બસ, હવે આ માંસને હું અહીંથી ચોરી લઉં; કેમ કે મારા પ્રાણ બચાવવા માટે બીજા એક પણ ઉપાય હવે મને સૂઝતો નથી, તેમ જ વળી આપત્તિ ના સમયે મહાન પુરુષે પણ ચોરી કરીને જીવન ધારણ કરવું, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે અને એવો નિર્બુદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે કે, બ્રાહ્મણે પણ પ્રાણ-રક્ષા કરવા માટે ચોરી કરવી. જે વેળા મહાન આપત્તિ આવી પડે, ત્યારે પ્રથમ પોતાના કરતાં હલકા મનુષ્યને ત્યાં ચોરી કરીને અન્નાદિ અહંબુ કરવું. તેની પાસેથી જ ન મળે, તો પછી પોતાના સમાન મનુષ્ય પાસેથી ચોરી કરીને અન્નાદિ લેવું અને તેમ કરતાં પણ જો કંઈ ન મળે, તો પછી ઉત્તમ ધાર્મિક પુરુષની પાસેથી પણ ચોરી કરીને અન્ન વેળવવું. ૩૮-૪૦ આ વેળા હું મરણની અબી ઉપર આવી પડ્યો છું, માટે આ ચાંડાલના ઘરમાં

રહેલી કૃતરાની બાંધને ચોરી લઉં. મને લાગે છે કે, 'પ્રતિગ્રહથી ઉત્પન્ન થનારા દોષ કરતાં ચોરી કરવાથી ઉત્પન્ન થનારા દોષ કંઈ અધિક નથી; અર્થાત્ પ્રતિગ્રહ અને ચોરી એ બન્નેમાં સરળો દોષ સમાયેલો છે.'^{૪૧} આવો બુદ્ધિ સાથે નિશ્ચય કરીને મહાબુનિ વિશ્વામિત્ર એકદમ ત્યાંથી જિજ્ઞાસુ અને હે ભારત ! જ્યાં પેલો ચાંડાલ સૂતો હતો, ત્યાં જઈ છાનામાના સૂઈ રહ્યા.^{૪૨} પછી બ્યારે રાત્રિ ગાઢ થઈ ગઈ અને ચાંડાલવાડામાં સૌ કેઈ સૂઈ ગયાં, ત્યારે ભગવાન વિશ્વામિત્ર ધીમે રહીને ઊભા થયા ને ત્યાં પેલું કૃતરાતું માંસ લટકાવ્યું હતું, તે જુપડીમાં દાખલ થયા.^{૪૩} તે સમયે પેલો ચાંડાલ સૂઈ ગયો હોય તેવો જણાતો હતો, પણ ખરી રીતે તે સૂઈ ગયો ન હતો. માત્ર ચીપડાઓને લીધે તેનાં નેત્રો બંધ થઈ ગયાં હતાં અર્થાત્ તે નાગતા જ પડ્યો હતો. તેનો દેખાવ રૂક્ષ અને અપ્રિય હતો. તેણે ખોખરે અવાજે વિશ્વામિત્રને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૪૪}

ચાંડાલ બોલ્યો : 'અરે ! આ ચાંડાલવાડામાં સૌને સૂઈ ગયેલા જાણીને તું કેાણ આવ્યો છે ? અને શા માટે કૃતરાતું માંસ ખાધેલી દોરીને ખેંચી રહ્યો છે ? તું ધારતો હોઈશ કે, આ ચાંડાલ સૂઈ ગયો છે, પણ તેમ નથી. હું જાણું છું. અલ્યા ઝો દારુણ કર્મ કરનારા ! જિલો રહેલો, હવે તારું આવી બન્યું છે.'^{૪૫} ચાંડાલનાં એ વચન સાંભળીને વિશ્વામિત્ર એકાએક ચોંટી ગયા અને પોતાના એ ચોરીના કર્મથી તેમને ઉદ્વેગ થવા લાગ્યો. તેમનું મુખ શરમથી વ્યાકુળ બની ગયું. પછી તેમણે પેલા ચાંડાલને કહ્યું :^{૪૬} 'હે આયુષ્મન ! હું વિશ્વામિત્ર છું. મને ઘણી જ ભૂખ લાગી છે, તેથી તારા ઘરમાં ચોરી કરવા માટે આવ્યો છું; માટે હે બુદ્ધિમાન ચાંડાલ ! તું જો સારી પેઠે વિચાર કરી જુઓ, તો હું વધ કરવા યોગ્ય નથી.'^{૪૭} શુદ્ધાત્મા મહર્ષિ વિશ્વામિત્રનાં એ વચન સાંભળીને પેલો ચાંડાલ એકદમ સંભ્રમપૂર્વક ચંચળમાંથી ઊભો થઈ ગયો અને તુરત વિશ્વામિત્રની પાસે આવ્યો.^{૪૮} તેણે પોતાનાં નેત્રનાં અશ્રુઓ લૂછી નાખીને બે હાથ જોડીને બહુ માનપૂર્વક વિશ્વામિત્રને કહ્યું કે, 'હે બ્રહ્મન ! આવા રાત્રિના સમયે તમે શું કરવા ધાડ્યું છે ?'^{૪૯} તે સાંભળીને વિશ્વામિત્રે ચાંડાલને

પાડતાં પાડતાં કહ્યું : 'હું ભૂખ્યો થયો છું. મારા પ્રાણ ચાલ્યા બંધ છે, માટે આ કૃતરાની બાંધને હું ચોરી જવા ધારું છું.'^{૫૦} હું હુધાતુર થયો છું, તેથી જ આવું પાપકર્મ કરવા તૈયાર થયો છું. જે મનુષ્ય હુધાતુર થયેલો હોય છે, તેને હરકેઈ કૃત્ય કરવામાં શરમ આવતી નથી. મને હુધાએ જ હુટ કયો છે ને તેથી આ કૃતરાની બાંધને હું લઈ જવા તૈયાર થયો છું.'^{૫૧} ભૂખને લીધે મારા પ્રાણ ગભરાય છે, મારું શાસ્ત્રાન આ વેળા નષ્ટ થઈ ગયું છે, હું દુર્બળ થઈ ગયો છું અને મારું ભાન પણ લગભગ ચાલ્યું ગયું છે, જેથી ભક્ષાભક્ષ્યનો વિચાર મને સૂઝતો જ નથી.^{૫૨} હું સમજું છું કે, આ કૃત્ય અધર્મભરેલું છે; તોપણ આ કૃતરાની બાંધને હું લઈ જઈશ; કેમ કે તમારા આ ચાંડાલવાડામાં હું ઘેરઘેર ભટકી વળ્યો છતાં મને કંઈ પણ ભિક્ષા ન મળી, ત્યારે મને આવું પાપી કૃત્ય કરવાની બુદ્ધિ સૂઝી છે અને તેથી જ આ કૃતરાની બાંધને હું લઈશ. અગ્નિ દેવતાઓનું મુખ છે અને તેઓનો પુરોહિત છે, વળી તે અગ્નિ પોતાનામાં હોતેલા પવિત્ર પદાર્થને જ પસંદ કરે છે, પણ અપવિત્ર પદાર્થથી તો ઊડટો કોપાયમાન થાય છે; છતાં જગતમાં તે સમર્થ અગ્નિદેવને સર્વભક્ષી કહેવામાં આવે છે; તેમ જ હું બ્રાહ્મણ છું, તે અગ્નિના જેવો જ પવિત્ર છું અને સર્વભક્ષી નથી, છતાં સર્વભક્ષી થવા ઇચ્છું છું, એમાં ધર્મદંષ્ટિએ જ મારી પ્રવૃત્તિ છે, એમ તારે જાણવું. વિશ્વામિત્રે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ચાંડાલ બોલી બોલ્યો : 'હે મહર્ષિ ! હવે મારું વચન સાંભળો અને તે સાંભળ્યા પછી તમને જેમ સત્ય લાગે તેમ વર્તો ને ધર્મથી બ્રહ્મ ન થવાય તેમ કરો. હે બ્રહ્મર્ષિ ! હું તમારો ધર્મ પણ તમને કહું છું, તેને તમે સાંભળો. વિક્ષાનો કહે છે કે, કૃતરાં શિયાળાના કરતાં પણ અધમ પ્રાણી છે અને કૃતરાના શરીરમાં પણ તેની બાંધનો ભાગ અત્યંત અધમ ગણાય છે; ^{૫૩-૫૭} માટે હે મહર્ષિ ! તમારો આ નિશ્ચય યોગ્ય નથી અને ધર્મદંષ્ટિએ નિંદાપાત્ર પણ છે, કેમ કે તમે ચાંડાલના દ્રવ્યની ચોરી કરવા તૈયાર થયા છો; વળી તેમાં પણ અભક્ષ્ય પદાર્થનું જ હરણ કરવાની તમે ઇચ્છા કરો છો. ^{૫૮} હે મહા-

ઉપાયને શોધી કાઢો, પણ આ રીતે માંસલક્ષણના લોભને અધીન થઈને તમારા તર્પશ્વરજીનો નાશ ન થવા દો. ૧૯ શાસ્ત્રોક્ત ધર્મને બળુનારા તમારા જેવા મહાપુરુષે આવી ધર્મસંકરતા ન કરવી ભ્રેષ્ઠ. તમે ધર્મનિષ્ટ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાઓ છો, માટે તમારા ક્ષત્રધર્મનો ત્યાગ કરશો મા. ૧૯

હૈ ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર રાજા ! આંડાલનાં એ વચનો સાંભળ્યા પછી ક્ષુધાતુર મહાસુનિ વિશ્વામિત્રે તેના પ્રત્યે કહ્યું : ૧૯ ‘ અરે ઓ આંડાલ ! આહારના અભાવે ઉપવાસ કરી કરીને આમતેમ દોડાદોડી કરતાં મારો ઘણો કાળ વીતી ગયો છે; જેથી હવે મારા પ્રાણનું રક્ષણ કરવા માટે બીજો એક પણ ઉપાય રહ્યો નથી. ૨૦ પુરુષ જ્યારે પ્રાણસંકટમાં આવી પડે, ત્યારે તેણે સારું-નરસું હરકોઈ પ્રકારનું કર્મ કરીને પ્રથમ જીવતા રહેવું ને પછી સમર્થ થઈને ધર્માચરણ કરવું. ૨૧ સર્વ કોઈનું પાલન કરવારૂપ ઇંદ્રદેવનો ધર્મ ક્ષત્રિયોનો છે અને સર્વલક્ષણરૂપ અશ્વિદેવનો ધર્મ બ્રાહ્મણોનો છે. વળી વેદરૂપી અગ્નિ મારું બળ છે, માટે એ બળના સામર્થ્યથી આ કૃતરાના માંસનું લક્ષણ કરીને હું મારી ક્ષુધાને શાંત કરીશ. ૨૨ જે કર્મ કરવાથી પોતે જીવી શકે, તે કર્મ ગમે તેવું હોય તોપણ મનુષ્યે સત્વર કરવું ભ્રેષ્ઠ; કેમ કે મરણના કરતાં જીવવું એ વધારે શ્રેયસ્કર છે અને જીવતો માણસ જ ધર્મને સંપાદન કરી શકે છે; ૨૩ માટે જ હું અલક્ષ્યનું લક્ષણ કરીને પણ જીવવાની ઇચ્છા રાખું છું અને તે મારો નિશ્ચય અજ્ઞાનથી નથી, પણ બુદ્ધિપૂર્વક જ છે, માટે તું મને અનુમતિ (સલાહ) આપ. ૨૪ (હું જો જીવતો રહીશ તો) જ્યોતિર્ગણો જેમ ઘોર અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ મારા તપોબળથી અને વિદ્યાબળથી સર્વ પાપોનો નાશ કરીશ; એટલુંજ નહિ પણ મારા આત્માને મહાબળવાન કરીશ. ૨૫

આંડાલે કહ્યું : આ કૃતરાના માંસનું લક્ષણ કરવાથી તમારું આયુષ્ય લાંબું થશે નહિ, સદાને માટે પ્રાણ રહેશે નહિ અને અમૃતના જેવી તૃપ્તિ થશે નહિ; માટે કૃતરાને ખાવાનો વિચાર મનમાંથી કાઢી નાખીને તમે કોઈ બીજી ભિક્ષા માગો; કેમ કે કૃતરો દિવ્યજાતિને અલક્ષ્ય છે. ૨૬

વિશ્વામિત્રે કહ્યું : હૈ આંડાલ ! આ હુકાળના સમયમાં બીજાં કોઈ માંસ મને સત્વર મળી આવે એમ હું માનતો નથી; તેમ મારી પાસે દ્રવ્ય પણ નથી. (જેથી હું બીજી કંઈ ખરીદી શકું !) હું ક્ષુધાથી વિહ્વળ બની ગયો છું, મને બીજો એકેય આધાર દેખાતો નથી અને તેથી હું છેક નિરાશ થઈ ગયો છું; માટે આ કૃતરાના માંસમાં છયે રસો છે, એમ હું સારી રીતે માતું છું. ૨૬

આંડાલે કહ્યું : શાસ્ત્રમાં એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો છે કે, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રેવર્ણિકાએ પાંચ નખવાળાં પાંચ જ પ્રાણીઓનું લક્ષણ કરવું. આ શાસ્ત્રીય નિયમને તમે જો પ્રમાણ માનતા હો, તો આ કૃતરાનાં માંસને અલક્ષ્ય ગણીને તેનું લક્ષણ કરવાનો વિચાર છોડી દો. ૨૭

વિશ્વામિત્રે કહ્યું : અગસ્ત્યઋષિ જ્યારે ભૂખ્યા થયા હતા, ત્યારે વાતાપિ નામના અસુરનું પણ લક્ષણ કરી ગયા હતા; તેમ હું પણ આ વેળા ક્ષુધાને લીધે આપત્તિમાં આવી પડ્યો છું; માટે આ કૃતરાની જાંઘનું લક્ષણ કરીશ. ૨૮

આંડાલે કહ્યું : તમે કોઈ બીજી ભિક્ષા માગી લાવો; પણ આ અલક્ષ્યનું લક્ષણ કરવું, તે તમને યોગ્ય નથી. હું તમને ખરું જ કહું છું કે આનું કર્મ તમને યોગ્ય નથી; છતાં તમારી જો તેવી જ ઇચ્છા હોય તો ભલે, આ કૃતરાની જાંઘને તમે લઈ લો. ૨૯

વિશ્વામિત્રે કહ્યું : ધર્મના વિષયમાં શિષ્ટ પુરુષોનાં આચરણને પ્રમાણભૂત જ માનવામાં આવે છે, જેથી હું પણ અગસ્ત્ય આદિ શિષ્ટ પુરુષોના આચરણને અનુસરું છું અને તેથી આ કૃતરાની જાંઘને પવિત્ર લોખનના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ અને લક્ષ્ય માતું છું. ૩૦

આંડાલે કહ્યું : અસત્ પુરુષોના આચરણને સનાતન ધર્મ તરીકે કહી મનાય જ નહિ. આ જગતમાં જે આકાર્ય છે તે કાર્ય (કરવા યોગ્ય) થઈ શકતું નથી. માટે તમે અગસ્ત્યઋષિનું બહાનું બતાવીને અધર્મ કૃત્ય કરો મા. ૩૧

વિશ્વામિત્રે કહ્યું : અગસ્ત્ય પણ એક ઋષિ હતા. તે (મનુષ્યલક્ષણ જેવું) પાપી અને નિંદ્ય કૃત્ય કદી કરે જ નહિ. વળી હું આ વખતે પશુત્વ-

ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ કરીને કૃતરાને તથા મૃગને સમાન માતું છું, માટે આ કૃતરાની જાંઘને હું ખાઈશ. ૭૫

ચાંડાલે કહ્યું : (તમે કહો છો કે,) ‘અગસ્ત્ય-ઋષિએ જેમ વાતાપિ દૈત્યનું ભક્ષણ કર્યું હતું, તેમ હું પણ આ કૃતરાની જાંઘનું ભક્ષણ કરીશ.’ પણ તેમ કહેવું યોગ્ય નથી; કેમ કે અગસ્ત્યઋષિએ બ્રાહ્મણોની પ્રાર્થનાને અધીન થઈને બ્રાહ્મણોનું ભક્ષણ કરનારા વાતાપિ દૈત્યનું ભક્ષણ કર્યું હતું અને બ્રાહ્મણોને દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યો હતો; અર્થાત્ અગસ્ત્યમુનિએ કેવળ બ્રાહ્મણોને માટે જ વાતાપિનું ભક્ષણ કર્યું, પણ પોતાનું ઉદર ભરવા માટે ભક્ષણ કર્યું ન હતું અને તે પણ અવસ્થાના અધિકાર પરત્વે જ તેમણે એ કર્મ કર્યું હતું. (તાત્પર્ય કે તે સમય જ એવો હતો, જેથી તેમ કંઈ વિના ચાલે તેમ ન હતું.) માટે અગસ્ત્યે કરેલા એ કર્મમાં પાપનો સંભવ જ ન હતો, પરંતુ ધર્મ જ હતો; કેમ કે લોકના ગુરુ ગણાતા બ્રાહ્મણોનું હરકોઈ ઉપાયે પણ રક્ષણ કરવું જોઈએ. ૭૬

વિશ્વામિત્રે કહ્યું : હું પણ એક બ્રાહ્મણ છું અને મારો આ દેહ મારો પ્રિય મિત્ર છે, તેમ લોકમાં ઘણો જ પૂજ્ય છે; માટે તેવું રક્ષણ કરવા માટે આ કૃતરાની જાંઘને હું લઈ જવા ઇચ્છું છું અને તેથી જ આવું કૃર કર્મ કરતાં પણ હું ડરતો નથી. ૭૭

ચાંડાલે કહ્યું : ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો પોતાના જીવિતનો સુખપૂર્વક ત્યાગ કરે છે; પરંતુ અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરીને જીવવાનો વિચાર કરતા નથી. હે વિદ્વાન ! ક્ષુધાને જીતવાથી જગતમાં ઘણા પુરુષો પોતાની ઇષ્ટ કામનાઓને પામ્યા છે, માટે તમે પણ ક્ષુધાને જીતીને એટલે ઉપવાસો કરીને જ તમારી કામનાને પૂર્ણ કરો. ૭૮

વિશ્વામિત્રે કહ્યું : જે વેળા મરણકાળ જ ઉપસ્થિત થયો હોય, તે વેળા અનશનમતનો સ્વીકાર કરીને મરણ પામવું તે શ્રેયસ્કર છે અને તે રીતે મરણ પામવાથી સર્વ ક્ષોભો પણ વિનાશ થાય છે, એ વાત સત્ય છે; પરંતુ જીવન ટકી રહે તેવી સ્થિતિ હોય, છતાં અનશનમતનો સ્વીકાર કરવાથી પ્રત્યક્ષ ધર્મનો લોપ જ થાય છે; અર્થાત્ ધર્મ કરવાના આધારભૂત ગણાયેલા શરીરનું જો રક્ષણ કરવામાં

નથી આવતું, તો ખુલ્લી રીતે ધર્મનો વિરોધ અથવા અધર્મ જ કર્યો ગણાય છે અને હું તો નિત્ય મતાચરણ કરનારો છું તથા શાંત સ્વભાવનો છું; માટે ધર્મના મૂળભૂત એવા મારા આ શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે હું અભક્ષ્યનું પણ ભક્ષણ કરીશ. ૭૯ જ્યારે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ, ત્યારે તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, આ કૃતરાનું માંસ ખાઈને પણ હું પુણ્ય જ પ્રાપ્ત કરીશ; કેમ કે જ્ઞાનોત્પત્તિના* સાધનભૂત શરીરનું ગમે તે માગ્નો આશ્રય કરીને પણ રક્ષણ કરવું જોઈએ; પરંતુ કર્તાપણના અભિમાનવાળી મોહાત્મક દૃષ્ટિથી જ્યારે જોઈએ છીએ, ત્યારે જણાય છે કે, કૃતરાનું માંસ ખાવામાં હોય છે અને વળી તે વિષયમાં મને હજી સંશય જ છે કે, હું જ્ઞાની છું કે અજ્ઞાની ? તોપણ આ માંસનું ભક્ષણ કરીને હું તારા જેવો ચાંડાલ તો નહિ જ બની બહિ. (કેમ કે તપશ્ચરણ દ્વારા તે હોષને દૂર કરવાની મારામાં શક્તિ છે.) ૮૦

ચાંડાલે કહ્યું : જોકે હું મહાપાપી છું અને સર્વના કરતાં અધમ છું, જેથી તમને આવો કપકો આપીને ભક્ષણ વધારે પાપી બનું છું; કેમ કે તમે એક પૂજ્ય બ્રાહ્મણ છો, તોપણ મારો દંઢ નિશ્ચય છે કે, આવું નિંદ્ય અને દુઃખજનક પાપકૃત્ય કરતાં મારે તમને અટકાવવા. ૮૧

વિશ્વામિત્રે કહ્યું : કોઈ જલાશયમાંનાં દેહકાંઓ ભલેને ખૂમો પાડ્યા જ કરે ! પરંતુ ગાયો તેઓની ખૂમોને નહિ ગણકારીને, પાણી પીએ જ છે; તે પ્રમાણે તું ગમે તેટલું કહ્યા કરીશ, તોપણ હું આ કૃત્ય કરવાનો જ ! વળી ધર્મોત્થાસનમાં તને અધિકાર નથી, તો વ્યર્થ આત્માશ્લાઘા કર મા. ૮૨

ચાંડાલે કહ્યું : હે બ્રાહ્મણ ! હું તમારો મિત્ર થઈને તમને શિખામણ આપું છું અને મને તમારા ઉપર દયા આવે છે, તેથી આમ કહી રહ્યો છું; માટે જેમાં તમારું શ્રેય હોય તેવું કર્મ તમે કરો, પણ લોભને અધીન થઈને આવું પાપી કૃત્ય

* જાંઘાગ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, મન એ અનમય છે, જેથી અનભક્ષ્યનું નિંદ્ય કરવાથી મન અચરચ રહે છે અને તેની અચરચતાને લીધે અધ્યયન કરેલી વિદ્યાનું સ્મરણ થતું નથી ઉપરાંત મનની અચરચતાને લીધે શરીરની સ્થિતિમાં પણ ઘણો જ ફેરફાર અનુભવાય છે.

કરો મા. ૮૩

વિશ્વામિત્રે કહ્યું : તું જો મારો મિત્ર હો અને મારા સુખની ઈચ્છા રાખતો હો, તો આ આપત્તિ-માંથી મારો ઉદ્ધાર કર. મારો ધર્મ શું છે તે હું જાણું છું, માટે આ કૃતરાની બાંધ મને આપ. ૮૪

ચાંડાલે કહ્યું : હું મારા હાથથી આ બાંધ તમને આપી શકતો નથી, તેમ મારી નજર આગળ ચોરાર્થ જતા મારા અન્નની ઉપેક્ષા પણ કરી શકતો નથી; અને ધારો કે આ માંસ હું તમને અર્પણ કરું ને તમે પ્રાદાણુ હોવાથી તેનો જો પ્રતિગ્રહ કરો, તો આપણે બન્ને દોષભાગી બનીને નરકમાં જ પડીએ. ૮૫

વિશ્વામિત્રે કહ્યું : આજે આ પાપકર્મ કરીને જો હું જીવતો રહીશ, તો પાછળથી મહાપવિત્ર ધર્મો ચરણ કરીશ અને તેના પ્રભાવથી પવિત્રાત્મા બનીને ધર્મને જ સંપાદન કરીશ; માટે આવું પાપકૃત્ય કરીને જીવવું તે શ્રેષ્ઠ છે કે નિરાહાર રહીને પ્રાણુ ત્યાગ કરવા તે શ્રેષ્ઠ છે, એ વિષે તું જ મને કહે. ૮૬

ચાંડાલે કહ્યું : પોતાના કુલને યોગ્ય એવું ધર્મોચરણ કરવામાં પોતાનો આત્મા જ સાક્ષીભૂત હોય છે, જેથી તમે પોતે જ જાણો છો કે, આ કૃત્ય કરવામાં પાપ છે કે પુણ્ય છે? હું તો ધારું છું કે, જે પુરુષ કૃતરાના માંસને પણ ભક્ષ્ય ગણીને તેનો સ્વીકાર કરે, તે બીજા કોઈ પણ વસ્તુનો ત્યાગ કરે નહિ; અર્થાત્ તે પુરુષ સર્વભક્ષી જ હોવો જોઈએ. ૮૭

વિશ્વામિત્રે કહ્યું : હું કબૂલ કરું છું કે, અભક્ષ્ય પદાર્થનો પ્રતિગ્રહ કરવામાં તથા તેનું ભક્ષણ કરવા માં દોષ છે; પરંતુ જે વેળા પ્રાણુ જવાનો પ્રસંગ આવી પડે, ત્યારે અભક્ષ્ય પદાર્થનું પણ દાન લેવું અને તેનું ભક્ષણ કરવું, આવો સામાન્ય વિધિશાસ્ત્રનો* અપવાદ પણ છે. (તાત્પર્ય કે) જે ભક્ષ્યમાં હિંસાનો તથા અસત્યનો સંબંધ હોય છે, તે ભક્ષ્ય નિંદનીય ગણાય છે; પરંતુ જે ભક્ષ્યમાં હિંસા કે અસત્યનો સંબંધ નથી અને જેનું ભક્ષણ કરવાથી

જગતમાં અંધેષ જ નિંદા થાય છે, તે અભક્ષ્ય પદાર્થનું પણ પ્રાણુ જવાના પ્રસંગે ભક્ષણ કરવું; કેમ કે તેમાં હિંસા અને અસત્યના જેવું ભારે પાપ નથી અને પોતાના પ્રાણુની રક્ષારૂપ મહાન કાર્ય તેથી સિદ્ધ પણ થાય છે. ૮૮

ચાંડાલે કહ્યું : હે શ્રેષ્ઠ પ્રાદાણુ! આ અભક્ષ્ય વસ્તુનું પણ ભક્ષણ કરીને તમારે કેવળ પ્રાણુપોષણ કરવાની જ જો ઈચ્છા છે, તો પછી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તમે વેદને કે આર્થધર્મને પ્રમાણુ માનતા નથી અને તેથી જ હું જેમ ભક્ષ્યાભક્ષ્યમાં દોષને જોતો નથી, તેમ તમે પણ દોષને જોતા નથી. ૮૯

વિશ્વામિત્રે કહ્યું : અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરવાથી પાપ લાગે છે, એ વાત ખરી છે; પણ હિંસાના જેવું મહાન પાપ લાગતું નથી. જેમ કે શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે કે, ‘મદિરાપાન કરીને પુરુષ પતિત થાય છે.’ આ આજ્ઞા પુરુષને પતિત થયાનું કહે છે, પરંતુ હિંસા કર્યાના જેવો મહાપાપી થયાનું કહેતી નથી; તેમ જ અભક્ષ્યના ભક્ષણમાં પાપ રહેલું છે ખરું, પણ પાપનો મુખ્ય હેતુ જે હિંસા, તે એમાં જોવામાં આવતો નથી. વળી જેમ કે મૈથુનરૂપ પાપકૃત્ય કરેલા પુણ્યનો પણ નાશ કરે છે, તેમ આ અભક્ષ્ય-ભક્ષણરૂપ પાપકૃત્ય કરેલા પુણ્યનો નાશ કરનાર નથી; અર્થાત્ આ અભક્ષ્ય વસ્તુના ભક્ષણથી સામાન્ય પાપની ઉત્પત્તિ થશે, પણ મારો પ્રાદાણુ ત્વાદિ ધર્મ નાશ નહિ પામે. ૯૦

ચાંડાલે કહ્યું : તમારા જેવો એક વિદ્વાન પુરુષ આ ચાંડાલના ઘર જેવા અયોગ્ય સ્થળેથી અને તે પણ ચોરીના જેવા નિંદ્ય કર્મથી તેમ જ મારા જેવા નીચ પુરુષની પાસેથી અતિ આશ્ચર્ય-પૂર્વક આ કૃતરાની બાંધ જેવા અભક્ષ્ય પદાર્થને લઈ બંધ, તે સદાચરણથી વિરુદ્ધ છે, એમ હું વાર-વાર કહ્યા કરું છું. છતાં તમે માનતા નથી; માટે આ પાપકર્મનું ફળ તમારે જ લોગવવાનું છે, મને તેમાં કંઈ પણ લેવાદેવા નથી. ૯૧

લીધે કહ્યું : હે રાજા! વિશ્વામિત્રને એમ કહીને તે ચાંડાલ ત્યાંથી પાછો ફર્યો, એટલે તુરત જ વિશ્વામિત્રે પેલી કૃતરાની બાંધને ઉઠાવી લીધી; કેમ કે તેમનો તો એ પ્રથમથી જ નિશ્ચય હતો. ૯૨ મહામુનિ વિશ્વામિત્ર તે કૃતરાની બાંધને લઈને

* સર્વાન્નામતિલ્લ પ્રાણત્યયે તદ્વિન્યાત. પ્રાણુ જવાનો પ્રસંગ ઉપરિચત થાય તે વેળા સર્વ પ્રકારનું ભક્ષ્યાભક્ષ્ય અન ભક્ષણ કરીને પ્રાણુધારણા કરવી, એમ શાસ્ત્ર

એકદમ વન તરફ ચાલી નીકળ્યા અને ત્યાં આવીને પોતાની સ્ત્રીની સાથે જીવિત ટકાવી રાખવાની ઇચ્છાથી તેને ખાવાનો તેમણે વિચાર કર્યો.^{૯૩} એ વેળા તેમને એવી બુદ્ધિ થઈ કે, ‘હું પ્રથમ, વિધિ-પૂર્વક દેવોને તૃપ્ત કરું અને પછી મારી ઇચ્છાનુસાર આ શ્વમાંસનું લક્ષણ કરું.’^{૯૪} એવો નિશ્ચય કરી તે મુનિએ વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે અગ્નિ લાવીને ઐંદ્રાગ્નેય વિધિથી પોતે જાતે જ ચરુ પકાવ્યો.^{૯૫} હે ભારતવંશી રાજા ! તે પછી ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનું તથા પિતૃઓનું આહ્વાન કરીને તેમણે દેવોના અને પિતૃના કર્મોનો આરંભ કર્યો અને અનુક્રમે સર્વ દેવપિતૃઓને ચરુમાંથી ભાગ આપ્યા;^{૯૬} એટલે તે જ સમયે ઇંદ્ર વરસાદ વરસાવ્યો અને સર્વ પ્રજાઓને તથા ઔષધિઓને જિવાડી.^{૯૭} ભગવાન વિશ્વામિત્રે પણ તપશ્ચર્યાથી પાપોને ખાળી નાખીને કેટલોએક મહાન કાળ વીતી ગયા પછી પરમ અદ્ભુત સિદ્ધિ સંપાદન કરી. એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્રે કુતરાની બંધરૂપ હવિષ્ય વડે હોમકર્મ સમાપ્ત કરીને દેવોને તથા પિતૃઓને તૃપ્ત કર્યા હતા, પરંતુ પોતે તેનું ભોજન કર્યું ન હતું;^{૯૮, ૯૯} તેમ જ હરકોઈ ઉદાર મનવાળા, વિદ્વાન અને ઉપાયને જાણનારા મનુષ્યે સંકટમાં આવી પડ્યા પછી જો જીવવાની ઇચ્છા હોય તો ગમે તે ઉપાયની ચોજના કરીને, પણ પોતાના દીન આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો.^{૧૦૦} અને એ વિશ્વામિત્રના જેવી બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને સદાય જીવતા રહેવું; કેમ કે જીવતા પુરુષ યુગ્યને તથા કલ્યાણને સંપાદન કરી શકે છે;^{૧૦૧} માટે હે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર ! ધર્મ-અધર્મના નિશ્ચયને જાણનારા કુશલાત્મા પુરુષે પૂર્વોક્ત બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને આ જગતમાં વર્તવું.^{૧૦૨} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ-તર્ગત આપદ્ધર્મનુશાસન-પર્વમાં ‘બાર વર્ષનો ભય’કર દુષ્કાળ’ નામનો

અધ્યાય ૧૪૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૨ મો

શાસ્ત્રનું જ્ઞાન બુદ્ધિપૂર્વક જ હોયું જોઈએ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

યદિ ઘોરં સમુદિપ્તમશ્રદ્ધેયમિવાનૃતમ્ ।

અસ્તિ સ્વિદસ્યુમર્યાદા યામહં પરિવર્જયે ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યુ : હે પિતામહ ! તમે મને

કહ્યું કે, ‘મહાન પુરુષે પણ આવા પ્રકારનું ઘોર કૃત્ય કરવું, જે સત્યથી સહિત અને શ્રદ્ધા કરવાને અર્થોગ્ય છે; તો પછી હું તમને પૂછું છું કે, ચોરલોકોને માટે તેવી કોઈ મર્યાદા છે કે નેનો હું ત્યાગ કરું ? અર્થાત્ તમારા કહેવા પ્રમાણે માટા પુરુષો પણ તેવાં નીચ કૃત્યો કરે, તો પછી ચોરલોકોમાં અને તેઓમાં ભેદ શો ?’ ખરેખર તમારો આ ઉપદેશ સાંભળીને હું મૂંઝાઈ ગયો છું. મને ઘણો ખેદ થાય છે અને મારો ધર્મ પણ શિથિલ થઈ ગયો છે, તેથી હું મારા મનનું સમાધાન કરું છું, તોપણ કોઈ પ્રકારના નિશ્ચય ઉપર આવી શકતો નથી તમે કહેલા આ ધર્મોને આચરણમાં મૂકી શકતો નથી.^૨

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજા ! તમને જે ધર્મ-શિક્ષણ આપ્યું છે, તે કેવળ શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરીને જ આપ્યું નથી; પરંતુ એ જ્ઞાન વિદ્વાનોના બુદ્ધિતરવમાંથી બહાર પડેલું છે અને વિદ્વાનોએ સંપ્રદ કરેલા મધ સરખું છે.^૩ રાજાએ કોયલ, વરાહ, નહાર અને સિંહ આદિ અનેક પ્રાણીઓ પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઈએ; માત્ર એક ઈંદ્રિયના જ્ઞાનથી અથવા એક જ પ્રકારના જ્ઞાનથી સર્વત્ર નિર્વાહ થઈ શકતો નથી.^૪ હે કુરુવંશી રાજા ! મારા વચનને લક્ષ્યમાં રાખો કે, સત્પુરુષોનો આચાર અને પોતાનો ધર્મ સદાય બુદ્ધિમંત્ર જ હોય છે; અર્થાત્ ધર્મનો તથા આચારનો નિર્ણય કરનાર બુદ્ધિ જ છે અને બુદ્ધિદારા જ તેઓનું જ્ઞાન થઈ શકે છે.^૫ જે રાજાઓની બુદ્ધિ ઉત્તમ હોય છે, તેઓ વિજયની ઇચ્છાવાળા થઈને પણ ધર્મોચરણ કરી શકે છે; માટે રાજાએ પોતાની ઉત્તમ બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને ચારેબાજુ ધર્મને શોધવો જોઈએ.^૬ એકદેશીય જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને રાજા ધર્મવાન થઈ શકતો નથી. જે રાજાની બુદ્ધિને પ્રથમ અધ્યયન કરવાના સમયે જ વિશાળ જ્ઞાનનું શિક્ષણ મળ્યું નથી, તે રાજા હુબંળ ગણાય છે અને તેને ધર્મવિષયક જ્ઞાન ક્યાંથી જ હોઈ શકે ?^૭ હે ભારત ! એક જ કર્મ કોઈ સમયે ધર્મરૂપ બને છે અને કોઈ સમયે અધર્મરૂપ બને છે, જેથી તેવા બંને પ્રકારના સમય-જ્ઞાનને નહિ ધરાવનારો પુરુષ તેવો સમય ઉપરિચિત થતાં સંશયમાં આવી પડે છે; માટે હરકોઈ ધર્મ-જિજ્ઞાસુ પુરુષે તે બંને પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રથમ જ

સંપાદન કરવું જોઈએ. જેમ કે અહિંસા પાળવી એ ધર્મ છે, પરંતુ ચોરની રક્ષા કરીને પાળેલી અહિંસા પાપરૂપ ગણાય છે, ઇત્યાદિ. જે કોઈ બુદ્ધિમાન રાજા ‘આવતા વર્ષે પ્રજાઓ પાસેથી હું છ ભાગ કરને બદલે ત્રણ ભાગ કર લઈશ’ આવે નિશ્ચય કરીને આપત્તિના સમયે તેના તે જ વર્ષમાં છ ભાગને બદલે તેનાથી ઘોઠો કે સવાયો કર ગ્રહણ કરે, તોપણ પ્રજાઓ તેના વર્તનને ધર્મ તરીકે જ માન્ય ગણે છે. ભલે પછી મૂઠ પુરુષોની દૃષ્ટિએ તે રાજા અધર્મી ગણાય, પણ બુદ્ધિમાનોની દૃષ્ટિએ તો તે રાજા ધર્મિષ્ઠ જ છે. આ જગતમાં કેટલાએક પુરુષો સત્ય જ્ઞાનવાળા હોય છે અને કેટલાએક મિથ્યા જ્ઞાનવાળા હોય છે, માટે હાહા પુરુષે યથાર્થ રીતે વિચાર કરીને જે જ્ઞાનને સત્પુરુષે ગ્રહણ કર્યું હોય, તેનું ગ્રહણ કરવું.^{૧૦} કેટલાએક ધર્મથી વિરુદ્ધ વર્તનારા પુરુષો કહે છે કે, ‘ધર્મશાસ્ત્રનો વિરોધ કરનારા અર્થશાસ્ત્રનો સ્વીકાર ન કરવો.’ આમ કહીને તે અર્થહીન (નિર્ધન) પુરુષો અર્થશાસ્ત્રની વિપ્રમતાને અથવા અધર્મરૂપતાને પ્રસિદ્ધ કરે છે;^{૧૧} પરંતુ હે રાજા! કેવળ વિદ્યા ઉપર જ આજીવિકા ચલાવવાની ઇચ્છા રાખનારા તથા (તે દારા) યથા અને કામનાનો અસિદ્ધાપ ધરાવનારા તે સર્વ પુરુષો મહાપાપી છે અને ધર્મના શત્રુઓ છે;^{૧૨} કેમ કે જેઓની બુદ્ધિ પરિપક્વ થયેલી નથી અને જેઓએ શાસ્ત્રકુશળતા મેળવી નથી, તેવા એ મૂર્ખ પુરુષો શાસ્ત્રના યથાર્થ અર્થને યુક્તિયુક્ત માનતા નથી.^{૧૩} વળી તેઓ શાસ્ત્ર તરફ દોષદૃષ્ટિથી જોનારા હોય છે કે, જેથી શાસ્ત્રના વાર્તાવિક અર્થનો લોપ કરીને કહે છે કે, ‘તમારા બહુવામાં આવેલો આ શાસ્ત્રીય અર્થ બરાબર નથી.’^{૧૪} એ પ્રમાણે કહીને તેઓ બીજાઓની નિંદા કરે છે અને પોતાની વિદ્યાને પ્રસિદ્ધ કરે છે. એવા માણસો વાણીરૂપી અશ્રવાળા તથા વાણીરૂપી બાણ હોઇનારા હોઈને પોતાના સંબંધમાં એમ જ માને છે કે, સર્વ વિદ્યાઓના ક્ષણતં જાણે એમ જ દોહન કરી લીધું છે;^{૧૫} પણ હે ભારત! તેઓને તમારે વિદ્યાનો વેપાર કરનારા અથવા રાક્ષસો જેવા જ સમજવા, માટે હે રાજા! તમે પણ દ્વંધિકપણનો આશ્રય કરીને એ ધર્મચરણ કરશો, તો સત્પુરુષોએ કહેલા

ધર્મને જોઈ. પ્રેમશો.^{૧૬} એમ સાંભળ્યું છે કે, કેવળ વાદવિવાદ કરવાથી અથવા કેવળ તર્કવિતર્ક કરવાથી ધર્મનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, પણ બુદ્ધિ અને વાણી એ બંનેનો સાથે ઉપયોગ કરવાથી ધર્મનો નિશ્ચય થઈ શકે છે, એવો બૃહસ્પતિનો મત છે, એમ ઇંદ્રે પોતે કહ્યું છે.^{૧૭} શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ વચન નિષ્કારણ કહેવામાં આવ્યું નથી, છતાં કેટલાએક વિદ્વાનો અહિંસા આદિ મહત્ત્વ માનીને શાસ્ત્રના યુક્તિયુક્ત વચનનો પણ અંગીકાર કરતા નથી,^{૧૮} ત્યારે બીજા કેટલાએક મુખ્ય આચાર્યો કહે છે કે, ‘લોકવ્યવહાર જળવાઈ રહે માટે ધર્મની રચના કરવામાં આવી છે, તેથી ચોર વગેરેનો વધ કર્યા વિના લોકવ્યવહાર જળવાઈ રહે નહિ, એમ સમજીને તેવે પ્રસંગે અવશ્ય હિંસા પણ કરવી.’ એ પ્રમાણે વિદ્વાન પુરુષોમાં પણ અનેક મતભેદ છે; માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે સત્પુરુષોમાં માન્ય ગણાયેલા ધર્મનો પોતાની બુદ્ધિથી જ યુક્તિપૂર્વક નિશ્ચય કરવો. હે ભારત! બુદ્ધિમાન પુરુષ કોઈને આધીન થઈને અથવા અજ્ઞાનને લીધે શાસ્ત્રના અર્થને નહિ સમજીને જો શાસ્ત્રનું પ્રવચન કરે છે, તો જનસમાજમાં તેનો શાસ્ત્રોપદેશ અપ્રમાણ થઈ પડે છે, માટે કોષાદિકનો લાગ કર્યો પછી જ જનસમુદાયમાં શાસ્ત્રપ્રવચન કરવું.^{૧૯,૨૦} જે શાસ્ત્ર વેદાનુકૂળ તર્ક અને વચનથી યુક્ત હોય છે, તે જગતમાં વખણાય છે; છતાં કેટલાએક લોકો માને છે કે, તર્કથી રહિત હોય તોપણ વચન જ ઉત્તમ છે, (પરંતુ એ માન્યતા અજ્ઞાનભરેલી છે);^{૨૧} તેમ જ બીજા કેટલાએક માને છે કે, આ યુક્તિથી આ શાસ્ત્ર દૂષિત ઠરે છે, માટે તે વ્યર્થ છે; પરંતુ એમ માનવું તે પણ અજ્ઞાન જ છે, કેમ કે પૂર્વે શુકાચાર્યે પણ સંશયનો નાશ કરનારો પોતાનો મત દેવોને પ્રદર્શિત કર્યો હતો કે, તર્કથી શાસ્ત્રનો અને શાસ્ત્રથી તર્કનો બાધ કર્યા વિના શાસ્ત્ર અને તર્ક એ બંનેને જે સંમત હોય તેનું આચરણ કરવું.^{૨૨} હે રાજા! જે જ્ઞાન સંશયરૂપ હોય છે તેને વ્યર્થ જ સમજવું; માટે તેવા સંશયરૂપ જ્ઞાનને મૂળમાંથી જ દૂર કરવાને તમે ચોગ્ય છો. હે રાજા! તમે મારા આ નીતિ વાક્યનો સ્વીકાર કરતા નથી, તે અયોગ્ય છે. યું

તમે નથી જાણતા કે, ઉઘ કમ કરવા માટે જ તમને ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કર્યા છે ?^{૧૩૩/૨૪} હે તાત ! તમે મારા તરફ દૃષ્ટિ કરો. જે વાતને બીજા લોકો પસંદ કરતા ન હતા અને મારી નિંદા કરતા હતા કે, આ ભીષ્મ સર્વની હિંસા કરનારો છે, છતાં મેં તેઓની નિંદાને નહિ ગણ્યકારીને પોતાનું હિત નહિ સમજનારા અને આ પૃથ્વી પરના ઐશ્વર્યની ઇચ્છા રાખનારા રાજાઓને કેવળ ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી જ શું નથી માર્યો ? (અર્થાત્ માર્યા જ છે.) એ જ પ્રમાણે તમે પણ સ્વાર્થબુદ્ધિને ત્યાગ કરીને કેવળ પ્રજાઓના હિતાર્થે જ તેઓનું શાસન કરો.^{૨૫} ગકરાને, ઘોડાને તથા ક્ષત્રિયને બ્રહ્મદેવે સમાન ધર્મવાળા જ ઉત્પન્ન કર્યા છે, અર્થાત્ ગકરાને જેમ તેના તથા યજ્ઞના હિત માટે જ યજ્ઞસ્તંભ પ્રત્યે લઈ જવામા આવે છે, તેમ ઘોડાને અને ક્ષત્રિયને પણ સ્વપરના હિત માટે જ સ આમભૂમિ પ્રત્યે લઈ જવામા આવે છે, માટે એ ક્ષત્રિય વગેરેથી સર્વ પ્રાણીઓ નો અમુક કોઈ નિર્વાહ નિરંતર સિદ્ધ થાય છે.^{૨૬} વધ કરવાને અયોગ્ય એવા હરકોઈ પ્રાણીનો વધ કરવાથી જે દોષ લાગે છે, તે જ દોષ વધ કરવાને યોગ્ય પ્રાણીનો વધ નહિ કરવાથી પણ લાગે છે. આવી ધર્મમર્યાદા છે, પરંતુ એ મર્યાદાનું ચોર લોકો ઉલ્લંઘન કરે છે અને રાજા ઉલ્લંઘન કરતો નથી. અસ, આટલો જ રાજામા અને ચોરમા ભેદ રહેલો છે.^{૨૭} માટે રાજાએ તીક્ષ્ણ થઈને પ્રજાઓને સ્વધર્મમા સ્થાપવી ભેઈએ, કેમ કે એમ કરવામા ન આવે તો વરુઓની પેઠે પ્રજાઓ અન્યોન્યનું લક્ષણ કરી બીજા.^{૨૮} જે રાજાના રાજ્યમાં ચોર લોકો, કાગડાઓ જળમાથી જેમ માછલાઓને ઉઠાવી બીજા છે તેમ પ્રજાઓના દ્રવ્યને ચોરી બીજા છે, તે રાજા અધમ ગણાય છે હે રાજા ! જે પુરુષો વેદવિદ્યાને લાણેલા હોય અને કુળવાન હોય તેઓને તમે મત્રી બનાવજો અને તેઓની સલાહ પ્રમાણે ધર્મોત્સાર પ્રજાઓનું પાલન કરીને પૃથ્વી પર રાજ્ય કરજો.^{૨૯/૩૦} જે ગજા પાલનરૂપ કમંથી રહિત અને ઉપાયોની વિશેષ તાથી અજ્ઞાત હોવા છતાં અન્યાયમાર્ગે પ્રજાઓ પાસેથી ઠર લે છે, તે રાજા નપુસક છે.^{૩૧} ક્ષાત્ર-ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાની ઇચ્છાવાળા રાજાએ કેવળ

ઉચિતા રાખવી અથવા કેવળ ક્રોધમળતા રાખવી, તે વર્ણાણુવા યોગ્ય નથી; માટે હે રાજા ! તીક્ષ્ણતા અને મૃદુતા એ બંનેનું ઉલ્લંઘન કર્યો વિના તમે સમય પરત્વે તીક્ષ્ણ થાઓ અને સમય પરત્વે મૃદુ પણ થાઓ.^{૩૨} ક્ષાત્રધર્મ મહાકિલ્લ છે, પણ તમારા ઉપર મારી પ્રીતિ છે, તેથી હું તમને કહું છું કે, ઉઘ કમ કરવા માટે જ ઈશ્વરે તમને ઉત્પન્ન કર્યા છે, માટે તમે રાજ્યનું પાલન કરો.^{૩૩} હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! બુદ્ધિમાન શુકાચાર્યે કહ્યું છે કે, હુદ પુરુષોને શિક્ષા કરવી અને સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરવું, એ આપત્તિ કાળમા પણ રાજાનો પરમ ધર્મ ગણાય છે.^{૩૪}

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે સત્પુરુષોમા શ્રેષ્ઠ ભીષ્મ પિતામહ ! હું તમને પૂછું છું કે, જેનું બીજે કોઈ પણ પુરુષ ઉલ્લંઘન કરી શકે નહિ તેવી કોઈ મર્યાદા છે ? જે હોય તો મને કહો.^{૩૫}

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજા ! જે બ્રાહ્મણો વિદ્યા વૃદ્ધ હોય, તપસ્વી હોય અને શાસ્ત્રજ્ઞાન તથા ચારિત્રગણથી યુક્ત હોય, તેઓનું નિત્ય સેવન કરવું, એ જ પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ વર્ત્તન છે.^{૩૬} તમારો દેવો તરફ જેવો ભાવ છે, તેવો જ નિત્ય બ્રાહ્મણો તરફ પણ હોવો ભેઈએ, કેમ કે કોધાયમાન થયેલા બ્રાહ્મણોએ જગતમા અનેક પ્રકારની બિયલપાથલ કરી નાખેલી છે.^{૩૭} બ્રાહ્મણોને પ્રમત્ત રાખ્યાં મહાન યથા મળે છે, તેમ જ તેઓને કોધાયમા કરવાથી મહાન લય આવી પડે છે, કેમ કે બ્રાહ્મણે પ્રસન્ન થાય છે, તો અમૃતના જેવા સુખદાં થાય છે અને જે કોધાયમાન થાય છે તો ઝેર-જેવા દુઃખદાયી થાય છે.^{૩૮}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમા ગાતિપર્વ તર્જત આપદર્શનુશાસન પર્વમા 'રાજનુ જ્ઞાન બુદ્ધિપૂર્વક જ દોડ ભેઈએ' નામનો અધ્યાય ૧૪૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૩ મો

એક પારથી અને હોલાની કથા-ઉપક્રમ

॥ યુધિષ્ઠિરે કથા ॥

પિતામહ મહાપ્રાજ્ઞ સર્વશાસ્ત્રવિશારદ ।

શરણં પાલ્યમાનસ્ય યો ધર્મસ્તં વ્રવીહી મે ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે મહાશયેશ્વરમા કુશળ મહાબુદ્ધિમાન પિતામહ ! શરણે આવેલાનું રક્ષણ

કરનારા પુરુષને શું ધર્મદ્વં પ્રાપ્ત થાય છે, તે મને કહો.^૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે મહારાજ ! શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવાથી મહાન ધર્મદ્વં પ્રાપ્ત કરી શકાય છે; માટે જ એ પ્રશ્ન તમારે પૂછવા યોગ્ય હતો.^૨ હે રાજન્ ! શિશિ વગેરે અનેક મહાત્મારાજઓ શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરીને પરમ સિદ્ધિને પામી ગયા છે.^૩ તેમ જ અમે સાંભળ્યું છે કે, એક હોલાએ શરણે આવેલા પોતાના શત્રુનો પણ યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો હતો અને પોતાનું માસ અર્પણ કરીને તેને લોજન માટે નોતર્યો હતો.^૪

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ભરતવંશી પિતામહ ! તે હોલાએ શરણે આવેલા શત્રુને પોતાના માંસનું લોજન શા માટે આપ્યું હતું ? અને તેને શી ગતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી ?^૫

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજન્ ! મુનિ ભાગવે સર્વ પાપનો નાશ કરનારી એ દિવ્ય કથા રાજા મુચુકુંદને કહી હતી, તેને તમે સાંભળો.^૬ હે મહાપુરુષ ! પૂર્વે રાજા મુચુકુંદે આ વિષયનો જ પ્રશ્ન ભાગવ-મુનિને પ્રણામપૂર્વક પૂછ્યો હતો, જેથી તે મુનિએ હોલો દેવી રીતે સિદ્ધિને પામ્યો હતો, એ સંબંધની કથા સાંભળવાને ઉત્સુક બનેલા મુચુકુંદ રાજાને આ પ્રમાણે કહી હતી.

‘ ભાગવ મુનિએ કહ્યું : હે વિશાળ ભુવવાળા રાજા ! ધર્મના નિશ્ચયવાળી તથા કામ અને અર્થથી યુક્ત એવી જે કથા હું તમને કહું છું, તેને સાવધાન ધર્મને સાંભળો.^{૭-૮} કોઈ એક મહાન અરણ્યમાં પૃથ્વી પરને બાણે કાળ હોય તેવો ભાર દેખાવનો અને ક્ષુદ્ર આચરણવાળો એક પક્ષીહિંસક પારથી ક્યાં કરતો હતો.^૯ તેના શરીરનો વજ્ર કાગડાના જેવો રચામ હતો, તેનાં નેત્રો લાલચોળ રંગનાં હતાં, દેખાવમાં તે કાળના જેવો જ હતો તેની બાંધે લાંબી ઢાંચી હતી, પગ દ્રઢા હતા ઝુબ મોઢું હતું અને તેની હડપચી ઘણી લાંબી હતી.^{૧૦} તેનો કોઈ મિત્ર ન હતો, સંબંધી ન હતો કે બાંધવ પણ ન હતો; કારણ કે મૂળથી જ તેનાં રોદ્રક્રોધોને લીધે તેના મિત્ર વગેરે સંબંધીઓએ તેને તદ્દત દીધો હતો.^{૧૧} જે પુરુષનું આચરણ પાપી હોય છે તેના રાદા પુરુષોએ દ્વંશી જ ત્યાગ કરી

દેવો બ્રેઈ એ; કેમ કે તેવો પુરુષ પોતાના આત્માનો જ નાશ કરવા ન્યારે તૈયાર થાય છે, ત્યારે તે પારકાનું શું ઉકાળવાનો ?^{૧૨} જે દુરાત્મા પુરુષ ફર હોય છે અને પ્રાણીઓના પ્રાણને હરણ કરનારા હોય છે, તેઓ સંપોની પેઠે સર્વ પ્રાણીઓને ઉદ્દેગ કરનારા થઈ પડે છે.^{૧૩} હે રાજા ! એ પ્રમાણે તે પારથી હાથમાં બળ લઈને વનમાં ભટક્યા કરતો અને હમેશાં ઘણાં પક્ષીઓનો સંહાર કરીને તેઓનાં માંસને વેચી નાખતો.^{૧૪} આવી દુષ્ટ આલ્લ-વિકાનો આશ્રય કરીને શુશ્રાવ ચલાવતાં એ દુરાત્મા પારથીનો ઘણો સમય વીતી ગયો; પરંતુ છેવટ સુધી તેના બલવામાં જ ન આપ્યું કે મારી આલ્લવિકા ઘણી અધર્મભરેલી છે.^{૧૫} પોતાની સ્ત્રીના સાથમાં રહીને નિરંતર રમણ કરી રહેલો એ પારથી દેવ-યોગે એટલો બધો મૂઠ બની ગયો હતો, જેથી પક્ષીહિંસા વિનાની બીજી કોઈ પણ આલ્લવિકા તેને પસંદ આવતી ન હતી.^{૧૬} હવે એક ૧૬૧૩ એવું બન્યું કે, એ પારથી પક્ષીઓની શોધમાં ને શોધમાં જંગલમાં ઘૂમ્યા કરતો હતો, તેવામાં વૃક્ષોને બાણે ઉખેડી પાડતો હોય તેવો અતિ મહાન પવન ઘણા જ ભોસથી કૂંકાવા લાગ્યો; એટલું જ નહિ પણ મહાસાગર જેમ નીકાઓથી છવાઈ બધ, તેમ એક ક્ષણવારમાં આકાશ મેઘ-મંડળોથી છવાઈ ગયું ને સાથે સાથે વીજળીઓના કડાકાભડાકા પણ થવા લાગ્યા.^{૧૭-૧૮} મેઘરાજ પણ એવી મોટી જળધારાઓને વરસાવવા લાગ્યો કે, જેથી એક ક્ષણમાં તો પૃથ્વી પર પાણી પાણી થઈ રહ્યું.^{૧૯} આ રીતે વરસાદની ઝડી ચાલુ થઈ તે સમયે પેટો પારથી ટાલથી પીડાઈ ને લગભગ ખેલાન જેવો બની ગયો ને આકુળ ચિત્તે આખા વનમાં આમતેમ ભટકવા લાગ્યો;^{૨૦} પરંતુ વનનો સર્વ પ્રદેશ પાણીના પૂરથી એટલો બધો ભરાઈ ગયો હતો કે, જેથી તે પક્ષીહિંસક પારથીને નીચું ઊંચું કોઈ પણ સ્થળ પોતાને વિશ્રાંતિ લેવા માટે મળ્યું નહિ.^{૨૧} વૃષ્ટિના વેગને લીધે તે વેળા ઘણાં પક્ષીઓ માર્યા ગયાં હતાં અને જેઓ છવાતાં હતાં તેઓ ન્યાંત્યાં ભરાઈ પેડાં હતાં; તેમ જ મૃગો, સિંહો અને વરાહો પણ જેને જે ફાળું તે સ્થળને આશ્રય કરીને પડી રહ્યાં હતાં,^{૨૨} એ સિવાયનાં

અધ્યાય ૧૪૪ મો

હોલાની ચિંતા અને સ્ત્રીપ્રશંસા

॥ મીમ્મ ઉવાચ ॥

અથ વૃક્ષસ્ય શાખાયાં વિહંગઃ સમુદ્વજનઃ ।

દૌર્ધ્રકાલોપિતો રાજેન્દ્રઃ ચિત્રતનૂરુહઃ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજન્ ! એ વૃક્ષની શાખા ઉપર રંગબેરંગી પીછાવાળો એક હોલો પોતાના સગાંસંબંધીઓની સાથે ઘણો કાળ થયાં રહેતો હતો.^૧ તેની સ્ત્રી (હોલી) તે દિવસે પ્રાતાઃકાળમાં ચરવાને માટે ગઈ હતી, છતાં રાત્રિ થઈ ગઈ, તો પણ પાછી આવી ન હતી, જેથી તે હોલો આ પ્રમાણે ચિંતા કરવી લાગ્યો :^૨

આજે વાયુના તોફાન સાથે વરસાદ ઘણો જ પડ્યો છે, છતાં મારી પ્રિયા હજી સુધી આવી નથી. અરેરે ! પણ તેવું તે શું કારણ હશે કે જેથી તે હજી સુધી પણ આવી શકી નથી ?^૩ મારી વહાલી સ્ત્રી આ અરણ્યમાં કુશળક્ષેમ તો હશેને ? ખરેખર, આ મારું ઘર તેના વિના આજે શૂન્ય દેખાય છે.^૪ પુત્રો, પૌત્રો, વહુઓ અને નોકર-ચાકરોથી ભરપૂર એવું પણ ગૃહસ્થ પુરુષવતું ઘર ભે સ્ત્રી વિનાનું હોય તો શૂન્ય જ લાગે છે;^૫ માટે જ વિદ્વાનો કહે છે કે, એકલા ઘરને ઘર કહી શકાતું નથી, પણ સ્ત્રીને જ ઘર કહી શકાય છે; કેમ કે સ્ત્રી વિનાનું ઘર તો અરણ્ય સમાન જ લાગે છે. તે મારી સ્ત્રી લાલ નેત્રોવાળી છે, મુંદર અંગવાળી છે અને મધુર સ્વરવાળી છે. તે આજે ભે નહિ આવે તો મારે જીવવાનું કંઈ કામ નથી !^૬ તે મારી સ્ત્રી ઉત્તમ મતને ધારણ કરનારી છે, મારા પાઘા પહેલાં ખાતી નથી, મારા નાઘા પહેલાં નાહતી નથી, મારા બેડા પહેલાં બેસતી નથી અને મારા સૂતા પહેલાં સૂતી નથી.^૭ હું ન્યારે આનંદમાં હોઈ છું, ત્યારે તે આનંદમા રહે છે; હું ન્યારે દુઃખી હોઈ છું ત્યારે તે દુઃખી થાય છે; હું ન્યારે ધરમી બહાર જવા તૈયાર થયો હોઈ છું, ત્યારે તેવું મુખ દીન થઈ જાય છે અને હું ન્યારે ક્રોધ કરું છું, ત્યારે જીવડું તે પ્રિય બોલે છે.^૮ આવા પતિ-મતધર્મને પાળનારી, પતિને જ પોતાનો આધાર માનનારી અને પતિનું જ પ્રિય હિત કર...

ખીજાં ઘણાં વનવાસી પશુઓ તો વાયુ અને વૃદ્ધિથી ત્રાસ પામી જઈને તથા ભય અને ક્રુધાથી પીડિત થઈને એકીસાથે વનમાં ભમતાં હતાં.^{૧૪} પેલા પારથી પણ ટાઢથી એટલો બધો ઠરી ગયો હતો, કે જેથી કંઠાય જઈ શકતો પણ ન હતો, તેમ ત્યાં જિભી શકતો પણ ન હતો. એ જ સમયે તેણે ટાઢથી વિહ્વળ થઈને પૃથ્વી પર પડેલી એક હોલીને જોઈ.^{૧૫} પાપાત્મા પારથી પોતે દુઃખથી ઘેરાઈ ગયો હતો, છતાં પેલી હોલીને જોઈને તેણે તુરત જ તેને પકડી લઈને પાંજરામાં નાખી દીધી. તે પારથી પ્રથમથી જ પાપકૃત્ય કરનારો હતો, જેથી પોતે દુઃખી અવસ્થામાં હતો, છતાં ખીજાને તેણે દુઃખ ઉપભોગ્યું ને તેવું પાપી કૃત્ય કર્યું. પછી તેણે સમીપ રહેલી વૃક્ષની ઝાડીમાં એક મહાન વૃક્ષ જોયું કે જે વૃક્ષ મેઘના જેવું શ્યામ દેખાતું હતું. અનેક પક્ષીઓ છાયા, નિવાસ અને ફળ મેળવવાની ઇચ્છાથી તે વૃક્ષને આશ્રય કરી રહ્યાં હતાં, જેથી તે વૃક્ષ કેવળ પરોપકાર કરવા માટે જ વિદ્યાતાએ ઉત્પન્ન કરેલા એક સાધુપુરુષના જેવું જણાતું હતું.^{૨૬-૨૮} પારથીએ તે વૃક્ષને જોયું તે જ ક્ષણે આકાશમાં વાદળાંઓ વીખરાઈ ગયાં ને નિર્મળ તારાઓ પ્રકાશી નીકળ્યા, જેથી અંધવિકાસી કમળોથી વ્યાપ્ત થયેલું મોટું એક સરોવર જેમ શોભે તેમ તે (આકાશ) શોભી નીકળ્યું. આ પ્રમાણે આકાશને નિર્મળ થયેલું જોઈ ટાઢથી ધ્રુજ રહેલો તે પારથી દિશાઓ તરફ જોવા લાગ્યો અને તેણે જાણી લીધું કે, રાત્રિ ગાઢ થઈ ગઈ છે, તેમ જ મારું ઘર અહીંથી ઘણું દૂર છે.^{૨૯-૩૧} પછી તેણે પેલા વૃક્ષ નીચે જ એ રાત્રિએ નિવાસ કરવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો અને તુરત જ એ વૃક્ષ પાસે જઈને બે ઢાંચ જોડી પ્રણામ કરીને તે બોલ્યો કે,^{૩૨} 'આ વનસ્પતિમાં જે દેવતાઓ વસી રહ્યા હોય તેઓનું હું શરણ લઉં છું.' આમ કહીને પૃથ્વી પર પાંદડાંની શય્યા બિછાવીને અને એક પથ્થર ઉપર મસ્તક મૂકીને તે દુઃખી પારથી નિદ્રાવશ થઈ ગયો.^{૩૩-૩૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં રાત્રિપર્વતર્ગત આપદ્ધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'એક પારથી અને હોલાની કથા' નામનો

અધ્યાય ૧૪૩ મો સમાપ્ત

આસક્ત રહેનારી સાધ્વી સ્ત્રી જે પુરુષને હોય છે, તે પુરુષ આ પૃથ્વીમાં ધન્યવાદપાત્ર ગણાય છે.^{૧૦} તે મારી તપસ્વિની સ્ત્રી હું જ્યારે થાકી ગયો હોઉં છું અથવા ભૂખ્યો થયો હોઉં છું, ત્યારે તુરત જ જાણી જાય છે, મારા પર દૃઢ અનુરાગ રાખે છે, મારી ભક્તિ કરે છે, મારા પર રનેહ ધરાવે છે અને તેથી જ તે યશસ્વિની છે.^{૧૧} ખરેખર, વૃક્ષના મૂળમાં જ રહેકાણુ કરી રહેલા પુરુષની પાસે પણ તેવી સ્ત્રી નો સહાયમાં હોય છે, તે એ એનું ઘર જ છે; પરંતુ એક મોટા પ્રાસાદમાં (ખંગલામાં) વસી રહેલા સ્ત્રીરહિત પુરુષને તો એ પ્રાસાદ અરણ્ય સમાન જ લાગે છે;^{૧૨} એટલા માટે સ્ત્રી ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષથી સિદ્ધ કરવાના સમયે પુરુષને સહાયકારિણી ગણાય છે; એટલું જ નહિ પણ વિદેશગમન કરતી વેળા પણ કેવળ એક સ્ત્રી જ પુરુષને વિશ્વાસજનક થઈ પડે છે;^{૧૩} માટે જ એમ કહેવાય છે કે, સ્ત્રી એ પુરુષનો પરમ અર્થ છે અને આ જગતમાં લોકવ્યવહાર ચલાવવાના સમયે પણ સહાય વિનાના પુરુષને સહાય કરનારી એકલી સ્ત્રી જ છે.^{૧૪} જે પુરુષ રોગોથી ઘેરાઈ ગયો હોય અને નિત્ય દુઃખશરેલી સ્થિતિમાં રહેતો હોય, તેને તેની સ્ત્રી સમાન બીજું કંઈ પણ ઔષધ નથી;^{૧૫} તેમ જ આ લોકમાં સ્ત્રીના જેવો કોઈ ખંધુ નથી, સ્ત્રીના જેવો કોઈ આધાર નથી અને ધર્મસંપ્રદ કરવા સમયે પણ સ્ત્રીના જેવો કોઈ સહાયક નથી.^{૧૬} જે પુરુષના ઘરમાં સદ્ગારિણી અને પ્રિયભાષિણી સ્ત્રી નથી, તેણે અરણ્યમાં જ આલ્યા જવું; કેમ કે તેવા પુરુષને અરણ્યવાસ અને ગૃહવાસ સરખો જ છે.^{૧૭}

ધતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ તર્ગત આપદ્ધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'હોલાની ચિંતા અને સ્ત્રીપ્રશંસા' નામનો અધ્યાય ૧૪૪ એ સમાય

અધ્યાય ૧૪૫ મો

હોલીનાં વચનો

॥ મીષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं विलपतस्तस्य श्रुत्वा तु करुणं वचः ।

गृहीता शकुनिघ्नैर्न કપોતી વાક્યમન્નવીત્ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે વિલાપ

કરી રહેલા પોતાના પતિનાં કરુણાવચન સાંભળીને પારધીના પાંજરામાં પુરાયલી હોલી આ પ્રમાણે (મનમાં) કહેવા લાગી.^૧

હોલી બોલી : ‘ અહો ! હું ઘણી જ ભાગ્ય શાળી છું. મારામાં શુભો છે અથવા નથી; તોપણ આ મારો વહાલો પતિ મારા શુભોને ગાઈ રહ્યો છે.^૨ જે સ્ત્રી માટે તેના પતિને પૂરતો સંતોષ હોતો નથી, તેને સ્ત્રી જ ન કહેવાય; કેમ કે જે સ્ત્રીના પર તેનો પતિ સંતુષ્ટ રહે છે, તેના પર સર્વ દેવતાઓ પણ સંતુષ્ટ રહે છે.^૩ અગ્નિની સાક્ષીએ જે પુરુષને પોતાનો પતિ કયો હોય છે, તે પુરુષ જ સ્ત્રીનો સ્વામી અથવા પરમ દેવત ગણાય છે, માટે જે સ્ત્રીનો પતિ તેના પર સંતુષ્ટ રહેતો નથી, તે સ્ત્રી પુષ્પોના ગુન્ધાઓ વાળી વેલડી જેમ દાવાનળથી બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે, તેમ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે.’ આ રીતે મનમાં જ બોલીને દુઃખાતુર થયેલી તે હોલી પારધીએ પોતાને કેદ પૂરી હતી, છતાં પોતાના દુઃખી પતિને કહેવા લાગી કે, ‘હે કાંત ! ઘણા જ આનંદની સાથે હું તમને એક શ્રેયસ્કર વાત કહું, તે સાંભળી ને તમે તે પ્રમાણે કરો. હે નાથ ! જુઓ, આ પારધી તમારા ઘરનો આશ્રય લઈને બહાર સૂતો છે; તે બિચારો ટાઢથી અને કુધાથી હેરાન થઈ ગયો છે, માટે તેનો તમે સત્કાર કરો. આ જગતમાં જે પુરુષ ગ્રાહ્યબુની હત્યા કરે, લોકની માતા ગણાયલી ગાયત્રી હત્યા કરે અથવા શરણાગતની હત્યા કરે, તો એ ત્રણેય પાપ સમાન જ લાગે છે. આપણે હોલાની જાતિમાં જન્મ્યા છીએ, માટે આપણા જાતિધર્મ પ્રમાણે આપણે હોલાની વૃત્તિ કરવી તે જ શાસ્ત્રવિહિત છે; માટે તમારા જેવા આત્મવેત્તા પુરુષે તે વૃત્તિને જ અનુસરવું યોગ્ય છે. જે ગૃહસ્થ પુરુષ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગૃહસ્થધર્મને પાળે છે, તે પુરુષને મૂંઝા પછી અક્ષયલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ આપણે સાંભળ્યું છે, તો હે પક્ષી ! તમે હવે યુગપૌત્રાદિ પરિવારવાળા થઈ ચૂક્યા છો, માટે પોતાના શરીર પરની મમતાનો ત્યાગ કરીને તથા ધર્મ અને અર્થનો આશ્રય કરીને આ પારધીનો સત્કાર કરો, જેથી તેનું મન પ્રસન્ન થાય. ૪-૧૨ હે પક્ષી ! તમે તમારા શરીર માટે સંતાપ કરશો મા; કેમ કે તમારા શરીરનિર્વાહને માટે તમે બીજી સ્ત્રી

પણ મેળવી શકશે. ૧૩

પોતાના પતિને એ પ્રમાણે કહીને તે તંપસ્વિની હોલી પાંજરામાં રહી રહી અત્યંત દુઃખની સાથે પોતાના પતિ સામે જોઈ રહી. ૧૪

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા સાતિપર્વા તર્જત આપદ્ધર્માનુગાસન પર્વમા 'હોલાના વચનો' નામનો અધ્યાય ૧૪૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૬ મો

અતિથિસત્કાર-હોલાનું આત્મસમર્પણ

॥ મીષ ઉવાચ ॥

સ પત્ન્યા વચનં શ્રુત્વા ધર્મયુક્તિસમન્વિતમ્ ।
હર્ષેણ મહતા યુક્તો વાક્યં વ્યાકુલલોચનઃ ॥૧॥

ભીષમે કહ્યું : પોતાની સ્ત્રીનું ધર્મ અને શુદ્ધિ થી ભરેલું તે વચન સાંભળ્યા પછી હોલાને અત્યંત આનંદ થયો. તેના નેત્ર હર્ષાશ્રુથી ઊભરાઈ જવા લાગ્યા. પછી તુરત જ એ હોલો પેલા પક્ષીહિંસક પારધીને જોઈને તેની પાસે ઊડી આવ્યો અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ચતુર્ધર્મક તેનો સત્કાર કરવા લાગ્યો. ૧૨ તેણે પારધીને કહ્યું કે, 'તમે ભલે પધાર્યા. બોલો તમારું હું શું પ્રિય કરું? તમારે સતાપ કરવો નહિ. તમે એમ જ માની લેજો કે, હું મારે ઘર જ છું; ૧૩ માટે તમે જલદી કહો. તમારી શી ઈચ્છા છે? તમારું હું કયું કાર્ય કરું? તમે આજે અમારે શરણે આવ્યા છો, તેથી હું તમને રનેહ પૂર્વક આ વચનો કહું છું. ૧૪ શત્રુ પણ જો પોતાને ઘર આવે તો તેનો યોગ્ય અતિથિસત્કાર કરવો, એ પરમ ધર્મ છે. જુઓ, વૃક્ષ જેવું એક સ્થાવર પ્રાણી પણ પોતાને કાપવા માટે આવેલા પુરુષ ઉપરથી પણ પોતાની છાયાને પાછી લઈ લેતું નથી ૧૫ માટે ઘર માડીને રહેલા હરકેઈ પુરુષે શરણે આવેલાનો અતિથિસત્કાર અવશ્ય કરવો જોઈએ અને પાંચ મહાયજ્ઞો કરવામા નિરંતર તત્પર રહેવું જોઈએ. ૧૬ જે ગૃહસ્થ પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા છતાં અજ્ઞાનને લીધે પચ્ચમહાયજ્ઞો કરતો નથી, તે પુરુષ ધર્મદષ્ટિએ ઉભયલોકથી ભ્રષ્ટ થાય છે, ૧૭ માટે તમે મને ખુશીથી કહો. તમે જે કહેશો તે સર્વ હું કરીશ. તમારે મનમાં શોક કરવો નહિ.' હોલાના એ વચનો સાંભળીને પારધીએ કહ્યું કે, 'મને ટાઢથી

ઘણી પીડા થાય છે, માટે તેનાથી મારું રક્ષણ કર.'

પારધીએ એમ કહ્યું, કે તુરત જ હોલાએ સૂકા પાંદડાની એક શય્યા પૃથ્વી પર બિછાવી દીધી અને પછી એક પાંદડામાં અગ્નિ લાવવા માટે પોતાની શક્તિ અનુસાર એકદમ ત્યાથી ઊડ્યો ૮૧૦ જેત જેતામાં તે એક લુહારને ઘેર જઈ પહોંચ્યો ને ત્યાંથી અગ્નિ ઉપાડી લાવીને પુનઃ પારધી પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવ્યા પછી સૂકા પાંદડાનો એક મોટો ઢગ એકઠો કરીને તેણે અગ્નિને પ્રજ્વલિત કર્યો અને શરણે આવેલા પેલા પારધીને કહ્યું કે, 'હવે નિરાતે તમારા ગાત્રોને આ અગ્નિથી તપાવી લો. તમારે હવે કોઈનાથી ભય રાખવાનું કારણ નથી ૧૧૧૧૨

હોલાએ એમ કહ્યું, એટલે 'બાહુ સાર' એ પ્રમાણે કહીને પારધીએ પોતાના ગાત્રોને તપાવવા માંડ્યા, જેથી તેના શરીરમાં પુનઃ પ્રાણનો સચાર થવા લાગ્યો અને પછી મહાન હર્ષાવેશમાં આવી જઈને વ્યાકુળ નેત્રે પેલા પક્ષી (હોલા) સામે જોઈને તે પારધીએ કહ્યું કે, ૧૩૧૪ 'તું' મને કઈક આહાર આપ, એમ હું ઈચ્છું છું. મને ભૂખ સજત લાગી છે.' પારધીના એ વચન સાંભળીને હોલાએ કહ્યું કે, ૧૫ 'મારી પાસે કોઈ પ્રકારનો વૈભવ નથી, જેથી તમારી ભુખાનો હું નાશ કરી શકું. અમે વનવાસી પક્ષીઓ નિત્યનો નિત્ય આહાર ઉત્પન્ન કરીને જીવન ગાળીએ છીએ. (મનુષ્યપ્રાણીની પેઠે અમે સંગ્રહ કરનારા નથી.) ૧૬ જેમ મુનિ લોકો ભોજનને માટે અન્નનો સંગ્રહ કરી રાખતા નથી, તેમ અમે પણ સંગ્રહ કરી રાખતા નથી.' આમ કહ્યા પછી તે પક્ષીનું મુખ નિસ્તેજ બની ગયું. ૧૭ હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર! તે હોલાને મનમાં ચિંતા થવા લાગી કે, 'હવે શું કરવું?' તે પોતાની વૃત્તિને નિંદવા લાગ્યો. ૧૮ પછી એક સુદૃઢ જેટલો મમય વીતી ગયો, એટલે તે હોલાને કંઈ ભાન આવ્યું. તેણે પેલા પારધીને કહ્યું કે, 'તમે એક સુદૃઢ જેટલા સમય મુધી જરા થોભી નાઓ. હું હમણા જ તમને તૃપ્ત કરું છું. ૧૯' એમ કહીને તેણે સૂકા પાંદડા એકઠા કરીને અગ્નિ મળાગાવ્યો અને પછી તે પક્ષી મોટા હર્ષમાં આવી જઈને આ પ્રમાણે બોલ્યો : 'ઋષિઓ, દેવતાઓ અને મહાત્મા

પિતૃઓની પાસે પૂર્વે મેં સાંભળ્યું છે કે, અતિથિનું પૂજન કરવાથી મહાન ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે હે સૌમ્ય પારથી ! તમે મારા પર અતુલ્ય કરો. હું તમને સત્ય જ કહું છું કે, અતિથિનું પૂજન કરવા માટે મેં નિશ્ચય વિચાર કર્યો છે. ૧૨૦-૨૨ આવી પ્રતિજ્ઞા કરીને તે મહાબુદ્ધિમાન પક્ષી જાણે હસતો હોય તેમ અગ્નિની ત્રણ પ્રતિક્ષણ કરીને તેમાં પડ્યો. હોલાને એ રીતે અગ્નિમાં પડેલો જોઈ પારથી મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'હાય, હાય ! મેં આ શું કર્યું' ૧૨૩-૨૪ અહાહા ! હું ઘણો ઘાતકી છું અને મારાં કર્મથી જ નિદાપાત્ર છું, છતાં આ પવિત્ર હોલાને મેં ઘાત કર્યો, તેથી મને મહાધોર અધર્મ લાગશે, એમાં સંશય નથી.' એ પ્રમાણે હોલાને અગ્નિમાં પડેલો જોઈ પારથી અનેક પ્રકારના વિલાપો કરવા લાગ્યો ને પોતાનાં કર્યોને નિંદવા લાગ્યો. ૨૫-૨૬

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્જત આપદ્ધર્માનુશાસન-
પર્વમા 'અતિથિસત્કાર-હોલાનું આત્મસમર્પણ'
નામનો અધ્યાય ૧૪૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૭મો

પારથીનો વૈરાગ્ય

॥ મીઠા ઉવાચ ॥

તતઃ સ લુબ્ધકઃ પશ્યન્ ક્ષુધયાઽપિ પરિપ્તુતઃ ।

કપોતમગ્નિપતિતં વાક્યં પુનરુવાચ હ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજા ! તે પારથી ક્ષુધાને લીધે ઘણું જ વ્યાકુળ બની ગયો હતો, છતાં એ વેળા હોલાને અગ્નિમાં પડેલો જોઈ પુનઃ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : ૧ 'અરેરે ! મેં ઘાતકીએ બુદ્ધિના અભાવને લીધે આ શું કર્યું ? હું નિત્ય જીવેલી હિંસા કરીને જીવન ગાળું છું. તેમાં વળી આ કૃત્યને લીધે તો મને અતિ મહાન પાપ લાગશે.' આ રીતે પોતાના આત્માની નિંદા કરીને તે વારંવાર કહેવા લાગ્યો કે, ૨ 'ખરેખર, હું વિશ્વાસપાત્ર નથી, મારી બુદ્ધિ અત્યંત દુષ્ટ છે અને મારા વિચારો સદાને માટે પાપી છે. હાય ! હાય ! મેં શુભ કર્મોને પરિત્યાગ કર્યો છે અને હું પક્ષીહિંસક પારથી થયો છું.' ૩ આ મહાત્મા હોલાએ પોતાના દેહને અગ્નિમાં નાખીને મને કૂરને ધિક્કારપૂર્વક ઉપદેશ

આપ્યો છે, એમાં સંશય નથી. ૪ બસ, હવે હું મારા પ્રિય પ્રાણોને, પુત્રોને તથા સ્ત્રીના ત્યાગ કરી દર્શન. મહાત્મા હોલાએ મને ધર્મમાર્ગ દેખાડ્યો છે. ૫ આજથી આરંભીને હું સર્વ પ્રકારના લોગ વૈભવોને ત્યાગ કરીને મારા આ દેહને ઓગળતું માં નાતું તળાવ જેમ સુકાઈ જાય છે, તેમ સૂકવી નાખીશ. ૬ હું ક્ષુધા, તૃષ્ણા અને તાપને સહન કરીને શરીરને એટલું બધું કૃશ કરી નાખીશ કે, જેથી શરીરની તમામ નાડીઓ એકદમ બહાર દેખાઈ આવે અને અનેક પ્રકારના ઉપવાસો કરીને પાર-લૌકિક સાધન સંપાદન કરીશ. ૭ અહો ! આ હોલાએ પોતાના દેહ સુદાંને અર્પણ કરી દર્શન અતિથિની પૂજા કેમ કરવી, તે મને દેખાડ્યું છે, માટે હવે હું ધર્માચરણ જ કરીશ, કેમ કે ધર્મ એ જ પરમ ગતિરૂપ છે. ૮ જેવો ધર્મ આ ઉત્તમ પક્ષી વિષે મેં જોયો છે, તેવો જ ધર્મ હું આચરીશ.' એમ કહીને તે ધોર કર્મ કરનારા પારથીએ ધર્મોચરણ કરવા માટે મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. ૯ પછી તે તીવ્રણ વ્રત ધારણ કરીને મહાપ્રસ્થાન (પર લોકગમન) કરવા તૈયાર થયો. ૧૦ તે સમયે તેણે પોતાના હાથમાં રાખેલી લાકડીને, લોખંડના કાંટાને, પક્ષીઓને પકડવાની બળને તથા પીંજરાને દૂર ફેંકી દીધાં ને પેલી પીંજરામાં પકડેલી હોલીને પણ છોડી મૂકી. ૧૧

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્જત આપદ્ધર્માનુશાસન-
પર્વમા 'પારથીનો વૈરાગ્ય' નામનો અધ્યાય ૧૪૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૮મો

હોલો ને હોલી સ્વર્ગમાં !

॥ મીઠા ઉવાચ ॥

તતો ગતે શાકુનિકે કપોતી પ્રાહ દુઃખિતા ।

સંસ્મૃત્ય સા ચ મતારં રુદતી શોકકર્શિતા ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! પારથી-ત્યાગી ગયો, તે પછી દુઃખાતુર થયેલી અને શોકથી કૃશ થયેલી પેલી હોલી પોતાના પતિનું રમરણ કરીને રુદન કરતી બોલી કે, ૧ 'ઓ નાથ ! તમે મારું કદી પણ અપ્રિય કર્યું હોય, એવું મને યાદ આવતું નથી. વિધવા થયેલી સર્વ સ્ત્રીઓ અનેક પુત્રોવાળી હોવા છતાં પોતાના પતિને માટે નિરંતર શોક

કયો કરે છે,^૨ અને તે બિચારી સર્વ બંધુઓને શોક ઉપજવનારી થઈ પડે છે. તમે મને નિત્ય લાડ લડાવતા હતા, બહુ જ માનપૂર્વક મીઠાં અને સ્નેહાળ વચ્ચે બોલીને મારો સત્કાર કરતા હતા, તેમ જ દુઃખનો નાશ કરનારાં મનોહર વાક્યો કહીને તમે મને રીઝવતા હતા. પવતોની ગુફાઓમાં, નદીઓનાં ઝરણાંઓ પાસે તથા વૃક્ષોના સુંદર અથ્રભાગ ઉપર (બેસીને) તમારી સાથે હું રમતી હતી અને આકાશમાં પણ તમારી સાથે હું સુખ-પૂર્વક વિહાર કરતી હતી.^{૩-૫} ઓ કાંત ! પૂર્વે હું આનંદમાં રહેતી હતી, પરંતુ આજે તેવો લગાદે આનંદ મને થતો નથી. હરકોઈ સ્ત્રીને તેનો પિતા, ભાઈ કે પુત્ર અસુક માપસર જ સુખ આપે છે, પણ પતિ તો અપરિમિત અથવા અમાપ સુખ આપે છે, માટે તેવી કઈ સ્ત્રી હોય કે જે પોતાના પતિની સેવા ન કરે ? પોતાના પતિના સમાન સ્ત્રીઓનો કોઈ નાથ (રક્ષક) નથી અને પતિના સમાન બીજું કંઈ સુખ નથી;^{૬-૭} આમ સમજીને પ્રત્યેક સ્ત્રીએ પોતાના ધનાદિક સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી દઈને કેવળ પતિનું જ શરણ લેવું જોઈએ. હે નાથ ! હવે તમારા વિના એકલી રહીને મારે જીવવાનું શું પ્રયોજન છે ?^૮ એવી કઈ સ્ત્રી હોય કે જે પતિ વિનાની થઈ હોય છતાં જીવવાનો ઉત્સાહ ધરાવે ?

આવો અનેક પ્રકારનો કરુણ વિલાપ કરીને તે પતિવ્રતા હોલી અત્યંત દુઃખને લીધે (જીવવાનો વિચાર માંડી વાળીને) બળબળતા અગ્નિમાં પડી; એટલે તુરત જ સુંદર બાહુબળુને ધારણ કરનારા, વિમાનમાં બેઠેલા, પુણ્યશાળી મહાત્માઓથી પૂજાતા, તરેહ તરેહની માળાઓ અને વસ્ત્રોને ધારણ કરનારા, સર્વ પ્રકારના અલંકારોથી શોભી રહેલા, કસોડો વિમાનોથી વીંટાયેલા તથા અનેક પુણ્યકર્મી મહાપુરુષોના મધ્યમાં બેઠેલા પોતાના પતિનાં તેને દર્શન થયાં. આ પ્રમાણે શરણાગતની રક્ષાના કર્મથી તે હોલી એક પક્ષીની બલિને હોવા છતાં વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગમાં ગયો અને ત્યાં એ કર્મથી પૂજાઈને પોતાની સ્ત્રીની સાથે આનંદમાં રહેવા લાગ્યો.^{૯-૧૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમાં આપદ્મપ્રમાણસન-પર્વમાં 'હોલી ને હોલી સ્વર્ગમાં !' નામનો

અધ્યાય ૧૪૯ મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૯ મા

પારથી પણ સ્વર્ગમાં ગયો

॥ ગીત્ત ઉવાચ ॥

વિમાનસ્યૌ તુ તૌ રાજન્ લુન્ધકઃ સ્વે દર્દશ હ ।

દૃષ્ટ્વા તૌ દંપતી રાજન્ વ્યચિતયત તાં ગતિમ્ ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજન્ ! એ હોલી ને હોલી વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગમાં ગયાં, તે સમયે પેલો પારથી નીચે જોલો જોલો તે દશ્ય જોઈ રહ્યો હતો. પારથીએ હોલાહોલીને મળેલી સ્વર્ગગતિને પોતાની નજરે જોઈ, તેથી તેણે પણ મનમાં વિચાર કર્યો કે,^૧ 'હું પણ આવી જ તપશ્ચર્યા કરીને પરમ ગતિ સંપાદન કરું.' આવો મનમાં નિશ્ચય કરીને તેણે મહાપ્રસ્થાન કરી જવાનો જ આરંભ કર્યો.^૨ જે પારથી પ્રથમ પક્ષીઓ ઉપર જીવનારો હતો તેના તે જ પારથીએ મહાપ્રસ્થાન કરવાની ઇચ્છાથી સર્વ પ્રકારની ચેષ્ટાઓનો તથા મમતાઓનો ત્યાગ કરી દીધો.^૩ આવી સ્થિતિએ વનમાં તે ક્યો કરતો હતો, તેવામાં એક મહાન સરોવર તેના જોવામાં આવ્યું. તે સરોવર ઘણું જ સુંદર હતું, ખીલી નીકળેલાં કમળોથી શોભી રહ્યું હતું, અનેક જાતનાં પક્ષીઓથી સેવાયેલું હતું, શીતળ જળથી ભરપૂર હતું અને જોનારને સુખ ઉપજાવે તેવું હતું.^૪ ખરેખર, તૃષાતુર મનુષ્ય તે સરોવર તરફ દિષ્ટિ નાખતાં જ અત્યંત તૃપ્ત થઈ જાય તેવું એ તૃપ્તિ-જનક હતું; છતાં હે રાજ ! ઉપવાસો કરી કરીને શરીરે અત્યંત કુશ થયેલા તે પારથીએ તે સરોવર તરફ દિષ્ટિ પણ કરી નહિ; પરંતુ અત્યંત હર્ષપૂર્વક મહાપ્રસ્થાન કરવાનો જ મનમાં નિશ્ચય કરીને તે પારથી શિકારી પશુઓથી ભરેલા અરણ્ય તરફ જ ચાલ્યો ગયો.^{૫-૬} જંગલમાં પ્રવેશ કરતાં જ તે પારથી કાંટાઓનાં બળાંઓથી જકડાઈ ગયો; તેનાં સર્વ અંગોમાં કાંટાઓ લોંકાઈ ગયા અને તેથી તેનું શરીર રુધિરની ધારાઓથી નીતરી રહ્યું.^૭ (તોપણ લગાદે ગ્લાનિ પામ્યા વિના) તે પારથી અનેક જાતનાં જંગલી પશુઓથી ભરપૂર એવા નિર્જન અરણ્યમાં આમતેમ ભટકવા લાગ્યો, એ વેળા તે જંગલમાં અકસ્માત પવનનો અપાટો વધી પડ્યો ને ભેતભેતામાં તો વૃક્ષોના પરસ્પર સંઘ-

પંચુને લીધે અતિ મહાન દાવાનળ (વનનો અગ્નિ) સળગી ઊઠ્યો. એ જંગલ પણ વૃક્ષોની ગીચ ઘટાઓ તથા લતાઓની સકુલ ડાળીઓથી ચારે બાજુ ભરપૂર હતું, જેથી એકદમ વધી પડેલા દાવાનળે કોપેલા પ્રલયાગ્નિની પેઠે તે વનને ચારે તરફથી બાળવા માંડ્યું અને પવનના સુસવાટા સાથે અગ્નિના બળબળતા તણખા ચારે બાજુ ઊડવા લાગ્યા. તેથી મૃગો અને પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત એવું તે ઘોર વન લડલડાટ કરતું બાળવા માંડ્યું. આ પ્રમાણે વનને સળગી ઊઠેલું જોઈ, પેલો પારધી મનમા અત્યંત પ્રસન્ન થયો. તેણે પોતાના દેહથી મુક્ત થવા માટે એકદમ સન્મુખ સળગી રહેલા અગ્નિ સામે દોટ જ મૂકી (અને અતિ આનંદપૂર્વક તે અગ્નિમા ઝપલાવ્યું) હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! અગ્નિમા પડતાની સાથે જ તે પારધી બળીને ભસ્મ થઈ ગયો ને પાપોથી મુક્ત થઈને ઉત્તમ સિદ્ધિને પામ્યો. પછી ત્રણે પ્રકારના સંતાપોથી મુક્ત થયેલા એ પારધીએ પોતાના આત્માને સ્વર્ગલોકમા આવી પહોંચેલા જોયો ને ત્યાં યક્ષો, ગંધર્વો તથા સિદ્ધોની મધ્યમા ઇદ્રની પેઠે પ્રકાશી રહેલો દીઠો.^{૮-૧૩} આ પ્રમાણે તે હોલો અને પતિવ્રતા હોલી પવિત્ર કર્મોનું આચરણ કરીને પેલા પારધીની સાથે સ્વર્ગલોકમા ગયા.^{૧૪} જે કોઈ સ્ત્રી એ હોલીના જેવું આચરણ કરીને પોતાના પતિને અનુસરે છે, તે પણ જેમ હોલી સ્વર્ગમા ગઈ, તેમ સ્વર્ગમા જાય છે અને ત્યાં પોતાના પતિની સાથે આનંદ કરે છે.^{૧૫} આ ઇતિહાસ, મહાત્મા પારધીએ અને હોલાએ પુણ્ય કર્મ કરીને કેવી ધર્મિષ્ઠ ગતિ પ્રાપ્ત કરી હતી, એનું ભાન કરાવનારો છે,^{૧૬} માટે જે પુરુષ આ ઇતિહાસનું નિત્ય શ્રવણકીર્તન કરે છે, તે પુરુષ કદી માનસિક પ્રમાદ કરે છે, તોપણ તેના અશુભો રહેતા નથી.^{૧૭} હે ધાર્મિકશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરાજા! શરણાગતનું રક્ષણ કરવામા એ પ્રમાણે મહાન ધર્મ સમાચરેલો છે, એટલું જ નહિ પણ ગોવધ કરનારા પુરુષો સુધ્ધા શરણાગતનું રક્ષણ કરીને પાપથી મુક્ત થાય છે, પરંતુ શરણાગતનો વધ ઠરનાર પુરુષ કોઈ રીતે પાપથી મુક્ત થતો નથી.^{૧૮} આ ઇતિહાસ પાપનો નાશ કરનાર અને પવિત્ર છે, માટે જે પુરુષ આ ઇતિહાસનું શ્રવણ કરે છે તેની દુર્ગતિ થતી

નથી, પણ તે સ્વર્ગમા જ જાય છે.^{૧૯}

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત આપદ્ધર્મભાગ શાસનપર્વમા 'પારધી પણ સ્વર્ગમા ગયો' નામનો અધ્યાય ૧૪૯ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૦ મો

ઇદ્રોત અને જનમેજયનો સંવાદ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

અવુદ્ધિર્વં યત્પાપં કુર્યાદ્ ભરતસત્તમ ।

મુચ્યતે સ કથં તસ્માદેતત્સર્વં બ્રવીહિ મે ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું. હે ભરતશ્રેષ્ઠ પિતામહ! જે પાપ અવુદ્ધિર્વંક કયું ન હોય પણ અભણતા કયું હોય તે પાપથી પુરુષ કેવી રીતે મુક્ત થાય, તે સર્વ મને કહો.^૧

ભીષ્મે કહ્યું. હે રાજા! આ વિષયમા શૌનક કુળના બ્રાહ્મણ ઇદ્રોતે રાજા જનમેજયને એક પ્રાચીન કથા કહી હતી કે જે કથા ઋષિઓમા વખણાયલી છે, તે હું તમને કહું છું.^૨ પૂર્વ કાળમા પરીક્ષિતનો પુત્ર જનમેજય નામનો એક મહાપરાક્રમી રાજા હતો. તે રાજાએ કોઈ વેળા અભણતા બ્રહ્મહત્યા કરી,^૩ જેથી પુરોહિત વગેરે સર્વ બ્રાહ્મણોએ તેનો ત્યાગ કર્યો; એટલે રાજાને રાતદિવસ મનમા સંતાપ થવા લાગ્યો અને આખરે તે વનમા ચાલ્યો ગયો.^૪ સર્વ પ્રજાઓએ પણ તે રાજાને તણ દીધો હતો, પરંતુ પાછળથી તે રાજાએ મહાન કુશળ કર્મ કયું હતું. તેણે શેકને લીધે બળી જઈને નિર્ધન તપશ્ચર્યા કરવા માંડી હતી.^૫ આખી પૃથ્વીમાના પ્રત્યેક દેશોમા પર્યટન કરીને તે રાજાએ બ્રહ્મહત્યાને દૂર કરવા માટે અનેક બ્રાહ્મણોને પૂજાપરણ કરી હતી. પછી કેટલોએક સમય વીતી ગયો, એટલે એક ધર્મપોષક ઐતિહાસિક બતાવ બન્યો, તે હું તમને કહું છું. રાજા જનમેજય બ્રહ્મહત્યાના પાપથી મનમા ઘણું જ બળ્યા કરતો હતો, જેથી તેના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે સર્વ સ્થળે દયા કરતો હતો. એક સમયે તે રાજા દુરતો દુરતો શાનક કુળના ઇદ્રોનમુનિ પાસે જઈ ગયો. તીક્ષ્ણ મતને ધારણ કરનારા એ મુનિની પાસે જઈને રાજાએ તેમના બંને ચરણો પકડીને યગ્ય પી કરવા માંડી (અર્થાત્ તેમની સેવા કરવા માંડી)

મુનિએ તે રાજાને પોતાની સમીપમાં આવેલો જોઈ અત્યંત ધિક્કારી કાઢ્યો અને કહ્યું કે, 'અલ્યા ઓ બાળકત્યારા*! તારા જેવા મહા-પાપી પુરુષે અહીં આવવું ન જોઈએ, છતાં તું કેમ આવ્યો? ૧૬-૮ તારે અમારું શું કામ છે? બ, હર બ, તું મને અડકીશ મા. તુ અહીં ઉભો છે તે અમને લગારે પસંદ નથી. ૧૦ તારા શરીરમાંથી રુધિરના જેવી ગંધ છૂટે છે, તારું દર્શન મુઠ્ઠાના દર્શન જેવું છે, તું પોતે કેવળ અમંગળની જ મૂર્તિ છે; છતાં ઉપર ઉપરથી મંગળના જેવો દેખાય છે અને તુ મૂંઝેલો જ છે, છતાં જીવતાની પેઠે સર્વત્ર ભટક્યા કરે છે. ૧૧ તું બ્રાહ્મણોનો કાળ છે, તારું મન અપવિત્ર છે, તું નિરંતર પાપી વિચાર કરનારો છે, તું સૂએ છે અને જાગે છે ખરો પણ કોઈ એક મહાન દુઃખમાં સદાય રહ્યા કરે છે. ૧૨ હે રાજા! તારું જીવતર નિષ્કળ છે, તું મહાકંઠેશભરેલું જીવન ગાળી રહ્યો છે; ખરેખર, તું પાપકર્મ કરવામાં અને હલકાં કર્મો કરવા માટે જગતમાં ઉત્પન્ન થયો છે. ૧૩ આ જગતમાં સર્વ કોઈના પિતાઓ પુત્રો તરફથી અનેક કલ્યાણો મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે અને એટલા માટે જ તેઓ તપ, દેવપૂજન, દેવવંદન અને સહિષ્ણુતા વગેરેનું આચરણ કરીને પુત્રોને મેળવે છે; ૧૪ પરંતુ તું તારા પિતૃઓ તરફ લગાર દિધી કર. તેઓ તારે લીધેનરકમાં રૂખી ગયા છે અને તેઓએ તારા ઉપર જે જે આશાઓ પ્રાંધી હતી, તે સર્વે કેવળ નિષ્કળ થઈ છે. ૧૫ અરે! જે બ્રાહ્મણની પૂજા કરીને મનુષ્યો સ્વર્ગ, આયુષ, યશ અને સંતાતિ સંપાદન કરે છે, તે બ્રાહ્મણોના તું વ્યર્થ દ્રેષ કર્યા કરે છે; ૧૬ પણ યાદ રાખજે કે, એ પાપ કૃત્યના ફળરૂપે તારે આ લોકને ત્યાગ કર્યા પછી નરકમાં હજારો વર્ષ પર્થત જાંધે માથે લટકવું પડશે; ૧૭ અને ત્યાં કાળી ડોકવાળાં તથા તીક્ષ્ણ

મુખવાળાં ગીધ પક્ષીઓ તને કોચી આશે. પછી એ યમથાતનાઓને તું બ્યારે લોગવી લઈશ, ત્યારે પુનઃ આ સંસાર તરફ પાછો ફરીને પાપી લોકોની ભતિમાં અવતરીશ. ૧૮ હે રાજા! તું કદાચ એમ માનતો હોઈશ કે, બ્યારે આ લોક જ સત્ય નથી તો પરલોક તો ક્યાથી જ સત્ય હશે? પરંતુ બ્યારે તું યમલોકમાં જઈશ, ત્યારે યમહતો જ એ વાતતું તને જાન કરાવશે. ૧૯

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત આપદ્ધર્માનુશાસન-પર્વા 'ઇદ્રોત અને જનમેજયનો સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૧૫૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૧ મો

બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ નહિ કરવા માટે જનમેજયની પ્રતિજ્ઞા

॥ સીમ ઉવાચ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच तं मुनिं जनमेजयः ।

गर्ह्य भवान् गर्हयते निर्घं निददति मां पुनः ॥१॥

લીએ કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર રાજા! ઇદ્રોત મુનિએ એ પ્રમાણે કહ્યા પછી જનમેજયે તેમને કહ્યું કે, 'હે ભગવન! હું તિરસ્કારને પાત્ર છું, માટે જ તમે મારો તિરસ્કાર કરો છો; હું નિંદાને પાત્ર છું માટે જ તમે મારી નિંદા કરો છો અને હું ધિક્કારને પાત્ર છું માટે જ તમે મને ધિક્કારો છો; તોપણ હું તમારી ક્ષમા માગું છું. મારા જે જે પાપી કૃત્યો છે, તે સર્વનો બ્યારે હું વિચાર કરું છું, ત્યારે જાણે મને અગ્નિમાં મૂક્યો હોય, તેમ ઘણો જ સંતાપ થાય છે અને મારું મન એ સર્વ પાપકૃત્યોને કહી અભિનંદન આપતું જ નથી. ખરેખર, યમરાજ તરફથી પણ મને ઘેર લય રહ્યા કરે છે અને મને વિચાર જ આવ્યા કરે છે કે, તે પાપરૂપી શબ્દને મારા હૃદયમાંથી ખેંચી કાઢ્યા વિના હું કેવી રીતે જીવી શકીશ? એા શૌનકવંશના મુનિ! તમે મારા ઉપરનો સઘળો ઠોપહાર કરો ને મને કહો કે, મારે શું કરવું? ૧-૪ હું બ્રાહ્મણોનો મહાન ભટ્ટા હતો અને હજી પણ કહું છું કે, હું બ્રાહ્મણોનો પરમ ભટ્ટા છું. મારું કુળ આ જગતમાં બચવા પામે તેમ તમે કરો, પણ તેના વિનાશ ન થવા દો. ૫' એકે એ પણ ખરું જ છે કે, જે અમે બ્રાહ્મણોની હિસા

* રાજા જનમેજયે બ્રાહ્મણના કરી હશે કે બ્રહ્મહત્યા કરી હશે, એ વિષે સંશય રહે છે; કેમ કે આ નવમા શ્લોક વાંચતા જણાય છે કે, રાજાએ બ્રાહ્મણના કરી હતી, પણ બ્યારે ત્રીજો શ્લોક વાંચીએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે, રાજાએ બ્રહ્મહત્યા કરી હતી, તોપણ બ્રાહ્મણના શ્લોકો વાંચનાથી સિદ્ધ જ થાય છે કે, તેણે બ્રહ્મહત્યા કરી હતી.

કરી છે અને જે આમે પોતાના ભતિભાઈઓ સાથે
એકમત થઈને ધન્યવાદને મેળવતા નથી, તે આમારું
કુળજગતમાં શેષ રહેવાને (અચવાને) માટે યોગ્ય જ
નથી, તોપણ હું વેદના નિશ્ચિત અર્થને બાજુનારા
તમારા પ્રત્યે પુનઃપ્રાર્થના કરું છું કે, યોગી લોકો
પોતાના સામર્થ્યથી જેમ નિર્ધન પુરુષોની રક્ષા
કરે છે, તેમ તમે પણ તમારા પોતાના સામર્થ્યથી
મારા કુળની રક્ષા કરો. મને મારી ભત્તને માટે
નિરંતર અને પુનઃપુનઃ ખેદ થયા કરે છે. આ શરીર
થી હું ઘણું જ કંટાળી ગયો છું.^{૧૭} જેઓ યજ્ઞ
યાગાદિ કરતા નથી, તેઓને કેઈ પ્રકારે પણ સ્વર્ગાદિ
પરલોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ તેઓ પુલિંદ
અને શબર વગેરે રક્ષેલ ભતિઓની પેઠે નરકમાં જ
પડે છે.^{૧૮} હે બ્રાહ્મણ શૌનક! તમે એક પંડિત પુરુષ
હો, માટે મારી બાળકના જેવી બુદ્ધિ તરફ તમે
લક્ષ્ય ન આપો અને પિતા જેમ પુત્રો ઉપર પ્રસન્ન
થાય છે, તેમ મારા ઉપર તમે પ્રસન્ન થાઓ.^{૧૯}

શૌનકે (ઇત્રીતે) કહ્યું : એમાં શું આશ્ચર્ય
છે કે, બ્રાહ્મણભતિ જ્યારે કોપાયમાન થાય છે,
ત્યારે કંઈક અયોગ્ય કાર્ય પણ કરી નાખે છે? પણ
જે બ્રાહ્મણ બુદ્ધિમાન હોય છે, તે તો સર્વ પ્રાણી
ઓ પર કૌપ કરતો જ નથી;^{૨૦} એટલું જ નહિ, પણ
હરકેઈ બુદ્ધિમાન પુરુષ કે જે કદી શોકપાત્ર
હોતો જ નથી, તે પોતાની બુદ્ધિરૂપી મહેલ ઉપર
આરૂઢ થઈને સર્વ અસાની મનુષ્યો માટે શોક કરે
છે ને પર્વત ઉપર ચડેલો પુરુષ પૃથ્વી પરનાં સર્વ
મનુષ્યોને જેમ બેઈશકે છે, તેમ એ પુરુષ પોતાની
બુદ્ધિ વડે સર્વ લોકનાં ચરિત્રને બાણી શકે છે.^{૨૧}
જે પુરુષને સત્પુરુષો ઉપર પ્રેમ હોતો નથી અને
જેને સત્પુરુષોએ પ્રથમથી જ ધિક્કારી કાઢ્યો હોય
છે, તે પુરુષને વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિ મળતી નથી અને
તેને માટે બીજા લોકોને કંઈ આશ્ચર્ય પણ થતું
નથી. (કેમ કે સત્સંગ વિના બુદ્ધિ હૃદય જ હોય
છે.)^{૨૨} તે બ્રાહ્મણોની શક્તિને તથા વેદશાસ્ત્રના
માહાત્મ્યને બાજુ છે, માટે શાંતિનો ત્યાગ કર્યો
વિના તું બ્રાહ્મણો અને વેદશાસ્ત્રને અનુકૂળ એવાં
કાર્યો કર. બ્રાહ્મણો તારું રક્ષણ કરશે.^{૨૩} હે તાત!
બ્રાહ્મણો જ્યારે કોપાયમાન થયા ન હોય, ત્યારે જે
કંઈ કર્મ કરવામાં આવે છે, તે પરલોક મેળવવામાં

હેતુભૂત થઈ પડે છે; (પરંતુ બ્રાહ્મણોનો કોપ થયા
પછી સર્વ કંઈ અર્થ થાય છે) અથવા તો તું પાપ-
કર્મ કરીને પણ હવે પશ્ચાત્તાપ કરે છે, માટે ધર્મ
તરફ જ લક્ષ્ય આપ, જેથી પાપથી મુક્ત થઈશ.^{૨૪}

જનમેજયે કહ્યું : હે શૌનક! મારાં પાપને
માટે પશ્ચાત્તાપ કરીને હું હવે ધર્મનો લેખ નહિ
કરું. મને કલ્યાણ મેળવવાની જ ઇચ્છા છે અને હું
તમારી ભક્તિ કરવા તૈયાર થયો છું, માટે મારા
પર પ્રસન્ન થાઓ.^{૨૫}

શૌનકે કહ્યું : હંભ અને માનનો ત્યાગ કરીને
તું બ્રાહ્મણો ઉપર પ્રીતિ કર, એમ હું ઇચ્છું છું;
તેમ જ હેરાળ! સર્વ પ્રાણીઓ તું જેમાં હિત સમા-
યેલું છે, તેવા ધર્મ તું જ સ્મરણ કરીને તું ધર્મચરણ
કર.^{૨૬} અહીં બેઠેલા આ સર્વ બ્રાહ્મણોની સમક્ષ
તું મારી દેવી અને સત્ય વાણી સાંભળ કે, હું તને
મારો શિષ્ય બનાવું છું; તેમાં ભય, કૈન્ય કે લોભ
કારણભૂત નથી.^{૨૭} હું તને શિષ્ય બનાવીશ કે તુરત
જ સર્વ પ્રાણીઓ પોષાર કરી મૂકશે કે, 'હા,
હા, હા, ધિક્કાર, ધિક્કાર, શૌનકે એક બ્રહ્મહત્યા
પુરુષને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો।' પણ લોકોના
તે પોષારને નહિ ગણકારીને કેવળ ધર્મની ખાતર જ
હું તને શિષ્ય બનાવું છું. મારે તારી સાથે ધર્મ
વિના બીજું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી.^{૨૮} જોકે તને
શિષ્ય બનાવવાથી મને લોકો અધર્મજ્ઞ કહેશે, મારા
સુહૃદો મારો ત્યાગ કરશે અને આ વાતને બાજુતાની
સાથે જ મારા કેટલાએક મિત્રો મારા ઉપર અત્યંત
કોપાયમાન થઈ જશે;^{૨૯} તોપણ જેઓ મહાબુદ્ધિ-
માન હશે, તેઓ મારા વાસ્તવિક આશયને બાજુશે.
હે તાત! હું જે કંઈ કરું છું, તે ઉપરથી તું બાણી
લેજે કે, બ્રાહ્મણો પ્રત્યે મારી શી ઇચ્છા છે? ^{૩૦} હે
રાજા! મારા નિમિત્તે તારા દ્વારા બ્રાહ્મણો તું જે રીતે
કલ્યાણ થાય તે રીતે તું વર્ત અને બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ
ન કરવા માટે તું પ્રતિજ્ઞા કર.^{૩૧}

જનમેજયે કહ્યું : હે વિપ્ર! હું તમારા બન્ને
ચરણોના સ્પર્શ કરીને પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, આજથી
માંડીને હું કદી પણ મન, વચન કે કર્મથી બ્રાહ્મણો-
નો દ્રોહ કરીશ નહિ.^{૩૨}

ધર્મ શ્રીમદ્વાલારતમાં શાંતિપર્વ તર્ગત રાજધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ નહિ કરવા માટે જનમેજયની
પ્રતિજ્ઞા' નામનો અધ્યાય ૧૫૧ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૨ મો

ઇદ્રોતનો ઉપદેશ ને જનમેજયની શુદ્ધિ

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

તસ્માત્તેઽહં પ્રવક્ષ્યામિ ધર્મમાવૃત્તચેતસે ।

શ્રીમાન્ મહાબલસ્તુષ્ટઃ સ્વયં ધર્મમવેક્ષસે ॥૧॥

શૌનકે (ઇદ્રોતે) કહ્યું : હે રાજા ! તારું ચિત્ત હવે ધર્મ કરવામાં આસક્ત થયું છે અને તું પોતે વિધાવાન, મહાબળવાન, સંતોષી અને ધર્મ તરફ લાગણી ધરાવનારો છે, માટે હું તને ધર્મનો ઉપદેશ આપું છું.^૧ એહો ! ઘણા આશ્ચર્યની વાત છે કે, જે રાજા પ્રથમ મહા કૂર હોય છે, તે જ રાજા પોતાના સહાયરણથી સર્વ પ્રાણીઓના પર પાછો અનુગ્રહ કરે છે.^૨ હે જનમેજય ! જેને માટે લોકો પ્રથમ એમ જ માનતા હતા કે, આ રાજા આખા જગતને બાળીને ભસ્મ કરી નાખશે, તે જ તું પાછળથી મોટો તપસ્વી બની જઈને આ વેળા ધર્મ કરવાનો વિચાર કરે છે અને ઘણા લાંબા સમય થયાં ભક્ષ્યનો તથા ભોજ્યનો ત્યાગ કરીને તપશ્ચર્યા કરી રહ્યો છે, એ પણ સર્વ પ્રાણીઓને આશ્ચર્યજનક થઈ પડ્યું છે.^૩ જે પુરુષ ધનાદિકની સંપત્તિથી સંપન્ન હોય, તે પુરુષ મોટો દાતા બને અને જે પુરુષ કૃપણ અથવા કંગાલ હોય, તે મોટો તપસ્વી બને, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; કેમ કે એવા થયું, એ તેઓને માટે કંઈ દૂર નથી, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^૪ હરકોઈ કાર્ય કરતી વેળા પૂર્વોચરનો સંપૂર્ણ વિચાર ન કરવો, તે જ કંગાલ અવસ્થાનું સુખ્ય કારણ છે; માટે કોઈ પણ કાર્યને જે વિચારપૂર્વક કરવામાં આવે છે, તો તેનું મહાન ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.^૫ હે રાજા ! યસ, દાન, દયા, વેદ, સત્ય અને સારી રીતે આચરેલું તપશ્ચરણ, આ છયે મનુષ્યોને પવિત્ર કરનારાં છે.^૬ હે જનમેજય ! એ છયે સાધનો રાજાને પરમ પવિત્ર કરનારાં છે; માટે તું એ સાધનોનો જે સારી રીતે સ્વીકાર કરીશ, તો શ્રેયસ્કર ધર્મને સંપાદન કરીશ; તેમ જ પવિત્ર પ્રદેશમાં તીર્થોત્થન કરવા જવું એ પણ અત્યંત પવિત્ર કરનારું છે. આના સંબંધમાં યાત્રિ-રાજાએ એક ગાથા ગાયેલી છે કે,^૭

યો મર્ત્યઃ પ્રતિપ્રથેત આયુર્જીવિતમાત્મનઃ ।

યજ્ઞમેકાંતતઃ કૃત્વા તત્સંન્યસ્ય તપશ્ચરેત્ ॥

~જે મનુષ્યને લાંબા આયુષની અથવા જીવિતની પ્રાપ્તિ થયેલી છે, તેણે યત્નપૂર્વક યજ્ઞો કરવા ને પછી તેઓએ સંન્યાસાશ્રમ ધારણ કરીને તપશ્ચર્યા કરવી.^૮ આ બાગતમાં સર્વ ક્ષેત્રોના, કરતાં કુરુક્ષેત્ર પવિત્ર છે, કુરુક્ષેત્રના કરતાં સરસ્વતી પવિત્ર છે, સરસ્વતીના કરતાં બીજાં તીર્થો પવિત્ર છે અને સર્વ તીર્થોમાં પણ પૃથુહકનામનું તીર્થ વધારે પવિત્ર છે; કેમ કે એ તીર્થમાં સ્નાન કરીને તથા તેનું જળપાન કરીને મનુષ્યને આકાલમૃત્યુનો ભય રહેતો નથી, તેમ જ મહાસર તીર્થમાં, પુષ્કર ક્ષેત્રમાં, પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં, ઉત્તર તરફ આવેલા માનસ સરોવરમાં તથા કાલોદક ક્ષેત્રમાં પણ તું જાજે, જેથી તું પુનઃ દીર્ઘ આયુષને તથા જીવિતને પ્રાપ્ત કરીશ. જે સ્થળે સરસ્વતી અને દષદ્રતીનો સંગમ થાય છે, તેને માનસ સરોવર કહે છે.^{૯-૧૦} ભગવાન મનુએ કહ્યું છે કે, ‘પૂર્વોક્ત સર્વ તીર્થોમાં વેદનો સ્વાધ્યાય કરતાં કરતાં પુરુષે સ્નાન કરવું અને દાન કરવું; કેમ કે દાનધર્મ સર્વના કરતાં પવિત્ર ગણાય છે અને તે દાનધર્મના કરતાં પણ સંન્યાસધર્મ ઘણો જ પવિત્ર છે.’^{૧૧} આના સંબંધમાં સત્યવાને જે ગાથાઓ ગાયેલી છે, તે આ પ્રમાણે છે : જેમ કોઈએક બાળક રાગદ્વેષથી રહિત હોવાને લીધે કેવળ સત્યસ્વરૂપ છે અને પુણ્યપાપના સંબંધથી રહિત છે, તેવી જ રીતે રાગદ્વેષથી રહિત થઈને સર્વ પ્રકારનાં ક્રમો કરવાં. આ જગતમાં કોઈ પણ પ્રાણીને કોઈ પ્રકારનું દુઃખ છે જ નહિ; તો પછી સુખ પણ કયાથી જ હોય ? સુખ અને દુઃખ એ કેવળ મનાઃકલ્પિત જ છે, પણ કોઈ બાતના સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી. જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓ કેવળ ભ્રમસ્વરૂપ જ છે, માત્ર અવિદ્યાના સંગને લીધે જ તેઓને સુખ-દુઃખ વગેરેનો અનુભવ થાય છે, માટે જ પાપપુણ્યના સંસર્ગને દૂર દેંડી દઈને પ્રાણત્યાગ કરનારા પુરુષોનું શ્રેય થાય છે અર્થાત્ તેઓ જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટી જાય છે.

હવે હે રાજા ! હું તને રાજાઓનું સુખ્ય કરતું કહું છું, તેને તું સાંભળ. હે જનમેજય ! બળ તથા દાનના પ્રભાવથી તું સ્વર્ગને જીતજે. જે

પુરુષ બળવાન અને ઓજસ્વી હોય છે, તે ધર્મોચ્ચરણ કરવાને સમર્થ થઈ શકે છે.^{૧૫-૧૮} હે રાજા ! તું બ્રાહ્મણોના હિતાર્થે અને પ્રજાઓના સુખાર્થે પૃથ્વીનું પાલન કર. તેં જે પ્રમાણે પ્રથમ બ્રાહ્મણોનું અપમાન કર્યું હતું, તે પ્રમાણે જ હવે તેઓને તું પ્રસન્ન કર.^{૧૯} બ્રાહ્મણો તારું અપમાન કરે અથવા અનેક પ્રકારે તારો ત્યાગ કરે, તોપણ તું તેઓને પોતાના જેવા જ સમજ અને તેઓનો 'હું વધ નહિ કરું,' આવી પ્રતિજ્ઞા કર. તારે તારાં પોતાનાં કર્તવ્યોમાં આસક્ત રહીને નિરંતર શ્રેયઃસાધન કર્યા કરવું.^{૨૦} હે શત્રુતાપન રાજા ! કોઈ રાજા હિમની પેઠે શીતળ પ્રકૃતિનો હોય છે, કોઈ રાજા અગ્નિનો જેવો ઘોર અથવા દુર હોય છે, કોઈ રાજા હળની પેઠે દુહોને મૂળમાંથી ઉપેડી નાખનારો હોય છે, ત્યારે બીજો કોઈ રાજા વજ્રની પેઠે શત્રુઓના પર અકરમાત્ તૂટી પડનારો હોય છે.^{૨૧} દુષ્ટ પુરુષોને વિષે વિદ્વત્તા આદિ વિશેષ શુભ જોઈને અથવા બ્રાહ્મણત્વ આદિ સામાન્ય ધર્મને જોઈને પણ તેઓનો સંગ કરવો નહિ; તેમજ 'મારે જગતમાં હજી જીવવું છે પણ મરી જવું નથી,' એમ માનીને દુહો પર પ્રીતિ કરવી નહિ.^{૨૨} જેણે એક વખત પાપકર્મ કર્યું હોય છે, તે કેવળ પશ્ચાત્તાપ કરીને જ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે; જેણે બે વાર પાપ કર્યું હોય છે તે 'હવે ફરીથી હું પાપ કરીશ નહિ' આવો નિયમ લેવાથી પાપમાંથી છૂટી જાય છે; જેણે ત્રણ વાર પાપ કર્યું હોય છે, તે 'હવે હું ધર્મોચ્ચરણ જ કરીશ' આવો સંકલ્પ કરીને પાપમાંથી મુક્ત થાય છે અને જેણે અનેક વાર પાપ કર્યું હોય છે, તે પુરુષ તીર્થોટન કરવાથી પવિત્ર થાય છે.^{૨૪-૨૬} જેને પોતાનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે શુભ કર્મોનું જ આચરણ કરવું; કેમ કે જે તેનું સેવન કરે છે, તે તેવો જ બને છે. દાખલા તરીકે બે: સુગંધી પદાર્થોનું સેવન કરવામાં આવે છે, તો સુગંધી થવાય છે અને દુર્ગંધી પદાર્થોનું સેવન કરવામાં આવે છે, તો દુર્ગંધી થવાય છે; તેમ જ જે પુરુષ નિત્ય તપશ્ચર્યા કરવામાં તત્પર રહે છે, તે પુરુષ સત્ત્વર પાપમાંથી મુક્ત થાય છે.^{૨૭-૨૯} જે પુરુષના પર વ્યભિચાર આદિનો લોકાપવાદ આવ્યો હોય, તે પુરુષ એક વર્ષ પર્થ ત

અગ્નિનું સેવન કરે, તો અપવાદથી મુક્ત થાય છે; જેણે બાળહત્યા કરી હોય, તે ત્રણ વર્ષ પર્થ ત અગ્નિનું સેવન કરીને પાપમાંથી મુક્ત થાય છે; તેમજ બાળહત્યારો પુરુષ મહાસર, પુષ્કર, પ્રભાસ અને ઉત્તરમાં આવેલા માનસસરોવર-એમાંના હરકોઈ તીર્થમાં સો યોજન સુધી ચાલીને યાત્રા કરે છે, તો પાપથી મુક્ત થાય છે.^{૩૦-૩૮} જે પુરુષે જેટલાં પ્રાણીઓની હિંસા કરી હોય તે તેટલી જ જાતનાં પ્રાણીઓને મરણ પામતાં બે બચાવે તો પાપમાંથી મુક્ત થાય છે.^{૩૯} મનુભગવાને કહ્યું છે કે, અશ્વમેધ યજ્ઞના અંતમાં અવભૂથસ્નાન કરનારો પુરુષ જેમ સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે, તેમ જળમાં રહીને ત્રણ વાર 'અધમર્ષણ' મંત્રોનો જપ કરનાર પુરુષ પણ સર્વ પ્રકારનાં પાપોથી મુક્ત થાય છે.^{૪૦} એટલું જ નહિ પણ તે પુરુષ સર્વે સત્કાર પામે છે અને સર્વ પ્રાણીઓ જડ તથા મૂંગાની પેઠે તેના પર પ્રસન્ન રહે છે.^{૪૧} હે રાજા ! પૂર્વે એક સમયે સર્વ દેવો અને અસુરો એકત્ર થઈને દેવના શુરુ યૃહરપતિ પાસે ગયા અને તેમને પૂછવા લાગ્યા કે, 'હે મહર્ષિ ! ધર્મ કરવાથી પરલોકમાં જે કંઈ સુખરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે અને પાપ કરવાથી નરકમાં જે દુઃખરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ તમે જાણો છો;^{૪૨} માટે હે મહર્ષિ ! તમે અમને કહો કે, જે પુરુષનાં પાપ અને પુણ્ય સમાન હોય, તે પુરુષ પુણ્યના પ્રભાવથી પાપને દૂર કરી શકે છે કે નહિ ? પુણ્યનું ફળ શું છે ? અને ધર્મશીલ પુરુષ પાપને કેવી રીતે દૂર કરી શકે છે ?^{૪૩}

યૃહરપતિએ કહ્યું : જે પુરુષ પ્રથમ અશુદ્ધિ પૂર્વક એટલે અજ્ઞાતાં પાપકર્મ કર્યા પછી શુદ્ધિ પૂર્વક બે ધર્મોચ્ચરણ કરે છે, તો ક્ષાર જેમ મક્કિન વચ્ચના મેલને દૂર કરે છે, તેમ તે પુરુષનાં પાપોને તેનું ધર્મોચ્ચરણ દૂર કરે છે;^{૪૪} તેમ જ જે પુરુષ પાપકર્મ કરીને પણ એમ માને છે કે, 'તેનો કતો હું નથી' અને શ્રદ્ધામુક્ત થઈને અસૂયાના ત્યાગ પૂર્વક કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તેને પ્રથમ કરેલાં પાપોનો સંબંધ જ થતો નથી. વળી જે પુરુષ પાપકર્મ કર્યા પછી પણ સત્પુરુષોનાં ખુદ્ગાં થયેલાં છિદ્રોને ઢાંકે છે, તેનું કલ્યાણ જ થાય છે.^{૪૫-૪૬} જેમ સૂર્ય પ્રાતઃકાળમાં ઉદય પામતાં

જ સર્વ અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ હરકોઈ પુરુષ પુણ્યકર્મોત્તુ આચરણ કરતાં જ સર્વ પાપોનો નાશ કરે છે. ૩૭

લીખે કહ્યું : શૈનક વંશના મહર્ષિ ઇંદ્રોતે જનમેજયરાજને એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યા પછી, તેની પાસે વિધિપૂર્વક અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવ્યો, ૩૮ જેથી તે રાજાનાં સર્વ પાપો દૂર થઈ ગયાં ને તેનું સ્વરૂપ બળતા અગ્નિના જેવું દેહીપ્યમાન થઈ ગયું. પછી યજુઓનો સંહાર કરનારો તે જનમેજય-રાજા પૂર્ણિમાનો પૂર્ણચંદ્ર જેમ આકાશમાં દાખલ થાય, તેમ પોતાના રાજ્યમાં દાખલ થયો. ૩૯

હતિ શ્રીમદ્ભાસ્કરમાં શાંતિપર્વ તર્ગત આપદ્ધર્મનુશાસન-પર્વમાં 'ઇંદ્રોતનો ઉપદેશ અને જનમેજયની શુદ્ધિ' નામનો અધ્યાય ૧૫૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૩ મો

ગીધ અને શિયાળનો વિવાદ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કચિત્ પિતામહેનાસીચ્છતં વા દૃષ્ટમેવ ચ ।

કચિન્મત્સ્યો મૃતો રાજન્ પુનરુજીવિતો ભવેત્ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે રાજન્ ! હે પિતામહ ! મરણ પામેલો કોઈ મનુષ્ય પુનઃ જીવતો થયો હોય એવું તમે સાંભળ્યું છે કે જોયું છે ? ૧

લીખે કહ્યું : હે કુંતાપુત્ર ! પૂર્વે નૈમિષારણ્ય-માં એક ગીધનો તથા શિયાળનો સંવાદ થયો હતો એ વિષેનો પ્રાચીન ઇતિહાસ હું તમને કહું છું, સાંભળો. ૨

પૂર્વકાળમાં કોઈએક બ્રાહ્મણ અનેક પ્રકારનાં દુઃખ વેઠીને એક પુત્રને મેળવ્યો હતો; પરંતુ એ વિશાળ નેત્રોવાળો પુત્ર બાલક્રૂરથી પીડાઈને બાલ્યાવસ્થામાં જ મરણ પામ્યો. ૩ તે બાળક આખા કુળના સર્વસ્વરૂપ હતો અને તરુણ અવસ્થાએ પહોંચ્યા વિના જ મરણ પામ્યો હતો, તેથી તેના સર્વ સંબંધીઓ દુઃખ અને શોકને લીધે વિહ્વળ થઈ ને

* યુધિષ્ઠિરના આ પ્રશ્નનો આશય એ છે કે, એક વખત મરણ પામેલો મનુષ્ય જો સંજીવન થાય, તો જ તમારા કહેવા પ્રમાણે અમૃત્યુતાં પાપકર્મ કરનારો પુરુષ પુનઃ પુણ્યશાળી અને; અન્યથા મારા ધારતા પ્રમાણે પાપી પુરુષ પુનઃ પુણ્યશાળી થાય જ નહિ.

રોકકળ કરી રહ્યા હતા. ૪ પછી તેઓ એ મરેલા બાળકને લઈ ને શ્મશાનમાં આવ્યા ને ત્યાં તે બાળક-ને એકબીજાના બોળામાં લઈ લઈને અત્યંત દુઃખને લીધે પોકેપોકે રડવા લાગ્યા. ૫ તેઓ એ બાળકના પૂર્વોક્ત મધુર શબ્દોને ત્રારવાર સંભારીને શોક કરવા લાગ્યા ને તે બાળકને શ્મશાનભૂમિ પર એકલો મૂકીને ત્યાંથી ચાલ્યા જવા માટે અચકા થઈ પડ્યા. એવામાં એક ગીધ પક્ષી તેઓના રડવાના શબ્દ સાંભળીને ત્યાં આવી પહોંચ્યું અને તેઓને કહેવા લાગ્યું કે, 'અરે ઓ મનુષ્યો ! તમારા આ એકના એક બાળકને પણ અહીં પડતો મૂકીને તમે અહીંથી જલદી ચાલ્યા જાઓ. ૬' તમે જાણો જ છો કે સર્વનો સંહાર કરનારા કાળે હજારો પુરુષોને તથા હજારો સ્ત્રીઓને આ શ્મશાનભૂમિ ઉપર આવ્યાં છે અને તે સર્વ સીપુરુષોના સંબંધીઓ તેઓને અહીં પડતાં મૂકીને પોતપોતાનાં ઘર લાવી ચાલ્યા ગયા છે. ૭ તમે જોઈ શકો છો કે, આ સર્વ જગત સુખ અને દુઃખથી ભરપૂર છે અને તેમાં સર્વ કોઈનો અનુક્રમે સંયોગ અને વિયોગ થયા કરે છે. ૮ જે મનુષ્યો પોતાના મરણ પામેલા સંબંધીને લઈ ને શ્મશાનમાં જાય છે અને જેઓ શ્મશાનમાં ન જતાં ઘેર જ બેસીને રોકકળ કર્યો કરે છે, તેઓ સર્વ પોતાના આયુષ્યના પ્રમાણનો લાયક થયા પછી મૃતક અવસ્થાએ શ્મશાન તરફ જ જાય છે; અર્થાત્ આયુષ્ય પૂર્ણ થયા પછી સૌ કોઈને શ્મશાનમાં જવાનું જ છે. ૯ આમ સમજીને તમે આ શ્મશાનમાંથી હવે ચાલ્યા જાઓ, અહીં બેસી રહેવાથી તમને શું ફળ મળવાનું છે ? જુઓ, આ શ્મશાન સર્વ પ્રાણીઓને ભયંકર છે, ગીધડાં અને શિયાળોથી ભરપૂર છે અને ઠેકઠેકાણે પડેલાં મનુષ્યનાં હાડકાંઓથી મહારોદ્ર દેખાય છે. ૧૦ હરકોઈ પ્રાણી કે જે એક વખત કાળધર્મને (મૃત્યુને) પામ્યું છે, તે આપણું પ્રિય સંબંધી હોય કે યજુ હોય, તોપણ પુનઃ સંજીવન થતું નથી. આવી જ સવ પ્રાણીઓની ગતિ છે. ૧૧ આ મનુષ્યલોકમાં જન્મ પામેલા સર્વ પ્રાણીને એક દિવસે મરવાનું તો છે જ; તો પછી કાળે નિર્મોણ કરેલા એ માર્ગને અનુસરીને જે પ્રાણી મરણ પામ્યું છે, તેને પુનઃ કોણ જિવાડનાર છે ? ૧૨ જુઓ, જગતના સર્વ લોકો હવે પોતપોતાનું કામ કરતા બંધ

પડ્યા છે અને સૂર્ય પશુ અસ્ત પામવાને તૈયાર થયો છે; માટે તમે પશુ આ બાળક પરના સ્નેહનો ત્યાગ કરીને પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા જાઓ. ૧૪

હે રાજા! ગીધનાં એ વચન સાંભળ્યા પછી શ્મશાનમાં આવેલા તે સર્વ મનુષ્યો મરણ પામેલા બાળકને પૃથ્વી પર મૂકીને રડતા રડતા ત્યાંથી ચાલતા થયા. ૧૫ તેઓએ નિશ્ચય માની લીધું હતું કે, ‘આ બાળક જરૂર મરણ પામ્યો છે અને તેનું દર્શન કરવા માટે હવે આપણે નિરાશ જ થયા છીએ,’ આમ માનીને તેઓ રડતા રડતા ચાલતા થયા. ૧૬ પોતાના પુત્રને ત્યાં પડતો મૂકીને તેઓ સર્વે પોત-પોતાના ઘર ભણી જવા માટે નિશ્ચય ઉપર આવ્યા ને બાળકના છવિત માટે નિરાશ થઈને ઘેર જવાના માર્ગમાં ટોળે વળીને ઊભા રહ્યા. ૧૭ તેવામાં કાગ ડાની પાંખોના જેવા શ્યામ વર્ણનો એક શિયાળ પાસેની બગેલામાંથી બહાર નીકળીને જવા માટે તૈયાર થયેલા પેલા મનુષ્યોને કહેવા લાગ્યો કે, ‘ખરું છે કે, મનુષ્યો હમેશાં નિર્હય જ હોય છે? ૧૮ અરે એ મૂઠ મનુષ્યો! હજી તો આ સૂર્ય અસ્ત પામ્યો નથી, માટે તમે નિર્હય થાઓ અને આ બાળક ઉપર સ્નેહ રાખો. પ્રત્યેક સુહૃદ્તને પ્રભાવ અનેક પ્રકારનો હોય છે, તેથી તેવા કોઈ સુહૃદ્તના પ્રભાવે આ બાળક કદાચ જીવતો પશુ થાય! ૧૯ અરે એ નિર્હય મનુષ્યો! તમે આ શ્મશાનની ભૂમિ પર પોતાના પુત્રને પડતો મૂકીને શા માટે ચાલ્યા જાઓ છો? મને લાગે છે કે, તમે પુત્રસ્નેહથી રહિત છો. ૨૦ જેના માત્ર ભાષણથી જ તમે પ્રથમ પ્રસન્ન થતા હતા, તે આ મધુરું બોલ નારા બાળક ઉપર તમને શું સ્નેહ જ નથી? ૨૧ જુઓ તો ખરા! પશુપક્ષીઓને પણ પોતાનાં બચ્ચાં ઉપર કેટલો બધો સ્નેહ હોય છે! તેઓને પોતાનાં બચ્ચાંઓનું પાલન કરીને તેઓના તરફથી કંઈ પણ ફળ મેળવવાનું હોતું નથી, છતાં તેઓ બચ્ચાંઓ ઉપર કેવો સ્નેહ રાખે છે! ૨૨ પરલોકની ગતિમાં જ એકનિષ્ઠા રાખનારા મુનિઓને જેમ યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓના ફળની અપેક્ષા હોતી નથી, તેમ પોતાનાં સંતાનો સાથે સ્નેહની લાગણીથી જોડાયેલાં ચોપગાં પશુઓને, પક્ષીઓને તથા કીડાઓને સંતાનો તરફના કોઈ પ્રકારના ફળની અપેક્ષા હોતી નથી. ૨૩

વળી પુત્રોના સંબંધથી આનંદમાં રહેનારાં તે પશુપક્ષીઓને પુત્રપોષણના કર્મથી આ લોકમાં કે પરલોકમાં કોઈ પ્રકારનો લાભ મળતો નથી, છતાં તેઓ પોતાનાં સંતાનોનું પાલનપોષણ કરે જ છે. ૨૪ પશુપક્ષીના બચ્ચાઓ બ્યારે મોટાં થાય છે, ત્યારે પોતાનાં માતાપિતાનું પોષણ કરતાં નથી, તોપણ તેઓનાં માતાપિતાઓને પોતાના પ્રિય પુત્રોને નહિ જોવાથી શું શોક થતો નથી? ૨૫ તો પછી જેઓને શોક પણ થાય છે, તેવા મનુષ્યોને પોતાનાં બાળકો પર સ્નેહ કેમ ન હોય? તમારો આ પુત્ર કુળની વૃદ્ધિ કરનારો છે, છતાં તેનો ત્યાગ કરીને તમે ક્યાં જાઓ છો? ૨૬ અરે! તમે એની પાસે જોડીને ઘણા કાળ સુધી આંસુઓ પાડો! અને સ્નેહપૂર્વક એના તરફ લાંબો દષ્ટિપાત કરો! ખરેખર, આવાં ઇષ્ટ સંતાનોનો ત્યાગ કરવો એ મહા કઠિન છે. ૨૭ જે પુરુષ ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, અનેક મનોરથોથી ઘેરાયેલો હોય અથવા શ્મશાને જવા તૈયાર થઈ રહ્યો હોય (મરણપથારીએ પડ્યો હોય), તેને સહાય કરવા માટે જે સ્થળે બંધુઓ ઊભા રહે છે, તે સ્થળે બીજો કોઈ ઊભો રહેતો નથી. ૨૮ આ જગતમાં સર્વ કોઈને પ્રાણ વહાલા હોય છે અને સર્વ કોઈના હૃદયમાં સ્નેહની લાગણી હોય જ છે. જુઓ, પશુપક્ષીઓમાં પણ સ્નેહ જેવો ને તેવો જ દેખાય છે. ૨૯ આ બાળક જે કમળના સમાન ચંચળ અને વિશાળ નેત્રોવાળો છે તથા નવા વસ્ત્રાન્તની પેઠે સ્નાન કરીને યુગ્મની માળા વડે શોભી રહ્યો છે તેનો ત્યાગ કરીને તમે કેમ જઈ શકો છો? ૩૦ એ રીતે શિયાળનાં વચનો સાંભળીને કૃષ્ણતારકેલો વિલાપ કરી રહેલા તે સર્વ મનુષ્યો પેલા બાળકના મુઠકા તરફ પાછા ફર્યા. ૩૧

ત્યારે ગીધે* કહ્યું: અરે એ સત્વહીન

* ગીધ અને શિયાળ બન્ને બહુ મરેલા બાળકનાં સંબંધીઓને ‘જુદુ’ જુદુ’ સમજાવે છે. તેનો હેતુ એ છે કે, ગીધના મનમાં એમ છે કે, સૂર્યાસ્ત પડેલાં જ આ મનુષ્યોને ચાલ્યા જાય તો હું આ મુઠકાને લઈ જઈ, કેમ કે જે રાત્રિ થઈ જશે, તો મારો લાભ કાંઈ નહિ; તેમજ શિયાળના મનમાં એમ છે કે, રાત્રિ થઈ જાય ત્યાં સુધી આ મનુષ્યોને અહીં રોકાય તો મને કીક ફાવે; કારણ કે દિવસ હોવાને લીધે કૂતરાં વગેરેનો

મનુષ્યો ! (ઘણાજ ખેતની સાથે મારે તમને કહેવું પડે છે કે,) બુદ્ધિ વિનાના અને કૂર સ્વભાવના આ છુદ્દ શિયાળના કહેવા ઉપરથી તમે શા માટે પાછા ફરો છો ?^{૩૨} આ બાળકના શરીરને પાંચે મહાભૂતોએ તજી દીધેલું છે અને તેથી જ તે શૂન્ય કાષ્ઠના જેવું અચેતન થઈ પડ્યું છે; માટે હવે તેનો તમે શોક શા માટે કરો છો ? અને શા માટે તમારો પોતાનો શોક કરતા નથી ?^{૩૩} તમે તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરો કે બેથી સર્વ પ્રકારનાં પાપોથી મુક્ત થઈ બન્યો. તપ કરવાથી પ્રાણીને સર્વ કંઈ મળી શકે છે, પણ આમ વિલાપ કરવાથી શું વળવાતું છે ?^{૩૪} અરેખર, આ બાળકના શરીરની સાથે જ તેનું દુર્ભાગ્ય પણ જન્મ્યું હતું, કે જેને લીધે આ બાળક પોતાનાં સંબંધીઓને અપાર શોક આપીને આડ્યો ગયો છે.^{૩૫} આ જગતમાં ધન, ગાયો, સુવર્ણ, મણિઓ, રત્નો અને સંતાનો એ બધાં કેવળ તપશ્ચરણ કરવાથી જ મળે છે અને તપશ્ચરણ યોગના બળથી મેળવી શકાય છે.^{૩૬} પ્રાણીએ જેવાં જેવાં કર્મો કર્યા હોય છે, તે પ્રમાણે જ તેને સુખદુઃખ મળ્યા કરે છે અને સર્વ કોઈ પ્રાણી પોતાના જન્મસમયે જ સુખદુઃખને સાથે લઈને જન્મે છે.^{૩૭} પિતાનાં કર્મોની સાથે પુત્રને કે પુત્રનાં કર્મોની સાથે પિતાને કંઈ પણ સંબંધ નથી. સૌ કોઈ પોતપોતાનાં ઉત્તમ-અધમ કર્મોથી બંધાઈને ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે આલ્યા બન્ય છે;^{૩૮} માટે તમે યતનપૂર્વક ધર્મચરણ કરો. અધર્મ કરવાનો મનમાં વિચાર પણ ન કરો અને સમયાનુસાર દેવપ્રાણીઓનાં કાર્યો કર્યા કરો.^{૩૯} તમે શોકનો તથા દીનતાનો ત્યાગ કરો. પુત્ર ઉપરના રનેહને છોડી દો અને આ બાળકને અહીં ખુલ્લા પ્રદેશમાં જ છોડી દઈને સત્વર ઘર તરફ પાછા ફરો.^{૪૦} જે કોઈ શુભ કે અશુભ કર્મ કરે છે, તેનું ફળ તેના કર્તોને ભોગવવું પડે છે, તેમાં એના બાંધવોને શું ?^{૪૧} જેટલા જેટલા બાંધવો પોતાના પ્રિય સંબંધીને લઈને આ રમશાનમાં આવે છે, તેઓ સર્વે તેને અહીં મૂકીને જામા રહેતા નથી, પણ અશ્રુમરેલાં નેત્રે ઘર તરફ પાછા ફરે છે અને મને ભય રહે છે અને તેથી આ મુદ્દાને લઈ જવામાં હું કશું તેમ નથી. આ રીતે ખત્રે પોતાનો સ્વાર્થ જ સાથે છે.

મૂએલાના રનેહનો ત્યાગ કરી દે છે.^{૪૨} બુદ્ધિમાન હો કે મૂર્ખ હો, ધનવાન હો કે નિર્ધન હો, પણ સર્વ કોઈને પોતપોતાનાં પુણ્યપાપની સાથે, કાળને સ્વાધીન થવું પડે છે;^{૪૩} માટે આમ શોક કરીને તમે શું કરી શકશો ? અને જ્યારે તમારાથી કંઈ પણ બનવાતું નથી, તો પછી તમે આ મૂએલાની પાછળ શોક શા માટે કરો છો ? કાળ સર્વ કોઈનો પ્રભુ છે અને તે પોતાના ધર્મને અનુસરીને સર્વના ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખનારો છે.^{૪૪} આ જગતમાં જેઓ યુવાવસ્થાએ પહોંચેલા છે, જેઓ બાલ્યાવસ્થામાં ખેલી રહ્યા છે, જેઓ વૃદ્ધાવસ્થાને શિખરે જઈ પહોંચ્યા છે અને જેઓ હજી ગર્ભાશયમાં જ પડી રહેલા છે, તેઓ સર્વના પર મોતના ડંકા વાગી જ રહ્યા છે-તેઓ સર્વે મૃત્યુની સત્તામાં આવી ચૂક્યા છે; કારણ કે આ જગતની એવી જ ધારી પડી રહી છે.^{૪૫}

તે સાંભળી તરત જ શિયાળ બોલી બોલ્યો : ' અરેરે ! આ અલ્પબુદ્ધિ ગીધાએ તમારા રનેહને મંદ કરી નાખ્યો છે; કેમ કે જે તમે પ્રથમ પુત્રના રનેહને અધીન થઈને ઘણો મોટો શોક કરતા હતા તેના તે જ તમે પેલા મૂર્ખ ગીધાનાં સારી રીતે બોલાયેલાં, શાંતિને ઉપભવનારાં અને વિદ્યાસન્નક એવાં તુરંચ વચનો સાંભળીને ઘર તરફ પાછા ફરો છો અને મહાદુરસજ્ઞ રનેહનો ત્યાગ કરી દો છો.^{૪૬} અફસોસ ! અફસોસ ! હું તો હજી એમ જ માનુ છું કે, પુત્રના વિયોગથી મોટી ખૂંસો પાડીને રડી રહેલા અને જેનો વાછડો મરણ પામ્યો હોય તેવી ગાયની પેઢે અત્યંત દુઃખમાં આવી પડેલા આ સર્વ મનુષ્યોને મરનારથી શૂન્ય થયેલા ગૃહ લણી જતાં કેવો મહાન શોક થાય છે ? આ પૃથ્વી પર મનુષ્યોને રનેહને લીધે કેવો શોક થાય છે ? આરો વિચાર કરતાં મારાં પોતાનાં નેત્રોમાંથી પણ અશ્રુધારા વહી રહી છે. (પણ તમે તો આ રીતે રનેહનો ત્યાગ કરીને આલ્યા બન્યો છો, તેથી જણાય છે કે, તમારો રનેહ વાસ્તવિક નથી.)^{૪૭} હરકોઈ પ્રાણીએ સતત યતન તો કરવો જ જોઈએ; કેમ કે દેવયોગે કદાચ કાચંસિદ્ધિ થઈ બન્ય, એવું સંભવી શકે છે. જોકે એ વાત ખરી જ છે કે, કાળની પાસે દેવનાં કે પ્રભુપાર્થનાં

કંઈ પણ ઊપજતું નથી, તોપણ 'મનુષ્યે સદાય ઉત્સાહજરાખવો; કેમ કે ઉત્સાહરહિત થઈને કેવળ ખેદ કરવાથી સુખ ક્યાંથી મળે ? યત્ન કરવાથી અવશ્ય કાર્યસિદ્ધિ થાય જ છે; માટે તમે નિર્દય થઈને કેમ ચાલ્યા જાઓ છો ? આ બાળક તમારા પોતાના જ માસથી ઉત્પન્ન થયો છે, તમારા અર્ધો શરીરરૂપ જ છે અને વંશને વધારનારો છે; છતાં એને આ શ્મશાનમાં પડેલો મૂડીને તમે ક્યાં જાઓ છો ? ૧૦-૫૨ સૂર્યને અસ્ત થવા દો અથવા સંક્રાન્તિ થવા દો. પછી તમે આ બાળકને અહીંથી લઈ જાઓ અને લઈ ન જાઓ તો તેની પાસે અહીં બેસી રહેજો. ૫૩

ગીધે કહ્યું : અરે હે મનુષ્યો ! મારો જન્મ થયો ત્યારથી આરંભીને આજે એક હજાર વર્ષની ઉપર પણ કેટલાંએક વર્ષો વીતી ગયાં છે, પરંતુ ત્યાં સુધીમાં મેં કોઈ પણ પુરુષને, સ્ત્રીને કે નૃપસકને મૃત્યુ પછી સજીવન થયેલ જોયું નથી. ૫૪ આ જગતમાં અનેક લોકો ગર્ભાશયમાં જ મરણ પામીને જન્મે છે, બીજા અનેક લોકો જન્મ્યા પછી તરત જ મરી જાય છે, વળી કેટલાંએક તો હજી ચાલતાં જ શીખ્યા હોય છે, તેટલામાં મરી જાય છે અને ઘણા તો યુવાવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી મરણ પામે છે. ૫૫ અરે ! ચોપગાં પશુઓ અને પક્ષીઓનાં ભાગ્ય પણ અનિત્ય જ બેવામાં આવે છે; તેમ જ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનાં આયુષ્યો પણ અમુક મર્યાદામાં બંધાઈને આગળ ને આગળ જ ઊભાં હોય છે. ૫૬ અનેક પુરુષો, પોતાનાં સગવડલાલ-ઓથી તથા સ્ત્રીઓથી વિયોગી થઈને અને પુત્રોના શોકથી ઘેરાયેલા બનીને શોકથી બળતા બળતા નિત્ય આ શ્મશાનમાંથી પોતાના ઘર ભણી ચાલ્યા જાય છે. ૫૭ વળી તે સિવાયના બીજા ઘણા સંબંધી જનો હજારો ઇંદ્રજનોને તથા હજારો અનિદ- (શત્રુ) જનોને આ શ્મશાનમાં છોડી દઈને અત્યંત દુઃખી થતા થતા પોતાના ઘર ભણી ચાલ્યા ગયા છે; ૫૮ માટે તમે પણ આ નિસ્તેજ, શૂન્ય અને કાષ્ટપણને પામેલા બાળકને અહીં છોડી જાઓ. તેનો આત્મા હવે બીજા શરીરમાં પ્રયાણ કરી ગયો છે, તેથી આ મુઠકું કાષ્ટરૂપ જ થઈ ગયું છે. ૫૯ અરે ! લગાર જાઓ તો ખરા ! આ

બાળકનો જીવાત્માએ ત્યાગ કર્યો છે. તેનું શરીર નિર્જીવ અને પ્રાણરહિત થઈ પડ્યું છે, છતાં તેનો ત્યાગ કરીને તમે ઘર તરફ કેમ જતા નથી ? મને તો લાગે છે કે, તમારો સ્નેહ અને પરિશ્રમ હવે વ્યર્થ છે, નિષ્ફળ છે. ૬૦ આ બાળક તેનાં નેત્રો વડે હવે બેઠું થકતો નથી જ, તેમ કાન વડે સાંભળી પણ થકતો નથી, તો પછી તેને અહીં છોડી દઈને શા માટે તમે જલદી ઘેર જતા નથી ? ૬૧ મેં તમને ઘણાં ઘણાં કૂર એવાં પણ મોક્ષધર્મના આધારવાળાં અને હેતુયુક્ત વાક્યો કહી સંભળાવ્યાં છે; માટે હવે તમે ઉતાવળથી પોતપોતાને ઘેર જ જાઓ. હે મનુષ્યો ! મારામાં બુદ્ધિ અને વિજ્ઞાન બંને રહેલાં છે, તેથી હું બીજાઓને બુદ્ધિ અને વિચારશક્તિ આપી શકું છું અને તે માટે જ મેં તમને આવાં વચનો કહી સંભળાવ્યાં છે, તેને ધ્યાનમાં લઈને તમે ઘર તરફ પાછા ફરો. ૬૨-૬૩ વળી પોતાના મરી ગયેલા સંબંધીને બેવાથી અને તેના ચરિત્રનું સ્મરણ કરવાથી હરકોઈનો શોક બમણો થઈ પડે છે.

ગીધના એ વચન સાંભળીને તે સર્વ મનુષ્યો ઘર ભણી પાછા ફર્યા; એટલે તુરત જ પેટ્ટો શિયાળ પૃથ્વી પર સૂતેલા બાળકની સમીપ આવીને તેને બેવા લાગ્યો અને પછી એકદમ તે બાલી બોલ્યો : ૬૪

શિયાળે કહ્યું : અહા ! આ બાળકનો વર્ણ કેવો સુવર્ણના જેવો પ્રદીપ્ત છે ? અને તેનું શરીર અલંકારોથી કેટલું શોભી રહ્યું છે ? અરે, હે મનુષ્યો ! આ ગીધડાના વચન ઉપરથી પિતૃષિંડને આપનારા પોતાના પુત્રનો તમે કેમ ત્યાગ કરો છો ? ૬૫ હું તમને ખરું જ કહું છું કે, આ મરણ પામેલા બાળકનો પરિત્યાગ કરવાથી તમારા સ્નેહનો, વિલાપનો અને રુદનનો કોઈ કાળે વિનાશ થવાનો નથી, પણ ઊઠટો તમને સંતાપ જ થશે. ૬૬ આપણે સાંભળ્યું જ છે કે, સત્યપરાક્રમી શ્રીરામચંદ્રે જંબૂક નામના એક શૂદ્રનો વધ કરીને ધર્મ વડે ગ્રાહ્યણના પુત્રને સજીવન કર્યો હતો; ૬૭ તેમ જ શ્રવેત નામના રાજર્ષિના મરણ પામેલા પુત્રને પણ ધર્મનિષ્ઠ શ્રવેતમુનિએ પુનઃ જીવતો કર્યો હતો. ૬૮ એ પ્રમાણે જ વેળા આ કોઈ સિદ્ધ, કોઈ મુનિ કે કોઈ દેવ તમને મળી આવે ને દીનતાભરેલો વિલાપ કરી રહેલા તમારા સર્વના ઉપર કદાચ કૃપા કરે (તો

આ બાળક જીવતો ન થાય કે ?)^{૧૬}

શિયાળે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તે સર્વ મનુષ્યો પુત્ર પરના પ્રેમને લીધે શોકાત્ થઈને પુનઃ શ્મશાન ભણી પાછા ક્યો અને બાળકના મસ્તકને ખોળામાં લઈને મોટી પોકો મૂકીને રડવા લાગ્યા પત્રી તેઓના રડવાના શબ્દને સાલળીને ગીધ ત્યાં આવ્યો ને આ પ્રમાણે બોલ્યો.

ગીધે કહ્યું ‘અરે! તમારા અશ્રુપાતથી ભીજી ગયેવો અને તમારા હાથના સ્પર્શથી લગ લગ છેલાઈ ગયેવો આ બાળક ચમદેવની આશાથી દીર્ઘ નિદ્રાને (મરણને) પામી ગયો છે ^{૭૦}૭૧ ભલે મોગ તપસ્વીઓ હોય, શ્રીમતો હોય કે મહા યુદ્ધિશાળી હોય પણ તેઓ સર્વે મૃત્યુને અધીન થાને ત્યાં આવી પહોંચે છે, તે જ આ પ્રેમનગર છે ^{૭૨} મરનારના અનેક બાધવો પણ હજારો બાળકોને તથા વૃદ્ધોને સદાને માટે અહીં છોડી દઈને રાતદિવસ દુઃખ ભોગવતા આ પૃથ્વી પર વસી રહ્યા છે ^{૭૩} માટે તમે વ્યર્થ શોક કરવાના દુરાચક્રમાં પડો મા આ બાળક પુનઃ અહીં જીવતો થાય, એ વાત કેવળ અસંભવિત છે એવું બને જ ક્યાથી ^{૭૪} જે પ્રાણી દેહનો ત્યાગ કરીને એક વખત મરણ પામ્યો છે, તેને પુનઃ તે જ દેહની પ્રાપ્તિ થતી નથી (‘આ બાળક પુનઃ સંજીવન થશે’ આવો આશવાદ કરનારા આ) શિયાળના જેવા સેઠડો શિયાળો પોતાના શરીરને અર્પણ કરે અને સેકડો વર્ષો સુધી પ્રયત્ન કર્યો કરે, તોપણ આ બાળકને જીવતો કરી શકે તેમ નથી જ હા, કદાચ રુદ્ર, કાર્તિકસ્વામી, બ્રહ્મા કે વિષ્ણુ આ બાળકને જો વરદાન આપે તો એ જીવતો થાય, એવો સંભવ છે, પરંતુ આ રીતે આસુ પાડવાથી, નિશ્વાસ નાખ્યા કરવાથી કે મોટી પોકો મૂકીને રડવાથી આ બાળક પુનઃ સંજીવન થશે નહિ હું, આ શિયાળ, તમે અને આ બાળકના સર્વ સંબંધીઓ એમ આપણે બધા ધર્મ-અધર્મને સાથે લઈને એક જ માર્ગમાં આની રહ્યા છીએ, માટે યુદ્ધિમાન પુરુષે અપ્રિય અથવા કઠોર ભાષણ નો, બીજાઓના દ્રોહનો, પારકી ઓળો, અધર્મનો તથા અસત્યનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવો અને ધર્મનું સત્યનું, શાસ્ત્રનું, ન્યાયનું, પ્રાણીઓ પરની મોટી દયાનું, સંરક્ષણનું તથા પ્રમાણિકતાનું ચત્તપૂર્વક

શોધન કરવું-સેવન કરવું, જેઓ પોતાના માતા પિતાને, બાધવોને તથા સુદૃઢોને જીવી રહેલા બેઈ શક્તા નથી, તેઓનામાં અધર્મની જ અધિકતા હોવી જોઈએ અરે! તમે વિચાર તો કરો કે, આ બાળક જે પોતાના નેત્રો વડે બેઈ શક્તો નથી અને કોઈ પ્રતારની ચેષ્ટા કરતો નથી, તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તે મૃત્યુ પામ્યો છે, તો હવે તેની પાછળ રુદન કરીને તમે શું કરશો?’ ગીધના એ કહેવા ઉપરથી તે સર્વ મનુષ્યો શોકાચરત હોવા છતાં પેલા બાળકને પૃથ્વી પર મૂકી દઈને પુનઃ ઉપરના સ્નેહને લીધે બગતાગ્રગતા ઘેર જવા માટે તૈયાર થયા.

તે બેઈ શિયાળે કહ્યું અરેરે! સર્વ પ્રાણીઓનો વિનાશ કરનારો આ મનુષ્યવેદક મહાદારણ દેખાય છે, કેમ કે આ મનુષ્યવેદકમાં પોતાના પ્રિય સંબંધીઓ સાથે વિયોગ થાય છે જીવિન ટૂંકા હોય છે, દુઃખ અને અસહ્ય ઘણું હોય છે અને અતિશય બકવાદ તથા અપ્રિય ભાષણ પુષ્કળ હોય છે તેમાં પણ આવ્યા હું ખરીકને વધારનારા બનાવો બેઈને મને આ માનુષ્યવેદ એક સુદૃઢ જેટલા સમય માટે પણ નથી ગમતો અહો! ધિક્કાર છે તમારા જીવતરને! તમે કોઈ મૂર્ખના જેવા જ દેખાઓ છો, કારણ કે આ ગીધડાના કહેવા પરથી સ્નેહ રહિત થઈને તથા પુનઃ ઉપરના સ્નેહનો ત્યાગ કરીને કેમ ચાલ્યા બાજો છો? હે મનુષ્યો! પુત્રના શોકથી જો તમે ખરી રહ્યા છો, તો આ શ્મશાન તરફ પાછા ફરો ^{૭૫-૮૭} આ ગીધડો તો પાપી અને સંસ્કારરહિત મનવાળો છે તેનું વચન સાલળીને તમે શા માટે ચાલ્યા બાજો છો? આ સમગ્ર લોક સુખ અને દુઃખથી વ્યાપ્ત થયેલા છે તેમાં સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ અનુક્રમે આવ્યા જ કરે છે, (પણ સદાયને માટે સુખ જ હોય અથવા સદાયને માટે દુઃખ જ હોય તેવું કંઈ હોતું નથી,) તો પછી હે મૂઢ મનુષ્યો! તમારા કુળમાં શોભા કરનારા, રૂપ તથા યૌવનથી સુજાત અને શોભાથી દીપ્ત રહેલા આ દેખાવડા પુત્રને અહીં પૃથ્વી પર સૂતા મૂકીને તમે કરા જશો? મારા મનથી તો આ પુત્રને હું જીવતો જ જોઉં છું અને તેથી જ તમને ખરી ખાતરીથી કહું છું કે, હે મનુષ્યો! આ બાળકનો વિનાશ જ થયો નથી,

છતા એનો ત્યાગ કરીને તમે ચાલ્યા જશો, તો સુખી થશો નહિ ૮૮-૯૧ તમે આજે પુત્રના શોકથી તપી ગયા છો તેમ જ મરણપ્રાય દશામા આવી પડ્યા છો, તો પશુ તે યોગ્ય જ છે અને વળી તમોએ પૂર્વકાળમા આ બાળક દ્વારા પોતાને સુખ મળવાની ધારણા રાખી હતી તથા તમે પોતે જ આ બાળકનું સુખપૂર્વક પાલન કર્યું હતું, છતા આજે આ ગીધ ના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બુદ્ધિહીન મનુષ્યોની પેઠે આનો ત્યાગ કરીને ક્યા જવા ધારો છો ? ૯૨

ભીષ્મે કહ્યું હે રાજા ! શ્મશાનમા રહેનારા અને રાત્રિને માટે રાહ ભેઈ રહેલા તે શિયાળે પોતાના સ્વાર્થને માટે ધર્મવિરુદ્ધ અને મિથ્યા એવા પશુ અમૃત તુલ્ય પ્રિય વચનો કહી સભળાવીને તે બાળકના સખ ધીઓને ‘ નહિ ધરના કે નહિ ઘાટના ’ એવી મધ્યસ્થિતિમા લાવી મૂક્યા અને ત્યાના ત્યા જ થોભાવી રાખ્યા ૯૩-૯૪

ત્યારે ગીધ બોલ્યો ‘ આ શ્મશાનનો પ્રદેશ યક્ષો, રાક્ષસો અને ગ્રેનોથી ભરપૂર છે, અતિશય દારુણ છે, ઘુવડોના ઘુવડાટોથી ગાળ રહ્યો છે, ભય કર છે, મહાઘોર છે અને કાળા મેઘમ ડળ જેવો દેખાય છે, માટે આ મુઠદાને અહી મૂકીને તમે એકદમ પ્રેતકાર્ય કરી દો ૯૫-૯૬ જુઓ, આ સૂર્ય અસ્ત પામવાને તૈયાર થયો છે, માટે જ્યા સુધીમા સર્વ દિશાઓ હજી પ્રકાશિત છે, ત્યા સુધીમા આ મુઠદાને અહી મૂકી દઈને તેમા પ્રેતકાર્યો કરી દો ૯૭ જુઓ, આ સૂર્ય હવે અસ્ત પામે છે (અને રાત્રિનો સમય થવા આવ્યો છે,) તેથી બાજપક્ષીઓ કઠોર શબ્દો કરી રહ્યા છે, શિયાળો દારુણ બીસો પાડી રહ્યા છે, સિ હો ઘોર ગર્જનાઓ કરી રહ્યા છે આ બધા વૃક્ષો ચિતાના શ્યામ ધુમાડાથી રંગાઈ ગયા છે અને કુધાતુર થયેલી શ્મશાનદેવીઓ મહાભય કર બરાડા પાડી રહી છે. ૯૮-૯૯ આ મહાદારુણ પ્રદેશમા જે જે પ્રાણીઓ વસે છે, તેઓ સર્વે મામનુ લોચન કરનારા છે, ક્રૂર છે અને અત્યંત ભય કર શરીરવાળા છે તેઓ તમારા પર તૂટી જ પડશે ૧૦૦ વગી આ શ્મશાન નો પ્રદેશ દૂર દેખાવનો છે, જેથી તમને આજે ભય કર થઈ પડશે, માટે આ કાષ્ઠના જેવા અચેતન બાળકને હવે છોડી દો અને શિયાળના કહેવા

પર લક્ષ્ય ન આપો ૧૦૧ આ શિયાળના વચનો નિષ્ફળ અને અસત્ય છે, છતા તમે એ વચનોને બે સાબળશો તો બુદ્ધિથી ભ્રષ્ટ થઈને એકીસાથે નાશ પામશો ૧૦૨

શિયાળે કહ્યું અરે ! ઊભા રહો, ઊભા રહો ક્યા ચાલ્યા ? તમારે ડરવાનું કઈ કારણ નથી જ્યા સુધી આ સૂર્યનારાયણ તપી રહ્યા છે, ત્યા સુધી આ બાળક પરના સ્નેહને લીધે ધીરજ ધરો, ૧૦૩ તેમ જ જ્યા સુધી સૂર્યનો અસ્ત થયો નથી ત્યા સુધી તમારી ધૃમ્ધામા આવે તેટલું રુદન કરો અને નિરાતે ખૂબ સ્નેહભરેલી દૃષ્ટિથી આ બાળકને જોયા કરો આ માસાહારી ગીધના કહેવા ઉપર શા માટે ધ્યાન આપો છો ? ૧૦૪ બે તમે ગીધના તીવ્ર અને સાહસિક વચનોનો સ્વીકાર કરશો અને મૂઠાતમા બની જશો તો યાદ રાખજો કે, આ પુત્રને તમે ખોઈ બેસશો ૧૦૫

ભીષ્મે કહ્યું હે રાજા એ પ્રમાણે તે ગીધ અને શિયાળ, મરેલાના સખ ધીઓને સમજાવતા હતા તેમાથી ગીધ કહેતો હતો કે, ‘ સૂર્ય અસ્ત પામ્યો છે, ’ ત્યારે શિયાળ કહેતો હતો કે, ‘ હજી સૂર્યોસ્ત થયો નથી, ’ પશુ તેમા ખરું તો એ જ હતું કે, તેઓ બન્નેને ભૂખ સખ લાગી હતી. ૧૦૬ તેથી બન્ન જણા પોતાનું કાર્ય સાધવા માટે ક્રમર ક્રમીને તૈયાર થઈ ગયા હતા, અને હે રાજા ! કુધા તથા તૃષાથી વ્યાકુળ થયેલા બન્ને જણા પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે શાસ્ત્રનો આધાર લઈને પેવા મનુષ્યોને ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા, ૧૦૭ જેથી તે મનુષ્યો પશુ વિજ્ઞાનકુશળ તે બન્ને પશુપક્ષીના અમૃત તુલ્ય મધુર વાક્યોથી આકર્ષાઈને થોડી વાર ઊભા રહેતા હતા અને થોડી વારમા ચાલતા થતા હતા ૧૦૮ તેઓ શોક અને દીનતાથી ઘેરાઈ ગયા હતા, તેથી ત્યા ઊભા ઊભા રુદન કર્યો કરતા હતા અને પોતાનું કાર્ય સાધી લેવામા કુશળ એવા પેવા બન્ને-ગીધ અને શિયાળ પોતપોતાની નિપુણતા દેખાડીને તેઓને આમતેમ તમાવતા હતા ૧૦૯ એ પ્રમાણે વિજ્ઞાનવેત્તા ગીધ અને શિયાળ વાદવિવાદ ચલાવી રહ્યા હતા અને પેવા બાળખના બાધવે ત્યા ઊભા રહ્યા હતા, તેવામા ભગવાન શકર તે સ્થળે આવી પહોંચ્યા ૧૧૦ દયાને વીધે આર્દ્ર દૃષ્ટિવાળા દેવ શકરે

દેવી પાર્વતીની પ્રેરણાથી ત્યાં ઊભેલા મનુષ્યોને કહ્યું કે, ‘હું વરદાન દેનારો શંકર છું.’ તે સાંભળીને રમશાનમાં ઊભેલા તે દુઃખી મનુષ્યોએ તેમને પ્રણામ કર્યા ને પછી આ પ્રમાણે કહ્યું : ‘અમે આ એકના એક પુત્રથી રહિત થઈ પડ્યા છીએ, તેથી અમે બધા તેને જીવતો જોઈને જીવવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ, તો આ પુત્રને જીવતો કરી અમને બધાને જીવિતદાન આપવું આપને યોગ્ય છે.’

તેઓએ એમ કહ્યું એટલે ભગવાન શંકરે હર્ષાશ્રુપૂર્ણ દંડિપાત કરીને બાળકને જીવતો કર્યો અને સો વર્ષનું આયુષ તેને આપ્યું; તેમ જ પેલા શિયાળ અને ગીધને પણ સર્વ જૂતોનું હિત કરનારા ભગવાન શંકરે ક્ષુધાનો નાશ કરનારું વરદાન આપ્યું. પછી હે રાજા! અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયેલા તે સર્વ મનુષ્યો ભગવાન શંકરને પ્રણામ કરીને અને કૃતકૃત્ય થઈને હરખાતા હરખાતા સુખેથી પોતપોતાના ઘર ભણી ચાલી નીકળ્યા.

આ રીતે હરકોઈ મનુષ્યે પોતાના કોઈ પણ કાર્યમાં ઘણા કાળ સુધી ખિન્ન થયા વિના અને દૈ નિશ્ચય તથા દેવાધિદેવની કૃપા ઉપર આધાર રાખવાથી તુરત જ બળ સંપાદન કરી શકાય છે. જુઓ, એ કેવો દેવયોગ અને એ બાળકના બાંધવોનો કેવો નિશ્ચય કે જેથી અદ્ય સમયમાં જ ભગવાન શંકરે કૃપણતાભરેલું રુદન કરી રહેલા તે સર્વ સંબંધીઓનાં અશ્રુઓને લૂછી નાખ્યાં! ૧૧૧-૧૧૮ તેઓ દુઃખમાં આવી પડ્યા હતા, છતાં દૈ નિશ્ચયના પ્રભાવથી ભગવાન શંકરના અનુગ્રહને સંપાદન કરીને કેવું સુખ પામ્યા? તે તમે જુઓ, પોતાનો પુત્ર સંજીવન થયો, તેથી તેઓને ઘણો જ હર્ષ અને વિરમય થયો હતો. ૧૧૯ હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! ભગવાન શંકરની કૃપાથી પોતાના પુત્ર સંબંધી શોકનો ત્યાગ કરીને હર્ષપૂર્ણ થયેલા મનવાળા તે સંબંધીઓને પુત્રને સાથે લઈને ઉતાવળા ઉતાવળા નગરમાં દાખલ થયા અને ત્યાં ચારે વર્ણના લોકોએ તે સમસ્ત સંબંધીઓની નિશ્ચિન ખુદિનું દ્રશ્ય પ્રત્યક્ષ જોયું ૧૨૦-૧૨૧ હે રાજા! ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષ એ ત્રણેની સાથે સંબંધ ધરાવનારા આ ઇતિહાસનું તમે શ્રવણ કરજો; કેમ કે એનું નિત્ય શ્રવણ કરીને મનુષ્ય આ લોકમાં ને પરલોકમાં અત્યંત સુખી

થાય છે. ૧૨૨

ઈતિ શ્રીમદ્દાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત આપદ્ધર્મનું શાસન-પર્વમાં ‘ગીધ અને શિયાળોનો વિવાહ’ નામનો અધ્યાય ૧૫૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૪ મો શાદ્મલિવૃક્ષની કથા

॥ મુખિછિર ડાલ ॥

વલિનઃ પ્રત્યમિત્રસ્ય નિત્યમાસન્નવર્તિનઃ ।

ઉપકારાપકારાભ્યાં સમર્થસ્યોદ્યતસ્ય ચ ॥ ૧ ॥

મુખિછિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ! કોઈ એક શત્રુ નિત્ય પોતાની સમીપમાં રહેતો હોય, બળવાન હોય, ઉપકાર-અપકાર કરવામાં સમર્થ હોય અને ઉદયમશીદ હોય, તેની સામે બીજા સાર વિના ના અને અદ્ય બળવાળા ક્ષુદ્ર પુરુષે અસાનને લીધે પોતાની વ્યર્થ પ્રથસા કરીને તથા અયોગ્ય વચનો કહી સંભળાવીને વેર ઊભુ થયું હોય અને તેને લીધે પેલો બળવાન શત્રુ અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થઈને મૂળમાથી ઉખેડી નાખવા માટે બે ચડી આવે તો તે નિર્બળ પુરુષે કેવળ પોતાના બળનો જ આશ્રય કરીને કેવી રીતે વર્તવું? તે મને કહો. ૧-૩

લીધે કહ્યું : હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ વિષયમાં પણ એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ અપાય છે, કે જેમાં એક શાદ્મલિના (શીમળાના) વૃક્ષનો તથા વાયુનો સંવાદ વર્ણવ્યો છે (તે હું તમને કહું છું, સાંભળો.) ૪ હિમાલય પર્વત ઉપર ઘણાં વર્ષો થયાં વૃદ્ધિ પામેલું એક મોટું શાદ્મલિનું વૃક્ષ હતું. તે વૃક્ષને અનેક શાખાઓ, અનેક ઉપશાખાઓ અને અનેક પાંદડાં હતાં. ૫ હે મોટી ભુજાઓવાળા રાજા! તે વૃક્ષની ઘાટી છાયામાં ઘણા મદમત હાથીઓ ઘામથી પીડાઈને તથા પરિશ્રમથી આકુળ થઈને વિશ્રાંતિ લેતા હતા, તેમ જ બીજા અનેક મૃગની ભતિઓ પણ તેની છાયામાં વિશ્રાંતિ લેતી હતી. ૬ તે વૃક્ષનો વિરનાર આરસો હાથ જેટલો હતો, તેની છાયા પુષ્કળ ઘાટી હતી, તેના ઉપર મેનાઓ અને પોપટો નિવાસ કરી રહ્યાં હતાં અને તેને પુષ્પો તથા ફળો પણ પુષ્કળ આવતા હતાં. ૭ વેપાર માટે જતા-આવતા મનુષ્યોના કાંદલાઓ અને વનવાસી તપસ્વીઓ એ સુદર વનસ્પતિ નીચે માર્ગમાં

રહીને નિવાસ કરતા હતા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! એક સમયે નારદમુનિ તે વૃક્ષ પાસે થઈને ક્યાંક જતા હતા. તેમણે તેની વિશાળ શાખાઓને તથા ઉપશાખાઓને ચોતરફ ફેલાયલી જોઈને તેને કહ્યું કે, ' હે મહાન વૃક્ષ શાદ્ભલિ ! ખરેખર તું અતિ શય રમણીય અને મનોહર છે. તને જોતાં જ અમને ઘણા આનંદ થાય છે. ' ૯૪૧૦ હે મનોહર વૃક્ષ ! ઘણું પક્ષીઓ, મૃગો અને સુદૃઢ હાથીઓ તારી નીચે આવીને અત્યંત હર્ષપૂર્વક નિવાસ કરે છે. ' ૯૪૧૧ હે વિશાળ શાખાઓવાળા શાદ્ભલિ ! તારી મોટી મોટી શાખાઓને તથા ઉપશાખાઓને વાયુએ કદી ભાંગી નાખી હોય, એમ મને ભાસતું નથી. ' ૯૪૧૨ તે ઉપરથી હું તને પૂછું છું કે, હે તાત ! પવનને તારા ઉપર પ્રીતિ છે ? અથવા શું તે તારો મિત્ર છે ? ખરેખર, આ સમગ્ર વનમાં તારું એક જ પવન સદાય રક્ષણ કરે છે. ' ૯૪૧૩ અતિશય વેગવાળો ભગવાન વાયુ નાનાં મોટાં ઘણાં વૃક્ષો તથા પર્વતોનાં શિખરોને તેઓના સ્થાન પરથી ઉખેડી પાડે છે, એટલું જ નહિ પણ સદાય પવિત્ર ગણ્યેડો પવન જ્યારે વાવા માંડે છે ત્યારે મોટાં મોટાં તળાવોને, નદીઓને, સમુદ્રોને તથા પાતાળ સુદાંને પણ શુષ્ક કરી નાખે છે; ' ૯૪૧૪ છતાં એ પવન તારું રક્ષણ કરે છે તેમાં તમારા બહેની મિત્રતા જ કારણભૂત હોવી જોઈએ અને તેથી જ તારી શાખાઓ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં વધી ગયેલી છે. તું પાંદડાં અને પુષ્પોથી પરિપૂર્ણ દેખાય છે. ' ૯૪૧૫ હે વનરપતિ ! કેવળ તારે લીધે જ આ સમગ્ર વન અતિશય રમણીય ભાસે છે; કારણ કે હે તાત ! આ સર્વ પક્ષીઓ તારા ઉપર બેસીને આનંદ-પૂર્વક રમી રહ્યાં છે. ' ૯૪૧૬ જે સમયે તારાં પુષ્પો ખીલી નીકળે છે, તે સમયે જુદાં જુદાં અને એકી-સાથે અતિ મનોહર શબ્દ કરી રહેલાં સર્વ પક્ષીઓનો સ્વર ઘણો જ મધુર મંભગાય છે, ' ૯૪૧૭ તેમ જ હે શાદ્ભલિ ! પોતાના ટોળાઓમાં ચોક્કસ રહેલા અને ગર્જનાઓ કરી રહેલા આ હાથીઓ જ્યારે તાપથી પીડાય છે, ત્યારે તારી છાયાનો આશ્રય લઈને સુખ મેળવે છે; ' ૯૪૧૮ તે જ પ્રમાણે હે વૃક્ષ ! મૃગ વગેરે બીજાં અનેક જાતિનાં પ્રાણીઓ તારો આશ્રય કરે છે અને તારા ઉપરના ભાગમાં પણ ઘણાં

પ્રાણીઓ નિવાસ કરે છે, તેથી તું મેરુ પર્વતના જેવો શોભે છે. ' ૨૦ વળી કેટલાંકેક પ્રાણીઓ, તપથી સિદ્ધ થયેલા તાપસો અને સંન્યાસીઓ પણ અહીં તારી છાયામાં વિશ્રાંતિ લે છે; માટે તારા આ સ્થાનને હું સ્વર્ગ સમાન જ માનું છું. ' ૨૧

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત આપદ્ધર્માનુશાસન-પર્વમાં ' શાદ્ભલિવૃક્ષની કથા ' નામનો

અધ્યાય ૧૫૪ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૫ મો

શાદ્ભલિના મિથ્યા પ્રલાપ

॥ નારદ ઉવાચ ॥

વંધુત્વાદયવા સર્વવાચ્છાલમલે નાત્રસંશયઃ ।

પાલયત્યેવ સતતં મીમઃ સર્વત્રગોડનિલઃ ॥ ૧ ॥

નારદે કહ્યું : હે શાદ્ભલિ ! સર્વ સ્થળે ગતિ કરનારો વાયુ સ્વાભાવિક રીતે ભયંકર છે, છતાં તારું નિરંતર રક્ષણ કરે છે તેમાં તમારા બન્ને વચ્ચે બધુંભાવ અથવા મિત્રભાવ જ કારણભૂત છે, એમાં સંશય નથી. ' ૧ અથવા હે શાદ્ભલિ ! અત્યંત નમ્રતા ધારણ કરીને વાયુ પાસે તું કહેતો હોઈશ કે, ' હું સદાય તારો છું ' તેને લીધે વાયુ તારું રક્ષણ કરે છે. મેં આ પૃથ્વીમાં તેવાં કોઈ પણ વૃક્ષને, પર્વતને કે ગૃહને જોયું નથી કે, જે વાયુના બળને લીધે ભાંગી પડેલ ન હોય; માટે હે શાદ્ભલિ ! હું ખાતરીપૂર્વક માનું છું કે, પૂર્વોક્ત તેવાં કોઈ કારણોને લીધે જ વાયુ તારું અને તારા પરિવારનું રક્ષણ કરે છે અને તેથી જ તું અહીં ટકી રહ્યો છે, એમાં સંશય નથી. ' ૨-૪

શાદ્ભલિએ કહ્યું : હે પ્રદાન ! વાયુ મારો મિત્ર નથી, બંધુ નથી, સુદૃઢ નથી કે પરમેશ્વર નથી, કે જેને લીધે તે મારું રક્ષણ કરે. ' ૫ હે નારદ ! મારું તેજ અને બળ વાયુના રક્ષણ કરતાં પણ ભયંકર છે. હું સત્ય જ કહું છું કે, મારા સામર્થ્યના અદારમાં ભાગને પણ વાયુ પહોંચી શકે તેમ નથી. ' ૬ જે સમયે વાયુ તોફાન કરતો કરતો અને માર્ગના અનેક વૃક્ષોને, પર્વતોને તથા બીજાં દરદોષ પદાર્થોને ભાંગી ભૂશ કરી નાખતો મારી મામે ધમ્મી આવે છે, તે વેળા હું તેને મારા બળથી થંભાવી દઉં છું. ' ૭ હે દેવર્ષિ ! સર્વ કોઈને ભાંગીતોડી નાખનારા વાયુને

મેં ઘણી વાર હરાવ્યો છે, જેથી તે કદાચ કોધાય-
માન થાય તોપણ તેનાથી હું ડરતો નથી.^૮

નારદે કહ્યું : હે શાદમલિ ! તારી આ માન્યતા
વિપરીત છે—ઘણી જ ભૂલભરેલી છે, એમાં
સંશય નથી. આ જગતમાં એવું એક પણ પ્રાણી
નથી કે જે વાયુના જેવું બળવાન હોય.^૯ હે વન-
સ્પતિ ! ઇંદ્ર, યમ, કુબેર અને વરુણ એ ચારે લોક-
પાલો પણ વાયુના જેવા બળવાન નથી તો પછી તું
કોણ માત્ર ?^{૧૦} હે શાદમલિ ! આ પૃથ્વી પર જે કોઈ
પ્રાણીને કંઈ ચેષ્ટા કરી રહ્યું છે તે સર્વનું કારણ ભગવાન
વાયુ છે અને મહાસમર્થ એવો વાયુદેવ સર્વ પ્રાણી
ઓની અંદર નિવાસ કરીને તેઓને ચેષ્ટાવાળાં અને
પ્રાણુવાળાં કરી રહ્યો છે.^{૧૧} એ વાયુદેવ સર્વ સ્થળે
સારી પેઠે વિસ્તાર પામીને જે વાય છે, તો પ્રાણી-
ઓ ઉત્તમ પ્રકારે ચેષ્ટાઓ કરી શકે છે; પણ જો
બરાબર વિસ્તાર પામ્યા વિના વાય છે, તો પ્રાણીઓ-
ની ચેષ્ટાઓમાં પણ વિકાર થઈ જાય છે.^{૧૨} આ રીતે
વાયુ સર્વ સત્ત્વવાન પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે અને સર્વ-
નો પૂજ્ય છે, છતાં તું એની પૂજા કરતો નથી—
એને માન આપતો નથી, એમાં તારી બુદ્ધિની
લઘુતા વિના બીજું શું કારણ છે ?^{૧૩} હે શાદમલિ !
તું સાર વિનાનો છે અને દુષ્ટબુદ્ધિ છે, તેથી જ કેવળ
આવા વ્યર્થ પ્રલાપો કર્યો કરે છે. તું કોધાદિકથી
ઘેરાયેલો છે અને કેવળ અસત્ય બોલે છે.^{૧૪} તું
આવું અસત્ય ભાષણ કરે છે, તેથી મને કોધ અચ્છો
છે; માટે હું પડેજ વાયુની પાસે જઈને તારા આ
બકવાદોને બહેર કરી દઈશ.^{૧૫} એા દુષ્ટબુદ્ધિ
શાદમલિ ! ચંદન, ચંદન (તે નામતું) ઝાડ, સાગ,
સરલ, દેવદાર, નેતર, ધાવડો અને બીજાં ઘણાં
મહાબળવાન વૃક્ષો કૃતકૃત્ય હોવા છતાં આમ તારી
પેઠે વાયુનું અપમાન કરતાં નથી; કેમ કે તેઓ
વાયુના બળને તથા પોતાના બળને બરાબર જાણે છે
અને તેથી જ તે મહાવૃક્ષો વાયુને નમે છે, પણ તું
તો મોહને લીધે વાયુના અપાર બળને જાણતો નથી
અને આ રીતે તેનો તિરસ્કાર કરે છે, માટે હું વાયુની
પાસે જઈશ. (અને તારો ગર્વ ઉતારીશ.)^{૧૬-૧૮}

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વાતર્જત આપદ્યમ્બાનુશાસન-
પર્વમાં 'શાદમલિના મિથ્યા પ્રલાપ' નામનો

અધ્યાય ૧૫૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૬ મો

વાયુનો કોપ

॥ મીષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वा तु राजेन्द्र शालमलिं ब्रह्मवित्तमः ।

નારદઃ પવને સર્વ શાલમેર્વાક્યમવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

લીષ્ઠમે કહ્યું : હે રાજેન્દ્ર ! એ પ્રમાણે શાદમલિ-
ને કહ્યા પછી મહાન બ્રહ્મવેતા મુનિ નારદ પવન-
ની પાસે ગયા અને તેને શાદમલિનાં સર્વ વાક્યો
કહેવા લાગ્યા.^૧

નારદે કહ્યું : હે વાયુ ! હિમાલયના પૃથ્થ ભાગ
ઉપર એક મહાન શાદમલિ વૃક્ષ છે, તેની શાખા-
પ્રશાખાઓ ઘણી જ મોટી છે, તેનાં મૂળ ઘણાં જાડાં
છે અને તેનો ઘેરાવો પણ ઘણો જ છે; પરંતુ તે
વૃક્ષ તારાં અપમાન કરે છે.^૨ હે વાયુ ! તેણે તારાં
નિંદાભરેલાં ઘણાં વચનો કહ્યાં છે કે, જે વચનોને
તારી આગળ હું કહી શકું તેમ પણ નથી અર્થાત્
ન કહેવાનાં વચનો તેણે કહ્યાં છે.^૩ હે વાયુ ! હું
જાણું છું કે, તું સર્વ પ્રાણુધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, અરે !
અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે અને ઘણો જ પ્રભાવશાળી છે,
તેમ જ કોધમાં તો કાળના જેવો જ છે.^૪

લીષ્ઠમે કહ્યું : નારદનાં એ વચન સાંભળીને
વાયુને ઘણો જ કોધ ચડી ગયો. તે એકદમ પેલા
શાદમલિ પાસે ગયો અને તેને કહેવા લાગ્યો.^૫

વાયુએ કહ્યું : અથા એા શાદમલિ ! મુનિ
નારદ અહીંથી જ્યારે જતા હતા, ત્યારે તેમની
પાસે તે મારી નિંદા કરી, ખરું કે ? પણ તું જાણે
છે કે, હું કોણ છું ? હું વાયુદેવ છું. મારે તને મારો
પ્રભાવ અને બળ હવે દેખાડવાં પડશે (તે વિના તું
નહિ સમજે.)^૬ એા વૃક્ષ ! હું તને સારી પેઠે
જાણતું છું, તું મારા જાણવામાં જ છે. પૂર્વે જ્યારે
પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવી, ત્યારે પ્રભુ પિતા-
મહે (બ્રહ્માએ) અહીં તારી છાયામાં વિશ્રાંતિ લીધી
હતી,^૭ તે કારણથી આજ્ઞાદિન પર્વત મેં તારા ઉપર
કૃપા કરી હતી અને એા દુષ્ટબુદ્ધિ ! મેં તારું રક્ષણ
કર્યું હતું, નહિ કે તારા પોતાના પરાક્રમથી તું
અધમ વૃક્ષ મારા સપાટામાંથી બચી ગયું છે !^૮
છતાં તું મારું અપમાન કરે છે ને મને બીજા છુદ્ધ-
પ્રાણી જેવો તુચ્છ માને છે, માટે હું તને મારું સ્વરૂપ

દેખાડી દઈશ, જેથી કરીને તુ મારુ અપમાન ન કરે ૮

લીળે-કહ્યું વાયુએ એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે પેલો શાંતમલિ જાણે એ વાતને હમી ઝાઢનો હેય તેવો ઢોળ કરીને બોલ્યો. ‘અરે ઓ પવન! તને આટલો બધો બે ક્રોધ ચડ્યો છે તો તારુ સ્વરૂપ તુ મને દેખાડી આપ અને તારા ક્રોધને મારા પર ઢોળી પાડ, (હું તો જાણુ છું કે) ક્રોધાચમાન થઈને પણ તુ મને શું કરી નાખવાનો છે? હે પવન! ભવે, તુ પોતે ગમે તેટલો સમર્થ છે, તો પણ હું તારાથી ડરતો નથી ૧૦૧૧ હું તારા કરતા અધિક બળવાન છું, તેથી મારે તારાથી ડરી જવાનું ડઈ કારણ નથી (તુ નથી જાણતો કે,) જેઓ બુદ્ધિથી બળવાન છે, તેઓ જ મોટા બળવાન ગણાય છે, પણ જેઓનામા કેવળ શારીરિક બળ હોય છે તેઓ બળવાન ગણાતા નથી.’

એ પ્રમાણે શાંતમલિએ કહ્યું એટલે પવન બોલી બોલ્યો ‘ડીક છે, ત્યારે આવતી કાલે મારુ બળ હું તને દેખાડીશ’ આમ કહીને પવન ત્યાંથી આલ્યો ગયો. પછી રાત્રિ પડી એટલે પેલો શાંતમલિ વાયુની પ્રતિજ્ઞાના સળધમા મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો તેને ખરી ખાતરીથી દેખાતું હતું કે, પોતે વાયુના જેવો બળવાન નથી જ, જેથી તે મનમા ડહેવા લાગ્યો કે, ‘ખરેખર, મેં નારદની પાસે જે વચનો કહ્યા છે, તે મિથ્યા છે હું વાયુની સામે ટક્કર ઝીવવા માટે અસમર્થ છું, કારણ કે વાયુ મારા ડરતા અધિક બળવાન છે. નારદે મને જે પ્રમાણે કહ્યું હતું, તે પ્રમાણે જ વાયુ નિત્ય બળવાન છે એકે એમા કઈ સંશય જ નથી કે, હું બીજા વૃક્ષોના ડરતા પણ દુર્બળ છું, પરંતુ બુદ્ધિમા બીજું એક પણ વૃક્ષ મારી સમાનતા ડરી શકે તેમ નથી, ૧૨-૧૭ માટે મારી બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને વાયુના બળમાથી હું સુખ થઈશ હું જે બુદ્ધિનો આશ્રય ડરીશ, તે બુદ્ધિનો વનમાના બીજા સર્વ વૃક્ષો પણ બે આશ્રય કરે, તો તેઓને ક્રોધાચમાન થયેલા પવનથી કદી પણ બચ રહે નહિ, એમા સંશય નથી, પરંતુ તે મૂર્ખ વૃક્ષો માગી પેઠે એ વાતને જાણતા જ નથી કે ક્રોધાચમાન થયેલો વાયુ પોતાનો કેવી ગીતે નાશ કરે છે ૧૧૮૧-૧૮

અધ્યાય ૧૫૭મો

શાંતમલિનો નાશ અને કથાનું તાત્પર્ય

॥ ભીષ્મ ઉવાચ ॥

તતો નિશ્ચિત્ય મનમા શાલ્મલિઃ ક્ષુભિતસ્તદા ।

શાલાઃ સ્ફંધાન્ પ્રશાલાશ્ચ સ્વયમેવ વ્યજાતયત્ ॥૧

લીળે કહ્યું હે યુધિષ્ઠિર! એ રીને મન સાથે નિશ્ચય ડરીને વાયુથી બચ પામેલા શાંતમલિ એ પોતાની શાખાઓને, પ્રશાખાઓને તથા મોટી મોટી ડાળીઓને પોતાની મેળે જ કાપી નાખી ૧ એ પ્રમાણે શાખાઓ, પાદડા અને પુષ્પોનો ત્યાગ કરીને તે વનસ્પતિએ પ્રભાતમા પોતાની સામે આવતા વાયુને જોયો ૨ વાયુ પણ કોપને લીધે સુસવાટા કરતો કરતો અને મોટા મોટા વૃક્ષોને જમીનદોસ્ત કરતો કરતો તે સ્થળે આવી પહોંચ્યો, કે જ્યાં પેલું શાંતમલિવૃક્ષ ટટાર થઈ ને બહુ હતું ૩ ત્યાં આવીને વાયુએ જોયું તો તેના બધા પાદડા, મોટી શાખાઓ અને પુષ્પો આપોઆપ જમીન ઉપર ખરી પડ્યા હતા શીમળાની એ સ્થિતિ જોઈને પવન હર્ષ પામ્યો પછી તેણે હમતા હસતા મોટી શાખાઓવાળા શીમળાને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૪

વાયુ બોલ્યો. ‘ઓ શાંતમલિ! હું પણ ક્રોધમા આવી જઈને તારી આવી જ સ્થિતિ ડરવાનો હતો, કે જે સ્થિતિને તે પોતે જ કરી મૂકી છે અને શાખા વગેરેને કાપી નાખીને પોતાની મેળે જ કટ વેડી લીધું છે ૫ તું તારા પોતાના જ હુલ વિચારને પરિણામે પુષ્પો, શાખાઓ, અકુરો અને પાદડાઓથી હીન થઈ પડ્યો છે અને પોતાની મેળે જ મારા પરા કમને વશ થયો છે ૬

લીળે કહ્યું વાયુના એ વચન સાંભળીને શાંતમલિ ઘણો જ શરમાઈ ગયો અને નારદે કહેલા વચનો યાદ ડરીને મનમા સતાપ પામ્યો ૭ હે રાજમિહ યુધિષ્ઠિર! એ પ્રમાણે જે પુરુષ પોને દુર્બળ હોય છતાં બળવાનની સાથે બે વેર કરે છે, તો તે એ શાંતમલિની પેઠે સતાપ પામે છે ૮ માટે દુર્બળ પુરુષે પોતાના ડરતા વધારે બળવાન પુરુષોની માથે વેર કરવું નહિ, કેમ કે તેવું વેર ડરનારો દુર્બળ પુરુષ એ શીમળાની પેઠે થોડ પામે છે હે મહારાજ! મહાત્મા પુરુષો પોતાનો

અપકર કરનારા પુરુષોની આગળ વેરને પ્રકટ કરી દેતા નથી, પણ તેઓ ધીમે ધીમે પોતાનું બળ તેઓને દેખાડે છે.^{૧૦} અથવા બુદ્ધિવાળા મનુષ્યે બુદ્ધિના બળ ઉપર પોતાની આહુતિકા ચલાવનારા પુરુષની સાથે વેર કરવું નહિ; કેમ કે તેવા બુદ્ધિમાન પુરુષની બુદ્ધિ ઘાસના ઢગલામાં જેમ અગ્નિ પ્રવેશ કરે છે, તેમ બુદ્ધિહીન વેરીઓના સમુદાયમાં પ્રવેશ કરે છે (ને તેઓના સંહાર કરી નાખે છે).^{૧૧} હે રાજા! પુરુષમાં બુદ્ધિના જેવું બીજું કંઈ પણ તરવ નથી; તેમ જ હે રાજેન્દ્ર! આ જગતમાં બળના જેવો બીજો એક પણ ગુણ નથી;^{૧૨} માટે હે શત્રુ-હંતા રાજા! હરકોઈ પુરુષે બાળક, મૂર્ખ, આંધળો, બહેરો અને જે પુરુષ પોતાના કરતાં અધિક બળવાન હોય તે સર્વના પર ક્ષમા કરવાનો સ્વભાવ રાખવો (અર્થાત્ તેઓએ કરેલા અપરાધને સહન કરવા.) આ ગુણ તમારામાં દેખાય છે.^{૧૩} હે મહાતેજસ્વી રાજા! દુર્યોધનની પાસે અગિયાર અશ્વોહિણી સેનાઓ હતી પરંતુ, તેઓ મહાત્મા અર્જુનના બળ સમાન ન હતી;^{૧૪} અને તેથી જ પોતાના બળને આશ્રય કરીને રણમાં ધૂમી રહેલા ઈંદ્રના યશસ્વી પુત્ર અર્જુને તે સેનાઓમાં ભંગાણ પાડ્યું હતું અને અંતે તેઓનો સંહાર પણ કર્યો હતો.^{૧૫} હે ભારત! આ પ્રમાણે મેં તમને રાજધર્મો અને આપદ્ધર્મોનો વિસ્તારથી ઉપદેશ આપ્યો; તો હે મહારાજા! હવે ફરી શું સાંભળવાની તમને ઇચ્છા છે? ^{૧૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમાં આપદ્ધર્મનું શાસન-પર્વમાં 'શાંતિભક્તિ નાશ અને કથાનું તાત્પર્ય' નામનો અધ્યાય ૧૫૭મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૮ મો

લોભ જ સર્વ અનર્થોનું કારણ છે

॥ ગુપ્તિરિ ઉવાચ ॥

પાપસ્ય યદધિગ્ધાનં યતઃ પાપં પ્રવર્તેતે ।

યતદિચ્છામ્પહં શ્રોતું તત્ત્વેન ભરતર્ષભ ॥ ૧ ॥

ગુપ્તિરે પૂછ્યું: હે ભરતશ્રેષ્ઠ પિતામહ! પાપનું જે નિવાસસ્થાન હોય અને જેને લીધે પાપની પ્રવૃત્તિ થતી હોય, તેને યથાર્થ રીતે સાંભળવા હું ઇચ્છું છું.^૧

લીંગે કહ્યું: હે રાજા! પાપનું જે નિવાસસ્થાન છે તે હું તમને કહું છું, સાંભળો. એકલો લોભ જ મોટા કૂડની પેઠે સર્વનો આસ કરનાર છે અને લોભથી જ પાપની પ્રવૃત્તિ થાય છે;^૨ એટલું જ નહિ પણ લોભમાંથી જ પાપની, અધર્મની તથા મોટાં દુઃખોની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેને લીધે મનુષ્યો પાપી બની જાય છે, તે લોભ જ કપટનું મૂળ છે. લોભમાંથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, લોભમાંથી ક્રામ પ્રવર્તે છે અને લોભમાંથી જ મોહ, માયા, માન, અવિવેક, પરાધીનતા, અસહિષ્ણુતા, નિર્લજ્જતા, લક્ષ્મીનો નાશ, ધર્મનો ક્ષય, ચિંતા અને અપકીર્તિ એ સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે;^{૩-૫} તેમ જ દાન નહિ આપવાનો ગુણ, અતિશય તૃષ્ણા, વિરુદ્ધ કર્મો કરવાની પ્રવૃત્તિ, કુળ અને વિદ્યાનો મદ, રૂપ તથા ઐશ્વર્યનો મદ, સર્વ પ્રાણીઓનો દ્રોહ, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર, હરકોઈનો અવિશ્વાસ, હરકોઈના પ્રત્યે કુટિલતા, પારકા દ્રવ્યનું હરણ, પરસ્ત્રીઓ ઉપર બળાત્કાર, વાણીનો વેગ, મનનો વેગ, ઈન્દ્રિયોનો વેગ, ઉપરસ્થ (લિંગ) ઇન્દ્રિયનો વેગ,^૬ ઉદરનો વેગ,^૭ મૃત્યુનો દારુણ વેગ,^૮ ઈર્ષ્યાનો બળવાન વેગ,^૯ અસત્યનો દુર્જન્ય વેગ,^{૧૦} રસનો અનિવાર્ય વેગ,^{૧૧} શ્રોત્રનો દુઃસહ વેગ, પારકી નિંદા, પોતાની પ્રશંસા, અદેખાઈ, પાપ, દુષ્કર્મોનું આચરણ અને સર્વ પ્રકારનાં સાહસો તથા અકાર્યો કરવાં વગેરે સર્વ દોષો કેવળ લોભમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે; જે લોભને અધીન ધર્મને મનુષ્યો બાહ્યાવસ્થામાં, કૌમારાવસ્થામાં અને યુવાવસ્થામાં પોતપોતાનાં કર્મોના ત્યાગ કરી શકતા નથી. વળી જે લોભ વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી પણ નાશ પામતો નથી અને હે કુરુવંશીરાજા! નિત્ય અગાધ જળવાળી નદીઓનો ભરાવો હોવા છતાં પણ સમુદ્ર

૧ જેમ આવે તેમ બોલ્યા કરવું તે. ૨ અધોગચ રથને પણ મનને દોડાવવું તે. ૩ દેવશ્રાવણોની પણ નિંદા કરવી તે. ૪ પરસ્ત્રીઓ સાથે ગમન કરવું તે. ૫ અમલ્યનું પણ ભક્ષણ કરવું તે. ૬ આત્મહત્યા કરવી વગેરે. ૭ ધર્મનિષ્ઠ મહાપુરુષની પણ ઈર્ષ્યા કરવી તે. ૮ દેવ અને રાજાની સમક્ષ પણ અસત્ય બોલવું તે. ૯ મહિરા મુદ્દાનું પણ પાન કરવું તે. ૧૦ દુષ્ટ વાત સાંભળવાની પણ ઇચ્છા કરવી તે.

જેમ પૂર્ણ થતો નથી, તેમ જે લોભને કદી પૂર્ણ કરી શકાતો નથી, અનેક પ્રકારના લાલો મળ્યા છતાં પણ જે તૃપ્ત થતો નથી, અનેક પ્રકારના વિષયોનો ઉપસોગ કર્યા છતાં પણ જે તૃપ્ત થતો નથી અને હે રાજા ! દેવો, ગધવો, અસુરો, મોટા સર્પો અને જગતના સર્વ ભૂતગણો પણ જેના ચથાર્થે સ્વરૂપને બાળી શક્યા નથી તે લોભને તથા મોહને સર્વ કોઈ પુરુષે મનનો જય કરીને છૂતવા બેઠો છે. હે કુરુવંશના રાજા ! દલ, દ્રોહ, નિંદા, ચાડી-ચુગલી અને ઈર્ષ્યા એ સર્વ દોષો મનને વશ નહિ રાખનારા લોભી પુરુષો વિષે હોય છે. આ જગતમાં ઘણા પુરુષો મોટા મોટાં શાસ્ત્રો લાણીને બહુશ્રુત (વિદ્વાન) થયા હોય છે અને બીજાઓના સશયો નો નાશ કરનારા હોય છે, તેઓ પણ (લોભના પ્રભાવને લીધે) બુદ્ધિહીન બની જઈને કલેશ પામે છે. (જે પુરુષો લોભી હોય છે) તેઓ દ્રેષ અને ક્રોધ કરવામાં જ આસક્ત રહે છે, શિષ્ટાચારથી બ્રૂણ હોય છે, અંતઃકરણના કૂર હોય છે, મધુર વાણી બોલનારા હોય છે અને ઘાસથી ઢાકેલા કૂચાની પેઠે ઉપર-ઉપરથી જ મનોહર દેખાવાના હોય છે; પણ તેઓનું અંતઃકરણ મહાભયકર હોય છે. તેવા ધર્મધ્વજ (ધર્મદોગી) ક્ષુદ્ર પુરુષો ધર્મને બહાને બીજાઓની હિંસા કરીને જગતને લૂંટી લે છે. ૧-૧૦ વળી તેઓ શાસ્ત્રીય બળનો તથા હેતુઓનો આશ્રય કરીને અનેક પ્રકારના નવા નવા સપ્રદાયો ચાલુ કરે છે* અને લોભમૂલક જ્ઞાનમાં એકનિષ્ઠ થઈને સત્પુરુષોના માર્ગનો નાશ કરે છે-સદાચાર માર્ગનો લોપ કરે છે. ૧૬ લોભચરત દુરાત્મા પુરુષોએ હાસ પમાડેલા ધર્મની જે સ્થિતિમાં વિકાર અથવા સડો થાય છે, તે કાલાતરે એ

* વેનરેન પ્રકારેણ યસ્યક્રયાવિ દેહિન ।

સતોપ જનવેણાસ્તદેવેશ્વરપૂજનમ્ ॥

ગમે તે પ્રકારે હરકોઈ પ્રાણીને મતોપ ઉપનરવો તે જ મંથિરપૂજન ગણાય છે આવા શાસ્ત્રીય વાક્યોને આગળ ધરીને ઘણા ધૂર્ત પુરુષો પદ્મોગમન અને અને પરપદન-ગુ વગેરે આકર્ષાને પણ ધર્મ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરે છે, કેમ કે તેઓ કરે છે કે વાંભિયાર આતિથી પત્ર અન્ન-અન્નને મતોા થાય છે, માટે તે ધર્મ અથવા મંથિર પૂજન જ છે

પ્રમાણે જ પ્રથા પામે છે, અર્થાત્ લોભાધીન થયેલા હુદ્ પુરુષોએ ચલાવેલા અનેક અધર્મપથો કાલાતરે ધર્મપથરૂપ થઈ પડે છે. ૨૦ હે કુરુવંશના રાજા ! જેઓની બુદ્ધિ લોભને અધીન થયેલી હોય છે, તેઓમાં ગર્વ, ક્રોધ, મદ, અત્યંત નિદ્રા, શોક અને અતિશય અભિમાન એ બધા દુર્ગુણો એવામાં આવે છે. ૨૧ હે રાજા ! જેઓ નિત્ય લોભવૃત્તિથી યુક્ત હોય છે, તેઓને તમારે અશિષ્ટ અથવા હુદ્ સમજવા

ત્યારે પવિત્ર આચરણવાળા શિષ્ટ પુરુષો કોણ ? એવો પ્રશ્ન જો તમે પૂછતા હો તો સામળો. હું તમને તેઓના લક્ષણ કહું છું. ૨૨ જેઓને મૃત્યુ પત્રી પુનર્જન્મનો ભય નથી, જેઓને નરક દિ પરલોકથી ભય નથી, જેઓ માસલક્ષણ કરતા નથી, જેઓ પ્રિયઅપ્રિય સમાન હોય છે, જેઓને શિષ્ટ પુરુષોનો આચાર પ્રિય હોય છે, જેઓ ઇદ્રિયોને વશ રાખી શકે છે, જેઓ સુખદુઃખને સમાન ગણે છે, જેઓ સત્ય ભાષણ કરવામાં જ તત્પર રહે છે, જેઓ દાનશીલ હોય છે, પણ પ્રતિગ્રહ કરનારા હોતા નથી, દયાળુ હોય છે, પિતૃઓ, દેવો અને અતિથિઓનો સત્કાર કરનારા હોય છે, નિત્ય ઉદ્યમ શીલ હોય છે, સર્વનો ઉપકાર કરનારા હોય છે, વીર હોય છે, સર્વ ધર્મનું પાલન કરનારા હોય છે, સર્વ પ્રાણીઓનું હિન કરનારા હોય છે અને પોતાના સર્વવત્તું પરાથે અપર્ણ કરી દેનારા હોય છે, તેઓને જ હે ભારત ! તમારે શિષ્ટ અથવા સત્પુરુષ ગણવા; ૨૭-૨૯ આવા ધર્મનો જ વેપાર કરનારા સત્પુરુષોને કોઈ રીતે પણ ધર્મમાર્ગથી બ્રૂણ કરી શકાતા નથી અને તેઓનું ચારિત્ર્ય પણ પ્રાચીન કાળના સાધુપુરુષોના આચારથી બિન્ન હોઈ નથી. ૨૭ તેઓ કોઈને ત્રાસ આપતા નથી, ચપલ વૃત્તિવાળા હોતા નથી, દુર હોતા નથી, સન્માર્ગમાં જ સ્થિતિ કરનારા હોય છે અને અહિંસા તેઓમાં સ્થિર થયેલી હોય છે, માટે તેવા પુરુષોનું સન્ન નોએ નિત્ય એવન કરવું. ૨૦ હે ગત ! જેઓ ક્રામ અને ક્રોધનો ત્યાગ કરનારા હોય, મમતારહિન હોય, અર્હકાર ચિનાના હોય, આદર્શરૂપ આત્મિકથી યુક્ત હોય અને સ્થિર મુખોદાવાળા હોય, તેઓનું તમે એવન કરજો અને તેઓને જ ધર્મવિપયક પ્રતી પૂઠજો. ૨૬ હે યુધિષ્ઠિર ! તેઓ ધનને માટે કે વળને

માટે ધર્મચરણ કરતા નથી, પરંતુ ચરીરમાં પોષણ માટે આહારાદિક ક્રિયાઓ જેમ આવશ્યક કર્તવ્ય છે, તેમ ધર્મ પણ આવશ્યક કર્તવ્ય છે, એમ સમજીને ધર્મચરણ કરે છે.^{૩૦} તેઓને વિષે ભય, ક્રોધ, ચપળતા કે શોક હોતો નથી; તેમ જ તેઓ ધર્મધ્વજ (ધર્મદોગી) થઈને કોઈ પાપાંડ ધર્મનો આશ્રય કરતા નથી.^{૩૧} હે કુંતાપુત્ર! તેવા મહાત્મા પુરુષો વિષે લોભ કે મોહ હોતો નથી; તેઓ નિત્ય સત્ય અને સરળતામાં જ રિથિતિ કરનારા હોય છે અને તેમનામાં કદી આચારબ્રહ્મતા પણ જોવામાં આવતી નથી; માટે તેવા પુરુષો ઉપર તમે પ્રીતિ કરજો.^{૩૨} જે પુરુષો સત્ત્વગુણોના આશ્રય કરનારા અને સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ રાખનારા હોય છે, તેઓ પોતાને અમુક ઈષ્ટ વસ્તુનો લાભ થતાં હર્ષ પામતા નથી, ગેરલાભ થતાં દુઃખી થતા નથી અને તેઓ મમતા તથા અહંકારનો ત્યાગ કરનારા હોય છે.^{૩૩} હે તાત! સત્ત્વગુણપ્રધાન માર્ગનો આશ્રય કરીને પરમાત્મતત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા રાખનારા અને સ્થિર પરાક્રમવાળા મહાન પુરુષોને લાભ, હાનિ, સુખ, દુઃખ, પ્રિય, અપ્રિય અને જીવિત તથા મરણ સમાન જ હોય છે.^{૩૪} માટે એવા મહાનુભાવ અને ધર્મપ્રિય મહાત્માઓનું તમે ઈર્ષ્યોનો નિગ્રહ કરીને લક્ષ્યપૂર્વક પૂજન કરજો; કેમ કે હે ભદ્ર! સત્પુરુષોની વાણીના સર્વ ઉદ્ગારો દૈવી અને ગુણ-સંપન્ન થઈ પડે છે અને મૂર્ખ અથવા દુષ્ટ પુરુષોની વાણીના પ્રલાપો કેવળ અશુભ કરનારા જ થઈ પડે છે. (અર્થાત્ લોભને જીતવાની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે સત્પુરુષોનો જ સંગ કરવો.)^{૩૫}

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતમાં સાંતિપર્વતર્જન આપદ્ધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'લોભ જ સર્વ અનર્થોત્ત' કારણ છે' નામનો અધ્યાય ૧૫૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૯ મો

અજ્ઞાનનું વર્ણન

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

અનર્થનામધિષ્ઠાનમુક્તો લોભઃ પિતામહ ।

અજ્ઞાનમપિ વૈ તાત શ્રોતુમિચ્છામિ તત્ત્વતઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : તમે કહ્યું કે સર્વ અનર્થોત્ત મૂળ કારણ લોભ છે, તો હવે અજ્ઞાનનું વાર્તાવિક

સ્વરૂપ કેવું છે. તે સાંભળવાની પણ મને ઇચ્છા થઈ છે.^૧

લીધમે કહ્યું હે રાજા ! જે પુરુષ અજ્ઞાનને લીધે પાપકૃત્ય કરે છે, તે પોતાના વિનાશને જાણતો નથી, સદાચારી પુરુષોનો દ્રેષ કરે છે અને લોકમાં નિર્દોષાત્ર બને છે.^૨ અજ્ઞાનને લીધે પુરુષ નરકમાં પડે છે, અજ્ઞાનને લીધે દુર્ગતિને તથા ક્લેશોને પામે છે અને અજ્ઞાનને લીધે આપત્તિઓમાં ટૂળી જાય છે.^૩

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે રાજન્ ! અજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ, સ્થાન, વૃદ્ધિ, ક્ષય, ઉદય, મૂળ, પ્રાપ્તિ, પ્રવેશ, કાળ, કારણ અને હેતુ એ સર્વનું વાર્તાવિક સ્વરૂપ જાણવાને હું ઇચ્છું છું; કેમ કે મને ભાસે છે કે, અજ્ઞાનને લીધે જ સર્વ દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે.^૪

લીધમે કહ્યું : રાગ, દ્રેષ, મોહ, હર્ષ, શોક, અભિમાન, કામ, ક્રોધ, દર્ષ, તંદ્રા, આલસ્ય, ઇચ્છા, દ્રેષ, સંતાપ, બીજનો અભયુદય જોઈને બળી જવું તે અને હિંસા આદિ પાપજનક ક્રિયાઓ એ બધું અજ્ઞાન જ છે.^૫ હે મહારાજા ! અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ, તેની પ્રવૃત્તિ અને વૃદ્ધિ વગેરેના સંબંધમાં તમે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા તેનો હું સવિસ્તાર અને વિશેષતા ભરેલો ઉત્તર આપું છું, તેને તમે સાંભળો.^૬ હે ભારત ! અજ્ઞાન અને લોભ એ બંનેનાં ફળ તથા દોષ સમાન જ છે, તેથી એ બંનેને તમારે એક જ સમજવાં.^૭ લોભમાંથી જ અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. લોભ ન્યારે વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે અજ્ઞાન પણ વધી પડે છે, લોભની ન્યારે સામ્યાવસ્થા હોય છે, ત્યારે અજ્ઞાનની પણ સામ્યાવસ્થા હોય છે; લોભનો ન્યારે ક્ષય થાય છે ત્યારે અજ્ઞાનનો પણ ક્ષય થાય છે અને લોભનો ન્યારે ઉદય થાય છે ત્યારે અજ્ઞાન પણ ઉદય પામે છે. આ પ્રમાણે કેવળ લોભને લીધે જ (દુઃખ, સંતાપ મોહ, આદિ) અનેક ગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.^૮ આ અજ્ઞાનાત્મક લોભનું મૂળ કારણ મોહ છે. (અર્થાત્ મોહ જ અજ્ઞાનનું મૂળ છે) અને તે જ કાલાત્મકગતિ-સ્વર્ગ નરક, મનુષ્ય, દેવ, પશુ તથા પક્ષીઓ વગેરે ગતિનું કારણ છે; તેમ જ ન્યારે કોઈ ઈષ્ટ પદાર્થ મેળવવાના લોભનો તેવાં કોઈ વિદ્યોને લીધે ઉદ્ભવે થઈ જાય છે, ત્યારે કાળ જ અજ્ઞાનનું કારણ બને છે.^૯ પછી તે કાળના અજ્ઞાનથી લોભ ઉત્પન્ન થાય છે અને લોભમાંથી

અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; માટે લોભ જ સર્વ દોષોનું મૂળ છે, એમ સમજીને લોભનો ત્યાગ કરવો.^{૧૨} લોભનો નાશ કરીને જ જનક, યુવનાથ, વૃષાહર્ષિ અને પ્રસેનજિત વગેરે રાજાઓ સ્વર્ગલોકને પામ્યા છે.^{૧૩} હે કુરુક્ષેષ! લોભનું ફળ જગતમાં પ્રત્યક્ષ છે, માટે તેનો અતઃકરણપૂર્વક તમે ત્યાગ કરો; કેમ કે લોભનો ત્યાગ કરીને તમે આ લોકમાં તથા મૂળ પછી પરલોકમાં સુખેથી વિચરી શકશો.^{૧૪}

ઈતિ શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વ-તર્જિત આપદ્ધર્માનુ-
શાસનપર્વમાં 'અજ્ઞાનનું વર્ણન' નામનો

અધ્યાય ૧૫૬ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૦ મો

દમ-ઈન્દ્રિયનિગ્રહનું આહ્વાત્મ્ય

॥ યુધિષ્ઠિર સ્વાચ ॥

સ્વાધ્યાયે કૃતયન્તસ્ય નરસ્ય ચ પિતામહ !

ધર્મકામસ્ય ધર્માત્મન્ કિં નુ શ્રેય ઇહોચ્યતે ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ધર્માત્મા પિતામહ ! સ્વાધ્યાયમાં અતન કરનારા ધર્મોભિલાષી પુરુષને આ જગતમાં શું કર્તવ્ય શ્રેયસ્કર થઈ પડે છે ?^૧ હે પિતામહ ! આ જગતમાં અનેક પ્રકારના ધર્મો અને ધર્મશાસ્ત્રો જોવામાં આવે છે. તેમાંથી જેને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં તમે શ્રેયસ્કર માનતા હો તે મને કહો.^૨ હે ભારત ! ધર્મને ભાગ મહા વિરલી છે અને તેની શાખાઓ પણ અનેક છે; પરંતુ તે સર્વ ધર્મોમાં જેનું અવશ્ય આચરણ કરવા માટે શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે, તે ધર્મ કયો ?^૩ હે રાજા ! જે ધર્મ સર્વમહાન ગણાય છે અને ઘણી શાખાઓવાળો મનાય છે, તેનું પરમ વાસ્તવિક મૂળ કયું છે ? હે તાત ! તે સર્વ સંપૂર્ણ રીતે મને કહો.^૪

હાલે મેં કહ્યું : અત્યંત અનંદપૂર્વક હું તમને એવો ભાગ બતાવું છું કે જેથી તમે ત્યાજીને મેળવી શકશો અને અમૃતપાન કરીને જેમ વૃક્ષ સ્વાદ, તેમ તેનું જ્ઞાન મેળવીને તમે જીવિમાન કોવાને લીધે વૃક્ષ થશો.^૫ પ્રાચીન મહર્ષિઓએ પોતપોતાના વિજ્ઞાનબળને આશ્રય કરીને અનેક ધર્મવિધિઓ કહા છે, પરંતુ તે સર્વનો મુખ્ય આધાર એકદમ ઉપર જ રહેલો છે;^૬ માટે જ સર્વ પ્રકારના વિષયોનું નિઃસ્વાત્મક જ્ઞાન ધરાવનારા વૃદ્ધ પુરુષો

કહે, છે કે : 'દમ એ જ પરમ શ્રેયસ્કર છે અને પ્રાદ્યજીને માટે તો દમ એ જ સનાતનધર્મ ગણાય છે; કેમ કે દમને લીધે જ પ્રાદ્યજીની સર્વ ક્રિયાઓ યથાવત્ સિદ્ધ થાય છે અને દાન, યજ્ઞ તથા વેદાધ્યયનના કરતાં પણ દમ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.' દમ તેજની વૃદ્ધિ કરે છે, દમ અત્યંત પવિત્ર છે અને દમને લીધે પાપરહિત થયેલો પુરુષ તેજઃસંપન્ન થઈને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.^૭ અમે સાંભળ્યું છે કે, દમના જેવો બીજો કોઈ ધર્મ જગતમાં નથી; કેમ કે આ જગતમાં સર્વ પ્રકારના ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો માં દમ જ પરમ પ્રથંસાપાત્ર થયો છે.^૮ હે મનુષ્યોના ઇન્દ્ર ! દમને ધારણ કરનારો પુરુષ મહાન ધર્મ પામે છે અને આ લોકમાં તથા મૂળ પછી પરલોકમાં પણ સુખી થાય છે;^૯ તેમ જ દમશીલ પુરુષ સુખપૂર્વક નિદ્રા કરે છે, સુખપૂર્વક જાગ્રત થાય છે, સર્વ લોકમાં સુખેથી વિચરી શકે છે અને તેનું મન પણ પ્રસન્ન રહે છે;^{૧૦} પરંતુ જે પુરુષ દમશીલ હોતો નથી, તે પુરુષ નિરંતર કંઠેશોને પામ્યા કરે છે અને પોતાના દોષોથી ઉત્પન્ન થનારા બીજ અનેક અનથોને પેદા કરે છે.^{૧૧} વિદ્વાનો કહે છે કે, ચાર આશ્રમેમાં દમ એ જ ઉત્તમ મત છે. હવે જે પુરુષોમાં દમશુભોનો ઉદય થયો હોય છે તેઓનાં લક્ષણો હું તમને કહું છું.^{૧૨} જેઓનામાં ક્ષમા, ધૈર્ય, અહિંસા સમદર્શિ, સત્ય, સરજતા, ઇન્દ્રિયોનો નય, દક્ષતા, વિનય, લજ્જા, ગંભીરતા, ઉદારતા, શાંતિ, સંતોષ, પ્રિય ભાષણ, હૃદયતા અને ઈર્ષ્યોનો અભાવ એ સર્વ શુભ પ્રકટ રીતે જોવામાં આવતા હોય, તેઓનામાં દમશુભનો ઉદય થયો છે, એમ સમજવું.^{૧૩} હે કુરુવંશી રાજા ! દમશીલ પુરુષ ગુરુઓ (વડીલો)ની પૂજા કરનારો હોય છે, સર્વ પ્રાણીઓ પર દયાભાવ રાખનારો હોય છે અને આહિંસુગંધી, લોકાપવાદ, અસત્ય ભાષણ, કોઈની સ્તુતિ, કોઈની નિંદા, કામ, ક્રોધ, લોભ, ગર્વ, અવિવેક, આત્મશ્રદ્ધા, દોષ, ઈર્ષ્યા અને અપમાન એ સર્વ દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરનારો હોય છે.^{૧૪} વળી તે પુરુષ નિંદા કરવાને અપોહ્ય હોય છે, કોઈ પ્રકારના વિષયથી નિરપેક્ષ હોય છે, સાંમાજિક તુલ્ય પદાર્થોની સ્પૃહા રાખતો નથી, કોઈની ઈર્ષ્યા કરતો નથી અને અમુદ્રની પેઠે કોઈ પ્રકારે પૂર્ણ થતો

નથી; અર્થાત્ અનેક નદીઓનું જળ આપવા છતાં જેમ સમુદ્ર સદાય અપૂર્ણ રહે છે, તેમ હાંત પુરુષ પણ પ્રલ્લભક જેવા દિવ્યલોકની પ્રાપ્તિ થાય તોપણ અતૃપ્ત જ રહે છે; કેમ કે તે તો કેવળ પ્રજ્ઞાનદેહી જ તૃપ્ત થનારો હોય છે; ^{૧૯} તેમ જ હું તારા પર પ્રીતિ રાખું છું, તું મારા પર પ્રીતિ રાખે છે, તેઓ મારા પર પ્રીતિ રાખે છે અને હું તેઓના પર પ્રીતિ રાખું છું, ^{૨૦} ઇત્યાદિ પૂર્વગત સંબંધોનું હાંત પુરુષ સેવન કરતો નથી. ^{૨૦} જે પુરુષ આગ્ય પ્રવૃત્તિઓનો, જંગલી પ્રવૃત્તિઓનો, લૌકિક પ્રવૃત્તિઓનો, નિંદાનો તથા પ્રશંસાનો આશ્રય કરતો નથી, તે સંસારથી મુક્ત થાય છે. ^{૨૧} જે પુરુષ સર્વના તરફ મિત્રભાવથી વર્તે છે, શીલસંપન્ન હોય છે, પ્રસન્નચિત્ત હોય છે, આત્મવેત્તા હોય છે અને ભુદા ભુદા પ્રકારના સર્વ સંગોથી મુક્ત હોય છે, તેને મૂઆ પછી મહાન ફળ મળે છે. ^{૨૨} જે વિદ્વાન પુરુષ ઉત્તમ આચરણવાળો હોય છે, શીલસંપન્ન હોય છે, મનને પ્રકુલ રાખનારો હોય છે અને આત્મવેત્તા હોય છે, તે પુરુષ આ લોકમાં સત્કાર પામીને પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિને પામે છે. ^{૨૩} જે કર્મ આ જગત માં શુભ ગણાય છે અને જેનું સત્પુરુષોએ આચરણ કરેલું હોય છે, તે જ કર્મ જ્ઞાનસંપન્ન સુનિનું કર્તવ્ય ગણાય છે અને તેનું આચરણ કરનારો પુરુષ સન્માર્ગથી બ્રહ્મ થતો નથી. ^{૨૪} જ્ઞાનસંપન્ન બનેલો જિતેન્દ્રિય પુરુષ (ગૃહસ્થાશ્રમ પાળ્યા પછી) કોઈ અરણ્યમાં નીકળી પડીને (વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરીને) પોતાના મૃત્યુના સમયની રાહ જોતો વિચર્યો કરે છે અને તે પુરુષ અંતે પ્રહ્લ્લસરૂપ બની જાય છે. ^{૨૫} જેને કોઈપણ પ્રાણી તરફનો ભય હોતો નથી અને જેનાથી કોઈપ્રાણીને પણ ભય હોતો નથી તે પુરુષને દેહનો ત્યાગ કર્યો પછી કોઈનાથી ભય રહેતો નથી. ^{૨૬} તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પ્રારબ્ધકર્મોના ભોગ વડે નાથ કરે છે, નવાં કર્મોના સંગ્રહ કરતો નથી અને સર્વ પ્રાણીઓ પર સમભાવ રાખીને તેઓને અભયદાન આપે છે. ^{૨૭} જેમ આકાશમાં પક્ષીઓની ગતિ જોવામાં આવતી નથી અને જળમાં જળચર પ્રાણીઓની ગતિ જેમ જોવામાં આવતી નથી, તેમ જ્ઞાની પુરુષની પણ (દેવયાન આદિ હરકોઈ માર્ગો થયેલી) ગતિ જણવામાં

આવતી નથી, અર્થાત્ તે પુરુષ પ્રહ્લ્લસરૂપ થઈ પ્રહ્લ્લમાં જ ભય પામે છે, એમાં સંશય નથી. ^{૨૮} હે રાજન! જે પુરુષ સંપૂર્ણ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમ સેવ્યા પછી તેનો ત્યાગ કરી દેહને મોક્ષમાર્ગનો જ આશ્રય કરે છે, તેને અનંતકાળ પર્વત તેજોમય દિવ્યલોકો મળે છે. ^{૨૯} સર્વ કર્મોના ત્યાગ કરી દેહને વિધિપૂર્વક આચરેલા તપશ્ચરણનો પણ ત્યાગ કરી દેહને તેમ જ અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓનો તથા જગતના સર્વ કોઈ પદાર્થોનો ત્યાગ કરી દેહને સત્ય કામનાવાળો થયેલો, સર્વત્ર સ્વેચ્છાનુસાર આચારનું સેવન કરનારો, મનને પ્રસન્ન રાખનારો, આત્મવેત્તા અને પવિત્ર એવો પુરુષ આ લોકમાં સત્કાર પામીને અંતે સ્વર્ગલોકને પામે છે. ^{૩૦/૩૧} હૃદયકમળની અંદર ગુપ્ત રીતે રહેલું અને અનંત વેદોને ઉત્પન્ન કરનારું પ્રહ્લ્લલોકનામનું જે સ્થાન નિત્ય ગણાય છે, તેની પ્રાપ્તિ પણ કેવળ દંભને લીધે જ થાય છે. ^{૩૨} જે પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ રમણ કરનારો છે, પ્રહ્લ્લવિષયક જ્ઞાનથી યુક્ત છે અને સર્વ પ્રાણીઓની સાથે મિત્રભાવથી વર્તનારો છે, તેને ફરીથી આ સંસારના ફેરામાં પડવાનો ભય રહેતો નથી; તો પછી નરકાદિ પરલોકનો ભય તો ક્યાંથી જ રહે? ^{૩૩} દમમાં કેવળ એક જ દોષ રહેલો છે, બીજો કોઈ ભૂતનો દોષ નથી. તે એ જ કે દમશુભને ધારણ કરનારા ક્ષમાવાન પુરુષને લોકો અશક્ત માને છે. ^{૩૪} હે મહાબુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિર! દમમાં એ એક જ દોષ છે, પરંતુ તે દોષ એક મોટા શુભરૂપ જ છે; કેમ કે ક્ષમા વડે મોટા દિવ્યલોકો મળી શકે છે અને તે ક્ષમા દમશીલ પુરુષને સુલભ જ છે. ^{૩૫} હે ભારત! જે પુરુષ હાંત અથવા જિતેન્દ્રિય છે, તેને અરણ્યમાં જવાની શી જરૂર છે? અને જે પુરુષ અહાંત અથવા ઈન્દ્રિયાધીન છે, તે અરણ્યમાં જઈને પણ શું ઉકાળવાનો? માટે હાંત પુરુષ ન્યાં નિવાસ કરે છે, ત્યાં જ તેનો આશ્રમ તથા અરણ્ય છે. ^{૩૬}

વૈશંપાયને કહ્યું: હે જનમેજયરાજ! ભીષ્મનાં એ વચનો સાંભળીને યુધિષ્ઠિર રાજા અમૃતપાન કરીને જેમ તૃપ્ત થાય તેમ તૃપ્ત થયા અને અત્યંત આનંદ પામ્યા; ^{૩૭} તથા ફરી પણ તેમણે ધાર્મિક શ્રેષ્ઠ ભીષ્મપિતામહને પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા, જેને

લીધે કુરુકુલશ્રેષ્ઠ લીળમ્પિતામહ અત્યંત પ્રસન્ન થઈને સર્વ પ્રકારના ધર્મો કહેવા લાગ્યા. ૩૮.

ઈતિ શ્રીમદ્દાસારતમાં શાંતિપર્વ તર્ગત આપદ્ધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'હમ-ઈદ્રિયનિગ્રહતું' મહાકાવ્ય નામનો

અધ્યાય ૧૬૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૧ મો

તપની પ્રશંસા

॥ મીમ ઉવાચ ॥

સર્વમેતત્તપોમૂલં કવયઃ પરિચક્ષતે ।

નહ્યતત્તપામૃદઃ ક્રિયાફલમવાપ્નુતે ॥ ૧ ॥

લીળમે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિરાજા ! વિદ્વાને કહે છે કે, આ સર્વ જગતનું મૂળ તપ છે. તપ શ્રેષ્ઠ નહિ કરનારો મૂઢ પુરુષ કોઈ પ્રકારની ક્રિયા-ઓના ફળને મેળવી શકતો નથી. ૧ પ્રભુ પ્રજાપતિએ આ સર્વ જગતને તપ કરીને જ ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેમ જ ઋષિઓએ તપશ્રધ્ધા કરીને જ વેદો મેળવ્યા છે; ૨ એટલું જ નહિ, પણ તપ વડે જ વિદ્યાતાએ અન્ન, ફળ, મૂળ વગેરે ઉત્પન્ન કર્યાં છે અને તપથી સિદ્ધ થયેલા પુરુષો અત્યંત એકાગ્ર ચિત્તે ત્રણે લોકોને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે. ૩ સર્વ પ્રકારનાં આપદો અને તેની અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કેવળ તપ થી જ સિદ્ધ થાય છે; માટે તપ એ જ સર્વનું મૂળ સાધન ગણાયું છે. ૪ આ જગતમાં જે કંઈ ફલોક્તિ મનાય છે, તે સર્વ તપશ્રેષ્ઠથી સુલભ થઈ પડે છે. સર્વ ઋષિઓ તપ વડે જ ઐશ્વર્યને પામ્યા છે, એમાં સંશય નથી. ૫ મદિરાપાન કરનારો પુરુષ, ચોરી કરનારો પુરુષ, બાળકત્યારો પુરુષ અને શુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરનારો પુરુષ પણ મહાપ્રચંદ તપશ્રધ્ધા કરીને પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. ૬ તપના ભેદો અનેક છે અને તેનાં પ્રવૃત્તિદારો પણ ઘણાં ભિન્ન ભિન્ન છે; પરંતુ તે સર્વમાં કેવળ નિવૃત્તિ-માર્ગનો આશ્રય કરીને ઉપવાસરૂપ તપ કરનારા પુરુષનું તપ સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. ૭ જોકે હે મહારાજા ! અહિંસા, સત્યવચન, દાન, ઇદ્રિયનિગ્રહ વગેરે ગદ્યાં તપ જ કહેવાય છે, પણ ઉપવાસના જેવું બીજું એકે તપ ઉત્તમ નથી, ૮ દાનના જેવું કંઈ હુકર નથી, માતાના જેવો દોષ આશ્રમ નથી, (અર્થાત્ હરકોઈ આશ્રમમાં રહીને પણ માતાનું

અવશ્ય પાલન કરવું જોઈએ.) વેદના જેવી ઉત્તમ કોઈ વિદ્યા નથી અને સંન્યાસના જેવું પરમ તપ નથી. ૯ આ જગતમાં ઘણા પુરુષો સ્વર્ગ, મેળાવવા માટે તથા ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે ઇદ્રિયોનું રક્ષણ કરે છે-ઇદ્રિયોને વિપયલ પટ થવા દેતા નથી; પરંતુ એમ કરવું એના કરતાં સ્વર્ગને માટે અને ધર્મને માટે ઉપવાસો કરીને તપ કરવું, એ વધારે ઉત્તમ છે. ૧૦ ઋષિઓ, પિતૃઓ, દેવો, મનુષ્યો, સૃગો, પક્ષીઓ અને તે સિવાયનાં બીજાં જે કોઈ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ જે તપશ્રધ્ધા કરવામાં પરા-યણ રહે છે, તેો તેઓ સર્વે તપના પ્રભાવથી સિદ્ધિને પામે છે. આમ હોવાને લીધે દેવોએ પણ તપ કરીને મહત્ત્વ મેળવ્યું છે. ૧૧, ૧૨ આકાશમાં જે જે નક્ષત્રાદિ જ્યોતિર્ગણો હોવાય છે, તેઓ સર્વે કેવળ તપનાં જ ઇષ્ટવિભાગરૂપ પ્રત્યક્ષ ફળો છે અને તપ કરવાથી દેવપણું પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એ વાત નિશ્ચય છે. ૧૩

ઈતિ શ્રીમદ્દાસારતમાં શાંતિપર્વ તર્ગત આપદ્ધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'તપની પ્રશંસા' નામનો અધ્યાય

૧૬૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૨ મો

સત્યની પ્રશંસા

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

સત્યં ધર્મં પ્રશંસંતિ વિપ્રિર્ષિપિતૃદેવતાઃ ।

સત્યમિચ્છામ્પહં શ્રોતું તન્મે વ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! બ્રહ્મર્ષિઓ, પિતૃઓ અને દેવતાઓ સત્ય ધર્મનાં ભારે વખાણ કરે છે, માટે હું સત્યના સ્વરૂપને શ્રવણ કરવા ઇચ્છું છું, તે મને કહો. ૧ હે રાજા ! સત્યનું લક્ષણ શું છે? તેને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે? તેને પ્રાપ્ત કર્યા પછી શું ફળ મળે છે? અને તે કેવી રીતે મળે છે તે મને કહો. ૨

લીળમે કહ્યું : હે ભરતવંશી રાજા ! સત્યના નાશથી ચારે વણીમાં વળુંસંકરતા ફેલાઈ જાય, તે કંઈ પ્રશંસાપાત્ર નથી; માટે કોઈ ભતના વિકાર વિનાના શુદ્ધ સત્યની સર્વ વણીમાં આવશ્યકતા છે. સત્યરૂપ ધર્મ સત્પુરુષો વિષે રહેલો હોય છે અને તે ધર્મ સનાતન ગણાય છે; માટે સત્યને જ નમસ્કાર

કરવા ભેઈ એ; કેમ કે સત્ય એ જ પરમ ગતિરૂપ છે. ૩૪૬ સત્ય ધર્મરૂપ છે, સત્ય તપરૂપ છે, સત્ય યોગરૂપ છે, સત્ય સનાતન પ્રદા છે, સત્ય ઉત્તમ યજ્ઞરૂપ છે અને સત્યના આધારે જ સર્વ કંઈ ટકી રહ્યું છે. ૫ આ જગતમાં સત્યના આચારો કયા છે અને સત્યનું લક્ષણ શું છે એ વિષે હું તમને યથાવત્ અત્યુત્ક્રમે કહું છું. ૬ વળી સત્યને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તે સાંભળવું પણ તમારે યોગ્ય છે.

હે ભરતવંશના રાજા! સર્વલોકમાં સત્યના તેર પ્રકાર માનવામાં આવ્યા છે. ૭ તે આ પ્રમાણે છે: સત્ય, સમતા (સમદષ્ટિ), દમ (ઇન્દ્રિયનિયંત્રણ), અમાતસ્ય (મત્સરનો અભાવ), ક્ષમા, હ્રી (લજ્જા), તિતિક્ષા (સહનશીલતા), અસૂયા (કોઈની ઈર્ષ્યા ન કરવી તે), ત્યાગરૂપ ધ્યાન, આર્યત્વ, ધૃતિ, દયા અને અહિંસા આ તેર પ્રકારનું સત્ય છે. ૮ તેમાંથી સત્ય એટલે જેનું સ્વરૂપ અવિનાશી છે અને અવિકારી છે તે. આનું સત્ય સર્વ પ્રકારના ધર્મોની સાથે વિરોધ નહિ ધરાવનારા યોગ વડે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે; ૯ તેમ જ ઈચ્છાનો, દ્રેષ્યનો, કામનો તથા ક્રોધનો નાશ કરીને પોતાના ઉપર, પોતાના પ્રિયજન ઉપર, અપ્રિયજન ઉપર અને શત્રુ ઉપર પણ જે સમાન દષ્ટિ રાખવી, તેનું નામ સમતા કહેવાય છે. ૧૦ દમ એટલે બીજા કોઈ પણ સાંસારિક વિષયો પર સ્પૃહા ન રાખવી, ગંભીરતા ધારણ કરવી અને ધીરજ રાખવી તે. આ દમ સર્વ પ્રાણીઓને અભય આપનાર છે, સર્વ રોગોને શાંત કરનાર છે અને જ્ઞાન વડે તને મેળવી શકાય છે. ૧૧ વિદ્વાનો કહે છે કે, દાન અને ધર્મમાં સંયમ રાખવો તેનું નામ અમાતસ્ય કહેવાય છે. જે પુરુષ નિત્ય સત્યમાં જ નિષ્ઠા રાખનારો હોય છે, તે મત્સર વિનાનો થઈ શકે છે; ૧૨ તેમ જ જે મનુષ્ય ક્ષમાના વિષયભૂત પ્રિય વાક્યોને તથા અક્ષમાના વિષયભૂત અપ્રિય વાક્યોને સહન કરે છે, તે મનુષ્ય ક્ષમાવાન ગણાય છે; કેમ કે પ્રિયઅપ્રિય ગમે તે વાતને સહન કરવી, તેનું નામ ક્ષમા કહેવાય છે. સત્ય ભાષણ કરનારો અને લોકમાં માન્ય ગણાયેલો સાધુપુરુષ એ ક્ષમાશુભને સારી પેઠે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૧૩ જે બુદ્ધિમાન પુરુષની વાણી અને મન નિત્ય શાંત રહે છે, તે પોતાનું અત્યંત કલ્યાણ કરે છે. તે કોઈ

વિષયમાં ગ્લાનિ પામતો નથી અને તે પુરુષમાં જે મુખ્ય શુભ રહેલો હોય છે, તે હ્રી (લજ્જા) છે. આ લજ્જાશુભ ધર્મોચ્ચરણથી મેળવી શકાય છે. ૧૪ કેવળ ધર્મને બાળવી રાખવા માટે જે કંઈ અપ્રિય આદિને સહન કરવામાં આવે, તેનું નામ તિતિક્ષા અથવા ક્ષાંતિ કહેવાય છે. આ તિતિક્ષાશુભનો લોકહિતાર્થે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને તેની પ્રાપ્તિ ધૈર્ય દ્વારા થઈ શકે છે. ૧૫ સર્વ પ્રકારના વિષય ઉપરના સ્નેહને જે છોડી દેવો, તેને ત્યાગ કહે છે. આ ત્યાગ રાગદ્રેષથી રહિત થયેલા પુરુષથી જ થઈ શકે છે, બીજાથી થઈ શકતો નથી. ૧૬ જે શુભનો આશ્રય કરીને દંભ તથા રાગદ્રેષથી રહિત થયેલો પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓનું યત્નપૂર્વક કલ્યાણ કરે છે, તેનું નામ આર્યત્વ કહેવાય છે. ૧૭ જેને લીધે મનુષ્યને સુખમાં કે દુઃખમાં કોઈ જાતનો વિકાર થતો નથી, તે શુભનું નામ ધૃતિ કહેવાય છે. પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા બુદ્ધિમાન પુરુષે એ ધૃતિશુભનું નિત્ય સેવન કરવું ૧૮ અને સર્વથા ક્ષમાવાન તથા સત્યનિષ્ઠ થવું. હર્ષ, ભય અને ક્રોધનો ત્યાગ કરવાથી પંડિત પુરુષ દયાશુભને સંપાદન કરે છે. ૨૦ મન, વચન અને કર્મથી કોઈ પણ પ્રાણીને દ્રોહ ન કરવો, તેનું નામ જ અહિંસા કહેવાય છે; તેમ જ સર્વ કોઈના ઉપર અનુચ્છ કરવો અને યથાશક્તિ દાન આપવું, એ સંતુરુપોનો સનાતનધર્મ છે. ૨૧ સત્યના આ તેર પ્રકારોનાં ભિન્નભિન્ન લક્ષણો મેં તમને કહ્યાં, તેઓ સર્વે સત્ય સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે અને તેઓ હે ભારત! સત્યની જ વૃદ્ધિ કરે છે. ૨૨ હે રાજા! સત્યના શુભો એટલા બધા છે કે, જેઓનું વર્ણન કરતાં કદી અંત જ આવી શકે નહિ. આવા હેતુથી જ બ્રાહ્મણો, પિતૃઓ અને દેવતાઓ સત્યની પ્રશંસા કરે છે. ૨૩ સત્યના જેવો ઉત્તમ ધર્મ નથી અને અસત્યના જેવો મોટું પાપ નથી. વેદ પણ કહે છે કે, ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સત્ય છે, માટે સત્યનો કદી લોપ કરવો નહિ; અર્થાત્ અસત્ય ભાષણ કદી કરવું નહિ. ૨૪ કેવળ સત્યનો જ આશ્રય કરવાથી દાન, દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો, ત્રણે અગ્નિઓમાં હોમ, વેદોનું અધ્યયન તથા બીજા ધર્મ સંબંધી નિશ્ચયો મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫ એક હજાર અશ્વમેધોને તથા સત્યને જે

ત્રાજવામાં મૂંઝીને જોખી જોયાં હોય તો હજાર
અશ્વમેધોના કરતાં સત્યતું જ વજન વધી જશે. ૨૧
હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ તર્જન આપદ્ધર્મોનુશાસન-
પર્વમાં 'સત્યની પ્રશંસા' નામનો
અધ્યાય ૧૬૨ માં સમાયે

અધ્યાય ૧૬૨ માં

ક્રોધાદિક્ તેર શત્રુઓનું નિરૂપણ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

યતઃ પ્રમવતિ ક્રોધઃ કામો વા મરતર્પમા ।

શોકમોહો વિધિત્સા ચ પરાસુત્વં ચ તદ્વદ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ભરતશ્રેષ્ઠ પિતામહ !
ક્રોધ, કામ, શોક, મોહ, વિધિત્સા (દુષ્ટ આચારો
કરવાની ઇચ્છા), પરાસુતા (હિંસા), મદ, માત્સર્ય,
ઈર્ષ્યા, નિંદા, અસૂયા (શુભો ઉપર દોષારોપ), કૃપા
અને ભય આ તેર દોષો જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે,
તે મને યથાર્થ રીતે કહો. ૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે મહારાજ ! તમે કહેલા એ
તેર દોષો સર્વ પ્રાણીઓના મહાખલવાન શત્રુઓ
છે. તેઓ પ્રત્યેક પુરુષોને ચારે તરફથી વીંટી લેનારા
છે. ૨ વળી સદાકાળ સાવધ રહેનારા તે શત્રુઓ જે
પુરુષ પ્રમાદી હોય છે, તેને તો અત્યંત દુઃખદાયક
ઘર્ષ પડે છે; એટલું જ નહિ પણ તેવા પુરુષને
જોતાંની સાથે જ તેઓ વરુની પેઠે ઘણા જોસથી
(તેના પર હુલ્લો કરીને) તેનો નાશ કરી નાખે છે. ૩
હે મહાપુરુષ ! આ તેરે શત્રુઓ દ્વારા દુઃખ અને
પાપ પ્રવૃત્તિ થાય છે, એમ પ્રત્યેક મનુષ્યે હંમેશાં
લક્ષમાં રાખવું. ૪ હે રાજા ! એ તેરે શત્રુઓની
ઉત્પત્તિ, રિયતિ અને નાશ હું તમને યથાવત્ કહી
સંભળાવું છું; તેમાં પ્રથમ તો ક્રોધની ઉત્પત્તિનું જ
તમે એકચિત્ત ધર્ષને શ્રવણ કરો.

હે રાજન્ ! લોભમાંથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે
અને તે બીજાઓના દોષોને દેખતાં જ એકદમ વધી
પડે છે; પરંતુ ક્ષમાશુભને લીધે તેનો વેગ રોકાઈ
ન્યય છે અને ક્ષમા વડે તેની નિવૃત્તિ પણ ધર્ષ ન્યય
છે, સંકટપ્રમાંથી કામની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેનું
સેવન કરતાં તે વધી પડે છે; પરંતુ બુદ્ધિમાન પુરુષ
તેનું સેવન કરતાં જો અટકે છે, તો તુરત જ તેનો
નાશ થાય છે. ક્રોધમાંથી અથવા લોભમાંથી બીજા

એનાં શુભો પર દોષારોપ કરવારૂપ અસૂયા ઉત્પન્ન
થાય છે, પણ તે અસૂયા સર્વ પ્રાણીઓ પર દયા
રાખવાથી અને વૈરાગ્ય ધારણ કરવાથી દૂર થાય છે.
જોકે આ અસૂયા બીજાઓ પર દોષદષ્ટિ કરવાથી
ઉદય પામે છે, તોપણ જેઓ બુદ્ધિમાન હોય છે,
તેઓ તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા તેનો નાશ કરે છે. ૬-૧૦ મોહની
ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનમાંથી થાય છે અને પાપકર્મ
કરવાનો અભ્યાસ રાખવાથી તેની વૃદ્ધિ થાય છે;
પરંતુ મનુષ્ય જ્યારે જ્ઞાની પુરુષોનો સંગ કરે છે,
ત્યારે તત્કાળ તેનો (મોહનો) નાશ થાય છે. ૧૧ હે
કુરુવંશી રાજા ! આ જગતમાં જેઓ વેદવિરુદ્ધ
કૌલિક આદિ શાત્રોનું પકનપાકન કરે છે, તેઓનામાં
અનેક દુષ્ટ આચારો કરવાની ઇચ્છારૂપ વિધિત્સા-
દોષ પ્રકટ થાય છે; પરંતુ તેઓ વેદિક અર્થનું જો
સારી રીતે જ્ઞાન મેળવે છે અને તેમાં જો વિશ્વાસ
રાખે છે, તો એ દોષનો નાશ કરે છે. ૧૨ જેના ઉપર
સંપૂર્ણ પ્રીતિ હોય, તેનો વિયોગ ધવાથી પ્રાણીને
શોક ઉત્પન્ન થાય છે; પણ જ્યારે તે સમજે છે કે,
'આ સંસાર અસાર છે,' ત્યારે તુરત જ તેનો શોક
નાશ પામે છે. ૧૩ ક્રોધ અથવા લોભમાંથી પરાસુતા-
રૂપ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્રોધલોભને નિત્ય
પરિચય રાખવાથી તે વૃદ્ધિ પામે છે; પરંતુ સર્વ
પ્રાણીઓ પર દયા કરવાથી અને વૈરાગ્ય ધારણ
કરવાથી તે દોષનો નાશ થાય છે. ૧૪ હે તાત !
સત્યનો ત્યાગ કરવાથી અને દુષ્ટ પુરુષોનો સમાગમ
રાખવાથી દોષની ઉત્પત્તિ થાય છે; પરંતુ સાધુપુરુ-
ષોનું સેવન કરવાથી તેનો નાશ થાય છે. ૧૫ કુળ,
જ્ઞાન અને ઔશ્ધર્ષને લીધે પ્રાણીઓમાં મદ-દોષની
ઉત્પત્તિ થાય છે; પણ જ્યારે તેઓનું મિથ્યાપણું
સમજાય છે, ત્યારે સત્તર તેનો નાશ થાય છે. ૧૬
અમુક વસ્તુનો અભિલાષ કરવાથી અને અત્યંત
હર્ષ પામવાથી ઈર્ષ્યાની ઉત્પત્તિ થાય છે અને જ્યારે
બીજાં પ્રાણીઓની રિયતિનું ભાન થાય છે, ત્યારે
તેનો નાશ થાય છે. ૧૭ હે રાજન્ ! લોકબાહ્ય ગણાતા
પુરુષોનાં વિલાસચેષ્ટિતથી અને પોતાને અગ્રિય
એવાં અસંમત વાક્યોનું શ્રવણ કરવાથી નિંદાદોષ
ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ એ દોષ લોકસમુદાયનું સૂક્ષ્મ
નિરીક્ષણ કરવાથી શાંત થાય છે. જે મનુષ્યો પોતાનો
અપકાર કરનારા બળવાન પુરુષને યથાર્થ અગ્રિય

કરવા માટે અસમર્થ હોય છે, તેઓનાંમાં તીવ્ર અસૂચાદોષ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ તેઓ જે કરુણા-શુભને આશ્રય કરે છે, તો એ અસૂચાદોષનો નાશ કરે છે.^{૧૮} ૧૯ દીન પ્રાણીઓનું અવલોકન કરવાથી મનુષ્યોનાં હૃદયમાં કૃપાદોષની ઉત્પત્તિ થાય છે; પણ જ્યારે ધર્મનિષ્ઠા બળવામાં આવે છે, ત્યારે તે કૃપા શાંત થાય છે.^{૨૦} અજ્ઞાનને લીધે ભય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ભય સર્વ પ્રાણીઓમાં સદાય જોવામાં આવે છે; પરંતુ સાંસારિક ભોગોનું અસ્થિરપણું જ્યારે દોષાય છે અને જણાય છે, ત્યારે ભયની નિવૃત્તિ થાય છે.^{૨૧} વિદ્વાનો કહે છે કે, આ તેરે શત્રુઓને શાંતિશુભનો સ્વીકાર કરવાથી જીતી શકાય છે. ખરેખર, ધતરાષ્ટ્રના સર્વ પુત્રોમા આ તેરે દોષો જોવામા આવતા હતા, પણ નિત્ય સત્યની ઇચ્છા રાખનારા તમે તો સત્પુરુષોનું સેવન કરીને એ સર્વ દોષોને જીતી લીધા છે.^{૨૨}

હતિ શ્રીમદાસારતમા શાંતિપર્વાતર્મત આપદ્ધર્માનુશાસન-
પર્વમા 'કેભાદિક તેર શત્રુઓનું નિરૂપણ' નામનો
અધ્યાય ૧૬૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૪ મો

નૃશંસ-ઘાતકી પુરુષનાં લક્ષણો

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

આનૃશંસ્યં વિજાનામિ દર્શનેન સતાં સદા ।

નૃશંસાન્ન વિજાનામિ તેપાં કર્મ ચ મારત ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ભરતવંશી પિતામહ ! સત્પુરુષોનાં નિત્ય દર્શન કરવાથી હું આનૃશંસ્યને (સન્નિવૃત્તતાને) બરાબર બાણું છું, પણ નૃશંસ પુરુષોને તથા તેઓનાં કર્મોને બરાબર બાણુતો નથી; માટે તેઓનાં લક્ષણો મને કહો.^૧ મનુષ્યો જે પ્રમાણે કાંટાઓનો, કૂવાનો તથા અગ્નિનો દ્રવ્યો જ ત્યાગ કરી દે છે, તે પ્રમાણે ઘાતકી કર્મ કરનારા નૃશંસ પુરુષનો પણ દ્રવ્યો જ ત્યાગ કરી દે છે.^૨ હે કુરુવંશના રાજા ! નૃશંસ પુરુષ આ લોકમાં તો ખુદી રીતે દુઃખી થાય જ છે, પણ મૂઝા પછી મજાનારા પરલોકમાં પણ દુઃખી થાય છે; માટે તે પુરુષનો ધર્મનિશ્ચય કેવા પ્રકારનો હોય છે, તે મને કહો.^૩

લીધે કહ્યું : જે પુરુષની માનસિક વાચના-

ઓ તથા કર્મ કરવાની ઇચ્છાઓ નિંદાપાત્ર હોય, જે પોતે 'અરેરે ! હું આવાં નિંદ્ય કર્મ કરું છું' આવી નિંદા કરતો હોય, લોકોથી નિંદાતો હોય અને પોતે બાણુતો હોય કે, 'આવાં કૃત્યો કરીને હું આ જગતમાં છેતરાયો છું' છતાં દુઃખ કર્મો કર્યે જતો હોય, તે પુરુષ નૃશંસ છે-આત્મહત્યારો છે.^૪ આવો નૃશંસ પુરુષ દાન આપ્યા પછી પોતાની કીર્તિને ગાયા કરે છે, બીજાઓનો દ્રેષ કરનારો હોય છે, ક્રુદ્ધ કર્મ કરનારો હોય છે, વિશ્વાસઘાતી હોય છે, શંકા હોય છે, કોઈને કંઈ આપ્યા વિના પોતે એકલો જ ભોગોને ભોગવે છે, અભિમાની હોય છે, વિધવાસક્રાંત હોય છે, પોતાના વખાણ કરનારો હોય છે, સર્વના ઉપર અત્યંત શંકા રાખનારો હોય છે, કાગડાની પેઠે બીજાઓને છેતરવાની દૃષ્ટિવાળો હોય છે, લોભી હોય છે, પોતાના વર્ગના મનુષ્યોની પ્રશંસા કરનારો હોય છે, બ્રહ્મચર્ય આદિ આશ્રમોનો દ્રેષ કરનારો અને તેમા સંકરતા ફેલાવનારો હોય છે, હિંસાવિહારી હોય છે, નિરંતર શુભ-અવ-શુભને સમાન માનનારો હોય છે, અત્યંત મિથ્યા ભાષણ કરનારો હોય છે, મનસ્વી હોય છે અને ઘણો જ કંઞસ હોય છે.^{૫-૭} વળી તેવો નૃશંસ પુરુષ, ધર્મશીલ અને શુભવાન પુરુષને પાપી સમજે છે, તેમ જ પોતાના સ્વભાવને પ્રમાણ ગણીને બીજા કોઈનો વિશ્વાસ કરતો નથી.^૮ જેમાં બીજાઓનો કંઈ દોષ હોય તેવી શુભ વાતને બહેર કરી દે છે અને કોઈ એક કાર્યમાં પોતાના તથા બીજાના દોષો સમાન હોય છે. છતાં પોતાની આજીવિકાને માટે સામા માણસનો ઘાત કરાવે છે. પોતાના ઉપર જેણે ઉપકાર કર્યો હોય તેને એ પુરુષ છેતરાઈ ગયેલો માને છે અને કોઈ સમયે પોતાના પર ઉપકાર કરનારાને કંઈ ધન આપ્યું હોય તો તે આપ્યા પછી પશ્ચાત્તાપ કરે છે.^{૯-૧૦} ખાવાના, પીવાના કે ચૂમવાના જે જે પદાર્થો હોય અથવા બીજું જે કંઈ ઉત્તમ ભોજન હોય તે સર્વને, બીજા મનુષ્યો જોઈ રહ્યા હોય, છતાં જે ખાઈ બધ છે, તે પુરુષને નૃશંસ કહેવામાં આવે છે;^{૧૧} પણ જે પુરુષ પ્રથમ બ્રાહ્મણને આપ્યા પછી બાકી રહેલા અનન્ય પોતાના સુદૃઢોની સાથે ભોજન કરે છે, તે પુરુષને આ લોકમાં અનંત સુખ મળે છે અને મૂઝા પછી સ્વર્ગ

મળે છે.^{૧૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એ પ્રમાણે મેં તમને નૃત્યસંપુરુષનાં લક્ષણો કહ્યાં. બુદ્ધિમાન પુરુષે તેવા પુરુષનેા સદાય ત્યાગ કરવો.^{૧૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતીર્થ આપદ્ધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'નૃત્યસં-ધાતકી પુરુષનાં લક્ષણો' નામનો
અધ્યાય ૧૬૫ મેા સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૫ મો

પાપો અને તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તો

॥ મીઘ ઉવાચ ॥

હૃતાર્થો યદ્યપમાણશ્ચ સર્વવેદાંતગશ્ચ યઃ ।

આચાર્યપિતૃકાર્યર્થે સ્વાધ્યાયાર્યમથાપિ વા ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું : જેનું ધન ચોરાઈ ગયું હોય, જેને યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા હોય, જે સર્વ વેદાંતના પારને પાર્યો હોય, જેને ગુરુ અને પિતૃઓનાં કાર્યો કરવાની ઇચ્છા હોય તથા જેને વેદાધ્યયન કરવાની ઇચ્છા હોય તે સર્વ બ્રાહ્મણોને સુપાત્ર સમજવા અને ધર્મશિક્ષુ જાણવા. હે ભારત! એ બ્રાહ્મણો જો નિર્ધન હોય, તો તેઓને દ્રવ્યદાન આપવું અને વિદ્યાદાન પણ દેવું.^{૧૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે સિવાયના બીજા સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને પણ દક્ષિણા દાન આપવું; પણ જેઓ બીજા કેવળ નામના જ બ્રાહ્મણ હોય છે, તેઓને તો યજ્ઞવેદિકાની બહાર ભિલા રાખીને કાચું અન્ન જ આપવું એમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે.^{૧૩} રાજાએ જેની જેવી યોગ્યતા હોય, તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણોને સર્વ પ્રકારનાં રત્નો પણ આપવાં; કેમ કે બ્રાહ્મણો જ પ્રત્યક્ષ વેદરૂપ છે અને સુબળ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞસ્વરૂપ છે.^{૧૪} જેઓના વૈસવ અને આચારો અન્યોન્યના હિત માટે હોય છે, તેવા બ્રાહ્મણો પોતાપોતાના શુભોને અનુસરીને સદાય યજ્ઞ કયાં કરે છે અને તેમાં પણ તેની પાસે ત્રણ વર્ષ પર્થેત પોતાના કુટુંબનું પોષણ થઈ શકે તેટલું અથવા તેના કરતાં અધિક અન્ન હોય, તે બ્રાહ્મણ સૌમપાત્ર કરવાને યોગ્ય ગણાય છે.^{૧૫} જે કોઈ યજ્ઞમાન થયેલા બ્રાહ્મણનો યજ્ઞ એકાદ અંગથી હીન થઈને જો અટકી પડ્યો હોય અને ત્યાંનો રાજા જો ધાર્મિક હોય તો તેણે (રાજાએ) અનેક પશુઓનું પાલન કરનારા, યજ્ઞયાગ નહિ કરનારા અને સૌમરસનું પાન નહિ કરનારા વૈરયની પાસેથી

ધનહરણ કરીને પેલા બ્રાહ્મણને, યજ્ઞની સમાપ્તિ કરવા માટે આપવું;^{૧૭} પરંતુ યાદ રાખવું કે, રાજાએ શૂદ્રના ધરમાંથી યજ્ઞનિમિત્તે ધન લાવવું નહિ; કેમ કે શૂદ્રનું ધન યજ્ઞ માટે નિરુપયોગી છે.^{૧૮} જે વૈશ્યને ત્યાં સો ગાયો હોય છતાં તે અગ્નિહોત્રથી રહિત હોય અને જે વૈશ્યને ત્યાં એક હજાર ગાયો હોય, છતાં તે યજ્ઞયાગ કરતો ન હોય તેઓ બન્નેની પાસેથી રાજાએ કોઈ પ્રકારનો વિચાર કયાં વિના યજ્ઞનિમિત્તે દ્રવ્ય છીનવી લેવું.^{૧૯} તેમ જ જેઓ દાન આપનારા ન હોય તેઓની પાસેથી પણ રાજાએ તેઓને જાહેર સૂચનાઓ આપીને દ્રવ્ય લઈ લેવું. આમ કરવાથી રાજાને સ પૂર્ણ રીતે ધર્મ જ થાય છે, પણ અધર્મ થતો નથી.^{૨૦}

હવે હું તમને એક બીજો આપદ્ધર્મ કહું છું, તેને તમે સાંભળો. જે બ્રાહ્મણને લાગલાગટ ત્રણ દિવસ ઉપવાસ થયા હોય તેણે પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવા માટે કોઈ હીન કર્મ કરનારા પુરુષની પાસેથી, બળામાંથી, ખેતરમાંથી, બાગબગીચામાંથી કે બીજેથી ન્યાંથી મળે ત્યાંથી પણ એક દિવસ ચાલે તેટલું અન્ન હરી લાવવું અને તે વાત રાજા પૂછે કે ન પૂછે, તોપણ તેને જણાવવી. ધર્મવેત્તા રાજાએ ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ કરીને તે બ્રાહ્મણને શિક્ષા કરવી નહિ; કેમ કે જે દેશમાં બ્રાહ્મણ ભૂખથી પીડાય છે, તે દેશમાં ત્યાંના રાજાની જ મૂર્ખતા ગણાય છે.^{૨૩} માટે રાજાએ બ્રાહ્મણની વિદ્યાની તથા સદાચારની પરીક્ષા કરીને તેની આલોચિકા બાંધી આપવી અને પિતા જેમ ચીરસ પુત્રનું રક્ષણ કરે તેમ તેનું રક્ષણ કરવું.^{૨૪} રાજાએ પ્રત્યેક વર્ષની આખરે વૈશ્વાનર નામનો એક યજ્ઞ કરવો જોઈએ, જોકે એ આચાર સુખ્ય નથી, પણ ગૌણ છે, છતાં ધર્મવેત્તા પુરુષોએ તે ગૌણ આચારને પણ પરમ ધર્મ માન્યો છે,^{૨૫} કેમ કે આપત્તિના પ્રસંગે ન્યાયે મૃત્યુ પામવાનો ભય આવી પડે, ત્યારે પુરુષોએ ગૌણ આચારને પણ સુખ્ય આચારના જેવા માનવો, એમ વિશ્વેદેવાએ, સાધ્યદેવોએ, બ્રાહ્મણોએ અને મહર્ષિઓએ કહ્યું છે;^{૨૬} પરંતુ જે પુરુષ પ્રથમ કદપ(સુખ્ય આચાર)નું પાલન કરતો સમર્થ હોય, છતાં તેનો ત્યાગ કરીને અનુકદપ(ગૌણ આચાર)નું પાલન

કરવા તૈયાર થાય છે, તે હુદયબુદ્ધિવાળા પુરુષને (તેની શક્તિને લીધે) પરલોક સંબંધી ક્ષણ મળતુ નથી.^{૧૭} વેદવેત્તા બ્રાહ્મણે પોતાની આશુલ્કિકાને માટે રાજની પાસે જઈને દીનતાપૂર્વક કહેવું નહિ કે, 'હું બ્રાહ્મણ છું, માટે તમે મારા ઉપર કૃપા કરો.' કેમ કે બ્રહ્મતેજ રાજતેજના કરતા અતિશય બળવાન છે.^{૧૮} માટે બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણોનું તેજ રાજાને સદા હુન્નક છે, એમ સમજવું વળી કહેવાય છે કે, બ્રાહ્મણ સર્વનો કર્તા, શાસ્ત્ર અને વિદ્યાતા દેવ છે.^{૧૯} આમ સમજીને કોઈ એ પણ બ્રાહ્મણને અકુશલ વચ્ચેના કહેવા નહિ અને તેની આગળ શુદ્ધ વાણી બોલવી નહિ. ક્ષત્રિયે પોતાના બાહુબળથી આપત્તિને તરી જવી, વૈશ્યે તથા શૂદ્રે ધન અર્પણ કરીને આપત્તિમાથી મુક્ત થવું અને બ્રાહ્મણે મત્ર પૂર્વક હોમહવન કરીને આપત્તિમાથી મુક્ત થવું કન્યાએ, યુવાન સ્ત્રીએ, મિત્રોને નહિ બાળુનારા પુરુષે, મૂર્ખાએ તથા જનોઈના મસ્કારથી રહિત શુદ્ધાદિએ અગ્નિહોમ કરવો નહિ, કારણ કે તેઓ જો હોમ કરે છે, તો પોતે અને જેને માટે હોમ કરવા મા આવ્યો હોય છે તે બંને નરકમા પડે છે, માટે યજ્ઞના વૈતાનરૂપ કર્મમા કુશળતા ધરાવનારા વેદ પારગ્ન બ્રાહ્મણે જ અગ્નિહોમ કરવો.^{૨૦-૨૨} ધર્મવેત્તા પડિતો કહે છે કે, જેણે અગ્ન્યાધાનસસ્કારની દક્ષિણા તરીકે પ્રજાપતિ જેના દેવ છે એવા ઘોડાનું દાન આપ્યું નથી, તે પુરુષ અગ્નિહોત્રી કહેવાતો નથી.^{૨૩} શ્રદ્ધાળુ અને જિતેન્દ્રિય એવા પુરુષે બીજા ગમે તે પુણ્યકર્મો કરવા, પણ અપૂર્ણ દક્ષિણવાળા યજ્ઞો કદી કરવા નહિ,^{૨૪} કેમ કે અપૂર્ણ દક્ષિણવાળો યજ્ઞ પ્રજાનો, પશુઓનો તથા સ્વર્ગનો નાશ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ ઈન્દ્રિયોનો, યજ્ઞનો. કીર્તિનો તથા આયુષનો સમૂળો ઉગ્રેહ કરી નાખે છે.^{૨૫}

હે રાજા! જે બ્રાહ્મણો રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરે છે, અગ્નિહોત્રકર્મથી રહિત હોય છે અને અશ્રોત્રિય અથવા અવેદિક-વેદવિરુદ્ધ હવનહોમ કરે છે, તેઓ સર્વે પાપકર્મ કરનારા ગણાય છે.^{૨૬} જે ગામમા એક જ દુવો હોય છે, તે ગામમા બાર વર્ષ પર્વત રહેનારો બ્રાહ્મણ અને બાર વર્ષ પર્વત શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીનો પ્રતિ ધર્મને ગહેનારો બ્રાહ્મણ

શૂદ્રનાં કર્મોને જ અધિકારી બને છે.^{૨૭} પોતાની પરણેતર ન હોય તેવી હરકોઈ સ્ત્રીને પોતાની સાથે શયનમા સુવાડનારો વ્યભિચારી બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણવૃષ્ઠી ઊતરતા કોઈ વૈશ્યને અથવા શૂદ્રને પોતાના કરતા ઉચ્ચ કક્ષાના માનનારો બ્રાહ્મણ તથા બ્રાહ્મણ સિવાયના હરકોઈને માનપૂર્વક ઉચ્ચ આસને બેસાડીને પોતે ઘાસની સાઢકી ઉપર બેસનાર બ્રાહ્મણ પાપી ગણાય છે, માટે હે રાજા! તેવો પાપી બ્રાહ્મણ કેવી રીતે પાપમાથી મુક્ત થઈને પવિત્ર થાય, તેહુ તમને કહું છું, સામળો.^{૨૮} પોતાના કરતા ઊતરતા વર્ણના પુરુષને ઉચ્ચ આસન આપીને અથવા તેની સમક્ષ પોતે બેઠો રહીને સેવા કરનારો બ્રાહ્મણ માત્ર એક જ રાત્રિમા જે પાપ ઉત્પન્ન કરે છે, તેના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે તેણે ત્રણ વર્ષ પર્વત કોઈ જાતનું મત ધારણ કરીને પૃથ્વી પર વિહાર કર્યો કરવો, જેથી તે પોતાના પાપથી મુક્ત થાય છે.^{૨૯} હે રાજા! દ્વાપરકાલીમા બોલાયેલું અસત્ય, સ્ત્રીની પાસે બોલાયેલું અસત્ય, વિવાહનિમિત્તે બોલાયેલું અસત્ય, ગુરુને માટે બોલાયેલું અસત્ય અને પોતાનો જીવ બચાવવા માટે બોલાયેલું અસત્ય આ પાપ અસત્ય પાપજનક ગણાતા નથી.^{૩૦} પુરુષે પોતાના કરતા હીનજાતિના પુરુષની પાસેથી પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક ઉત્તમ વિદ્યા મેળવી લેવી, અપવિત્ર સ્થાનેથી પણ કંઈ વિચાર કર્યો વિના સુવર્ણ લઈ લેવું, નીચ કુળમાથી પણ સ્ત્રીરૂપી રત્નને સ્વીકારવું અને ઝેરમા પણ જો અમૃત રહેલું હોય તો પી લેવું, કેમ કે ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીઓ, રત્નો અને જળ સદાય પવિત્ર ગણાય છે.^{૩૧,૩૨} વૈશ્યજાતિના પુરુષે પણ ગાયો અને બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવા માટે, વર્ણસંકરતા દૂર કરવા માટે તથા પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે શસ્ત્રો ગ્રહણ કરવા.^{૩૩} મદિરા પાન, બ્રહ્મહત્યા અને ગુરુપત્ની માથે વ્યભિચાર આ ત્રણ પાપો જો બુદ્ધિપૂર્વક કરવામા આવ્યા હોય, તો તેઓને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત જ નથી, એમ વિદ્વાનો માને છે, માટે તેવું પાપ કરનારા પુરુષે પ્રાણત્યાગ કરવા, એ જ તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે.^{૩૪} સુવર્ણની ચોરી કરવાથી, બીજી ગમે તે વસ્તુની ચોરી કરવાથી, બ્રાહ્મણના દ્રવ્યને લૂંટી લેવાથી, મદિરાનું પાન કરવાથી, માતા, બહેન વગેરે અગમ્ય સ્ત્રી

સાથે વ્યભિચાર કરવાથી, પતિત પુરુષોની સાથે વ્યવહાર રાખવાથી અને બ્રાહ્મણુઓ સાથે ગમન કરવાથી તત્કાલ પુરુષ પતિત થાય છે, એમાં સંશય નથી.^{૩૫૩૬} તેમ જ પતિત પુરુષોની સાથે એક વર્ષ પર્વત કોઈ જાતનો વ્યવહાર કરવાથી, પતિતને યજ્ઞ કરાવવાથી, પતિતને ભણાવવાથી, પતિતની સાથે વિવાહના સંબંધો કરવાથી, પતિત ની સાથે એક વાહનમાં બેસવાથી અને પતિતની સાથે ભોજન કરવાથી પણ પતિત થવાય છે.^{૩૭} હે ભરતવંશી રાજા ! પૂર્વોક્ત મહાન પાતકોને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી, પણ બીજા સામાન્ય પાતકોને માટે તો પ્રાયશ્ચિત્ત છે, માટે તેવું સામાન્ય પાપ કરનારા પુરુષે તત્કાળ ચેતી જઈને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને પાપમાથી મુક્ત થવું; પરંતુ દુરોથી તેણે પાપ કરવાની ઇચ્છા કરવી નહિ.^{૩૮} મદિરાપાન કરનારો, બ્રહ્મહત્યા કરનારો કે શુરુપની સાથે વ્યભિચાર કરનારો પાપી પુરુષ મરણ પામે, ત્યારે તેની દાહાદિક પ્રેતક્રિયાઓ, (શાસ્ત્રમાં મનાઈ કરવામાં આવેલી હોવાથી) ન કરી હોય છતાં તેના વારસે તેનું અન્ન અને સુવર્ણ લઈ લેવું, તેમાં કોઈ જાતનો વિચાર કરવો નહિ; (કેમ કે તેવા પાપી પુરુષના સંબંધીઓને સ્નાન સૂતક લાગતું નથી અને તેનું પ્રેતકર્મ કરવા માટે શાસ્ત્રમાં નિયંધ કરવામાં આવ્યો છે)^{૩૯} પોતાનો અમાત્ય હોય કે શુરુ હોય, પણ તેણે પૂર્વોક્ત મદિરાપાન આદિ મહાન પાપ જો કયું હોય, તો ધાર્મિક પુરુષે ધર્મ પ્રમાણે વર્તીને તેના ત્યાગ કરવો; કેમ કે તેઓને માટે કોઈ પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ હોવાથી તેઓની કહી શુદ્ધિ જ થતી નથી, માટે તેઓની સાથે વાતોલાપ પણ કરવો નહિ.^{૪૦} અધર્મ કરનારો પુરુષ જો ધર્મ કરે અથવા તપ કરે તો પાપનો નાશ કરે છે, ચોરને ચોર કહેવાથી ચોરી ક્યોનું જ પાપ લાગે છે,^{૪૧} પણ જે પુરુષ

• પતિતને બચાવવાથી, પતિતને યજ્ઞ કરાવવાથી અને પતિતની માથે વ્રાદિક અંગથ નેડવાથી પુનઃ તત્કાળ પતિત થાય છે, પણ તેની માથે એક વાહનમાં બેસવાથી કે ભોજન કરવાથી તુરંત જ પતિત થવાનું નથી. પરંતુ એની એ વિધિ એક વર્ષ પર્વત તે સાનુ રહે તો જ પતિત થવાય છે.

—નીલકંઠ

ચોર ન હોય, તેને ચોર કહેવાથી ખમણ પાપ લાગે છે. જે કન્યાને કપાય પરણાવી ન હોય છતાં મૈથુનને માટે જો તે ઇચ્છા કરે તો તેને એક વૃત્તિયાશ બ્રહ્મહત્યા લાગે છે અને જે પુરુષ તે કન્યાની સાથે મૈથુન કરીને તેને દ્વિપત કરે છે તેને શેષ રહેલી બ્રહ્મહત્યા લાગુ થાય છે. (અર્થાત્ મૈથુનની ઇચ્છા કરનારી કન્યાને તથા તેની સાથે મૈથુન કરી તેને દ્વિપત કરનારા પુરુષને સંપૂર્ણ બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગે છે.) તેમ જ જે પુરુષ બ્રાહ્મણોને ગાળો દે છે અથવા તેઓને ગળથી પકડીને હડસેલી કાઢે છે, તેને મહાન પાપ લાગે છે—કન્યાને દ્વિપત કરનારા કરતા પણ બારે મોટું પાપ લાગે છે,^{૪૨} એટલું જ નહિ, પણ તે પુરુષ સો વર્ષ પર્વત કપાય પ્રતિષ્ઠા પામતો નથી—મૂઆ પછી પ્રેત થઈને સો વર્ષ પર્વત પૃથ્વી પર ભટક્યા કરે છે અને તે પ્રેત જન્મમાંથી મુક્ત થયા પછી પણ એક હજાર વર્ષ પર્વત નરકમાં પડી રહે છે,^{૪૪} માટે બ્રાહ્મણની કહી નિંદા કરવી નહિ, તેમ તેને મારવો પણ નહિ હે રાજન ! બ્રાહ્મણના શરીર પર પ્રહાર કરવાથી તેમાં જે દ્વેષ થાય છે અને તેમાંથી ટપકેલું લોહી પૃથ્વીના જેટલા રજકણને પલાળે છે, તેટલાં વર્ષો પર્વત તેને પ્રહાર કરનારો પુરુષ નરકમાં પડી રહે છે. બ્રાહ્મહત્યા કરનારો પુરુષ ગાયોની કે બ્રાહ્મણોની રક્ષા કરવા માટે રણસંજામમાં શસ્ત્રપ્રહારો ખમીને જો લડી મરે અથવા બળબળતા અગ્નિમાં પોતાના શરીરને જો હોમી દે, તો જ શુદ્ધ થાય છે. મદિરાપાન કરનારો પુરુષ અગ્નિના જેવી તપાવેલી મદિરા જો પાન કરે છે, તો પાપમાથી મુક્ત થાય છે.^{૪૫-૪૭} મદિરાપાન કરનારા બ્રાહ્મણે પણ તપા વેલી મદિરાથી શરીરને બાળી નાખીને અથવા મૃત્યુ પામીને શુદ્ધ થવું; કેમ કે તેમ કરે છે તો જ તેને સ્વર્ગોદિ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અન્યથા થતી નથી.^{૪૮} શુરુપની સાથે વ્યભિચાર કરનારા દુરાત્માં પાપી પુરુષે તપાવેલી લોખંડની ઓની પ્રતિમાનું આલિંગન કરીને નાણું પામવું, જેથી શુદ્ધ થવાય છે.^{૪૯} અથવા પોતાના લિંગને તથા વૃષજને કાપી નાખી, બોગામાં લઈને મૃત્યુ થતા મુખીમાં સીધા ને સીધા નંદત્ય દિશા તરફ આવ્યા જવું અને મૃત્યુ આવે એટલે પૃથ્વી પર પડવું, જેથી શુ

થવાય છે ^{૧૦} અથવા બ્રાહ્મણને માટે પ્રાણુભાગ કરવા, જેથી પવિત્ર થવાય છે. ^{૧૧} અને તેમ ન બને તો એક અશ્વમેધ યજ્ઞ કે ગોસવયજ્ઞ કે અગ્નિદ્યોમ યજ્ઞ કરવો, જેને લીધે આ લોકમા સારી રીતે પ્રતિષ્ઠા પામીને પરલોકમા પણ તે પૂજાય છે ^{૧૨} બ્રહ્મ હત્યા કરનારા પુરુષે બાર વર્ષ પર્થત પોતે મારેલા બ્રાહ્મણની જોપરીને હાથમા ઝાટીને પોતાના કર્મને જગતમા પ્રસિદ્ધ કરતા કરતા ક્યો કરવું, બ્રહ્મચર્ય પાળવું અને નિત્ય સુનિવૃત્તિ ધારણ કરવી ^{૧૩} વગી તેવા બ્રહ્મધાતી પુરુષે તપશ્ચર્યા કરવી અને ત્રિકાળ આનસધ્યા કરીને શુદ્ધ થવું જે પુરુષ બાળુનો હોય કે, આ સ્ત્રી ગર્ભિણી છે, છતાં તેનો જો વધ ડરે છે તો તેને જો બ્રહ્મહત્યા ઈર્ષાનું પાપ લાગે છે જે પુરુષે મહિરાતું પાન કયું હોય, તેણે નિયમિત આહાર કરવો, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, પૃથ્વી પર (દર્ભશય્યા બિછાવીને) સૂવું અને ત્રણ વર્ષ વીતી ગયા પછી અગ્નિદ્યોમ નામનો યજ્ઞ કરીને એક હલ્તર બળદોનું અથવા ગાયોનું દાન કરવું, જેથી તે પુરુષ પવિત્ર થાય છે ^{૧૪-૧૬} જે પુરુષે એક વરશનો વધ ઈર્ષા હોય, તેણે બે વર્ષ પર્થત મત પાળીને સો બળદોનું અથવા ગાયોનું દાન આપવું, તેમ જ શૂદ્રનો વધ કરીને એક વર્ષ પર્થત મત પાળવું તે સો બળદોનું અથવા ગાયોનું દાન આપવું ^{૧૭} કૂતરા, વરાહ (બૂડ), ગધેડા, બિલાડા, ચાપ (બપેયા), દેડકા, કાગડા, સર્પ કે ઊઠર વગેરેમાના કોઈ પણ પ્રાણીની જો હિંસા થઈ જાય તો શૂદ્રના વધનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામા આવ્યું તે જ કરવું ^{૧૮} હે રાજા! મનુષ્ય સિવાયના હરકોઈ પ્રાણીનો વધ કરવાથી પશુહત્યાના જેટલો જ દોષ લાગે છે હવે હું તમને બીજાં પણ પ્રાયશ્ચિત્તો અનુક્રમે કહું છું ^{૧૯} અજાણતા નાના કીડાઓ વગેરેની જો હિંસા થઈ જાય તો અત કરવું પૂર્વકે પશ્ચાત્તાપ કરવો, જેથી પાપમાથી સુક્રત થવાય છે, તેમ જ ગોવધ સિવાયના બીજાં મામાન્ય પાપો જો થઈ જાય તો એક વર્ષ સુધીનું કોઈ મત ધારણ કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું વેદ ભણેલા ધોત્રિય બ્રાહ્મણની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરનારાએ ત્રણ વર્ષ સુધીનું મત ચંદ્રપુ કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને બીજી હરકોઈ પરસ્ત્રીની સાથે વ્યભિચાર કરનારાએ બે વર્ષ સુધીનું મત ઠરીને

પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ^{૨૦} તે પ્રાયશ્ચિત્તનો વિધિ આ પ્રમાણે છે ^{૨૧} પ્રતિદિન દિવસના ચોથા પ્રહરે ભોજન કરવું, બ્રહ્મચર્યમત પાળવું અને ઊઠ-બેસ કરતા કરતા વિચર્યાં કરવું. એ જ પ્રમાણે જે પુરુષે માતાપિતા અને શુરુત અપમાન કયું હોય અથવા અગ્નિહોત્ર ના અગ્નિનો વિરોધ કયો હોય, તેણે ત્રણ દિવસ થઈ ગયા પછી માત્ર જળપાન જ કરવું. ^{૨૨} હે કુરુવશી રાજા! ધર્મશાસ્ત્રનો એ સિદ્ધાંત છે કે, જે પુરુષ કારણ વિના માતાનો, પિતાનો કે શુરુનો જો ત્યાગ કરે છે, તો તે પતિત થાય છે ^{૨૩} પોતાની સ્ત્રી જો વ્યભિચારિણી હોય, તો વિશેષ કરીને તેને એક સ્થળે પૂરી જ રાખવી અને માત્ર અન્નવસ્ત્ર જ આપવા, ઉપરાંત પરસ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરનારા પુરુષને માટે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામા આવ્યું છે, તે પ્રાયશ્ચિત્ત તેની પાસે કરાવવું ^{૨૪} જે સ્ત્રી પોતાના બ્રાહ્મણ પતિનો ત્યાગ કરી બીજા નીચ વર્ણના પુરુષ સાથે વ્યભિચાર કરે, તેને રાજાએ કોઈ વિશાળ પ્રદેશમા જાણી રાખીને કૂતરાઓ પાસે કરડી ખવડાવવી, ^{૨૫} અને તે સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરનારા પુરુષને પણ મુદ્ધિમાન રાજાએ લોખંડની તપાવેલી શિલા ઉપર સુવાડવો તથા ઉપર લાકડા નાખીને તે પાખીને બાળી નખાવવો ^{૨૬} હે મહારાજા! પોતાના પતિને છોડીને અન્ય પુરુષો સાથે વ્યભિચાર કરનારી પ્રત્યેક સ્ત્રીને એ પ્રમાણે જ શિક્ષા કરવી, તેમ જ જે હુદ્ધ પુરુષે પાપકર્મ કયું હોય છતાં તુરંત જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે નહિ અને એક વર્ષ જેટલો સમય ગાળી નાખે તો તેની પાસે બમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવું. ^{૨૭} જે પુરુષ પાપકર્મ કર્યા પછી બે વર્ષ સુધી પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે, તો તેણે ત્રણ વર્ષ સુધી પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાં કરવું, પણ જેણે ચાર વર્ષ કે પાંચ વર્ષ સુધી પતિત પુરુષ નો સ સર્ગ રાખ્યો હોય, તેણે સુનિમત ધારણ કરીને ભિક્ષાચરણ કરતા કરતા પૃથ્વીપર્થતન કર્યો કરવું ^{૨૮} મોટા ભાઈની પહેલાં પરણનારો નાનો ભાઈ, તેની સ્ત્રી અને મોટો ભાઈ એ ત્રણે જણા અધર્મથી પતિત ગણાય છે-પાપી ગણાય છે, ^{૨૯} માટે તેઓ ત્રણેએ, વીરપુરુષની હત્યા કરનારો પુરુષ જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે, તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ઉપરાંત પાપની શુદ્ધિને માટે એક મહિના સુધીનું ચાંદ્રાયણ મત અથવા કુરુ ચાંદ્રાયણ ન કરવું, ^{૩૦} અને પછી નાના ભાઈએ

પોતાની ઓને મોટા ભાઈની આગળ લઈ જઈને કહેવું કે, 'આ તમારા નાના ભાઈની અથવા પુત્રની વહુ છે.' આમ કહીને માનપૂર્વક અર્પણ કરીને તેને પ્રસન્ન કરવો. પછી મોટો ભાઈ જ્યારે આજ્ઞા આપે, ત્યારે નાના ભાઈએ તે ઓને સ્વીકાર કરવો; જેથી ત્રણે જણા પાપથી મુક્ત થાય છે.^{૭૦} આપતિના સમયે ગાય વિના બીજાં ગમે તે પશુઓનો વધ કરવાથી દોષ લાગતો નથી; કેમ કે પિંદાનો કહે છે કે, પુરુષ પશુઓનો અધિકાર છે-માલિક છે, તેથી પશુઓની અવગણના કરવાનો તેને હક છે,^{૭૧} તો પણ (પોતે ગ્રાહણ હોવા છતાં જો પશુવધ કરે છે તો) તેણે ચમરી ગાયના પૂંછડાના વાળનું વસ્ત્ર પહેરીને, હાથમા માટીનું પાત્ર લઈને, પોતાનું કર્મ લોકોને જણાવતા જણાવતા બાર દિવસ સુધી સાત ઘેર ફરીને ભિક્ષા લાવવું અને તે ઉપર નિર્વાહ કરવો, જેથી તે શુદ્ધ થાય છે અથવા એક વર્ષ પર્વ ત એવું ત્રણ ધાગ્ધ કરવાથી પાપનો સમૂળગો નાશ થાય છે.^{૭૨-૭૩} આ પ્રાયશ્ચિત્ત મનુષ્યોના સર્વ પ્રાયશ્ચિત્તોમા ઘણું જ ઉત્તમ છે; પરંતુ જે મનુષ્યો ગમે તે પ્રકારનું અને ગમે તે પ્રમાણનું દાન આપવાને શક્તિમાન હોય છે, તેઓને માટે સર્વ પ્રાયશ્ચિત્તોને બદલે દાન કરવાદ્ય પ્રાયશ્ચિત્તની જ યોજના કરવી^{૭૪} ધર્મવેત્તાઓ કહે છે કે, જે મનુષ્યો અત્યંત આસ્થિક હોય છે, તેઓ કેવળ ગાયોનું દાન કરીને પણ પાપથી મુક્ત થાય છે. જેઓએ કૂતરાં, વસાહ, મનુષ્યો, કૂકરાં અને ગધેડાનું માસ, મૂત્ર કે વિદ્યારું ભક્ષણ કર્યું હોય તેઓએ પુનઃ સંસ્કાર કરવા એ જ યોગ્ય છે; અર્થાત્ તેઓએ ફરીથી ઉપનયન સંસ્કાર કરવા; તેમ જ જેણે સોમરસનું પાન કરીને મોમયાગ કર્યો હોય તેવા ગ્રાહણથી, (બહેચકે) મહિષાપાન કરનારા મનુષ્યના મુખની દુર્ગંધ બે સૂંધાર્ધ બાંધ તો તેણે ત્રણ દિવસ સુધી ગરમ પાણી પીને રહેવું, ત્રણ દિવસ સુધી ગરમ દૂધ પીને રહેવું અને ત્રણ દિવસ સુધી દેવગ વાસુનું ભક્ષણ કરવું.^{૭૫-૭૭} આ પ્રમાણે મેં તમને સનાતન પ્રાયશ્ચિત્તો કહી બતાવ્યા અને તે બધા વિશેષ કરી અમાનથી કરેલા પાપોથી મુક્ત થવા માટે ગ્રાહણને અવગ્ય કરવા યોગ્ય છે.^{૭૮}

અધ્યાય ૧૬૬મો

અહ્નુ(તલવાર)ની ઉત્પત્તિ

॥ વૈષ્ણવ્યન ઉવાચ ॥

કથાંતરમથાસાદ્ય સ્વદ્ગમુદ્ધવિશારદઃ ।

નકુલઃ શરતલ્પસ્યમિદમાહ વિતામહમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશ્ણવ્યને કહ્યું : હે જનમેજય ! ભીષ્મપિતા-મહ એ પ્રમાણે આપદ્ધર્મ કહી રહ્યા હતા, તે વેળા જ્યારે એક બીજી કથાનો (આયુધોના સંબંધનો) પ્રસંગ આવ્યો, એટલે તલવારના યુદ્ધમાં કુશળ એવા નકુલે બાણશય્યામાં સૂતેલા ભીષ્મપિતા મહને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો.^૧

નકુલે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! સર્વ પ્રકારના આયુધોમા ધનુષ નામનું આયુધ અત્યંત શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તોપણ હે ધર્મવેત્તા પિતામહ ! મારે મન તો તલવારને જ સર્વ આયુધોમા શ્રેષ્ઠ માને છે, કેમ કે હે રાજન્ ! યુદ્ધ ચાલતું હોય તો વેળા ધનુષ જ્યારે ભાગી પડ્યું હોય, બીજા સર્વ પ્રકારના આયુધો ખૂટી પડ્યા હોય અને ઘોડાઓ પણ માર્યા ગયા હોય, ત્યારે કેવળ તલવારથી જ પોતાના યુદ્ધકુશળ શરીરનું સારી રીતે રક્ષણ કરી શકાય છે.^{૨-૩} એટલું જ નહિ પરંતુ તલવારને ધારણ કરનારો વીર પુરુષ એકલો હોય તોપણ ધનુષ, ગદા અને શક્તિને ધારણ કરનારા અનેક પુરુષોને છતાં માટે સમર્થ થઈ શકે છે.^૪ તો હે રાજન્ ! એ વિષય મા મને સશય અને અત્યંત આશ્ચર્ય થાય છે કે, સર્વ પ્રકારના યુદ્ધોમાં કયું આયુધ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે^૫ વળી હે પિતામહ ! હું પૂછું છું કે, તલવારની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? શા માટે અને કેણે તલવારને ઉત્પન્ન કરી ? તેમ જ એ અહ્નુવિજ્ઞાને પ્રથમ આચાર્ય કોણુ તે મને કહો.^૬

વૈશ્ણવ્યને કહ્યું : હે જનમેજય ! મારીના બુદ્ધિમાન પુત્રનું એ વચન સાંભળીને પિતામહ ભીષ્મે કુશળતાભરેલો અને તૃપ્તતા તથા વિચિત્રતાપૂર્ણ અર્ધથી સમત એવો આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો.^૭ હે ભગવતંશના જનમેજય ! આશ્ચર્યપ્રપન્ન અને દ્રોણાચાર્યના શિષ્ય એવા નકુલને ભીષ્મ પિતામહે જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તે સ્પષ્ટ રસ અને રમ્ય વળોથી યુક્ત હતો.^૮ સર્વ ધર્મોને બાહુતાત,

ધનુર્વેદના પારને પામેલા અને બાલુશય્યામાં પોટેલા ભીષ્મપિતામહે મહાત્મા નકુલને આ પ્રમાણે કહ્યું.^૯
 ભીષ્મ બોલ્યા : હે માત્રીના પુત્ર ! તેં મને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, તે વિષે હું તને કહું છું, સાંભળ. ખરેખર, (રુધિરથી છંટાયેલા શરીરવાળા અને તેથી જ) ગૈરિક (ગેરુ) ધાતુવાળા પર્વત સમાન દેખાતા મને તે (આ પ્રશ્ન પૂછીને) ભયત કયો છે.^{૧૦} હે તાત ! સુદિની પૂર્વે આ સર્વ વિશ્વ પાણીને લીધે કેવળ એક સમુદ્રના જેવું થઈ ગયું હતું, નિશ્ચય અથવા સ્તબ્ધ બની ગયું હતું. આકાશ કે પૃથ્વીનું નામનિશાન પણ રહ્યું ન હતું, સર્વ કંઈ અંધકારથી છવાઈ ગયું હતું, સ્પર્શ કરવાને માટે પણ અશક્ય થઈ પડ્યું હતું, અત્યંત ગંભીર દેખાવનું જણાતું હતું અને છેક નિઃશબ્દ તથા બુદ્ધિપ્રમાણથી રહિત થઈ પડ્યું હતું, તે વેળા જળના મધ્યપ્રદેશમાં બ્રહ્મદેવ ઉત્પન્ન થયા.^{૧૧-૧૨}
 વીર્યવાન તે બ્રહ્મદેવે વાયુ, અગ્નિ, સૂર્ય, આકાશ ઉપરનો પ્રદેશ, નીચેનો પ્રદેશ, પૃથ્વી, યમ, ચંદ્ર, તારા, નક્ષત્રો, શહે, સંવત્સરો, ઋતુઓ, માસો, પક્ષો, લવો અને ક્ષણો એ સર્વને ઉત્પન્ન કર્યાં.^{૧૩-૧૪}
 પછી ભગવાન બ્રહ્મદેવે લૌકિક શરીર ધારણ કરીને મહાતેજસ્વી પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યાં.^{૧૫} જેવા કે મરીચિ, અન્નિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કેતુ, વસિષ્ઠ, અંગિરા અને સર્વના ઈશ્વર પ્રભુ રુદ્ર વગેરે.^{૧૬} પછી પ્રચેતાના પુત્ર દક્ષે સાઠ કન્યાઓને ઉત્પન્ન કરી કે, જે કન્યાઓને બ્રહ્મર્ષિઓએ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે પોતાની સ્ત્રીઓ તરીકે સ્વીકારી;^{૧૭} એટલે તેઓમાંથી સર્વ પ્રાણીઓ, દેવો, પિતૃઓ, ગંધર્વો, અશ્વરાઓ, રાક્ષસો, મૃગો, માછલાંઓ, વાનરો, મોટા સર્પો, પક્ષીઓ, સર્વ જલવિકારી પ્રાણીઓ, સ્થલવિકારી પ્રાણીઓ, પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થનાર-ઉદ્ભવિજ પ્રાણીઓ, પરસેવામાંથી ઉત્પન્ન થનારાં સ્વેદજ પ્રાણીઓ, ઈંડાંમાંથી ઉત્પન્ન થનારાં અંડજ પ્રાણીઓ અને જોળમાં વીંટાઈને ઉત્પન્ન થનારાં જરાયુજ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થયાં. હે તાત ! આ રીતે સર્વ સ્થાવરજંગમ જગત ઉત્પન્ન થયું.^{૧૮-૨૦} પછી સર્વ લોકના પિતામહ બ્રહ્મદેવે આ સર્વ ભૂતસૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરીને વેદોક્ત સનાતન ધર્મની સર્વત્ર યોજના કરી.^{૨૧} એટલે સર્વ દેવો, આચાર્યો, પુરો-

હિતો, આદિયો, વસુઓ, રુદ્રો, સાધ્યો, મેરુતો, અશ્વિનીકુમારો, ભૃગુ, અન્નિ, અંગિરા, સિદ્ધો, કશ્યપના તપોધન પુત્રો, વસિષ્ઠ, ગૌતમ, અગસ્ત્ય, નારદ, પર્વત, વાલખિલ્ય ઋષિઓ, પ્રભાસ, સિક્ત, ધૃતપ, સોમ, વાયવ્ય, વૈશ્વાનર, મરીચિય વગેરે ઋષિઓ, અકૃષ્ણ, હંસ, અગ્નિયોનિ, વાનપ્રસ્થ અને પૃથ્વિ વગેરે સુનિઓ, એ સનાતન ધર્મમાં સ્થિર રહીને બ્રહ્મદેવની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યા; પરંતુ કેટલાએક દાનવોના રાગથી બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને તથા ક્રોધ અને લોભને આધીન થઈને વેદોક્ત ધર્મનો નાશ કરવા લાગ્યા. હિરણ્યકશિપુ, હિરણ્યાક્ષ, વિરોચન, શંખર, વિપ્ર ચિત્તિ, પ્રહ્લદ, નમુચિ, બલિ અને બીજા ઘણા દૈત્યો તથા દાનવો ધર્મમયોદાનો નાશ કરીને તથા અધર્મ કરવાનો જ નિશ્ચય કરીને યથેષ્ટ આચરણ કરવા લાગ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, ‘અમે અને દેવો એક જ કુળના છીએ, તેથી અમે પણ દેવોના જેટલી જ યોગ્યતા ધરાવીએ છીએ.’ આમ કહીને તેઓ દેવો અને ઋષિઓ સાથે સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા. હે ભારત ! તેઓ કેાઈ પણ પ્રાણીનું પ્રિય કરતા ન હતા, તેમ કેાઈના પર દયા પણ કરતા ન હતા. માત્ર દંડનો જ ઉપયોગ કરીને તથા સામ, દાન અને ભેદ એ ત્રણે ઉપાયોનો ત્યાગ કરીને પ્રજાઓને પીડતા હતા. વળી તે મોટા મોટા અસુરો અભિમાનથી અક્રંદ રહીને દેવોની સાથે વાર્તાલાપ પણ કરતા ન હતા. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ એટલે સર્વ બ્રહ્મર્ષિઓ (એકઠા મળીને) બ્રહ્મદેવની પાસે ગયા.^{૨૨-૩૧} તે સમયે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભગવાન બ્રહ્મદેવ લોકોનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે હિમાલયના સુંદર શિખર ઉપર રહ્યા હતા, (તે શિખર એટલું બધું ઊંચું હતું કે,) જેથી તેની આસપાસ આવી રહેલા તારાઓ કમળોના જેવા દેખાતા હતા, તેનો વિસ્તાર લગભગ સો યોજનનો હતો, મણિઓ અને રત્નોના સમુદાયથી તે વ્યાપ્ત હતું અને તેના ઉપર પત્રપુષ્પોથી લચી રહેલાં અનેક વૃક્ષોવાળું વન આવી રહ્યું હતું.^{૩૨-૩૩} એ શિખર ઉપર એક હજાર વર્ષ પર્વત રહ્યા પછી, પ્રભુ બ્રહ્મદેવે કલ્પસૂત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે યથાવત્ સામગ્રીથી યુક્ત એવો એક યજ્ઞ કરવાનો આરંભ

એ યજ્ઞમા યથાવત કર્મ કરનારા યજ્ઞકુશળ ઋષિઓ આપ્યા હતા, સમિધો વડે તે યજ્ઞ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો અને દૈદીપ્યમાન અગ્નિઓ વડે તથા સુવર્ણના પ્રકાશિત યજ્ઞપાત્રો વડે તે યજ્ઞ શોભી રહ્યો હતો. વળી ત્યાં-યજ્ઞમંડપમા મોટા મોટા દેવો પણ આપ્યા હતા અને બ્રહ્મર્ષિઓ સદૈય થઈને બિરાજ્યા હતા, તેથી તે પ્રદેશ અત્યંત શોભી રહ્યો હતો. હે નકુલ ! ઋષિઓના મુખથી મેં સાંભળ્યું છે કે, તે બ્રહ્મદેવના યજ્ઞમા એક મહાધોર બનાવ બન્યો હતો, તે હું તને કહું છું, સાંભળ. ૩૪-૩૭

તારાઓનો જેમા ઉદય થયો હોય તેવા સ્વચ્છ આકાશમાથી જેમ અંદ્રમા બહાર આવે છે, તેમ એ સમયે યજ્ઞમંડપમા રહેલા અગ્નિના કુડમાંથી, ચોતરફ અગ્નિને ઉછાળતું એક અદ્ભુત પ્રાણી બહાર નીકળ્યું, એમ અમે સાંભળ્યું છે. તેના શરીરનો વર્ણ કાળા કમળના જેવો હતો, તેની ઢાંઢો તીક્ષ્ણ હતી, તેનું પેટ અત્યંત કૃશ હતું, તેનું શરીર અત્યંત ઊંચું હતું, તેના પરાભવ કરવો અશક્ય હતો અને તેનું તેજ અપાર હતું. ૩૮-૩૯ એ પ્રાણી અગ્નિકુડમાંથી ન્યારે બહાર નીકળ્યું, ત્યારે આખી પૃથ્વી એકદમ ધણધણી ઘઈ, સમુદ્રની અંદર મોટાં મોટાંઓ ઊછળવા લાગ્યાં અને ધૂમરીઓ પડવા લાગી, આકાશમાથી મોટા મોટા અંગારાઓ ખરવા લાગ્યા, સર્વ મોટા ઉત્પાતો થવા લાગ્યા, વૃક્ષોની શાખાઓ પડી ભાગી, સર્વ દિશાઓમા ખળભળાટ થઈ રહ્યો, કંઠોર પતન કુંઠાવા લાગ્યો અને સર્વ પ્રાણીઓ વારંવાર ભયથી ડાપી જવા લાગ્યા. તે પછી એ ભયંકર પ્રાણીને યજ્ઞમંડપમા ઉપસ્થિત થયેલું ભેઈ, પિતામહ બ્રહ્મદેવ સર્વ મહર્ષિઓને, દેવોને તથા ગંધર્વોને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : 'લોકોનું રક્ષણ કરવા માટે અને અસુરોનો વધ કરવા માટે મેં આવા પ્રાણીને જ ઉત્પન્ન કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. તેને પરિણામે આ વીર્યવાન પ્રાણી ઉત્પન્ન થયું છે. તેનું નામ 'અગ્નિ' છે.' બ્રહ્મદેવે એ પ્રમાણે કહ્યું, તે પછી પેલા પ્રાણીએ પોતાનું અદ્ભુત રૂપ છોડી દીધું અને ઉચ્ચ પામેલા કાળની પેઠે તીક્ષ્ણ ધારવાળી નિર્ભય તલવાર થઈને તે પ્રકાશવા લાગ્યું, એટલે બ્રહ્મદેવે અધર્મનું વારણ કરનારી તે તીક્ષ્ણ તલવાર, શ્યામ કંઠવાળા વૃષભ

ધ્વજ રુદ્રદેવને અર્પણ કરી. પછી મોટા મોળા ઋષિઓ જેમની સ્તુતિ કરી રહ્યાં હતા, એવા ભગવાન રુદ્રદેવે તે તલવાર હાથમા લઈને બીજ પ્રકારનું જ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તુરંત જ તેમનું શરીર ચાર બાહુઓવાળું થઈ ગયું અને તેઓ પોતે પૃથ્વી પર ભિભા હતા છતાં મસ્તકથી સૂર્યને અડકવા લાગ્યા. તેમની દષ્ટિ બિંદુ હતી, તેમનું લિંગ ઘણું મોટું હતું, તેમના મુખમાથી નવાળાઓ નીકળી રહી હતી અને તેમનું શરીર કાળા, ધોળા, લાલ, એમ અનેક વર્ણોને બદલ્યા કરતું હતું. ૪૦-૪૮ તેમણે સુવર્ણના સુદર સતારાવાળું ઠાળું મૃગચર્મ પહેર્યું હતું, તેમના લલાટમા સૂર્ય સમાન પ્રભાવ વાળું એક નેત્ર પ્રકાશી રહ્યું હતું અને તેમનાં બીજાં બે નેત્રો પણ કાળા અને પિંગળા વર્ણનાં હોઈને અત્યંત પ્રકાશી રહ્યાં હતાં.

પત્રી ભગદેવનાં નેત્રોનો નાશ કરનારા ત્રિશૂળ ધારી ભગવાન મહાદેવ પ્રલયકાળના અગ્નિ સમાન તેજવાળી તે તલવારને હાથમાં લઈને અને વીરળી ના મેધના જેવી દેખાતી ત્રણ ખૂણાવાળી ઢાલને બીજા હાથમાં ઊંચી રાખીને અતિશય બળ અને પરાક્રમપૂર્વક અનેક ગતિઓ કરી દેખાડીને આમ તેમ ધૂમવા લાગ્યા; તેમ જ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તલવારને આકાશમા ધુમાવતા ધુમાવતા મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા અને મોટેથી હસવા લાગ્યા. ૪૯-૫૨ હે ભરતવંશના નકુલ ! તે વેળા રુદ્રદેવનું સ્વરૂપ મહાભયંકર દેખાતું હતું અને તેઓ પડે પણ એ સ્વરૂપ ધારણ કરીને કોઈ ગૈર કર્મ કરવા માટે તૈયાર થઈ ગયાં હતા. ૫૩ પત્રી સર્વ દાનવોએ સાંભળ્યું કે, રુદ્રદેવ યુદ્ધ માટે સજ્જ થઈ ગયા છે, એટલે તેઓ તુરંત જ તેમની સામા ધમ્મી ગયા અને પથ્થરો, બળતા અંગારાઓ તથા સળધા જેવી તીક્ષ્ણ ધારવાળા બીજાં ધોર લોખંડી ગરોળી તેમના ઉપર વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા; પરંતુ મહાબળવાન રુદ્રદેવ લગારે ડગ્યા વિના હાથમા તલવાર લઈને ઘણી ડડપથી યુદ્ધમા ન્યારે ધૂમવા લાગ્યા, ત્યારે તેમના અદ્ભુત સ્વરૂપને ભેઈને દાનવસૈન્ય અત્યંત ગભરાઈ ગયું અને ખળભળી ગયું. ૫૪-૫૬ એ યુદ્ધમાં રુદ્રદેવ એકલા જ હતા, તોપણ હાથમા તલવાર લઈને એવા ઉતાવળે પગે

અને આશ્ચર્ય થાય તેમ ધૂમંતા હતા કે, જેથી સર્વ અસુરો તેમને હનનરો સ્વરૂપે જોવા લાગ્યા. વળી અગ્નિ જેમ ઘાસમાં સંચાર કરે, તેમ શત્રુઓનાં ટોળાંઓમાં ધૂમી વળીને ભગવાન રુદ્ર કેટલાએક અસુરોને કાપી નાખતા હતા, કેટલાએકને ચીરી નાખતા હતા, કેટલાએકને ધાવણ કરતા હતા, કેટલાએકના કટકા કરી નાખતા હતા, કેટલાએકને ઊભા ને ઊભા ફાડી નાખતા હતા અને કેટલાએકને જમીન ઉપર પટ્ટી પાડતા હતા. વળી તે યુદ્ધમાં રુદ્રદેવની તલવાર એટલા બધા વેગથી ધૂમતી હતી કે જેથી ઘણા મહાબળવાન અસુરો છિન્નલિપ્ત થઈ ગયા, ઘણાઓના બાહુઓ કપાઈ ગયા અને ઘણાઓના ઉરુઓ, વૃક્ષઃસ્થલો અને આંતરડાં રણભૂમિ પર વીખરાઈ પડ્યાં; તેમ જ બીજા કેટલાએક દાનવો તો તલવારના પ્રકારથી પીડાઈને રણમાંથી પલાયન કરી ગયા. ૧૭-૫૯ કેટલાએક અન્યોન્ય સામે જાત્રનાઓ કરતા દિશાઓમાં નાસી ગયા, કેટલાએક પૃથ્વીમાં પેસી ગયા, કેટલાએક પર્વતો ઉપર ચડી ગયા, કેટલાએક આકાશમાં આદ્યા ગયા અને કેટલાએક પાણીમાં પેસી ગયા. આ રીતે અત્યંત દારુણ એવે તે મહાન સંગ્રામ ચાલી રહ્યો હતો, તે વેળા પૃથ્વી અત્યંત ભયંકર થઈ પડી અને તેના ઉપર માંસ તથા રુધિરનો કીચક થઈ ગયો. હે મોટી ભુજઓવાળા નકુલ ! રુધિરથી છંટાયેલાં દાનવોનાં શરીરો રણભૂમિ પર ઠેકઠેકાણે પડ્યાં હતાં. તેથી પુષ્પોથી ખીલી નીકળેલા આખરાઓવાળા પર્વતો વડે જેમ વનભૂમિ શોભે, તેમ તે રણભૂમિ શોભી રહી હતી, એ પ્રમાણે દાનવોનો સંહાર કરી ને ભગવાન રુદ્ર જગતમાં ધર્મની વૃદ્ધિ કરી અને પછી તે મંગળમૂર્તિ મહાદેવે રૌદ્રસ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને શિવસ્વરૂપ ધારણ કર્યું, ત્યારે સર્વ મહર્ષિઓ અને દેવગણો અતિ આશ્ચર્યકારક વિજય સંપાદન કરીને દેવના દેવ શંકરનું પૂજન-અર્ચન કરવા લાગ્યા. તે વેળા ભગવાન રુદ્ર અસુરોના રુધિરથી ખરડાયેલી અને ધર્મનું રક્ષણ કરનારી તે તલવાર સત્કારપૂર્વક વિષ્ણુને અર્પણ કરી. તે પછી વિષ્ણુએ તે તલવાર મરીચિને આપી, ભગવાન મરીચિએ મહર્ષિઓને આપી, મહર્ષિઓએ ઈંદ્રને આપી અને ઈંદ્રે લોકપાલોને આપી. હે

પુત્ર નકુલ ! સર્વ લોકપાલોએ તે વિશાળ તલવાર સૂર્યના પુત્ર મનુને આપી અને તેને કહ્યું કે, 'તું સર્વ મનુષ્યોનો રાજા થયો છે, માટે તું આ ધર્મ-રક્ષક તલવારને ધારણ કરીને પ્રજાઓનું પાલન કર અને જે લોકો શરીર તથા મનને યુગ ઉપજવવા માટે ધર્મમયોદ્ધાનું ઉદ્વેગન કરી ગયા છે, તેઓને યથાયોગ્ય શિક્ષા કરીને તારે ધર્મોત્તાર પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું; પરંતુ યાદ રાખવું કે જેઓ અધર્મી હોય તેઓને જ તારે શિક્ષા કરવી, પણ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે હરકોઈને શિક્ષા કરવી નહિ. (આ જગતમાં જેઓ અપરાધ કરે છે, તેઓને ચાર પ્રકારે શિક્ષા થઈ શકે છે. જેમ કે) સામાન્ય અપરાધીને તીક્ષ્ણ વચનો કહીને શિક્ષા કરવી, તેના કરતાં કંઈક વિશેષ અપરાધીને સુવર્ણાદિક દ્રવ્યદંડથી શિક્ષા કરવી, એથી વિશેષ અપરાધ કરનારને શરીરના કોઈ અવયવો કાપી લઈ ને શિક્ષા કરવી અને ઘણા જ મોટા અપરાધ કરનારાને દેહાંતરણની શિક્ષા કરવી. આ ચારે પ્રકારની શિક્ષાઓ તલવારનાં જ સ્વરૂપો છે, એમ જાણવું. ૧૧૦-૭૧ લોકપાલોનાં એ વચનને માન્ય કરીને તથા તલવારનાં ચારે સ્વરૂપોને જાણીને મનુએ ધર્મમયોદ્ધાનું સારી પેઠે રક્ષણ કર્યું ને પછી પોતાના પુત્ર ક્રુપને પ્રજાઓનો રાજા બનાવીને પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવા માટે તે તલવાર તેને અર્પણ કરી. પછી એ ક્રુપની પાસેથી ઈક્ષ્વાકુએ તે તલવાર લીધી. ઈક્ષ્વાકુ પાસેથી પુરુરવાએ લીધી, પુરુરવા પાસેથી આયુએ લીધી, આયુ પાસેથી નહુષે લીધી, નહુષ પાસેથી યયાતિએ લીધી, યયાતિ પાસેથી પૂરુએ લીધી, પૂરુ પાસેથી અમૂર્તરથસ રાજાએ તે તલવાર લીધી, અમૂર્તરથસ પાસેથી ભૂમિશય રાજાએ લીધી, ભૂમિશય પાસેથી દુધ્યંતના પુત્ર ભરતે લીધી, ભરત પાસેથી ધર્મવેત્તા રાજા ઐતલિવે લીધી, ઐતલિવ પાસેથી ધુંધુમાર રાજાએ લીધી, ધુંધુમાર પાસેથી કાંબોજ રાજાને તે તલવાર મળી, કાંબોજ પાસેથી મુચુકુંદ રાજાને મળી, મુચુકુંદ પાસેથી મરુત રાજાને મળી, મરુત પાસેથી રૈવત રાજાને તે તલવાર મળી, રૈવત રાજાએ યુવનાશ્વને આપી, યુવનાશ્વે રઘુરાજાને આપી, રઘુએ ઈક્ષ્વાકુવંશના પ્રતાપી રાજા હરિષ્ણાશ્વને તે તલવાર આપી, હરિષ્ણાશ્વે યુન-

કને આપી, શુનકે ધર્માત્મા ઉશીનરને આપી, ઉશી-
નરે ચદુવંશી લોજરાજને આપી, લોજે શિખિ
રાજને આપી, શિખિએ પ્રતર્દનરાજને આપી,
પ્રતર્દને અણક રાજને આપી, અણકે પૃષદ્ધરાજને
આપી, પૃષદ્ધરે ભરદ્વાજને આપી, ભરદ્વાજે દ્રોણ-
આર્યને આપી, દ્રોણઆર્યે કૃપાઆર્યને આપી અને
કૃપાઆર્યે તને તથા તારા ભાઈઓને એ તલવાર
આપી છે.^{૭૨-૮૧} તે તલવારનું નક્ષત્ર કૃત્તિકા છે,
દેવતા અશ્વિ છે, ગોત્ર રોહિણી છે અને તેના પ્રથમ
આઆર્ય રુદ્ર છે.^{૮૨} હે પાંડુપુત્ર! તલવારનાં ગુપ્ત
નામે આઠ છે, તે હું તને કહું છું, સાંભળ; કેમ કે
એ આઠ નામોનું સ્મરણ કરવાથી મનુષ્યને વિજય
મળે છે.^{૮૩} અસિ, વિશસન, ખડ્ગ, તીક્ષ્ણધાર,
દુરાસદ, શ્રીગર્ભ, વિજય અને ધર્મપાલ. (આ આઠ
નામોનું યુદ્ધ સમયે સ્મરણ કરવું.)^{૮૪} હે માદ્રીના
પુત્ર! સર્વ પ્રકારનાં આયુધોમાં તલવાર એ ઉત્તમ
આયુધ છે; કેમ કે મહેશ્વર પોતે જ તેના આદિગુરુ
છે, એમ પુરાણોમાં નિશ્ચય કર્યો છે.^{૮૫} ધનુષની
ઉત્પત્તિ તો શનુદમન પૃથુરાજએ કરી છે અને
તેણે ધનુષના સાધનથી આ પૃથ્વીમાંથી અનેક
પ્રકારનાં ધાન્ય દોહ્યાં હતાં. વેનના પુત્ર પૃથુરાજએ
પૂર્વકાળમાં ધર્મોત્સાર પૃથ્વીનું રક્ષણ કર્યું હતું.^{૮૬}
એમ ઋષિઓએ પંડે કહ્યું છે; માટે એ વાતને તારે
પ્રમાણ ગણવી યોગ્ય છે. જેઓ યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ
હોય, તેઓએ હમેશાં તલવારની પૂજા કરવી જોઈ-
એ.^{૮૭} હે ભરતશ્રેષ્ઠ નકુલ! એ પ્રમાણે તલવારની
ઉત્પત્તિ વિષેના પ્રાચીન ઇતિહાસ મેં તને વિસ્તારથી
ચર્ચાવત્ કહી સંભળાવ્યો.^{૮૮} જે પુરુષ તલવારરૂપી
સાધનના આ ઉત્તમ વૃત્તાંતનું શ્રવણ કરે છે, તેને
આ લોકમાં કીર્તિ મળે છે અને મૂલ્યા પછી પર-
લોકમાં અનંત ફળ મળે છે.^{૮૯}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વાત્મજ આપદ્ધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'ખડ્ગ (તલવાર) ની ઉત્પત્તિ' નામનો

અધ્યાય ૧૬૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૭ મો

પદ્મગીતા-ધર્માદિ ત્રિવર્ગનું કથન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

હ્યુક્તવતિ મીષ્મે તુ તૂષ્ણીભૂતે યુધિષ્ઠિરઃ ।

પ્રપચ્છાવસથં ગત્વા ભ્રાતૃન્ વિદુરપંચમાન્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું : હે જનમેજય ! એ પ્રમાણે
કહીને લીધ્મપિતામહ શાંત (બોલતા બંધ) થયા,
એટલે યુધિષ્ઠિરાજ (ત્યાંથી જાહીને) પોતાને ઘેર
ગયા; અને ત્યાં જઈને તેમણે વિદુરને તથા ચારે
ભાઈઓને પૂછ્યું કે, ^૧ ' ધર્મ, અર્થ અને કામ એ
ત્રણેમાં લોભવૃત્તિ સારી પેઠે રહેલી છે, તો પછી તે
ત્રણેમાં કેાણ ઉત્તમ, કેાણ મધ્યમ અને કેાણ
અધમ ? ^૨ વળી કામ, ક્રોધ અને લોભનો વિજય
કરવા માટે એ ત્રિવર્ગમાંથી કેાને વિષે આત્માને
સ્થિર કરવો; અર્થાત્ કેાનું આચરણ કરવું, તે તમે
હર્ષપૂર્વક અને નિશ્ચયપૂર્વક ચર્ચાવત્ મને કહો. ^૩

યુધિષ્ઠિરનાં એ વચન સાંભળ્યા પછી અર્થશાસ્ત્ર-
ના તરવને જાણનારા અને બુદ્ધિમાન એવા વિદુરે
ધર્મશાસ્ત્રનું સ્મરણ કરીને સૌની પહેલાં આ પ્રમાણે
કહેવા માંડ્યું. ^૪

વિદુરે કહ્યું : અતિશય વિદ્વત્તા, તપ, દાન,
શ્રદ્ધા, યજ્ઞક્રિયા, ક્ષમા, નિષ્કપટીપણું, દયા, સત્ય
અને સંયમ આ દસ ગુણો ધર્મના એધર્થરૂપ ગણાય
છે; ^૫ માટે હે રાજા ! એ દસ ગુણોનો જ તમે આશ્રય
કરો. તમારા મનને એ ગુણોમાંથી યજ્ઞાદ્યમાન ન
થવા દો; કેમ કે એ દસે ગુણો ધર્મ તથા અર્થનાં
મૂળ કહેવાય છે અને મેં પોતે પણ ગુણવત્ કરીને
એ દસ ગુણોનો જ આશ્રય કર્યો છે. ^૬ તેમ જ
ધર્મથી જ સર્વ ઋષિઓ સંસારને તરી ગયા છે,
ધર્મને આધારે લોકો ટકી રહ્યા છે, ધર્મથી જ
દેવોનો અભ્યુદય થયો છે અને ધર્મમાં જ અર્થનો
(ધનનો) સમાવેશ થઈ જાય છે; ^૭ માટે હે રાજા !
ધર્મ જ સૌના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; અર્થ મધ્યમ છે અને
કામ કનિષ્ઠ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ^૮ આમ સમ-
જને તમારે ધર્મ કરવામાં જ મનને સ્થિર કરવું
અને સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના સમાન જ ગણીને
તેઓ તરફ વર્તન રાખવું. ^૯

વૈશંપાયને કહ્યું : હે જનમેજય ! એ પ્રમાણે

કહીને વિદુર બોલતા. બંધ થયા; એટલે અર્થશાસ્ત્રમાં કુશળ અને ધર્મ તંથા અર્થનો તત્ત્વવેત્તા અર્જુન ધર્મરાજની પ્રેરણાથી બોલી ઊઠ્યો.

અર્જુને કહ્યું : હે રાજન્ ! આ પૃથ્વી કર્મ-ભૂમિ કહેવાય છે, માટે આ પૃથ્વી પર જન્મ ધરીને મનુષ્યે પોતાના જીવનને માટે હરકોઈ પ્રકારનો ઉદ્યમ કરવો તે જ વખણુવા યોગ્ય છે. ખેતી, વેપાર, ગૌરક્ષા અને ખીજી અનેક પ્રકારની કળાઓ એ સર્વ કર્મોની મર્યાદા એ જ છે કે, તે તે કર્મો દ્વારા દેવળ અર્થ જ સંપાદન કરવો. શ્રુતિ પણ કહે છે કે, અર્થ વિના ધર્મ કે કામની રિથિતિ જ નથી. જે પુરુષ અર્થવાન (ધનવાન) હોય છે તે ઉત્તમ પ્રકારે અર્થનું આચરણ કરી શકે છે અને ખીજા અકુશલાત્મા પુરુષોને દુર્લભ એવા કામનું પણ યથા યોગ્ય સેવન કરી શકે છે.^{૧૦-૧૩} આવા આશય થી જ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, 'ધર્મ અને કામ અર્થના અવયવરૂપ છે.' જે અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, તો ધર્મ અને કામ બન્ને સિદ્ધ થઈ શકે છે.^{૧૪} જે પુરુષની પાસે ધન હોય છે, તેની મોટા કુળવાન પુરુષો પણ, પ્રાણીઓ જેમ બ્રહ્મદેવની ઉપાસના કરે છે, તેમ નિરંતર સેવા કર્યો કરે છે.^{૧૫} જેઓ જટા અને મૃગચર્મને ધારણ કરનારા હોય છે, જેઓ દમ શુણ્વને ધારણ કરનારા હોય છે, જેઓ આગે ચરીરે કાદવથી ખરડાયેલા હોય છે, જેઓ જિતંદ્રિય હોય છે, જેઓએ મરતક મૂંઠાવી નાખ્યાં હોય છે અને જેઓ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી હોય છે, તેઓ પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે અર્થની જ અપેક્ષા રાખનારા હોય છે; તેમ જ જેઓએ લગવાં વસ્ત્ર પહેરી લીધાં હોય છે, મોટી મોટી દાદીઓ વધારી હોય છે, જેઓ લગ્ન શીલ હોય છે, વિદ્વાન હોય છે, શાંત હોય છે અને સર્વ પરિશ્રદ્ધનો ત્યાગ કરનારા હોય છે, તેઓ સર્વેની દશા તો એ જ હોય છે કે, તેમાંથી કેટલા-એક પોતપોતાના ધર્મનું આચરણ કરીને ધનની ઇચ્છા રાખે છે, કેટલાએક સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખે છે અને કેટલાએક કુલવૃદ્ધિની ઇચ્છા રાખે છે; અર્થોત્ત તેઓ સર્વને જુદા જુદા પ્રકારના અર્થની જ ઇચ્છા હોય છે.^{૧૬-૧૮} તત્ત્વપર્યંતે કે જેઓ આરિતક છે, નારિતક છે કે ઉત્તમ પ્રકારના સંયમને પાળનારા છે, તેઓ બધા પણ એમ જ માને છે કે, અર્થ-

શાસ્ત્રની શ્રેષ્ઠતા જણાવનારું જે જ્ઞાન તે પ્રકાશરૂપ છે અને તેની શ્રેષ્ઠતા નહિ જણાવનારું જે જ્ઞાન તે અધિકારરૂપ છે.^{૧૯} હે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! જે પુરુષ પોતાના પોષ્યવર્ગને ભોગસંપન્ન બનાવી દે છે અને શત્રુઓને શિક્ષા કરી શકે છે, તે જ પુરુષ ખરો અર્થવાન છે, આવો મારો યથાર્થ મત છે. હવે આ નકુલ અને સહદેવ કે જેઓ પોતાના મત જણાવવા માટે ઉત્સુક બની ગયા છે તેઓનાં વચનોને તમે સાંભળો.^{૨૦}

વૈશંપાયને કહ્યું : હે જનમેજય ! તે પછી ધર્મ અને અર્થમાં કુશળ એવા માદ્રીના બન્ને પુત્ર નકુલ અને સહદેવ યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા.^{૨૧}

નકુલ-સહદેવ બોલ્યા : પ્રત્યેક મનુષ્યે બેસતાં, સૂતાં, ફરતાં કે ઊભા રહેતાં હરકોઈ નાનામોટા ઉપાયો ચોળીને અર્થ સંપાદન કરવાનો જ દંઢ યોગ સાધવો જોઈએ;^{૨૨} કેમ કે પરમપ્રિય અને દુર્લભ એવું ધન જેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે, તુરત જ મનુષ્યના સર્વ મનોરથો પૂર્ણ થાય છે, એ વાત પ્રત્યક્ષ છે અને સંશયરહિત છે.^{૨૩} જે અર્થ ધર્મથી યુક્ત હોય છે અને જે ધર્મ અર્થથી યુક્ત હોય છે, તે તમને અમૃત તુલ્ય થશે, એમ અમે બન્ને જણા માનીએ છીએ.^{૨૪} જે પુરુષની પાસે અર્થ નથી, તેને કામભોગ મળી શકતો નથી અને જે પુરુષ ધર્મ હીન હોય છે, તેને અર્થનો લાભ થતો નથી; તેમ જ જે પુરુષ ધર્મ તથા અર્થથી રહિત હોય છે, તેનાથી તો આ લોક કંટાળી જ બચે છે;^{૨૫} માટે ધર્મનું પ્રદાન કરીને પણ જિતાત્મા પુરુષે અર્થ સંપાદન કરવો. આ અમારાં વચન ઉપર જેઓ વિશ્વાસ રાખે છે, તેઓ સર્વ વસ્તુઓને મેળવવા માટે સમર્થ થઈ શકે છે.^{૨૬} જે પુરુષ સૌની પહેલાં ધર્મનું આચરણ કરે છે, પછી ધર્મપૂર્વક અર્થ સંપાદન કરે છે અને પછી કામનું સેવન કરે છે, તે પુરુષ સંપૂર્ણ સિદ્ધાર્થ ધર્મ શકે છે.^{૨૭}

વૈશંપાયને કહ્યું : એ રીતે કહીને નકુલ અને સહદેવ વિરામ પામ્યા, એટલે ભીમસેને બોલવાનો આરંભ કર્યો.^{૨૮}

ભીમસેને કહ્યું : કામરહિત પુરુષ અર્થની અભિલાષા કરતો નથી, કામરહિત પુરુષ ધર્મની ઇચ્છા કરતો નથી અને કામરહિત પુરુષ કોઈ જાતની

કામનાને પણ ઈચ્છતો નથી; માટે સર્વ પુરુષાયોમાં કામ જ શ્રેષ્ઠ છે.^{૨૯} નહિઓ પાઠડાં, ફળ અને મૂળોના આહાર કરીને અથવા વાયુનું લક્ષણ કરીને અત્યંત નિયમનિષ્ઠ રહે છે અને તપ કરવામાં જ સાવધાન રહે છે, તેનું કારણ એ જ છે કે, તેઓ અસુક પ્રકારના કામથી યુક્ત હોય છે. વળી જેઓ વેદો તથા ઉપવેદોનું અધ્યયન કરવામાં તત્પર રહે છે, કેટલાએક સ્વાધ્યાયનું સંપૂર્ણ પઠનપાઠન કરે છે, જેઓ શ્રાદ્ધ અને યજ્ઞક્રિયાઓ કર્યા કરે છે, જેઓ દાન આપે છે, પ્રતિગ્રહ કરે છે (દાન લે છે), વેપાર કરે છે, ખેતી કરે છે, ગાયો પાળે છે, કારીગરી કરે છે, કળાઓ શીખે છે અને દેવક્રિયાઓ કરે છે, તેઓ બધા કેવળ કામને જ અધીન થઈને પોતપોતાનાં કર્મો કર્મો કરે છે.^{૩૦-૩૨} અરે! એટલું જ નહિ પણ કેટલાએક કામવાસિત પુરુષો પોતાની કામનાને સિદ્ધ કરવા માટે સમુદ્રમાં પણ પ્રવેશ કરે છે; માટે જણાય છે કે, કામનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારનું છે અને તેના વડે આ સમગ્ર જગત વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું છે.^{૩૩} હે મહારાજ! આ જગતમાં એવું એકે પ્રાણી ભૂતકાળમાં થયું નથી, વર્તમાનમાં છે નહિ અને ભવિષ્યમાં થશે પણ નહિ કે, જે કામવાસનાથી યુક્ત હોય; માટે કામ જ સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને ધર્મ તથા અર્થનો પણ કામમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે.^{૩૪} જેમ માખણ દહીંનું સારભૂત હોઈને ઉત્તમ છે, તેમ કામ પણ ધર્મ-અર્થના સારભૂત હોઈને ઉત્તમ છે. વળી જેમ તલમાંથી નીકળેલું તેલ ખોળના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, ઘી છાંયના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને પુષ્પ તથા ફળ કાષ્ઠના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, તેમ કામ ધર્મ તથા અર્થના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. જે પ્રમાણે પુષ્પના કરતાં તેનો મકરંદ રસ ઉત્તમ ગણાય છે, તે પ્રમાણે કામ ધર્મ અને અર્થના કરતાં ઉત્તમ ગણાય છે; એટલું જ નહિ પણ ધર્મ અને અર્થનું ઉત્પત્તિસ્થાન કામ જ છે; અથવા કામ એ ધર્મ તથા અર્થનું સ્વરૂપ છે.^{૩૫-૩૬} જો કામ ન હોય તો કેવળ અર્થના સંબંધથી જ બ્રાહ્મણો મિથ્યા મેળવી શકે નહિ; જો કામ ન હોય, તો બ્રાહ્મણોને કોઈ કંઈ આપે નહિ અને જો કામ ન હોય, તો જગતમાં અનેક પ્રકારની લોકચેષ્ટાઓ પણ થઈ શકે નહિ; માટે ધર્મોદિ ત્રિવર્ગમાં કામ જ સર્વના કરતાં ઉત્તમ

છે.^{૩૭} આમ સમજીને હે રાજા! તમે કામનો જ સ્વીકાર કરીને સુંદર વસ્ત્રાલંકારોને ધારણ કરનારી અને પ્રિય દેખાવવાળી મહોત્કટ સ્ત્રીઓની સાથે રમણ કર્યા કરો; કેમ કે આપણે ક્ષત્રિયો કામને જ શ્રેષ્ઠ માનનારા છીએ.^{૩૮} હે ધર્મપુત્ર! સર્વ પ્રકારની પરિસ્થિતિની સારી પેઠે શોધ કર્યો પછી જ હું આવા દંઢ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું, માટે એ વિષે હવે તમે વિચાર જ કરો મા; કારણ કે મારું આ વચન સત્પુરુષોએ માન્ય કરેલું છે, સારવાળું છે અને અતિશય સૌમ્ય છે.^{૩૯} પ્રત્યેક પુરુષે ધર્મ, અર્થ અને કામનું સમાન રીતે જ સેવન કરવું જોઈએ. જે પુરુષ કેવળ એકનું જ સેવન કરે છે, તે તો અધમ જ છે, જે પુરુષાયોનું સેવન કરે છે, તે મધ્યમ છે અને ત્રણે પુરુષાયોનું સેવન કરે છે, તે ઉત્તમ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૪૦}

આ રીતે પોતાના વીર ભાઈઓને સંક્ષેપમાં અને વિસ્તારમાં કહી સંભળાવીને નિષ્કપટ હૃદયવાળો, શરીરે ઉત્તમ ચંદનનું લેપન કરનારો અને સુંદર પુષ્પો તથા અલંકારોને ધારણ કરનારો પુદ્ગિમાન ભીમસેન બોલતો બંધ થયો.^{૪૧} તે પછી એક મુહૂર્ત જેટલા સમય સુધી તેઓનાં વાક્યોનો સારી રીતે વિચાર કરીને શાસ્ત્રશ્રવણ કરનારા ધાર્મિક પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ રાજા યુધિષ્ઠિર લગાર હસીને સત્વ ભાષણ કરવા લાગ્યા.^{૪૨}

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું : ધર્મશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતને તથા પ્રમાણોને જાણનારા તમે સર્વેએ મને જિજ્ઞાસુને જે વાક્યો કહ્યાં છે તે ખરેખર, સિદ્ધાંતરૂપ છે અને તેનું મેં શ્રવણ પણ કર્યું છે; તોપણ હવે હું તે વિષે જે કંઈ કહ્યું છું, તેને તમે ઐકાગ્રચિત્તે અવશ્ય સાંભળો.^{૪૩} જે મનુષ્ય પાપમાં, પુણ્યમાં, અર્થમાં કે કામમાં આસક્તિ રાખતો નથી, સર્વ દોષોથી રહિત છે અને માટીના ઢેકામાં તથા સુવર્ણમાં પણ સમાન દૃષ્ટિ રાખનારો છે, તે મનુષ્ય મુખદુઃખ આદિની પ્રાપ્તિ ઠરાવનારાં સર્વ પ્રકારનાં કર્મોથી મુક્ત થાય છે.^{૪૪} આ જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓ જન્મ-મરણના સ્વભાવવાળાં છે, વૃદ્ધાવસ્થા આદિ વિકારોથી મુક્ત છે અને વારંવાર તે તે વિકારો દ્વારા મોક્ષ મેળવવા માટે બંધત થઈને મોક્ષની પ્રથંજ્ઞા પજ્ઞ કરે છે; પરંતુ મોક્ષ એ શી વસ્તુ છે, એ વિષે આપણે

જાણતા નથી.^{૪૫} ભગવાન સ્વયંભૂએ કહ્યું છે કે, 'જે મનુષ્ય સ્નેહપાશથી યુક્ત છે, તેને મોક્ષ મળે નથી; માટે જ વિદ્વાનો (રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરીને) મોક્ષ મેળવવા માટે તત્પર રહે છે અને કહે છે કે, કોઈનું પ્રિય કે અપ્રિય કરવું નહિ.^{૪૬} સર્વ મનુષ્યે આ પ્રમાણે માનવું તે જ ઉત્તમ છે કે, 'હું જે કંઈ કરું છું, તે મારી પોતાની ઇચ્છાથી કરતા નથી, પણ દેવે મને જે પ્રમાણે પ્રેરણા કરી છે તે પ્રમાણે હું કરું છું.' કારણ કે જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓને દેવ જ પ્રેરણા કરે છે અને દેવ જ સર્વના કરતાં વધારે જાણવાન છે, એમ તમારે જાણવું.^{૪૭} જે પદાર્થ મહાદુર્લભ છે, તેને કર્મ કરવાથી મેળવી શકાતો નથી; પણ જે થવાનું હોય છે તે જ થાય છે, એમ તમે જાણો. જે પુરુષ ધર્મોર્થકામરૂપ ત્રિવર્ગથી રહિત હોય, તોપણ જો અધિકારી હોય છે, તો તેને મોક્ષ માટેનું શ્રુત જ્ઞાન અવશ્ય મળે જ છે અને તે દ્વારા તે મોક્ષને પણ પામે છે.^{૪૮}

વૈશંપાયને કહ્યું : હે જનમેજય ! યુધિષ્ઠિરે કહેલાં એ હેતુગર્ભિત અને મનઃગમ્ય ઉત્તમ વચનો સાંભળીને તેઓ સર્વે અત્યંત આનંદપૂર્વક ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા અને કુરુવીર યુધિષ્ઠિર રાજાને પ્રણામ કરવા લાગ્યા.^{૪૯} વળી હે રાજા ! સુંદર વર્ણો (વ્યંજનો) તથા અક્ષરો (સ્વરો)ના યથાયોગ્ય વિન્યાસથી શોભી રહેલી, મનને પ્રિય લાગે તેવી અને કઠોર વાચ્યોદ્ગ્રી કાંટાઓથી રહિત એવી તે યુધિષ્ઠિરની વાણી સાંભળીને, (ત્યાં બેઠેલા) સર્વ રાજાઓ તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.^{૫૦} પરાક્રમી ધર્મરાજાએ પણ પોતાના ભાષણથી હર્ષમાં આવી ગયેલા તેઓ સર્વની ઉદાર અંતઃકરણપૂર્વક પ્રશંસા કરી અને પછી ફરી જ્ઞાનસંપન્ન ગંગાપુત્ર ભીષ્મની પાસે જઈને તેમને ધર્મપ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા.^{૫૧}

દત્ત શ્રીમદભારતમાં શાંતિપર્વતમાં આપદ્મર્મભૂતશાસન-પર્વમાં 'પદ્મગીતા-ધર્મોદિ ત્રિવર્ગનું કથન' નામનો

અધ્યાય ૧૬૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૮ મો

કૃતદ્વ આખ્યાન-કેવાની સાથે
મિત્રતા કરવી ?

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

પિતામહ મહાપ્રાજ્ઞ કુરુણાં પ્રીતિવર્ધન ।

પ્રશ્નં કંચિત્ પ્રવક્ષ્યામિ તન્મે વ્યારુપાતુમર્હસિ ॥૧

યુધિષ્ઠિરે પૂછયું : કુરુઓની પ્રીતિને વધારનારા હે મહાપ્રાજ્ઞમાન પિતામહ ! હું તમને એક પ્રશ્ન પૂછવા ઇચ્છું છું, તેનું વ્યાખ્યાન કરવા માટે તમે યોગ્ય છો.^૧ સૌમ્ય મનુષ્યો કેવા પ્રકારના હોય છે, કેવાઓની સાથે કરેલી પ્રીતિ પરિણામમાં શ્રેષ્ઠ થઈ પડે છે અને કેવા મનુષ્યો તત્કાળ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે યોગ્ય ગણાય છે, તે મને કહો.^૨ હું નિશ્ચય માનું છું કે, જે દુઃખદ પ્રસંગે સહાય કરવા માટે મિત્રો આવીને ઊભા રહે છે, તે પ્રસંગે પુષ્કળ ધન, સંબંધીઓ કે ખાંધેલા પણ સહાયને માટે નિરુપયોગી થાય છે; અર્થાત્ ઉત્તમ મિત્રોના જેવી સહાય કરનાર આ જગતમાં કોઈ પણ નથી.^૩ હે ધાર્મિક શ્રેષ્ઠ પિતામહ ! જે મિત્ર સુખ-દુઃખની વાત સાંભળે (અથવા સર્વ પ્રસંગોમાં સહાય કરે) તેવો મિત્ર આ જગતમાં દુર્લભ છે; તેમ જ જે મિત્ર સદાય હિંતેથી હોય તેવો મિત્ર પણ અત્યંત દુર્લભ છે; માટે એ સર્વનું વ્યાખ્યાન કરવા માટે તમે યોગ્ય છો.^૪

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજા યુધિષ્ઠિર ! જે પુરુષો મિત્રતાને માટે યોગ્ય ગણાય છે અને જે અયોગ્ય ગણાય છે, તેઓનું યથાર્થ સ્વરૂપ હું તમને સંપૂર્ણ રીતે કહું છું, સાંભળો.^૫ જે પુરુષ લોભી હોય, ક્રૂર હોય, ધર્મહીન હોય, કપટી હોય, શક હોય, ક્રુદ્ધ હોય, પાપી આચરણવાળો હોય, સર્વના તરફ શંકા રાખનારો હોય, આળસુ હોય, મહિનાનું કામ એક વર્ષ કરે તેવો દીર્ઘસૂત્રી હોય, વક્ર સ્વભાવનો (કુટિલ) હોય, લોકમાં નિંદાપાત્ર થયો હોય, શુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરનારો હોય, સંકટપ્રસંગે તણ દેનારો હોય, અંતઃકરણનો કુદ્દ હોય, નિર્લભ્ય હોય, સર્વના તરફ પાપદષ્ટિથી જોનારો હોય, નારિતક હોય, વેદની નિંદા કરનારો હોય, નિતેન્દ્રિય ન હોય. પોતાની ઇચ્છામાં આવે

તેમ જનસમાજમાં વર્તેલો હોય, અસત્યવાદી હોય, સમાજનો શત્રુ હોય, પ્રતિજ્ઞાને તોડનારો હોય, ચાડિયો હોય, મૂર્ખ હોય, ઈર્ષ્યાળુ હોય, પાપી નિશ્ચયવાળો હોય, ચારિત્ર્યહીન હોય, મનને વશ નહિ રાખનારો હોય, ઘાતકી હોય, નીચ કર્મ કરનારો હોય, મિત્રોનો અપકાર કરનારો હોય, હમેશાં પારકું દ્રવ્ય લેવાની ઈચ્છા રાખતો હોય, યથાશક્તિ આપ્યા છતાં પણ જે અસંતુષ્ટ રહેતો હોય, મંદ બુદ્ધિનો હોય, મિત્રની સાથે પણ અધીરાઈથી વર્તનારો હોય, અયોગ્ય સ્થાને કોપ કરનારો હોય, પ્રમાદી હોય, અકસ્માત્ વિરોધ કરનારો હોય, પોતાનું કલ્યાણ કરનારા મિત્રોનો પણ એકદમ ત્યાગ કરનારો હોય, પાપી હોય, અલ્પ અપકાર કર્યો હોય છતાં અથવા અબલજતાં અપરાધ થઈ ગયો હોય છતાં મોહવશ થનારો હોય, પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું હોય, ત્યાં સુધી જ મિત્રોની સેવા કરનારો હોય, મિત્રોનો દ્રેષ કરનારો હોય, પ્રત્યક્ષમાં જ મિત્રતા દેખાડનારો હોય, પરાક્ષમાં શત્રુ હોય, સર્વત્ર કુટિલ દષ્ટિથી જોનારો હોય, વિપરીત દષ્ટિવાળો હોય અને કોઈના કલ્યાણમાં રાજી નહિ રહેનારો હોય, તેવા પુરુષને પોતાનો મિત્ર કરવો નહિ. ૧-૧૪ તેમ જ મદિરાનું પાન કરનારો, સર્વ કોઈનો દ્રેષ કરનારો, કોધી સ્વભાવનો, નિર્દય, ક્રૂર, બીજને સંતાપ ઉપજાવનારો, મિત્રોના દ્રોહ કરનારો, પ્રાણીઓની હિંસા કરવામાં આસક્ત રહેનારો, કૃતઘ્ની અને પરાયાં છિદ્રો જોવાનો જેનો સ્વભાવ હોય, તેવો પુરુષ પણ મિત્રતા કરવા માટે અયોગ્ય છે-તેવાની સાથે પણ મિત્રતા કરવી નહિ.

હવે કેવા પુરુષો મિત્રતા કરવાને યોગ્ય ગણાય છે, તે વિષે હું તમને કહું છું, સાંભળો. ૧૫-૧૬ જેઓ કુળવાન ગણાતા હોય, જેઓ વચન યોદ્ધા બલજતા હોય, જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાં કુશળ હોય, રૂપસંપન્ન હોય, ગુણવાન હોય, લોભરહિત હોય, પરિશ્રમને ન ગણકારતા હોય, ઉત્તમ મિત્રોવાળા હોય, કરેલા કામને જાણનારા હોય, સર્વ લોકવ્યવહારને જાણનારા હોય, લોભનો ત્યાગ કરનારા હોય, માધુર્ય-ગુણથી યુક્ત હોય, સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા હોય, જિતેન્દ્રિય હોય, વ્યાયામશીલ હોય, કુળવાન માતા-પિતાના પુત્ર હોય, કુળમાં ધુરંધર ગણાતા હોય,

સર્વ પ્રકારના દોષોથી રહિત હોય અને જગતમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હોય, તેવા પુરુષોને રાજાઓ પોતાના મિત્ર બનાવવા. ૧૭-૧૮ હે રાજા! જેઓ યથાશક્તિ સદાયારને પાળનારા હોય, સંતોષી હોય, અયોગ્ય સ્થાને કોપ નહિ કરનારા હોય, અકસ્માત્ મિત્રતાનો ત્યાગ નહિ કરનારા હોય, કદાચ સ્નેહથી રહિત થયા હોય; તોપણ મનમાં જેઓ દોષ રાખતા ન હોય, અર્થશાસ્ત્રમાં કુશળ હોય, પોતે દુઃખ વેઠીને પણ મિત્રોનું કાર્ય કરવા માટે તત્પર રહેનારા હોય, ઘેટાના ઊનનું રંગેલું વસ્ત્ર જેમ તેવું ને તેવું રહે છે, તેમ જેઓ મિત્ર ઉપરના સ્નેહથી વિરક્ત થનારા ન હોય, કોષને અધીન થઈને જેઓ નિર્ધન પુરુષના ઉપર પણ અપ્રીતિ દેખાડતા ન હોય, તેમ જ જેઓ લોભ તથા મોહને અધીન થઈને સ્ત્રીઓના ઉપર પણ અપ્રીતિ દેખાડતા ન હોય, પવિત્ર હૃદયના હોય, મિત્રોના ઉપર અતિ દૃઢ વિશ્વાસબુદ્ધિ રાખનારા હોય, માટીનાં ઢેકાંમાં તથા સુવર્ણમાં પણ સમાન દષ્ટિ રાખનારા હોય, ધર્મ પર ગ્રેમ રાખનારા હોય, જેઓ પ્રમાણભૂત શાસ્ત્રોને તથા પ્રારંભકર્મને અનુસરનારા હોય, અભિમાનથી રહિત હોય, સંબંધીજનોને આશ્રય આપનારા હોય અને પોતાના સ્વામીનું કાર્ય કરવામાં તત્પર રહેનારા હોય, તેવા ઉત્તમ પુરુષોની સાથે રાજાએ મિત્રતા કરવી; કેમ કે જે રાજા તેવા પુરુષોની સાથે મિત્રતા કરે છે, તેનું રાજ્ય ચંદ્રની બ્યોત્સનાની પેઠે પૃથ્વીમાં વિસ્તાર પામે છે. જેઓ નિત્ય શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે, કોષને છૂટે છે, રણમાં સદાય બળવાન હોય છે અને ઉત્તમ કુળ તથા ઉત્તમ ચારિત્ર્યગુણથી યુક્ત હોય છે, તેવા મહાપુરુષોની સાથે અવશ્ય મિત્રતા કરવી. પણ હે નિર્દોષ રાજા! જે દુષ્ટ પુરુષોનું મેં પ્રથમ વર્ણન કર્યું છે, તેઓમાં પણ જેઓ અધમ હોય છે, તેઓ તો કૃતઘ્ની, મિત્રઘાતક અને દુરાચારી જ હોય છે; માટે તેવા પુરુષોનો તો સર્વ કોઈએ ત્યાગ જ કરવો, એવો નિશ્ચય છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે પિતામહ! મિત્રોલીના સંબંધમાં તથા કૃતઘ્નાના સંબંધમાં તમે મને જે વાત કહી, તેને હું વિસ્તારથી સાંભળવા ઈચ્છું છું. માટે તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ મને કહો. ૨૦-૨૮

લીધમે કહ્યું: હે રાજા ! અતિ આનંદપૂર્વક હું તમને એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહું છું, કે જેમાં ઉત્તર દિશામાં વસનારા મ્લેચ્છોના સંબંધનું એક વૃત્તાંત વર્ણવેલું છે.^{૨૯} પૂર્વે કોઈ એક બ્રાહ્મણ મધ્ય દેશમાં વસતો હતો. તેણે વેદાધ્યયન કર્યું જ ન હતું, જેથી વેદોક્ત બ્રાહ્મકર્મોથી તે રહિત હતો. એક સમયે તે કોઈ એક સમૃદ્ધિવાળા ગામને જોઈને ભિક્ષાચરણની ઇચ્છાથી તેમાં દાખલ થયો.^{૩૦} તે ગામમાં એક દસ્યુ નતિનો (મ્લેચ્છ) ધનવાન પુરુષ રહેતો હતો કે, જે સર્વ વર્ણોના વિશેષ ધર્મોને બળુતો હતો, બ્રાહ્મણોનો ભક્ત હતો, સત્ય પ્રતિષ્ઠાવાળો હતો અને દાનધર્મમાં આસક્ત હતો. પેલો બ્રાહ્મણ તે દસ્યુને ઘેર ગયો અને ત્યાં જઈને તેણે રહેવાને માટે ઘર અને એક વર્ષ સુધી ચાલે તેટલી ભિક્ષા (અન્ન) માગી.^{૩૧-૩૨} ત્યારે બ્રાહ્મણે જે વસ્તુઓ માગી હતી તે ઉપરાંત તે દસ્યુએ કિનારી વાળું એક નવું ધોતિયું અને તરણ વધની એક વિધવા દાસી પણ તેને આપી.^{૩૩} આ રીતે દસ્યુ પાસેથી તે સર્વ વસ્તુઓ મેળવીને બ્રાહ્મણ અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને પછી તો હે રાજા ! તે ગૌતમ નામનો બ્રાહ્મણ દસ્યુએ આપેલા સુંદર ઘરમાં રહીને પેલી દાસીની સાથે સંસારભોગો ભોગવવા લાગ્યો; તેમ જ પોતાના કુટુંબને માટે તથા એ દાસીને માટે (ધનાદિ એકઠું કરીને) તેઓને સહાય કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે સમૃદ્ધિપૂર્ણ એવા તે ભીલ-લોકોના ગામમાં નિવાસ કરતાં તે બ્રાહ્મણનાં ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં. તે અરસામાં તેણે બાણ વડે બીજાઓને વીંધી નાખવાની કળામાં (શિક્ષરમાં) પરમ યત્ન કરવા માંડ્યો ને પછી હે રાજા ! ગૌતમ નામનો તે બ્રાહ્મણ બીજા ભીલલોકોની પેઠે હમેશાં અનેક વનવાસી હંસપક્ષીઓનો શિકાર કરવા લાગ્યો; એટલું જ નહિ પણ પ્રાણીઓનો વધ કરવામાં સદા આસક્ત રહેવાથી તે નિર્દય અને હિંસાક્રુશળ બની ગયો. આ રીતે સહવાસને લીધે બ્રાહ્મણ ગૌતમ ભીલોના જેવો જ બની ગયો અને તે ભીલલોકોના ગામમાં સુખેથી રહેવા લાગ્યો.^{૩૪-૩૮}

પ્રતિદિન અનેક પક્ષીઓનો સંહાર કરનારા બ્રાહ્મણ ગૌતમને એ ગામમાં આવ્યે ઘણા મહિના ઓ થઈ ગયા. તે પછી એક દિવસ કોઈ બીજે

બ્રાહ્મણ તે ગામમાં આવી ચડ્યો.^{૩૯} તે બ્રાહ્મણે મસ્તકે જટા ધારણ કરી હતી, શરીર પર વટકલ વસ્ત્રો પહેધ્યાં હતાં અને આસન માટે એક મૃગચર્મ સાથે રાખ્યું હતું. વળી તે બ્રાહ્મણ સ્વાધ્યાય કરવામાં તત્પર રહેનારો હતો, પવિત્ર હતો, મિનયશીલ હતો, નિયમિત આહાર કરનારો હતો, બ્રાહ્મણ પર શ્રદ્ધા રાખનારો હતો અને વેદમાં પારંગત થયેલો હતો.^{૪૦} બ્રહ્મચર્યનિષ્ઠ એવો તે બ્રાહ્મણ ગાતમના દેશનો જ રહેવાસી હતો અને તે ઉપરાંત ગૌતમનો પ્રિય મિત્ર હતો. એ બ્રાહ્મણ ત્યાં ગૌતમ રહેતો તે જ ભીલોના ગામમાં આવી ચડ્યા.^{૪૧} ગામમાં આવીને તેણે ભિક્ષા લેવા માટે બ્રાહ્મણોના ઘરની શોધ કરવા માંડી; કેમ કે શૂદ્રના અન્નનો તેણે ત્યાગ કર્યો હતો; પરંતુ એ ગામ, તો કેવળ ભીલ-લોકોની વસ્તીથી જ ભરપૂર હતું, જેથી તે ગામની સર્વ દિશાઓમાં તે ક્યો; (તોપણ બ્રાહ્મણનું ઘર તેના જોવામાં આવ્યું નહિ.)^{૪૨} પછી તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણને પોતાના મિત્ર ગૌતમનું ઘર બળુવામાં આવ્યું, એટલે તુરંત જ તે ગૌતમને ઘેર ગયો. એ જ અરસામાં શિકારે ગયેલો ગૌતમ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો, જેથી તેઓ બન્ને અન્યોન્યને મળ્યા.^{૪૩} એ વેળા ગૌતમે મરણ પામેલા હંસોનો મોટો ભારો પોતાની કાંધ ઉપર લાધો હતો, હાથમાં ધનુષ અને બીજાં કેટલાંએક હથિયારો ધારણ કર્યાં હતાં ને તેનું શરીર પક્ષીઓનાં લોહીથી નીતરી રહ્યું હતું; જેથી તેના દેખાવ પ્રત્યક્ષ રાક્ષસના જેવો જ દેખાતો હતો. આવા કર્મબ્રહ્મ ગૌતમને ઘેર આવેલો જોઈ અને ઘરના બારણામાં છેક સમીપ આવ્યા પછી તેને ઝોળખી લઈને પેલો બ્રાહ્મણ શરમાતો શરમાતો આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:^{૪૪} 'અરે ! મોહને વશ થઈને તે' આ શું કરવા માંડ્યું' છે ? તું બ્રાહ્મણ છે, વળી મધ્ય દેશમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થયો છે અને કુળવાન છે; છતાં આવો મ્લેચ્છ કેમ બની ગયો છે ? અરે ઓ બ્રાહ્મણ ! તું તારા પૂર્વજોનું લગાર સ્મરણ તો કર ! અને તારા જ્ઞાતિલાઓ કે જેઓ વેદપારંગત અને પ્રખ્યાત છે, તેઓને ! સંભાર તો ખરો ! તું તેઓના વંશમાં જન્મ્યો દે છતાં આવો કુલહ્વક કેમ બન્યો ? ઓ બ્રાહ્મણ ! તારા મનમાં વિચારી તો જો કે, 'હું કોણ છું' ?

તારા સરવતું, શીલતું, શાસ્ત્રતું તથા દમતું સ્મરણ કરીને તું આ કુશાભવાસને છોડી દે. ૧૪૫-૪૮ હે રાજન્! પોતાના હિતૈથી મિત્રે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ગૌતમે મનમાં વિચાર કરીને હુઃખી મનુષ્યની પેઠે તેને કહેવા માંડ્યું : ૪૯ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ! હું નિર્ધન તેમ જ વેદજ્ઞાનથી રહિત છું જેથી હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! દેવળ દ્રવ્યની લાલસાથી જ હું આ ગામમાં આવ્યો છું, એમ તું બણ્ય. ૫૦ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ! તારાં દર્શન કરીને આજે હું કૃતાર્થ થયો છું. આપણે બન્ને જણા આવતી કાલે અહીંથી ચાલ્યા જઈશું, માટે આજની રાત્રિ તું અહીં રહી બા. ૫૧ ગૌતમનાં એ વચનો સાંભળીને પેલા બ્રાહ્મણને તેના પર દયા આવી, જેથી તે ત્યાં રહ્યો; પરંતુ તેણે કોઈ પણ પદાર્થનો સ્પર્શ કર્યો નહિ, તેમ જ તેને સખત ભૂખ લાગી હતી અને ગૌતમે પુષ્કળ આશ્રહ કર્યો છતાં તેણે ભોજન કરવું પસંદ કર્યું નહિ. ૫૨

ઘટિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાતર્જીત આપદ્ધર્માતુશાસન-પર્વમા 'કૃત્ત્વ આખ્યાન-કેવાની સાથે મિત્રતા કરતી?' નામનો અધ્યાય ૧૯૮ ગો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૯મો

કૃત્ત્વ આખ્યાન-ગૌતમને બકરાજ નાડીજંધનાં દર્શન

॥ સીમ્પ ઉવાચ ॥

તત્સ્યાં નિશાયાં વ્યુષાયાં ગતે તસ્મિન્ દ્વિજોત્તમે ।
નિષ્ક્રમ્ય ગૌતમોઽગ્ચ્છત્ સમુદ્રં પ્રતિ ભારત ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે ભરતવંશના રાજા ! તે રાત્રિ વીતી અને પ્રભાત થયું, એટલે પેલો ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ગૌતમને ત્યાંથી ગયા પછી ગૌતમ પણ તે ગામમાંથી નીકળીને સમુદ્ર ભણી ગયો. ૧ માર્ગે જતાં સમુદ્રમાર્ગે વેપાર કરનારા કોઈ એક સાર્થ (કાઢવા) નો તેને મેળાપ થયો, એટલે તે ગૌતમ પણ તે સાર્થની સાથે સમુદ્રને કિનારે કિનારે સુસાકરી કરવા લાગ્યો. હે રાજન્! તે મહાન સાર્થ, વેપારાર્થે સુસાકરી કરતો કરતો એક પર્વતની શૃંગ પાસે આવી પહોંચ્યો. તેવામાં કોઈ એક મહમત્ત હાથીએ તે સાર્થનાં લગભગ મર્વ મનુષ્યોનો સંહાર કરી નાખ્યો. ૨૨૩ વ્યાકુળ થયેલો બ્રાહ્મણ ગૌતમ માંડ માંડ તે હાથીના બચથી સુપ્ત થઈને ઇવિતની ઇન્દ્રાથી ઉત્તર દિશા

તરફ નાસી ગયો. ૪ આ રીતે સાર્થથી વિખૂટો પડી જઈને તથા એ પ્રદેશથી નાસી છુટીને તે બ્રાહ્મણ વનમાં જેમ ગંધર્વ ફરે તેમ, એકલો ફરવા લાગ્યો. ૫ પછી તે બ્રાહ્મણ સમુદ્ર ભણી જનારા એક માર્ગમાં આવી પહોંચ્યો અને તે માર્ગે થઈને આગળ વધતાં એક સુંદર વનમાં તે જઈ પહોંચ્યો. એ વન પુષ્પ ભરેલાં વૃક્ષોથી તથા સર્વ ઋતુમાં પુષ્પફળને આપનાર આંખનાં વૃક્ષોથી શોભી રહ્યું હતું. નંદનવનના અમુક એક ભાગના જેવું તે દેખાતું હતું, યક્ષો અને કિન્નરોથી તે સેવાયતું હતું અને સાગ, તાડ, તમાલ, કાળું અગર અને ચંદનનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષોથી તે શોભતું હતું. વળી તે વનમાં પર્વતોનાં સુંદર શિખરો કે જેઓ સુગંધમય હતાં, તેઓના પર ઉત્તમ ભતિનાં અનેક પક્ષીઓ ચોતરફ ફિલકિલાટ કરી રહ્યાં હતાં; તેમ જ ખીલ મનુષ્ય સમાન સુખવાળાં ભારુંડ નામનાં પ્રસિદ્ધ પક્ષીઓ તથા સમુદ્રમાં અને પહાડી પ્રદેશોમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ભૂલિંગ ભતિનાં પક્ષીઓ પણ તે વનમાં શબ્દ કરી રહ્યાં હતાં. બ્રાહ્મણ ગૌતમ તે પક્ષીઓના અતિ મનોહર શબ્દોને સાંભળતો ચાલ્યો જતો હતો. તેવામાં હે રાજા ! સુવર્ણની રેતીથી ભરેલો અને સ્વર્ગ સરખો પરમ રમણીય અને સુખકર સપાટ પ્રદેશ તેના ભેવામાં આવ્યો. એ પ્રદેશના મધ્યભાગમાં વડું એક મોટું વૃક્ષ હતું. તે ઘણું જ શોભાચમાન હતું, તેનો ઘેરાવો મંડલાકાર હતો, તેને અનેક ઉત્તમ શાખાઓ હતી, જેથી તેનો દેખાવ છત્રના જેવો જણાતો હતો. તેના મૂળને ઉત્તમ ચંદનના પાણીથી સિંચવામાં આવતું હતું, તેમાં દિવ્ય પુષ્પો ખીલી નીકળ્યાં હતાં અને તે વડ બ્રહ્મદેવની સભા સરખો જ શોભી રહ્યો હતો. બ્રાહ્મણ ગૌતમ મનને પ્રસન્ન કરનાર, અત્યંત શ્રેષ્ઠ, પવિત્ર, દેવગૃહ સમાન સુંદર અને પુષ્પપૂર્ણ વૃક્ષોથી વીંટાયેલો તે વડને ભેઈને મનમાં પ્રસન્ન થયો અને ત્યાં જઈને તે વડ નીચે બેઠો. ૧-૧૫ હે કુતાપુત્ર ! ગૌતમ એ વડ નીચે બેઠો, એ વેળા ત્યાં પુષ્પોને સ્પર્શ કરનારો અને પવિત્ર એવો સુખકર પવન વાનો હોય, જેથી ગૌતમનાં પ્રત્યેક ગાત્રો પ્રસન્ન થઈ ગયાં. પવિત્ર વાયુના સ્પર્શથી જ્યારે તે શાંત થયો અને સુખ પામ્યો, ત્યારે તેને નિદ્રા આવવા લાગી, જેથી તે સૂઈ ગયો અને ખીલ તરફ સૂઈને અસ્ત થયો.

તે પ્રમાણે સૂર્ય અસ્ત પાગ્યો અને સંધ્યાકાળ થઈ ગયો, ત્યારે નાહીજંધ નામનો એક બકરાજ કે જે સર્વ પક્ષીઓમા ઉત્તમ હતો, બ્રહ્મદેવનો પ્રિય મિત્ર હતો, મહાબુદ્ધિમાન હતો અને કશ્યપનો પુત્ર હતો તે બ્રહ્મલોકમાથી પાછો ફરીને તે સ્થળે પોતાના નિવાસસ્થાનમા આવી પહોંચ્યો. ૧૯-૨૦ તે બકરાજ 'રાજધર્મા' એવા બીજા નામથી પણ જગતમાં પ્રખ્યાત હતો, આખી પૃથ્વીમા તેના જેવું બીજું કોઈ પણ પક્ષી ન હતું. તે દેવકન્યા વિષે ઉત્પન્ન થયો હતો, સપત્તિમાન હતો, વિદ્વાન હતો અને દેવ સમાન ક્રાંતિવાળો હતો. ૨૦ તેણે પોતાના શરીર ઉપર સૂર્ય સમાન પ્રકાશતા સુંદર અલકારો ધારણ કર્યા હતા, જેની શોભા વડે દેવપુત્રની પેઠે તે દીપી રહ્યો હતો. ૨૧ એ પક્ષીને ત્યા આવેલો બેઈ ગૌતમને આશ્ચર્ય થયું. તે ક્ષુધા અને તૃષ્ણાને લીધે લોથપોથ થઈ ગયેલો હતો, જેથી તેને મારી ખાવાની ઇચ્છા થી એકીટશે તેની સામે બેઈ રહ્યો. ૨૨

ત્યારે રાજધર્મોએ કહ્યું : હે બ્રાહ્મણ ! તું ભલે આવ્યો. મારા ઉત્તમ ભાગ્ય છે કે, આજે એક અતિથિ તરીકે તું મારે ઘર આવ્યો છે. બે, સૂર્ય અસ્ત પાગ્યો છે, સંધ્યાકાળનો સમય થઈ ચૂક્યો છે અને વળી નિર્દોષ એવો તું પ્રિય અતિથિ તરીકે મારે ઘર આવ્યો છે, માટે શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક કરવામાં આવેલા મારા તરફના અતિથિસત્કારથી પૂર્ણઈને કાલે સવારમા તું અહીંથી જાજે. ૨૩-૨૪

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્ગત આપદ્ધર્મતુલાસન પર્વમા 'કૃત્ત્વ આખ્યાન-ગૌતમને બકરાજ નાહી જ ધના દર્શન' નામનો અધ્યાય ૧૬૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૦ મો

કૃત્ત્વ આખ્યાન-ગૌતમનો મેરુવજ નગરમાં પ્રવેશ

॥ મીઘ ઉવાચ ॥

ગિરં તાં મધુગં શ્રુત્વા ગૌતમો વિસ્મિતસ્તદા ।

કૌતુહલાન્વિતો રાજન્ રાજધર્માર્ણમૈક્ષત ॥ ૧ ॥

બીજો કહ્યું : હે રાજન્ ! બકરાજની એ મધુર વાણી સાંભળીને ગૌતમને વધારે આશ્ચર્ય થયું તે આશ્ચર્યપૂર્વક રાજધર્મો સામે બેઈ રહ્યો.

ત્યારે પુનઃ રાજધર્મોએ કહ્યું : હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ !

હું કશ્યપનો પુત્ર છું અને દક્ષિણી પુત્રી મારી માતા છે. તું શુભવાન અતિથિ (મારે ત્યા આવ્યો, તે બહુ સારું થયું) છે. તારું સ્વાગત હો. ૧-૨

બીજો કહ્યું : એ પ્રમાણે કહીને બકરાજ નાહી-જંધ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ગૌતમનો અતિથિ-સત્કાર કર્યો અને સાગના પુષ્પોથી ચૂંથેલ એક દિવ્ય આસન તેને બેસવા માટે આપ્યું. ૩ પછી જે પ્રદેશમાં ભગીરથરાજાનો રથ ફરી વળ્યો છે અને જ્યા ગંગાનદી વહી રહી છે, તે પ્રદેશમાં સચાર કરનારા મોટા મોટા માછલા તેને ભોજનને માટે અર્પણ કર્યા. ૪ વળી કશ્યપના પુત્ર તે બકરાજે બીજા પુત્ર માછલાઓ તથા ટાઢ દૂર કરવા માટે પ્રતીક્ષ અગ્નિ અતિથિ ગૌતમને નિવેદન કર્યો. ૫ પછી મનમા પ્રસન્ન થયેલો બ્રાહ્મણ ગૌતમ જ્યારે ભોજન કરવા લાગ્યો, ત્યારે તેનો પરિશ્રમ દૂર કરવા માટે, મહાતપસ્વી બકરાજ પોતાની બન્ને પાખો વડે તેને પવન ઢોળવા લાગ્યો. ૬ ભોજન કરી લીધા પછી વિશ્રાંતિથી જ્યારે તે બેઠો, ત્યારે બકરાજે તેને ગોત્ર વગેરેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો. એટલે તેણે 'મારું નામ ગૌતમ છે,' એ સિવાયનો બીજો કંઈ પણ વેદવિષયક ઉત્તર આપ્યો નહિ. પછી બકરાજે દિવ્ય પુષ્પોથી મહેકી રહેલી અને પાંદડાની બનાવેલી દિવ્ય શય્યા ગૌતમને અર્પણ કરી કે જેના ઉપર તે સુણેથી બેઠો. ૭-૮ એ પ્રમાણે ગૌતમ શય્યામાં બેઠો, ત્યારે બોલવામા કુશળ, કશ્યપના પુત્ર રાજધર્મોએ તેને પૂછ્યું કે, 'કયા કારણને લીધે તારે અહીં સુધી આવવું પડ્યું' છે? ૯ હે ભરતવશના સુધિધિર ! રાજધર્મોના એ પ્રશ્નને ગૌતમે આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો : 'હે મહાબુદ્ધિમાન બકરાજ ! હું હરિદ્ર છું, માટે કંઈ દ્રવ્ય મેળવવાના કારણથી સમુદ્ર માર્ગે જવા ઇચ્છું છું' ૧૦ તે સાંભળી રાજધર્મોએ પ્રસન્ન થઈને તેને કહ્યું કે, 'તારે સમુદ્ર સુધી પ્રયાણ કરવાની કંઈ જરૂર નથી હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! તારું કાર્ય સિદ્ધ થયું છે, એમ તું માનજે અને દ્રવ્ય લઈ ને જ તું અહીંથી ઘર તરફ જાજે. ૧૧' બૃહસ્પતિ માને છે કે, 'આ જગતમા ચાર પ્રકારે દ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે. એક તો વશપરપરાથી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. બીજું દેવયોગે દ્રવ્ય આવી મળે છે, ત્રીજું પોતાની ઇચ્છાને અનુસરીને કરેલા પરિશ્રમથી દ્રવ્ય

મળે છે અને એથી મિત્ર તરફથી દ્રવ્ય મળે છે.^{૧૨} હું તારા મિત્ર થયો છું અને મારા સુહૃદ્ભાવ તારા પર સ્થિર થયો છે, માટે હું એવા પ્રકારનો પ્રયત્ન કરીશ કે જેથી તું ધનવાન બની જઈશ.^{૧૩} (આમ કહ્યા પછી તેઓ બન્ને જણા નિદ્રાવશ થયા) તે પછી જ્યારે પ્રભાત થયું, ત્યારે સુપ્રસથનના કુશળ સમાચાર પૂરીને બકરાજે ગૌતમને કહ્યું કે, 'હે સૌમ્ય ! તું આ માર્ગે થઈને જા, જેથી કૃતકૃત્ય થઈશ અહીંથી ત્રણેક યોજન દૂર જતા રાક્ષસોના મહાન રાજા વિરૂપાક્ષનો તને મેળાપ થશે. એ રાક્ષસ જગતમા પ્રખ્યાત થયેલો છે, મારા મિત્ર છે અને મહાબળવાન છે.^{૧૪} માટે હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! મારા વચનને અનુસરીને તું તેની પાસે જા તે તારા ઇચ્છિત મનોરથોને પૂર્ણ કરશે, એમા કઈ સશય નથી.^{૧૫}

હે રાજન્ ! નાડીજ ઘે એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે ગૌતમ પરિશ્રમથી રહિત થઈને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો અને માર્ગમા અમૃતના જેવા મધુર ક્ષેત્રોનું યથેષ્ટ લક્ષણ કર્યો. તથા અદન, અગર, તજ અને તમાલપત્ર વગેરેના મોટા મોટા વનોનું સેવન કરતો સત્તર જવા લાગ્યો.^{૧૭} આગળ જતા રાક્ષસ વિરૂપાક્ષનું ચેતુરજ નામનું નગર તેની દિશાએ પડ્યું. એ નગરના દરવાજા કેવળ પથ્થરના હતા, તેની આસપાસ પર્વતનો કિલ્લો હતો, તેનો તટપ્રદેશ પણ કેવળ પર્વતમય હતો અને તેની ચોતરફ પર્વતોના જેવડા મોટા યંત્રો ગોઠવી દેવામા આવ્યા હતા.^{૧૮} હે રાજન્ ! તે નગર મા રહેનારો રાક્ષસ રાજા વિરૂપાક્ષ બુદ્ધિમાન હતો. તેના બાણવામા આવ્યું કે, પોતાના મિત્ર બકરાજે એક પ્રિય અતિથિને પ્રીતિપૂર્વક પોતાની પાસે મોકલ્યો છે,^{૨૦} તેથી હે સુધિષ્ઠિર ! તેણે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા આપી કે, 'જાઓ, નગરના દ્વારમા આવેલા બ્રાહ્મણ ગૌતમને એકદમ અહીં તેડી લાવો.^{૨૧} એ પ્રમાણે પોતાના રાજાની આજ્ઞા થઈ, એટલે અનેક સેવકો બાજપક્ષીના જેવા વેગથી તે મહાનગરમાથી બહાર નીકળ્યા અને 'ગૌતમ ! ગૌતમ !' એવી બૂમો પાડતા શહેરના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યા.^{૨૨} પરી હે મહારાજા ! રાક્ષસ વિરૂપાક્ષના સેવકેએ બ્રાહ્મણ ગૌતમને જીતે, 'ચાલ, જલદી કર, સર્વ રાક્ષસોના રાજા વીર

વિરૂપાક્ષ તને મળવા માટે ઇચ્છે છે, માટે તું જા ચાલ.^{૨૩} તે સાંભળીને બ્રાહ્મણ ગૌતમ પગ આશ્રિય પામ્યો. તેનો પરિશ્રમ તો એકદમ દૂર જ થઈ ગયો. પછી તે એકદમ પેલા રાજસેવકોની સાથે નગરમા દાખલ થયો. એ વેળા નગરની ઉત્તમ સમૃદ્ધિ જોઈને તે ઘણો જ વિરમય પામ્યો અને રાક્ષસરાજાના દર્શનની આકાંક્ષાથી સત્તર તેજ રાજસેવકોની સાથે રાજમહેલ પાસે તે જઈ પહોંચ્યો.^{૨૫}

ઉત્તિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્જત આપદ્ધર્માનુશાસન પર્વમા 'કૃતઘ્ન આખ્યાન ગૌતમનો મેરુવન નગરમા પ્રવેશ' નામનો અધ્યાય ૧૭૦ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૧ મો

કૃતઘ્ન આખ્યાન-ગૌતમને દ્રવ્યપ્રાપ્તિ અને તેનો દુષ્ટ વિચાર

॥ શોભા ઉવાચ ॥

તતઃ સ વિદિતો રાજઃ પ્રવિશ્ય ગૃહમુત્તમમ્ ।
પૂજિતો રાક્ષસેન્દ્રેણ નિપસાદાસનોત્તમે ॥ ૧ ॥

લીંબે કહ્યું હે સુધિષ્ઠિર ! તે પછી ગૌતમ રાજાના સુદર મહેલમા દાખલ થયો, એટલે રાક્ષસેન્દ્ર વિરૂપાક્ષે તેને ઓળખી લઈ ને વિધિપૂર્વક પૂજા કરી અને ઉત્તમ આસન ઉપર બેમાડ્યા પરી તેને ગોત્ર, વેદની શાખા તથા બ્રહ્મચર્યવશ્યામા કરેલા વેદાધ્યયન વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો, પરંતુ ગૌતમે પોતાના ગોત્ર સિવાય બીજા કશાનો ઉત્તર આપ્યો નહિ, કેમ કે તે બ્રહ્મતેજથી બ્રહ્મ હતો, વેદાધ્યયનથી રહિત હતો ને માત્ર એક ગોત્રને જ બળુતો હતો. પછી રાજા વિરૂપાક્ષે તેના નિવાસસ્થાન વિષે પ્રશ્ન કર્યો.^{૧-૩}

રાક્ષસે પૂછ્યું : હે કટ્યાણુભૂતિ ! બ્રાહ્મણ ! તમે ક્યાના રહેવાની છો, તમારી સ્ત્રી ક્યા ગોત્રની છે ? એ તમે કહો. તમારે અહીં કોઈનાથી ડરડુ નહિ તમે સુખેથી આમારા પર વિશ્વાસ રાખો.^૪

ગૌતમે કહ્યું : મારો જન્મ મધ્યદેશમા થયેલો છે, હમણા હું એક લીવલોકોના ગામમા રહેતો હતો અને મારી સ્ત્રી શુદ્રજાતિની હોઈને પુનર્વન્ની છે, આ હું તમને સત્ય કહું છું.^૫

લીંબે કહ્યું : ગૌતમના એ વાક્યો સાંભળીને રાક્ષસરાજા મનમા વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'હવે

મારે શું કરવું? અને શું કરવાથી મને પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય? આ ગૌતમ કેવળ જન્મનો જ બ્રાહ્મણ છે, તોપણ મહાત્મા બકરાજને મિત્ર છે. વળી કશ્યપના પુત્ર તે બકરાજે આને મારી પાસે મોકલ્યો છે; માટે (ગમે તે હો) પણ મારે જે બકરાજને પ્રિય હોય તે જ કરવું જોઈએ, કેમ કે તે મારો આશ્રિત છે, મારો ભાઈ છે, બાંધવ છે અને મારા હૃદયમાં રહેલો મિત્ર છે.^{૧૮} આજે કાર્તિકી પૂર્ણિમા છે, તેથી મારે ત્યાં એક હજાર ઉત્તમ બ્રાહ્મણો ભોજન લેવાના છે. તેઓની સાથે આ ગૌતમ પણ ભોજન લેશે અને પછી તેને હું ધન આપીશ.^{૧૯} ખરેખર, આજનો દિવસ પવિત્ર છે અને વળી આ અતિથિ મારે ત્યાં આવ્યો છે; માટે હું તેને ધન આપવાનો સંકલ્પ જ કરું છું, એમાં વિચાર કરવાનું શું કારણ છે?^{૨૦}

એ પ્રમાણે રાક્ષસરાજ વિચાર કરતો હતો, તેવામાં એક હજાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણો કે જેઓએ સ્નાનસંધ્યા કરીને રેશમી વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં અને ઉત્તમ પ્રકારના અલંકારો ધારણ કર્યા હતા તેઓ ત્યાં ભોજન લેવા માટે આવી પહોંચ્યા.^{૨૧} હે રાજ! રાક્ષસ વિરૂપાક્ષે પોતાને ત્યાં આવેલા તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણોની શાઓજ્ઞ વિધિ પ્રમાણે યથાયોગ્ય પૂજા કરી.^{૨૨} પછી રાક્ષસરાજની આજ્ઞા થતાં સેવકોએ નીચે દર્ભ મૂકીને, ઉત્તમ આસનો પૃથ્વી પર બિછાવી દીધાં.^{૨૩} તેના ઉપર રાજાના સત્કારપૂર્વક બ્રાહ્મણો બિરાજ્યા, એટલે તલ અને દર્ભથી મિશ્ર કરેલા જળ વડે તેઓની યથાવિધિ પૂજા કરવામાં આવી.^{૨૪} વળી તેઓને વિરૂદ્ધેવાઓ, પિતૃઓ તથા અગ્નિઓ તરીકે માનવામાં આવ્યા ને પછી તે સર્વ બ્રાહ્મણોને ચંદનનું લેપન કરવામાં આવ્યું, પુષ્પોની માળાઓ પહેરાવી અને ધીમ્ન કેટલાએક ઉત્તમ ઉપચારો કરીને સારી રીતે પૂજા કરી.^{૨૫} હે મહારાજ! તે સમયે એ બ્રાહ્મણો નક્ષત્રપતિ ચંદ્રના જેવા શોભતા હતા. એ રીતે પૂજન-અર્ચન થઈ રહ્યા પછી પ્રત્યેક બ્રાહ્મણને સુવર્ણની ઉત્તમ થાળીઓનું દાન કરવામાં આવ્યું. તે સર્વ થાળીઓ હીરાઓથી જડેલી હતી, અત્યંત સ્વચ્છ હતી અને મધ તથા ઘીથી વ્યાપ્ત એવા ઉત્તમ પ્રતિમા અન્નથી ભરપૂર હતી. હે રાજ! અમે સાંભળ્યું છે કે, રાક્ષસ વિરૂપાક્ષને ત્યાં પ્રત્યેક આપાદી તથા પ્રત્યેક

માઘ માસની પૂર્ણિમાને દિવસે અનેક બ્રાહ્મણોને સત્કારપૂર્વક ઉત્તમ ભોજન આપવામાં આવતું હતું અને તેમાં પણ શરદઋતુ વીતી ગયા પછી કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે તો બ્રાહ્મણોને જમાવ્યા પછી રત્નો, સુવર્ણ, રૌપ્ય, હીરા અને મોતીઓનું ખાસ કરીને દાન આપવામાં આવતું હતું.^{૨૬-૨૮}

હે ભારત! એ પ્રમાણે પ્રત્યેક વર્ષના નિયમને અનુસરીને રાક્ષસ વિરૂપાક્ષે સર્વ બ્રાહ્મણોની સમીપ મહાકિંમતી હીરા, વૈદ્યુર્ધમણિ તથા રત્નોના ઢગો દક્ષિણ તરીકે મૂકીને અને વસ્ત્રમાં મૃગ ચર્મ તથા રંકુમૃગના ચર્મને મૂકીને બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે, ‘હે બ્રાહ્મણો! આ રત્નોને તથા મૃગચર્મો ને તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ અને તમારા ઉત્સાહ પ્રમાણે લઈ જાઓ; તેમ જ હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો! તમે જે જે સુવર્ણપાત્રોમાં ભોજન કર્યું છે, તે તે પાત્રને પણ તમે તમારે ઘેર લઈ જાઓ.’ મહાત્મા રાક્ષસે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે સર્વ બ્રાહ્મણોએ પોતાની ઇચ્છાનુસાર રત્નો લીધાં.^{૨૦-૨૩} અને પછી ઉત્તમ પ્રકારનાં વસ્ત્રાદિકનું દાન લઈને તથા શ્રેષ્ઠ રત્નો ગ્રહણ કરીને તેઓ પ્રસન્ન થયા.^{૨૪} આ રીતે બ્રાહ્મણોને પ્રસન્ન થયેલા જોઈ રાક્ષસરાજ-એ તેઓને પુનઃ કહ્યું કે, ‘હે બ્રાહ્મણો! તમને હેરાન નહિ કરવા માટે આ સર્વ જુદા જુદા દેશના રાક્ષસોને મનાઈ કરવામાં આવી છે, જેથી આજનો દિવસ તમને રાક્ષસો તરફનો ભય રહેશે નહિ; માટે તમે આનંદમાં રહો અને જેમ બને તેમ શીઘ્ર યથેષ્ઠ સ્થળે ચાલ્યા જાઓ.’^{૨૫-૨૬}

રાક્ષસનાં એ વચન સાંભળીને બ્રાહ્મણોનાં ટોળે ટોળાં ચારે બાજુ જવા માટે નીકળી પડ્યાં, એટલે પેલો ગૌતમ પણ સુવર્ણનો ભારો મસ્તકે ઉપાડીને ઉતાવળે ઉતાવળે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. તેણે એટલાં બધાં રત્નોને ભારો બાંધેલા હોતો કે જેથી તે મહાપ્રયત્ને ઊંચકી શકતો હતો. એ પ્રમાણે પુષ્કળ દ્રવ્ય સપાદન કરીને બ્રાહ્મણ ગૌતમ પેલા વડના વૃક્ષ પાસે આવી પહોંચ્યો. તેને થાક ઘણો લાગ્યો હતો અને ક્ષુધા પણ કંકડીને લાગી હતી, જેથી વિશ્રાંતિ લેવા માટે વડના વૃક્ષ નીચે જઈ ને તે બેઠો.^{૨૭-૨૮} એ વેળા હે રાજન! પક્ષીઓમાં ઉત્તમ એવો બકરાજ રાજધર્મ પોતાના મિત્ર ઉપરના

પ્રેમભાવને લીધે ગૌતમ પાસે આવ્યો અને સ્વાગત વચનથી તેને અભિનંદન આપવા લાગ્યો; ૨૯ એટલું જ નહિ પણ પોતાની બન્ને પાખો વડે પવન ઢોળીને તેના શ્રમને દૂર કરવા લાગ્યો અને પૂલસત્કાર કરીને તેના લોજન માટે પણ તેણે વ્યવસ્થા કરી આપી. ૩૦ પૂલ વિશ્રાંતિ લઈને ગૌતમે લોજન કર્યું અને પછી મનમાં વિચાર કરવા માંડ્યો કે, 'મારી પાસે આ સુવર્ણનો ભાર પુષ્કળ છે. મેં લોભ અને મોહને અધીન થઈને પુષ્કળ દ્રવ્ય ઉઠાવ્યું છે; પરંતુ મારે અહીંથી ઘણે દૂર જવાનું છે. વળી માર્ગમાં ખાવાને માટે મારી પાસે કંઈ પણ નથી. તો મારા પ્રાણને હું કેવી રીતે ટકાવી શકીશ ?' આવો વિચાર કરીને તેણે આસપાસ જોયું, તોપણ માર્ગમાં ખાવા માટેનો કોઈ પણ પદાર્થ તેની નજરે પડ્યો નહિ. ૩૧-૩૩ હે પુરુષવ્યાધ્ર ! પછી તે કૃતદ્ધી બ્રાહ્મણે મનમાં એક એવો ક્ષુદ્ર વિચાર કર્યો કે, 'આ બકરાજ મારી પાસે જ બેઠેલો છે અને વળી તે માસને મોટો ઢગલો જ છે; માટે એને મારી નાખીને અને (ભાતા તરીકે) સાથે લઈને હું મારા ઘર તરફ એકદમ આવ્યો જઈશ.' ૩૪-૪૫

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ-તરંગ આપદ્ધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'કૃતદ્ધ આખ્યાન-ગૌતમને દ્રવ્યપ્રાપ્તિ અને તેનો હુલ વિચાર' નામનો અધ્યાય ૧૭૧ માં સમાયે

અધ્યાય ૧૭૨ મો

કૃતદ્ધ આખ્યાન-ગૌતમનું ઘોર પાપ અને તે પાપનું ભયંકર ફળ

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

અય તત્ર મહાર્ચિમાનનલો વાતસારથિઃ ।

તસ્યા વિદૂરે રક્ષાથ યગેન્દ્રેણ કૃતોઽમવત્ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! ગૌતમે એવો વિચાર કરી રાખ્યો; તે પછી એવું બન્યું કે, તે વડ નીચે પક્ષીરાજ નાદીજંઘે પોતાના અતિથિ ગૌતમની ટાઢ દૂર કરવા માટે તેની સમીપ જ અગ્નિને મોટો ભડકો સળગાવી રાખ્યો હતો. ૧ બકરાજને તો બ્રાહ્મણ ગૌતમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, જેથી પોતે નિશ્ચિંત થઈને ગૌતમની પાસે નિદ્રાવશ થઈ ગયો. ૨ (એ સમયનો લાભ લઈને) હુણ્દાત્મા અને કૃતદ્ધી બ્રાહ્મણ ગૌતમ બકરાજ

નાદીજંઘને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ધીમે રહીને ઊભો થયો અને પાસે સળગતા અગ્નિમાંથી એક બળબળતું ઊંઝાડિયું હાથમાં લઈને પેલા વિશ્વાસુ પક્ષીના ઉપર તેણે ચાંપી દીધું અને એ રીતે તેને મારી નાખ્યો. અકુસોસા ! તે કૃતદ્ધી બ્રાહ્મણ પક્ષીરાજ નાદીજંઘને મારીને મનમાં પ્રસન્ન થયો, પણ તેણે એ હુલ કૃત્યના પાપનો કે દોષનો લેશ-માત્ર વિચાર કર્યો નહિ અને તુરત જ તે પક્ષીનાં પીંછાં તથા રુવાંટાં જુદાં કરી નાખીને અગ્નિમાં તેને સંધી નાખ્યો. પછી તે તૈયાર થયેલા ખોરાકને તથા સુવર્ણને સાથે લઈ ને તે બ્રાહ્મણ ઉતાવળે પગલે ત્યાંથી ચાલતો થયો. ૩૪ એ વાતને એક દિવસ વીતી ગયો એટલે ખીજે દિવસે રાક્ષસ વિરૂપાક્ષે પોતાના પુત્રને કહ્યું કે, 'હે પુત્ર ! પક્ષી રાજ રાજધર્મોને આવે હું કેમ જોઈ શકીશ નથી ?' તે હમેશાં પ્રાતઃકાલના સમયે બ્રહ્મદેવને પંજન કરવા માટે જાય છે અને ત્યાંથી જ્યારે પાછો ફરે છે, ત્યારે મને મળ્યા વિના કદી પણ પોતાને ઘેર જતો નથી. ૩ આવે જો દિવસ થયા તે મારે ઘેર આવ્યો નથી, જેથી મારા મનમાં તેના અવિત માટે શંકા રહે છે; માટે જ, એ મારા મિત્રની તું તપાસ કર. ૪ મને શંકા રહે છે કે, પેલો નીચ બ્રાહ્મણ ગૌતમ જે સ્વાધ્યાય અને બ્રહ્મતેજથી બ્રહ્મ હતો, તેણે એ મારા મિત્રને કદાચ મારી નાખ્યો હશે; કેમ કે મેં તેની એટલો ઉપરથી બાણી લીધું છે કે, એ બ્રાહ્મણ દુરાચારી, હર્ષુદ્ધિ, નિર્દય, દારુણ આકૃતિનો, હુલ તથા દરયુના જેવો અધમ હોવો જોઈએ. ૫ વળી તે નીચ ગૌતમ અહીંથી તે તરફ જ ગયો છે, જેથી મારા મનમાં ઉદ્વેગ થયા કરે છે; માટે હે પુત્ર ! તું અહીંથી સત્તર રાજધર્મોના ગૃહ તરફ જ અને તપાસ કર કે, પવિત્રાત્મા તે રાજધર્મો ભ્રમે છે કે નહિ ?'

રાક્ષસ વિરૂપાક્ષે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તેનો પુત્ર અનેક રાક્ષસોને સાથે લઈને સત્તર ત્યાંથી નીકળી પડ્યો ૧૦૧૧ અને પેલા વડના ઝાડ નીચે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવીને તેણે જોયું તો રાજધર્મોનાં હાડકાં ત્યાં પડ્યાં હતાં. તે જોઈને યુદ્ધિમાન રાક્ષસરાજ વિરૂપાક્ષેનો પુત્ર પ્રથમ તો રડી પડ્યો અને પછી ઘણી જ ઝડપથી અને

પૂર્ણ જુરસાથી ગૌતમને પકડવા માટે દોડ્યો. ગૌતમ હજુ બહુ દૂર જઈ શક્યો ન હતો, તેવામાં તો તે રાક્ષસોએ તેને પકડી પાડ્યો અને તેની પાસેથી પાંખો, હાડકાં અને પગ વિનાનું રાજધર્મોનું શરીર પણ ખૂંચવી લીધું. પછી તે ગૌતમને પણ સાથે લઈને રાક્ષસો ઘણી જ ઝડપથી મેરુમજ્જામાં જઈ પહોંચ્યા. ૧૨-૧૪ ત્યાં જઈને તેઓએ રાજધર્મોના શરીરને તથા પાપકર્મ કરનારા કૃતમ્ ગૌતમને પોતાના રાજની આગળ રજૂ કર્યો. ૧૫ રાજ વિરૂપાક્ષ પોતાના મિત્રના મૃત શરીરને બેઈને અમાત્યો અને પુરોહિતોની સાથે પોકેપોકે રડવા લાગ્યો અને તે વેળા તેના રાજમહેલમાં માટી રડારોળ થઈ રહી, એટલું જ નહિ પણ તેના આખા નગરમાં સ્ત્રીઓ તથા બાળકો સુદ્ધાંનાં મન અત્યંત ઉદાસ થઈ ગયાં. પછી રાજ વિરૂપાક્ષે પોતાના પુત્રને આજ્ઞા કરી કે, 'હે પુત્ર! આ પાપીને તું મારી નાખ. આના માંસનું ભક્ષણ કરીને આ સર્વ રાક્ષસો ભલે પોતાની ઇચ્છાનુસાર સર્વત્ર વિહાર કરે.' (પોતાના પુત્રને એમ કહ્યા પછી તેણે સર્વ રાક્ષસોને ઉદ્દેશીને કહ્યું) કે, 'હે રાક્ષસો! આ પુરુષ પાપી આચરણ કરનારો છે, પાપકર્મી છે, પાપી મનનો છે અને પાપકૃત્યને સાધનારો છે; માટે એને તમારે મારી નાખવો, એમ હું ઇચ્છું છું.' એ પ્રમાણે રાક્ષસરાજ વિરૂપાક્ષે કહ્યું, તોપણ ઘોર પરાક્રમ કરનારા રાક્ષસોએ પાપી કર્મ કરનારા તે ગૌતમને ખાઈ જવાની ઇચ્છા કરી નહિ; પરંતુ હે યુધિષ્ઠિર! તેઓએ પોતાના રાજને શિરસા પ્રણામ કરીને પ્રાર્થના કરી કે, 'આ અધમ પુરુષ ભીલ-લોહોને સોંપો તો સારું, પ્રજા અમને તેનું પાપી શરીર ભક્ષણ કરવા માટે ન આપો; (કેમ કે એ પુરુષના પાપી શરીરનું ભક્ષણ કરવાથી અમે પણ પાપી જ થઈએ.)' 'બહુ સારું' એમ કહીને રાક્ષસ-રાજ વિરૂપાક્ષે સર્વ રાક્ષસોને અનુમતિ આપી અને પુનઃ કહ્યું કે, 'હે રાક્ષસો! આ કૃતમ્ પુરુષને આજ ને આજ ભીલ લોહોને સોંપી દો.' આવી આજ્ઞા થતાં જ રાક્ષસોએ ત્રિશૂળો અને પદ્ધિશો હાથમાં લઈને પાપી ગૌતમના કટકેકટકા કરી નાખ્યા અને ભીલલોહોને વહેંચી દીધા; પરંતુ ભીલલોહોએ પણ તે પાપકર્મી ગૌતમને ખાવા-

ની ઇચ્છા કરી નહિ. આમ હે રાજેન્દ્ર! માંસાહારી ભીલલોહો પણ કૃતમ્ પુરુષના શરીરનું ભક્ષણ કરતા નથી; ૧૬-૨૪ માટે જ હે રાજ! શાસ્ત્રકારોએ પ્રહ્લદત્યા કરનાર, મહિરાપાન કરનાર, ચોરી કરનાર કે વ્રતનું ખંડન કરનાર પુરુષને શુદ્ધ કરવા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલાં છે, પણ કૃતમ્ પુરુષ શુદ્ધ કરવા માટે કેઈ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું નથી. ૨૧ જે પુરુષ મિત્રદ્રોહી હોય, કૃતમ્ હોય અને ઘાતક હોય, તેવા અધમને માંસાહારી પશુપક્ષીઓ કીડાઓ પણ ખાતા નથી. ૨૬

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમાં આપદ્ધર્મોનુસાસન-પર્વમાં 'કૃતમ્ આખ્યાન-ગૌતમનું ઘોર પાપ અને તે પાપનું ભય' કર્ણ નામનો અધ્યાય ૧૭૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૩ મો

કૃતમ્ આખ્યાન-સન્ન જન કદી દુર્જન થતો જ નથી

॥ ભીમ ઉવાચ ॥

તત્તથિતાં વક્ષતેઃ કારયામાસ રાક્ષસઃ ।

રત્નૈર્ગૈથૈશ્વ વહુર્મિર્વૈશ્વૈશ્વ સમલંકૃતામ્ ॥ ૧ ॥

ભીમે કહ્યું: હે યુધિષ્ઠિર રાજ! તે પછી રાક્ષસ વિરૂપાક્ષે પોતાના મિત્ર બકરાજને અગ્નિ-દાહ કરવા માટે એક ચિતા કરાવી, જે ચિતા રનેા, સુગંધી પદાર્થો અને અનેક જાતનાં વસ્ત્રોથી સુશોભિત હતી. ૧ પ્રતાપી રાજ વિરૂપાક્ષે એ ચિતામાં બકરાજના શરીરને પધરાવીને તેનું દહન કર્યું અને પછી વિધિપૂર્વક સર્વ વ્રેતકૃત્યો કરવા માંડ્યાં. તે સમયે દક્ષની કન્યા કલ્યાણી કામધેનુ દેવી, બકરાજની ચિતાના ઉપરના ભાગમાં પયઃક્ષરણ કરતી (દૂધની ધારા વરસાવતી) સાક્ષાત્ પ્રકટ થઈ. ૨,૩ હે નિદોષ રાજ! તેના મુખમાંથી નીકળેલું દૂધમિશ્ર શ્રીજી બકરાજ રાજધર્મોની ચિતા ઉપર જેવું પડ્યું કે તુરત જ બકરાજ સજીવન થયો અને એકદમ ત્યાંથી બહાર નીકળીને વિરૂપાક્ષની પાસે જઈ બેઠો. ૪,૫ એ જ સમયે દેવરાજ ઇન્દ્ર પણ વિરૂપાક્ષના નગરમાં આવી પહોંચ્યો અને તેણે વિરૂપાક્ષને કહ્યું કે, 'તે ૨ બકરાજને જીવતો કર્યો, તે બહુ જ સારું કર્યું છે. પછી ઇન્દ્રે રાજધર્મોને પૂર્વે પ્રહ્લદેવને શાપ થયો હતો, એ વિષેની પુરાતની કથા વિરૂપાક્ષને

સભળાવી કે, ' હે રાજન્ ! પૂર્વે એક દિવસ આ બકરાજ જ્યારે બ્રહ્મદેવની પાસે ગયો ન હતો, ત્યારે બ્રહ્મદેવે કોધાયમાન થઈને તેને આ પ્રમાણે શાપ આપ્યો હતો ' એ મૂઠ, નીચ બગલો આજે મારી સભામા આવ્યો નથી, માટે તે દુરાત્મા અપકાળમા જ નાશ પામશે ' આવા શાપને લીધે ગાંતમે આ બકરાજને મારી નાખ્યો હતો અને પુન તે બ્રહ્મદેવે જ અમૃતસિંચન કરીને આને સંજીવન કર્યો છે. ' ઇંદ્ર એ પ્રમાણે કહ્યું તે પછી બકરાજે તેને પ્રણામ કરીને પ્રાર્થના કરી કે, ' હે દેવરાજ ! તમે મારા ઉપર કૃપાબુદ્ધિ કરી છે, તેથી હું પ્રાર્થના કરું છું કે, મારા પ્રિય મિત્ર ગૌતમને તમે જીવંતો કરો ' હે પુરુષશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! બકરાજ ની એ પ્રાર્થના ઉપરથી ઇંદ્ર અમૃતસિંચન કરીને બ્રાહ્મણ ગૌતમને જીવંતો કર્યો, એટલે હે રાજ ! બકરાજ નાહીજ ઘે ગૌતમ પાસે આવીને પરમ પ્રીતિપૂર્વક તેને ભેટીને તેનું સુવર્ણોદિ દ્રવ્ય પુન તેને અર્પણ કર્યું અને પછી તે પાપકર્મી બ્રાહ્મણને તેના દેશ તરફ રવાના કરીને પોતે પોતાના નિવાસ સ્થાનમા દાખલ થયો. પછી દરેકરાજના નિયમ પ્રમાણે બકરાજ રાજધર્મા બ્રહ્મદેવની સભામા ગયો, એટલે બ્રહ્મદેવે પોતે તે મહાત્માને આતિથ્યસત્કાર પૂર્વક ઘણું માન આપ્યું. બીજી તરફ પેઢા ગૌતમ પણ ત્યાંથી નીકળીને પુન તે ભીંચના ગામમા જ ગયો અને ત્યા રહેલી પોતાની શૂદ્ર સ્ત્રીને પેટે પાપકર્મ કરનારા પુત્રોને તેણે ઉત્પન્ન કર્યો, ૯-૧૬ જેથી સર્વ દેવગણોએ તેને અતિ મહાન શાપ આપ્યો કે, ' આ પાપી ગૌતમે પુનર્લંઘ કરનારી શૂદ્ર સ્ત્રીના ઉદરે ઘણા કાળ પર્યંત પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યો છે, માટે એ કૃતદ્વી ઘોર નરકમા પડશે '

હે ભરતપત્ની રાજા ! આ કૃતદ્વનું આખ્યાન પૂર્વે નારદે મને કહ્યું હતું અને તે મોટા આખ્યાન નું આજે યથાવત્ સ્મરણ કરીને મેં તમને કહ્યું છે ૧૭-૧૮ જે પુરુષ કૃતદ્વી હોય છે તેને યથા, સ્થાન કે સુખ કયાથી મળે ? કૃતદ્વને કોઈ વિશ્વાસ વરતુ નથી અને કૃતદ્વને માટે કોઈ પ્રકરણ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી, ૨૦ માટે પ્રત્યેક પુરુષે ખાસ કરીને મિત્રનો દ્રોહ તો કરવો જ નહિ, કેમ કે મિત્રનો દ્રોહ કરનાર પુરુષ અનંતકાળ પર્યંત ઘોર નરકમા પડી રહે છે, ૨૧

માટે મિત્ર સપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળાએ સદાય કૃતદ્વ થવું, કેમ કે મિત્રની પામેથી સર્વ કષ્ટ મેળવી શકાય છે અને મિત્ર દ્વારા પૂનસત્કાર પણ મળે છે, ૨૨ એટલું જ નહિ પણ મિત્ર દ્વારા ભોગો ભોગવી શકાય છે અને મિત્ર દ્વારા આપત્તિઓમાથી પણ મુક્ત થવાય છે, માટે વિદ્વાન પુરુષે ઉત્તમ સત્કાર પૂર્વક મિત્રની પૂજા કરવી-તેને માન આપવું, ૨૩ જે પુરુષ કૃતદ્વી હોય છે, તે પાપી હોય છે, નિર્લજ્જ હોય છે, મિત્રોનો દ્રોહ કરનાર હોય છે, કુળમા અગારા સરખો હોય છે અને પાપકૃત્ય કરનારો હોય છે, માટે વિદ્વાનોએ તેવા અધમ પુરુષનો ત્યાગ જ કરી દેવો. ૨૪ હે ધાર્મિક શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર રાજા ! એ પ્રમાણે મેં તમારી આગળ મિત્રોનો દ્રોહ કરનારા પાપી અથવા કૃતદ્વી પુરુષની કથા કહી સભળાવી, તો હવે ફરી શું સાંભળવાની તમને ઇચ્છા છે ? વૈશ પાચને કહ્યું : હે જનમેજય ! મહાત્મા ભીષ્મે કહેલા એ વાક્યને સાંભળીને રાજા યુધિષ્ઠિર મનમા પ્રમત્ત થયા ૨૫-૨૬

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્ગત આપદ્ધર્માનુશાસનપર્વમા ' કૃતદ્વ આખ્યાન-સંજ્ઞન કરી હુજન થતો જ નથી ' નામનો અધ્યાય ૧૭૩ માં સમાપ્ત

આપદ્ધર્માનુશાસનપર્વ સમાપ્ત

મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વ

મંગલાચરણ

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેવીં સરસ્વતીં ચૈવ તતો જયમુદીરયેત્ ॥૧॥

ભગવાન નારાયણને, નરોત્તમ ભગવાન નરને તથા દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કર્યો પછી ઐતિહાસિક ગાત્રગ્રંથનો આરંભ કરવો. ૧

અધ્યાય ૧૭૪ મો

રાજા સેનજિત્ અને બ્રાહ્મણોને

સંવાદ-ચિંગદાગીત

॥ યુધિષ્ઠિર હવાચ ॥

ધર્માઃ પિતામહેનોક્તા રાજધર્માશ્રિતાઃ શુભાઃ ।

ધર્મમાશ્રમિણાં શ્રેષ્ઠં વક્તુમર્હસિ પાર્થિવ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! રાજધર્મના

અંગભૂત અને કલ્યાણ કરનારા આપદ્ધર્મોત્તમ તમે નિરૂપણ કર્યું, તો હવે હે રાજા! ગૃહસ્થ આદિ હરકોઈ આશ્રમતું સેવન કરનારા પુરુષોના શ્રેષ્ઠ ધર્મરૂપ મોક્ષધર્મને તમે કહો.^૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિરરાજા! સર્વ આશ્રમે-માં બે પ્રકારના ધર્મોત્તમ આચરણ કરવા માટે વેદમાં કહ્યું છે. (એક પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મ અને બીજો નિવૃત્તિરૂપ ધર્મ. તેમાં અગ્નિહોત્રાદિ વૈદિક કર્મોના અનુધાનરૂપ પ્રવૃત્તિધર્મ મૃત્યુ થયા પછી પરલોકમાં ફળ આપનારો છે-પરોક્ષ ફળવાળો છે; પરંતુ) પરબ્રહ્મરૂપ સત્ય વસ્તુના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનરૂપ તપત્તુ અનુધાન કરવાથી; અર્થાત્ નિવૃત્તિ-ધર્મતું આચરણ કરવાથી પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર-રૂપ જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને મનુષ્ય મરણ પહેલાં આ લોકમાં જ અનુભવી શકે છે. તાત્પર્ય કે નિવૃત્તિધર્મ દૃષ્ટલોક છે-આ લોકમાં જ પ્રત્યક્ષ ફળ આપનાર છે. (આ ઉપરથી એમ તો ન જ કહી શકાય કે, 'નિવૃત્તિધર્મતું ફળ આ લોકમાં જ બે પ્રત્યક્ષ મળે છે, તો પછી પરલોકમાં ફળ આપનારા યજ્ઞાદિકરૂપ પ્રવૃત્તિધર્મનો શા માટે આશ્રય કરવો?' કેમ કે) યજ્ઞયાગાદિ પ્રવૃત્તિધર્મનાં પણ ચિત્તશુદ્ધિ આદિ અનેક ફળ મળે છે; માટે હરકોઈ ધાર્મિક ક્રિયા નિષ્ફળ ગણાતી જ નથી.^૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર! જે જે પુરુષને જે જે પ્રકારના ધાર્મિક વિષયમાં અમુક એક દૃઢ નિશ્ચય થઈ જાય છે, તે પુરુષ તે જ વિષયને પોતાનું કલ્યાણ કરનાર માને છે, બીજાને માનતો નથી.^૩ પછી જેમ જેમ તે પુરુષ આ લોકતંત્રને તૃણાદિના જેવો અસાર અથવા તુરંત જાણતો જાય છે, તેમ તેમ તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે અને આ સંસાર ઉપર તેને વૈરાગ્ય થાય છે, એમાં સંશય નથી.^૪ હે યુધિષ્ઠિર! સ્થાવરથી આરંભી સત્યલોક સુધીનું આ સર્વ જગત અનેક પ્રકારના દોષોથી ભરપૂર છે. આવો નિશ્ચય કરીને બુદ્ધિમાન પુરુષે મોક્ષ મેળવવા માટે અવશ્ય યત્ન કરવો જોઈએ.^૫

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ! જે વેળા ધનનો નાશ થઈ જાય અથવા સ્ત્રી, પુત્ર કે પિતાનું મરણ થાય, તે વેળા કયા જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને શોકને દૂર કરવો, તે મને કહો.^૬

ભીષ્મે કહ્યું : જે વેળા ધનનો નાશ થઈ જાય અથવા સ્ત્રી, પુત્ર કે પિતાનું મરણ થાય તે વેળા પુરુષે 'અહો! આત્માથી ભિન્ન એવું આ સર્વ જગત કેવળ દુઃખસ્વરૂપ છે.' આવો મનમાં વિચાર કરી શોકને દૂર કરવા માટે ઉપાય કરવો. શમદમાદિ મોક્ષસાધનોત્તમ સેવન કરવું^૭ આના સંબંધમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું વિકાસો ઉદાહરણ આપે છે કે, પૂર્વે સેનજિત નામનો એક રાજા પોતાના પુત્રના મરણથી શોક વડે વિહ્વળ થઈ ગયો અને શોકને લીધે તપી જઈને મનમાં ખિન્ન થઈ ગયો, ત્યારે તેનો મિત્ર કે જે એક બ્રાહ્મણ હતો, તે તેની પાસે આવ્યો અને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો :^૮ 'તું આમ મોહવશ શા માટે થાય છે? (અને આવી મૂઠતાને લોધે) તું પોતે જ જ્યારે શોક કરવા યોગ્ય છે, ત્યારે તારા પુત્રનો તું શા માટે શોક કરે છે? તું જાણતો નથી કે, તું જેમ શોક કરે છે, તેમ બીજા લોકો (તારાં સંબંધીઓ) તારો પણ શોક કરશે અને તેઓનો વળી બીજાઓ શોક કરશે; માટે સમજ કે જગતમાં સર્વ પ્રાણીઓ તારા પુત્રની ગતિને જ પામવાનાં છે.^૯ એ રાજા! તું, હું અને બીજા આ સર્વ પુરુષો કે જેઓ તારી સેવા કરી રહ્યા છે, તેઓ બધા આપણે જ્યાંથી આવ્યા છીએ, ત્યાં જ જવાના છીએ.^{૧૦}

સેનજિતે પૂછ્યું : હે તપોધન બ્રાહ્મણ! એવી તે કઈ બુદ્ધિ છે? કયું તપ છે? કઈ સમાધિ છે? કયું જ્ઞાન છે? અને કયું શાસ્ત્ર છે, કે જેને પ્રાપ્ત કરીને તમે ખેદ કરતા નથી?^{૧૧}

બ્રાહ્મણે કહ્યું : 'આ જગતમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ જાતિનાં સર્વ પ્રાણીઓ તે તે કર્મોને લીધે કેવા પ્રકારનાં દુઃખોથી ચોતરફ દોરઈ ગયાં છે, તે તું જો.^{૧૨} આ શરીર મારું નથી, આ સર્વ પૃથ્વી મારી નથી અને જેમ મારી નથી, તેમ બીજા કોઈની નથી. આવો વિચાર કરવાથી મને કોઈ જાતની વ્યથા થતી નથી. વળી એવા પ્રકારની નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિનો આશ્રય કરવાથી મને હર્ષ થતો નથી, તેમ શોક પણ થતો નથી.^{૧૩} જેમ કોઈ મહાસમુદ્રમાં એક લાકડું બીજા લાકડાની સાથે મળે છે અને પાણી તેનાથી ભુદું પડી જાય છે, તેમ આ સંસારમાં પ્રાણીઓનો એકબીજાની

સાથે સમાગમ થાય છે અને સમય પૂરે થતાં પાછો વિયોગ થાય છે. (તેમાં શોક કરવાનું શું કારણ છે ?) પુત્રો, પૌત્રો, જ્ઞાતિઓ અને બાંધવો પણ એ પ્રમાણે જ આવી મળે છે અને પુનઃ પોતપોતાને રસ્તે પડે છે, માટે તેઓના પર સ્નેહ જ ન રાખવો; (તે વધારે ઉત્તમ છે;) કેમ કે તેઓની સાથે વિયોગ તો અવશ્ય થવાનો જ છે. (જેથી સ્નેહ રાખવાને લીધે અંતે દુઃખ જ ઉત્પન્ન થાય છે.)^{૧૫૧} તારા પુત્ર કે જે શુદ્ધ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમાંથી એક અંશરૂપે અહીં આવ્યો હતો, તે જ પાછો પરમાત્માના અદ્વૈત સ્વરૂપમાં લીન થઈ ગયો છે, તે હવે તને જાણતો નથી અને તું એને જાણતો નથી, ત્યારે તું કોણ છે અને કોનો શોક કરે છે ?^{૧૬} જગતમાં હે નાં સર્વ દુઃખો વૃષ્ટા (અવૃત્તિ) રૂપી પીડામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને સર્વ પ્રકારનાં સુખો દુઃખના નાશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. વળી તે સુખમાંથી પાછું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી વારંવાર દુઃખ જ પ્રાપ્ત થયા કરે છે.^{૧૮} સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ એમ ગાડીના પૈડાની પેઠે સુખદુઃખ મનુષ્યોના પર ઘૂમ્યા કરે છે.^{૧૯} તું પોતે પ્રથમ સુખ પામ્યા પછી આ વેળા દુઃખ પામ્યો છે અને પાછો વળી સુખને પામીશ. તાત્પર્ય કે કોઈ પણ મનુષ્યને સદાય દુઃખ હોતું નથી અને સદાય સુખ હોતું નથી.^{૨૦} હરકોઈ સુખનું અથવા દુઃખનું આશ્રયસ્થાન શરીર જ છે; માટે પ્રાણી શરીર પડે જે જે પ્રકારનું કર્મ કરે છે, તે તે દ્વારા સુખદુઃખ તેને આવી મળે છે.^{૨૧} (પણ તે શરીર જે પ્રકારનાં છે: એક તો લિંગશરીર અને બીજું સ્થળશરીર. તેમાંનું) લિંગશરીર જે જીવનના હેતુભૂત છે તે સ્થળશરીરની સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી તેઓ બન્ને એકી-સાથે રહીને સંસારમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે વર્ત્યાં કરે છે; પરંતુ બ્યારે જીવાત્માનો સંસારથી મોક્ષ થાય છે, ત્યારે તે બન્ને શરીરોનો એકીસાથે જ નાશ થાય છે.^{૨૨} અનેક પ્રકારના સ્નેહપાશોથી જકડાયેલા અને અનેક પ્રકારના વિષયોથી ઘેરાયેલા ચિત્તવાળા મનુષ્યો તે તે વિષયનાં સુખો સંપાદન કરવા માટે મહાભગીરથ પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ પાણીનાં મોઝાંઓના આઘાતથી તુટી પડેલી રેતીની

પાળોની પેઠે પોતાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ થઈને તેઓ કલેશ જ પામ્યા કરે છે.^{૨૩} જેમ તલની અંદર સ્નેહ (તેલ) હોવાને લીધે ઘાંચી તેઓને ઘાણીમાં ઘાલીને પીલી કાઢે છે, તેમ મનુષ્યોની અંદર પણ અન્યોન્ય પરનો સ્નેહ હોવાને લીધે, અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનારા કલેશો, તેઓને આ સુદૃઢકરૂપી ઘાણીમાં ઘાલીને પીલી કાઢે છે.^{૨૪} વળી તે સ્નેહને લીધે જ મનુષ્ય પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરવા માટે પ્રવૃત્ત થઈને ચોરી જેવાં અશુભ કૃત્યો કરે છે; પરંતુ તે નથી જાણતો કે, આ લોકમાં ને પરલોકમાં પોતાને એકલાને જ તે અશુભ કૃત્યોના ફળભૂત કલેશો ભોગવવાના છે.^{૨૫} પુત્ર, સ્ત્રી આદિ કુટુંબનું પોષણ કરવામાં આસક્ત થયેલા સર્વ મનુષ્યો, જેમ વનના ઘરડા હાથીઓ કાઠવના સસુદ્રમાં ડૂબી બંધ છે, તેમ શોકરૂપી કાઠવના સસુદ્રમાં ડૂબી બંધ છે. હે રાજન્! પુત્રો, જ્ઞાતિનો, સંબંધીનો કે ધનનો બ્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે મનુષ્યને દાવાનળમાં પડ્યા જેવું મહાન દુઃખ થાય છે. (માટે તે પુત્રાદિ ઉપર મમતા કરવી જ નહિ.) આ જગતમાં જે કંઈ સુખ, દુઃખ, સંપત્તિ કે વિપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ દૈવને આધીન છે, જેથી મનુષ્ય સુહૃદોવાળો હોય કે સુહૃદો વિનાનો હોય, શત્રુઓથી ઘેરાયેલો હોય કે મિત્રોથી વીંટાયેલો હોય અથવા બુદ્ધિમાન હોય કે બુદ્ધિથી હીન હોય તોપણ દૈવયોગે જ તેને સુખ મળે છે.^{૨૬-૨૮} સુહૃદો હોય તોપણ તેઓ સુખ આપવાને સમર્થ નથી; તેમ જ શત્રુઓ હોય તોપણ તેઓ દુઃખ આપવાને સમર્થ નથી. વળી એવો પણ કંઈ નિયમ નથી કે, બુદ્ધિથી જ ધનનો લાભ થાય છે અને ધનથી જ સુખ મળી શકે છે.^{૨૯} અથવા જ્ઞાનથી જ ધનનો લાભ થાય છે અને મૂર્ખતાથી જ ધનનો નાશ થાય છે, એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી; કેમ કે આ સુખદુઃખાદિ ભોગ્યપ્રપચનું નિર્માણ દેવી રીતે થાય છે, એ વિષયના સિદ્ધાંતને કોઈ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જ જાણી શકે છે, બીજા સામાન્ય પુરુષ જાણી શકતો નથી.^{૩૦} બુદ્ધિમાન હો, મૂર્ખ હો, શૂરવીર હો, બીકળ હો, વિદ્વાન હો, મૂઠ હો, બળવાન હો કે દુર્બળ હો, પરંતુ જે પુરુષ ભોગ્યસંપન્ન હોય છે, તેને જ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૧} જેમ એક ગાય ઉપર તેના

વાછરડાનો, ગોવાળનો, તેના માલિકનો અને ચોરનો, એમ ચારેનો અધિકાર ગણાય છે, પરંતુ જે પુરુષ તે ગાયનું દૂધ પી શકે છે, તેનો જ તે ગાય ઉપર ખરો અધિકાર છે, (ખાકીનાઓનો અધિકાર તો કેવળ નામનો જ છે,) એવો નિશ્ચય છે. (તેમ જે ભોગ્યપદાર્થનો પોતાનાથી ઉપભોગ લઈ શકાય, તેને જ પોતાનો ગણીને તેની જરૂરિયાત હોય તેટલી જ સ્પૃહા કરવી, તે યોગ્ય ગણાય છે, પણ તેથી વધારે મેળવવા માટે કાંઈ મારવાં તે યોગ્ય નથી.*) આ જગતમાં જેઓ અત્યંત મૂઢ હોય છે (સુપુત્રિ અવસ્થામાં રહેલા હોય છે) અથવા તો યુદ્ધિના પારને પામેલા હોય છે (નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રિયત થયેલા હોય છે અથવા તો તુર્થાવસ્થામાં રહેલા હોય છે), તેઓ જ અત્યંત સુખી છે. (બ્રહ્માવરૂપ સુખનો અનુભવ કરનારા છે.) પણ જે મનુષ્ય મધ્યસ્થિતિમાં (જાત્રત કે સ્વમાવસ્થામાં) રહેલો છે, તે તો દુઃખી જ છે; ^{૩૨૩૩} માટે જ જ્ઞાની પુરુષો સુપુત્રિ અને નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ તુર્થાવસ્થામાં જ આનંદ માને છે, પણ જાત્રત કે સ્વમાવસ્થામાં આનંદ માનતા નથી. વળી તેઓ કહે છે કે, સુપુત્રિ અને તુર્થાવસ્થામાં જ સુખ રહેલું છે; પરંતુ જાત્રત અને સ્વમાવસ્થામાં તો દુઃખ જ ભરેલું છે. ^{૩૪} (જે પુરુષો વિવેકી-જ્ઞાનસંપન્ન હોય છે, તેઓ તો જાત્રત અને સ્વમાવસ્થામાં રહીને પણ કલેશ પામતા નથી; કેમ કે) તેઓ યુદ્ધિથી પર રહેલા પરમાત્મ સ્વરૂપને જાણી શક્યા હોય છે, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી રહિત થયા હોય છે અને મત્સર(અદેખાઈ)નો ત્યાગ કરનારા હોય છે; માટે જ તેઓને સ્ત્રી આદિના સંયોગરૂપી અર્થ અને તેના વિયોગરૂપી અનર્થ કદી દુઃખી કરી શકતા નથી; ^{૩૫} પરંતુ જેઓ

પરમાત્મસ્વરૂપને જાણી શક્યા નથી અને મૂઢતાને તણ શક્યા નથી, તેઓ કોઈ સમયે અત્યંત હર્ષ પામે છે અને કોઈ સમયે અત્યંત સંતાપ પામે છે. ^{૩૬} વળી જેઓ અત્યંત મૂઢ હોય છે, તેઓ તો સ્વર્ગમાં રહેલા દેવગણોની પેઠે (આ સંસારમાં રહીને પણ) નિત્ય આનંદમાં જ દિવસો ગાળે છે અને મોટા ગર્વથી ફૂલી જઈને તથા કામાદિને વશ થઈને બીજાઓને દુઃખ દેવામાં જ તત્પર રહે છે. ^{૩૭} આ સાંસારિક સુખમાંથી તો અંતે દુઃખ જ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનોનું અનુદાન કરવામાં જે દુઃખ જણાય છે, તેમાંથી અંતે પરમ સુખનો ઉદય થાય છે; એ વાત લક્ષમાં રાખીને જ્ઞાન મેળવવાનો જ ઉત્સાહ ધારણ કરવો; કેમ કે ઉત્સાહી મનુષ્યને વિષે અણિમાદિ ઐશ્વર્ય અને વેદોક્ત આત્મવિદ્યા નિવાસ કરે છે, પણ આણસુને વિષે નિવાસ કરતાં નથી. ^{૩૮} જે સમયે સુખ કે દુઃખ અથવા પ્રિય કે અપ્રિય પ્રાપ્ત થાય, તે સમયે મનમાં ધૈર્ય ધારણ કરીને તેને ભોગવી લેવાં. ^{૩૯} આ જગતમાં સેંકડો શોકનાં સ્થાનકો છે અને સેંકડો લયનાં સ્થાનકો છે; પરંતુ તેઓ મૂઢ મનુષ્યોનાં હૃદયમાં જ પોતાની સત્તા ચલાવી શકે છે, પણ પડિત પુરુષોનાં હૃદયમાં લગારે સત્તા ચલાવી શકતાં નથી. ^{૪૦} જે પુરુષ યુદ્ધિમાન હોય છે, બિહાપોહ કરવામાં કુશળ હોય છે, શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવામાં તત્પર રહે છે, અસૂયાદોષથી રહિત હોય છે, બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને જીતનારો હોય છે અને મનને વશ રાખનારો હોય છે, તેને શોક સ્પર્શ પણ કરી શકતો નથી; ^{૪૧} માટે વિદ્વાન પુરુષે પૂર્વોક્ત યુદ્ધિનો આશ્રય કરીને તથા કામાદિ દુષ્ટ વાસનાઓથી મનનું રક્ષણ કરીને સંસારમાં વર્તવું. જે પુરુષે જગતની ઉત્પત્તિ અને લયના સ્થાનભૂત પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય છે, તેને શોક સ્પર્શ કરી શકતો નથી. ^{૪૨} જેને નિમિત્તે આપણને શોક થતો હોય અથવા જેને લીધે સંતાપ, દુઃખ કે પરિશ્રમ થતો હોય, તે વધવિ પોતાના શરીરનો જ એક અવયવ હોય, તોપણ તેનો ત્યાગ કરી દેવો બોધે. ^{૪૩} હરકોઈ વસ્તુના સંબંધમાં ‘આ મારી પોતાની છે,’ આવી મમત્વબુદ્ધિ બ્યારે થાય છે, ત્યારે જ તે સર્વ વસ્તુ મનુષ્યને સંતાપ કરાવનાર

* ગોચતાદવિ ગોક્ષીર પ્રશ્નં ધાન્વચતાદવિ । પ્રાસાદાદવિ ચ્વદ્વાર્ધિ શેવા. પરિમૂત્યઃ ॥ સેંકડો ગાયો હોય, તોપણ તેમાંથી માત્ર એક ગાયના દૂધનો જ માંડ માંડ ઉપયોગ કરી શકાય છે. સેંકડો મણુ અનાજ ભરી રાખ્યું હોય, તોપણ તેમાંથી માત્ર એક શેર અનાજનો જ તેના માલિકથી ઉપયોગ થઈ શકે છે અને એક મોટો વિશાળ મહેલ હોય, પણ તેના માલિકને એક ખાટલાના અડધિયા બેટથી જગ્યા જ ઉપયોગી ગણાય છે. બાકી તો એ અધી સંપત્તિઓ પારકા જ ગણાય છે.

થઈ પડે છે. ૪૪ સર્વ પ્રકારના વિષયોમાથી જે જે વિષયનો પુરુષ ત્યાગ કરી દે છે, તે તે વિષય તેના સુખમા ભલેટો વૃદ્ધિકર્તા થઈ પડે છે, પરંતુ વિષયો ની પાછળ દોડદોડ કરનારો પુરુષ તો તેઓની પાછળ વિનાશ જ પામે છે. ૪૫ આ જગતમા જે કંઈ વિષયજન્ય સુખ છે અને સ્વર્ગમા જે મહાન સુખ રહેલું છે, તે બન્ને પ્રકારના સુખો વૈરાગ્યના સુખની સોળમી કળાને પણ યોગ્ય નથી. પૂર્વ જન્મમા જે કંઈ શુભઅશુભ કર્મ કરેલું હોય છે, તેને આ જન્મમા વિદ્વાન, મૂર્ખ કે શૂરવીર પુરુષે અવશ્ય ભોગવવું પડે છે. ૪૬ ૪૭ એ જ પ્રમાણે પ્રિય અને અપ્રિય એવા સુખ અને દુઃખ પણ જીવોને સ્વતઃ જ પ્રાપ્ત થયા કરે છે, ૪૮ માટે શુભવાન પુરુષ એ પૂર્વોક્ત બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને સુખેથી રહે છે અને સર્વ પ્રકારના વિષયોને મનથી ધિક્કારી કાઢીને દૂર કરે છે; ૪૯ કારણ કે વિષય શબ્દથી કહેવાતો અને મનમાથી, ઉત્પન્ન થનારો એ કામ પ્રાણીઓનાં હૃદયમા રહેલું મહાન મૃત્યુ જ છે અને તે કામ કોઈ પણ કારણને લીધે બે સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, તો કોઈનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને પ્રાણીઓના શરીર મા વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૫૦ જેમ કાચબો પોતાના સર્વ અંગોને સંકોચી લે છે, તેમ મનુષ્ય પોતાની સર્વ વિષયવાસનાઓને સર્વ તરફથી બ્યારે સંકોચી લે છે, ત્યારે તેને પોતાના સ્વરૂપમાં જ આત્મજ્યોતિના દર્શન થાય છે. ૫૧ પછી બ્યારે તે મનુષ્ય કોઈનાથી ભય પામતો નથી, તેમ જ બીજાઓને તેના તરફનો ભય રહેતો નથી; કોઈ જાતની ઈચ્છા કરતો નથી અને કોઈનો દ્રેષ પણ કરતો નથી, ત્યારે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ પણ નેવો મનુષ્ય સત્યનો, અસત્ય નો, શોકનો, આનંદનો, ભયનો, અભયનો, પ્રિયનો તથા અપ્રિયનો ત્યાગ કરીને કેવળ શાંતસ્વરૂપ જ બની જાય છે. ૫૨ ૫૩ હરકોઈ ખીર પુરુષ બ્યારે સર્વ પ્રાણીઓની મનસા, વાચા કે કર્મણા હિંસા કરતો નથી, ત્યારે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જાય છે. ૫૪ હૃદયબુદ્ધિ પુરુષોને જેના ત્યાગ કરવો અશક્ય થઈ પડે છે, પુરુષ વૃદ્ધ થાય છે તોપણ જે વૃદ્ધ થતી નથી અને જે એક પ્રાણુનાશક રોગ સરખી જ છે, તે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કર નારા પુરુષને પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૫ હે રાજા! આ

તૃષ્ણાના સંબંધમાં પિંગલા નામની એક વેશ્યાએ કેટલીએક ગાથાઓ ગાઈ હતી, તે મારા સાભળ વામા આવી છે. (તે ગાથાઓનું તાત્પર્ય એ છે કે,) પિંગલાએ સંકટ સમયમા આવી પડીને પણ સના તન ધર્મ સપાદન કર્યો હતો. ૫૬ જેમ કે એક સમયે પિંગલા વેશ્યાએ કોઈ એક સંકેતસ્થાનમા મળવા માટે પોતાના પ્રિય પતિને (જારને) નેતર્યો હતો, પણ તેવા કોઈ કારણને લીધે તે ત્યાં આવી શક્યો નહિ. ત્યારે તેના વિયોગને લીધે પિંગલાને અત્યંત દુઃખ થયું અને પછી તેણે પોતાની બુદ્ધિને શાંત અને સ્થિર કરીને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૫૭

પિંગલા બોલી : ખરેખર, હું હિન્મત્ત છું, કારણ કે મારો શાણો પતિ પ્રથમ મારી સમીપ જ રહેતો હતો અને મારી પાસે જ રમણ કર્યો કરતો હતો; છતાં મેં તેને ઓળખ્યો નહિ, ૫૮ પણ હવે તો અવિધાર્પી એક શાભલી પર રહેલા અને પાચ ઇંદ્રિયો તથા ચાર અતઃકરણરૂપી નવ દ્વાર વાળા આ શરીરરૂપી ઘરને (જ્ઞાનના બળથી) હું ઢાંકી દઈશ, અર્થાત્ તેને તુચ્છ અને અસાર માનીશ, તો પછી મારા આ હૃદયાકાશમા રહેલા પ્રિય પર માત્રમાને 'આ મારો પતિ છે,' એમ કોણ માન નાર છે? અર્થાત્ મારી ભેદદૃષ્ટિનો નાશ થઈ જતા મંતા અને મતબ્યભાવ એ બન્નેનો અભાવ થઈ જશે. ૫૯ (મને હવે આત્મજ્ઞાન થયું છે) અને વગી મેં સર્વ પ્રકારની કામનાઓનો ત્યાગ કરી દીધો છે, તેથી પ્રત્યક્ષ નરકસ્વરૂપ એવા ધૂર્ત પુરુષો કામી સ્વરૂપે પુનઃ મને છેતરી શકશે નહિ. હવે મેં આત્મતત્ત્વને જાણ્યું છે અને હવે હું (અવિધાર્પી નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને) જાગૃત થઈ છું. ૬૦ જે સમયે દૈવનો અનુગ્રહ થાય છે અથવા પ્રાચીન કર્મવિપાક ઉદય પામે છે, તે વેળા (ધનાદિકની આશાની જે વિકલ્પતા તે રૂપી) અનર્થ પણ અર્થરૂપ બની જાય છે. મારા સંબંધમા પણ તેમ જ બન્યું છે અને તેથી જ હવે હું નિર્વિષયક જ્ઞાનસ્વરૂપ બની ગઈ છું, સંપૂર્ણ જાગૃત થઈ છું

* અર્થાત્ હું કામકોષાદિ વિકારવાળો છું અને મેં મારા હૃદયમા જ રહેલા અતર્ક્યોથી પરમાત્માને વિકારજન્ય હોવા છતાં વિકારો વડે આત્માદિત કરી દીધા હતા જેથી તે આનંદાલક પ્રભુને હું જાણી શકી નહિ.

અને જિતેન્દ્રિય બની ગઈ હતું.^{૧૧} ખરેખર, જે પુરુષે આશાનો સમૂળગો ત્યાગ કર્યો છે, તે પુરુષ સુખેથી સુધ્ધ થકે છે; કેમ કે નિરાશા એ જ પરમ સુખ છે. હું પિંગલા એક વેશ્યા છું, છતાં આશાને નિરાશાના રૂપમાં બદલી નાખીને આજે સુખેથી સુધ્ધ થકું છું.^{૧૨}

લીબે કહ્યું : એ પ્રમાણે પિંગલાગીતનું ગાન કરી બતાવીને તથા બીજાં કેટલાંએક હેતુગર્ભિત વાક્યોનો ઉપદેશ આપીને તે બ્રાહ્મણે સેનજિત રાજાને શાંત પાડ્યો, જેથી રાજા સેનજિત પ્રસન્ન થયો અને સુખી થયો.^{૧૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતગંત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં ‘રાજા સેનજિત અને બ્રાહ્મણનો સંવાદ’ નામનો અધ્યાય ૧૭૪ મો સમાત

અધ્યાય ૧૭૫ મો

પિતા-પુત્રનો સંવાદ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

અતિક્રામતિ કાલેડસિમ્ન સર્વભૂતક્ષયાવહે ।

કિં શ્રેયઃ પ્રતિપદ્યેત તન્મે વ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! સર્વ પ્રાણીઓનો ક્ષય કરનારો આ કાળ જ્યારે એકસરખો પ્રયાણ કરી રહ્યો છે, ત્યારે મનુષ્યે કયા કલ્યાણકારક માર્ગનો આશ્રય કરવો તે મને કહો.^૧

લીબે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! એ વિષયમાં પણ એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે કે, જેમાં પિતા અને પુત્રનો સંવાદ વર્ણવેલો છે, તે ઇતિહાસ હું તમને કહું છું, સાંભળો.^૨ હે પાથ ! પૂર્વે એક બ્રાહ્મણ હતો. તે નિત્ય વેદાધ્યયન કરવામાં જ આસક્ત રહેતો હતો. તેને મેધાવી નામનો એક મહાણુદિમાન પુત્ર હતો.^૩ તે પુત્ર મોક્ષધર્મનો તાત્ત્વિક વિચાર કરવામાં કુશળ હતો અને લૌકિક વ્યવહારજ્ઞાનમાં પણ વિચક્ષણ હતો. તેણે વેદાધ્યયન કરવામાં આસક્ત રહેનારા પોતાના પિતાને એક મમયે પ્રશ્ન કર્યો.^૪

પુત્રે પૂછ્યું : હે પિતા ! મનુષ્યોનું આયુષ સત્વર ક્ષીણ થતું જાય છે, એમ સમજનારા ધીર પુરુષે શું કરવું જોઈએ, તે મને યથાર્થ રીતે અને કેમપૂર્વક કહો, જેથી હું (યથાયોગ્ય) ધર્માચરણ કરી શકું !^૫

ત્યારે પિતાએ કહ્યું : હે પુત્ર ! સૌ પહેલાં તો (બ્રાહ્મણે) બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળીને વેદાધ્યયન કરવું અને પછી પિતૃઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે (ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને) પુત્રોત્પાદન કરવાની ઇચ્છા કરવી. તે પછી અગ્ન્યાધાન કરીને તથા વિધિપૂર્વક યજ્ઞયાગાદિક કરીને વનમાં આવ્યા જવું, વનપ્રસ્થ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો અને પછી ધ્યાનનિષ્ઠ થઈને સુનિવ્રત ધારણ કરવું અર્થાત્ સંન્યાસી થવું.^૬

પુત્રે કહ્યું : આ સમગ્ર લોક (મૃત્યુના) માર ખાઈખાઈને જર્જરિત બની ગયો છે, (જરા વડે) ચોતરફથી ઘેરાઈ રહ્યો છે અને પોતાનું કામ કાઢી લઈને આ (રાત્રિઓ) પસાર થઈ રહી છે, છતાં તમે ધીર પુરુષની પેઠે આમ કેમ બોલો છો ?^૭

પિતાએ કહ્યું : લોક કોનો માર ખાઈને જર્જરિત થઈ રહ્યો છે ? કોના વડે ચોતરફથી ઘેરાઈ ગયો છે ? અને કોણ પોતાનું કામ કાઢી લઈને પસાર થઈ જાય છે ? તું મને આમ ડરાવે છે કેમ ?^૮

પુત્રે કહ્યું : આ સર્વ લોક મૃત્યુના પ્રહારથી જર્જરિત થઈ રહ્યો છે અને વૃદ્ધાવસ્થાથી ઘેરાઈ રહ્યો છે, તેમ જ (આયુષને ક્ષીણ કરનારા) રાત્રિ-દિવસો ઘણી ઝડપથી પસાર થતા જાય છે; છતાં તમે હજી કેમ જાગ્રત થતા નથી ? અજ્ઞાન નિદ્રામાં કેમ પડ્યા છો ? આ રાત્રિઓ નિત્ય સફળ થઈને આવ-જા કર્યા કરે છે. એ વિષેનો હું વિચાર કરું છું, ત્યારે જાણી શકું છું કે, મૃત્યુ કોઈની રાહ જોઈને ઊભું રહેતું નથી, તો પછી હું જ્ઞાનરૂપી કવચથી સુરક્ષિત ન હોવા છતાં કેવળ તમારા જેવું ધર્માચરણ કરતો કરતો કાળપ્રતીક્ષા કેમ કરી શકું ?^{૧૦} વિચક્ષણ પુરુષે તો એમ જ સમજવું જોઈએ કે, પ્રત્યેક રાત્રિઓ આયુષ્યનો ક્ષય કરતી કરતી પસાર થઈ જાય છે અને મનુષ્યનું આયુષ્ય અતિ અલ્પ છે, તો પછી જ્ઞાન સંપાદન કર્યા વિનાનો એક દિવસ પણ નિષ્ફળ જ ગણાય છે.^{૧૧} જેમ છીછરા પાણીમાં રહેલા માછલાનું આયુષ્ય અલ્પ છે, તેમ આ સંસારમાં આવેલા મનુષ્યનું આયુષ્ય પણ અલ્પ છે. આમ સમજનારો કયો પુરુષ સુખને પામી શકે ? મનુષ્યોની કામનાઓ અપૂર્ણ જ રહે છે, તેટલામાં મૃત્યુ તેઓની સમીપ આવી પહોંચે

છે.^{૧૨} જેમ એક ઋતુમતી બકરીની શોધ કરી રહેલા પ્રમાદી બોકડાને વરુની માદા અકસ્માત્ તરાપ મારીને ઉઠાવી બંધ છે, તેમ મૃત્યુ મનુષ્યને ઝડપી લે છે;^{૧૩} માટે જે કંઈ શ્રેય કરવાનું હોય, તે તમે આજે જ કરી લો; પણ તેને માટે કાલપ્રતીક્ષા કરો મા; કારણ કે મૃત્યુ તમારાં કાર્યો અધૂરાં હશે તોપણ તમને ઘસડી જશે.^{૧૪} જગતના પ્રત્યેક મનુષ્યે જે કાર્ય આવતી કાલે કરવાનું હોય તે આજે જ કરી લેવું અને આજના પાછળના ભાગમાં કરવાનું હોય, તે પ્રથમના ભાગમાં કરી લેવું; કેમ કે અમુક મનુષ્યે પોતાનું કાર્ય કયું છે કે નથી કયું, તેને માટે મૃત્યુ રાહ જોતું નથી.^{૧૫} કોણ જાણે છે કે, અમુકનું મૃત્યુ અમુક દિવસે જ થશે? માટે તરુણ અવસ્થામાં જ ધર્માચરણ કરવા મંડી પડવું; કેમ કે આ જિંદગી અવશ્ય અનિત્ય છે-નાશવંત છે.^{૧૬} ધર્મ કરવાથી કીર્તિ મળે છે; એટલું જ નહિ પણ આ લોકમાં ને પરલોકમાં સુખ પણ મળે છે. જે પુરુષ મોહથી ઘેરાયેલો હોય છે તે જ પુત્ર સ્ત્રી આદિનું પોષણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે અને કાર્ય-અકાર્ય ગમે તે કરીને પણ તેઓનું ભરણ કરે છે;^{૧૭} પરંતુ સૂતેલા મૃગને જેમ વાઘ ઉઠાવી બંધ છે, તેમ તેવા પુત્ર, પશુ વગેરેથી સંપન્ન બનેલા અને સાંસારિક વિષયોમાં આસક્ત મનવાળા પુરુષને મૃત્યુ ઉઠાવી બંધ છે.^{૧૮} વિષયવાસનાઓથી અતૃપ્ત રહેલા અને પ્રતિદિન નવા નવા વિષયોની શોધમાં ફરનારા તે પ્રમાદી પુરુષને વાઘ જેમ પશુને ઉપાડી બંધ છે, તેમ મૃત્યુ ઉપાડી બંધ છે.^{૧૯} ‘આજે આ કાર્ય પૂર્ણ કયું છે, આ કાર્ય અપૂર્ણ રહ્યું છે અને આવતી કાલે અમુક કાર્ય કરવાનું છે,’ ઇત્યાદિ વાતો કરીને આશાજન્ય સુખને અધીન થયેલા પુરુષ ને કાળ પોતાના સપાટામાં સપડાવી દે છે.^{૨૦} ખેતર, હંકાર, ઘર વગેરેના આરંભો કરવામાં આસક્ત બનેલો અને પોતાનાં કર્મ પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિ સંસારને પામેલો મનુષ્ય આરંભેલાં કર્મોનાં ફળને હજી મેળવી શક્યો નથી, તેટલામાં તો મૃત્યુ તેને પકડી બંધ છે.^{૨૧} દુર્બળ હોય કે બળવાન હોય, શૂરવીર હોય કે બીકણ હોય અથવા મૂર્ખ હોય કે વિદ્વાન હોય; તોપણ સર્વ વિષયવાસનાઓને

પ્રાપ્ત કરી ન શકે તે પહેલાં જ મૃત્યુ તેને લઈ બંધ છે.^{૨૨} ઓ પિતા! આપણા સર્વના દેહની પાછળ મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ અને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો લાગ્યાં જ રહ્યાં છે, છતાં તમે સ્વસ્થની પેઠે કેમ બેઠા છો?^{૨૩} હરકોઈ પ્રાણી જેવું ઉત્પન્ન થાય છે કે, તુરંત જ કાળ અને જરા તેનો નાશ કરવા માટે તેની પાછળ પડે છે. આ જગતમાં જે જે સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થયાં છે, તે સર્વની પાછળ કાળ અને જરા લાગુ જ છે.^{૨૪} અમે સાંભળ્યું છે કે, ગામની અંદર રહીને સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવારને વિષે જે આસક્તિ રાખવી, તે જ મૃત્યુનું દારૂ ગણાય છે; માટે અરણ્યવાસ કરીને ધ્યાનપરાયણ રહેવું તે જ ઉત્તમ છે; કેમ કે અરણ્ય એ દેવતાઓનું નિવાસસ્થાન ગણાય છે; અથવા ગાયોને જેમ એક વાડામાં બાંધી શકાય છે, તેમ અરણ્યમાં ઇંદ્રિયોને વશ કરી શકાય છે.^{૨૫} ગામમાં રહીને કુટુંબપરિવાર ઉપર જે પ્રીતિ કરવી તે તો જકડી બાંધનારી એક રજજી (દારી) છે; માટે જ પુણ્યશાળી પુરુષો એ રજજીને કાપી નાખીને અરણ્યમાં ચાલ્યા બંધ છે, પણ પાપી પુરુષો તો તેને કાપી જ શકતા નથી.^{૨૬} જે પુરુષ મન, વચન, કાયા અને શ્રાદ્ધાદિ કર્મોના નિમિત્તે પણ કોઈ જીવોની હિંસા કરતો નથી, તેને જીવિતનો તથા અર્થનો નાશ કરનારાં કોઈ પણ પ્રાણી મારી શકતાં નથી.^{૨૭} યોગધર્મનો આશ્રય કર્યા વિના કોઈ પણ પુરુષ મૃત્યુની ચડી આવતી સેનાને (વૃદ્ધાવસ્થા અને વ્યાધિઓરૂપી સેનાને) જાણી શકતો નથી; માટે (યોગધર્મ સિવાયના) અસત્ત્વો ત્યાગ કરવો; કેમ કે યોગધર્મ જ અમૃતનું (મરણના અભાવનું) આશ્રયસ્થાન છે,^{૨૮} માટે મનુષ્યે સત્ય એવાં યમનિયમાદિ તત્ત્વોનું આચરણ કરીને, જીવને બ્રહ્મમાં લય કરવારૂપ સત્ય યોગસાધનામાં પરાયણ રહીને, શુરુ અને વેદવાક્યરૂપ સત્ય આગમને પ્રમાણભૂત ગણીને તથા ઇંદ્રિયોને જ્ય કરીને યોગધર્મ વડે જ મૃત્યુ ઉપર વિજય મેળવવો.^{૨૯} મોક્ષ અને મૃત્યુ એ બન્ને આપણા દેહની અંદર જ રહેલા છે. જો મોહને આશ્રય કરવામાં આવે છે, તો મૃત્યુને પામી શકાય છે અને યોગધર્મનો આશ્રય કરવામાં આવે છે, તો મોક્ષને મેળવી શકાય છે;^{૩૦} માટે હું તો

યોગધર્મનો આશ્રય કરીશ, હિંસાધર્મનો ત્યાગ કરીશ, કામક્રોધને દૂર ફેંકી દઈશ, સુખદુઃખને સમાન ગણીશ અને તે દ્વારા અજરામર થઈને હિરણ્યગર્ભની પેઠે ક્ષેમકુશળ થઈશ.^{૩૧} વળી દેવ ચાનમાર્ગે ગમન કરવા માટે હું નિવૃત્તિમાર્ગના અભ્યાસરૂપ શાંતિયજ્ઞને કરીશ, ઇદ્રિયોને છૂટીશ, ઉપનિષદોના અર્થચિંતનરૂપ બ્રહ્મયજ્ઞને કરીશ, મૌન ત્રત ધારણ કરીશ, ઝંકારના બપરૂપી વાગ્યજ્ઞને કરીશ, પ્રણવમંત્રના બકાર, હકાર અને મકારરૂં ઉત્તરોત્તર પ્રવિલાપન કરવારૂપ મનોયજ્ઞને કરીશ અને ર્નાન, શૌચ, ગુરુસેવા વગેરે આવશ્યક ધર્મોત્તું અનુક્રાંત કરવારૂપ કર્મયજ્ઞને કરીશ.^{૩૨} મારા જેવો એક યુદ્ધિમાન પુરુષ હિંસાપ્રાય અને નાશવત ક્ષણવાળા પશુચરો કરવાને માટે કેમ યોગ્ય થઈ શકશે ? તે યજ્ઞો તો પિશાચોએ^૧ કરેલા ક્ષેત્ર યજ્ઞોના જેવા જ (તુરંત) છે.^{૩૩} જે પુરુષ પોતાનાં વાણી, મન, તપ, દાન અને સત્ય એ પાંચેને બ્રહ્મ-પંથુ કરી દે છે, તે પુરુષ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાન સમાન નેત્ર નથી, સત્ય સમાન તપ નથી, રાગ સમાન દુઃખ નથી અને ત્યાગ(સંન્યાસ) સમાન સુખ નથી.^{૩૪}૩૫ (આ સર્વ જગત કેવળ બ્રહ્મમય છે,) તેથી હું બ્રહ્મને વિષે જ બ્રહ્મરૂપે ઉત્પન્ન થયો છું. (નહિ કે માતાને વિષે પિતાથી ઉત્પન્ન થયો છું.) વળી હું કેવળ બ્રહ્મરૂપ જ છું, તેથી પ્રજા ઉત્પન્ન ક્યો વિના પણ પરબ્રહ્મ વિષે જ નિવાસ કરવાનો છું. પ્રજા મને તારી શકે તેમ નથી. ^{૩૬} એકલા રહેતું, સર્વના પર સમદર્શિ રાખવી, સત્ય બોલવું, સદાચારી થવું, મનને સ્થિર કરવું, મન, વચન અને કાયાથી હિંસાનો ત્યાગ કરવો, સરળ થવું અને સર્વ ક્રિયા-રસોથી ઉપરામ પામવો આના જેવું બ્રાહ્મણ્યું^૨ બીજું ધન નથી.^{૩૭} હે બ્રહ્મન્! તમે જ્યારે અવશ્ય મરણ પામવાના છો, ત્યારે ધન, બાધવ અને સ્ત્રીતું

+ જે મનુષ્ય આત્મશાંત કરીને મરણ પામે છે, તેને પિશાચયોનિમાં અવતરવું પડે છે અને પિશાચ-યોનિમાં ગયા પછી પણ પૂર્વજન્મની વાસનાને અધીન થઈને ઝેર વડે, અગ્નિ વડે કે ગળાદાંસ વડે તે પોતાના દેહનો નાશ કરે છે, આતું^૩ નામ જ ક્ષેત્રવચ કહેવાય છે અને તે ક્ષેત્રવચ આત્મહત્યાથી સિદ્ધ થાય છે; માટે અસંત તુરંત છે.

તમારે શું પ્રયોજન છે ? માટે યુદ્ધિરૂપી શુદ્ધિમાં રહેલા આત્માની તમે શોધ કરો અને તમારા પિતા તથા પિતામહો ક્યાં ગયા છે, તેનો વિચાર કરો.^{૩૮}

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજા ! પુત્રનાં એ વચન સાંભળ્યા પછી પિતાએ જે પ્રમાણે કયું હતું, તે પ્રમાણે તમે કરો અને સત્યધર્મનું આચરણ કરવા તત્પર થાઓ.^{૩૯}

હતિ શ્રીમદ્દાભારતમા શાંતિપર્વતમ્ભે મોક્ષધર્મનું તુલાસન-પર્વમા 'પિતા-પુત્રનો સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૧૭૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૬ મો

શં'પાકગીતા-ત્યાગ વિના સુખ નથી

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

ધનિનશ્વાધના યે ચ વર્તયન્તે સ્વતંત્રિણઃ ।

સુસુદુઃસ્વાગમસ્તેષાં કઃ કથં વા પિતામહં ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું : હે પિતામહ ! ધનવાન હો કે નિર્ધન હો, પણ જેઓ પોતાપોતાનાં શાસ્ત્રોને અનુસરીને વર્તે છે, તેઓને પણ સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ કેમ થાય છે ?^૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! એ વિષયમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે, જે ઇતિહાસ શાંતિનિષ્ઠ અને મુક્ત એવા એક શં'પાક નામના બ્રાહ્મણે કહ્યો છે.^૨ એ શં'પાક નામનો બ્રાહ્મણ પોતાની સ્ત્રીની દુહતાને લીધે દુઃખી થઈ ગયો હતો, નિર્ધન હોવાથી મલિન વસ્ત્રોને પહેરતો હતો અને ક્ષુધાથી પીડાતો હતો. (જેથી સંસારનો ત્યાગ કરીને સર્વત્ર વિચર્યો કરતો હતો. એક દિવસે આ તરફ આવી ચડીને) તેણે મને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું :^૩ 'આ સંસારમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યને જન્મથી આરભીને અનેક પ્રકારનાં સુખો અને દુઃખો પ્રાપ્ત થયા કરે છે^૪ અને દેવ જ સુખદુઃખરૂપી બે માર્ગોમાંના કોઈ એક માર્ગમાં મનુષ્યને જ્યારે લાવી મૂકે છે, ત્યારે સુખ પામીને કોઈએ હર્ષ પામવો નહિ અને દુઃખ પામીને કોઈએ સંતાપ કરવો નહિ.^૫ તું સ્વતઃ સર્વ પ્રકાર ની કામવાસનાઓથી રહિત છે, છતાં ધર્મનિયમાદિ યોગોગની ધૂંસરીને સદાકાળ વહીને તારું પોતાતું કલ્યાણ કરતો નથી, તેનું કારણ જ એ છે કે, તું

તારા મનને વશ રાખી શકતો નથી. ૧૬ તું જો નિષ્કિં-
ચન (ત્યાગી) થઈને સર્વત્ર વિચર્યો કરીશ, તો જ
તને સુખનો સ્વાદ મળશે; કેમ કે નિષ્કિંચન પુરુષ
સુખેથી સૂચે છે અને સુખેથી ઊઠે છે. ૧૭ આ જગત
માં નિષ્કિંચનપણું (ત્યાગીપણું) જ સુખકારક છે.
હિતકારક છે, કલ્યાણરૂપ છે અને સર્વ પ્રકારના
ઉપદ્રવોથી રહિત છે. ખરેખર કોઈ પ્રકારના શત્રુઓ
વિનાનો આ અકિંચનતારૂપી માર્ગ કામી પુરુષો-
ને તો હુલ્લેષ જ છે; પરંતુ કામવાસનાઓનો
ત્યાગ કરનારા પુરુષોને ઘણો જ સુલભ છે. ૧૮ હું ત્રણે
લોકમાં જ્યારે દૃષ્ટિ કરું છું, ત્યારે વૈરાગ્યસંપન્ન
થઈને નિષ્કિંચન બનેલા શુદ્ધ પુરુષના જેવા એક
પણ પુરુષને ભેઈ શકતો નથી. ૧૯ મેં અકિંચનતાને
તથા રાજ્યને ત્રાજવામાં મૂકીને તોળી લેયાં, ત્યારે
રાજ્યના કરતાં પણ અધિક શુભવાળી અકિંચનતા-
નું વર્જન ઘણું જ વધો ગયું. ૨૦ આ રીતે રાજ્યમાં
અને અકિંચનતામાં અતિ મહાન તફાવત રહેલો છે;
કેમ કે રાજ્યાદિકથી ધનવાન બનેલો પુરુષ જાણે
મૃત્યુના મુખમાં આવી પડ્યો હોય, તેમ સદાને
માટે ઉદ્વિગ્ન રહે છે. ૨૧ જે પુરુષ ધનનો તથા સર્વ
આશાઓના ત્યાગ કરીને સંસારથી મુક્ત (ત્યાગી)
બને છે, તેના ઉપર અશ્વિની, રોગાદિ ઉપદ્રવોની,
મૃત્યુની કે ચોરલૂંટારાઓની લેશમાત્ર પણ સત્તા
આલભી નથી. ૨૨ પોતાની ઈચ્છાનુસાર સર્વત્ર વિકાર
કરનાર, પૃથ્વી પર કંઈ પણ પાંચથો વિના શયન કર-
નાર, પોતાના બાહુનું જ ઝોરીકું બનાવનાર અને
સદાય શાંતિમાં રહેનાર અકિંચન પુરુષની દેવ
તાઓ પણ પ્રશંસા કરે છે. ૨૩ જે પુરુષ ધનવાન
હોય છે, તેને કોષ અને લોભથી ઘેરાયેલો રહે છે,
વિચારશક્તિથી શૂન્ય હોય છે, વક્ર દૃષ્ટિથી જોનારો
હોય છે, શુષ્ક મુખવાળો હોય છે, પાપી હોય છે,
જૂકટીને ત્યાગી રાખનારો હોય છે અને જ્યારે
કોપાયમાન થાય છે, ત્યારે ક્રોધ વડે નીચલા હોઠાને
પીસીને કંઠોર ભાષણ કરવા માંડે છે. આવો ધનાઢ્ય
પુરુષ કદાચ આખી પૃથ્વી આપવા તૈયાર થાય,
તોપણ તેની આમે કોણ દૃષ્ટિ કરે? ૨૪ જે મૂળ-
પુરુષ લક્ષ્મીની સાથે નિત્ય સંવાસ રાખે છે, તેને
લક્ષ્મી મોહિત કરી નાખે છે અને વાયુ શરદસ્તુનાં
વાદળોને જેમ હરી જાય છે, તેમ આ પુરુષના

ચિત્તને લક્ષ્મી ગમે તે વિષયમાં ખેંચી જાય છે; ૨૫
એટલું જ નહિ, પણ તે પુરુષને રૂપનો તથા ધનનો
ગર્વ થકી જાય છે અને તે એમ જ માને છે કે, હું
કુળવાન છું અને કેવળ સામાન્ય મનુષ્ય નથી, પણ
સિદ્ધ છું. ૨૬ પ્રત્યેક મનુષ્યનું ચિત્ત ધન, રૂપ અને
કુળ એ ત્રણ કારણોથી પ્રમાદવશ બની જાય છે
અને પછી તેનું મન વિષયોપલોભ કરવામાં આસક્ત
બની જાય છે, ત્યારે પોતાના બાપદાદાઓએ એકલા
કરેલા દ્રવ્યને તે ઉડાવી દે છે અને તેને જ લીધે
નિર્ધન અવસ્થામાં આવી પડીને બીજાઓના ધનની
ચોરી કરવાના કામને પણ ચોગ્ય માને છે. ૨૭ આ
રીતે જ્યારે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને તે પુરુષ ત્યાં
ત્યાંથી પ્રમત્તોતું દ્રવ્ય લૂંટવા માંડે છે, એટલે
પારધીઓ બાણો વડે જેમ મૃગોને અટકાવે છે, તેમ
રાજાઓ તેને શિક્ષા કરીને અટકાવે છે. ૨૮ આ પ્રકારે
તે અનેક દુઃખો ધનવાન મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે
અને કોઈ સમયે અંગનું છેદનલેદન પણ અનુભવવું
પડે છે; ૨૯ માટે નાશવંત એવા દેહાદિ પદાર્થો
ઉપરની મમતાની સાથે ત્રૈષ્ણુદિગ્ધિપ લોકધર્મનો
પણ ત્યાગ કરીને તે સર્વ દુઃખોને દૂર કરવા માટે
બુદ્ધિપૂર્વક આપધ કરવું. ૩૦ સર્વ પ્રકારના સંબંધો-
નો ત્યાગ કર્યો વિના મનુષ્યને સુખ મળતું નથી,
પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને નિર્ભયપણે નિદ્રા
પણ આવતી નથી; માટે સર્વના સંબંધોના ત્યાગ
કરીને તું સુખી થા. ૩૧ આ પ્રમાણે હસ્તિનાપુરમાં
શંપાક નામના બ્રાહ્મણે મને કહ્યું હતું, માટે ત્યાગ જ
સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; એવો મારો મત છે. ૩૨

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'શંપાકગીતા-ત્યાગ વિના સુખ નથી'
નામનો અધ્યાય ૧૭૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૭મો

મંકિગીતા-દૈવબળ વિના પુરુષાર્થ વ્યર્થ છે

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

ઈહમાનઃ સમારંભાન્ યદિનાસાદયેદ્ધનમ્ ।

ધનવૃણામિભૂતશ્ચ કિં કુર્વન્ સુલ્લમામુવાત્ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: ધન સંપાદન કરવાની
ઈચ્છાથી પુરુષ ખેતી વગેરે અનેક સમારંભો કરે,
તોપણ તેને ધનની પ્રાપ્તિ જો ન થાય, તો ધનની

તૃષ્ણાથી પરાભવ પામેલા તે પુરુષે શું કરીને સુખ મેળવવું? ^{૧૧}

લીખે કહું: હે ભરતવંશી રાજા! લાભ, અલાભ, માન, અપમાન વગેરે સર્વમાં સમલાવ રાખવો, ધનાદિકને માટે લગાર શ્રમ ન કરવો, સત્ય ભાષણ કરવું, વૈરાગ્ય ધારણ કરવો અને કર્મો કરવા માટે ઇચ્છા ન કરવી-આ પાંચ ગુણો જે પુરુષ મા વસી રહેલા છે, તે સુખી થાય છે. વૃદ્ધ પુરુષો કહે છે કે, એ પાંચે ગુણોનો આશ્રય કરવાથી મોક્ષ પણ મળે છે અને તે પાંચે ગુણો સ્વર્ગ, ધર્મ અને સર્વોત્તમ સુખરૂપ છે. ^{૧૨} હે યુધિષ્ઠિરરાજા! આ વિષયમા મંદિએ વૈરાગ્યને લીધે જે કંઈ કહ્યું હતું, તેનો પ્રાચીન ઇતિહાસ લોકમાં કહેવાય છે, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો. ^{૧૩} દ્રવ્ય મેળવવાની ઇચ્છાથી મંદિએ વારંવાર ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા, પરંતુ તે સર્વમા તે નિષ્ફળ થયો હતો. પછી તેણે કંઈ ખાકી રહેલા ધનમાંથી બે વાછરડા ખરીદ્યા અને તેઓને પકોટવા માટે એક ધૂંસરી લીધી. ^{૧૪} તે પછી એક સમયે તે બન્ને વાછરડાની ખાંધ ઉપર બરાબર ધૂંસરી ખાંધીને તેઓને પકોટવા માટે મંદિએ બહાર કાઢ્યા ને હાંકવા માંડ્યા. આગળ જતાં માર્ગમાં એક ઊંટ બેઠું હતું, તેને જોઈને તે બન્ને વાછરડા એકદમ ભડક્યા અને પેલા ઊંટને વચમાં રાખી દઈને વેગથી દોડ્યા. વાછરડા જેવા સમીપ આવ્યા; એટલે પેલું ઊંટ પણ એકદમ ખિજવાઈ ગયું અને પોતાની ખાંધ ઉપર આવી ગયેલા તે બન્ને વાછરડાઓને જાયકીને મોટા વેગથી દોડવા લાગ્યું. ^{૧૫} આ રીતે પોતાના બન્ને વાછરડાઓને ઊંટ ઘણા જુસ્સાથી ઊંચકી જતું હતું, જેથી તેઓને શ્વેત પામતા મંદિએ કહ્યું કે, ‘પુરુષ ગમે તેવો કાર્યકુશળ હોય અને ગમે તેટલી શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈને કાર્યનો સારી રીતે આરંભ કરનારો હોય, તોપણ દૈવયોગ વિના તેનાથી દ્રવ્ય મેળવી શકાતું નથી. ^{૧૬} પૂર્વે મેં જે જે કાર્ય કર્યા હતાં, તે સર્વમાં મને અનર્થોની જ પ્રાપ્તિ થઈ હતી; છતાં મેં આ બન્ને વાછરડાઓને ખરીદીને તેઓને પકોટવાના કાર્યનો આરંભ કર્યો; પરંતુ તેમાં પણ આ રીતે ઊંટનો સંબંધ જોડી દઈને દૈવે મારા પર કેવું સંકટ નાખી દીધું છે, તે તમે જુઓ! ^{૧૭} આ ઊંટની વેગ-

વાળી ગતિને લીધે મારા બન્ને વાછરડા કૂદી કૂદીને મહાકષ્ટથી ગમન કરી શકે છે અને પેલું ઊંટ તો તેઓને ડોક ઉપર લટકાવીને આડુંઅવળું દોડાડે જ જાય છે. અહા! આ દૈવધટના કાકતાલીય ન્યાયના જેવી જ છે! ^{૧૮} આ મારા પ્રિય વાછરડાઓ ઊંટની ડોકે બે મહિઓની પેઠે લટકી રહ્યા છે. ખરેખર, આ બનાવ કેવળ દૈવયોગે જ બન્યો છે. અને આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, દૈવયોગ વિના કેવળ હક જ કરવાથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. ^{૧૯} જોકે કોઈ વેળા પુરુષાર્થ પણ સિદ્ધ થતો જોવામાં આવે છે; પરંતુ તેના સંબંધમા પણ જો સંપૂર્ણ શોધ કરવામાં આવે છે, તો જણાય છે કે, એ સિદ્ધ થયેલા પુરુષાર્થને કેવળ દૈવનો જ આધાર હતો. ^{૨૦} માટે સુખની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે વૈરાગ્યનો જ આશ્રય કરવો; કેમ કે વૈરાગ્યનો આશ્રય કરીને ધન અને તેનાં સાધનોની આશાને દૂર ફેંકી દેનારો પુરુષાસુખિથી સૂચે છે. ^{૨૧} અહો! સર્વ પ્રકારના સંબંધોના ત્યાગ કરીને જનકરાજના ઘરમાંથી મોટા અરણ્ય તરફ ચાલી નીકળેલા ગુકદેવે ઠીક જ કહ્યું છે કે, ^{૨૨} ‘એક પુરુષ સર્વ પ્રકારની કામનાઓને સંપાદન કરે અને બીજે પુરુષ સર્વ કામનાઓનો કેવળ ત્યાગ જ કરી દે-તેઓ બન્નેમાંથી સર્વ કામનાઓને સંપાદન કરનારા કરતાં સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરનારો જ ઉત્તમ છે. ^{૨૩} આ જગતમાં કોઈ પણ પુરુષ ધનાદિકને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિઓના અંતને પામ્યો જ નથી અને જે પુરુષ મૂળે હોય છે, તેને તો શરીર અને જીવિત ઉપરની તૃષ્ણા પ્રતિદિન વધતી જ જાય છે; ^{૨૪} માટે એ કામાભિલાષી મન! તું હવે સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી વિરામ પામ અને વૈરાગ્ય ધારણ કરીને શાંત થા. પ્રવૃત્તિ કરી કરીને તું વારંવાર ભગાયું છે, છતાં તને તેના પર વૈરાગ્ય

* એક તાડના વૃક્ષ ઉપર આવીને કાંગડો જેવો ઝોડો કે તુરત જ તેનું દુન પૃથ્વી પર તૂટી પડ્યું. આ બનાવમા વાગ્વિક કારણ તો દૈવ જ છે, છતાં કાંગડાના ગ્રંથકાંગે જ તે દુન પડ્યું જેથી કાંગડાના બેસવાને જ તાડવૃક્ષના દુનપતનનું મામાન્ય કારણ માનવામાં આવે છે. આને કાકતાલીય ન્યાય કહે છે, અર્થાત્ અનર્કિત રીતે કાંગડાનું નેમનું અને અગમ ત તાડવૃક્ષનું પડવું, એવો જે મનુષ્ય તેને કાકતાલીય ન્યાય કહે છે

કેમ થતો નથી? હે દ્રૌપદિલાષી મન ! તારે મારો જો વિનાશ ન કરવો હોય અને મારે લીધે તને આનંદ મળતો હોય, તો તું મને લોભીની સાથે વ્યથા જોડ મા. ^{૧૮} હે મૂઠ ! તેં અનેકવાર દ્રૌપદનો સંગ્રહ કર્યો અને અનેકવાર તે દ્રૌપદ નાશ પામ્યું; તો પછી જો ધનલપટ મન ! તું તારી ધનાશાને કહી છોડશે કે નહિ? ^{૧૯} અહો ! મારી મૂર્ખતા કેટલી બધી છે કે હું તારું રમકડું બની ગયો છું ! ખરેખર, જે પુરુષ વાસનાશ્રસ્ત હોતો નથી, તે આ પ્રમાણે કોઈનું દાસત્વ કરે જ નહિ. ^{૨૦} પૂર્વ-કાળમાં થઈ ગયેલા પુરુષો અને હવે પછી થનારા પુરુષો વિષયવાસનાઓના અંતને પામ્યા જ નથી. આમ સમજીને હવે મેં સર્વ સમારંભોનો ત્યાગ કર્યો છે, મને જ્ઞાન થયું છે અને હવે હું જાત્યત થયો છું. ^{૨૧} ખરેખર, જો વિષયવાસના ! તારું હૃદય વર્ણના સારથી જ બનેલું છે અને તેથી જ અત્યંત મજબૂત છે; કારણ કે તેને સેકડો અનર્થો ખૂંદી વળ્યા છે, છતાં તેના સો સો ટુકડા થઈ ગયા નથી. ^{૨૨} જો વિષયાભિલાષ ! હું જાણું જ છું કે, અમુક અમુક વસ્તુઓ તને પ્રિય છે; પરંતુ તારું પ્રિય કરવાની ઇચ્છા કરતાં જ હું સુખ પામી શકતો નથી. ^{૨૩} જો વિષયવાસના ! હું તારા મૂળને પણ જાણું છું કે, તું સંકલ્પમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે હવે હું કોઈ જાતનો સંકલ્પ જ કરીશ નહિ, જેથી તારો સમૂળગો નાશ થઈ જશે. ^{૨૪} ધન મેળવવાની ઇચ્છા કરવી, એ જ મહાદુઃખદાયક છે અને જો કદાચ ધન મળી આવે છે, તો પછી તેના રક્ષણ માટે ઘણી મોટી ચિંતા થઈ પડે છે અને વળી તે મળેલા ધનનો જો નાશ થઈ જાય છે, તો તે મૃત્યુના જેવું જ દુઃખ થાય છે; તેમ જ ધન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તોપણ તે (ધન) કોઈ સમયે મળે છે અને કોઈ સમયે નથી પણ મળતું. ^{૨૫} અરે ! ચોતોના દેહ કોઈને અર્પણ કરી દેવામાં આવે છે; તોપણ ધનનો લાભ થતો નથી, તો પછી એનાથી વધારે બીજું કંઈ દુઃખ હોઈ શકે? દેવયોગે કદાચ ધન મળે; તોપણ સંતોષરહેતો નથી. પરંતુ અધિક અધિક મેળવવાની ઇચ્છા થયા કરે છે; માટે સિદ્ધ થાય છે કે, દ્રૌપદ એ તૃષ્ણાનો નાશ કરનાર નથી, પણ ગંગાના સ્વાદિષ્ટ જળની પેઠે તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ

કરનાર છે. હું હવે બરાબર સમજી શક્યો છું કે, તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ એ જ મારા વિનાશનું કારણ છે, માટે જો તૃષ્ણા ! તું મને છોડી દે. ^{૨૬} આ મારા શરીરમાં જે પંચમહાભૂતોનો સમુદાય એકત્રિત થયો છે, તે હવે ભલે ગમે ત્યાં આલ્યો જાય અને તેની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ભલે જઈ ને રહે. (પણ અહીં તો નહિ જ.) ^{૨૭} જો વિષયવાસનાઓ ! હવે તમારા ઉપર મને પ્રીતિ જ રહી નથી; કારણ કે તમે કામ અને લોભને અનુસરો છો; માટે તમારો સર્વનો ત્યાગ કરીને હવે હું સત્વગુણનો જ આશ્રય કરીશ; ^{૨૮} એટલું જ નહિ, પણ મારા આ દેહની અંદર જ હૃદયકમળમાં હું સર્વ ભૂતસમુદાયને જોવા માંડીશ, જેથી મને એકાત્મદર્શન પ્રત્યક્ષ થશે. તે ઉપરાંત મારી યુદ્ધિને યોગના વિષયમાં સ્થાપિત કરીશ, ચિત્તને શ્રવણમનનાદિ સાધનોમાં સ્થિર કરીશ અને મનને લવણાદિક ન્યાય પ્રમાણે (મીઠું જેમ જળાકાર બની જાય છે તેમ) પરબ્રહ્મ વિષે લય પમાડીશ. ^{૨૯} પછી રાગદ્વેષથી રહિત થઈને કોઈ સ્થળે આસક્તિ રાખ્યા વિના સુખેથી લોકમાં વિચરીશ; જેથી હે કામ ! તું મને આ રીતે પુનઃ દુઃખોમાં નાખી શકીશ નહિ. ^{૩૦} તું મારી પાછળ બરાબર લાગુ થયો છે, માટે એમ ક્યો વિના બીજી કોઈ ગતિ જ નથી. હે કામ ! હું જાણી શક્યો છું કે, તૃષ્ણા, શોક અને શ્રમ એ સર્વતું ઉત્પત્તિ-સ્થાન તું જ છે. ^{૩૧} હું મારું છું કે ધનના નાશથી જે કંઈ અનિર્વાય દુઃખ થાય છે, તે સર્વ દુઃખોના કરતાં અતિથય મોટું છે. જેમ કે, ધનથી બ્રહ્મ થયેલા પુરુષનું જ્ઞાતિલાઓ અને મિત્રો અપમાન કરે છે, એટલું જ નહિ પણ બીજા હજારો અપમાનો તેને સહવાં પડે છે અને તે ઉપરાંત ધનનો સંગ્રહ રાખવામાં બીજા અનેક કષ્ટદાયક દોષો સમાયેલા છે. વળી ધનની અંદર જે કંઈ સુખનો અંશ રહેલો છે, તે પણ અનેક પ્રકારનાં દુઃખોથી ઘેરાયેલો છે. ^{૩૨} જે પુરુષની પાસે ધન હોય છે, તેનું ચોરલોકો ખૂન કરે છે અથવા તેને અનેક મારકૂટ કરીને નિત્ય દુઃખી કરે છે. ^{૩૩} મેં ઘણે લાંબે સમયે પણ જાણ્યું છે કે, ધનની લોભપતા રાખવામાં જ દુઃખ સમાયેલું છે. હે વિષયાભિલાષ ! તું જે જે પદાર્થનો આશ્રય કરે છે, તેની પાછળ લાગ્યો ને

લાગ્યો રહે છે.^{૩૭} ખરેખર, તું તત્ત્વને જાણનારો નથી, અત્યંત અજ્ઞાની છે, ઘણું જ અસંતોષી છે અને અગ્નિની પેઠે તુંમ કરવાને અશક્ય છે. તું અમુક વસ્તુ સુલભ છે કે અમુક વસ્તુ દુર્લભ છે, એમ કંઈ સમજતો જ નથી.^{૩૮} વળી તું પાતાલની પેઠે પૂછું કરવાને અશક્ય છે અને મને દુઃખોમાં દબાયેલો રાખવા ઇચ્છે છે જ, ખરું કે? પણ અલ્યા ઓ કામ! હવે તું મને તારા સપાટામાં સપડાવી શકે તેમ નથી.^{૩૯} આજે દેવયોગે મારા દ્રવ્યનો નાશ થયો છે, તેથી મને વૈરાગ્ય થયો છે અને હવે તો હું પરમ શાંતિનો આશ્રય કરીને વિષય-વાસનાઓતું ચિંતન જ નહિ કરું.^{૪૦} મેં મૂળાંએ આ સંસારમાં ઘણા ઘણા કડેશો સહન કર્યો છતાં હું અપુદ્ગિ કંઈ સમજ્યો જ નહિ! પરંતુ મારા ધનનો નાશ કરીને દેવે મને ધિક્કારી કાઢ્યો છે, જેથી હવે સર્વાંગે સંતાપથી રહિત થઈને હું નિરાંતે શયન કરીશ.^{૪૧} અરે ઓ વિષયાભિલાષ! મનોગત સર્વ વૃત્તિઓને સમેટી લઈને તારો હું ત્યાગ કરું છું, જેથી પુનઃ તું મારામાં નિવાસ કરી શકીશ નહિ અને મારી સાથે મોજમજ પણ કરી શકીશ નહિ.^{૪૨} હું, જેઓ મને ધિક્કારી કાઢ્યે, તેઓને ક્ષમા આપીશ, જેઓ મને પ્રહાર કરશે, તેઓને સામે પ્રહાર નહિ કરું અને જે કોઈ મારો શત્રુ થઈને અપ્રિય બોલશે, તેને પણ લક્ષ્યમાં નહિ રાખીને ત્રિષ્ સ્પર્શ કરીશ.^{૪૩} સ્પર્શ હું સહ્ય તુંમ રહીશ, ઇન્દ્રિયોને શાંત કરીશ અને હમેશાં જે કંઈ મળી આવશે, તેનાથી મારી આલેખિકા ચલાવી લઈશ; પરંતુ હે કામ! તને-મારા શત્રુને કદી પણ કૃતાઈ કરીશ નહિ.^{૪૪} તું જાણજે કે મેં હવે વૈરાગ્યનો, નિવૃત્તિનો-શાંતિનો, સત્યનો, ઇન્દ્રિયનિગ્રહનો, ક્ષમાનો અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપરની દયાનો આશ્રય કર્યો છે.^{૪૫} વળી હું કહું છું કે, મેં મોક્ષમાર્ગે જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને હવે હું સત્ત્વશુભમાં સ્થિર થયો છું; માટે કામ, લોભ, તૃષ્ણા અને ક્રુપણતા મારો ત્યાગ કરી જાઓ!^{૪૬} મેં હવે કામનો તથા લોભનો ત્યાગ કર્યો છે, તેથી હું સુખી થયો છું; તો હવે કોઈ મૂર્ખ પુરુષની પેઠે લોભાધીન થઈને પુનઃ દુઃખી થઈશ નહિ.^{૪૭} વિષયવાસનાઓમાંથી જેનો જેનો પુરુષ ત્યાગ કરે છે, તે તો તેના સુખમાં

વૃદ્ધિ કરનાર થઈ પડે છે; પરંતુ નિત્ય કામને અધીન રહેનારો પુરુષ તો દુઃખ જ પામે છે.^{૪૮} રમેશુષ્ક કામને અતુસરનારો છે, માટે પુરુષે હરકોઈ પ્રકારના રાજસ વિકારનો ત્યાગ કરવો; કેમ કે કામકોપથી ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ, નિર્લજ્જતા અને અશાંતિ, એ બધાં રમેશુષ્કમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.^{૪૯} શોભ-સ્તુભમાં તાપથી તપી ગયેલો પુરુષ જેમ શીતલ ધરાનો આશ્રય કરે, તેમ મેં હવે પરબ્રહ્મનો આશ્રય કર્યો છે. અહા! હું કેવો શાંત થયો છું! કેવો દુઃખમુક્ત થઈ રહ્યો છું અને કેવા પરમ સુખનો અનુભવ કરી રહ્યો છું! આ જગતમાં જે કંઈ કામજન્ય સુખ છે અને સ્વર્ગમાં જે કંઈ મહાન સુખ રહેલું છે, તે બન્ને સુખો તૃષ્ણાનાથના સુખની સોળમી કળાને પણ ચોગ્ય નથી, સ્થળદેહની ગણના સાથે સાતમા કામરૂપી મહાન શત્રુનો નાશ કરીને; અર્થાત્ અન્તમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, તમેશુષ્કપ્રધાન, આનંદમય અને સત્ત્વ-શુષ્કપ્રધાન, સખીજ સમાધિ અથવા સાનંદકોશ આ છ કોશોનો તથા સર્વ અનર્થોના કારણભૂત મહત્ત્વ નામના સાતમા કામનો નાશ કરીને હું પરબ્રહ્મરૂપી નગરમાં પ્રવેશ કરીશ અને ત્યાં રાત્રની પેઠે સુખી થઈશ; કારણ કે એ બ્રહ્મનગર સર્વદા અવિનાશી છે.^{૫૦-૫૨}

હે યુધિષ્ઠિર! આવી બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને પ્રશ્ન વૈરાગ્યને પ્રામેલો મંકિએ સર્વ વાસનાઓનો ત્યાગ કરી દીધો અને પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈને મહાન સુખ સંપાદન કર્યું.^{૫૩} જે વાછરડાઓના નાશને લીધે મંકિ મોક્ષને પામ્યો અને તેણે વાસનાઓની મૂળમૂળ અવિધાનો નાશ કરીને મહાન સુખ સંપાદન કર્યું.^{૫૪}

ઇતિ શ્રીમદ્ભાસ્કરતમા શાંતિપર્વાતર્ગ મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'મંકિગીતા-દેવભળવિના પુરુષાર્થ' વ્યર્થ છે' નામનો અધ્યાય ૧૭૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૮ મો

બોધ્યગીતા-મારા ગુરુઓ છ છે

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

અત્રાપ્યુદાહરંતીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

ગીતં વિદેહરાજેન જનકેન પ્રશામ્યતા ॥ ૧-॥

લીબો કહ્યું: હે યુધિષ્ઠિર રાજા!

ઉપર એક બીજે ઇતિહાસ પણ કહેવાય છે. તે ઇતિહાસમાં શાંત શુભને ધારણ કરનારા વિદેહ રાજા જનકે કહેલું આત્મજ્ઞાન વર્ણવેલું છે. (પૂર્વે જ્યારે મિથિલાનગરીમાં આગ લાગી, ત્યારે જનકરાજાએ આ પ્રમાણે કહ્યું હતું :) ' મારી પાસે અનંત ગણું દ્રવ્ય છે, પરંતુ તેમાં મારું કંઈ નથી; જેથી આ મિથિલાનગરી આખી બળી જાય, તોપણ તેમાં મારું કંઈ પણ બળવાનું નથી; અર્થાત્ પંચકોશ રૂપી શુદ્ધિમાં રહેલો આત્મા જ મારું સ્વરૂપ છે. બાકી એ સિવાયનો આ સર્વ પ્રપંચ દોરીમાં ભ્રાંતિ થી દેખાયેલા સર્પના જેવો મિથ્યા છે; માટે જ મિથિલાનગરી બળી જાય; તોપણ મારું કંઈ બળે તેમ નથી; કેમ કે ઝાઝવાના જળથી પૃથ્વી પર જેમ ભીનાશ થતી નથી, તેમ અધ્યસ્ત(મિથિલા)ના નાશથી અધિષ્ઠાન(આત્મા)નો નાશ થવાનો નથી.' હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષય ઉપર મોધ્ય ઋષિએ કહેલો એક શ્લોક કહેવામાં આવે છે, તેના ઉદ્દેશ પણ વૈરાગ્ય ઉપભવવાનો જ છે. તે હું તમને કહું છું, સાંભળો. '૨૩ મોધ્યઋષિ શાંત શુભને ધારણ કરનારા હતા, વૈરાગ્યને લીધે શાંતિને પામ્યા હતા અને શાસ્ત્રજ્ઞાનથી તૃપ્ત થયેલા હતા. એક સમયે નહુપના પુત્ર યયાતિરાજાએ તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે, ' હે મહાબુદ્ધિમાન ઋષિ ! તમે મને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય તેવો ઉપદેશ આપો. કંઈ બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને તમે આ રીતે શાંત અને સુખી થઈ ને વિચર્યો કરો છો ? ' ૨૪

મોધ્યઋષિ બોલ્યા : હું કોઈના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તું છું, પણ બીજાઓને ઉપદેશ આપતો નથી. છતાં હું તને એ ઉપદેશનું લક્ષણ કહું છું, તેના તું પોતે જ વિચાર કરી લેજે. ' વેશ્યા પિંગલા, ટિટોડો, સર્પ, બ્રમર, બાણ બનાવનારો અને કુમારિકા આ છ મારા ગુરુઓ છે. ' ૨૫

બીજો કહ્યું : હે રાજા ! આશા મહાબળવાન છે અને નિરાશામાં પરમ સુખ સમાયેલું છે. પોતાની આશાને નિરાશાના રૂપમાં બદલી નાખીને પિંગલા વેશ્યા નિરાંતે નિદ્રાવશ થઈ હતી. ' એક ટિટોડો ક્યાંકથી માંસ લઈ આવ્યો, એટલે તેને જોઈને બીજા માંસ વિનાના ટિટોડાઓ તેને મારવા માટે ચડી આવ્યા; ત્યારે કંકાસના કારણથી માંસ

ને ત્યાગ કરીને તે ટિટોડો સુખી થયો હતો. ' ગૃહનો આરંભ કરવો તે હું અજ્ઞાનક છે, પણ સુખ જનક નથી જ. આમ સમજીને સર્પ બીજાએ કરેલા હરમા પેચી જઈને સુખેથી રહે છે. ' ૨૬ જેમ બ્રમરાઓ કોઈનો દ્રોહ કર્યો વિના વનમાં સુખેથી જીવન ગાળે છે, તેમ કોઈ ભિક્ષાવૃત્તિનો આશ્રય કરનારા સુનિઓ પણ કોઈ પ્રાણીઓનો દ્રોહ કર્યો વિના વનમાં સુખેથી જીવન ગાળે છે. ' ૨૭ બાણ બનાવનારો કોઈ એક પુરુષે જ્યારે બાણ બનાવવાનો આરંભ કર્યો, ત્યારે કેવળ બાણમાં જ એકતાન બની જઈને પોતાની સમીપમાથી જ નીકળેલા રાજાને બંધ્યો ન હતો. (એ પ્રમાણે બીજા સર્વ આરભોનો ત્યાગ કરીને કેવળ બ્રહ્મમાં જ ચિત્તની એકાગ્રતા કરવી.) ' ૨૮ કોઈ એક કુમારિકાને પોતાનાં માતા પિતાથી શુભ અતિથિઓ જમાડવાની ઇચ્છા થઈ, એટલે તેણે ગંગર ખાંડવાનો આરભ કર્યો. તે વેળા તેના કાંડામાં રહેલી ચૂડીઓનો બહુબળાટ થવા લાગ્યો. ત્યારે બીજાઓને ખબર ન પડી બધ, એવા કારણથી તેણે બધી ચૂડીઓ કાઢી નાખીને માત્ર એક એક જ ચૂડી રહેવા દીધી. જેથી લગારે બહુબળાટ થયો નહિ. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે, અનેકની સાથે સહવાસ રાખવાથી કલેશ થાય છે અને બે જણા સાથે રહેવાથી વાતો કરવામાં આસક્ત થવાય છે; માટે કુમારિકાની એક ચૂડીની જે એકલો જ રહીને હું સર્વત્ર વિહાર કરીશ. (આમ મોધ્યઋષિએ કહ્યું હતું.) ' ૨૯

ઘટિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વમાં મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'મોધ્યઋષિ-મારા ગુરુઓ છ છે' નામનો અધ્યાય ૧૭૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૯ મો અજગરવૃત્તિની પ્રશંસા

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કેન વૃત્તેન વૃત્તજ્ઞ વીતશોકશ્વરેન્મહીમ્ ।
કિંચ કુર્વન્નરો લોકે પ્રાપ્નોતિ ગતિમુત્તમામ્ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ઉત્તમ આચરણને બહુ નારા પિતામહ ! કેવા પ્રકારનું આચરણ કરીને પુરુષ શોકરહિત થઈ ને પૃથ્વી પર વિચર્યો કરે અને શું કરવાથી મનુષ્યને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય ? ૧

લીધમે કહ્યું : હે રાજા ! આ વિષયમાં પણ એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ અપાય છે. એમાં પ્રહ્લાદનો તથા અજગરવૃત્તિને ધારણ કરનારા એક સુનિનો સંવાદ વર્ણવ્યો છે.^૨ જેમ કે કોઈ એક જ્ઞાની બ્રાહ્મણ ચિત્તને દબ કરીને તથા રાગદ્વેષથી રહિત થઈને પૃથ્વી પર વિચર્યો કરતો હતો. તેને બુદ્ધિમાન રાજા પ્રહ્લાદે આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો.^૩

પ્રહ્લાદે પૂછ્યું : હે બ્રાહ્મણ ! તમારું વિષયોએ આકર્ષણ કર્યું નથી, તમે દંભથી રહિત છો, કથાણુ છો, ચિત્તેન્દ્રિય છો, સર્વ આરંભોને ત્યાગ કરનારા છો, અસૂચાદોષથી રહિત છો, સત્યવાદી છો, પ્રતિભાશાળી છો, ઊહાપોહ કરવામાં કુશળ છો અને તત્ત્વજ્ઞાની છો, છતાં આમ બાળકની પેઠે વિચર્યો કરો છો.^૪ તમે લાભ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા નથી, કોઈ વસ્તુની હાનિ થતાં શોક કરતા નથી અને હે બ્રહ્મન ! જાણે નિત્યતૃપ્ત થયા હો તેમ વર્તીને કોઈને ઇષ્ટ માનતા નથી અને કોઈને અનિષ્ટ માનતા નથી.^૫ આ સર્વ પ્રબળો જ્યારે કામાદિના પ્રવાહમાં તણાઈ રહી છે, ત્યારે તમે ઉદાસીનના જેવા દેખાઓ છો અને ધર્મ, અર્થ તથા કામના વિષયમાં પણ તમે વેપારશૂન્ય જણાઓ છો.^૬ તમે ધર્મનું આચરણ કરતા નથી, અર્થ સંપાદન કરતા નથી, તેમ જ કામના વિષયમાં પણ આસક્તિ રાખતા નથી. કેવળ સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ કરીને એક સાક્ષીની પેઠે મુક્ત થઈને પૃથ્વી પર વિચરો છો.^૭ હે સુનિ તમારું જ્ઞાન કેવા પ્રકારનું છે, તમારું શાસ્ત્ર કયું છે અને તમારું આચરણ કેવા પ્રકારનું છે, તે હે બ્રહ્મન ! તમે મારું જો શ્રેય કરવા ઇચ્છતા હો, તો મને સત્વર કહો.^૮

લીધમે કહ્યું : એ પ્રમાણે પ્રહ્લાદે પ્રશ્ન કર્યો એટલે જન્મજરાદિક લોકધર્મના કારણભૂત અવિદ્યા, કામ અને કર્મોદિને બળુનારા તે બુદ્ધિમાન સુનિએ અર્થસંબંધવાળી મધુર વાણીથી પ્રહ્લાદને કહ્યું :^૯ ‘હે પ્રહ્લાદ ! તારે બળુવું કે, પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, હાસ, વૃદ્ધિ અને વિનાશ એ બધું કારણ-રહિત એવા એક પરમાત્માથી જ થયા કરે છે અને તેથી જ મને હર્ષ થતો નથી કે શોક થતો નથી.^{૧૦} આ જગતમાં જે કંઈ પ્રવૃત્તિઓ થઈ રહી છે, તે પણ કેવળ તે સ્વપ્નસત્તાને લીધે જ થઈ રહી છે

અને આ સર્વ પ્રબળો પણ તે સ્વપ્નસત્તામાં જ લય પામ્યા કરે છે, એમ સમજીને તે સિવાયની બીજી કોઈ પણ વસ્તુનો લાભ થતાં સંતુષ્ટ થવું નહિ.^{૧૧} હે પ્રહ્લાદ ! તારે બળુવું કે, જગતમાં જેટલા સંયોગો છે, તેઓ અંતે વિયોગવાળા છે અને જે જે વસ્તુઓનો સંબંધ કરવામાં આવે છે, તેઓનો અંતે નાશ જ છે. આમ સમજીને જ હું કોઈ વસ્તુ પર મન લગાડતો નથી.^{૧૨} જે પુરુષ આ સર્વ પ્રાણીઓને સત્ત્વાદિ શુભોવાળાં અને નાશવંત બળે છે, તેમ જ સર્વની ઉત્પત્તિને તથા નાશને બળે છે, તે પુરુષને શું કરવાનું બાકી રહે છે અર્થાત્ કંઈ જ નહિ.^{૧૩} હું જોઈ શકું છું કે, મહાસાગરના જળની અંદર ઉત્પન્ન થનારાં મહાપ્રયંત શરીરવાળાં અને સૂક્ષ્મ શરીરવાળાં પ્રાણીઓનો પણ અનુક્રમે નાશ થયા કરે છે.^{૧૪} વળી હે અસુરોના રાજા ! પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થનારાં સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણીઓનું પણ મૃત્યુ સ્પષ્ટ રીતે મારાં જોવામાં આવે છે;^{૧૫} તેમ જ હે દામવશ્રેષ્ઠ ! આકાશમાં ફરનારાં બળવાન પક્ષીઓનું પણ સમયાનુસાર મૃત્યુ આવી જ પહોંચે છે.^{૧૬} અરે ! એટલું જ નહિ, પણ આકાશમાં સંચાર કરનારાં નાનાંમોટાં નક્ષત્રોને પણ સમય પૂર્ણ થતાં પોતાનાં સ્થાન ઉપરથી બ્રહ્મ થતાં હું જોઈ છું.^{૧૭} આ રીતે સર્વ પ્રાણીઓને મૃત્યુની સાથે સંબંધ ધરાવનારાં જાણીને મેં પરબ્રહ્મનો જ આશ્રય કર્યો છે અને તેથી જ હું વિક્લાન અને કૃતકૃત્ય થઈને સુખેથી સૂઈ રહું છું.^{૧૮} કોઈ સમયે દેવેન્દ્રાને લીધે મને અતિ ઉત્તમ લોજન મળી આવે છે, તો તેને પણ હું ખાઈ લઉં છું અને કોઈ સમયે દિવસોના દિવસો સુધી ખાધા વિના પણ સૂઈ રહું છું.^{૧૯} મને કોઈ વેળા સંપૂર્ણ રસભરેલું લોજન લોકો જમાડે છે, કોઈ વેળા રસ વિનાનું લોજન પણ આપે છે, કોઈ વેળા અતિ અદ્ય જ મળી આવે છે અને કોઈક વેળા નથીયે મળતું.^{૨૦} કોઈ સમયે હું એક કણનું જ લક્ષણ કરું છું, કોઈ સમયે તલનો ગોળ ખાઈને ચલાવી લઉં છું, કોઈ સમયે ડાંગરનો ભાત જમું છું, કોઈ સમયે માંસ લક્ષણ કરું છું અને કોઈ સમયે સારાંનરસાં લોજનો પણ જમું છું,^{૨૧} હું કોઈ વખતે પલંગ ઉપર સૂઈ રહું છું, કોઈ વખતે પૃથ્વી ઉપર પણ

ઉપર એક બીજો ઇતિહાસ પણ કહેવાય છે. તે ઇતિહાસમાં શાત શુભને ધારણ કરનારા વિદેહ રાજા જનકે કહેલુ આત્મજ્ઞાન વર્ણવેલુ છે. (પૂર્વે જ્યારે મિથિલાનગરીમા આગ લાગી, ત્યારે જનકરાજ એ આ પ્રમાણે કહ્યું હતું) ‘ મારી પાસે અનંત ગણું દ્રવ્ય છે, પરંતુ તેમા મારું કંઈ નથી, જેથી આ મિથિલાનગરી આખી બળી જાય, તોપણ તેમા મારું કંઈ પણ બળવાતુ નથી, અર્થાત્ પંચકોશ રૂપી શુદ્ધમા રહેલો આત્મા જ મારું સ્વરૂપ છે. આકી એ સિવાયનો આ સર્વ પ્રપચ દોરીમા ભ્રાંતિ થી દેખાયેલા સર્પના જેવો મિથ્યા છે, માટે જ મિથિલાનગરી બળી જાય, તોપણ મારું કંઈ બળે તેમ નથી, કેમ કે આજવાના જળથી પૃથ્વી પર જેમ ભીનાશ થતી નથી, તેમ અધ્યસ્ત(મિથિલા)ના નાશથી અધિષ્ઠાન(આત્મા)નો નાશ થવાનો નથી’ હે યુધિષ્ઠિર! આ વિષય ઉપર બોધ્ય ઋષિએ કહેલો એક શ્લોક કહેવામા આવે છે, તેનો ઉદ્દેશ પણ વૈરાગ્ય ઉપજાવવાનો જ છે. તે હું તમને કહું છું, સામળો. ૧૦૪ મોધ્યઋષિ શાત શુભને ધારણ કરનારા હતા, વૈરાગ્યને લીધે શાંતિને પામ્યા હતા અને શાસ્ત્રજ્ઞાનથી તૃપ્ત થયેલા હતા. એક સમયે નહુપના પુત્ર યયાતિરાજએ તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે, ‘ હે મહાબુદ્ધિમાન ઋષિ! તમે મને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય તેવો ઉપદેશ આપો. કંઈ બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને તમે આ ગીતે શાંત અને સુખી થઈ ને વિચાર્યો કરો છો? ’

મોધ્યઋષિ બોલ્યા હું કોઈના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તું છું, પણ બીજાઓને ઉપદેશ આપતો નથી. છતાં હું તને એ ઉપદેશનું લક્ષણ કહું છું, તેનો તું પોતે જ વિચાર કરી દેજે જે વેશ્યા પિગલા, ટિટોડો, સર્પ, બ્રમર, બાણ બનાવનારો અને કુમારિકા આ છ મારા શુરુઓ છે. ૧૦

લીધે કહ્યું હે રાજન્! આશા મહાબળવાન છે અને નિરાશામા પરમ સુખ સમાયેલુ છે. પોતાની આશાને નિરાશાના રૂપમા બદલી નાખીને પિગલા વેશ્યા નિરાતે નિદ્રાવશ થઈ હતી. એક ટિટોડો ક્યાકથી માસ લઈ આવ્યો, એટલે તેને બેઈને બીજા માસ વિનાના ટિટોડાઓ તેને મારવા માટે ચડી આવ્યા, ત્યારે ડકાસના ડારણબૂત માસ

નો ત્યાગ કરીને તે ટિટોડો સુખી થયો હતો. ૧૧ શુભનો આરભ કરવો તે દુઃખજનક છે, પણ સુખ જનક નથી જ. આમ સમજીને સર્પ બીજાએ કરેલા દરમા પેસી જઈને સુખેથી રહે છે. ૧૦ જેમ બ્રમરાઓ કોઈનો દ્રોહ કર્યો વિના વનમા સુખેથી જીવન ગાળે છે, તેમ કોઈ ભિક્ષાવૃત્તિનો આશ્રય કરનારા મુનિઓ પણ કોઈ પ્રાણીઓનો દ્રોહ કર્યો વિના વનમા સુખેથી જીવન ગાળે છે. ૧૧ બાણ બનાવનારા કોઈ એક પુરુષે જ્યારે બાણ બનાવવાનો આરભ કર્યો, ત્યારે કેવળ બાણમા જ એકતાન બની જઈને પોતાની સમીપમાથી જ નીકળેલા રાજાને જાણ્યો ન હતો. (એ પ્રમાણે બીજા સર્વ આરભોનો ત્યાગ કરીને કેવળ બ્રહ્મા જ ચિત્તની એકાગ્રતા કરવી) ૧૨ કોઈ એક કુમારિકાને પોતાના માતા પિતાથી ગુપ્ત અતિથિઓ જમાડવાની ઇચ્છા થઈ, એટલે તેણે ડાગર ખાડવાનો આરભ કર્યો તે વેળા તેના કાઠામા રહેલી ચૂડીઓનો બહુખણાટ થવા લાગ્યો ત્યારે બીજાઓને ખબર ન પડી જાય, એવા કારણથી તેણે બધી ચૂડીઓ કાઢી નાખીને માત્ર એક એક જ ચૂડી રહેવા લીધી જેથી લગારે ખણખણાટ થયો નહિ આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે, અનેકની સાથે સહવાસ રાખવાથી કલેશ થાય છે અને બે જણા સાથે રહેવાથી વાતો કરવામા આસક્ત થવાય છે, માટે કુમારિકાની એક ચૂડીની પેઠે એકલો જ રહીને હું સર્વત્ર વિહાર કરીશ (આમ મોધ્યઋષિએ કહ્યું હતું) ૧૩

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્જત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમા ‘મોધ્યગીતા-મારા શુરુઓ છ છે’ નામનો અધ્યાય ૧૭૮ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૯ મો

અજગરવૃત્તિની પ્રશંસા

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કેન વૃત્તેન વૃત્તજ્ઞ વીતશોકશ્ચરેન્મહીમ્ ।

કિંચ કુર્વન્નો લોકે પ્રાપ્નોતિ ગતિમુત્તમામ્ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું હે ઉત્તમ આચરણને ભણુ નારા પિતામહ! કેવા પ્રકારનું આચરણ કરીને પુરુષ શોકરહિત થઈને જગતી પર વિચર્યો કરે અને શુ ડરવાથી મનુષ્યને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય? ૧

લીખે કહ્યું : હે રાજા ! આ વિષયમાં પણ એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ અપાય છે. એમાં પ્રહ્લાદનો તથા અજગરવૃત્તિને ધારણ કરનારા એક સુનિનો સંવાદ વર્ણવ્યો છે.^૧ જેમ કે કોઈ એક જ્ઞાની બ્રાહ્મણ ચિત્તને દૃઢ કરીને તથા રાગદ્વેષથી રહિત થઈને પૃથ્વી પર વિચર્યો કરતો હતો. તેને બુદ્ધિમાન રાજા પ્રહ્લાદે આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો.^૨

પ્રહ્લાદે પૂછ્યું : હે બ્રાહ્મણ ! તમારું વિષયોએ આકર્ષણ કયું નથી, તમે દંભથી રહિત છો, દયાળુ છો, ચિત્તેન્દ્રિય છો, સર્વ આરભોનો ત્યાગ કરનારા છો, અસૂયાદોષથી રહિત છો, સત્યવાદી છો, પ્રતિભાશાળી છો, ઊઠાપોઠ કરવામાં કુશળ છો અને તરવજ્ઞાની છો, છતાં આમ બાળકની પેઠે વિચર્યો કરો છો.^૩ તમે લાલ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા નથી, કોઈ વસ્તુની હાનિ થતાં શોક કરતા નથી અને હે બ્રહ્મા ! જાણે નિત્યતૃપ્ત થયા હો તેમ વર્તીને કોઈને ઇષ્ટ માનતા નથી અને કોઈને અનિષ્ટ માનતા નથી.^૪ આ સર્વ પ્રબળો જ્યારે કામાદિના પ્રવાહમાં તણાઈ રહી છે, ત્યારે તમે ઉદાસીનના જેવા દેખાઓ છો અને ધર્મ, અર્થ તથા કામના વિષયમાં પણ તમે વેપારશૂન્ય જણાઓ છો.^૫ તમે ધર્મનું આચરણ કરતા નથી, અર્થ સંપાદન કરતા નથી, તેમ જ કામના વિષયમાં પણ આસક્તિ રાખતા નથી. કેવળ સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ કરીને એક સાક્ષીની પેઠે મુક્ત થઈને પૃથ્વી પર વિચરો છો.^૬ હે સુનિ તમારું જ્ઞાન કેવા પ્રકારનું છે, તમારું શાસ્ત્ર કયું છે અને તમારું આચરણ કેવા પ્રકારનું છે, તે હે બ્રહ્મા ! તમે મારું જો શ્રેય કરવા ઇચ્છતા હો, તો મને સત્વર કહો.^૭

લીખે કહ્યું : એ પ્રમાણે પ્રહ્લાદે પ્રશ્ન કર્યો એટલે જ-મજરાદિક લોકધર્મના કારણભૂત અવિદ્યા, કામ અને કર્મોદિને બાળનારા તે બુદ્ધિમાન સુનિએ અર્થસંબધવાળી મધુર વાણીથી પ્રહ્લાદને કહ્યું :^૮ ‘હે પ્રહ્લાદ ! તારે બાળવું કે, પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, હાસ, વૃદ્ધિ અને વિનાશ એ બધું કારણ-રહિત એવા એક પરમાત્માથી જ થયા કરે છે અને તેથી જ મને હર્ષ થતો નથી કે શોક થતો નથી.^૯ આ જગતમાં જે કંઈ પ્રવૃત્તિઓ થઈ રહી છે, તે પણ કેવળ તે સ્વરૂપસત્તાને લીધે જ થઈ રહી છે

અને આ સર્વ પ્રબળો પણ તે સ્વરૂપસત્તામાં જ લય પામ્યા કરે છે, એમ સમજીને તે સિવાયની બીજી કોઈ પણ વસ્તુનો લાભ થતાં સંતુષ્ટ થવું નહિ.^{૧૦} હે પ્રહ્લાદ ! તારે બાળવું કે, જગતમાં જેટલા સંયોગો છે, તેઓ અતે વિયોગવાળા છે અને જે જે વસ્તુઓના સંગ્રહ કરવામાં આવે છે, તેઓનો અતે નાશ જ છે. આમ સમજીને જ હું કોઈ વસ્તુ પર મન લગાડતો નથી.^{૧૧} જે પુરુષ આ સર્વ પ્રાણીઓને સત્ત્વાદિ શુભોવાળાં અને નાશવંત બાળે છે, તેમ જ સર્વની ઉત્પત્તિને તથા નાશને બાળે છે, તે પુરુષને શું કરવાનું બાકી રહે છે અર્થાત્ કંઈ જ નહિ.^{૧૨} હું જોઈ શકું છું કે, મહાસાગરના જળની અંદર ઉત્પન્ન થનારાં મહાપ્રયંત શરીરવાળાં અને સૂક્ષ્મ શરીરવાળાં પ્રાણીઓનો પણ અનુક્રમે નાશ થયા કરે છે.^{૧૩} વળી હે અસુરોના રાજા ! પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થનારાં સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણીઓનું પણ મૃત્યુ સ્પષ્ટ રીતે મારા જોવામાં આવે છે;^{૧૪} તેમ જ હે દાનવશ્રેષ્ઠ ! આકાશમાં ફરનારાં બળવાન પક્ષીઓનું પણ સમયાનુસાર મૃત્યુ આવી જ પહોંચે છે.^{૧૫} અરે ! એટલું જ નહિ, પણ આકાશમાં સંચાર કરનારાં નાનામોટાં નક્ષત્રોને પણ સમય પૂર્ણ થતાં પોતાનાં સ્થાન ઉપરથી બ્રહ્મ થતાં હું જોઈ છું.^{૧૬} આ રીતે સર્વ પ્રાણીઓને મૃત્યુની સાથે સંબધ ધરાવનારાં બાળીને મેં પરબ્રહ્મનો જ આશ્રય કર્યો છે અને તેથી જ હું વિહાન અને કૃતકૃત્ય થઈને સુખેથી સૂઈ રહું છું.^{૧૭} કોઈ સમયે દેવેચ્છાને લીધે મને અતિ ઉત્તમ ભોજન મળી આવે છે, તો તેને પણ હું ખાઈ લઉં છું અને કોઈ સમયે દિવસોના દિવસો સુધી ખાધા વિના પણ સૂઈ રહું છું.^{૧૮} મને કોઈ વેળા સંપૂર્ણ રસભરેલું ભોજન લોકો જમાડે છે, કોઈ વેળા રસ વિનાનું ભોજન પણ આપે છે, કોઈ વેળા અતિ અદ્યપ જ મળી આવે છે અને કોઈક વેળા નથીયે મળતું.^{૧૯} કોઈ સમયે હું એક કણનું જ ભક્ષણ કરું છું, કોઈ સમયે તલનો ખોળ ખાઈને ચલાવી લઉં છું, કોઈ સમયે ડાંગરનો ભાત જમું છું, કોઈ સમયે માંસ ભક્ષણ કરું છું અને કોઈ સમયે સારાંનરસાં ભોજનો પણ જમું છું.^{૨૦} હું કોઈ વખતે પલંગ ઉપર સૂઈ રહું છું, કોઈ વખતે પૃથ્વી ઉપર, પણ

પડી રહું છું' અને કોઈ વખતે મારી શય્યા પ્રાસાદ-
માં પણ પથરાય છે.^{૨૨} હું કોઈ વેળા શણૂંનાં,
અળસીનાં, તાંતણાનાં કે મૃગચર્મનાં વસ્ત્રો પહેરું
છું અને કોઈક વેળા મહાકિંમતી વસ્ત્રોને પણ
ધારણ કરું છું.^{૨૩} મને દૈવેચ્છાએ જે કંઈ ધાર્મિક
ઉપભોગ આવી મળે છે, તેનો હું તિરસ્કાર કરતો
નથી અને મહાહર્લલ લોગો સંપાદન કરવા માટે
હું પ્રયત્ન પણ કરતો નથી.^{૨૪} એ પ્રમાણે હું પવિત્ર
થઈને દૈવ મૃત્યુનો તિરસ્કાર કરનારું, કલ્યાણ-
કારક, શોકનો નાશ કરનારું, પવિત્ર, અનુપમ, પર-
બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવનારું, મૂર્ખ પુરુષોએ અમાન્ય
ગણેલું અને તેથી જ તેઓએ નહિ સેવેલું અજગરનું
મત પાળું છું. (અર્થાત્ અજગર જેમ યત્ન કર્યો
વિનાસ્વતઃ જ આવી મળેલા પદાર્થોથી પોતાનું જીવન
ગાળે છે, તેમ હું પણ પ્રારબ્ધવશાત્ મળી આવેલા
પદાર્થોથી મારું જીવન ગાળું છું.)^{૨૫} બુદ્ધિને યત્નાય-
માન કર્યો વિના, સ્વધર્મથી બ્રહ્મ થયા વિના, સંસાર-
ચાત્રાને મર્ષાદિત કરીને, ઉત્તમઅધમનું જ્ઞાન મેળ-
વીને અને ભયનો, રાગદ્વેષાદિ કષાયનો, લોભનો
તથા મોહનો ત્યાગ કરીને પવિત્રતાપૂર્વક હું
અજગરના મતનું આચરણ કરું છું.^{૨૬} જેમાં ક્લાદિ
ભક્ષ્યનો, લોભનો તથા પેષ પદાર્થનો કોઈ પ્રકાર-
નો નિયમ નથી, જેના દેશકાળની વ્યવસ્થા દૈવ-
યોગે જ વિભાગ પામે છે, જે હૃદયને સુખ આપનારું
છે અને વિષયલુપ્થ પુરુષો જેનું સેવન કરી શકતા
નથી, તે અજગરના મતને હું પવિત્રતાપૂર્વક પાળું
છું.^{૨૭} 'મને અમુક વસ્તુ મળે, મને અમુકનો લાભ
થાય,' ઇત્યાદિ આશાઓથી ઘેરાઈ ગયેલા અને ધન
નહિ મળવાથી વિષાદગ્રસ્ત થયેલા મનુષ્યોને સારી
રીતે જોઈને મેં તાત્ત્વિક બુદ્ધિથી નિશ્ચય કર્યો છે
કે, ધન સંપાદન કરવામાં કર્મ જ કારણભૂત છે, પણ
પુરુષાર્થ કારણભૂત નથી અને તેથી જ હું આવી
પવિત્રતા ધારણ કરીને અજગરના મતનું આચરણ
કરું છું.^{૨૮} અનેક દીન મનુષ્યોને કેવળ દ્રવ્ય માટે
જ નીચ સ્વામીનો (શેઠનો અથવા ઉપરી અધિ-
કારીનો) આશ્રય કરતાં જોઈ મેં મનને વશ કરીને
વેરાગ્ય ઉપર જ પ્રીતિ કરી છે અને શાંતિનો સ્વીકાર
કરીને આ રીતે પવિત્રતાપૂર્વક અજગરના મતનું
હું આચરણ કરી રહ્યો છું.^{૨૯} આ જગતમાં જે

કંઈ સુખ, દુઃખ, લાભ, હાનિ, પ્રીતિ, અપ્રીતિ,
મરણ અને જીવિત જોવામાં આવે છે, તે સર્વે
કેવળ દૈવાધીન જ છે. આવો તત્ત્વદષ્ટિથી સાક્ષાત્કાર
કરીને હું શુદ્ધ અંતઃકરણથી આ અજગરના મત-
નું પાલન કરું છું.^{૩૦} ભયનો, રાગનો, મોહનો
તથા ગર્વનો ત્યાગ કરીને ધૈર્યનો, મનનશક્તિનો
તથા બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને અને શાંતિનો સ્વીકાર
કરીને પવિત્રતાપૂર્વક હું અજગરના મતનું આચ-
રણ કરી રહ્યો છું; કેમ કે મેં જોયું છે કે, અજગરો
પોતાની સમીપ પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થોનો જ ઉપ-
ભોગ કરવાનું પસંદ કરે છે.^{૩૧} મારા શયનનો કે
આસનનો કંઈ નિયમ નથી, હું સ્વાભાવિક રીતે જ
ઇદ્રિયનિબ્રહ્મ, નિયમો, મતો, સત્ય અને શૌચાચાર-
નું પાલન કરવા તત્પર રહું છું. મેં યૌગિક ક્ષણ-
સમુદાયનો ત્યાગ કર્યો છે અને અત્યંત હર્ષ તથા
પવિત્રતાપૂર્વક આ અજગરમતનું હું આચરણ કરે
છું.^{૩૨} મેં જ્ઞાન સંપાદન કરીને જોયું છે કે, મન
આત્મતત્ત્વરૂપી સત્ય વસ્તુથી વિમુખ રહે છે, ધન
પુત્રાદિની ઇચ્છારૂપ વિષયોને અધીન થઈને પરિ-
ણામમાં દુઃખ પામે છે અને નિરંતર તૃષ્ણાકુલ
રહે છે; માટે તે ચંચલ મનને વશ કરવા માટે અને
તેને વશ કરીને આત્મામાં જ લય પમાડવા માટે હું
પવિત્રતાપૂર્વક અજગરમતનું આચરણ કરું છું.^{૩૩}
મેં કર્તૃત્વ, લોકતૃત્વ આદિ માનસિક અને બૌદ્ધિક
ધર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે, વાણી અને મનના વિષયો-
ની પણ ઉપેક્ષા કરી છે અને પ્રિય જોવાં સુખોની
હર્લલતા તથા અનિત્યતા જોઈ છે; માટે હું શુદ્ધ
અંતઃકરણપૂર્વક આ અજગરના મતનું આચરણ
કરું છું.^{૩૪} તે તે શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારના તર્ક-
વિતર્ક કરીને વિદ્વાનો આ ગહન આત્મતત્ત્વનું શૂન્ય-
રૂપે, નિર્વિષયસ્વરૂપે, જ્ઞાનધારાસ્વરૂપે, જડરૂપે, બુદ્ધિ
આદિ વિશેષ ગુણોથી રહિતસ્વરૂપે, સ્વરૂપસત્તા-
રૂપે, ચિન્માત્રરૂપે, અખંડ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપે અને
અનંતસ્વરૂપે વર્ણન કરીને પોતાની કીર્તિને તથા
બુદ્ધિમત્તાને પ્રસિદ્ધ કરે છે તથા પોતાના મનોર્થ
સ્થાપન કરીને બીજાના મતોનું ખંડન કરે છે;
પરંતુ આ અજગરમતની શ્રેષ્ઠતા માટે તે પોતાનો
મતલોક પ્રકટ નહિ કરતાં તેઓ બધાએ પોતાનો
એક જ મત બહાર કર્યો છે કે, અજગરવૃત્તિ જ

આત્મતત્ત્વનું દર્શન કરવા માટે સ્વીકારવા યોગ્ય છે.^{૩૫} મૂર્ખ લોકો માને છે કે, પર્વત ઉપરથી ફૂટી પડતું, તે જેમ નાશકતો છે, તેમ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયેલું આ જગત આત્માથી ભિન્ન હોઈને સર્વનો વિનાશકતો છે; પરંતુ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ બોતાં તો જણાય જ છે, કે, આ જગત દેશ, કાળ તથા ગુણથી અપરિમેય અને નાશ, દોષ તથા દેશ-પરિમાણથી રહિત એવા સનાતન બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, માટે જ હું શાસ્ત્ર અને યુક્તિથી તેનો વિચાર કરીને અને કામાદિ દોષોનો તથા તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરીને જનસમુદાયમાં વિચર્યો કરું છું.^{૩૬}

ભીષ્મે કહ્યું : જે મહાત્મા યુરુષ રાગદ્રેષથી રહિત થઈને તથા ભય, લોભ, મોહ અને શોકનો ત્યાગ કરીને આવા અજગરમતનું આચરણ કરશે, તે અવશ્ય સુખી થઈને આ જગતમાં વિચર્યો કરશે.^{૩૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સાંતિપર્વાતમાં મોક્ષધર્મનુશાસન પર્વમાં ‘અજગર-વૃત્તિની પ્રશંસા’ નામનો અધ્યાય ૧૭૯મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૦મો

ઇદ્રનો કાશ્યપને ઉપદેશ

॥ યુધિષ્ઠિર સ્વાગ ॥

ગાંધવાઃ કર્મ વિત્તં વા પ્રજ્ઞાવેહ પિતામહ !

નરસ્ય કા પ્રતિષ્ઠાસ્પાદેતત્ પૃષ્ઠો વદસ્વ મે ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! તમે કહેલી અજગરમતરૂપી શાંતિમય સ્થિતિ મનુષ્યને બાંધવો દ્વારા મળી શકે છે, કર્મો દ્વારા મળી શકે છે, દ્રવ્યથી સાધી શકાતા થયો દ્વારા મળી શકે છે કે બુદ્ધિ દ્વારા મળી શકે છે, તે હું તમને પૂછું છું, માટે તે મને કહો.^૧

ભીષ્મે કહ્યું હે : યુધિષ્ઠિર ! પ્રત્યેક પ્રાણીઓને બુદ્ધિ* દ્વારા જ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે સર્વ કોઈને બુદ્ધિનો લાભ એ જ પરમ લાભ છે અને આ જગતમાં બુદ્ધિ જ સર્વોત્કૃષ્ટ કલ્યાણને આપનારી છે; માટે જ સત્પુરુષો માને છે કે, બુદ્ધિ એ સ્વર્ગનું સ્વરૂપ છે.^૨ ત્યારે પોતાના ઐશ્વર્યનો નાશ થયો, ત્યારે બલિશત્ત્વ એ પોતાની બુદ્ધિ દ્વારા જ

* બુદ્ધિ એટલે સામાન્ય બુદ્ધિ નહિ પણ જ્ઞાન-સંપન્ન બુદ્ધિ.

પુનઃ તેને સંપાદન કર્યું હતું; તેમ જ પ્રજ્ઞાદ, નમુનિ અને મંત્રિ પણ બુદ્ધિજનથી જ પરમ સુખને પામ્યા હતા; તો પછી બુદ્ધિના કરતાં બીજું શું શ્રેષ્ઠ છે અર્થાત્ કંઈ જ નહિ.^૩ હે યુધિષ્ઠિર ! આના સંબંધમાં પણ ઈદ્ર અને કાશ્યપના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે, તેને તમે સાંભળો.^૪ પૂર્વે કોઈ એક ધનવાન અને ગર્વિષ્ઠ વૈશ્યે કાશ્યપ નામના એક તીક્ષ્ણ મતધારી તપસ્વી ઋષિપુત્રને સ્થનો બધ્ધો લગાડીને પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યા;^૫ ત્યારે તે ઋષિપુત્ર દુઃખને લીધે ધૈર્યનો ત્યાગ કરી કોપી ભિક્ષા અને આ પ્રમાણે બોલ્યા : ‘બસ, હવે હું આત્મઘાત કરીશ; કેમ કે મારા જેવા નિર્ધન પુરુષને આ જગતમાં જીવવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી.’ આમ કહીને તે ઋષિ મરવાની ઇચ્છાથી સ્તબ્ધ અને વિચારશૂન્ય થઈને પૃથ્વી પર પડી જ રહ્યા. ત્યારે ઈદ્રે શિયાળનું રૂપ ધારણ કરીને તે લોભી મનના ઋષિને કહેવા માંડ્યું.^{૬-૭}

ઓ બ્રાહ્મણ ! સર્વ પ્રાણીઓને મનુષ્યજન્મ મેળવવાની ઘણી જ ઇચ્છા હોય છે અને તેમાં પણ બ્રાહ્મણ્યવિત્તમાં જન્મ લેવા માટે તો સર્વ કોઈ અભિનંદન આપે જ છે.^૮ હે કાશ્યપ ! તું એક મનુષ્ય છે. વળી બ્રાહ્મણ છે અને તેમાં પણ એક શ્રોત્રિય (વેદ ભણેલો) બ્રાહ્મણ છે. તને આ ત્રણેય મહાદુર્લભ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, તો પછી મૂર્ખતાને લીધે આત્મઘાત કરવો તે તને યોગ્ય નથી.^૯ વેદમાં સત્ય જ કહ્યું છે. આ જગતમાં જેટલા લાભો છે, તેઓ સર્વે કેવળ અભિમાનથી જ ભરેલા છે; અર્થાત્ ‘મેં દ્રવ્ય મેળવ્યું’ એવું અભિમાન તે જ દ્રવ્યના લાભ તરીકે ગણાય છે. ખરું બોતાં તો દ્રવ્યની સાથે કોઈનો સંબંધ જ નથી. ખરેખર, તારું આત્મસ્વરૂપ કે જે કેવળ સંતોષને જ યોગ્ય છે, તેનો તું લોભને અધીન થઈને (વૃથા) નાશ કરવા તૈયાર થયો છે !^{૧૦} અહો ! તે પ્રાણીઓ જ કેવળ ધન્યવાદને પાત્ર છે કે જેઓને હાથ છે અને જેઓને હાથ છે તેઓને હું અત્યંત આદરું છું.^{૧૧} તને જેમ ધન મેળવવાની ઇચ્છા છે, તેમ અમને હાથ મેળવવાની ઇચ્છા છે; કેમ કે હાથના લાભથી અધિક એવો બીજો કોઈ પણ લાભ નથી.^{૧૨} હે બ્રહ્મન્ ! અમને હાથ નથી, તેથી અમે શરીરમાં લાગેલા કાંટાઓને ખેંચી શકતા

નથી; તેમ જ શરીર ઉપર કરડી જતાં નાનાંમોટાં
જીવજંતુઓનો નાશ પણ કરી શકતા નથી;^{૧૩}
પરંતુ જેઓને ઈશ્વરે દશ આંગળીઓવાળા હાથ
આપ્યા છે, તેઓ તો શરીરમાંથી કાંટાઓને ખેંચી
શકે છે અને કરડી જતાં જીવજંતુઓનો નાશ પણ
કરી શકે છે;^{૧૪} એટલું જ નહિ, પણ હાથવાળાં
મનુષ્યપ્રાણીઓ વરસાદ, ટાઢ અને તાપથી પોતાનું
રક્ષણ કરી શકે છે ને વસોનો, અન્નનો, સુખનો,
શય્યાનો તથા નિષ્કંટક પ્રદેશનો ઉપભોગ કરી
શકે છે.^{૧૫} વળી તેઓ બળદ વગેરે પ્રાણીઓ પર
બેસીને પોતાનાં વાહનો તરીકે તેઓને ચલાવે છે,
બળદ વગેરેએ ઉત્પન્ન કરેલા પદાર્થોને પોતે ભોગવે
છે અને અનેક પ્રકારના ઉપાયો કરીને બીજાઓને
પોતાને સ્વાધીન કરે છે;^{૧૬} પરંતુ અમારા જેવાં
વાચા વિનાનાં (મૂંગાં) પ્રાણીઓ બિચારાં હાથ
વિનાનાં અને અદ્ય બળવાળાં હોય છે, તેથી ઘણાં
દુઃખો સહન કરે છે, માટે હે સુનિ! તું ભાગ્યશાળી
છે કે, અમારી પેઠે હાથ વિનાનો નથી.^{૧૭} તું
શિયાળ થયો નથી, કીડો થયો નથી, બંદર થયો
નથી, સર્પ થયો નથી, દેડકો થયો નથી કે બીજી
કોઈ પાપી યોનિમાં ઉત્પન્ન થયો નથી, એ તારું
સુદૈવ જ છે.^{૧૮} હે કાશ્યપ! આટલા લાભથી જ
તારે સંતોષ માનવો યોગ્ય છે, વળી તું સર્વ
પ્રાણીઓમાં ઉત્તમ એવો બ્રાહ્મણ થયો છે, તો
કેમ સંતોષ ન માને!^{૧૯} તું આ મારી અવસ્થા
તારફ તો દંષ્ટિ કર! આ કીડાઓ મને કરડી ખાય
છે, તોપણ હું તેઓને હર કરી શકતો નથી;^{૨૦}
કેમ કે મને હાથ નથી; છતાં આત્મહત્યા કરવી,
એ એક અકાર્ય છે અને તેમ કરવાથી આના
કરતાં પણ વધારે પાપી એવી બીજી યોનિમાં મારે
પડવું પડશે, એમ માનીને હું મારા દેહનો ત્યાગ
કરતો નથી.^{૨૧} હું જે આ શિયાળની યોનિમાં અવ-
તર્યો છું, તે તો એક મધ્યમ યોનિ ગણાય છે-અત્યંત
ઉત્તમ ગણાતી નથી, તેમ અત્યંત નીચ ગણાતી
નથી; કેમ કે આનાં કરતાં પણ અતિશય વધારે
પાપિષ્ઠ ગણાતી બીજી ઘણી પાપી યોનિઓ છે.^{૨૨}
આ જગતમાં કેટલાંએક પ્રાણીઓ પોતાની ઉત્તમ
જાતિને લીધે જ અત્યંત સુખી છે, ત્યારે કેટલાંએક
પ્રાણીઓ તેમ હોવા છતાં અત્યંત દુઃખી છે. તે ઉપર-

થી હું બહુ શકું છું કે, આ જગતમાં કોઈ ને અત્યંત
સુખ તો નથી જ.^{૨૩} જે મનુષ્યો ધનાઢ્ય હોય છે,
તેઓ રાજ્ય મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે. રાજ્ય મેળવ્યા
પછી દેવપણું મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે અને દેવપણું
મેળવ્યા પછી ઇંદ્ર થવાની ઇચ્છા રાખે છે.^{૨૪} તું
કદાચ ધનવાન થઈશ, તોપણ (બ્રાહ્મણ હોવાને
લીધે) રાજા કે દેવતા થઈશ નહિ; છતાં કદાચ
તું દેવતા થઈશ, તો ઇંદ્ર થવાની તને ઇચ્છા
થશે અને ઇંદ્ર થયા પછી પણ તને સંતોષ થશે
નહિ;^{૨૫} કેમ કે મનુષ્યને જેમ જેમ પ્રિય વસ્તુનો
લાભ થયા કરે છે, તેમ તેમ તેને તૃપ્તિ થતી નથી.
તૃષ્ણા વસ્તુ જ એવી છે કે, જળનું સિંચન કરવાથી
જેમ અગ્નિ શાંત પડી જાય છે, તેમ તે શાંત પડી
જતી નથી; પરંતુ લાકડાંઓના ભારાઓ નાખવાથી
જેમ અગ્નિ વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે, તેમ તૃષ્ણા
પ્રિય વસ્તુનો લાભ થતાં વધારે ને વધારે પ્રદીપ્ત
થતી જાય છે.^{૨૬} તારામાં જેમ શોક રહેલો છે,
તેમ હર્ષ પણ રહેલો છે અને દુઃખ રહેલું છે, તેમ
સુખ પણ રહેલું છે; તો પછી તું હર્ષ અને સુખ
દ્વારા-શોકનો તથા દુઃખનો નાશ કરવા શક્તિમાન
છે, છતાં આમ વિલાપ શા માટે કરે છે ?^{૨૭} બુદ્ધિ
અને ઇન્દ્રિયો જ સર્વ કામનાઓનું તથા કષ્ટોનું
મૂળ છે; માટે પાંજરામાં જેમ પક્ષીઓને પૂરવામાં
આવે છે, તેમ શરીરરૂપી પાંજરામાં તેઓને (બુદ્ધિ-
ને તથા ઇન્દ્રિયોને) વશ રાખનારા પુરુષને કોઈ
પ્રકારનો ભય નથી.^{૨૮} આ જગતમાં કોઈને પણ
જે બીજું મસ્તક જ નથી, તો પછી તેના છેદનો
ભય ક્યાંથી હોઈ શકે ? અને કોઈ પણ મનુષ્યને
ત્રીજો હાથ જ નથી, તો પછી તેને કપાઈ જવાનો
ભય કેમ જ હોઈ શકે ? (અર્થાત્ ત્રણે કાળમાં આત્મા
સિવાયની એક પણ વસ્તુ નથી, તો પછી ભય કોના-
થી રાખવો ?)^{૨૯} જે પુરુષે બુદ્ધિને તથા ઇન્દ્રિયોને
વશ કરી લીધી છે, તે પુરુષને વિષયજન્ય રસ-
જ્ઞાન હોતું જ નથી અને તેથી જ તેને વિષયાભિલાષ
પણ ઉત્પન્ન થતો નથી; કેમ કે બુદ્ધિને તથા ઇન્દ્રિયોને
ઘણું જ છૂટ આપીને સ્પર્શસુખનો, દર્શનસુખનો
તથા શ્રવણસુખનો અનુભવ લેનાર પુરુષ જ વિષય-
અસ્ત બને છે અને તેવા અજિતેન્દ્રિય પુરુષને જ
ટાઢ, તાપ વગેરેનો ભય રહે છે.^{૩૦} આ જગતમાં

વારુણી મહિરનો રસ અને લટ્વાક (ગામનગરમાં રહેનારી ચકલી) પક્ષીનું માંસ સર્વ લક્ષ્ય પદાર્થોમાં અધિક સ્વાદિષ્ટ ગણાય છે, છતાં તને એના રસનું સ્મરણ પણ નથી. (કેમ કે તે બ્રાહ્મણ છે, તેથી તેના રસનો તે અનુભવ લીધો નથી.)^{૩૧} તેમ જ બીજા અનેક લક્ષ્ય પદાર્થો કે જેઓ બીજાં પ્રાણીઓમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેઓનું તું સ્મરણ જ કરતો નથી; કારણ કે તેઓનું તે કદી લક્ષણ જ કયું નથી; અને એમાં પણ કંઈ સંશય જ નથી કે, જે પુરુષ (વાસનાઓને બંધત કરે તેવા) સર્વ પદાર્થોનું પ્રાશન, સ્પર્શન અને દર્શન નહિ કરવા માટે નિયમ લે છે, તેનું કલ્યાણ જ થાય છે.^{૩૨,૩૩} જેઓને હાથ હોય છે તેઓ જ બળવાન અને ધનવાન ગણાય છે, એમાં સંદેહ નથી. આપણે ભેઈએ છીએ કે કેટલાંક એક મનુષ્યોને મનુષ્યોએ જ પોતાના દાસ બનાવેલા હોય છે અને તે દાસ બનેલા મનુષ્યો વારંવાર માર ખાઈને તથા કેદ પુરાઈને દુઃખોને અનુભવે છે, છતાં તેઓ તે સ્થિતિમાં રહીને આનંદ કરે છે, સમગ્ર રહે છે અને હાસ્યવિનાદ કરે છે. (પણ મરી જતા નથી.)^{૩૪,૩૫} વળી બીજા કેટલાંક બાહુ બળશાળી, વિદ્યાવાન અને શૂરવીર પુરુષો પણ (દૈવસત્તાને અધીન થઈને) નિંદવા યોગ્ય એવી અને દીનતાભરેલી પાપી વૃત્તિનો આશ્રય કરે છે.^{૩૬} જોકે તેઓ એ વૃત્તિ સિવાયની બીજી હરકોઈ સારી વૃત્તિનું સેવન કરવા માટે ઉત્સાહ ધરાવે છે, તોપણ પોતપોતાનાં કર્મને લીધે જે કંઈ નિર્માણ થયેલું હોય છે, તે તે પ્રમાણે જ થાય છે.^{૩૭} તું પરમાત્માની માયા તરફ દૃષ્ટિ તો કર કે, જે પુરુષ વર્ણસંકર હોય છે અથવા આંડાલભૂતિનો હોય છે, તે પણ પોતાના દેહને ત્યાગ કરવા માટે ઈચ્છતો નથી અને પોતાની ભૂતિમાં જ સંતુષ્ટ રહે છે.^{૩૮} ઓ કાર્યપ ! પ્રત્યેક અવયવોની સંપૂર્ણતાવાળા પુરુષે હાથપગ વિનાના દૂંઠા મનુષ્યોને, પક્ષ્માં નામના રોગવાળા મનુષ્યોને તથા અનેક પ્રકારના રોગોથી ઘેરાયેલા મનુષ્યોને ભેઈને પોતાને સુખી માનવો ભેઈએ, તો પછી તેં તો સર્વ પ્રકારના લાલો મેળવ્યા છે; છતાં તારી ભૂતિને માટે તું કેમ સંતોષ માનતો નથી ?^{૩૯} તને બ્રાહ્મણનો દેહ પ્રાપ્ત થયો છે, વળી તે સર્વ પ્રકારના રોગો અને વિકારોથી રહિત છે,

તારાં અંગો પણ સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ છે; વળી તું પંડે પણ સ્વભૂતિને બ્રહ્મ કરનારા કોઈ પ્રકારના સત્ય કલંકથી લોકોમાં ધિક્કારપાત્ર થયો નથી, તો હે બ્રહ્મર્ષિ ! તું ધર્મોચરણ કરવા માટે બિડ, તૈયાર થા. આમ આત્મઘાત કરવાને તું યોગ્ય નથી.^{૪૦,૪૧} હે બ્રહ્મન ! તું મારા આ વચનને જો સાંભળીશ અને તેના ઉપર જો શ્રદ્ધા રાખીશ, તો વેદમાં કહેલા ધર્મના ઉત્તમ ફળને સંપાદન કરીશ.^{૪૨} તું પ્રમાદ નો ત્યાગ કરીને વેદાધ્યયન કર્યો કર, અગ્નિહોત્રનો સ્વીકાર કર; સત્યનું, દમનું તથા દાનધર્મનું પાલન કર અને કોઈની સાથે સ્પર્ધા કર મા.^{૪૩} તારા જેવા બ્રાહ્મણો કે જેઓ સારી રીતે વેદાધ્યયન કરનારા છે અને યજ્ઞયાગાદિ કરનારા છે, તેઓ આ રીતે શોક કેમ કરે અને અશુભનો વિચાર પણ શા માટે કરે ?^{૪૪} જે પુરુષો પુષ્પ વગેરે ઉત્તમ નક્ષત્રોમાં, ઉત્તમ તિથિઓમાં તથા ઉત્તમ સુહૃતોમાં જન્મેલા હોય છે, તેઓ યજ્ઞયાગાદિ કરવાની જ ઇચ્છા કરે છે, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે યજ્ઞ, દાન અને પ્રજ્ઞેત્પાદન કરવા માટે યત્ન કરે છે અને અંતે મહાન સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.^{૪૫} પરંતુ જેઓ મૂળ, આશ્રયેષા વગેરે આસુરી નક્ષત્રોમાં, દુષ્ટ તિથિઓમાં અને દુષ્ટ સુહૃતોમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે, તેઓ યજ્ઞયાગાદિ કરતા નથી અને પ્રજ્ઞેત્પાદન પણ કરતા નથી, જેને લીધે તેઓ આસુરી યોનિમાં અવતરે છે.^{૪૬} હે બ્રાહ્મણ ! હું પણ પૂર્વજન્મમાં એક પંડિત જ હતો, પરંતુ હેતુવાદનો સ્વીકાર કરીને આકાશાદિ અનિત્ય વસ્તુઓને પણ નિત્ય તરીકે સિદ્ધ કરતો હતો, વેદોની નિંદા કરતો હતો, કેવળ અનુમાનને જ પ્રમાણ માનનારી તુચ્છ તર્કવિદ્યામાં આસક્ત રહેતો હતો, હેતુવાદનો જ આશ્રય કરીને વાદવિવાદ કર્યો કરતો હતો, ઉત્તમ સજ્જનો પાસે પણ વેદવિરુદ્ધ હેતુવાદવાળી વાણી બોલતો હતો, કઠોર ભાષણ કરતો હતો, મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને બકચા કરતો હતો, બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારાં વેદવાક્યોના સંબંધમાં વિચાર કરનારા બ્રાહ્મણોની હું નિંદા કરતો હતો, ઈશ્વરને માનતો ન હતો, સર્વના પર શંકા રાખતો હતો અને એ પ્રમાણે મૂર્ખ હતો, છતાં પંડિતનું અભિમાન ધરાવતો હતો; તેને લીધે આ શિષ્યાળની ભૂતિમાં જન્મ

પામવાતુ ભયકર ક્ષણ મને મળ્યું છે. ૪૭-૪૯ ખસ, હવે તો મારી એ જ ઇચ્છા છે કે, કદાચ દૈવયોગે એક સો રાત્રિદિવસમા જ આ પાપી શરીરથી મુક્ત થઈને પુનઃ મનુષ્યના શરીરને જે હું પ્રાપ્ત થાઉં, તો સંતોષનો આશ્રય કરીને તથા પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને યસ, દાન અને તપ કરવામાં જ આસક્ત બની જાઉં, પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરું અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કરું. ૫૦-૫૧

શિયાળના રૂપમાં આવેલા ઇંદ્રે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે સુનિ કાર્યપ અત્યંત આશ્રય પામીને પૃથ્વી પરથી ઊભા થઈ ગયા અને યોદ્ધા બિચ્છા કે, 'અહો! તું તો ઘણો જ કુશળ અને બુદ્ધિમાન દેખાય છે.' ૫૨ એ પ્રમાણે કહીને બ્રાહ્મણ કાર્યપે પોતાની વિશાળ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોયું કે, આ ખરેખરો શિયાળ નથી, પણ ઇંદ્રાણીનો પતિ દેવાધિદેવ ઇંદ્ર છે. ૫૩ પછી તેણે ઇંદ્રની ચથાવિધિ પૂજા કરી અને તેની આજ્ઞા લઈને પોતાના ઘર તરફ પ્રયાણ કર્યું. ૫૪

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમા 'ઇંદ્રનો કાર્યપને ઉપદેશ' નામનો અધ્યાય ૧૮૦ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૧મો

કરેલાં કર્મો ભોગવતાં જ પડે છે

॥યુધિષ્ઠિર ઉવાચ॥

યયસ્તિ દત્તમિદં વા તપસ્ત્વં તથૈવ ચ ।

ગુરુણાં વાપિ શુશ્રૂવા તન્મે વ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! દત્ત,*

* આ અધ્યાયનો આશય એ છે કે, દિવ્ય જ્ઞાનને ધરાવનારા કાર્યપ જેવા સુનિઓને પણ દેહાભિમાનના આવેશને લાગે આત્મહત્યા કરવાની તુચ્છ બુદ્ધિ થઈ જતી, તો પછી સામાન્ય મનુષ્યોને તેવી બુદ્ધિ થાય, એમા કંઈ આશ્ચર્ય નેવું નથી; માટે સર્વ કોઈ એ જેમ બને તેમ દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરવો; કેમ કે શાસ્ત્ર કહે છે કે, 'દેહાવેશાત્ પ્રમાદતિ' દેહાભિમાનના આવેશથી મનુષ્ય પ્રમાદવશ થાય છે.

* શરણાગતેન્નાણ મૂનામામ્યર્હિસનમ્ ।

વહિર્વેદિ ચ યદ્દાન દત્તમિત્યભિધીયતે ॥

શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવું, પ્રાણીમાનની હિંસા ન કરવી અને યજુર્વેદિકાની બહારના પ્રદેશમા ઊભીને દાન આપવું, એનું નામ દત્ત કહેવાય છે.

ઇષ્ટ,* તપ અને શુરુસેવા એ ચારેમાં કેવા પ્રકારની શક્તિ રહેલી છે? શું તેઓ કાળાંતરની જ્ઞાનસંપન્ન બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે ખરાં? એ તેઓમાંથી બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો મારે તેઓનું જ આચરણ કરવું કે કોઈ બીજાનું, તે મને કહો. ૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજા ! પુરુષની બુદ્ધિ બ્યારે કામકોવાદિ અનર્થોથી ઘેરાઈ બંધ છે, ત્યારે તેનું મન પાપકૃત્ય કરવા માટે તૈયાર થાય છે અને પછી પોતાનાં મલિન કર્મોને લીધે તે પુરુષ મહાદુઃખદાયી નરકલોકનો અધિકારી બને છે. ૨ જે પુરુષો પાપ કર્મ કરનારા હોય છે, તેઓ દરિદ્રી બને છે અને તેઓ એક દુષ્કાળ પછી બીજા દુષ્કાળને, એક કલેશ પછી બીજા કલેશને, એક ભય પછી બીજા ભયને તથા એક મરણ પછી બીજા મરણને વારંવાર પામ્યા જ કરે છે; ૩ પરંતુ જે પુરુષો શ્રદ્ધાસંપન્ન અને જિતેન્દ્રિય થઈને પુણ્યકર્મ કર્યા કરે છે, તેઓ ધનાઢ્ય થાય છે અને પ્રતિદિન ઉત્સવોને, સ્વર્ગને તથા સુખને પામ્યા કરે છે; ૪ તેમ જ જેઓ નાસ્તિક હોય છે, તેઓને તેઓનું કર્મ, દુષ્ટ હાથીઓથી દુર્ગમ અને સર્પ, ચોર વગેરેથી ભયંકર એવાં ઘોર અરણ્યોમાં પરાધીન દશાએ હાંકી કાઢે છે; આનાથી બીજા ભારે શિક્ષા તેઓને માટે કંઈ હોઈ શકે? ૫ જે પુરુષો દેવતા અને અતિથિઓ ઉપર પ્રીતિ રાખનારા હોય છે, દાનધર્મમાં પરાયણ રહે છે અને સાધુપુરુષો પર પ્રેમ રાખે છે, તેઓ પોતે કરેલાં દાનાદિક પુણ્યકર્મથી અનુકૂળ થયેલા, જિતેન્દ્રિય યોગી પુરુષોને મળનારા અને કલ્યાણકારક દેવયાન માર્ગનો આશ્રય કરે છે; અર્થાત્ તેઓને દિવ્ય ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે; ૬ પરંતુ જે મનુષ્યો ધર્મને સુખ વગેરેના કારણભૂત માનતા નથી, તેઓ ધાન્યમા સહી ગયેલા ધાન્ય જેવા છે અને પક્ષીઓમાં મનર

* અગ્નિદ્યોત્તં તપ. શૌચ વેદાના ચાનુશાસનમ્ ।

આતિવ્ય વૈષદેવ ચ ઇમિત્યભિધીયતે ॥

અગ્નિદોત રાખવું, તપ કરવું, બાહ્ય-આત્મંતર પવિત્રતા ગાખવી, વેદાની આગઓને પાળવી, અતિ-ધિઓનો સત્કાર કરવો અને વૈશ્વદેવ કરવો, એનું નામ ઇષ્ટ કહેવાય છે.

આ દત્ત અને ઇષ્ટ એ શુદ્ધરથના ધર્મ છે, તપ એ વાનપ્રથનો ધર્મ છે અને ગુરુની સેવા એ બ્રહ્મ-ચારીનો ધર્મ છે.

ના જેવા છે. મનુષ્ય ગમે તેટલા વેગથી દોડીને પસાર થઈ જાય, તોપણ તેણે કરેલું પૂર્વજન્મનું કર્મ તેની પાછળ પહોંચી જ વળે છે જે મનુષ્યે જે પ્રમાણે કર્યું હોય છે, તેને તે પ્રમાણે જ તેનું ફળ મળે છે. મનુષ્ય જ્યારે સૂઈ જાય છે, ત્યારે તેનું કર્મ પણ સૂઈ જાય છે, તે ઊભો રહે છે, ત્યારે તેનું કર્મ પણ સમીપ ઊભું રહે છે, તે ચાલવા માટે છે, ત્યારે તેનું કર્મ પણ તેની પાછળ ચાલવા માટે છે અને તે મનુષ્ય જ્યારે કોઈ પ્રકારનું કાર્ય કરે છે, ત્યારે તેનું કર્મ પણ પોતાનું ઠામ કરવા લાગી પડે છે. આ પ્રમાણે છાયાની પેઠે કર્મ મનુષ્યને ચતુસરે છે. જે જે મનુષ્યે પોતાના પૂર્વજન્મમાં જે જે પ્રકારનું કર્મ કર્યું હોય છે, તેના તેના ફળને તે એકલો જ ભોગવ્યા કરે છે. ૮-૧૦ પોતાના કર્મફળરૂપી થાપણવાળા અને પોતાના કર્મજન્ય પુણ્યના રક્ષણ તળે રહેલા આ સર્વ પ્રાણીસમુદાયને કાળ ચોતરફથી આકર્ષી રહ્યો છે. ૧૧ જેમ વૃક્ષના પુષ્પો અને ફળો, કોઈની પ્રેરણા વિના જ પોતાનો સમય આવતા બહાર નીકળી આવે છે, તેમ જન્મ તરના કર્મો પણ પોતાનો સમય આવતા મનુષ્ય પાસે હાજર થાય છે. ૧૨ માન-અપમાન, લાલ હાનિ, નાશ અને ઉદય એ બધા કર્મોના જ ફળરૂપે પ્રકટ થાય છે અને કર્મોની સમાપ્તિ થતા જ પાછા અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આમ વાર વાર બન્યા કરે છે હું જ અને સુખને આપનારા જેવા જેવા કર્મો પોતે પૂર્વજન્મમાં કર્યા હોય છે, તે સર્વનું ફળ ગર્ભ શર્યામાં આવ્યા પછી (અનુક્રમે) પ્રાણીને ભોગવવું પડે છે. ૧૩-૧૪ પૂર્વજન્મના સમયે બાલ્ય, યુવા કે વૃદ્ધ ગમે તે અવસ્થામાં મનુષ્યે શુભઅશુભ કર્મ કર્યું હોય છે, તેનું ફળ આ જન્મમાં તે તે અવસ્થામાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫ જેમ કોઈ એક વાહરડો હજારો ગાયોની મધ્યમાંથી પોતાની માતાને શોધી કાઢે છે, તેમ પૂર્વજન્મનું કર્મ પણ પોતાના કર્તાને ગમે ત્યાંથી શોધી કાઢે છે. ૧૬ જેમ એક મલિન વસ્ત્રને પ્રથમ પાણીમાં પલાળ્યા પછી ઘોષ નાખવાથી સ્વચ્છ કરી શકાય છે, તેમ પાપી પુરુષો પણ વિષયત્યાગરૂપી ઉપવાસો કરીને પોતાને શુદ્ધ કરી શકે છે અને દીર્ઘકાળ પર્યંત અનત સુખ સપાદન કરે છે. ૧૭ તપોવનમાં રહીને ઘણા કાળ

સુધી તપશ્ચર્યા કરીને તથા ધર્મચરણ કરીને પાપ રહિત થયેલા મનુષ્યોના સર્વ મનોરથો પૂર્ણ થાય છે. ૧૮ જેમ પક્ષીઓના પગલા આકાશમાં ભેવામાં આવતા નથી અને માછલાઓના પગલા જળમાં ભેવામાં આવતા નથી, તેમ જ્ઞાની પુરુષોની ગતિ પણ કોઈના ભેવામાં આવતી નથી, અર્થાત્ તેઓનું પ્રાપ્તસ્થાન પરબ્રહ્મ જ હોય છે. ૧૯ હવે આનાથી વધારે આશ્વેષવાક્યો કહેવાની અથવા વિશેષ અપરાધોનું વર્ણન કરવાની કઈ જરૂર નથી સંક્ષેપ માં એટલું જ કહેવાનું કે, જે કર્મ કુશળતાથી યુક્ત હોય, મનુષ્યદેહને યોગ્ય હોય અને પોતાનું હિત કરનારું હોય, તે જ કરવું, પણ બીજું કરવું નહિ. ૨૦

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વ તર્જન મોક્ષધર્મોપનિષદનું પર્વમાં 'કરેલા કર્મો ભોગવવા જ પડે છે'

નામનો અધ્યાય ૧૮૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૨ મો

મુનિ ભરદ્વાજ અને ભૃગુનો સંવાદ

॥ મુષિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કૃતઃ સૃષ્ટિમિદં વિશ્વં જગત્સ્યાવરજંગમમ્ ।

પ્રભયે ચ કિમસ્યેતિ તન્મે વ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

મુષિષ્ઠિરે પૂછ્યું હે પિતામહ ! આ સ્થાવર જ ગમ જગત શામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે અને પ્રલયસમયે કેની અદર લય પામે છે, તે મને કહો. ૧ સમુદ્ર, આકાશ, પર્વતો, મેઘમંડળ, પૃથ્વી, અગ્નિ અને પવન સહિત આ સર્વ જગતને કોણે બનાવ્યું ? ૨ આ બધા પ્રાણીઓ કયાથી ઉત્પન્ન થયા ? બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોના વિભાગ કેવી રીતે થયો ? પવિત્રતા અને અપવિત્રતા કયાથી આવી ? ધર્મ અને અધર્મનો વિધિ કેવી રીતે બધાયો ? આ મર્વ જીવી રહેલા પ્રાણીઓનો જીવ કેવા સ્વરૂપનો છે અને સુક્તિ પામેલા જીવો આ લોકમાંથી બીજા કયા લોકમાં જાય છે, તે સર્વ તમે મને કહો. ૩

ભીષ્મે કહ્યું આના સ બધામાં પૂર્વે ભરદ્વાજ મુનિએ મહર્ષિ ભૃગુને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, જેથી ભૃગુઋષિએ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો હતો. તેનો પ્રાચીન ઇતિહાસ હું તમને કહું છું, સાંભળો. ૪ પૂર્વે કૈલાસ પર્વતના શિખર

ઉપર મહાતેજસ્વી અને દેહીપ્યમાન કાતિવાળા મહર્ષિ ભૃગુ બેઠા હતા. તેમને ભરદ્વાજમુનિએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું કે, ‘સમુદ્ર, આકાશ, પર્વતો, મેઘ-મંડલ, પૃથ્વી, અગ્નિ અને પવન સહિત આ સર્વ જગતને કોણે બનાવ્યું? આ બધા પ્રાણીઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા? પ્રાણીઓ આદિ વર્ણનો વિભાગ કેવી રીતે થયો? પવિત્રતા અને અપવિત્રતા કયાંથી આવી? ધર્મ અને અધર્મનો વિધિ કેવી રીતે રચાયો? આ લોકમા એઓ જીવી રહ્યા છે, તેઓના જીવ કેવા સ્વરૂપના છે અને જે જીવો મુક્તિને પામેલા છે, તેઓ આ લોકમાથી બીજા કયા લોકમા જાય છે, તે સર્વ તમે મને કહો.’^{૧૭૮} ભરદ્વાજે એ પ્રમાણે પોતાનો સંશય પૂછ્યો એટલે સાક્ષાત્ બ્રહ્મદેવ સરખા મહર્ષિ ભૃગુએ તે સર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તર તેમને કહેવા માંડ્યા.^{૧૭૯}

ભૃગુએ કહ્યું : હે ભરદ્વાજ ! સત્ તરીકે અથવા અસત્ તરીકે જેનું નિરુપણ કરવું અશક્ય છે, એવા અજ્ઞાનમાથી પ્રથમ મનની ઉત્પત્તિ થઈ. તે મન ચૈતન્યના પ્રતિબિંબથી યુક્ત થઈને માનસ એવી સંજ્ઞાને પામ્યું. તેને મોટા મોટા ઋષિઓ જ જાણી શક્યા હતા; કારણ કે તે માનસદેવ આદિઅતથી રહિત છે, લેહ પામવાને અશક્ય છે અને અજરામર છે.^{૧૮૦} વળી એ માનસદેવ સદાય એકસ્વરૂપ છે, અવિનાશી છે, સર્વ પ્રકારના વિકારોથી રહિત છે અને ‘અવ્યક્ત’ એવા બીજા નામથી પણ જગતમા પ્રસિદ્ધ છે. આ અવ્યક્તમાથી જ સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછા તેને વિષે જ લય પામે છે.^{૧૮૧} તે અવ્યક્ત દેવે પ્રથમ મહત્તરવને ઉત્પન્ન કર્યું. ભગવાન મહત્તરવે અહંકારને ઉત્પન્ન કર્યો. સર્વ ભૂતોને ધારણ કરનારા પ્રભુ અહંકારે આકાશને (શબ્દ-તન્માત્રાને) ઉત્પન્ન કર્યું. આકાશમાંથી* પાણી (રસ-તન્માત્રા) ઉત્પન્ન થયું. પાણીમાંથી અગ્નિ (રૂપ-તન્માત્રા) અને વાયુ (રસ-તન્માત્રા) ઉત્પન્ન થયા અને અગ્નિ તથા વાયુના સંયોગથી પૃથ્વી (ગંધ-તન્માત્રા) ઉત્પન્ન થઈ.^{૧૮૨} પૃથ્વી સ્વયં

ભગવાન માનસે તેજોમય એવું એક દિવ્ય કમળ ઉત્પન્ન કર્યું. તેમાંથી વેદના એક નિધિરૂપ બ્રહ્મદેવ (વિરાટ) ઉત્પન્ન થયા.^{૧૮૩} તે અહંકાર એવા નામથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે, આકાશાદિ સ્થૂળભૂતો તેમજ શરીર છે અને તેમણે જ ચારે પ્રકારના ભૂત સમુદાયોને ઉત્પન્ન કર્યા છે. સંક્ષેપમાં એટલું જ કહી શકાય કે, સમગ્ર જગતને ધારણ કરી રાખનારા આકાશાદિ પંચમહાભૂતો તે જ બ્રહ્મદેવનું અથવા વિરાટનું સ્વરૂપ છે.^{૧૮૪} જે આ પર્વતો છે, તે તેમના અસ્થિ (હાડકા) છે, પૃથ્વી તેમના મેદ અને માંસ રૂપ છે, સમુદ્રો તેમનું રુધિર છે, આકાશ તેમનું ઉદર (પેટ) છે, પવન તેમનો નિઃશ્વાસ છે, અગ્નિ તેમનું તેજ છે, નદીઓ તેમની નાડીઓ છે, ચંદ્ર અને સૂર્ય તેમના નેત્રો છે, આકાશ તેમનું મસ્તક છે, પૃથ્વી તેમના બે પગો છે અને દિશાઓ તેમની જુજાઓ છે. આ વિરાટ પુરુષને સિદ્ધ પુરુષો પણ મહાહુઃખથી જાણી શકે છે, કેમ કે તેમનું સ્વરૂપ ખરેખર અચિંત્ય છે, એમાં કંઈ સંશય નથી. વળી આ વિરાટ પુરુષને જ ભગવાન વિષ્ણુ અને અનંત એવા નામથી શાસ્ત્રકારો વર્ણવે છે અને તે જ સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ અહંકારમા રહે છે, પણ અજ્ઞાની પુરુષો તેમને જાણી શકતા નથી સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરવા માટે જેણે અહંકારને ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેના સંબંધમા અને આ જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે, તેના સંબંધમા તમે મને જે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા, તેના આ ઉત્તર મે તમને આપ્યો છે.^{૧૮૫-૧૮૬} ભરદ્વાજે પૂછ્યું : ‘આકાશનું, દિશાઓનું, પૃથ્વીનું તથા વાયુનું માપ કેટલું છે? એ વિષે મને સંશય થયો છે, માટે તેનું માપ યથાર્થ રીતે કહીને તમે મારા સંશયને દૂર કરો.’^{૧૮૭}

ભૃગુએ કહ્યું : ‘સિદ્ધો અને દેવોથી સેવાયેલ આ સુંદર આકાશ અનંત છે, તે અનેક સ્થાન-કોથી વ્યાપ્ત છે અને તેનો અંત જ પામી શકાતો નથી.^{૧૮૮} સૂર્યના કિરણોની ગતિના ઉપરના ભાગમાં તથા નીચેના ભાગમાં જ્યાં ચંદ્ર અને સૂર્ય બેવામાં આવતા નથી, ત્યાં અગ્નિ સમાન તેજસ્વી અને સ્વતઃ પ્રકાશી રહેલા કાતિમાન દેવતાઓ (અહગણો) વસી રહેલા છે.^{૧૮૯} હે માન આપનારા ભરદ્વાજ ! મહાઓજસ્વી એવા તે દેવતાઓ

* ટીકાકાર નીલકંઠ કહે છે કે, આકાશમાંથી જળ ઉત્પન્ન થયું, એવો આ મહાભારતનો ક્રમ ઠીક નથી, પણ વેદમા કહેવો આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી જળ અને જળમાંથી પૃથ્વી, એ ક્રમ જ ઠીક છે.

પણ આકાશના અંતને જોઈ શકતા નથી; કારણ કે આકાશ દુર્ગમ અને અનંત છે, એમ તમારે જાણવું.^{૨૫} જેના પ્રમાણને દેવતાઓ પણ જાણી શક્યા નથી, એવું આ અનંત આકાશ ઉપર ઉપરના ભાગમાં જ્વલત ક્રાંતિવાળા રચ્યપ્રકાશ લોકોથી વ્યાપ્ત છે.^{૨૬} ખગોળશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, પૃથ્વીને છેડે સમુદ્રો આવેલા છે, સમુદ્રોને છેડે અધકાર આવેલો છે, અધકારને છેડે જળ આવેલું છે અને જળને છેડે અગ્નિ આવેલો છે,^{૨૭} તેમ જ છેક રસાતલને છેડે પાણું જળ આવેલું છે, એ જળને છેડે સૂર્યોના રાજાઓ વસી રહેલા છે, તેનાથી વળી આગળ જતાં પુનઃ આકાશ આવે છે અને એ આકાશ પછી પાણું જળ આવેલું છે.^{૨૮} આવી રીતે આકાશ પછી જળ અને જળ પછી આકાશ એમ અનુક્રમે આવ્યા જ કરે છે; બસ, આટલું જ ભગવાન જલાકાશનું પ્રમાણ અમારા જાણવામાં છે; પણ વસ્તુતઃ અગ્નિ, વાયુ, જળ અને આકાશના પ્રમાણને દેવતાઓ પણ જાણી શકતા નથી.^{૨૯} અગ્નિ, વાયુ, જળ અને પૃથ્વીનાં સ્વરૂપો કેવળ આકાશમાંથી જ ઉપલબ્ધ થાય છે; પરંતુ તેઓનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન નહિ હોવાને લીધે જ આપણને તેઓનામાં અન્યોન્ય ભિન્નતા જોવામાં આવે છે.^{૩૦} જોકે બૌદ્ધાદિ મુનિઓએ અનેક શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે, ‘આ ત્રૈલોક્યસાગરમાં જે જે પદાર્થો રહેલા છે, તેઓ સર્વે અસુક નિયત પ્રમાણવાળા હોય છે’ તોપણ વસ્તુસ્થિતિ તેવી નથી; કારણ કે જે પદાર્થો અદૃશ્ય અને અગમ્ય છે, તેઓનું પ્રમાણ કોણ કહી શકે તેમ છે? સિદ્ધો અને દેવતાઓને જવાના માર્ગરૂપ આકાશનું પણ જો માપ લઈ શકાતું હોય, તો નામ પ્રમાણે રૂપવાળા માનસ-પરમાત્મા અનંતનું અનંત એવું પ્રખ્યાત નામ પણ ગૌણ અથવા ઔપચારિક કરે. (અને ‘અનંત બ્રહ્મ’ એ વેદવાક્ય પણ અસત્ય કરે).^{૩૧-૩૩} જે માનસપરમાત્માનું દિવ્ય સ્વરૂપ સુષુપ્તિ અને પ્રલયાવસ્થામાં હાસ પામે છે અને જાગૃત તથા સ્પૃહાકાળની અવસ્થામાં વૃદ્ધિ પામે છે, તેને સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞાભાવને પામેલો એવો કયો પુરુષ જાણી શકે તેમ છે? (અર્થાત્ જેમ ઝાંઝવાના જળનું સ્પર્શજ્ઞાન તથા રસજ્ઞાન થયું અશક્ય છે, તેમ અસત્સ્વરૂપ એવા આ જગતના પ્રમાણનું જ્ઞાન

થયું તે પણ અશક્ય જ છે; કેમ કે આ જગત ઉત્પત્તિ પહેલાં ન હતું અને પ્રલય પછી પણ નથી જ; તો પછી ‘જે વસ્તુ આદિ અને અંતમાં ન હોય, તે વર્તમાન સમયમાં પણ ન હોય’ એ ન્યાય પ્રમાણે આ જગત બિલકુલ અસત્સ્વરૂપ જ છે અને તેથી જ તેનું પરિમાણ જાણવાને માટે કોઈ સમર્થ નથી.)^{૩૪} પૂર્વે સ્થૂળસૂક્ષ્મ કાર્ણરૂપ એવા એક કમળમાં સર્વજ્ઞ, સાક્ષાત્ ધર્મરૂપ અને સર્વોત્તમ પ્રજાપતિ પ્રભુ પ્રજાદેવ ઉત્પન્ન થયા હતા.^{૩૫}

ભરદ્વાજે પૂછ્યું : જો પ્રથમ કમળમાંથી પ્રજાદેવ ઉત્પન્ન થયા હતા, તો એ કમળ જ પ્રજાદેવના કરતાં મોટું અને તેમની પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલું હોતું જોઈએ; પણ તમે તો કહો છો કે, પ્રજાદેવ જ સૌની પહેલાં ઉત્પન્ન થયા હતા, તેથી મને સંશય થયો છે.^{૩૬}

ભગુએ કહ્યું : ‘પ્રથમ કહેલા માનસદેવની મૂર્તિ જ પ્રજાદેવ તરીકે ગણાય છે અને તેમના આસનને માટે નિર્માણ થયેલી આ પૃથ્વી જ પ્રજાદેવના કમળરૂપ મનાય છે. (સારાંશ કે, જેમ એક બીજામાંથી અંકુર અને વૃક્ષ એ બંને ઉત્પન્ન થાય છે; તોપણ વૃક્ષ પર રહેલું પાંદેલું ફળ જેમ બીજા વૃક્ષને તથા અંકુરને ઉત્પન્ન કરવા માટે સમર્થ છે, તેમ પેલો અંકુર અને વૃક્ષ બીજા અંકુરને તથા વૃક્ષને ઉત્પન્ન કરવા માટે સમર્થ નથી; કારણ કે ફળ તો અનેક બીજોના ગર્ભરૂપ હોવાથી વૃક્ષ અને અંકુરના કરતાં પણ અધિક શક્તિવાળું છે. એ જ પ્રમાણે માનસદેવથી (હિરણ્યગર્ભથી) ઉત્પન્ન થયેલા સૂત્રાત્મા અને વિરાટ બીજા સૂત્રાત્માને તથા વિરાટને ઉત્પન્ન કરવા શક્તિમાન નથી; પણ પ્રજાદેવમાં તો માનસદેવની સમગ્ર શક્તિ રહેલી છે અને તેથી જ સૂત્રાત્મા અને વિરાટરૂપ એવા કમળના કરતાં મોટા છે—શ્રેષ્ઠ છે; (છતાં લોકમાં જેમ કહેવાય છે કે, વૃક્ષમાંથી ફળ ઉત્પન્ન થયું, તેમ જ કમળમાંથી પ્રજા ઉત્પન્ન થયા, એમ કહેવાય છે.)^{૩૭} પ્રજાદેવના એ કમળની કળી મેરુ પર્વત છે, જે છેક આકાશ સુધી જાયો વધ્યો છે. પ્રભુ પ્રજાદેવ તેના મધ્યમાં સ્થિતિ આ સમગ્ર લોકને ઉત્પન્ન કર્યો કરે છે.^{૩૮}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વતમાં મોક્ષધર્માનુગાસન-પર્વમાં ‘મુનિ ભરદ્વાજ અને બૃહુનેા સંવાદ’ નામનો અધ્યાય ૧૮૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૩ મો

સુધિરચના

॥ મરદાજ ઉવાચ ॥

પ્રજાવિસર્ગ વિવિધં કથં સ મુજતે પ્રમુઃ ।

મેરુમધ્યે સ્થિતો વ્રહ્મા તદ્ વ્રુદ્ધિ દ્વિજસત્તમ ॥ ૧ ॥

ભરદ્વાજે પૂછયું : હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! મેરુ પર્વત ઉપર રહીને પ્રભુ બ્રહ્મદેવે વિવિધ પ્રકારની પ્રજાસૃષ્ટિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી, તે મને કહેા. ૧

ભૂગુએ કહ્યું : સૌ પહેલાં બ્રહ્મદેવે વિવિધ પ્રકારની પ્રજાસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી અને પછી સર્વે પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવા માટે તેમણે જળને ઉત્પન્ન કર્યું. જેને લીધે સર્વે પ્રાણીઓના પ્રાણ ટકી રહ્યા છે, જેને લીધે પ્રજાઓની વૃદ્ધિ થઈ રહી છે અને જેના ત્યાગથી સર્વે કોઈનો નાશ થઈ જાય છે, એવા તે જળ વડે આ સર્વે જગત વીટાયેલું છે. ૨, ૩ પૃથ્વી, પર્વતો, મેઘો અને તે સિવાયના બીજા જે મૂર્તિમાન પદાર્થો જેવામાં આવે છે, તે બધા જળમાંથી જ ઉત્પન્ન થયા છે અને જળને આધારે જ ટકી રહ્યા છે, એમ સમજવું. ૪

ભરદ્વાજે પૂછયું : પ્રથમ જળ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું, અગ્નિ અને વાયુ શામાંથી ઉત્પન્ન થયા અને આ પૃથ્વીને કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવામાં આવી, એ વિષે મને મહાન સંશય થયો છે. ૫

ભૂગુએ કહ્યું : હે બ્રહ્મા ! પૂર્વે બ્રહ્મકૃત્વના સમયે સર્વે મહાધિઓનો ન્યાયે સમાગમ થયો હતો, ત્યારે તે મહાત્માઓની વચ્ચે જગતની ઉત્પત્તિ વિષેના મહાન સંદેહ જોવા થયો. ૧ એટલે તેઓએ દેવતાઓનાં સો વર્ષો સુધી સર્વે આહારનો ત્યાગ કરીને, મૌનવ્રત ધારણ કરીને તથા દેવળ વાયુનું જ ભક્ષણ કરીને એક આસને ધ્યાન કરવા માંડયું. ૨ ત્યારે આકાશમાંથી વેદમય દિવ્ય વાણી તેઓના સાંભળવામાં આવી કે, ૩ ‘પૂર્વે આ અનંત આકાશ કેવળ સ્તબ્ધના જેવું જ ઉત્પન્ન થયું હતું, તેમાં ચંદ્ર, સૂર્ય કે પવન ન હતા અને તેનો દેખાવ પણ સૂઈ રહેલાંના જેવો જ (શાંત) હતો. ૪ પછી એક અધકારમાં બીજી અધકાર જેમ ઉત્પન્ન થાય, તેમ તે આકાશમાં જળ ઉત્પન્ન થયું અને તે વાણીના પૂરમાંથી (દબાણને લીધે) વાયુ ઉત્પન્ન થયો. ૫

જેમ કોઈ એક છિદ્ર વિનાનું પાત્ર પ્રથમ શુદ્ધ રહિત જ હોય છે, પણ ન્યાયે તેને વાણીથી પૂરવામાં આવે છે-તેમાં વાણી ભરવામાં આવે છે, ત્યારે વાયુ તે પાત્રમાં શુદ્ધ ઉત્પન્ન કરે છે; ૬ તેમ જ આકાશનો અંત (છેડો) ન્યાયે વાણીના પૂરથી અંતર વિનાનો થઈ ગયો, ત્યારે તે જલસમુદાયના તળિયાને એક દમ ભેદીને સુસવાટા કરતો વાયુ ઉત્પન્ન થયો. ૭ તે જ આ વાયુ જળસમુદાયના દબાણને લીધે ઉત્પન્ન થઈને સર્વત્ર વાઈ રહ્યો છે અને આકાશના મધ્ય ભાગમાં તો લગારે શાંત થતો નથી. ૮ પછી તે આકાશમાં એકત્ર થયેલા વાયુ અને જળના સંઘર્ષે ને લીધે મહાળળવાન અને પ્રદીપ્ત તેજવાળો અગ્નિ પોતાની ઊંચી શિખાઓ દ્વારા આકાશને અધકાર રહિત કરીને પ્રકટ થયો. ૯ એ અગ્નિ પવનની સાથે રહીને જળને છેક આકાશમાં ઉછાળવા લાગ્યો અને વાયુના સંયોગને લીધે ઘનીભૂત થયો. ૧૦ પછી તે અગ્નિનો જે કોઈ દિગ્ગ્ધ ભાગ આકાશમાંથી પડ્યો, તે એકદમ ઘટ્ટ બની જઈને પૃથ્વીરૂપ થયો. તે જ આ પૃથ્વી સર્વે પ્રકારના રસોડું, ગંધોડું, દિગ્ગ્ધ પદાર્થોનું તથા પ્રાણીઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને તેમાં સર્વે કંઈ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧, ૧૨

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વોત્તમ મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમાં ‘સુધિરચના’નામનો અધ્યાય ૧૮૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૪ મો

પ્રત્યેક શરીરે પંચમહાભૂતોથી બનેલાં છે

॥ મરદાજ ઉવાચ ॥

ત एते घातवः पंच ब्रह्मा यानमुज्ज्व पुरा ।

આવૃતા યૈરિમે લોકા મહાભૂતામિસંજિતાઃ ॥૧॥

ભરદ્વાજે પૂછયું : આ સર્વે જગતને ધારણ કરી રાખનારાં પંચમહાભૂતો કે જેઓને પૂર્વે બ્રહ્મદેવે ઉત્પન્ન કર્યાં છે અને જેઓનાથી આ સર્વે લોકો બ્યાસ થઈ રહ્યાં છે, તે પાંચને જ મહાભૂત કેમ કહેવામાં આવે છે ? કેમ કે મહાભૂતિમાન બ્રહ્મદેવે તો હજારો ભૂતોને ઉત્પન્ન કર્યાં છે ? ૧, ૨

ભૂગુએ કહ્યું : તેઓ પાંચેય અપરિમિત-અમાપ છે, માટે તેઓને ‘મહા’ એવો શબ્દ લાગુ થાય છે અને તેઓ સર્વે ઉત્પન્ન થયેલાં છે માટે ‘ભૂત’

કહેવાય છે એ પ્રમાણે તેઓને ‘મહાભૂત’ એવી સજ્ઞા આપવામા આવી છે ^૭ સર્વ મનુષ્યોનું શરીર પંચમહાભૂતોથી જ બનેલું છે, કેમ કે તેમા જે ચોટા ભાગમા આવે છે, તે વાયુનો અંશ છે, પોલાણ ભાગમા આવે છે, તે આકાશનો અંશ છે, ગરમી ભાગમા આવે છે, તે અગ્નિનો અંશ છે, પ્રવાહી ભાગ ભાગમા આવે છે, તે જળનો અંશ છે અને હાડકા વગેરે જે કંઈ કંઈન ભાગ ભાગમા આવે છે, તે પૃથ્વીનો અંશ છે ^૮ આ જગતમા જે જે સ્થાવરજંગમ શરીરો ભાગમા આવે છે, તે બધા પંચમહાભૂતોથી બનેલા છે, એટલું જ નહિ પણ શ્રોત્ર, દ્રાણ, રસના, સ્પર્શ અને ચક્ષુ એ પાંચે ઇન્દ્રિયો પણ પંચમહાભૂતોથી બનેલી છે, અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિય આકાશથી ઉત્પન્ન થઈ છે, દ્રાણેન્દ્રિય પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થઈ છે, રસનેન્દ્રિય જળથી ઉત્પન્ન થઈ છે, સ્પર્શેન્દ્રિય (ત્વચા) વાયુથી ઉત્પન્ન થઈ છે અને ચક્ષુષેન્દ્રિય તેજથી ઉત્પન્ન થઈ છે ^૯

ભરદ્વાજે પૂછ્યું તમે કહો છો કે, સ્થાવર જંગમ સર્વ શરીરો પંચમહાભૂતોથી ઉત્પન્ન થયા છે, પરંતુ સ્થાવરોના શરીરમા પંચમહાભૂતો ભાગમા આવતા નથી જેમ કે વૃક્ષોના શરીર ગરમી વિનાના, ચોટારહિત અને ઘનીભૂત હોય છે, માટે જ તેઓમા પંચમહાભૂતો નહિ હોય, એમ જણાય છે ^{૧૦} વૃક્ષો સામગ્રી શકતા નથી, ભેઈ શકતા નથી, ગંધ અને રસનો અનુભવ લઈ શકતા નથી, તેમ જ સ્પર્શને પણ ભગ્ની શકતા નથી, તો પછી તેઓને પંચ મહાભૂતોમાથી બનેલા કેમ કહેવાય ^{૧૧} વૃક્ષોમા પ્રવાહી ભાગ ભાગમા આવતો નથી, ઉજ્જ્વળતા પણ જણાતી નથી, પૃથ્વીનો ભાગ દેખાતો નથી, વાયુનો અંશ પણ નથી અને આકાશનું નામનિશાન પણ નથી તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, વૃક્ષો પંચ મહાભૂતોમાથી બનેલા નથી ^{૧૨}

ભૂશુએ કહ્યું વૃક્ષો અત્યંત ઘનીભૂત છે, તોપણ તેઓમા આકાશ છે, એ વાત નિસંશય છે, કેમ કે તેઓમા નિત્ય પુષ્પ અને ફળ આવ્યા કરે છે, અર્થાત્ વૃક્ષોમા જો આકાશ ન હોય, તો પુષ્પ અને ફળ ક્યાંથી પ્રકટ થાય ^{૧૩} તેમ જ વૃક્ષોના ફળ, ફૂલ અને છાલ શુષ્ક થઈ જાય છે, તેથી જણાય છે કે, વૃક્ષોની અંદર ઉજ્જ્વળતા અથવા અગ્નિ

છે વળી કેટલાએક વૃક્ષોને સ્પર્શ કરવાથી તેઓના ફળફૂલ કરમાઈ જાય છે અથવા ખરી પડે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, તેમનામા સ્પર્શેન્દ્રિય છે ^{૧૪} વૃક્ષો શ્રોત્રેન્દ્રિયથી શબ્દને ગ્રહણ કરે છે અને તેથી તેઓ સાંભળે છે, કેમ કે વાયુ, અગ્નિ કે મેઘના કંકાકાથી તેઓના ફળફૂલ ખરી પડે છે ^{૧૫} વૃક્ષો ચક્ષુષેન્દ્રિયથી ભેઈ પણ શકે છે, ઘરણું કે લતા (વેલ) ચોતરફથી વૃક્ષને વીંટાઈ વળે છે અને ચોખ્ખાનું વૃક્ષ ઉપર ચડી જાય છે જો તેને દંડિ ન હોય તો માર્ગ કેમ મળે ^{૧૬} વૃક્ષો પવિત્ર-અપવિત્ર ગંધ વડે તથા વિવિધ પ્રકારના ધૂષણ વડે રોગરહિત અને પુષ્પોવાળા બને છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ દ્રાણેન્દ્રિયને લીધે સૂધી શકે છે ^{૧૭} વૃક્ષો જળનું પાન કરે છે અને તેઓને જ્યારે રોગ થાય છે, ત્યારે તેઓના મૂળમા ઔષધ વગેરેનું સિંચન કરીને રોગનો ઉપાય કરવામા આવે છે, તેથી જણાય છે કે, તેઓનામા રસનેન્દ્રિય પણ છે ^{૧૮} જેમ કમળના દાડલાથી જળને મુખમા ખેંચી શકાય છે, તેમ વૃક્ષો પણ પવનની સહાય લઈને પોતાના મૂળો દ્વારા જળપાન કરી શકે છે ^{૧૯} વળી વૃક્ષો સુખદુઃખ અને અનુભવી શકે છે અને એક વખત કાપી નાખેલું વૃક્ષ ફરીથી ઊગી નીકળે છે, તેથી મને દેખાય છે કે, વૃક્ષોમા જીવ છે, પણ તેઓ નિર્જીવ અથવા જડ નથી ^{૨૦} વૃક્ષોએ જે જળ પીધું હોય છે, તેને તેઓના શરીરમા રહેલા અગ્નિ અને વાયુ પચાવે છે, જેથી પાચન થયેલા આહારને પચિયાને તેઓની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેઓની અંદર નીકાશ નો ભાગ ઉત્પન્ન થાય છે સર્વ જંગમ પ્રાણીઓના શરીરમા પણ પાચ ધાતુઓ (પંચમહાભૂતો) રહેલી છે, પરંતુ તેઓ જુદા જુદા પ્રકારે રહેલી છે, તેથી તેઓનું શરીર હાલીચાલી શકે છે ^{૨૧} પ્રત્યેક મનુષ્યના શરીરની અંદર ચામડી, માંસ, હાડકા, ચરબી અને રનાયુ આ પાંચે પદાર્થો પૃથ્વીમય છે. તેજ, કોષ, ચક્ષુ, ઉજ્જ્વળતા અને જ્ઞાનાગ્નિ આ પાંચ પદાર્થો અગ્નિમય છે. ^{૨૨} શ્રોત્ર (કાન), દ્રાણ (નાક), સુખ, દુઃખ અને ક્રોધ આ પાંચ પદાર્થો આકાશમય છે ^{૨૩} કંદ, પિત્ત, ક્ષયો, ચરબી ને લોહી આ પાંચ ધાતુઓ જળમય છે, ^{૨૪} અને પ્રાણ વાયુને લીધે પ્રાણી ગમનચાગમન કરી શકે છે,

વ્યાનવાયુને લીધે બળસાધ્ય ઉદય કરી શકે છે, અપાનવાયુ શરીરના નીચેના ભાગમાંથી ગતિ કરે છે, સમાનવાયુ હૃદયમાં સ્થિતિ કરે છે અને ઉદાન-વાયુથી પ્રાણી શ્વાસોચ્છ્વાસ લઈ શકે છે તથા કંઠ આદિ પ્રત્યેક સ્થાનના લેહથી બાહ્ય શકે છે. આ રીતે પાંચ વાયુઓ સર્વ પ્રાણીઓને ચેષ્ટા કરાવી રહ્યા છે. ૨૪૨૫ વળી શરીરને ધારણ કરનાર પ્રાણી પોતાનામાં રહેલી પૃથ્વીને લીધે ગંધના ગુણને ગ્રહણ કરે છે, પોતાનામાં રહેલા જળને લીધે રસના ગુણને બળી શકે છે, પોતાનામાં રહેલા તેજને લીધે રૂપના ગુણને ભેદ શકે છે, પોતાનામાં રહેલા વાયુને લીધે સ્પર્શના ગુણને અનુભવી શકે છે અને પોતાનામાં રહેલા આકાશને લીધે શબ્દના ગુણને સાંભળી શકે છે. ૨૫ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ પાંચે મહાભૂતોના ગુણો પૃથ્વીમાં રહેલા છે. તેમાંથી મુખ્ય ગણાતા ગંધના ગુણો વિસ્તારપૂર્વક હું તમને કહું છું. ૨૬ પૃથ્વીના ગંધગુણ નવ પ્રકારે વિસ્તારને પામેલો છે. જેમ કે એક તો ઈંદ્ર ગંધ (કસ્તૂરી વગેરેનો), બીજો અનિદ્ર ગંધ (સુડાં વગેરેનો), ત્રીજો મધુર ગંધ (મધ, પુષ્પ વગેરેનો), ચોથો કટુ ગંધ (મરચાં વગેરેનો), પાંચમો નિહારી ગંધ (હિંગ વગેરેનો), છઠ્ઠો સંહત ગંધ (અનેક પદાર્થોને એકત્ર બાંડવાથી નીકળેલો ગંધ), સાતમો સ્નિગ્ધ ગંધ (તાલ તાવેલા ઘી વગેરેનો), આઠમો રૂક્ષ ગંધ (સરસવના તેલ વગેરેનો) અને નવમો વિશદ ગંધ (હાંગરના ભાત વગેરેનો); આ નવ પ્રકારના પૃથ્વીના ગંધગુણનું શાસ્ત્રમાં વર્ણન છે. પૃથ્વી આદિમાં જે રૂપ રહેલું છે, તેને મનુષ્ય ચક્ષુષ્ ઇન્દ્રિયથી ભેદ શકે છે અને પૃથ્વી આદિના સ્પર્શને ત્વચા ઇન્દ્રિયથી બળી શકે છે. ૨૮૨૮ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ આ ચાર ગુણો જળમાં રહેલા છે. તેમાંથી મુખ્ય ગણાતા રસગુણનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે છે, તે વિષે હું તમને કહું છું, સાંભળો. ૩૦ વિશાળ વિચારચક્રિતવાળા ઋષિઓએ રસના અનેક લેહો કહેલા છે, તોપણ રસગુણના મધુર, લવણ, તિક્ત, (કડવે), કષાય (તૂરો), અમ્લ (ખાટો) અને કટુ (તીખો) આવા છ પ્રકાર મુખ્ય ગણાય છે અને તે છપે પ્રકારો કેવળ જળમય છે. ૩૧ હવે તેજની અંદર શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ગુણો રહેલા

છે. તેમાંથી રૂપ ગુણ મુખ્ય ગણાય છે; કેમ કે તેજને લીધે રૂપગુણને ભેદ શકાય છે અને તે રૂપ ગુણ અનેક પ્રકારનો છે; તોપણ નાતું, મોઢું, બઢું, ચોખડું, ગોળ, ઘોળું, કાળું, લાલ, પીળું, લીલું, કઠિન, ચીકણું, સુવાળું, લીસું, કોમળ અને દારુણ - આ પ્રમાણે રૂપના સોળ લેહો જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. વાયુમાં શબ્દ અને સ્પર્શ એવા બે ગુણ રહેલા છે. તેમાંથી સ્પર્શગુણ મુખ્ય ગણાય છે અને તે અનેક પ્રકારનો છે; તોપણ ઉષ્ણ, શીત, સુખકારક, દુઃખકારક, સ્નિગ્ધ, વિશદ, કઠોર, કોમળ, રૂક્ષ, લઘુ (હલકો), ગુરુ અને અતિશય ગુરુ (ભારે) આ પ્રકારે સ્પર્શના બાર લેહો ગણાય છે. ૩૨-૩૭ હવે આકાશની અંદર કેવળ એક શબ્દગુણ જ રહેલો છે, તેનો પણ વિવિધ પ્રકારે ઘણો વિસ્તાર છે, તે હું તમને કહું છું. ૩૮ ષડ્જ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, ધૈવત, પંચમ અને નિષાદ આ પ્રમાણે સાત પ્રકારનો શબ્દગુણ છે. વળી તે સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈને રહેલો છે, તોપણ ઢોલ-નગારાં વગેરેમાં મુખ્યત્વે કરીને જણાય છે. ૩૯૪૦ મૃદંગનો, લેરીનો, શંખનો, મેઘગર્જનાનો, રથનો, પ્રાણીનો કે અપ્રાણીનો જે કંઈ શબ્દ સંભળાય છે, તે સર્વનો પૂર્વોક્ત સાત લેહોમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે. ૪૧ આ રીતે આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થનારા શબ્દગુણના અનેક પ્રકારો છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે અને તેઓ સર્વ વાયુના ગુણની સાથે મળી જઈને કોઈ પણ પદાર્થ સાથે અથડાયા વિના સીધેસીધા જો આવે છે, તો સ્પષ્ટ સંભળાય છે અને કોઈની સાથે અથડાઈ ને આવે છે, તો સ્પષ્ટ રીતે સંભળાતા નથી. પ્રાણીઓનાં શરીરમાં, શબ્દાદિ ગુણોને ઉત્પન્ન કરનારી જે જે ધાતુઓ રહેલી છે, તેઓ અન્યોન્યને એકબીજાનાં ગુણો અર્પણ કરીને નિત્ય પોષી રહી છે. ૪૨૪૩ જળ, અગ્નિ અને વાયુ એ ત્રણે પદાર્થો પ્રાણીઓનાં શરીરમાં સદાકાળ જાયત રહ્યા કરે છે, તેઓ પ્રત્યેક શરીરનું મૂળ છે અને પ્રાણોમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છે. ૪૪

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમાં પ્રત્યેક શરીરો પંચ મહાભૂતોથી બનેલા છે નામનો અધ્યાય ૧૮૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૫ મો

પ્રાણવાયુ અને જઠરાગ્નિની ક્રિયા

॥ મહાદ્વાજ ઉવાચ ॥

પાર્થિવં ધાતુમાંસાદ્ય શરીરોઽગ્નિઃ કથં પ્રમો ।

અવકાશવિશેષેણ કથં વર્તયતેઽનિલઃ ॥ ૧ ॥

ભરદ્વાજે પૃછયુઃ : હે પ્રભુ ! પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતોથી બનેલા શરીરમાં દાખલ થઈને શરીરાભિમાની અગ્નિ કેવી રીતે રહે છે ? અને વાયુ ભુદા ભુદા અવકાશોમાં રહીને કેવી રીતે શરીર પાસે ચેષ્ટાઓ કરાવે છે ?

ભૃગુએ કહ્યું : હે નિદોષ પ્રાહ્મણ ! બળવાન વાયુ પ્રાણીઓના શરીર પાસે કેવી રીતે ચેષ્ટાઓ કરાવે છે અને શરીરમાં કયે કયે સ્થળે સંચાર કરે છે, તે વિષે હું તમને કહું છું.^૧ અગ્નિ પ્રાણીઓનાં મસ્તકને આશ્રય કરીને શરીરનું રક્ષણ કરે છે અને પ્રાણવાયુ પણ અગ્નિની સાથે જ મસ્તકમાં રહીને શરીરને ચેષ્ટાવાળું કરે છે.^૨ આ પ્રાણવાયુ અને અગ્નિ વગેરેના જે સમુદાય તે જ જીવસ્વરૂપ છે, સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા છે અને સત્તાતન પુરુષ છે; પરંતુ ઉપાધિના યોગને લીધે જ મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, પ્રાણી અને વિષયસ્વરૂપ બને છે.^૩ અને તેને લીધે જ આ સર્વ જગતમાં અંદરના ભાગમાં તથા બહારના ભાગમાં જે કંઈ વિજ્ઞાન, દેહ અને ઈન્દ્રિયો વગેરે રહેલાં છે, તે અર્ધાં ગતિમાન થઈ રહ્યાં છે. આ પ્રમાણે જીવદશાને પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રાણવાયુ સમાનવાયુનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને તેનો તે જ પાછો મૂળાશય, મલાશય અને જઠરાગ્નિનો જ્યારે આશ્રય કરે છે, ત્યારે મળમૂત્રને બહાર કાઢનારો અપાનવાયુ કહેવાય છે.^૪ વળી જ્યારે એકનો એક પ્રાણવાયુ ગમનાદિ કર્મને, તેને અનુકૂળ ચેષ્ટાઓને તથા ભારવહનના સામર્થ્યને પ્રકટ કરે છે. ત્યારે તેનું નામ 'ઉદ્ધાન' કહેવાય છે, એમ અધ્યાત્મશાસ્ત્રવેદાઓ કહે છે,^૫ પરંતુ એ વાયુ મનુષ્યોનાં શરીરના પ્રત્યેક સાંધાઓમાં જ્યારે સંચાર કરે છે, ત્યારે તેને 'વ્યાન' કહેવામાં આવે છે.^૬ મનુષ્યોનાં શરીરમાં રહેલો જઠરાગ્નિ, સમાન વાયુથી પ્રદીપ્ત રહીને ત્વચા વગેરે સર્વ ધાતુઓમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે અને અત્રાદિ રસોત્ત,

ત્વચા વગેરે ધાતુઓનું તથા કક્ષ વગેરે દોષોનું પરિણામ (ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ) કર્યો કરે છે.^૭ અપાનવાયુ નાભિના નીચેના ભાગમાં રહે છે અને પ્રાણવાયુ નાભિના ઉપરના ભાગમાં રહે છે. તેમ જ જઠરાગ્નિ એ બન્ને વાયુના મધ્યભાગમાં રહે છે. આ જઠરાગ્નિ તે બન્ને વાયુથી પ્રદીપ્ત થઈને તથા તેઓની સાથે રહીને અદાનું બરાબર રીતે પાચન કરે છે.^૮ સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરમાં સુખથી આર-ભીને છેક ગુદાદ્વાર પર્થત એક મોટું 'સ્રોતસ્' (નળી) હોય છે કે જેમાંથી (પ્રાણવાયુ સર્વત્ર સંચાર કરે છે અને) બીજાં અનેક સ્રોતસ્ (નાડીઓ) નીકળીને શરીરમાં વ્યાપ્ત થાય છે.^૯ આ નાડીઓ દ્વારા પ્રાણ આપ્તા શરીરમાં ફર્યા કરે છે, જેથી જઠરાગ્નિની સાથે પણ તેનો સમાગમ થાય છે. આપણાં શરીરની અંદર જે ઉષ્ણતા ભેવામાં આવે છે, તેને જ જઠરાગ્નિ સમજવો અને તે જઠરાગ્નિ જ પ્રાણીઓના અત્રને પચાવે છે.^{૧૦} પ્રાણવાયુ જઠરાગ્નિના વેગથી ગતિમાન થઈને ગુદાના દ્વાર સુધી પહોંચી વળે છે અને ત્યાં અથડાઈને પાછો ભિન્નભાગમાં આપીને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે.^{૧૧} નાભિના નીચેના ભાગમાં પકવાશય છે અને ઉપરના ભાગમાં આમાશય છે; તેમ જ નાભિના મધ્યભાગમાં શરીરના સર્વ પ્રાણી સ્થિતિ કરી રહ્યા છે.^{૧૨} અત્રાદિક સર્વ રસો (પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન, ઉદ્ધાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય આ) દત્ત વાયુની પ્રેરણાથી હૃદયમાં થઈને સર્વ નાડીઓમાં વહે છે અને આડા-અવળા જાંચાનીચા સર્વ પ્રદેશમાં પહોંચી વળે છે.^{૧૩} જે યોગીપુરુષો શ્રમને જીતનારા છે, સર્વત્ર સમાન દીપ્ત રાખનારા છે અને ધૈર્યસંપન્ન છે, તેઓનો જ આ યોગમાર્ગ છે કે જે દ્વારા તેઓ મસ્તકમાં રહેલા સહસ્ત્રલક્ષ્ય સુધી જીવાત્માને આકર્ષી લઈને ત્યાં સ્થાયિત કરે છે અને પરમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૪} એ પ્રમાણે પ્રાણીઓની સર્વ ચેષ્ટાઓ પ્રાણ-અપાનને લીધે જ થયા કરે છે, જેથી પ્રાણ નો જ નિરોધ કરવાનું યોગયાત્રામાં કહેવું છે અને જ્યારે પ્રાણનો નિરોધ કરવામાં આવે છે, ત્યારે શાળીમાં મૂકેલો અગ્નિ જેમ સ્પષ્ટ રીતે પ્રકાશે છે, તેમ સ્તત્સ્વરૂપ પ્રજ્ઞાતત્ત સ્પષ્ટ રીતે પ્રકાશે છે; અચોત પ્રાણનો નિરોધ કરી યોગાનુષ્ઠાન કરનારા

પુરુષને પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૧૭

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતીર્થ મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'પ્રાણવાયુ અને જઠરાગ્નિ ક્રિયા' નામનો
અધ્યાય ૧૮૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૬ મો

જીવતત્ત્વ હશે કે નહિ ?

॥ મહાજ ઉવાચ ॥

યદિ પ્રાણયતે વાયુર્વાયુરેવ વિચેષ્ટે ।

શ્વસિત્યામાપતે ચૈવ તસ્માજ્ઞોવો નિરર્થકઃ ॥ ૧ ॥

ભરદ્વાજે કહ્યું : જો વાયુ જ સર્વને જિવાડી રહ્યો છે, જો વાયુ જ સર્વને ચેષ્ટાવાળો કરી રહ્યો છે, જો વાયુ જ સર્વને શ્વાસોચ્છવાસવાળો કરી રહ્યો છે અને વાયુ જ સર્વને વાયા આપી રહ્યો છે, તો પછી જીવતત્ત્વનો શો ઉપયોગ ? તે નિર્ર્થક જ છે, એમ મનાશે !^૧ તમે કહો છો કે, આપણાં શરીરમાં જે ઉષ્ણતા જણાય છે, તે જઠરાગ્નિ છે અને જઠરાગ્નિ જ અન્નને પચાવે છે, તો પછી જીવ તો નિર્ર્થક જ થયો ! (મને લાગે છે કે, જીવતત્ત્વ હશે જ નહિ.)^૨ પ્રાણી જ્યારે મરણ પામે છે, ત્યારે પ્રાણવાયુ અને ઉષ્ણતા તેના ત્યાગ કરે છે અને તેથી જ આપણે કહીએ છીએ કે, અમુક પ્રાણીમાં હવે જીવ નથી.^૩ જીવ જો વાયુમય હોય અને વાયુની સાથે જ સંબંધ રાખનારો હોય, તો (મરણસમયે) વાયુમંડળની પેઠે તે દેખાવો જોઈએ અને પવનના સમુદાયની સાથે જ જતો રહેવો જોઈએ.^૪ જો આપણે એમ માનીએ કે, વાયુની સાથે જીવનો સંબંધ જોડાયેલો છે; અર્થાત વાયુરૂપી ઉપાધિથી તે વીંટાયો છે, તો પછી એમ ધવં જોઈએ કે, પથ્થરની સાથે બંધાયેલું એક તુંબડીતું જળપાત્ર, પથ્થરરૂપ ઉપાધિના ચોગે મહાસમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે; પરંતુ તે ઉપાધિથી જ્યારે સુકત થાય છે, ત્યારે એકદમ જળ ઉપર તરી આવે છે, તેમ જ જીવ પણ વાયુરૂપ ઉપાધિનો નાશ થતાં એકદમ સિત્ત સ્વરૂપે દેખાવો જોઈએ.^૫ તમે કહો છો કે જીવ જો બ્રહ્મનો અંશ છે, તો તે પણ ઘટી શકતું નથી; કેમ કે અગ્નિમાં મૂકેલો દીવો જેમ તદાકાર બની જાય છે અને કૂવામાં નાખેલું જળ જેમ તદ્રૂપ બની જાય છે, તેમ જીવ પણ પ્રાણ વાયુનો નાશ થતાં જ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરીને

સત્ત્વ બ્રહ્મભાવને જ પામી જવો જોઈએ.^૬ આ શરીરને પાંચ મહાભૂતો જ ધારણ કરી રહ્યાં છે, તો પછી એમાં જીવતત્ત્વ શા માટે માનવું જોઈએ ? વળી શરીરમાંનાં પાંચ ભૂતોમાંનું એક પણ જો નાશ પામે છે, તો બીજાં ચારેય ટકી શકતાં નથી. (અર્થાત્ તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, જીવ એ કોઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી, પણ પાંચ મહાભૂતોના સમુદાયને જ જીવ કહેવામાં આવે છે.)^૭ મનુષ્ય જો જળમય પદાર્થનો આહાર કરતો નથી, તો તેના શરીરમાંથી જળતત્ત્વનો નાશ થાય છે; શ્વાસોચ્છવાસ લેતો નથી, તો વાયુતત્ત્વનો નાશ થાય છે; કોઠાની આંદરનો પોલાણનો ભાગ વાયુ વગેરેથી જો ભરાઈ જાય છે, તો આકાશતત્ત્વનો નાશ થાય છે; અન્નાદિનું સોજન કરે નહિ, તો અગ્નિતત્ત્વનો નાશ થાય છે અને વ્યાધિ, સોજ વગેરે દુઃખો થવાથી શરીરના પૃથ્વીતત્ત્વનો નાશ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય કે શરીરમાંનાં પાંચ તત્ત્વોમાંથી જો એકનો જ નાશ થાય છે તો બાકી રહેલાં સર્વ તત્ત્વો વિનાશ પામે છે,^૮ અને જ્યારે એ સર્વ તત્ત્વો વિનાશ પામે છે, ત્યારે જીવ શું દોડી શકે છે, શું કંઈ જાણી શકે છે, શું કંઈ સાંભળી શકે છે ? અથવા શું કંઈ જોવી શકે છે ? અર્થાત કંઈ પણ કરી શકતો નથી. (તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, જીવ એ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, પણ પાંચ મહાભૂતોના સમુદાય તે જ જીવ છે !)^૯ મનુષ્ય માને છે કે, ' આ ગાયતું હું દાન કરું છું ' તેથી પરલોકમાં તે મને તારશે; પરંતુ હું કહું છું કે, ગાયતું દાન કરીને તે મનુષ્ય જો મરી જાય છે, તો પછી આ લોકમાં રહેલી ગાય કોને તારવા જશે ?^{૧૦} અને ધારો કે, કદાચ એવું બને કે, ગાય, ગાયતું દાન લેનાર અને ગાયનું દાન આપનાર એ ત્રણેય એકીસાથે જ જો મૃત્યુ થાય તો પછી તેઓનો સમાજમ કયાં થવાનો ?^{૧૧} જે કોઈ એક મનુષ્યને પડી-ઓ ખાઈ ગયાં છે અથવા પર્વતના શિખર ઉપરથી તે ગબડી પડ્યો છે અથવા અગ્નિમાં બાળી મૂકવામાં આવ્યો છે, તે ફરીથી જીવતો કયાંથી જ થાય ?^{૧૨} (કદાચ તમે કહો છો કે, એ રીતે નાશ પામેલો મનુષ્ય પણ કાપી નાખેલા વૃક્ષની પેઠે કમંડૂપી બીજ માંથી પુનઃ ઉપજાય થશે; તો એમ કહેવું તે પણ ચોગ્ય નથી; કેમ કે) કાપી નાખેલા વૃક્ષનું મૂળ

ફરીથી ઊગતું નથી, પણ તેનાં બીજો ફરીથી ઊગી નીકળે છે. એ પ્રમાણે મરણ પામેલો મનુષ્ય પુનઃ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકશે? કારણ કે તેનાં કર્મ-રૂપી બીજ કંઈ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતાં નથી.^{૧૪} આ સંસારમાં જે કંઈ પરિવર્તન પામ્યા કરે છે, તેમાં પૂર્વે ઉત્પન્ન કરેલું એક બીજ જ કારણભૂત છે અને તે બીજમાંથી જ એકમાંથી બીજું, બીજામાંથી ત્રીજું, એમ અનેક બીજો ઉત્પન્ન થયા કરે છે, પણ જેઓના નાશ થયો છે, તેઓ તો નાશ જ પામ્યા છે. તેઓ ફરીથી જીવતા થવાના નથી.^{૧૫}

ક્રિત શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વોત્તરગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'જીવતત્ત્વ હશે કે નહિ?' નામનો અધ્યાય ૧૮૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૭ મો જીવના સ્વરૂપનું નિરૂપણ

॥ મૃગુશ્વાચ ॥

ન પ્રણાશોઽસ્તિ જીવસ્ય દત્તસ્ય ચ કૃતસ્ય ચ ।
યાતિ દેહાંતરં પ્રાણી શરીરં તુ વિશીર્યતે ॥ ૧ ॥

ભૂયુએ કહ્યું : જીવનો કદી નાશ થતો જ નથી અને જીવે આપેલા દાનનો તથા કરેલાં કર્મોના પણ કદી નાશ થતો નથી. મરણસમયે જીવ બીજા શરીરમાં ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે તેનું શરીર જ નાશ પામે છે.^૧ જોકે જીવ શરીરનો આશ્રય કરે છે, તોપણ તેનો નાશ થતાં જીવનો નાશ થતો નથી. એક સ્થળે બળી રહેલાં લાકડાંઓ જે કે શાંત પડે છે-બળીને હોલવાઈ જાય છે; તોપણ અગ્નિ તો બીજે સ્થળે દેખાય જ છે.^૨

ભરદ્વાજે પૂછ્યું : તમે કહો છો કે, અગ્નિનો જેમ નાશ થતો નથી, તેમ જીવનો પણ નાશ થતો નથી, પરંતુ તેમ કહેવું તે યોગ્ય નથી, આપણે જોઈએ જ છીએ કે, બળી રહેલાં લાકડાંઓ ત્યારે હોલવાઈ જાય છે, ત્યારે અગ્નિ જોવામાં આવતો નથી.^૩ એ ઉપરથી હું તો એમ જ માનું છું કે, લાકડાંના અભાવને લીધે શાંત થયેલો અગ્નિ જેમ નાશ પામે છે; તેમ શરીરના નાશને લીધે જીવનો પણ નાશ થાય છે; કેમ કે શરીરનો નાશ થઈ ગયા પછી જીવની ગતિ, પ્રમાણ કે સ્થિતિ જાણવામાં આવતાં નથી.^૪

ભૂયુએ કહ્યું : લાકડાં બળી ગયા પછી અગ્નિ જોવામાં આવતો નથી, તેનું કારણ એ છે કે, લાકડાંના અભાવને લીધે નિરાશ્રિત થઈ પડેલો અગ્નિ આકાશમાં લીન થઈ જાય છે અને તેથી જ દુર્બોધ થઈ પડે છે, પણ તેનો નાશ તો થતો જ નથી.^૫ જેમ અરણિમાં રહેલો અગ્નિ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે જોવામાં આવતો નથી, તેમ જીવ પણ આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપક હોવાથી અને સૂક્ષ્મ હોવાથી શરીરના નાશ પછી જોવામાં આવતો નથી, એમાં સંશય નથી.^૬ જે જઠરાગ્નિ પ્રાણોને ધારણ કરી રાખે છે, વાયુને લીધે સ્થિતિ કરી રહે છે અને વાયુના રોકવાથી નાશ પામે છે, તે વિજ્ઞાનમય જઠરાગ્નિ જ જીવ છે, એમ તમારે જાણવું;^૭ કેમ કે શરીરમાં રહેલો તે અગ્નિ ત્યારે નાશ પામે છે, ત્યારે શરીર ચેતના વિનાનું થઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડે છે અને પૃથ્વીમાં જ લય પામે છે.^૮ સર્વ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનાં શરીરમાં રહેલો વાયુ તેઓના મરણસમયે આકાશમાં ચાલ્યો જાય છે અને તેની પાછળ અગ્નિ પણ ચાલ્યો જાય છે. આ રીતે આકાશ, વાયુ અને અગ્નિ એ ત્રણે પદાર્થો એકસ્વરૂપ બની જાય છે અને બાકી રહેલાં બે (જળ અને ભૂમિ) પદાર્થો પૃથ્વીરૂપ બની જાય છે.^૯ જ્યાં આકાશ હોય છે, ત્યાં વાયુ હોય છે અને જ્યાં વાયુ હોય છે, ત્યાં અગ્નિ હોય છે; પણ વાસ્તવિક રીતે આ ત્રણે પદાર્થો ભૂતિમાન નથી, છતાં પ્રાણીઓનાં સંબંધમાં ભૂતિમાન જણાય છે.^{૧૦}

ભરદ્વાજે પૂછ્યું : હે નિર્દોષ મહર્ષિ! ભૂયુ! પ્રાણીઓનાં શરીરમાં અગ્નિ, વાયુ, પૃથ્વી, આકાશ અને જળ એ પાંચ મહાભૂતો જ સ્થિતિ કરી રહ્યાં છે, તો પછી જીવ એ કેણું છે અને તેનું લક્ષણ શું છે, તે મને કહો.^{૧૧} સર્વ પ્રાણીઓનું શરીર પંચમહાભૂતોથી જ બનેલું છે, પાંચ વિષયો ઉપર જ આસક્ત રહેનારું છે, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયથી યુક્ત છે અને તે ઈન્દ્રિયો દ્વારા થતા જ્ઞાનને ચક્રણ કરનારું છે; તો એમાં જીવ નામનું તત્ત્વ કયું છે, એ જાણવાની મને ઇચ્છા છે.^{૧૨} માંસ અને રુધિરના સમુદાયરૂપ અને સ્નાયુ (આંતરડાં) તથા હાડકાંના ઢગ સમાન આ શરીર ત્યારે નાશ પામે છે, ત્યારે તેમાં જીવ જોવામાં આવતો નથી.^{૧૩} પંચ

મહાભૂતોથી યુક્ત એવું પણ આ શરીર જો જીવ વિનાનું હોય, તો શારીરિક અને માનસિક દુઃખ થતાં તેનો અનુભવ કરનાર કોણ છે ?^{૧૪} હે મહર્ષિ ! જે સમયે મન વ્યથા હોય છે, તે વેળા કાન ખુલ્લા હોવા છતાં પણ મનુષ્ય બરાબર સાંભળી શકતો નથી, એટલું જ નહિ પણ જે વેળા મન સાવ ધાન હોય છે, ત્યારે જ મનુષ્ય પોતાની ચક્ષુષ ઇન્દ્રિયથી પદાર્થોને જોઈ શકે છે, પરંતુ મન વ્યથા હોય છે, ત્યારે ચક્ષુષ ઇન્દ્રિયથી જોવા છતાં પણ મનુષ્ય બરાબર જોઈ શકતો નથી. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, જીવ નામનું તત્ત્વ નિરર્થક જ છે. (પરંતુ મન એ જ જીવ છે.)^{૧૫}^{૧૬} વળી જ્યારે મનુષ્ય નિદ્રાવશ હોય છે, ત્યારે કંઈ જોઈ શકતો નથી, કંઈ સૂંધી શકતો નથી, કંઈ સાંભળી શકતો નથી, કંઈ ઓલી શકતો નથી અને કોઈ પદાર્થના સ્પર્શનો કે રસનો પણ અનુભવ લઈ શકતો નથી.^{૧૭} આ શરીરમાં હર્ષ કોણ પામે છે ? ક્રોધાયમાન કોણ થાય છે ? શોક કોણ કરે છે ? ઉદ્વેગ કોણ પામે છે ? ઇન્ધ્રા કોણ કરે છે ? ધ્યાન કોણ ધરે છે ? દ્વેષ કોણ કરે છે અને વાણીનો ઉચ્ચાર કોણ કરે છે ?^{૧૮}

ભૃગુએ કહ્યું : હે ભરદ્વાજ ! સર્વ શુભોને ચક્રણ કરાવનારું અને સર્વ શુભોના આશ્રયભૂત એવું મન પણ પંચમહાભૂતોમાંથી જ બનેલું છે, જેથી મન નામનું કોઈ જુદું તત્ત્વ નથી; પરંતુ તેનો સમાવેશ પંચમહાભૂતોમાં જ થઈ જાય છે અને તેથી જ શરીરને ચેષ્ટાવાળું કરવામાં મન કારણભૂત નથી; પણ એકલો અંતરાત્મા જ (જીવ જ) શરીરને ચેષ્ટાવાળું કરી રહ્યો છે. એટલું જ નહિ પણ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોનો તથા બીજા સર્વ શુભોનો અંતરાત્મા જ અનુભવ લઈ શકે છે.^{૧૯} વળી તે અંતરાત્મા પંચભૂતોથી બનેલા આ શરીરમાં પાંચ શુભવાળા મનનો પણ દ્રષ્ટા છે અને તે અંતરાત્મા જ મન દ્વારા પ્રાણીઓનાં પ્રત્યેક ગાત્રોમાં વ્યાપી રહ્યો છે તથા સુખને અને દુઃખને પણ તે પોતે જ જાણી રહ્યો છે; પણ તેનો જો વિચાર થાય છે, તો આ દેહ સુખદુઃખને જાણી શકતો નથી.^{૨૦} જીવાત્મા જ્યારે શરીરનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે શરીર નાશ પામે છે, તેમાંનો અગ્નિ શાંત પડી જાય છે, તેમાં ઉષ્ણતા રહેતી નથી અને સ્પર્શનો કે રૂપનો

તેને અનુભવ થતો નથી.^{૨૧} આ સર્વ જગત કેવળ જળમય છે અને પ્રાણીઓનાં શરીરો પણ જળમય છે; (અર્થાત્ પ્રાણીઓનાં સર્વ લિંગશરીરો સૂક્ષ્મ ભૂતસમુદાયથી જ બનેલાં છે અને સૂત્રાત્માથી વ્યાપ્ત થયેલાં છે.) તેમ જ જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓમાં લોક-સપ્તા બ્રહ્મદેવસ્વરૂપ માનસઆત્મા (જીવ) રહેલો છે.^{૨૨} આત્મા જ્યારે પ્રકૃતિના શુભોથી યુક્ત થાય છે, ત્યારે ‘ક્ષેત્રજ્ઞ’ કહેવાય છે અને તે શુભોથી જ્યારે યુક્ત થાય છે, ત્યારે ‘પરમાત્મા’ કહેવાય છે.^{૨૩} તેને જ તમારે સર્વ લોકરૂપું હિત કરનારો આત્મા જાણવો કે, જે કમળપત્રની અંદર રહેલા જળગિંદુની પેઠે પ્રાણીઓનાં શરીરમાં રહેલો છે (અર્થાત્ કમળનાં પાંદડાંની ઉપર રહેલું જળનું ગિંદુ તેનાથી જેમ ભિન્ન છે અને નિર્લેપ છે, તેમ દેહમાં રહેલો આત્મા પણ દેહથી ભિન્ન છે અને જરામરણ આદિ તેના ધર્મોથી નિર્લેપ છે.)^{૨૪} ‘ક્ષેત્રજ્ઞ’ એવા નામવાળો તે આત્મા સદાય અવિનાશી છે અને લોકના હિતરૂપ છે; એમ તમારે જાણવું તથા સત્, રજઃ અને તમસ એ ત્રણે જીવના શુભો છે, એમ સમજવું.^{૨૫} આત્મવેત્તા વિદ્વાનો કહે છે કે, જીવના શુભરૂપ ગણાતાં દેહ, ઇન્દ્રિયો અને મન જ્યારે ચૈતન્યથી યુક્ત થાય છે, ત્યારે જ અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે અને જીવથી પર રહેલા તથા સાત જીવનના સપ્તા સર્વાત્મક બ્રહ્મ જ તેઓને ચેષ્ટાવાળાં કરે છે; (અર્થાત્ નટ જેમ લાકડાની પૂતળીને દોરી બાંધીને નચાવે છે, તેમ સર્વાત્મક પરમાત્મા દેહાદિ જડ પદાર્થોને ચૈતન્યયુક્ત અને ચેષ્ટાવાળા કરે છે.)^{૨૬} પરંતુ દેહનો નાશ થતાં જીવનો કદી નાશ જ થતો નથી, તોપણ અસાની લોકો કેવળ મિથ્યા જ કહે છે કે, જીવનો નાશ થયો ! જીવ તો એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જ ચાલ્યો જાય છે અને પૂર્વના શરીરનો નાશ તે જ એનો નાશ ગણાય છે.^{૨૭} આ રીતે દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં ગૂઢ રહેલો અને અસા-નથી ઢંકાયેલો જીવાત્મા, સર્વ પ્રાણીઓની અંદર રહેલો છે અને તત્ત્વવેત્તા વિદ્વાનો જ્ઞાનદંષ્ટિથી તેને જોઈ શકે છે.^{૨૮} જે વિદ્વાન પુરુષ અદ્વાકાશી અને વિશુદ્ધાત્મા થઈને આગતી પાછતી રાત્રે યોગસાધના કરે છે, તે પોતાના અંગઃકરણ વિષે જ આત્માનાં દર્શન કરે છે.^{૨૯} ચિત્તની વૃત્તિને અંતર્યુષ કરીને

તથા શુભઅશુભ કર્મોના ત્યાગ કરીને મનમાં પ્રસન્નતાને ધારણ કરનારો આત્મનિષ્ઠ પુરુષ અનંત સુખને સંપાદન કરે છે.^{૩૦} આત્મા, અસિના જેવો જ પ્રકાશમાન છે, મનમાં પ્રકટ થનારો છે અને શરીરોની અંદર નિવાસ કરીને ‘જીવ’ એવી સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે. આ સર્વ સૃષ્ટિ પ્રજાઓના પાલક એવા તે આત્મામાંથી જ થયેલી છે, એવો અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે.^{૩૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં ‘જીવના સ્વરૂપનું નિરૂપણ’ નામનો અધ્યાય ૧૮૭ મો સમાયે

અધ્યાય ૧૮૮ મો આતુર્વણ્ય વિભાગ

॥ મુગ્ધવાચ ॥

અમૃજદ્ બ્રાહ્મણાનેવ પૂર્વં બ્રહ્મા પ્રજાપતીન્ ।

આત્મતેજોઽભિનિર્વૃત્તાન્ માસ્કરાગ્નિસમપ્રમાન્ ॥ ૧

ભૂચુએ કહ્યું : હે ભરદ્વાજ ! બ્રહ્મદેવે પોતાના સત્ય સંકલ્પાદિ સામર્થ્યથી પ્રથમ બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યાં. તે સર્વ બ્રાહ્મણો પ્રજાઓના પતિ ગણાતા હતા અને સૂર્ય તથા અગ્નિ સમાન તેજસ્વી હતા.^૧ આવા બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા પછી તેઓને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય તે માટે પ્રભુ બ્રહ્મદેવે યજ્ઞાદિક ધર્મ, કૃત્તૃત્યાંદ્રાવણાદિક તપ, નિત્ય એવો વેદ, સ્નાનાદિક આચાર અને પ્રાયશ્ચિત્તાદિક શૌચવગેરેને ઉત્પન્ન કર્યાં.^૨ તે પછી દેવોને, દાનવોને, દૈત્યોને, ગંધર્વોને, અસુરોને, મોટા સર્પોને, યક્ષોને, રાક્ષસોને, નાગોને, પિશાચોને તથા મનુષ્યોને ઉત્પન્ન કર્યાં^૩ અને તે પ્રમાણે જ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર તથા બીજા પ્રાણીઓના સમુદાયના જે જે વર્ણો છે, તેને તેને પણ તેમણે ઉત્પન્ન કર્યાં.^૪ બ્રાહ્મણોમાં સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય છે, માટે તેઓનો વર્ણ (રંગ) શ્વેત (ઊનવળ) છે, ક્ષત્રિયોમાં રજોગુણનું પ્રાધાન્ય છે, માટે તેઓનો વર્ણ હોદિત (રતાશભરેલો) છે, વૈશ્યોમાં રજોગુણની તથા તમોગુણની મિશ્રતા છે, માટે તેઓનો વર્ણ પીળો છે અને શૂદ્રોમાં તમોગુણનું પ્રાધાન્ય છે માટે તેઓનો વર્ણ શ્યામ છે.^૫

ભરદ્વાજે પૂછ્યું : તમે કહો છો કે, ‘બ્રાહ્મણાદિ

ચારે વર્ણોમાં, સાત્ત્વિક આદિ ગુણોની પ્રાધાન્યતાથી ઉત્પન્ન થયેલા શ્વેત આદિ વર્ણ(રંગ)ને લીધે પરસ્પર ભિન્નતા રહેલી છે,’ પણ તેમ કહેલું એ ઠીક નથી; કારણ કે પ્રત્યેક વર્ણમાં ભિન્ન ભિન્ન (રંગના મનુષ્યો) જોવામાં આવે છે. (માટે રંગ ઉપરથી વર્ણભેદ (જાતિભેદ) માનવો તે કંઈ યોગ્ય નથી.)^૬ વળી આપણે-બ્રાહ્મણોથી જ આરંભીને છેક શૂદ્રવર્ણના લોકો સુધીને કામ, ક્રોધ, ભય, શોક, ચિંતા, ક્ષુધા અને શ્રમ એકસરખી જ રીતે વશ કરવા સમર્થ થાય છે, તો પછી વર્ણભેદ માનવાની શી જરૂર છે ?^૭ તેમ જ સર્વ કોઈનાં શરીરમાંથી સ્વેદ (પરસેવો), મૂત્ર, મળ, કફ, પિત્ત અને રુધિર એકસરખાં જ નીકળે છે તો પછી વર્ણવિભાગ શા માટે ?^૮ વળી બીજા જગમ પ્રાણીઓમાં તથા સ્થાવર પ્રાણીઓમાં અસંખ્યાત જાતિઓ જોવામાં આવે છે અને તેઓ સર્વના વર્ણ (રંગ) પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, તો પછી તેઓના વર્ણનો નિશ્ચય શી રીતે થઈ શકે ?^૯

ભૂચુએ કહ્યું : ‘ખરી રીતે જોનાં જુદા જુદા વર્ણો છે જ નહિ; કેમ કે બ્રહ્મદેવે પ્રથમ બ્રાહ્મણોને જ ઉત્પન્ન કર્યા હતા, જેથી સર્વ જગત કેવળ બ્રાહ્મણ મય જ છે; પરંતુ એ બ્રાહ્મણોએ જ જ્યારે ભિન્ન ભિન્ન કર્મો સ્વીકાર્યાં, ત્યારે તે તે કર્મને અનુસરતો વર્ણવિભાગ બંધાયો છે.’^{૧૦} જે બ્રાહ્મણોએ કામ-ભોગ ઉપર પ્રીતિ કરી, તીક્ષ્ણતા અને ક્રોધનો આશ્રય કર્યો, સાહસકર્મને પસંદ કર્યું અને સ્વધર્મનો ત્યાગ કર્યો, તે બ્રાહ્મણો શરીરે લાલ વર્ણના (રજોગુણનું પ્રાધાન્ય ધરાવનારા) ક્ષત્રિયો ગણાયા; તેમ જ જે બ્રાહ્મણોએ ગોપાલનની વૃત્તિનો આશ્રય કર્યો, ખેતીવાડી કરીને આજીવિકા ચલાવવા માંડી અને સ્વધર્મનો ત્યાગ કર્યો, તેઓ શરીરે પીળા વર્ણના (રજોગુણ તથા તમોગુણનું પ્રાધાન્ય ધરાવનારા) વૈશ્યો ગણાયા.^{૧૧-૧૨} અને જે બ્રાહ્મણોએ હિંસા તથા અસત્ય ભાવણ ઉપર પ્રીતિ કરી, લોભી વૃત્તિનો સ્વીકાર કર્યો, સર્વ પ્રકારનાં કર્મો કરીને આજીવિકા ચલાવવા માંડી અને શૌચાચારનો ત્યાગ કરી દીધો, તેઓ શરીરે શ્યામ વર્ણના (તમોગુણનું પ્રાધાન્ય ધરાવનારા) શૂદ્ર ગણાયા.^{૧૩} આ રીતે ભિન્ન ભિન્ન કર્મોને સ્વીકારનારા બ્રાહ્મણો જ જુદા

બુદ્ધા વર્ણોમાં વહેંચાઈ ગયા છે, તોપણ નિત્ય ધર્મ કરવા માટે તથા યજ્ઞક્રિયા કરવા માટે તેઓને નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી.^{૧૪} બ્રહ્મદેવે પ્રથમ આ ચારે વર્ણોના લોકોને વેદવાણીનું પઠનપાઠન કરવા માટે અધિકારી ઠરાવ્યા હતા, પરંતુ પાછળથી લોભના દોષને લીધે અજ્ઞાનભાવને (તામસી પ્રકૃતિને) પામેલા શૂદ્રો (હાથે કરીને) વેદાધિકારથી બ્રહ્મ થયા છે.^{૧૫} બ્રાહ્મણો વેદોક્ત કર્મક્રિયાઓ કરવામાં તત્પર રહે છે, વેદોને ધારણ કરી રાખે છે અને મતોનું તથા નિયમોનું પાલન કરે છે, માટે તેઓના તપનો નાશ થતો નથી;^{૧૬} પરંતુ જે તુચ્છ વૃત્તિકળા બ્રાહ્મણો વેદવિજ્ઞાનને ભણતા નથી અને સર્વ કાર્યસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને ઝોળખતા નથી, તેઓ અનેક પ્રકારની અધમ જાતિઓમાં જન્મ ધારણ કરે છે.^{૧૭} જેઓનાં જ્ઞાનવિજ્ઞાન નાશ પામ્યાં હોય છે અને જેઓ સ્વચ્છંદ આચાર-ચેષ્ટાઓ- (ક્રિયાઓ)ને કરનારા હોય છે, તેઓ પિશાચ, રાક્ષસ, પ્રેત અને અનેક પ્રકારની રૂઝેચ્છજાતિઓમાં જન્મે છે.^{૧૮} પ્રાચીન કાળના ઋષિઓએ પોતાના તપોબળના સામર્થ્યથી અર્વાચીન ઋષિઓને તથા વેદોક્ત સંસ્કારવાળી અને પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે વર્ણ-વ્યવસ્થાને પામેલી પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરી છે.^{૧૯} તેમ જ એ પ્રાચીન ઋષિઓની માનસિક સૃષ્ટિ આદિ-દેવ બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, પરબ્રહ્મરૂપી મૂળ કારણવાળી છે; માટે જ અવિનાશી અને વિકારશૂન્ય છે તથા યોગાનુષ્ઠાન કરવામાં પરાયણ રહેનારી છે.^{૨૦}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ-તર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમાં 'આત્મવૈશ્ય વિભાગ' નામનો અધ્યાય ૧૮૮ માં સમાયેલ છે.

અધ્યાય ૧૮૯ મો

ચારેય વર્ણોનું સ્વરૂપ

॥ મરદાજ ઉવાચ ॥

બ્રાહ્મણઃ કેન ભવતિ ક્ષત્રિયો વા દ્વિજોત્તમ ।

વૈશ્યઃ શૂદ્રઃ ક્ષત્રિયો વદ્ વૃદ્ધિ વદતાંવર ॥ ૧ ॥

ભરદ્વાજે પૃથ્ઘુઃ હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મર્ષિ ! શું કરવાથી પુરુષ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર થઈ શકે છે, તે મને કહેો. ^૧ બૃહુએ કહ્યું : જેને જાતકર્મોદિ (અડતાળીશ)

સંસ્કારો કરવામાં આવ્યા હોય છે, જે પવિત્ર હોય છે, વેદાધ્યયનસંપન્ન હોય છે, (સંધ્યા-સ્નાન, જપ, હોમ, દેવપૂજન, અતિથિસત્કાર અને વૈશ્વદેવ આ) છ-પ્રકારનાં કર્મો પ્રતિદિન કર્યા કરતો હોય, શૌચ-ચારમાં તત્પર રહેતો હોય, બ્રાહ્મણને જમાવ્યા પછી જન્મતો હોય, શુરુ ઉપર પ્રીતિ રાખતો હોય, મતોનું નિત્ય પાલન કરતો હોય અને સત્યનિષ્ઠ હોય, તે પુરુષ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.^{૨૩} વળી જે પુરુષની અંદર સત્ય, દાન, અહિંસા, અકૂરતા, લજ્જા, દયા અને તપ આ સાતે શુભો ભાવો આવતા હોય, તેને બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે છે.^{૨૪} પરંતુ જે પુરુષ યુદ્ધાદિક ક્ષાત્રકર્મનું સેવન કરતો હોય, વેદાધ્યયન કરવામાં આસક્ત હોય, બ્રાહ્મણને દાન આપ્યા કરતો હોય અને પ્રજાઓ પાસેથી કર વગેરે લેતો હોય, તેને ક્ષત્રિય કહેવામાં આવે છે.^{૨૫} તેમ જ જે પુરુષ વેપાર, પશુરક્ષા, ખેતીવાડી અને દાન કરવામાં તત્પર રહે છે; પવિત્ર રહે છે તથા વેદાધ્યયનસંપન્ન હોય છે, તેને વૈશ્ય કહેવામાં આવે છે.^{૨૬} અને જે પુરુષ નિત્ય સર્વ પદાર્થોનું ભક્ષણ કરે છે, સર્વ પવિત્રતારક્ષિત હોય છે, વેદોત્થાગ કરનાર હોય છે અને આચારબ્રહ્મ હોય છે, તેને શૂદ્ર કહેવામાં આવે છે.^{૨૭} સત્ય, દાન, અહિંસા અકૂરતા, લજ્જા, દયા અને તપ એ સાત શુભો શૂદ્રની અંદર હોય અને બ્રાહ્મણની અંદર ન હોય, તો તે શૂદ્ર, શૂદ્ર નથી અને બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણ નથી, અર્થાત્ ધર્મ જ વર્ણવિભાગમાં કારણભૂત છે, પણ જાતિ વર્ણવિભાગમાં કારણભૂત નથી.^{૨૮} પ્રત્યેક મનુષ્યે હરકોઈ ઉપાયે પણ લોભનો, ક્રોધનો તથા મનનો જય કરવો; કેમ કે સર્વ જ્ઞાનોમાં પવિત્ર જ્ઞાન એ જ છે.^{૨૯} ક્રોધ અને લોભ, કલ્યાણનો વિઘાત કરવા માટે સર્વદા તત્પર રહે છે, માટે સર્વ કોઈ પ્રકારે તેઓ બળેને અટકાવવા.^{૩૦} મનુષ્યે ક્રોધથી પોતાની લક્ષ્મીનું રક્ષણ કરવું, મત્સરથી તપનું રક્ષણ કરવું, માન અને અપમાનથી વિદ્યાનું રક્ષણ કરવું તથા પ્રમાદથી પોતાની જાતનું રક્ષણ કરવું.^{૩૧} હે બ્રાહ્મણ ! જે પુરુષના યજ્ઞાદિ સર્વ સમારંભો દ્વેષેષ્ટરૂપ બંધનથી રહિત હોય છે અને જેનો હોમ, હવન તથા દાનધર્મ દ્વિત્યાગના નિમિત્ત જ આવ્યા કરતો હોય છે, તે પુરુષ જ ખરેખરે ત્યાગી

છે અને બુદ્ધિમાન છે.^{૧૨} પ્રત્યેક પુરુષે અહિંસાશીલ થવું જોઈએ, સર્વ પ્રાણીઓના તરફ મિત્રભાવે વર્તવું જોઈએ અને જ્ઞાનપૂર્વક સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને તથા જિતેન્દ્રિય થઈને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ભયરહિત ગણાતા શોકમુક્ત સ્થાનને આશ્રય કરવો જોઈએ; અર્થાત્ આત્મધ્યાન કરવામાં જ તત્પર રહેવું જોઈએ.^{૧૩} તપશ્ચર્યા કરવામાં નિત્ય આસક્ત રહેનાર, ઈન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરનાર, મૌન વ્રતને ધારણ કરનાર અને મનને વશ રાખનાર એવા જે કોઈ પુરુષને મોક્ષરૂપી અજિત સ્થાનને જીતવાની જે ઇચ્છા હોય, તો તેણે શ્રીપુત્રાદિ સંગહેતુક વિષયોથી અસંગ રહેવું; અર્થાત્ તેઓને સંગ કરવો નહિ.^{૧૪} આ જગતમાં જે જે પદાર્થોને ઈન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરી શકાય છે, તેને 'વ્યક્ત' કહેવામાં આવે છે અને જે પદાર્થોને ઈન્દ્રિયો ગ્રહણ કરી શકતી નથી, તેને 'અવ્યક્ત' કહેવામાં આવે છે. આ અવ્યક્તસ્વરૂપ પરમાત્માને કેવળ યોગીલોકે જ પોતાના લિંગ (સૂક્ષ્મ) શરીરથી જોઈ શકે છે, એમ સમજવું;^{૧૫} પરંતુ પરમાત્મા ઈન્દ્રિયાતીત હોવાને લીધે અવ્યક્ત છે, તેથી તેમની સત્તા (હોવાપણ)ના સંબંધમાં અવિશ્વાસ રાખવો નહિ, પણ શુરુ અને વેદવાક્યો ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને મનમાં વિશ્વાસ રાખવો. વળી મોક્ષપદ કેવળ વૈરાગ્ય ધારણ કરવાથી જ મળે છે, માટે કોઈ પણ વિષયનો મનમાં વિચાર કરવો નહિ, મનને પ્રાણ વિષે સ્થાપિત કરવું અને પ્રાણને પરબ્રહ્મ વિષે ધારણ કરવો. જે બ્રાહ્મણ આ રીતે વૈરાગ્યપૂર્વક યોગાનુષ્ઠાન કરે છે, તેને અનાયાસે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૧૬/૧૭} બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ દ્વિભતિનું સામાન્ય લક્ષણ એ જ હોઈ શકે કે, તે નિત્ય શૌચાચારપરાયણ હોવો જોઈએ, સદાચારસંપન્ન હોવો જોઈએ અને સર્વ પ્રાણીઓ પર દયાભાવ રાખનારો હોવો જોઈએ.^{૧૮}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમા શાંતિપર્વગત મોક્ષધર્મોપનિષાસન-પર્વમાં 'ચારેય વર્ણોનું સ્વરૂપ' નામનો

અધ્યાય ૧૮૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૦ મો સત્ય અને અસત્યનું સ્વરૂપ

॥ સ્મૃત્વાત્ ॥

સત્યં બ્રહ્મ તપઃ સત્યં સત્યં વિમુજ્જતે પ્રજાઃ ।

સત્યેન ધાર્યતે લોકઃ સ્વર્ગં સત્યેન ગચ્છતિ ॥ ૧ ॥

ભૂશુએ કહ્યું: હે ભરદ્વાજ! વેદ અને તપ (સ્વધર્મોનુષ્ઠાન)એ બન્ને સત્યસ્વરૂપ ગણાય છે; તેમ જ આ વેદ અને તપરૂપ સત્યથી પ્રભુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, લોકોનું રક્ષણ થાય છે અને તેને લીધે જ મનુષ્ય સ્વર્ગલોકમાં જઈ શકે છે.^૧ પરંતુ વેદવિરુદ્ધ યથેષ્ટ આચરણ કરવું, તે અસત્યસ્વરૂપ ગણાય છે, જે કેવળ અધિકારનું જ બીજું સ્વરૂપ છે. આ અસત્યનું આચરણ કરવાથી (અર્થાત્ તમોગુણરૂપ મૂળ અજ્ઞાનને વશ થવાથી) મનુષ્યનો અધઃપાત થાય છે. વળી તે અસત્યસ્વરૂપ અધિકારથી ઘેરાયેલા મનુષ્યો સ્વર્ગલોકને કદી જોઈ શકતા જ નથી.^૨ વિદ્વાનો કહે છે કે, સ્વર્ગ એ પ્રકાશસ્વરૂપ છે અને નરક એ અધિકારસ્વરૂપ છે. આ પૃથ્વી પર વિહાર કરનારાં પ્રાણીઓ તે બન્ને લોકને મેળવી શકે છે. (અર્થાત્ સત્યગુણનો આશ્રય કરવાથી પ્રકાશરૂપ દેવપણું પ્રાપ્ત થાય છે. તમોગુણનો આશ્રય કરવાથી નરક અથવા અધિકારરૂપ પશુપક્ષીપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને તેઓ બન્ને ગુણનું મિશ્રણ કરીને વર્તવાથી મનુષ્યપણું મળે છે.)^૩ આ લોકમાં સત્ય તથા અસત્યના સંબંધમાં અતુલ મે ધર્મ-અધર્મ, પ્રકાશ-અધિકાર અને સુખ તથા દુઃખ એવા પ્રકારની વૃત્તિ જોવામાં આવે છે.^૪ જેમ કે સત્ય એ ધર્મસ્વરૂપ છે, ધર્મ એ પ્રકાશરૂપ છે અને પ્રકાશ એ સુખ જ છે; તેમ જ અસત્ય એ અધર્મસ્વરૂપ છે, અધર્મ એ અધિકારનું રૂપ છે અને અધિકાર એ દુઃખ જ છે.^૫ આ વિષયમાં એમ કહેવાય છે કે, લોકસૃષ્ટિને જોનારા વિદ્વાન પુરુષો શારીરિક અથવા માનસિક દુઃખોથી અને પરિણામમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારાં વિષયજન્ય સુખોથી મોહિત થતા નથી.^૬ આ લોકમાં કે પરલોકમાં પુત્રાદિનું આલિંગન કરવાથી અથવા વિષયલોભ કરવાથી પ્રાણીઓને જે સુખ મળે છે, તે અનિત્ય છે-નાશવંત છે, આમ સમજનારા વિચક્ષણ પુરુષે તેવાં અનિત્ય સુખ મેળવવાનો યત્ન કરવો

નહિ; પણ એ ઔપાધિક દુઃખથી મુક્ત થવા માટે જ ચત્ન કરવો.^૭ જેમ રાહુથી ઘેરાયેલા ચંદ્રમાની ક્રાંતિ જગતમાં પ્રકાશિત થતી નથી, તેમ અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલા મનુષ્યોનું નિત્યસુખ (તે અજ્ઞાનને લીધે જ) પ્રકાશિત થતું નથી.^૮ સર્વ પ્રકારનું લૌકિક સુખ બે પ્રકારનું છે : એક તો શારીરિક સુખ અને બીજું માનસિક સુખ. મનુષ્યો આ લોકમાં રહેવા માટે કે પરલોકમાં રહેવા માટે જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે કેવળ સુખ મેળવવા માટે જ હોય છે; ધર્મી થકામરૂપ ત્રિવર્ગનું ક્ષણ પણ પૂર્વોક્ત સુખ કરતાં કંઈ વિશેષ હોતું નથી. પ્રત્યેક મનુષ્યને તે સુખ જ પ્રિય હોય છે. વળી એ સુખ આત્માનો એક શુભ મનાય છે, તેને મેળવવા માટે જ ધર્મનો તથા અર્થનો આરંભ કરવામાં આવે છે, સુખ એ જ ધર્માચરણનો હેતુ છે અને પ્રત્યેક આરંભો તે સુખને માટે જ કરવામાં આવે છે.^૯

ભરદ્વાજે પૂછ્યું : તમે કહ્યું કે, આ જગતમાં સુખની જ સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે—સુખનું જ પરમ પ્રાધાન્ય છે; પરંતુ તમારા એ કથનનો અમે સ્વીકાર કરતા નથી. મોટા મોટા ઋષિઓ કે જેઓ મહાન યોગશ્ચર્યનું આરાધન કરનારા હોય છે, તેઓને આત્માના શુભ તરીકે ગણાતું આ કામ્ય-સુખ અવશ્ય હર્લભ તો નહિ જ હોય, છતાં તેઓ તેની ઇચ્છા કરતા નથી. વળી આપણે સાંભળીએ છીએ કે, ત્રિલોકીના સદા પ્રભુ બ્રહ્મા, એ કામ્ય-સુખમાં લક્ષ્ય નહિ આપીને હમેશાં એકલા જ રહે છે અને બ્રહ્મચર્ય પાળે છે; તેમ જ જગતના ઈશ્વર ભગવાન શંકરે પણ પોતાની સમીપ આવતા કામદેવને ચારીરરહિત કરી નાખીને શાંત પાડ્યો છે, માટે અમે કહીએ છીએ કે, મહાત્મા પુરુષોએ તમે કહેલા સુખને સ્વીકાર્યું નથી અને તે ઉપરથી જ સિદ્ધ થાય છે કે, સુખની અંદર કોઈ પ્રકારનો વિશેષ શુભ પણ નથી. વળી તમે કહ્યું કે, સુખના કરતાં બીજું કંઈ પણ શ્રેષ્ઠ નથી. એ વાત મારા માનવામાં આવતી નથી. વળી લોકમાં પણ કહેવાય છે કે, ક્ષણનો ઉદય બે પ્રકારે થાય છે : પુણ્યમાંથી સુખ ઉત્પન્ન થાય છે અને પાપમાંથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૦}

ભૃગુએ કહ્યું : આ વિષયમાં કહેવાય છે કે,

અજ્ઞાનરૂપ અસત્યમાંથી અંધકાર—અવિદ્યા (દેહાદિ અનિત્ય પદાર્થો પર નિત્યત્વબુદ્ધિરૂપ વિપર્યાસ) ઉત્પન્ન થાય છે કે, જેથી ઘરત બનેલા મનુષ્યો અધર્મને જ અનુસરે છે, પણ ધર્મને અનુસરતા નથી. તે મનુષ્યો ક્રોધ, લોભ, હિંસા અને અસત્ય વગેરે આત્મનાશક શુભોથી વ્યાપ્ત થયેલા હોય છે, તેથી જ તેઓને આ લોકમાં કે પરલોકમાં સુખ મળતું નથી; પણ તેઓ અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ, રોગો અને સંતાપોથી ઘેરાઈ બંધ છે, તેમ જ વધ, બંધન વગેરેના કલેશોથી તથા ક્ષુધા, તૃષ્ણા, પરિશ્રમ વગેરેનાં દુઃખોથી સંતાપ પામે છે. વળી તે ઉપરાંત વૃદ્ધિ, વાયુ, અતિ ઉષ્ણતા અને અતિ શીતલતા વગેરેથી ઉત્પન્ન થનારાં મહાભયંકર શારીરિક દુઃખો તથા માનસિક દુઃખોથી પીડાય છે. વળી તેઓ બંધુઓના તથા ધનના નાશને લીધે અને વિશેષને લીધે ભિષ્ણેલા માનસિક શોકોથી પરાલભ પામે છે અને જરા, મૃત્યુ વગેરેનાં બીજાં દુઃખોને પણ ભોગવે છે.^{૧૧} આ બધાં શારીરિક અને માનસિક દુઃખો જે પુરુષનો સ્પર્શ પણ કરી શકતાં નથી, તે પુરુષ જ ખરા સુખને બાંધી શકે છે. વળી એ પૂર્વોક્ત દોષો સ્વર્ગલોકમાં પ્રકટ થતા નથી, પરંતુ ત્યાં તો અતિશય સુખકારી પવન વાય છે, મુગધી ગંધ ફેલાઈ રહ્યો છે અને ક્ષુધા, તૃષ્ણા, પરિશ્રમ જરા કે પાપ એમાંનું કંઈ પણ તે સ્થળે નથી.^{૧૨,૧૩} વળી તે સ્વર્ગલોકમાં સહાને માટે સુખ જ હોય છે, ત્યારે આ લોકમાં સુખ અને દુઃખ એ બન્ને હોય છે અને નરકમાં તો કેવળ દુઃખ જ હોય છે; માટે જ વિદ્વાનો કહે છે કે, સુખ એ જ પરમ પદ છે.^{૧૪} જેમ આ પૃથ્વી સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારી છે, તેમ સ્ત્રીઓ પણ સર્વ દુઃખોને ઉત્પન્ન કરનારી છે અને તેવી સ્ત્રીઓ ત્યાં સ્વર્ગલોકમાં પણ છે. જેમ આ લોકમાં અવિદ્યાને વશ થયેલો પુરુષ અનેક પ્રકારના કલેશોનું પાત્ર બને છે, તેમ ત્યાં સ્વર્ગમાં પણ પ્રજાપતિ અનેક પ્રકારના કલેશો અતુલ ભગ્યા કરે છે; તોપણ સ્વર્ગલોકમાં તથા આ લોકમાં વિશેષ ભેદ એ જ રહેલો છે કે, આ લોકમાં જન્માંતરના કારણભૂત એવી વાસનાઓ પુણ્યમય અને પાપમય હોય છે, પરંતુ સ્વર્ગલોકમાં કેવળ તેજમય અને પુણ્યમય જ હોય છે.^{૧૫} બ્રહ્મદેવે

પૂર્વે આ પ્રમાણે જ લોકરચના કરેલી છે અને પોતા-
પોતાનાં કર્મોથી વીંટાયલી આ પ્રંમઓ તે લોક
રચનાને અનુસર્યા કરે છે. ૧૧૪

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વાતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'સત્ય અને અસત્યનું સ્વરૂપ' નામનો
અધ્યાય ૧૯૦ મો સમાપ્ત,

અધ્યાય ૧૯૧ મો

પ્રહ્લયર્થ અને ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ

॥ મરહાજ ઉવાચ ॥

દાનસ્ય કિં ફલં ગ્રાહ્યર્થસ્ય ચરિતસ્ય ચ ।

તપસશ્ચ સુતમસ્ય સ્વાધ્યાયસ્ય હૃતસ્ય વા ॥ ૧ ॥

ભરદ્વાજે પૂછ્યું : હે પ્રહ્લયર્થ ! દાનરૂપી ધર્મો-
ચરણનું, ઉત્તમ પ્રકારે કરેલા તપનું, સ્વાધ્યાયનું
તથા અગ્નિહોમનું શું ફળ છે ? ૧

ભૂગુએ કહ્યું : હે ભરદ્વાજ ! અગ્નિહોમ કરવા-
થી પાપની શાંતિ થાય છે. સ્વાધ્યાય કરવાથી
ઉત્તમ પ્રકારની શાંતિ મળે છે, દાનધર્મનું આચરણ
કરવાથી ભોગવેમવ પ્રાપ્ત થાય છે અને તપશ્ચરણ
કરવાથી મનુષ્યને સ્વર્ગ મળે છે, એમ વિદ્વાનો કહે
છે.^૧ તેમાં દાનના બે પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે.
એક તો પરલોકમાં ફળ આપનારું દાન અને બીજું
કેવળ આ લોકમાં જ ફળ આપનારું દાન. જે દાન
સત્પાત્રને આપવામાં આવે છે, તેનું ફળ પરલોકમાં
પણ મળે છે અને જે દાન કુપાત્રને આપવામાં
આવે છે, તેનું ફળ આ લોકમાં જ ભોગવી શકાય
છે. વળી જેવા પ્રકારનું દાન આપવામાં આવે
છે, તેવા પ્રકારનું જ ફળ મળે છે.^{૨,૪}

ભરદ્વાજે પૂછ્યું : કેવા અધિકારી પુરુષનું કેવા
સ્વરૂપનું ધર્મોચરણ હોવું જોઈએ, ધર્મનું લક્ષણ
શું અને ધર્મ કેટલા પ્રકારનો છે, તે પણ મને કહો.^૫

ભૂગુએ કહ્યું : જે બુદ્ધિમાન પુરુષો સ્વધર્મનું
આચરણ કરવામાં તત્પર રહે છે, તેઓને સ્વર્ગલોકનું
ફળ પ્રાપ્ત થાય છે; પણ જે પુરુષ સ્વધર્મથી બ્રદ્ધ
થાય છે, તે તો મોહમાં જ (નરકમાં જ) પડે છે.^૬

* આ અધ્યાયમાં કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ છે કે,
નિરુપાધિક સુખ જ પરમ પુરુષાર્થરૂપ છે, પણ સ્વર્ગ
એ પરમ પુરુષાર્થ નથી; માટે હરકોઈ ઉપાયે નિરુ-
પાધિક સુખને જ મેળવવા માટે યત્ન કરવો.—નીલકંઠ

ભરદ્વાજે પૂછ્યું : ત્યારે તો પૂર્વકાળના
પ્રહ્લયર્થોએ બાંધેલા આર આશ્રમો તથા તે તે
આશ્રમોના આચારધર્મો પણ તમારે મને કહેવા
જોઈએ.^૭

ભૂગુએ કહ્યું : લોકનું હિત કરનારા ભગવાન
પ્રહ્લયે ધર્મની રક્ષા કરવા માટે પ્રથમથી જ આર
આશ્રમો જગતમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેમાં ગુરુકુલ-
માં નિવાસ કરીને વેદાધ્યયન કરવું, એને જ પહેલો
પ્રહ્લયર્થાશ્રમ કહે છે. આ આશ્રમમાં રહેનારા
પ્રહ્લયારીએ ઉત્તમ પ્રકારની પવિત્રતા ભળવીને,
સંસ્કારવિપયક નિયમો પાળીને તથા વ્રતોનું આચરણ
કરીને મનને વશ કરવું જોઈએ. પ્રતિદિન પ્રાતઃ-
કાળે અને સાયંકાળે સૂર્ય, અગ્નિ તથા દેવોનું પૂજન
કરવું જોઈએ, તંદ્રા તથા આલસ્યનો ત્યાગ કરીને
ગુરુને વંદન કરવું જોઈએ અને પછી વેદાભ્યાસ
કરીને તથા ગુરુએ આપેલા અર્થપાઠનું મનન કરીને
અંતરાત્માને પવિત્ર કરવો જોઈએ. વળી ત્રૈકાલિક
સ્નાનસંધ્યા કરવાં જોઈએ, પ્રહ્લયર્થ પાળવું જોઈએ,
અગ્નિહોમ કરવો જોઈએ, ગુરુની સેવા કરવી જોઈએ,
પ્રતિદિન ભિક્ષા માગી લાવીને તથા તે ભિક્ષામાંના
સર્વ પદાર્થો ગુરુને નિવેદન કરીને ગુરુની આજ્ઞાનુ-
સાર વર્તવું જોઈએ, કદી પણ ગુરુની ઈચ્છા વિરુદ્ધ
નહિ વર્તવું જોઈએ અને ગુરુની કૃપાથી પ્રાપ્ત કરેલા
વેદપાઠનો સ્વાધ્યાય કરવામાં તત્પર રહેવું જોઈએ.^૮
આ પ્રહ્લયર્થના સંખંધનો આવો એક શ્લોક છે :

ગુરુ યસ્તુ સમારાધ્ય દ્વિજો વેદમવાપ્નુયાત્ ।

તસ્ય સ્વર્ગફલાદ્રાપ્તિઃ સિદ્ધયતે ચાસ્ય માનસમ્ ॥

જે કોઈ પ્રાહ્લય ગુરુનું સેવન કરીને વેદાધ્યયન-
સંપૂર્ણ કરે છે, તેને સ્વર્ગફળની પ્રાપ્તિ થાય છે
અને તેના મનોરથો સિદ્ધ થાય છે.^૯

હવે બીજા આશ્રમને ગૃહસ્થાશ્રમ કહે છે, તે
આશ્રમના સર્વ આચારધર્મો હું તમને સ્પષ્ટ રીતે
કહું છું (સાંભળો). વેદાધ્યયન કરી લીધા પછી
જેઓએ સમાવર્તન સંસ્કાર કરેલો છે, તેવા સદા-
ચારી દ્વિજોને જીની સાથે રહીને ધર્મોચરણનું ફળ
ને સંપાદન કરવું હોય, તો તેઓએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં
પ્રવેશ કરવો, એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે; કેમ કે એ
ગૃહસ્થાશ્રમમાં ધર્મોર્થકામરૂપ ત્રણે પુરુષાર્થો મળી
શકે છે, માટે ગૃહસ્થ પુરુષે ધર્મોર્થકામરૂપ ત્રિવર્ગ-

ને સિદ્ધ કરવાની અપેક્ષા રાખીને અનિવૃત્તિ માગે
 દ્રવ્ય સંપાદન કરવું જેમ કે વેદશાસ્ત્રના સ્વાધ્યાય
 થી મેળવેલી શ્રેષ્ઠતા વડે, પ્રાદ્યુષિઓએ નિર્માણ કરેલા
 યજ્ઞો વડે, બીજાઓને ભણાવવા વડે, દાનના પ્રતિશ્રદ્ધ
 વડે અથવા મણિઓ, દિવ્ય ઔષધિઓ ને સુવર્ણ
 ની ખાણો વગેરેની શોધમાથી મળી આવેલા દ્રવ્ય
 વડે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો વળી તેમ ન બને તો
 યજ્ઞો કરીને, શ્રાદ્ધો કરીને, નિયમો પાળીને અથવા
 તપશ્ચર્યા દ્વારા દેવતાને પ્રસન્ન કરીને દ્રવ્ય મેળવવું
 અને તે દ્વારા ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવો આ ગૃહસ્થ
 શ્રમ બીજા સર્વ આશ્રમોનું મૂળ છે, એમ ધર્મશાસ્ત્રી
 ઓ કહે છે ગુરુકુલમાં નિવાસ કરનારા સંન્યાસી
 ઓ અને બીજા જે કોઈ પોતાના સંકટિત્ત્વ મતોનું,
 નિયમોનું તથા ધર્મોનું આચરણ કરનારા સાધુ પુરુ
 શોની પણ ગૃહસ્થાશ્રમીને ત્યાંથી જ ભિક્ષા, બલિદાન
 અને સંવિભાગ વગેરે પોતાની નિયમપ્રવૃત્તિઓ
 આપ્યા કરે છે, ૧૦ તેમ જ વગીરેઓ વાનપ્રસ્થ હોય
 છે, તેઓ પણ આ ગૃહસ્થાશ્રમમાથી જ દ્રવ્યસામગ્રી
 મેળવીને સ્વધર્મને અનુસરે છે અને તેવા સાધુ
 પુરુષો પ્રાય ગૃહસ્થને ત્યાંથી જ પોતાને હિતકારક
 યજ્ઞિત્ત્વનો આહાર કરીને સ્વાધ્યાય કરવામાં
 આસક્ત રહે છે તથા તીર્થયાત્રા અને દેશોનું નિરી
 ક્ષણ કરવા માટે પૃથ્વીપર્વટન કર્યા કરે છે, માટે
 ગૃહસ્થ પુરુષે એવા માધુમહાત્માઓને પ્રત્યુત્થાન
 (સામે બેસા થવું), અભિગમન (સામે જવું) અને
 અભિવાદન (પ્રણામ) વગેરે ઉપચારો દ્વારા માન
 આપવું, અસૂચારહિન વાણીથી તેઓને આવકાળ
 આપવો, શક્તિપૂર્વક દાન આપવું અને યથાશક્તિ
 શયન, ભોજન વગેરે આપીને તેઓનો મત્કાર
 કરવો ૧૧ આ વિષયમાં આવો એક શ્લોક છે
 અતિરિચ્સ્ય મન્નાશો મુદાત્પ્રતિનિરર્તતે ।

સ દત્ત્વા દુષ્કૃત તસ્મૈ પુણ્યમાદાય ગચ્છતિ ॥

જે ગૃહસ્થને ઘેરથી અતિથિ નિરાશ થઈને
 પાછો જાય છે, તેને (તે અતિથિ) પોતાનું પાપ
 આપતો જાય છે અને તેનું (જે ગૃહસ્થનું) પુણ્ય
 હેતો જાય છે ૧૨ વળી આ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને
 યત્નક્રિયાઓ વગેરે કરવાથી દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય
 છે, શ્રાદ્ધ વગેરે કરવાથી પિતૃઓ પ્રસન્ન થાય છે,
 વિદ્યાભ્યાસ અને તેનું શ્રવણ-ધારણ કરવાથી ઋષિઓ

પ્રસન્ન થાય છે અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાથી પ્રજાપતિ
 પ્રસન્ન થાય છે, ૧૩ માટે જ ગૃહસ્થાશ્રમના સંબંધ
 માં આવ્યા બે શ્લોકો કહેવાય છે

વાત્સલ્યાત્સર્વભૂતેભ્યો વાચ્યાઃ શ્રોત્રસુલા ગિરા ।
 પરિતાપોપચાતથ પારુષ્યં ચાત્ર ગર્હિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

અવજ્ઞાનમર્હકારો દંભશૈવ વિગર્હિતઃ ।

અર્હિસા સત્યમક્રોધઃ સર્વાશ્રમગતં તપઃ ॥ ૧૫ ॥

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનારા પ્રત્યેક પુરુષે સર્વ
 પ્રાણીઓ પર પ્રેમભાવ રાખીને સર્વ કોઈના શ્રોત્રને
 (કાનને) સુખ ઉપભવનારી વાણી બોલવી ભેદ
 પરતું એ આશ્રમમાં રહીને બીજાઓને સતોષ
 ઉપભવવો કે કોઈને માર મારવો અથવા ક્રૂરતા
 દાખવવી, એ નિહનીય છે, તેમ જ કોઈનું
 અપમાન કરવું, અહંકાર રાખવો કે હલ પારણ
 કરવો, તે પણ ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે નિંદનીય છે,
 કેમ કે અહિંસા પાળવી, સત્ય બોલવું અને ક્ષમા
 રાખવી એ સર્વ આશ્રમોનું તપ ગણાય છે. ૧૪ ૧૫
 વળી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનારા મનુષ્યને હંમેશા
 પુષ્પોની માળાઓ, અલંકારો, વસ્ત્રો તથા વિદેષ
 નોનો ઉપભોગ મગી શકે છે ગીન, વાદિત્ર વગેરેનું
 શ્રવણસુખ તથા નેત્રને પ્રિય લાગે તેવા પદાર્થોનું
 દર્શનસુખ પ્રાપ્ત થાય છે, ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય
 (ચાટવા યોગ્ય) તથા યોગ્ય (ચૂસવા યોગ્ય) વગેરે
 અનેક પ્રકારના ખાવાના પદાર્થોનો ઉપભોગ આવી
 મળે છે, પોતાને ઇષ્ટ વિહાર કરવાથી સતોષ વાય
 છે તથા વિષયજન્ય સુખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૬ જે
 પુરુષના ગૃહસ્થાશ્રમમાં ધર્મોચ્ચામરૂપ ત્રિવર્ગ અને
 સર્વ, ૨૪ તથા તમ એ ત્રણ ગુણો સંપૂર્ણ કૃતાર્થ
 થાય છે, તે પુરુષ આ લોકમાં અનેક પ્રકારના મુખો
 અનુભવીને અતે શિષ્ટપુરુષોની સદ્ગતિ સંપાદન કરે
 છે, ૧૭ અને જે ગૃહસ્થ પુરુષ ઉછરૂતિના આશ્રય
 કરીને સ્વધર્મનું આચરણ કરવામાં આસક્ત રહે છે
 તથા ડામસુખોના ચારભોનો ત્યાગ કરે છે, તે
 પુરુષને સ્વર્ગલોક દુર્લભ નથી ૧૮

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વ તર્જન મોક્ષધર્માનુશાસન
 પર્વમાં 'મદ્ધાય' અને 'ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ'

નામનો અધ્યાય ૧૯૧ મો સમાપ્ત

* દાણાનમરમાં વેપારીઓની દુકાન આગળ વેશર્ધ
 પડેના દાણાઓ વીણી લાવીને આજીવિકા ચલાવવી
 તેને 'ઉછરૂતિ' કહેવામાં આવે છે

અધ્યાય ૧૯૨ મો

વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસાશ્રમના ધર્મ

॥ મૃગુવાચ ॥

વાનપ્રસ્થાઃ સ્વલ્પપિ ધર્મમનુસરંતઃ પુણ્યાનિ તીર્થાનિ નદીપ્રસ્રવણાનિ સુવિવિક્તેષ્વરણ્યેષુ મૃગ-મહિષવરાહશર્દૂલવનગજાકીર્ણેષુ તપસ્યંતોઽનુસં-ચરંતિ ત્યક્તગ્રામ્યવસ્ત્રામ્યવહારોપમોગા વન્યૌપ-ધિફલમૂલપર્ણપરિમિતવિચિત્રનિપતાહારાઃ સ્થા-નાસનિનો ભૂમિપાપાણસિકતાશર્કરાવાલુકામસ્મ-શાયિનઃ કાશકુશર્મવલ્કલસંવૃતાઙ્ગાઃ કેશરમ-શ્રુનશ્ચરોમધારિણો નિયતકાલોપસ્પર્શના અસ્કંદિ-તકાલવલિહોમાનુગાયિનઃ સમિત્કુશકુસુમાપહાર-સંમાર્જનલઘ્વવિશ્રામાઃ શીતોષ્ણવર્ષવનવિષ્ટમ-વિભિન્નસર્વત્વચો વિવિધનિયમોપયોગચર્યાનુગ્મા-નવિહિતપરિશુષ્કમાંસશોણિતત્વગસ્થિભૂતા ઘૃતિ-પરાઃ સચ્ચયોગાચ્છરીરાણુદ્વહન્તે ॥ ૧ ॥

ભૃગુએ કહ્યું : વાનપ્રસ્થ આશ્રમનો આશ્રય કરનારા પુરુષોએ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા સ્વધર્મને અનુસરીને નદી, અરણ્યો વગેરે પવિત્ર તીર્થો ઉપર નિવાસ કરીને અથવા અત્યંત એકાંત એવાં અરણ્યો માં નિવાસ કરીને અથવા મૃગ, પાંડા, વરાહ, સિંહ અને જંગલી હાથીઓથી ભરેલાં વનોમાં નિવાસ કરીને તપશ્ચર્યો કરવી જોઈએ. ગ્રામ્ય વસ્ત્રોનો, લોજનોનો તથા ઉપસોગોનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. વનમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઔષધિઓનો, ફળોનો, મૂળોનો તથા પાંદડાં વગેરેનો નિયમિત અને ભિન્ન ભિન્ન આહાર લેવો જોઈએ. એક રથળે જ આસન રાખવું જોઈએ; પૃથ્વી, પાપાણુ, રેતી, વેણુ કે ભસ્મ ઉપર શયન કરવું જોઈએ. દર્ભ, કાસ, મૃગચર્મ કે વદકલવસ્ત્રથી અંગોને ઢાંકવાં જોઈએ. જટા, દાદી, નખ અને શરીર પરનાં રૂંવાડાં વધારવાં જોઈએ. નિયમિત રીતે સ્નાનસંધ્યામાં પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ. યથાયોગ્ય સમયે દેવોનાં બલિદાન અને અગ્નિહોમ વગેરે ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ. સન્નિધ, દર્ભ અને પુરુષો વગેરે પૂજસાહિત્ય એકત્ર કરીને દેવાહિકત્વં પૂજન કરવું જોઈએ. પોતાના આશ્રમોને

સાક્ષરૂં રાખીને (ત્યા જ) વિશ્રામ લેવો જોઈએ. ટાંઢ, તાપ, વૃષ્ટિ અને પવન વગેરેને સહન કરીને આખે શરીરે ભિન્નભિન્ન દશા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. અનેક પ્રકારના નિયમોનું પાલન કરીને, પંચાગ્નિ તપશ્ચરણુ વગેરે સાધનોનું અનુધાન કરીને તથા આહારપ્રમાણને અલ્પ કરીને માંસ તથા રુધિરને સૂકવી નાખવાં જોઈએ અને શરીરમાં કેવળ ત્વચા અને હાડકાં જ રહ્યાં હોય, છતાં ધૈર્યપરાયણ રહીને શુદ્ધ સત્ત્વગુણના પ્રભાવથી જ શરીરધારણુ કરવી જોઈએ.^૧ જે કોઈ પુરુષ બ્રહ્મર્ષિઓએ નિર્માણુ કરેલી પૂર્વોક્ત વાનપ્રસ્થચર્યાનું નિયમિત રીતે પાલન કરે છે, તે પુરુષ અગ્નિ જેમ કાષ્ટને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે, તેમ સર્વ પ્રકારના દોષોને બાળી નાખે છે અને મહાદુર્ગ્ય લોકોને જીતે છે.^૨

હવે સંન્યાસીઓના આચાર કહેવામાં આવે છે. જેમ કે સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસાશ્રમમાં દાખલ થયેલા પુરુષોએ અગ્નિ, ધન, સ્ત્રી વગેરે પરિચ્છેદનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સર્વ પ્રકારના વિષયોનો તથા સ્નેહપાશોનો પણ પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. માટીનું ઢેકું, પથ્થર અને સુવર્ણ એ ત્રણેના પર સમર્પણ રાખવી જોઈએ. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગને અનુકૂળ રહેનારી પ્રવૃત્તિઓમાં બુદ્ધિને આસક્તિરહિત કરવી જોઈએ. શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાત્તીન એ સર્વને સમાન ગણવા જોઈએ. સ્થાવર, જંગમ, જરાયુજ (મનુષ્યો), અંડજ (પક્ષીઓ), સ્વેદજ (જૂ, માકડ વગેરે) અને ઉદ્ભિન્નજ (જમીન કાડીને બહાર નીકળનારાં લતાવૃક્ષ વગેરે) એ સર્વ પ્રાણીઓનો મન, વચન કે કર્મથી દ્રોહ નહિ કરવો જોઈએ. કોઈ પણ રથળે આશ્રમ કે મઠ ન બાંધવો જોઈએ. પર્વતો, જળાશયોના કિનારા, વૃક્ષોનાં મૂળ અથવા દેવાલયો વગેરે હરકોઈ રથળે અકરમાત્ જઈ ચડીને અમુક નિયત સમય સુધી જ નિવાસ કરવો જોઈએ. નગરમાં માત્ર પાંચ રાત્રિ જ નિવાસ કરવો જોઈએ અને ગામડામાં માત્ર એક રાત્રિ જ વસવું જોઈએ. ગામમાં કે નગરમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાણુધારણુ કરવા માટે શુદ્ધ કર્મોનું આચરણુ કરનારા બ્રાહ્મણોને ઘેર ભિક્ષા લેવા જવું જોઈએ. પોતાના પાત્રમાં એક વખત જેટલું પીરસવામાં આવે, તેટલાનું જ લોજન કરવું, પણ બીજી વખત

માગવું ન જોઈએ. શિક્ષા પણ માગ્યા વિના જ લેવી જોઈએ અને કામનો, ક્રોધનો, ગર્વનો, લોભનો, મોહનો, દીનતાનો, દંભનો, નિંદાનો, અભિમાનનો તથા હિંસાનો સર્વથા પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.^૩ આ સંન્યાસ આશ્રમના સંબંધમાં પણ આવા શ્લોકો કહેવામાં આવે છે:

અમયં સર્વભૂતેભ્યો દત્ત્વા યથરતે મુનિઃ ।

ન તસ્ય સર્વભૂતેભ્યો મયમુત્પદ્યતે ક્વચિત્ ॥૪॥

કૃત્વાગ્નિહોત્રં સ્વશરીરસંસ્થં શારીરમગ્નિ સ્વમુલ્લે જુહોતિ । વિપ્રસ્તુ મૈક્યોપગતૈર્હવિર્મિશ્રિતાગ્નિનાં સો વ્રજતે હિ લોકમ્ ॥૫॥ મોક્ષાશ્રમં યથરતે યથોક્તં શુચિઃ સુસંકલ્પિતમુક્તવુદ્ધિઃ । અનિવ્રજનં જ્યોતિરિવ પ્રશાંતં સ વ્રહ્મલોકં ત્રયતે મનુષ્યઃ ॥૬॥

જે કોઈ દિગ્ગતિ મૌનવ્રત ધારણ કરીને તથા સર્વ પ્રાણીઓને અલ્પ આપીને સર્વત્ર વિચરે છે, તેને કોઈ પણ પ્રાણી તરફથી કદી લય ઉત્પન્ન થતો નથી.^૪ જે બ્રાહ્મણ પોતાના શરીરમાં જ અગ્નિહોત્રનું આરોપણ કરીને શિક્ષામાં મળેલા પદ્ધતિને જ હૃત્પદ્મ્ય કલ્પીને તથા પોતાના શરીરમાં રહેલા અગ્નિને ઉદેશીને પોતાના મુખમાં જ હોમ કરે છે, તે બ્રાહ્મણ અગ્નિનું ચયન કરનારા મુનિઓના દિવ્ય લોકમાં જાય છે; અથવા જે બ્રાહ્મણ સંન્યાસી થઈને પોતાના શરીરમાં રહેલા અગ્નિને-જીવને તેના નિર્ગમનસ્થાનમૂત પરમાત્મામાં લય પમાડે છે, અર્થાત્ જીવ અને બ્રહ્મની એકતા કરે છે, તે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જાય છે.^૫ જે મનુષ્ય પવિત્ર થઈને તથા સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરનારી બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને શાસ્ત્રોક્ત મોક્ષાશ્રમ(સંન્યાસ)નું આચરણ કરે છે, તે મનુષ્ય કાષ્ટ વિનાના અગ્નિની પેઠે અત્યંત શાંત એવા બ્રહ્મલોકમાં જાય છે.^૬

ભરદ્વાજે પૂછ્યું: આ લોકથી ભિન્ન પરલોક પણ છે, એમ સાંભળવામાં આવે છે; પરંતુ તે પરલોક જોવામાં આવતો નથી. માટે એ પરલોકના સંબંધમાં બાળવાની મને ઇચ્છા છે, તો તે વિષે તમારે મને કહેવું જોઈએ.^૭

ભૂશ્યે કહ્યું: સર્વ જુલોથી યુક્ત અને

* ટીકાકાર નીલકંઠ આ શ્લોકના શ્રીતઅર્થને છાંડી દઈને લાક્ષણિક અર્થને સ્વીકારે છે અને આખા

પવિત્ર એવા હિમાલયના ઉત્તર વિભાગમાં જે લોક આવેલો છે, તેને ‘પરલોક’ કહેવામાં આવે છે. એ પરલોક પવિત્ર છે, કલ્યાણકારી છે અને ઇચ્છા યોગ્ય છે.^૮ વળી તે લોકમા પુણ્યકર્મને કરનારા, પવિત્ર, અત્યંત નિર્મળ, લોભ-મોહનો ત્યાગ કરનારા અને સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવોથી રહિત એવા મનુષ્યો વસે છે.^૯ તે પ્રદેશ સ્વર્ગના જેવો જ છે, ત્યાં સર્વ પ્રકારના શુભ શુભો રહેલા છે, યોગ્ય સમયે જ મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાં વ્યાધિઓ કોઈને સ્પર્શ પણ કરતા નથી.^{૧૦} તેમ જ એ પરલોકમાં પરસ્ત્રીગમનનો કોઈને લોભ જ થતો નથી. સર્વ મનુષ્યો પોતાની સ્ત્રીમાં જ આસક્ત રહે છે. કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈનો નાશ કરતો નથી અને દ્રવ્યના સંબંધમાં તો ત્યાં કંઈ આશ્ચર્ય જ નથી. વળી ત્યાં અસત્યરૂપી અધર્મ લેશમાત્ર નથી; પરમાત્માની સત્તા(હોવાપણ)ના સંબંધમાં કોઈને કંઈ સંશય જ નથી.^{૧૧} એ લોકમાં જે કંઈ કર્મ કરવામાં આવે છે, તેનું ફળ પ્રત્યક્ષ મળે છે અને ત્યાં નિવાસ કરનારા સર્વ મનુષ્યો ખાન, પાન, શયન વગેરેની સામગ્રીઓથી સંપન્ન છે. મોટા મોટા પ્રાસાદો અને મહેલોમાં વિશ્રામ લે છે. સર્વ પ્રકારની કામનાઓથી પરિપૂર્ણ રહે છે અને સુવર્ણ વગેરેના અલંકારોથી વિભૂષિત રહે છે. તે લોકમાં માત્ર પ્રાણધારણ કરનારા કોઈક જ હોય છે; અર્થાત્ માત્ર જીવનને જ પુરુષાર્થ નહિ માનીને ચારે પુરુષાર્થોને સિદ્ધ કરે છે; અને કેટલાએક પુરુષો તો મોટા શ્રમથી પ્રાણધારણ કરે છે; અર્થાત્ સર્વ પ્રકારની વાસનાઓનો ત્યાગ કરીને કેવળ તપશ્ચરણ વગેરેમાં જ આસક્ત રહે છે.

પરંતુ આ લોકમાં તો કેટલાએક મનુષ્યો ધર્મપરાયણ હોય છે, કેટલાએક મનુષ્યો અધર્મપરાયણ હોય છે, કેટલાએક સુખી હોય છે, કેટ-

વિષયને અધ્યાત્મમાં જ લઈ જાય છે. જેમ કે જે ભ્રમર અને નાસિકાના મધ્યમાગનો પ્રદેશ તે જ હિમાલયનો ઉત્તર વિભાગ છે. ધ્યાનમગ્ન રહેનારા યોગીપુરુષ તે પ્રદેશ ઉપર દષ્ટિને સ્થિર કરીને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે; માટે તે નાસિકાના મધ્યમાગને જ પરલોક-પરમાત્માનો લોક કહેવામાં આવે છે. એ લોકમાં રહેલા સોપાનિક બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાથી નિરુપાનિક બ્રહ્મની પ્રાપ્ત થાય છે.

લાએક' હુઃખી હોય છે, કેટલાએક નિર્ધન હોય છે અને કેટલાએક ધનવાન હોય છે.^{૧૨-૧૪} વળી આ લોકમાં સર્વ મનુષ્યોનો શ્રમ, લાભ, મોહ, ત્રીન છુધા અને દ્રવ્યનો લોભ ઉત્પન્ન થાય છે, જેને લીધે અજ્ઞાની મનુષ્યો મોહાધીન બની જાય છે;^{૧૫} તેમ જ આ લોકમાં ધર્મ અને અધર્મને ઉત્પન્ન કરનારી અનેક પ્રકારની વાર્તાઓ છે, પરંતુ જે બુદ્ધિમાન પુરુષ ધર્મ તથા અધર્મના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણે છે, તેને પાપનો સ્પર્શ થતો નથી.^{૧૬} જે પુરુષ દંભ, કપટ, ચોરી, નિંદા, અસૂચા, પાર કાનો નાશ, હિંસા, ચાડીચુગલી અને અસત્ય આ નવ દુર્ગુણોનું સેવન કરે છે, તેનું તપ નાશ પામે છે; પણ જે વિદ્વાન પુરુષ એ દંભાદિ દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરે છે, તેનું તપ વૃદ્ધિ પામે છે.^{૧૭-૧૮} વળી મનુષ્યલોકમાં ધાર્મિક કર્મો વિષેનો તથા અધાર્મિક કર્મો વિષેનો ઘણો જ વિચાર કરવો પડે છે અને આ પૃથ્વી 'કર્મભૂમિ' જ કહેવાય છે, જેથી જો શુભ કર્મ કરવામાં આવે છે, તો શુભ ફળ મળે છે અને અશુભ કર્મ કરવામાં આવે છે, તો અશુભ ફળ મળે છે.^{૧૯} પૂર્વે પ્રજાપતિ, દેવો અને સર્વ ઋષિગણો આ લોકમાં જ તપશ્ચર્યા અને યજ્ઞો કરીને પવિત્ર થયા હતા, જેથી તેઓ હમણાં પ્રજાલોકમાં વસી રહ્યા છે.^{૨૦} પૃથ્વીનો સમગ્ર ઉત્તર વિભાગ અત્યંત પવિત્ર અને કલ્યાણકારી છે, તેથી પૃથ્વીના બીજા વિભાગોમાં રહેલા પુણ્યશાળી મનુષ્યો તે ઉત્તર વિભાગમાં ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૧} વળી જેઓ યોગ-ધર્મનો આશ્રય કરનારા હોય છે, તેઓ પણ તે વિભાગમાં ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ તે સિવાયના મનુષ્યો આયુષનો ક્ષય થયા પછી પશુપક્ષીની જાતિમાં જન્મે છે અને આ પૃથ્વી ઉપર જ જન્મમરણ પામ્યા કરે છે;^{૨૨} તેમ જ જેઓ અન્યોન્યનું લક્ષણ કરી જવામાં આસક્ત રહે છે અને લોભ તથા મોહથી ઘેરાયેલા રહે છે, તેઓ આ લોકમાં જ જન્મમરણના ફેરામાં ફર્યા કરે છે, પણ ઉત્તર વિભાગમાં જઈ શકતા નથી;^{૨૩} પરંતુ જેઓ નિયમિત રીતે પ્રજ્ઞચર્યાનું પાલન કરીને શુરુઓની સેવા કરે છે, તે બુદ્ધિમાન પુરુષો સર્વ લોકના માર્ગને જાણે છે અર્થાત્ તેઓ જાણી શકે છે કે, સચુલપ્રજ્ઞ દ્વારા નિર્જુલપ્રજ્ઞનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.^{૨૪} હે ભર

દાજ! આ પ્રમાણે મેં તમને વેદોક્ત ધર્મમાર્ગ સંક્ષેપમાં કહ્યો. જે પુરુષ લોકના ધર્મને (કર્તવ્યને) તથા અધર્મને (અકર્તવ્યને) સારી રીતે જાણે છે, તે જ ખરો બુદ્ધિમાન છે.^{૨૫}

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજન્! ભૂશુનપિયે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે પરમ ધર્મોત્તમા પ્રતાપી ભરદ્વાજે વિરમય પામીને ભૂશુની પૂજા કરી.^{૨૬} હે મહાબુદ્ધિમાન રાજા! આ પ્રત્યગાત્મા જગતનું ઉત્પત્તિકારણ છે, એ વાત મેં તમને સંપૂર્ણ રીતે કહી. હવે ફરી શું સાંભળવાની તમને ઇચ્છા છે?^{૨૭} ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્મનુશાસન-પર્વમાં 'વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસાશ્રમના ધર્મ' નામનો અધ્યાય ૧૯૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૩ મો

સદાચારધર્મ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

આચારસ્ય વિધિં તાત પ્રોચ્યમાનં ત્વયાજ્ઞવહ ।

શ્રોતુમિચ્છામિ ધર્મજ્ઞ સર્વજ્ઞો હાસિ મે મતઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછયું : હે તાત! હે ધર્મને જાણનારા નિદોષ પિતામહ! તમારા સુખથી આચાર-વિધિનું શ્રવણ કરવાની મને ઇચ્છા છે; કેમ કે તમે એક સર્વજ્ઞપુરુષ છો, એમ હું માનું છું.^૧

ભીષ્મે કહ્યું : જે પુરુષો દુરાચારી હોય છે, દુષ્ટ ચેષ્ટાઓ કરનારા હોય છે, દુષ્ટ બુદ્ધિના હોય છે અને સાહસકર્મને પસંદ કરનારા હોય છે, તેઓ હજી તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ હોય છે; અને જેઓ સદાચારી હોય છે, તેઓ સજ્જન તરીકે પ્રસિદ્ધ હોય છે.^૨ જે મનુષ્યો રાજમાર્ગમાં, ગાયોનાં ટોળાંની વચ્ચે અને ધાન્યના ઢગ વચ્ચે મળમૂત્રનો ત્યાગ કરતા નથી, તેઓ સજ્જન હોય છે.^૩ પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળમાં પ્રથમ આવશ્યક શાંત્યાચાર કરીને (ઝાઠે-જંગલ જઈ આવી હાથપગ ધોઈને) આચમન કરવું અને પછી નદીમાં સ્નાન કરીને દેવ-પિતૃઓનું તર્પણ કરવું; આ સર્વ મનુષ્યોનો ધર્મ છે, એમ ધર્મવિતાઓ કહે છે.^૪ પ્રત્યેક દિવસે નિત્ય સૂર્યોપસ્થાન કરવું, સૂર્યોદય થઈ ગયા પછી સૂઈ રહેવું નહિ, સાંધાકાળે અને પ્રાતઃકાળે પશ્ચિમ તથા પૂર્વાભિમુખે બેસીને જ્ઞાંધ્યાવંદન કરવું અને

ગાયત્રીમંત્રને નખ કરવો.^૫ એ હાથ, એ પગ અને મુખ એ પાંચે અંગોને ધોયા પછી પૂર્વ તરફ મુખ રાખીને લોજન કરવા બેસવું. લોજન સમયે મૌનવ્રત ધારણ કરવું, અન્નની કે બીજા લક્ષ્ય પદાર્થોની નિંદા કરવી નહિ, પણ તેમાંથી જે સ્વાદિષ્ટ લાગે તેવું લક્ષણ કરવું.^૬ લોજન કરી લીધા પછી હાથ ધોઈને ઊઠવું. રાત્રિના સમયે લીને પગે સૂઈ જવું નહિ; કેમ કે એ પણ આચારનું એક લક્ષણ છે, એમ દેવર્ષિ નારદે કહ્યું છે.^૭ યજ્ઞશાળા વગેરે પવિત્ર પ્રદેશ ને, બળદને, દેવમંદિરને, ગૌશાળાને, ચૌટાને, ધાર્મિક બ્રાહ્મણને તથા ચૈત્યવૃક્ષને નિત્ય પ્રદક્ષિણા કરવી.^૮ હરકોઈ પુરુષે સર્વ અતિથિઓને, પોતાના નોકરચાકરને તથા સર્વ કુટુંબીઓને પોતાના સમાન જ લોજન આપવું, પણ ચંકિતલેહ કરવો નહિ, એ ઉત્તમ આચાર ગણાય છે.^૯ પ્રત્યેક મનુષ્યે સવાર ને સાંજ એમ બે વખત લોજન કરવું, પણ મધ્યકાળે લોજન કરવું નહિ, એવી વેદોક્ત આજ્ઞા છે. જે મનુષ્ય આ રીતે બે વખત લોજન કરે છે, તેને ઉપવાસ કર્યોતું જ ક્ષણ મળે છે;^{૧૦} તેમ જ હોમ કરવાના સમયે હોમ કરનારો, ઋતુ કાળે ઋગમન કરનારો અને પરસ્ત્રીના સંસર્ગનો પણ ત્યાગ કરનારો બુદ્ધિમાન પુરુષ સદાય બ્રહ્મચારી જ ગણાય છે.^{૧૧} બ્રાહ્મણોના જમી રહ્યા પછી બાકી રહેલું અન્ન અમૃત તુલ્ય ગણાય છે અને માતાના હૃદયની પેઠે હિતકારક મનાય છે; માટે જે સત્પુરુષોએ એ અન્નનું લક્ષણ કરે છે, તેઓ અવશ્ય બ્રહ્મને સંપાદન કરે છે.^{૧૨} જે પુરુષ નિષ્કારણ માટીનાં ઢેક્કાં ભાંગ્યા કરે છે, અર્થ ધાસને કાપ્યા કરે છે, નખ વતી કોઈ પદાર્થને તોડી ખાય છે, સદાય એઠા-બૂઠો જ રહે છે અને વ્યર્થ પંડિતાઈનું અભિમાન કરે છે, તેવો મૂર્ખ પુરુષ લાંછું આયુષ મેળવી શકતો નથી. અથવા જે પુરુષ યજ્ઞની વેદિકાઓ બનાવવા માટે માટીનાં ઢેક્કાં ભાંગ્યા કરે છે, હર્ષ વગેરે ધાસને ઊંખેડી લાવે છે, યજ્ઞમાં શેષ રહેલા માંસને નખ વતી તોડી ખાય છે, નિત્ય સોમપાન કર્યો કરે છે અને યજ્ઞના ક્ષણની અપેક્ષા રાખે છે, તે પુરુષ મોટા આયુષ્યને (પરબ્રહ્મને) મેળવી શકતો નથી.^{૧૩} જે પુરુષે માંસલક્ષણને ત્યાગ કર્યો હોય, તેણે યજ્ઞવેદને જાણનારા અધ્ધર્યુઓ સંસ્કારચુક્ર કરેલા યજ્ઞ

શેષ માંસનું પણ લક્ષણ કરવું નહિ; તેમ જ સંસ્કાર વિનાના માંસનું કે શ્રાદ્ધ કરતાં બાકી રહેલા માંસનું પણ લક્ષણ કરવું નહિ.^{૧૪} પોતે સ્વદેશમાં રહી હોય કે પરદેશમાં રહી હોય, તો પણ ગૃહસ્થ પોતાને ત્યાં આવેલા અતિથિને અવશ્ય જમાડવો અને પોતે કામ્યકર્મનું જે ક્ષણ સંપાદન કર્યું હોય, તે પોતાના વડીલોને નિવેદન કરવું.^{૧૫} પ્રત્યેક ગૃહસ્થ પુરુષે પોતાને ઘેર આવેલા ગુરુઓને આસન આપવું અને તેઓને પ્રણામ કરવા; કેમ કે ગુરુઓનું પૂજન અર્ચન કરવાથી મનુષ્યને આયુષ્યનો, યશનો તથા લક્ષ્મીના લાભ થાય છે.^{૧૬} વળી ગૃહસ્થ ઉદ્ય પામતા સૂર્યને જોવો નહિ, પરસ્ત્રીને નમ્ર જોવી નહિ,^{૧૭} તેમ જ પોતાની સ્ત્રી જ્યારે ઋતુધર્મવાળી થઈ હોય, ત્યારે જ તેની સાથે એકાંતમાં મૈથુન કરવું.^{૧૮} ગુરુ સર્વ તીર્થોનું રહસ્ય છે. અગ્નિ સર્વ પવિત્ર પદાર્થોનું રહસ્ય છે, શિષ્ટ પુરુષોનાં સર્વ આચરણો પવિત્ર ગણાય છે અને જે પદાર્થને ગાયના પૂછડાને સ્પર્શ થયો હોય તેને પણ પવિત્ર માનવામાં આવે છે.^{૧૯} પોતાના પરિચયવાળા માણસનાં જ્યારે જ્યારે દર્શન થાય, ત્યારે ત્યારે તેને કુશળપ્રશ્ન પૂછવો અને પ્રભાતમાં તથા સાયંકાળે બ્રાહ્મણોને વંદન કરવું એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે.^{૨૦} દેવોના મંદિરમાં, ગાયોની મધ્યમાં, બ્રાહ્મણોનાં શ્રૌતસ્માર્ત કોમોમાં તથા સ્વાધ્યાય અને લોજન કરવાના સમયે જનોઈ ને સવ્ય રાખવી.^{૨૧} સવાર-સાંજ બ્રાહ્મણોની વિધિ પૂર્વક પૂજા કરવી એ જ સર્વ વ્યાપારોમાં ઉત્તમ વ્યાપાર છે અને સર્વ ખેતીઓમાં ઉત્તમ ખેતી છે. વળી બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવાથી ધાન્ય વગેરેની વૃદ્ધિ થાય છે; તેમ જ ઈંદ્રિયોને તૃપ્ત કરનારા સર્વ વિષયો પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૨} જ્યારે બ્રાહ્મણને લોજન આપવામાં આવે, ત્યારે લોજનદાતાએ 'સંપન્નમ્?' એવો પ્રશ્ન પૂછવો. એટલે તેના ઉત્તરમાં બ્રાહ્મણે

* આ શ્લોકમાં કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે હિંસાચુક્ર ધર્મનો સર્વથા ત્યાગ જ કરવો.

× મથુન સિવાયના બીજા સમયે પોતાની સ્ત્રી પણ નમ્ર અસ્થામાં જોવી નહિ એમ 'ન નમ્રાં સ્ત્રિ નીજેતાન્યત્ર મૈદુનાવ' અર્થાત મૈથુન સિવાયના સમયે પોતાની સ્ત્રીને પણ નમ્ર સ્થિતિમાં જોવી નહિ.' આ સૂત્રનામ્થથી સિદ્ધ થાય છે.

કહેવું કે, ‘સુત્તપન્નમ્’ જ્યારે જળી આપવામાં આવે ત્યારે દાતાએ ‘તર્પણમ્’ ? એવો પ્રશ્ન પૂછવો એટલે તેના ઉત્તરમાં બ્રાહ્મણે કહેવું કે, ‘સુતર્પણમ્’ અને જ્યારે દૂધપાક, રાખડી કે ખીચડી આપવામાં આવે ત્યારે દાતાએ ‘ઘૃતમ્’ ? એવો પ્રશ્ન પૂછવો એટલે તેના ઉત્તરમાં બ્રાહ્મણે ‘સુઘૃતમ્’ એમ કહેવું.^{૨૨} હરકોઈ રોગી મનુષ્યે ક્ષૌરકર્મ (હનન) કરાવ્યા પછી, છીંક ખાધા પછી, સ્નાન કર્યા પછી અને લોબન કર્યા પછી બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરવા, જેથી આયુષની વૃદ્ધિ થાય છે.^{૨૩} સૂર્યની સામે બેસીને મૂત્રત્યાગ કરવો નહિ, પોતાની વિદ્યા જોવી નહિ, સ્ત્રીની સાથે એક શયનમાં સૂવું નહિ અને એક પાત્રમાં જમવું નહિ.^{૨૪} જેઓ પોતાના કરતાં મોટી વયના હોય તેઓને તુંકારેથી બોલાવવા નહિ, પણ જેઓ પોતાનાથી નાની વયના હોય અથવા પોતાની સમાન વયના હોય તેઓને તુંકારેથી બોલાવવામાં કંઈ દોષ નથી.^{૨૫} જે પુરુષો પાપી આચરણવાળા હોય છે, તેઓએ કરેલાં પાપને તેનું હૃદય જ કહી દેખાડે છે; છતાં જે પાપી પુરુષો પોતાનાં પાપને બળી જોઈને જનસમાજમાં છુપાવે છે તેઓ નાશ પામે છે.^{૨૬} જે પુરુષ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી રહિત હોય છે, તે જ પોતાના જ્ઞાનપૂર્વક કરાયેલા પાપને શુભ રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે; કારણકે તેના પાપને કદાચ મનુષ્યો જોઈ શકતા નથી, પરંતુ દેવતાઓ તો જુઓ જ છે.^{૨૭} પાપી મનુષ્ય પોતાના પાપને શુભ રાખે છે, પરંતુ તેથી બિલકુલ તેને વધારે પાપ લાગે છે અને કોઈ ધાર્મિક મનુષ્ય પોતે આચરેલા ધર્મને જ શુભ રાખે છે, તો તેના ધર્મમાં બિલકુલ વૃદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ પાપને શુભ રાખવું નહિ પણ ધર્મને જ શુભ રાખવો. વળી ધર્મનિષ્ઠ પુરુષે કરેલો ધર્મ હમેશાં ધર્મને જ અનુસરે છે.^{૨૮} મૂર્ખ મનુષ્ય પોતે કરેલાં પાપને સંભારતોય નથી; પરંતુ તે નથી બાજીતો કે, પાપ કૃત્ય તેના કર્તાને ગમે તે સ્વજોથી શોધી કાઢે છે. જેમ રાહુ ચંદ્રમાની સમીપ જઈ પહોંચે છે, તેમ પાપકર્મ પણ પાપી પુરુષની સમીપ જઈ પહોંચે છે.^{૨૯} જે દ્રવ્યને અનેક આશાઓથી એકઠું કરવામાં આવ્યું હોય છે, તેના મહાકુખપૂર્વક ઉપલોગ થઈ શકે છે, માટે વિદ્વાનો દ્રવ્યસંગ્રહ કરવાના કામને પ્રશંસાપાત્ર ગણતા નથી. વળી મરણ કોઈની

રાહ જોતું નથી કે, અમુક માણસે દ્રવ્યસંગ્રહનો હજી ઉપલોગ કર્યો નથી !!^{૩૦}

વિદ્વાનો કહે છે કે, સર્વ પ્રાણીઓનો ધર્મ મનથી જ આચરી શકાય છે, માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે મન વડે સર્વ પ્રાણીઓને અભયદાન આપવું.^{૩૧} પુરુષે એકલા રહીને જ ધર્મનું આચરણ કરવું; કારણ કે ધર્માચરણ કરવાના કામમાં બીજાની સહાયતા હોવી જ ન જોઈએ. વળી જેમાં દેવળ શાસ્ત્રવિધિનો જ આશ્રય લઈ ને આગળ વધાય છે, તેમાં બીજો સહાયક મનુષ્ય શું કરી શકવાનો હતો ?^{૩૨} ધર્મ એ જ મનુષ્યોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, ધર્મ એ દેવોનું દિવ્ય અમૃત છે અને ધર્મને લીધે જ ધાર્મિક પુરુષો મૂળ્યા પછી (પરલોકમાં) શાશ્વત સુખનો ઉપલોગ કરે છે.^{૩૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં ‘સદાચારધર્મ’ નામનો અધ્યાય ૧૯૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૪ મો

અધ્યાત્મશાસ્ત્ર

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

અધ્યાત્મં નામ યદિદં પુરુષસ્યેહ ચિંત્યતે ।

યદધ્યાત્મં યથા ચૈતતન્મે વ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, પ્રત્યેક પુરુષે અધ્યાત્મનું (યોગધર્મનું) અવશ્ય આચરણ કરવું. તે ઉપરથી હું તમને પૂછું છું કે, અધ્યાત્મનું લક્ષણ શું છે અને તે કેવા પ્રકારનું છે તે મને કહો.^૧ હે બ્રહ્માનંદ બીજમ ! આ સ્થાવરજંગમ જગત ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું અને પ્રલયકાળે તેના કેવી રીતે લય થાય છે, તે પણ તમારે મને કહેવું જોઈએ.^૨

બીજે કહ્યું : હે પાર્થ ! અધ્યાત્મના સંબંધમાં તમે આ જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરું છું, સાંભળો. હે તાત ! તે અધ્યાત્મ અત્યંત કલ્યાણકારક છે, સુખદાયી છે, સદિ અને પ્રલયની સાથે સંબંધ ધરાવનાર છે, મોટા મોટા આચાર્યોએ પ્રદર્શિત કર્યું છે અને તે અધ્યાત્મનું જ્ઞાન મેળવીને પુરુષ લોકમાં પ્રીતિને તથા સુખને સંપાદન કરે છે. વળી જે અધ્યાત્મ સંસ્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનાર છે તેનું જ્ઞાન મેળવીને મનુષ્યને સર્વ

કુળોના લાભ થાય છે.^{૪૪} પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને તેજ આ પાંચ મહાભૂતો સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનું તથા લયનું મૂળસ્થાન છે.^{૪૫} જેમ મહાસાગરના તરંગો એક પછી એક મહાસાગરમાં જ લય પામે છે, તેમ પંચમહાભૂતો, બીજાં ભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થઈને પુનઃ જેમાંથી ઉત્પન્ન થયાં હોય તેમાં જ લય પામે છે.^{૪૬} જેમ કાચબો પોતાનાં અંગોને પ્રસારી પુનઃ સમેટી લે છે, તેમ ભૂતાત્મા (જીવાત્મા) પોતાના અંગભૂત પ્રત્યેક પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરીને પુનઃ પોતાનામાં લય પમાડી દે છે.^{૪૭} ભૂતસ્રષ્ટા ઈશ્વરે પ્રત્યેક પ્રાણીમાં પંચમહાભૂતોને જ સ્થાપિત કર્યાં છે; પરંતુ દેહાભિમાન જીવાત્મા (અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલો હોવાને લીધે) તેઓની વિષમતાને-વિલક્ષણતાને અથવા ભિન્નતાને જાણી શકતો નથી. શબ્દ, શ્રોત્રેન્દ્રિય અને પોતાજીનો ભાગ આકાશ માંથી ઉત્પન્ન થયો છે; સ્પર્શ, ચેષ્ટા અને ત્વચા એ ત્રણ વાયુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે; રૂપ, ચક્ષુ અને જકરાંશિ તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે; રસ, રુધિર અને જિહ્વા જળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે અને ગ્રંથ, દ્રાણેન્દ્રિય તથા શરીર પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. આ રીતે પ્રત્યેક શરીરમાં પાંચ મહાભૂતો જ રહેલાં છે અને તેમાં મન એ છઠું કહેવાય છે.^{૪૮-૪૯} હે ભરતવંશી રાજા ! જેઓના સમાવેશ પંચમહાભૂતોમાં જ થઈ જાય છે, તેવી પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન જ્ઞાનનાં દારભૂત છે, સાતમી બુદ્ધિ નિશ્ચયાત્મિક છે તથા આઠમો ક્ષેત્રજ (જીવ) સાક્ષીભૂત છે, એમ વિદાનો કહે છે.^{૫૦} પાંચે ઇન્દ્રિયો વિષયોને ગ્રહણ કરે છે, મન તેઓના સંબંધમાં સંશય કરે છે, બુદ્ધિ તેઓનો નિશ્ચય કરે છે અને ક્ષેત્રજ તો કેવળ સાક્ષીની પેઠે જ (અલગ) રહે છે.^{૫૧} નીચે પગનાં બંને તળિયાંથી આરંભીને જીવે અસ્તક પર્થ તથા શરીરના સર્વ ભાગને જે ભેદ રહ્યો છે તે સાક્ષીભૂત આત્મા વડે આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત થયેલું છે, એમ તમારે જાણવું.^{૫૨} વળી આ શરીરમાં રહેલી ઇન્દ્રિયોને, મનને તથા બુદ્ધિને સર્વ પુરુષોએ સારી રીતે જાણવી ભેદ છે; કેમ કે સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણેય શુભો તેઓનો જ આશ્રય કરીને રહેલા છે.^{૫૩} જે પુરુષ આ ત્રિશુભાત્મિક મૂળપ્રકૃતિને તથા આકાશાદિ પંચમહાભૂતોની ઉત્પત્તિને તથા

લયને વિચારપૂર્વક જાણે છે, તેને ધીમે ધીમે વૈરાગ્ય અને વિવેકની વૃદ્ધિ દ્વારા ઉત્તમ સુખશાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૫૪} સત્ત્વ આદિ ત્રણેય શુભો, બુદ્ધિને અતિથય વિષયસ્વરૂપ બનાવી દે છે અને તે વિષયસ્વરૂપ થયેલી બુદ્ધિ જ સર્વ ઇન્દ્રિયો, મન અને સ્થાવરજંગમ ભૂતસમુદાયરૂપ ગણાય છે; માટે એ બુદ્ધિને જ બે દૂર કરવામાં આવે, તો પછી સત્ત્વાદિ શુભો ક્યાંથી ટકી શકે ?^{૫૫} આ સર્વ સ્થાવરજંગમ જગત કેવળ બુદ્ધિમય જ છે, એમ વેદમાં કહેલું છે; કેમ કે બુદ્ધિનો જ્યારે લય થાય છે, ત્યારે જગત લય પામે છે અને બુદ્ધિની જ્યારે ઉત્પત્તિ થાય છે, ત્યારે જગતની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે.^{૫૬} આ બુદ્ધિ શરીરમાંના જે દારથી પદાર્થને જાણે છે તેને ચક્ષુ કહેવામાં આવે છે, જે દારથી શબ્દનું શ્રવણ કરે છે તેને શ્રોત્ર (શ્રવણેન્દ્રિય) કહેવામાં આવે છે, જે દારથી ગંધને સૂંઘે છે તેને દ્રાણ કહેવામાં આવે છે, જે દારા રસને જાણે છે તેને જિહ્વા કહેવામાં આવે છે અને જે દારા સ્પર્શનો અનુભવ કરે છે તેને ત્વચા કહેવામાં આવે છે. આમ એકીસાથે બુદ્ધિ વિકારને પામ્યા કરે છે. વળી જ્યારે તે બુદ્ધિ અમુક સ્વરૂપે વિકાર પામીને અમુક કોઈ વિષયની ધ્વજા કરે છે, ત્યારે મન કહેવાય છે.^{૫૭-૬૦} બુદ્ધિના જુદા જુદા વિષયને ગ્રહણ કરનારાં પાંચ પ્રકારનાં જે અધિકારી છે, તેઓને જ પાંચ ઇન્દ્રિયો કહેવામાં આવે છે, જેઓને ચિદાત્મા પોતે જ અદૃશ્ય રહીને વ્યાપારવાળાં કરે છે.^{૬૧} પ્રત્યેક પુરુષની અંદર રહેલી બુદ્ધિ સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ શુભોથી વ્યાપ્ત હોય છે, જેને લીધે કોઈ સમયે તે પ્રસન્ન થાય છે, કોઈ સમયે શોક કરે છે અને કોઈ સમયે સુખ કે દુઃખ એમાંનું કંઈ પણ તેને જોવામાં આવડું નથી. આ રીતે ત્રણ અવસ્થાઓવાળી ત્રિશુભાત્મિક બુદ્ધિ મનુષ્યોનાં મનની સાથે લાગેલી જ રહે છે અને મન દ્વારા ઇન્દ્રિયો તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયો સાથે પણ સંબંધ ધરાવે છે.^{૬૨-૬૩} જેમ કે* સર્વ

* સૂર્યનાં કિરણોથી આકાશોંધિનું સમુદ્રનું જળ વૃદ્ધિપે પૃથ્વી પર પડે છે અને તેથી જ નદીઓમાં પૂર આવે છે, માટે સમુદ્રને નદીઓને પૂર્ણ કરનાર કહેવામાં આવ્યો છે.

નદીઓને પૂર્ણ કરનારો મહાસાગર પોતાનામાં આવેલી નદીઓની સાથે એકરૂપ થયો હોય છે, તોપણ પોતાના પ્રયત્ન તરફ ગોચી નદીઓના તરંગોને દાબી દે છે તેમ, ત્રિગુણાત્મક થયેલી બુદ્ધિ પણ ત્રણે ગુણોનું ઉત્પન્ન કરીને ગુણાતીતસ્વરૂપ થઈ શકે છે-અર્થાત્ જે વેળા બુદ્ધિ બ્રહ્માકાર થાય છે, તે વેળા ત્રિગુણાત્મક સંસ્કારોનું નામનિશાન પણ રહેતું નથી ^{૨૪૪} આ પ્રમાણે બુદ્ધિ, ત્રિગુણાત્મક સંસ્કારોનું ઉત્પન્ન કરી જાય છે, તોપણ ત્રિગુણાત્મક મનની અદર સૂક્ષ્મસ્વરૂપે રહેલી જ

× દીપકાર નીલકંઠ આ ચોવીસમા શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે લખે છે જે પ્રમાણે સમુદ્રમાથી જ ઉત્પન્ન થયેલી નદીઓ પાણી બ્યારે સમુદ્રમાં આવે છે ત્યારે તેઓના પ્રયત્ન તરંગોને પણ સમુદ્રના તરંગો આનંદાદિત કરી નાખે છે, તે પ્રમાણે બુદ્ધિમાથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં દેહ ઇન્દ્રિયો અને વિષયો, વેળા દ્વારા પાછા બ્યારે બુદ્ધિમાં જ લય પામે છે, ત્યારે બ્રહ્માકાર થયેલી બુદ્ધિ પોતાના ત્રિગુણાત્મક સંસ્કારોને દાબી દે છે-પોતે કેવળ ગુણાતીતસ્વરૂપ બની રહે છે જેમ કેઈ એક ધાનું ગાન કરતી વેળા અન્યને પ્રકાશની સહાયતા લેવી પડે છે, પરંતુ બ્યારે દીવાનું ગાન કરતું હોય છે, ત્યારે અન્યને પીળા સહાયક પ્રકાશની જરૂર રહેતી નથી કેમ કે દીવો એ સ્વતંત્ર પ્રકાશસ્વરૂપ છે તે પ્રમાણે જ હરકોઈ પદાર્થનું ગાન કરતી વેળા બુદ્ધિને ચિદાભાસના સાન્નિધ્યરૂપ સહાયની અવશ્ય જરૂર રહે છે અને ચિદાભાસની સહાયતાને લીધે જ બુદ્ધિ પદાર્થવિષયક ગાન મેળવી શકે છે આ વિષયમાં આત્મ એક પ્રમાણુ પણ છે

હૃદિતત્ત્વચિદામાસાલભૌં વ્યામુવતો ઘટમ્ ।

તત્રાગ્રાનધિયા નર્યેત્ ચૈતન્યેન ઘટ સ્ફુરેત્ ॥

બુદ્ધિ અને બુદ્ધિમાં રહેલો ચિદાભાસ એ બને એકીસાથે વટરૂપ પદાર્થ ઉપર વ્યાપ્ત થાય છે તેમાં બુદ્ધિના યોગથી ઘટવિષયક અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે અને ચિદાભાસના યોગથી ઘટવિષયક જ્ઞાનનું સ્ફુરણ થાય છે પરંતુ આત્માનું જ જ્ઞાન કરવાનું હોય છે, ત્યારે બુદ્ધિને કેઈ પણ સહાયક પદાર્થની આવશ્યકતા રહેતી નથી કેમ કે આત્મા એ સ્વતંત્ર પ્રકાશસ્વરૂપ છે અને બ્યારે આત્મસ્વરૂપ આત્મા, પ્રકાશમાન થાય છે, ત્યારે જળના મેલનો નાશ કરનારી નિર્મળાની પેઠે બુદ્ધિ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ ભાસિત થાય છે આ પ્રમાણે બુદ્ધિ ત્રિગુણાત્મક સંસ્કારોનું ઉત્પન્ન કરી જાય છે

હોય છે, જેથી પુનઃ અભ્યુત્થાનસમયે (સમાધિ માથી વ્યુત્થાન પામ્યા પછી) રજોગુણી પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે અને તે રજોગુણ વળી પાછો પણ બુદ્ધિભાવને અનુસરે છે, ^{૨૫} જેથી ફરી પણ બુદ્ધિ સર્વ ઇન્દ્રિયોને પ્રવર્તોવે છે અને તે સમયે સત્ત્વ ગુણ તથા તમોગુણ પણ રાગદ્વેષાદિ દોષોનો આશ્રય કરીને પોતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ કરે છે ^{૨૬} પ્રસન્નતા એ સત્ત્વગુણનું સ્વરૂપ છે, શોક એ રજોગુણનું સ્વરૂપ છે અને મોહ એ તમોગુણનું સ્વરૂપ છે આ જગતમાં જે જે શમદમાદિક ભાવો જોવામાં આવે છે, તે તે સર્વેનો આ ત્રણ ગુણોમાં સમાવેશ છે ^{૨૭} હે ભરતવંશી રાજા ! એ રીતે એ તમને બુદ્ધિની સર્વ ગતિઓ કહી તેનું જ્ઞાન મેળવીને બુદ્ધિમાન પુરુષે સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી ^{૨૮} સત્ત્વ, રજા અને તમ એ ત્રણે ગુણો પ્રાણીમાત્રોનો આશ્રય કરીને રહ્યા છે અને તેને લીધે જ પ્રત્યેક પ્રાણીઓમાં સારિવક્રી, રાજસી અને તામસી એમ ત્રણ વેદનાઓ જોવામાં આવે છે. હે ભારત ! સત્ત્વગુણ સુખનો અનુભવ કરાવે છે અને રજોગુણ દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે, પરંતુ બ્યારે તમોગુણ પ્રકટ થાય છે ત્યારે વ્યાવહારિક સુખનો કે દુઃખનો કંઈ પણ અનુભવ થતો નથી-અર્થાત્ કેવળ મોહાવસ્થા જ બની જવાય છે ^{૨૯} જે વેળા શરીરમાં કે મનમાં પ્રસન્નતાનો સંચાર થવા લાગે છે, તે વેળા બળબુ કે, સત્ત્વગુણ પ્રકટ થયો છે ^{૩૦} વળી બ્યારે પોતાના મનમાં શોક કરાવનારું દુઃખનો સંચાર થવા લાગે ત્યારે બળબુ કે, આ વેળા રાજસભાવ ઉત્પન્ન થયો છે અને તેનું અનુસંધાન કરવાથી જીલટું વધારે દુઃખ થશે, આવો ભય રાખીને તે દુઃખસંચારને ગણ કારવો નહિ ^{૩૧} તેમ જ બ્યારે પોતાના મનમાં કે શરીરમાં મોહનો સંચાર થવા લાગે, સર્વ વિષયો કેવળ અસ્થિત સ્વરૂપે ભાસે અને તે વિષયો તર્ક કરવા છતાં પણ ઠઈ જાણવામાં ન આવે ત્યારે સમજવું કે, આ વેળા તમોગુણ પ્રકટ થયો છે ^{૩૨} હરકોઈ ઇષ્ટવસ્તુના ધ્રુવબુદ્ધી થનારો જ્ઞર્થ, તેના દર્શનથી થનારી પ્રીતિ, તેની પ્રાપ્તિથી થનારો આનંદ અને તેના ઉપલોગથી થનારું સુખ આ ચારે ગુણો તથા નિર્વિકલ્પ સુખરૂપ ચિત્તની શાંતતા એમ કુલ પાંચે ગુણો સાત્ત્વિક ગણાય છે અને

મહાદુર્લભ મનાય છે.^{૩૪} અસંતોષ, સંતાપ, શોક, લોભ અને અક્ષમા એ બધા રાજસગુણો છે અને તેઓ કારણ હોય અથવા ન હોય તોપણ જોવામાં આવે છે.^{૩૫} વળી અપમાન, મોહ, પ્રમાદ, નિદ્રા અને તંદ્રા આ બધા તામસગુણો કહેવાય છે ને દુર્ભાગ્યની અધિકતાથી આવી મળે છે.^{૩૬} મન એ દુર્લભ વસ્તુમાં પણ આસક્ત થનારું છે, અનેક વિષયોમાં એકીસાથે ઢોડી જનારું છે અને ઇચ્છા તથા સંશયસ્વરૂપ છે; માટે જે પુરુષ મનનો સંયમ કરે છે તેને આ લોકમાં તેમ જ પરલોકમાં પણ સુખ મળે છે.^{૩૭} હે રાજા! (જેમ તપેલા લોહાના ગોળામાં અગ્નિ અને લોહું એકસ્વરૂપે જણાય છે, તેમ એકસ્વરૂપ જણાતા) ક્ષેત્રમાં તથા બુદ્ધિમાં કેટલો બધો ભેદ રહેલો છે, તે તમે જુઓ. બુદ્ધિ અહંકારાદિ ગુણોને ઉત્પન્ન કરનારી છે, ત્યારે ક્ષેત્રજ્ઞ અહંકારાદિ ગુણોને ઉત્પન્ન કરતો નથી.^{૩૮} જેમ મચ્છર અને ઉંખરાતું ફળ હમેશાં સાથેનાં સાથે જ રહે છે, તેમ બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ સાથે જ રહે છે, તોપણ ચૈતન્યયુક્ત મચ્છરમાં તથા જડત્વયુક્ત ઉંખરાના ફળમાં જેમ સ્વાભાવિક રીતે જ ભિન્નતા રહેલી છે, તેમ બુદ્ધિમાં તથા ક્ષેત્રજ્ઞમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ભિન્નતા રહેલી છે. વળી જેમ મત્સ્ય અને જળ એકસાથે જ રહે છે, છતાં ચૈતન્ય અને જડતાને દીધે એકબીજાથી ભિન્ન છે, તેમ બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ પણ એકબીજાથી ભિન્ન છે;^{૩૯} તેમ જ દેહ, અહંકાર આદિ ગુણો કેવળ જડ હોવાથી આત્માના સ્વરૂપને બાધી થકતા નથી, પણ આત્મા તો (ચૈતન્યશક્તિમાન હોવાથી) તે સર્વ ગુણોને બાધી થકે છે. એટલું જ નહિ પણ આત્મા દેહાદિ સર્વ ગુણોનો પરિદ્રષ્ટા છે, છતાં તે ગુણોને પોતાની સાથે તદ્દપ થયેલા માને છે. (અને તેથી જ ‘હું કાણો છું’, સુખી છું’, દુઃખી છું’, કર્તા છું’ આવા અહંભાવથી ઝરત બની નાંધ છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો આત્માનો તથા દેહાદિ ગુણોનો સંબંધ, નિર્જળ પ્રદેશમાં દેખાતા ઝાંઝાના જળ જેવો જ કેવળ^x અધ્યાસમૂલક છે.)^{૪૦} પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ સાતે પદાર્થો કેવળ જડ અને જ્ઞાનશૂન્ય છે; તોપણ ચિદાત્મા,

જેમ એક ઘડાની અંદર રહેલો દીવો તેનાં છિદ્રો દ્વારા સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ ઇન્દ્રિયાદિ જડ પદાર્થો દ્વારા સર્વ વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે.^{૪૧} બુદ્ધિ અહંકારાદિ ગુણોને ઉત્પન્ન કરે છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ તે ગુણોને જુએ છે. આ બુદ્ધિનો તથા ક્ષેત્રજ્ઞનો સંબંધ અનાદિ કાળનો છે.^{૪૨} વળી આ બુદ્ધિસત્ત્વને તથા ક્ષેત્રજ્ઞને કોઈ જાતનો આશ્રય છે, તેમ પણ નથી. (કેમ કે ક્ષેત્રજ્ઞ પોતાના મહિમાથી જ સ્થિતિ કરી રહ્યો છે અને બુદ્ધિસત્ત્વ તો કેવળ અવિધારસ્વરૂપી જ હોઈને નિર્યામૂત જ છે.) જોકે બુદ્ધિસત્ત્વ મનને પ્રકાશિત કરે છે; પરંતુ મનના મૂળમૂત ગુણોને પ્રકાશિત કરતું નથી.^{૪૩} જ્યારે મનુષ્ય પરમાત્મતત્ત્વનાં કિરણરૂપ ગણાતી ઇન્દ્રિયોને તથા મનને સારી રીતે નિયમમાં રાખે છે, ત્યારે ઘડાની અંદર રહેલો દીવો જેમ ઘટરૂપ ઉપાધિથી યુક્ત થઈને પ્રકાશે છે, તેમ તે મનુષ્યનો આત્મા પ્રકાશે છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિય વગેરેનો સંયમ કરવાથી જ મનુષ્યને આત્મજ્ઞાન થાય છે.^{૪૪} જે પુરુષ સર્વસ્વાભાવિક કર્મોનો ત્યાગ કરીને (અર્થાત્ સંન્યાસી થઈને) કેવળ આત્મામાં જ રમણ કરે છે અને ધ્યાનશીલ બને છે, તે પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા જ બની રહે છે અને અતે પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૪૫} જેમ જળમાં સંચાર કરનારો હંસ જળથી નિર્વેષ જ રહે છે, તેમ આત્મજ્ઞાની પુરુષ સંસારનાં પ્રાણીઓ વચ્ચે રહ્યા છતાં પણ તેઓના સંગજન્ય દોષથી નિર્વેષ જ રહે છે. (કેમ કે તેને તો સર્વમાં આત્મા જ જોવામાં આવે છે.)^{૪૬} આ રીતે આત્મસ્વરૂપ કેવળ નિર્વેષ છે, એમ પોતાની બુદ્ધિ સાથે નિશ્ચય કરીને હર્ષશોકથી રહિત થયેલો જે પુરુષ સર્વત્ર સમભાવ રાખીને તથા મત્સરનો ત્યાગ કરીને સંસારમાં વિચરે છે, તેને જીવનમુક્ત કહેવામાં આવે છે.^{૪૭} આ જીવનમુક્ત પુરુષ કેવળ સ્વરૂપાવસ્થામાં યુક્ત રહીને, પોતાના યોગિક ઐશ્વર્યના બળથી અનેક ભૂતભૌતિક ગુણોને ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ આસપાસ બળને દેલાવનારો કરોળિયો તે બળથી જેમ અસંગ રહે છે, તેમ તે ગુણોથી અસંગ રહે છે. વળી આ સર્વ ભૂતભૌતિક ગુણો કરોળિયાએ ઉત્પન્ન કરેલા તંતુઓના જેવા જ છે એમ સમજવું.^{૪૮} (જીવનમુક્ત પુરુષનાં પ્રારબ્ધકર્મોની ન્યારે સમાપ્તિ

* ત્યાં જે વસ્તુનો સંબંધ જ ન હોય, ત્યાં તે વસ્તુનો જે આત્માન થાય તેનું નામ અધ્યાસ કહેવાય છે.

થાય છે, ત્યારે) તેના દેહ ઇંદ્રિયાદિ શુષ્ક નષ્ટ થયા છતાં પણ સમૂળગા નિવૃત્ત થતા નથી, આમ માનવું તે ઠીક નથી; કેમ કે તેઓની નિવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતી નથી. વળી એ પરોક્ષ વાત કેવળ અતુ માનથી જ સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે.^{૫૦} આમ કેટલા-એક (અનેક જીવોને માનનારા) બીજા વિદ્વાનો (વ્યવહારને અનુસરીને) નિશ્ચય કરે છે; પરંતુ (જીવને એક જ માનનારા) વિદ્વાનો તો એમ જ કહે છે કે, શુષ્કોની નિવૃત્તિ જ થઈ જાય છે. આ બંને પ્રકારના મતનો શાસ્ત્ર દ્વારા વિચાર કરીને પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર તેનો નિર્ણય કરવો.^{૫૧} પ્રત્યેક સુસુ-જીએ પોતાના હૃદયમાં બુદ્ધિના લેહથી ઉત્પન્ન થનાર દૃઢ* વ્રંધિને છોડી નાખીને સુખેથી રહેવું અને સંશયને છેદી નાખીને કોઈ પણ વસ્તુને માટે શોક કરવો નહિ.^{૫૨} જેમ મલિન પુરુષો જળથી પૂછું ભરેલી નદીમાં સ્નાન કરીને સ્વચ્છ થાય છે, તેમ અજ્ઞાનથી મલિન થયેલા પુરુષો આત્મજ્ઞાનરૂપી નદીમાં સ્નાન કરીને શુદ્ધ બની જાય છે-પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે,^{૫૩} એમ તમારે બાળવું.^{૫૪} જેમ કોઈ એક મહાનદીને તરવાની ઇચ્છાવાળો પુરુષ તેના સામા કિનારાને બાળવા માત્રથી જ કૃતાર્થ થતો નથી, પણ તેથી તો ઊલટો સંતાપ પામે છે; માટે તેણે નૌકા વગેરેનું સાધન મેળવીને જ કૃતાર્થ થવું જોઈએ; પરંતુ આત્મજ્ઞાનના સંબંધમાં તે પ્રમાણે નથી; કેમ કે આત્મવેત્તા થવાની ઇચ્છાવાળો પુરુષ કેવળ આત્માનું જ્ઞાન સંપાદન કરીને કૃતાર્થ થઈ જાય છે.^{૫૫} આ પ્રમાણે જે પુરુષો પોતાના હૃદય-કાશમાં રહેલા નિર્વિષય આત્માને બાળે છે, તેઓ ઉત્તમ જ્ઞાન સંપાદન કરે છે.^{૫૬} વળી જે પુરુષ આ (બ્રહ્મસ્વરૂપ) જ્ઞાનને જ સર્વ પ્રાણીઓનાં ઉત્પત્તિ-સ્થાન તથા લયસ્થાન તરીકે બાળે છે અને ધીમે ધીમે પોતાની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી તેનું અવલોકન કરે છે,

* બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞાને જે અન્યોન્યાધ્યાસ તે જ બુદ્ધિકૃત દૃઢ વ્રંધિ છે. જેમ કે સુખદુઃખાદિ બુદ્ધિના કર્મો ક્ષેત્રજ્ઞાનમાં જોવામાં આવે છે અને સત્, ચિત્ત વગેરે ક્ષેત્રજ્ઞાન કર્મો બુદ્ધિમાં જોવામાં આવે છે, જેથી બુદ્ધિમાં આત્મભાસ થાય છે અને આત્મામાં બુદ્ધિભાસ થાય છે; માટે સુસુજીએ આ અન્યોન્યાધ્યાસરૂપી મળ-ખૂત ગાંઠને બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞાન પરસ્પરના ભેદના જ્ઞાનથી છોડી નાખી સંશયરહિત થવું.

તેને અનંત સુખશાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે;^{૫૭} તેમ જ જે પુરુષ ધર્મોર્થકામરૂપ ત્રિવર્ગને નાશવંત સમ-જીને ત્યજી દે છે અને માનસિક યોગધર્મ દ્વારા આત્મતત્ત્વનું શોધન કરે છે, તે પુરુષ તત્ત્વવેત્તા થઈ શકે છે અને આત્મદર્શન દ્વારા જ સર્વ રીતે સંપૂર્ણકામ બને છે;^{૫૮} પરંતુ જેઓએ પોતાના મનને જીત્યું નથી તેવા અકૃતાત્મા પુરુષો જે તે વિષયમાં પડી પાથરી રહેનારી નિર્વાર ઇંદ્રિયો દ્વારા આત્માને વિભાગ પ્રમાણે જોઈ શકતા નથી; અર્થાત્ જગત આત્માથી ભિન્ન છે અને આત્મા જગતથી ભિન્ન છે એવું જ્ઞાન મેળવી શકતા નથી.^{૫૯} બસ આ આત્મજ્ઞાન મેળવીને જ પુરુષ જ્ઞાની થઈ શકે છે, તો પછી જ્ઞાનીનું બીજું લક્ષણ શું હોઈ શકે ? બુદ્ધિમાન પુરુષો આત્મવિષયક જ્ઞાન મેળવીને જ પોતાને કૃતાર્થ માને છે;^{૬૦} અને જેઓએ આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેઓને આ સંસારથી લેશમાત્ર ભય નથી, પરંતુ જેઓ અજ્ઞાની હોય છે તેઓને તો અતિ મહાન ભય રહે છે. (વળી બંધ અને મોક્ષનાં મુખ્ય કારણ અજ્ઞાનનો સંસર્ગ અને અસં-સર્ગ જ છે, જેથી) હરકોઈ જ્ઞાની પુરુષની સ્વરૂપ-મુક્તિ નામની એકસરખી જ ગતિ થાય છે, નહિ કે કોઈની ગતિમાં કંઈ અધિકતા હોય છે ! કારણ કે સશુભ બ્રહ્મનો આશ્રય કરનારાઓની જ જુદી જુદી ગતિ હોય છે; પણ નિર્શુભ બ્રહ્મનો આશ્રય કરનારાઓ તો એકસરખી જ ગતિને પામે છે.^{૬૧} જે પુરુષ ક્ષેત્રજ્ઞાને ત્યાગ કરી કેવળ નિષ્કામ કર્મો જ કર્યો કરે છે, તે પુરુષનાં પ્રાચીન કર્મોને ક્ષય થાય છે અને એવા જ્ઞાની પુરુષે કરેલાં ભૂતકાળનાં તથા વર્તમાનકાળનાં કર્મો તંને બંધનકર્તા પણ થતાં નથી તેમ મોક્ષાવસ્થા પણ થતાં નથી. (અર્થાત્ નિષ્કામ બુદ્ધિથી કરેલાં કર્મો ચિત્તશુદ્ધિને આપનારાં છે પણ મોક્ષને આપનારાં નથી, તેમ બંધનકર્તા પણ નથી અને મોક્ષ તો કેવળ જ્ઞાન દ્વારા જ મળી શકે છે એમ સમજવું.^{૬૨} જે મનુષ્ય આ સંસારની સત્ય પરીક્ષા કરનાર છે તે કામક્રોધાદિનાં દુઃખોથી જર્જરિત બનેલા સંસારચરત મનુષ્યોને ધિક્કારી કાઢે છે; કેમ કે તે સમજે છે કે, કામક્રોધને અધીન થઈને કરવામાં આવતાં નિંદકર્મો, તેના કર્તાને સર્વ પ્રકારની યોગિઓમાં ધકેલી દે છે.^{૬૩} હેરાશ ! આ લોકમાં

જેઓ કામકોધને અધીન થયેલા છે અને તેથી જ અનેક પ્રકારે શોક કરી રહ્યા છે, તેવા મનુષ્યો તરફ તમે લક્ષ્યપૂર્વક દષ્ટિ કરો અને જેઓ સારાસારનો વિવેક કરવામાં નિપુણ હોય છે તથા જ્ઞાન દ્વારા શોક-રહિત રહે છે, તે મનુષ્યોના તરફ દષ્ટિ કરો ! (જેથી તમે બાળી શકશો કે, તે બન્ને પ્રકારના મનુષ્યોમાં કોણ સુખી છે ?) આ જગતમાં જેઓ સગુણ બ્રહ્મનું ઉપાસન કરનારા છે તેઓની કમસુક્તિ થાય છે, પણ જે જ્ઞાનીઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું ઉપાસન કરનારા છે, તેઓની સદોમુક્તિ (તત્કાળ સુક્તિ) થાય છે. (એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવું.)^{૧૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ-ત્રીતમ મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'અધ્યાત્મશાસ્ત્ર' નામનો અધ્યાય ૧૯૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૫ મો

ધ્યાનયોગ

॥ મીમં ઉવાચ ॥

હંત વક્ષ્યામિ તે પાર્થ ધ્યાનયોગં ચતુર્વિધમ્ ।
યં જ્ઞાત્વા શાશ્વતીં સિદ્ધિં ગચ્છંતીહ મહર્ષયઃ ॥૧॥
ભીષમે કહ્યું : હે પાર્થ ! હવે હું તમને* ચાર પ્રકારનો ધ્યાનયોગ કહું છું, જેનું જ્ઞાન મેળવીને મહર્ષિઓ સનાતન સિદ્ધિને સંપાદન કરે છે.^૧ જેઓનું મન કેવળ મોક્ષમાં જ લાગેલું હોય છે અને જેઓ જ્ઞાનલાભમાં જ તૃપ્ત રહે છે, તેવા યોગ નિષ્ઠ મહર્ષિઓ એવા પ્રકારનું ઉત્તમ ધ્યાન કરે છે,

* ચાર પ્રકારના આર્બંધોના બેદથી ધ્યાનયોગને ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે. તે આર્બંધોના આ પ્રકાર છે : રચક અથવા પૂરકના અભ્યાસથી વાણેને સ્થિર કરીને પ્રાણાયામ કરવો અને મનને તેનું આર્બંધન આપીને સ્થિર કરવું; કેમ કે વાણી રિપરતા થયા પછી મનની ચિંતરતા અવશ્ય થાય છે; અથવા સૂર્ય, ચંદ્ર, તેઓનાં કિરણો કે પ્રતિમા વગેરે બાહ્ય પદાર્થોનું મનને આર્બંધન આપવું; અથવા નાસિકાનો અગ્રભાગ કે બિહ્વાનો અગ્રભાગ વગેરે હરકોઈ આર્બંધન પદાર્થોનું મનને આર્બંધન આપવું; અથવા જગત અને નિદ્રાવસ્થાના મધ્યમાં જે અસ્થિમાત્રનો આભાસ થાય છે તેને જ મનનું આર્બંધન બનાવવું અથવા પોતાના કબૂતર થઈ, વિષ્ણુ વગેરેનું કે પટથક દેવતા આદિનું મનને આર્બંધન આપી તેને સ્થિર કરવું. —નીલકંઠ

જેથી હે પાર્થ ! સંસારના દોષથી મુક્ત થયેલા, આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થયેલા અને જનમમરણના દોષથી છૂટી ગયેલા તે યોગીઓ પુનઃ સંસારના ફેરામાં પડતા નથી, પરંતુ મોક્ષપદને પામી બળ્ય છે.^{૨૩} વળી તેવા યોગીપુરુષો ટાઢ, તાપ વગેરે દુઃકોને સહન કરે છે, નિત્ય સ્વયં પ્રકાશરૂપમાં સ્થિત રહે છે, લોભ વગેરે દુર્ગુણોથી રહિત હોય છે અને શીઘ્ર, સંતોષ વગેરે નિયમોમાં^૪ એકનિષ્ઠ રહે છે. વળી તેઓ શ્રી આદિના સંગ વિનાનાં, વિરુદ્ધ રીતનાં વાદ કરનારાં, પ્રતિપક્ષ વિનાના અને મનને શાંત કરનારાં સ્થાનકોનો આશ્રય કરે છે અને ત્યાં બેસીને ધ્યાન દ્વારા એકાગ્ર થયેલા મનને ધ્યેયવસ્તુમાં એકતાન કરે છે—સ્થિર કરે છે. મનનરીતિ યોગીપુરુષે કાષ્ઠની પેઠે નિશ્ચળ બેસીને સર્વ ઇન્દ્રિયોને એક ધ્યેયવસ્તુમાં જ સ્થાપી દેવી બેઠે એ અને એથી તો તદાકાર કરવી બેઠે એ કે, જેથી શ્રોત્ર દ્વારા શબ્દનું શ્રવણ થઈ શકે નહિ, ત્વચા દ્વારા સ્પર્શને બાળી શકાય નહિ, અક્ષુ દ્વારા રૂપને બેઠે શકાય નહિ, બિહ્વા દ્વારા રસને અનુભવી શકાય નહિ અને ધ્રાણેન્દ્રિય દ્વારા સર્વ ગંધવાળા પદાર્થોને સૂંઘી શકાય નહિ. આવી રીતે યોગવેત્તા પુરુષે ધ્યાન દ્વારા સર્વ શબ્દાદિ વિષયોનો ત્યાગ કરી દેવો અને પાંચે ઇન્દ્રિયોને મથી નાખનારા તે વિષયોની પોતાના યૌગિક વીર્ષબળથી મનમાં ઇચ્છા પાત્ર થવા દેવી નહિ.^{૫-૭} પછી શ્રોત્રાદિ પાંચે ઇન્દ્રિયોને મનમાં સ્થિર કરીને વિચક્ષણ યોગીએ પાંચ ઇન્દ્રિયોની સાથે વિષયોમાં ભ્રમણ કરનારા મનને કેવળ એક ધ્યેયવસ્તુમાં જ સ્થિર કરવું.^૮ ધીર યોગીએ ધ્યાનમાર્ગમાં આરૂઢ થયા પહેલાં એ જ કરવું બેઠે એ કે, વિષયોમાં સંચાર કરી રહેલા, કોઈ પ્રકારના આર્બંધન વિનાના ઇન્દ્રિયોરૂપી પાંચ દ્વારવાળા અને સદાને માટે અત્યંત ચચળ એવા પોતાના મનને હૃદયકાશમાં સ્થાપિત કરવું; અર્થાત્ યોગશાસ્ત્રમાં કહેલાં ચાર પ્રકારનાં ધ્યાનવલ્બન પૈકી કોઈ એકમાં સ્થિર કરવું.^૯ બપોરે એક યોગીપુરુષ પોતાની ઇન્દ્રિયોને તથા

૪ સૌંદર્યસંપત્તિ સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રગિવાનાનિ નિયમા. (શેખ-સૂત્ર)—બાહ્યાર્બંધન પવિત્રતા જાળવવી, સંતોષ ગળવો, તપસ્યવી કરવી, વેદાંતદાનનો આધ્યાય કરવો અને ઇન્દ્રિયનું ધ્યાન કરવું આ પાંચ યોગસાધનાના નિયમો છે.

મનને કેવળ ધ્યેયવસ્તુમાં જ લગાડી દે છે, ત્યારે જ તેને ધ્યાનમાર્ગ આગળ વધી શકે છે આવા હેતુથી જ મે પ્રથમ એ વિષયનું વર્ણન કર્યું છે ^{૧૦} જે કે પાંચ ઇન્દ્રિયોનો તથા છઠ્ઠા મનનો પ્રથમ સંપૂર્ણ રીતે નિરોધ કરવામાં આવ્યો હોય, તોપણ પુનઃ તેની ચચલતા થવા માટે સંભવ રહે જ છે, કારણ કે આમતેમ ભમીને મેઘની અદરલીન થયેલી વીજળી પુનઃ જેમ ચમકી નીકળે છે, તેમ ઇન્દ્રિયો અને મન પણ પુનઃ ઉદ્ભ્રાત થઈને વિષયો તરફ દોડી જાય છે ^{૧૧} જેમ કમળના પત્ર ઉપર રહેલું જળનું બિંદુ સર્વ તરફથી ચચળ હોય છે, તેમ ધ્યાનમાર્ગમાં આડું થયેલા માધકનું ચિત્ત પણ સર્વ તરફથી ચચળ હોય છે આપુ ચચળ મન કોઈ સમયે બરાબર એકાગ્ર થયું હોય છે, તો એક ક્ષણભર ધ્યાનમાર્ગમાં સ્થિર રહે છે, પરંતુ નાડી માર્ગમાં પહોંચ્યા પછી (ત્યાં અનેક પ્રકારના સ્વરૂપો ભેદને પાછું) વાયુની પેઠે ભ્રમિત બની જાય છે, ^{૧૨} ^{૧૩} તોપણ યોગને જાણનારા સાધક પુરુષે ખેદ પામ્યા વિના કહેશોનો, આણસનો તથા મત્સરનો ત્યાગ કરીને ધ્યાનમગ્ન જ થયું અને ચિત્તને સ્થિર કરવું ^{૧૪} જે મુનિએ પ્રથમ જ યોગાભ્યાસ કરવાનો આરંભ કર્યો હોય છે, તેને અધિકાર પરત્વે વિચાર, વિવેક અથવા વિતર્ક નામનું ધ્યાન સાધ્ય થાય છે ^{૧૫} આ ત્રણમાંનું કોઈ એક ધ્યાન કરતા કરતા

* જે અધિકારી મધ્યમ સ્થિતિનો હોય છે, તેને વિચાર નામનું ધ્યાન સાધ્ય થાય છે કે જે ધ્યાન, મન કલ્પિત મૂર્તિ સ્વરૂપે ચિત્તની એકાગ્રતા કરવાથી થઈ શકે છે આ ધ્યાનતા મે બેદ કહેવામાં આ ના છે એક તો સવિચાર-ધ્યાન અને બીજું નિવિચાર-ધ્યાન ઇશ્વરવાચક પ્રણામ ત્રણે જગતો કરીને તથા તેના અર્થનો વિચાર કરીને જે ધ્યાન કરનારા આવે છે, તેને સવિચાર-ધ્યાન કહેવામાં આવે છે અને તે સિવાયના ધ્યાનને નિવિચાર-ધ્યાન કહેવામાં આવે છે જે અધિકારી અધમ સ્થિતિનો હોય છે, તેને વિતર્ક નામનું ધ્યાન સાધ્ય થાય છે ભૌતિક સ્થૂળપદાર્થની મૂર્તિમાં પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું તેને વિતર્કધ્યાન કહેવામાં આવે છે આ વિતર્કધ્યાનના પછી મે બેદ કહેના છે એક સનિતર્કધ્યાન અને બીજું નીવિતર્કધ્યાન જે કે પૂર્વોક્ત વિચારધ્યાનમાં તથા આ વિતર્કધ્યાનમાં મન કલ્પિત સૂક્ષ્મપદાર્થ અને ભૌતિક સ્થૂળપદાર્થ જ

મનમાં ગમે તેટલો કવેશ થાય, તોપણ મનનશીલ સાધકે બિન્ન થવું નહિ, પરંતુ પરિણામે હિતકારક એવી ચિત્તની એકાગ્રતા જ કરવી, ^{૧૬} કારણ કે જેમ ધૂળ, રાખ અને અડાયા છાણના ભૂકાના એકત્રિત કરેલા ઢગલા ઉપર જળનું સિંચન કરતાની સાથે જ તેમાંથી મૂર્તિ વગેરે આકારો ઘડાઈ જતા નથી, પરંતુ ચીકાશ વિનાનું ને શુષ્ક ચૂર્ણ અમુક કાળ સુધી પાણીમાં પડખા કરે છે, ત્યારે જ તેમાં કઈક ચીકાશ આવે છે અને પછી ક્રમે ક્રમે તેમાંથી મૂર્તિઓ વગેરે આકારો બનાવી શકાય છે, ^{૧૭} ^{૧૮} તેમ જ ઇન્દ્રિયો અને મનને એકદમ સ્થિર કરી શકાતા નથી, પરંતુ ક્રમે ક્રમે ધ્યાનમાર્ગમાં આગળ વધ્યા પછી જ તેઓને સ્થિર કરી શકાય છે અને ધ્યાન કરવા યોગ્ય મૂર્તિ આદિના આકારસ્વરૂપ પણ બનાવી શકાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ એ રીતે ત્યારે ધ્યેયવસ્તુના સર્વ અવયવોમાં ચિત્તની સ્થિરતા થઈ જાય, ત્યારે ક્રમે ક્રમે એક એક અવયવને છોડતા જવું અને અંતે આખા આકારનો ત્યાગ કરીને સ્પર્શિત ચિત્તની જ ભાવના કરવી, જેથી તેને અત્યંત શાંત કરી શકાય છે, અર્થાત્ ક્રમે ક્રમે ધ્યાનમાર્ગમાં આગળ વધીને ચિત્તને નિવિતર્કસ્વરૂપ બનાવી શકાય છે *

ધ્યેયસ્વરૂપે હોય છે અને તેથી તે ધ્યાનના પ્રભાવથી ઇશ્વરસ્વરૂપ ન થતા કદાચ ધ્યેયપદાર્થસ્વરૂપ જ થઈ જવાય એવી શંકા થવાનો સંભવ છે તોપણ ધ્યાનના મુખ્ય ઉદ્દેશને અનુસરીને સમાધાન થઈ શકે છે કે, તે ધ્યાન દ્વારા અનુક્રમે કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ થઈ શકાય છે હવે જે અધિકારી ઉત્તમ પ્રતિભા હોય છે, તેને વિવેક નામનું ધ્યાન સાધ્ય થાય છે, કે જેમાં શુદ્ધિ અને ક્ષેત્રરૂપના અન્યોન્યાધ્યાસની નિવૃત્તિ કરવાની હોય છે આ ધ્યાન બીજા સર્વ ધ્યાનો કરતા ઉત્તમ છે

x આ શ્લોકમાં કહેવાનો ભાવ એ છે કે જે જે આલબ્ધ ઉપર ચિત્ત સ્થિર થાય તે તે આલબ્ધનો ત્યાગ કરીને પગથિયે પગથિયે ઉપર ચડવાની ગતિ બીજા બીજા આલબ્ધોનો આશ્રય કરવો આમ કરતા કરતા સર્વ આકારનો વિરામ થઈ જાય છે, ત્યારે આપોઆપ ચિત્ત શાંત થઈ જાય છે ધ્યાનમાર્ગમાં આગળ વધવા માટે યોગશાસ્ત્રમાં આવો ક્રમ પ્રસિદ્ધ છે પ્રથમ તો વિતર્કસમાધિનો જ આનંદ કરવો અને પછી વિતર્કસમાધિમાંથી વિચારસમાધિમાં જવું વિચાર

હે ભરતવંશી રાજા ! આ પ્રમાણે નિત્ય યોગાભ્યાસ કરીને બુદ્ધિ, મન તથા ઇન્દ્રિયોને પૂર્વોક્ત ધ્યાન-માર્ગમાં સ્થિર કરવાં, જેથી પોતાની મેળે જ તેઓ શાંત થઈ જાય છે. ૧૯૨૦ અને એ રીતે મનને સમાધિનિષ્ઠ કરનારા યોગીપુરુષને જે પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે આ લોકમાં પુરુષાર્થ કરવાથી મળતું નથી કે દૈવબળને આશ્રય કરવાથી પણ મળતું નથી. ૨૧ જે યોગી પુરુષ તે પરમ સુખથી યુક્ત થાય છે, તે પોતાની મેળે જ ધ્યાનકર્મમાં આસક્ત રહે છે અને અતે તેવા યોગીપુરુષો અદ્વિત દૈવદેવપદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨

ઘટિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાત્મજે મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમા 'ધ્યાનયોગ' નામનો અધ્યાય ૧૯૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૬મો

જપયોગ

॥ યુષ્કિર ઉવાચ ॥

ચાતુરાશ્રમ્યમુક્તં તે રાજધર્માસ્તથૈવ ચ ।

નાનાશ્રયાશ્વ વહ્વઃ સ્વિહાસાઃ પૃથગ્વિધાઃ ॥ ૧ ॥

યુષ્કિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! તમે મને આદે આશ્રમે તથા તેઓના ધર્મો કહ્યા, રાજધર્મો કહ્યા અને તેઓના સંબંધમાં અનેક પ્રકારના બુદ્ધિ બુદ્ધિ ઇતિહાસો પણ કહ્યા. ૧ તેમ જ હે મહાબુદ્ધિ-માન પિતામહ ! મેં તમારી પાસેથી અનેક ધર્મ-યુક્ત કથાઓ સાંભળી; તોપણ હજી મને એક સંશય રહ્યો છે, તેને તમારે દૂર કરવો જોઈએ. ૨ હે ભારત ! જપ કરનારા પુરુષોને જે ફળની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તેનું શ્રવણ કરવાની મને ઇચ્છા છે. જપ કરનારાઓને મળનારું કયું ફળ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, જપ કરનારાઓ કયા લોકમાં નિવાસ કરે છે અને જપ કરવા યોગ્ય મંત્રાદિને સંપૂર્ણ વિધિ શો હોય છે, તે મને કહો. વળી હે નિદોષ પિતામહ ! જપ કરનારાઓ જે વિધિને અનુસરે છે, તે શું વેદાંત શાસ્ત્રનો વિચાર હોય છે અથવા યોગશાસ્ત્રનું અનુદાન હોય છે કે કર્મકાંડ સંબંધી કોઈ વિધિ હોય છે અથવા શું બ્રહ્મચર્યનો વિધિ હોય છે, એ સમાધિપ્રાપ્તિ આનંદસમાધિમા જનુઃ આનંદસમાધિપ્રાપ્તિ અરિમતાસમાધિમાં જનું અને અરિમતાસમાધિમાંથી

જપ કરવા યોગ્ય વસ્તુ શી છે તે સર્વ મને કહો. હું માનું છું કે, તમે એક સર્વજ્ઞ પુરુષ છો. ૩-૫

ભીષમે કહ્યું : આ વિષયમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસ* કહેવામાં આવે છે, જેમાં યમનું કાળનું (મૃત્યુનું) તથા એક બ્રાહ્મણનું વૃત્તાંત વર્ણવેલું છે. ૧

મોક્ષદ્રષ્ટા મુનિઓએ વેદાંત અને યોગ એવાં બે શાસ્ત્રો કહેલાં છે. તેમાંના વેદાંતશાસ્ત્રમાં જપ-વિધિનો ત્યાગ કરવા માટે જ કહ્યું છે; કેમ કે વેદાંત સર્વ વાક્યો કેવળ નિવૃત્તિપ્રધાન છે, શાંતિનું પ્રતિપાદન કરનારાં છે અને બ્રહ્મમાં જ પર્યવસાન પામેલાં છે; અર્થાત્ જપવિધિ એ પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન નથી, જેથી વેદાંતદ્રષ્ટે તે ત્યાગ્ય ગણાય છે, તોપણ સર્વત્ર સમાન દૃષ્ટિ રાખનારા મુનિઓએ યોગ અને વેદાંત નામનાં બે બંને શાસ્ત્રો કહ્યાં છે, તેમાં જપવિધિની અપેક્ષા રહે છે ખરી અને નથી પણ રહેતી; અર્થાત્ આ બંને માર્ગોમાં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર ન થયો હોય, ત્યાંમુખી ચિત્તશુદ્ધિને અર્થે જપવિધિની અપેક્ષા રહે છે અને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી જપવિધિની અપેક્ષા રહેતી નથી. હે રાજન ! વેદાંત અને યોગ-શાસ્ત્ર શા હેતુથી જપવિધિનો આશ્રય કરે છે, તે વિષે હું તમને કહું છું, સાંભળો. આ બંને માર્ગોમાં મનનો નિગ્રહ તથા ઇન્દ્રિયોનો જપ અવશ્ય પ્રથમ ઉપકારક છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. (અને તે જપવિધિ વિના સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી) ૭-૮ વળી સત્ય, અગ્નિનું સેવન, આહારાદિકની શુદ્ધિ, ધ્યાન, તપ, દમ, ક્ષમા, અસૂયાનો ત્યાગ, મિતાહાર, વિષય-નિવૃત્તિ, મિત ભાષણ અને શાંતિ આ સર્વે ગુણો કેવળ જપયજ્ઞ જ છે અને પ્રવૃત્તિમાર્ગપરાયણ હોઈને સ્વર્ગોદિ વિંચ્ય લોકને આપનાર છે. આ સિવાયનો બીજો નિવૃત્તિપરાયણ જપયજ્ઞ પણ છે અને તે હું તમને કહું છું, સાંભળો. ૧૦-૧૧ મનઃસમાધિ આદિ પૂર્વોક્ત ગુણોને જ જે નિષ્કામ બુદ્ધિથી પાળવામાં આવે તો તે રૂપી નિવર્તક જપયજ્ઞ કરનાર બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષનાં સર્વ કર્મો નિવૃત્ત થઈ જાય છે-તે પુરુષને મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૨ નિવૃત્તિમાર્ગનો આશ્રય કરીને તથા વિતર્ક, વિચાર, સાનંદ, સારિમતા

* આ ઇતિહાસનું સંપૂર્ણ વર્ણન ૧૯૬મા અધ્યાયમાં આવે.

અને ભિન્ન નિર્વિષયક (નિરાલંબ) સમાધિમાં આરૂઢ થઈને પ્રહાનિષ્ઠ પુરુષે દર્શના આસન ઉપર જ બેસવું જોઈએ, હાથમાં પશુ દર્શ જ રાખવા જોઈએ, મસ્તક ઉપર પશુ દર્શ જ રાખવા જોઈએ, ચોતરફ દર્શથી જ વીંટાઈને રહેવું અને મધ્યભાગમાં પશુ દર્શોથી જ ઢંકાયેલા રહેવું.^{૧૮૭} વળી તેણે વિષયોને તો નમસ્કાર જ કરી દેવો, મનથી પશુ તેઓનું ચિંતન કરવું નહિ, સર્વત્ર સમભાવ રાખીને મનમાં જ મનને લય કરવો, બુદ્ધિથી પ્રહાનું ધ્યાન કરવું, હેંકાર અથવા ગાયત્રી આદિનો યથાચોગ્ય જાપ કરવો અને પછી જ્યારે ચિત્તશુદ્ધિ થઈ જાય છે, ત્યારે કેવળ સમાધિનિષ્ઠ થઈને તે જપવિધિનો પશુ ત્યાગ કરી દેવો.^{૧૮૮} હરકોઈ યોગીપુરુષ ગાયત્રી આદિ મંત્રજાપના બળથી ધ્યાનશક્તિને ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને અંતઃકરણને શુદ્ધ કરી શકે છે; તેમ જ તપોબળના પ્રભાવથી જિતેન્દ્રિય થઈને અને દેવને, કામને, રાગને, મોહને તથા સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોના પરિત્યાગ કરીને તે પુરુષ કોઈને માટે શોક કરતો નથી અને કોઈ વસ્તુમાં આસક્ત પશુ થતો નથી. વળી તે પુરુષ કોઈ જાતનાં કર્મો કરતો નથી, તેમ કર્મોના ફળભોગની ઇચ્છા પશુ રાખતો નથી; ૧૭૧૮ એટલું જ નહિ પરંતુ તેના મનમાં અહંકારનો કદી સંબંધ જ થતો નથી, દ્રવ્યાદિનો સંબંધ કરવામાં

તેને આસક્તિ રહેતી નથી. કોઈનું તે અપમાન કરતો નથી, સર્વથા ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરતો નથી, ધ્યાનક્રિયામાં પરાયણ રહે છે, યોગસાધનામાં તત્પર રહે છે, ધ્યાનનિષ્ઠ રહે છે ધ્યાન દ્વારા જ તત્ત્વવસ્તુનો નિશ્ચય કરે છે અને ધ્યાનરૂપ આલંબનમાં ચિત્તને એકાગ્ર કર્યા પછી તે સમાધિરૂપ આલંબનનો પશુ અનુક્રમે ત્યાગ કરી દે છે. ૧૮૨૦ એ પ્રમાણે સર્વ આલંબનોનો ત્યાગ કર્યા પછી તે યોગીને નિર્જાન સમાધિસુખનું અથવા અસંપ્રજાત સમાધિસુખનું ભાન થાય છે અને તે અવસ્થામાં ગયા પછી અભિમાદિક અપ્રસિદ્ધિઓમાં પશુ નિરપેક્ષ થયેલા તે યોગી પ્રાણોનો જ ત્યાગ કરે છે, તો પ્રહાદેવના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.^{૨૧} અથવા એ રીતે પ્રહાદેવના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની પશુ તેને ઇચ્છા ન હોય, તો તે યોગી દેવધ્યાનમાર્ગ દ્વારા કૈવલ્યપદને પ્રાપ્ત કરે છે અને પોતાની ઇચ્છા હોય તો પ્રહાલોકમાં જ પ્રયાણ કરે છે; પરંતુ પુનઃ સંસારમાં ઉત્પન્ન થતો નથી.^{૨૨} આ રીતે આત્મતત્ત્વને સાક્ષાત્કાર કરીને સર્વ કામનાઓથી રહિત થયેલા અને જરામરણ આદિ ધર્મોથી મુક્ત થયેલા યોગી-પુરુષ રજોશુભ્રથી રહિત અને અમૃતસ્વરૂપ એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૩}

ઈતિ શ્રીમદ્ભાસ્કરત્વાં શાંતિપર્વાતર્ગત મોક્ષધર્માનુસાસન-પર્વમાં 'જપયોગ' નામનો અધ્યાય ૧૯૬ મો સમાપ્ત

× આ ચૌદમા શ્લોકમાં જ્યાં જ્યાં દર્શ શબ્દ વપરાયો છે, તેનો અર્થ 'હૃદયપિંડમાંથી નીકળેલી નાડીઓ' એવો થઈ શકે છે. એ નાડીઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન-હૃદયપિંડ, હૃદયપુષ્પની કળીના જેવું છે અને તેમાંથી નીકળેલી નાડીઓ દર્શની પેઠે મૂળભાગમાં જાડી અને અગ્રભાગમાં સૂક્ષ્મ છે. આ નાડીઓ પોતાના અગ્રભાગથી હૃદયપિંડને સ્પર્શ કરે છે અને મૂળભાગથી આખા પ્રહાંડમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલી છે. આવા હેતુથી જ મૂળમાં આત્મપુરુષને દર્શના આસન ઉપર બેઠેલા કહ્યો છે. એ નાડીઓ આગળ પ્રસરેલી છે, માટે હાથમાં દર્શવાળો કહ્યો છે; ઉપરના ભાગમાં પશુ રહેલી છે; માટે મસ્તક પર દર્શવાળો કહ્યો છે; ચોખ્ખાનું રહેલી છે; માટે ચોખ્ખાનું દર્શથી વીંટાયેલો કહ્યો છે અને હૃદયપિંડમાં પશુ નાડીઓ રહેલી છે, માટે મધ્યભાગમાં પશુ દર્શથી ઢંકાયેલો કહ્યો છે. તાપચંદ્રે દીવો જેમ ધણમાં વ્યાપ્ત થઈ રહે છે, તેમ પુરુષ પશુ પ્રહાંડમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલો છે.

અધ્યાય ૧૯૭ મો

જપયોગનું ફળ

॥ સુધિષ્ટિર ઉવાચ ॥

ગતીનામુત્તમા પ્રાપ્તિઃ કથિતા જાપકેશ્વિહ ।

एकैवैवा गतिस्तेषामुत यांत्पपरामपि ॥ ૧ ॥

સુધિષ્ટિરે પૂછ્યું: હે પિતામહ! જપ કરનારા પુરુષોને (યોગસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ દ્વારા જરામરણથી રહિતપણું, ઇચ્છાનુસાર દેહત્યાગ, પ્રહાલોક પ્રત્યે ગમન અને શુદ્ધ કૈવલ્યપદની પ્રાપ્તિરૂપ) ઉત્તમ ગતિ મળે છે, એમ તમે કહ્યું, તે ઉપરથી હું પૂછું છું કે, તેઓને એ એક જ ગતિ મળે છે કે બીજી કોઈ ગતિને પશુ તઓ પામે છે? ૧

લીએ કહ્યું: હે રાજન્! જપ કરનારા પુરુષોને જે જે ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે હું તમને કહું છું,

સાવધાન થઈને તમે સાંભળો. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! જપ કરનારા પુરુષો (બુદ્ધિના અનેક લેહોને લીધે) અનેક નરકોમાં પછુ પડે છે.^૨ જે બપક પુરુષ મેં કહેલા (પૂર્વોક્ત) પ્રકારને અનુસરીને જપયજ્ઞ કરતો નથી, પણ અંગોની અપૂર્ણતાવાળો જપ કરવામાં તત્પર રહે છે, તે નરકમાં પડે છે.^૩ વળી જે બપક પુરુષ શ્રદ્ધા રાખ્યા વિના જપ કરે છે અને જપ કરીને પ્રસન્ન થતો નથી કે હર્ષ પામતો નથી, તે અવશ્ય નરકમાં જ જાય છે;^૪ તેમ જ જપ કરીને અહંકાર કરનારા તથા બીજાનું અપમાન કરનારા સર્વ પુરુષો નરકને પામે છે.^૫ વળી જે પુરુષ મોહાધીન થઈને અસુક કોઈ ક્ષણ મેળવવાની ઇચ્છાથી જપ કરે છે, તે પુરુષ પોતે જે જે ક્ષણમાં પ્રીતિ કરી હોય ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે.^૬ જે બપક પુરુષ અભિમાદિક અપ્રસિદ્ધિઓ મેળવવા માટે જપ કરે છે અને તે તે સિદ્ધિઓ સંપાદન કરીને તેમાં આસક્ત બની જાય છે, તે પુરુષની તે આસક્તિ જ નરકરૂપ છે અને તેમાંથી તેની કદી મુક્તિ જ થતી નથી. મોહવશ થયેલી બપક પુરુષ જે જે વસ્તુ ઉપર રાગ કરીને જપ કરે છે, તે તે વસ્તુમાં તેની ઉત્પત્તિ થાય છે.^૭ વળી ભોગોમાં આસક્ત થયેલી દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો અને ભોગોના પરિણામની દુષ્ટતાને નહિ જાણનારો બપક પુરુષ મનની અચલતા હોવા છતાં જપ કરવાનો આરંભ કરે છે, તો અચળ ગતિને જ પામે છે અથવા નરકમાં પડે છે.^૮ બુદ્ધિની અસ્થિરતા હોવા છતાં જપયજ્ઞને આરંભ કરનાર મૂર્ખ પુરુષ મોહાધીન બની જાય છે અને મોહને લીધે જ નરકમાં જઈ પડીને પાછળથી શોક કરે છે.^{૧૦} તેમ જ સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય ન હોય છતાં દુરાગ્રહને લીધે 'ગમે તે થશે તોપણ હું જપ કરીશ.' આવો નિશ્ચય કરીને જપ કરવાનો આરંભ કરે છે, તે પુરુષ પણ પોતાની અપૂર્ણતાને લીધે નરકમાં જ પડે છે.^{૧૧}

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે રાજન્! જે પરબ્રહ્મ સ્વભાવસિદ્ધ, મન-વાણીથી અગોચર અને પ્રભુવર્મનના જપથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરનારો બપક પુરુષ પુનઃ શરીરને શા માટે ધારણ કરે? ^{૧૨}

ભીષ્મે કહ્યું: બપકની ગતિ ઉત્તમ જ હોય છે,

પરંતુ કામનાયુક્ત દુષ્ટ બુદ્ધિથી જપ કરનારા પુરુષને રાગાદિ અનેક દોષો ઘેરી વળે છે અને તે દોષોને લીધે જ બપક પુરુષને અનેક પ્રકારનાં નરકોમાં પડવું પડે છે; અર્થાત્ વાસનાવાસિત બુદ્ધિવાળા બપકને જ નરકાદિ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તેને જ પુનઃ શરીર ધારણ કરવું પડે છે.^{૧૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ-તર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમાં 'જપયોગનું ક્ષણ' નામનો અધ્યાય ૧૯૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૮ મો

વાસનાવાસિત બપકને કેવું નરક મળે છે?

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કીદૃશં નિરયં યાતિ જાપકો વર્ણયસ્વ મે ।

કૌતૂહલં હિ રાજન્મે તદ્ભવાન્ વક્તુમર્હસિ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે રાજન્! (વાસનાયુક્ત બુદ્ધિ હોવા છતાં) જપ કરનારો પુરુષ કેવા નરકમાં જાય છે તે મને કહો; કેમ કે તે સાંભળવાની મને ઉત્કટ ઇચ્છા છે.^૧

ભીષ્મે કહ્યું: હે નિદોષ રાજા! તમે ધર્મના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયા છો અને તેથી જ સ્વાભાવિક રીતે ધર્મનિષ્ઠ છો; માટે ધર્મના કારણભૂત વેદને અનુસરીને હું જે વાક્ય કહું છું, તેને તમે સાવધાન થઈને સાંભળો.^૨ હે રાજન્! મહાબુદ્ધિમાન એવા દેવતાઓનાં જે જે સ્થાનો છે, તે બધાં ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિવાળાં છે, ભાતભાતના વર્ણવાળાં છે, અનેક પ્રકારનાં રૂપવાળાં છે, તરેહ તરેહનાં ક્ષણ આપનારાં છે, દિગ્ધ્ય છે અને ઇચ્છાનુસાર ગતિ કરનારાં વિમાનો, સભાઓ, જુદાં જુદાં વિકારનાં સ્થાનો તથા સુવર્ણમય કમળોથી ભરપૂર છે.^૩ ચારે લોકપાલોનાં, શુકનાં, યૃહરપતિનાં, મરુદ ગણોનાં, વિશ્વદેવતાઓનાં, સાધ્યદેવોનાં, અશ્વિની-કુમારોનાં, રુદ્રોનાં, આદિત્યોનાં, વસુઓનાં તથા બીજા સર્વ કોઈ દેવોનાં જે જે સ્થાનકો છે, તે બધાં હે તાત! પરમાત્માના સ્થાન આગળ નરક સમાન જ છે; અર્થાત્ પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયા પછી તે દિવ્ય સ્થાનકો નરક સમાન જ લાગે છે;^૪ કેમ કે પરમાત્મસ્વરૂપી સ્થાન બયરહિત છે, સ્વભાવસિદ્ધ છે, સર્વ પ્રકારના કલેષોથી રહિત છે,

પ્રિય-અપ્રિયથી મુક્ત છે, સર્વાદિક ત્રણ શુભોથી રહિત છે, પાંચ મહાભૂતો, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કંઠ, દંદ્રિયો, વાયુઓ અને અવિદ્યા આ આઠે પદાર્થોથી અલિપ્ત છે; જ્ઞેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાન એ ત્રણે ભાવોથી મુક્ત છે; દર્શન, શ્રવણ, મનન અને વિજ્ઞાન એ ચારે લક્ષણોથી રહિત છે; પ્રત્યક્ષ, શાબ્દ, અનુમાન અને બુદ્ધિ એ ચારે કારણોથી રહિત છે અને ઇષ્ટ વિષયના લાભ વડે ઉત્પન્ન થનારા હર્ષથી તથા તેના ઉપલોભ વડે ઉત્પન્ન થનારા આનંદથી રહિત છે અને શોક તથા પરિશ્રમથી પણ મુક્ત છે.^{૭૮} વળી હે રાજા ! તે સ્થાનમાંથી કાળની ઉત્પત્તિ થાય છે, છતાં કાળની તે સ્થાન ઉપર સત્તા નથી, પણ બિલકુલ કાળ ઉપર જ તે સ્થાનનું પ્રભુત્વ છે અને સ્વર્ગનો પણ તે ઈશ્વર છે.^{૮૦} જે કેવળ આત્મ-સ્વરૂપ થયેલો હોય છે, તે પુરુષને એ પરમ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાં ગયા પછી તે પુરુષને શોક જ થતો નથી. આ પરમ સ્થાનની સાથે સર-ખાવતાં બીજાં સર્વ સ્થાનો નરક તુલ્ય જ બન્યાં છે.^{૯૦} વાસનાવાસિત બપક પુરુષને પરમાત્માનું પદ મળતું નથી; પરંતુ મેં કહેલાં આ નરકસ્થાનો (દિવ્યસ્થાનો-દેવતાઓનાં સ્થાનકો) મળે છે અને તેથી જ મેં તમને કહ્યું છે કે, વાસના વાસિત બપક પુરુષ નરકમાં પડે છે; કેમ કે પરમાત્માના ઉત્તમ સ્થાનની અપેક્ષાએ દેવોનાં સર્વ સ્થાનો નરક જેવાં જ છે.^{૯૧}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્જત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'વાસનાવાસિત બપકને કેવું નરક મળે છે ?'

નામનો અધ્યાય ૧૯૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૯ મો

નિષ્કામ જપયજ્ઞનું ફળ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કાલમૃત્યુયમાનાં તે દક્ષાકોર્ત્ત્વાક્ષણસ્ય ચ ।

વિવાદો વ્યાહતઃ પૂર્વં તદ્ભવાન્ વક્તુમર્હસિ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! તમે પ્રથમ કહ્યું છે કે, આ જપવિધિના સંબંધમાં કાળ,*

* આયુષનું પરિમાણ કરનારો દેવ 'કાળ' કહેવાય છે.

મૃત્યુ,^૧ યમ,^૨ ઇક્ષ્વાકુરાજ અને બ્રાહ્મણનો પૂર્વે સંવાદ થયો હતો. તો હવે તે સંવાદ તમારે મને કહેવો જોઈએ.^૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજા ! આ જપવિષયના સંબંધમાં સૂર્યપુત્ર ઇક્ષ્વાકુરાજ, બ્રાહ્મણ, કાળ, મૃત્યુ અને યમના વૃત્તાંતનો એક પ્રાચીન ઇતિ-હાસ કહેવામાં આવે છે, તેને તમે મારી પાસેથી સાંભળો. તેઓનો સંવાદ કેવા પ્રકારે થયો હતો અને કયે સ્થળે થયો હતો, તે પણ હું તમને કહું છું. પૂર્વે કોઈ એક ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ હમેશાં જપ કરવામાં જ તત્પર રહેતો હતો. તે બ્રાહ્મણ મહા-યશસ્વી હતો, વેદનાં છયેજ અંગોને જાણતો હતો, મહાબુદ્ધિમાન હતો, પિંપ્પલાદ નામના બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો અને તેનું ગોત્ર 'કૌશિક' હતું.^{૨-૪} એ બ્રાહ્મણને વેદોનાં છયે અંગોનું અપરોક્ષ (તત્ત્વદર્શનાત્મક) જ્ઞાન થયું હતું, વેદોમાં તે કુશળ થયો હતો અને હિમાલયની તળેટીના પ્રદેશમાં તે રહેતો હતો.^૫ વળી તે બ્રાહ્મણ અર્થજ્ઞાનપૂર્વક વેદાધ્યયન કરીને સ્વધર્મપાલનમાં તત્પર રહેતો હતો અને બરાબર સાવધાન થઈને ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરતો હતો. આ રીતે નિયમનિષ્ઠ રહીને મંત્રજપ કરતાં કરતાં તે બ્રાહ્મણનાં એક હજાર વર્ષ વીતી ગયા,^૬ એટલે એક દિવસ દેવી સાવિત્રી-એ (ગાયત્રીએ) તેને સાક્ષાત્ દર્શન દીધાં અને કહ્યું કે, 'હું તારા પર પ્રસન્ન થઈ છું; પણ દેવી સાવિત્રીના આગમનસમયે તે બ્રાહ્મણ મૌનવ્રત ધારણ કરીને જપ કરતો હતો, જેથી દેવી સાવિત્રી પ્રત્યે તે કંઈ પણ બોલ્યો નહિ;^૭ પરંતુ વેદમાતા દેવી સાવિત્રી તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગયાં હતાં, જેથી કૃપાને આધીન થઈને તેના જપનાં તેમણે ઘણાં વખાણ કર્યાં.^૮ પછી જપ ન્યારે સમાપ્ત થયો, ત્યારે ધર્માત્મા એવો તે બ્રાહ્મણ બિડીને બિડો થયો અને દેવીના ચરણમાં મસ્તક નમાવીને

+ સર્વના પ્રાણને હરણ કરનારો દેવ 'મૃત્યુ' કહેવાય છે.

× પુણ્ય-પાપના ફળને આપનારો દેવ 'યમ' કહેવાય છે.

જ શિક્ષા, કૃપા, વ્યાકરણ, ન્યોતિપ, નિરકત અને છંદ આ છ વેદોનાં અંગ છે.

આ પ્રમાણે બોલ્યો : ‘ હે દેવી ! તમે મારા પર પ્રસન્ન થયાં અને મને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપ્યાં, એ મારાં અહોભાગ્ય છે અને વળી મારા પર તમે પ્રસન્ન થયાં છો, તો હું પ્રાર્થના કરું છું કે, મારું મન હમેશાં જપ કરવામાં જ રમણ કર્યું કરો. ’^{૯૦}

સાવિત્રી બોલ્યાં : હે બ્રહ્મર્ષિ ! તારી શી ઇચ્છા છે ? હું તારું શું પ્રિય કરું ? હે બાપકશ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! બાલ, તારી જે ઇચ્છા હશે, તે સર્વ સફળ થશે. ^{૯૧} દેવીએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ધર્મવેત્તા બ્રાહ્મણે ફરી પણ કહ્યું કે, ‘ હે દેવી ! જપ કરવામાં મારી ઇચ્છા વારંવાર વૃદ્ધિ પામ્યા કરે. ^{૯૨} વળી હે શુભે ! મારા મનની સમાધિ (એકાગ્રતા) પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે. ’ બ્રાહ્મણની એ પ્રાર્થના સાંભળીને દેવીએ ‘ તદાસ્તુ ’ એવું મધુર વાક્ય કહીને તેને વરદાન આપ્યું. ^{૯૩} અને તે ઉપરાંત બ્રાહ્મણનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી દેવીએ કહ્યું કે, ‘ જપ કરનારા અનેક ઉત્તમ બ્રાહ્મણો જે નરકમાં (સ્વર્ગલોકમાં) ગયા છે, તે નરકમાં તું જઈશ નહિ, પણ તું તો સ્વભાવસિદ્ધ અને અનિદ્ય એવા બ્રહ્મપદને જ પામીશ. ઘસ, હવે હું જઈ છું. તેં મારી પાસે જે પ્રાર્થના કરી છે તે સફળ થશે. તું નિયમનિષ્ઠ અને એકાગ્ર થઈને જપ કરવામાં તત્પર રહેજે. અહીં તારી પાસે ધર્મ, કાળ, મૃત્યુ અને યમ પોતે આવશે, (તોપણ તેઓનો તને ભય રહેશે નહિ) અને તારો તથા તે દેવોનો ધર્મોત્સાર વાદવિવાદ થશે.

ભીષ્મે કહ્યું : એ પ્રમાણે કહીને ભગવતી સાવિત્રી પોતાના સ્થાન ભણી ચાલ્યાં ગયાં અને પેટો બ્રાહ્મણ પણ દેવતાઓનાં સો વર્ષ પર્વત જપપરાયણ રહીને ત્યાં ને ત્યાં ભેસી રહ્યો. તેણે ઇન્દ્રિયોને વશ કરી હતી, ક્રોધને છૂટી લીધો હતો, પ્રતિજ્ઞાને પાળી હતી અને અસુયાનો ત્યાગ કર્યો હતો. ^{૧૪-૧૮} જુદિમાન એવા તે બ્રાહ્મણો દેવતાઓનાં સો વર્ષ પર્વતનો એ નિયમ જ્યારે સમાપ્ત થયો, ત્યારે તેના ઉપર પ્રસન્ન થયેલા ધર્મે તેને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યાં. ^{૧૯}

ધર્મે કહ્યું : હે બ્રાહ્મણ ! તું મારા તરફ દષ્ટિ કર. હું ધર્મ, તારાં દર્શન કરવા માટે આવ્યો છું. તેં આ (નિષ્કામ) જપયજ્ઞનું જે ફળ સંપાદન કર્યું છે, તે હું તને કહું છું, સાંભળ. ^{૨૦} હે સત્પુરુષ !

તેં દેવતાઓના તથા મનુષ્યોના સર્વ લોકોને છાત્રી લીધા છે, જેથી તું દેવતાઓના સર્વ લોકોનું ઉદ્ધવન કરીને તેનાથી આગળ જઈશ. ^{૨૧} હે મુનિ ! હવે તું બ્રાહ્મણને તણ દે અને તારી ઇચ્છામાં આવે તે દિવ્ય લોકમાં જા. ખરેખર, પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરીને તું યથેષ્ટ લોકમાં જઈ શકીશ. ^{૨૨}

બ્રાહ્મણે કહ્યું : હે વ્યાપક ધર્મ ! મારે દિવ્ય લોકમાં જઈને શું કરવું છે ? હું અનેક સુખદુઃખ વાળા આ દેહનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છતો જ નથી. ^{૨૩} માટે તું સુખેથી જ્યાં જવું હોય ત્યાં ચાલ્યો જા. ^{૨૪} ધર્મે કહ્યું : આ મહામુનિ ! તારે આ શરીર અવશ્ય છોડવું જ પડશે, માટે હે નિર્દોષ બ્રાહ્મણ ! મારા વચનને અનુસરીને તું સ્વર્ગારોહણ કર અથવા તારી ઇચ્છામાં આવે તે લોકમાં જા. ^{૨૫}

બ્રાહ્મણે કહ્યું : હે વ્યાપક ધર્મ ! આ દેહનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગવાસ કરવાની મને ઇચ્છા જ નથી. હું મારા શરીર વિના સ્વર્ગમાં જવાની શ્રદ્ધા જ રાખતો નથી. ^{૨૬} માટે તું જા. ^{૨૭}

ધર્મે કહ્યું : હે બ્રાહ્મણ ! તું તારા દેહ ઉપર મન લગાડ મા. પણ દેહનો ત્યાગ કરીને સુખી થા. તું રમેશુષ્ક વિનાના દિવ્ય લોકમાં જા કે, જ્યાં જઈને તને શોક જ થશે નહિ. ^{૨૮}

બ્રાહ્મણે કહ્યું : હે મહાભાગ્યશાળી ધર્મ ! જપ કરીને જ હું આનંદ પામું છું, તો પછી સનાતન સ્વર્ગલોકમાં જવાનું મારે શું પ્રયોજન છે ? છતાં હે વિભો ! હું સ્વર્ગલોકમાં જઈશ, તો આ શરીર ની સાથે જ જઈશ, નહિ તો ત્યાં જવાની મને ઇચ્છા જ નથી. ^{૨૯}

ધર્મે કહ્યું : હે બ્રાહ્મણ ! તું આ શરીરનો ત્યાગ કરવાની જે ઇચ્છા કરતો નથી, તો ભેદ દે આ કાળ, મૃત્યુ અને યમ તારી પાસે આવી પહોંચ્યા છે. ^{૩૦}

× અર્થાત્ અનેક સુખદુઃખથી ભરેલા આ એક શરીરનો અનુભવ કર્યો પછી બીજું નવું શરીર ધારૂ કરવાની મને ઇચ્છા જ નથી, કેમ કે હું જપક છું.

* અર્થાત્ આત્મવસ્તુનો ત્યાગ કરીને અનામ વસ્તુ તથા એવા સ્વર્ગલોક ઉપર મને રમિ નથી અને આત્મવસ્તુ સ્વર્ગલોક મિત્રાવના લોકિક સ્વર્ગલોકમાં જવાની મને શ્રદ્ધા નથી.

લીંગે કહ્યું : ધર્મે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તુરત જ કાળ, મૃત્યુ અને યમ એ ત્રણે જણા મોટા ભાગ્યવાળા તે પ્રાહ્મણની પાસે આવી પહોંચ્યા અને આ પ્રમાણે બોલ્યા.^{૨૯}

યમે કહ્યું : હું યમદેવ તને કહું છું, આ મહાન તપશ્ચાંનુ તથા સર્વોત્કૃષ્ટ સદાચારનું ઉત્તમ ફળ તને મળી ચૂક્યું છે. (માટે આ દેહને હવે તજ દે.)^{૩૦}

કાળે કહ્યું : હું કાળ તારી પાસે આવ્યો છું અને તને કહું છું કે, તેં યથાવિધિ કરેલા જપયજ્ઞનું અતિ ઉત્તમ ફળ તને મળ્યું છે અને વળી તારા સ્વર્ગારોહણનો સમય પણ થઈ ચૂક્યો છે.^{૩૧}

મૃત્યુએ કહ્યું : હે ધર્મવેતા પ્રાહ્મણ! હું સાક્ષાત્ મૃત્યુ તારી પાસે આવ્યો છું અને કાળની પ્રેરણાથી આજે તને અહીંથી લઈ જવા માટે ઇચ્છું છું, એમ તું બચ.^{૩૨}

પ્રાહ્મણે કહ્યું : હે સૂર્યપુત્ર યમદેવ! હે મહાત્મા કાળ! હે મૃત્યુ! હે ધર્મ! તમે ભલે પધાર્યા બોલો, હું તમારું શું પ્રિય કરું?^{૩૩}

લીંગે કહ્યું : એ પ્રમાણે કહીને તે પ્રાહ્મણે આગંતુક તે આરે દેવોને અર્ધ તથા પાદ અર્પણ કર્યાં અને ફરી પણ કહ્યું કે, ‘મારી શક્તિ અનુસાર હું તમારું શું પ્રિય કરું?’^{૩૪}

હે યુધિષ્ઠિર રાજા! એમ કહીને તે પ્રાહ્મણ તેઓની આગતાસ્વાગતા કરતો હતો, તે જ સમયે ઇક્ષ્વાકુ નામનો રાજા તીર્થયાત્રા કરતો કરતો ત્યાં આવી ચડ્યો કે, જ્યાં તેઓ પાંચે જણા એકઠા થયા હતા.^{૩૫} રાજાઓમાં ઋષિ સરખા મહારાજા ઇક્ષ્વાકુએ તેઓ સર્વની પૂજા કરી પ્રણામ કર્યા અને પછી તેઓને કુશલપ્રશ્ન પૂછ્યો.^{૩૬} ત્યારે પેલા પ્રાહ્મણે પણ રાજા ઇક્ષ્વાકુને આસન, અર્ધા, પાદ વગેરે અર્પણ કરીને કુશલસમાચાર પૂછ્યા અને પછી આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૩૭} ‘હે મહારાજા! તું ભલે આવ્યો. બોલ, તારી શી ઇચ્છા છે? હું મારી શક્તિ પ્રમાણે તારું શું પ્રિય કરું, તે તું મને કહે.’^{૩૮}

રાજાએ કહ્યું : હું રાજા છું અને તમે અધ્યયન, અધ્યાપન, યજ્ઞન, યાજ્ઞન, દાન અને પ્રતિગ્રહ એ છ કર્મોમાં આસક્ત રહેનારા પ્રાહ્મણ છો, તેથી (તમારા પ્રતિગ્રહ કર્મને અનુસરીને) તમે મને

આરા આપો, એટલે સુવર્ણાદિક પ્રસિદ્ધ દ્રવ્યમાંનું કંઈક દ્રવ્ય હું તમને અર્પણ કરું.^{૩૯}

પ્રાહ્મણે કહ્યું : હે રાજા! પ્રાહ્મણો બે પ્રકારના હોય છે : એક તો પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં રહેનારા અને બીજા નિવૃત્તિમાર્ગનો આશ્રય કરનારા. તેમ જ ધર્મ પણ બે પ્રકારના હોય છે : એક તો પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મ અને બીજો નિવૃત્તિરૂપ ધર્મ. તેમાં હું, નિવૃત્તિ-માર્ગનો આશ્રય કરનારા છું અને તેથી જ પ્રતિગ્રહ કરવાથી નિવૃત્ત થયો છું.^{૪૦} હે રાજા! તું તેવા પ્રાહ્મણોને જ દાન આપ કે, જેઓ પ્રવૃત્તિમાર્ગનો આશ્રય કરનારા હોય! હું પ્રતિગ્રહ કરતો નથી, માટે જ હું તને પૂછું છું કે, તારી શી ઇચ્છા છે? હું તને શું આપું? હે મહારાજા! મારા તપના પ્રભાવથી તારા કયા કાર્યને હું સિદ્ધ કરી આપું, તે તું મને કહે.^{૪૧}

રાજાએ કહ્યું : હે ઉત્તમ પ્રાહ્મણ! હું ક્ષત્રિય છું. ‘તમે મને આપો.’ એવા ચાચકવાક્યને હું બળતો નથી. અમે ક્ષત્રિયો તો ‘યુદ્ધ આપ’ એવું જ વાક્ય બોલનારા છીએ.^{૪૨}

પ્રાહ્મણે કહ્યું : હે રાજા! તું જેમ સ્વધર્મથી સંતુષ્ટ રહે છે, તેમ અમે પણ સ્વધર્મથી જ સંતુષ્ટ રહેનારા છીએ અને તેથી જ તારામાં ને મારામાં લેશમાત્ર અંતર નથી; તો હવે તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર.^{૪૩}

રાજાએ કહ્યું : હે પ્રાહ્મણ! તમે મને પ્રથમ જ કહ્યું છે કે, મારી શક્તિ પ્રમાણે હું તને આપીશ, જેથી હું તમારી પાસે ચાચના કરું છું કે, તમારા આ જપયજ્ઞનું સંપૂર્ણ ફળ મને આપી દો.^{૪૪}

પ્રાહ્મણે કહ્યું : તો તો હમણાં જ આત્મસ્લાધા કરી હતી કે, મારી વાણી હમેશાં યુદ્ધની જ ચાચના કરે છે, પણ દાન લેવાની ચાચના કરતી નથી; તો પછી તું મારી સાથે યુદ્ધ કરવાની કેમ ચાચના કરતો નથી?^{૪૫}

રાજાએ કહ્યું : હે વિપ્ર! પ્રાહ્મણો વાણીરૂપી વજ્રવાળા હોય છે અને ક્ષત્રિયો પોતાના બાહુબળથી જીવનારા હોય છે, જેથી મેં તમારી સાથે વાણીરૂપી તીવ્ર યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો છે.^{૪૬}

પ્રાહ્મણે કહ્યું : હજી સુધી પણ મારી તો એ જ પ્રતિજ્ઞા છે કે મારી શક્તિ અનુસાર હું તને

શુ આપું? માટે હે રાજેન્દ્ર! બોલ, વિલંબ કર મા. મારી પાસે જે વૈભવ હશે, તે હું સર્વ તને આપીશ. ૪૭

રાજાએ કહ્યું: તમારે મને કંઈક આપવાની જ બે ઇચ્છા છે, તો હું ચાચના કરું છું કે, સો વર્ષ પર્થ ત જપ જપીને તમે જે ફળ સંપાદન કર્યું છે, તે મને આપો. ૪૮

બ્રાહ્મણે કહ્યું: મેં જે જપ જપ્યો છે, તેનું ઉત્તમ ફળ વિના વિચારે તું અહંબુ કર. તે જપનું અર્ધફળ તને પ્રાપ્ત થાઓ; ૪૯ અથવા હે રાજન! મારા જપનું સમગ્ર ફળ મેળવવાની તને ઇચ્છા હોય, તો ભલે તે સર્વ ફળ તને પ્રાપ્ત થાઓ. ૫૦

રાજાએ કહ્યું: તમારા જપનું સમગ્ર ફળ મેળવવાની મને ઇચ્છા નથી. તમારું કલ્યાણ થાઓ. હવે હું બહુ છું; પરંતુ હું તમને પૂછું છું કે, મેં તમારી પાસે જે જપના ફળની ચાચના કરી હતી, તે જપનું ફળ શું છે, તે મને કહો. ૫૧

બ્રાહ્મણે કહ્યું: મેં જપેલા જપનું શું ફળ પ્રાપ્ત થયું છે, તે હું બહુતો નથી; તોપણ મારા જપયજનું સર્વ ફળ મેં તને આપી દીધું છે અને તે વાતમાં આ ધર્મ, કાળ, યમ અને મૃત્યુ સાક્ષીભૂત છે. ૫૨

રાજાએ કહ્યું: જે તમારા જપધર્મનું ફળ હજી સુધી જણાયું નથી, તે મારું શું કલ્યાણ કરશે? વળી જે તમારા જપધર્મનું ફળ તમે મને કહેતા નથી, તો એ ફળ તમને પોતાને જ ભલે મળે; કેમ કે તેવા સંશયભરેલા ફળની મને ઇચ્છા નથી. ૫૩

બ્રાહ્મણે કહ્યું: હું હવે બીજું કંઈ પણ કહેવા માગતો નથી. મેં તો મારા જપનું ફળ તને અર્પણ કરી દીધું છે. તો હે રાજસિંહ! તારું અને મારું બન્નેનું વાક્ય હવે પ્રમાણભૂત જ થવું જોઈએ. મેં પૂર્વે જે જપ કર્યો છે, તેના ફળની કદી અપેક્ષા જ રાખી નથી; અર્થાત્ નિષ્કામ બુદ્ધિથી મેં જપ-ધર્મ આચર્યો છે; તો હે રાજસિંહ! એ નિષ્કામ જપના ફળને હું કેવી રીતે બાળી શકું? ૫૪ ૫૫ તે મારી પાસે ચાચના કરી હતી કે, તમારા જપનું ફળ મને આપો અને તે ઉપરથી મેં તને કહ્યું છે કે, જપનું ફળ હું તને આપું છું; તો હવે હું મારી વાણીને દૂષિત કરવા ઇચ્છતો નથી અને તું પણ

સત્યની રક્ષા કર અને સ્થિર થા. ૫૬ હે રાજન! આ પ્રમાણે હું તને કહું છું, છતાં મારું વચન તું નહિ માને તો, અસત્યથી ઉત્પન્ન થયેલો મહાન અધર્મ તને પ્રાપ્ત થશે. ૫૭ હે શત્રુદમન રાજા! અસત્ય વાણી બોલવી, એ તને યોગ્ય નથી; તેમ જ મારું વચન પણ હવે મિથ્યા થઈ શકે તેમ નથી. ૫૮ મેં કોઈ જાતનો વિચાર કર્યો વિના જ પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરી દીધી છે કે, મારા જપનું ફળ હું તને આપું છું; તો હવે તું જે સત્યનિષ્ઠ હોય, તો વિચાર કર્યો વિના તેનો સ્વીકાર કર. ૫૯ હે રાજન! અહીં આવીને તે, મારી પાસે જપના ફળની ચાચના કરી, જેથી મેં એ ફળ તને અર્પણ કર્યું છે; માટે હવે તેનો તું સ્વીકાર કર અને સત્યમાર્ગમાં સ્થિર થા. ૬૦ જે પુરુષ અસત્ય ભાષણ કરવામાં તત્પર રહે છે, તે ઉભય લોકથી બ્રહ્મ થાય છે અને તે પુરુષ પોતાના પૂર્વજોને જ જ્યારે તારી શકતો નથી, ત્યારે પોતાની ભાવી સંતાતિને તો ક્યાંથી જ તારી શકે? ૬૧ હે મહાપુરુષ! આ લોકમાંથી અને પર-લોકમાંથી જે પ્રમાણે સત્ય તારે છે, તે પ્રમાણે યજ્ઞ, દાન, તપ કે નિયમો મનુષ્યને તારી શકતાં નથી. ૬૨ સેંકડો અને લાખો પ્રકારનાં તપશ્ચરણો મનુષ્યોએ કર્યો હશે અને ભવિષ્યમાં કરશે; પરંતુ એ બધાની યોગ્યતા સત્યના કરતાં અધિક નથી. ૬૩ સત્ય એક અવિનાશી બ્રહ્મ છે, સત્ય એક અવિનાશી તપ છે, સત્ય એક અવિનાશી યજ્ઞ છે અને સત્ય એક અવિનાશી શાસ્ત્ર છે. ૬૪ વેદોમાં પણ સત્યની સતત બર્ણા છે, સત્યની અંદર ઉત્તમ ફળ રહેલું છે, એમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. સત્યને લીધે ધર્મ તથા ઇન્દ્રિયનિયંત્ર થઈ શકે છે અને સત્યમાં જ સર્વ કંઈ સમાયેલું છે. ૬૫ સત્ય વેદસ્વરૂપ છે, સત્ય વેદનાં છ અંગો છે, સત્ય સર્વ વિદ્યારૂપ છે, સત્ય વિદિસ્વરૂપ છે, સત્ય જ મતચર્ચારૂપ છે અને ઔદાર્યમંત્ર પણ સત્યનું જ સ્વરૂપ છે. ૬૬ અરે! સત્ય જ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારું છે. સત્ય સર્વ પ્રજાસ્વરૂપ છે, સત્યને લીધે વાયુ વાય છે અને સત્યના આધારે જ સૂર્ય તપી રહ્યો છે; ૬૭ એટલું જ નહિ પણ સત્યને લીધે જ અગ્નિદેવ ણી રહ્યો છે. સ્વર્ગ પણ સત્યને આધારે જ ટકી રહ્યું છે અને યજ્ઞ, તપ, દેહ, મંત્ર સરસ્વતી તથા સામવેદના 'દ્વાદશ' વગેરે અર્થશાસ્ત્ર

વર્ણો એ બધા સત્યસ્વરૂપ જ છે.^{૬૮} અને સાંભળ્યું છે કે, એક સમયે ધર્મને તથા સત્યને ત્રાજવામાં નાખીને જ્યારે તોળી જોયાં હતાં, ત્યારે સત્યનું જ વજન અધિક થયું હતું.^{૬૯} વળી જે સ્થળે ધર્મ હોય છે, ત્યાં સત્ય હોય જ છે અને સર્વ કેાઈની સત્યથી જ વૃદ્ધિ થાય છે; તો પછી હે રાજન્! શા માટે અસત્ય કર્મ કરવાની તું ઇચ્છા કરે છે? ^{૭૦} હે રાજ! તું તારા ભાવને સત્યમાં જ સ્થિર કર; પણ અસત્યમાં જવા ન દે. 'મને આપો,' એમ પ્રથમ કહીને હવે શા માટે તે વાક્યને અસત્ય અને હુદ્ડ કરે છે? ^{૭૧} હે રાજ! મેં મારા જપનું ફળ તને આપી દીધું છે, છતાં તેનો સ્વીકાર કરવાની તું ઇચ્છા કરે નહિ, તો યાદ રાખજે કે, ધર્મથી બ્રહ્મ થઈને અનેક નારકી લોકમાં તારે રજળવું પડશે. ^{૭૨} જે પુરુષ 'હું આપીશ' એવી પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી આપવા ઇચ્છતો નથી અને જે પુરુષ 'મને આપો' એવી યાચના કર્યા પછી લેવાની ઇચ્છા કરતો નથી, તેઓ બન્ને જણા મિથ્યાવાદી ગણાય છે; માટે તું તારા વાક્યને મિથ્યા કરવાને યોગ્ય નથી. ^{૭૩}

રાજાએ કહ્યું: હે બ્રાહ્મણ! યુદ્ધ કરવું અને રક્ષા કરવી, એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. વળી ક્ષત્રિયો હમેશાં દાન કરનારા જ હોય છે, પણ દાન લેનારા હોતા નથી; તો પછી હું ક્ષત્રિય તમારી પાસેથી દાનનો પ્રતિગ્રહ કેવી રીતે કરું? ^{૭૪}

બ્રાહ્મણે કહ્યું: અરે ઓ રાજ! દાન લેવા માટે મેં તને વિનવ્યો ન હતો, તેમ જ દાન દેવા માટે હું તારે ઘેર પણ આવ્યો ન હતો. તેં પોતે જ અહીં આવીને મારી પાસે યાચના કરી છે, તો હવે શા માટે પ્રતિગ્રહ કરતો નથી? ^{૭૫}

ધર્મે કહ્યું: તમે બન્ને જણા વાદવિવાદ કરો મા, હું ધર્મ તેનો નિર્ણય કરવા માટે જ અહીં આવ્યો છું, એમ તમે જાણો. હું કહું છું કે, આ બ્રાહ્મણને દાનનું ફળ મળશે અને રાજાને સત્યનું ફળ ફળશે. ^{૭૬}

સ્વર્ગે કહ્યું: હે રાજેન્દ્ર! તું જાણ કે, હું મૂર્તિમાન સ્વર્ગ પોતે અહીં આવેલ છું. તમે બન્ને જણા વાદવિવાદ કરો મા. તમને બન્નેને સરખું જ ફળ મળશે. ^{૭૭}

રાજાએ કહ્યું: મારે સ્વર્ગનું કંઈ પણ કામ

મ. શાં. ૨૭

નથી, માટે હે સ્વર્ગ! તું જેમ આવ્યું હોય, તેમ પાછું જા. આ બ્રાહ્મણને સ્વર્ગમાં જવાની જો ઇચ્છા હોય તો મેં આચરેલા ધર્મના ફળને ભલે ગ્રહણ કરે. ^{૭૮}

બ્રાહ્મણે કહ્યું: મેં બાધ્યાવસ્થામાં અજ્ઞાનને લીધે કેાઈની પાસે હાથ લાંબો કર્યો હોય તો ઇશ્વર જાણે; પરંતુ આ સમયે તો ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરીને નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મની હું ઉપાસના કરું છું. ^{૭૯} હે રાજન્! હું ઘણો સમય થયાં નિવૃત્તિ-માર્ગનો આશ્રય કરી રહ્યો છું, છતાં તું મને કેમ લોભાવે છે? હું મારા સ્વધર્મના પ્રભાવથી કાંઈને સિદ્ધ કરીશ; પરંતુ તારા તરફથી ફળ મેળવવાની ઇચ્છા રાખીશ નહિ; કેમ કે હે રાજ! હું તપ અને સ્વાધ્યાયથી બ્રાહ્મણ પ્રતિગ્રહ કરનારો નથી.

રાજાએ કહ્યું: હે બ્રાહ્મણ! તમે તમારા જપનું ઉત્તમ ફળ મને અર્પણ જ કર્યું હોય, તો આપણા બન્નેનું પુણ્યફળ એકત્રિત થઈને આપણ બન્નેને સમાનભાગે મળે તેમ કરો. ^{૮૦} હે વિપ્ર! બ્રાહ્મણો હમેશાં પ્રતિગ્રહ કરનારા હોય છે અને રાજ-વંશી ક્ષત્રિયો હમેશાં દાન આપનારા હોય છે. આ ધર્મને તમે જો સાંભળ્યો હોય, તો આપણ બન્નેનું એકત્ર ફળ એકીસાથે આપણને મળે. ^{૮૧} અથવા આપણે બન્નેએ એકીસાથે રહીને ફળ લોગવવું, એ વાતને પડતી મૂકો અને મારા પોતાના જ ધર્મફળને તમે સંપાદન કરો. જો તમારો મારા પર અનુગ્રહ હોય તો મેં આચરેલા ધર્મના ફળનો તમે સ્વીકાર કરો. ^{૮૨}

ભીષ્મે કહ્યું: તેઓ બન્નેનો એ પ્રમાણે વાદ વિવાદ ચાલતો હતો, તેવામાં વિકૃત વેશને ધારણ કરનારા બે પુરુષો* ત્યાં આવી પહોંચ્યા. મહિન વચ્ચે ધારણ કરનારા તેઓ બન્ને જણા ત્યાં આવીને એકબીજાના હાથ પકડીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ^{૮૪}

તેમાંના એકે કહ્યું: 'હું તારી પાસે કંઈ પણ માગતો નથી.' ત્યારે બીજાએ કહ્યું કે, 'તું મારી પાસે માગે છે.' પછી તેઓ બન્ને જણા બોલી

* આ બન્ને પુરુષો કામ અને ક્રોધ હતા, જેમાંના એકનું નામ 'વિરૂપ' હતું અને બીજાનું નામ 'વિકૃત હતું.'

ભિક્ષા દે, 'આ વિષયમાં આપણા બન્ને વચ્ચે વિવાદ ભિક્ષા થયો છે, તો ચાલો, આ રાત્રીની પાસે જઈને આપણે ન્યાય મેળવીએ; કેમ કે આ રાત્રી સર્વનો શાસક છે. '૮૫ આમ કહીને વળી પણ તેમાંના એકે કહ્યું કે, 'હું ખરું કહું છું કે, હું તારી પાસે કંઈ પણ માગતો નથી.' ત્યારે બીજો બોલી ભિક્ષો કે, 'તું જહું બોલે છે. મારી પાસે તારું લેણું નીકળે છે.' આમ વાદવિવાદ કરીને અત્યંત તપી ગયેલા તેઓ બન્ને જણા રાત્રી પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા કે, 'તમે અમારી બન્નેની પરીક્ષા કરીને યોગ્ય ન્યાય આપો, જેથી અમે બન્ને જણા આ જગતમાં નિંદા-પાત્ર થઈએ નહિ. '૮૬'૮૭ પછી તેમાંના વિરૂપે કહ્યું: 'હે પુરુષવ્યાધ્ર રાત્રી! આ વિકૃત, મારી પાસે એક ગાય આપના કૃણને માગે છે અને હું તેને આપવા માટે તૈયાર છું, છતાં તે લેતો નથી. '૮૮

ત્યારે વિરૂપે કહ્યું: હે રાત્રી! હું વિરૂપ પાસે કંઈ પણ માગતો નથી, છતાં તે સાચના જેવું કેવળ જહું બોલે છે. '૮૯

રાત્રીએ કહ્યું: હે વિરૂપ! તારી પાસે આ વિકૃતત્વ શું લેણું છે, તે તું મને કહે, જે સાંભળીને હું યોગ્ય ન્યાય આપીશ. આવો મારા મનને વિચાર છે. '૯૦

વિરૂપે કહ્યું: 'હે રાત્રિ! મારી પાસે વિકૃતત્વ શું લેણું છે, તે હું તમને સંપૂર્ણ રીતે કહું છું, સાવધાન થઈને સાંભળો. '૯૧ હે નિર્દોષ રાત્રી! પૂર્વે આ વિકૃતે ધર્મ સંપાદન કરવા માટે એક ગ્રાહણ કે જે તપ અને સ્વાધ્યાય કરવામાં તત્પર રહેતો હતો, તેને એક ઉત્તમ ગાયતું દાન આપ્યું હતું. '૯૨ પછી કેટલોક સમય ગયો, એટલે મેં તેની પાસે જઈને પેલા ગોદાનના કૃણની ચાચના કરી, જેથી વિકૃતે શુદ્ધ અંતઃકરણપૂર્વક તે પુણ્યકૃણ મને અર્પણ કર્યું. '૯૩ પછી મેં મારી આત્મશુદ્ધિને માટે એક એવું પુણ્યકર્મ કર્યું કે, વાહરડાવાળી અને પુષ્કળ દૂધ આપનારી બે કપિલા ગાયો ખરીદ કરીને ઉંઘટિત્તીથી આછવિકા ચલાવનારા શ્રેષ્ઠ ગ્રાહણને, ધ્રુવા અને વિધિપૂર્વક દાનમાં આપી. '૯૪'૯૫ હે પુરુષવ્યાધ્ર! હવે હું તે બંને ગાયોના દાનકૃણને, આ વિકૃતે આપેલા દાનકૃણના બદલામાં તેને અર્પણ કરું છું. અરે! હું બેગણું પુણ્ય તેને આપું છું,

છતાં તે લેતો નથી. તો (તે ઉપરથી તમે બહુ શક્યા હશે કે,) અમારા બન્નેમાંથી કેણુ શુદ્ધ છે અને કેણુ દોષવાત્ર છે? '૯૬ હે રાત્રી! અમે બન્ને જણા આ વિષયમાં વાદવિવાદ કરતા તમારી પાસે આવ્યા છીએ, માટે તમે ધર્મ-અધર્મનો નિર્ણય કરીને યોગ્ય માર્ગે અમારું સમાધાન કરો. '૯૭ આ વિકૃતે મને જે કૃણ આપ્યું હતું, તેના બદલામાં હું તેને બેગણું કૃણ આપું છું, છતાં તે લેતો નથી, તો આ વિવાદમાં તમે પોતે જ વચ્ચે પડીને અમને બન્નેને ન્યાયમાર્ગે સ્થાપિત કરો-અમારું યોગ્ય સમાધાન કરો. '૯૮

રાત્રીએ કહ્યું: હે વિકૃત! આ વિરૂપ તારું લેણું તને ચુકાવી આપે છે, છતાં તું કેમ લેતો નથી? તમે એણે જે પ્રમાણે ઠરાવ કરી આપ્યો હોય, તે પ્રમાણે વર્તીને તું તારું લેણું લઈ લે. વિલંબ કર મા. '૯૯

વિકૃતે કહ્યું: આ વિરૂપે મને કહ્યું હતું કે, 'હું તારી પાસે માગું છું,' એટલે મેં તેને કહ્યું હતું કે, 'હું તને આપું છું.' તો એ પ્રમાણે મેં તેને આપ્યું છે અને તેણે મારી પાસેથી લીધું છે, જેથી હવે હું તેની પાસે કંઈ પણ માગતો નથી; માટે ભલે તેને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાય! '૧૦૦

રાત્રીએ કહ્યું: અલ્યા વિકૃત! આ વિરૂપ તારું લેણું આપે છે, છતાં તું લેતો નથી. તે ઉપરથી મને જણાય છે કે, આમાં તારી જ આડાઈ છે અને તું જ શિક્ષાપાત્ર છે, એમાં કંઈ સંશય નથી. '૧૦૧

વિકૃતે કહ્યું: હે રાત્રિ! મેં એને જે કૃણું દાન કરી લીધું છે, તેને હું ફરીથી પાછું કેમ લઉં? હે પ્રભુ! આમાં મારો જો અપરાધ હોય, તો તમારી ઇચ્છાનુસાર મને શિક્ષા કરો. '૧૦૨

વિરૂપે કહ્યું: હું આપું છું, છતાં તું કંઈ પ્રકારે લેવા ઇચ્છતો નથી, માટે આ ધર્મશાસક રાત્રી તને અવશ્ય શિક્ષા કરશે. '૧૦૩

વિકૃતે કહ્યું: તે પોતે જ મારી પાસે આવીને ગોદાનના કૃણની ચાચના કરી હતી અને તે ઉપરથી મેં તને એ આપ્યું છે, તો હવે તે કૃણને હું પાછું કેવી રીતે લઈ શકું? માટે હું તને અનુગ્રાહ આપું છું કે, તું તારે તારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જા. '૧૦૪

ગ્રાહણે કહ્યું: હે રાત્રી! આ બંને જણા

જે કંઈ કહ્યું તેને તેં સાંભળ્યું કે ? મેં પણ તને જે ફળ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેને તું વિચાર કર્યા વિના લઈ લે. ૧૦૫

રાજાએ કહ્યું : ‘ જેમ આ બંને જણાના વિવાહનું કાર્ય મહા ગહન છે, તેમ આ પ્રસંગે મારા ઉપર આવી પડેલું કાર્ય પણ મહા ગહન છે. વળી આ જપ કરનારો બ્રાહ્મણ પણ દંઠ આશ્રી છે; તો હવે આ વાતનો નિર્ણય કેવી રીતે થઈ શકશે ? ૧૦૬ આજે આ બ્રાહ્મણે આપેલા દાનનો હું પ્રતિજ્ઞા ન કરું, તો મહાધોર પાપથી કેમ લેપાઈ ન જાઉં ? (અર્થાત્ હું ઘોર પાપનો લોકતા કેમ ન થતું ?)’ આમ કહીને તે રાજાએ પેલા બંને પુરુષો (વિષ્ણુ અને વિકૃત) પ્રત્યે કહ્યું : ‘ તમે બંને જણા અહીં મારી પાસે આવ્યા છો, છતાં કૃતાર્થ થઈ ને જો ન જાઓ, તો રાજધર્મ મિથ્યા ઠરે અને વળી રાજા ઓનો તો એવો નિશ્ચય જ હોય છે કે, ગમે તેમ કરીને પણ તેઓએ સ્વધર્મને પાળવો જોઈએ, પરંતુ અફસોસ ! આ સમયે ગહન એવા બ્રાહ્મણધર્મે મને અનાતમજ્ઞને બરાબર રીતે સપડાવ્યો છે.’

બ્રાહ્મણે કહ્યું : ‘ હે રાજા ! તે મારી પાસે આચના કરી અને તે ઉપરથી મેં તને આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, તો હવે હું તારો દેવાદાર છું, માટે હું તને જે આપુ, તેનો તું સ્વીકાર કર. જો તું એ વાતનો સ્વીકાર કરીશ નહિ, તો હું તને અવશ્ય શાપ દઈશ. ૧૦૭-૧૧૦

રાજાએ કહ્યું : અરેરે ! ધિક્કાર હજો આવા રાજધર્મને કે જેના કાર્યનો અહીં આવો નિશ્ચય થયો છે ! મારે આ વેળા એટલા માટે જ પ્રતિજ્ઞા કરવો જોઈએ કે જેથી અમારા બંનેનું પુણ્યકળ એકસરખું કેવી રીતે થાય ? હે બ્રાહ્મણ ! પૂર્વે કહી નહિ લખાવેલા આ મારા હાથને હું પ્રતિજ્ઞા કરીને પુનઃ અર્પણ કરવા માટે જ લાગો કરું છું, તો હું તમારી પાસે જે કંઈ માગતો હોઉં, તેને હમણા જ મને આપી દો. ૧૧૫-૧૧૨

બ્રાહ્મણે કહ્યું : મેં આજ્ઞાન પર્વત ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરીને જે પુણ્યકળ સંપાદન કર્યું હોય અને તે ઉપરાંત મારું જે કંઈ પુણ્ય હોય, તે સર્વનો તું પ્રતિજ્ઞા કર. (આમ કહીને બ્રાહ્મણે રાજાના હાથમાં જળ અર્પણ કર્યું.) ૧૧૩

રાજાએ કહ્યું : હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! મારા હાથમાં તમે જે આ જળ અર્પણ કર્યું છે, તેનું જ અત્યર્પણ કરીને હું કહું છું કે, આપણા બંનેનું પુણ્યકળ એકસરખું જ થાઓ અને એકીસાથે જ ઉપલોભ માટે પ્રાપ્ત થાઓ; માટે હવે તમે મારા દાનનો પણ પ્રતિજ્ઞા કરો. ૧૧૪

તે પછી વિષ્ણુે કહ્યું : હે રાજા ! તમે જાણો કે, અમે બંને જણા કામ અને ક્રોધ છીએ. અમે બંનેએ જ તમારી પાસે આ કામ કરાવ્યું છે. તમે કહ્યું છે કે, ‘ અમને બંનેને એકીસાથે એકસરખું ફળ પ્રાપ્ત થાઓ.’ જેથી તમને તથા આ બ્રાહ્મણને સમાન લોકની જ પ્રાપ્તિ થશે, ૧૧૫ આ વિકૃત મારી પાસે કંઈ પણ માગતો નથી. માત્ર તમને પ્રોધ આપવા માટે જ આવી ન્યાયજિજ્ઞાસા અમે ઊભી કરી હતી, તેમ જ આ કાળ, ધર્મ, મૃત્યુ, કામ, ક્રોધ અને તમે બંને, એકબીજાના સંબંધમાં આવીને, તમારા દેખતા આ વિષયમાં પરીક્ષા કરાયા છો; માટે હવે તમારા કર્મથી જિતાયલા દિવ્ય લોકોમાં જ્યાં જવાની તમારી ઇચ્છા હોય ત્યાં ખુશીથી જાઓ ૧૧૬-૧૧૭

લીંગે કહ્યું : આ રીતે (નિષ્કામ બુદ્ધિથી) જપ કરનારા પુરુષને કેવા ફળની, કેવી ગતિની તથા કેવા સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ વિષે મેં તમને કહી બતાવ્યું. વળી એ નાપક બ્રાહ્મણે કેવા દિવ્ય લોકોને છુટ્યા હતા, તે પણ મેં તમને કહ્યું. ૧૧૮ ખરેખર, જે પુરુષ ગાયત્રીનો જપ કરે છે, તેને પરબ્રહ્મા સ્થિતિ કરનારા બ્રહ્મદેવની પ્રાપ્તિ થાય છે અથવા અગ્નિ કે સૂર્યમંડળમાં તે પ્રવેશ કરે છે. ૧૧૯ ત્યાં જઈને તે પુરુષ તેજોમય ભાવની સાથે જો રમણ કરવા લાગે છે, તો રાગથી મોહિત થઈને તેઓના જ શુભોને ધારણ કરે છે. ૧૨૦ એ જ પ્રમાણે ચંદ્રલોકમાં, વાયુલોકમાં, પૃથ્વીલોકમાં કે આકાશલોકમાં જઈને રાગપૂર્વક જે વસે છે તે પુરુષ તે તે લોકોના જ શુભોનું આચરણ કરે છે, ૧૨૧ પરંતુ તે તે દિવ્ય લોકમાં જઈને બ્રહ્મપદને મેળવવાની ઇચ્છાથી વિરક્ત રહે નારો પુરુષ અવશ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ મોક્ષપદને જ પ્રાપ્ત કરે છે અને પરબ્રહ્મા જ લીન થઈ જાય છે. ૧૨૨ વળી તે તે દિવ્ય લોકમાં વિરાગી રહેનારો પુરુષ

પરમેષ્ઠિના પદમાંથી નીકળીને કૈવલ્યપદને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને પામ્યા પછી શાંત, અહંકારરહિત, દ્વંદ્વતીત, દ્વેતાભાવથી મુક્ત, સુખી, નિષ્કામ અને કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ રહે છે.^{૧૨૩} નિષ્કામ જાપક જે બ્રહ્મસ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પુનરાવૃત્તિથી રહિત છે, દ્વેતાતીત છે, અક્ષરનામને ધારણ કરનાર છે, હૃદય અને જરાથી રહિત છે તથા કેવળ શાંતિમય છે.^{૧૨૪} જે પુરુષ નિષ્કામ બુદ્ધિથી જાપ કરે છે, તે કારણ બ્રહ્મનું ઉલ્લંઘન કરીને પરમ પુરુષ-પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે, જે પરમાત્મા (પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ અને ચેતસુ એ) ચાર લક્ષણોથી રહિત છે અને (પ્રાણના ધર્મભૂત ક્ષુધા-તૃષ્ણા, ચિત્તના ધર્મભૂત શોક-ભેદ તથા દેહના ધર્મભૂત જરા અને મૃત્યુ એ) છ ભિન્નિઓથી તેમજ, પાંચ પ્રાણ, પાંચ ભૂત, પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મન એ સોળ વિકારોથી મુક્ત છે. વળી તે પુરુષ કારણબ્રહ્મનું ઉલ્લંઘન કરીને ઉપાધિમુક્ત પરમ પુરુષને પામે છે;^{૧૨૫} પરંતુ જે જાપક પુરુષ રાગાધીન થયેલો હોય છે અને પૂર્વોક્ત પરમ પુરુષની પ્રાપ્તિથી નિરપેક્ષ હોય છે, તે તો કારણબ્રહ્મને જ પામે છે અને પોતાના મનથી જે જે કામનાઓની ઈચ્છા કરે છે, તેને તેને સંપાદન કરે છે;^{૧૨૬} અથવા તો પરમ વૈરાગ્યાધીન થયેલો તે પુરુષ તે તે સર્વ દિવ્ય લોકોને નરક તુલ્ય સંસારાવાળા જ બુદ્ધિ છે-નરક સમાન જ દેખે છે અને સર્વ વિષયોથી મુક્ત થઈને કેવળ નિર્ગુણ-બ્રહ્મમાં જ સુખેથી રમણ કરે છે.^{૧૨૭} હે મહારાજ! એ રીતે નિષ્કામ તથા સકામ જાપક પુરુષની ગતિના સંબંધમાં મેં તમને સંપૂર્ણ વૃત્તાંત કહ્યું, તો હવે એથી વધારે શું સાંભળવા માટે તમે ઇચ્છો છો? ^{૧૨૮}

ઘટિ શ્રીમદ્દાસારતમાં શાંતિપર્વ-તર્જત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'નિષ્કામ જાપકનું ફળ' નામનો

અધ્યાય ૧૯૯નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૦મો

જાપક બ્રાહ્મણની તથા રાજા ઈક્ષ્વાકુની મુક્તિ

॥યુધિષ્ઠિર ઉવાચ॥

કિમુત્તરં તદા તૌ સ્મ ચક્રતુસ્તસ્ય માપિતે ।

બ્રાહ્મણો વાસ્યવા રાજા તન્મે બ્રૂહિ પિતામહ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! તે સમયે વિરૂપે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે જાપક બ્રાહ્મણ અને રાજા ઈક્ષ્વાકુએ તેને શો ઉત્તર આપ્યો હતો, તે મને કહો.^૧ તેઓ બન્ને-બ્રાહ્મણ અને રાજા, તમે કહેલા (સંધોમુક્તિ, કમમુક્તિ અને દેવલોક, એમાંના) કયા સ્થાનમાં ગયા અને તેઓનો શો સંવાદ થયો હતો અથવા તેઓ બન્નેએ તે કેકાણે શું કયું કહ્યું, તે સર્વ મને કહો.^૨

બીજે કહ્યું : હે રાજા ! પછી તે બ્રાહ્મણે 'બહુ સારું' એમ કહીને ધર્મની, યમની, કાળની, મૃત્યુની તથા સ્વર્ગની પૂજા કરી અને બીજા જે શ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય બ્રાહ્મણો ત્યાં પ્રથમથી જ આવ્યા હતા, તેઓ સર્વને મસ્તકથી પ્રણામ કરીને રાજાને આ પ્રમાણે કહ્યું :^૩ 'હે રાજર્ષિ ! આ મારા જપના ફળથી મુક્ત થઈને તું સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ થા અને હું તારી અતુલા સંપાદન કરીને પુનઃ જપન આરંભીશ.' હે મહાબળવાન રાજા ! પૂર્વે દેવી ગાયત્રીએ મને વરદાન આપ્યું છે કે, 'જપ કરવામાં તારી શ્રદ્ધા નિત્ય અચળ રહે.'^૪

રાજાએ કહ્યું : હે બ્રાહ્મણ ! જો એ પ્રમાણે તમારી જપસિદ્ધિ નિઃફળ થઈ હોય અને પુનઃ જપ કરવાની તમારી શ્રદ્ધા હોય, તો ચાલો મારી સાથે અને તમે તમારા જપધર્મના ફળને સંપાદન કરો. (અર્થાત્ જપના પુણ્યનું દાન કરીને તમારા પુણ્યની વૃદ્ધિ જ થયેલી છે તો હવે તે સંપાદન કરેલા પુણ્યને તમે મેળવી લો.)

બ્રાહ્મણે કહ્યું : આ સર્વની સમક્ષ તે અતિ મહાન પ્રયત્ન થયો છે, તો હવે ચાલો, આપણે બન્ને જણ સમાન ફળવાળા થઈને જ્યાં આપણી ગતિ નિર્માણ થઈ હોય ત્યાં જઈએ.^૭

તેઓ બન્નેનો એ નિશ્ચય જાણીને દેવરાજ દેવ સર્વ દેવો અને લોકપાલોની સાથે ત્યાં આવ્યો;

તેમ જ સાધ્યો, વિશ્વદેવોઓ, વાયુઓ, નદીઓ, પર્વતો, સસુદ્રો, અનેક પ્રકારનાં તીર્થો, તપો, વેદાંત-શાસ્ત્રો, વેદો, સામવેદમાં પાદપૂર્તિને માટે બોલાતા ‘હાલુ હાહ’ વગેરે અર્થશૂન્ય વર્ણો, સરસ્વતી, નારદ, પર્વત, વિશ્વાવસુ, હાહા, હુંહું, બીજા ગંધર્વો પોતાના પરિવાર સહિત ગંધર્વરાજા ચિત્રસેન, નાગો, સિદ્ધી, મુનિઓ, દેવના દેવ પ્રજાપતિ અને હનુરૈ મસ્તકવાળા અર્ચિત્ય દેવ વિષ્ણુ પણ ત્યાં આવ્યા. તે સમયે આકાશમાં ભેરીઓ અને બીજાં ઘણાં વાદિત્રો વાગવા લાગ્યાં, તે મહાત્માઓ ઉપર દિવ્ય પુષ્પોની વૃષ્ટિ થવા લાગી અને ચોબાબુ સંખ્યા બંધ અપ્સરાઓ નૃત્ય કરવા લાગી.^{૧૦-૧૪} પછી ત્યાં આવેલા મૂર્તિમાન સ્વર્ગે બ્રાહ્મણને તથા રાજાને કહ્યું કે, ‘હે મહાભાગ્યશાળી બ્રાહ્મણ! તું ખરેખર સિદ્ધ થયો છે અને હે રાજા! તું પણ સિદ્ધિપદને પામ્યો છે.’^{૧૫} તે પછી હે રાજા! પરસ્પર ઉપકારી થયેલા તેઓ બન્ને જણોએ એકી સાથે (યોગમાર્ગને આશ્રય કરીને) વિષયના કારણભૂત એવી ઇદ્રિયોનો ઉપસંહાર કર્યો.^{૧૬} અને પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન તથા ઉદાન એ પાંચ વાયુઓને હૃદયમાં (અનાહતયકમાં) સ્થાપીને ત્યાં રહેલા મનને એકીભૂત થયેલા પ્રાણ તથા અપાન-વાયુમાં સ્થિર કરીને વશ કર્યું.^{૧૭} પછી પદ્માસન વાળીને જો ભ્રમરની નીચેના ભાગમાં નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર દૃષ્ટિને સ્થિર કરીને તેઓએ પોતાના મનને, પ્રાણને તથા અપાનને ભ્રમરના મધ્યભાગમાં આવેલા આશાયકમાં સ્થિર કર્યો.^{૧૮} એ સમયે તેઓ બંનેનાં શરીર ચેષ્ટારહિત થઈ ગયાં હતાં, દૃષ્ટિ સ્થિર હતી અને ચિત્ત બરાબર એકાગ્ર હતું. આ રીતે મનને વશ કરીને તેઓએ પ્રાણ સહિત ચિત્તને સુપુષ્ણા નાદી દ્વારા ઉપર આકર્ષી લઈને મસ્તકની અંદર સ્થિર કર્યું.^{૧૯} એટલે તુરત જ મહાત્મા બ્રાહ્મણના પ્રહરંધ્રને ફાડીને તેજની ઝળ-હળતી જ્વાળા એકદમ બહાર નીકળી અને ત્યાંથી સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ.^{૨૦} તે બેઈને ત્યાં જોલેલાં સર્વ પ્રાણીઓમાં મોટો હાહાકાર થઈ રહ્યો અને તેનો પડયો સર્વ દિશાઓમાં પડ્યો. તે વખતે બ્રાહ્મણના શરીરમાંથી નીકળેલા મહાન તેજ દેવોથી સ્તુતિ કરાતા બ્રહ્મદેવના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૨૧} હે રાજા!

પિતામહ બ્રહ્મદેવે એ તેજને સ્વાગતવચન કહીને માન આપ્યું અને તેની અંદર દેખાતા અશુભપ્રમાણ પુરુષની સામે જઈને તેનો સત્કાર કર્યો.^{૨૨} વળી તેમણે એ વેળા આવું મધુર વચન કહી સંભળાવ્યું કે, ‘જપ કરનારા પુરુષોને તથા યોગીઓને જે ફળ મળે છે, તે લગભગ સમાન જ હોય છે, એમાં કંઈ સંશય નથી.’^{૨૩} આ સર્વ સલાસદોષો યોગીપુરુષને મળનારાં ફળને તો પ્રત્યક્ષ જોયું હશે; પરંતુ જપ કરનારા પુરુષોને મળનારા ફળની તો એટલી બધી વિશેષતા છે કે, મારે પોતાને પણ તેને પ્રત્યુત્થાન આપવું પડે છે.^{૨૪} આમ કહીને બ્રહ્મદેવે તે તેજને કહ્યું કે, ‘તું મારે વિષે નિવાસ કર.’ તે પછી તેમણે બ્રહ્મ તથા આત્માની એકતા વિષે તેને ઉપદેશ આપ્યો. એટલે તુરત જ તેણે (તેજે અથવા અંશુભમાત્ર બ્રાહ્મણના લિંગશરીરે) સર્વ સંતાપોથી રહિત થઈને બ્રહ્મ-દેવના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. આ રીતે તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મદેવના શરીરમાં જેમ દાખલ થયો, તેમ જ રાજા ઇક્ષ્વાકુ પણ ભગવાન બ્રહ્મદેવના શરીરમાં દાખલ થયો.^{૨૫-૨૬} પછી સર્વ દેવતાઓ બ્રહ્મદેવને પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યા કે, ‘જપ કરનારાઓને મળનારાં ફળ ઘણું જ ઉત્તમ છે; કેમ કે તમે પોતે આ જાપકને પ્રત્યુત્થાન આપ્યું છે. વળી આ સર્વ પ્રયત્ન દેવળ જાપકને માટે જ કરવામાં આવ્યો છે અને અમે બધા પણ દેવળ તેને માટે જ અહીં સુધી આવ્યા છીએ. તમે આ બન્ને જણોનો સમાન રીતે જ સત્કાર કર્યો છે અને બન્નેને સમાન જ ફળ આપ્યું છે. યોગીઓને તથા જાપકોને આવું મહાન ફળ મળે છે, એ અમે આજે જ જોયું છે. હવે આ બન્ને જણા સર્વ લોકોનું ઉદ્ધવન કરીને જ્યાં પોતાની ઇચ્છા હશે ત્યાં જશે.’^{૨૭-૨૮}

બ્રહ્માએ કહ્યું: જે પુરુષ મહાસ્મૃતિનો (વેદનો) તથા પવિત્ર અનુસ્મૃતિનો (મનુસ્મૃતિ વગેરેનો) નિત્ય પાઠ કરે છે, તે પણ આવી રીતે મારા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે;^{૩૦} તેમ જ જે પુરુષ યોગસાધના કરનારો હોય છે, તે પણ આ પ્રમાણે જ દેહનો ત્યાગ કરીને મારા લોકને પામે છે, એમાં સંશય નથી. બસ, હવે હું તમારું ઇષ્ટકાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે અહીંથી જાઉં છું અને તમે પણ પોતપોતાનાં કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે પોતાનાં સ્થાનકો તરફ જાઓ.^{૩૧}

પરમેષ્ઠિના પદમાંથી નીકળીને કેવલ્યપદને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને પામ્યા પછી શાંત, અહંકારરહિત, દ્વંદ્વાતીત, દ્વૈતાવાધી મુક્ત, સુખી, નિષ્કામ અને કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ રહે છે. ૧૨૩ નિષ્કામ બાપક જે બ્રહ્મસ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પુનરાવૃત્તિથી રહિત છે, દ્વૈતાતીત છે, અક્ષરનામને ધારણ કરનાર છે, દુઃખ અને જરાથી રહિત છે તથા કેવળ શાંતિમય છે. ૧૨૪ જે પુરુષ નિષ્કામ બુદ્ધિથી જપ કરે છે, તે કારણ બ્રહ્મનું ઉત્તરંધન કરીને પરમ પુરુષ-પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે, જે પરમાત્મા (પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ અને ચેતસુ એ) ચાર લક્ષણોથી રહિત છે અને (પ્રાણના ધર્મભૂત ક્રિયા-તૃષા, ચિત્તના ધર્મભૂત શોક-મોહ તથા દેહના ધર્મભૂત જરા અને મૃત્યુ એ) છ ભિન્નિઓથી તેમજ, પાચ પ્રાણ, પાંચ ભૂત, પાચ ઇન્દ્રિયો અને મન એ સોળ વિકારોથી મુક્ત છે. વળી તે પુરુષ કારણબ્રહ્મનું ઉત્તરંધન કરીને ઉપાધિમુક્ત પરમ પુરુષને પામે છે; ૧૨૫ પરંતુ જે બાપક પુરુષ રાગાધીન થયેલો હોય છે અને પૂર્વોક્ત પરમ પુરુષની પ્રાપ્તિથી નિરપેક્ષ હોય છે, તે તો કારણબ્રહ્મને જ પામે છે અને પોતાના મનથી જે જે કામનાઓની ઇચ્છા કરે છે, તેને તેને સંપાદન કરે છે; ૧૨૬ અથવા તો પરમ વૈરાગ્યાધીન થયેલો તે પુરુષ તે તે મર્વ દિવ્ય લોકોને નરક તુલ્ય સજાવાળા જ બુદ્ધિ છે-નરક સમાન જ દેખે છે અને સર્વ વિષયોથી મુક્ત થઈને કેવળ નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં જ સુખેથી રમણ કરે છે. ૧૨૭ હે મહારાજા! એ રીતે નિષ્કામ તથા સકામ બાપક પુરુષની ગતિના સંબંધમાં મેં તમને સંપૂર્ણ વૃત્તાંત કહ્યું, તો હવે એથી વધારે શું સાંભળવા માટે તમે ઇચ્છો છો? ૧૨૮

ઈતિ શ્રીમદ્દાહારતમા શાંતિપર્વ વર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમા 'નિષ્કામ જપયજ્ઞન ક્ષણ' નામનો અધ્યાય ૧૯૯મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૦મો

બાપક બ્રાહ્મણની તથા રાજા ઇક્ષ્વાકુની મુક્તિ

॥ ગુપ્તિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કિમુત્તરં તદા તૌ સ્મ ચક્રતુસ્તસ્ય માપિતે ।

બ્રાહ્મણો વાડ્યથા રાજા તન્મે વૃદ્ધિ પિતામહ ॥૧॥

ગુપ્તિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! તે સમયે વિરૂપે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે બાપક બ્રાહ્મણ અને રાજા ઇક્ષ્વાકુએ તેને શો ઉત્તર આપ્યો હતો, તે મને કહો. ૧ તેઓ બન્ને-બ્રાહ્મણ અને રાજા, તમે કહેલા (સંઘોમુક્તિ, કંમમુક્તિ અને દેવલોક, એમાના) કયા સ્થાનમાં ગયા અને તેઓનો શો સપાદ થયો હતો અથવા તેઓ બન્નેએ તે લોકોએ શું કર્યું હતું, તે મર્વ મને કહો. ૨

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજા ! પછી તે બ્રાહ્મણે 'બહુ સારુ' એમ કહીને ધર્મની, યમની, કાળની, મૃત્યુની તથા સ્વર્ગની પૂજા કરી અને ભીષ્મ જે શ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય બ્રાહ્મણ ત્યા પ્રથમથી જ આવ્યા હતા, તેઓ સર્વને મસ્તકથી પ્રણામ કરીને રાજાને આ પ્રમાણે કહ્યું : ૩૪ 'હે રાજર્ષિ ! આ મારા જપના ક્ષણથી મુક્ત થઈને તું સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ થા અને હું તારી અનુજ્ઞા સંપાદન કરીને પુનઃ જપન આરંભીશ. ૫ હે મહાબળવાન રાજા ! પૂર્વે દેવી ગાયત્રીએ મને વરદાન આપ્યું છે કે, 'જપ કરવામાં તારી શ્રદ્ધા નિત્ય અચળ રહો.' ૬

રાજાએ કહ્યું : હે બ્રાહ્મણ ! જો એ પ્રમાણે તમારી જપસિદ્ધિ નિષ્ફળ થઈ હોય અને પુનઃ જપ કરવાની તમારી શ્રદ્ધા હોય, તો ચાલો મારી સાથે અને તમે તમારા જપધર્મના ક્ષણને સંપાદન કરો. (અર્થાત્ જપના પુણ્યનું દાન કરીને તમારું પુણ્યની વૃદ્ધિ જ થયેલી છે તો હવે તે સપાદન કરેલા પુણ્યને તમે મેળવી લો.)

બ્રાહ્મણે કહ્યું : આ સર્વની સમક્ષ તે અતિ મહાન પ્રયત્ન કર્યો છે, તો હવે ચાલો, આપણે બન્ને જણ સમાન ક્ષણવાળા થઈને જ્યાં આપણી ગતિ નિર્માણ થઈ હોય ત્યાં જઈએ. ૭૮

તેઓ બન્નેનો એ નિશ્ચય બદલીને દેવરાજ દેવ મર્વ દેવો અને લોકપાલોની સાથે ત્યાં આપણે,

તેમ જ સાધ્યો, વિશ્વેદેવાઓ, વાયુઓ, નદીઓ, પર્વતો, સમુદ્રો, અનેક પ્રકારનાં તીર્થો, તપો, વેદાંત-શાસ્ત્રો, વેદો, સામવેદમાં પાઠપૂર્તિને માટે બોલાતા ‘હાવુ હાઈ’ વગેરે અર્થશૂન્ય વર્ણો, સરસ્વતી, નારદ, પર્વત, વિશ્વાવસુ, હાહા, હુંહું, બીજા ગંધર્વો પોતાના પરિવાર સહિત ગંધર્વરાજ ચિત્રસેન, નાગો, સિદ્ધો, મુનિઓ, દેવના દેવ પ્રજાપતિ અને હજારો મસ્તકવાળા અચિંત્ય દેવ વિષ્ણુ પણ ત્યાં આવ્યા. તે સમયે આકાશમાં ભેરીઓ અને બીજાં ઘણાં વાદિત્રો વાગવા લાગ્યાં, તે મહાત્માઓ ઉપર દિવ્ય યુગેની વૃદ્ધિ થવા લાગી અને ચોખ્ખા સંખ્યા બંધ અપ્સરાઓ નૃત્ય કરવા લાગી.^{૧૦-૧૪} પછી ત્યાં આવેલા મૂર્તિમાન સ્વર્ગે બ્રાહ્મણને તથા રાજાને કહ્યું કે, ‘હે મહાભાગ્યશાળી બ્રાહ્મણ! તું ખરેખર સિદ્ધ થયો છે અને હે રાજા! તું પણ સિદ્ધિપદને પામ્યો છે.’^{૧૫} તે પછી હે રાજા! પરસ્પર ઉપકારી થયેલા તેઓ બંને જણાએ એકી સાથે (યોગમાર્ગનો આશ્રય કરીને) વિષયના કારણભૂત એવી ઇન્દ્રિયોનો ઉપસંહાર કર્યો.^{૧૬} અને પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન તથા ઉદ્ધાન એ પાંચ વાયુઓને હૃદયમાં (અનાહતચક્રમાં) સ્થાપીને ત્યાં રહેલા મનને એકીભૂત થયેલા પ્રાણ તથા અપાન-વાયુમાં સ્થિર કરીને વશ કર્યું.^{૧૭} પછી પદ્માસન વાળીને જો બ્રમરની નીચેના ભાગમાં નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર દૃષ્ટિને સ્થિર કરીને તેઓએ પોતાના મનને, પ્રાણને તથા અપાનને બ્રમરના મધ્યભાગમાં આવેલા આજ્ઞાચક્રમાં સ્થિર કર્યો.^{૧૮} એ સમયે તેઓ ‘બનેનાં શરીર ચેષ્ટારહિત થઈ ગયાં હતાં, દૃષ્ટિ સ્થિર હતી અને ચિત્ત બરાબર એકાગ્ર હતું. આ રીતે મનને વશ કરીને તેઓએ પ્રાણ સહિત ચિત્તને સુષુપ્તના નાદી દ્વારા ઉપર આકર્ષી લઈને મસ્તકની અંદર સ્થિર કર્યું.’^{૧૯} એટલે તુરત જ મહાત્મા બ્રાહ્મણના બ્રહ્મરૂપને કાઢીને તેજની ઝળ-હળતી જ્વાળા એકદમ બહાર નીકળી અને ત્યાંથી સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ.^{૨૦} તે બેઈને ત્યાં જોલેલાં સર્વ પ્રાણીઓમાં મોટો હાહાકાર થઈ રહ્યો અને તેનો પડઘો સર્વ દિશાઓમાં પડ્યો. તે વખતે બ્રાહ્મણના શરીરમાંથી નીકળેલા મહાન તેજ દેવોથી સ્તુતિ કરાતા બ્રહ્મદેવના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૨૧} હે રાજા!

પિતામહ બ્રહ્મદેવે એ તેજને સ્વાગતવચન કહીને માન આપ્યું અને તેની અંદર દેખાતા અંશુષ્ઠપ્રમાણ પુરુષની સામે જઈને તેનો સત્કાર કર્યો.^{૨૨} વળી તેમણે એ વેળા આતું મધુર વચન કહી સંભળાવ્યું કે, ‘જપ કરનારા પુરુષોને તથા યોગીઓને જે ક્ષણ મળે છે, તે લગભગ સમાન જ હોય છે, એમાં કંઈ સંશય નથી.’^{૨૩} આ સર્વ સલાસદોષે યોગીપુરુષને મળનારાં ક્ષણને તો પ્રત્યક્ષ જોયું હશે; પરંતુ જપ કરનારા પુરુષોને મળનારા ક્ષણની તો એટલી બધી વિશેષતા છે કે, મારે પોતાને પણ તેને પ્રત્યુત્થાન આપવું પડે છે.^{૨૪} આમ કહીને બ્રહ્મદેવે તે તેજને કહ્યું કે, ‘તું મારે વિષે નિવાસ કર.’ તે પછી તેમણે બ્રહ્મ તથા આત્માની એકતા વિષે તેને ઉપદેશ આપ્યો. એટલે તુરત જ તેણે (તેજે અથવા અંશુષ્ઠમાત્ર બ્રાહ્મણના લિંગશરીરે) સર્વ સંતાપોથી રહિત થઈને બ્રહ્મદેવના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. આ રીતે તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મદેવના શરીરમાં જેમ દાખલ થયો, તેમ જ રાજા ઇક્ષ્વાકુ પણ ભગવાન બ્રહ્મદેવના શરીરમાં દાખલ થયો.^{૨૫-૨૬} પછી સર્વ દેવતાઓ બ્રહ્મદેવને પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યા કે, ‘જપ કરનારાઓને મળનારું ક્ષણ ઘણું જ ઉત્તમ છે; કેમ કે તમે પોતે આ જપકને પ્રત્યુત્થાન આપ્યું છે. વળી આ સર્વ પ્રયત્ન કેવળ જપકને માટે જ કરવામાં આવ્યો છે અને અમે બધા પણ કેવળ તેને માટે જ અહીં સુધી આવ્યા છીએ. તમે આ બંને જણોનો સમાન રીતે જ સત્કાર કર્યો છે અને બંનેને સમાન જ ક્ષણ આપ્યું છે. યોગીઓને તથા જપકોને આતું મહાન ક્ષણ મળે છે, એ અમે આજે જ જોયું છે. હવે આ બંને જણા સર્વ લોકોનું ઉદ્ધાન કરીને જ્યાં પોતાની ઇચ્છા હશે ત્યાં જશે.’^{૨૭-૨૮}

બ્રહ્માએ કહ્યું: જે પુરુષ મહાસ્મૃતિનો (વેદનો) તથા પવિત્ર અનુસ્મૃતિનો (મનુસ્મૃતિ વગેરેનો) નિત્ય પાઠ કરે છે, તે પણ આવી રીતે મારા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે;^{૩૦} તેમ જ જે પુરુષ યોગસાધના કરનારો હોય છે, તે પણ આ પ્રમાણે જ દેહનો ત્યાગ કરીને મારા લોકને પામે છે, એમાં સંશય નથી. બસ, હવે હું તમારું ઇષ્ટકાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે અહીંથી જાઉં છું અને તમે પણ પોતપોતાનાં કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે પોતાનાં સ્થાનકો તરફ જાઓ.^{૩૧}

ભીષ્મે કહ્યું : એમ કહીને બ્રહ્મદેવત્યાં જ અંત-
ધાન થઈ ગયા; એટલે સર્વ દેવો પણ બ્રહ્મદેવની
આજ્ઞા લઈને પોતપોતાનાં સ્થાન તરફ ચાલ્યા ગયા;
તેમ જ ત્યાં આવેલા કાળ, મૃત્યુ વગેરે સર્વ મહાત્મા-
ઓ પણ અતિ પ્રસન્નચિત્તે ધર્મનો સત્કાર કરીને
તેની પાછળ પાછળ પોતાનાં સ્થાન તરફ ચાલી
નીકળ્યા. ૩૨૩ હે મહારાજ! મેં જે પ્રમાણે સાંભળ્યું
હતું, તે પ્રમાણે બપોરેને મળનારું ક્ષણ અને
ગતિ મેં તમને કહી. હવે તેથી વધારે શું સાંભળવાની
તમને ઇચ્છા છે? ૩૪

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ-તર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'બપોર ચાલણની તથા રાત્ર બપોરની મુક્તિ'
નામનો અધ્યાય ૨૦૦ મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૧ મો

વેદોક્ત કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગનું ક્ષણ
(મનુ અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ)

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च ।
भूतात्मा च कथं ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : 'હે પિતામહ ! જ્ઞાન સહિત
ચોગનું, વેદોનું અને અગ્નિહોત્રાદિ નિયમનું શું ક્ષણ
છે? તેમ જ ભૂતાત્મા-જીવને કેવી રીતે જોળખવો,
તે મને કહો.' ૧

ભીષ્મે કહ્યું : આ વિષયમાં પણ એક પ્રાચીન
ધર્મિકાસ કહેવામાં આવે છે, જેમાં મહર્ષિ બૃહ-
સ્પતિનો તથા પ્રજાપતિ મનુનો સંવાદ વર્ણવેલો
છે. ૨ (તે આ પ્રમાણે છે.) એક સમયે દેવર્ષિઓના
સસુદાયમાં શ્રેષ્ઠ મહર્ષિ બૃહસ્પતિ શિષ્યવૃત્તિ ધારણ
કરીને પ્રમજાના મહાશ્રેષ્ઠ પતિ-મનુની પાસે ગયા
અને શુરુ તરીકે તેમને પ્રણામ કરીને આવા પ્રાચીન
પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા. ૩ હે ભગવન્ ! આ જગતનું
કારણ શું છે; કયા કારણને લીધે કર્મકાંડવિધિની
પ્રવૃત્તિ થયેલી છે અને બ્રાહ્મણો જેને જ્ઞાનના ક્ષણ
તરીકે કહે છે તથા વેદનાં વાક્યો જેનું સ્પષ્ટ રીતે
પર્ણ ન કરી શકતાં નથી, તે તત્ત્વવસ્તુ શી છે, તે મને
યથાર્થ રીતે કહો. ૪ અર્થશાસ્ત્ર (ધર્મોર્થકામરૂપ
ત્રિવર્ગશાસ્ત્ર), વેદ અને વૈદિક મંત્રોનું જ્ઞાન ધરાવ-
નારા મહાન પુરુષો અનેક યજ્ઞો કરીને તથા અનેક

ગાયોનાં દાન આપીને જે ક્ષણનું ઉપાસન કરે છે,
તે ક્ષણ શી વસ્તુ છે; કયા પ્રકારે તેની પ્રાપ્તિ થઈ
શકે છે અને કયે સ્થળે તે વસ્તુ રહેલી છે? હે
ભગવન્ ! આ પૃથ્વી, પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થયેલાં
સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ, પવન, આકાશ, જળ, જળ-
ચર પ્રાણીઓ, સ્વર્ગ અને સ્વર્ગવાસી દેવો વગેરેની
જેમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે પ્રાચીન તત્ત્વ કયું છે,
તે મને કહો. ૬ જે વસ્તુનું મનુષ્યને જ્ઞાન થાય છે,
તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રથમ તો તેને ઇચ્છા
થાય છે અને પછી તેને મેળવવા માટે તે પ્રવૃત્તિ કરે
છે; પરંતુ હું તો પરમ પ્રાચીન એવા તે તત્ત્વને
બાણતો જ નથી, તો પછી તેનું ઉપાસન કરવાની
અથવા તેને પ્રાપ્ત કરવાની મિથ્યા પ્રવૃત્તિ કેવી
રીતે કરવી? ૭ મેં જગવેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ, જ્યોતિષ,
નિરુક્ત, કલ્પ સહિત વ્યાકરણ તથા શિક્ષા એ સર્વનું
અધ્યયન કર્યું છે, તોપણ આકાશાદિ મહાભૂતોના
ઉપાદાનકારણભૂત પરમાત્માને હું બાણતો નથી. ૮
માટે એ આત્મજ્ઞાનના સંબંધની સર્વ વાત તમે
મને સામાન્ય શબ્દોમાં તથા વિશેષ શબ્દોમાં
કહો, તેમ જ વેદોક્ત કર્મમાર્ગનું તથા જ્ઞાનમાર્ગનું
શું ક્ષણ છે અને શરીરધારી જીવ એક શરીરનો
ત્યાગ કરીને બીજા શરીરને કેવી રીતે પામે છે તે
પણ મને કહો.

મનુએ કહ્યું : જે મનુષ્યને જે વસ્તુ પ્રિય હોય
છે, તેને તે સુખરૂપ કહે છે અને જે વસ્તુ અપ્રિય
હોય છે, તેને દુઃખરૂપ કહે છે. ૯ મને અમુક
સુખરૂપ ઇષ્ટ વસ્તુનો લાલ ધાઓ, પણ દુઃખરૂપ
અનિષ્ટ વસ્તુનો લાલ ન થાઓ, આવી આંતરિક
ઇચ્છાની પૂર્તિને માટે જગતમાં કર્મમાર્ગ આક્ર-
મ્ય છે અને મને ઇષ્ટ વસ્તુનો પણ લાલ ન થાઓ
તેમ અનિષ્ટ વસ્તુનો પણ લાલ ન થાઓ, આવી
નિષ્કામ બુદ્ધિને માટે જ્ઞાનમાર્ગ પ્રવૃત્ત થયો છે. ૧૦
વેદની અંદર કહેવામાં આવેલા સર્વ કર્મવિધિઓ
કેવળ કામનામય છે; માટે એ કર્મવિધિઓથી મુક્ત
રહેનારો પુરુષ પરબ્રહ્મને પામી શકે છે, પણ સુખ
મેળવવાની ઇચ્છાથી અનેક કર્મવિધિઓમાં પ્રવૃત્તિ
કરનારો પુરુષ સ્વર્ગ કે નરકમાં જ જાય છે.

બૃહસ્પતિએ પૂછ્યું : જગતના પ્રત્યેક પ્રાણીને
સુખ ઇષ્ટ હોય છે અને દુઃખ અનિષ્ટ હોય છે અર્થાત

સર્વ કોઈને સુખ જ થઈ જીવ કરવા યોગ્ય જણાય છે, પણ દુઃખનો તો ત્યાગ જ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, જેથી મનુષ્યને (દુઃખનો ત્યાગ કરવાની તથા સુખને સંપાદન કરવાની) તે ઇચ્છા જ કર્મ વડે પ્રાપ્ત કરી દે છે.

મનુષ્યે કહ્યું: જે પુરુષ સ્વર્ગોદ્ધિકની કામનાઓથી મુક્ત થયેલો હોય છે, તે પરબ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ શકે છે; અને વાસ્તવિક રીતે તો એમ જ છે કે, વેદોક્ત કર્મવિધિની પ્રવૃત્તિ પરબ્રહ્મની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવા માટે જ છે; અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે જ કર્મો કરવાં, પણ સ્વર્ગોદ્ધિક ક્ષુદ્ર ફળની ઇચ્છા રાખીને કર્મો કરવા નહિ. જે પુરુષો કામનાઓથી ઘેરાયેલા હોય છે, તેઓને જ વેદમાં દર્શાવેલો કર્મયોગ (ફળની લાલચ આપીને) પોતાના તરફ આકર્ષે છે; પરંતુ જે પુરુષ કામનાઓથી મુક્ત થયેલો હોય છે, તે તો પરબ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત કરે છે.^{૧૨૧} કેવળ નિષ્કામ બુદ્ધિથી જ નિત્યનેનિમિત્તિક કર્મોના અનુષ્ઠાન વડે રાગાદિક દોષોથી મુક્ત થયેલું ચિત્ત-દર્પણની પેઠે સ્વચ્છ અને શુદ્ધ બની જાય છે, પછી તેવા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો આત્મસુખાધી પુરુષ સત્ અને અસત્ વિષયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવીને ધર્મને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેથી જ અંતે કર્મમાર્ગથી અત્યંત અગોચર તથા સર્વ વાસનાઓથી મુક્ત એવા પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.^{૧૨૨} જોકે આ સર્વ પ્રજ્ઞાઓને કેવળ મન અને કર્મના યોગે જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે, (તેથી કોઈને આવી શકા યવાનો પણ સંભવ છે કે, બંધનનાં કારણભૂત કર્મો બંધનની નિવૃત્તિ કેમ કરી શકે?) તોપણ નિષ્કામ બુદ્ધિથી કરવામાં આવેલાં કર્મો અને નિષ્કામ કર્મો દ્વારા શુદ્ધ થયેલું મન એ બન્ને જ જ્ઞાની પુરુષોએ સેવેલા ઉત્તમ મોક્ષમાર્ગો છે; કેમ કે વેદમાં કહેવામાં આવેલું પ્રત્યક્ષ કર્મ જ સકામબુદ્ધિથી આચરવામાં આવે છે, તો જ ક્ષુદ્ર ફળને આપનારું થાય છે; પણ જો નિષ્કામ બુદ્ધિથી સેવવામાં આવે છે, તો મોક્ષરૂપ શાશ્વત પદને આપનાર થઈ પડે છે. તેમાં સુખ્ય કારણ એ જ છે કે, તેના ફળનો શુદ્ધ અંતઃકરણથી ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હોય છે અને તેથી જ બંધનહેતુક એવું પણ કર્મ મોક્ષહેતુક થઈ પડે છે; પરંતુ એ

સિવાય કર્મોનો સમૂળગો ત્યાગ કરવાથી મોક્ષ મળતો નથી.^{૧૨૩} જેમ રાત્રિ બીતી ગયા પછી અંધકારના આવરણથી મુક્ત થયેલાં ચક્ષુ પોતાના સ્વતાઃસિદ્ધ પ્રકાશથી હરકોઈ કામમાં મનુષ્યને એક નાયકરૂપ થઈ પડે છે અને માર્ગમાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય કાંટા વગેરે અશુભ પદાર્થોને જોઈ શકે છે, તેમ બુદ્ધિ પણ વિવેકજ્ઞાનના શુભથી જ્યારે મુક્ત થાય છે, ત્યારે સર્વ પ્રકારના ત્યાગ કરવા યોગ્ય અશુભ કર્મને જોઈ શકે છે-જાણી શકે છે.^{૧૨૪} આ જગતમાં જ્ઞાનફળની શ્રેષ્ઠતા કેટલી બધી છે, તે તો તમે જુઓ! મનુષ્યોને જો જ્ઞાન હોય છે, તો જ માર્ગમાં રહેલા સર્પોનો, હર્ષનાં શુંબડાંઓનો તથા વાવ, કૂવા વગેરે જળાશયોનો ત્યાગ કરે છે; (અને એક બાજુ પર આવે છે) પરંતુ જેઓ અજ્ઞાની હોય છે, તેઓ તો તે પદાર્થના અજ્ઞાનને લીધે તેના ઉપર જ પડે છે.^{૧૨૫} વિદ્વાનો કહે છે કે, વૈદિક કર્મોની સિદ્ધિ પાંચ અંગોથી થઈ શકે છે. એક તો વિધિપૂર્વક ચોળેલા સંપૂર્ણ મંત્રો, બીજું શસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે કરવામાં આવેલા યજ્ઞો, ત્રીજું કર્મને અનુસરતી દક્ષિણાઓ, ચોથું અન્નનું દાન અને પાંચમું જે દેવતાને હવિર્ભાગ આપવાનો હોય તેનું ધ્યાન. આ પાંચ અંગોની સાથે કરેલું કર્મ ફળદાયક થાય છે.^{૧૨૬} વળી વેદો કહે છે કે, કર્મ (સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ) ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે અને તે કર્મ મંત્રપૂર્વક જ કરવામાં આવે છે, જેથી મંત્રો પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. જેમ કે ‘અગ્નિમોક્ષે’ ઇત્યાદિ મંત્રો સાત્ત્વિક છે, ‘ઇપે ત્વોર્જેત્વા’ ઇત્યાદિ મંત્રો રાજસ છે અને ‘સર્વં પ્રવિધ્ય હૃદયં પ્રવિધ્ય’ ઇત્યાદિ મંત્રો તામસ છે.) એ જ પ્રમાણે વિધિ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે, (જેમ કે ‘આત્મકામો યજેત’ એ વિધિ સાત્ત્વિક છે, ‘સ્વર્ગકામો યજેત’ એ વિધિ રાજસ છે અને ‘અમિચરન્ યજેત’ એ વિધિ તામસ છે.) વળી કર્મના ફળની સિદ્ધિ કર્તાપુરુષના ત્રિશુભાત્મક અંતઃકરણનો જ આધાર રાખે છે, જેથી કર્મનું ફળ પણ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે અને તે ફળનો લોકતા પુરુષ પણ ત્રિશુભાત્મક હોઈને ત્રણ પ્રકારનો છે. (જેમ કે વિદ્યા, શ્રદ્ધા વગેરે સર્વ શુભવાળો કર્તા સાત્ત્વિક છે, વિદ્યા આદિ શુભોથી હીન હોવા છતાં

કેવળ પ્રવૃત્તિપરાયણ જ રહેનારો કર્તા રાજસ છે અને દલ અથવા ડોળ રાખીને કર્મ કરનારો કર્તા તામસ છે.)^{૧૯} શબ્દો, રૂપો, રસો, પવિત્ર સ્પર્શો અને શુભ એવા ગંધો આ સર્વ વિષયો કર્મના ફળરૂપ જ છે અને તેનો ઉપભોગ મૂઝા પછી સ્વર્ગ-લોકમાં જ મળે છે; પરંતુ જ્ઞાનનું ફળ તો આ લોકમાં જ મરણ પામ્યા પહેલાં મનુષ્યને મળી શકે છે. (અર્થાત્ પરોક્ષ ફળવાળા કર્મના કરતાં પ્રત્યક્ષ ફળવાળું જ્ઞાન જ વધારે ઉત્તમ છે.)^{૨૦} જીવ શરીરનો આશ્રય કરીને જ કર્મ કરે છે, જેથી શરીરની સાથે રહીને જ તેનું ફળ પ્રાપ્ત કરે છે; કેમ કે કર્મના ફળભૂત સુખદુઃખાદિનું આશ્રયસ્થાન શરીર જ છે; (પણ આત્મા નથી. માટે શરીરત્વાદિ ધર્મોથી રહિત એવા મોક્ષ, શારીરિક કર્મો કરવાથી સિદ્ધ થતો નથી.)^{૨૧} તેમ જ જીવાત્મા વાણી વડે જે જે કર્મને કરે છે, તે સર્વને પોતે જ્યારે વાણીવાળો હોય છે, ત્યારે જ ભોગવે છે અને મન વડે જે કર્મને કરે છે તેને મન સાથે રહીને જ ભોગવે છે. (અર્થાત્ જપાદિક વાચિક કર્મ કરવાથી કે ધ્યાનાદિક માનસિક કર્મ કરવાથી પણ મોક્ષની સિદ્ધિ થતી નથી.)^{૨૨} કર્મના ફળમાં આસક્ત થયેલો મનુષ્ય ફળની ઇચ્છા રાખીને જે જે સત્ત્વાદિ શુભવાળાં કર્મ કરે છે, તે તે શુભથી યુક્ત થઈને કર્મનાં શુભઅશુભ ફળને ભોગવે છે.^{૨૩} જેમ માછલું જળના પ્રવાહમાં પડીને તેની સાથે સાથે તણાય છે, તેમ પૂર્વજન્મનું કર્મ પણ મનુષ્યની સાથે સાથે જાય છે; છતાં દેહધારી પ્રાણી ઇષ્ટનો લાભ થતાં સંતુષ્ટ થાય છે અને અનિષ્ટનો લાભ થતાં ઉદ્વેગ પામે છે. (એ તેની મૂર્ખતા જ છે.)^{૨૪} હવે આ સર્વ જગત જેનાથી ઉત્પન્ન થયું છે, જેનો સાક્ષાત્કાર કરીને મનને જીતનારા પુરુષો સંસારનું ઉલ્લંઘન કરીને પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે અને વેદવાક્યો જેને સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવી શકતાં નથી, તે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વનું હું વર્ણન કરું છું, તેને તમે સાંભળો.^{૨૫} એ તત્ત્વ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધથી રહિત છે, ઇન્દ્રિયોથી અથાક્ષ્ય છે, અવ્યક્તસ્વરૂપ છે, લાલ, કાળો, ઘોળો ઇત્યાદિ વર્ણો વિનાનું છે અને અદિતીય છે; છતાં પણ તેણે પ્રમજ્જાના ઉપભોગને માટે શબ્દાદિ પાંચ વિષયોને ઉત્પન્ન

કર્યા છે.^{૨૬} વળી તે તત્ત્વભૂત વસ્તુ સ્ત્રી નથી, પુરુષ નથી, નપુંસક નથી, પ્રધાન પરમાણુ આદિ સત્ત્વરૂપ નથી, અસત્ (શૂન્ય) સ્વરૂપ નથી, તેમ જ સદતત્ત્વમિશ્ર પણ નથી; પરંતુ બ્રહ્મવેત્તા મનુષ્યો જેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે, એવી તે તત્ત્વભૂત વસ્તુ અક્ષર છે—અવિનાશી છે, એમ તમારે જાણવું.^{૨૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વાત્મક મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમાં 'વેદોક્ત કર્મમાર્ગ' અને જ્ઞાનમાર્ગનું ફળ'

નામનો અધ્યાય ૨૦૧મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૨મો

મનુ-બૃહસ્પતિસંવાદ (ચાહુ)

॥ મનુષ્વાચ ॥

અક્ષરાત્ સં તતો વાયુસ્તતો જ્યોતિસ્તતો જલમ્ ।
જલાત્પ્રસ્તા જગતી જગત્યાં જાયતે જગત્ ॥ ૧ ॥

મનુએ કહ્યું: અક્ષરબ્રહ્મથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી તેજ, તેજમાંથી જળ, જળમાંથી પૃથ્વી અને પૃથ્વીમાંથી આ સર્વ જગત ઉત્પન્ન થયું છે. (અહીં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, માયાની સહાયતાવાળા અક્ષરબ્રહ્મથી જગત ઉત્પન્ન થયું છે. કદાચ કોઈને શંકા થાય કે, અક્ષરની પહેલાં જો કંઈ પણ ન હતું, તો માયા ક્યાંથી આવી? અને માયા તે વખતે જો હતી જ, તો પછી અક્ષરને અદ્વૈત કેમ કહેવાય? આ શંકાનું સમાધાન આ રીતે થઈ શકે છે. જેમ છીપમાં રૂપાનો ભાસ થવાથી તેમાં કંઈ રૂપ આવી જતું નથી, તેમ જ છીપની સાથે રૂપ વળગેલું છે, એમ પણ કહેવાતું નથી. એ જ પ્રમાણે અક્ષરમાં માયાની મિથ્યા પ્રતીતિ થવાથી અક્ષરનું અદ્વૈતપણું મટી જતું નથી; કેમ કે માયા એ અક્ષરને વળગેલો કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ જ નથી, પરંતુ અજ્ઞાનજન્ય મિથ્યા ભાસ જ છે.)^૧ આ રીતે જગતની ઉત્પત્તિ થયા પછી પુનઃ પ્રલયસમયે પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સર્વ શરીરોનો અને પૃથ્વીનો જળમાં લય થઈ જાય છે, જળનો તેજમાં લય થઈ છે, તેજનો પવનમાં લય થઈ જાય છે અને પવનનો આકાશમાં લય થઈ જાય છે. આ રીતના સ્પષ્ટકરમને જાણનારા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ આકાશની પેઠી પાર રહેતા અક્ષરબ્રહ્મને જ પોતાના આત્માસ્વરૂપે જાણે

છે અને તે પ્રમાણે જાણ્યા પછી તે પુરુષને પુનઃ સંસારના ફેરામાં પડવું પડતું નથી, પણ તે તો મોક્ષને જ પામે છે. (પરંતુ જેઓ એ અક્ષરને પોતાના આત્માસ્વરૂપ જાણતા નથી, તેઓને તો પુનઃ સંસારમાં આવવું પડે છે.)^૨ પ્રદ્યુમ્નિષ્ઠ પુરુષો જે અક્ષરતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે ઉજ્જ્વલ નથી, શીત નથી, મૃદુ નથી, તીક્ષ્ણ નથી, અમ્લ (ખાટું) નથી, કષાય (તૂરું) નથી, મધુર નથી, તિક્ત (કડવું) નથી, શબ્દવાળું નથી, ગંધવાળું નથી, રૂપવાળું નથી અને પ્રમાતા આદિ સ્વભાવવાળું પણ નથી.^૩ સર્વ કોઈની ત્વચાઈન્દ્રિય સ્પર્શને જાણી શકે છે, જિહ્વાઈન્દ્રિય રસને જાણી શકે છે, ધ્રાણૈન્દ્રિય ગંધને જાણી શકે છે, શ્રવણૈન્દ્રિય શબ્દને સાંભળે છે અને ચક્ષુષ્ઠિન્દ્રિય રૂપને જાણી શકે છે; પરંતુ એ સર્વ ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયોથી પર એવા પરમાત્માને અધ્યાત્મવિદ્યા નહિ જાણનારા મનુષ્યો પોતાની એક ઇન્દ્રિયથી જાણી શકતા નથી; અર્થાત્ પરમાત્મારૂપી વસ્તુ ઇન્દ્રિયોથી અજાણ છે;^૪ માટે જે પુરુષ (યોગસાધન દ્વારા) રસનેન્દ્રિયને રસ-શુભ્ધી, ધ્રાણૈન્દ્રિયને ગંધશુભ્ધી, શ્રવણૈન્દ્રિયને શબ્દશુભ્ધી, ત્વચાઈન્દ્રિયને સ્પર્શશુભ્ધી અને ચક્ષુરિન્દ્રિયને રૂપશુભ્ધી નિવૃત્ત કરીને નિત્ય સમાધિયોગનો અભ્યાસ કરે છે, તે પુરુષને જ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.^૫ મુનિઓ કહે છે કે, જે કોઈ કર્તા રાગદ્વેષાદિકનું અવલંબન કરીને હરકોઈ જ્ઞાન કે કર્મ દ્વારા જે કોઈ પ્રાપ્ત્ય વસ્તુને ઉદ્દેશીને જે દેશમાં અથવા કાળમાં જે કંઈ સુખ-દુઃખના નિમિત્તે તેને અનુકૂળ એવી પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે સર્વ સમુદાયનું કારણસ્વરૂપ અથવા આત્મા જ છે.^૬ વળી જે સર્વવ્યાપક (ઈશ્વર) હોઈને વ્યાપ્ત (જીવ)સ્વરૂપ પણ છે, એમ વૈદિક મંત્રોથી સિદ્ધ થાય છે અને જે કૃતસ્વસ્વરૂપે આ સર્વ જગતમાં વસી રહ્યા છે, જે સર્વના કારણભૂત છે; તેમ જ જે એક અદિતીયસ્વરૂપે સર્વના સદા છે, તે પરબ્રહ્મને સર્વના કારણ કહેવામાં આવે છે અને તે સિવાયની બીજી સર્વ વસ્તુને કાર્ય કહેવામાં આવે છે.^૭ જેમ કોઈ મનુષ્ય સારી રીતે કરેલાં પુણ્યપાપના યોગથી શુભ અને અશુભ ફળને સંપાદન કરે છે અને તે રીતે પ્રાપ્ત થયેલું શુભ-અશુભ

ફળ વિનાવિરોધે મનુષ્યના શરીરમાં એકતર રહે છે, તે પ્રમાણે જ પુણ્યપાપના યોગથી શુભ-અશુભ ગણતાં સર્વ (જડ) શરીરોમાં ચૈતન્યરૂપ એવું આત્મતત્ત્વ જ જ્ઞાનસ્વરૂપે રહેલું છે. (અર્થાત્ પુણ્ય અને પાપ જેમ વિનાવિરોધે એકીસાથે રહે છે, તેમ જડ (શરીર) અને ચૈતન્ય (આત્મા, સ્વરૂપ કે સ્વભાવ) પણ વિનાવિરોધે એકીસાથે રહે છે અને તે ચૈતન્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ ગણાય છે.)^૮ જેમ (દીવીની ટોચ ઉપર મૂકેલો) એક પ્રદીપ્ત દીવો દેદીપ્યમાન થઈને આગળ રહેલા બીજા સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશ માન કરે છે, તેમ આ શરીરમાં રહેલા પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી દીપવૃક્ષો (દીવીઓ) જ્ઞાનરૂપી દીવાથી દેદીપ્યમાન થઈને વિષયોને ગ્રહણ કરે છે; (પણ સ્વતઃપ્રકાશરૂપ નથી) અને તેથી જ તેઓ પરતંત્ર છે-ચૈતન્યપ્રકાશની અપેક્ષા રાખનારા છે.^૯ જેમ કોઈ રાત્રના અનેક અમાત્યો રાત્રની આજ્ઞાને અધીન રહીને જ બીજાઓને જુદી જુદી આજ્ઞાઓ કરે છે, તેમ શરીરની અંદર રહેલી પાંચ ઇન્દ્રિયો આત્માની પ્રેરણાને અધીન રહીને જ તે તે વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને તેથી જ જેમ અમાત્યોના કરતાં રાજા ઉત્તમ ગણાય છે, તેમ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા પણ ઇન્દ્રિયોના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.^{૧૦} જેમ અગ્નિની જ્વાળાઓ, પવનનો વેગ, સૂર્યનાં કિરણો અને નદીઓનાં જળ ઉત્પન્ન થાય છે, અગ્નિ સમય સુધી રહે છે અને લય પામે છે, તેમ પ્રાણીઓનાં શરીરો પણ ઉત્પન્ન થાય છે, અગ્નિ સમય સુધી રહે છે અને પાછાં લય પામે છે. (અર્થાત્ મન દ્વારા શરીરની અંદર બંધાઈ રહેલું એવું પણ જ્ઞાન (આત્મતત્ત્વ) શરીરનો નાશ થઈ ગયા છતાં પણ નાશ પામતું નથી.)^{૧૧} જેમ કોઈ એક પુરુષ લાકડામાં રહેલા અગ્નિને જોવાની ઇચ્છાથી હાથમાં ફરસી લઈને લાકડાને ચીરી નાખે, તોપણ તેને ધુમાડાનાં કે અગ્નિનાં દર્શન થતાં નથી; તેમ જ શરીરમાં રહેલા આત્માને જોવાની ઇચ્છાથી શરીરના હાથ, પગ, પેટ વગેરે અવયવોને કાપી નાખવામાં આવે, તોપણ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી; કેમ કે આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે.^{૧૨} પરંતુ અગ્નિનું દર્શન કરવા માટે તેનાં તે જ લાકડાંઓને જો મથવામાં આવે છે, તો તુરંત જ અગ્નિનું તથા ધુમાડાનું, જે

દર્શન થાય છે, તેમ કોઈ બુદ્ધિમાન જીવ યોગધર્મના આશ્રય કરીને શરીરને જો મથવા માટે છે, તો તુરત જ પરમાત્માનાં તથા બુદ્ધિનાં એકીસાથે તેને દર્શન થાય છે.^{૧૩} જેમ પુરુષ સ્વપ્નમાં પોતાના શરીરને પોતાનાથી જુદું જ પૃથ્વી પર પડેલું જુએ છે, તેમ મરણસમયે પોતાના સ્થૂળ શરીરને આત્માથી ભિન્ન જોયા છતાં પણ સત્તર તરવોથી (દશ ઇન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, મન તથા બુદ્ધિથી) બનેલા લિંગશરીરને આત્માથી ભિન્ન નહિ જાણુ નારો. પુરુષ એક સ્થૂળદેહનો ત્યાગ કરીને બીજા સ્થૂળદેહમાં પ્રવેશ કરે છે.^{૧૪} શરીરની ઉત્પત્તિથી, વૃદ્ધિથી, ક્ષીણતાથી કે નાશથી શરીરની અંદર રહેલો જીવાત્મા ઉત્પત્તિને, વૃદ્ધિને, ક્ષીણતાને કે નાશને પામતો જ નથી; માત્ર મરણસમયે પ્રાચીન કર્મફળના ચોગે પૂર્વના શરીરનો ત્યાગ કરીને અદૃશ્યસ્વરૂપે બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.^{૧૫} આત્માના સ્વરૂપને અશુભઇન્દ્રિય દ્વારા જોઈ શકાતું નથી, તેમ ત્વચાઇન્દ્રિય દ્વારા તેનો સ્પર્શ પણ કરી શકાતો નથી અર્થાત્ આત્મવસ્તુ ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય છે. વળી તે ઇન્દ્રિયો દ્વારા આત્માને કોઈ પણ કાર્ય સાધવાતું હોતું નથી અને સાક્ષીભૂત જોવા આત્માને ઇન્દ્રિયોતું જ્ઞાન હોય છે; તે પછી ઇન્દ્રિયોને આત્માતું જ્ઞાન હોતું નથી. (કેમ કે ઇન્દ્રિયો જડ છે અને આત્મા ચેતન છે.)^{૧૬} જેમ એક લોહનો ગોળો સમીપમાં બળી રહેલા અગ્નિના તાપના સંબધથી લાલચોળ જેવો દેખાય છે, તોપણ ખરી રીતે તે ગોળો લાલ નથી કે દાહક શક્તિમાન પણ નથી; તે જ પ્રમાણે જડ જોવો પણ દેહ આત્માના સંબધને લીધે જ ચેતન્ય ધર્મને ધારણ કરે છે અને તેથી જ ચેતન જેવો દેખાય છે, તોપણ વસ્તુતઃ દેહ ચેતન છે જ નહિ.^{૧૭} તેમ જ જીવાત્મા (મરણસમયે) એક શરીરનો ત્યાગ કરીને અદૃશ્ય રીતે બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે અને પૂર્વના શરીરને પંચમહાભૂતોમાં તણ દઈને બીજા શરીરના સ્વરૂપને ધારણ કરે છે.^{૧૮} દેહાભિમાની જીવ પંચમહાભૂતોથી બનેલા પૂર્વ શરીરનો ત્યાગ કરીને પણ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી એ પાંચ ભૂતોના જ કાર્યરૂપ બીજા શરીરને ધારણ કરે છે અને તેની સાથે સાથે અનેક

પદાર્થોના આશ્રય કરનારી તથા કર્મની અંદર પ્રવૃત્તિ કરનારી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો પણ શબ્દાદિ પાંચ વિષયોનો આશ્રય કરે છે.^{૧૯} તેમાંની શ્રોત્રેન્દ્રિય આકાશના શબ્દશુણ્યનો આશ્રય કરે છે, ઘ્રાણેન્દ્રિય પૃથ્વીના ગંધશુણ્યનો આશ્રય કરે છે, ચક્ષુષેન્દ્રિય તેજના રૂપશુણ્યનો આશ્રય કરે છે, રસનેન્દ્રિય જળના રસશુણ્યનો આશ્રય કરે છે અને ત્વચાઇન્દ્રિય વાયુના સ્પર્શશુણ્યનો આશ્રય કરે છે; (અર્થાત્ શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયો શબ્દાદિક વિષયોની વાસનાથી યુક્ત થઈને જ કર્મની અંદર પ્રવૃત્તિ કરે છે.)^{૨૦} પાંચ ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો આકાશાદિ મહાભૂતોને વિષે વસે છે, પચ મહાભૂતો ઇન્દ્રિયોને વિષે વસે છે, ઇન્દ્રિયો તેઓના વિષયો અને પાંચ મહાભૂતો મનને અનુસરનારાં છે, મન બુદ્ધિને અનુસરે છે અને બુદ્ધિ સ્વભાવને (ચિદાત્માને) અનુસરે છે. (તાત્પર્ય કે બુદ્ધિમાં જ સર્વ તરવોના અંતર્ભાવ થાય છે અને તે બુદ્ધિના સંબધને લીધે જ આત્માને પુનઃ પુનઃ સંસારમાં પડતું પડે છે.)^{૨૧} પૂર્વજન્મમાં જે જે શુભઅશુભ કર્મ કરેલાં હોય છે, તે તે કર્મને જ ઇન્દ્રિયાદિ તરવો પોતાના તથા શરીરમાં ગ્રહણ કરે છે અને જેમ જળચર પ્રાણીઓ જળના અનુકૂળ પ્રવાહમાં સહજ રીતે ઘસડાઈ જઈને બીજા જળમાં દાખલ થાય છે, તેમ બુદ્ધિ અને વિષયો મનના વેગને અનુસરીને તેની સાથે બીજા શરીરમાં નિવાસ કરે છે. (સારાંશ કે પૂર્વજન્મના સંસ્કારને આધીન થઈને ઉત્તરોત્તર નવા નવા દેહમાં દાખલ થનારો જીવાત્મા કર્મોને કરતો કરતો પુનઃ પુનઃ બંધાયો જ કરે છે.^{૨૨} આ ઉપરથી કોઈને કદાચ શંકા થાય કે, જો રીતે ન્યારે વાસનાસંતતિ અવિચિત્ત રીતે ચાલ્યા કરે અને તેનો કદી નાશ જ ન થાય, તો પછી મોક્ષની આશા હર્લાલ જ થઈ પડે. આ શંકાતું સમાધાન કરવા માટે છેલ્લા શ્લોકમાં સંસારતું બ્રાતિજન્યપણું સિદ્ધ કરે છે અને અનાદિકાળથી ચાલ્યા આવેલા ભ્રમને પણ મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવા માટે તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ સમર્થ થઈ શકે છે, જો વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.) બ્રાતિજન્યજ્ઞાન કેવળ ચંચળ અથવા અચિર જ હોય છે, જેથી મનુષ્ય તે બ્રાતિજન્યજ્ઞાનને દૂર કરીને વસ્તુતરત્તને જાણી શકે છે. (જેમ નીકામા

ખેસીને નદીમાં ફરનારા મનુષ્યને તીર ઉપરનાં વૃક્ષો^૧ સ્થિર-હોવા છતાં ચાલતાં હોય તેમ દેખાય છે, તેમ જ પરમાત્મા કૃટસ્થ-નિર્વિકાર હોવા છતાં બુદ્ધિના વિકારને લીધે અકૃટસ્થ-સવિકાર જાણવામાં આવે છે; પરંતુ એ બ્રાંતિજનકરૂપ બુદ્ધિના માર્ગને નિરોધ કરીને તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ પરમાત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.) વળી જેમ પુસ્તકના સૂક્ષ્મ અક્ષરો પણ ચરમાં અથવા સૂક્ષ્મ-દર્શકચંત્રના યોગથી મોટા-રથૂળ દેખાય છે, તેમ પરમાત્મવસ્તુ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ છે, તોપણ બુદ્ધિના સંબંધને લીધે રથૂળ પ્રધંચસ્વરૂપે જોવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે જેમ પોતાના મુખનું પ્રતિબિંબ પોતાની દૃષ્ટિથી જોવાને અશક્ય છે, તોપણ દર્પણ તે પ્રતિબિંબને આબેહૂળ રીતે દેખાડી આપે છે. તે જ પ્રમાણે એક જ એવી પ્રત્યગ્વસ્તુને (પરમાત્માને) પોતાના અજ્ઞાનથી કલ્પી કાઢેલું બુદ્ધિરૂપી દર્પણ, આકાશાદિ અનેક સ્વરૂપે દેખાડી આપે છે. (પરંતુ જેમ ચક્ષુ ઉપર ચડાવેલાં ચરમાને દૂર કરવાથી પુસ્તકના અક્ષરોનું રથૂળપણું દૂર થાય છે અને મુખ સામે ધરેલા દર્પણને ખસેડી હેવાથી પોતાના મુખનું દર્શનપણું પણ અદર્શ થાય છે, તેમ જ) બ્રાંતિ-જનક બુદ્ધિમાર્ગને બોધ કરીને મનુષ્ય પરમાત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણી શકે છે. (અર્થાત્ અનાદિકાળથી ચાલી આવેલી એવી પણ બ્રાંતિને પાછળથી ઉઠાવેલા તત્ત્વજ્ઞાનથી બાધ થઈ શકે છે, માટે બ્રાંતિજ્ઞાનને દૂર કરવા માટે આત્મજ્ઞાન મેળવવાનો જ પ્રયત્ન કરવો. ^{૨૩}

હતિ શ્રીમદ્ભાસ્કરત્ત્વમાં શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં ' મનુ-બૃહસ્પતિસંવાદ ' નામનો

અધ્યાય ૨૦૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૩ મો

આત્માનું અસ્તિત્વ

(મનુ-બૃહસ્પતિસંવાદ ચાલુ)

॥ મનુવાચ ॥

યદિન્દ્રિયૈસ્તૂપહિતં પુરસ્તાત્ ।

પ્રાપ્તાન્ ગુણાન્ સંસ્મરતે ચિરાય ॥

તેષ્વિન્દ્રિયેષૂપહતેષુ પશ્વાત્

સ બુદ્ધિરૂપઃ પરમઃ સ્વમાવઃ ॥ ૧ ॥

મનુએ કહ્યું : મન સહિત ઇન્દ્રિયોથી ઢંકા-

યેલું એવું, પશુ, જીવચૈતન્ય, પૂર્વે ઘણા કાળ પહેલાં પણ પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોનું પાછળથી કાળાંતરે પણ સ્મરણ કરે છે (કે, મેં બાલ્યાવસ્થામાં મુખને અનુભવ કર્યો હતો. તે ઉપરથી જણાય છે કે, મન તથા ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન એવો આત્મા છે); તેમ જ જ્યારે તે ઇન્દ્રિયોનો લય થાય છે, ત્યારે સ્વમાવસ્થામાં આત્મા બુદ્ધિરૂપ હોય છે, તોપણ વસ્તુતઃ તે સર્વોત્કૃષ્ટ ચિદાત્માબુદ્ધિથી પણ ભિન્ન જ* છે. (કેમ કે સ્વમાવસ્થામાં આત્મા કેવળ બ્રાંતિને લીધે જ બુદ્ધિની સાથે એકરૂપ થયેલો અને વિકારીપણાને પામેલો દેખાય છે.)^૧ તે ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા એક જ સમયે અથવા ભિન્ન ભિન્ન સમયે સમીપમાં રહેલા ઇન્દ્રિયોના વિષયોને સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશિત કરે છે અને વળી તે એકલો જ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મવાળી ત્રણે અવસ્થાઓમાં (બંધત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં) સંચાર કરે છે, જેથી તે દેહધારી જીવાત્મા સર્વ કોઈનો સાક્ષી છે-દ્રષ્ટા છે.^૨ બંધત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે બુદ્ધિની અવસ્થાઓ સત્ત્વ, રજઃ અને તમ, એ ત્રણે શુભોથી ભરપૂર છે અને તેમાં સાક્ષી તરીકે રહેનારો આત્મા તે તે અવસ્થાના પરસ્પર વિલક્ષણ ધર્મવાળા સુખદુઃખાદિ શુભોને માત્ર જાણે જ છે, પણ ભોગવતો નથી. વળી જેમ વાયુ કાષ્ઠમાં રહેલા અગ્નિને કેવળ પ્રદીપ જ કરે છે, પરંતુ પોતે કાષ્ઠને બાળતો નથી, તેમ દેહધારી આત્મા ઇન્દ્રિયોમાં કેવળ સંચાર કરીને તેઓને ચેતનાવાળી કરે છે, પરંતુ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને પોતે ભોગવતો નથી; (અર્થાત્ બુદ્ધિ જ કર્તાભોક્તા વગેરે ધર્મોને ધારણ કરે છે; આત્મા તો કેવળ ઉઠાસીન અને જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે.)^૩ ચક્ષુઇન્દ્રિયથી આત્માના સ્વરૂપનું દર્શન કરી શકાતું નથી, તત્ત્વાઈન્દ્રિયથી તેનું સ્પર્શન થઈ શકતું નથી અને શ્રોત્રઇન્દ્રિયથી તેનું

* અર્થાત્ જેમ ભગ્નતાવસ્થામાં પ્રકાશ કરવા યોગ્ય ઘટથી અને પ્રકાશ કરનાર ચક્ષુથી ભિન્ન એવો કૃટસ્થ-નિર્વિકાર સૂર્ય, કેવળ પોતાની સત્તામાત્રથી ચક્ષુ-ઈન્દ્રિયને તેજસ્વી બનાવીને ઘટપદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ સ્વમાવસ્થામાં પ્રમાતા અને પ્રમેયરૂપે રહેલી બુદ્ધિને તેનાથી ભિન્ન તથા ઉઠાસીન એવો ચિદાત્મા જ પ્રકાશિત કરે છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, બુદ્ધિથી ભિન્ન અને બુદ્ધિનો પણ પ્રકાશક આત્મા છે.

—નીલકંઠ

અવશ્ય થઈ શકતું નથી; (કેમ કે આત્મા રૂપ, સ્વર્ણ અને શબ્દથી રહિત છે અને વર્ણો જે આત્મા ઇન્દ્રિયોના પ્રકાશક છે, તેને ઇન્દ્રિયો કેવી રીતે પ્રકાશિત કરી શકે ?) માટે વેદાંતવાક્યોનું અવશ્ય મનન કરવાથી જ તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે અને તેથી જ સમસ્ત ક્રિયાકારક આદિ દ્વૈતભાવોનો વિનાશ થાય છે. ^૪ શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયો જ્યારે પોતપોતાનાં સ્વરૂપને જ ભેઈ શકતી કે બાણી શકતી નથી, ત્યારે પરમાત્માને તો ક્યાંથી ભેઈ શકે કે બાણી શકે ? પરંતુ સર્વજ્ઞ અને સર્વનો દ્રષ્ટા એવો આત્મા તો તે સર્વ ઇન્દ્રિયોને ભેઈ શકે છે અને બાણી પણ શકે છે. (અર્થાત્ આત્મા સર્વ દર્શ્ય વસ્તુઓનો દ્રષ્ટા છે- સાક્ષી છે.) ^૫ જેમ હિમાલયની બન્ને બાજુઓનો ભાગ તથા અંદ્રમાના પૃથ્વો (પાછળનો) ભાગ મનુષ્યોએ કદી જોયો નથી, તે ઉપરથી એમ તો ન જ કહી શકાય કે, તેનું અસ્તિત્વ હશે જ નહિ. ^૬ તે પ્રમાણે જ સર્વ પ્રાણીઓની અંદર વ્યાપી રહેલો જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા અતિશય સૂક્ષ્મ હોવાથી ઇન્દ્રિયો દ્વારા કદી ભેઈ શકાતો નથી, તે ઉપરથી એમ તો ન જ કહી શકાય કે, આત્મા કોઈ સ્થળે છે જ નહિ. ^૭ (વળી આત્માની પ્રતીતિ થયા છતાં પણ મનુષ્યો તેને બાણી શકતા નથી.) જેમ કે દર્પણુ તુલ્ય સ્વચ્છ એવા ચંદ્રના મંડળમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા જગતને કલંકરૂપે જોયા છતાં પણ લોકો સ્પષ્ટ રીતે બાણી શકતા નથી કે, ચંદ્રની અંદર દેખાતું કલંક જગતનું પ્રતિબિંબ જ છે. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યોને આત્મા સંબંધી જ્ઞાન હોવા છતાં પણ તેનું અલોહ જ્ઞાન હોતું નથી. વળી આત્મારૂપી વસ્તુ સ્વચ્છ-સિદ્ધ જ છે, જેથી પ્રથમ કદી ઉત્પન્ન થયેલી નથી અને તેને બાણવાથી દુઃખનો નાશ ન જ થાય એમ કહેવાય તેમ નથી જ. (હવે અહીં કોઈ કહેશે કે, જો આત્મા જ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે, તો પછી એને તો અમે બાણીએ જ છીએ, છતાં અમારા શોકાદિકની નિવૃત્તિ કેમ થતી નથી ? અને આ રીતે અમને આત્મજ્ઞાન થયેલું છે, તો પછી શાસ્ત્રની શી જરૂર છે ? આ શંકાનું સમાધાન કરવા માટે કહે છે કે, કેવળ જીવસ્વરૂપે આત્માનું જ્ઞાન થવાથી યથાર્થ આત્મજ્ઞાન થયું ગણાતું નથી, માટે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવા માટે શાસ્ત્રનો અવશ્ય આશ્રય કરવો પડે છે અને તેનું

યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે કે, તરત જ શોકાદિકની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. *) ^૮ વિદ્વાનો જે પદાર્થ રૂપાળો હોય છે, તેની ઉત્પત્તિનો તથા નાશનો વિચાર કરીને જેમ ભેઈ શકે છે કે, જગતના સર્વ સ્થૂળ પદાર્થો કેવળ અરૂપી જ છે. (જેમ કોઈએક વૃક્ષ પોતાની ઉત્પત્તિની પહેલાં માટીરૂપ જ હતું અને નાશ થયા પછી પણ માટીરૂપ જ રહેવાનું; કેમ કે એવો ન્યાય જ છે કે, જે વસ્તુ આદિમાં નથી, તે વસ્તુ અંતમાં પણ ન જ હોય.) વળી જેઓ (સૂર્યના ઉદયને તથા અસ્તને ભેઈ શકે છે) તેઓ તો માને જ છે કે, સૂર્ય એ એક ગતિમાન વ્યક્તિ છે; ^૯ તે જ પ્રમાણે તત્ત્વવેત્તા જ્ઞાની પુરુષો પોતાની બુદ્ધિરૂપી દીવાના પ્રકાશથી આત્મવસ્તુને સમીપમાં જ ભેઈ શકે છે; એટલું જ નહિ પણ આ દર્શ્યમાન સર્વ પ્રપંચનો જ્ઞાનશબ્દવાચ્ય પરબ્રહ્મમાં લય કરવા માટે તેઓ ઇચ્છે છે. ^{૧૦} અને એ વાત તો નક્કી જ છે કે, કોઈ પણ અર્થની ઉપાય કર્યા વિના કદી સિદ્ધિ થતી જ નથી. જેમ દંધાંત તરીકે જળચર પ્રાણીઓ ઉપર આજીવિકા ચલાવનારા લોકો જળ વગેરે ઉપાયો કરીને જ માછલાંઓને પકડે છે તેમ. (અજ્ઞાનનો નાશ કરવા માટે ઉપાય તો કરવો જ ભેઈએ.) જેમ મૃગ વડે મૃગોને પકડી શકાય છે, પક્ષીઓ વડે પક્ષીઓને પાંચરામાં પૂરી શકાય છે અને હાથીઓ વડે હાથીઓને બાંધી શકાય છે, તેમ જ્ઞાન વડે જ જ્ઞેયનો (આત્માનો) સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે. ^{૧૧, ૧૨} આપણે સાંભળીએ છીએ કે, સર્પ જ સર્પના પગને બાણે છે. તેમ જ સ્થૂળદેહોમાં લિંગદેહની અંદર રહેલા આત્માને જ્ઞાન દ્વારા જ ભેઈ શકાય છે. ^{૧૩} જેમ ઇન્દ્રિયો વડે ઇન્દ્રિયોને બાણવાનું બની શકતું નથી, તેમ પણ

* જેમ કોઈએક રાજાનો 'ભયુ' નામનો પ્રિય પ્રધાન અનેક વર્ષો થયાં દૂર દેશાવર ચાલ્યો ગયો હતો અને પછી જ્યારે તે પાછો આવ્યો, ત્યારે રાજાના બીજા પ્રધાનોએ રાજાની આગળ બેઠેર કહ્યું કે, 'આપણે ખરો પ્રધાન ભયુ' તો આજે ઘણા દિવસ પહેલાં મળ્યો પામ્યો છે, તો આ ભયુ', તે ખરો ભયુ' નથી, પણ બ્રહ્મરાક્ષસ થયેલો ભયુ' છે. ' આનું સાંભળીને રાજાએ પોતાની સમીપમાં જ રહેલા ભયુ'ને બુદ્ધિના દોષને લીધે ઝોળખી કાઢ્યો નહિ. તે જ પ્રમાણે બુદ્ધિના દોષને લીધે સમીપમાં રહેલા આત્માને પણ ઝોળખી કાઢીને નથી. માટે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવાને શાસ્ત્રની જરૂર છે.

એવી બુદ્ધિ પણ (બુદ્ધિની છેલ્લી વૃત્તિ) શુદ્ધ-
સ્વરૂપ સ્વેચ્છવસ્તુને (આત્માને) ભેદ શકતી નથી.^{૧૪}
જેમ અમાવાસ્યાને દિવસે સૂર્યના સહવાસમાં આવેલું
ચંદ્રમાનું બિંબ જોવામાં આવતું નથી તોપણ તે
ઉપરથી તેનો નાશ થઈ ગયો છે, એમ કહી શકાતું
નથી; કેમ કે તેના અદર્શનનું કારણ ઉપાધિની શૂન્ય
તા જ છે. એ જ પ્રમાણે શરીરધારી જીવનું અદર્શ્ય
પણું હોવાને લીધે તેનો નાશ થયો છે, એમ સમ-
જવાતું નથી.^{૧૫} અમાવાસ્યાને દિવસે ચંદ્રમા પ્રકા-
શતો નથી, તેનું મુખ્ય કારણ એ જ છે કે, તે દિવસે
તેનું સ્થૂળ શરીર ક્ષીણ થઈ ગયેલું હોય છે; તે જ
પ્રમાણે દેહધારી આત્મા અજ્ઞમયાદિક કોશના નાશ
વડે વૃત્તિથી રહિત હોવાને લીધે પ્રત્યક્ષ જોવામાં
આવતો નથી.^{૧૬} પરંતુ જેમ પુનઃ સમય આવતાં
આકાશના મધ્યભાગમાં આરૂઢ થઈને ચંદ્રમા એક-
દમ પ્રકાશી નીકળે છે, તેમ શરીરધારી જીવાત્મા
પણ બીજા શરીરને પામીને પુનઃ પ્રકાશી નીકળે છે.^{૧૭}
જન્મ, વૃદ્ધિ, નાશ વગેરે ધર્મો જેમ ચંદ્રમંડળમાં
જોવામાં આવે છે, તેમ આપણા શરીરમાં પણ જોવા-
માં આવે છે; પરંતુ તે ધર્મો શરીરના જ છે, આત્મા-
ના નથી.^{૧૮} જેમ બાહ્યાવસ્થાને, યુવાવસ્થાને તથા
વૃદ્ધાવસ્થાને પામેલો એવો પણ દેવદત્ત તે ત્રણે
અવસ્થામાં એક જ છે અને અમાવાસ્યાને દિવસે અદ-
ર્શન પામીને પુનઃ મૂર્તિમાન દેખાયેલો ચંદ્રમા
એકનો એક જ છે, તેમ જીવાત્મા પણ એકનો ત્યાગ
કરીને બીજા દેહમાં ગયા છતાં એકનો એક જ છે.^{૧૯}
જેમ અંધારું ચંદ્રમાની સમીપ જતું અથવા
તેનો ત્યાગ કરી જતું જોવામાં આવતું નથી, તેમ જ
જડ એવો દેહ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનો સંબંધ
કરી શકતો નથી, તેમ ત્યાગ પણ કરી શકતો
નથી, અથોત્ દેહનો અને જીવાત્માનો સંબંધ
આપણને પ્રતીત થાય છે, તોપણ વાસ્તવિક રીતે
તે સંબંધ ત્રણે કાળમાં નથી; કેમ કે આત્મા પ્રકાશ-
સ્વરૂપ છે અને દેહ અંધકારસ્વરૂપ છે. પ્રકાશનો
તથા અંધકારનો સંબંધ કદી હોઈ શકે જ નહિ.^{૨૦}
જેમ રાહું અદર્શ્ય છે, તોપણ ચંદ્રસૂર્યરૂપ દર્શ્ય
પદાર્થોનો સંબંધ કરીને પ્રકાશે છે, તેમ આત્મા
અદર્શ્ય છે, તોપણ દેહરૂપ દર્શ્ય પદાર્થનો સંબંધ
કરીને ‘આ હું છું’ એમ પ્રકાશે છે. (પરંતુ

સુષુપ્તિ અવસ્થામાં દેહનો બ્યારે સંબંધ હોતો
નથી, ત્યારે તે સ્પષ્ટ રીતે પ્રકાશતો નથી.)^{૨૧}
વળી જેમ ચંદ્રસૂર્યથી મુક્ત થયેલો રાહું ઉપલબ્ધ
થતો નથી, તેમ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માથી મુક્ત થયેલો
જડદેહ પ્રકાશતો નથી-એટલા કરી શકતો નથી.^{૨૨}
જેમ અમાવાસ્યાને દેહાડે સૂર્યની સાથે રહેલા
ચંદ્રને આપણે નક્ષત્રની સાથે જોડાયેલો ભેદ
શકતા નથી, તોપણ તે નક્ષત્રની સાથે જોડાયેલો જ
હોય છે, તે પ્રમાણે એક શરીરથી મુક્ત થયેલો
આત્મા કર્મનાં ફળભૂત એવાં બીજાં શરીરોની
સાથે જોડાય જ છે.^{૨૩}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વતમાં આપદ્ધર્માનુશાસન-
પર્વમાં ‘આત્માનું અસ્તિત્વ’ નામનો અધ્યાય

૨૦૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૪મો મોક્ષવર્ણન

(મનુ-બૃહસ્પતિસંવાદ ચાલુ)

॥ મનુવાચ ॥

યથાવ્યક્તમિદં શેતે સ્વમે ચરતિ ચેતનમ્ ।

જ્ઞાનમિન્દ્રિયસંયુક્તં તદ્વત્પ્રેલ્ય મવામયૌ ॥ ૧ ॥

મનુએ કહ્યું : હે બૃહસ્પતિ ! (આત્માને શરીર-
નો યોગ અપરિહાર્ય છે, તોપણ તેનો મોક્ષ થતો
નથી, એમ તો નથી જ; કેમ કે) જેમ આ સ્થૂળ-
શરીર બ્યારે સૂર્ય બળ્ય છે, ત્યારે આત્મા તેનો
ત્યાગ કરીને લિંગશરીરમાં સંચાર કરે છે, તેમ
મૃત્યુ પછી પણ સ્થૂળ શરીરનો ત્યાગ કરી લિંગ-
શરીરમાં સંચાર કરે છે અને તેને લીધે જ આત્માને
પુનઃ નવું શરીર ધારણ કરવું પડે છે; પરંતુ જેમ
સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તે લિંગશરીર પણ સર્વ ઇન્દ્રિ-
યોની સાથે બ્યારે સૂર્ય બળ્ય છે, ત્યારે આત્મા તે
લિંગશરીરનો પણ ત્યાગ કરીને કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ
રહે છે; તેમ જ્ઞાની પુરુષના મૃત્યુ પછી તેના લિંગ-
શરીરનો પણ સર્વ ઇન્દ્રિયોની સાથે નાશ થઈ જાય
છે, જેથી જ્ઞાનસ્વરૂપ રહેલા આત્માનો મોક્ષ જ થાય
છે, પછી તેને સંસારના ફેરામાં પડવું પડતું નથી.^૧
(પણ આ રિયતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઇન્દ્રિયોનો જરૂર
કરવો તે જ આવશ્યક છે, કેમ કે) જેમ નિર્મળ
બળમાં પોતાના સ્વરૂપને ચક્ર દ્વારા ભેદ શકાય છે

તેમ ધર્મિયો જો પ્રસન્ન અથવા સ્વાધીન હોય છે, તો જ જ્ઞાન દ્વારા જ્ઞેયનો (આત્માનો) સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે,^૨ પરંતુ જો પાણી ડહોળાઈ ગયેલું હોય છે, તો તેમા પોતાના સ્વરૂપને જેમ જોઈ શકાતું નથી, તેમ ધર્મિયોનો આકૃતીભાવ (ચચળતા) હોય છે, તો બુદ્ધિમા આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી.^૩ અવિદ્યા અજ્ઞાનમાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અવિદ્યા મનનું આકર્ષણ કરે છે. (અર્થાત્ અજ્ઞાનજન્ય અવિદ્યા જ મનને રાગદ્વેષની વાસનાવાણી કરી મૂકે છે.) આ રીતે જ્યારે મન હૃષિત થાય છે, એટલે તેને અધીન રહેનારી ધર્મિયો પણ હુંકળે બને છે. જે મનુષ્ય અજ્ઞાનજન્ય મોહથી ભરચક બની ગયેલો હોય છે, તે સામાનિક વિષયોમા દટાઈ રહેલો હોય છે, તોપણ તૃપ્ત થતો નથી અને તે જન ધર્મ અધર્મને સાથે લઈ વાર વાર વિષયલોભ કરવા માટે જન્મમરણને પામ્યા કરે છે.^૪ આ જગતમા જ્યાં સુધી પાપકર્મ બાકી હોય છે, ત્યાં સુધી પુરુષની તૃષ્ણાનો કદી નાશ જ થતો નથી, પરંતુ જ્યારે પાપનો જ સમૂળગો નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે તૃષ્ણા પણ નિવૃત્ત થાય છે.^૫ મનુષ્ય વિષયોની અંદર રમ્યોપમ્યો રહે છે, વારંવાર તેઓનો આશ્રય કરે છે અને વિરુદ્ધ કૃત્યો કરવાની મનમા ઈચ્છા કરે છે, તેથી જ પરમાત્માને પામી શકતો નથી,^૬ પણ જ્યારે મનુષ્યોના પાપી કર્મોનો ક્ષય થાય છે, ત્યારે જ તેઓને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી હૃષીજની પેઠે સ્વચ્છ બની ગયેલી બુદ્ધિને વિષે આત્મદર્શન કરી શકે છે.^૭ પુરુષની ધર્મિયો જો વિષયોમા ફેલાયેલી રહે છે, તો તે હુંખી છે અને વિષયોથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે તો તે સુખી છે, માટે જેમ બને તેમ ધર્મિયોને તેઓના વિષયો તરફ જતા અટકાવવી અને મનથી જ તેઓનો નિશ્ચંદ્ર કરવો.^૮ ધર્મિયોનું કારણ મન છે, મનનું કારણ બુદ્ધિ છે, બુદ્ધિનું કારણ જીવાત્મા છે અને જીવાત્માનું કારણ પરમાત્મા છે, (અર્થાત્ શબ્દાદિ વિષયોનો ધર્મિયોમાં લય કરવો, ધર્મિયોનો મનમા લય કરવો, મનનો બુદ્ધિમા લય કરવો, બુદ્ધિનો જીવાત્મામા લય કરવો અને જીવાત્માનો પરમાત્મામા લય કરવો. આ રીતે ઉત્તરોત્તર પ્રવિલાપન કરવાથી છેવટે શુદ્ધ પરબ્રહ્મ જ અવશેષ

રહે છે.)^{૧૦} કેમ કે અન્યકૃતસ્વરૂપ એવા શુદ્ધ ચૈતન્ય માધી જીવાત્મા ઉત્પન્ન થયો છે, જીવાત્મામાથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે, બુદ્ધિમાંથી મન ઉત્પન્ન થયું છે, મનમાથી શ્રોત્રાદિ ધર્મિયો ઉત્પન્ન થઈ છે અને શ્રોત્રાદિ ધર્મિયોમાથી શબ્દાદિ વિષયો ઉત્પન્ન થયા છે.^{૧૧} જે પુરુષ શબ્દાદિ વિષયોનો, તે વિષયોના આશ્રયભૂત આકાશાદિ કારણશરીરોનો તથા પ્રકૃતિ માથી ઉત્પન્ન થયેલાં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરોના ત્યાગ કરે છે, તે કૈવલ્યપદને (મોક્ષને) પામે છે.^{૧૨} જેમ સૂર્ય ઉદય પામતી વેળા પોતાના કિરણમ ડળને સર્વત્ર ફેલાવે છે અને અસ્ત પામતી વેળા પોતાના કિરણોને સમેટી લે છે, તેમ જ અતરાત્મા પણ દેહની અંદર પ્રવેશ કરીને પોતાના ધર્મિયોથી કિરણોને આસપાસ ફેલાવીને શબ્દાદિ પાચે વિષયોને ગ્રહણ કરે છે અને જ્યારે શરીરનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તે ધર્મિયોથી કિરણોને સમેટી લે છે.^{૧૩} જે પુરુષ પુરુષપાપમય પ્રવૃત્તિપ્રધાન ધર્મનું આચરણ કરે છે, તે કર્મ દ્વારા ઉપસ્થિત થયેલા સંસારમાર્ગમા વારંવાર દોરાયા કરે છે અને તે તે કર્મનાં ફળભૂત સુખદુઃખાદિને સંપાદન કરે છે;^{૧૪} પરંતુ કર્મના ત્યાગરૂપ નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મનું આચરણ કરીને વિષયલોભનો ત્યાગ કરનાર પુરુષના વાસનાત્મક રસ સિવાયના સર્વ વિષયાભિલાષો આપોઆપ જ શાંત પડી જાય છે અને તે પુરુષને પરમાત્માનો જ્યારે સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે તેનો વાસનાત્મક રસ પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે.^{૧૫} જ્યારે સુસુક્ષ્મી બુદ્ધિ વિષયાસક્તિથી રહિત થાય છે અને મનપ્રધાન ત્વં પદાર્થમા (અસ્મિતામાત્રમા) જ રિથર થાય છે, ત્યારે તેનું મન પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ થઈ રહે છે, કેમ કે તે વેળા મનનો બ્રહ્મની અદર જ લય થઈ ગયો હોય છે.^{૧૬} જે બ્રહ્મ સ્પર્શન, શ્રવણ, સ્વાદન, દર્શન અને ગંધન આદિ સર્વ ક્રિયાઓથી હીન છે, અર્થાત્ પાચે ધર્મિયોના અવિષય છે અને અનુમાનથી પણ અગમ્ય છે, તે બ્રહ્મનો દેવળ બુદ્ધિથી જ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.^{૧૭} અને તે વેળા મન કલ્પિત ઘટપટાદિ સર્વ આકૃતિઓનો મનમા લય થઈ જાય છે, મનનો બુદ્ધિમા લય થઈ જાય છે, બુદ્ધિનો જીવમા લય થઈ જાય છે અને જીવનો પરમાત્મામા લય થઈ જાય છે.^{૧૮} શબ્દાદિ

વિષયોને ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન હોતું નથી, ઇન્દ્રિયોને મનનું જ્ઞાન હોતું નથી, મનને બુદ્ધિનું જ્ઞાન હોતું નથી અને બુદ્ધિને આત્માનું જ્ઞાન હોતું નથી; પરંતુ સૂક્ષ્મસ્વરૂપ આત્માને તો એ સર્વનું જ્ઞાન હોય છે.^{૨૦}

ઈતિ શ્રીમદ્દાભારતમા શાંતિપર્વાતર્જત મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'મોક્ષવર્ણન' નામનો

અધ્યાય ૨૦૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૫મો

આત્મસાક્ષાત્કારનો ઉપાય

(મનુ-જૃહસ્પતિસંવાદ ચાલુ)

॥ મનુસ્વાગ ॥

દુઃસ્વોપઘાતે શરીરે માનસે ચાપ્સુપસ્થિતે ।

યસ્મિન્ન શક્યતે કર્તું યત્નસ્તં નાનુચિંતયેત્ ॥૧॥

મનુએ કહ્યું : હે જૃહસ્પતિ ! કેઈ સમયે શારીરિક અથવા માનસિક દુઃખની પીડા બે ઉપસ્થિત થાય છે, તો યોગાભ્યાસ કરવા માટે પ્રયત્ન કરી શકાતો નથી; માટે તે વેળા એ દુઃખનો વિચાર જ કરવો નહિ; (અર્થાત્ તેનું ચિંતન ન કરવા પડે જ તે દુઃખનો પરિહાર કરવો.)^૧ કેમ કે ચોતાના પર આવી પડેલા દુઃખનો બિલકુલ વિચાર જ ન કરવો, એ જ તે દુઃખને દૂર કરવાનું ઔષધ છે. વળી દુઃખનો વિચાર કરવાથી બિલકુલ તે સાચું આવે છે અને અધિકાધિક થઈ પડે છે.^૨ મનુષ્યના વિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય જ એ છે કે, માનસિક દુઃખનો જ્ઞાન વડે નાશ કરવો અને શારીરિક દુઃખનો ઔષધો વડે નાશ કરવો, પરંતુ બાળકોની પેઠે (અજ્ઞાનીઓની પેઠે) શેઠણું શેવાં નહિ.^૩ બુદ્ધિમાન પુરુષે યૌવન ને, રૂપને, છવિતને, દ્રવ્યસંગ્રહને, આદિગ્યને તથા પ્રિયજનના સહવાસને અનિત્ય સમજીને તેમાં લુબ્ધ થવું નહિ;^૪ તેમ જ એકલા પુરુષે આખા દેશના દુઃખનો શોક કરવો તે પણ યોગ્ય નથી; પરંતુ પોતે તે દુઃખને દૂર કરવાનો ઉપાય બે બાજુનો હોય, તો શોક કયો વિના તેનો ઉપાય જ કરવો.^૫ ખરેખર, આ મનુષ્યજીવનમાં સુખના કરતાં દુઃખ ઘણું જ રહેલું છે; કેમ કે મોહાપીન થયેલા મનુષ્ય સુખ સંપાદન કરવા માટે ઇન્દ્રિયોના વિષયો ઉપર જેટલામાં રનેહ કરે છે, તેટલામાં તો અપ્રિય એવું મરણ તેની પાસે આવી પહોંચે છે;^૬ માટે જે

મનુષ્ય સુખનો તથા દુઃખનો બંનેનો ત્યાગ કરે છે, તે પરબ્રહ્મને પામે છે અને એ પ્રકારે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાની પુરુષો લેશમાત્ર શોક કરતા નથી.^૭ વિષયોને પ્રાપ્ત કરતી વેળા દુઃખ થાય છે, પ્રાપ્ત થયા પછી તેઓનું રક્ષણ કરતી વેળા દુઃખ થાય છે અને તેઓનો જ્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે પણ દુઃખ જ ભોગવવું પડે છે; માટે વિષય સંબંધી ચિંતન જ ન કરવું (તે ઉત્તમ છે).^૮

(એ પ્રમાણે વેરાગ્યનું કથન કરીને હવે આત્મ-જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે છે.) જ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ જ અહંકારથી આરંભી ઘટ સુધીના સર્વ જ્ઞાનવિષયક પદાર્થોરૂપે બનેલા છે અને તેનું મૂળ કારણ કેવળ અવિદ્યા જ છે; માટે તમારે બળવું કે, મન એ જ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનો ધર્મ છે અને તે મન જ્યારે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સાથે સંબંધવાળું થાય છે, ત્યારે બુદ્ધિ વિષયાકારવૃત્તિરૂપે પરિણમે છે; (તાત્પર્ય કે, સુવર્ણના ભિન્ન ભિન્ન અલંકારો જેમ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે ભાસે છે, છતાં તે સર્વ સુવર્ણ જ છે, તેમ અહંકારથી આરંભીને ઘટ સુધીના સર્વ પદાર્થો જુદા જુદા ભાસે છે; પરંતુ તે સર્વ કેવળ બ્રહ્મ જ છે.)^૯ અને જ્યારે કર્મજન્ય સંસ્કારોવાળી બુદ્ધિ મનનાત્મક એવી વૃત્તિની અંદર એકરૂપ થઈ જાય છે, અર્થાત્ બુદ્ધિ કેવળ મનનાત્મક વૃત્તિને ધારણ કરે છે, ત્યારે ધ્યાનયોગ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી સમાધિ વડે પરબ્રહ્મને સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે.^{૧૦} જેમ પર્વતના શિખરમાંથી નીકળેલું જળ પૃથ્વીના નિમ્ન (નીચાણના) પ્રદેશ તરફ વહેવા માંડે છે, તેમ કર્મજન્ય સંસ્કારોવાળી બુદ્ધિ અજ્ઞાનમાંથી નીકળી ને ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયો તરફ જ વહી જાય છે. રૂપાદિક વિષયોમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે;^{૧૧} પરંતુ જ્યારે તે અજ્ઞાનનો વિનાશકાળ ઉપસ્થિત થાય છે અને મનનાત્મક બુદ્ધિની વૃત્તિમાં તે અજ્ઞાનના પણ કારણભૂત એવી નિર્જીવ ધ્યેયવસ્તુનો જ્યારે પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, ત્યારે કસોટીના પથ્થર ઉપર બેઠેલી સુવર્ણના કસની રેખા જેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ બુદ્ધિમાં પરબ્રહ્મનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર અનુભવાય છે.^{૧૨} આ અખંડ ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમાત્માનો હજી સાક્ષાત્કાર થયો નથી હોતો, તે પહેલાં મનનો તો તિરોબાવ જ થઈ જાય છે અને વળી મન એ

તેમ ઇંદ્રિયો જો પ્રસન્ન અથવા સ્વાધીન હોય છે, તો જ જ્ઞાન દ્વારા જ્ઞેયનો (આત્માનો) સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે;^૨ પરંતુ જો પાણી ડહોળાઈ ગયેલું હોય છે, તો તેમાં પોતાના સ્વરૂપને જેમ જોઈ શકાતું નથી, તેમ ઇંદ્રિયોનો આકૃતીભાવ (અચળતા) હોય છે, તો બુદ્ધિમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી.^૩ અવિદ્યા અજ્ઞાનમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અવિદ્યા મનનું આકર્ષણ કરે છે. (અર્થાત્ અજ્ઞાનજન્ય અવિદ્યા જ મનને રાગદ્વેષની વાસનાવાળું કરી મૂકે છે.) આ રીતે જ્યારે મન હૃષિત થાય છે, એટલે તેને અધીન રહેનારી ઇંદ્રિયો પણ દુહા બને છે. જે મનુષ્ય અજ્ઞાનજન્ય મોહથી ભરચક બની ગયેલો હોય છે, તે સાંસારિક વિષયોમાં દટાઈ રહેલો હોય છે, તોપણ તૃપ્ત થતો નથી અને તે જીવ ધર્મ-અધર્મને સાથે લઈ વારંવાર વિષયભોગ કરતા માટે જન્મમરણને પામ્યા કરે છે.^૪ આ જગતમાં જ્યાં સુધી પાપકર્મ બાકી હોય છે, ત્યાં સુધી પુરુષની તૃષ્ણાનો કદી નાશ જ થતો નથી, પરંતુ જ્યારે પાપનો જ સમૂળગો નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે તૃષ્ણા પણ નિવૃત્ત થાય છે.^૫ મનુષ્ય વિષયોની અંદર સ્વયોપચયો રહે છે, વારંવાર તેઓનો આશ્રય કરે છે અને વિરુદ્ધ કૃત્યો કરવાની મનમાં ઈચ્છા કરે છે, તેથી જ પરમાત્માને પામી શકતો નથી;^૬ પણ જ્યારે મનુષ્યોનાં પાપી કર્મોના ક્ષય થાય છે, ત્યારે જ તેઓને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી દર્ષણની પેઠે સ્વચ્છ બની ગયેલી બુદ્ધિને વિષે આત્મદર્શન કરી શકે છે.^૭ પુરુષની ઇંદ્રિયો જો વિષયોમાં ફેલાયેલી રહે છે, તો તે દુઃખી છે અને વિષયોથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે તો તે સુખી છે; માટે જેમ બને તેમ ઇંદ્રિયોને તેઓના વિષયો તરફ જતાં અટકાવવી અને મનથી જ તેઓનો નિશ્ચય કરવો.^૮ ઇંદ્રિયોનું કારણ મન છે, મનનું કારણ બુદ્ધિ છે, બુદ્ધિનું કારણ જીવાત્મા છે અને જીવાત્માનું કારણ પરમાત્મા છે; (અર્થાત્ શબ્દાદિ વિષયોનો ઇંદ્રિયોમાં લય કરવો, ઇંદ્રિયોનો મનમાં લય કરવો, મનનો બુદ્ધિમાં લય કરવો, બુદ્ધિનો જીવાત્મામાં લય કરવો અને જીવાત્માનો પરમાત્મામાં લય કરવો. આ રીતે ઉત્તરોત્તર પ્રવિલાપન કરવાથી છેવટે શુદ્ધ પરબ્રહ્મ જ અવશેષ

રહે છે);^{૧૦} કેમ કે અચ્યુતસ્વરૂપ એવા શુદ્ધ ચૈતન્યમાંથી જીવાત્મા ઉત્પન્ન થયો છે, જીવાત્મામાંથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે, બુદ્ધિમાંથી મન ઉત્પન્ન થયું છે, મનમાંથી શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ છે અને શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોમાંથી શબ્દાદિ વિષયો ઉત્પન્ન થયા છે.^{૧૧} જે પુરુષ શબ્દાદિ વિષયોનો, તે વિષયોના આશ્રયભૂત આકાશાદિ કારણશરીરોનો તથા પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં રથૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરોનો ત્યાગ કરે છે, તે કેવલ્યપદને (મોક્ષને) પામે છે.^{૧૨} જેમ સૂર્ય ઉદય પામતી વેળા પોતાના કિરણમંડળને સર્વત્ર ફેલાવે છે અને અસ્ત પામતી વેળા પોતાનાં કિરણોને સંગ્રેષ્ટી લે છે, તેમ જ અંતરાત્મા પણ દેહની અંદર પ્રવેશ કરીને પોતાનાં ઇંદ્રિયોરૂપી કિરણોને આસપાસ ફેલાવીને શબ્દાદિ પાંચે વિષયોને ગ્રહણ કરે છે અને જ્યારે શરીરનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તે ઇંદ્રિયોરૂપી કિરણોને સંગ્રેષ્ટી લે છે.^{૧૩} જે પુરુષ પુણ્યપાપમય પ્રવૃત્તિપ્રધાન ધર્મનું આચરણ કરે છે, તે કર્મ દ્વારા ઉપરિચિત થયેલા સંસારમાર્ગમાં વારંવાર દોરાયા કરે છે અને તે તે કર્મનાં ફળભૂત સુખદુઃખાદિને સંપાદન કરે છે;^{૧૪} પરંતુ કર્મના ત્યાગરૂપ નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મનું આચરણ કરીને વિષયભોગોનો ત્યાગ કરનાર પુરુષના વાસનાત્મક રસ સિવાયના સર્વ વિષયાભિલાષો આપોઆપ જ શાંત પડી જાય છે અને તે પુરુષને પરમાત્માનો જ્યારે સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે તેનો વાસનાત્મક રસ પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે.^{૧૫} જ્યારે સુમુક્તની બુદ્ધિ વિષયાસક્તિથી રહિત થાય છે અને મનઃપ્રધાન ત્વં પદાર્થમાં (અસ્મિતામાત્રમાં) જ રિથર થાય છે, ત્યારે તેનું મન પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ થઈ રહે છે; કેમ કે તે વેળા મનનો બ્રહ્મની અંદર જ લય થઈ ગયો હોય છે.^{૧૬} જે બ્રહ્મ સ્પર્શન, શ્રવણ, સ્વાદન, દર્શન અને ગંધન આદિ સર્વ ક્રિયાઓથી હીન છે; અર્થાત્ પાંચે ઇંદ્રિયોના અવિષય છે અને અનુમાનથી પણ અગમ્ય છે, તે બ્રહ્મનો કેવળ બુદ્ધિથી જ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.^{૧૭} અને તે વેળા મનઃકલ્પિત ઘટપટાદિ સર્વ આકૃતિઓનો મનમાં લય થઈ જાય છે, મનનો બુદ્ધિમાં લય થઈ જાય છે, બુદ્ધિનો જીવમાં લય થઈ જાય છે અને જીવનો પરમાત્મામાં લય થઈ જાય છે.^{૧૮} શબ્દાદિ

વિષયોને ઇન્દ્રિયોતું જ્ઞાન હોતું નથી, ઇન્દ્રિયોને મનતું જ્ઞાન હોતું નથી, મનને બુદ્ધિતું જ્ઞાન હોતું નથી અને બુદ્ધિને આત્માતું જ્ઞાન હોતું નથી; પરંતુ સૂક્ષ્મસ્વરૂપ આત્માને તો એ સર્વતું જ્ઞાન હોય છે.^{૨૦}

ઈતિ શ્રીમદ્દાભારતમા શાંતિપર્વાતર્જત મોક્ષધર્માતુશાસન-
પર્વમાં 'મોક્ષવર્ણન' નામનો

અધ્યાય ૨૦૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૫ મો

આત્મસાક્ષાત્કારનો ઉપાય

(મનુ-ગૃહસ્પતિસંવાદ આહુ)

॥ મનુષ્યાવ ॥

દુઃખોપઘાતે શારીરે માત્સે ચાપ્યુપસ્થિતે ।

યસ્મિન્ન શક્યતે કર્તું યત્નસ્તં નાતુચિંતયેત્ ॥૧॥

મનુએ કહ્યું : હે ગૃહસ્પતિ ! કોઈ સમયે શારીરિક અથવા માનસિક દુઃખની પીડા બે ઉપસ્થિત થાય છે, તો યોગાભ્યાસ કરવા માટે પ્રયત્ન કરી શકાતો નથી; માટે તે વેળા એ દુઃખનો વિચાર જ કરવો નહિ; (અર્થાત્ તેનું ચિંતન ન કરવા વડે જ તે દુઃખનો પરિહાર કરવો.)^૧ કેમ કે પોતાના પર આવી પડેલા દુઃખનો બિલકુલ વિચાર જ ન કરવો, એ જ તે દુઃખને દૂર કરવાનું ઔષધ છે. વળી દુઃખનો વિચાર કરવાથી બિલકુલ તે સાચું આવે છે અને અધિકાધિક થઈ પડે છે.^૨ મનુષ્યના વિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય જ એ છે કે, માનસિક દુઃખનો જ્ઞાન વડે નાશ કરવો અને શારીરિક દુઃખનો ઔષધો વડે નાશ કરવો, પરંતુ બાળકોની પેઠે (અજ્ઞાનીઓની પેઠે) શેઠશું શેવાં નહિ.^૩ બુદ્ધિમાન પુરુષે યૌવન ને, રૂપને, જીવિતને, દ્રવ્યસંગ્રહને, આરોગ્યને તથા પ્રિયજનના સહવાસને અનિત્ય સમજીને તેમાં લુબ્ધ થવું નહિ;^૪ તેમ જ એકલા પુરુષે આખા દેશના દુઃખનો શોક કરવો તે પણ યોગ્ય નથી; પરંતુ પોતે તે દુઃખને દૂર કરવાનો ઉપાય બે બાજુતો હોય, તો શોક કયા વિના તેનો ઉપાય જ કરવો.^૫

ખરેખર, આ મનુષ્યજીવનમાં સુખના કરતાં દુઃખ ઘણું જ રહેલું છે; કેમ કે મોહાધીન થયેલો મનુષ્ય સુખ સંપાદન કરવા માટે ઇન્દ્રિયોના વિષયો ઉપર જેટલામાં રનેહ કરે છે, તેટલામાં તો અપ્રિય એવું મરણ તેની પાસે આવી પહોંચે છે;^૬ માટે બે

મનુષ્ય સુખનો તથા દુઃખનો બંનેનો ત્યાગ કરે છે, તે પરબ્રહ્મને પામે છે અને એ પ્રકારે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાની પુરુષો લેશમાત્ર શોક કરતા નથી.^૭ વિષયોને પ્રાપ્ત કરતી વેળા દુઃખ થાય છે, પ્રાપ્ત થયા પછી તેઓનું રક્ષણ કરતી વેળા દુઃખ થાય છે અને તેઓનો ન્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે પણ દુઃખ જ લોગવવું પડે છે; માટે વિષય સંબંધી ચિંતન જ ન કરવું (તે ઉત્તમ છે).^૮

(એ પ્રમાણે વૈરાગ્યનું કથન કરીને હવે આત્મ-જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે છે :) જ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ જ અહંકારથી આરંભી ઘટ સુધીના સર્વ જ્ઞાનવિષયક પદાર્થોરૂપે બનેલા છે અને તેનું મૂળ કારણ કેવળ અવિદ્યા જ છે; માટે તમારે બાજુવું કે, મન એ જ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનો ધર્મ છે અને તે મન ન્યારે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સાથે સંબંધવાળું થાય છે, ત્યારે બુદ્ધિ વિષયાકારવૃત્તિરૂપે પરિણમે છે; (તાત્પર્ય કે, સુવર્ણના ભિન્ન ભિન્ન અલંકારો જેમ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે ભાસે છે, છતાં તે સર્વ સુવર્ણ જ છે, તેમ અહંકારથી આરંભીને ઘટ સુધીના સર્વ પદાર્થો બ્રહ્મ ભાસે છે; પરંતુ તે સર્વ કેવળ બ્રહ્મ જ છે.)^૯ અને ન્યારે કર્મજન્ય સંસ્કારોવાળી બુદ્ધિ મનનાત્મક એવી વૃત્તિની અંદર એકરૂપ થઈ જાય છે, અર્થાત્ બુદ્ધિ કેવળ મનનાત્મક વૃત્તિને ધારણ કરે છે, ત્યારે ધ્યાનયોગ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી સમાધિ વડે પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે.^{૧૦} જેમ પર્વતના શિખરમાંથી નીકળેલું જળ પૃથ્વીના નિઝ (નીચાણના) પ્રદેશ તરફ વહેવા માટે છે, તેમ કર્મજન્ય સંસ્કારોવાળી બુદ્ધિ અજ્ઞાનમાંથી નીકળી ને ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયો તરફ જ વહી જાય છે. રૂપાદિક વિષયોમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે;^{૧૧} પરંતુ ન્યારે તે અજ્ઞાનનો વિનાશકાળ ઉપસ્થિત થાય છે અને મનનાત્મક બુદ્ધિની વૃત્તિમાં તે અજ્ઞાનના પણ કારણભૂત એવી નિર્ગુણ દ્યેયવસ્તુનો ન્યારે પ્રાહુર્ભાવ થાય છે, ત્યારે કસોટીના પથ્થર ઉપર ઊઠેલી સુવર્ણના કસની રેખા જેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ બુદ્ધિમાં પરબ્રહ્મનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર અનુભવાય છે.^{૧૨} આ અખંડ ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમાત્માનો હજી સાક્ષાત્કાર થયો નથી હોતો, તે પહેલાં મનનો તો તિરોભાવ જ થઈ જાય છે અને વળી મન એ

કોઈ જાતના સંસ્કારોને ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી. વળી તેઓ જિહ્વાના અગ્રભાગમાં જ પ્રવૃત્તિ કરનારાં છે, ચત્તસાધ્ય છે અને નાશવંત છે;^{૧૬} પરંતુ બ્રહ્માના સંબંધમાં તેવું કંઈ નથી. તે શરીરને આશ્રય કરીને જ જીવસ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે, તે ચત્તસાધ્ય નથી; તેમ જ આદિ, મધ્ય કે અંતવાળું પણ નથી.^{૧૭} ઋગ્વેદનો, યજુર્વેદનો તથા સામવેદનો કોઈ આદિ છે, એમ કહેવામાં આવે છે અને જેઓનો આદિ હોય તેઓનો અંત પણ હોય, એમ આપણે જોઈએ જ છીએ; પરંતુ બ્રહ્માનો તો કોઈ આદિ જ નથી અને તેથી જ તેમનો અંત પણ નથી.^{૧૮} આ રીતે બ્રહ્મ અનાદિ અને અનંત છે, માટે જ વ્યાપક અને અવ્યય કહેવાય છે; તેમ જ અવ્યય હોવાથી જ દુઃખ અને દ્રંદો (માન, અપમાન વગેરે) થી રહિત છે.^{૧૯} મનુષ્યો કેવળ અદૃશ્ય (ભાગ્યનું) જ આલંબન

કરીને તથા વિષયભોગ નામના કર્મથી ઉપરામ પામીને કોઈ પ્રકારનો ઉપાય કરતા નથી, તેથી જે ઉપાય વડે તે પરમપદને પામી શકાય છે, તે ઉપાય ને જોઈ શકતા નથી^{૨૦} અને કદાચિત્ જોઈ શકે છે તો વિષયોની અંદર સંસર્ગ થઈ જવાથી, નિરંતર વિષયોનું દર્શન કરવાથી અથવા યૌગિક ઐશ્વર્ય-સુખની મનમાં આકાંક્ષા રાખવાથી પરમપદને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.^{૨૧} વળી બીજા કેટલાએક મનુષ્યો આ જગતમાં જે જે વિષયોનું દર્શન કરે છે, તેને તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરતા નથી; કેમ કે તે મનુષ્યો ગુણોની (વિષયોની) ઇચ્છા રાખનારા હોય છે અને બ્રહ્મ તો કેવળ નિર્ગુણ જ છે;^{૨૨} તેમ જ જેઓ અતિશય મૂઢ હોય છે, તેઓ અત્યંત તુચ્છ એવા બાહ્યગુણોમાં આસક્ત હોય છે અને તેથી જ તેઓ યોગીઓને પ્રાપ્ત થનારા સત્ય-સંકલ્પ આદિ બ્રહ્મસ્વરૂપ ગુણોને કેવી રીતે બાંધી શકે? પરંતુ (ધુમાડા વડે જેમ અગ્નિનું અનુમાન કરી શકાય છે અને વૃક્ષની શાખાના અગ્રભાગનું દર્શન કરીને અંદ્રની કળાનાં જેમ દર્શન કરી શકાય છે તેમ,) સત્યકામ આદિ ઉદ્ભુદ ગુણો દ્વારા અનુમાન કરવાથી પરબ્રહ્મને પામી શકાય છે.^{૨૩} અમે ધ્યાન દ્વારા સૂક્ષ્મ થયેલા મનથી પરબ્રહ્મને બાંધી શકીએ છીએ, તોપણ વાણીથી તેમનું વર્ણન કરવા માટે શક્તિમાન નથી; કેમ કે મનોમાય એવી વસ્તુને કેવળ મન જ ચક્રવ્ય કરી શકે છે અને દર્શનવિષય-ભૂત એવી વસ્તુને કેવળ દૃષ્ટિ જ ચક્રવ્ય કરી શકે છે.^{૨૪} જે મનુષ્ય જ્ઞાન દ્વારા યુદ્ધિને નિર્મળ કરે છે, યુદ્ધિ વડે મનને નિર્મળ કરે છે અને મન વડે મન

× આ 'અદૃશ્યું આલંબન કરીને' એ વાક્ય ઉપરથી ચાર પ્રકારની આધ્યાત્મિક તુષ્ટિઓ કહેવામાં આવી છે અને 'વિષયભોગ નામના કર્મથી ઉપરામ પામીને' એ બીજા વાક્યથી પાંચ પ્રકારની બાહ્ય તુષ્ટિઓ કહેવામાં આવી છે. તેમાં પ્રથમની આધ્યાત્મિક તુષ્ટિઓ આ પ્રમાણે છે : પ્રકૃતિ અને પુરુષનો શાસ્ત્ર દ્વારા વિવેક થવો, એટલે સંતોષ માનવો, તેને 'પ્રકૃતિતુષ્ટિ' કહે છે. વિવેકજ્ઞાન થયું એટલે જ કૃતાર્થ-પણું પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી ધ્યાન કરવાની શી જરૂર છે? આમ માનવું તેને 'ઉપાદાનતુષ્ટિ' કહેવામાં આવે છે; સંન્યાસ લીધા પછી પણ અચુક સમયે જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે તો પછી વ્યર્થ કહેશ શા માટે મોળવવો? આમ માનીને શાંત બેસી રહેવું તેને 'કાળ-તુષ્ટિ' કહેવામાં આવે છે; પૂર્વજન્મના પુણ્યને લીધે જ આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે તો પછી ધ્યાન કરવાનો પ્રયાસ શા માટે કરવો જોઈએ? આમ માનીને શાંત રહેવું તેને 'ભાગ્યતુષ્ટિ' કહેવામાં આવે છે. આ ચાર તુષ્ટિઓના આલંબનને જ અદૃશ્યું આલંબન કહેવામાં આવ્યું છે. હવે પાંચ પ્રકારની બાહ્ય તુષ્ટિઓ આ પ્રમાણે છે : ધન મેળવવામાં દુઃખ છે, એમ માનીને ધન મેળવવાનો ઉપાય જ ન કરવો, તેને 'પારતુષ્ટિ' કહેવામાં આવે છે; રાજ કે ચોરલોકો ધનને લાંટી જશે તો બલદુઃખ થશે, એમ માનીને ધનથી ઉપરામ પામવો તેને 'સુખાતુષ્ટિ' કહેવામાં આવે છે; ભોગ ભોગવવાથી નાશ થાય છે અને તેમાંથી પાછું દુઃખ જ ઉત્પન્ન

થાય છે, એમ માનીને ઉપરામ પામવો તેને 'પારાપર-તુષ્ટિ' કહે છે. ભોગની અંદર પણ નાશવંતપણું વગેરે દોષો જોઈને ઉપરામ પામવો તેને 'અનુત્તમાંભરતુષ્ટિ' કહે છે. પ્રાણીઓની હિંસા કર્યા વિના ભોગપ્રાપ્તિ થતી નથી એ ન્યાય પ્રમાણે ભોગોની અંદર હિંસા આદિ અનેક દોષો રહેલા છે, માટે તેઓનો ત્યાગ કરવો તે જ ઉત્તમ છે, એમ માનીને ભોગોથી ઉપરામ પામવો તેને 'ઉત્તમાંભરતુષ્ટિ' કહેવામાં આવે છે. આ ત્રણ પ્રકારની તુષ્ટિઓનું આલંબન કરીને પોતાને કૃતાર્થ માનનારા અને ઉપાયોની અંદર પ્રવૃત્તિ નહિ કરનારા મનુષ્યોને આત્મસાક્ષાત્કાર થતો નથી.

ધંદ્રિયોને નિર્મળ કરે છે, તેને અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, ^{૨૫} તેમ જ જે મનુષ્ય બુદ્ધિની અતિમ વૃત્તિથી પણ રહિત થયેલો હોય છે અને વિચારાત્મક મનથી સમૃદ્ધ થયેલો હોય છે, (અર્થાત્ શ્રવણ મનન આદિ શુભોથી યુક્ત હોય છે તે) નિર્શુભ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ જે પુરુષો અનેક પ્રકારની વૈષયિક આશાઓથી ઘેરાઈ ગયેલા હોય છે, તેઓ કામની અદરના ભાગમાં રહેલા અગ્નિને જેમ વાયુ ત્યાગ કરે છે, તેમ પોતાના દેહની અદર જ રહેલા આત્માનો ત્યાગ કરે છે-આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાનો ઉપાય જ કરતા નથી ^{૨૬} સર્વ વિષયોનું મુખ્યત્વે કરીને આત્મામાં જ પ્રવિલાપન કરવામાં આવે છે, તો વિષયોથી મુક્ત થયેલું મન બુદ્ધિથી પર રહેલા બ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત કરાવનારું થઈ પડે છે, પરંતુ જે આત્માથી ભિન્નસ્વરૂપે બાહ્યને વિષયોનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તો બ્રહ્મલોક સુધીનું તુલ્ય અશ્વર્ય જ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા નર કાદિ અનૈશ્વર્ય પણ આવી મળે છે, માટે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે વિષયોનો ત્યાગ કરવામાં જ પ્રવૃત્તિ કરનારો પુરુષ બ્રહ્મસ્વરૂપને સપાદન કરે છે (અર્થાત્ 'વધાય વિપયાસર્વં મુત્યૈ નિવિપય મન' વિષયોમાં આસક્ત થયેલું મન બંધનકર્તા થઈ પડે છે, પણ વિષયોથી મુક્ત થયેલું મન મોક્ષદાતા જ થઈ પડે છે) ^{૨૭} આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અવ્યક્ત જ છે, તોપણ દેહાદિક ઉપાધિના યોગથી તેના ઈર્ષો વ્યક્તના જેવા દેખાય છે, પરંતુ જ્યારે સુપ્રસિકાળ, મરણકાળ અથવા મોક્ષકાળ ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે તેનો તે જ આત્મા પુનઃ અવ્યક્તસ્વરૂપે બાહ્યમાં આવે છે (તે ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે, દેહાદિકની ઉપાધિવાળી મધ્યમ અવસ્થામાં ભાસનારો આત્માનું વ્યક્તપણ કેવળ મિથ્યા જ છે) આ રીતે અવ્યક્તસ્વરૂપ એવો આત્મા વસ્તુતઃ સર્વ કામનાઓથી રહિત છે, છતાં ધંદ્રિયોના ચળધમા જકડાયેલો હોવાથી ધંદ્રિયોની વૃદ્ધિને લીધે વૃદ્ધિમાન થયેલો ભાસે છે અને ધંદ્રિયોની સ્થાનતાને લીધે સ્થાન થયેલો ભાસે છે ^{૨૮} આ ચિદાભાસ પ્રથમ સર્વ ધંદ્રિયો માથે જોડાઈને લિંગ શરીરમાં દાખલ થાય છે અને પછી ત્યૂગદેહના આકારે પરિણમ પામેલા પાત્ર મહાભૂતોનો આશ્રય

કરે છે, અર્થાત્ સ્થૂળ શરીરને ધારણ કરે છે, પરંતુ જ્યાં સુધી તે બિન્નસ્વરૂપ એવા અતર્યોગી પરમાત્માથી રહિત હોય છે, ત્યાં સુધી કોઈ જાતનું કર્મ કરવા માટે સમર્થ થઈ શકતો નથી ^{૨૯} (તોપણ જીવની દુઃખમાંથી મુક્તિ જ થતી નથી, એમ તો નથી જ) જેમ મનુષ્ય પૃથ્વીના અતને જોઈ શકતો નથી, તોપણ તમારે બાહ્યુ કે, અમુક સમય થઈ ગયા પછી પૃથ્વીનો અત (નાશ) તો થવાનો જ. (કારણ કે પૃથ્વી એ કંઈ વિભુદ્રવ્ય નથી, એ જ પ્રમાણે દુઃખની પરપરાનો પણ અપશય નાશ જ થવાનો, કેમ કે દુઃખ એ એકજન્ય વસ્તુ છે અને જે જન્ય વસ્તુ હોય છે, તે અપશય નાશવત જ હોય છે) જેમ વાયુ સમુદ્રની અદર પડેલા તૃણાદિક પદાર્થને આમતેમ ઘસડી જઈને પણ અતે સમુદ્રની સામે પાર પડોઆડી દે છે, તેમ કર્મરૂપી વાયુ પણ સસારસમુદ્રમાં ગોથા ખાતા જીવરૂપી મછવાને આમતેમ ઘસડી જઈને ચિત્તશુદ્ધિ આપ્તિની ઉત્પત્તિ દ્વારા આમે પાર પડોઆડી દે છે ^{૩૦} જેમ સૂર્ય પોતાના કિરણમંડળને સર્વત્ર પ્રસારીને જગદ્વ્યાપક શુભને ધારણ કરે છે, પરંતુ જ્યારે પોતાના કિરણમંડળને પુનઃ મમેટી લે છે, ત્યારે પાટો નિર્શુભ સ્વરૂપને ધારણ કરે છે, તેમ ચિત્ત શુદ્ધિ થયા પછી જ્ઞાનનો જ્યારે ઉદય થાય છે, ત્યારે સુખીત્વ આદિ ધર્મવાગા અહકારનો ત્યાગ કરનારો મનનગીવ જીવાત્મા નિર્શુભ તથા અવિનાગી એવા પરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે ^{૩૧} જે પરમાત્મા સ્વનિર્દમ્બરૂપ છે, પુણ્યથાળી મહાત્માઓની પરમ ગતિરૂપ છે, સ્વયંભૂ છે, જગતના ઉત્પાદક અને મહારક છે, પરિણામધર્મથી રહિત છે, મનાતન છે, અમૃતસ્વરૂપ છે, વિકાગ્રહ્ય છે અને અવિનાગી છે, તેમનું જ્ઞાન કરીને મનુષ્ય મહાન મોક્ષપદને પ્રાપ્ત કરે છે-જનનજગમૃતયુધી ગહિત થાય છે ^{૩૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વોત્તમ મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમાં 'બ્રહ્મવિજ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય' નામનો

અધ્યાય ૨૦૬ મો તમામ

* અર્થાત્ કમળવદિ મર્ચિદિમાલિપતા વનકદંડ - જનક વગેરે રાજાઓ કર્મ કરીને જ જ્ઞાન મેળવવાના મોક્ષમાર્ગને માન્યા છે. * એ ગીતાના વાક્ય પ્રમાણે મ્મ-દ્વારા જ જ્ઞાનનો પ્રાપ્તિ થાય છે

અધ્યાય ૨૦૭મો

જગતની ઉત્પત્તિનું વણુન

॥યુધિષ્ઠિર ઉવાચ॥

પિતામહ મહાપ્રાજ્ઞ પુંડરીકાક્ષમચ્યુતમ્ ।

કર્તારમકૃતં વિષ્ણુ ભૂતાનાં પ્રભવાપ્યયમ્ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે મહા બુદ્ધિમાન પિતામહ ! કમળ સમાન નેત્રવાળા, અવિનાશી, જગતના સ્રષ્ટા, ઉત્પત્તિથી રહિત, સર્વવ્યાપક, આકાશાદિ મહાભૂતોના ઉત્પાદક તથા સંહારક, સર્વ ઇન્દ્રિયોના પ્રવર્તક, વેદવાણીના પણ રક્ષક, જરા આદિ શારીરિક ધર્મોથી અજિત અને બ્રહ્મામહેશને પણ સુખ આપનારા ભગવાન નારાયણનું (શ્રીકૃષ્ણનું) તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે. ^{૧૨}

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજા ! જમહસ્ત્રિના પુત્ર પરશુરામ, દેવર્ષિ નારદ અને કૃષ્ણ દ્વૈપાયન-વેદ વ્યાસ પાસેથી આ વિષય મેં સાંભળ્યો છે. ^૩ વળી હે તાત ! અસિત, દેવલ, મહાતપસ્વી વાદમીકિ અને માર્કેન્દ્રેય ઋષિ પણ શ્રીગોવિંદના મહાઅદ્ભુત મહાદાત્મ્યનું કથન કર્યો કરે છે. ^૪ હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! ભગવાન કેશવ (શ્રીકૃષ્ણ) સર્વ જગતના ઈશ્વર છે) પ્રભુ છે અને તે વ્યાપક દેવે જ આ સર્વ જગતને પુરુષરૂપે (જીવરૂપે) બહુધા વ્યાપ્ત કર્યું છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે. ^૫ હે મહાબાહુ યુધિષ્ઠિર ! શાહુર્ગધનુષને ધારણ કરનારા મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં જે કર્મોને બ્રાહ્મણો નજી છે તે હું કહું છું, તમે સાંભળો. ^૬ હે મનુષ્યોના ઇન્દ્ર ! પુરાણવેદના મનુષ્યો ગોવિંદનાં જે જે કર્મોનું કથન કરે છે, તે સર્વ હું તમને કહું છું. ^૭ સર્વ ભૂતોના આત્મા મહાત્મા પુરુષોત્તમે (શ્રીકૃષ્ણ) વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી અને આકાશ આ પાંચ મહાભૂતોને પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યો અને તે સર્વને ઉત્પન્ન કર્યો પછી સર્વ ભૂતોના ઈશ્વર અને સર્વના પ્રભુ મહાત્મા પુરુષોત્તમે જળની અંદર જ પોતાનું નિવાસસ્થાન કર્યું. ^૮ પછી ત્યાં રહીને સર્વ પ્રકારે તેજોમય એવા તે પુરુષોત્તમે સર્વ પ્રાણીઓના આદિ કારણભૂત એવા સંકર્ષણને [અહંકારને] ઉત્પન્ન કર્યો. ^{૧૦} અમે સાંભળ્યું છે કે, મનની સાથે ઉત્પન્ન થયેલા તે સંકર્ષણ સર્વ પ્રાણીઓના આશ્રય ભૂત છે અને ભૂત તથા ભવિષ્ય એ બંને કાળને

તથા સર્વ પ્રાણીઓને ધારણ કરે છે. ^{૧૧} હે મોટી ભુજાઓવાળા રાજા ! તે સંકર્ષણ મહાત્મા પ્રકટ થયા, તે પછી પુરુષોત્તમની નાભિમાંથી એક દિવ્ય કમળ ઉત્પન્ન થયું, જે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી હતું. ^{૧૨} હે તાત ! એ કમળમાં પોતાના તેજથી સર્વ દિશાઓને પ્રકાશિત કરતા ભગવાન બ્રહ્મદેવ ઉત્પન્ન થયા, જે સર્વ પ્રાણીઓના પિતામહ છે. ^{૧૩} એ પ્રમાણે મોટી ભુજાઓવાળા મહાત્મા બ્રહ્મદેવ પ્રકટ થયા કે, તુરત જ સૌની પહેલાં મધુ નામનો એક મહાન અસુર અંધકારમાંથી ઉત્પન્ન થયો. ^{૧૪} તે અસુર મહાઉઘ્ર હતો, ઉઘ્ર કર્મને કરનારો હતો અને બ્રહ્મદેવને મારી નાખવારૂપ ભયંકર કર્મ કરવા તૈયાર થયો હતો, જેથી પુરુષોત્તમે બ્રહ્મદેવનું રક્ષણ કરવા માટે તેને મારી નાખ્યો. ^{૧૫} હે તાત ! એ વેળા મધુ દૈત્યનો વધ કર્યો હતો, તેથી સર્વ દેવો, દાનવો અને મનુષ્યો, સર્વ યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન પુરુષોત્તમને ‘મધુસૂદન’ કહે છે. ^{૧૬} પછી બ્રહ્મદેવે દક્ષ, મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ અને કંતુ નામના સાત પુત્રોને પોતાના માનસિક સંકલ્પથી ઉત્પન્ન કર્યો. હે તાત ! તેઓમાં સૌથી મોટા મરીચિએ, કશ્યપ નામના એક પુત્રને પોતાના મનથી ઉત્પન્ન કર્યો કે જે કશ્યપ, મરીચિના સર્વ પુત્રોમાં મોટો હતો, તેજસ્વી હતો અને મહાબ્રહ્મવેદના હતો. ^{૧૭-૧૮} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! બ્રહ્મદેવે પ્રજાપતિ દક્ષને પોતાના અંગૂઠામાંથી પ્રથમ જ ઉત્પન્ન કર્યો હતો, જેથી દક્ષપ્રજાપતિ મરીચિના કરતાં પણ મોટો હતો. ^{૧૯} હે ભારત ! પ્રજાપતિ દક્ષને ત્યાં પ્રથમ તેર પુત્રીઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેમાંની મોટીનું નામ ‘હિતિ’ હતું. ^{૨૦} હે તાત ! સર્વ પ્રકારના વિશેષ ધર્મોને નજીનારા પવિત્ર કીર્તિવાળા અને મહા-યશસ્વી એવા મરીચિના પુત્ર કશ્યપઋષિ દક્ષપ્રજાપતિની તેરે કન્યાઓના પતિ થયા હતા. ^{૨૧} ધર્મવેદના પ્રજાપતિ દક્ષ મહાભાગ્યશાળી હતા. તેમણે બીજી દશ કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરીને ધર્મને પરણાવી હતી. ^{૨૨} હે ભારત ! એ કન્યાઓ વિશે ધર્મના જે જે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા તેઓ વસુઓ, મહાતેજસ્વી રુદ્રો, વિશ્વેદેવોઓ, સાધ્યો અને મરુદ્ગણોને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. ^{૨૩} પ્રજાપતિ દક્ષે તે સિવાય બીજી સત્યાવીસ કન્યાઓ પણ ઉત્પન્ન કરી હતી અને

મહાભાગ્યશાળી ચક્રમા તે સત્યાવીસુને પતિ ક્રયો હતો.^{૨૪} હવે કશ્યપની બીજી જે સ્ત્રીઓ હતી તેઓ એ ગધર્મીને, ઘોડાઓને, પક્ષીઓને, ગાયોને, કિત્ત રોને, માછલાઓને, ઉદ્ભિજન પ્રાણીઓને તથા વનસ્પતિઓને ઉત્પન્ન કર્યો. વળી કશ્યપની સ્ત્રી અદિતિએ આદિત્યોને [આરે સૂર્યોને] તથા મહા બળવાન એવા શ્રેષ્ઠ દેવોને ઉત્પન્ન કર્યો. તેમનામા જ પ્રભુ વિષ્ણુએ વામનરૂપે અવતાર લીધો હતો. એ વામન દેવના પરાક્રમથી [પાદન્યાસથી] સર્વ દેવ તાઓની લક્ષ્મી વધી પડી હતી અને દાનવોનો પરાજય થયો હતો. વળી તે સમયે જેટલી આસુરી પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ હતી, તે બધી કશ્યપની સ્ત્રી દિતિથી ઉત્પન્ન થઈ હતી,^{૨૫-૨૭} કેમ કે કશ્યપની સ્ત્રી દતુએ વિપ્રચિતિ વગેરે દાનવોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા અને દિતિએ મહાબળવાન એવા અસુરોને જન્મ આપ્યો હતો.^{૨૮} પછી ભગવાન મધુસૂદને દિવસ, રાત્રિ અને ઋતુઓ અનુસાર કાળ, દિવસનો પ્રથમ ભાગ, પાછલો ભાગ વગેરેનું નિર્માણ કર્યું,^{૨૯} અને પછી તેમણે ધ્યાન ધરીને મેઘોને, સ્થારવજ ગમ પ્રાણીઓને તથા પુષ્કળ તેજવાળા સર્વ પાર્થિવ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કર્યા.^{૩૦} હે યુધિષ્ઠિર! તે સર્વની ઉત્પત્તિ કર્યા પછી મહાભાગ્યવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુએ પોતાના મુખ માથી સેંકડો શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા, બન્ને બાહુઓમાંથી મેંકડો ક્ષત્રિયોને ઉત્પન્ન કર્યા, સાથળોમાંથી સેંકડો વૈશ્યોને ઉત્પન્ન કર્યા અને બન્ને ચરણોમાંથી સેંકડો શૂદ્રોને ઉત્પન્ન કર્યો. આ રીતે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! મહાતપસ્વી કેશવે આરે વર્ણોની ઉત્પત્તિ કર્યા પછી પ્રજાપતિ બ્રહ્મદેવને સર્વ પ્રાણીઓના અધ્યક્ષ બનાવ્યા, કે જે બ્રહ્મદેવ વેદવિદ્યાના વિદ્યાતા છે અને મહાતેજસ્વી છે વળી પણ તે કેશવે સર્વ ભૂતગણના તથા માતૃગણના અધ્યક્ષ વિરૂપાક્ષને ઉત્પન્ન કર્યા.^{૩૧-૩૪} તેમ જ સર્વ પાપીઓને શિક્ષા કરનાર પિતૃપતિ યમને ઉત્પન્ન કર્યા. પછી સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા ભગવાન કૃષ્ણ દેવના ધનભંડારનું રક્ષણ કરનારા કુબેરને ઉત્પન્ન કર્યા અને સર્વ જળચર પ્રાણીઓના પતિ જળદેવ વરુણને ઉત્પન્ન કર્યા તે પછી પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણે ધરને સર્વ દેવોનો અધ્યક્ષ બનાવ્યો.^{૩૫-૩૬} આ રીતે સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ થઈ ત્યારે તે યુગના મનુષ્યો પોતાની ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી

શરીરને ધારણ કરી શકતા હતા અને પોતાની ઇચ્છા અનુસાર જીવી શકતા હતા. તાત્પર્ય કે, તેઓને યમ દેવ તરફનો ભય જ ન હતો.^{૩૭} વળી હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે સમયે મૈથુનધર્મથી પ્રજા ઉત્પન્ન થતી ન હતી; પરંતુ મનમા મકલ્પ કરવા માત્રથી જ તે કાળના મનુષ્યો પ્રબળને ઉત્પન્ન કરી શકતા હતા.^{૩૮} પછી જ્યારે ત્રેતાયુગનો સમય આવ્યો, ત્યારે પણ મનુષ્યો મૈથુનધર્મથી પ્રભેત્પાદન કરતા ન હતા; પરંતુ હે રાજા! અન્યોન્યનો સ્પર્શ કરવામાત્રથી જ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરી શકતા હતા.^{૩૯} હે રાજા! તે પછી જ્યારે દ્વાપરયુગનો સમય પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે પ્રજાઓમાં મૈથુનધર્મ દાખલ થયો અને કલિયુગમાં તેા સ્ત્રીપુરુષોના યુગલ જ બધાઈ ગયા.^{૪૦}

હે તાત! આ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા જ સર્વ પ્રાણીઓના પતિ અને અધ્યક્ષ કહેવાય છે, (એ વિષે મેં તમને કહ્યું) પણ હવે જે પ્રજાઓ કેવળ નરકમાં જ જનારી છે તેઓનું હું વર્ણન કરું છું, તે સાભળો. હે રાજા! દક્ષિણ દેશમાં જન્મેલા સર્વ આદ્રો, શુહો, પુલિંદો, શબરો, સુયુકો અને મદ્રક લોકો (ધણા પાપી હોય છે, માટે) નરકમાં જ જનારા છે,^{૪૧-૪૨} તેમ જ ઉત્તર તરફ જન્મેલા યૌનો, કાબેલો, ગાધારો, કિરાતો અને બર્બરો પણ પાપ કૃત્ય કરતા જ પૃથ્વી પર ભટક્યા કરે છે, જેથી તેઓ પણ નરકવાસી જ થાય છે હે રાજા! આ સર્વ મનુષ્યો ચાડાલ, કાગડા અને ગીધ પક્ષીના જેવા જ હોય છે.^{૪૩-૪૪} હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! સત્યયુગના સમયમાં આવા મનુષ્યો પૃથ્વી પર હતા જ નહિ પણ ત્રેતાયુગના સમયનો આરભ થયા પછી જ તેઓની પૃથ્વી પર વૃદ્ધિ થઈ પડી છે.^{૪૫} આ જગતમાં જ્યારે જ્યારે યુગોનો ભય કર મધિકાળ ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે રાત્રિઓ એકબીજાના ઉપર ચડાઈ લઈ જઈને તુચ્છ જ્વળગ્રામ કરવા માટે છે. (અને તેથી જ આ દ્વાપર અને કલિયુગના ભય કર મધિકાળમાં મહાભારતનું તુચ્છ યુદ્ધ આરંભાયેલું.)^{૪૬}

હે કુરુવંશના શ્રેષ્ઠ રાજા! એ પ્રમાણે આ સર્વ ભૂતસૃષ્ટિ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે, જેથી સર્વ લોકદ્રષ્ટા દેવર્ષિ નારદ શ્રીકૃષ્ણને પરમાત્માસ્વરૂપ જ કહે છે.^{૪૭} હે મોટી ભુભવાળા

ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! નારદે પોતે પણ શ્રીકૃષ્ણના પરમ સનાતનપણાને માન્ય કરેલ છે,^{૪૮} જેથી મોટી ભુલભોવાળા, સત્યપરાક્રમી, કમળ સમાન નેત્રવાળા અને અચિંતનીય એવા આ શ્રીકેશવ કેવળ મનુષ્ય નથી; પરંતુ સાક્ષાત્ પરમાત્મા જ છે.^{૪૯} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વોત્તર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'જગતની ઉત્પત્તિનું વર્ણન' નામનો અધ્યાય ૨૦૭ મેં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૮ મો

પ્રજાપતિઓ, દેવતાઓ અને દિશાઓના ઋષિઓ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કે પૂર્વમાસન્ પતયઃ પ્રજાનાં મરતર્પમ !
કે ચર્ચયો મહામાયા દિક્ષુ પ્રત્યેકશઃ સ્મૃતાઃ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ભરતશ્રેષ્ઠ પિતામહ ! પૂર્વે પ્રજાઓના અધિપતિઓ કોણ હતા અને કયા કયા મહાભાગ્યશાળી ઋષિઓ પ્રત્યેક દિશાઓમાં વસી રહ્યા છે ?^૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પૂર્વે પ્રજાઓના અધિપતિઓ કોણ હતા અને દિશાઓના ઋષિઓ કોણ છે, આવે બે પ્રશ્ન તમે મને પૂછ્યો છે, તેના ઉત્તરમાં હું તમને કહું છું, સાંભળો.^૨ પૂર્વે સનાતન ભગવાન બ્રહ્મદેવ એકલા જ સૌની પહેલાં સ્વતઃ ઉત્પન્ન થયા હતા. પછી તે મહાત્માના સાત પુત્રો ઉત્પન્ન થયા કે જેઓ મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ અને બ્રહ્મદેવના જેવો જ મહાભાગ્યવાન વસિષ્ઠ, એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ સાતેને પુરાણોમાં સાત બ્રહ્મા જ કહ્યા છે. હવે સર્વ પ્રજાપતિઓના સંબંધમાં હું તમને કહું છું.^{૩-૫} અત્રિના વંશમાં સનાતન ભગવાન પ્રાચીનબહિઃ ઉત્પન્ન થયા કે જે વેદાનું કેવળ ઉત્પત્તિસ્થાન જ હતા. એ પ્રાચીનબહિના 'પ્રાચેતસ્' નામના દશ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા અને તે દશોને એક દક્ષપ્રજાપતિ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તેનાં 'દક્ષ' અને 'ક' એવાં બે નામ જગતમાં કહેવાય છે.^{૬-૭} મરીચિનો કશ્યપ નામે પુત્ર થયો. તેનાં પણ બે નામ કહેવાય છે. કેટલાક લોકો તેને 'અરિષ્ટમેષિ' કહે છે અને કેટલાક 'કશ્યપ' કહે છે.^૮ અત્રિનો ઔરસપુત્ર

શ્રીમાન સોમ રાજા થયો, તે ઘણો વીર્યવાન હતો અને તેણે દેવતાઓના એક હજાર યુગ પર્વત પરમાત્માનું ઉપાસન કર્યું હતું.^૯ હે રાજા ! ભગવાન અર્થમા અને તેના બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા, તેઓ સર્વ પ્રજાઓના અધિપતિઓ હતા અને ભુવનોના સ્થાપકો હતા.^{૧૦} હે અરબલિત શક્તિવાળા રાજા ! તે સમયે શશબિંદુ નામનો એક રાજા હતો. તેને દશ હજાર સ્ત્રીઓ હતી અને તે પ્રત્યેક સ્ત્રીમાં એક એક હજાર પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા. આ રીતે તે મહાત્માને દશ લાખ પુત્રો થયા હતા. તેઓ સર્વે બીજા કોઈને પણ પ્રજાઓના પતિ તરીકે ધૃષ્ટતા ન હતા. કેટલાએક પ્રાચીન કાળના બ્રાહ્મણો તો ત્યાં સુધી કહે છે કે, આ સર્વ પ્રજા રાજા શશબિંદુની જ છે અને તે શશબિંદુ-પ્રજા પતિના મહાવંશમાંથી જ ચાદવંશની ઉત્પત્તિ થયેલી છે.^{૧૧-૧૩} એ પ્રમાણે યશસ્વી એવા પ્રજાઓના પતિઓ મેં તમને કહ્યા. તો હવે, ત્રણે ભુવનના ઈશ્વર એવા દેવોનું હું વર્ણન કરું છું.^{૧૪} ભગ, અંશ, અર્થમા, મિત્ર, વરુણ, સવિતા, ધાતા, વિવસ્વાન, ત્વષ્ટા, પૂષા, ઇંદ્ર અને વિષ્ણુ આ બારે આદિત્યો કહેવાય છે અને તેઓ કશ્યપથી ઉત્પન્ન થયેલા છે.^{૧૫-૧૬} નાસત્ય અને દક્ષ એ બે અશ્વિની-કુમારો કહેવાય છે અને તેઓ બન્ને મહાત્મા આઠમા આદિત્યના (વિવસ્વાનના) પુત્રો છે.^{૧૭} પૂર્વે આ સર્વને દેવો જ કહેવામાં આવતા હતા, પરંતુ પાછળથી તેઓને બે પ્રકારના પિતૃઓ કહેવામાં આવે છે, તેમ જ મહાયશસ્ત્રી શ્રીમાન વિશ્વરૂપ નવમા આદિત્ય ત્વષ્ટાને પુત્ર થાય છે.^{૧૮} વળી અજ, એકપાદ, અહિર્ન્યુદન્ય, વિરૂપાક્ષ, રૈવત, હર, બહુરૂપ, દેવોના ઈશ્વર ગ્યંબક, સાવિત્ર, બર્હત અને અજિત એવા પિતાકી આ અગિયાર રુદ્રદેવો છે અને મહાભાગ્યશાળી આઠ વસુઓનું તો મેં પ્રથમ જ વર્ણન કરેલું છે.^{૧૯-૨૦} પૂર્વે પ્રજાપતિ મનુના કાળમાં આ સર્વેને દેવો તરીકે જ કહેવામાં આવતા હતા; પરંતુ પાછળથી તેઓને બે પ્રકારના પિતૃઓ કહેવામાં આવે છે.^{૨૧} વળી દેવોમાં બીજા બે વિભાગ પણ છે. જેઓ શીલસંપન્ન હોય છે, તેઓ સિદ્ધ કહેવાય છે અને જેઓ સૌવનસંપન્ન હોય છે, તેઓ સાધ્ય કહેવાય છે. ઉપરાંત ઋષિ

અને મરુત નામના પશુ દેવગણ છે અને વિશ્વે દેવાઓ તથા અશ્વિનીકુમારોનું પશુ દેવ તરીકે શાસ્ત્રમા વર્ણન છે. હવે તે સર્વ દેવોમા જેઓ આદિત્ય ટહેવાય છે તેઓ ક્ષત્રિય છે, જેઓ મરુત ટહેવાય છે, તેઓ વૈશ્ય છે, ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરનારા બે અશ્વિનીકુમારો તે શૂદ્ર છે અને બીજા અગિરસ ગોત્રના જે દેવતાઓ છે, તેઓ બ્રાહ્મણો છે, આવો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો છે.^{૨૨-૨૪} આ પ્રમાણે સર્વ દેવતાઓના ચાર વર્ણો મેં તમને કહ્યા. જે પુરુષ પ્રાગ કાળમા બિડીને આ દેવોનું સ્મરણ કરે છે, તે પુરુષ જાણુતાઅજાણુતા કરેલા સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

હે તાત યુધિષ્ઠિર! યવકીત, રૈભ્ય, અર્વાવસુ, પરાવસુ, ઔશિજ, કક્ષીવાન, બલ, આગિરસ, મેધાતિથિનો પુત્ર ઋષિ કણ્વ, બર્હિષદ અને ત્રૈલોક્યનું રક્ષણ કરનારા પ્રતાપી સપ્તર્ષિઓ હમેશાં પૂર્વ દિશામા નિવાસ કરી રહ્યા છે. ઉન્મુચ્ય, વિમુચ્ય, વીર્યવાન સ્વસ્ત્યાત્રેય, પ્રમુચ્ય, ઇન્દ્રમાલક, લગવાન દંદનન અને મિત્રાવરુણનો પ્રતાપી પુત્ર અગસ્ત્ય આ સર્વ બ્રહ્મર્ષિઓ સદાકાળ દક્ષિણ દિશામા રહે છે. ઉપશુ, કવય, ધૌમ્ય વીર્યવાન પરિવ્યાધ, મહર્ષિ એકત, દિત, ત્રિત અને અત્રિના પુત્ર લગવાન સારસ્વત પ્રભુ આ સર્વ મહાત્માઓ પાશ્ચિમ દિશામા વસી રહ્યા છે, તેમ જ આત્રેય, વસિષ્ઠ, મહર્ષિ કાશ્યપ, ગૌતમ, ભરદ્વાજ, કૌશિક ગોત્રના ઋષિ વિશ્વામિત્ર અને મહાત્મા ઋચીકના પુત્ર ભગવાન જમદગ્નિ ઉત્તરદિશામા વસી રહ્યા છે. આ સર્વ તીક્ષ્ણ તેજવાળા ઋષિઓ જે જે દિશામા રહે છે, તેવું મેં વર્ણન કર્યું. એ મહાત્માઓ સર્વના સાક્ષીભૂત છે અને ભુવનેનું કલ્યાણ કરનારા છે એ પ્રમાણે તે મહાત્માઓ પ્રત્યેક દિશામા નિવાસ કરી રહ્યા છે.^{૨૫-૩૫} જે પુરુષ એ ઋષિઓનું નામસ્મરણ કરે છે, તે સર્વ પ્રકારના પાપોથી મુક્ત થાય છે અને જે જે દિશામા તે મહાત્માઓ વસે છે, તે તે દિશાને ચરણે ગયેલો પુરુષ મર્વ પાપોથી મુક્ત થઈને ક્ષેમકુશળ ચૃદ્રધાત્રમમા આગળ વધે છે.^{૩૬}

હતિ શીમડાભારતમા શાંતિપર્વા તર્જન મેં ક્ષમર્તુગાસન પર્વમા 'મન્મથતિઓ, દેવતાઓ અને દિશાઓના ઋષિઓ' નામનો અધ્યાય ૨૦૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૯ મો

વરાહ અવતાર

॥ યુધિષ્ઠિર ડગાચ ॥

પિતામહ મહાપ્રાજ્ઞ યુધિ સત્યપરાક્રમ ।

શ્રોતુમિચ્છામિ કાર્ત્ત્વ્યેન કૃષ્ણમવ્યયમીશ્વરમ્ ॥૧

યુધિષ્ઠિરે પૃથુચં હે યુદ્ધમા સત્ય પરાક્રમ કરનારા બુદ્ધિમાન પિતામહ! સર્વના નિયતા અવિનાશી શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્યનું સંપૂર્ણ શ્રવણ કરવાની મને ઇચ્છા છે.^૧ હે મહાપુરુષ! પૂર્વે કરેલા એમના મહાન કર્મો અને એમનું મહાતેજ એ સર્વ તમે મને યથાર્થ રીતે કહો.^૨ હે મહાબળવાન પિતામહ! કયા કાર્યનિમિત્તે એમણે પશુયોનિમા અવતાર લીધો હતો અને એ પ્રભુએ તે વેળા કેવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, તે પણ મને કહો.^૩

લીબમે કહ્યું. પૂર્વે હું મૃગયા રમવા માટે ગયો હતો, ત્યાં ફરતો ફરતો માર્કંડેયના આશ્રમમા જઈ પહોંચ્યો તે આશ્રમમા મેં હજારો મુનિગણોને બેઠેલા જોયા.^૪ તેઓએ મધુપર્ક વગેરે આપીને મારો અતિથિસત્કાર કર્યો. મેં પણ તે પૂતસત્કારનો સ્વીકાર કરીને મર્વ ઋષિઓને અભિનંદન આપ્યું.^૫ પછી તે સમયે મહર્ષિ કશ્યપે મારા મનને પ્રમત્ત કરનારી જે એક દિવ્ય કથા મને કહી હતી, તે હું તમને કહું છું. તમે એકચિત્ત ઘર્ષને સામળો.^૬

પ્રાચીન કાળમા સેકડો મોટા મોટા દાનવો અને નરકાસુર વગેરે મોટા મોટા અસુરો ક્રોધ તથા ક્રોધને અધીન થઈને બાગને લીધે મદમત બની ગયા હતા,^૭ તેમ જ બીજા દેવતાઓએ યુદ્ધક્રમ દાનવો વેદોની અનુસાર મમૃદિને સહન કરી શકતા ન હતા.^૮ હે રાજન્! તે દાનવોએ દેવોને તથા દેવર્ષિઓને ખૂબ દુઃખ દેવા માંડ્યું, જેથી તેઓ યોગપોતાના ગ્યાનકો છોડીને જ્યાંત્યા ભરાઈ પેસવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓને કોઈ રથને શાંતિ મળી નહિ.^૯ એ સમયે દેવોના ભવામા આવ્યું કે, આખી પૃથ્વી અત્યંત દુઃખો ધર્ષ ગઈ છે, એવું જ નહિ પણ ઘોર દેખાવના મહાબળવાન દાનવોથી ચોતરફ છવાઈ ગઈ છે, અતિથય ભારથી પીડાય છે, હર્ષ વિનાની અને દુઃખગ્રસ્ત જણાય છે, તેમ જ ભારને લીધે રસાતલમા પેસી ગઈ હોય તેમ લાગે

છે. પૃથ્વીનું આત્મ સ્વરૂપ જોઈને દેવો ભયભીત બની ગયા. તેઓ પ્રહ્લદેવને શરણે જઈને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૧૦૧૧ ‘હે પ્રહ્લન! દાનવોના ભયંકર ત્રાસને અમે કેવી રીતે સહન કરી શકીએ?’ તે સાંભળી પ્રહ્લદેવે તેઓને કહ્યું: ‘આને માટે મેં પ્રથમથી જ ઉપાય કરી રાખ્યો છે. ૧૨ હું જાણું છું કે, દાનવો વરદાન મેળવીને બળ તથા મદથી છટકી ગયા છે અને તેથી જ તે મૂખોઓ જેમનું દર્શન અવ્યક્ત છે, એવા શ્રીવિષ્ણુને જાણી શકતા નથી. ૧૩ દેવતાઓ પણ જેમનો પરાભવ કરવાને અસમર્થ છે, એવા દેવ વિષ્ણુ વરાહનું સ્વરૂપ ધારણ કરશે અને પછી ભૂમિની અંદર જે સ્થળે તે ઘોર દેખાવાના હજારો અધમ અસુરો નિવાસ કરી રહ્યા છે, ત્યાં એકદમ વેગથી દોડી જશે અને તેઓનો સંહાર કરી નાખશે.’ પ્રહ્લદેવનું એ વાક્ય સાંભળીને સર્વ દેવતાઓ અત્યંત આનંદમાં આવી ગયા ૧૪, ૧૫

પછી મહાતેજસ્વી ભગવાન વિષ્ણુએ (પ્રહ્લદેવ ના કહેવા પ્રમાણે) વરાહનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને પૃથ્વીની અંદર પ્રવેશ કરી જે સ્થળે દાનવો રહેતા હતા, ત્યાં ધસારો કર્યો. ૧૬ સર્વે દેવો પણ તે દેવી પ્રાણીને ત્યાં ધસી આવેલું જોઈ એકત્ર થઈને એક દમ વેગથી તેની સામા ધયા; કેમ કે તેઓ કાળથી મોહિત થઈ ગયા હતા. ૧૭ પછી તેઓએ એકીસાથે વરાહ સામે ધસારો કરીને તેમને પકડી લીધા અને મહાક્રોધમાં આવી જઈને તે વરાહને આમતેમ જોત્યા લાગ્યા. ૧૮ હે રાજા! સર્વ દાનવરાજાઓ મહાપ્રચંડ શરીરવાળા હતા, મહાપરાક્રમી હતા અને બળથી ઉદ્ધત હતા, તોપણ તેઓ વરાહ ભગવાનને કંઈ પણ કરી શક્યા નહિ. ૧૯ તે સમયે હજારો દાનવરાજાઓ અત્યંત આશ્ચર્યમાં પડી ગયા અને ભયભીત બની ગયા. તેઓએ માન્યું કે, હવે આપણે સંશયમાં આવી પડ્યા છીએ. ૨૦ પછી હે ભરતપ્રેષ! દેવાધિદેવ, યોગપ્રવર્તક અને યોગમૂર્તિ એવા ભગવાન વિષ્ણુએ યોગબળનો આશ્રય કરીને તે દૈત્યદાનવોને ફોલ પગાડવા માટે ઘણી જ મોટી ગર્જના કરી, જેથી સર્વે લોકો અને દશે દિશાઓ ગાજી ઊઠી. ૨૧, ૨૨ વળી તેમની ગર્જનાના શબ્દથી સર્વ લોકોમાં મોટો ખળભળાટ ફેલાઈ ગયો; એટલું ઈંદ્રપ્રમુખ દેવતાઓ પણ અત્યંત

ભયભીત બની ગયા. ૨૩ તે સમયે આખું જગત પણ અત્યંત નિશ્ચેષ્ટ બની ગયું ને સર્વ સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓ તે શબ્દથી મોહાધીન બની ગયાં. સર્વ દાનવો પણ તે ગર્જાવચને લીધે એટલા બધા ડરી ગયા કે જેથી તેઓ વિષ્ણુના તેજથી અંબઈ જઈને તથા પ્રાણુરહિત થઈને પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યા. ૨૪, ૨૫ રસાતલમાં રહેલા દેવ વરાહ પણ તે વેળા પૃથ્વી પર પછડાઈ પડેલા દેવોના યત્નોનાં માંસ, મેદ તથા હાડકાંના ઢગલાઓને પોતાની ખરીઓ વડે ખોદવા લાગ્યા. જેમની નાભિ કમળના જેવી છે (અથવા જેમની નાભિમાંથી કમળ ઉત્પન્ન થયું છે) અને જે સર્વ પ્રાણીઓના આચાર્ય તથા જીવસ્વરૂપે સર્વમાં પ્રકાશમાન છે, તે મહાયોગી ભગવાન વિષ્ણુ તે સમયની પોતાની મહાન ગર્જાને લીધે ‘સનાતન’ (સનાદન) એવા નામથી જગત માં પ્રસિદ્ધ થયા છે. તે પછી સર્વે દેવગણે પિતા મહાપ્રહ્લદેવની પાસે એકદમ દોડી ગયા અને ત્યાં જઈને તે જગત્પતિ મહાત્માને કહેવા લાગ્યા કે, ‘હે દેવ! હે પ્રભો! આ નાદ તે કેવા પ્રકારનો છે’ તે અમે જાણી શકતા નથી. આ નાદ કેનો છે અને કેવો છે, કે જેનું શ્રવણ કરીને આખું જગત વિહ્વળ બની ગયું છે! ૨૬-૨૯ વળી આ નાદના તેજથી સર્વ દેવો અને દાનવો કેવળ મૂઠ બની ગયા છે.’ આ પ્રમાણે તેઓ કહેતા હતા તેટલામાં હે મહાબાહુ! મોટા મોટા ઋષિઓથી સ્તુતિ કરાતા ભગવાન વિષ્ણુ વરાહનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને ત્યાં પ્રકટ થયા. ૩૦

એટલે પ્રહ્લદેવે કહ્યું: હે દેવો! આ મહા પ્રચંડ શરીરને ધારણ કરનારા મહાબળવાન દેવ સર્વ દાનવરાજાઓનો સંહાર કરીને અહીં આવી પહોંચ્યા છે; માટે તમે સ્થિર થાઓ, ડરો મા. આ દેવ મહાન યોગી છે, સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા છે, સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનારા છે, સર્વના નિયંત્રા છે, મુનિ છે, આત્માના (જીવના) પણ આત્મા છે, શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ છે. અને સર્વ વિદ્યોનો નાથ કરનારા છે. મહાતેજસ્વી અને મહાભાગ્યશાળી એવા આ દેવે કોઈનાથી ન બની શકે તેવું ઉત્તમ કર્મ કયું છે. તે હવે પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપને ધામ્યા છે. ૩૧-૩૩ હે ઉત્તમ દેવતાઓ! આ દેવ

તે જ છે કે, જેમની નાભિમાથી કમળ ઉત્પન્ન થયું હતું. વળી આ મહાત્મા મહાન યોગી છે અને સર્વ પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કરનારા છે, માટે તમારે સત્તાપ કરવો નહિ, ભય રાખવો નહિ અથવા શોક પણ કરવો નહિ. ૪૪ વળી આ વિધિસ્વરૂપ છે, સર્વના ઉત્પાદક છે અને સર્વનો ક્ષય કરનારા કાળરૂપ છે. લોકોને ધારણ કરનારા આ મહાત્માએ જ તેવી ગર્જના કરી હતી કે ૪૫ તે જ આ કમળ સમાન નેત્રવાળા મહાબાહુ અચ્યુત (શ્રીવિષ્ણુ) છે કે, જે સર્વ લોકોના નમસ્કારને પ્રાપ્ત થયેલા છે અને સર્વ ભૂતોના આદિ કારણરૂપ ઈશ્વર છે. ૪૬

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્જન મોક્ષધર્મતુશાસન પર્વમા 'વરાહ અવતાર' નામનો

અધ્યાય ૨૦૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૦ મો

અધ્યાત્મવિચાર

॥ યુધિષ્ઠિર ડ્વાચ ॥

योगં મે પરમં તાત મોક્ષસ્ય વદ ભારત ।

તમહં નચ્ચતો જ્ઞાતુમિચ્છામિ વદતાંવર ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછયું : હે ભરતવંશી પિતામહ ! મોક્ષને માટે પરમ યોગ કયો છે, તે મને કહો. હે વક્તાઓમા શ્રેષ્ઠ ! એ પરમ યોગનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ જાણવાની મને ઇચ્છા છે. ૧

ભીષ્મે કહ્યું : આ ! વપયમા એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવામા આવે છે કે, જેમા એક શિષ્યનો ગુરુની સાથે મોક્ષ સંબંધી સંવાદ વર્ણવેલો છે. ૨ કોઈ એક બ્રાહ્મણભતિનો આચાર્ય (ગુરુ) હતો. તે ઋષિઓમા શ્રેષ્ઠ હતો, તેજનો ભંડાર હતો, મહાત્મા હતો, સત્ય પ્રતિષ્ઠાવાળો હતો અને જિતેન્દ્રિય હતો. એક સમયે તે સ્વસ્થ થઈને બેઠો હતો, તેવામા તેનો એક યુદ્ધિમાન શિષ્ય કે જેનું ચિત્ત અત્યંત એગ્રણ હતું, તે કલ્પલુમાર્ગને જાણવાની ઇચ્છાથી તેની પાસે આવ્યો અને તેનો ચરણસ્પર્શ કરીને બે હાથ બેઠી સમુખ બિભો રહીને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો : ' હે ભગવન્ ! મારી સેવાથી તમે મારા પર બે પ્રસન્ન થયા હો, તો મને એક મહાન સંશય થયો છે, તેનું નિરાકરણ કરવા માટે તમે યોગ્ય છો. હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! તમે અને હું કયા

ઉપાદાન કારણમાથી ઉત્પન્ન થયા છીએ, તે મને કહો. વળી આ સર્વ જગતનું શ્રેષ્ઠ ઉપાદાન કારણ કયું છે, તે પણ સારી રીતે મને કહો. ૩-૫ પ્રત્યેક પ્રાણીનું પચમહાભૂતરૂપી ઉપાદાન કારણ એકસરખું જ છે, છતાં તેઓના નાશ અને ઉદય વિષમ રીતે કેમ થયા કરે છે ? ૬ હે વિદ્વાન ! વળી વેદોત્તી અદર પણ વર્ણાશ્રમધર્મની વ્યવસ્થા કરનારા ૪ વાક્યોમા વિષમતા જોવામા આવે છે, તેનું કેમ ? અને તે પ્રમાણે જ લૌકિક-સ્મૃતિવાક્ય તથા સર્વ આશ્રમોને સામાન્ય રીતે પાળવા યોગ્ય વેદના વ્યાપક ૫ વાક્ય પણ વિષમતાને જ સૂચવનારા છે, માટે એ સર્વનું યથાર્થ રીતે વ્યાખ્યાન કરવાને તમે યોગ્ય છો. ૭

ગુરુએ કહ્યું : હે મહાબુદ્ધિમાન શિષ્ય ! તારો આ પ્રશ્ન બ્રહ્મવિષયક છે અને પરમ સુદ્ધ છે, એટલું જ નહિ પણ આ પ્રશ્ન અધ્યાત્મ સંબંધી હોવાને લીધે સર્વ વિદ્યાઓના તથા આગમોના ધનરૂપ છે. ૮ સમગ્ર વેદનું જે મુખ ગણાય છે, તે ઐક્યાર જ વાસુદેવસ્વરૂપ છે અને વેદવેત્તાઓ જેને સત્ય, જ્ઞાન, યજ્ઞ, ક્ષમા, ઇન્દ્રિયનિયંત્રક, આજ્ઞા, સનાતન પુરુષ અને વિષ્ણુરૂપ કહે છે, તે વાસુદેવ પોતે જ સનાતન બ્રહ્મરૂપ છે, અવ્યક્ત છે અને સૃષ્ટિના ઉત્પાદક તથા સહારક છે. ૯-૧૦ તે જ આ બ્રહ્મ યાદવોમા શ્રીકૃષ્ણરૂપે અવતરેલા છે, તેનો ઇતિહાસ હું તને કહું છું, સાબળ મહાતેજસ્વી અને દેવના દેવ શ્રીવિષ્ણુનું મહાત્મ્ય બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણ પાસેથી સાબળનું બોધ્યું, ક્ષત્રિયે ક્ષત્રિય પાસેથી સાબળનું બોધ્યું, વૈશ્યે વૈશ્ય પાસેથી સાબળનું બોધ્યું અને શૂદ્રે મનમા ઉદાર થઈને શૂદ્ર પાસેથી સાબળનું બોધ્યું. ૧૧-૧૨ તું શ્રીકૃષ્ણનું આખ્યાન સાબળવાને યોગ્ય છે, માટે હું તને એ ઉત્તમ આખ્યાન કહું

× જેવા કે, 'બ્રાહ્મણા બૃહસ્પતિસેવન યજેત - બ્રાહ્મણે બૃહસ્પતિસર નામનો યજ કરવો' 'રાજા રાજસૂય યજેત' ક્ષત્રિયે રાજસૂય યજ કરવો 'વૈશ્યો વૈશ્યસ્તોમેન યજેત' વૈશ્યે વૈશ્યસ્તોમ નામનો યજ કરવો 'તત્સમાન્નૃદ્વો યજેદ નવરક્તમ - અને શરૂને તો યજ કરવાનો અધિકાર જ નથી નિર્વાહ.

× જેવા કે, 'મા હિંસ્યાત્સર્ગમૂલાનિ' ૩૧૪ પણ વર્ણના મનુષ્યે કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ વગેરે

છું, સાંભળ. વિદ્વાને કહે છે કે, શ્રીકૃષ્ણ આદિ અને અંત વિનાનું એક કાળચક્ર છે અને આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય જ એ લગવાનના યથાર્થ સ્વરૂપને જણાવનાર છે.^{૧૩} સર્વ ભૂતોના નિયંત્રતા એવા તે પરમાત્મા વિષે આ ત્રણે દોઢ ચક્રની પેઠે પરિવર્તન પામ્યા કરે છે, હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! તત્ત્વેત્તા પુરુષો કહે છે કે, મહાપુરુષ શ્રીકૃષ્ણ જ અક્ષર, અવ્યક્ત, અવિનાશી અને સનાતન એવા બ્રહ્મરૂપ છે.^{૧૪} એ અવિનાશી પરમાત્મા પિતૃઓને, દેવોને, ઋષિઓને, યજ્ઞોને, રાક્ષસોને, નાગોને, અસુરોને તથા મનુષ્યોને ઉત્પન્ન કરે છે.^{૧૫} વળી એ કૃષ્ણ પરમાત્મા જ નવા યુગના આરંભસમયે માયા શબ્દસ્વરૂપને ઉત્પન્ન કરે છે અને વૈદિક શાસ્ત્રોને તથા સનાતન દોષધર્મોને સરજે છે.^{૧૬} જેમ ઋતુઓના ફેરફારસમયે તે તે ઋતુનાં ચિહ્નો ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે, તેમ નવા નવા યુગના આરંભ સમયે પણ તે તે ભાવો જગતમાં પ્રકટ થાય છે, (અર્થાત્ જેમ પ્રત્યેક વર્ષે વસંતઋતુમાં આંખમાં મોર આવે છે, ગ્રીષ્મઋતુમાં માલતી ફાલે છે અને વર્ષાઋતુમાં કદંબની અંદર પુષ્પો આવે છે, તેમ સૃષ્ટિના આરંભ સમયે બ્રહ્મદેવની અંદર સૃષ્ટિકર્તા પશુ પ્રકટ થાય છે, રક્ષણસમયે વિષ્ણુની અંદર સ્થિતિકર્તા પશુ પ્રકટ થાય છે અને સહારસમયે શંકરની અંદર પ્રલયકર્તા પશુ પ્રકટ થાય છે.)^{૧૭} પછી જે જે યુગના આરંભમાં કાળના યોગે કરીને જે જે પદાર્થ ભાસે છે, તેનું તેનું જ્ઞાન પણ દોષકલ્પવહારથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૮} યુગના અંતમાં ઇતિહાસો સહિત તવેદો પણ અંતર્ધાન થઈ જાય છે; પરંતુ પાછળથી બ્રહ્મદેવના ઉપદેશ પ્રમાણે તપશ્ચર્યા કરીને મહર્ષિઓ તેઓને સંપાદન કરે છે.^{૧૯} લગવાન બ્રહ્મદેવને જ સંપૂર્ણ વેદોનું જ્ઞાન છે, જૂઠું સ્પર્શને વેદનાં અંગોનું જ્ઞાન છે, શુકાચાર્યે જગતને હિતકારક એવું નીતિશાસ્ત્ર રચ્યું છે, નારદે ગાંધર્વ-શાસ્ત્ર (સંગીતશાસ્ત્ર) રચ્યું છે, બરદાજે ધનુર્વેદની રચના કરી છે, ગાંધર્વસુનિએ દેવોનું તથા ઋષિઓનું ચરિત્ર બનાવ્યું છે અને કૃષ્ણાત્રેય ઋષિએ ચિકિત્સાશાસ્ત્ર (વૈદકશાસ્ત્ર) બનાવ્યું છે.^{૨૦-૨૧} તે સિવાય બીજા અનેકવાદી આચાર્યોએ તર્કશાસ્ત્ર, વૈશેષિક શાસ્ત્ર, કપિલ (સાંખ્ય) શાસ્ત્ર અને પાતંજલ

(યોગ) શાસ્ત્ર વગેરે ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્રોને બનાવ્યાં છે. એ સર્વ શાસ્ત્રોમાં યુક્તિ, વેદ તથા પ્રત્યક્ષપ્રમાણ આદિને અનુસરીને મુનિઓએ સચુણ બ્રહ્મનું જ પ્રતિપાદન કરેલું છે; માટે ગમે તે શાસ્ત્રને અનુસરીને તું (સચુણ) બ્રહ્મનું જ ઉપાસન કર.^{૨૨} જે પરબ્રહ્મ કેવળ નિર્ગુણ છે, ત તેો આદિ અને અતથી રહિત છે, જેથી પૂર્વે દેવો કે ઋષિઓ પણ તેમને બાણી શક્યા ન હતા. માત્ર દોષસ્રષ્ટા લગવાન નારાયણ પ્રભુ એક જ તેમને બાણતા હતા;^{૨૩} પરંતુ પાછળથી સર્વ દુઃખોના પરમ ઔષધરૂપ એવા તે પરબ્રહ્મને નારાયણ પાસેથી સર્વ ઋષિગણોએ, મુખ્ય મુખ્ય દેવાસુરોએ તથા પ્રાચીન કાળના રાજર્ષિઓએ અજ્ઞા છે.^{૨૪} જ્યારે પ્રકૃતિ પુરુષથી અધિષ્ઠિત (આલોચિત-પ્રેરિત) એવા મહત્ત્વવાદિક ભાવોને ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે તેમાંથી ધર્મ-અધર્મરૂપ હેતુથી યુક્ત એવું આ સર્વ જગત ઉત્પન્ન થયા કરે છે.^{૨૫} જેમ એક હીવામાંથી બીજા હંબરો હીવા પ્રકટ થાય છે, તેમ પ્રકૃતિમાંથી અનેક ભાવો (પદાર્થો) ઉત્પન્ન થાય છે; છતાં અનંત એવી પ્રકૃતિના કદી હ્રાસ થતો નથી.^{૨૬} સૃષ્ટિના આરંભસમયે પ્રથમ અવ્યક્ત-થી (માયાવિશિષ્ટ પુરુષ થકી) કર્મજન્ય બુદ્ધિ (મહત્ત્વ) ઉત્પન્ન થાય છે, બુદ્ધિમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે, અહંકારમાંથી આકાશ-આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી તેજ, તેજમાંથી જળ અને જળમાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. આઠેને (અવ્યક્ત, મહત્ત્વ, અહંકાર, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધને) મૂલ પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે અને તેના વિષે જ આ સમગ્ર જગત સ્થિતિ કરી રહ્યું છે.^{૨૭-૨૮} વળી પાંચ જ્ઞાને દ્રિયો, પાંચ કર્મે દ્રિયો, પાંચ વિષયો અને મન એ સોળે વિકારો તે મૂલ પ્રકૃતિમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૯} શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુષઃ, જિહ્વા અને ઘ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાને દ્રિયો; પાદ, વાયુ (શુદ્ધ), ઉપસ્થ (લિંગ), હાથ અને વાયા એ પાંચ કર્મે દ્રિયો; ગતિ, વિમર્ગ, આનંદ, આદાન ને વચન

* અહંકારમાંથી આકાશ એટલે શબ્દતન્માત્રા ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દતન્માત્રામાંથી સ્પર્શતન્માત્રા, સ્પર્શતન્માત્રામાંથી રૂપતન્માત્રા, રૂપતન્માત્રામાંથી રસતન્માત્રા અને રસતન્માત્રામાંથી ગંધતન્માત્રા ઉત્પન્ન થાય છે. એમ સમજવું

એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયનાં કર્મો તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયના વિષયો તે કેવળ વ્યાપક એવા ચિત્તરૂપ જ છે, એમ સમજવું; કેમ કે તે સર્વમાં કેવળ મનનું અનુસરણ હોય છે.^{૩૦} ૩૧ જેમ કે જ્યારે રસનું જ્ઞાન મેળવવું હોય છે, ત્યારે મન જ જિહ્વારૂપે બને છે અને વચન બેાલવું હોય છે ત્યારે પણ મન જ વાણીરૂપે થાય છે. આ રીતે જુદી જુદી ઇન્દ્રિયાથી યુક્ત થનારા સર્વ બાહ્યાર્થતર પદાર્થો પણ કેવળ મનરૂપે જ વ્યક્ત થાય છે.^{૩૨} આ સોળે વિકારો જુદા જુદા વિભાગના સોળ દેવતાઓ જ છે કે, જેઓ પ્રત્યેક શરીરમાં નિવાસ કરીને પોતાની સમીપ રહેલા વિજ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માનું ઉપાસન કર્યો કરે છે.^{૩૩} પ્રત્યેક પ્રાણીની અંદર રહેલો રસ એ જળને શુભ છે, ગંધ એ પૃથ્વીને શુભ છે, શબ્દ એ આકાશને શુભ છે, રૂપ એ અગ્નિને શુભ છે અને સ્પર્શ એ વાયુને શુભ છે.^{૩૪} વિદ્વાનો કહે છે કે, મન એ સત્ત્વનું (બુદ્ધિનું) કાર્ય છે અને સત્ત્વ એ અવ્યક્તનું કાર્ય છે; માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ ઈશ્વરની સમીપ ઉપાધિરૂપે રહેલા સત્ત્વને જ પ્રથમ ઝોળખવું જોઈએ.^{૩૫} જ્ઞાની પુરુષો જેને પ્રકૃતિથી પર કહે છે, તે સર્વ પ્રવૃત્તિથી રહિત કૃતસ્થ પરમાત્માને જ આશ્રય કરીને આ સર્વ સત્ત્વાદિ પદાર્થો ચરાચર જગતને ધારણ કરી રહ્યા છે.^{૩૬} આ શરીરરૂપી એક પવિત્ર પુર (નગર) છે. તેને બે નેત્ર, બે કર્ણ, બે નાસિકાછિદ્ર, સુખ, શુદ્ધ અને લિંગ એ નવ દ્વારો છે અને તે પુર પૃથ્વીકત સર્વ ભાવોથી યુક્ત છે. સર્વ મહાન એવો આત્મા આ પુરમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈ ને રહે છે; માટે તેને પુરુષ (પુરિ જોતે પુરુષ) કહેવામાં આવે છે.^{૩૭} આ આત્મા અજર (જરાશરિત) છે, અમર (મૃત્યુશરિત) છે. વ્યક્તસ્વરૂપ છે, અવ્યક્ત સ્વરૂપ છે, સર્વવ્યાપક છે, સશુભ (સર્વસત્ત્વ આદિ શુભોથી યુક્ત) છે, સૂક્ષ્મ છે અને સર્વ ભૂતોના તથા સત્ત્વાદિક શુભોના આશ્રય છે-અધિષ્ઠાન છે.^{૩૮} જેમ પ્રકાશરૂપ દીવો કેઈ ઉપાધિને લીધે જ નાનો કે મોટો દેખાય છે, તેમ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા પણ તે તે શરીરરૂપ ઉપાધિને લીધે જ નાનોમોટો જણાય છે. વસ્તુતઃ આત્મા તો સર્વ શરીરોમાં એકસરખો જ છે.^{૩૯} શ્રોત્રેન્દ્રિય

જેના આધારે પોતાના શબ્દવિષયને ગ્રહણ કરે છે, તે આત્મા જ વાસ્તવિક રીતે શબ્દને શ્રવણ કરનારો છે; તેમ જ સ્પૃષ્ઠેન્દ્રિય જેના આધારે પોતાના રૂપવિષયને ગ્રહણ કરે છે, તે આત્મા જ ખરી રીતે રૂપને જોનારો છે. (તાત્પર્ય કે, દેહ તો શબ્દાદિના જ્ઞાનમાં એક નિમિત્તભૂત છે, પરંતુ આત્મા જ સર્વ કર્મોના કર્તા છે.)^{૪૦} જેમ કાષ્ઠમાં રહેલો અગ્નિ કાષ્ઠને ચીરી જોવાથી પ્રત્યક્ષ થતો નથી, પરંતુ તેને મથવાથી જ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમ જ શરીરમાં રહેલા આત્માનું પણ યોગાભ્યાસ દ્વારા જ દર્શન થાય છે. જેમ કેઈ ઉપાય દ્વારા કાષ્ઠનું મથન કરવાથી અગ્નિનાં દર્શન કરી શકાય છે, તેમ શરીરમાં રહેલા આત્માને પણ યોગ દ્વારા જ જોઈ શકાય છે.^{૪૧} ૪૨ જેમ નદીઓમાં સતત રીતે જળપ્રવાહ વહ્યા કરે છે અને સૂર્યમાં કિરણોનો સંબંધ જેમ નિત્યનો જ છે, તેમ પ્રાણીઓને પણ એક પછી એક અવિચ્છિન્ન રીતે નવા નવા દેહો પ્રાપ્ત થવા કરે છે. (માટે યોગનું શરણ લીધા વિના દેહ સાથેના સંબંધ કદી છૂટતો જ નથી.)^{૪૩} જેમ સ્વપ્નમાં દેહનો ત્યાગ કરીને આત્મા પાંચ ઇન્દ્રિયોની સાથે અન્ય ઠેકાણે ગમન કરે છે, તેમ મરણાંતે પણ આત્મા એક દેહનો ત્યાગ કરીને બીજા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે, એમ શાસ્ત્ર દ્વારા અથવા યોગ દ્વારા જાણી શકાય છે.^{૪૪} આત્માનું સ્વરૂપ કર્મને લીધે જ બાધિત થાય છે-દેહકાર્યેનું રહે છે અને ચિત્તશુદ્ધિજનક એવાં કર્મો દ્વારા જ તેના સ્વરૂપને પામી શકાય છે; તેમ જ પોતે કરેલાં અતિ બળવાન કર્મોને લીધે જ આત્માને એક દેહનો ત્યાગ કરીને બીજા દેહમાં ધસડાઈ જવું પડે છે.^{૪૫} આત્મા એક દેહનો ત્યાગ કરીને બીજા દેહને પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાતને જ વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા માટે હું તને પોતાના કર્મથી ઉત્પન્ન થનારા બીજા ભૂતસમુદાયનું વર્ણન કરી બતાવું છું.^{૪૬}

ઘટિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વાતર્ગત મોક્ષધર્મોનુ-
શાસનપર્વમાં 'અધ્યાત્મવિચાર' નામનો

અધ્યાય ૨૧૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૧ મો

અધ્યાત્મવિચાર (ચાલુ)

॥ સીમ ઉવાચ ॥

ચતુર્વિધાનિ ભૂતાનિ સ્વાવરાણિ ચરાણિ ચ ।

અવ્યક્તપ્રભવાન્યાહુરવ્યક્તનિધનાનિ ચ ॥ ૧ ॥

ભીષમે કહ્યું • હે યુધિષ્ઠિર ! જરાયુજ આદિ ચાર પ્રકારના સ્થવારજગમ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને નાશ અવ્યક્ત છે-^૧ અસ્પષ્ટ છે એમ વિદ્વાનો કહે છે, કેમ કે તેને સમજવા માટે તેણે કોઈ સ્પષ્ટ લક્ષણ છે જ નહિ અને વગી મન પણ અવ્યક્ત સ્વરૂપ એવા આત્મામા જ કલ્પિત છે, અર્થાત્ મનરૂપ સાધનથી પણ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનું તથા નાશનું જ્ઞાન થઈ શકે તેમ નથી, કેમ કે મનનું સ્વરૂપ પણ અવ્યક્ત છે-^૨ જેમ પીયળાના સૂક્ષ્મ બીજ મા અવ્યક્તરૂપે જ મહાન વૃક્ષ સમાયેલું છે, પરંતુ તે જ્યારે ઊગી નીકળે છે, ત્યારે જ વ્યક્તસ્વરૂપે (જેઈ શકાય તેવા સ્વરૂપે) જેવામા આવે છે અને જ્યારે નાશ પામે છે, ત્યારે ફરી પણ તે અવ્યક્ત સ્વરૂપે જ પૃથ્વીમા મળી જાય છે, તેમ જ સર્વ પ્રાણીઓ પણ અવ્યક્તસ્વરૂપ એવા મનમાથા ઉત્પન્ન થઈને મધ્ય અવસ્થામા જ અવ્યક્તરૂપે જેવામા આવે છે, પરંતુ ઉત્પત્તિ અને નાશની અવસ્થામા તો અવ્યક્ત જ રહે છે-^૩ જેમ લોહું જડ છે, છતાં લોહડુંબક પાયાણની સામે એકદમ દોડી જાય છે, તેમ પૂર્વસંસ્કાર જેઓના હેતુ છે, એવા કર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મઅધર્મ આદિ ભાવો પણ જડ છે, છતાં જીવે ધારણ કરેલા શરીરની પાછળ દોડી આવે છે અને તે પ્રમાણે જ બીજા અવિદ્યા આદિ ભાવો પણ દેહની પાછળ દોડ્યા આવે છે-^૪ વગી અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા કામ, ડર્મ, વાસનાઓ, દેહ અને ઇન્દ્રિયો વગેરે અચેતન ભાવો તથા ચેતનને પ્રદ્ધનું જ્ઞાન કરાવનારા અને પરમાત્મામાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા સત, ચિત્, આનંદ આદિ ભાવો પણ શરીરધારી જીવને પૂર્વની પેઢે આવી

* અર્થાત્ જેમ એક વરમાથી નોકળીને બીજા વરમા કરે તો પ્રવેશ નષ્ટ રીતે જેવામા આવે છે, તેમ આત્માના પૂર્વ દેહના વિચોગને તથા બીજા દેહમા પ્રવેશને સ્પષ્ટ રીતે જેઈ શકાતો નથી.

મળે છે-^૫ આ સુધિની ઉત્પત્તિ પહેલા કેવળ એક જીવાત્મા સિવાય પૃથ્વી, આકાશ, સ્વર્ગ, પ્રાણીઓ, ઋષિઓ, દેવો કે અસુરો એમાનું કંઈ પણ ન હતું અને તેથી જ અજ્ઞાનરૂપી ઉપાધિવાળા જીવને પૂર્વોક્ત કોઈ પણ ભાવનો સંબંધ જ ન હતો-^૬ પરંતુ જ્યારે જીવનો તથા માયાનો સંબંધ થયો, ત્યારે જ જીવને ‘હું મનુષ્ય છું, હું પશુ છું’ ઇત્યાદિ તાદાત્મ્યભાવ જણાવા લાગ્યો કે, જે તાદાત્મ્યભાવ અનાદિ હોય નેવો દેખાય છે, અજ્ઞાનને લીધે નિત્યસ્વરૂપ ભાસે છે, વ્યવહારસમયે વિદ્વાનઅવિદ્વાન બન્નેમા એક સરખો જેવામા આવે છે, કેવળ મનથી જ ઉત્પન્ન થયેલો છે, અનિર્વચનીય છે, માયાનું કાર્ય છે અને પૂર્વજન્મની વાસનાઓને લીધે જ તે પ્રતીત થાય છે-^૭ જીવાત્માનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે, તે અનેક પ્રકારની વાસનાઓથી યુક્ત છે વિવિધ પ્રકારના કર્મોનો સંચક કરનાર છે અને તેને લીધે જ આદિ અત વિનાનું આ મહાન સંસારચક્ર ચાલ્યા જ કરે છે-^૮ આ ચક્રને અવ્યક્ત (અુદ્ધિની અનેક વાસનાઓ) રૂપી નાભિ (મધ્યભાગ) છે, દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ વ્યક્ત પદાર્થો આરા છે, જ્ઞાનક્રિયા આદિ વિકારો તેનું ચોતરફનું મંડલ છે, રજેગુણ તેની ધરી છે અને તે ચક્ર શાશ્વત હોઈને જીવાત્માથી અધિષ્ઠિત છે, અર્થાત્ જીવાત્મા તે ચક્ર ઉપર જોડીને ભ્રમણ કર્યા કરે છે-^૯ જેમ ઘાવીઓ ઘાણીમા ઘાવીને તવ ને પીલી કાઢે છે, તેમ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનારા યુગ દુષ્ટાદિ ભોગો રજેગુણવ્યાપ્ત આ સર્વ જગતને તે ચક્ર ઉપર ચઢાવીને પીડાચરત કરી મૂકે છે-^{૧૦} આ સમુદાયાત્મક સંસારચક્ર ફળની તૃષ્ણાને લીધે અભિમાનને અધીન થઈને કર્મ કરવા લાગી પડે છે અને પરીથી તે કર્મ જ ભવિષ્યકાળના દેહની સાથે તથા અજ્ઞાનની સાથે તેનો મયોગ કરાવવા મા કારણભૂત થઈ પડે છે-^{૧૧} જગત પ્રદ્ધનું કાર્ય છે, તોપણ તે પ્રદ્ધથી ભિન્ન જ છે, માટે જગતરૂપી કાર્ય પ્રદ્ધરૂપી કારણની સાથે એકતા પામતું નથી

* અર્થાત્ જેમ સ્વપ્નમા રાત્ર ન હોય તે પુરુષને પણ ‘હું રાત્ર છું’ એવું ભાન થાય છે, તેમ જીવને પણ નવા નવા દેહોની પ્રાપ્તિ થયા પછી પોતે બાળક, તરણ કે રૂદ નહિ હોના છતાં ‘હું આત્મક છું, તમણે હું, રૂદ છું.’ ઇત્યાદિ પ્રતીત થાય છે

તેમ જ પ્રદ્યક્ષી કારણ જગતરૂપી કાર્યની સાથે એકતા પામતું નથી; છતાં પ્રદ્યક્ષી કારણમાં જગતરૂપી કાર્યને જે પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તેનું સુખ કારણ અદ્યક્ષીની સહાયતાવાળો કાળ જ છે.^{૧૧} પૂર્વે કહેવામાં આવેલી આઠ મૂળ પ્રકૃતિઓ અને ઇન્દ્રિયાદિ સોળ વિકારો પુરુષથી અધિષ્ઠિત છે અને તેઓ સર્વે કર્મરૂપી હેતુથી યુક્ત થઈને જ પરસ્પર સંબંધ થાય છે.^{૧૨} પૂર્વના દેહસંબંધથી છૂટો થયેલો જીવાત્મા રત્નેશુષ્ણ અને તમોશુષ્ણથી ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણ સૂક્ષ્મભૂત અને સંસ્કારોથી યુક્ત હોઈને તથા કર્મ પૂર્વજન્મની બુદ્ધિ અને વિદ્યાથી વ્યાપ્ત હોઈને પરમાત્મા તરફ લક્ષ્ય રાખીને વાયુએ ઉડાડેલી ધૂળની પેઠે લોકાંતરમાં (બીજા બીજા લોકમાં) પ્રયાણ કરે છે;^{૧૩} તોપણ જેમ વાયુ ધૂળને ઉડાડીને ધૂળ સાથેના સંબંધથી રહિત જ હોય છે, તેમ મહાત્મા જીવ પણ તે તે પ્રાણાદિક ભાવોથી સદાય અસંબંધ જ રહે છે. (કેમ કે અદ્યક્ષત વસ્તુના ધર્મોના અધિષ્ઠાન સાથે કદી સંબંધ જ હોતો નથી.)^{૧૪} માટે વિદ્વાન પુરુષે વાયુ અને ધૂળમાં જેમ અંતર રહેલું છે, તેમ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞમાં રહેલા અંતરને અદૃશ્ય બળુવું બેઠેલો; કેમ કે દેહ અને આત્માને એકરૂપે જ બળુવાનો સતત અભ્યાસ પડી જવાથી મનુષ્ય આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને બળી શકતો નથી.^{૧૫} જોકે આત્માના સ્વરૂપજ્ઞાનના સંબંધમાં અનેકાનેક સંશયો ઉત્પન્ન થાય છે; તોપણ ભગવાન વેદે (અસંગો હ્યં પુરુષઃ' દેહરૂપ ઉપાધિને ધારણ કરનારો પુરુષ જીવાત્મા સર્વ પ્રકારની ઉપાધિથી મુક્ત છે' ઇત્યાદિ મંત્રોનો ઉપદેશ કરીને) તે તે સંશયોને છેદી નાખ્યા છે. સુસુષ્ણ પુરુષે વિદ્યાના સાધનસમયે ક્રિયાસિદ્ધ લક્ષણની પેઠે આત્માને કર્તૃત્વાદિ વિશેષણયુક્ત જ બેલો બેઠેલો. (અને પછી જ્યારે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ જાય, ત્યારે 'હું અસંગ છું' એમ બળુવું બેઠેલો.*)^{૧૬} જેમ અગ્નિમાં શેડી કાઢેલાં બિયાં

ફરીથી ઊગી શકતાં નથી, તેમ જ્ઞાનાગ્નિથી દગ્ધ થઈ ગયેલા અવિદ્યાદિ કલેશો પુનઃ આત્માનો સંગ કરી શકતા નથી; અર્થાત્ જ્ઞાન થઈ ગયા પછી મોક્ષ જ થાય છે, પુનઃજન્મ થતો નથી.^{૧૭} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સાતિપર્વતતર્જત મેક્ષધર્મનુશાસન-પર્વમાં 'અધ્યાત્મવિચાર (ચાલુ)' નામનો અધ્યાય ૨૧૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૨ મો કર્મોના સ્વીકાર નિષ્કામ અને સાત્ત્વિક જ હોવાને બદલે

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

પ્રવૃત્તિલક્ષણો ધર્મો યથા સમુપલમ્પયેતે ।
તેષાં વિજ્ઞાનનિષ્ઠાનામન્યત્તત્ત્વં ન રોચતે ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિરરાજા ! જેમ કર્મ નિષ્ઠ પુરુષોને પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મ જ (શ્રેયસ્કર માર્ગ તરીકે વેદમાંથી) મળી આવે છે, તેમ જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષોને જ્ઞાનમાર્ગ જ (પોતાના શ્રેયસ્કર માર્ગ તરીકે વેદમાંથી) મળી આવે છે અને વળી તેવા જ્ઞાની પુરુષોને જ્ઞાન વિના બીજું કંઈ ગમતું પણ નથી.^૧ તેવા વેદવેત્તા પુરુષો આ જગતમાં હલ્લે છે કે, જેઓ વેદોક્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોમાં તથા શમદમાદિક કર્મોમાં એકસરખી જ નિષ્ઠા રાખનારા હોય છે! સર્વો અને મોક્ષ એ બંનેમાંથી મોક્ષનું પ્રયોજન મહત્ત્વભરેલું છે, એમ સમજીને કેટલાએક બુદ્ધિમાન પુરુષો તો પ્રશંસાપાત્ર એવા નિવૃત્તિ-માર્ગનો જ આશ્રય કરવાની ઇચ્છા રાખે છે.^૨ જોકે એ પ્રમાણે નિવૃત્તિમાર્ગનો આશ્રય કરવો તે પણ સત્પુરુષોએ આવશ્યક હોવાથી નિંદાપાત્ર તો નથી જ અને તે માર્ગનો આશ્રય કરનારી બુદ્ધિ પેક ઘણો ન હોય, સાં સુધી રાજસ્ય યત્ન કરવા માટે રાગને મોગ્ય ગણનામાં આવેલો નથી અને એવો તો કંઈ નિયમ જ નથી કે, યત્નકર્મ પૂર્ણ થઈ ગયા પછી ફળાશ્નિના સમયે ગંગા મૃદોન્નિપિક્ત હોવા બેઠેલો ! માટે યત્નક્રિયાના આરંભસમયે જ રાગએ મૃદોન્નિપિક્ત થવું બેઠેલો. એ જ પ્રમાણે સુમત્ર પુરે મોક્ષસાધનાના આરંભસમયે 'હું કર્તા છું' એવી સંગબુદ્ધિ કરીને જ આત્મસાધન કરવું બેઠેલો અને પછી જ્યારે મોક્ષલ્પ પ્રાપ્ત થઈ જાય, એટલે તે જંગમબુદ્ધિના ત્યાગ કરીને કેવળ નિર્લપ જ થઈ જવું

—નીલકંઠ

* અર્થાત્ જેમ વેદમાં કહ્યું છે કે, 'રાજસ્યેન જ્ઞાતમયકામો યજેત । સત્રાપદની ઇષ્ટાવાજા રાજસ્યે રાજસ્ય યત્ન કરવો.' આ વાક્યને અનુસરીને દરરોજ નાન-રાજસ્ય યત્ન કરવા શકિતમાન થઈ શકે છે; પરંતુ જ્યાં સુધી પોતાનો મૃદોન્નિપિક્ત તરીકે અભિ-

અવશ્ય પરમ ગતિને પામે જ છે ^૩ (તોપણ સર્વ કોઈ મનુષ્યો તે માર્ગનો આશ્રય કરી શકતા નથી કેમ કે) જે મનુષ્યને શરીર ઉપરનું અભિમાન હોય છે તે રત્નેશુણુ અને તમોશુણુથી ઉત્પન્ન થનારા કોષલોભાદિ ભાવોને અધીન થઈને મોહને લીધે સર્વ પ્રકારના પરિચ્છેનો સ્વીકાર કરે છે, ^૪ માટે મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે કોઈ અશુભ કર્મનું આચરણ કરવું નહિ પરંતુ ક્ષેત્રજાના ત્યાગપૂર્વક શુદ્ધ કર્મનું આચરણ કરીને આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવાની જ ઇચ્છા કરવી અને સ્વર્ગાદિ શુભ લોકોનો પણ સ્વીકાર કરવો નહિ (અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવા માટે ક્ષણતા ત્યાગપૂર્વક જ કર્મો કરવા) ^૫ જેમ લોકોની સાથે મળેલું સુવર્ણ અપકવદ્વશામા હોઈને સપૂર્ણ રીતે શોભતું નથી, તેમ ચિત્તશુદ્ધિરહિત એવા પુરુષને ઉપદેશોલુ વિજ્ઞાન પણ સપૂર્ણ રીતે પ્રકાશતું નથી, ^૬ એટલું જ નહિ પણ રાગદ્વેષાદિ કષાયોથી દૂષિત અત્તકરણવાળો મનુષ્ય ડામ તથા કોંધને અનુસરીને ધાર્મિક માર્ગનું ઉત્તવધન કરે છે અને અધર્મોચરણ કરવા મંડી પડે છે, જેથી અતે પરિવારની સાથે વિનાશ પામે છે, ^૭ માટે સુમતુ પુરુષે શબ્દાદિ વિષયો ઉપર અતિશય પ્રીતિ કરવી નહિ, કેમ કે અતિશય વિષયાસક્તિને લીધે જ ક્રોધ, હર્ષ અને વિષાદ એ ત્રિશુણ્વત્ત્વ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે ^૮ પ્રત્યેક પ્રાણીનું શરીર પાચ મહાભૂતોથી અને રાજસ-તામસ વિગ્ર રાથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, (વગી તે શરીરમા આત્મા અવિકારી અને ચેતન્યરૂપ છે તથા મન વિકારી અને જડ છે) તો પછી મનુષ્ય એમાથી કોની સ્તુતિ કરે અને શુ કહીને કોની નિંદા કરે ^૯ મૂર્ખ મનુષ્યો જ સ્પર્શ, રૂપ, રસ વગેરે તુરંત વિષયોનો સગ કરે છે અને ભુદ્ધિના વિષયોસને લીધે પોતાના દેહને પૃથ્વીના એક વિદ્યમસ્વરૂપે તેઓ જાણતા નથી ^{૧૦} જેમ માગીના ઘરને માટીનું જ વી પણ ડગીને સુરક્ષિત રાખી શકાય છે, તેમ પૃથ્વીના વિદારરૂપ આ દેહને પણ માગીના વિકાર રૂપ અત્તાદિકથી પોષી શકાય છે ^{૧૧} મધ, તેલ, દૂધ, વી, માસ, મીઠું, ગોળ, ધાન્ય, ફળ અને મૂળ, એ બધા જળમિશ્ર મૃતિકાના જ (પૃથ્વીના જ) વિકારો છે ^{૧૨} જેમ અરણ્યમા નિવાસ કરનારો

સન્યાસી મિદાન્ત આદિનું લોજન કરવા માટે ઉત્સુકતા ધરાવતો નથી, પણ કેવળ દેહને ટકાવી રાખવા માટે જ સ્વાદ વિનાના આશ્વ-આહારનું ભક્ષણ કરે છે, ^{૧૩} તેમ સસારરૂપી અરણ્યમા નિવાસ કરનારા ગૃહસ્થરૂપી સન્યાસીએ પણ પરિશ્રમ પરાયણ રહીને, વ્યાધિચરત મનુષ્ય જેમ ઔષધનું સેવન કરે, તેમ પોતાના શરીરનિર્વાહ માટે જ આશ્વ અને નિ સ્વાદ આહારનું ભક્ષણ કરવું ^{૧૪} અત્ય, શૌચ (પાહ્યાભ્યતર પવિત્રતા), સરજતા, વૈરાગ્ય, વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન, મનનો જય કરવાનું પરાક્રમ, ક્ષમા, ધૈર્ય, શ્રવણન્ય યુદ્ધિ, મનન અને તપ એ સર્વ શુણ્વો સંપાદન કરીને ઉદ્ધારિત બનેલા પુરુષે સર્વ વિષયાત્મક ભાવોને પોતાની સમીપ આવેલા જોઈને શાંતિ મેળવવાની ઇચ્છા થી સર્વ ઇદ્રિયોને વશ કરવી, ^{૧૫} (પરંતુ એ ઇદ્રિયોને વશ કરવામા આવતી નથી, તો) મરત, રજ અને તમ એ ત્રણે શુણ્વોથી મોહિત થયેલા પ્રાણીઓ અજ્ઞાનને લીધે ચક્રની પેઠે સસારમા બ્રમણ કયાં કરે છે, ^{૧૬} માટે સુસુક્ષ્મે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનારા દોષોની સારી રીતે પરીક્ષા કરવી અને અજ્ઞાનજન્ય દુખનો તથા અહ કારનો પરિ ત્યાગ કરવો ^{૧૮} પાચ મહાભૂતો, દશ ઇદ્રિયો, તેના વિષયો, મરત, રજ ને તમ, એ નણુ શુણ્વો અને ટૂંકામા ડહીએ તો ઇધિર સહિત સર્વ પ્રેયોક્ય કેવળ અહ કારમા જ સ્થિતિ કરી રહ્યું છે ^{૧૮} જેમ ડાગ મર્વ ઋતુઓના શુણ્વોને નિયમિત ગીતે જગતમા પડત કરે છે, તેમ અહ કાર જ સર્વ પ્રાણીઓ વિરે સ્થિતિ કરીને તેઓ પાસે કર્મપ્રવૃત્તિ કરાવ્યા કરે છે ^{૨૦} તમારે જાણવું કે, તમોશુણ્વ એ કેવળ મોહ જનક છે, અધકારનું સ્વરૂપ છે અને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનારો છે, તેમ જ સત્ત્વશુણ્વ એ સુખજનક છે અને રત્નેશુણ્વ એ દુખજનક છે વગી આ જગતમા જે જે વિશેષ શુણ્વો જોવામા આવે છે, તેઓ સર્વે પૂર્વોક્ત ત્રણ શુણ્વોના જ કાર્યભૂત હોય છે, એમ તમારે જાણવું જેમ કે પ્રસન્નતા, હર્ષથી ઉત્પન્ન થનારી પ્રીતિ, અમ દેહ, ધૈર્ય અને સ્મરણ શક્તિ આ બધા સાત્ત્વિક શુણ્વો છે, તેમ જ ક્રામ, ક્રોધ, પ્રમાદ, લોભ, મોહ, ભય અને શ્રમ એ બધા રાજસશુણ્વો છે અને વિષાદ (ખેદ), શોક, અપ્રીતિ,

માન, ગર્વ અને નીચતા એ બધા તામસ ગુણો છે. ૨૧-૨૩ આ સર્વ દોષાત્મક ગુણોની અધિકતાના વિષયમાં તથા ન્યૂનતાના વિષયમાં હમેશા પરીક્ષા કરવી અને પોતાનામાં તેમાંનો કયો દોષ અધિક છે, કયો દોષ ક્ષીણ થઈ ગયો છે અને કયો દોષ ક્ષીણ થતા હજી અવશેષ રહ્યો છે, તે વિષેનો નિત્ય વિચાર કરવો. ૨૪

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું હે પિતામહ! પ્રાચીન કાળના મુમુક્ષુ પુરુષોએ કયા દોષોને મનથી ત્યાગ કર્યો છે, કયા દોષોને બુદ્ધિથી શિથિલ કર્યા છે, કયા દોષો તત્કાળ તજતા નથી, કયા દોષો મોહને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે છતાં નિષ્કળ છે અને કયા દોષોના બળને તથા અબળને બુદ્ધિ અને કારણ દ્વારા વિદ્વાન પુરુષે વિચાર કરવો, એ વિષે મને સંશય થયો છે, માટે હે તાત! તેનું તમે સમાધાન કરો. ૨૫૨૬

લીભે કહ્યું: હે રાજા! દોષોનો સમૂળજો નાશ થવાથી જેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયેલું છે, એવો પુરુષ સારથી મુક્ત થઈ જાય છે. જેમ લોખંડની છીણી લોખંડની બેડીનો નાશ કર્યો પછી પોતે પણ બુદ્ધિ થઈને નાશ પામે છે, તેમ ધ્યાન દ્વારા અસ્કારયુક્ત થયેલી બુદ્ધિ તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલા અવિદ્યાદિક દોષોનો તથા અનાદિકાળના સાહજિક દોષોનો નાશ કરીને પોતે પણ (જળમાં નાખેલી નિર્મળીની પેઠે) નાશ પામે છે. ૨૭ રજોગુણ, તમોગુણ અને શુદ્ધ મરુતગુણ પ્રાણીઓને દેહપ્રાપ્તિનું કારણ થઈ પડે છે, પરંતુ જેણે પોતાના મનને જીત્યું હોય છે, તે પુરુષને તો સત્ત્વગુણે લીધે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, ૨૮ માટે જીવાત્મા પુરુષે રજોગુણનો તથા તમોગુણનો તો ત્યાગ જ કરી દેવો, કેમ કે રજ અને તમથી મુક્ત થયેલી બુદ્ધિ નિર્મળ સ્વરૂપને ધારણ કરે છે. ૨૯ કેટલાએક સામ્યદર્શની આચાર્યો કહે છે કે, બુદ્ધિને વશ કરવા માટે કરવામાં આવતા મત્ર યુક્ત યજ્ઞાદિ કર્મો (હિંસામિત્ર હોવાને લીધે) કેવળ પાપરૂપ જ છે, (માટે તેવા યજ્ઞાદિ કર્મોનો યાગ કરીને જપતપાદિ દ્વારા બુદ્ધિને શુદ્ધ કરવી, તે જ વધારે શ્રેયસ્કર છે.) પણ તે વિષયમાં અમારો તો એ જ મત છે કે, મત્રપૂર્વક કરવામાં આવતા યજ્ઞાદિ કર્મો જ વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરવામાં નિમિત્ત

ભૂત થઈ પડે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ શમદ્વંદ્વાદિ શુદ્ધ ધર્મનું રક્ષણ કરવામાં પણ તે યજ્ઞાદિ ધર્મ જ સાધનભૂત થઈ પડે છે. ૩૦ જે મનુષ્ય રજોગુણથી વ્યાપ્ત હોય છે, તે હમેશા અધર્મયુક્ત કાર્યો જ કરે છે અને અર્થની સાથે સંબંધ ધરાવનારા બીજાં કાર્યોમાં પણ અત્યંત આસક્ત થઈને સર્વ પ્રાર્થના વિષયોનું સેવન કરે છે. ૩૧ તેમ જ જે મનુષ્ય તમોગુણથી વ્યાપ્ત હોય છે, તે ક્રોધ અને લોભવાળાં કાર્યોનું સેવન કરે છે, નિત્ય હિંસાવિહાર કરવામાં પ્રીતિ રાખે છે અને આળસુ તથા બિંધણીથી હોય છે, ૩૨ પરંતુ સત્ત્વગુણમાં સ્થિતિ કરનારો પુરુષ હમેશા શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવોનું દર્શન કરે છે, પવિત્ર હોય છે, શ્રીમાન હોય છે અને સત્ત્વગુણના આશ્રય ને લીધે તે પુરુષ શ્રદ્ધાસપ્ત તથા વિદ્યાસપ્ત પણ હોય છે. (માટે પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ રાજસ તથા તામસ કર્મોના ત્યાગ કરીને વેદોક્ત સાત્ત્વિક કર્મોનું જ સેવન કરવું અને તે પણ કેવળ નિષ્કામ બુદ્ધિથી જ.) ૩૩

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ તર્જીત મોક્ષધર્મનું સાક્ષાત્ પર્વમાં 'કર્મોના સ્વીકાર નિષ્કામ અને સાત્ત્વિક જ હોવો ભઈએ' નામનો અધ્યાય ૨૧૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૩ મો સ્ત્રીઓ એ ઘોર દેખાવની કૃત્યાઓ છે

॥ ગીત્ત્મ હવાવ ॥

રજસા સાધ્યતે મોહસ્તમસા મરતપેમ ।
ક્રોધલોભૌ મયં દર્પ ઇતેપાં સાદનાચ્છુચિઃ ॥૧૧॥

લીભે કહ્યું. હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરરાજા! રજોગુણ અને તમોગુણમાંથી મોહની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ જ ક્રોધ, લોભ, ભય તથા ગર્વ પણ એ બન્ને ગુણોના જ કાર્યો છે. મનુષ્ય એ ક્રોધાદિકોનો નાશ કરવાથી પવિત્ર થઈ શકે છે, ૧ એટલું જ નહિ પણ ક્રોધાદિકોનો નાશ કરનારા પુરુષો પરમ પરમાત્મા, અવિનાશી, અવિકારી, અવ્યક્તસ્વરૂપ અને દેવોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીવિષ્ણુદેવને બાળી શકે છે. ૨ જે મનુષ્યોની ઇદ્રિયો એ વિષ્ણુદેવની માયાથી ઢંકાઈ ગયેલી હોય છે, તેઓનું જ્ઞાન તથા વિવેક નાશ પામે છે અને પછી બુદ્ધિના વિપર્યાસને લીધે તેઓ ક્રોધાધીન બની જાય છે. ૩ એ પ્રમાણે ક્રોધાધીન થયા પછી

અનુક્રમે વિષયાભિલાષને વશ થાય છે, લોભી બની જાય છે, મોહવશ થઈ જાય છે, અભિમાનમાં ચક્રવૃત્ત બની જાય છે, ગર્વ તથા અહંકારને અધીન બની જાય છે અને પછી તે અહંકારને લીધે સર્વ ક્રિયાઓ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.^૪ એ ક્રિયાઓ વડે પરસ્પર રનેહસંબંધ થાય છે અને રનેહ થયા પછી અંતે શોક થાય છે. આ રીતે સુખજનક અને દુઃખજનક ક્રિયાઓનો આરભ કરવાથી જ જન્મ-મરણનો સ્વીકાર કરવો પડે છે.^૫ તેમાં જ્યારે જન્મનો સ્વીકાર કરવો પડે છે, ત્યારે જેમાં વીર્ય અને રુધિરની ઉત્પત્તિ થાય છે, વિદ્યા અને મૂત્રથી જે વ્યાપ્ત હોય છે અને રુધિરના સ્નાવને લીધે જે અત્યંત મલિન હોય છે, તેવા ગર્ભાશયમાં અમુક કાળ પર્યંત વસવું પડે છે અને તેમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી પણ તૃણાદિ ઘેરાયેલો અને કામક્રોધાદિકથી જકડાયેલો પ્રાણી ફરી પણ તે તે વિષયો તરફ જ દોડી જાય છે. તેમાં સંસારરૂપી વસ્તુને વલુવામાં સાળ સમાન એવી સ્ત્રીઓને જ કારણ તરીકે બાંધેલી. (માટે જેમ બને તેમ સ્ત્રીઓનો તો ત્યાગ જ કરી દેવો.)^૬ સ્ત્રીઓ પ્રભુઓને ઉત્પન્ન કરનારું એક ક્ષેત્ર છે અને તેથી જ તેઓ પ્રકૃતિરૂપ કહેવાય છે; તેમ જ પુરુષો ક્ષેત્રરૂપ કહેવાય છે. જેમ પ્રકૃતિ ક્ષેત્રજ્ઞને બાંધે છે, તેમ સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોને બાંધનારી છે; માટે સ્ત્રીઓને તથા પ્રકૃતિને (માયાને-અવિદ્યાને) એકસરખી જ ગણીને પુરુષે તેઓનો ત્યાગ કરવો.^૭ જેમ ઘટ (ઘડો) માટીની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે રહેલો છે, તેમ સ્ત્રીઓ રજેશુભ્રી અંદર સૂક્ષ્મરૂપે રહેલી છે; એટલું જ નહિ પણ તેઓ ઇંદ્રિયોની સનાતની મૂર્તિ છે અને બચકર દેખાવની કૃત્યાઓ જ છે, જેથી અજ્ઞાની પુરુષોને તેઓ મોહિત કરી નાખે છે.^૮ આ સ્ત્રીપ્રધાન રાગરૂપ બીજમાંથી સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ મનુષ્યે પોતાના દેહથી ઉત્પન્ન થયેલા અને મનુષ્યસંજ્ઞા વિનાના જૂ. લીખ વગેરે ક્રીડાઓની પેઠે પોતાના અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છતાં પોતાનું દિત નહિ કરનારા અને મનુષ્ય સંજ્ઞાને ધારણ કરનારા પુત્રસંસ્રક ક્રીડાઓનો પણ ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ.^૯ દેહમાંથી નીકળેલા વીર્યરૂપી પ્રવાહી પદાર્થમાંથી પુત્રોની ઉત્પત્તિ થાય

છે, તે પ્રમાણે જ દેહમાંથી નીકળેલા પરસ્વારૂપી પ્રવાહી પદાર્થમાંથી જૂ વગેરેની ઉત્પત્તિ થાય છે અથવા બીજાઓના મત પ્રમાણે સ્વભાવ કે કર્મના યોગથી સર્વની ઉત્પત્તિ થાય છે; પરંતુ બુદ્ધિમાન પુરુષોએ જૂ વગેરે ક્રીડાઓનો જેમ ત્યાગ કરી દેવામાં આવે છે, તેમ પુત્રોરૂપી ક્રીડાઓનો પણ ત્યાગ જ કરી દેવો.^{૧૦} સર્વશુભનો રજેશુભ્રમાં લય થાય છે અને રજેશુભ્રનો તમેશુભ્રમાં લય થાય છે. પછી અજ્ઞાનસંસ્રક એવો તે તમેશુભ્ર જ પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ જ્ઞાનમાં અધ્યસ્ત થઈને બુદ્ધિ તથા અહંકારને પ્રકટ કરે છે.^{૧૧} આ બુદ્ધિ અને અહંકારથી યુક્ત એવું અજ્ઞાન જ સર્વ જીવોને દેહપ્રાપ્તિ કરાવવામાં કારણભૂત થઈ પડે છે અને તે બુદ્ધિ તથા અહંકારયુક્ત એવું જે અજ્ઞાન તેના મૂળ અધિષ્ઠાન-જ્ઞાનને જ જીવસંસ્રા આપવામાં આવેલી છે; અર્થાત્ પોતાના કાર્મ સંહિત એવા અજ્ઞાનના મૂળ અધિષ્ઠાનભૂત જ્ઞાનને જ જીવ કહેવામાં આવે છે. જીવને કાળ અને કર્મના યોગથી જ સંસારચક્રમાં ભમવું પડે છે.^{૧૨} જેમ સ્વપ્નમાં જીવ પોતાના મનથી જ દેહવાન થઈને રમણ કરે છે, તેમ માતાના ઉદરમાં પણ જેઓમાં સૂક્ષ્મસ્વરૂપે કર્મબીજ રહેલાં છે, એવા શુભો વડે દાખલ થઈને રમણ કરે છે-ગર્ભવાસમાં વસે છે.^{૧૩} પછી ત્યાં રહીને કેવળ માંસના પિંડરૂપ થયેલો એ જીવ બીજભૂત કર્મને લીધે તથા અહંકારને લીધે રાગાધીન થયેલા ચિત્તમાં જે જે વિષયનું સ્મરણ કરે છે, તે તે વિષયને ગ્રહણ કરાવનારી ઇંદ્રિયો તેને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૪} ભાવનાયુક્ત ચિત્તવાળા એ જીવને જ્યારે શબ્દ સાંભળવાની પ્રીતિ થાય છે, ત્યારે શ્રોત્રેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે; રૂપ જોવાની પ્રીતિ થાય છે, ત્યારે ચક્ષુર્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે, ગંધ ચક્રણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે શ્રાવણેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે; સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે ત્વચાઈન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની દેહધારાનો નિર્વાક કરવા માટે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદ્ધાન એમ પાંચ પ્રકારનો વાયુ તેના શરીરમાં સંચાર કરવા માંડે છે.^{૧૫} એ પ્રમાણે કર્મથી ઉત્પન્ન થનારા અને આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં કેવળ દુઃખમય એવા શારીરિક તથા માનસિક

અવયવો બ્યારે સંપૂર્ણ તૈયાર થઈ જાય છે, ત્યારે શરીરસંપન્ન થયેલો જીવાત્મા જન્મને પામે છે.^{૧૮} તમારે જાણવું કે, ગર્ભમાં આવીને દેહ-ઈન્દ્રિય આદિનો સ્વીકાર કરવાથી અને જન્મ પામ્યા પછી તે તે વિષયનું અભિમાન કરવાથી પ્રતિદિન દુઃખની જ વૃદ્ધિ થાય છે અને એ પ્રમાણે મરણ પછી પણ દુઃખનો જ વધારો થયા કરે છે; માટે જન્મ તથા મરણના હેતુભૂત વિષયોથી નિવૃત્ત થઈને પ્રત્યેક મનુષ્યે દુઃખનો નિરોધ કરવો જોઈએ; કેમ કે દુઃખના નિરોધને કરી જાણનારો પુરુષ સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે.^{૧૯} ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ અને નાશ કેવળ રજોશુભ્રમાંથી જ થયા કરે છે, માટે વિદ્વાન પુરુષે શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી યથાવત્ પરીક્ષા કરીને જગતમાં વર્તવું. (અર્થાત્ રજોશુભ્રની પ્રવૃત્તિને નિરોધ કરવાથી ઇન્દ્રિયોનો પણ નિરોધ થઈ જાય છે અને ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ થઈ ગયા પછી સર્વ દુઃખોની પણ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, માટે બનતા પ્રયત્ને રજોશુભ્રની પ્રવૃત્તિ થવા દેવી નહિ.)^{૨૦} જે પુરુષ સર્વ તૃષ્ણાથી રહિત થયેલો હોય છે, તેની જ્ઞાનેન્દ્રિયો તે તે વિષયને પ્રાપ્ત કરીને પણ તેની પાસે જતી નથી અને એ રીતે ઇન્દ્રિયોની ક્ષીણતાવાળો પુરુષ પુનઃ દેહસંબંધને યોગ્ય જ નથી; અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનો જય કરવાથી મનુષ્ય જન્મમરણથી મુક્ત થાય છે.^{૨૧}

હતિ શ્રીમહાશ્વરત્મા શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્મનુશાસન-પર્વમાં 'સીમા એ ઘોર દેખાવની કૃપાઓ છે' નામનો અધ્યાય ૨૧૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૪ મો ઈન્દ્રિયનિગ્રહનો ઉપાય

॥ ભીષ્મ ઉવાચ ॥

અત્રોપાયં પ્રવક્ષ્યામિ યથાવચ્છાત્રચક્ષુષા ।

તત્ત્વજ્ઞાનાચ્ચરન્ રાજન્ પ્રાપ્નુયાત્પરમાં ગતિમ્ ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું: હે રાજન્! હવે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાનો ઉપાય હું તમને કહું છું. તેનું શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી યથાવત્ જ્ઞાન સંપાદન કરીને વર્તનારો પુરુષ પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.^૧ આ જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય જ શ્રેષ્ઠ છે, મનુષ્યોમાં પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રિવર્ણ શ્રેષ્ઠ છે,

અને તેમાં પણ મંત્રદ્રષ્ટા બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ છે;^૨ કેમ કે તે બ્રાહ્મણો તાત્ત્વિક અર્થનો નિર્ણય કરનારા હોય છે, વેદશાસ્ત્રને જાણનારા હોય છે, સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ હોય છે, સર્વદર્શી હોય છે અને સર્વજ્ઞ હોય છે.^૩ જેમ નેત્ર વિનાનો એક પુરુષ માર્ગમાં જતા અનેક કઢોને પામે છે, તેમ જ્ઞાન વિનાનો પુરુષ લોકમાં રહીને અનેક કઢોને અનુભવે છે, માટે જ્ઞાની પુરુષોને સર્વના કરતાં ઉત્તમ માનેલા છે.^૪ ધર્મને સંપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષો શાસ્ત્રમાં કહેલા તે તે અનેક ધર્મોનું ઉપાસન કરે છે; પરંતુ તેઓને હવે પછી કહેવામાં આવતા શુભો સિવાય મોક્ષરૂપી ક્ષણ તો મળતું જ નથી. (અર્થાત્ યજ્ઞયાગ કરવાથી અને વાપ, ફૂવા, તળાવ વગેરે બંધાવવાથી ઉત્તમ શુભોનો લાભ થાય છે, પણ મોક્ષનો લાભ થતો નથી.)^૫ ધર્મવેત્તા પુરુષો પ્રત્યેક ધર્મની અંદર આવા ઉત્તમ શુભો હોવાનું જણાવે જ છે. જેવા કે વાણીની, દેહની તથા મનની પવિત્રતા; ક્ષમા, સત્ય, ધૈર્ય અને સ્મૃતિ; આ શુભોની સર્વ ધર્મમાં આવશ્યકતા છે.^૬ શાસ્ત્ર કહે છે કે, બ્રહ્મચર્ય એટલે યોગધર્મ. તે બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે અને સર્વ ધર્મોના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, જેથી તે ધર્મનું આચરણ કરનાર મનુષ્ય પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.^૭ વળી આ (મુખ્ય) બ્રહ્મચર્યધર્મનું આચરણ કરવાથી પાંચ પ્રાણ, મન, યુદ્ધિ અને દશ ઇન્દ્રિયો, એ સત્તર તત્ત્વોથી બનેલા લિંગશરીરનો સંયોગ છૂટી જાય છે, શબ્દ અને સ્પર્શથી રહિત થવાય છે, શ્રોત્રથી કંઈ સંભળાતું નથી અને ચક્ષુથી કંઈ દેખાતું નથી; (અર્થાત્ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવનારી નિર્વિકલ્પ સમાધિ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.)^૮ પરંતુ તેથી કંઈ ઊતરતા નિર્દોષ બ્રહ્મચર્યધર્મનું આચરણ કરવાથી સવિકલ્પ સમાધિની અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે કે, જેમાં વાણીની સંભાષણ પ્રવૃત્તિ રહે છે, કેવળ મનરૂપે જ સ્થિતિ હોય છે વિષયેન્દ્રિયોનો ત્યાગ હોય છે અને શ્રવણમનનથી ઉત્પન્ન થયેલી યુદ્ધિથી તત્ત્વ-વસ્તુનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે.^૯ જે ઉત્તમ દિગ્ગતિ સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રહ્મચર્ય (યોગ) ધર્મનું આચરણ કરે છે, તે સત્યલોકમાં જાય છે અને કનિષ્ઠ પ્રકારના બ્રહ્મચર્યનું આચરણ કરે છે, તે આવતા જન્મમાં વિદ્વાન થાય છે.^{૧૦} બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ

મહાદુષ્કર છે, માટે તેનો ઉપાય હું તમને કહું છું, સાંભળો. પ્રહચય પાળનારા દ્વિજતિએ પ્રદીપ્ત થઈને વૃદ્ધિ પામેલા રજોગુણોના નિગ્રહ કરવો, શ્રીઓની કથા સાંભળવી નહિ અને કોઈ પણ શ્રીને નર અવસ્થામાં જોવી નહિ; કેમ કે તેવી અવસ્થા માં શ્રીઓનું દર્શન કરવા માત્રથી પણ કેટલાએક દુર્બળ મનના પુરુષોમાં રજોગુણો પ્રવેશ થાય છે.^{૧૧} આ રીતે વ્રતનું પાલન કરવા છતાં પણ કોઈ દિવસે મનમાં રાગોત્પત્તિ થઈ જાય, તો તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે કૃષ્ણ નામનું જ્વલન કરવું અને વીર્યની અતિશય વૃદ્ધિને લીધે જે ઘણી જ પીડા થવા લાગે તો જળાશયમાં પ્રવેશ કરવો; તેમ જ જે સ્વમની અંદર વીર્યસ્રાવ થઈ જાય તો જળની અંદર મગ્ન રહીને ત્રણ વખત અધમર્ષણ મંત્રનો મનમાં જાપ કરવો.^{૧૨} આ રીતે વર્તીને વિચક્ષણ પુરુષે પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા રજોગુણમય પાપને જ્ઞાનયુક્ત મનથી બાળીને ભસ્મ કરી નાખવું. જેમ માંસાદિ અપવિત્ર પદાર્થોવાળા શરીરનાં આંતરડાં શરીરના દૃઢ બંધનરૂપ છે, તેમ શરીર પણ શરીરમાં રહેલા આત્માને દૃઢ બંધનરૂપ છે.^{૧૩} મનુષ્યોએ ભક્ષણ કરેલા પદાર્થોના જે રસો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ નાડીઓ દ્વારા આખા શરીરમાં ફેલાઈ જઈને વાતને, પિત્તને, કફને, રુધિરને, તથાને, માંસને, આંતરડાંઓને, હાડકાંઓને, મજ્જાને (ચરબીને) તથા દેહને તૃપ્ત કરે છે.^{૧૪} આ મનુષ્યશરીરમાં ઇન્દ્રિયોના વિષયોને વહન કરનારી દશ સુખ્ય નાડીઓ છે અને તે દશ નાડીઓમાંથી નીકળેલી બીજી હજારો સૂક્ષ્મ નાડીઓ આખા શરીરમાં ફેલાઈ ગયેલી છે.^{૧૫} જેમ નદીઓ જળથી ભરપૂર થઈને સમયાનુસાર સમુદ્રને તૃપ્ત કરે છે, તેમ શરીરમાંની સર્વ નાડીઓરૂપી નદીઓ મનુષ્યે ભક્ષણ કરેલા અન્નાદિના રસોરૂપી

જળપ્રવાહથી ભરપૂર થઈને સમયાનુસાર દેહરૂપી સમુદ્રને તૃપ્ત કરે છે.^{૧૬} મનુષ્યોના હૃદયની અંદર બરાબર મધ્યભાગમાં 'મનોવહ' નામની એક નાડી છે. તે નાડી વિષયેચ્છાને માત્ર સંકલ્પ થતાં જ મનુષ્યના આખા શરીરમાંથી વીર્યને આકર્ષી કાઢીને ઉપરથ ઇન્દ્રિયના સુખ આગળ લાવી મૂકે છે;^{૧૭} કેમ કે આ મનોવહ નાડીને શરીરનાં સર્વ ભાગોમાં ફેલાયેલી નાડીઓ સાથે સંબંધ છે અને તેજસગુણને (ઉષ્ણગુણને) વહન કરનારી તે સર્વ નાડીઓ છેક નેત્ર સુધી પહોંચેલી છે.^{૧૮} જેમ દૂધમાં (દૂધના વિકારભૂત દહીંમાં) અવયવે અવયવે વ્યાપી રહેલા ધીને રવૈયાથી મધીને બહાર કાઢવામાં આવે છે, તેમ શરીરમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા વીર્યરૂપી ધીને માનસિક સંકલ્પ અને ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થનારાં શ્રીનાં દર્શન, સ્પર્શન આદિ રવૈયાથી મધીને (ઉપરથ દ્વારા) બહાર કાઢવામાં આવે છે.^{૧૯} એ જ પ્રમાણે સ્વપ્નમાં પણ (શ્રીસંગોના અભાવ હોય છે, છતાં) માનસિક સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થનારો રજોગુણ (કામવિકાર) શરીરની અંદર ઘાબલ થાય છે અને પછી વીર્યવાહિની મનોવહ નાડી સંકલ્પ જન્ય વીર્યને દેહમાંથી બહાર કાઢે છે.^{૨૦} મહર્ષિ ભગવાન અત્રિ વીર્યની ઉત્પત્તિને જાણે છે અને તેમણે કહ્યું પણ છે કે, અત્તનો રસ, મનોવહ નાડી અને માનસિક સંકલ્પ, એ ત્રણમાંથી વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેનો દેવતા ઇન્દ્ર છે અને તેથી જ તેને 'ઇન્દ્રિય' કહેવામાં આવે છે.^{૨૧} જે પુરુષો જાણે છે કે, વીર્યની ગતિ જ (અનુલોમ-પ્રતિલોમગમન કરીને) પ્રાણીઓમાં વૃક્ષસંકરતા ફેલાવનારી છે, તેઓ આ સંસારથી વિરક્ત થઈને પોતાના સર્વ દોષોને બાળી નાખે છે અને પુનર્જન્મને પામતા નથી.^{૨૨} વળી જે પુરુષ માત્ર શરીરનિર્વાહ પૂરવું જ

+ 'અદે પ્રાતઃકલ્પં સાયં અદ્યમવાદયાચિત્તમ્ ।

અદે વર્તં વ નામીયાદ્ પ્રાજાવસ્યોડયમુચ્યતે ॥

ત્રણ દિવસ પ્રાતઃકાળમાં અને ત્રણ દિવસ સાયંકાળે ભોજન કરવું અને પછી ત્રણ દિવસ માત્રા વિના જે કંઈ મળે તે ઉપર ચલાવી લઈને ત્રણ દિવસ સુધી કંઈ જથ્થો બાંધવું નહિ. તેનું નામ પ્રાણપત્ય કૃષ્ણવ્રત કહેવામાં આવે છે.

—નીલકંઠ

x અનુલોમગમન એટલે ઉચ્ચ વર્ણનો પુરુષ પોતાના કરતાં નીચ વર્ણની સ્ત્રીમાં વીર્યસિંચન કરે તે અને પ્રતિલોમગમન એટલે નીચ વર્ણનો પુરુષ પોતાના કરતાં ઉચ્ચ વર્ણની સ્ત્રીમાં વીર્યસેક કરે તે; આ અનુલોમ-પ્રતિલોમગમન કરવાથી જે પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થાય છે; તેઓ વૃક્ષસંકર કહેવાય છે અને તેમાં જથ્થો પ્રતિલોમગમનથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃક્ષસંકર પ્રજા ધણી જ નીચ કહેવાય છે.

કર્મ કરે છે; અર્થાત્ સર્વ બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરે છે અને પોતાના પ્રાણાંતસમયે યોગાભ્યાસના બળથી મન વડે જ શુભોની સમાનતા કરીને (અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં આરૂઢ થઈને) પોતાના પ્રાણવાયુને સુષુપ્ત્ત નામની નાડીના માર્ગમાં લઈ જઈને દેહનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષ જન્મભરણના દ્વેશમાંથી છૂટી જાય છે-મોક્ષપદને પામે છે.^{૨૫} (આ માર્ગ ક્રમચક્ષિતને આપનારો છે; પણ જીવન્મુક્તિને આપનારો માર્ગ એવો છે કે,) જે મહાત્મા પુરુષોત્તમ મન પ્રણવમન્ત્ર (ઐકાર)ની ઉપાસના કરવાથી સિદ્ધ થયેલું હોય છે; તેઓના એ મનને તત્કાળ એવું જ જ્ઞાન થાય છે કે, (જેમ સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થો કેવળ મનઃકલ્પિત અથવા મનોમય જ હોય છે, તેમ) જાગૃત અવસ્થામાં દેખાતા આ સર્વ પદાર્થો પણ કેવળ મનોમય જ છે, વાસ્તવિક કંઈ નથી. આવા પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવનારું મન નિત્યસ્વરૂપ થઈ જાય છે, રજોગુણની સર્વ વાસનાઓથી રહિત થાય છે અને પ્રકાશમાન, સર્વજ્ઞ અથવા સર્વશક્તિમાન બની જાય છે.^{૨૬} માટે સ્થિતિ દેખાતા મનનો જ નાશ કરવા માટે મનુષ્યે નિવૃત્તિધર્મરૂપ નિર્દોષ કર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ કે, જેથી રજોગુણ અને તમોગુણથી રહિત થઈને ઇદગતિ પામી શકાય.^{૨૭} યુવાવસ્થામાં મેળવેલું જ્ઞાન વૃદ્ધાવસ્થામાં દુર્બળ થાય છે, તોપણ જો લાગ્યેયોગ હોય છે, તો વૃદ્ધાવસ્થામાં પરિપક્વ થયેલી બુદ્ધિ (જ્ઞાનસંપન્ન થઈને) સંકલ્પાદિક માનસિક બળનો નાશ પણ કરે છે.^{૨૮} જે મનુષ્ય દુર્ગમ માર્ગના જેવા દેહ ઇન્દ્રિયાદિકના બંધનને (જ્ઞાન દ્વારા) તોડી પાડે છે અને પોતાને જે જે દોષો જોવામાં આવે છે, તે તે સર્વનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તે મનુષ્ય મોક્ષપદને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૨૯}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્મનુશાસન-પર્વમાં 'ઇન્દ્રિયનિગ્રહનો ઉપાય' નામનો અધ્યાય ૨૨૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૫મો

* યોગીના નિયમો

॥ મીમ્મ ઉવાચ ॥

દુરન્તેષ્વિન્દ્રિયાર્થેષુ સક્તાઃ સીદન્તિ જંતવઃ ।

યે ત્વસક્તા મહાત્માનસ્તે યાંતિ પરમાં ગતિમ્ ॥૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! જે અસાન-વશ પ્રાણીઓ દુષ્ટ પરિણામને ઉત્પન્ન કરનારા ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ રાખે છે, તેઓ અવશ્ય દુઃખી થાય છે; પણ જે મહાત્માઓ તે વિષયોમાં આસક્ત થતા નથી, તેઓ પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે.^૧ આ સમગ્ર લોકને જન્મ, મૃત્યુ અને જરામાં દુઃખોથી, શારીરિક વ્યાધિઓથી તથા માનસિક પીડાઓથી નિરંતર વ્યાપ્ત થયેલો જોઈને બુદ્ધિમાન પુરુષે, મોક્ષ મેળવવાનો જ પ્રયાસ કરવો જોઈએ.^૨ તેણે કાવિક, વાચિક અને માનસિક પવિત્રતા જાળવવી જોઈએ, અહંકારરહિત થવું જોઈએ, શાંતિ-શુભને ધારણ કરવો જોઈએ, જ્ઞાનસંપન્ન થવું જોઈએ, શિક્ષાવૃત્તિ સ્વીકારવી જોઈએ અને કોઈની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ સુખપૂર્વક જીવન ગાળવું જોઈએ.^૩ કોઈ પ્રાણી ઉપર પોતાને દયા આવે, તોપણ એમ જ સમજવું જોઈએ કે, તે પણ એક પ્રકારની મનની આસક્તિ જ^૪ છે; માટે યોગીએ સર્વ જગતને કર્મના ફળનો ઉપભોગ કરવું જાણીને તેના તરફ ઉપેક્ષા જ કરવી.^૫ પ્રાણીએ જે કંઈ શુભ-અશુભ કર્મ કર્યું હોય છે, તેનું ફળ તેને ભોગવવું જ પડે છે, એમ સમજીને સુસુષુક મન, વચન અને કર્મથી શુભ કર્મો જ કરવા.^૬ અહિંસા, સત્ય, સર્વ પ્રાણીઓ તરફ પ્રમાણિકતા, ક્ષમા અને અપ્રમાદ આ પાંચ શુભો જે પુરુષની અંદર હોય છે, તે સુખી થાય છે.^૭ (આ સર્વ દર્શ્યમાન પદાર્થો કેવળ આત્મારૂપ છે, આવા શાસ્ત્રજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી)

x આના સંબંધમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે કે, કૃપયાડિપ કૃતઃ સંગઃ પતનાયૈવ યોગિનામ્ । इति चंदर्शयन्नाह भरतस्यैवोपपन्नम् । દયાને લીધે પણ કોઈ વસ્તુ પર કરેલી આસક્તિ યોગીઓને બદ્ધ કરનારી જ છે. જેમ કે રાજા બરતે મૃગ ઉપર પ્રીતિ કરીને તેનું પોપણ ક્યું હતું. જેથી તે પરતી વાસનાને લીધે 'ખીમ જન્મમાં તેને મૃગની બતિમાં જન્મ લેવો પડ્યો હતો. —નીલકંઠ

બુદ્ધિ વડે રાગદ્વેષરહિત થયેલા મનને સર્વ પ્રાણીઓ પર સમભાવયુક્ત રાખવું. જે પુરુષ પૂર્વોક્ત અહિંસાદિગ્ધ ધર્મને, સર્વ પ્રાણીઓને સુખ ઉપજવનાર તથા પોતાને સર્વ દુઃખોથી મુક્ત કરાવનાર તરીકે જાણે છે, તે પુરુષ જ સર્વ કંઈ જાણનારો છે અને સુખી થાય છે; માટે બુદ્ધિ દ્વારા મનને રાગદ્વેષરહિત કરીને સર્વ પ્રાણીઓ પર સમભાવયુક્ત રાખવું^{૭૮} અને તે ઉપરાંત બીજાઓનું અનિષ્ટ ચિંતન કરવું નહિ. પોતે રંક હોય છતાં પોતાને માટે અયોગ્ય એવા રાજ્યાદિકની ઇચ્છા કરવી નહિ, નાથ પામેલાં શ્રીપુત્રાદિકનો અથવા ભાવિ શ્રીપુત્રાદિકનો વિચાર કરવો નહિ અને સફળ થાય તેવા પ્રયત્નો કરીને મનને જ્ઞાનમાર્ગમાં જ પરોવવું. વેદાંતવાક્યના શ્રવણમનનપૂર્વક અમોઘ પ્રયત્ન કરવાથી પુરુષનું મન જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.^{૮૦} જે પુરુષ ધર્મના સૂક્ષ્મસ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કરીને ઉત્તમ વાક્ય બોલવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેણે સત્ય અને હિંસારહિત વાણી બોલવી, પણ અપમાદથી દૂષિત વાણી બોલવી નહિ;^{૮૦} એટલું જ નહિ પણ ચિત્તને વિક્ષેપયુક્ત નહિ થવા દઈને, અર્થાત્ ચિત્તને સ્થિર રાખીને શકતારહિત, કંઠારતા વિનાનું, કૂરતાશૂન્ય અને ચાહીયુગલીરહિત એવું અલ્પ બાષણ જ બોલવું.^{૮૧} આ જગતનો સર્વ સંબંધ કેવળ વાણીથી જ બંધાયેલો છે, માટે જેમ બને તેમ મનુષ્યે ઉત્તમ વાણી જ બોલવી અને પોતાને બે વેરાગ્ય થયો હોય, તો બુદ્ધિથી કે મનથી જે કંઈ (હિંસાદિક) તામસ કર્મ કયું હોય તેને જગતમાં બહાર કરી દેવું. (કેમ કે પુણ્યકર્મને કે પાપકર્મને પોતાના મુખથી જ બે પ્રકટ કરી દેવામાં આવે છે, તો તેનો નાશ થઈ જાય છે.)^{૮૨} ઇદ્રિયો ન્યારે પ્રવૃત્તિપરાયણ થાય છે, ત્યારે મનુષ્ય કર્મ કરવા મચી પડે છે, પણ તેને લીધે આ લોકમાં દુઃખ પામીને તે મનુષ્ય નરકમાં જ પડે છે; માટે મન, વચન અને કાયાથી ઇદ્રિયોનો નિયંત્ર જ કરવો.^{૮૩} જેમ ચોરડોડો બકરાના માંસની ચોરી કરીને, તેનો ભાર ઉપાડીને જે દિશાને પોતે પ્રતિકૂળ અથવા રાજાના ભયવાળી જાણતા હોય, છતાં તે દિશામાં બે જાય છે તે ભયમાં આવી પડે છે; તેમ જ મૂળ મનુષ્યો સંસારના ભયને જાણતા હોય છે, છતાં

કર્મોનો સ્વીકાર કરીને સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેઓ જન્મમરણના ભયમાં આવી પડે છે;^{૮૪} પરંતુ જેમ ચોરડોડો પોતાને પ્રતિકૂળ જાણાયેલી દિશાનો અને ચોરેલા માંસનો ત્યાગ કરીને અનુકૂળ દિશામાં બે નાસી જાય છે, ભયથી મુક્ત થાય છે, તેમ મનુષ્યો પણ સંસારના ભયને જાણી જઈને તથા રાજસ-તામસ કર્મોનો ત્યાગ કરીને સંસારમાં બે પ્રવૃત્તિ જ કરતા નથી, તો કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૮૫} જે પુરુષ સર્વ સંશયોથી મુક્ત થઈને નિરપૃક વૃત્તિ ધારણ કરે છે, સર્વ પરિણામોનો ત્યાગ કરે છે, એકાંત પ્રદેશનું સેવન કરે છે, અલ્પ ભોજન કરે છે, તપસી હોય છે, ક્રિતોદ્રિય હોય છે, યોગનાં અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આસક્ત રહે છે અને બુદ્ધિમાન હોય છે, તે પુરુષ મનનો નિયંત્ર કરીને પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૮૬ ૮૭} ખરેખર, બુદ્ધિમાન અને ધૈર્યવાન પુરુષ જ બુદ્ધિનો નિયંત્ર કરી શકે છે અને તેવો પુરુષ પોતાની બુદ્ધિની સાથે મનનો પણ નિયંત્ર કરીને મનરૂપી વિષયોનો પણ નિયંત્ર કરી શકે છે.^{૮૮} આ રીતે જે યોગીએ ઇદ્રિયોનો તથા મનનો નિયંત્ર કર્યો હોય છે, તેની સન્મુખ ઇદ્રિયોના અધિષ્ઠાત્ર દેવતાઓ હર્ષપૂર્વક પ્રકટ થાય છે અને તે દેવતાઓ ઈશ્વરરૂપ થયેલા તે યોગીમાં જ લય પામી જાય છે.^{૮૯} આ પ્રમાણે જ્યારે તે યોગીનું મન તે દેવતાઓની સાથે એકાત્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અને પોતે દેવળ બુદ્ધિમાત્રથી જ સ્થિતિ કરે છે, ત્યારે તેને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને પછી ધીમે ધીમે તે બુદ્ધિસત્ત્વનો પણ લય થઈ જાય છે, ત્યારે તે યોગી કેવળ બ્રહ્મરૂપ જ થઈ રહે છે.^{૯૦} આવા યોગીપુરુષે પોતાનામાં પ્રકટ થતા યોગેશ્વરમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જ નહિ; પરંતુ તેનો નિરોધ કરવા માટે પ્રયત્નો કરવાનો જ આરંભ કરવો અને જે જે યોગનું અનુષ્ઠાન કરવાથી પોતાની વૃત્તિ વિચિત્ર પ્રકારની (અત્યંત ઉત્તમ) થતી જાય, તેનું તેનું આચરણ કરવું.^{૯૧} યોગીપુરુષે કાચા દાણાનું, અરુના બાકળાનું, ખોળાનું, શાકપાનનું, જવના લોટની ચેંસનું, સાધવાનું, ફળનું, મૂળનું કે ભિક્ષામાં જે કંઈ મળી આવે તેનું ભક્ષણ કરીને જીવવું. (પરંતુ પોતાના યોગેશ્વરનો ઉપયોગ કરીને જીવવું નહિ.)^{૯૨} તેમ જ દેશકાળને અનુસરતા સાત્ત્વ

આહારનો નિયમ કરીને સર્વત્ર પરીક્ષાપૂર્વક જ પ્રવૃત્તિ કરવી.^{૨૩} વળી કર્મની પ્રવૃત્તિ થઈ હોય, તોપણ તેને લીધે યોગસાધનમાં અંતરાય કરવો નહિ અને અગ્નિને જેમ ધીમે ધીમે પ્રદીપ્ત કરવામાં આવે છે, તેમ જ્ઞાનયુક્ત કર્મની જ ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ કરવી, જેથી તે યોગીને સૂર્યની પેઠે પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.^{૨૪} જ્ઞાન જેનું અધિષ્ઠાન છે એવું અજ્ઞાન ત્રણે લોકમાં સર્વોપરી થઈને રહ્યું છે, (અર્થાત્ જાત્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થામાં અજ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય છે,) જેથી તે અજ્ઞાન બુદ્ધિને અનુસરનારા પ્રકાશસ્વરૂપ જ્ઞાનને પણ અપ્રકાશમાન કરી મૂકે છે.^{૨૫} જોકે આત્મા (જાત્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ) ત્રણે અવસ્થાઓથી અતીત છે, તોપણ અજ્ઞાની મનુષ્ય ઉપાધિથી યુક્ત એવા તે સનાતન આત્માને જાણી શકતો નથી; કેમ કે તે મનુષ્ય માને છે કે, આત્મા ઉપાધિના સંયોગવાળો છે અને મારાથી ભિન્ન છે; પરંતુ રાગદ્વેષાદિ દોષોનો ત્યાગ કરનાર પુરુષ આત્માના નિરૂપાધિકપણને તથા પોતાની સાથેની તેની એકતાને જાણે છે, જેથી સંસારબંધનથી મુક્ત થાય છે.^{૨૬} વળી જે પુરુષે કાળને, જરાને તથા મૃત્યુને જીતી લીધાં છે, તે પણ સનાતન એવા અવિનાશી બ્રહ્મને પામે છે કે, જે બ્રહ્મ અક્ષય અને અવિકારી કહેવાય છે.^{૨૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વોત્તર મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'યોગીના નિયમો' નામનો
અધ્યાય ૨૧૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૬ મો સ્વભાવસ્થાનું નિરૂપણ

॥ મીષ ઉવાચ ॥

નિષ્કલમપં બ્રહ્મચર્યમિચ્છતા ચરિતું સદા ।

નિદ્રા સર્વાત્મના ત્યાજ્યા સ્વમદોપાનવેક્ષતા ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! જે પુરુષને નિષ્કામ બ્રહ્મચર્યયોગનું પાલન કરવાની ઇચ્છા હોય, તેણે સ્વપ્નના દોષોનો વિચાર કરીને સર્વથા નિદ્રાનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ; કેમ કે સ્વભાવસ્થામાં રહે-
શુણ તથા તમોગુણ જીવનો પરાલભ કરે છે, જેથી જાણે બીજા દેહને પ્રાપ્ત થયો હોય તેમ પોતાના મૂળદેહમાં સ્પૃહારહિત થઈને જીવ બધાં ત્યાં ભટક્યા

કરે છે;^૧ માટે બ્રહ્મજિજ્ઞાસાને અર્થે નિત્ય જ્ઞાનાભ્યાસ કરીને જાગરણ કરવું તે જ ઉત્તમ છે અને તેથી જ જે પુરુષને તત્ત્વવસ્તુનું જ્ઞાન થયેલું હોય છે, તે તો હંમેશાં જાગૃત જ રહે છે.^૨ હવે આ વિષય ઉપર કોઈ શંકા કરે કે, સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થો સત્ય હોય છે કે અસત્ય ? જો તમે કહેશો કે, સ્વપ્નના પદાર્થો સત્ય હોય છે તો તે યોગ્ય નથી; કેમ કે તે પદાર્થો ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપ હોય તેવા દેખાય છે બરા, પણ વસ્તુતઃ તેઓ વિષયવાન હોતા નથી; કારણ કે તે અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોનો લય થઈ ગયો હોય છે, માટે સ્વપ્નના પદાર્થોને સત્ય કહી શકાય તેમ નથી; તેમ જ અસત્ય પણ કહી શકાય તેમ નથી; કેમ કે જે વસ્તુ સસલાંનાં શિંગડાં જેવી અસત્ય હોય છે, તેનું કદી જ્ઞાન જ થતું નથી. આમ હોવા છતાં સ્વપ્નમાં જીવ બધે દેહધારી થયો હોય તેમ જણાય છે, તેનું શું કારણ ? આ શંકાનું સમાધાન કરવા માટે કહેવાય છે કે, યોગેશ્વર હરિ જ એ સ્વપ્નના વિષયને બરાબર જાણે છે અને કેટલાં એક મહર્ષિઓ એ વિષયનું યુક્તિયુક્ત વર્ણન કરે છે.^૪ એ ઉપરથી વિદ્વાનો કહે છે કે, જાત્રતાવસ્થામાં શ્રમિત થયેલો ઇન્દ્રિયો નિદ્રાવસ્થામાં બ્યારે વિરામ લે છે, ત્યારે સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રસિદ્ધ એવું સ્વપ્ન પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે તે અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોનો વિરામ થયો હોય છે, તોપણ સંકલ્પાત્મક મનનો વિરામ થયેલો હોતો નથી. આ સ્વપ્નના સંબંધમાં આવું એક દૃષ્ટાંત કહેવામાં આવે છે.^૬ જેમ કે જાત્રત અવસ્થામાં મન કાર્યની અંદર આસક્ત થયેલું હોય છે, તોપણ તેના સંકલ્પરૂપ મનોરથનું ઐશ્વર્ય મનમાં આવળ કરે છે, તેમ સ્વભાવસ્થામાં પણ જાત્રત અવસ્થામાં અનુભવેલા માનસિક સંકલ્પો મનમાં આવળ કરે છે.^૭ પૂર્વના અનંત જન્મોના સંસ્કારોને લીધે જેનું ચિત્ત વિષયાસક્ત બનેલું

* અર્થાત્ જેમ મનોરથવૃત્તિ માત્ર સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સ્વપ્નવૃત્તિ પણ સંકલ્પમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે; તોપણ તે બંનેમાં સ્વેચ્છા ભેદ એટલો છે કે, જાત્રત અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોના વિદેશને લીધે મનોરથ-વૃત્તિનો બરાબર ભાસ થતો નથી; પણ સ્વપ્નમાં ઇન્દ્રિયોનો ઉપરામ હોય છે, તેથી જાત્રત અવસ્થાની પેઠે જ તે તે સર્વ પદાર્થોનું સારી પેઠે જ્ઞાન થાય છે.-નીલકંઠ

છે, એવો પુરુષ તો તે સર્વ વિષયોને સ્વપ્નમાં પણ સંપાદન કરે છે; કેમ કે તે સર્વ વિષયો મનની અંદર સૂક્ષ્મસ્વરૂપે રહેલા હોય છે અને સાક્ષીરૂપ આત્માના જાણવામાં પણ હોય છે.^૮ વળી સત્ત્વાદિ ગુણોમાંહેનો જે જે ગુણ જે જે કર્મના યોગે મનમાં ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે અને ન્યારે ન્યારે મન જે જે કર્મ વડે સંસ્કારવાળું થાય છે, ત્યારે ત્યારે સૂક્ષ્મ ભૂતો તે તે શ્રી આદિના આકારને સ્વપ્નમાં ખડો કરે છે.^૯ એટલે તરત જ રાજસ, તામસ અથવા સાત્ત્વિક ભાવો પણ ત્યાં આગળ હાજર થાય છે અને પછી તેઓ સુખદુઃખાદિરૂપ ક્ષણે ઉપસ્થિત કરે છે.^{૧૦} વિદ્વાનો કહે છે કે, સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ કેવળ અજ્ઞાનને લીધે જ વાત, પિત્ત અને ક્રક એ ત્રણ ધાતુઓવાળા દેહોને મનુષ્યો બુદ્ધો છે અને તેનું દર્શન પણ રાજસ તથા તામસભાવોથી યુક્ત હોય છે, જેથી (યોગસાધના વિના) ટાળ્યું ટળી શકતું નથી.^{૧૧} જાગ્રત અવસ્થામાં મનુષ્યનું મન પ્રસન્ન એવી ઇન્દ્રિયોની સાધમાં રહીને જે જે વિષયનો સંકલ્પ કરે છે, તેને તેને પોતે સ્વપ્નમાં પણ હર્ષપૂર્વક બુદ્ધો છે.^{૧૨} મન આત્માના પ્રભાવથી સર્વ પ્રાણીઓમાં અસ્પષ્ટિતસ્વરૂપે વ્યાપ થઈ રહ્યું છે, માટે જેમ બને તેમ આત્માને જ જાણવો ભેઈએ; કેમ કે આકાશાદિ સર્વ તત્ત્વો કેવળ આત્માને આધારે જ ટકી રહ્યાં છે.^{૧૩} સ્વપ્નદર્શનના દ્વાર ભૂત એવો આ સ્થૂળ દેહ ન્યારે સુપૃષ્ઠિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મનની અંદર અંતર્હિત થઈ જાય છે અને તે વેળા મન પણ શુદ્ધ સાક્ષીસ્વરૂપ, સદસત્સ્વરૂપ, અવ્યક્તરૂપ અને અહંકારમાં પ્રતિબિંબસ્વરૂપ રહેનારા પરમાત્મામાં લય પામે છે, જે પરમાત્માને જ્ઞાની પુરુષો જીવ, અહંકાર અને પ્રકૃતિના ગુણોથી પણ ઉત્તમ બાબુ છે.^{૧૪} જે યોગી પુરુષ પોતાના મન વડે સંકલ્પ કરીને જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, એકધર્મ કે ધર્મ એમાંનો કોઈ એક ગુણ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે, (અને તે ગુણ તેને પ્રાપ્ત પણ થાય છે.) તે જ તેના ચિત્તની પ્રસન્નતા છે, એમ

જાણવું; કેમ કે આત્માને વિષે જ સર્વ દેવતાઓનો વાસ છે.^{૧૫} આ રીતે વિષયાદિકનું આલોચન કરવા રૂપી તપશ્ચરણથી મન એ જ સ્થિતિમાં રહે છે, પરંતુ ન્યારે તે તમોગુણની પેઠે પાર જાય છે, ત્યારે સૂર્યની પેઠે કેવળ પ્રકાશસ્વરૂપ બની રહે છે. જીવાત્મા ન્યારે અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિનો આશ્રય કરે છે, ત્યારે ત્રૈલોક્યપ્રકૃતિ અથવા કારણબ્રહ્મ તરીકે થાય છે; પણ ન્યારે અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તેનો તે જ જીવ મહેશ્વરરૂપ બની જાય છે-શુદ્ધ પરબ્રહ્મ થઈ રહે છે.^{૧૬} પડિતો કહે છે કે, દેવોએ અગ્નિહોત્રાદિક તપનો આશ્રય કરીને રજોગુણો સ્વીકાર કર્યો છે અને અસુરોએ તપનો નાશ કરનાર દંભ, દર્પ આદિ તમોગુણો સ્વીકાર કર્યો છે, જેથી તેઓને જ્ઞાનસ્વરૂપ એવા બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ નથી.^{૧૭} વિદ્વાનો કહે છે કે, સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ દેવી તથા આસુરી ગુણો છે. તેમાં સત્ત્વ એ દેવી ગુણ છે અને રજઃ તથા તમ એ આસુરી ગુણો છે.^{૧૮} જે શુદ્ધાત્મા પુરુષો સાત્ત્વિક તથા અસાત્ત્વિક ભાવોથી પર રહેલા, ઉત્તમ જ્ઞાનસ્વરૂપ, અવિનાશી, પ્રકાશરૂપ અને અક્ષર એવા પરબ્રહ્મને જાણે છે, તે પુરુષો પરમ ગતિને પામે છે.^{૧૯} પુરુષ ગમે તેવો તત્ત્વદર્શી હોય, તોપણ કારણો અને યુક્તિઓ દર્શાવીને પરબ્રહ્મના સંબંધમાં એટલું જ કહી શકે તેમ છે કે, ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફથી આકર્ષી લઈને થયેલ મનન આદિ સાધનોથી સંપન્ન થયેલો પુરુષ અક્ષરબ્રહ્મને જાણી શકે છે. (અર્થાત્ જેમ શિંગડું પક્ષીને પશુને પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાડી શકાય છે, તેમ પરબ્રહ્મને પ્રત્યક્ષ રીતે બતાવી શકાતા નથી, માટે બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા પુરુષે સર્વ ઇન્દ્રિયોને જ વશ કરવી, જેથી તેમને પામી શકાય છે.)^{૨૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્જત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમાં 'સ્વપ્નાવસ્થાનું' નિરૂપણ નામનો અધ્યાય ૨૧૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૭મો

પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ

॥ મીમ્સ ઉવાચ ॥

ન સ વેદ પરં વ્રહ્મ યો ન વેદ ચતુષ્ટયમ્ ।
વ્યક્તાવ્યક્તં ચ યત્તત્ત્વં સંપ્રોક્તં પરમાર્પિણા ॥૧૧॥
લીંબે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! જે પુરુષ સ્વપ્ન,

x આ પ્રકારનો સ્પષ્ટ આશય એ છે કે, સુપૃષ્ઠિ અવસ્થામાં સ્થૂળ દેહનો, ઇન્દ્રિયોનો, મનનો તથા અહંકારનો આત્મામાં લય થઈ જાય છે, જેથી તે અવસ્થામાં શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જ અવસ્થે રહે છે.

સુપુષ્પિ તથા પ્રહ્લતું સશુભ સ્વરૂપ અને નિર્જીવ
સ્વરૂપ-એ ત્યારેને યથાર્થ રીતે જાણતો નથી, તેને
પરપ્રહ્લતું જ્ઞાન થતું નથી; તેમ જ જે પુરુષ મહર્ષિ
વેદનારાયણે વર્ણવેલા વ્યક્ત (જગત) ના તત્ત્વને
તથા અવ્યક્ત (ચિદાત્મા) ના તત્ત્વને જાણતો નથી,
તે પણ પ્રહ્લને જાણી શકતો નથી.^૧ તમારે જાણવું
કે, વ્યક્ત (જગત) એ મૃત્યુના મુખમાં સપડાયેલું
છે, પણ અવ્યક્ત જે ચિદાત્મા તે તો સદાય અવિ-
નાશી જ છે. ભગવાન વેદનારાયણે એક પ્રવૃત્તિરૂપી
ધર્મ કહ્યો છે કે, જેમાં સચરાચર સર્વ ત્રૈલોક્ય
સ્થિતિ કરી રહ્યું છે અને બીજી નિવૃત્તિરૂપી ધર્મ
કહ્યો છે કે, જે અવ્યક્ત એવા સનાતન પ્રહ્લસ્વરૂપ જ
છે.^{૨,૩} પ્રભવપતિ પ્રહ્લદેવ પોતે રજેશુભી હોવાથી
પ્રવૃત્તિરૂપી ધર્મ પાળવાનું કહે છે; પરંતુ પ્રવૃત્તિ-
ધર્મથી પુનઃ-મ લેવો પડે છે, ત્યારે નિવૃત્તિધર્મથી
પરમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.^૪ જે મનનશીલ પુરુષ
શુભઅશુભના (સુકૃતિના તથા સંસારના) સ્વરૂપને
નિશ્ચયપૂર્વક જોવાની ઇચ્છા રાખે છે તથા નિવૃત્તિ-
પરાયણ રહીને તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવામાં જ નિત્ય તત્પર
રહે છે, તે પુરુષ પરમ ગતિને પામે છે.^૫ (જે પુરુષ
તત્ત્વવસ્તુનો વિચાર કરવા ઇચ્છે છે, તેણે) પ્રથમ
તો પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બંનેને જાણવાં જોઈએ
અને પછી તે પ્રકૃતિ અને પુરુષના કરતાં પણ જે
ઘણું શ્રેષ્ઠ છે, તે ઈશ્વરને જાણવા જોઈએ.^૬ વિચક્ષણ
પુરુષે અવિદ્યાના કલેશાદિકથી અસંબંધ એવા તે
પરમાત્માનો જ (ઈશ્વરનો) વિશેષ કરીને સાક્ષાત્કાર
કરવો જોઈએ. પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બંને અનાદિ
અને અનંત છે, બીજા કોઈ પણ પ્રમાણથી દુર્વિજ્ઞેય
છે, બંને નિત્ય છે, બંને અવિચળ છે અને બંને સર્વ
મહાન પદાર્થો કરતાં પણ અતિશય મહાન છે. આ
રીતે પ્રકૃતિ અને પુરુષના (સ્થળ દૃષ્ટિએ જોનારને)
પરસ્પર સદેશભાવ અથવા અભિન્નતા જોવામાં આવે
છે; પણ વસ્તુતઃ તેઓ બંનેમાં બીજા કેટલીએક
વિધર્મતા અથવા વિલક્ષણતા અવશ્ય રહેલી જ
છે.^{૭,૮} જેમ કે પ્રકૃતિ સ્પષ્ટિને ઉત્પન્ન કરવારૂપ ધર્મ-
ને ધારણ કરનારી છે અને ત્રિગુણાત્મિકા છે-સર્વ,
રજ અને તમ, એ ત્રણ શુભોના ધર્મથી યુક્ત છે;
પણ ક્ષેત્રજ્ઞ (પુરુષ) નું લક્ષણ તેથી વિરુદ્ધ ધર્મવાળું
છે; અર્થાત્ પુરુષ સ્પષ્ટિને ઉત્પન્ન કરવારૂપી ધર્મથી

રહિત છે અને નિર્જીવ છે;^૯ એટલું જ નહિ પણ તે
પુરુષ પ્રકૃતિ અને તેના વિકારોનો દ્રશ્ય છે અને
શુભોથી રહિત છે. આ રીતે જેમ પ્રકૃતિ અને પુરુષ-
ના ધર્મો જુદા જુદા છે, તેમ પુરુષ (ક્ષેત્રજ્ઞ) અને
ઈશ્વરના ધર્મો લેશમાત્ર જુદા નથી; કેમ કે તેઓ
બંને ચિત્તસ્વરૂપ છે અને શુભાદિકના સંબંધથી
રહિત હોવાને લીધે સર્વ વસ્તુઓથી અત્યંત ભિન્ન
છે.^{૧૦} તોપણ તેઓ બંનેમાં પરસ્પર ભેદ જોવામાં
આવે છે, તેનું કારણ કેવળ ઉપાધિ જ છે, જેથી
ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવ) કર્તા ન હોવા છતાં કર્તાના જેવો જણાય
છે. તેની જીવસંજ્ઞાનો આધાર કેવળ દ્રશ્ય અને
દશ્યના સંબંધને લીધે જ છે. એ જીવરૂપી કર્તા ઇંદ્રિયા-
દિકના સાધનથી કર્મો કરવા મંડી પડે છે અને તે
તે અનેક જન્મોને આપનારાં કર્મોથી જ તેનું જીવ-
રૂપે ચક્રણ કરવામાં આવે છે. (આ રીતે વ્યવહાર-
દૃષ્ટિએ જોતાં કર્તારૂપી જીવ ઈશ્વરથી જુદો જણાય
છે, પણ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં જીવ એ કોઈ સ્વતંત્ર
તત્ત્વ જ નથી.) ઉપાધિના સંબંધને લીધે જ જીવ-
દશાને પામેલો આત્મા પોતાના આત્મસ્વરૂપને જુદી
જાઈને પ્રશ્ન કરે છે કે, ‘હું કોણ છું?’ અને તે
ઈશ્વર કોણ છે?’ (જેમ કહ્યું પોતાને કુંતાપુત્ર
તરીકે નહિ જાણીને પૂછે છે કે, ‘કુંતાપુત્ર કોણ છે?’
પણ ત્યારે સ્પર્શ તેને સમજાવે છે કે, ‘કુંતાનો
પુત્ર તું જ છે’ ત્યારે તે જાણે છે કે, ‘હું કુંતાનો
પુત્ર છું.’ તેમ જ અસાની જીવ પૂછે છે કે, ‘પ્રહ્લ
શું છે?’ પછી જ્ઞાની પુરુષ તેને ઉપદેશ આપે
છે, ત્યારે તે જાણે છે કે, ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ-હું
પોતે જ પ્રહ્લ છું.’)^{૧૧} જેમ એક પાઘડીવાળો
પુરુષ ત્રણ વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલો હોય છે, તેમ આ
જીવ પણ સર્વ, રજ અને તમનાં કાર્યજૂત સ્થળ,
સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરથી ઢંકાયેલો છે; (તોપણ
જેમ પાઘડીવાળો પુરુષ તે પાઘડીથી અને વસ્ત્રોથી
જુદો છે તેમ ત્રણ શરીરોથી ઢંકાયેલો આત્મા
પણ તે ત્રણ શરીરોથી ભિન્ન છે.)^{૧૨} માટે પ્રત્યેક
મુમુક્ષુએ *આ ચાર વિષયોને પૂર્વોક્ત ચાર હેતુ-

* આ ચાર વિષયોને ચાર હેતુઓથી જાણવા
જોઈએ; અર્થાત્ પુરુષ તથા પ્રકૃતિના સાધર્મ્યને બંનેના
અનાદ્યનંતપણાથી જાણવું જોઈએ પુરુષ તથા પ્રકૃતિના
વૈધર્મ્યને ચૈતન્ય તથા જડપણાથી જાણવું જોઈ

ઓથી આટલ હોવા છતાં જાણવા જોઈએ, જેથી સિદ્ધાંતસમયે જ્ઞાનભાગથી બ્રહ્મ નહિ થઈને મોહાધીન ન થઈ જવાય! જે દેહધારીને બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી હિંચ સપત્તિ સપાદન કરવાની ઇચ્છા હોય, તેણે મનથી પવિત્ર થઈને શૌચ, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇન્દ્રિયધ્યાન વગેરે શરીરસાધન ઉપર નિયમોનું પાલન કરીને નિષ્કામ યોગધર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ, કેમ કે આ ત્રણે લોક આત્મિક સાધનોથી સાધ્ય અને પ્રકાશમય એવા તે યોગધર્મના બળથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યા છે અને આકાશમા સૂર્યચંદ્ર વગેરે થઈ પણ તે યોગધર્મના સામર્થ્યથી જ પ્રકાશી રહ્યા છે, ૧૩-૧૫ આ યોગધર્મનું ફળ જ્ઞાન છે, જેથી સર્વ લોકમા યોગધર્મ^x પ્રખ્યાત થયે છે (એનું અસાધારણ લક્ષણ એ જ હોઈ શકે કે,) રજેશુભ્રુ તથા તમેશુભ્રુને દૂર કરનાર જે કર્મ તેને યોગધર્મ કહેવામા આવે છે, અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ અને આવરણનો નાશ કરવા માટે વૈરાગ્યપૂર્વક વેદાંતશ્રવણ કરવું, તેને યોગધર્મ કહે છે ૧૬* બ્રહ્મચર્યને તથા અહિંસાને શારીરિક યોગધર્મ કહેવામા આવે છે અને વાણીના તથા મનના નિયમને માનસિક યોગ કહેવામા આવે છે ૧૭ યોગીએ વિધિને જાણનારા દ્વિભૂતિએ (ત્રૈવર્ણિકો) પાસેથી અન્ન શ્રદ્ધા કરવું તે ઉત્તમ છે અને આહારનો નિયમ કરવાથી યોગીના રાજસ પાપ શાંત થાય છે ૧૮ વળી આહારનો નિયમ કરવાથી ઇન્દ્રિયોને વિષયો ઉપર વૈરાગ્ય થાય છે, માટે યોગીએ યોગસાધના થઈ શકે તેટલા

જનરૂપના સાધમ્યને જનના શુભરૂપિણીથી જાણવું જોઈએ અને જનરૂપના વૈધર્મ્યને કર્તા તથા અકર્તા પણથી જાણવું જોઈએ

× ‘યોગિનત્ત પ્રપદ્યન્તિ મગ્ગત સનાતનમ્ । યોગધર્મ’ નિઃ પુરયો જ તે સનાતન ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છ હાલિ

—નીલકંઠ

* બ્રહ્મચર્ય પાળનારાએ આ આદે પ્રકારનો લાગ કરવો જોઈએ

સ્મરણ કીર્તન કૈલિ પ્રેક્ષણ ગુચ્છમાવણમ્ ।

સકલ્પાધ્યવસાયથ ક્રિયાનિવૃત્તિરેવ ચ ॥

શ્રીનુ સ્મરણ શ્રી વિષેની વાતચીત, શ્રી સાથે હારવિનોદ શ્રીનુ દર્શન, શ્રી સાથે એકાંતમા વાતચીત, શ્રી વિષેના વિચાર, શ્રીસમાગમનો નિશ્ચય અને એયું આ આ પ્રકારે બ્રહ્મચર્યથી બદ્ધ થવાય છે

પ્રયોજન પૂરતું જ અન્ન લક્ષણ કરવું જોઈએ ૧૯ મનને યોગયુક્ત કરીને જે જ્ઞાન ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તે જ્ઞાનને પ્રાણાત્સમયે સ્વસ્થચિત્ત થયેલો પુરુષ ઉત્કૃષ્ટ ગળથી પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે (અર્થાત્ મરણકાળ પહેલાં કાશીક્ષેત્રમા જઈને નિવાસ કરનારો મનુષ્ય આત્મજ્ઞાન મેળવી શકે છે, કેમ કે પુરાણોની આધ્યાત્મિકા પ્રમાણે એમ કહેવાય છે કે, કાશીક્ષેત્રમા પ્રાણત્યાગ કરનારા પુરુષને શ્રીશકર પોતે જ તારકબ્રહ્મનો ઉપદેશ કરે છે, મટે અત્સમયે કાશીક્ષેત્રમા દેહપાત કરીને પણ આત્મજ્ઞાન સપાદન કરવું.) ૨૦ કોઈ યોગી પુરુષ (સ પ્રજ્ઞાત સમાધિમા આરૂઢ થઈને) રજેશુભ્રુના ત્યાગપૂર્વક સ્થૂળદેહનો ત્યાગ કરે, તોપણ તેના લિંગદેહનો નાશ થતો નથી, જેથી તે યોગી પુરુષ શબ્દાદિથી યુક્ત એવા લિંગશરીરમા સચાર દરે જ છે, તેમ જ જે યોગી પુરુષની બુદ્ધિ વૈરાગ્યથી વાસિત હોવાને લીધે સૂક્ષ્મ ભોગોની અદર પણ નિરપેક્ષ થયેલી હોય છે, તેના લય પણ પ્રકૃતિમા જ થાય છે, પ્રકૃતિથી પર રહેલા પુરુષમા થતો નથી. (કેમ કે તે પુરુષ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બન્ને શરીરમાથી મુક્ત થયેલો હોય છે, તોપણ તેનું કારણ શરીર અવશિષ્ટ જ હોય છે) ૨૧* માટે જે યોગીપુરુષ દેહપાત પર્વત પ્રમાદનો ત્યાગ કરનારા હોય છે અને (પ્રાણાત્સમયે અસપ્રજ્ઞાત સમાધિમા આરૂઢ થઈને) સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ તથા કારણ એ ત્રણે શરીરોનો ત્યાગ કરે છે, તેનો તત્કાળ મોક્ષ થઈ જાય છે, કેમ કે પ્રાણીમાત્રના જન્મમરણ મૂળ અજ્ઞાનના (ત્રણે શરીરના) અવિનાશને લીધે જ થયા કરે છે ૨૨ યોગીને ન્યારે શુદ્ધ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે, ત્યારે ધર્મ કે અધર્મ તેને અનુસરી શકતા નથી (અર્થાત્ શુદ્ધ બ્રહ્મનું જ્ઞાન ધરાવનારા યોગીના ભૂતકાળના પુણ્ય પાપોનો નાશ થઈ જાય છે અને ભવિષ્યકાળના પુણ્યપાપોનો તેને સબધ રહેલો નથી આ રીતે આગામી જન્મના કારણનો અભાવ થઈ ગયેલો હોવાથી તેની મુક્તિ જ થાય છે,) પરંતુ જેઓ પ્રકૃતિથી આરભીને દેહ સુધીના અનાત્મપદાર્થોમા આત્મબુદ્ધિ કરીને બેસી રહે છે, તેઓની પ્રજ્ઞા

× આ લોકમા દર્શાવેલા બે યોગીઓ કમયુક્તિને પ્રાપ્ત થનારા છે, સર્વોમુક્તિને નહિ.

મહત્ત્વાદિક ભાવોની ઉત્પત્તિને તથા નાશને જ નોઈ રહેનારી હોય છે (જેથી તેઓને કદી મોક્ષ જ થતો નથી.)^{૨૭} કેટલાએક યોગીઓ ધૈર્યથી દેહને ધારણ કરી રાખીને તથા બુદ્ધિથી ચિત્તને સર્વ વિષયોમાથી આકર્ષી લઈને સર્વ ઇન્દ્રિયોના સ્થાનકોથી રચુત થાય છે (અન્નમય કોશને ત્યાગ કરે છે) અને પછી સૂક્ષ્મ એવા પ્રાણ ઇન્દ્રિયાદિની આત્મસ્વરૂપે* ઉપાસના કરે છે,^{૨૮} પણ જેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયેલું હોય છે, તેવો યોગી પુરુષ તો શાસ્ત્રને અનુસરીને ઉત્તરોત્તર આગળ વધે છે અને છેવટે અવ્યક્તથી (પ્રધાનથી) પણ પર રહેલા નિરાશ્રય (પરાકાષ્ટરૂપ) બ્રહ્મને પોતાની બુદ્ધિ વડે બાંધી લે છે અને પછી તેનો જ આશ્રય કરે છે.^{૨૯} વળી કેટલાએક યોગીઓ આત્માને ધારણાવિષયક મૂર્ત સ્વરૂપે (શ્રીકૃષ્ણદિ રૂપે) ઉપાસે છે, કેટલાએક સશુભ સ્વરૂપે ઉપાસે છે અને કેટલાએક નિર્શુભ સ્વરૂપે ઉપાસે છે, તેમાનું આ નિર્શુભ સ્વરૂપ અક્ષર અથવા અપરિણામી કહેવાય છે અને 'વિદ્યુત્' એવા નામથી વેદમા વર્ણવેલું છે.^{૩૦} તપશ્ચરણથી પાપને બાળી નાખનારા આ સર્વ મહાત્માઓ અંતકાળે બ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત કરે છે અને ક્રમે ક્રમે અથવા તરકાળ પરમ ગતિને પામે છે.^{૩૧} જે ઉપાસકો સશુભ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે, તેઓએ તે સશુભ બ્રહ્મની ઉપાધિભૂત એવા સૂક્ષ્મ અશને જ સશુભ નિર્શુભ એવા ભેદના કારણ તરીકે શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી બાંધી લઈને તે અશને ત્યાગ કરવો નોઈએ અને

જેને દેહાદિકનો સંબંધ નથી, એવા ઉપાધિશૂન્ય તરવને જ સર્વશ્રેષ્ઠ બાળુ નોઈએ જે યોગીએ સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કર્યો છે, જેનું ચિત્ત કેવળ ધારણામા જ આસક્ત થયેલું છે, જેનો સ્થૂળ દેહ સખ ધી અધ્યાસ નાશ પામ્યો છે અને જેને એનું જ્ઞાન થયેલું હોય છે કે, હું સ્થૂળ દેહથી ભિન્ન છું, તે યોગી પુરુષ હૃદયકાશની પેલી પાર રહેવા જીવ અથવા ઇશ્વરસ્વરૂપ થઈ જાય છે, એમ સમજવું, પણ જે પુરુષોનું ચિત્ત વેદોક્ત ઉપાસના કરવામા આસક્ત થયેલું હોય છે, તેઓ આ મનુષ્યશરીરથી મુક્ત થઈ જાય છે અને પછી ક્રમે ક્રમે રજો શુભ્રથી રહિત થઈને તથા બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈને પરમ ગતિને પામે છે.

આ પ્રમાણે વેદવેત્તા પુરુષોએ કેવળ એક બ્રહ્મ જ જેનું પ્રાપ્તિસ્થાન છે, એવો મોક્ષધર્મ કહ્યો છે,^{૩૨-૩૦} જેથી પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે બ્રહ્મનું ઉપાસન કરનારા સર્વ મનુષ્યો મોક્ષને પામે જ છે અને જેઓને રાગાદિ દોષ વિનાનું અચળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ પણ પોતાના વૈરાગ્ય પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ લોકોને પામે છે અને પછી ક્રમે ક્રમે મુક્તિપદને પણ પામે છે,^{૩૩} તેમ જ જેઓનું અત કરણ શુદ્ધ થયેલું હોય છે અને જેઓ સર્વ આશાઓનો ત્યાગ કરીને કેવળ જ્ઞાનમા જ તૃપ્ત રહે છે, તેઓ અજન્મા, દિવ્ય અને અવ્યક્તસદૃશ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનના સ્વરૂપને પામે છે.^{૩૪} વળી આવા અવિકારી પુરુષો સર્વના અતર્થામી શ્રીહરિનું જ્ઞાન મેળવીને પુનઃ સસારમા પાછા ફરતા નથી, પણ અક્ષર અને અવિકારી એવા તે પરમ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરીને તેઓ નિત્ય આનંદમય જ રહે છે.^{૩૫} બસ, આટલું જ વિજ્ઞાન અથવા જ્ઞેયતત્ત્વ છે, છતાં આ અનિર્વચનીય જગત તૃષ્ણાને લીધે બદ્ધ થઈને ચક્રની પેઠે પરિવર્તન પામ્યા કરે છે! (માટે સુસુક્ષ્મ પુરુષે જગતને મિથ્યા બાળવું અને તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો.)^{૩૬} જેમ કમળના દાડવાનો તત્તુ આખા દાડલામા વ્યાપી રહ્યો હોય છે, તેમ અનાદ્યતત્ત્વ એવો તૃષ્ણારૂપી તત્તુ પ્રાણીના સર્વ શરીરમા વ્યાપી રહ્યો છે.^{૩૭} જેમ વક્ષને તૃણનારો એક પુરુષ સોયમા દોરો પરાવીને વક્ષમા તેને ભરી દે છે, તેમ સસારરૂપી દોરો તૃષ્ણારૂપી સોયમા

* આવા ઇન્દ્રિયઉપાસક યોગીઓ પરબ્રહ્મને પામી

શક્તા નથી, પણ બ્રહ્મનોક સુત્રી જ જઈ શકે છે

× જેમ કંકોપનિવદમા કંચુ છે કે

હિન્દ્રિયમ્ય પરા ભૂર્ણ ઈર્વેન્નય પર મન ।

મનસસુ પરાબુદ્ધિરુદ્ધેરામા મહાન પર ॥

મહત્ત્વ પરમવ્યક્તમયચાતુર્ય પર ।

પુરુષાન્ન પર કિંચિત્ સા કાશ્ચ સા પરાગતિ ॥

ઇન્દ્રિયોથી વિરોધ પર (શ્રદ્ધ) છે, રિયોથી મન પર છે, મનથી શુદ્ધિ પર છે બુદ્ધિથી મહત્ત્વ પર છે, મહત્ત્વથી અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ) પર છે અને અવ્યક્તથી પુરુષ પર છે આ પુરુષનાથી પર-શ્રેષ્ઠ એટલી કોઈ પણ વસ્તુ નથી જેથી તે સર્વની પરાકાષ્ટા છે આ શાસ્ત્રીય ક્રમને અનુસરીને યોગી પુરુષ સૌનાથી પર રહેના પરમ પુરુષનો જ સાક્ષાત્કાર કરવા યત્ન કરે છે.

પરોવાયો છે. (આખા શરીરમાં ભરી દેવામાં આવ્યો છે.)^{૩૬} માટે જે પુરુષ વૃષ્ણનો ત્યાગ કરીને પ્રકૃતિનું, તેના વિકારોનું તથા સનાતન પુરુષનું (આત્માનું) યથાવત્ જ્ઞાન સંપાદન કરે છે, તે પુરુષ આ સંસારસૂત્રમાંથી મુક્ત થાય છે.^{૩૭} જગતની ગતિરૂપ ભગવાન નારાયણ ઋષિએ પ્રાણીઓ પર કૃપા કરીને આ મોક્ષસાધનને સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે.^{૩૮}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્જીત મોક્ષધર્માનુ-
શાસનપર્વમાં 'પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ' નામનો
અધ્યાય ૨૧૭મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૮મો

જનકે પંચશિખસંવાદ-નાસ્તિક
મતનું ખંડન

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કેન વૃત્તેન વૃત્તજ્ઞો જનકો મિથિલાધિપઃ ।

જગમ મોક્ષં મોક્ષજ્ઞા ભોગાનુત્સૃજ્ય માનુષાન્ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ઇતિહાસને જાણનારા પિતામહ ! મોક્ષને જાણનારો મિથિલાનો રાજા જનક કેવાં આચરણથી મનુષ્યલોગોનો ત્યાગ કરીને મોક્ષને પામ્યો હતો ?^૧

લીખે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષયમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે. તેમાં ધર્મને જાણનારો જનકરાજા જે આચરણથી મહાન સુખને (મોક્ષને) પામ્યો હતો, તેનું વર્ણન કરેલું છે.^૨ પૂર્વે મનુષ્યોમાં દેવ સરખો રાજા જનક મિથિલા નગરીમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે રાજા બ્રહ્માને પ્રાપ્ત કરાવનારા ધર્મોનું ચિંતન કરવામાં સદાય તત્પર રહેતો હતો.^૩ તેના રાજમહેલમાં નિરંતર સો ધર્મોચાર્યો નિવાસ કરતા હતા, જેઓ જુદા જુદા આશ્રમોમાં વસનારા હોઈને રાજાને જુદા જુદા ધર્મોના ઉપદેશ કરતા હતા;^૪ પરંતુ રાજા જનક વૈદિક માર્ગને અનુસરનારો હતો; જેથી આત્મતત્ત્વ સંબંધમાં તે આચાર્યોના જુદા જુદા મતને લીધે અત્યંત સંતુષ્ટ થતો ન હતો; (કેમ કે તેઓમાંના કેટલાક કહેતા હતા કે, દેહનો નાશ થયા પછી આત્માનો પણ નાશ થાય છે અને કેટલાએક કહેતા હતા કે, મરણ-સમયે દેહનો જ નાશ થાય છે, પણ આત્માનો નાશ થતો નથી. આત્મા તો બીજા જન્મને ધારણ

કરે છે, ઇત્યાદિ.)^૫ હવે તે સમયે કપિલા નામની બ્રાહ્મણીના પુત્ર મહામુનિ પંચશિખ આખી પૃથ્વીમાં ફરતા ફરતા તે મિથિલા નગરીમાં જઈ ચલા.^૬ તે મહામુનિએ સર્વ સંન્યાસધર્મોના તાર્ત્વિક જ્ઞાનનો નિર્ણય કરીને તેના પ્રયોજનનો પણ સારી રીતે નિશ્ચય કર્યો હતો અને સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોનો તથા સર્વ પ્રકારના સંશયોનો તેમણે નાશ કર્યો હતો.^૭ વળી તે કાળના ઋષિઓમાં તથા મનુષ્યોમાં તે એક જ સર્વ કામનાઓથી મુક્ત હતા અને મહાદુર્લભ એવા સનાતન સુખની જ અત્યંત ઈચ્છા રાખતા હતા.^૮ સાંખ્યશાસ્ત્રના આચાર્યો, જે મહર્ષિને પ્રત્યક્ષ કપિલ કહે છે, તેમના જ સ્વરૂપે તે પંચશિખ મુનિ જગતને વિરમય પમાડી રહ્યા હતા, એમ હું પોતે માનું છું.^૯ ઇતિહાસવેત્તાઓ કહે છે કે, તે પંચશિખમુનિ આસુરિ નામના ઋષિના ચિરંજીવી પ્રથમ શિષ્ય હતા કે, જે પંચશિખમુનિએ એક હજાર વર્ષ પર્વત માનસિક યજ્ઞ કર્યો હતો.^{૧૦} તેમનું મન ઊઠાપોહ કરવામાં ઘણું કુશળ હતું. તેમણે શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહેલો પંચરાત્ર યજ્ઞ કરીને કૃત-કૃત્યપણું પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને કપિલમતાનુયાયી મહાન ઋષિમંડળને પોતાની સમીપ બેસાડીને તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો હતો.^{૧૧} વળી તે મહામુનિ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ પાંચે કોશોને જાણતા હતા અને તેથી જ તે પાંચે કોશોના સંબંધમાં શાસ્ત્રીય ઉપાસનોને તે કરતા હતા; તેમ જ શમ, દમ, ઉપરમ, તિતિક્ષા અને સમાધાન એ પાંચ શુભોને તે ધારણ કરતા હતા તથા પંચકોશની શિખા સમાન પરબ્રહ્મને તેમણે જાણ્યા હતા, તેથી તેમનું 'પંચશિખ' એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું હતું. આ પંચશિખ મુનિએ પાંચ કોશના આશ્રયમૂળ અબ્યક્ત પુરુષ (આત્મા)નું તાર્ત્વિક સ્વરૂપ ઋષિઓને સમજાવ્યું હતું.^{૧૨} એક સમયે તે મહામુનિએ આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે પોતાના શુરુ આસુરિ મુનિને પૂછ્યું હતું, જેથી (તેમના કહેના ઉપરથી તપશ્ચર્યા કરીને) તેમણે દિવ્ય દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી હતી અને પછી ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના સ્પષ્ટ સ્વરૂપને જાણ્યું હતું.^{૧૩} તેમના શુરુ આસુરિને તો જે એકાદશર (દેવકાર)રૂપ પરબ્રહ્મ અવિકારી હોઈને અને

સ્વરૂપે જગતમાં દેખાય છે, તેનું યથાર્થ જ્ઞાન તે કાળના ઋષિમંડળમાં (પ્રથમથી જ) થયું હતું.^{૧૪} મુનિ પંચશિખ એ આસુરિ મુનિના શિષ્ય હતા અને કપિલા નામની બ્રાહ્મણીનું પયઃપાન કરીને મોટા થયા હતા. તે મુનિ બ્રાહ્મણી કપિલાના પુત્ર હતા, જેથી તેમણે તે સ્ત્રીનું સ્તનપાન કરીને ‘કાપિ-લેય’ એવું નામ તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી.^{૧૫-૧૬} આ પંચશિખ મુનિની ઉત્પત્તિ તથા તેમને પ્રાપ્ત થયેલું ‘કાપિલેય’ એવું નામ અને સર્વોત્તમ સર્વજ્ઞપણું વગેરેના સંબંધની કથા ભગવાન માર્કંડેયે તથા સનત્કુમારે મને કહી હતી.^{૧૭}

ધર્મજ્ઞ મુનિ પંચશિખ રાજા જનકને સર્વ આચાર્યો ઉપર સમાન બુદ્ધિ રાખનારો નહીં તેની પાસે આવ્યા અને તેને ઉત્તમ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો. પછી તેમણે પોતાના હેતુવાદોથી ત્યાં રહેલા સૌએ આચાર્યોને મોહિત કરી નાખ્યા.^{૧૮} રાજા જનક પંચશિખ મુનિનાં દર્શન કરીને તેમનો ભક્ત જ બની ગયો અને પેલા સૌએ આચાર્યોનો ત્યાગ કરીને કેવળ તેમની જ પાછળ દૂરવા લાગ્યો.^{૧૯} પછી પંચશિખ મુનિએ મહાસમર્થ અને ધર્મોત્તુ-સાર નર રહેનારા રાજા જનકને સર્વોત્તમ એવા મોક્ષધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો, જેનું ઉપનિષદોમાં અર્પૂર્ણ વર્ણન છે.^{૨૦} તેમણે પ્રથમ, જનમથી વૈરાગ્ય પામવાનો જનકને ઉપદેશ આપ્યો, પછી યજ્ઞાદિ કર્મથી વૈરાગ્ય પામવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને પછી બ્રહ્મલોક સુધીના સર્વ લોકથી વૈરાગ્ય પામવાનો ઉપદેશ આપ્યો.^{૨૧} વળી તેમણે કહ્યું કે, ‘જેના મોહને લીધે મનુષ્ય ધર્મનો સંસર્ગ કરે છે અને યજ્ઞાદિ કર્મોનાં ફળ તરીકે જેની આંકાક્ષા રાખે છે, તે સર્વ દેહાદિક પદાર્થો વિશ્વાસ કરવાને અયોગ્ય છે, નાશવંત છે, અચંચળ છે અને અનિશ્ચિત છે.^{૨૨} (કેટલાએક ચારોઠમતાનુયાયીઓ કહે છે કે,)* ‘આ દેહરૂપ આત્માનો નાશ લોકોની સાક્ષીમાં પ્રત્યક્ષ રીતે જોવામાં આવે છે; છતાં (કેટલાએક આત્મવાદીઓ) વેદશાસ્ત્રનાં પ્રમાણો આપીને કહે છે કે, ‘આત્મા દેહથી ભિન્ન એવો એક સ્વતંત્ર

પદાર્થ છે. ‘પણ તેઓ (અમારાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી) પરાજિત જ થયા છે.^{૨૩} વળી દેહના સ્વરૂપનો જે અભાવ, તે જ આત્માનું મૃત્યુ છે અને કલેશ, વૃદ્ધાવસ્થા તથા રોગો એ બધા આત્માના સ્વરૂપનો નાશ કરનારા જ છે, છતાં કેટલાએક (આત્મવાદીઓ) પોતાના મોહને લીધે આત્મવસ્તુને દેહથી ભિન્ન માને છે; પણ તેઓનો એ મત (પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જોતાં) યોગ્ય લાગતો નથી.^{૨૪} (વેદમાં કહ્યું છે કે, ‘સ્વર્ગની ધૃત્વા રાખનારાએ યજ્ઞ કરવો.’ પણ તેનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે, જેમ કોઈ એક રાત્રને આશીર્વાદ આપવામાં આવે છે કે, ‘આ રાત્ર અજર થાઓ, અમર થાઓ.’ પણ તેથી રાત્ર અજર થતો નથી અને અમર થતો નથી; માત્ર તે તો એક આપચારિક વચન છે, તે જ પ્રમાણે વેદનાં કૃણદર્શક વચનો પણ કેવળ ઔપચારિક જ છે, કેમ કે) જે સ્વર્ગાદિ વસ્તુ જગતમાં કયાંય છે જ નહિ, તેને પણ ‘છે’ એમ માનવામાં આવે, તો પછી માત્ર ઔપચારિક વચનો કહેવાથી રાજા પણ અજરામર થવો જોઈએ. (માટે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વર્ગાદિ પરલોક છે જ નહિ અને તે પારલૌકિક ફળને લોગવનારો શરીરથી જુદો આત્મા પણ નથી.)^{૨૫} આત્મા હશે કે નહિ, આવો ન્યારે સંશય જોસો થાય છે, ત્યારે તેની સત્તા(હોવાપણું)ને સિદ્ધ કરનારો કોઈ પણ લક્ષણ જોવામાં આવતું નથી; તો પછી કયા આધારે અગ્નિહોત્રાદિ વ્યવહારનો નિશ્ચય કરી શકાય? અર્થાત્ જનક જ કરી શકાય. (કહેવાનો ભાવ એ છે કે, અનુમાનપ્રમાણથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.)^{૨૬} અનુમાન અને શાસ્ત્ર-એ બન્નેનું મૂળ પ્રત્યક્ષ જ છે; પરંતુ શાસ્ત્ર ન્યારે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી વિરુદ્ધ પડે, ત્યારે અનુમાનપ્રમાણ તો નકાર્યું જ થઈ પડે છે;^{૨૭} માટે અનુમાન દ્વારા આત્માને શરીર-

* વેદોક્ત કૃણદર્શક વચનો કેવળ વ્યર્થ જ છે અને તેનાં વચનોથી પ્રચલિત થયેલાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો પણ મિથ્યા જ છે. આવા આશયને સૂચવનારો એક શ્લોક નાસ્તિકોએ ૨૪વી કાવ્યો છે :

અમિત્રોત્ર ઘ્રીયીર્મસ્તિદ્વ મત્સંગુડનમ્ ।

બુદ્ધિરોત્પદીનાનાં જીવિકેતિ બુદ્ધપતિ ॥

બુદ્ધપતિ કહે છે કે, અગ્નિહોત્રાદિ વૈદિક ધર્મ, સંન્યાસ અને શરીર રોગોથી મોળવી-એ બધા બુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ વિનાના મનુષ્યોનાં આજીવિકાનાં સાધનો છે.

* અહીંથી આરંભીને છેક ૨૯મા શ્લોક સુધીમાં નાસ્તિક મતનું નિરૂપણ કર્યું છે, એ વાત લલકમાં રાખવી.

થી ભિન્ન માનવાની ભાવના કરવાની ક'ઈ જરૂર જ નથી; કેમ કે પૂર્વોક્ત રીતે અનુમાનને પ્રમાણ તરીકે મનાય જ નહિ; માટે નાસ્તિકોના મતમાં સિદ્ધ થાય છે કે જીવ શરીરથી ભિન્ન નથી.^{૨૮} જેમ એક વડના બીજમાં વડનું વૃક્ષ, તેનાં પાંદડાં, પુષ્પ, ફળ, મૂળ, છાલ વગેરે સર્વ રૂપરસાદિ પદાર્થો પ્રથમથી જ સૂક્ષ્મરૂપે અંતર્હિત રહેલા હોય છે, તેમ વીર્યમાં પણ મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત અને શરીરનો આકાર વગેરે સર્વ ગુણો પ્રથમથી જ સૂક્ષ્મરૂપે અંતર્હિત રહેલા હોય છે; માત્ર પાછળથી તે તે ગુણો તેમાંથી પ્રકટ જ થાય છે અથવા જેમ એક ગાય ઘાસ તથા જળનો ઉપભોગ કરે છે, જેથી દૂધ, ઘી વગેરે જુદા જુદા સ્વભાવના પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સ્ત્રીએ ધારણ કરેલા વીર્યમાંથી શરીર તથા ચૈતન્ય વગેરે ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવના પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા જેમ ચાર-પાંચ આપદિઓને સાથે કૃત્રીને એકત્ર કરી રાખવાથી બે ચાર દિવસમાં તેની અંદર માદક શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વીર્ય અને ભૂતોનો અમુક કાળ પર્યંત એકત્ર સંયોગ થવાથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે; અથવા જેમ બે કાષ્ઠનું સાથે સંઘર્ષણ થવાથી તેને પ્રકાશ કરનારો અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વીર્ય અને ભૂતોનો એકત્ર સંયોગ થવાથી તેને પ્રકાશ કરનારું ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે બે જડ વસ્તુનો સંયોગ થવાથી એક ચૈતન્ય વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે. એ વિષયમાં તર્કશાસ્ત્રીઓએ માનેલું દષ્ટાંત અવશ્ય અનુકૂળ થઈ પડશે. જેમ કે જડ એવા પણ આત્મા અને મનના સંયોગથી ચૈતન્યરૂપી સ્મરણશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ જડ એવાં પણ વીર્ય અને ભૂતોના સંયોગથી ચૈતન્યશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રમાણે ચૈતન્ય જેવું ઉત્પન્ન થાય છે કે તુરત જ લોકસુખંક જેમ લોકોને ચલાયમાન કરે છે, તેમ (એ ચૈતન્ય) ઇન્દ્રિયાદિ સમુદાયને ચલાયમાન કરે છે. જેમ સૂર્યનાં કિરણો સૂર્યકંટકમણિ સાથે જ સંબંધમાં આવીને અગ્નિને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ યંચ-મહાભૂતો પણ વીર્યની સાથે સંબંધમાં આવીને ચૈતન્યને ઉત્પન્ન કરે છે. વળી જેમ અગ્નિ જળનું શોષણ કરનાર છે, તેમ વીર્ય અને ભૂતોના સમુ-

ખે અનેલું શરીર જ સુખદુઃખાદિધર્મને ભોગ-

વનાર છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, શરીરથી જુદો જીવ નામનો કોઈ પદાર્થ જ નથી.^{૨૯} (આ નાસ્તિક મતનું ખંડન આ પ્રમાણે છે.) દેહ જ્યારે મરણ પામે છે, ત્યારે તેમાંથી ચૈતન્યનો નાશ થાય છે. (જેથી સિદ્ધ થાય છે કે, દેહ સિવાયનો બીજો કોઈ ચૈતન્યપદાર્થ છે અને તે જ્યારે દેહનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે શરીર નિશ્ચેષ્ટ થઈ પડે છે; અર્થાત્તે દેહ જ ચૈતન હોય, તો મરણ પછી પણ તેની અંદર ચૈતન્ય જેવામાં આવવું જોઈએ, માટે જણાય છે કે, ચૈતન્ય એ દેહનો ધર્મ નથી.) વળી કેટલાએક (સ્વાર્થક જેવા) નાસ્તિકો પણ શીતજ્વર વગેરેને દૂર કરવા માટે મંત્રપ્રતિપાઘ દેવતાઓનું પૂજન અર્ચન કરે છે, તેનું કેમ ? (તેઓ જે દેવતાનું સેવન કરે છે, તે બે કેવળ ભૂતમય હોય, તો ઘટ આદિ ભૌતિક પદાર્થોની પેઠે દષ્ટિગોચર થવા જોઈએ; કેમ કે નાસ્તિકોએ એ વાતનો સ્વીકાર જ કર્યો નથી કે, સૂક્ષ્મશરીર બીજા લોકમાં સંચાર કરવા માટે યોગ્ય છે ! વળી લોકમાં પણ એક પ્રત્યક્ષ દષ્ટાંત મળી આવે છે કે, કોઈ એક મનુષ્યના શરીરમાં જ્યારે ભૂતનો પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે તેના શરીરને પ્રહાર કર્યો છતાં પણ તેને પોતાને પીડા થતી નથી, પણ તેના શરીરમાં દાખલ થયેલા ભૂતને જ પીડા થાય છે; કારણ કે તે સમયે તેના દેહમાં અભિમાની ભૂત હોય છે અને પછી જ્યારે તેના શરીરમાંથી ભૂત નીકળી જાય છે, ત્યારે તેને પોતાને જ પીડા થાય છે. હવે નાસ્તિકોના કહેવા પ્રમાણે બે દેહ જ આત્મા હોય, તો પૂર્વોક્ત અનુભવ પ્રમાણે સ્પષ્ટ વિરોધ જ છે; માટે સિદ્ધ થાય છે કે, શરીરથી ભિન્ન એવું આત્મતત્ત્વ છે જ.) વળી એવો એક સિદ્ધાંત છે કે, કરેલાં કર્મોને ભોગવ્યા સિવાય તેઓનો નાશ થતો નથી અને નહિ કરેલાં કર્મ કદી પ્રાપ્ત થતાં નથી; પરંતુ બે દેહને જ આત્મા માનવામાં આવે, તો આ સિદ્ધાંત સાથે વિરોધ જ આવે છે, કેમ કે શરીરનો નાશ થાય, તેની સાથે કર્મનો પણ નાશ થઈ જાય અને શરીરની ઉત્પત્તિ સાથે નહિ કરેલાં કર્મ પણ આવી મળે; માટે નિશ્ચય થાય છે કે, શરીર આત્મા નથી.^{૩૦} (વળી નાસ્તિકો કહે છે કે, બે જડ વસ્તુઓનો સંયોગ થતાં ચૈતન્યવસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ તેમ કહેવું તે યોગ્ય જ નથી; કારણ

કે) તેઓએ કાઠ વગેરે જે જે હેતુઓ દર્શાવ્યા છે. તેમાંથી અગ્નિ વગેરે જડ પદાર્થો જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓના કહેવા પ્રમાણે મૂર્ત પદાર્થમાંથી પણ જો અમૂર્ત પદાર્થ ઉત્પન્ન થતો હોય, તો પૃથ્વી આદિ ચાર મૂર્ત ભૂતોમાંથી આકાશરૂપ અમૂર્ત ભૂતની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ; વળી કાર્યનું કારણ-ની સાથે સરખાપણું કેવળ માટી, ઘડા વગેરે મૂર્ત કાર્યકારણમાં જ સંભવી શકે છે; પણ પરસ્પર અત્યંત વિલક્ષણ એવા મૂર્તઅમૂર્ત પદાર્થમાં સંભવી શકતું નથી; અર્થાત્ મૂર્ત વીર્ય અને મૂર્ત ભૂતોનો સંયોગ અમૂર્ત ચૈતન્યને કદી ઉત્પન્ન કરી શકે જ નહિ.^{૩૧}

(એ પ્રમાણે આર્વાક જેવા નાસ્તિકોના મતનું ખંડન કરીને ઔદ્ધ જેવા ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદીઓના મતનું ખંડન કરવા માટે પ્રથમ તેઓના મતનો ઉપન્યાસ કરે છે.) કેટલાએક મતાંતરવાદીઓ કહે છે કે, અવિદ્યા, કર્મો, ચેષ્ટા, લોભ, મોહ અને દોષોનું સેવન એ જ પુનર્જન્મનું કારણ છે.^{૩૨} તેઓ કહે છે કે, અવિદ્યા એ ક્ષેત્ર છે, પૂર્વે કરેલાં કર્મો તે એ ક્ષેત્રમાં ઊગી નીકળનારાં બીજ છે અને તૃષ્ણા તે એ બીજોને ઉગાડનારું જળ છે. આ રીતે તે અવિદ્યા, કર્મ અને તૃષ્ણાને લીધે જ પુનઃ પુનઃ જન્મમરણ થયા કરે છે.^{૩૩} વળી તેઓ કહે છે કે, જ્યાં સુધી એ અવિદ્યા વગેરેનો સમુદાય ગૂઢપણે રહેલો હોય છે, ત્યાં સુધી એક દેહનો નાશ થયા છતાં પણ પુનઃ તેમાંથી બીજો દેહ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ જ્ઞાન દ્વારા તે અવિદ્યા વગેરેના સમુદાયને બાળીને ભસ્મ કરી નાખવામાં આવે છે, ત્યારે દેહના નાશ પછી મોક્ષ જ થઈ જાય છે.^{૩૪}

(એ પ્રમાણે તે મતનો ઉપન્યાસ કરીને હવે તેનું ખંડન કરે છે.) ને તે ક્ષણિક વાદીઓના મતમાં સ્વરૂપવિજ્ઞાન, જાતિવિજ્ઞાન, પુણ્યપાપ વિજ્ઞાન તથા બાહ્યવિજ્ઞાન એ સર્વ વિજ્ઞાનો અન્યો-ન્યથી ભિન્ન હોઈને કેવળ ક્ષણિક જ છે, તો પછી એક જ પુરુષને ભોગ, મોક્ષ વગેરેની અનુસંધાન પૂર્વક પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય? (અર્થાત્ તેઓના ક્ષણિકવાદ મત પ્રમાણે એકનો એક જ પુરુષ સુસુક્ષ્મ અવસ્થામાં જુદો ગણાયે. સાધનાવિષ્ઠ અવસ્થામાં જુદો ગણાયે અને સુકૃત અવસ્થામાં પણ

જુદો ગણાયે! આ રીતે કોઈ પણ વિષયમાં એક એકનું અનુસંધાન રહેશે નહિ,)* જેથી દાન, વિદ્યા, તપ અને બળ સંપાદન કરીને પણ મનુષ્યને શી પ્રીતિ પ્રાપ્ત થવાની? કેમ કે તેણે જે જે કર્મ આચર્યું હશે, તેનું ફળ તો બીજા કોઈને જ પ્રાપ્ત થવાનું.^{૩૫} વળી એ ક્ષણિકવાદ પ્રમાણે એકે કરેલાં પુણ્યથી બીજો સુખી થવાનો તથા એકે કરેલા પાપથી બીજો દુઃખી થવાનો; એટલું જ નહિ પણ તેઓના એ મત પ્રમાણે દર્શ્યઅદર્શ્ય સર્વ પદાર્થોના સંબંધમાં એવો વિપરીત જ નિર્ણય થવાનો.^{૩૬} જેમ કે એક શરીરને મુશળના પ્રહારોથી ઘૂંટી નાખવામાં આવે, તોપણ તેમાંથી બીજું નવું શરીર ઉત્પન્ન થવું જોઈએ; કેમ કે તેઓની એવી જ માન્યતા છે કે, એક જ્ઞાનનો નાશ થયા પછી બીજું નવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય જ છે, જેથી

× બૌદ્ધોનો અથવા ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદીઓનો મુખ્યત્વે કરીને એ જ મત છે કે, ‘સર્વ ક્ષણિકમ્ ક્ષણિકમ્’ જગતના સર્વ પદાર્થો કેવળ એક ક્ષણભર રહેનારા છે, અર્થાત્ એક વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ કે તુરંત જ તેનો નાશ થઈ જાય છે અને તેમાંથી તેના જેવી જ બીજી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે પ્રત્યેક ક્ષણે પદાર્થની ઉત્પત્તિ અને નાશ થયા જ કરે છે; તેમ જ તેઓના મતમાં વિજ્ઞાન પણ એ પ્રકારનું જ છે. એક આલયવિજ્ઞાન અને બીજું પ્રજ્ઞાતિવિજ્ઞાન અથવા બાહ્યવિજ્ઞાન. તેમાં ‘અહ’ એવું જે જ્ઞાન થાય છે, તે આલયવિજ્ઞાન છે અને ‘સ્પર્શ’ શુભેદી સુકૃત એવા બાહ્ય પદાર્થોનું જે જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રજ્ઞાતિવિજ્ઞાન અથવા બાહ્યવિજ્ઞાન છે અને તે બન્ને વિજ્ઞાનો પણ ક્ષણિક જ છે-પ્રત્યેક ક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. હવે આ મત પ્રમાણે જો સર્વ કર્મ ક્ષણિક છે, તો પછી ભોગ, મોક્ષ વગેરે પદાર્થો એક જ મનુષ્યને કેવી રીતે મળી શકશે? વળી એક જ મનુષ્યને એક ક્ષણે જોયા પછી બીજી ક્ષણે કેવી રીતે જોગબી શકાશે? સિવાય એક શરીરમાં કરેલું કર્મ બીજા શરીરથી ભોગવતું પડશે, એક શરીરે સંપાદન કરેલું જ્ઞાન બીજા શરીરને પ્રાપ્ત થશે અને સુસુક્ષ્મ, સુકૃત વગેરે જુદા જુદા જ ગણાયે, અર્થાત્ પ્રત્યેક વસ્તુ ક્ષણિક હોવાને લીધે કોઈના સંબંધમાં પણ અભેદ પ્રસન્નિજ્ઞાન થશે નહિ, કેમ કે પૂર્વે જોયેલો પદાર્થ વર્તમાનકાળમાં ભિન્ન થઈ ગયેલો હશે અને એવી રીતે જ ભોગમોક્ષના સંબંધમાં પણ ધણી જ અવ્યવસ્થા ઊભી થશે.

એક શરીરનો નાશ થયા પછી પણ બીજું નવું શરીર ઉત્પન્ન થવું જ જોઈએ. (પરંતુ તેમ કંઈ થતું નથી, એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, વિજ્ઞાનવાદીઓએ ગણેલા જ હાંક્યા છે.)^{૩૮} તેઓના ક્ષણિક વાદ પ્રમાણે તેઓનો મોક્ષ પણ તેવો જ હોવો જોઈએ કે, જતુઓ, સંવત્સરો, યુગો, શીતકાળ, ઉષ્ણકાળ, પ્રિય અને અપ્રિય વગેરેની જેમ ઉત્પત્તિ અને નાશ થયા કરે છે, તેમ તેઓનો મોક્ષ પણ પુનઃ પુનઃ આવીને નિવૃત્ત થતો હોવો જોઈએ, કારણ કે 'સર્વં વસ્તુ ક્ષણિકમ્' એ ન્યાય પ્રમાણે જ્ઞાનધારાઓ પણ અનંત જ થઈ પડશે. (આ રીતે ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ અનેક દોષોથી ગ્રસ્ત હોવાને લીધે યુક્તિયુક્ત નથી.)^{૩૯} (કેટલાએક તર્ક શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, વિજ્ઞાન ભલે ક્ષણિક હોય, તોપણ વિજ્ઞાનનો આશ્રય આત્મા તો સ્થિર જ છે. આ તર્ક મત પણ યોગ્ય નથી; કેમ કે) કોઈએક જીવ થયેલા ધરના નબળા નબળા ભાગોનો પ્રથમ નાશ થવાથી અંતે આખા ધરનો પણ જેમ નાશ થઈ જાય છે, તેમ વૃદ્ધાવસ્થા અને સર્વનો નાશ કરનારા મૃત્યુથી ઘેરાયેલા આત્માના વિજ્ઞાનોનો પ્રથમ નાશ થયા પછી તેનો પોતાનો પણ નાશ થઈ જશે. (કેમ કે એવો સિદ્ધાંત છે કે, ધર્મમાં કોઈ જાતનો વિકાર થતાં તેના આશ્રયભૂત ધર્મી માં પણ અવશ્ય વિકાર થાય જ છે અને તેથી જ વિજ્ઞાનરૂપ ધર્મના આશ્રયભૂત આત્માનો પણ નાશરૂપ વિકાર અવશ્ય થવો જ જોઈએ.)^{૪૦} (કદાચ તમે કહ્યો કે, ધર્મ અનિત્ય હોય, તોપણ આકાશાદિકની પેઠે તેના આશ્રયનો નાશ થતો નથી. આમ કહેવું તે પણ ઠીક નથી; કેમ કે) ઈંદ્રિયો, મન, વાયુ, રુદિર, માંસ અને હાડકાંનો અનુક્રમે નાશ થાય જ છે અને તેઓ પોતપોતાની ધાતુમાં મળી જાય છે.^{૪૧} (વળી તમે કહ્યો કે, 'આત્મા બુદ્ધિ આદિ ગુણોનો આશ્રય નથી, પણ શુદ્ધ છે, અકર્તા છે અને અલોક્ય છે,' આમ કહેવું તે પણ યોગ્ય નથી; કેમ કે) આત્મા અકર્તા અને અલોક્ય હોય, તો વેદોક્ત દાનધર્મ તથા તેનું ફળ વ્યર્થ થઈ પડે; એટલું જ નહિ પણ વૈદિક ધાર્મિકો તથા લોકિક વ્યવહારો કેવળ આત્મસુખને માટે જ છે. (છતાં તેનો પણ ઉચ્છેદ થઈ જાય છે.)

આ રીતે વાદીઓના મનમાં અનેક જાતના તર્ક પિતકોં ભ્રમા થાય છે, પરંતુ તેના સિદ્ધાંત તરીકે 'અમુક વસ્તુ આમ જ છે' એવો કોઈ જાતનો નિશ્ચય તેઓના જોવામાં આવતો નથી.^{૪૨} આવા વાદીઓ તે તે અનેક વિષયોમાં દોડ્યા જાય છે અને પછી તેઓની બુદ્ધિ અમુક એક વિષયની અંદર જ પ્રવેશ કરીને વૃક્ષની પેઠે ત્યાં ને ત્યાં જીર્ણ થઈ જાય છે.^{૪૩} એ પ્રમાણે મહાવત જેમ હાથીઓને આમતેમ ખેંચી જાય છે, તેમ અર્થ અને અનર્થભૂત એવા અનેક મતમતાંતરો પ્રાણીઓને આમતેમ ખેંચી જાય છે; પણ તેથી અંતે તેઓ ડુંગળી જ થાય છે.^{૪૪} આ જગતમાં તેના અનેક શુષ્ક જ્ઞાનવાળા પુરુષો પોતાને અત્યંત સુખ પ્રાપ્ત થાય તેવા અર્થો સંપાદન કરવાની ઈચ્છા રાખે છે; પરંતુ (તેને મેળવવા જતાં) અતિ મહાન દુઃખ પ્રાપ્ત કરીને પોતાના ઇચ્છિત અર્થનો ત્યાગ કરી મૃત્યુના સપાટામાં સપડાઈ પડે છે.^{૪૫} પોતાનું જીવિત અવશ્ય નાશવંત છે અને અસ્થિર છે, તો પછી પુરુષને પોતાના બાંધવોની સાથે તથા જીવંત જીવ પરિશ્રેષ્ઠો સાથે શું પ્રયોજન છે? આમ સમજીને જે પુરુષ એ સર્વનો એક ક્ષણમાં ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જાય છે, તેને પુનઃ આ સંસારમાં આવવું પડતું નથી.^{૪૬} આ શરીરને માટે પૃથ્વી, આકાશ, જળ, અગ્નિ અને વાયુ એ પાંચ તત્ત્વો નિરંતર રાહ જોઈને જ બેઠાં છે (કે ક્યારે આ શરીર અમારામાં મળી જશે?) તેનો વિચાર કરીને કયા પુરુષને તેના ઉપર પ્રીતિ થાય? (અને એ પણ ખરું જ છે કે,) આ નાશવંત શરીર ઉપર મમતા રાખનાર પુરુષને લેશમાત્ર સુખ મળતું નથી.^{૪૭}

ભીંમે કહ્યું: રાજા જનક મહાસુનિ પંચ શિખતું એ નિષ્કપટ, છળવિનાતું, પરમ કલ્યાણકારક તથા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારું વચન સાંભળીને પરમ વિરમય પામ્યો અને પછી તેણે આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ કરવાનો આરંભ કર્યો.^{૪૮}

હતિ શ્રીમદ્દાસારતમાં શાંતિપર્વોત્તમ મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમાં 'જનકપંચશિખત' વાદ-નાસ્તિક મતનું ખંડન

નામનો અધ્યાય ૨૧૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૯ મ

જનકે પંચશિખસંવાદ-સાંખ્યશાસ્ત્ર

॥ મીઠમ ઉવાચ ॥

जनको जनदेवस्तु ज्ञपितः परमर्षिणा ।

पुनरेवानुपप्रच्छ सांपराये भवामवौ ॥ १ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! મહર્ષિ પંચશિખે એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો, એટલે રાજા જનકે મરણ થયા પછી સંસાર અથવા મોક્ષની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે, એ વિષે પ્રશ્ન કર્યો.^૧

જનકે પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! પ્રમાતા આદિ જ્ઞાવેથી મુક્ત થયા પછી મનુષ્યને જ્યારે મોક્ષ-પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે (સુપ્રસ અથવા મૂર્છાવસ્થાની પેઠે) કોઈ જાતનું વિશેષ જ્ઞાન રહેતું નથી. તો પછી જ્ઞાન મેળવીને કે અજ્ઞાની રહીને વિશેષ ફળ શું મેળવી શકાય છે ? (અર્થાત્ કંઈ જ નહિ.)^૨ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! તમે જુઓ તો ખરા ! આ સર્વ ચમત્કારોમાં કોઈ કેવળ આત્મનાશને માટે જ હોય તેમ લાગે છે અને જો એમ જ છે, તો પછી પ્રમાદી કે અપ્રમાદી હરકોઈ મનુષ્ય શું કરી શકે તેમ છે ? (કેમ કે હરકોઈ મનુષ્યને ફળ તો એકસરખું જ મળવાનું છે.)^૩ વળી મોક્ષ મેળવીને પણ દિવ્ય અંગનાઓ વગેરેનો આનંદદાયક સંસર્ગ પ્રાપ્ત ન થાય અને જો થાય તો પણ સ્વર્ગના જેવા નાશવંત પદાર્થોનો જ થાય, તો પણ કયું ફળ મેળવવા માટે આમાં કયો તાત્ત્વિક નિશ્ચય કરી શકાય ? (કેમ કે સ્વર્ગમાં અને મોક્ષમાં કોઈ જાતનો તફાવત ન રહ્યો.) અને જો કરી શકાય તો તે કેમ ઘટી શકે ? (માટે મને તો લાગે છે કે, સ્વર્ગનું અવિનાશી સુખ તે જ મોક્ષ છે.)^૪

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે રાજા જનકને અધિકારથી જાણે હંકારી ગયેલો હોય અને રાગીની પેઠે જાણે ભ્રમિત થયેલો હોય તેવો જાણીને જ્ઞાની મુનિ પંચશિખ વાક્યો વડે તેને શાંત પાડતા પુનઃ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :^૫ ‘મોક્ષને માટે કરવામાં આવતાં કર્મોનું પરિણામ આત્મનાશરૂપ છે એમ નથી; અથવા તેનું પરિણામ શરીરચુકત રહેવું એ પણ નથી; (પરંતુ જેમ દોર-ડીમાં આરોપિત થયેલા સર્પને જ્ઞાન દ્વારા દૂર કર-

વાથી લયની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, તેમ આત્માની અંદર આરોપિત થયેલા બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય આદિ પદાર્થોને જ્ઞાન દ્વારા દૂર કરવા માત્રથી જ અનર્થની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.) કેમ કે શરીર, ઈન્દ્રિયો અને મન એ સર્વનો સમુદાય અન્યોન્યથી લિપ્ત છે, છતાં એકબીજાનો આશ્રય કરીને કર્મોની અંદર પ્રવૃત્તિ કરે છે.’^૬ પ્રત્યેક પ્રાણીઓની અંદર આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી એ પાંચ ધાતુઓ રહેલી છે કે, જેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ અન્યોન્ય સાથે જોડાઈને રહે છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ એકબીજાથી છૂટી થઈ જાય છે.’^૭ આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી એ પાંચે જ્યારે એકત્ર થાય છે, ત્યારે જરાયુજ આદિ અનેક પ્રકારનાં શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે.’^૮ અને તે શરીરોમાં બુદ્ધિ, જકરાગ્નિ અને વાયુ સર્વ કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે; કેમ કે ઇન્દ્રિયાદિ સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ તેમાંથી જ થયેલી છે. જેમ કે શબ્દાદિક વિષયો, તેઓનો પ્રકાશક સ્વભાવ, ઘટાદિકના આકારવાળી વૃત્તિરૂપ ચેતના અને સંકલ્પાદિકરૂપ મન એ બધાં બુદ્ધિનાં કાર્ય છે; પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદાન એ પાંચે વાયુનાં કાર્ય છે અને ખાનપાનનું પાચન થઈને ઉત્પન્ન થનારા ઇન્દ્રિયપોષક રસો તથા શરીરની બીજી ધાતુઓ જકરાગ્નિનાં કાર્ય છે;^૯ તેમ જ શ્રોત્રેન્દ્રિય, ત્વચાન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ચક્ષુષ્દ્રિય તથા ઘ્રાણેન્દ્રિય એ પાંચે ઇન્દ્રિયો મનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે.^{૧૦} તેમાં ચિદાત્માના પ્રતિબિંબવાળી ચેતના વૃત્તિ સુખરૂપે, દુઃખરૂપે અને સુખદુઃખની સમાન-તારૂપે ત્રણ પ્રકારની છે અને તે ધ્રુવ છે.^{૧૧} વળી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ અને રૂપવાળાં દ્રવ્યો આ છ શુભોને ‘વિષય’ કહેવામાં આવે છે અને તે વિષયો તથા ઇન્દ્રિયોના સંયોગને લીધે મનુષ્યને મરણ પથ’ત તે તે પદાર્થનું જ્ઞાન થયા કરે છે;^{૧૨} એટલું જ નહિ પણ સ્વર્ગોદિનાં સાધનભૂત યજ્ઞાદિ કર્મો, બ્રહ્મલોકને આપનારો સંન્યાસ તથા મોક્ષના બીજાભૂત, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અવિકારી એવા પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ અર્થનો નિશ્ચય પણ કેવળ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને જ અધીન છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૧૩} જે પુરુષ પૂર્વોક્ત શુભસમુદાય-ને જ મિથ્યાદષ્ટિને લીધે આત્મસ્વરૂપે જુએ છે;

કરનારું એવું પણ અંતઃકરણ, સુપુત્રિ અવસ્થામાં તમોશુલુથી ઝસ્ત બની નર્ધને તત્કાળ ઈશ્વર્યાદિકને ઉપસંહાર કરે છે અને દેવળ અથવા સુમયને માટે જ પૂર્વોક્ત ઈશ્વર્યાદિકના યુગપદ્ધતાવને ઉચ્છેદ કરે છે, તેથી તે અવસ્થામાં શરીરમાં રહીને જ જે સુખનો અનુભવ કરવામાં આવે છે, તે બધું મોક્ષસુખ હોય તેવું બાંધે છે; પરંતુ તે સુખ તામસ ગણાય છે—અજ્ઞાનપ્રધાન જ હોય છે. જોકે મોક્ષસુખ પણ કંઈક અંશે સુપુત્રિના સરખું જ છે, તોપણ તે સુખ દેવળ પ્રકાશાત્મક છે, વેદોદયો બોધિત છે અને તે સુખનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પુરુષ કદી કદને જોતો નથી. વળી એ સુખમાં પણ પુરુષ અવ્યક્ત એવા તમોશુલુને બધું ઝડણુ કરતો હોય તેમ લાગે છે. (પણ વસ્તુતઃ તે સુખમાં તમોશુલુનો અભાવ જ થઈ જાય છે; કેમ કે ત સુખમાં માત્ર અદૈતદર્શન જ હોય છે—જ્ઞાતા આદિનો દેવળ અભાવ જ હોય છે.)^{૪૭૨૮} એ પ્રમાણે સુપુત્રિની પેઠે મોક્ષમાં પણ અહંકારથી આરંભીને ઘટ સુધીના સર્વ દશ્યમાન શુભો જેઓનો આવિભાવ કર્મને લીધે જ થાય છે, તે સર્વનો દેવળ ત્યાગ જ થઈ જાય છે; પરંતુ જેઓ અવિદ્યાઝસ્ત હોય છે, તેઓને એ શુભો વજના બંધનની પેઠે વળગેલા રહે છે અને જેઓ જ્ઞાન-મંપત્ર થયેલા હોય છે, તેઓને ત્રણે કાળમાં એ શુભોનો સર્વથા અભાવ જ થઈ જાય છે.^{૪૭૨૯}

અધ્યાત્મનું ચિંતન કરનારા વિદ્વાને કહે છે કે, ઇન્દ્રિયોં, મહાભૂતો વગેરેના સમુદાયને જ ક્ષેત્ર (શરીર) કહેવામાં આવે છે અને (તે સમુદાયના બીજભૂત) મનની અંદર સંત્તારૂપે રહેલો જે ભાવ તેને ક્ષેત્રજ કહેવામાં આવે છે.^{૪૭૩૦} આ રીતે જરાયુજ આદિ ચારે પ્રકારનાં પ્રાણીઓ અનાદિ કાળની અવિદ્યાને વશ થઈને સ્વાભાવિક રીતે જ વ્યવહારની અંદર પ્રવૃત્તિ કરે છે, તો પછી ઉચ્છેદ કોનો? અને શાશ્વત કોણ? અથવા આત્મા તો શાશ્વત કે સના-

સત્ત્વ જગન્મિય્યા।')^{૪૭૩૧} જેમ પ્રથમ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ દેખાતી નાની નદીઓ મોટા નદોમાં મળી જઈ પોતાના નામરૂપનો ત્યાગ કરે છે અને પછી તે રેત નદો સમુદ્રની અંદર મળી જઈને પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરે છે, તેમ મહત્તરવધી આરંભીરેશ સુધીનાં સર્વ સરવોનો (પદ્મથોનો) ઉત્પત્તિથી નિ પરીત ક્રમે) લય થઈ જાય છે. (અને પછી તેને પોતાના નામરૂપનો ત્યાગ કરી દે છે; અર્થાત્ સૂક્ષ્મ નો સૂક્ષ્મમાં લય થઈ જાય છે, સૂક્ષ્મનો કારણમાં લય થઈ જાય છે અને કારણનો શુદ્ધ બ્રહ્માં લય થઈ જાય છે.)^{૪૭૩૨} જે આમ જ છે, તો પછી દર્શન દેખાતા સુખની પેઠે બુદ્ધિમાં દેખાતા ઉચ્ચ પ્રતિબિંબનું દર્શનરૂપી ઉપાધિને દૂર કરવાથી જે તેમાંના પ્રતિબિંબનું ઝડણુ થઈ શકતું નથી, તે બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિને દૂર કરવાથી કેવી રીતે ઝડણુ થઈ શકશે? અને પછી 'હું દેવદત્ત છું' એવી સંસ્થા પણ કેવી રીતે ઉપલબ્ધ થશે? (અર્થાત્ જેમ દર્શનને દૂર કરવાથી તેમાં દેખાતા સુખના પ્રતિબિંબ નો અભાવ થાય છે; તોપણ સુખનો અભાવ થતો નથી, તેમ ઉપાધિને દૂર કરવાથી તેમાં જણાત આત્માના પ્રતિબિંબનો (છવનો) અભાવ થાય છે, તોપણ આત્માનો અભાવ થતો નથી.)^{૪૭૩૩}

જે મનુષ્ય, પૂર્વોક્ત આત્મવિદ્યાને બધું છે અને સાવધાન થઈને આત્મચિંતન કરે છે, તે મનુષ્ય જળથી સિંચેલું કમળનું પાંદડું જેમ જળથી લેપાતું નથી, તેમ અનિષ્ટ એવાં કર્મનાં ક્ષોધી લેપાતો નથી,^{૪૭૩૪} તેમ મોક્ષની ઇચ્છાવાળો પુરુષ ન્યારે પ્રજાઓના (સંતતિના) રનેહને નિમિત્ત પ્રાપ્ત થનારા તથા દેવતાઓની ઉપાસનાનિમિત્તે પ્રાપ્ત થનારા અનેક પાશોથી છટો થાય છે અને સુખનો તથા દુઃખનો ત્યાગ કરી દે છે, ત્યારે કિંમ્-શરીરથી મુક્ત થઈને પરમ ગતિને પામે છે.^{૪૭૩૫} જે સુરુપ વેદોક્ત પ્રમાણોનો (તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ મહા

તેનું અનંતગણું દુઃખ કદી શાંત જ થતું નથી.^{૧૪} આ જગતમાં જે કંઈ અહંકારાદિ પદાર્થો જોવામાં આવે છે, તે બધા આત્મરૂપ નથી, પણ મિથ્યા છે; અને તેથી જ અહંભાવદ્યોત્ય શરીરાદિ તથા મમ-ભાવદ્યોત્ય પુત્રાદિ પણ કેવળ મિથ્યા જ છે. (આત્મ જ્ઞાન બ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે) કેવળ મિથ્યા પદાર્થ તરીકે પ્રતીતમાન થતી (જલ્માતી) દુઃખ-પરંપરા, કયા આધારે ટકી શકે તેમ છે? (અર્થાત્ કોઈ પણ આધારે ટકી શકે તેમ નથી; કેમ કે આત્મા અસંગ છે અને અહંકારાદિ પદાર્થો મિથ્યા છે.)^{૧૫} આ વિષયમાં ‘સમ્યગ્વચ’ નામનું સર્વોત્તમ ત્યાગ-શાસ્ત્ર હું તને કહું છું; તેનું તું શ્રવણ કર. એનું શ્રવણ કરવાથી તને મોક્ષપ્રાપ્તિ થશે.^{૧૬} જે પુરુષો મુક્તિને માટે નિત્ય ઉદ્યમશીલ રહે છે, તેઓએ સર્વ પ્રકારનાં કર્મોનો ત્યાગ કરી દેવો, એ જ શાસ્ત્રસંમત છે; છતાં જેઓ કર્મનો ત્યાગ કર્યા વિના જ નિત્ય શાંતિપરાયણ રહેવા પ્રયત્ન કરે છે, તેઓને અવિ-દ્યાદિ દુઃખજનક કલેશ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૭} (સર્વ શાસ્ત્રીય ઉપદેશનું તાત્પર્ય કેવળ ત્યાગમાં જ રહેલું છે, એમ કહેવામાં પણ વિરોધ નથી; કેમ કે વેદોક્ત યજ્ઞાદિ કર્મોનો ઉદ્દેશ કેવળ દ્રવ્યત્યાગ કરાવવાનો જ છે, શાસ્ત્રોક્ત વ્રતાચરણનો ઉદ્દેશ ભોગ-વૈભવોનો ત્યાગ કરાવવાનો જ છે, તપશ્ચરણનો ઉદ્દેશ સુખનો ત્યાગ કરાવવાનો જ છે અને સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરાવવા માટે જ શાસ્ત્રકારો યોગ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે; કેમ કે એ જ ભ્યાગની પરાકાષ્ઠા છે.^{૧૮} સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોથી મુક્ત થવા માટે સર્વનો ત્યાગ કરવાનું જ શાસ્ત્રમાં દર્શાવ્યું છે. વળી એ ત્યાગમાર્ગમાં વિવિધ પ્રકારના ભેદો પણ રહેલા નથી; છતાં જે પુરુષ સર્વનો ત્યાગ કરતો નથી, તેની હુગતિ જ થાય છે.^{૧૯} (માટે ત્યાગ કેનો કરવો)

× ‘સમ્યક્’ એટલે વારંવાર અને ‘વચ’ એટલે ગુણકાર; અર્થાત્ જેમાં તરવોનો વારંવાર ગુણકાર કરવામાં આવ્યો છે, તે સાંખ્યશાસ્ત્રને ‘સમ્યગ્વચ’ કહેવામાં આવે છે.

—નીલકંઠ

* માટે જ ભાલ્લવિ શાખાવાળાઓ કહે છે કે, ‘ત્યાગ एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम्। त्यजैव हि तज्જેવ ત્વજ્ઞઃ પ્રત્યવર્તનમ્।’ ત્યાગ જ સર્વ કોઈને સર્વોત્તમ મોક્ષસાધન છે, ત્યાગ કરનારને જ પ્રેમ વરગત જ્ઞાન

તે હું કહું છું. મન સહિત પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પ્રાણુશક્તિ સહિત પાંચ કર્મેન્દ્રિયો બુદ્ધિની અંદર રહેલી છે. (માટે બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાથી એ સર્વનો ત્યાગ થઈ જાય છે.)^{૨૦} બે હાથને કર્મેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે, બે પગને ગમનેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે, શિશ્રુ (લિંગ) ઇન્દ્રિયને પ્રજનનેન્દ્રિય અથવા આનંદેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. મળનો ત્યાગ કરનારી ઇન્દ્રિયને પાણુ(ચુદા) ઇન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે અને ભિન્ન ભિન્ન શબ્દોને ઝકણ કરનારી ઇન્દ્રિયને વાકુઈન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન એમ મળીને બધી અગિયાર ઇન્દ્રિયો થાય છે. તેમાંથી પ્રથમ મળનો ત્યાગ કરવા વડે પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો તથા તેના વિષયોનો ત્યાગ સિદ્ધ થાય છે અને બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો તથા તેઓના વિષયોનો ત્યાગ સિદ્ધ થાય છે.^{૨૧} શ્રોત્રઇન્દ્રિય, શબ્દ અને ચિત્ત એ ત્રણ મળીને શબ્દજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે; ત્વચાઇન્દ્રિય, સ્પર્શ અને ચિત્ત એ ત્રણ મળીને સ્પર્શજ્ઞાન સંપાદન કરે છે; ચક્ષુ ઇન્દ્રિય, રૂપ અને ચિત્ત એ ત્રણ મળીને રૂપજ્ઞાન મેળવે છે; રસનાઇન્દ્રિય, રસ અને ચિત્ત એ ત્રણ મળીને રસજ્ઞાન સંપાદન કરે છે અને શ્રાણુઇન્દ્રિય, ગંધ તથા ચિત્ત એ ત્રણ મળીને ગંધજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે પાંચ ત્રિકો (ત્રણ ત્રણનો સમુદાય) પોતપોતાના વિષયનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે; જેથી કરણ, કર્મ અને કર્તારૂપ ત્રણ પ્રકારનો ભાવ બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થમાં જીવસમુપ ઉપ-રિયત થાય છે.^{૨૩} આ ભાવ સાર્વત્રિક, રાજસ અને તામસ એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો હોય છે અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થનારા અનુભવો પણ તે તે શુભને લીધે ત્રણ ત્રણ પ્રકારના જ હોય છે કે જે અનુભવો હર્ષાદિક સર્વ વિકારોને સિદ્ધ કરનારા છે.^{૨૪} જેમ કે ઇષ્ટવસ્તુના શ્રવણથી થનારો હર્ષ, ઇષ્ટ-વસ્તુના દર્શનથી થનારો પ્રેમ, ઇષ્ટવસ્તુની પ્રાપ્તિથી થનારો આનંદ, ઇષ્ટવસ્તુના સમાગમથી થનારો સુખ અને તે તે ઇષ્ટવસ્તુના ઉપભોગથી ઉત્પન્ન થનારી ચિત્તની શાંતિ વગેરે સર્વ ભાવો સાર્વત્રિક થાય છે અને ત્યાગ કરનારને જ પરમ પદ પ્રાપ્ત થાય છે.

—નીલકંઠ

ગણાય છે અને તેઓ વૈરાગ્યને લીધે સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા કોઈ ઇષ્ટના લાભથી ઉત્પન્ન થાય છે; ^{૨૬} તેમ જ અસંતોષ, સંતાપ, શોક, લોભ અને અક્ષમા (અસહિષ્ણુતા) વગેરે ભાવો, રસોશુભનાં ચિહ્નો છે અને તેઓ કોઈ કારણને લીધે અથવા વિનાકારણે પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ^{૨૭} પરંતુ અવિવેક, મોહ, પ્રમાદ સ્વપ્ન તથા તંદ્રા (આલસ્ય) વગેરે ભાવો તમોશુભમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ પણ સ્વાભાવિક રીતે અથવા કોઈ કારણને લીધે ઉદ્ભવે છે. ^{૨૮} પોતાના શરીરમાં અથવા મનમાં જ્યારે કોઈ પ્રીતિયુક્ત ભાવ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે જાણુવું કે સાત્ત્વિક ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે; ^{૨૯} પરંતુ જ્યારે શરીરમાં કે મનમાં અસંતોષ યુક્ત અથવા અપ્રીતિકર ભાવ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જાણુવું કે, રાજસભાવ ઉત્પન્ન થયો છે ^{૩૦} અને જ્યારે શરીરમાં કે મનમાં મોહયુક્ત, અતકર્થ અથવા જાણુવો ન જણાય તેવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જાણુવું કે, તમોશુભને ઉદય થયો છે.

આકાશનો આશ્રય કરનારી શ્રોત્રેન્દ્રિય આકાશ નામનું મહાભૂત જ છે અને એ પ્રમાણે જ શ્રોત્રેન્દ્રિયનો આશ્રય કરનારો શબ્દ પણ પરંપરાથી આકાશ નામનું મહાભૂત જ છે, જેથી શબ્દના વિજ્ઞાનસમયે આકાશ અને શ્રોત્રેન્દ્રિયનું વિજ્ઞાન થતું નથી; તેમ જ શબ્દ, આકાશ અને શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે તેના વિજ્ઞાનસમયે શ્રોત્રેન્દ્રિયનું તથા આકાશનું અજ્ઞાન પણ રહેતું નથી; (અર્થાત્ શબ્દ આકાશનો શુભ છે અને શ્રોત્રેન્દ્રિય આકાશનું કાર્થ છે; માટે શ્રોત્રાદિકનું પ્રવિલાપન કરવાથી તેનાથી અભિન્ન એવાં આકાશાદિનું પણ પ્રવિલાપન થઈ જશે, તેમ જ શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયો પણ ચિત્તથી અભિન્ન છે, જેથી ચિત્તનું પ્રવિલાપન કરવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયોનું પણ પ્રવિલાપન થઈ જશે અને ચિત્ત પણ બુદ્ધિથી અભિન્ન હોવાને લીધે બુદ્ધિનું પ્રવિલાપન કરવાથી સર્વનું પ્રવિલાપન થઈ જશે.) ^{૩૧,૩૨} એ જ પ્રમાણે ત્વચા, ચક્ષુષ, શ્રીહવા, શ્રાણ અને પાંચમી નાસિકા તે તે પોતાનાં ઉત્પાદક ભૂતોનો જ આશ્રય કરનારાં હોવાથી ભૂતરૂપ જ છે અને સ્પર્શ, રૂપ તથા ગંધ એ વિષયો પણ તે તે ઇન્દ્રિયોના આશ્રિત હોવાને લીધે પરંપરાથી તે તે

મહાભૂતરૂપ જ છે; માટે તે તે વિષયના વિજ્ઞાન-સમયે તે તે ઇન્દ્રિયોનું તથા મહાભૂતોનું વિજ્ઞાન થતું નથી અને તેઓ અજ્ઞાનના વિષય પણ નથી. વળી તેઓ સર્વે કેવળ મનરૂપ જ છે. (અને મન બુદ્ધિરૂપ છે; જેથી બુદ્ધિનો લય કરવાથી સર્વ કોઈનો લય થઈ જશે.) ^{૩૩} તારે જાણુવું કે, (ઘડો, કોડિયું વગેરે માટીના પદાર્થોમાં જેમ માટી જ અનુગત છે તેમ) પાંચ વિષયો તથા પાંચ ઇન્દ્રિયો એ દશેમાં અગિયારમું મન જ અનુગત છે; કેમ કે (સૂઈને જોડેલા પુરુષનું મન) તે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનાં કર્મોને એકીસાથે અનુભવ કરે છે. (તે ઉપરથી જણાય છે કે, ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયો કેવળ મનરૂપ જ છે અને એ વાત બુદ્ધી જ છે કે, જે ઉપાદાન હોય તે જ પોતાનાં કાર્યોની સાથે એકીવખતે સંગત થાય છે; પણ જે અનુપાદાન હોય તે તો અનુક્રમે જ સંગત થાય છે.) હવે આ અગિયારનો એકીસાથે અનુભવ કરનારી ખારમી બુદ્ધિ છે; અર્થાત્ ખારમી બુદ્ધિ ચિત્તમાં પણ વ્યાપ્ત થઈને રહેલી છે. ^{૩૪} સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આ બારેનો અયુગપદ્ધલાવ (ઉપરામ) થઈ જાય છે, પરંતુ આત્માનો ઉચ્છેદ કે ઉપરામ થતો નથી; (કેમ કે સૂઈને જોડેલા પુરુષને એવો અનુભવ થાય છે કે, હું સુષુપ્ત થી સૂતો હતો, મેં કંઈ પણ જાણ્યું નથી.) અને જાગ્રત અવસ્થામાં પણ આ બારે પદાર્થોનો યુગપદ્ધલાવ (અર્થાત્ આત્માની અંદર એકીસાથે આરોપ) થયેલો જોવામાં આવે છે, તે પણ લૌકિક વ્યવહારરૂપ જ છે, અવાસ્તવિક છે અથવા અજ્ઞાનકૃત છે; ^{૩૫} તેમ જ સ્વપ્નાવસ્થાનો અનુભવ કરનાર પુરુષ સત્વાદિક ત્રણ ભાવોથી યુક્ત થઈને તથા ઇન્દ્રિયોનાં સૂક્ષ્મસ્વરૂપનું દર્શન કરીને વિષયસંગની ભાવના કરે છે. તે પણ ઇન્દ્રિયોના પૂર્વકાલીન અનુભવની વાસનાઓને લીધે જ અને તેથી જ પુરુષ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ જાણે જાગ્રત અવસ્થામાં સંચાર કરી રહ્યો હોય, તેવો અનુભવ કરે છે. (અર્થાત્ જેમ જાગ્રત અવસ્થામાં જણાતો ઇન્દ્રિયાદિકનો યુગપદ્ધલાવ અથવા આત્માને વિષે અધ્યારોપ વ્યાવહારિક જ છે, તેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં જણાતો ઇન્દ્રિયાદિકનો યુગપદ્ધલાવ પણ કેવળ પ્રાતિભાસિક જ છે-આભાસમાત્ર છે. ^{૩૬} વિક્ષાનો કહે છે કે, પ્રવૃત્તિનો જ પ્રકાશ

તેનું અનંતગણું દુઃખ કદી થાત જ થતું નથી. ૧૪ આ જગતમાં જે કંઈ અહંકારાદિ પદાર્થો જોવામાં આવે છે, તે બધા આત્મરૂપ નથી, પણ મિથ્યા છે; અને તેથી જ અહંભાવદ્યોત્ય શરીરાદિ તથા મમ-ભાવદ્યોત્ય પુત્રાદિ પણ કેવળ મિથ્યા જ છે. (આત્મ જ્ઞાન બ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે) કેવળ મિથ્યા પદાર્થ તરીકે પ્રતીતમાન થતી (જણાતી) દુઃખ-પરંપરા, કયા આધારે ટકી શકે તેમ છે? (અર્થાત્ કોઈ પણ આધારે ટકી શકે તેમ નથી; કેમ કે આત્મા અસંગ છે અને અહંકારાદિ પદાર્થો મિથ્યા છે.) ૧૫ આ વિષયમાં 'સમ્યગ્વચ' નામનું સર્વોત્તમ ત્યાગ-શાસ્ત્ર હું તને કહું છું, તેનું તું શ્રવણ કર. એનું શ્રવણ કરવાથી તને મોક્ષપ્રાપ્તિ થશે. ૧૬ જે પુરુષો સુક્તિને માટે નિત્ય ઉદ્યમશીલ રહે છે, તેઓએ સર્વ પ્રકારનાં કર્મોનો ત્યાગ કરી દેવો, એ જ શાસ્ત્રસંમત છે; છતાં જેઓ કર્મનો ત્યાગ કર્યા વિના જ નિત્ય શાંતિપરાયણ રહેવા પ્રયત્ન કરે છે, તેઓને અવિ-દ્યાદિ દુઃખજનક કલેશ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭ (સર્વ શાસ્ત્રીય ઉપદેશનું) તાત્પર્ય કેવળ ત્યાગમાં જ રહેલું છે, એમ કહેવામાં પણ વિરોધ નથી; કેમ કે વેદોક્ત યજ્ઞાદિ કર્મોનો ઉદ્દેશ કેવળ દ્રવ્યત્યાગ કરાવવાનો જ છે, શાસ્ત્રોક્ત યજ્ઞાદિયજ્ઞોનો ઉદ્દેશ લોગ-વૈભવોનો ત્યાગ કરાવવાનો જ છે, તપશ્ચરણોનો ઉદ્દેશ સુખનો ત્યાગ કરાવવાનો જ છે અને સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરાવવા માટે જ શાસ્ત્રકારો યોગ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે; કેમ કે એ જ ત્યાગની પરાકાષ્ઠા છે. ૧૮ સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોથી સુકત થવા માટે સર્વનો ત્યાગ કરવાનું જ શાસ્ત્રમાં દર્શાયું છે. વળી એ ત્યાગમાર્ગમાં વિવિધ પ્રકારના ભેદો પણ રહેલા નથી; છતાં જે પુરુષ સર્વનો ત્યાગ કરતો નથી, તેની દુર્ગતિ જ થાય છે. ૧૯ (માટે ત્યાગ કોનો કરવો)

× 'સમ્યગ્' એટલે વારંવાર અને 'વચ' એટલે ચુલાકાર; અર્થાત્ જેમાં તરવોનો વારંવાર ચુલાકાર કરવામાં આવ્યો છે, તે સાંખ્યશાસ્ત્રને 'સમ્યગ્વચ' કહેવામાં આવે છે.

—નીલકંઠ

* માટે જ ભાસ્ત્રવિ શાખાવાળાઓ કહે છે કે, 'ત્વામિ એ દિ સર્વેયો મોહાલપનમુત્તમમ્. ત્વજૈવ દિ તગ્જેય ત્વજુઃ પ્રવચનપદમ્.' ત્યાગ જ સર્વ કોઈને સર્વોત્તમ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે, ત્યાગ કરનારને જ ગ્રેય વરનન જ્ઞાન

તે હું કહું છું. મન સહિત પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પ્રાણશક્તિ સહિત પાંચ કર્મેન્દ્રિયો બુદ્ધિની અંદર રહેલી છે. (માટે બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાથી એ સર્વનો ત્યાગ થઈ જાય છે.) ૨૦ જે હાથને કર્મેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે, જે પગને ગમનેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે, શિશ્ન (લિંગ) ઇન્દ્રિયને પ્રજનનેન્દ્રિય અથવા આનન્દેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. મળનો ત્યાગ કરનારી ઇન્દ્રિયને પાણુ(યુક્ત) ઇન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે અને ભિન્ન ભિન્ન શબ્દોને ગ્રહણ કરનારી ઇન્દ્રિયને વાકુલેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન એમ મળીને બધી અગિયાર ઇન્દ્રિયો થાય છે. તેમાંથી પ્રથમ મનનો ત્યાગ કરવા વડે પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો તથા તેના વિષયોનો ત્યાગ સિદ્ધ થાય છે અને બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો તથા તેઓના વિષયોનો ત્યાગ સિદ્ધ થાય છે. ૨૧-૨૨ શ્રોત્રઇન્દ્રિય, શબ્દ અને ચિત્ત એ ત્રણ મળીને શબ્દજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે; ત્વચાઇન્દ્રિય, સ્પર્શ અને ચિત્ત એ ત્રણ મળીને સ્પર્શજ્ઞાન સંપાદન કરે છે; ચક્ષુઃ ઇન્દ્રિય, રૂપ અને ચિત્ત એ ત્રણ મળીને રૂપજ્ઞાન મેળવે છે; રસનાઇન્દ્રિય, રસ અને ચિત્ત એ ત્રણ મળીને રસજ્ઞાન સંપાદન કરે છે અને શ્રાવણઇન્દ્રિય, ગંધ તથા ચિત્ત એ ત્રણ મળીને ગંધજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે પાંચ ત્રિકો (ત્રણ ત્રણનો સમુદાય) પોતપોતાના વિષયનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે; જેથી કરણ, કર્મ અને કર્તારૂપ ત્રણ પ્રકારનો ભાવ જુદા જુદા અર્થમાં જીવસન્નિપત્તિ ઉપસ્થિત થાય છે. ૨૩-૨૪ આ ભાવ સાર્વિક, રાજસ અને તામસ એવા બેઢથી ત્રણ પ્રકારનો હોય છે અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થનારા અનુભવો પણ તે તે શુભે લીધે ત્રણ ત્રણ પ્રકારના જ હોય છે કે જે અનુભવો હૃષીકિક સર્વ વિકારોને સિદ્ધ કરનારા છે. ૨૫ જેમ કે ઇષ્ટવસ્તુના શ્રવણથી થનારો હર્ષ, ઇષ્ટવસ્તુના દર્શનથી થનારો પ્રેમ, ઇષ્ટવસ્તુની પ્રાપ્તિથી થનારો આનંદ, ઇષ્ટવસ્તુના સમાગમથી થનારો સુખ અને તે તે ઇષ્ટવસ્તુના ઉપલોગથી ઉત્પન્ન થનારી ચિત્તની શાંતિ વગેરે સર્વ ભાવો સાર્વિક થાય છે અને ત્યાગ કરનારને જ પરમ પદ પ્રાપ્ત થાય છે.

—નીલકંઠ

ગણાય છે અને તેઓ વૈરાગ્યને લીધે સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા કેઈ ઇંદ્રના લાભથી ઉત્પન્ન થાય છે; ^{૨૬} તેમ જ અસંતોષ, સંતાપ, શોક, લોભ અને અક્ષમા (અસહિષ્ણુતા) વગેરે ભાવો, રત્નેશુભનાં ચિહ્નો છે અને તેઓ કેઈ કારણને લીધે અથવા વિનાકારણે પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ^{૨૭} પરંતુ અવિવેક, મોહ, પ્રમાદ સ્વપ્ન તથા તંદ્રા (આલસ્ય) વગેરે ભાવો તમોશુભમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ પણ સ્વાભાવિક રીતે અથવા કેઈ કારણને લીધે ઉદ્ભવે છે. ^{૨૮} પોતાના શરીરમાં અથવા મનમાં જ્યારે કેઈ પ્રીતિયુક્ત ભાવ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે બળ્હુતું કે સાર્વિક ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે; ^{૨૯} પરંતુ જ્યારે શરીરમાં કે મનમાં અસંતોષ યુક્ત અથવા અપ્રીતિકર ભાવ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે શુદ્ધ અથવા અપ્રીતિકર ઉત્પન્ન થયો છે ^{૩૦} અને જ્યારે શરીરમાં કે મનમાં મોહયુક્ત, અતકર્થ અથવા બળ્હો ન જણાય તેવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે બળ્હુતું કે, તમોશુભનો ઉદય થયો છે.

આકાશનો આશ્રય કરનારી શ્રોત્રેન્દ્રિય આકાશ નામનું મહાભૂત જ છે અને એ પ્રમાણે જ શ્રોત્રેન્દ્રિયનો આશ્રય કરનારો શબ્દ પણ પરંપરાથી આકાશ નામનું મહાભૂત જ છે, જેથી શબ્દના વિજ્ઞાનસમયે આકાશ અને શ્રોત્રેન્દ્રિયનું વિજ્ઞાન થતું નથી; તેમ જ શબ્દ, આકાશ અને શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે તેના વિજ્ઞાનસમયે શ્રોત્રેન્દ્રિયનું તથા આકાશનું અજ્ઞાન પણ રહેતું નથી; (અર્થાત્ શબ્દ આકાશનો શુભ છે અને શ્રોત્રેન્દ્રિય આકાશનું કાર્ય છે; માટે શ્રોત્રાદિકનું પ્રવિલાપન કરવાથી તેનાથી અભિન્ન એવાં આકાશાદિનું પણ પ્રવિલાપન થઈ જશે, તેમ જ શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયો પણ ચિત્તથી અભિન્ન છે, જેથી ચિત્તનું પ્રવિલાપન કરવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયોનું પણ પ્રવિલાપન થઈ જશે અને ચિત્ત પણ બુદ્ધિથી અભિન્ન હોવાને લીધે બુદ્ધિનું પ્રવિલાપન કરવાથી સર્વનું પ્રવિલાપન થઈ જશે.) ^{૩૧} ^{૩૨} એ જ પ્રમાણે ત્વચા, અક્ષુષ્, ગ્રીહવા, દ્રાણ અને પાંચમી નાસિકા તે તે પોતાનાં ઉત્પાદક ભૂતોનો જ આશ્રય કરનારાં હોવાથી ભૂતરૂપ જ છે અને સ્પર્શ, રૂપ તથા ગંધ એ વિષયો પણ તે તે ઇન્દ્રિયોના આશ્રિત હોવાને લીધે પરંપરાથી તે તે

મહાભૂતરૂપ જ છે; માટે તે તે વિષયના વિજ્ઞાનસમયે તે તે ઇન્દ્રિયોનું તથા મહાભૂતોનું વિજ્ઞાન થતું નથી અને તેઓ અજ્ઞાનના વિષય પણ નથી. વળી તેઓ સર્વે કેવળ મનરૂપ જ છે. (અને મન બુદ્ધિરૂપ છે; જેથી બુદ્ધિનો લય કરવાથી સર્વ કેઈનો લય થઈ જશે.) ^{૩૩} તારે બળ્હુતું કે, (ધ્રો, કેાડિયું વગેરે માટીના પદાર્થોમાં જેમ માટી જ અનુગત છે તેમ) પાંચ વિષયો તથા પાંચ ઇન્દ્રિયો એ દશમાં અગિયારમું મન જ અનુગત છે; કેમ કે (સૂઈને જોડેલા પુરુષનું મન) તે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનાં કર્મોનો એકીસાથે અનુભવ કરે છે. (તે ઉપરથી જણાય છે કે, ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયો કેવળ મનરૂપ જ છે અને એ વાત બુદ્ધી જ છે કે, જે ઉપાદાન હોય તે જ પોતાનાં કાર્યોની સાથે એકીવખતે સંગત થાય છે; પણ જે અનુપાદાન હોય તે તો અનુક્રમે જ સંગત થાય છે.) હવે આ અગિયારમો એકીસાથે અનુભવ કરનારી બારમી બુદ્ધિ છે; અર્થાત્ બારમી બુદ્ધિ ચિત્તમાં પણ વ્યાપ્ત થઈને રહેલી છે. ^{૩૪} સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આ બારેનો અયુગપદ્ધાવ (ઉપરામ) થઈ જાય છે, પરંતુ આત્માનો ઉચ્છેદ કે ઉપરામ થતો નથી; (કેમ કે સૂઈને જોડેલા પુરુષને એવો અનુભવ થાય છે કે, હું સુષુપ્તો સૂતો હતો, મેં કંઈ પણ બળ્હું નથી.) અને બ્રહ્મ અવસ્થામાં પણ આ બારે પદાર્થોનો યુગપદ્ધાવ (અર્થાત્ આત્માની અંદર એકીસાથે આરોપ) થયેલો જોવામાં આવે છે, તે પણ લૌકિક વ્યવહારરૂપ જ છે, અવાસ્તવિક છે અથવા અજ્ઞાનકૃત છે; ^{૩૫} તેમ જ સ્વપ્નાવસ્થાનો અનુભવ કરનાર પુરુષ સત્વાદિક ત્રણ ભાવોથી યુક્ત થઈને તથા ઇન્દ્રિયોનાં સૂક્ષ્મસ્વરૂપનું દર્શન કરીને વિષયસંગની ભાવના કરે છે. તે પણ ઇન્દ્રિયોના પૂર્વકાલીન અનુભવની વાસનાઓને લીધે જ અને તેથી જ પુરુષ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ બળ્હો બ્રહ્મ અવસ્થામાં સંચાર કરી રહ્યો હોય, તેવો અનુભવ કરે છે. (અર્થાત્ જેમ બ્રહ્મ અવસ્થામાં જણાતો ઇન્દ્રિયાદિકનો યુગપદ્ધાવ અથવા આત્માને વિષે અધ્યારોપ વ્યાપકારિક જ છે, તેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં જણાતો ઇન્દ્રિયાદિકનો યુગપદ્ધાવ પણ કેવળ પ્રાતિભાસિક જ છે-આભાસમાત્ર છે. ^{૩૬} વિદ્વાનો કહે છે કે, પ્રવૃત્તિનો જ પ્રકાશ

કરનારો એવું પણ અંતઃકરણ, સુપુત્રિ અવસ્થામાં તમોશુભથી અસ્ત બની જઈ ને તત્કાળ ઈંદ્રિયાદિકનો ઉપસંહાર કરે છે અને કેવળ અદ્ય સમયને માટે જ પૂર્વોક્ત ઈંદ્રિયાદિકના સુગપદ્ધતાવનો ઉચ્છેદ કરે છે, તેથી તે અવસ્થામાં શરીરમાં રહીને જ જે સુખનો અનુભવ કરવામાં આવે છે, તે જાણે મોક્ષસુખ હોય તેવું ભાસે છે; પરંતુ તે સુખ તામસ ગણાય છે—અજ્ઞાનપ્રધાન જ હોય છે. જોકે મોક્ષસુખ પણ કંઈક અંશે સુપુત્રિના સરખું જ છે, તોપણ તે સુખ કેવળ પ્રકાશાત્મક છે, વેદોદ્ધી બોધિત છે અને તે સુખનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પુરુષ કદી કદને જોતો નથી. વળી એ સુખમાં પણ પુરુષ અન્નમક્ત એવા તમોશુભને જાણે અહણ કરતો હોય તેમ લાગે છે. (પણ વસ્તુતઃ તે સુખમાં તમોશુભનો અભાવ જ થઈ જાય છે; કેમ કે તં સુખમાં માત્ર અદૈતદર્શન જ હોય છે—જ્ઞાતા આદિનો કેવળ અભાવ જ હોય છે.)^{૩૭૩૮} એ પ્રમાણે સુપુત્રિની પેઠે મોક્ષમાં પણ અહંકારથી આરંભીને ઘટ સુધીના સર્વ દૃશ્યમાન શુષ્કો જેઓનો અવિભોષ કર્મને લીધે જ થાય છે, તે સર્વનો કેવળ ત્યાગ જ થઈ જાય છે; પરંતુ જેઓ અવિદ્યાગ્રસ્ત હોય છે, તેઓને એ શુષ્કો વજના અંધનની પેઠે વળગેલા રહે છે અને જેઓ જ્ઞાન-સંપન્ન થયેલા હોય છે, તેઓને ત્રણે કાળમાં એ શુષ્કોનો સર્વથા અભાવ જ થઈ જાય છે.^{૩૯}

અધ્યાત્મનું ચિંતન કરનારા વિદ્વાનો કહે છે કે, ઇંદ્રિયોં, મહાભૂતો વગેરેના સમુદાયને જ ક્ષેત્ર (શરીર) કહેવામાં આવે છે અને (તે સમુદાયના બીજાભૂત) મનની અંદર સંતોડેપે રહેલો જે ભાવ તેને ક્ષેત્રજ કહેવામાં આવે છે.^{૪૦} આ રીતે જરાયુજ આદિ ચારે પ્રકારનાં પ્રાણીઓ અનાદિ કાળની અવિદ્યાને વશ થઈને સ્વાભાવિક રીતે જ વ્યવહારની અંદર પ્રવૃત્તિ કરે છે, તો પછી ઉચ્છેદ કોનો? અને શાશ્વત કોણ? અથવા આત્મા તો શાશ્વત કે સનાતન જ છે, તો પછી તેનો ઉચ્છેદ કેમ થાય? સારાંશ કે ભૂતાદિ સમુદાયનો સ્વરૂપતઃ જ અભાવ છે, જેથી તેનો ઉચ્છેદ સંભવતો નથી, તેમ જ આત્મા શાશ્વતરૂપ છે, તેથી તેનો પણ ઉચ્છેદ સંભવતો નથી; અર્થાત્ પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે અત્યંત વૈધર્મ્ય રહેલું છે. પુરુષ સત્ય છે, પ્રકૃતિ મધ્યા છે—‘મદ્ધ-

સત્યં જગન્મિથ્યા ।’^{૪૧} જેમ પ્રથમ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દેખાતી નાની નદીઓ મોટા નદોમાં મળી જઈને પોતાના નામરૂપનો ત્યાગ કરે છે અને પછી તે મોટા નદો સમુદ્રની અંદર મળી જઈને પોતાના નામરૂપનો ત્યાગ કરે છે, તેમ મહત્ત્વથી આરંભીને ઘટ સુધીનાં સર્વ સત્ત્વોનો (પદાર્થોનો) ઉત્પત્તિથી વિપરીત કર્મે) લય થઈ જાય છે. (અને પછી તેઓ પોતાના નામરૂપનો ત્યાગ કરી દે છે; અર્થાત્ સૂક્ષ્મનો સૂક્ષ્મમાં લય થઈ જાય છે, સૂક્ષ્મનો કારણમાં લય થઈ જાય છે અને કારણનો શુદ્ધ બ્રહ્મમાં લય થઈ જાય છે.)^{૪૨} જો આમ જ છે, તો પછી દર્પણમાં દેખાતા સુખની પેઠે બુદ્ધિમાં દેખાતા જીવરૂપી પ્રતિબિંબનું દર્પણરૂપી ઉપાધિને દૂર કરવાથી જેમ તેમાંના પ્રતિબિંબનું અહણ થઈ શકતું નથી, તેમ બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિને દૂર કરવાથી કેવી રીતે અહણ થઈ શકશે? અને પછી ‘હું દેવદત્ત છું’ એવી સંજ્ઞા પણ કેવી રીતે ઉપલબ્ધ થશે? (અર્થાત્ જેમ દર્પણને દૂર કરવાથી તેમાં દેખાતા સુખના પ્રતિબિંબનો અભાવ થાય છે; તોપણ સુખનો અભાવ થતો નથી, તેમ ઉપાધિને દૂર કરવાથી તેમાં જીવતા આત્માના પ્રતિબિંબનો (જીવનો) અભાવ થાય છે; તોપણ આત્માનો અભાવ થતો નથી.)^{૪૩}

જે મનુષ્ય, પૂર્વોક્ત આત્મવિદ્યાને જાણે છે અને સાવધાન થઈને આત્મચિંતન કરે છે, તે મનુષ્ય જળથી સિંચેલું કમળનું પાંદડું જેમ જળથી લેપાતું નથી, તેમ અનિપ્ત એવાં કર્મનાં ફળોથી લેપાતો નથી,^{૪૪} તેમ મોક્ષની ઇચ્છાવાળો પુરુષ ત્યારે પ્રજાઓના (સંતોતિના) સ્નેહને નિમિત્તે પ્રાપ્ત થનારા તથા દેવતાઓની ઉપાસનાનિમિત્તે પ્રાપ્ત થનારા અનેક પાશોથી છુટો થાય છે અને સુખનો તથા દુઃખનો ત્યાગ કરી દે છે, ત્યારે વિગ્ર-શરીરથી મુક્ત થઈને પરમ ગતિને પામે છે.^{૪૫} જે પુરુષ વેદોક્ત પ્રમાણોનો (તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ મહાવાક્યોનો) તથા શ્રમદમાદિ માંગલિક સાધનોનો આશ્રય કરીને નિરાંતે આત્મસાધન કરે છે, તે પુરુષ જરા અને મૃત્યુના લયમાંથી મુક્ત થાય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ એમ કરતાં કરતાં પુણ્યનો તથા પાપનો ત્યારે ક્ષય થઈ જાય છે અને મોહજન્ય સુખદુઃખાત્મક ફળોના વિનાશ થઈ

જાય છે, ત્યારે તેવા વિરક્ત પુરુષને પોતાના અદ્વિતત્ત્વમાં પ્રથમ સચ્ચુષ્પ્રહ્મનાં દર્શન થાય છે અને પછી અનુક્રમે નિર્લેપ અને નિર્શુષ્પ એવા પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.^{૪૬} જેમ કરોળિયો પોતાની લાજના તાંતણુઓથી બનેલા ઘરમાં રહે છે, તેમ અવિદ્યાને વશ થયેલો જીવ પણ પોતાનાં કર્મોરૂપી તાંતણુઓથી બનેલા શરીરરૂપી ગૃહમાં રહે છે; પરંતુ કરોળિયો પોતાના તાંતુગૃહને ત્યાગ કરીને જેમ છૂટો થાય છે, તેમ જીવ પણ અવિદ્યાના ત્યાગપૂર્વક શરીરગૃહને ત્યાગ કરીને મુક્ત થાય છે અને તે સમયે માટીતું ઢેકું જેમ પથ્થર સાથે અથડાઈને છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે, તેમ તેનાં દુઃખોનો પણ નાશ થઈ જાય છે.^{૪૭} જેમ ‘રુરુ’ નામનો મૃગ કોઈના બાણવામાં ન આવે તેમ પોતાનાં જૂનાં શિંગડાંનો ત્યાગ કરીને ઈષ્ટસ્થાને આવ્યો જાય છે અને સર્પ પોતાની કાંચળીનો ત્યાગ કરીને યથેષ્ટ સ્થાને આવ્યો જાય છે, તેમ મુક્ત પુરુષ પણ સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોનો ત્યાગ કરીને પરબ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ જાય છે.^{૪૮} જેમ કોઈ એક વૃક્ષને પાણીમાં તૂટી પડતું ભેઈ તેના પર આસક્તિ નહિ રાખનારું પક્ષી તેનો ત્યાગ કરીને ભીડી જાય છે, તેમ મુક્ત પુરુષ પણ લિંગશરીર પરની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને તથા સુખદુઃખથી મુક્ત થઈને શ્રેષ્ઠ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૪૯}

રાત્રિ જનકે આપું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યો પછી એક સમયે પોતાની નગરીને અગ્નિથી બળતી ભેઈને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું કે, ‘આ મિથિલાનગરી બળી જાય છે, પણ તેમાં મારું કંઈ બળતું નથી. (કેમ કે હું તો બ્રહ્મસ્વરૂપ છું, અસંગ છું).’^{૫૦} રાત્રિ જનકે, મહાસુનિ પંચશિખે કહેલા મોક્ષ દાયક તત્ત્વજ્ઞાનતું શ્રવણ કર્યા પછી આખા જગતના સંબંધમાં વિચાર કર્યો અને સર્વ વસ્તુને નિશ્ચય કરીને તથા શોકરહિત થઈને પરમ સુખ પૂર્વક તે વિહાર કરવા લાગ્યો.^{૫૧} હે યુધિષ્ઠિર રાત્રિ! જે પુરુષ આ મોક્ષનિશ્ચયતું પઠન કરે છે અને નિરંતર (અર્થપૂર્વક) તેનું મનન કર્યો કરે છે, તે પુરુષ પંચશિખને શરણે ગયેલા જનક રાત્રિની પેઠે ઉપદ્રવોને અતુલવતી નથી, સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થાય છે અને સંસારબંધનથી પણ

છૂટી જાય છે. ૫૨

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વાતર્જત મોક્ષધર્માનુસાસન-
પર્વમાં ‘જનકપંચશિખસંવાદ-સાંખ્યશાસ્ત્ર’
નામનો અધ્યાય ૨૧૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨૦ મો

દમની પ્રશંસા

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

किं कुर्वन् सुखमामोति किं कुर्वन् दुःखमाप्नुयात् ।

किं कुर्वन् निर्मयो लोके सिद्धश्चरति भारत ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ભરતવંશી પિતામહ ! શું કરવાથી મનુષ્ય સુખ સંપાદન કરે છે ? શું કરવાથી દુઃખી થાય અને શું કરવાથી નિર્ભય તથા સિદ્ધ થઈને જગતમાં વિચર્યો કરે ?^૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! વેદવેત્તા વૃદ્ધ પુરુષો સર્વ વર્ણોને માટે અને તેમાં પણ બ્રાહ્મણોને માટે ખાસ કરીને દમશુભ્રની જ પ્રશંસા કરે છે.^૨ જે પુરુષ દમશુભ્ર (દંધિયનિઘ્રહતા શુભ્ર) થી રહિત હોય છે, તેની ક્રિયાઓ યથાવત્ સિદ્ધ થતી નથી; માટે જ કહેવામાં આવે છે કે ક્રિયા, તપ અને સત્ય એ સર્વનો આધાર કેવળ દમ ઉપર જ રહેલો છે;^૩ એટલું જ નહિ પણ દમ તેજમાં વૃદ્ધિ કરે છે, દમશુભ્ર પવિત્ર કહેવાય છે અને દમશુભ્રને ધારણ કરનારો પુરુષ સર્વ પાપોથી તથા ભયથી રહિત થઈને મહાન પદને પ્રાપ્ત કરે છે.^૪ દમનશીલ પુરુષ સુખેથી સુખે છે, સુખેથી ભગ્નત થાય છે, સુખેથી લોકમાં વ્યવહાર કરે છે અને તેનું મન પણ પ્રસન્ન રહે છે.^૫ દમ વડે તેજસ્વી થઈ શકાય છે. રજોશુભ્રને જીતી શકાય છે અને કામાદિક અનેક શત્રુઓને પોતાનાથી પૃથક્સ્વરૂપે ભેઈ શકાય છે.^૬ જેમ પ્રાણીઓને હિંસક પશુઓથી નિરંતર ભય રહે છે, તેમ દમશુભ્રથી રહિત એવા પુરુષોથી પણ મનુષ્યોને ભય રહે છે જેથી તેઓને શિક્ષા કરવા માટે બ્રહ્મદેવે રાત્રને ઉત્પન્ન કર્યો છે.^૭ સર્વ આશ્રમોમાં પણ દમની જ મુખ્યતા ગણાય છે અને તે તે આશ્રમોના ધર્મો પાળવાથી જે ફળ મળે છે, તેથી પણ અધિક ફળ દમશુભ્રવાગાને પ્રાપ્ત થાય છે.^૮ જે પુરુષોમાં દમશુભ્રનો ઉદય થયેલો હોય છે, તેઓનાં લક્ષણો હું તમને કહું છું; સાંભળો. દીનતાનો

અભાવ, કોઈ જાતના દુરાચર્યનો અભાવ, સતોષ, શ્રદ્ધાળુતા, ક્રોધનો અભાવ, સરળતા, લૌકિક વાર્તા લાપોનો અભાવ, અભિમાનનો ત્યાગ, ગુરુઓની પૂજા, અસૂયાનો ત્યાગ, પ્રાણીઓ પર દયા, ચાડી સુગંધીનો ત્યાગ, રાજકીય વાર્તાઓનો ત્યાગ અને મિત્ર્યાભાષણ, પોતાની સ્તુતિ તથા પારકી નિંદા વગેરેનો ત્યાગ આ સર્વે શુભોની સુમુક્ષુ દાન્ત પુરુષ સ્પૃહા રાખે છે, પણ સુખદુઃખના અનુભવમા ઉત્તરકાળની સ્પૃહા રાખતો નથી (અર્થાત્ દાન્ત પુરુષ પ્રાપ્ત થયેલા સુખને કે દુઃખને ભોગવી લે છે, પરંતુ તેથી ઉત્પન્ન થનારા હર્ષનો કે વિષાદનો વિચાર કરતો નથી) ~ ૧૧૧ વળી દમગુણને ધારણ કરનારો બુદ્ધિમાન પુરુષ કોઈની સાથે વેર કરતો નથી, શંકાવાનો ત્યાગ કરીને બીજાનો આદર સત્કાર ઠરે છે, નિંદા અને પ્રશંસા બંનેને સમાન ગણે છે, સદાચારી હોય છે, શીલસપ્ત હોય છે, માનસિક પવિત્રતાવાળો હોય છે, ધૈર્યશુભને ધારણ કરનારો હોય છે, કામાદિક દોષોને છૂતવામા સમર્થ હોય છે, લોકમા સત્કાર પામીને અતે સ્વર્ગલોકમા જાય છે, બીજા અનેક પ્રાણીઓને પણ હર્ષલ સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવીને પોતે પ્રસન્ન થાય છે, સદાય સુખી રહે છે, સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવામા તત્પર રહે છે, કોઈ મનુષ્યનો દ્રેષ કરતો નથી, મોટા હદ(ધરા)ની પેઠે ગભીર હૃદયનો હોય છે, જ્ઞાનવૃક્ષ રહીને પ્રસન્ન રહે છે, સર્વ પ્રાણીઓને અભય આપે છે, જેથી તેને પણ સર્વ પ્રાણીઓ તરફથી અભય મળે છે અને પ્રાણીમાત્રને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય હોય છે ~ ૧૨-૧૫ જે દિલ્લિત મહાન અર્થનો લાભ થયા છતા હર્ષ પામતો નથી, તેમ જ મહાન સંઠ પ્રાપ્ત થયા છતા શોક કરતો નથી અને વસ્તુતત્ત્વના પરિણામને જાણનારો હોય છે, તેને દમગુણનિષ પુરુષ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી યુક્ત થઈને સત્ય રુપોએ આચરેલા નિષ્કામ કર્મો કરે છે અને સદાય પવિત્ર રહે છે, જેથી તેને મહાન દ્વળ પ્રાપ્ત થાય છે ~ ૧૭ અસૂયાનો અભાવ, ક્ષમા, શાંતિ, સતોષ, પ્રિયશાપણ, સત્ય, દાન અને નિસ્પૃહતા એ કઈ દુરાત્માઓનો માર્ગ નથી, પણ દમગુણનિષ સત્ય રુપોનો માર્ગ છે, ~ ૧૮ તેમ જ ક્રોધ, લોભ, પારકી

ઇર્ષ્યા અને આત્મસ્વાદ્યા એ કઈ સત્યરુપોનો માર્ગ નથી, પણ દુરાત્માઓનો જ માર્ગ છે, મોટે બ્રહ્મનિષ પુરુષે ક્રોધક્રોધને વશ કરીને બ્રહ્મચારી થવું, જિતેન્દ્રિય થવું, ઘોર અજ્ઞાનનું ઉલ્લંઘન કરીને તીક્ષ્ણ મતો પાળવા અને ઉપદ્રવરહિતની પેઠે દંઢ ચિત્ત થઈને પોતાના મૃત્યુસમયની રાહ ભેટા ભેટા જગતમા વિચર્યા કરવું ~ ૧૮/૨૦

હિત શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્ગત મોક્ષવર્માનુશાસન પર્વમા 'દમની મશ સા' નામનો અધ્યાય ૨૨૦ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨૧ મો

અહિંસાદિ સદાચાર

॥ ગુપ્તિર ઉવાચ ॥

દ્વિજાતયો વ્રતોપેતા યદિદં મુંજેતે હવિઃ ।

અન્ને બ્રાહ્મણકામાય કયમેતત્ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું હે પિતામહ ! કેટલાએક દિલ્લિતો કે જેઓએ યજ્ઞદીક્ષા તથા મન્ત્રદીક્ષા રૂપ મતનો સ્વીકાર કરેલો હોય છે, તેઓ વેદોક્ત સ્વર્ગોદિ ક્ષુણ્ણી ઇન્દ્રા રાખીને દેવતાઓને આપતા શેષ રહેલા હવિષ્યાત્રતુ (માસમદ્યાદિતુ) ભરણ કરે છે, તે યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, તે મને કહે ।

ભીષ્મે કહ્યું હે યુધિષ્ઠિર ! જે સ્વેચ્છાચારી પુરુષો વેદમા નહિ કહેલા મતનો સ્વીકાર કરી અભય પદાર્થનું ભક્ષણ કરે છે, તેઓનો તો આ લોકમા અથ પાત થાય છે અને જેઓ વેદમા કહેલા મતોનો સ્વીકાર કરીને દેવતાઓને આપતા શેષ રહેલા અભય પદાર્થનું, વેદોક્ત ક્ષુણ્ણ મેગવવાના લોભથી ભક્ષણ કરે છે, તેઓનો સ્વર્ગલોકને પામ્યા પછી અથ પાત થાય છે. ~

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું હે મહારાજ ! કેટલાએક સામાન્ય મનુષ્યો કહે છે કે, ઉપવાસ કરવો તે એ જ જાતનું તપ છે, તો (હું તમને પૂછ છું કે) ઉપવાસ કરવો એ જ તપ છે કે તે સિવાયનું બીજું કોઈ તપ છે ? ~

ભીષ્મે કહ્યું મહિનાના કે પખવાડિય ન ઉપવાસ કરીને કેટલાએક અજ્ઞાની મનુષ્યો માને છે કે, અમે તપશ્ચર્યા કરી, પરંતુ સત્યરુપો તો એમ જ માને છે કે, તેવી તપશ્ચર્યા કરવાથી આત્મમત્ત

સંપાદન કરવામાં વિદ્ય જ આવે છે; માટે ઉત્તમ તપ તો એ જ છે કે, પ્રાણીઓને ભય ઉપજવનારાં કર્મોનો ત્યાગ કરી દેવો અને સર્વ પ્રાણીઓનું યથાશક્તિ આરાધન કરવું. જે પુરુષ સંન્યાસી ન હોય પણ ગૃહસ્થ હોય છતાં તે ઉત્તમ તપનું સેવન કરે છે, તો સદાને માટે ઉપવાસી ગણાય છે, બ્રહ્મચારી ગણાય છે, મુનિ કહેવાય છે, સદાને માટે ભયંત ગણાય છે અને કેવળ ધર્મની જ કામનાવાળો તે પુરુષ જો બ્રાહ્મણ હોય, તો સદા દેવસ્વરૂપ ગણાય છે. ૧૫ હે રાજા ! પ્રત્યેક ગૃહસ્થે માંસભક્ષણનો ત્યાગ કરવો, સદાય પવિત્ર રહેવું, વૈશ્વદેવ કરતાં અવશેષ રહેલા અમૃતાન્નનું ભોજન કરવું, દેવતાઓનું તથા અતિથિઓનું પૂજન કરવું, વિધસારી થવું, (અર્થાત્ સર્વને જમાવ્યા પછી જમવું,) અતિથિઓનો આદરસત્કાર કરવાનું મત લેવું, ધદાણુ થવું અને દેવોનું તથા બ્રાહ્મણોનું નિત્ય પૂજન કરવું. ૧૬

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : ગૃહસ્થ પુરુષ સદાય ઉપવાસી કેમ થઈ શકે ? સદાય બ્રહ્મચારી કેમ થઈ શકે ? સદાય વિધસારી કેમ થઈ શકે અને અતિથિઓનો આદરસત્કાર કરવાનું મત કંવી રીતે લઈ શકે ? ૧૭

લીન્ગે કહ્યું : જે ગૃહસ્થ પુરુષ પ્રાતઃકાળના તથા સાયંકાળના ભોજનની વચ્ચે ભોજન કરતો નથી, તે સદાય ઉપવાસી જ ગણાય છે. ૧૦ જે દિવસે કેવળ નસતુકાળે જ પોતાની ત્રી સાથે ગમન કરે છે, તે સદાય બ્રહ્મચારી જ ગણાય છે; તેમ જ જે પુરુષ નિત્ય સત્ય ભાષણ કરતો હોય અથવા જ્ઞાનમાં જ તૃપ્ત રહેતો હોય, તે પણ બ્રહ્મચારી જ ગણાય છે. ૧૧ વળી જે ગૃહસ્થ યત્નવિધિ અને પિતૃ-વિધિ સિવાય માંસભક્ષણ કરતો નથી, તે માંસાહારી ગણાતો નથી; તેમ જ જે પુરુષ નિત્ય દાનશીલ હોય છે, તે પવિત્ર ગણાય છે અને દિવસે નિદ્રા નહિ કરનારો પુરુષ સદાય ભયંત રહેનાર ગણાય છે. ૧૨ હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! જે ગૃહસ્થ પુરુષ પોતાના પોષ્યવર્ગને તથા અતિથિઓને જમાવ્યા પછી જમે છે, તે કેવળ અમૃતનું જ ભોજન કરે છે, એમ તમારે જાણવું. ૧૩ વળી જે દિવસે અતિથિ વગેરે ન્યાં સુધી જમ્યા ન હોય, ત્યાં સુધી જમતો નથી, તે પોતાના એ અભોજનથી સ્વર્ગલોકને છોડે છે. ૧૪

વિદ્વાનો કહે છે કે, દેવતાઓ, પિતૃઓ, અતિથિઓ અને પોષ્યવર્ગ એ સર્વને આપી રહ્યા પછી અવશેષ રહેલા અન્નનું ભોજન કરનારો પુરુષ 'વિધસારી' કહેવાય છે. ૧૫ આવા વિધસારી પુરુષોનો ચિરકાળ પર્યંત દેવલોકમાં વાસ થાય છે અને આ લોકમાં પણ તેઓના ધરમાં, બ્રહ્મા સહિત દેવતાઓ તથા અપ્સરાઓ સદાય આવે છે ને વસે છે. ૧૬ જે પુરુષો દેવતાઓ, પિતૃઓ અને અતિથિઓને અર્પણ કર્યા પછી અવશેષ રહેલા અન્નનું ભોજન કરે છે, તેઓ પુત્રપૌત્રાદિ સંતતિની સાથે આનંદમાં રહે છે અને મરણ પછી તેઓને ઉત્તમ સદ્ગતિ મળે છે. ૧૭ ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વોત્તરે મોક્ષધર્મોપનિષદ-પર્વમાં 'અદિ'સાદિ સદાચાર' નામનો

અધ્યાય ૨૨૨ મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨૨ મો

ઇંદ્ર અને પ્રહ્લાદનો સંવાદ-આત્મ-જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

યદિદં કર્મ લોકેઽસ્મિન્ શુભં વા યદિ વાઽશુભમ્ ।
પુરુષં યોજયત્યેવ ફલયોગેન ભારત ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ભરતવંશી પિતામહ ! આ જગતમાં જે કંઈ શુભ-અશુભ કર્મ કરવામાં આવે છે, તે પુરુષને પોતાનું ફળ અપર્યય આપે જ છે. ૧ પરંતુ એ વિષયમાં મને એક સંશય થયો છે કે, પુરુષ તે તે કર્મનો ફળ કહેવાય કે નહિ, તે હું તમારી પાસેથી યથાર્થ રીતે સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૨

લીન્ગે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષયમાં ઇંદ્ર અને પ્રહ્લાદના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ અપાય છે, (તે તમે સાંભળો.) ૩ દેવોનો રાજા પ્રહ્લાદ કોઈ પણ વિષયમાં આસક્તિ રાખતો ન હતો, સર્વ પાપોથી મુક્ત થયો હતો, ઉત્તમ કૃપમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, અનેક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ધરાવતો હતો, આજ્ઞસથી રહિત હતો, નિરભિમાની હતો, સાર્વત્રિક સ્વભાવનો હતો, શમદમ્પતિ ધર્મમાં પ્રીતિ રાખનારો હતો, નિંદા કે સ્તુતિને સમાન ગણનારો હતો, દમગુણને ધારણ કરનારો હતો, હુમેશ્યાં એકાંત પ્રદેશમાં જ નિવાસ કરનારો હતો, સ્થાવર-જંગમ સર્વ પ્રાણીઓની ઉપસ્થિતિને તથા નાશને

જાણનારો હતો, અપ્રિયનો લાભ થતાં ક્રોધ કરતો ન હતો, પ્રિયનો લાભ થતાં હર્ષ પામતો ન હતો. સુવર્ણ અને માટીના દેશમાં પણ સમાન દષ્ટિ રાખનારો હતો, આનંદ અને ચિન્માત્રસ્વરૂપ આત્માના સંબંધમાં કુતકોથી અપરાજિત હતો, આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરનાર હતો, પર (હિરણ્યગર્ભ) તથા અવર (ઈશ્વર)ના સ્વરૂપને જાણનારો હતો, પ્રાણીમાત્ર ઉપર સમદષ્ટિ રાખનારો હતો, સર્વજ્ઞ હતો અને જિતેન્દ્રિય હતો. એક સમયે તે પ્રહ્લાદ એકાંત પ્રદેશમાં બેઠો હતો ત્યાં ઇંદ્ર તેની પાસે આવ્યો અને તેની બુદ્ધિને જાણવાની ઇચ્છાથી આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો : ૪-૮ ‘કોઈ એક પુરુષ, જે જે ઉત્તમ શુભોને ધારણ કરીને જગતના સર્વ મનુષ્યોમાં માન્ય થઈ પડે તે સર્વ શુભો, તમારામાં સ્થિર થયેલા છે, એમ અને બેઈ શક્તિઓ છીએ. ૯ તમારી બુદ્ધિ બાળકોના જેવી રાગદ્વેષરહિત બેવામાં આવે છે, તમે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે; તો હું તમને પૂછું છું કે, આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે કયા સાધનને તમે અતિશય ઉત્તમ માનો છો ? ૧૦ વળી તમે પાશોધી બંધાયા છો, પોતાના સ્થાન ઉપરથી બ્રહ્મ થયા છો, શત્રુઓના વશમાં આવી પડ્યા છો અને રાજલક્ષ્મીથી રચુત થયા છો, છતાં હે પ્રહ્લાદ ! આવી શોકજનક સ્થિતિમાં રહીને પણ તમે શોક કેમ કરતા નથી ? ૧૧ હે દૈત્યપુત્ર પ્રહ્લાદ ! પોતાના પર આવી પડેલા સંકટને બેચા છતાં તમે આવા શાંતસ્વરૂપ જણાઓ છો, તે જ્ઞાનના લાભથી કે અત્યંત ધૈર્યનિષ્ઠતાથી ? ૧૨

એ પ્રમાણે ઇંદ્રે પૂછ્યું એટલે તત્ત્વવસ્તુનો નિશ્ચય કરનાર ધીર પ્રહ્લાદ, પોતાના જ્ઞાનનું વર્ણન કરતો મધુર વાણીથી બોલ્યો. ૧૩

પ્રહ્લાદે કહ્યું : ‘ જે પુરુષ પ્રાણીમાત્રની પ્રવૃત્તિને તથા નિવૃત્તિને જાણતો નથી, તેને જ અજ્ઞાનને લીધે મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિનું જ્ઞાન ધરાવનારા પુરુષને મોહ થતો નથી. ૧૪*

* અર્થાત્ પુન્યાના બંધનને તથા મોક્ષને સિદ્ધ કરવા માટે અનુલોભપ્રતિલોભ પરિણામ કરનારી મૂળ પ્રકૃતિ કે જે કર્તા, કરણ અને દ્વિતીય છે, તેને આત્માથી ભિન્ન સ્વરૂપે નહિ જાણનારા મનુષ્યને જ મોહ થાય છે; પણ પ્રકૃતિ તથા પુરુષને અન્યોન્યથી ભિન્ન જાણનારા

જગતના સર્વ ભાવો (મહત્તરવ વગેરે) તથા અભાવો (મહત્તરવ આદિના પ્રલયો) કેવળ સ્વભાવને લીધે જ (પ્રકૃતિને લીધે જ) પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ કર્યો કરે છે. તેમાં પુરુષને કંઈ પણ લેવાદેવા નથી (અર્થાત્ પ્રકૃતિ જ કર્તા અને લોકાર્થી છે. આત્મા કર્તા પણ નથી અને લોકાર્તા પણ નથી.) ૧૫ આ રીતે પુરુષ નિર્લેપ છે અને અકર્તા છે, છતાં દેહાદિ ઉપર અભિમાન કરીને કોઈ સમયે તે માને છે, કે ‘હું કર્તા છું’ તેનું કારણ અવિદ્યા જ છે. ૧૬ હું નિશ્ચય માતું છું કે, જે મનુષ્ય આત્માને શુભ-અશુભ કર્મોનો કર્તા માને છે, તેની બુદ્ધિ દૂષિત છે, તાર્ત્વિક અર્થને નહિ જાણનારો છે. ૧૭ હે ઇંદ્ર ! જે કદાચ આત્મા જ કર્તા હોય, તો મનુષ્ય પોતાના કલ્યાણને માટે જે આરંભો કરે છે, તે તે અવશ્ય સિદ્ધ થવા બેઈએ અને તે કદી પરાભવ જ ન પામવો બેઈએ. (તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પુરુષ કર્તા નથી.) મનુષ્યો પોતાનું હિત કરવા માટે અનેકાનેક પ્રયત્નો કર્યો કરે છે, છતાં આપણે બેઈએ છીએ કે, તેઓને અનિષ્ટનો જ લાભ થાય છે, પણ ઇષ્ટનો લાભ થતો નથી; તો પછી કર્મના ક્ષણભંગ પ્રત્યે પણ પુરુષની શી અપેક્ષા રહી ? (અર્થાત્ પુરુષ કર્મનાં ક્ષણોનો લોકાર્તા પણ નથી.) વળી આપણે બેઈએ છીએ કે, મનુષ્યો પ્રયત્ન કરતા નથી છતાં તેઓનાં અનિષ્ટો દૂર થાય છે અને ઇષ્ટ પદાર્થોની તેઓને પ્રાપ્તિ થાય છે. તાર્ત્વિક કે અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ અને ઇષ્ટનો નાશ જેમ સ્વભાવથી જ થયા કરે છે, તેમ અનિષ્ટનો નાશ અને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ પણ સ્વભાવને લીધે જ થયા કરે છે. ૧૮-૨૦ વળી આપણે બેઈએ છીએ કે, આ જગતમાં કેટલાએક અત્યંત રૂપસંપન્ન અને બુદ્ધિસંપન્ન એવા પણ પુરુષો, અત્યંત કુરૂપ અને અધર્મ બુદ્ધિવાળા પુરુષો પાસેથી ધન મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે. ૨૧ આ રીતે જ્યારે સ્વભાવની પ્રેરણાથી જ સર્વ શુભ-અશુભ શુભો મનુષ્યોની અંદર દાખલ થાય છે, તો પછી ‘હું સુખી છું’, ‘હું ગ્રીહી છું’, કર્તા છું, લોકાર્તા છું’ ઇત્યાદિ અભિમાન કરવાનું કોઈને પણ કારણ શું છે ? ૨૨ મારી બુદ્ધિએ નિશ્ચય કર્યો છે કે, આ સર્વ જગત કેવળ સ્વભાવને લીધે જ પુરુષને મોહ થતો નથી. જ્ઞાત પણ કહે છે કે, ત્વ કો મોહઃ ક- શોક દુઃખમનુષ્યવતઃ ઇત્યાદિ. —નીલકંઠે

પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ કરી રહ્યું છે; એટલું જ નહિ પણ મોક્ષ કે આત્મજ્ઞાન પણ કેવળ સ્વભાવને લીધે જ થાય છે, એ સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી, એમ મને લાગે છે. (અર્થાત્ આત્માને જ્યારે બંધનનો જ અભાવ છે, ત્યારે તેનો મોક્ષ થયો, એમ માનવું તે પણ એક અજ્ઞાન જ છે.)^{૨૨૩}

હવે કેટલાએક મનુષ્યો માને છે કે, શુભ-અશુભ ક્ષણનો યોગ કેવળ કર્મને લીધે જ થાય છે; પરંતુ એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. સાંભળો, હું તમને કંઈનો સમગ્ર વિષય કહું છું.^{૨૨૪} જેમ એક કાગડો અન્નનું ભક્ષણ કરતાં કરતાં શબ્દ કરીને ખીખ કાગડાઓને પણ જણાવે છે કે, અહીં અન્ન રહેલું છે, (અર્થાત્ કાગડાનો શબ્દ જેમ અન્નનો સૂચક છે,) તેમ સર્વ કર્મો પણ સ્વભાવનું જ લક્ષણ છે-સ્વભાવને જ સૂચવનારા છે-સ્વભાવનો જ અસાધારણ ધર્મ છે.^{૨૨૫} જે પુરુષ કેવળ પ્રકૃતિના ધર્મોને જ જાણે છે, પરંતુ સર્વનાથી પર રહેલી પ્રકૃતિને (સર્વના ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મને) જાણતો નથી, તે પુરુષને અજ્ઞાનને લીધે મોહ થાય છે; પરંતુ પ્રકૃતિનું જ્ઞાન ધરાવનારા પુરુષને મોહ થતો નથી.^{૨૨૬} આ વિશ્વમાં જે જે ભાવો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે તે સર્વે કેવળ સ્વભાવમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજનાર તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને ગર્વ કે અભિમાન શું કરનાર છે?^{૨૨૭} હે ઇંદ્ર! હું પણ સમગ્ર ધર્મવિધિને તથા પ્રાણીમાત્રની અનિત્યતાને જાણું છું, તેમ જ આ સર્વે દર્શ્યમાન પદાર્થને નાશવંત જોઉં છું, તેથી કોઈનો શોક કરતો નથી.^{૨૨૮} વળી મેં સર્વ મમતાઓને ત્યાગ કર્યો છે, અહંકારને હાડી કાઢ્યો છે, આશાઓને તિલાંજલિ આપી છે અને વાસનાઓને ત્યાગ કર્યો છે; તેમ જ હું આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરી રહ્યો છું, દેહાદિકના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને સ્વરૂપસ્થિતિથી ગ્રપ્ત થતો નથી અને તેથી જ સર્વ પ્રાણીની ઉત્પત્તિના તથા વિનાશના ઉપાદાનકારણભૂત પરબ્રહ્મને હું સાક્ષાત્કાર કરી શકું છું.^{૨૨૯} હે ઇંદ્ર! જે પુરુષની બુદ્ધિ-

એ આત્મજ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે, જેણે સર્વ ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કર્યો છે, જેણે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કર્યો છે, જેણે સર્વ આશાઓને દૂર ફેંકી દીધી છે અને જેણે અવિનાશી આત્મદેવનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તે પુરુષને કોઈ પ્રકારનો પરિશ્રમ પડતો નથી.^{૩૦} હું જગતને ઉત્પન્ન કરનારી પ્રકૃતિ ઉપર કે તેના વિકારભૂત સુખદુઃખાદિ ઉપર પ્રીતિ કરતો નથી; અથવા તેઓનો દ્રેષ પણ કરતો નથી, તેમ જ મને નથી દેખાતું કે, મારો કોઈ દ્રેષ કરે છે અથવા પુત્ર, મિત્ર વગેરે આત્મીયવર્ગ મને પ્રસન્ન કરે છે! હે શંક! સ્વર્ગ, મર્ત્ય, કે પાતાલલોકની મને કામના નથી અને સ્નેહનું, વિજ્ઞાનનું કે જ્ઞાનનું પણ મને પ્રયોજન નથી.^{૩૧}^{૩૨}

ઇંદ્રે પૂછ્યું : હે પ્રહ્લાદ! હું તમને આદર-પૂર્વક પૂછું છું કે, આવી પ્રજ્ઞા અને આવી શાંતિ કયા ઉપાયથી મળી શકે છે, તે મને કહો.^{૩૩}

પ્રહ્લાદે કહ્યું : હે શંક! સરળતા ધારણ કરવાથી, પ્રમાદનો ત્યાગ કરવાથી, બુદ્ધિને નિર્મળ કરવાથી, ઇંદ્રિયોને જીતવાથી અને વૃદ્ધ પુરુષોની સેવા કરવાથી પુરુષને મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૪} વળી સ્વભાવને લીધે જ આત્મજ્ઞાનનો લાભ થાય છે, સ્વભાવને લીધે જ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને આ જગતમાં જે કંઈ તને દેખાય છે, તે સર્વ કેવળ સ્વભાવથી જ દેખાય છે.^{૩૫}

દૈત્યોના રાજા પ્રહ્લાદે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ઇંદ્રે તો આશ્ચર્ય જ પામી ગયો અને હે રાજા! મનમાં પ્રસન્ન થઈને તેના વાક્યોની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.^{૩૬} પછી ત્રેલોક્યના ઇશ્વર ઇંદ્રે દૈત્યેન્દ્ર પ્રહ્લાદની પૂજા કરીને તેની અનુમતિ લઈને તે પોતાના ધામમાં ગયો.^{૩૭}

ઈતિ શ્રીમદ્દાશ્વારતમા શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'ઇંદ્ર અને પ્રહ્લાદનો સંવાદ-આત્મજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય' નામનો અધ્યાય ૨૨૨ મો સમાપ્ત

* વચ્ચેના સ્થિતિ એવી છે કે, આ જગતમાં કોઈનો નાશ નથી, કોઈની ઉત્પત્તિ નથી, કોઈ બધાવલો નથી, કોઈ સાધક નથી, કોઈ મુશુષ્ઠ નથી અને કોઈ મુક્ત પણ નથી.

અધ્યાય ૨૨૩ મો

બલિરાજ અને ઇંદ્રનો સંવાદ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

યયા વુદ્ધયા મહીપાલો અપ્રતીર્થિચરેન્મહીમ્ ।

કાલદંડવિનિષ્પિટસ્તન્મે વ્રુહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! (દેવયોગે)

રાજલક્ષ્મીથી બ્રહ્મ થયેલા અને કાળદંડથી કચડાઈ ગયેલા રાજાએ કેવી બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને પૃથ્વી પર વિચરતુ તે મને કહો ।

ભીષ્મે કહ્યું : આ વિષયમાં પણ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે, કે જેમાં ઇંદ્રનો તથા બલિરાજનો સંવાદ વર્ણવેલો છે.^૧ પ્રાચીન કાળમાં સર્વ અસુરોનો પરાજય કર્યા પછી ઇંદ્ર બ્રહ્મદેવ પાસે ગયો અને બે હાથ ભેડી પ્રણામ કરીને બલિ રાજાના સબધમાં તેમને પૂછવા લાગ્યો કે,^૨ ‘હે બ્રહ્મન્ ! જે બલિરાજ નિરતર દ્રવ્યદાન કર્યા કરતો હતો છતાં દ્રવ્યરહિત થતો ન હતો, તે બલિરાજ મારા ભોવામાં આવતો નથી, તો આપ કહો કે, તે કયા છે ?’ જે બલિરાજ વાયુ, વરુણ, સૂર્ય અને ચંદ્રરૂપ હતો અને જે રાજા અગ્નિરૂપ થઈને સર્વ પ્રાણીઓને તપાવતો હતો, તેમ જ જળરૂપે થઈને સર્વને શાંતિ પમાડતો હતો, તે બલિરાજની હું શોધ કરું છું, છતાં તે મારા ભોવામાં આવતો નથી, તો હે બ્રહ્મન્ ! તમે મને કહો કે, તે કયા છે ? અરે ! જે રાજા સૂર્યરૂપ થઈને સર્વ દિશાઓને પ્રકાશમાન કરતો હતો અને અસ્ત પણ પામતો હતો, તેમ જ જે રાજા તદ્રાતે ત્યાગ કરીને સમયાનુસાર વરસાદ વરસાવતો હતો, તે બલિરાજ મને મળતો નથી, તો હે બ્રહ્મન્ ! તમે મને કહો કે તે કયા છે ?^{૩-૭}

બ્રહ્માએ કહ્યું ‘હે ઇંદ્ર ! બલિરાજના સંબંધમાં તું મને પૂછે છે તે યોગ્ય નથી, તોપણ ‘જો પૂછવામાં આવે તો અસત્ય બોલતું નહિ’ એ ન્યાયને અનુસરીને હું તને કહું છું કે, બલિ રાજા હમણા કયા છે, તે સાબળ.^૮ હે ઇંદ્ર ! ઊંટ, ગધેડા, બળદ કે ઘોડા એવાના કોઈ પણ પ્રાણીમાં જે સૌના કરતાં શ્રેષ્ઠ હોય અને શૂન્ય ઘરમાં પડી રહેતું હોય, તે જ બલિરાજ છે, એમ તારે જાણવું.^૯

ઇંદ્રે કહ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! કોઈ શૂન્ય ઘરમાં

બલિરાજને હું મળું તે વેળા મારે તેને મારવો કે નહિ, તે મને કહો.^{૧૦}

બ્રહ્માએ કહ્યું : હે ઇંદ્ર ! તારે બલિરાજને મારવો નહિ, કેમ કે તે મારવા યોગ્ય નથી હે ઇંદ્ર ! જો તારે ઇંદ્રપદને સ્થાયી રાખવાની ઇચ્છા હોય, તો તારે એને મારવો નહિ પણ નીતિવિષયક પ્રશ્ન પૂછવા.^{૧૧}

ભીષ્મે કહ્યું : ભગવાન બ્રહ્મદેવે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મહેદ્ર ઐરાવત હાથી ઉપર બેસીને રાજ લક્ષ્મીના આડબર સાથે પૃથ્વી પર ફરવા લાગ્યો.^{૧૨} ફરતાં ફરતાં તેણે ભગવાન બ્રહ્મદેવના કહેવા પ્રમાણે ગધેડાના વેશમાં છુપાયેલા અને એક શૂન્યગૃહમાં પડી રહેલા બલિરાજને જોયો.^{૧૩} એટલે તુરત જ ઇંદ્રે કહેવા માંડ્યું કે, ‘હે દાનવ ! તું ગધેડાની ચોનિને પામી ચૂક્યો છે, ધાન્યના ફેાતરાતુ ભક્ષણ કરીને જીવી રહ્યો છે, આ તારી ચોનિ મહાઅધમ છે, જેથી તને શોક થાય છે કે નહિ ?’^{૧૪} અહા ! કેવી ખેદની વાત છે કે, હું તને કદી નહિ જોયેવી દશામાં આવે જોઉં છું ! તું શત્રુઓના તાબામાં આવી પડ્યો છે, રાજ્યલક્ષ્મીથી બ્રહ્મ થયો છે, મિત્રોથી રહિત થયો છે અને વીર્ય તથા પરાક્રમથી વ્યુત થયો છે.^{૧૫} જે વેળા તું હજારો વાહનોની માથે અને અનેક જ્ઞાતિઓથી વીંટાઈને સર્વ લોભમાં પ્રતાપ પાડતો કર્યા કરતો હતો, તે વેળા અમને કોઈને હિસાબમાં જ ગણતો ન હતો, અરું કે ?^{૧૬} તારા રાજ્યકાળમાં સર્વ દેવો તારી આજ્ઞામાં રહેતા હતા, તારી આજ્ઞાને ઉઠાવી લેવા માટે તારા મુખ સામે જ જોઈ રહેતા હતા અને પૃથ્વી ખેડ્યા વિના જ ધાન્યપાકને ઉત્પન્ન કરતી હતી,^{૧૭} પરંતુ આજે તારા પર મહાન સંકટ આવી પડ્યું છે, તેને માટે તું શોક કરે છે કે નહિ ? પૂર્વે અસુરના પૂર્વ દિશાના કાઠા પર તું રહેતો હતો અને જાતજાતના વૈભવોનો ઉપલોભ કરીને પોતાના જ્ઞાતિલાઓને પણ દ્રવ્યવિભાગ આપતો હતો, તે સમયે તારા મનની સ્થિતિ કેવી હતી ? વળી જે સમયે રાજ્યલક્ષ્મીથી દેહીપ્યમાન દેખાતા તારા વિહારક્ષેત્રમાં કમળની માળાઓને ધારણ કરનારી અને સુવર્ણ સમાન કાનિવાળી હજારો દેવાગનાઓ, સંખ્યાબધ વર્ષો પર્થ ત નૃત્ય કરતી હતી, તે સમયે

તારુ મન કેલું હતું અને આ મમથે કેલું છે ૧૧૮-૨૦
હે દાનવોના રાજા ! તારી પાસે નરદમ સુવર્ણનું અને
રત્નોથી શોભી રહેલું મહાન છત્ર હતું અને તારા
દરબારમા છ હજાર ગંધર્વો સાત પ્રકારનું નૃત્ય કરી
રહ્યા હતા, વળી જે સમયે તું યજ્ઞ કરવાનો આરંભ
કરતો હતો, તે વેળા તદ્દન સુવર્ણનો મહાન યજ્ઞ
સ્તંભ ઊભો કરવામા આવતો હતો અને તેની પાસે
એસીને તું એક અખજ ગાયોત્રું દાન આપતો હતો;
તેમ જ યજ્ઞ થઈ રહ્યા પછી પણ પ્રતિદિન એક
હજાર ગાયોત્રું દાન આપતો હતો; તે વેળા તારી
બુદ્ધિ કેવી હતી ૧૨૧-૨૩ વળી જે સમયે તું શમ્બા
ક્ષેપ* વિધિથી યજ્ઞ કરતો કરતો આખી પૃથ્વીમા
ફરતો હતો, તે સમયે તારા હૃદયમા શુ હતું ૧૨૪
હે અસુરોના અધિપતિ ! તારી પાસે સુવર્ણનું જળ
પાત્ર (ઝરી) હતું, છત્ર હતું, ચામરો હતા અને
બ્રહ્મદેવે આપેલી એક સુવર્ણની માળા હતી. તેમા તુ
કઈ પણ આ વખતે હુ ભેટો નથી. ૧૨૪-૨૫

બલિરાજાએ કહ્યું : 'હે વાસવ ! મારા સુવર્ણ
ના જલપાત્રને, છત્રને, ચામરોને તથા બ્રહ્મદેવે
આપેલી મારી સુવર્ણની માળાને આ સમયે તું ભેઈ
શકીશ નહિ. ૨૬ વળી જે રત્નોના સંબંધમા તું
મને પૂછે છે, તે રત્નોને મે શુદ્ધાની અંદર (મૂલ
પ્રકૃતિની અંદર) હમણા મૂકી દીધા છે, જેથી તે
પણ તારા ભવામા આવશે નહિ; પરંતુ બ્યારે
મારો સમય આવશે, ત્યારે તે સર્વ તારા ભવામા
આવશે. ૨૭ તુ આ સમયે સમૃદ્ધિમાન થયો છે
અને હુ સમૃદ્ધિથી રહિત થયો છું, તેથી તું મારી
પાસે બાઝઈ મારવાની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ એ
તારા યશને કે કુળને યોગ્ય નથી. ૨૮ જે બુદ્ધિમાન
પુરુષો આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરીને નિત્ય જ્ઞાનમા જ
તૃપ્ત રહે છે અને ક્ષમાશીલ હોય છે, તેઓ પોતાના

* મૂળના લાગમા બાઝ અને ટોચના લાગમા
પાતળા એક છત્રીસ આગળના દડને 'શમ્બા' કહેવામા
આવે છે. તે શમ્બાને એક મળનાન પુરુષ દેકે અને તે
બ્યા પડે ત્યા યજ્ઞ કરવો, ને પડી ત્યા યજ્ઞ પૂરો થઈ
બ્યા એટલે વળી પણ શમ્બાને ત્યારથી આગળ
દેકવો અને તે બ્યા પડે ત્યા વળી પણ યજ્ઞ કરવો.
આગ કરી કરીને યજ્ઞ કરતા બધુ તેને 'શમ્બાક્ષેપવિધિ'
કહેવામા આવે છે.

પર હુ જ આવી પડે, ત્યારે શોક કરતા નથી, તેમ જ
સમૃદ્ધિમાન થઈ ને 'હર્ષ' પામતા નથી. ૨૯ હે ઇન્દ્ર !
તું પ્રાકૃત બુદ્ધિને લીધે આવી બ્યથા આત્મસ્વાધા
કરે છે, પરંતુ બ્યારે તુ પણ મારા જેવી હૃદયશા
મા આવી પડીશ, ત્યારે આ પ્રમાણે બોલી શકીશ
નહિ. ૩૦

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્જન મોક્ષધર્માનુસાસન
પર્વમા 'બલિરાજા અને ઇન્દ્રનો સંવાદ' નામનો

અધ્યાય ૨૨૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨૪ મો

છંદ્ર અને બલિનો સંવાદ-કાળનો વિલાસ

॥ મીષ ઉવાચ ॥

પુનરેવ તુ તં શક્રઃ પ્રહસન્નિદમગ્રવીત્ ।

નિઃશ્વસંતં યથા નાગં પ્રવ્યાહારાય મારત ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે ભરતવશના યુધિષ્ઠિરાજા !
તે પછી વળી પણ ઇન્દ્રે સર્પની પેટે કુદાડા મારતા
બલિરાજાને તીક્ષ્ણ શબ્દો કહેવા માટે મોટેથી
હસીને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧

ઇન્દ્રે કહ્યું : ઓ બલિ ! પૂર્વે હજારો વાહનોની
સાથે તથા અનેક જ્ઞાતિપરિવારોની સાથે બહાર
નીકળીને સર્વ લોકોને તપાવી રહેલો તું અમને
હિસાબમાં જ ગણતો ન હતો, ખરું કે ૧? પણ આ
સમયે સર્વ જ્ઞાતિઓ અને મિત્રોથી ત્યજાયેલો તું
પોતાની આવી દીન અવસ્થા ભેઈને શોક કરે છે કે
નહિ ૨? પૂર્વે સર્વ લોકોને પોતાના વશમા રહેલા
ભેઈને તને અતુલ પ્રીતિ થતી હતી, પણ આજે
પોતાની આવી પ્રકટ અધમ દશાનો તું શોક કરે
છે કે નહિ ૩?

બલિએ કહ્યું ઓ ઇન્દ્ર ! કાળના પરિવર્તન
સ્વભાવને લીધે હુ ભેઈ શકુ છું કે, આ સર્વ જગત
નાશવત છે અને તેથી જ હુ શોક કરતો નથી. ૪
હે દેવોના રાજા ! પ્રાણીમાત્રના શરીરો કેવળ નાથ
વત છે, એમ બાહ્યીને મને શોક થતો નથી. વળી
હુ બાહ્યું છું કે, મને આ ગધેડાની યોનિ મળી છે,
તેમાં મારો કઈ પણ અપરાધ નથી. (પરંતુ કાળ
ધર્મને લીધે જ મને આ દશા પ્રાપ્ત થઈ છે) ૫
પ્રાણીમાત્રનું સદ્ગુણશરીર અને સ્વચ્છ શરીર સ્વભાવ
થી જ સાથે ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તે બન્ને શરીરોની

એકસાથે જ વૃદ્ધિ થાય છે અને બન્નેનો (મોક્ષકાળે) એકસાથે જ વિનાશ થાય છે.^૭ હું આ ગર્ધેકા ના શરીરને પ્રાપ્ત થયો છું,^૮ પરંતુ દેહના ધર્મોથી અલિપ્ત જ છું અને હું બાહ્યું છું કે, આત્મા અસંગ છે, તો પછી મને શોક શા માટે થાય ?^૯ એ વજ્ર ધારી ઇંદ્ર ! જેમ સર્વ જળપ્રવાહોની અંતિમ ગતિ મહાસાગર છે, તેમ સર્વ પ્રાણીઓની અંતિમ ગતિ મરણ છે. (અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રનાં સ્થૂલસૂક્ષ્મ શરીરો મરણદશાને પામે છે, પણ આત્મા તો અજરામર છે.) આમ સારી રીતે બહુનારા પુરુષો મોહ પામતા નથી.^{૧૦} પરંતુ રજેશુભ્ય અને તમોશુભ્યો મૂઠ બનેલા અજ્ઞાનીઓ એ પ્રમાણે સમજતા નથી, તેથી જ તેઓની બુદ્ધિ નાશ પામે છે અને તેઓ કષ્ટ પામીને સિદ્ધાંત છે.^{૧૦} પુરુષ બુદ્ધિના (જ્ઞાનના) લાભથી જ સર્વ મોહજન્ય પાપોનો નાશ કરી શકે છે અને એ રીતે પાપરહિત થયેલો પુરુષ સર્વગુણ સંપાદન કરીને હિમેશાં પ્રસન્ન રહે છે,^{૧૧} પણ જે પુરુષો તે સર્વગુણથી ભ્રષ્ટ થઈને રજેશુભ્ય તથા તમોશુભ્યો ઘેરાઈ બંધ છે, તે બિચારા પુનઃ પુનઃ જન્મમરણને પામ્યા કરે છે અને કામાદિક હુદ્ડ લાવોથી પ્રેરાઈને પરિતાપ પામ્યા કરે છે.^{૧૨} હું અર્થની સિદ્ધિનો, અર્થની હાનિનો, જીવિતનો, મરણનો, સુખનો કે દુઃખનો દ્રેષ કરતો નથી અથવા તેઓની કામના પણ કરતો નથી.^{૧૩} કાળથી હજીયલો જે પુરુષ કોઈ બીજાનો નાશ કરે છે, તે કાળથી હજીયલો તેના શરીરનો જ નાશ કરે છે, પણ તેના આત્માનો નાશ કરી શકતો નથી; (કેમ કે તેનું શરીર આત્માથી ભિન્ન હોઈને અચેતન હે વાથી નાશવંત જ છે અને આત્મા તો ચેતન્યરૂપ હોઈને સદાય અવિનાશી જ છે;) છતાં એક પુરુષ (બુદ્ધિને આત્મા માનનારો) માને છે કે, ‘ અમુક માણસ અમુક માણસને હણે છે ’ અને બીજો (દેહને આત્મા માનનારો) માને છે કે, ‘ અમુક માણસે અમુક માણસને મારી નાખ્યો;’ પણ તેઓ બન્ને આત્મ સમજતા જ નથી કે, ‘ કોણ હણે છે અને કોણ હણાય છે ?’^{૧૪} હે મધવન્ ! કોઈ એક પુરુષાધમ (બુદ્ધિરૂપ પુરુષ ભાસ-અનાત્મતત્ત્વ) બીજાને હણીને અથવા બીજો પરાજય કરીને

પોતાને પુરુષરૂપે (આત્મારૂપે) માને છે, (પરંતુ) તેથી તે પુરુષ (આત્મા) ગણાતો નથી; કેમ કે પુરુષ તો સદાને માટે અકર્તા જ છે અને કર્મ કરનાર તો તે પુરુષાભાસ જ (બુદ્ધિ જ) છે. (અર્થાત્ બુદ્ધિ જ કર્તાભિક્તા છે, પણ આત્મા કર્તાભિક્તા નથી.)^{૧૫} ત્યારે કોઈ કહેશે કે, આ જગતની ઉત્પત્તિને તથા નાશને કોણ કરે છે ? તેના ઉત્તરમાં એમ કહી શકાય કે, મન જ સર્વનું ઉત્પાદક અને સંહારક છે; પરંતુ એ મનનો કર્તા પણ કોઈ બીજો જ છે.^{૧૬} પ્રાણીમાત્રનાં સ્થૂલસૂક્ષ્મ શરીરો પૃથ્વી, તેજ, આકાશ, જળ અને વાયુ એ પાંચ મહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછાં તેમાં જ લય પામી બંધ છે, તો પછી તેને માટે શોક શા સારુ કરવો બેઈ એ ?^{૧૭} વિદ્વાનને, અવિદ્વાનને, બળવાનને, દુર્બળને, રૂપાળાને, કદ્દૂવાને, ભાગ્યશાળીને કે દુર્ભાગીને સર્વને જ સીર એવો કાળ પોતાના તેજથી ઝડપી લે છે. એન્યાય પ્રમાણે હું બાહ્યું છું કે, મને પણ તે કાળને લીધે જ આવી દશા પ્રાપ્ત થઈ છે, તો પછી મારે શોક શા માટે કરવો ?^{૧૮-૧૯} આ જગતમાં કાળે બાળી નાખેલા પદાર્થને જ અગ્નિ બાળે છે, કાળે મારી નાખેલાને જ બીજો કોઈ મારે છે, કાળે નાશ પમાડેલાને જ બીજો કોઈ નાશ પમાડે છે અને કાળે મેળવી આપેલાને જ પુરુષ મેળવે છે.^{૨૦} ખૂબ વિચાર કરીને પણ હું નથી બેઈ શકતો કે, કાળરૂપી દિવ્ય મહાસાગરમાં દ્વીપ (ખેટ) કયાં છે ? અથવા તેનો પાર કયાં આવે છે કે, તેનો તટપ્રદેશ કયે રથળે છે ?^{૨૧} હે ચત્રીપતિ ! જો આ કાળ માત્ર દેખતાં સર્વ પ્રાણીઓનો વિનાશ ન કરે તો જ મને હર્ષ, ગર્વ કે ક્રોધ થાય (પણ તેમ તો થતું નથી).^{૨૨} હું ગર્ધેકાનું રૂપ ધારણ કરીને અહીં આવ્યો છું; આ એકાંત ગુફામાં પડી રહ્યો છું અને ધ્યાનમાં ફાતરાંનું ભક્ષણ કરીને જીવી રહ્યો છું; એ વાત બહુનીને તું મારી નંદા કરે છે ખરું કે ?^{૨૩} પણ હું નથી બહુનો કે, મારી ઇચ્છા થાય તો બીજાં અનેક જગતર સ્વરૂપો ધ્યાન કરવાને હું સમર્થ છું; જે સ્વરૂપો બેઈને તું પોતે પણ અહીંથી પલાયન જ કરી લાય ?^{૨૪} હે ઇંદ્ર ! તું બહુ કે કાળ જ સર્વને ઝડપી લે છે, કાળ જ સર્વને આપનારો છે અને કાળે જ સર્વની રચના કરી છે; માટે આમ બંધ

× આ શ્લોકના જ આશયવાળો ગીતાના બીજા અધ્યાયના ૧૯મો શ્લોક છે.

બકાઈ ન માર. ૨૫ હે પુરંદર ! પૂર્વે જ્યારે હું કોધાયમાન થતો હતો, ત્યારે આ સર્વ જગત કંપી જતું હતું, તોપણ હે શક ! આ જગતના સનાતનધર્મને (કાળપરિવર્તનને) તો હું બહુતો જ હતો. ૨૬ તે જ પ્રમાણે તું પણ બહુ અને પોતાના મનથી આશ્ચર્ય ન પામ; કારણ કે ઐશ્વર્ય અને પરાક્રમ કહી કોઈના સ્વાધીનમાં રહ્યાં નથી. ૨૭ આ મધવન ! તારું ચિત્ત હજી પણ પૂર્વની પેઠે બાળકના જેવું જ છે, પરંતુ હવે તારે બહુવું ભેદજ્ઞ અને જ્ઞાનનિધાયુક્ત બુદ્ધિ સંપાદન કરવી ભેદજ્ઞ. ૨૮ હે વાસવ ! તારા બહુવામાં જ છે કે, પૂર્વે દેવો, મનુષ્યો, પિતૃઓ, ગંધર્વો, ઉરગો અને રાક્ષસો આ સર્વે મારા તાબામાં હતા; ૨૯ તેમ જ મત્સર- (ઈંધ્ર) વાળી બુદ્ધિથી મોહિત થયેલા તેઓ સર્વે 'જે દિશામાં વિરોચનનો પુત્ર બલિરાજ વસી રહ્યો છે, તે દિશાને નમસ્કાર હોય', એમ કહીને મારે શરણે આવતા હતા. ૩૦ હે શચીપતિ ! આ સમયે હું પદ્મજ થયો છું, તોપણ તે વિષેને મને શોક નથી; કેમ કે મારી બુદ્ધિથી મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે, હું લેશમાત્ર સ્વતંત્ર નથી, પણ સર્વના શાસક ઈશ્વરની આજ્ઞાને અધીન રહેનારો છું. ૩૧ આપણે ભેદજ્ઞ છીએ કે, કોઈ એક મનુષ્ય પ્રખ્યાત કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે, દેખાવડો હોય છે અને પ્રતાપી હોય છે, છતાં પોતાના પરિવારની સાથે દુઃખપૂર્વક જીવન ગાળતો હોય છે, એનું કારણ કેવળ ભવિતવ્યતા જ છે; ૩૨ તેમ જ હે શક ! કોઈ એક મનુષ્ય દુષ્ટ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે, કેવળ મૂઢ હોય છે અને દુરાચારી પણ હોય છે, છતાં તે મનુષ્ય પોતાના પરિવારની સાથે સુખથી જીવી રહ્યો હોય છે, તેનું કારણ પણ ભવિતવ્યતા જ છે. ૩૩ વળી હે શક ! કોઈ એક સ્ત્રી સુલક્ષણ અને સુંદર હોય છે, તથાપિ તે દુર્ભાગિની જોવામાં આવે છે, ત્યારે બીજી એક સ્ત્રી કુલક્ષણ અને કદૃષ્ટી હોય છે, છતાં સૌભાગ્યવતી જોવામાં આવે છે. ૩૪ તે ઉપરથી જણાય છે કે, આ વેળા તું આવી સમૃદ્ધ દશામાં આવી પહોંચ્યો છે અને હું આવી દુર્દશામાં આવી પડ્યો છું, તેમાં હે વજ્રધારી ઇંદ્ર ! તે કંઈ કથું નથી ૩૫ કે મેં કંઈ કથું નથી અને હે શતકંતુ ! મેં કરેલું કર્મ આવા વિપરીત પરિણામને પામ્યું છે, એમ પણ

નથી; પરંતુ કાળના ક્રમ પ્રમાણે જ સર્વ કોઈને સંપત્તિ કે વિપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જેમ ક્ષેત્રમાં વાવેલાં બીજો મેઘને અનુસરીને જ ફળસંપન્ન થાય છે, તેમ કર્મો પણ કાળને અનુસરીને જ ફળદાયક થાય છે. ૩૬ હું ભેદ રહ્યો છું કે, ઐશ્વર્યથી ઝંઘડી રહેલો તું દેવોનો રાજા શ્રીમાન તથા ક્રાંતિમાન થઈને મારી સામે ભિલો રહ્યો છે અને મારા પર ગાજી રહ્યો છે; ૩૭ પરંતુ કાળે આ રીતે મને ન સંપડાવ્યો હોત તો માત્ર એક મુદ્દિના પ્રદારથી જ તને તારા વજ્રની સાથે હું પટ્ટી પાડત; ૩૮ પણ અકસોસ ! આ સમયે મારે પરાક્રમ નહિ કરવું ભેદજ્ઞ, પરંતુ શાંતિ બાળવવી ભેદજ્ઞ; કેમ કે કાળ જ સર્વને તે તે સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે અને કાળ જ સર્વને રાંધી નાખે છે, સર્વનો અંત આણે છે. ૩૯ અહા ! જે હું દાનવોના રાજાઓથી પૂજાતો હતો, ગર્જનાઓ કરી રહ્યો હતો અને સર્વ કોઈને તપાવી રહ્યો હતો, તેની સામે પણ કાળ આવી પહોંચ્યો છે; તો પછી બીજા કોની સામે નહિ આવે ૧૦ અરે આ દેવરાજ ! મેં એકલાએ તમારામાંના મહાત્મા બારે સૂર્યનાં તેજને ધારણ કર્યો હતાં; ૪૧ એટલું જ નહિ પણ હે વાસવ ! હું પોતે જ મેઘસ્વરૂપ થઈને જળતું વહન કરતો હતો અને સર્વને જળપ્રદાન કરતો હતો; તેમ જ હું પોતે જ સૂર્યતું સ્વરૂપ ધારણ કરીને ત્રણે લોકને તપાવતો હતો અને પ્રકાશમાન કરતો હતો. ૪૨ હું જ સર્વ પ્રજાઓનું રક્ષણ કરતો હતો. કોઈ કોઈને લૂંટી પણ લેતો હતો, કોઈ કોઈને આપતો હતો, કોઈની પાસેથી આપેલું પાછું લઈ લેતો હતો. ઘણાને દાન આપતો હતો અને ઘણાને કેદ પકડતો હતો. આ રીતે હું એકલો જ જગતનો પ્રભુ હતો-ઈશ્વર હતો; ૪૩ પણ હવે મારી પ્રભુતા સંપૂર્ણ થઈ છે; કેમકે હે દેવરાજ ! કાળના સૈન્યથી હું ઘેરાઈ ગયો છું અને તેથી જ તેમાંનું કંઈ પણ મને જોવામાં આવતું નથી. ૪૪ આ શચીપતિ ઇંદ્ર ! કોઈ પણ કૃત્યને હું કરતો નથી; તું કરતો નથી, તેમ બીજો કોઈ પણ કરતો નથી; પરંતુ કાળનો ક્રમ જ સર્વ લોકોનું સ્વેચ્છામાં આવે તો રક્ષણ કરે છે અને સ્વેચ્છામાં આવે તો ભક્ષણ કરે છે. ૪૫ વેદવેતાઓ કહે છે કે, કાળ એ જ બ્રહ્મનું

સ્વરૂપ છે; માસ, અર્ધ માસ વગેરે તેનું નિવાસ-સ્થાન છે; રાત્રિઓ અને દિવસોથી તે વીંટાયેલો છે, વસંત આદિ ઋતુઓ તેનું પ્રાપ્તિકાર છે અને સંવત્સર તેનું મુખ છે.^{૪૧} કેટલાએક (જૈમિનિ આદિ મુનિઓ) કહે છે કે, એ કાળગ્રહનું બુદ્ધિ દ્વારા ધ્યાન પશુ થઈ શકે છે, પરંતુ એ ધ્યાનમા પરબ્રહ્મની ઉપાસનાના વિષયભૂત પાંચ કોશોને જ મસ્તક, બે પડખાં, મધ્યભાગ અને પુરુષ એ પાંચ અવયવા તરીકે જોવામાં આવે છે, એમ શ્રુતિમાંથી મેં જાણ્યું છે.^{૪૨} જેમ મહાસાગરનું જળ મહાગહન અને ગભીર છે, તેમ પરબ્રહ્મ પશુ મહાગહન અને ગભીર છે, આદિઅંતથી રહિત છે, જગતરૂપે ક્ષર (નાશવંત) છે અને જીવરૂપે અક્ષર (અવિનાશી) પણ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૪૩} વળી તત્ત્વવેત્તા વિદ્વાનો માને છે કે, પરબ્રહ્મ ઉપાધિથી રહિત છે તો પણ બુદ્ધિસત્ત્વોની અંદર પ્રતિબિંબસ્વરૂપે દાખલ થઈને ઉપાધિયુક્ત હોય તેમ દેખાય છે; (અર્થાત્ જીવ એ જ ઉપાધિથી જ્યારે મુક્ત થાય છે, ત્યારે બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ રહે છે;) આ રીતે પરબ્રહ્મ ઉપાધિ મુક્ત હોય તેમ જણાય છે, તોપણ વસ્તુતઃ ઉપાધિના ધર્મોથી તે રહિત જ છે.^{૪૪} ચિત્ત આદિના આકાર રૂપે પરિણામ પામેલાં પચમહાભૂતોને લીધે જ આત્મા વિપરીત સ્વરૂપને ધારણ કરે છે, પણ ખરું જોતાં તેનું વિપરીત સ્વરૂપ (અસત્ય, જડ, દુઃખી, સુખી વગેરે) કંઈ છે જ નહિ. વળી તેને બીજો કોઈ પણ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે જ નહિ અને તેના થી બીજો કોઈ પ્રભુ પણ નથી.^{૪૫} આ આત્મા સર્વ પ્રાણીઓની ગતિરૂપ છે, તો પછી તેને પ્રાપ્ત કર્યો વિના પ્રાણી ક્યાં જઈ શકશે ? જેને દોડી જનારો મનુષ્ય પણ તણ શકતો નથી અને ઊભો રહેનારો મનુષ્ય પણ તણ શકતો નથી. (અર્થાત્ આત્મા મર્વ કોઈને નિત્યપ્રાપ્ત છે, કોઈનાથી તબ્બો તબ્બો તેવો નથી અને અવિકારી છે.)^{૪૬} પ્રાણીઓ ની સર્વ ઇદ્રિયો પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ એ પાંચ પ્રકારોથી આત્માને સાક્ષાત્કાર કરી શકતી નથી. કેટલાએક વિદ્વાનો તેને અગ્નિ કહે છે, કેટલાએક પ્રજાપતિ કહે છે, કેટલાએક ઋતુઓ કહે છે, કેટલાએક માસ કહે છે, કેટલાએક અર્ધમાસ કહે છે, કેટલાએક દિવસો કહે છે, કેટલા

એક ક્ષણ કહે છે, કેટલાએક પૂર્વાહ્ણ કહે છે, કેટલાએક અપરાહ્ણ કહે છે, બીજા કેટલાએક મધ્યાહ્ન કહે છે અને કેટલાએક વિદ્વાનો તેને સુદૃઢ પણ કહે છે. આ પ્રમાણે જેને-એકને જ વિદ્વાનો અનેક સ્વરૂપે વર્ણવે છે અને આ સમગ્ર જગત જેને વથ થઈ રહેલું છે, તેને જ (સૂત્રાત્માને) તારે કાળ જાણવો.^{૪૭-૪૮} હે શચીપતિ ઇન્દ્ર ! બળ અને વીર્યમાં તારી જ સમાનતા ધરાવનારા હજારો ઇન્દ્રો આજ પર્વત થઈ ગયા છે (કે જેઓનું કાળ લક્ષણ કરી ગયો છે).^{૪૯} અને હે શક ! તું પોતે જે અતિ બળવાન છે, દેવોનો રાજા છે અને બળને લીધે છકી ગયો છે, તેને પણ મહાવીર્યવાન કાળ જ્યારે સમય આવશે, ત્યારે શાત પાડી દેશે.^{૫૦} આ કાળ સર્વ કોઈને ઝડપી લેનારો છે, માટે હે ઇન્દ્ર ! તું સ્થિર થા. મારાથી, તારાથી કે આપણા પૂર્વજોથી પણ કાળનું કદી ઉલ્લંઘન કરી શકાતું નથી.^{૫૧} તું આ રાજલક્ષ્મી સંપાદન કરીને એમ માને છે કે, મારે વિષે તે સ્થિર થયેલી છે, પરંતુ એમ માનવું તે મિથ્યા છે, કેમ કે લક્ષ્મી એક સ્થળે સ્થિર રહેતી જ નથી.^{૫૨} હે દેવોના અધિપતિ ! લક્ષ્મી અત્યંત ચચળ છે, તેણે તારા કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા હજારો ઇન્દ્રોને વિષે નિવાસ કર્યો છે અને આ સમયે મારો પોતાનો પણ ત્યાગ કરીને તારી પાસે આવી છે;^{૫૩} માટે હે શક ! ફરી કદી પણ આવી વ્યર્થ બઝાઈ કરીશ મા પણ શાંત થજે; કેમ કે લક્ષ્મીના જાણવામાં આવશે કે, તું વ્યર્થ બઝાઈ મારનારો છે, તો તને પણ તે તણ જશે.^{૫૪}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમા 'ઇન્દ્ર અને બલિનો સંવાદ-કથનો વિવાસ'

નામનો અધ્યાય ૨૨૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨૫મો

બલિ અને ઇન્દ્રનો સંવાદ-લક્ષ્મીનું પ્રાકટય

॥ મોક્ષ ઉવાચ ॥

શતક્રતુર્યાપદ્યદ્ વલેર્દીપ્તાં મહાત્મનઃ ।

સ્વરૂપિણીં શરીરાદિ નિષ્ક્રાંતર્તીં તદા શ્રિયમ્ ॥

બીજો કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! તે પછી ઇન્દ્રે મહાત્મા બલિરાજના શરીરમાંથી નીકળતી પ્રદીપ રાજ્યલક્ષ્મીને સાક્ષાત્ સ્વરૂપમાં જોઈ. કાંતિથી

અજઠળી રહેલી તે દેવીને ભેઈને ભગવાન ઇંદ્ર આશ્ચર્યથી પ્રકુલ નેત્રવાળો થઈ ગયો. તેણે બલિ-રાજાને પૂછ્યું.^૨

ઇંદ્રે કહ્યું : હે બલિરાજા ! કાંતિથી પ્રકાશી રહેલી, બાબુબાંધેને ધારણ કરનારી અને મોટા ચોટલાવાળી આ કઈ સ્ત્રી તારા શરીરમાંથી નીકળીને અહીં ભલી રહી છે ?^૩

બલિએ કહ્યું : હે વાસવ ! આ સ્ત્રી અસુર જાતિની છે, દેવજાતિની છે કે મનુષ્યજાતિની છે, એ હું જાણતો નથી; માટે તું જ એને પૂછ કે ન પૂછ, તારી ઇચ્છામા આવે તેમ કર.^૪

ઇંદ્રે પૂછ્યું : હે પવિત્ર હારથવાળી સ્ત્રી ! પ્રદીપ્ત કાંતિવાળી, મોટા ચોટલાવાળી અને બલિ-રાજાના શરીરમાંથી નીકળેલી તું કોણ છે ? હું તને ઓળખતો નથી, માટે તારું નામ શું છે, તે મને કહે.^૫ હે સુંદર બ્રહ્મટિવાળી સ્ત્રી ! હું તને પૂછું છું કે, પોતાના તેજથી પ્રકાશી રહેલી તું આ રીતે મારી પાસે શા માટે ભલી છે અને તે આ શ્રેષ્ઠ દેવનો શા માટે ત્યાગ કર્યો ?^૬

લક્ષ્મીએ કહ્યું : મને વિદેશન જાણતો ન હતો અને વિદેશનનો પુત્ર આ બલિરાજા પણ જાણતો નથી. વિદ્વાનો મને 'દુઃસહા અને વિધિતા' એવાં બન્ને નામોથી ઓળખે છે.^૭ હે વાસવ ! કેટલાએક વિદ્વાનો મને 'ભૂતિ, લક્ષ્મી, શ્રી' વગેરે નામોથી પણ ઓળખે છે; પરંતુ હે શક ! તું કે સર્વ દેવતાઓ તો મને જાણતા જ નથી.^૮

ઇંદ્રે કહ્યું : હે દુઃસહે ! તે આ બલિરાજા વિષે ઘણો કાળ થયાં નિવાસ કર્યો હતો, છતાં આ સમયે તેનો તું ત્યાગ કરે છે, તે શું મારા માટે કે બલિરાજાના હિત માટે ?^૯

લક્ષ્મીએ કહ્યું : હે શક ! ધાતા કે વિધાતા મારું કોઈ પ્રકારે નિર્મોણ કરી શકતા નથી. મારી પ્રાપ્તિ કેવળ કાળના ક્રમથી જ થાય છે. હમણાં તારામાં નિવાસ કરવાનો મારો સમય છે, માટે તું આ બલિની અવગણના કર મા.^{૧૦}

ઇંદ્રે કહ્યું : હે શિખંડિની ! (મોટા ચોટલા વાળી લક્ષ્મી !) તે બલિરાજાનો શા માટે ત્યાગ કર્યો અને હવે મારો કેવી રીતે ત્યાગ ન કરે, ત મને કહે.^{૧૧}

લક્ષ્મીએ કહ્યું : હું સત્યમાં, જ્ઞાનમાં, મતમાં, તપમાં, પરાક્રમમાં તથા ધર્મમાં નિવાસ કરનારી છું અને આ બલિરાજા તે સર્વથી બ્રહ્મ થયો છે.^{૧૨} પ્રથમતા સમયમાં તો આ બલિરાજા બ્રાહ્મણોનો ભક્ત, સત્યવાદી અને જિતેન્દ્રિય હતો; પણ પાછળથી તેણે બ્રાહ્મણોનો દ્રેષ કરવા માંડ્યો અને પોતે ઉચ્છિદ્ર હોવા છતાં ધીનરૂપ કરવા લાગ્યો.* વળી આ બલિરાજા પ્રથમ તો યજ્ઞયાગાદિ કરીને પરાતપાતું પૂજન કરતો હતો, પરંતુ પાછળથી કાળના સપાટામાં સપડાઈને તે મૂઢાતમા બની ગયો અને તેણે સર્વ લોકોને કહેવા માંડ્યું કે, 'તમે બધા મારું જ પૂજન કરો.' આવા કારણથી જ તેનો ત્યાગ કર્યો છે અને તારી પાસે હું આવી છું. હે વાસવ ! તારે પણ પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને તપ અને પરાક્રમથી જ મને ધારણ કરી રાખવી.^{૧૩-૧૫}

ઇંદ્રે પૂછ્યું : હે કમલનિવાસિની દેવી ! દેવોમાં, મનુષ્યોમાં કે સર્વ પ્રાણીઓમાં તેવો એક પણ પુરુષ નથી કે જે તને સહન કરી શકે ! તો પછી હું તને કેવી રીતે સહન કરી શકીશ ?^{૧૬}

લક્ષ્મીએ કહ્યું : હે પુરંદર ! તારું કહેવું સત્ય છે કે, દેવ, ગંધર્વ, અસુર કે રાક્ષસ એમાંનો એક પણ પુરુષ મને સહન કરવાને શક્તિમાન નથી.^{૧૭}

ઇંદ્રે કહ્યું : હે કલ્યાણી ! શું કરવાથી તું સદાકાળ મારે વિષે સ્થિર રહે, તે તું મને કહે. હું તારા કહેવા પ્રમાણે જ કરીશ, માટે જે સત્ય હોય તે તારે મને કહેવું ભેઈએ.^{૧૮}

લક્ષ્મીએ કહ્યું : હે દેવેન્દ્ર ! શું કરવાથી હું તારે વિષે સ્થિર થઈને રહું, તે હું તને કહું છું, સાંભળ. તું વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે મને ચાર સ્થળે વહેંચી દે.^{૧૯}

ઇંદ્રે કહ્યું : મારી શક્તિ અને બળના પ્રમાણમાં હું તને ધારણ કરી રાખીશ અને હે લક્ષ્મી ! તારી સમીપ રહ્યા છતાં પણ મારો કદી અપરાધ ન થાય, તેને માટે હું સાવધ રહીશ.^{૨૦} હું

* આ ઉપરથી જણાય છે કે, ઉચ્છિદ્ર અથવા વગર ઘોચક દ્વારે ધીનરૂપ કરવો, તે પણ એક મહાપાપ છે.

માનું છું કે, આ પૃથ્વી સર્વ મનુષ્યોને ધારણ કર નારી છે તેમ જ સર્વ પ્રાણીનું રક્ષણ કરનારી છે, જેથી તે તારા એક પાદને (ચતુર્થાંશને) સહન કરવા સમર્થ થશે.^{૨૧}

લક્ષ્મીએ કહ્યું : હે શક ! તારા કહેવા પ્રમાણે મારા આ એક પાદને હું પૃથ્વી પર મૂકું છું અને ત્યાં સ્થિર કરું છું; તે હવે મારા બીજા પાદને કોઈ સ્થળે સ્થાપિત કર.^{૨૨}

ઇંદ્રે કહ્યું : મનુષ્યલોકમાં સર્વત્ર વહી રહેલું જળ જ તારા બીજા પાદને સહન કરવા સમર્થ છે, માટે તે જળ જ તારા બીજા પાદને ભલે સહન કરે.^{૨૩}

લક્ષ્મીએ કહ્યું : બહુ સારું, આ મારા બીજા પાદને હું જળ વિષે સ્થાપિત કરું છું અને તે ત્યાં સ્થિર થશે. હવે હે શક ! મારા ત્રીજા પાદને કોઈ સ્થળે સ્થાપિત કર.^{૨૪}

ઇંદ્રે કહ્યું : જે વિષે વેદો, યજ્ઞો અને દેવો નિવાસ કરી રહ્યા છે, તે અગ્નિ વિષે તારા ત્રીજા પાદ સ્થિર થાઓ; કેમ કે અગ્નિ તારા ત્રીજા પાદને ધારણ કરવા સમર્થ છે.^{૨૫}

લક્ષ્મીએ કહ્યું : તારા કહેવા પ્રમાણે મેં મારા ત્રીજા પાદને અગ્નિમાં મૂક્યો છે અને તે ત્યાં સ્થિર પણ થયો છે, તે હે શક ! હવે મારા ચોથા પાદને કોઈ સ્થળે સ્થાપિત કર.^{૨૬}

ઇંદ્રે કહ્યું : મનુષ્યોમાં જેઓ ગ્રાહણોની ભક્તિ કરનારા, સત્યવાદી અને શ્રેષ્ઠ હોય, તેઓ તારા ચોથા પાદને સહન કરવા શક્તિમાન છે; માટે તેવા સન્નજનો જ તારા ચોથા પાદને ભલે સહન કરે.^{૨૭}

લક્ષ્મીએ કહ્યું : બહુ સારું, તારા કહેવા પ્રમાણે મારા ચોથા પાદને મેં સન્નજનોની અંદર સ્થાપિત કર્યો છે અને તે ત્યાં સ્થિર પણ થયો છે, તે હવે હે શક ! તે દર્શાવેલા ભૂતોમાં એ પ્રમાણે સ્થિર થયેલી* મને તું બરાબર ધારણ કરી રાખજે.^{૨૮}

ઇંદ્રે કહ્યું : ‘મેં’ તને જે જે મહાભૂતોમાં તથા

* દેવે લક્ષ્મીના ચાર ભાગો મનુષ્યલોકમાં સ્થાપિત કર્યાં. તેમાંના દ્રવ્યગ્ની ભાગ પૃથ્વીમાં રહ્યો, તીર્થોદિ પ્રપચ્છી ભાગ જળમાં રહ્યો, યજ્ઞોદિ ધર્મરૂપી ભાગ અગ્નિમાં રહ્યો અને વિદ્યારૂપી ભાગ સન્નજનોમાં રહ્યો, એમ સમજવું.

પ્રાણીઓમાં વિભાગપૂર્વક સ્થાપિત કરી છે, તેનો જે કોઈ નાશ કરશે તેને હું શિક્ષા કરીશ. આ મારા વચનને સર્વકોઈએ લક્ષ્યમાં રાખવું.’ ઇંદ્રે એ પ્રમાણે કહ્યું, તે પછી લક્ષ્મીથી તત્ત્વજેદો દૈત્યરાજ બલિ ભોલી બીજો.^{૨૯}

બલિએ કહ્યું : જે સમયે સૂર્ય પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને ઉત્તર આ ચારે દિશાઓને એકસરખી રીતે તપાવશે અને બ્રહ્મદેવના મધ્યાહનસમયે જળ તમાંથી સૂર્યનો જ્યારે અસ્ત જ થશે નહિ, ત્યારે યુનઃ દેવો અને અસુરો વચ્ચે યુદ્ધ થશે, જેમાં હું તમને બધાને જીતીશ.^{૩૦} હે શતકંતુ ! જે વખતે સૂર્ય કેવળ બ્રહ્મલોકમાં રહીને જ સર્વ લોકને તપાવશે, તે વખતે દેવો અને અસુરો વચ્ચે યુદ્ધ થશે અને તેમાં હું તને જીતીશ.^{૩૨}

ઇંદ્રે કહ્યું : ઓ બલિ ! તને નહિ મારવા માટે બ્રહ્મદેવે મને આજ્ઞા આપી છે અને તેથી જ તારા મસ્તક પર હું વજ્રનો પ્રહાર કરતો નથી.^{૩૩} હે દૈત્યેન્દ્ર ! હવે તારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં તું ચાલ્યો જા. હે મહાસુર ! તારું કલ્યાણ થાઓ. યાદ રાખજે કે, બ્રહ્મલોકના મધ્યભાગમાં રહીને સૂર્ય કદી તપશે જ નહિ; કેમ કે પ્રથમથી જ બ્રહ્મદેવે તેને માટે મર્યાદા બાંધી દીધી છે, જેથી ભગવાન સૂર્ય સત્ય કર્મને અનુસરી સર્વ લોકોને પ્રકાશયુક્ત કરતા નિરંતર બ્રમણ કર્યો કરે છે.^{૩૪} તે છ મહિના ઉત્તરાયણ ગતિ કરે છે, છ મહિના દક્ષિણાયન ગતિ કરે છે અને સર્વ લોકને શીતળતા તથા ઉષ્ણતા અર્પણ કરે છે.^{૩૬}

ભીષ્મે કહ્યું : હે ભરતવંશી યુધિષ્ઠિરાજ ! ઇંદ્રે દૈત્યોના રાજા બલિને એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તે દક્ષિણ દિશામાં ચાલ્યો ગયો અને ઇંદ્ર ઉત્તર દિશા તરફ ચાલતો થયો.^{૩૭} આ રીતે બલિરાજાએ કહેલું નિરંતરમાં વાક્ય સાંભળ્યા પછી ઇંદ્ર સ્વર્ગ-લોકમાં ચાલ્યો ગયો.^{૩૮}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમંવ મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં ‘બલિ અને ઇન્દ્રનો સંવાદ-લક્ષ્મીનું પ્રાકટ્ય’

નામનો અધ્યાય ૨૨૫ મેા સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨૬ મો

ઈદ્ર અને નમુચિનો સંવાદ-ભાવિ
અન્યથા થતું નથી

॥ મીઠમ ઉવાચ ॥

અવ્રવોદાહરંતીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

શતક્રતોશ્ચ સંવાદં નમુચેશ્ચ યુધિષ્ઠિર ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! (કેઈ પણ પ્રાણી એ અહંકાર કરવો નહિ;) એ વિષયમાં ઈદ્ર અને નમુચિના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે.^૧ પૂર્વે લક્ષ્મીથી બ્રહ્મ થયેલા હતાં, છતાં નમુચિ મહાસાગરની પેઠે ક્ષોભરહિત સ્થિતિમાં જ રહેતો હતો; કારણ કે તે પ્રાણી આની ઉત્પત્તિને તથા નાશને બાજીતો હતો. એક સમયે ઇદ્રે તેની પાસે આવીને કહ્યું કે, ‘ હે નમુચિ ! તું પાશોથી બંધાયો છે, સ્થાન ઉપરથી બ્રહ્મ થયો છે, શત્રુઓને વશ થયો છે અને લક્ષ્મીથી રહિત થયો છે, જેથી તેના સંબંધમાં તું શોક કરે છે કે નહિ ? ’^{૨,૩}

નમુચિએ કહ્યું : નિવારણ કરવાને અશક્ય એવો શોક કરવાથી શરીર સંતપ્ત થાય છે, શત્રુઓ પ્રસન્ન થાય છે અને વળી શોક કરવાથી (દુઃખનો નાશ થાય તેવી) સહાયતા પણ મળતી નથી;^૪ માટે હે શોક ! હું શોક કરતો નથી. વળી હું બાણું છું કે, આ સર્વ જગત અવશ્ય નાશવંત છે અને સંતાપ કરવાથી રૂપનો નાશ થાય છે, લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે, આયુષનો ક્ષય થાય છે ને ધર્મ પણ નાશ પામે છે, માટે હે દેવેશ્વર ! સુત્ર પુરુષે મનની ઉદ્દાસીનતાથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને (શોકને) દૂર કરીને હૃદયમાં રહેલા આત્મરૂપનું જ મનમાં ધ્યાન કરવું. પુરુષ જ્યારે જ્યારે પોતાના મનને કદ્યાણુ-વિષયમાં (આત્મચિંતનમાં) લગાડે છે, ત્યારે ત્યારે તેનાં સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે, એમાં સંશય નથી.^{૫-૭} આ જગતમાં સર્વનું શાસન કરનાર (પરમાત્મા) એક જ છે, બીજો કોઈ નથી. પુરુષ જ્યારે ગર્ભની અંદર શયન કરે છે, ત્યારે પણ તે જ શાસ્તા તેના પર પોતાનું શાસન ચલાવે છે. જેમ જળ નીચાણવાળા પ્રદેશમાં વહે છે, તેમ હું પણ તે શાસ્તાની પ્રેરણાથી સર્વ કાર્યો કરું છું. તે

જે સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે તે સ્થિતિમાં રહું છું.^૮ હું બંધનને તથા મોક્ષને બાણું છું અને તેમાં પણ જ્ઞાન દ્વારા પ્રાપ્ત થનારા મોક્ષને જ અત્યંત શ્રેષ્ઠ અને શ્રેયસ્કર માનું છું, છતાં (શ્રવણાદિકનો અભ્યાસ કરીને) તેને મેળવી શકતો નથી; કેમ કે ધાર્મિક-અધાર્મિક આશાઓ સંપાદન કરવા માટે હું કર્મો કરવામાં તત્પર રહું છું અને તેમાં પણ શાસકના નિયોગને અનુસરીને સર્વ કાર્યો કરું છું.^૯ મનુષ્યને જ્યારે જ્યારે જે મળવાનું હોય છે, ત્યારે ત્યારે તે મળે જ છે અને જે કાળે જે થવાનું હોય છે, તે કાળે તે થાય જ છે.^{૧૦} વિધાતાએ જે જે ગર્ભોશયમાં નિવાસ કરવા માટે પ્રાણીની યોજના કરી હોય છે, તે તે ગર્ભોશયમાં તેને નિવાસ કરવો પડે છે. તેમાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર કંઈ થતું નથી. મને આ વેળા જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેમાં ભવિતવ્યતા જ કારણ છે. આમ માનનારો પુરુષ કદી મોહવશ થતો નથી.^{૧૧,૧૨} સુખો અને દુઃખો કાળના ક્રમ પ્રમાણે આવતા કયો કરે છે અને તેઓથી સર્વ પ્રાણીઓ હમેશાં ઘેરાયેલાં જ રહે છે; પરંતુ સુખદુઃખને આપનારો જગતમાં કોઈ છે જ નહિ, છતાં દુઃખની વાત એ જ છે કે, કોઈ એક દેવ કરનારો પુરુષ બીજાને દુઃખ આપીને માને છે કે, મેં અસુકને દુઃખી કર્યો.^{૧૩} ઋષિઓ, દેવો, મોટા અસુરો, વેદવેત્તા મહાપુરુષો અને વનમાં નિવાસ કરનારા સુનિઓ એમાંના કયા પુરુષો ઉપર આપત્તિઓ નથી આવતી ? (અર્થાત્ સર્વ કોઈના પર આવે છે.) પરંતુ જેઓ સદસત્ વસ્તુને બાણુનારા હોય છે, તેઓ તે આપત્તિથી ડરતા નથી, જેમ હિમવાન પર્વત પોતાની પ્રકૃતિથી જ અચળ રહે છે, તેમ પંડિત પુરુષ પણ કદી કોપાયમાન થતો નથી, કોઈ વસ્તુ પર આસક્ત થતો નથી, દુઃખી અવસ્થામાં પણ ખેદ કરતો નથી, સુખી અવસ્થામાં હર્ષ પામતો નથી અને મહાકષ્ટદાયક સંકટોમાં પણ શોક કરતો નથી.^{૧૪,૧૫} જે પુરુષને ઉત્તમ એવી અર્થસિદ્ધિ પણ મોહિત કરી શકતી નથી, જેને મોટાં મોટાં સંકટો પણ મોહ ઉપજાવી શકતાં નથી અને જે પુરુષ સુખનું તથા દુઃખનું બંનેનું મધ્યમભાવથી સેવન કરે છે, તે પુરુષ જ સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે.^{૧૬} પુરુષ જે જે અવસ્થામાં આવી પડે, તેમાં કોઈ પ્રકાર-

નો સંતાપ કર્યો વિના તેણે આનંદ માનવો જોઈએ અને એ પ્રમાણે માનીને વધી પડેલા માનસિક સંતાપને શરીરમાંથી દૂર કરવો જોઈએ; કેમ કે તે સંતાપ કેવળ પરિશ્રમ આપનારો જ છે. ૧૭ આ જગતમાં તેવી કોઈ પરિવદ નથી, સભા નથી કે સમાજ નથી કે, જેનો આશ્રય કરીને મનુષ્ય અધર્મ-જન્ય ભયથી મુક્ત થાય ! માટે જે પુરુષ શાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરીને ધર્મના તત્ત્વને સંપાદન કરે છે, તે પુરુષ જ સર્વોત્તમ છે. ૧૮ ખરેખર બુદ્ધિમાન પુરુષોનાં કર્મોનું પરિણામ હર્વિજ્ઞેય હોય છે અને તેવો બુદ્ધિમાન પુરુષ મોહજનક પ્રસંગ ઉપરિચિત થાય, તોપણ મોહચરત થતો નથી; એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાનવૃદ્ધ ઉત્તમ પુરુષ મહાકષ્ટદાયક આપત્તિમાં આવી પડે અથવા પોતાના સ્થાન ઉપરથી બ્રષ્ટ થાય, તોપણ મોહાધીન થતો નથી. (જેમ કે મહર્ષિ ગાતમ પોતાની સ્ત્રી અહલ્યાને શાપ આપ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમથી બ્રષ્ટ થયા હતા, છતાં ધૈર્યબ્રષ્ટ થયા ન હતા. *) ૧૯ આ જગતમાં જે વસ્તુ અલભ્ય છે, તેને મંત્રથી, બળથી, પરાક્રમથી, બુદ્ધિથી પુરુષાર્થથી, સારા સ્વભાવથી, સદાચારથી કે ધનસંપત્તિથી મનુષ્ય મેળવી શકતો નથી, તો પછી તેને માટે શોક શા માટે કરવો ? ૨૦ મારા જન્મસમયે વિદ્યાતા-એ જે કંઈ નક્કી કરી રાખ્યું છે, તેનું જ આચરણ કરીશ, મૃત્યુ મને શું કરનાર છે ? ૨૧ મનુષ્ય જે મેળવવાનું હોય છે તે જ મેળવે છે, જ્યાં જવાનું હોય છે ત્યાં જ જાય છે અને જે કંઈ સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થવાનાં હોય છે તેને જ પામે છે. ૨૨ જે મનુષ્ય એ વાતને સંપૂર્ણ રીતે જાણીને મોહવશ થતો નથી, તે મનુષ્ય અનેક જાતનાં દુઃખો આવી પડે છતાં

* અહીં નમુચિ એમ કહેતા મારો છે કે, વૃદ્ધ ગૌતમ ગૃહસ્થાશ્રમથી બ્રષ્ટ થયા અને દુઃસહ આપત્તિમાં આવી પડ્યા. તોપણ મોહવશ ન થયા. તાત્પર્ય કે, એા ઇન્દ્ર ! તું ગૌતમની સ્ત્રીને જોઈને મોહવશ થયો અને તે સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર પણ કર્યો; પરંતુ ધન્ય છે ગૌતમને કે જેણે પોતાની સ્ત્રીને શાપ આપી શિક્ષા બનાવી દીધી; પણ તેની વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરીને ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવ્યો નહિ. આ રીતે નમુચિએ માર્મિક મહેલું મારીને ઇન્દ્રને એમ બતાવ્યું કે, દુઃખ તારા જેવો અસ્વાધીન ચિત્તવાળો નથી, પણ સ્વાધીન ચિત્તવાળો છું-જિતેન્દ્રિય છું.

સુખી રહે છે અને તેવો મનુષ્ય સંપૂર્ણ ધનવાન ગણાય છે. ૨૩

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ તર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'ઈદ્ર અને નમુચિનો સંવાદ-ભાષી અન્યાથા થતું નથી' નામનો અધ્યાય ૨૨૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨૭મો

બલિ અને ઇન્દ્રનો સંવાદ-કાળનું સામર્થ્ય

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

મદ્રસ્ય વ્યસને કૃષ્ણે કિં શ્રેયઃ પુરુષસ્ય હિ ।

વંધુનાશે મહીપાલ રાજ્યનાશેઽથવા પુનઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે રાજા ! જે સમયે પુરુષના બંધુઓનો અથવા રાજ્યનો નાશ થઈ ગયો હોય અને પોતે મહાકષ્ટદાયક આપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય, તે સમયે તેણે શું કરવું શ્રેયસ્કર છે ? હે ભરતશ્રેષ્ઠ પિતામહ ! આ જગતમાં તમે એક જ અમને ઉત્તમ ઉપદેશ આપનારા છો, માટે હું તમને પૂછું છું અને તેનો ઉત્તર આપવો એ તમને યોગ્ય છે. ૨

લીબો કહ્યું : હે રાજા ! પુરુષ જે સમયે પુત્રો, સ્ત્રીઓ, સુખ અને ધનથી રહિત થઈ પડે તેમ જ મહાકષ્ટદાયક સંકટમાં આવી પડે, તે સમયે તેણે ધૈર્ય ધારણ કરવું, તે જ શ્રેયસ્કર છે. ૩ મનુષ્યનું શરીર નિરંતર ધૈર્યસંપન્ન હોય છે તો સ્વસ્થ રહે છે-ક્ષીણ થઈ જતું નથી. વળી હમેશાં શોકરહિત રહેવાથી મનુષ્ય સુખી થાય છે, સુખને લીધે ઉત્તમ આદોષ્ય બળવાઈ રહે છે અને શરીરની આદોષ્ય તાને લીધે મનુષ્ય ફરી પણ લક્ષ્મીને મેળવી શકે છે. હે તાત ! જે બુદ્ધિમાન પુરુષ સાત્ત્વરે વૃત્તિનો આશ્રય કરે છે, તેને ઐશ્વર્યનો, ધૈર્યનો તથા કાર્યો કરવાના ઉત્સાહનો લાભ થાય છે. હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષયમાં બલિરાજા અને ઇન્દ્રના સંવાદ-રૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૪-૬ જેમ કે પૂર્વે દેવો અને અસુરો વચ્ચે બ્યારે યુદ્ધ થયું અને તેમાં દેવોનો તથા દાનવોનો સંહાર વળી ગયો, ત્યારે વિષ્ણુએ ત્રણે દેહમાં પુનઃ પોતાની સત્તા જમાવી અને ઇન્દ્રને દેવોનો રાજા બનાવ્યો. પછી બ્યારે ફરી પણ દેવોનું પૂનર્જન થવા લાગ્યું અને ત્યારે વર્ણો બરાબર વ્યવસ્થિત

થઈ ગયા, ત્યારે ત્રણે લોકમાં સમૃદ્ધિ વધવા માંડી અને તે જોઈને બ્રહ્મદેવ પણ પ્રસન્ન થયા. એ સમયે રુદ્રો, વસુઓ, અદિત્યો, અશ્વિનીકુમારો, ઋષિઓ, ગંધર્વો, નાગદેવતાઓ અને બીજા અનેક સિદ્ધ પુરુષોથી વીંટાયેલો રાજા ઇંદ્ર ચાર દાંતવાળા અને સારી રીતે ઢેગવાયેલા હસ્તિરાજ ઐરાવત ઉપર સવારી કરીને ત્રણે લોકમાં વિચરવા લાગ્યો.^{૭-૧૦} વજ્રધારી ઇંદ્ર આખા જગતમાં ફરતો ફરતો એક સમયે સમુદ્રના કિનારા પર આવી ચડ્યો, ત્યાં કોઈ એક પર્વતની શુક્રમાં વિરોચનના પુત્ર ખલિરાજ રહેતો હતો. તેને તેણે દીકો અને તેને જોઈને તે તેની પાસે ગયો.^{૧૧} તે વેળા દેવરાજ ખલિએ ઐરાવતના મસ્તક પર જોડેલા અને સંખ્યાબંધ દેવગણોથી વીંટાયેલા દેવોના રાજા ઇંદ્રને પોતાની સંખુખ આવેલો જોયો, છતાં તેને લેશમાત્ર શોક થયો નહિ, તેમ ગભરાટ પણ થયો નહિ.^{૧૨} આ રીતે દેવળા નિર્વિકાર અને નિર્ભય સ્થિતિમાં જોલેલા ખલિરાજને જોઈને ઇંદ્ર ઐરાવત હાથી ઉપર બેઠાં બેઠાં તેને કહેવા લાગ્યો:^{૧૩} 'હે દેવ! હું આ રીતે અહીં ચડી આવ્યો છું, છતાં તેને લગારે ગભરાટ થતો નથી, તે તારા ચૈત્યને લીધે અથવા વૃહ્દોની સેવાને લીધે કે તપથી શુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણને લીધે? ખરેખર, મારા જેવા જળવાન સામે આવી નિર્ભય સ્થિતિએ જોલા રહેવું તે સર્વથા દુષ્કર છે.^{૧૪} તું આ સમયે શત્રુઓના સપાટામાં સપડાઈ પડ્યો છે અને વિશેષમાં પોતાના સર્વોત્તમ સ્થાન પરથી બ્રહ્મ થયો છે, છતાં આ વિરોચનના પુત્ર! કયા બળનો આશ્રય કરીને તું શોક કરવાના સમયે પણ શોક કરતો નથી? ^{૧૫} પૂર્વે તારી ભતિઓના મધ્યમાં તું સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ હતો અને મહાઉત્તમ લોગવેલોને પ્રાપ્ત થયો હતો; પરંતુ આ સમયે તારાં રત્નોત્તુ તથા રાજ્યનું હરણ થઈ ગયું છે, છતાં તને શોક કેમ થતો નથી, તે મને કહે.^{૧૬} પ્રાચીન કાળમાં પોતાના પૂર્વજોના રાજ્યપદ ઉપર આડૂંદ થયેલો તું ત્રણે લોકને ઈશ્વર હતો, પણ આજે તારા તે રાજ્યને શત્રુઓ હરી ગયા છે, તે જોઈને તું શોક કેમ કરતો નથી? ^{૧૭} તને વરુણદેવના પાંચોથી બાંધવામાં આવ્યો છે, વજ્રના પ્રહારોથી કૂટવામાં આવ્યો છે, તારી ઓતું હરણ કરવામાં આવ્યું છે

અને તારું સર્વસ્વ લૂંટી લેવામાં આવ્યું છે, છતાં તું શોક કેમ કરતો નથી, તે મને કહે.^{૧૮} તું રાજ્ય-લક્ષ્મીથી તથા વેલવેલોથી બ્રહ્મ થયો છે, છતાં શોક કરતો નથી, એ મહાદુષ્કર છે. ખરેખર, આ રીતે ત્રિલોકના રાજ્યનો નાશ થયા છતાં તારા સિવાય બીજો કયો પુરુષ જીવવાનો ઉત્સાહ ધરાવે? (અર્થાત્ આવી દશામાં આવી પડ્યા પછી કોઈ પણ પુરુષને જીવવાની ઇચ્છા જ ન રહે.) ^{૧૯}

ઇંદ્રે આવાં આવાં બીજાં અનેક તીક્ષ્ણ વચનો કહ્યાં અને તે સર્વનું વિરોચનના પુત્ર ખલિએ ગભરાયા વિના શાંતિથી શ્રવણ કર્યું અને પછી તેના આશ્વેષ કરીને આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું.^{૨૦}

ખલિએ કહ્યું: ઓ શક! આ સમયે હું મારા હૃદયને લીધે અત્યંત સપડાયો છું, ત્યારે વ્યર્થ આત્મશ્લોક કરવાથી તને શું ફળ મળવાતું છે? હે પુરંદર! હું તને જોઈ શકું છું કે, તું વજ્ર ઉગામીને મારી સંખુખ જોલો છે.^{૨૧} તું સારી રીતે જાણે છે કે, પૂર્વે તું અશક્ત જ હતો અને આ સમયે માંડ માંડ કરીને શક્તિમાન થયો છે, છતાં તારા વિના બીજો કયો પુરુષ આવી મહાકૂર વાણી કહેવાને યોગ્ય થઈ શકે? ^{૨૨} જે પુરુષ પોતાના સ્વાધીનમાં આવેલા વીર શત્રુ પર પોતે શક્તિમાન હોવા છતાં દયા કરે છે, તે જ ખરો પુરુષ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૨૩} જ્યારે કોઈ જે પુરુષો યુદ્ધ કરવાનો આરંભ કરે છે, ત્યારે તેઓ બંનેના વિજય સંબંધમાં કેવળ અનિશ્ચય જ હોય છે. માત્ર એક જ પુરુષને વિજય મળે છે અને એક જ પુરુષને પરાજય મળે છે.^{૨૪} વળી હે દેવરાજ! તારે એમ પણ ન માનવું જોઈએ કે, મેં મારા પરાક્રમથી અને જળથી સર્વે પ્રાણીઓના ઈશ્વરને જીતી લીધો છે! ^{૨૫} કેમ કે હે વજ્રધારી ઇંદ્ર! તું આવી સમૃદ્ધિવાળી દશાએ આવી પહોંચ્યો છે અને અમે આવી ભયંકર હૃદયમાં આવી પડ્યા છીએ, તેમાં તે કંઈ કહ્યું નથી અને અમે પણ કંઈ કહ્યું નથી. (અર્થાત્ કાળ જ સર્વનો કતોહતો છે. પુરુષની શક્તિ શું કરી શકે તેમ છે?) ^{૨૬} હું પૂર્વે જે સ્થિતિમાં હતો તે જ સ્થિતિમાં આજે તું આવી પહોંચ્યો છે અને અમે આજે જે સ્થિતિમાં છીએ તે જ સ્થિતિમાં તું આવી પહોંચીય

‘મેં મહાહુકર કર્મ કર્યું’ છે, એમ તારે ન માનતું; ^{૨૭} કેમ કે કાળના ક્રમયોગે જ પુરુષ સુખ-દુઃખને પામ્યા કરે છે, જેથી હે શક! તું પણ કાળના ક્રમયોગે જ ઇદ્રપદને પામ્યો છે, નહિ કે પોતાના કર્મથી તું ઇદ્ર થયો છે! ^{૨૮} કાળ જ મને કે તને ઉચ્ચપદે લાવી મૂકે છે અને કાળ જ મારો કે તારો અધઃપાત કરે છે, જેથી આજે જેવો હું છું તેવો તું નથી અને જેવો તું છે તેવો હું નથી. ^{૨૯} માતાપિતાની સેવા, દેવતાઓનું પૂજન કે બીજી કોઈ શુભરેલો સદાચાર પુરુષને સુખાવહ થતો નથી. ^{૩૦} તેમ જ કાળનો ગ્રાસ થઈ પડેલા પુરુષ-તું રક્ષણ કરવા માટે વિદ્યા, તપ, દાન, મિત્રો કે બાંધવો કદી સમર્થ થઈ શકતા નથી. ^{૩૧} પોતાનામાં યુદ્ધિબળનો જો અભાવ હોય છે, તો મનુષ્યો સેંકડો ઉપાયો કરે; તોપણ ભવિષ્યકાળના અનર્થનું વારણ કરવા માટે તેઓ શક્તિમાન થતા નથી. ^{૩૨} પ્રત્યેક મનુષ્યો કાળક્રમથી માર્યા બન્ય છે, તેઓનું રક્ષણ કરનાર કોઈ છે જ નહિ; છતાં ઓ ઇદ્ર! તું માને છે કે, હું જ સર્વનો કર્તાહર્તા છું, (એ વાત અત્યંત શોચનીય છે.) ^{૩૩} જો કદાચ પુરુષ પોતે જ સર્વનો કર્તા હોય, તો પછી તેને પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ હોવો જ ન જોઈએ; (કેમ કે ‘સ્વતંત્રઃ કર્તા’ એ પાણ્ડિનીય સૂત્રાનુસાર પ્રત્યેક ક્રિયાની સિદ્ધિમાં કર્તાનું સ્વાતંત્ર્ય જ હોવું જોઈએ.) પરંતુ જ્યારે પોતાને કર્તા માનનારા પુરુષને જ ઉત્પન્ન કરનારો કોઈ બીજો જ છે, ત્યારે એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પોતાને કર્તા માનનારો પુરુષ કેવળ અનીશ્વર છે-કોઈ મહાન શક્તિને જ અધીન રહેનારો છે. ^{૩૪} કાળના યોગથી જ મેં તારો પરાજય કર્યો હતો અને કાળના યોગથી જ તેં મારો પરાજય કર્યો છે. કાળ જ સર્વ ગતિમાન પ્રાણીઓની ગતિરૂપ છે અને કાળ જ સર્વ પ્રજાઓ પાસે ક્રિયાઓ કરાવી રહ્યો છે. ^{૩૫} હે ઇદ્ર! તું તારી પ્રાકૃત બુદ્ધિને લીધે જગતના વિનાશના સંબંધમાં બહુતો નથી અને બીજા કેટલા-એક અજ્ઞાની હોદ્દા તને તારા પોતાના કર્મથી જ શ્રેષ્ઠતા પામેલો બાણીને બહુ માન આપે છે; ^{૩૬} પરંતુ મારા જેવો એક પુરુષ જે જગતની સર્વ પ્રવૃત્તિઓને બંધે છે, તે કાળના યોગથી કદાચ આપત્તિમાં આવી પડે, તોપણ શા માટે ચોક્ક કરે ?

શા માટે મોહ પામે ? શા માટે ભ્રમણામાં પડે? ^{૩૭} મારા જેવો પુરુષ કે હું પોતે-જે હમેશાં કાળથી ઘેરાયેલા છીએ, તેની બુદ્ધિ સંકટને પામીને પણ ભાંગી પડેલા નાવની પેઠે શા માટે પીડાય? ^{૩૮} હું, તું અને બીજા જે કોઈ પુરુષો દેવોના રાજાઓ થશે, તેઓ સર્વે હે ઇદ્ર! જે માર્ગે સેંકડો ઇંદ્રો ચાલ્યા ગયા છે, તે માર્ગે ચાલ્યા જશે. ^{૩૯} તું પણ આ સમયે આવો દુરાધર્ષ અને શ્રેષ્ઠ લક્ષ્મીથી મહાતેજસ્વી જણાય છે; પણ જ્યારે તારો કાળ પરિપક્વ થશે, ત્યારે તને મારી પેઠે કાળ ઉથલાવી પાડશે. ^{૪૦} દેવતાઓના પ્રત્યેક યુગે અનેક હજારો ઇંદ્રો રાજ્ય કરી કરીને કાળયોગે ચાલ્યા ગયા છે; માટે તું બહુ કે કાળનું ઉદ્ભવન કરવું અશક્ય છે. ^{૪૧} તું આ ઇદ્રપદને સંપાદન કરીને સર્વ પ્રાણીના ઉત્પાદક સનાતન બ્રહ્માદેવના જેવો પોતાને શ્રેષ્ઠ માને છે; ^{૪૨} પણ તું તારી મૂઠ બુદ્ધિને લીધે નથી બહુતો કે, આ ઇદ્રપદ કોઈ પણ પુરુષને માટે અનંત કાળ પર્યંત અચળ રહ્યું નથી અને તેથી જ તું એ રીતે પોતાને ઉત્તમ માને છે. ^{૪૩} ઓ દેવોના રાજા! જે વસ્તુ વિશ્વાસપાત્ર નથી, તેના પર તું વિશ્વાસ રાખે છે અને જે સ્થાન સ્થિર નથી, તેને તું સ્થિર માને છે! પણ હાય ! તેમાં તારો દોષ નથી. કાળથી ઘેરાયેલા પ્રત્યેક પ્રાણીની આવી જ સ્થિતિ હોય છે. ^{૪૪} તું મોહને અધીન થઈને માની બેસે છે કે, આ રાજ્યલક્ષ્મી મારી છે, પણ અલ્પા ઓ ! તે રાજ્યલક્ષ્મી કદી તારી થઈ નથી, અમારી થઈ નથી અને બીજાઓની પણ થઈ નથી; કેમ કે લક્ષ્મીનો સ્વભાવ જ ચંચળ છે. ^{૪૫} ઓ વાસવ ! આ રાજ્યલક્ષ્મી તારા જેવા બીજા અનેક પુરુષોના ત્યાગ કરીને આ સમયે તારી પાસે આવી છે, પરંતુ તારે પોતાને વિષે પણ અસુક અલ્પ સમય સુધી રહીને ક્યાંય બીજે પસાર થઈ જશે; કેમ કે તેનું નામ જ ‘ચંચલા’ છે. ^{૪૬} જેમ એક ગાય પોતાના નિવાસ સ્થાનનો ત્યાગ કરીને બીજે સ્થળે ચાલી બન્ય છે, તેમ લક્ષ્મી પણ એક સ્થળનો ત્યાગ કરીને બીજે સ્થળે ચાલી જશે. એ લક્ષ્મીએ ભૂતકાળના એટલા બધા રાજાઓને પડતા મૂક્યા છે કે, જેઓની ગજ તરી કરવા માટે મને ઉત્સાહ જ થતો નથી. ^{૪૭} હે પુરંદર ! તારા પછી તો બીજા અનેક મહાપુરુષો આ

ઈંદ્રપદ ઉપર આવી જશે. (કે જેઓને તું નાણુતોય નથી.) વૃક્ષો, ઔષધિઓ, રત્નો, પ્રાણીઓ અને ખાણોવાળી આ પૃથ્વીનો પૂર્વે જેઓએ ઉપભોગ કર્યો છે, તે પુરુષોને આ સમયે હું જોઈ શકતો નથી. પૃથ્વિ, ઐશ્વર્ય, મય, ભીમ, નરકાસુર, શંખરાસુર, અશ્વ-ઘોષ, પુલોમા, મોટી ધનવાણો સ્વભાનુ, પ્રહ્લાદ, નમુચિ, દક્ષ, વિપ્રચિત્તિ, વિરોચન, હ્રીનિષેવ, સુહોત્ત, ભૂરિહા, પુષ્પવાન, વૃષ; સત્યેષુ, ઋષભ, બાહુ, કપિલાશ્વ, વિરૂપક, બાણુ, કાતંસ્વર, વહ્નિ, વિશ્વ દંષ્ટ્ર, નૈર્ઋતિ, સંકેત્ય, વરીતાક્ષ, વરાહાશ્વ, રુચિપ્રભ, વિશ્વજિત્, પ્રતિરૂપ, વૃષાંડ, વિષ્ણુ, મધુ, હિરણ્ય-કશિપુ અને દાનવ કેટલા વગેરે અનેક દેવો, દાનવો તથા રાક્ષસો અને બીજા ઘણા દૈત્યરાજ્યો તથા દાનવરાજ્યો પૂર્વે થઈ ગયા છે, એમ આપણે સાંભળીએ છીએ. વળી બીજા ઘણા મોટા મોટા દેવો આ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા છે. ૪૮-૫૫ તેઓ સર્વેના કાળે જ સંહાર કરી નાખ્યો છે, માટે નિશ્ચય થાય છે કે, કાળ બળવાનો કરતાં પણ વધારે બળવાન છે. તું એમ ન સમજીય કે, મેં એકલાએ જ સો યજ્ઞો કર્યા છે; પરંતુ તેઓ સર્વેએ સો સો યજ્ઞો કર્યા હતા. ૫૬ તેઓ સર્વે નિત્ય ધર્મપરાયણ રહેતા હતા, નિરંતર યજ્ઞો કરનારા હતા, આકાશમાં વિચરનારા હતા, સામે પગલે ચુલ્લ કરનારા હતા, મજબૂત શરીરોને ધારણ કરનારા હતા, ચરિત્ર સમાન બાહુઓવાળા હતા, સેંકડો માયાઓને નાણુંનારા હતા, ઇચ્છાનુસાર સ્વરૂપો ધારણ કરી શકતા હતા અને રણસંગ્રામમાં જઈને તેઓ કદી પરાજય પામ્યા હોય, એમ તો કદી સાંભળ્યું જ નથી. વળી તેઓ સર્વે સત્ય-વ્રતમાં પરાયણ રહેતા હતા, ઇચ્છાનુસાર વિહાર કરતા હતા, વેદવ્રતમાં તત્પર રહેતા હતા, અતિશય વિદ્વાન હતા અને પોતે સમર્થ હોઈને લોકમાં માન્ય ગણાયેલા ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થયા હતા. ૫૭-૬૦ એ મહાત્માઓને કદી ઐશ્વર્યનો મદ થયો જ ન હતો. તેઓ સર્વે યથાયોગ્ય દાન આપનારા હતા, મત્સરનો ત્યાગ કરનારા હતા, સર્વ પ્રાણીઓ પર યથાવત્ સમાન દષ્ટિ રાખનારા હતા, દાક્ષાયણીના પુત્ર હતા, પ્રજાપતિના વંશના હતા અને મહા-બળવાન હતા; ૬૧-૬૨ એટલું જ નહિ પણ તેઓ

પોતાના તેજથી પ્રગ્વળી રહ્યા હતા અને જગતને તપાવી રહ્યા હતા, છતાં કાળે તેઓના સંહાર કરી નાખ્યો છે. હે શક! જે સમયે આ પૃથ્વીનો ઉપભોગ કર્યો પછી તું પોતાના સ્થાન ઉપરથી બ્રહ્મ થઈશ, તે સમયે પોતાના શોકને નિયમમાં રાખવા તું શક્તિમાન થઈશ નહિ; માટે તું વિષયભોગ ભોગ-વવાની ઇચ્છા છોડી દે અને લક્ષ્મીથી ઉત્પન્ન થનારા મદને દૂર ફેંકી દે, જેથી ભવિષ્યમાં પોતાના રાજ્યના વિનાશસમયે શોકને સહન કરવા તું શક્તિમાન થઈશ. તું શોક કરવાના સમયે શોક કરીશ મા અને હર્ષ પામવાના સમયે હર્ષ પામીશ મા; તેમ જ ભૂત-કાળના તથા ભવિષ્યકાળના વિચારોનો ત્યાગ કરીને વર્તમાન સ્થિતિને જ અનુસરજે. એ ઇંદ્ર! તું ક્ષમા કરજે; પણ હું તને સત્ય કહું છું કે, આજસેના ત્યાગ કરીને હું હમેશાં સાવધાન રહેતો હતો, છતાં કાળે જેમ મારી સામે ચડાઈ કરી છે, તેમ તારી સામે પણ તે ચડાઈ કરશે. હે દેવેંદ્ર! મને બાણુનામ પમાડતો હોય તેમ તું તીક્ષ્ણ વાણીથી મને પ્રહાર કરે છે અને હું આ વેળા ન્યારે કેદીના જેવી દશામાં આવી પડ્યો છું, ત્યારે તું પોતાને ઉત્તમ માને છે ખરું કે? પણ યાદ રાખજે કે, જે કાળ પ્રથમ મારી સામે ચડી આવ્યો છે, તે જ કાળ હવે પછી તારી પાછળ દોડ્યો આવે છે. ૬૩-૬૮

હે દેવેંદ્ર! કાળે ન્યારે પ્રથમ જ મારા પર પ્રહાર કર્યો છે, ત્યારે તું આવી રીતે મારી સંયુગ્મ ગર્જના કરી રહ્યો છે, પરંતુ ન્યારે હું ઇંદ્રપદ ઉપર હતા અને તે સમયે ન્યારે ક્રોધાયમાન થતો હતો, ત્યારે જગતનો કયો પુરુષ મારી સામે ચુલ્લ કરવા બિલો રહી શકતો હતો! ૬૯ હે વાસવ! બળવાન કાળ મારા પર ચડી આવ્યો છે, તેથી જ તું મારી સંયુગ્મ બિલો રહ્યો છે; પરંતુ દેવતાઓનાં એક હજાર વર્ષ પછી તુરંત જ પાણું યોગ્ય જ થઈ રહેશે. ૭૦ જેમ હું બળવાન છું, છતાં મારાં ગાત્રો આ સમયે સ્વસ્થ નથી, તેમ તારાં ગાત્રો પણ તે સમયે સ્વસ્થ રહેશે નહિ. અહો! કાળનો કેટલો બધો વિષયોસ-કે જેને લીધે હું ઇંદ્રના સ્થાન ઉપરથી બ્રહ્મ થયો અને તું સ્વર્ગનો ઇંદ્ર થઈ બેઠો!! ખરેખર, મત્સર-પરિવર્તનને લીધે જ તું મહાવિચિત્ર એવા મહા-લોકમાં ઉપાસના કરવા યોગ્ય થઈ પડ્યો

એવાં શું કર્યો કર્યો છે કે જેથી તું ઇંદ્ર થયો ? અને એમ એવાં શું કર્યો કર્યો છે કે જેથી અમે સ્થાનબ્રહ્મ થયા ?^{૭૧૭૨} પરંતુ કાળ જ સર્વનો કર્તા હતાં છે, બીજું કંઈ કારણ નથી. વિદ્વાન પુરુષ નાશને, વિનાશને, ઐશ્વર્યને, સુખને, દુઃખને, કલ્યાણને તથા અકલ્યાણને પ્રાપ્ત કરીને અત્યંત હર્ષ પામતો નથી, તેમ અત્યંત વ્યથા પામતો નથી. હે ઇંદ્ર ! અમે કેવા છીએ, તે તું જ જાણે છે અને તું કેવો છે, તે અમે જ જાણીએ છીએ; (અર્થાત તારામાં કેટલું બળ છે તે હું જાણું છું) અને મારામાં કેટલું બળ છે તે તું જાણે છે^{૭૩૭૪} તો પછી એા નિર્લજ્જ ! કેવળ કાળયોગે જ ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરીને મારી પાસે આત્મસ્ત્રાવા શા માટે કરે છે ? હું બ્યારે ઇંદ્રપદ ઉપર હતાં, ત્યારે મારા પરાક્રમને તે જ જાણ્યું જ છે.^{૭૫} હે શચીપતિ શક ! સુદ્રોમાં બ્યારે હું પરાક્રમ કરતો હતો, ત્યારે મારું એ પરાક્રમ એક દષ્ટાંત તરીકે પૂર્ણ ગણાતું હતું; એટલું જ નહિ પણ પૂર્વે બ્યારે દેવોનો તથા અસુરોનો સમાગમ થયો હતો, ત્યારે મેં આદિત્યોને, રુદ્રોને, સાધ્યોને, વસુઓને તથા બીજા સર્વ દેવોને છતી લીધા હતા, એ તારા જાણવામાં જ છે.^{૭૬૭૭} વળી તે સમયે યુદ્ધ કરવા માટે એકલા મળેલા દેવગણોમાં મેં મારા બળથી ભંગાણ પાડ્યું હતું અને મારા સર્વ શત્રુઓના પર વન તથા વનવાસીઓ સહિત પર્વતોની મોટી વૃદ્ધિ કરી મૂકી હતી.^{૭૮} તેમ જ તારી સાથેના યુદ્ધમાં પણ મેં અણીદાર શિખરોવાળા પર્વતોનો તારા મરતક પર પ્રહાર કરીને ભૂકેભૂકા કાઢી નાખ્યા હતા. એ પ્રમાણે તે વેળા કયું કાર્ય કરવાની મારામાં શક્તિ ન હતી ? છતાં કાળનું ઉલ્લંઘન કરવા માટે હું અશક્ત જ થયો.^{૭૯} હજી આ વખતે પણ માત્ર એક સુદિના પ્રહારથી તારો તથા તારા વજ્રનો નાશ કરવા માટે મારામાં ઉત્સાહ નથી, એમ ન માનવું; પરંતુ મારો આ સમય પરાક્રમ કરવાનો નથી, પણ ક્ષમા ધારણ કરવાનો છે.^{૮૦} તેથી જ હે શક ! તારા કરતાં હું અત્યંત અસહનશીલ છું, છતાં તે કદેલા અપમાનને સહન કરી રહ્યો છું. એા ઇંદ્ર ! મારો સમય પરિપક્વ થયો છે, જેથી હું કાળજીથી અગ્નિથી ઘેરાઈ ગયો છું અને કાળના પાશથી જકડાઈ ગયો છું. એ સમયનો લાભ

લઈને જ તું મારી પાસે આત્મસ્ત્રાવા કરે છે. જેમ પશુને રશનાથી (ઢોરીથી) જકડી બાંધવામાં આવે, તેમ લોકો જેનું ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી એવા શ્યામવર્ણના કાળપુરુષે મને જકડી બાંધ્યો છે. ખરેખર ! લાભ-અલાભ, સુખ-દુઃખ, કામ-ક્રોધ, જન્મ-મરણ, નાશ, બંધ તથા મોક્ષ-એ સર્વ કેવળ કાળયોગે જ પ્રાપ્ત થાય છે. હું કર્તા નથી, તેમ તું પણ કર્તા નથી, પરંતુ કર્તા તો પ્રભુ કાળ જ છે કે, જે કાળ વૃક્ષમાં આવેલા ફળની પેઠે મને પકવી રહ્યો છે. જે કર્યો કરીને પુરુષ કાળયોગે સુખી થાય છે, તે જ કર્યો કરીને પુનઃ કાળગ્રેસ્થાને લીધે દુઃખી થાય છે. જે પુરુષ આવા કાળ સંબંધી જ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે, તે કાળના સપાટામાં સપડાઈને પણ શોક કરતો નથી; માટે હે શક ! હું પણ આવો શોકપ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે, છતાં શોક કરતો નથી, વળી શોક કરવાથી પુરુષને દુઃખની અંદર કોઈ જાતની સહાયતા મળતી નથી; એટલું જ નહિ પરંતુ શોક કરનારા પુરુષનો શોક, તેના દુઃખને દૂર કરી શકતો નથી તેમ જ શોક કરનાર પુરુષની અંદર કોઈ પ્રકારનું સામર્થ્ય પણ રહેતું નથી, માટે જ હું હવે શોક કરતો નથી.

સહસ્રનેત્રવાળા ભગવાન ઇંદ્રને બહિરાત્ર્યે એ પ્રમાણે કહ્યું, તે પછી પોતાના ક્રોધને દૂર કરીને તેણે કહ્યું કે, ‘વજ્ર સહિત મારા ઉગ્રત બાહુને બેઠે ને તથા વરુણદેવના પાશોને બેઠે ને સર્વો સંહાર કરનારા મૃત્યુની યુદ્ધિ પણ એક વખત ગભરાટમાં પડી જાય, તો પછી તેવો બીજો કયો પુરુષ છે કે જેની યુદ્ધિ ગભરાટમાં ન પડે ? પરંતુ ધન્ય છે તને કે જે તારી યુદ્ધિ આવા ભયંકર સમયે પણ તરવવસ્તુતું દર્શન કરીને અચળ અને નિર્ભય રહી છે.^{૮૧-૮૦} હે સત્ય પરાક્રમી બહિરાત્ર્ય ! ખરેખર, તારા ધૈર્યને લીધે જ આ સમયે તું વ્યથા પામતો નથી. આ લોક વિષે તેવો કયો શરીરધારી છે કે જે આ સર્વ જગતને એક જ માર્ગે પ્રયાણ કરી રહેલું બેઠે ને ધન ઉપર કે પોતાના શરીર ઉપર વિશ્વાસ કરવાનો ઉત્સાહ ધરાવશે ? હું પણ જાણું જ છું કે, આ જગત કેવળ અશાશ્વત છે-નાશવંત છે.^{૮૧૧૨} જે કાળામ મહાધોર, યુદ્ધ, સદાકાળ પ્રવૃત્તિ અને અવિનાશી છે, તેમાં આ સર્વ જગત હોમાઈ

રહ્યું છે; જેથી કાળના આસ થઈ પડેલા કેઈ પણ પુરુષની કદી રક્ષા થઈ શકતી નથી.^{૯૩} સર્વ સ્થળ અને સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓને કાળ રાંધી રહ્યો છે. જે કાળનો કેઈ ઈશ્વર નથી, જે કાળ હમેશાં સાવધાન રહીને પ્રાણીઓને રાંધ્યા કરે છે અને જે કાળ વાળ્યો વળે નહિ તેવો છે, તેના સપાટામાં સપડાયેલો પુરુષ કદી છૂટતો જ નથી. દેહધારી પ્રાણીઓ પ્રમાદવશ થઈને ભિંધ્યા કરે છે, પરંતુ કાળ તેઓના પર સાવધ થઈને નબળા કરે છે.^{૯૪-૯૫} અનેકાનેક પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હશે, પરંતુ કાળની નિવૃત્તિ થઈ, એમ કેઈએ કદી ભ્રમ્યું જ નથી. આ કાળધર્મ પ્રત્યેક પ્રાણીને માટે સમાન છે, સનાતન કાળનો છે, અરે! ભૂતામાં ભૂનો છે-પુરાણ છે.^{૯૬} કાળતું કદી વારણ થઈ શકતું જ નથી, તેનું કેઈનાથી ઉદભવન કરી શકાતું નથી અને જેમ કેઈ વ્યાજવટ-તરનો ધંધો કરનારો પુરુષ પોતાની મૂળ રકમને વ્યાજની સાથે વસૂલ કરે છે, તેમ કાળ પણ દિવસો, રાત્રિઓ, મહિનાઓ, ફાલ્ગુ, કાષ્ઠાઓ, લવો અને ફળાઓ વગેરેની ઉમેરણી કરીને પ્રાણીને ઉઠાવી નાંખે છે. ‘અમુક કાર્ય હું આજે કરીશ અને અમુક કાર્ય કાલે કરીશ’ ઇત્યાદિ સંકલ્પો કરનારા પુરુષને, નદીનો વેગ જેમ વૃક્ષને ઘસડી નાંખે છે તેમ, કાળ અકસ્માત્ આવી પહોંચીને ઘસડી નાંખે છે. ‘અરે! પણ મેં તેને હમણાં જ ભેળો હતો અને તે કેવી રીતે મરી ગયો?’ આવી રીતે મનુષ્યોના પ્રલાપો આપણે સાંભળીએ છીએ; પણ તેવો પ્રલાપ કરનારા મનુષ્યોને પણ કાળતું આકર્ષણ તો આણે જ હોય છે. પ્રત્યેક પ્રાણીના અર્થો, ભોગો, સ્થાન તથા ઐશ્વર્ય અનુક્રમે નાશ પામે છે, એટલું જ નહિ પણ જીવલોકના જીવિત સુદાંને કાળ ઝડપી લે છે. પુરુષના જેટલા જેટલા અભ્યુદયો થાય છે, તેનું પરિણામ અધઃપાત જ હોય છે, જગતમાં જેનો ભાવ (હયાતી) છે તેનો અભાવ થવાનો જ અને આ સર્વ જગત કેવળ અનિલ અને અધ્રુવ જ છે. આ સ્થિતિને સર્વ કેઈ જાણે છે, પરંતુ તેનો નિશ્ચય કરવો એ મહાહુકર છે. તારી બુદ્ધિ તત્ત્વવસ્તુને જોનારી છે, તેથી જ અચળ અને નિર્ભય રહેનારી છે. તારા મનમાં ‘હું પૂર્વે કેવી સ્થિતિમાં હતો અને આ સમયે કેવી સ્થિતિમાં છું’ એ વિષેનો

લગારે વિચાર આવતો નથી, એ કેવું આશ્ચર્ય! અતિશય બળવાન એવો કાળ આખા જગતને ઢળાવી દઈને રાંધી નાખે છે અને તેમાં નાનાનો કે મોટાનો તે વિચાર જ કરતો નથી; છતાં આ જગત ઈર્ષ્યા, અભિમાન, લોભ, કામ, ક્રોધ, ભય, સ્પૃહા, મોહ અને કંઠકાઈમાં જ આસક્ત રહીને મોહાધીન બનતું બંધ છે, પણ તું તો પ્રત્યેક પદાર્થના તત્ત્વને જાણનારો છે, વિદ્વાન છે અને જ્ઞાન તથા તપોબળથી યુક્ત છે, જેથી હથેળીમાં રહેલાં આમળાંની પેઠે સ્પષ્ટ રીતે કાળને ભેઈ શકે છે. વળી કાળના તાત્ત્વિક ચારિત્રને જાણે છે, સર્વ શાસ્ત્રોમાં કુશળ છે અને આત્મ-અનાત્મપદાર્થનું પૃથક્કરણ કરવામાં નિપુણ છે; માટે જ તું જ્ઞાની પુરુષોને સ્પૃહણીય થઈ પડ્યો છે. હું માનું છું કે, તેં આ સર્વ જગતને બુદ્ધિ દ્વારા જાણી લીધું છે.^{૯૭-૧૦૭} તું સર્વ સ્થળે વિહાર કરે છે, છતાં (જીવન-મુક્ત હોવાને લીધે) કયાંય આસક્ત થતો નથી. વળી તું જિતેન્દ્રિય છે તેથી રમેણુશ્ચ અને તમેણુશ્ચ પણ તારો સ્પર્શ કરી શકતા નથી.^{૧૦૮} તું પ્રીતિ અને સંતાપ-રહિત એવા આત્માનું જ ઉપાસન કરે છે, સર્વ પ્રાણીઓ તરફ સુહૃદભાવ રાખે છે, વેરભાવનો ત્યાગ કરે છે તથા મનને શાંત રાખે છે, એ ભેઈને મારી બુદ્ધિ તારા તરફ દયાળુ થઈ છે. હું તારા જેવા જ્ઞાની પુરુષને બંધનદશામાં મારી નાખવા ઇચ્છતો નથી.^{૧૦૯-૧૧૦} દયા એ પરમ ધર્મ છે અને મને તારા પર દયા ઉત્પન્ન થઈ છે. કાળની અંદર જ્યારે પરિવર્તન થશે, ત્યારે તને બાંધવામાં આવેલા વરુણદેવના પાશો આપોઆપ છૂટી જશે.^{૧૧૧} હે મહાસુર! પ્રજાઓનો તારા પર આદરભાવ છે, તેથી તારું કલ્યાણ થશે. જે સમયે વહુ પોતાની વૃદ્ધિ, સાસુ પાસે સેવા કરાવશે, પુત્ર મોહને અધીન થઈને પોતાના પિતા પાસે કામ કરાવશે, શૂદ્રલોકો પ્રાહ્લણે પાસે પોતાના પગ ધોવરાવશે, નિર્ભય થયેલા શૂદ્રો પ્રાહ્લણની સ્ત્રીઓ સાથે વ્યભિચાર કરશે, પ્રત્યેક જાતિના પુરુષો પોતાનાથી ભિન્ન જાતિઓમાં વીર્યસિંચન કરશે, કાંસાનાં પાત્રોમાં ઘરનો કચરો ભરવામાં આવશે; શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પાત્રોમાં બલિદાન આપવામાં આવશે અને ચારે વર્ણોમાં મર્યાદાનો નાશ થઈ જશે, તે સમયે એક પછી એક

તારા પાશો છૂટી જશે. તને અમારા તરફથી ભય આવવાનો જ નથી. તુ મે દર્શાવેલા સમયની જ હવે રાહ જોયા કરજે, સુખી રહેજે, નિશ્ચિત રહેજે, ચિત્તને સ્વસ્થ રાખજે અને નિર્ભય થજે. ૧૧૨-૧૧૬

બલિરાજને એ પ્રમાણે કહીને ભગવાન ઇંદ્ર હરિતરાજ ઉપર સવારી કરીને ત્યાંથી ચાલતો થયો. તેણે સર્વ અસુરોને જીતી લીધા હતા, જેથી ત્રણે લોકોનો એક રાજા થઈને તે હર્ષપૂર્વક પ્રસન્ન થયો. ૧૧૭ તે સમયે અનેક મહર્ષિઓ સર્વ સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓના રાજા થયેલા તે ઇંદ્રની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા, અગ્નિ પણ યજ્ઞની અદર અર્પણ કરાતા હવ્યપદાર્થને ગ્રહણ કરવા લાગ્યો અને પ્રભુ ઇંદ્ર પણ યજ્ઞભાગરૂપ અમૃતનો સ્વીકાર કરવા લાગ્યો. ૧૧૮ પછી સર્વ તરફ ઊભેલા ઉત્તમ બ્રાહ્મણો થી સ્તુતિ ડરાતો મહાતેજસ્વી ઇંદ્ર ક્રોધરહિત થઈને તથા શાંતચિત્ત થઈને હર્ષપૂર્વક પોતાના સ્વર્ગલોકમાં ગયો અને ત્યાં પોતાના નિવાસસ્થાનમાં રહીને અનંદમાં દિવસો વ્યતીત કરવા લાગ્યો. ૧૧૯

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ તર્જન મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમાં 'બલિ અને ઇંદ્રનો સંવાદ-કાળનું સામર્થ્ય'

નામનો અધ્યાય ૨૨૭ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨૮ મો

ચક્રતીપક્રતીનાં લક્ષણો

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

पूर्वेरूपाणि मे राजन् पुरुषस्य भविष्यतः ।

परामविष्यतश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું હે પિતામહ! જે સમયે મનુષ્યની ચક્રતી થવાની હોય છે અથવા પક્રતી થવાની હોય છે, તે સમયે તેના પૂર્વલક્ષણો કેવા હોય છે, તે મને જાણો. ૧

ભીષ્મે કહ્યું હે યુધિષ્ઠિર! તમારું જ્ઞાણ થાઓ. મનુષ્યનું મન જ ભવિષ્યકાળના કલ્યાણના તથા અકલ્યાણના પૂર્વસ્વરૂપોને સૂચવી આપે છે. ૨ આ વિષયમાં લક્ષ્મી અને ઇંદ્રના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે, તે હું તમને કહું છું, સામ્યો. ૩

પૂર્વે પોતાના પ્રચક્ર તપની સમૃદ્ધિથી આ લોક તથા પરલોકનું જ્ઞાન ધરાવનારા, બ્રહ્મલોકમાં

નિવાસ કરનારા, દેવર્ષિઓની સાથે સમાનતા ધરાવનારા, બ્રહ્માના જેવા જ મહાતેજસ્વી અને જેમના સર્વ પાપો શાંત થઈ ગયા હતા એવા મહાતપસ્વી મુનિ નારદ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ત્રણે ભુવનમાં વિચરતા હતા. ૪ એક સમયે પ્રાંત કાળમાં બિહારના નારદને પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરવાની ઇચ્છા થઈ, જેથી ધ્રુવદ્વારમાંથી નીકળેલી (તે નામની હિમાલયની એક ખીણમાંથી નીકળેલી) ગંગા નદી ઉપર તે ગયા અને ત્યાં જઈને તેમણે સ્નાન કર્યું. ૫ એ જ સમયે હવર નેત્રવાળો ઇંદ્ર પણ જે નદીમાં દેવર્ષિ નારદ સ્નાન કરવા માટે ગયા હતા, તે જ ગંગા નદીના તટ ઉપર જઈ પહોંચ્યો. ૬ અને તેણે પણ યથાવિધ સ્નાન કર્યું. પછી તેઓ બંને જણએ મનને એકાગ્ર કરીને સંલેખમાં મંત્રગ્રંથ કર્યો અને પછી સુવર્ણની સૂક્ષ્મ રેતીવાળા નદીના કિનારા ઉપર આવીને તેઓ બંને જણ બેઠા. ૭ ત્યાં બેસીને પુરુષ કર્મથી પ્રસિદ્ધ થયેલી અને મોટા મોટા દેવર્ષિઓએ કહેલી દિવ્ય કથાઓને પરસ્પર કહેવા લાગ્યા. ૮ આ પ્રમાણે તેઓ બંને જણ પૂર્વકાળની ઐતિહાસિક કથાઓ એકાગ્ર ચિત્તથી કહેતા હતા, તેવામાં કિરણજળથી શોભી રહેલા અને સપૂર્ણ મહાલગ્ન ભગવાન સૂર્યનારાયણનો ઉદય થયો. તે બેઈને તેઓ બંને જણાએ ઊભા થઈને તેમની સ્તુતિ કરી એ જ સમયે ઉદય પામેલા સૂર્યની સમુપદિશામાં જાણે ખીણે સૂર્ય ઉદય પામતો હોય, તેણે દેહીય માને અને બળતી જ્વાળાઓ સમાન ક્રાંતિવાદી એક દિવ્ય તેજ આકાશમાં દેખાયું. ૯ ભાગ્ય! તે તેજ તેઓ બંનેની સમીપ આવતું દેખાવા લાગ્યું. ૧૦-૧૨ પછી જ્યારે તે સમીપ આવ્યું, ત્યારે જણાયું કે, એ દિવ્ય તેજ પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગરુડથી બેઠેલા વિષ્ણુના વિમાનમાં આરૂઢ થયું હતું અને પોતાની ક્રાંતિથી ત્રણે લોકને પ્રકાશ માન કરતું અનુપમ રીતે શોભતું હતું. ૧૩ વિમાનમાં પ્રકાશી રહેતું તે તેજ ખીણે ડોઈ ન હતું, પણ કમળના પત્ર ઉપર ગિરાણ રહેલી સાક્ષાત્ શ્રીદેવી જ હતી કે, જે દેવીસ્વરૂપ વડે શોભી રહેલી અનેક અમરઓથી વીંટાયેલી હતી, અતિ મહાન સ્વરૂપ વાળી હતી, સૂર્ય સમાન તેજસ્વી હતી, અગ્નિની જ્વાળાની પેઠે ઝળહળી રહી હતી, નક્ષત્રો સમાન

અલંકારોને ધારણ કરી રહી હતી અને મોતીની માળા જેવી પુષ્પમાળાથી અલંકૃત હતી. આ પક્ષા-દેવીનાં નારદે અને ઇંદ્રે બન્ને જણાએ દર્શન કર્યો. પછી સ્ત્રીઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટ દેવી લક્ષ્મી વિમાનમાંથી નીચે ઊતરીને ત્રણે લોકના ઈશ્વર ઇંદ્રની સામે તથા દેવર્ષિ નારદની સામે આવવા લાગી. ૧૪-૧૬ એટલે તુરત જ ઇંદ્ર નારદને સાથે લઈને તે દેવીની પાસે ગયો અને બે હાથ બેઠી તેણે નિવેદન કર્યું કે, 'હું ઇંદ્ર છું.' ૧૭ પછી હે રાજન્! સર્વને બાણ-નારા દેવાના રાજા ઇંદ્રે શ્રીદેવીની અનુપમ પૂજા કરીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું. ૧૮

ઇંદ્રે પૂછ્યું : હે સુંદર હારથવાળી દેવી ! તમે કોણ છો ? કયા કાર્યનિમિત્તે અહીં આવ્યા છો ? હે સુંદર બ્રમરવાળાં કલ્યાણી ! તમે ક્યાંથી આવો છો ! અને ક્યાં જવાનાં છો ? ૧૯

લક્ષ્મીએ કહ્યું : પવિત્ર એવા આ ત્રણે લોકમાં સ્થાવરજંગમ સર્વે પ્રાણીઓ જેને સંપાદન કરવાની ઇચ્છાથી અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે ૨૦ તે જ હું, સર્વે પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કરવા માટે સૂર્યનાં કિરણોથી વિકસિત થયેલા કમળની અંદર ઉત્પન્ન થઈ છું. મારું નામ પક્ષા, શ્રી અથવા પદ્મમાલિની છે. ૨૧ હે બલદૈત્યનો નાશ કરનારા ઇંદ્ર ! લક્ષ્મી, ભૂતિ, શ્રી, શ્રદ્ધા, મેધા, સન્નતિ, વિજિતિ, રિયતિ, ધૃતિ, સિદ્ધિ, ભૂતિ, સ્વાહા, સ્વધા, નિયતિ અને સ્મૃતિ એ બધાં મારાં જ નામો છે. ૨૨ ધર્મશીલ એવા રાજાઓ જ્યારે વિજય માટે પ્રયાણ કરે છે, ત્યારે હું તેઓની સેનાના અગ્રભાગમાં તથા તેઓની ધન્યોમાં નિવાસ કરું છું, તેમ જ તેઓના દેશોમાં તથા નગરોમાં પણ મારો નિવાસ હોય છે. ૨૩-૨૪ હે બલદૈત્યનો સંહાર કરનારા ઇંદ્ર ! જે કોઈ રાજા વિજયશીલ હોય છે, શૂરવીર હોય છે અને સંઘ્રામો-માં સામે પગલે યુદ્ધ કરનાર હોય છે, તેને વિષે પણ હું નિવાસ કરું છું. ૨૫ તેમ જ જે પુરુષ નિત્ય ધર્મનિષ્ઠ હોય, મહાબુદ્ધિમાન હોય, બ્રાહ્મણોનો ભક્ત હોય, સત્યવાદી હોય, વિનયશીલ હોય અને દાનશીલ હોય તેને વિષે પણ હું સદાકાળ નિવાસ કરું છું. ૨૬ સત્ય ધર્મને અધીન રહેનારી હું, પૂર્વે અસુરો વિષે જ વસી રહી હતી; પરંતુ હમણાં તેઓને ધર્મબ્રહ્મ થયેલા બાણીને મેં તારા વિષે

નિવાસ કરવાનું પસંદ કર્યું છે. ૨૭

ઇંદ્રે પૂછ્યું : હે સુમુખા દેવી ! દૈત્યો ને દાનવો કેવા આચારવાળા હતા ત્યારે તમે તેઓને વિષે નિવાસ કર્યો હતો અને હમણાં તેઓને કેવા આચારવાળા બેઠાને તમે તેઓનો ત્યાગ કરી અહીં આવ્યાં છો ? ૨૮

લક્ષ્મીએ કહ્યું : જે પ્રાણીઓ સ્વધર્મનું આચરણ કરે છે, ધૈર્યથી બ્રહ્મ થતા નથી અને સ્વર્ગીય માર્ગ ઉપર જ પ્રીતિ રાખે છે, તેઓ વિષે હું પ્રીતિપૂર્વક નિવાસ કરું છું. ૨૯ દૈત્યો પણ પૂર્વે દાન, અધ્યયન, યજ્ઞ અને ઇન્દ્રિયામાં તત્પર રહેતા હતા; પિતૃઓનું, દેવોનું તથા ગુરુઓનું પૂજન કર નારા હતા અને તેઓનામાં તે સમયે સત્ય પણ હતું. ૩૦ વળી તેઓનાં ઘર અત્યંત સ્વચ્છ અને સાફ હતાં, તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને વશ રાખતા હતા, અગ્નિમાં આહુતિઓ આપતા હતા, ગુરુઓની સેવા કરતા હતા, જિતેન્દ્રિય હતા, બ્રાહ્મણોના ભક્ત હતા અને સત્યવાદી હતા, જેથી મેં તેઓને વિષે નિવાસ કર્યો હતો. ૩૧ વળી તે વખતે તેઓનામાં શ્રદ્ધા પણ હતી, ક્રોધને તેઓએ છુટ્યો હતો, દાન આપવામાં તેઓ તત્પર રહેતા હતા, અસૂયાનો ત્યાગ કરનારા હતા, પુત્રોનું, અમાત્યોનું તથા સ્ત્રીઓનું પોષણ કરનારા હતા અને ઇર્ષ્યાથી દૂર રહેનારા હતા, જેથી મેં તેઓને વિષે નિવાસ કર્યો હતો. ૩૨ તે દૈત્યો અમર્ષને અધીન થઈને અન્યોન્યની સ્પૃહા કરતા ન હતા, માંહેમાંહે ફાટકૂટ કરતા ન હતા, બીજાઓની સમૃદ્ધિઓને બેઠાને કદી ધૈર્યબ્રહ્મ થતા ન હતા, દાનશીલ હતા, યોગ્ય પ્રમાણમાં સંગ્રહ કરનારા હતા, આર્થ હતા, દયાળુ હતા, આશ્રિનો ઉપર મોટી કૃપા કરનારા હતા, સરળ સ્વભાવના હતા, અત્યંત ભક્તિમાન હતા, જિતેન્દ્રિય હતા, પોષ્ય વર્ગને તથા સહાયક વર્ગને સંતુષ્ટ કરનારા હતા, પ્રિય બોલનારા હતા, કૃતજ્ઞ હતા, યથાયોગ્ય માન-પૂર્વક દ્રવ્યદાન આપનારા હતા, લજ્જાળુ હતા અને નિયમિત રીતે મનોનું પાલન કરનારા હતા, જેથી મેં તેઓને વિષે નિવાસ કર્યો હતો. ૩૩-૩૫ વળી તેઓ પ્રત્યેક પર્વને દિવસે પવિત્ર તીર્થોદિકમાં સ્નાન કરતા હતા, ઉત્તમ પ્રકારનાં વિલેપનો અને અલંકારોથી અલંકૃત રહેતા હતા, ઉપવાસ અને

તપશ્વરણ કરવામાં તત્પર રહેતા હતા, જગપ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવાદી હતા, સૂર્યના ઉદય પહેલાં શયનમાંથી ઊઠી જતા હતા, સૂર્યના ઉદય પછી શયનમાં કદી પડી રહેતા ન હતા, રાત્રિના સમયે દહીં અને સાથવાના ભક્ષણને નિત્ય ત્યાગ કરી દેતા હતા, પ્રભાતમાં ઊઠીને ઘી અને ખીજા માંગલિક પદાર્થોનું દર્શન કરતા હતા, સાવધાન થઈને વેદનો સ્વાધ્યાય કરતા હતા, બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરતા હતા, હમેશાં ધર્મોત્સાર બાષણ કરતા હતા, કદી પણ પ્રતિશ્રદ્ધ કરતા ન હતા, રાત્રિનો અર્ધભાગ વીત્યા પછી શયન કરતા હતા, દિવસે નિદ્રા કરતા ન હતા, કૃષણ, અનાથ, વૃદ્ધ, દુર્બળ, આતુર અને સ્ત્રીઓ પર દયા કરીને તેઓને અન્નવિભાગ આપતા હતા અને એ રીતે કરવા માટે ખીજાઓને નિત્ય અનુમોદન આપતા હતા, જેથી મેં તેઓને વિષે નિવાસ કર્યો હતો.^{૩૬-૪૦} તેમ જ ત્રાસ પામેલાને, ખિન્ન થયેલા ને, ઉદ્વેગ પામેલાને, ભયભીત થયેલાને, રોગગ્રસ્ત થયેલાને, કૃશ થયેલાને જેનું સર્વસ્વ હરાઈ ગયું હોય તેવાને તથા સંકટમાં આવી પડેલાને તેઓ આશ્વાસન આપતા હતા, ધર્મને જ અનુસરતા હતા, અન્યોન્યની હિંસા કરતા ન હતા, સર્વ કાર્યોમાં એકબીજાને અનુકૂળ રહેતા હતા, ગુરુઓની તથા વૃદ્ધોની સેવા કરતા હતા, પિતૃઓનું, દેવોનું તથા અતિથિઓનું યથાવત્ પૂજન કરતા હતા, વૈશ્વદેવ કરતાં અવશેષ રહેલા અન્નનું જ નિત્ય ભક્ષણ કરતા હતા, સત્ય અને તપમાં નિષ્ઠા રાખનારા હતા, ઉત્તમ પ્રકારનાં લોજનોનો પોતે એકલા જ આહાર કરતા ન હતા, પરસ્પરી સાથે ગમન કરતા ન હતા અને સર્વ પ્રાણીઓ તરફ આત્મદંષ્ટિ કરીને દયાભાવથી વર્તતા હતા, જેથી મેં તેઓને વિષે નિવાસ કર્યો હતો.^{૪૧-૪૪} વળી તેઓ પુણ્ય પ્રદેશમાં, પશુઓમાં, વિભતીય યોનિઓમાં તથા પર્વના દિવસે મૈથુન કરવાનું કદી પસંદ કરતા ન હતા; એટલું જ નહિ પણ હે ઈંદ્ર ! દાન, દક્ષતા, સરળતા, ઉત્સાહ, અહંકારનો અભાવ, સર્વના પ્રત્યે પરમ સુહૃદભાવ, ક્ષમા, સત્ય, તપ, પવિત્રતા, દયાળુતા, સૌમ્ય વાણી અને મિત્રો પ્રત્યે દ્રોહનો અભાવ આ સર્વ ગુણો તેઓનામાં હતા; તેમ જ નિદ્રા, તંદ્રા, અપ્રીતિ, અસૂયા, અદેખાઈ,

અસંતોષ, અરતિ, વિવાદ અને અત્યંત લોહુપ્તા વગેરે અવશુભોનો તેઓનામાં પ્રવેશ પણ થયે ન હતો, જેથી એવા ગુણવાન તે દાનવો વિષે મેં પ્રતિ સર્ગથી આરંભીને અનેકાનેક યુગ પર્વંત નિવાસ કર્યો હતો.^{૪૫-૪૮} પણ પાછળથી ત્યારે સમય પલટાયો અને તેઓનામા ગુણો વિપર્ણ થવા લાગ્યો, ત્યારે મેં જોયું કે, હવે દાનવોમાંથી ધર્મ નીકળી ગયો છે અને તેઓનાં ચિત્ત કામ તથા ક્રોધને અધીન બની ગયાં છે.^{૫૦} જેમ જેમ કાળમાં ફેરફાર થવા લાગ્યો, તેમ તેમ દાનવો પણ વૃદ્ધ સજ્જા સદોની તથા કથા કહેનારા સત્પુરુષોની મશ્કરીઓ કરવા લાગ્યા અને પોતે ગુણહીન હોવા છતાં સર્વ ગુણસંપન્ન મહાપુરુષોની અસૂયા કરવા લાગ્યા.^{૫૧} વૃદ્ધ પુરુષોને પોતાની સંયુગ આવેલા ભોલા છતાં, યુવાન પુરુષો એમ ને એમ ઝેરી રહેવા લાગ્યા; પણ પૂર્વની પેઠે અભ્યુત્થાન અને અભિવર્દન કરીને તેઓને માન આપવા ન લાગ્યા.^{૫૨} પોતાનો પિતા કાર્ય કરી રહ્યો હોય છતાં પુત્ર પોતાનું હકપણ દેખાડીને પિતાનો પણ પ્રભુ થવા લાગ્યો અને તેઓનામાં જેઓ સેવકવૃત્તિનો સ્વીકાર કરનારા ન હતા, તેઓ પણ સેવકવૃત્તિનો સ્વીકાર કરીને નિર્લજ્જપણે પોતાનું કર્મ પ્રસિદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૫૩} વળી જે અધમ પુરુષો ધર્મબાહ્ય એવું નિંદ્ય કર્મ કરીને પણ ઘણી મોટી સંપત્તિ સંપાદન કરે છે; તેઓના તે નિંદ્ય કર્મમાં દાનવોની પણ સ્પૃહા થવા લાગી;^{૫૪} તેમ જ રાત્રિના સમયમાં મોટા મોટા બરાડા પાડીને તેઓ બોલવા લાગ્યા, તેઓની યજ્ઞશાળાઓમાં અગ્નિને પ્રકાશ મંદ પડી ગયો, પુત્રો પિતાનું અપમાન કરવા લાગ્યા અને સ્ત્રીઓ પતિનું અપમાન કરવા લાગી.^{૫૫} તેઓ માતા, પિતા, વૃદ્ધ, આચાર્ય, અતિથિ અને ગુરુને પોતાના પૂજ્ય તરીકે અભિવર્દન આપવા ન લાગ્યા, પુત્રોના પાલનથી બ્રથ થયા, ભિક્ષા અને ભતિદાન આપ્યા વિના પોતે એકલા જ અન્નભક્ષણ કરવા લાગ્યા. વૈધ દેવ કયાં વિના અને પિતૃઓને, દેવોને, અનિથિઓને તથા ગુરુઓને અન્નવિભાગ આપ્યા વિના અન્નભોજન કરવા લાગ્યા. તેઓના રમોદ્યાઓ શૌચાચારથી બ્રથ થયા: મન, વચન અને કાયાથી તેઓ અનાચાર કરવા લાગ્યા અને પોતાના

લક્ષ્ય પદાર્થોને ખુલ્લા મૂકવા માંડ્યા. ૫૧-૫૮ તેઓ-
નાં ધાન્યો અરતવ્યસ્ત રહેવા લાગ્યાં, કાગડા અને
ઊંદરના માંસતું પણ તેઓ ભોજન કરવા લાગ્યા,
દૂધને ઊઘાડું મૂકવા લાગ્યા અને વગર ધોયેલા હાથે
ધીનો સ્પર્શ કરવા લાગ્યા. ૫૯ તેઓની સ્ત્રી કોદાળી,
દાતરડું, પેટી અને કાંસાનાં વાસણો વગેરે કોઈ
પણ ઘરના ઉપકરણની વ્યવસ્થા રાખવા ન લાગી. ૬૦
તેઓનાં ઘરની દીવાલો અને ઘરો પડી ભાંગી જવા
લાગ્યાં, તોપણ તેઓને સુધારવાતું કામ તેઓએ
પડતું મૂક્યું અને પોતાને ઘેર પશુઓને રાખ્યા
છતાં તેઓને માટે ઘાસચારાની તથા જળની સવડ
રાખવા માટે તેઓએ ધ્યાનમાં ન લીધું. ૬૧ પોતાનાં
ખાળકો ભેઈ રહ્યાં હોય છતાં પોતે લક્ષ્ય પદાર્થોને
ખાઈ જવા લાગ્યા તેમ જ પોષ્યવર્ગને તૃપ્ત કર્યા
વિના જ પોતે ભોજન કરવા લાગ્યા. ૬૨ વળી તેદાનવો
દૂધપાક, ખીચડી, માંસ, પૂડલા અને પૂરીઓ વગેરે
પદાર્થોને કેવળ પોતાને માટે જ પકાવવા લાગ્યા
અને શ્રાદ્ધાદિ નિમિત્ત વિના વ્યર્થ માંસલક્ષણ કરવા
લાગ્યા. ૬૩ સૂર્યનો ઉદય થઈ ગયો હોય, છતાં
તેઓ સૂઈ રહેવા લાગ્યા, પ્રભાતકાળે પણ બાજુ
રાત્રિ પડી હોય તેમ નિદ્રાવશ થવા લાગ્યા અને
તેઓને ઘેરઘેરનાત્રિવિધ સકલહકંકાસ થવા લાગ્યા. ૬૪
પોતે અનાથ હોવા છતાં સમીપ બેઠેલા આર્થ
પુરુષની તેઓ સેવા કરવા ન લાગ્યા અને પોતે
આશ્રમધર્મથી ભ્રષ્ટ હોવા છતાં આશ્રમધર્મ-
નું પાલન કરનારાઓનો મોહોમાંહે દ્રેષ કરવા
લાગ્યા. ૬૫ તેઓની પ્રજા વર્ણસંકર થવા લાગી,
તેઓનામાં પવિત્રતા ન રહી. જે બ્રાહ્મણો વેદવેત્તા
હતા અને જેઓ સ્પષ્ટ રીતે એક વેદમંત્રને પણ
બાજુતા ન હતા, તેઓ બનેતું માન-અપમાન એક
સરખું જ થવા લાગ્યું, તેઓનાં દાસદાસીઓ દુર્જનોનાં
આચરણ સેવવા લાગ્યાં અને હાર, અલંકાર, વેષ,
ગમન, સ્થિતિ અને દંષ્ટિ એ સર્વ પણ દુરાચારીને
શોભે તેવું જ તેઓ કરવા લાગ્યા. વળી કીડાસમયે,
રતિસમયે અને વિહારસમયે સ્ત્રીઓ પુરુષનો વેષ
ધારણ કરીને તથા પુરુષો સ્ત્રીઓનો વેષ ધારણ
કરીને અત્યંત આનંદ પામવા લાગ્યા. પોતે અસ્થિ-
સંપન્ન હોવા છતાં નાસ્તિકપણુનો આશ્રય કરી-
ને, જે સુપાત્ર પુરુષોને પોતાના સમર્થ પૂર્વજોએ

ગામગરાસની ભેટ કરી હતી, તેને તેઓ પડાવી લેવા
લાગ્યા. કોઈ એક મિત્રે દ્રવ્ય સંબંધી સંકટપ્રસંગે
ખીજ મિત્રની પ્રાર્થના કરીને તેની પાસેથી અમુક
ધન લીધું લીધું હોય અને પછી પોતાનું કાર્ય
સિદ્ધ થઈ જાય; તોપણ તે ધન લેનાર મિત્ર એક
વાળના અગ્રભાગ જેટલા સ્વાર્થ માટે પણ પોતાના
મિત્રના ધનનો નાશ કરવા લાગ્યો. વળી તે દાનવો
ને ખીજના ધનનું હરણ કરવાની રુચિ થવા લાગી,
તેઓના આર્થવર્ણમા પણ દુકાન માંડનારા વેપારી
ઓ દેખાવા લાગ્યા, શૂદ્રજાતિના પુરુષો તપસ્વી
થવા લાગ્યા, બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળ્યા વિના કેટલાએક
અધ્યયન કરવા લાગ્યા અને ખીજ કેટલાએક દાનવો
તો કેવળ વ્યર્થ જ મતનું પાલન કરવા લાગ્યા. ૬૬-૭૨
શિષ્યે ગુરુની સેવા કરવી છોડી દીધી, ગુરુએ શિષ્ય-
ની સાથે મિત્રાચારી કરવા માડી, વૃદ્ધ માતાપિતા
વિવાહ આદિ ઉત્સવો કરી કરીને બાજુ થાકી
ગયા હોય તેમ અસમર્થ સ્થિતિમાં આવી પડીને
પુત્રોની પાસે અન્નની યાચના કરવા લાગ્યાં. જે
બ્રાહ્મણો વેદને બાજુનારા હતા, શુદ્ધિમાન હતા અને
ગંભીરતામાં સમુદ્ર સરખા હતા, તોઓ ખેતી વગેરે
ખીજ કામો કરવા લાગ્યા અને તેથી જ ખીજ મૂર્ખ
બ્રાહ્મણો શ્રાદ્ધનું ભોજન કરવા લાગ્યા. પ્રતિદિન
પ્રાતઃકાળે પોતાના શિષ્યોને જે માતાપિતાએ
પોતાને ત્યાં અધ્યયન કરવા માટે ન મોકલ્યા હોય,
તેઓને ઘેર ગુરુઓ પોતે જઈને શિષ્યના કુશળ-
સમાચાર પૂછવા લાગ્યા અને પોતાની શાળામાં
મોકલવાની ક્રિયાઓ કરવા લાગ્યા; તેમ જ વહુ,
સાસુ અને સસરાની આગળ યર્થને નોકરચાકરી-
ને ધમકાવવા લાગી. ૭૩-૭૬ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ
ઓને પાસે બોલાવીને શિખામણ આપવા લાગી
અને તેઓની સામે બોલવા પણ લાગી; તેમ જ પિતા
પોતાના પુત્રનું મન સાચવવા માટે પ્રયત્ન કરવા
લાગ્યો. ૭૭ અને પુત્રોના ભયને લીધે પોતાના મૂળ
ધનને તેઓને વહેંચી આપીને પોતે દુઃખી સ્થિતિ
માં રહેવા લાગ્યો. કોઈનું ધન અગ્નિથી બળી ગયું
હોય, ચારસોકોથી લૂંટાઈ ગયું હોય અથવા રાત-
ઓએ હરી લીધું હોય, તેને ભેઈને તેના મિત્ર
મનાયલા પુરુષો પણ દ્રેષને લીધે ખડખડ હસવા
લાગ્યા. આ રીતે દાનવો કૃતમ્ની બની ગયા, નાસ્તિક

થઈ ગયા, પાપી થઈ ગયા, શુરની ઓ સાથે પણ વ્યભિચાર કરવા લાગ્યા, અભક્ષ્ય પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવા લાગ્યા, મર્યાદાથી બ્રૂટ થઈ ગયા અને નિરતેજ બની ગયા. સમયના વિપર્યાસને લીધે તેઓ એવાં એવાં આચરણ કરવા લાગ્યા કે, જેથી હે દેવેન્દ્ર ! મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે, દાનવોને વિષે હું નિવાસ કરીશ નહિ; માટે હે શશીપતિ ! પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલી મને તું અભિનંદન આપ. ૭૮-૮૧ હે દેવોના રાજા ! તું મારું પૂજન કરીશ, એટલે સર્વ દેવતાઓ પણ મારું પૂજન કરશે. વળી હું જ્યાં નિવાસ કરું છું ત્યાં મને અત્યંત પ્રિય, મારા કરતાં પણ ઉત્તમ અને મને જ સર્વેવ અર્પણ કરનારી આશા, શ્રદ્ધા, ધૃતિ, શાંતિ, વિજિતિ, સન્નતિ, ક્ષમા અને જ્યાં એ આઠે દેવીઓ નિવાસ કરી રહે છે. હે પાકૃત્યનો નાશ કરનારા ! તે આઠે દેવીઓ અને હું દેવોનો લાગ કરીને તારા રાજ્યપ્રદેશમાં આવી પહોંચેલ છીએ અને અમે નિશ્ચય કર્યો છે કે, હવે પછી ધર્મનિષ્ઠ એવા દેવતાઓ વિષે જ અમે નિવાસ કરીશું.

એ પ્રમાણે દેવી લક્ષ્મીએ કહ્યું, તે પછી દેવર્ષિ નારદે અને વૃતહંતા ઇન્દ્ર પ્રીતિપૂર્વક તેને અભિનંદન આપ્યું. એટલે તુરંત જ દેવોના માર્ગમાં ઇચ્છિત ગધને ફેલાવનારો, સુખકારી સ્પર્શવાળો અને સર્વ ઇંદ્રિયોને સુખ ઉપજાવનારો પવન વાવા લાગ્યો; તેમ જ સર્વ દેવતાઓ પણ લક્ષ્મીની સાથે બેઠેલા ઇન્દ્રનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી તે પવિત્ર પ્રદેશમાં આવીને બેસી ગયા. ૮૨-૮૮ પછી હબર નેત્રવાળો દેવરાજ ઇન્દ્ર લક્ષ્મીને તથા મિત્ર નારદને સાથે લઈને લીલા ઘોડાઓથી બેઠેલા પોતાના રથ માં બેઠો અને ઘણા જ સત્કારપૂર્વક દેવોની સભામાં ગયો. ૮૯ તે પછી જેમના પુરુષાર્થને દેવોએ જોયો હતો, એવા ઋષિ નારદે ઇન્દ્ર અને દેવી લક્ષ્મીના અભિપ્રાયનો મનમાં વિચાર કરીને લક્ષ્મીદેવીને કહ્યું કે, 'આ સ્વર્ગલોકમાં થયેલુ તમારું આગમન સર્વ મહર્ષિઓએ સુખકારી માન્યું છે. ૧૦૦ આ રીતે જ્યારે લક્ષ્મીદેવીએ સ્વર્ગલોકમાં નિવાસ કર્યો, ત્યારે પિતામહ બ્રહ્માદેવના સ્થાનમાં તેજોમય સ્વર્ગલોકમાંથી અમૃતની વૃષ્ટિ થવા લાગી, દેવોનાં હૃદયોમાં પોતાની મેળે વાગવા લાગ્યાં અને દિશા-

ઓ અત્યંત નિર્મળ થઈને પ્રકાશવા લાગી. ૯૧ મેષ પણ બરાબર ઋતુ અનુસાર ધાન્ય ઉપર વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો, કેઈ પણ પ્રાણી ધર્મમાર્ગથી બ્રૂટ ન થયો, પૃથ્વી પણ અનેક રત્નોની ખાણોથી શોભી નીકળી અને દેવોના એ વિજયનિમિત્તે સર્વ મંગલિક શબ્દો થવા લાગ્યા. ૯૨ વળી તે સમયે પ્રત્યેક મનુષ્યો વૈદિક ક્રિયાઓ વિષે આસક્ત રહીને પોતાના મનસ્વીપણાથી શોભવા લાગ્યા અને પુણ્યવાનોના પવિત્ર માર્ગમાં રહેલા સર્વ મનુષ્યો, દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો તથા અમુરો સમૃદ્ધિમાન થઈને અત્યંત પ્રસન્ન થયા; ૯૩ એટલું જ નહિ પણ તે વખતે પવનથી કંપિત થયેલા વૃક્ષ ઉપરથી એક પુષ્પ પણ અકાળે પડતું ન હતું. તો પછી કળ તો ક્યાંથી જ પડે ? સર્વ ગાયો પ્રત્યેક જાતના રસોને આપનારી કામ હુધા થઈ હતી અને કેઈના યુગમાંથી દારુણ વાણી નીકળતી જ ન હતી. ૯૪ જે પુરુષો સર્વ કામનાઓને આપનારા, ઇન્દ્રપ્રમુખ દેવતાઓએ કરેલા આલક્ષ્મી-પૂજનનું બ્રાહ્મણોની સભામાં જઈને પડન કરશે, તેઓના સર્વ મનોરથો સફળ થશે અને તેઓને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થશે. ૯૫

હે કુરુગ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરાજા ! તમે મને ચડતી-પડતીના સંબંધમાં જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તેનું આ ક્ષણે તમે તમને કહ્યું, તો હવે તેના બરાબર વિચાર કરીને તેનું જે તત્ત્વ જણાય તેનો તમે સ્વીકાર કરજો. ૯૬

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વાતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'ચડતીપડતીના લક્ષણો' નામનો અધ્યાય ૨૨૮ મેા સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨૯ મો

બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કિંશીલઃ કિંસમાચારઃ કિંવિદ્યઃ કિંપરાક્રમઃ ।
પ્રાપ્નોતિ વ્રજ્ઞણઃ સ્થાનં યત્પરં પ્રકૃતેર્ધ્રુવમ્ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું - હે પિતામહ ! જે પરબ્રહ્મનું સ્થાન પ્રકૃતિથી પર રહેલું છે અને અવિનાશી છે, તેને કેવા શીલવાળો, કેવા આચારવાળો, કેવી વિદ્યાવાળો અને કેવા પરાક્રમવાળો પુરુષ પામી શકે છે ? ૧

ભીષ્મે કહ્યું : જે પુરુષ મોક્ષધર્મમાં તત્પર રહેતો હોય, અલ્પાહારી હોય અને નિર્તોદ્રિય હોય, તે પુરુષ પ્રકૃતિથી પર રહેલા તે અવિનાશી શ્રદ્ધાપદને પામે છે.^૨ હે ભારત ! આ વિષયમાં પણ જૈગીષવ્ય અને અસિતના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે.^૩ જેમ કે પૂર્વે મહાબુદ્ધિમાન અને સર્વ ધર્મો ને બળુનારા મુનિ જૈગીષવ્યને કોષ તથા હર્ષથી રહિત થયેલા ભેઈ અસિત ગોત્રના મુનિ દેવલે આ પ્રમાણે પૂછ્યું.^૪

દેવલે પૂછ્યું : હે જૈગીષવ્યમુનિ ! તમને કોઈ વંદન કરે છે, તો તમે પ્રસન્ન થતા નથી અને તમારી કોઈ નિંદા કરે છે, તો તમે કોપાયમાન થતા નથી; માટે હું તમને પૂછું છું કે, તમારી આબુદ્ધિ કેવા પ્રકારની છે અને આવી બુદ્ધિ તમને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ? તેમ જ આવી બુદ્ધિ રાખવામાં તમારો શો ઉદ્દેશ છે?^૫

ભીષ્મે કહ્યું : મુનિ દેવલે એ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે મહાતપસ્વી જૈગીષવ્ય મુનિએ સંદેહરહિત અને પુષ્કળ અર્થયુક્ત પદવાળું મહાપવિત્ર વચન કહ્યું.^૬

જૈગીષવ્યે કહ્યું : હે મહર્ષિ દેવલ ! જે સર્વની ગતિરૂપ છે, જે સર્વની સીમારૂપ છે અને પુણ્યકર્મ કરનારા પુરુષોની જે શાંતિ છે તે મહાશાંતિનું તમારી પાસે હું વર્ણન કરું છું.^૭ હે દેવલ ! શાંત મહાપુરુષો પોતાની નિંદા કરનારા ઉપર તથા પ્રશંસા કરનારા ઉપર હમેશાં સમાન ભાવ રાખે છે, નિંદક પુરુષોનાં આચરણને તથા પોતાનાં પુણ્યને શુભ રાખે છે, પોતાને અપ્રિય કહેનારા પુરુષની સામે કદી અપ્રિય બોલતા નથી, પોતાને પ્રહાર કરનાર પુરુષને સામે પ્રહાર કરવાની ઇચ્છા કરતા નથી, ઇચ્છિત વસ્તુ ન મળે તો તેને માટે બગાડો કરતા નથી, સમયને અનુસરીને કાર્યો કર્યા કરે છે, ગર્હ શુઝરીને માટે શોક કરતા નથી અને કોઈ પણ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરતા નથી;^{૮-૧૦} તેમ જ હે દેવલ ! શક્તિમાન અને મતનિષ્ઠ એવા તે મહાત્માઓ ધનની ઇચ્છાથી પોતાને ત્યાં આવેલા કોઈ સુખાત્ર મનુષ્યની પૂજા કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે આદરસત્કાર

પૂર્વક તેની પૂજા કરે છે.^{૧૧} વળી તેવા મહાપુરુષો પરિપક્વ વિદ્યાવાળા હોય છે, મહારાની હોય છે, કોષને છૂતનારા હોય છે, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનારા હોય છે; મન, વચન અને કર્મથી પણ કોઈનો અપરાધ કરતા નથી,^{૧૨,૧૩} તેમ જ કોઈની નિંદા કરતા નથી, પ્રશંસા કરતા નથી અને બાંબાંએ કરેલી પોતાની નિંદા કે પ્રશંસાથી કદી વિકાર ને પામતા નથી.^{૧૪} સર્વ પ્રકારે શાંત રહેનારા અને સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવામાં આસક્ત એવા તે મહાત્માઓ કોઈના પર ક્રોધ કરતા નથી, હર્ષ પામતા નથી અને કદી અપરાધ પણ કરતા નથી.^{૧૫} તેઓ પોતાની હૃદયચંચિતે છોડી નાખીને સુખથી સર્વત્ર વિચર્યા કરે છે, તેઓને કોઈ બાંધવો હોતા નથી, તેમ તેઓ પોતે પણ બીજાઓના બાંધવો હોતા નથી.^{૧૬} વળી તેઓના કોઈ શત્રુ હોતા નથી અને તેઓ પોતે પણ કોઈના શત્રુ થતા નથી. જે મનુષ્યો એ મહાત્માઓના ચરિત્ર પ્રમાણે વર્તે છે, તેઓ હમેશાં સુખી થાય છે.^{૧૭} હે શ્રેષ્ઠ પ્રાદાણ ! જે ધર્મવેત્તા પુરુષો ધર્મને અનુસરીને ચાલે છે, તેઓ સદાય સુખી જ છે, પરંતુ જેઓ ધર્મમાર્ગથી બ્રષ્ટ થાય છે, તેઓ કોઈ સમયે હર્ષ પામે છે અને કોઈ સમયે ઉદ્વેગ પામે છે;^{૧૮} પણ મેં તો ધર્મમાર્ગનો જ આશ્રય કર્યો છે, તો પછી હું શા માટે કોઈની ઈર્ષ્યા કરું અને શા માટે બીજાએ કરેલી નિંદાથી કે પ્રશંસાથી શોક કરું કે હર્ષ પામું?^{૧૯} મનુષ્યોને જે જે માર્ગો જવાની ઇચ્છા થાય, તે તે માર્ગો તેઓ ભલે જાય. મારી નિંદાથી કે પ્રશંસાથી મારું કંઈ પણ ઓછું થવાતું નથી કે વધી પડવાતું નથી.^{૨૦} તત્ત્વવેત્તા વિચક્ષણ પુરુષે પોતાનું અપમાન થાય ત્યારે અમૃતપાન કર્યોની પેઠે સંતુષ્ટ થતું અને પોતાનું જ્યારે સન્માન કરવામાં આવે ત્યારે વિષપાન કર્યોની પેઠે ઉદ્વિગ્ન થતું.^{૨૧} જે પુરુષનું અપમાન કરવામાં આવ્યું હોય છે, તે પુરુષ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખેથી નિદ્રા કરે છે (અર્થાત્ સુખી રહે છે); એટલું જ નહિ પણ તે પુરુષ સર્વ પ્રકારના દોષોથી મુક્ત થાય છે, પરંતુ અપમાન કરનાર સામે પુરુષ અંતે જ્યારે સમજે છે, ત્યારે પશ્ચાત્તાપને જ પામે છે.^{૨૨} જે કોઈ બુદ્ધિમાન મનુષ્યોને પરમ ગતિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય, તેઓએ

મે કહેલા આ શાંતિવ્રતનું જ આચરણ કરવું, જેથી ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કરનારા, અન્યોન્યની કદી હિંસા નહિ કરનારા અને ખીબાઓની સમૃદ્ધિ ભેદને કદી સતાપ નહિ પામનારા તે મનુષ્યોનો અનાયાસે અવ્યુદય થાય છે.^{૨૩} ઇદ્રિયોનો જય કરનાર પુરુષ સર્વ પ્રકારના યજ્ઞોતું સંપૂર્ણ દેખ સપાદન કરીને અતે પ્રકૃતિથી પર રહેલા પરબ્રહ્મના સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૨૪} અને એ પ્રમાણે પરમ ગતિને પામેલા તે પુરુષના પદને દેવો, ગધર્વો, પિશાચો કે રાક્ષસો પણ પામી શકતા નથી.^{૨૫} ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમા 'મહાપદને મારા કરવાના સાધનો' નામનો અધ્યાય ૨૨૯ મેા સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩૦ મો

નારદના શુણો

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

પ્રિયઃ સર્વસ્ય લોકસ્ય સર્વસત્વામિનંદિતઃ ।

ગુણૈઃ સર્વેરુપેતત્થ કોન્વસ્તિ ભુવિ માનવ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! સર્વ લોકમા પ્રિય થઈ પડેલ, સર્વ પ્રાણીઓ તરફ પ્રીતિ રાખનાર અને સર્વ શુણોથી યુક્ત એવો મનુષ્ય આ જગતમા કોણ છે ?

ભીષ્મે કહ્યું : હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! તમે મને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, માટે હું તમને ઉત્તરેનને તથા શ્રીકૃષ્ણને સવાહ કહું છું, જેમા નારદના શુણોનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે.^૨

એક સમયે ઉત્તરેને શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું : હે કૃષ્ણ ! નારદનું નામ સકીર્તન કરવાથી મનુષ્યને કિંચ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે નારદ સર્વ શુણોથી યુક્ત છે, એમ હું માનું છું; તોપણ હું તમને પૂછું છું કે, નારદની અંદર કેવા પ્રકારના શુણો છે, તે મને કહો.^૩

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે કુકુર દેશના રાજા ! નારદના જે ઉત્તમ શુણો મારા બહુવામા આવ્યા છે, તેનું હું સક્ષેપમા વર્ણન કરું છું, સાબળો.^૪ નારદને પોતાના અસ્તિ માટેનો કદી અહંકાર થયો નથી કે જે તેના દેહને સંતાપ ઉપજાવનાર થઈ પડે । વળી તેનું શાસ્ત્રજ્ઞાન તથા અસ્તિ સહાય અરબલિત જ

છે, જેથી તે સર્વત્ર પૂજાય છે.^૫ નારદ વિષે અસ્તિ, ક્રોધ, અપમાતા કે ભય કદી ભેવામા જ આવ્યા નથી વળી તે કોઈ પણ કાર્યને વિનાવિલગે કરનાર છે અને શૂરવીર છે, જેથી તે સર્વ જગતમા પૂજાય છે.^૬ નારદની વાણીમા કામને લીધે કે ક્રોધને લીધે વિપરીત ભાવ કદી દેખાયો નથી, જેથી તે અત્યંત સેવવા યોગ્ય છે અને આખા જગતમા પૂજાય છે તે અધ્યાત્મશાસ્ત્રના તરવને બાણ છે, ક્ષમાશીલ છે, શક્તિમાન છે, નિતેન્દ્રિય છે, સર્ણ સ્વભાવના છે અને સત્યવાદી છે, માટે જ સર્વત્ર પૂજાય છે.^૭ તેમ જ તેજમા, યશમા, યુદ્ધિમા, જ્ઞાનમા, વિનયમા, જન્મમા તથા તપમા સર્વના કરતા તે શ્રેષ્ઠ છે, જેથી સમગ્ર જગતમા પૂજાય છે.^૮ વળી તે સુશીલ છે, સુખમા જ રહેનાર છે, ઉત્તમ ભોજન કરનાર છે, સર્વનો આદર કરનાર છે, પવિત્ર છે, ઉત્તમ વાક્યો બોલે છે અને કોઈની પણ ઈર્ષ્યા કરતા નથી, જેથી સર્વત્ર પૂજાય છે.^૯ તે સર્વનું કલ્યાણ કરે છે, તેમનામા પાપનો અશય પણ નથી અને ખીબાનું દુઃખ દેખીને પ્રસન્ન થતા નથી, જેથી સર્વત્ર લોકમા પૂજાય છે.^{૧૦} તે વેદશાસ્ત્રનું તથા આખાનો જ શ્રવણ કરીને ઇદ્રિયોનો જય કરવા ઇચ્છે છે, ક્ષમાશીલ છે અને કોઈનું અપમાન કરતા નથી, જેથી સર્વત્ર પૂજાય છે.^{૧૧} તેમની દષ્ટિ સર્વત્ર સમાન છે, તેથી તેમને કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી. વળી તે સર્વના મનને અનુકૂળ ભાષણ કરનારા છે, જેથી તે સર્વત્ર પૂજાય છે.^{૧૨} વળી તે નારદ અતિશય વિદ્વાન છે, અદ્ભુત કથાઓને બાણનાર છે, યુદ્ધિમાન છે, લાલસાનો ત્યાગ કરનારા છે, શઠનારહિત છે અને દીન, ક્રોધ તથા લોભનો ત્યાગ કરનારા છે, જેથી સર્વ જગતમા પૂજાય છે.^{૧૩} તેમણે અર્થ (વિષય), ધન અથવા કામને માટે કદી વિચ્છેદ કર્યો જ નથી, તેમ જ તેમના સર્વ દોષોનો સમૂળગો ઉત્તેજ થઈ ગયો છે, જેથી તે સર્વત્ર લોકમા પૂજાય છે.^{૧૪} તેમની ઇશ્વરભક્તિ અત્યંત દૃઢ છે, તેમનું અત કરણ અનિધ છે, તેમનામા શાસ્ત્રજ્ઞાન સંપૂર્ણ છે તેમણે કુરતાનો ત્યાગ કર્યો છે અને તેમના ચેત્તનો તથા દોષનો નાશ થયો છે, માટે તે સર્વ જગતમા પૂજાય છે.^{૧૫} તે સર્વ પ્રકારના સગોમા આશક્તિ

રાખતા નથી, છતાં જાણે આસક્તિ રાખતા હોય તેવા જણાય છે; તેમનો સંશય દીર્ઘકાળ પર્યંત સ્થિર રહેતો નથી અને તે મહાન વક્તા છે, જેથી આખા જગતમાં પૂજ્ય છે.^{૧૭} તેમની ચિત્તવૃત્તિ કોઈ પણ કાર્યવિષયમાં એકાગ્ર થતી નથી, તે પોતે પોતાની સ્તુતિ કરતા નથી, કોઈની ઈર્ષ્યા કરતા નથી અને કોમળ વાણીથી વાર્તાલાપ કરે છે, તેથી સર્વ જગતમાં પૂજ્ય છે.^{૧૮} વળી તે લોકના વિવિધ પ્રકારના ચિત્તનું નિંદા કર્યા વિના અવલોકન કર્યા કરે છે અને સંસર્ગવિદ્યામાં (મૃદિવિષયક જ્ઞાનમાં) કુશળ છે, માટે સર્વત્ર પૂજ્ય છે.^{૧૯} તે કોઈ પણ શાસ્ત્રની અસૂચા કરતા નથી. કેવળ પોતાની નીતિ ઉપર જ આધાર રાખીને જીવન ગાળે છે, સમયને વ્યર્થ જવા દેતા નથી અને મનને વશ રાખનારા છે, જેથી સર્વત્ર પૂજ્ય છે.^{૨૦} તેમણે આત્મવિદ્યાના વિષયમાં ઘણા જ પરિશ્રમ કર્યો છે, તેમની યુદ્ધિ કૃતકૃત્ય થઈ છે, સમાધિને અનુભવ કરતાં કરતાં તેમને તૃપ્તિ જ યતી નથી અને યોગ સાધના કરવામાં તે હમેશાં સાવધ રહે છે, જેથી તે સર્વ જગતમાં પૂજ્ય છે.^{૨૧} તે નિર્લજ્જ નથી અને બીજા કોઈ મનુષ્યો પોતાના કલ્યાણને માટે એકાદા કાર્યમાં તેમની યોજના કરે છે, તો લક્ષ્યપૂર્વક એ કાર્યને તે કરે છે; તેમ જ બીજાઓની શુભ વાતોને તે પ્રકટ કરી દેતા નથી, માટે જ તે સર્વત્ર પૂજ્ય છે. પોતાને જો આર્થિક લાભ થાય તો તેમને હર્ષ થતો નથી, તેમ હાનિ થાય તો શોક પણ થતો નથી. વળી તેમની યુદ્ધિ સ્થિર છે અને તેમનું મન સર્વ વિષયોથી નિર્લેપ છે, જેથી સર્વ લોકમાં તે પૂજ્ય છે. આ રીતે સર્વશુભસંપન્ન, સર્વકાર્યનિપુણ, પવિત્ર, દોષોથી રહિત, સમયને જાણનારા અને સર્વનું પ્રિય કરી જાણનારા નારદના ઉપર કેને પ્રીતિ નહિ થાય ? ૨૨-૨૪

ઈતિ શ્રીમદ્વાયસનામ શાંતિપર્વાતર્જત મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'નારદના શુભો' નામનો

અધ્યાય ૨૩૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩૧ મો

વ્યાસશુકસંવાદ-કાળતું પરિમાણ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

આદ્યંતં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાતુમિચ્છામિ કૌરવ ।

ધ્યાનં કર્મ ચ કાલં ચ તથૈવાપ્યુર્યુને યુગે ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે કુરુવંશી પિતામહ ! સર્વ પ્રાણીઓના ઉત્પત્તિસ્થાનને તથા લયસ્થાનને જાણવાની મને ઇચ્છા છે, તેમ જ પ્રત્યેક યુગમાં કરવામાં આવતું ધ્યાન અને કર્મ શું હોય છે અને પ્રત્યેક યુગનો સમય તથા પ્રત્યેક યુગમાં મનુષ્યોના આયુષ્ય પરિણામ કેટલું હોય છે, તે જાણવાને હું ઇચ્છુ છું.^૧ વળી આ સમય લોકતત્ત્વ અને પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ તથા નાશ શેમાંથી થાય છે ?^૨ હે સત્પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મપિતામહ ! જો તમે અમારા પર અનુગ્રહ કરવા જ ઇચ્છતા હો, તો હું તમને પૂછું છું, તેનો તમે ઉત્તર આપો.^૩ પૂર્વે બ્રહ્મર્ષિ ભરદ્વાજને બુધુઋષિએ જે ઉત્તમ વચન કહ્યું હતું, તેનું તમારી પાસેથી શ્રવણ કરીને મારી યુદ્ધિ પરમ ધાર્મિક થયેલી છે; અને પરમાત્માના દિવ્ય સ્વરૂપમાં એકનિષ્ઠ થયેલી છે; માટે ફરી પણ હું તમને પૂછું છું, તો તે કહેવાને માટે તમે યોગ્ય છો.^૪

ભીષ્મે કહ્યું : આ વિષયમાં હું તમને એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહું છું, જેમાં ભગવાન વ્યાસે પ્રશ્ન પૂછનારા પુત્ર શુકદેવજીને આ વિષયનો જ ઉપદેશ આપ્યો છે.^૧ અગ, ઉપાગ અને ઉપનિષદો સહિત ચારે વેદોનું અધ્યયન કર્યા પછી વ્યાસના પુત્ર શુકદેવજીએ ધર્મનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ જોઈ લીધા પછી, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવાની ઇચ્છાથી, ધર્મ-વિષયમાં સંશયરહિત થયેલા પોતાના પિતા કૃષ્ણ-દ્વૈપાયન વ્યાસને પોતાનો આવો સંદેહ પૂછ્યો.^૨

શુકદેવે પૂછ્યું : આ સર્વ ભૂતસમુદાયનો સ્રષ્ટા કોણ છે અને ચાર યુગોફળી કાળના ધર્મ-જ્ઞાનથી જેની સ્થિતિ થયા કરે છે, તે જીવ કોણ છે,^૩ તેમ જ બ્રાહ્મણોનું કર્તવ્ય શું છે તે મને કહો.^૪

ભીષ્મે કહ્યું : શુકદેવે એ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે

× આ પ્રશ્નોનો અર્થ એ છે કે, ઈશ્વર પણ અવિદ્યોને લીધે જીવસ્વરૂપ થઈને કયા ધર્મથી કેવા ભાવને પામે છે ?

ભૂતભવિન્યને જણનારા, સર્વજ્ઞ અને સર્વધર્મવેત્તા પિતા વ્યાસે તે સર્વ વિષય પોતાના પુત્રને કહેવા માંડ્યો.^{૧૦}

વ્યાસે કહ્યું : પૂર્વે જગતની ઉત્પત્તિ પહેલાં આનાદિ, અનંત, જન્મરહિત, દિવ્ય, જ્વારહિત, નિર્વિકાર અને અવિનાશી એવું એક બ્રહ્મ જ સત્તા રૂપે હતું.^{૧૧} સુનિઓએ કાળના સંબંધમાં એવી ગણતરી કરી છે કે, પંદર નિમેષની એક કાષ્ઠા થાય છે, ત્રીસ કાષ્ઠાની એક કલા થાય છે, ત્રીસ કલા અને એક કલાનો દશમાંશ મળીને એક મુહૂર્ત થાય છે, ત્રીસ મુહૂર્તનો એક રાત્રિદિવસ થાય છે, ત્રીસ રાત્રિદિવસનો એક માસ થાય છે, બાર માસનું એક વર્ષ થાય છે અને એક વર્ષનાં ઉત્તરાયન અને દક્ષિણાયન એવાં બે અયન થાય છે.^{૧૨-૧૪} સૂર્ય આ મનુષ્યલોકમાં (ઉદ્યારસ્ત પામીને) દિવસ તથા રાત્રિનો વિભાગ કરે છે. તેમાં રાત્રિ સર્વ પ્રાણીઓને નિદ્રા લેવા માટે હોય છે અને દિવસ સર્વ પ્રાણીઓને કર્મચેષ્ટા કરવા માટે હોય છે.^{૧૫} મનુષ્યોનો જ્યારે એક માસ થાય છે, ત્યારે પિતૃઓને એક અહોરાત્ર (રાત્રિદિવસ) થાય છે. તાત્પર્ય કે, મનુષ્યોને શુક્રવપ્સ એ પિતૃઓનો દિવસ છે કે, જેમાં તેઓ કર્મપ્રવૃત્તિ કરે છે અને મનુષ્યોનો કૃષ્ણપક્ષ તે પિતૃઓની રાત્રિ છે કે, જેમાં તેઓ નિદ્રાવશ થાય છે.^{૧૬} એ પ્રમાણે મનુષ્યોનું એક વર્ષ થાય છે, ત્યારે દેવતાઓનો એક અહોરાત્ર થાય છે. સારાંશ કે, મનુષ્યોનું ઉત્તરાયન તે દેવોનો દિવસ છે અને મનુષ્યોનું દક્ષિણાયન તે દેવોની રાત્રિ છે.^{૧૭} હવે પ્રથમ મેં તને મનુષ્યલોકમાં જે રાત્રિદિવસ કહ્યા છે, તેની ગણતરી કરીને બ્રહ્મદેવનાં રાત્રિદિવસ તથા વર્ષ હું તને કહું છું.^{૧૮} વળી સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કળિયુગનાં વર્ષોની સંખ્યા કેટલી છે, તે પણ હું તને અનુક્રમે કહું છું.^{૧૯} દેવતાઓનાં ચાર હજાર વર્ષોનો સત્યયુગ કહેવાય છે અને દેવતાઓનાં ચારસો વર્ષો સુધીનો સત્યયુગનો પૂર્વસંધિકાળ ગણાય છે; તેમ જ ચારસો વર્ષો સુધીનો તે યુગનો ઉત્તરસંધિકાળ ગણાય છે. (અર્થાત્ દેવતાઓનાં ચાર હજાર ને આઠસો વર્ષો સુધીનું સત્યયુગનું પ્રમાણ ગણાય

+ આંખની પાંખનું મોંનીને ઉદ્યારસ્ત નેટસો સમય લાગે છે, તેને એક નિમેષ કહેવામાં આવે છે.

છે.)^{૨૦} તેમ જ બીજા ત્રણ યુગોનાં મુખ્ય વર્ષો પૂર્વસંધિકાળ તથા ઉત્તરસંધિકાળ પણ સત્યયુગનાં વર્ષોમાંથી ઉત્તરોત્તર એક એક ચતુર્થોંશ કમી કરવાથી નીકળી આવે છે. (અર્થાત્ ત્રેતાયુગનું પ્રમાણ દેવતાઓનાં ત્રણ હજાર વર્ષોનું છે અને તે યુગના પૂર્વસંધિકાળનું પ્રમાણ દેવતાઓનાં ત્રણસો વર્ષોનું તથા ઉત્તરસંધિકાળનું પ્રમાણ પણ દેવતાઓનાં ત્રણસો વર્ષોનું છે, જેથી સર્વાંશે ત્રેતાયુગનું પ્રમાણ દેવતાઓનાં ત્રણ હજાર ને છ સો વર્ષોનું છે. દ્વાપરયુગનું પ્રમાણ દેવતાઓનાં બે હજાર વર્ષોનું છે અને તે યુગના પૂર્વસંધિકાળનું તથા ઉત્તરસંધિકાળનું પ્રમાણ દેવતાઓનાં બસો બસો વર્ષો સુધીનું છે, જેથી દ્વાપરયુગનું પ્રમાણ સર્વાંશે દેવતાઓનાં બે હજાર ને ચારસો વર્ષો સુધીનું ગણાય છે, તેમ જ કળિયુગનાં મુખ્ય વર્ષોનું પ્રમાણ દેવતાઓનાં એક હજાર વર્ષો સુધીનું છે અને તે યુગના પૂર્વસંધિકાળનું પ્રમાણ તથા ઉત્તરસંધિકાળનું પ્રમાણ સો સો વર્ષો સુધીનું છે, જેથી કળિયુગનું પ્રમાણ સર્વાંશે દેવતાઓનાં એક હજાર ને બસો વર્ષો સુધીનું છે.)^{૨૧} હે તાત ! આ ચારેય યુગનાં વર્ષો સનાતન અને શાશ્વત એવા લોકોનું ધારણ કરી રાખે છે અને બ્રહ્મવેત્તા પુરુષો આ ચતુર્યુગને સનાતન બ્રહ્મરવરૂપ જ માને છે.^{૨૨} જ્યારે સત્યયુગનો સમય પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે ધર્મના સંપૂર્ણ ચારે પાદ હોય છે, સર્વત્ર સત્યમય પ્રવૃત્તિ હોય છે અને કોઈ પણ મનુષ્ય અધર્મમાર્ગે આવક કરવા માટે તૈયાર થતો નથી;^{૨૩} પરંતુ બીજા યુગોના સમયમાં મનુષ્ય અધર્મમાર્ગે આવક કરવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે, જેથી પ્રત્યેક યુગમાં ધર્મના એક એક પાદની હાનિ થતી જાય છે અને ચોરી, અસત્ય તથા કપટને લીધે અધર્મ વધી પડે છે.^{૨૪} સત્યયુગના સમયમાં મનુષ્યો નીરાગી રહે છે, સર્વ કાર્યોને સિદ્ધ કરી શકે છે અને ચારસો

* અહીં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, કાળ જેની સંજ્ઞા છે એવું આ ચતુર્યુગોમાંક જનનું સ્વરૂપ કેવળ સનાતન છે, આદિઅંતથી રહિત છે અને સર્વ પ્રકારના વિકારોથી મુક્ત છે; છતાં મનરૂપ ઉપાધિના ચોગથી જ ચાર યુગરવરૂપે જણાય છે; પણ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં જનનું સ્વરૂપ કેવળ અજ્ઞાત જ છે. —નીલકંઠે

વર્ષોના આયુષવાળા હોય છે; પરંતુ તે પછીના યુગોમાં મનુષ્યોનાં આયુષોમાં એક એક અંશ ઘટ-
તો જાય છે; અર્થાત્ ત્રેતાયુગમાં મનુષ્યોનું આયુષ
ત્રણસો વર્ષનું હોય છે, દ્વાપરયુગમાં બસો વર્ષનું
હોય છે અને કળિયુગમાં એકસો વર્ષનું હોય
છે.^{૨૫} અમે સાંભળ્યું છે કે, ત્રેતાયુગના આરંભ
પછી મનુષ્યોના આયુષ્યમાં, વેદાભ્યાસમાં, આશી-
વાંદોમાં તથા વેદોક્ત ક્રમમાં પ્રતિદિન ઘટાડો
થતો જાય છે.^{૨૬} સત્યયુગમાં મનુષ્યોના જે ધર્મો
હોય છે, તે ધર્મો ત્રેતાયુગમાં બદલાઈ જાય છે,
ત્રેતાયુગના ધર્મો દ્વાપરયુગમાં બદલાઈ જાય છે
અને દ્વાપરયુગના ધર્મો કળિયુગમાં બદલાઈ જાય
છે. આ રીતે જેમ જેમ યુગોનો હ્રાસ થતો જાય
છે, તેમ તેમ મનુષ્યોના ધર્મોનો પણ હ્રાસ થતો
જાય છે.^{૨૭} સત્યયુગની અંદર તપ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે,
ત્રેતાયુગની અંદર જ્ઞાન ઉત્તમ ગણાય છે, દ્વાપર
યુગની અંદર યજ્ઞ જ ઉત્તમ ગણાય છે અને કળિ
યુગમાં કેવળ દાન જ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.^{૨૮} વિદ્વાનો
કહે છે કે, આ ચારે યુગનાં એકંદર દેવતાઈ બાર
હજાર વર્ષો થાય છે અને તેને મહાયુગ કહેવામાં
આવે છે. આવા એક હજાર મહાયુગો વીતી જાય
છે, એટલે બ્રહ્મદેવનો એક દિવસ થાય છે.^{૨૯} અને
તેવા એક હજાર મહાયુગની જ તેમની રાત્રિ ગણાય
છે. સમર્થ દેવ બ્રહ્મા પોતાની રાત્રિના આરંભ-
સમયે યોગનિદ્રામાં પ્રવેશ કરીને ધ્યાનમગ્ન દશામાં
મેલી રહે છે, એટલે આ જગતનો પ્રવચ્ચ થાય છે
અને પછી તે રાત્રિ સમાપ્ત થાય છે, ત્યારે પુનઃ
બ્રહ્મદેવ યોગનિદ્રામાંથી જાગૃત થાય છે.^{૩૦} (રાત્રિ-
દિવસના પ્રમાણને જાણનારા ગણિતશાસ્ત્રીઓ કહે
છે કે,) જે મનુષ્યો બ્રહ્મદેવના દિવસને એક હજાર
મહાયુગનો જાણે છે અને બ્રહ્મદેવની રાત્રિને પણ
તેટલા પ્રમાણની જ જાણે છે, તેઓને જ રાત્રિદિવસ-
નું ખરું જ્ઞાન છે.^{૩૧} બ્રહ્મદેવ પોતાની રાત્રિ વીતી
ગયા પછી જાગૃત થઈને પુનઃ સૃષ્ટિરચના કરે છે,
તેમાં પ્રથમ નાશવંત અહંકારને ઉત્પન્ન કરે છે
અને તે અહંકારથી વ્યક્તસ્વરૂપ મન ઉત્પન્ન
થાય છે; અર્થાત્ આ સર્વ જગત કેવળ મનો-
મય જ છે. ^{૩૨}

અધ્યાય ૨૩૨ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-જગતની રચના

॥ વ્યાસ જવાબ ॥

બ્રહ્મ તેજોમયં શુકં યસ્ય સર્વમિદં જગત્ ।

एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजंगमम् ॥ १ ॥

વ્યાસે કહ્યું : તારે જાણવું કે, મહત્ત્વ જ
આ સર્વ જગતના બીજરૂપે છે; કેમ કે સૂક્ષ્મભુક્તિ-
રૂપ એવું તે મહત્ત્વ અનેક પ્રકારની સૂક્ષ્મ વાસ-
નાઓથી ભરપૂર હોય છે, તેથી સ્થાવરજંગમાત્મક
આ સર્વ જગત એકલા તે મહત્ત્વમાંથી જ ઉત્પન્ન
થયું છે.^૧ પિતામહ બ્રહ્મા પોતાના દિવસના આરંભ-
સમયે જાગૃત થઈને અવિદ્યા (માયા) વડે જગત-
ને ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ તે સમયે પ્રથમ મહત્ત્વ
જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે મહત્ત્વ જ તત્કાળ
આકાશાદિ વ્યક્તસ્વરૂપે બની જઈને 'મન' એવી
સંજ્ઞાને ધારણ કરે છે.^૨ 'મન' સંજ્ઞાને ધારણ કર-
નારું આ મહત્ત્વ આત્મસ્વરૂપથી દૂર રહેનારું છે,
અનેક પ્રકારે ગતિ કરનારું છે અને પ્રાર્થનાત્મક
તથા સંશયાત્મક છે. તે સર્વના પ્રકાશક એવા
ચિદાત્માને આવૃત્ત કરી દઈને પોતાના સહિત સાત
માનસતત્ત્વોને* ઉત્પન્ન કરે છે.^૩ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન
કરવાની ઇચ્છાથી મનને ન્યારે પ્રેરણા કરવામાં
આવે છે, ત્યારે તે વિકારવાળું થાય છે. એટલે તુરત
જ તેમાંથી સ્વદશુષ્ણવાળું આકાશ ઉત્પન્ન થાય
છે.^૪ તે આકાશ ન્યારે વિકાર પામે છે ત્યારે તેમાંથી
સર્વ બંધને વહન કરનારો બળવાન અને પવિત્ર
વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનો શુષ્ણ સ્પર્શ છે.^૫ આ
વાયુ ન્યારે વિકાર પામે છે, ત્યારે તેમાંથી ઉન્નવળ
સ્વરૂપવાળું અને પ્રકાશમાન એવું તેજ ઉત્પન્ન
થાય છે. તેનો શુષ્ણ રૂપ કહેવાય છે.^૬ આ તેજ
પણ વિકારને પામે છે, ત્યારે તેમાંથી રસશુષ્ણવાળું
જળ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જળમાંથી ગંધશુષ્ણ-
વાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે સર્વ મહા-
ભૂતોની સૃષ્ટિ તે મહત્ત્વમાંથી જ થયેલી છે, એમ
વિદ્વાનો કહે છે.^૭ વળી આ પાંચે મહાભૂતોમાં જે
જે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલું છે, તે સર્વના શુષ્ણ ઉત્ત-
રેતાર સર્વ ભૂતોમાં રહેલા છે. (અર્થાત્ આકાશમાં

ભૂતલવિધ્યને બળુનારા, સર્વેશ અને સર્વધર્મવેત્તા પિતા વ્યાસે તે સર્વ વિષય પોતાના પુત્રને કહેવા માંડ્યો.^{૧૦}

વ્યાસે કહ્યું : પૂર્વે જગતની ઉત્પત્તિ પહેલાં અનાદિ, અનંત, જન્મરહિત, દિવ્ય, જ્વરરહિત, નિર્વિકાર અને અવિનાશી એવું એક બ્રહ્મ જ સત્તા રૂપે હતું.^{૧૧} મુનિઓએ કાળના સંબંધમાં એવી ગણતરી કરી છે કે, પંદર નિમેષની એક કાષ્ઠા થાય છે, ત્રીસ કાષ્ઠાની એક કલા થાય છે, ત્રીસ કલા અને એક કલાનો દશમાંશ મળીને એક મુહૂર્ત થાય છે, ત્રીસ મુહૂર્તનો એક રાત્રિદિવસ થાય છે, ત્રીસ રાત્રિદિવસનો એક માસ થાય છે, બાર માસનું એક વર્ષ થાય છે અને એક વર્ષનાં ઉત્તરાયન અને દક્ષિણાયન એવાં બે અયન થાય છે.^{૧૨-૧૪} સૂર્ય આ મનુષ્યલોકમાં (ઉદ્યાસ્ત પામીને) દિવસ તથા રાત્રિનો વિભાગ કરે છે. તેમાં રાત્રિ સર્વ પ્રાણીઓને નિદ્રા લેવા માટે હોય છે અને દિવસ સર્વ પ્રાણીઓને કર્મચેષ્ટા કરવા માટે હોય છે.^{૧૫} મનુષ્યોનો જ્યારે એક માસ થાય છે, ત્યારે પિતૃઓને એક અહોરાત્ર (રાત્રિદિવસ) થાય છે. તાત્પર્ય કે, મનુષ્યોને શુકલપક્ષ એ પિતૃઓનો દિવસ છે કે, જેમાં તેઓ કર્મપ્રવૃત્તિ કરે છે અને મનુષ્યોનો કૃષ્ણપક્ષ તે પિતૃઓની રાત્રિ છે કે, જેમાં તેઓ નિદ્રાવશ થાય છે.^{૧૬} એ પ્રમાણે મનુષ્યોનું એક વર્ષ થાય છે, ત્યારે દેવતાઓનો એક અહોરાત્ર થાય છે. સારાંશ કે, મનુષ્યોનું ઉત્તરાયન તે દેવોનો દિવસ છે અને મનુષ્યોનું દક્ષિણાયન તે દેવોની રાત્રિ છે.^{૧૭} હવે પ્રથમ મેં તને મનુષ્યલોકમાં જે રાત્રિદિવસ કહ્યા છે, તેની ગણતરી કરીને બ્રહ્મદેવનાં રાત્રિદિવસ તથા વર્ષ હું તને કહું છું.^{૧૮} વળી સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કળિયુગનાં વર્ષોની સંખ્યા કેટલી છે, તે પણ હું તને અનુક્રમે કહું છું.^{૧૯} દેવતાઓનાં ચાર હજાર વર્ષોનો સત્યયુગ કહેવાય છે અને દેવતાઓનાં ચારસો વર્ષો સુધીનો સત્યયુગનો પૂર્વસંધિકાળ ગણાય છે, તેમ જ ચારસો વર્ષો સુધીનો તે યુગનો ઉત્તરસંધિકાળ ગણાય છે. (અર્થાત્ દેવતાઓનાં ચાર હજાર ને આઠસો વર્ષો સુધીનું સત્યયુગનું પ્રમાણ ગણાય

છે.)^{૨૦} તેમ જ બીજા ત્રણ યુગોનાં મુખ્ય વર્ષો પૂર્વ સંધિકાળ તથા ઉત્તરસંધિકાળ પણ સત્યયુગનાં વર્ષોમાંથી ઉત્તરોત્તર એક એક ચતુર્થાંશ કમી કરવાથી નીકળી આવે છે. (અર્થાત્ ત્રેતાયુગનું પ્રમાણ દેવતાઓનાં ત્રણ હજાર વર્ષોનું છે અને તે યુગના પૂર્વ સંધિકાળનું પ્રમાણ દેવતાઓનાં ત્રણસો વર્ષોનું તથા ઉત્તરસંધિકાળનું પ્રમાણ પણ દેવતાઓનાં ત્રણસો વર્ષોનું છે, જેથી સર્વોંશે ત્રેતાયુગનું પ્રમાણ દેવતાઓનાં ત્રણ હજાર ને છ સો વર્ષોનું છે. દ્વાપરયુગનું પ્રમાણ દેવતાઓનાં બે હજાર વર્ષોનું છે અને તે યુગના પૂર્વ સંધિકાળનું તથા ઉત્તરસંધિકાળનું પ્રમાણ દેવતાઓનાં બેસો બેસો વર્ષો સુધીનું છે, જેથી દ્વાપરયુગનું પ્રમાણ સર્વોંશે દેવતાઓનાં બે હજાર ને ચારસો વર્ષો સુધીનું ગણાય છે, તેમ જ કળિયુગનાં મુખ્ય વર્ષોનું પ્રમાણ દેવતાઓનાં એક હજાર વર્ષો સુધીનું છે અને તે યુગના પૂર્વ સંધિકાળનું પ્રમાણ તથા ઉત્તરસંધિકાળનું પ્રમાણ સો સો વર્ષો સુધીનું છે, જેથી કળિયુગનું પ્રમાણ સર્વોંશે દેવતાઓનાં એક હજાર ને બેસો વર્ષો સુધીનું છે.)^{૨૧} હે તાત ! આ ચારેય યુગનાં વર્ષો સનાતન અને શાશ્વત એવા લોકોનું ધારણ કરી રાખે છે અને બ્રહ્મવેત્તા પુરુષો આ ચતુર્થુગને સનાતન બ્રહ્મસ્વરૂપ જ માને છે.^{૨૨} જ્યારે સત્યયુગનો સમય પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે ધર્મના સંપૂર્ણ ચારે પાદ હોય છે, સર્વત્ર સત્યમય પ્રવૃત્તિ હોય છે અને કેઈ પણ મનુષ્ય અધર્મ-માર્ગે આવક કરવા માટે તૈયાર થતો નથી;^{૨૩} પરંતુ બીજા યુગોના સમયમાં મનુષ્ય અધર્મમાર્ગે આવક કરવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે, જેથી પ્રત્યેક યુગમાં ધર્મના એક એક પાદની હાનિ થતી જાય છે અને ચોરી, અસત્ય તથા કપટને લીધે અધર્મ વધી પડે છે.^{૨૪} સત્યયુગના સમયમાં મનુષ્યો નીરાગી રહે છે, સર્વ કાર્યોને સિદ્ધ કરી શકે છે અને ચારસો

* અહીં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, કાળ જેની સંજ્ઞા છે એવું આ ચતુર્થુગાત્મક જીવનું સ્વરૂપ કેવળ સનાતન છે, આદિઅંતથી રહિત છે અને સર્વ પ્રકારના વિકારોથી મુક્ત છે; છતાં મનુષ્ય ઉપાધિના યોગથી જ ચાર યુગસ્વરૂપે જણાય છે; પણ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ તેમાં જીવનું સ્વરૂપ કેવળ બ્રહ્મમય જ છે.

+ આંખની પાંપણને મીંચીને ઉદ્યાસ્તો જેટલો સમય લાગે છે, તેને એક નિમેષ કહેવામાં આવે છે.

એક પુરુષો માને છે કે, કર્મ કરવામાં પુરુષાર્થનું જ પ્રાધાન્ય છે, માટે* પુરુષાર્થ શ્રેષ્ઠ છે, કેટલાએક કહે છે કે, x દૈવજ શ્રેષ્ઠ છે, કેટલાએક ભૌતિક શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, + સ્વભાવ જ સર્વનું કારણ છે. વળી કેટલાએક કહે છે કે, પુરુષાર્થ, દૈવ અને સ્વભાવ એ ત્રણે જ્યાં સુધી અલગ અલગ હોય છે, ત્યાં સુધી કંઈ કરી શકતા નથી, પણ ત્રણે એકઠા મળીને જ કોઈ ભૂતનું કર્મ કરી શકે છે; માટે તે ત્રણેનો એકીભાવ જ શ્રેષ્ઠ છે અને કેટલાએક કર્મ-નું જ પ્રાધાન્ય માનનારા કહે છે કે, આ સૃષ્ટિના વિષયમાં કેવળ પુરુષાર્થ જ કારણ છે, એમ કહી શકાતું નથી, કેવળ દૈવ જ કારણ છે, એમ પણ કહી શકાતું નથી, તેમ જ દૈવ અને પુરુષાર્થ એ બંને કારણ તરીકે છે, એમ પણ કહી શકાતું નથી અને દૈવ તથા પુરુષાર્થ એ બંને કારણ તરીકે નથી, એમ પણ કહી શકાતું નથી; પરંતુ સિદ્ધાંતવેત્તા યોગી-પુરુષો તો એમ જ કહે છે કે, પરબ્રહ્મ જ આ સર્વ જગતનું કારણ છે. ૧૮-૨૧

(હવે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સાધન શું અને તેને પ્રાપ્ત કર્યાનું ફળ શું તે કહેવાય છે) જેનું મૂળ શમ અને દમ છે એવો યોગ જ પ્રાણીઓને મોક્ષ-હેતુક થઈ પડે છે અને તે ધર્મનો આશ્રય કરવાથી મતુખ્ય પોતાના મનમાં જે જે વિષયની ઇચ્છા કરે છે, તે તે સર્વને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૨ જે મહાભૂત (પરબ્રહ્મ) સર્વ જગતને સરજે છે, તેને કેવળ યોગ-ધર્મથી જ પામી શકાય છે. વળી યોગધર્મમાં એક-નિઘ થયેલો પુરુષ કેવળ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ જઈને સર્વ પ્રાણીઓનો પ્રભુ થાય છે. ૨૩ આ યોગધર્મનો આશ્રય કરીને જ ઋષિઓ અહર્નિશ વેદાધ્યયન

કરતા હતા અને બ્રહ્મદેવે પોતે પણ યોગધર્મ દ્વારા જ આદિતરહિત એવી વેદવિદ્યાને શિષ્યપ્રશિષ્ય દ્વારા જગતમાં પ્રવર્તી છે. ૨૪ તેમ જ ઋષિઓનાં નામો, વેદકાળની સૃષ્ટિઓ તથા પ્રાણીમાત્રનાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં કર્મો, એ યોગધર્મને લીધે જ પ્રવૃત્ત થયાં છે. ૨૫ સૃષ્ટિના આદિમાં લોકના ઈશ્વર અજન્મના બ્રહ્મદેવે વૈદિક મત્રોનો ઉચ્ચાર કરી કરીને સર્વ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરી છે; તેમ જ વેદમાં જોવા-મા આવતા ઋષિઓનાં નામો અને બીજી દિવ્ય સૃષ્ટિઓ પણ તેવી રીતે જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે. (અર્થાત્ વેદના મંત્રો દ્વારા જ સર્વથા સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે.) ૨૬ વેદમાં કહ્યું છે કે, આત્માની સુક્તિ દશ પ્રકારનાં સાધનોથી થઈ શકે છે. તે સાધનો આ પ્રમાણે છે: વેદોનું અધ્યયન, શુદ્ધ્યાશ્રમધર્મ, વાનપ્રસ્થાશ્રમધર્મ, સંયોગાસનાદિ સર્વસાધારણ કર્મ, જ્યોતિષ્યોમ આદિ યજ્ઞ, કીર્તિ-જનક કર્મ (વાપ, દૂધ, તળાવ વગેરે યજ્ઞાવર્ષાઓ), ત્રણ પ્રકારનું માનસિક ધ્યાન* અને જનન-મુક્તિ, આ દશ સાધનોથી સંસારનાં દુઃખનું ઉત્તરધન કરી શકાય છે. ૨૭ જોકે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ મહાગહન છે-હરવગાહ છે અથવા દુર્વિજ્ઞેય છે, તોપણ વેદ-દ્રષ્ટા વિદ્વાનોએ વેદોક્ત કર્મપ્રતાપોમાં તેને દેવતા-સ્વરૂપે વર્ણવેલું છે અને ઉપનિષદરૂપ વેદાંતમાં અત્યંત સ્પષ્ટ સ્વરૂપે વર્ણવેલું છે, જેથી પૂર્વોક્ત દશ સાધનો દ્વારા બ્રહ્મના સ્વરૂપને જાણી શકાય છે. ૨૮ દેહાભિમાની જીવને સુખદુઃખાદિ દંદોથી યુક્ત એવો જે પૃથક્કાવ અથવા દૈતદર્શન જોવામાં આવે છે, તેની ઉત્પત્તિ કેવળ કર્મમાંથી જ છે. (કેમ કે સુપ્રસિ અને સમાધિ અવસ્થામાં કર્મોનો જ્યારે ઉપરામ થાય છે, ત્યારે દૈતદર્શિરહેતી જ નથી.) આમ સમજીને આત્મવેત્તા પુરુષે પોતાના વિજ્ઞાન બળનો આશ્રય કરીને તે દૈતદર્શનનો ત્યાગ કરી દેવો. (અર્થાત્ જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ ત્રણે

* આ મત મીમાંસકોનો છે.

x આ મત જ્યોતિષશાસ્ત્રીઓનો છે તેઓ માને છે કે, સૂર્ય આદિ ગ્રહો જ શુભઅશુભ ફળને આપનારા છે.

+ આ મત સ્વભાવવાદીઓનો અથવા સામ્ય-શાસ્ત્રીઓનો છે.

- આ મત જૈનોનો છે. તેઓ એકાંતપક્ષનો કઠી સ્વીકાર જ કરતા નથી અને કહે છે કે, આઠ કર્મોને લીધે જ જીવોને સંસારમાં બંધાવું પડે છે; માટે તપા-વેદી શિલા ઉપર શયન કરવું વગેરે નિર્જર ધર્મથી જ જીવોનો મોક્ષ થાય છે.

* અથ્થ આદિ યજ્ઞોના અગ્રોમાં શાન્તોક્ત વિધિ પ્રમાણે વિરાટસ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું તે પ્રથમ ધ્યાન; અને જદરાશિ વગેરે પ્રતીકોમાં વૈધાનર નામના કારણે બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું તે બીજું ધ્યાન, તેમ જ દ્વર આદિ અદ-મહત્તી ઉપાસના દ્વારા શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું તે ત્રીજું ધ્યાન છે.

કેવળ શબ્દશુભ રહેલો છે, વાયુમા શબ્દ અને સ્પર્શ એ બન્ને શુભો રહેલા છે, તેજમા શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણે શુભો રહેલા છે, જળમા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચારે શુભો રહેલા છે અને પૃથ્વીમા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચે શુભો રહેલા છે, પરંતુ લક્ષ્યમા રાખવું કે, પ્રત્યેક ભૂતોની અંદર રહેલી આ શુભવસ્થા કેવળ સૂક્ષ્મભૂતોના જ આશ્રય કરનારી છે (અર્થાત્ સૂક્ષ્મભૂતો જ ઉત્તરોત્તર એક એક શુભને અધિક ધારણ કરે છે, પણ પચીકૃત સ્થૂળભૂતોમા તો પાંચેમા પાંચ પાંચ શુભ ઉપલબ્ધ થાય છે) વળી આ પાંચે મહાભૂતો પૈકી જે જે મહાભૂત જેટલા કાળ પર્યંત જે પ્રકારે સ્થિતિ કરે છે, તેટલા કાળ પર્યંત જ તેનામા તેટલો શુભ સ્થાયી તરીકે રહે છે.^૮ કેટલા-એક મનુષ્યોને જ્યારે જળની અંદર ગંધનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે તેઓ પોતાના અસાનને લીધે કહે છે કે, 'આ જળ ગંધવાળું છે' પણ તેઓએ બળવું જોઈએ કે, ગંધશુભ કેવળ પૃથ્વીનો જ છે અને જળની અંદર પૃથ્વીનું તથા વાયુનું મિશ્રણ થવાથી જ તેમા ગંધશુભ ઉપલબ્ધ થાય છે.^૯ આ મહત્તરવ, અહકાર અને સૂક્ષ્મ આકાશાદિ સાત પદાર્થો બુદ્ધી બુદ્ધી અનેક શક્તિવાળા હોવા છતાં સૃષ્ટિની પૂર્વે એકબીજાથી અલગ અલગ હતા, જેથી સમગ્ર પ્રલયોને ઉત્પન્ન કરવા માટે સમર્થ થઈ શક્યા ન હતા.^{૧૦} પછી તે વ્યાપક પદાર્થો અન્યોન્યનો આશ્રય કરીને એકબીજાની સાથે એકઠા મળ્યા અને શરીરરૂપી એક આશ્રયને પામ્યા. આ રીતે શરીરની ઉત્પત્તિ થયા પછી જીવે તેમા નિવાસ કર્યો, તેથી જ તેને 'પુરુષ' (પુરિષોત્તે પુરુષ) કહેવામા આવે છે.^{૧૧} પાંચ મહાભૂતો, મન અને દશ ઇન્દ્રિયો આ સોળ તરવોએ અન્યોન્યનો આશ્રય કર્યો, તેથી જ એ સોળ તરવોમય એવું આ મૂર્તિમાન સ્થૂળશરીર ઉત્પન્ન થયું છે કે, જેથી ઉત્પત્તિ થયા પછી પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોએ, મહત્તરવોએ^{૧૨} તથા લોગવતા બાકી રહેલા પ્રારબ્ધકર્મોએ

* જે કે મહત્તરવ એક જ છે, હતા અહીં 'મહત્તરવોએ' એવું બહુવચન ચૂક્યું છે. તેના સળધ મા ટીકાકાર નીવક ળખે છે કે, 'પ્રતિપુષ્ય મદ્દાવીનાં મિશ્રવપ્રતિપાદનાયમ્' અર્થાત્ એકનું એક જ મહત્તરવ

તે સ્થૂળશરીરમા પ્રવેશ કર્યો છે. (અર્થાત્ સ્થૂળ શરીરની ઉત્પત્તિ થયા પછી તેમા લિંગશરીર દાખલ થયું છે.)^{૧૨} આ રીતે જળશરીર ઉત્પન્ન થયું, તે પછી સર્વ પ્રાણીઓના આદિકર્તા પરમેશ્વર પોતાને ઉપાધિભૂત એવી માયામા સૂક્ષ્મ અશરૂપે રહેલા સર્વ ભૂતોને સાથે લઈને પોતાનું સ્વરૂપ જ્ઞાન સપાદન કરવા માટે તેમા પ્રવેશ કરે છે અને તે જીવભાવને પામેલા પરમેશ્વરને જ 'તત્ત્વમસિ' (આદિ શ્રુતિવાક્યો) પ્રજાપતિ બ્રહ્મ કહે છે.^{૧૩} આ બ્રહ્મદેવ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે અને દેવર્ષિઓને, પિતૃઓને, મનુષ્યોને, નદીઓને, સમુદ્રોને, દિશાઓને, પર્વતોને, વનસ્પતિઓને, ગંધર્વોને, રાક્ષસોને, પક્ષીઓને, પશુઓને, મૃગોને, સર્પોને, આકાશાદિ અવ્યય (અપક્ષયધર્મરહિત) પદાર્થોને, ઘટ આદિ વ્યય (અપક્ષયધર્મવાળા) પદાર્થોને સરવે છે.^{૧૪} બ્રહ્મદેવે ઉત્પન્ન કરેલા એ ભૂતસમુદાય પૈકી જેણે જેણે પૂર્વ સૃષ્ટિમા જે જે કર્યો કર્યો હોય છે, તેને તેને તે તે કર્યો જ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૫} જે પ્રાણી પૂર્વસૃષ્ટિમા હિંસક હોય છે, તે પુનઃ નવી સૃષ્ટિમા પણ હિંસક થાય છે, તેમ જ જે પ્રાણી પૂર્વસૃષ્ટિમા મૃદુ સ્વભાવનું હોય, કુર હોય, ધર્મી હોય, અધર્મી હોય, સત્યભાષી હોય કે મિથ્યાભાષી હોય, તે સર્વને પૂર્વકર્મના સંસ્કારને લીધે પુનઃ નવી સૃષ્ટિમા પણ તેની તેની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેવું કર્મ કરવાની જ તેને રચિ થાય છે.^{૧૬} જગતરૂપી ઇન્દ્રજનને વિસ્તારનારો વિદ્યાતા આકાશાદિ મહાભૂતોમાં, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમા તથા દ્રવ્યાદિકની આકૃતિઓમા અનેક પ્રકારની ભિન્નતા ઉત્પન્ન કરે છે અને સર્વ જીવોના તથા તે તે પદાર્થોના લોક્તાભાવના અને લોગ્યભાવના સળધને પણ તે પોતે જ ઉત્પન્ન કરે છે.^{૧૭} કેટલા

પ્રત્યેક શરીરમા પ્રવેશ કરે છે, તેથી તે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ જન્ય છે, એમ સૂચવવા માટે બહુવચનનો પ્રયોગ છે

* આ શ્લોકોના આશય, શ્રુતિના આશયને મળે તો જ છે, એમ જણાવવા માટે નીલકંઠે આવ્યા એ શ્રુતિવાક્યો ટાંક્યા છે તદ્વચ તદ્વચાનુપ્રાવિશત્. સ્વ સ્વ પ્રતિસ્વો મમૃત તદસ્ય સ્વ પ્રતિવક્ષ્યામઃ શરીરની ઉત્પત્તિ થયા પછી પરમાત્માએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે પછી કેવળ પોતાનું સ્વરૂપજ્ઞાન સપાદન કરવા માટે જ

એક પુરુષો માને છે કે, કર્મ કરવામાં પુરુષાર્થનું જ પ્રાધાન્ય છે, માટે* પુરુષાર્થ શ્રેષ્ઠ છે, કેટલાએક કહે છે કે,^x દૈવજ શ્રેષ્ઠ છે, કેટલાએક ભૌતિક શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે,⁺ સ્વભાવ જ સર્વનું કારણ છે. વળી કેટલાએક કહે છે કે, પુરુષાર્થ, દૈવ અને સ્વભાવ એ ત્રણે જ્યાં સુધી અલગ અલગ હોય છે, ત્યાં સુધી કંઈ કરી શકતા નથી, પણ ત્રણે એકઠા મળીને જ કોઈ જાતનું કર્મ કરી શકે છે; માટે તે ત્રણેનો એકીભાવ જ શ્રેષ્ઠ છે અને કેટલાએક કર્મ-નું જ પ્રાધાન્ય માનનારા કહે છે કે, આ સૃષ્ટિના વિષયમાં કેવળ પુરુષાર્થ જ કારણ છે, એમ કહી શકાતું નથી, કેવળ દૈવ જ કારણ છે, એમ પણ કહી શકાતું નથી, તેમ જ દૈવ અને પુરુષાર્થ એ બંને કારણ તરીકે છે, એમ પણ કહી શકાતું નથી અને દૈવ તથા પુરુષાર્થ એ બંને કારણ તરીકે નથી, એમ પણ કહી શકાતું નથી; પરંતુ સિદ્ધાંતવેત્તા યોગી-પુરુષો તો એમ જ કહે છે કે, પરબ્રહ્મ જ આ સર્વ જગતનું કારણ છે.^{૧૯-૨૧}

(હવે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સાધન શું અને તેને પ્રાપ્ત કર્યાનું કળ શું તે કહેવાય છે.) જેનું મૂળ શમ અને દમ છે એવો યોગ જ પ્રાણીઓને મોક્ષ-હેતુક થઈ પડે છે અને તે ધર્મનો આશ્રય કરવાથી મનુષ્ય પોતાના મનમાં જે જે વિષયની ઇચ્છા કરે છે, તે તે સર્વને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૨૨} જે મહાભૂત (પરબ્રહ્મ) સર્વ જગતને સરજે છે, તેને કેવળ યોગ-ધર્મથી જ પામી શકાય છે. વળી યોગધર્મમાં એક-નિઃશયેલો પુરુષ કેવળ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ જઈને સર્વ પ્રાણીઓનો પ્રભુ થાય છે.^{૨૩} આ યોગધર્મનો આશ્રય કરીને જ ઋષિઓ અહર્નિશ વેદાધ્યયન

કરતા હતા અને બ્રહ્મદેવે પોતે પણ યોગધર્મ દ્વારા જ આદિચંતરહિત એવી વેદવિદ્યાને શિષ્યપ્રશિષ્ય દ્વારા જગતમાં પ્રવર્તાવી છે.^{૨૪} તેમ જ ઋષિઓનાં નામો, વેદકાળની સૃષ્ટિઓ તથા પ્રાણીમાત્રનાં સિત્ત સિત્ત પ્રકારનાં કૃમો, એ યોગધર્મને લીધે જ પ્રવૃત્ત થયાં છે.^{૨૫} સૃષ્ટિના આદિમાં લોકના ઈશ્વર અજન્મા બ્રહ્મદેવે વૈદિક મત્રોનો ઉચ્ચાર કરી કરીને સર્વ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરી છે; તેમ જ વેદમાં જોવા-માં આવતાં ઋષિઓનાં નામો અને બીજી દિવ્ય સૃષ્ટિઓ પણ તેવી રીતે જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે. (અર્થાત્ વેદના મત્રો દ્વારા જ સર્વથા સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે.)^{૨૬} વેદમાં કહ્યું છે કે, આત્માની સુક્તિ દશ પ્રકારનાં સાધનોથી થઈ શકે છે. તે સાધ-નો આ પ્રમાણે છે : વેદોનું અધ્યયન, ગૃહસ્થા-શ્રમધર્મ, પાનપ્રસ્થાશ્રમધર્મ, સંધ્યોપાસનાદિ સર્વસાધારણ કર્મ, જ્યોતિષ્યોમ આદિ યજ્ઞ, કીર્તિ-જનક કર્મ (વાપ, ફવા, તળાવ વગેરે બંધાવવાં તે), ત્રણ પ્રકારનું માનસિક ધ્યાન* અને જીવન-સુક્તિ, આ દશ સાધનોથી સંસારનાં દુઃખનું ઉલ્લંઘન કરી શકાય છે.^{૨૭} જોકે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ મહાગહન છે-હરવગાહ છે અથવા દુર્વિજ્ઞેય છે, તોપણ વેદ-દ્રષ્ટા વિદ્વાનોએ વેદોક્ત કર્મપ્રસ્તાવોમાં તેને દેવતા-સ્વરૂપે વર્ણવેલું છે અને ઉપનિષદરૂપે વેદાંતમાં અત્યંત સ્પષ્ટ સ્વરૂપે વર્ણવેલું છે, જેથી પૂર્વોક્ત દશ સાધનો દ્વારા બ્રહ્મના સ્વરૂપને જાણી શકાય છે.^{૨૮} દેહાભિમાની જીવને સુખદુઃખાદિ દંદોથી સુક્ત એવો જે પૃથક્કાવ અથવા દ્વૈતદર્શન જોવામાં આવે છે, તેની ઉત્પત્તિ કેવળ કર્મમાંથી જ છે. (કેમ કે સુપુત્રિ અને સમાધિ અવસ્થામાં કૃમોનો જ્યારે ઉપરામ થાય છે, ત્યારે દ્વૈતદર્શિરહેતી જ નથી.) આમ સમજીને આત્મવેત્તા પુરુષે પોતાના વિજ્ઞાન-બળનો આશ્રય કરીને તે દ્વૈતદર્શનનો ત્યાગ કરી દેવો. (અર્થાત્ જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ ત્રણે

* આ મત મીમાંસકોનો છે.

x આ મત જ્યોતિષશાસ્ત્રીઓનો છે. તેઓ માને છે કે, સૂર્ય આદિ ગ્રહો જ શુભઅશુભ કળને આપનારા છે.

+ આ મત સ્વભાવવાદીઓનો અથવા સાંખ્ય-શાસ્ત્રીઓનો છે.

÷ આ મત જૈનોનો છે. તેઓ એકાંતપક્ષનો કદી સ્વીકાર જ કરતા નથી અને કહે છે કે, આઠ કૃમોને લીધે જ જીવોને સંસારમાં બંધાવું પડે છે; માટે તપા-વેદી શિક્ષા ઉપર શયન કરવું વગેરે નિર્જર ધર્મથી જ જીવોનો મોક્ષ થાય છે.

મ. શાં. ૩૨

* અથ્થ આદિ યજ્ઞોનાં અંગોમાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે વિરાટસ્વરૂપનું પ્યાન કરવું તે પ્રથમ પ્યાન; અને જટરાશિ વગેરે પ્રતીકોમાં વૈશ્વાનર નામના કારણ બ્રહ્મનું પ્યાન કરવું તે બીજું પ્યાન; તેમ જ દ્વર આદિ અદ્-ગ્રહની ઉપાસના દ્વારા શુદ્ધ સ્વરૂપનું પ્યાન કરવું તે ત્રીજું પ્યાન છે.

ભાવોથી મુક્ત થવું.)^{૨૯} મુમુક્ષુ પુરુષે શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એવાં બે બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. તેમાં પ્રથમ શબ્દબ્રહ્મની (પ્રભુવર્મત્રની) ઉપાસના કરવામાં કુશળ થયેલો પુરુષ અંતે પરબ્રહ્મને (તુરીયબ્રહ્મને) પામી શકે છે.^{૩૦}

ક્ષત્રિયો પશુઓની હિંસાવાળા રાજસૂય આદિ યજ્ઞો કરે છે, વૈશ્યો હાંગેર વગેરે હોમદ્રવ્યો હોમીને યજ્ઞો કરે છે, શૂદ્રો ત્રણે વર્ણોની સેવારૂપ યજ્ઞને કરે છે અને બ્રાહ્મણો બ્રહ્મની ઉપાસનારૂપ તપશ્ચર્યા કરીને યજ્ઞો કરે છે;^{૩૧} પરંતુ આવા યજ્ઞોનું વિધાન કેવળ ત્રેતાયુગમાં જ હોય છે; પણ સત્યયુગમાં હોતું નથી. (કેમ કે તે યુગમાં તો સર્વ યજ્ઞવિધિઓ સ્વતઃસિદ્ધ જ હોય છે.) વળી દ્વાપર અને કલિયુગમાં તો યજ્ઞવિધિનો સમૂળગો નાશ જ થાય છે.^{૩૨} સત્યયુગના મનુષ્યો કેવળ અદૈતધર્મ ઉપર જ નિષ્ઠા રાખનારા હતા, જેથી તેઓ તપ વડે જોઈ શકતા હતા કે, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને કામ્ય યજ્ઞયાગાદિ કેવળ દૈતરૂપ જ હોય છે તથા તુચ્છ હોય છે, માટે તેઓ (એ યજ્ઞયાગાદિના કૃળનો ત્યાગ કરી દઈને) કેવળ યોગપરાયણ જ રહેતા હતા.^{૩૩} પછી ત્રેતાયુગમાં સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણીઓને પોતપોતાના ધર્મમાર્ગમાં નિયમિત રાખનારા મહાબળવાન એવા અનેક ઋષિઓ ઉત્પન્ન થયા. (કેમ કે તે યુગમાં મનુષ્યો પોતાની મેળે ધર્મ કરવા માટે પ્રવૃત્ત થતા ન હતા, તેથી તપોબળવાળા ધર્મશાસ્ત્રી, તેઓને ઉપદેશ આપીને ધર્માતુષ્ઠાન કરાવતા હતા.)^{૩૪} આ પ્રમાણે ત્રેતાયુગમાં વેદોની, યજ્ઞોની તથા વર્ણશ્રેણીની બરાબર નિયમિત વ્યવસ્થા હતી; પરંતુ પછીના દ્વાપરયુગમાં મનુષ્યોનાં આયુષ્ય ઓછાં થવા માંડ્યાં તથા પોતપોતાના ધર્મોથી તેઓ બ્રહ્મ થવા લાગ્યાં.^{૩૫} અને પછી કલિયુગમાં તો કોઈ કોઈ સ્થળે જ વેદોની સ્થિતિ જોવામાં આવે છે; સમગ્ર યજ્ઞોના તો ઉત્તેજ જ થઈ જાય છે અને સર્વ મનુષ્યો પણ કેવળ અધર્મને લીધે પીડાયા કરે છે.^{૩૬} પૂર્વે સત્યયુગમાં જે ધર્મ જોવામાં આવતો હતો, તે જ ધર્મ હજી પણ મનનો જય કરનારા, યોગની અંદર નિષ્ઠા રાખનારા અને વેદાંતશાસ્ત્રનું શંકણમનન કરનારા બ્રાહ્મણો વિષે જોવામાં

આવે છે. (માટે તેવા બ્રાહ્મણો સત્યયુગનું જ સ્વરૂપ છે, એમ સમજવું.)^{૩૭} સત્યયુગ સિવાયના બીજા પ્રત્યેક યુગમાં, પોતપોતાના ધર્મમાં સ્થિતિ કરનારા વૈદિક મનુષ્યો વેદોક્ત પ્રમાણને જ અનુસરીને ધર્મપાલન, વ્રતાનુષ્ઠાન તથા તીર્થક્ષેત્રાદિમાં ગમન વગેરે કરે છે; પરંતુ તે સર્વ કેવળ કામનાપૂર્વક કરે છે. (અર્થાત્ ત્રેતાયુગમાં સ્વર્ગની ઇચ્છાથી ધર્મકર્મ કરવામાં આવે છે, દ્વાપરયુગમાં પુત્રાદિકની ઇચ્છાથી ધર્મકર્મ કરવામાં આવે છે અને કલિયુગમાં શત્રુમારણ આદિ કામનાઓને માટે ધર્મકર્મ કરવામાં આવે છે.)^{૩૮} જેમ વર્ષાઋતુમાં વૃદ્ધિના પ્રભાવથી અનેક સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓની વૃદ્ધિ થઈ પડે છે, તેમ પ્રત્યેક યુગમાં અનેક ધર્મો તથા અધર્મો વધી પડે છે અને ક્ષીણ પણ થાય છે.^{૩૯} જેમ ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થયેલી ઋતુઓમાં તેનાં તેનાં અનેક પ્રકારનાં સ્વરૂપો વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે, તેમ સૃષ્ટિના આરંભસમયે બ્રહ્મદેવની અંદર ઉત્પાદક શક્તિ વધી પડે છે અને સૃષ્ટિના પ્રલયસમયે રુદ્રદેવની અંદર સંહારક શક્તિ વધી પડે છે.^{૪૦} આ રીતે ચતુર્થુગાત્મક કાળનાં અનેક પ્રકારનાં સ્વરૂપો અનાધનંત હોઈને પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરે છે અને સંહારી નાખે છે, એ વિષયનું મેં તારી પાસે વર્ણન કર્યું.^{૪૧} જગતનાં ચારે પ્રકારનાં પ્રાણીઓનું મૂળ અધિષ્ઠાન કેવળ કાળ જ છે. વળી તે કાળ જ સર્વ પ્રાણીઓનું ધારણ કરે છે, પોષણ કરે છે અને કાળ પોતે જ પ્રાણીઓરૂપે પ્રકટ થાય છે;^{૪૨} એટલું જ નહિ પણ સૃષ્ટિ, કાળ, યજ્ઞાદિ ક્રિયા, વેદ, કર્મકંટો પુરુષ, દેહાદિકની એટલા અને યજ્ઞાદિ ક્રિયાના કળભૂત સ્વર્ગોદિ લોકો એ બધાં કાલાત્મા પુરુષનાં જ (પરમાત્માનાં જ) સ્વરૂપો છે. હે પુત્ર! તે મને જે વિષયનો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તેના સંબંધમાં મેં તને સર્વ કંઈ કહ્યું છે.^{૪૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત ભોક્ષધર્માતુશાસનપર્વમાં 'આસયુક્તસંવાદ-જગતની રચના'

નામનો અધ્યાય ૨૩૨માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩૩ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-જગતનો પ્રલય

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

પ્રત્યાહારં તુ વક્ષ્યામિ શર્વર્યાદૌ ગતેઽહનિ ।

યથેદં કુસ્તેઽધ્યાત્મં સુદક્ષમં વિશ્વમીશ્વરઃ ॥ ૧ ॥

વ્યાસે કહ્યું : હે પુત્રા ! પોતાનો દિવસ સમાપ્ત થયા પછી ન્યારે રાત્રિનો આરંભ થાય છે, ત્યારે ઉશ્વર-બ્રહ્મા આ સમગ્ર જગતને અત્યંત સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે પોતાના શરીરમાં સમાવી દે છે, જેથી તેને પ્રત્યાહાર અથવા પ્રલય કહેવામાં આવે છે. આ પ્રલયતું હું તારી પાસે વર્ણન કરું છું.^૧ ન્યારે સૃષ્ટિનો પ્રલયકાળ ઉપરિચિત થાય છે, ત્યારે આકાશ-માંથી સૂર્યની જ્વાળાઓ તથા સંકર્ષણના મુખમાંથી નીકળેલા અગ્નિની સાત જ્વાળાઓ જગતમાં ફેલાઈ જાય છે અને પછી આપું જગત એકદમ બળવા માંડે છે.^૨ તે વેળા પૃથ્વી ઉપર જે જે સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ હોય છે, તેઓ સર્વ અગ્નિમાં ખળી જાય છે અને છેક પૃથ્વીરૂપ થઈ જાય છે.^૩ આ રીતે સર્વ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનો લય થઈ જાય છે અને વૃક્ષોનો તથા તૃણાદિકનો પૃથ્વી ઉપરથી નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે આખી પૃથ્વી કાચળાની પીક જેવી ભૂખરવળી^૪ ભેવામાં આવે છે.^૫ પછી ન્યારે પૃથ્વીના ગંધશુભને જળ શ્રદ્ધ ધરી લે છે, ત્યારે ગંધશુભથી હીન થઈ પડેલી પૃથ્વીનો પણ લય થઈ જાય છે.^૬ અને તે સમયે મેટી ગર્જનાઓ કરતાં મોળંવાળું જળ સર્વત્ર ઊભારાઈ નીકળે છે અને આખા જગતને ઊણી દઈને ઊછળવા માંડે છે.^૭ હે તાત ! એ જળના શુભને પણ ન્યારે તેજ શ્રદ્ધ કરે છે, ત્યારે શુભહીન થયેલા તે જળનો પણ તેજમાં લય થઈ જાય છે.^૮ તે પછી ન્યારે આકાશના મધ્યભાગમાં રહેલા સૂર્યને, અગ્નિની મહાન જ્વાળાઓ ઢાંકી દે છે, ત્યારે અગ્નિની જ્વાળાઓથી પૂર્ણ થયેલું આ સર્વ આકાશ એકદમ અભવસ્થામાં થઈ રહે છે.^૯ એ સમયે તેજના રૂપશુભને વાયુ શ્રદ્ધ ધરી લે છે, એટલે તુરત જ ન્યારેબાળુ સળગી ઊઠેલા અગ્નિ શાંત પડી જાય છે અને મહાતોફાની વાયુ વાવા માંડે છે.^{૧૦} પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રચંડ મુસવાટાવોનો તે વાયુ

ઉપરનીચે, આડોચવળો એમ દશે દિશાઓમાં ફુંકાવા માંડે છે.^{૧૧} ત્યારે વાયુના સ્પર્શશુભને પણ આકાશ આસ કરી જાય છે; જેથી તે તોફાની વાયુ શાંત પડી જાય છે અને શબ્દશુભવાળું માત્ર આકાશ જ અવશેષ રહે છે.^{૧૨} આ આકાશ રૂપ, રસ, સ્પર્શ, ગંધ અને આકારથી રહિત હોઈને આખા જગતને શબ્દાદ્યમાન કરતું સ્થિતિમાન હોય છે.^{૧૩} તે સમયે સર્વ વ્યક્ત પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરનારું મન પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આકાશના શબ્દશુભને આકર્ષી લે છે, જેથી આકાશનો પણ લય થઈ જાય છે. (આ રીતે મનઃકલ્પિત વિરાટનો છંદ મનમાં જ લય થઈ જાય છે.) આતું નામ જ બ્રાહ્મપ્રલય કહેવાય છે.^{૧૪} એ પ્રમાણે મનની અંદર સર્વનો લય થઈ ગયા પછી ચંદ્રમા પોતાના શુભોમાં તેને (મનને) દાખલ કરીને ગળી જાય છે. (અર્થાત્ આપણા વ્યદિરૂપ મનનો હિરણ્યગર્ભના સમદિરૂપ મનમાં લય થઈ જાય છે.) આ રીતે મનનો પોતાના અધિષ્ઠાનભૂત ચંદ્રમાં (હિરણ્યગર્ભના સમદિ મનમાં) લય થઈ ગયા પછી તે ચંદ્રમા (હિરણ્યગર્ભનું) સમદિ મન) અવશેષ રહે છે.^{૧૫} આ

* આ ૧૪-૧૫-૧૬-૧૭ એ ચાર શ્લોકો ઉપર વિચાર કરતાં જણાય છે કે, આ અધ્યાયમાં-જગતના પ્રલયની અથવા જ્ઞાના દૈનિક પ્રલયની વાત નથી, પરંતુ યોગીપુરને પ્રલયમંત્રની ઉપાસના દ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરવી, તે વિષયની વાત છે. તેનો તાત્પર્યોર્થ આ પ્રમાણે છે : યોગીએ પ્રલયમંત્રની ઉપાસના કરતી વેળા ગ, ઝ, મ્ અને અર્ધમાત્રાશ્વ પ્રલયમાં અનુક્રમે વિશ્વ, તેજસ, પ્રાગ અને તુરીય એ ચારેનું ધ્યાન કરતું ભોઈ એ અને જાણતું ભોઈ એ કે, આ સમગ્ર દશમાન પ્રપંચ કેવળ મનરૂપ છે, માટે મનનો અકારાત્મક વિશ્વાત્માં લય કરવો, એ અકારાત્મક વિશ્વાત્માંનો અકારાત્મક તેજસમાં લય કરવો, એ અકારાત્મક તેજસનો મુકારાત્મક પ્રાગમાં લય કરવો અને મુકારાત્મક પ્રાગનો અર્ધમાત્રાશ્વ તુરીયમાં લય કરવો, આ રીતે યોગીપુરને પ્રલયમંત્રમાં ઉત્તરોત્તર પ્રવિલાપન કરીને પર-જ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે. સમાધિનિદ્ર યોગીપુરને પોતાના મનનો સંકેતમાં લય કરે છે, જેથી કેવળ સંકેતરૂપે જ રહે છે અને તે સમયે તેને 'હું' એવું બાન રહેતું નથી, પણ માત્ર અતિ સૂક્ષ્મ કલ્પના જ રહે છે. એ સૂક્ષ્મ કલ્પનાનો પણ ન્યારે લય થઈ જાય છે, ત્યારે તેને જ્ઞાનમુક્તા દશા પ્રાપ્ત થાય છે. આતું નામ જ સર્વોત્તમ જ્ઞાન કહેવાય છે.

અંદ્રમાસંક્રંત સમષ્ટિ મનને ઘણે લાંબો સમય વીત્યા પછી સંકલ્પ વશ કરે છે અને ચિત્તને સંકલ્પ આસ કરે છે. આતું નામ જ સર્વોત્તમ જ્ઞાન કહેવાય છે.^{૧૫} વિજ્ઞાનરૂપ હિરણ્યગર્ભને પશુ કાળ (શોધિત ત્વં પદાર્થ), આસ કરી બંધ છે અને તે કાળને બળ નામની શક્તિ આસ કરી બંધ છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે; અથવા બળ નામની શક્તિને કાળ જ આસ કરી બંધ છે અને તે કાળને ('નેહ નાનાતિ કિંચન' ઇત્યાદિ શાસ્ત્રજ્ઞાનરૂપ) વિદ્યાઆસ કરી બંધ છે.^{૧૬} તે સમયે જ્ઞાની પુરુષ આકાશના શબ્દગુણો (અથાત્ બિંદુનાદનો) પોતાના આત્મામાં લય કરી દે છે અને પછી જે તત્ત્વ અવશેષ રહે છે, તે જ અવ્યક્ત, સનાતન અને સર્વોત્કૃષ્ટ પરબ્રહ્મ છે. આ રીતે સર્વ ભૂતોને પરબ્રહ્મમાં જ લય થાય છે અને અંતે કેવળ પરબ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે.^{૧૭} આ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનતું મેં તને ઉત્તમ રીતે વર્ણન કરી દેખાડ્યું છે, એમાં કંઈ સંશય નથી; કેમ કે પરમાત્મસ્વરૂપ થયેલા યોગીપુરુષોએ આ જ્ઞાનને વિદ્યામય બાણીને પોતાના ઉત્તમ શિષ્યોને કહ્યું છે.^{૧૮} આ પ્રમાણે એક એક હજાર યુગના આદિમાં તથા અંતમાં બ્રહ્મદેવનાં રાત્રિદિવસ થાય છે. તે સમયે સૃષ્ટિનો પ્રલય તથા ઉત્પત્તિ પશુ થાય છે અને તેને જ બ્રહ્મ (ચક્રાર) તથા અવ્યક્ત (પ્રત્યગાત્મા) કહેવામાં આવે છે.^{૧૯}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વત્કાંત મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'આસશુક્રસંવાદ-જગત્તો પ્રલય' નામનો
અધ્યાય ૨૩૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩૪ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)—બ્રાહ્મણનાં કર્તવ્ય

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

ભૂતગ્રામે નિયુક્તં યત્ તદેતન્કીર્તિતં મયા ।

બ્રાહ્મણસ્ય તુ યત્કૃત્યં તત્તે વક્ષ્યામિ તન્મૃણુ ॥૧॥

વ્યાસે કહ્યું : હે પુત્ર ! સર્વ ભૂતસમુદાયના સંબંધમાં તેં મને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તેનો મેં તને ઉત્તર આપ્યો. તો હવે બ્રાહ્મણનાં કર્તવ્યો વિષે હું તને કહું છું, સાંભળ. ^૧ બ્રાહ્મણે ભતકર્મથી આરબીને સમાવર્તન પર્વતના સંસ્કારો કરવા બેઠેલા અને તે સર્વ સંસ્કારોમાં યથાયોગ્ય દક્ષિણ

આપવી બેઠેલા. તેમાં પશુ ઉપનયનસંસ્કાર થઈ ગયા પછી વેદમાં પારંગત થયેલા આચાર્યની પાસે સાંગોપાંગ વેદાધ્યયન કરીને તથા ગુરુની સેવામાં આસક્ત રહીને ગુરુના ઋણમાંથી મુક્ત થવું બેઠેલું અને પછી યજ્ઞવેતા થયેલા બ્રાહ્મણે સમાવર્તન-સંસ્કાર કરવો બેઠેલો.^{૨,૩} તે પછી આચાર્યની આજ્ઞા લઈને ચાર આશ્રમોમાંહેના કોઈએક આશ્રમમાં દેહનો અંત આવે, ત્યાં સુધી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે રહેવું બેઠેલો.^૪ બે ઇન્દ્રિયા થાય તો પ્રભને ઉત્પન્ન કરવા માટે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડીને રહેવું અથવા ચાવજીવ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવું; અથવા તો વનમાં ગુરુની પાસે રહેવું અથવા તો સંન્યાસધર્મ તું પાલન કરવું;^૫ પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ બીજા ત્રણે આશ્રમધર્મોનું મૂળ કહેવાય છે અને વળી તે આશ્રમમાં રહેવાથી કામક્રોધાદિ કષાયો પરિપક્વ થાય છે અને સર્વ ઇન્દ્રિયોતું દમન થાય છે; જેથી ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ પાછળથી સર્વ આશ્રમોમાં સિદ્ધ થઈ શકે છે;^૬ માટે વેદાધ્યયનસંપન્ન થયેલા બ્રાહ્મણે પ્રથમ ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ પ્રવેશ કરવો, પ્રભુઓ ઉત્પન્ન કરવી અને દેવ, પિતૃ તથા મનુષ્યના ઋણમાંથી મુક્ત થવું. આ રીતે સર્વ કર્મો દ્વારા પવિત્ર થયા પછી બીજા આશ્રમોનો સ્વીકાર કરવો.^૭ ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને બીજા આશ્રમમાં દાખલ થયેલા બ્રાહ્મણે પૃથ્વી ઉપર અત્યંત પવિત્ર ગણાતા સ્થાનમાં નિવાસ કરવો અને ત્યાં રહીને જગતમાં એક આદર્શ ભૂત થવા માટે તથા ઉત્તમ યજ્ઞ સંપાદન કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો.^૮ અતિ મહાન તપશ્ચર્યા કરવાથી, વિદ્યાઓમાં પારંગત થવાથી, યજ્ઞયાગ કરવાથી અને દાનધર્મ તું પાલન કરવાથી બ્રાહ્મણોનો યજ્ઞ વધે છે.^૯ જે બ્રાહ્મણની કીર્તિ આ જગતમાં બધાં સુધી યજ્ઞચક્રી થઈ રહે છે, ત્યાં સુધી તે બ્રાહ્મણ પુરુષ વંતોના અનંત લોકોમાં નિવાસ કરે છે.^{૧૦} બ્રાહ્મણોનો એ જ ધર્મ છે કે, તેઓએ બીજાઓને વેદાધ્યયન કરાવવું, પોતે વેદાધ્યયન કરવું, બીજાઓને યજ્ઞ કરાવવા, પોતે યજ્ઞ કરવા, વિના કારણ પ્રતિશ્રદ્ધ કરવો નહિ અને મિથ્યા દાન દેવું નહિ.^{૧૧} બ્રાહ્મણે કોઈ યજ્ઞમાનતું, શિષ્યતું કે કન્યાતું પુણ્ય ધન મળી આવે, ત્યારે તે ધનથી યજ્ઞ કરવા અથવા તે ધનનું દાન કરી દેવું; પશુ પોતે એકલાએ તેને

ઉપલોગ કરવો નહિ.^{૧૨} બ્રાહ્મણ જ્યારે ગૃહસ્થા-
શ્રમમાં રહેતો હોય, ત્યારે દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ,
શુરુઓ, વૃદ્ધો, આતુરો અને ક્ષુધાતુરોને માટે તેણે
અવશ્ય પ્રતિશ્રદ્ધ કરવો; કેમ કે તે સમયે પ્રતિશ્રદ્ધ વિના
બીજું કોઈ તીર્થ (ઉપાય) નથી.^{૧૩} જે મનુષ્યો
કોઈના ભયથી યુક્ત રીતે રહેતા હોય, શત્રુઓથી
સંતાપ પામ્યા હોય અથવા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે
ઉદય પામવાની ઇચ્છા રાખતા હોય, તેવા મનુષ્યોને
બ્રાહ્મણોએ પોતાની શક્તિ ઉપરાંત પણ દ્રવ્યદાન
આપવું અને (દ્રવ્યનો જો અભાવ હોય તો) રાંધેલા
અન્નમાથી પણ તેઓને કંઈક આપવું;^{૧૪} કેમ કે જે
પુરુષો પોતાની યોગ્યતાને લીધે સુપાત્ર ગણાતા
હોય તેઓને ન આપવા જેવી એક પણ વસ્તુ
નથી. (અર્થાત્ સુપાત્ર પુરુષોને તો સર્વસ્વ અર્પણ
કરી દેવું જોઈએ.) વિદ્વાનો કહે છે કે, ઇંદ્રનો
ઉચ્ચેશ્રવા ઘોડો પણ સત્પુરુષોને અવશ્ય અર્પણ
કરી દેવો જોઈએ.^{૧૫} મહાન્નતધારી રાજા સત્યસંધે
કોઈએક બ્રહ્મહત્યારા પુરુષને તેની ઇચ્છાનુસાર
વીનવીને પોતાના પ્રાણ અર્પણ કર્યા હતા અને
બ્રાહ્મણના પ્રાણ બચાવ્યા હતા, જેથી તે સ્વર્ગમાં
ગયો.^{૧૬} સંકૃતિના પુત્ર રાજા રતિદેવે મહાત્મા
વસિષ્ઠને શીતલ તથા ઉષ્ણ જળ અર્પણ કર્યું હતું,
જેથી હજી સુધી પણ સ્વર્ગલોકમાં તે પૂજ્ય છે.^{૧૭}
અત્રિના પુત્ર બુદ્ધિમાન ઇંદ્રદમન રાજાએ કોઈએક
સુપાત્રને વિવિધ પ્રકારના ધનનું દાન કર્યું હતું,
તેથી તેને અનંત લોકોની પ્રાપ્તિ થઈ છે.^{૧૮} ઉશી-
નરના પુત્ર રાજા શિબિએ એક બ્રાહ્મણને માટે
પોતાનાં અંગો તથા પ્રીતિપાત્ર એક ઔરસપુત્ર
અર્પણ કરી દીધા હતાં, જેથી તે સ્વર્ગલોકમાં ગયો
છે.^{૧૯} કાશીના રાજા પ્રતર્દને બ્રાહ્મણને માટે પોતાનાં
અન્ને નેત્રો અર્પણ કરી દઈને આ લોકમાં તથા
પરલોકમાં અતુલ કીર્તિ સંપાદન કરી છે.^{૨૦} દેવા-
નુષ નામના રાજાએ તર્દન સુવર્ણનું, આઠ સળીઓ-
વાળું અને મહાકિંમતી એવું એક દિવ્ય છત્ર બ્રાહ્મણ
ને અર્પણ કર્યું હતું, જેથી તે રાજા પોતાના રાષ્ટ્રની
સાથે સ્વર્ગલોકમાં ગયો.^{૨૧} અત્રિગોત્રના મહા
તેજસ્વી સાંકૃતિઋષિએ પોતાના શિષ્યોને નિર્જુણ
બ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો, જેથી તે સર્વોત્તમ
દિવ્યલોકમાં ગયા.^{૨૨} પ્રતાપી અંબરીષ રાજા દશ

અબજ ગાયોનું બ્રાહ્મણોને દાન આપીને પોતાના
રાષ્ટ્રની સાથે સ્વર્ગલોકમાં ગયો છે.^{૨૩} સાવિત્રીએ
પોતાનાં બન્ને દિવ્ય કુંડલો બ્રાહ્મણને અર્પણ કરી
દીધાં અને જનમેજય રાજાએ બ્રાહ્મણને માટે પોતાનું
શરીર અર્પણ કરી દીધું, જેથી તેઓ બન્ને સ્વર્ગ-
લોકમાં ગયા.^{૨૪} વૃયાહર્ષનો પુત્ર યુવનાથ રાજા
સર્વ પ્રકારનાં રત્નો, પ્રિય સ્ત્રીઓ તથા સુંદર ગૃહો
દાનમાં આપી દઈને સ્વર્ગલોકમાં ગયો છે.^{૨૫} વિદેહ
દેશના રાજા નિમિએ પોતાનું રાજ્ય બ્રાહ્મણોને
આપી દીધું હતું. જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે આખી
પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને અર્પણ કરી દીધી હતી અને ગય-
રાજાએ પણ નગરો સહિત પૃથ્વીનું દાન કરી દીધું
હતું.^{૨૬} જે સમયે વરસાદ વરસ્યો ન હતો અને
ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો, તે સમયે પ્રજાપતિ
વસિષ્ઠે બ્રહ્મદેવની પેઠે સર્વ પ્રજાઓને જિપ્પાકી
હતી.^{૨૭} કર્ધમનો કૃતાત્મા પુત્ર મરુત રાજા અગિરા
સુનિને પોતાની કન્યા અર્પણ કરીને તત્કાળ સ્વર્ગ-
લોકમાં ગયો હતો.^{૨૮} પંચાલ દેશનો મહાબુદ્ધિમાન
રાજા બ્રહ્મદત્ત શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોને શંખ નામના આખા
ભંડારનું દાન કરી દઈને દિવ્યલોકને પામ્યો છે.^{૨૯}
રાજા મિત્રસહ મહાત્મા વસિષ્ઠને પોતાની મહત્ત્વની
નામની સ્ત્રી અર્પણ કરીને તે સ્ત્રીની સાથે સ્વર્ગ-
લોકમાં ગયો છે.^{૩૦} મહાચક્રસ્વી રાજાષિં સહસ્રજિત
બ્રાહ્મણોને માટે પોતાના પ્રિય પ્રાણનો ત્યાગ કરીને
મહાઉત્તમ લોકમાં ગયો છે.^{૩૧} રાજા શતધુમ્ન
મુદ્ગલઋષિને સર્વ કામ્યપદાર્થોથી ભરપૂર એવું
એક સુવર્ણનું ગૃહ અર્પણ કરીને સ્વર્ગલોકમાં ગયો.
શાલ્વદેશનો પ્રતાપી રાજા દ્યુતિમાન ઋચીક નામના
બ્રાહ્મણને આખું રાજ્ય આપી દઈને ઉત્તમ લોકમાં
જઈ પહોંચ્યો છે.^{૩૨,૩૩} મહાસમર્થ રાજાષિં લોમ-
પાદે પોતાની શાતા નામની પુત્રી ઋષ્યટ્ટાંગને
અર્પણ કરી દઈને સર્વ કામનાઓને પરિપૂર્ણ કરી
હતી.^{૩૪} રાજાષિં મહિરાથ પોતાની સુંદર કન્યાનું
હિરણ્યકંઠરતને દાન કરીને દેવોથી સ્તુતિ કરાતા
દિવ્યલોકમાં ગયો છે.^{૩૫} મહાતેજસ્વી રાજા પ્રસેન-
જિત વાછરડાંવાળી એક લાખ ગાયોનું દાન કરીને
ઉત્તમ લોકને પામ્યો છે.^{૩૬} આ સિવાયના બીજા
અનેક જિતેન્દ્રિય મહાત્માઓ દાન તથા તપશ્ચર્યાદ્વારા
શુદ્ધ અતઃકરણવાળા થઈને સ્વર્ગલોકમાં ગયા

છે. ૩૭ આ સર્વ મહાપુરુષો દાન આપીને, યજ્ઞો કરીને તથા પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરીને સ્વર્ગલોકને પામ્યા છે, માટે તેઓની કીર્તિ બધાં સુધી આ પૃથ્વી રહેશે ત્યાં સુધી અચળ રહેશે. ૩૮

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વાત્મજ મોક્ષધર્મોત્તરાસન-પર્વમાં 'વ્યાસશુકસંવાદ-બ્રાહ્મણનાં કર્તવ્ય' નામનો અધ્યાય ૨૩૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩૫ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાતુ)-બ્રાહ્મણનાં કર્તવ્ય

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

ત્રયીં વિદ્યામવેક્ષેત વેદેષૂક્તામથાંગતઃ ।

ઋક્સામવર્ણાક્ષરતો યજુષોઽથર્વજ્ઞસ્તથા ॥ ૧ ॥

વ્યાસે કહ્યું : હે પુત્ર શુક ! બ્રાહ્મણે કર્મજ્ઞાન અને ઉપાસનારૂપ વેદોક્ત ત્રયીવિદ્યાનું તેનાં અંગો સહિત અધ્યયન કરવું જોઈએ; એટલું જ નહિ પરંતુ ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ તથા અથર્વવેદ-માથી સ્વર અને અક્ષર સહિત તેનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. ૧ બ્રાહ્મણોનાં ષટ્કર્મોની અંદર પરમાત્મા હમેશાં નિવાસ કરે છે, માટે જે બ્રાહ્મણ વેદોક્ત-કર્મોમાં કુશળ હોય છે, અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં નિપુણ હોય છે અને સત્ત્વવાન હોય છે, તેઓ મોટા ભાગ્ય શાળી ગણાય છે અને જગતની ઉત્પત્તિને તથા લયને તેઓ જાણે છે. આમ સમજીને પ્રત્યેક બ્રાહ્મણે ધર્મપૂર્વક વર્તવું જોઈએ અને સત્પુરુષને છાજે તેવી ક્રિયાનું આચરણ કરવું જોઈએ. ૨, ૩ બ્રાહ્મણે કોઈ પણ પ્રાણીને પીડા આપ્યા વિના પોતાની આજીવિકા ચલાવવી જોઈએ, સત્પુરુષો પાસેથી વિજ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, સદાચારી થવું જોઈએ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં કુશળ થવું જોઈએ. ૪ ગૃહસ્થી બ્રાહ્મણે કર્મ તથા સત્ત્વશુભમાં રહીને લોકમાં વિચરવું જોઈએ, સ્વધર્મોત્તસાર ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ અને યજ્ઞ-યાજ્ઞન, અધ્યયન-અધ્યાપન તથા દાન અને પ્રતિગ્રહ આ છ કર્મોમાં આસક્ત રહેવું જોઈએ. ૫ શ્રદ્ધાળુ બ્રાહ્મણે નિરંતર પાંચ મહાયજ્ઞો કરવા, ધર્મસંપન્ન થવું, પ્રમાદરહિત થવું, દમશુભ્રનિધ થવું, ધર્મવેત્તા થવું અને મનનો જય કરવો. ૬ હર્ષનો, મદનો તથા ક્રોધનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે, એવો બ્રાહ્મણ કદી દુઃખી થતો નથી; તેમ જ

દાન, અધ્યયન, યજ્ઞ, તપ, લજ્જા, સરળતા અને દમશુભ્રને ધારણ કરીને બ્રાહ્મણ પોતાના બ્રહ્મતેજની વૃદ્ધિ કરે છે અને પાપનો નાશ કરે છે. બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણે પાપવાસનાનો ત્યાગ કરીને અલ્પ હારી થઈ ને, ઇન્દ્રિયોને જીતીને તથા કામક્રોધને વશ કરીને બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત કરવા તત્પર થવું. વળી તેણે અગ્નિનું તથા બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું, દેવતાઓને પ્રજ્ઞામ કરવા, દૂર વાણી બોલવી નહિ અને અધર્મશુદ્ધિ હિંસાનો ત્યાગ કરવો. આપું વર્તન રાખવા માટે બ્રાહ્મણને પ્રાચીનકાળથી શાસ્ત્ર આજ્ઞા આપ્યા કરે છે. ૭-૧૦ જે બ્રાહ્મણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના હેતુથી કર્મો કરે છે, તે પ્રત્યેક કર્મોમાં સિદ્ધ થાય છે અને એ રીતે કર્મ કરનારો બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણ પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી જળવાળી, લોભરૂપી તટવાળી, ક્રોધરૂપી ક્રીચડવાળી, વારણ કરવાને અશક્ત અને મહાદુસ્તર એવી ઘોર સંસારરૂપી નદીને તરી બંધ છે. બ્રાહ્મણે લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ કે, અત્યંત મોહ ઉપભવનારો કાળ સદાને માટે પોતાની સામે સજ્જ થઈ ને જિલ્લો જ છે અને આ સર્વ જગત વિધિએ નિર્મોણ કરેલા મહાબળવાન સ્વભાવરૂપી પ્રવાહમાં નિરંતર તણાયા કરે છે. વિધાતાએ ઉત્પન્ન કરેલાં સર્વ પ્રાણીઓ સદાય અરખલિત રીતે વહે નારા, કાળરૂપી જળવાળા, વયોરૂપી મોટી ધૂમરીઓવાળા, મહિનાઓરૂપી તરંગવાળા, ઋતુઓરૂપી વેગવાળા, યજ્ઞવાડિયાંરૂપી તૃણલતાવાળા, નિમેષ અને ઉન્મેષરૂપી ક્રીણવાળા, રાત્રિદિવસરૂપી પાણીના પૂરવાળા, કામરૂપી ઝૂડવાળા, વેદો અને યજ્ઞોરૂપી મહાવાઓવાળા, પ્રાણીઓના ધર્મરૂપી ભેટવાળા, અર્થ અને કામરૂપી જળવાળા, સત્ય વાણી અને મોહરૂપી તીરવાળા, અહિંસારૂપી વૃક્ષવાળા, યુગરૂપી મધ્યભાગમાં રહેલા ધરાવાળા અને બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલા એ સ્વભાવરૂપી ઘોર પ્રવાહમાં તણાઈ ને યમલોકમાં પહોંચી બંધ છે. ૧૧-૧૭ આ સ્વભાવ પ્રવાહને બુદ્ધિમાન એવા ધીર પુરુષો પોતાની બુદ્ધિરૂપી નૌકાઓથી તરી જશે; પણ બુદ્ધિ વિનાના મૂખોઓ શું કરી શકશે? ૧૮ ખરેખર, જે પુરુષ બુદ્ધિમાન હોય છે, તે જ એ પ્રવાહને તરી બંધ છે, પણ મૂર્ખ પુરુષ તેને તરી શકતો નથી; કેમ કે બુદ્ધિમાન પુરુષ પોતે દૂર રહી હોવા છતાં પણ

શુભદોષને સર્વત્ર જોઈ શકે છે; ^{૧૯} પરંતુ જેનું ચિત્ત ચંચળ હોય છે અને વિષયગ્રસ્ત હોય છે, તેવો અદ્યપુદ્ગિ મનુષ્ય શુભદોષના સંબંધમાં સંશયાકુલ રહે છે અને તેથી જ તેવો બુદ્ધિહીન મનુષ્ય એ પ્રવાહને તરી શકતો નથી. (આપણે જોઈએ જ છીએ કે) જે કોઈ મનુષ્ય એક સ્થળે બેસી રહે છે, તે આગળ જઈ શકતો નથી. ^{૨૦} જે પુરુષની પાસે બુદ્ધિરૂપી તરવાતું સાધન નથી, તે પુરુષ આ સંસારપ્રવાહમાં કોઈ એક મહાન દોષને જોતાં જ મૂંઝાઈ જાય છે અને તે દોષમાં સપડાઈ પડે છે; તેમ જ જે પુરુષ કામરૂપી ઝૂડથી પકડાઈ ગયો હોય છે, તેને સાધારણ જ્ઞાન થયું હોય છે, તોપણ તે તેને તારી શકતું નથી; ^{૨૧} માટે વિચક્ષણ પુરુષે આ સંસારરૂપી પ્રવાહને તરી જવા માટે અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને તે પ્રયત્ન એ જ કે, તેણે બ્રાહ્મણ બની જવું જોઈએ; અર્થાત્ બ્રહ્મનિષ્ઠ થવું જોઈએ. ^{૨૨}

શુદ્ધ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રાહ્મણે અધ્યાપન, યાજન અને પ્રતિશ્રદ્ધ કરીને પોતાની આજીવિકા ચલાવવી નહિ; સ્વાધ્યાય, યજન અને દાન એ ત્રણે કર્મોમાં નિત્ય તત્પર રહેવું. સંસારસાગર તરી જવા માટે પ્રયત્ન કરવો અને પોતાની બુદ્ધિ દ્વારા સંસારમાંથી મુક્ત થવું. ^{૨૩} જે બ્રાહ્મણ જાત-કર્મોદ્ધિ સંસ્કારોથી સંસ્કારી થયેલો હોય છે, દમ-શુભને ધારણ કરનારો હોય છે, નિત્ય મનને વશ રાખનારો હોય છે અને બુદ્ધિમાન હોય છે, તે બ્રાહ્મણને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં તત્કાળ સિદ્ધિ મળે છે. ^{૨૪} ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રાહ્મણે ક્રોધ તથા અસૂયાનો ત્યાગ કરીને વર્તવું, નિરંતર પાંચ મહાયજ્ઞો કરવા, અતિથિ વગેરેને અર્પણ કર્યા પછી અવશેષ રહેલા અન્નનું ભોજન કરવું, યજ્ઞો કરવા, સત્પુરુષોના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું, સત્પુરુષોને છાજે તેવી ક્રિયા કરવી, પ્રાણીમાત્રને પીડા આપ્યા વિના નિર્દોષ આંજીવિકા ચલાવવી, શાસ્ત્રીય વિજ્ઞાનતત્ત્વને જાણવું, સદાચારી થવું, વિચક્ષણ થવું, સ્વધર્મોનુસાર ક્રિયાઓ કરવી અને કર્મ કરીને પણ વર્ણ-સંકર થઈ જવું નહિ. ^{૨૫-૨૭} જે બ્રાહ્મણ ક્રિયાનિષ્ઠ હોય છે, શ્રદ્ધાળુ હોય છે, દમશુભને ધારણ કરનારો હોય છે, બુદ્ધિમાન હોય છે, અસૂયાનો ત્યાગ કરનારો હોય છે અને ધર્મ તથા અધર્મના વિશેષ

સ્વરૂપને જાણનારો હોય છે, તે સર્વ દુસ્તર સંકટોને પણ તરી જાય છે; ^{૨૮} તેમ જ ધૈર્યશુભને ધારણ કરનારો, પ્રમાદનો ત્યાગ કરનારો, દમશુભને ધારણ કરનારો, ધર્મના સ્વરૂપને જાણનારો, ઈર્દ્રિયોને વશ કરનારો તથા હર્ષ, મદ અને ક્રોધનો ત્યાગ કરનારો બ્રાહ્મણ કદી દુઃખી થતો નથી. ^{૨૯} આ પ્રાચીનકાળનું વર્તન બ્રાહ્મણને શાસ્ત્રવિહિત જ છે અને તે પ્રમાણે વર્તીને જ્ઞાનપૂર્વકે કર્મ કરનારો બ્રાહ્મણ સર્વત્ર સિદ્ધ થાય છે; ^{૩૦} કેમ કે અજ્ઞાની મનુષ્ય ધર્મ કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય છે, છતાં પોતાના અજ્ઞાનને લીધે અધર્મ જ કરી બેસે છે અને જો ધર્મ કરે છે, તોપણ તેને અધર્મના જેવો જ દરતો હોય તેમ શોકગ્રસ્ત થઈને કહે છે. ^{૩૧} કોઈ એક ધર્મ કરવાની ઇચ્છાવાળો પુરુષ અધર્મ કરતો હોય છે, છતાં માને છે કે, ‘હું ધર્મ કરું છું’ અને કોઈ એક અધર્મ કરવાની ઇચ્છાવાળો પુરુષ ધર્મ કરતો હોય છે, છતાં માને છે કે, ‘હું અધર્મ કરું છું’ આતું કારણ એ છે કે, તે મૂર્ખ પુરુષ ધર્મ-અધર્મના સ્વરૂપથી અજાણ્યો છે અને તેથી જ જન્મમરણને પામ્યા કરે છે. ^{૩૨}

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વતર્જત મોક્ષધર્માનુસાસન-પર્વમાં ‘વ્યાસશુકસંવાદ-બ્રાહ્મણનાં કર્તવ્ય’ નામનો અધ્યાય ૨૩૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩૬ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-સાંખ્ય અને યોગ

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

અથ ચેદ્રોચયેદેતદુદ્ધેત સ્તોતસા યથા ।

ઉન્મજ્જૈથ નિમજ્જૈથ જ્ઞાનવાન્ પુરુવાન્ ભવેત્ ॥

વ્યાસે કહ્યું : હે પુત્ર શુક ! પાણીના પ્રવાહમાં તણાયેલો મનુષ્ય જેમ ગળક્રિયાં ખાયા કરે છે, તેમ સંસારના પ્રવાહમાં તણાયેલો મનુષ્ય પણ જન્મ-મરણને પામ્યા કરે છે; માટે જે પુરુષને શાંતિરૂપી કેવલ્યપદ પ્રાપ્ત કરવાની રચિ થતી હોય, તેણે સંસારસમુદ્રને તરવા માટે જ્ઞાનરૂપી તરવાતું સાધન મેળવવું જોઈએ. ^૧ જે ધીર પુરુષોએ ધ્યાનજન્ય સાક્ષાત્કારથી વસ્તુતત્ત્વને નિશ્ચય કર્યો હોય છે, તેઓ જ્ઞાનરૂપી નૌકા દ્વારા ણીજ અજ્ઞાનીઓને પણ તારે છે; પરંતુ અજ્ઞાની પુરુષો તો ણીજાઓને

શક્તા નથી, તેમ પોતે પણ તરી શક્તા નથી.^૨ રાગદ્વેષાદિ દોષોનો નાશ કરનારા અને સ્ત્રી આદિના સગથી મુક્ત થયેલા મનનશીલ પુરુષે દેશ, કર્મ, અનુરાગ, અર્થ, ઉપાય, અપાય, નિશ્ચય, ચક્ષુષ, આહાર, સહાર, મન અને દર્શન આ બાર પ્રકાર ના યોગસાધનોનું સેવન કરવું* અને પછી ઉત્તમ જ્ઞાનની ઇચ્છા રાખનારા તે યોગીએ વાણી આદિ બાહ્યદ્રવ્યોના વ્યાપારનો મનમાં લય કરવો, મનનો બુદ્ધિમા લય કરવો અને બુદ્ધિનો આત્મા માં લય કરવો.^{૩૪} જે પુરુષને શાંતિરૂપી મોક્ષ પદની ઇચ્છા હોય, તેણે જ્ઞાન દ્વારા પોતાના ચિત્ત ને જ પ્રથમ વશ કરવું જોઈએ અને એ રીતે વાણીથી આરભીને બુદ્ધિ પર્યં તના સર્વ લાવેનું

* આ બારે યોગસાધનોનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે

યોગસાધન કરતી વેળા જે પ્રદેશ સપાટ હોય, પવિત્ર હોય, કાકરાવાળો ન હોય, અગ્નિના ભયથી રહિત હોય, રેતાળ ન હોય શબ્દ અથવા ગડમડાટથી રહિત હોય, જળાશય વગેરેથી મનને અનુકૂળ હોય, નેત્રને પીઠ કરે તેવો ન હોય શુદ્ધ જેવો હોય અને વાયુના અપાટથી રહિત હોય, તેના પ્રદેશમાં પોતાનું આસન કરવું આનું નામ 'દેશ' કહેવાય છે આહાર, વિહાર, મેષ્ટાઓ, ક્રિડાઓ, નિદ્રા અને જન્યુતિ વગેરેનું નિયમિત રીતે સેવન કરવું, તેને 'કર્મ' કહેવામાં આવે છે ઉત્તમ શિષ્યને પોતાની પાસે રાખવો, તેનું નામ 'અનુરાગ' કહેવાય છે કાષ્ઠ, જળ વગેરે દ્રવ્યને સમીપ રાખ્યાં, તેનું નામ 'અર્થ' કહેવાય છે છાતી, ડોક અને મસ્તક એ ત્રણે જગ્યાએ જીંયા રહે, તેમ શરીરને સીધું રાખીને મન સહિત ઇન્દ્રિયોને હૃદયમાં સ્થાપિત કરવી અને બરાબર એકાગ્ર થઈને આસન કરવું, તેનું નામ 'ઉપાય' કહેવાય છે રાગાદિ દોષોને દૂર કરના, તેનું નામ 'અપાય' કહેવાય છે યુરુ અને વેનાડય ઉપર શ્રદ્ધા રાખતી, તેનું નામ 'નિશ્ચય' કહેવાય છે ચક્ષુષ વગેરે ઇન્દ્રિયો નો સયમ કરવો, તેનું નામ 'ચક્ષુષ' કહેવાય છે શુદ્ધ આહાર કરવો તેનું નામ 'આહાર' કહેવાય છે વિષયોમાં સ્વાભાવિક રીતે યનારી પ્રવૃત્તિનો સંકોચ કરવો, તેનું નામ 'સહાર' કહેવાય છે સંકલ્પનિકલ્પનો મનમાંથી ત્યાગ કરવો, તેનું નામ 'મન' કહેવાય છે અને જન્મ, મૃત્યુ જરા તથા વ્યાધિરૂપ દુઃખાભી દોષોનું નિરીક્ષણ કરીને સારથી વિરક્ત થવું તેનું નામ 'દર્શન' કહેવાય છે

—નીલકંઠ

ઉત્તરોત્તર પ્રવિલાપન કરી બાણનારો પુરુષ મહા દારુણ હોય, સર્વ વેદોને બાણનારો હોય અથવા એક પણ વેદમંત્રને ન બાણનારો હોય, ધાર્મિક હોય અથવા અધાર્મિક હોય, યજ્ઞ કરનારો હોય કે ન કરનારો હોય, મહાન વીર હોય કે દુર્બલ પૂર્વક જીવન ધારણ કરનારો હોય, તોપણ તે પુરુષ બરાબર બુદ્ધિ દુસ્તર મહાસાગરને તરી બંધ છે પછી મે કહેલા આ યોગમાર્ગનું અનુધ્યાન કરનારો પુરુષ વેદોક્ત કર્મકલાપનો અવશ્ય ત્યાગ કરી દે છે, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી, કેમ કે આ યોગની જિજ્ઞાસા ધરાવનારો પુરુષ પણ વેદોક્ત કર્મક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી દે છે. (અને તેમ કરવામાં તેને કંઈ દોષ પણ લાગતો નથી) આ મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારા જીવે યોગેલો આ યોગરૂપી રથ એ ધર્મરૂપી ભસણીવાળો હોય, લજ્જારૂપી વરૂથ (શત્રુના પ્રહારોથી રથનું રક્ષણ કરવા માટે તેની ચોતરફ કરેલું લોખંડી ઢાંકણ) વાળો હોય, પૂર્વોક્ત ઉપાય અને અપાય નામના યોગસાધનરૂપ બૂસરીના દાડવાળો હોય, અપાનવાયુરૂપી ધરીવાળો હોય, પ્રાણવાયુરૂપી પૂસરી વાળો હોય, બુદ્ધિરૂપી જીટડાવાળો હોય, જીવરૂપી બધન (નાડણ) વાળો હોય, સાવધાનતારૂપી બકુર (રથની ધરી આગળના બે વાકા લાકડા) વાળો હોય, સદાચારના સ્વીકારરૂપી પૈડાવાળો હોય, દર્શન, સ્પર્શન, દ્રાણ અને શ્રવણરૂપી ચાર ઘોડાઓવાળો હોય, પ્રજ્ઞારૂપી નાભિ (જેમાં પૈડાના આરા બડવા માં આવ્યા હોય તે નાઇડી) વાળો હોય, સર્વ શાસ્ત્રોરૂપી આબુકવાળો હોય, જ્ઞાનરૂપી સારથિ વાળો હોય, ક્ષેત્રજ્ઞથી અધિષ્ઠિત હોય, ધૈર્યને લીધે અત્યંત મજબૂત હોય, શ્રદ્ધા અને દમરૂપી આગળ ચાલનારા સેવકોવાળો હોય, ત્યાગરૂપી પાછળ ચાલનારા સેવકોવાળો હોય, કલ્યાણ તરફ જવા તૈયાર નારા સેવકોવાળો હોય, ઉપર ગતિ કરી થયો હોય, પવિત્રતારૂપી માગ્ગ ઉપર ગતિ કરી રહ્યો હોય અને ધ્યાન તરફ જ લક્ષ્ય આપનારો હોય, તો છેક બ્રહ્મલોક સુધી પહોંચી જઈને ત્યાં વિરાજી રહે છે, અર્થાત્ યોગ દ્વારા જ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે ૮-૧૨

હવે એ દિવ્ય રથને જોડીને અક્ષરબ્રહ્મની પાસે એકદમ અડધથી જવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષને જે વિધિ સત્વર ઉપયોગી થઈ પડે, તેનું હું નિરૂપણ

કરુ છુ.^{૧૩} યોગીએ યમનિયમાદિ યોગસાધનેને સિદ્ધ કર્યા પછી સંપૂર્ણ રીતે સાત પ્રકારની ધારણાઓ કરવી. આ સાત ધારણાઓના જેવી બીજી અનેક ધારણાઓ પણ થઈ શકે છે કે, જેમા દૂર રહેલા પદાર્થો તથા સમીપ રહેલા પદાર્થો અવલખનરૂપે હોય છે.^{૧૪} પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, અહકાર અને અવ્યક્ત (મહત્તરવ) આ સાતે પદાર્થોમા પ્રથમ પૃથ્વીથી આરભીને અનુક્રમે છેક અવ્યક્ત સુધીમા ચિત્તની ધારણા કરનારો યોગીપુરુષ તે સાતે તત્ત્વોના ઐશ્વર્યને સપાદન કરે છે.^{૧૫} આ રીતે ઉપાસ્યપૂર્વક યોગસાધના કરવા મા તત્પર થયેલા યોગીપુરુષને અનુક્રમે જે જે અનુભવો પ્રાપ્ત થાય છે, તે હું તને કહુ છુ અને

* પાનજલયોગમુદ્ધમા કહુ છે કે, 'દશવચ્ચિત્તસ્ય ચારણા કોઈ એક વિપરમા ચિત્તને સ્થિર કરવુ, તેનુ નામ ધારણા કહેવાય છે' આ ધારણા વિષયોના બેદને લીધે અનેક પ્રકારની છે, છતાં આ શ્લોકમા તેના સાત બેદ કેંદ્રોમા આવ્યા છે તેનુ કારણ એ છે કે, એ સાત બેદોમા બીજા અર્થ બેદોનો સમાવેશ થઈ જાય છે ચદ્રમંડલ, સૂર્યમંડલ, ધ્રુવમંડલ વગેરે દૂર પદાર્થોમા ચિત્તની ધારણા કરવામા આવે છે અથવા તો નાસિકા નો અગ્રભાગ, બ્રુહ્મીનો મધ્યભાગ તથા કંઠમાહેતો ખાડો વગેરે કોઈ સમીપ રહેના પદાર્થોમા ચિત્તની ધારણા કરવામા આવે છે, પરંતુ પચમહાભૂત, અહકાર અને અવ્યક્ત આ સાત પદાર્થોમા ધારણા કરવાથી બીજી સર્વ ધારણાઓ સિદ્ધ થઈ જાય છે, માટે જ અહીં સાત ધારણાઓ કરવાનુ કહુ છે.

× આ શ્લોકમા કહેવામા આવ્યુ છે કે પૃથ્વી આદિ સાત તત્ત્વોમા ચિત્તની ધારણા કરવાથી તે સાતે તત્ત્વોનુ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તે તત્ત્વોમા ધારણા કેવી રીતે કરવી, તે કઈ કેરેવામા આવ્યુ નથી, જેથી યોગી શ્રી યામવદ્કરે કહેલી ધારણા કરનાની રીતિનુ અમે અહીં વિવેચન કરીએ છીએ 'શરીરમા પગથી આરભી ને દીચણ સુધીના ભાગને પૃથ્વીનુ સ્થાન કહેવામા આવ્યુ છે, માટે તે સ્થળે જકાર બીજ સહિત વાયુનુ સ્થાપન કરીને તેમા ચિત્તની ધારણા કરવી અને તે સમયે લગભગ પાંચ ઘડી સુધી ચાર મુખને ધારણ કરનારા અને સહિત કારણભૂત દેવ બ્રહ્મનુ ધ્યાન કરવુ, જેથી યોગી પુરુષ પૃથ્વીનો વિજ્ય મેળવે છે પછી દીચણથી આરભીને શુદ્ધ પર્વતના ભાગને જળના સ્થાન રૂપ જાણીને તેમા વકાર બીજ સહિત વાયુનુ સ્થાપન

પોતાના દેહની અદરજ ધ્યાનનિષ્ઠ થયેલા તે યોગી પુરુષને 'પૃથ્વીનો વિજ્ય' આદિ જે જે યોગસિદ્ધિઓ આવી મળે છે, તેનુ પણ હું વર્ણન કરુ છુ.^{૧૬} શુરુ એ કહેલી યુક્તિ પ્રમાણે રચ્છળદેહના અધ્યાસ નો ત્યાગ કરનારો યોગીપુરુષ બ્યારે સૂક્ષ્મદષ્ટિથી જોવા માટે છે, (અર્થાત્ પૂર્વોક્ત સાને ધારણાઓ કરવામા આસક્ત થાય છે,) ત્યારે શિશિરઋતુ મા આકાશનો આશ્રય કરનારો સૂક્ષ્મ ઝાકળના જેવા જ સર્વ સ્વરૂપો જુએ છે. (અર્થાત્ શમ દમાદિ સાધનસંપન્ન થયેલો પુરુષ પોતાના આસનને કોઈ એકાત પ્રદેશમા સ્થિર કરીને તેના પર બેસે છે અને પછી પ્રથમ પ્રાણાયામ કરીને શુરુએ કહેલી યુક્તિ પ્રમાણે રચ્છળદેહના સગનો ત્યાગ કરીને પગથી આરભીને દીચણ સુધીના પૃથ્વીના

કરવુ અને લગભગ પાંચ ઘડી સુધી ચાર બાહુને ધારણ કરનારા, પવિત્ર હારમવાળા શુદ્ધ સ્ફટિક સમાન વચ્ચવાળા અને પીળા વસ્ત્રોને ધારણ કરનારા અચ્યુત ભગવાન નારાયણદેહનુ ધ્યાન કરવુ, જેથી પુરુષ સર્વ રોગોથી મુક્ત થાય છે તે પછી શુદ્ધાદી આરભીને હૃદય સુધીના ભાગને અગ્નિનુ સ્થાન જાણીને તેમા રાત્રી બીજ સહિત વાયુનુ સ્થાપન કરવુ અને તે સ્થળે પણ પાંચ ઘડી સુધી ત્રણ નેત્રને ધારણ કરનારા, વરદાન આપનારા આલ સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા, શરીર ઉપર ભરમને ધારણ કરનારા અને મહાપ્રસન્ન એવા રુદ્રદેવનુ ધ્યાન કરવુ, જેથી પુરુષને અગ્નિ બાળી શકતો નથી પછી હૃદયથી આરભીને બ્રુહ્મીના મધ્યભાગ પર્વત વાયુનુ સ્થાન જાણીને તે સ્થળે પણ વકાર બીજ સહિત વાયુનુ સ્થાપન કરવુ અને પાંચ ઘડી સુધી રુદ્રદેવનુ ધ્યાન કરવુ, જેથી પુરુષ વાયુની પેટે આકાશમા ગાંત કરી શકે છે તે પછી બ્રુહ્મીના મધ્યભાગથી આરભી છેક મરુતક સુધીના ભાગને આકાશનુ ધ્યાન જાણીને તેમા હકાર બીજ સહિત વાયુનુ સ્થાપન કરવુ અને તે સ્થળે પણ પાંચ ઘડી સુધી શકરદેવનુ ધ્યાન કરવુ, જેથી પુરુષ આકાશનો વિજ્ય મેળવે છે ' આ પાંચ ધારણામા અનુક્રમે જકાર, વકાર, રકાર, સકાર અને હકાર આ પાંચ મીએ મૂકવાનુ કહુ છે, તેને બદલે જકાર, ડકાર, મકાર, અર્ધમાત્રા અને ગિદુ એ પાંચને મૂકના હોય, તો વધારે સારુ છટ્ટી અહકારની ધારણા કરતી વખતે 'હું જ આ સર્વ જગતરૂપ છુ' આનુ અભિમાન કરવુ અને સાતમી અવ્યક્તની ધારણા કરતી વેળા કેવળ નાદનુ જ ધ્યાન કરવુ, જેથી અંતે શુદ્ધ બ્રહ્મ જ અવશીપ રહે છે,

સ્થાનમાં ચિત્તનું ન્યારે સ્થાપન કરે છે, ત્યારે દોરડીમાં દેખાતા સર્પને સૂક્ષ્મદૃષ્ટી ભોનારા પુરુષ ને કેવળ જેમ દોરડી જ દેખાય છે, તેમ તે પુરુષ ને માત્ર કઈ આકળના જેવું જ દેખાય છે અને તે સમયે ઢીચણથી નીચેનો ભાગ બાજુ લુપ્ત થઈ ગયો હોય અથવા ધૂમસમાં ગરક થઈ ગયો હોય તેમ ભાસે છે આતુ નામ જ પૃથ્વીનો વિજ્ય કર્યો કહેવાય છે આ રીતે પૃથ્વીનો વિજ્ય સિદ્ધ થયા પછી ઢીચણથી આરંભીને શુદ્ધા પર્થ તના જળસ્થાન માં ચિત્તનું સ્થાપન કરનારા પુરુષને તે ભાગ પણ બાજુ અદૃશ્ય થયો હોય તેવો માત્ર આકળના જેવો જ દેખાય છે અને તે સમયે શુદ્ધાની ઉપરનું જ અધુરું શરીર તેના ભેવામાં આવે છે આતુ નામ પૃથ્વીનો લય અને જળનો જય કર્યો કહેવાય છે) આ પ્રમાણે દેહના સગથી મુક્ત થયેલા યોગી પુરુષ પ્રથમ જે જે શરીરના અવયવનું ધ્યાન કરે છે, તેને કેવળ ધૂમસરૂપ થઈને અદૃશ્ય થાય છે અને તેને ખીલ ખીલ સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે (અર્થાત્ ગરીરમાં પૃથ્વીની ધારણા કરનારા યોગીને પૃથ્વીનું સ્વરૂપ ધૂમસના જેવું થઈને અદૃશ્ય થયેલું ભેવામાં આવે છે અને તુરંત જ જળના સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે) ૧૭ ૧૮ યોગી જે સમયે પોતાના શરીરમાં જળ ના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે, ત્યારે જેમ આકાશમાં જળને ઊછળી રહેતું જુએ, તેમ પોતાના શરીરમાં જળને જ ઊછળી રહેલું જુએ છે, પરંતુ ધારણા ન્યારે સ્થિર થાય છે, ત્યારે તે જળનું રૂપ અદૃશ્ય થાય છે અને અગ્નિનું રૂપ પ્રકાશે છે ૧૯ પછી ન્યારે વાયુની ધારણા કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે અગ્નિનું સ્વરૂપ અદૃશ્ય થાય છે અને પાણીદાર શસ્ત્રની પેઠે સર્વત્ર ગતિ કરનારો વાયુ પ્રકાશે છે તે સમયે ધારણાનિષ્ઠ થયેલા યોગીનું પોતાનું સ્વરૂપ પણ આકાશમાં ઊડી રહેલા નિરાધાર ઊનના તાતણા ના જેવું દેખાય છે ૨૦ તે પછી યોગરૂપી શુક્લ (ઉચ્ચગ) ગતિનો આશ્રય કરીને ન્યારે આકાશ ની ધારણા કરવામાં આવે છે, ત્યારે વાયુનું સ્ફૂટ સ્વરૂપ પણ અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને તે સમયે બ્રહ્મ નિષ્ઠ એવા તે યોગીપુરુષના ચિત્તને કેવળ સ્થાપ સ્વરૂપ આકાશ જ ભાસિત થાય છે ૨૨ એ પ્રમાણે

પૃથ્વી આદિ ભૂતોનો વિજ્ય કર્યો પછી તેઓને ઐશ્વર્ય સપાદન કરનારા યોગીને શુદ્ધ મળે છે, તે હુ તને કહું છું, સાબળ જે યોગીને પૃથ્વીતત્ત્વ ના વિજ્યને લીધે પૃથ્વીનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તે યોગી પોતાની ઇચ્છામાં આવે તો નવી સૃષ્ટિને પણ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, ૨૨ કેમ કે તે યોગી પ્રતિ બ્રહ્મદેવની પેઠે કદી ક્ષોભ પામતો નથી અને પોતાના શરીરમાંથી સર્વ પ્રભુઓને સરજી શકે છે, તેમ જ જે યોગીએ વાયુનો વિજ્ય કરીને વાયુનું ઐશ્વર્ય સપાદન કર્યું છે, તે યોગી પોતે એકદો હોય, છતાં માત્ર એક આગળી, અગ્રૂઠા, હાથ

જે કર્ કહેવામાં આવે છે, તેનો સારાસ આ પ્રમાણ છે શરીરમાંના પગથી ઢીચણ સુધીના ભાગમાં પૃથ્વીની ધારણા કરવાથી અતે ઢીચણ સુધીનો ભાગ બાજુ આકળ રૂપ થયો હોય, તેમ અતર્ધાન થઈ જાય છે પછી ઢીચણથી આરંભીને શુદ્ધા પર્થ તના ભાગમાં જળની ધારણા કરવાથી તે સ્થળે માત્ર જળ જ દેખાતું છે અને અતે તે જળનો પણ લય થઈ જઈને શુદ્ધ સુધીનો ભાગ પણ અદૃશ્ય થઈ જાય છે આ રીતે પૃથ્વીનો તથા જળનો જય થયા પછી શુદ્ધાથી હૃદય સુધીના ભાગમાં અગ્નિની ધારણા કરવી આ ધારણા કરતી વખતે તે સ્થળે અગ્નિના સ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે અને ધારણા કરનારા પુરુષનું હૃદય સુધીનું અગ્નિ બાજુ અગ્નિમય કેવળ અથવા તાલ રંગના અધારમાં ડૂબી ગયું હોય તેનું જણાય છે, પરંતુ અતે ત્યાંથી અગ્નિનું સ્વરૂપ અતર્ધાન થાય છે અને સાથે સાથે હૃદય સુધીનું અગ્નિ પણ અતર્ધાન થઈ જાય છે તે પછી હૃદયથી આરંભીને બ્રૂકીના મધ્ય ભાગ સુધીમાં વાયુની ધારણા કરવી આ ધારણા કરતી વખતે બ્રૂકીના મધ્યભાગ સુધીમાં પાણીદાર શસ્ત્રની જેમ સર્વત્ર ગતિ કરનારો વાયુ જ ભેવામાં આવે છે અને હૃદયથી ઉપરના ભાગનું યોગીનું શરીર પણ અદૃશ્ય લટકી રહેના ઊનના તાતણા જેવું જણાય છે પછી તે સ્થળે વાયુનું સ્વરૂપ અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને સાથે સાથે બ્રૂકી સુધીનું અગ્નિ પણ અતર્ધાન થઈ જાય છે એ પ્રમાણે વાયુનો તથા બ્રૂકી સુધીના અગ્નિનો તિરે ભાગ થયા પછી યોગીએ મરતકથી શિખા પર્વતમાં ભાગમાં આકાશની ધારણા કરવી તે ધારણા કરતી વખતે યોગીના ચિત્તને સ્થાપનરૂપે સૂચ્ય આકાશ જ ભાસિત થાય છે અને પછી ધારણા પકડ થાય છે, ત્યારે આકાશનો તથા મરતક શિખા વગેરેનો પણ તિરેમત્ત રૂપ જાય છે આ પાત્રે ધારણાનું શુદ્ધ છે, તે દેવે પદોના નોકામાં મેદવામાં આવે છે

અથવા પગના દબાણથી આખી પૃથ્વીને કપાવી શકે છે; કેમ કે શ્રુતિ કહે છે કે, તે યોગીના શરીરમા વાયુ નું સર્વ સામર્થ્ય દાખલ થયું હોય છે. જે યોગી એ આકાશનો વિજય કરીને આકાશનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તે યોગી આકાશના જેવો જ થઈને આકાશમા પ્રકાશે છે અને પોતાની ઇચ્છામા આવે તો અદૃશ્ય પણ થઈ શકે છે. વળી જે યોગીએ જળ નો વિજય કરીને જળનું ઐશ્વર્ય સપાદન કર્યું હોય છે, તે યોગી જે પોતાની ઇચ્છા થાય છે, તો વાવ, કૂવા, તળાવ વગેરે જળાશયોનું પણ પાન કરી બાંધે છે *૨૩૭૨* તેમ જ અગ્નિનો વિજય કરીને અગ્નિનું ઐશ્વર્ય સપાદન કરનારા યોગીપુરુષનું સ્વરૂપ તેજને લીધે અદૃશ્ય થઈ પડે છે અને દૃશ્ય પણ રહે છે, પરંતુ અહંકારનો વિજય કરવાથી આ પાંચે મહાભૂતો વશવર્તી થઈ રહે છે, ૨૫ જે યોગીએ પૂર્વોક્ત છયે તત્ત્વોના આત્મારૂપ અવ્યક્તનો (બુદ્ધિ નો અથવા મહતત્ત્વનો) વિજય કર્યો હોય છે, તે યોગી સર્વ પ્રકારના ઐશ્વર્યને મેળવી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ તેને સશય-વિપર્યાસ વિનાની સમગ્ર નિર્દોષ પ્રતિભા સ્કુરે છે. (અર્થાત્ અવ્યક્તનો વિજય કરનાર યોગી સર્વનો ઈશ્વર અને સર્વને બાંધનારો થાય છે.) ૨૬ વળી તે અવ્યક્તજેતા યોગી માયાને લીધે વ્યક્તરૂપ થયેલા આત્માને અવ્યક્ત અથવા પરબ્રહ્મસ્વરૂપ બાંધે છે, કેમ કે તેને એવા પ્રકારનું જ જ્ઞાન થઈ બાંધે છે કે, વ્યક્તસ જ્ઞાને ધારણ કરનારો આ સમગ્ર લોક કેવળ પરબ્રહ્મમાથી જ પ્રકટ થાય છે અને તેથી કેવળ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. ૨૭ હવે અવ્યક્તપ્રધાન એવી આત્મવિધાનું હું તારી પાસે વિસ્તારથી વર્ણન કરું છું, તેનું હું શ્રવણ કરજે, પરંતુ તે પહેલા સાંખ્યશાસ્ત્રમા કહેલા વ્યક્ત પદાર્થોને તું મારી પાસેથી બાંધી લે ૨૮ યોગ શાસ્ત્રમાં તથા સાંખ્યશાસ્ત્રમા મૂળ પચીસ+ તત્ત્વો

* મહાભુતિ અગત્યે ધારણશક્તિ દ્વારા જળનું ઐશ્વર્ય સપાદન કરીને જ સમુદ્રપાન કર્યું હતું

+ પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહતત્ત્વ, અહંકાર, પાંચ જ્ઞાને દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન, શબ્દતન્માત્રા, સ્પર્શ-તન્માત્રા, રૂપતન્માત્રા, રસતન્માત્રા, ગંધતન્માત્રા અને પાંચ મહાભૂતો આ પચીસ તત્ત્વોનું સાંખ્યમા તથા યોગમા એકસરખું જ વર્ણન છે

નું જ વર્ણન કરવામા આવ્યું છે, જેથી (સ્થળદૃષ્ટિએ જ્ઞેનારને) તે બન્ને શાસ્ત્રોમા લગભગ સમાનતા જ જોવામાં આવે છે, તોપણ તેઓ બન્નેમા જે વિશેષ રહેલો છે, તે હું તને કહું છું, સાલળ. ૨૯ જે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, વૃદ્ધિ પામે છે, છૂંચું થાય છે અને નાશ પામે છે, તેને 'વ્યક્ત' કહેવામા આવે છે, તાત્પર્ય કે, વ્યક્ત પદાર્થને ઝોળાખાવનારા આ ચાર લક્ષણો છે. ૩૦ પણ જે પદાર્થમા એનાથી વિપરીત લક્ષણો જોવામા આવે અર્થાત્ જે પદાર્થ ઉત્પન્ન થતો નથી, વૃદ્ધિ પામતો નથી, છૂંચું થતો નથી અને નાશ પણ પામતો નથી તેને 'અવ્યક્ત' કહેવામા આવે છે. વેદોક્ત કર્મકાંડમા તથા જ્ઞાનકાંડમા બે આત્માઓનું જ વર્ણન કરેલું છે. તેમાનો એક જીવ છે અને બીજો ઈશ્વર છે. ૩૧ જીવાત્મા પૂર્વોક્ત જન્માદિ ચાર લક્ષણવાળો હોઈને મહતત્ત્વ, અહંકાર, પાંચ તન્માત્રા, એકાદશ ઇન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતો એ સર્વ વિકારોને ધારણ કરે છે તથા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થોની ઇચ્છા રાખે છે, માટે તે વ્યક્ત કહેવાય છે અને માયાની ઉપાધિને ધારણ કરનારો જે આત્મા છે, તે 'ઈશ્વર' કહેવાય છે. આ બન્ને-જીવ અને ઈશ્વર ચેતનરૂપ છે અને અચેતનરૂપ પણ છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિએ પણ બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ એ બન્નેનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે ૩૨

વિષયમા આસક્ત થયેલા પુરુષને વેદમાં વર્ણવેલા આ બન્ને આત્માઓ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે જણાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ છે જ નહિ, કેમ કે તારે બાંધવું કે, ઉપનિષદોનું જ્ઞાન ધરાવનારા વિદ્વાનોનો એવો સિદ્ધાંત છે કે, સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થોનું ઉત્પત્તિથી વિપરીત ક્રમે પ્રવિલાપન કરતા કરતા એક જ વસ્તુ અવશેષ રહે છે અને તે જ 'પરબ્રહ્મ' કહેવાય છે *૩૩ જે યોગીપુરુષ જીવ અને ઈશ્વરના

x અહીં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, અપાનથી મુક થયેલા પુરુષોને જ જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ તાત્ત્વિક જણાય છે, પરંતુ જ્ઞાની પુરુષોને તો તેઓનો અભેદ જ જણાય છે, કેમ કે ઈશ્વર એ મિ.મ છે અને જીવ એ બુદ્ધિથી દર્પણમા દેખાતું ઈશ્વરનું પ્રતિબિંબ છે આ મિ.મ-પ્રતિબિંબ મ બાવનો બુદ્ધિથી ઉપાધિને દૂર કરતા જ નાશ થાય છે અને કેવળ ચિદાત્મા અવશેષ રહે છે.

અલેહભાવને જાણીને જીવન્મુક્ત થયેલો હોય છે, તે સર્વ મમતાઓથી રહિત હોય છે, અહંકારથી મુક્ત હોય છે, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી રહિત હોય છે, સર્વ સંશયોનો ત્યાગ કરનારો હોય છે. કોઈના પર ક્રોધ કરતો નથી, કોઈનો દ્રેષ કરતો નથી, અસત્ય વાણી બોલતો નથી કોઈ એ નિંદા કરી હોય કે માર માર્યો હોય, તોપણ તેના તરફ મિત્રભાવ રાખીને તેનું અશુભ કરતો નથી, મન, વચન કે કર્મથી પણ કોઈની હિંસા કરતો નથી, બ્રહ્મદેવ સુધીના સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખે છે. કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી કે અનિચ્છા કરતો નથી, માત્ર શરીરનિર્વાહ પૂરતી જ વ્યવસ્થા કરે છે. લોક પનાથી રહિત હોય છે, કોઈ જાતની પીડાથી મુક્ત હોય છે, દમશુભને ધારણ કરે છે, કૃતકૃત્ય હોય છે, તુચ્છ વેષને ધારણ કરે છે, ઇદ્રિયો તથા મનને એકાગ્ર રાખનારો હોય છે, સત્ય સકલ્પવાળો હોય છે, સર્વ પ્રાણીઓને એકસરખા જ જુએ છે, સર્વ તરફ મિત્રતા રાખે છે. માટીના ઢેકાને, પથ્થર ને તથા સુવર્ણને સમાન જ માને છે, પ્રિય તથા અપ્રિયને સમાન જ ગણે છે ધૈર્ય સપત્ર હોય છે, પોતાની નિંદાને તથા સ્તુતિને સરખાં જ ગણે છે. સર્વ વિષયોથી નિઃસ્પૃહ રહે છે, બ્રહ્મચર્યનિવૃત્તિ પાલન કરે છે અને કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરતો નથી, આવો જીવન્મુક્ત પુરુષ સ સારના દેરામાથી છુટી જાય છે. ૩૪-૨૯

હવે યોગશાસ્ત્રનો આશય કરનારા યોગીઓકે જે કારણોથી મુક્ત થાય છે, તે વિષે હું તને કહું છું, સાંભળ. જે યોગીપુરુષ પોતાના યોગબળથી પ્રાપ્ત થયેલા અભિમાદિક ઐશ્વર્યનું પણ પરમ પૈરાગ્યને લીધે અતિક્રમણ કરે છે, (અર્થાત્ અભિમાદિક અપ્ત સિદ્ધિઓનો પણ અનાદર કરે છે,) તે યોગી અજ્ઞાનના અપાટામાથી નીકળી જાય છે અને મુક્ત થાય છે. (પણ અભિમાદિક ઐશ્વર્યનો જો અદર કરે છે, તો અવશ્ય દુઃસાર પડે છે.) ૪૦ આ રીતે સાંખ્ય* અને યોગના જ્ઞાનમાં જે કંઈ વિશે

* સાંખ્ય એટલે કાપલન સાંખ્ય નાંદ, પણ ઉપનિષદના યેવાનું છે. આ અધ્યાયમાં જ્યાં જ્યાં સાંખ્ય શબ્દ વાપર્યો છે, ત્યાં ત્યાં તેમ જ સમજવાનું છે ગીતા માં પણ—

પતા રહેલી છે, તે કેવળ શાસ્ત્રવક્તાની વિવક્ષાને લીધે જ છે; પણ ખરું જોતા તેઓ બંનેનું જ્ઞાન એક જ છે. મેં પણ એ બંને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નિઃસંશય પણે તને કહ્યું છે, મારે એ જ્ઞાનને અનુમરીને પુરુષ દ્વંદ્વભાવથી મુક્ત થાય છે અને પરબ્રહ્મને પામે છે ૪૧

છતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાતર્જત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમા 'વ્યાસશુકસંવાદ-સાંખ્ય અને યોગ' નામનો અધ્યાય ૨૩૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩૭ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)—મતમતાંતર-નિરૂપણ

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

અથ જ્ઞાનસુવં ધીરો ગૃહીત્વા શાંતિમાત્મનઃ ।

ઉન્મજ્જંશ્ચ નિમજ્જંશ્ચ જ્ઞાનમેવાભિસંત્રયેત્ ॥ ૧ ॥

વ્યાસે કહ્યું : હે પુત્ર ! સંસારસમુદ્રમાં ડૂબી રહેલા પુરુષે ધૈર્ય ધારણ કરીને જ્ઞાનરૂપી નીકાનો સ્વીકાર કરવો અને પછી પોતાને શાંતિ આપનારા પરબ્રહ્મનો જ આશ્રય કરવો. ૧

શુકદેવે પૂછ્યું : તમે જેનો આશ્રય કરવાનું કહો છો, તે જ્ઞાન ઘડ્યું અને તે વિદ્યા કઈ તેમ જ પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ કયો અને નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ કયો, તે મને કહો, કે જેનો આશ્રય કરીને મનુષ્ય જન્મમરણથી મુક્ત થાય છે. ૨*

યત્સાધ્યૈ પ્રાપ્યતે સ્થાન તયોરૈવિ ગમ્યત ।

एक साध्यं च योग च य पश्यति स पश्यति ॥

એ 'યોગ' કહીને જગનાને વેદાંત અને યોગશાસ્ત્ર ની જ એકતા સ્પષ્ટી છે.

* અહીં શુકદેવના પ્રશ્નનો આશય એ છે કે, જ્ઞાનને આશ્રય કરવાનું તમે કહો છો, પણ તે જ્ઞાન કયું એ મારે જાણવું જોઈએ શું તમે જેમ કહેવા માગો છો કે, દેવરીમાં થયેલી સર્પની પ્રાતિને દૂર કરવાથી જેમ દેવરીનું રક્ષણ જાળાય છે, તેમ માત્ર આશ્રયને દૂર કરવાથી વસ્તુતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે, આવા પ્રકારથી જે ભુદિષ્ટિ તે જ જ્ઞાન છે? અથવા શું તમે જેમ કહો છો કે, જેમ એક ટ્રીમાં બમરનું ખાન કરીને બમરને બની જાય છે, તેમ પચેવસ્તુનું ખાન કરવા તદ્દપ નની જવાન છે, અથવા તો શું તમે જેમ કહો છો કે, બીંદ અને ચાવોકના મત પ્રમાણે કેવળ નિરાશિ ધર્મનો જ આશ્રય કરવો?

વ્યાસે કહ્યું: જે મૂઢ પુરુષ કોઈ પ્રકારના અધિધાનનો સ્વીકાર કર્યા વિના કેવળ એમ જ માને છે કે, ‘આ જગતપ્રવૃત્તિ માત્ર સ્વભાવને લીધે જ થયાં કરે છે.’ તે પુરુષ ઊઠાપોઠ કરવાની કુશળતા વિનાના મૂર્ખ મનુષ્યોને જ તેવા પ્રકારનો બોધ આપીને રંજન કરી શકે છે અને તે પુરુષ સત્ય વસ્તુત્ત્વને પામી જ શકતો નથી. (અર્થાત્ આ સર્વ જગત કેવળ બ્રાંતિરૂપ છે; પરંતુ તે બ્રાંતિ કોઈ અધિધાનને નહિ માનનારા શૂન્યવાદીઓનો મત અત્યંત ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.)^૪ વળી જેઓ (ચાર્વાક મતવાળાઓ) એમ જ માને છે કે, કેવળ સ્વભાવમાંથી જ આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ મુજ નામના ઘાસને ચીરીને અંદર રહેલી સળીને શું મેળવી શકતા નથી? (અર્થાત્ ચાર્વાકનો મત એવો છે કે, માત્ર સ્વભાવથી જ દૂધમાંથી

જેમ દહીં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે, ઈશ્વર વગેરે કંઈ છે જ નહિ; કેમ કે જે ઈશ્વર હોય તો પ્રત્યક્ષ દેખાવો જોઈએ. આ પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માનનારા ચાર્વાકને મુજ ઘાસની અંદર રહેલી સળી પણ ન જ દેખાવી જોઈએ, કેમ કે તે પણ ઘાસને ચીર્યા વિના પ્રત્યક્ષ દેખાતી નથી; માટે આત્માના અદર્શનને લીધે એમ જ માની બેસવું કે, આત્મા નથી, એ કેવળ મૂર્ખતા છે; તેમ જ કોઈએક વસ્તુ પ્રત્યક્ષ જોવામાં ન આવે, તે ઉપરથી તેનો અભાવ કહી શકાય નહિ, કેમ કે તેમ કહીશું તો મુજની અંદર રહેલી સળીનો પણ અભાવ જ કહેવો જોઈએ; માટે કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ માનનારા ચાર્વાકનો મત સર્વથા ત્યાગ્ય છે.)^૫ જે અદ્ય પુદ્ગિલાણા પુરુષો આ (નિરીશ્વરવાદ) પક્ષનો આશ્રય કરીને કેવળ સ્વભાવને જ જગતનું કારણ માને છે, તેઓ કદ્યાણુને પામી શકતા નથી^૬ મોહના કાર્યરૂપ મનથી ઉત્પન્ન થયેલો (અર્થાત્ મોહઅસ્ત થયેલા પુરુષોએ કેવળ મનથી જ કલ્પી કાઢેલો) આ સ્વભાવપક્ષ મનુષ્યનો વિનાશકર્તા જ થઈ પડે છે. આ^૭ સ્વભાવ અને પરિભાવ એ બન્નેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ હું તને કહું છું, સાંભળ. આ જગતમાં પુદ્ગિમાન પુરુષો ખેતીવાદી વગેરે કમો કરીને ધાન્યને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ જ વાહનો, આસનો અને ગૃહો વગેરે બનાવે છે. (અર્થાત્ જે સ્વભાવથી જ કે પરિભાવથી જ તે બધું બની જતું હોત, તો પછી તેઓને પ્રયત્ન કરવાનું શું પ્રયોજન હતું? ^૮ વળી જ્ઞાનીઓએ પ્રેરેલા પુદ્ગિમાનો બાગ-બગીચા, રહેવાનાં મંદિરો વગેરે તૈયાર કરે છે અને રોગોનો નિગ્રહ કરવા માટે ઔષધ વગેરેના ઉપચારો પણ કરે છે. (તે પણ સ્વભાવવાદીઓના મત પ્રમાણે

+ લગવાન વ્યાસે આ શ્લોકમાં આત્માને નહિ માનનારા શૂન્યવાદીઓના મતનું ખંડન કર્યું છે. ટીકાકાર નીલકંઠ આ શ્લોકની ટીકા કરતાં કહે છે કે, મીમાંસકોનો એવો મત છે કે, શરીરમાં જે ‘અદ્’ એવો અનુભવ થાય છે, તે અને તેનો પ્રકાશ એ બન્ને આત્મા છે. તકશાસ્ત્રીઓનો એવો મત છે કે, ‘અદ્’ એવો જ અનુભવ તે જ આત્મા છે, તેનો પ્રકાશ તો તેનો એક ગુણ છે અને તે કેવળ ત્રણ ક્ષણ જ રહેનારો છે. સાંખ્ય-આચાર્યો કહે છે કે, જેનો નિલ પ્રકાશ છે તે જ આત્મા છે, ‘અદ્’ એવો અનુભવ તે આત્મા નથી. એમાં પણ આત્માને તથા અનાત્માને સત્ય માનનારા ક્ષણ આચાર્યો છે. ચાર્વાક મતવાળા માને છે કે, અનાત્મા જ સ્થિર છે, આત્મા તો દેહના નાશની સાથે જ નાશ પામે છે. વૈશંતીઓ કહે છે કે, આત્મા જ સત્ય છે, અનાત્મા મિથ્યા છે અને શૂન્યવાદીઓ (બૌદ્ધો) માને છે કે, આત્મા પણ નથી અને અનાત્મા પણ નથી. આ શૂન્યવાદીઓના મત પ્રમાણે આત્માનો જે અભાવ માનવામાં આવે, તો જ્ઞાનનો કંઈ ઉપયોગ જ ન રહે, એમ ધારીને આ શ્લોકમાં પ્રથમ અનાત્માવાદીઓનું જ ખંડન કરેલું છે. શૂન્યવાદીઓ માને છે કે, આ જગત કેવળ બ્રાંતિરૂપ છે અને બ્રાંતિ કેવળ સ્વાભાવિક જ છે. વળી તેઓ પોતાના મતનો અનેક મૂર્ખ શિષ્યોને ઉપદેશ પણ આપે છે; પરંતુ તેવા દુરામલી મતમાંથી કોઈ પ્રકારની સત્ય વસ્તુ મળી શકતી નથી અને તેઓનો મત પણ પાપા વિનાનો જ છે; કેમ કે અધિધાન વિના બ્રાંતિ સંભવી શકે જ નહિ.

* કહેવાનો ભાવ એ છે કે, ‘માત્ર શૂન્યમાં જ સ્વભાવને લીધે જગતની બ્રાંતિ થાય છે’ એ શૂન્યવાદીઓનો મત અને ‘કેવળ સ્વભાવને લીધે જ દેહાદિકંઠની ઉત્પત્તિ થાય છે’ એ ચાર્વાકનો મત સર્વથા મિથ્યા જ છે. x ટીકાકાર નીલકંઠ સ્વભાવ અને પરિભાવ એ બન્ને શબ્દની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરે છે: સ્વસ્વ એ માત્ર-સ્વતા-કારણ અને વસ્તિ: સ્વસ્વ દ્વરેપાં ચ માત્ર: કારણ-અર્થાત્ શૂન્યવાદીમતે પોતાનું એટલે શૂન્યનું જ કારણ અને ચાર્વાકમતે પોતાનું તથા અન્ય કોઈ વસ્તુનું જ કારણ.

કેવળ વ્યર્થ જ છે.)^૮ માટે સિદ્ધ થાય છે કે બુદ્ધિ જ મનુષ્યને સર્વ પદાર્થોનો સંયોગ કરી આપે છે, બુદ્ધિ હોય તો જ કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે અને બુદ્ધિને લીધે જ રાજ્યો સર્વસામાન્ય લક્ષણોવાળા હોવા છતાં રાજ્યને ભોગવે છે.^૯ પ્રાણીમાત્રને ચિદાત્મા અને માયાનું જે જ્ઞાન થાય છે, તે પણ બુદ્ધિની વૃત્તિ દ્વારા જ થઈ શકે છે અને હે તાત ! બુદ્ધિની વૃત્તિ વડે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણીમાત્રનું લયસ્થાન પણ બુદ્ધિની વૃત્તિ જ છે. આ જગતમાં અનેક પ્રકારનાં જોવાં પણ સર્વ પ્રાણીઓનો જન્મ ચાર પ્રકારનો બાજુવો. જેમ કે* જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજનજ. (આ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓનું જ્ઞાન પણ બુદ્ધિથી જ થઈ શકે છે.)^{૧૦}^{૧૧} સર્વ પ્રાણીઓમાં સ્થાવરોના કરતાં જંગમ પ્રાણીઓ વધારે શ્રેષ્ઠ છે અને તે યોગ્ય જ છે કે, જેનામાં ચેષ્ટા હોય તે નિશ્ચેષ્ટના કરતા ઉત્તમ છે.^{૧૨} જંગમ પ્રાણીઓમાં પણ બેપગાં અને ચોપગાં જોવા બે ભેદો છે અને તેમાં પણ ચોપગાંના કરતાં બેપગાં વધારે શ્રેષ્ઠ છે.^{૧૩} બેપગાં પ્રાણીઓમાં પણ બે ભેદ છે. એક પૃથ્વી પર વિચરનારાં અને બીજાં આકાશમાં વિચરનારાં. તેમાં આકાશમાં વિચરનારાં પ્રાણીઓ કરતાં પૃથ્વી પર વિચરનારાં પ્રાણીઓ વધારે ઉત્તમ છે; કારણ કે તેઓ અગ્નિનું લક્ષણ કરે છે.^{૧૪} પૃથ્વી પર વિચરનારાં બેપગાં પ્રાણીઓમાં પણ બે ભેદ છે, એક મધ્યમ અને બીજાં ઉત્તમ. તેમાં ઉત્તમના^x કરતાં મધ્યમ વધારે શ્રેષ્ઠ છે; કેમ કે તેઓ પોતાના જાતિ-ધર્મને ધારણ કરી રાખે છે.^{૧૫} મધ્યમાં પણ બે ભેદ છે. એક ધર્મને બાજુનાર અને બીજા ધર્મને નહિ બાજુનાર. તેમાં ધર્મને નહિ બાજુનાર કરતાં ધર્મને બાજુનાર વધારે શ્રેષ્ઠ છે; કેમ કે તેઓ કાર્ય-અકાર્યને બાણી શકે છે.^{૧૬} ધર્મને બાજુનારાં પણ બે પ્રકારના છે: એક તો વેદને બાજુનારા અને બીજાં વેદને નહિ બાજુનારાં. તેમાં વેદને નહિ બાજુનારાં

* મનુષ્ય, પશુ વગેરે જરાયુજ કહેવાય છે; પક્ષી, સર્પ વગેરે અંડજ કહેવાય છે; વૃણ, લતા, વનસ્પતિ વગેરે ઉદ્ભિજન કહેવાય છે અને જૂ, લીપ વગેરે સ્વેદજ કહેવાય છે.

x ઉત્તમ એટલે સર્વનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસી થઈ જનારા પુરુષો. ।

કરતાં વેદને બાજુનારા વધારે ઉત્તમ છે; કેમ કે તેઓમાં વેદ નિવાસ કર્યો હોય છે.^{૧૭} વેદને બાજુનારા પણ બે પ્રકારના છે: એક તો વેદનું પ્રવચન કરી બાજુનારા અને બીજાં માત્ર વેદને લાણી બાજુનારા. તેમાં માત્ર વેદને લાણી બાજુનારા કરતાં વેદનું પ્રવચન કરી બાજુનારા ઉત્તમ ગણાય છે; કેમ કે તેઓ સર્વ પ્રકારના ધર્મોને ધારણ કરી રાખે છે.^{૧૮} જેઓ વેદનું પ્રવચન કરી બાજુ છે, તેઓ જ વેદના સ્વતંત્રને સમજી શકે છે અને ધર્મ, ક્રિયા તથા ક્રિયાઓમાં કૃણ સહિત વેદો, કેવળ પ્રવચનકર્તાઓ દ્વારા જ જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે.^{૧૯} તે વેદનું પ્રવચન કરી બાજુનારાઓમાં પણ બે ભેદ છે: એક આત્મજ અને બીજો અનાત્મજ. તેમાં અનાત્મજ કરતાં આત્મજ વધારે ઉત્તમ છે; કેમ કે તેઓ જન્મ મરણના સંબંધને બાજુ છે.^{૨૦} જે પુરુષ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપી ધર્મને બાજુ છે તે સર્વજ છે, સર્વ-વેદા છે, ત્યાગી છે, સત્યસંકલ્પ છે, સત્યસ્વરૂપ છે, પવિત્ર છે અને ઐશ્વર્યસંપન્ન છે. દેવતાઓ કહે છે કે, જે પુરુષ પ્રજ્ઞાજ્ઞાન (નિવૃત્તિધર્મમાં) પરાયણ રહે છે, તે જ ખરો પ્રાણી છે અને બીજા કેટલાએક કહે છે કે, જે પુરુષ ખરાખર નિશ્ચય કરીને શબ્દ પ્રજ્ઞમાં (વેદશાસ્ત્રમાં અથવા કર્મકાંડરૂપી પ્રવૃત્તિ ધર્મમાં) કુશળ થયેલો છે, તે જ ખરો પ્રાણી છે, પણ હે તાત ! મારો તો જો જ મત છે કે, જે પુરુષો જ્ઞાનસંપન્ન થઈને સર્વની અંદર રહેલા અને બહાર રહેલા તથા ચક્ષુમાં અને દેવતાઓમાં પણ નિવાસ કરનારા પરબ્રહ્માનાં દર્શન કરે છે, તેઓ જ ખરા પ્રાણી છે અને પ્રત્યક્ષ દેવસ્વરૂપ છે;^{૨૧-૨૩} કેમ કે તેવા પ્રજ્ઞનિષ્ઠ પુરુષોને આધારે જ આ સર્વ જગત ટકી રહ્યું છે અને તેઓના માહાત્મ્યના જેવું બીજું કંઈ પણ નથી.^{૨૪} વળી તેવા પ્રજ્ઞનિષ્ઠ પુરુષો આદિ, અંત અને નાશ-સર્વ ક્રમોનું ઉદ્ભવન કરી ગયા હોય છે અને તેથી જ તેઓ ચાર પ્રકારના પ્રાણી-સમુદાયના ઈશ્વર છે અને સ્વયંબૂરૂપ છે.^{૨૫}

હતિ શ્રીમદ્દાસારતમાં શાંતિપર્વતર્ગ મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમાં 'આસ્યુક્ષ્મવાદ-મતમત્તાતરનિરવધુ' નામનો અધ્યાય ૨૩૭મો સમાપ્ત

x અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન વિનાના પુરુષો બ્રાહ્મણ હોય, છતાં બ્રાહ્મણ નથી પણ અસુર છે.

અધ્યાય ૨૩૮ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-સાંખ્યસિદ્ધાંત
અને યુગધર્મ

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

एषा पूर्वतरा वृत्तिब्राह्मणस्य विधीयते ।

જ્ઞાનવાનેવ કર્માણિ કુર્વન્ સર્વત્ર સિદ્ધયતિ ॥ ૧ ॥

વ્યાસે કહ્યું : હે પુત્ર ! બ્રાહ્મણને માટે અતિ પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવેલી આવા પ્રકારની વૃત્તિનું જ શાસ્ત્રમાં વિધાન કરવામાં આવ્યું છે; અર્થાત્ બ્રાહ્મણે આવા પ્રકારની વૃત્તિ રાખવી તે જ યોગ્ય છે કે, તેણે જ્ઞાનસંપન્ન થઈને જ સર્વ કર્મ કરવાં; કેમ કે એ રીતે કર્મ કરનારો પુરુષ સર્વત્ર સિદ્ધિને પામે છે.^૧ તેમાં પણ કોઈ પ્રકારનું કર્મ કરતી વેળા ‘આ એક કર્મ નિત્ય હશે કે જ્ઞાન-જનક હોઈને કામ્ય હશે !’ એવા પ્રકારનો જો સંશય ન થાય, તો જ તે કર્મ ઉત્તમ સિદ્ધિને આપે છે;^૨ પરંતુ તેવા પ્રકારનો જો સંશય થાય, તો પછી કોઈ એક પુરુષે પરબ્રહ્મને ઉદ્દેશીને કરેલું જ્ઞાનજનક કર્મ પણ નિત્યવિધિરૂપ જ રહે. આ વિષયમાં પ્રમાણ અને યુક્તિ એ બન્ને હેતુ-ઓ દર્શાવીને હું તારી પાસે વર્ણન કરું છું, તું સાંભળ.^૩ કેટલાએક (મીમાંસક) આચાર્યો કહે છે કે, આ જન્મમાં કરેલો અથવા જન્માંતરમાં કરેલો પુરુષાર્થ જ જગતના કોઈ પણ કાર્યનું કારણ છે; કેટલાએક (દૈવજ) આચાર્યો કહે છે કે, દૈવજ (શુભ-અશુભ ગ્રહો અથવા કાળ) કર્મનું કારણ છે; કેટલા-એક સ્વભાવવાદી (શૂન્યવાદી બૌદ્ધ અથવા લૌકા-યતિક કે ચાર્વાક) આચાર્યો કહે છે કે, સ્વભાવ જ કર્મનું કારણ છે; કેટલાએક વિદ્વાનો કહે છે કે, પુરુષાર્થ અને દૈવ એ બન્ને કર્મનું કારણ છે અને સ્વભાવને અનુસરીને તેઓ (દૈવ અને પુરુષાર્થ) કર્મનાં ફળને આપે છે; કેટલાએક વિદ્વાનો કહે છે કે, દૈવ, પુરુષાર્થ અને સ્વભાવ એ ત્રણે મળીને એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, પણ તે કાર્ય ઉત્પન્ન થતી વેળા તે ત્રણમાંથી કોઈ એક જ કારણનું પ્રાધાન્ય હોય છે અને બીજા કેટલાએક મતવાદીઓ (સ્વાદ્વાદને પ્રધાન માનનારા જૈનો) કહે છે કે, ઘટાદિ પ્રત્યેક કાર્યના વિષયમાં આવી સાત ભંગી-

ઓ હોય છે :^૧ સ્વાંશસત્તા,^૨ પરાંશ અભાવ,^૩ સ્વાંશ-સત્તા અને પરાંશનો અભાવ,^૪ સ્વાંશસત્તા અને પ્રત્યેક પદાર્થમાં રહેલા અનંત ધર્મોની દૃષ્ટિએ અમુક એક જ ધર્મ છે એમ કહેવું અશક્ય,^૫ પરાંશ-નો અભાવ અને અનંત ધર્મોની દૃષ્ટિએ અમુક એક જ ધર્મ છે, એમ કહેવું અશક્ય,^૬ સ્વાંશસત્તા, પરાંશભાવ અને અનંત ધર્મોની દૃષ્ટિએ અમુક એક જ ધર્મ છે, એમ કહેવું અશક્ય^૭ અને અનંત ધર્મોની દૃષ્ટિએ અમુક એક જ ધર્મ છે, એમ કહેવું અશક્ય^૮ અને અનંત ધર્મોની દૃષ્ટિએ અમુક એક જ ધર્મ છે, એમ કહેવું અશક્ય^૯-આ સાત ભંગીઓ પ્રત્યેક કાર્યમાં રહેલી છે;^{૧૦} (અને પ્રત્યેક કાર્યની ઉત્પત્તિમાં જૈનો-ના મત પ્રમાણે કર્મ, કાળ, નિયતિ, સ્વભાવ અને પુરુષાર્થ આ પાંચ કારણો હોય છે.) પરંતુ તત્ત્વ-જ્ઞાનમાં નિષ્ઠા રાખનારા બ્રહ્મવેત્તાઓ તો એમ જ કહે છે કે, સર્વ કોઈ કાર્યમાં મુખ્ય કારણ કેવળ^{૧૧} બ્રહ્મ જ છે.^{૧૨-૧૬}

ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિયુગમાં ઉત્પન્ન થયેલા

+ પ્રત્યેક પદાર્થમાં સંબંધ ધરાવનારી જૈનોની સમ ભંગીઓનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે :

જેમ કે ઘટની અંદર સ્વાંશસત્તાએ ઘટત્વ રહેલું છે, પણ પરાંશ-પરત્વનો અભાવ છે; તેમ જ શીતકાળમાં ઉત્પન્ન થયેલા એક ઘટની અંદર સ્વાંશ શીતકાળના ગુણોની સત્તા છે, પણ પરાંશ ઉષ્ણકાળના ગુણોનો અભાવ છે. વળી તેના તે જ ઘટમાં સ્વાંશ-ઘટત્વની સત્તા છે; પરંતુ પ્રત્યેક પદાર્થમાં અનંત ધર્મો રહેલા છે. એ દૃષ્ટિએ તે ઘટમાં અમુક જાતનો એક જ ધર્મ રહેલો છે, એમ કહી શકાય તેમ નથી. વળી તે ઘટમાં પરાંશ-પરત્વનો અભાવ છે અને અનંત ધર્મની દૃષ્ટિએ અમુક એક જ ધર્મ છે, એમ કહેવું અશક્ય છે; તેમ જ જે ઘટ શીતકાળમાં ઉત્પન્ન થયો છે, તેમાં સ્વાંશ-શીતકાળના ગુણોની સત્તા છે, પરાંશ-ઉષ્ણકાળના ગુણોનો અભાવ છે અને અનંત ધર્મોની દૃષ્ટિએ અમુક એક જ ધર્મ છે એમ કહેવું અશક્ય છે અને કેવળ અનંત ધર્મની દૃષ્ટિએ પણ તે ઘટમાં કોઈ એક જ ધર્મનું નિરપેક્ષ કરવું અશક્ય છે.

x વ્યવહારકદૃષ્ટિએ જોતાં જણાય છે કે, પૂર્વોક્ત સર્વ મતોમાં જે મત પુરુષાર્થ, દૈવ અને સ્વભાવ એ ત્રણને પ્રત્યેક કાર્યનું કારણ માને છે તે સમુચ્ચય મત જ શ્રેષ્ઠ છે; પણ પરમાર્થદૃષ્ટિએ જોતાં એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, છેલ્લો બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષોનો મત જ સર્વોત્તમ છે.

—નીલકંઠ

મનુષ્યો આ વૈદિક સિદ્ધાંતમાં સંશયવાળા હોય છે; પરંતુ સત્યયુગમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો તપ સ્વી હોય છે, અત્યંત શાંત હોય છે અને બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય છે. (જેથી તેઓને વૈદિક મતમાં કંઈ સંશય જ થતો નથી.)^૭ સત્યયુગના સર્વ મનુષ્યો અભેદ દૃષ્ટિવાળા હોય છે; ઋગ્વેદ, સામવેદ અને યજુર્વેદને એક જ માનનારા હોય છે અને રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરીને કેવળ જ્ઞાનની જ ઉપાસના કર્યા કરે છે.^૮ જે પુરુષ જ્ઞાનરૂપી ધર્મથી યુક્ત હોય છે અને નિયમનિષ્ઠ રહીને નિત્ય જ્ઞાનનું જ સેવન કર્યા કરે છે, તે પુરુષ પોતાના મનમાં જે જે કામનાઓની ઇચ્છા કરે છે, તે તે સર્વને તે દ્વારા સંપાદન કરે છે.^૯ જ્ઞાન દ્વારા મનુષ્ય પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, એટલું જ નહિ પણ તેવો જ્ઞાની મનુષ્ય કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈને નૂતન જગતરચના પણ કરી શકે છે અને સર્વ પ્રાણીઓનો પ્રભુ થાય છે.^{૧૦} વેદદષ્ટા વિદ્વાનો કહે છે કે, બ્રહ્મનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું, એ મહા ગહન કાર્ય છે; તોપણ વેદોક્ત કર્મકાંડમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને ઉપનિષદ આદિ વેદાંતોમાં તો બ્રહ્મના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જેથી ભાવનાત્મક યોગધર્મ દ્વારા મનુષ્ય પરબ્રહ્મને પામી શકે છે.^{૧૧} ક્ષત્રિયો પશુઓની હિંસાવાળા યજ્ઞો કરીને બ્રહ્મનું ઉપાસન કરે છે, વૈશ્યો હવિષ-પદાર્થોનો હોમ કરીને બ્રહ્મનું આરાધન કરે છે, શૂદ્રો ત્રણ વર્ષોની સેવા કરીને પરબ્રહ્મનું સેવન કરે છે અને બ્રાહ્મણો જપરૂપી યજ્ઞ કરીને પરમાત્માનું પૂજન કરે છે.^{૧૨} જે બ્રાહ્મણ પોતાનાં ધાર્મિક કાર્યોમાં એકનિષ્ઠ રહીને વેદનો સ્વાધ્યાય કર્યા કરે છે, તે જ ખરે બ્રાહ્મણ છે અને તેવો બ્રાહ્મણ સર્વના તરફ મિત્રભાવ રાખીને વેદોક્ત કર્મ કરે અથવા તો ન કરે; તોપણ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ જ કહેવાય છે.^{૧૩} પૂર્વે ત્રેતાયુગના આરંભમાં વેદો, યજ્ઞો અને વર્ણાશ્રમો કેવળ અવિચ્છિન્ન રીતે સ્થિતિ કરી રહ્યા હતા; પરંતુ દ્વાપરયુગ નો જ્યારે આરંભ થયો, ત્યારે સર્વ મનુષ્યોના આયુષની ક્ષીણતાને લીધે તેઓનો હ્રાસ થવા લાગ્યો.^{૧૪} પછી દ્વાપરયુગના મધ્યમાં તથા કળિયુગના આરંભમાં તે વેદાદિકનો નાશ થવા લાગ્યો અને કળિયુગના અંતમાં તો કોઈ કોઈ સ્થળે જ

તેઓનાં દર્શન થશે અને કોઈ કોઈ સ્થળે તેઓ જોવામાં પણ નહિ આવે.^{૧૫} આ કળિયુગમાં અધર્મથી ઘસ્ટ થયેલા સર્વ વર્ણાશ્રમધર્મો પ્રતિદિન નાશ પામતા જાય છે અને ગાયોના, પૃથ્વીના તથા ઔષધિઓના રસકસનો પણ ઉચ્છેદ થતો જાય છે,^{૧૬} એટલું જ નહિ પણ વેદોનો, વેદધર્મોનો તથા સર્વ આશ્રમોનો અધર્મને લીધે તિરોભાવ થતો જાય છે અને સ્વધર્મમાં નિષ્ઠા રાખનારા દિગ્વિતિયો પણ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનો વેપાર કરે છે. (યજ્ઞનાં ફળ વેચે છે અને પગાર લઈને વેદાધ્યયન કરાવે છે.)^{૧૭} જેમ વૃદ્ધિ પૃથ્વી પર ઉત્પન્ન થનારાં પ્રાણી માત્રને પુષ્ટ કરે છે, તેમ વેદો પણ પોતાનું અધ્યયન કરનારા પુરુષનાં પ્રત્યેક યૌગિક અંગોને યુગે યુગે પુષ્ટ કરે છે. (અર્થાત્ વેદાધ્યયન કરનાર પુરુષનાં યમનિયમાદિ યૌગિક અંગો પુષ્ટ થતાં જાય છે.) આ રીતની કાળની વિચિત્રતા, કે જે આદિ અને અંત વિનાની છે તથા સર્વ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરી રહી છે અને સંહારી રહી છે, તે વિષે મેં તને પ્રથમ જ કહ્યું છે.^{૧૮,૧૯} ખરેખર, આ કાળ જ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, પાલન તથા સંહારરૂપ છે અને તે જ સર્વનો અંતર્યામી છે, જેમાં સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોના સંબંધવાળાં સર્વ પ્રાણીઓ બ્રહ્મભાવે સ્થિતિ કરી રહે છે.^{૨૦}

હે તાત! જગતની ઉત્પત્તિ, કાળ, ધારણ, વેદ, કર્તા, કાર્ય અને ક્રિયાનું ફળ-આ સર્વના સંબંધમાં તે મને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તેનો મેં તને ઉત્તર આપ્યો છે.^{૨૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમાં 'વ્યાસશુકસંવાદ-સાંખ્યસિદ્ધાંત અને યુગધર્મ' નામનો અધ્યાય ૨૩૮માં સમાયે

અધ્યાય ૨૩૯ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-આત્માનું સ્વરૂપ

॥ મોક્ષ ઉવાચ ॥

હ્યુક્તોઽમિપ્રશસ્યૈતત્ પરમર્પેસ્તુ જ્ઞાનનમ્ ।

મોક્ષધર્માર્થસંયુક્તમિદં પ્રપ્તું પ્રવચ્ચમે ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર! મહર્ષિ વ્યાસે એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો, એટલે તેમના ઉપદેશની પ્રશંસા કરીને શુકદેવે મોક્ષધર્મના અર્થ સંબંધે

સંબંધ ધરાવનારો આવો પ્રશ્ન પૂછવા માંડ્યો.^૧

શુકદેવે પૂછ્યું : જે પુરુષ બુદ્ધિમાન હોય, વેદકુશળ હોય, ચરણીલ હોય, જ્ઞાનસંપન્ન હોય અને અસૂચાથી રહિત હોય, તે પુરુષ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી નહિ જણાયેલા તથા વેદે પણ નહિ દર્શાયેલા પરબ્રહ્મને કેવી રીતે પામી શકે ?^૨ હું તમને પૂછું કે, તપશ્ચર્યા કરવાથી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે ? બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે ? સર્વનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી થઈ જવાથી બ્રહ્મ મેળવી શકાય છે ? અથવા બુદ્ધિનો, સાંજનો કે યોગનો આશ્રય કરવાથી પરબ્રહ્મને પામી શકાય છે ?^૩ વળી જે ઉપાસની યોજના કરવાથી પુરુષો મનની તથા ઇદ્રિયોની એકાગ્રતા મેળવી શકે, તે ઉપાય પણ મને કહો.^૪

વ્યાસે કહ્યું : હે પુત્ર ! વિદ્યા અને તપને આશ્રય કર્યા વિના, ઇદ્રિયોના નિગ્રહ કર્યા વિના અને સર્વનો ત્યાગ કર્યા વિના પુરુષ સિદ્ધિને મેળવી શકતો નથી.^૫ આ સર્વ મહાભૂતો, સ્વયંભૂ બ્રહ્મ-દેવની આઘસૃષ્ટિ છે અને તે સૃષ્ટિ સર્વ જીવસમુદાયના મધ્યમાં, જેઓ દેહાભિમાની છે તેઓને આત્મારૂપે જણાય છે. (અર્થાત્ મૂઠ જીવો આ ભૌતિક સૃષ્ટિને આત્મસ્વરૂપે જુએ છે.)^૬ પ્રાણી-માત્રનું શરીર પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં રસનો ભાગ જળમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, બે નેત્રો તેજમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રાણ, અપાન વગેરે વાયુઓ વાયુમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પોલાણનો ભાગ આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.^૭ વળી પ્રાણીની ચરણ ઇદ્રિયનો અધિષ્ઠાયક દેવ વિષ્ણુ છે, હસ્ત ઇદ્રિયનો અધિષ્ઠાયક દેવ ઇંદ્ર છે, જે લોજન કરવાની ઇચ્છા કરે છે તે અગ્નિદેવ ઉદરના ભાગનો અધિષ્ઠાતા છે, બે કાનની અંદર રહેલી શ્રોત્ર ઇદ્રિયની દેવતા દિશાઓ છે અને જીહ્વાસ્થાને રહેલી વાક્યઇદ્રિયની દેવતા સરસ્વતી છે;^૮ તેમ જ કણ્ઠ,

ત્વચા, ચક્ષુષ, જીહ્વા અને પાંચમી નાસિકા આ સર્વ જ્ઞાનેદ્રિયો કહેવાય છે અને તે સર્વ વિષયોને ગ્રહણ કરવા માટે શરીરનાં દ્વારો જ ગણાય છે.^૯ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ પાંચે ઇદ્રિયોના વિષયો છે અને તેઓ ઇદ્રિયોથી સદાય ભિન્ન જ છે, એમ સમજવું.^{૧૦} જેમ એક સારથિ ઘોડાઓને વશ રાખે છે, તેમ મન ઇદ્રિયોને વશ રાખે છે અને પોતાની ઇચ્છાનુસાર વિષયો તરફ દોડાવે છે; તેમ જ હૃદયનો આશ્રય કરી રહેલો ભૂતાત્મા જીવ મનને પોતાના વશમાં રાખીને તે તે ઇદ્રિય તરફ દોડાવે છે.^{૧૧} મન સર્વ ઇદ્રિયોને વશ રાખવામાં તથા છૂટી મૂકી દેવામાં સમર્થ છે અને મનને સ્વાધીન રાખવામાં તથા છૂટું મૂકી દેવામાં બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિવાળો જીવ સમર્થ છે; અર્થાત્ ઇદ્રિયો મનને અધીન છે અને મન ભૂતાત્મા જીવને અધીન છે.^{૧૨} ઇદ્રિયો, ઇદ્રિયોના વિષયો, સ્વભાવ (શીત, ઉષ્ણ આદિ ધર્મ), ચેતના (બુદ્ધિની વૃત્તિ), મન, પ્રાણ, અપાન અને જીવ આ સર્વ પદાર્થો પ્રાણીઓની હૃદયગુહામાં સર્વદા નિવાસ કરી રહ્યા છે.^{૧૩} બુદ્ધિનો આશ્રય દેહ થઈ શકે તેમ નથી. (કેમ કે સ્વપ્નમાં દેખાતા દેહની પેઠે જાગૃત અવસ્થામાં દેખાતો દેહ પણ કેવળ આભાસમાત્ર જ છે.) તેમ જ ચેતના પણ બુદ્ધિનો આશ્રય થઈ શકે તેમ નથી; (કેમ કે ચેતના સંગ અને વિકારથી રહિત છે.) માટે સિદ્ધ થાય છે કે, ત્રિગુણાત્મિકા મૂલપ્રકૃતિ જ માત્ર શબ્દસ્વરૂપ એવી બુદ્ધિનો આશ્રય છે અને વાસના બુદ્ધિને જ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ સત્ત્વાદિક ત્રણ ગુણોને કદી ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી.^{૧૪} એ પ્રમાણે પંચમહાભૂતાદિ સોળ વિકારોથી વીંટાયેલા સત્તરમા આત્માને પોતાના દેહની અંદર જ રહેલો બાણીને બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણ પોતાના મન દ્વારા બુદ્ધિની અંદર જ તેનાં દર્શન કરે છે.^{૧૫} આ

* આ શ્લોકમાં વિદ્યા, તપ, ઇદ્રિયનિગ્રહ અને સવનો ત્યાગ-એ ચાર પદાર્થો દર્શાવીને ચાર આશ્રમ-ધર્મોનું સૂચન કર્યું છે; અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પાળીને વિદ્યા મેળવવી, ગૃહસ્થાશ્રમ પાળીને વ્રતનિયમાદિ તપ કરવું, વાનપ્રસ્થાશ્રમ પાળીને ઇદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો અને સંન્યાસાશ્રમ સ્વીકારીને સર્વનો ત્યાગ કરવો.

x આ નવમા શ્લોકનો તથા ઉપરના આઠમા શ્લોકનો આશય એ છે કે, શરીરમાં રહેલી ઇદ્રિયો અને તેના તેના દેવતાઓ જ સર્વ પ્રકારનું કાર્ય કરે છે અને તેનું ક્ષય ભોગવે છે, જેથી આત્મા કતો નથી અને ભોક્તા પણ નથી.

+ અર્થાત્ કર્મના ઉદયસમયે આ સર્વ પદાર્થો સ્વપ્નની પેઠે હૃદયગુહામાંથી જ પ્રકટ થાય છે.

મહાન આત્માને ચક્ષુષ્ ઇન્દ્રિયથી જોઈ શકાતો નથી અથવા બીજી કોઈ પણ ઇન્દ્રિયથી તેનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી. માત્ર મનરૂપી ઉચ્છ્વણ દીવાથી તેનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.^{૧૬} વળી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત તથા સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરથી રહિત એવા આ નિર્વિકાર આત્માનાં શરીરની અંદર જ દર્શન કરવાં.^{૧૭} જે પુરુષ મરણધર્મવાળા પ્રત્યેક દેહને આશ્રયે રહેલા અચ્ચત્તરૂપ પરમાત્માનો, શુરુના તથા વેદનાં વાક્યોનું શ્રવણ કરવાપૂર્વક સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પુરુષ મરણ પછી નિર્વિશેષ બ્રહ્માભાવને પામે છે.^{૧૮} અને જે બુદ્ધિમાન પુરુષો સર્વત્ર બ્રહ્માનું જ દર્શન કરી રહ્યા હોય છે, તેઓ વિદ્યાસંપન્ન અને કુળસંપન્ન એવા બ્રાહ્મણને, ગાયને, હાથીને, કૂતરાને તથા ચાંડાલને પણ એકસરખા જ જુએ છે; કેમ કે (તેઓને એવું જ્ઞાન થયેલું હોય છે કે,) સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણીઓમાં સર્વના કરતાં મહાન એવો એક જ આત્મા વસી રહ્યો છે, જેના વડે આ સમય જગત વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું છે.^{૧૯-૨૦} પ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપી બનેલો યોગી પુરુષ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં આરૂઢ થઈને જ્યારે જોઈ શકે છે કે, 'હું એકલો જ સર્વ પ્રાણીઓમાં યોતત્રોત થઈ રહ્યો છું' અને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં આરૂઢ થઈને જ્યારે જોઈ શકે છે કે, 'મારામાં જ આ સર્વ જગત યોતત્રોત થઈ રહ્યું છે,' ત્યારે તે પુરુષ કેવળ બ્રહ્મ-સ્વરૂપ જ થઈ રહે છે.^{૨૧} જીવાત્માનું પ્રતિપાદન કરનારાં જેટલાં વેદવાક્યો છે, તે બધાં કેવળ પરમાત્માનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, આમ જે પુરુષ સતત જાણે છે, (અર્થાત્ જે પુરુષને જીવાત્માનું તથા પરમાત્માનું અભેદજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે.) તે પુરુષ મોક્ષ મેળવવા સમર્થ થઈ શકે છે;^{૨૨} એટલું જ નહિ પણ આવા સર્વ જ્ઞેતાના આત્મારૂપ થયેલા, આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપક થયેલા, પ્રાણી-માત્રનું હિત કરનારા, દેવધાનમાર્ગ કે પિતૃધાનમાર્ગથી રહિત થયેલા અને બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાની ઇચ્છા રાખનારા જ્ઞાની પુરુષના માર્ગમાં દેવો પણ મોહાધીન બની જાય છે.^{૨૩} જેમ પક્ષીઓની ગતિ

આકાશમાં જણાતી નથી અને માછલાંઓની ગતિ જળમાં દેખાતી નથી, તેમ જ્ઞાની પુરુષોની ગતિ પણ જોવામાં આવતી નથી.^{૨૪} પ્રાણીમાત્રને કાળ પોતાનામાં પોતાના સ્વરૂપે લય પમાડી દે છે; પરંતુ તે કાળ જેનામાં લય પામે છે, તેને કોઈ પણ જાણતો નથી. (અર્થાત્ જેનામાં કાળનો પણ લય થઈ જાય છે, તે જ પરબ્રહ્મ છે.)^{૨૫} જે પુરુષ મુક્ત થયેલો છે, તેને ઉપરના ભાગમાં જ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, એમ કંઈ નથી અથવા આટો અવળો કે પ્રજા-ખાંચરામાં જ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, એમ પણ નથી; તેમ કેવળ મધ્યભાગમાં જ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, એમ પણ નથી. (અર્થાત્ મુક્ત પુરુષને તો સર્વત્ર કેવળ બ્રહ્મનાં જ દર્શન થાય છે.)^{૨૬} વળી મુક્ત પુરુષના આત્મામાં આ સર્વ લોકોનો અંતર્ભાવ થઈ ગયો હોય છે, જેથી આ લોકમાંહેનું કોઈ પણ બાહ્યસ્થાન તેને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય રહેતું નથી. ધનુષની દોરીમાંથી છુટેલા બાણની પેઠે કોઈ એક પ્રાણી અરબલિત ગતિ કરવા માંડે અને તેનો વેગ મનના જેવો જ ઝડપદાર હોય; તોપણ જગતના કારણજૂત એવા પરબ્રહ્મના અંતને તે પામી શકે નહિ. એ પરબ્રહ્મ સૂક્ષ્મ પદાર્થના કરનાં પણ અતિશય સૂક્ષ્મ છે, સ્થૂળતા કરતાં પણ અતિશય સ્થૂળ છે, સર્વ તરફ હાથપરવાળા છે, સર્વ તરફ નેત્ર, મસ્તક અને મુખવાળા છે, સર્વ તરફ કર્ણવાળા છે અને સર્વ પ્રદેશમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છે.^{૨૭-૨૮} એ અવિનાશી બ્રહ્મ સૂક્ષ્મથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે, મહાનથી પણ અતિ મહાન છે અને પ્રાણીમાત્રમાં સ્થિતિ કરી રહ્યા છે; છતાં જોવામાં આવતા નથી.^{૨૯} અક્ષર અને ક્ષર-એવા બન્ને પ્રકારે કેવળ આત્માના જ છે. તેમાંના ક્ષર પ્રકારે સર્વ પ્રાણીઓમાં તે રહ્યો છે અને અક્ષર પ્રકારે દિવ્ય અને અમૃતસ્વરૂપ છે.^{૩૦} સર્વ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનો નિર્ચંતા, સર્વત્ર

બદાર જતા નથી; પરંતુ આત્મામાં જ સ્થિરાત્મને પામીને લીન થઈ જાય છે અને તે પુરુષ અમરત્વ થઈને જ અવનને પામે છે. આ કૃતિવાક્યપ્રાપ્તકારે રૂપ અમરત્વ થયેલા જ્ઞાની પુરુષના માર્ગને (મંત્રિ) [અચારા દેવો ક્યાંથી જાણી શકે કે, આ પુરુષ દેવદત્ત માર્ગે ગયો કે પિતૃધાનમાર્ગે?]

* અર્થાત્ ન તત્ત્વ પ્રાણા ઉત્ક્રમ્યચ્ચેત્ત સમન્વીયંત મન્ત્રે સન્ન મન્ત્રેભિઃ । જ્ઞાની પુરુષના પ્રાણ ક્યાંય પણ

સ્થિર રહેનારો અને ઉપાધિના દોષોથી મુક્ત એવા પણુ આત્મા નવ દારવાળા શરીરરૂપી નગરમાં દાખલ થઈને જ્યાંત્યાં ગતિ કરી રહ્યો છે. ૩૨ તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે કે, આત્મા અજન્મ છે, તોપણ મહેદાદિ નવ પદાર્થો સંબંધી ગતિ, સુખીત્વ, દુઃખીત્વ, મતુષ્યત્વ, પક્ષીત્વ અને વૃક્ષત્વ વગેરેનો સ્વીકાર કરીને 'હંસ' (જીવ) કહેવાય છે. ૩૩ આ રીતે હંસ શબ્દથી કહેવાતા અક્ષરાત્મા જીવને કૂટસ્થ અને અવિનાશી સ્વરૂપે બાળુનારો વિદ્વાન પુરુષ અંતે અક્ષરસ્વરૂપ તે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને જન્મમરણથી મુક્ત થાય છે. ૩૪

ક્રિત શ્રીમદ્વાસારત્માં સાંતિપર્વાત્માં મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'વ્યાસશુકસંવાદ-આત્માતું સ્વરૂપ'

નામનો અધ્યાય ૨૩૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૪૦ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-યોગ દ્વારા મુક્તિ

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

પૃચ્છતસ્તવ સત્પુત્ર યથાવદિહ તત્ત્વતઃ ।

સાંખ્યજ્ઞાનેન સંયુક્તં યદેતત્ કીર્તિતં મયા ॥૧॥

વ્યાસે કહ્યું : હે સત્પુત્ર ! તેં મને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તેનો મેં સાંખ્યજ્ઞાનની સાથે યથાવત્ ઉત્તર આપ્યો છે. ૧ તો હવે સમગ્ર યોગકૃત્યનું હું તારી પાસે વર્ણન કરું છું, તેનું તું શ્રવણ કર. હે તાત ! ઇંદ્રિયો અને મનને કેવળ બુદ્ધિસ્વરૂપ બનાવી દીધા પછી તે બુદ્ધિનો પણુ જે નિરોધ કરવો, તેને સર્વવ્યાપક એવા આત્માનું સર્વોત્તમ જ્ઞાન કહે છે. પુરુષે ચિત્તનો જય કરીને, બાહ્ય ઇંદ્રિયોને વશ કરીને, ધ્યાનાવસ્થામાં મગ્ન બનીને, આત્મા ઉપર જ પ્રીતિ રાખીને, શાસ્ત્રના તરવને બાંધીને તથા યમનિયમાદિ પવિત્ર કર્મોમાં આસક્ત રહીને (ગુરુના સુખથી) તે આત્મજ્ઞાન બાળુનું ભેદ એ. વિદ્વાનો કહે છે કે, આ ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યો પહેલાં કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય અને નિદ્રા-આ પાંચ દોષોનો નાશ કરવો ભેદ એ. તેમાંના કોઇને

૪ અર્થાત્ આત્મા ગતિથી રહિત છે, છતાં મહત્તરત્, અલંકાર, પાંચ તન્માત્રા, અવિદ્યા અને કર્મ-આ નવ પ્રકારનાં દારવાળા શરીરરૂપી નગરમાં દાખલ થઈને સંસારના ફેરામાં ફર્યો કરે છે.

સાંતિથી જીતી શકાય છે, કામને સંકલ્પના ત્યાગ-થી જીતી શકાય છે, નિદ્રાને બુદ્ધિથી અર્થોત્ પરિશીલન કરવા વડે જીતી શકાય છે અને શિક્ષ (શુદ્ધ ઇંદ્રિય) તથા ઉદરના વેગને ધીરજથી જીતી શકાય છે; તેમ જ ધીર એવા યોગીપુરુષે અભુષ્ણે ઉપયોગ કરીને પોતાના હાથપગનું (કંટકાદિકથી) રક્ષણ કરવું, અભુષ્ અને શ્રોત્રનું મન દ્વારા રક્ષણ કરવું, મન અને વાણીનું યજ્ઞાદિ કર્મો કરીને રક્ષણ કરવું, પ્રમાદના ત્યાગપૂર્વક ભયનો ત્યાગ કરવો અને જ્ઞાની પુરુષોનું સેવન કરીને દંભનો ત્યાગ કરવો. આ પ્રમાણે નિત્ય સાવધાન થઈને યોગમાં વિગ્ન કરનારા દોષોનો જય કરવો, અગ્નિનું તથા બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું અને દેવતાઓને પ્રણામ કરવા. ૨-૮ વળી યોગમાર્ગનો આશ્રય કરનારા પુરુષે હિંસાથી મુક્ત અને મનને વ્યગ્ર કરનારી કામ-પ્રધાન વાણી (વિષયવાસનાને બંધત કરનારી વાણી) બોલવી નહિ. બ્રહ્મ એ કેવળ પ્રકાશમય છે, સર્વના બીજરૂપ છે અને આ સમગ્ર જગત એ બીજનો જ સાર છે; ૬ કેમ કે જગતરૂપે પ્રકટ થયેલા એ બ્રહ્મના વિચારમાત્રથી જ આ સ્થાવરજંગમ ભૂતસમુદાય ઉત્પન્ન થયો છે; * માટે એ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવાથી, વેદનું અધ્યયન કરવાથી, દાન આપવાથી, સત્ય બોલવાથી, લગ્ન ધારણ કરવાથી, સરળતા રાખવાથી, ક્ષમા દાખવવાથી, પવિત્રતા બાળવવાથી, આચારશુદ્ધિ પાળવાથી અને ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાથી તેજની વૃદ્ધિ થાય છે અને પાપોનો નાશ થાય છે. ૧૦-૧૧ જે પુરુષ સર્વ બ્રાહ્મીઓ ઉપર રાગદ્વેષથી રહિત થયેલો હોય છે અને દેવેન્દ્રાએ પ્રાપ્ત થતા લાભથી સંતોષ રાખે છે, તે પુરુષના સર્વ મનોરથો સિદ્ધ થાય છે અને આત્મજ્ઞાનનો તેને લાભ થાય છે. ૧૨ પાપનો નાશ કરનાર, આહારનો નિયમ કરનાર અને ઇંદ્રિયોનો જય કરનાર તેજસ્વી પુરુષે કામ તથા ક્રોધને વશ કર્યો પછી જ પ્રકૃતિને વશ કરવાની ઈચ્છા કરવી. ૧૩

* મુક્તિ પણુ એમ જ કહે છે કે, 'સ દેવ સૌન્દ્યદમ્મ ગામીત્ તદૈક્ષત્ એકોઽહં બહુ સ્યામ્ ।' સૃષ્ટિની પૂર્વે કેવળ એક બ્રહ્મ જ હતું. તે સમયે તેણે વિચાર કર્યો કે, 'હું એક જ છું' માટે અનેકરૂપે થાઉં. આવો વિચાર થતાં જ જગત ઉત્પન્ન થયું.

યોગીપુરુષે બરાબર સાવધાન થઈને મન તથા ઈંદ્રિયોને જ પ્રથમ એકાગ્ર કરવી અને પછી રાત્રિના પૂર્વભાગમાં તથા ઉત્તરભાગમાં મનને બુદ્ધિની અંદર ધારણ કરવું. (અર્થાત્ સંપદપવિકલ્પાત્મક મનનો નિરોધ કરીને સમાધિનિષ્ઠ થવું.)^{૧૪} પ્રત્યેક પાંચ ઈંદ્રિયવાળા પ્રાણીની તે તે ઈંદ્રિય, એક જાતનું છિદ્ર જ કહેવાય છે, જેથી ઈંદ્રિયોના વિરોધ નહિ કરનારા પુરુષની બુદ્ધિ, આમડાની પખાલના છિદ્રમાંથી જેમ જળ વહી જાય છે, તેમ ઈંદ્રિયરૂપી છિદ્ર દ્વારા વિષય તરફ વહી જાય છે. (માટે બુદ્ધિને નિરોધ કરવા માટે પ્રથમ ઈંદ્રિયોના નિગ્રહ કરવો તે આવશ્યક છે.)^{૧૫} જેમ એક મચ્છીમાર પોતાની જાળને કાપી શકે તેવાં માછલાંઓને પ્રથમ પકડી લે છે, તેમ યોગવેત્તા પુરુષે પણ પ્રથમ મનને વશ કરવું અને પછી શ્રોત્ર, ચક્ષુષ્, છંદ્રવા તથા ઘ્રાણ વગેરે ઈંદ્રિયોને વશ કરવી. (અર્થાત્ મનના નિગ્રહ-પૂર્વક જ ઈંદ્રિયોના નિગ્રહ કરવો.)^{૧૬} યોગીએ પોતાની સર્વ ઈંદ્રિયોને વશ કરીને મનની અંદર સ્થાપવી અને સર્વ સંકલ્પોના ત્યાગપૂર્વક મનનો નિગ્રહ કરીને તેને બુદ્ધિની અંદર સ્થાપવું;^{૧૭} પરંતુ ધ્યેયવસ્તુનું અનુસંધાન કર્યા પછી જ યોગીએ પોતાની પાંચે ઈંદ્રિયોને મનની અંદર સ્થિર કરવી અને પછી મન સહિત તે ઈંદ્રિયોને બુદ્ધિની અંદર સ્થિર કરવી.^{૧૮} આ રીતે જ્યારે ઈંદ્રિયોના નિરોધ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે ઈંદ્રિયો અને મન પોતાની મેળે જ લય પામી જઈને સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થનારી મહિનતાનો ત્યાગ કરી દે છે અને તે સમયે નિર્ધૂમ અગ્નિની પેઠે પ્રદીપ્ત કાંતિવાળો, સૂર્ય સમાન તેજસ્વી અને આકાશમાં પ્રકાશતા વીજળીના અગ્નિ જેવો દેહીપ્યમાન બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા બુદ્ધિસરવમાં પ્રકાશે છે. એ આત્મા સર્વસ્વરૂપ છે અને સર્વવ્યાપક છે, જેથી સર્વત્ર દેખાય છે.^{૧૯} જે મહાત્મા બ્રાહ્મણો બુદ્ધિમાન હોય છે, ધર્મસંપન્ન હોય છે, મોટા જ્ઞાની હોય છે અને સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવામાં આસક્ત હોય છે, તેઓ જ એ આત્માનાં દર્શન કરી શકે છે.^{૨૦} આ રીતે તીક્ષ્ણ નિયમો પાળીને તથા એકાંત પ્રદેશમાં એકલા બેસીને માત્ર છ માસ પર્યંત યોગસાધના કરનારો યોગીપુરુષ અત્યાર બ્રહ્મના સાદૃશ્યને પામે છે;^{૨૧} પરંતુ એ

યોગમાર્ગમાં અનેક પ્રકારનાં વિક્ષો ઉપસ્થિત થાય છે; જેવાં કે, કોઈ સમયે ચિંતને મોહ થઈ જાય છે, કોઈ સમયે વૃત્તિનો વિક્ષેપ થઈ જાય છે, કોઈ સમયે ધ્યાન જ થઈ શકતું નથી, કોઈ વખતે યોગના બળથી દિવ્ય ગંધ, દિવ્ય શ્રવણ અને દિવ્ય પદાર્થોનું દર્શન થાય છે, કોઈ સમયે અદ્ભુત રસનો, અદ્ભુત સ્પર્શનો, અદ્ભુત શીતલતાનો તથા અદ્ભુત ઉષ્ણતાનો અનુભવ થાય છે, કોઈ સમયે પોતાની આકૃતિ વાચુના જેવી થઈ જાય છે (જેથી આકાશગમન અને અદર્શનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે), કોઈ સમયે સમગ્ર શાસ્ત્રીય અર્થોનું જ્ઞાન થાય છે અને કોઈ સમયે દિવ્ય સ્ત્રી વગેરેની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સર્વ પદાર્થો પોતાના યોગબળથી પ્રાપ્ત થાય; તોપણ તરવેત્તા યોગીએ તેઓનો અનાદર કરવો અને પોતાની બુદ્ધિમાં જ તે સર્વનો ઉપસંહાર કરવો.^{૨૩} મનનશીલ યોગીએ પર્વતના શિખર ઉપર બાંધેલા મૂળવાળા વૃક્ષ પાસે અથવા હરકોઈ વૃક્ષની નીચે બેસીને પ્રાતઃકાળે, પૂર્વરાત્રિએ તથા પાછલી રાત્રિએ નિયમપૂર્વક યોગસાધના કરવી.^{૨૪} જેમ દ્રવ્યસંગ્રહ કરનારો પુરુષ નિત્ય દ્રવ્યનું જ ચિંતન કરે છે, તેમ યોગીએ સર્વ ઈંદ્રિયોને વશ કરીને હૃદયકમળમાં એકાગ્રતાપૂર્વક આત્મવસ્તુનું ચિંતન કરવું અને યોગમાર્ગથી મનને ઉદ્દિગ્ધ થવા દેવું નહિ.^{૨૫} જે કોઈ ઉપાયથી પોતાના અંચલ મનને વશ કરી શકાય તે ઉપાયનું યોગીએ સેવન કરવું, પણ તે ઉપાયથી ચત્રાધમાન થવું નહિ.^{૨૬} મનને એકાગ્ર કરી જાણનારા યોગી પુરુષે પર્વતની શૂન્ય શૃંગઓમાં, દેવતાઓનાં મંદિરોમાં અથવા શૂન્ય ગૃહોમાં નિવાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.^{૨૭} વળી તેણે મન, વચન કે કર્મથી કોઈને પાત્ર સંગ કરવો નહિ, સર્વના તરફ ઉપેક્ષા રાખવી, નિયમપૂર્વક આહાર લેવો અને લાભ તથા હાનિ યતાં પણ સમભાવ રાખવો;^{૨૮} કોઈ મનુષ્ય પોતાની પ્રથંસા કરે અથવા કોઈ મનુષ્ય પોતાની નિંદા કરે, તો પ્રથંસા કરનારનું શુભ થાય, એવો વિચાર કરવો નહિ અને નિંદા કરનારનું અશુભ થાય, એવો પણ વિચાર કરવો નહિ;^{૨૯} તેમ જ લાભ યતાં હર્ષ પામવો નહિ, હાનિ યતાં ક્રોધ જાતવો વિચાર કરવો નહિ, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખવી અને

વાયુની પેઠે નિર્લેપ રહેલું.^{૩૧} આ રીતે છ માસ પર્થ^{૩૨} ત યોગસાધના કરીને સ્વસ્થચિત્ત થયેલા અને સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ રાખનારા સાધુપુરુષને ડૉકારરૂપ શબ્દબ્રહ્મનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થાય છે.^{૩૨} જગતની સર્વ પ્રજાઓને ધનાદિક માટે દુઃખી થતી બેઈ વિરક્ત પુરુષે સુવર્ણને, માટીનાં ઢેંકાને તથા પથ્થરને સમાન ગણીને ધનાદિકના ઉપાજનથી વિરામ પામવું અને મોહનો ત્યાગ કરવો.^{૩૩} (ધર્મની ઇચ્છા રાખનારા) પુરુષ ભલે પછી શૂદ્ર જાતિનો હોય અને ધર્મની ઇચ્છા રાખનારી કોઈ સ્ત્રી હોય; તોપણ આ યોગમાર્ગનો આશ્રય કરીને તેઓ પરમ ગતિને પામી શકે છે.^{૩૪} મનને વશ કરનારા યોગીપુરુષ નિશ્ચલ એવી ઇન્દ્રિયોથી સુક્ત એવા જે સ્વરૂપનો પોતાની બુદ્ધિમાં સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે જ સ્વરૂપ જન્મભૂત છે. પૂર્વકાળમાં પણ નવું જ છે, સર્વ વિકારોથી રહિત છે, સદાકાળ એકરૂપ છે, સૂક્ષ્મના કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે, મહાનના કરતાં પણ મહાન છે અને બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિથી સુક્ત છે.^{૩૫}

ભીષ્મે કહ્યું : મહાત્મા મહર્ષિએ કહેલા આ વચનને શબ્દાર્થપૂર્વક સારી રીતે જાણીને તથા મનથી તેનો વિચાર કરીને બુદ્ધિમાન પુરુષો શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ એવી બ્રહ્મદેવની સમાનતાને પામે છે અને સૃષ્ટિના મહાપ્રલય પર્થ^{૩૬} ત બ્રહ્મલોકમાં નિવાસ કરીને અતે બ્રહ્મદેવની સાથે જ સુકૃત થાય છે.^{૩૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વોત્તરગત મોક્ષધર્માનુસાસન-પર્વમાં 'વ્યાસશુકસંવાદ-યોગ દ્વારા સુક્ત'

નામનો અધ્યાય ૨૪૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૪૧ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-કર્મ ને જ્ઞાનનું ક્ષણ

॥ શુક ઉવાચ ॥

યદિદં વેદવચનં કુરુ કર્મ ત્યજેતિ ચ ।

કાં દિશં વિવ્રયા યાંતિ કાં ચ ગચ્છંતિ કર્મણા ॥

શુકદેવે પૂછ્યું : હે પિતા ! વેદમાં 'તું કર્મ કર,' એમ કહેવામાં આવ્યું છે અને વળી 'તું કર્મનો ત્યાગ કર,' એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે, તો કર્મનો ત્યાગ કરી કેવળ જ્ઞાનનો જ આશ્રય કરનારા પુરુષો કેવી ગતિને પામે છે તેમ જ કેવળ કર્મનો જ આશ્રય કરનારા પુરુષો કેવી ગતિને પામે છે, એ સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે, માટે તે મને કહો; કેમ કે એ બન્ને માર્ગો પરસ્પર વિષમ અને પ્રતિકૂળ જણાય છે.^૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે બુધિધર ! પોતાના પુત્રે એ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે પરાશરના પુત્ર વેદવ્યાસે તેનો આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો :

આ જગતમાં કર્મ અને જ્ઞાન નામના બે માર્ગો છે, તેમાંનો કર્મમાર્ગ નાશવંત છે અને જ્ઞાનમાર્ગ અવિનાશી છે. હે પુત્ર ! કર્મનો ત્યાગ કરી કેવળ જ્ઞાનનો જ આશ્રય કરનારા પુરુષો કેવી ગતિને પામે છે અને કેવળ કર્મમાર્ગનો જ આશ્રય કરનારા પુરુષો કેવી ગતિને પામે છે, એ વિષે હું તને કહું છું, તું એકચિત્ત થઈને સાંભળ. કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ વચ્ચે આકાશના જેવું મહાવિશાળ અંતર રહેલું છે.^૨ ધર્મનું અસ્તિત્વ છે, છતાં કોઈ એક નાસ્તિક પુરુષ કહે કે, 'ધર્મ નથી.' તે ઉપરથી એક અસ્તિક પક્ષને જેટલું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય, તેટલું જ દુઃખ તારા આ પ્રશ્ન ઉપરથી મને ઉત્પન્ન થાય છે.^૩ જેમાં વેદ પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે એવા બે માર્ગ છે. એક પ્રવૃત્તિલક્ષણમાર્ગ અને બીજો સારી રીતે કહેવાયેલો નિવૃત્તિલક્ષણમાર્ગ.^૪ કર્મ કરવાથી પ્રાણી સંસારમાં બંધાય છે અને જ્ઞાનનું સેવન કરવાથી સંસારથી સુક્ત થાય છે, માટે જ તત્ત્વદેષ્ટા યોગીપુરુષો કર્મ કરતા નથી.^૫ કર્મ કરવાથી સોળ

x અર્થાત્ 'તત્ત્વમસિ' આદિ વૈદિક વાક્યોના અર્થ-વિચારરૂપી સાંખ્યશાસ્ત્રમાં (વેદાંતમાં) ત્રણ વર્ણોને જ અધિકાર છે; પણ મનનો નિરોધ કરવારૂપ આ યોગ-માર્ગમાં સ્ત્રીપુરુષો સર્વ કોઈને અધિકાર છે.

—નીલકંઠ

* યોગીપુરુષો કર્મ કરતા નથી અર્થાત્ જ્ઞાની પુરુષો કોઈ જાતનું કાર્યકર્મ કરતા નથી, પણ નિત્યકર્મ તો કરે જ છે.

તત્ત્વોદ્ધી આ શરીર મરણ પછી પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જ્ઞાનનો આશ્રય કરવાથી નિત્ય અને દૈતભાવથી રહિત એવી તત્ત્વવસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.^૯ કેટલાએક અદ્વયબુદ્ધિવાળા પુરુષો કર્મની જ પ્રશંસા કરે છે અને તે તે કર્મો દ્વારા સ્ત્રીપુત્રાદિને રંજન કરીને સેંકડો શરીરોને પામ્યા કરે છે; અર્થાત્ જન્મમરણના ફેરામાં ફર્યા કરે છે.^{૧૦} જે પુરુષો જ્ઞાનરૂપી પરાબુદ્ધિને પામી ચૂક્યા છે અને ધર્મના તાર્ત્વિક સ્વરૂપને ભેદ શક્યા છે, તેઓ નહીં જન્મજનમ કરનારો પુરુષ જેમ કૃવાની પ્રશંસા કરતો નથી, તેમ કર્મની પ્રશંસા કરતા નથી.^{૧૧} પુરુષ કર્મનું આચરણ કરીને સુખદુઃખ કે જન્મમરણરૂપી ક્ષણને પ્રાપ્ત કરે છે, પણ જ્ઞાનનું સેવન કરીને મનુષ્ય એવા ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે, કે જ્યાં જઈને કદી શોકાકુલ જ થતો નથી.^{૧૨} વળી જ્યાં ગયા પછી મરણ થતું નથી, જન્મ થતો નથી, પુનઃજન્મ રહેતો નથી અને પુનરાવૃત્તિ પણ થતી નથી;^{૧૩} કેમ કે તે પરબ્રહ્મ અવ્યક્ત છે, અચળ છે, કૂટસ્થ છે, અવિસ્પષ્ટ છે, પરિશ્રમ વિના પ્રાપ્ય છે, અહંકારથી ભિન્ન છે અને દૈતભાવથી રહિત છે. (જેથી તેને પામેલો પણ તે જ રિયતિને પામે છે.)^{૧૪} આ બ્રહ્મસાંપ્રધ્યને પામેલા પુરુષો સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી પીડા પામતા નથી, માનસિક સંકલ્પોમાં સપડાતા નથી, પ્રાણી માત્ર પર સમભાવ રાખે છે, સર્વના તરફ મિત્રભાવે વર્તે છે અને સર્વ કોઈનું હિત કરવામાં આસક્ત રહે છે.^{૧૫} હે તાત! કેવળ જ્ઞાનમય બની ગયેલા પુરુષનું સ્વરૂપ કંઈક ભૂદું જ હોય છે અને કેવળ કર્મમય બની ગયેલા પુરુષનું સ્વરૂપ પણ ભૂદું જ હોય છે. તારે બાબુનું કે, કર્મમય બની ગયેલા પુરુષોનું ઐશ્વર્ય અમાવાસ્યાને દિવસે સૂક્ષ્મકલાથી અવશેષ રહેલા ચંદ્રમાના જેવું છે.^{૧૬} આ વાતનું ઋષિ-વેદે વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે. વળી આકાશમાં ઊગેલા, સૂતરના વકતંતુના જેવા દેખાતા પ્રતિપદાના ચંદ્રને ભેદ ને પણ કર્મમય થયેલા પુરુષોની રિયતિનું અનુમાન કરી શકાય છે. (અર્થાત્ જેમ કર્મ કરવાને ઉદ્દેશ પામેલો પ્રતિપદાનો ચંદ્ર પ્રતિદિન એક એક કલાથી વૃદ્ધિ પામીને અંતે

માત્ર એક જ કલાથી અવશેષ રહે છે, તેમ સંસારમાં આવીને કર્મ કરવા તત્પર થયેલો પુરુષ પણ વૃદ્ધિ ક્ષયને પામીને અંતે સંસારમાં જ આવી પડે છે.)^{૧૭} હે તાત! અગિયાર ઇંદ્રિયોરૂપી વિકારવાળો અને કર્મરૂપી કળાઓના ભારથી ભરપૂર થયેલો આમૂર્તિમાન દેહ કેવળ ત્રિગુણાત્મક કર્મના જ ફળરૂપે છે, એમ તારે બાબુનું.^{૧૮} અને તે દેહમાં કમળના પત્રની અંદર રહેલા જળબિંદુની પેઠે નિર્લેપ અવસ્થાએ રહેલો જે ચૈતન્યપ્રકાશ છે, તેને જ તારે ક્ષેત્રજ્ઞ બાબુવો, જે ક્ષેત્રજ્ઞ યોગમાર્ગ દ્વારા ચિત્તનો જય કરી શકે છે!^{૧૯} તારે બાબુનું કે, તમોશુષ્ક, રજોશુષ્ક અને સત્ત્વશુષ્ક એ ત્રણ જ જીવના (જ્ઞાનેન્દ્રિય સહિત બુદ્ધિપદાર્થના-વિજ્ઞાનમય કોશના) શુભરૂપ છે. (અર્થાત્ ત્રણ શુભો કર્તૃત્વાદિ ધર્મને ધારણ કરનારા છે, આત્મા તો તે ધર્મથી મુક્ત જ છે.) જીવ આત્માના શુભવાળો છે (અર્થાત્ ચૈતન્યયુક્ત છે) અને તે ચૈતન્ય જ પરમાત્માના જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય વગેરે શુભોથી મુક્ત છે.^{૨૦} શરીરપદાર્થનું જ્ઞાન ધરાવનારા વિદ્વાનો કહે છે કે, પ્રાણીમાત્રનું શરીર જીવના ચૈતન્યશુભથી મુક્ત થયેલું છે, જેથી જીવાય છે કે શરીર ચેષ્ટા કરે છે; પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. દેહ તો કેવળ જડ છે અને તેમાં રહેલો જીવ જ સર્વને ચેષ્ટાવાળાં કરે છે તથા જિવાડે છે. આ જીવના કરતાં પણ જે શ્રેષ્ઠ છે તે જ પરમાત્મા છે, જેણે સાતે ભુવનોની રચના કરી છે.^{૨૧}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વોત્તમ મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમાં 'આસશુકસંવાદ-બ્રહ્મચારીના ધર્મ'

નામનો અધ્યાય ૨૪૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૪૨મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-બ્રહ્મચારીના ધર્મ

॥ શુક ઉવાચ ॥

ધરાત્રમૃતિ યઃ સર્ગઃ સમુપાનીન્દ્રિયાણિ ચ ।

બુદ્ધૈશ્વર્યતિસર્ગોઽયં પ્રધાનશાત્મનઃ શ્રુત્વમ્ ॥૧॥

શુકદેવે પૂછ્યું : હે પિતા! પ્રકૃતિથી આરંભીને છેક મહાભૂત પર્યંતની ચોવીસ તત્ત્વમય જે

× કહેવાનો આશય એ છે કે, પોતાનામાં ૧૬૪ મિશ્વારવચ્ચે જણાતા અચૈતન્યશક્તિનો ત્યાગ કરીને છાન્ડ પરમાત્મા યર્થ શકે છે.

+ અર્થાત્ ઋષિ યાગવલ્ક્યે પોતાના બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં આ વિષયનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરેલું છે.

સૃષ્ટિ તે ઇશ્વરની સૃષ્ટિ છે અને તે સૃષ્ટિ બંધનહેતુક નહિ હોવાને લીધે સાધારણ ગણાય છે; પણ વિષયો, ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલી જીવની સૃષ્ટિ અસાધારણ ગણાય છે; કેમકે તે સૃષ્ટિ બંધનનું કારણ થઈ પડે છે. આ વાત તમારી પાસેથી મેં સાંભળી;^૧ તોપણ હું સાંભળવા ઇચ્છું કે, આ જગતમાં સત્પુરુષોનો આચાર તે તે સમયને અનુસરીને કેવો હોય છે?^૨ વળી વેદમાં કહેવામાં આવેલાં ‘તું કર્મ કર અને કર્મનો ત્યાગ કર’ આવાં વિરુદ્ધ વચનોની પરસ્પર સંગતિને હું કેવી રીતે જાણી શકું? માટે તેનું પણ તમે વ્યાખ્યાન કરો.^૩ હું તમારા જેવા શુરોના ઉપદેશથી પવિત્ર થઈને લોકરીતિના તરવને જાણીશ, મારી બુદ્ધિને સંસ્કારવાળી કરીશ અને દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરીને અવિનાશી આત્માનાં દર્શન કરીશ.^૪

વ્યાસે કહ્યું: બ્રહ્મદેવે પોતે પ્રથમથી જે આચારનું વિધાન કર્યું છે, તે જ આચારને અતિ પ્રાચીનકાળના શ્રેષ્ઠ મહર્ષિઓએ પોતાના વર્તનમાં મૂક્યો છે અને તે મહર્ષિઓએ યાવજીવન બ્રહ્મ અર્થત્રત પાળીને દિવ્ય લોકોને જીત્યા છે; માટે પોતાનું કલ્યાણ કરવા ઇચ્છનારા પુરુષે પ્રથમ બ્રહ્મચર્યત્રત પાળવું, પછી શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને યજ્ઞત્યાગ કરવા અને પછી વનમાં નિવાસ કરી કૃષ્ણ-મૂળનો આહાર કરવો, મહાપ્રયંચ તપશ્ચર્યા કરવી, પવિત્ર સ્થાનોમાં વિચરવું અને કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ.^{૫-૭} આ રીતે વાન-પ્રસ્થાશ્રમ પાળ્યા પછી સંન્યાસી થઈને ધુમાડાથી રહિત થયેલા અને સુશળનો શબ્દ જ્યાં ન સંભળાતો હોય, તેવા ઘરથી યોગ્ય સમયે ભિક્ષા લાવવી અને તેના પર પોતાનો નિર્વાહ કરવો, જેથી પુરુષ બ્રહ્મભાવને પામી શકે છે.^૮ હે પુત્ર! તું પણ સ્તુતિ, નમસ્કાર, શુભ અને અશુભનો ત્યાગ કરીને અરણ્યમાં એકલો વિચર અને જે કંઈ મળી આવે તેનું લોજન કરીને તૃપ્ત રહે.^૯

શુકદેવે પૂછ્યું: (તમે કહો છો તે તો યોગ્ય છે, પણ) લોકો કહે છે કે, ‘કર્મ કરવાં અને ન કરવાં’ એ વેદવાક્યો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, તેનું કેમ? આ બન્ને વાક્યો પ્રમાણ હોય કે અપ્રમાણ હોય, પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાને લીધે તેઓને શાસ્ત્ર

તરીકે કેમ કહી શકાય?^{૧૦} અથવા તેઓ બન્નેને પ્રમાણ તરીકે કેમ માની શકાય? વળી કર્મોનો વિરોધ કયાં વિના મોક્ષપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે, એ સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે.^{૧૧}

ભીષ્મે કહ્યું: હે યુધિષ્ઠિર! પોતાના પુત્રે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ગંધર્વતીના પુત્ર વ્યાસઋષિએ મહાતેજસ્વી એવા પોતાના પુત્રના વાક્યની પ્રશંસા કરીને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૨}

વ્યાસે કહ્યું: બ્રહ્મચારી, શુદ્ધસ્થ, વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસી એ સર્વ આશ્રમીઓ પોતપોતાના આશ્રમધર્મનું જે પાલન કરે છે, તો પરમ ગતિને પામી શકે છે;^{૧૩} તેમ જ કોઈ એક જ પુરુષ રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરીને તથા શાસ્ત્રવિધિને અનુસરીને આ ચારે આશ્રમોનું અનુક્રમે પાલન કરે છે, તો તે પુરુષ પણ પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન કરવા માટે યોગ્ય થઈ શકે છે.^{૧૪} આ ચાર આશ્રમરૂપી ચાર પગ-થિયાંવાળી એક નિસરણી છે અને તે નિસરણી પરબ્રહ્મરૂપી ઉપરના માળે પહોંચાડનારી છે; માટે એ નિસરણી ઉપર ચડીને પુરુષ બ્રહ્મલોકમાં પૂનઃ જાય છે.^{૧૫} ધર્મના અર્થને જાણનારા પુરુષે આયુષના પ્રથમ ચતુર્થાંશ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ અને અસૂયાનો ત્યાગ કરીને શુરની પાસે અથવા શુરના પુત્રની પાસે વસવું જોઈએ.^{૧૬} (શુરકુળમાં નિવાસ કરનારા) બ્રહ્મચારીએ શુરના સૂત્ર પછી સૂવું જોઈએ, શુરના ઊંઘ્યા પહેલાં ઊઠવું જોઈએ અને પછી શિથિલ કે દાસને ઘટે તેવું હરકોઈ કાર્ય કરવું જોઈએ.^{૧૭} પોતાને જે કાર્ય સોંપવામાં આવ્યાં હોય તે સર્વ કાર્ય અપજતાથી પૂરાં કરીને શુરની પાસે જઈને ઊભા રહેવું, તેમના દાસ થઈને રહેવું, તેમનાં સર્વ કાર્યો કરવા અને સર્વ કાર્યમાં કુશળ થવું.^{૧૮} પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા બ્રહ્મચારીએ શુરનાં સર્વ કાર્યો સંપૂર્ણ કર્યા પછી તેમની પાસે અધ્યયન કરવું, ચાલાક થવું, અપશબ્દો બોલવા નહિ અને શુર બોલાવે કે તુરત જ તેમની પાસે હાજર થવું.^{૧૯} પવિત્ર, ચતુર, શુભવાન અને જિતેન્દ્રિય એવા બ્રહ્મચારીએ વચ્ચે વચ્ચે શુરને પ્રિય લાગે તેવું ભાષણ કરવું અને વ્યથ થયા વિના શુર સામે જોવું.^{૨૦} શુરએ જ્યાં સુધી લોજન કર્યું ન હોય, ત્યાં સુધી લોજન કરવું નહિ; શુરએ

જળપાન કર્યું ન હોય, ત્યાં સુધી જળ પીવું નહિ, ગુરુ જ્યાં સુધી ઊભા હોય, ત્યાં સુધી બેસવું નહિ અને ગુરુ સૂતા ન હોય, ત્યાં સુધી સૂવું નહિ ૨૧ (વદન કરતી વખતે) પોતાના બન્ને હાથ ચત્તા રાખીને ગુરુના બન્ને ચરણોના ધીમેથી સ્પર્શ કરવો અને તેમાં પણ જમણા હાથથી જમણા પગનો જ સ્પર્શ કરવો અને ડાબા હાથથી ડાબા પગનો જ સ્પર્શ કરવો. ૨૨ એ પ્રમાણે ગુરુને વદન કર્યો પછી કહેવું કે, 'હે ભગવન્! મને સ્વાધ્યાયપાઠ આપો હે ભગવન્! આપની આજ્ઞાનુસાર હું સર્વ કાર્ય કરીશ અને અમુક કામ તો મેં આપની આજ્ઞા પ્રમાણે જ કર્યું છે. હે બ્રહ્મન્! હવે પછી પણ આપ જે આજ્ઞા કરશો તે હું કરીશ.' આ રીતે ગુરુને નિવેદન કરીને તેમની અનુસા પ્રમાણે જ સર્વ કાર્યો કરવા, પોતે જે કાર્ય કરવા ધાર્યું હોય અને જે કાર્ય કર્યું હોય, તે સર્વ ગુરુને નિવેદન કરવું, તેમ જ એ બ્રહ્મચારીએ જાતજાતની સુગંધોનું કે રસોનું કદી પણ સેવન કરવું નહિ, ૨૩-૨૫ કેમ કે ધર્મશાસ્ત્રમાં એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે કે, બ્રહ્મચર્યના અતે સમાવર્તનસંસ્કાર થઈ ગયા પછી જ દ્વિજાતિ પુરુષ સુગંધી પદાર્થોનું તથા રસોત્તું સેવન કરી શકે છે વળી આ સિવાયના બીજા જે જે બ્રહ્મચારીના નિયમોનું શાસ્ત્રમાં વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે સર્વનું બ્રહ્મચારીએ નિત્ય પાલન કરવું અને બ્રહ્મચર્યના પાલન પર્્યંત હમેશા ગુરુની સમીપમાં જ રહેવું. આ રીતે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગુરુને પ્રસન્ન કરીને સમાવર્તનસંસ્કાર કરવા અને પછી બ્રહ્મચર્યવ્રત પૂર્ણ થાય અને આયુષ્યનો ચોથો ભાગ વ્યતીત થાય, એટલે ગુરુને દક્ષિણ આપીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો તથા તે આશ્રમના કર્મો પ્રમાણે વર્તવું. ૨૬-૨૯ ગૃહાશ્રમમાં દાખલ થતી વેળા ધર્માનુસાર મળેલી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરીને અગ્નિહોત્રનો સ્વીકાર કરવો અને પછી ગૃહસ્થના મતોનું પાલન કરવાપૂર્વક આયુષ્યના બીજા ભાગ પર્્યંત ગૃહસ્થી રહેવું. ૩૦

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્થત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમાં 'વ્યાસશુકસંવાદ-બ્રહ્મચારીના ધર્મ' નામનો અધ્યાય ૨૪૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૪૩ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-ગૃહસ્થધર્મ

॥ આસ ઉવાચ ॥

દ્વિતીયમાયુષો માગં ગૃહમેધી ગૃહે વસેત્ ।

ધર્મલઘ્વૈર્યુતો દારૈરગ્નીનાહત્ય સુવ્રતઃ ॥ ૧ ॥

વ્યાસે કહ્યું : હે પુત્ર ! આયુષ્યના બીજા ભાગ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમી રહીને ગૃહમાં જ નિવાસ કરવો અને તે સમયે ધર્માનુસાર મળેલી સ્ત્રી સાથે રહીને અગ્નિહોત્રનો સ્વીકાર કરવો તથા ઉત્તમ પ્રકારના મતો પાળવા. ૧ વિદ્વાનો કહે છે કે, ગૃહસ્થીએ કુસુદ્ધ ધાન્ય,* કુભધાન્ય, અન્ધરતન અને કાપોતી આ ચાર પ્રકારની આજીવિકાઓમાંથી કોઈ એક આજીવિકાનો આશ્રય કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો આ ચાર પ્રકારની આજીવિકાઓમાં પ્રથમના કરતા બીજી શ્રેષ્ઠ છે, બીજીના કરતા ત્રીજી શ્રેષ્ઠ છે, ત્રીજીના કરતા ચોથી શ્રેષ્ઠ છે અને તે તે ઉત્તરોત્તરની આજીવિકાનો આશ્રય કરનારો પુરુષ ધર્મદૃષ્ટિએ ઘણો જ ઉત્તમ ગણાય છે. ૨,૩ જે ગૃહસ્થ પૂર્વોક્ત કુસુદ્ધધાન્યવૃત્તિનો આશ્રય કરનારો હોય, તેણે યજ્ઞન-યાજ્ઞન, અધ્યયન-અધ્યાપન, દાન અને પ્રતિગ્રહ-એ છયે કર્મો કરવામાં તત્પર રહેવું, કુભધાન્યવૃત્તિનો આશ્રય કરનારો ગૃહસ્થ યજ્ઞન, અધ્યયન અને દાન-એ ત્રણે કર્મો કરવા અન્ધરતન વૃત્તિનો આશ્રય કરનારો ગૃહસ્થ દાન અને અધ્યયન એ બે કર્મો જ કરવા અને છેલ્લી કાપોતીવૃત્તિનો આશ્રય કરનારો ગૃહસ્થ કેવળ અધ્યયનકર્મ જ કર્યો કરવું. ૪ વિદ્વાનોએ ગૃહસ્થાશ્રમીને પાળવાના મોટા મતો ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યા છે, જેવા કે ગૃહસ્થે દેવ,

* કુસુદ્ધધાન્ય એટલે એક કોડી બરાબ તેટલું ધાન્ય એકઠું કરીને તે વડે પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ કરવો તે પ્રથમ આજીવિકા છે કુભધાન્ય એટલે એક ઘડો બરાબ તેટલું ધાન્ય એકઠું કરીને તે વડે નિર્વાહ કરવો અને તે ધન ધર્મ રહે એટલે તેટલાનો જ સંગ્રહ કરવો તે બીજી આજીવિકા છે અન્ધરતન એટલે માત્ર એક દિવસ આસે તેટલા ધાન્યનો સંગ્રહ કરવો અને આવતી કાલને માટે નિશ્ચિત રહેવું, તે ત્રીજી આજીવિકા છે અને કાપોતીવૃત્તિ એટલે ખજાનામાંથી ખેડેલા ધાન્ય ઉપાડી ગાય તે પરી લા પડેલા દાણા વીણી લાવીને આજીવિકા ચલાવી, તે ચોથી પ્રકાર છે અને તે સર્વોત્તમ છે.

પિતૃ અને અતિથિના નિમિત્ત વિના કેવળ પોતાને માટે જ અન્ન પકાવવું નહિ, શ્રાદ્ધાદિ નિમિત્ત વિના વ્યર્થ પશુહિંસા કરવી નહિ, યજ્ઞ કે શ્રાદ્ધના નિમિત્તે પણ બકરું વગેરે પ્રાણીનો તથા અશ્વત્થ (પીપળો) વગેરે વનસ્પતિનો યજ્ઞવેદના મંત્રોથી સંસ્કાર કર્યા પછી જ વધ કરવો, (અને તે પણ કેવળ યજ્ઞાદિના નિમિત્તે જ કરવો.) પણ પોતાના ભક્ષણ નિમિત્તે કરવો નહિ દિવસે નિદ્રા કરવી નહિ, પૂર્વરાત્રિએ અને પાછલી રાત્રીએ પણ સૂઈ રહેવું નહિ, બે વખત જ ભોજન કરવું, પણ તેની વચ્ચે ત્રીજી વખત જમવું નહિ, ઋતુકાળ વિના સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરવું નહિ; પોતાને ઘેર આવેલા બ્રાહ્મણને ભોજન વિના રાખવો નહિ, પોતાને ઘેર આવેલા બ્રાહ્મણને અપૂજ્ય રાખવો નહિ; અતિથિઓનો સત્કાર કરવો અને જે બ્રાહ્મણો દેવોતું તથા પિતૃ ઓતું અન્ન જમી શકે તેવા હોય, વેદસ્નાતક, વિદ્યાર્નાતક અને વ્રતસ્નાતક હોય, વેદનો સ્વાધ્યાય કરનારા હોય, વેદમા પારગત થયેલા હોય, સ્વધર્માનુસાર આજીવિકા ચલાવનારા હોય, દમગુણને ધારણ કરનારા હોય, ક્રિયાનિષ્ઠ હોય અને તપસ્વી હોય, તેઓને જ દેવનિમિત્તે અથવા પિતૃનિમિત્તે ભોજન કરાવવું, એવો શાસ્ત્રનો વિધિ છે ૫-૯ વર્ણી ગૃહસ્થના અન્નમા કેવળ દંભને માટે જ નખ અને પચકેશ રાખનારાનો, (ઉદરપોષણ માટે) સ્વધર્મનો ઉપદેશ આપનારાનો, અવિધિપૂર્વક અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કરનારાનો તથા ગુરુનું અપ્રિય કરનારા પાપી પુરુષનો પણ સવિભાગ છે; માટે ગૃહસ્થ પોતાના અન્નમાં સર્વ પ્રાણીઓનો સવિભાગ સમજીને યથાશક્તિ અન્નદાન કરવું, તેમ જ પાક નહિ કરનારા બ્રહ્મચારીઓને તથા સંન્યાસીઓને પણ ગૃહસ્થે અન્ન વગેરે અર્પણ કરવું. ૧૦-૧૧ વર્ણી ગૃહસ્થે હંમેશા વૈશ્વદેવ ઢરીને વિઘસાશી થવું અને અમૃતભોજન કરવું; કેમ કે યજ્ઞ કરતા શેષ રહેલું અન્ન તે 'અમૃત' કહેવાય છે અને તેનું ભોજન હવિષની તુલ્ય ગણાય છે. ૧૨ જે ગૃહસ્થ પોતાના પોષ્યવર્ગને ભોજન કરાવ્યા પછી અવશેષ રહેલા અન્નનું ભોજન કરે છે, તે 'વિઘસાશી' કહેવાય છે, (અને યજ્ઞ કરતા શેષ રહેલા અન્નનું ભોજન કરે છે, તે અમૃતાશી કહેવાય છે.) કેમ કે પોષ્યવર્ગને આપતા બાકી

રહેલું અન્ન 'વિઘસ' કહેવાય છે અને યજ્ઞ કરતાં શેષ રહેલું અન્ન 'અમૃત' કહેવાય છે. ૧૩ ગૃહસ્થે પોતાની પરિણીતા સ્ત્રી ઉપર જ આસક્તિ રાખવી, દમગુણને ધારણ કરવો, અસૂયાનો ત્યાગ કરવો, ઇદ્રિયોને જીતવી અને ઋત્વિજ, પુરોહિત, આચાર્ય, મામા, અતિથિ, આશ્રિત, વૃદ્ધ, બાળક, રોગી, વૈધ, શાતિલા સબંધી, બાધવ, માતાપિતા, સગોત્રી સ્ત્રીઓ, ભાઈ, પુત્ર, સ્ત્રી, પુત્રી અને દાસવર્ગની સાથે કદી વિવાદ કરવો નહિ; કેમ કે એ બધાની સાથે વિવાદ નહિ કરનારો પુરુષ સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે, એટલું જ નહિ પણ એ આચાર્ય વગેરેની ઇચ્છાનુસાર વર્તનારો પુરુષ સ્વર્ગોદિ સર્વ લોકોને જીતી લે છે, એમા કંઈ સંશય નથી; કારણ કે આચાર્ય બ્રહ્મલોકોનો અધિપતિ છે, પિતા પ્રજાપતિલોકોનો પ્રભુ છે, અતિથિ ઇદ્રલોકોનો અધિપતિ છે, ઋત્વિજ દેવલોકના સ્વામી છે, સગોત્રી સ્ત્રીઓ અપ્સરાઓના લોકની અધિષ્ઠાત્રી છે. શાતિલા સ્ત્રી વિશ્વેદેવાના લોકના અધિષ્ઠાયક છે, સબંધીઓ તથા બાધવો સર્વ દિશાઓના અધિષ્ઠાયક છે, માતા અને મામા પૃથ્વીલોકના અધિષ્ઠાયક છે અને વૃદ્ધો, બાળકો, રોગીઓ તથા દુર્બળો આકાશ ઉપર સત્તા ધરાવનારા છે ૧૪-૧૬ પોતાનો મોટો ભાઈ પિતા તુલ્ય ગણાય છે, સ્ત્રી અને પુત્ર પોતાનું અંગ જ ગણાય છે, દાસવર્ગ પોતાની છાયા ગણાય છે અને દીકરી અત્યંત હીન ગણાય છે, ૧૭ માટે તેઓ કદી તિરસ્કાર કરે; તોપણ મનમા સત્તાપ કર્યા વિના સર્વ સહન કરવું. આ રીતે પોતાના ગૃહસ્થધર્મમાં પરાયણ રહેવું, વિદ્યાસંપન્ન થવું, ધર્મશીલ થવું અને દુઃખનો જય કરવો. ૧૮ કોઈ પણ ધર્મનિષ્ઠ

x કહેવાનો ભાવ એ છે કે, આચાર્યને પ્રસન્ન કરવાથી બ્રહ્મલોકમા જવાય છે, પિતાને પ્રસન્ન કરવાથી પ્રજાપતિલોકમા જવાય છે, અતિથિને પ્રસન્ન કરવાથી ઇદ્રલોક મળે છે, ઋત્વિજને પ્રસન્ન કરવાથી દેવલોક મળે છે, સગોત્રી સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન કરવાથી અપ્સરાઓ નો લોક મળે છે, શાતિઓને પ્રસન્ન કરવાથી વિશ્વેદેવા નો લોક મળે છે, સબંધીઓને તથા બાધવોને પ્રસન્ન કરવાથી દિશાઓની પ્રાપ્તિ થાય છે, માતાને તથા મામાને પ્રસન્ન કરવાથી પૃથ્વીલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને વૃદ્ધો, બાળકો, રોગીઓ તથા દુર્બળોને પ્રસન્ન કરવાથી આકાશલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે

ગૃહસ્થે દ્રવ્યપ્રાપ્તિની આશાથી બંધાઈને કર્મ કરવાં નહિ. ગૃહસ્થપુરુષની ત્રણ પ્રકારની (કુંભધાન્ય, ઉંછશીલ અને કાપોતી) જે આજીવિકાઓ છે, તેમાં પ્રથમના કરતાં બીજી શ્રેષ્ઠ છે અને બીજીના કરતાં ત્રીજી શ્રેષ્ઠ છે,^{૨૨} તેમ જ ચાર આશ્રમોમાં પણ પૂર્વ પૂર્વના કરતાં ઉત્તર ઉત્તરનો આશ્રમ શ્રેષ્ઠ છે; માટે પોતાનું શ્રેય ઇચ્છનારા પુરુષે તે તે સર્વ શાસ્ત્રોક્તા નિયમોનું પરાબર રીતે પાલન કરવું.^{૨૩} જે રાષ્ટ્રમાં કુંભધાન્ય, ઉંછશીલ અને કાપોતી-વૃત્તિનો આશ્રય કરનારા સુપાત્ર ગૃહસ્થો નિવાસ કરે છે, તે રાષ્ટ્રની પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી બળ્ય છે,^{૨૪} તેમ જ જે પુરુષ આ ગૃહસ્થની વૃત્તિઓનું ઉત્સાહ પૂર્વક અનુશીલન કરે છે, તે પુરુષ પોતાના દશ પૂર્વજોને તથા દશ પાછળના વંશજોને પવિત્ર કરે છે;^{૨૫} એટલું જ નહિ પણ તે પુરુષ માંધાતા વગેરે ચક્રવર્તીઓના જેવી ગતિને પામે છે અથવા જિતેન્દ્રિય પુરુષોને પ્રાપ્ત થનારી ગતિને પામે છે, એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે.^{૨૬} ઉદાર મનના ગૃહસ્થ પુરુષોને વેદમાં વર્ણવેલા રમણીય સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત થાય છે કે, જે હિતકારી હોઈને અનેક વિમાનોથી ભરપૂર છે.^{૨૭} અંતઃકરણને વશ રાખનારા ગૃહસ્થોની સ્થિતિ સ્વર્ગલોકમાં જ થાય છે અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિના કારણભૂત આ ગૃહસ્થાશ્રમનું બ્રહ્મદેવે પોતે જ વિધાન કર્યું છે, માટે અનુક્રમે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને પુરુષ સ્વર્ગલોકમાં પૂજ્ય છે.^{૨૮} આ રીતે આયુષના બીજા ભાગને ગૃહસ્થાશ્રમમાં વ્યતીત કર્યા પછી ત્રીજા વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો, કે જે વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગૃહસ્થાશ્રમના કરતાં પણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, એમ વિક્રાને કહે છે. આ વાનપ્રસ્થાશ્રમ ચરીરનું શોષણ કરીને કેવળ હાડકાંઆમડાંને ધારણ કરનારા અને દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરનારા વનવાસી ગૃહસ્થો માટે છે અને તે અત્યંત ઉત્તમ છે; તો હવે એ વાનપ્રસ્થાશ્રમનું હું વર્ણન કરું છું, તેને તું સાંભળ.^{૨૯}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્જત ભોક્ષધર્મ-
શાસનપર્વમાં 'વ્યાસશુકસંવાદ-ગૃહસ્થધર્મ'
નામનો અધ્યાય ૨૪૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૪૪મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાતુ)-વાનપ્રસ્થધર્મ

॥ સીમા ઉવાચ ॥

પ્રોક્તા ગૃહસ્થવૃત્તિસ્તે વિહિતા યામનીપિમિઃ ।

તદનંતરમુક્તં યતન્નિવોધ યુધિષ્ઠિર ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! વિક્રાનોએ કહેલો ગૃહસ્થધર્મનો આચાર મેં તમને કહ્યો. હવે ત્યાસે શુકદેવને તે પછી જે કંઈ કહ્યું હતું, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો.^૧ હે પુત્ર ! સ્ત્રીના સંયોગથી ખેં પામેલા અને તેથી જ અનુક્રમે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને વાનપ્રસ્થ આશ્રમનો આશ્રય કરનારા પુરુષો ઉત્તમ એવી ત્રીજી વૃત્તિનો પણ ત્યાગ કરીને અર્થોત્ત્રીજી કાપોતીવૃત્તિનો પણ પરિત્યાગ કરીને સર્વ લોકોને તથા સર્વ આશ્રમોને કેવળ પોતાના સ્વરૂપે જ જુએ છે, પરીક્ષાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે અને અસ્વપના પવિત્ર પ્રદેશોમાં નિવાસ કરે છે, તે આ વાનપ્રસ્થોના ધર્મોનું તમે શ્રવણ કરો. તમારો કથ્યાણ થાઓ.^{૨,૩}

વ્યાસે કહ્યું : હે શુક ! ગૃહસ્થ પુરુષ પોતાના મસ્તક ઉપર પળિયાં આવેલાં જુએ, ચરીરને કર ચળીઓવાળું જુએ અને પોતાના પુત્રને ત્યાં પણ એક પુત્ર થયેલો જુએ; ત્યારે તેણે વનનો જ આશ્રય કરવો-વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો.^૪ આયુષનો ત્રીજો ભાગ વ્યતીત થાય ત્યાંસુધી વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં રહેવું અને તે આશ્રમમાં રહીને પણ તેના તે જ (ગૃહસ્થાશ્રમના) અગ્નિનું આરાધન કરવું તથા વન યાગ કરીને દેવોનું પૂજન કરવું.^૫ વળી નિત્ય નિમગ્ન પૂર્વક આહાર કરવો, દિવસના છઠ્ઠા સુહૃતમાં જ લોજન કરવું, પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો, ગૃહસ્થાશ્રમનું જ અગ્નિહોત્ર રાખવું, ગૃહસ્થાશ્રમમાં રાખેલી ગાયોને જ સાથે રાખવી અને યજ્ઞનાં સર્વ અંગો પણ તેનાં તે જ રાખવા.^૬ આ આશ્રમમાં પણ પાંચ મહાયજ્ઞો કરવા અને હળથી જેડ્યા વિના પાકેલા ચોખા, જવ તથા સુષો વગેરે વિષય હવિષ્યાત્રનો જ ઉપયોગ કરવો.^૭ પૂર્વે ગૃહસ્થાશ્રમમાં જે આશ્રમ વૃત્તિઓનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે જ વૃત્તિઓનો આ વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પણ આશ્રય કરવો કેટલાએક વાનપ્રસ્થો દરરોજનું દરરોજ અન્ન લાવીને

નિર્વાહ કરે છે, કેટલાએક એક માસ સુધી ચાલે તેટલા અન્નનો સંચય કરે છે, કેટલાએક એક વર્ષ સુધી ચાલે તેટલા અન્નનો સંચય કરે છે અને કેટલાએક બાર વર્ષો સુધી ચાલે તેટલા અન્નનો સંચય કરે છે. આવો મોટો સંચય કરવાનું કારણ એ હોય છે કે, તે સંચયમાંથી અતિથિઓનો સત્કાર થઈ શકે અને યજ્ઞયાગાદિ ધાર્મિકતંત્ર પણ ચાલી શકે !^{૮૯} વાનપ્રસ્થો વર્ષાઋતુમાં ખુદ્ધા પ્રદેશમાં પડી રહે છે, હેમંતઋતુમાં જળની અંદર ખેસી રહે છે, ગ્રીષ્મઋતુમાં પાંચ અંશિ વચ્ચે તાપે છે અને સદાકાળ નિયમિત રીતે આહાર કરે છે.^{૯૦} વળી કેટલાએક વાનપ્રસ્થો કેવળ પૃથ્વી ઉપર જ શયન-આસન કરે છે, કેટલાએક પગના ક્ષણ ઉપર કે અંગૂઠા ઉપર બેસી રહીને તપશ્ચર્યા કરે છે, કેટલાએક બેસી રહીને અથવા એક આસને બેસી રહીને તપશ્ચર્યા કરે છે અને કેટલાએક અરણ્યના પ્રદેશમાં સ્નાનસંધ્યા કરીને જ કાળ નિર્ગમન કરે છે.^{૯૧} આ સિવાય કેટલાએક વાનપ્રસ્થો દાંત વડે જ અન્નાદિકનાં ફાતરાં ભૂદાં પાડીને અપકવ આહાર કરે છે, કેટલાએક વાનપ્રસ્થો પથ્થર વડે જ અન્નાદિકને કૂટીને ખાઈ ભય છે, કેટલાએક વાનપ્રસ્થો શુકલપક્ષમાં એક જ વખત ઉકાળેલી રાખડી પીએ છે, કેટલાએક કુલ્લપક્ષમાં જ એક વખત રાખડી પીએ છે, કેટલાએક કેવળ આકાશવૃત્તિનો આશ્રય કરીને બેસી રહે છે અને જે કંઈ મળી આવે તે વડે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી લે છે અને કેટલાએક દંઢ મતવાળા વાનપ્રસ્થો ફળ, મૂળ કે પુષ્પોથી જ આજીવિકા ચલાવે છે,^{૯૨-૯૩} આ રીતે વૈષ્ણવસી સાધુ-વૃત્તિનો આશ્રય કરનારા વાનપ્રસ્થો ન્યાયાનુસાર પોતાની વૃત્તિ ચલાવે છે અને તે બુદ્ધિમાન વાનપ્રસ્થોમાં આ સિવાયની બીજી અનેક પ્રકારની દીક્ષાઓ અપાય છે.^{૯૪} વળી ચોથો સંન્યાસાશ્રમ કે જેનું વર્ણન વેદોના ઉપનિષદ ભાગમાં મળી આવે છે, તેમાં આચરણ કરવાના શમદમાદિક ધર્મો તો ચારે આશ્રમને એકસરખા જ ઉપયોગી છે, અર્થાત્ સંન્યાસાશ્રમના શમદમાદિક ધર્મો બીજા ત્રણ આશ્રમોને પણ પાળવા યોગ્ય જ છે અને ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં ગયેલાને માટે પણ તે ધર્મ અવશ્ય ઉપયોગી છે. માત્ર તે ઉપરાંત યજ્ઞાદિ

અન્ય ધર્મોમાં જ વાનપ્રસ્થની વિશેષ પ્રવૃત્તિ હોય છે.^{૯૫} હે તાત ! અગસ્ત્ય, સાત ઋષિઓ, મધુચંદ, અધમર્ષણ, સાંકૃતિ, સુદિવાતંડિ, યથાવાસ, અકૃતશ્રમ, અહોવીર્ય, કાવ્ય, તાંત્ર્ય, વિદ્વાન મેધાતિથિ, બળવાન કણ્ઠનિવાહ અને ધર્મવિભયમાં પરિશ્રમ કરનાર શૂન્યપાલ-આ સર્વ તત્ત્વવેત્તા બ્રાહ્મણો આ યુગમાં જ આ ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરીને સ્વર્ગલોકમાં ગયા છે;^{૯૬-૯૮} તેમ જ હે તાત ! ધર્મનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરનારા અનેક યાયાવર(સર્વત્ર બ્રમણ કરનારા વાનપ્રસ્થ)ના સમુદાયો તથા ધર્મના તત્ત્વાર્થનો સાક્ષાત્કાર કરનારા મહાતપસ્વી ઋષિ-સુનિઓ પણ આ વાનપ્રસ્થધર્મનો આશ્રય કરીને દિવ્ય ગતિને પામ્યા છે વળી તે સિવાયના બીજા અસંખ્યાત બ્રાહ્મણો, વૈષ્ણવસો, વાલ્મીકિઓ અને કૈકતો-જેઓ કૃષ્ણચંદ્રાચલ આદિ ત્રતોમાં પરાયણ રહીને મહાઉચ દુઃખો અનુભવતા હતા, નિત્ય ધર્મશીલ ગણાતા હતા, જિતેન્દ્રિય હતા અને ધર્મને પ્રત્યક્ષ રીતે જોનારા હતા, તેઓ પણ વનનો આશ્રય કરીને જ (અર્થાત્ વાનપ્રસ્થધર્મનું પાલન કરીને જ) પરમગતિને પામ્યા છે.^{૯૯-૧૦૦} આ સર્વ વાનપ્રસ્થો નક્ષત્રો સિવાયના ન્યોતિર્ગંજોરૂપે થઈને હજી સુધી પણ નિર્ભયસ્વરૂપે અંતરિક્ષમાં દેખાય છે. વાનપ્રસ્થધર્મનો આશ્રય કરનારો પુરુષ એ રીતે ધર્મપાલન કરતાં કરતાં વૃદ્ધાવસ્થાથી ક્ષીણ થતો ભય અને વ્યાધિઓથી ઝંસ્ત થતો ભય, ત્યારે તેણે આયુષના ચતુર્થોશના આરંભસમયે વાનપ્રસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરવો અને તે સમયે માત્ર એક જ દિવસમાં સાધ્ય કરાતી પ્રાણપત્યા કે ત્રૈપાતલી નામની ઇષ્ટિ કરવી, ઋગ્વેદ સર્વ પદાર્થોની દક્ષિણા આપી દેવી, પોતાનો કોઈ વંશજ ન હોય, તો જીવતાં જ શ્રાદ્ધાદિક્રિયાઓ કરી લેવી, કેવળ આત્મામાં જ નિષ્ઠા રાખવી, આત્માની સાથે જ રમણ કરવું, પોતાના શરીરમાં જ અગ્નિ-હોત્રના અગ્નિનું સમારોપણ કરવું અને સર્વ પરિગ્રહોનો ત્યાગ કરી દેવો;^{૧૦૧-૧૦૨} પરંતુ વૈરાગ્યની અતિશય તીવ્રતા ન હોય તો બ્રહ્મચર્યો કરવા, દર્શ-પૌર્ણમાસ અને મિત્રવિંદ આદિ ઇષ્ટિઓ કરવી અને પોતાનામાં યોગાભ્યાસની પ્રવૃત્તિ ન્યાં સુધી ન થાય, ત્યાં સુધી એ પ્રમાણે જ કર્મપ્રવૃત્તિ કર્યા કરવી.^{૧૦૩} વળી તેણે ગાર્હપત્ય, અન્વાહાર્ય અને

આહ્વનીય નામના ત્રણે અગ્નિઓનો વિધિપૂર્વક આત્મામાં આરોપ કરવો અને પ્રાણુઅગ્નિઓની વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞવેદના મંત્રોના ઉચ્ચારણપૂર્વક પાંચ કે છ આસોનું પ્રાશન કરવું અને તે વેળા અન્નની નિદા કરવી નહિ ^{૨૬} વાનપ્રસ્થ મુનિએ તે આશ્રમના કમોથી પવિત્ર થયા પછી નખ, કેશ, રૂવાડા વગેરેનું વપન કરાવીને તે આશ્રમનો ત્યાગ કરવો અને પવિત્ર એવા છેડલા આશ્રમમાં (સંન્યાસાશ્રમમાં) પ્રવેશ કરવો ^{૨૭} જે દ્વિજાતિ પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓને અભય આપીને સંન્યાસ લે છે, તેને મરણ પછી તેજોમય દિવ્ય લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અતે મુક્તિ પણ મળે છે ^{૨૮} સંન્યાસાશ્રમમાં દાખલ થઈને આત્મવેત્તા થયેલો પુરુષ સદ્વર્તન સપત્ર હોય છે, સર્વ પાપોથી મુક્ત થયેલો હોય છે, આ લોકની કે પરલોકની સ્પૃહાથી રહિત હોય છે, ક્રોધ અને મોહનો ત્યાગ કરનારો હોય છે, સધિ અને નિઝહથી રહિત હોય છે અને ઉદાસીન ની પેઠે વર્તન રાખનારો હોય છે ^{૨૯} સંન્યાસ ધારણ કરનારા પુરુષે* યમ-નિયમોનું પાલન કરવામાં કદી પ્રમાદ કરવો નહિ, સર્વના પરિત્યાગરૂપ સંન્યાસવિધિના સૂત્રને અનુસરવામાં તથા શિષ્યા અને જનોઈને જળમાં ત્યાગ કરવારૂપ આહુતિ મંત્રનું અનુષ્ઠાન કરવામાં પરાક્રમી થવું, સંન્યાસ ધર્મમાં પરાયણ રહેવું અને ઇદ્રિયોનો જ્ય કરવો, કેમ કે એ પ્રમાણે વર્તવાથી આત્મવેત્તા થવાય છે અને સદ્યોમુક્તિ કે કમમુક્તિ અવશ્ય મળે છે ^{૩૦} વાનપ્રસ્થાશ્રમ પછીનો આ સંન્યાસાશ્રમ ખીજા ત્રણે આશ્રમોના કરતા અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ સદ્ગુણોથી સપત્ર છે, શમાદિક ઉત્તમ વૃત્તિઓથી યુક્ત છે અને મોક્ષનો હેતુભૂત હોઈને પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે, માટે સર્વની પરમ ગતિરૂપ એવા તે સંન્યાસાશ્રમનું હું વર્ણન કરું છું, તેનું તું શ્રવણ કર ^{૩૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વા તર્જીત મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમા 'વ્યાસશુકસંવાદ-વાનપ્રસ્થધર્મ' નામનો અધ્યાય ૨૪૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૪૫ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-સંન્યાસીના ધર્મ

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

વર્તમાનસ્તથૈવાત્ર વાનપ્રસ્થાશ્રમે યથા ।

યોક્તવ્યોઽત્મા કથં શક્ત્યા વેદ્યં વૈ કાંક્ષતા પરમ્ ॥

શુકદેવે પૂછ્યું હે તાત ! પરબ્રહ્મને બાહ્યમાં ઇચ્છાવાળા પુરુષે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં શક્તિ પ્રમાણે વર્તન કરનારા પોતાના આત્માને પરમાત્માની સાથે કેવી રીતે યોજવો ? ^૧

વ્યાસે કહ્યું હે પુત્ર ! બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અને ગૃહસ્થાશ્રમ-એ બંને આશ્રમોથી ચિત્તશુદ્ધિ સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરીને વનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો અને પછી અતિમ કર્તવ્ય શુ કરવાનું છે, તે હું તને કહું છું, તું એકચિત્ત થઈને સાલગ ^૨ આર આશ્રમરૂપી નિમરણીના પહેલા ત્રણ પગથિયા ઉપર ચડીને પોતાના માનસિક મળનો ત્યાગ કરવો, અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિ સપાદન કરવી અને પછી છેલ્લા સંન્યાસાશ્રમરૂપી પગથિયા ઉપર ચડી જવું, તે જ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે ^૩ આ સંન્યાસાશ્રમનું હું તારી પાસે વર્ણન કરું છું, તેનું તું શ્રવણ કર અને તે પ્રમાણે વર્તન કર પુરુષે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈની પણ સહાય લીધા વિના એકલા જ રહીને યોગધર્મનું આચરણ કરવું, ^૪ ધારણ કે જે પુરુષ એકલો રહીને યોગધર્મનું આચરણ કરે છે અને તે દ્વારા આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પુરુષ સર્વ વ્યાપક બની ગયેલો હોવાથી કોઈ પણ પદાર્થનો ત્યાગ કરતો નથી, અર્થાત્ સર્વ પદાર્થને આત્મા સ્વરૂપે જ ગ્રહણ કરે છે અને મોક્ષસુખથી જીવે થતો નથી. સંન્યાસીએ અગ્નિ રાખવો નહિ, ઘર બાંધી રહેવું નહિ, લિલ્લાને માટે કોઈ એક ગામડાનો જ આશ્રય કરવો, એક દિવસ ચાલે તેટલી જ લિલ્લા લેવી, મુનિવ્રત ધારણ કરવું, ચિત્તને ધ્યાનમાં જ એકાગ્ર રાખવું, અલ્પાહારી થવું, નિયમિત ખાદ્ય કરવો, એક જ વખત લોજન કરવું, કાચથીનું પાન પાન રાખવું, વૃક્ષના મૂળ પાસે અનિયત નિવાસ

આ પાંચને યમ કહેવામાં આવે છે અને શૌચ સત્યાતપ, સંપ્રધાય અને ધૃતિરધ્યાન-અ પાંચને નિયમ કહેવામાં આવે છે

* યોગશાસ્ત્રકાર પત્તજી કહે છે કે

તનાદિસાસત્યતયનદ્વાવર્ગપરિવ્રજા યમા ।

સૌવત્સતોષતપ સ્વાધ્યાયેન્દ્રવ્રજપ્રણિધાનનિનિયમા ॥

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિવ્રજ

કરવે, ભગવાં વસ્ત્રો પહેરવાં, એકલા વિહાર કરવે અને કોઈ પણ પ્રાણી ઉપર રાગદ્વેષ રાખવો નહિ. આટલાં સંન્યાસીનાં લક્ષણો છે.^{૧૭} જેમ ત્રાસ પામેલા હાથીઓ કોઈ એક ખાડામાં ગળડી પડીને તેમાંથી નીકળી શકતા નથી, તેમ અપશબ્દવાળી વાણી પણ સામાના મનમાં પ્રવેશ કરીને પુનઃ બોલનારની પાસે પાછી આવી શકતી નથી, આવું સમજનારા પુરુષે જ સંન્યાસાશ્રમમાં નિવાસ કરવો. (અર્થાત્ સંન્યાસી થયા પછી કોઈએ નિંદા કરી હોય, તોપણ સામે તેની નિંદા કરી શકાતી નથી.)^{૧૮} વળી તેણે કોઈનું નિંદ્ય કૃત્ય જોવું નહિ અને નિંદ્ય ભાષણ સાંભળવું પણ નહિ, તેમ જ ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોનું અપ્રિય તો કદી બોલવું જ નહિ.^{૧૯} જે બોલવાથી બ્રાહ્મણોનું કુશળ થાય તેવું જ વાક્ય હમેશાં બોલવું અને સંસારરૂપી રોગને દૂર કરવા માટે બંધે પોતાની ચિકિત્સા કરતો હોય, તેમ કોઈની નિંદા થતી હોય, ત્યારે મૌનવ્રત ધારણ કરીને જ બેસી રહેવું.^{૨૦} સંપ્રજાત સમાધિમાં આરૂઢ થઈને ‘હું જ આ સર્વ જગતરૂપ છું’ આ પ્રમાણે જોનારા જેનાથી એકલાથી આકાશ બંધે ભરપૂર બની ગયું હોય, તેમ જળાય છે અને જેના વડે શૂન્યસ્થાન પણ મનુષ્યોથી ભરપૂર થયું હોય તેવું લાગે છે, તે પુરુષને દેવો બ્રાહ્મણ કહે છે-બ્રહ્મનિધિ કહે છે.^{૨૧} જે પુરુષ જે તે વસ્ત્રથી શરીરને ઢાંકે છે, જે તે પદાર્થનું ભોજન કરીને શરીરધારણા કરે છે અને ન્યાં ત્યાં પડી રહીને કાળ નિર્ગમન કરે છે, તેને દેવો બ્રાહ્મણ કહે છે.^{૨૨} જે પુરુષ સર્પોની પેઠે જનસમુદાયથી ડરે છે, નરકની પેઠે મિષ્ટાન્નજન્ય તૃપ્તિથી ભય પામે છે અને પ્રેતની પેઠે સ્ત્રીઓથી ત્રાસ પામે છે, તેને દેવો બ્રાહ્મણ કહે છે;^{૨૩} તેમ જ જે પુરુષ માન પામીને હર્ષમાં આવી જતો નથી, અપમાન પામીને ક્રોધાયમાન થતો નથી અને સર્વ પ્રાણીઓને અભય આપે છે, તેને દેવો બ્રાહ્મણ કહે છે.^{૨૪} સંન્યાસીએ મરણને અભિનંદન આપવું નહિ, તેમ જીવિતને પણ અભિનંદન આપવું નહિ; પણ કોઈએક સેવક પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાની જેમ રાહ જોયા કરે છે, તેમ કાળની જ રાહ જોયા કરવી.^{૨૫} તેણે પોતાના ચિત્તને દોષોથી ઘેરાઈ ગયેલું થવા દેવું નહિ, વાણીને દુષ્ટ થવા દેવી નહિ, સર્વ પાપોથી મુક્ત થવું અને

કોઈના તરફ શત્રુભાવ રાખવો નહિ. આ રીતે વર્તવાથી તેને કોનો ભય રહેશે ?^{૨૬} જેણે પ્રાણીમાત્રને અભય આપ્યું છે અને જેને પ્રાણીમાત્રથી ભય નથી, તેવા મોહરહિત થયેલા સંન્યાસીને કોઈના તરફનો ભય રહેતો નથી.^{૨૭} જેમ હાથીનાં પગલાંમાં બીજા સર્વ પ્રાણીઓનાં પગલાંઓનો સમાવેશ થઈ બંધ છે, તેમ અહિંસામાં ધર્મનાં સર્વ તત્ત્વોનો સમાવેશ થઈ બંધ છે. આમ સમજીને જે પુરુષ હિંસાનો કદી અંગીકાર જ કરતો નથી, તે પુરુષ અમૃતસ્વરૂપ બની બંધ છે-જરામરણથી રહિત થાય છે-મોક્ષને પામે છે.^{૨૮} અહિંસાધર્મનું પાલન કરનારો, પ્રાણીમાત્ર ઉપર સમભાવ રાખનારો, સત્યચુક્ત ભાષણ કરનારો, ધૈર્યને ધારણ કરનારો, ઈર્ષ્યોને વશ રાખનારો પુરુષ અને પ્રાણીમાત્રને શરણ આપનારો પુરુષ સર્વોત્તમ ગતિ પામે છે.^{૨૯} આ રીતે આત્મજ્ઞાનમાં તૃપ્ત રહેનારા અને સર્વ આશાઓનો ત્યાગ કરનારા નિર્ભય સંન્યાસીને મૃત્યુ વશ કરી શકતું નથી, પણ જીવંતો તે સંન્યાસી જ મૃત્યુને વશ કરી લે છે.^{૩૦} જે સંન્યાસી સર્વ સંગોથી મુક્ત થયેલો છે, સુનિવ્રતને ધારણ કરે છે, આકાશની પેઠે નિર્વેપ રહે છે, કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની માનતો નથી, સર્વત્ર એકલો વિચરે છે અને શમયણનું સેવન કરે છે, તેને દેવો બ્રાહ્મણ કહે છે.^{૩૧} જે પુરુષનું જીવિત કેવળ ધર્મને માટે છે, જેનો ધર્મ પોતાની સમીપ રહેનારાઓને માટે છે અને જેના શત્રુદિવસો કેવળ પુણ્ય કરવાને માટે જ છે, તે પુરુષને દેવો બ્રાહ્મણ કહે છે.^{૩૨} જેણે સર્વ આશાઓનો, આરંભોનો, નમસ્કારનો તથા સ્તુતિનો ત્યાગ કર્યો છે અને જે સર્વ બંધનોથી મુક્ત થયો છે, તે પુરુષને દેવો બ્રાહ્મણ કહે છે.^{૩૩} આ જગતમાં પ્રાણીમાત્રને સુખથી આનંદ થાય છે અને દુઃખથી અત્યંત ત્રાસ થાય છે, માટે શ્રદ્ધાળુ પુરુષે પ્રાણીઓને ભય ઉપજવવામાં ખિન્ન થઈને કર્યોનો ત્યાગ જ કરી દેવો અર્થાત્ કર્મમાત્રને હિંસાજનક તથા પ્રાણીઓને દુઃખાવહ સમજીને તેઓનો ત્યાગ જ કરવો.^{૩૪} સર્વ પ્રાણીઓને અભયરૂપી દક્ષિણાનું દાન આપવું, તે જ સર્વ દાનોના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; આમ સમજીને જે પુરુષ હિંસામય ધર્મનો ત્યાગ કરે છે, તેને સર્વ પ્રજાઓ તરફથી અભય

અને અતે મોક્ષસુખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૬} સંન્યાસીએ વાનપ્રસ્થની પેઠે પોતાના સુખને ખુલ્લું કરીને તેમાં પાંચ છે છ આહુતિઓ આપવાની કંઈ જરૂર નથી; (પણ આત્મસાધનરૂપ યજ્ઞ કરનારા તે સંન્યાસીએ પોતાનાં પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, મન વગેરેનું જ આત્મામાં પ્રવિલાપન કરવું.) કેમ કે સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણીઓની નાલિ ત્રૈલોક્યસ્વરૂપ વૈશ્વાનરનું એક સ્થાન છે અને સર્વ જગતનું મસ્તકથી હૃડપચી સુધીનું જે અંગ તે વૈશ્વાનરનાં અંગો છે. વળી કેટલાંએક કહે છે કે, નાલિથી આરંભીને હૃદય સુધીનો ભાગ કેવળ વૈશ્વાનરનો જ છે, માટે નાલિથી હૃદય સુધીના ભાગમાં અથવા હૃડપચીથી મસ્તક સુધીના ભાગમાં વૈશ્વાનરનું ઉપાસન કરવું. આ બન્ને પક્ષો વક્રદિપક છે, પણ એકીસાથે લેવાના નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, આ સર્વ જગત વૈશ્વાનર મય છે, માટે ગમે તે સ્થળે વૈશ્વાનરનું ઉપાસન કરવું.^{૨૭} આત્મયજ્ઞ કરનારા પુરુષ માત્ર અંશુષ્ઠ પ્રમાણના હૃદય પ્રદેશમાં પ્રકટ થયેલા ચૈતન્યસ્વરૂપમાં પોતાના પ્રાણોનો અથવા સમગ્ર જગતનો હોમ કરે છે; અર્થાત્ હૃદયમાં બિરાજી રહેલા આત્મામાં જ સર્વ જગતનો અંતર્ભાવ કરે છે. આ રીતે તેનું અગ્નિહોત્ર તેના શરીરમાં જ હોમાયેલું ગણાય છે અને તે હોમ દ્વારા દેવ સહિત સર્વ લોકો તૃપ્ત થઈ જાય છે.^{૨૮} જે યોગનિષ્ઠ સંન્યાસીઓ પ્રણવમંત્રની ચાર માત્રાઓમાં પ્રથમ અકારસ્વરૂપ વૈશ્વાનરનું ઉપાસન કરે છે, તેઓ પ્રકાશસ્વરૂપ અને તેજ, જળ તથા અન્નરૂપ એવા ઉકારાર્થક સૂત્રાત્માને જાણી શકે છે અને પછી ત્રણ શુભોથી વીંટાયેલા માયોપાધિક ઈશ્વરને મકારના રૂપે જાણે છે તથા તે પછી નિરુપાધિક પરમાત્મસ્વરૂપને પણ જાણી શકે છે. આ રીતે આત્માનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવનારા તે યોગીઓ સર્વ જગતમાં પૂજ્ય છે અને

દેવો પોતે પણ તેઓના પુણ્યની પ્રશંસા કરે છે.^{૨૯} વળી જે પુરુષ આરે વેદોને, આકાશાદિ વેદ પદાર્થોને, વેદોક્ત કર્મકાંડ વિધિને તથા કેવળ કહેવા માત્રથી જ જાણવામાં આવતા સ્વર્ગોદિ લોકોને, પોતાના આત્મામાં જ પરમાર્થસ્વરૂપે રહેલા જાણે છે, તે પુરુષને સેવવા માટે દેવતાઓ પણ હુમ્મેશાં ઇચ્છે છે.^{૩૦} જે યોગીપુરુષ પૃથ્વી તથા આકાશમાં આસક્તસ્વરૂપે વ્યાપી રહેલા પ્રમાણથી રહિત, બ્રહ્માંડના મધ્યભાગમાં પ્રકટ થયેલા હિરણ્યમય (અર્થાત્ ચૈતન્યમય), હૃદયકમળના મધ્યભાગમાં રહેલા, અનેક અંગદેવતાઓરૂપી પીછાંઓવાળા, મોદ તથા પ્રમોદરૂપી બે પાંખોવાળા અને ઇન્દ્રિયોરૂપી કિરણોથી પ્રકાશી રહેલા બ્રહ્મરૂપી પક્ષીને પોતાના શરીરના હૃદયકાશમાં રહેલું જાણે છે, તે પુરુષને દેવો પણ સેવવા ઇચ્છે છે.^{૩૧} યોગીએ સર્વની બુદ્ધિરૂપી શુક્રમાં રહેલા કાળયકને અવશ્ય જાણવું જોઈએ કે જે કાળયક નિરંતર બ્રમણ કયાં કરે છે, ક્ષયધર્મથી રહિત છે, આયુષોના નાશ કરનારું છે, છ ઋતુઓરૂપી નાલિ(નાઈલી) વાળું છે, બાર મહિનાઓરૂપી આરાવાળું છે, અમાવાસ્યા અને સંક્રાંતિરૂપી સુંદર સાંધાઓવાળું છે અને જે કાળયકના સુખ ઉપર આયુ જગત ભક્ષ્ય પદાર્થની પેઠે જઈ પડે છે.^{૩૨} સુષુપ્તિસંસ્ક્રોધ અને જાગૃતિ સંસ્ક્રોધ શરીર છે અને તે અજ્ઞાન જ સર્વનું કારણ હોઈને પ્રત્યેક સ્થૂળસૂક્ષ્મ દેહોમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. આ અજ્ઞાનસ્વરૂપ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ દેહમાં રહેલો જીવ પ્રાણાદિક સર્વ અંગદેવતાઓને તૃપ્ત કરે છે અને તે દેવો એના સુખ આગળ આવીને તેને પોતાને તૃપ્ત કરે છે.^{૩૩} જે પુરુષ સોપાધિક બ્રહ્મની ઉપાસના કરીને તેજોમય, નિત્યસ્વરૂપ અને પુરાણમય બની ગયો હોય છે, તેને અનંત એવા નિર્ભય લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે પુરુષથી સર્વ ભૂતોને ત્રાસ થતો નથી, માટે તેને પોતાને પણ સર્વ ભૂતોથી ત્રાસ થતો નથી,^{૩૪} પરંતુ જે બ્રાહ્મણ પોતે અનિંદ્ય હોઈને બીજા કોઈની નિંદા કરતો નથી, તેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને જેનું અજ્ઞાન નાશ પામ્યું છે તથા જેનો સ્થૂળસૂક્ષ્મ દેહ ઉપરનો અધ્યાસ દૂર થયો છે, એવો તે જ્ઞાની બ્રાહ્મણ આ લોકમાં કે પર-

x વાનપ્રસ્થની પ્રાણાહુતિમાં તથા યોગનિષ્ઠ સંન્યાસીની પ્રાણાહુતિમાં કેટલું બધું અંતર રહેલું છે, તે આ ૨૮ માં સ્લોકમાં સ્પષ્ટ સમજાય છે. પોતાના શરીરમાં રહેલા આત્મારૂપી અગ્નિમાં જગતના પ્રવિલાપનરૂપ હોમ કરનારા યોગીપુરુષ આપા જગતને તૃપ્ત કરી શકે છે, કેમકે જગત આત્માથી લિપ્ત નથી. આ ઉપરથી સંન્યાસી કેટલી બધી મહત્તા છે, તે દીવા જેવું દેખાય છે.

૧૧ ક્રમાં ભોગોને પામતો નથી. (અર્થાત તે પુરુષની રક્ષસાદૃશ્ય સિવાયની બીજી કોઈ ગતિ જ થતી હતી.)^{૩૫} વળી આવો સંન્યાસી પુરુષ જ્યારે ઝવન્મુક્ત અવસ્થામાં આવી પહોંચે છે, ત્યારે કેવળ અને મોહથી રહિત થાય છે, સુવર્ણને તથા માટી ૧૧ ઢેકાને સમાન માને છે, અન્નમયાદિ પાંચ કોશો- ૧૧ સબંધથી છૂટી જાય છે, સધિ અને વિગ્રહનો યાગ કરે છે, નિંદા તથા સ્તુતિનો પણ ત્યાગ કરે છે અને પ્રિય તથા અપ્રિયને સમાન ગણીને ઉદાસીનની પેઠે સર્વત્ર વિચર્યો કરે છે.^{૩૬} ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમા 'વ્યાસશુકસંવાદ-સંન્યાસીના ધર્મ' નામનો અધ્યાય ૨૪૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૪૬ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-સંક્ષિપ્ત અધ્યાત્મ

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

પ્રકૃત્યાસ્તુવિકારા યે ક્ષેત્રજ્ઞસ્તૈરવિષ્ટિતઃ ।

ન ચૈનં તે પ્રજાનંતિ સ તુ જાનાતિ તાનપિ ॥ ૧ ॥

વ્યાસે કહ્યું : હે પુત્ર ! દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ જે પ્રકૃતિના વિકારો છે, તેઓએ જ ક્ષેત્રજ્ઞને (જીવને) કર્તૃત્વભોક્તૃત્વ આદિ ભાવ પ્રાપ્ત કરાવ્યો છે, તો પણ એ વિકારો ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપને જાણી શકતા નથી અને ક્ષેત્રજ્ઞ તો તેઓ સર્વનાં સ્વરૂપને જાણે છે.^૧ જેમ એક સારથિ સારી રીતે કેળવાયેલા મજ્જૂત ઘોડાઓ દ્વારા પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે, તેમ ક્ષેત્રજ્ઞ પણ મન સહિત ઇન્દ્રિયો દ્વારા પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે.^૨ વિષયો ઇન્દ્રિયોના કરતાં પણ પર છે, મન વિષયો કરતાં પર છે, બુદ્ધિ મન કરતાં પર છે, મહત્તરત્વ બુદ્ધિના કરતાં પર છે, અજ્ઞાન મહત્તરત્વના કરતા પર છે અને અમૃતસ્વરૂપ એવો ચિદાત્મા તે અજ્ઞાનના કરતાં પણ પર છે. આ ચિદાત્માથી પર એવી કોઈ પણ વસ્તુ છે જ નહિ; માટે તે ચિદાત્મા જ સર્વની પરિસીમારૂપ અને પરમ ગતિરૂપ છે.^૩ વળી આ ચિદાત્મા પ્રાણી માત્રમાં ગૃહસ્વરૂપે રહેલો છે, છતાં કોઈ પદાર્થની પેઠે રૂપસ્વરૂપે જાણવામાં આવતો નથી. માત્ર બ્રહ્મ દ્રષ્ટા એવા યોગી પુરુષો જ પોતાની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.^૪ જે પુરુષ મનને,

બુદ્ધિને, ઇન્દ્રિયોને તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયોને મહત્તરત્વમા લય પમાડી દે છે અને પછી ધ્યેય, ધ્યાન અને ધ્યાતા-એ ત્રણેના સ્વરૂપનું ચિંતન કરતો નથી, તે પુરુષ કેવળ બ્રહ્મા જ એકાગ્ર બની જઈને 'અહં બ્રહ્માસમિ' એ મહાવાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિવૃત્તિ વડે મનને સર્વ બાહ્યવિષયોથી વિરામ પમાડે છે અને પછી 'અહં બ્રહ્માસમિ' એ ભાવનું પણ પ્રવિલાપન કરીને તથા કેવળ શાંતસ્વરૂપ બની જઈને કૈવલ્યપદને પામે છે;^૫ પરંતુ જે પુરુષનું ચિત્ત ઇન્દ્રિયોને અધીન બની ગયેલું છે અને જેની સ્મૃતિ (બ્રહ્મચિત્તનરૂપ સ્મરણશક્તિ) ચલાયમાન થઈ ગઈ છે, તે પુરુષ કામાદિ છ શત્રુઓને પોતાનું સમર્પણ કરી દઈને મૃત્યુ પામે છે;^૬ માટે સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરી દઈને ચિત્તને સૂક્ષ્મબુદ્ધિમાં સ્થિર કરવું અને પછી કાલંજર પર્વતની પેઠે સ્થિર થઈને આત્મસ્વરૂપનું જ ચિંતન કરવું.^૭ હરકોઈ યોગીપુરુષ પ્રથમ ચિત્તની જ પ્રસન્નતા કરીને શુભ-અશુભ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરે છે અને એ રીતે ચિત્તની પ્રસન્નતા મેળવનારો તે યોગીપુરુષ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈને આત્મતિક સુખને સંપાદન કરે છે.^૮ ચિત્તની પ્રસન્નતાનું લક્ષણ એ જ હોઈ શકે કે, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં મનુષ્ય જેમ સુખથી શયન કરે છે, તેમ પ્રસન્નચિત્ત થયેલો પુરુષ ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં કેવળ અદૈતસુખનો જ અનુભવ કરે છે અને વાયુરહિત પ્રદેશમાં મૂકેલો દીવો જેમ પ્રકાશમાન થઈને સ્થિર રહે છે, તેમ સ્થિર રહે છે.^૯ આવા લક્ષણવાળી ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરીને શુદ્ધાત્મા થયેલા યોગીએ આહારપ્રમાણને અલ્પ કરી નાખીને રાત્રિદિવસના પ્રથમ ભાગમાં તથા ઉત્તર ભાગમાં જીવાત્માનો પરમાત્મામાં એકીભાવ કરવો અને પોતાના સ્વરૂપ વિષે જ આત્મસ્વરૂપના દર્શન કરવાં.^{૧૦} હે પુત્ર ! મેં ઉપદેશો આ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સર્વ વેદોનું એક રહસ્ય છે અને કેવળ અનુમાન કે શાસ્ત્રથી તેનું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે; પરંતુ પોતાના અનુભવથી જ તેને જાણી શકાય છે.^{૧૧} ધર્મ તથા સત્યને લગતાં સર્વ આખ્યાનોમાં તથા ઋગ્વેદની દશ હજાર ઋચાઓમાં જે કઈ સાર રહેલો છે, તેનું પયોધોચન કરીને જ મેં આ જ્ઞાનામૃત બહાર કાઢ્યું છે.^{૧૨} જેમ દહીંમાંથી માખણને કાઢવામાં આવે છે

અને કાષ્ઠમાથી અગ્નિને કાઢવામા આવે છે, તેમ વિદ્વાનોના જ્ઞાનરૂપ આ રહસ્યને મેં મારા પુત્રને માટે પ્રકટ કર્યું છે ^{૧૫} હે પુત્ર ! મેં ઉપદેશોલા આ શાસ્ત્રનો કોઈ સ્નાતક બ્રાહ્મણોને જ તારે ઉપદેશ આપવો, પણ જે પુરુષ થાત ન હોય, દાન્ત ન હોય, તપસ્વી ન હોય, વેદને જાણનારો ન હોય, શુરુને અનુસરનારો ન હોય, ઈર્ષ્યાળુ હોય, કપટી હોય, કદા પ્રમાણે કરનારો ન હોય, તર્કશાસ્ત્રથી દગ્ધ થયેલો હોય અને ચારિત્ર્યો હોય તે પુરુષને આ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપવો નહિ, પરંતુ જે પુરુષ અધ્યાત્મશાસ્ત્રની પ્રશસા કરનારો હોય, લોકમા પ્રશસાપાત્ર થયો હોય, થાત હોય, તપસ્વી હોય, પોતાનો પ્રિય પુત્ર હોય કે પોતાને અનુસરનારો શિષ્ય હોય, તેને જ આ રહસ્યધર્મનો ઉપદેશ આપવો, પણ તે સિવાયના બીજા કોઈને આ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો નહિ. ^{૧૬-૧૮} કદાચ કોઈ એક પુરુષ આ જ્ઞાનના બદલામા રનોથી ભરેલી આખી પૃથ્વી અર્પણ કરી દે, તોપણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષે જ્ઞાનને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માનવું જોઈએ. ^{૨૦} હવે જે અધ્યાત્મ આના કરતાં પણ અત્યંત શુદ્ધ છે, મનુષ્યની બુદ્ધિતું અવિપય છે, મોટા મોટા ઋષિઓના જ જાણવામા છે અને ઉપનિષદોમા વર્ણવેલું છે, તે અધ્યાત્મનો હું તને ઉપદેશ આપીશ; જેનો તેં મને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. ^{૨૧-૨૨} હે પુત્ર ! તું તારા મનમા જેને ઉત્તમ માને છે અને તને જે વિષયમાં સંશય છે, તે વિષયનું હું તારી પાસે વર્ણન કરીશ, તું સાંભળજે; પણ તું મને કહે કે, પુનઃ હું તને કયો વિષય કહું ^{૧૨૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમા 'વ્યાસશુકસંવાદ-સંક્ષિપ્ત અધ્યાત્મ' નામનો અધ્યાય ૨૪૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૪૭મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-અધ્યાત્મકથન

॥ શુક ઉવાચ ॥

અધ્યાત્મં વિસ્તરેણેહ પુનરેવ વદસ્વ મે ।

યદધ્યાત્મં યથા વેદ ભગવન્નૃપિસત્તમ ॥ ૧ ॥

શુકદેવે પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! હે ઋષિશ્રેષ્ઠ ! તમે પોતે જે પ્રમાણે જાણો છો તે પ્રમાણે જ પુનઃ

વિસ્તારપૂર્વક અધ્યાત્મવિદ્યાનો તમે મને ઉપદેશ આપો. ^૧

વ્યાસે કહ્યું : હે તાત ! જેને પુરુષનું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કહેવામા આવે છે, તેનું હું વર્ણન કરું છું; પણ પ્રથમ તેની આ વ્યાખ્યાનું તું શ્રવણ કર. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ-આ પાંચ મહાભૂતો જ પ્રત્યેક પ્રાણીની અંદર રહેલા છે, પરંતુ સમુદ્રના તરંગોની પેઠે તેઓ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે દેખાય છે. ^{૨-૩} જેમ કાચળો પોતાના અગોને પ્રસારીને પુનઃ મેકોચી લે છે, તેમ આ પાંચ મહાભૂતો અત્પ શરીરાકૃતિવાળા અનેક પ્રાણીઓરૂપે ધર્મને જગતની ઉત્પત્તિને તથા લયને કર્યો કરે છે ^૪ આ રીતે જગતના સર્વ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ કેવળ પંચ મહાભૂતોના જ વિકારો હોઈને સદિસમયે તેમાથી પ્રકટ થાય છે અને પ્રલયસમયે તે મહાભૂતોમાં જ પાછા લીન થઈ જાય છે, એમ શ્રુતિમા કહ્યું છે. ^૫ આ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓમા પાંચ મહાભૂતો જ રહેલાં છે, તોપણ હે તાત ! ભૂતસપ્તા બ્રહ્મદેવે પ્રાણીઓના મરણસમયની તે તે કર્મવાસનાને અડસરીને શરીરોની વિષમતા રચી છે. ^૬

શુકદેવે પૂછ્યું : શરીરના અવયવરૂપ બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થોમાં ભૂતસપ્તાએ વિષમતા રચી છે, જેથી તેમાના કેટલાએક પદાર્થો ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે અને કેટલાએક શબ્દાદિ વિષયો કહેવાય છે, પરંતુ તેઓને ઓળખવા કેવી રીતે, કે અમુક પદાર્થો ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે અને અમુક પદાર્થો તેઓનાં શુભો કહેવાય છે ? ^૭

વ્યાસે કહ્યું : આના સબધમા હું તને અડકમે યથાવત્ કહું છું, તેને તું એકાગ્ર ધર્મને શ્રવણ કર, જેથી તેનું તત્ત્વ અને સ્વરૂપ તને સમજશે. પ્રત્યેક શરીરમા શબ્દ, શ્રોત્રેન્દ્રિય અને પોલાણનો ભાગ આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. પ્રાણ, એણ અને સ્પર્શ એ ત્રણ વાયુમાથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. રૂપ, ચક્ષુ અને જઠરાગ્નિ તેજમાથી ઉત્પન્ન થાય છે. રસ, રસનેન્દ્રિય અને સ્નેહનો ભાગ જળમાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ સૂઘવાનો પદાર્થ, પ્રાણ ઇન્દ્રિય અને શરીર એ ત્રણ પૃથ્વીમાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ ઇન્દ્રિયો સંહિત પાંચ મહાભૂતોનાં વિકાર મેં તને કહ્યો. ^{૮-૧૧} તેમા સ્પર્શશુભ વાયુથી

ઉત્પન્ન થાય છે, રસગુણ જળથી ઉત્પન્ન થાય છે, રૂપગુણ તેજથી ઉત્પન્ન થાય છે, શબ્દગુણ આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ગંધગુણ પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ પણ સમજવું.^{૧૨} વળી મન, બુદ્ધિ અને સ્વભાવ (પૂર્વજન્મની વાસના), એ ત્રણ પદાર્થો પણ પાંચ મહાભૂતોમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે; કેમ કે તેઓ સત્વાદિ ગુણોથી પર રહેલા શ્રોત્રાદિકના કાર્યસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈને શબ્દાદિક વિષયોનું ગ્રહણ કર્યા વિના રહેતા નથી.^{૧૩} જેમ એક કાચો પોતાનાં સર્વ અંગોને પ્રસારીને સંકોચી લે છે, તેમ બુદ્ધિ સર્વ ઇન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરીને પાછી પોતાનામાં લય પમાડી દે છે; અર્થાત્ મન સહિત સર્વ ઇન્દ્રિયો કેવળ બુદ્ધિનું જ સ્વરૂપ છે.^{૧૪} પગનાં બે તળિયાંથી આરંભીને છેક મસ્તક સુધીના ભાગને જોઈને તથા મસ્તકથી આરંભીને છેક પગનાં તળિયાં સુધીના ભાગને જોઈને મનુષ્ય માને છે કે, ‘આ હું છું’ તે જ સર્વ તરવોમાં ઉત્તમ એવી બુદ્ધિ છે. અર્થાત્ ‘અહં’ એવો જે અનુભવ તે જ બુદ્ધિનું સ્વરૂપ છે.^{૧૫} બુદ્ધિ જ શબ્દાદિ વિષયસ્વરૂપે અને છે અને બુદ્ધિ જ મન તથા ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે; માટે જો બુદ્ધિ ન હોય તો ઇન્દ્રિયો અને તેના ગુણો તો ક્યાંથી જ હોઈ શકે ?^{૧૬} મનુષ્યના શરીરમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો, છઠ્ઠું મન, સાતમી બુદ્ધિ અને આઠમો હોત્રસ-આ આઠ તરવો રહેલા છે.^{૧૭} તેમાંની ઇન્દ્રિયો શબ્દાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે, મન તે તે વિષયના સંબંધમાં ‘અમુક આમ હશે કે નહિ,’ આવો સંશય કરે છે, બુદ્ધિ તે તે વિષયના સંબંધમાં દૃઢ નિશ્ચય કરે છે અને હોત્રસ તેઓની સર્વ ક્રિયાઓનો કેવળ સાક્ષી જ કહેવાય છે.^{૧૮} રજોગુણ, તમોગુણ અને સત્ત્વગુણ-આ ત્રણે ભાવો કેવળ ચિત્તાના જ વિકાર છે અને

× આ વ્યોકનો આશય એ છે કે, સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે જે ઇન્દ્રિય જે અર્થને ગ્રહણ કરે છે, તે ઇન્દ્રિય તેના ગ્રાહ્યના સખતીય ગુણોના આશ્રય કરનાર છે. જેમ કે ચક્ષુષ ઇન્દ્રિય રૂપગુણને ગ્રહણ કરનારી છે, માટે તે રૂપના સખતીય તેજનો આશ્રય કરનાર છે. તે જ પ્રમાણે મન, બુદ્ધિ અને પૂર્વવાસનારૂપ અહંકાર, શબ્દાદિ પાંચે વિષયોને ગ્રહણ કરનાર છે; માટે તેઓ શબ્દાદિ વિષયોના સખતીય પાંચ મહાભૂતોમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે, એમ સમજવું.

મ. શાં. ૩૬

તેઓ દેવ, મનુષ્ય વગેરે સર્વ પ્રાણીઓમાં એક-સરખી રીતે જ રહેલા છે, તોપણ તેના તેના કાર્ય દ્વારા તેઓને ઓળખવા.^{૧૯} તેમાં જ્યારે પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રીતિયુક્ત, શાંત અને શુદ્ધ ભાવ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે જાણવું કે, આ સમયે અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણ છે;^{૨૦} પણ જ્યારે શરીરમાં કે મનમાં સંતાપયુક્ત ભાવ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે જાણવું કે, આ વખતે રજોગુણની પ્રવૃત્તિ થયેલી છે.^{૨૧} અને જ્યારે શરીરમાં કે મનમાં મોહ ઉપજવાનો, અણયો જણાય નહિ તેવો અને વિચારમાં પણ ન આવી શકે, તેવો દુર્વિજ્ઞેય ભાવ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે જાણવું કે, આ વેળા તમોગુણ પ્રકટ થયો છે.^{૨૨} વળી કોઈ સમયે અકસ્માત અથવા કોઈ કારણને લીધે હર્ષ, પ્રીતિ, આનંદ, સમભાવ અને ચિત્તાની શાંતિ વગેરે સૌમ્યભાવો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જાણવું કે, આ વેળા સાત્ત્વિક-ગુણો પ્રકટ થયા છે;^{૨૩} પરંતુ કારણ હોય અથવા ન હોય છતાં અભિમાન, અસત્ય ભાષણ, લોભ, મોહ અને અક્ષમા વગેરે મલિન ભાવો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જાણવું કે, રાજસગુણો પ્રકટ થયા છે.^{૨૪} અને એ જ પ્રમાણે કોઈ જાતનું કારણ હોય અથવા ન હોય છતાં મોહ, પ્રમાદ, નિદ્રા, તંદ્રા અને અજ્ઞાન વગેરે મોહક ગુણો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જાણવું કે, આ સમયે તામસગુણો પ્રકટ થયા છે.^{૨૫}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમા ‘વ્યાસશુકસંવાદ-અધ્યાત્મકથન’

નામનો અધ્યાય ૨૪૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૪૮ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-મન અને બુદ્ધિ

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

મનો વિસૃજયતે માયં બુદ્ધિરધ્યવસાયિની ।

હૃદયં પ્રિયાપ્રિયે વેદ ત્રિવિધા કર્મચોદના ॥૧॥

વ્યાસે કહ્યું: હે પુત્ર! મન, બુદ્ધિ અને અહં-

કાર-આ ત્રણે લેદો એક અંતઃકરણના જ છે. તેમાંનું મન અનેક પ્રકારના સંકલ્પવિકલ્પો કરીને પદાર્થને સંશયગ્રસ્ત કરી મૂકે છે, ત્યારે બુદ્ધિ કોઈએક પદાર્થના સંબંધમાં અમુક એક નિશ્ચય કરે છે; પણ અહંકારરૂપ એવું હૃદય તે તે પદાર્થ

પ્રિય છે કે અપ્રિય છે, આણુ જ્ઞાન મેળવે છે. આ રીતે અતઃકરણના ત્રણ લેહોથી જ પ્રત્યેક કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે.^૧ સર્વ વિષયો કેવળ સકલ્પથી જ ઉત્પન્ન થનારા છે, માટે તેઓ ઇન્દ્રિયોના કરતાં સૂક્ષ્મ છે અને તે વિષયોના કરતા મન સૂક્ષ્મ છે, મનના કરતા બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ છે અને બુદ્ધિના કરતા આત્મા સૂક્ષ્મ છે.^૨ જ્યારે વ્યવહારદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે, ત્યારે બુદ્ધિ જ મનુષ્યનો આત્મા છે અને તે બુદ્ધિ જ પોતાની મેળે પોતાના સ્વરૂપમાં ઘટાદિ અનેક પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે ‘મન’ કહેવાય છે.^૩ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના વિષયો ભિન્ન ભિન્ન હોવાને લીધે બુદ્ધિને પણ તે તે વિષયોનું અહંબુ કરવા માટે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે વિકાર પામવું પડે છે. જેમ કે શબ્દનું શ્રવણ કરતી વેળા તે શ્રીતરૂપે થાય છે, કોઈ પણ પદાર્થનો સ્પર્શ કરતી વેળા તે ત્વચારૂપે થાય છે, કોઈનું દર્શન કરતી વેળા તે દૃષ્ટિરૂપે થાય છે, કોઈનો સ્વાદ લેતી વેળા તે રસનારૂપે થાય છે અને કોઈ પદાર્થને સૂઘતી વેળા તે ગ્રાણરૂપે થાય છે. આ રીતે એકની એક બુદ્ધિ જ અનેક સ્વરૂપના વિકારોને પામે છે.^૪ બુદ્ધિના જે વિકારો તે જ ‘ઇન્દ્રિયો’ કહેવાય છે અને તેમા ચિદાત્મા ક્ષેત્રજ્ઞ, અદૃશ્ય સ્વરૂપે સ્થિતિ કરે છે. પુરુષનો આશ્રય કરનારી બુદ્ધિ સાત્ત્વિકાદિ ત્રણ ભાવોને ધારણ કરનારી હોઈને સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી-એવી ત્રણ સજ્ઞાઓને પામે છે,^૫ જેથી કોઈ સમયે તે પ્રસન્નતાને સપાદન કરે છે, કોઈ સમયે શોક કરે છે અને કોઈ સમયે સુખથી અથવા દુઃખથી યુક્ત થાય છે.^૬ આ રીતે બુદ્ધિ ત્રિશુભાત્મિકા છે, તોપણ જે સમયે તેનો નિરોધ કરવામા આવે છે, તે સમયે પ્રચલિત તરંગોવાળો મહાસાગર જેમ પોતાના તીરનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તેમ ત્રિશુભાત્મક સર્વ ભાવોનું ઉલ્લંઘન કરે છે. (અર્થાત્ યોગસાધન વડે બુદ્ધિને શુભરૂઢિત કરી શકાય છે.)^૭ આ બુદ્ધિ જ્યારે કોઈ પદાર્થની^૮ ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે મનરૂપ થાય છે, તેમ જ સર્વ ઇન્દ્રિયો પણ કેવળ બુદ્ધિનાં જ જુદા જુદાં અધિષ્ઠાનો છે, એમ સમજવું; માટે યોગીપુરુષે રૂપાદિ વિષયોને અહંબુ કરનારી સર્વ ઇન્દ્રિયોને સંપૂર્ણ રીતે છતવી બેઈએ.^૯ કોઈએક ઇન્દ્રિય જ્યારે બુદ્ધિ વડે અનુસરાય છે, ત્યારે પ્રથમ એક

સ્વરૂપ એવી બુદ્ધિ પણ પાછળથી સંકલ્પાત્મક પદાર્થ ઉપર સ્થિતિ કરે છે અને પછી તે ઇન્દ્રિયથી નીપરેલા પદાર્થને અહંબુ કરે છે તથા અનુક્રમે તેના રૂપાદિને પણ અહંબુ કરે છે.^{૧૦} જેમ એક રથના પૈડાના આરાઓ તેના પૂઠિયામા વળગેલા હોઈને પૂઠિયુ જ્યારે ફરે છે ત્યારે તેઓ પણ ફરે છે, તેમ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ-એમ ત્રણે પ્રકારના સર્વ પદાર્થો મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર-એ ત્રણેને અનુસરીને જ પ્રવૃત્તિ કર્યો કરે છે; અર્થાત્ સત્ત્વાદિ શુભો જગતના કોઈ પદાર્થમાં રહેલા નથી, પણ મન, બુદ્ધિ ને અહંકાર-એ ત્રણમા જ રહેલા છે.^{૧૧} યોગીપુરુષે બુદ્ધિ જેઓનું કારણ છે તેવી અને વિષયોનો સંબંધ થતા જ તેમા સચાર કરનારી છતા પોતાની ઇચ્છાને લીધે વિષયોથી ઉઠાસીન થયેલી જે ઇન્દ્રિયો તેથી યુક્ત એવા પોતાના મનને એક દીવાનું કાર્ય કરનાર બનાવવું.^{૧૨} જે પુરુષ આ સર્વ જગતને કેવળ બુદ્ધિકલ્પિત જ બાંધે છે, તે પુરુષ કદી મોહાધીન થતો નથી, શોક કરતો નથી, હર્ષ પામતો નથી અને નિત્ય મત્સરરૂઢિત રહે છે.^{૧૩} જે પુરુષોએ પોતાના ચિત્તનું શોધન કર્યું નથી, તેઓની ઇન્દ્રિયો કામ્ય વિષયમા સંચાર કરનારી હોવા છતા ભલે કદાચ નિર્દોષ હોય, તોપણ તેઓને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી,^{૧૪} પરંતુ જ્યારે તે પુરુષો પોતાના ચિત્તને શુદ્ધ કરીને તેના કિરણરૂપ એવી ઇન્દ્રિયોને અલ્પત વશ કરે છે, ત્યારે દીવાના પ્રકાશને લીધે જેમ કોઈ આકૃતિનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે, તેમ તેઓને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.^{૧૫} જેમ સૂર્યના ઉદયસમયે અધકારનો નાશ થતાં પ્રાણીમાત્રને સર્વ પદાર્થોનું દર્શન થાય છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપ અધકારનો નાશ થતા જ સર્વત્ર પ્રદ્યુમ્નસ્વરૂપનું દર્શન થાય છે.^{૧૬} જેમ એક જગતર પક્ષી જળમા સચાર કરીને પણ જળથી લેવાઈ નથી, તેમ મુક્તાત્મા થયેલો યોગીપુરુષ સ સારમા રહ્યા છતાં તેના શુભદોષથી લેવાતો નથી, એટલું જ

× અર્થાત્ જેમ એક દીવો પોતાના કિરણોના અધકારનો નાશ કરે છે, તેમ સંકલ્પવિકરોથી રહિત થયેલું મન ઇન્દ્રિયોથી કિરણો દ્વારા, અધકારને આવૃત્ત કરનાર અજ્ઞાનરૂપી અધકારનો નાશ કરે છે, માટે યોગીએ મનને દીવારૂપ બનાવવું.

નહિ પણ તેવો જ્ઞાનવાન પુરુષ વિષયોનું સેવન કરે છે, છતાં તેમાં આસક્તિ નહિ રાખતો હોવાને લીધે વિષયોના દોષથી લિપ્ત થતો નથી.* જે પુરુષ પ્રાચીન વેદવિહિત કર્મોના ત્યાગ કરીને (સંન્યાસી થઈને) સદાય આત્મામાં જ રમણ કર્યા કરે છે, પ્રાણીમાત્રને આત્મારૂપ બની રહે છે અને વિષયોમાં લેશમાત્ર આસક્તિ રાખતો નથી; છતાં તે પુરુષની બુદ્ધિ કોઈ સમયે વિષયો તરફ વળી જાય છે. (અર્થાત્ આવી સ્થિતિમાં પણ કૈતવદર્શનનો સમૂળગો અભાવ થતો નથી, માટે કર્મદ્વારા ચિત્ત શુદ્ધિ સંપાદન કર્યા પછી જ આત્મદર્શનની અભિલાષા રાખવી.) બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિય આદિ શુભો આત્માને બાળી શકતા નથી; પણ આત્માને તો તે શુભોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે;^{૧૭-૨૦} કેમ કે આત્મા બુદ્ધિ આદિ શુભોનો દ્રષ્ટા છે અને સ્રષ્ટા પણ છે. આ રીતે સૂક્ષ્મ એવી બુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મ એવા ક્ષેત્રજ્ઞની વચ્ચે જે અંતર રહેલું છે, તેને તારે બાળી લેવું.^{૨૧} બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞમાંથી એક શુભોને ઉત્પન્ન કરે છે અને બીજો શુભોને ઉત્પન્ન કરતો નથી. (અર્થાત્ બુદ્ધિ શુભોને ઉત્પન્ન કરે છે પણ ક્ષેત્રજ્ઞ શુભોને ઉત્પન્ન કરતો નથી.) આ રીતે બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ સ્વાભાવિક રીતે જ અન્યોન્યથી ભિન્ન છે, છતાં સર્વદા સાથે જ રહે છે.^{૨૨} જેમ માછલું અને જળ હંમેશાં સાથે જ રહે છે, છતાં અન્યોન્યથી ભિન્ન છે અને મનુષ્ય તથા ઉંઘરાનું ફળ હંમેશાં સાથે જ રહે છે, છતાં એકબીજાથી ભિન્ન છે, તેમ બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ નિત્ય સાથેનાં સાથે જ રહે છે છતાં પરસ્પર ભિન્ન છે.^{૨૩} જેમ સુંજ ઘાસની સળી તે ઘાસમાં રહેલી છે, છતાં તેનાથી ભિન્ન છે, તેમ બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ અન્યોન્યની અંદર રહેલાં છે, છતાં એકબીજાથી ભિન્ન છે.^{૨૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્મોનુશાસન-
પર્વમા 'વ્યાસશુકસંવાદ-મન અને બુદ્ધિ' નામનો
અધ્યાય ૨૪૯ મો સમાપ્ત

* અર્થાત્ જ્ઞાતી પુરુષને પૂર્વજન્મનાં પુણ્યપાપોનો અથવા આ જન્મનાં પુણ્યપાપોનો લેશમાત્ર સંસર્ગ થતો નથી.

અધ્યાય ૨૪૯ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-બુદ્ધિ અને આત્મા

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

સૃજતે તુ ગુણાન્ સર્વં ક્ષેત્રજ્ઞસ્ત્વધિતિષ્ઠતિ ।
ગુણાન્ વિક્રિયતઃ સર્વાનુદાસીનવદીશ્વરઃ ॥ ૧ ॥

વ્યાસે કહ્યું : હે પુત્ર ! બુદ્ધિ સર્વ શુભોને (વિષયોને) ઉત્પન્ન કરે છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ તે તે શુભોને (સત્ત્વાદિ શુભોના વિકારોનો) અધિષ્ઠાતા બને છે. જોકે તે ક્ષેત્રજ્ઞ ઉદાસીનની પેઠે રહેનારો અને ઇન્દ્રિયરૂપ છે, છતાં તે તે વિકાર ચામતા શુભોને અધિષ્ઠાતા બને છે.*^૧ બુદ્ધિ વિષયોને ઉત્પન્ન કરે છે, તે એવો સ્વભાવ જ છે. જેમ કંદારણિયો પોતાના મુખમાંથી તાંતણાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ બુદ્ધિ વિષયોને ઉત્પન્ન કરે છે.^૨ જે સમયે પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે સમયે આ બુદ્ધિજન્ય શુભોનો નાશ થઈ જાય છે, એટલે તેઓની કંઈ નિવૃત્તિ થઈ જતી નથી; પરંતુ તે વેળા તેઓની પ્રવૃત્તિ જ ઉપસાધ થતી નથી, એમ કેટલાએક કહે છે અને કેટલાએક તો એમ જ કહે છે કે, તત્ત્વજ્ઞાન થયું એટલે શુભોની છેક નિવૃત્તિ જ થઈ જાય છે.^૩ આ બંને પક્ષને યુક્તિપૂર્વક વિચાર કરીને પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર તેમાંના એક પક્ષને સિદ્ધાંતરૂપ ઠરાવવો; કેમ કે એ પ્રમાણે ઉપાય કરવાથી જ મનુષ્ય મહાન થઈ શકે છે.^૪ આત્મા આદિ તથા અંતથી રહિત છે, એમ બાળીને મનુષ્યે કોષનો, હૃદયનો તથા મત્સરનો ત્યાગ કરવો.^૫ અને પોતાના હૃદયમાં રહેલા બુદ્ધિના ધર્મોરૂપી દંડ અને અનિત્ય એવી ગ્રંથિનો જ્ઞાન દ્વારા નાશ કરીને તેમ જ સર્વ સંશયોનો ઉચ્છેદ કરીને શોકરહિત અવસ્થામાં સુખથી રહેવું.^૬ જેમ કોઈ મૂર્ખ પુરુષો તરવાની વિધાને બાજુતા ન હોય, છતાં જળથી ભરેલી નદીમાં પૃથ્વી પરથી દૂરી પડીને

* અર્થાત્ લોકાયુગ જેમ લોખંડનું આકર્ષણ કરે છે, તેમ ઉદાસીન એવો પણ ક્ષેત્રજ્ઞ વિષયોનો અધિષ્ઠાતા બને છે.

+ આ શ્લોકમાં બે મત દેખાડવામાં આવ્યા છે. તેમાંનો પ્રથમ મત મુખ્ય સિદ્ધાંતોનો છે અને બીજો મત તર્કશાસ્ત્રીઓનો અથવા સાંખ્યદર્શનોનો છે.

સંકટમાં આવી પડે છે તેમ, તારે જાણવું કે આ સંસારરૂપી નદીમાં જતારી આવેલા અજ્ઞાની પુરુષો પણ આત્મજ્ઞાનથી રહિત હોવાને લીધે નિરંતર કલેશ પામ્યા કરે છે; પરંતુ જેને તરવાનું જ્ઞાન હોય છે, તેવો પુરુષ જળથી ભરપૂર એવી નદીમાં પડીને પણ જાણે પૃથ્વી ઉપર સંચાર કરતો હોય, તેમ સંચાર કરે છે અને સંકટમાં આવી પડતો નથી, તેમ જે તરવેતા પુરુષ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન ધરાવે છે, તે પણ કલેશનો અનુભવ કરતો નથી.^૮ આ રીતે પ્રાણીઓના ઉત્પત્તિકારણનો તથા સંહારકારણનો સંપૂર્ણ વિચાર કરીને પ્રાણી-માત્રમાં જણાવી વિષમતાનો પણ જે પુરુષ વિચાર કરે છે, તેને ઉત્તમ શાંતિનો લાભ થાય છે.^૯ વળી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવનારું સંપૂર્ણ આત્મજ્ઞાન અને શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાં, તે મનુષ્યજન્મનું સાદૃશ્ય ગણાય છે અને તેમાં પણ બ્રાહ્મણજન્મની સદ્ગતિ તો ત્યારે જ ગણાય છે કે, પૂર્વોક્ત પદાર્થો જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે!^{૧૦} ખસ, આ આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવું તે જ જ્ઞાની પુરુષનું લક્ષણ છે, તે સિવાયનું બીજું લક્ષણ શું હોઈ શકે? આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરીને જ કૃતકૃત્ય થયેલા બુદ્ધિમાન પુરુષો સંસારબંધનથી છૂટી જાય છે.^{૧૧} અજ્ઞાની પુરુષોને પરલોકમાં જે મહાભય છે, તે જ્ઞાની પુરુષોને કદી હોતો નથી અને જ્ઞાની પુરુષને જે સનાતની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અધિક બીજા કોઈને કદી પ્રાપ્ત થતી નથી.^{૧૨} કોઈ સામાન્ય જનસમુદાય શ્રી આદિ જોગ્ય પદાર્થને દોષોથી ઘેરાયેલા જોઈને તેની અસૂચા કરે છે; અર્થાત્ તેઓના તરફ દોષદ્રષ્ટિથી જુએ છે અથવા તેઓની અપ્રાપ્તિને માટે શોક પણ કરે છે, પરંતુ જ્ઞાની પુરુષો કે જેઓ શોકના તથા હર્ષના કલ્પિતઅકલ્પિત સ્વરૂપને જાણે છે અને જ્ઞાનવિષયમાં કુશળ છે, તેઓ કદી પણ શોક કરતા નથી. એ તું જો.^{૧૩}

× ભગવાન વ્યાસ આ શ્લોકમાં એમ કહેતા માગે છે કે, જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીમાં કેટલો બધો અંતર રહેલો છે, તે તું જો. જ્ઞાની પુરુષો લૌકિક વિષયોને દોષાકાંત સમજીને તેઓની ઉપેક્ષા કરે છે, ત્યારે અજ્ઞાની પુરુષો તેઓની ધમ્મજા કરે છે. વળી જ્ઞાની પુરુષો વિષયોના તાત્ત્વિક સ્વરૂપને સમજે છે, જેથી તેઓની અપ્રાપ્તિ

મનુષ્ય ક્ષલાક્ષિણિના ત્યાગ કરીને નિષ્કામ કર્મ કરે છે, તેથી પોતાનાં પ્રાચીન કર્મોનો તે નાશ જ કરે છે. વળી તેવાં નિષ્કામ કર્મ કરનાર જ્ઞાની પુરુષને આ જન્મમાં કરેલું કર્મ કે પૂર્વજન્મમાં કરેલું કર્મ કોઈ જાતની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી, તેમ કોઈ જાતની અપ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી; અર્થાત્ જ્ઞાનીએ કરેલાં કર્મો તેને બંધનકર્તા નથી કે મોક્ષદાતા પણ નથી.^{૧૪}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્વણ મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'વ્યાસશુકસંવાદ-બુદ્ધિ અને આત્મા' નામનો અધ્યાય ૨૪૬મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫૦મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-અજ્ઞાનરૂપ નદી

॥ શુક ઉવાચ ॥

યસ્માદ્ધર્માત્પરો ધર્મો વિદ્યતે નેહ કથન ।

યો વિશિષ્ટથ ધર્મેન્સ્યસ્તં મવાનુ પ્રવ્રવીતુ મે ॥૧॥

શુકદેવે કહ્યું : હે પિતા ! જે ધર્મ બીજા સર્વ ધર્મોના કરતાં ઉત્તમ હોય અને જેનાથી શ્રેષ્ઠ એવો બીજો એક પણ ધર્મ આ જગતમાં નથી, તે ધર્મ તમે મને કહો.^૧

વ્યાસે કહ્યું : હે પુત્ર ! ઋષિઓએ આચરેલો જે પુરાણધર્મ બીજા સર્વ ધર્મોના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, તેનું હું વર્ણન કરું છું, તું સાવધાન થઈને સાંભળ.^૨ જેમ એક પિતા પોતાના પુત્રોને અવળે માગે જતા અટકાવે છે, તેમ ચિત્તનું મથન કરનારી અને વિષયપ્રદેશ તરફ દોડી જનારી ઇન્દ્રિયોને, બુદ્ધિ અને ચત્ત્વર્ણક વશ કરવી;^૩ કેમ કે મન અને ઇન્દ્રિયોની જે એકાગ્રતા કરવી તે જ પરમ તપ છે અને તે જ સર્વ ધર્મોના કરતાં શ્રેષ્ઠ એવો પરમ ધર્મ કહેવાય છે.^૪ મન સહિત સર્વ ઇન્દ્રિયોને બુદ્ધિ દ્વારા એકાગ્ર કરીને તથા ધ્યાન, કથેય અને ધ્યાતા-એ ત્રિપુટીના સંબંધનો પણ વિચાર તણ દઈને કેવળ આત્મભૂષ જ રહેવું,^૫ જ્યારે તારી ઇન્દ્રિયો બાહ્ય અને આલેષ્યંતર વિષયોથી નિવૃત્ત થઈને પરબ્રહ્મને વિષે સ્થિતિ કરશે, ત્યારે તું તારી બુદ્ધિમાં જ સનાતન પરમાત્માનાં દર્શન કરીશ.^૬ માટે શોક કરતા નથી, ત્યારે અજ્ઞાનીઓ શોકગ્રસ્ત બની જાય છે.

જે મહાત્મા બ્રાહ્મણો મહાબુદ્ધિમાન હોય છે, તેઓ નિર્ધૂમ અશિના જેવા વિશ્વવ્યાપક પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.^૭ જેમ કોઈ એક મહાન વૃક્ષ પુષ્પ અને ફળની સમૃદ્ધિથી પરિપૂર્ણ હોય છે અને મોટી મોટી શાખાઓવાળું હોય છે, છતાં તે પોતે પોતાનાં પુષ્પોને કે ફળોને બાળી શકતું નથી,^૮ તેમ શરીરની અંદર રહેલો આત્મા (બુદ્ધિ) પણ એ વિષયને બાળી શકતો નથી કે હું ક્યાંથી આવ્યો છું અને હવે પછી ક્યાં જઈશ ? પરંતુ એ સિવાયનો બીજો જે એક અંતરાત્મા છે, તે તો સર્વ કંઈ જોઈ શકે છે, બાળી શકે છે.^૯ જાની પુરુષ જ્ઞાનરૂપી પ્રદીપ દીવાની સહાયથી દેહમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે, માટે તું પણ જ્ઞાનરૂપી દીવો સંપાદન કરીને બુદ્ધિથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર અને પછી દેહ-રૂપી ઉપાધિથી મુક્ત થઈને સર્વજ્ઞ થા.^{૧૦} જેમ એક સર્પ કાંચળીનો ત્યાગ કરે છે, તેમ તું પણ સર્વ પાપોનો ત્યાગ કરીને મુક્ત થા અને જ્ઞાનરૂપી પરાબુદ્ધિને સંપાદન કરી પાપ અને સંતાપથી રહિત થા.^{૧૧} હે તાત ! તારે સમજવું કે, અજ્ઞાન રૂપી એક ભયંકર નદી છે, કે જે નદી ચોખ્ખાબુ વહી રહેલા પ્રવાહોવાળી છે, સર્વ જગતને ઘસડી જનારી છે, પાંચ ઈંદ્રિયોરૂપી ઝૂઝવાળી છે, મનના સંકલ્પરૂપી તટવાળી છે; લોભ અને મોહ-રૂપી ઘાસથી છવાયેલી છે, કામ અને ક્રોધરૂપી સર્પોવાળી છે, સત્યરૂપી બાંધેલા ઘાટવાળી છે, અસત્યરૂપી ખળખળાટવાળી છે, ક્રોધરૂપી કાદવ વાળી છે, અવ્યક્ત (માયા)માંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, અત્યંત વેગથી વહેનારી છે, અકુશલાત્મા પુરુષોએ તરવી અશક્ય છે, કામરૂપી મગરમજ્જથી વ્યાપ્ત છે, સંસારસમુદ્ર પ્રાચે ગમન કરનારી છે, વાસનારૂપી પાતાલ સુધી ઊંડી હોવાને લીધે મહા-દુસ્તર છે, પોતાનાં કર્મોને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી છે, વાણીના વ્યાપારરૂપી ધુમરીઓવાળી છે અને મહા-દુર્ગમ છે. આ અજ્ઞાનરૂપી નદીને તું જ્ઞાનરૂપી નૌકાથી તરી બા.^{૧૨-૧૫} આ નદી જેને બુદ્ધિકૃશળ અને ધૈર્યસંપન્ન એવા જ્ઞાની પુરુષો જ તરી શકે છે, તેને તરી જઈને તું સર્વ તરફથી મુક્ત થા, મનને વશ કરી આત્મવેત્તા થા અને પવિત્ર થા.^{૧૬} તું ઉત્તમ બુદ્ધિને આશ્રય કરીને બ્રહ્મસ્વરૂપ જ

થઈ રહીશ, સર્વ સંસારથી મુક્ત થઈશ, સ્થિતને પ્રસન્ન કરી શકીશ અને પાપવાસનાઓથી શ્દિત થઈશ.^{૧૭} જેમ કોઈ એક પુરુષ પર્વત ઉપર ચડીને પૃથ્વી પરનાં સર્વ પ્રાણીઓને જીએ છે, તેમ તું પણ ક્રોધ, હર્ષ અને ક્રૂર બુદ્ધિના ત્યાગપૂર્વક જ્ઞાનરૂપી પર્વત ઉપર ચડી બા અને ત્યાં રહીને તું સર્વ પ્રાણીઓના તરફ દૃષ્ટિ કર, જેથી તને પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિનું કારણ તથા લયનું કારણ પ્રત્યક્ષ દેખાશે. જે સુનિઓ ધાર્મિકોમાં શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાની છે અને તત્ત્વવસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરનારા છે, તેઓ માને છે કે, અજ્ઞાનરૂપી નદીને તરી જવી, એ જ સર્વ પ્રાણી-ઓને માટે પરમ ધર્મ છે.^{૧૮-૧૯}

હે પુત્ર ! વ્યાપક એવા આત્માના સંબંધમાં મેં તને જે આ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો છે, તે સર્વનું હિત કરનારા અને પોતાને અનુસરીને ચાલનારા કોઈ ચત્તશીલ (શિષ્યને અથવા પુત્ર) ને જ કહેવા યોગ્ય છે.^{૨૦} હે તાત ! આ આત્મજ્ઞાન સર્વ શુદ્ધ વિષયોના કરતાં પણ અતિશય શુદ્ધ છે અને મેં મારા સ્વાનુભવની સાક્ષીએ જ એ જ્ઞાનનો તને ઉપદેશ આપ્યો છે. પરબ્રહ્મ સ્ત્રી નથી, પુરુષ નથી કે નપુંસક નથી. વળી તે સુખરહિત છે, દુઃખરહિત છે અને ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનના કારણરૂપ છે (એમ સમજવું). હરકોઈ મનુષ્ય સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો, પણ આ પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવીને તેને પુનઃજન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી; કેમ કે આત્મજ્ઞાનરૂપ આ યોગધર્મનું વિધાન કેવળ મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે જ છે. હે પુત્ર ! જગતના સર્વ મતમતાંતરો જે પ્રકારે મુક્તિમાં જ પર્યવસાન પામે છે, તે જ પ્રકારે મેં કહેલાં આ વચનો પણ મુક્તિમાં જ પર્યવસાન પામે છે; (અર્થાત્ સર્વ મતમતાંતરોનું લક્ષ્યબિંદુ જેમ મુક્તિ હોય છે, તેમ મારાં આ વચનોનું લક્ષ્યબિંદુ પણ મુક્તિ જ છે.) પરંતુ મારાં આ વચનોમાં તથા બીજાં મતાંતરોમાં ભેદ એટલો જ છે કે, મારાં વચનો અવશ્ય ફળદાયી થાય છે, ત્યારે બીજાં મતભેદો ફળદાયી થાય છે અથવા નથી પણ થતા; માટે હે સત્પુત્ર ! પ્રીતિયુક્ત, શુભસંપન્ન અને દમશુભને ધારણ કરનારા કોઈ પુત્રે આ જ્ઞાનના સંબંધમાં જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય, તો મેં તને ઉપદેશ આપ્યો છે, તે પ્રમાણે જ પિતાએ પ્રસન્નચિત્ત થઈને પુત્રને ઉપદેશ આપવો.^{૨૧-૨૫}

અધ્યાય ૨૫૧ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાણુ)-જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

ગંધાનુ રસાન્નાનુરૂપાત્ સુખં વા ।

નાલંકારૌશ્વાન્નુયાત્તસ્ય તસ્ય ॥

માનં ચ કીર્તિં ચ યશશ્ચ નેષ્ઠેત્ ॥

સ વૈ પ્રચારઃ પश्यતો બ્રાહ્મણસ્ય ॥ ૧ ॥

વ્યાસે કહ્યું : હે પુત્ર ! જ્ઞાનસંપન્ન થયેલા બ્રાહ્મણનો એ જ વ્યવહાર હોય છે કે, તે સુગંધી પદાર્થોને, મિષ્ટ આદિ રસોને અથવા સુખને ઇચ્છતો નથી, અલંકારોને મેળવતો નથી, તેમ જ માનની, કીર્તિની કે યશની ઇચ્છા રાખતો નથી.^૧ વળી જે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીને તથા શુરની સેવા કરીને ઋગ્વેદ, સામવેદ અને યજુર્વેદ-એ ત્રણ વેદોનું અધ્યયન કરે છે, તે જ ખરેખર બ્રાહ્મણ છે, એવો કંઈ નિયમ નથી;^૨ પણ જે પુરુષ સર્વે પ્રાણીઓ તરફ જ્ઞાતિભાવ રાખે છે અને કામવાસનાથી વાસિત થઈને મૃત્યુ પામતો નથી, તે જ પુરુષ સર્વજ્ઞ છે, સર્વ વેદોને બહુનારો છે અને તે જ ખરેખર બ્રાહ્મણ છે.^{૩*} પુરુષ અનેક પ્રકારની ઇષ્ટિઓ કરે અને સંપૂર્ણ દક્ષિણવાળો યજ્ઞ કરે, પણ નિષ્કામ બુદ્ધિને તથા દયાને જો ન બનું સરે, તો તે કદી બ્રાહ્મણ થઈ શકતો નથી.^૪ જ્યારે મનુષ્ય કોઈ પ્રાણીથી ડરતો નથી અને તેનાથી બીજા કોઈ પ્રાણીને પણ ભય રહેતો નથી, તેમ જ જ્યારે તે કોઈના પર રાગ કરતો નથી અને કોઈના પર દ્વેષ કરતો નથી, ત્યારે બ્રહ્માને પામી શકે છે.^૫ વળી જ્યારે પ્રાણીમાત્રના પર મન, વચન કે કર્મથી પાપોભાવ કરતો નથી, ત્યારે પુરુષ બ્રહ્માને પામી શકે છે.^૬ આ જગતમાં કેવળ એક વિષયાભિલાષનું જ સર્વને બંધન છે. તે સિવાયનું બીજું કંઈ પણ બંધન નથી, માટે જે પુરુષ એ વિષયાભિલાષના બંધનથી મુક્ત થાય છે, તે બ્રહ્મસ્વરૂપ

થવાને માટે ચોગ્ય થઈ શકે છે.^૭ ભૂખરવર્ણી મેઘમંડળથી મુક્ત થયેલો ચંદ્રમા જેમ નિર્મળ દેખાય છે, તેમ વિષયાભિલાષથી મુક્ત થઈને પાપરહિત થયેલો ધીરપુરુષ પોતાના મરણસમયની આકાંક્ષા રાખતો ધૈર્યથી વર્તન કરે છે.^૮ જેની સ્થિતિ કદી ચલાયમાન થતી નથી અને જે સદાકાળ પરિપૂર્ણ રહે છે, તેવા મહાસાગરમાં જેમ સર્વ જળપ્રવાહો પ્રવેશ કરે છે, તેમ જે પુરુષની અંદર સર્વ કામવાસનાઓ લય પામી જાય છે, તે પુરુષ મોક્ષરૂપ શાંતિને પામે છે, પણ વિષયોની અભિલાષા ધરાવનારો પુરુષ કદી શાંતિને પામતો નથી.^૯ વળી (જેણે કામવાસનાઓનો નાશ કર્યો છે) તે પુરુષને જ માત્ર સંકલ્પ કરવાથી સર્વ અભીષ્ટ વસ્તુઓ આવી મળે છે અને તેને લીધે તે શોભી નીકળે છે; પરંતુ વિષયવાસનાથી ગ્રસ્ત થયેલો મનુષ્ય તેવી સ્થિતિએ પહોંચી શકતો નથી; તેને તો સ્વર્ગોદ્ધનની કામવાસનાથી તુચ્છ એવો સ્વર્ગલોક જ મળે છે.^{૧૦} વેદનું રહસ્ય સત્ય છે, સત્યનું રહસ્ય દમ છે, દમનું રહસ્ય દાન છે, દાનનું રહસ્ય તપ છે, તપનું રહસ્ય ત્યાગ છે, ત્યાગનું રહસ્ય સુખ છે, સુખનું રહસ્ય સ્વર્ગ છે અને સ્વર્ગનું રહસ્ય શાંતિ છે.^{૧૧,૧૨} બુદ્ધિની જે પ્રસન્નતા તે જ શાંતિનું ઉત્તમ લક્ષણ છે, માટે મનુષ્યે પ્રથમ સંતોષ મેળવીને બુદ્ધિની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ; કેમ કે બુદ્ધિની જે પ્રસન્નતા, તે શોકનો, સંકલ્પનો તથા તૃષ્ણાનો સમૂળગો નાશ કરે છે.^{૧૩} શોકનો ત્યાગી, મમતાથી રહિત, સંતોષી, શાંત, બુદ્ધિની પ્રસન્નતાવાળો અને મત્સરથી રહિત-આ છ લક્ષણોવાળો પુરુષ સંપૂર્ણ જ્ઞાનતૃપ્ત થઈને પુનર્જન્મને પામતો નથી; અર્થાત્ મુક્ત થાય છે.^{૧૪} સત્ય, દાન, દમ, તપ, ત્યાગ અને શમ-આ છ સાત્ત્વિક ગુણથી મુક્ત એવા જે પુરુષોએ જીવંત દશામાં જ દેહાભિમાનના ત્યાગ કરીને શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનરૂપ શાસ્ત્રીય અનુભવ દ્વારા પોતાના શરીરમાં રહેલા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તે પુરુષો પૂર્વોક્ત જીવન્મુક્તનાં લક્ષણને પામે છે.^{૧૫} જે પરબ્રહ્મ સદાય અકૃત્રિમ છે, અવિનાશી છે, સ્વભાવસિદ્ધ છે અને કોઈ બળતાના સંસ્કારથી રહિત

* કહેવાના ભાવ એ છે કે, જે પુરુષ નિર્દય છે અને કામવાસનાઓથી ભરપૂર છે, તે વેદને ભણેા હોય છતાં વેદને ભણેા નથી અને તે કદાચ બ્રાહ્મણ હોય મળ્યું નથી.

છે, તે પરબ્રહ્મ પોતાના શરીરમાં જ રહેલા છે, એમ સમજીને જે પુરુષ તેને પ્રાપ્ત કરે છે, તેને અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૧૯} મનુષ્ય પોતાના મનને સર્વ વિષયો તરફથી પાછું વાળી લઈને તથા કેવળ પરબ્રહ્મમાં જ સ્થિર કરીને જે આત્મતુષ્ટિ સંપાદન કરે છે, તેવી આત્મતુષ્ટિ બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી મળી શકતી નથી. (અર્થાત્ મનનો નિરોધ કરવાથી શાંતિસુખ મળી શકે છે, અન્યથા કોઈ રીતે મળી શકતું નથી.)^{૧૭} જે પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવીને ભોજન કર્યો વિના તૃપ્તિ થઈ જાય છે, નિર્ધન અવસ્થા હોવા છતાં ધનવાનના જેવી તૃપ્તિ અનુભવાય છે અને ઘી વગેરે સ્વીકારવાળા પદાર્થોનું સેવન કર્યો વિના બળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પરબ્રહ્મનો જેણે સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તે પુરુષ જ ખરો વેદવેત્તા કહેવાય છે.^{૧૮} જે શિષ્ટ બ્રાહ્મણ પોતાની સુરક્ષિત ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરીને બ્રહ્મનું જ ચિંતન કર્યો કરે છે, તેને આત્મા ઉપર પ્રીતિ રાખનારો કહી શકાય છે.^{૧૯} જે પુરુષે સર્વ વાસનાઓનો ક્ષય કરીને, કેવળ પરમ તત્ત્વમાં જ મનની એકાગ્ર સ્થિતિ કરેલી છે, તે પુરુષનું (અદૈત) સુખ શુકલ-પક્ષના અંદ્રમંડળની પેઠે પ્રતિદિન વધતું જાય છે.^{૨૦} મનનશીલ એવો જે પુરુષ પાંચ મહાભૂતો, પાંચ તન્માત્રાઓ, મહત્તરવ અને પ્રકૃતિ-એ સર્વનો ઉત્તરોત્તર ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષ, સૂક્ષ્મનું હૃદય જેમ અંધકાર વડે નાશ પામે છે, તેમ અનાયાસે નાશ પામે છે.^{૨૧} વળી સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરનાર, શુદ્ધોના ઐશ્વર્યનું ઊલ્લસન કરનાર અને વિષય-સંસર્ગથી દૂર રહેનાર તે બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષને વૃદ્ધાવસ્થા કે મૃત્યુની પ્રાપ્તિ જ થતી નથી;^{૨૨} એટલું જ નહિ પણ સર્વ વિષયો તરફ વિરાગી થયેલા અને રાગદ્વેષથી રહિત થયેલા તે આત્મવેત્તા પુરુષ જ્યારે કેવળ શાંતસ્વરૂપે જ રહે છે, ત્યારે જીવંત દશામાં જ સર્વ ઇન્દ્રિયોનું તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું અતિક્રમણ કરી જાય છે.^{૨૩} જે પુરુષે કાર્યસ્વરૂપ પ્રકૃતિનું ઊલ્લસન કર્યું છે અને કારણસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તે પુરુષને પરમ પદની જ પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૨૪}

ઘટિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વ-તર્જન મોક્ષધર્મોપન્યાસ-પર્વમાં 'વ્યાસશુકસંવાદ-જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ' નામનો અધ્યાય ૨૫૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫૨ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-સર્વ સૃષ્ટિ પાંચ ભૂતોની બનેલી છે*

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

દ્વંદ્વાનિ મોક્ષજિજ્ઞાસુર્યર્ધમાર્વિનુષ્ટિતઃ ।

વક્ત્રા ગુણવતા શિષ્યઃ શ્રાવ્યઃ પૂર્વમિદં મહત્ ॥

વ્યાસે કહ્યું: 'હે પુત્ર! માન-અપમાન વગેરે દંડનો તથા અર્થનો અને ધર્મનો આશ્રય કરનાર

* અર્થાત્ કેવળ પાંચ મહાભૂતોમાંથી જ સર્વ જગત ઉત્પન્ન થયું છે, એવો આ અધ્યાયનો મૂળ તાત્પર્યોર્થ છે. દુવે આ વિષય ઉપર કેટલાએકને શંકા થવાનો સંભવ છે કે, કણ્યાદને અનુસરનારા ન્યાયશાસ્ત્રીઓની માન્યતા પ્રમાણે દ્રવ્ય, શુષ્ક, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અમાય-એમ સાત પદાર્થો છે, તેમાં પાંચ મહાભૂતો, કાળ, દિશા, આત્મા ને મન-એ નવ દ્રવ્યો કહેવાય છે. શુદ્ધો ચોવીસ છે, કર્મ પાંચ છે, સામાન્ય બે પ્રકારનું છે, વિશેષો તો અનંત છે, સમવાય એક જ છે અને અભાવ ચાર પ્રકારનો છે. આ સાત પદાર્થો જ સર્વનું કારણ હોવા છતાં પાંચ મહાભૂતોને જ તમે સર્વનું કારણ કેમ કહો છો? આ શંકાનું સમાધાન કરવા માટે ટીકાકાર નીલકંઠે લખ્યું છે કે, ભૂતભવિષ્ય આદિ વ્યવહારનો હેતુભૂત એવો જે કાળ તે કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ જ નથી. જેમ કે નું અને જાનું છત્યાદિ અવસ્થાઓ કેવળ દ્રવ્યની જ છે, તેમ ભૂત, ભવિષ્ય છત્યાદિ અવસ્થાઓ પણ દ્રવ્યમાં જ રહેનારી છે અને તેથી જ તેવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે; તેમ જ દિશા નામનો કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ છે જ નહિ, માત્ર આકાશમાં જ સૂચરૂપ ઉપાધિને લીધે પૂર્વ-પશ્ચિમ વગેરેની કલ્પના કરવામાં આવી છે. વળી મન પણ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી; કેમ કે મન એક જાતની ઇન્દ્રિય જ છે અને શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયની પેઠે તે જે જે વિષયનું ગ્રહણ કરે છે, તેના સમ્પત્તિય શુદ્ધો જ તેને આશ્રય છે, જેથી સિદ્ધ જ થાય છે કે, મન પાંચ મહાભૂતોમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. ચોવીસ શુદ્ધો છે તે પણ પોતાના દ્રવ્યરૂપ આશ્રયથી ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, તેમ જ કર્મ પણ કોઈ જુદો પદાર્થ નથી; કેમ કે દ્રવ્યની ચલનચલન આદિ જે અવસ્થા તેને જ કર્મ કહેવામાં આવે છે. તે સિવાય સામાન્ય નામનો પણ કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી; કેમ કે સામાન્યનો અર્થ સત્તા એવો કરવામાં આવે છે, તો પછી પરબ્રહ્મરૂપ

અધ્યાય ૨૫૧ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાહુ)-જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

ગંધાન્ રસાન્નાનુરંધ્યાત્ સુખં વા ।

નાલંકારૈશ્ચાન્તુયાત્તસ્ય તસ્ય ॥

માનં ચ કીર્તિં ચ યશશ્ચ નેષ્છેત્ ।

સ વૈ પ્રચારઃ પશ્યતો વ્રાહ્મણસ્ય ॥ ૧ ॥

વ્યાસે કહ્યું : હે પુત્ર ! જ્ઞાનસંપન્ન થયેલા બ્રાહ્મણનો એ જ વ્યવહાર હોય છે કે, તે સુગંધી પદાર્થોને, મિષ્ટ આદિ રસોને અથવા સુખને ઇચ્છતો નથી, અલંકારોને મેળવતો નથી, તેમ જ માનની, કીર્તિની કે યશની ઇચ્છા રાખતો નથી.^૧ વળી જે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીને તથા ગુરુની સેવા કરીને ઋગ્વેદ, સામવેદ અને યજુર્વેદ-એ ત્રણે વેદોનું અધ્યયન કરે છે, તે જ ખરો બ્રાહ્મણ છે, એવો કંઈ નિયમ નથી;^૨ પણ જે પુરુષ સર્વે પ્રાણીઓ તરફ જ્ઞાતિભાવ રાખે છે અને કામવાસનાથી વાસિત થઈને મૃત્યુ પામતો નથી, તે જ પુરુષ સર્વજ્ઞ છે, સર્વ વેદોને જાણનારો છે અને તે જ ખરો બ્રાહ્મણ છે.^૩ પુરુષ અનેક પ્રકારની ઈષ્ટિઓ કરે અને સંપૂર્ણ દક્ષિણવાળો યજ્ઞ કરે, પણ નિષ્કામ બુદ્ધિને તથા દયાને જો ન અત્યુ સરે, તો તે કદી બ્રાહ્મણ થઈ શકતો નથી.^૪ જ્યારે મનુષ્ય કોઈ પ્રાણીથી ડરતો નથી અને તેનાથી બીજા કોઈ પ્રાણીને પણ ભય રહેતો નથી, તેમ જ જ્યારે તે કોઈના પર રાગ કરતો નથી અને કોઈના પર દ્વેષ કરતો નથી, ત્યારે બ્રહ્માને પામી શકે છે.^૫ વળી જ્યારે પ્રાણીમાત્રના પર મન, વચન કે કર્મથી પાપીભાવ કરતો નથી, ત્યારે પુરુષ બ્રહ્માને પામી શકે છે.^૬ આ જગતમાં કેવળ એક વિષયાભિલાષતું જ સર્વને બંધન છે. તે સિવાયનું બીજું કંઈ પણ બંધન નથી, માટે જે પુરુષ એ વિષયાભિલાષના બંધનથી મુક્ત થાય છે, તે બ્રહ્મસ્વરૂપ

થવાને માટે યોગ્ય થઈ શકે છે.^૭ ભૂખરવર્ણ મેઘમંડળથી મુક્ત થયેલો ચંદ્રમા જેમ નિર્મળ દેખાય છે, તેમ વિષયાભિલાષથી મુક્ત થઈને પાપરહિત થયેલો ધીરપુરુષ પોતાના મરણસમયની આકાંક્ષા રાખતો ધૈર્યથી વર્તન કરે છે.^૮ જેની સ્થિતિ કદી ચલાયમાન થતી નથી અને જે સદાકાળ પરિપૂર્ણ રહે છે, તેવા મહાસાગરમાં જેમ સર્વ જળપ્રવાહો પ્રવેશ કરે છે, તેમ જે પુરુષની અંદર સર્વ કામવાસનાઓ લય પામી જાય છે, તે પુરુષ મોક્ષરૂપ શાંતિને પામે છે, પણ વિષયોની અભિલાષા ધરાવનારો પુરુષ કદી શાંતિને પામતો નથી.^૯ વળી (જેણે કામવાસનાઓનો નાશ કર્યો છે) તે પુરુષને જ માત્ર સંકટપ કરવાથી સર્વ અણીદ વસ્તુઓ આવી મળે છે અને તેને લીધે તે શોભી નીકળે છે; પરંતુ વિષયવાસનાથી ઘસત થયેલો મનુષ્ય તેવી સ્થિતિએ પહોંચી શકતો નથી; તેને તો સ્વર્ગોદ્ધનની કામવાસનાથી તુચ્છ એવો સ્વર્ગલોક જ મળે છે.^{૧૦} વેદનું રહસ્ય સત્ય છે, સત્યનું રહસ્ય દમ છે, દમનું રહસ્ય દાન છે, દાનનું રહસ્ય તપ છે, તપનું રહસ્ય ત્યાગ છે, ત્યાગનું રહસ્ય સુખ છે, સુખનું રહસ્ય સ્વર્ગ છે અને સ્વર્ગનું રહસ્ય શાંતિ છે.^{૧૧} બુદ્ધિની જે પ્રસન્નતા તે જ શાંતિનું ઉત્તમ લક્ષણ છે, માટે મનુષ્યે પ્રથમ સંતોષ મેળવીને બુદ્ધિની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ; કેમ કે બુદ્ધિની જે પ્રસન્નતા, તે શોકનો, સંકટપનો તથા તૃષ્ણાનો સમૂળગો નાશ કરે છે.^{૧૨} શોકનો ત્યાગી, મમતાથી રહિત, સંતોષી, શાંત, બુદ્ધિની પ્રસન્નતાવાળો અને મત્સરથી રહિત-આ છ લક્ષણોવાળો પુરુષ સંપૂર્ણ જ્ઞાનવૃક્ષ થઈને પુનઃજન્મને પામતો નથી; અર્થાત્ મુક્ત થાય છે.^{૧૩} સત્ય, દાન, દમ, તપ, ત્યાગ અને શમ-આ છ સાર્વિક શુભથી મુક્ત એવા જે પુરુષોએ જીવંત દશામાં જ દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરીને ધ્રુવજી, મનન અને નિદિધ્યાસનરૂપ શાસ્ત્રીય અનુભવ દ્વારા પોતાના શરીરમાં રહેલા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તે પુરુષો પૂર્વોક્ત જીવનમુક્તમાં લક્ષણને પામે છે.^{૧૪} જે પરબ્રહ્મ સદાય અકૃત્રિમ છે, અવિનાશી છે, સ્વભાવસિદ્ધ છે અને કોઈ જાતના સંસ્કારથી રહિત

* કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જે પુરુષ નિર્દય છે અને કામવાસનાઓથી ભરપૂર છે, તે વેદને ભણેો હોય છતાં વેદને ભણેો નથી અને તે કદાચ બ્રાહ્મણ હોય છતાં બ્રાહ્મણ નથી.

છે, તે પરબ્રહ્મ પોતાના શરીરમાં જ રહેલા છે, એમ સમજીને જે પુરુષ તેને પ્રાપ્ત કરે છે, તેને અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૧૬} મનુષ્ય પોતાના મનને સર્વ વિષયો તરફથી પાછું વાળી લઈને તથા કેવળ પરબ્રહ્મમાં જ સ્થિર કરીને જે આત્મતુષ્ટિ સપાદન કરે છે, તેવી આત્મતુષ્ટિ બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી મળી શકતી નથી. (અર્થાત્ મનનો નિરોધ કરવાથી શાંતિસુખ મળી શકે છે, અન્યથા કોઈ રીતે મળી શકતું નથી.)^{૧૭} જે પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવીને ભોજન કર્યો વિના તૃપ્તિ થઈ જાય છે, નિર્દોષ અવસ્થા હોવા છતાં ધનવાનના જેવી તૃપ્તિ અનુભવાય છે અને ધી વગેરે સ્વીકાશવાળા પદાર્થોનું સેવન કર્યો વિના બળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પરબ્રહ્મનો જેણે સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તે પુરુષ જ ખરો વેદવેત્તા કહેવાય છે.^{૧૮} જે શિષ્ટ બ્રાહ્મણ પોતાની સુરક્ષિત ઇદ્રિયોનો નિરોધ કરીને બ્રહ્મનું જ ચિંતન કર્યો કરે છે, તેને આત્મા ઉપર પ્રીતિ રાખનારો કહી શકાય છે.^{૧૯} જે પુરુષે સર્વ વાસનાઓનો ક્ષય કરીને, કેવળ પરમ તત્ત્વમાં જ મનની એકાગ્ર સ્થિતિ કરેલી છે, તે પુરુષનું (અદ્વૈત) સુખ શુકલ પક્ષના ચદ્રમ ડળની પેઠે પ્રતિદિન વધતું જાય છે.^{૨૦} મનનશીલ એવો જે પુરુષ પાંચ મહાભૂતો, પાંચ તન્માત્રાઓ, મહત્ત્વ અને પ્રકૃતિ-એ સર્વનો ઉત્તરોત્તર ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષ, સૂક્ષ્મ કંઈ ખ જેમ અધકાર વડે નાશ પામે છે, તેમ અનાયાસે નાશ પામે છે.^{૨૧} વળી સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરનાર, શુભોના ઐશ્વર્યનું ઊલ્લસન કરનાર અને વિષય સર્ગથી દૂર રહેનાર તે બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષને વૃદ્ધાવસ્થા કે મૃત્યુની પ્રાપ્તિ જ થતી નથી,^{૨૨} એટલું જ નહિ પણ સર્વ વિષયો તરફ વિરાગી થયેલો અને રાગદ્વેષથી રહિત થયેલો તે આત્મવેત્તા પુરુષ જ્યારે કેવળ શાંતસ્વરૂપે જ રહે છે, ત્યારે જીવત દશામાં જ સર્વ ઇદ્રિયોનું તથા ઇદ્રિયોના વિષયોનું અતિક્રમણ કરી જાય છે.^{૨૩} જે પુરુષે કાર્યસ્વરૂપ પ્રકૃતિનું ઊલ્લસન કર્યું છે અને ઠારજીવસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તે પુરુષને પરમ પદની જ પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૨૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ તર્જન મોક્ષધર્માનુસાસન પર્વમાં 'વ્યાસશુકસંવાદ-જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ' નામનો અધ્યાય ૨૫૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫૨ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-સર્વ સૃષ્ટિ પાંચ ભૂતોની બનેલી છે*

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

દ્વંદ્વાનિ મોક્ષજિજ્ઞાસુરર્થમર્વાનુષ્ઠિતઃ ।

વક્ત્રા ગુણવતા શિષ્યઃ શ્રાવ્યઃ પૂર્વમિદં મહત્ ॥

વ્યાસે કહ્યું: 'હે પુત્ર! માન-અપમાન વગેરે દ્વંદ્વો તથા અર્થનો અને ધર્મનો આશ્રય કરનાર

* અર્થાત્ કેવળ પાંચ મહાભૂતોમાંથી જ સર્વ જગત ઉત્પન્ન થયું છે, એવો આ અધ્યાયનો મૂળ તાત્પર્ય છે. હવે આ વિષય ઉપર કેટલાએકને શંકા થવાનો સંભવ છે કે, કણ્ઠાદને અનુસરનારા ન્યાયશાસ્ત્રીઓની માન્યતા પ્રમાણે દ્રવ્ય, શુણ્ય, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અમાવ-એમ સાત પદાર્થો છે, તેમાં પાંચ મહાભૂતો, કાળ, દિશા, આત્મા તે મન-એ નવ દ્રવ્યો કહેનાય છે. શુણ્ય ચોવીસ છે, કર્મ પાંચ છે, સામાન્ય બે પ્રકારનું છે, વિશેષો તો અનંત છે, અમાવ એક જ છે અને અભાવ ચાર પ્રકારનો છે. આ સાત પદાર્થો જ સર્વનું કારણ હોવા છતાં પાંચ મહાભૂતો જ તમે સર્વનું કારણ કેમ કહો છો? આ શંકાનું સમાધાન કરવા માટે ટીકાકાર નીલકંઠે લખ્યું છે કે, ભૂતભવિષ્ય આદિ વ્યવહારનો દેવભૂત એવો જે કાળ તે કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ જ નથી જેમ કે નંદુ અને જૂનું ઇલાદિ અવસ્થાઓ કેવળ દ્રવ્યની જ છે, તેમ ભૂત, ભવિષ્ય ઇલાદિ અવસ્થાઓ મજ્જા દ્રવ્યમાં જ રહેનારી છે અને તેથી જ તેવો વ્યવહાર કરનારો આવે છે, તેમ જ દિશા નામનો કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ છે જ નહિ, માન આકાશમાં જ સૂર્યરૂપે ઉપાધિને લીધે પૂર્વ-પશ્ચિમ વગેરેની કલ્પના કરવામાં આવી છે. વળી મન પણ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, કેમ કે મન એક જાતની ઇદ્રિય જ છે અને શ્રોત્રાદિક ઇદ્રિયની પેઠે તે જે જે વિષયનું ગ્રહણ કરે છે, તેના સમ્બંધી શુણ્યનો જ તેને આશ્રય છે, જેથી સિદ્ધ જ થાય છે કે, મન પાંચ મહાભૂતોમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. ચોવીસ શુણ્ય છે તે પણ પોતાના દ્રવ્યરૂપ આશ્રયથી ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, તેમ જ કર્મ પણ કોઈ જુદો પદાર્થ નથી, કેમ કે દ્રવ્યની ચલનવલન આદિ જે અવસ્થા તેને જ કર્મ કહેવામાં આવે છે. તે સિવાય સામાન્ય નામનો પણ કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, કેમ કે સામાન્યનો અર્થ સત્તા એવો કરવામાં આવે છે, તે પછી પરમજીવ

એવો કોઈ પણ શિષ્ય જે મોક્ષની ત્રિશાસા રાખે તો હોય, તો શુભવાન અને વક્તા એવા શુરુએ પ્રથમ તેને આ અધ્યાત્મનો જ ઉપદેશ આપવો. જેમ કે આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી, ભાવ, અભાવ અને કાળ-એ સર્વનો પાંચ મહાભૂતોમા જ સમાવેશ થાય છે. જે પુરુષ શારીરિક શાસ્ત્રનું પ્રતિ પાદન કરનારા વેદવાદ્યને જાણે છે, તેણે એમ જ સમજવું જોઈએ કે, આકાશ કેવળ અવકાશરૂપ છે અને શ્રોત્રધ્રિય તે આકાશમાથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે, તેમ જ શબ્દ નામનો શુભ આકાશનો જ છે. વળી પ્રાણીઓની ગમનક્રિયા વાયુનું જ કાર્ય છે, પ્રાણ અને અપાન, એ બન્ને કેવળ વાયુમય જ છે, સ્પર્શન ધ્રિય પણ વાયુમાથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે અને સ્પર્શશુભ પણ વાયુનો જ છે. પ્રાણીના ૭ રીરમા રહેલો જઠરાગ્નિ, અન્નાદિકનું પાચન, દીપદ આ દનો પ્રકાશ, ઉજ્જ્વલતા અને ચક્ષુષધ્રિય એ પાંચ તેજના જ ગુણો છે લાલ, ઘોળ, કાળ વગેરે જે રૂપ તે અગ્નિનો શુભ છે. આદ્રતા (ભીનાશ), ક્ષુદ્રતા (અદર પ્રવેશ કરી પૃથ્વીના અવયવના સંયોગને શિથિલ કરવો તે), રોષ (ચીડાશ), શરીરમા રહેલી

અધિજ્ઞાનની સત્તાને લીધે જ સત્ત્વ 'સત્ સત્ એવા વ્યવહારની સિદ્ધિ થાય છે, માત્ર સામાન્યની પૃથક્ કરવાના કરવી તે અગોચર જ છે વળી ન્યાયશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, 'નિત્ય દ્રવ્યમા રજનારા વિશેષો તો અતત છે.' પરંતુ એમ કહેવું તે પણ યોગ્ય નથી કેમકે એક આત્મા વિના બીજી કોઈ નિત્ય દ્રવ્ય જ નથી, તો પછી 'નિત્ય દ્રવ્યમા રજનારા વિશેષો અતત છે એમ કહેવું તે આધાર વિનાનું છે અને પ્રમાણથી અસિદ્ધ છે વળી જેમ સમવાય દ્રવ્યોની અદર રહેલા છે, તેમ ઉપાદિક પણ સમવાય વિના જ દ્રવ્યની અદર રહેલો તો પછી નમવાયની દ્રવ્ય પના શા માટે કરવી જોઈએ? અને અતત પશુ કોઈ જાતનો બિન પાર્થ નથી (કેમ કે ધર્મમા પડેલો અભાવ છે, એ તો પ્રવક્ષ્ય જ છે.)

આ ઉપરથી ગિદ્ધ થાય છે કે, પાંચ મહાભૂતોમા જ સર્વ પદાર્થોના અતતોત્તર દોષોને પાંચ મહાભૂતો સિવાય નો બીજો કોઈ પાર્થ જ નથી અને આવા આશય થી જ આ અપાન ॥ બીજા લોકના ઉત્તરાર્ધમા કથ્ય છે કે, 'માત્રમાત્રો વાક્યસ્ય સમગ્રતુ પચતુ-ભાવ, અભાવ અને માળ-એ અવનો પાંચ મહાભૂતોમા જ મમાવેલ ધર્મ જાય છે

મન્વન્ત અને બીજા રુધિર આદિ જે જે સિંગ્ધ પદાર્થો છે, તેઓને જળના જ વિકાર જાણવા અને રસના અથવા જિહ્વાધ્રિય પણ જળમાથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે, તેમ જ રસ નામનો જે શુભ તે જળનો જ છે વળી હાડકા, દાંત, નખ, દાદી, મૂછ, રૂવાડા, મસ્તકના કેશ, નાડીઓ, સ્નાયુઓ અને આમરી વગેરે જે જે ધાતુસમુદાય છે, તે સર્વ કેવળ પૃથ્વીમાથી ઉત્પન્ન થયો છે, દ્રાણ અથવા નાસિકા નામની જે ધ્રિય તે પણ પૃથ્વીમાથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે અને ગંધ નામનો દ્રાણ દ્રિયનો જે શુભ તેને પણ પૃથ્વીમય જ જાણવો આકાશ આદિ પાંચે મહાભૂતોમા ઉત્તરોત્તર એક એક શુભ અધિક છે. (જેમ કે આકાશમા એક શબ્દશુભ જ છે, વાયુમા શબ્દ અને સ્પર્શ-એ બે શુભો છે, તેજમા શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ શુભો છે, જળમા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચાર શુભો છે અને પૃથ્વીમા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ શુભો છે) તેમ જ સર્વ પ્રાણીઓમા અવિદ્યા, કામ અને ઢર્મ નામના ઉત્તરશુભો રહેલા છે. મુનિઓ કહે છે કે, સર્વ જગત આ પચમહાભૂતો ની જ સતતિ છે અને ભાવના, જ્ઞાન તથા કર્મ એ ત્રણ પદાર્થો મળીને આકાશ તરવો થાય છે અને તે ઉપરાત નવમુ મન છે, દસમી બુદ્ધિ છે તથા અગ્નિ ચારમો આત્મા છે કે, જે આત્માને અતત, સર્વ સ્વરૂપ અને સર્વના કરતા શ્રેષ્ઠ કહેવામા આવે છે આ અગ્નિચારે તરવોમા બુદ્ધિને નિશ્ચયધર્મવાળી ઠહેવામા આવે છે, મનને સશયાત્મક ગણવામા આવે છે અને કર્મોના આશયથી અનુમાન કરવા યોગ્ય છવને 'ક્ષેત્રજ્ઞ' ઠહેવામા આવે છે. ૧૦૧૧ જે પુરુષ જગતના પ્રાણીમાત્રને આ ઠાલાત્મક સસ્કારો થી યુક્ત હોવા છતાં વસ્તુત તે સસ્કારોથી ગડિત જાણે છે, તે પુરુષને મમ્મ કર્મોનું અનુસરણ રહેતું નથી, અર્થાત્ તે પુરુષ કેવળ નિષ્કામ બની જાય છે. ૧૨

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વત િત મોક્ષર્થનિગૂણસંપર્ક પર્વમા વ્યસનું સવાદ-સર્વ સ્થિતિ પાન ભૂતોની બનેલી છે. નામનો અન્યાય ૨૧૨ તો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫૩ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-શાસ્ત્રજ્ઞ યોગીશ્યા
લિંગાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

શરીરાદિપ્રમુક હિ સ્વક્ષમભૂત શરીરિણમ્ ।

કર્મભિઃ પરિપચ્યન્તિ શાસ્ત્રોક્તૈઃ શાસ્ત્રવેદિનઃ ॥

વ્યાસે કહ્યું છે પુત્ર ! રથૂળ શરીરથી સુકૃત એવો પણ જીવાત્મા સૂક્ષ્મ શરીરથી સુકૃત હોવાને લીધે અત્યંત દુર્લભ છે, તોપણ શાસ્ત્રવેદના યોગીઓ શાસ્ત્રોક્ત યોગાનુધ્યાન દ્વારા તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે, અર્થાત્ યોગીપુરુષો સમાધિમા આરૂઢ થઈને લિંગાત્માને જોઈ શકે છે^૧ જેમ આકાશ માં સૂર્યના કિરણો અતિ ઘટ્ટ હોય છે, છતાં રથૂળ દંદિથી જોઈ શકાતા નથી, તોપણ શુરુએ કહેલી યુક્તિથી તેઓને સર્વ ન રહેલા જોઈ શકાય છે, તેમ રથૂળ શરીરથી સુકૃત થયેલા લિંગશરીરો સ્વર્ગોદિ લોકોમાં સચાર કરે છે, છતાં મનુષ્યની રથૂળ દંદિ ના અવિષય હોવાને લીધે તેઓને જોઈ શકાતા નથી (તોપણ શુરુએ કહેલી યુક્તિથી તેઓને જોઈ શકાય છે)^૨ જેમ સૂર્યતુ કિરણમડગ જળમાં પ્રતિબિંબરૂપે દેખાય છે, તેમ પ્રાણીઓની અંદર રહેલા લિંગશરીરને યોગીપુરુષ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં જુએ છે^૩ ધંદિયોને જેઓએ વશ કરેલી છે, તેવા આત્મજ્ઞ યોગીપુરુષો રથૂળ શરીરથી સુકૃત થયેલા લિંગશરીરોને પણ પોતાની સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી જોઈ શકે છે^૪ જે યોગીપુરુષો દિવસે તેમ રાત્રે અને રાત્રે તેમ દિવસે સતત રીતે યોગસાધનામાં જ તત્પર રહે છે અને મનમાં ડહાંબેલા કામાદિક વ્યસનનો તથા સ્વન આવી મળેલા યોગૈશ્વર્યનો ત્યાગ કરે છે, તે સર્વ યોગી પુરુષો જાન્યત અવસ્થામાં હોય કે સ્વપ્નાવસ્થામાં હોય, તોપણ તેઓનું લિંગશરીર નિરંતર તેઓના સ્વાધીનમાં જ રહે છે, (જેથી તેઓ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તો ખીજાના શરીરમાં પહોંચેશ કરી શકે છે)^૫ જેનું જ નહિ પણ તેવા યોગનિષ્ઠ પુરુષોનો જીવ સદમ એવા સાત* શુણોને સાથે લઈને ઇદ્રા

દિના દિવ્યલોકમાં પહોંચી સચાર કરી શકે છે અને સદાય અનિત્ય હોવા છતાં વ્યવહારદંદિએ અનરૂપ મર થઈ શકે છે^૭ (આ રીતે કેવળ યોગી પુરુષો જ લિંગશરીરને જોઈ શકે છે એમ નથી પરંતુ) જે પુરુષ મન અને બુદ્ધિને અધીન થઈ ગયેલો હોય છે, તે મૂઢ પુરુષ પણ સ્વપ્નાવસ્થામાં પોતાના અને ખીજાના લિંગદેહને રથૂળશરીરથી ભિન્ન રહેલો જાણી શકે છે, તેમ જ તે અવસ્થામાં સુખનો તથા દુઃખનો અનુભવ પણ કરી શકે છે^૮ વળી સ્વપ્નાવસ્થામાં મનુષ્ય સુખને પામે છે, દુઃખને મેળવે છે, ક્રોધ કરીને તથા હેરા કરીને સકટને પામે છે, પુષ્કળ ધન સંપાદન કરીને પ્રસન્ન થાય છે, પુષ્કળ કરે છે અને પોતે જાણે જાગતો હોય, તેમ જાણે જોઈ શકે છે^{૯,૧૦} વળી જે પણ પ્રસિદ્ધ જ છે કે, ગર્ભાશયને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ માતાના ઉદર માં દશ મહિના સુધી વસે છે અને ત્યાં જ કરાણિના મધ્યભાગમાં જ પડી રહે છે,^{૧૧} છતાં માતાએ ખાધેલા અન્નની પેટે પચી જતો નથી આ જીવાત્મા પરમેશ્વરનો એક અંશ જ છે અને પ્રત્યેક પ્રાણીના હૃદયમાં રહેલો છે, છતાં રમેશુલ અને તમેશુલથી દેરાવલા પુરુષો શરીરની અંદર તેને જોઈ શકતા નથી^{૧૨} પરંતુ જે પુરુષો આત્માને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેઓ કેવળ યોગશાસ્ત્રમાં જ તત્પર રહે છે-યોગમાર્ગનો જ આશ્રય કરે છે અને તે દ્વારા અચેતન એવા રથૂળ શરીરોનું, અમૂર્ત એવા લિંગ શરીરોનું તથા બ્રહ્માના પ્રવચસમયે પણ નાશ નહિ થવાના વજ્ર તુલ્ય કારણ શરીરો સુધાતું ઉત્પન્ન કરે છે^{૧૩} જેને ચારે આશ્રમેના કર્મો તથા ધર્મો ભિન્ન ભિન્ન કહેવામાં આવ્યા છે, તોપણ પ્રત્યેક આશ્રમમાં સમાધિકાળના શમયોગનું (વૃત્તિઓને શાંત કરવારૂપ ધ્યાનયોગનું) નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, એમ સુનિ શાંદિયે (છાંદોગ્ય ઉપ

સાતર ગુણોને સાથે લઈને

~ અર્થાત્ યોગ દ્વારા ત્રણે શરીરોનું અતિક્રમણ કરનાર પુરુષોને જ આત્મપ્રાપ્તિ થાય છે

* કહેવાનો ભાવ એ છે કે, સંન્યાસીઓનો નન્યાસ કેવળ ધ્યાન કરવા માટે જ છે અને ખીજા આશ્રમીઓ જે પણ પોતાના આશ્રમમર્મના અવકાશમાં ધ્યાન જ કરવું જોઈએ

* મહત્તત્વ, અહીં અને પાંચ તન્માત્રાઓ એ

નિષદમાં) કહ્યું છે. ૧૪* જે પુરુષ ઇંદ્રિયો, વિષયો, મન, બુદ્ધિ, મહત્તરત્વ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ આ સાત સુક્ષ્મતત્ત્વોને શાસ્ત્ર દ્વારા જાણે છે અને સર્વજ્ઞતા, તૃપ્તિ, જ્ઞાન, સ્વતંત્રતા, સદાકાળ દૃષ્ટિહોખનો અભાવ અને અનંત શક્તિપણ આ છ પ્રકારના ગુણોવાળા પરમેશ્વરનું જ્ઞાન ધરાવે છે, તેમ જ આ સર્વ જગત-ને અજ્ઞાનના વિપરિણામરૂપે જ જાણે છે, તે પુરુષ-ને પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૧૫

હિત શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ-ત્રીતમ મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વ માં વ્યાસશુકસંવાદ-શાન્ત્ય યોગીઓ સિંચાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૧ નામનો અધ્યાય ૨૫૪ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫૪ મો

વ્યાસશુકસંવાદ (ચાલુ)-કામનારૂપી વૃક્ષ અને શરીરરૂપી નગર

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

હૃદિ કામદ્રુમશ્ચિત્રો મોહસંચયસંભવઃ ।

ક્રોધમાનમહાસ્કંધો વિધિત્સા પરિપેચનઃ ॥ ૧ ॥

વ્યાસે કહ્યું : હે પુત્ર! પ્રાણીઓના હૃદય-પ્રદેશમાં ઊગેલું કામનારૂપી એક વૃક્ષ મહાઅશ્લુત છે. તે વૃક્ષ મોહરૂપી બીજમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, ક્રોધ અને માનરૂપી મોટા થડવાળું છે, કાર્ય કરવાની ઇચ્છારૂપી તેને ક્યારડો છે, અજ્ઞાનરૂપી તેનું મૂળ છે, પ્રમાદરૂપી જળનું તેને સિંચન કરવામાં આવે છે, અસૂચા એ વૃક્ષનાં પાંદડાં છે, પૂર્વજ-મ-નાં પાપો તે વૃક્ષનો સાર છે, મોહભરેલી ચિંતાઓ એ વૃક્ષની ડાળીઓ છે, શોકરૂપી તેની શાખાઓ છે, ભયરૂપી તેના અંકુરો છે અને મોહ ઉપબળ નારી તૃષ્ણાઓ એ વૃક્ષને વીંટાયેલી લતાઓ છે. ૧-૩ જે પુરુષો અતિશય લોભી હોય છે અને તે કામનાવૃક્ષનાં ફળની ઇચ્છા રાખનારા હોય છે, તેઓ લોભડના જેવા મજબૂત વાસનાઓરૂપી પાશોથી બંધાયેલાં એ મહાવૃક્ષને વીંટાઈ વળે છે અને નિરંતર તેનું સેવન કર્યો કરે છે; ૪ પરંતુ જે પુરુષ વાસનાઓરૂપી પાશોને પોતાને સ્વાધીન કરીને એ કામવૃક્ષને જડમૂળમાંથી ઉખેડી પાડે છે, તે

પુરુષ સુખદુઃખનો ત્યાગ કરીને તેઓ બંનેનો અંત આણે છે; અર્થાત્ સુખદુઃખથી મુક્ત થાય છે; ૫ પણ જે મૂઢ બુદ્ધિવાળો પુરુષ સ્ત્રીપુત્રાદિને વશ થઈને એ કામવૃક્ષને ઉછેરી મોટું કરે છે તે પુરુષનો ઝેરી ગાંઠ જેમ રોગીનો નાશ કરે છે, તેમ તે કામવૃક્ષ જ નાશ કરે છે; ૬ માટે કુશળ પુરુષે યોગના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થયેલી નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપી તલવારથી ચોતરફ પ્રસરેલા મૂળવાળા એ કામવૃક્ષના મૂળને (અજ્ઞાનને) બળાત્કારે ઉખેડી નાખવું. ૭ આ રીતે જે પુરુષ કેવળ કામની જ નિવૃત્તિ કરી જાણે છે અને કામવિષયક શાસ્ત્રને બંધનકર્તા જાણે છે, તે પુરુષ સર્વ દુઃખોને ઉઠ્ઠાવી બચે છે. ૮ વિદ્વાનો કહે છે કે, પ્રાણીમાત્રનું શરીર એક નગરરૂપ છે. તે નગરની સ્વામિની અથવા રાણી બુદ્ધિ છે અને તે નગરમાં રહેનારું મન નિશ્ચયાત્મક એવી બુદ્ધિનો અમાત્ય છે-મંત્રી છે. ૯ તેમ જ સર્વ ઇંદ્રિયો મનરૂપી અમાત્યને અધીન રહેનારા નગરવાસીઓ છે. આ નગરજનોનું પાલન કરવા માટે મનને અનેક પ્રકારની ક્રિયાપ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે; પરંતુ મનની એ ક્રિયાપ્રવૃત્તિમાં દારણ એવા બે દોષો રહેલા છે. એક રાજસ અહંકાર અને બીજો તામસ અહંકાર. વળી આ મનરૂપી અમાત્ય જે જે પ્રકારની ક્રિયાઓ કરે છે, તેના ફળ ઉપર ઇંદ્રિયરૂપી નાગરિકો તથા શરીરરૂપી નગરના અધિપતિ મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ સર્વ જાણી પોતાની આજીવિકા ચલાવી રહ્યા છે; ૧૦ પણ જ્યારે પૂવૈક્ષત બંને દોષો પરસ્પરીકમન આદિ નિષિદ્ધ માર્ગે સુખાદિ રૂપ અર્થસંપાદન કરાવવા માટે તૈયાર થાય છે, ત્યારે નિશ્ચયસ્વરૂપ એવી બુદ્ધિ પણ મનની સમાનતાને ધારણ કરે છે અને મનથી ત્રાસ પામેલા નગરજનો (ઇંદ્રિયો) પણ ચંચળ સ્થિતિને ધારણ કરે છે. તે પછી બુદ્ધિ સ્ત્રીપુત્રાદિ જે અર્થને અર્થરૂપે માને છે, તે જ અંતે અનર્થરૂપે થઈને નાશ પામે છે. ૧૧-૧૨ મન, બુદ્ધિની સાથે રહીને

× કહેવાનો ભાવ એ છે કે, મનની દૃષ્ટતાને લીધે ઇંદ્રિયો પણ દૃષ્ટ બની જાય છે અને કોઈ વિષય ઉપર રિચરતાને પામી શકતી નથી; તેમ જ બુદ્ધિની દૃષ્ટતાને લીધે ધનપુત્રાદિ અનર્થરૂપ એવા પણ અર્થ પોતાનું હિત કરનાર હોય તેમ જાણાય છે, પરંતુ અંતે તે અર્થ દુઃખદાયી થઈ પડે છે.

* કારણ કે, ગમીશયમાં આવેલા જીવનો દૃષ્ટિએ અગ્નિ આદિનો અભાવ જ હોય છે, જેથી તેને અગ્નિ આદિનાં રૂપ ધનું નથી.

જે જે વિષયનું ચિંતન કરે છે, તેના તેના નાશ પછી તેને માટે ખેદ પણ કરે છે; પરંતુ એ મન સંકલ્પસ્વરૂપ થઈને બુદ્ધિથી જ્યારે જુદું પડે છે, ત્યારે તેને કેવળ મન જ કહેવામાં આવે છે.^{૧૩} ચિદાત્મા બુદ્ધિની અંદર પ્રતિબિંબરૂપે રહેલો છે, જેથી રજોશુભ્ર તેને ચોતરફથી ઘેરી લે છે. સારાંશ કે, મન પ્રથમ રજોશુભ્ર સાથે સંબંધ કરે છે અને પછી બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિવાળા આત્માને તથા ઈંદ્રિયોને પોતાને સ્વાધીન કરી લઈને રજોશુભ્રનાં કળ-રૂપ દુઃખોને અર્પણ કરી દે છે. (અર્થાત્ જેમ કોઈ એક દુષ્ટ પ્રધાન નગરના રાજાને તથા નાગ-રિક પ્રજાને પોતાને સ્વાધીન કરી લઈને શત્રુ રાજાને અર્પણ કરી દે છે, તેમ રજોશુભ્રી એવા મનરૂપી પ્રધાન બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિને ધારણ કરનારા આત્મા-રૂપી રાજાને તથા ઈંદ્રિયોરૂપી નગરવાસીઓને પોતાને સ્વાધીન કરી લઈને રજોશુભ્રરૂપ શત્રુરાજાને અર્પણ કરી દે છે.)^{૧૪}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતમ્ભૂત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમા વ્યાસશુકસંવાદ-કામનારૂપી રૂક્ષ અને શરીરરૂપી નગર નામનો અધ્યાય ૨૫૪ ઓ સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫૫ મો

વ્યાસશુકસંવાદની સમાપ્તિ—

ભૂતાદિકના શુભો

॥ સીમ્પ ઉવાચ ॥

ભૂતાનાં પરિસંખ્યાનં ભૂયઃ પુત્ર નિશામય ।

દ્વૈપાયનમુક્તાદ્ અટં શ્લાઘયા પર્યાજ્ઞવ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે નિદોષ પુત્ર યુધિષ્ઠિર ! ચિદા-ત્માને ઉપાધિભૂત એવા ભૂતાદિક શુભોનું નિવારણ કરવાનો ઉપાય વ્યાસ ભગવાનના મુખથી જે પ્રમાણે કહેવાયો છે, તે પ્રમાણે જ પુનઃ હું તમને કહું છું, તેનું તમે પોતાને ધન્ય માનીને શ્રવણ કરો.^૧ પ્રદીપ્ત અગ્નિ સમાન ક્રાંતિવાળા ભગવાન વ્યાસે અજ્ઞાનને લીધે નિસ્તેજ દેખાતા પોતાના પુત્રને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે હું તમને પુનઃ કહી સંભળાવું છું.^૨ હે પુત્ર ! સ્થિરતા, શુરતા, કઠિનતા, ઉત્પાદકતા, ગંધ, વિશાળતા, ગંધચક્રલુપ્ત સામર્થ્ય, સંઘાત (અવયવોનું પરસ્પર વળગી રહેવાપણું), સર્વ આશ્રયદાતાપણું અને ધારણશક્તિ આ દશ

શુભો પૃથ્વીના છે,^૩ શીતળતા, રસ, આદ્રતા (ભીનાશ), પ્રવાહિતા, રનેહ (ચીકાશ), સૌમ્યતા, બિહ્વા, સાવ અને પાર્થિવ દ્રવ્યોનું પાચન આટલા શુભો જળના છે.^૪ ઉગ્રતા, દાહકક્રિયા, તાપ, પાચન, પ્રકાશન, શોક, રાગ (રતાશ), શીઘ્ર-ભામિતા, લીક્ષ્ણતા અને નિરંતર ઊર્ધ્વગામિતા વગેરે શુભો અગ્નિના છે.^૫ સમશીતોષ્ણ સ્પર્શ, વાણીઈંદ્રિય-નાં ગોલકો, ગમનાદિકમાં સ્વતંત્રતા, બળ, શીઘ્રતા, મળમૂત્રાદિનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ, શ્વાસોન્નવાસ આદિ ચેષ્ઠા, પ્રાણરૂપે ચેતન્યને ઉપાધિપણું અને જન્મ તથા મરણ આ સર્વ શુભો વાયુના છે.^૬ શબ્દ, વ્યાપકતા, અવકાશ, આશ્રયપણુંનો અભાવ (એટલે કોઈનો આશ્રય નહિ થવું તે), નિરાધારતા, નિરાકારપણું, અવિકારિતા, અસ્ખલિતતા, શ્રોત્રેંદ્રિ-યની ઉપાદાનકારણતા અને શરીરની અંદર રહેલાં છિદ્રો આ દશ શુભો આકાશના છે. આ પ્રમાણે પાંચ મહાભૂતોની અંદર દેખાતા આ પચાસ શુભોનું શાસ્ત્રકારોએ વર્ણન કર્યું છે,^૭ તેમ જ ધૈર્ય, ઊહા-પોહ કરવાની કુશળતા, સ્મરણશક્તિ, ભ્રાંતિ, મનો-રથવૃત્તિ, ક્ષમા, વૈરાગ્યાદિક શુભ વૃત્તિ, રાગદ્વેષાદિક અશુભ વૃત્તિ અને ચંચળતા આ નવ શુભો મનના છે.^૮ અને નિદ્રા, ઉત્સાહ, ચિત્તની સ્થિરતા, સંશય તથા પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણની વૃત્તિ આ પાંચ શુભો બુદ્ધિના છે.^{૧૦}

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! બુદ્ધિના પાંચ જ શુભો શા માટે; તેમ જ ઇંદ્રિયોના શુભો પણ પાંચ જ કેમ હોઈ શકે, એ સર્વ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન તમે મને કહો.^{૧૧}

ભીષ્મે કહ્યું : હે પુત્ર ! પાંચ મહાભૂતો, પાંચ મહાભૂતોના પચાસ શુભો અને બુદ્ધિના પાંચ શુભો એમ સર્વ મળીને બુદ્ધિના સાઠ શુભો થાય છે અને તે સર્વ શુભો નિત્ય એવા આત્મચેતન્યની સાથે સંબંધવાળા થઈને રહેલા છે. વેદો કહે છે કે, પાંચ મહાભૂતો, તેઓની વિભૂતિઓ, મન અને બુદ્ધિ એ સર્વ પદાર્થો અક્ષર એવા પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તોપણ પરમાત્માનું જગતકર્તાપણું નિત્યનું નથી. (અર્થાત્ જેમ છીપમાં દેખાતું રૂપ કેવળ ભ્રાંતિજન્ય હોઈને કોઈ સમયે જ ભાસિત થાય છે, તેમ પરમાત્માની અંદર દેખાતું જગત-

સદ્ગાપહ્યું' પણ કેવળ આભાસમાત્ર જ છે.^૪)^{૧૨} હે પુત્ર યુધિષ્ઠિર! આ રીતે મેં તમને જગતની ઉત્પત્તિ ના સંબંધમાં જે કંઈ કહ્યું છે, તે જ વેદને અનુકૂળ હોઈને પ્રમાણભૂત છે, પણ ખીલ વાદીઓએ જગતની ઉત્પત્તિ આદિના વિષયમાં જે કંઈ કહેલું છે, તે વેદોક્ત સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે અને તેથી જ વિચારદૃષ્ટિએ પણ દોષયુક્ત જ જણાય છે. (અર્થાત્ યુક્તિવાદમાં કુશળ એવા ખીલ વાદીઓએ જગત-રચનાના સંબંધમાં જે કંઈ કહ્યું છે, તે સર્વ કેવળ યુક્તિવિરુદ્ધ જ છે) માત્ર વૈદિક માન્યતા જ અતિશય યુક્તિયુક્ત છે; માટે મેં કહેલા સત્ય તત્ત્વને તથા પરબ્રહ્મના ઐશ્વર્યને સંપ્રદાન કરીને તમે શાંત બુદ્ધિવાળા થાઓ, બુદ્ધિને નિવૃત્તિપરાયણ કરો.^{૧૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'બ્યાસકુશલસંવાદની સમાપ્તિ-સૂત્રાદિકના શુભો' નામનો અધ્યાય ૨૫૬મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫૬મો

મૃત્યુ કોણુ અને તેની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી?

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

ય ઇમે પ્રથિવીપાલાઃ શેરતે પ્રથિવીતલે ।

વૃત્તનામધ્ય ઇતે હિ ગતસંજ્ઞા મહાવલાઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ! મહાબળ વાન એવા જે આ રાજાઓ સેનાની વચ્ચે નિશ્ચેષ્ટ થઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા છે, તે સર્વ રાજાઓ મહાભયંકર સામર્થ્યવાળા હતા અને દશ દશ હજાર હાથી સમાન બળવાળા હતા, છતાં તેઓને સમાન બળ-તેજવાળા ખીલ પુરુષોએ રણમાં શાળી નાખ્યા છે.^{૧૨} આ રાજાઓ પરાક્રમ, બળ અને તેજથી એટલા બધા ભરપૂર હતા કે જેથી યુદ્ધમાં તેઓનો નાશ કરે તેવો એક પણ મનુષ્ય મારા ભવામાં આવતો ન હતો.^{૧૩} છતાં આ મહાબુદ્ધિમાન રાજાઓ પ્રાણ વિનાના થઈને અહીં સૂતા છે અને નિશ્ચેષ્ટ થઈ પડેલા તેઓ સર્વના પર આ વેળા

× કહેવાના ભાવ એ છે કે, પરમાત્મા પરિણામ-ધર્મથી રહિત છે, જેથી તેમનામા દેખાતું જગતનું અસ્તિત્વ દોરશીમાં દેખાતા સર્પના જેવું કેવળ મિથ્યા જ છે, માટે બ્રહ્મનું અદ્વૈતપણું સિદ્ધ થાય છે.

‘તેઓ મરણ પામ્યા છે’ એવો મૃત્યુસૂચક વાક્ય-પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.^૪ મહાભયંકર પરાક્રમ કરનારા આ રાજાઓ મરણ પામ્યા છે, જેથી તે વિષયમાં મને સંશય થયો છે કે, ‘તેઓ મૃત્યુ પામ્યા’ એવી સંજ્ઞા ક્યાંથી આવી? વળી કોણું મૃત્યુ થાય છે (સ્થૂળદેહનું, સૂક્ષ્મદેહનું કે આત્માનું) અને મૃત્યુ કયા પુરુષ પાસેથી આવે છે, કયા નિમિત્તે આવે છે અને શા માટે સર્વ પ્રજાઓનું હરણ કરી નાંખે છે, તે હે દેવ સમાન પિતામહ! તમે મને કહો.^૬

લીએ કહ્યું : હે તાત! પૂર્વે સત્યયુગમાં અકંપન નામનો એક રાજા હતો. તે રાજા કોઈએક યુદ્ધપ્રસંગે શત્રુઓના સપાટામાં સપડાઈ ગયો, જેથી તેનાં વાહનોનો તથા બળમાં નારાયણ સમાન તેના પુત્ર હરિનો શત્રુઓએ નાશ કરી નાખ્યો. આ રીતે રાજા અકંપન પોતાના કૈન્ય અને અનુયાયીઓ સાથે શત્રુઓના સપાટામાં સપડાઈ પડ્યો અને પુત્રના શોકથી ઘેરાઈ ગયો, જેથી કેવળ શાંતિ-પરાયણ રહીને જીવન ગાળતો હતો. તેવામાં તેને મુનિ નારદનાં પૃથ્વી પર અકસ્માત્ દર્શન થયાં.^{૭-૮} પછી તે રાજાએ યુદ્ધમાં પોતાને શત્રુઓએ કેદ કર્યો હતો, તે વિષેનું તથા પુત્રના મરણ સંબંધનું સર્વ વૃત્તાંત નારદને કહ્યું.^{૧૦} એટલે તપોધન નારદે રાજાનું એ વૃત્તાંત સાંભળીને તેના પુત્રશોકને દૂર કરનારું આણું એક આખ્યાન કહેવા માંડ્યું.^{૧૧}

નારદે કહ્યું : હે રાજન! આજે હું તને એક મોટા વિસ્તારવાળું આખ્યાન કહી સંભળાવું છું, કે જે આખ્યાન જેવું બન્યું છે, તેવું જ મારા સંભળવામાં આવ્યું છે, તેનું તું શ્રવણ કર.^{૧૨} પૂર્વે સુદિના આરંભસમયે મહા તેજસ્વી પિતામહ બ્રહ્મદેવે અનેક પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરી; પરંતુ સમય જતો ગયો, તેમ તેમ એ પ્રજાઓ અત્યંત વધી પડી, જેથી બ્રહ્મદેવ પોતે જ તે પ્રજાવૃદ્ધિને સહન કરી શક્યા નહિ;^{૧૩} કેમ કે હે રાજા! તે સમયે પ્રાણીઓની એટલી બધી વૃદ્ધિ થઈ પડી હતી કે, જેથી કોઈ પણ પ્રદેશ ઉપર લેશમાત્ર પણ અવકાશ રહ્યો ન હતો અને આખું ત્રૈલોક્ય જાણે જીભાર્ધ ગયું હોય, તેમ શ્વાસોચ્છવાસ લેવા માટે પણ અશક્ય થઈ પડ્યું હતું.^{૧૪} તે જોઈ હે રાજા! બ્રહ્મદેવેને મોટી

ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. તેમણે ઘણો ઘણો વિચાર કર્યો, પણ પ્રજાઓનો સંહાર કરવાનું કારણ તેમના જાણવામાં આવ્યું નહિ.^{૧૫} પછી તો હે મહારાજ! તેમને અત્યંત ક્રોધ થયી ગયો. તેમના રોમેરોમ-માંથી અગ્નિની જ્વાળાઓ પ્રકટી નીકળી, જેને લીધે હે રાજન! તેમણે સર્વ દિશાઓને બાળી નાખવા માંડી.^{૧૬} જોતજોતામાં તો હે રાજ! પ્રહ્લાના કોપ-માંથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિ સ્વર્ગ, પૃથ્વી, આકાશ અને સ્થાવરજંગમ સર્વ જગતને એકદમ બાળવા લાગ્યો.^{૧૭} પ્રહ્લાદેવ કોપાયમાન થયા, ત્યારે તેમના મહાન ક્રોધને લીધે સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણીઓ બળવા લાગ્યાં.^{૧૮} તે જોઈને જ પિંગલ વર્ણની જટા-ને ધારણ કરનારા અને વેદ તથા યજ્ઞના પતિ દેવ શંકરે પ્રહ્લાને શરણે ગયા.^{૧૯} સ્થાણુ-શંકર પ્રજાઓનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી પ્રહ્લાદેવની પાસે ગયા, એટલે તેજથી જાણે પ્રજાવળી રહ્યા હોય તેવા પરમ દેવ પ્રહ્લા સદાશિવને કહેવા લાગ્યા :^{૨૦} 'હે શંભો ! હું માતું છું કે, તમને વરદાન આપવું તે યોગ્ય છે માટે આજે હું તમારું શું પ્રિય કરું ? તમારા હૃદયમાં જે ઇચ્છા હશે તેને આજે હું પૂર્ણ કરીશ.'^{૨૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમાં શ્રીકૃષ્ણમહાપ્રભુના પર્વમાં 'મૃત્યુ કોણ અને તેની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી ?'

નામનો અધ્યાય ૨૫૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫૭મો

મૃત્યુની ઉત્પત્તિ

॥ સ્થાણુદેવાય ॥

પ્રજાસર્ગનિમિત્તં મે કાર્યવૃત્તામિમાં પ્રમો ।

વિદ્ધિ સૃષ્ટાસ્ત્વયાહીમા મા કુપ્ત્વાસાં પિતામહ ॥૧॥

શંકરે કહ્યું : હે પ્રભો ! પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ થાય તે માટે હું તમારી પાસે પ્રાર્થના કરું છું, એમ તમે જાણો. તમે પોતે જ આ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરી છે, માટે હે પિતામહ ! તમે એના પર કોપ કરો મા.^૧ હે દેવ ! તમારા તેજસ્વી અગ્નિથી આ સર્વ પ્રજાઓ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે અને તે જોઈને મને દયા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે હે જગતપ્રભુ ! આ પ્રજાઓ ઉપર તમે કોપ કરો મા.^૨

પ્રહ્લાદેવે કહ્યું : હું કોપ કરતો નથી તેમ મારી

તેવી ઇચ્છા પણ નથી કે, આ પ્રજાઓ ન રહે. મારા પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે મેં પ્રજાઓનો સંહાર કરવાની ઇચ્છા કરી છે.^૩ હે મહાદેવ ! ભારથી પીડાયેલી આ પૃથ્વીદેવીએ મને ગ્રેષ્ણા કરી છે કે, આ પ્રજાઓનો તમે સંહાર કરો; કેમ કે અતિથાય વધી પડેલા ભારથી પૃથ્વી જળની અંદર ડૂબી જવા લાગી છે. પૃથ્વીનો ભાર ઓછો કરવા માટે મેં ઘણો ઘણો વિચાર કર્યો હતો, છતાં મને કોઈ પણ ઉપાય ન મળ્યો, ત્યારે આ વૃદ્ધિ પામેલી પ્રજાઓનો સંહાર કરવા માટે કોષે મારા શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૪-૫}

શંકરે કહ્યું : હે દેવોના ઈશ્વર ! પ્રજાઓનો સંહાર કરવા માટે તમે કોપ કરો મા. પ્રસન્ન થાઓ. આ સર્વ પ્રજાઓના તથા સ્થાવરજંગમ જગતનો જે રીતે નાશ ન થાય, તે રીતે તમે કરો.^૬ જુઓ, આ સર્વ તળાવો, સર્વ વનસ્પતિઓ અને ચાર પ્રકારના સ્થાવરજંગમ ભૂતસમુદાયો બળીને ભસ્મ થઈ ગયા છે અને તે ઉપરાંત આખા જગતમાં ઉપદ્રવ થઈ રહ્યો છે; માટે હે ભગવન ! તમે પ્રસન્ન થાઓ. હું તમારી પાસે એ જ વર માગું છું.^{૭-૮} આ પ્રજાઓનો નાશ થઈ જશે તો પુનઃ તેઓ ઉત્પન્ન થઈ શકશે નહિ, માટે તમારા પોતાના જ તેજથી આ સંહારકર્મ હવે દ્રર થાઓ.^૯ હે પિતામહ ! પ્રજાઓનું હિત કરવાની જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો કોઈ બીજો ઉપાય શોધી કાઢો કે, જેથી આ સર્વ પ્રાણીઓ બળીને ભસ્મ ન થઈ જાય.^{૧૦} હે લોકના ઈશ્વરના ઈશ્વર ! તમે મને અહંકારના અધિક્ષતા દેવ તરીકે નીચે છે, જેથી હું પ્રાર્થના કરું છું કે, જે ઉપાયથી આ પ્રજાઓનો ઉચ્છેદ ન થઈ જાય તે પ્રમાણે તમે કરો.^{૧૧} હે જગતના નાથ ! આ સ્થાવરજંગમ જગત કેવળ તમારાથી ઉત્પન્ન થયું છે, માટે હે મહાદેવ ! હું તમારી પાસે યાચના કરું છું કે, આ પ્રજાઓની પુનરાવૃત્તિ ભલે થાઓ. (અર્થાત્ મરણ પામ્યા પછી તેઓનો પુનર્જન્મ ભલે થાઓ.)^{૧૨}

નારદે કહ્યું : શંકરનાં એ વચન સાંભળીને દેવ પ્રહ્લાએ પોતાની વાણીનો તથા મનનો નિરોધ કર્યો અને પછી પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિને પાછો પોતાના અંતરાત્મામાં સમાવી લીધો.^{૧૩} એ રીતે અગ્નિને ઉપસંહાર કર્યો પછી લોકમાં પૂજા-યેલા ભગવાન પ્રહ્લાદેવે પ્રજાઓનાં જન્મમરણને

માટે વ્યવસ્થા કરી. (કે જેથી પ્રજાઓનો અત્યંત ઉન્નદ ન થઈ જાય અને પૃથ્વી પર અત્યંત ભાર પડ્યું ન રહે.)^{૧૪} મહાત્મા બ્રહ્મદેવ પોતાના કોપથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિનો જ્યારે ઉપસંહાર કરતા હતા, ત્યારે તેમની સર્વ ઇંદ્રિયોમાંથી એક શ્રી પ્રકટ થઈ.^{૧૫} તે શ્રીએ કાળાં અને લાલ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં, તેનાં નેત્રનું તળિયું તથા મધ્યભાગ શ્યામ હતો અને તે દિવ્ય કુંડલો તથા દિવ્ય અલંકારોથી શોભી રહી હતી.^{૧૬} આ શ્રી બ્રહ્માની ઇંદ્રિયોમાંથી બહાર નીકળીને દક્ષિણ દિશા તરફ જાણી રહી; એટલે જગતના ઇશ્વર દેવ બ્રહ્મા અને શંકર તે કન્યાને એકીટશે જોઈ રહ્યા.^{૧૭} હે રાજા! તે પછી લોકના આદિ ઇશ્વર બ્રહ્મદેવે તે શ્રીને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે, ' હે મૃત્યુ! આ પ્રજાઓનો તું સંહાર કર. '^{૧૮} મેં ક્રોધાયમાન થઈને પ્રજાઓનો સંહાર કરવાની બુદ્ધિથી તારું સ્મરણ કર્યું છે, માટે તું આ સર્વ પ્રજાઓનો સંહાર કર અને તેમાં મૂળનો કે પંડિતનો લેહ રાખીશ મા.^{૧૯} હે કામિની! કોઈ પણ પ્રાણી ઉપર વિશેષતા રાખ્યા વિના તું પ્રજાઓનો નાશ કર. મારી આ આજ્ઞા પ્રમાણે જો તું વર્તીશ તો પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરીશ.^{૨૦}

કમળની માળાને ધારણ કરનારી મૃત્યુદેવીને બ્રહ્મદેવે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તે બાળા મનમાં દુઃખી થઈને વિચારમાં પડી ગઈ અને અત્યંત અશ્રુપાત કરવા લાગી.^{૨૧} હે રાજા! તે દેવીએ મનુષ્યોનું હિત કરવા માટે પોતાની બન્ને હથેળીઓમાં અશ્રુઓને ઝીલી ઝીલાં. (પછી પૃથ્વી પર પડવા લીધાં નહિ; કેમ કે મૃત્યુની અશ્રુધારા જો પૃથ્વી પર પડે તો એકીસાથે સર્વ પ્રાણીઓનો ક્ષય થઈ જાય.) પછી તેણે બ્રહ્મદેવ પાસે આ પ્રમાણે ચાચના કરી.^{૨૨}

ઘતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્જત મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમાં ' મૃત્યુ કોણ અને તેની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી ? '
નામનો અધ્યાય ૨૫૭ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫૮મો

મૃત્યુ અને બ્રહ્મદેવનો સંવાદ

॥ નારદ ઉવાચ ॥

વિનીય દુઃખમવલા સાસ્ત્રમૈવાયતેક્ષણા ।

ઉવાચ પ્રાંજલિર્ભૂત્વા તમેવાવર્જિતા સદા ॥ ૧ ॥

નારદે કહ્યું : હે અકંપન રાજા! વિશાળ નેત્ર-
વાળી તે અબળાએ પોતાના માનસિક દુઃખને
પોતાની મેળે જ દૂર કર્યું અને પછી બ્રહ્મદેવને
પ્રણામ કરી બે હાથ બેઠી આ પ્રમાણે બોલી :^૧ ' હે
વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ પિતામહ બ્રહ્મદેવ! તમે ઉત્પન્ન
કરેલી મારા જેવી સ્ત્રીભૂતિ પ્રજાઓનો સંહાર
કરવારૂપ રૌદ્રકર્મ કરનારી કેમ થાય અને પ્રાણી-
માત્રને ભય ઉપજાવનારી કેમ થાય ?^૨ હું અધર્મથી
ડરું છું માટે કોઈ ધાર્મિક કાર્ય કરવાની મને
આજ્ઞા આપો. હું ભયભીત બની ગઈ છું, એ તમે
લક્ષ્યમાં લો અને મારા તરફ કૃપાદૃષ્ટિથી જુઓ.^૩
હે પ્રાણીઓના ઇશ્વર! બાળક, વૃદ્ધ અને તરુણ-
નિરપરાધી પ્રાણીઓનો હું નાશ નહિ કરું. તે માટે
હું તમને નમસ્કાર કરું છું, તમે મારા પર પ્રસન્ન
થાઓ.^૪ મનુષ્યોના પ્રિય પુત્રોને, ભાઈઓને, માતા-
ઓને તથા પિતાઓને હું નહિ મારું; કેમ કે જે
મનુષ્યોના સંબંધીઓ આ રીતે મરણ પામશે, તેઓ
મને શાપ આપશે અને તેથી જ તેઓનો મને ભય
લાગે છે.^૫ પોતાનાં પ્રિયજનોના નાશને લીધે દીન
બની ગયેલા મનુષ્યોનાં અશ્રુઓની લીનાશ મને
દીર્ઘકાળ પર્વત બાળ્યા કરશે, આવો વિચાર કરીને
તેવા દીન મનુષ્યોથી હું અત્યંત ભય પામું છું અને
તે માટે જ તમારે ચરણે આવી છું.^૬ હે દેવ!
પાપકર્મી મનુષ્યોને યમરાજના લોકમાં જ ધકેલી
દેવામાં આવે છે, માટે હે વર આપનારા પ્રભુ!
તમને હું પ્રસન્ન કરું છું. તમે મારા પર કૃપા કરો.^૭
હે લોકના પિતામહ! પ્રજાઓનો મારે હાથે સંહાર
ન થાય, તે જ વરદાન હું તમારી પાસેથી મેળવવા
ઈચ્છું છું અને હે મહેશ્વર! તમારો અનુચ્છદ પ્રાપ્ત
કરવા માટે તપશ્ચરણ કરવાની મારી ઇચ્છા છે.^૮

બ્રહ્મદેવે કહ્યું : હે મૃત્યુદેવી! પ્રજાઓનો સંહાર
કરવા માટે જ મેં તને ઉત્પન્ન કરી છે, માટે જા,
સર્વ પ્રજાઓનો નાશ કરી નાખ, તેમાં વિચાર કર

મા. હે સુદર્શંગી ! હે નિર્દોષ દેવી ! પ્રબ્રહ્મોના વિનાશનું આ કાર્ય તારે હાથે જ અવશ્ય થશે, તેમાં લેશમાત્ર ફેરફાર થશે નહિ; માટે હું કહું છું તે પ્રમાણે તું કર અને મારું વચન માન્ય કર.^{૧૦}

નારદે કહ્યું : હે શત્રુઓના નગરને છતનારા મહાબાહુ રાજા ! બ્રહ્મદેવે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મૃત્યુદેવીએ કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, પણ તે ભગવાનની સન્મુખ જ નમ્ર થઈને બેસી રહી.^{૧૧} તે સમયે બ્રહ્મદેવે તે સ્ત્રીને પુનઃ પુનઃ તેની તે જ આજ્ઞા આપ્યા છતાં પણ તે જાણે સત્વહીન બની ગઈ હોય, તેમ મૌન ધારણ કરીને જ બેસી રહી. તે બેઠે દેવોના ઈશ્વરેશ્વર અને લોકના નિયંતા બ્રહ્મા પોતાના અંતઃકરણમાં અત્યંત પ્રસન્ન થયા. તેમણે મદ મદ હાસ્ય કરીને સર્વ લોકોના પર (પ્રસન્નતા-ભરેલી) દ્રષ્ટિ કરી.^{૧૨, ૧૩} આ રીતે અનિત એવા ભગવાન બ્રહ્મા જ્યારે કોધરહિત થયા, ત્યારે તે કન્યા તેમની પાસેથી ચાલી નીકળી, એમ અમે સાંભળ્યું છે.^{૧૪} હે રાજેન્દ્ર ! પ્રબ્રહ્મોનો સંહાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા વિના જ મૃત્યુદેવી ઉતાવળી ઉતાવળી ત્યાંથી ચાલી નીકળીને ધેનુકા નામના તીર્થમાં જઈ પહોંચી.^{૧૫} ત્યાં જઈને તે દેવી મહા-દુશ્વર તપશ્ચર્યા કરવા લાગી. તેણે પંદર પદ્મ વર્ષ પર્યંત એક પગે બેસી રહીને તપશ્ચર્યા કરી.^{૧૬} આ રીતે ત્યાં રહીને તેણે પરમ દુશ્વર તપશ્ચર્યા કરવા માંડી, એટલે મહાતેજસ્વી બ્રહ્મદેવ તેની પાસે આવીને પુનઃ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :^{૧૭} 'હે મૃત્યુ ! તું મારા કહેવા પ્રમાણે કર.' તોપણ હે રાજા ! તેમના વચનનો અનાદર કરીને તેણે સત્વર પુનઃ તપશ્ચર્યા કરવા માંડી અને બીજા સાત પદ્મ વર્ષ પર્યંત એક પગે તે બેસી રહી.^{૧૮} વળી પણ હે માન આપનારા રાજા ! તે પદ્મ વર્ષ સુધી એક પગે બેસી રહીને તેણે તપશ્ચરણ કરવા માંડ્યું અને હે તાત ! દશ હજાર પદ્મ જેટલાં વર્ષ સુધી તે મૃગોની સાથે જ વિચર્યા કરી.^{૧૯} હે મહાબુદ્ધિમાન રાજા ! વીસ હજાર પદ્મ જેટલાં વર્ષ સુધી તેણે વાયુનો જ આહાર કર્યો અને પછી ઉત્તમ એવું મૌનવ્રત ધારણ કર્યું;^{૨૦} તેમ જ હે શ્રેષ્ઠ રાજા ! આઠ હજાર વર્ષ પર્યંત તેણે જળમાં જ નિવાસ કર્યો અને પછી તે કન્યા ગંડકી નદીના તીર ઉપર જઈ પહોંચી.^{૨૧}

ત્યાં રહીને પણ વાયુ તથા જળનો આહાર કરીને તેણે નિયમો પાળવા માંડ્યા અને પછી મહાભાગ્ય-શાળી એવી તે કન્યા ગંગાના તીર ઉપર ગઈ અને ત્યાંથી મેરુ પર્વત ઉપર ગઈ.^{૨૨} પછી જે સ્થળે દેવતાઓએ યજ્ઞ કર્યો હતો, ત્યાં-હિમાલયના શિખર ઉપર જઈને પ્રબ્રહ્મોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી કાઠની પેઠે સ્થિર રહીને એક નિખર્ષ જેટલાં વર્ષ સુધી પગના એક અંગૂઠા પર બેસી રહી અને ચત્ત-પૂર્વક બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કરવા લાગી.^{૨૩, ૨૪} તે પછી લોકોના ઉત્પાદક અને સંહારક દેવ બ્રહ્માએ તેને કહ્યું કે, 'હે પુત્રી ! તે' આ શું કરવા માંડ્યું છે ? તું મારા કહેવા પ્રમાણે કર.'^{૨૫} તે સાંભળીને મૃત્યુએ ભગવાન પિતામહને કહ્યું કે, 'ફરી પણ હું તમારી પ્રાર્થના કરું છું કે, હું પ્રબ્રહ્મોનો સંહાર નહિ કરું.' આ રીતે અધર્મના ભયથી ત્રાસ પામેલી અને પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થના કરી રહેલી તે મૃત્યુદેવીને દેવના દેવ બ્રહ્માએ આશ્વસૂચક કહ્યું કે, ^{૨૬, ૨૭} 'હે મૃત્યો ! (મારા કહેવાથી પ્રબ્રહ્મોનો સંહાર કરવામાં) તને અધર્મ થશે નહિ, માટે હે કલ્યાણી ! આ પ્રબ્રહ્મોનો તું સંહાર કર. હે ભદ્રે ! મે' કહેલું વચન કદી મિથ્યા થશે નહિ.^{૨૮} વળી (મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાથી) તારામાં સનાતન ધર્મનો પ્રવેશ થશે અને હું પોતે તથા સર્વ દેવતાઓ તારું હિત કરવામાં જ સહાય તત્પર રહીશું.'^{૨૯} હું તારા મનને પ્રિય લાગે તેવો એક બીજો વર તને આપું છું કે, વ્યાધિઓથી પીડાયેલા મનુષ્યો જ્યારે મરણ પામશે, ત્યારે પ્રબ્રહ્મો તારા પર દોષારોપ કરશે નહિ. (કેમ કે તેઓ એમ જ માનશે કે, રાગને લીધે જ મનુષ્યો મરણ પામે છે.)^{૩૦} તું પુરુષો વિષે પુરુષરૂપે રહીશ, સ્ત્રીઓ વિષે સ્ત્રીરૂપે રહીશ અને નપુંસકો વિષે નપુંસકરૂપે રહીશ.^{૩૧}

હે મહારાજા ! બ્રહ્મદેવે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે પુનઃ તે મૃત્યુદેવીએ મે હાથ ભેડીને દેવોના ઈશ્વર તે અવિતાશી મહાત્માને કહ્યું કે, 'ના, હું પ્રબ્રહ્મોનો સંહાર નહિ કરું.'^{૩૨} તે સાંભળી બ્રહ્મદેવે તેને કહ્યું કે, 'હે મૃત્યો ! તું આ પ્રબ્રહ્મોનો સંહાર કર. હું તારે માટે એવો વિચાર કરીશ કે, જેથી હે કલ્યાણી ! તને અધર્મ થશે નહિ.'^{૩૩} હે મૃત્યુ ! પ્રથમ જ્યારે તું ઉત્પન્ન થઈ હતી, ત્યારે તારાં મેત્રા-

માંથી પડેલાં જે અશ્રુભિંદુઓ મેં જોયાં છે અને જે અશ્રુભિંદુઓને તે તારા હાથમાં ઝીલી લીધાં છે, તેઓ સર્વે ભયંકર રોગોરૂપે ઘર્ષને યથાયોગ્ય સમયે મનુષ્યોનો નાશ કરશે.^{૩૪} સર્વ પ્રાણીઓનો અંત કાળ ન્યારે સગીયમાં આવે, ત્યારે તું કામ અને ક્રોધ-એ બંનેને તેઓની પાસે મોકલજે, જેથી તને અતિ મહાન ધર્મની પ્રાપ્તિ થશે, પણ અધર્મ લાગશે નહિ; કેમ કે તારી વૃત્તિ પ્રત્યેક પ્રાણી પર એક-સરખી જ છે-રાગદ્વેષથી રહિત છે.^{૩૫} આ રીતે જો તું ધર્મનું પાલન કરીશ, તો તું તારા આત્માને અધર્મમાં દૂળવા દઈશ નહિ, માટે મારા તરફથી આપવામાં આવતા આ અધિકારનો તું સ્વીકાર કર અને સર્વ પ્રાણીઓમાં કામ તથા ક્રોધની યોજના કરીને યોગ્ય સમયે તેઓનો સંહાર કર.^{૩૬}

નારદે કહ્યું : બ્રહ્મદેવતાં એ વચન સાંભળ્યા પછી તે મૃત્યુ નામની ઝીંજે બ્રહ્મદેવતા શાપના ભયથી 'બહુ સારું, ત્યારે એમ કરીશ' એમ કહીને તેમના વચનનો સ્વીકાર કર્યો અને પછી તે દિવસથી આરંભીને પ્રાણીઓનો અંતકાળ ન્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેઓનામાં કામ તથા ક્રોધની યોજના કરીને તેઓને મોહિત કરી નાખે છે અને પછી તેઓનો સંહાર કરે છે.^{૩૭} મૃત્યુના ઉત્પત્તિ સમયે તેનાં નેત્રોમાંથી જે અશ્રુધારાઓ પડી હતી, તે ભયંકર રોગોરૂપે ઘર્ષને મનુષ્યો નાં શરીરોને પીડે છે અને આયુષ્યના અંતે સર્વ પ્રાણીઓનો સંહાર કરે છે; માટે એ વિષયનો યુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને તું શોક કર મા.^{૩૮} જેમ પ્રાણીમાત્રની ઇંદ્રિયો મુખપિંડ અવસ્થામાં નિવૃત્તિ પામીને પાછી જાગૃત અવસ્થામાં પ્રવૃત્તિપરાયણ થાય છે, તેમ હે રાજસિંહ ! જગતના સર્વ મનુષ્યો પોતાના જીવનની સમાપ્તિ ઘર્ષ ગયા પછી પરલોકમાં જઈને પુનઃ આ લોકમાં શરીર ધાવણ કરે છે-જન્મમરણને પામ્યા કરે છે.^{૩૯} પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં રહેનારો પ્રાણવાયુ મહા ભયંકર અને ઉચ્ચ શબ્દવાળો હોઈને અતિશય બળવાન છે અને તે જ સર્વ પ્રાણીઓનો પ્રાણમૂત છે, એટલું જ નહિ પણ સર્વ ઇંદ્રિયોનો મહારાજ તે પ્રાણવાયુ પ્રાણીઓનાં શરીરોના ન્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે બીજાં નવાં નવાં શરીરોમાં દાખલ થાય

છે-પણ નાશ પામતો નથી; અર્થાત્ દેહનું જ મૃત્યુ થાય છે, પ્રાણનું કે આત્માનું મૃત્યુ થતું નથી.^{૪૦} પુણ્યનો ન્યારે ફલ થાય છે, ત્યારે સર્વ દેવો પણ મનુષ્યજન્મને ધારણ કરે છે અને પુણ્યનો ન્યારે ઉદય થાય છે, ત્યારે સર્વ મનુષ્યો પણ દેવસ્વરૂપ ઘર્ષ શકે છે; માટે હે રાજસિંહ ! તું તારા પુત્રનો શોક કર મા; કારણ કે તારો (પુણ્યશાળી) પુત્ર સ્વર્ગ-લોકમાં જઈને આનંદ કરી રહ્યો છે.^{૪૧} આ રીતે બ્રહ્મદેવે નિર્માણ કરેલી મૃત્યુદેવતા અંતકાળ ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે સર્વ પ્રજાઓના યથાવત્ રીતે સંહાર કરે જ છે અને તે મૃત્યુદેવતાનાં નેત્રોમાંથી જે અશ્રુભિંદુઓ ઝળી હતાં, તે ભયંકર વ્યાધિઓ-રૂપે ઘર્ષને પ્રાણીમાત્રનો વિનાશ કર્યો કરે છે.^{૪૨}

ઘટિ શ્રીમદ્દાભારતમાં શાંતિપર્વાત્મક મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'મૃત્યુ અને બ્રહ્મનો સંવાદ'

નામનો અધ્યાય ૨૫૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫૯ મો

ધર્મનું લક્ષણ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

હમે વૈ માનવાઃ સર્વે ધર્મ પ્રતિ વિશંકિતાઃ ।

કોઽયં ધર્મઃ કુતો ધર્મસ્તન્મેઽહિ પિતામહ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! આ સર્વ મનુષ્યો ધર્મ પ્રત્યે શંકાશીલ છે, માટે તમે મને કહો કે, ધર્મનું સ્વરૂપ શું અને તેની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી, વળી ધર્મ કેવળ આ લોકને માટે જ છે, અથવા પરલોકને માટે જ છે કે બંને લોકને માટે છે, તે મને કહો.^૧

ભીષ્મે કહ્યું : વેદ, સ્મૃતિ અને સદાચાર આ ત્રણ પ્રકારે ધર્મનું લક્ષણ ઘર્ષ શકે છે અને યોગ્ય પ્રયોજન પણ ધર્મનું લક્ષણ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^૨ ધર્મને માટે વિતરક એવાં જે જે કર્મોનું શાસ્ત્રમાં વર્ણન કરેલું છે, તેના મંબંધમાં વિદ્વાન પુરુષો ન્યૂનાધિક બાવથી અને વિપરીત બાવથી પણ નિશ્ચય કરે છે. જેમ કે લોકન્યવહારની સિદ્ધિને માટે જ ધર્મનો નિયમ કરવામાં આવ્યો છે.^૩ ધર્મ આ

+ કહેવાનો આશય એ છે કે, મૃત્યુનાશમાં જ રહીને મોક્ષ મેળવી શકાય છે, જ્યાં દેવતાએ આજીવ મનુષ્યો સંન્યાસ લેવાની કળા કરે છે, તેમ જ દેવતા

લોક ને પરલોક બન્નેના હિત કરનારો છે; પરંતુ પાપી પુરુષ નિપુણતાપૂર્વક ધર્મ નહિ સંપાદન કરીને ભલ્લો વધારે પાપી બને છે.^૧ કેટલાએક વિદ્વાનો કહે છે કે, આપત્તિકાળમાં પણ પાપકર્મ કરનારા પુરુષો તે પાપકર્મથી મુક્ત થતા નથી, પણ ખરું જોતા તો આપત્તિકાળમાં પાપવાદી પુરુષ પણ અપાપવાદી ગણાય છે અને (અધર્મ કરનારો પણ) ધર્મકર્તા ગણાય છે. (આ કેપરથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે,) આચાર એ જ ધર્મનેા મુખ્ય આધાર છે; માટે તમે આચારનેા આશ્રય કરીને જ ધર્મનું સ્વરૂપ જાણી શકશો.^૨ (પુરુષ કેવળ બીજાનાં પાપને જ જુએ છે, પણ પોતાનાં પાપને જોતો નથી.) જેમ કે કોઈ એક ચોર અધર્મથી ગ્રસ્ત થઈને બીજાનું ધન ચોરે છે અને પછી રાજા વિનાના પ્રદેશમાં (જઈને) તે ધન ઉઠાવી આનંદમાં જીવન ગાળે છે;^૩ પરંતુ તે સ્થળે બીજા ચોર લોકો તેના ધનને ચોરી જાય છે, ત્યારે તે પણ ઇચ્છે છે કે, અહીં રાજા હોય તો કેવું સારું! વળી તે સમયે જે લોકો પોતાના ધનને ચોરી જઈને આનંદ ભોગવી રહ્યા હોય છે, તેઓને શિક્ષા કરવા માટે તે ઇચ્છે છે અને જો બની શકે તો રાજાની પાસે જઈને નિઃશંક, નિર્ભય અને પવિત્ર થઈને ફરિયાદ પણ કરે છે; પરંતુ પોતાનામાં રહેલા દુશ્ચરિતને લેશમાત્ર તે જોતો નથી. (કે જે પોતે પણ બીજાનું ધન ચોરીને ન્યાય માર્ગને તોડ્યો છે.)^૪ આ જગતમાં સત્ય વચન ખેલવું તે ઉત્તમ ગણાય છે અને સત્યના કરતાં બીજું કંઈ પણ શ્રેષ્ઠ નથી; કારણ કે સત્યને લીધે જ સર્વનું ધારણ થઈ રહ્યું છે અને સત્યમાં જ સર્વની પ્રતિષ્ઠા છે.^૫ પાપકર્મ કરનારા કૂર પુરુષો પણ જુદી જુદી રીતે સત્યનું પાલન કરે છે અને દ્રોહ તથા વાદવિવાદનો ત્યાગ કરીને સત્યના આધારે જ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે.^૬ આવા પાપી મનુષ્યો

ત્યાગથી જ મોક્ષ મળે છે, છતાં વિપવલપદ પુરુષો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડી રહે છે. આવા જે પક્ષ બિના થાય, ત્યારે આવી વ્યવસ્થા કરી કે, જેનું ચિત્ત વિક્ષેપ પામતું ન હોય, તેવા મહાન પુરુષે જનક અને વસિષ્ઠાદિકની પેઠે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જ મોક્ષ મેળવવો; પણ જેનું ચિત્ત શ્રાવ્યમનનાદિક અધ્યાત્મકમોમા વિદ્વિષ્ઠ થતું હોય, તે પુરુષે નિર્વાતને માટે સંન્યાસ જ લેવો.

પણ (કોઈ દેવદેવીઓના શપથ લઈને) જો સત્યનું પાલન ન કરે (અને એકબીજાની પ્રતિજ્ઞાનેા બંગ કરે), તો અવશ્ય તેઓ નાશ પામે. બીજાના દ્રવ્યનું હરણ ન કરવું આવો સનાતન ધર્મ છે,^૭ છતાં કેટલાએક બળવાન પુરુષો માને છે કે, એવા ધર્મને તો દુર્બળ પુરુષોએ જ ચાલુ કર્યો છે; પરંતુ દેવની પ્રતિકૂળતાને લીધે તે બળવાન પુરુષો પણ બ્યારે નિર્બળ બની જાય છે, ત્યારે તેઓને પણ ‘ન હર્તવ્યં પરધનમ્’ એ સનાતનધર્મ અવશ્ય પસંદ પડે છે;^૮ કેમ કે જેઓ બળવાન હોય છે, તેઓ પણ સદાકાળને માટે કંઈ સુખી હોતા નથી; માટે હે યુધિષ્ઠિર! તમારે કદી પણ કુટિલતા કરવાની બુદ્ધિ કરવી નહિ;^૯ કારણ કે કોઈના તરફ લેશમાત્ર પણ કુટિલતા નહિ કરનારા પવિત્ર પુરુષને દુષ્ટ મનુષ્યોથી, ચોર લોકોથી કે રાજા તરફથી પણ ભય નથી. વળી તે પુરુષ સદાકાળ નિર્ભય જ રહે છે; પરંતુ જે મનુષ્ય ચોર હોય છે, તે તો ગામમાં આવેલો મૃગ જેમ સર્વ તરફથી શકિત રહે છે, તેમ સર્વ કોઈનાથી ભયભીત રહે છે અને પોતે આચરેલા પાપકર્મને ઘણું લાગે બીજાઓ વિષે જ જુએ છે, અર્થાત્ શક પુરુષ બીજાને પણ શક માને છે;^{૧૦} પણ જે મનુષ્ય નિરંતર પવિત્ર હોય છે, તે સદાને માટે પ્રસન્ન રહે છે, સર્વ તરફથી નિર્ભય રહે છે અને પોતાનામાં કોઈ જાતનું જો પાપ હોય છે, તો બીજાઓમાં તેને કદી જોતો નથી.^{૧૧} પ્રાણીમાત્રનું હિત ઇચ્છતારા ઋષિમુનિઓએ કહ્યું છે કે, ‘દાન દેવું’ એ પણ સનાતન ધર્મ છે. આ ધર્મના સંબંધમાં પણ કેટલાએક ધનવાન પુરુષો માને છે કે, ‘એ દાનધર્મને તો કૃપણ અથવા દીન પુરુષોએ જ ચાલુ કર્યો છે.’ પરંતુ દેવની પ્રતિકૂળતાને લીધે તે ધનવાન પુરુષો બ્યારે નિર્ધન બની જાય છે, ત્યારે તેઓને પણ ‘દાતવ્યમિત્યયં ધર્મઃ’ એ દાનધર્મ પસંદ પડે છે. વળી જેઓ અત્યંત ધનવાન હોય છે, તેઓ પણ સદાકાળને માટે કંઈ સુખી હોતા નથી.^{૧૨} (માટે ધર્મનું સામાન્ય લક્ષણ એ હોઈ શકે કે) પુરુષ બીજાઓએ કરેલાં જે કર્મને પોતાના સંબંધમાં ઇચ્છતો ન હોય અને જે કર્મને પોતે અપ્રિય માનતો હોય, તેવું કર્મ બીજાઓ તરફ તેણે કરવું નહિ.^{૧૩}

જે પુરુષ બીજાની શ્રીનો ભરપતિ હોય, તે કોની પાસે શું કહેવા માટે યોગ્ય છે? (કેમ કે તે પોતે જ ભે દુષ્ટ છે, તો પછી બીજાઓને તે શું કહી શકે તેમ છે?) પરંતુ પોતે જેવું દુષ્ટ કર્મ કરે છે, તેવું જ દુષ્ટ કર્મ પોતાની શ્રી વિષે બીજાનું ભવામાં આવે, તો હું માનું છું કે, તેનાથી તે સહન થઈ શકે નહિ.^{૨૧} જે પુરુષ પોતે જીવવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે પુરુષ બીજાનો વિદ્યાત કરવા માટે કેમ તૈયાર થાય? પોતે જે જે વિષયના સંબંધની ઇચ્છા કરે તે તે વિષયના સંબંધની બીજાઓ પાસે ઇચ્છા કરે જ, આવો પ્રત્યેક મનુષ્યે વિચાર કરવો જોઈએ.^{૨૨} મનુષ્યનો એ ધર્મ છે કે, પોતાની જરૂરિયાત ઉપરાંતનાં ધનાદિક ભોગસાધનોની પોતાની પાસે વૃદ્ધિ થઈ ગઈ હોય, તો તે સાધનોમાંથી બીજા સાધનરહિત દરિદ્રી મનુષ્યોને તેણે સંવિભાગ આપવો જ જોઈએ; કેમ કે વિદ્યાતાએ એ મનુષ્યધર્મને ઉદ્દેશીને વ્યાપારરોજગાર વગેરે ધનવૃદ્ધિ કરનારા પ્રયોગોની પ્રવૃત્તિ આણુ કરી છે;^{૨૩} માટે મનુષ્યે દમ, દાન, દયા વગેરે સન્માર્ગનું એવા પ્રકારે આચરણ કરવું જોઈએ, કે જેથી સાક્ષાત્ દેવો પણ ચિંતન કરતાની સાથે પોતાની સામે હાજર થાય; અથવા જે સમયે પોતાને ધનાદિકનો લાભ થાય, તે સમયે યજ્ઞ, દાન વગેરે ધર્મમાં સ્થિતિ કરવી તે પણ ઉત્તમ ગણાય છે.^{૨૪} વિદ્વાનો કહે છે કે, જે કોઈ કર્મ સર્વને પ્રીતિકર હોઈને અહિંસાથી યુક્ત હોય, તે જ વસ્તુતઃ ધર્મરૂપ છે; માટે હે યુધિષ્ઠિર! સર્વને પ્રિય હોય તે ધર્મ અને સર્વને અપ્રિય હોય તે અધર્મ, આવું સામાન્ય ધર્મ-અધર્મનું લક્ષણ તમે સમજી લો;^{૨૫} કેમ કે વિદ્યાતાએ સત્પુરુષોના ચારિત્ર્યરૂપી જે ઉત્તમ ધર્મની સ્થાપના કરી છે, તે લોકોના કલ્યાણ માટે હોઈને દયાપ્રધાન છે અને સૂક્ષ્મ ધર્મના લાભ માટે જ નિયત કરેલી છે.^{૨૬} આ રીતે હે કુરુગ્રેષ્ઠ રાજા! મેં તમને ધર્મનું લક્ષણ કહ્યું છે, માટે તમારે કોઈ પ્રકારે પણ કુદિલતા કરવાની બુદ્ધિ કરવી નહિ.^{૨૭}

ઈતિ શ્રીમદ્ભાભારતમાં શાંતિપર્વત્વર્ત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'ધર્મનું લક્ષણ' નામનો

અધ્યાય ૨૫૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬૦ મો

યુધિષ્ઠિરનો ધર્મવિષયક આક્ષેપ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

સૂક્ષ્મં સાધુ સમુદિદં નિયતં વ્રજલક્ષણમ્ ।

પ્રતિમા ત્વસ્તિ મે કાચિત્ તાં વ્રૂયામનુમાનતઃ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : ધર્મનું જે સૂક્ષ્મ લક્ષણ કેવળ વેદ દ્વારા જ સમજી શકાય તેવું છે, તેનું તમે સારી રીતે પ્રતિપાદન કર્યું; તોપણ મારી બુદ્ધિમાં અનુમાનને આધારે જે એક સ્કંદરજી ઉજ્જવળી છે, તે હું તમને કહું છું.^૧ મારા હૃદયમાં જે જે અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો હતા, તે સર્વનો યથાસ્થિત ઉત્તર તમે મને આપ્યો છે, તોપણ હે રાજા! આ એક બીજો પ્રશ્ન હું તમને પૂછું છું, તે કેવળ દુરાગ્રહથી અથવા કૃતકના આગ્રહથી હું તમને પૂછતો નથી; પણ ધર્મના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છાથી જ પૂછું છું.^૨ આ સર્વ ભૂતસમુદાય અનાદિકની સહાયથી પોતાની મેળે જ જીવન ગાળી રહ્યો છે, પોતાની મેળે જ પ્રત્યેકપાદન કરી રહ્યો છે અને પોતાની મેળે જ દેહરૂપી આકૃતિથી બ્રહ્મ થઈ રહ્યો છે, (છતાં તમે તો એમ જ કહ્યું કે, બીજાને સુખદુઃખ ઉપભવવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મ અને અધર્મ કાળાંતરે પણ પોતાને સુખદુઃખ આપનારા થાય છે, તેનું કેમ?) વળી હે ભારત! વેદાદિક શાસ્ત્રોના કેવળ પાક કરવાથી ધર્મનું સ્વરૂપ કંઈ જાણી શકાતું નથી,^૩ (તેમ જ કોઈ જાતની વ્યવસ્થા નહિ હોવાને લીધે વૈદિકધર્મ અત્યંત દુર્લભ થઈ પડે છે. જેમ કે) આપત્તિથી યુક્ત રહેલા પુરુષોના ધર્મ જુદો હોય છે અને આપત્તિથી અસ્ત થયેલા પુરુષોના ધર્મ પણ જુદો હોય છે. વળી શાસ્ત્રાદિકનું માત્ર પકન કરવાથી આપત્તિઓને કેવી રીતે જાણી શકાય? (આ ઉપરથી તો એમ જ જણાય છે કે, અવ્યવસ્થિત સ્વરૂપાળો વૈદિકધર્મ તે ધર્મ જ નથી.^૪ તેમ જ સત્પુરુષોના આચારને પણ ધર્મના લક્ષણ તરીકે માની શકાય તેમ નથી; કારણ કે) સત્પુરુષોના આચાર તે જ ધર્મ છે, એમ માનવામાં આવ્યું છે અને આચાર સંપન્ન જે પુરુષો તે જ સત્પુરુષો છે, એમ પણ માનવામાં આવ્યું છે, જેથી સત્પુરુષોના આચાર તે ધર્મ અને ધર્મના આચરણને લીધે પુરુષો સંત-આમ

અન્યેનાશ્રયને લીધે લક્ષ્ય તથા લેક્ષણમા સાધ્ય કયુ અને અસાધ્ય કયુ, તેનો નિર્ણય કેમ થઈ શકે? માટે જણાય છે કે, સદાચાર પણ ધર્મવિપયમા પ્રમાણભૂત નથી. આપણે જોઈએ છીએ કે કોઈ એક સામાન્ય મનુષ્ય ધર્મોચરણની પુદ્ધિથી અધર્મોચરણ કરે છે અને કોઈ એક ઉત્તમ પુરુષ પણ ધર્મોચરણની પુદ્ધિથી અધર્મ કરી બેસે છે. * વળી શાસ્ત્રકુશળ વિદ્વાન પુરુષોએ કહ્યું છે કે, આ ધર્મ વિપયમા વેદોને જ પ્રમાણ માનવા, પરંતુ આપણે સાક્ષીઓએ જોઈએ કે, વેદવાદોનો તો યુગે યુગે હ્રાસ થતો જાય છે (તો પછી વેદો ઉપર પણ કેવી રીતે શ્રદ્ધા રહી શકે?)^{૧૧૭} સત્યયુગમા ધર્મો જુદા હોય છે, ત્રેતાયુગમા વળી સત્યયુગના કરતા પણ જુદા હોય છે, દ્વાપરયુગમા ત્રેતાયુગના કરતા પણ ભિન્ન ધર્મો હોય છે અને કલિયુગમા તો મનુષ્યોની શક્તિ પ્રમાણે છેક ત્રણે યુગોના ધર્મો કરતા પણ ભિન્ન ધર્મો રચેલા છે, (અર્થાત્ યુગે યુગે મનુષ્યોની શક્તિના પ્રમાણમા ધર્મરચના થાય છે)^{૧૧૮} આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, 'વેદોનુ વચન સત્ય જ હોય છે,' આપુ જે કથન તે કેવળ લોકને રજન કરવા માટે જ હોય જોઈએ. વળી સર્વ સ્મૃતિઓ વેદોમાથી નીકળીને સર્વ જગતમા પ્રસિદ્ધ થઈ છે, જેથી સર્વ વેદોને જો પ્રમાણ માનવામા આવે તો સર્વ સ્મૃતિઓને પણ પ્રમાણ માનવી જોઈએ અને વેદ જેવા પ્રમાણશાસ્ત્રમા પણ જો અપ્રમાણિકતા અથવા વિરુદ્ધતા જોવામા આવે, તો પછી તેને શાસ્ત્ર

* જેમ કે

અયાત્ય વેદમુષ્ણત્વત્તુજનુમ્યા શ્રોત્રપૂર્ણમ્ । શરૂર્ગતિ
તો પુરુષ જે વેદનુ શ્રવણ કરે તો તપાવેનુ રીસુ અને લાખ રેડીને તેના કાન પૂરી દેવા આવેા નિષેધ હોવા છતાં કેટલાએક મોક્ષાભિલાષી શ્રદ્ધા ધર્મપુદ્ધિથી ઉપ નિષદોનુ શ્રવણ કરે છે અને તે નિમિત્ત અધર્મ કરે છે, તેમ જ અગત્ય જેવા શિષ્ટ પુરુષે દડકારપયને શાપ આપીને મોટું હિંસાજનક કર્મ કર્યું હતું અને તે નિમિત્તે મહાન અધર્મ કર્યો હતો આ રીતે બ્રહ્મ પુરુષો મા શિષ્ટ પુરુષોના લક્ષણ જોવામા આવે છે અને શિષ્ટ પુરુષોમા બ્રહ્મ પુરુષોના લક્ષણ જોવામા આવે છે માટે સદાચારનો નિર્ણય કરવા તે અશક્ય જ છે

—નીલકંઠ

કેમ કહી શકાય? ૧૯૧૦x તેમ જ કોઈ એક ધાર્મિક મનુષ્ય જ્યારે ધર્મક્રિયા કરતો હોય, ત્યારે કોઈ બળવાન દુરાત્મા પુરુષ તેની જે જે ક્રિયામા વિકાર કરે, તેના સ્વરૂપનો પણ વિનાશ જ થાય છે.^{૧૧૯} આ ઉપરથી એમ જ જણાય છે, કે, આપણે જાણીએ અથવા ન જાણીએ, તેમ જ આપણામા જાણવા ની શક્તિ હોય અથવા ન હોય, પરંતુ ધર્મનુ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ અસ્થાની ધાર કરતા પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે અથવા મોટા પર્વતના કરતા પણ અતિશય સૂળ છે.^{૧૨૦} પ્રથમ કર્મકાંડમા જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે ધર્મનુ સ્વરૂપ ગધર્વના નગર સમાન અતિ આશ્ચર્યજનક જોવામા આવે છે, પરંતુ પાછળથી સૂક્ષ્મદર્શી વિદ્વાન પુરુષો જ્ઞાન કાંડનો અભ્યાસ કરીને યુક્તિપૂર્વક તપાસવા માટે છે, ત્યારે તેનો તે જ ધર્મ જાણે તુરંત હોય તેમ અદશ્ય થઈ જાય છે.^{૧૨૧} વળી હે ભરતવશી પિતા

* કહેવાનો આશય એ છે કે, જો શ્રુતિઓ પ્રમાણ છે, તો સર્વ સ્મૃતિઓ પણ પ્રમાણ છે, પણ 'ન્યા શ્રુતિના વચનને બાધ ન આવતો હોય ત્યાં સ્મૃતિ પ્રમાણ છે અને શ્રુતિના વચનને બાધ આવતો હોય ત્યાં સ્મૃતિ અપ્રમાણ છે' એમ કહેશે તો સર્વ સ્મૃતિઓ કેવળ અપ્રમાણ જ છે, એમ સિદ્ધ થશે, કેમ કે સ્મૃતિનુ પ્રમાણ સાપેક્ષ છે, અર્થાત્ સ્મૃતિને પ્રમાણ માનવા માટે શ્રુતિના પ્રમાણની અપેક્ષા રહે છે વળી જે સ્થળે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એ બંનેનો વિરોધ બેગો થાય ત્યાં એક સ્મૃતિને જો અપ્રમાણ માનવામા આવશે, તોપણ સ્મૃતિઓ કેવળ અપ્રમાણ દરે તેને માટે શી વ્યવસ્થા?

+ જેમ કે રાજા જનમેજયે ધર્મપુદ્ધિથી અશ્વમેધયજ્ઞ કર્યો હતો, છતાં ધર્મે તેના યજ્ઞમા વિધિ નાખ્યું જેથી અશ્વમેધ-સંસ્થાનો લોપ જ થયો

* આ ૧૩મા સ્તોકમા કહે છે કે, કર્મકાંડ તરફ દૃષ્ટિ કરતા ધર્મનુ સ્વરૂપ ગધર્વના નગર જેવું અદ્ભુત જણાય છે જેમ કે કર્મકાંડનુ પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ કહે છે કે, 'અક્ષય હ વૈ જાતુમત્યયાપિન મુક્ત મવતિ । આતુમોરય યદ કરનારા પુરુષને અક્ષય પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે' વળી 'અગમ સોમમયુતા અમૃત' । આપણે સોમ રસનુ પાન કરીએ કે જેથી અજરામર થઈ જઈએ—અર્થાત્ આપણે સોમયાગ કરીએ કે જેથી મરણધર્મથી રહિત થઈએ આવી આવી શ્રુતિઓ, યદયાગાદિ ધર્મને અતિ મહત્વનો વર્ણવે છે અને તેથી જ ધર્મનુ સ્વરૂપ ગધર્વના નગર જેવું અદ્ભુત દેખાય છે, પરંતુ જ્ઞાન-

મહા! ભવિષ્યકાળનું કૃણ દર્શાવનારી એક સ્મૃતિ આપણને પ્રથમથી જ સૂચવે છે કે, ગાયોને પાણી પીવાનાં શુદ્ધ જલાશયો જેમ તત્કાલ સુકાર્થ બન્ય છે અને એતરના કચારાઓમાં વાળેલી નાની નાની નહેરો જેમ એકદમ સુકાર્થ બન્ય છે, તેમ વેદોક્ત સનાતન ધર્મ પણ કલિયુગના અંતમાં ક્ષીણ થઈને અદૃશ્ય થઈ જશે-નાશ પામી જશે; ^{૧૪} કારણ કે કલિકાળના હૃદય, દાંભિક મનુષ્યો અગ્નિહોત્રાદિક કાચ્યકર્મો જ કરશે, બીજાની ઇચ્છાને અધીન થઈને જ અધ્યયન કે અધ્યાપન કરશે અને યજ્ઞાદિકના ઉદ્દેશથી અથવા ધનાદિકતા લાભને માટે જ વ્રતાદિકનું આચરણ કરશે; એટલું જ નહિ પણ તે કાળના કેટલાએક મનુષ્યો તો શ્રદ્ધાના અભાવને લીધે કેવળ વ્યર્થ ધર્માંચરણ કરવાનો આહંબર કરશે. ^{૧૫} કેટલાએક મૂઢ પુરુષોની દૃષ્ટિએ સકામ ધર્મ પણ (નિષ્કામ) ધર્મ જ ગણાશે અને સત્પુરુષોના સખ ધર્માં જે કંઈ ધર્માંચરણ દેખાશે, તેને બીજા મૂઢ પુરુષો માત્ર પ્રલાપના જેવું જ ગણી કાઢશે. ઉપરાત જે પુરુષો ધર્માંચરણ કરશે, તેઓને બીજા નારિતિક પુરુષો ઉન્મત્ત કરાવીને હસી કાઢશે. વળી આ ચાલુ સમયમાં પણ (દ્રોણાચાર્ય જેવા) કેટલાએક મહાન પુરુષોએ પોતે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં રાજધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે, માટે તે ઉપરથી એમ તો નહિ જ કહી શકાય કે, શિષ્ટ પુરુષોનો

કાંડ એટલે ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કરી યુક્તિપૂર્વક તપાસ કરનારા વિદ્વાન પુરુષો તો એમ જ સિદ્ધ કરે છે કે, યત્ કૃતક તત્ અનિત્યં જાયત્વાત્ ષટત્વત્. જે કંઈ કૃત્રિમ છે તે સર્વ અનિત્ય છે; કેમ કે તે કાય છે. જે જે કાય હોય તે તે અનિત્ય જ હોય; જેમ કે ઘડો. આ અનુમાન દ્વારા વિદ્વાન પુરુષો એવો જ નિર્ણય કરે છે કે, કાર્યરૂપ એવા યત્કથાગાદિ ધર્મો કેવળ અનિત્ય છે-નાશવંત છે. વળી શ્રુતિ પણ કહે છે કે, તથયેહ કર્મ ચિતો લોકઃ. ક્ષીયત એવમેગમુત્ર પુણ્યચિતો લોકઃ ક્ષીયતે। જેમ કર્મ દ્વારા સંપાદન કરેલું આ લોકનું સુખ નાશવંત છે, તેમ પુણ્ય દ્વારા સંપાદન કરેલું પરલોકનું સુખ પણ નાશવંત છે. આ ઉપરથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે, યત્કથાગાદિ ધર્મ નાશવંત કૃણવાળો દોર્જને અત્યંત તુચ્છ છે, આવો યુધિષ્ઠિરનો ધર્મવિષયક આક્ષેપ છે, એમ સમજવું. વારંવાર દર્શિએ અંત કરણને શુદ્ધ કરવા માટે યથાદિ ધર્મ આવશ્યક છે જ.

હરકોઈ આચાર્ય સર્વ લોકનું હિત કરવા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે; ^{૧૬} કારણ કે તેવા પ્રકારના એક આચારનું પરિપાલન કરીને એક મનુષ્ય મો પ્રભાવશાળી બને છે, બીજા મનુષ્ય પોતાના કર્મધર્મથી બ્રહ્મ થઈને અન્યને આધકર્તા થઈ પડે અને ત્રીજા મનુષ્ય દેવેચ્છાને લીધે સમાનરૂપવાર્ત પણ રહે છે. ^{૧૭} કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે, એ મનુષ્ય જે આચારનું પાલન કરીને મહાસમ થઈ શકે છે તે જ આચારનું પાલન કરીને બીજા મનુષ્ય (પોતાનું સર્વસ્વ શુભાવીને) અન્યને આધકર્તા થઈ પડે છે; માટે સર્વ પ્રકારના આચારો અમુક એક આચાર અમુક જ કૃણ આપનારો દે એવો કંઈ નિયમ નથી, એમ પ્રત્યેક મનુષ્યે સમજ બેઠો એ. ^{૧૮} પ્રાચીન કાળના વિદ્વાન પુરુષોએ પૂર્વે જે પ્રકારનો પુરાણો ધર્મ કહ્યો છે અને સ્વીકાર્ય છે, તેના આચારો જ આ સનાતન મર્યાદા સ્થિત કરી રહી છે. (આવો મારો પોતાનો મત છે અર્થાત્ અનાદિ કાળથી આલ્યા આવેલા શુભ સ્વભાવને લીધે જ સુખ-દુઃખ, કાર્ય-અકાર્ય વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ રહી છે, શ્રુતિ આદિના પ્રમાણ વાળા ધર્મથી કંઈ થતું નથી, એમ હું માનું છું). ^{૧૯} ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વોત્તમો મોક્ષધર્માતુશાસન પર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરનો ધર્મવિષયક આક્ષેપ' નામનો અધ્યાય ૨૬૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬૧ મો

મહામુનિ જાજલિની ઘોર તપશ્ચર્યા

॥ સીમ્ન ડવાચ ॥

અત્રાપ્તુદાહરંતીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

તુલાધારસ્ય વાક્યાનિ ધર્મે જાજલિના સહ ॥૧॥

લીંબો કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિરરાજ ! આ વિષયમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે કે, જેમાં મહામુનિ જાજલિની સાથે વૈરય તુલાધારનો ધર્મવિષયક સંવાદ વર્ણવ્યો છે, તે હું

* જેમ કે વિશ્વામિત્ર, બ્રાહ્મણોનો આચાર પાળીને મોટા પ્રભાવશાળી થઈ ગયા, પરંતુ મારા ક્ષત્રિયનો આચાર પાળીને પોતાના ધર્મકર્મથી બ્રહ્મ થઈ ગયા અને વસિષ્ઠ પોતાના તપોબળથી વિશ્વામિત્રના ઉપર અસ્વશસ્ત્રનો ઉપયોગ કરીને પણ બ્રાહ્મણના આચારથી બ્રહ્મ ન થયા

તમને કહું છું, સાંભળો. ^૧ કોઈ એક વનમાં જાજલિ નામનો મહાતપસ્વી બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે બ્રાહ્મણ એક સમયે સમુદ્રના કિનારા પર આવીને તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યો. ^૨ તે વેળા એ બુદ્ધિમાન સુનિ નિયમનિષ્ઠ રહીને નિયમિત આહાર કરતો હતો, વદકલવસ્ત્ર. મૃગચર્મ અને જટાને ધારણ કરતો હતો અને શરીરે મળ તથા કાદવથી મલિન જણાતો હતો. આ રીતે તેણે અનેક વર્ષ પર્વત તપશ્ચર્યા કરી. ^૩ હે રાજા! મહાતેજસ્વી મહર્ષિ જાજલિ જે જળમાં જ વસતો હતો તે કોઈ સમયે સર્વ લોકોનું નિરીક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી મન સમાન વેગ ધારણ કરીને સર્વત્ર વિચરવા લાગ્યો. ^૪ આ રીતે વન અને ઉપવન સહિત સમુદ્ર સુધીની પૃથ્વીનું અવલોકન કર્યો પછી સુનિ જાજલિ જળમાં રહ્યો રહ્યો એક દિવસ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ^૫ ‘સ્થાવરજંગમ સહિત આ સમગ્ર જગતમાં મારા સમાન બીજો એક પણ મનુષ્ય નથી કે, જે આ પ્રમાણે જળમાં રહીને મારી સાથે આકાશમાં પણ વિહાર કરી શકે. ^૬ આ રીતે રાક્ષસો ભેઈ ન શકે તેમ જળના મધ્યભાગમાં રહીને તે બોલતો હતો. તેવામાં ત્યાં રહેનારા પિશાચોએ તેને કહ્યું કે, ‘હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ! તારે એમ બોલવું યોગ્ય નથી. કાશીની અંદર નિવાસ કરનારો તુલાધાર નામનો વૈશ્ય મહાયશસ્વી છે, છતાં આમ તારી પેઠે બોલવાને માટે યોગ્ય નથી; અર્થાત્ તારા કરતાં અધિક યોગ્યતાવાળો તુલાધાર પણ આવું ગર્વ ભરેલું વચન બોલવાને યોગ્ય નથી તો, પછી તારા થી તો કેમ જ બોલી શકાય?’ ^૭ મહાતપસ્વી જાજલિને જળનિવાસી ભૂતોએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તેણે કહ્યું કે, ‘જે એમ જ છે તો પછી મહા-બુદ્ધિમાન અને યશસ્વી એવા તુલાધારને હું મળું.’ ઋષિ જાજલિનાં એ વચન સાંભળીને જળનિવાસી તે રાક્ષસોએ તેને ઉપાડીને સમુદ્રની બહાર લાવી મૂક્યો અને કહ્યું કે, ‘હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! આ માર્ગે થઈને તું કાશી તરફ જા. ^૮ ભૂતગણના એ કહેવા પરથી જાજલિ મનમાં ઉદ્ઘાસ થઈને કાશી તરફ ચાલી નીકળ્યો અને ત્યાં જઈને તુલાધાર વૈશ્યને મળીને તેણે આ રીતે કહ્યું. ^૯

સુધિધિરે પૂછ્યું: હે તાત! જાજલિએ પૂર્વે

એવું કયું દુષ્કર કર્મ કર્યું હતું કે, જેથી તેમને એવી ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધિનો લાભ થયો હતો, એ વિષે તમે મને કહો. ^{૧૨}

લીંબે કહ્યું: મહાતપસ્વી સુનિ જાજલિ અતિશય ઘોર તપશ્ચર્યા કરતો હતો. સાયંકાળે અને પ્રાતઃકાળે સ્નાનસંધ્યા કરવામાં તત્પર રહેતો હતો, અગ્નિનું સારી રીતે ઉપાસન કરતો હતો, સ્વાધ્યાય કરવામાં તત્પર રહેતો હતો, વાનપ્રસ્થના વિધિને જાણનારો હતો અને વેદવિદ્યાના પ્રતાપથી જાણે પ્રજ્વળી રહ્યો હોય તેવા કાંતિમાન દેખાતો હતો. ^{૧૩} વળી તે મહર્ષિ વનમાં રહીને તપશ્ચર્યા કરતો હતો, છતાં ‘હું ધર્મનિષ્ઠ છું’ એવું અભિમાન કરતો ન હતો. વર્ષાઋતુમાં તે ખુલ્લા પ્રદેશમાં પડી રહેતો હતો, હેમંતઋતુમાં તે જળની અંદર બેસી રહેતો હતો અને ગ્રીષ્મઋતુમાં વાયુ અને તાપને સહન કરતો હતો; છતાં તેને ‘હું ધર્મનિષ્ઠ છું’ આવા પ્રકારનું અભિમાન ન હતું. વળી તે શરીરને દુઃખ થાય તેવાં અનેક સ્થળો ઉપર શયન કરતો હતો અને કોઈ સમયે કેવળ પૃથ્વી પર પણ સૂઈ રહેતો હતો. ^{૧૪} એક સમયે બ્યારે વર્ષાઋતુ ચાલતી હતી, ત્યારે તે સુનિ ખુલ્લા પ્રદેશમાં બેસી રહ્યો હતો અને આકાશમાંથી પડતી જળધારાને પોતાના મસ્તક પર ઝીલી રહ્યો હતો. ^{૧૫} હે રાજા! તે સમયે તેની જટા જળથી પલળી ગયેલી હોવાથી અત્યંત ગંદાઈ ગઈ હતી. વળી તે નિષ્પાપ સુનિ નિત્ય અરણ્યમાં સંચાર કરતો હતો, જેથી આગે શરીરે મલિન દેખાતો હતો; તેમ જ કોઈ કોઈ સમયે તે મહાસુનિ નિરાહાર રહેતો હતો અને કોઈ કોઈ સમયે માત્ર વાયુનું જ લક્ષણ કરતો હતો; એટલું જ નહિ પણ કોઈ કોઈ વેળા તો તે સુનિ કાષ્ઠની પેઠે અચળ બેસી રહેતો હતો. ^{૧૬} હે ભરતવંશી રાજા! આ રીતે ઠૂંઠાની પેઠે નિશ્ચેષ્ટ બેસીને તે સુનિ તપશ્ચર્યા કરતો હતો. તે સમયે એક ચક્રલાએ અને ચક્રલીએ તેના મસ્તક ઉપર માળો બાંધવા માંડ્યો. ^{૧૭} બ્રહ્મર્ષિ જાજલિ પ્રાણીઓ પર દયાળુ હતો, જેથી તેણે પોતાની જટાની અંદર ઘાસ અને તંતુઓથી માળો બાંધી રહેલાં પેલાં બે પક્ષીઓને અટકાવ્યાં નહિ. ^{૧૮} મહાતપસ્વી જાજલિ વૃક્ષના ઠૂંઠાની પેઠે નિશ્ચળ

રહ્યો હતો, જેથી પેલાં બન્ને પક્ષીઓ અત્યંત વિશ્વાસુ બની જઈને સુષેથી તેની જટામાં રહેવા લાગ્યાં.^{૨૨} એમ કરતાં કરતાં વર્ષાઋતુ વીતી ગઈ અને શરદકાળ ઉપસ્થિત થયો. એટલે કામથી મોહિત થયેલાં તેઓ બન્ને પક્ષીઓએ બજલિની જટામાં જ વિશ્વાસપૂર્વક ગભીધાન કર્યું અને હે રાજન્! પછી તેના મસ્તક ઉપર ઈંડાં પણ મૂક્યાં. તીક્ષ્ણ વ્રતને ધારણ કરનારા તેજસ્વી બ્રાહ્મણ બજલિએ બણ્યું કે, પોતાના મસ્તક ઉપર પક્ષીઓએ ઈંડાં મૂક્યાં છે છતાં તે મુનિએ ધર્મધ્યાનમાં જ મનને સ્થિર કરીને તેઓને ઉડાડી મૂકવારૂપ અધર્મને પસંદ કર્યો નહિ.^{૨૩-૨૫} હે રાજા! તેઓ બન્ને પક્ષીઓ પ્રતિદિન (પ્રાતઃકાળે મુનિની જટામાંથી નીકળીને ચણવા માટે જતાં હતાં અને સાયંકાળે પાછાં) આવીને મુનિની જટામાં વિશ્વાસ અને આનંદથી વસતાં હતાં.^{૨૬} આ રીતે કેટલોએક કાળ વીત્યા પછી તે પક્ષીઓનાં ઈંડાં બરાબર સેવાઈને પુષ્ટ થયાં અને તેમાંથી બચ્ચાંઓનો જન્મ પણ થયો. પછી જન્મ પામેલાં તે બચ્ચાંઓ એ જટામાં જ મોટાં થવા લાગ્યાં, છતાં બજલિમુનિ લગારે કંપાયમાન થયો નહિ;^{૨૭} પણ વ્રતને ધારણ કરનારો તે ધર્માત્મા મુનિ પક્ષીઓનાં બચ્ચાંઓનું રક્ષણ કરવા લાગ્યો અને મનને સ્થિર કરી નિશ્ચેષ્ટ અવસ્થામાં બેસી રહ્યો.^{૨૮} આ રીતે કેટલોક કાળ વીતી ગયો; એટલે તે બચ્ચાંઓને પાંખો આવી ગઈ અને મુનિએ પણ બણ્યું કે, પક્ષીઓનાં બચ્ચાંઓને હવે પાંખો આવી ગઈ છે.^{૨૯} બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ અને નિયમપૂર્વક વ્રતને ધારણ કરનારો તે મુનિ બચ્ચાંઓને પાંખોવાળાં બોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થયો;^{૩૦} તેમ જ પેલો ચકલો અને ચકલી પણ પોતાનાં બચ્ચાંઓને મોટાં થયેલાં બોઈ હર્ષ પામ્યાં અને નિર્ભય થઈને પોતાનાં બચ્ચાંઓની સાથે મુનિની જટામાં રહેવા લાગ્યાં.^{૩૧} બ્રાહ્મણ બજલિ પાંખોવાળાં તે બચ્ચાંઓને પોતાની જટામાંથી ઊડી જતાં જોતો હતો અને પાછાં સાયંકાળે ત્યાંનાં ત્યાં જ આવીને નિવાસ કરતાં જોતો હતો, છતાં લગારે કંપતો ન હતો.^{૩૨} પછી તો તે બચ્ચાંઓને તેઓનાં માતાપિતાએ પણ છોડી દીધાં, જેથી તેઓ પોતાની મેળે બહાર જતાં હતાં

અને પોતાની મેળે હમેશાં પાછાં આવતાં હતાં, છતાં બજલિ ડગમગ્યો નહિ.^{૩૩} હે રાજા! તે પક્ષીઓ દિવસ થતો કે મુનિની જટામાંથી બહાર નીકળી જતાં અને સાયંકાળ થતો કે પાછાં મુનિની જટામાં નિવાસ કરવા માટે આવી પહોંચતાં.^{૩૪} વળી કોઈ કોઈ સમયે તો તે પક્ષીઓ જટામાંથી ઊડી જઈને પાંચ પાંચ દિવસ સુધી પાછાં આવતાં ન હતાં અને છટ્ટે દિવસે જ આવીને મુનિની જટામાં નિવાસ કરતાં હતાં.^{૩૫} આ રીતે તે પક્ષીઓ જેમ જેમ વધારે શક્તિવાળાં થતાં ગયાં, તેમ તેમ ઘણા દિવસો સુધી બહારનાં બહાર જ ફરતાં હતાં, પણ પાછાં આવતાં ન હતાં.^{૩૬} હવે એક સમયે તો તે પક્ષીઓ મુનિની જટામાંથી ઊડી જઈને એક મહિના સુધી પાછાં આવ્યાં નહિ, છતાં મુનિ બજલિ તો તેમ ને તેમ જ સ્થિર બેસી રહ્યો હતો.^{૩૭} પછી બજલિને જણાયું કે, તે પક્ષીઓ હવે ઊડી જ ગયાં છે અને તેઓના પાછા આવવાનો હવે સંભવ જ નથી, ત્યારે તે ઊંચો અને તે સમયે તેના મનમાં ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું, તેમ જ આવું અભિમાન પણ થયું કે, ‘હવે હું સિદ્ધ થયો છું.’^{૩૮} વ્રતધારી મહાત્મા બજલિ પક્ષીઓને ત્યાંથી આનંદપૂર્વક ઊડી ગયેલાં જોઈ, પોતાને ધન્ય માની મનમાં અત્યંત પ્રસન્ન થયો.^{૩૯} પછી તે તપસ્વીએ ત્યાંથી આગળ જઈને નદીમાં સ્નાન કર્યું, અગ્નિમાં હોમ કર્યો અને ઉદય પામતા સૂર્યની સ્તુતિ કરી.^{૪૦} જાપકશ્રેષ્ઠ બજલિ પોતાના મસ્તક ઉપર પક્ષીઓને ઊછેરીને અભિમાનમાં આવી ગયો અને તેને લીધે પોતાના બન્ને બાહુઓ થાબડીને તથા આકાશ સામે બોઈને તે બોલી ઊંચો કે, ‘મેં ધર્મને પ્રાપ્ત કર્યો છે.’^{૪૧} તે જ સમયે આકાશમાં દિવ્ય વાણી થઈ કે જેને બજલિએ આ પ્રમાણે સાંભળી : ‘ઓ બજલિ ! તું તુલાધારના જેવો ધર્મિષ્ઠ નથી. કાશીમાં નિવાસ કરનારો બુદ્ધિમાન તુલાધાર મહાધર્મિષ્ઠ છે, છતાં હે બ્રાહ્મણ ! તું જે બોલે છે તેમ બોલવાને માટે તે યોગ્ય નથી જ.’^{૪૨, ૪૩} હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે આકાશવાણી સાંભળીને બ્રાહ્મણ બજલિ ખૂબ ચિડાઈ ગયો અને તુલાધારને મળવાને માટે તે જ વખતે કાશી તરફ ચાલી નીકળ્યા. માર્ગમાં જતાં જતાં ત્યાં સાયંકાળ થઈ જતો

હતો ત્યાં જ તે મુનિ વિશ્રાંતિ લેતો હતો. (ખાકી આખો દિવસ મુસાફરી કર્યો કરતો હતો.)^{૪૪} આ રીતે ઘણાં લાંબા સમય મુસાફરી કર્યા પછી તે બ્રાહ્મણ કાશી નગરીમાં જઈ પહોંચ્યો અને ત્યાં જઈને કરિયાણાનો વેપાર કરનાર તુલાધાર વૈશ્યને તે મળ્યો.^{૪૫} વૈશ્ય તુલાધાર કે જે પોતાના મૂળધન ઉપર જ આજીવિકા ચલાવતો હતો, તે બ્રાહ્મણ જાજલિને પોતાને ત્યાં આવેલો જોઈ એકદમ ઊભો થયો અને સ્વાગતવચન કહીને અતિ હર્ષપૂર્વક તેનું સન્માન કરવા લાગ્યો.^{૪૬}

તે પછી તુલાધારે કહ્યું કે, ‘હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! તમે મારી પાસે આવતા હતા, ત્યારથી જ મેં તમને ઓળખી લીધા છે, જેથી હવે હું તમને જે વચન કહું છું, તેનું તમે શ્રવણ કરો.’^{૪૭} તમે સમુદ્રના જળમય પ્રદેશ ઉપર નિવાસ કરીને મહાઉચ તપશ્ચર્યા કરી છે, છતાં તમને ‘હું ધર્મવાન છું’ એવું અભિમાન કદી થયું જ ન હતું.^{૪૮} પછી હે બ્રાહ્મણ! તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી તમે સિદ્ધ થયા, ત્યારે તમારા મસ્તક ઉપર પક્ષીઓએ માળો બાંધ્યો હતો અને તેમાં તેઓનાં અચ્ચાં ઉત્પન્ન થયાં હતાં કે, જેઓને તમે ઉછેરીને મોટાં કર્યાં હતાં. તે પછી જ્યારે તે અચ્ચાંઓને પાંખો આવી અને તેઓ ચારે ચણવા માટે આમતેમ ઊડવા લાગ્યાં, ત્યારે હે બ્રાહ્મણ! તમે જાણ્યું કે, આ ચકલાંઓનું રક્ષણ કરીને મેં ધર્મ સંપાદન કર્યો છે,^{૪૯} પરંતુ તે જ સમયે હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ! તમે મારા સંબંધની આકાશવાણી શ્રવણ કરી કે જેથી અમર્ષને અધીન થઈને તમે મારી પાસે આવ્યા છો; તો હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! કહો, હું તમારું શું પ્રિય કરું?^{૫૦}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાતજાત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં ‘મહામુનિ જાજલિની ધાર તપશ્ચર્યા’ નામનો અધ્યાય ૨૬૨ મો સમાપ્ત .

અધ્યાય ૨૬૨ મો

તુલાધાર અને જાજલિનો સંવાદ-
અહિંસા એ જ પરમ ધર્મ છે

॥ શીખે સ્વાગત ॥

ઈત્યુક્તઃ સ તદા તેન તુલાધારેણ ધીમતા ।

પ્રોવાચ વ્રત્તનં ધીમાન્ જાજલિર્જપતાં વરઃ ॥ ૧ ॥

શીખે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! બુદ્ધિમાન તુલાધારે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે જપ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિમાન જાજલિએ તેને આતું વચન કહ્યું :^૧

જાજલિએ કહ્યું : હે વણિકચત્ર ! તું સર્વ પ્રકારના રસોને, સર્વ પ્રકારના ગંધોને, વતસ્પતિ-ઓને, ઔષધિઓને તથા અનેક પ્રકારનાં ફળ-મૂળોને વેચે છે, છતાં તને અવી એકનિષ્ઠાવાળી બુદ્ધિ કયાથી પ્રાપ્ત થઈ અને આતું તત્ત્વવિષયક જ્ઞાન તને ક્યાંથી મળ્યું ? હે મહાબુદ્ધિમાન વણિક ! તે સર્વ તું મને સંપૂર્ણ રીતે કહે.^{૨,૩}

શીખે કહ્યું : યશસ્વી બ્રાહ્મણ જાજલિએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ધર્માર્થના તત્ત્વને જાણનારા વૈશ્ય તુલાધારે ધર્મનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો કહેવા માંડ્યાં.

તુલાધારે કહ્યું : હે જાજલિ ! સર્વ પ્રાણી-ઓનું હિત કરનાર અને સર્વના તરફ મિત્રભાવથી વર્તવાનો ઉપદેશ આપનાર જે પુરાણધર્મ મનુષ્યોના જાણવામાં છે, તે સનાતન ધર્મને હું રહસ્ય સહિત જાણું છું.^૪ પ્રાણીમાત્રનો દ્રોહ કયો વિના અથવા કોઈ પ્રસંગે છેક અત્યુચ્ચ પ્રમાણમાં દ્રોહ કરીને જે આજીવિકા ચલાવવી તે જ પરમ ધર્મ છે; માટે હે જાજલિ ! એ પરમ ધર્મના આશ્રય કરીને હું આજીવિકા ચલાવું છું.^૫ મેં કપાઈને પહેલાં લાકડાં અને પાંદડાંથી મારું ઘર બંધાવ્યું છે અને હે બ્રાહ્મણ ! અળતો, પક્ષકાષ્ઠ, નારિયેળ, નાનામોટા સુગંધી પદાર્થો અને મધ સિવાયના અનેક રસોને બીજાની પાસેથી ખરીદીને હું નિઃકપટ ભાવથી વેપાર કરું છું.^૬ હે જાજલિ ! જે

× કારણ કે ‘નાનુપહરત્ય મૂળાનિ મોગ. સમવતિ. પ્રાણીઓના સમૂળગે દ્રોહ કર્યો વિના કદી આજીવિકા ચાલી જ શકતી નથી.’ એ ન્યાયને અનુસરીને અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે, કોઈ પ્રસંગે સરજસાજ દ્રોહ કરવો પડે, તો તેથી ધર્મહાનિ નથી.

પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓના મિત્ર છે અને પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવામાં આસક્ત રહે છે, તે પુરુષ જ મન, વચન અને કર્મથી ધર્મને બાંધે છે; તેમ જ હે બ્રહ્મા! મારું મત કેવું છે, તે તમે જુઓ. હું કોઈને અનુસરીને ચાલતો નથી, કોઈનો વિરોધ કરતો નથી, કોઈનો દ્રેષ કરતો નથી, કોઈની સ્પૃહા રાખતો નથી અને પ્રાણીમાત્રના ઉપર સમદર્શિ રાખું છું. તાત્પર્ય કે હે બ્રહ્મા! મારું ત્રાજવું સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમાન રીતે રહેલું છે.^{૯૧૦} હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ! હું કોઈના કૃત્યની પ્રશંસા કરતો નથી કે નિંદા કરતો નથી; કારણ કે હું બોધ શકું છું કે મેઘમંડળના રંગ જેમ અનેક તરેહના હોય છે, તેમ જગતના લોકો પણ અનેક તરેહના હોય છે.^{૯૧૧} હે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મા! તમે બાણો કે, હું સર્વ લોકોના પર સમભાવ રાખું છું અને માટીના ઢેકાને, પથ્થરને તથા સુવર્ણને સમાન ગણું છું.^{૯૧૨} જેમ આંધળા, બહેરા અને ઉન્મત્ત મનુષ્યોને દેવોએ તે તે ઈન્દ્રિય શક્તિથી રહિત કરેલા હોય છે, છતાં કેવળ શ્વાસોચ્છવાસ લઈને જ પોતાનું જીવન ગાળે છે, તેમ (હું સર્વ ઈન્દ્રિયશક્તિથી સંપન્ન છું, છતાં) કેવળ શ્વાસોચ્છવાસ લઈને મારું જીવન ગાળું છું. જેમ વૃદ્ધ, રોગી અને કૃશ શરીરવાળા મનુષ્યો વિષયો પ્રત્યે નિઃસ્પૃહ હોય છે, તેમ હું પણ અર્થ અને કામનો ઉપયોગ કરવાના સંબંધમાં કેવળ નિઃસ્પૃહ રહું છું.^{૯૧૩} પુરુષ જ્યારે કોઈનાથી ડરતો નથી, તેમ જ બીજાઓને તેના તરફનો ભય રહેતો નથી, ત્યારે જ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ શકે છે. વળી જ્યારે તે કોઈના પર રાગ કરતો નથી, દ્રેષ કરતો નથી અને મન, વચન કે કર્મથી પણ કોઈના તરફ પાપી ભાવ (પ્રકટ) કરતો નથી, ત્યારે જ બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ શકે છે.^{૯૧૪} પ્રાણીઓને અભય આપવારૂપ જે ધર્મ જગતમાં વિદ્યમાન છે, તેના જેવો કોઈ ધર્મ ભૂતકાળમાં થયો નથી અને ભવિષ્યકાળમાં થશે પણ નહિ; માટે તે ધર્મને અનુસરનારો પુરુષ નિર્ભય પદને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૯૧૫} મૃત્યુના મુખથી જેમ સર્વ પ્રાણીને ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વાણીની ફૂરતાવાળા અને તીક્ષ્ણ હંડને ધારણ કરનારા જે પુરુષથી સર્વ પ્રાણીને ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પુરુષ (પરલોકમાં) મહાનભય પામે છે.^{૯૧૬} જે મહાત્મા

જો શાસ્ત્રીય આચાર પ્રમાણે વર્તનારા છે, વૃદ્ધ વયના છે, પુત્રપાત્રાદિ પરિવારવાળા છે અને અહિંસક વૃત્તિને ધારણ કરનારા છે, તેઓના આચારને જ હું અનુસરું છું.^{૯૧૭} પુરુષ વિદ્યાવાન હોય, તપસ્વી હોય કે બળવાન હોય અર્થાત્ કામકોધને જીતનારો હોય, તેપણ શિષ્ટ પુરુષના કોઈ એકાદ આચારથી શ્રાંતિમાં પડી જઈને પોતાના સનાતન ધર્મને ગુમાવી બેસે છે.^{૯૧૮} હે બ્રહ્મા! બુદ્ધિમાન પુરુષ સત્પુરુષોના આચાર પ્રમાણે વર્તીને જ સત્તર ધર્મને સંપાદન કરે છે, માટે દમશુભને ધારણ કરનારા પુરુષે સત્પુરુષોએ સેવેલા આચારને જ નિષ્કપટ મનથી અનુસરવું બોધ્યું.^{૯૧૯} જેમ એક નદીમાં દેવેન્દ્રાએ તણાચલ કાષ્ઠ, દેવેન્દ્રાએ જ બીજાં કાષ્ઠો સાથે મળે છે તથા તે બન્ને કાષ્ઠો વળી બીજાં કાષ્ઠો સાથે મળે છે અને તેમાં વળી ઘાસ, લાકડાં તથા છાણાં વગેરે એકઠાં મળે છે, પરંતુ તે સર્વનો અંતે વિયોગ જ થાય છે, તેમ આ સંસારપ્રવાહમાં તણાચલા મનુષ્યને પિતા, માતા, પુત્ર વગેરેના સંયોગ-વિયોગ થયા જ કરે છે, તેમાં હર્ષશોક કરવાનું શું કારણ છે?^{૯૨૦} હે સુનિ! જે પુરુષથી કોઈ પણ પ્રાણીને કોઈ પણ રીતે ઉદ્દેગ થતો નથી, તે પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓ તરફથી અભય પામે છે;^{૯૨૧} પરંતુ હે વિદ્વાન! કોઈ એક જલાશયના તીર ઉપર આવીને મોટી ગર્જનાઓ કરી રહેલા કોઈ હિંસક પશુથી સર્વ જળચર પ્રાણીઓ જેમ ભયભીત બની જાય છે, તેમ જે પુરુષથી સર્વ લોકોને ઉદ્દેગ થાય છે, તેને સર્વના તરફથી ભય રહે છે.^{૯૨૨} વળી જગતની અંદર પ્રકટ થયેલો આ અભયદાનરૂપી આચાર હરકોઈ ઉપાયથી સાધ્ય છે. જેમ કે સહાયવાળો

અર્થાત્ સત્પુરુષના આચારમાં એકાદ નિંદા આચારજન્ય નેમ મૂઠ પુરુષો સનાતન ધર્મને જ વખોડી કાઢે છે અને તેનો ત્યાગ કરી દે છે; પરંતુ સુગ પુરુષો સત્પુરુષોના નિંદા આચારનો ત્યાગ કરીને બાકીના સનાતન આચારો સ્વીકાર કરે છે. જેમકે—

સર્વનારો સમુત્પન્ને અર્થ ત્વજિતિ વંહિતઃ ।

અર્થનારો સમુત્પન્ને સર્વ ત્વજિતિ હુનેતિ ॥

જ્યારે સર્વનો નાશ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય ત્યારે સમગ્ર પુરુષ અર્થને જ ત્યાગ કરે છે, પરંતુ સૂર્ય મનુષ્ય અર્થનો નાશ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય છતાં સર્વનો ત્યાગ કરી દે છે.

અને દ્રવ્યવાળો પણ તેને સાધી શકે છે, તેમ જ એ આચાર એશ્વર્યનો તથા પરલોકનો હેતુભૂત છે; ૨૬ અને તેથી જ શાસ્ત્રકારોએ અભયદાન આપનારા પુરુષોની શાસ્ત્રોમાં પ્રશંસા કરી છે. કેટલાએક પુરુષો જેઓને સંસારનાં બાહ્ય સુખની ઇચ્છા હોય છે, તેઓ કીર્તિને માટે અભયદાન કરે છે અને જેઓ બુદ્ધિ-કુશળ હોય છે, તેઓ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા માટે જ અભયદાન કરે છે. ૨૭ તપશ્ચર્યા કરવાથી, યજ્ઞો કરવાથી, દાન આપવાથી તથા જ્ઞાનમિશ્ર વાક્યો બોલવાથી મનુષ્ય જે દુષ્ટ સંપાદન કરે છે, તે જ દુષ્ટ અભયદાન આપવાથી પણ મેળવી શકે છે. ૨૮ જે પુરુષ જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓને અભયદક્ષિણા આપે છે, તે પુરુષને સર્વ પ્રકારના યજ્ઞો કર્યાનું દુષ્ટ મળે છે અને તે ઉપરાંત પ્રાણીમાત્ર તરફથી તેને અભય મળે છે. ૨૯ હે મહામુનિ ! પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવી, તેનાથી શ્રેષ્ઠ એવો બીજો એક પણ ધર્મ નથી, કારણ કે અહિંસાધર્મથી કેઈ પણ પ્રાણીને ઉદ્દેગ થતો નથી અને અહિંસાધર્મનું પાલન કરનારા પુરુષને સર્વ પ્રાણીઓ તરફથી અભય મળે છે; ૩૦ પરંતુ જે પુરુષ હિંસાધર્મનું સેવન કરે છે તેનાથી ઘરમાં રહેલા સર્પથી જેમ પ્રત્યેક લોક ત્રાસ પામે તેમ પ્રત્યેક પ્રાણી ત્રાસ પામે છે, એટલું જ નહિ પણ તે હિંસક પુરુષ આ લોકમાં કે પરલોકમાં ધર્મને પામી શકતો નથી; ૩૧ પણ જે પુરુષ પ્રાણી માત્રનો આત્મા બની રહેલો છે અને જે સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્મારૂપે જ જુએ છે, તે પુરુષના માર્ગમાં દેવોને પોતાને પણ મૂંઝવણ થઈ પડે છે. (અર્થાત્ તે પુરુષ મરણ પછી કયે માર્ગે ગતિ કરશે, એ વિષયનો દેવોને પોતાને પણ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી; કારણ કે તેવો આત્મનિષ્ઠ પુરુષ બ્રહ્મલોક આદિ દિવ્ય લોકોની સૃષ્ટિથી રહિત હોય છે અને દેવતાઓ તો તે દિવ્ય લોકોની સૃષ્ટિ રાખનારા છે.) ૩૨ હે જાજલિ ! પ્રાણીઓને અભયદાન આપવું તે જ સર્વ દાનોના કરતાં ઉત્તમ દાન છે, આ વાત હું તમને સમ્યક્ કહું છું; તમે મારા વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખો. ૩૩ પુરુષ અનેક પ્રકારનાં કાર્યકર્મો કરે છે અને તે દ્વારા સ્વર્ગાદિ સંપાદન કરીને સુભાગી બને છે; પરંતુ પુણ્યનો ન્યારે ક્ષય થાય છે, ત્યારે તેનો તે જ પુરુષ પુનઃ

હુભાગી બની જાય છે-આ મૃત્યુલોકમાં પછડાઈ પડે છે; માટે જ જ્ઞાની પુરુષો કર્મજન્ય ક્ષણોને નાશવંત જોઈને કાર્યકર્મોની સહાય નિંદા કરે છે. હે જાજલિ ! અભયદાનરૂપ સૂક્ષ્મ ધર્મ કેવળ નિષ્પ્રયોજન છે અથવા નિષ્ફળ છે, એમ સમજવાનું નથી; કેમ કે શમદમાદિ સ્થૂળ ધર્મ બ્રહ્મપ્રાપ્તિને માટે છે અને યજ્ઞયાગાદિ સ્થૂળતર ધર્મ સ્વર્ગપ્રાપ્તિને માટે છે, એમ વેદમાં કહ્યું છે; તો પછી અભયદાનરૂપ સૂક્ષ્મ ધર્મનું શું ફળ નહિ હોઈ શકે ? ૩૪ ૩૫ છતાં આ સૂક્ષ્મ ધર્મનું સ્વરૂપ સહેલાઈથી જાણી શકાતું નથી; કારણ કે તેને ચૂંદ રાખનારા બીજા અનેક ધર્મો વેદમાં મળી આવે છે, પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે બીજા ઘણા આચારો એવા પ્રકારના પણ જોવામાં આવે છે કે, જેથી તે સૂક્ષ્મ ધર્મનું સ્વરૂપ જાણી શકાય છે. ૩૬ હે જાજલિ ! આ જગતમાં એવા ઘણા પાપીઓ છે કે, જેઓ પશુઓના વૃષણોને કાપી નાખે છે, નાકને વીંધે છે, તેઓની પાસે અનેક પ્રકારનો બોલો ઉપકાર છે, તેઓને બાંધે છે, આખો દિવસ દુઃખ દે છે અને કેટલાએક મનુષ્યો તો પશુઓને મારીને ખાઈ પણ જાય છે, છતાં તેઓની તમે કેમ નિંદા કરતા નથી ? (અને મારી નિંદા કરો છો ?) વળી કેટલાએક મનુષ્યો મનુષ્યોને જ પોતાના દાસ બનાવીને તેઓની પાસે ગદાવેતરનું કરાવે છે; ૩૭ ૩૮ એટલું જ નહિ પણ કેટલાએક કૂર મનુષ્યો પોતાના નોકરચાકરોને મારીને, બાંધીને તથા કેદ પૂરીને પણ સાતદહાડો તેઓની પાસેથી કામ લે છે. આવા પાપી મનુષ્યો બીજાઓને મારવાથી તથા બાધવાથી જે દુઃખ થાય છે તેને જાણે છે, છતાં એવું પાપી કૃત્ય કરતાં અટકતા નથી. ૩૯ પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળાં પ્રત્યેક પ્રાણીઓમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, બ્રહ્મા, પ્રાણ, યજ્ઞ અને યમ વગેરે સર્વ દેવતાઓનો નિવાસ છે. ૪૦ તેવાં પાંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓને કેટલાએક દુષ્ટ મનુષ્યો જીવતાં હોવા છતાં વેચી નાખે છે, તો પછી મરેલાંઓને વેચવામાં તેઓને શો વિચાર આવે ? બકરાનો અધિષ્ઠાત્રક દેવ અશ્વિ છે, ઘેટાંનો અધિષ્ઠાત્રક દેવ

* કહેવાનો ભાવ એ છે કે, શમદમાદિ સ્થૂળધર્મની અપેક્ષાએ તથા યજ્ઞયાગાદિ સ્થૂળતર ધર્મની અપેક્ષાએ અભયદાનરૂપ સૂક્ષ્મ ધર્મ ઘણો જ ઉત્તમ છે.

વરુણ છે, ઘોડાનો અધિષ્ઠાયક દેવ સૂર્ય છે, પૃથ્વીનો અધિષ્ઠાયક દેવ વિરાટ છે અને ગાયો તથા વાછ રડાનો અધિષ્ઠાયક દેવ ચંદ્રમા છે, જેથી તેઓને વેચી નાખનારો પુરુષ કદી સિદ્ધિને પામતો નથી. (અર્થાત્ તેઓને વેચનારાઓ પણ કદી સુખી થતા નથી, તો પછી તેઓને મારી ખાનારા તો કયાંથી જ સુખી થાય ?) હે બ્રહ્મન ! હું તેલનો, ઘીનો, મધનો તથા કાષ્ઠાદિક ઔષધિઓનો વેપાર કરું છું, તેમાં તમને શી ધૂણુ ઉત્પન્ન થાય છે ? (કેમ કે મારી આલુવિકા તદ્દન નિર્દોષ છે.) ૪૧૪૨ આ જગતમાં એવા અનેક પુરુષો છે કે જેઓ ડાંસ અને મજ્જર વિનાના પ્રદેશમાં સુખથી વૃદ્ધિ પામેલાં પશુઓને, તેઓની માતાને તેઓ પ્રિય જાણ્યા છતાં પણ બહાત્કારે પકડી જઈને ડાંસ તથા મજ્જરથી વ્યાસ અને કાદવક્રીયકથી ભરેલા ભયંકર પ્રદેશમાં લાવી મૂકે છે અને ત્યાં તેઓની પાસે ભાર ઉપડાવીને અનેક પ્રકારે દુઃખ દે છે, તેમ જ વિનાશિધિએ મારી પણ નાખે છે. ૪૧૪૩ આવી દિંસાજનક કર્મ કરવાથી જે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે, તે દોષ બાળહત્યા કરવા કરતાં પણ અધિક છે, એમ હું માનું છું; અર્થાત્ બાળહત્યા કરતાં પણ નિરપરાધી પશુઓની હત્યા વધારે ભયંકર છે. કેટલાએક મનુષ્યો માને છે કે, ખેતીવાડીના જેવી ઉત્તમ વૃત્તિ એક પણ નથી; પણ હું તો એમ જ માનું છું કે, ખેતીવાડીના જેવી અતિદારુણ વૃત્તિ બીજી એક પણ નથી; ૪૫ કારણ કે હે બ્રહ્મન ! ખેતી કરતી વેળા હજી વડે પૃથ્વીને જ્યારે ખેડવામાં આવે છે, ત્યારે પૃથ્વીમાં રહેલાં અનેક જીવજંતુઓનો સંહાર થઈ જાય છે, ઉપરાંત તે સમયે હજી સાથે જોડવામાં આવેલા બળ દોને જે દુઃખ થાય છે, તેનો પણ તમે વિચાર કરો. ૪૬ વળી વેદમાં ગાયોનું તથા બળદોનું 'અવ્યાઃ' (હત્તું અયોગ્યાઃ) એવું ય્યુત્પત્તિ-સિદ્ધ નામ પ્રસિદ્ધ છે, જેથી તેઓનો વધ કરવો અથવા તેઓને દુઃખ દેવું તે કેવળ અયોગ્ય જ છે;

. x અર્થાત્ વેદોક્ત વિધિયો કરવામાં આવેલી યજનમિત્તની દિંસા પણ ને દોષજનક છે, તો પછી વિનાશિધિએ કરવામાં આવેલા વ્યર્થ દિંસા દોષજનક કેમ ન હોય ?

છતાં જે પુરુષ બળદનો કે ગાયનો વધ કરે છે, તે પુરુષ મહાન પાપ કરે છે. ૪૭ પૂર્વે રાજા નહુષે એક ગાયનો તથા બળદનો જ્યારે વધ કર્યો હતો, ત્યારે નિયમનિષ્ઠ ઋષિઓએ તેને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું : 'હે નહુષરાજા ! તે જગતની માતા* ગાયનો તથા પ્રજાપતિ બળદનો વધ કરીને અતિ-મહાન અકાર્ય કર્યું છે; અને તારે હીંધે અમને પોતાને પણ પીડા ભોગવવી પડશે.' આમ કહીને તે ઋષિઓએ નહુષે કરેલા પાપથી એકસો એક રાગોને ઉત્પન્ન કરીને સર્વ પ્રાણીઓ વિષે વહેંચી દીધા હતા; અને તે મહાજયશાળી ઋષિઓએ નહુષરાજાને કહ્યું હતું કે, 'તે' નહુષહત્યા કરી છે; માટે તારા હવિષ્નો અમે અગ્નિમાં હોમ કરીશું નહિ; અર્થાત્ તારે ત્યાં અમે યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયા કરાવીશું નહિ. ૪૮-૫૦ આમ કહીને તે ઋષિમહાત્માઓ કે જેઓ તત્ત્વવસ્તુને જોનારા હતા, નિયમોમાં નિષ્ઠા રાખનારા હતા અને શાંતિ શુશ્રુને ધારણ કરનારા હતા, તેઓએ ધ્યાન દ્વારા જાણી લીધું કે, નહુષરાજાએ ભુદિપૂર્વક ગોહત્યા કરી નથી, પણ પ્રમાદથી જ કરી છે. ૫૧ હે બ્રહ્મન ! જગતમાં જે જે અમંગલ અને ઘોર આચારો ચાલુ થયા છે, તેઓને કેવળ અંધપરંપરાથી જ તમે આચરણમાં મૂકો છો, પરંતુ તત્ત્વબુદ્ધિથી તેનો તમે વિચાર કરતા નથી. (અર્થાત્ મધુપદ્મોદિમાં ગાયનો આલંભ-સ્પર્શ કરવો એ પ્રાચીન આચારનું

* ગાયને જગતની માતા કહેવાનું કારણ એ છે કે, તેના દૂધથીમાંથી યજ્ઞયાગાદિની સિદ્ધિ થાય છે અને સર્વ પ્રજાઓનું પોષણ થાય છે; તેમ જ બળદને પ્રજાપતિ પતિ કહેવાનું કારણ એ છે કે, ધાન્યાદિક ઉત્પન્ન કરવામાં મુખ્યત્વે કરી બળદો જ આગળ પડતો ભાગ લે છે અને ગાય જેવી લોકપાલક પ્રજાને તે ઉત્પન્ન કરે છે.

÷ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે, ગોહત્યા કરનારને તથા બાળહત્યા કરનારને એકમરણું જ પાપ લાગે છે, જેથી અહીં નહુષરાજાને બળહત્યારો કહ્યો છે.

+ કહેવાનો આત્મ્ય એ છે કે, નહુષરાજાએ ભુદિપૂર્વક ગોહત્યા કરી ન હતી, છતાં તેના પાપમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા રાગો પ્રજાઓને દુઃખ સુધી પણ પીડે છે, તો પછી જાણીનેજ કરેલી ગોહત્યા પ્રજાઓને અત્યંત દુઃખદાયી થઈ પડે, એમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

તાર્ત્ત્વિક સ્વરૂપ સમન્વયા વિના તમે ગાયત્રી હિંસા કરો છો, તે કેટલો અનર્થ ?) હે જાજલિ ! કારણ તરફ દિષ્ટિ કરીને જ ધર્મનું આચરણ કરવું, પણ લોકોના આચાર તરફ દિષ્ટિ કરીને ધર્મનું આચરણ કરવું નહિ * વળી જે પુરુષ મારો તિરસ્કાર કરે છે અથવા જે પુરુષ મારી સ્તુતિ કરે છે, તેઓ ખરે વિષે પણ તમે સામળો. તેઓ મને અમાન જ લાગે છે, કેમ કે મને પ્રિય કે અપ્રિય એવું કંઈ છે જ નહિ ખમ, આવા ધર્મને જ વિદ્વાનો વળાણે છે, ** વળી કારણ કે યુક્તિયુક્ત એવા આ ધર્મનું યોગીલોકો પણ એવન કરે છે અને નિગત ધર્મપ્રત્યાય રહે નારા પુરુષો પણ આ પરમ ધર્મનું સૂક્ષ્મદિધી અવલોકન કરે છે. **

હતિ શ્રોમદ્માત્રાનમા શાંતિપર્વત તર્જન શોદાધર્માનુસાસન પર્વમા તુલાધાર અને જાજલિનો સંવાદ-અધિસા એ જ પરમ ધર્મ છે નામનો અધ્યાય ૨૬૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬૩ મો

તુલાધાર અને જાજલિનો સંવાદ
(ચાતુ)-યજ્ઞનું રહસ્ય

॥ જાજલિનાચ ॥

અયં પ્રવર્તિતો ધર્મસ્તુલાં ધારયતા ત્વયા ।

સ્વર્ગદ્વારં ચ વૃત્તિં ચ ભૂતાનામરોત્પસે ॥૧॥

જાજલિએ કહ્યું : હે વણિક ! મને લાગે છે કે, તે તારા હાથમા ત્રાજું ધારણ કર્યું છે, તેથી જ તું આવો નિવૃત્તિમય ધર્મ ચલાવવા તત્પર થયો છે, અને સ્વર્ગના દ્વારરૂપ ગણાતા યજ્ઞધર્મને તથા પ્રાણી માત્રની, આજીવિકારૂપ ખેતીવાડીને અટકાવી રહ્યો છે, * પણ તું નથી જાણતો કે, ખેતીને લીધે જ અન્નની ઉત્પત્તિ થાય છે, તું પોતે પણ ખેતીને લીધે જ જીવી રહ્યો છે અને સર્વ મનુષ્યો પણ પશુઓ તથા ઔષધિ ઓથી જ જીવન ગાળી રહ્યા છે. ** વળી તેને લીધે યજ્ઞની પણ સિદ્ધિ થાય છે, છતાં (કૃષિ આદિની

* જે કમંઘો પ્રાણીઓને સુખ થાય, તેને જ ધર્મ સમજીને આચરણમા મૂકવું પણ ગારિયા પ્રવાદમા પડીને અધર્મોચ્ચરણ કરવું નહિ

* અર્થાત્ ખેતીરૂપ આ લોકની આજીવિકાનું તથા યજ્ઞગરૂપ પરનોકની આજીવિકાનું ખડન કરીને તે બન્ને લોકોના નાશ કરવા ધાર્યો છે કેમ ?

નિહા કરીને) તે નાસ્તિકપણુનો જ ખડવાહ કર્યો છે (અને સાથે સાથે યજ્ઞની પણ નિહા કરી છે,) પરંતુ ખેતી વગેરે આજીવિકાનો જ કેવળ ત્યાગ કરવામા આવે, તો આ મનુષ્યલોકનો સર્વથા અભાવ જ થઈ જાય. *

તુલાધારે કહ્યું : ઓ પ્રાણણ જાજલિ ! (હિ સામપ્રધાન વૃત્તિનો ત્યાગ કરીને-ખેતીવાડીને * પડતી મૂંઝીને) કેવળ અહિ સાતમક વૃત્તિ કેવી રીતે ચલાવવી, તેના સંબંધમા હું તમને કહું છું, સામળો. હું કંઈ નાસ્તિક મનુષ્ય નથી તમ હું યજ્ઞની નિહા પણ કરતો નથી માત્ર હું એમ જ કહેવા માગુ છું કે, યજ્ઞના તાર્ત્ત્વિક સ્વરૂપને જાણનારો પુરુષ અત્યંત દુર્લભ છે + જે યજ્ઞમા પ્રારૂપ અગ્નિ વિષે જીવરૂપ દવિધનો હોમ કરવામા આવે છે, તે યોગરૂપી પ્રદાવેતાઓના યજ્ઞને હું નમસ્કાર કરું છું અને જે મનુષ્યો તે યોગરૂપી યજ્ઞને કરી જાય છે, તેઓને પણ હું વહન કરું છું. આધુનિક સમયમા પોતાના યોગરૂપી યજ્ઞનો ત્યાગ કરીને પ્રાણણોએ હિ સામપ્રધાન ક્ષત્રિયોના યજ્ઞનો સ્વીકાર કર્યો છે, * એટલું જ નહિ પણ આજકાલના દ્રવ્ય લોભી નાસ્તિક પ્રાણણોએ વેદવાક્યોના ગંભીર આશયને સમન્વયા વિના જ આવી હિ સામપ્રધાન પ્રવૃત્તિ ચાલુ કરી છે, પણ તે પ્રવૃત્તિ કેવળ ઉપર ઉપરથી જ સત્ય જણાતી હોઈને વસ્તુતઃ અસત્ય જ છે + હે જાજલિ ! અમુક યજ્ઞમા અમુક આપણુ જ જોઈએ અને અમુક યજ્ઞમા અમુક જ આપણુ જોઈએ, આવા વૈદિક ધર્મશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે જ યજ્ઞ કરવામા આવે છે, તો જ તે ઉત્તમ ગણાય છે પરંતુ યજ્ઞમાન લોભી હોય અને તેનામા સામર્થ્ય હોય, છતાં તે તે યોગ્ય વસ્તુને યજ્ઞમા અર્પણ કરતો ન હોય, તો તેના યજ્ઞમાથી ચોરી જ થાય છે અને તે યજ્ઞકર્તા પુરુષને પણ યજ્ઞનું વિપરીત

* કહેવાનો આશય એ છે કે કેવળ વાપારી રૂતિ કરીને અથવા વનમા ઉત્પન્ન થનારા કળમૂળાદિનું ગણણ કરીને પણ આજીવિકા થઈ શકે છે, તો પછી હિ સામપ્રધાન ખેતી વગેરે આજીવિકાની તી જરૂર છે ?

+ અર્થાત્ યજ્ઞો વૈ વિણ 'પરમાત્મા મે જ યજ્ઞનું સ્વરૂપ છે' એ વેદવાક્યને પ્રમાણ માનીને પરમાત્માનું જ્ઞાન ધરાવનારો પુરુષ આ જગતમા દુર્લભ છે.

જા પ્રાપ્ત થાય છે^૭ વેદમા કહ્યું છે કે ત્રણ પ્રકારના પવિત્ર હવિષથી યજ્ઞ કરનારા પુરુષના પર દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે. જેમ કે કેવળ નમસ્કારરૂપ હવિષથી દેવોની પૂજા થઈ શકે છે, કેવળ સ્વાધ્યાય પૂર્ણ હવિષથી પણ દેવોની પૂજા થઈ શકે છે અને જપ, હાગર આદિ આપધિરૂપ હવિષથી પણ દેવોની પૂજા થઈ શકે છે^૮ જે પુરુષો ધનપુત્રાદિ કામનાને અધીન થઈને ઈલાપૂર્ત (યજ્ઞયાગ કરવા, વાવ કાપા જોડાવવા, તળાવો બાંધાવવા) આદિ ધર્મ ક્રિયાઓ કરે છે, તેઓને તે તે કામનાવાળી લોભી પ્રભાઓના જ લાભ થાય છે, અર્થાત્ સકામ બુદ્ધિથી કર્મ કરનારા પુરુષોને ત્યા લોભી સંતતિનો જ જન્મ થાય છે, પરંતુ જેઓ રાગદ્વેષના ત્યાગ કરીને કેવળ નિષ્કામ બુદ્ધિથી જ ધર્મક્રિયાઓ કરે છે, તેઓને આ તેવા જ ગુણવાળી પ્રભા ઉત્પન્ન થાય છે યજ્ઞકર્તા યજ્ઞમાન અને યજ્ઞ કરાવનારા સ્ત્રિઓ (પ્રાદ્યલો) પોતાને સકામ અથવા નિષ્કામ બાંધીને જેવું કર્મ કરે છે, તેવી જ તેઓની પ્રભા ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે આકાશમાથી જેમ નિર્મળ જળની વૃદ્ધિ થાય છે,^૯ તેમ યજ્ઞયાગથી સર્વપ્રભાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે (આ વિષયમા ભગવાન મનુ કહે છે કે,) અગ્નિની અદર હોમેલી આહુતિ છેડ સૂર્યની પાસે જઈ પહોંચે છે, સૂર્યથી જળની વૃદ્ધિ થાય છે, વૃદ્ધિથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે અને અન્નથી પ્રભાઓ ઉત્પન્ન થાય છે^{૧૦} પ્રાચીનકાળના મનુષ્યો કેવળ યજ્ઞ કરવામા નિષ્ઠા રાખતા હતા (પણ યજ્ઞજન્ય ફળની અપેક્ષા રાખતા ન હતા) જેથી તેઓના સર્વ મનો રથે સફળ થતા હતા વળી તેઓના શુભ ધ્યાનને લીધે પૃથ્વી ઉપર ખેડ્યા વિના ધાન્ય નીપજતું હતું અને સર્વ વનસ્પતિઓ પણ ફળપુરુષવાળી થતી હતી^{૧૧} પૂર્વકાળના મનુષ્યો યજ્ઞ કરવાથી ફળ મળતું હશે કે નહિ અથવા યજ્ઞનું કોઈ પણ ફળ તેના કર્તાને મળે છે કે નહિ, એવું વિચારતા પણ ન હતા. જેઓ 'યજ્ઞથી ફળ મળે છે કે નહિ,' આવી શંકા રાખીને કોઈ જાતના યજ્ઞ કરે છે, તેઓ હુપ, પૂર્ત, લોભી અને દ્રવ્યના જ પ્રયોજનવાળા થાય છે. હે ઉત્તમ પ્રાદ્યલો! જે પુરુષ સર્વમાન્ય એવા વેદને પણ પોતાના કુપર્જને લીધે અશુભ કરે છે, તે પુરુષ પોતાના અશુભ કર્મને લીધે પાપીઓના લોકમા

ભય છે અને સદાને માટે પાપી તથા અકુશલબુદ્ધિ-અજ્ઞાની રહે છે, તેનો કદી મોક્ષ જ થતો નથી.^{૧૩-૧૫} જે વેદનિષ્ઠ પુરુષ વેદોક્ત કર્મને પોતાનું નિત્ય કર્તવ્ય સમજીને ફલેચ્છાના ત્યાગપૂર્વક કરે છે અને કર્મ નહિ કરવામા દોષ છે, એમ બાંધીને સદાય ભયભીત રહે છે, તેમ જ કર્મ કરતી વખતે સર્વત્ર પ્રહરદષ્ટિ કરીને પોતાને કર્મકર્તા તરીકે બાળતો નથી અર્થાત્ પોતાના કર્તૃત્વાભિમાનનો જે ત્યાગ કરે છે, તે જ પુરુષ ખરો પ્રાદ્યલો છે^{૧૬} આવા શુદ્ધ પ્રાદ્યલોનું કર્મ કોઈ રીતે વિશુષ્ટ હોય-દોષવાળું થયું હોય, તોપણ અતિશય શ્રેષ્ઠ છે, એમ અમે સાબળ્યું છે (કારણ કે તેનું કર્મ પરબ્રહ્મની સાથે અનુસંધાન પામેલું છે, પરંતુ કર્મનું સ્વરૂપ નહિ બાળનારા મૂઠ પુરુષનું કર્મ સાગોપાગ સિદ્ધ થયેલું હોય છે, તોપણ ઉત્તમ ગણાતું નથી, કેમ કે તેનું કર્મ પરબ્રહ્મ સાથેના અનુસંધાનથી રહિત છે.) વળી તેવા જ્ઞાની પુરુષના કર્મમા સર્વ અપવિત્ર પ્રાણીઓએ વિશ્વ કર્યું હોય તોપણ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે (યજ્ઞની અપૂર્ણતા માટે) પ્રાયશ્ચિત્ત તો જ કરવું પડે છે કે, જે કર્મના ફળની અપેક્ષા રાખી હોય, અથવા 'મારું આ કર્મ અમુક ઉપધાતને લીધે નષ્ટ થયું છે' આવા પ્રકારની બુદ્ધિ કરી હોય (પરંતુ જે પુરુષને ફળની અપેક્ષા નથી અને અમુકને લીધે અમુક કર્મ નષ્ટ થયું છે, આવા પ્રકારની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ નથી, તે પુરુષનું કર્મ કેવળ પ્રદ્યાઈબુદ્ધિથી જ સિદ્ધ થયેલું હોવાથી અમુક બાદ્ય અગોથી વિશુષ્ટ હોવા છતાં પણ પ્રાયશ્ચિત્તની અપેક્ષા રાખતું નથી, અર્થાત્ પ્રદ્યાઈબુદ્ધિથી કર્મ કરનારા પુરુષને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની કંઈ જરૂર જ નથી.)^{૧૭} જે પુરુષો મોક્ષરૂપી પરમ પુરુષાર્થને મેળવવામા જ લોભી છે, ધનાદિકના વિષયમા તૃપ્ત રહેનારા છે, (વૈરાગ્યમા જ તૃપ્ત રહેનારા છે,) પરિચ્છેદના ત્યાગ કરનારા છે અને મત્સરથી રહિત છે, તે પુરુષો સત્ય અને દમને જ યજ્ઞ તરીકે માને છે, કારણ કે તેવા પુરુષો ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના તત્ત્વને

* અર્થાત્ કર્તાપણના અભિમાનનો તથા ફળ મેળવવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને કર્મના સર્વ અગોમા પ્રહરદષ્ટિ કરનારા વેદનિષ્ઠ પ્રાદ્યલો અશનપાન વગેરેમા મનુષ્યો જેમ સ્વાભાવિક રીતે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેમ વેદોક્ત કર્મોમા સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

જાણનાર હોય છે. યોગરૂપી યજ્ઞ કદવામાં એકનિષ્ઠ હોય છે અને પ્રણવમંત્રનો જાપ કરનારા હોય છે, જેથી તેઓ (પોતે હમેશાં પ્રસન્ન રહે છે અને) બીજાઓને પણ પ્રસન્ન કરે છે.^{૧૮૧૯} હે જાજલિ ! પ્રણવમંત્ર પ્રહારવરૂપ છે અને સર્વ દેવતાઓના આત્મારૂપ છે, જેથી તે પ્રણવમંત્ર જે પ્રહારવેત્તા પુરુષની અંદર વસી રહ્યો છે, તે પુરુષ જ્યારે તૃપ્ત થાય છે, ત્યારે વિરાટના અવયવરૂપ ગણ્યતા સર્વ દેવતાઓ પણ તૃપ્ત અને પ્રસન્ન થાય છે. જેમ કોઈ એક મનુષ્ય જગતના સર્વ રસોનો અતુલવ કરીને તૃપ્ત થયો હોય, ત્યારે બીજા કોઈ પણ રસને જોઈને સંતુષ્ટ થતો નથી, તેમ જ્ઞાનથી તૃપ્ત થયેલા પ્રહારવેત્તા પુરુષને પણ સુખજનક નિત્યતૃપ્તિ હોવાને લીધે બીજા કોઈ પણ સાંસારિક વિષયમાં સંતોષ થતો નથી.^{૨૦૨૨} વળી આવા જ્ઞાન નિષ્ઠ પુરુષો કેવળ એક ધર્મનો જ આશ્રય કરનારા હોય છે, ધર્મથી જ સુખ મેળવનારા હોય છે અને કાર્ય-અકાર્યનો નિશ્ચય કરનારા હોય છે; તેમ જ જે પુરુષ જ્ઞાની હોય છે, તે આ પ્રમાણે જોઈ શકે છે કે, આપણામાં રહેલા જીવરૂપ તત્ત્વથી અધિક એવું સર્વશ્રેષ્ઠ બીજું તત્ત્વ આ વિશ્વમાં વ્યાપી રહ્યું છે.^{૨૨} કેટલાએક સાત્ત્વિક પુરુષો કે જેઓ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને શાસ્ત્રીય અતુલવથી યુક્ત હોય છે અને સંસારસમુદ્રને સામે પાર તરી જવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે, તેઓ અત્યંત પવિત્ર પુણ્યને આપનાર તથા પવિત્ર કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષોને પ્રાપ્ત થનાર પરબ્રહ્માના સ્થાનને પામે છે અને તેને પામીને શોક કરતા નથી, પુનઃ સંસારમાં પડતા નથી અને કોઈ જાતની વ્યથા લોગવતા નથી.^{૨૩૨૪} આવા સત્ત્વનિષ્ઠ પુરુષો સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખતા નથી, દ્રવ્યસાધ્ય એવાં યજ્ઞયાગાદિ કર્મોથી બ્રહ્માની ઉપાસના કરતા નથી, યોગરૂપી સત્પુરુષોના માર્ગને અનુસરે છે અને હિંસાનો જેમાં સંબંધ નથી, તેવા જ યજ્ઞયાગ કરે છે.^{૨૫} વળી તેઓ વનસ્પતિઓને, ઔષધિઓને, ફળ તથા મૂળને જ યજ્ઞમાં હોમવાના હવિષ તરીકે જાણે છે; પરંતુ આવા નિર્ધન જ્ઞાની પુરુષોને ધનલોભી બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરાવતા નથી; કારણ કે તેઓને ધનરૂપી ફળની અભિલાષા હોય છે.^{૨૬} જોકે તે જ્ઞાની પુરુષોએ સર્વ પ્રકારનાં કર્મો કરવાની સમાપ્તિ જ કરી હોય છે, છતાં

પ્રજાઓનો અનુબ્રહ્મ કરવાની ઇચ્છાથી જ તેઓ માનસિક યજ્ઞ કરે છે અને તે યજ્ઞમાં પોતાના આત્માને જ યજ્ઞની સામગ્રી તરીકે કલ્પે છે.^{૨૭} આવા હેતુથી જ ધનલોભી બ્રાહ્મણો (તેવા પુરુષોને યજ્ઞ કરાવતા નથી, પરંતુ) મોક્ષની ઇચ્છા નહિ રાખનારા પુરુષોને જ યજ્ઞ કરાવે છે.

હે જાજલિ ! સ્વધર્મનિષ્ઠ સત્પુરુષો તો (ધર્મનું) ફળ મેળવવા માટે નિઃસ્પૃહ હોય છે, છતાં) સ્વધર્મનું આચરણ કરીને પ્રજાઓને સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ કરાવી આપે છે; (કેમ કે તેઓ સર્વના પર સમયુક્તિ રાખનારા હોવાથી સર્વ કોઈનું કલ્યાણ કરે છે.) આ રીતે સત્પુરુષ અને અસત્પુરુષ એ બંનેનો આચાર ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, એમ સમજીને મેં સત્પુરુષોના આચારનો સ્વીકાર કર્યો છે અને તેથી જ મારી યુક્તિ સર્વત્ર સમાન થયેલી છે.^{૨૮} હે મહાત્મનિ ! કર્મ અને જ્ઞાનની ઉપાસના કરનારા જે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો પિતૃયાન અથવા દેવયાન માર્ગનું દર્શન કરાવનારા ધૂમરાત્રિ વગેરેનું તથા અર્ચિય આદિનું (અર્થાત્ ધૂમરાત્રિ અને અર્ચિય આદિના અધિષ્ઠાયક દેવોનું) યજ્ઞ કરે છે, તેઓ પિતૃયાન-માર્ગ દ્વારા પિતૃલોકમાં જાય છે અને દેવયાનમાર્ગ દ્વારા દેવલોકમાં જાય છે.^{૨૯} હે જાજલિ ! આ બંને ઉપાસકો જોકે દિવ્યમાર્ગે ગમન કરે છે, તો પણ તેમના એકને (કર્મના ઉપાસકને) પુનઃ સંસારમાં આવવું પડે છે, પણ મનનો નિર્દોષ કરનારા બીજાને (જ્ઞાનના ઉપાસકને) પુનઃ સંસારમાં આવવું પડતું નથી; અર્થાત્ પિતૃયાનમાર્ગે ગયેલા પુરુષની પુનરાવૃત્તિ થાય છે, પણ દેવયાનમાર્ગે ગયેલાની તો ક્રમચક્ષિત જ થાય છે.^{૩૦} જ્ઞાનસંપન્ન એવા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષોને સત્યસકલ્પ આદિ દિવ્ય સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેઓના મનમાં જે સંકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તત્કાળ સિદ્ધ થાય છે. આવા હેતુથી જ તેઓના બળદો પોતાની મેળે જ ધૂસરી સાથે

× અર્થાત્ કર્મનું ઉપામન કરનારા પુરુષો પિતૃયાનમાર્ગે પિતૃલોકમાં જાય છે અને જ્ઞાનનું ઉપાસન કરનારા પુરુષો દેવયાનમાર્ગે દેવલોકમાં જાય છે, શ્રુતિ પર કહે છે કે, કર્મજ્ઞ પિતૃલોકો વિદ્યા દેવલોક-કર્મના ઉપાસનથી પિતૃલોકમાં જતાય છે અને જ્ઞાનના હેતુ દેવલોકમાં જતાય છે.

જોડાઈ જઈને ખેતીવાડી તૈયાર કરી આપે છે અને તેઓની ગાયો પોતાની મેળે જ દૂધને દોહી આપે છે; (અર્થાત્ જ્ઞાની પુરુષનાં પ્રત્યેક કાર્ય માત્ર સંકલ્પથી જ સિદ્ધ થાય છે.)^{૩૧} એટલું જ નહિ પણ તેવા સંકલ્પસિદ્ધ જ્ઞાની પુરુષોના યજ્ઞો પણ માનસિક હોય છે. તેઓ પોતાના મનથી જ યજ્ઞસ્તંભ આદિની તૈયારી કરીને સંપૂર્ણ દક્ષિણવાળા યજ્ઞો સંપૂર્ણ કરે છે અને આવા શુદ્ધ ચિત્તવાળા જ્ઞાની પુરુષો મધુષર્ક આદિમાં ગાયનો આલંબ (વધ) કરવો હોય, તોપણ કરી શકે છે.^{૩૨} પરંતુ હે બ્રહ્મન! જેઓ તેવા જ્ઞાની નથી, તેઓએ તો ઔપધિઓને જ (જવ, ડાંગેર વગેરેને જ) હવિષ કલ્પીને તેના વડે યજ્ઞ કરવા યોગ્ય છે, પણ પશુઓનો વધ કરીને યજ્ઞ કરવા યોગ્ય નથી, આ રીતે ત્યાગને જ સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણીને હું તમને આત્મ વચન કહું છું.^{૩૩} જે પુરુષે સર્વ આશાઓનો, આરંભોનો, નમસ્કારનો તથા સ્તુતિનો ત્યાગ કર્યો છે, જે પોતાના આત્મભળથી ક્ષીણ થયો નથી અને જેનાં સર્વ કર્મોને ક્ષય થઈ ગયો છે, તે પુરુષને જ દેવો બ્રાહ્મણ કહે છે.^{૩૪} હે જાજલિ! જે પુરુષ ખીજાઓને જ્ઞાનાદિકતું શ્રવણ કરાવતો નથી, યજ્ઞ કરતો નથી, બ્રાહ્મણોને દાન આપતો નથી અને કાચ્છવૃત્તિની ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે, તે પુરુષ કઈ ગતિને પામી શકે તેમ છે? (અર્થાત્ તેની ગતિ પિતૃધાનમાર્ગે થતી નથી, તેમ દેવધાનમાર્ગે પણ થતી નથી, પરંતુ તે પુરુષ નરકાદિ આસુરી ગતિને જ પામે છે,) માટે જે પુરુષ પૂર્વોક્ત ત્યાગ-વૃત્તિને અનુસરીને તેનું જ દેવતાની પેઠે સેવન કરે છે, તે પુરુષ યજ્ઞસ્વરૂપ પરમાત્માને પામી શકે છે.^{૩૫}

જાજલિએ પૂછ્યું : હે વણિકપુત્ર ! તે કહ્યું તે પ્રમાણે માનસિક યજ્ઞ કરનારા ગુનિઓનું આચરણ અમે કોઈની પાસેથી સાંભળ્યું નથી; કારણ કે તે આચરણ મહાગહન છે. વળી પૂર્વકાળના મનુષ્યોએ પણ આવા યોગધર્મનું આલોચન કર્યું નથી અને જેઓએ આલોચન કર્યું છે; તે ઋષિઓએ એ ધર્મને અત્યંત રહસ્યનો સમજીને અથવા સર્વ કોઈનાથી અસાધ્ય સમજીને જગતમાં સ્થાપિત કર્યો નથી, માટે જ હું તને પૂછું છું.^{૩૬} હે મહા

શુદ્ધિમાન વણિક ! તું કહે છે તે પ્રમાણે પશુના જેવી મંદશુદ્ધિવાળા પુરુષો પોતાના આત્મારૂપી યજ્ઞભૂમિમાં મનઃસાધ્ય યજ્ઞ કરવા માટે જો અસમર્થ છે, તો પછી તેઓએ કયું કર્મ કરીને સુખ સંપાદન કરવું, તે મને કહે. મને તારા વાક્ય ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા થઈ છે.^{૩૭}

તુલાધારે કહ્યું : જે પુરુષો દાંભિક હોય છે, તેઓનામાં શ્રદ્ધાને પણ અભાવ હોય છે અને તેથી જ તેઓએ કરેલો યજ્ઞ તે અયજ્ઞ જ કહેવાય છે અર્થાત્ શ્રદ્ધા વિનાના દાંભિક પુરુષોએ કરેલા આંતર-યજ્ઞો કે બાહ્યયજ્ઞો કેવળ વ્યર્થ જ છે, માટે તેવા પુરુષો યજ્ઞ કરવાને માટે યોગ્ય જ નથી; પરંતુ જેઓ અત્યંત શ્રદ્ધાળુ છે, તેઓ કેવળ ધીથી, હૃદયથી કે દહીંથી પણ શ્રીત યજ્ઞની પૂર્ણહૂતિ કરી શકે છે અને જેઓનામાં તે યજ્ઞ કરવાની પણ શક્તિ હોતી નથી, તેઓ ગાયના પૂંછડાથી પિતૃતર્પણ કરીને, ગાયના શિંગડા ઉપર અભિષેક કરીને, તેમ જ ગાયની ચરણરજ્જોને સ્પર્શ કરીને યજ્ઞના કૃણને પામી શકે છે. આ રીતે માત્ર એક ગાય જ પુરુષના યજ્ઞને સમાપ્ત કરી શકે છે.^{૩૮} વળી મેં કહેલા આ વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞ કરનારો પુરુષ માનસિક શ્રદ્ધાને જ પોતાની સ્ત્રી બનાવે છે. (કેમ કે સ્ત્રી વિના શ્રીત યજ્ઞ થઈ શકતો નથી, એમ વેદમાં કહ્યું છે; માટે તે પુરુષને જો સ્ત્રી ન હોય, તો શ્રદ્ધારૂપી સ્ત્રીને જ સાથે રાખીને તેણે યજ્ઞ કરવો.) જે પુરુષ આવા અહિંસા-પ્રધાન યજ્ઞનું જ પોતાના ઇષ્ટદેવ તરીકે સેવન કરે છે, તેને યજ્ઞસ્વરૂપ પરમાત્માની અવસ્થા પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૩૯} વળી વેદમાં કહ્યું છે કે, સર્વ પશુઓના કરતાં પુરોડાશ અત્યંત પવિત્ર છે. (માટે શ્રદ્ધાળુ પુરુષોએ અપવિત્ર એવાં પશુઓનો હોમ કર્યો વિના કેવળ પુરોડાશનો જ હોમ કરવો, તે ઉત્તમ છે.) હે જાજલિ ! જ્ઞાની પુરુષોની દૃષ્ટિએ સર્વ નદીઓ સરસ્વતીરૂપ છે, સર્વ પર્વતો અત્યંત પવિત્ર છે અને પોતાનો આત્મા જ તીર્થરૂપ છે; માટે હે જાજલિ ! તીર્થાટન કરવાના નિમિત્તે તમારે અનેક પ્રદેશોના અતિથિ થવાની કંઈ જરૂર નથી. જે પુરુષ આવા અહિંસક ધર્મોનું આચરણ કરે છે અને કારણ તરફ દૃષ્ટિ કર્યો પછી જ કોઈ એક ધર્મને અનુસરે છે, તે પુરુષ સ્વર્ગાદિ પવિત્ર લોકોને પામે છે.^{૪૦-૪૧}

* કેમ કે શ્રુતિ કહે છે કે, ન કર્મણા લીપ્યન્તે વાપ-
કેન-જાની પુરુષ પાપકર્મથી લેખાતો નથી.

લીંબે કહ્યું હે યુધિષ્ઠિર ! વૈશ્ય તુલાધારે
આવા અહિ સઠ ધર્મોની જ પ્રશંસા કરી હતી
કે, જે ધર્મો યુક્તિથી યુક્ત છે અને સત્પુરુષોએ
નિત્ય^૪ સેવેલા છે ૨૨

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તથા મોક્ષધર્મોપનિષદમા
પર્વમા 'તુલાધાર અને જાજલિનો સંવાદ-ચલુ
૨૬૪મો નામનો અધ્યાય ૨૬૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬૪ મો

તુલાધાર અને જાજલિનો સંવાદ (ચાલુ)-
શ્રદ્ધાની પ્રશંસા

॥ તુલગચાર ઉવાચ ॥

सद्धर्मिर्वा यदि वाऽसद्धर्मिः पंथानमिममास्थितम् ।
प्रत्यक्षं क्रियता साधु ततो ज्ञास्यसि तद्यथा ॥ १ ॥

તુલાધારે કહ્યું હે જાજલિ ! આ અહિં સા
માર્ગનું સત્પુરુષો સેવન કરે છે કે દુષ્ટ પુરુષો
સેવન કરે છે, તેને તમે પ્રત્યક્ષ કરી જુઓ કે,
જેથી તમને તેનું સત્ય સ્વરૂપ સારી રીતે સ્પષ્ટ થશે^૧
જુઓ, અહીં આકાશમા અનેક પક્ષીઓ ચોતરફ
જીડી રહ્યા છે તેમા તમારા મસ્તક ઉપર પોષાયેલા
અકલાઓ અને બીજા બાજુ પક્ષીવગેરે ઘણા પક્ષીઓ
છે^૨ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! જુઓ, આ સર્વ પક્ષીઓ
પોતાના હાથપગને શરીરમા સંકુચિત કરી દઈને
પોતાપોતાના માળાઓમા પ્રવેશ કરવા માટે તૈયારી
કરી રહ્યા છે, માટે તેઓને (તમે પોષેલા પક્ષી
ઓને) તમે બોલાવો^૩ હે જાજલિ ! તમે જે
પક્ષીઓનું પોષણ કર્યું છે, તેઓ તમને પિતા
તરીકે માને છે અને તે સત્ય જ છે કે, તમે તેઓના
પિતા છો, માટે તમારા પુનરૂપ તે પક્ષીઓને
અહીં બોલાવો (અને તેઓને અહિં સાનુ
કુળ પૂછો)^૪

લીંબે કહ્યું : તે પછી જાજલિએ તે પક્ષીઓને
પોતાની પાસે બોલાવ્યા, જેથી તેઓએ ત્યાં આવી
ને અહિં સારૂ ધર્મવાળા પ્રિય વચનથી આવો
નિશક ઉત્તર આપ્યો^૫ હે બ્રહ્મન ! અહિં સા
અને હિં સા એ બંનેનું કુળ આ લોકમા તથા પર
લોકમા પ્રત્યક્ષ જોવામા આવે છે તેમાની (અહિં સા
પુરુષને ઉચ્ચપદે સ્થાપે છે અને) હિં સા શ્રદ્ધાનો નાથ
કરીને પુરુષનો પોતાનો પણ તે દ્વારા નાથ કરે

છે' (આ પ્રમાણે કહીને તે પક્ષીઓ ત્યાંથી જીડી
ગયા અને પછી તુલાધારે કહ્યું) 'જે પુરુષો લાલ
તથા હાનિને સમાન ગણનારા છે, શ્રદ્ધાસપત્ત છે,
દમયજુને ધારણ કરનારા છે અને શાંતિનિષ્ઠ છે, તે
પુરુષો કર્તાપણુના અભિમાનનો તથા કુળ મેળવ
વાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને જ યજ્ઞ કરે છે, તેથી
તેઓનો યજ્ઞ અત્યંત ઇચ્છવા યોગ્ય નથી, એમ નથી
(અર્થાત્ તેઓનો યજ્ઞ ઉત્તમ ગણાય છે)^૬ હે
બ્રાહ્મણ ! બ્રહ્મસભ્યો જે શ્રદ્ધા તે પ્રકાશાત્મક એવા
સત્પણુની પુત્રી છે અને તે સાંત્વિકી શ્રદ્ધા જ સર્વનું
પાલન કરનારી હોઈને શુદ્ધ જન્મને આપનારી છે
તથા જપ અને ધ્યાનધર્મના કરતા પણ શ્રેષ્ઠ છે.^૭
વળી મત્રાદિના ઉચ્ચારમા સ્વર કે વર્ણના વિષયોસને
લીધે જે કર્મ નષ્ટ થયું હોય તેનું શ્રદ્ધા રક્ષણ કરે
છે અને મનની વ્યથતાને લીધે જે ધ્યાનાદિ કર્મ
અપૂર્ણ રહી ગયું હોય, તેને શ્રદ્ધા પૂર્ણ કરે છે,
પરંતુ શ્રદ્ધાના અભાવથી નષ્ટ થયેલું કર્મ પુરુષની
વાણીનું કે મનનું રક્ષણ કરી શકતું નથી^૮ આ
શ્રદ્ધાના વિષયમા બ્રહ્મદેવે કેટલીએક ગાથાઓ
ગાયેલી છે, તેઓને પ્રાચીન ઇતિહાસવેત્તાઓ આ
પ્રમાણે ગાય છે 'પૂર્વે દેવતાઓએ આ પ્રમાણે
માન્યું હતું કે, 'શ્રદ્ધારહિત હોય છતાં જે પુરુષ
પવિત્ર હોય અને પવિત્રતારહિત હોય છતાં જે પુરુષ
શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોય તેઓ બંનેનું દ્રવ્ય યજ્ઞકર્મની
અદર સમાન રીતે જ ઉપયોગમા લઈ શકાય છે,
તેમ જ જે પુરુષ લોભી હોય છતાં વેદવિદ્યામા પાર
ગત થયેલો હોય અને જે પુરુષ ધાન્યનો વ્યાપાર
કરનારો હોય, છતાં જો દાતા હોય તો તેઓ
બંનેનું અન્ન સમાન યોગ્યતાવાળું જ ગણાય છે.'
દેવોની આવી માન્યતા જોઈને પ્રજાપતિ બ્રહ્મદેવે
તેઓને કહ્યું હતું કે, 'તમારી આ માન્યતા વિષય
છે-વિરુદ્ધ છે,^{૧૦-૧૨} કારણ કે ધાન્યનો વ્યાપાર
કરનારો દાતા પુરુષનું અન્ન શ્રદ્ધાને લીધે પવિત્ર
છે, પણ વેદવિદ્યામા પારગત થયેલા લોભી પુરુષનું

૪ અર્થાત્ શ્રદ્ધા યુક્ત થઈને બહુતામા આવેલા મત્રો,
શ્રદ્ધા યુક્ત થઈને કરનામા આવેલું કર્મ અને શ્રદ્ધાસપત્ત
થઈને ધરેલું ધ્યાન કોઈ રીતે અપૂર્ણ હોય છતાં પણ
શ્રદ્ધાના પ્રભાવથી પરિપૂર્ણ થઈ રહે છે પરંતુ શ્રદ્ધા
રહિત થઈને કરેલું સર્વ કર્મ, કેવળ અપૂર્ણ જ રહે છે.

અત્ર શ્રદ્ધાના અભાવને લીધે અપવિત્ર જ છે; માટે ધાન્યનો વ્યાપાર કરનારા દાતા પુરુષનું અત્ર ભક્ષ્ય છે, પણ દોહીનું અત્ર ભક્ષ્ય નથી.^{૧૩} આવા હેતુથી જ ધર્મવેત્તાઓ કહે છે કે, જે પુરુષ શ્રદ્ધાથી સહિત છે, તેને દેવતાઓને હોમદ્રવ્ય અર્પણ કરવાનો અધિકાર જ નથી અને તેવા અશ્રદ્ધાળુ પુરુષનું અત્ર લોભન કરવાને માટે અયોગ્ય જ છે;^{૧૪} કારણ કે અશ્રદ્ધા એ મહાન પાપ છે અને શ્રદ્ધા સર્વ પાપોથી સુક્ષ્મ કસવનારી છે. જેમ એક સર્પ પોતાની ભૂની કાચળીને ત્યાગ કરે છે, તેમ શ્રદ્ધાળુ પુરુષ સર્વ પાપોનો ત્યાગ કરે છે.^{૧૫} વળી શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવામાં આવેલી કર્મની નિવૃત્તિ પવિત્ર માં પણ પવિત્ર ગણાય છે અને રાગાદિ દોષોનો ત્યાગ કરનારા શ્રદ્ધાળુ પુરુષ સદાય પવિત્ર જ મનાય છે.^{૧૬} તેવા પુરુષને તપનું, આચારનું કે શરીરનું શું કામ છે? જગતના પ્રત્યેક મનુષ્યને શ્રદ્ધા તો હોય જ છે; પરંતુ જેને જેવી શ્રદ્ધા હોય છે, તે તેવો જ ગણાય છે. (અર્થાત્ સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાવાળો સાત્ત્વિક કહેવાય છે, રાજસી શ્રદ્ધાવાળો રાજસ કહેવાય છે અને તામસી શ્રદ્ધાવાળો તામસ કહેવાય છે.)^{૧૭} આ રીતે ધર્મના તાત્ત્વિક અર્થને બહુનારા પુરુષોએ ધર્મનું જે સ્વરૂપ કહ્યું છે, તેની અમને જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ, ત્યારે અમે ધર્મ-દર્શન નામના ગુનિ પાસે ગયા હતા અને તેમની પાસેથી આ ધર્મને અમે પ્રાપ્ત કર્યો છે.^{૧૮} હે મહાણુદિમાન બ્રહ્મલિ! તમે પણ શ્રદ્ધાને ધારણ કરો કે, જેથી પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરશો. જે પુરુષને વેદનાં વાક્યો ઉપર અને તેમાં કહેલા ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા હોય છે અને અસુક એક નિશ્ચય હોય છે, તે પુરુષ જ ધર્માત્મા છે અને તે જ પોતાના ધર્મમાર્ગ માં સ્થિર રહીને અત્યંત શ્રેષ્ઠ થઈ શકે છે.^{૧૯}

ભીષ્મે કહ્યું: હે યુધિષ્ઠિર! તે પછી વૈશ્ય તુલાધાર અને બ્રાહ્મણ બ્રહ્મલિ થોડા જ સમયમાં સ્વર્ગલોકમાં ગયા અને ત્યાં જઈને તેઓ બ્રહ્મણુદિમાન પુરુષો સુખેથી વિહાર કરવા લાગ્યા.^{૨૦} કર્મથી મેળવેલાં પોતપોતાનાં દિવ્ય સ્થાનમાં જઈને તેઓ બસે જણા સુખેથી રહેવા લાગ્યા. આ રીતે વૈશ્ય તુલાધારે અનેક પ્રકારે ધર્મનું કથન કર્યું હતું, તે ઉપરથી બ્રાહ્મણ બ્રહ્મલિએ સનાતન ધર્મનું જ્ઞાન

સારી રીતે સંપાદન કર્યું હતું. હે કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિર બ્રાહ્મણ બ્રહ્મલિ મહાતેજસ્વી વૈશ્ય તુલાધારન એ વચ્ચેના સાંભળ્યા પછી પરમ શાંતિને પામ્યે હતો. આ પ્રમાણે યથાયોગ્ય દ્વંદ્વંત આપીને તુલાધારે બહુ માન્ય અર્થવાણા જે વચ્ચેના કહ્યાં હતાં તે મેં તમને કહી સંભળાવ્યાં છે, તો હવે પુનઃ ૩ સાંભળવાની તમને ઇચ્છા છે? ૧૨૧-૨૩

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્મનુશાસન-પર્વમાં 'તુલાધાર અને બ્રહ્મલિનો સંવાદ (વાદ)-શ્રદ્ધાની પ્રશંસા' નામનો અધ્યાય ૨૬૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬૫ મો

વિચખ્તુગીતા-હિંસાધર્મની નિંદા

॥ ભીષ્મ ઉવાચ ॥

અત્રાપ્યુદાહરંતીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

પ્રજાનામનુકંપાર્થં ગીતં રાજા વિચરુનુના ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું: હે યુધિષ્ઠિરરાજા! આ અહિંસાના વિષયમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે, તેમાં પ્રભુઓ ઉપર દયા કરવા માટે રાજા વિચખ્તુએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે.^૧ એક સમયે તે રાજાએ બળદનો જેમાં વધ કરવામાં આવે છે, તેવા ગોમેધયજ્ઞમાં, જેના શરીરને કાપી નાખવામાં આવ્યું હતું, એવા એક બળદને મરણ પામેલો જોયો અને તેને લીધે સર્વ ગાયો મોટો વિલાપ કરી રહી હતી, તે પણ જોયું. વળી ત્યાં યજ્ઞમંડપમાં જે નિર્દય બ્રાહ્મણો એકઠા મળ્યા હતા, તેઓને પણ તેણે જોયા.^૨ તે પછી તે રાજાએ આહુતિ નિશ્ચિત વચન કહી સંભળાવ્યું કે, 'આ જગતમાં ગાયોનું કદવાળું થાઓ. (અર્થાત્ કોઈ પણ મનુષ્યે યજ્ઞનિમિત્તે અથવા બીજા કોઈ પણ નિમિત્તે ગાયને કે બળદનો વધ કરવો નહિ.)' આમ કહીને તે રાજાએ હિંસાની ત્યારે પ્રવૃત્તિ થઈ હતી, ત્યારે સર્વ ગાયોને માટે એક આશીર્વાદ જ આપ્યો હતો.^૩ (વળી તે રાજાએ કહ્યું હતું કે,) જે પુરુષો મર્યાદાનો ભંગ કરતારા છે, મૂર્ખ છે, નાસ્તિક છે, વેદના ગૂઢાર્થના સંબંધમાં સંશયાકૂલ છે અને યજ્ઞાદિ દ્વારા જ જ્ઞાનની ઇચ્છા રાખનારા છે, તેઓએ (વેદિકશાસ્ત્રમાં) હિંસાનું વર્ણન કરેલું છે.^૪ પરંતુ: ધર્મોત્તમા ભગવાન મનુએ તો વેદોક્ત સર્વ કર્મોમાં અહિંસાની જ પ્રશંસા કરી

છે; છતાં જે પુરુષો યજ્ઞવેદિકાના બકારના પ્રદેશમાં પ્રશુઓની હિંસા કરે છે, તે કેવળ પોતાની ઇચ્છાને અધીન થઈને જ કરે છે; નહિ કે શાસ્ત્રની આજ્ઞાને અનુસરીને તેઓ હિંસા કરે છે; ^{૫૪} માટે વિક્રાન પુરુષે શાસ્ત્રીય પ્રમાણને અનુસરીને જ સૂક્ષ્મ ધર્મનું અનુધાન કરવું; કેમ કે આહિંસા સર્વ પ્રાણીઓને માટે સર્વ ધર્મોના કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. ^{૫૫} જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે સંન્યાસધર્મનો આશ્રય કરીને, કોઈ એક ગામની સમીપમાં રહીને, (કેવળ ભિક્ષા સંપાદન કરવા માટે જ ગામમાં પ્રવેશ કરવો.) તીક્ષ્ણ મનોનું પાલન કરવું, વેદમાં કહેલાં કૃણસૂચક વચનોનો ત્યાગ કરવો અને સંન્યાસ એ જ મનુષ્યજન્મનો મુખ્ય આચાર છે, એમ સમજીને ગૃહસ્થ આચારનો ત્યાગ કરવો; કેમકે હુદ્ર પુરુષો જ સ્વર્ગાર્હિ કૃણ મેળવવાની ઇચ્છાથી કર્મની અંદર પ્રવૃત્તિ કરે છે. ^{૫૬} જેકે યજ્ઞાદિ કર્મ કરનારા મનુષ્યો યજ્ઞોને, વૃક્ષોને તથા પશુઓને બાંધવાના યજ્ઞસ્તંભોને ઉદ્દેશીને જ માંસભક્ષણ કરે છે, વ્યર્થ માંસભક્ષણ કરતા નથી; તોપણ તેવા ધાર્મિક કાર્યનિમિત્તે માંસનું ભક્ષણ કરવું તે કંઈ ધર્મ તરીકે પ્રથં સાધાર નથી જ. (અર્થાત્ યજ્ઞ કરનારા કર્મકે પુરુષો યજ્ઞ નિમિત્તે પશુહિંસા કરીને માંસભક્ષણ કરે છે, તે ધર્મ નથી, પણ અધર્મ જ છે.) ^{૫૭} મદિરાનું પાન કરવું, માછલાંઓનો આહાર કરવો, મધ અને માંસનું ભક્ષણ કરવું, જુદા જુદા આસવોનું સેવન કરવું અને તલથોખાની ખીચડી ખાવી વગેરે કેવળ ધૂર્ત પુરુષોએ જ ચલાવ્યું છે. (અર્થાત્ ધૂર્ત પુરુષોએ જ તેવા અધર્મી માર્ગનો જગતમાં પ્રચાર કર્યો છે, વેદોમાં એ સંબંધી કોઈ કદપના પણ નથી.) ^{૫૮} માત્ર માન, મોહ અને લોભને અધીન થઈને જ મનુષ્યોએ આવી હોલુપતા કલ્પી કાઢી છે, માટે જે પુરુષો બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય છે, તેઓ તો યજ્ઞમાત્રમાં સર્વવ્યાપક પરમાત્માને જ બાંધે છે. ^{૫૯} વળી યજ્ઞસ્વરૂપ પરમાત્માનું યજ્ઞન કરવા માટે દ્વંધમાથી બનતાં બલિદાનોની તથા પુંડ્રોની જ આવશ્યકતા છે, (પણ હિંસાસાધ્ય માંસમદિરાની

આવશ્યકતા નથી જ;) તેમ જ વેદમાં કહેલી યજ્ઞોપયોગી સમિધોથી પણ પરમાત્માનું યજ્ઞન થઈ શકે છે. ^{૬૦} વળી યજ્ઞના નિમિત્તે બીજીનું જે કંઈ હોમદ્રવ્ય તૈયાર કરવાનું હોય છે, તે સર્વ પણ શુદ્ધ અંતઃકરણ અને શુદ્ધ ભાવથી જે સંસ્કારવાળું હોય છે, તો જ દેવોને માટે યોગ્ય ગણાય છે. ^{૬૧}

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ! આપત્તિઓ શરીરનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે અને શરીર આપત્તિઓનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે-આ રીતે શરીર અને આપત્તિઓ એ બંને વચ્ચે વાદવિવાદ ચાલ્યા જ કરે છે, તો પછી જે પુરુષ કેવળ આહિંસાનો જ આશ્રય કરીને સર્વ આરંભોનો પણ ત્યાગ કરી દેશે, તો તેનો શરીરનિર્વાહ કેવી રીતે સિદ્ધ થશે? ^{૬૨}

ભીષ્મે કહ્યું : જે રીતે વર્તવાથી શરીર દુઃખી ન થાય અને મૃત્યુને અધીન ન થઈ લાય, તે રીતે વર્તીને જ કર્મની અંદર પ્રવૃત્તિ કરવી અને પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે ધર્મનું આચરણ કરવું. ^{૬૩}

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વતમાં મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમાં 'વિચખનુગીતા-હિંસાધર્મની નિંદા' નામનો અધ્યાય ૨૬૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬૬ મો*

ચિરકારીની કથા-કોઈ પણ કાર્ય વિચાર કર્યા પછી જ કરવું

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કથં કાર્યં પરીક્ષેત શીર્ષં વાઙ્મ ચિરેણ વા ।

સર્વયા કાર્યદુર્ગેઽસ્મિન્ મવાન્નઃ પરમો ગુરુઃ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ! કોઈ સમયે એકાદું કાર્ય શુભજનની આજ્ઞાને લીધે અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોય છતાં તે કાર્ય કેવળ હિંસામય

* પૂર્વના અધ્યાયોમાં આહિંસાધર્મનું જ મુખ્યત્વે પ્રતિપાદન કર્યું અને આહિંસાધર્મ જ અવશ્ય આચરણ કરવા યોગ્ય છે, એમ સિદ્ધ કર્યું. દ્વે આ અધ્યાયમાં ચિરકારીકથાનું વર્ણન કરીને પણ એ જ કહેવામાં આવ્યું છે, કોઈ સમયે પોતાના પૂત્ર ગુરુઓની આજ્ઞા થઈ હોય અને તે આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાથી હિંસાજન્ય દોષ ઉપરિચિત થતો હોય, તો તે સમયે દેરલોક કાળ વિચાર-માં જ ગાળી કાઢવો અને ખૂચ વિચાર કરીને દોષનો પરિહાર કરવો; પણ એકદમ ઉતાવળા થઈ જઈને કોઈ પણ કાર્ય કરવું નહિ.

* કહેવાતો આશય એ છે કે, યજ્ઞોમાં કરવામાં આવતી પશુહિંસા કેવળ અશાસ્ત્રીય છે અને મદ પુરુષોની જ એકેષિક પ્રવૃત્તિ છે.

હોવાને લીધે દુષ્કર હોય, તો તેવા પ્રસંગે ઉતાવળ કરીને કે વિલંબ કરીને તે કાર્યની કેવી રીતે પરીક્ષા કરવી, તે મને કહો; કારણ કે તમે સર્વથા અમારા શુરુ જ છો.^૧

લીખે કહ્યું: આ વિષયમાં પણ એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું દષ્ટાંત આપવામાં આવે છે, જેમાં આંગિરસ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચિરકારી નામના બ્રાહ્મણનું વૃત્તાંત વર્ણવેલું છે.^૨ હે ચિરકારિક! તારું કલ્યાણ થાઓ, કલ્યાણ થાઓ. બુદ્ધિમાન એવો ચિરકારી (કોઈ પણ કાર્યને વિચારપૂર્વક વિલંબથી કરનારો પુરુષ) પોતાના કર્મમાં અપરાધી થતો નથી.^૩ મહાસુનિ ગૌતમનો ચિરકારી નામનો મહાબુદ્ધિમાન પુત્ર હતો. તે હરકોઈ કાર્યને ખૂબ વિચાર કર્યો પછી જ કરતો હતો. તેને લાંબા સમય સુધી વિચાર કરવાની ટેવ હતી. તે લાંબા સમય સુધી જાગતો હતો, લાંબા સમય સુધી ઊંઘતો હતો અને લાંબા સમય સુધી વિચાર કર્યો પછી જ કોઈ પણ કાર્ય કરવાનો આરંભ કરતો હતો, જેથી તે ‘ચિરકારી’ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો.^૪ કુદ્રબુદ્ધિના અને ટૂંકી દષ્ટિવાળા મનુષ્યો તેને આજસુ અને બુદ્ધિહીન પણ કહેતા હતા.^૫ એક સમયે તેની માતા(અહલ્યા)એ (ગૌતમના રૂપમાં આવેલા ઇન્દ્રિની સાથે) બલિચાર કર્યો. તે જોઈ તેના પિતા ગૌતમ ક્રોધાચ્છાન થયા અને તેણે બીજા કોઈ પણ પુત્રને આજ્ઞા નહિ કરતાં તે ચિરકારીને જ આજ્ઞા કરી કે, ‘આ તારી માતાને તું મારી નાખ.’^૬ આ પ્રમાણે કોઈ જાતનો વિચાર કર્યો વિના તેને આજ્ઞા કરીને જપ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ મહાભાગ્યશાળી બ્રાહ્મણ ગૌતમ વનમાં જ આવ્યા ગયા.^૭ ચિરકારીએ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ખૂબ વિચાર કર્યો પછી ‘બહુ સારું’ એમ કહીને પિતાની આજ્ઞાને સ્વીકાર કર્યો અને પછી તે વિષયના સંબંધમાં ઘણા લાંબા સમય સુધી વિચાર ચલાવવા માંડ્યો.^૮ (તેણે પોતાના મનમાં જ કહ્યું કે,) ‘આ સમયે મારા પિતાની આજ્ઞા મારે કેવી રીતે પાળવી અને આ મારી માતાને કેવી રીતે ન મારવી? આ ધર્મસંકટના સમયે કયો ઉપાય કરવાથી હું દુષ્ટ પુરુષની પેઠે પાપમાં ન દૂળી જઈ?’^૯ પિતાની આજ્ઞા પાળવી એ મારો જોઈ મારા મનમાં નથી.

કરવી એ પણ મારો સ્વધર્મ છે. ખરેખર, પુત્રપણ કદી સ્વતંત્ર છે જ નહિ, તોપણ (આ સમયે) કયો ઉપાય કરવાથી મને માતૃહત્યા દુઃખી ન કરે? અરે! એક તો સ્ત્રી અને તેમાં વળી માતા, તેનો વધ કરીને કયો પુરુષ કદી સુખી થઈ શકે? તેમ જ પિતાનું અપમાન કરીને કયો પુરુષ પ્રતિષ્ઠાને પામી શકે? પિતાનું અપમાન ન કરવું, તે પણ યોગ્ય છે અને માતાની રક્ષા કરવી તે પણ મારો ધર્મ છે; પરંતુ અહીં તો આ બંને ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ થઈ પડ્યા છે, તો હવે એ બંને ધર્મોનું ઉલ્લંઘન ન થાય એમ મારે કેવી રીતે વર્તવું? પિતા પોતાના શીલને, ચરિત્રને, ગોત્રને તથા કુળને ધારણ કરી રાખવા માટે પોતાના આત્માને પોતાની સ્ત્રી વિષે પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન કરે છે.^{૧૦} મારી માતાએ અને મારા પિતાએ મને પુત્રરૂપે જન્મ આપ્યો છે, એવું જ્ઞાન મને કેમ ન હોય? (અર્થાત્ હોવું જ જોઈએ.) હું બહુ છું કે, મારાં માતાપિતા-બંને મારી ઉત્પત્તિનાં કારણભૂત છે.^{૧૧} પુત્રનો જન્મ થયા પછી જાત-કર્મસંસ્કાર કરતી વખતે પિતા, ‘અસ્મા ભવ’ (હે પુત્ર! તું પરશ્વરની પેઠે દૃઢ થા.) ‘પરશુર્ભવ’ (હે પુત્ર! તું ક્રશીની પેઠે મારા શત્રુઓનો ઉત્તેજ કરનારો થા) આવા વેદમંત્રોથી આશીર્વાદ આપે છે અને ઉપકર્મસંસ્કાર વખતે ‘આત્મા વૈ પુત્ર-નામાસિ’ (હે પુત્ર! તું મારા આત્મારૂપ છે) એમ કહીને પુત્ર પ્રત્યે પોતાનો આત્મભાવ પ્રકટ કરે છે. તે ઉપરથી જ પિતાના ગૌરવનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ શકે છે. (અને તેના પ્રેમની પરાકાષ્ઠા જાણી શકાય છે.) પિતા અત્રવઆદિક આપીને પુત્રનું પોષણ કરે છે અને તેને વેદાભ્યાસ કરાવે છે, માટે પિતા એ પુત્રનો શ્રેષ્ઠ શુરુ છે અને પરમ ધર્મ છે. વેદોમાં પણ આવો દૃઢ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે કે, પિતા જે કંઈ કહે છે તે ધર્મરૂપ જ મનાય છે.^{૧૨} પિતાને પુત્ર માત્ર પ્રીતિરૂપ જ હોય છે, પણ પુત્રને તો પોતાનો પિતા જ સર્વ સ્વરૂપ હોય છે; અરે!

* ઉપનયન(જનોઈ)સંસ્કાર થઈ ગયા પછી શુરુએ વિદ્યા સંપાદન કરવા માટે ગયેલો પુત્ર ત્યારે ત્યાંથી પાછો આવે છે, ત્યારે તેનો પિતા જે સંસ્કાર કરીને પુત્ર પ્રત્યે આત્મભાવ પ્રદર્શિત કરે છે, તેને ઉપકર્મ-સંસ્કાર કહેવામાં આવે છે.

એટલું જ નહિ પણ શરીર વગેરે જે કંઈ આપવા યોગ્ય વસ્તુ છે, તે સર્વને એકલો પિતા જ આપે છે.^{૧૮} માટે પુત્રે પિતાની આરા અવશ્ય પાળવી જોઈએ, તેમાં કદી વિચાર જ કરવો નહિ. જે પુત્રો પોતાના પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે, તેઓ સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈને પવિત્ર થાય છે.^{૧૯} વસ્ત્રાદિ લોભ્ય પદાર્થો આપવામાં, અન્નાદિ લોભ્ય પદાર્થો અર્પણ કરવામાં, વેદોનું અધ્યયન કરાવવામાં, લોક વ્યવહારનું શિક્ષણ આપવામાં, ગર્ભાદાનાદિ સસ્તકાર કરવામાં તથા સ્ત્રીમતોત્તયન સંસ્કાર કરવામાં પિતાનું જ પ્રાધાન્ય ગણાય છે.^{૨૦} પિતા ધર્મરૂપ છે, સ્વર્ગરૂપ છે, પરમ તપરૂપ છે અને પિતા જ પ્રસન્ન થાય છે તો સર્વ દેવતાઓ પણ પ્રસન્ન થાય છે. પિતા પુત્રને જે વચનો કહે છે, તે આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે છે અને પિતા જ્યારે અભિનંદન આપે છે, ત્યારે પુત્રનાં સર્વ પાપોનો વિનાશ થઈ જાય છે.^{૨૧, ૨૨} યુષ્મ પોતાના ડીંટાનો ત્યાગ કરે છે અને કુળ પણ પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર વૃક્ષનો ત્યાગ કરી દે છે; પરંતુ પિતા અત્યંત દુઃખમાં આવી પડ્યો હોય; તોપણ રોહને અધીન થઈને પોતાના પુત્રનો ત્યાગ કરતો નથી.^{૨૩} આ રીતે પુત્રના સંબંધમાં પિતાનું ગૌરવ કેટલું બધું છે, તેનો જ વિચાર કર્યો. ખરેખર, તે ઉપરથી મને જણાય છે કે, પિતાનું સ્થાન એ કંઈ અદ્વય યોગ્યતાવાળું નથી જ. હવે માતાનું ગૌરવ કેટલું છે, એ વિશેના હું વિચાર કરું.^{૨૪} મારા આ મનુષ્યશરીરમાં જે કંઈ પાંચ ભૂતોનો સમુદાય એકત્ર થયેલો છે, તેનું મૂળ કારણ મારી માતા છે. જેમ અરણિ અગ્નિનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, તેમ માતા પુત્રનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે.^{૨૫} મનુષ્યોના દેહરૂપ અગ્નિને ઉત્પન્ન કરવામાં માતા એક અરણિરૂપ છે, એટલું જ નહિ પણ દુઃખી થયેલા સર્વ મનુષ્યોને માતા એક શાંતિરૂપ છે અને માતા જ્યાં સુધી હયાત હોય છે, ત્યાં સુધી પુરુષ સનાથ ગણાય છે; પણ માતાના મરણ પછી પુરુષ અનાથ થઈ પડે છે.^{૨૬} મનુષ્ય લક્ષ્મીથી ભ્રષ્ટ થયો હોય તોપણ ‘ઓ મા!’ એમ કહીને ઘરમાં જ્યારે પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેને શોક થતો નથી અને માતાની છાયા તળે રહેલા પુરુષને વૃદ્ધાવસ્થા પણ અસર કરી શકતી નથી.^{૨૭} પુરુષ પુત્રયૌનાદિક ચરિત્રાસ્વાયો થઈ ગયો

હોય અને છેક સો વર્ષની અવસ્થાએ જઈ પહોંચ્યો હોય, તોપણ પોતાની માતાની પાસે જાણે જે વર્ષનો હોય તેમ વર્તી શકે છે.^{૨૮} પોતાનો પુત્ર સમર્થ હોય અથવા અસમર્થ હોય, કૃથ હોય કે પુદ્ગ હોય, તોપણ માતા તેનું વિધિપૂર્વક રક્ષણ કરે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, માતાના જેવું પોષણ કરનાર જગતમાં બીજું કોઈ પણ સંબંધી નથી.^{૨૯} જ્યારે પોતાની માતાનો વિયોગ થાય છે, ત્યારે જ પુરુષ વૃદ્ધ થાય છે, ત્યારે જ દુઃખી થાય છે અને ત્યારે જ જગતને શૂન્ય દેખે છે.^{૩૦} માતા સમાન કોઈ છાયા નથી, માતા સમાન કોઈ ગતિ નથી, માતા સમાન કોઈ રક્ષણ નથી અને માતા સમાન કોઈ પ્રિય નથી.^{૩૧} માતા પોતાના ઉદરના મધ્યમાં પુત્રને ધારણ કરે છે, માટે ‘ધાત્રી’ કહેવાય છે; પુત્રને જન્મ આપે છે, માટે ‘જનની’ કહેવાય છે; પુત્રના શરીરનું પોષણ કરે છે, માટે ‘અબા કહેવાય છે અને વીર પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે માટે ‘વીરસૂ’ કહેવાય છે.^{૩૨} માતા બાળકનું સેવન કરે છે, માટે ‘શુશ્રૂ’ કહેવાય છે અને માતા પોતાના બીજા દેહરૂપ જ છે, આમ સમજનારો કયો સચેતન પુરુષ, જેનું મસ્તક માર્ગમાં રચળતા શુક તુંબડાના જેવું મેદ, મજ્જા વગેરેથી શૂન્ય નથી તે, પોતાની માતાનો વધ કરે ?^{૩૩} સ્ત્રીપુરુષના મૈથુનસમયે તેઓની ઉપરધર્મદ્રિયોનો જ્યારે સંબંધ થાય છે, ત્યારે તેઓનાં યસ્તના મનમાં એવો અભિલાષ હોય જ છે કે, ‘અમારે ત્યા પુત્રની ઉત્પત્તિ થાઓ.’ પણ તે અભિલાષાનું સત્યસ્વરૂપ પિતાના કરતાં માતા વિશે અધિક રહેલું છે.^{૩૪} પુત્રનું જે ગોત્ર હોય છે અને તે જેનાથી ઉત્પન્ન થયો હોય છે તેને માતા જ જાણે છે. વળી બાળક જ્યારથી ગર્ભમાં આવે છે, ત્યારથી જ માતાની તેના પર પ્રીતિ હોય છે; (માટે પ્રત્યેક પુત્રે માતાની ઉપર રોહ કરવો જ જોઈએ;) તોપણ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રજાની ઉત્પત્તિ પિતાથી જ થાય છે.^{૩૫} જે પુરુષો એક સ્ત્રીનું પાણિ-ગ્રહણ કરીને તેમ જ સાથે રહીને જ ધર્મોચરણ કરવાનો સ્વીકાર કરીને પરસ્પર સાથે જો વ્યભિચાર કરે, તો અવશ્ય તેઓ પૂનપાત્ર નથી જ.^{૩૬} પુરુષ

x અહીં કહેવાનો આશય એ છે કે, જે પુરુષ એક સ્ત્રીનું પ્રતિગાપૂર્વક પાણિગ્રહણ કરે છે, જતાં પારથી સ્ત્રી

ઋતુનું ભરણ કરે છે, માટે તેનો ભત્તા કહેવાય છે અને તેનું પાલન કરે છે, માટે તેનો પતિ કહેવાય છે, પરંતુ જ્યારે પુરુષમાથી તે શુભ (ભરણ પાલનરૂપ શુભ) દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે તે ઋતુનો ભત્તા કહેવાતો નથી, તેમ પતિ પણ કહેવાતો* નથી.^{૩૧૩૭} (મારી માતા વ્યભિચારિણી છે, એમ માનીને પણ મારે તેનો વધ ન કરવો જોઈએ; કેમ કે) ઋતુ વ્યભિચાર કરે છે, તેમા પુરુષનો જ અપરાધ છે, ઋતુનો અપરાધ નથી; કારણ કે પરઋતુ ગમનરૂપ મહાન દોષનો આરંભ કરનાર પુરુષ જ છે અને તેથી જ વ્યભિચારકર્મમા પુરુષ જ અપરાધી છે, પણ ઋતુ અપરાધિની નથી.^{૩૧૩૮} (જોકે વ્યભિચારકર્મમા સંમતિ આપનારી ઋતુ પણ અમુક અંશે અપરાધિની ગણાય જ છે, તોપણ મારી માતા તો લેશમાત્ર અપરાધિની નથી, કારણ કે) સતી ઋતુને પોતાનો પતિ જ શ્રેષ્ઠ અને પરમ દેવતરૂપ હોય છે; આવો પતિવ્રતા ધર્મ પાળનારી મારી માતાએ મારા પિતાના સ્વરૂપમા આવેલા ધર્મને પોતાનો પતિ જાણીને જ પોતાનું પવિત્ર શરીર અર્પણ કર્યું હતું.—^{૩૧} (માટે જ હું કહું છું કે) વ્યભિચારકર્મમા પુરુષોનો જ અપરાધ છે, પણ ઋતુઓનો અપરાધ નથી. વળી ઋતુઓ નિર્બળ હોવાને લીધે પુરુષોની પ્રત્યેક ઇચ્છાને અધીન થનારી હોય છે, જેથી પુરુષો બળાત્કારે વ્યભિચાર કરે, તેમાં ઋતુઓનો અપરાધ ગણાતો નથી.^{૪૦}

સાથે વ્યભિચાર કરે છે, તે પુરુષના પુત્રે તેને પિતા તરીકે માન ન આપવું જોઈએ; પણ મારો પિતા ગૌતમ તેવો વ્યભિચારી નથી અને સતીનો પતિ છે, માટે મારે તો તેની આરાધને પાળવી જ જોઈએ.

* અહીં ચિરકારી એમ કહેવા માગે છે કે, મારો પિતા મારી માતાના પ્રાણ વેના તૈયાર થયો છે અને તેથી મારી માતા પ્રત્યેના પોતાના ભતૃધર્મથી કે પતિ ધર્મથી બદ્ધ થયો છે, માટે તેની આરાધને અનુસરીને હું મારી માતાનો વધ નહિ કરું.

× અર્થાત્ પુરુષની જે ઇચ્છા ન હોય તો વ્યભિચારરૂપ દોષની જગતમા પ્રસક્તિ જ ન થાય માટે પ્રથમ પ્રવૃત્તિ કરનાર પુરુષ જ વ્યભિચારદોષનો પ્રવર્તક છે

— તાત્પર્ય કે, પોતાના પતિના વેપમાં આવેના પરપુરુષને પતિની શુદ્ધિથી જ શરીર અપણુ કરનારી મારી માતા વિશે વ્યભિચારનો દોષ સમજતો જ નથી, માટે તેનો વધ કરવો યોગ્ય જ નથી.

વળી મૈથુનથી ઉત્પન્ન થનારી તૃપ્તિને માટે ઋતુઓએ જે વચન માગ્યું છે, તેનું સ્મરણ કરાવીને ઇંદ્રે પોતે જ અધર્મ કરેલો છે, પણ મારી માતાએ અધર્મ કર્યો નથી, આ વાત નિઃસંશય છે.^{૪૧} આ રીતે મારી માતા, જે ઋતુઓને છે છતાં ગૌરવમાં અત્યારે અધિક છે, તેનો વધ કરવો તે અયોગ્ય જ છે. અરે! જ્ઞાનશક્તિ વિનાના પશુઓ પણ પોતાની માતાને અવધ્ય જાણે છે. (તો પછી મારા જેવો એક મનુષ્ય પોતાની માતાનો વધ કરવા કેમ તૈયાર થાય?)^{૪૨} વિદ્વાનો કહે છે કે, પિતા એક સ્થળે રહેલા દેવોના એક સમુદાયરૂપ છે અને દેવોના તથા મનુષ્યોના સમુદાયરૂપ માતા સામે પુત્ર સ્નેહથી જાય છે.^{૪૩}

આ પ્રમાણે ચિરકારી કોઈ પણ કાર્યને વિદ્ય-બળી કરનારો હોવાને લીધે વિચાર કરવામા જ રોકાઈ રહ્યો હતો, જેથી ઘણા સમય વીતી ગયો અને તેવામા તેનો પિતા પણ આવી પહોંચ્યો.^{૪૪} મહાબુદ્ધિમાન મેધાતિથિ ગૌતમ તપ કરવા માટે જ્યાં ગયા હતા, ત્યાં બેઠાં બેઠાં તેમણે પોતાની પત્નીના અપરાધના સંબંધમા ખૂબ વિચાર કર્યો હતો અને ઘણા કાળ વિચાર કર્યા પછી તેમને જણાયું હતું કે, ‘આ અપરાધને માટે મારી ઋતુને

+ આવી એક પુરાણી આખ્યાયિકા છે કે, ત્વષ્ટાના પુત્ર નિશિરાનો વધ કરવાથી ઇંદ્રને જ્યારે અભદ્ધતા લાગી હતી, ત્યારે તેણે અભદ્ધસાના એક તૃતીયાંશને ઋતુઓ વિષે રમેદશનરૂપે સ્થાપિત કર્યો. પત્રી તે સમયે ઋતુઓએ ઇંદ્રની પામે વરદાન માગ્યું હતું કે, અમારામા રમેદશનરૂપે અભદ્ધસાના તમે સ્થાપન કર્યું, માટે તેના બદલામા અમે માગીએ છીએ કે, અમને છેક પ્રચુતિ-કાળ પર્વત મૈથુન માટેની ઇચ્છા રહે અને ત્યાં સુધીમા અમને પુરુષનો સંગ થાય, તોપણ અમારા ગર્ભને કે અમારા શરીરને કઈ હાનિ ન પડે. આ પ્રમાણે ઋતુઓએ વરદાન માગ્યું, ત્યારે ઇંદ્રે ‘તથાસ્તુ’ કહીને તેઓનો મનોરથ પૂર્ણ કર્યો. આ વાતનું ઇંદ્રે સ્મરણ કરાવી આપીને માગી માતા સાથે વ્યભિચાર કર્યો છે, માટે મારી માતા નિર્દોષ જ છે; એમ ચિરકારી કહે છે

* કહેવાનો ભાવ એ છે કે, પિતાને પ્રસન્ન કરવાની યત્નલોકમા મુખ્ય મગ્ગ છે અને માતાને પ્રસન્ન કરવાથી ત્રણ લોકમા મુખ્ય મગ્ગ છે આ રીતે પિતાના કરતા પણ અધિક યોગ્યતાવાળી માતાનો મારાથી વધ કેમ થઈ શકે!

દેહાંતશિક્ષા કરવી, તે યોગ્ય નથી જ. ૪૪ (પરંતુ પોતાની આજ્ઞાને લીધે ચિરકારીએ તેને મારી નાખી હશે, આવો વિચાર આવતાં) તેમને અત્યંત સંતાપ થવા લાગ્યો. હુઃખને લીધે તેમની અશુ-ધારા સરી પડવા લાગી અને શાસ્ત્રજ્ઞાન તથા ધૈર્યના પ્રસાદથી તેમને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. પછી (પોતાના મન સાથે) તેમણે કહેવા માંડ્યું કે, 'ત્રિલોકીને ઈશ્વર ઇંદ્ર બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને એક અતિથિ તરીકે મારા આશ્રમમાં આવ્યો હતો. તે સમયે મેં વાણી વડે તેને શાંત પાડ્યો હતો. સ્વાગતવચન કહીને તેનું પૂજન કર્યું હતું અને અર્ધ, પાદ વગેરે અર્પણ કરીને મેં તેને નમ્રતાપૂર્વક નિવેદન કર્યું હતું કે, તું અમારો નાથ છે. આ ઉપરથી હું એમ જ બાજીતો હતો કે, ઇંદ્ર મારી સાથે રનેહપૂર્વક વર્તન કરશે; પરંતુ અદ્ધ-સોસ! ઇંદ્રે પોતે જ પોતાની લોહપત્રાને લીધે મારી સ્ત્રીને દુષિત કરી છે, માટે આ વિષયમાં મારી સ્ત્રીનો લેશમાત્ર અપરાધ નથી. ૪૫-૪૬ વળી જ્યારે ધર્મદૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ, ત્યારે તો એમ જ લાગે છે કે, આ વિષયમાં મારી સ્ત્રીનો અપરાધ નથી, મારો પોતાનો અપરાધ નથી અને અતિથિ તરીકે આવેલા ઇંદ્રનો પણ અપરાધ નથી; પરંતુ યોગ-સાધનમાં થયેલા મારા પ્રમાદનો જ અપરાધ છે. ૪૭ સુનિએ કહે છે કે, ઈર્ષ્યાને લીધે જ સર્વ દુઃખોની ઉત્પત્તિ થાય છે. વાત ખરી છે કે, ઈર્ષ્યાથી ક્ષોભ પામીને જ હું આ પાપરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો છું. ૪૮ અરે! મેં મારી સાધ્વી સ્ત્રીની હત્યા કરી છે કે, જે સ્ત્રી દુઃખોની અંદર ભાગ લેનારી હોઈને 'વાસિતા' એવા નામને સાર્થક કરનારી હતી અને મારા તરફના ભરણપોષણને પાત્ર હોઈને મારી ભાથાં કહેવાતી હતી. (આવી સુલક્ષણા સ્ત્રીને મેં વધ

* આ ઉપરથી ૨૫૯ સમજાય છે કે, પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓની વૃત્તિઓ કેટલી બધી દેવરહિત હતી અને તેઓની નિશા યોગધર્મ તરફ કેટલી બધી દૃઢ હતી! મહર્ષિ ગૌતમ અહીં એમ કહેવા માગે છે કે, મારો પોતાનો જ યોગસાધન કરવામાં પ્રમાદ થયો અને તેને લીધે જ મારા ઘરમાં ઇંદ્રે વ્યભિચારકર્મ કર્યું, નહિ તો પ્રથમથી જ યોગ દ્વારા મારા બાજીમાં આવવું જોઈએ કે, ઇંદ્રે પોતાની દુષ્ટ વાસના તૃપ્ત કરવા માટે જ આવો અતિથિવેષ સ્વીકાર્યો છે.

કરાવ્યો છે.) હાથ! મારા આ પાપમાંથી મને કોણ તારશે? ૪૯ મેં મારા પ્રમાદને અધીન થઈને ઉદાર બુદ્ધિતા ચિરકારીને તેનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરી છે. જો એ ચિરકારી આજે ખરેખરો ચિરકારી થાય, તો જ આ પાપમાંથી મારું રક્ષણ કરી શકે! ૫૦ એ ચિરકારિક! તારું કલ્યાણ થાઓ. એ ચિરકારિક! તારું શુભ થાઓ, તું હરકોઈ કાર્યમાં વિચારપૂર્વક વિલંબ કર્યા વિના આગળ વધતો જ નથી, જેથી આજે પણ તે પ્રમાણે વર્તીને ચિરકારી થઈશ, તો અવશ્ય તું ચિરકારી જ છે. ૫૧ પુત્ર ચિરકારિક! આજે તારા નામને તું સાર્થક કર અને મારું, તારી માતાનું, મેં સંપાદન કરેલા તપનું તથા તારું પોતાનું પણ આ ભયંકર પાપથી રક્ષણ કર. ૫૨ હે ચિરકારિક! બુદ્ધિની અતિશયતાને લીધે તારું સ્વાભાવિક રીતે જ ચિરકારીપણું છે, તે આજે સફળ થાઓ અને આજે તું ચિરકારિક થા. ૫૩ તારી માતાએ તારા જન્મ માટે ઘણા લાંબા સમય સુધી આશા રાખી હતી અને ગર્ભમાં પણ તને ઘણા લાંબા સમય સુધી ધારણ કરી રાખ્યો હતો, માટે હે ચિરકારિક! તારી માતાનું આજે રક્ષણ કરીને તું તારા નામને સફળ કર. ૫૪ મને જણાય છે કે, (મારો પુત્ર ચિરકારિક મારી આજ્ઞાને લીધે) સંતાપ પામીને વિલંબ જ કરી રહ્યો હશે અને હાથમાં શસ્ત્ર પકડીને પણ ઘણા લાંબા સમય સુધી વિચારનિદ્રામાં પડી રહ્યો હશે. હે ચિરકારિક! આ સમયે ખૂબ વિચાર કરીને અમારા બંનેના અતિ દીર્ઘકાળના સંતાપમાંથી અમને તું મુક્ત કરજે. ૫૫

હે સુધિષ્ઠિરાજ! આ રીતે દુઃખી થયેલા મહર્ષિ ગૌતમે પોતાના આશ્રમમાં આવીને જ્યેષ્ઠ પોતાનો પુત્ર ચિરકારી તેની માતાની સમીપ વિચાર કરતો જ બેસી રહ્યો હતો. ૫૬ ચિરકારી પણ પોતાના પિતાને જોઈને અત્યંત દુઃખી થયો. તેણે હાથમાં પકડેલા શસ્ત્રને ત્યાગ કરી દઈને પિતાના ચરણમાં મસ્તક નમાવ્યું અને તેને પ્રસન્ન કરવાનો આરંભ કર્યો. ૫૭ આ રીતે મસ્તક નમાવીને પૃથ્વી પર પડેલા પોતાના પુત્રને જોઈને તેમ જ (લગ્નને લીધે) નિરાકારસ્વરૂપે (પાપાણ્વસ્વરૂપે) બેસેલી પોતાની પત્નીને જોઈને ગૌતમ અત્યંત પ્રસન્ન થયા. ૫૮ પછી મહાત્મા ગૌતમે પોતાની પત્ની સાથે

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને એકાંતમાં પણ લેહભાવ રાખ્યો નહિ અને પુત્ર ચિરકારીતું પણ સમાધાન કર્યું.^{૧૨} ‘તારી માતાને તું મારી નાખ,’ આવી આજ્ઞા આપીને પોતાતું કર્મ કરવા માટે પોતે વનમાં ચાલ્યા ગયા અને પછી પોતાનો પુત્ર ચિરકારી હાથમાં શસ્ત્ર લઈને વિનયપૂર્વક આજ્ઞા પાળવા તૈયાર થયો અને માતાના સંબંધમાં વિચાર કરતો ઊભો રહ્યો. પછી પોતે આશ્રમ તરફ જ્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે પોતાનો પુત્ર પોતાના ચરણમાં નમી પડ્યો. તે જોઈને પિતા ગૌતમને નિશ્ચય થયો કે, મારો પુત્ર ચિરકારી મારા લયને લીધે શસ્ત્રક્રહણની ચપળતાને ઠાકે છે.^{૧૩} પછી તેમણે ચિરકારીને જે હાથ વતી લેતી પદીને તેતું મસ્તક સૂઘ્યુ, ઘણા કાળ સુધી તેની પ્રશંસા કરી અને ‘ચિરં જીવ’ એવો આશીર્વાદ આપ્યો.^{૧૪} આ રીતે પ્રીતિ અને હર્ષથી યુક્ત થયેલા મહાબુદ્ધિમાન ગૌતમે પોતાના પુત્રને અભિનંદન આપીને આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૧૫}

‘હે ચિરકારિક! તારું કલ્યાણ થાઓ. તું દીર્ઘકાળ પર્થંક ચિરકારી જ થા. હે સૌમ્ય! આજે તે વિચાર-પૂર્વક વિલંબ કર્યો, તેથી હું ચિરકાળ પર્થંક કુળી થયો નથી.’^{૧૬} પુત્રને એ પ્રમાણે કહીને મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન ગૌતમે વિચારપૂર્વક વિલંબથી કાર્ય કરનાર ધીર પુરુષોના શુભોના ઉદ્દેશવાળી આવી ગાથાઓ ગાવા માંડી:^{૧૮}

‘ચિરેણ મિત્રં વધ્રીયાત્ ચિરેણ ચ કૃતં ત્યજેત્ ।
ચિરેણ હિ કૃતં મિત્રં ચિરં ધારણમર્હતિ ॥૬૯॥
રાગે દર્પે ચ માને ચ દ્રોહે પાપે ચ કર્મણિ ।
અપ્રિયે ચૈવ કર્તવ્યે ચિરકારી પ્રશસ્યતે ॥૭૦॥
વંધૂનાં સુહૃદાં ચૈવ મૃત્યાનાં સ્ત્રીજનસ્ય ચ ।
અણ્યક્તેષ્વપરાધેષુ ચિરકારી પ્રશસ્યતે ॥૭૧॥

કોઈ પુરુષને મિત્ર કરવો હોય તો વિચારપૂર્વક વિલંબ કરીને જ તેને મિત્ર કરવો. કોઈ પુરુષને મિત્ર કર્યો હોય અને પછી તેનામાં કંઈ દોષ દેખાય; તોપણ વિચારપૂર્વક વિલંબ કર્યો પછી જ તેનો ત્યાગ કરવો; કારણ કે દીર્ઘકાળ પર્થંક વિચાર કર્યો પછી જેની સાથે મિત્રતા કરી હોય, તેનો દીર્ઘકાળ પર્થંક નિભાવ કરવો, તે જ યોગ્ય ગણાય છે.^{૧૮} તેમ જ કોઈની સાથે પ્રીતિ કરવામાં, ગર્વ કરવામાં,

અભિમાન કરવામાં, દ્રોહ કરવામાં, પાપકર્મ કરવામાં તથા કોઈનું અપ્રિય કરવામાં જે પુરુષ લાંબા સમય સુધી વિચાર કર્યો પછી જ આગળ પગલું ભરે છે, તે પુરુષ પ્રશંસાપાત્ર ગણાય છે.^{૭૦} વળી પોતાના બાંધવોના, સુહૃદોના, નોકરચાકરાના તથા સ્ત્રીઓના અપરાધો ન્યાં સુધી સ્પષ્ટ રીતે જાણવામાં ન આવ્યા હોય, ત્યાં સુધી ચિરકાળ પર્થંક વિચાર કરનારો પુરુષ પ્રશંસાપાત્ર ગણાય છે.^{૭૧}

હે ભરતવંશી રાજા! આ રીતે મુનિ ગૌતમ પોતાના પુત્રનું વિલંબપૂર્વક કાર્ય કરવાપણું જોઈને તેમ જ માતાની રક્ષાદૃષ્ટિનું (ઉદાર) કર્મ જોઈને તેના પર અત્યંત પ્રસન્ન થયા હતા.^{૭૨} માટે જે કોઈ પુરુષ એ ચિરકારીની પેઠે પ્રત્યેક કાર્યમાં લાંબા સમય સુધી વિચાર કરીને નિશ્ચયપૂર્વક કર્મ કરે છે, તે પુરુષને દીર્ઘકાળ પર્થંક સંતાપ કરવાનો વખત આવતો નથી.^{૭૩} મનુષ્ય દીર્ઘકાળ સુધી રોષને રોકી રાખે છે અને દીર્ઘકાળ સુધી કર્મને કરતો નથી, તો તેનું કોઈ પણ કાર્ય પથ્થાત્તાપ ઉપજવનારું થતું નથી.^{૭૪} વળી પ્રત્યેક મનુષ્યે લાંબા કાળ સુધી વૃદ્ધોની સેવા કરવી જોઈએ, સેવા કર્યા પછી લાંબા કાળ સુધી તેઓની પૂજા કરવી જોઈએ, લાંબા કાળ સુધી ધર્મનું સેવન કરવું જોઈએ અને લાંબા કાળ સુધી તત્ત્વવસ્તુનું શોધન કરવું જોઈએ;^{૭૫} કારણ કે લાંબા કાળ સુધી વિદ્વાનોનું સેવન કરવાથી, લાંબા કાળ સુધી શિષ્ટ પુરુષોનો આશ્રય કરવાથી અને લાંબા કાળ સુધી ઉત્તમ કેળવણી લેવાથી, મનુષ્ય કદી અવસ્થાપાત્ર થતો નથી.^{૭૬} જે પુરુષ કોઈ બીજાના સંબંધમાં પણ ધર્મયુક્ત વાકયનું ઉચ્ચારણ કરે છે અને કોઈના તરફથી જ્યારે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે, ત્યારે પણ ખૂબ વિચાર કર્યો પછી જ ઘણી વારે પ્રત્યુત્તર આપે છે, તે પુરુષને કદી સંતાપ કરવો પડતો નથી.^{૭૭} મહાતપસ્વી બ્રાહ્મણ ગૌતમ અનેક વર્ષો પર્થંક પોતાના આશ્રમમાં રહીને અંતે પોતાના પુત્રની સાથે સ્વર્ગલોકમાં ગયા.^{૭૮}

હતિ શ્રીમદ્વાલ્મીકીય શાંતિપર્વ ત્રીજા મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં ‘ચિરકારીની કથા-કોઈ પણ કાર્ય વિચાર કર્યા પછી જ કરવું’ નામનો અધ્યાય ૨૬૬માં સમાઈ

અધ્યાય ૨૬૭મો

દુમત્સેન અને સત્યવાનનો સંવાદ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કથં રાજા પ્રજા રક્ષેન ચ કિંચિત્પ્રઘાતયેત્ ।

પૃચ્છામિ ત્વાં સતાંશ્રેષ્ઠ તન્મે બ્રૂહિ પિતામહા! ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે સત્યુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ પિતા મહા ! (તમારા કહેવા પ્રમાણે અહિં સાધર્મ જ શ્રેષ્ઠ છે તો પછી) રાજા કોઈની હિંસા ન કરે, તો પ્રજા આતુ' રક્ષણ કેવી રીતે કરી શકે, એ વિષે હું તમને પૂછું છું, માટે તે મને કહો. ^૧

લીધમે કહ્યું : આ વિષયમાં પણ એક પ્રાચીન ઇતિહાસતુ' ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે, જેમાં રાજા દુમત્સેનનો તથા રાજકુમાર સત્યવાનનો સંવાદ વર્ણવેલો છે. ^૨ અમે સાભળ્યું છે કે, પોતાના પિતાની આજ્ઞાથી અપરાધીઓને વધ-રથાને લઈ જવામાં આવતા હતા, ત્યારે રાજકુમાર સત્યવાને પૂર્વે કોઈએ નહિ કહેલું આવું વચન કહ્યું હતું : ^૩ 'કોઈનો વધ કરવો, એ પણ જો ધર્મ હોય, તો ધર્મ અધર્મ ગણાયે અને અધર્મ ધર્મ ગણાયે; માટે વધરૂપ અધર્મકાર્યને ધર્મરૂપ કહેવું, તે તો યોગ્ય નથી જ. ^૪

દુમત્સેને કહ્યું : હે સત્યવાન ! ચોર જેવા પાપી પુરુષોના પણ વધ ન કરવો, એ જો ધર્મ ગણાય તો પછી અધર્મ કોને કહેવો ? વળી ચોર-લૂંટારા જેવા વધ્ય પુરુષોનો પણ જો વધ કરવામાં ન આવે તો પ્રજાઓમાં સંકરતા ફેલાઈ જાય. (અર્થાત્ ચોરલોકો પ્રજાઓને લૂંટી લે અને મર્યાદાના નાશને લીધે પ્રજાઓ ભ્રષ્ટ બની જાય.) ^૫ તેમાં પણ આ કળિયુગમાં, ચોરલોકોને જો અવધ્ય ગણવામાં આવે, તો કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાની પાસે રહેલા ધનને 'આ મારું છે' એમ કહી શકે જ નહિ અને એ ઉપરાંત તીર્થગમન, વેપાર વગેરે લોકવ્યવહાર પણ ચાલી શકે નહિ; છતાં (ચોરલોકોના નાશ કર્યા વિના) પ્રજાઓમાં વ્યવસ્થા જળવાઈ રહે, એવું કંઈ તારા નજીવામાં હોય તો તું અમને કહે. ^૬

સત્યવાને કહ્યું : 'ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણે વર્ણની પ્રજાઓને બ્રાહ્મણોને અધીન કરવી,

જેથી સર્વ મનુષ્યો ધર્મના પાશથી જકડાઈ જશે અને તેને લીધે સૂત, માગધ આદિ પ્રતિલોભ-અનુલોભ પ્રજા પણ ધર્મતું આચરણ કરશે; ^૭ છતાં કોઈ સમયે એમાંનો કોઈ મનુષ્ય કંઈ અધર્માચરણ કરે, તો બ્રાહ્મણે રાજાની પાસે આવીને બહાર કરવું કે, 'આ મનુષ્ય મારું વચન માન્ય કરતો નથી.' તે પછી રાજાએ તે મનુષ્યને શિક્ષા કરવી. ^૮ અને શિક્ષા પણ એવા પ્રકારની જ કરવી જોઈએ કે, જેથી અપરાધીના શરીરનો નાશ ન થઈ જાય. વળી અપરાધીના અપરાધનો તથા નીતિશાસ્ત્રનો યથા-વિધિ વિચાર કર્યા વિના રાજાએ વિપરીત પ્રકારે કોઈને શિક્ષા કરવી નહિ. ^૯ રાજા ચોરલોકોનો નાશ કરે છે; પરંતુ તેઓની પાછળ બીજા અનેક નિર-પરાધીઓના પણ નાશ કરે છે, કેમ કે અપરાધ કરનાર એક પુરુષનો વધ કરવાથી તેની સ્ત્રી, માતા, પિતા અને પુત્ર વગેરે ઘણાને (આજીવિકાના અભાવને લીધે) નાશ થઈ જાય છે; માટે કોઈ પણ મનુષ્ય જ્યારે અપરાધ કરે, ત્યારે રાજાએ પૂરતી તપાસ કરીને જ તેને શિક્ષા કરવી. ^{૧૦} મનુષ્ય દુષ્ટ હોય, તોપણ કોઈ સમયે સત્યુરુષોના સંગ કરીને સહાચારને મેળવી શકે છે; વળી દુષ્ટ પુરુષોની પ્રજા-ઓ ઘણેભાગે ઉત્તમ જ થાય છે. ^{૧૧} વળી દુષ્ટ પુરુષોનો મૂળમાંથી જ ઉત્પત્તિ ન કરી નાખવો, કેમ કે એ કંઈ સનાતન ધર્મ નથી; પરંતુ તેવા પુરુષોને એવી કોઈ સામાન્ય શિક્ષા કરવી કે, જેથી તેઓના પાપતુ' પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ જાય. ^{૧૨} રાજાએ પુરોહિતોની સભા બોલાવીને તે સભાની વચ્ચે ચોરલોકોને તેઓતું સર્વસ્વ લૂંટી લેવાની ધમકી બતાવવી, અમુક કાળ પર્યંત કેદમાં રહેવાની શિક્ષા કરવી અને ઘણો મોટો અપરાધ હોય તો શરીરના એકાદ અવયવતું છેદન કરીને એટાળ કરવાની શિક્ષા કરવી; પરંતુ છેક દેહાંતરણની શિક્ષા કરીને તેનાં ત્રીપુરુહિને દુઃખી કરવાં નહિ; ^{૧૩} પણ જો તે અપરાધીઓ શરણ લેવાની ઇચ્છાથી પુરોહિતની પ્રાર્થના કરવા મંડી પડે અને 'હે બ્રહ્મન ! પુનઃ અમે આવું પાપકર્મ નહિ કરીએ,' આવું વચન આપે, તો તેઓને કંઈ શિક્ષા કર્યા વિના જ છોડી મૂકવા. આવી બ્રહ્મદેવની પોતાની આજ્ઞા છે. વળી જે પુરુષ દંડ તથા મૃગયમ્ને ધારણ કરનાર

મરતકતું સુંડન કરાવનારો બ્રાહ્મણ હોય; અર્થાત્ બ્રાહ્મણ સંન્યાસી હોય છતાં તેણે જો અપરાધ કર્યો હોય, તો તેને પણ શિક્ષા કરવામાં હોય નથી. (તાત્પર્ય કે સંન્યાસી હોય છતાં જો અપરાધી હોય તો તે શિક્ષાપાત્ર છે જ.)^{૧૪૧૫} જે પુરુષોએ ઘણો મોટો અપરાધ કર્યો હોય, તેઓને અપરાધ ના પ્રમાણમાં ઘણી મોટી જ શિક્ષા કરવી જોઈએ અને જેઓએ પુનઃ પુનઃ અપરાધ કર્યો હોય, તેઓ ને પ્રથમના અપરાધ સમયે જેમ છોડી મૂક્યા હોય, તેમ છોડી મૂકવા નહિ.^{૧૬}

દુમત્સેને કહ્યું: જે જે મર્યાદામાં પ્રજાઓને નિયમમાં રાખી શકાય, તે તે સર્વ મર્યાદાઓને દેવળ ધર્મ જ કહી શકાય અને ન્યાં સુધી આ મર્યાદાધર્મનું પ્રજા ઉદ્ધાન કરતી નથી ત્યાં સુધી ધર્મપ્રવૃત્તિ રહે છે;^{૧૭} પરંતુ છેક કોઈનો વધ જ કરવામાં ન આવે અર્થાત્ જે પુરુષ શિક્ષાને પાત્ર હોય તેને પણ જો શિક્ષા કરવામાં ન આવે તો આખા જગતનો કેવળ પરાભવ જ થઈ જાય-આપું જગત જેને જેમ કહે તેમ વર્તવા માટે. અતિ પ્રાચીન કાળની પ્રજાઓ સારી રીતે અથવા સહેલાઈથી શાસન કરી શકાય તેવી હતી;^{૧૮} કેમ કે તે સમયની પ્રજાઓ અત્યંત ક્રોધન સ્વભાવની હતી, ઘણે ભાગે સત્યમાર્ગે ચાલનારી હતી, અદ્ય દ્રોહ કરનારી હતી અને અદ્ય ક્રોધ કરનારી હતી, જેથી તે સમયે માત્ર ધિક્કાર શબ્દથી જ સર્વનો દંડ કરવામાં આવતો હતો અને પછી માત્ર વચનપ્રકારથી જ શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી;^{૧૯} પરંતુ પાછળથી જેમ જેમ સમય બદલાતો ગયો, તેમ તેમ શિક્ષામાં પણ ફેરફાર થતો ગયો અને (દાપરયુગ નો ન્યારે આરંભ થયો ત્યારે) ઘણો જ મોટો અપરાધ કરનાર મનુષ્યનું સર્વજ્ઞ હરણ કરી લેવાની શિક્ષા આજુ થઈ. તે પછી આ કળિયુગમાં લાયકર અપરાધ કરનારાઓને દેહાંતરની શિક્ષા કરવામાં આવે છે, છતાં આ કળિયુગમાં દેહલાએક એવા દુષ્ટ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થયા છે, કે જેઓ એક અપરાધીને મરણ પામેલો જુએ છે, છતાં નિયમમાં રહી શકતા નથી. (અર્થાત્ એક અપરાધીને દેહાંતરની શિક્ષા કરવામાં આવે છે, છતાં બીજાઓને તેવો અપરાધ કરતાં ત્રાસ ઉપજતો નથી.)^{૨૦} શ્રુતિ

કહે છે કે, ચોર મનુષ્યોનો, દેવોનો, ગંધર્વોનો કે પિતૃઓનો-કોઈનો પણ સંબંધી નથી; અર્થાત્ એટલું જ નહિ પણ આ જગતમાં કોણ કોનો સંબંધી છે? અર્થાત્ કોઈ કોઈનો સંબંધી નથી. (તો પછી ચોરનો વધ કરવાથી તેના સંબંધીઓનો વધ કેવી રીતે થશે?)^{૨૧} વળી જેઓની બુદ્ધિના કેવળ વિનાશ જ થઈ ગયો છે, તેના ચોરલોકોના સંબંધમાં કોઈ જાતની મર્યાદા બાંધવા માટે ક્યો ડાહ્યો પુરુષ તૈયાર થાય? કારણ કે ચોરી કરનારો પુરુષ રમયાન-માંથી શબ ઉધરના અલંકારોને પણ ઉતારી લાવે અને જેને પિશાચ વળગ્યો હોય તેવાની પાસેથી પણ વચ્ચાદિ ખૂંચવી લે. (અર્થાત્ ચોરલોકોને ધર્મમર્યાદામાં રાખવાનું શિક્ષા કર્યા વિના કોઈ રીતે બની શકે તેમ નથી; કારણ કે તેઓ બુદ્ધિથી રહિત હોય છે.)^{૨૨}

સત્યવાને કહ્યું: હે પિતા! તેવા ચોરલોકોને સત્પુરુષો ખતાવવા માટે તમે અશક્ત હો અથવા હિંસા કર્યા વિના તેઓનું રક્ષણ કરવા માટે તમારાથી જો ન બની શકે તેમ હોય, તો તમે સર્વમેધ નામનો યજ્ઞ કરીને તેમાં પશુઓને બદલે વધપાત્ર ચોરલોકોનો નાશ કરો. (જેથી તેઓ અત્યંત પાપી હોય છતાં યજ્ઞના પશુ તરીકે ઉપયોગમાં આવીને સ્વર્ગલોકમાં પ્રયાણ કરે.)^{૨૩} રાત્રીઓ પોતાની પ્રજાઓના નિદ્રોપલ્લાની મનમાં ઇચ્છા રાખીને શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું તપશ્ચરણ કરે છે અને પોતાના રાત્રીમાં ચોર, લૂંટારા વગેરેનો જો ત્રાસ થાય છે તો તેઓને લગ્ન આવે છે; માટે જ જે રાત્રીઓ ધાર્મિક હોય છે, તેઓ (પ્રજાઓના ઉપદ્રવ શાંત કરવા માટે) હમેશાં તપશ્ચરણો કર્યા કરે.^{૨૪}

* સત્યવાનના કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે, જેઓને દેહાંતરની શિક્ષા કરવાની હોય તેવા ચોરલોકોને નરમેધ નામના યજ્ઞમાં દોષી દર્શને તેઓનો ઉપકાર કરવો; કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, યજ્ઞનિમિત્તે મન્ય પામેલાં પ્રાણીઓને ગર્ભલોકોના લાભ થાય છે.

x અર્થાત્ રાત્રીઓના રાત્રીમાં ચોરલૂંટારાના ઉપદ્રવ અને પ્રજાઓમાં બચકર અનીતિઓનાં પરિણામો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું મૂળ કારણ રાત્રીઓ જ છે. રાત્રીઓ તપસી હોય, પ્રજાપાલનના કાર્યમાં મદદગાર હોય અને રમધાનિત હોય તો તેઓના રાત્રીમાં અનિદ્ર ઉપદ્રવોનો કદી સંબંધ જ ન રહે. આના આશયથી હાંસ્ય ઉપ

રહેલા ધર્મનો પણ વિનાશ થઈ જાય.) આવા હેતુથી રાજાએ મનુષ્યના આયુષ્યનો, શક્તિનો તથા કાળનો નિશ્ચય કરીને (અપરાધના પ્રમાણમાં) શિક્ષા તો કરવી જ જોઈએ;^{૩૫} કારણ કે (શિક્ષાના ભયને લીધે) મનુષ્ય ધર્મપ્રાપ્તિ માટેના મહાન ધર્મક્રિયાનો (જ્ઞાનનો) ત્યાગ કરતો નથી. એમ સ્વયંભૂતના પુત્ર ભગવાન મનુએ પ્રાણીઓ પર દયા કરવા માટે (ધર્મશાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે.^{૩૬}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વના ત્રીજા મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'લુમ્ત્સેન અને સત્યવાનનો સંવાદ'

નામનો અધ્યાય ૨૬૭માં સમાયે

અધ્યાય ૨૬૮મો

કપિલગીતા-કોણ શ્રેષ્ઠ? ગૃહસ્થધર્મ કે યોગધર્મ?

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

અવિરોધેન ભૂતાનાં યોગઃ પાદગુણ્યકારકા ।

યઃ સ્યાદુભયભાગ્યધર્મસ્તન્મે વ્રૂહિ પિતામહ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! કોઈ પણ પ્રાણીનો વિરોધ કર્યા વિના જેનું સેવન કરવાથી મનુષ્યને સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન, યશ, સંપત્તિ, વૈરાગ્ય અને ધર્મ એ છયે શુભોનો લાભ થાય છે, તે યોગધર્મને તમે કહો; તો હવે જે ધર્મ ગૃહસ્થાશ્રમ અને યોગ એ બન્નેમાં સેવન કરવા યોગ્ય હોય તે મને કહો.^૧ હે પિતામહ ! ગૃહસ્થધર્મ અને યોગધર્મ એ બન્ને સમીપ રહીને મોક્ષરૂપી એક જ અર્થને સિદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થયા છે, એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે; તોપણ તેઓ બન્નેમાંથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ કયો છે, તે મને કહો.^૨

ભીષ્મે કહ્યું : ગૃહસ્થધર્મ અને યોગધર્મ એ બન્ને મહાન ઐશ્વર્યને આપનારા છે, બન્ને મહા હુઃખથી આચરી શકાય તેવા છે, બન્ને મહાન દુષ્ટાને આપનારા છે અને બન્નેનું સત્પુરુષોએ આચરણ કર્યું છે,^૩ તોપણ હે પાર્થ ! આ બન્ને ધર્મના સંબંધમાં સંશયને દૂર કરનારું એક પ્રમાણ હું તમને કહું :

+ ધર્મશાસ્ત્ર પણ કહે છે કે, રાજાને કૃતદંડાસ્તુ શુદ્ધયન્તિ મહિના જના । અપરાધ કરનારા પાપી મનુષ્યો રાજાની શિક્ષણ પ્રાપ્તિ કરીને શુદ્ધ થાય છે-પાપના નુકા થાય છે.

હું, તેને તમે એકચિત્ત થઈને સાંભળો.^૪ હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષયમાં પણ એક પુરાતની ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે, જેમાં કપિલનો તથા એક ગાયનો (ગાયના શરીરમાં દાખલ થયેલા સ્થૂમ-રશ્મિ નામના ઋષિનો) સંવાદ વર્ણવેલો છે, તેનું તમે શ્રવણ કરો.^૫ અમે એમ સાંભળ્યું છે કે, પૂર્વે નહુપ રાજાને ઘેર ત્વષ્ટા દેવ જ્યારે અતિથિ તરીકે આવ્યો, ત્યારે તેનો અતિથિસત્કાર કરવા માટે નહુપ રાજાએ પ્રાચીન, સનાતન અને નિશ્ચયાત્મક એવા વેદવચનને પ્રમાણ ગણીને મધુપકમાં એક ગાયને હિંસા કરવા માટે આણી.^૬ તે સમયે ઉદાર અંતાઃકરણવાળા, સર્વશુભમાં સ્થિતિ કરનારા, સયમ ઉપર પ્રીતિ રાખનારા, જ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળા, નિયમપૂર્વક આહાર કરનારા અને સર્વ તરફથી નિર્ભય, શ્રેષ્ઠ, દૈવ, સત્ય તથા ઉત્તમ નિષ્ઠાવાળી યુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા કપિલમુનિ, વધ કરવા માટે જાલી રાખેલી તે ગાયને જોઈને એકવાર આ પ્રમાણે બોલી ઉઠ્યા કે, 'અરે ઓ વેદ !^૭ આ રીતે કપિલમુનિએ વેદનો આક્ષેપ કર્યો, એટલે સ્થૂમરશ્મિ નામનો એક ઋષિ, (પોતાના યોગબળથી) ગાયના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'અહો ! વેદને આ પ્રમાણે જે નિંદા માનવામાં આવે છે, તો પછી વેદમાં કહેલા બીજા હિંસારહિત ધર્મોને કેવી રીતે પ્રમાણ ગણવામાં આવશે ?^૮ માટે વેદોક્ત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રરૂપ દષ્ટિવાળા ધીર તપસ્વીઓ એમ જ માને છે કે, વેદોમાં જે કઈ કહેવામાં આવ્યું છે, છે તે સર્વ નિત્ય જ્ઞાનસંપન્ન પરમાત્માનાં જ વચનો^૯ છે,^{૧૦} કે જે પરમાત્મા સર્વ તૃષ્ણાઓથી રહિત છે, સર્વ સંતાપોથી મુક્ત છે, સર્વ દેહાભિલાષથી રહિત

* કહેવાતો ભાવ એ છે કે, વેદોક્ત કર્મકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડ બન્નેની પ્રમાણ્યતા કે અપ્રમાણ્યતા સરખી જ છે; માટે એ બન્નેમાંથી કોઈની નિંદા કરવી નહિ કે પ્રશંસા કરવી નહિ

x બુદ્ધિ પણ કહે છે : જાણ મહત્ત્વે ભૂતસ્ય નિશ્ચિતમેતદગદગેવો યદુર્વેદ સામવેદ. ।' ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ સર્વ મહાન પરમાત્માના એક નિઃશ્વાસરૂપ છે; અર્થાત્ પરમાત્માના સ્વરૂપથી જ ઉચ્ચારાયેલા છે, માટે તેમાના એક પણ વ્યક્ષરને અપ્રમાણરૂપ માની શકાય તેમ નથી.

છે અને સર્વ આરભોથી મુક્ત છે, તે પરમાત્માને વેદોની અદર વિષમ વચનો બોલવાનું શુ પ્રયોજન હોય ? (અર્થાત્ વેદવચનમા વિષમ વિવક્ષાનો સભવ જ નથી.)^{૧૧}

કપિલે કહ્યું હું વેદોની નિંદા કરતો નથી, તેમ વેદોને વિષમ પણ કહેતો નથી, પરંતુ એમ સાલજ્યુ છે કે, પ્રત્યેક આશ્રમવાસીઓના કર્મો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, છતાં તેઓનું પ્રયોજન એક જ હોય છે.^{૧૨} જેમ કે સન્યાસી, વાનપ્રસ્થ, ગૃહસ્થ અને બ્રહ્મચારી એ ચારે આશ્રમવાસીઓ પરમ પદને પામે જ છે.^{૧૩} વળી આ ચાર આશ્રમો પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારા ચાર સનાતન માર્ગો છે, પરંતુ એ માર્ગોમા કયો માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે અને કયો માર્ગ કનિષ્ઠ છે, તેમ જ કયો માર્ગ બળવાન છે અને કયો માર્ગ નિર્બળ છે, એ તેઓના ફળ ઉપરથી કહેવામા આવ્યું છે.^{૧૪}

(સારાંશ કે, ફળ તરફ દૃષ્ટિ કરીને જ આ ચાર માર્ગમા ભેદ કહેવામા આવ્યો છે,) એમ જાણીને સ્વર્ગાદિક ફળ આપનારા સર્વ યજ્ઞાદિ કર્મો કરવા, આવો વેદોક્ત કર્મકાંડનો મત છે ત્યારે બીજી તરફ એક પ્રમાણભૂત શ્રુતિ એમ પણ કહે છે કે, કોઈ જાતના કર્મોનો આરભ જ કરવો નહિ,^{૧૫} કારણ કે કર્મોનો ત્યાગ કરવામા લેશમાત્ર દોષનો સભવ નથી અને કર્મોનો આરભ કરવામા તો ઘણું દોષો સમાયતા છે. આવા પ્રકારના જે શાસ્ત્રવચનો છે, તેમા કયું વચન બળવાન છે અને કયું વચન નિર્બળ છે, એ જાણવું મહાકઠિન છે, છતાં અહિં સા સિવાયનું બીજું કોઈ પણ હિંસાશાસ્ત્ર છે જેનું ફળ આગમ શાસ્ત્ર સિવાય પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનથી તે જોયું હોય તે તું મને કહે.^{૧૬-૧૭*}

+ જેમ કે સન્યાસી મોક્ષમાપ્નોતિ બ્રહ્મલોક વતી તથા। સ્વલોકમુષ્ટિગ્રેક ચ ગૃહસ્થવ્રજાચરિણી॥

સન્યાસી મોક્ષને પામે છે વાનપ્રસ્થ બ્રહ્મલોકને પામે છે, ગૃહસ્થ સ્વર્ગલોકને પામે છે અને બ્રહ્મચારી ઋષિલોકને પામે છે આ ઉપરથી કહી શકાય છે કે, સન્યાસ, વાનપ્રસ્થ ગૃહસ્થ અને બ્રહ્મચર્ય આ ચારે આશ્રમોમા પૂર્વ પૂર્વનો આશ્રમ બળવાન છે અને ઉત્તર ઉત્તરનો આશ્રમ નિર્બળ છે

* આ શ્લોકનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે ટીકા

સ્ક્રુમરશિમચ્ચે કહ્યું. આપણે સાલજીએ છીએ કે, 'સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખનારાએ યજ્ઞ કરવો' આણુ એક વેદવચન છે અને તેમા પ્રથમ સ્વર્ગરૂપ

કાર નીલકંઠ લખે છે કે હિંસાધર્મના સ્વર્ગાદિ ફળને વેદમા તથા શાસ્ત્રમા વર્ણવેલું હોવાથી જ આપણે જાણી શકીએ છીએ, પરંતુ તેને પ્રત્યક્ષ જોવાનો બાંને કોઈ પણ ઉપાય નથી અને યોગધર્મના ફળને તો આપણે પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ છીએ જેમ કે આપણને એ કશું છે કે, યોગી પુરુષોને સકલપ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ દર રહસી ડરતુને પણ જોઈ શકે છે અને મનના જેવા વેગ કરીને ગમે તે સ્થળે જઈ શકે છે વળી અનુમાનથી પણ યોગધર્મના ફળને જાણી શકાય છે જેમ કે દોરડીમા સર્પનું ભાન મિથ્યાજ્ઞાનથી થાય છે, તેમ જગતમા આત્માને જે બંધન થાય છે તે પણ કેવળ મિથ્યાજ્ઞાનનું જ કારણ છે, એમ ભગવતી શ્રુતિ પણ કહે છે, માટે માત્ર અજ્ઞાનનો નાશ કરાવી જ બંધનની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે જેમ દોરડીમા જાતિથી દેખાયેલા સપથી ભય પામેલા પુરુષને હજારોવાર ગગાનદીમા સ્નાન કરાવે તોપણ દોરડીનું ખરું જ્ઞાન થયા વિના તેના ભયની નિવૃત્તિ થતી નથી, તેમ આત્મજ્ઞાન સ પાદન કયાં વિના હજારો યજ્ઞો કરવામા આવે, તોપણ સસારમંથનથી છૂટી શકાતું નથી આવા આશયથી મુક્તિમા કહ્યું કે કે,

'મિથલે હૃદયમધિશ્લિષ્યતે સર્વસંસારા।
ક્ષીયતે વાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દ્રષ્ટે પરાયરે॥

પરમાત્માનો જ્યારે સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે હૃદયની અજ્ઞાનમયિ તૂટી જાય છે, સર્વ સંસારોનો નાશ થઈ જાય છે અને સર્વ કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે' આ રીતે યોગધર્મનું ફળ પ્રત્યક્ષ અનુમાન તથા શાસ્ત્રથી જેમ જાણી શકાય છે, તેમ યજ્ઞાદિ ધર્મકર્મનું ફળ કેવળ શાસ્ત્ર વિના પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનથી જાણી શકાતું નથી આ ઉપરથી ત્યાગવિધિમા અને કર્મવિધિમા બળવાન કોણુ છે તથા નિર્બળ કોણુ છે, એ વાતને સંકેતપૂર્વક જાણી શકાય છે અર્થાત્ કર્મવિધિમા કરતા ત્યાગ વિધિ જ અત્યંત બળવાન છે કારણ સ્ક્રુમરશિમને કહે છે કે, વેદમા કોઈ કોઈ સ્થળે ત્યાગધર્મના કરતા ગૃહસ્થ ધર્મની અતિશય પ્રશંસા કરી ઠ, તેનો મુખ્ય દંદર એ જ છે કે, તે નિમિત્તે અધિજ્ઞાની બ્રહ્મા વચ્ચે થાય પણ વારતવિક રીતે તે અધિજ્ઞાનને ઉત્તમ ફળ આપનાર હિંસાજ્ઞાનથી, છતાં તે કલા સિવાયનું પ્રત્યક્ષ ફળ આપનાર હિંસાજ્ઞાન તારા જાણવામા હોય ને નં કં

ફળની કલ્પના કર્યા પછી જ યજ્ઞવિધિના આરંભ કરવામા આવે છે.^{૧૮} વળી વેદમાં કહ્યું છે, કે ઝકરો, ઘોડો, ઘેટો, ગાય, પક્ષીઓ અને આમ્ય તથા જગદ્વી ઔપધિઓ એ સર્વ પ્રાણુતું અન્ન છે.^{૧૯} પ્રત્યેક પ્રાણીને નિત્ય પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે અન્નભક્ષણની આવશ્યકતા રહે છે અને શ્રુતિ પણ કહે છે કે, પશુઓ તથા ધાન્ય યજ્ઞનું અંગ છે.^{૨૦*} વળી આ પશુઓને તથા ધાન્યને પ્રજાપતિએ યજ્ઞને માટે જ ઉત્પન્ન કર્યા છે અને તે પ્રભુએ જ યજ્ઞ કરીને દેવોનું પૂજન કર્યું હતું.^{૨૧} વેદવેત્તાઓ કહે છે કે, (ગાય, ઝકરો, મનુષ્ય, ઘોડો, ઘેટું, ઝમ્ચર અને ગધેડો આ) સાત આમ્યપશુઓના તથા (સિંહ, વ્યાઘ્ર, વરાહ, પાડો, હાથી, રીછ અને વાનર આ) સાત આરણ્યક પશુઓનો યજ્ઞનિમિત્તે ઉપયોગ થઈ શકે છે અને તેમા પૂર્વ પૂર્વનું પશુ ઉત્તરોત્તર પશુના કરતા ઉત્તમ ગણાય છે, એટલું જ નહિ પણ પુરુષ જેવા ઉત્તમ પ્રાણીના પણ યજ્ઞોમાં પશુ તરીકે વિનિયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને આ સમગ્ર જગતનો કેવળ યજ્ઞોને માટે જ ઉપયોગ છે, એમ વેદો કહે છે.^{૨૨} વળી પૂર્વકાળના અતિ પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ પણ શાસ્ત્રમાં તે પ્રમાણે આજ્ઞા કરી છે, માટે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કયો વિદ્વાન પુરુષ યજ્ઞ કરવા તત્પર ન થાય? (અર્થાત્ સર્વ દેઈએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે યજ્ઞ કરવા જ જોઈએ.)^{૨૩} જગતનાં સર્વ પશુઓ, મનુષ્યો, વૃક્ષો અને ઔપધિઓ સ્વર્ગ મેળવવાની જ ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ યજ્ઞ વિના તેઓને સ્વર્ગ મળી શકતું નથી જ.^{૨૪} ઔપધિઓ, પશુઓ, વૃક્ષો, લતાઓ, ઘી, દૂધ, દહીં, ળવિપ, પૃથ્વી, દિશાઓ, શ્રદ્ધા, કાળ, ઝગવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, યજ્ઞમાન અને ગૃહપતિ નામનો અગ્નિ આ સત્તર પદાર્થો યજ્ઞનાં અંગ ગણાય છે અને યજ્ઞ લોકરચિતિતું મૂળ કારણ

છે, એમ શ્રુતિ કહે છે. વળી ઘી, દૂધ, દહીં, છાણુ આમિક્ષા (દહીંમિશ્ર દૂધ), આમડું, વાળ, શીંગડું અને ખરી આ સર્વ પદાર્થો પૂરા પાડીને ગાય જ યજ્ઞ પ્રત્યે (ઉપયોગી) સંભવે છે. (માટે ગાયને યજ્ઞનું મુખ્ય અંગ માનવામા આવ્યું છે.) આ રીતે પૂર્વે કહેલા એક એક પદાર્થ અથવા જગતમાં જે જે પદાર્થો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે સર્વથી યજ્ઞનું વિધાન થઈ શકે છે.^{૨૫-૨૮} યજ્ઞ કરનારા યજ્ઞમાનો પૂર્વોક્ત સર્વ પદાર્થોને એકત્ર કરીને તેમ જ જેઓને દક્ષિણા આપી છે, તેવા પ્રાદ્યણોને જ એકકા કરીને યજ્ઞકર્મ આરંભે છે અને પૂર્ણ પણ કરે છે.^{૨૯} શ્રુતિમાં સત્ય જ કહ્યું છે કે, જગતમા સર્વ પદાર્થોને કેવળ યજ્ઞનિમિત્તે જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા છે અને અતિ પુરાણકાળના સર્વ મનુષ્યો એ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરતા જ હતા.^{૩૦} જે પુરુષ યજ્ઞના ફળા રાખતો નથી અને 'યજ્ઞ કરવો એ મારો ધર્મ છે' એમ સમજીને યજ્ઞકર્મ કરે છે તે પુરુષ હિંસા કરે છે છતાં હિંસા કરતો નથી, આરંભ કરે છે છતાં આરંભ કરતો નથી અને દ્રોહ કરે છે છતાં દ્રોહકર્તા ગણાતો નથી. (કારણ કે તે પુરુષનાં સર્વ કર્મો કેવળ નિષ્કામ યુદ્ધિથી જ નિષ્પન્ન થયેલાં હોય છે.)^{૩૧} ઔપધિ વગેરે પૂર્વોક્ત યજ્ઞનાં અંગો અને યજ્ઞસ્તંભ આદિ અલૌકિક ઉપકરણો (ઉપાંગો) યજ્ઞક્રિયામાં વિધિપૂર્વક જો યોજાયેલા હોય છે, તો પોતપોતાના કાર્યમાં તેઓ પરસ્પરને ઉપકારકર્તા થઈ પડે છે.^{૩૨} જેમાં કેવળ વેદોનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ વેદાનુકૂળ ક્રિયાકલાપતું જેમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે ધર્મશાસ્ત્ર ઋષિઓની સંપ્રદાયપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયું છે, એમ હું માનું છું અને પ્રાદ્યણુગ્રંથને વિચાર કરીને વિદ્વાનો પણ તેમ જ માને છે.^{૩૩} યજ્ઞની ઉત્પત્તિ વેદરૂપ પ્રાદ્યણુ ગ્રંથમાથી થઈ છે અને તેને અર્પણ કરનારા પણ પ્રાદ્યણુગ્રંથ જ છે સમગ્ર જગત યજ્ઞને અનુસરીને જ ચાલી રહ્યું છે અને યજ્ઞ સર્વ જગતને અનુસરી રહ્યો છે.^{૩૪} ઝંકાર એ વેદોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, (માટે યજ્ઞાદિ સર્વ ક્રિયાઓને ઝંકારના ઉચ્ચારણ પૂર્વક જ કરવી જોઈએ.) વળી વેદો, સિદ્ધો અને મોટા મોટા ઋષિઓ કહે છે કે, નમસ્કાર, સ્વાહાકાર, સ્વધાકાર અને વષટ્કારનો પોતાની શક્તિ

* આ સ્લોકનો આશય એ છે કે, જે જેનું અન્ન છે, તેનું તેણે ભક્ષણ કરવું જ જોઈએ. એ નાથ પ્રમાણુ પશુ આદિ ભક્ષણ કરવામા હોય નથી, તો પછી યજ્ઞ નિમિત્તે વધ કરવામાં હોય કેમ હોઈ શકે?

* સ્થૂમરસિમ એમ જ સિદ્ધ કરવા માગે છે કે, ઓતકર્મની અંદર કરવામા આવતી હિંસા તે હિંસા ગણાતી નથી.

અનુસાર પ્રયોગ કરનારા પુરુષને ત્રણે લોકમાં પર-
લોકનો ભય રહેતો નથી. ૩૫૩* જે પુરુષની અંદર
જ્ઞાનવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને વિધિપૂર્વક ઉચ્ચા-
રાયેલા ‘હાયિંહલુ’ વગેરે સ્તોત્રોનો નિવાસ છે, તે
પુરુષ જ ખરો બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. ૩૭ હે બ્રાહ્મણ!
* અશિનું આધાન કરવાથી, સોમયજ્ઞ પૂર્ણ કરવાથી
અને તે સિવાયના બીજા મોટા મોટા યજ્ઞો કરવાથી
પુરુષને જે ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ્ઞાન અને અશ્વિ-
યુક્ત થયેલા તમે યોતે બલો જ છો; ૩૮ માટે હે
બ્રહ્મન ! કેઈ જાતનો વિચાર કર્યા વિના પ્રત્યેક પુરુષે
યજ્ઞ કરવા જોઈએ અને બીજાઓ પાસે કરાવવા
પણ જોઈએ; કારણ કે વિધિપૂર્વક યજ્ઞ કરનારા પુરુષ-
ને મરણ પછી સ્વર્ગલોકરૂપી મહાન ક્ષણ પ્રાપ્ત
થાય છે; ૩૯ પરંતુ જે પુરુષો યજ્ઞ કરતા નથી,
તેઓને આ લોકમાં કે પરલોકમાં કંઈ ક્ષણ મળતું
નથી. એ વાત નિશ્ચય છે અને જે પુરુષ વેદમાં
કહેલા અર્થવાદ વચ્ચેને સારી રીતે જાણે છે, તે
પુરુષને કર્મમાર્ગ તથા જ્ઞાનમાર્ગ બન્ને પ્રમાણ-
ભૂત હોય છે. ૪૦+

હતિ શ્રીમદ્વાસતમાં શાંતિપર્વોત્તર્ગત મોક્ષધર્મનુશાસન-
પર્વમાં ‘કપિલગીતા—કાલુ શ્રેષ્ઠ : ગૃહસ્થધર્મ’ કે યોગ-
ધર્મ’ નામનો અધ્યાય ૨૬૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬૯ મો

કપિલગીતા (ચાલુ)—યોગધર્મ શ્રેષ્ઠ છે

॥ કવિલ ઉવાચ ॥

एतावदनुपश्यन्ति यतयो यांति मार्गमाः ।

नैषां सर्वेषु लोकेषु कश्चिदस्ति व्यतिक्रमः ॥૧॥

કપિલે કહ્યું : યતનિયમાદિ નિયમોમાં નિષ્ઠા
રાખનારા યોગીઓ આત્મસ્વરૂપને પામે છે અને

* અશિનું આધાન કરવાથી અર્થાત્ અગ્નિહોત્રકર્મનો
સ્વીકાર કરવાથી મનુષ્ય આ લોકમાં જ દેવભાવને પામી
શકે છે. વિધિપૂર્વક સોમયાગ કરવાથી સ્વર્ગનું અધિપતિ-
પણ મેળવી શકાય છે અને તે સિવાયના બીજા મોટા
મોટા યજ્ઞો કરવાથી સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરી શકાય છે.

+ લક્ષ્યમાં રાખતું કે, સ્વપ્રરશ્મિનો મત સિદ્ધાંત-
દષ્ટિએ નથી, પણ પૂર્વપક્ષની દષ્ટિએ જ છે. આવો પૂર્વ-
પક્ષ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ જ છે કે, અતે કપિલના
સ્વમુખથી જ યોગધર્મની શ્રેષ્ઠતા સ્વપ્રરશ્મિને જાણી છે.

પ્રથમથી જ આત્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં સ્થિતિ કરનારા
તેઓ આ દરમ્યાન બ્રહ્માંડને કર્મના ક્ષણરૂપે જ
જુએ છે; એટલું જ નહિ પણ તેના યોગી પુરુષોના
સંકલ્પો દોઈ પણ લોકમાં મિથ્યા થતા નથી. ૧
સુખદુઃખાદિ દ્રંદોનો ત્યાગ કરનારા, કેઈ પણ
પ્રાણીને નમસ્કાર નહિ કરનારા, આશાના બધનથી
મુક્ત થયેલા, સ્વાભાવથી જ શુદ્ધ અને સર્વ આગ-
તુક દોષોથી રહિત થયેલા જ્ઞાની પુરુષો સર્વ પાપોથી
મુક્ત થઈને જગતમાં વિચર્યા કરે છે. ૨ વળી જે
પુરુષો મોક્ષ, કર્મનો ત્યાગ અને આત્મજ્ઞાન એ
ત્રણનો જ નિશ્ચય કરી બેઠા છે, બ્રહ્મમાં જ નિષ્ઠા
રાખનારા છે, કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ બની ગયેલા છે,
બ્રહ્મમાં જ ચિત્તનો લય કરનારા છે અને શોકનો
તથા મોહનો ત્યાગ કરનારા છે, તે પુરુષોને નિત્ય
સિદ્ધલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને આવી પરમ ગતિ
પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે પુરુષોને ગૃહસ્થધર્મનું આચરણ
કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? ૩-૩૪

સ્વપ્રરશ્મિએ કહ્યું : તમે કહ્યું તે પ્રમાણે સુખ-
દુઃખાદિ દ્રંદોથી રહિત થવું વગેરેને જ ઉત્તમ જ્ઞાન-
નિષ્ઠા કહેવામાં આવે છે અને એ સ્થિતિને જ પરમ
સદ્ગતિરૂપ માનવામાં આવે છે, પણ ગૃહસ્થોનો
આશ્રય કર્યા વિના એ જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થતી નથી
અને ગૃહસ્થાશ્રમ વિના બીજા કોઈ આશ્રમ તે
જ્ઞાનનિષ્ઠા આપવા સમર્થ પણ નથી. (અર્થાત્ તમે
કહેલી જ્ઞાનનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરાવનારો જે ગૃહસ્થ-
ાશ્રમ જ છે, તો પછી તે આશ્રમને બીજા આશ્રમોના
કરતાં શ્રેષ્ઠ કેમ ન કહેવાય ?) ૪ જેમ સર્વ પ્રાણીઓ
પોતાની માતાનો આશ્રય કરીને છવે છે, તેમ
બીજા આશ્રમો ગૃહસ્થાશ્રમનો આશ્રય કરીને જ
નહી શકે છે. ૫ ગૃહસ્થ જ યજ્ઞયાગ કરી શકે છે,
ગૃહસ્થ જ તપશ્ચર્યા કરી શકે છે અને સુખાર્થી
પુરુષ સુખ મેળવવા માટે જે જે ધર્મનું સેવન કરે
છે, તે સર્વનું મૂળ ગૃહસ્થાશ્રમ જ છે. ૬ પ્રાણને
ધારણ કરનારા સર્વ મનુષ્યો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને

÷ અર્થાત્ રાત્રિધિરાત્રનું પદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જીવ
માગવાની કાલુ ઇચ્છા કરે ! ગૃહસ્થધર્મનું સેવન કરવા-
થી પ્રાપ્ત થનારા સ્વર્ગાદિ લોકો નાશવંત હોઈને તુચ્છ
છે અને જ્ઞાન દ્વારા પ્રાપ્ત થનારી પરમ ગતિ અવિનાશી
હોઈને સર્વોત્તમ છે.

પ્રજનને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી તેઓ સુખી થાય છે; પરંતુ બીજા આશ્રમેમાં પ્રજનનું ઉત્પાદન કોઈ રીતે થઈ શકતું નથી, (તો પછી તેઓ સુખી કેવી રીતે થાય?)^{૧૮} વળી ઘાસ, ધાન્ય અને પરંતોમાં ઉત્પન્ન થનારી સોમલતા વગેરે ઔષધિઓ કેવળ ગૃહસ્થાશ્રમને લીધે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રાણીઓનાં પ્રાણુ ધાન્યાદિ ઔષધિરૂપ જ છે, તેમ જ એ પ્રાણુથી રહિત એવા એક પણ પદાર્થ જગતમાં નોવામાં આવતો નથી;^{૧૯} તો પછી ‘ગૃહસ્થાશ્રમથી મોક્ષની સિદ્ધિ નથી’ એવી કયા પુરુષની વાણી સત્ય થઈ શકે તેમ છે? માત્ર જેઓનામાં શ્રદ્ધા નથી, હડાપણુ નથી, સૂક્ષ્મદષ્ટિ નથી અને પ્રતિષ્ઠા નથી, તેવા આળસુ અને મૂર્ખા પુરુષોએ જ પોતાનાં જાતિ કર્મ કરવામાં કંટાળી જઈને સંતાપને લીધે સંન્યાસ-ધર્મમાં શાંતિશુભની રિયતિ જોયેલી છે. (અર્થાત્ સંન્યાસ જ શાંતિશુભનું વિકારરથાન છે, એમ મૂર્ખ પુરુષોએ માન્ય છે. વસ્તુતઃ ગૃહસ્થાશ્રમ જ શ્રમ શુભનું નિધાન છે.)^{૨૦} ત્રણે લોકના હેતુરૂપ એવી આ સનાતન મર્યાદા કદપ્ સુધી અચળ રહેનારી છે, કે જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય આદિ છ શુભોવાળો વેદવેત્તા પુરુષ જન્મથી આરંભીને જ પૂજ્ય છે?^{૨૧} બ્રાહ્મણ આદિ ત્રણે વર્ણોમાં ગર્ભોધાનના પ્રથમ સમયથી આરંભીને વૈદિક મંત્રોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, (કારણ કે ગર્ભોધાનાદિ સર્વ સંસ્કારો વેદના મંત્રો-આરંભપૂર્વક જ તેઓને કરવાના હોય છે.) તેમ જ સ્વર્ગોદિ પારલૌકિક સાધન સિદ્ધ કરવાના સમયે અને વૃદ્ધિ આદિ આ લોકનાં સાધનો સિદ્ધ કરવા માટે પણ વેદના મંત્રોની જ આવશ્યકતા રહે છે.^{૨૨} તેમ જ મરણ પામેલાં મનુષ્યોનો દાહ કરવો હોય ત્યારે, દેહની પુનઃ પ્રાપ્તિ કરવી હોય ત્યારે, શ્રાદ્ધાદિ

તર્પણક્રિયા કરવાની હોય ત્યારે સુપાત્રને લોત્તન આપવું હોય, ત્યારે ગાયોનું તથા પશુઓનું દાન કરવું હોય ત્યારે અને પિંડને જળની અંદર ડુળાડવાના હોય ત્યારે વેદના મંત્રોની અવશ્ય જરૂર પડે છે.^{૨૩} વળી અર્ચિષ્મત્ ધાર્ષ્ણ્ય અને કન્યાદ વગેરે પિતૃઓ પણ મંત્રપૂર્વક કરવામાં આવેલી પ્રેતક્રિયાઓનો જ સ્વીકાર કરે છે; માટે સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રત્યેક ક્રમોની સિદ્ધિમાં મંત્રો જ કારણભૂત છે.^{૨૪} આ રીતે વેદો પોકારી પોકારીને કહે છે, તો પછી કર્મ કયાં વિના મોક્ષ કેવો થઈ શકે તેમ છે? કારણ કે જન્મની સાથે જ મનુષ્યો દેવ, પિતૃ અને ઋષિઓના ઋણથી બંધાયેલા હોય છે.^{૨૫} (માટે હું તો એમ જ માનું છું, કે) લક્ષ્મી વિનાના આળસુ પંડિતોએ ઉપર ઉપરથી સત્ય દેખાતા, પરંતુ વાસ્તવિક અસત્ય એવા આ સંન્યાસ-ધર્મને જગતમાં આહુ કર્યો છે કે, જે ધર્મને વેદ-વચનના અજ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થયેલો માની શકાય છે.^{૨૬} જે બ્રાહ્મણ વેદશાસ્ત્રને અનુસરીને યજ્ઞયાગ જ કર્યો કરે છે, તેને પાપોનું આકર્ષણ થતું નથી. ઉપરાંત તે બ્રાહ્મણ યજ્ઞોના પ્રભાવને લીધે, યજ્ઞમાં વિનિયોગ કરેલાં પશુઓની સાથે સ્વર્ગલોકમાં જાય છે. આ રીતે યજ્ઞકર્તા યજ્ઞમાન, પશુ આદિને પણ સ્વર્ગોદિકથી તૃપ્ત કરીને પોતે પણ તૃપ્ત થાય છે.^{૨૭} પુરુષ વેદોનું અપમાન કરીને, શકતા કરીને કે કપટ કરીને પરબ્રહ્મને પામી શકતો નથી; પરંતુ વેદમાં શ્રદ્ધા રાખીને વેદોક્ત કર્મ કરવાથી જ પરબ્રહ્મને પામી શકે છે.^{૨૮}

કપિલે કહ્યું : (હું પોતે કબૂલ કરું છું કે,) બુદ્ધિમાન પુરુષે (ચિત્તશુદ્ધિ સંપાદન કરવા માટે) દર્શપૌર્ણમાસ, અશ્વિહોત્ર અને ચાતુર્માસ્ય આદિ (અહિંસક) કર્મો અવશ્ય કરવાં; કારણ કે તેવાં કર્મો

÷ વેદમાં કહ્યું છે કે, ‘માદ્ગન્ધર્વિમર્શિંગમણ્ણવે મદ્ગન્ધર્વેન કવિમ્યો રસેન દેવેમ્યઃ પ્રવ્રવા મિતુન્દઃ।’ બ્રાહ્મણ એટલે કે ત્રણે વર્ણના વેતાધિકારી મનુષ્યો, જન્મ-સમયે જ ત્રણે ઋણને સાથે લઈને જન્મે છે; તેમાંના ઋણિઋણમાંથી મદ્ગન્ધર્વપૂર્વક વેતાપવન કરીને મુક્ત થવાય છે, દેવના ઋણમાંથી યજ્ઞ કરીને મુક્ત થવાય છે અને પિતૃઓના ઋણમાંથી પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન કરીને મુક્ત થવાય છે.

* ‘શાનો પ્રાક્તાદુતિઃ ગમ્યગાત્રિયમુપતિષ્ઠતે।

ગાત્રિયાગ્રાવને વૃષ્ટિદેશનં તતઃ પ્રજા||

અગ્નિમાં વિધિપૂર્વક દોગેલી આદુતિ સૂર્યને મળે છે, સૂર્ય વરસાદ વરસાવે છે, વરસાદથી અન્ન નીપજે છે અને અન્નથી પ્રાણીઓ જીવી શકે છે.’ આ રૂપિત-વચન પ્રમાણે એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, જગતની ઉત્પત્તિ આદિનું મૂળ કારણ ગૃહસ્થાશ્રમ જ છે.

× સ્મરણમાં શાખું કે, સ્મરણમિત્તનાં સર્વ વચનો પૂર્વપક્ષનાં જ છે.

કરવાથી સનાતન ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૨૦} (પરંતુ તું કહે છે કે, સંન્યાસધર્મને તો આણસુ પુરુષોએ જ ચાલુ કર્યો છે, એ વાતને હું કબૂલ કરતો નથી; કેમ કે) સંન્યાસધર્મનો સ્વીકાર કરી સર્વ આરંભોનો ત્યાગ કરનારા પુરુષો જ અત્યંત ધૈર્યવાળા ગણાય છે (કારણ કે તેવા પુરુષોએ જ વૈરાગ્યના બળથી કામવાસનાઓને છૂતી લીધી હોય છે.) અને તેથી જ તેઓ પવિત્ર હોય છે, પરબ્રહ્મને જાણનારા હોય છે અને અમૃતપદની ઇચ્છા રાખનારા તે સંન્યાસીઓ પરબ્રહ્મને સાક્ષાત્કાર કરીને જ દેવોને, ઋષિઓને તથા પિતૃઓને તૃપ્ત કરે છે.^{૨૧} જે પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓને આત્મા થઈ ગયો છે, સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્મારૂપે જોઈ રહ્યો છે અને સર્વ શુભેશ્વરી રહિત થયો છે, તે પુરુષના માર્ગના સંબંધમાં (મરણ પછીની ગતિના સંબંધમાં) જુદા જુદા શુભોની ઇચ્છા રાખનારા દેવો પણ મોહવશ થઈ જાય છે.^{૨૨} સર્વના આત્મા અને નિર્ગુણ એવા પણ પરમાત્માને મુમુક્ષુ પુરુષ શુરના ઉપદેશ દ્વારા વિરાટ, સૂત્રાત્મા, અંતર્યામી અને શુદ્ધ આવા ચાર સ્વરૂપે જાણે છે; (અર્થાત્ અવસ્થાના ભેદને લીધે પરમાત્મા નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે અને સગુણ સ્વરૂપ પણ છે, એમ જાણે છે.) કારણ કે આત્મા બાહ્ય, વાણી, ઉદર અને ઉપસ્થ એ ચાર દ્વારોથી જાણે દંકાયો હોય તેવો લાગે છે અને દેહ, દંડ્રિય, મન તથા બુદ્ધિ એ ચાર મુખોથી લોગોને લોગવતો હોય તેવો જણાય છે. (માટે જ તેનું સૌપાધિક સ્વરૂપ

શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યું છે.) બાહ્ય, વાણી, ઉદર અને ઉપસ્થ (જનનેન્દ્રિય) આ ચારને લીધે દેવોની પણ જ્ઞાનશક્તિ દંકાઈ જાય છે, માટે પુરુષે એ ચારે દ્વારોનું નિયમન કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.^{૨૩} જેમ કે બુદ્ધિમાન પુરુષે પાસાઓથી જીભ પર ખેલવો નહિ, ચોરી કરીને પારકું દ્રવ્ય લેવું નહિ, વર્ણસંકર પુરુષને યસ કરાવવો નહિ અને ક્રોધાયમાન થઈને ક્રોધને પ્રહાર કરવો નહિ, જેથી હાથપગનું સારી રીતે નિયમન થઈ શકે છે.^{૨૪} ક્રોધને ગળેા ભાંડવી નહિ, મિથ્યા ભાષણ કરવું નહિ, ચાડીચુગલી કરવી નહિ, પારકી કૂથલી કરવી નહિ, સત્યત્રતનું પાલન કરવું, જોઈતું જ ખોલવું અને પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો, જેથી વાણીનું સારી રીતે નિયમન થઈ શકે છે.^{૨૫} કેવળ ઉપવાસો જ કરવા નહિ, તેમ હૃદ ઉપરાંત લોજન કરવું નહિ, ક્રોધ પદાર્થમાં લોલુપતા રાખવી નહિ, સત્પુરુષોનો સમાગમ કરવો અને જેટલાથી શરીરનું ધારણ થઈ શકે, તેટલો જ આહાર લેવો, જેથી ઉદરરૂપી દારનું નિયમન થઈ શકે છે.^{૨૬} હે વીર ! જેની સાથે લગ્નસંબંધ થયો હોય, તે સિવાયની બીજી સ્ત્રી સાથે વિહાર કરવો નહિ, ઋતુકાળ સિવાય પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ સંલોગ કરવો નહિ અને અંતઃકરણપૂર્વક પરસ્ત્રીગમનનો ત્યાગ કરવો, જેથી ઉપસ્થ દારનું નિયમન થઈ શકે છે.^{૨૭} આ રીતે ઉપસ્થ, ઉદર, બાહ્ય અને ચોથી વાણી આ ચારે દ્વારોને નિયમમાં રાખનારા પુરુષને તપ, યજ્ઞ વગેરે કંઈ પણ કરવાની જરૂર નથી; પરંતુ જે પુરુષે એ દ્વારોને નિયમમાં રાખ્યાં નથી, તેનાં સર્વ પુણ્યકર્મો નિષ્ફળ થાય છે. તેને તપશ્ચર્યાથી, યજ્ઞથી કે આત્મજ્ઞાનથી પણ શું ફળ મળી શકે છે ? (કાંઈ જ નહિ.)^{૨૮-૨૯} જે પુરુષ ઉત્તરીય વસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કરી દે છે, (અર્થાત્ કેવળ લંગોટભાર જ રહે છે) બિછાનું બિછાવ્યા વિના જ પૃથ્વી પર શયન કરે છે, સૂતી વખતે પોતાના બાહુનું જ ઓશીરું બનાવે છે અને શમશુભને ધારણ કરે છે, તે પુરુષને દેવો પ્રાદક્ષણ કરે છે.^{૩૦} મનનશીલ એવો જે પુરુષ સુખદુઃખાદિ દંડરૂપી ઉપવનમાં પોતે એકલો જ રમણ કરે છે અને બીજાઓનાં સુખદુઃખનો પોતે વિચાર કરતો નથી, તે પુરુષને દેવો પ્રાદક્ષણ કરે છે.^{૩૧} જે પુરુષને પ્રકૃતિ એટલે પરબ્રહ્મનું તથા વિકૃતિ એટલે

+ કપિલ કહે છે કે, ચિત્તશુદ્ધિ સંપાદન કરવા માટે વેદોક્ત અહિંસક કર્મો કરવાં, પણ હિંસક કર્મો કરવાં નહિ; કેમ કે અહિંસક કર્મોનું સેવન કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ ઉપરાંત સનાતન ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

* શ્રુતિ પણ કહે છે કે, 'ક્ષણમેકં કનુશતસ્ય ચતુઃસત્ત્વા યત્કલ્પં તદવાપોતિ।' એક ક્ષણવાર પણ પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરનારો પુરુષ ૧૭૪ યજ્ઞનાં ફળને સંપાદન કરે છે.

x કારણ કે 'ન તત્ત્વ પ્રાણા ઉત્ક્રામંત્યત્રૈવ સમવતીયંતે।' બ્રહ્મવેતા પુરુષના પ્રાણ સ્વર્ગોદિ ઝિધ્વલોકમાં ગતિ કરતા નથી; પરંતુ પરબ્રહ્મમાં જ લય પામી જાય છે. આ કૃતિવચન પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષની બ્રહ્મ સિવાય કોઈ ગતિ જ નથી. એટલા જ માટે આ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, જ્ઞાની પુરુષોની ગતિના સંબંધમાં દેવો પણ મોહાધીન બની જાય છે.

સર્વ દેવ પદાર્થોત્તુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું છે, તેમ જ પ્રાણીમાત્રની ગતિને જેણે જાણી લીધી છે, તે પુરુષ-ને દેવો બ્રાહ્મણ કહે છે.^{૩૨} તેમ જ જેના તરફથી પ્રાણીમાત્રને અલય મળેલું છે, જેને પ્રાણીમાત્ર તરફથી અમય પ્રાપ્ત થયું છે અને જે સર્વ ભૂતોના આત્મા-રૂપ થયેલો છે, તે પુરુષને દેવો બ્રાહ્મણ કહે છે.^{૩૩} જે પુરુષોએ દાન, યજ્ઞ આદિ ક્રિયાઓના ફળરૂપ ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી નથી, તે પુરુષો પૂર્વોક્ત બ્રહ્મભાવને જાણી શકતા નથી, અને જ્યાં સુધી તેવા બ્રહ્મભાવનું જ્ઞાન થયું નથી, ત્યાં સુધી તેઓ બીજાં સર્વ ફળોને પસંદ કરે છે.^{૩૪} નિષ્કામ યોગધર્મરૂપી સદાચારોને આશ્રય કરીને, આશ્રમોમાં કહેલાં કર્મો અને વેદાંતશ્રવણ આદિ આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવનારું તપ મનુષ્યોના સંસારમૂલક અજ્ઞાનનો મૂલતઃ ઉચ્છેદ કરી નાખે છે. આ અનાદિકાળોને સદાચાર સુસુષ્ઠુઓએ સદાકાળ સેવાવયોગ્ય છે, પ્રત્યેક ધર્મોમાં સૂત્રરૂપે વર્ણવેલો છે, વ્યભિચારરહિત ફળને આપનારો છે, પ્રમાદનો ત્યાગ કરાવનારો છે, આપદધર્મથી રહિત છે અને કામાદિક સર્વ દોષોથી સુક્ત કરાવનારો છે; છતાં જે પુરુષો તે સદાચારનું ભવેશ પણ પાલન કરી શકતા નથી, તે પુરુષો યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપી યોગિક કર્મો કે જેઓ પ્રત્યક્ષ ફળને આપનારાં છે, પરમ ઐશ્વર્યવાળાં છે અને અવિનાશી છે, તેઓને પણ નિષ્ફળ અને નિરુપયોગી માને છે.^{૩૫-૩૭} સત્વાદિક શુભોના કાર્યભૂત યજ્ઞાદિ કર્મોનું રહસ્ય અત્યંત દુર્વિજેય છે, જે કદાચ તેનું રહસ્ય જાણવામાં આવે, તોપણ તેનું આચરણ કરવું એ મહાદુષ્કર છે અને કદાચ તેને આચરણમાં મૂકવામાં આવે, તોપણ તેનું ફળ અંતે નાશવંત જ છે, એમ જુ તું જાણે જ છે.^{૩૮}

× અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિ સંપાદન કર્યા વિના જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતી નથી અને જ્યાં સુધી જ્ઞાન થયું ન હોય, ત્યાં સુધી સ્વર્ગોદિ તુલ્ય ફળની મનુષ્યને અભિસાધા રહે છે.

• આ ત્રણ શ્લોકો અત્યંત દૃઢ છે, જેથી નીલકંઠની રીકાને અનુસરીને જ તેઓનો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.

+ અર્થાત્ વગાદિ કર્મોનાં ફળને નાશવંત જાણીને તારે અવિનાશી જ્ઞાનનિશાનો જ આશ્રય કરવો.

સ્થૂમરશિમએ કહ્યું: હે ભગવન્! કર્મો કરવાં અને કર્મોનો ત્યાગ કરવો એ બંને માર્ગોનું વેદમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, માટે પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા બે પક્ષોનો ઉપદેશ આપનાર વેદ જે રીતે પ્રમાણભૂત થાય અને કર્મોનો ત્યાગ તથા કર્મોનો સ્વીકાર એ બંને જે રીતે સફળ થાય; તે પ્રમાણે તેઓ બંનેનું તત્ત્વ મને કહો.^{૩૯}

કપિએ કહ્યું: બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગરૂપ યોગની અંદર સ્થિતિ કરીને તમે પોતે જ દેહની છત્રંત દશામાં પ્રત્યક્ષ પરીક્ષા કરી લો કે, તમે કર્મો પુરુષો કર્મ કરી કરીને જે વિષયની ઇચ્છા રાખો છો, તે સુખાદિકના અનુભવનું સ્વરૂપ આ જગતમાં જ કેવા પ્રકારનું છે?^{૪૦}

સ્થૂમરશિમએ કહ્યું: હે બ્રહ્મન્! હું સ્થૂમરશિમ નામનો એક બ્રાહ્મણ છું, મને યોગધર્મ જાણવાની ઇચ્છા થઈ, તેથી આ ગાયના ચરીરમાં હું દાખલ થયો છું. હું તમને જે કંઈ પ્રશ્ન પૂછું છું, તે કેવળ સરળતાથી અને શ્રેય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી જ પૂછું છું, નહિ કે મારો પક્ષ સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી અથવા તમારી સામે વાદવિવાદ કરવાની ઇચ્છાથી હું તમને પૂછું છું!^{૪૧} હે ભગવન્! મને એક ભયંકર સંશય ઉત્પન્ન થયો છે, તેનું તમે નિરાકરણ કરો. તમે યોગધર્મરૂપ સન્માર્ગમાં રહીને આ જગતની પ્રત્યેક વસ્તુને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકો છો; માટે હું તમને પૂછું છું કે, જેની તમે ઉપાસના કરો છો, તે અત્યંત પ્રત્યક્ષ એવી કંઈ વસ્તુ છે?^{૪૨} જે શાસ્ત્રોમાં કેવળ તકને જ પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું છે, તે સર્વ વેદવિરુદ્ધ શાસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને મેં આગમના અર્થને યથાર્થ રીતે જાણ્યો છે અને

× આ શ્લોકમાં સ્થૂમરશિમ એમ કહે છે કે, ‘કુર્વે શ્રેયં કર્મણિ જિજ્ઞાસિવેચ્છત્ સમાઃ’ કર્મો કરતાં કરતાં જ આ જગતમાં મો વર્ષ પર્વંત ઊભાની ઇચ્છા રાખતી અને ‘ત્યજતૈવ હિ તગ્ધેયં સ્વસ્તુ પ્રત્યક્ વરં વસ્તુ’-ત્યાગ કરનારો પુરુષ જ પરમાત્મસ્વરૂપને જાણી શકે છે અને ત્યાગ કરનારને જ પ્રત્યેક તરવરૂપ પરમપદનો સામ થાય છે. આ બંને ક્ષુતિચયનો કર્મનાં આચરણનું તથા ત્યાગનું સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે, માટે તેનું અહીં રહસ્ય થું, તે મને કહો.

÷ આર્ષોક, જૈન, બૌદ્ધ અને કાપાલિકનાં શાસ્ત્રોનો.

વેદનાં વચ્ચેનાં તથા વેદના અર્થનો નિર્ણય કરનારાં શાસ્ત્રોને જ હું આગમ તરીકે માનું છું.*૪૩ પ્રત્યેક મનુષ્યે આશ્રમધર્મોનું ઉદ્દલંઘન કર્યો વિના આગમનું સેવન કરવું જોઈએ કે, જેથી તે આગમ સિદ્ધિદાતા થઈ પડે ! આગમના નિશ્ચય ઉપરથી જાણી શકાય છે કે, દિવ્યલોગની પ્રાપ્તિ આદિ જે સિદ્ધિ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ રીતે જોવામાં આવે છે.*૪૪ જેમ એક નૌકા બીજી કોઈ નૌકાની સાથે બંધાયેલી હોવાથી પ્રવાહમાં તણાઈ જઈને અંદર બેસનારા મનુષ્યને કેવી રીતે તારી શકે ? તેમ કર્મરૂપી નૌકા પૂર્વજન્મની કર્મવાસનારૂપી બીજી નૌકા સાથે બંધાયેલી હોવાથી સંસારપ્રવાહમાં આડીઅવળી તણાયા કરે છે, જેથી એ કર્મનૌકામાં ઝેડેલા અમને કુપુલિ-ઓને તે કેવી રીતે તારશે ? (અર્થાત્ કર્મો કરવામાં જ મગ્ન રહેલા અને જન્મ, જરા અને મૃત્યુ રૂપી સંસારપ્રવાહને તરી જવા માટે સર્વથા અસમર્થ જ છીએ.) માટે હે બ્રાહ્મણ ! હું તમારે શરણે આવ્યો છું, તમારો શિષ્ય છું અને અધિકારી પણ છું, તો હે ભગવન ! તમે મને ઉપદેશ આપો.*૪૫ આ જગતમાં જેણે સર્વનો ત્યાગ કર્યો હોય, નિત્ય સંતુષ્ટ રહેતો હોય, શોકથી રહિત હોય, ભયથી મુક્ત હોય, કોઈ પણ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા ન કરતો હોય, સર્વ પ્રકારના સંગથી વિમુખ થયેલો હોય અને સર્વ પ્રકારે કર્મોથી રહિત થયેલો હોય, તેવો એક પણ પુરુષ અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી.*૪૬ અરે ! તમે પોતે પણ અમારી પેઠે કોઈ સમયે હૃષ્ટમાં આવી જાઓ છો અને કોઈ સમયે વળી શોક કરો છો, તેમ જ સર્વ પ્રાણીઓની પેઠે તમારામાં પણ ઇદ્રિયોના વિષયો સમાન રીતે જ રહેલા છે.*૪૭ વળી ચારે વણો તથા ચારે આશ્રમો જેઓ પોતપોતાની પ્રવૃત્તિઓમાં કેવળ એક સુખ મેળવવાની જ ઇચ્છા

* સ્થૂમરરૂપ એમ કહેવા માગે છે કે, વેદનાં વચ્ચેનાં તથા વેદના અર્થનો નિર્ણય કરનારાં પૂર્વજીમાંસા, ઉત્તરજીમાંસા, સાંખ્ય અને પાતંજલ યોગ આ ચાર શાસ્ત્રોને ' આગમ ' એવું નામ આપી શકાય છે; કારણ કે તે ચારે શાસ્ત્રોમાં કેવળ વેદને જ પ્રમાણુભૂત ગણવામાં આવ્યો છે, પણ કોઈ જાતના અનુમાનને કે તર્કને પ્રમાણ તરીકે ગણવામાં આવ્યા નથી.

મ. શાં. ૩૭

રાજે છે, તેઓના સિદ્ધાંતમાં એવું તે કયું સુખ છે કે, જે સુખ કેવળ અવિનાશી છે, તે મને કહો.*૪૮

કપિલે કહ્યું : મનુષ્ય જે કોઈ શાસ્ત્રને (ભલે પછી તે વૈદિક હોય કે અવૈદિક હોય) કેવળ મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે જ જો આચરણમાં મૂકે છે, તો તે શાસ્ત્ર તેને અવશ્ય ફળદાતા થઈ પડે છે. તાત્પર્ય કે હરકોઈ પ્રવૃત્તિમાં રહીને અથવા હરકોઈ મતમાં રહીને શમદ્વાદિક આત્મસાધનોનું અનુધ્યાન કરવામાં આવે, તો મનુષ્યને સર્વ દોષથી રહિત એવા આત્મસ્વરૂપનો લાભ થાય જ છે.*૪૯ જે પુરુષ કેવળ જ્ઞાનને જ અનુસરે છે, તે પુરુષના સંસારનો શમદ્વાદિક સાધનોના અનુધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન અવશ્ય નાશ કરે છે; પરંતુ જ્ઞાનને અનુસર્યા વિના વૈદિક કર્મોની અંદર પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે, તો પણ તે પ્રવૃત્તિ પ્રબલ્યોને વિનાશકર્તા થઈ પડે છે. જોકે તમે બધા જ્ઞાની છો અને સર્વ પ્રકારે નિર્દોષ છો, એ વાત ખુદસી છે, તોપણ તમારામાં શમદ્વાદિકનો અભાવ હોવાને લીધે કોઈ એકાદ પુરુષ પણ દ્વૈતદર્શનરહિત એવું આત્મજ્ઞાન કદી પ્રાપ્ત કરી શકે છે ? (નહિ જ.) *૫૦*૫૧ કેટલાએક મૂર્ખ મનુષ્યો કે જેઓ રાગદ્વેષથી ઘેરાયેલા હોવાથી શાસ્ત્રના તાત્ત્વિક અર્થને નહિ સમજીને ત્યર્થ વાદ-વિવાદ કરવામાં જ બળવાન થાય છે અને અહંકારને વશ થઈ પડે છે.*૫૨ શાસ્ત્રોનું યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોવાને લીધે શમદ્વાદિક આત્મસાધનોનો ત્યાગ કરનારા અને બ્રહ્મના અસ્તિત્વનો અપલાપ (ઢાંક-પિછોડો) કરનારા તે શાસ્ત્રચોર પુરુષો દંભ તથા મોહને અધીન બની જઈને સર્વત્ર શુભોનો (ફળનો) અભાવ જ જુએ છે; પરંતુ જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય આદિ શુભોને પોતાનામાં સંપાદન કરીને બીજાઓને તેવા શુભવાન બનાવી શકતા નથી, જેથી તે તામસ ચરીરવાળા પુરુષોને અતે તમોશુભનું જ ચરણ લેવું પડે છે. (અર્થાત્ તેઓ અજ્ઞાનમાં જ ઘસડાયા કરે છે-જન્મમરણને પામ્યા કરે છે.) *૫૩*૫૪ જે પ્રાણી જે પ્રકૃતિનો હોય છે, તેને તે પ્રકૃતિને અધીન રહેવું જ પડે છે. તે જો તામસ પ્રકૃતિનો હોય છે, તો રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, દંભ, અસત્ય અને મદ વગેરે પ્રકૃતિજન્ય શુભો સંદાઠાળ તેને અનુસરતા જ રહે છે.*૫૫ આ પ્રમાણે વિચાર કરીને પરમ ગતિને

યવાની ઝંઝાવાળા અને ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ
કર્તા મયમ પાળવામા તત્પર રહેનારા યોગીપુરુષો
શુભઅશુભ સર્વ ક્રમોને ત્યાગ કરી દે છે. ૧૧

સ્થૂમરગ્મિએ ઠહુ. હે બ્રહ્મન! ઈર્મોને જ
સ્વીકાર કરવો, પણ સન્યાસ લેવો નહિ, એ સર્વ
વાતને શાસ્ત્રમા કદા પ્રમાણે જ મે તમને કહી છે,
કારણ કે શાસ્ત્રના અર્થને જાણ્યા વિના વાણીની
કદી પ્રવૃત્તિ જ થઈ શકતી નથી ૧૭ આ જગતમા જે
આચાર ન્યાયથી યુક્ત છે, તે સર્વને શાસ્ત્ર કહેવા
મા આવે છે અને જે આચાર અન્યાયથી યુક્ત
છે, તેને શાસ્ત્ર કહી શકાય નહિ, એમ શ્રુતિ કહે
છે ૧૮ વળી એવો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો છે કે,
જગતની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્ર વિના ઠઠી થઈ
શકતી નથી અને વેદથી વિરુદ્ધ એવું જે કઈ શાસ્ત્ર
વચન છે તે શાસ્ત્ર નથી, એમ શ્રુતિમા ઠહુ છે ૧૯
દેહલાએક પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માનનારા પુરુષો
શાસ્ત્રમા કહુ છે તેથી વિરુદ્ધ રીતે કેવળ આ
લોકને જ માને છે, (પણ સ્વર્ગોદિ પરલોકને માનતા
નથી) પરંતુ તેમ માનવામા શાસ્ત્રમા કહેવા દોષો
(કરેલા ક્રમોને નાશ અને નહિ કરેલા ક્રમોની
પ્રાપ્તિરૂપો દોષો) ઉપસ્થિત થાય છે, તે તરફ તેઓ
લક્ષ જ આપતા નથી અને તેને લીધે અમાગી
પેકે જ તેઓને શોક કરવો પડે છે, કારણ કે અમને
એમ જ દેખાય છે કે, સર્વ પ્રાણીઓને વિષે જેમ
ઇન્દ્રિયોના વિષયો રહેવા છે, તેમ તમારા જેવા
જ્ઞાની પુરુષોની અદર પણ તે વિષયો સમાન રીતે જ
રહેલા છે, (તો પછી પશુ, પામર અને પંડિતોમા
લેહ શો રહ્યો ?) ૨૦ તોપણ કેવળ એક સુખનું જ
અવલંબન કરનારા ચારે વર્ગો તથા આશ્રમોની
ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિના વિષયમા સર્વ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત
સ્વરૂપનો ઉપદેશ આપનારા અને ઊહાપોહ કરવા
મા કુશળ એવા તમે મારા ચિત્તને શાંત કર્યું
છે બાકી મારા જેવા પુરુષો તો અજ્ઞાન વડે નાશ
પામેલી યુદ્ધિવાળા જ હોય છે, તુરંત વિષયમા જ
યુદ્ધિને ગિર દરનારા હોય છે અને તમોજીવથી
વેરાયેલા હોય છે ૨૧૨૨ (જોકે તમે આ જ્ઞાન
નિષાન કયન કયું છે, તોપણ તેનું પાલન કરવું
મદાદુર છે, કાન્તુ દે) સર્વ પરિચયને ત્યાગ
કરીને જે પુરુષ એકલો રહે છે, નિત્ય સાવધાન

રહે છે, સર્વ પ્રકારે કૃતાર્થ થયો છે, મનને જન
નારો છે, તર્કવાદનો ત્યાગ કરનારો છે અને સર્વ લોક
પર વૈરાગ્યવૃત્તિને ધારણ કરનારો છે તે પુરુષ જ
માત્ર એક શરીરનો આશ્રય કરીને સર્વ દિશાઓમા
વિચરી શકે છે (અર્થાત્ સન્યાસી થઈ શકે છે)
અને તેવો પુરુષ જ વેદવાદનો આશ્રય કરીને 'મોક્ષ
છે' એમ કહી શકે છે, (અર્થાત્ સન્યાસ વિના
મોક્ષપ્રાપ્તિ હુદ્દા છે) ૨૩૨૪ પરંતુ કુટુંબનો
આશ્રય કરીને દાન, અધ્યયન, યજ્ઞ, પ્રજોત્પાદન
અને સરળતા વગેરે જે કઈ કર્મ કરવું પડે છે, તે
મહાકઠિન છે, છતાં પણ એ કર્મ કરીને કોઈ નો જો
મોક્ષ જ ન થાય તો તે કર્મને ધિષ્ઠાર છે, તેના
કર્તાને પણ ધિષ્ઠાર છે અને આ પરિશ્રમ પણ કેવળ
વ્યર્થ જ થાય છે ૨૪૨૫ (આ રીતે કર્મકાંડની
વ્યર્થતા સિદ્ધ થાય છે અને બીજી તરફ) તેનો જો
અસ્વીકાર કરવામા આવે છે, તો નારિતકપણ પ્રાપ્ત
થાય છે, માટે હે ભગવન! ઈર્મકાંડની અનતતા
સાક્ષળવાની અને ઉલટ ઇચ્છા છે, તો હે બ્રહ્મન!
તેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ તમે મને કહો. હું તમારે
શરણે આવ્યો છું, માટે મને ઉપદેશ આપો મોક્ષ
માર્ગને તમે જે પ્રમાણે જાણો છો, તે પ્રમાણે જ મને
તમારી પાસેથી જાણવાની ઇચ્છા છે ૨૭ ૨૮

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્ગ મોક્ષધર્માનુશાસન
પર્વમા 'કપિલગીતા-યોગધર્મ' શ્રેય છે નામનો
અધ્યાય ૨૬૯મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૭૦મો

કપિલગીતા (ચાલુ)-કર્મો જ્ઞાનનું અંગ છે

॥ કપિલ ક્વાચ ॥

વેદાઃ પ્રમાણં લોકાનાં ન વેદાઃ પ્રૃષ્ઠતઃ કૃતાઃ ।

દ્વે વ્રહ્મણી વેદિતવ્યે શબ્દનદા પર ચ યત્ ॥૧॥

કપિલે કહ્યું. સર્વ લોકોને વેદ પ્રમાણુપૂત જ
હોય છે વેદોને કોઈએ અપ્રમાણુ તરીકે માન્યા જ
નથી મનુષ્યમાત્રે જ બ્રહ્મનું જ્ઞાન અવશ્ય મેળવવું
જોઈએ, એક શબ્દબ્રહ્મ (વેદ)નું જ્ઞાન અને બીજું
પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન હરકોઈ પુરુષ જ્યારે શબ્દબ્રહ્મની
અદર કુશળ થાય છે, ત્યારે જ પરબ્રહ્મને પામી શકે
છે * વેદમા કહેવા ગર્ભાધાન સંસ્કારની વિધિ પ્રમાણે

• અર્થાત્ પરલગ્નની દરમિયાન રાખનારા પ્રયત્ન પુર
પ્રથમ વેદોનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ

પુરુષ સ્ત્રી વિષે ગર્ભ ઉત્પન્ન કરે છે, તે ગર્ભના શરીર ને અત્યંત સંસ્કારી કરે છે અને એ રીતે સંસ્કારી કરેલા શરીરવાળો પ્રાણી પ્રજાવિધાનું પાત્ર બને છે. હવે કર્મનું ક્ષણ કે જેને મોક્ષ મેળવવામા ઉપ યોગી ગણવામા આવે છે, તે ચિત્તશુદ્ધિ છે. આ ચિત્તશુદ્ધિરૂપી ક્ષણ સર્વ જગતમા પ્રત્યક્ષ છે, તોપણ તે વિષે હું તને કહું છું, તેનો તું બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરી લેજે.^{૧-૩} જેમ સ્વર્ગલોક વેદ દ્વારા બાણી શકાય છે, તેમ ચિત્તશુદ્ધિ વેદ દ્વારા બાણી શકાતી નથી, અથવા એકાદી દત્તકથાની પેઠે લોકવાર્તા ઉપરથી બાણી શકાતી નથી, પરંતુ લોકની સાક્ષીમાં પ્રત્યક્ષ રીતે કેવળ નિષ્કામ બુદ્ધિથી જે પુરુષો યજ્ઞયાગાદિ કર્મ કરે છે, તેઓને તે પ્રાપ્ત થાય છે અને તેઓને જ તે બાણીવામા આવે છે^૪ જે પુરુષોને ચિત્તશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેઓનું સામાન્ય લક્ષણ એ જ હોઈ શકે કે, તે પુરુષો ધનનો સંગ્રહ કરવાની ઇચ્છા રાખતા નથી, લોભથી રહિત હોય છે અને રાગ તથા દ્રેષનો ત્યાગ કરનારા હોય છે. પોતાની પાસે જે ધન હોય તેનો ઉત્તમ માર્ગ એ જ છે કે, સુપાત્ર મનુષ્યોને તેનું દાન કરી દેવું.^૫ જે પુરુષો પાપકર્મોના કદી આશ્રય કરતા નથી, અશ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરવામા તત્પર રહે છે, મ્હાનસિક સકલ્પોને સિદ્ધ કરી શકે છે, નિવિધિય એવા પ્રદાને જ પ્રાપ્ત કરવાનો જેઓનો નિશ્ચય હોય છે, ક્રોધ, અસૂયા, અહંકાર અને મત્સરનો ત્યાગ કરનાર હોય છે, શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનરૂપ જ્ઞાન મેળવવાના ઉપાયોમાં જેઓની નિષ્ઠા હોય છે, જન્મ, કર્મ અને વિદ્યા એ ત્રણે પદાર્થો જેઓના શુદ્ધ હોય છે અને પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવામાં જેઓ તત્પર રહે છે, તે પુરુષોને જ દાન આપવામા સુપાત્ર બાણીવા.^{૬-૭} પૂર્વે જનકાદિક અનેક ગુણઓ અને યાજ્ઞવલ્ક્યાદિક અનેક પ્રાણીઓ ગૃહસ્થાશ્રમી જ રહ્યા હતા અને પોતપોતાના કર્મો કરવામા વિધિપૂર્વક આદરભાવ રાખતા હતા. (જેથી તેઓ ચિત્તશુદ્ધિ સંપાદન કરીને મોક્ષપદને પામ્યા છે.)^૮ વળી તે મહાપુરુષો પ્રાણીમાત્ર પર સમદષ્ટિ રાખનારા હતા, સરળતાને ધારણ કરનારા હતા, નિત્ય સંતુષ્ટ રહેતા હતા, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવામા જ નિશ્ચયવાળા હતા, સત્યસકલ્પાદિક ક્ષણે પ્રત્યક્ષ જોનારા હતા, પવિત્ર હતા, નિરુપાધિક પ્રજા ઉપર

શ્રદ્ધા રાખનારા હતા, યજ્ઞાદિ દ્વારા પ્રથમ ચિત્ત શુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરનારા હતા, યથાવત્ રીતે મનોનું પાલન કરનારા હતા અને સકલસમયે તથા વિષમ પ્રસંગે પણ અવિચ્છિન્ન રીતે ધર્મનું આચરણ કરતા હતા.^{૯-૧૦} પૂર્વકાળના એ મહાપુરુષો નિરંતર અવિચ્છિન્ન રીતે ધર્મોચરણ કરતા હતા, જેથી તેઓને સુખ જ મળતું હતું અને કદી પ્રાપ્તશિત્ત કરવું પડતું ન હતું.^{૧૧} વળી તેઓ સત્યધર્મનો આશ્રય કરીને અત્યંત દુરાધર્મી મનાયા હતા, પોતાની બુદ્ધિ ઉપર આધાર નહિ રાખીને શાસ્ત્રને જ અનુસરતા હતા અને તેઓના ધર્મોચરણમા અંત સુધી કદી છળ કપટ ન હતું.^{૧૨} તે કાળના મનુષ્યો ધર્મકાર્યના અનેક માર્ગો હોવા છતાં સૌનાથી ઉત્તમ માર્ગનું જ આચરણ કરતા હતા, તેથી તેઓને કદી પ્રાપ્તશિત્ત કરવાનું ન હતું,^{૧૩} કારણ કે વેદમાં કહ્યું છે કે, ધર્મના મુખ્ય વિધિનું આચરણ કરનારા પુરુષોને કદી પ્રાપ્તશિત્ત કરવું પડતું નથી, પરંતુ જે પુરુષ શાસ્ત્રના મુખ્ય ધર્મનું આચરણ કરવાને અશક્ત હોય છે, તે પુરુષને જ પ્રાપ્તશિત્ત કરવું પડે છે,^{૧૪} તેમ જ પુરાણકાળના અનેક પ્રાણીઓ પણ યજ્ઞ વિધિનો યથાવિધિ નિર્વાહ કરતા હતા, વેદાભ્યાસ કરીને જ ઉત્તમ ગણાતા હતા, આરિન્દ્રશીવ હતા, યશસ્વી હતા, પ્રતિદિન યજ્ઞ કરીને પરમાત્માનું યજ્ઞન કરતા હતા, યજ્ઞના ક્ષણની ઇચ્છારૂપી બંધનથી રહિત હતા, જ્ઞાનસંપન્ન હતા, તેઓના યજ્ઞો, વેદાધ્યયન અને કર્મો શાસ્ત્રને અનુસરીને જ થતા હતા, તેઓનું શાસ્ત્રાધ્યયન પણ સમયાનુસાર જ હતું અને તેઓના સકલ્પો પણ શાસ્ત્રક્રમને અનુસરતા જ હતા. વળી તે પ્રાણીઓ કામ તથા ક્રોધનો ત્યાગ કરનારા હતા, મહાકર્તિન આચારનું તથા કર્મનું સેવન કરનારા હતા, પોતાના કર્મોને લીધે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થયા હતા, સ્વાભાવિક રીતે જ પવિત્ર હતા, સરળ સ્વભાવના હતા, શમશુભનો જ નિરંતર આશ્રય કરનારા હતા, પોતાના કર્મો કરવામા તત્પર રહેતા હતા અને તેઓના સર્વ કર્મો કેવળ પ્રજા-પંથ જ હતા, એમ અમે પુરાણી શ્રુતિ માહત્તી છે. વળી પોતાનાં કર્તવ્યકર્મોથી પરિપૂર્ણ થયેલા અને કર્તિન આચારનું તથા કર્તિન કર્મોનું સેવન કરનારા તે ઉદાર મનના પ્રાણીઓની તપશ્ચર્યા અસારમૂલક

ધાર અવિદ્યાને નિવૃત્ત કરનાર થતી હતી. આ રીતે એ પ્રાચીનકાળના બ્રાહ્મણોનો સદાચાર આશ્રયકારક હતો, પુરાણ હતો, સુસુષ્તુએ અવશ્ય સેવવા યોગ્ય હતો, આપદ્ધર્મથી ભિન્ન હતો, પ્રમાદથી સુક્ત રાખનારો હતો, સર્વ વર્ણોમાં પળાતો હતો, કામ-ક્રોધાદિકનો પરાજય કરનારો હતો અને અપૂજ્યનું પૂજન તથા પૂજ્યનું અપૂજન ઇત્યાદિ વ્યભિચારથી રક્ષિત હતો; પરંતુ કાળગતિના ફેરફારને લીધે મનુષ્યો ન્યારે દુર્બળ થવા લાગ્યા અને તે સૂક્ષ્મ સદાચારધર્મને આચરણમાં મૂકવા માટે લેશ માત્ર પણ મમર્થ થવા લાગ્યા, ત્યારે તે દુર્બળ મનુષ્યોએ પ્રાચીનકાળના સદાચારરૂપ તે એક જ આશ્રમના (બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એવા) ચાર વિભાગ* પાડ્યા, એમ બ્રાહ્મણો કહે છે.^{૧૫-૨૨} કેટલાએક મતપુરોએ એ સદાચારનો પ્રથમથી જ વિધિપૂર્વક સ્વીકાર કરીને (અર્થાત્ સંન્યાસધર્મનો સ્વીકાર કરીને) પરમ ગતિને પામે છે, કેટલાએક પુરુષો અસુક કાળ પર્યંત ગૃહમાં રહ્યા પછી ગૃહમાંથી બહાર નીકળી પડીને વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરે છે અને તે દ્વારા પરમ ગતિને પામે છે, કેટલાએક પુરુષો છેક અંત સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રહે છે અને ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મોનું ભરાબર પાલન કરીને પરમ ગતિને પામે છે; તેમ જ કેટલાએક પુરુષો જીવન પર્યંત બ્રહ્મચારી રહીને પરમ ગતિને પામે છે. આ રીતે સદાચારનું પાલન કરીને પૂર્વકાળના અનેક દિગ્ગતિઓ ઉત્તમ ગતિને પામ્યા છે કે, જેઓ હજી સુધી પણ નદાન અને તારાગણરૂપે આકાશમંડળમાં દેખાય છે.^{૨૨૩૨૪} વેદમાં કહ્યું છે કે, સંતોષ અથવા

* જેમ કે અભિચારીઓ પોતાના માનસિક વાનિચારને અટકાવવા અસમર્થ થયા, ત્યારે તેઓએ ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો. ત્યાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં યજ્ઞાદિ કર્મો કરતાં કરતાં માનસિક દોષો માધારખ રીતે પકવ થવા, એટલે તેઓએ વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો. પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થતાં માનસિક દોષો ચારી રીતે પરિપકવ થયા, એટલે તેઓએ સંન્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો.

× કહેવાનું તાર્કિક એ છે કે, ચારેય આશ્રમવાળીઓ પૂર્વોક્ત સદાચારધર્મનું પાલન કરીને મોક્ષને પામી શકે છે.

વૈરાગ્યને લીધે બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થયેલા અને અગસ્ય, વસિષ્ઠાદિક બ્રાહ્મણો તારાગણરૂપે થઈને હજી સુધી પણ પોતપોતાનાં સ્થાનોમા નક્ષત્રોની પેઠે પ્રકાશી રહ્યા છે.^{૨૫} આવા મહાપુરુષોને કદાચ પુનઃ સંસારમાં આવવું પડે છે, તોપણ તેઓને (બીજા સામાન્ય પુરુષોની પેઠે) ભિન્ન ભિન્ન કર્મયોગિઓથી ઉત્પન્ન થનારાં દુઃખોનો સંસર્ગ થતો નથી. (માત્ર જેમ એક ઘરમાંથી બીજા ઘરમાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર પ્રવેશ કરવામાં આવે છે, તેમ તેઓ પણ પોતાની ઇચ્છાનુસાર જુદા જુદા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે.)^{૨૬} એ જ પ્રમાણે જે પુરુષ સદાચારપૂર્વક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીને દૈનિક નિશ્ચયપૂર્વક શુરોની સેવા કર્યો કરે છે અને નિત્ય યોગપરાયણ રહે છે, તે પુરુષ જ ખરેખર બ્રહ્મવેત્તા હોઈને બ્રાહ્મણ કહેવાય છે, બીજા તો કેવળ નામધારી બ્રાહ્મણ* છે.^{૨૭} આ ઉપરથી એમ જ જણાય છે કે, શુભ કે અશુભ કર્મ જ પુરુષની યોગ્યતા કે અયોગ્યતાનું મૂળ કારણ છે. આ રીતે (નિષ્કામ કર્મોની પરંપરાને લીધે) જેઓના સાગાદિક દોષો પરિપકવ થયેલા છે, તેવા પુરુષોને (ત્વંપદાર્થના સાક્ષાત્કારથી) ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મભાવ વડે તથા (તત્ત્વમસિ એ વાક્યના અર્થજ્ઞાનરૂપે) શાસ્ત્ર વડે સર્વ જગત કેવળ બ્રહ્મરૂપ જ દેખાય છે આવી સનાતન શ્રુતિ અમે સાંભળી છે. વળી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરનારા અને પવિત્ર એવા મોક્ષાભિલાષી પુરુષોને પરમાત્માનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે (શમ, દમ, ઉપરમ, તિતિશ્ચ, શ્રદ્ધા અને સમાધિરૂપે) જે ધર્મનો આશ્રય કરવો પડે છે, તે જ ધર્મ સર્વ વર્ણોશ્રમીઓ માટે પણ સામાન્ય જ ગણાય છે; અર્થાત્ શમદમ્ભાદિક આત્મવિપયક ધર્મનું પ્રત્યેક વર્ણોશ્રમીએ સામાન્ય રીતે આચરણ કરવાનું છે, તોપણ જે પુરુષોનું ચિત્ત શુદ્ધ થયેલું છે અને જેઓના મનને નિરોધ થયો છે, તેવા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષોને જ નિત્ય એવા તુરિય બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય

* ભગવાન મનુ પણ કહે છે કે,

‘યથા કાટમયો હૃત્વી યથાવર્તમયો મૂળ’।

તથા વિરોદ્ધનિવારણમ્ નામ વિવ્રિત્તિઃ।

કાટનો દાપી, ચામડાનો મૂળ અને વેદાખ્યવરદિન આત્મજ્ઞ એ ત્રણે કેવળ નામધારી જ છે.

છે;^{૨૨૮-૩૦} માટે સનાતન પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલો યતિધર્મ જ (સંન્યાસ જ) સર્વ ધર્મોના કરતાં આવશ્યક છે; કારણ કે તે ધર્મનું મૂળ સંતોષ છે, ત્યાગ તેનો આત્મા અથવા પ્રાણ છે અને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ તેનું ધ્યેય છે; એટલું જ નહિ પણ બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાનનું મૂળ અધિષ્ઠાન યતિધર્મ જ કહેવાય છે.^{૩૧} વળી એ ધર્મ બીજા આશ્રમોમાં રહી ને પણ મિશ્રભાવે આચરી શકાય છે અથવા સ્વતંત્ર રીતે એટલે બીજા આશ્રમોમાં રહ્યા વિના કેવળ સંન્યાસનો જ સ્વીકાર કરીને પણ આચરી શકાય છે; માટે મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષો પોતપોતાના વૈરાગ્યબળ પ્રમાણે તેનું ઉપાસન કરે છે અને એ પણ નિશ્ચય છે કે, એ ધર્મમાં આગળ વધનારા પ્રત્યેક પુરુષનું (ભક્તે પછી તે વશિકૃત હોય કે પારથી હોય, તોપણ) અવશ્ય કલ્યાણ થાય છે. માત્ર રાગાધીન થનારો દુર્બળ પુરુષ જ એ ધર્મમાં ખિન્ન થાય છે-આગળ વધી શકતો નથી; પરંતુ જે પુરુષ પવિત્ર (રાગદ્રેષથી મુક્ત) હોય છે અને બ્રહ્મપદની ઇચ્છા રાખનારો હોય છે, તે પુરુષ તો (એ ધર્મને આશ્રય કરીને) સંસારપાશથી છૂટી જાય છે.^{૩૨}

સ્થૂમરશિમ્બે પૂછ્યું : કેાઈ એક પુરુષ ગૃહ સ્થાશ્રમમાં રહીને પોતે સંપાદન કરેલા ધનથી લોગ લોગવે છે, દાન કરે છે, યજ્ઞ કરે છે અને અધ્યયન કરે છે; તેમ જ એક બીજો પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને કેવળ સંન્યાસધર્મનો જ આશ્રય કરે છે, તો આ બન્ને પુરુષમાંથી કયો પુરુષ મરણ પછી સ્વર્ગલોકમાં જઈ શકે છે, એ હું આપને પૂછું છું, માટે હે બ્રહ્મ! એ વિષયમાં જે યથાર્થ હોય તે મને કહો.^{૩૩/૩૪}

કપિલે કહ્યું : ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને ધનાદિ ક્રમે પરિચ્છે કરવો તે પણ ઉત્તમ છે અને મોક્ષરૂપ ફળને આપનારો પણ છે; છતાં સંન્યાસનો સ્વીકાર કરવાથી જે દરય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખને ગૃહસ્થાશ્રમીઓ પામી શક્યા નથી, એ વાત તું પોતે પણ જાણે જ છે.^{૩૫}

સ્થૂમરશિમ્બે પૂછ્યું : તમારા જેવા (સંન્યાસી)

× કહેવાનો આશય એ છે કે, સંન્યાસ લીધા વિના બ્રહ્મનું અપરોક્ષ દર્શન થઈ શકે છે, પણ પરોક્ષ દર્શન થઈ શકતું નથી; માટે સંન્યાસ જ ઉત્તમ છે.

પુરુષો જ્ઞાનમાં જ નિષ્ઠા રાખનારા હોય છે, છતાં તમે સર્વ આશ્રમોની નિષ્ઠામાં એકતા કેવી રીતે કહી શકો છો? (અર્થાત્ પ્રત્યેક આશ્રમમાં મોક્ષરૂપી એક જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ તમે શા ઉપરથી કહી શકો છો?) તમારા આ કથન ઉપરથી જ્ઞાન તથા કર્મની (ફલદંષ્ટિએ) એકતા છે કે મિત્રતા છે, એ કંઈ સમજાતું નથી; માટે હે ભગવન! જે સત્ય હોય તે મને યથાર્થ રીતે કહો.^{૩૬/૩૭}

કપિલે કહ્યું : સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ શરીરની માત્ર શુદ્ધિ કરવી, તે જ કર્મોનું પ્રયોજન છે અને જ્ઞાનનું પ્રયોજન તો પરમ ગતિ સંપાદન કરવી તે છે. (આ રીતે જ્ઞાન તથા કર્મમાં પરસ્પર મહાન વિલક્ષણતા રહેલી છે.) કર્મો દ્વારા રાગાદિક કષાયોનો સારી રીતે પરિપાક થાય અને તે પછી બ્રહ્માનંદનું જ શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાન બ્યારે સ્થિર થાય, ત્યારે આનંદ-શરય (દયા), ક્ષમા,^{૩૮} શાંતિ, અર્હિંસા, સત્ય, સરળતા, પ્રાણીમાત્રનો અદ્રોહ, નિરભિમાનીપણું, લજ્જા, સહનશીલતા અને સર્વ કર્મોથી ઉપરામ વગેરે આધ્યાત્મિક ગુણોની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને તે ગુણો દ્વારા પરબ્રહ્મને પામી શકાય છે.^{૩૯/૪૦} પ્રત્યેક વિદ્વાન પુરુષે પોતાના મનમાં નિશ્ચયપૂર્વક સમજાતું બેઈએ કે, વૈરાગ્ય આદિની ઉત્પત્તિ યથા પછી રાગાદિક કષાયોની જે પકવદશા સિદ્ધ થાય છે, તે જ કર્મોનું અંતિમ ફળ છે અને આ બધા માર્ગો બ્રહ્મપ્રાપ્તિને માટે જ ઉપયોગી હોઈને તે દ્વારા પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે.^{૪૦} વિદ્વાનો કહે છે કે, સર્વ પ્રકારે શાંતિગુણને ધારણ કરનારા, જ્ઞાનમાં જ નિષ્ઠા રાખનારા અને સંતોષી એવા પવિત્ર બ્રાહ્મણો જે ગતિને સંપાદન કરે છે, તેને જ ‘પરમ ગતિ’ કહેવામાં આવે છે.^{૪૧} જે પુરુષ વેદોત્તું, કર્મોત્તું તથા જ્ઞાનનું યથાર્થ સ્વરૂપ બનીને અર્હકારરહિત અવસ્થામાં રહે છે, તે પુરુષ જ ખરો વેદવેત્તા છે, તે સિવાય બીજો તો વાચુને લીધે શ્વાસોચ્છવાસ લેનારી ધમણના જેવો છે.^{૪૨} વેદવેત્તા પુરુષો સર્વ કંઈ જાણી શકે છે; કારણ કે વેદમાં સર્વનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે; એટલું જ નહિ પણ ભૂત, ભવિષ્ય તથા

× કેાઈના તરફથી પરાભવ અથવા તિરસ્કાર કરવામાં આવે, તોપણ ચિત્તમાં વિક્ષેપ ન થાય તે ક્ષમાગુણનું લક્ષણ છે.

વર્તમાન એ સર્વંતુ સ્વરૂપ વેદમા વર્ણવેલું છે. ૪૩ સર્વ શાસ્ત્રોમાં આવેા એક જ નિષ્કૃય કરવામા આવ્યો છે કે, આ દશ્યમાન જગત પ્રતીતિના સમયે છે અને પ્રતીતિના બાધસમયે નથી.* તેમ જ તત્ત્વવેત્તા જ્ઞાની પુરુષની દૃષ્ટિએ પણ દશ્યમાન આકાશાદિ પ્રપંચ સવિશેષ તથા નિર્વિશેષ લયસ્થાનરૂપ હોઈને સત્ છે અને અસત્ પણ છે ૪૪ આવા હેતુથી જ સર્વ વેદોની અંદર કહેવામા આવ્યું છે કે, ત્યાગ જ સર્વોપરિપૂર્ણતાનું લક્ષણ છે (અર્થાત્ ક્ષેત્ર, બાગ બગીચા, ગૃહ, પશુ, સ્ત્રી, પુત્ર, શરીર, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ તથા અહંકાર આ સર્વનો ત્યાગ કરીને કેવળ નિર્વિકટપ સમાધિમાજ ગ્થિર થવું, તે પરિપૂર્ણતાનું અથવા બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું લક્ષણ છે.) અને આ મોક્ષમાર્ગમા સ્થિતિ કરનારો પુરુષ (સમાધિરહિત અવસ્થામા પણ) નિત્ય સતોષને જ અનુસરે છે, અર્થાત્ બ્રહ્માનંદમા જ મગ્ન રહે છે, ૪૫ કેમ કે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ એ છે કે, તે અબાધિત સત્યસ્વરૂપ છે, સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, બાહ્યવા યોગ્ય છે, સર્વનો આત્મા છે, સ્થાવરજંગમ જગતરૂપ છે, કેવળ સુખરૂપ છે, કટ્યાણુરૂપ છે, સર્વના કરતા શ્રેષ્ઠ છે, ત્રણે કાળમા અપરિરોધ છે, અવ્યક્તસ્વરૂપ છે, સર્વંતુ ઉત્પત્તિકારણ છે અને સર્વંતુ લયસ્થાન છે. ૪૬ બુદ્ધિ રૂપી નેત્રવાળા પુરુષો ઇન્દ્રિયજનના સામર્થ્યરૂપ તેજ વડે, અપકાર કરનાર મનુષ્યો ઉપર પણ ક્રોધ નહિ કરવારૂપ ક્ષમા વડે અને નિષ્કામપણે સર્વ કર્તવ્યોથી ઉપરામ પામવારૂપ શાંતિ વડે હું અરહિત, કટ્યાણુ સ્વરૂપ, જગતના કારણ, નિત્ય એકરૂપ અને અવિનાશી એવા જે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, તે બ્રહ્મવેત્તાથી અભિન્ન પરબ્રહ્મને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪૭

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમા 'કપિલગીતા-કર્મો જ્ઞાનનુ અચ છે' નામનો અધ્યાય ૨૭૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૭૧ મો

કુંડધાર મેઘની કથા

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

ધર્મમર્થં ચ કામં ચ વેદાઃ શંસતિ ભારત ।

કસ્ય લામો વિશિષ્ટોઽત્ર તન્મે વ્રૂહિ પિતામહ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ભરતવંશી પિતામહ ! વેદોમા ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેની પ્રશંસા કરેલી છે, તોપણ એ ત્રણમાથી કેનો લાભ અતિ ઉત્તમ ગણાય છે, તે મને કહો. ૧

લીએ કહ્યું : આના સબધમા એક પુરાતન ઇતિહાસ હું તમને કહું છું, તેમાં પૂર્વે કુંડધાર નામના મેઘે પોતાના ભક્ત ઉપર પ્રીતિ દર્શાવીને જે ઉપકાર કર્યો હતો, તેનું વર્ણન કરેલું છે. ૨ પૂર્વે કોઈએક નિર્ધન બ્રાહ્મણે મનમા વિચાર કર્યો કે, 'ફળ મેળવવાની ઇચ્છાથી જ હું ધર્મચરણ કરીશ.' પરંતુ ધન વિના યજ્ઞાદિધર્મ થઈ શકતો નથી, આનું સમજીને તેણે ધન મેળવવાની ઇચ્છાથી સતત દારુણ તપશ્ચર્યા કરવા માડી. ૩ મનમા દૃઢ નિશ્ચય કરીને તે બ્રાહ્મણે ભક્તિપૂર્વક દેવોની પૂજા કરવા માડી, પરંતુ દેવોનું પૂજન કરવાથી તેને ધન મળ્યું નહિ. ૪ પછી તેને ચિંતા થવા લાગી કે, 'એવો તે કયો દેવ હશે કે, જે મારા પર સત્ત્વર પ્રસન્ન થાય ? મને લાગે છે કે, મનુષ્યોએ દેવોને જડ જેવા કરી નાખ્યા છે, પણ તેવો કોઈ દેવ હશે કે જેને મનુષ્યોએ જડ જેવો ન કરી નાખ્યો હોય ?' આ રીતે પોતાના સૌમ્ય મનથી તે વિચાર કરતો હતો, તેવામા દેવોના અનુચર કુંડધાર નામના મેઘને પોતાની સમીપ બિલેલો તેણે જોયો. ૫ મોટી મોટી બુલબુલોવાળા તે કુંડધારને સમીપ બિલેલો જોઈ તે બ્રાહ્મણને તેના પર ભક્તિ થઈ તેણે પોતાના મનમા જ કહ્યું કે, 'આ દેવ અવશ્ય મારું કટ્યાણુ કરશે, કેમ કે એનું સ્વરૂપ જ તેવું દેખાય છે. વળી આ દેવ, દેવની સમીપ રહે છે અને બીજા મનુષ્યોથી વીંટાયેલો પણ નથી. એ ઉપરથી મને જણાય છે કે, તે મને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપશે અને તે પણ સત્ત્વર આપશે.' ૬ આવો વિચાર કરીને તે બ્રાહ્મણ ભાતભાતના ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ અને વિવિધ પ્રકારનાં બલિદાનોથી કુંડધાર મેઘની પૂજા

* જેમ ગ્વપ્રાવસ્થાની સૃષ્ટિ ગ્રન્થકાળે છે અને રામના અલાંકારો-ગ્રન્થન અવસ્થામા નથી, તેમ આ દમ્યમાન સૃષ્ટિના સંનધમા પણ સમજવું, અર્થાત્ જ્ઞાની પુરુષોની દૃષ્ટિએ આ જગત દેખાય તોપણ માયાથી અનેતા નગરની પેરે અસત છે, પરંતુ અજ્ઞાની પુરુષોની દૃષ્ટિએ વજ્રના પાજરા પેઠે અત્યંત દૃઢ ને સત્ છે

કરવા લાગ્યો.^૯ પછી થોડા સમયમાં જ કુંડધાર મેઘ તે બ્રાહ્મણ ઉપર પ્રસન્ન થયો. તેણે તેના ઉપકારમાં પ્રવર્તાવનારી આવી વાણી કહી.^{૧૦} ‘બ્રાહ્મણત્વાને માટે, દારૂડિયાને માટે, ચોરી કરનારને માટે અને મતનો ભંગ કરનારને માટે શાસ્ત્રકારોએ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે, પણ કૃતદ્રોષી પુરુષને માટે કોઈ જાતનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું નથી.^{૧૧} આશાનો પુત્ર અધર્મ છે, અસૂયાનો પુત્ર ક્રોધ છે અને કપટનો પુત્ર દોષ છે; પણ કૃતદ્રોષીને તો કંઈ પ્રજા જ નથી.’^{૧૨} (આ પ્રમાણે કહીને તે કુંડધાર ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો.) તે પછી (રાત્રિના સમયે) તે બ્રાહ્મણ દર્ભની શુશ્રૂષા ઉપર જ્યારે સૂનો, ત્યારે સ્વપ્નમાં કુંડધારના તેજસ્વી (પ્રભાવથી) સર્વ ભૂતોનાં તેને દર્શન થયાં.^{૧૩} ભોગોથી રહિત એવો તે બ્રાહ્મણ શાંતિ, તપ અને ભક્તિથી શુદ્ધ અંતઃકરણનો હતો, તેથી રાત્રિના સમયે કુંડધાર ઉપરની ભક્તિનો ચમત્કાર તેના ભવામાં આવ્યો.^{૧૪} હે યુધિષ્ઠિર! સ્વપ્નમાં તેણે જોયું તો મહિષ્મદ્ર નામના એક મહાતેજસ્વી દેવ દેવતાઓની સભામાં બેઠો હતો અને તે મહાત્મા કૃષ્ણની યાચના કરનારા મનુષ્યોને દેવોની પાસે હાજર કરતો હતો.^{૧૫} દેવતાઓ પણ તે સભામાં હાજર કરાચલા મનુષ્યોને તેઓનાં શુભ કર્મ પ્રમાણે રાજ્ય અને ધન આપી રહ્યા હતા અને જેઓએ અશુભ કર્મ કર્યાં હતાં, તેઓની પાસેથી રાજ્ય તથા ધન ખૂંચવી લેતા હતા.^{૧૬} હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર રાજા! એ પ્રમાણે સભાનો કાર્યક્રમ ચાલી રહ્યો હતો, તેવામાં મહાતેજસ્વી કુંડધાર સર્વ યક્ષોના દેખતાં દેવો પાસે આવીને પૃથ્વી પર લાંબો થઈને પડ્યો; અર્ધોત્ દેવોને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા.^{૧૭} તે બેઈ અત્યંત ઉદાર મનવાળા મહિષ્મદ્ર દેવે પૃથ્વી પર પડેલા કુંડધારને દેવોની આજ્ઞાનુસાર આ પ્રમાણે કહ્યું: ‘હે કુંડધાર! તારી શી ઇચ્છા છે?’^{૧૮}

કુંડધારે કહ્યું: જો દેવતાઓ મારા પર પ્રસન્ન થયા હોય, તો મારા ભક્ત આ બ્રાહ્મણ ઉપર અનુગ્રહ કરવાની હું ઇચ્છા રાખું છું કે, જેથી તેના સુખનો ઉદય થાય.^{૧૯}

તે પછી મહિષ્મદ્ર દેવે દેવોની આજ્ઞા લઈને મહાતેજસ્વી કુંડધારને પુનઃ આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૦}

* અર્થાત્ કૃતદ્રોષીને જો મહાપાપી કોઈ પણ નથી.

મહિષ્મદ્ર બોલ્યો: હે કુંડધાર! ભિક્ષુ, ભિક્ષા થા. તારું કલ્યાણ થાઓ, તું કૃતદ્રુત્ય થઈને સુખી થા. તારા મિત્ર એ બ્રાહ્મણને જો ધનની ઇચ્છા હોય તો તેને ધન આપવામાં આવે અથવા દેવોની આજ્ઞા લઈને હું પોતે જ તે બ્રાહ્મણને જેટલું બેઈતું હશે તેટલું અખૂટ ધન આપવા તૈયાર છું.^{૨૧,૨૨}

હે યુધિષ્ઠિર! મહિષ્મદ્રનાં એ વાક્યો સાંભળીને કુંડધારે પોતાના મનમાં જ વિચાર કર્યો કે, ‘મનુષ્ય-જન્મ તો ચંચળ છે અને નાશવંત છે, માટે આ બ્રાહ્મણની પુદ્ધિ તપશ્ચર્યામાં જ સ્થિર થાય, એવું મારે માગવું જોઈએ.’ આવો વિચાર કરીને તેણે કહ્યું.^{૨૩}

કુંડધાર બોલ્યો: હે ધન આપનાર મહિષ્મદ્ર! આ બ્રાહ્મણને માટે હું ધનની યાચના કરતો નથી, પરંતુ આ મારા ભક્ત ઉપર કોઈ ભુલો જાતનો જ અનુગ્રહ કરવા માટે હું ઇચ્છું છું.^{૨૪} તમે મારા ભક્તને રત્નથી ભરેલી આખી પૃથ્વી અર્પણ કરી દો અથવા રત્નોના મોટા ઢગલા આપી દો, તોપણ તેને હું ઇષ્ટ ગણતો નથી. હું તો માત્ર એટલું જ ઇચ્છું છું કે, આ મારો ભક્ત ધાર્મિક બને.^{૨૫} તેની પુદ્ધિ નિત્ય ધર્મમાં જ રમણ કરે, ધર્મ ઉપર જ તે પોતાનું જીવન ગાળે અને ધર્મને જ સર્વના કરતાં તે ઉત્તમ માને, આવો અનુગ્રહ કરવાની જ મારી ઇચ્છા છે.^{૨૬}

મહિષ્મદ્રે કહ્યું: રાજ્ય તથા વિવિધ પ્રકારનાં સુખો સદાય ધર્મનાં જ કૃણ ગણાય છે; માટે એ બ્રાહ્મણ કાયાના કલેશોથી મુક્ત થઈને ધર્મનાં કૃણો જ ભલે ઉપલોગ કરે.^{૨૭}

ભીષ્મે કહ્યું: એ પ્રમાણે મહિષ્મદ્રે ઘણો ઘણો સમજાવ્યો, છતાં મહાયશસ્ત્રી કુંડધારે પુનઃ પુનઃ એની એ જ પ્રાર્થના કર્યા કરી કે, ‘એ બ્રાહ્મણ ધાર્મિક જ બને.’ પછી સર્વ દેવતાઓ તેના પર અત્યંત પ્રસન્ન થયા.^{૨૮}

મહિષ્મદ્ર પણ બોલી બોલ્યો: હે કુંડધાર! તારા ઉપર અને તે બ્રાહ્મણ ઉપર સર્વ દેવતાઓ અત્યંત પ્રસન્ન થયા છે, જેથી તેઓ વર્દાન આપે છે કે, એ બ્રાહ્મણ ઘણો જ ધર્માત્મા યશો અને ઐની પુદ્ધિ નિત્ય ધર્મમાં જ રમણ કરશે.^{૨૯}

ભીષ્મે કહ્યું: હે યુધિષ્ઠિર! એ પ્રમાણે પોતાના કાર્યમાં કૃતીભૂત થઈને મેઘ કુંડધાર

પ્રસન્ન થયો, કારણ કે તેણે પોતાના મનની ઇચ્છા પ્રમાણે બીજાં વરદાનો કરતા ઘણું જ શ્રેષ્ઠ વરદાન પોતાના ભક્ત માટે મેળવ્યું હતું.^{૩૦} પછી પેલા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણે (સ્વપ્રમાથી જાગત થઈને) પોતાની આત્મ્યાત્મ નાખવામા આવેલા સૂક્ષ્મ કાંટોલા વસ્ત્રો ત્યાં જોયા તે જોઈને તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો.^{૩૧} તેણે પોતાના મનમા જ કહ્યું કે, ‘મેં કરેલા આટલા બધા પુણ્યકર્મને પણ એ કુંડધારે જો જાણ્યા નથી, તો પછી બીજાં કયો દેવ હવે જાણવાનો છે? માટે ચાલ, (આ સર્વનો ત્યાગ કરીને) હું વનમા જ જઈ અને ત્યાં જઈને ધર્મમા જ જીવન ગાળવું, એ મારે માટે શ્રેષ્ઠ છે.’ આવો વિચાર કરીને તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ પરમ વરાગ્યને લીધે અને દેવતાઓની કૃપાને લીધે વનમા જ ચાલ્યો ગયો અને ત્યાં જઈને તેણે મહાન તપશ્ચર્યા કરવાનો આરંભ કર્યો^{૩૨૩૩} હે મહારાજ! એ બ્રાહ્મણની યુદ્ધિ ધર્મ કરવામા એટલી બધી દૃઢ થઈ કે, જેથી દેવતા અને અતિથિઓને અર્પણ કરતા અવશેષ રહેલા ફળમૂળનો જ તેણે આહાર કરવા માણ્યો.^{૩૪} પછી અનુક્રમે ફળમૂળના આહારનો પણ તેણે ત્યાગ કર્યો અને કેવળ પાંદડાનો જ આહાર કરવા માણ્યો. પછી તે પાંદડાના આહારનો પણ ત્યાગ કરી દઈને કેવળ જળનો જ આહાર કરવા માણ્યો અને પછી જળના આહારનો પણ ત્યાગ કરી દઈને તેણે અનેક વર્ષો પર્થ ત કેવળ વાણનો જ આહાર કર્યો કયો, છતાં એના પ્રાણનો ક્ષય થયો નહિ, એ વાત આશ્ચર્ય જેવી જ ગણાય.^{૩૫૩૬} ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધાને લીધે આવી ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરતા કરતા જ્યારે ઘણા સમય વીતી ગયો, ત્યારે તેને દિવ્ય દષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ^{૩૭} અને તે સમયે તેને આવી યુદ્ધિ પ્રકટ થઈ કે, ‘આ સમયે હું કોઈના પર જો પ્રસન્ન થાઉં, તો તેને જેટલું જોઈતું હોય તેટલું ધન આપી શકું છું’, કેમ કે મારી વાણી કદી મિથ્યા થાય જ નહિ.^{૩૮૩૯} પોતાનામા આવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત

થયેલું જોઈ તે બ્રાહ્મણનું મુખ હર્ષથી પ્રકુલ થઈ ગયું. તેણે ફરી પણ તપશ્ચર્યા કરવાનો આરંભ કર્યો અને પુનઃ પૂર્વના કરતા જ્યારે અધિક તપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે, ‘આ સમયે મારામા એટલું બધું સામર્થ્ય છે કે, કોઈના પર પ્રસન્ન થઈને તેને મોટું રાજ્ય આપી દઉં, તો તત્કાળ તે રાજ બની નાથ અને મારી વાણી મિથ્યા થાય જ નહિ.’^{૪૦૪૧} હે ભારત! તે બ્રાહ્મણ એ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો, તેવામા તેના તપના યોગથી અને તેના પરના સુદૃઢતાવથી આકર્ષાઈને મેઘ કુંડધારે તેને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધા.^{૪૨} હે રાજ! પેલો બ્રાહ્મણ પણ કુંડધારને જોતા જ તેની સામે ગયો અને મનમા આશ્ચર્ય પામીને વિધિપૂર્વક તેની પૂજા કરવા લાગ્યો.^{૪૩} તે સમયે કુંડધારે તેને આ પ્રમાણે કહ્યું: ‘હે બ્રાહ્મણ! તને દિવ્ય અંશ પ્રાપ્ત થયા છે, માટે તે દ્વારા આ સર્વ લોક તરફ દષ્ટિ કરીને પ્રથમ રાજાઓની ગતિને તું જોઈ લે.’^{૪૪} પછી તે બ્રાહ્મણે દૂર રહ્યા છતાં પણ પોતાની દિવ્યદષ્ટિના પ્રસાવથી સર્વ તરફ જોવા માંડ્યું, તો હજારો રાજાઓ નરકમાં દૂરેલા જોવામા આવ્યા.^{૪૫} કુંડધારે કહ્યું: ‘તેં ખરા ભાવપૂર્વક મારું પૂજન કર્યું છે, છતાં (આ રાજાઓની જેઠે) અતે તારે હું બોલવાનું પડે, તો પછી મેં તારું શુ પ્રિય કર્યું અને તારા પર કયો અનુગ્રહ કર્યો? (અર્થાત્ તને રાજ્ય કે ધન આપીને મેં તારો અનુગ્રહ કર્યો હોત, તોપણ તે ન કર્યો જોવા જ ગણાત, કેમ કે તે અનુગ્રહથી અતે તારે હું બોલવાનું પડત.) જો, જો, તું ફરી પણ લોકો તરફ દષ્ટિ કર, કે જેથી તને જણાશે કે, આ જગતમા મનુષ્ય વિષયભોગ માટે કેમ ઇચ્છા કરતો હશે? કારણ કે સ્વર્ગના દ્વાર તો મનુષ્યોને માટે ખાસ કરીને બંધ જ રહે છે.

ભીષમે કહ્યું: કુંડધારના એ કથન ઉપરથી બ્રાહ્મણે મનુષ્યો તરફ દષ્ટિ કરી, તો અનેક પુરુષો કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય, મદ, નિદ્રા, તદ્રા અને

* પોતાને દિવ્ય દષ્ટિ ઉત્પન્ન થતા જ તે બ્રાહ્મણોને એવો નિશ્ચય થઈ ગયો કે, તપશ્ચર્યા જ સર્વના કરતા શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે જે હું, પૂર્વે બીજાઓની ઉપાસના કરીને ધન માટેની યાચના કરી રહ્યો હતો, છતાં ધન મેળવી શક્યો ન હતો, તે જ હું આ સમયે બીજા ઉપર જો

પ્રસન્ન થાઉં તો તેને અપૂર ધન આપવા માટે સમર્થ છું, એટલું જ નહિ પણ મારામા એટલી બધી શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે કે મારું વચન કદી મિથ્યા થાય જ નહિ, અર્થાત્ મને વચનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે.

આલસ્યથી ઠંકાઈ રહેલા તેણે જોયા. ૪૫-૪૭

કુંડધારે કહ્યું : આ દોષોથી જગતના સર્વ મનુષ્યો અત્યંત દોષાયેલા છે, વળી દેવતાઓને મનુષ્યો તરફથી ભય હોય છે, જેથી દેવોની આજ્ઞાને લીધે તે દુર્ગુણો મનુષ્યોના પર સર્વ તરફથી વિક્ષો નાખે છે. ૪૮ જગતનો કોઈ પણ મનુષ્ય દેવોની આજ્ઞા વિના કદી ધાર્મિક થઈ શકતો નથી, જેથી તું પણ (દેવોની આજ્ઞાનુસાર) તપશ્ચર્યા કરીને બીજાઓને રાજ્ય તથા ધન આપવા શક્તિમાન થયો છે. ૪૯

ભીષ્મે કહ્યું : તે પછી ધર્માત્મા બ્રાહ્મણે કુંડધાર મેઘના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું અને આ પ્રમાણે કહ્યું : ‘ખરેખર, તમે મારા પર મહાન અનુગ્રહ કર્યો છે. ૫૦ તમે મારા પર આટલો બધો સ્નેહ રાખ્યો છો, તે નહિ જાણીને મેં કામ તથા લોકને અધીન થઈને પૂર્વે તમારી જે અસૂચા કરી છે, તેને માટે તમારે મને ક્ષમા આપવી યોગ્ય છે. ૫૧ બ્રાહ્મણે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ‘તેને માટે મેં પ્રથમથી જ ક્ષમા આપી છે’ એમ કહીને કુંડધાર તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણને પોતાના બન્ને બાહુ વડે ભેટી પડ્યો અને પછી તે જ ક્ષણે ત્યાં અત્યંત યર્ષા ગયો. ૫૨ પેલો બ્રાહ્મણ પણ કુંડધારના પ્રસાદથી તપશ્ચર્યા કરીને ઉત્તમ સિદ્ધિને પામ્યો હતો, તેથી પોતાની ઇચ્છાનુસાર સર્વ લોકમાં વિચરવા લાગ્યો. વળી તે બ્રાહ્મણને ધર્મ અને યોગના પ્રસાદથી આકાશગમનની તથા સંકલિપત અર્થની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી અને છેવટે પરમ ગતિ પણ પ્રાપ્ત થઈ હતી. ૫૩-૫૪ (આ જગતમાં ધર્મનું માહાત્મ્ય કેટલું છે, તે તમે જુઓ.) દેવો, બ્રાહ્મણો, સંતપુરુષો, યક્ષો, મનુષ્યો અને ચારણો ધાર્મિક પુરુષોનું જ પૂજન કરે છે, પરંતુ ધનાઢ્યોનું કે કામી પુરુષોનું પૂજન કરતા નથી. (અર્થાત્ કામ અને અર્થના કરતાં ધર્મ જ શ્રેષ્ઠ છે.) ૫૫ હે યુધિષ્ઠિર ! તમારા ઉપર પણ સર્વ દેવતાઓ પ્રસન્ન થયા છે; કારણ કે તમારી બુદ્ધિ ધર્મમાં જ રમણ કરી રહી છે અને એ પણ સત્ય જ છે કે, ધર્મની અંદર કોઈ અલૌકિક સુખ-કલા વસી રહી છે અને ધર્મમાં જ પરમ સુખનો

નિવાસ છે. ૫૬

ક્રિતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વતગીત મોક્ષધર્માનુસાસન-પર્વમાં ‘કુંડધાર મેઘની કથા’નામનો અધ્યાય ૨૭૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૭૨ મો

હિંસાપ્રધાન યજ્ઞ નિંદા છે

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

વહૂનાં યજ્ઞતપસામેકાર્થાનાં પિતામહ ।

ધર્માર્થ ન સુસ્થાર્થ્ય કથં યજ્ઞઃ સમાહિતઃ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! યજ્ઞો અને તપ અનેક પ્રકારનાં છે અને તે સર્વનું પ્રયોજન ચિત્તશુદ્ધિ અથવા ઇશ્વરપ્રીતિરૂપ એક જ હોય છે; પરંતુ જે યજ્ઞ કેવળ ધર્મને માટે જ હોઈને ધનપ્રાપ્તિ અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિરૂપ ફળ માટે કરવામાં આવતો નથી, તે યજ્ઞ કેવા પ્રકારનો હોય છે ? ૧

ભીષ્મે કહ્યું : આ વિષયમાં નારદે કહેલું એક વૃત્તાંત હું તમને કહું છું. તેમાં ઉછવૃત્તિથી આજીવિકા ચલાવનારા એક બ્રાહ્મણની યજ્ઞ સંબંધી કથા કહેવામાં આવી છે. ૨

નારદે કહ્યું : પૂર્વે ધર્મના પ્રાધાન્યને લીધે અત્યંત શ્રેષ્ઠ ગણાતા વિદ્વંત્દેશમાં ઉછવૃત્તિથી આજીવિકા ચલાવનારો એક ઉત્તમ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેણે એક સમયે યજ્ઞ કરવાનો આરંભ કર્યો. ૩ તેના યજ્ઞમાં સામાનું અન્ન લોગ્ગન તરીકે હતું અને સૂર્યપણી તથા સુવર્ચલા નામની બે વનસ્પતિનું શાક બનાવવામાં આવ્યું હતું. આ શાક અત્યંત નીરસ અને કડવું હતું, છતાં તે બ્રાહ્મણના તપોબળથી ઘણું સ્વાદિષ્ટ બની ગયું હતું. ૪ હે યજ્ઞ-તાપન યુધિષ્ઠિર ! તે બ્રાહ્મણ વાનપ્રસ્થાશ્રમનો આશ્રય કરીને વનમાં રહેતો હતો અને કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કર્યા વિના પવિત્ર જીવન ગાળતો હતો. તેણે માત્ર ફળમૂળોથી જ યજ્ઞસ્વરૂપ વિધ્યનું ચલન

* આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવેલી આખ્યાયિકાનું વાસ્તવિક તાત્પર્ય એ છે કે, કામનું સેવન, કામને માટે સેવવામાં આવતા ધર્મનું સેવન અને ધર્મને માટે સેવવામાં આવતા અર્થનું સેવન એ ત્રણે કેવળ તુરંત છે; અર્થાત્ અન્યોન્યની અપેક્ષાએ સેવવામાં આવતો ત્રિવર્ત કેવળ તુરંત ગણાય છે. માત્ર નિષ્કામ બુદ્ધિથી સેવવામાં આવતો ધર્મ જ સૌના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.

કર્તુ' હતું, તોપણ તેને સ્વર્ગદાતા થઈ પડયું' હતું.^૫ એ બ્રાહ્મણતું નામ 'સત્ય' હતું અને તેની શ્રીનુ નામ 'યુગધારિણી' હતું. તેની એ શ્રી અનેક પ્રકારનાં યજ્ઞો કરીને શરીરે કૃષ્ણ થઈ ગઈ હતી, પવિત્ર હતી અને યજ્ઞપત્ની તરીકે પોતાના પતિને અનુસરતી હતી, પરંતુ (પોતાનો પતિ હિંસાપ્રધાન યજ્ઞથી વિખેલું) યજ્ઞ કરવા ઇચ્છે છે, એમ જાણીને) અંતઃકરણપૂર્વક પતિને અનુસરતી ન હતી.^૬ માર શાપના ભયને લીધે પોતાના પતિના સ્વભાવને તે અનુસરતી હતી. (કારણ કે શ્રી હિંસાચક્ષ્ણને ધિક્કારતી હતી અને પ્રાણીમાત્રને કંઈ દુઃખ થાય, તેવા કર્મથી વિરુદ્ધ હતી; એટલા માટે જ) તે પોતાની મેળે ખરી પડેલા મોરનાં પીછાંથી તથા જીર્ણ પાંદડાંથી વણેલુ વસ્ત્ર શરીર પર ધારણ કરતી હતી.^૭ તે શ્રીને યજ્ઞ કરવાની લેશમાત્ર ઇચ્છા ન હતી, તોપણ પોતાના પતિની આજ્ઞાથી તેણે યજ્ઞ-કર્મમાં ભાગ લીધો હતો. હવે તે વનમાં શુકના વંશનો એક ધર્મવેત્તા ઋષિ રહેતો હતો, જેનું નામ પર્ણાદ હતું. એ પર્ણાદ સત્ય નામના તે બ્રાહ્મણનો સહવાસી હોઈને સમીપ જ રહેનારો હતો. તેણે મૃગતું સ્વરૂપ ધારણ કરીને સત્ય મુનિને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'તમે આ દુષ્ટ કર્મનો આરંભ કર્યો છે; પરંતુ મંત્રો અને ઋગ્દેવો રહિત આ યજ્ઞ ઊલટો પાપજનક થઈ પડશે. (કદાચ તમે કહેશો કે, મારી પાસે દ્રવ્ય નથી, જેથી હું પશુહોમ કેવી રીતે કરી શકું, તો તેને માટે હું તમને કહું છું કે,) હે બ્રાહ્મણ! તમે મારા શરીરનો જ અગ્નિમાં હોમ કરીને યજ્ઞક્રિયા પૂર્ણ કરો અને પછો નિર્દોષ થઈ સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કરો.^{૮-૧૦} તે મૃગ એ પ્રમાણે કહેતો હતો, તેવામાં સૂર્યમંડળની અધિષ્ઠાત્રી દેવી સાવિત્રી પણ તે યજ્ઞમાં સાક્ષાત્ સ્વરૂપે આવી પહોંચી અને તે બ્રાહ્મણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી કે, 'હે બ્રાહ્મણ! તું આ પશુનો મારા નિમિત્તે અગ્નિમાં હોમ કર.' પણ તે બ્રાહ્મણે દેવીને સાફ કહી દીધું કે, 'મારા સહવાસી આ મૃગને હું હણીશ નહિ.^{૧૧} બ્રાહ્મણે એ પ્રમાણે ના પાડી, એટલે તે દેવી અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનારા યજ્ઞ સંબંધી દોષને જોવાની ઇચ્છાથી જાણે રસાતલમાં પેસી જતી હોય તેમ યજ્ઞના અગ્નિમાં પેસી

ગઈ.^{૧૨} તે પછી પેલા મૃગે ફરી પણ હાથ જોડીને ઊભેલા સત્ય મુનિ પાસે યાચના કરી, (કે તમે મને અગ્નિમાં હોમી દો,) તોપણ તે બ્રાહ્મણે તેને લેટી પડીને જણાવ્યું કે, 'હું તારો વધ નહિ કરું, તું અહીંથી પાછો જા.^{૧૩} પછી તે મૃગ ત્યાંથી આઠ પગલાં જેટલે આલો નીકળીને વળી પણ પાછો આવ્યો અને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો: 'હે સત્ય! કૃપા કરીને તમે મારો વધ કરો; કેમ કે યજ્ઞનિમિત્તે મારો વધ થશે તો અવશ્ય હું સફળતિ પામીશ.^{૧૪} હું તમને દિવ્યદંષ્ટિ આપું છું.' તે દ્વારા તમે દિવ્ય અપ્સરાઓ તથા મહાત્મા ગંધર્વોનાં વિચિત્ર વિમાનોને પ્રત્યક્ષ જુઓ.^{૧૫} તે પછી (મૃગે આપેલી દિવ્યદંષ્ટિ દ્વારા) તે બ્રાહ્મણે સ્વર્ગના દિવ્ય પદાર્થોને ઘણી જ સૃષ્ટાપૂર્વક નીરખી નીરખીને જોયા અને પછી પોતાના મનમાં માની લીધું કે, યજ્ઞમાં હિંસા કરવાથી જ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી તેણે જોયું કે, સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખનારો આ મૃગ પોતાનો વધ કરાવવા માટે જ અહીં આવ્યો છે.^{૧૬} હે રાજા! તે મૃગ વસ્તુતઃ મૃગ ન હતો, પણ ધર્મ પોતે જ હતો. તેવા કોઈ કારણને લીધે (પ્રથમ પર્ણાદના રૂપમાં) ઘણાં વર્ષો પર્યંત તે વનમાં સત્ય મુનિની પાસે તે રહેતો હતો અને સત્ય મુનિએ જ્યારે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો, ત્યારે મૃગના સ્વરૂપમાં ત્યાં આવીને (સ્વર્ગદર્શનથી તેને લોભાવીને) પોતાના આત્માને મનુષ્યયોનિથી તેણે મુક્ત કર્યો હતો; પણ ખરું જોતાં હિંસા કરવી, એ યજ્ઞનો ઉત્તમ વિધિ નથી જ.^{૧૭} એ બ્રાહ્મણે 'પશુનો વધ કરીને હું સ્વર્ગને પામીશ' એવા અભિપ્રાયથી મૃગની હિંસા કરી, પરંતુ એવું દુષ્ટ કર્મ કરીને પોતાના મહાન તપનો તેણે નાશ કરી નાખ્યો; માટે હિંસા યજ્ઞને માટે હિંતકારક નથી જ.^{૧૮} તે પછી ભગવાન ધર્મે પોતાનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને તે બ્રાહ્મણ પાસે અહિંસાત્મક યજ્ઞ કરાવ્યો હતો, જેથી તે બ્રાહ્મણ હિંસાપ્રધાન યજ્ઞને નહિ ઇચ્છનારી પોતાની શ્રીનું પણ સમાધાન કરી શક્યો અને તપના પ્રભાવથી પરમ પદને પામી શક્યો.^{૧૯} હે સુધિષ્ઠિર! હું તમને સત્ય કહું છું કે, અહિંસા-ધર્મ જ સંપૂર્ણ અથવા શાશ્વત કૃણ આપનારો છે અને હિંસાધર્મ તો તુચ્છ એવા સ્વર્ગાદિ કૃણને જ

આપનારો હોવાથી સત્યવાદી-બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષોનો તે ધર્મ જ ગણ્યો નથી ૨૦

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વા તર્જન મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમા હિ સામ્રાધાન યજ્ઞ નિધ ઇ નામનો અધ્યાય ૨૭૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૭૩ મો

મોક્ષ, વૈરાગ્ય, ધર્મ અને પાપ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે?

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કથં ભવતિ પાપાત્મા કથં ધર્મ કરોતિ વા ।

કેન નિર્વેદમાદત્તે મોક્ષં વા કેન ગચ્છતિ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યુ હે પિતામહ ! પુરુષ પાપી કેવી રીતે થાય છે, ધાર્મિક કેવી રીતે થાય છે, વૈરાગ્યને કેવી રીતે પામે છે અને મોક્ષને કેવી રીતે પામે છે, તે મને ડહો ૧

લીભે કહ્યું હે યુધિષ્ઠિર ! મનુષ્યના સર્વ ધર્મો તમારા જાણવામા છે, છતા તમે મને પ્રશ્ન કરો છો તેનો મૂળ આશય પોતાની ધર્મ વિષે સ્થિરતા થાય, એ જ હોવો જોઈ એ (આમ જાણીને) હું તમને મોક્ષ, વૈરાગ્ય, પાપ અને ધર્મના વિષયને મૂળથી જ કહું છું, તેનું તમે શ્રવણ કરો ૨ હે ભરત શ્રેષ્ઠ રાજા ! મનુષ્ય શબ્દાદિ પાંચે વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રથમ ઇચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે અને પછી તે પાંચેમાનો એકાદો વિષય બ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેના પર તેને રાગ થાય છે અને જે વિષય પ્રાપ્ત થતો નથી, તેના પર તેને દ્વેષ થાય છે ૩ પછી જે વિષય ઉપર પોતાને રાગ થયો હોય છે, તેને સપાદન કરવા માટે અને જેના પર દ્વેષ થયો હોય છે, તેનો ત્યાગ કરવા માટે મનુષ્ય યત્ન કરે છે અને મોટા મોટા કર્મો કરવાને આરંભ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાને પ્રિય લાગતા રૂપ, ગંધ આદિ વિષયોનું પુન પુન સેવન કરવાની ઇચ્છા કરે છે, ૪ જેથી રાગ અને દ્વેષ અત્યંત વધી પડે છે અને તેમાથી લોભની તથા મોહની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે ૫ આ રીતે મનુષ્ય રાગ અને દ્વેષથી ભરપૂર બની જાય છે અને લોભ તથા મોહથી ઘેરાઈ જાય છે, ત્યારે તેની બુદ્ધિ ધર્મોચરણથી વિમુખ થાય છે કદાચ ધર્મોચરણ કરે છે, તોપણ ડપટથી કે

દભથી જ કરે છે. ૬ હે કુરુવ શી રાજા ! રાગ, દ્વેષ લોભ અને મોહ એ ચાલચોકડીને અધીન થયેલો પુરુષ કપટપૂર્વક જ ધર્મોચરણ કરે છે, કપટ કરીને જ દ્રવ્ય મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે અને કોઈ સમયે કપટના યોગથી ધનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ, એટલે તો પૂછ્યું જ શું ? કેવળ કપટ અને આડખર કરવાની જ તેને બુદ્ધિ સૂઝે છે અને પછી તો કેવળ પાપ કૃત્ય કરવાનો જ આરંભ કરી દે છે હે ભરત ! તે સમયે તેના મિત્રો કે બીજા પડિતો તેણે પાપકૃત્ય કરતા તેને અટકાવે, તોપણ તે અટકતો નથી અને ઊલટો શાસ્ત્રોક્ત ન્યાયવાળા* ઉત્તરો આપીને સામે થાય છે, પરંતુ એવા પાપી પુરુષનો અધર્મ રાગ અને મોહથી ઉત્પન્ન થઈને કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણ પ્રકારે વૃદ્ધિ પામે છે, ૭-૮ કારણ કે તે પુરુષ પાપભરેલું જ ચિત્તન કરે છે, પાપભરેલું જ ભાષણ કરે છે અને પાપભરેલું જ વર્તન કરે છે આ રીતે અધર્મમા જ પ્રવૃત્તિ કરનાર સત્યપુરુષો જોઈ શકે છે, (અને તેથી જ તેઓ તે પુરુષનો ત્યાગ કરી દે છે,) પણ જેઓ તેના સમાન આચરણવાળા હોય છે અને પાપકર્મી હોય છે, તેઓ તેની સાથે મિત્રતા કરે છે ખરેખર, એવો પાપી પુરુષ આ લોકમા જ બ્યારે સુખ પામતો નથી, ત્યારે પરલોકમા તો કયાથી જ સુખી થાય ? ૧૦-૧૧ એ રીતે પુરુષ પાપી કેવી રીતે થાય છે એ વાત મે તમને કહી હવે પુરુષ ધાર્મિક કેવી રીતે થાય છે, એ વાત હું તમને કહું છું, સામળો પારકાનું હિત ડરવારૂપ કુશળ ધર્મનું આચરણ કરનારો પુરુષ પોતે પણ કુશળ પામે છે, પોતાનું પણ કન્યાણ કરે છે, કારણ કે તે પુરુષ પોતાની બુદ્ધિ દ્વારા પૂર્વોન્નત દોષોનો પથમથી જ વિચાર કરે છે અને તેથી જ બીજાનું કલ્યાણ કરવારૂપ ધર્મનું સેવન કરીને ઈષ્ટ ગતિને પામે છે ૧૨-૧૩ જે પુરુષ સુખદુઃખનું વિવેચન કરવામા કુશળ હોય છે, તે પુરુષ સત્યપુરુષોનું જ સેવન કરે છે, જેથી સત્યપુરુષોના આચાર અને સમાગમના પ્રભાવથી તેની બુદ્ધિ ધર્મમા જ રમણ કરે છે, ધર્મને અનુસરીને જ

* જેના કે બાહારે બ્યવહારે ન ત્યક્તજન સુખી મનેત, ૧ આહારમા અને વ્યવહારમા જેણે ધર્મનો ત્યાગ કર્યો હોય, તે જ સુખી થાય છે

તે પુરુષ પોતાનું જીવન ગાળે છે અને ધર્મપૂર્વક જ પ્રાપ્ત થયેલા ધનમાં પોતાની મનોવૃત્તિને પ્રેરે છે. (અર્થાત્ ધર્મપૂર્વક ધન સંપાદન કરીને જ તેનો ઉપભોગ કરવાની મનમા ઇચ્છા કરે છે.)^{૧૪૧૫} વળી તે પુરુષ જે જે સ્થળે શુભોને જુએ છે, તેના તેના મૂળનું સિંચન કરે છે અને તેની વૃદ્ધિ કરે છે જેથી તે પુરુષ ધર્મોત્તમા થઈ શકે છે. આ રીતે જ્યારે ધર્મોત્તમા થાય છે, ત્યારે તેને ઉત્તમ મિત્ર પણ મળી આવે છે.^{૧૬} પછી હે ભારત! મિત્ર અને ધનના લાભથી તે પુરુષ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચે વિષયો પર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે. (અર્થાત્ તે પાંચે વિષયોને સ્વાધીન કરી લે છે.)^{૧૭} હે યુધિષ્ઠિર! વિદ્વાનો કહે છે કે, ધર્મનું ફળ એ જ હોઈ શકે, કે જેના વડે મનુષ્ય પ્રભુતાને^x સંપાદન કરે; પરંતુ ધાર્મિક પુરુષ ધર્મનું ફળ સંપાદન કરીને હર્ષમાં આવી જતો નથી કે કુલાઈ જતો નથી,^{૧૮} પણ તેમાં તુલ્ય ફળથી અનુસ રહીને, પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિ દ્વારા વૈરાગ્યને પામે છે. પછી તે જ્ઞાનદૃષ્ટિવાળો પુરુષ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચે વિષયોનું પોતાના મનમાં ચિંતન કરતો નથી, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ વિષયપ્રીતિથી મુક્ત થાય છે, છતાં તે પુરુષ ધર્મનો કદી પણ ત્યાગ કરતો નથી.^{૧૯૨૦} પછી જ્યારે તે પુરુષ જુએ છે કે, આ સર્વ જગત કેવળ નાશવંત છે, ત્યારે ધર્મના ફળમૂલત્ત્વ સ્વર્ગોદ્દિનો ત્યાગ કરવા માટે તે ચતન કરે છે અને કેમચ: ઉપાય કરીને જ મોક્ષ મેળવવા માટે તૈયાર થાય છે.^{૨૧} ધર્મોત્તમા પુરુષ ધીમે ધીમે વૈરાગ્યમો સ્વીકાર કરે છે અને પાપકર્મનો ત્યાગ કરે છે; જેથી અંતે મોક્ષરૂપ પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૨} હે તાત! તમે મને પાપ, ધર્મ, મોક્ષ અને વૈરાગ્યના સંબંધમાં જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તેનો મેં તમને ઉત્તર આપ્યો છે;^{૨૩} માટે હે યુધિષ્ઠિર! તમે સર્વ અવસ્થામાં ધર્મને અનુસરીને જ વર્તન કરો, કેમ કે હે કુંતાપુત્ર! ધર્મની અંદર રિચર રહેનારા પુરુષોને સનાતન સિદ્ધિ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૪} ઇતિ શ્રીમદ્દાસારતમા શાંતિપર્વતર્જત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમા મોક્ષ, વૈરાગ્ય, ધર્મ અને પાપ કેની રીતે પ્રાપ્ત થાય છે? નામને અધ્યાય ૨૭૩મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૭૪મો

મોક્ષનો માર્ગ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

મોક્ષ: પિતામહેનોક્ત ઉપાયાન્નાનુપાયત: ।

તદુપાયં યથાન્યાયં શ્રોતુમિચ્છામિ ભારત ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે ભરતવંશી પિતામહ !

તમે કહ્યું કે ઉપાય કરવાથી જ મોક્ષ મળે છે, પણ ઉપાય કયાં વિના મોક્ષ મળતો નથી; તો તે ઉપાય કયો, એ સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે, માટે તે મને યથાર્થ રીતે કહો.^૧

ભીષ્મે કહ્યું: હે મહાબુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિર ! કોઈ પણ વિષયમા તત્ત્વદૃષ્ટિથી પરીક્ષા કરી જોવારૂપી ઉપાય કેવળ એક તમારામાં જ જોવામાં આવે છે, જે ઉપાય વડે હે નિર્દોષ રાજા ! તમે ધર્મોદિક સર્વ વિષયોમાં નિત્ય (નહું નહું) શોધ્યા કરો છો.^૨ ઘટને ઉત્પન્ન કરવાના સમયે મનુષ્યને જે બુદ્ધિ હોય છે, તે બુદ્ધિ ઘટની ઉત્પત્તિ થઈ ગયા પછી માન્ય રહેતી નથી. (તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવાના સમયે મનુષ્યને જે પ્રવૃત્તિમાર્ગની જરૂર હોય છે, તેની બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ ગયા પછી જરૂર રહેતી નથી.) કેમ કે યજ્ઞાદિ પ્રવૃત્તિરૂપી ધર્મ જેઓના ઉપાયોરૂપ છે તેવા શમદમ્હાદિ નિવૃત્તિધર્મોની ઉત્પત્તિ થઈ ગયા પછી વસ્તુતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે પ્રવૃત્તિધર્મની જરૂર રહેતી નથી.^૩ જેમ કે એક માર્ગ પૂર્વસમુદ્ર તરફ જનારો છે, તે કદી પશ્ચિમ-સમુદ્ર તરફ જતો નથી. (તેમ જ પ્રવૃત્તિમાર્ગ અને નિવૃત્તિમાર્ગ એ બંનેને પરસ્પર કારણકાર્યભાવ રહેલો છે, છતાં તેઓનામાં અત્યંત વિલક્ષણતા રહેલી છે; કેમ કે પ્રવૃત્તિમાર્ગ ચિત્તશુદ્ધિ સુધી જ પહોંચાડનારો છે, પણ નિવૃત્તિમાર્ગ તો પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારો છે.) આ જગતમાં મોક્ષનો

x કહેવાનો આશય એ છે કે, જગતમાં જે માર્ગ છે: એક પ્રવૃત્તિમાર્ગ અને બીજો નિવૃત્તિમાર્ગ, તેમા પ્રવૃત્તિમાર્ગનું ને નિષ્કામ બુદ્ધિથી મેવન કરવામાં આવે છે, તો તે દ્વારા નિવૃત્તિમાર્ગની સિદ્ધિ થાય છે; પરંતુ નિવૃત્તિમાર્ગ જ્યારે સિદ્ધ થઈ જાય ત્યારે વસ્તુતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે પ્રવૃત્તિમાર્ગની જરૂર રહેતી નથી, પણ નિવૃત્તિમાર્ગની જ જરૂર રહે છે.

માર્ગ એક જ છે, તેનું હું વિસ્તારથી વર્ણન કરું છું, તે તમે સાંભળો. * (મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારા) ધીર પુરુષે ક્ષમા વડે ક્રોધનો નાશ કરવો; સંકંપોના ત્યાગ વડે કામનો નાશ કરવો; આલસ્યના ત્યાગપૂર્વક ભગવાનના ધ્યાનરૂપ સાત્ત્વિક ધર્મનું સેવન કરીને નિદ્રાનો નાશ કરવો; પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને લોકા પવાદના ભયનો નાશ કરવો; ત્વં પદાર્થની મનમા ધારણ કરીને પ્રાણયોધાનો નિરોધ કરવો; ધૈર્યને ધારણ કરીને ઇચ્છા, દ્વેષ અને સ્ત્રી સંબંધી ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો; તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરીને વિપરીત જ્ઞાનરૂપ બ્રાહ્મણને, મોહરૂપ અજ્ઞાનનો તથા અનેક કોટીઓનો સ્પર્શ કરનારા સંશયનો નાશ કરવો અને* જ્ઞાનના અભ્યાસપૂર્વક તત્ત્વવેત્તા થઈને ધ્યેય વસ્તુમા અસ્થિરતારૂપ નિદ્રાનો તથા અન્ય વિષયમા થનારી આસક્તિરૂપ પ્રતિભાનો નાશ કરવો. ૫-૭ તેમ જ બુદ્ધિમાન પુરુષે હિતકારક અને પાત્રક એવા મિતાહારનું સેવન કરીને સર્વ ઉપદ્રવોનો તથા રોગોનો નાશ કરવો, સતોષી રહીને લોભનો તથા મોહનો ત્યાગ કરવો, તત્ત્વવસ્તુનું દર્શન કરીને સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરવો, દયાથી અધર્મનો નાશ કરવો, સારી રીતે પાલન કરીને ધર્મનું રક્ષણ કરવું, ઉત્તરકાળનો (પરિણામનો) વિચાર કરીને આશાનો ત્યાગ કરવો, અભિલાષાનો ત્યાગ કરીને અર્થનો (ધનનો) ત્યાગ કરવો, સર્વ પદાર્થને અનિત્ય માનીને રનેહનો ત્યાગ કરવો, વાચુનો નિગ્રહ કરીને ક્રુધાનો જય કરવો, કરુણાનો આશ્રય કરીને ચિત્તના અભિમાનનો નાશ કરવો અને સતોષ દ્વારા વૃષ્ટાનો નાશ કરવો. ૮-૧૦ વળી તેવા મુમુક્ષુ પુરુષે નિત્ય ઉદ્યોગ પરાયણ રહીને આળસનો ત્યાગ કરવો, વેદ ઉપર વિશ્વાસ રાખવારૂપી નિશ્ચયથી વિપરીત તકોનો ત્યાગ કરવો, મૌનશુભનો આશ્રય કરીને વાચાલપણનો

ત્યાગ કરવો અને* છ શત્રુઓને જીતવાના સામર્થ્યથી સંસારરૂપી ભયનો ત્યાગ કરવો. ૧૧ આ રીતે યોગના અંગોને સિદ્ધ કર્યા પછી મુખ્ય યોગને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરવો, (જેમ કે) વાણી વગેરે બ્રાહ્મ ઇન્દ્રિયોનો મનમા લય કરવો, મનનો બુદ્ધિમા લય કરવો, બુદ્ધિનો જ્ઞાનદિપ્તિ દ્વારા શુદ્ધ ત્વં પદાર્થમા લય કરવો, એ ત્વં પદાર્થરૂપી જ્ઞાનનો આત્મબોધ દ્વારા (અચમાત્મા બ્રહ્મ એ વાક્યજન્ય વૃત્તિ દ્વારા) આત્મામા લય કરવો અને આત્માનો પરમાત્મામા લય કરી દેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે જ સ્થિતિ કરવી. ૧૨ આ રીતે પવિત્ર કર્મ કરનારા યોગી પુરુષે ચિત્તને દેવળ શાંત કરી દઈને આત્મસ્વરૂપને બાણુવું અને વિદ્વાનોના કહેવા પ્રમાણે યોગમા વિદ્ધ કરનારા પાંચ દોષોનો નાશ કરવો, ૧૩ કારણ કે કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય અને સ્વપ્ન આ પાંચ દોષોનો ત્યાગ કર્યા પછી જ વાણીને નિયમમાં રાખી શકાય છે અને તે પછી યોગના સાધનોનું સેવન કરી શકાય છે. ૧૪ વળી ધ્યાન, અધ્યયન, દાન, સત્ય, લજ્જા, સરલતા, ક્ષમા, શીઘ્ર, આહારની શુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ આ દશ સાધનોનું સેવન કરવાથી તેજની વૃદ્ધિ થાય છે, પાપનો નાશ થાય છે, સકલેષોની સિદ્ધિ થાય છે અને વિજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૧૫, ૧૬ આ પ્રમાણે (વર્તવાથી) પાપ રહિત થયેલા, ઇન્દ્રિયોનો જય કરનારા અને અત્પ આહાર કરનારા તેજસ્વી પુરુષે કામક્રોધને વશ રાખીને પોતાના આત્માને બ્રહ્મપદે પહોંચાડવાની ઇચ્છા કરવી. ૧૭ તાત્પર્ય કે, વેદાંતશ્રવણ બાદિ અભ્યાસ કરીને મૂઢતાનો ત્યાગ કરવો, વૈરાગ્યનો આશ્રય કરીને સર્વ પ્રકારના સગથી મુક્ત રહેવું, કામ તથા ક્રોધનો ત્યાગ કરવો, સતોષ દ્વારા દીનતાનો નાશ કરવો, નિર્ભયતા ધારણ કરવી, ગર્વ તથા અહંકારથી રહિત થવું, એક જ સ્થળે ધર કરીને રહેવું નહિ અને નિષ્કામ બુદ્ધિથી મન, વચન તથા કાયાને વશ કરવાં, એ જ મોક્ષનો માર્ગ છે અને તે માર્ગ સ્વચ્છ છે, નિર્મળ છે અને પવિત્ર છે. ૧૮, ૧૯

* જ્ઞાનના અભ્યાસનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે

તત્ત્વિતન તત્કલન અન્યોન્ય તત્ત્વપ્રયોગન ।

ઇતદેકપરત્વ ચ જ્ઞાનાભ્યાસ વિદુરુવા ॥

પરમાત્માનું જ ચિંતન કરવું, પરમાત્માની જ કથા કરવી, પરમાત્માનો જ અન્યોન્યને બોધ કરવો અને એક પરમાત્મામા જ પરાયણ રહેવું, તેને વિદ્વાન પુરુષો જ્ઞાનાભ્યાસ કહે છે.

x કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને માત્સર આ ૭ શત્રુઓને લીધે જ મનુષ્ય પર સંસારરૂપી ભય આવી પડે છે માટે તેનો જય કરવાનું સામર્થ્ય મેળવીને સંસારના ભયને દૂર કરવો

અધ્યાય ૨૭૫ મો

નારદ અને અસિતનો મોક્ષ વિષેનો સંવાદ

॥ ભીષ્મ ઉવાચ ॥

અત્રૈવોદાહરંતીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

નારદસ્ય ચ સંવાદં દેવલસ્યાસિતસ્ય ચ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : આ વિષયમાં જ એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે, જેમાં નારદનો તથા અસિત-દેવલનો સંવાદ વર્ણવેલો છે.^૧ એક સમયે નારદે શાંતિથી બેઠેલા વૃદ્ધ દેવલ મુનિને બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ બળીને પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં તથા નાશના સંબંધમાં આ પ્રમાણે પૂછ્યું.^૨

નારદે પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! આ સ્થાવરજંગમ જગત ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું છે અને પ્રલયસમયે પાછું ક્યાં લય પામે છે, તે મને કહેા.^૩

અસિતે* કહ્યું : પ્રાણીમાત્રની બુદ્ધિવાસનાથી પ્રેરાયલા પરમાત્મા જગતના આરંભસમયે જરા યુજ આદિ ચારે પ્રકારનાં પ્રાણીઓને જેમાંથી ઉત્પન્ન કરે છે, તેને જ ભૂતચિંતક જ્ઞાની પુરુષો પાંચ મહાભૂતો કહે છે.^૪ જીવની બુદ્ધિથી પ્રેરાયેલા ચાર યુગરૂપી કાળ પાંચ મહાભૂતોમાંથી સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે; (અર્થાત્^૫ કાળ, બુદ્ધિ અને પાંચ મહાભૂત આ સાત પદાર્થો જ જગતનું ઉત્પત્તિકારણ છે.) છતાં જે પુરુષ એમ કહે છે કે, આ સાત સિવાયનો બીજો ચેતન કે અચેતન પદાર્થ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, તે ખરેખર અસત્ય જ છે.^૬ હે નારદ ! તારે બળબુંડ કે, પાંચ મહાભૂત અને કાળ આ છયે પદાર્થો સનાતન કાળના છે, પરિણામરહિત છે, અનાદિ અને અનંત છે. તેમ જ સ્વાભાવિક રીતે જ મહાતેજસ્વી છે.^૭ સૃષ્ટિના આરંભસમયે જળ, આકાશ, પૃથ્વી, વાયુ અને અગ્નિ આ પાંચ^૮ સિવાયનું બીજું કોઈ ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વ

* અસિતનું જ બીજું નામ દેવલ છે.

x કાળનો અર્થ રીકાકારે જીવ એવો કર્યો છે.

+ રીકાકાર નીલકંઠ લખે છે કે, આત્મા સહિત પાંચ મહાભૂતો સિવાયનું બીજું કોઈ તત્ત્વ પ્રથમ ન હતું; કારણ કે મહત્ત્વ પછી પાંચ મહાભૂતોમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. અર્થાત્ મૂળમાં કેવળ પાંચ જ તત્ત્વો લીધાં છે,

હતું જ નહિ, એમ કહેવામાં લગારે સંશય નથી.^૯ આ તત્ત્વો સિવાયનું બીજું એક પણ તત્ત્વ શ્રુતિ-પ્રમાણથી કે યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, છતાં કોઈ પુરુષ બીજા પદાર્થની જો સિદ્ધિ કરશે, તો કેવળ અસતરૂપ અજ્ઞાનની જ સિદ્ધિ કરશે, એમાં કંઈ સંશય નથી; માટે તારે બળબુંડ કે, આત્મા સહિત આ મહાભૂતોથી જ સર્વ પદાર્થ ઉત્પન્ન થયા છે અને પ્રત્યેક પદાર્થમાં તે છ પદાર્થો જ પરિવાર રહ્યા છે.^{૧૦} સારાંશ કે, પાંચ મહાભૂતો, કાળ (જીવ), પૂર્વજન્મનો સંસ્કાર અને સૌના અંતમાં રહેલા તત્ત્વને જો સાથે લઈએ તો આભાવરૂપ અજ્ઞાન આ આઠ તત્ત્વો અનાદિકાળનાં છે અને પ્રત્યેક સ્થાવરજંગમ પ્રાણીનાં ઉત્પાદક અને સંહારક છે.^{૧૧} જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓ એ આઠ તત્ત્વોમાં જ લય પામે છે અને પાછાં તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તાત્પર્ય કે, સર્વ કોઈ પ્રાણી પોતાના નાશ પછી પાંચ મહાભૂતોમાં જ પાંચ પ્રકારે મળી જાય છે.^{૧૨} પ્રાણીનો દેહ પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. શ્રોત્રદ્રિય આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, ચક્ષુદ્રિય તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, પ્રાણ વાયુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે - અને રુધિર

તેમાં છઠ્ઠા આત્મતત્ત્વને પણ સાથે લેવું; કેમ કે વસ્તુતઃ આત્મા જ સતરૂપ છે, મહાભૂતોને તો અસત માનવોમાં આવ્યાં છે.

x આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, કોઈ પણ પ્રાણીનો નાશ થયા પછી તેનો પાંચ મહાભૂતોમાં લય થઈ જાય છે. આ ઉપરથી કોઈને શંકા થાય કે, મહાભૂતના કારણે શરીરનો મહાભૂતોમાં લય થાય, એ તો સંભવિત છે, પણ શરીરમાં રહેલા જીવનો કેવી રીતે નાશ થાય? કારણ કે તે તો ચૈતન્યનો અંશ છે આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે : જેમ જળરૂપ ઉપાધિનો નાશ થવાથી તેમાં દેખાતા ચંદ્રના પ્રતિબિંબનો પણ નાશ થાય છે, તેમ ઉપાધિરૂપ શરીરનો નાશ થવાથી તેમાં રહેલા ચૈતન્યના પ્રતિબિંબરૂપ જીવનો પણ નાશ થાય, એ સંભવિત છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે, 'વિજ્ઞાનઘન દૈતેન્દ્ર્યો મૃતેન્દ્ર્યઃ સમુત્થાય તાન્યેવાત્વિનદ્યતિ ।' આત્મા વિજ્ઞાનઘન જ છે, છતાં પ્રતિબિંબરૂપે મહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થઈને પાછો તેઓની પાછળ નાશ પામે છે; અર્થાત્ ચંદ્રના પ્રતિબિંબનો નાશ થાય છે, છતાં ચંદ્રનો પોતાનો નાશ થતો નથી, તેમ જીવરૂપ પ્રતિબિંબનો નાશ થયા છતાં આત્માનો નાશ થતો નથી.

આદિ પ્રવાહી પદાર્થ જળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. (અર્થાત્ પ્રાણીનું શરીર પાંચ મહાભૂતોમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે.)^{૧૧} વિદ્વાનો કહે છે કે, કર્ણ, નાસિકા, ચક્ષુ, ત્વચા અને જિહ્વા એ પાંચે ઇન્દ્રિયો શબ્દાદિ પાંચે વિષયોનાં જ્ઞાનસાધન છે.^{૧૨} જેમ કે ચક્ષુથી દર્શન થઈ શકે છે, કર્ણથી શ્રવણ થઈ શકે છે, નાસિકાથી ઘ્રાણ (ગંધગ્રહણ) થઈ શકે છે, ત્વચાથી સ્પર્શગ્રહણ થઈ શકે છે અને જિહ્વાથી સ્વાદ લેવાનું થઈ શકે છે. તારે યુક્તિ પૂર્વક જાણી લેવું કે, આ પાંચે શુભો પાંચે ઇન્દ્રિયો વિષે પાંચ પ્રકારે રહેલા છે.^{૧૩} શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ આ પાંચ શુભોને પાંચે ઇન્દ્રિયોના પાંચ વ્યાપારથી જ ગ્રહણ કરી શકાય છે.^{૧૪} પરંતુ ઇન્દ્રિયો એ પાંચે શુભોને ગ્રહણ કરે છે, છતાં તેઓના સ્વરૂપને લેશમાન જાણી શકતી નથી. કેવળ એક ક્ષેત્રજ્ઞ જ તે ઇન્દ્રિયો દ્વારા શુભોના સ્વરૂપને જાણી શકે છે;^{૧૫} કારણ કે સર્વ ઇન્દ્રિય સમુદાયના કરતાં ચિત્ત શ્રેષ્ઠ છે, ચિત્તના કરતાં મન શ્રેષ્ઠ છે, મનના કરતાં બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે અને બુદ્ધિના કરતાં ક્ષેત્રજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે.^{૧૬} પ્રાણી પ્રથમ ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોને ગ્રહણ કરીને ચિત્ત વડે તેઓને સામાન્ય રીતે જાણે છે અને પછી મન વડે સંકલ્પવિકલ્પ કરીને બુદ્ધિ વડે તેઓનો નિશ્ચય કરે છે, જે પ્રાણી ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોને આહ્વાન-અહ્વાન તરીકે નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકે છે, તે જ ખરેખર બુદ્ધિમાન ગણાય છે.^{૧૭} અધ્યાત્મચિંતક વિદ્વાનો કહે છે કે, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, જિહ્વા, નાસિકા અને ત્વચા એ પાંચ ઇન્દ્રિયો તથા ચિત્ત, મન અને બુદ્ધિ આ આઠેને જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહે છે.^{૧૮} તેમ જ ચરણ (પગ), હાથ, ગુદા, લિંગ અને મુખ એ પાંચને કર્મેન્દ્રિયો કહે છે. હવે આ કર્મેન્દ્રિયો શું શું કાર્ય કરે છે, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો.^{૧૯} મુખઇન્દ્રિય ભાષણનું તથા ભોજનનું કામ કરે છે; ચરણઇન્દ્રિય જ્યાં ત્યાં જવાઆવવાનું કામ કરે છે; હસ્તઇન્દ્રિય કોઈ પદાર્થને લેવા-મૂકવાનું કામ કરે છે અને ગુદાઇન્દ્રિય તથા લિંગઇન્દ્રિય મળમૂત્રને બહાર કાઢવાનું કામ કરે છે, તેમાં ગુદાઇન્દ્રિય મળને બહાર કાઢે છે અને શિશ્ન (લિંગ) ઇન્દ્રિય મૂત્રને તથા મૈથુનસમયે

વીર્યને બહાર કાઢે છે.^{૨૦-૨૧} આ સિવાયની છઠ્ઠી એક બલ નામની પણ કર્મેન્દ્રિય છે, જેને પાંચ પ્રકારનો પ્રાણ પણ કહેવામાં આવે છે. આ છ કર્મેન્દ્રિયો, આઠ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને તે સર્વેના વિષયો એ તને કહ્યા.^{૨૨} હવે તે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનાં કર્મમાં પરિશ્રમ કરીને જ્યારે થાકી જાય છે, ત્યારે ઉપરામ પામે છે અને તે જ સમયે ઇન્દ્રિયવ્યાપારના અભાવને લીધે મનુષ્ય નિદ્રાવશ થાય છે. આ રીતે નિદ્રાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોનો ઉપરામ હોય છે, પરંતુ મનનો કદી ઉપરામ જ હોતો નથી. તે તો નિદ્રાવસ્થામાં પણ સૂક્ષ્મ રીતે વિષયોનું સેવન કરે છે અને તે સ્થિતિને જ સ્વપ્નદર્શન કહેવામાં આવે છે. કેવળ વાસનામય એવા જે જે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવો (વિષયો) જાગ્રત અવસ્થામાં પ્રસિદ્ધ હોય છે, તે તે સર્વ ભાવો ભોગને આપનારાં કર્મોની સાથે જોડાઈને સ્વપ્નમાં પણ જોવામાં આવે છે.^{૨૩-૨૪} જે પુરુષ સત્ત્વશુદ્ધિ હોય છે, તે પુરુષની સ્મૃતિ સત્ત્વશુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન થનારા આનંદ, ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય વગેરે જાગ્રત અવસ્થાના ભાવોનો સ્વપ્નમાં પણ આશ્રય કરે છે.^{૨૫} (એ જ પ્રમાણે રજ્જે-શુભી પુરુષની સ્મૃતિ જાગ્રતકાળના રજ્જેશુભી ભાવોનો સ્વપ્નમાં આશ્રય કરે છે અને તમોશુભી પુરુષની સ્મૃતિ જાગ્રતકાળના તમોશુભી ભાવોનો સ્વપ્નમાં આશ્રય કરે છે, એમ સમજવું.)^{૨૬} સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ હરકોઈ મનુષ્યમાં જે જે વાસનાઓ, તેની કર્મગતિને આશ્રય કરીને રહેલી હોય છે, તે સર્વનું સ્વપ્નમાં પણ સ્મરણ થાય છે; (અને તે સ્મરણરૂપી જ્ઞાન પણ ભોગને આપનારાં કર્મને લીધે જાણે પ્રત્યક્ષ હોય તેવું ભાસે છે. આ રીતે જાગ્રતાવસ્થા અને સ્વપ્નાવસ્થા અન્યોન્યનો સંબંધ ધરાવનારી છે; અર્થાત્ જાગ્રતકાળની વાસનાઓનું સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્મરણ થાય છે અને સ્વપ્નકાળની વાસનાઓનું જાગ્રતાવસ્થામાં સ્મરણ થાય છે.) પણ એ બન્ને અવસ્થાની વાસનાઓનો સુપ્રસિ

* અર્થાત્ જાગ્રત અવસ્થાની વાસનાઓ જ કર્મના ઉદયકાળે સ્વપ્નાવસ્થામાં આસિત થાય છે.

x કહેવાનો ભાવ એ છે કે, સાત્ત્વિક પુરુષ જાગ્રતકાળની વાસનાના હેતુશ્રૂત આનંદાદિ સાત્ત્વિક ભાવોનું સ્વપ્નમાં પણ સ્મરણ કરે છે.

અવસ્થામાં અભાવ જ થઈ જાય છે, એ આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ; પરંતુ એ સુપુત્રિ અવસ્થામાં અનુભવાતો વાસનાઓનો અભાવ અમુક અલ્પ સમય સુધી જ ટકી રહે છે, પણ નિત્યને માટે રહેતો નથી. જેથી સુમુક્ષુ પુરુષ સદાકાળ રહેનારી સુપુત્રિને જ (મોક્ષને જ) ઇષ્ટ ગણે છે. *૨૭ હવે પૂર્વોક્ત આઠ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, છ કર્મેન્દ્રિયો અને સાત્ત્વિક, રાજસ ને તામસ એ ત્રણ ભાવો એમ મળીને સત્તર ગુણો દેહમાં રહેલા લોકતાડપ અઢારમા આત્માના લોગ્ય ગણાય છે. (અર્થાત્ આત્મા લોકતા છે અને સત્તર ગુણો લોગ્ય છે, માટે લોકતા અને લોગ્યનો સંબંધ અગ્નિ અને તેની ઉજ્જ્વલતાના સંબંધ જેવો એકરૂપ સંબંધ હોતો નથી, પણ સેવ્યસેવકના જેવો સંબંધ હોય છે, જેથી તેવા સેવ્યસેવકભાવ સંબંધનો ઉચ્છેદ થાય, એ સંભવિત છે.) વળી શરીરમાં રહેલો જે આત્મા તે સનાતન છે, અવિનાશી છે (અને સત્તર ગુણો તો અશાશ્વત છે-નાશવંત છે.) ૨૮ અથવા અવિદ્યા સહિત તે અઢારે ગુણો શરીરમાં રહેલા ચિદાત્માનો આશ્રય કરીને રહેલા છે, જેથી મરણસમયે ચિદાત્માનો જ્યારે વિયોગ થાય છે, ત્યારે તે અઢારે ગુણો રહી શકતા નથી; ૨૯ અથવા તો એમ જ કહી શકાય કે, જેને આપણે પાંચ ભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલું માનીએ છીએ તે શરીર, બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ અનુભવ, લોકતા સહિત અઢાર ગુણો અને જઠરાગ્નિ આ વીસ પદાર્થોનો એક સમુદાય જ છે અને તેને જ પાંચભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલું શરીર કહેવામાં આવે છે. ૩૦ આ રીતે વીસ તત્ત્વોના સમુદાયરૂપ બનેલા શરીરને મહાન એવો

* અર્થાત્ સુપુત્રિમાં જે સુખનો અનુભવ થાય છે, તે જ સુખનો મોક્ષમાં અનુભવ થાય છે; તોપણ સુપુત્રિમાં અને મુક્તિમાં જે ભેદ રહેલો છે તે એ જ છે કે, સુપુત્રિ અવસ્થાકાળને માટે જ રહેનારી છે અને મુક્તિ નિત્યને માટે રહેનારી છે; માટે સુમુક્ષુ પુરુષ નિત્ય રહેનારી મુક્તિની જ અપેક્ષા રાખે છે. વળી જાગ્રત અને સ્વપ્નનો સુપુત્રિમાં લય થાય છે અને સુપુત્રિમાં કંઈ અલ્પ અંશે પણ મોક્ષસુખનો અનુભવ થાય છે. તે ઉપરથી એ વાતનો તો નિશ્ચય જ થાય છે કે, જાગ્રત અને સ્વપ્નનો સ્વભાવ નાશવંત હોઈને કોઈ મુક્તિ દ્વારા આત્મ-

ચિદાત્મા જ પ્રાણવાયુને સાથે રાખીને ધારણ કરી રાખે છે અને તે ઉપરથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રભાવશાળી એવા ચિદાત્માના વિયોગથી જ પ્રાણીના શરીરનો નાશ થાય છે, પ્રાણવાયુ તો માત્ર નિમિત્ત જ ગણાય છે. (જેમ ઘટના નાશમાં મુદ્-ગર (ધોડો) તો માત્ર નિમિત્ત જ ગણાય છે, કેમ કે વસ્તુતઃ ઘટનો નાશકર્તા પુરુષ જ છે, તેમ દેહકર્તા ધારણ કરવામાં તથા તેનો નાશ કરવામાં આત્માનો સંયોગ અને વિયોગ મુખ્ય કારણ છે, પ્રાણનો સંયોગવિયોગ તો નિમિત્તકારણ જ છે.) ૩૧ જેમ ઘટાદિક પદાર્થો ભૂતસમુદાયમાંથી ઉત્પન્ન થઈને કાલાંતરે પાછા ભૂતસમુદાયમાં જ લય પામી જાય છે, તેમ પુણ્યપાપની પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રાણી પુણ્યપાપના નાશને અતે મરણધર્મને પામે છે અને પાછો સંચિત કરેલાં પુણ્યપાપના યોગથી પ્રેરાઈને કર્મજન્ય નવા દેહમાં કાળાંતરે જ દાખલ થાય છે. ૩૨ જેમ એક મનુષ્ય પડી ગયેલા એક ઘરનો ત્યાગ કરીને બીજા ઘરમાં રહે છે અને બીજાનો ત્યાગ કરીને ત્રીજામાં રહે છે, તેમ ક્ષેત્રજા જીવાત્મા પણ કાળપ્રેરણાને અધીન થઈને જૂના થયેલા પ્રથમના શરીરનો ત્યાગ કરીને અવિદ્યા, કામ અને કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા નવા નવા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. ૩૩ આમ સમજીને જ તત્ત્વવસ્તુનો નિશ્ચય કરનારા બુદ્ધિમાન પુરુષો (પુત્રાદિકના મરણસમયે) સંતાપ કરતા નથી; પરંતુ જે મનુષ્યો અજ્ઞાની છે અને પુત્રાદિકના સંબંધને મિથ્યા હોવા છતાં સત્ય જોનારા છે. તેઓ પોતાના સંબંધીના મરણસમયે સંતાપને પામે છે; ૩૪ પણ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ તો આ જીવ કોઈનો સંબંધી નથી, તેમ એ જીવનો પણ કોઈ સંબંધી નથી; (અર્થાત્ શ્રી-પુત્રાદિકની સાથે જીવને કંઈ સંબંધ જ નથી.) કારણ કે તે જીવ સદાકાળને માટે એકલો જ છે અને પોતે જ પોતાના શરીરને સુખદુઃખ ઉપભવવામાં

× શ્રુતિ પણ કહે છે કે,

ન પ્રાણેન નાગનેન મર્ત્યો જીવતિ કથન ।

इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेतद्युगधितौ ॥

કોઈ પણ મનુષ્ય પ્રાણવાયુને આધારે કે અપાનવાયુને આધારે જીવી શકતો નથી; પરંતુ તે પ્રાણને તથા અપાનને પણ જેનો આધાર છે, તે ચિદાત્માના યોગથી જ

કારણભૂત થઈ પડે છે.^{૩૫} વળી તે જીવ કદી ઉત્પન્ન થતો નથી અને મરણને પણ પામતો નથી. (માત્ર શરીર જ જન્મમરણને પામે છે.) કાળાંતરે જ્યારે કર્મબંધન તૂટી જાય છે, ત્યારે દેહનો ત્યાગ કરીને જીવ પરમ ગતિને પામે છે.^{૩૬} કર્મનો જ્યારે ક્ષય થાય છે, ત્યારે પુણ્યપાપમય એવા દેહનો પણ ક્ષય થાય છે અને દેહનો જ્યારે ક્ષય થાય છે, ત્યારે જીવ બ્રહ્માભાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે;^{૩૭} પરંતુ પુણ્યપાપનો ક્ષય કરવા માટે (ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના વિવેકરૂપ) સાંખ્ય-જ્ઞાનતું જ (આત્મજ્ઞાનતું જ) શાસ્ત્રમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે અને તે જ્ઞાન દ્વારા પુણ્યપાપનો ક્ષય થતાં જ જીવને બ્રહ્માભાવ પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી તે પરમ ગતિને જ પામે છે, જેમ પંડિતો (શાસ્ત્ર દૃષ્ટિથી) જોઈ શકે છે.^{૩૮}

ઈતિ શ્રીમદ્વાલારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમા 'નારદ અને મોક્ષ વિષેનો અસિતનો સંવાદ'
નામનો અધ્યાય ૨૭૬મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૭૬મો

તૃષ્ણાના ત્યાગ માટે જનકનો ઉપદેશ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

આતરઃ પિતરઃ પૌત્રા જ્ઞાતયઃ સુહૃદઃ સુતાઃ ।

અર્થહૈતોર્હતા ક્રૂરૈરસામિઃ પાપકર્મભિઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! અમે કૂર અને પાપી કર્મ કરનારા પાંડવોએ કેવળ દ્રવ્યના હેતુથી જ ભાઈઓને, પિતાઓને, પૌત્રોને, જ્ઞાતિઓને, સુહૃદોને તથા પુત્રોને મારી નાખ્યા છે;^૧ માટે હું તમને પૂછું છું કે, આ મારી ધન સંબંધી તૃષ્ણાને હું કેવી રીતે દૂર કરું, તે મને કહો. ખરેખર, એ તૃષ્ણાને અધીન થઈને જ અમે આવાં પાપી કૃત્યો કર્યાં છે.^૨

લીંબે કહ્યું : આ વિષયમાં પણ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે. જેમ કે માંડવ્ય નામના એક ઋષિએ જનકરાજાને જ્યારે પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે તેમણે આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો હતો : 'ખરેખર, અતિ આનંદની વાત છે કે, હું અત્યંત સુખમાં જીવન ગાળું છું; કેમ કે આ જગતમાં જે કંઈ છે, તે મારું નથી. આ મિથિલા નગરી આખી બળી ગઈ છે, તોપણ તેમાં મારું કંઈ પણ બચ્યું

નથી.'^{૩૪} બ્રહ્મલોક સુધીના સમુદ્ધિવાળા વિષયો પ્રાપ્ત થાય, તોપણ જ્ઞાની પુરુષોને તેઓ અત્યંત દુઃખરૂપ જ દેખાય છે, પરંતુ અજ્ઞાની પુરુષોને સમૃદ્ધિ વિનાના તુચ્છ વિષયો પણ સદાકાળ મોહ-જનક થઈ પડે છે.^{૩૫} આ જગતમાં જે કંઈ વિષય-જન્ય સુખ છે અને પરલોકમાં દિવ્ય એવું જે મહાન સુખ છે, તે સર્વ સુખ તૃષ્ણાના નાશરૂપ સુખના સોળમા ભાગની યોગ્યતાને પણ પહોંચી શકે તેમ તથી.^{૩૬} જેમ બળદનું શિંગડું બળદની વૃદ્ધિ સાથે જ પ્રતિદિન વધતું જાય છે, તેમ તૃષ્ણા પણ ધનની વૃદ્ધિની સાથે જ પ્રતિદિન વધતી જાય છે.^{૩૭} હરકોઈ વસ્તુ ઉપર મનુષ્યને જ્યારે મમત્વ-ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જ તે વસ્તુનો નાશ તેને સંતાપજનક થઈ પડે છે;^{૩૮} માટે સુખાભિલાષી મનુષ્યે કોઈ જાતની કામનાને અનુસરવું નહિ; કેમ કે કામના ઉપરની જે પ્રીતિ તે જ દુઃખનું મૂળ છે. વળી ધર્મ કરવો તે પણ જો સહજ રીતે દ્રવ્ય આવી મળ્યું હોય તો જ કરવો, પરંતુ તે દ્રવ્યમાંથી વિષયાભિલાષને તૃપ્ત કરવાની ઇચ્છાનો તો ત્યાગ જ કરવો.* વિદ્વાન પુરુષે પ્રાણીમાત્રને પોતાના સમાન ગણીને સર્વને સુખ થાય, તેવી ઇચ્છા કરવી જોઈએ અને કૃતકૃત્ય થયેલો પવિત્રાત્મા પુરુષ તો (સુખ-દુઃખ, પુણ્ય-પાપ, ધર્મ-અધર્મ વગેરે) સર્વનો ત્યાગ કરી દે છે.^{૪૦} વળી તેવા જ્ઞાની પુરુષ સત્યનો-અસત્યનો, શોકનો-આનંદનો, પ્રિયનો-અપ્રિયનો, ભયનો તથા અભયનો ત્યાગ કરીને કેવળ શાંતિમય જીવન ગાળે છે અને સર્વ પ્રકારે નિર્દોષ રહે છે.^{૪૧} જે તૃષ્ણાને, બુદ્ધિહીન પુરુષો મહા-કષ્ટથી પણ છોડી શકતા નથી, જે તૃષ્ણા, પુરુષ વૃદ્ધ થાય છે તોપણ વૃદ્ધ થતી નથી અને જે તૃષ્ણા પ્રાણ-

* કહેવાનો આશય એ છે કે, કામનાઓને પૂર્ણ કરવા માટે દ્રવ્ય મેળવવાની ઇચ્છા ન રાખવી, એ તો યોગ્ય જ છે, પણ ધર્મ કરવાના નિમિત્તે પણ દ્રવ્ય મેળવવાની ઇચ્છા ન રાખવી, કેમ કે -

પર્માર્થ યસ્ય વિતેહા વર તસ્ય નિરીહિતા ।

પ્રજ્ઞાન્નાદિ પક્સ્ય દુરદરશીન વર્મ ॥

ધર્મને માટે દ્રવ્ય મેળવવાની ઇચ્છા કરવી તેના કરતાં ધર્મ કરવાની જ ઇચ્છા ન કરવી તે વધારે ઉત્તમ છે. જેમ કે કાદવમાં પડીને પગ ધોવા તેના કરતાં કાદવમાં ન પડવું તે વધારે સારું છે.^{૪૨}

ધાતક દોગોના જેવી ભયંકર છે, તે તૃણોના ત્યાગ કરનાર પુરુષ અવશ્ય સુખી થાય છે.^{૧૨} ધર્માત્મા પુરુષ પોતાના ચારિત્ર્યને ચંદ્રના જેવું ઉત્તમવળ અને નિહોંધ કરવા ચત્ર કરે છે અને પછી આ લોક માં કીર્તિ મેળવે છે તથા પરલોકમાં સુખ સંપાદન કરે છે.^{૧૩}

હે યુધિષ્ઠિર ! જનકરાજનું એ વચન સાંભળીને પ્રાહ્લણ માંડવ્ય મનમાં પ્રસન્ન થયો અને તેનાં વાક્યોનો આદર કરીને મોક્ષમાર્ગનો તેણે આશ્રય કર્યો.^{૧૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતીર્થત મોક્ષધર્મોપનિષદ-પર્વમા 'તૃણોના ત્યાગ માટે જનકનો ઉપદેશ' નામનો અધ્યાય ૨૭૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૭૭ મો

પિતાપુત્રનો સંવાદ-કોઈ પણ આશ્રમમાં મોક્ષપરાયણ રહેવું

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

અતિક્રામતિ કાલેડસિન્ સર્વભૂતમયાવહે ।

કિં શ્રેયઃ પ્રતિપદ્યેત તન્મે વ્રૂહિ પિતામહ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! પ્રાણીમાત્ર ને ભય ઉપજવનારો આ કાળ સર્વ કોઈનું ઉલ્લંઘન કરી રહ્યો છે, તો પછી મનુષ્યે કયા શ્રેયસ્કર માર્ગનો અંગીકાર કરવો, તે મને કહો.^૧

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષયમાં પણ પિતા અને પુત્રના સંવાદરૂપે એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો.^૨ હે પાથ ! સ્વાધ્યાયકર્મમાં આસક્ત રહેનારા કોઈ એક બ્રાહ્મણનો મેધાવી નામનો મહાબુદ્ધિમાન પુત્ર હતો.^૩ મોક્ષધર્મમાં કુશળ એવા તે મેધાવીએ કેવળ સ્વાધ્યાયકર્મમાં જ આસક્ત રહેનારા અને મોક્ષધર્મમાં અકુશળ એવા પોતાના પિતાને એક સમયે આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો.^૪

પુત્રે કહ્યું : હે તાત ! મનુષ્યોનું આયુષ્ય પ્રતિ દિન ક્ષીણ થતું જાય છે, એમ જાણનારા ધીર પુરુષે તત્કાળ શો ઉપાય કરવો જોઈએ, તે મને યથાર્થ રીતે કહો, જેથી હું અત્યુકે મધર્મનું આચરણ કરું.^૫

પિતાએ કહ્યું : હે પુત્ર ! પ્રથમ પ્રહાર્યના પાતનપૂર્વક વેદોનું અધ્યયન કરીને પિતૃઓનો

ઉદ્ધાર કરવા માટે પ્રભુ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા કરવી. (અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો અને તે આશ્રમમાં વિધિપૂર્વક અગ્નિહોત્રનો સ્વીકાર કરીને યથાશક્તિ યજ્ઞયાગ કરવા.) તે પછી (અમુક સંતતિ ઉત્પન્ન થઈ જાય એટલે) વનમાં પ્રવેશ કરીને (વાન પ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારીને) વેરાગ્યની પકવદશા સિદ્ધ થાય ત્યારે) સુનિ યવાની ઇચ્છા કરવી-સન્યાસાશ્રમને સ્વીકારવો.^૬

પુત્રે કહ્યું : ચોતરફથી ઘેરાયેલા આ જગતનો આ રીતે જ્યારે સંહાર થઈ રહ્યો છે અને રાત્રિ-દિવસો પોતપોતાનું કાર્ય કરીને સફળતાપૂર્વક પસાર થઈ જાય છે, ત્યારે તમે આમ ધીર પુરુષની પેઠે કેમ બોલો છો ?^૭

પિતાએ કહ્યું : કોણ જગતનો સંહાર કરી રહ્યું છે ? કોના વડે લોકો ઘેરાઈ ગયા છે અને કોણ પોતપોતાનું કાર્ય કરીને સફળતાપૂર્વક પસાર થઈ જાય છે ? (તે મને કહે) તું જાણે મને ડરાવતો હોય તેમ કેમ બોલો છો ?^૮

પુત્રે કહ્યું : મૃત્યુ જગતનો સંહાર કરી રહ્યું છે, વૃદ્ધાવસ્થાએ લોકોને ઘેરી લીધા છે અને રાત્રિ-દિવસો પોતપોતાનું કાર્ય કરીને સફળતાપૂર્વક પસાર થઈ રહ્યાં છે, છતાં તમે કેમ જાણી શકો છો ? જ્યારે મેં જાણી લીધું છે કે, મૃત્યુ કોઈની વાટ જોઈને જીવું રહેતું નથી, તો પછી અજ્ઞાન થી ઠંકાયેલા રહીને તમે દશોવેલાં પગથિયાં પર ચડવાની હું શા માટે વાટ જોઉં ?^{૧૦} રાત્રિઓ જેમ જેમ પસાર થતી જાય છે, તેમ તેમ મનુષ્યના આયુષ્યમાં પણ ઘટાડો થતો જાય છે, આમ સમજનારો કયો પુરુષ છીછરા પાણીમાં રહેલાં માછલાંની પેઠે સુખને પામી શકે ?^{૧૧} મનુષ્ય કોઈ એક કૂલ વીણનારા પુરુષની પેઠે અનેક વિષયોમાં મનને દોકાવે છે, પણ તે તે વિષયો હજી તેને પ્રાપ્ત થયા નથી, તવામાં તો મૃત્યુ તેની સામે આવી પહોંચે છે,^{૧૨} માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે જે કાર્ય આપતી કાલે કરવાનું હોય, તેને આજે કરી લેવું અને જે કાર્ય દિવસના પાછળના ભાગમાં કરવાનું હોય, તેને દિવસના પ્રથમ ભાગમાં કરી લેવું; કેમ કે મૃત્યુ કોઈની વાટ જોતું નથી કે, અમુક મનુષ્યે અમુક કાર્ય કર્યું છે કે નથી કર્યું !^{૧૩} જે કાર્ય તમારું શ્રેય કરનાર

હોય તેને તમે આજે જ કરી દો, કેમ કે મહાન એવો કાળ (તમારું કાર્ય અપૂર્ણ રહે તે પહેલાં) તમારો આસ કરી જાય, તેમ ન થવું જોઈએ. વળી જગતનો કયો મનુષ્ય જાણી શકે છે કે, અમુકનો મૃત્યુકાળ અમુક સમયે જ થશે ?^{૧૪} મનુષ્યનાં કાર્યો હજી અપૂર્ણ જ રહ્યાં હોય છે, છતાં મૃત્યુ તેને ખેંચી જાય છે, માટે યુવાવસ્થામાં જ ધર્મશીલ થવું; કેમ કે જીવિતનો કંઈ નિશ્ચય જ નથી. (કે અમુક કાળ સુધી તે ટકશે.)^{૧૫} ધર્મજીવે આચરણ કરવામાં આવે છે, તો આ લોક ને પરલોક બન્નેમાં સદાકાળ રહેનારી પ્રીતિ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ જે પુરુષ મોહથી ઘેરાઈ જઈને પુત્ર, સ્ત્રી આદિને માટે ઉઘમ કર્યો કરે છે, કાર્ય-અકાર્ય કરીને તેઓને પ્રસન્ન રાખે છે અને સંસારમાં જ મનને આસક્ત રાખે છે, તેવા પુત્રપ્રી પશુઓની સંપત્તિવાળા પુરુષને, પાણી-નું પૂર સતેલા વાઘને જેમ ઘસડી જાય છે તેમ મૃત્યુ ઘસડી જાય છે. મનુષ્ય અનેક પ્રકારના પરિ-અહોનો સંગ્રહ કરી રહ્યો હોય છે અને વિષયોથી હજી અતૃપ્ત જ રહ્યો હોય છે, તેવામાં તો વરુની માદા જેમ ઘેટાંને ઉપાડી જાય છે, તેમ મૃત્યુ તે પુરુષને ઉપાડી જાય છે. ‘અમુક કાર્ય મેં કર્યું’ છે, અમુક કાર્ય હજી કરવાનું છે, અમુક કાર્ય હજી અપૂર્ણ છે,’ આવી વિચારમાળામાં ગૂંથાયેલા મનુષ્યને મૃત્યુ ઉઠાવી જાય છે. કરેલાં કાર્યોનું ફળ હજી પ્રાપ્ત થયું ન હોય અને ખેતર, દુકાન, ઘર વગેરેનાં કાર્ય-માં હજી આસક્ત જ રહ્યો હોય, તેવામાં મૃત્યુ તે કર્મસંગી મનુષ્યને ઝડપી લે છે. પુરુષ દુર્બળ હોય કે બળવાન હોય, બુદ્ધિમાન હોય કે મૂર્ખ હોય, શૂર-વીર હોય કે વિદ્વાન હોય અથવા કોઈ પ્રકારની કામ-નાને પૂર્ણ કરી ચક્યો ન હોય, તોપણ મૃત્યુ તેને પક-ડીને લઈ જાય છે. જગતનો કોઈ પણ મનુષ્ય મૃત્યુનો, ઘડપણનો, વ્યાધિનો તથા અનેક કારણોવાળાં દુઃખો-નો જો ત્યાગ જ કરી શકતો નથી, તો પછી આમ સ્વસ્થની પેઠે તમે કેમ ભેસી રહ્યા છો ? પ્રાણીનો જેવો જન્મ થાય છે કે તુરત જ મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થા તેનો નાશ કરવા માટે તેની સામે આવી પહોંચે છે;^{૧૬-૨૩} કેમ કે સ્વાવસ્થા સર્વ પદાર્થો આ બન્ને વડે (મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થા વડે) નિત્ય અનુસરાયલા જ છે. મૃત્યુની સેના જ્યારે ચડી આવે છે, ત્યારે કોઈ

પણ પુરુષ તેને અટકાવી શકતો નથી. માત્ર એક સત્ય જ તે સેનાને બળાકારે અટકાવી શકે છે; કેમ કે સત્યમાં અમૃતનો નિવાસ છે. જે મનુષ્ય ગામની અંદર નિવાસ કરીને તેમાં પ્રીતિ કરે છે, તે મૃત્યુના ગૃહમાં જ પ્રીતિ કરે છે, એમ સમજવું; કેમ કે ગામ એ મૃત્યુનું ગૃહ છે અને અસ્વચ્છ એ દેવોનું નિવાસ-સ્થાન છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે. ગામમાં નિવાસ કરવો તે મજબૂત રીતે જકડી બાંધનારી એક દોરડી જ છે, માટે પુણ્યશાળી પુરુષો એ દોરડીને કાપી નાખીને અસ્વચ્છમાં ચાલ્યા જાય છે; પણ પાપી પુરુષો તે દોરડીને કાપી શકતા નથી. જે પુરુષ મન, વચન ને કર્મથી કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરતો નથી અથવા કોઈ પણ પ્રાણીની આજીવિકાનાં સાધ-નોનો નાશ કરી નાખીને તેને દુઃખ દેતો નથી, તે પુરુષનો જગતનાં કોઈ પણ પ્રાણી નાશ કરતાં નથી; માટે સર્વના પર સમભાવ રાખીને ઈંદ્રિયોનો નિયંત્ર કરનારા પુરુષે સત્યરૂપ તત્ત્વ આચરણ કરવું, સત્યરૂપ તત્ત્વમાં પરાયણ રહેવું, સત્યની જ અભિ-લાષા રાખવી અને સત્ય દ્વારા જ કાળને જીતવો. અમરપણું અને મૃત્યુ એ બન્ને પોતાના દેહમાં જ રહેલાં છે. તેમાં સ્ત્રીપુત્રાદિ ઉપર મોહ રાખવાથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે અને સત્ય દ્વારા અમરપણું મેળવી શકાય છે. આમ સમજીને મેં અહિં સાનો આશ્રય કરવાની ઇચ્છા કરી છે, કામ તથા ક્રોધનો બહિ-ષ્કાર કર્યો છે અને સત્યનો જ આશ્રય કરીને હું એકાદા દેવની પેઠે કલ્યાણસંપન્ન થઈશ અને અનાયાસે મૃત્યુને હાંકી કાઢીશ. વળી હું શાંતિ-યજ્ઞમાં જ આસક્ત રહીને દમશુભને ધારણ કરીશ, બ્રહ્મચર્ય કરવાની ઈક્ષા લઈશ અને ઉત્તરાયણકાળમાં વાણીચર (પ્રભુવન્તપ), મનોચર (બ્રહ્મચિંતન), તથા કર્મચર (નિષ્કામયોગ) કરીશ; કેમ કે મારા જેવો એક બુદ્ધિમાન પુરુષ નાશવંત કળવાળા અને ક્ષત્રિયોને માટે યોગ્ય એવા હિંસાપ્રધાન યજ્ઞ કરવાને પિશાચની પેઠે કેમ તૈયાર થાય ? હેપિતા ! હું મારા આત્મા વિષે જ આત્મારૂપે ઉત્પન્ન થઈશ અને આત્મનિષ્ઠ રહીને આત્મચર જ કર્યો કરીશ, પણ પ્રજા ઉત્પન્ન નહિ કરું; કેમ કે પ્રજા મને તારવાની નથી. જે પુરુષનાં વાણી અને મન સારી રીતે નિયમ-માં હોય છે અને જેનામાં તપ, ત્યાગ તથા યોગ

નિવાસ હોય છે, તે પુરુષ તે દ્વારા સર્વ વસ્તુને મેળવી શકે છે. વળી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, વિદ્યા (આત્મવિદ્યા) સમાન નેત્ર નથી અને વિદ્યા સમાન કોઈ કુળ નથી; તેમ જ રાગ સમાન હુંખ નથી અને ત્યાગ સમાન સુખ નથી.^{૨૪-૩૧} એકાંતમાં નિવાસ કરવો, સર્વના પર સમભાવ રાખવો, સત્યત્વ પાલન કરવું, સદાચારમાં સ્થિતિ કરવી, હિંસાનો ત્યાગ કરવો, સરળતા ધારણ કરવી અને સર્વ ક્રિયાઓનો પરિત્યાગ કરવો, આના જેવું બ્રાહ્મણત્વ બીજું દ્રવ્ય જ નથી.^{૩૭} હે બ્રહ્મન્! તમારું બ્યારે મૃત્યુ થશે, ત્યારે ધન, બાંધવ કે સ્ત્રી તમને શા ઉપયોગ માં આવશે? માટે હૃદયશુદ્ધિમાં રહેલા આત્માનો જ તમે સાક્ષાત્કાર કરી લો અને તમારા પિતા અને પિતામહો કયે માર્ગે ગયા છે, તેનો વિચાર કરો.^{૩૮}

બીજમે કહ્યું : હે રાજા! પુત્રનાં એ વચન સાંભળીને પિતાએ તે પ્રમાણે જ કયું, માટે તમે પણ સત્ય ધર્મમાં પરાયણ રહીને તે પ્રમાણે વર્તન કરો.^{૩૯} હિત શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ-ત્રયત મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વ-માં 'પિતાપુત્રનો સંવાદ-કોઈ પણ આશ્રમમાં મોક્ષપરાયણ રહેવું' નામનો અધ્યાય ૨૭૮ માં સમાયે

અધ્યાય ૨૭૮મો

હારીતગીતા-મોક્ષનાં સાધનો

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કિં શીલઃ કિં સમાચારઃ કિં વિદ્યઃ કિં પરાયણઃ ।
પ્રાપ્નોતિ વ્રહ્મણઃ સ્થાનં યત્પરં પ્રકૃતેર્ધ્રુવમ્ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! કેવા સ્વભાવ-વાળો થઈને, કેવા આચારત્વ પાલન કરીને, કઈ વિદ્યાનો આશ્રય કરીને અને કયા વિષયમાં પરાયણ રહીને મનુષ્ય પ્રકૃતિથી પર રહેલા બ્રહ્મના અવિનાશી સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે ?^૧

બીજમે કહ્યું : મોક્ષધર્મમાં પ્રીતિ રાખનારો અને ઈદ્રિયોને છતનારો અદ્વિપાહારી મનુષ્ય બ્રહ્મના પરમ સ્થાનને પામે છે કે, જે સ્થાન પ્રકૃતિથી પર રહેલું છે અને અવિનાશી છે.^૨ સુસુકુ મનુષ્યે પોતાના શૃદ્ધમાંથી નીકળી પડીને સંન્યાસનો જ સ્વીકાર કરવો અને પછી લાભ કે હાનિમાં સમભાવ રાખવો, સુનિવૃત્તિ ધારણ કરવી અને વિષયો પોતાની સામા આવે, તોપણ કેવળ નિરપેક્ષ રહેવું.^૩

દષ્ટિથી, મનથી કે વાણીથી કોઈના પર દોષારોપ કરવો નહિ અને કોઈની પ્રત્યક્ષમાં કે પરોક્ષમાં પણ કોઈત્વ દૂષણ કહેવું નહિ.^૪ કોઈ પણ બ્રાહ્મીની હિંસા કરવી નહિ, સૂચની પેઠે નિત્ય ગમનશીલ જ રહેવું, (અર્થાત્ એક રાત્રિ સિવાય કોઈ પણ સ્થળે ઘર કરીને રહેવું નહિ.) અને આવું સંન્યાસી જીવન પ્રાપ્ત કર્યો પછી કોઈની સાથે વેરભાવથી વર્તવું નહિ.^૫ પોતાની સામે કોઈ વાદવિવાદ કરવા માંડે, તો સહન-શીલતા રાખવી, કોઈની સામે અભિમાન કરવું નહિ. કોઈ ઉપજાવનારા સામે પણ પ્રિય બોલવું, કોઈ નિંદા કરે તોપણ તેનું કુશળ બોલવું. જનસમાજમાં રહીને પણ કોઈનું અતુકુળ કે પ્રતિકુળ કરવું નહિ, ભિક્ષા લેવાને માટે અનેક ઘેર ભટકવું નહિ, જેને ત્યાંથી લોજનને માટે પ્રથમ નિમંત્રણ આવ્યું હોય, તેને ત્યાં ભિક્ષા લેવા જવું. કોઈ મૂઠ મનુષ્યોએ કદી તિરસ્કાર કર્યો હોય, તોપણ સ્વધર્મથી બ્રહ્મ થઈ અપળતા કરવી નહિ, અપ્રિય વચન બોલવું નહિ. દયાળુ થવું, પોતાને મારી નાખવા તૈયાર થયેલા સામે પણ ક્રૂર થવું નહિ, ભયનો ત્યાગ કરવો. પોતાની પ્રથા સા કરવી નહિ અને જે ઘરમાં ધુમાડો નીકળતો બંધ થયો હોય, સાંભેલાને અવાજ ન સંભળાતો હોય, અંગારા ખુઝાઈ ગયા હોય, સર્વ મનુષ્યો જમીને ભાસ્યાં હોય અને પીરસવાનાં પાત્રોનો સંચાર બંધ પડી ગયો હોય, તે ઘેર જઈને જ સુનિ-એ ભિક્ષા મેળવવાની ઇચ્છા કરવી;^{૬-૮} તેમ જ સંન્યાસીએ માત્ર શરીર ટકી રહે તેટલા જ આહારનું સેવન કરવું, વસ્ત્રાદિનો લાભ થતો હોય, તોપણ તેનો અનાદર કરવો, કોઈ સમયે ભિક્ષાનો લાભ ન થયો હોય, તો મનમાં ઉદાસ થવું નહિ અને કોઈ સમયે ભિક્ષાનો લાભ થઈ ગયો હોય, તો તેથી હર્ષ પામવો નહિ.^૯ વળી (યુષ્મની માળા, ચંદન વગેરે) સર્વસામાન્ય લોગો લોગવવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. પોતાનું બહુમાન કરવામાં આવે તે સ્થળેથી ભિક્ષા લેવી નહિ, જે સ્થળેથી માનપૂર્વક ભિક્ષા મળતી હોય તે ભિક્ષાનો અનાદર જ કરવો. અન્નના દોષોની નિંદા કરવી નહિ, તેમ અન્નના સુષોની પ્રથા સા પણ કરવી નહિ. નિત્ય એકાંતમાં જ શર્યા અને આસન કરવાનું પસંદ કરવું. ઉજ્જડ ઘરમાં, વૃક્ષના મૂળ નીચે, અરણ્યમાં, કોઈ શુદ્ધમાં અથવા બીજા કોઈ

એકાંત સ્થાનમાં શુભ રીતે જઈને પોતાની હૃદય શુદ્ધિમાં રહેલા આત્મસ્વરૂપમાં જ લીન રહેવું. યોગ ને જ અનુસરવું, સંગનો ત્યાગ કરવો, રાગદ્વેષથી રહિત થવું, અચળ રહેવું, નિર્વિકાર થવું, ક્ષ્યા કે દ્વેષને લીધે યુષ્મ કે પાપ કરવાની આકાંક્ષા રાખવી નહિ, સદાકાળ તૃપ્ત રહેવું, અત્યંત સંતુષ્ટ રહેવું, સુખ અને ઇદ્રિયોને પ્રસન્ન રાખી નિર્ભય થઈને વિચરવું, પ્રભુવમંત્રનો જપ કર્યો કરવો, મૌન-મત ધારણ કરવું, વૈરાગ્યનો આશ્રય કરવો, દેહ, ઇદ્રિય આદિ ભૌતિક પદ્ધતિને વારંવાર આત્માથી લિપ્ત જોવા, પ્રાણીઓના જન્મને તથા મરણને જોઈને સંસાર તરફ નિઃસ્પૃહ થવું, સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ રાખવી, કાચું-પાકું જે કંઈ મળી આવે તેથી આજીવિકા ચલાવી લેવી, ચિત્તને શાંત રાખવું, અદ્ય આહાર કરવો અને ઇદ્રિયોને જીતવી. ૧૧-૧૬ આ રીતે ઉત્તમ તપશ્ચર્યા કરનારા સંન્યાસીએ વાણીના વેગને, મનના વેગને, ક્રોધના વેગને, હિંસાના વેગને, ઉદરના વેગને તથા ઉપરથ (જનને દ્રિય)ના વેગને નિરંતર રોકવા અને પોતાની કોઈ નિંદા કરે તોપણ હૃદયમાં ખિન્ન થવું નહિ. ૧૭ તેણે પ્રશંસા થતી હોય કે નિંદા થતી હોય ત્યાં મધ્યસ્થ જ રહેવું અને સર્વના પર સમભાવ રાખવો. સંન્યાસ આશ્રમમાં આવા પ્રકારનું જે આચરણ કરવું, તે પરમ પવિત્ર ગણાય છે. ૧૮ મહાત્મા સંન્યાસીએ સર્વ પ્રકારે ઇદ્રિયોનું દમન કરવું, સર્વ પ્રકારના સંગથી મુક્ત થવું, પૂર્વાશ્રમના દેશમાં વિચરવું નહિ, શાંત રહેવું, એક સ્થળે ઘર કરીને રહેવું નહિ, ચિત્તને આત્મચિંતનમાં જ એકાગ્ર રાખવું, વાનપ્રસ્થ કે શૂદ્રસ્થનો સંસર્ગ કરવો નહિ, અભાણુપણે જે કંઈ આહારાદિ મળી આવે, તે મેળવવાની જ ઇચ્છા કરવી અને કદી હર્ષ-વેદા થવું નહિ. ૧૯-૨૦ મોક્ષના સાધનભૂત આ સંન્યાસધર્મને જે પુરુષો જાણે છે, તેઓનો મોક્ષ થાય છે અને જેઓ નથી જાણતા તેઓને તો કેવળ પરિશ્રમરૂપ જ થઈ પડે છે. આવા હેતુથી જ હારીત મુનિએ કહ્યું છે કે, 'જે પુરુષો આ સંન્યાસધર્મના સ્વરૂપને સંપૂર્ણ રીતે જાણે છે, તેઓને તે (સંન્યાસ) મોક્ષ પ્રત્યે પહોંચાડનાર એક વાહનરૂપે જ થઈ પડે છે. જે પુરુષ પ્રાણીમાત્રને અભય આપીને સંન્યાસા-

શ્રમનો સ્વીકાર કરે છે, તેને અનંતકાળ માટે તેજોમય દિવ્ય લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૧-૨૨

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમાં મોક્ષધર્મોનુશાસન-પર્વમાં 'હારીતગીતા-મોક્ષનાં સાધનો'

નામનો અધ્યાય ૨૭૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૭૯ મો

શુકાચાર્ય અને વૃત્રાસુરનો સંવાદ

॥ યુધિષ્ઠિર उवाच ॥

धन्या धन्या इति जनाः सर्वेऽस्मान् प्रवदंत्युत ।

न दुःखिततरः कश्चित् पुमानस्माभिरस्ति ह ॥१॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે કુરુશ્રેષ્ઠ પિતામહ ! સર્વ મનુષ્યો અમારા સંબંધમાં કહે છે કે, 'પાંડવોને ધન્ય છે, ધન્ય છે.' પણ 'ખરું' જોતાં બીજો કોઈ પુરુષ અમારા કરતાં વધારે દુઃખી નથી જ. ૧ અમે લોકમાં માન્ય થયેલા છીએ અને દેવો દ્વારા મનુષ્ય-યોગિમાં ઉત્પન્ન થયેલા છીએ, છતાં હે પિતામહ ! આવા પ્રકારનું દુઃખ અમને પ્રાપ્ત થયું, એ ઉપરથી એ જ નિશ્ચય થાય છે કે, શરીરને ધારણ કરવું તે જ દુઃખનું કારણ છે. અમે દુઃખનો નાશ કરનારા સંન્યાસનો કયારે સ્વીકાર કરીશું ? હે પિતામહ ! સંન્યાસરૂપી તીક્ષ્ણ મતને ધારણ કરનારા મુનિઓ, (પાંચ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને દશ ઇદ્રિયો એ) સત્તર તરવોને સંસારના કારણભૂત એવા (કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય અને સ્વપ્ન એ) પાંચ દોષોથી, ઇદ્રિ-યોના વિષયોથી, સત્ત્વાદિક શુભોથી અને (પાંચ મહાભૂતો, અવિદ્યા, અહંકાર તથા કર્મ એ) આઠ મૂલ પ્રકૃતિઓથી મુક્ત થઈને પુનર્જન્મને પામતા નથી, તો હે શત્રુતાપન લીભ ! અમે આ રાજ્યનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસાશ્રમનો કયારે સ્વીકાર કરીશું ?

લીભે કહ્યું : હે મહારાજા ! દુઃખનો પણ અંત હોય છે; કેમ કે જગતમાંની સર્વ વસ્તુ મર્યાદાવાળી અને અંતવાળી છે જ; તેમ જ પુનર્જન્મ પણ અંતવાન તરીકે જ પ્રસિદ્ધ છે, કેમ કે આ લોકમાં કોઈ વસ્તુ અચળ નથી જ. ૨-૬ હે રાજા !

* લીભ રાજ યુધિષ્ઠિરને આશ્વાસન આપતાં કહે છે કે, 'તું ઉતાવળો થા મા. તને એમ લાગે છે કે, અમે આ સંસારના દુઃખમાંથી મુક્ત જ થવાના નથી; પરંતુ જગતની સર્વ વસ્તુઓને અંત હોય જ છે; માટે

તમે માનો છો કે, ઐશ્વર્ય દોષવાળું છે અને તેમ માનવું તે સત્ય જ છે કે, પ્રસંગવશાત્ ઐશ્વર્ય પણ સંગનો હેતુ હોઈને મોક્ષમાં વિઘ્નરૂપ થઈ પડે છે, તોપણ તમે ધર્મસ છો, જેથી ઉદ્ધમ કરીને પણ સમય આવ્યે સુક્રિતને પામશો જ.^{૪૭} હે રાજા ! દેહધારી જીવ નિત્ય પોતાનાં પુણ્યપાપથી થનારાં સુખદુઃખ ઉપર પોતાનું સામર્થ્ય ચલાવી શકતો નથી, જેથી તે સુખદુઃખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા રાગ-દ્વેષરૂપી અંધકાર વડે ઘેરાઈ જાય છે.^{૪૮} જેમ વાસુ પોતાના વર્ણથી રહિત છે, છતાં બાંજીને અથવા મણ્ડીલીની રંગનો સ્પર્શ કરીને વર્ણવાન હોય તેવો દેખાય છે અને સર્વ દિશાઓને રંગબેરંગી કરી મૂકે છે,^{૪૯} તેમ જીવ પોતાના વર્ણથી રહિત છે-રાગાદિક દોષોથી મુક્ત છે, છતાં કર્મનાં ફળરૂપ સુખદુઃખાદિનો સંસ્પર્શ કરીને તેના શુભોથી રંગાર્થ જાય છે, તમોશુભથી દંકાર્થ જાય છે અને રાગાદિક દોષોનો આશ્રય કરીને વિવિધ પ્રકારના દેહોમાં ભટક્યા કરે છે;^{૫૦} પણ જ્યારે તે જીવ જ્ઞાનરૂપી દીપકની સહાયતાથી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરે છે, ત્યારે સનાતન બ્રહ્મનો તેને સાક્ષાત્કાર થાય છે.^{૫૧} મુનિઓ કહે છે કે, સનાતન બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો તે કંઈ ચત્તસાધ્ય નથી. (અર્થાત્ કર્મો કરવામાં જ આસક્ત રહેવાથી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી.) માત્ર જેઓ જીવનમુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થયા હોય, તેઓનું જ ઉપાસન કર્યું કરવું, (કે જેથી બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય.) માટે હે યુધિષ્ઠિર ! તમારે અને દેવો સહિત આ લોકોએ તેવા મુક્ત પુરુષોની જ ઉપાસના કરવી; કારણ કે મોટા મોટા ઋષિઓ પણ કેવળ શાંત થઈને બેસી રહેતા નથી. (પણ નિત્ય ઉદ્ધમ જ કર્યું કરે છે અને ઉદ્ધમી પુરુષ ને અવશ્ય બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય જ છે.)^{૫૨} હે રાજા !

તમારા દુઃખનો પણ અંત આવશે જ. કદાચ તું કહીશ કે, અમે ઐશ્વર્યના લોભી હોવાથી ઐશ્વર્યના પાશમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થઈ શકીશું? પણ તેમ કહેવાનું કંઈ કારણ નથી; કેમ કે ઐશ્વર્યનો પણ અમુક કાળે નાશ થશે જ અને તે સમયે તમે અનાયાસે તેના બંધનમાંથી મુક્ત થઈ જશો.

× ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પણ ગીતામાં કહ્યું છે કે, 'મહુનો જન્મનામંતે જ્ઞાનવાન્ માં પ્રવચતે।' શાંતિ પુરુષ અનેક જન્મોને અંતે પણ પરમ પદને પામી શકે છે.

આ વિષયમાં ઐશ્વર્યથી બ્રધ થયેલા દૈત્ય વૃત્રાસુરે જે પ્રમાણે વર્તન કર્યું હતું, તે સંબંધી એક પ્રાચીન ગીત (વૃત્તાંત) છે, તેને તમે એકચિત્ત થઈને સાંભળો.^{૫૩} હે ભારત ! દૈત્ય વૃત્રાસુર શત્રુઓને હાથે પરાજય પામ્યો હતો, સહાય વિનાનો થઈ પડ્યો હતો, રાજ્યથી બ્રધ થયો હતો અને શત્રુઓની વચ્ચે સપડાઈ પડ્યો હતો, છતાં કેવળ નિઃસંગ બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને તેણે શોક કર્યો ન હતો.^{૫૪} પૂર્વે ઐશ્વર્યથી બ્રધ થયેલા વૃત્રાસુરને શુકાચાર્યે પૂછ્યું હતું કે, 'હે દાનવ ! શત્રુઓએ તારો પરાજય કર્યો છે, તેથી તને દુઃખ તો થતું નથી ?'^{૫૫}

ત્યારે વૃત્રાસુરે કહ્યું : હું સત્યનો તથા તપનો આશ્રય કરીને પ્રાણીઓનાં જન્મમરણને નિઃસંશય રીતે બાંધું છું અને તેથી જ હું શોક કરતો નથી કે હર્ષ પામતો નથી.^{૫૬} વિદ્વાનો કહે છે કે, જગતના સર્વ જીવો કેવળ કાળને અધીન થઈ રહ્યા છે; તેમાં જેઓ પાપી હોય છે તેઓ પરવશ થઈને નરકમાં સમજ્યા કરે છે અને જેઓ પુણ્યશાળી હોય છે, તેઓ સ્વર્ગમાં જઈને સંતુષ્ટ સ્થિતિમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે.^{૫૭} આ રીતે કાળથી પ્રેરાયલા જીવો સ્વર્ગ કે નરકમાં જઈને પોતાનાં પુણ્યપાપનો ઉપ-ભોગ કરે છે અને અમુક કાળ પર્થ ત્યાં રહીને પુણ્યપાપનો જ્યારે ક્ષય થાય છે, ત્યારે પુનઃ અવ-શેષ રહેલા કાળની પ્રેરણાથી જન્મમરણને પામે છે.^{૫૮} જે જીવો વિષાયલિલાપરૂપી બંધનથી બંધા-યેલા હોય છે, તેઓ પરતંત્ર દશામાં રહીને જ હજારો પશુપક્ષીઓની યોનિઓમાં જન્મે છે અને ત્યાંથી નીકળીને પાછા નરકમાં જ પડે છે.^{૫૯} આ પ્રમાણે અતીદ્રિય જ્ઞાનવાળો હું અનેક જીવોને સંસારમાં ભટકી રહેલા બાંધું છું. વળી 'જેવું કર્યું તેવો લાભ' એ શાસ્ત્રીય વચનને હું યથાર્થ રીતે બાંધું છું.^{૬૦} કાળના શાસનથી પ્રેરાયલા સર્વ લોકો પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે પશુપક્ષી-પણાને, નરકને, મનુષ્યપણાને અથવા દેવપણાને પામે છે અને તે તે જન્મમાં સુખ, દુઃખ, પ્રિય તથા અપ્રિયને પ્રાપ્ત કરે છે. તાત્પર્ય કે પ્રાણીમાત્ર આ સંસારમાર્ગમાં એ રીતે આવ-જા કર્યું કરે છે કે, જે માર્ગ કાળની ગણતરીથી ગણાયેલો છે; અર્થાત્ કાળને અધીન રહેનારો છે અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ

તથા લયના સ્થાનભૂત છે.

વૃત્રાસુરે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ભગવાન શુકા-
ચાર્યે તેને પુનઃ* પૂછ્યું: ‘હે બુદ્ધિમાન વૃત્રાસુર !
તું આવા હુષ્ટ પ્રલાપો કેમ કરે છે ? ૨૧-૨૩

વૃત્રાસુરે કહ્યું: હે આચાર્ય ! તમે અને બીજા
ઘણા બુદ્ધિમાન પુરુષોએ એ વાતને તો પ્રત્યક્ષ જોઈ
છે કે, પૂર્વે જ્ય મેળવવાના લોભથી મેં મહાન
તપશ્ચર્યા કરી હતી^{૨૪} અને પોતાના તેજથી ત્રણે
લોકને આંજી નાખીને મેં પ્રાણીમાત્રના ગંધાદિ
ભોગ્ય પદાર્થોને લૂંટી લીધા હતા; તેમ જ અનેકનો
સંહાર કરી નાખ્યો હતો.^{૨૫} હું વિમાનમાં બેસીને
આકાશમાંગે^{૨૬} જ્યારે વિચરતો હતો, ત્યારે શરીર-
માંથી નીકળતી તેજોમય જ્વાળાઓથી વ્યાપ્ત દેખાતો
હતો, પ્રાણીમાત્રને અજિત થઈ પડતો હતો અને
નિત્ય નિર્ભય રહેતો હતો.^{૨૭} મેં મારા તપો-
બળથી ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને પોતાનાં કર્મો
વટેજ તે ઐશ્વર્યથી હું બ્રહ્મ થયો છું, માટે હે
ભગવન્ ! આ સમયે ધૈર્યનો આશ્રય કરીને તેને
માટે હું શોક કરતો નથી.^{૨૮} પૂર્વે મહાત્મા મહેંદ્ર-
ની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી હું રણભૂમિ પર
ગયો હતો, ત્યારે તેને સહાય કરવા માટે આવેલા
ભગવાન નારાયણનાં મને દર્શન થયાં હતાં, જે નારા-
યણ પ્રભુને હરિ, વૈકુંઠ, પુરુષ, અનંત, શુકલ,
વિષ્ણુ, સનાતન, સુજ઼઼ેશ, હરિશ્ચંદ્ર અને પ્રાણી-
માત્રના પિતામહ કહેવામાં આવે છે.^{૨૯} હે ભગ-
વન્ ! તે સમયે પ્રસંગવચ્યાત્ પ્રાપ્ત થયેલા ભગ-
વાન વિષ્ણુનાં દર્શનરૂપી પુણ્યનો કંઈક શેષભાગ હજી
મણ અવશેષ રહેલો છે, એમ મને નિશ્ચય થાય
છે; કેમ કે તે વિષ્ણુદર્શનના માહાત્મ્યથી જ મને
કર્મનું ફળ પૂછવાની આ સમયે ઇચ્છા થઈ છે.^{૩૦}
બ્રહ્મરૂપી મહાન ઐશ્વર્ય બ્રાહ્મણ આદિ કયા વર્ણમાં
સ્થિર થઈને રહેલું છે અને તે ઉત્તમ ઐશ્વર્યની

પુનઃ નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય છે ?^{૩૧} જગતનાં
પ્રાણીઓ કેને આધારે જીવે છે અને કેને આધારે
પ્રવૃત્તિ કરે છે; તેમ જ જીવ શું ફળ પ્રાપ્ત કરીને
સનાતન બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ શકે છે અને હે વિપ્ર !
કયું કર્મ કરવાથી અથવા કયું જ્ઞાન સંપાદન કર-
વાથી મનુષ્યો આત્મસાક્ષાત્કારરૂપી ફળને પ્રાપ્ત કરી
શકે છે, તે સર્વ મને કહો.^{૩૨}

હે રાજાઓમાં સિંહ સમાન મહાપુરુષ યુધિ-
ષ્ઠિર ! વૃત્રાસુરે એ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યા, એટલે સુનિ
શુકાચાર્યે તેને જે ઉત્તર આપ્યા હતા, તે સર્વ
હું તમને કહું છું, માટે ચિત્તને એકાગ્ર કરીને
પોતાના ભાઈઓની સાથે તમે સાંભળો.^{૩૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્જત મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમાં ‘શુકાચાર્ય અને વૃત્રાસુરનો સંવાદ’ નામનો
અધ્યાય ૨૭૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૮૦ મો

વૃત્રાસુરને સનતકુમારનો ઉપદેશ

॥ ડગ્ગોવાવ ॥

નમસ્તસ્મૈ ભગવતે દેવાય પ્રભવિષ્ણવે ।

યસ્ય પૃથ્વીતલં તાત સાકાશં બ્રાહ્મગોચરઃ ॥૧॥

શુકાચાર્યે કહ્યું: હે તાત ! તે મહાસમર્થ
ભગવાન વિષ્ણુદેવને હું નમસ્કાર કરું છું, જેમના
બન્ને બાહુના મધ્યભાગમાં આકાશ સહિત પૃથ્વી-
તલ સ્થિતિ કરી રહ્યું છે.^૧ હે દાનવરાજ ! જેમનું
મસ્તક મોક્ષરૂપ અનંત સ્થાનવાળું કહેવાય છે, તે
વિષ્ણુ ભગવાનનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય હું તને કહું છું.^૨

બીજે કહ્યું: હે યુધિષ્ઠિર ! વૃત્રાસુર અને
શુકાચાર્ય એ પ્રમાણે વાતચીત કરતા હતા, તેવામાં
ધર્માત્મા મહાસુનિ સનતકુમાર તેઓનો સંશય
હર કરવા માટે ત્યાં આવી પહોંચ્યા.^૩ હે રાજન્ !
અસુરોના ઇંદ્ર વૃત્રાસુરે અને સુનિ શુકાચાર્યે તેમની
પૂજા કરી, એટલે સુનિરાજ સનતકુમાર મહા-
કિંમતી આસન પર બેઠા.^૪ એ પ્રમાણે મહાબુદ્ધિ-
માન સનતકુમાર આસન ઉપર બેઠા, એટલે શુકા-
ચાર્યે તેમને કહ્યું કે, ‘આ દાનવરાજને વિષ્ણુનું
ઉત્તમ માહાત્મ્ય તમે કહો.^૫ તે સાંભળીને સન-
તકુમારે, બુદ્ધિમાન દાનવરાજને વિષ્ણુના માહાત્મ્ય-
વાળું ઉત્તમ વચન કહેવા માંડ્યું: ^૬ ‘હે દૈત્ય !

* અસુરયોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા છતાં વૃત્રાસુરનું તે
ઉત્તમ જ્ઞાન જોઈને ભગવાન શુકાચાર્યને આશ્ચર્ય થયું
હતું, જેથી તેની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવા માટે શુકાચાર્યે
તેને પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો કે, ‘હે વૃત્રાસુર ! તું એક અસુર
છે; છતાં પોતાના અસુરમાવેનો નાશ કરનારા આવા
મુખીઈભરેલા બ્રહ્મવેદ શા માટે કરી રહ્યો છે ? આવા
બ્રહ્મવેદ કરવા તે તારા કુલને માટે અયોગ્ય છે.’

વિષ્ણુનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય હું તને કહું છું, તેનું તું શ્રવણ કર. હે શત્રુતાપન રાજા! તારે બાણનું કે, આ સર્વ જગત કેવળ વિષ્ણુની અંદર જ રચિત કરી રહ્યું છે.^૭ હે મહાબાહુ! એ ભગવાન જ આ સ્થાવરજંગમ ભૂતસમુદાયને ઉત્પન્ન કરે છે, એ પોતે જ સમય આવતાં જગતનો સંહાર કરે છે અને એ જ સમય આવ્યે પાછું ઉત્પન્ન કરે છે.^૮ એ ભગવાન વિષે જ જગતનો લય થાય છે અને એમના માંથી જ જગત ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાનવાન પુરુષ તપશ્ચર્યા કરીને કે યજ્ઞ કરીને એ ભગવાનને પામી શકતો નથી, પણ ઇંદ્રિયોના સંયમ કરીને જ તેમને પામી શકે છે.^૯ જે પુરુષ યજ્ઞાદિ બાહ્ય કર્મને, શમદમહાદિ આભ્યંતર કર્મને તથા માનસિક સંકલ્પને બુદ્ધિના બળથી નિર્મળ કરે છે, તે પુરુષ મોક્ષને પામે છે.^{૧૦} જેમ સોની ઘણું પ્રયત્ન કરીને પણ રૂપાને અગ્નિમાં શોધી કાઢે છે, તેમ જીવ પણ સેંકડો જન્મ ધારણ કરીને તે તે જન્મમાં અતિ યત્નપૂર્વક કરેલાં (બાહ્ય) કર્મો વડે પોતાના ચિત્તને શોધી શકે છે; પરંતુ શમાદિક આભ્યંતર કર્મોનું સેવન કરવાથી તે માત્ર એક જ જન્મમાં ચિત્તને શોધી શકાય છે.^{૧૧} જેમ પોતાના શરીર ઉપર ચોટેલી અલ્પ રજને મનુષ્ય લીલામાત્રમાં દૂર કરી શકે છે, તેમ અતિ મહાન યત્ન કરીને પોતાના ચિત્તમાં રહેલા દોષોને પણ દૂર કરી શકે છે.^{૧૨} જેમ છેક અલ્પ પ્રમાણમાં નાખેલાં પુષ્પોથી વાસિત કરેલું સરસવતું તેલ પોતાના તીક્ષ્ણ ગંધને છોડતું નથી; તેમ અલ્પ પ્રયત્નથી કરવામાં આવેલાં કર્મો ચિત્તને શુદ્ધ કરી શકતાં નથી;^{૧૩} પરંતુ તે જ તેલને વારંવાર અનેક પ્રકારના સુગંધી પદાર્થોથી વાસિત કરવામાં આવે છે, તો પોતાના જાતીય ગંધને ત્યાગ કરે છે અને પુષ્પ આદિ વિભત્તીયના ગંધવાળું બની જાય છે.^{૧૪} એ જ પ્રમાણે જન્મજન્મમાં તરના સેંકડો શુભોથી સંગવાળા થયેલા પુરુષોનું ચિત્ત અનેકાનેક દોષોથી વ્યાપ્ત હોય છે; છતાં બુદ્ધિ દ્વારા કરવામાં આવેલા અને અભ્યાસથી થનારા યત્નથી નિર્દોષ થઈ શકે છે.^{૧૫} હે દાનવ! કેટલા-એક જીવો કર્મ કરવામાં જ તહીન થયેલા હોય છે અને કેટલાએક જીવો કર્મોથી વિરક્ત થયેલા હોય છે; તો એ રીતે કર્મોમાં રાગ થવાનું કારણ

શું અને કર્મો પર વિરાગ થવાનું કારણ શું, એ વિષે હું તને કહું છું.^{૧૬} હે સમર્થ દાનવ! મનુષ્યો કર્મોની અંદર પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરે છે અને કર્મો કરવાથી નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય છે, એના સંબંધમાં હું તને કમથા: કહું છું, તું એકચિત્ત થઈને સાંભળ. અનાદિ અનંત શ્રીમાન નારાયણ પ્રભુ સર્વના સંહાર છે અને તે જ દેવ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે;^{૧૮} એટલું જ નહિ પણ તે પરમાત્મા પ્રાણીમાત્રને વિષે મહાભૂત આદિ ક્ષરસ્વરૂપે તથા અક્ષર જીવસ્વરૂપે રહેલા છે અને અગિયાર ઇંદ્રિયોના આત્મારૂપે બની જઈને તેઓ દ્વારા (ઇંદ્રિયો દ્વારા) સર્વ જગતનું પાન કરી રહ્યા છે-સર્વ જગતને ઉપભોગ કરી રહ્યા છે.^{૨૦} હે દૈત્ય! તારે બાણનું કે, આ પૃથ્વી તેમના પગ છે, સ્વર્ગ તેમનું મસ્તક છે, દિશાઓ તેમના બાહુઓ છે, આકાશ તેમના કાન છે, સૂર્ય તેમનાં નેત્રો છે, ચંદ્રમા તેમનું મન છે, જ્ઞાનાકાર વૃત્તિરૂપ જે મહત્ત્વ તે તેમની બુદ્ધિ છે અને જળ તેમની રસના (જિહ્વા) છે.^{૨૧} હે શ્રેષ્ઠ દાનવ! આકાશમાં દેખાતા ગ્રહો તેમની જે બ્રુહુટી વચ્ચે રહેલા છે, નક્ષત્રમંડલ તેમનાં નેત્રોને સ્થાને રહેલું છે અને નીચેનું ભૂમંડલ તેમના ચરણોને સ્થાને રહેલું છે.^{૨૩} હે તાત! તારે બાણનું કે, સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે શુભો કેવળ નારાયણરૂપ જ છે અને આશ્રમોનાં કર્મોનું જે ફળ તે પણ તે પોતે જ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૨૪} તેમ જ કર્મના ત્યાગરૂપી સંન્યાસનું પરમ ફળ પણ તે અવિનાશી જ છે, વેદના મંત્રો તેમનાં રૂવાડાં છે અને ઝંકાર તેમની વાણી છે.^{૨૫} તેમના આશ્રય અનેક છે, તેમનાં સુખ પણ અનેક છે, પ્રાણીના હૃદયમાં ધર્મરૂપે તે રહેલા છે, તે જ પરમબ્રહ્મ છે, તે જ ધર્મરૂપ રહે છે, તે જ તપ છે અને કાર્ય તથા કારણ પણ તે પોતે જ છે.^{૨૬} વળી વેદના મંત્રો, બ્રાહ્મણ્યંથનાં વાક્યો, ઇંદ્ર, વાયુ વગેરેનાં યજ્ઞ સંબંધી પાત્રો અને સોળ ઋત્વિજો.* વગેરેથી સુક્ત

* બ્રહ્મા, બ્રાહ્મણ્યંજસી, આયીદ્ર, પોતા, હોતા, નૈત્રાવરણ્ય, અન્ધાવાક, આવસ્તોતા, અપવૃત્ત, પ્રતિપ્રચાતા, નેષ્ટા, ઉનેષ્ટા, ઉદ્દેષ્ટાતા, પ્રસ્તોતા, પ્રતિહતી અને સુધક્ષણ્ય આ સોળ ઋત્વિજોથી યજ્ઞની સદ્ધિ થાય છે. તેમાં પ્રથમના ચાર ઋત્વિજો સર્વ વેદને ભણેલા હોવા

જે યજ્ઞ તે પશુ તેમનું સ્વરૂપ છે. યજ્ઞકર્મ ચાલતું હોય, ત્યારે તે તે કર્મની ભિન્નતાને લીધે ઋત્વિજોએ પરમાત્માને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અશ્વિનીકુમાર, ઇંદ્ર, મિત્ર, વરુણ, યમ, કુબેર વગેરે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે જુએ છે, તોપણ તેઓ પરમાત્માના એક સ્વરૂપને જાણે છે; માટે તારે પશુ જાણી લેવું કે, આ સર્વ જગત કેવળ તે નારાયણ દેવને જ આધીન રહેલું છે. ૨૭૨૨ હે દૈત્યેન્દ્ર! વેદશાસ્ત્ર કહે છે કે, પરમાત્મા અનેક સ્વરૂપે દેખાય છે, તોપણ તે એક જ છે. આ વાતને મનુષ્ય પોતાના વિજ્ઞાનબળથી જાણે છે અને ત્યારે જ તેને બ્રહ્માને સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૨૯ (આવી જ્ઞાનાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી તે મહાદુર્લભ છે; કેમ કે) સંસારમાં ભટકી રહેલા કેટલાએક જીવો હજારો અને કરોડો કલ્પો પર્વત સ્થાવર જીવરૂપે ઉત્પન્ન થયા કરે છે; તેમ જ હજારો અને કરોડો કલ્પો પર્વત જંગમ જીવરૂપે ઉત્પન્ન થયા કરે છે. હે દૈત્ય! પ્રજાઓના જન્મમરણરૂપી કલ્પનું જો પરિમાણ કાઢવા બેસીએ, તો હજારો વાવોના જેટલું જ થાય. ૩૦ તું ધાર કે, આ એક એક વાવ લગભગ યોજન જેટલી પહોળી છે, એક કોશ જેટલી ઊંડી છે, લગભગ પાંચસો યોજન જેટલી લાંબી છે અને તે સર્વ વાવો (જળથી ભરપૂર હોઈને) એક એકના કરતાં એક એક યોજન અધિક લાંબી છે. હવે માત્ર એક વાળના છેડાથી તે સર્વ વાવોમાંથી જળનું માત્ર એક એક ટીપું જ એક એક દિવસે બહાર કાઢવામાં આવે અને તેમ કરતાં તે વાવોના સમગ્ર જળનો જ્યારે ક્ષય થઈ જાય, ત્યારે મજબૂત કે, પ્રજાઓના લય-ઉદયરૂપી એક કલ્પ પૂર્ણ થયો. (આવા કરોડો કલ્પો પર્વત જીવને સ્થાવર-જંગમ લાવ પ્રાપ્ત કરવો પડે છે.) ૩૧૩૨ શાસ્ત્રોક્ત પરમ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ સૃષ્ટિમાં ૭ વર્ણ-વાળા જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ કે કૃષ્ણ વર્ણના જીવો, ધૂમ્ર (ભૂખરા) વર્ણના જીવો, નીલ વર્ણના જીવો, લાલ વર્ણના જીવો, પીળા વર્ણના જીવો અને શ્વેત-ઉજ્જવળ વર્ણના જીવો. તેમાં જેમનામાં

જોઈએ. તે પછીના ચાર ઋત્વિજો ઋગ્વેદ બોલેલા હોવા જોઈએ, તે પછીના ચાર ઋત્વિજો યજુર્વેદ બોલેલા હોવા જોઈએ અને છેલ્લા ચાર ઋત્વિજો સામવેદ બોલેલા હોવા જોઈએ.

તમોશુણી અધિકતા હોય, સત્ત્વશુણી ન્યૂનતા હોય અને રજોશુણી સમાનતા હોય, તે જીવોને કૃષ્ણ વર્ણના જાણવા; જેમનામાં તમોશુણી અધિકતા હોય, સત્ત્વશુણી સમાનતા હોય અને રજોશુણી ન્યૂનતા હોય, તે જીવોને ધૂમ્ર વર્ણના જાણવા. જેમનામાં રજોશુણી અધિકતા હોય, સત્ત્વશુણી ન્યૂનતા હોય અને તમોશુણી સમાનતા હોય, તે જીવોને નીલ વર્ણના જાણવા; જેમનામાં રજોશુણી અધિકતા હોય, સત્ત્વશુણી સમાનતા હોય અને તમોશુણી ન્યૂનતા હોય, તે જીવોને લાલ વર્ણના જાણવા. આ વર્ણના જીવો પ્રવૃત્તિ કરવામાં કુશળ હોય છે, મૂઢતાથી રહિત હોય છે અને સાહસિક હોય છે. વળી જેમનામાં સત્ત્વશુણી અધિકતા હોય છે, રજોશુણી ન્યૂનતા હોય છે અને તમોશુણી સમાનતા હોય છે, તે જીવોને પીળા વર્ણના જાણવા, આ જીવો સુખી હોય છે; તેમ જ જેમનામાં સત્ત્વશુણી અધિકતા હોય છે, તમોશુણી ન્યૂનતા હોય છે અને રજોશુણી સમાનતા હોય છે, તે જીવોને શ્વેત વર્ણના જાણવા. આ જીવો અત્યંત સુખી હોય છે. ૩૩ કેમ કે હે દાનવેન્દ્ર! શ્વેત વર્ણ અત્યંત નિર્મળ છે, શોકરહિત છે અને પરિશ્રમ વિના સિદ્ધિપદને આપનારો છે. આ રીતે હે દૈત્ય! હજારો યોનિઓમાં જન્મમરણ પામ્યા પછી જીવ સિદ્ધિપદને પામે છે. ૩૪ આના સંબંધમાં ઇંદ્રદેવે પોતે કહ્યું છે કે, ઉત્તમ શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુનું શરણ લઈને જીવ જે ગતિને પામે છે, તે જ ગતિ શ્વેત વર્ણના સિદ્ધ જીવોની હોય છે; (અર્થાત્

× ટીકાકાર નીલકંઠ લખે છે કે, બીજી કરેલી ત્રણ લાકડીઓ જેમ એકબીજાને આધારે બેઠી રહી શકે છે, તેમ પ્રત્યેક જાતની ચંદ્ર રહેલા ત્રણ ગુરો એકબીજાને આધારે જ રહી શકે છે મૂળમાં કહ્યું છે કે, સૃષ્ટિમાં ૭ વર્ણવાળા જીવો વિદ્યમાન છે. તેમાં વૃક્ષાદિ સ્થાવર જીવો કૃષ્ણવર્ણના ગણાય છે, પશુપક્ષી આદિ તિથિય જીવો ધૂમ્રવર્ણના ગણાય છે, મનુષ્યજીવો નીલ વર્ણના ગણાય છે, પ્રજાપતિજીવો લાલ વર્ણના ગણાય છે; દેવ-પણને પામેલા જીવો પીળા વર્ણના ગણાય છે અને સનતકુમાર આદિ સિદ્ધ જીવો શ્વેત વર્ણના ગણાય છે, આ જીવો વર્ણના જીવોમાં પીળા વર્ણના દેવો સાધારણ સુખી હોય છે અને શ્વેત વર્ણના સિદ્ધજીવો અત્યંત સુખી હોય છે. તે સિવાયના બીજા વર્ણના જીવો સુખી હોતા

શુભ શાસ્ત્ર અને શુભ શુભો સમાગમ કરીને જીવે પોતાના વર્ણને શ્વેત બનાવવો જોઈએ, જેથી આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ સિદ્ધગતિ પ્રાપ્ત થાય.) માટે હે અસુરેન્દ્ર ! પ્રભુઓની ગતિનો આધાર તેઓના વર્ણ ઉપર રહેલો છે અને વર્ણ સત્ય, દ્વાપર, આદિ કાળોનો આધાર લઈને ઉત્પન્ન થાય છે.^{૩૫} હે દૈત્ય ! જીવની શુભતા નિમિત્તની ગતિ ચૌદ લાખ જેટલી સંખ્યા ધરાવે છે. (અર્થાત્ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત ને અહંકાર આ ચૌદ ઇન્દ્રિયોની એક એક વૃત્તિ લાખ લાખ પ્રમાણની હોઈને ચૌદ લાખ જેટલી થાય છે અને તે સર્વ વૃત્તિઓનું અનુસરણ કરવાથી જીવને ચૌદ લાખ ગતિઓમાં જવું પડે છે.) હરકોઈ જીવ પૂર્વોક્ત ચૌદ ઇન્દ્રિયોની સારિવક્રી વૃત્તિને જો અનુસરે છે, તો જીર્ણગતિને પામે છે, રાજસી વૃત્તિને અનુસરે છે, તો મધ્યમ ગતિને પામે છે અને તામસી વૃત્તિને અનુસરે છે, તો ઉચ્ચ સ્થાન ઉપરથી બ્રહ્મ થઈને અત્યંત અધમ ગતિઓને પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે ચૌદ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિને લીધે જ જીવને ઉચ્ચનીચ ગતિમાં જવું પડે છે, એમ તારે બાજવું.^{૩૬} વિદ્વાનો કહે છે કે, છ વર્ણમાંના કૃષ્ણ વર્ણની ગતિ મહા અધમ છે; કેમ કે કૃષ્ણ વર્ણનો જીવ અનેક પાપકૃત્યો કરવામાં અસક્ત રહે છે, જેને પરિણામે તેને નરકમાં સખડવું પડે છે. (અર્થાત્ સ્થાવર જન્મરૂપી નરકમાં પડી રહેવું પડે છે.) આ કૃષ્ણ વર્ણનો જીવ પૂર્વોક્ત ચૌદ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને દુષ્ટ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરીને અનેક કલ્પો સુધી સ્થાવર યોનિમાં સ્થિતિ કરી રહે છે.^{૩૭} લગભગ એક લાખ કલ્પ પર્થ ત સ્થાવર યોનિમાં રહ્યા પછી તે કૃષ્ણ વર્ણનો જીવ ધૂમ્ર વર્ણને પ્રાપ્ત થાય છે (તિર્યચ્યોનિમાં અવતરે છે) અને ત્યાં દીન અવસ્થામાં રહે છે. પછી પોતાનાં પાપકર્મોનો જવારે ક્ષય થાય છે અને દૈવયોગે પૂર્વના પુણ્યકર્મોનો જવારે ઉદય થાય છે ત્યારે વિવેકથી વ્યાપ્ત થયેલા મનવાળો તે જીવ સત્ત્વશુભથી સુક્ત થઈને રાતાવર્ણને પ્રાપ્ત કરે છે અને પછી પોતા-

ની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને તમોશુભને દૂર કરવા માટે યત્ન કરે છે; પરંતુ સત્ત્વશુભની જો ન્યૂનતા હોય તો નીલવર્ણને જ પ્રાપ્ત થઈને મનુષ્યલોકમાં જ જન્મમરણને પામ્યા કરે છે. આ રીતે મનુષ્યયોનિમાં આવેલો તે જીવ લગભગ એક કલ્પ પર્થ ત પોતાનાં ધાર્મિક બંધનોથી બંધાઈને અનેક પ્રકારનાં દુઃખોનો અનુભવ કરે છે અને તપમાં વૃદ્ધિ કરીને પીળા વર્ણને (દેવપણુને) સંપાદન કરે છે, લગભગ સો કલ્પ પર્થ ત પીળા વર્ણમાં રહીને તે જીવ પુનઃ મનુષ્યપણુને પામે છે અને પાછો પોતાના તપોબળને લીધે હજારો કલ્પો પર્થ ત પીળા વર્ણનો થઈને (દેવ થઈને) સ્વર્ગમાં વિચર્યો કરે છે. હે દૈત્ય ! નરકલોક સમાન તે સ્વર્ગલોકમાંથી* તત્કાળ સુક્ત થયા વિના તે જીવ ઓગણીસ હજાર કલ્પ પર્થ ત ત્યાં રહે છે અને પાછો તેટલા જ હજાર કલ્પ પર્થ ત ગતિઓ કરીને તે જીવ એ નરકલોક સમાન સ્વર્ગલોકમાંથી સુક્ત થાય છે, એમ તારે બાજવું. તેમ જ સ્થાવર, તિર્યચ વગેરે જન્મોમાં પણ જીવને એ જ પ્રમાણે બ્રમણ ક્યો કરવું પડે છે. (અર્થાત્ મનુષ્ય-જન્મ વિના કદી મોક્ષ થતો નથી.)^{૩૮-૪૨} જીવ દેવલોકમાં જઈને ઘણા કાળ સુધી વિહાર કર્યો કરે છે, પરંતુ ત્યાંથી બ્રહ્મ થઈને પાછો મનુષ્યપણુને પામે જ છે. પછી એકસો આઠ કલ્પો પર્થ ત મનુષ્યયોનિમાં રહે છે અને ત્યાર પછી મોક્ષને પામે છે;^{૪૩} પરંતુ એ મનુષ્ય યોનિમાં કલિ આદિ કાળના યોગે કરીને જો બ્રહ્મ થાય છે, તો સર્વના કરતાં અધમ એવા કૃષ્ણવર્ણમાં જ તે પછડાઈ પડે છે. સ્થાવર યોનિમાં જ પુનઃ અવતરે છે.

હવે હે વીર અસુર ! સંસારના પ્રવાહમાં પડેલા આ જીવો તેમાંથી સુક્ત કેવી રીતે થાય છે, તે હું તને કહું છું.^{૪૪} મોક્ષની ઈચ્છાવાળો તે જીવ દિવ્ય એવી સાતસો ગતિઓનું ઉદ્ભવન કરીને પ્રથમ

* સ્વર્ગલોકને નરકલોક સમાન કહેવાનું કારણ એ છે કે, સ્વર્ગલોકના ભોગો રાગનું કારણ છે, પુણ્યની અપેક્ષા રાખનાર છે અને અનિત્ય છે; માટે તે નરક સમાન જ છે. વળી મોક્ષપ્રાપ્તિ કેવળ મનુષ્યજન્મ દ્વારા જ થઈ શકે છે. દેવજન્મમાં તો કેવળ ભોગોની જ પ્રાપ્તિ થાય છે; અર્થાત્ યાની પુરુષોની દૃષ્ટિએ દેવજન્મની કંઈ કિંમત જ નથી.

* કહેવાનો આશય એ છે કે, ચૌદ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને રાજસ કે તામસ માર્ગમાં ધકેલી દેવાથી જીવને કલેશો ભોગવવા પડે છે, માટે જેમ અને તેમ તે વૃત્તિઓને સારિવક્ર માર્ગમાં જ લઈ જવી.

લાલ વર્ણનો થાય છે. (બ્રજપતિ આદિના જન્મને પામે છે.) પછી પીળા વર્ણનો થાય છે (દેવપણું પામે છે) અને તે પછી શ્વેત વર્ણને પામે છે, (કૌમારસર્ગમાં અવતરે છે.) આ શ્વેત વર્ણનો આશ્રય કર્યો પછી પણ તે અતુકમે આઠ પુરીઓના કરતાં ઉત્તમ ગણાતા આતિ પૂજ્ય લોકમાં જાય છે. *૪૫ હે મહાપ્રતાપી દૈત્ય! શ્વેત વર્ણની પરાકાષ્ઠા એ જ ગણાય છે કે, પરબ્રહ્મનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરનારા આત્મજ્ઞાની પુરુષો જાત્રતત્થા સ્વપ્નાવસ્થાનાં મળીને સાદે તરવોને કેવળ મનરૂપે જ જુઓ છે અને જાત્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાઓથી મુક્ત થઈને કેવળ તુરિયાવસ્થાને જ અતુભવે છે; *૪૬ છતાં તેવા જીવન્મુક્ત પુરુષોને એકસો કલ્પ પર્યંત અનિદ્ર શરીરો ધારણ કરવાં પડે છે; પણ જે યોગી યોગૈશ્વર્યથી પ્રાપ્ત થયેલા દિવ્ય ભોગોના ત્યાગ કરવા માટે અસમર્થ હોય છે, તે (મહં, જનં, તપઃ અને સત્ય) એ ચાર લોકમાં નિવાસ કરે છે અને કમે કમે મુક્તિને પામે છે; કારણ કે તે યોગીને અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ ગતિ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે; તેમ જ તેના રાગાદિ દોષો પણ નષ્ટ થયેલા હોય છે, છતાં શુદ્ધ એવા બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર નહિ થયેલો હોવાથી તેને સિદ્ધ કહી શકાતો નથી (અને તેથી જ તે કમમુક્તિને પામનારો ગણાય છે.) *૪૭ તેમ જ જે યોગી ઉત્તમ રીતે યોગાનુષ્ઠાન કરવા અશક્ત હોય અર્થાત્ યોગબ્રહ્મ થયો હોય, તે યોગી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન અને

* કહેવાનો ભાવ એ છે કે, શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા, ઘ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ એ સાતેની, સો સો રાજસ અને તામસ વૃત્તિઓનું ઉત્કલ્પન કરીને મુમુક્ષુ પુરુષ અતુકમે રક્ત, પીત અને શ્વેત વર્ણને ધારણ કરે છે અને પછી પંચમહાભૂત, પંચપ્રાણ, પંચકોશ, દશ ઇન્દ્રિયો, ચાર અંતઃકરણ, અવિદ્યા, કામ અને કર્મ આ આઠ પુરીઓના કરતાં ઉત્તમ એવા સગુણ આત્માના દર્શન રૂપ લોકમાં જાય છે, અર્થાત્ સગુણ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

+ દશ ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના દશ વિષયો, પાંચ પ્રાણ, અંતઃકરણ, અવિદ્યા, કામ, કર્મ અને જીવ આ ત્રીસ તરવોનો જેમ જાત્રતવસ્થામાં અતુભવ થાય છે, તેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ થાય છે; માટે જ ત્રીસ જાત્રતનાં તથા ત્રીસ સ્વપ્નનાં એમ મળીને સાઠ તરવો થાય છે.

બુદ્ધિ એ સાતેની વૃત્તિઓને સર્વગુણની અધિકતાવાળી કરીને, શેષ રહેલાં કમોને સાથે લઈને, એકસો કલ્પો પર્યંત સ્વર્ગલોકમાં વસે છે અને પછી પુણ્યનો ન્યારે ક્ષય થાય છે, ત્યારે મનુષ્યલોકમાં પાછો આવીને મહાપૂજ્ય પુરુષ તરીકે અવતરે છે. પછી તે મનુષ્યોનામિમાંથી નીકળીને ઉત્તરોત્તર ભૂતસર્ગ ઉપર આરોહણ કરે છે. (અર્થાત્ પૂર્વજન્મના અભ્યાસને લીધે ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ એવી યોગભૂમિકાઓમાં આરૂઢ થાય છે અને સમાધિ તથા વ્યુત્થાન વડે પોતાના યોગૈશ્વર્યમાં વૃદ્ધિ કરીને સાત વાર સર્વલોકોમાં પર્યટન કરે છે; *૪૮-૪૯ પણ જે પુરુષ સત્યલોક પર્યંતના સાતે લોકોને અથવા મનબુદ્ધિ સહિત પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને કેવળ દુઃખરૂપ સમજીને તેઓના સંહાર કરે છે. (એટલે તેઓને અતુસરતો નથી, તેમ જ શોક તથા મોહનો ત્યાગ કરીને કેવળ નિઃસંગપણે જીવલોકમાં રહે છે,) તે પુરુષ બ્રહ્મના પરમપદને પામે છે, જે પરમપદને શિવભક્તો મહાદેવનું સ્થાન કહે છે, વૈષ્ણવો વિષ્ણુનું સ્થાન કહે છે, બ્રહ્મદેવના ઉપાસકો બ્રહ્માનું સ્થાન કહે છે. શેષ અથવા અનંત ભગવાનના ઉપાસકો શેષનું સ્થાન કહે છે, સાંખ્યશાસ્ત્રીઓ જીવનું સ્થાન કહે છે અને વેદાંતીઓ પ્રકાશમાન તથા વ્યાપક એવા પરબ્રહ્મનું સ્થાન કહે છે. *૫૦ જે જીવોનાં ત્રણે શરીરોનાં જ્ઞાન દ્વારા દૃઢ થઈ ગયાં છે, તેવા જીવોનો મોક્ષકાળ ન્યારે ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે તેઓની ચૈષ્ટાત્મક એવી ઇન્દ્રિયોનો અને પ્રકૃતિ આદિ સર્વનો કેવળ બ્રહ્મમાં જ લય થઈ જાય છે તથા તેઓ પોતે પણ પરબ્રહ્મમાં જ લય પામી જાય છે. *૫૧ જે જીવો ભગભગ પ્રલયકાળની

* કહેવાનો ભાવ એ છે કે, યોગી પ્રથમ ભૂમિકામાં આરૂઢ થયેલો યોગી કદાચ મરણ પામે, તો સ્વર્ગલોકને પામ્યા પછી ત્યાંથી ભટ્ટ થઈને ચક્રવર્તી નામ થાય છે. આનું નામ પૃથ્વીલોકનો જન્મ કર્યો કહેવાય છે. એ રીતે ઉત્તરોત્તર યોગકલામાં વૃદ્ધિ કરીને તે યોગી ઉત્તરોત્તર લોકને જતે છે અને અંતે સાતમા બ્રહ્મલોકમાં જઈને પણ જે ધ્યેય વસ્તુ ઉપર 'હું તે છું' આવેા અહંભાવ કરતો નથી તો પુનઃ ત્યાંથી પાછો ફરે છે. પણ જે અહંભાવ કરે છે, તો બ્રહ્મદેવની સાથે જ મુક્ત થઈ જાય છે. આ વિષય ગીતામાં વિશેષ રૂપે છે.

+ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ તથા કારણશરીરો.

સમીપજ દેવપણાને પામેલા હોય અને તેથી જ સૃષ્ટિનો પ્રલય થઈ જવાથી કર્મનાં સમગ્ર ફળને ભોગવી શક્યા ન હોય, તેઓ પુનઃ નવીન કલ્પમાં પણ દેવ થઈને જ અવતરે છે; * અને જેઓનાં કર્મફળ સંપૂર્ણ રીતે ભોગવાઈ ગયાં હોય છે, તેઓ (દેવગતિના છવે) પણ નવીન કલ્પમાં મનુષ્યરૂપે જ અવતરે છે.^{૧૨} એ જ પ્રમાણે જેઓ સિદ્ધકૌકમાંથી બ્રહ્મ થયેલા હોય છે, તેઓની પણ અનુક્રમે તે તે ગતિ થાય છે અને બળ તથા રૂપમાં સમાન એવા તે છવે પુનઃ પોતાપોતાનાં પુણ્યપાપનાં ફળને પામે છે;^{૧૩} અને જે પુરુષ બ્રહ્મવેત્તા થયેલા છે, તે પોતાનાં પ્રારબ્ધકર્મોને ન્યાં સુધી ઉપભોગ કરે છે અને તેના ઉપભોગ કરવા માટે ન્યાં સુધી શરીરને ધારણ કરી રાખે છે, ત્યાં સુધી તેના અંગમાં સર્વ પ્રજાઓનો તથા પરા અપરા નામની બે વિદ્યાઓનો નિવાસ હોય છે. (અર્થાત્ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને ન્યાં સુધી શુદ્ધ કેવલ્યની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી જ તેની દષ્ટિ-એ આ જગત છે; પરંતુ કેવલ્યની પ્રાપ્તિ થઈ ગયા પછી તેને જગત જોવામાં જ આવતું નથી; કેમ કે 'સર્વં સત્ત્વિદં બ્રહ્મ' એ વાક્યનો તેને સંપૂર્ણ અનુભવ થવા લાગે છે.) આ સ્થિતિ સંપાદન કરવા માટે પ્રથમ અંતઃકરણને શુદ્ધ કરવું જોઈએ અને તે પછી ધ્યાન, ધારણ તથા સમાધિરૂપ સંયમનું અનુષ્ઠાન કરીને દશ્યમાન આકાશાદિ પદાર્થને કેવળ પાંચ ઇન્દ્રિયરૂપ જ જાણવા જોઈએ.^{૧૪} જે પુરુષ શ્રવણ, મનન, ધ્યાન અને અભ્યાસથી શુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણ વડે બ્રહ્મને જાણવાની ઈચ્છા કરે છે, તેને અવશ્ય શુદ્ધ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ તેને શુદ્ધ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને પછી તે પુરુષ બ્રહ્મરૂપી હર્લેલ સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે કે, જે સ્થાન અવિનાશી છે અને નિત્ય છે. હે મહાબળવાન વૃત્રાસુર ! એ પ્રમાણે મેં તને નારા-

* અર્થાત્ સેંકડા પ્રલયો થઈ જાય, તોપણ તત્ત્વ-જ્ઞાન વિના કરેલા કર્મોના કદી નાશ થતો નથી, માટે કર્મોના લય કરવા માટે તત્ત્વજ્ઞાનનો જ આશ્રય કરવો.

• x કહેવાનો ભાવ છે કે, માત્ર એક જ કલ્પમાં અનેક વાર છવેને ગમન-આગમન કરવું પડે છે; માટે સંસારથી લય પામનારા મુમુક્ષુને તત્ત્વજ્ઞાનનો જ આશ્રય કરવો.

યજ્ઞનું બળ કહ્યું.^{૧૫}

વૃત્રાસુરે કહ્યું : જો એમ જ છે તો મને કોઈ પ્રકારનો ખેદ રહ્યા નથી. આપના વચનનો અર્થ મેં સારી રીતે જાણી લીધો છે, એટલું જ નહિ પણ હે સત્ત્વસંપન્ન ભગવન્ ! આપની વાણીનું શ્રવણ કરીને હું નિર્દોષ થયો છું અને શોક તથા મોહથી રહિત થયો છું.^{૧૭} હે મહર્ષિ ! મહાતેજસ્વી અને અનંત એવા વિશ્વભગવાનનું આ સનાતન ચક્ર અનંત વીર્યવાળું છે અને એકસરખી રીતે ફરી રહ્યું છે, એમ હું જાણી શક્યો છું; તેમ જ જે સ્થાનમાં અનેક સર્ગોની પ્રવૃત્તિ થઈ રહી છે અને જેના ઉપર આ સર્વ જગતનો આધાર છે, તે સ્થાન બીજું કોઈ નથી, પણ મહાત્મા પુરુષોત્તમ જ છે.^{૧૮}

ભીષ્મે કહ્યું : હે કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે કહીને વૃત્રાસુરે પ્રાણોને ત્યાગ કર્યો અને પોતાના આત્માને બ્રહ્મ વિષે થોડું દઈને પરમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું.^{૧૯}

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! પૂર્વે સનત્કુમારે વૃત્રાસુરને જેના સંબંધમાં ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે જ ભગવાન નારાયણદેવ આ શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ છે કે કોઈ બીજા ?^{૨૦}

ભીષ્મે કહ્યું : સનત્કુમારે વૃત્રાસુરને જેના સંબંધમાં ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે ભગવાન મૂળની પેઠે નિર્વિકારરૂપે રહે છે અને મહાન દેવ છે. (તે આ શ્રીકૃષ્ણ ન હોય !) મોટા મનવાળા આ શ્રીકૃષ્ણ તો તે ભગવાનના બ્રહ્માંડરૂપ કાર્યમાં રહીને પોતાના તેજ વડે વિવિધ પ્રકારના ભાવો ઉત્પન્ન કરે છે;^{૨૧} માટે તમારે જાણવું કે, અસ્પૃશ્ય જ્ઞાનશક્તિવાળા આ શ્રીકૃષ્ણ તે પરમાત્માના અષ્ટમાંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે અને તેમના અષ્ટમાંશ વડે જ આ ભુલ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ત્રણે લોકનું રક્ષણ કરે છે.^{૨૨} જે ઈશ્વર સમર્પિતાર્થના આત્મા ગણાય છે અથવા તેજસ કહેવાય છે, તે આપણા બધાનાં શરીરોની અપેક્ષાએ નિત્ય ગણાય છે, તોપણ કલ્પના અંતસમયે વિનાશને પામે જ છે; તેમ જ જે ભગવાન (માયામિત્ર અથવા માયારૂપ ઉપાધિવાળા

* બીજમ અર્થે એમ કહેવા માગે છે કે, શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ ચૈતન્યરૂપ નથી, પણ તેનો એક અષ્ટમાંશ છે-અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના અંશાવતાર છે.

હોઈને) અતિ બળવાન અને મહાસમર્થ ગણાય છે, તેનો પણ પરબ્રહ્માં લય થાય જ છે અને વ્યવહાર-દષ્ટિએ શાશ્વત ગણાતા દિવ્યલોકોને ઉત્પન્ન કરનારા શુદ્ધાત્મા બ્રહ્મદેવનો પણ અંતે પરબ્રહ્માં લય થઈ જાય છે. (અર્થાત્ સર્વ મહાન પરબ્રહ્મને જ સર્વનું અધિષ્ઠાન ગણવામાં આવે છે.)^{૧૩} અનંત એવા તે પરમાત્મા જ સર્વ કારણોને પોતાની સત્તા સમર્પીને પરિપૂર્ણ કરે છે અને સર્વદા એકસ્વરૂપ એવા તે સનાતન દેવ જ ઉપાધિયુક્ત શરીર ધારણ કરીને શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપે જગતમાં વિચરી રહ્યા છે. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણ ઉપાધિધર્માવાળા છે, તોપણ આપણી પેઠે ઉપાધિતા ધર્મથી શ્રસ્ત થતા નથી; માટે તેમને ‘અનિરુદ્ધ’ કહેવામાં આવે છે. વળી તે મહાત્મા અહંકારરૂપ થઈને જગતને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેમના શરીરમાં, બીજમાં જેમ વૃક્ષ રહેલું છે અને ફળમાં જેમ બીજ રહેલાં છે, તેમ આ સર્વ જગત રહેલું છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પરમાર્થને જાણનારા પિતામહ ! હું ધારું છું કે, વૃત્રાસુરે આત્માની ઉત્તમ ગતિને જોયેલી હશે અને તેથી જ અત્યંત સુખી થઈને શોક કયો ન હતો.^{૧૪} હે નિરોપ પિતામહ ! જે જીવ તિર્થંચની ગતિમાંથી અથવા નરકમાંથી મુક્ત થઈને ચેત વર્ણને પામ્યો હોય અથવા શ્રવેત (સત્ત્વપ્રધાન) વંશમાં ઉત્પન્ન થઈને સાધ્ય નામનો દેવ થયો હોય, તેને પુનઃ સંસારમાં આવવું પડતું નથી;^{૧૫} પરંતુ જે જીવ પીત વર્ણ (દેવ-યોનિ) અથવા રક્ત વર્ણ (પ્રભત્પતિસર્ગ)માં ઉત્પન્ન થયેલો હોય તેને તિર્થંચયોનિમાં અવશ્ય આવવું પડે છે; કેમ કે તમોગુણવાળાં કર્મોથી તે ઢંકાયેલો હોય છે,^{૧૬} પરંતુ અમે તો અત્યંત આપત્તિમાં આવી પડેલા છીએ અને મહાકષ્ટદાયી એવાં સુખદુઃખ મેળવવામાં આસક્ત બનેલા છીએ; અર્થાત્ સત્ત્વ-પ્રધાન એવા પીત વર્ણથી બ્રહ્મ થઈને કેવળ સ્વ-પ્રધાન રક્ત વર્ણનો સ્વીકાર કરી બેઠા છીએ, તેથી મનુષ્યની, રથાવરની કે તિર્થંચની કઈ અધમ યોનિને પામીશું તે કહી શકાતું નથી.^{૧૮}

ભીષ્મે કહ્યું : હે પાંડવો ! ડરો મા. તમે શુદ્ધ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છો અને તીક્ષ્ણ મતનું પાલન કરનારા છો, જેથી મરણ પછી દેવોના લોકમાં વિહાર કરીને પુનઃ મનુષ્યપણાને પામશો;^{૧૯} અને

પ્રભત્પતિની સ્થિતિ પર્યંત સુખપૂર્વક કાળ વિતાવીને પાછા પથારીમાં સમયે દેવજન્મને પામશો અને ઉત્તમ સુખનો ઉપભોગ કર્યો પછી અંતે સિદ્ધ પુરુષોની ગણતરીમાં ગણાશો, માટે તમારે લય પામવાનું કારણ નથી, કેમ કે તમે સર્વે જણા નિર્મળ છો.^{૨૦}

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવતમાં શાંતિપર્વતગૃત મોક્ષધર્મનુશાસન-પર્વમાં ‘વૃત્રાસુરને સનહુમારનો ઉપદેશ’ નામનો

અધ્યાય ૨૮૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૮૧ મો

વૃત્રાસુરના વધની કથા

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

અહો ધર્મિષ્ઠતા તાત વૃત્રસ્યામિતતેજસઃ ।

યસ્ય વિજ્ઞાનમતુલં વિષ્ણોર્મક્તિશ્ચ તાદૃશી ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે તાત ! જેનું તેજ અભાય હતું, જેનું વિજ્ઞાન અતુલ હતું અને જેની વિષ્ણુભક્તિ અતિ ઉત્કૃષ્ટ હતી, તે વૃત્રાસુરની ધર્મનિષ્ઠા કેટલી બધી આશ્ચર્યકારક છે? હે રાજા-ઓમાં સિંહ સમાન પિતામહ ! મહાતેજસ્વી ભગવાન વિષ્ણુનું પદ ઘણું જ હૃદયેય ગણાય છે, છતાં અસુરભક્તિનો વૃત્રાસુર વિષ્ણુના પદને કેવી રીતે જાણી શક્યો? તમે મને જે જે વિષયનો ઉપદેશ આપો છો, તે સર્વના પર હું સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખું છું, તોપણ આ વૃત્રાસુરના વધના સંબંધમાં હું સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકતો નથી, જેથી તે સંબંધમાં પુનઃ પ્રશ્ન કરવા માટે મને સૂઝ્યું છે.^૨ હે મહા-પુરુષ ! વૃત્રાસુર ઘણો જ ધાર્મિક હતો, વિષ્ણુનો ભક્ત હતો અને વેદ સંબંધી વાક્યાર્થનો વિચાર કરવામાં મોટો તત્ત્વજ્ઞાની ગણાતો હતો; છતાં ઈદ્ર તેને કેવી રીતે મારી શક્યો? હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ વિષયમાં મને સંશય છે, માટે હું તમને પૂછું છું કે, ઈદ્રે વૃત્રાસુરનો કેવી રીતે પરાજય કર્યો હતો અને તેઓ બન્ને વચ્ચે કેવું યુદ્ધ થયું હતું, એ સર્વ મને વિસ્તારથી કહો. હે મહાબાહુ ! એ કથા સાંભળવાનું મને પરમ કુતૂહલ થયું છે. ૪-૧

ભીષ્મે કહ્યું : પૂર્વે દેવગણોને સાથે લઈને ઈદ્રે રથમાં બેસીને અસુરો સામે જ્યારે ચડાઈ કરી, ત્યારે રણના મોખરામાં બેસેલા વૃત્રાસુરને એક મોટા પર્વત જેવડો તેણે બેસ્યો.^૩ હે શત્રુદમન રાજા !

તે સમયે વૃત્રાસુરનું શરીર પાંચસો યોજન ઊંચું જણાતું હતું અને ત્રણસો યોજન પહોળું જણાતું હતું.^૮ ત્રણે લોકોથી પણ દુર્જય એવું વૃત્રાસુરનું તે પ્રચંડ શરીર જોઈને દેવો તો ત્રાસ જ પામી ગયા. તેઓને દેશભાત્ર શાંતિ વળી નહિ.^૯ હે રાજન્ ! વૃત્રાસુરના તે અદ્ભુત રૂપને જોઈને ઇંદ્ર પોતે પણ એટલો ભયભીત બની ગયો કે, તેની સાથળો જાણે જકડાઈ ગઈ હોય, તેમ જણાવા લાગ્યું. (અર્થાત્ વૃત્રાસુરના ભયને લીધે ઇંદ્રનાથી એક ડગલું પણ આગળ વધી શકાયું નહિ.)^{૧૦} તે પછી દેવો તથા અસુરો વચ્ચે યુદ્ધની જ્યારે તૈયારી થઈ, ત્યારે બન્ને પક્ષનાં સૈન્યોમાં વાદિત્રો વાગવા માંડ્યાં અને સિંહનાદો થવા લાગ્યા.^{૧૧} હે કુરુવંશી રાજ ! તે સમયે ઇંદ્રને પોતાની સંમુખ જિલેલો જોયા છતાં વૃત્રાસુરના મનમાં ભય, ગભરાટ કે આસ્થા એમાંનું કંઈ પણ થયું ન હતું.^{૧૨} પછી દેવરાજ ઇંદ્રનું અને મહાત્મા વૃત્રાસુરનું ત્રણે લોકને ભય ઉપજાવે તેવું મહાન યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૧૩} ચોખ્ખાનું તલવારો, પદ્ધિશો, ત્રિશૂલો, શક્તિઓ, તોમરો, સુદ્ધગરો, વિવિધ જાતની શિલાઓ, મોટી ગર્જના કરનારાં ધનુષ્યો, અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય શસ્ત્રો અને અગ્નિનાં બળતાં જાળાડિયાંઓ ઊછળવા લાગ્યાં ને ચોતરફ ધૂમી રહેલાં દેવો તથા અસુરોનાં સૈન્યોથી સર્વ પ્રદેશ આકુળ થઈ રહ્યો.^{૧૪}^{૧૫} બ્રહ્મદેવ આદિ સર્વ દેવગણો અને મોટા લાગ્યથાળી ઋષિઓ પણ તે યુદ્ધ જોવા માટે આવી પહોંચ્યા હતા.^{૧૬} અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ મહારાજ ! સિદ્ધો તથા અપ્સરાઓ સહિત ગંધર્વો પણ ઉત્તમ જાતનાં વિમાનોમાં બેસીને તે યુદ્ધ જોવા માટે આવ્યા હતા.^{૧૭} તે પછી ધાર્મિકોમાં શ્રેષ્ઠ વૃત્રાસુરે પૃથ્વરની વૃદ્ધિ કરીને આકાશને દાંડી દીધું; તેમ જ અત્યંત ઝડપથી દેવેન્દ્રને પણ છાઈ દીધો. તે જોઈ દેવગણોને અત્યંત ક્રોધ થઈ ગયો.^{૧૮} તેઓએ બાણોની વૃદ્ધિ કરીને વૃત્રાસુરે કદેલી પૃથ્વરની વૃદ્ધિનો યુદ્ધમાં નાશ કરી નાખ્યો;^{૧૯} પણ હે કુરુવંશમાં સિંહ સમાન રાજ ! વૃત્રાસુર જે મોટો માયાવી અને મહાબળવાન હતો, તેણે સર્વ તરફથી માયાવી યુદ્ધ ચલાવીને દેવેન્દ્રને મૂંઝવી જ નાખ્યો.^{૨૦} તે સમયે વૃત્રાસુરથી ત્રાસ પામેલા ઇંદ્રને જ્યારે મોહ થયો, ત્યારે ત્યાં જિલેલા

વસિષ્ઠે રથંતર સામનું ગાન કરીને તેને બોધ કરવા માંડ્યો.^{૨૧}

વસિષ્ઠે કહ્યું : હે દેવેન્દ્ર ! તું દેવોમાં ઉત્તમ છે, તેં દૈત્યોનો તથા અસુરોનો સંહાર કર્યો છે અને તારામાં ત્રણે લોકનું બળ સમાયેલું છે, છતાં હે શક ! તું મોહાધીન કેમ થઈ ગયો છે ?^{૨૨} જો, આ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, જગત્પતિ શંકર, ભગવાન ચંદ્ર-દેવ અને સર્વ મહર્ષિઓ તારી સંમુખ જ ઊભા છે;^{૨૩} માટે હે શક ! કોઈએક મનુષ્યની પેઠે તું મોહાધીન થા મા. હે દેવરાજ ! આર્ધબુદ્ધિને ધારણ કરીને તું યુદ્ધમાં શત્રુઓનો સંહાર કર.^{૨૪} હે દેવેન્દ્ર ! જો, આ લોકના શુર, ત્રણ નેત્રને ધારણ કરનારા અને સર્વ લોકમાં પૂજાયેલા ભગવાન શંકર દયાપૂર્ણ દિપ્તિથી તને જુએ છે, માટે તું મોહનો ત્યાગ કર.^{૨૫} હે શક ! જૃહસ્પતિ વગેરે આ બ્રહ્મર્ષિઓ તારો વિજય થાય તે માટે દિવ્ય સ્તોત્રથી તારી સ્તુતિ કરી રહ્યા છે.^{૨૬}

ભીષ્મે કહ્યું : મહાત્મા વસિષ્ઠે એ પ્રમાણે બોધ આપ્યો, એટલે ઉત્તમ તેજને ધારણ કરનારા ઇંદ્રમાં અતિશય બળ પ્રાપ્ત થયું.^{૨૭} અને પછી ભગવાન ઇંદ્રે દૈત્યોનો નાશ કરવાની બુદ્ધિ ધારણ કરીને મોટા યોગબળનો આશ્રય કર્યો ને તરત જ વૃત્રાસુરની આસુરી માયાનો નાશ કરી નાખ્યો.^{૨૮} બીજી તરફથી શ્રીમાન જૃહસ્પતિ અને બીજા મોટા મોટા ઋષિઓ વૃત્રાસુરનું પરાક્રમ જોઈને શ્રીશંકર પાસે ગયા અને લોકનું હિત ઇચ્છી વૃત્રાસુરનો વિનાશ કરવા માટે તેમને પ્રાર્થના કરી. તે પછી જગતના પતિ ભગવાન શંકરના તેજે જ્વરતું ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરીને તે સમયના લોકપતિ ગણાતા વૃત્રાસુરના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો, તેમ જ સર્વ લોકમાં પૂજાયેલા ભગવાન વિષ્ણુદેવે લોકોનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી ઇંદ્રના વજ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી બુદ્ધિમાન જૃહસ્પતિ, મહાતેજસ્વી વસિષ્ઠ અને સર્વ મહર્ષિઓ, વરને આપનારા તથા લોકમાં પૂજાયેલા શતકેતુ ઇંદ્ર પાસે આવ્યા અને ચિત્તને એકાગ્ર કરી આ પ્રમાણે બોલ્યા : ‘ હે સમર્થ ઇંદ્ર ! તું વૃત્રાસુરનો વધ કર.’^{૨૯-૩૩}

શ્રીશંકરે પણ કહ્યું : હે શક ! આ વૃત્રાસુર મહાબળવાન છે, જગતનો આત્મા થઈ પડ્યો

છે, સર્વ તરફ ગતિ કરનારો છે અને મહામાયાવી તરીકે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થયો છે, ૪૪ માટે હે દેવેશ્વર ! ત્રણે લોકથી પણ દુર્જય એવા આ મહાસુરનો તુ યોગબળનો આશ્રય કરીને વધ કર, એની ઉપેક્ષા કર મા. ૩૫ હે દેવોના રાજા ! આ અસુરે બળ સંપાદન કરવા માટે સાઠ હજાર વર્ષ પર્થ ત તપ સ્વયં કરી છે અને તેની તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થઈને બ્રહ્મદેવે તેને વરદાન આપ્યું છે ૩૬ હે દેવેન્દ્ર ! આ દાનવે યોગીઓનું મહત્ત્વ, મોટું માયાવીપણું, મહા બળવાનપણું અને સર્વોત્તમ તેજ આવા આર વર દાન માગ્યા હતા અને બ્રહ્મદેવે તે આપ્યા પણ છે. હે વાસવ ! મારું આ તેજ તારા શરીરમા પ્રવેશ કરે છે, તેનો આશ્રય કરીને તું જ્વરને લીધે વ્યથ થયેલા આ દાનવનો વળ વડે નાશ કરી નાખ. ૩૭-૩૮

ધ્રુવે કહ્યું : હે ભગવન્ ! હે મહાદેવ ! આપની કૃપાથી આપની સમક્ષ આ દુર્જય દૈત્યનો વળ વડે હું નાશ કરીશ. ૩૯

લીળ્મે કહ્યું : તે સમયે એ મહાસુરના શરીર માં શકરના તેજથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરે જ્યારે પ્રવેશ કરવા માડ્યો, ત્યારે દેવો અને ઋષિઓએ હર્ષનો મહાન કોલાહલ કરી મૂક્યો. ૪૦ ઉપરાત હજારો દુહિલિઓ, મોટો શબ્દ કરનારા હજારો શબ્દો, હજારો મૂર્ખો અને હજારો ડિહિલો વાગવા લાગ્યા. ૪૧ તેથી સર્વ અસુરો તો લગભગ ભાન વિનાના જ થઈ ગયા અને એક ક્ષણવારમા તેઓની માયાનો પણ ધણો મોટો નાશ થઈ ગયો. ૪૨ પછી વૃત્રાસુરને જ્વર વડે ઘેરાયેલો જાણીને ઋષિઓ તથા દેવતાઓ ધ્રુવની તથા મહાદેવની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને વૃત્રાસુરનો વધ કરવા માટે ધ્રુવને પ્રેરણા કરવા લાગ્યા. ૪૩ તે સમયે યુદ્ધકાળ ઉપસ્થિત થયો, ત્યારે રથમા બેઠેલા અને ઋષિઓથી સ્તુતિ કરાતા મહાત્મા ધ્રુવનું સ્વરૂપ અત્યંત દુર્દર્શ (ન બેઈ શકાય તેવું) થઈ પડ્યું હતું. ૪૪

અતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્ગત મોક્ષધર્મનુસાસન પર્વમા 'વૃત્રાસુરના વધની કથા' નામનો અધ્યાય ૨૮૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૮૨ મો

વૃત્રાસુરવધ અને બ્રહ્મહત્યાવિભાગ

॥ મીષ ઉવાચ ॥

વૃત્રસ્ય તુ મહારાજ જ્વરાવિષ્ટસ્ય સર્વશઃ ।

અમવન્ યાનિ લિંગાનિ શરીરે તાનિ મે મૃણુ ॥૧॥

લીળ્મે કહ્યું : હે મહારાજ ! જ્યારે વૃત્રાસુર જ્વરથી ઘેરાઈ ગયો હતો, ત્યારે તેના શરીરમા જે ચિહ્નો થવા લાગ્યા હતા, તે સર્વ હું તમને કહું છું સાંભળો. ૧ તેના સુખમાથી અગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી, તેનો દેખાવ ભય કર થઈ ગયો, તેનું શરીર નિસ્તેજ થઈ ગયું, તેના માંત્રે કપવા લાગ્યા અને તેનો શ્વાસ ઘણા બેસથી ચાલવા લાગ્યો. ૨ હે રાજા ! તેના શરીરમા ત્રીસ રોમહર્ષ થવા લાગ્યો, અર્ધોત્ શરીરના રોમ ઊભા થઈ જવા લાગ્યા, તેને મોટો શ્વાસ ઊપડી આવ્યો અને તેના સુખમાથી અમંગળતા જેવી અતિ દારુણ અને મહાભયાનક એવી એક શિયાળ બહાર નીકળી. હે ભારત ! એ શિયાળ બીજી કોઈ ન હતી, પણ વૃત્રાસુરની સ્મૃતિ જ હતી, તેમ જ તેના બન્ને પડખા ઉપર બળબળતા ઊંઘાડિયા પડવા લાગ્યા. ૩ ગીધ, કાગડા, બગલા વગેરે દારુણ પક્ષીઓ વૃત્રાસુરના મસ્તક પર આવીને ભય કર શબ્દો બોલવા લાગ્યાં અને ચક્રની પેઠે ભમવા લાગ્યા. ૪ તે પછી દેવોથી ઉત્તેજિત કરાયેલો ધ્રુવ રથમા બેઠીને યુદ્ધ કરવા ચડી ગયો અને હાથમા વળ ઉગામીને વૃત્રાસુરની સામે જોવા લાગ્યો ૫ હે રાજેન્દ્ર ! તે સમયે મહા સુર વૃત્રાસુરે મોટી અમાનુષ ગર્જના કરી અને જ્વરના ત્રીસ આવેશને લીધે બગાસું ખાધું. ૬ વૃત્રાસુરે એ પ્રમાણે બગાસું ખાધું કે તરત જ ધ્રુવે વળને છૂટું મૂક્યું, જેથી પ્રલયના અગ્નિ સમાન તેજસ્વી એવા તે વળે મહાપ્રચંડ શરીરવાળા વૃત્રાસુરને તત્કાળ પૃથ્વી પર પટ્ટી પાડ્યો હે ભારત શ્રેષ્ઠ ! એ રીતે વૃત્રાસુરને મરણ પામેલો બેઈ, દેવતા ઓએ પુનઃ ચોતરફથી મોટો હર્ષનાદ કરી મૂક્યો અને દાનવોનો શત્રુ મહાયશસ્ત્રી ધ્રુવ વૃત્રાસુરનો વધ કરીને વિષ્ણુથી યુક્ત એવા વળને સાથે લઈને સ્વર્ગમા જ દાખલ થઈ ગયો હે કુરુવ શી રાજા ! તેના ગયા પછી વૃત્રાસુરના શરીરમાથી મહાભય-

કર પ્રહ્લંહત્યા બહાર નીકળી.^૪ તેનો દેખાવ ઘણો જ બિહામણો હતો, સર્વ લોકોને તે ભય કર થઈ પડી હતી, તેના દાંત ઘણા વિકરાળ હતા, તેનું સ્વરૂપ મહાભય કર હતું, તેની આકૃતિ ઘણી બેડાળ હતી, તેનો રંગ કાળરચીતરો હતો, તેના કેશ છૂટા હતા, તેના નેત્ર ઘોર હતા, તેણે બોપરીઓની માળા પહેરી હતી, સાક્ષાત કૃત્યાના જેવી તે દેખાતી હતી, તેનું શરીર રુધિરથી નીતરી રહ્યું હતું અને ફાટેલા ચીથરા તથા વટકલવસો તેણે પહેર્યા હતા હે રાજેન્દ્ર ! આવી ભયાનક તે પ્રહ્લંહત્યા વૃત્રાસુરના શરીરમાથી બહાર નીકળીને તે સમયે ઇંદ્રને યોગાનુશોધવાલાગી હે ભરતશ્રેષ્ઠ કુરુવંશી રાજા ! એક સમયે ઇંદ્ર લોકોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી સ્વર્ગ તરફ જતો હતો, તેવામા પ્રહ્લંહત્યાએ તેને જોયો અને તરત જ મહાતેજસ્વી એવા તે ઇંદ્રને પકડી લઈને પ્રહ્લંહત્યા તેની પાછળ જ લાગુ થઈ. આ રીતે પોતાના પર પ્રહ્લંહત્યાનો ભય આવી પડ્યો, તે જોઈને ઇંદ્ર ત્યાંથી નાસી છૂટીને અનેક વર્ષો પર્વત કમળના દાંડલામા ભરાઈ રહ્યો, તોપણ પ્રહ્લંહત્યાએ તેને છોડ્યો નહિ તે તો તેની પાછળ જ લાગુ રહી.^{૫-૧૮} હે કુરુવંશી રાજા ! પ્રહ્લંહત્યાના સપાટામા સપડાઈ પડેલો ઇંદ્ર તેજસ્વિત થઈ પડ્યો. તેણે પ્રહ્લંહત્યાને દૂર કરવા માટે ઘણા ઘણા યત્નો કર્યા, પણ તે વ્યર્થ જ ગયા.^{૧૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! એ રીતે પ્રહ્લંહત્યાને દૂર કરવા માટે ઇંદ્ર અશક્ત થયો, ત્યારે તે પ્રહ્લંદેવને શરણે ગયો અને મસ્તક નમાવીને તેમના ચરણમા પડ્યો. પ્રહ્લંદેવે જાણી લીધું કે, ઇંદ્ર પ્રાહ્લણની હત્યાથી સપડાયો છે પછી હે મહાબાહો ! પોતાના મનમા વિચાર કરીને પ્રહ્લંદેવે મધુર સ્વરથી જાણે શાત પાડતા હોય, તેમ પ્રહ્લંહત્યાને કહ્યું : ‘ હે કટ્યાણી ! તું આ દેવેન્દ્રને છોડી દે અને મારું પ્રિય કર. બ્રાહ્મ, હું તારી ઈર્ષ કામના પૂર્ણ કરું તારી શી ઇચ્છા છે, તે મને કહે ’^{૨૦-૨૪}

પ્રહ્લંહત્યાએ કહ્યું : ત્રણે લોકમા પૂજાયેલા અને ત્રિલોકના સ્રષ્ટા આપ પ્રહ્લંદેવ મારા પર પ્રસન્ન

× કારણ કે વૃત્રાસુર તેના કર્મોને લીધે જ અસુર ભાવને પામ્યો હતો વસ્તુતઃ તે કસ્યપના વશમા ઉત્પન્ન થયેલો એક અહનિષ માણસ હતો.

થયા છે, તેથી હું મારા આત્માને કૃતાર્થ માનું છું. માત્ર મારે રહેવાના સ્થળની આપ વ્યવસ્થા કરી આપો.^{૨૫} લોકોનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી આપે આ સર્વ મર્થોદા બાધી છે. (કે પ્રાહ્લણનો કોઈએ વધ કરવો નહિ) તેમ જ હે દેવ ! આપે જ આ જગતમા ધર્મની મહાન સ્થાપના કરી છે^{૨૬} હે ધર્મવેત્તા પ્રણુ ! હે સર્વ લોકના ઇન્દ્રિય આપ ! મારા પર પ્રસન્ન થયા છે, તેથી હું ઇંદ્રને મુક્ત કરીશ, પણ મારે રહેવાના સ્થાનની આપે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ^{૨૭}

લીખે કહ્યું : ‘ તથાસ્તુ ’ એમ પ્રહ્લંહત્યાને વચન આપીને પિતામહ પ્રહ્લંદેવે કોઈ ઉપાયની યોજના કરીને પણ ઇંદ્રની પ્રહ્લંહત્યા દૂર કરવાનો મનમા વિચાર કર્યો.^{૨૮} પછી તે મહાત્માએ ત્યાં બેઠા બેઠા અગ્નિનું ધ્યાન કર્યું, એટલે તુરત જ અગ્નિ દેવ તેની પાસે આવીને આ પ્રમાણે બોલ્યા.^{૨૯} ‘ હે ભગવન્ ! હે નિર્દોષ દેવ ! હું આપની પાસે આવી પહોંચ્યો છું. મારે જે કાર્ય કરવાનું હોય, તેની મને આજ્ઞા આપવાને આપ યોગ્ય છો. ’^{૩૦}

પ્રહ્લંદેવે કહ્યું : ઇંદ્રને પાપમાથી મુક્ત કરવા માટે આ પ્રહ્લંહત્યાના હું અનેક વિભાગ કરવા માટે ઇચ્છું છું. તેમાના એક એવા ભાગનો તું પણ સ્વીકાર કર.^{૩૧}

અગ્નિએ કહ્યું લોકમાન્ય પ્રહ્લાન્ ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું પ્રહ્લંહત્યાના એવા ભાગનો સ્વીકાર કરવા માટે તૈયાર છું, તોપણ મને એ પાપમાથી મુક્ત કરવા માટે આપે વિચાર કરવો જોઈએ આપે મને નિર્દોષ કરવા માટે કયો વિચાર કર્યો છે, તેને યથાર્થ રીતે જાણવાને હું ઇચ્છું છું.^{૩૨}

પ્રહ્લંદેવે કહ્યું : હે અગ્નિ ! તમોગુણથી ઘેરાયેલો જે મનુષ્ય તને પ્રજ્વલિત કરીને પુરોડાથ, સોમરસ અથવા દ્વિધ વગેરેથી તારું યજ્ઞન ન કરે, તે પુરુષને તારામા રહેલી પ્રહ્લંહત્યા તત્કાળ વળગી પડશે એ રીતે હે હૃદયવાહ ! તારી પ્રહ્લંહત્યા દૂર થશે. માટે તારા માનસિક સત્તાપને દૂર કર. ^{૩૩}^{૩૪} હે રાજા ! પ્રહ્લંદેવે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે હૃદયદ્રવ્યનું પ્રાશન કરનારા ભગવાન અગ્નિએ તેમના વચનને માન્ય કર્યું અને પ્રહ્લંહત્યાના ચતુર્થાંશનો પોતે સ્વીકાર કર્યો^{૩૫} તે પછી હે

મહારાજ ! પિતામહે વૃક્ષોને, ઔષધિઓને તથા તુલ્લતાઓને બોલાવીને, અગ્નિને કહ્યું હતું, તે જ પ્રમાણે પ્રહ્લદત્યાનો અતુર્થાંશ લેવા માટે કહ્યું.^{૩૬} તે સાંભળી હે રાજન્ ! તેઓ પણ અગ્નિની પેઠે ગભરાટમાં પડી ગયાં અને તેમણે પણ પોતાને નિર્દોષ કરવા માટે પ્રહ્લદેવને આવી પ્રાર્થના કરી :^{૩૭} ‘ હે લોકના પિતામહ ! અમે સ્વીકારેલી પ્રહ્લદત્યાનો અંત કયારે આવે ? અમે તેના દોષમાંથી મુક્ત કયારે થઈએ ? હે પ્રભો ! દૈવયોગે અમે હણાયેલાં જ છીએ, તેઓને આ રીતે ફરીથી હણવાં, એ તમને યોગ્ય નથી.^{૩૮} હે દેવ ! અમે ટાઢ, તાપ, વૃષ્ટિ, પવનનાં આપટાં અને લોકોનાં છેદનલેદનને સહન કરીએ છીએ;^{૩૯} તોપણ હે ત્રિલોકના ઈશ્વર ! આપની આજ્ઞાને અધીન થઈને આ પ્રહ્લદત્યાનો અમે સ્વીકાર કરીશું, પરંતુ તેના પાપમાંથી મુક્ત થવાય તેને માટે આપે વિચાર કરવો જોઈએ. ’^{૪૦}

પ્રહ્લદેવે કહ્યું : અમાવાસ્યા વગેરે પર્વના દિવસે પણ જે પુરુષ મોહને વશ બની જઈને તમારું છેદનલેદન કરશે, તેને તમારી પ્રહ્લદત્યા વળગી પડશે.^{૪૧}

લીંગે કહ્યું : વૃક્ષોને, ઔષધિઓને તથા તુલ્લતાઓને પ્રહ્લદેવે એવું આશ્વાસન આપ્યું, એટલે તેઓ પ્રહ્લદત્યાના સ્વીકારપૂર્વક તેમનું પૂજન કરીને જેમ આવ્યાં હતાં તેમ ચાલ્યાં ગયાં.^{૪૨} પછી હે ભારત ! લોકના પિતામહ પ્રહ્લદેવ અપ્સરાઓને બોલાવી તેઓનું બધું સાંત્વન કરતા હોય તેમ તેઓને કહેવા લાગ્યા :^{૪૩} ‘ હે વારાંગનાઓ ! આ પ્રહ્લદત્યા ઈંદ્રને વળગી પડી છે, માટે હું તમને કહું છું કે, એના ચોથા ભાગને તમે સ્વીકારી લો. ’^{૪૪}

અપ્સરાઓએ કહ્યું : હે દેવેશ ! તમારી આજ્ઞાને અનુસરીને પ્રહ્લદત્યાના ચોથા ભાગનો અમે સ્વીકાર કરીએ; પરંતુ હે પિતામહ ! એના પાપમાંથી અમુક સમયે અમે મુક્ત થઈએ, તેને માટે તમારે વિચાર કરવો જોઈએ.^{૪૫}

પ્રહ્લદેવે કહ્યું : જે પુરુષ રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરશે, તે પુરુષને તમારી પ્રહ્લદત્યા તત્કાળ વળગી પડશે, માટે તમે ચિંતા કરો મા.^{૪૬}

લીંગે કહ્યું : ‘ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! બહુ સારું ’

મ. શાં. ૩૯

એમ કહીને મનમાં હપ્ પામેલી તે અપ્સરાઓએ પ્રહ્લદત્યાના અતુર્થાંશનો સ્વીકાર કર્યો અને પછી પોતાનાં નિવાસસ્થાનોમાં જઈને આનંદમાં રહેવા લાગી.^{૪૭} પછી ત્રિલોકના સદા મહાતપસ્વી પ્રહ્લદેવે જળનું ચિંતન કર્યું; એટલે તરત જ જગતનું સર્વ જળ મહાતેજસ્વી દેવ પ્રહ્લાની પાસે આવી પહોંચ્યું. હે રાજન્ ! તેણે પિતામહને પ્રણામ કરીને આ પ્રમાણે કહ્યું : ‘ હે શત્રુઘન દેવ ! આપના ચિંતનની સાથે જ અમે અહીં હાજર થયા છીએ, માટે હે લોકના ઈશ્વર પ્રભુ ! કહો આપની શી આજ્ઞા છે ? ’^{૪૮-૫૦}

પ્રહ્લદેવે કહ્યું : વૃત્તાસુરનો વધ કરવાથી આ ભયંકર પ્રહ્લદત્યા ઈંદ્રની પાછળ લાચુ થઈ છે, માટે એના અતુર્થાંશનો તમે સ્વીકાર કરો.^{૫૧}

જળે કહ્યું : હે પ્રભો ! ભલે, આપ કહો છો તે પ્રમાણે પ્રહ્લદત્યાનો અતુર્થાંશ અમને પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ અમુક સમયે એ પાપમાંથી અમારો છુટકારો થાય, તેવિષે તમારે વિચાર કરવો જોઈએ.^{૫૨} હે દેવેશ ! તમે સર્વ જગતની પરમ ગતિરૂપ છો, જેથી તમારા વિના બીજ કોનો પ્રસાદ આ કષ્ટમાંથી અમારો ઉદ્ધાર કરશે ?^{૫૩}

પ્રહ્લદેવે કહ્યું : જે મૃદ બુદ્ધિવાળો પુરુષ ‘ અંહ ! જળનો તે વળી શો હિસાબ ! ’ આવી રીતે તમને તુચ્છ ગણીને તમારામાં બળખા, મૂત્ત, વિદ્યા વગેરે મળ-પદાર્થોનો ત્યાગ કરશે, તે પુરુષોમાં તત્કાળ તમારી પ્રહ્લદત્યા નિવાસ કરશે. આ રીતે તમે પ્રહ્લદત્યાના પાપમાંથી મુક્ત થશો.^{૫૪-૫૫}

લીંગે કહ્યું : હે બુદ્ધિશ્રિ ! પ્રહ્લદેવે એ પ્રમાણે પ્રહ્લદત્યાનાં નિવાસસ્થાનની વ્યવસ્થા કરી, એટલે તેણે દેવેન્દ્રનો ત્યાગ કર્યો અને પછી પ્રહ્લદેવની આજ્ઞા લઈને તે તે સ્થાનમાં નિવાસ કરવા તે ચાલી ગઈ.^{૫૬} હે રાજ ! એ રીતે વૃત્તાસુરનો વધ કરીને ઇંદ્રે પ્રહ્લદત્યા પ્રાપ્ત કરી હતી અને પાછળથી પિતામહની આજ્ઞા લઈને તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો.^{૫૭} હે મહારાજ ! અમે સાંભળ્યું છે કે, ઇંદ્રને પ્રહ્લદત્યા પ્રાપ્ત થઈ હતી, પરંતુ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાથી તે શુદ્ધ થયો હતો.^{૫૮} હે રાજ ! દેવ ઇંદ્રે એ પ્રમાણે હંતારે શત્રુઓનો સંહાર કરીને સ્વર્ગની રાજ્યલક્ષ્મીને પામ્યો અને તેથી તેને અતુલ હર્ષ થયો હતો.

પાર્થ ! વજ્રનો પ્રહાર થવાથી વૃત્રાસુરનું જે રુધિર પૃથ્વી પર પડ્યું હતું, તેમાંથી દૂકડા ઉત્પન્ન થયા છે, માટે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, સન્યાસીઓ અને તપસ્વીઓને માટે તે અભક્ષ્ય ગણાય છે.^{૧૦} હે કુરુ પુત્ર ! રાજા હરકોઈ અવસ્થામાં તમારે બ્રાહ્મણોનું પ્રિય કરવું, કેમ કે તેઓ પૃથ્વી પર દેવો તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે.^{૧૧} હે કુરુવશી ! જે પ્રમાણે મહા તેજસ્વી ઇન્દ્રે પોતાની સૂક્ષ્મબુદ્ધિના પ્રભાવથી ઉપાય કરીને વૃત્ર જેવા મહાન અસુરનો નાશ કર્યો હતો,^{૧૨} તે જ પ્રમાણે હે કુતાપુત્ર ! તમે પણ શત્રુઓના સહાર કરીને પૃથ્વી પર અન્નિત થશો અને દેવ ઇન્દ્રની પેઠે જગતમાં પૂજાશો.^{૧૩} જે પુરુષો વૃત્રાસુરના વધ વિષેની આ ઇન્દ્રની કથાને, પ્રત્યેક પર્વને દિવસે બ્રાહ્મણોના મધ્યમાં બેસીને કહેશે, તે પુરુષોને કોઈ જાતનું પાપ લાગશે નહિ.^{૧૪} હે તાત ! એ પ્રમાણે વૃત્રાસુરના વધ વિષેનું ઇન્દ્રનું અદ્ભુત ચરિત્ર મેં તમને કહ્યું હવે પુનઃ શું સાંભળવાની તમને ઇચ્છા છે ?^{૧૫}

ઠીક શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ તર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમાં વૃત્રાસુરના વધની કથા નામનો અધ્યાય ૨૮૨માં સમાયે

અધ્યાય ૨૮૩ મો

જવરની ઉત્પત્તિ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

પિતામહ મહાપ્રાણ સર્વશાસ્ત્રવિશારદ ।

અસ્મિન્ વૃત્રવધે દેવ ત્રિવક્ષા મમ જાયતે ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું હે સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ મહાયુદ્ધિમાન પિતામહ ! તમે વૃત્રાસુરના વધ વિષેની જે કથા કહી, તેના સળધમાં જ એક પ્રશ્ન પૂછવાની મને ઇચ્છા થઈ છે.^૧ હે નિર્દોષ રાજા ! તમે કહ્યું કે, વૃત્રાસુર જવરના આવેશને લીધે જ્યારે મોહિત થઈ ગયો, ત્યારે ઇન્દ્રે વજ્રનો પ્રહાર કરીને તેને મારી નાખ્યો.^૨ હે મહાયુદ્ધિમાન રાજા ! એ જવર કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો હતો ? કયાથી ઉત્પન્ન થયો હતો ? હું જવરની ઉત્પત્તિને સારી રીતે સાંભળવા ઇચ્છું છું.^૩

ભીષ્મે કહ્યું હે રાજા ! લોકમાં વિખ્યાત થયેલી જવરની ઉત્પત્તિ તમે સાંભળો એ જવરની ઉત્પત્તિ

ના સળધમાં જે પ્રમાણે બન્યું છે, તે પ્રમાણે જ હું તમને વિસ્તારથી કહું છું.^૪ હે મહારાજા ! પૂર્વે મેરુપર્વતનું ‘બ્યોત્તિષ્ઠ’ નામનું શિખર આખા ત્રૈલોક્યમાં પૂજાનું હતું, કેમ કે તે શિખર સૂર્ય સમાન તેજસ્વી છે, સર્વ પ્રકારના રત્નોથી શોભી રહ્યું છે, અમાપ છે અને આખા જગતમાં મહા હર્ગમ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે એક સમયે તે શિખરના સુવર્ણભૂષિત તટપ્રદેશ ઉપર દેવ શકર સુવર્ણના પલંગ ઉપર બેસીને બાણે શોભી રહ્યા હોય, તેમ બેઠા હતા અને તેમની સમીપમાં જ પર્વત રાજાની પુત્રી પાર્વતી પણ બિરાજ્યા હતા, તેમ જ મહાતેજસ્વી મહાત્મા વસુઓ, વૈદ્યોમા શ્રેષ્ઠ મહાત્મા અશ્વિનીકુમારો, સર્વ યજ્ઞોથી વી ટાયેલો રાજા કુબેર અને મહામુનિ શુકાચાર્ય પણ તેમની સેવા કરતા ત્યાં બેઠા હતા.^{૫-૮} વળી સનતકુમાર વગેરે મહર્ષિઓ, અગિરા વગેરે દેવર્ષિઓ, વિશ્વાવસુ વગેરે ગધર્વો, નારદ, પર્વત અને સખ્યાબધ અષસરાઓના સમુદાયો પણ શકરની સેવા કરવા માટે ત્યાં આવ્યા હતા.^{૧૦-૧૧} તે સમયે અનેક પ્રકારના સુગંધોને વહેતો પવિત્ર વાયુ સુખ તથા ડટ્યાણને ઉપજાવતો વાતો હતો અને તે પ્રદેશના વૃક્ષોમાં સર્વ ઋતુના પુષ્પો એઝદમ ખીલી નીકળ્યા હતા,^{૧૨} તેમ જ હે ભારત ! વિદ્યાધરો, સિદ્ધો અને તપોધનો ચોતરફથી પશુપતિ મહાદેવની ઉપાસના કરી રહ્યા હતા,^{૧૩} એટલું જ નહિ પણ અનેક રૂપોને ધારણ કરનારા ભૂતો, મહાભયકર રાક્ષસો અને મહાબળવાન પિશાચો, જેઓ ભિન્ન ભિન્ન રૂપોને ધારણ કરનારા અને અગ્નિ સમાન તેજસ્વી હતા, તેઓ પણ દેવ શકરના અનુચરો તરીકે વિવિધ પ્રકારના આયુધોને ઊંચા કરીને ત્યાં ઊભા હતા.^{૧૪-૧૫} ભગવાન નદિ જે શકરની આજ્ઞામાં રહેનારો છે, તે પણ ઝળહળાતુ ત્રિશૂળ હાથમાં લઈને પોતાના તેજ વડે ત્યાં દીપી રહ્યો હતો.^{૧૬} અને હે કુરુનંદન ! સર્વ તીર્થજળને ઉત્પન્ન કરનારી અને સર્વ નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયેલી ગંગા પણ સાક્ષાત્ સ્વરૂપ ધારણ કરીને દેવ શકરનું ઉપાસન કરી રહી હતી.^{૧૭} આ રીતે અનેક દેવર્ષિઓ તથા દેવોથી પૂજાતા મહાતેજસ્વી ભગવાન મહાદેવ તે શિખર ઉપર બેઠા હતા.^{૧૮} તેવામાં પ્રજાપતિ દક્ષ જે ડેટ-

લોક કાળ થયા પ્રજાપતિના હોદ્દા પર આવ્યો હતો, તે ગાઓક્ત વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞ કરવા ઇચ્છે છે, એમ સર્વ દેવોના જાણવામાં આવ્યું.^{૧૯} એટલે ઇંદ્ર વગેરે દેવતાઓએ એકત્ર થઈને તેના યજ્ઞમાં જવા માટે તે જ સમયે નિશ્ચય કર્યો.^{૨૦} પછી તે મહાત્માએ પ્રકાશમાન સૂર્ય સમાન કાંતિવાળાં પોતપોતાના વિમાનોમાં બેસીને શંકરની આજ્ઞાપૂર્વક ગંગાદ્વાર ભણી ચાલી નીકળ્યા, એમ અને સાંભળ્યું છે.^{૨૧} આ રીતે સર્વ દેવતાઓને ત્યાથી ચાલી નીકળેલા જોઈ પતિવ્રતા પાર્વતીએ પોતાના પતિ શંકરને પૂછ્યું કે,^{૨૨} 'હે તત્ત્વવેત્તા ભગવન્ ! ઇંદ્ર આદિ આ દેવતાઓ ક્યાં જાય છે, તે મને યથાર્થ રીતે કહો; કેમ કે તે વિષે મને મહાન સંશય થયો છે.'^{૨૩}

મહેશ્વરે કહ્યું : હે મહાભાગ્યશાળી દેવી ! દક્ષ નામનો એક ઉત્તમ પ્રજાપતિ અશ્વમેધ નામનો યજ્ઞ કરે છે, તેથી તેના યજ્ઞમાં આ દેવતાઓ જાય છે.^{૨૪}

પાર્વતીએ પૂછ્યું : હે મહાદેવ ! તમે એ યજ્ઞમાં શા માટે જતા નથી ? કયા પ્રતિજ્ઞાને લીધે તમે ત્યાં જતા નથી ?^{૨૫}

મહેશ્વરે કહ્યું : હે મહાભાગ્યવતી દેવી ! દેવો એ જ પ્રથમથી એ પ્રમાણે ક્યું છે કે, કોઈ પણ યજ્ઞ માં મારો ભાગ તેઓએ કલ્પ્યો જ નથી.^{૨૬} હે સુંદરી ! ધર્માનુસાર કહીએ તો યજ્ઞનો ભાગ મને મળવો જ જોઈએ, છતાં પૂર્વકાળની પરિપાતીને અનુસરીને દેવો મને ભાગ આપતા નથી.^{૨૭}

પાર્વતીએ કહ્યું : હે ભગવન્ ! તમે પ્રાણી માત્રમાં અધિક પ્રભાવશાળી ગણાઓ છો, સર્વના કરતાં અધિક શુભવાન છો, સર્વનાથી અજિત છો અને તેજમાં, યશમાં તથા લક્ષ્મીમાં પણ બીજા બધાથી ચડિયાતા ગણાઓ છો; છતાં હે નિર્દોષ પ્રભો ! દેવોએ યજ્ઞમાં તમારો ભાગ કલ્પ્યો નથી; એ જાણીને મને અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, મારા શરીરમાં કપારી છૂટી જાય છે.^{૨૮}

ભીએ કહ્યું : હે રાજન્ ! પોતાના પતિ શંકર ને એ પ્રમાણે કહીને દેવી પાર્વતી અંતઃકરણ બળદ્દ હોવાને લીધે શાંત થઈ ગયાં.^{૨૯} પછી દેવીના દૃઢમના અભિપ્રાયને જાણી લઈને ભગવાન શંકરે નંદિને આજ્ઞા કરી કે, 'તું અહીંયાં જ બેસી રહે'.

(અને દેવીની રક્ષા કરે).^{૩૦} એમ કહીને મર્વ યોગ-શ્વરના ઇશ્વર, મહાતેજસ્વી અને દેવના દેવ પિતાક-ધારી શંકરે યોગબળનો આશ્રય કરીને તેમ જ ભય-કર અનુચરોને સાથે લઈને દક્ષના યજ્ઞનો એકાએક નાશ કરી નાખ્યો. એ સમયે કેટલાએક તેમના અનુચરો મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા, કેટલાએક ખડખડાટ હસવા લાગ્યા, કેટલાએક અગ્નિમા રુધિર છાંટવા લાગ્યા, કેટલાએક ભયંકર મુખવાળા દૂતો યજ્ઞસ્થ ભોને ઉખેડી નાખીને આરા-અવળા ધૂમવા લાગ્યા અને બીજા કેટલાએક દક્ષના પરિચારકોને મુખમાં ગળી જવા લાગ્યા. આ રીતે હે રાજ ! તે યજ્ઞનો ચોતરફથી નાશ કરવા માંડ્યો, ત્યારે મૃગતું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તે આકેશમાં નાખી જવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે યજ્ઞને મૃગના રૂપમાં નાખી જતો જાણી, પ્રભુ શંકર ક્રોધમાં ધનુષબાણ લઈને તેની પાછળ દોડ્યા. એ સમયે ક્રોધને લીધે અત્યંત તપી ગયેલા દેવેશ્વર શંકરના લલાટમાંથી પરસેવાનું ચોર ટીપું પૃથ્વી પર ટપકી પડ્યું. એ પરસેવાનું ટીપું જેવું પૃથ્વી પર પડ્યું કે, તુરત જ તેમાંથી પ્રલયકાળના અગ્નિ સમાન અતિ મહાન અગ્નિ પ્રકટ થયો અને જોત-જોતામાં તો હે મહાપુરુષ ! તે અગ્નિમાંથી એક પુરુષ પણ ઉત્પન્ન થયો.^{૩૧-૩૨} તે પુરુષ શરીરે અત્યંત ઠીંગણો હતો, તેનાં નેત્રો લાલ વર્ણનાં હતાં, તેના દાદી મૂઠ પીગળા હતા, તેનો દેખાવ અત્યંત ભયંકર હતો, તેના કેશ બિન્ના હતા, તેના શરીર પર રૂંવાડા પુષ્કળ હતા, બાજ અને પુવડના જેવો તે બિહામણો હતો, તેનો વળું કાળો મેથ જેવો હતો અને તેણે લાલ વર્ણના વસ્ત્રો શરીર પર પહેર્યાં હતાં. મહાબળવાન એવા તે પુરુષે અગ્નિ જેમ ઘામને બાળી નાખે તેમ મૃગરૂપધારી યજ્ઞને બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યો. તે પછી યજ્ઞના સર્વ પ્રદેશમાં તે ધૂમવા લાગ્યો. તેણે સર્વ દેવતાઓ તથા ઋષિઓની પાછળ પણ દોડવા માંડ્યું, જેથી તેઓ ભયભીત થઈને દશે દિશાઓમાં નાખી ગયા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજ ! તે પુરુષે એ પ્રમાણે ત્યારે ધૂમવા માંડ્યું, ત્યારે પૃથ્વી અત્યંત ધનુષપણી જવા લાગી અને સર્વ જગતમાં મોટો ક્રોધાકાર થઈ રહ્યો. તે જોઈ પ્રભુ બ્રહ્માદેવ મહાદેવ પાસે પ્રત્યક્ષ

આવીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૪૦-૪૪

બ્રહ્મદેવે કહ્યું 'હે પ્રભો! દેવતાઓ હવે પછી તમને પણ યજ્ઞનો ભાગ આપશે, માટે હે દેવે શ્વર! ઝેધને તમે દૂર કરો. ૪૫ હે શત્રુતાપન મહાદેવ! આ દેવતાઓ અને ઋષિઓ, તમારા ઝેધ ને લીધે શાંતિને પામી શકતા નથી. ૪૬ હે ઉત્તમ દેવ! હે ધર્મજ્ઞ! તમારા પરસેવામાંથી જે પુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે, તે જ્વર નામે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થઈને સર્વ જન વિચરશે, ૪૭ પરંતુ હે દેવ! તે જ્વરના સર્વ તરફથી એકત્ર થયેલા તેજને આખી પૃથ્વી સહન કરી શકે તેમ નથી, માટે તેના તમે વિભાગ કરી, આપો. ૪૮ બ્રહ્મદેવે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે દેવ શકરે મહાતેજસ્વી ભગવાન બ્રહ્માને 'બહુ સારું' એમ કહીને જ્વરના વિભાગ કરી નાખ્યા. ૪૯ પછી પિનાકધારી શકર બ્રહ્માના કહેવા પ્રમાણે યજ્ઞનો ભાગ પ્રાપ્ત કરીને અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને આનંદ પામ્યા. ૫૦ હે પુત્ર! સર્વ ધર્મને બાણનારા ભગવાન શકરે પ્રાણીમાત્રને શાંતિ થાય તે માટે જ્વરના અનેક વિભાગ કર્યા છે, તે હું તમને કહું છું. સાભળો. ૫૧ હાથીઓને મસ્તકમાં વ્યથા થાય છે તે જ્વર છે, પર્વતોમાંથી શિવાગ્નિ તરસ નીકળે છે તે જ્વર છે, જળમાં શેવાળ થાય છે તે જ્વર છે, સર્પો ગાયત્રીને ઉતારે છે તે જ્વર છે, બળદ વગેરે પશુઓને પગમાં રોગ થાય છે તે જ્વર છે, પૃથ્વીમાં ક્ષાર ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્વર છે, પશુઓની દંડિ મદ હોય છે તે જ્વર છે, ઘોડાઓના ગળામાં માંસ નો એક ટુકડો ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્વર છે મોરને મસ્તકમાં કલગી નીકળે છે તે જ્વર છે, કોયલને નેત્રમાં રોગ થાય છે તે જ્વર છે, સર્વ બકરાઘેટાને પિત્તલેદ નામનો જે રોગ થાય છે તે જ્વર છે, પોપટોને જે હેડકી ભાપે છે તે જ્વર છે, વ્યાધોને જે પરિશ્રમ લાગે છે તે જ્વર છે અને હે ભારત! મનુષ્યોમાં તો તે જ્વર પ્રસિદ્ધ જ છે. ૫૨-૫૬ મહે શ્વરના તેજસ્વ્ય એ દારણ જ્વર પ્રત્યેક મનુષ્યના શરીરમાં જન્મ, મરણ તથા મધ્ય અવસ્થામાં દાખલ થાય જ છે, ૫૭ માટે પ્રાણીમાત્રે ઈશ્વરજ્ઞ તે જ્વરને નમસ્કાર કરવા ભેઈએ અને માન આપવું ભેઈએ વૃત્રાસુર કે જે મહાન ધાર્મિક હતો, તેને પણ આ જ્વરે ઘેરી લીધો હતો અને તે સમયે તેણે

બ્યારે બગાસુ ખાધું હતું, ત્યારે ઈંદ્રે તેના પર વજ્ર છોડ્યું હતું, જેને લીધે વજ્રે તેના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તેને ચીરી નાખ્યો હતો. ૫૮-૫૯ મહાન યોગી વૃત્રાસુર વજ્રથી ચિરાઈ જઈને અમાપ તેજ વાળા વિષ્ણુના પરમ સ્થાનમાં બઈ પહોંચ્યો છે ૬૦ વૃત્રાસુરે આ સર્વ જગતને કેવળ વિષ્ણુભક્તિથી વ્યાપ્ત કરી દીધું હતું, જેથી યુદ્ધમાં મરણ પામીને તેણે વિષ્ણુનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે ૬૧ હે પુત્ર! આ પ્રમાણે વૃત્રાસુરના વધની કથામાં મહાન એવા જ્વરની ઉત્પત્તિ પણ મેં તમને કહી સંભળાવી છે, તો હવે બીજી શું કહું? ૬૨ જે પુરુષ મનને શાંત રાખીને તેમ જ અલ્પ ત સાવધાન થઈને આ જ્વરની ઉત્પત્તિ પકન કરે છે, તે પુરુષ સર્વ રોગથી મુક્ત થાય છે, સુખી થાય છે, આનંદમાં રહે છે અને મનની ઈચ્છાનુસાર સર્વ કામનાઓને સંપાદન કરે છે ૬૩ ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ તર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમાં 'જ્વરની ઉત્પત્તિ' નામનો અધ્યાય ૨૮૩ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૮૪ માં

શિવસહસ્ત્રનામ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

પ્રાચેતસસ્ય દક્ષસ્ય કથં વૈવસ્વતેંસ્તરે ।

વિનાશમગમદ્ વ્રહ્મન્ હ્યમેધઃ પ્રજાપતેઃ ॥ ૧ ॥

જનમેજયે પૂછ્યું હે બ્રહ્મન્ વંશપંથન! પ્રચેતાના પુત્ર પ્રજાપતિ દક્ષને અશ્વમેધ યજ્ઞ જે વૈવસ્વત મન્વંતરમાં આરંભાયો હો, તેના વિનાશ કેવી રીતે થયો હતો? દેવી પાર્વતીને ઝેધાધ્યામાન થયેલા નરણી સર્વોત્તમ પ્રભુ શ્વર પણ ડેપાયમાન થઈ ગયા હતા, છતાં પ્રજાપતિ દક્ષે તેમનો પ્રસાદ મેળવીને યજ્ઞને દેવી રીતે પૂર્ણ કર્યો હો, એ બાણવાની મને ઈચ્છા છે, માટે તે વૃત્તાત જેવું બન્યું હોય તેવું મને કહો. ૧-૨

વેશ પામને કહ્યું : હે જનમેજય! પૂર્વે હિમાલયની મપાટીમાં આવેલા પવિત્ર ગંગાદાર નામના પ્રદેશમાં દક્ષપ્રજાપતિએ યજ્ઞ કર્યો હતો એ ગંગાદાર ઋષિઓ તથા ગિદ્ધપુરુષોથી મેવાયેલું છે, ગંધર્વો તથા અમરાઓથી વ્યાપ્ત છે અને વિવિધ પ્રકારના વૃક્ષો તથા લતાઓથી વીંટાયેલું છે.

ધાર્મિકોમાં શ્રેષ્ઠ પ્રજ્ઞપતિ દક્ષે ઋષિઓના સમુદાયોને સાથે રાખીને તે સ્થળે જ્યારે યજ્ઞ આરંભ્યો ત્યારે પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગલોકમાં રહેનારા સર્વ લોકો વિનયપૂર્વક દક્ષની પાસે હાજર થયા હતા.^{૨-૫} તેમ જ દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, પિશાચો, સર્પો, રાક્ષસો, હાહા, હૂહૂ, તુંબુરુ, નારદ, વિશ્વાવસુ, વિશ્વસેન, અપ્સરાઓ, આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, સાધ્યો અને મરુદ્ગણો વગેરે સર્વ યજ્ઞભાગ લેનારા દેવતાઓ ઇંદ્રની સાથે ત્યાં આઠ્યા હતા. વળી ઉબ્મપા, સોમપા, ધૂમપા અને આન્યપા વગેરે ઋષિઓ તથા પિતૃઓ પણ બ્રહ્માદેવની સાથે ત્યાં આઠ્યા હતા; અને તે સિવાયના બીજા જના-યુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉલ્લિજજ એમ ચારે પ્રકારના પ્રાણીસમુદાયો દક્ષના યજ્ઞમાં આઠ્યા હતા. તે સમયે આસ આમંત્રણપૂર્વક બોલાવાયેલા સર્વ દેવતાઓ પોતાપોતાની પત્નીઓ સાથે વિમાનમાં બેઠા હતા અને પ્રદીપ્ત અગ્નિઓના જેવા શોભતા હતા. એ બધાને જોઈને એકદમ ક્રોધાવેશમાં આવી ગયેલા દધીચિ ઋષિ આ પ્રમાણે બોલી ઊઠ્યા : ‘અરે ! જેમાં રુદ્રદેવનું પૂજન નથી, તે આ યજ્ઞ જ ન કહેવાય, અથવા ધર્મ પણ ન કહેવાય. શું, આ તે સમયમાં જ ફેરફાર થઈ ગયો છે કે, તમે બધા નાશરૂપ બંધનમાં સપડાઈ પડ્યા છો ?^{૧-૧૨} શું તમે નથી જોઈ શકતા કે, અમારા વિનાશ હવે સમીપમાં જ છે ? ખરેખર, આ મહાયજ્ઞમાં મહાધોર વિનાશ ઉપસ્થિત થયો છે, પણ તમે તેને જાણી શકતા નથી.^{૧૩} એમ કહીને મહાયોગી દધીચિએ પોતાની ધ્યાનદૃષ્ટિથી જોયું તો હિમાલયના શિખર ઉપર બેઠેલા શ્રીમહાદેવનાં, તેમની સમીપ બેઠેલાં વર આપનારાં દેવી પાર્વતીનાં તથા દેવીની સમીપ બેઠેલા મહાત્મા નારદનાં તેમને દર્શન થયાં. તે વડે યોગવેત્તા દધીચિ યજ્ઞના ભાવી નાશનો નિશ્ચય કરીને પરમ સંતોષ પામ્યા.^{૧૪/૧૫} પછી દધીચિએ જાણી લીધું કે, આ બધાઓએ એક જ વિચાર કર્યો છે અને તેથી જ આ યજ્ઞમાં શંકરને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું નથી. આમ જાણી લઈને તેમણે તે પ્રદેશનો ત્યાગ કરીને આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૧૬}

અપૂજ્યપૂજનાચૈવ પૂજ્યાનાં ચાપ્યપૂજનાત્ ।

નૃષાતકસમં પાપં શશ્વતપ્રાપ્નોતિ માનવઃ ॥ ૧૭ ॥

જેઓ પૂજ્ય હોય તેમનું પૂજન નહિ કરવાથી અને જેઓ અપૂજ્ય હોય તેમનું પૂજન કરવાથી મનુષ્ય નરહત્યારાના જેવો જ પાપી થાય છે.^{૧૭} મેં કદી અસત્ય ભાષણ કયું નથી અને હવે પછી પણ કદી અસત્ય ભાષણ કરીશ નહિ. આ દેવો અને ઋષિઓની વચ્ચે હું સત્ય જ કહું છું કે પશુઓના ભત્તાં, જગતના સપ્તા, સર્વના પાલક અને સર્વના પ્રભુ ભગવાન શંકર અદ્ય સમયમાં જ અહીં આવશે. તે તમે જાણો.^{૧૮/૧૯}

દક્ષે કહ્યું : જેઓના હાથમાં ત્રિશૂળ હોય છે અને જેઓને મસ્તકે જટા હોય છે, તેવા રુદ્રો અમારામાં ઘણા છે અને તેઓ અગિયાર સ્થાનમાં રહેલા છે, (એ તો અમે જાણીએ છીએ;) પરંતુ તે સિવાયનો વળી મહેશ્વર કોણ છે, એ હું જાણતો નથી.

દધીચિએ કહ્યું : તમારા સર્વનો એક જ વિચાર હોવાને લીધે તમે શંકરને નિમંત્રણ કયું નથી, પણ હું તો માત્રું છું કે, શંકરના કરતાં ઉત્તમ એવો બીજો કોઈ દેવ નથી અને તેમને નિમંત્રણ નહિ કરવાથી દક્ષનો આ મહાત યજ્ઞ અપૂર્ણ જ થશે.^{૨૦/૨૧}

દક્ષે કહ્યું : હું યજ્ઞના ઈશ્વર અને અપ્રતિમ એવા વિષ્ણુને સુવર્ણના પાત્રમાં વિધિ અને મંત્રોથી પવિત્ર એવું સમગ્ર હવિષ અર્પણ કરીશ; કેમ કે વ્યાપક એવા તે પ્રભુને જ સર્વ યજ્ઞોમાં આમંત્રણ કરવામાં આવે છે.^{૨૨} (આમ કહીને તેને યજ્ઞનો આરંભ કર્યો, તે જ સમયે હિમાલય ઉપર બેઠેલાં દેવી પાર્વતી આ પ્રમાણે બોલ્યાં.)

દેવીએ કહ્યું : ‘હું તેવું કયું દાન આપું, તેવો કયો નિયમ પાળું અને તેવું કયું તપ કરું કે, જેના પ્રભાવથી અચિંત્ય એવા મારા પતિ ભગવાન શંકર યજ્ઞના અર્ધભાગને અથવા ત્રીજા ભાગને પ્રાપ્ત થાય ?^{૨૨૩} આ પ્રમાણે પોતાના અપમાનથી ક્રુપ્થ થયેલી પોતાની પત્નીનાં વચન સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન શંકરે તેમને કહ્યું કે, ‘હો દેવી ! તું મારા સ્વરૂપને જાણતી નથી. હે કૃશોદરી ! હે કૃશાંગી ! યજ્ઞના ઈશ્વર એવા મારા સંબંધમાં તારે આવાં વચનો બોલવાં, તે શું યોગ્ય છે ?^{૨૪} હે વિશાળ નેત્રવાળી દેવી ! હું જાણું છું કે, જે હુદ્ડ પુરુષો મારા ધ્યાનથી બ્રહ્મ છે, તેઓ મને યોગબી

શકતા નથી; પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, તને પોતાને પણ આજે મોહ થયો છે અને તારા મોહને લીધે જ ઇદ્રાદિ દેવતાઓ સહિત ત્રણે લોક પણ આજે મૂઢ બની ગયા છે.^{૨૫} પ્રત્યેક યજ્ઞમાં ઋત્વિજે મારી જ સ્તુતિ કરે છે; સામ ગાનારાઓ રથંતરરૂપ ગાન દ્વારા મારું જ ગાન કરે છે, બ્રહ્મ-વેત્તા બ્રાહ્મણો મારું જ યજ્ઞન કરે છે અને અધ્વર્યુ-ઓ મને જ યજ્ઞભાગ અર્પણ કરે છે.^{૨૬}

દેવીએ કહ્યું : સર્વસામાન્ય પુરુષ પણ ઓ-ઓની સલામાં પોતાની પ્રશંસા કરે છે અને ગર્વથી કુલાય છે, એમાં સંશય નથી.^{૨૭}

ભગવાને કહ્યું : ઓ દેવોની ઈશ્વરી ! હું મારી વ્યર્થ પ્રશંસા કરતો નથી, ઓ કૃષોદરી ! હે સુંદર નિતંબવાળી ! હે સુદરાંગી ! આ યજ્ઞો નાશ કરવા માટે હું જે પુરુષને ઉત્પન્ન કરું છું, તેને તું જો. ^{૨૮} પોતાની પ્રાણપ્રિય પત્નીને એ પ્રમાણે કહીને ભગવાન શંકરે જેને જોતાં જ રોમાંચ ઊભાં થઈ બય તેવા એક ભયંકર ભૂતને પોતાના મુખમાંથી ઉત્પન્ન કર્યો.^{૨૯} અને તેને આજ્ઞા કરી કે, ‘બ, દક્ષના યજ્ઞો તું નાશ કરી નાખ.’ શંકરની એ આજ્ઞા થતાં જ છૂટેલા સિંહની પેઠે તેણે પાર્વતીના કોંધ ને શાંત કરવા માટે લીલામાત્રમાં દક્ષના યજ્ઞને નાશ કરી નાખ્યો. તે ભૂતની સાથે કોંધ વડે મહા ભયંકર દેખાતી મહેશ્વરી મહાકાલી પણ (પાર્વતી ના શરીરમાંથી નીકળીને) યજ્ઞના નાશરૂપી કર્મ-માં સાક્ષી તરીકે ગઈ હતી. શૌર્ય અને બળમાં શકરના જેવો જ તે ભૂત યજ્ઞો ન્યાયે નાશ કરવા ગયો, ત્યારે શંકરની અનુરા લઈને તથા મસ્તક વડે તેમને પ્રજ્ઞામ કરીને ગયો હતો. વળી તે ભૂત ભગવાનના કોંધતુ જ સ્વરૂપ હતો, અનંત બળવાળો અને અનંત વીર્યવાળો હતો, તેનો પુરુષાર્થ પણ અનંત હતો, તેણે દેવીના કોંધને નાશ કર્યો હતો અને તેનું નામ ‘વીરભદ્ર’ એ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ હતું. તેણે પોતાનાં રોમછિદ્રોમાંથી ‘રોમ્ય’ નામના ગણો ઉત્પન્ન કર્યાં હતા. તે સર્વ ગણો રુદ્ર તુલ્ય પરાક્રમી હતા, દેખાવમાં પણ રૌદ્ર હતા, રુદ્ર સમાન વીર્ય-વાળા હતા, ભયંકર સ્વરૂપવાળા હતા, તેઓનાં શરીર મહાપ્રચંડ હતાં અને તેઓની સંખ્યા સેંકડો તથા હજારોમાં હતી. આ ગણોએ દક્ષના

યજ્ઞો નાશ કરવા માટે ઝપાટાળખ ગંગાદ્વાર સામે ધસારો કર્યો.^{૩૦-૩૧} તે સમયે તેઓના કલકલાટના શબ્દ વડે આકાશ બંધે પુરાઈ જતું હોય તેમ લાગતું હતું અને તે મહાન શબ્દથી દેવોને ત્રાસ થયો, પર્વતો તૂટી પડ્યા, પૃથ્વી કંપી ગઈ, સમુદ્ર ખળભળી ઊઠ્યો અને વાયુઓ ધૂલવવા લાગ્યા.^{૩૨-૩૮} વીરભદ્ર દક્ષના યજ્ઞ સામે ન્યાયે ચડાઈ કરી, ત્યારે અગ્નિઓ સળગતા ન હતા, સૂર્ય પ્રકાશતો ન હતો, ઐહો, નક્ષત્રો અને ચંદ્રમા પણ પ્રકાશતા ન હતા, ઋષિઓ નિસ્તેજ બની ગયા હતા અને દેવો તથા મનુષ્યો ભયભીત બની ગયા હતા. એ પ્રમાણે સર્વત્ર અંધકાર છવાઈ ગયો, ત્યારે વીરભદ્રના ભયંકર ગણો દક્ષના તરફથી અપમાન પામીને યજ્ઞ મંડપને બાળી નાખવા લાગ્યા, યજ્ઞસ્તંભો ઉપાડી ઉપાડીને દક્ષના પક્ષકારોને મારવા લાગ્યા, કેટલા-એકને પીસી નાખવા લાગ્યા, કેટલાએકને ખૂંદી નાખવા લાગ્યા, વાયુ તથા મનના જેવો વેગ કરીને આમતેમ દોડવા લાગ્યા, યજ્ઞનાં પાત્રોને ભાંગી નાખવા લાગ્યા, દિવ્ય અલંકારોને તોડી નાખવા લાગ્યા અને સર્વ પદાર્થોને તોડી ભાંગીને આકાશ-માં ઉછાળવા લાગ્યા કે, જેથી તે પદાર્થો આકાશ-માં ફેલાયેલા તારાગણની પેઠે શોભવા લાગ્યા. વળી દિવ્ય અન્ન, પાન, ભક્ષ્ય, ભોજ્ય-વગેરે જે પદાર્થોના પર્વતોના જેવડા મોટા ઢગ કરવામાં આવ્યા હતા, તેમાંથી ખવાયુ તેટલું ખાતા હતા અને બાકીનું સર્વ જ્યાં ત્યાં ફેંકી દેતા હતા. તે સ્થળે ઘી અને ખીરરૂપ કાંઠવવાળી, દહીંના રસરૂપ જળવાળી, ખાંડ અને સાકરરૂપ રેતી-વાળી, ગોળની નહેરોવાળી અને સુંદર દૂધની દિવ્ય નદીઓ વહી રહી હતી; તેમ જ ભાતભાતનાં માંસો, અનેક પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થો, દિવ્ય પીણુ-ઓ, ચાટવાના તથા ચૂસવાના દિવ્ય પદાર્થો પણ ત્યાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતા. વીરભદ્રના સર્વ ગણોએ પોતાનાં અનેક મુખોથી તે તે પદાર્થોને ખાવા માંડ્યા, લૂંટવા માંડ્યા અને આડાઅવળા ઉછાળવા માંડ્યા.^{૩૯-૪૧} રુદ્રના કોપથી મહાપ્રચંડ શરીરો ધારણ કરનારા અને પ્રલયકાળના અગ્નિ સમાન તેજસ્વી એવા તે ગણોએ દેવોનાં સૈન્યોને ચો-તરફથી ભય પમાડીને ખળભળાવી દીધાં.^{૪૨} વળી

તેઓ જુદી જુદી જાતના આકાર કરીને યજ્ઞ-મંડપમાં કીડા કરવા લાગ્યા અને દેવોની સ્ત્રીઓને ઉપાડી ઉપાડીને આડીઅવળી ફેંકી દેવા લાગ્યા. બેકે સર્વ દેવતાઓએ રુદ્રના ક્રોધને બાળી લઈને યજ્ઞની યત્નપૂર્વક રક્ષા કરી હતી, તોપણ મહાભય કર કર્મ કરનારા વીરભદ્રે તત્કાળ તે યજ્ઞને સર્વ તરફથી નાશ કરી નાખ્યો અને યજ્ઞદેવનું મસ્તક કાપી લઈને પ્રાણીમાત્રને ભય ઉપજાવે તેવી ભય-કર ગર્જના કરી મૂકી. આ રીતે યજ્ઞને નાશ કરીને વીરભદ્ર ગર્જના કરવા લાગ્યો અને પ્રસન્ન થયો. તે પછી પ્રાદ્યૈક દેવતાઓ અને પ્રજાપતિ દક્ષ બે હાથ બેડીને તેને પૂછવા લાગ્યા કે, 'તમે કોણ છો, તે અમને કહો.'

વીરભદ્રે કહ્યું : હું રુદ્ર નથી, દેવી રુદ્રાણી નથી, તેમ આ યજ્ઞની અંદર ભોજન કરવા માટે પણ હું આવ્યો નથી. ૪૮-૫૧ દેવીને ક્રોધાવમાન થયેલાં બાળી સર્વાત્મા પ્રભુ શંકર પણ ક્રોધાવમાન થયા છે અને તેમના ક્રોધમાંથી જ હું નીકળ્યો છું. મારું નામ વીરભદ્ર છે. હું યજ્ઞમાં આવેલા આ પ્રાદ્યૈકોને જોતા માટે અહીં આવ્યો નથી, તેમ યજ્ઞ ભેવાના કુતરૂલથી પણ હું આવ્યો નથી; માત્ર તારા યજ્ઞને નાશ કરવા માટે જ હું અહીં આવ્યો છું. ૫૨-૫૩ આ મારી સાથે રહેલી દેવી 'ભદ્રકાલી' એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે દેવીના ક્રોધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. દેવના દેવ શંકરે યજ્ઞને નાશ કરવા માટે જ અમને બંનેને અહીં મોકલ્યાં છે; ૫૪ માટે હે પ્રાદ્યૈક ! દેવના દેવ ઉમાપતિનું તું શરણ લે, કેમ કે બીજાઓના વરદાન કરતાં તેમને ક્રોધ પણ ઉત્તમ ક્ષણદાયી છે. ૫૫

વીરભદ્રનું એ વચન સાંભળીને ધાર્મિકોમાં શ્રેષ્ઠ પ્રજાપતિ દક્ષે મહેશ્વરને પ્રણામ કરીને સ્તોત્ર વડે તેમની સ્તુતિ કરવા માંડી. ૫૬

દક્ષે કહ્યું : હું ધ્યાનદેવને શરણે ભરું છું કે, જે દેવ સનાતન છે, અવિનાશી છે, વિકારોથી રહિત છે, મહાદેવ છે, મહાત્મા છે અને સમગ્ર જગતના પતિ છે. ૫૭

પ્રજાપતિ દક્ષના યજ્ઞમાં સર્વ યજ્ઞપદાર્થોને સારી રીતે સંચક કરીને સર્વ દેવોને, ઋષિઓને તથા તપોધનોને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું;

પણ જગતના સદા દેવ મહેશ્વરને આમંત્રણ આપ્યું ન હતું, જેથી મહાદેવી ઉમાએ ક્રોધાવમાન થઈને દક્ષના યજ્ઞને નાશ કરવા માટે ગણેને મોકલ્યા હતા. ૫૮-૫૯ તે ગણેાએ યજ્ઞમંડપને સળગાવી મૂક્યો હતો અને પ્રાદ્યૈકોને હાંકી કાઢ્યા હતા. પછી મહાત્મા અગ્નિ રૌદ્ર અને પ્રદીપ્ત અવસ્થામાં છેક તારાગણમાં દાખલ થઈ ગયો, ત્યારે તે પ્રદેશ પર ભીંભા થયો, ગંધર્વો, પિશાચો, ઉરગો અને રાક્ષસોને શંકરના ગણેાએ ત્રિશૂલોથી ભેદી નાખ્યા હતા. દક્ષના પરિચારકો પણ સારી રીતે માર પડવાથી બૂમાબૂમ કરી રહ્યા હતા. યજ્ઞના સ્થંભોને ઉભેડી પાડીને જ્યાં ત્યાં ફેંકી દીધા હતા. અને તે સમયે દક્ષના યજ્ઞપ્રદેશ ઉપર ગીધ વગેરે અનેક પક્ષીઓ માંસ મેળવવાની ઇચ્છાથી ઝડપો મારી રહ્યાં હતાં, તેમ જ સેંકડો શિયાળની સ્ત્રીઓના રુદનધ્વનિથી તે પ્રદેશ ગાજી રહ્યો હતો. ૬૦-૬૨ તે પછી પ્રજાપતિ દક્ષે કહેલી સ્તુતિ સાંભળીને દેવના દેવેશ અને શત્રુઓના જેતા ભગવાન શંકર પોતાના સુખસ્થાનમાં પ્રાણ તથા અપાન વાયુને નિરોધ કરીને તેમ જ પોતે વિશાળ દંડિવાળા હોવાથી સર્વ તરફ દંડિ કરીને એકાએક અગ્નિકુંડમાંથી પ્રકટ થયા. ૬૩-૬૪ તે સમયે તેમણે હજારો સૂર્યનું તેજ ધારણ કર્યું હતું, જેથી તેઓ પ્રલયકાળના અગ્નિ સમાન દેખાતા હતા. તેમણે મંદ મંદ હસીને દક્ષને કહ્યું : 'ભાલ, હું તારું શું પ્રિય કરું ?' પછી તે જ સમયે દેવોના શુરુ જૃહસ્પતિએ મધ્યાધ્યાય નામનો મત્રપાઠ દક્ષને કહી સાંભળાવ્યો. એટલે ભય, શંકા તથા ત્રાસને લીધે જેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહી રહી હતી, એવો પ્રજાપતિ દક્ષ બે હાથ બેડીને શંકરને કહેવા લાગ્યો : 'આપ ભગવાન જે મારા પર પ્રસન્ન થયા છો, હું જો આપને પ્રિય છું, આપનો અનુગ્રહપાત્ર છું અને મને વર આપવાની આપની ઇચ્છા છે, તો મેં ઘણા કાળે અને ઘણા પ્રયત્ને એકડી કહેલી જે યજ્ઞસામગ્રીને આપના ગણેાએ ખાળી નાખી છે, ખાઈ ગયા છે, પી ગયા છે, લક્ષણ કરી ગયા છે, નાશ પમાડી છે,

x શ્લોક ૫૮ માંથી આરંભીને અહીં સુધીના પુનઃરકિતદોષ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વળી આ સાડાપાંચ શ્લોક બધે સંબધ વિનાના હોય, તેના પણ બહુપાલ છે. તે આપ અસંબધ શ્લોકો આવ્યા ક્યાંથી તે કંઈ સમજાતું નથી.

ભાંગી નાખી છે અને તોડી નાખી છે, તે સર્વ યુનઃ
મૂળ રિથિતિને પ્રાપ્ત થાઓ, એવું વરદાન હું આપની
પાસે માગું છું.' ૧૫-૧૯ દક્ષે એ પ્રમાણે વરદાન માગ્યું
એટલે ભગદેવનાં નેત્રોના શર કરનારા, પાપનો સંહાર
કરનારા, ધર્મના અધ્યક્ષ, વિષ્ણુ નેત્રવાળા, ત્રણ નેત્ર
ને ધારણ કરનારા અને પ્રભાઓના પતિ ભગવાન
શંકરે 'તથાસ્તુ' એમ કહીને દક્ષની કામના પૂર્ણ
કરી. ૭૦ આ રીતે શંકર પાસેથી વરદાન મેળવીને દક્ષે
એ ઘૂંટણ વતી પૃથ્વી પર ઊભા રહીને, બે હાથ બેડી
એક હાથર ને આઠ નામ વડે તેમની સ્તુતિ કરી. ૭૧

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

યૈર્નામધેયૈઃ સ્તુતવાન્ દક્ષો દેવં પ્રજાપતિઃ ।

વક્તુમર્હસિ મે તાત શ્રોતું શ્રદ્ધા મમાનય ॥ ૭૨ ॥

*યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે નિદોષ તાત ! દક્ષ
પ્રજાપતિએ જે નામો વડે દેવ શંકરની સ્તુતિ કરી
હતી, તે નામો મને કહો; કેમ કે તે સાંભળવાની
મને શ્રદ્ધા થઈ છે. ૭૨

॥ સીમ્પ ઉવાચ ॥

શ્રૂયતાં દેવદેવસ્ય નામાન્યઙ્ગતકર્મણઃ ।

ગૂઢવ્રતસ્ય ગુહ્યાનિ પ્રકાશાનિ ચ ભારત ॥ ૭૩ ॥

*લીંગમે કહ્યું : હે ભરતવંશી રાજા ! અદ્ભુત
કર્મને કરનારા અને ગૂઢ વ્રતને ધારણ કરનારા દેવના
દેવ શંકરનાં નામો શ્રદ્ધારહિત પુરુષો પાસે શુભ રાખવા
યોગ્ય છે અને શ્રદ્ધાસુક્ત પુરુષો પાસે પ્રકટ કરવા
યોગ્ય છે, તે સર્વ હું તમને કહું છું, સાંભળો. ૭૩

*નમસ્તે દેવ દેવેશ દેવારિચલસુદન ।

દેવેન્દ્રવલવિષ્ટમ દેવદાનવવૃજિત ॥ ૭૪ ॥

* અહીં 'યુધિષ્ઠિર ઉવાચ' ને બદલે 'જનમેજય
ઉવાચ' હોવું નોંધ્યું; કેમ કે અધ્યાયના આરંભમાં જનમે-
જયે જ પ્રશ્ન કર્યો છે, જેથી અહીં પણ જનમેજય જ
પ્રશ્ન કરે તે યોગ્ય ગણાય.

* અહીં પણ 'સીમ્પ ઉવાચ' ને બદલે 'વૈશંપાયન
ઉવાચ' એમ હોવું નોંધ્યું; કેમ કે અધ્યાયના આરંભમાં
વૈશંપાયને જ દક્ષયજુની કથા જનમેજયને કહેવા માંડી છે,
માટે અહીં પણ જનમેજયના પ્રશ્નનો ઉત્તર વૈશંપાયને જ
આપવો નોંધ્યો.

+ અહીંથી આરંભીને શિવસદસનામની શરૂઆત
થાય છે, તેમાંથી આ ૭૪ માં શ્લોકમાં દેવ, દેવેશ, દેવારિ-
ચલસુદન, દેવેન્દ્રવલવિષ્ટમ અને દેવદાનવવૃજિત આ

હે જગતની રચના કરવારૂપ ક્રીડા કરનારા !
તમે ઇન્દ્રિયોના નિયંતા છો, શમદમાદિકના શત્રુ જે
કામાદિક અસુરો તેઓના બળનો નાશ કરનારા છો,
ઇન્દ્રિયોનો ઇન્દ્ર ગણાતી જે બુદ્ધિ તેના બળને (વિષય-
તત્ત્વરતાને) અટકાવી દેનારા છો અને દેવો તથા દાન-
વોથી પૂજાયલા છો. હું તમને નમસ્કાર કરું છું. ૭૪

સહસ્રાક્ષ વિરૂપાક્ષ ત્ર્યક્ષ યક્ષાધિપત્રિય ।

સર્વતઃપાણિપાદાંત સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખ ॥ ૭૫ ॥

હે ભગવન્ ! તમે હજારો ઇન્દ્રિયોવાળા છો;
અર્થાત્ સર્વશ્રેષ્ઠ છો, તમારી ઇન્દ્રિયો અમારી ઇન્દ્રિયો-
ના કરતાં ઘણી જ વિલક્ષણ છે. (અર્થાત્ અમારી
ઇન્દ્રિયો પ્રત્યક્ષ પદાર્થને જ અહણુ કરનારી છે, પણ
તમારી ઇન્દ્રિયો તો અપ્રત્યક્ષ પદાર્થને પણ અહણુ
કરનારી છે.) ચંદ્ર, સૂર્ય અને અગ્નિ એ ત્રણ તમારાં
નેત્રો છે, યક્ષોના અધિપતિ કુબેર તમને પ્રિય છે,
તમારા હાથ અને ચરણ સર્વત્ર વિદ્યમાન છે, તમે
પોતે પણ સર્વત્ર વ્યાપક છો અને તમારાં નેત્રો,
મસ્તક તથા મુખ સર્વ સ્થળે વિદ્યમાન છે. હે પ્રભો !
હું તમને નમસ્કાર કરું છું. ૭૫

સર્વતઃશ્રુતિમદ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠસિ ।

શંકુર્કર્ણ મહાકર્ણ કુંભકર્ણાણિવાલય ॥ ૭૬ ॥

હે શંકર ! તમારા કર્ણ સર્વ લોકમાં વ્યાપક
છે, પ્રત્યેક પદાર્થમાં તમે વ્યાપી રહ્યા છો, તમે
શંકુકર્ણ, મહાકર્ણ, કુંભકર્ણ અને અર્ણવાલય-
રૂપ છો. ૭૬

ગજેન્દ્રકર્ણ ગોકર્ણ પાણિકર્ણ નમોઽસ્તુ તે ।

શતોદર શતાવર્ત શતજિહ્વ નમોઽસ્તુ તે ॥ ૭૭ ॥

પાંચ નામો છે; અને તે પ્રમાણે જ દેવ પછીના પ્રત્યેક
શ્લોકમાંનાં નામો નીચે દિપ્તિપણી તરીકે શ્લોકના અંક
સાથે આપનામાં આવ્યાં છે.

૭૫ માં શ્લોકમાં સદસ્રાક્ષ, ત્ર્યક્ષ, યક્ષા-
ધિપત્રિય, સર્વતઃપાણિપાદાંત અને સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખ
એવાં ૭ નામો છે.

૭૬ માં શ્લોકમાં સર્વતઃશ્રુતિમાન, સર્વવ્યાપક,
શંકુકર્ણ, મહાકર્ણ, કુંભકર્ણ અને અર્ણવાલય એવાં
૭ નામો છે.

૭૭ માં શ્લોકમાં ગજેન્દ્રકર્ણ, ગોકર્ણ, પાણિકર્ણ,
શતોદર, શતાવર્ત અને શતજિહ્વ-એવાં ૭ નામો છે.

વળી ગરોદ્રકર્ણ, ગોકર્ણ અને પાણિકર્ણ પણ તમે પોતે જ છો તમે સેડો ઉદરવાળા છો, સેંકડો આવર્ત (સસાર)વાળા છો, (અર્થાત્ સેંકડો વાર જીવરૂપે સસારમાં રૂંધા કરો છો,) અને સેંકડો જિહ્વાવાળા છો, (અર્થાત્ તમે સર્વ જગતરૂપ છો) હું તમને નમસ્કાર કરું છું.^{૭૭}

ગાયંતિ ત્વા ગાયત્રિણોર્ચન્ત્યર્કમર્કિણઃ ।

બ્રહ્માણં ત્વા શતક્રતુમૂર્ધ્યં સમિવ મેનિરે ॥૭૮॥

ત્રિકાળસધ્યાનુ ઉપાસન કરનારા પુરુષો ગાયત્રીનો જપ કરીને તમારું જ ગાન કરે છે, સૂર્યના ઉપાસકો સૂર્યમંડળના અધિષ્ઠાતા તમને સૂર્યરૂપ માનીને પૂજે છે, બ્રહ્મદેવના ઉપાસકો તમને બ્રહ્મદેવ માનીને પૂજે છે, ઇન્દ્રના ઉપાસકો તમને ઇન્દ્રરૂપ માનીને પૂજે છે અને મનમુગ્ધ મુનિઓ તમને સર્વ ઉપાધિથી રહિત, આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપક, નિત્ય અને અસંગ માને છે.^{૭૮}

મૂર્તૌ દિ તે મહામૂર્તે સમુદ્રાંવરસન્નિભ ।

સર્વા વૈ દેવતા હસ્મિન્ ગાવો ગોષ્ઠ ઇવાસતે ॥૭૯॥

હે મહામૂર્તિ! તમે સમુદ્રની પેઠે ગંભીર છો, આકાશની પેઠે અનંત છો અને વાડામાં જેમ ગાયો રહે છે, તેમ પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને યજ્ઞમાન એમ અષ્ટરૂપ તમારી મૂર્તિમાં (શરીરમાં) સર્વ દેવતાઓ વચ્ચે રહ્યા છે.^{૭૯}

મનચ્છરીરે પદ્યામિ સોમમગ્નિ જલેશ્વરમ્ ।

આદિત્યમય વૈ વિષ્ણું બ્રહ્માણં ચ વૃહસ્પતિમ્ ॥૮૦॥

હે ભવ! તમારા શરીરમાં ચંદ્રને, અગ્નિને, વરુણને, સૂર્યને, વિષ્ણુને, બ્રહ્મદેવને તથા વૃહસ્પતિને હું જોઉં છું.^{૮૦}

ભગવન્ કારણં કાર્યં ક્રિયા કરણમેવ ચ ।

અસતથ સતથૈવ તથૈવ પ્રભવાપ્યયૌ ॥૮૧॥

૭૮મા શ્લોકમાં ગાનત્રિયેષ, ચંદ્ર, અકર્ષિ, બ્રહ્મા, શતક્રતુ, ઊર્ધ્વ અને અતુલ્ય એવા સાત નામો છે.

૭૯મા શ્લોકમાં 'સર્વદેવતામૂર્તિ' એવું એક નામ છે. ૮૦મા શ્લોકમાં ભવ, સોમશરીર, અગ્નિશરીર, વરુણશરીર, આદિત્યશરીર, વિષ્ણુશરીર, બ્રહ્મશરીર અને વૃહસ્પતિશરીર એવા આઠ નામો છે.

૮૧મા શ્લોકમાં ભગવાન, કારણરૂપ, કાર્યરૂપ, ક્રિયા રૂપ, કરણરૂપ અને અસતપ્રભવાપ્ય એવા છ નામો છે.

હે ભગવન્! તમે કારણરૂપ છો, કાર્યરૂપ છો, ક્રિયારૂપ છો, કારણરૂપ છો અને સત્-અસતરૂપ એવા આ જગતના ઉપાદક તથા સહાધક છો.^{૮૧}

નમો ભવાય શર્વાય રુદ્રાય વરદાય ચ ।

પશૂનાંપતયે નિત્યં નમોઽસ્ત્વંધકવાતિને ॥૮૨॥

સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર, સર્વનો સહાર કરનાર, પાપને દૂર કરનાર, વરને આપનાર, પશુઓ (બ્રહ્મા થી આરંભી સ્થાવર પર્થ તના જીવો)ના પતિ અને અંધકાસુરનો નાશ કરનાર શંકરને હું સર્વદા નમસ્કાર કરું છું.^{૮૨}

ત્રિજટાય ત્રિશીર્ષાય ત્રિશૂલવરપાણિને ।

ત્ર્યંબકાય ત્રિનેત્રાય ત્રિપુરનાય વૈ નમઃ ॥૮૩॥

ત્રણ જટાવાળા, ત્રણ મસ્તકવાળા, હાથમાં ત્રિશૂળને ધારણ કરનારા, શાસ્ત્ર, આયુધ અને ધ્યાનરૂપ ત્રણ નેત્રથી પ્રત્યક્ષ થનારા, (ચંદ્ર, સૂર્ય તથા અગ્નિરૂપ) ત્રણ નેત્રવાળા અને ત્રિપુરાસુરનો નાશ કરનારા મહાદેવને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૮૩}

નમઃકંઠાય કુંઠાય અંઠાયાંઠધરાય ચ ।

દંઢિને સમકર્ણાય દંઢિહુંઢાય વૈ નમઃ ॥૮૪॥

હે પ્રભો! તમે સર્વનો સહાર કરો છો માટે 'અડ' કહેવાયો છો, એક કુંઠાની પેઠે સર્વને પોતાનામાં ધારણ કરી રાખો છો માટે 'કુંઠ' કહેવાયો છો, સમગ્ર બ્રહ્માંડરૂપ છો માટે 'અડ' કહેવાયો છો, બ્રહ્માંડને ધારણ કરો છો માટે 'અડધર' કહેવાયો છો, સર્વના શાસક છો માટે 'દડી' કહેવાયો છો, ભક્તોના પ્રત્યે સરળ છો અને દુષ્ટોના પ્રત્યે વફ છો માટે 'સમકર્ણ' કહેવાયો છો અને નિરંતર સંન્યાસીની સ્થિતિમાં રહો છો માટે 'દડિમુડ' કહેવાયો છો હું તમને નમસ્કાર કરું છું.^{૮૪}

નમોર્ષદંટ્રકેશાય શુક્લાયાવતતાય ચ ।

વિલોહિતાય ધૂમ્રાય નીલગ્રીવાય વૈ નમઃ ॥૮૫॥

૮૨મા શ્લોકમાં ભવ, શર્વ, રુદ્ર, વરદ, પશુપતિ અને અંધકાસી એવા છ નામો છે.

૮૩મા શ્લોકમાં ત્રિજટ, ત્રિશીર્ષ, ત્રિધવરપાણિ, ત્ર્યંબક, ત્રિનેત્ર અને ત્રિપુરજીવ એવા છ નામો છે.

૮૪મા શ્લોકમાં અડ, કુંઠ, અડ, અડધર, દડી, સમકર્ણ અને દડિમુડ એવા સાત નામો છે.

૮૫મા શ્લોકમાં ઊર્ધ્વ, દંટ્રકેશ, શુકન, અવતત,

જે ભગવાનની દાદ તથા કેશ ઊભા છે, જેમનો વર્ણ ઉત્તમવર્ણ છે, જેમનું સ્વરૂપ આખા જગતમા વિસ્તાર પામેલું છે, જેમની મૂર્તિ, ઉત્પત્ત કરવાના સમયે રમેશુણી થાય છે, પ્રલય કરવાના સમયે તમેશુણી થાય છે અને પાલન કરવાના સમયે સત્ત્વ શુણી થાય છે, તે ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું. નમોસ્ત્વપ્રતિરૂપાય વિરૂપાય શિવાય ચ ।

સૂર્યાય સૂર્યમાલાય સૂર્યધ્વજપતાકિને ॥ ૮૬ ॥

જેમના સમાન ખીજે એક પશુ દેવ નથી, જેમના સ્વરૂપે અનેક પ્રકારના છે, જેમનું ધામ પરમ કંઠ્યાણરૂપ અથવા તુરીય બ્રહ્મરૂપ છે, જેમની મૂર્તિ સૂર્યરૂપ છે, જેમનો નિવાસ સૂર્યમંડળમા છે અને જેમના રથની ધ્વજ-પતાકા સૂર્ય સમાન પ્રકાશિત છે, તે શકર ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું. નમઃ પ્રમથનાથાય વૃષસ્ફંધાય ધન્વિને ।

શત્રુંદમાય દંડાય પર્ણચીરપટાય ચ ॥ ૮૭ ॥

જે મહેશ્વર પ્રમથ નામના ગણેના નાથ છે, વૃષભ સમાન કાંધવાળા છે, ધતુધને ધારણ કરનારા છે, શત્રુઓનું દમન કરનારા છે, દડને ધારણ કરનારા છે અને કેવળ પાદડાના જ વચ્ચે પહેરનારા છે, તે પ્રભુને હું નમસ્કાર કરું છું. નમો હિરણ્યર્માય હિરણ્યકવચાય ચ ।

હિરણ્યકૃત્ત્વંદાય હિરણ્યપતયે નમઃ ॥ ૮૮ ॥

જેમના શરીરમા હિરણ્ય (બ્રહ્માડ) વસી રહ્યું છે, જેમનો નિવાસ આખા બ્રહ્માડમા છે, જેમણે આખા બ્રહ્માડને પોતાની શિખારૂપ કયું છે અને જે આખા બ્રહ્માડના પતિ છે, તે મહાદેવને હું નમસ્કાર કરું છું. નમઃ સ્તુતાય સ્તુત્યાય સ્તૂયમાનાય ચૈ નમઃ ।

સર્વાય સર્વમક્ષાય સર્વભૂતાંતરાત્મને ॥ ૮૯ ॥

નિલોહિત, ધૂમ્ર અને નીનગ્રીન એવા ૭ નામે છે ૮૬ માં સ્લોકમા અપ્રતિરૂપ, વિરૂપ, શિર, સૂર્ય, સૂર્યમાલ અને સૂર્યધ્વજપતાકી એવા ૭ નામે છે ૮૭ માં સ્લોકમા પ્રથમનાથ, વૃષસ્ફંધ, ધનની, શત્રુ દમ, દડ અને પર્ણચીરપટ એવા ૭ નામે છે. ૮૮ માં સ્લોકમા હિરણ્યગર્ભ, હિરણ્યકવચ, હિરણ્ય ચૂડ અને હિરણ્યપતિ એવા ચાર નામે છે ૮૯ માં સ્લોકમા સ્તુત, સ્તુત્ય, સ્તૂયમાન, સર્વ, સર્વ ભક્ષ અને સર્વભૂતાંતરાત્મા એવા ૭ નામે છે.

આખા જગતે જેમની સ્તુતિ કરેલી છે, જે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે, જેમની સર્વ દેવો સ્તુતિ કરી રહ્યા છે, જે સમગ્ર વિશ્વરૂપ છે, જે સર્વને સહાર કરનારા છે અને જે પ્રાણીમાત્રના અંતરાત્મ છે, તે દેવને હું નમસ્કાર કરું છું. નમો હોત્રેસ્થ મંત્રાય શુક્લધ્વજપતાકિને ।

નમો નાભાય નાભ્યાય નમઃ કટકટાય ચ ॥ ૯૦ ॥

જે પરમાત્મા હોતારૂપ છે, વેદોના મત્રરૂપ છે, શ્વેત વર્ણની ધ્વજપતાકાવાળા છે, માત્ર પોતાના નાભિમા જગતને ધારણ કરનારા છે, સકલ વિશ્વના નાભિરૂપ છે અને આવરણ કરનારાઓને પશુ આવરણ કરનારા છે, તે પરમેશ્વરને હું નમસ્કાર કરું છું. નમોસ્તુ કૃશનાશાય કૃશંગાય કૃશાય ચ ।

સંહૃષ્ટાય વિહૃષ્ટાય નમઃ કિલકિલાય ચ ॥ ૯૧ ॥

જેમની નાસિકા કૃશ છે, જેમનું અંગ પણ કૃશ છે, જે પોતે પણ કૃશ છે, જેમનું સ્વરૂપ અતિ આનંદમય છે, જેમને સદાકાળ હર્ષ રહે છે અને કિલકિલ આદિ શબ્દવિશેષો જેમનું રૂપ છે, તે ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું. નમોસ્તુ શયમાનાય શયિતાયોત્થિતાય ચ ।

શ્ચિતાય ધાવમાનાય મુંડાય જટિલાય ચ ॥ ૯૨ ॥

જે દેવ પ્રાણીમાત્રમા નિવાસ કરી રહ્યા છે યોગનિદ્રામા શયન કરી રહેલા છે, સર્વદા જાગ્રત રહેલા છે, સર્વત્ર સ્થિતિ કરી રહ્યા છે, સદાકાળ ગતિવાળા છે, સન્યાસીરૂપ છે અને બ્રહ્મચારી છે તે દેવને હું નમસ્કાર કરું છું. નમો નર્તનશીલાય મુખવાદિત્રવાદિને ।

નાદોપહારલુન્ધાય ગીતનાદિત્રશાલિને ॥ ૯૩ ॥

તાંડવનૃત્ય કરવાનો જેમનો સ્વભાવ છે, સુખથી વાદિત વગાડવાનું જેમને પ્રિય છે, નદીના કમળો

૯૦ માં સ્લોકમા હોતા, મત્ર, શુક્લધ્વજપતાકી નાભ, નાભ્ય અને કટકટ એવા ૭ નામે છે ૯૧ માં સ્લોકમા કૃશનાસ, કૃશાંગ, કૃશ સંહૃષ્ટ, વિહૃષ્ટ અને કિલકિન એવા ૭ નામે છે ૯૨ માં સ્લોકમા શયમાન, શયિત, ઉત્થિત, ગિયત ધાવમાન મુંડ અને જટિલ એવા સાત નામે છે ૯૩ માં સ્લોકમા નર્તનશીલ, સુખનાદિત્રવાદી નાદો પહારનુન્ધ અને ગીતનાદિત્રશાલી એવા ચાર નામે છે.

ની પૂજાથી જેમને આનંદ થાય છે અને ગીત તથા વાદિત્રથી જે શોભી રહ્યા છે, તે શંકરને હું નમસ્કાર કરું છું. ૯૩

નમો જ્યેષ્ઠાય શ્રેષ્ઠાય વલગ્રમથનાય ચ ।

કાલનાથાય કલ્યાય ક્ષયાયોપક્ષયાય ચ ॥૧૪॥

જે સર્વના કરતાં જ્યેષ્ઠ (વધમાં અધિક) છે, સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, બળનું અભિમાન ધરાવનારા ઇંદ્રનો પરાજય કરનાર છે, કાળના પશુ નાથ છે, સર્વના કરતાં સમર્થ છે, મહાપ્રલયને કરનારા છે અને અવાંતરપ્રલયને કરનારા છે, તે મહાદેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૯૪

મીમદુંદુભિહાસાય મીમવ્રતધરાય ચ ।

ઉગ્રાય ચ નમો નિત્યં નમોઽસ્તુ દશવાહવે ॥૧૫॥

ભયકર હુંડુભિના શબ્દ જેવું અટકાસ્થ કરનાર, ભયંકર વતને ધારણ કરનાર, નિત્ય ઉચ્ચ મૂર્તિ અને દશ બાહુઓને ધારણ કરનાર ભગવાન શંકરને હું નમસ્કાર કરું છું. ૯૫

નમઃ કપાલહસ્તાય ચિતિમસ્મપ્રિયાય ચ ।

વિમીષણાય મીષ્માય મીમવ્રતધરાય ચ ॥૧૬॥

હાથમાં કપાલને ધારણ કરનાર, ચિતાની ભસ્મને પ્રિય માનનાર, સર્વદા નિર્ભય સ્થિતિમાં રહેનાર, હુણોને ભય ઉપજાવનાર અને શમદ્વિમાદિક તીક્ષ્ણ વ્રતોને ધારણ કરનાર શિવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૯૬

નમો વિકૃતવક્ત્રાય ચ્વદ્ગજિહ્વાય દંદિષ્ણે ।

પક્ષામમાંસલુબ્ધાય તુંબીવીળાપ્રિયાય ચ ॥૧૭॥

જેમનું મુખ વિકૃત (ધાવવાળું) છે, જેમની જિહ્વા તલવાર સમાન તીક્ષ્ણ છે, જેમની દાઢો પશુ તીક્ષ્ણ છે, જેમને ચત્રનું રંધેલું માંસ તથા શ્મશાનનું નહિ રંધેલું માંસ પ્રિય છે અને તુંબીમાંની વીળા વગાડવામાં જેમને પ્રીતિ છે, તે શંકરને હું નમસ્કાર કરું છું. ૯૭

૯૪ મા શ્લોકમાં જ્યેષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ, વલગ્રમથન, કાલનાથ, કલ્ય, ક્ષય અને ઉપક્ષય-એવાં સાત નામો છે.

૯૫ મા શ્લોકમાં મીમદુંદુભિહાસ, મીમવ્રતધર, ઉગ્ર અને દશબાહુ-એવાં ચાર નામો છે.

૯૬ મા શ્લોકમાં કપાલહસ્ત, ચિતિમસ્મપ્રિય, વિમીષણ, મીષ્મ, મીમ અને વ્રતધર એવાં છ નામો છે.

૯૭ મા શ્લોકમાં વિકૃતવક્ત્ર, ચ્વદ્ગજિહ્વા, દંદિષ્ણ, પક્ષામમાંસલુબ્ધ અને તુંબીવીળાપ્રિય એવાં પાંચ નામો છે.

નમો વૃષાય વૃષ્યાય ગોવૃષાય વૃષાય ચ ।

કટંકટાય દંડાય નમઃ પચપચાય ચ ॥૧૮॥

વૃદ્ધિને વરસાવનારા, ધર્મની વૃદ્ધિ કરનારા, નંદીસ્વરૂપ, ધર્મસ્વરૂપ, કાળસ્વરૂપ, સર્વના નિર્ધારના અને પ્રાણીમાત્રનો સહાર કરનારા મહાદેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૯૮

નમઃ સર્વવરિષ્ઠાય વરાય વરદાય ચ ।

વરમાલ્યગંધવસ્ત્રાય વરાતિવરદે નમઃ ॥૧૯॥

સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ વરરૂપ, વરદાન આપનારા, ઉત્તમ માળા, શ્રેષ્ઠ ગંધ (ચંદન) અને કિંમતી વસ્ત્રોને ધારણ કરનારા તથા પોતાના ભક્તોને ઇચ્છા ઉપરાંત વરદાન આપનારા શંકરને હું નમસ્કાર કરું છું. ૯૯

નમો રક્તાવિરક્તાય ભાવનાયાક્ષમાલિને ।

સંમિત્રાય વિમિત્રાય ઞ્ઞાયાયાતપનાય ચ ॥૨૦॥

જે ભગવાન ભક્તોના પર રાગી છે, વિષયો પર વિરાગી છે, નિત્ય ધ્યાનાવસ્થામાં જ રહેનારા છે, રુદ્રાક્ષને ધારણ કરનારા છે, કારણરૂપે સર્વ પદાર્થમાં રહેલા છે, કાર્યરૂપે સર્વનાથી ભિન્ન છે, ગૃહ, વૃક્ષ આદિરૂપે છાયાવાળા છે અને સૂર્ય આદિના પ્રકાશરૂપ છે, તે ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૦

અધોરધોરૂપાય ધોરધોરતરાય ચ ।

નમઃ શિવાય શાંતાય નમઃ શાંતતમાય ચ ॥૨૦૧॥

જેમનું સ્વરૂપ ધોર નથી, છતાં ધોરના જેવું જણાય છે, જેમને અજ્ઞાનીઓ અત્યંત ધોર કહે છે, જેમની મૂર્તિ મંગલમય, શાંત અને અતિશય સૌમ્ય છે, તે શંકરદેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૧

અકપાદ્વહુનેશાય અકશીર્ણે નમોઽસ્તુ તે ।

રુદ્રાય હુદ્રલુબ્ધાય સંવિભાગપ્રિયાય ચ ॥૨૦૨॥

૯૮ મા શ્લોકમાં વૃષ, વૃષ્ય, ગોવૃષ, વૃષ, કટંકટ, દંડ અને પચપચ એવાં સાત નામો છે.

૯૯ મા શ્લોકમાં સર્વવરિષ્ઠ વર, વરદ, વરમાલ્ય-ગંધવસ્ત્ર અને અતિવરદ એવાં પાંચ નામો છે.

૧૦૦ મા શ્લોકમાં રક્ત, વિરક્ત, ભાવન, અક્ષ-માલી, સંમિત્ર, વિમિત્ર, છાયા અને આતપન એવાં આઠ નામો છે.

૧૦૧ મા શ્લોકમાં અધોરધોરરૂપ, ધોરધોરતર, શિવ, શાંત અને શાંતતમ એવાં પાંચ નામો છે.

૧૦૨ મા શ્લોકમાં અકપાદ, અહુનેશ, અકશીર્ણ, રુદ્ર, હુદ્રલુબ્ધ અને સંવિભાગપ્રિય એવાં છ નામો છે.

હે દેવ! તમે (આત્મારૂપ) એક ચરણવાળા છો, (જ્ઞાનરૂપ) અનેક નેત્રોને ધારણ કરનારા છો, (આનંદરૂપ) એક મસ્તકવાળા છો, રુદ્ર છો, અવ્યય ભક્તિથી પણ પ્રસન્ન થનારા છો અને યજ્ઞનો વિભાગ લઈ વૃક્ષ થનારા છો. હું તમને નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૨

પંચાલાય સિતાંગાય નમઃ શમશમાય ચ ।

નમશ્ચંદિકવંટાય ઘંટાયાવંટવંટિને ॥ ૧૦૩ ॥

વિશ્વકર્મારૂપ, ઉગ્રજન્ય અંગવાળા, નિત્ય શાંત રહેનારા, શત્રુઓને ભય ઉપજાવનારી ઘંટાને ધારણ કરનારા, ઘંટાના નાદરૂપ અને અનાહત ધ્વનિરૂપ ભગવાન શંકરને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૩

સહસ્રાધ્માતઘંટાય ઘંટામાલાપ્રિયાય ચ ।

પ્રાણઘંટાય ગંધાય નમઃ કલકલાય ચ ॥ ૧૦૪ ॥

હજારો પુરુષોએ જેમને માટે ઘંટાનાદ કરેલો છે; ઘંટાઓની માળા જેમને પ્રિય છે; પાંચ પ્રકારનો વાયુ જેમના ઘંટાનાદને ઢેકાણે છે અને ગંધ તથા કોલાહલ જેમનું સ્વરૂપ છે, તે મહાદેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૪

હ્રંહ્રંહ્રંકારપારાય હ્રંહ્રંકારપ્રિયાય ચ ।

નમઃ શમશમે નિત્યં ગિરિવૃક્ષાલયાય ચ ॥ ૧૦૫ ॥

ત્રણ હુંકારરૂપ જે ત્રણ લોક (ભૂલોક, બુધલોક અને સ્વલોક) તેથી પર રહેલા, અર્થાત્ તુરિય શાંત પ્રહારસ્વરૂપ, કોધરહિત બે હુંકાર જેમને પ્રિય છે, જેમનું સ્વરૂપ અત્યંત શાંત છે અને જેમનો નિવાસ કૈલાસ ઉપરનાં વૃક્ષ નીચે છે, તે શંકર ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૫

ગર્ભમાંસદૃગાલાય તારકાય તરાય ચ ।

નમો યજ્ઞાય યજિને હુતાય પ્રહુતાય ચ ॥ ૧૦૬ ॥

જે દેવ યજ્ઞમાં અમૃતાહુતિરૂપ ગણ્યો પથુતા હૃદયમાં રહેલી ધાતુનું પ્રાપ્ત કરવામાં શિયાળ-

૧૦૩ માં શ્લોકમાં પંચાલ, સિતાંગ, શમશમ, ચંદિક-ઘંટ, ઘંટ અને અર્ધઘંટી એવાં ૭ નામે છે.

૧૦૪ માં શ્લોકમાં સહસ્રાધ્માતઘંટ, ઘંટામાલાપ્રિય, પ્રાણઘંટ, ગંધ અને કલકલ એવાં પાંચ નામે છે.

૧૦૫ માં શ્લોકમાં હ્રંહ્રંહ્રંકારપાર, હ્રંહ્રંકારપ્રિય, શમ-શમ અને ગિરિવૃક્ષાલય એ ચાર નામે છે.

૧૦૬ માં શ્લોકમાં ગર્ભમાંસદૃગાલ, તારક, તર, યજ્ઞ, યજ્ઞમાન, હુત ને પ્રહુત એવાં સાત નામે છે.

ની પેઠે હુબ્ધ છે, યજ્ઞના લોક્તા થઈને પાપમાંથી મુક્ત કરનારા છે, યજ્ઞની સામથીરૂપ છે, યજ્ઞસ્વરૂપ છે, યજ્ઞમાનરૂપ છે, પ્રાણ્યોના મુખ દ્વારા વૃક્ષ થનારા છે અને અગ્નિ દ્વારા હવિષનો સ્વીકાર કરનારા છે, તે દેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૬

યજ્ઞવાહાય દાંતાય તપ્યાયાતપનાય ચ ।

નમસ્તટાય તઢ્યાય તટાનાં પતયે નમઃ ॥ ૧૦૭ ॥

વળી જે ઋત્વિજ વગેરેના રૂપે યજ્ઞનો નિર્બોધ કરનારા છે, બિન્નેદ્રિય છે, સત્ત્વગુણમય છે. રજો-ગુણમય છે, નદી આદિ જળાશયરૂપ છે અને સમુદ્રરૂપ છે, તે ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૭

અન્નદાયાન્નપતયે નમસ્ત્વન્નમુજે તથા ।

નમઃ સહસ્રશીર્ષાય સહસ્રચરણાય ચ ॥ ૧૦૮ ॥

અન્નના દાતા, અન્નના પતિ, અન્નના લોક્તા, હજારો મસ્તકવાળા અને હજારો ચરણવાળા શંકરને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૮

સહસ્રોઘતશૂલાય સહસ્રનયનાય ચ ।

નમો વાલાર્કવર્ણાય વાલરૂપધરાય ચ ॥ ૧૦૯ ॥

જેમણે હજારો ત્રિશૂલો ઉગામેલાં છે, જેમને હજારો નેત્રો છે, જેમનો વર્ણ બાલસૂર્યના જેવો છે અને જેમણે બાળસ્વરૂપ ધારણ કરેલું છે તે મહાદેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૯

વાલાનુચરગોષ્ઠાય વાલક્રીડનકાય ચ ।

નમો વૃદ્ધાય હુન્ધાય હુન્ધાય ક્ષોમણાય ચ ॥

પોતાના બાળકરૂપ ભક્તોનું રક્ષણ કરનારા, બાળકના રમકડાની પેઠે રાગદ્વેષથી મુક્ત રહેનારા, સર્વના કરતાં વૃદ્ધ, ભક્તોનો અત્યુદ્ધ કરવામાં હુબ્ધ, હુવરૂપે ક્ષોભ પામેલા અને પરમાત્મારૂપે પ્રકૃતિને ક્ષોભ પમાડનારા દેવ શંકરને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૧૦

૧૦૭ માં શ્લોકમાં યજ્ઞવાહ, દાંત, તપ્ય, આતપન, તટ, તઢ્ય અને તટપતિ એવાં સાત નામે છે.

૧૦૮ માં શ્લોકમાં અન્નદ, અન્નપતિ, અન્નમુજ, સહસ્ર-શીર્ષ અને સહસ્રચરણ એવાં પાંચ નામે છે.

૧૦૯ માં શ્લોકમાં સહસ્રોઘતશૂલ, સહસ્રનયન, બાલાર્કવર્ણ અને બાલરૂપધર એવાં ચાર નામે છે.

૧૧૦ માં શ્લોકમાં વાલાનુચરગોષ્ઠ, વાલક્રીડનક, વૃદ્ધ, હુબ્ધ, હુન્ધ અને ક્ષોમણ એવાં ૭ નામે છે.

તરંગાંકિતકેશાય મુંજકેશાય વૈ નમઃ ।

નમઃ પદ્મર્મતુષ્ટાય ત્રિકર્મનિરતાય ચ ॥૧૧૧॥

જેમના કેશ ગંગાના તરંગોથી ચિહ્નિત છે, જેમના કેશ મુંજ નામના ઘાંસ જેવા પિંગટ છે, યજ્ઞન-યાજ્ઞન, અધ્યયન-અધ્યાપન, દાન તથા પ્રતિગ્રહ એ છ ક્રમોથી જે પ્રસન્ન થાય છે અને યજ્ઞન, અધ્યયન તથા દાન એ ત્રણ ક્રમોમાં જે આસક્ત રહે છે, તે શંકર ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૧૧

વર્ણાશ્રમાણાં વિધિવત્ પૃથક્કર્મ નિર્વર્તિને ।

નમો ધ્રુવ્યાય ઘોષાય નમઃ કલકલાય ચ ॥૧૧૨॥

વર્ણાશ્રમેનાં ભિન્ન ભિન્ન ક્રમોની વિધિપૂર્વક વ્યવસ્થા કરનાર, વેદના ઘોષથી સ્તુતિ કરવા યોગ્ય, સર્વ પ્રકારના ઘોષસ્વરૂપ અને અસ્પષ્ટ કલકલ શબ્દ રૂપ ભગવાન શંકરને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૧૨

શ્વેતપિંગલનેત્રાય કૃષ્ણસ્તેષ્ણાય ચ ।

પ્રાણભદ્રાય દંડાય સ્ફોટનાય કૃશાય ચ ॥૧૧૩॥

જેમનાં નેત્ર શ્વેત અને પિંગટ વર્ણનાં છે, જેમનાં નેત્રનો છેડા સ્થામ તથા રાતો છે, જેમણે શ્વાસવાયુને છુટ્યો છે, જેમનું આયુષ્ય શત્રુને ચીરી નાખનારું છે અને જેમનું શરીર કૃશ છે, તે દંડ મૂર્તિ મહાદેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૧૩

ધર્મકામાર્થમોક્ષણાં કથનીયકથાય ચ ।

સાંસ્કૃત્ય સાંસ્કૃત્યમુસૃત્ય સાંસ્કૃત્યયોગપ્રવર્તિને ॥

જેમની કથા કહેવાથી ધર્મ, કામ, અર્થ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે, નિરી શ્વર સાંખ્યવાદી કપિલ અને સૈન્યર સાંખ્યવાદી પતંજલિ જેમનો અવતાર ગણાય છે અને લોહો ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે વેદાંતવિચારરૂપ સાંખ્યની તથા નિદિધ્યાસનરૂપ યોગની જેમણે પ્રવૃત્તિ કરી છે, તે પરમ દેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૧૪

૧૧૧ મા શ્લોકમાં તરંગાંકિકેશ, મુંજકેશ, પદ્મર્મ-તુષ્ટ અને ત્રિકર્મનિરત એવાં ચાર નામો છે.

૧૧૨ મા શ્લોકમાં વર્ણાશ્રમકર્મના પ્રવર્તક, ધ્રુવ્ય, ઘોષ અને કલકલ એવાં ચાર નામો છે.

૧૧૩ મા શ્લોકમાં શ્વેતપિંગલનેત્ર, કૃષ્ણસ્તેષ્ણ, પ્રાણુભદ્ર, દંડ, સ્ફોટન અને કૃશ એવાં છ નામો છે.

૧૧૪ મા શ્લોકમાં ધર્મકામાર્થમોક્ષકથ, સાંખ્ય, સાંખ્યમુખ્ય અને સાંખ્યયોગપ્રવર્તક એવાં ચાર નામો છે.

નમો રથ્યવિરથ્યાય ચતુષ્પથરથાય ચ ।

કૃષ્ણાજિનોત્તરીયાય વ્યાલયજ્ઞોપવીતિને ॥૧૧૫॥

કોઈ સમયે રથમાં બેસીને જગતમાં વિચરનારા, કોઈ સમયે રથ વિના પણ વિચરનારા; જળ, અગ્નિ, વાયુ તથા આકાશમાં પણ રથને ગતિમાન કરનારા, કાળા મૃગચર્મને ધારણ કરનારા અને સર્પની જનોઈ પહેરનારા શંકરને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૧૫

ઈશાન વજ્રસંઘાત હરિકેશ નમોઽસ્તુ તે ।

ત્ર્યંબકાંચિકનાથાય વ્યક્તાવ્યક્ત નમોઽસ્તુ તે ॥

હે સર્વના નિર્ધતા ! હે વજ્ર સમાન કઠિન શરીરવાળા ! હે પિંગળા કેશવાળા ! હે ત્રણ નેત્રવાળા ! હે અંબિકાના નાથ ! હે કાર્યસ્વરૂપ ! હે કારણસ્વરૂપ ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. ૧૧૬

કામ કામદ કામમ્ ત્વાત્સવિચારિણે ।

સર્વ સર્વદ સર્વમ્ સંધ્યારાગ નમોઽસ્તુ તે ॥૧૧૭॥

હે કામસ્વરૂપ ! તમે સર્વ કામનાઓને પૂર્ણ કરનારા છો, કામદેવનો નાથ કરનારા છો, ત્વમ તથા અત્વમનો વિચાર કરનારા છો, સર્વસ્વરૂપ છો, સર્વ પદાર્થોને આપનારા છો, સર્વનો સંહાર કરનારા છો અને સંધ્યાકાળ સમાન કાંતિવાળા છો. હું તમને નમસ્કાર કરું છું. ૧૧૭

મહામેઘચયપ્રસ્થ મહાકાલ નમોઽસ્તુ તે ।

સ્થૂલજીર્ણાગજટિલે વલ્કલાજિનધારિણે ॥૧૧૮॥

હે મહાકાળ ! મોટા મેઘસમુદાયના જેવી શોભાવાળા, સ્થૂળ શરીરને ધારણ કરનારા, સર્વાંગે છૂર્ણ જણાતા, જટિલની પેઠે આચરણ કરનારા અને

૧૧૫ મા શ્લોકમાં રથ્યવિરથ્ય, ચતુષ્પથરથ, કૃષ્ણા-જિનોત્તરીય અને વ્યાલયજ્ઞોપવીતિ એવા ચાર નામો છે.

૧૧૬ મા શ્લોકમાં ઈશાન, વજ્રસંઘાત, હરિકેશ, ત્ર્યંબક, અંબિકાનાથ, વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એવાં સાત નામો છે.

૧૧૭ મા શ્લોકમાં કામ, કામદ, કામમ્, ત્વાત્સવિચારિ, સર્વ, સર્વદ, સર્વમ્ અને સંધ્યારાગ એવાં આઠ નામો છે.

૧૧૮ મા શ્લોકમાં મહામેઘચયપ્રસ્થ, મહાકાલ, સ્થૂળ, છૂર્ણાંગ, જટિલ અને વલ્કલાજિનધારી એવાં છ નામો છે.

વલ્કલ તથા મૃગચર્મને ધારણ કરનારા તમને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૧૮

દીપ્તસૂર્યાગ્નિઠિલે વલ્કલાગ્નિનવાસસે ।

સહસ્રધર્મ્યપ્રતિમ તપોનિત્ય નમોઽસ્તુ તે ॥૧૧૯

હે સહસ્ર સૂર્ય સમાન તેજસ્વી ! હે નિત્ય તપોનિષ્ઠ ! પ્રદીપ્ત સૂર્ય તથા અગ્નિ સમાન જટાવાળા અને વલ્કલ તથા મૃગચર્મને ધારણ કરનારા ! તમને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૧૮

ઉન્માદન શતાવર્ત ગંગાતોયાર્દ્રમૂર્ધજ ।

ચન્દ્રાવર્ત યુગાવર્ત મેઘાવર્ત નમોઽસ્તુ તે ॥૧૨૦

હે સર્વને મોહ ઉપજાવનારા પ્રભો ! તમારા કેશ સેંકડો ધૂમરીઓવાળા ગંગાના જળથી હમેશાં ભીના રહે છે. વળી તમે ચંદ્ર, યુગ તથા મેઘમંડળને નિત્ય ભાગ્યા કરો છો. હું તમને નમસ્કાર કરું છું. ૧૨૦

ત્વમન્નમત્તા મોક્તા ચ અન્નદોઽન્નમુગેવ ચ ।

અન્નસપ્તા ચ પક્તા ચ પક્ષ્મ્યુક્ પવનોઽનલઃ ॥૧૨૧

હે ભગવન્ ! તમે અન્નસ્વરૂપ છો, અન્નનું ભક્ષણ કરનાર છો, અન્નના ભોક્તા છો, અન્નના દાતા છો, અન્નના પાલક છો, અન્નના સ્રષ્ટા છો, અન્નનું પાચન કરનારા છો, પક્ષ્મ અન્નનું પ્રાશન કરનારા છો, પવન રૂપ છો અને અગ્નિ સ્વરૂપ છો. ૧૨૧

જરાયુજાંઘજાથૈવ સ્વેદજાથ તથોદ્ગિજાઃ ।

ત્વમેવ દેવ દેવેશ ભૂતગ્રામથતુર્વિધઃ ॥૧૨૨

હે દેવ ! હે દેવોના ઈશ્વર ! જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ગિજ એ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓ રૂપ તમે પોતે જ છો. ૧૨૨

૧૧૯ માં શ્લોકમાં દીપ્તસૂર્યાગ્નિઠિલ, વલ્કલાગ્નિનવાસા, સહસ્રધર્મ્યપ્રતિમ અને તપોનિત્ય એવાં ચાર નામો છે.

૧૨૦ માં શ્લોકમાં ઉન્માદન, શતાવર્ત, ગંગાતોયાર્દ્રમૂર્ધજ, ચંદ્રાવર્ત, યુગાવર્ત અને મેઘાવર્ત એવાં છ નામો છે.

૧૨૧ માં શ્લોકમાં અન્ન, અન્ન, ભોક્તા, અન્નદ, અન્નસ્રષ્ટા, અન્નસપ્તા, પક્તા, પક્ષ્મ્યુક્, પવન અને અનલ એવાં દશ નામો છે.

૧૨૨ માં શ્લોકમાં જરાયુજરૂપ, અંડજરૂપ, સ્વેદજરૂપ, ઉદ્ગિજરૂપ, દેવ, દેવેશ અને તુર્વિધ ભૂતસમુદાયરૂપ એવાં સાત નામો છે.

ચરાચરસ્ય સ્પૃષ્ટા ત્વં પ્રતિહર્તા તથૈવ ચ ।

ત્વામાહુર્બ્રહ્મ વિદુષો બ્રહ્મબ્રહ્મવિદાંવર ॥૧૨૩

હે અહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ભગવન્ ! તમે સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારા છો, તેઓને સંહાર કરનારા છો અને અહ્મવેત્તા વિદ્વાનો તમને જ પરબ્રહ્મ કહે છે. ૧૨૩

મનસઃ પરમા યોનિં ચં વાયુર્જ્યોતિષાં નિધિઃ ।

ઋક્સામાનિ તથોંકારમાહુસ્ત્વાં બ્રહ્મવાદિનઃ ॥

અહ્મવાદીઓ તમને મનનું પરમ ઉત્પત્તિકારણ કહે છે; આકાશ, વાયુ અને તેજના નિધિ કહે છે અને ઋગ્વેદ, સામવેદ તથા ઈંકારરૂપ પણ તમને જ કહે છે. ૧૨૪

હાયિ હાયિ હુવા હાયિ હાવુ હાયિ તથાઽસકૃત્ ।

ગાયંતિ ત્વાં સુરેશ્વર સામગા બ્રહ્મવાદિનઃ ॥૧૨૫

હે મહાદેવ ! સામનું ગાન કરનારા અહ્મવાદીઓ ‘હાયિ, હાયિ; હુવા, હાયિ; હાવુ હાયિ;’ વગેરે સ્તોત્રોનો વારંવાર ઉચ્ચાર કરીને તમારું જ ગાન કરે છે. ૧૨૫

યજુર્મયો ઋક્મયથ ત્વામાહુતિમયસ્તથા ।

પથયસે સ્તુતિમિથૈવ વેદોપનિષદાં ગૃણૈઃ ॥૧૨૬

તમે યજુર્વેદરૂપ છો, ઋગ્વેદરૂપ છો અને આહુતિરૂપ છો. વેદો તથા ઉપનિષદો તમારી જ સ્તુતિઓ કયાં કરે છે. ૧૨૬

બ્રાહ્મણાઃ ક્ષત્રિયા વૈશ્યાઃ શૂદ્રા વર્ણાવરાથ યે ।

ત્વમેવ મેષસંઘાથ વિદ્યુસ્તનિતર્ગજિતઃ ॥૧૨૭

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને વર્ણસંકર

૧૨૩ માં શ્લોકમાં ચરાચરસ્પૃષ્ટા, ચરાચરપ્રતિહર્તા, અહ્મ અને અહ્મવિદાંવર-એવાં ચાર નામો છે.

૧૨૪ માં શ્લોકમાં મનોયોનિ, અનિધિ, વાયુનિધિ, જ્યોતિર્નિધિ, ઋગ્વેદ, સામવેદ અને ઈંકાર એવાં સાત નામો છે.

૧૨૫ માં શ્લોકમાં હાયિહાયિ, હુવાહાયિ, હાવુહાયિ, સુરેશ્વર અને અહ્મવાદીગેય એવાં પાંચ નામો છે.

૧૨૬ માં શ્લોકમાં યજુર્મય, ઋક્મય, આહુતિમય અને વેદોપનિષદગણસ્તુતિપદનીય એવાં ચાર નામો છે.

૧૨૭ માં શ્લોકમાં બ્રાહ્મણરૂપ, ક્ષત્રિયરૂપ, વૈશ્યરૂપ, શૂદ્રરૂપ, સંકરરૂપ, મેઘરૂપ, વિદ્યુતરૂપ, સ્તનિતરૂપ અને ગર્જિતરૂપ એવાં નવ નામો છે.

નાતિરૂપ તમે જ છો, તમે જ મેઘમંડલરૂપ છો,
વીજળીરૂપ છો અને વૃષ્ટિયુક્ત મેઘગર્જના તથા
વૃષ્ટિરહિત મેઘગર્જના પણ તમે જ છો ૧૨૭

સંવત્સરસ્ત્વમૃતવો માસો માસાર્ધમેવ ચ ।

યુગં નિમેષાઃ કાષ્ઠાસ્ત્વં નક્ષત્રાણિ પ્રહાઃ કલાઃ ॥

તમે જ સવત્સર, ઋતુઓ, માસ, પક્ષ, યુગ,
નિમેષ, કાષ્ઠા, નક્ષત્રો, ગ્રહો અને કલારૂપ છો ૧૨૮

વૃક્ષાણાં કક્ષુદોસ્તિ ત્વં ગિરિણાં શિખરાણિ ચ ।

વ્યાઘ્રો મૃગાણા પતતાં તાક્ષ્યોઽન્તથ મોગિનામ્ ॥

તમે વૃક્ષોમા વડ, પીપળા વગેરે સુખ્ય વૃક્ષરૂપ
છો, પર્વતોમા શિખરારૂપ છો, મૃગાદિ પશુઓમા
વ્યાઘ્રરૂપ છો, પક્ષીઓમા ગરુડરૂપ છો અને સર્પોમા
શેષનાગરૂપ છો ૧૨૯

ક્ષીરોદો હ્યુદ્ધીનાં ચ યંત્રાણાં ધનુરેવ ચ ।

વજ્રઃપ્રહરણાનાં ચ વ્રતાનાં સત્યમેવ ચ ॥૧૩૦॥

તમે સર્વ સમુદ્રોમા ક્ષીરસમુદ્રરૂપ છો, યત્રોમા
ધનુષરૂપ છો, આયુધોમા વજ્રરૂપ છો અને વ્રતોમા
સત્યરૂપ છો ૧૩૦

ત્વમેવ દ્રેપ ઇચ્છા ચ રાગો મોહઃ ક્ષમાઽક્ષમે ।

વ્યવસાયો ધૃતિર્લોભઃ કામક્રોધૌ જયાજયૌ ॥

તમે જ દ્રેષ, ઇચ્છા, રાગ, મોહ, ક્ષમા,
અક્ષમા, વ્યવસાય, ધૃતિ, લોભ, કામ, ક્રોધ, જય
અને પરાજયરૂપ છો ૧૩૧

ત્વં ગદી ત્વં શરી ચાપિ હૃદ્યાંગી હર્ષરી તથા ।

છેત્તા મેષા પ્રહર્તા ત્વં નેતા મંતા પિતા મતઃ ॥

૧૨૮ માં શ્લોકમા સવત્સર, ઋતુ, માસ, પક્ષ,
યુગ, નિમેષ, કાષ્ઠા નક્ષત્ર, ગ્રહ અને કલા એવા દશ
નામો છે

૧૨૯ માં શ્લોકમા અશ્વત્થ, ગિરિશિખર, વ્યાઘ્ર,
ગરુડ અને શેષનાગ એવા પાંચ નામો છે

૧૩૦ માં શ્લોકમા ક્ષીરસમુદ્ર, ધનુષ, વજ્ર અને
સત્ય એવા ચાર નામો છે

૧૩૧ માં શ્લોકમા દ્રેષ ઇચ્છા, રાગ, મોહ, ક્ષમા,
અક્ષમા વ્યવસાય, ધૃતિ, લોભ, કામ, ક્રોધ, જય અને
પરાજય એવા તેર નામો છે

૧૩૨ માં શ્લોકમા ગદી, શરી ખટ્વાંગી, ઝંઝરી,
છેત્તા, મેષા, પ્રહર્તા, નેતા, મંતા અને પિતા એવા
દશ નામો છે.

શાસ્ત્રકારો તમને ગદાધારી, ખાણ્ડધારી, ખટ્વં
ગધારી, ઝંઝરીધારી, છેદનકર્તા, લેદનકર્તા, પ્રહાર
કર્તા, નેતા, મનનકર્તા અને પિતા માને છે ૧૩૨

દશલક્ષણસંયુક્તો ધર્મોઽર્થઃ કામ એવ ચ ।

ગંગા સમુદ્રાઃ સરિતઃ પલ્લવાનિ સરાસિ ચ ।

તમે (અહિ સા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય,
અપરિગ્રહ, શૌચ, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર
ધ્યાન અથવા ધૃતિ, ક્ષમા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, અસ્તેય,
બાહ્યાભ્યંતર પવિત્રતા, માનસિક જય, બુદ્ધિ, વિદ્યા,
સત્ય અને અક્રોધ એ) દશ લક્ષણવાળા ધર્મરૂપ
છો, અર્થરૂપ છો, કામરૂપ છો, ગંગારૂપ છો, સમુદ્ર
રૂપ છો, નદીઓરૂપ છો, તળાવોરૂપ છો અને સરો
વરૂપ છો ૧૩૩

લતાવલ્લયસ્તૃણૌપધ્યઃ પશવો મૃગપક્ષિણઃ ।

દ્રવ્યકર્મસમારંભઃ કાલઃ પુષ્પફલપ્રદઃ ॥૧૩૪॥

તમે લતા, વલ્લી, તૃણ, ઔષધિ, પશુ, મૃગ,
અને પક્ષીરૂપ છો, દ્રવ્યકર્મના આરંભરૂપ છો અને
પુષ્પો તથા ફળોને આપનારા કાળરૂપ છો ૧૩૪

આદિશ્ચાંતથ દેવાના ગાયત્ર્યૌંકાર એવ ચ ।

હરિતો રોહિતો નીલઃ કૃષ્ણો રક્તસ્તથારુણઃ ॥

કદ્રુશ્ચ કપિલશ્ચૈવ કપોતો મેચરુસ્તથા ॥૧૩૫॥

તમે દેવોના આદિ તથા અંત છો, ગાયત્રીરૂપ
છો અને ઔંકારરૂપ છો. તમે લીલા, લાલ, વાદળી,
કાળા, કસૂળી, સધ્યાના જેવા, પીળા, કાળરચીતરા,
ભૂખરા અને કાળાશપડતા વર્ણરૂપ છો ૧૩૫

અવર્ણશ્ચ સુવર્ણશ્ચ વર્ણકારો ધનોપમઃ ।

સુવર્ણનામા ચ તથા સુવર્ણપ્રિય એવ ચ ॥૧૩૬॥

તમે વર્ણરહિત છો, વર્ણયુક્ત છો, વર્ણના સ્વરૂપ

૧૩૩ માં શ્લોકમા ધર્મ, અર્થ, કામ, ગંગારૂપ,
સમુદ્રરૂપ, નદીરૂપ, તળાવરૂપ અને સરોવરરૂપ એવા આઠ
નામો છે

૧૩૪ માં શ્લોકમા લતારૂપ, તૃણરૂપ, ઔષધિ
રૂપ, પશુરૂપ, મૃગરૂપ, પક્ષીરૂપ, દ્રવ્યકર્મસમારંભ અને
કાલ એવા નવ નામો છે

૧૩૫ માં શ્લોકમા દેવાદિ, ગાયત્રી, ઔંકાર, હરિત,
રોહિત, નીલ કૃષ્ણ, રક્ત અરુણ, કદ્રુ કપિલ, કપોત
અને મેચરુ એવા તેર નામો છે

૧૩૬ માં શ્લોકમા અવર્ણ, સુવર્ણ, વર્ણકાર, ધનો
પમ, સુવર્ણનામા તથા સુવર્ણપ્રિય એવા છ નામો છે.

છો, મેઘની ઉપમાને ચોગ્ય છે, સુવર્ણ નામને ધ્રુવરુ કરનારા છે અને સુવર્ણપ્રિય છે. ૧૩૧

ત્વમિન્દ્રય યમશ્ચૈવ વરુણો ધનદોઽન્નલઃ

ઉપપ્લવશ્ચિત્રમાનુઃ સ્વર્માનુર્માનુરેવ ચ ॥ ૧૩૭ ॥

તમે ઇન્દ્ર, યમ, વરુણ, કુબેર અને અગ્નિરૂપ છો; તેમ જ શ્રદ્ધા, ચિત્રભાનુ નામનો અગ્નિ, રાહુ તથા સૂર્ય પણ તમે જ છો. ૧૩૭

હોત્રં હોતા ચ હોમ્યં ચ હુતં ચૈવ તથા પ્રમુઃ ।

ત્રિસૌર્વણ તથા વ્રહ્મ યજુસાં શ્વતરુદ્રિયમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

જેની અંદર હોમ કરવામા આવે છે તે અગ્નિ તમે છો, યજમાન તમે છો, હોમવાનુ હવિષ તમે છો, હોમેલુ દ્રવ્ય તમે છો, હોમ કરીને આપનાર ઇન્દ્ર તમે છો, ત્રિસૌર્વણ નામના વેદભાગમા વર્ણ વેલા બ્રહ્મ તમે છો અને યજુર્વેદના શ્વતરુદ્રિય સ્તોત્રમાં જેનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે, તે પણ તમે પોતે જ છો. ૧૩૮

પવિત્રં ચ પવિત્રાણાં મંગલનાં ચ મંગલમ્ ।

ગિરિકો હિંકકો વૃક્ષો જીવઃ પુદ્ગલ એવ ચ ॥

તમે પવિત્રતા કરતા પણ પવિત્ર છો, મંગલતા કરતાં પણ મંગલ છો, પથ્થરના જેવા અચેતન દેહને પણ સામર્થ્ય આપો છો, માટે ‘ગિરિક’ કહેવાયો છો, પ્રાણીમાત્રને ગતિ વગેરે સેદાઓ અર્પણ કરો છો, માટે ‘હિંકક’ કહેવાયો છો, ઉપાધિયુક્ત સ્વરૂપનો ત્યાગ કરો છો, માટે ‘વૃક્ષ’ કહેવાયો છો, શુદ્ધસ્વરૂપે અવિનાશી રહો છો, માટે ‘જીવ’ કહેવાયો છો અને ‘પુદ્ગલ’ નામધારી જે દેહ તે તમે જ છો. ૧૩૯

પ્રાણઃ સત્ત્વં રજશ્ચૈવ તમશ્ચાપ્રમદસ્તથા ।

પ્રાણોઽપાનઃ સમાનશ્ચ ઉદાનો વ્યાન એવ ચ ॥

૧૩૭ માં શ્લોકમા ઇન્દ્ર, યમ, વરુણ, ધનદ, અન્નલ, ઉપપ્લવ, ચિત્રમાનુ, સ્વર્માનુ અને ભાનુ એવા નવ નામો છે. ૧૩૮ માં શ્લોકમા હોત્ર, હોતા, હોમ્ય, હુત, પ્રમુ, ત્રિસૌર્વણીકત બ્રહ્મ અને શ્વતરુદ્રિયીકત બ્રહ્મ એવા સાત નામો છે.

૧૩૯ માં શ્લોકમા પવિત્રતમ, મંગલતમ, ગિરિક, હિંકક, વૃક્ષ, જીવ અને પુદ્ગલ એવા સાત નામો છે.

૧૪૦ માં શ્લોકમા પ્રાણ, સત્ત્વ, રજઃ, તમ, અપ્રમદ, પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન એવા દશ નામો છે.

વળી પ્રાણ, સત્ત્વ, રજઃ તથા તમ તમે છો, તમે ઊર્ધ્વરેતા છો અને પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન તથા ઉદાન પણ તમે જ છો. ૧૪૦

ઉન્મેપથ્ય નિમેપથ્ય ક્ષુતં જંમિતમેવ ચ ।

લોહિતાતર્ગતા દદિર્મહાવક્ત્રો મહોદરઃ ॥ ૧૪૧ ॥

તમે ઉન્મેષ તથા નિમેષરૂપ છો અને છીંક તથા બળાસારૂપ છો, તમારી દદિ અત્યુષ્ણ હોઈને રક્તવર્ણી છે, તમારું મુખ મોટું છે અને તમારું ઉદર વિશાળ છે. ૧૪૧

સૂચીરોમા હરિસ્મશ્રુરુર્ધ્વકેશશ્ચલાચલઃ ।

ગીતવાદિત્રતસ્વજ્ઞો ગીતવાદનકપ્રિયઃ ॥ ૧૪૨ ॥

તમારા રૂપાડા સોઘના જેવા તીક્ષ્ણ છે, તમારાં દાઢી-મૂંછ પિંગટવર્ણી છે, તમારા કેશ ઊંઘા છે, તમે અત્યંત ચચળ છો, ગીતવાદિત્રના તત્ત્વને બધું નારા છો અને તમને ગીતવાદિત્ર પ્રિય છે. ૧૪૨

મત્સ્યો જલચરો જાલયોઽકલઃ કેલિકલઃ કલિઃ ।

અકાલશ્વાતિકાલશ્ચ દુષ્કાલઃ કાલ એવ ચ ॥ ૧૪૩ ॥

તમે જીવરૂપ મત્સ્ય થઈને સંસારરૂપી નદીના જળમાં વિચર્યો કરો છો; તમારું સ્વરૂપ વસ્તુતઃ દુર્ધર છે, છતાં તમે વાસનારૂપી જળમાં બધે બંધાયો હો તેવા જણાયો છો, તમારું બધન માત્ર લીલાને લીધે જ છે. તમે સર્વ પ્રકારના કલહરૂપ છો, અકાળ છો, અતિકાળ છો, દુષ્કાળ છો અને સુકાળ પણ તમે જ છો. ૧૪૩

મૃત્યુઃ કુરશ્ચ કૃત્યશ્ચ પક્ષોઽપક્ષક્ષયંકરઃ ।

મેઘકાલો મહાદંટ્રઃ સંવર્તકવલાહકઃ ॥ ૧૪૪ ॥

તમે મૃત્યુરૂપ છો, છેદનના સાધનભૂત અચા-

૧૪૧ માં શ્લોકમા ઉન્મેષ, નિમેષ, ક્ષુત, જંમિત, લોહિતાતર્ગતા દદિ, મહાવક્ત્ર અને મહોદર એવા સાત નામો છે.

૧૪૨ માં શ્લોકમા સૂચીરોમા, હરિસ્મશ્રુ, રુર્ધ્વકેશ, અશ્વત્થ, ગીતવાદિત્રતત્ત્વજ્ઞ અને ગીતવાદનકપ્રિય એવા છ નામો છે.

૧૪૩ માં શ્લોકમા મત્સ્ય, જલચર, જાલય, અકલ, કેલિકલ, કલિ, અકાલ, અતિકાલ, દુષ્કાલ અને કાલ એવા દશ નામો જ.

૧૪૪ માં શ્લોકમા મૃત્યુ, કુર, કૃત્ય, પક્ષ, અપક્ષ, ભયંકર, મેઘકાલ, મહાદંટ્ર અને સંવર્તકવલાહક એવા આઠ નામો છે.

રૂપ છે, છેલ્લા ચોગ્ય પદાર્થ છે, સર્વના મિત્રરૂપ છે, યત્રુઓના નાશ કરનારા મેઘરૂપ છે, મોટી દાઢવાળા છે અને પ્રલયકાળના મેઘરૂપ છે. ૧૪૪
ઘંટોડઘંટો ઘટી ઘંટી ચરુચેલી મિલીમિલી ।

બ્રહ્મ કાર્યિકમશીનાં દંડીમુંદચિદંદધૃક્ ॥૧૪૫॥

તમે માયારહિત અવસ્થામાં પ્રકાશમાન છે, માયાયુક્ત અવસ્થામાં અપ્રકાશમાન છે, પ્રત્યેક પ્રાણીને તેના કર્મ પ્રમાણે ફળ આપનારા છે, ઘંટાને ધારણ કરનારા છે, સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ રૂપ પાસાઓથી ખેલનારા છે, સર્વ કાર્યમાં કારણ રૂપે રહેલા છે, પ્રભુવર્મનરૂપ છે, અશિની સ્ત્રી સ્વાહારૂપ છે અને દંડી, પરમહંસ તથા ત્રિદંડી રૂપ છે. ૧૪૫

ચતુર્યુગશ્ચતુર્વેદશ્ચાતુર્હોત્રપ્રવર્તકઃ ।

ચાતુરાશ્રમ્યનેતા ચ ચાતુર્વર્ણ્યકરશ્ચ યઃ ॥૧૪૬॥

તમે ચાર યુગરૂપ છે, ચાર વેદરૂપ છે, ચાર હોતાકર્મના પ્રવર્તક છે, ચાર આશ્રમોના નેતા છે અને ચાર વર્ણને ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૧૪૬

સદા શાશ્વત્રિયો ધૂર્તો ગણાધ્યક્ષો ગણાધિપઃ ।

રક્તમાલ્યાંવરધરો ગિરિશો ગિરિકપ્રિયઃ ॥૧૪૭॥

તમને રુદ્રાક્ષ ઉપર હમેશા પ્રીતિ છે, તમે ધૂર્ત છે, ગણોના અધ્યક્ષ છે, ગણોના અધિપતિ છે, લાલ માળાને તથા લાલ વસ્ત્રોને ધારણ કરો છો, કૈલાસ પર્વતમાં નિવાસ કરો છો અને ભગવાં વચ્ચે તમને પ્રિય છે. ૧૪૭

શિલ્પિઃ શિલ્પિનાં શ્રેષ્ઠઃ સર્વશિલ્પપ્રવર્તકઃ ।

ભગનેત્રાંકુશઞ્ચંદ્રઃ પૂજ્ઞો દંતવિનાશનઃ ॥૧૪૮॥

૧૪૫ માં શ્લોકમાં ઘંટ, અઘંટ, ઘટી, ઘંટી, ચરુ-ચેલી, મિલીમિલી, બ્રહ્મા, સ્વાહા, દંડી, મુડ અને ત્રિદંડ-મૂંઢ એવા અગિયાર નામો છે.

૧૪૬ માં શ્લોકમાં ચતુર્યુગ, ચતુર્વેદ, ચાતુર્હોત્ર-પ્રવર્તક, ચાતુરાશ્રમ્યનેતા અને ચાતુર્વર્ણ્યકર-એવાં પાંચ નામો છે.

૧૪૭ માં શ્લોકમાં અશ્વપ્રિય, ધૂર્ત, ગણાધ્યક્ષ, ગણા-ધિપ, રક્તમાલ્યાંવરધર, ગિરિશ અને ગિરિકપ્રિય એવાં સાત નામો છે.

૧૪૮ માં શ્લોકમાં શિલ્પિક, શિલ્પશ્રેષ્ઠ, સર્વશિલ્પ-પ્રવર્તક, ભગનેત્રાંકુશ, ચંદ્ર અને પૂજ્યદંતવિનાશન એવાં ૭ નામો છે.

તમે અલ્પશિલ્પી છો, સર્વ શિલ્પીઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, સર્વ શિલ્પશાસ્ત્રના પ્રવર્તક છો, ભગવાં નેત્રોને ઉમેડી નાખવામાં અંકુશરૂપ છો, ઉત્તમભૂતિ છો અને પૃથાદેવના કાંતોનો નાશ કરનારા છો. ૧૪૮

સાહ્ય સ્વધા વપટ્કારો નમસ્કારો નમો નમઃ ।

ગૂઢવ્રતો ગુહ્યતપાસ્તારકસ્તારકામયઃ ॥૧૪૯॥

તમે સ્વાહા, સ્વધા, વપટ્કાર અને નમસ્કારરૂપ છો; નમનરૂપ છો, ગૂઢ મતને ધારણ કરનારા છો, ગુહ્ય તપસ્વી છો, પ્રભુવરૂપ છો અને પુષ્કળ નક્ષત્ર-ગણથી વ્યાપ્ત થનારા આકાશરૂપ છો. ૧૪૯

ધાતા વિધાતા સંધાતા વિધાતા વારણોડ્વરઃ ।

બ્રહ્મા તપશ્ચ સત્યં ચ બ્રહ્મચર્યમથાર્જવમ્ ॥૧૫૦॥

તમે આદિકર્તા વિષ્ણુ છો, ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારા બ્રહ્મા છો, સર્વનું સંધાન કરનારા છો, પુણ્ય-પાપ આદિ અદેહ કર્મરૂપ છો, સર્વના અધિષ્ઠાનભૂત કારણાત્મા છો, સર્વ બાધાના અવધિરૂપ શુદ્ધાત્મા છો, બ્રહ્મવેત્તા છો અને તપ, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય તથા સરળતા એ ચાર જ્ઞાનના સાધનરૂપ છે. ૧૫૦

ભૂતાત્મા ભૂતકૃદ્ભૂતો ભૂતમન્વભવોદ્ભવઃ ।

ભૂર્ભુવઃ સ્વરિતશ્ચેવ ધ્રુવોદાંતો મહેશ્વરઃ ॥૧૫૧॥

તમે પ્રાણીમાત્રના આત્મા છો, આકાશાદિ મહા-ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારા છો, નિત્યસિદ્ધ છો; ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનને ઉત્પન્ન કરનારા છો, ભૂલોક, ભૂવલોક તથા સ્વલોકરૂપ છો; દશ્યમાન આકાશાદિ પ્રપંચના કરતાં પણ શાશ્વત છો, જિતેન્દ્રિય છો અને મહેશ્વર છો. ૧૫૧

દીક્ષિતોડ્દીક્ષિતઃ ક્ષાંતો દુર્દાન્તોડ્દાંતનાશનઃ ।

ચન્દ્રાવર્તયુગાવર્તઃ સંવર્તઃ સંપ્રવર્તકઃ ॥૧૫૨॥

૧૪૯ માં શ્લોકમાં સ્વાહા, સ્વધા, વપટ્કાર, નમ-સ્કાર, નમો નમઃ, ગૂઢવ્રત, ગુહ્યતપા, તારક અને તારકા-મય એવાં નવ નામો છે.

૧૫૦ માં શ્લોકમાં ધાતા, વિધાતા, સંધાતા, વિધાના, ધારણ, અધર, બ્રહ્મા, તપ, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય અને આર્જવ એવા અગિયાર નામો છે.

૧૫૧ માં શ્લોકમાં ભૂતાત્મા, ભૂતકૃત, ભૂત, ભૂત-મન્વભવેદ્ભવ, ભુઃ, ભુવઃ, સ્વઃ, ધૃતીમુવ, દાન્ત અને મહેશ્વર એવા દશ નામો છે.

૧૫૨ માં શ્લોકમાં દીક્ષિત, ઔદીક્ષિત, ક્ષાંત, દુર્દાન્ત,

૧, મેઘની ઉપમાને યોગ્ય છે, સુવર્ણ નામને
૧૨જી કરનારા છે અને સુવર્ણપ્રિય છે. ૧૩૧

ગમિન્દ્રશ્ચ યમથૈવ વરુણો ધનદોઽનલ:

પહ્લવશ્ચિત્રમાનુઃ સ્વર્માનુર્માનુરેવ ચ ॥ ૧૩૭ ॥

તમે ધૃત્ર, યમ, વરુણ, કુબેર અને અગ્નિરૂપ
છો; તેમ જ ગ્રહણ, ચિત્રમાનુ નામનો અગ્નિ, રાહુ
૧૩૭ થી સૂર્ય પણ તમે જ છો. ૧૩૭

દ્રૌપદો હોતા ચ હોમ્યં ચ હુતં ચૈવ તથા પ્રમુઃ ।

ત્રેસૌપર્ણં તથા વ્રહ્મ યજુસાં શતરુદ્રિયમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

જેની અંદર હોમ કરવામા આવે છે તે અગ્નિ
૧૩૮ છે, યજ્ઞમાન તમે છો, હોમવાનુ હવિષ તમે
છો, હોમેલુ દ્રવ્ય તમે છો, હોમ કળને આપનાર
શ્વિર તમે છો, ત્રિસૌપર્ણ નામના વેદભાગમાં વર્ણ
૧૩૮ રેલા બ્રહ્મ તમે છો અને યજુર્વેદના શતરુદ્રિય
તોત્રમાં જેનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે, તે પણ
૧૩૮ મે પોતે જ છો. ૧૩૮

પવિત્રં ચ પવિત્રાણાં મંગલાનાં ચ મંગલમ્ ।

ગિરિકો હિંદકો વૃક્ષો જીવઃ પુદ્ગલ એવ ચ ॥

તમે પવિત્રતા કરતા પણ પવિત્ર છો, મંગલના
૧૩૯ કરતા પણ મંગલ છો, પથ્થરના જેવા અચેતન
દેહને પણ સામર્થ્ય આપો છો, માટે ‘ગિરિક’ કહે-
નાઓ છો, પ્રાણીમાત્રને ગતિ વગેરે ચેષ્ટાઓ અર્પણ
૧૩૯ કરો છો, માટે ‘હિંદુક’ કહેવાઓ છો, ઉપાધિયુક્ત
સ્વરૂપનો ત્યાગ કરો છો, માટે ‘વૃક્ષ’ કહેવાઓ
છો, શુદ્ધસ્વરૂપે અવિનાશી રહો છો, માટે ‘જીવ’
૧૩૯ કહેવાઓ છો અને ‘પુદ્ગલ’ નામધારી જે દેહ તે
તમે જ છો. ૧૩૯

પ્રાણઃ સર્વં રજઞૈવ તમશ્ચાપ્રમદસ્તથા ।

પ્રાણોઽપાનઃ સમાનશ્ચ ઉદાનો વ્યાન એવ ચ ॥

૧૩૭ માં શ્લોકમા ધૃત્ર, યમ, વરુણ, ધનદ, અનલ,
ઉપવૃત્ત, ચિત્રમાનુ, સ્વર્માનુ અને માનુ એવાં ૧૨ નામો છે.
૧૩૮ માં શ્લોકમા હોત્ર, હોતા, હોમ્ય, હુત, પ્રમુ,
ત્રિસુપર્ણીકૃત બ્રહ્મ અને શતરુદ્રિયીકૃત બ્રહ્મ એવા સાત
નામો છે.

૧૩૯ માં શ્લોકમાં પવિત્રતમ, મંગલતમ, ગિરિક,
હિંદુક, વૃક્ષ, જીવ અને પુદ્ગલ એવા સાત નામો છે.

૧૪૦ માં શ્લોકમા પ્રાણ, સર્વ, રજ, તમ, અપ્ર-
મદ, પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન એવા
૧૪૦ નામો છે.

વળી પ્રાણ, સર્વ, રજ તથા તમ તમે છો,
તમે ઊર્ધ્વરેતા છો અને પ્રાણ, અપાન, સમાન,
વ્યાન તથા ઉદાન પણ તમે જ છો. ૧૪૦

उन्મેषश्च निमेषश्च क्षुतं जृम्भितमेव च ।

लोहितातर्गता दृष्टिर्महावक्त्रो महोदरः ॥ ૧૪૧ ॥

તમે ઉન્મેષ તથા નિમેષરૂપ છો અને છીંક
૧૪૧ તથા બગાસારૂપ છો, તમારી દૃષ્ટિ અતર્કુષ્ણ હોઈને
રક્તવર્ણી છે, તમારું મુખ મોટું છે અને તમારું
ઉદર વિશાળ છે. ૧૪૧

सूचीरोमा हरिश्मथुरुर्ध्वकेशश्चलाचलः ।

गीतवादित्रतत्त्वज्ञो गीतवादनकप्रियः ॥ ૧૪૨ ॥

તમારા રૂવાડા સોયના જેવા તીક્ષ્ણ છે, તમારો
૧૪૨ દાઢી-મૂછ પિંગટવર્ણી છે, તમારા કેશ ભિલા છે,
તમે અત્યંત ચચળ છો, ગીતવાદિત્રના તત્ત્વને બધું
નાશ છો અને તમને ગીતવાદિત્ર પ્રિય છે. ૧૪૨

मत्स्यो जलचरो जालयोऽकलः केलिकलः कलिः ।

अकालश्चातिकालश्च दुष्कालः काल एव च ॥ ૧૪૩ ॥

તમે જીવરૂપ મત્સ્ય થઈને સંસારરૂપી નદીના
૧૪૩ જળમાં વિચર્યો કરો છો; તમારું સ્વરૂપ વસ્તુતઃ
હુધર છે, છતાં તમે વાસનારૂપી બળમાં બધું
ખંધાયા હો તેવા જણાઓ છો, તમારું બધન માત્ર
લીલાને લીધે જ છે. તમે સર્વ પ્રકારના કલહરૂપ છો,
અકાળ છો, અતિકાળ છો, હુકાળ છો અને સુકાળ
પણ તમે જ છો. ૧૪૩

मृत्युः क्षुरश्च कृत्यश्च पक्षोऽपक्षश्चयंकरः ।

मेघकालो महादंष्ट्रः संवर्तकमलाहकः ॥ ૧૪૪ ॥

તમે મૃત્યુરૂપ છો, છેદનના સાધનભૂત અસ્ત્ર-
૧૪૪ માં શ્લોકમાં ઉન્મેષ, નિમેષ, ક્ષુત, જૃમ્ભિત,
લોહિતાતર્ગત દૃષ્ટિ, મહાવક્ત્ર અને મહોદર એવા સાત
નામો છે.

૧૪૨ માં શ્લોકમા સૂચીરોમા, હરિશ્મથુ, ઊર્ધ્વકેશ,
ચલાચલ, ગીતવાદિત્રતત્ત્વજ્ઞ અને ગીતવાદનકપ્રિય એવા
૭ નામો છે.

૧૪૩ માં શ્લોકમાં મત્સ્ય, જલચર, જલ્ય, અકલ,
કેલિકલ, કલિ, અકાન, અતિકાળ, હુકાળ અને કાલ
એવા ૮ નામો જ.

૧૪૪ માં શ્લોકમા મૃત્યુ, ક્ષુર, કૃત્ય, પક્ષ, અપક્ષ,
ભયકર, મેઘકાન, મહાદંષ્ટ્ર અને સંવર્તકમલાહક એવાં
૮ નામો છે.

રૂપ છે, છેદવા યોગ્ય પદાર્થ છે, સર્વના મિત્રરૂપ છે, શત્રુઓનો નાશ કરનારા મેઘરૂપ છે, મોટી દાંડોવાળા છે અને પ્રલયકાળના મેઘરૂપ છે. ૧૪૪
ઘંટોઽઘંટો ઘટી ઘંટી ચરુવેલી મિલીમિલી ।

વ્રક્ષ કાપિકમગ્રીનાં દંડીમુંહલ્લિદંહધૃક્ ॥૧૪૫॥

તમે માયારહિત અવસ્થામાં પ્રકાશમાન છે, માયાયુક્ત અવસ્થામાં અપ્રકાશમાન છે, પ્રત્યેક પ્રાણીને તેના કર્મ પ્રમાણે રૂપ આપનારા છે, ઘંટાને ધારણ કરનારા છે, સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ રૂપ પાસાઓથી ખેલનારા છે, સર્વ કાર્યમાં કારણ રૂપે રહેલા છે, પ્રણવમંત્રરૂપ છે, અગ્નિની સ્ત્રી સ્વાહારૂપ છે અને દંડી, પરમહંસ તથા ત્રિદંડી-રૂપ છે. ૧૪૫

ચતુર્યુગશ્ચતુર્વેદશ્ચાતુર્હોત્રપ્રવર્તકઃ ।

ચાતુરાશ્રમ્યનેતા ચ ચાતુર્વર્ણકરચ યઃ ॥૧૪૬॥

તમે ચાર યુગરૂપ છે, ચાર વેદરૂપ છે, ચાર હોતાકર્મના પ્રવર્તક છે, ચાર આશ્રમોના નેતા છે અને ચાર વર્ણને ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૧૪૬

સદા ચાક્ષત્રિયો ધૂર્તઃ ગણાધ્યક્ષો ગણાધિપઃ ।

રક્તમાલ્પાવરધરો ગિરિશો ગિરિકપ્રિયઃ ॥૧૪૭॥

તમને રક્ષાક્ષ ઉપર હાથમાં પ્રીતિ છે, તમે ધૂર્ત છે, ગણોના અધ્યક્ષ છે, ગણોના અધિપતિ છે, લાલ માળાને તથા લાલ વસ્ત્રોને ધારણ કરો છે, કેલાસ પર્વતમાં નિવાસ કરો છે અને ભગવાં વચ્ચે તમને પ્રિય છે. ૧૪૭

શિલ્પિકઃ શિલ્પિનાં શ્રેષ્ઠઃ સર્વશિલ્પપ્રવર્તકઃ ।

ભગનેત્રાંકુશચંદ્રઃ પૂર્ણો દંતવિનાશનઃ ॥૧૪૮॥

૧૪૭ માં શ્લોકમાં ઘંટ, અઘંટ, ઘટી, ઘંટી, ચરુ-મેલી, મિલીમિલી, બ્રહ્મ, સ્વાહા, દંડી, મુડ અને ત્રિદંડ-ધૃક્ એવાં અગિયાર નામો છે.

૧૪૬ માં શ્લોકમાં ચતુર્યુગ, ચતુર્વેદ, ચાતુર્હોત્ર-પ્રવર્તક, ચાતુરાશ્રમ્યનેતા અને ચાતુર્વર્ણકર-એવાં પાંચ નામો છે.

૧૪૭ માં શ્લોકમાં અક્ષત્રિય, ધૂર્ત, ગણાધ્યક્ષ, ગણા-ધિપ, રક્તમાલ્પાવરધર, ગિરિશ અને ગિરિકપ્રિય એવાં સાત નામો છે.

૧૪૮ માં શ્લોકમાં શિલ્પિક, શિલ્પિશ્રેષ્ઠ, સર્વશિલ્પ-પ્રવર્તક, ભગનેત્રાંકુશ, ચંદ્ર અને પૂર્ણદંતવિનાશન એવાં ૭ નામો છે.

તમે અલ્પશિલ્પી છે, સર્વ શિલ્પીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ શિલ્પશાસ્ત્રના પ્રવર્તક છે, ભગવાં નેત્રોને ઉમેડી નાખવામાં અંકુશરૂપ છે, ઉચ્ચમૂર્તિ છે અને પૂષાદેવના દાંતોનો નાશ કરનારા છે. ૧૪૮

સ્વાહા સ્વધા વપદ્કારો નમસ્કારો નમો નમઃ ।

ગૂદવ્રતો ગુહ્યતપાસ્તારકસ્તારકામયઃ ॥૧૪૯॥

તમે સ્વાહા, સ્વધા, વપદ્કાર અને નમસ્કારરૂપ છે; નમનરૂપ છે, ગૂહ્ય વ્રતને ધારણ કરનારા છે, શુદ્ધ તપસ્વી છે, પ્રણવરૂપ છે અને યુગ્ધળ નક્ષત્ર-ગણથી વ્યાપ્ત થનારા આકાશરૂપ છે. ૧૪૯

ઘાતા વિઘાતા સંઘાતા વિઘાતા ધારણોઽધરઃ ।

વ્રક્ષા તપચ સત્યં ચ વ્રક્ષચર્ચમયાર્જવમ્ ॥૧૫૦॥

તમે આદિકર્તા વિષ્ણુ છે, ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારા બ્રહ્મા છે, સર્વંતુ સંધાન કરનારા છે, પુણ્ય-પાપ આદિ અદૃષ્ટ કર્મરૂપ છે, સર્વના અધિધાનભૂત કારણાત્મા છે, સર્વ બાધાના અવધિરૂપ શુદ્ધાત્મા છે, બ્રહ્મવેત્તા છે અને તપ, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય તથા સરળતા એ ચાર જ્ઞાનના સાધનરૂપ છે. ૧૫૦

ભૂતાત્મા ભૂતકૃદ્ભૂતો ભૂતમવ્યમવોદ્ભવઃ ।

ભૂર્ભુવઃ સ્વરિતથેવ ધુવોદાંતો મહેશ્વરઃ ॥૧૫૧॥

તમે પ્રાણીમાત્રના આત્મા છે, આકાશાદિ મહા-ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારા છે, નિઃસ્પંદ છે; ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનને ઉત્પન્ન કરનારા છે, ભૂલોક, ભૂવલોક તથા સ્વલોકરૂપ છે; દર્યમાન આકાશાદિ પ્રપંચના કરતાં યલ્લ શાશ્વત છે, નિર્તેદ્રિય છે અને મહેશ્વર છે. ૧૫૧

દીક્ષિતોઽદીક્ષિતઃ ક્ષાંતો દુદાંતોઽદાંતનાશનઃ ।

ચન્દ્રાવર્તયુગાવર્તઃ સંવર્તઃ સંપ્રવર્તકઃ ॥૧૫૨॥

૧૪૯ માં શ્લોકમાં સ્વાહા, સ્વધા, વપદ્કાર, નમ-સ્કાર, નમો નમઃ, ગૂદવ્રત, ગુહ્યતપા, તારક અને તારકા-મય એવાં નવ નામો છે.

૧૫૦ માં શ્લોકમાં ઘાતા, વિઘાતા, સંઘાતા, વિઘાતા, ધારણ, અધર, બ્રહ્મા, તપ, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય અને આર્જવ એવાં અગિયાર નામો છે.

૧૫૧ માં શ્લોકમાં ભૂતાત્મા, ભૂતકૃત, ભૂત, ભૂત-અમ્યમવેદમ્ય, ભૂઃ, ભુવઃ, સ્વઃ, ધર્મોદ્ભવ, દાંત અને મહેશ્વર એવા દશ નામો છે.

૧૫૨ માં શ્લોકમાં દીક્ષિત, અદીક્ષિત, ક્ષાંત, દુદાંત,

તમે યજ્ઞની દીક્ષા લેનારા દીક્ષિતરૂપ છો, અદી-
ક્ષિતરૂપ છો, ક્ષમાશીલ છો, વશ ન થઈ શકો એવા
છો, દમચુષ્ણ વિનાના પુરુષને નાશ કરનાર છો,
ચંદ્રને જુદી જુદી રાશિમાં ફેરવનાર માસરૂપ છો,
યુગોની આવૃત્તિ કરાવનાર કલ્પરૂપ છો અને સૃષ્ટિ-
ના કારણભૂત છો. ૧૫૨

કામો વિદુરણુઃ સ્થૂલઃ કર્ણિકારસ્રજપ્રિયઃ ।
નંદીમુલો ભીમમુલઃ સુમુલો દુર્મુલોઽમુલઃ ॥૧૫૩॥

તમે સ્ત્રીવિષયક કામનારૂપ છો, પુત્રના ખીજ-
રૂપ વીર્યનાં રત્નકણો પણ તમે જ છો, સૂક્ષ્મરૂપ છો,
સ્થૂળરૂપ છો, કરેણનાં પુષ્પોની માળા તમને પ્રિય
છે, નંદીના મુખ જેવું તમારું મુખ છે, તમે ભયંકર
મુખવાળા છો, સુંદર મુખવાળા છો, જોઈ ન શકાય
તેવા મુખવાળા છો અને મુખરહિત પણ છો. ૧૫૩

ચતુર્મુલો बहुमुखो रणेष्वाग्निमुखस्तथा ।
हिरण्यगर्भः शकुनिर्महोरगपतिर्विराट् ॥ १५४ ॥

તમે ચાર મુખવાળા છો, અનેક મુખવાળા છો,
રણસંગ્રામમાં અગ્નિ સમાન મુખવાળા દેખાઓ છો,
હિરણ્યગર્ભરૂપ છો, પક્ષીની પેઠે અસંગ છો, શેષ
નાગના પણ પતિ છો અને વિરાટ છો. ૧૫૪

अधर्महा महापार्श्वधंधारो गणाधिपः ।
गोनर्दो गोप्रतारश्च गोदृपेश्वरचाहनः ॥ १५५ ॥

તમે અધર્મના નાશ કરનારા છો, મહાપાર્શ્વ
નામને ધારણ કરનારા છો, ઉચ્ચ સ્વરૂપને ધારણ
કરો છો, ગણોના અધિપતિ છો, બળદના જેવી
ગર્જના કરનારા છો, ગાયોનું રક્ષણ કરનારા છો અને
નંદિકેશ્વર તમારું વાહન છે. ૧૫૫

अर्हातनाशन, यंत्रावर्त, युगावर्त, संवर्त અને સંપ્ર-
વર્તક એવાં નવ નામો છે.

૧૫૩ મા શ્લોકમાં કામ, ખિંદુ, અણુ, રચૂળ, કણિ-
કારસ્રજપ્રિય, નંદીમુખ, ભીમમુખ, સુમુખ, દુર્મુખ અને
અમુખ એવાં દશ નામો છે.

૧૫૪ મા શ્લોકમાં ચતુર્મુખ, બહુમુખ, અગ્નિમુખ,
હિરણ્યગર્ભ, શકુનિ, મહોરગપતિ અને વિરાટ એવાં
સાત નામો છે.

૧૫૫ મા શ્લોકમાં અધર્મહા, મહાપાર્શ્વ, ચંદ્રધાર,
ગણાધિપ, ગોનર્દ, ગોપ્રતાર અને ગોદૃપેશ્વરવાહન એવાં
સાત નામો છે.

त्रैलोक्यगोप्ता गोविंदो गोमार्गोऽमार्ग एव च ।
श्रेष्ठः स्थिरश्च स्थाणुश्च निष्कंपः कंप एव च ॥ १५६ ॥

તમે ત્રેલોક્યના રક્ષક છો, વેદની રક્ષા કરનારા
છો, ઇન્દ્રિયોના સંચાલક છો, ઇન્દ્રિયાદિકથી અચાલ્ય
છો, અત્યંત શ્રેષ્ઠ છો, અચળતારહિત છો, ત્રેલોક્યને
ધારણ કરનારા એક રતંભરૂપ છો, અકંપ્ય છો
અને કંપ્ય પણ છો. ૧૫૬

दुर्वारणो दुर्विपहो दुःसहो दुरतिक्रमः ।
दुर्धर्षो दुष्प्रकंपश्च दुर्विषो दुर्जयो जयः ॥ १५७ ॥

તમે જ્યારે મૃત્યુરૂપે આવો છો, ત્યારે વારણ
કરવાને અશક્ય છો, દુષ્ટ વિષને પણ નાશ કરનાર
અમૃતરૂપ છો, રણસંગ્રામમાં દુઃસહ છો, ઉર્ધ્વધન
કરવાને અશક્ય છો, પરાભવ કરવાને અશક્ય છો,
કોઈનાથી પણ કંપાવી ન શકાય તેવા છો, દુર્લભ
છો, દુર્જય છો અને વિજયરૂપ છો. ૧૫૭

शशः शशांकः शमनः शीतोष्णक्षुजराधिकृत ।
आद्ययो व्याधयश्चैव व्याधिहाव्याधिरेव च ॥ १५८ ॥

તમારી ગતિ શીઘ્ર છે, તમે ચંદ્રરૂપ છો, યમ-
રૂપ છો, ટાઢ, તાપ, છુધા, જરા અને આધિના સંપ્ત
છો, આધિરૂપ છો, વ્યાધિરૂપ છો, વ્યાધિના નાશ
કરનારા છો અને અવ્યાધિરૂપ પણ તમે જ છો. ૧૫૮

मम यज्ञमृगव्याधो व्याधीनामामगमोऽगमः ।
सिखंडी पुंडरीकाक्षः पुंडरीकवनालयः ॥ १५९ ॥

જેમ શિકારી મૃગને નાશ કરે, તેમ તમે મારા
યજ્ઞરૂપી મૃગને નાશ કર્યો છે, વ્યાધિઓનું ઉત્પત્તિ-
સ્થાન તમે છો, વ્યાધિઓને નાશ કરનારા પણ

૧૫૬ મા શ્લોકમાં ત્રેલોક્યગોપ્તા, ગોવિંદ, ગોમાર્ગ,
અમાર્ગ, શ્રેષ્ઠ, સ્થિર, સ્થાણુ, નિષ્કંપ અને કંપ એવાં
નવ નામો છે.

૧૫૭ મા શ્લોકમાં દુર્વારણ, દુર્વિપહ, દુઃસહ, દુરતિ-
ક્રમ, દુર્ધર્ષ, દુષ્પ્રકંપ, દુર્વિષ, દુર્જય અને જય એવાં
નવ નામો છે.

૧૫૮ મા શ્લોકમાં શશ, શશાંક, શમન, શીતોષ્ણ-
ક્ષુજરાધિકૃત, આધિ, વ્યાધિ, વ્યાધિહા અને અવ્યાધિ-
એવાં આઠ નામો છે.

૧૫૯ મા શ્લોકમાં યજ્ઞમૃગવ્યાધ, વ્યાધ્યાગમ, વ્યાધિ-
ગમ, સિખંડી, પુંડરીકાક્ષ અને પુંડરીકવનાલય એવાં
છ નામો છે.

તમે જ છો, તમે મોરપીછને ધારણ કરી છો, તમારાં નેત્રો કમળના જેવાં છે અને તમારું નિવાસ સ્થાન કમળના વનમાં છે. ૧૫૮

દંડધારસ્ત્ર્યંવકથ ઉગ્રદંડોઽન્હનાશનઃ ।

વિપાત્રિપાઃ સુરશ્રેષ્ઠઃ સોમપાસ્ત્વં મરુતપતિઃ ॥ ૧૬૦

તમે દડને ધારણ કરી છો, ત્રણ વેદરૂપ નેત્રવાળા છો, ઉગ્ર દડ ધારણ કરી છો, પ્રહારીનો નાથ કરનારા છો, વિષરૂપ અશ્વિનું પાન કરનારા છો, દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છો, સોમનું પાન કરનારા છો અને મરુદગણોના પતિ છો. ૧૬૦

અમૃતપાસ્ત્વં જગન્નાથ દેવદેવ ગણેશ્વરઃ ।

વિપાત્રિપા મૃત્યુપાથ ક્ષીરપાઃ સોમપાસ્તથા ॥

મધુશ્યુતાનામગ્રપાસ્ત્વં ત્વમેવ તુપિતાલપાઃ ॥

હે જગતના નાથ ! હે દેવના દેવ ! તમે અમૃતનું પાન કરનારા છો, ગણોના ઈશ્વર છો, વિષરૂપ અશ્વિની જગતનું રક્ષણ કરનારા છો, મૃત્યુથી રક્ષા કરનારા છો, દૂધ તથા સોમનું પાન કરનારા છો, સ્વર્ગોદિકના સુખથી બ્રહ્મ થયેલાઓના પ્રથમ રક્ષક છો; અર્થાત્ આપત્તિમાં આવી પડેલાઓનું રક્ષણ કરનારા છો અને દેવોમાં સુખ્ય પ્રહરેલનું પણ તમે જ રક્ષણ કરી છો. ૧૬૧

હિરણ્યરેતા પુરુષસ્ત્વમેવ

ત્વં સ્ત્રી પુમૌસ્ત્વં ચ નપુંસકં ચ ॥

વાલો યુવા સ્થવિરો જીર્ણદંટુ-

સ્ત્વં નાગેન્દ્ર શકસ્ત્વં વિશ્વકૃદ્વિશ્વકર્તા ॥

હે નાગેન્દ્ર ! તમે જ હિરણ્યરેતા પુરુષ છો, સ્ત્રી છો, પુરુષ છો, નપુંસક છો, બાળક છો, તરુણ છો, જીર્ણ થયેલી દાંડોવાળા વૃદ્ધ છો, ઈર્દરૂપ છો, વિશ્વના સદા છો અને વિશ્વના કર્તા છો. ૧૬૨

૧૬૦ માં શ્લોકમાં દંડધાર, અંબક, ઉગ્રદંડ, અંડનાશન, વિપાત્રિપા, સુરશ્રેષ્ઠ, સોમપા અને મરુતપતિ એવાં આઠ નામે છે.

૧૬૧ માં શ્લોકમાં અમૃતપા, જગન્નાથ, દેવદેવ, ગણેશ્વર, વિપાત્રિપા, મૃત્યુપા, ક્ષીરપા, સોમપા, આપત્ત્રાતા અને તુપિતાલપા એવાં દશ નામે છે.

૧૬૨ માં શ્લોકમાં હિરણ્યરેતા, પુરુષ, સ્ત્રી, પુમાન, નપુંસક, વાવ, યુવા, સ્થવિર, જીર્ણદંટુ, નાગેન્દ્ર, શક, વિશ્વકૃત અને વિશ્વકર્તા એવાં તેર નામે છે.

વિશ્વકૃદ્ વિશ્વકૃતાં વરેણ્ય-

સ્ત્વં વિશ્વવાહો વિશ્વપસ્તેજસ્વી વિશ્વતોમુખઃ ॥

ચન્દ્રાદિત્યો ચક્ષુષીતે હૃદયં ચ પિતામહઃ ॥ ૧૬૩ ॥

હે જગતના કર્તા ! હે વિશ્વના ધારક ! તમે સર્વ પ્રબળપતિઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, વિશ્વરૂપ છો, તેજસ્વી છો અને સર્વવ્યાપક છો, ચંદ્ર તથા સૂર્ય તમારાં નેત્રો છે અને પિતામહ તમારું હૃદય છે. ૧૬૩

મહોદધિઃ સરસ્વતી વાગ્મલમનલોઽનિલઃ ।

અહોરાત્રં નિમેષોન્મેષકર્મા ॥ ૧૬૪ ॥

તમે મહાસાગર, સરસ્વતી, વાણી, વૈરાગ્ય, અગ્નિ, વાયુ, રાત્રિ અને દિવસરૂપ છો; તેમ જ નિમેષ તથા ઉન્મેષરૂપ તમારું કર્મ છે. અર્થાત્ તમારા વિના નિમેષ સરખું કર્મ કરવાને પણ કોઈ શક્તિમાન નથી. ૧૬૪

ન બ્રહ્મા ન ચ ગોવિંદ પૌરાણા ઋપયો ન તે ।

માહાત્મ્યં વેદિતું શક્તા યાયાતથ્યેન તે શિવ ॥ ૧૬૫

હે શિવ ! બ્રહ્મા, વિશ્વ કે પુરાણકાળના ઋષિઓ તમારા માહાત્મ્યને યથાર્થ રીતે જાણી શકતા નથી. ૧૬૫

યા મૂર્તયઃ સુબ્રહ્માસ્તે ન મહ્યં યાંતિ દર્શનમ્ ।

ગ્રાહિ માં સતતં રક્ષ પિતાપુત્રમિવૌરસમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

હે ભગવન ! તમારી જે સૂક્ષ્મ મૂર્તિઓ છે, તેઓને હું જોઈ શકતો નથી; માટે પિતા જેમ પુત્રનું રક્ષણ કરે છે, તેમ તમે મારું રક્ષણ કરો. ૧૬૬

રક્ષ માં રક્ષણીયોઽહં તથાનય નમોઽસ્તુ તે ।

મક્તાનુકંપી ભગવાન્ મક્તથાહં સદા ત્વયિ ॥ ૧૬૭

હે નિદોષ દેવ ! તમે મારું રક્ષણ કરો. હું રક્ષણ કરવા યોગ્ય છું. હું તમને નમસ્કાર કરું છું, તમે ભક્તો ઉપર કૃપા કરનારા છો અને હું સદા તમારા પર ભક્તિ રાખનારો છું. ૧૬૭

૧૬૩ માં શ્લોકમાં વિશ્વકૃત, વિશ્વકૃદ્વરેણ્ય, વિશ્વવાહુ, વિશ્વરૂપ, તેજસ્વી, વિશ્વતોમુખ અને ચંદ્રાદિત્ય-નેત્ર એવાં સાત નામે છે.

૧૬૪ માં શ્લોકમાં મહોદધિ, સરસ્વતી, વાગ્મય, વલરૂપ, અનલ, અનિલ, અહોરાત્રિ અને નિમેષોન્મેષકર્મા એવાં આઠ નામે છે.

હવે ૧૬૫ માં શ્લોકથી આરંભીને ૧૮૫ શ્લોક સુધી પ્રત્યેક શ્લોકમાં એક એક નામ અમરનું.

યઃ સહસ્રાણ્યનેકાનિ પુંસામાવૃત્ય દુર્દશઃ ।
તિષ્ઠત્યેકઃ સમુદ્રાંતે સ મે ગોપ્તાઽસ્તુ નિત્યશઃ ॥૧૬૮

જે લગવાન હબરો પુરુષોને અજ્ઞાનથી ઢાંકી
દઈને અદૃશ્ય રહે છે અને કામવાસનાઓનો બ્યારે
નાશ થાય છે, ત્યારે જ્ઞેય, જ્ઞાન અને જ્ઞાતા એ
ત્રણે ભાવોથી સ્થિત થઈને કેવળ અદ્વૈતસ્વરૂપે
પ્રકાશે છે, તે પરમાત્મા નિત્ય મારું રક્ષણ કરેા. ૧૬૮

યં વિનિદ્રા જિતશ્વાસાઃ સત્વસ્થાઃ સંયતેન્દ્રિયાઃ ।

જ્યોતિઃ પશ્યંતિ યુંજાનાસ્તસ્મૈ યોગાત્મને નમઃ ॥

જેઓએ નિદ્રાનો ત્યાગ કર્યો છે, શ્વાસને
જીત્યો છે, 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' એ વાક્યજન્ય સત્વ-
શુભપ્રધાન વૃત્તિમાં સ્થિતિ કરી છે અને ઇન્દ્રિયોને
જીતી છે, તેવા યોગીપુરુષો જેને કેવળ બ્યોતિ-
સ્વરૂપે જુઓ છે, તે યોગાત્મા દેવને હું નમસ્કાર
કરું છું. ૧૬૯

જટિલે દંડિને નિત્યં લંગોદરચરીરિણે ।

કમંડલુનિપંગાય તસ્મૈ બ્રહ્માત્મને નમઃ ॥૧૭૦॥

જેમનું આચરણ બ્રહ્મચારીના જેવું છે, જેમણે
હંડને ધારણ કર્યો છે, જેમનું શરીર વિશાળ ઉદર-
વાળું છે અને કમંડલરૂપ જેમનો ભાથો છે; અર્થાત્
કમંડલના જળ વડે જ યજ્ઞો, શક્તિઓ વગેરેનો જે
નાશ કરે છે, તે બ્રહ્મમૂર્તિ શંકરને હું નમસ્કાર
કરું છું. ૧૭૦

યસ્ય કેશેષુ જિમૂતા નયઃ સર્વાંગસંધિષુ ।

કુક્ષૌ સમુદ્રાશ્વત્વાસ્તસ્મૈ તોવાત્મને નમઃ ॥૧૭૧

જેમના કેશોમાં મેઘમંડલો વસી રહ્યાં છે,
જેમનાં અંગોની સર્વ સંધિઓમાં નદીઓ વસી
રહેલી છે અને જેમનાં ઉદરમાં સમુદ્રો નિવાસ
કરી રહ્યા છે, તે જળમૂર્તિ શંકરને હું નમસ્કાર
કરું છું. ૧૭૧

સંમશ્ય સર્વભૂતાનિ યુગાંતે પર્યુપસ્થિતે ।

યઃ શેતે જલમધ્યસ્થસ્તં પ્રપદ્યેઽમ્બુગાયિનમ્ ॥૧૭૨

પ્રલયકાળ બ્યારે ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે
પ્રાણીમાત્રનો સંહાર કરીને જળમાં જે શયન કરે
છે, તે જળશાયી દેવને હું શરણે જાઉં છું. ૧૭૨

પ્રવિઙ્ય વદનં રાહોર્યઃ સોમં પિવતે નિશિ ।

પ્રસત્યકં ચ સ્વર્માનુભૂત્વા માં સોઽભિરક્ષતુ ॥૧૭૩

રાત્રિના સમયે જે રાહુના સુખમાં પ્રવેશ કરીને
સોમરસનું-અમૃતનું પાન કરે છે અને પોતે જ રાહુ-
રૂપ થઈને સૂર્યચંદ્રનો ગ્રાસ કરે છે, તે લગવાન
મારું રક્ષણ કરેા. ૧૭૩

યે ચાનુપતિતા ગર્ભા યથા ભાગાનુપાસતે ।

નમસ્તમ્યઃ સ્વધા સ્વાહા પ્રાપ્નુવંતુ મુદંતુ તે ॥

જે દેવતાઓ અને પિતૃઓ બ્રહ્મદેવની સ્થિતિ
પછી ઉત્પન્ન થયેલા હોઈને તમારાં બાળકો જેવા
છે, તેઓ સર્વે યજ્ઞની અંદર અર્પણ કરેલા ભાગોને
વિધિ પ્રમાણે ગ્રહણ કરે છે; માટે આ મારા યજ્ઞમાં
પણ તેઓ સ્વાહા તથા સ્વધા શબ્દથી અર્પણ કરેલાં
હવ્યકાંધને પ્રાપ્ત કરેા અને પ્રસન્ન થાઓ. હું તેઓને
નમસ્કાર કરું છું. ૧૭૪

યેઽઙ્ગુપ્તમાત્રાઃ પુરુષા દેહસ્થાઃ સર્વદેહિનામ્ ।

રક્ષંતુ તે હિ માં નિત્યં નિત્યં ચાપ્યાયયંતુ મામ્ ॥

જે અંશુષ્ઠપ્રમાણ પુરુષો (જીવો) પ્રાણીમાત્રનાં
શરીરોમાં રહે છે, તેઓ નિત્ય મારી રક્ષા કરેા
અને નિત્ય મને પુષ્ટ કરેા. ૧૭૫

યે ન રોદંતિ દેહસ્થા દેહિનો રોદયંતિ ચ ।

હર્ષયંતિ ન હર્ષયંતિ નમસ્તમ્યોઽસ્તુ નિત્યશઃ ॥

જેઓ દેહમાં રહીને પણ રુદન કરતા નથી
અને પ્રાણીમાત્રને જેઓ રુદન કરાવે છે; વળી જેઓ
પોતે હર્ષ પામતા નથી, પણ સર્વ પ્રાણીઓને હર્ષ
પમાડે છે, તે (જીવરૂપ) રુદ્રદેવોને હું નિત્ય નમ-

* આ શ્લોકનો ગૂઢાર્થ નીલકંઠ આ પ્રમાણે લખે
છેઃ ગળાના સુખ આગળ તાળવાના મધ્યભાગમાં જે
માંસ લટકે છે, તેને ધંટિકા અથવા લંબિકા કહેવામાં
આવે છે. તે ધંટિકા ચંદ્ર-સૂર્ય જેના દેવતા છે, તે
છંડા અને પિંગલા નામની બન્ને નાડીઓનો રોધ કરે
છે; માટે તેને રાહુનું સુખ કહેવામાં આવે છે. રાત્રિનો
સમય થાય છે, સારે અર્થાત્ જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એ
ત્રણે ભાવોથી બ્યારે સુકૃત થાય છે, સારે યોગીપુરુષ
પૂર્વોક્ત રાહુના સુખમાં પ્રવેશ કરીને અર્થાત્ જીવ વડે
ધંટિકાને દયાવીને તેની ઉપરના ભાગમાં રહેલા અમૃત-
નું પાન કરે છે અને પોતે જ રાહુરૂપ થઈને સૂર્ય-ચંદ્રનો
ગ્રાસ કરે છે; અર્થાત્ રાહુરૂપ થઈને છંડા તથા પિંગલા
નાડીના ભાગને રોધી દે છે એટલે પ્રજા તથા દૃશ્યના
વિલાસને ગળી જાય છે. આ રીતે અમૃતપાન કરનાર
શ્રીશંકર મારું રક્ષણ કરેા.

૨૩૨ કરું છું ૧૭૧

યે નદીપુ સમુદ્રેપુ પર્વતેપુ ગુહાસુ ચ ।
વૃક્ષમૂલેપુ ગોષ્ઠેપુ કાંતારે ગહનેપુ ચ ॥૧૭૭॥
ચતુષ્પથેપુ રથ્યાસુ ચત્વરેપુ તટેપુ ચ ।
હસ્ત્યશ્વરથશાલાસુ જીર્ણોદ્યાનાલયેપુ ચ ॥૧૭૮॥
યેપુ પંચસુ ભૂતેપુ વિદ્યાસુ વિદિશાસુ ચ ।
ચંદ્રાર્કયોર્મધ્યગતા યે ચ ચંદ્રાર્કરશ્મિપુ ॥૧૭૯॥
રસાતલગતા યે ચ યે ચ તસ્મૈ પરંગતાઃ ।

નમસ્તેભ્યો નમસ્તેભ્યો નમસ્તેભ્યોઽસ્તુ નિત્યશઃ ॥
જે રુદ્રો નદીઓમાં, સમુદ્રોમાં, પર્વતોમાં,
શુક્રાઓમાં, વૃક્ષોમાં મૂળમાં, ગાયોના વાડાઓમાં,
અરણ્યોમાં, ગહન જંગલોમાં, ચૌટાંઓમાં, શેરી
ઓમાં, ચોતરાઓમાં, નદીઓના તટોમાં, હસ્તિ-
શાળાઓમાં, અશ્વશાળાઓમાં, રથશાળાઓમાં,
છળું ઉઘાતોમાં, છળું મંદિરોમાં, પંચમહાભૂતો-
માં, દિશાઓમાં, વિદિશાઓમાં, ચંદ્રમાં, સૂર્યમાં,
ચંદ્રનાં કિરણોમાં, સૂર્યનાં કિરણોમાં તથા રસાતલ-
માં એમ સર્વ રથે રહેલા છે અને પરમ વૈરાગ્ય-
ને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તે રુદ્રોને મારા નમસ્કાર હો !
નમસ્કાર હો ! નિત્ય નમસ્કાર હો ! ૧૭૭-૧૮૦

યેપાં ન વિદ્યતે સંખ્યા પ્રમાણં રૂપમેવ ચ ।
અસંખ્યેયગુણા રુદ્રા નમસ્તેભ્યોઽસ્તુ નિત્યશઃ ॥
જેઓની સંખ્યા, પ્રમાણ કે રૂપ બાબતી શકાતું
નથી અને જેઓના ગુણો અસંખ્ય છે, તે રુદ્રોને
મારા નિત્ય નમસ્કાર હો ! ૧૮૧

સર્વભૂતકરો યસ્માત્ સર્વભૂતપતિર્હરઃ ।
સર્વભૂતાંતરાત્મા ચ તેન ત્વં ન નિર્મત્રિતઃ ॥૧૮૨॥
અમે બાબતીએ જ છીએ કે, ભગવાન શંકર
પ્રાણીમાત્રના સ્રષ્ટા છે, પ્રાણીમાત્રના પતિ છે તથા
પ્રાણીમાત્રના અંતરાત્મા છે અને તેથી જ હે ભગ-
વન્ ! આ યજ્ઞમાં તમને નિર્મત્રણ કયું ન હતું. ૧૮૨
ત્વમેવ હીંજ્યસે યસ્માદ્યજ્ઞેર્વિવિધદક્ષિણૈઃ ।
ત્વમેવ કર્તા સર્વસ્ય તેન ત્વં ન નિર્મત્રિતઃ ॥૧૮૩

વળી વિવિધ પ્રકારની દક્ષિણવાળા યજ્ઞો વડે
તમારું જ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે અને તમે જ
સર્વના કર્તા હો, એમ બાબતીને તમને નિર્મત્રણ
કયું ન હતું. ૧૮૩

અથવા માયયા દેવ સૂક્ષ્મયા તવ મોહિતઃ ।
એતસ્માત્કારણાદ્વાપિ તેન ત્વં ન નિર્મત્રિતઃ ॥

અથવા તો હે દેવ ! તમારી સૂક્ષ્મ માયા વડે હું
મૂઠાળી ગયો હતો અને તે કારણને લીધે જ મેં
તમને નિર્મત્રણ કયું ન હતું. ૧૮૪

પ્રસીદ મમ મદ્રં તે મય ભાવગતસ્ય મે ।
ત્વયિ મે હૃદયં દેવ ત્વયિ બુદ્ધિર્મનસ્ત્વયિ ॥૧૮૫

આ રીતે હું રાજસભાવને વશ થઈ ગયો, તોપણ
હે ભવ ! તમે મારા પર પ્રસન્ન થાઓ; કેમ કે હે દેવ !
આ સમયે મારું હૃદય, મારી બુદ્ધિ અને મારું
મન કેવળ તમારામાં જ લીન થયું છે. ૧૮૫

લીંબે કહ્યું :

સ્તુત્વૈવં સ મહાદેવં વિરરામ પ્રજાપતિઃ ।
ભગવાનપિ સુપ્રીતઃ પુનર્દક્ષમભાષત ॥૧૮૬॥

એ પ્રમાણે મહાદેવની સ્તુતિ કરીને પ્રજાપતિ
દક્ષ વિરામ પામ્યો અને પછી અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા
ભગવાન શંકરે પણ દક્ષને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૮૬

પરિતુષ્ટોઽસ્મિ તે દક્ષ સ્તવેનાનેન સુવ્રત ।
વહુનાત્ર કિમુક્તેન મત્સમીપે ભવિષ્યસિ ॥૧૮૭॥

હે સુવ્રત દક્ષ ! તે કહેલી આ સ્તુતિથી હું
પ્રસન્ન થયો છું, તો એમાં વિશેષ શું કહેવાતું હોય ?
માત્ર એટલું જ કહું છું કે, તું મારી સમીપ
વસીશ. ૧૮૭

અશ્વમેધસહસ્રસ્ય વાજપેયઃસતસ્ય ચ ।
પ્રજાપતે મત્પ્રસાદાત્ ફલભાગી ભવિષ્યસિ ॥૧૮૮

હે પ્રજાપતિ ! મારી કૃપાથી તને એક હજાર
અશ્વમેધ યજ્ઞનું તથા સો વાજપેય યજ્ઞનું ફળ
મળશે. ૧૮૮

અયૈનમત્રવીદ્વાક્યં લોકસ્પાધિપતિર્ભવઃ ।
આશ્વાસનકરં વાક્યં વાક્યવિદ્વાક્યસંમિતમ્ ॥૧૮૯

તે પછી પણ લોકના અધિપતિ શંકરે આશ્વાસન
ઉપજાવનારું આતું ઉત્તમ વાક્ય દક્ષને કહ્યું.

દક્ષ દક્ષ ન કર્તવ્યો મન્યુર્વિદ્મિમં પ્રતિ ।
અહં યજ્ઞહરસ્તુમ્યં દટ્ટમેતત્ પુરાતનમ્ ॥૧૯૦॥

હે દક્ષ ! તારા યજ્ઞમાં આ વિદ્મ
થયું એ નિમિત્ત તારે શોક કરવો નહિ; કેમકે
પુરાણકથામાં પણ મને યજ્ઞકર્તા તરીકે તે જોયો છે.

અર્થાત્ પૂર્વકટપમા મે તારા યજ્ઞનો જે રીતે નાશ કર્યો હોતો, તે જ રીતે આ કટપમા પણ નાશ કર્યો છે, માટે થવાનું હતું તે જ થયું છે, એમ માનીને તું શોક કરીશ મા. ૧૯૦

ભૂયશ્ચ તે વરં દક્ષિ તં ત્વં ગૃહ્ણીષ્ય સુવત ।
પ્રસન્નઅદનો ભૂત્વા તદિદૃઢમનાઃ શૃણુ ॥૧૯૧॥

હે સુવત ! ફરી પણ હું તને એક વરદાન આપુ છું, તેનો તું સ્વીકાર કર અને મનની એકાગ્રતાપૂર્વક મુખને પ્રસન્ન કરીને મારું વચન સાંભળ.

વેદાત્ પઠંગાદુદ્ધસાંખ્યયોગાચ યુક્તિઃ ।

તપઃ સુતસં વિપુલં દુધરં દેવદાનવૈઃ ॥૧૯૨॥

પૂર્વે જેવો તથા જાનવોએ પોતાના યુક્તિઅળ વડે વડગવેદમાથી, સાંખ્યશાસ્ત્રમાથી તથા યોગ શાસ્ત્રમાથી વાસ્તવિક તત્ત્વોને બહાર કાઢીને મહા દુધર તપશ્ચર્યા કરી હતી ૧૯૨

અપૂર્વં સર્વતોમદ્રં સર્વતોમુલ્લમવ્યયમ્ ।

અન્વેદશાસંયુક્તં ગૃહમગ્રાજ્ઞનિંદિતમ્ ॥૧૯૩॥

તેના કરતા પણ અપૂર્વ, સર્વ રીતે કટપાણુ કર નારું, પ્રત્યેક વર્ણશ્રમીઓને સેવવાયોગ્ય, મોક્ષના હેતુરૂપ હોઈને અવિનાશી કહેવાતું, અનેક વર્ષો પર્થ ત પાળવામા આવતા પાત્ર યમ અને પાત્ર નિયમોથી મેળવી થકાતું, ગૃહ અને મૂર્ખ પુરુષોએ નિંદેતું એક મત હું તને કહું છું. ૧૯૩

વર્ણાશ્રમકૃતૈર્ધર્મૈર્વિપરીતં ક્વચિત્સમમ્ ।

ગતાંતૈરધ્યવસિતમત્યાશ્રમમિદં વ્રતમ્ ॥૧૯૪॥

એ મત વર્ણાશ્રમધર્મોથી વિપરીત છે, તોપણ કોઈ કોઈ રથેજ વર્ણાશ્રમધર્મોની સમાનતા ધરાવ નારું છે, સિદ્ધાંતવેત્તા વિદ્વાનોએ નિશ્ચિત કરેલું છે અને પરમહંસ સંન્યાસીઓએ પણ પાલન કરવા યોગ્ય છે ૧૯૪

મયા પાશુપતં દક્ષ શુભદ્રત્પાદિતં પુરા ।

તસ્ય ચીર્ણસ્ય તત્સમ્યક્ ફલં ભવતિ પુન્નલમ્ ॥

હે દક્ષ ! એ ઉત્તમ મત ‘પાશુપત’ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેને મે પોતે જ ઉત્પન્ન કર્યું છે, જેથી તેનું રૂડી રીતે આચરણ કરનાર પુરુષને પુણ્ય ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯૫

ત્વાસ્તુ તે મહામાય ત્યજ્યતાં માનસો જ્વરઃ ॥

एवमुक्त्वा महादेवः सपत्नीकः सहानुगः ।

अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविक्रमः ॥१९६॥

હે મહાભાગ્યશાળી દક્ષ ! એ પાશુપતમત તને પ્રાપ્ત થાઓ અને તેના પ્રભાવથી તારો માન સિક્ક સંતાપ દૂર થાઓ, એમ કહીને તે અમાપ પરાક્રમવાળા શ્રીમહાદેવ પોતાની પત્ની અને અનુચરો સાથે દક્ષની પાસેથી અંતર્ધાન થઈ ગયા

दक्षप्रोक्तं स्तवमिमं कीर्तयेद्यः शृणोति वा ।

नाशुभं प्राप्नुयात् किंचिदीर्षमायुस्वाप्नुयात् ॥

જે પુરુષ દક્ષે કહેલા આ સ્તોત્રનું પઠન કરે છે અથવા શ્રવણ કરે છે, તે પુરુષને કોઈ ભત્તનું અશુભ પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ દીર્ઘ આયુષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯૭

यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो भगवान् शिवः ।

तथा स्तवो वरिष्ठोज्यं स्तवानां ब्रह्मसंमितः ॥१९८॥

જેમ ભગવાન શંકર સર્વ દેવોમા અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, તેમ વેદ સમાન એવું આ સ્તોત્ર પણ સર્વ સ્તોત્રોમા અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે ૧૯૮

यशोराज्यसुरैश्वर्यकामार्थधनकाङ्क्षिभिः ।

श्रोतव्यो भक्तिमास्थाय विद्याकामैश्च यत्नतः ॥

જે પુરુષોને યશ, રાજ્ય, સુખ, ઐશ્વર્ય, ઝામના, ધન તથા વિદ્યા મેળવવાની ઇચ્છા હોય, તે પુરુષોએ યત્નપૂર્વક આ સ્તોત્રનું શ્રવણ કરવું. ૧૯૯

व्याधितो दुःखितो दीनश्चोरग्रस्तो भयादितः ।

राजकार्याभियुक्तो वा मुच्यते महतो भयात् ॥

વ્યાધિગ્રસ્ત થયેલો હોય, દુઃખમા આવી પડેલો હોય, દીન થઈ ગયો હોય, ચોરાને વશ થઈ પડેલો હોય, ભયથી પીડા પામેલો હોય અથવા રાજકીય કાર્યમા બેઠાઈને મોટા ભયમા આવી પડ્યો હોય, તોપણ પુરુષ આ સ્તોત્રનો પાઠ કરવાથી મુક્ત થઈ જાય છે. ૨૦૦

अनेनैव तु देहेन गणानां समतां व्रजेत् ।

तेजसा यशसा चैव युक्तो भवति निर्मलः ॥२०१॥

એટલું જ નહિ પણ તે પુરુષ આ મનુષ્ય શરીર થી જ શંકરના ગણોની સમાનતાને પામે છે, તેમ જ તે જ અને યશથી યુક્ત થઈને નિર્મળ થાય છે. ૨૦૧

ન રાક્ષસાઃ પિશાચા વા ન ભૂતા ન વિનાયકાઃ ।
વિદ્મં કુર્યુર્ગૃહે તસ્ય યત્રાયં પઠ્યતે સ્તવઃ ॥૨૦૨॥
વળી જે પુરુષને ઘેર આ સ્તોત્રનો નિત્ય પાઠ
થાય છે, ત્યાં રાક્ષસો, પિશાચો, ભૂતો કે વિનાયકો
વિદ્મં કરી શકતાં નથી. ૨૦૨

શૃણુયાચૈવ યા નારી તદ્ભક્તા વ્રજ્જચારિણી ।
+ પિતૃપક્ષે માતૃપક્ષે પૂજ્યા ભવતિ દેવવત્ ॥૨૦૩॥
શંકર ઉપર ભક્તિ ધરાવનારી જે સ્ત્રી બ્રહ્મ-
અર્થના પાલનપૂર્વક આ સ્તોત્રનું શ્રવણ કરે છે, તે
પિતૃપક્ષમાં અને માતૃપક્ષમાં દેવની પેઠે પૂજ્ય
થઈ પડે છે. ૨૦૩

શૃણુયાઃ સ્તવં કૃત્સ્નં કર્તીયેદ્વા સમાહિતઃ ।
તસ્ય સર્વાણિ કર્માણિ સિદ્ધિગચ્છંત્યમીક્ષણશઃ ॥
જે પુરુષ નિત્ય એકચિત્ત થઈને આ સ્તોત્રનું
શ્રવણ કરે છે અથવા પઠન કરે છે, તે પુરુષનાં સર્વ
કાર્યો સર્વદા સિદ્ધ થાય છે. ૨૦૪

મનસા ચિતિતં યચ યચ વાચાન્નુકીર્તિતમ્ ।
સર્વં સંપદ્યતે તસ્ય સ્તવસ્પાસ્યાનુકીર્તનાત્ ॥૨૦૫॥
આ સ્તોત્રનો પાઠ કરવાથી મનમાં જે વિષયનું
ચિંતન કર્યું હોય અથવા વાણીથી જે વિષયનું
કથન કર્યું હોય, તે તે સર્વ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે.

દેવસ્ય ચ ગૃહસ્થાપિ દેવ્યા નંદીશ્વરસ્ય ચ ।
વર્ણિ સુવિહિતં કૃત્વા દમેન નિયમેન ચ ॥૨૦૬॥
તતસ્તુ યુક્તો ગૃહાણીયાન્નામાન્યાશુ યથાક્રમમ્ ।
ઈંસ્તિતાનુ ભત્તે સોઽર્ચાનુ ભોગાનુ કાર્મણશ્ચ માનવઃ
મૃતથ સ્વર્ગમાપ્નોતિ તિર્યક્ષુ ચ ન જાયતે ।

इत्याह भगवानु व्यासः पराशरसुतः प्रभु ॥२०८॥

+ અહીં 'પિતૃપક્ષે' ને બદલે 'પતિપક્ષે' એવો
પાઠ હોવા જોઈએ અને તેમ હોય તો જ અર્થમાં વિશેષ
યોગ્યતા થઈ પડે તેમ છે.

x આ અધ્યાયમાં પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે,
દેહે એક હનર ને આઠ નામેથી શંકરની સ્તુતિ કરી;
પણ ત્રણેક જગ્યાથી આરંભીને ૧૮૫ માં ત્રણેક સુધીમાં
જેટલાં નામો આવ્યાં છે, તેની કલ સંખ્યા લગભગ
૭૦૦ ઉપર ૨૫ કે ૩૦ માંડ માંડ થાય છે; પરંતુ ૧૩૮ માં
ત્રણેકમાં દર્શાવેલાં ત્રણપણ્ય અને ચતુરદ્રિય નામનાં જે
વેદોક્ત સ્તોત્રોમાં જે નામો કહેવામાં આવ્યાં છે, તે
ઉમેરવાથી સંખ્યા આશુ રહેતી નથી

જે પુરુષ યમનિયમપૂર્વક દેવ શંકર, કાર્તિક-
સ્વામી, દેવી પાર્વતી અને નંદિકેશ્વરને પૂજાપૂર્વક
બલિદાન આપીને અનુક્રમે અર્ચના અનુસંધાન
સાથે આ સ્તોત્રનો પાઠ કરે છે, તેને સર્વ ઇષ્ટ
મનોરથો, ભોગો તથા કામનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને
મૃત્યા પછી તે સ્વર્ગલોકમાં જ જાય છે, પણ પશુ-
પક્ષીની યોનિમાં અવતરતો નથી, એમ પરાશરના
પુત્ર ભગવાન વ્યાસ પ્રભુએ કહ્યું છે. ૨૦૧-૨૦૮

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'શિવસદ્ભવનામ' નામનો
અધ્યાય ૨૮૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૮૫ મો

અધ્યાત્મવર્ણન

॥યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

અધ્યાત્મં નામ યદિદં પુરુષસ્પેહ વિદ્યતે ।
યદધ્યાત્મં યતથૈવ તન્મે વ્રૂહિ પિતામહ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! આ અધ્યાત્મ
જે પુરુષને સંબંધ ધરાવીને રહેલું છે, તેનું
સ્વરૂપ કેવું છે અને દશ-અદશ પદાર્થોનું વિવે-
ચન કરનારું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કયાંથી ઉત્પન્ન થયું છે,
તે મને કહો. ૧

લીએ કહ્યું : હે રાજા ! તમે અત્યંત બુદ્ધિ-
માન છો અને તેથી જ સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવનારા
અધ્યાત્મના સંબંધમાં તમે મને પૂછો છો, તો હે
તાત ! તે અધ્યાત્મના સંબંધમાં હું તમને જે કંઈ
કહું છું, તેની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા તમે સાંભળો. ૨ પૃથ્વી,
વાયુ, આકાશ, જળ અને તેજ આ પાંચ મહા-
ભૂતો સર્વ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનું ઉત્પત્તિ-
સ્થાન તથા લયસ્થાન છે. ૩ હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા !
પ્રાણીમાત્રનું સ્થૂળશરીર તથા સૂક્ષ્મશરીર એ પંચ-
મહાભૂતોના કાર્યસમૂહરૂપ છે, તેમ જ બુદ્ધિ વગેરે
ભૌતિક પદાર્થો સર્વના પરમ કારણભૂત એવા આત્મા-
ને વિષે લય પામે છે અને યુગ : આત્માથી જ નિત્ય
ઉત્પન્ન થાય છે. ૪ જેમ મહાસાગરના તરંગો તેમાં-
થી ઉત્પન્ન થઈને યુગ : તેમાં જ લય પામી જાય
છે, તેમ સર્વ જીવસમુદાયો આત્મામાંથી ઉત્પન્ન
થયેલાં પંચમહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થઈને જ
મહાભૂતોમાં જ લય પામી જાય છે. ૫ જેમ ૫

પોતાનાં અગોને પ્રસારીને પુનઃ સમેટી લે છે, તેમ પંચમહાભૂતો પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સર્વ નાનાંમોટાં પ્રાણીઓને પુનઃ પોતાનામાં જ લય પ્રમાડી દે છે.^૧ શરીરમાં જે શબ્દગુણ ભેવામાં આવે છે તે આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, સંઘાત અથવા કઠિનતાનો ગુણ ભેવામાં આવે છે તે પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, પ્રાણ અથવા શ્વાસોચ્વાસ ભેવામાં આવે છે, તે વાયુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, રસ અથવા રુચિરાદિ દ્રવ પદાર્થ ભેવામાં આવે છે, તે જળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે અને રૂપગુણ ભેવામાં આવે છે, તે તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે.^૨ આ રીતે સર્વ સ્થાવરજંગમભૂતસમુદાય કેવળ પચ્ચમહાભૂતોનો જ વિકાર છે અથવા કેવળ તે મયજ છે અને પ્રલયકાળ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેમાં જ લય પામે છે તથા પુનઃ તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં પ્રજ્ઞાથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્ઞામાં લય પામે છે, એવું કથન તો કેવળ શબ્દમાત્ર જ છે.^૩ ભૂતસ્રષ્ટા અહંકારે પ્રાણીમાત્રને વિષે એ પાંચ મહાભૂતોની કેવી રીતે વ્યવસ્થા કરી છે અને તેના તેના વિષયોની કેવી રીતે કલ્પના કરી છે, તેમ જ દેહની અંદર રહેલા તે તે મહાભૂતોને લીધે પોતે જે જે કાર્યને ભુજે છે, તે સર્વના સંબંધમાં હું તમને કહું છું, સાંભળો.^૪ શબ્દ, શ્રોતૃદ્રિય અને શરીરમાં રહેલાં છિદ્રો એ ત્રણ આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. રસ, રસેહ અને જિહ્વાદ્રિય એ ત્રણ જળના ગુણ કહેવાય છે.^૫ રૂપ, ચક્ષુષદ્રિય અને જઠરાગ્નિ એ ત્રણ તેજના ગુણ કહેવાય છે. સૂંઘવાનો પદાર્થ, સૂંઘનારી દ્રિય (નાસિકા) અને શરીર એ ત્રણ પૃથ્વીના ગુણ કહેવાય છે;^૬ તેમ જ પ્રાણ, રપશં અને ચેષ્ઠા એ ત્રણ વાયુના ગુણ કહેવાય છે. આ રીતે હે રાજન્! પંચમહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થનારા ગુણો મેં તમને કહ્યા.^૭ હે ભરતવંશી રાજન્! ઈશ્વરે માયાનો આશ્રય કરીને સત્ત્વ, રજઃ, તમઃ, કાળ, કર્મ સહિત બુદ્ધિ અને મન એ છ પદાર્થોને પાંચ મહાભૂત, પાંચ ઇન્દ્રિય અને પાંચ વિષયો એ પંદર તત્ત્વો વિષે કલ્પી કાઢ્યાં છે.^૮ તમારા બંને પગથી આરંભીને છેક મસ્તક પર્વ તમે જોશો, તો તમને જણશે કે, આપણા શરીરમાં કેવળ બુદ્ધિ જ તે તે પદાર્થરૂપે સંપૂર્ણપણે વર્તે છે.^૯ મનુષ્યના શરીર

માં પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ આ આઠ સુખ્ય તત્ત્વો રહેલાં છે.^{૧૦} તેમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો ને તથા બુદ્ધિરૂપી કર્તૌને તેઓના કાર્યવિભાગ પ્રમાણે જાણી લેવાં; તેમ જ સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણોને ઇન્દ્રિયો તથા બુદ્ધિનાં આશ્રિત જાણવાં અર્થાત્ તે ગુણો ઇન્દ્રિયો તથા બુદ્ધિથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે, એમ સમજવું.^{૧૧} પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયો વિષયોનું અહણ કરવા માટે જ ઉપયોગી છે, મન ઇન્દ્રિયો એ અહણ કરેલા વિષયોમાં સંશય કરે છે, બુદ્ધિ મનના સંશયવાળા અર્થનો નિશ્ચય કરે છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ તે સર્વનો સાક્ષી અથવા દ્રષ્ટા કે ઉદાસીન તરીકે જ કહેવાય છે; અર્થાત્ કાર્ય કરનારી બુદ્ધિ જ કર્તા કહેવાય છે. ક્ષેત્રજ્ઞ તો સાક્ષી કે દ્રષ્ટા તરીકે જ સ્થિતિ કરે છે.^{૧૨} હે ભારત! સત્ત્વ, રજઃ, તમઃ, કાળ અને કર્મ એ પાંચ ગુણો બુદ્ધિને વારંવાર વિષયો પ્રત્યે દોરી જાય છે, તોપણ તે પાંચ ગુણો તથા મન સહિત ઇન્દ્રિયો કેવળ બુદ્ધિનું જ સ્વરૂપ છે; કેમ કે બુદ્ધિન હોય, તો ગુણો ક્યાંથી હોય?^{૧૩} બુદ્ધિ જ્યારે દર્શન કરવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે ચક્ષુરૂપે થાય છે, સાંભળવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે શ્રોત્રરૂપે થાય છે; સૂંઘવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે ઘ્રાણરૂપે થાય છે; રસનો સ્વાદ લેવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે રસનારૂપે થાય છે; રપશં કરવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે રપશંરૂપે થાય છે અને ચેષ્ઠા વસ્તુની પ્રાર્થના કરે છે, ત્યારે મનરૂપે થાય છે. આ રીતે બુદ્ધિ જ અનેક પ્રકારના વિકારોને પામે છે.^{૧૪} વિદ્વાનો કહે છે કે, પાંચ ઇન્દ્રિયો તે બુદ્ધિનાં ભુતાં ભુતાં નિવાસસ્થાનો જ છે, માટે ઇન્દ્રિયો જ્યારે દુષ્ટ થાય છે, ત્યારે (તેના સંસર્ગને લીધે) બુદ્ધિ પણ દુષ્ટ બની જાય છે.^{૧૫} આ પ્રમાણે પુરુષની અંદર રહેલી બુદ્ધિ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ ભાવોને ધારણ કરે છે, જેને લીધે કોઈ સમયે સાત્ત્વિક ભાવથી યુક્ત થઈને પ્રસન્ન રહે છે, કોઈ સમયે રાજસભાવથી યુક્ત થઈને શોક કરે છે અને કોઈ સમયે તામસભાવથી યુક્ત થઈને સુખ કે દુઃખ-એમાંનું કંઈ પણ જાણી શકતી નથી-અર્થાત્ મૂઢ બની જાય છે. આ રીતે તે તે ગુણરૂપે થયેલી બુદ્ધિ ત્રણે ગુણોમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે.^{૧૬} એમ જિજ્ઞાસી રહેલા તરંગોવાળો મહાસાગર પોતાની તીરમથોદાનું ઉલ્લંઘન

કરતો નથી, તેમ ભાવગત બુદ્ધિ પણ ત્રણ શુભોત્તર ઉદ્ભવધન કૃત્યો વિના જ મનની અંદર રહે છે. જેમ કે કોઈ સમયે રજેશુભની પ્રવૃત્તિ ચાલુ થાય છે, ત્યારે બુદ્ધિ રાજસભાવને અનુસરે છે અને હર્ષ, પ્રીતિ, આનંદ, સુખ, શાંતિ વગેરે સાત્ત્વિક શુભોત્તરો ન્યારે પ્રવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે પુરુષની બુદ્ધિ સાત્ત્વિક-ભાવને અનુસરે છે. વળી કારણ હોય કે ન હોય, તોપણ દાહ, શોક, સંતાપ, અસંતોષ અને અક્ષમા વગેરે રાજસશુભોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે બુદ્ધિ પણ રાજસી બની જાય છે અને તે જ રીતે અવિદ્યા, રાગ, મોહ, પ્રમાદ, સ્તબ્ધતા, લય, અસમૃદ્ધિ, દીનતા, મોહ, સ્વપ્ન અને આળસ વગેરે અનેક પ્રકારના તામસશુભોની ન્યારે કોઈ રીતે પ્રવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે બુદ્ધિ પણ તામસી બની જાય છે. ૨૪-૨૮ તેમાં ન્યારે પોતાના શરીરમાં કે મનમાં પ્રસન્નતાયુક્ત ભાવ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે બાહ્યવું કે આ સમયે સાત્ત્વિક ભાવ પ્રકટ થયો છે અને તેની ઉપેક્ષા કરવી, પણ તેમાં આસક્ત થવું નહિ; ૨૯ તેમ જ ન્યારે પોતાના શરીરમાં કે મનમાં દુઃખ તથા અપ્રીતિયુક્ત એવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે બાહ્યવું કે, આ સમયે રાજસભાવ પ્રકટ થયો છે અને તેનાથી ક્ષોભ પામ્યા વિના જ સ્વસ્થ રહેવું. ૩૦ વળી ન્યારે પોતાના શરીરમાં કે મનમાં બાહ્યો જણાય નહિ તેવો અને તર્કમાં પણ ન આવે, તેવો મોહયુક્ત ભાવ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે બાહ્યવું કે, આ સમયે તામસભાવ પ્રકટ થયો છે. ૩૧ આ પ્રમાણે બુદ્ધિની જેટલી ગતિઓ છે, તે સર્વ મેં તમને કહી. જે પુરુષ આ બુદ્ધિની ગતિઓને બાહ્ય છે, તે જ જ્ઞાની ગણાય છે; તે સિવાય બીજું જ્ઞાનીનું લક્ષણ શું હોઈ શકે? અર્થાત્ કંઈ જ નહિ. ૩૨

હવે આ બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ એ બન્ને તરવો જોડે અતિ સૂક્ષ્મ છે, તોપણ તેઓ બન્ને વચ્ચે મહાન વિલક્ષણતા રહેલી છે, એમ તમારે બાહ્યવું; કેમ કે તેમાંનું એક બુદ્ધિતરવ શુભોને ન્યારે ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે બીજું ક્ષેત્રજ્ઞતરવ શુભોને ઉત્પન્ન કરતું નથી. ૩૩ તાત્પર્ય કે, બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ સ્વાભાવિક રીતે જ અન્યોન્યથી ભિન્ન છે, છતાં સર્વદા બાહ્ય એકત્ર જોડાયેલાં હોય તેમ જણાય છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જળની અંદર રહેલું માછલું જળથી જેમ ભિન્ન

છે, તેમ બુદ્ધિની સાથે રહેલો ક્ષેત્રજ્ઞ બુદ્ધિથી ભિન્ન જ છે. ૩૪ વળી ઇદ્રિયાદિક શુભો આત્માને બાહ્ય. ૩૫ શકતા નથી; પરંતુ આત્મા તો તે સર્વ શુભોને બાહ્ય જ છે, આત્મા શુભોનો કેવળ દ્રાણ જ છે, છતાં મૂઢ પુરુષ તેને શુભોનો સંસર્ગ કરતાં માની બેસે છે. ૩૬ (કદાચ કોઈ કહેશે કે, આત્મા કેવળ દ્રાણ જ છે, તો પછી બુદ્ધિ આદિ શુભો કેનો આશ્રય લઈને પ્રવૃત્તિ કરી શકશે? આના ઉત્તરમાં કહે છે કે,) બુદ્ધિસત્ત્વનું કોઈ ઉપાદાનકારણ છે જ નહિ. (કેમ કે તેના ઉપાદાન તરીકે કદાચ આજ્ઞાનનું સ્વરૂપ તો કેવળ તુચ્છ જ છે; માટે એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, શુભોના ઉત્પત્તિકારણને કોઈ બાહ્ય શક્તિ નથી. જેમ કે દોરડીમાં દેખાતા સર્પરૂપ કાર્યના ઉપાદાનકારણ અજ્ઞાનને તેના કાર્ય દ્વારા જ અનુમાનથી બાહ્ય શકાય છે, પણ પ્રત્યક્ષ કરી શકાતું નથી; તેમ જ બુદ્ધિ આદિ શુભોના કારણના સંબંધમાં પણ સમજવું.) વળી સત્ત્વાદિક શુભોને પણ મહત્તરવ આદિ તેઓનાં કાર્ય દ્વારા જ અનુમાનથી બાહ્ય શકાય છે. (આ રીતે શુભોને અત્યંત તુચ્છ માનવામાં આવે છે, તોપણ તેઓ અત્યંત તુચ્છ નથી; કેમ કે તેઓનામાં અધિ-જ્ઞાનની સત્તા તો છે જ, જેથી એમ જ કહી શકાય કે, શુભોના અવર્ણનીય સ્વરૂપને કોઈ બાહ્ય જ શક્તિ નથી.) ૩૭ બુદ્ધિસત્ત્વ મહત્તરવાદિ શુભોને ઉત્પન્ન કરે છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ કેવળ ઉદાસીન રહીને શુભોના કાર્યને જોયા કરે છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞનો સંયોગ અનાદિકાળનો છે. ઇદ્રિયો કે જેઓ અચેતન છે અને પદાર્થવિજ્ઞાનથી રહિત છે, તેઓ દ્વારા બુદ્ધિ અંતઃકરણમાં રહીને આવરણજગરૂપી દીવાનું કાર્ય સાધી લે છે. તાત્પર્ય કે, ઇદ્રિયો એક દીવા જેવી હોઈને બુદ્ધિને સહાય કરનારી છે. ૪ જે પુરુષ આવી રીતે બુદ્ધિ તથા ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વભાવને

* અર્થાત્ શુભસંગી મૂઢ મનુષ્ય એમ માને છે કે, આત્માને તથા શુભોને પરસ્પર શુભપ્રણીભાવ સંબધ છે અને સત્ત્વાદિક શુભોની સાથે આત્માની એકરૂપતા છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. આત્મા તો શુભોનો કેવળ દ્રાણ જ છે અને કેવળ સાક્ષી તરીકે અત્રગ રહીને તેઓનો અવગ્રહ કરતો છે.

× અર્થાત્ બુદ્ધિના કરતાં પણ ત્રીજું એક આત્મ-તરવ શુદ્ધ જ છે, કે જે પ્રમાતાના જેવું બાહ્યતામાં આવે છે

જાણે છે અને તે જાણ્યા પછી હર્ષશોકથી રહિત થઈ ને જગતમાં વિચરે છે, તેજ પુરુષ અદેખાઈરહિત થયેલો ગણાય છે. વળી એ વાત તો સ્વભાવસિદ્ધ જ છે કે, કરોળિયા જેમ તાંતણાને ઉત્પત્ત કરે છે, તેમ બુદ્ધિ મહત્ત્વાદિક સર્વ શુભોને ઉત્પત્ત કરે છે, જેથી તે શુભો કરોળિયાના તાંતણા જેવા જ છે, એમ સમજવું. ૩૭-૪૦

કેટલાએક વિદ્વાનો કહે છે કે, જ્ઞાન દ્વારા શુભોના જન્મારે નાથ ધર્મ જાય છે, ત્યારે કેવળ તેઓની નિવૃત્તિ જ ધર્મ જાય છે, એમ હોતું નથી; માત્ર તેઓની પ્રવૃત્તિ જ રહેતી નથી. વળી બીજા કેટલાએક વિદ્વાનો એમ જ કહે છે કે, જ્ઞાન થયા પછી શુભોની છેક નિવૃત્તિ જ ધર્મ જાય છે. ૪૧ જે પુરુષ બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞના આશ્રયજ્ઞાનરૂપ દૃઢ દૃઢ્યશ્રદ્ધિને છેદી નાખીને કેવળ અદ્રેતસુખમા જ પરાયણ રહે છે, તે પુરુષ સર્વ સંશયોથી મુક્ત ધર્મને શોકરહિત થાય છે. ૪૨ જેમ તરવાની વિદ્યાને નહિ જાણનારા મનુષ્યો જળથી ભરેલી એક નદીમાં પડીને ડુઝી થાય છે, તેમ બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞના વિવેકરૂપી જ્ઞાનથી રહિત એવા મૂર્ખ પુરુષો મોહરૂપી જળથી ભરેલી આ સંસારરૂપી નદીમાં પછડાઈ પડીને અત્યંત ડુઝી થાય છે-જન્મમરણના ફેરામાં ફર્યા કરે છે. ૪૩ પરંતુ તરવાનો વિદ્યાને જાણનારા પુરુષો અગાધ પાણીમાં પડીને પણ તેના પારને પહોંચી જાય છે અને ડુઝી થતા નથી, તેમ બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞના વિવેકરૂપ આધ્યાત્મને જાણનારા ધીર પુરુષો સંસારરૂપી અગાધ જળને તરી જાય છે અને પરમ સુખને પામે છે; કેમ કે જ્ઞાન એ ઉત્તમ નીકરૂપ છે. ૪૪ અજ્ઞાનીઓને જે અતિ મદાન ભય હોય છે, તે જ્ઞાનીઓને હોતો નથી. વળી જ્ઞાની પુરુષોમાં કોઈને ઉચ્ચ ગતિ કે કોઈને નીચ ગતિ એવું કંઈ હોતું નથી. માત્ર એક વખત જ્ઞાન થયું, એટલે સર્વને સમાન ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૫ જ્ઞાની પુરુષ અનેક પ્રકારનાં દોષયુક્ત કર્મ કરે. હોય અથવા જ્ઞાન થયા પૂર્વે તેણે જે કર્મ કર્મ કરેલાં હોય, તે સર્વનો માત્ર પોતાના જ્ઞાનને લોધે જ તે નાશ કરી નાખે છે. વળી એ જ્ઞાની પુરુષ પોતાની અજ્ઞાન દશાના સમયે બીજાએ કરેલા અપ્રિયનો કે અનિષ્ટનો દેષ કરે અથવા રાજાદિક દોષને લોધે પોતે બીજાનું અપ્રિય

કરે, તોપણ (જ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત થયા પછી) તેણે કંઈ કર્યું જ નથી, એમ મનાય છે. (કેમ કે તે પોતે જ સર્વ દોષોથી રહિત થયેલો હોવાથી બીજાઓનાં દોષોને પણ જોતો નથી.) ૪૬

ઈતિ શ્રીમદ્ભાસ્કરનાં શાંતિપર્વતમોક્ષમાર્ગશાસ્ત્રન પર્વમા 'અંયામવર્ણન' નામનો અધ્યાય ૨૮૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૮૬ મો

આનંદમય રહેવા વિષે નારદ અને સમંગનો સંવાદ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

સુદુઃસાચ સુમૃત્યોથ વસંતે પ્રાણિનઃ સદા ।

ઉમયં નો યથા ન સ્થાતન્મે વૃદ્ધિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૃથ્વુઃ : હે પિતામહ ! સર્વ પ્રાણીઓ દુઃખ તથા મૃત્યુથી સદાય ત્રાસ પામે છે, માટે દુઃખ તથા મૃત્યુ અમને પ્રાપ્ત જ ન થાય, તેવો કોઈ ઉપાય તમે મને કહો. ૧

લીધમે કહ્યું : હે ભારત ! આ વિષયમાં નારદ અને સમંગના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૨

એક સમયે નારદે સમંગને આ પ્રમાણે પૃથ્વુઃ : 'હે સમંગ ! બીજા લોકો જ્યારે એક બીજાને મસ્તકથી પ્રણામ કરે છે, ત્યારે તું તો પૃથ્વી પર છાતી નમાવીને સર્વને સાદાંગ પ્રણામ કરે છે અને તેમ કરીને તું પોતાના બન્ને બાહુઓ વડે સંસારનદીને જાણે તરી જવા છત્તો હોય, તેવો જણાય છે. વળી તું નિત્ય હર્ષપૂર્ણ મનવાળો તથા શોકરહિત થયો હોય, તેવો દેખાય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ તારા મનમાં લેશમાત્ર પણ ઉદ્વેગ હોય, એમ હું કોઈ શકતો નથી. તું મહાકાળને માટે જાણે તૃપ્ત થયો હોય, તેમ સ્વસ્થ દેખાય છે અને એક બાળકની પેઠે સર્વ મોહાઓ કર્યા કરે છે, એ શું ? ૩

સમંગે કહ્યું : હે માન આપનારા નારદ ! જ્ઞાન, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ સર્વના તત્ત્વને હું યથાર્થ રીતે જાણું છું અને તેથી જ મારું મન કદી ઉદાસ થતું નથી. ૪ હું કમીના આરબોને, તેઓના

• સમંગના કંઈવાળા આટલ એ છે કે, જેમ કે દેવજનની વિદ્યાને જાણનારો પુરુષ પત્ની રહી શકી

કળતા ઉદયોને તથા લોકમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતાં કર્મોનાં વિચિત્ર ફળોને જાણું છું, જેથી મારું મન કદી ઉઠાસ થતું નથી.^૧ હે નારદ ! આ જગતમાં જેઓ મૂર્ખ છે, ધનપુત્રાદિથી રહિત છે, ધનાદિકથી સંપન્ન છે, આંધળા છે અને જડ જેવા છે, તેઓ પણ પોતાનું જીવન ગાળી રહ્યા છે અને અમે પણ કોઈ જાતના આરંભથી રહિત છીએ, છતાં અમારું જીવન ગાળી રહ્યા છીએ, તે તું જો.^૨ વળી જેઓનાં અંગ કેવળ નીરોગી હોય છે, તેવા દેવતાઓ પણ પર્વકર્મના યોગથી જ જીવન ગાળી રહ્યા છે અને લોકમાં જેઓ બળવાન છે અથવા નિર્બળ છે, તેઓ પણ પોતાના કર્મયોગે જીવી રહ્યા છે. (જે ઉપરથી જણાય છે કે, આરંભ કયો વિના કેવળ પૂર્વકર્મના યોગથી પણ જીવી શકાય છે.) અમે તેવું નિરારંભ જીવન ગાળીએ છીએ, માટે તારે અમને પૂજાપાત્ર જ માનવા.^૩ વળી જેઓ હનરો રૂપિયાના માલિક છે અથવા જેઓ સેંકડો રૂપિયાના અધિપતિ છે, તેઓ પણ જે પ્રમાણે જીવી રહ્યા છે, તે જ પ્રમાણે બીજા સામાન્ય મનુષ્યો કેવળ શાકપાનને આધારે પણ જીવી રહ્યા છે. દાખલા તરીકે અમારા તરફ દ્રષ્ટિ કર. અમે પોતે પણ તે પ્રમાણે જીવન ગાળી રહ્યા છીએ.^૪ હે નારદ ! અમારામાં શોકના મૂળરૂપ અજ્ઞાનના કેવળ અભાવ છે અને તેને લીધે જ અમે કોઈ વિષયનો શોક કરતા નથી, તો પછી અમારે યજ્ઞાદિક ધર્મકર્મનું અથવા લૌકિક વ્યવહારકર્મનું શું પ્રયોજન છે ? અમે જાણીએ છીએ કે, ધર્મ અને અધર્મથી ઉત્પન્ન થનારાં સુઃખદુઃખો કાળને અધીન રહેનારાં છે-અવશ્ય નાશ-

ખતાવે અથવા ધનનો નાશ કરી ખતાવે, તોપણ તેની માયાને જાણુનારો પુરુષ, તેમાં મોહિત થતો નથી, તેમ માની પુરુષ પણ જગતરૂપ ઈદ્રજળને જોઈને તેમાં કદી મોહિત થતો નથી.

÷ અર્થાત્ કોઈ જાતનો આરંભ કયો વિના પણ જીવન ગાળી શકાય છે, એ વાત પ્રત્યક્ષ છે.
* અર્થાત્ એક મનુષ્ય મહાન આરંભ કરે છે, બીજો મનુષ્ય અરૂપ આરંભ કરે છે અને ત્રીજો મનુષ્ય કોઈ જાતનો આરંભ જ કરતો નથી; છતાં તેઓ ત્રણેનો જીવનનિર્વાહ એકસરખો જ આદ્યા કરે છે, માટે આરંભોનો ત્યાગ કરીને જીવન ગાળવું, તે જ વધારે ઉત્તમ છે.

વંત છે અને તેથી જ તેઓ અમારો પરાભવ કરી શકતાં નથી. (કેમ કે અમે સુખદુઃખને નાશવંત ગણીને તેના પર આસક્તિ ધરાવતા નથી.)^{૧૦} ‘ઇદ્રિયો જ મોહાધીન થાય છે અને ઇદ્રિયો જ શોકાકુલ થાય છે, તેમાં આત્માને કંઈ પણ લેવાદેવા નથી.’ આમ જે મનુષ્યો બીજાઓને ઉપદેશ આપે છે, તેઓ જ ખરા બુદ્ધિમાન છે. વળી ઇદ્રિયોની જે પ્રસન્નતા તે જ જ્ઞાનનું મૂળ છે; પણ જે પુરુષની ઇદ્રિયો મૂઢ થઈ ગયેલી છે, તે પુરુષને જ્ઞાનનો લાભ થતો નથી.^{૧૧} ઇદ્રિયોની મૂઢતાવાળો મનુષ્ય પોતાના મનમાં આત્મ અભિમાન કરે છે કે, ‘હું ધનવાન છું, કુળવાન છું ઇત્યાદિ.’ પરંતુ તે જાણતો નથી કે, એવા પ્રકારનું જે અભિમાન તે જ મોહ કહેવાય છે અને એ રીતે મોહાધીન થયેલો મનુષ્ય આ લોક ને પરલોક બન્નેથી બ્રહ્મ થાય છે; તેમ જ એ પણ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે, સુખ કે દુઃખ સદા-કાળ કોઈને પ્રાપ્ત થતાં નથી.^{૧૨} આ સંસારરૂપ ચક્ર એ પ્રમાણે જ નિત્ય બ્રમણ કયો કરે છે, તો પછી મારા જેવા એક જ્ઞાની પુરુષે તેને માટે કદી સંતોષ ન કરવો જોઈએ, ઇદ્ર લોગોને કદી ન અનુસરવું જોઈએ અને પ્રાપ્ત થયેલા સુખનો કે દુઃખનો મનમાં વિચાર પણ ન કરવો જોઈએ.^{૧૩} જે પુરુષ યોગારૂઢ થયેલો છે, તેણે બીજાઓની સ્પૃહા રાખવી નહિ, નહિ મળેલા લાભની ઇચ્છા રાખવી નહિ, ધનનો પુષ્કળ લાભ પ્રાપ્ત થાય, તોપણ હર્ષ પામવો નહિ અને અર્થનો મોટો નાશ થઈ જાય, તોપણ ખેદ કરવો નહિ. વળી યાદ રાખવું કે, આંધવો, દ્રવ્ય, કુળ, શાસ્ત્ર, મત્ર કે પરાક્રમ એમાંનું કોઈ પણ દુઃખમાંથી બચાવી શકે તેમ નથી જ; માત્ર શમદમાદિક સદાચરણથી જ મનુષ્યો શાંતિને પામી શકે છે.^{૧૪} મનુષ્ય ગમે એટલો પ્રયાસ કરે તોપણ યોગાસક્ત થયા વિના જ્ઞાનને કે સુખને પામી શકતો નથી. આ હેતુથી જ સુખનું સામાન્ય લક્ષણ એ જ માનવામાં આવ્યું છે કે, મન, પ્રાણ અને ઇદ્રિયોની ક્રિયાઓને નિયમમાં રાખવાનું જે સામર્થ્ય અને દુઃખનો જે ત્યાગ તેનું નામ જ સુખ કહેવાય છે.^{૧૫} હરકોઈ પ્રિય વસ્તુથી હર્ષ ઉત્પન્ન

× અર્થાત્ સુખદુઃખાદિ ધર્મને મિથ્યા સમજીને ઇદ્રિયોને પ્રસન્ન રાખવી, જેથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય.

થાય છે, હર્ષમાંથી ગર્વની વૃદ્ધિ થાય છે અને ગર્વની વૃદ્ધિને લીધે નરકમાં જ પડવું પડે છે; માટે પ્રિયનો, હર્ષનો તથા ગર્વનો મેં ત્યાગ કર્યો છે.^{૧૭} હું જોઈ શક્યો છું કે, શોક, ભય તથા ગર્વ સુખ અને દુઃખભરેલી અવસ્થામાં મનુષ્યોને મોહ ઉપલવનારાં છે, માટે જ હું દોષ એક સાક્ષીની પેઠે તેઓનાથી અસંબદ્ધ રહીને મારા દેહપાત પર્વત લોકમાં વિચર્યો કરીશ.^{૧૮} હું અર્ધનો, કામનો, તૃષ્ણાનો તથા મોહનો ત્યાગ કરીને શોક તથા સંતાપથી રહિત થયો છું અને આનંદપૂર્વક આ પૃથ્વી પર વિચર્યો કરું છું.^{૧૯} વળી હું મૃત્યુથી, અધર્મથી કે લોભથી દોષ રીતે પણ દૂરતો નથી અને જાણે અમૃતપાન કર્યું હોય, તેમ મને આ લોકમાં કે પરલોકમાં પણ દોષનો ભય નથી.^{૨૦} હે પ્રહ્લન્! મેં મહાન જોવા અવિનાશી યોગનો આશ્રય કરીને આપું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે, જેને લીધે હે નારદ! દેહના સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલો એવો પણ શોક મને દુઃખી કરી શકતો નથી.^{૨૧} ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમાં 'નારદ અને સમુપગતો સંવાદ' નામનો અધ્યાય ૨૮૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૮૭ મો

નારદ અને ગાલવનો સંવાદ

॥ ગુપ્તિર ઉવાચ ॥

અતઃત્રયસ્ય શાસ્ત્રાણાં સતતં સંશયાત્મનઃ ।

અકૃતવ્યવસાયસ્ય શ્રેયો વ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

ગુપ્તિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! જે પુરુષે શાસ્ત્રોના તત્ત્વને જાણ્યું નથી, જેનું મન નિરંતર સંશયાકુલ રહે છે અને જેણે આત્માનું દર્શન કરવા માટે શમદમાદિક વ્યવસાય કર્યો નથી, તેવા પુરુષનું શ્રેય કેવી રીતે થાય, તે મને કહો.^૧

લીખે કહ્યું : હે રામ ! ધર્મચરણ પૂજન, વૃદ્ધીની સેવા અને શાસ્ત્રોનું શ્રવણ એ ત્રણમાં જ અત્યંત શ્રેય સમાયેલું છે, એમ શાસ્ત્ર કહે છે.^૨ આ વિષયમાં પણ કયો ગાલવ અને દેવપિં નારદના સંવાદ રૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો.^૩

પૂર્વે જિતેન્દ્રિય મુનિ ગાલવે મોહ તથા ધર્મ-

નો ત્યાગ કરનારા, જ્ઞાનમાં જ તૃપ્ત રહેનારા અને મનને વશ રાખનારા બ્રાહ્મણ નારદને શ્રેય સંપાદન કરવાની ઇચ્છાથી આ પ્રમાણે પૂછ્યું :^૪ 'હે મુનિ ! જે ઉત્તમ ગુણો વડે પુરુષ જગતમાં માન્ય થઈ પડે છે, તે સર્વ ગુણો તમારામાં સ્થિર થઈને વસી રહેલા છે, એમ અમે જોઈએ છીએ.^૫ તમે એ પ્રકારના ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત છો અને મૂઢતાથી રહિત છો; માટે હું જે અત્યંત મૂઢળની ગયેલો છું અને આત્મારૂપ સત્યતત્ત્વથી અજાણ છું, તેનો સંશય દૂર કરવાને તમે યોગ્ય છો.^૬ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે જુદાં જુદાં અનેક શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારનાં ધર્મકાર્યો દર્શાવેલાં છે, પરંતુ તેમાંથી 'અમુક કાર્ય શ્રેયસ્કર છે અને અમુક કાર્ય શ્રેયસ્કર નથી' એવો દોષ વિશેષ નિશ્ચય જોવામાં આવતો નથી અને જે કાર્ય અત્યંત શ્રેયસ્કર હશે તેનો અમે નિશ્ચય કરી શકતા પણ નથી; માટે તમે પોતે જ મને કહો કે, શું કરવાથી મનુષ્યનું પરમ શ્રેય થાય ?^૭ હે ભગવન્ ! જ્ઞાનનાં સાધનભૂત એવાં સર્વ શાસ્ત્રો ભિન્ન ભિન્ન અનેક આચારોને ઉપદેશો છે અને 'અમુક શ્રેયસ્કર છે, અમુક શ્રેયસ્કર છે' એમ સર્વ મનુષ્યોને ભોધ આપ્યા કરે છે,^૮ જેથી મનુષ્યો પણ તે તે અનેક માર્ગોને અનુસરે છે; તેમ જ કેવળ પોતપોતાનાં શાસ્ત્રને જ અભિનંદન આપનારા શાસ્ત્રકારો પણ તે તે મનુષ્યોને પોતપોતાનાં શાસ્ત્રમાં જ શ્રેય સમાયેલું છે, એવો ઉપદેશ આપ્યા કરે છે. આમ હોવાને લીધે અમે પણ કેવળ અમારા જ શાસ્ત્રમાં સંતોષ માનીને જોતી રહ્યા છીએ, જેથી સત્ય શ્રેયને સંપાદન કરી શક્યા નથી.^૯ આ જગતમાં જો એક જ શાસ્ત્ર હોય તો શ્રેયનો માર્ગ સ્પષ્ટ રીતે જાણવામાં આવે; પરંતુ શાસ્ત્રો અનેક હોવાને લીધે સત્ય શ્રેય શામાં રહેલું છે, એનો કંઈ નિર્ણય થઈ શકતો નથી અને ખરું કહીએ તો અનેક માર્ગોનો ઉપદેશ કરનારાં શાસ્ત્રોએ જ શ્રેયના સત્ય સ્વરૂપને શુભ મૂક્યું છે.^{૧૦} આવા કારણને લીધે મને તો એમ જ જણાય છે કે, શ્રેયનો વિષય કેવળ ચક્રાઓથી જ ભરપૂર હોઈને અત્યંત ડહોળાઈ ગયો છે, માટે હે ભગવન્ ! તમે મને શ્રેયસ્કર માર્ગનો ઉપદેશ આપો. હું તમારે શરણે આવ્યો છું.'^{૧૧}

નારદે કહ્યું : હે તાત ગાલવ ! મનુષ્યોના ભિન્ન ભિન્ન સકલપોથી રચાયેલા સુખ્ય ચાર* શાસ્ત્રો જગતમા વિદ્યમાન છે. તે ચારેય શાસ્ત્રોનું શુરુઓ દ્વારા પઠન કરીને તું સારી પેઠે વિચાર કરી બે, કે જેથી તને પોતાની મેળે જ સત્ય શ્રેયનું જ્ઞાન થશે.^{૧૨} હે વિપ્ર ! તે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાથી તને જાણશે કે, તે પ્રત્યેક શાસ્ત્રમા આત્મજ્ઞાનના શુભભૂત ધર્મોનું અન્યોન્યથી વિરુદ્ધ પ્રકારે કથન કરવામા આવ્યું છે અને જુદી જુદી રીતે પોતાના મતની સ્તુતિ અને બીજાના મતની નિંદા પણ કરવામા આવી છે.^{૧૩} હવે બે સ્થૂળદંટિથી બેઈએ છીએ, તો એમ જ જણાય છે કે, તે સર્વ શાસ્ત્રો આત્મતત્ત્વરૂપ પરમ ધર્મને પ્રાપ્ત કરાવનારા નથી, પણ સૂક્ષ્મદંટિથી અવલોકન કરતા જણાય છે કે, તે સર્વ શાસ્ત્રો આત્મતત્ત્વરૂપ પરમ ગતિને જ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે, કેમ કે તે તે સર્વ શાસ્ત્રોમા વિદ્વાનોએ એ એમ જ કહ્યું છે કે, જે ધર્મ પદ્મ કલ્યાણકારક હોય, સપૂર્ણ રીતે નિઃસંશય હોય, મિત્રોનો અનુગ્રહ કરનાર હોય, શત્રુઓનો નિગ્રહ કરનાર હોય અને ધર્મોર્થકામરૂપ ત્રિવર્ગને પુટ કરનાર હોય, તે જ ધર્મ સત્ય શ્રેયરૂપ છે. વળી પાપકર્મથી નિવૃત્ત થવું, નિરંતર પુણ્યકર્મ કરવામા તત્પર રહેવું અને સત્પુરુષોની સાથે સદાચારથી વર્તવું એ અવશ્ય શ્રેયરૂપ છે, તેમ જ પ્રાણીમાત્રના પર દયા રાખવી, વ્યવહારની અદર સરળતા રાખવી અને વાણી મધુર બોલવી, તે પણ નિ સંશય શ્રેયરૂપ છે. દેવતાઓને, પિતૃઓને તથા અતિથિઓને તેઓનો અન્ન વિભાગ અર્પણ કરવો અને લોજનાદિકમાં પોષ્ય

* જેમ કે એક શાસ્ત્ર એમ કહે છે કે, ધર્મ છે જ નહિ, આ શાસ્ત્ર નારિકેનું છે બીજું શાસ્ત્ર કહે છે કે, ચૈત્ય, વદન વગેરે કરવા તે જ ધર્મ છે આ શાસ્ત્ર બોદનું છે ત્રીજું શાસ્ત્ર કહે છે કે, વેદમા કહેલા ધર્મ જ સત્ય છે, બીજો ધર્મ પાપકર્મ છે ચોથું વેદાંતશાસ્ત્ર કહે છે કે, ધર્મ-અધર્મને બાજુ પર મૂકીને કેવળ તત્ત્વ વસ્તુ જ જ્ઞાન કરવું. તે ઉત્તમ છે

+ જેમ કે તપાવેની લોખાંડની શિલા ઉપર શયન કરવું તે ધર્મ છે, આવા બૌદ્ધાદિકના શાસ્ત્રને સનાતન ધર્મશાસ્ત્રે અધર્મ માન્યો છે, તેમ જ યજ્ઞની હિંસા તે હિંસા નથી, એવા વૈદિક ધર્મશાસ્ત્રને બૌદ્ધાદિકના શાસ્ત્રોએ અધર્મ માન્યો છે, છતાંદિ.

વર્ગનો કદી ત્યાગ ન કરવો, તે પણ અવશ્ય શ્રેયરૂપ છે, તેમ જ સત્ય બાષણ કરવું તે પણ શ્રેયરૂપ છે, પરંતુ સત્યનું સ્વરૂપ બાણુવું, એ મહાદુષ્કર છે. હું સત્ય કહું છું કે, જે બાષણ પ્રાણીમાત્રનું હિંત કરનાર હોય, તેને જ સત્ય કહેવામા આવે છે. વળી અહીં કારને ત્યાગ કરવો, પ્રમાદનો નિગ્રહ કરવો, સતેષ રાખવો અને એકાંતવાસનું સેવન કરવું, તે જ અત્યંત શ્રેય કહેવાય છે, તેમ જ બ્રહ્મચર્યધર્મ પાળીને વેદોનું અધ્યયન કરવું, વેદાંતનો અભ્યાસ કરવો અને જ્ઞાન સંબંધી અનુભવ મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી, તે પણ અવશ્ય શ્રેયરૂપ છે. જે પુરુષને શ્રેયની ઇચ્છા હોય, તેણે શબ્દ, રપશ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચે વિષયોનું અતિશય મેવન કરવું નહિ.^{૧૪-૨૩} શ્રેયની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે રાત્રિવિહારી થવું નહિ, દિવસે નિદ્રા કરવી નહિ, આળસ રાખવું નહિ, ચાડિયાપણું કરવું નહિ, અભિમાની થવું નહિ, આહારાદિકનું અત્યંત સેવન કરવું નહિ અને છેક નિરાહારી પણ રહેવું નહિ.^{૨૪} વળી કલ્યાણની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે બીજાઓની નિંદા કરીને પોતાનો ઉત્કર્ષ બતાવવા ચતન કરવો નહિ, પણ પોતાના શુભો દ્વારા જ સમાજની પાસેથી ઉત્કર્ષ મેળવવા ચતન કરવો.^{૨૫} જે પુરુષો કેવળ નિર્શુભ હોય છે, તેઓ ઘણે ભાગે પોતાની મેળે જ પ્રતિષ્ઠિત થઈ બેઠેલા હોય છે અને તેવા પુરુષો પોતાનામાં શુભોનો અભાવ હોય છે, તેથી બીજા શુભવાન પુરુષો ઉપર પણ દોષારોપ મૂકીને તેઓને નિંદે છે.^{૨૬} આવા નિર્શુભ પુરુષોને બીજા શુભવાન પુરુષો શિષ્યામણુ આપે છે, તોપણ પોતાના આત્માને બીજા મહાજનના કરતા પણ અધિક શુભવાન માને છે, કેમકે તેઓ પોતાના અભિમાનને લીધે છકી ગયેલા હોય છે,^{૨૭} પરંતુ જે પુરુષ કોઈની નિંદા કરતો નથી, તેમ પોતાની પ્રશંસા પણ કરતો નથી, તે પુરુષ જ્ઞાની પુરુષના સર્વ શુભોથી સંપન્ન થઈને પરબ્રહ્મરૂપ મહાન યશને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૨૮} આપણે બેઈએ છીએ કે, પુરુષોની પવિત્ર સુગંધ પોતાની પ્રથા સાથે વિના જ સર્વત્ર ફેલાય છે અને પ્રકાશમાન સૂર્ય પણ પોતાની પ્રથા સાથે વિના જ આકાશમા દીપ્તી નીકળે છે. આ પ્રમાણે જગતના સર્વ પ્રાણીઓ કે જેઓ આત્મસ્વરૂપા કરવાની યુદ્ધિથી રહિત હોય

છે અને પોતાની મેળે પોતાની પ્રશ્નમા કરવા તૈયાર થતા નથી, તેઓ સર્વ પોતાના યશથી જગત મા ઝગડી નીકળે છે ^{૨૯૩૦} મૂર્ખ પુરુષ કેવળ પોતાની મેળે જ પોતાની પ્રશ્ન સા ડરે છે, જેથી જગતમા દીપ્તી નીડળતો નથી, પણ વિદ્વાન પુરુષ જે પોતાની પ્રશ્ન સા કરવાથી વિમુખ રહે છે, તેને એક મોટા ખાડામા ઢાંકી રાખ્યો હોય, તોપણ ત્યાંથી પ્રકાશી નીકળે છે ^{૩૧} જે શબ્દ સાર વિનાનો હોય છે, તેને વારવાર મોટેથી બોલવામા આવે, તોપણ (તેના તરફના લોકોના અનાદરને લીધે) તે તરત જ શાત પડી જાય છે, જગતમાથી હંતો ન હંતો થઈ જાય છે, પરંતુ સારવાળું સુભાષિત છેક મદ સ્વરે કહેવામા આવ્યું હોય છે, તોપણ જગતમા પ્રકાશી નીકળે છે, સદાકાળને માટે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકે છે ^{૩૨} જે પુરુષો મૂઠ અને ગર્વિષ્ઠ હોય છે, તેઓનું સાર વિનાનું લાખું^{૩૩} લાપણ પણ સૂર્ય જેમ પોતાના અગ્નિસ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે, તેમ તેઓના દુષ્ટ અતરાત્રમાને જગતમા પ્રકટ કરી દે છે ^{૩૩} આવા હેતુથી જ શ્રેયની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષો ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્રોનું પઠનપાઠન કરીને અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન સપાદન કરવા માટે નિત્ય યત્ન કરે છે અને હું પણ માત્ર છું કે, પ્રાણીમાનને જ્ઞાનના લાલ જેવો બીજો કોઈ ઉત્તમ લાલ જ નથી ^{૩૪}

બુદ્ધિમાન પુરુષ જ્ઞાનસપ્ત હોય છે, તોપણ બીજાઓના પૂછ્યા વિના કંઈ બોલતો નથી, તેમ જ જે મનુષ્ય અન્યાયથી પ્રશ્ન કરે છે, તેને પણ કોઈ જાતનો ઉત્તર આપતો નથી, પરંતુ તેવા સમયે કેવળ જડની પેઠે બેસી રહે છે ^{૩૫} શ્રેયની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષો જે સ્થળે નિત્ય ધર્મપરાયણ રહેનારા, ઉત્તમ, ઉદાર અને સ્વધર્મચ્યુસ્ત મનુષ્યો વસતા હોય ત્યાં જ નિવાસ કરવાની ઇચ્છા કરવી, ^{૩૬} પણ જે સ્થળે આરે વર્ણોમા ધર્મસંસ્કરતા ફેલાઈ ગઈ હોય, તે સ્થળે શ્રેયના અભિલાષી પુરુષે કદી પણ નિવાસ કરવો નહિ પુરુષે સર્વ આરભોનો ત્યાગ કર્યો હોય અને જે ડર્ઘમળે તેના ઉપર જ આજીવિકા ચલા

x અર્થાત્ જેમ સૂર્ય સૂર્યમાતમણિનો સમય થતા જ પોતાના અગ્નિસ્વરૂપને એન્ટમ પ્રકટ કરે છે, તેમ મુન પુરુષ પણ જનમમાજ આગમ શુદ્ધ શબ્દોનો પ્રયોગ કરી પોતાના મુન અતરાત્રમાને પ્રકટ કરી દે છે

વવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય, તોપણ પુણ્યવાનોની સગતિમા રહેવાથી જ તેને નિર્મળ પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ પાપીઓની સગતિમા રહેવાથી તો પાપની જ પ્રાપ્તિ થાય છે ^{૩૭ ૩૮} જેમ જળનો, અગ્નિનો તથા સૂર્યનો સ્પર્શ કરવાથી મનુષ્યને શીતલતાનો તથા ઉષ્ણતાનો અનુભવ થાય છે, તેમ સન્નજન અને દુર્જનનો સસર્ગ કરવાથી પુણ્ય તથા પાપની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ અમે જોયું છે ^{૩૯} જે પુરુષો દેવતાઓ વગેરેને અર્પણ કર્યા પછી બાકી રહેલા અન્નનું ભોજન કરે છે, તેઓ અન્નાદિકના સ્વાદ તરફ લક્ષ્ય આપ્યા વિના જ, કેવળ શરીરનિર્વાહને માટે જ ભોજન કરે છે, (જેથી તેઓ અનંત સસારમાથી છૂટી જાય છે) પણ જેઓ દેવતાદિકને અર્પણ કર્યો વિના અન્નાદિકના રસની પરીક્ષા કર્યોપૂર્વક ઇદ્રિયોનું પોષણ કરવા માટે જુદા જુદા રસોનું ભોજન કરે છે, તેઓ પોતાની બુદ્ધિને વિશેષ કરી બધન મા જ ધકેલી દે છે અને પોતે કર્મના પાશોથી જકડાયેલા જ રહે છે, એમ સમજવું ^{૪૦} જે દેશમા શિષ્યો આત્મજ્ઞાનની અભિલાષા ધરાવતા હોય, છતાં અસંતોષપૂર્વક શુરુઓને પ્રશ્ન પૂછતા હોય અને શુરુઓ પણ તેઓના અપમાનને સહન કરીને આત્મજ્ઞાનનો તેઓને ઉપદેશ આપતા હોય, તેવા દેશનો આત્મનિષ્ઠ પુરુષ સત્વર ત્યાગ કરવો, ^{૪૧} પણ જે દેશમા શિષ્ય તથા ઉપાધ્યાયની વૃત્તિ અન્યોન્યને સમાધાનકારક ચાલી રહેલી હોય અને શાસ્ત્રમયોદાને સારી રીતે અનુસરી રહી હોય, તે દેશનો ડ્યો પુરુષ ત્યાગ કરે ^{૪૨} જે દેશના મનુષ્યો જ્ઞાની પુરુષો પર વ્યર્થ દોષારોપ કરતા હોય, તે દેશમા પોતાના માનપ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા રાખનારો કયો પડિત નિવાસ કરે ^{૪૩} જે દેશમા લોભાધીન દુષ્ટ મનુષ્યોએ ધર્મમયોદાઓને લગભગ તોડી પાડેલી હોય, તે દેશની ઉપમા જેના છેડાઓ બળવા માળ્યા હોય, તેવા વચ્ચના જેવી જ ગણાય, જેથી કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ તેવા દુષ્ટ દેશનો ત્યાગ ન કરે ^{૪૪} માટે જે દેશના મનુષ્યો અદેશાઈ નો ત્યાગ કરીને નિશકપણે ધર્મોચરણ કરતા હોય, તે દેશમા જ પુણ્યશાળી સાધુપુરુષોની વચ્ચે જ્ઞાની

* અર્થાત્ કેવળ ઇદ્રિયોનું પોષણ કરનારા વિવિધ બુદ્ધિ પુરુષો સસારમાથી મોર્ત કાગે મુક્ત થતા નથી

પુરુષે નિવાસ કરવો; ૪૫ પણ જે દેશના મનુષ્યો અર્થને નિમિત્તે જ ધર્માચરણ કરતા હોય અને ઘણે ભાગે પાપકર્મ કરવામાં જ પરાયણ રહેતા હોય, તે દેશમાં મુશુક્લ પુરુષે કદી પણ રહેવું નહિ; ૪૬ તેમ જ જે દેશમાં કેવળ પાપકર્મ કરીને જ મનુષ્યો આજીવિકા ચલાવતા હોય, તે દેશનો સર્પવાળા ઘરની પેઠે તત્કાળ ત્યાગ કરી દેવો. ૪૭ પોતાનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે જે કર્મથી તીવ્ર દુઃખનો અનુભવ કરવો પડે અને જે કર્મથી ભવિષ્યમાં પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે તેવું કર્મ પ્રથમથી જ કરવું નહિ. ૪૮ જે દેશમાં રાજા અને રાજાના અધિકારીઓ વચ્ચે કોઈ જાતનો લેહ જોવામાં ન આવતો હોય અને જે દેશના મનુષ્યો કુટુંબીઓને ભોજન આપ્યા પહેલાં ભોજન કરી લેતા હોય, તે દેશનો પોતાનું હિત ઇચ્છનારા પુરુષે ત્યાગ જ કરી દેવો. જે દેશમાં વેદવેત્તા બ્રાહ્મણોને સૌનાથી પ્રથમ જમાડવામાં આવતા હોય, વળી તે બ્રાહ્મણો નિત્ય ધર્મપરાયણ રહેતા હોય, સનાતન માર્ગને અનુસરતા હોય અને યાજન તથા અધ્યાપનકર્મમાં તત્પર રહેતા હોય, તે દેશમાં આત્મનિષ્ઠ પુરુષે નિવાસ કરવો. ૪૯-૫૦ વળી જ્યાં સ્વાહા, સ્વધા અને વષટકારનું નિત્ય સારી પેઠે અનુષ્ઠાન ચાલી રહ્યું હોય, તે દેશમાં કોઈ જાતનો વિચાર કર્યો વિના અવશ્ય નિવાસ કરવો; પણ જે રાષ્ટ્રમાં વૃત્તિના અભાવથી કૃશ થયેલા અને તેથી જ અપવિત્ર આચરણ કરનારા બ્રાહ્મણો જોવામાં આવતા હોય, તે રાષ્ટ્રનો ઝેરવાળા માંસની પેઠે તરત જ ત્યાગ કરી દેવો; ૫૧-૫૨ પરંતુ જે દેશમાં મનુષ્યો યાચના કર્યો વિના જ પ્રસન્ન થઈને અન્નાદિક આપતા હોય, તે દેશમાં આત્મનિષ્ઠ પુરુષે કૃતાર્થની પેઠે શાંતચિત્ત થઈને નિવાસ કરવો. ૫૩ વળી જ્યાં વિનયહીન પુરુષોને યથાયોગ્ય શિક્ષા કરવામાં આવતી હોય અને મહાત્મા પુરુષોનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરવામાં આવતો હોય, તે દેશમાં પુણ્યશાળી સત્પુરુષોની વચ્ચે મુખેથી રહેલું અને ત્યાં નિર્ભય થઈને વિચરવું; ૫૪ તેમ જ જે દેશમાં વેદાંતશાસ્ત્રની ઇચ્છા કરનારાઓને, સત્પુરુષો સામે હરાચરણ કરનારાઓને, વિનયથી બ્રહ્મ થયેલાઓને, લોભી મનુષ્યોને ઘણી જ મોટી શિક્ષા કરવામાં આવતી હોય, તે દેશમાં સાગી પુરુષે નિઃશંક

થઈને વસવું. ૫૫ અને જે દેશમાં નિત્ય ધર્મપરાયણ રહેનારો રાજા ધર્મને અનુસરીને જ રાજ્યનું પાલન કરતો હોય, તેમ જ પોતે સંપૂર્ણ સંપત્તિમાન હોય, છતાં સર્વ વિષયાભિલાષોનો ત્યાગ કરનારો હોય, તે દેશમાં વિચાર કર્યો વિના જ નિવાસ કરવો; ૫૬ કેમ કે સદાચરણથી બ્રહ્મ નહિ થનારા રાજાઓ પોતાના દેશમાં શ્રેયની હીનતા કરનારો પ્રસંગ ઉપરિથત થાય, તોપણ પોતાની પ્રજાઓને કલ્યાણમાર્ગે દોરે જ છે. ૫૭ હે તાત ! તેં મને જેના સંબંધમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તે શ્રેયનો મેં તને ઉપદેશ આપ્યો; તોપણ આત્મા સંબંધી શ્રેયના મુખ્ય સ્વરૂપનું વર્ણન કરવું, તે તો અશક્ય જ છે. ૫૮ માત્ર મેં કહી તે દિશાએ વર્તન કરનારો પુરુષ પ્રાણીઓનું હિત ઇચ્છીને સ્વધર્મનું આચરણ કરે તો અવશ્ય મોક્ષરૂપ શ્રેયને પામે જ છે. ૫૯

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમાં મોક્ષધર્મનુશાસનપર્વમાં 'નારદ અને ગાલવનો સંવાદ'નામનો અધ્યાય ૨૮૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૮૮ મો

સગરને અરિષ્ટનેભિનો ઉપદેશ

॥ ઘુષિષ્ટિર ઉવાચ ॥

કથં નુ યુક્તઃ પૃથિવીં ચરેદસદ્વિદ્યો નૃપઃ ।

નિત્યં કૈશ્વ ગુણેયુક્તઃ સંગપાશાદ્વિમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! મારા જેવો એક રાજા પૃથ્વીના પાલનકર્મમાં યુક્ત હોવાથી તમે કહેલા અહિંસાપ્રધાન કર્મનું કેવી રીતે આચરણ કરી શકે અને કેવા શુભોં નિત્ય આશ્રય કરીને સંગપાશથી મુક્ત થઈ શકે, તે મને કહો. ૧

ભીષ્મે કહ્યું : આ વિષયમાં પણ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ હું તમને કહું છું. તે ઇતિહાસમાં પ્રશ્ન પૂછનારા સગરરાજાને અરિષ્ટનેભિએ જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૨

એક સમયે સગરે અરિષ્ટનેભિને પૂછ્યું : 'હે બ્રહ્મા ! આ લોકમાં કયું ઉત્તમ કર્મ કરવાથી મનુષ્યને પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય અને શું કરવાથી મનુષ્યને શોક તથા દોષ પ્રાપ્ત ન થાય, એ જાણવાની મને ઇચ્છા છે.' ૩

ભીષ્મે કહ્યું : તાદ્યકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા

અને સર્વ શાસ્ત્રોને જાણનારા અરિષ્ટનેમિને સગર-
રાજાએ એ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો, એટલે વૈરાગ્ય-
સંપત્તિને જ સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠભણીને તેમણે આપેા
ઉત્તમ ઉદ્દેશ આપવા માંડ્યો :^૪ ' હે રાજા ! આ
જગતમાં મોક્ષસુખ જ પરમ ઉત્કૃષ્ટ સુખ છે, તોપણ
પુત્ર, પશુ વગેરેમાં આસક્ત રહેનારો અને ધન
તથા ધાન્ય મેળવવામાં ગૂંચવ્યાઈ રહેલો મૂઢ પુરુષ
તે મોક્ષસુખને જાણી શકતો નથી.^૫ ખરેખર, વિષ-
યોમાં મગ્ન થઈ ગયેલી બુદ્ધિને માટે અને તૃષ્ણાથી
આકુળ થઈ ગયેલા મનને માટે કોઈ જાતની ચિકિત્સા
થઈ શકતી નથી, તેમ જ જે મૂઢ પુરુષ સ્નેહરૂપી
પાશથી જકડાઈ ગયેલો છે, તેને માટે મોક્ષનો
કદી સંભવ જ નથી.^૬ હે રાજા ! સ્નેહથી ઉત્પન્ન
થનારા પાશો કયા કયા છે, તે હું તને કહું છું,
તું સાંભળ; કેમ કે સાવધાન રહીને જીવનારો જ્ઞાની
પુરુષ જ તે સ્નેહપાશનું વર્ણન સાંભળી શકે છે.^૭
હે સગરરાજા ! તારે તારા બાળકપુત્રોનું અમુક
કાળ પર્વત પોપણ કરવું અને પછી તેઓ યુવાન
થાય, એટલે તેઓને પરજીવીને, તેમ જ પોતાનું
જીવન ચલાવવા તેઓ સમર્થ થયા છે, એમ જાણીને
તેઓનો ત્યાગ કરવો ને પછી સુખેથી પોતાનું સ્વતંત્ર
જીવન ગાળવું,^૮ તેમ જ તારી લાડકવાઈ સ્ત્રીને
પુત્રાદિકથી યુક્ત થયેલી, વૃદ્ધ અવસ્થાએ પહોંચેલી
અને પુત્રો ઉપર પ્રેમ રાખનારી તું જાણે, કે તરત જ
સમયની યોગ્યતાનો તથા મોક્ષરૂપી અંતિમ પુરુષા-
ર્થનો મનમાં વિચાર કરીને તેનો પણ (તે સ્ત્રીનો
પણ) તારે ત્યાગ કરી દેવો.^૯ પ્રથમ ગૃહસ્થાશ્રમનો
વિધિપૂર્વક સ્વીકાર કરીને ઈંદ્રિયોના સર્વ વિષયો-
નો તારે અનુભવ કરી લેવો અને પછી સંતાન
ઉત્પન્ન થાય કે ન થાય, તોપણ સર્વનો ત્યાગ કરીને
જેમ સુખ થાય તેમ જગતમાં વિચરવું; અર્થાત્
સંન્યાસી થઈને આત્મસાધન કરવું^{૧૦} અને પછી
વિષયો તરફની ઉત્સુકતાનો મૂળથી જ ઉત્કેષ્ટ કરીને,
તેમ જ સર્વ આશાઓનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને તું
યથેચ્છ વિહાર કર અને દૈવેચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલા
વિષયો પર રાગદ્વેષથી રહિત થા.^{૧૧} હે રાજા ! એ
પ્રમાણે મોક્ષના પ્રયોગનનું જે તને સંક્ષેપમાં
વર્ણન કરી બતાવ્યું, પણ હવે પુનઃ વિવરણથી
તું છું, તે તું સાંભળ.^{૧૨} જેઓએ

સ્નેહપાશોને તોડી નાખ્યા છે, તેવા યુક્ત પુરુષો
ભયનો ત્યાગ કરીને સુખેથી જગતમાં વિચરે છે,
પણ જેઓનું મન વિષયોમાં આસક્ત હોય છે, તેવા
પુરુષો અવશ્ય વિનાશ પામે છે.^{૧૩} આપણે જોઈએ
છીએ કે, આહારનો સંચય કરનારા મંકોડાઓ
અને કીડીઓ અંતે વિનાશને જ પામે છે; માટે જેઓ
વિષયો ઉપર આસક્તિ રાખતા નથી, તેઓ જગતમાં
સુખી થાય છે, પણ વિષયો ઉપર આસક્તિ રાખનારા-
ઓનો તો વિનાશ જ થાય છે.^{૧૪} તારી બુદ્ધિ મોક્ષ
મેળવવા તત્પર થઈ હોય તો ' આ મારા સંબંધીઓ
મારા વિના કેવી રીતે રહી શકશે ? ' આવી સ્વજનો
ની ચિંતા તારે કરવી નહિ;^{૧૫} કેમ કે પ્રત્યેક
પ્રાણી પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે, પોતાની મેળે
જ વૃદ્ધિ પામે છે અને પોતાની મેળે જ સુખ, દુઃખ
તથા મૃત્યુને પણ પ્રાપ્ત કરે છે.^{૧૬} જગતનો હર-
કોઈ મનુષ્ય પોતાનાં માતાપિતાઓ સંબંધ કરેલા
અન્નવસ્ત્રને અથવા પોતાની જાતમહેનતથી સંપા-
દન કરેલાં અન્નવસ્ત્રને-પોતે જે મેળવે છે, તે કેવળ
પોતાનાં કર્મને લીધે જ મેળવે છે; કેમકે પૂર્વકર્મ-
ના ફળ તરીકે જ સર્વને ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પ્રાપ્ત થાય
છે.^{૧૭} જેઓનાં ભક્ષ્યની વિધાતાએ જ (કર્મનાં ફળ
પ્રમાણે) વ્યવસ્થા કરી આપેલી છે, તેવાં સર્વ પ્રાણી-
ઓ પોતપોતાનાં કર્મની રક્ષા તળે રહીને જ જગત-
માં ચોતરફ વિચર્યો કરે છે.^{૧૮} મનુષ્ય જે એક
માટીનું પૂતળું છે, સર્વદા પરતંત્ર છે અને કેવળ
શિથિલ મનનો છે, તેને પોતાના સંબંધીઓનું રક્ષણ
કરવામાં અથવા પોપણ કરવામાં કંઈ પ્રયોગન
સિદ્ધ કરવાનું છે ?^{૧૯} તું ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કરે છે,
છતાં તારા દેખતાં મૃત્યુ તારાં સ્વજનોનો નાશ કરે
છે, તે ઉપરથી જ તારે સમજવું જોઈએ. (કે સ્વજ-
નોનું રક્ષણ કરવું તે તારા હાથમાં નથી જ.)^{૨૦}
તારાં સ્વજનો હજી જીવતાં જ હશે અને તારું ભરણ-
પોપણ હજી અપૂર્ણ જ રહ્યું હશે, તેવામાં તો તેઓ-
નો ત્યાગ કરીને તું મરણ પામીશ અથવા તેઓના
મરણ પછી પણ તારું મૃત્યુ થશે જ.^{૨૧} તારા કેટલા-
એક સંબંધીઓ જેઓ મરણ પામ્યા છે, તેઓ
આ સમયે સુખી છે કે દુઃખી છે, તેનું તને લેશ-
માત્ર જ્ઞાન નથી. એ ઉપરથી તારે સમજવું જોઈએ
કે, તું જ્યારે મરી જઈશ, ત્યારે તારા પુત્રાદિકને

પણ એ વિષયનું જ્ઞાન રહેશે નહિ. ^{૨૨} તું મરણ પામીશ અથવા જીવતો રહીશ, તોપણ તારાં સ્વજનોને પોતપોતાનાં કર્મોનું ફળ અવશ્ય લોગવવું જ પડશે, એમ સમજીને તારે તારું પોતાનું જ હિત કરવા તત્પર થવું જોઈએ. ^{૨૩} મારા આ કથનનો સંપૂર્ણ વિચાર કરીને તેમ જ આ જગતમાં કોઈ કોઈનું સચું નથી, એવો નિશ્ચય કરીને તારે તારા મનને મોક્ષની અંદર જ પડાવવું જોઈએ. વળી ફરી પણ હું કહું છું, તે તું સાંભળ. ^{૨૪}

જે પુરુષે આ જગતમાં રહીને જ ક્ષુધાનો, તૃષ્ણાનો, ક્રોધનો, લોભનો તથા મોહનો જ્ય કયો છે, તે પુરુષ જ ખરો સર્વવાન અને મુક્ત ગણાય છે. ^{૨૫} જે પુરુષ ઘત-ભુગાર, મહિરાધાન, સ્ત્રીઓ અને મૃગયા વગેરે માદક વિષયોમાં મોહને લીધે કદી આસક્ત થતો નથી, તે પુરુષ જ સદાને માટે મુક્ત ગણાય છે. ^{૨૬} જે પુરુષ પ્રત્યેક દિવસે અને પ્રત્યેક રાત્રિએ, ‘અરે રે ! હવે મારે કયાં સુધી વિષય-લોગ લોગવવા પડશે’ આવો મનમાં વિચાર કરીને વિષયલોગ પ્રત્યે ખેદપૂર્વક દોષબુદ્ધિ કરે છે, તે પુરુષ જ ખરો મુક્ત કહેવાય છે. ^{૨૭} જે પુરુષ સાવધાન થઈને નિત્ય વિચાર કરે છે કે, સ્ત્રીઓ વિષેની જે આસક્તિ તે જ આત્માને પુનઃ જન્મ આપનારી છે અને એ પ્રમાણે વિચાર કરીને સ્ત્રી વિષેના અભિલાષથી સદા મુક્ત રહે છે, તે પુરુષ જ યથાર્થ રીતે મુક્ત થયેલો છે. ^{૨૮} જે પુરુષ પ્રાણીમાત્રના જન્મને, વિનાશને તથા ચેષ્ટિતને યથાર્થ રીતે જાણે છે, તે પુરુષ જગતમાં રહ્યા છતાં મુક્ત જ ગણાય છે. ^{૨૯} જે પુરુષ પોતાના ઘરમાં હજારો અને કરોડો ગાંડાં ભરાય તેટલું ધાન્ય ભર્યું હોય, છતાં તેમાંથી માત્ર એક શેર ધાન્યને જ પોતાના શરીરનિર્વાહ પૂરતું સમજે છે અને પોતાને રહેવાના મહેલમાં માત્ર એક ખાટલો ઢળાય તેટલો જગ્યાને જ પોતાના ઉપયોગની જુએ છે, તે પુરુષ સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે; અર્થાત્ જે પુરુષ અધિક સંઘ્રહને વ્યર્થ જુએ છે, તે જ સંસારમાંથી છૂટી જાય છે. ^{૩૦} જે પુરુષ આખા જગતને મૃત્યુથી નાશ પામેલું, વ્યાધિઓથી પીડાયેલું અને વૃત્તિના અભાવથી કૃષ્ણ થયેલું જુએ છે, તે પુરુષ સંસારબંધનથી મુક્ત થાય છે. ^{૩૧} જે પુરુષ પૂર્વોક્ત રીતે જગતને

મૃત્યુથી હણાયેલું જુએ છે, તે સંતુષ્ટ રહે છે; પણ જે પુરુષ તે પ્રમાણે જોતો નથી, તેનો વિનાશ જ થાય છે. વળી જે પુરુષ માત્ર શરીરનિર્વાહ પૂરતા અદ્ય અન્નથી જ સંતુષ્ટ રહે છે, તે પુરુષ આ જગતમાં મુક્ત જ ગણાય છે. ^{૩૨} જે પુરુષ બહરાશિને લોકતા માને છે, અન્નને લોભ્ય માને છે અને પોતાને તે બન્નેથી ભિન્ન માને છે, તે પુરુષને સુખદુઃખાદિ અદ્ભુત લાવેા કદી સ્પર્શ કરી શકતા નથી; અર્થાત્ તે સુખી થતો નથી, તેમ દુઃખી પણ થતો નથી અને તે જ મુક્ત ગણાય છે. ^{૩૩} જે પુરુષ પલંગની શય્યાને તથા પૃથ્વી પરની શય્યાને સમાન માને છે, તેમ જ ઉત્તમ ચોખાના લોજનને તથા નિંદ (કેદરીના) લોજનને પણ સમાન માને છે, તે પુરુષ મુક્ત જ ગણાય છે. ^{૩૪} વળી જે પુરુષ શણના વસ્ત્રને, દર્ભના વસ્ત્રને, રેશમી વસ્ત્રને, વૃક્ષની છાલના વસ્ત્રને, જીનના વસ્ત્રને તથા ચામડાના વસ્ત્રને પણ સમાન જ માને છે; તે પુરુષ મુક્ત જ ગણાય છે. ^{૩૫} જે પુરુષ સ્થાવરજંગમ સર્વ જીવસમુદાયને પાંચ મહાભૂતોથી જ ઉત્પન્ન થયેલો જુએ છે અને તે પ્રમાણે જોઈને લોકમાં સમદૃષ્ટિયો વર્તે છે, તે પુરુષ મુક્ત જ કહેવાય છે. ^{૩૬} જે પુરુષને સુખ-દુઃખ, લાભ-હાનિ, જય-પરાજય, ઇચ્છા-દ્રેષ, ભય અને ઉદ્દેગ એકસરખાં જ જણાય છે, તે પુરુષ સર્વથા મુક્ત જ છે. ^{૩૭} જે પુરુષ પોતાના શરીરને રુધિર, મૂત્ર, વિષા વગેરે અનેક દોષસમુદાયોથી ભરપૂર જુએ છે, તે પુરુષ જગતમાં રહ્યા છતાં મુક્ત જ ગણાય છે. ^{૩૮} જે પુરુષ વળિયાં, પળિયાં, નગખાઈ, ક્ષિક્ષા અને કૂખડા-પણું વગેરે શરીરના વિકારોને વૃદ્ધાવસ્થાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા જુએ છે, તે પુરુષ સંસારના ફેરામાંથી છૂટી જાય છે. ^{૩૯} જે પુરુષ પુરુષાર્થના નાશને, દૃષ્ટિની મંદતાને, બહેરાપણને તથા દુર્બળતાને કાળના ચોગથી જ પ્રાપ્ત થયેલાં જુએ છે, તે પુરુષ સંસારના બંધનથી મુક્ત થાય છે. ^{૪૦} જે પુરુષ જાણે છે કે ઋષિઓ, દેવો તથા અસુરો પણ આ લોકોને ત્યાગ કરીને પરલોકમાં ગયા છે, (તો પછી હું કોણ માત્ર ?) તે પુરુષ જન્મમરણના સપાટામાંથી છૂટી જાય છે. મોટા પ્રભાવશાળી ગણતા જગતના હજારો મહારાજાઓ આ પૃથ્વીને ત્યાગ કરીને પરલોકમાં સિધાવી ગયા છે; (તો પછી મારે તે શો હિસાબ ?) આમ

બળવાનો પુરુષ સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે. ૪૧૪૨
 જે પુરુષ માને છે કે, આ જગતમાં ધનાદિક અર્થો
 અત્યંત હલ્લે છે, માત્ર કલેશો જ અત્યંત સુલભ
 છે અને કુટુંબનું પોષણ કરવામાં કેવળ દુઃખ જ
 સમાયેલું છે, તે પુરુષ સંસારના બંધનથી છૂટી
 બચે છે. ૪૩ આ મનુષ્યલોકમાં એવો કયો પુરુષ છે,
 કે જે લગભગ સર્વ મનુષ્યોને ગુણરહિત ગુણે છે
 અને પોતાની સંતતિને પણ કેવળ નિશુંબ અથવા
 નિષ્કુળ બળે છે, છતાં મોક્ષ ઉપર પ્રીતિ ન કરે! ૪૪
 જે મનુષ્ય શાસ્ત્રમાંથી તથા લોકવ્યવહારમાંથી જ્ઞાન
 સંપાદન કરીને જ્ઞાની થયેલો છે, તે મનુષ્ય જગત-
 ના સર્વ પદાર્થોને અસાર સમજે છે અને તે જ
 મનુષ્ય સર્વથા મુક્ત ગણાય છે. ૪૫

હૈ સગરરાજા! મેં કહેલાં આ વચનોનું શ્રવણ
 કરીને તું ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહે કે સંન્યાસાશ્રમમાં
 રહે, તોપણ યુદ્ધિની વ્યાકુળતા દૂર કરીને કેવળ-
 મુક્તાની પેઠે જ વિચરજે. ૪૬

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર! અરિષ્ટનેમિનાં
 એ વચનો સાંભળ્યા પછી રાજા સગર મોક્ષજનક
 ઉત્તમ શુભોદી મુક્ત થયો અને સારી રીતે પ્રબલ
 પાલન કરવા લાગ્યો. ૪૭

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ-તર્જન મોક્ષધર્માનુશાસન-
 પર્વમાં 'સગરને અરિષ્ટનેમિનાં ઉપદેશ' નામનો

અધ્યાય ૨૮૮માં સમાયે

અધ્યાય ૨૮૯ મો

શુક્રાચાર્યનું ચરિત્ર

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

તિષ્ઠતે મે સદા તાત કૌતૂહલમિદં હૃદિ ।

તદહં શ્રોતુમિચ્છામિ ત્વચઃ કુરુપિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે કુરુવંશી પિતામહ !
 મારા હૃદયમાં એક વિષયનું કૌતુક સદાને માટે
 રહ્યા કરે છે, માટે તે વિષયનું તમારી પાસેથી
 શ્રવણ કરવાની મારી ઇચ્છા છે. ૧ મહાપુરુષોમાં
 દેવર્ષિ શુક્રાચાર્ય અસુરોનું હમેશાં પ્રિય કરે
 છે અને દેવોનું સદાય અપ્રિય કરે છે, તેનું શું
 કારણ? દાનવોએ મોટા મોટા દેવોની સાથે સદા-
 કાળ વેર જ આંધ્યાં છે, છતાં શુક્રાચાર્યે મહાતેજસ્વી
 એવા દેવતાઓના તેજનો શા માટે નાશ કર્યો હતો? ૩

વળી દેવ સમાન ક્રાંતિવાળા શુક્રાચાર્યે પોતાનું
 'શુક' એવું નામ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેમણે
 એવી મહાન સમૃદ્ધિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી હતી, તે
 સર્વ મને કહો. ૪ શુક્રાચાર્ય મહાતેજસ્વી છે, છતાં
 આકાશના મધ્યભાગમાં કેમ ગતિ કરી શકતા
 નથી? ૫ હે પિતામહ ! એ વૃત્તાત સંપૂર્ણ રીતે
 બળવાની મને ઇચ્છા છે. ૫

ભીષ્મે કહ્યું : હે નિર્દોષ રાજા ! મેં એ વૃત્તાત-
 નું પૂર્વે જે પ્રમાણે શ્રવણ કર્યું છે, તે પ્રમાણે જ
 હું તમને મારી પુદ્ધિ પ્રમાણે કહું છું; માટે સાવ-
 ધાન ધર્ષને તમે સાંભળો. ૬ ભૂચુના પુત્ર સુનિ શુક્રા-
 ચાર્ય જગતમાં માન્ય ગણાય છે અને ત્રીજા વ્રતને
 ધારણ કરનારા છે; છતાં તેમણે દેવોનું અપ્રિય
 કર્યું હતું, તેમાં એક મહાન કારણ છે. ૭ હવે એક

* યુધિષ્ઠિરના આ પ્રશ્ન ઉપર રીકા કરતાં નીલકંઠ
 લખે છે કે, જેમ વસિષ્ઠ આદિ સમર્ષિ મંડળનાં દિવ્ય
 અને પાર્થિવ એવાં બે સ્વરૂપો છે, તેમ શુક્રાચાર્યનાં
 પણ દિવ્ય અને પાર્થિવ એવાં બે સ્વરૂપો છે; પરંતુ
 સમર્ષિ મંડળનાં બંને સ્વરૂપો આકાશમાં ગતિ કરી શકે
 છે, તે પ્રમાણે શુક્રાચાર્યનાં બંને સ્વરૂપો આકાશમાં ગતિ
 કરી શકતાં નથી. માત્ર તેમનું દિવ્ય સ્વરૂપ જ ગ્રહના
 આકારે આકાશમાં ગતિ કરી શકે છે. એ ઉપરથી યુધિ-
 ષ્ઠિરને શંકા થાય છે કે, સમર્ષિઓનાં બંને સ્વરૂપોની
 પેઠે શુક્રાચાર્યનાં બંને સ્વરૂપો આકાશમાં ગતિ કેમ કરી
 શકતાં નથી? અર્થાત યુધિષ્ઠિરનો આ પ્રશ્ન શુક્રાચાર્યના
 દિવ્ય સ્વરૂપ વિષેનો નથી, પણ તેમના પાર્થિવ સ્વરૂપ
 વિષેનો જ છે, એમ સમજવું.

x આના સંબંધમાં આવી એક પુરાણી આખ્યા-
 યિકા છે : પૂર્વે અસુરો દેવતાઓને દુઃખ દર્દને ભૂષ-
 ઋષિની પત્નીના આશ્રમમાં પેસી જતા હતા. નૃથી
 દેવો તેણીના તપોગળથી લાંબા આવી શકતા ન હતા.
 પછી અસુરોના ઘણા જ ત્રાસ થવા લાગ્યો અને દેવતા-
 ઓ ઘણા જ દુઃખી થવા લાગ્યા, ત્યારે સર્વ દેવમણે
 એકઠા મળીને વિષ્ણુને શરણે ગયા. વિષ્ણુએ ભેટું કે,
 દેવતાઓ અસુરોને પડોંચી શકે તેમ નથી જ; કેમ કે
 અસુરોને ભૂયપત્નીના આશ્રમનો મહાન આશ્રય છે. પછી
 તેમણે પોતાનું સુદૃઢનયક દેંદ્રીને ભૂયઋષિની પત્નીનો જ
 પ્રથમ શરણે કર્યો. પછી લાંબા સમય પછેલા અસુરોનો
 પણ નાશ કરી નાખ્યો. તે સમયે જ અસુરો વિષ્ણુના
 સપાટામાંથી નાસ્તી છૂટ્યા હતા, તેઓએ ભૂયના પુત્ર
 શુક્રાચાર્યને શરણે જઈને તેમની માતાના મરણના સમા-
 ચાર સાથે પોતાના દુઃખનું વૃત્તાત નિવેદન કર્યું, એટલે

સમયે એવું બન્યું કે, મહાન ઐશ્વર્યવાળો રાજા કુબેર કે જે યજ્ઞો તથા રાક્ષસોના અધિપતિ છે અને ધનના ભંડારનો તથા જગતનો પ્રભુ છે, તેના શરીરમાં યોગથી સિદ્ધ થયેલા મહામુનિ શુક્રાચાર્યે પ્રવેશ કર્યો અને પોતાના યોગબળથી કુબેરને જકડી લઈને તેના દ્રવ્યને હરી લીધું.^{૮૭} પોતાના ધનનું શુક્રાચાર્યે હરણ કર્યું, એટલે કુબેરની વ્યાકુળતા વધી પડી. તેણે ક્રોધ અને ઉદ્વેગના આવેશમાં આવી જઈ મહાદેવનું શરણ લીધું અને જગતનું કલ્યાણ કરનારા મહાતેજસ્વી મહાદેવ કે જે રુદ્ર, સૌમ્ય તથા અનેક પ્રકારનાં સ્વરૂપોને ધારણ કરનારા છે, તેમને કુબેરે નિવેદન કર્યું કે, 'હે ભગવન્! મહાતપસ્વી યોગાત્મા શુક્રાચાર્ય પોતાના યોગબળથી મારા શરીરમાં દાખલ થયો હતો અને મારા દ્રવ્યનું હરણ કરીને ક્યાંક પસાર થઈ ગયો છે.^{૧૦-૧૨} હે રાજન્! કુબેરનું એ વચન સાંભળી મહાયોગી મહેશ્વરને ઘણો જ ક્રોધ અજ્યો, તેમનાં નેત્રો એકદમ લાલચોળ બની ગયાં અને હાથમાં ત્રિશૂળ લઈને તે ઊભા થઈ ગયા.^{૧૩} પોતાનું મહાન આયુધ હાથમાં લઈને મહાદેવ બોલી ઊઠ્યા કે, 'એ શુક્ર ક્યાં નાસી ગયો? ક્યાં પલાયન થઈ ગયો?' તે સમયે શંકરના અભિપ્રાયને બાળી લઈને શુક્રાચાર્યે તેમનાથી દૂર ઊભા રહીને પોતાના આત્માને પ્રકટ કર્યો અને મહાન યોગેશ્વર મહાત્મા શંકરને ક્રોધાચ્છાન થયેલા બાળી યોગસિદ્ધ શુક્રાચાર્ય મોટા ગભરાટની સાથે વિચારમાં પડી ગયા કે, 'મારે હવે શું કરવું? શું મારે અહીં જ ઊભા રહેવું અથવા અહીંથી દૂર નાસી જવું કે શંકરને શરણે જવું?' પછી યોગસિદ્ધ શુક્રાચાર્યે પોતાના ઉચ્ચ તપોબળથી મહાત્મા મહેશ્વરનું ચિંતન કરીને તેમના ત્રિશૂળની અણી ઉપર જ દેખાવ દીધો.^{૧૪-૧૬} ધનુષ્યોરી શંકરે શુક્રાચાર્યને પોતાના ત્રિશૂળ ઉપર બેઠેલા બાળી મનમાં વિચાર કર્યો કે, 'ખરેખર, આ શુક્ર તપોબળથી સિદ્ધ થયો છે.' પછી ત્રિશૂળ ઉપર બેઠેલા શુક્રાચાર્યને ત્રિશૂળ વડે જ પ્રહાર કરવાનું અશક્ય બાળીને મહાદેવે પોતાના હાથ વડે ત્રિશૂળને ધનુષ્યના આકારમાં વાળી નાખ્યું અને તેથી જ શુક્રાચાર્યે માતાના વધથી ક્રોધાચ્છાન થઈને અમુરોને અભયદાન આપ્યું અને દેવોને કુઃખ દેવા માંડ્યું.

તે ત્રિશૂળનું 'પિનાક ધનુષ્ય' એવું નામ જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.^{૧૭} મહાતેજસ્વી અને ઉચ્ચ આયુષ્યને ધારણ કરનારા પ્રભુ શંકરે પોતાના ત્રિશૂળને પિનાક ધનુષ્યના આકારમાં વાળી નાખ્યું, એટલે શુક્રાચાર્ય મહાદેવના હાથ ઉપર જ બેસી ગયા.^{૧૮} પછી પોતાના હાથ ઉપર બેઠેલાને ધનુષ્યથી ન જ વીંધી શકાય, એમ બાળીને દેવોના પદાધિપતિ ભગવાન ઉમાપતિએ પોતાના બીજા હાથવતી શુક્રાચાર્યને પકડીને મુખ પહોંચાડી કરી ધીરેથી તેમાં ફેંકી દીધા.^{૧૯} મહાસમર્થ મહાત્મા શુક્રાચાર્ય મહેશ્વરના ઉદરમાં પેદા, તોપણ ત્યાં ચોખ્ખાવું વિચરવા લાગ્યા.^{૨૦}

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે રાજન્! મહાતેજસ્વી મુનિ શુક્રાચાર્ય દેવના દેવ અને બુદ્ધિમાન ભગવાન શંકરના ઉદરમાં જઈને આસપાસ વિચરવા લાગ્યા, પણ અજ્ઞની પેઠે પચી કેમ ન ગયાં અને તેમણે કેવા પ્રકારનું તપ કર્યું હતું, તે મને કહો.^{૨૧}

ભીષ્મે કહ્યું: હે રાજન્! પૂર્વે મહાવ્રતધારી ભગવાન શંકરે વૃક્ષના ઠંડાની પેઠે જળમાં સ્થિર રહીને હજારો અને અબજો વર્ષો સુધી તપશ્ચર્યા કરી હતી.^{૨૨} એ પ્રમાણે કઠિન તપ કર્યો પછી તે દેવ એક મોટા ધરામાંથી ન્યારે બહાર નીકળ્યા હતા, ત્યારે દેવાધિદેવ બ્રહ્માએ તેમની પાસે આવીને તપની વૃદ્ધિના વિષયમાં તથા કુશળતાના સંબંધમાં પ્રશ્ન પૂછ્યા હતા અને તે સમયે વૃષભધ્વજ શંકરે 'તપશ્ચર્યા ઘણી જ ઉત્તમ થઈ છે' એવો ઉત્તર આપ્યો હતો;^{૨૩,૨૪} પરંતુ મહાબુદ્ધિમાન અર્ચિત્ત-સ્વરૂપ અને સત્યધર્મમાં પરાયણ રહેનારા ભગવાન શંકરે પોતાના ધ્યાનબળથી ભેઈ લીધું કે, મારા તપના યોગથી મારા ઉદરમાં રહેલા શુક્રાચાર્ય પણ મોટો તપસ્વી બની ગયો છે.^{૨૫} હે મહારાજ! મહાયોગી અને વીર્યવાન તે શુક્રાચાર્ય શંકરના તપયોગથી અને કુબેરની પાસેથી હરી આવેલા

x આ ઉપરથી પિનાક શબ્દ 'વાજિતા મનામયત્ત્વે' હિતિ પિનાક' આની વ્યુત્પત્તિથી સિદ્ધ થયો છે, એમ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું છે.

+ અર્થાત્ મહાદેવના ઉદરમાં ગયા પછી પણ શુક્રાચાર્ય આમતેમ ધૂમતા હતા, પણ અજ્ઞની પેઠે પચી ગયા ન હતા.

ધનના યોગથી સંપન્ન થઈને ત્રણે લોકમાં પ્રકાશી રહ્યા હતા.^{૨૬} પછી પિતાકને ધારણ કરનારા યોગાત્મા શંકરે શરીરનાં સર્વ દ્વારોનો નિરોધ કરીને જેવું ધ્યાનાસન લગાવ્યું કે, તરત જ તેમના ઉદરમાં રહેલા શુક્રાચાર્ય અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થઈને આમ તેમ ભમવા લાગ્યા.^{૨૭} અને તે મહાયોગીએ ત્યાંથી બહાર નીકળવાની ઇચ્છાથી ત્યાં રહ્યા રહ્યા પણ મહાદેવની સ્તુતિ કરી અને ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કર્યો પરંતુ શંકરે તેમને રૂંધી જ રાખ્યા.^{૨૮} પછી હે શત્રુદમન રાજા! મહામુનિ શુક્રાચાર્યે શંકરના ઉદરમાં રહીને આ પ્રમાણે વારંવાર પ્રાર્થના કરી કે, ‘હે ભગવન્! તમે મારા પર કૃપા કરો.’^{૨૯} તે સાંભળી દેવોમાં શ્રેષ્ઠ મહાદેવે શરીરનાં સર્વ છિદ્રોને રૂંધી દઈને શુક્રાચાર્યને કહ્યું: ‘તું મારા લિંગના માર્ગે થઈને બહાર નીકળ.’^{૩૦} પરંતુ શુક્રાચાર્ય ચોતરફથી રુંધાઈ ગયેલા હોવાથી શંકરના લિંગદ્વારને પણ તે સમયે ભેઈ શક્યા નહિ, જેથી શંકરના જ્ઞરાગ્નિ વડે બળું બળું થઈ જઈને ઉદરમાં ને ઉદરમાં ભટકવા લાગ્યા.^{૩૧} એ રીતે કેટલોક કાળ ભટક્યા પછી લિંગના માર્ગે થઈને તે બહાર નીકળ્યા અને તે દિવસથી આરંભીને ‘શુક’ એવા નામાંતરને પ્રાપ્ત થયા. આ કારણને લીધે જ શુકાચાર્ય આકાશમાં ગતિ કરી શકતા નથી.^{૩૨} તેજથી બળવદ્યમાન દેખાતા શુકાચાર્યને લિંગ દ્વારા બહાર નીકળેલા ભેઈ શંકરને ઘણો જ ક્રોધ થઈ ગયો. તેમણે ત્રિશૂળ હાથમાં લઈને શુકાચાર્યને મારી નાખવાની તૈયારી કરી; પરંતુ દેવી પાર્વતીએ ક્રોધાયમાન થયેલા પોતાના પતિને તેમ કરતાં અટકાવ્યા. એ પ્રમાણે દેવીએ શંકરને અટકાવ્યા (અને શુકાચાર્યનું રક્ષણ કયું) તેથી શુકાચાર્ય દેવીના પુત્રપણને પાગ્યા છે.^{૩૩,૩૪}

* જેમ આપણે મનુષ્યો લિંગ દ્વારા જ જગતમાં ઉત્પન્ન થઈએ છીએ, જેથી આપણી ગતિ આકાશમાર્ગે થઈ શકતી નથી, તેમ શુકાચાર્યનું યાચિંવ શરીર પણ શંકરના લિંગ દ્વારા જ બહાર પાડ્યું, જેથી તેની આકાશમાં ગતિ થઈ શકતી નથી, અર્થાત્ જેમ પરશુરામે રામચંદ્રનો અપરાધ કરીને પોતાની દિવ્ય ગતિ ગુમાવી હતી, તેમ શુકાચાર્યે ક્રોધેનું ધન હરીને શંકરનો જ અપરાધ કર્યો હતો, જેથી પોતાની સ્વર્ગગતિ ગુમાવી હતી.

દેવીએ શંકરને કહ્યું કે, ‘હે દેવ! આ પ્રાક્ષણની હિંસા કરવી તે આપને યોગ્ય નથી; કેમ કે આપના લિંગમાર્ગે બહાર નીકળીને તે મારો પુત્ર થયો છે. વળી હરકોઈ પ્રાણી જે આપના ઉદરમાંથી બહાર નીકળે, તેનો કદી નાશ થાય જ નહિ.’^{૩૫}

દેવીનું એ વચન સાંભળીને ભગવાન શંકર પ્રસન્ન થયા. તેમણે હસતાં હસતાં દેવીને કહ્યું કે, ‘ભલે, તેને જ્યાં જવું હોય, ત્યાં સુખેથી જાય.’ હે રાજન્! શંકરે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મહાબુદ્ધિમાન મુનિ શુકાચાર્ય વર આપનારા દેવ શંકરને તથા દેવી પાર્વતીને પ્રણામ કરીને પોતાના ઇષ્ટસ્થાને ચાલ્યા ગયા:^{૩૬,૩૭} હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર-રાજા! તમે મને પૂછ્યું હતું, માટે મહાત્મા શુકાચાર્યનું આ ચરિત્ર મેં તમને કહ્યું. (જોહો, હવે બીજું શું સાંભળવાની તમારી ઇચ્છા છે?)^{૩૮}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમાં ‘શુકાચાર્યનું ચરિત્ર’ નામનો

અધ્યાય ૨૮૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૯૦ મો

પરાશરગીતા-કર્મોની ગહન ગતિ ।

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

અતઃ પરં મહાવાહો યચ્છ્રેયસ્તદ્બ્રવીહિ મે ।

ન વૃપ્યામ્યમૃતસ્યેવ વચસસ્તે પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે મોટી ભુલભોવાળા પિતામહ! મનુષ્ય જેમ અમૃતપાન કરીને તૃપ્ત ન થાય, તેમ હું તમારાં વચનો શ્રવણ કરીને તૃપ્ત જ થતો નથી; માટે હજી પણ મને કહો કે, જગતમાં પરમ કલ્યાણ કયું? હે મહાપુરુષ! કયું શુભ કર્મ કરવાથી પુરુષ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પરમ શ્રેય સંપાદન કરે, તે મને કહો.^૨

ભીષ્મે કહ્યું: આ વિષયમાં જ પૂર્વે મહાયશસ્ત્રી રાજા જનકે મહાત્મા પરાશરને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો.^૩ (જનકરાજાએ પરાશરને આ પ્રમાણે પૂછ્યું હતું કે,) ‘પ્રાણીમાત્રને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં બાણવા યોગ્ય પરમ શ્રેય કયું છે, તે મને કહો.’^૪ જનકરાજાના એ પ્રશ્નને સાંભળ્યા પછી સર્વ ધાર્મિક આચારને બાણનારા તપસ્વી મુનિ પરાશરે

રાજના ઉપર અનુચક કરવાની ઇચ્છાથી આ પ્રમાણે કહેવા માંડયું.^૫

પરાશરે કહ્યું : હે રાજા ! સારી રીતે આચરેલો ધર્મ જ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં શ્રેયસ્કર થઈ પડે છે; માટે વિદ્વાનો કહે છે કે, ધર્મના જેવું પરમ શ્રેય બીજું એક પણ નથી.^૬ હે મહારાજા ! મનુષ્ય ધર્મનો અંગીકાર કરીને સ્વર્ગલોકમાં પૂજ્ય છે અને પ્રાણીમાત્રનો તે તે ધર્મ યજ્ઞયાગાદિ કર્મ-વિધિરૂપ જ છે.^૭ આ ધર્મમાં રહીને પ્રત્યેક આશ્રમી-ઓ પોતપોતાનાં કર્મો કરે છે. હે તાત ! આ જગતમાં ચારે વર્ણોને માટે ચાર પ્રકારની આજીવિકાનું શાસ્ત્રમાં વિધાન કરવામાં આવ્યું છે^૮ અને મનુષ્યો શાસ્ત્રમાં કહેલી જે જે આજીવિકામાં સ્થિર થાય છે, તે તે સર્વ આજીવિકાઓ માત્ર સંકલ્પથી જ પ્રવૃત્ત થાય છે.^૯ પોતાની આજીવિકા ચલાવવા માટે મનુષ્યો અનેક પ્રકારના માર્ગો દ્વારા પુણ્ય તથા પાપકર્મનું સેવન કરે છે અને પછી બ્યારે તેઓ મરણ પામે છે, ત્યારે તેઓની પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે અનેક ગતિઓ થાય છે.^{૧૦} જોકે સાધારણ રીતે પ્રાણીમાત્રની સમાનતા જ હોય છે, તોપણ જેમ એકાદ ત્રાંબાના વાસણને સોનાનો અથવા રૂપાનો ઢોળ ચઢાવવાથી તે બંને સોનાનું અથવા રૂપાનું હોય તેવું બની જાય છે, તેમ પ્રાણી પણ પૂર્વકર્મનાં પુણ્યપાપરૂપી ઢોળથી રંગાઈને પુણ્ય-યોનિમાં અથવા પાપયોનિમાં અવતરે છે.^{૧૧} જગત નો કોઈ પણ પદાર્થ તેના બીજ-મૂળકારણ વિના ઉત્પન્ન થતો જ નથી. (અર્થાત્ પુણ્યપાપરૂપી બીજને લીધે જ પ્રાણી પુણ્ય તથા પાપી યોનિમાં જન્મે છે.) વળી પૂર્વજન્મમાં જે પુણ્યકર્મ કયું ન હોય, તો મનુ-

× જેમ કે બ્રાહ્મણે પ્રતિગ્રહરૂપ આજીવિકાનો આશ્રય કરવો, ક્ષત્રિયોએ ગ્રજ્જો પાસેથી કર લઈને આજીવિકા ચલાવવી, વૈશ્યોએ ખેતીસારી તથા વેપાર કરીને આજીવિકા ચલાવવી અને શૂદ્રોએ ત્રણે વર્ણોની સેવા કરીને આજીવિકા ચલાવવી.

* જેમ કે અત્યંત પાપકર્મ કરનારાઓને પશુપક્ષીની જાતિમાં અવતરવું પડે છે, અત્યંત પુણ્યકર્મ કરનારાઓને સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, પુણ્ય તથા પાપની સમાનતાવાળાઓને મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાન દ્વારા પુણ્ય તથા પાપનો ઉત્કેષ કરનારાઓને મુક્તિપદ પ્રાપ્ત થાય છે.

ધ્યને કદી સુખ જ મળતું નથી; પરંતુ પુણ્યકર્મ કરીને જ મનુષ્ય મરણ પછીના બીજ જન્મમાં સુખને પામે છે.^{૧૨} જોકે આ પુણ્યપાપના સંબંધમાં કેટલાએક નાસ્તિકો આ પ્રમાણે કહે છે કે, ‘પૂર્વજન્મમાં કરેલાં પુણ્યપાપરૂપ દેવ પ્રાણીઓને સુખ-દુઃખ આપવામાં સાધનભૂત છે, એમ અમે માનતા જ નથી; કેમ કે અગ્નિની ઉજ્જ્વળતા જેમ સ્વાભાવિક છે, તેમ પ્રાણીઓ પણ સ્વાભાવિક રીતે જ સુખી અથવા દુઃખી થાય છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ દેવ, મનુષ્ય અથવા અંધવૈયાનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં બીજું કંઈ કારણ જ નથી.^{૧૩} વળી મનુષ્યો મૃત્યુ પછી પોતે પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મોનું સ્મરણ કરી શકતા નથી, તે ઉપરથી પણ બાણી શકાય છે કે સુખ-દુઃખાદિરૂપી ફળની પ્રાપ્તિમાં નિત્ય, નૈમિત્તિક,

+ આપણે અનુભવીએ છીએ કે, ઉનાગાની ઋતુમાં ધૂળમાં દટાયેલાં બીજોને આપણે જોઈ શકતા નથી, પરંતુ વર્ષાઋતુમાં વૃષ્ટિના જળનો જેવા સંબંધ થાય છે, કે તરત જ તે બીજો જગીને બહાર નીકળે છે અને તે સમયે જ આપણે જાણીએ છીએ કે, આ સ્થળે પૂર્વે બીજ હોવાં જ જોઈએ. તે પ્રમાણે જ પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મોને આપણે જોઈ શકતા નથી; પરંતુ બ્યારે સમય આવે છે અને તે કર્મોનાં ફળરૂપી સુખદુઃખાદિ બ્યારે પ્રકટ થાય છે, ત્યારે આપણે જાણી શકીએ છીએ કે, કર્મોનું અસ્તિત્વ છે જ, છતાં પણ આપણે કર્મોનું અસ્તિત્વ ન માનીએ, તો કૃતનાશ અને અકૃતાબ્યાગમરૂપ દોષની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય; અર્થાત્ કર્મોને જો ન માનવામાં આવે, તો કરેલાં કર્મો વ્યર્થ થશે અને નહિ કરેલાં કર્મોનું ફળ પ્રાપ્ત થશે; માટે સિદ્ધ થાય છે કે, કર્મને લીધે જ પ્રાણી આ લોકમાં સુખ-દુઃખ ઉત્પન્ન પામે છે અને પરલોકમાં કેવળ સુખનો જ અનુભવ કરે છે.

× આ ચોદમો શ્લોકનું ભાષાંતર મુંબઈની પ્રતના મૂળપાઠને અનુસરીને કરવામાં આવ્યું નથી; પણ રીકાકાર નીલકંઠે દર્શવેલા પાઠાંતરને અનુસરીને જ કરવામાં આવ્યું છે; કેમકે આગળપાછળનો સંબંધ બેતાં જણાય છે કે, ૧૩ માં શ્લોકથી આરંભીને ૧૫ માં શ્લોક સુધીમાં નાસ્તિક મતનું જ પ્રથમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને પછી ૧૬ માં શ્લોકથી આરંભીને તે મતનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે; માટે નીલકંઠે દર્શવેલો પાઠાંતર અમને યોગ્ય જણાયો છે અને તે પાઠાંતર સ્વીકારીએ છીએ, તો જ ૧૩ થી ૧૫ માં શ્લોક સુધીમાં નાસ્તિક મતનું નિરૂપણ સારી રીતે દેખાઈ આવે છે.

કાર્ય અને નિષિદ્ધ એમ ચાર પ્રકારનું કર્મ જ કારણ-
રૂપ છે. આવા પ્રકારની માન્યતા બુદ્ધભરદ્વી છે. ભેદે
વેદમાં એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે કે, 'પુણ્ય
તથા પાપને લીધે મનુષ્ય સુખી અને દુઃખી થાય છે';
પરંતુ આ ઉલ્લેખનો વાર્તાત્મિક આશય એવો જ છે
કે, તેને લીધે લોકવ્યવહારની બરાબર વ્યવસ્થા રહે
અને દુઃખના સમયમાં મનુષ્યને શાંતિ મળે. (અર્થાત્
વેદની અંદર એવો ઉલ્લેખ કરવામાં ન આવ્યો
હોત, તો મનુષ્ય બીજાની વૃદ્ધિ ભેદને તથા પોતાની
હાનિ ભેદને ઘણા ઘણા સંતાપ કરત અને તેને
લીધે પોતાના લૌકિક વ્યવહારથી બ્રદ્ધ થાત; માટે તે
ઉપરથી કર્મોનું અસ્તિત્વ કદી સિદ્ધ થાય તેમ નથી
જ; કેમ કે વેદોક્ત કર્મવાદ કેવળ કલ્પિત જ છે.)
અને તે કારણથી જ (જૃહસ્પતિ, આવૌક આદિ)
પ્રાચીન પુરુષોએ કર્મોનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું નથી.
હે જનક રાજા! (નાસ્તિકોને આ સ્વભાવવાદ કેવળ
મૂર્ખાઈભરેલો જ છે; કેમ કે) મનુષ્ય ઇન્દ્રિય, મન,
વાણી અને શરીરથી પુણ્ય, પાપ, નીતિ અને અની-
તરૂપ ચાર પ્રકારનું કર્મ અવશ્ય કરે જ છે અને
જેણે જેવા પ્રકારનું કર્મ કર્યું હોય, તેને તેવા પ્રકાર
નું ફળ મળે જ છે; ૧૪-૧૫ તેમ જ હે રાજા! કેાઈ
સમયે મનુષ્યને સુખનો અનુભવ થાય છે, કેાઈ
સમયે દુઃખનો અનુભવ થાય છે અને કેાઈ સમયે
સુખનો તથા દુઃખનો બન્નેનો અનુભવ થાય છે,
તેનું મૂળ કારણ કર્મ જ છે. (અને નાસ્તિકોના
સ્વભાવવાદ પ્રમાણે તો અગ્નિનો સ્વભાવ જેમ સદાને
માટે ઉજ્જ્વળ જ છે, તેમ એક મનુષ્ય એક વખત
સુખી થયો, એટલે સદાને માટે સુખી રહેવો ભેદ એ
અને એક વખત દુઃખી થયો, એટલે સદાને માટે
દુઃખી જ રહેવો ભેદ એ; માટે સિદ્ધ થાય છે કે,
સ્વભાવવાદ કેવળ પાયા વિનાનો જ છે.) મનુષ્યે પુણ્ય-
કર્મ કર્યું હોય કે પાપકર્મ કર્યું હોય, પણ તેના
ફળનો ભોગ કયો વિના તેનો કદી નાશ થતો જ
નથી. ૧૭ હે તાત! કેાઈ સમયે એવું પણ બને છે
કે, એકાદ મનુષ્યમાં પુણ્ય તથા પાપ બન્ને રહેલાં
હોય છે, તોપણ પાપની પ્રબળતાને લીધે તે મનુષ્ય
સંસારસુદ્રમાં દૂબકાં ખાતો ખાતો જ્યાં સુધી
દુઃખમાંથી સુકત થતો નથી, ત્યાં સુધી તેનું પુણ્ય
એક કૂટસ્થ-પક્ષપાતરહિતની પેઠે પાપનો વિરોધ

કયો વિના જ બાબુ પર ભણું રહે છે, પછી દુઃખનો
જ્યારે ક્ષય થઈ જાય છે, ત્યારે મનુષ્ય પુણ્યકર્મના
ફળનું સેવન કરે છે અને એ જ પ્રમાણે હે રાજા!
(પાપકર્મ એણું હોય તો) પુણ્યકર્મનો ક્ષય
થઈ ગયા પછી પણ પાપકર્મના ફળને ભોગ-
વવું જ પડે છે; ૧૮-૧૯ તોપણ દમ, ક્ષમા, ધૃતિ, તેજ,
સંતોષ, સત્યવાદીપણું, લજ્જા, અહિંસા, અવ્ય-
સનીપણું અને દક્ષતા આ દશ ગુણો પાપપુણ્યનો
મૂલમાથી જ ઉત્પન્ન કરીને પરમ સુખ આપનારા
થાય જ છે. ૨૦ મનુષ્ય સદાને માટે સુખી અથવા
સદાને માટે દુઃખી કદી હોતો જ નથી; એમ સમ-
જીને વિચક્ષણ પુરુષે પોતાના મનનું સમાધાન કરવા
માટે નિત્ય પ્રયત્ન કરવો. ૨૧ જગતનો કેાઈ પણ
મનુષ્ય બીજાના પુણ્યનું કે બીજાના પાપનું ફળ
કદી પોતે ભોગવી શકતો નથી; પણ જેણે જેવું કર્મ
કર્યું હોય, તેને જ તેવું ફળ ભોગવવું પડે છે. ૨૨
પુરુષ સુખદુઃખના હેતુરૂપ પુણ્યપાપનો તત્ત્વજ્ઞાન
દ્વારા લય પમાડી દઈને જ્ઞાનમાર્ગ દ્વારા જ ઈષ્ટ
વસ્તુને (પરબ્રહ્મને) પામી શકે છે; કેમ કે સ્ત્રીપુત્રાદિ
મનુષ્યલોકના સંબંધીજનો તો બીજા માર્ગે જ
પ્રયાણ કરનારા હોય છે. ૨૩ જે પુરુષે બીજાએ
કરેલા જે કર્મને નિંદા ગણી કાઢ્યું હોય અને દોષ-
વાન તરીકે સર્વત્ર બહાર કર્યું હોય, તે કર્મને તેણે
પોતે કદી કરવું નહિ; તેમ જ જે પુરુષ પોતે યોગી
હોય, છતાં બીજાએ પર દોષદષ્ટિ કરે તો જગતમાં
ઉપહાસપાત્ર જ થાય. ૨૪ હે રાજા! જે મનુષ્ય
ક્ષત્રિય હોવા છતાં બીજાણું હોય, બ્રાહ્મણ હોવા છતાં
સર્વલક્ષી હોય, વૈશ્ય હોવા છતાં નિઃસ્પૃહ હોય,
હીન જાતિનો હોવા છતાં આળસુ હોય, વિદ્વાન
હોવા છતાં દુરાચારી હોય, કુળવાન હોવા છતાં
આરિચ્છબ્રદ્ધ હોય, બ્રાહ્મણ હોવા છતાં સત્યબ્રદ્ધ
હોય, સૌ હોવા છતાં વ્યભિચારિણી હોય, યોગી
હોવા છતાં રાગી હોય, દેવાદિના નિમિત્ત વિના કેવળ

× અર્થાત્ સુખદુઃખ બન્નેને આગમપાથી અથવા
નાશવત સમજીને તેની ઉપેક્ષા કરવાપૂર્વક બ્રહ્મદર્શનના
હેતુરૂપ સમાધિમાં યતનશીલ થવું.

* અર્થાત્ સ્ત્રી, પુત્ર, પૃથુ, ગૃહ, ધન અને આગ-
બગીચા વગેરે પદાર્થો પુરપૂર્ણ સ્વર્ગ કે મોક્ષ મેળવવામાં
વેશમાત્ર ઉપકારક નથી.

પોતાને માટે જ અન્નપાક કરતો હોય, મૂખ હોવા છતાં બહુ વાચાળ હોય, જે રાષ્ટ્ર રાજથી રહિત હોય અને જે મનુષ્ય વિરાગી થયેલો હોય, છતાં યોગ સાધનથી રહિત હોય, તેઓ સર્વે અતિ શોચનીય દશાને પામે છે, ૨૫૨૧

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'પરાશરગીતા-કર્મોની ગહન ગતિ'
નામનો અધ્યાય ૨૯૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૯૧ મો

પરાશરગીતા (ચાહુ)-કર્મોની ગહન ગતિ !

॥ પરાશર ઉવાચ ॥

મનોરથરથં પ્રાપ્ય હંદ્રિયાર્થહયં નરઃ ।

રશ્મિભિર્જ્ઞાનસંભૂતૈર્યો ગચ્છતિ સ વુદ્ધિમાન્ ॥૧॥

પરાશરે કહ્યું : હે જનકરાજ ! જે પુરુષ પર-
લોકમાં ગમન કરવાના સાધનરૂપી મનોમય શરીરને
એક રથરૂપે પ્રાપ્ત કરીને, ઈંદ્રિયોના વિષયોને તેમાં
બેઠાયેલા થોડાઓ તરીકે બાણીને, જ્ઞાનરૂપી
લગામના સાધન વડે મોક્ષમાર્ગમાં જ આગળ વધે
છે, તે પુરુષ ખરો બુદ્ધિમાન ગણાય છે. ૧ હે દિવ !
કોઈ પ્રકારના આલંબનનો આશ્રય કયો વિના કેવળ
મનરૂપે જ સ્થિતિ કરનારા અને સર્વ પ્રકારની વૃત્તિ-
ઓનો ત્યાગ કરનારા પુરુષે ઈશ્વરના ધ્યાનરૂપી ભક્તિ
નો જ આશ્રય કરવો ત ઉત્તમ છે; પરંતુ તે ભક્તિ
કર્મોને ક્ષીણ કરનારા કોઈ બ્રહ્મવેત્તા શુર પાસેથી
સંપાદન કરેલી હોવી જોઈએ, નહિ કે પોતાની સમાન
યોગ્યતાવાળા પુરુષ પાસેથી અથવા પરસ્પર ઉપ-
દેશ કરીને તે ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. ૨ હે રાજ !
આશુપ, જે મહાહુલંક છે, તેને સંપાદન કરીને વિપ-
ચેતુ સેવન કરવામાં જ તેનો નાશ કરી નાખવો નહિ,
પરંતુ પુણ્યકર્મનું સેવન કરીને ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટલાભ
મેળવવા માટે જ મનુષ્યે ચત્ન કરવો જોઈએ. ૩ પૂર્વે
(વૃતગીતામાં) કહેલા કૃષ્ણ, ધૃમ, નીલ, રક્ત, હારિત
અને શ્વેત એ છ વર્ણો, જે સર્વાદિક શુભોના
ઓછાવત્તાપણાને લીધે મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે

* અર્થાત્ પરાક્ષ જ્ઞાન ધરાવનારા પુરુષોને પરસ્પર
ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર નથી જ, માટે તેના પુરુષોએ
અપરાક્ષ જ્ઞાન ધરાવનારા કોઈ માની પુરુષને જ પોતાનો
શુર બનાવવો જોઈએ.

વર્ણોથી ભ્રષ્ટ થયેલો, અર્થાત્ ઉચ્ચ વર્ણનો હોવા છતાં
નીચ વર્ણને સ્વીકારી બેઠેલો પુરુષ જગતમાં માન-
પાત્ર થતો નથી; કેમ કે ઉચ્ચ વર્ણના ઉત્તમ સત્કારને
પામ્યો હોય છતાં જે પુરુષ નીચ વર્ણના રાજસ
કર્મનું સેવન કરે છે, તે તેની વર્ણભ્રષ્ટતાનું લક્ષણ
છે અને તેવો પુરુષ શ્રેષ્ઠ તરીકે કદી ગણ્યો જ નથી. ૪
પુણ્યકર્મ કયો હોય તો જ મનુષ્ય ઉચ્ચ વર્ણને
પ્રાપ્ત કરે છે અને જે પુરુષ હુલંક એવા તે ઉચ્ચ
વર્ણને પામ્યો નથી, તે તો પોતાનાં પાપકર્મને લીધે
આત્મહત્યા જ કરી બેસે છે, અર્થાત્ નરકાદિ દુઃખો-
માં જ સળથ્થા કરે છે. ૫ મનુષ્ય અબલ્યતા કરેલાં
પાપનો જ તપ દ્વારા નાશ કરી શકે છે; પરંતુ જે પાપ-
કર્મ પોતે બાણી જોઈને કયું હોય, તેમાંથી તો
દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે; માટે દુઃખરૂપી ક્ષણો
જેમાંથી ઉદય થાય છે તેવાં પાપકર્મોનું કદી સેવન જ
કરવું નહિ. ૬ જેમ એક પવિત્ર પુરુષ કોઈ ચંડાલનું
કદી સેવન કરતો નથી, તેમ બુદ્ધિમાન પુરુષે જેનું
પરિણામ ઘણું જ પાપજનક હોય તેવા મહાન ક્ષ-
વાળા કર્મનું પણ કદી સેવન કરવું નહિ. ૭ હું જોઈ
શકું છું કે, પાપકર્મનું ક્ષણ ઘણું જ કષ્ટદાયી હોય
છે; કેમ કે પાપકર્મના પ્રભાવથી મનુષ્યની દૃષ્ટિ વિપ-
રીત થઈ જાય છે અને તેને લીધે દેહાદિતુચ્છ પદાર્થોમાં
પણ મનુષ્યને આત્મબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૮ જે મૂખ
પુરુષ યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલો હોય છે, છતાં
વેરાગ્યવાસનાથી રહિત હોય છે, તે પુરુષને મૂઝા
પથી નરકાદિ મહાન દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને
લીધે તેનો સંતાપ પણ વધી પડે છે. ૯ હે મનુ-
ષ્યોના ઇંદ્ર ! જે વસ્ત્ર સ્વભાવથી જ શુદ્ધ હોય, તેને
બીજા હરકોઈ રંગોથી રંગવામાં આવ્યું હોય, છતાં
પાછળથી શુદ્ધ કરી શકાય છે, પણ ભિલામાના
કાળા રંગથી રંગાયેલા વસ્ત્રને અત્યંત પ્રયત્ન કરવા
છતાં પણ શુદ્ધ કરી શકાતું નથી; એ પ્રમાણે જ
અજ્ઞાનથી કરેલાં પાપ વડે મલિન થયેલા અંતઃકરણ-
ને તપશ્ચરણ વગેરેથી શુદ્ધ કરી શકાય છે, પણ
ખાસ બાણી જોઈને કરેલાં પાપથી મલિન થયેલા
અંતઃકરણને કદી શુદ્ધ કરી શકાતું નથી, એમ તારે
બાણું. ૧૦ જે પુરુષ બાણી જોઈને પાપકર્મ કરી
તેને દૂર કરવા માટે પાછળથી પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ શુભ
કર્મ કરે છે, તે પુરુષને પાપનું તથા પુણ્યનું બુદ્ધ

જુદું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તેણે કરેલા પ્રાયશ્ચિત્તથી તેના બાળી જોઈને કરેલા પાપનો કદી નાશ થતો નથી.^{૧૧} બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણો શાસ્ત્રોના પ્રમાણ આપીને કહે છે કે, અબાજુના કરેલા હિંસાદિ પાપોને અહિંસાદિ ધર્મનું પાલન કરવાથી દૂર કરી શકાય છે, પણ બાળી જોઈને કરેલા પાપોને કોઈ રીતે દૂર કરી શકાતા નથી.^{૧૨,૧૩} પણ આ વિષય માં મારો તો એવો જ મત છે કે, જે કોઈ કર્મ, ભલે પછી તે પુણ્યકર્મ હોય, પાપકર્મ હોય, અબાજુ થી થયું હોય, બાળી જોઈને કર્યું હોય, મહાન હોય કે અત્પ હોય, તોપણ તેનું ફળ તેના કર્તોને અવશ્ય મળે જ છે.^{૧૪} માત્ર તેમાં વિશેષતા એટલી જ છે કે, જે કોઈ રથૂળ અથવા સૂક્ષ્મ કર્મ મન અને બુદ્ધિના નિશ્ચયપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હોય, તેનું ફળ તેના પ્રમાણમાં જ ભોગવવું પડે છે, અર્થાત્ સૂક્ષ્મ કર્મ કરેલું હોય તો સૂક્ષ્મ સુખદુઃખાદિ પ્રાપ્ત થાય છે અને રથૂળ કર્મ કર્યું હોય તો રથૂળ સુખ દુઃખાદિ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૫} હે ધર્મજ્ઞ રાજા! કોઈ સમયે અબાજુતા પણ મહાભયકર કર્મ થઈ જાય તો તેમાંથી નરક જેવું ઉગ્ર ફળ પ્રાપ્ત થાય જ છે. માત્ર વિશેષતા એટલી જ છે કે, બાળી જોઈને કરેલા કર્મનું જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેના કરતા અબાજુતા કરેલા કર્મનું ફળ અમુક અંશે અત્પ હોય છે.^{૧૬} ધર્મોત્તમા પુરુષે પ્રાચીન કાળના દેવતાઓના

× ધર્મશાસ્ત્ર પણ કહે છે કે,

પ્રાયશ્ચિત્તૈરેત્યનો યદ્ગ્નાનમૃત મન્વેત્ ।

સુદ્ધિર્હૃત વારે પ્રાયશ્ચિત્ત ન વિચેત્ ॥

જે પાપ અચાનકથી થઈ ગયું હોય તેને જ પ્રાયશ્ચિત્તો દ્વારા દૂર કરી શકાય છે, પણ બાળી જોઈને કરેલા પાપને માટે તો કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત જ નથી

* કહેવાનો આશય એ છે કે, જે કર્મ બાળી જોઈને કરેલું હોઈને ઘણું જ મોટું હોય, તેનું ફળ તેના પ્રમાણમાં ભોગવવું જ પડે, એમાં તો કંઈ શકા જ નથી, પણ જે કર્મ અબાજુપણે થયું હોય, તેનું પણ તેના પ્રમાણમાં કંઈક સૌમ્યતાનાળું ફળ ભોગવવું જ પડે તાત્પર્ય કે, ‘કૃતકમસ્યો નાસ્તિ કલ્પકોદિશ્તૈરપિ’ કરેડા કપો થઈ જાય તોપણ કરેલા કર્મોનો ભોગ કર્યા વિના નાશ નથી જ.

+ પરાશરના આ કથન ઉપર કેટલાએકને શકા થવાનો સભવ છે કે, વિદ્યામિત્રે વસિષ્ઠના સો પુત્રોને

તથા મુનિઓના કર્મોને અનુસરીને તે પ્રમાણે વર્તવાનો આશ્રય કરવો નહિ, તેમ તેઓના કર્મોનું શ્રવણ કરીને તેઓની નિદા પણ કરવી નહિ,^{૧૭} પરંતુ હે રાજા! અમુક એક શુભ કર્મ પોતાનાથી બની શકશે કે નહિ, એનો મનમાં વિચાર કરીને તેમ જ તે કર્મના સ્વરૂપને સંપૂર્ણ રીતે બાળીને જે પુરુષ તે કર્મ કરવાનો આશ્રય કરે છે, તે પુરુષ જ કલ્યાણને જોઈ શકે છે.^{૧૮} જેમ માટીના એક કાચા વાસણમાં પાણી ભરવામાં આવે છે, તો તે વાસણ નો જ એકદમ નાશ થઈ જાય છે, પણ પાકા વાસણ માં પાણી ભરવાથી તે વાસણનો કદી નાશ થતો નથી અને પાણી પણ તેની અંદર ગ્ધિર થઈને રહે છે, તેમ જે કર્મો જ્ઞાનરહિત સામાન્ય મનુષ્યોને અતિશય બાધક થઈ પડે છે, તે જ કર્મો જ્ઞાનસપ્ત મહાપુરુષોને લેશમાત્ર પણ બાધક થઈ શકતા નથી.^{૧૯} જેમ એક જળભરેલા પાત્રમાં બીજું પાણી રેડવાથી તે માહેના જળમાં વૃદ્ધિ જ થાય છે, તેમ હે રાજા! જે કર્મો બાળી જોઈને કરવામાં આવ્યા હોય, તે પાપજનક હોય કે પુણ્યકારક હોય, પણ તેના કર્તોના મૂળ કર્મોમાં વૃદ્ધિ કરનારા જ થઈ પડે છે.^{૨૦,૨૧} વરતુસ્થિત આવા પ્રકારની છે, તોપણ રાજાઓના વિશેષ ધર્મો તો એ જ છે કે, તેઓએ પોતાના કરતા બળવાન ગણાતા શત્રુઓને જીતવા, પ્રજાઓનું સારી રીતે પાલન કરવું, અગ્નિહોત્ર રાખવું, અનેક પ્રકારના યજ્ઞો કરીને ઈશ્વરનું પૂજન કરવું અને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તો મધ્યમ અવસ્થામાં

બાળી જોઈને મારી નાખ્યા હતા, છતાં તેને બ્રહ્મકલ્યા કેમ ન લાગી અને તેનો નરકમાં નિવાસ કેમ ન થયો? તેમ જ શાકુષ્ઠે મોળ દમર સ્ત્રીઓને ભોગવી છતાં તેમને બ્રહ્મચારી શા માટે કહેવામાં આવે છે? આ શબ્દો સમાધાન કરવા માટે જ સત્તરમાં સ્લોકનો આશ્રય છે

× કેમ કે તેના તેજસ્વી પુરુષો પાપપુણ્યથી ઉદાસીન હોય છે, તેથી તેઓએ કુલકર્મ કર્યું હોય, તોપણ તેઓને દોષજનક થતું નથી પરંતુ બીજા સામાન્ય પુરુષને તો તેનું કર્મ આત્મવાંતરક જ થઈ પડે છે આવા આશયથી જ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે, તેજસ્વિને ન દોષાય વદ્ધે સવમુજો યથા । જેમ અગ્નિ તારા નરસા સર્વ પદાર્થોનું ભક્ષણ કરે છે, છતાં પોતાના તેજથી બ્રહ્મ થતો નથી, તેમ તેજસ્વી પુરુષ નિઘ્ન અનિઘ ગમે તે કર્મ કરે, તોપણ તેને દોષ લાગતો નથી.

નહિ તો અત્ય અવસ્થામા તો ખાસ કરીને વાન પ્રસ્થાશ્રમનો જ સ્વીકાર કરવો ૨૨ હે નરેન્દ્ર! હમ શુભને ધારણ કરનારા ધર્મશીલ પુરુષે પ્રાણીમાત્રને પોતાના આત્મા તુલ્ય જોવા અને ઉત્તમ આરિચ તથા પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાની શક્તિ અનુસાર શુરુઓની પૂજા કરવી, કેમ કે શુરુઓની પૂજા કરવાથી જ પરમ સુખ મળે છે ૨૩

હતિ શ્રીમદ્દાહારતમા શાંતિપર્વા તર્ગ તર્કોક્ષધર્મશુભાસન પર્વમા 'પરાશરગીતા-મોની મહાનગતિ' નામનો અધ્યાય ૨૧૧ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૯૨ મો

પરાશરગીતા (ચાલુ)-દાનમાહાત્મ્ય

॥ પરાશર ઉવાચ ॥

કઃ કસ્ય ચોપકુરુતે કથં કર્મૈ પ્રમચ્છતિ ।

પ્રાણી કરોત્યયં કર્મ સર્વમાત્માર્થમાત્મના ॥ ૧ ॥

પરાશરે કહ્યું • આ જગતમા કોણ કોના ઉપર ઉપકાર કરે છે અને કોણ કોને આપી દે છે? પ્રાણી પોતે જ માત્ર પોતાને માટે સર્વ પ્રકારના કર્મો કરે છે. ૧ ગૌરવ અને સ્નેહથી રહિત થયેલો પોતાનો સગો ભાઈ હોય તોપણ તેનો મનુષ્ય ત્યાગ કરે છે, તો પછી ગૌરવ અને સ્નેહ વિનાના સામાન્ય મનુષ્યનો ત્યાગ કરે, એમા શુ આશ્ચર્ય છે? ૨ કોઈ પણ ઉત્તમ પુરુષને દાન આપવું અને કોઈ ઉત્તમ પુરુષ પાસેથી દાનનો પ્રતિગ્રહ કરવો એ બંનેનું ફળ એક સરખું જ છે, તોપણ દિવ્યજ્ઞના પુરુષને પાતંગ્રહના કરતા દાન દેવાથી અધિક પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે ૩ શાસ્ત્રકારોએ આવો એક નિશ્ચય કર્યો છે કે, જે ધન ન્યાયમાર્ગે સપાદન કરેલું હોય અને જે ધનની ન્યાયમાર્ગે જ વૃદ્ધિ કરી હોય, તે ધનને ખાસ ધર્મને માટે જ સાચવી રાખવું. ૪ વળી ધર્મ કરવાની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે કોઈ પ્રકારનું ઘાતકી કર્મ કરીને ધન મેળવવું નહિ, તેમ

જ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દાનાદિક કર્મો કરવા, પણ અન્યાયમાર્ગે ધનઅમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો મનમા વિચાર સુદ્ધા ન કરવો ૫ જે પુરુષ નિધન હોય, તેણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અતિથિને પીવા માટે કે નાહવા માટે ઠંડું કે ગરમ જળ પણ અર્પણ કરવું, જેથી ભૂખ્યાને લોજન આપ્યા જેટલું ફળ તેને મળે છે. ૬ મહાત્મા રતિદેવે ફળ, મૂળ અને પાદદા અર્પણ કરીને જ મુનિઓનો સત્કાર કર્યો હતો, છતાં તેણે જગતમા ઇષ્ટ ગણાયેલી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. રાત્રી સૌંધે પણ ફળ અને પાદદા જ આર્પણ કરીને સૂર્યનારાયણને પ્રસન્ન કર્યા હતા અને તેથી તેને પરમ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતું. ૭ મનુષ્ય જેવો જન્મે છે કે, તરત જ દેવ, પિતૃ, અતિથિ અને માતાપિતા આદિ પોષ્યવર્ગના ઋણથી બધાર્થ બંધ છે, માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે એ ઋણમાથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ૮ તેમા સ્વાધ્યાય કરીને મહર્ષિઓના ઋણમાથી મુક્ત થવું, યજ્ઞયાગાદિ કરીને દેવોના ઋણમાથી મુક્ત થવું, પિંડપ્રદાન કરીને પિતૃઓના ઋણમાથી મુક્ત થવું, આદરણિય કરીને મનુષ્યોના ઋણમાથી મુક્ત થવું, વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરીને, પાત્ર મહાધર કરીને તેમ જ પ્રાણીમાત્ર પર દયાળુ થઈને પોતાની જાતના ઋણમાથી મુક્ત થવું અને જાતકર્મોદિ સત્કારો કરીને પુત્રાદિના ઋણમાથી મુક્ત થવું. ૧૦ ૧૧ મુનિલોકો ધનથી રહિત હોય છે, તોપણ ધ્યાન અને ધારણા આદિ પ્રયત્ન કરીને તથા વિધિપૂર્વક અગ્નિહોત્ર હોમોને સિદ્ધિપદને પામે છે ૧૨ હે મહાબાહુ! અજગર્ભનો પુત્ર શુનશેષ યજ્ઞમા ભાગ લેનારા દેવતાઓની વેદોક્ત ઋચાઓ વડે સ્તુતિ કરીને વિશ્વામિત્રનો પુત્ર થઈ શક્યો હતો ૧૩ શુક્રાચાર્ય દેવના દેવ શંકરની કૃપા મેળવીને શુક્રપણાને પામી શક્યા છે અને દેવી પાર્વતીની સ્તુતિ કરીને હજી સુધી પણ યજ્ઞસ પત્ર થઈને આકારામા દીપી રહ્યા છે ૧૪ વળી અસિત-દેવલ, નારદ, પર્વત, કક્ષીવાન, જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ,

* મતલબ કે, આપું જગત કેવળ સ્વાર્થો જ છે માટે પોતાના આત્માનું દ્વિતકારક કર્મ પોતે જાતે જ કરવું

× અર્થાત નિધન પુરુષે ઉત્તમ પુરુષ પાસેથી પ્રતિ ગ્રહ લઈને જ દાનનું પુરુષ પ્રાપ્ત કરવું, પણ ધનવાન પુરુષે તો સુધારાને દાન આપીને જ પ્રતિગ્રહના કરતા અધિક પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવું

* ગીકાર નીલકંઠ લખે છે કે, આ શ્લોકના પૂર્વાર્થનું બીજું અર્થણ 'ઋષિકલતરોગમત્' એવું છે પણ તેને બદલે 'અગ્નિગતેમુલોગમત્' એમ વાંચવું, કેમ કે બદ્ધક ધ્યાનજામા 'શુન ગેપ અજગર્ભનો પુત્ર હતો છતાં વિશ્વામિત્રનો પુત્ર થયો' એમ કહેવામા આવ્યું છે.

જિતેદ્રિય તાઙ્ય, વસિષ્ઠ, જમદગ્નિ, વિશ્વામિત્ર, અત્રિ, ભરદ્વાજ, હરિશ્ચન્દ્ર, કુંડહાર અને શુતશ્રવા, આ સર્વ મહર્ષિઓએ ચિત્તને એકાગ્ર કરીને વેદની ઝગ્યાઓ વડે વિષ્ણુ ભગવાનની સ્તુતિ કરી હતી, જેથી બુદ્ધિમાન એવા તે વિષ્ણુની કૃપાથી તપસિદ્ધિને પામ્યા હતા, ૧૫-૧૭ એટલુ જ નહિ પણ તે સિવાયના ખીજા અનેક સત્પુરુષો, જેઓ પ્રથમ અવસ્થામાં અપૂજ્ય હતા છતાં પાછળથી તે વિષ્ણુભગવાનની જ સ્તુતિ કરીને પૂજ્યપણને પામ્યા છે મનુષ્યે કોઈ બાતનું નીચ કર્મ કરીને જગતમાં અભ્યુદય પામવાની ઇચ્છા કરવી નહિ ૧૮ અને એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવું કે, જે ધન ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલું છે તે જ ધન સત્ય ગણાય છે, પણ જે ધન અધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલું છે, તે તો ધિક્કારને જ પાત્ર છે, માટે કોઈ પણ મનુષ્યે કેવળ ધન મેળવવાની આકાંક્ષાથી સનાતન ધર્મનો કદી ત્યાગ કરવો નહિ હે સમર્થ રાજા ! જે ધર્મોત્તમા પુરુષ અગ્નિહોત્રનો સ્વીકાર કરે છે, તે જ સર્વોત્તમ પુણ્યશાળી ગણાય છે, કેમ કે અગ્નિહોત્રી પુરુષને ત્યાં ત્રણે અગ્નિઓ (હસ્તિ, ગાર્હપત્ય અને આહ્વનીય)નો નિવાસ હોય છે અને તે અગ્નિઓમાં સર્વ વેદોનો નિવાસ હોય છે ૧૯-૨૦ જે બ્રાહ્મણ અગ્નિહોત્ર કર્મનો સ્વીકાર કરે છે, તેણે તે કર્મની કોઈ પણ ક્રિયાનો દહી નાશ કરવો નહિ, કેમ કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, અગ્નિહોત્ર ન હોવું તે શ્રેયસ્કર છે, પણ અગ્નિહોત્ર લીધા પછી તેની ક્રિયાનો લોપ કરવો, તે શ્રેયસ્કર નથી ૨૧ હે પુરુષઆત્મા ! મનુષ્યે અગ્નિની, આત્માની, જન્મદાતા માતાપિતાની તથા ગુરુની સારી રીતે સેવા કરવી બેઠકે, ૨૨ કેમ કે જે આયુષ્યપુરુષ પોતે વિદ્વાન હોય, છતાં અભિમાનનો ત્યાગ કરીને વૃદ્ધોની સેવા કરે છે, કામનાઓનો ત્યાગ કરીને પ્રાણીમાત્ર ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખે છે અને વ્યથા પરિશ્રમનો તથા હિંસાનો ત્યાગ કરીને નિત્ય ધર્મપરાયણ રહે છે, તેને જગતના મહાન પુરુષો પણ માન્ય ગણે છે ૨૩

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ ત્રયેત મોક્ષધર્માનુશાસન

પર્વમાં પરાશરગીતા દાનમહાકાવ્ય નામનો

અધ્યાય ૨૬૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬૩ મો

પરાશરગીતા (ચાલુ)-ચારે વર્ણોનાં કર્તવ્યો

॥ પરાશર ઉવાચ ॥

વૃત્તિઃ સકાશાર્ણેમ્પશ્ચિમ્વો હીનસ્વ શોભના ।
પ્રીત્યોપનીતા નિર્દિષ્ટા ધર્મિષ્ઠાનુ કુરુતે સદા ॥૧॥

પરાશરે કહ્યું હે જનકરાજા ! હીન વર્ણના શૂદ્રે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણોની સેવા કરીને પોતાની આજીવિકા ચલાવવી તે ઉત્તમ ગણાય છે, કેમ કે પ્રીતિપૂર્વક કરેલી ત્રણે વર્ણોની સેવા શૂદ્રોને નિરંતર ધર્મનિષ્ઠ કરે છે ૧ શૂદ્રને પોતાના વશપર પરાધી ચાલી આવેલી સ્થાયી વૃત્તિ ન હોય તો તેણે ખીજા કોઈ પણ વૃત્તિને શોધવા જલું નહિ, પણ સેવાવૃત્તિનો જ સ્વીકાર કરી દેવો ૨ હું માનું છું કે, ધર્મદષ્ટિવાળા હરકોઈ પુરુષોએ નિત્ય સર્વ અવસ્થાઓમાં સત્પુરુષોનો જ સસર્ગ રાખવો, તે શોભાપદ છે, પણ અસત્ પુરુષોનો તો સગ જ કરવો નહિ, ૩ કેમ કે ઉદયાચળ ઉપર રહેલું દ્રવ્ય ધૃત્યના સસર્ગને લીધે જેમ દીપી નીકળે છે, તેમ સત્પુરુષોના સસર્ગને લીધે હીન જાતિનો પુરુષ પણ (સમાજમાં) દીપી નીકળે છે ૪ જેમ એક શ્રેયેત વર્ણના વચ્ચને જેવા રગથી રંગલું હોય તેવા રગથી રંગી શકાય છે, તેમ (શુદ્ધ હૃદય ના) પુરુષને જેવા પુરુષોનો રંગ હોય છે, તેવી અસર અવશ્ય થાય છે, એમ તમારે જાણવું ૫ અને હે રાજા ! નિત્ય સફળણે મેળવવામાં જ તમારે આસક્ત રહેવું, પણ દુર્ગુણોથી તો દૂર જ રહેવું, કેમ કે મનુષ્યોનું જીવિત અનિત્ય અને ચ ચળ છે ૬ વિચક્ષણ એવો જે પુરુષ સુખમાં આવી પડ્યો હોય કે હું ખમાં આવી પડ્યો હોય છતાં હમેશા શુભ કર્મોનો જ સંગ્રહ કરતો હોય તે પુરુષ જ ખરે શાસ્ત્રવેત્તા કહેવાય છે ૭ ધર્મથી રહિત એવું કોઈ કર્મ કદાચ મહાન ફળને આપનારું હોય તોપણ બુદ્ધિમાન પુરુષે તે કર્મનું કદી સેવન કરવું નહિ, કેમ કે તેણે કર્મ પરિભ્રામમાં હિતકારક હોતું નથી ૮ પ્રજાઓનું રક્ષણ નહિ કર નારી જે રાજા ખીજાઓની હબરે ગાયો લૂટી લાવીને દાનમાં આપી દે, તોપણ તે રાજા માત્ર નામનો જ હાતા કહેવાય છે, ખરું જોતા તો તે રાજા એક લૂટારો જ છે. ૯ જગતના આરભસમયે ભગવાન બ્રહ્માએ

લોકમાન્ય એવા એક પ્રજાપતિને ઉત્પત્ત કયો હોતો અને તે પ્રજાપતિએ લોકનું રક્ષણ કરવામાં આસક્ત રહેનારા પર્જન્ય (મેઘ) નામના એક પુત્રને ઉત્પત્ત કયો છે. ^{૧૦} આ પર્જન્યદેવનું પૂજન કરીને પ્રત્યેક વૈશ્યે ખેતીવાડી, ગોરક્ષા વગેરે પોતાનાં નિત્યકર્મો કરવાં, ક્ષત્રિયોએ સર્વનું રક્ષણ કરવું, બ્રાહ્મણોએ સર્વને ન્યાયમાર્ગે દોરવાં અને શૂદ્રોએ કુટિલતાનો, શઠતાનો તથા કોપનો ત્યાગ કરીને દેવતાઓનાં હૃવ્યકબ્ય તૈયાર કરી આપવાં અને જ્યાં ચક્ષુ થવાનો હોય તે પ્રદેશને વાળી આડીને સાફ કરી આપવો. બસ, આ રીતે કરવાથી ધર્મનો કદી નાશ જ થતો નથી ^{૧૧,૧૨} અને ધર્મનો નાશ નહિ થવાને લીધે પ્રજાઓ સુખી થાય છે; તેમ જ હે રાજેન્દ્ર ! પ્રજાઓનાં સુખને લીધે સ્વર્ગમાં રહેનારા દેવતાઓ પણ પ્રસન્ન રહે છે; ^{૧૩} માટે જે રાજા ધર્મોત્સાર વર્તીને પ્રજાઓનું રક્ષણ કરે છે, જે બ્રાહ્મણ સ્વધર્મનું પાલન કરીને પેદાબળવામાં તત્પર રહે છે, જે વૈશ્ય ખેતીવાડી, ગોરક્ષા વગેરેમાં આસક્ત રહે છે અને જે શૂદ્ર નિરંતર જિતેન્દ્રિય રહીને ત્રિવર્ણની સેવા કરે છે, તે જગતમાં પૂજાય છે, પણ તેથી વિરુદ્ધ રીતે વર્તનાર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર સ્વધર્મથી બ્રદ્ધ જ થાય છે. ^{૧૪,૧૫} શરીરને કદ આપીને પણ ન્યાયથી મેળવેલી માત્ર ત્રણ કોડીઓનું દાન કરવામાં આવે છે; તોપણ તેનું મહાન ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી ન્યાયપૂર્વક મેળવેલી હજારો કોડીઓનું દાન કરવાથી શું ફળ પ્રાપ્ત ન થાય ? (અર્થાત્ ન્યાયોપાજિત ધનનું દાન કરવાથી મનુષ્યને મહાન પુણ્યફળ મળે છે.) ^{૧૬} જે રાજા બ્રાહ્મણોને જેનું તેનું પણ નિત્ય સત્કારપૂર્વક દાન આપે છે, તેને અતિ મહાન ફળ પ્રાપ્ત થાય છે; ^{૧૭} માટે જ વિદ્વાનો કહે છે કે, જેને દાન આપવું હોય તે સુપાત્ર મનુષ્યની સામે વગર ગોલાબે જઈને તેને સંતોષ થાય, તેટલું દાન આપવામાં આવે છે, તે દાનને જ સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે; પણ યાચક મનુષ્ય જ્યારે યાચના કરે, ત્યારે જ જે દાન આપવામાં આવે છે, તે દાન મધ્યમ કોટિનું ગણાય છે. ^{૧૮} અને જે મનુષ્યને દાન આપવાનું હોય, તેનું અપમાન કરીને અથવા તેના ઉપર અશ્રદ્ધા રાખીને જે દાન આપવામાં

આવે છે, તે દાન તો અધમ કોટિનું જ ગણાય છે, એમ સત્યવાદી મુનિઓએ કહેલું છે.^{૧૯} મનુષ્ય જે આ સંસારસમુદ્રમાં ટૂંકી રહેલો છે, તેણે હર-કોઈ ઉપાય કરીને પણ સંસારસાગરને તરી જવો જોઈએ અને જે રીતે કરવાથી ગૃહપાશમાંથી એક-દમ મુક્ત થવાય, તે રીતે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.^{૨૦} જે પુરુષ બ્રાહ્મણજાતિનો હોય, તે તો ઇદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાથી જ શોભે છે, ક્ષત્રિયજાતિનો હોય તે વિનય મેળવવાથી જ શોભે છે, વૈશ્યજાતિનો હોય તે ધન મેળવવાથી જ શોભે છે અને શૂદ્ર જાતિનો હોય તે ત્રિવર્ણની સેવા કરવાથી જ શોભે છે.^{૨૧}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતગત મોક્ષધર્માનુશાસન-
 પર્વમાં 'પરાશરગીતા-ચારે વર્ણોનાં કૃત્યો'
 નામનો અધ્યાય ૨૬૩માં સમાપ્ત

अध्याय २९४ मो

પરાશરગીતા (ચાલુ)—અવાંતર ધર્મો

॥ पराशर उवाच ॥

प्रतिग्रहगता विप्रे क्षत्रिये युधि निर्जिताः ।

वैश्ये न्यायार्जिताश्चैव शूद्रे शुश्रूषयार्जिताः ॥१॥

પરાશરે કહ્યું : હે જનકરાજ ! ધર્મને ઉદ્દશી-
ને બ્રાહ્મણે પ્રતિગ્રહ દ્વારા મેળવેલું ધન, ક્ષત્રિયે
યુદ્ધમાં વિજય કરીને મેળવેલું ધન, વૈશ્યે ન્યાય-
પૂર્વક મેળવેલું ધન અને શૂદ્રે સેવા કરીને મેળવેલું
ધન, જોકે અદ્ય હોય, તોપણ ધર્મને માટે મહાન
દ્રવ્યદાયક અને પ્રથંસાપાત્ર ગણાય છે. વળી હીન
વર્ણનો પુરુષ ત્રણે વર્ણોની સેવા કરે છે, માટે શૂદ્ર
કહેવાય છે.^{૧૨} કોઈ સમયે વૃત્તિથી બ્રષ્ઠ થયેલો
બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયનો અથવા વૈશ્યનો ધર્મ સ્વીકારી
એસે, તોપણ તે પતિત ગણાતો નથી; પરંતુ તે બ્રાહ્મણ
ન્યારે શૂદ્રધર્મનું સેવન કરવા માંડે, ત્યારે અવશ્ય
પતિત ગણાય છે;^{૧૩} તેમ જ કોઈ એક શૂદ્ર પોતાની સેવા-
વૃત્તિથી નિર્બાંહ કરવાને માટે અશક્ત થાય, ત્યારે
વેપાર, પશુપાલન અથવા ચિત્રલેખન આદિ બીજા
ઉપાયોથી પણ પોતાનું જીવન ચલાવી શકે છે,
એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.^{૧૪} સ્ત્રી આદિનો વેપ દારણ
કરીને નાટકની રંગભૂમિ પર ઉતરવું, અનેક પ્રકાર-
નાં રૂપો દારણ કરીને આજીવિકા ચલાવવી, મધ
અને માંસનો વેપાર કરીને જીવન ગાળવું અને લોખંડ-

નો તથા આમડાનો વેપાર કરવો વગેરે વૃત્તિ-
ઓ પોતાની કુલપરંપરાથી આવી આવતી ન હોય,
તો મનુષ્યે કરવી જ નહિ; કેમ કે તે વૃત્તિઓ જગત-
મા નિંદ્ય ગણાય છે; પરંતુ તે વૃત્તિઓ પોતાની
કુલપરંપરાથી જ આવી આવતી હોય, છતાં જે પુરુષ
તેનો ત્યાગ કરે છે તેને મહાન ધર્મનો લાભ થાય
છે, એમ એમ સાંભળ્યું છે.^{૫૧} કોઈ એક પુરુષ
અન્નપચ્ચાદિકની સંપત્તિ મેળવીને સિદ્ધ થઈ ગયો
હોય અને તેથી જ મદ્ય છડી જઈને પાપાચરણ
કરવામાં આસક્ત થયો હોય, તો તે પુરુષનું કર્મ
જગતમાં શ્રાદ્ધ ગણાતું નથી જ.^{૫૨} પુરાણોમાંથી
આપણે સાંભળીએ છીએ કે, પ્રાચીનકાળમાં પ્રજા
ઓ દમગુણને ધારણ કરનારી હતી, ધર્મને જ
પ્રધાન માનનારી હતી અને ન્યાય તથા ધર્મને જ
અનુસરનારી હતી, તેથી તેઓમાંથી કોઈ એ જો અપ-
રાધ કર્યો હોય, તો માત્ર ‘ધિક્’ શબ્દ કહીને જ
તેઓનું દંડશાસન કરવામાં આવતું હતું;^{૫૩} કેમ કે
હે રાજા! તે સમયનાં મનુષ્યોમાં કેવળ ધર્મની જ
પ્રશંસા થતી હતી અને તે કાળના ધર્મવૃદ્ધ પુરુષો
પૃથ્વી પર રહીને સદ્ગુણોનું જ નિત્ય સેવન કરતા
હતા;^{૫૪} પણ હે તાત! સમયનું પરિવર્તન થતાં
(કામ, ક્રોધ અને લોભ વગેરે) અસુરો પ્રજાઓની
તે ધર્મવૃત્તિને સહન કરી શક્યા નહિ, જેથી હે
રાજા! તે અસુરોએ અનુક્રમે આગળ વધનારી તે
પ્રજાઓમાં પોતાનો પગપેસારો કર્યો.^{૫૫} પછી તે
પ્રજાઓમાં ધર્મનો નાશ કરનાર ગર્વ વધી પડ્યો
અને ગર્વાધીન થયેલી તે પ્રજાઓમાં પાછળથી ક્રોધ-
નો પણ જન્મ થયો. આ રીતે હે રાજા! તે પ્રજા-
ઓમાં ક્રોધનો જ જન્મ થયો અને અનુક્રમે
તેઓ ક્રોધાધીન પણ થઈ ગઈ, એટલે તેઓનું વર્તન
જે પૂર્વે લજ્જાવાળું હતું, તે કેવળ નિર્લજ્જ થઈ
પડ્યું—તેમનામાંથી લજ્જાનો કેવળ નાશ જ થઈ
ગયો અને પછી તો તેમનામાં મોહનો પણ જન્મ
થયો.^{૫૬} મોહના જન્મ પછી તે પ્રજાઓ મોહના
સપાટામાં સપડાઈ પડી અને તેને લીધે તેમનામાં
પૂર્વની પેઠે જ્ઞાનદષ્ટિ પણ રહી નહિ. તેમણે માંહો-
માંહો મારામારી કરીને કેવળ પોતપોતાના સુખ-
માં જ વૃદ્ધિ કરવા માંડી, પ્રાદ્વેષોનું તથા દેવોનું
પણ અપમાન કરવા માંડ્યું અને સુખ્યત્વે કરીને

વિષયોનું જ સેવન કરવા માંડ્યું. પછી તો તેઓનું
નિયમન કરવા માટે તે સમયનો ‘ધિક્’ શબ્દનો દંડ
કેવળ વ્યર્થ જ થઈ પડ્યો,^{૫૭-૫૮} જેથી તે જ સમયે
(શમદમાદિ) દેવો, (જાત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિના
અભિમાની વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાણ તેમ જ વિરાટ,
સૂત્રાત્મા અને અંતર્યામીરૂપ) દેવોના કરતાં પણ
શ્રેષ્ઠ એવા શંકર (તુરીય આત્મસ્વરૂપ)ને શરણે
ગયા; કેમ કે ભગવાન શંકર ધૈર્યશુભસંપન્ન છે,
(માયાનો આશ્રય કરીને) અનેક સ્વરૂપોને ધારણ
કરનારા છે અને જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય આદિ નિત્ય શુભોથી
સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.^{૫૯} પછી તે શંકરદેવે આકાશ-
(માયા નામની અવ્યાકૃતા પ્રકૃતિ)માં રહેનારા તે
સર્વ અસુરો(કામાદિ)ને (જીવાત્માનો શુદ્ધ ચૈતન્ય-
માં પ્રવેશ કરાવવા રૂપ) એક જ બાણ વડે (સ્થૂળ,
સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરરૂપ) ત્રણ નગરોની સાથે
પૃથ્વી પર (શુદ્ધ ચિન્માત્રમાં) પાડી દીધા—લય
પમાડી દીધા.^{૬૦} ઉપરાંત ત્રિશૂલધારી શંકરે તે
સર્વ અસુરોને અધિપતિ જે દેવતાઓને લય ઉપ-
ભવનારો હતો, લયંકર પરાક્રમી હતો અને ઉગ્ર
હતો, તે મહામોહને પણ મારી નાખ્યો.^{૬૧} એ
પ્રમાણે તેનો વધ થયો, એટલે સર્વ મનુષ્યો પોતા-
ની મૂળ પ્રકૃતિને પામ્યા અને પૂર્વની પેઠે જ વેદ-
શાસ્ત્રોનો સ્વીકાર કરવા લાગ્યા.^{૬૨} પછી સ્વર્ગ-
લોકના રાજ્ય ઉપર (હૃદયાકાશમાં) ઇંદ્રનો (ચિદા-
ત્માનો) દેવોના (ઇંદ્રિયોના) રાજા તરીકે અભિ-
ષેક કરીને વસિષ્ઠ આદિ સપ્તર્ષિઓએ લોકશાસનની
વ્યવસ્થા કરી.^{૬૩} સપ્તર્ષિઓની એ રાજ્યવ્યવસ્થા
પછી ‘વિપ્રૃથ્વ’ નામનો એક રાજા અઘવર્તી તરીકે
પૃથ્વી પર રાજ્ય કરવા લાગ્યો ને ધીન અનેક ક્ષત્રિયો
પણ માંડલિક રાજાઓ તરીકે જુદા જુદા દેશો પર
રાજ્ય કરવા લાગ્યા.^{૬૪} તે સમયે એવા અનેક
રાજાઓ પણ થયા હતા, જેઓ મહાનકુળમાં ઉત્પન્ન
થયેલા હતા, વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચી ગયા હતા અને
પ્રાચીનના કરતાં પણ પ્રાચીન ગણાતા હતા, છતાં
તેઓનાં હૃદયમાંથી આસુરી ભાવ દૂર થયો ન હતો.
એ રાજાઓ લયંકર પરાક્રમ કરનારા હતા અને આ-
સુરી ભાવના સંબંધને લીધે આસુરી કર્મોનું જ સેવન
કરતા હતા.^{૬૫-૬૬} વળી તે રાજાઓ જે માર્ગે ચાલેલા
હતા, તે માર્ગનું હજી સુધી પણ કેટલાએક મૂર્ખ

પુરુષો જગતમાં સ્થાપન કરે છે. એટલું જ નહિ પણ તે માર્ગનું તેઓ સેવન પણ કરે છે;^{૨૩} માટે હે રાજા ! હું તમને કહું છું કે, શાસ્ત્રોનું બરાબર ચિંતન કરીને આસુરી ભાવને દૂર કરનારું આત્મ-જ્ઞાન જ સંપાદન કરવું અને હિંસાકર્મનો ત્યાગ કરવો.^{૨૪} વિચક્ષણ પુરુષે ધર્મ-અધર્મને સેનલેખ કરી દઈને દ્રવ્યોપાજ્ઞન કરવું નહિ, તેમ જ ધર્મને માટે ન્યાયમાર્ગનો ત્યાગ કરવો, તે પણ કદયાણ કારક નથી, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.^{૨૫} હે રાજા ! તું પણ એક ક્ષત્રિય છે, માટે દમયુધને ધારણ કર, બાંધવો ઉપર પ્રીતિ રાખ અને પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તીને પ્રભુઓનું, પૌષ્યવર્ગનું તથા પુત્રોનું બરાબર પાલન કર.^{૨૬} પ્રત્યેક પ્રાણીને હબરો જન્મોમાં ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટનો સમાગમ થાય જ છે અને તે તે સમયે ઇષ્ટ ઉપર પ્રેમ તથા અનિષ્ટ ઉપર વેર પણ સ્વાભાવિક રીતે જ બંધાય છે;^{૨૭} માટે તારે યુદ્ધો સંપાદન કરવામાં જ આસક્ત રહેવું, પણ દોષોથી તો દૂર જ રહેવું; કેમ કે હુષ્ટ બુદ્ધિવાળો નિર્જીણ પુરુષ પણ પોતાના યુદ્ધોનું શ્રવણ કરીને અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે.^{૨૮} હે મહારાજા ! ધર્મ તથા અધર્મની પ્રવૃત્તિ જેવી મનુષ્ય-પ્રાણીમાં ભેદમાં આવે છે, તેવી બીજા કોઈ પણ પ્રાણીમાં ભેદમાં આવતી નથી. (માટે મનુષ્ય-જન્મ પામીને ધર્મોચ્ચરણ જ કરવું ભેઈઓ.)^{૨૯} ધર્મશીલ પુરુષે જ્ઞાન સંપાદન કર્યો પછી અજ્ઞા-દિક્ષની રૂપરૂપ રાખીને કે નહિ રાખીને કેવળ આત્મરૂપ થઈને પ્રાણીમાત્રની હિંસા કર્યો વિના જગતમાં વિચરવું.^{૩૦} બ્યારે પુરુષનું મન સર્વ વાસનાઓથી તથા અજ્ઞાનથી રહિત થાય છે, ત્યારે તેને બ્રહ્માનંદરૂપ કદયાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૩૧} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વોત્તરે મોક્ષધમાનુશાસન-પર્વમાં 'પરાશરગીતા-અર્વાંતર ધર્મો' નામનો અધ્યાય ૨૬૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬૫ મો

પરાશરગીતા (ચાલુ)-તપની પ્રશંસા

॥ પરાશર ઉવાચ ॥

અપધર્મવિધિસ્તાત ગૃહસ્થસ્ય પ્રકીર્તિતઃ ।

તપોવિધિં તુ વક્ષ્યામિ તન્મે નિગદતઃ શૃણુ ॥૧॥

પરાશરે કહ્યું : હે તાત ! એ રીતે મેં તને

ગૃહસ્થના ધર્મનો વિધિ કહ્યો; પણ હવે હું તને તપનો વિધિ કહું છું, તેનું તું શ્રવણ કર.^૧ હે મહા-પુરુષ ! ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનારા પુરુષને રાજસ અને તામસ ભાવોનો સંસર્ગ હોવાને લીધે ઘણું કરીને જગતના અનેક પદાર્થો ઉપર મમત્વબુદ્ધિ હોય છે.^૨ વળી ગૃહસ્થાશ્રમનો આશય કરવાથી મનુષ્યને ગાયો, ઘેરો, ધન, સ્ત્રીઓ, પુત્રો અને સેવકો સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રાપ્ત થાય છે.^૩ આ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા પુરુષ તે તે સર્વ પદાર્થોને નિત્ય જ માને છે, પણ અનિત્ય માનતો નથી, જેથી તેનામાં રાગ અને દ્રેષ વધી પડે છે.^૪ હે રાજા ! જે પુરુષ રાગદ્રેષથી ઘેરાયેલો રહે છે અને દ્રવ્ય-ભિલાષને અનુસરતો રહે છે, તેને મોહથી ઉત્પન્ન થનારી આસક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ તે પુરુષ સર્વત્ર મોહાસક્ત બની જાય છે.^૫ 'પોતે ભોગ-સંપન્ન હોય તો જ કૃતાર્થ છે,' એમ માનીને સર્વે ગૃહસ્થો કેવળ વિષયના આનંદમાં જ પરાયણ રહે છે અને તે તુલ્ય આનંદને અનુભવીને તેઓ માને છે કે, આશ્વસુખના જેવો બીજો એક પણ લાભ જગતમાં નથી.^૬ ગૃહસ્થ પુરુષનું મન લોભથી ઘેરાયેલું જ હોય છે અને સંસારના અનેક ભાવોનો તેને સંગ હોવાને લીધે સ્ત્રીપુત્રાદિ કુટુંબપરિવારની પ્રતિદિન તે વૃદ્ધિ જ કરતો જાય છે; તેમ જ કુટુંબ-વર્ગનું પોષણ કરવા માટે અનેક પ્રકારે ધનવૃદ્ધિ કરવાનો ઉપાય કરે છે.^૭ ગૃહસ્થ પુરુષ અસુક અસુક અકાર્યોને જાણતો હોય છે, છતાં પુત્રાદિકના રનેહને અધીન થઈને ધન મેળવવા માટે તે અકાર્યનું પણ સેવન કરે છે અને પછી તે મેળવેલા ધનનો કોઈ રીતે બ્યારે નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે પશ્ચાત્તાપ કરવા તૈયાર થાય છે.^૮ વળી તે માનસંપન્ન થઈને પોતાનો કોઈનાથી પરાજય ન થાય, તેને માટે ખાસ સંભાળ રાખે છે અને 'હું ભોગસંપન્ન થાઉં' આવો મનમાં વિચાર કરીને અતં ભોગો-ને લીધે જ વિનાશ પામે છે;^૯ પણ જે બ્રહ્મ-વાદી પુરુષો શુભ કર્મ કરવાની ધૃત્તિ રાખીને તેનું ફળ મેળવવાની આશા રાખતા નથી અને નિષિદ્ધ તથા કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષોને જ સનાતન સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૦} હે રાજા ! હરકોઈ પુરુષ રનેહના સ્થાનરૂપ સ્ત્રીપુત્રાદિના નાશને લીધે

અથવા આધિવ્યાધિના સંતાપને લીધે વૈરાગ્યને પામે છે.^{૧૧} અને એ રીતે વૈરાગ્ય પામ્યા પછી તેને આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવાની ઇચ્છા થાય છે. તે ઇચ્છાને લીધે શાસ્ત્રોત્તુ તે અવલોકન કરે છે અને શાસ્ત્રોત્તુ અવલોકન કર્યા પછી તેને નિશ્ચય થાય છે કે, તપ જ સર્વતા કરતાં અધિક શ્રેયસ્કર છે.^{૧૨} હે મનુષ્યોના ઇંદ્ર! આ જગતમાં સાર-અસાર વસ્તુના વિવેકવાળો પુરુષ ખરેખર દુર્લભ છે કે, જે પુરુષ પ્રીતિપાત્ર સ્ત્રી વગેરેના સુખનિમિત્તે કલેશ પામીને તેમાં દોષદૃષ્ટિ કરીને તપશ્ચર્યા કરવાનો નિશ્ચય કરે છે.^{૧૩} હે તાત! તપ એ સર્વ મનુષ્યોને માટે સામાન્ય કર્તવ્ય છે, જેથી દમ, દયા, દાન આદિથી રહિત શૂદ્રાદિ હીન જાતિના મનુષ્યો પણ તપશ્ચરણને માટે અધિકારી થઈ શકે છે. તેમાં પણ જે પુરુષ બિતોંદ્રિય અને દાંત હોય છે, તેને તો તપ એ સ્વર્ગના માર્ગદર્શકરૂપ થઈ પડે છે.^{૧૪} હે રાજા! મહાસમર્થ પ્રજાપતિ બ્રહ્મદેવે પણ યુગના આદિકાળમાં કોઈ કોઈ સમયે બ્રહ્મપરાયણ રહીને, કોઈ કોઈ સમયે મતપરાયણ રહીને અને કોઈ કોઈ સમયે તપપરાયણ રહીને જ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરી હતી;^{૧૫} તેમ જ હે તાત! આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, અશ્વિઓ, અશ્વિનીકુમારો, વાયુઓ, વિશ્વેદેવો, સાધ્યો, પિતૃઓ, મરુદ્ગણો, યક્ષો, રાક્ષસો, ગંધર્વો, સિદ્ધા અને તે સિવાયના બીજા અનેક સ્વર્ગવાસી દેવતાઓ તપશ્ચર્યા કરીને જ કૃતાર્થ થયા છે.^{૧૬-૧૭} પૂર્વે સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં તપશ્ચર્યા કરીને બ્રહ્મદેવે જે બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા છે, તેઓ પણ તપના પ્રભાવથી જ પોતાની ઇચ્છાનુસાર સર્વને સુખી કરતા પૃથ્વીમાં કે સ્વર્ગમાં હજી સુખી વિચરી રહ્યા છે;^{૧૮} એટલું જ નહિ પરંતુ આ મનુષ્યલોકમાં પણ કેટલાએક પુરુષો કે જેઓ રાજા અને ગૃહસ્થ તરીકે ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે, તે સર્વ કેવળ તપનું જ ફળ છે.^{૧૯} વળી મનુષ્યને સુંદર રેશમી વસ્ત્રો, અલંકારો, વાહનો, આસનો, ખાનપાન વગેરે ભોગસામગ્રીઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ તપશ્ચર્યાનું જ ફળ છે.^{૨૦} મનને અનુકૂળ રહેનારી હજારો રૂપવતી તરુણીઓ અને મોટી મોટી હવેલીઓમાં નિવાસ કરવાનું મળે છે, તે પણ તપનું જ ફળ છે.^{૨૧} ઉત્તમ પ્રકારનાં શયનો, વિવિધ

પ્રકારનાં ભોજનો અને બીજા અનેક મનગમતા પદાર્થો તપસ્વી પુણ્યવાન પુરુષોને જ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૨} હે શત્રુતાપન રાજા! તપના મહાત્મ્યનું વિશેષ વર્ણન કેટલુંક કરી શકાય! માત્ર સંક્ષેપમાં એટલું જ કહી શકાય કે, ત્રણે લોકમાં એવો એક પણ પદાર્થ નથી કે, જે તપશ્ચર્યા કરવાથી ન મળે! વળી જે પુરુષોને તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી, તેવા અકૃતાર્થ પુરુષોને પણ વિષયભોગોના ત્યાગ કરવારૂપ વૈરાગ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પણ કેવળ તપશ્ચર્યાનું જ ફળ છે.^{૨૩} હે મહારાજા! હરકોઈ મનુષ્ય પછી તે સુખી હોય કે દુઃખી હોય, પણ તેણે મન તથા બુદ્ધિપૂર્વક શાસ્ત્રને વિચાર કરીને પ્રથમ લોકને જ ત્યાગ કરવો જોઈએ;^{૨૪} કેમ કે લોક એ જ દુઃખનું કારણ છે અને લોકને લીધે જ ઇંદ્રિયો ન્યાં ત્યાં ભટકતી ફરે છે. જેમ અવ્યાસ વિનાની વિદ્યા ધીમે ધીમે નાશ પામે છે, તેમ લોકાધીન થયેલા મનુષ્યની બુદ્ધિ પણ અતે નાશ પામે છે.^{૨૫} મનુષ્યની બુદ્ધિ ન્યારે નાશ પામે છે, ત્યારે તેને ન્યાય-અન્યાયનું જ્ઞાન રહેતું નથી; માટે હરકોઈ પુરુષે સુખનો વિનાશકાળ જેવો પ્રાપ્ત થાય કે, તરત જ ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરવાનો આરંભ કરી દેવો.^{૨૬} વિદ્વાનો કહે છે કે, મનુષ્યોને જે પ્રિય લાગે છે તે સુખ છે અને જે અપ્રિય લાગે છે તે દુઃખ છે; તેમ જ તારે જાણી લેવું કે, સુખ એ પૂર્વે કરેલા તપનું ફળ છે અને દુઃખ એ પૂર્વે તપ નહિ કરેલું હોવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૭} તેમાં જે પુરુષ નિષ્કામ બુદ્ધિથી તપશ્ચર્યા કરે છે, તે નિત્ય કલ્યાણને જ જીએ છે, તરફ તરફના વિષયો ભોગવે છે અને આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે;^{૨૮} પરંતુ જે પુરુષ સંકામ બુદ્ધિથી તપશ્ચર્યા કરે છે-તપનું ફળ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેને તપનું ઉત્તમ ફળ મળતું નથી, પણ અનેક જાતનાં અપ્રિય, અપમાન, દુઃખ અને વિષયોરૂપ ફળ જ પ્રાપ્ત થાય છે,^{૨૯} તેમ જ જે પુરુષને ધર્મ, તપ અને દાન કરવાની ઇચ્છા ન થતાં શાસ્ત્રમાં નિરોધ કરેલાં કર્મો કરવાની તથા કામ્ય કર્મો કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તે પુરુષ એવાં પાપકર્મ કરીને અતે નરકમાં જ પડે છે.^{૩૦} હે ઉત્તમ પુરુષ! જે મનુષ્ય સુખમાં હોય કે દુઃખમાં હોય, પણ પોતાના ઉત્તમ સદાચારથી બ્રહ્મ થતો નથી, તે

મનુષ્ય જ ખરો શાસ્ત્રદર્શી કહેવાય છે.^{૩૧} શાસ્ત્ર-
કારો કહે છે કે, એક બાલુને ધનુષમાંથી છૂટીને
પૃથ્વી પર પડતાં જેટલો સમય લાગે છે, તેટલો જ
સમય રસન, દર્શન, વ્રાણ, ધ્રુવણ અને સ્પર્શન
આદિ વિષયોના સંબંધમાં સુખનો અનુભવ થાય
છે; અર્થાત્ વિષયોથી મળનારું સુખ અત્યંત ક્ષણિક
છે,^{૩૨} છતાં તે ક્ષણિક સુખનો ત્યારે ક્ષય થાય છે,
ત્યારે મનુષ્યને તીવ્ર વેદના ઉત્પન્ન થાય છે અને
મૂર્ખ પુરુષો (તે વેદનાનો સંપૂર્ણ અનુભવ કરે છે,
તોપણ) સર્વોત્તમ મોક્ષસુખની પ્રશંસા કરતા નથી;
પણ જેઓ વિવેકી હોય છે, તે સર્વને (વિષયનાં
સુખો તીવ્ર વેદનાજનક હોઈને તુચ્છ જણાય છે
અને) મોક્ષરૂપ ક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા માટે શમદમાદિ
ઉત્તમ શુભો ઉપર પ્રીતિ થાય છે. વળી તેવા વિવેકી
પુરુષો અર્થ અને કામની સાથે નિત્ય સંબંધ
રાખે છે, છતાં પોતાની ધાર્મિક વૃત્તિથી બ્રહ્મ થતા
નથી.^{૩૩} ગૃહસ્થોના સંબંધમાં મારો તો એવો
જ મત છે કે, તેઓએ ચત્ત કંઈ વિના પોતાની
મેળે જ આવી મળેલા વિષયોનું નિત્ય સેવન કરવું
અને ચત્ત કરીને પણ ધર્મ સંપાદન કરવો.^{૩૪} જે
પુરુષો અભિમાની હોય છે, કુળવાન હોય છે અને
શાસ્ત્રના અર્થનું જ નિત્ય અવલોકન કરનારા હોય
છે, તે પુરુષોની કિંયાને ધર્મરહિત મૂઢાત્મા પુરુષો
પોતાનાં આચરણમાં મૂકી શકતા નથી.^{૩૫} મનુષ્યો-
નું હરકોઈ કર્મ અવશ્ય નાશ જ પામે છે. આમ
સમજનારા વિચારશીલ પુરુષોને આ જગતમાં તપ
વિના બીજું કંઈ પણ કર્તવ્ય અવશેષ રહેતું નથી;
પણ હે રાજા! ગૃહસ્થ પુરુષે તો યજ્ઞાદિ કર્મની
અંદર જ આસક્ત રહેવું અને સ્વધર્મોનુસાર વર્તીને
કુશળતાપૂર્વક હૃદયકંઠ્ય કર્મમાં તત્પર રહેવું,^{૩૬} કેમ
કે જગતની નદીઓ અને નદો જેમ સસુદ્રમાં જ
સ્થિતિ પામે છે, તેમ સર્વ આશ્રમીઓ પણ ગૃહસ્થ-
ને આધારે જ જગતમાં સ્થિતિ પામે છે; અર્થાત્
કેવળ ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર જ સર્વ આશ્રમીઓનું
જીવન ટકી રહ્યું છે.^{૩૭}

હતિ શ્રીમદ્વાતારમાં શાંતિપર્વાતમાં મોક્ષધર્મોનુસારન-
પર્વમાં 'પરાશરગીતા-તપની પ્રશંસા'

નામનો અધ્યાય ૨૬મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬મો

પરાશરગીતા (ચાલુ)—ચારે વર્ણોના વિશેષ
અને સામાન્ય ધર્મો

॥ જનક જવાબ ॥

વર્ણો વિશેષવર્ણનાં મહર્ષે કેન જાયતે ।

एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ ૧ ॥

જનકે પૂછ્યું : હે મહર્ષિ! બ્રાહ્મણાદિ ચાર
વર્ણમાં (ત્રણ શુભોની ન્યૂનાધિકતાવાળા પૂર્વોક્ત
કૃષ્ણ, ધૂમાદિ) વર્ણો કયા કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે,
તે બ્રહ્મવાની મને ઇચ્છા છે; માટે હે વક્તાઓમાં
શ્રેષ્ઠ ઋષિ! તે મને કહો.^૧ શ્રુતિ તો કહે છે કે, જે
પિતા જે બાળકને ઉત્પન્ન કરે છે, તે બાળક તે પિતા-
રૂપ જ છે, તો પછી બ્રાહ્મણથી જ ઉત્પન્ન થયેલો
એક વર્ણ સિત્તસિત્તપણાને કેમ પામ્યો, તે મને
કહો.^૨

પરાશરે કહ્યું : હે મહારાજા! તું કહે છે તે
તેમ જ છે. જે પુરુષ જેનાથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તે
તેનું જ સ્વરૂપ ગણાય છે; (અને તેથી પ્રજાદેવથી
ઉત્પન્ન થયેલી આ સર્વ પ્રજા કેવળ એક બ્રાહ્મણ-
સ્વરૂપ જ અથવા બ્રાહ્મણવર્ણની જ હોવી ભેદ એ.)
પરંતુ તપની ન્યૂનતાને લીધે જગતમાં ભતિભેદ
ઉત્પન્ન થયો છે.^૩ ક્ષેત્ર ઉત્તમ હોય અને બીજા પણ
ઉત્તમ હોય, તો તેમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે પણ
ઉત્તમ જ હોય છે; પરંતુ ક્ષેત્ર ઉત્તમ હોય અને
બીજા હલકું હોય અથવા બીજા ઉત્તમ હોય અને
ક્ષેત્ર હલકું હોય તો તેમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે
પણ તેટલા પ્રમાણમાં હીન જ હોય છે.^૪ ધર્મવેત્તા-
ઓ કહે છે કે, પ્રજાપતિએ લોકોને ઉત્પન્ન કરવાની
ઇચ્છા કરી, ત્યારે તેમના સુખમાંથી, બાહુમાંથી,
સાથળમાંથી અને ચરણમાંથી પ્રજાએ ઉત્પન્ન થઈ.^૫
જેમ કે બ્રાહ્મણો તેમના સુખમાંથી ઉત્પન્ન થયા,

* જનકના પૂછવાનો આશય એ છે કે, 'માત્રા વે
પુત્રનામાતિ । પિતા જ પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.' એ શ્રુતિ-
વચન પ્રમાણે વળી વિભેદ કેમ હોઈ શકે? કેમ કે સત્-વ-
પ્રધાન બ્રહ્મદેવથી જ સર્વ જગત ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી
બ્રાહ્મણ સિવાય બીજો વર્ણ જ ન હોવો ભેદ એ, છતાં
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને પશુસંકર વગેરે ભિન્ન ભિન્ન
ભતિઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ?

ક્ષત્રિયો તેમના બાહુમાથી ઉત્પન્ન થયા, વૈશ્યો તેમના સાથળમાથી ઉત્પન્ન થયા અને શૂદ્રો તેમના ચરણ માંથી ઉત્પન્ન થયા. હે મહાપુરુષ ! આ રીતે પ્રથમ ચાર વર્ણોની જ ઉત્પત્તિ થઈ હતી, પણ પાછળથી તેમાથી અનેક વર્ણ સંકર જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. ક્ષત્રિય આદિ વર્ણોની મેળભેળને લીધે (ભિન્ન ભિન્ન વર્ણના પુરુષો અને ભિન્ન ભિન્ન વર્ણની સ્ત્રીઓના અન્યોન્ય મૈથુનીભાવને લીધે) અતિરથ, આબધ, ઉચ્ચ, વૈદેહક, શ્વપાક, પુટકસ, સ્તેન, નિષાદ, સૂત, માગધ, અયોગ, કરણ, માત્ય અને ચાડાલ વગેરે અનેક સંકરજાતિઓ જગતમા ઉત્પન્ન થયેલી છે અને હે રાજા ! તે બધી જાતિઓ ચાર વર્ણના પર સ્પર મૈથુનીભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. *

જનકે પૂછ્યું હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! (આપના કહેવા પરથી વર્ણવિભેદનુ કારણ તો મેં જાણ્યું પરંતુ) એક બ્રહ્મદેવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ પ્રજાઓમા ગોત્રની ભિન્નતા કયાથી આવી ? આપણે જોઈએ છીએ કે, આ જગતમા પ્રત્યેક જાતિમા અનેક ગોત્રો હોય છે, ૧-૧૦ વર્ણી આપણે સાક્ષીએ છીએ કે, તેવા ઘણા મુનિઓ, જેઓ વિન્નતીય યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા હતા, છતાં પોતાની મૂળ જાતિને પામ્યા છે. * તેમ જ કેટલાએક શુદ્ધ યોનિમા ઉત્પન્ન થયેલા હતા અને કેટલાએક અશુદ્ધ યોનિમા ઉત્પન્ન થયેલા હતા, તેઓ સર્વે અતે બ્રાહ્મણપણને જ પામ્યા છે, તેનું શું કારણ ? **

પરાશરે કહ્યું : ‘ હે રાજા ! તપથી શુદ્ધ થયેલા અતઃકરણવાળા મહાત્માઓ ગમે તે નીચ યોનિમા ઉત્પન્ન થાય, તોપણ કેવળ નીચ જન્મને લીધે જ તેઓનામા નીચતા આવી જાય, એ વાત સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. (અર્થાત્ મહાત્માઓનું ચરિત્ર હુણ્ણ હોય છે.) ** હે રાજા ! પૂર્વકાળના ઋષિઓએ અધમ યોનિમા પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા, છતાં પોતાના તપના પ્રભાવથી તે પુત્રોને પુનઃ ઋષિ

* આ વર્ણસંકર જાતિઓની વિશેષ માહિતી અનુ શાસન પર્વના ૪૮ મા અધ્યાયમા આપેલી છે, માટે હા જ જોઈ લેવી.

x જેમ કે કાક્ષીવાન નામના એક ઋષિએ શુદ્ર-જાતિની સ્ત્રી વિષે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા, છતાં તેના પામ્યા છે.

જ બનાવી દીધા હતા. ૧૩ દાખલા તરીકે મારા પિતામહ, ઋષ્યશૃંગ, કાશ્યપ, વેદ, તાડ્ય, કૃપ, કાક્ષીવાન, કમડ, યવકીત, વક્તાઓમા શ્રેષ્ઠ દ્રોણ, આશુભ્ય, મતંગ, દત્ત, દુમહ અને માર્ત્ય-આ બધા મહાત્માઓ પોતાના તપના પ્રભાવથી જ પોતાની મૂળ જાતિને પામ્યા છે અને તેઓ દમ તથા તપના બળથી જ વેદવેત્તાઓ તરીકે જગતમા પ્રસિદ્ધ થયા છે ૧૪-૧૬ હે રાજા ! પૂર્વે અગિરા, કશ્યપ, વસિષ્ઠ અને ભૃગુ એ નામના ચાર જ મૂળ ગોત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા; ૧૭ પણ પાછળથી કૌર્મીની ભિન્ન તાને લીધે અનેક ગોત્રો ઉત્પન્ન થયા છે અને ઋષિ ઓએ પોતાના તપના પ્રભાવથી તે ગોત્રોના જુદા જુદા નામે મેળવ્યા છે, જેના આધારે સત્પુરુષોનો વિવાહાદિ શ્રોતસ્માર્ત વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. ૧૮

જનકે પૂછ્યું . હે ભગવન્ ! ચારે વર્ણોના વિશેષ ધર્મો તથા સામાન્ય ધર્મો તમે મને કહો; કેમ કે તમે સર્વ વિષયમા કુશળ છો. ૧૯

પરાશરે કહ્યું : હે રાજા ! દાન લેવું, યજ્ઞ કરાવવો અને બીજાઓને ભણાવવું આ બ્રાહ્મણોના વિશેષ ધર્મો કહેવાય છે. સર્વ પ્રજાઓનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું, તે ક્ષત્રિયોનો વિશેષ ધર્મ છે. ૨૦ ખેતીવાડી કરવી, પશુઓનું પાલન કરવું અને વેપાર કરવો, તે વૈશ્યોના વિશેષ ધર્મો છે અને ત્રણે વર્ણની સેવા કરવી તે શૂદ્રોના વિશેષ ધર્મ છે. ૨૧ આ પ્રમાણે હે રાજા ! ચારે વર્ણોના વિશેષ ધર્મો મેં તને કહ્યા. હવે હે તાત ! સર્વ વર્ણોના સામાન્ય ધર્મ હું તને વિસ્તારથી કહું છું, તેનું તું શ્રવણ કર. ૨૨ બ્રાહ્મીમાત્ર ઉપર દયા રાખવી, કોઈની હિંસા ન કરવી, પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો, બીજા કોઈને આપ્યા પછી જ અન્નાદિ સર્વ વસ્તુનો પોતે ઉપભોગ કરવો, શ્રાદ્ધકર્મ કરવું, અતિથિઓનો સત્કાર કરવો, સત્ય બોલવું, ક્રોધનો ત્યાગ કરવો, પોતાની સ્ત્રીમા જ સતુષ્ટ રહેવું, બાહ્યાભ્યંતર પવિત્રતા બળવવી, બીજા પરની અદેખાઈ નો નિલ ત્યાગ કરવો, આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવું અને સહન શીલતા રાખવી આ તેર ધર્મો સર્વ વર્ણોશ્રમીઓને માટે સામાન્ય છે. આ તેર ધર્મોનું સર્વ વર્ણો શ્રમીઓએ અવશ્ય પાલન કરવું ૨૩, ૨૪ હે મહુ બ્યોમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ

ત્રણ વર્ણો સામાન્યતઃ ‘દ્વિજાતિ’ કહેવાય છે અને તે દ્વિજાતિઓને જ વેદોક્ત સર્વ ધર્મોનું પાલન કરવાનો અધિકાર છે. (પણ હીન વર્ણના શૂદ્રને તે ધર્મોનો અધિકાર નથી.)^{૨૫} હે રાજા ! બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણો શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મોનું જો સેવન કરે છે, તો અવશ્ય પતિત થાય છે; પરંતુ સત્પુરુષોના આશ્રયની પેઠે પોતપોતાનાં શાસ્ત્રવિહિત કર્મોનું જો આચરણ કરે છે, તો અવશ્ય ઉન્નતિને પામે છે.^{૨૬} શાસ્ત્રોનો એવો નિશ્ચય છે કે, શૂદ્ર વેદોક્ત સરકારનો અનધિકારી છે, માટે તે કદી પતિત થતો જ નથી; તેમ જ વેદોક્ત વિશેષ ધર્મોનો તેને અધિકાર નથી, તોપણ અહિંસાદિ સામાન્ય ધર્મોનું પાલન કરવામાં તેને નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી.^{૨૭} હે વિદેહી મહારાજા ! શાસ્ત્રસંપન્ન એવા કેટલાએક બ્રાહ્મણો શૂદ્રને પ્રબળપતિ બ્રહ્મદેવ(બ્રાહ્મણ)ના જેવો કહે છે; પણ હે નરેન્દ્ર ! હું તો તે શૂદ્રને સમગ્ર જગતના આદિકારણ દેવ વિષ્ણુના જેવો (ક્ષત્રિયના જેવો) કહું છું.^{૨૮} શૂદ્રોને પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા હોય, તો તેઓએ દમ, દયા, દાન આદિ સત્પુરુષોના આચારનો આશ્રય કરવો અને વૈદિક મંત્રોનો ઉચ્ચાર કર્યો વિના આત્મોદ્ધારક એવી ક્રિયાઓ પણ કરવી; કેમ કે મંત્ર સિવાયની ક્રિયા કરવામાં શૂદ્રોને દોષ લાગતો નથી;^{૨૯} તેમ જ વર્ણસંસ્કર જાતિના ધીન સામાન્ય મનુષ્યો પણ જેમ જેમ સત્પુરુષોના આચારનું અવલંબન કરે છે, તેમ તેમ તેઓ આ લોકમાં સુખી થાય છે અને મરણ પછી પરલોકમાં પણ આનંદ પામે છે.^{૩૦}

જનકે પૂછ્યું : હે મહાસુનિ ! મનુષ્યને તેનું કર્મ દ્વિધિત કરે છે કે તેની જાતિ દ્વિધિત કરે છે, તે વિષે મને સશય થયો છે; માટે તેનું તમે નિશ્ચય કરજો.^{૩૧}

પરાશરે કહ્યું : હે મહારાજા ! કર્મ અને જાતિ એ બંને અવશ્ય મનુષ્યને દ્વિધિત કરનાર છે; તોપણ તેમાં જે કંઈ વિશેષતા રહેલી છે, તે હું કહું છું, સાંભળ.^{૩૨} પુરુષ ઉત્તમ જાતિથી હુદ્ધ કર્મ સેવતો નથી અને જાતિ અધમ હોવા છતાં ઉત્તમ કર્મ ને લીધે પણ હુદ્ધ કર્મ સેવતો નથી. તાત્પર્ય કે, જે પુરુષ જાતિથી હુદ્ધ હોવા છતાં પાપી કર્મનું સેવન કરતો નથી, તે પુરુષ જ ઉત્તમ ગણાય છે,^{૩૩} પરંતુ

ઉત્તમ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોય, છતાં જે પુરુષ નિંદવા યોગ્ય કર્મનું સેવન કરે છે તેમાં તેનાં પૂર્વજન્મમાં કરેલાં હુદ્ધ કર્મો જ કારણભૂત છે અને તે કર્મો જ તેને હુદ્ધ કરનારાં છે; માટે એ વાત તો નિશ્ચિત છે કે, જાતિના કરતાં કર્મ જ અધમતાનું અધિક કારણ છે.^{૩૪}

જનકે પૂછ્યું : હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! આ જગતમાં કયાં કર્મો ધર્મજનક ગણાય છે, કે જે કર્મોનું આચરણ કરવાથી બ્રાહ્મીમાત્રની હિંસા થાય નહિ ?^{૩૫}

પરાશરે કહ્યું : હે મહારાજા ! તેં મને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, માટે એ વિષયમાં હું તને કહું છું, સાંભળ. જે કર્મો અહિંસાપ્રધાન હોઈને મનુષ્યનું સર્વદા રક્ષણ કરે છે, તે કર્મો આ પ્રમાણે છે.^{૩૬} અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કરીને સંસારથી ઉદ્ધાસીત થયેલા અર્થાત્ સંન્યાસાશ્રમમાં દાખલ થયેલા અને તેથી જ સંતાપથી મુક્ત થયેલા જે પુરુષો અનુક્રમે યોગમાર્ગની ઉત્તરોત્તર ભૂમિકામાં આગળ વધે છે, તેઓ મોક્ષરૂપ પરમ શ્રેયને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૩૭} વળી અત્યંત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા તે પુરુષો સંન્યાસ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરે છે, ચિનધશીલ બને છે અને નિત્ય દમશુભનો આશ્રય કરે છે, જેથી બ્રહ્મરૂપ અજરામર સ્થાનને પામે છે.^{૩૮} હે રાજન્ ! સર્વ વર્ણના મનુષ્યો સારી રીતે ધર્માચરણ કરીને, સત્ય બાપણ બોલીને, તેમ જ જીવલોકના દારુણ અધર્મોનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગલોકમાં જઈ શકે છે, એમાં કંઈ વિચારવા જેવું નથી.^{૩૯}

ઈતિ શ્રીમદ્વાત્સરતમા શાંતિપર્વતોર્ગત મોક્ષપર્વમુક્તાસનપર્વમા ‘પરાશરગીતા’-ચરિ વર્ણોના વિશેષ અને સામાન્ય ધર્મો નામનો અધ્યાય ૨૯૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૯૭ મો

પરાશરગીતા (ચાલુ)—મૃત્યુ અને તે પછીની ગતિ

॥ પરાશર જ્ઞાન ॥

પિતા સહાયો ગુરવઃ સ્ત્રિયથા ।

ન નિર્ગુણાનાં પ્રમવંતિ લોકે ॥

અનન્યમક્તાઃ પ્રિયવાદિનથ ।

હિતાથ વશ્યાથ તથૈવ રાજન્ ॥ ૧ ॥

પરાશરે કહ્યું : જે પુરુષો ભક્તિ આદિ શુભોદી

રહિત હોય છે, તેઓને પિતા, મિત્રો, ગુરુઓ અને ગુરુની પત્નીઓ, પોતાની સેવાનું ક્ષણ આપી શકતાં નથી; પણ હે રાજા! જે પુરુષો પિતા આદિના અનન્ય ભક્ત હોય છે, પ્રિયભાષી હોય છે, સર્વનું હિત કરનારા હોય છે અને ગુરુજનોને વશ રહેનારા હોય છે, તે પુરુષો પિતા આદિની સેવાનું ક્ષણ પામે જ છે.^૧ પિતા મનુષ્યોનું પરમ દેવત ગણાય છે અને તેથી જ માતાના કરતાં પિતાને અધિક શ્રેષ્ઠ કહેવામાં આવે છે. વિદ્વાનો કહે છે કે, જગતના સર્વ લાભોમાં જ્ઞાનનો લાભ પરમ શ્રેષ્ઠ છે અને જે પુરુષોએ શબ્દાદિ વિષયોને છૂટ્યા છે, તેઓ પરમાત્માને પામી શકે છે.^૨ વળી જે રાજપુત રણ-સંગ્રામના મોખરામાં જઈને મરણ પામે છે અને બાણોરૂપી અગ્નિની શય્યામાં દહન પામે છે, તે રાજપુત (ક્ષત્રિય) દેવોને પણ હુલ્લેભ એવા દિવ્ય લોકમાં પ્રયાણ કરે છે અને ત્યાં જઈને સ્વર્ગનાં ક્ષણો સુખથી ઉપભોગ કરે છે.^૩ હે રાજા! રણ-સંગ્રામમાં જે પુરુષ થાકી ગયો હોય, ભયભીત થયો હોય, શસ્ત્રરહિત થયો હોય, રુદન કરતો હોય, નાસી જતો હોય, રથ, ઘોડા અને કવચથી રહિત થઈ પડ્યો હોય, યુદ્ધ કરવા તૈયાર ન થયો હોય, રોગગ્રસ્ત થઈ પડ્યો હોય અને અભયદાનની ચાચના કરતો હોય, તેવા પુરુષનો ક્ષત્રિયે વધ કરવો નહિ, તેમ જ બાળકનો તથા વૃદ્ધનો પણ વધ કરવો નહિ;^૪ પણ જે પુરુષ રથ, ઘોડા, કવચ વગેરેથી સજ્જ થયો હોય, યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો હોય, પોતાનો સમોપરિચો હોય અને સંગ્રામમાં પોતાની સામે ચડી આવ્યો હોય, તેવા ક્ષત્રિયપુત્રને રાજાએ છૂતવો.^૫ યુદ્ધમાં પોતાના સમાન બળવાળા પુરુષને હાથે અથવા પોતાના કરતાં અધિક બળવાળા પુરુષને હાથે થયેલું મૃત્યુ શ્રેયસ્કર ગણાય છે, એવો શાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે; પણ પોતાના કરતાં હીન બળવાળા પુરુષને હાથે, કાયરને હાથે અથવા કૃપણને હાથે થયેલું મૃત્યુ નિંદ્ય ગણાય છે.^૬ હે રાજા! પાપી આચરણવાળા દુષ્ટ પુરુષને હાથે અથવા પોતાના કરતાં હીન ગણાયેલા પુરુષને હાથે જે મરણ થાય છે, તે નરકમાં જ પડવું પડે છે, એ વાત નક્કી છે.^૭ હે રાજા! જે પુરુષ મૃત્યુના સપાટામાં સપડાઈ પડ્યો છે, તેનું

કોઈ રક્ષણ કરનાર નથી જ; તેમ જ જેનું આયુષ્ય અવશેષ રહેલું છે, તેને કોઈ મારનાર નથી.^૮ માતા આદિ સ્નેહીઓ કે જેઓ પૂજ્ય ગણાય છે, તેઓની પાસે તેલનું મહાન વગેરે કમો કરાવવાં નહિ, તેમ જ તેઓને હાથે થતાં હિંસાપ્રધાન સર્વ કમોનું નિવારણ કરવું; (અર્થાત્ પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે તેઓ હિંસામય કમો કરવા તૈયાર થયાં હોય, તે તેઓને અટકાવવાં.) પણ બીજાના પ્રાણ લઈને પોતાના પ્રાણનું પોષણ કરવું નહિ.^૯ હે તાત! સર્વ ગૃહસ્થો જેઓને સંસારના બંધનથી છૂટી જવાની ઇચ્છા હોય, તેઓએ ઉત્તમ ક્રિયાઓ કરતાં કરતાં સમુદ્રગામિની નદીઓના કાંઠા ઉપર મરણ પામવું, તે ઉત્તમ છે; (અર્થાત્ તીર્થરૂપ ગણાતી પવિત્ર નદીઓના તટ ઉપર મરણ પામવાથી મનુષ્ય નિબ્ધાપ થાય છે.)^{૧૦} પરંતુ તેવા તીર્થક્ષેત્રમાં જઈને આયુષ્યનો બ્યારે ક્ષય થાય ત્યારે જ મરણ પામવું તે ઉત્તમ છે. જો કે જલસમાધિ આદિ હઠયોગ કરીને તેવા તીર્થક્ષેત્રમાં આત્મહત્યા કરવાથી પણ સ્વતઃ સિદ્ધ મોક્ષક્ષણ પ્રાપ્ત થાય જ છે, તેપણુ તેમાં વિશેષતા એટલી જ છે કે, તીર્થક્ષેત્રમાં જઈને જલપ્રવેશ આદિથી આત્મહત્યા કરનારો પુરુષ મોક્ષમાર્ગે ગયેલો ગણાયો છતાં નિંદ્ય ગણાય છે અને તે ઉપરાંત સ્ત્રીથી રીતે મોક્ષગતિને પામ્યા વિના પુનઃ બીજા દેહને પામે જ છે. આત્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે ફરી પણ તેવા પ્રકારના જ ચાતનાશરીરને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૧,૧૨} તીર્થમાં આત્મહત્યા કરનારા પુરુષને જે ચાતનાશરીર પ્રાપ્ત થાય છે, તે કેવળ લોગશરીર હોઈને મનુષ્યાદિકનાં કર્મ શરીરોની પેઠે બુદ્ધ બુદ્ધ અનેક દેહોને પ્રાપ્ત કરાવનારું હોતું નથી. માત્ર આત્મહત્યાના પાપને દૂર કરવા માટે જ રુદ્રના પિશાચરૂપે તે ચાતનાશરીર પ્રાપ્ત થયેલું

× સારાંશ કે, પવિત્ર તીર્થમાં જઈને જલપ્રવેશ આદિથી પ્રાણુચાગ કરનારા પુરુષો તત્કાળ મોક્ષ યતો નથી, પણ આત્મહત્યાના પ્રાયશ્ચિત્તને માટે તેને ફરી પણ ચાતનાશરીર ધારણ કરવું પડે છે અને તે શરીરથી મુક્ત થયા પછી જ તેનો મોક્ષ થાય છે; માટે તેને જ્યારે જ્યારે આત્મહત્યા કરવા કરતાં આયુના ક્ષયસમયે જ મરણ પામવું તે ઉત્તમ છે; કેમ કે તેવા મૃત્યુથી તત્કાળ મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

હોય છે અને તે શરીર છેક છેવટનું હોઈને મોક્ષ-
યોગ્ય જ ગણાય છે.^{૧૩} અધ્યાત્મનો અભ્યાસ કર-
નારા વિદ્વાનો કહે છે કે, એ ચાતનાશરીરનું સ્વરૂપ
આપણા મનુષ્યદેહના જેવું જ હોય છે. તે શરીરમાં
નાડીઓ, આંતરડાં અને હાડકાં પુષ્કળ હોય છે,
તેનો દેખાવ ખીલત્સ હોય છે, અપવિત્ર પદાર્થોથી
તે ભરેલું હોય છે, પાંચ મહાભૂતો, પાંચ ઇન્દ્રિયો
અને વાસનામય એવા પાંચ વિષયોના તેમાં સમા-
ગમ હોય છે, તેમાં કેવળ આમડી અને હાડકાં જ
હોય છે. (પણ માંસ કે મેદ હોતો નથી), સૌદર્શ-
દ્વિક શુભોથી તે રહિત હોય છે અને તે શરીર કેવળ
વાયુરૂપ જ હોય છે, છતાં પૂર્વજન્મની વાસનાને
લીધે જાણે મનુષ્યાકારે થયું હોય, તેવું જણાય
છે.^{૧૪} એ ચાતનાશરીરનો જીવ જ્યારે ત્યાગ
કરે છે, ત્યારે ચેતનારહિત અને નિશ્ચેષ્ટ થઈને તે
પૃથ્વી પર પડી જાય છે અને તેમાં રહેલા પાંચ
મહાભૂતો પોતપોતાની પ્રકૃતિમાં લય પામી જાય
છે.^{૧૫} હે વિદેહી રાજા જનક! ‘કર્મશરીર’ એવા
નામથી પ્રસિદ્ધ એવો આપણો આ મનુષ્યદેહ
કર્મની વાસનાથી વાસિત હોય છે, જેથી તે તે
અનેક યોગિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પામે છે;
કેમ કે તે તે અનેક સ્વરૂપે નવા નવા જન્મો ધારણ
કરવા તે જ કર્મનું ફળ છે;^{૧૬} પરંતુ હે રાજા! જે
જીવ ચાતનાશરીરને ધારણ કરનાર છે, તેને તો એ
ચાતનાશરીરનો ત્યાગ કર્યો પછી પુનર્જન્મ લેવો જ
પડતો નથી. માત્ર પોતાના પાપનો ક્ષય થાય ત્યાં
સુધી એ ચાતનાશરીર ધારણ કરીને જ આકાશમાં
વિચરનારા મોટા મેઘની પેઠે સર્વત્ર વિચરવું પડે
છે.^{૧૭} હે રાજા! તે પછી ઉપાધિથી ઉત્પન્ન
થયેલી મલિનતાનો ત્યાગ થવાથી આત્મરૂપ મૂળ
અધિષ્ઠાનનું તેને જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તેનો મોક્ષ
થાય છે; કેમ કે ઇન્દ્રિયોના કરતાં મન શ્રેષ્ઠ છે અને
મનના કરતાં સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ પરમાત્મા શ્રેષ્ઠ
છે. (તેમ જ માનસિક સંકલ્પોનો જે ત્યાગ કરવો
તે જ મોક્ષનું લક્ષણ છે.)^{૧૮} હે રાજા! સ્થાવર-

જંગમ અનેક પ્રાણીઓમાં જંગમ પ્રાણીઓ શ્રેષ્ઠ છે,
જંગમ પ્રાણીઓમાં મનુષ્યપ્રાણી શ્રેષ્ઠ છે, મનુષ્યો-
માં બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ છે બ્રાહ્મણોમાં જેઓ બુદ્ધિમાન
હોય છે તેઓ શ્રેષ્ઠ છે, બુદ્ધિમાનોમાં આત્મબુદ્ધિ-
યોગીઓ શ્રેષ્ઠ છે અને યોગીઓમાં પણ જેઓ
નિરભિમાની હોય છે, તેઓ શ્રેષ્ઠ છે.^{૧૯} મનુષ્ય
જેવો ઉત્પન્ન થાય છે કે, તરત જ મરણ તેની
પાછળ પાછળ ફર્યો કરે છે, એમાં કંઈ સંશય નથી;
છતાં મનુષ્યો સત્વાદિ શુભોને અનુસરીને નાશવંત
એવાં કર્મોનું સેવન કરે છે, (પણ અવિનાશી આત્મ-
જ્ઞાન સંપાદન કરતા નથી, એ કેવી અફસોસની
વાત છે!)^{૨૦} હે રાજા! જે પુરુષ સૂર્ય ઉત્તરાયણના
થાય છે, ત્યારે ઉત્તમ નક્ષત્રમાં અથવા ઉત્તમ
મુહૂર્તમાં મરણ પામે છે, તે પુરુષ પુણ્યશાળી છે-
બ્રહ્મલોકમાં જવાને અધિકારી છે;^{૨૧} પણ આણું
ઉત્તમ મરણ મેળવવા માટે મુખ્ય સાધન એ જ
હોઈ શકે કે કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ દેવું નહિ,
સર્વ પાપોનો ક્ષય કરી નાખવો અને પોતાની શક્તિ
પ્રમાણે શુભ કર્મો જ કર્યા કરવાં, જેથી પોતાનું
ઐશ્વર્ય મરણ મેળવી શકાય છે; (અને તે જ મરણ
શ્રેયસ્કર ગણાય છે.)^{૨૨} પરંતુ ઝેર પીને, ફંસા
ખાઈને, બળી જઈને, ચોરના હાથમાં સપડાઈ
પડીને અથવા દાઢવાળાં પશુઓના અપાઠમાં ઝડપાઈ
જઈને મરણ પામવું, તે અધમ ગણાય છે.^{૨૩}
પુણ્યશાળી પુરુષો આવાં અકસ્માત થનારાં મૃત્યુને
પામતા નથી, પણ તેઓના પ્રાણો તો છેક સૂર્ય-
મંડળને લેહીને બ્રહ્મલોકમાં જ ગતિ કરે છે અને
મધ્યમવર્ગના પુણ્યશાળીઓ આ મનુષ્યલોકમાં જ
કોઈ ઉચ્ચ કુળમાં અવતરે છે, પણ પાપીઓની
ગતિ તો નરકમાં જ થાય છે. હે રાજા! જ્ઞાન

અને મનથી પર ગેલેલા પરમાત્માએ અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન
થવા પછી કોઈ પણ પ્રાણીને પુનર્જન્મ રહેતો નથી, તો
પછી મોક્ષયોગ્ય એવું ચાતનાશરીર ધારણ કરનારા રત્ન-
પિશાય આદિને મૂળ અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન થવા પછી પુન-
ર્જન્મ ધારણ કરવો પડે એ કેવળ અસંભવિત જ છે.
આમ સમજીને અમે ‘સ પુનર્જયતે રાજન્’ એ મૂળ
પાઠને બદલે ‘ન પુનર્જયતે રાજન્’ એવો મૂળપાઠ
સ્વીકાર્યો છે અને તે પાઠને અનુસરીને જ આંતર કયું છે.

× અર્થાત્ યોગીશ્વરના અભિમાનથી રહિત એવા
યોગીઓ સર્વ પ્રાણીઓના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.

* આ શ્લોકના પૂર્વોર્ધ પ્રથમ ચરણનો મુઅર્ધની
મૂળ પ્રતમાં ‘સ પુનર્જયતે રાજન્’ એવો પાઠ બેવામાં
આવ્યો છે, પણ આગળપાછળનો સંબંધ જોતાં અમને
જણાયું છે કે, તે પાઠ ભૂલમરેણો છે; કેમ કે ઇન્દ્રિયો

એ જ પુરુષનો એક મહાન શત્રુ છે કે, જેની બરો-
બરી કરે તેવો બીજો એક પણ શત્રુ જગતમાં નથી;
કેમ કે એ અજ્ઞાનરૂપી શત્રુથી ઘેરાયેલો મનુષ્ય તેની
પ્રેરણાથી જ મહાદારુણ અને ઘોર કૃત્યો કરવા
તૈયાર થાય છે. હે રાજપુત્ર! આ અજ્ઞાનરૂપી શત્રુ
ઘણો જ યત્ન કરવાથી વશ થાય તેવો છે, તોપણ
તેને પાછો હકાવવા માટે વેદોક્ત ધર્મોત્તુ ઉપાસન
કરવું અને વૃદ્ધ પુરુષોની સેવા કરવી, જેથી તે મહાન
શત્રુને પણ પાછો હકાવી શકાય છે. વળી બુદ્ધિ
રૂપી બાણ તો તે મૂળમાંથી બીખડી જઈને
નાશ પામે છે.^{૨૯-૨૯} દિવ્યવર્ણના પ્રત્યેક પુરુષનો
ધર્મ છે કે, તેણે પ્રથમ અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્યના
પાલનપૂર્વક તપશ્ચરણ કરીને વેદોત્તુ અધ્યયન
કરવું, પછી મધ્યમ અવસ્થામાં ગૃહસ્થાશ્રમનો
સ્વીકાર કરીને પંચમહાયજ્ઞો કરવા અને પછી
અંતિમ અવસ્થામાં કેવળ ધર્મ જ સંપાદન કરવાની
ધૃત્યથી પોતાના પુત્રને ગૃહકાર્યમાં સ્થાપીને વન
માં જ આવ્યા જવું અને ત્યાં જઈને કેવળ મોક્ષને
માટે જ પ્રયત્ન કરવો.^{૩૦} હે તાત! મનુષ્ય કદાચ
લોગવૈભવોથી રહિત હોય અથવા દરિદ્રી હોય,
તોપણ તેણે કદી આત્મનાશ કરવો નહિ; કેમ કે
ચંડાલયોનિમાં જન્મ થયો હોય, તોપણ મનુષ્યા-
વતાર સર્વથા ઉત્તમ જ છે.^{૩૧} હે રાજ! આ મનુષ્ય-
યોનિ બીજી સર્વ યોનિઓમાં પ્રથમ ગણાય છે;
કેમ કે મનુષ્યયોનિને પામીને ઉત્તમ પ્રતિનાં કર્યોતું
જો આચરણ કરવામાં આવે છે, તો સંસારના ભયથી
આત્માતું રક્ષણ કરી શકાય છે; અર્થાત્ મનુષ્ય-
જન્મમાં જ મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી શકાય છે;^{૩૨} માટે હે
રાજ! પ્રત્યેક મનુષ્યે 'આ મનુષ્યજન્મને પાગ્યા
છતાં અમે આત્મનાશ શા માટે કરીએ?' આવો
મનમાં વિચાર કરીને વૈદિકપ્રમાણુદર્શનપૂર્વક ધર્મ જ
કરવો જોઈએ.^{૩૩} જે કામાત્મા પુરુષ અતિ હલ્લ
એવા આ મનુષ્યજન્મને પાગ્યા છતાં તેના દ્રેષ
કરે છે, તે પુરુષ ધર્મોત્તુ અપમાન કરનારો છે
અને કામવાસનાઓથી છેતરાયેલો જ છે;^{૩૪} પણ
હે તાત! જે પુરુષ દીપકને જેમ રેત્ત(તેલ)થી
તેજસ્વી કરી શકાય છે, તેમ કેવળ રેત્તથી જ વૃદ્ધિ
પમાડવા યોગ્ય એવાં પ્રાણીમાત્રને ધીરજ આપીને,
અગ્નિ આપીને તથા મિત્ર વચન કહીને પ્રીતિપૂર્ણ

દષ્ટિથી જુએ છે, અર્થાત્ પ્રાણીમાત્ર તરફ દયાદષ્ટિથી
જુએ છે, તેમ જ સર્વ વિષયો તરફ વૈરાગ્યદષ્ટિ-
થી જુએ છે, તે પુરુષ સુખને તથા દુઃખને સમાન
ગણનારો હોઈને પરલોકમાં પૂજ્ય છે.^{૩૫-૩૬} હે
રાજ! દાન અને વૈરાગ્ય જ જેવું પરમ પવિત્ર શરીર
છે, તેવા પુરુષે સરસ્વતી, નૈમિષારણ્ય, પુષ્કર
અને પૃથ્વી પરનાં બીજાં પવિત્ર તીર્થો જોતોમાં જઈને
ત્યાંના જળ વડે તથા ત્યાં કરેલી તપશ્ચર્યા વડે પોતાના
શરીરને શુદ્ધ કરવું જોઈએ;^{૩૭} પણ જે પુરુષોના
પ્રાણુ ઘેર ને ઘેર જ પ્રયાણ કરી બંધ છે, તેઓના
શબને પાલખીમાં સુવાડીને ઘરની બહાર કાઢવું
અને રમશાનમાં લઈ જઈ પવિત્ર વિધિપૂર્વક તેનો
અગ્નિસંસ્કાર કરવો, તે ઉત્તમ ગણાય છે.^{૩૮} મનુષ્ય
પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દેવપૂજન, શાંતિ, યુદ્ધિ, યજ્ઞન,
યાજ્ઞન, દાન અને પિતૃઓતું શ્રાદ્ધ વગેરે જે કંઈ
પુણ્યકર્મો કરે છે, તે સર્વ કેવળ પોતાતું હિત કરવા
માટે જ કરે છે;^{૩૯} તેમ જ હે રાજ! સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો
અને છ અંગ સહિત વેદો પુણ્યકર્મ કરનારા પુરુષો
કલ્યાણ થાય તે માટે ઉપદેશ આપી રહ્યા છે.^{૪૦}

લીંબે કહ્યું: હે યુધિષ્ઠિર! એ પ્રમાણે મહાત્મા
પરાશર મુનિએ આ સર્વ ઉપદેશ, જનકરાજને તેવું
કલ્યાણ થાય તે માટે પૂર્વે આપ્યો હતો.^{૪૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ તર્જન મોક્ષધર્મોપનિષદના
પર્વમાં 'પરાશરગીતા-મૂલ્ય અને તે પછીની ગતિ'
નામનો અધ્યાય ૨૯૭માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૯૮મો

પરાશરગીતા (ચાલુ)—શ્રેયનું સત્ય સ્વરૂપ

॥ સીષ્મ ઉવાચ ॥

પુનરેવ તુ પવચ્છ જનકો મિથિલાધિપ: ।

પરાશરં મહાત્માનં ધર્મે પરમનિશ્ચયમ્ ॥ ૧ ॥

લીંબે કહ્યું: હે યુધિષ્ઠિર! તે પછી મિથિલા
નગરીના રાજા જનકે મહાત્મા પરાશર જે ધર્મના
પરમ નિશ્ચયને જાણનારા હતા, તેમને ફરી પણ
પ્રશ્ન કર્યો.^૧

જનકે પૂછ્યું: હે બ્રહ્મન! શ્રેયનું સત્ય
સાધન શું, પરમ ગતિ કંઈ કહેવાય છે, કયું કર્મ
અવિનાશી છે અને કયાં જવાથી મનુષ્યની પુનરા-
વૃત્તિ થતી નથી, હે મહાબુદ્ધિમાન મુનિરાજ! તે

સર્વનો મને ઉપદેશ આપો.^૨

પરાશરે કહ્યું : જગતના કોઈ પણ પદાર્થમાં આસક્તિ ન રાખવી તે ત્રેયનું મૂળ છે, જ્ઞાન એ જ પરમ ગતિ કહેવાય છે, યથાવિધિ આચરેલું તપ શ્રવણ અવિનાશી છે અને સુપાત્રને આપેલું દાન પણ અવિનાશી છે.^૩ મનુષ્ય અધર્મરૂપી પાશોનું છેદન કરીને દેવગ ધર્માચરણ કરવામાં જ જ્યારે આસક્ત થાય છે અને (સંન્યાસનો સ્વીકાર કરીને) પ્રાણી માત્રને જ્યારે અભયદાન આપે છે, ત્યારે સિદ્ધિ પદને પામે છે.^૪ કોઈએક મનુષ્ય હજારે ગાયોનું તથા સેંકડો ઘોડાઓનું સુપાત્રને દાન કરે છે અને તે મનુષ્યને જે પુણ્યફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેના કરતા પણ સર્વ પ્રાણીઓને અભયદાન આપનારા મનુષ્યને ઘણું જ મહાન પુણ્યફળ પ્રાપ્ત થાય છે ઉપરાત અભય દાન આપનારાને પ્રાણીમાત્ર તરફથી અભયપણું પ્રાપ્ત થાય છે.^૫ બુદ્ધિમાન પુરુષ વિષયોનો ઉપભોગ કરતો હોય છે, છતાં જાણે ઉપભોગ ન કરતો હોય તેમ મનથી અસંગ રહે છે અને દુષ્ટ બુદ્ધિનો પુરુષ તો વિષયભોગથી રહિત હોય છે, છતાં મન દ્વારા વિષયભોગમાં ગરકાવજ રહે છે.^૬ જેમ જળબિંદુ કમળના પત્રનો સ્પર્શ કરી શકતું નથી, તેમ અધર્મ બુદ્ધિમાન પુરુષને સ્પર્શ કરી શકતો નથી, પણ અજ્ઞાની પુરુષને તો લાખ જેમ કાઢને વળગી પડે છે, તેમ અધર્મ અત્યંત વળગી પડે છે.^૭ અધર્મ જે ફળદાનરૂપી કિયાની જ અપેક્ષા રાખનારો છે, તે પોતાના કર્તાને ફળદાન આપ્યા વિના કદી પણ છોડતો નથી; માટે જે પુરુષ અધર્મ કરનારો છે, તે યથાયોગ્ય સમયે અધર્મનું ફળ પ્રાપ્ત કરે જ છે.^૮ જે જ્ઞાની પુરુષો આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરનારા છે, તેઓને હરકોઈ કર્મના ફળથી કંઠેશ થતો નથી; (કેમ કે તેઓને કર્મોનો સંગ જ હોતો નથી.) પરંતુ જે પુરુષ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયના સળગમાં પ્રમાદી રહે છે અને શુભ તથા અશુભ કર્મ કરવામાં નિરંતર આસક્ત રહે છે, તે પુરુષ પોતાના દુષ્ટ દિતને કદી જાણી શકતો નથી અને તેને લીધે જ અતિ મહાન લયમાં આવી પડે છે.^૯ રાગનો તથા દેષનો જેણે સારી રીતે પરાજય કર્યો છે, તે પુરુષ વિષયો ની અહર પ્રવૃત્તિ કરે છે, છતાં પાપના ફળનો તેને સંબંધ થતો નથી.^{૧૦} જેમ નદીની મચોદામાં બાધેલો

એક બંધ કદી પડી ભાગતો નથી, પણ નદીના પ્રવાહ હમાં ઉલટો વૃદ્ધિકર્તા થઈ પડે છે, તેમ શાસ્ત્રની મચોદામાં બાધેલો ધર્મરૂપી બંધ કોઈ પણ કાળે નાશ પામતો નથી અને ઉલટો તપશ્રવણમાં વૃદ્ધિ કરતો થઈ પડે છે.^{૧૧} હે રાજસિંહ જનક ! જેમ એક શુદ્ધ સૂર્યકાંતમણિ બરાબર નિયમપૂર્વક સૂર્યના તેજને ધ્રુવણ કરે છે, તેમ ધ્યાન વડે શુદ્ધ થયેલો જીવ યોગ દ્વારા બ્રહ્મભાવને ધ્રુવણ કરે છે.^{૧૨} જેમ જુદાં જુદાં અનેક સુગંધીદાર પુષ્પોની ભાવના આપવાથી તલની અદર (તલના તેલની અદર) અધિકાધિક સુગંધ પ્રાપ્ત થતી જાય છે, તેમ શુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષોને જુદી જુદી અનેક શુભ વાસનાઓનો પરિચય થવાથી સત્ત્વશુભમાં પ્રવૃત્તિ થતી જાય છે.^{૧૩} પુરુષને સ્વર્ગ મેળવવાનો જ્યારે નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે સ્ત્રીનો, સંપત્તિનો, પદવીનો, વાહનોનો તથા વિવિધ પ્રકારની સંતિક્યાઓનો તે ત્યાગ કરે છે અને ત્યારે જ તેની મનોવૃત્તિ શબ્દાદિ વિષયો તરફથી પાછી હટે છે,^{૧૪} પરંતુ જે પુરુષની બુદ્ધિ કેવળ વિષયો માં જ રમણ કરતી હોય છે, તેને પોતાનું હિત કરવાનું કોઈ કાળે સૂઝતું નથી; એટલું જ નહિ પણ હે રાજા ! તે વિષયાધીન રહેનારો પુરુષ કાંટામાં ભરાવેલા માસને જોઈને જેમ માછલું આકર્ષાય છે, તેમ સંસારના અનેક ભાવોને અનુસરનારા મન વડે તે તે ભાવોમાં આકર્ષાય છે.^{૧૫} જેમ દેહ અને ઇન્દ્રિય આદિનો સમુદાય અન્યોન્યનો આશ્રિત હોઈને અન્યોન્યને ઉપકારક છે, તેમ સ્ત્રી, પુત્ર, પશુ આદિના સમુદાયરૂપ એવો આ મનુષ્યલોક કેળના સ્તંભના ગર્ભની પેઠે કેવળ નિ સાર હોઈ અન્યોન્યના આધારે જ ટકી રહ્યો છે, છતાં જે પુરુષ તેનો આશ્રય કરે છે, તે ભાગી પડેલી નૌકા જેમ સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે, તેમ સ સારસમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે.^{૧૬} પુરુષે અમુક કાળે જ ધર્મ કરવો જોઈએ, એમ ધર્મના સમયનો કંઈ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો નથી, તેમ મૃત્યુ પણ અમુક પુરુષે ધર્મ કર્યો છે કે નહિ, એમ વાટ જોવા બેઠું રહેતું નથી વળી જગતનો પ્રત્યેક મનુષ્ય મૃત્યુના સુખમાં જ જ્યારે સપડાઈ પડ્યો છે, ત્યારે સદાકાળ ધર્મક્રિયા જ કરવી કરવી, તે ઉત્તમ છે.^{૧૭} જેમ એક આધળો મનુષ્ય પોતાના ઘરમાં અવ્યાસના બળથી જ આવજા કરે છે, તેમ બુદ્ધિમાન પુરુષ મનને

યોગપરાયણ કરીને જ પરમ ગતિને પામે છે. ૧૮ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, મરણ એ જન્મને માટે છે અને જન્મ તે મરણને માટે છે; છતાં મોક્ષધર્મોને નહિ બળનારો અજ્ઞાની પુરુષ સંસારપાશમાં બંધાઈને ચક્રની પેઠે ભ્રમણ કર્યો કરે છે; ૧૯ પરંતુ જે પુરુષ જ્ઞાનમાર્ગનો આશ્રય કરે છે, તેને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખ જ મળે છે. માટે જ વિદ્વાનો કહે છે કે, અગ્નિહોત્રાદિ વિસ્તારવાળાં કર્મો અનાત્મરૂપ ફળને આપનારાં હોઈને કેવળ નાશવંત અને કલેશ-જનક છે, પણ વૈરાગ્ય આદિ સંક્ષિપ્ત ધર્મો આત્મ-જ્ઞાનરૂપી અવિનાશી ફળને આપનારાં હોઈને પરમ સુખાવહ છે. આવા ઉત્તુથી જ સંન્યાસને આત્માનું હિત કરનાર કહ્યો છે. ૨૦ જેમ કમળોના ફાંડલો પોતાનામાં વળગેલા કાદવનો એકદમ ત્યાગ કરી દે છે, તેમ જ્ઞાન થયા પછી પુરુષનો આત્મા પણ પોતાને ઉપાધિરૂપ એવા મનનો સત્ત્વ ત્યાગ કરી દે છે. ૨૧ વિષયોથી મુક્ત થયેલું મન આત્માને યોગસાધના તરફ પ્રેરે છે અને યોગમાં આસક્ત થયેલો આત્મા તે મનને પોતાનામાં લય પમાડી દે છે. આ રીતે પુરુષ યોગયુક્ત થાય છે, ત્યારે સર્વ ઉપાધિથી રહિત એવા પોતાના પરમ સ્વરૂપને જોઈ શકે છે. ૨૨ જે પુરુષ ઈંદ્રિયોને તૃપ્ત કરવાના કાર્યમાં જ ગૂંથાઈ જઈને ઈંદ્રિયોને તૃપ્ત કરવાના કાર્યને જ પોતાના હિતનું કાર્ય માની બેસે છે, તે પુરુષ ખરેખર મૂર્ખ છે; કેમ કે તે પુરુષ ઈંદ્રિયોને તૃપ્ત કરવાના કાર્યમાં જ મશગૂલ રહીને પોતાનું હિત કરનારા યોગરૂપી કાર્યથી બ્રહ્મ થાય છે. ૨૩ જગતના પ્રત્યેક મનુષ્યની આવી ત્રણ ગતિ થાય છે. એક તો અધોગતિ, બીજી તિર્થંચ ગતિ અને ત્રીજી સ્વર્ગરૂપ પરાગતિ. તેમાં જે પુરુષ જ્ઞાની હોય છે, તેનો આત્મા પોતાના પુણ્યબળના પ્રભાવથી સ્વર્ગરૂપ પરાગતિને પામે છે અને અજ્ઞાની પુરુષનો આત્મા પોતાના પાપબળના પ્રભાવથી અધો-ગતિને-નરકને અથવા તિર્થંચ ગતિને (પશુપક્ષી આદિના જન્મને) પામે છે. ૨૪ જેમ માટીના એક પાકા વાસણમાંથી જળ આદિ દ્રવ પદાર્થો ટપકીને કીણ થઈ જતા નથી અથવા ગળી પડતા નથી,

* કહેવાનો આશય એ છે કે, મનથી ઉત્પન્ન થયેલો સંસાર મન દાસ જ નાશ પામે છે.

તેમ તપશ્ચરણથી તૃપ્ત થયેલું યોગીનું (લિંગ) શરીર બ્રહ્મલોક સુધીના હરકોઈ દિવ્ય લોકમાં વ્યાપ્ત થઈ બંધ છે-તે તે લોકમાં સ્થિર થઈને રહી શકે છે, પણ ત્યાંથી ચ્યુત થતું નથી. ૨૫ જે જીવાત્મા વિષયો-નો ઉપલોગ કરે છે, તે અવશ્ય મોક્ષસુખને લોગવી શકતો નથી, પણ જોઈ વૈરાગ્યના આવેશથી વિષયો-નો ત્યાગ કર્યો છે, તે જ મોક્ષસુખને લોગવી શકે છે. ૨૬ જેમ કોઈ જન્માંધ પુરુષ માર્ગને જોઈ શકતો નથી, તેમ માયાથી ઘેરાયેલો અને શિશ્વ (જનને દ્રિય) તથા ઉદરને તૃપ્ત કરવામાં પરાયણ રહેનારો જીવાત્મા પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને બહી શકતો નથી. ૨૭ જેમ કોઈ વેપારી સમુદ્રમાર્ગે વ્યાપાર કરવા નીકળે છે, ત્યારે પોતાના મૂળ ધન (મૂડી)ના પ્રમાણમાં બીજું નફાનું ધન મેળવી શકે છે, તેમ સંસારસમુદ્રમાં વેપાર કરવા નીકળેલો જીવાત્મા પોતાનાં કર્મ અને વિજ્ઞાનરૂપી મૂળ ધનના પ્રમાણમાં ઉત્તમ-અધમ ગતિરૂપી નફાનું ધન મેળવી શકે છે. ૨૮ કાળપ્રધાન આ મનુષ્યલોકમાં વૃદ્ધા-વસ્થાનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને મૃત્યુ સર્વજ ધૂમી રહ્યું છે અને સર્વ જેમ પવનને ગળી બંધ છે, તેમ પ્રાણીમાત્રને ગળી રહ્યું છે. (માટે આત્માને મુક્ત કરવા સારું મનુષ્યે અવશ્ય યત્ન કરવો જોઈએ.) ૨૯ જગતમાં જન્મેલો મનુષ્ય પોતાના પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મોનાં ફળને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે કોઈ પણ મનુષ્ય પૂર્વજન્મનાં કર્મો વિના પ્રિય કે અપ્રિયને પામી શકતો નથી. ૩૦ મનુષ્ય સૂતો હોય, જતો હોય, ખેડો હોય કે વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરતો હોય, તોપણ તેનાં શુભ-અશુભ કર્મો સર્વદા તેની સમીપ જ રહે છે. ૩૧ જેમ એક મનુષ્ય સમુદ્રમાં પડીને મહાપ્રવાસે બીજા કિનારા પર જઈ પહોંચ્યો હોય, તેને પુત્ર: દહી પણ સમુદ્રમાં પડવાનો વિચાર

x ટીકાકર નીલકંઠ આ નોંધેલા ગુદાર્થ આ પ્રમાણે દર્શાવે છે. જે સાક્ષીભૂત આત્મા દોષકની પેઠે વિષયોને પ્રકાશિત કરે છે, તે ચેતનરૂપ આત્મા વિષયોનો ભોક્તા નથી; પણ જે આત્મા હ્રુદિપ્રધાન, ચેતનાભાસ અથવા જ્ઞાનરૂપ છે, તે જ વિષયોનો ભોક્તા છે અને તે જ વૈરાગ્યના આવેશમાં આવી જઈને વિષયોનો ત્યાગ પણ કરે છે. અર્થાત્ હ્રુદિપ્રતિબિંબિત જીવાત્મા જ કર્તા અથવા ભોક્તા છે; પણ સર્વનો સાક્ષીભૂત પરમાત્મા કર્તા કે ભોક્તા નથી જ.

આવતો નથી, તેમ એક વાર સસારરૂપી મહા સાગરને તરી ગયેલો કોઈ ફક્ત પુરુષ પુનઃ તે મહાસાગરમાં સહેલ કરે, એવું કહી બને જ નહિ * જેમ નાવિકના અભિપ્રાયથી જ સમુદ્રના ઊંડા પાણીમાં ડુબાડી દેવામાં આવેલી નૌકાને પુનઃ તે નાવિક જ દોરડા વડે બહાર કાઢે છે, તેમ મન પોતાની ઇચ્છાથી જ સસારરૂપી સમુદ્રમાં ડુબાડી દેવામાં આવેલા શરીરાભિમાની જીવને યોગરૂપી દોરડા વડે બહાર કાઢીને તેનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે. ૩૨૩ જેમ નદીઓ ચોતરફથી આવીને સમુદ્રમાં લય પામી જાય છે, તેમ યોગનો આશ્રય કરવાથી મન પોતાની સર્વ વૃત્તિઓની સાથે મૂળ પ્રકૃતિમાં લય પામી જાય છે, ૩૪ પણ જે પુરુષોના મન સસારના અનેક પ્રકારના પાશોથી જડાઈ ગયેલા હોય છે, તેઓ અજ્ઞાનને અધીન થઈને જળમાં બાંધેલા રેતીના ઘરની પેઠે નાશ પામે છે. ૩૫ જે દેહાભિમાની (પ્રથમ અજ્ઞાન અવસ્થામાં) નામ રૂપાદિ શરીરના ધર્મોને આત્માના ધર્મો તરીકે માનતો હોય, તે દેહાભિમાની (જ્ઞાનાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી) બાહ્ય અને આલેખ તર પવિત્રતારૂપ તીર્થમાં સ્નાન કરીને કેવળ બે આત્મજ્ઞાનનો જ આશ્રય કરે છે અથવા દેવાદિકનું ઉપાસન કરવામાં જ લીન થઈ જાય છે, તો આ લોકમાં તથા પરલોકમાં તેને સુખ મળે છે ૩૬ અગ્નિહોત્રાદિ વિસ્તારવાળા ધર્મો આત્મરૂપ તુલ્ય રૂપને આપનારા હોઈને કલેશયુક્ત જ છે અને ત્યાગાદિક ધર્મો સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવ્યા છે, તોપણ આત્મજ્ઞાનરૂપી મહાન રૂપને આપનારા હોઈને પરિણામે સુખાવહ છે આવા હેતુથી જ વિદ્વાનોએ ત્યાગ-સંન્યાસને આત્માનું હિત ઠરનાર માન્યો છે ૩૭ મિત્રવર્ગ કેવળ સકલ્પને લીધે જ ઉત્પન્ન થાય છે, જ્ઞાતિઓ અમુક કારણને લીધે જ સંબંધ ધરાવે છે અને સ્ત્રી, પુત્ર તથા દાસવર્ગ પણ કેવળ આપણા દ્રવ્યનો જ ઉપલોગ કરનારા છે (માટે કુટુંબસંસ્થાની ચિંતાને યોગમાં વિમ્મરૂપ સમજીને તેનો ત્યાગ જ કરવો.) ૩૮ માતા, પિતા કે અન્ય મળ ધીઓ મનુષ્યનું કઈ પણ હિત કરી શકતા નથી. માત્ર એક દાન જ સ્વર્ગમાર્ગમાં જેને ભાતારૂપ થઈ પડે છે, એવું પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાના

* અર્થાત મુક્તાપુરનો પુનઃજન્મ થતો જ નથી

જ કર્મરૂપને લોગવે છે ૩૯ હે ચતુર રાજા! માતા, પુત્ર, પિતા, ભાઈ, સ્ત્રી અને મિત્રવર્ગ એ સર્વે સુવર્ણની મહોર ઉપરના રાજા વગેરેના ચિત્રના જેવા જ જણાય છે. * પૂર્વજન્મમાં કરેલા શુભ-અશુભ સર્વ કર્મો પોતપોતાનું રૂપ આપવા માટે પ્રાણીની સમુખ આવીને ઊભા રહે છે અને અતરાતમાં તે કર્મોના રૂપને ઉપસ્થિત થયેલા જાણી તેનો ઉપલોગ ઠરવા માટે બુદ્ધિને પ્રેરણા કરે છે. ૪૦ ૪૧ જે પુરુષ ઉદ્યોગનો આશ્રય કરીને તેમાં યોગ્ય સહાયકોને સંપાદન કરે છે, તે પુરુષનો કોઈ પણ કાર્યસમારભ કદી નિષ્ફળ થતો નથી. ૪૨ જે પુરુષ ચિત્તની એકાગ્રતાવાળો હોય છે, સાવધાન હોય છે, શરૂવીર હોય છે, ધૈર્યવાન હોય છે અને વિદ્વાન હોય છે, તે પુરુષનો સૂર્યના કિરણો જેમ સૂર્યનો ત્યાગ કરતો નથી, તેમ લક્ષ્મી કદી ત્યાગ કરતી નથી ૪૩ જે નિર્દોષ મનુષ્ય આસ્તિકપણાનો, ઉદ્યોગનો, ઉપાય નો, નમ્રતાનો તથા બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને કાર્યનો આરભ કરે છે, તેનું કાર્ય કદી વિનાશ પામતું નથી. ૪૪ પ્રાણી જેવો ગર્ભની અંદર દાખલ થાય છે કે તરત જ પૂર્વજન્મમાં કરેલા શુભ-અશુભ કર્મો તેની સમીપ હાજર થાય છે અને સમાન ગતિવાળો વાસુ કરવતથી વહેરેલા લાકડાના બૂકાને જેમ ઉરાડી દે છે, તેમ અનિવાર્ય એવું મૃત્યુ સર્વનો સહાર કરનારા જાળની સહાય લઈને પ્રત્યેક પ્રાણીને તેના વિનાશરૂપ કર્મરૂપની સંમુખ લાવી મૂકે છે અને પછી તેનો નાશ કરી નાખે છે * જગતના સર્વ મનુષ્યો પોતે કરેલા શુભ-અશુભ કર્મોના પ્રમાણમાં જ રૂપસંપત્તિ, પુનર્પોતાદિ પરિવાર, ઉત્તમ કુળમાં જન્મ અને ધનધાન્યાદિક દ્રવ્યસમૃદ્ધિ વગેરે પામે છે ૪૫ ૪૬

ભીષમે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર રાજા! બુદ્ધિમાન

* અર્થાત સુવર્ણની મહેરનું મન તેના ઉપરની રાજા વગેરેની જાપને આધારે ચક્રાનું નથી, પણ મહેર માં રહેતા સુવર્ણથી જ અકાષ છે, તેમ જગતમાં જે કર્મ સુખરૂપ આદિ મળે છે, તે પોતાના પૂર્વસંચિત કર્મને લીધે જ મળે છે સગાસબધીઓ તો માત્ર નિમિત્ત બૂત જ છે

* કહેવાતો ભાવ એ છે કે, દૈવેચ્છાએ જે કર્મ અનાદિક મળી આવે, તે પર પ્રાણધારણા કરી લઈને કેવળ મોક્ષને માટે જ પ્રયત્ન કરવા જોઈએ

પરાશર સુનિનો એ યથાર્થ ઉપદેશ સાંભળીને
ધર્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ રાજા જનકને ઘણો જ આનંદ
થયો.^{૪૭}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ ત્રીજા મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વ-
મા 'પરાશરગીતા-ત્રેયનુ સત્ય સ્વરૂપ' નામનો
અધ્યાય ૨૬૮ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૯૯ મો

હંસગીતા-સત્ય, દમ, ક્ષમા અને
જ્ઞાનની પ્રશંસા

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

સત્યં દમં ક્ષમાં પ્રજ્ઞાં પ્રશંસંતિ પિતામહ ।

વિદ્વાંસો મનુજા લોકે કથમેતન્મતં તવ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! આ જગતમાં
વિદ્વાન મનુષ્યો સત્યની, દમની, ક્ષમાની તથા
જ્ઞાનની ઘણી જ પ્રશંસા કરે છે, તો એ વિષયમાં
તમારો શો મત છે ?^૧

ભીષમે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! આના સંબંધમાં
એક પ્રાચીન ઇતિહાસ હતું તમને કહું છું, તે
ઇતિહાસમા સાધ્યદેવોના તથા એક હંસનો સંવાદ
વર્ણવેલો છે.^૨ એક સમયે અજન્મા અને અવિનાશી
પ્રભાવતિ બ્રહ્મદેવ સુંદર પાંખોવાળા હંસનું સ્વરૂપ
ધારણ કરીને ત્રણે જગતમાં વિચરતા વિચરતા સાધ્ય
દેવોની પાસે જઈ પહોંચ્યા.^૩ ત્યારે સાધ્યદેવોએ
તેમને પૂછ્યું : 'હે પક્ષીરાજ ! અમે 'સાધ્ય' નામના
દેવો છીએ. અમે તમને મોક્ષધર્મના સંબંધમાં
પૂછવા ઇચ્છીએ છીએ; કેમ કે તમે મોક્ષધર્મને
જાણો છો.^૪ હે પક્ષી ! અમે સાંભળ્યું છે કે, તમે
મહાબુદ્ધિમાન છો, તમારું ભાષણ ઘણું ગંભીર છે
અને તમારાં વાક્યો અતિ ઉત્તમ છે; માટે હે મહા-
ત્મન ! તમે અમને કહો કે, તમે કેમને સર્વના કરતાં
શ્રેષ્ઠ માનો છો અને તમારું મન કેના વિષે રમણ
કરી રહ્યું છે ?^૫ હે શ્રેષ્ઠ પક્ષી ! જગતના સર્વ કાર્યોમાં
તમે જે કાર્યને શ્રેષ્ઠ માનતા હો, તે કાર્યનો અમને
ઉપદેશ આપો અને હે પક્ષીરાજ ! જે કાર્ય કરીને
પુરુષ સર્વ બંધનોથી મુક્ત થઈ જાય, તે કાર્ય કયું
છે, તે અમને કહો.^૬

હંસે કહ્યું : હે દેવતાઓ ! મેં સાંભળ્યું છે કે,
તપ, દમ, સત્ય અને ચિત્તજય આ કાર્યો જ જગતનાં

સર્વ કાર્યોમાં ઉત્તમ છે; માટે તેનું સેવન કરીને
હૃદયની સર્વ શ્રદ્ધિઓને પુરુષે છોડી નાખવી જોઈએ,
તેમ જ પ્રિય-અપ્રિયનો ત્યાગ કરીને પોતાના મનને
વશ કરવું જોઈએ.^૭ હરકોઈ મુમુક્ષુ પુરુષે બીજાનાં
મર્મસ્થાનોમાં પીડા થાય તેનું કંઠોર ભાષણ બોલવું
નહિ, નીચ મનુષ્ય પાસેથી ઉત્તમ એવું શાસ્ત્રરહસ્ય
લેવું નહિ અને જેનું શ્રવણ કરવાથી સામે મનુષ્ય
ઉદ્વેગ પામે તેવી અમંગલ અને નરક આપનારી
વાણી બોલવી નહિ; કેમ કે નીચ મનુષ્યના મુખ-
માંથી છૂટેલાં ક્રુદ્ધ વાક્યરૂપી બાણો બીજાનાં મર્મ-
સ્થાનો ઉપર જેવાં પડે છે કે, તરત જ તેના વડે
જખમી થયેલો તે મનુષ્ય રાતઢાકો શોક કર્યો
કરે છે, માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે તેવાં વાક્યરૂપી બાણો
છોડીને બીજાઓને વ્યથા ઉપજાવવી નહિ.^૮
કોઈ સમયે એકાદ મનુષ્ય અત્યંત નિંદા લેતાં
વાક્યરૂપી બાણોનો પ્રહાર કરીને આપણને ખૂબ
વીંધી નાખે, તોપણ આપણે તો તે વેળા શાંતિ જ
ધારણ કરવી; કેમ કે કોઈ ઉપજાવનાર મનુષ્ય સામે
જે પુરુષ બેઠો હશે દર્શાવે છે, તે પુરુષ તેના (ક્રોધ
ઉપજાવનારા) સર્વ પુણ્યનું હરણ કરે છે.^૯ જે
પુરુષ સર્વનો તિરસ્કાર કરનારા અને આવેશને
લીધે જગતમાં અપ્રિય થઈ પડનારા જ્ઞાનલંત ક્રોધને
પોતાના નિયમમાં રાખે છે, તે પુરુષ પોતાના પર
ક્રોધ કરનારા બીજા મનુષ્યોના પુણ્યનું હરણ કરે
છે; એટલું જ નહિ પણ તેનું ચિત્ત બીજાઓના
જણવામાં આવતું નથી, તેનું મન પ્રસન્ન રહે છે
અને અદેખાઈરૂપી અવશુભ્યથી તે રહિત થાય છે.^{૧૦}
આર્ય પુરુષો કહે છે કે, ક્ષમા, સત્ય, સરલતા અને
અહિંસા આ ચાર ગુણો જ સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે
અને તેથી જ હું પોતે પણ કોઈનાથી નિંદાયો હોઉં
છું, તોપણ કંઈ બોલતો નથી અને કોઈએ મને
માથો હોધ છે, તોપણ તેને ક્ષમા આપું છું.^{૧૧} સર્વ
શાસ્ત્રોમાં એ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે, વેદનું
રહસ્ય સત્ય છે, સત્યનું રહસ્ય દમ છે અને દમનું
રહસ્ય મોક્ષ છે.^{૧૨} જે પુરુષ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા
વાણીના વેગને, મનના વેગને, ક્રોધના વેગને નૃણુ-
ના વેગને, ઉદરના વેગને તથા ઉપસ્થના વેગને સહન
કરે છે, તે પુરુષને જ હું બ્રાહ્મણ અથવા સુનિ માનું
છું. વળી ક્રોધ કરનારા કરતાં ક્રોધ નહિ કરનારો

ઉત્તમ છે, ક્ષમા નહિ કરનારા કરતાં ક્ષમા કરનારા પુરુષ ઉત્તમ છે, મનુષ્યથી ભિન્ન પ્રાણી કરતાં મનુષ્ય-પ્રાણી ઉત્તમ છે અને અજ્ઞાનીના કરતાં જ્ઞાની પુરુષ ઉત્તમ છે.^{૧૪} જે પુરુષ બીજાથી નિંદા કરાશે હોય, છતાં તેની નિંદા કરતો નથી, પણ બિલકે તેને ક્ષમા આપે છે, તે પુરુષનો ક્રોધ તેની નિંદા કરનારા સામા પુરુષને જ બાળી નાખે છે; ઉપરાત તેના પુણ્યનું હરણ કરે છે;^{૧૫} તેમ જ જે પુરુષ અત્યંત નિંદા કરાશે હોય અથવા અત્યંત સ્તુતિ કરાશે હોય, છતાં નિંદા કરનારાને કે સ્તુતિ કરનારાને અપ્રિય કે પ્રિય કહેતો નથી; વળી કોઈએ માર માર્યો હોવા છતાં ધૈર્ય ધારણ કરીને તેને મારતો નથી; એટલું જ નહિ પણ તેના સંબંધમાં પાપી વિચાર પણ કરવા ઇચ્છતો નથી, તે પુરુષને દેવતાઓ પણ આહે છે.^{૧૬} પોતાનું અપમાન કરવામાં આવ્યું હોય, પોતાને માર મારવામાં આવ્યો હોય અથવા પોતાની નિંદા કરવામાં આવી હોય, છતાં જે પુરુષ તેના પાપીને પણ પોતાનું કલ્યાણ કરનાર જેવો જ માનીને નિત્ય ક્ષમા જ આપે છે, તે પુરુષ સિદ્ધિપદને પામે છે.^{૧૭} હું સર્વ રીતે પૂર્ણ થયો છું, છતાં નિત્ય આર્થ પુરુષોનું સેવન કરું છું, મને તૃષ્ણા રહી નથી, ક્રોધ પણ રહ્યો નથી, હું કોઈ પણ લાભ મેળવવાની ઇચ્છાથી ધર્મને ત્યાગ કરતો નથી, તેમ વિષયસુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈ દેવા દિકની પ્રાર્થના પણ કરતો નથી.^{૧૮} મને કોઈ શાપ આપે છે, તોપણ હું તેને સામે શાપ આપતો નથી; કેમ કે હું બાળું છું કે, દમ-ઈન્દ્રિયનિગ્રહ એ જ મોક્ષનું દ્વાર છે. વળી હું તમને એક મોટી શુદ્ધ વાત કહું છું કે, મનુષ્યજન્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ પણ નથી.^{૨૦} ખીર પુરુષ મેઘમંડળથી મુક્ત થયેલા ચંદ્રની પેઠે પાપોથી મુક્ત થઈને શુદ્ધ થાય છે અને પોતાના મરણકાળની આકાંક્ષા રાખી ધૈર્ય વડે સિદ્ધ થાય છે.^{૨૧} ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો જે પુરુષ બ્રહ્માંડમાં સ્તંભરૂપ હોઈને સર્વ મનુષ્યોમાં પૂજ્ય ગણાય છે અને જેને માટે જગતના સર્વ લોકો અતિ ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપે છે, ત જિતેન્દ્રિય પુરુષ (મૃત્યુ પછી) દેવલોકમાં જ જાય છે.^{૨૨} બીજાની સ્પર્ધા કરવાનો જ જેઓનો સ્વભાવ હોય છે, તેવા મનુષ્યો પુરુષની અંદર રહેલા કલ્યાણ-

કારક શુભોત્તુ ગાન કરવાની કદી ઇચ્છા કરતા નથી, પણ તેઓના દોષોનું જ ગાન કર્યું કરે છે.^{૨૩} જે પુરુષની વાણી અને મન સારી રીતે રક્ષિત હોઈને નિયમમાં હોય છે, તેને વેદ, તપ અને ત્યાગ એ સર્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૪} વિદ્વાન પુરુષે મૂર્ખ પુરુષોની નિંદા અથવા અપમાન કરીને તેઓને ઉપદેશ આપવો નહિ. વળી તેવા મૂર્ખ પુરુષો દ્વારા બીજાઓની હિંસા થવા દેવી નહિ, તેમ પોતાની પણ હિંસા થવા દેવી નહિ.^{૨૫} બુદ્ધિમાન પુરુષે પોતાનું અપમાન કરવામાં આવ્યું હોય, તોપણ તે અપમાનને અમૃત તુલ્ય ગણીને તૃપ્ત જ રહેલું; કેમ કે અપમાન પામેલો જ્ઞાની પુરુષ સુખથી ઊંઘે છે, પણ અપમાન કરનારો પુરુષ વિનાશ પામે છે.^{૨૬} કોઈ પુરુષ યસ કરે છે, દાન આપે છે, તપ તપે છે અથવા હવનહોમ કરે છે, તે સર્વનો યમદેવ નાશ કરે છે. તાત્પર્ય કે, કોઈ પુરુષનો સર્વ પરિશ્રમ કેવળ વ્યર્થ જ થાય છે.^{૨૭} હે ઉત્તમ દેવો! જે પુરુષનાં ઉપરથ, ઉદર, હાથ અને વાણી આ ચાર વિષયનાં દ્વારા જરાજરા સુરક્ષિત હોય છે-નિયમિત હોય છે, તે પુરુષ ધર્મવેતા કહેવાય છે.^{૨૮} જે પુરુષ સત્ય, દમ, સરજતા, અહિંસા, ધૈર્ય અને ક્ષમા એ છ શુભોત્તુ અતિશય સેવન કરે છે, સ્વાધ્યાય કરવામાં નિત્ય તત્પર રહે છે, જગતના કોઈ પણ મનુષ્યની સ્પૃહા રાખતો નથી અને એકાંત પ્રદેશમાં જ નિવાસ કરે છે, તે પુરુષ સ્વર્ગરૂપી બ્રહ્મ ગતિને પામે છે.^{૨૯} જેમ ગાયનું વાછરડું ચાર આંચળોને ધાવે છે, તેમ મનુષ્યે સત્ય, દમ, ક્ષમા અને જ્ઞાન એ ચારેનું સર્વદા સેવન કરવું. તેમાં પણ સત્યના કરતાં જે અધિક પવિત્ર કરનારું હોય, એવું એક પણ સાધન મને કયાંય મળ્યું નથી.^{૩૦} હું સર્વત્ર વિચરતો વિચરતો મનુષ્યોને તથા દેવોને પણ એ જ કહ્યા કરું છું કે, નૌકા જેમ સમુદ્ર તરવાનું સાધન છે, તેમ સત્ય સ્વર્ગલોકમાં ચડી જવાનું પગથિયું છે.^{૩૧} પુરુષ જેવાઓનો સહવાસ રાખે છે, જેવાઓનું સેવન કરે છે અને જેવો થવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેવો જ અવશ્ય થાય છે.^{૩૨} નો સત્પુરુષનું સેવન કરે છે, તો સત્પુરુષ થાય છે; દુષ્ટનો સહવાસ રાખે છે, તો દુષ્ટ થાય છે; તપસ્વીની સાથે બેસે બેસે છે, તો તપસ્વી થાય છે અને ચોરલોકોની

સગતિ કરે છે, તો ચાર થાય છે તાત્પર્ય કે, વસ્ત્રને જેવા રંગથી રંગવુ હોય તેવા રંગથી રંગી થકાય છે, તેમ પુરુષને જેવો સગ હોય, તેવો તે થાય છે^{૩૩} આવા હેતુથી જ દેવતાઓ સદા સત્પુરુષો સાથે જ વાર્તાલાપ કરે છે, પણ મનુષ્યના ભોગોને જેવા નીચે ઇચ્છા રાખતા નથી. જેમ ચંદ્રમા અમૃત મય છે, તોપણ નિત્ય સમાન સ્થિતિમા રહેતો નથી અને વાયુ પણ મદ, મધ્યમ તથા તીવ્ર ગતિ કરીને સમાન સ્થિતિમા રહેતો નથી, તે જ પ્રમાણે જગતના સર્વ વિષયો વૃદ્ધિ તથા હ્રાસના ધર્મવાળા હોઈને નિત્ય સમાન સ્થિતિમા રહેતા નથી. આ રીતે જે પુરુષ બાંહે છે, તે જ ખરો તત્ત્વવેત્તા છે.^{૩૪} જે જીવાત્મા હૃદયમા અત્યંતી તરીકે રહેલો છે, તે જીવાત્મા જ્યારે રાગદ્વેષથી રહિત થાય છે અને સત્પુરુષોના માર્ગ ઉપર સ્થિતિ કરે છે, ત્યારે દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે^{૩૫} જે પુરુષો શિશુ તથા ઉદર ને જ તૃપ્ત કરવામા નિરતર આસક્ત રહે છે, ચોગી ઠરવાના ધર્મમા તત્પર રહે છે અને કઠોર વાણી બોલે છે, તે પુરુષો પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને કદી શુદ્ધ થાય છે, તોપણ દેવતાઓ તેઓને દ્વેષી ત્યાગ કરે છે. જે પુરુષ સત્ત્વહીન હોય છે, સર્વભક્ષક હોય છે અને પાપકર્મ કરનારો હોય છે, તે પુરુષ દેવતાઓને પ્રસન્ન કરી શકતો નથી, પણ જે પુરુષો સત્યવ્રતનું પાલન કરે છે, કૃતશ્ર્ હોય છે અને ધર્મપરાયણ હોય છે, તે પુરુષો જ દેવોને પ્રસન્ન કરી શકે છે^{૩૬} ૩૭ વિક્રાનો કહે છે કે, જેવુ તેવુ અથવા જેમ આવે તેમ બોલ્યા કરવુ તેના કરતા મૌન ધારણ કરવુ તે ઉત્તમ છે, માનના કરતા સત્ય બાપણ કરવુ તે વધારે ઉત્તમ છે, તેમા પશુધર્મયુક્ત મત્સ્ય બોલવું તે ઘણું જ ઉત્તમ છે અને તેમા પશુ સત્ય તથા ધર્મયુક્ત જે પ્રિય ભાષણ તે સર્વના કરતા ઉત્તમોત્તમ છે^{૩૮}

સાધ્યોએ પૂછ્યું : આ મનુષ્યલોક કોના વડે ઘેરાયેલો છે ? કેને લીધે પ્રકાશમા આવી શકતો નથી ? જ્યાંહેતુથી મિત્રોને પણ ત્યાગ કરે છે અને શા માટે સ્વર્ગલોકમા જઈ શકતો નથી ?^{૩૯}

હું સે કહ્યું : આ મનુષ્યલોક અજ્ઞાન વડે ઘેરાયેલો છે, મત્સરને લીધે પ્રકાશમા આવી શકતો નથી, લોકને લીધે મિત્રોને પણ ત્યાગ કરે છે અને સગ ના દોષથી સ્વર્ગલોકમા જઈ શકતો નથી.^{૪૦}

સાધ્યોએ પૂછ્યું : આદ્યોમા કયો આદ્ય એકલો ગ્હીને પણ રમણ કયાં કરે છે ? કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ અનેક મનુષ્યોની સાથે રહેવા છતાં પોતે એકલો જ માન અવસ્થામા બેસી રહે છે ? કયો પુરુષ શરીરે દુર્બળ હોવા છતાં પોતે એકલો જ બળવાન ગણાય છે અને કયો પુરુષ કોઈની સાથે કલહ કરવા તૈયાર થતો નથી ?^{૪૧}

હું સે કહ્યું : આદ્યોમા જે આદ્ય જ્ઞાની હોય છે તે એકલો રહીને જ રમણ કયાં કરે છે જ્ઞાની પુરુષ અનેક મનુષ્યોની સાથે રહે છે તોપણ પોતે એકલો જ મૌનવ્રત ધારણ કરીને બેસી રહે છે જ્ઞાની પુરુષ દુર્બળ હોય છે તોપણ બળવાન ગણાય છે અને તેવો જ્ઞાની પુરુષ જ કોઈની સાથે કલહ કરવા તૈયાર થતો નથી.^{૪૨}

સાધ્યોએ પૂછ્યું : આદ્યોમા દેવપણુ શું છે ? સાધુપણુ ? અસાધુપણુ શું છે અને મનુષ્ય પણુ શું છે ?^{૪૩}

હું સે કહ્યું : આદ્યોમા સ્વાધ્યાય એ દેવપણું છે, વ્રતનિષ્ઠા એ સાધુપણું છે, નિંદા એ અસાધુપણું છે અને મરણધર્મ તે મનુષ્યપણું છે.^{૪૪}

લીંગે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! સાધ્યોનો તથા હસનો આ ઉત્તમ સંવાદ મેં તમને કહ્યો તેમાથી સાર એ લેવાનો છે કે, સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એવા બે ભેદોવાળું જે ક્ષેત્ર તે ક્રમોનું ઉત્પત્તિદારણ છે અને નાશવત છે, પણ સત્તામાત્ર એવું જે ચૈતન્ય તે સત્ય છે-અપિતાગી છે.^{૪૫}

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વના મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમા 'હ સમીતા સત્ય, દમ, ક્રમા અને જ્ઞાનની મશ સા' નામનો અધ્યાય ૨ હેમા સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૦૦ મો

યોગવિધિ

॥ યુધિષ્ઠિર ડગાચ ॥

સાંખ્યે યોગે ચ મે તાત વિશેષં વક્તુમર્હસિ ।

તવ ધર્મજ સર્વં હિ મિદિતં કુરુમત્તમ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ધર્મને બાળુનારા કુરુ શ્રેષ્ઠ પિતામહ ! સાખ્ય (વેદાંત) અને યોગ એ બંને મા શી વિશેષતા રહેતી છે, તે મને કહો, કેમ કે હે તાત ! તમે સર્વ કંઈ બોલો છો.^૧

લીધે કહ્યું. હે રાજા ! સાખ્યવેત્તા બ્રાહ્મણો કેવળ સાખ્યની જ પ્રશસા કરે છે અને યોગવેત્તા યોગીઓ કેવળ યોગની જ પ્રશસા કરે છે વળી પોતાપોતાના પક્ષનો ઉત્કર્ષ જતાવવા માટે તેઓ શ્રુતિ-સ્મૃતિના ઉત્તમ પ્રમાણો પણ દર્શાવે છે ? હે શત્રુસહારક રાજા ! યોગમાર્ગને અનુસરનારા મહા બુદ્ધિમાન યોગીઓ (જીવ અને ઈશ્વરને અન્યેન્ય થી ભિન્ન માનીને) કહે છે કે, 'આ જગતમા ઈશ્વરનો જો અભાવ જ હોય, તો જીવની મુક્તિ કેવી રીતે થશે ? માટે ઈશ્વર છે જ' આવી ઉત્તમ યુક્તિ વહીને તેઓ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે *૩ હવે સાખ્યને અનુસરનારા બ્રાહ્મણો પોતાના મતને સિદ્ધ કરવા માટે આવી ઉત્તમ યુક્તિ પ્રદર્શિત

* યોગમાર્ગને અનુસરનારો માને છે કે, જીવ શુભ-અશુભ ને કર્મ કર્મ કરે છે, તેનો પ્રેરક ઈશ્વર જ છે વળી ઈશ્વર જ શુભ કર્મ કરનારાઓને ઉચ્ચ ગતિ અર્પણ કરે છે અને અશુભ કર્મ કરનારાઓનો અધ પાત કરે છે જીવ તો કેવળ અજ્ઞાની અને અસમર્થ જ છે, જેથી ઈશ્વરની પ્રેરણાને લીધે જ સુખદુઃખાદિનો તે અનુભવ કરે છે ઈશ્વરની જ્યારે પ્રેરણા થાય છે, ત્યારે જીવ ગર્વમા ન્ધ છે અને ઈશ્વરની પ્રેરણાને અલિન થઈને જ નારકમા ન્ધ છે વળી ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા માટે યોગમાર્ગીઓ કહે છે કે, દૃષ્ટી ઉપર અકુટાદિક જે જે પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ મને કાર્યરૂપ જ છે અને જે જે કાર્ય હોય, તેનો કર્તા અનસ્ય હોયો જ જોઈએ જેમ કે ધડારૂપ કાર્યનો કર્તા કુમાર હોય છે, તે પ્રમાણે અકુટાદિક કાર્યનો કર્તા ઈશ્વર જગતમા હોયો જ જોઈએ વળી તેઓ કહે છે કે, જે ઈશ્વર ન હોય, તો ચૈતન્યરૂપ દુન કોઈ અનિષ્ટ કાર્યમા રતત પ્રવૃત્તિ કરે જ નહિ કેમ કે તે જાણે છે કે, આ કાર્ય અનિષ્ટ ફળને આપનાર છે, માટે જાણાય છે કે ચૈતન્ય રૂપ જીવનો અધિકારતા કોઈ જુદો જ છે અને તે જ સર્વનો પ્રેરક હોઈને ઈશ્વર નામને ધારણ કરે છે કદાચ કોઈ કુરોશ કે કર્મ જ જીવને પ્રેરણા કરનાર છે, પણ તેમ કહેવું મબવતુ નથી, કેમ કે કર્મ તો પ્રકૃતિનું કાર્ય હોઈને જડ જ છે અને જે જડ હોય, તેને પ્રેરકપણ કહી સમજવું નહિ માટે સિદ્ધ થાય છે કે, લોહચુબક ની પેઠે ઉદાસીન રહીને પણ પોતાની સત્તામાત્ર પડે ઈશ્વર સર્વનો પ્રેરક છે અને તે પોતે જ ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરે છે, માટે મોક્ષને આપનારો ઈશ્વર અવસ્ય છે જ, એવો યોગમાર્ગીઓનો મત છે

કરે છે કે, 'જે પુરુષ જુદી જુદી સર્વ મતિઓ ને બહી લઈને વિષયલોગથી વિરક્ત થાય છે, તે પુરુષ દેહનો ત્યાગ કર્યો પછી મોક્ષને જ પામે છે, એ સ્પષ્ટ છે એથી બીજું છે જ નહિ.' આમ કહેનારા મહાબુદ્ધિમાન સાખ્યશાસ્ત્રીઓ સાખ્યને જ મોક્ષ દર્શન તરીકે માન્ય કરે છે *૪ આ બન્ને પક્ષોમાથી

x અર્થાત્ સાખ્ય આશયો માને છે કે, જેમ એક સ્ફટિકમાણી શુદ્ધ હોય છે હતા લાન રંગના પ્રુપ્તની માથે મજાથી તે લાન રંગનો દેખાય છે અને તે સમયે તેનામા સ્ફટિકપણ નહિ દેખાતા પદારાગમણિનો ભાસ થાય છે પણ તેના તે જ સ્ફટિકને ત્યાથી ઉઘાડી લઈને ચંદ્રની આદનીમા મૂકનામા આવે છે, તો તેનામા ઇન્દ્રનીલમણિનો ભાસ થાય છે આવી રીતે મુની જુદી ઉપાધિનો યોગ થતા તેમા અનેક અધ્યામપર પરાઓ ઉદભવ્યા જ કરે છે તે પ્રમાણે જ ચિદાત્મા પોતે શુદ્ધ છે જતા માયાના યોગથી ઈશ્વરરૂપ બાસે છે અવિદ્યાને વીધે બ્રહ્મચુદ્ધિનો ન્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે સુત્રાત્મા રૂપે બાસે છે અવિદ્યા ન્યારે પ્રમળ ઘર્ષ જાય છે, ત્યારે વિરાટરૂપે બાસે છે અને અવિદ્યા અત્યત વધી પડે છે, ત્યારે સમગ્ર વ્યવસ્થાને અભિમાની વિશ્વાત્મારૂપે બાસે છે આમ એકના એક જ ચિદાત્મા વિષે અનેક અધ્યાસ પર પરાઓ ઉત્પન્ન થાય છે જેમ વડાની અદરના બાગમા રોની દીવાની ગતિ માં અદરના બાગને જ પ્રકાશિત કરે છે, પણ ધડાના મોઢેથી તેને લગાર બહાર કાઢનામા આવે છે એટલે ધરના અમુક અમુક બાગોને પ્રકાશિત કરે છે અને સપૂર્ણ રીતે ધડામાથી ન્યારે બહાર કાઢવામા આવે છે, ત્યારે ધરના સમગ્ર બાગને પ્રકાશિત કરે છે તેમ ચિદાત્મા દેહરૂપી ઉપાધિથી દેહકાયલો હોય છે ત્યારે માત્ર દેહને જ ભાસિત કરે છે, દેહની ઈર્ષ્યો દ્વારા ન્યારે બહાર નીકળે છે, ત્યારે બ્રહ્માન્તી અદર રહેલા શબ્દાદિક વિષયોને ભાસિત કરે છે અને ગુરુએ કહેલી યુક્તિ પ્રમાણે દેહ ઉપરની આત્મ ચુદ્ધિનો ન્યારે સપૂર્ણ નિરાશ ઘર્ષ જાય છે, ત્યારે બ્રહ્માન્તી અદર રહેના સમગ્ર પદાર્થોને ભાસિત કરે છે અને તે સમયે તે માને છે કે, હું સર્વના આત્મારૂપ વિરાટ હું પછી અવિદ્યા કર્મકે ઝાઝી થાય છે, ત્યારે માને છે કે હું સુત્રાત્મા છું પછી અવિદ્યાને વશ થઈને તે માને છે કે હું ઈશ્વર છું અને માયાનો ન્યારે સમગ્રો નાશ થાય છે, ત્યારે શુદ્ધ ચિત્તાત્મારૂપે જ તે પ્રકારો છે આવા અનુભવનો કમ છે જે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ વિશ્વની વિરાટ, સુત્રાત્મા, ઈશ્વર અને શુદ્ધચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરાવનારી પૂર્વોક્ત આર ગતિઓનો સપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરે

જે પક્ષ પોતાને સંમત હોય, તે પક્ષની સુક્રિ-
તો જ આપણે સ્વીકાર કરવો અને જે વચન
પોતાના પક્ષને હિતકારક હોય, તેને જ ગ્રહણ કરવું.
તેમાં પણ તમારા જેવા શિષ્ટમાન્ય પુરુષોએ તો
શિષ્ટ પુરુષોના મતનો જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ.^૧
હે યુધિષ્ઠિર! યોગશાસ્ત્રને માનનારા વિદ્વાનો પોતાના
મતનું સ્થાપન કરવા માટે પ્રત્યક્ષ કારણો પ્રદર્શિત
કરે છે અને સાંખ્યશાસ્ત્રને માનનારા વિદ્વાનો વેદોક્ત
પ્રમાણોને અનુસરીને પોતાના શાસ્ત્રને સિદ્ધ કરે
છે, પણ હે તાત! હું તો આ બંને શાસ્ત્રોને પ્રમાણ-
ભૂત જ માતું છું; કેમ કે હે રાજા! આ બંને મતો
શિષ્ટ પુરુષોને માન્ય* છે અને બંનેનું જ શાસ્ત્રાનુ-
સાર આચરણ કરવામાં આવે છે, તો બંને પરમ
ગતિ પ્રત્યે લઈ જાય જ છે.^૨ હે નિર્દોષ રાજા! સાંખ્ય
અને યોગ એ બંને મતમાં શૌચ, તપ, દયા અને
વ્રતધારણ એ તો સમાન જ છે, તોપણ તેઓનું

છે, તે પુરુષો દેહના નાશ પછી મોક્ષ જ થઈ જાય
છે. તાત્પર્ય* કે, અગ્નિના બળને લીધે પરબ્રહ્મ વિશે
ધ્રુવર, સૂત્રાત્મા આદિ વિવિધ સ્વરૂપો અધ્યાસ થાય
છે, પણ અગ્નિના ક્રમે ક્રમે બ્યારે નાશ થતો જાય છે,
ત્યારે તે તે અધ્યાસનો પણ નાશ થતો જાય છે અને
પૂર્વ પૂર્વરૂપો સાક્ષાત્કાર થવા માટે છે. પછી સંપૂર્ણ
રીતે અધ્યાસની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, ત્યારે શુદ્ધ સ્ફટિકની
પેઠે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકાશે છે, એમ અનુભવના
બળ ઉપરથી સિદ્ધ કરી શકાય છે, તો પછી ઈશ્વરરૂપ
જુદા ચૈતન્યને માનવાની શી જરૂર છે? એમ સાંખ્ય-
શાસ્ત્રીઓ માને છે.

—નીલકંઠ

* યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે :

દ્વો ક્રમો ચિત્તનાશસ્ય યોગો જ્ઞાન વ રાષર ।

યોગો વૃત્તિનિરોધો હિ જ્ઞાન સમ્યગ્વેક્ષણમ્ ॥

અસાધ્યઃ કસ્યચિયોગઃ કસ્યચિત્તત્ત્વનિશ્ચયઃ ।

પ્રકરો દ્વો તત્તો દેવો જગદ પરમઃ શિવઃ ॥

હે રામચંદ્ર! ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાના બે
માર્ગ છે: એક તો યોગમાર્ગ અને બીજો જ્ઞાનમાર્ગ.
યોગનું સામાન્ય લક્ષણ એ જ છે કે, વૃત્તિઓનો નિરોધ
કરવો અને જ્ઞાનનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે, 'બ્રહ્મ
સત્ય છે અને જગત મિથ્યા છે' આવી સમગ્રદષ્ટિ કરવી;
તેમાં કેટલાએકને યોગમાર્ગ ગદન થઈ પડે છે અને
કેટલાએકને જ્ઞાનમાર્ગ ગદન થઈ પડે છે; માટે પરમ
દેવ શંકરે યોગ અને જ્ઞાનરૂપ બે મોક્ષમાર્ગના જ પ્રકારો
કલા છે.

દર્શન-શાસ્ત્ર અન્યોન્યથી ભિન્ન છે.^૩

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે પિતામહ! યોગ અને
સાંખ્યમાં વ્રત, શૌચ, દયા અને ક્ષણ બે સમાન જ
છે, તો પછી તે બંને શાસ્ત્ર કયા કારણથી ભિન્ન છે,
તે મને કહો.^{૧૦}

લીંગે કહ્યું: રાગ, મોહ, સ્નેહ, કામ અને
ક્રોધ આ પાંચ દોષોને, કેવળ યોગમાર્ગનો જ
આશ્રય કરવાથી નાશ કરી શકાય છે, પણ યોગ દ્વારા
હર કરેલા તે દોષો પુનઃ કોઈ સમયે પ્રાપ્ત થાય જ
છે; (અર્થાત સાંખ્ય દ્વારા હર કરેલા રાગાદિ દોષોનો
કદી ઉદય જ થતો નથી, પણ યોગ દ્વારા હર કરેલા
તે દોષોનો પુનઃ કોઈ સમયે ઉદય થાય જ છે; માટે
યોગમાર્ગમાં વિદ્વાનો સંલપ હોવાથી તે મુખ્ય
નથી.)^{૧૧} તથાપિ યોગમાર્ગનો આશ્રય કરનારા
યોગીઓ પણ પાપથી મુક્ત થઈને મોટાં માછલાં
બળને તોડી નાખીને જળની અંદર જેમ પેસી

x સાંખ્યવેત્તાઓ કહે છે કે, મહત્તત્ત્વ આદિ સમા-
રણ એવું આ જગત દોરડીમાં દેખાતા સર્પની પેઠે
કેવળ મિથ્યા હોઈને આત્માની અંદર દેખાય છે, માટે
સમ્યગ્દષ્ટિરૂપ અધિધાનના જ્ઞાનથી તેનો બ્યારે બાધ
કરવામાં આવે છે, ત્યારે સંસારના બીજરૂપ અગ્નિનો
તથા સંસારનો મૂળથી જ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે; પણ
યોગવેત્તાઓ એમ જ માને છે કે, 'હેયં દુ સમનાગતમ્ । હે
અનાગત એવું જે દુઃખ તે જ હોય છે-ત્યાગ કરવા યોગ્ય
છે.' અને દ્રષ્ટા તથા દશ્યનો જે સંયોગ તે જ હેયનો-
અનાગત દુઃખનો હેતુ છે; માટે મહત્તત્ત્વ આદિ દશ્ય
પદાર્થોમાં તદાકાર થયેલી ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ કરવા-
થી જ દ્રષ્ટા અને દશ્યનો આપોઆપ વિયોગ થઈ જશે
અને પછી ચિત્તવૃત્તિની દશ્યપદાર્થ સાથેની જે એકરૂપતા
તેનો બ્યારે અમાત્ર થઈ જશે, ત્યારે દ્રષ્ટા પોતાના મૂળ
સ્વરૂપમાં જ અવસ્થાન કરશે. આ રીતે પ્રથમ કારણનો
નાશ કરવાથી કાર્યનો પણ નાશ થઈ જશે અને તેને
લીધે સ્વરૂપાવસ્થાનરૂપ કૈવલ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે; તો પછી
જગતનું મિથ્યાતાનિરૂપણ શા માટે કરવું જોઈએ?
ભગવાન પતંજલિ પણ એમ જ કહે છે કે, 'યોગ-
ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ તદા દૃષ્ટ સ્વરૂપેઽવસ્થાનં વૃત્તિસાહ્યમિત-
રજ્ઞ । ચિત્તવૃત્તિનો દશ્યપદાર્થોથી નિરોધ કરવો, તેનું
નામ યોગ કહેવાય છે અને તે યોગનો અભ્યાસ બ્યારે
ચાલુ હોય છે, ત્યારે દ્રષ્ટા કેવળ પોતાના સ્વરૂપમાં જ
સ્થિતિ કરે છે; કેમ કે તે સમયે ચિત્તની વૃત્તિ દશ્યથી
વિમુખ થઈને અન્ય સ્થળે જ એકરૂપ થઈ હોય છે.'

જાય છે, તેમ મોક્ષપદને પામે જ છે;^{૧૨} તેમ જ જળમાં સપડાયલા બળવાન મૃગો તે જળને તોડી નાખીને નિર્ભય માર્ગે જેમ દોડી જાય છે, તેમ યોગીઓ પણ સર્વ પ્રકારનાં બંધનોથી મુક્ત થઈને નિર્ભય માર્ગને પામે જ છે.^{૧૩} હે રાજન્ ! બળવાન યોગીઓ લોભથી યનારાં સાંસારિક બંધનોને છેડી નાખીને પરમ કલ્યાણકારક નિર્દોષ માર્ગને પામે જ છે;^{૧૪} પણ હે રાજ ! નિર્ભય મૃગો જળની અંદર ફસાઈ પડીને જેમ વિનાશ પામે છે, તેમ યોગબળ વિનાના દુર્ભય પુરુષો અંતે વિનાશને જ પામે છે, એમાં કંઈ સંદેહ નથી.^{૧૫} હે રાજેન્ ! જેમ જળમાં સપડાયલાં નિર્ભય માછલાં મૃત્યુને જ પામે છે, તેમ અત્યંત દુર્ભય યોગીઓ પણ સંસારબંધનમાં સપડાઈને મરણશરણ જ થાય છે.^{૧૬} હે શત્રુદમન રાજ ! જેમ નિર્ભય પક્ષીઓ શિકારીની સૂક્ષ્મ જળમાં પણ સપડાઈ પડીને મૃત્યુવશ થાય છે, પણ બળવાન પક્ષીઓ તો તે જળને તોડી નાખીને છૂટી જાય છે, તેમ હે શત્રુતાપન રાજ ! નિર્ભય યોગીઓ કર્મથી યનારાં સાધારણ બંધનોથી પણ બંધાઈ જઈને વિનાશ પામે છે-યોગમાર્ગથી બ્રહ્મ થાય છે, પણ બળવાન યોગીઓ તો તે બંધનોને તોડી નાખીને મુક્ત થાય છે.^{૧૭/૧૮} હે સમર્થ રાજ ! દુર્ભય અને અલ્પ એવા અગ્નિને મોટાં સ્થૂળ કાછોથી જો ઢાંકી દેવામાં આવે છે તો તે શાંત પડી જાય છે, તેમ નિર્ભય યોગી પણ અનેક પ્રકારના સાંસારિક ભાવોથી ઢબાઈ જઈને યોગમાર્ગથી બ્રહ્મ થાય છે;^{૧૯} પરંતુ હે રાજ ! તેનો તે જ અલ્પ અગ્નિ પવનના સપાટાની સહાય લઈને એટલો બધો બળવાન થઈ જાય છે કે, આખી પૃથ્વીને બાળી નાખવી હોય તોપણ સત્તર બાળી નાખે છે;^{૨૦} તેમ યોગી પણ (યોગમાર્ગમાં જ સ્થિર રહીને) ન્યારે પ્રવીણ તેજવાળો અને મહાબળવાન થાય છે, ત્યારે પ્રલયકાળના સૂર્યની પેઠે આખા જગતનું શોષણ કરી શકે છે.^{૨૧} હે રાજન્ ! જેમ એક દુર્ભય પુરુષ જળના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે, તેમ બળહીન યોગી પણ વિષયોના સપાટામાં સપડાઈ પડે છે;^{૨૨} પણ એક હાથી જળના તે મહાન પ્રવાહને એકદમ થંભાવી દે છે, તેમ યોગી પણ યોગબળને પામ્યા પછી અનેક વિષયોને

તુચ્છકારી કાઢે છે.^{૨૩} હે પાર્થ ! યોગબળને પામેલા સમર્થ યોગીઓ પોતાના યોગના પ્રભાવથી પ્રજાપતિઓ, ઋષિઓ, દેવો અને સર્વ મહાભૂતોના શરીરમાં પણ સ્વતંત્ર રીતે પ્રવેશ કરી શકે છે.^{૨૪} હે રાજ ! યોગી પુરુષ એટલો બધો તેજસ્વી બની જાય છે કે, કેપેલા યમની, અંતકની કે ભયંકર પરાક્રમી મૃત્યુની પણ તેના પર સત્તા ચાલી શકતી નથી.^{૨૫} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! યોગી પુરુષ યોગબળને પ્રાપ્ત કર્યા પછી હજારો શરીરો ધારણ કરી શકે છે અને તે સર્વ શરીરો વડે આખી પૃથ્વીમાં વિચરી શકે છે.^{૨૬} હે તાત ! કેટલાએક યોગી પુરુષો પોતાના યોગબળથી અનેક જાતના વિષયભોગો સંપાદન કરે છે અને પુનઃ સૂર્ય જેમ પોતાના તેજના શુભને સમેટી લે છે, તેમ તે સર્વ વિષયોને સમેટી લઈને ઉચ્ચ તપશ્ચર્યાનો આરંભ કરે છે. હે રાજ ! યોગબળનો આશ્રય કરનાર યોગી સર્વ પ્રકારનાં બંધનોને તોડી શકે છે અને તેથી જ મોક્ષ મેળવવામાં તેનું સ્વતંત્ર સામર્થ્ય ધરી શકે છે, એમાં કંઈ સંશય નથી.^{૨૭/૨૮} હે રાજ ! યોગનો આશ્રય કરવાથી શરીરની અંદર જે જે બળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ મેં તમને દૃષ્ટાંત માટે કહ્યાં, તોપણ પુનઃ હું તમને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટાંતો કહું છું, સાંભળો.^{૨૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! નાભિ આદિ હરકોઈ પ્રદેશમાં ચિત્તને સ્થિર કરવા માટે યોગીઓ ધારણા કરે છે, તેના સંબંધમાં હું તમને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટાંતો કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૩૦} જેમ એક ધનુર્ધારી પ્રમાદરહિત ઘઈને એકાગ્ર ચિત્તથી બાણનો પ્રયોગ કરે છે, તો લક્ષ્યને વીધે છે, તેમ યોગી પુરુષ ચિત્તને સ્થિર કરી સારી રીતે યોગાનુષ્ઠાન કરે છે, તો અવશ્ય મોક્ષને પામે છે.^{૩૧} જેમ એક પુરુષ જળથી ભરેલું પાત્ર મરતક પર ચડાવીને પોતાના મનને તે પાત્રમાં જ જો સ્થિર કરે છે, તો જ નિસરણીનાં પગથિયાં પર ચડી શકે છે;^{૩૨} તે જ પ્રમાણે હે રાજ ! જે યોગી પોતાના મનને બરાબર નિશ્ચય કર્યા પછી યોગમાર્ગમાં આસક્ત થાય છે, તે યોગી જ પોતાના આત્માને સૂર્ય સમાન તેજસ્વી કરી શકે છે.^{૩૩} હે કુંતાપુત્ર મહારાજ ! જેમ એક ચાલાક નાવિક મહાસાગરમાં ચગડોળે ચઢેલી પોતાની નૌકાને ઘણી ઝડપથી તીર ઉપર લાવી મૂકે છે, તેમ તત્ત્વવેત્તા યોગી પણ

યોગ દ્વારા ચિત્તની એકાગ્રતા સંપાદન કરીને મૃત્યુ-સમયે આ દેહનો ત્યાગ કરીને દુર્ગમ સ્થાનમાં જઈ પહોંચે છે.^{૩૪૩૫} હે મહાપુરુષ! જેમ એક કુશળ સારથિ સ્થમાં ઉત્તમ ઘોડાઓ બેડીને તેમાં બેઠેલા ધનુર્ધારીને તેણે ધારેલા સ્થાનમાં ઘણી જ ઝડપથી લઈ જાય છે, તેમ હે રાજા! અત્યંત સાવધાન થઈને ચિત્તની ધારણાઓ કરનારો યોગી પુરુષ લક્ષ્ય સામે ઊઠેલા બાણની પેઠે સત્વર પરમ સ્થાનમાં જઈ પહોંચે છે.^{૩૪૩૬} જે યોગી પોતાના આત્માને પરમાત્મા વિષે ચેષ્ટને કેવળ નિશ્ચળ અવસ્થાએ યોગાસન પર સ્થિતિ કરે છે, તે યોગી પોતાનાં સર્વ પાપોનો નાશ કરે છે અને જ્ઞાનથી પવિત્ર થયેલા આત્મનિષ્ઠ પુરુષોના અવિનાશી પદને પામે છે.^{૩૮} હે મહાપરાક્રમી રાજા! અહિં-સાહિ મહાન્તોનું પાલન કરનારો જે યોગી નાભિ, કંઠ, મસ્તક, હૃદય, છાતી, બે પડખાં, ચક્ષુ, શ્રાવણ અને નાસિકા વગેરે સ્થાનોમાં પોતાના સૂક્ષ્મ મનની સારી રીતે ધારણા કરે છે, તે યોગી મોટા પર્વત જેવડાં શુભ-અશુભ સર્વ કર્મોને સત્વર બાળી નાખે છે અને તેની બેઠવાની હોય તો ઉત્તમ યોગને આશ્રય કરીને તત્કાળ મુક્ત થઈ જાય છે.^{૩૯-૪૧}

સુધિછિરે પૂછ્યું : હે ભરતવંશી પિતામહ! યોગી કેવા પ્રકારના આહારોનું ભક્ષણ કરીને તેમ જ કોના પર વિજય મેળવીને યોગબળને પામી શકે છે, તે મને કહો.^{૪૨}

ભીષ્મે કહ્યું : હે ભારત! અન્નના કષ્ટોનું ભક્ષણ કરીને, તલના ખોળોને આહાર કરીને, તેમ જ ઘી, તેલ વગેરે ચીકટ પદાર્થોને ત્યાગ કરીને યોગી યોગબળને પામી શકે છે.^{૪૩} વળી હે શત્રુદમન રાજા! જળમાં રાંધેલી જવની રાખડીનો અથવા ખીબા કોઈ રુક્ષ અન્નનો માત્ર એક જ વખત દીર્ઘ-કાળ પર્વત આહાર કરનારો પવિત્ર યોગી યોગબળને પામી શકે છે.^{૪૪} જે યોગી ઘણાં પખવાડિયાં સુધી, ઘણા મહિનાઓ સુધી, ઘણી ઋતુઓ સુધી, ઘણાં વર્ષો સુધી અથવા અસુક દિવસો સુધી દ્વિધ-મિશ્ર જળનું જ પાન કરીને પ્રાણધારણા કરે છે, તે યોગીને યોગબળ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૪૫} હે રાજા! સદા-કાળને માટે માંસનો ત્યાગ કરીને સારી રીતે શુદ્ધ ચિત્ત થયેલો યોગી યોગબળને પામે છે.^{૪૬} ધ્યાન

તથા અધ્યયનની સંપત્તિથી રાગાદિક દોષો વડે મુક્ત થયેલા મહાબુદ્ધિમાન મહાત્માઓ કામ, ક્રોધ, ટાઢ, તાપ, વર્ષા, ભય, શોક, શ્વાસ, પુરુષપ્રિય વિપયો, દુર્જન્ય અરતિ (સ્રીસંગના અભાવથી ઉત્પન્ન થનારું અસ્વાસ્થ્ય), ઘોર તૃષ્ણા, સ્ત્રી આદિના સંગથી ઉત્પન્ન થનારું મુગ્ધ, નિદ્રા અને દુર્જન્ય તંદ્રા વગેરેના ઉપર વિજય મેળવીને પોતાના સૂક્ષ્મ આત્માને બુદ્ધિ દ્વારા પ્રકાશિત કરે છે.^{૪૭-૪૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ યોગરૂપી મહામાર્ગે પ્રવેશતા વિદ્વાન પુરુષોને પણ મહાદુર્ગમ થઈ પડે છે, તો પછી કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય તો ભાગ્યે જ એ માર્ગમાં ક્ષેમકુશળ ગમન કરી શકે!^{૫૦} જેમ કોઈ એક તરુણ પુરુષ અનેક સર્પોથી ભરપૂર, મોટા મોટા ખાડાવાળા, જળથી રહિત, પુષ્કળ કાંટાવાળા, લક્ષ્ય પદાર્થ વિનાના, ગીચ ઝાડીવાળા, દાવાનળથી બળી ગયેલાં વૃક્ષોવાળા અને ચોરલોકોથી વ્યાપ્ત એવા ઘોર જંગલમાં ભાગ્યે જ ક્ષેમકુશળ રહીને પસાર થઈ શકે છે, તેમ આ યોગમાર્ગનો આશ્રય કરીને ભાગ્યે જ કોઈ એકાદ પ્રાદાણુ ક્ષેમકુશળ રહીને તેમાં આગળ વધી શકે છે અને કોઈક જ તે માર્ગ દ્વારા મોક્ષ પામી શકે છે; કેમ કે તે માર્ગ અનેક વિઘ્નોથી ભરપૂર છે, એમ શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે.^{૫૧-૫૩} હે રાજા! સંન્યાસી તીક્ષ્ણ ધાર ઉપર પણ (કોઈ જાતની યુક્તિ કરીને) સ્થિર રહી શકાય છે, પણ યોગની ધારણાઓમાં ચિત્તનો જય નહિ કરનારા પુરુષોથી ભાગ્યે જ સ્થિર રહી શકાય છે.^{૫૪} હે તાત! જેમ નાવિક વિનાની તૌકા મનુષ્યોને સસુદ્રમાં ડુબાડી દે છે, તેમ બરાબર સ્થિર નહિ થયેલી ધારણા પુરુષોને અશુભ ગતિ આપનારી જ થઈ પડે છે;^{૫૫} પરંતુ હે કુંતાપુત્ર! જે પુરુષ યોગની ધારણાઓમાં વિધિ પ્રમાણે ટકી શકે છે, તે પુરુષ જન્મ, મરણ, મુગ્ધ, દુઃખ વગેરે સર્વથી મુક્ત થાય છે.^{૫૬} જુદાં જુદાં અનેક શાસ્ત્રોમાં યોગનું જે કળ કહેવામાં આવ્યું છે, તે જ મેં તમને કહ્યું છે અને યોગવિધિના પરમ કૃત્યનો મેં કહ્યું તે પ્રમાણે જ દિનરાત્રિઓએ નિશ્ચય કયો છે.^{૫૭} હે મહાત્મન! પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા, એ જ યોગનું પરમ ફળ છે અને જે મહાત્મા યોગીને આ પરમ ફળ પ્રાપ્ત થયું છે, તે યોગી સમર્થ દેવ પ્રજ્ઞા, વર આપનારા વિષ્ણુ, શંકર, ધર્મ, કાર્તિક-

સ્વામી, મહાપ્રભાવશાળી પ્રજ્ઞાના પુત્રો, કષ્ટદાયક તમોશુભ, અતિ મહાન રત્નોશુભ, શુદ્ધ એવો સત્ત્વ શુભ અને પરા એવી પ્રકૃતિ વગેરે સર્વમા પ્રવેશ કરી શકે છે, તેમ જ વરુણની પત્ની સિદ્ધિ દેવીને, સર્વ પ્રકારના તેજને તથા મહાન ધૈર્યને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલું જ નહિ પણ નક્ષત્રગણોથી યુક્ત નિર્મળ ચંદ્રમા, મમત્ર દેવતાઓ, સર્પો, પિતૃઓ, પર્વતો, સમુદ્રો, નદીઓ, જળયુક્ત મેઘો, નાગો, વૃક્ષો, યક્ષો, દિશાઓ, ગ ધર્વો, પુરુષો અને ઓછો એમાના કોઈનું પણ સ્વરૂપ ધારણ કરવું હોય તો યોગી પુરુષ ધારણ કરી શકે છે અને તે તે સ્વરૂપમાથી પાછો એકદમ મુક્ત પણ થઈ શકે છે. ૫૮-૬૧

હે રાજા! યોગશાસ્ત્રના સંબંધની જે આ કથા મેં તમને કહી છે, તે મહાવીરવાન દેવ પરમાત્માના જ વિષયની હોઈને પરમ શુભદાયક છે. વળી મહાત્મા યોગી પુરુષ કેવળ નારાયણસ્વરૂપ જ બની જઈને જગતના મર્વ પ્રાણીઓ કરતા અધિક ઐશ્વર્યવાળો થાય છે અને માત્ર સકલ્પ કરતાની સાથે જ પાંચ ભૂતોની નવી મૃદિને પણ ઉત્પન્ન કરી શકે છે ૬૨

હતિ ઓમદ્વાભારતમા શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્મનુશાસન પર્વમા 'યોગવિધિ' નામનો અધ્યાય ૩૦૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૦૧ મો

સાંખ્યકથન

॥ યુગિષ્ઠિર ઉગ્રાચ ॥

સમ્યક્ત્વવાચ્યં નૃપતે વર્ણિતઃ શિષ્યસંમતઃ ।

યોગમાર્ગો યથાન્યાયં શિષ્યાયેહ હિતૈષિણા ॥૧॥

યુગિષ્ઠિરે પૂછ્યું . હે રાજા! મને પોતાનો શિષ્ય બાણીને મારું હિત કરવાની ઇચ્છાથી તમે શિષ્યપુરુષોએ માન્ય કરેલા યોગમાર્ગનું ન્યાયપૂર્વક અને ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કરી બતાવ્યું ¹ તો હવે હું તમને સાંખ્યમાર્ગનો વિધિ પૂછું છું, માટે તેનું સ પૂર્ણ રીતે વર્ણન કરો, કેમ કે આ ત્રણે જગતમા જેટલું જ્ઞાન રહેલું છે, તે સર્વ તમારા બાણવામા છે. ²

લીખે કહ્યું . જેઓએ આત્માને બાણેલો છે, તેવા સાખ્યવેત્તા મહર્ષિઓનું જે સૂક્ષ્મ જ્ઞાન હું તમને કહું છું, તેનું તમે શ્રવણકરો, કેમ કે જે જ્ઞાનને કપિલ આદિ સમર્થ મુનિઓએ જગતમાં પ્રકાશિત

કર્યું છે ³ વળી હે રાજા! જે સાંખ્યજ્ઞાનમા કોઈ પ્રકારના સંશયો ભોવામા આવતા નથી, તેમા અનેક પ્રકારના શુભો રહેલા છે અને દોષોના તો કેવળ અભાવ જ છે. ⁴ ઉપરાંત હે રાજા! આ સાંખ્યજ્ઞાન સ પાદન કર્યા પછી પુરુષો મનુષ્યોના, પિશાચોના, રત્નોશુભના, યક્ષોના, સર્પોના, ગ ધર્વોના, પિતૃઓના, તિર્ક ષોના, ગરુડના, વાયુઓના, રાજર્ષિઓના, પ્રહર્ષિઓના, અસુરોના, વિશ્વદેવોના, દેવર્ષિઓના, યોગેશ્વરોના, પ્રજાપતિઓના અને બ્રહ્મદેવના સર્વ દુર્જય વિષયોને પણ અત્યંત દોષભરેલા અથવા કેવળ મિથ્યાસ્વરૂપ જ ગણી કાઢે છે, તેમ જ આયુ પતા અતિમ સમયને, લોકના યથાર્થ સ્વરૂપને, સુખના પરમ તત્ત્વને, વિષયની તૃષ્ણા રાખનારા પ્રાણીઓને, નિત્ય સમયાનુસાર પ્રાપ્ત થનારા દુઃખને, પશુપક્ષીઓના દુઃખને, નરકમા પડનારાઓના દુઃખ ને, સ્વર્ગના સમગ્ર શુભદોષોને, વેદવાક્યોના શુભ દોષોને, જ્ઞાન થતા પ્રાપ્ત થનારા અભિમાન આદિ દોષોને, જ્ઞાન થતા પ્રાપ્ત થનારા અદ્વેષ આદિ શુભોને, સાંખ્યજ્ઞાન થતા પ્રાપ્ત થનારા શુભદોષને, ¹ સત્ત્વ શુભમા રહેલા દશ શુભોને, ² રત્નોશુભમા રહેલા નવ શુભોને, ³ તમોશુભમા રહેલા આઠ શુભોને, ⁴ બુદ્ધિમા રહેલા સાત શુભોને, ⁵ મનમા રહેલા છ

⁶ અર્થાત્ આત્મા સત્ય હશે કે અસત્ય, એક હશે કે અનેક હોય ત્યાંદિ સંશયો સાંખ્યશાસ્ત્રમા નથી. તેમા તો સ્પષ્ટ રીતે કહેવામા આવ્યું છે કે, આત્મા એક જ છે. વળી દર્શનના ભેદને લીધે જ્ઞાનકાંડનો તથા કર્મકાંડનો પરસ્પર વિરોધ બોલો થાય છે, તે પણ સાંખ્યમા નથી, તેમ જ આત્માને અનેક માનનારાઓના મનમા જે જે દોષો ઉપસ્થિત થાય છે, તે સાંખ્યશાસ્ત્રમા ઉપસ્થિત થતા નથી, માટે સાંખ્ય જ સર્વ કરતા શ્રેષ્ઠ છે

¹ આનંદ, પ્રીતિ, ઉદ્દેગ, પ્રકાશપણ, પુણ્ય કરવાનો સ્વભાવ, સંતોષ, શ્રદ્ધા, સરલતા, ત્યાગીપણ અને ઐશ્વર્ય આ દશ શુભો સત્ત્વશુભના છે

² આરિતક્રપણ, ઉદારતા, સુખદુઃખનું મેવન ભેદ, પુરુષાર્થ, કામ, ક્રોધ, મદ અને ગર્વ તથા દેવવાળા અત્યંત વાદવિવાદ આ નવ શુભો રત્નોશુભના છે

³ અજ્ઞાન, મોહ, મહામોહ, તામિસ, અધતામિસ, નિર્મા, પ્રમાદ અને આલસ્ય આ આઠ શુભો તમોશુભના છે.

⁴ મહતત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રા જે સાત શુભો બુદ્ધિના છે.

⁵ શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, રસના, ઘ્રાણ અને મન

ગુણોને, ૧ આકાશમારહેલા પાંચ ગુણોને, ૭ બુદ્ધિ
મા રહેલા ચાર ગુણોને, ૮ તમમા રહેલા ત્રણ
ગુણોને, ૯ જ્ઞાનમા રહેલા બે ગુણોને તથા ૧૦ સત્ત્વમા
રહેલા એક ગુણને જાણીને તેમ જ પ્રકૃતિના લયસમયે
તથા આત્મતત્ત્વના દર્શનસમયે સર્વ વિષયોની તથા
ગુણોની સી અવરદા રહે છે, તેને અર્થાર્થ રીને
જાણીને જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી યુક્ત થયેલા અને સાત્ત્વિક
ભાવ આદિ મોક્ષાપયોગી કારણોથી શુદ્ધ થયેલા
અતઃકરણવાળા સાખ્યવેત્તા મહાત્માઓ, વાયુઓ
જેમ આકાશમા ગતિ કરે છે, તેમ પરમ પવિત્ર મોક્ષ
પદને પામે છે ૧-૧૭ આ જગતમા જેટલા રૂપવાન
પદાર્થો છે તેની સાથે દૃષ્ટિને સંબંધ રહેલો છે,
ગંધવાન પદાર્થોની સાથે શ્રાવણે દ્રિયનો સંબંધ
રહેલો છે, શબ્દની સાથે શ્રોત્રે દ્રિયનો સંબંધ રહેલો
છે, રસની સાથે જિહ્વાનો સંબંધ રહેલો છે,
સ્પર્શની સાથે ત્વચાધિદ્રિયનો સંબંધ રહેલો છે,
વાયુને આકાશનો આશ્રય છે, મોહને તમોગુણો
આશ્રય છે, લોભને ઇન્દ્રિય અર્થોનો આશ્રય
છે, ચરણની ગમનક્રિયાને વિષ્ણુદેવનો આશ્રય છે,
હસ્તધિદ્રિયને ઇન્દ્રદેવનો આશ્રય છે, ઉદરને અગ્નિ
દેવનો આશ્રય છે, જળને પૃથ્વીદેવીનો આશ્રય છે,
તેજમા જળ રહ્યું છે, વાયુમા તેજ રહ્યું છે, આકાશ

૭ ગુણો મનના છે

૬ પૃથ્વી, જળ વાયુ તેજ અને આકાશ એ પાંચ
ગુણો આકાશના છે

૭ સસ્ય, નિશ્ચય, ગર્વ અને રમણ્ય એ ચાર
ગુણો બુદ્ધિના છે

૮ કર્મમા અપ્રવૃત્તિ, કર્મનો વિરોધ અને વિપરીત
પ્રવૃત્તિ એ ત્રણ ગુણો તમોગુણના છે

૯ પ્રવૃત્તિ અને દુઃખ એ બંને ગુણો રજોગુણના છે
૧૦ પ્રમાણરૂપ ગુણ સત્ત્વગુણો છે

આ બધા મળીને કુલ પચાસ ગુણો થાય છે
તેમાંથી માત્ર એક પ્રકાશરૂપ સત્ત્વગુણ જ સ્વીકારવા યોગ્ય
છે બાકીના સર્વ ગુણો કેવળ ત્યાગ્ય જ ગણાય છે
જે પુરો આત્મતત્ત્વનું આલોચન કરે છે, તેઓ જ
આ સમગ્ર ગુણોના મથાર્થ સ્વરૂપને જાણી શકે છે એમ
દર્શાવવા માટે જ આ અધ્યાયમા પાંચમા શ્લોકથી
આરંભીને છેક સત્તરમા શ્લોક સુધીમા એકાધિકૃતા મૂંઝી
છે અને દશ પછી છેક બાવનમા શ્લોક સુધી સાખ્ય
માર્ગનું જ મહત્ત્વ વર્ણવે છે

ને મહત્ત્વનો આશ્રય છે, મહત્ત્વને બુદ્ધિને
આશ્રય છે, બુદ્ધિને તમોગુણો આશ્રય છે, તમો
ગુણને રજોગુણો આશ્રય છે, રજોગુણને સત્ત્વગુણો
આશ્રય છે, સત્ત્વગુણને જીવાત્માનો આશ્રય છે,
જીવાત્માને માયાવી દેવ નારાયણનો આશ્રય છે
અને નારાયણને મોક્ષનો-માયારહિત શુદ્ધ સ્વરૂપ
નો આશ્રય છે, પણ તે મોક્ષને કોઈનો આશ્રય
નથી અર્થાત્ મોક્ષ સર્વથા સ્વતંત્ર જ છે ૧૮-૨૩
સ્વમનુ શરીર જે સોળ વિકારોનું જ બનેલું હોઈને
કેવળ સત્ત્વગુણપ્રધાન છે, તે શરીરનું ઉત્પત્તિકારણ
સ્વભાવ અને પૂર્વજન્મના કર્મો જ છે બુદ્ધિની વૃત્તિ
તે શરીરને પ્રખટ કરનારી છે અને તેથી જ એમ
ઠહેવાય છે કે, સ્વભાવ અને ચેતનાબુદ્ધિની વૃત્તિએ
તે સૂક્ષ્મશરીરનો આશ્રય કર્યો છે જે આત્મા વિષે પુણ્ય
કે પાપનો લેશમાત્ર સંબંધ નથી, તે અસંગ આત્મા
એ લિંગશરીરની બહાર ઉદાસીન અથવા મધ્યસ્થ
પણ રહેલો છે હે રાજા! જેમ એક કર્મને વીધે
સ્વપ્નનો પ્રપચવિલાસ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે
પ્રપચવિલાસમા આત્માનું અસંગપણ્ય અને સ્થૂંપ
શરીરથી ઉત્પન્ન થનારા દુઃખોથી રહિતપણ્ય સ્પષ્ટ
રીતે અનુભવાય છે, (તે પ્રમાણે જ જાણ્ય અવસ્થાના
પ્રમવિલાસમા પણ વિષયવાસનાવાળા પુરુષોનું કોઈ
ખીલું કર્મ કારણ તરીકે હોય છે,) એમ સમજીને
નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે, ઇન્દ્રિયાદિ સર્વ પદાર્થો
કેવળ અવિદ્યાને લીધે જ આત્માના આશ્રિત હોય
તેવા જણાય છે (અર્થાત્ કેવળ અવિદ્યાને લીધે જ
તે અનાત્મભૂત પદાર્થોનું આત્મા વિષે આરોપણ કર
વામા આગળ છે) વિષયોની વાસનાને અધીન
થઈને જાત્રા, સ્વપ્ન અને સુપ્તિરૂપ ત્રણ અવસ્થા
ઓમા મચાર કરનારો આત્મા મચાગ્નિધનથી
કોઈ કાળે પણ મુક્ત થઈ શકે તેમ નથી આ પ્રમાણે
વેદાંત વિજ્ઞાનપૂર્વક આત્માના મોક્ષનું ફલજપણું
જાણી લઈને હજારોમાથી કોઈ એકાદ પુરુષ જ
નીચે દર્શાવેલા કારણો દ્વારા સંસારથી વિરક્ત થઈને
મોક્ષબુદ્ધિને આશ્રય કરે છે ૨૪-૨૬ જેમ કે પ્રત્યેક
શરીરમા પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન અને ઉદાન
આવા પાંચ વાયુઓ રહેલા છે તે વાયુઓનું એકી
કરણ કરીને કેવળ અધોગતિ કરનારો છઠ્ઠો 'અધો
નીલ' નામનો એક વાયુ પણ શરીરમા રહેલો છે,

તેમ જ પ્રાણાદિક વાયુઓને એકત્ર કરીને ભિન્નગતિ કરાવનારો સાતમો 'પ્રવહ' નામનો એક વાયુ પણ શરીરમાં રહેલો છે. વળી આ સાતે વાયુના દરેક પ્રત્યે સાત સાત ભેદ થતા હોવાથી એકંદરે એાગણુ-પચાસ વાયુઓ થઈ શકે છે અને જેમ વહનાં અનેક બીજાંમાં પાછાં અનંત બીજાં રહેલાં હોય છે, તેમ આ સર્વ વાયુઓમાં પાછા અનંત વાયુઓ પણ હોવા જ નોઈએ; જેથી ઉત્તરોત્તર અનંત સંસાર થવાનો સંભવ અવશ્ય રહેલો જ છે, માટે આ અસાન-નો તત્ત્વજ્ઞાન દારા અવશ્ય નાશ કરવો નોઈએ. હે શત્રુતાપન રાજા ! વળી તે સુસુક્ષ્મ પુરુષ વિચારે છે કે, ઉત્તમ ધર્મમાર્ગનો આશ્રય કરનારા અનેક પ્રજાપતિઓ, ઋષિઓ, સમર્ષિઓ, અનેક રાજાઓ, મોટા મોટા દેવર્ષિઓ અને સૂર્ય સમાન તેજસ્વી એવા ઘણાખરા બ્રહ્મર્ષિઓ પણ મહાન એવા કાળના સપાટામાં સપડાઈને ઐશ્વર્યથી બ્રહ્મ થયા છે; મોટા મોટા ભૂતસમુદાયો પણ પ્રતિદિન નાશ પામતા નાથ છે; પાપકર્મ કરનારા સંખ્યાબંધ મનુષ્યો યમલોકમાં જઈને વૈતરણી નદીમાં પડ્યા પડ્યા દુઃખનો અનુભવ કર્યા કરે છે અને નર-કાદિ અશુભ ગતિઓને પામે છે; કમોની વિચિત્રતાને લીધે પ્રાણીઓને વિચિત્ર પ્રકારની યોગિ-ઓમાં અશુભ અવતાર લેવા પડે છે; માતાનું અશુભ ઉદર જે રુધિર અને જળનું એક પાત્ર જ છે, તેમાં નવ માસ પર્યંત પડી રહેવું પડે છે; નવ દારવાળું આ શરીર જે કદ, મૂત્ર અને વિદ્યારી ભરપૂર છે, તીવ્ર દુર્ગંધથી ગંધારું રહે છે, વીર્ય અને રુધિરથી જ ભરેલું છે, મજ્જા અને સ્નાયુઓથી વ્યાપ્ત છે અને સેંકડો નાડીઓથી ચારે બાજુ વીંટાયેલું છે, તે અપવિત્ર શરીરમાં મારે ગોંધારું રહેવું પડે છે, મારે મારા આત્માનું હિત અવશ્ય બાલુવું નોઈએ, તેને માટે વિવિધ પ્રકારના ઉપાયો કામે લગાડવા નોઈએ; તામસ પ્રકૃતિના છવો કે જેઓનાં ચિત્ત વિષયોની રમણીયતાથી ઘેરાઈ ગયેલાં હોય છે, તેઓને સારિવક પ્રકૃતિના છવો નિંદ્રા ગણી કાઢે છે; જેઓએ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરેલો છે, તેવા મહાન સાંખ્યવેત્તા આચાર્યોએ સાંસારિક સર્વ વિષયોને નિંદ્રા જ ગણેલા છે; ચંદ્ર તથા સૂર્ય જેવા તેજસ્વી ઝડોને પણ શ્રદ્ધાની ભયંકર પીડા

લોગવવી પડે છે; પુણ્યનો ક્ષય થયા પછી તારાઓ પણ પૃથ્વી પર ખરી પડે છે; નક્ષત્રગણોમાં વિષયોસ થઈ નાથ છે; સ્ત્રીપુરુષનાં ભેડાંનો કરુણાજનક વિયોગ પ્રાપ્ત થાય છે; ખીજાં પ્રાણીઓ પણ અત્યંત નિંદ્રા એવું અન્યોન્યનું ભક્ષણ કરી જતાં ભેવામાં આવે છે; બાહ્યાવસ્થામાં કેવળ મોહનો જ અનુભવ થાય છે, દેહનો અશુભ નાશ અવશ્ય થવાનો જ છે અને રાગ તથા મોહની ન્યારે પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે ભાગ્યે જ કોઈ સ્થળે સત્ત્વગુણની સ્થિતિ ભેવામાં આવે છે. આ રીતે અનેક પ્રકારના વિચારો કરીને હનનરોમાંથી કોઈ એકાદ પુરુષ જ મોક્ષાનુદિ-નો આશ્રય કરે છે. ૨૭-૩૮ મોક્ષાનુદિનો આશ્રય કરનારો તે સુસુક્ષ્મ પુરુષ વેદોક્ત વિજ્ઞાનપૂર્વક બાણી લે છે કે, મોક્ષવસ્તુ અતિ દુર્લભ છે. કોઈ વસ્તુ ન મળી હોય, તેને મેળવવા માટે મનુષ્યોને અત્યંત ઉત્કંઠા હોય છે; પણ તે જ વસ્તુ ન્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે વિષેની ઉત્કંઠા શિથિલ થાય છે. વિષયો-નો સ્વભાવ ઘણો જ દુષ્ટ હોય છે; પ્રાણીઓ ન્યારે મરણ પામે છે, ત્યારે તેઓનાં શરીરો ઘણાં જ અમ-ગલ થઈ પડે છે, પ્રાણીઓએ ગૃહની અંદર નિવાસ કરવો તે મહાદુઃખકારક છે. બ્રહ્મહત્યાના પતિત પુરુષોની ગતિ મહાદારુણ થાય છે. જે દુરાત્મા બ્રાહ્મણો મહિરાપાનમાં આસક્ત થાય છે અને શુરુ-ની સ્ત્રી સાથે પણ વ્યભિચાર કરે છે, તેઓની ગતિ અશુભ જ થાય છે. જે પુરુષો પોતાની માતા પ્રત્યે અયોગ્ય વર્તન ચલાવે છે અને દેવો સહિત આ લોકમાં યોગ્ય રીતે વર્તતા નથી, તે અશુભકર્મી પુરુ-ષોની દુર્ગતિ જ થાય છે. જે પ્રાણીઓ પશુપક્ષીની જાતિમાં અવતરેલાં હોય છે, તેઓની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ગતિઓ થાય છે. વેદમાં પણ અનેક પ્રકાર-ના વાદો ભેવામાં આવે છે. ઋતુઓમાં વિચિત્ર પ્રકારના ફેરફારો થયા કરે છે, વર્ષોનો ક્ષય થાય છે, મહિનાઓનો ક્ષય થાય છે, પક્ષોનો ક્ષય થાય છે, દિવસોનો ક્ષય થાય છે. સસુદ્રની ભરતી અને ચોટ પ્રત્યક્ષ ભેવામાં આવે છે. ચંદ્રનો ક્ષય અને વૃદ્ધિ પ્રતિદિન ભેવામાં આવે છે, ધનનો નાશ અને વૃદ્ધિ પણ તે પ્રમાણે જ અનુભવાય છે. જેનો સંયોગ થયો હોય છે, તેનો વિયોગ અવશ્ય થાય છે. યુગોને પણ હ્રાસ થતો ભેવામાં આવે છે. પરંતો તથા

ઓનો પણ કાળે કરીને નાશ થઈ જાય છે. વર્ણોનો (શ્વેત આદિ રંગોનો) પણ વિનાશ થઈ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ શરીરની આંતરસ્થિતિ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ, ત્યારે પણ જરા મૃત્યુ, જન્મ વગેરેનાં અનેક દુઃખો જોવામાં આવે છે. દેહની અંદર અનેક દોષો ભરેલા છે; ખરું જોતાં સર્વત્ર કેવળ દુઃખ જ રહેલું છે. દેહની વ્યાકુળતાનો સારી રીતે અનુભવ થઈ શકે છે. ચિત્તાના સર્વ દોષોનો આત્મામાં કેવળ આરોપ જ કરવામાં આવ્યો છે અને આ મનુષ્યશરીરમાંથી અનેક પ્રકારના અશુભ ગંધો જ ઉત્પન્ન થાય છે, આવો મનમાં વિચાર કરીને સુસુષ્ક પુરુષ મોક્ષપુદ્ધિનો જ આશ્રય કરે છે. ૪૦-૫૨

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે મહાપરાક્રમી પિતા-મહા ! આપણા શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલા કયા કયા દોષો તમારા જોવામાં આવે છે, તે મને સંપૂર્ણ રીતે કહો; કેમ કે તે વિષયમાં મને સંશય રહે છે.

ભીષ્મ કહ્યું : હે શત્રુવિનાશન રાજા ! કપિલ મતને અનુસરનારા બુદ્ધિમાન સાંખ્યવેત્તાઓ શરીરમાં રહેલા પાંચ દોષોનું વર્ણન કરે છે, તે હું તમને કહું છું; સાંભળો. ૫૩-૫૪ કામ, ક્રોધ, ભય, નિદ્રા અને શ્વાસ આ પાંચ દોષો પ્રત્યેક પ્રાણીના શરીરમાં જોવામાં આવે છે; ૫૫ પરંતુ હે રાજા ! સ્વાની પુરુષ ક્ષમાશુભ્રુ વડે ક્રોધનો નાશ કરે છે; સંકલ્પોનો ત્યાગ કરીને કામનો નાશ કરે છે; સત્ત્વશુભ્રુનો આશ્રય કરીને નિદ્રાનો નાશ કરે છે; સર્વ વિષયથી સાવધ રહીને ભયનો નાશ કરે છે અને આહારને અલ્પ કરી નાખીને શ્વાસનો નાશ કરે છે. ૫૬-૫૭ હે રાજા ! મહાબુદ્ધિમાન સાંખ્યવેત્તાઓ સેંકડો શુભોથી શુભોને, સેંકડો દોષોથી દોષોને તથા સેંકડો વિચિત્ર પ્રકારનાં કારણોથી જુદી જુદી જાતના હેતુઓને યથાર્થ રીતે જાણી લઈને આ મનુષ્યલોક જે પ્રાણીના શ્રીલુની પેઠે ક્ષણમાં વિનાશ પામી તેવો છે, વિષ્ણુની સેંકડો માયાઓથી વીંટાયેલો છે, ભીંત ઉપરના ચિત્રની પેઠે કેવળ નામમાત્ર છે, નલ નામના ઘાસની પેઠે નિઃસાર છે, નરકના ખાડાની પેઠે દુઃખમય છે, વર્ષાકાળના પ્રાણીના પરપોટાની પેઠે નાશવંત છે, સુખથી રહિત છે, પરિણામે નાશને જ પામનારો છે, મૃત્યુને વશ રહેનારો છે અને કાલમાં ખૂંપી ગયેલા હાથીની પેઠે રજેશુભ્રુ અને

તમોશુભ્રુ કાલમાં મૂક થયેલો હોઈને પરાધીન દશામાં જઈ પડ્યો છે, તે મનુષ્યલોકનો તથા પુત્ર-પૌત્રાદિના રનેહનો તેઓ ત્યાગ કરે છે. ૫૮-૬૧ વળી હે ભારત ! તે સ્વાની પુરુષો સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેલા મહાન જ્ઞાનયોગનો આશ્રય કરીને રજેશુભ્રુના તથા તમોશુભ્રુના અશુભ વિષયોનો નાશ કરે છે, તેમ જ તપરૂપી દાંડાવાળા જ્ઞાનરૂપી શસ્ત્રને ધારણ કરીને સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થનારા તથા દેહનો આશ્રય કરનારા સાત્ત્વિક પવિત્ર વિષયોનો પણ મૂળમાંથી ઉત્તેજ કરી નાખે છે. ૬૨-૬૩ તે પછી સિદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા તે ચિત્તો જ્ઞાનરૂપી વહાણનો આશ્રય કરીને દુઃખરૂપી જળવાળા, ચિંતા અને શોકરૂપી મોટા ધરાવાળા, રજેશુભ્રુરૂપી માછલાવાળા, રનેહરૂપી કાલવાળા, વ્યાધિ અને મૃત્યુરૂપી મોટા ઝડવાળા, મહાન ભયરૂપી મોટા સર્પોવાળા, તમોશુભ્રુરૂપી કાચબાવાળા, વૃદ્ધાવસ્થારૂપી દુર્ગમ ખડકવાળા, જ્ઞાનરૂપી ભેટવાળા, કર્મોરૂપી ભાંડાઈવાળા, સત્યરૂપી તીરવાળા, નિયમમાં સ્થિર રહેનારા, હિંસારૂપી મોટા ઝડપદાર વેગવાળા, અનેક રસોરૂપી ખાણવાળા, ભિન્ન ભિન્ન વિષય ઉપરની પ્રીતિરૂપી રત્નોવાળા, દુઃખ અને સંતાપરૂપી પવનના સુસવાટાવાળા, શોક અને તૃષ્ણારૂપી મોટી ધૂમરીઓવાળા, તીક્ષ્ણ વ્યાધિઓરૂપી મોટા હાથીવાળા, હાડકાંના સમુદાયરૂપી ઘાટ-ગોદીવાળા, કફરૂપી શ્રીલુવાળા, દાનરૂપી મોતીના સમૂહવાળા, રુધિરના ધરારૂપી પરવાળાવાળા, હાસ્યરૂપી મોટી ગજનાવાળા, અનેક પ્રકારનાં અજ્ઞાનોથી મહાદુસ્તર, રુદ્ધનના અશ્રુના મેલરૂપી ક્ષારવાળા, સંગ અને ત્યાગરૂપી મોટા આશ્રયવાળા, પુત્ર અને ઋણરૂપી જળોવાળા, મિત્રો અને ખાંધવોરૂપી બંદરવાળા, અહિંસા અને સત્યરૂપી કિનારાવાળા, પ્રાણના ત્યાગરૂપી મોટા તરંગોવાળા, વેદાંતરૂપી ક્ષીપવાળા, પ્રાણીઓ પરની દયારૂપી તરવાના ઘડાવાળા, મોક્ષરૂપી દુષ્પ્રાપ્ય તીરપ્રદેશવાળા અને વિષયોરૂપી વડવા-નલથી વ્યાપ્ત એવા આ સંસારરૂપી મહાસાગરને તરી જાય છે અને પછી હે ભારત ! જન્મમરણના દુસ્તર ફેરામાંથી મુક્ત થઈને હૃદયરૂપ નિર્ભજ આકાશમાં તેઓ પ્રવેશ કરે છે; અર્થાત્ દેહ ઉપરની આત્મબુદ્ધિ દૂર થતાં જ તેઓનાં હૃદયમાં આત્મ-જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. ૬૪-૭૨ હે રાજા ! તે સમયે

પુણ્યશાળી એવા તે સાંખ્યવેત્તાઓનાં હૃદયાકાશમાં કમળના નાળ દ્વારા જેમ જળ પ્રવેશ કરે, તેમ સૂર્ય તેઓનાં મન દ્વારા પ્રવેશ કરીને પોતાનાં કિરણો વડે ચૈદ્ર ભુવનના વિષયો તેઓની પાસે હાજર કરે છે.^x હે ભરતવંશી રાજા! રાગદોષથી મુક્ત થયેલા, વીર્યબળથી મુક્ત અને તપરૂપી ધનવાળા તે યોગ-સિદ્ધ મહાત્માઓની અપેક્ષા રાખીને હૃદયાકાશમાં રહેલી 'પ્રવહ' નામનો વાયુ તે સર્વ વિષયોને પોતાને સ્વાધીન કરે છે,^{૭૩૪} હે ભારત! તે પ્રવહ વાયુ સૂક્ષ્મ છે, શીતળ છે, સુગંધીદાર છે, સ્પર્શમાં સુખકારક છે, સાતે વાયુઓમાં શ્રેષ્ઠ છે અને પવિત્ર લોકમાં ગતિ કરનારો છે. હે કુંતાપુત્ર! આ પ્રવહ-વાયુ સાંખ્યવેત્તા યોગીઓને હૃદયાકાશમાંથી પરમ ગતિમાં લઈ જાય છે,^{૭૫} અને હે રાજેન્દ્ર! તમો-ગુણના અતિસૂક્ષ્મ પરિણામરૂપ એવું તે હૃદયાકાશ, સાંખ્યયોગીઓને રજોગુણની પરમગતિરૂપ અહંકાર પ્રત્યે લઈ જાય છે. પછી તે અહંકાર સર્વગુણની પરમ ગતિરૂપ મહત્ત્વ (અસ્મિતા માત્ર શુદ્ધ ત્વ પદાર્થ) પ્રત્યે લઈ જાય છે અને પછી હે શુદ્ધાત્મા! તે મહત્ત્વ સર્વનાથી પર રહેલા પ્રભુ નારાયણ પ્રત્યે તેઓને લઈ જાય છે. ત્યાર પછી શુદ્ધસ્વરૂપ તે નારાયણ પ્રભુ પડે તે યોગીઓને પરમાત્મપદે પહોંચાડી આપે છે.^{૭૬} આ રીતે હે રાજા! પરમાત્મપદને પામીને કેવળ તેના રૂપ જ બની ગયેલા તે પવિત્ર યોગીઓ મોક્ષ જ પામે છે, પણ પુનરાવૃત્તિ પામતા નથી.^{૭૮} હે પાર્થ! જે મહાત્મા-ઓ સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી રહિત થયેલા છે, સત્ય અને સરળતામાં જ આસક્ત રહેનારા છે અને પ્રાણી-માત્ર ઉપર કયાવાળા છે, તેઓની મેં કહી તેવી પરમ ગતિ જ થાય છે.^{૭૯}

x કહેવાનો આશય એ છે કે, જેમ કમળના નાળને જળમાં મૂકીને મુખ વડે જળને ઊંચું ખેંચવામાં આવે છે, તો તે નાળના છિદ્રમાં થઈને જળ મુખની અંદર આવે છે, તેમ સૂર્ય આત્મા વિષે એકાગ્ર કરેલા યોગીઓનાં મન દ્વારા તેઓનાં હૃદયાકાશમાં દાખલ થઈને પોતાનાં કિરણો વડે ચૈદ્ર ભુવનના વિષયો તેઓને લાવી આપે છે, અર્થાત્ યોગીના હૃદયાકાશમાં આત્મગાનનો ઉદય થાય છે, એટલે તેને સર્વગુણ, સર્વનું આત્માગુણ અને સર્વ ભોગોનું ભોક્તાગુણ પ્રાપ્ત થાય છે.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે નિર્દોષ પિતામહ! તત-પાલનમાં સ્થિર રહેનારા તે સાંખ્યયોગીઓ ભગવાન પરમાત્મારૂપી ઉત્તમ સ્થાનને પામ્યા પછી જન્મ-મરણાદિકતું સ્મરણ કરે છે કે નહિ? (અર્થાત્ મોક્ષપદને પામેલા જીવોને પૂર્વે અનુભવેલા જન્મ-મરણાદિકતું વિશેષ જ્ઞાન રહે છે કે નહિ?)^{૮૦} એ વિષયમાં જે સત્ય હોય તે મને કહો. હે કુરુવંશી પિતામહ! આવા પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછવા માટે તમારા વિના બીજા કોઈ પણ પુરુષને હું યોગ્ય માનતો નથી.^{૮૧} મોક્ષ વિષેના વેદમંત્રનો ન્યારે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે જાણી શકીએ છીએ કે, મોક્ષમાં પણ મોટામાં મોટા બે દોષ રહેલા છે. જેમ કે મોક્ષ થયા પછી પણ પૂર્વે અનુભવેલા જન્મમરણાદિકતું વિશેષ વિજ્ઞાન રહેતું હોય, તો તે એક મહાન દોષ છે; કેમ કે મોક્ષ થયા પછી પણ તેવા અહંકારયુક્ત વિજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ રહે તો પછી હે રાજા! કર્મમાર્ગરૂપ પ્રવૃત્તિધર્મ જ મોક્ષના કરતાં ઉત્તમ છે, એમ મને જણાય છે; તેમાં જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થયા પછી વિશેષ વિજ્ઞાન રહેતું જ નથી; માત્ર સુપુસિ-ના જેવી જ મોક્ષાવસ્થા છે, એમ માનવામાં આવે તો પછી એનાથી અધિક બીજું કયું દુઃખ હોઈ શકે? કેમ કે સુપુસિ જે કેવળ અજ્ઞાનની જ અવસ્થા છે, તેના જેવી જ મોક્ષાવસ્થા હોય, તો પછી તેને માટે વ્યર્થ પ્રયાસ થા માટે કરવો પડે? તેવી અજ્ઞાનાવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને શો લાભ? ^{૮૨}

ભીષમે કહ્યું: હે તાત! તમારો આ પ્રશ્ન મહા-કઠિન છે, મોટા મોટા પંડિતોને પણ મોઢ ઉપજાવે તેવો છે, તોપણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ પ્રશ્ન ન્યાયાનુ-સાર જ છે.^{૮૩} આના સંબંધમાં નિશ્ચય કરવા માટે કપિલ-મતના મહાત્માઓએ યુદ્ધિનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કર્યો છે અને તેઓએ જે પરમ તત્ત્વનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે જ હું તમને યથાર્થ રીતે કહું છું, સાંભળો.^{૮૪} હે રાજા! પ્રાણીઓનાં શરીરમાં રહેલી ઇન્દ્રિયો જ બહારના અને અંદરના સર્વ વિષયોને જાણે છે, જેથી તે ઇન્દ્રિયો આત્માને વિશેષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં હેતુરૂપ છે અને સૂક્ષ્મ એવો આત્મા તે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ વિષયપ્રકાશને કરી શકે છે.^{૮૫}

* કહેવાનો લાભ એ છે કે, જાલ-આશ્વત્થતર સર્વ વિષયોનું વિશેષ વિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ થઈ શકે છે.

તોપણ એ લક્ષ્યમાં રાખવું કે ઇદ્રિયો આત્માના સંયોગથી જ્યારે રહિત થાય છે, ત્યારે કાષ્ઠ અથવા ભીંતના જેવી કેવળ જડ જ બની જાય છે અને મહા-સાગરમાં ઉત્પન્ન થયેલા જળના શીજીની* પેઠે વિનાશ પામે છે, એમાં સંદેહ નથી.^{૮૭} હે યજુ-તાપન રાજા ! દેહાભિમાની પ્રાણી સર્વ ઇદ્રિયોની સાથે જ્યારે નિદ્રાવશ થાય છે, ત્યારે તેનો સૂક્ષ્મ અંતરાત્મા આકાશમાં જેમ વાયુ સંચાર કરે છે, તેમ સ્વપ્નના સર્વ વિષયોમાં સંચાર કરે છે; અર્થાત્ જાગૃત અવસ્થાની પેઠે સ્વભાવસ્થામાં પણ આત્મા સર્વ વિષયોને પ્રકાશિત કરે છે; માટે જણાય છે કે, આત્મા સ્વતઃ જ જ્યોતિસ્વરૂપ છે; ઇદ્રિયોને લીધે જ્યોતિસ્વરૂપ નથી.^{૮૮} હે ભરતવંશી રાજા ! આત્મા સ્વભાવસ્થામાં પણ જાગૃત અવસ્થાની પેઠે જ સર્વ

જેમ કે અદાર રહેલા પદાર્થનું દર્શન વિગ્નાન-નેત્ર વડે જ થઈ શકે છે. જો નેત્ર ન હોય, તો આલ્પ પદાર્થનું સ્વરૂપ-વિગ્નાન કદી થઈ શકે જ નહિ અને તેથી જ નેત્રવિનાના અંધ મનુષ્યને પદાર્થના સ્વરૂપનું વિગ્નાન થઈ શકતું નથી. વસ્તુસ્થિતિ આવી છે; તોપણ તેટલાથી આત્માની જ્ઞાનશક્તિમાં કોઈ જાતની ઊણપ આવતી નથી અથવા તેટલાથી આત્માની જાગૃતશક્તિ એટલી કે વત્તી થઈ જતી નથી; કેમ કે નેત્ર વિનાનો પુરુષ પણ સ્વભાવસ્થામાં અનેક પ્રકારના પદાર્થો જોઈ શકે છે. એ જ પ્રમાણે સૂક્ષ્મિમાં તથા સમાધિમાં મન સુદાંતો લય થઈ જાય છે, તોપણ આત્માની જ્ઞાનશક્તિનો વિનાશ થતો નથી-આત્મા તો નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. ઇદ્રિયોના અભાવસમયે આત્મા જ્ઞાનરહિત હોય તેવો જણાય છે, પણ તેથી તે અજ્ઞાન-સ્વરૂપ થઈ શકતો નથી. માત્ર ઇદ્રિયોના વિયોગને લીધે જ તેવો જણાય છે. એ રીતે મોક્ષાવસ્થામાં પણ આત્માના સર્વગ્નપણાને હાનિ પહોંચતી નથી. માત્ર તે અવસ્થામાં ઇદ્રિયોનો કેવળ અભાવ હોવાને લીધે તેને વિશેષ વિગ્નાન રહેતું નથી અને તે વિગ્નાનની તે અવસ્થામાં તો એપેક્ષા પણ નથી.

* ઇદ્રિયોને શીજીની ઉપમા આપી છે, તે ઘણી જ બુદ્ધિપ્રેક્ષી છે. જળનું શીજી જળથી જ ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, છતાં જાણે કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ હોય તેવું દેખાય છે, પણ જળ વિના એક દાણુભર ટપી ચકતું નથી; તેમ જ ઇદ્રિયો આત્માથી અપાસપૂર્વક ઉત્પન્ન થયેલી છે, છતાં જાણે આત્માથી ભિન્ન હોય તેવી દેખાય છે, પણ આત્માનો વિયોગ થતાં એક દાણુભર પણ ટપી ચકતી નથી.

વિષયોને સંપૂર્ણ રીતે જાણી શકે છે અને જોઈ શકે છે.^{૮૯} સ્વભાવસ્થામાં પોતાનો નિયંત્રા જ્યારે આરામ લેવા જાય છે, ત્યારે તેનાથી વિખૂટી પડી ગયેલી સર્વ ઇદ્રિયો કેર વિનાના સર્પની પેઠે પોતપોતાનાં સ્થાનમાં જ લીન થઈ જાય છે; અર્થાત્ ઇદ્રિયો જો સ્વતઃ શક્તિવાળી હોય, તો આત્માની સહાય વિના પણ પોતપોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર થવી જોઈએ; પણ તેમ જોવામાં આવતું નથી; તેથી જણાય છે કે ઇદ્રિયો કેવળ જડ છે અને ચેતન્યની અપેક્ષા રાખનારી છે.^{૯૦} વળી જાગૃત અવસ્થામાં પણ સર્વ ઇદ્રિયો પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં જ પડી રહેલી હોય છે, ત્યારે આત્મા તેઓની સૂક્ષ્મ ગતિઓમાં વ્યાસ થઈને તેઓને ચેતનવાળી કરે છે અને પછી તેઓ દ્વારા વિષયોમાં વિચરે છે, એમાં સંશય નથી.^{૯૧} તે જ પ્રમાણે હે ભારત ! સર્વ-શુણ્ણ, રજોશુણ્ણ, તમોશુણ્ણ, ભુદ્ધિ, મન, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી અને ક્ષેત્રજ્ઞ વગેરે સર્વના સમગ્ર શુણ્ણોમાં તથા ક્ષેત્રજ્ઞ સુદાંતોમાં પણ આત્મા વ્યાપી રહ્યો છે અને શુભ-અશુભ કર્મ ક્ષેત્રજ્ઞમાં જ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો છે. હે રાજા ! શિષ્યો જેમ શુરની સેવામાં હાજર રહે છે, તેમ સર્વ ઇદ્રિયો પોતાના પ્રવર્તક આત્માની સેવામાં હાજર રહે છે.^{૯૨-૯૫} જીવ જ્યારે પ્રકૃતિનું ઉલ્લંઘન કરે છે-પ્રકૃતિના સામર્થ્યનો નાશ કરે છે, ત્યારે પ્રકૃતિથી પર રહેલા, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી રહિત અને અવિનાશી એવા નારાયણસ્વરૂપ પરમાત્માને પામે છે;^{૯૬} અને હે ભારત ! તે જીવતા પરમાત્માને પ્રાપ્ત કર્યો પછી પુરુષ-પાપથી મુક્ત થઈને અનામય અને નિર્ગુણ એવા તેમના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે અને પછી પુનઃ તે સંસારમાં આવતો નથી. (તાત્પર્ય કે પ્રકૃતિથી મુક્ત થયેલો જીવ-મુક્ત પુરુષ સમાધિદશામાં પરમાત્માને પામીને સંસારમાં આવતો નથી, પણ સમાધિરહિત દશામાં તો પ્રારબ્ધકર્મને અનુસરીને સંસારમાં આવે જ છે; કેમ કે)^{૯૭} હે તાત ! તે સમયે તેનું મન અને ઇદ્રિયો હજી અવરોધ રહેલાં જ હોય છે, જેથી પ્રારબ્ધકર્મને અનુસરનારી ઇન્દ્રિયની પ્રેરણાને અધીન થઈને તેઓ (સમાધિરહિત દશામાં) સમયાનુસાર જીવની પાસે હાજર થાય છે.^{૯૮} હે કુંતાપુત્ર ! (કદાચ તમે કહેશો કે સમાધિદશામાં

જીવને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તોપણ તેના ઇદ્રિયાદિક સાથેનો સંબંધ કેમ છૂટતો નથી? એનો ઉત્તર એ જ છે કે, જ્યાં સુધી દેહ સાથેનો સંબંધ હોય છે, ત્યાં સુધી ઇદ્રિયાદિકનો સંબંધ કાયમ ને માટે છૂટી શકતો નથી; પરંતુ) પછી અલ્પ સમયમાં જ પ્રારબ્ધકર્મની સાથે દેહનો જ્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે આત્મશુષ્કની ધ્રુવ રાખનારો અને જ્ઞાનસંપન્ન થયેલા તે મોક્ષભાગી જીવ શાંતિસુખને (વિદેહમુક્તિને) પામી શકે છે.^{૯૯}

હે રાજન્! મહાશુદ્ધિમાન સાંખ્યવેત્તાઓ મેં કહેલા આ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને પરમગતિને પામે છે; માટે જ હે કુંતાપુત્ર! સાંખ્યજ્ઞાન (વેદાંત) ના જેવું બીજું એક પણ જ્ઞાન જગતમાં નથી.^{૧૦૦} આ સાંખ્યજ્ઞાનને અત્યંત ઉત્તમ માનવામાં આવ્યું છે, તેના સંબંધમાં તમારે સંશય રાખવો નહિ; કેમ કે વિદ્વાનો કહે છે કે, સાંખ્યજ્ઞાન અક્ષર છે, દ્રુવ છે, પરિપૂર્ણ છે, બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, સનાતન છે, આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત છે, દ્વૈતભાવથી રહિત છે, જગતના સ્પષ્ટારૂપ છે, અખંડ છે, નિર્વિકાર છે અને નિત્ય છે.^{૧૦૧-૧૦૨} જેને લીધે જગતની ઉત્પત્તિ અને લય વગેરે સર્વ વિક્રિયાઓ પ્રવર્તે છે અને મોટા મોટા ઋષિઓ શાસ્ત્રમાં જેની પ્રથા કરે છે, તે જ એ સાંખ્યજ્ઞાન છે.^{૧૦૩} વળી શુશ્રુણિષ્ઠુદ્ધિવાળા સર્વ બ્રાહ્મણો, દેવો અને શાંતિનિષ્ઠ સુનિઓ પણ બ્રહ્મજાતિને હિતાવહ આ સાંખ્યજ્ઞાનને જ પરમ દેવ અચ્યુત અને અનંત તરીકે માનીને તેની પ્રાર્થના કરે છે; તેમ જ સારી રીતે યોગાનુષ્ઠાન કરનારા યોગીઓ અને વિશાળ દિગ્દિવાળા સાંખ્યશાસ્ત્રીઓ આ પરમ જ્ઞાનની જ નિત્ય સ્તુતિ કરે છે. હે કુંતાપુત્ર! શ્રુતિ કહે છે કે, સાંખ્યજ્ઞાન એ મૂર્તિ-રહિત એવા પરમાત્માની એક મૂર્તિરૂપ છે અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ! નિર્વિપય એવું ઘટપટાદિતું જે જ્ઞાન તે જ એ સાંખ્યજ્ઞાન છે, એમ તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે.

હે રાજા! આ પૃથ્વી ઉપર સ્થાવર અને જંગમ એવા બે પ્રકારનાં પ્રાણીઓ હોય છે. તેમાં સ્થાવર પ્રાણીના કરતાં જંગમ પ્રાણી ઉત્તમ ગણાય છે.^{૧૦૪-૧૦૬} હે રાજન્! મહાન વેદશાસ્ત્રીઓમાં, સાંખ્ય-શાસ્ત્રમાં (ચોવીસ તરવોની સંખ્યાવાળા કપિરૂપ સુનિના દર્શનમાં) તેમ જ યોગશાસ્ત્રમાં જે વિશાળ

જ્ઞાન વર્ણવેલું છે અને પુરાણોમાં જે અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન લેવામાં આવે છે, તે સમગ્ર સાંખ્ય (વેદાંત) વિજ્ઞાનમાંથી જ આવેલું છે;^{૧૦૭} અને હે મહાત્મા! મોટા મોટા ઇતિહાસોમાં, શિષ્ટ પુરુષોએ સેવેલા અર્ધશાસ્ત્રમાં અને સર્વ જગતમાં જે કંઈ વિજ્ઞાન લેવામાં આવે છે, તે સમગ્ર કેવળ સાંખ્યવિજ્ઞાનમાંથી જ આવેલું છે.^{૧૦૮} હે રાજન્! યમશુભ્રતું પાલન, ઉત્કૃષ્ટ એવું મનોબળ, શાસ્ત્રોક્ત સૂક્ષ્મ જ્ઞાન, સૂક્ષ્મ તપ અને વિવિધ પ્રકારનાં સુખ એ સર્વ કેવળ સાંખ્યવિજ્ઞાન માટે જ કહેલાં છે.^{૧૧૦} હે પાર્થ! સાંખ્યજ્ઞાનના સાધકોને સાધનોની ખામીને લીધે કબચ જ્ઞાનોત્પત્તિ ન થાય, તોપણ તેઓ દેવોના લોકને પામે જ છે અને ત્યાં જઈને નિરંતર સુખનો અનુભવ કરે છે. પછી અમુક કાળપર્યંત દેવોનું અધિ-પતિપણું કરીને તે સાંખ્યબ્રહ્મ યોગીઓ પૃથ્વી-પરના યતનશીલ બ્રાહ્મણકુળમાં અવતરે છે અને કૃતાર્થ થાય છે;^{૧૧૧} કેમ કે ત્યાં જન્મ ધરીને પૂર્વ-જન્મના સંસ્કારને લીધે સત્પુરુષોએ સેવેલા ઉત્તમ સાંખ્યજ્ઞાન વિષે તેઓ અત્યંત આસક્ત રહે છે, જેથી દેવતાઓ જેમ સ્વર્ગલોકમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ તે સાંખ્યયોગીઓ પરમાત્મસ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે-પરમાત્મરૂપ બની જાય છે.^{૧૧૨} હે રાજા! જે દ્વિભક્તિઓ આ સાંખ્યજ્ઞાનમાં આસક્ત થયેલા છે, તેઓ તેનું સંપૂર્ણ તત્ત્વ જાણી શક્યા ન હોય અથવા તેનું પરોક્ષ દર્શન જ કરી શક્યા હોય, તોપણ તેઓને તિર્થંચરોનીમાં જવું પડતું નથી, નરકગતિમાં જવું પડતું નથી અથવા પાપી લોકોની સાથે નિવાસ કરવો પડતો નથી. તાત્પર્ય કે સાંખ્યનું પરોક્ષજ્ઞાન સંપાદન કરનારાઓની પણ સફળિતિ જ થાય છે;^{૧૧૩} પરંતુ હે રાજા! જે મહાત્મા પુરુષ અત્યંત વિશાળ, પરમ પુરાણ, મોટા સુસુદ્રના જેવું ગંભીર, નિર્ભળ, ઉદાર, રમણીય અને અપ્રમેય એવા આ સાંખ્યનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવે છે, તે પુરુષ સાક્ષાત્ નારાયણસ્વરૂપ જ બની રહે છે; અર્થાત્ સાંખ્યનું અપરોક્ષ જ્ઞાન સંપાદન કરનારો પુરુષ પરબ્રહ્મને જ પામે છે.^{૧૧૪} હે મનુષ્યોના દેવ! એ પ્રમાણે સાંખ્યશાસ્ત્રનું તત્ત્વ મેં તમને કહ્યું અને તેમાંથી સમજવાનું એ જ છે કે, આ પુરાણ જગત કેવળ નારાયણરૂપ જ છે અને જગતના અંતરાત્મા

તે નારાયણ સૃષ્ટિના આરંભસમયે જગતને ઉત્પન્ન કરે છે અને સંહારસમયે આખા જગતને પોતાનામાં સમાવી દર્દને જળી અંદર શયન કરે છે. ૧૧૫૧-૧૧૬

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતીર્થ મોક્ષધર્માનુ-
શાસનપર્વમાં 'સાંખ્યકથન' નામનો
અધ્યાય ૩૦૧ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૦૨ મો

વસિષ્ઠ અને જનકનો સંવાદ-ક્ષર તથા
અક્ષરનું વર્ણન

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કિં તદક્ષરમિત્યુક્તં યસ્માન્નાવર્તતે પુનઃ ।

કિં ચ તત્ક્ષરમિત્યુક્તં યસ્માદાવર્તતે પુનઃ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે રાજા ! જેને પામીને મનુષ્ય પુનર્જન્મ પામતો નથી, તે અક્ષર કેને કહેવામાં આવે છે અને જેનો આશ્રય કરવાથી મનુષ્યને પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ક્ષર કેને કહેવામાં આવે છે ?^૧ હે શત્રુઓનો સંહાર કરનારા મહાબાહુ ! અક્ષર તથા ક્ષરનું યથાર્થ સ્વરૂપ બાણવા માટે હું તમને પૂછું છું, માટે હે કુરુનંદન ! તે મને કહે;^૨ કેમ કે વેદમાં પારંગત થયેલા પ્રાજ્ઞણો, મેટાભાગ્યશાળી ઋષિઓ અને મહાત્મા યતિઓ તમને જ્ઞાનના એક ભંડારરૂપ જ કહે છે.^૩ વળી દક્ષિણાયનના દિવસે હવે થોડાક જ બાકી રહ્યા છે, તે ન્યારે પૂરા થશે અને ભગવાન સૂર્ય ન્યારે ઉત્તરાયનના થશે, ત્યારે તમે પરમ ગતિને પામશો.^૪ તમે આ પૃથ્વીલોકમાંથી આવ્યા જશો એટલે આવા કલ્યાણકારક ઉપદેશો અમે કેની પાસેથી સાંભળીશું ? ખરેખર, તમે કુરુવંશમાં એક દીપક સમાન છો અને જ્ઞાનરૂપી જ્યોતિષી દીપી રહ્યા છો.^૫ હે કુરુવંશી રાજેન્દ્ર ! હું તમારી પાસેથી ક્ષર તથા અક્ષરના સંબંધમાં સાંભળવા ઇચ્છું છું; કેમ કે આપું ઉપદેશામૃત શ્રવણ કરીને હું તૃપ્ત જ થતો નથી.^૬

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! આ ક્ષર તથા અક્ષરના સંબંધમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસ હું તમને કહું છું. તે ઇતિહાસમાં વસિષ્ઠનો તથા કરાલ નામના જનકવંશી રાજાનો સંવાદ વર્ણવેલો છે.^૭ એક સમયે ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ, સૂર્ય સમાન તેજસ્વી, અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં કુશળ, આધ્યાત્મિક અનુભવથી

નિશ્ચય કરનારા અને મિત્રાવરુણના પુત્ર મહર્ષિ વસિષ્ઠ સ્વસ્થપણે આસન ઉપર બેઠા હતા. ત્યારે રાજા કરાલ-જનક તેમની પાસે જઈને, બે હાથ બેઠી વિનયપૂર્વક સુંદર અક્ષરોવાળું અને કુતકંથી રહિત એવું મધુર વાક્ય કહીને મોક્ષવિષયક જ્ઞાનના સંબંધમાં આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો :^{૮-૧૦} 'હે ભગવન ! જ્ઞાની પુરુષો જેમનો સાક્ષાત્કાર કરીને પુનર્જન્મને પામતા નથી, તે સનાતન પરબ્રહ્મ કોણ છે, તે સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે.^{૧૧} વળી જેને 'ક્ષર' એવું નામ આપેલું છે, તે વિષે અને સર્વ જગત જેમાં લય પામે છે, જેને 'અક્ષર' કહેવામાં આવે છે, જે આનંદરૂપ છે, જે સંસારથી મુક્ત કરનાર છે અને જે અદૈતસ્વરૂપ છે, તે પરમ તત્ત્વ વિષે સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે.^{૧૨}

વસિષ્ઠે કહ્યું : આ જગત જે 'ક્ષર' સંજ્ઞાને ધારણ કરનાર હોઈને અમુક કાળે વિનાશ પામે છે અને જે તત્ત્વ 'અક્ષર' સંજ્ઞાને ધારણ કરનાર હોઈને કોઈ કાળે પણ નાશ પામતું નથી, તે બન્નેનું સ્વરૂપ હું તને કહું છું, સાંભળ.^{૧૩} દેવતાઓનાં ખાર હજાર વર્ષનો એક ચતુર્યુગ (મનુષ્યોના ચાર યુગ) થાય છે, તેવા એક હજાર ચતુર્યુગનો એક કલ્પ થાય છે અને તે એક કલ્પનો પ્રધાનો એક દિવસ થાય છે.^{૧૪} વળી હે રાજા ! તેટલા જ પ્રમાણની પ્રજાદેવની એક રાત્રિ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રજાદેવના સમગ્ર આયુષ્યનો ક્ષય થઈ ગયા પછી પ્રજાદેવનો ન્યારે લય થાય છે, ત્યારે નિરાકાર-સ્વરૂપ ભગવાન શંકર યોગનિદ્રામાંથી જાગૃત થાય છે અને અનંત કર્મ કરનારા મૂર્તિમાન હિરણ્યગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે. ભગવાન શંકરમાં અણિમા, લઘિમા, પ્રાપ્તિ વગેરે અષ્ટ સિદ્ધિઓ સ્વતાંત્રિ છે અને તે સર્વના ઈશ્વર છે, જ્યોતિસ્વરૂપ છે અને અવિનાશી છે, તેમ જ તેમણે ઉત્પન્ન કરેલા હિરણ્યગર્ભ સર્વ તરફ હાથપગવાળા છે; સર્વ બાહ્ય નેત્ર, મસ્તક અને ગુણવાળા છે, સર્વ તરફ શ્રવણવાળા છે અને જગતના સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છે. એ ભગવાન હિરણ્યગર્ભને વેદાંત બાળુનારાઓ યુદ્ધિ-મહત્તત્ત્વરૂપ કહે છે. યોગમાર્ગીઓ મહાન, વિરિંચિ અથવા અજ કહે છે. સાંખ્યશાસ્ત્રમાં તો અનેક નામો અને અનેક સ્વરૂપોવાળા તેમને કહ્યા

છે અને તે હિરણ્યગર્ભને જ વિચિત્ર સ્વરૂપવાળા વિરાટરૂપે અથવા એકાક્ષર એકારરૂપે શાસ્ત્રકારે વર્ણવે છે. ૧૫-૧૬ વળી તે પોતે જ આખા ત્રૈલોક્યના સ્રષ્ટા છે અને તેમના વડે આખું ત્રૈલોક્ય વ્યાપ્ત થયું છે; તેમ જ તેમનાં સ્વરૂપો અનેક પ્રકારનાં છે, માટે તેમને વિશ્વરૂપ પણ કહેવામાં આવે છે. ૨૦ મહાતેજસ્વી એ હિરણ્યગર્ભ ન્યારે વિકાર પામે છે, ત્યારે પોતે જ પોતાને અહંકારરૂપે, પ્રજાપતિરૂપે તથા વિરાટરૂપે ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૧ વિદ્વાનો કહે છે કે અવ્યક્તરૂપ મૂળકારણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હિરણ્યગર્ભરૂપ વ્યક્ત (દૃશ્ય) સૃષ્ટિ, સમદર્શિરૂપ વિદ્યા સૃષ્ટિ કહેવાય છે અને હિરણ્યગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલી અહંકાર, પ્રજાપતિ અને વિરાટરૂપ વ્યક્તસૃષ્ટિ અવિદ્યાસૃષ્ટિ કહેવાય છે. ૨૨ આ પ્રમાણે સર્વના મૂળકારણરૂપ અક્ષર, હિરણ્યગર્ભ અને વિરાટ એ ત્રણેના યથાર્થ જ્ઞાન ઉપરથી અને અયથાર્થ જ્ઞાન ઉપરથી અવિધિ તથા વિધિ ઉત્પન્ન થયેલાં છે અને તેને જ વેદશાસ્ત્રનું ચિંતન કરનારા પુરુષો વિદ્યા તથા અવિદ્યા એવા નામથી કહે છે. ૨૩* હે

* આ શ્લોકમાં વિદ્યા તથા અવિદ્યાનું લક્ષણ દર્શાવ્યું છે. અર્થાત્ અક્ષર હિરણ્યગર્ભરૂપ પ્રથમ સૃષ્ટિ અને વિરાટરૂપ બીજી સૃષ્ટિ એ ત્રણમાંથી કોઈ એકનું જ ઉપાસન કરવા મંડી પડ્યું, તે અવિધિ અથવા અવિદ્યા છે અને 'તત્ત્વમસિ,' 'અહં બ્રહ્માસમિ,' 'અમામા બ્રહ્મ' એમ જાણીને બ્રહ્મરૂપે જ સ્થિતિ કરવી, પણ કોઈની ઉપાસના ન કરવી તે વિધિ અથવા વિદ્યા છે. આ વિષયને સ્પષ્ટ સમજાવવા માટે ટીકાકાર નીલકંઠ આવાં બે ઉદાહરણો આપે છે. જેમ કે એક પુરુષ દોરડીને નેમ્મ ને સર્પની ભાંતિથી ભય પામે છે, ત્યારે કોઈ બીજો પુરુષ તેને સમજાવે છે કે, આ સર્પ નથી પણ દોરડી છે. એટલે તરત જ તેને દોરડીનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને તેના ભયની નિવૃત્તિ થાય છે. આનું નામ વિધિ અથવા વિદ્યા છે. તે જ રીતે એક બીજો પુરુષ કે જે પોતાનું હિત ધ્યાનના મનુષ્યના વાક્ય ઉપર શ્રદ્ધારહિત હોય, તેને દોરડીના દર્શનથી સર્પનો ભયારે ભય ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે કોઈ ભુદિમાન પુરુષ તેને ઉપદેશ આપે છે કે, આ સર્પના ઉપર તું દોરડીની ભાવના કર, જેથી આ સર્પ દોરડી થઈ જશે. આ ઉપદેશનો સ્વીકાર કરીને તે પુરુષ ભાંતિથી દેખાતા સર્પના ઉપર દોરડીની ભાવના કરે છે અને અંતે પોતે દેખેલા સર્પને દોરડી તરીકે જુએ છે. આનું નામ અવિધિ અથવા અવિદ્યા છે.

રાજા! અહંકારમાંથી પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોની જે ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે ત્રીજી ભૂતસૃષ્ટિ કહેવાય છે અને તે સૂક્ષ્મભૂતો સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારના અહંકારનો આશ્રય કરીને ન્યારે વિકાર પામે છે, ત્યારે ચોથી વૈકૃતસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪ જેમ કે વાયુ, તેજ, આકાશ, જળ, પૃથ્વી, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ દશો તત્ત્વો એકીસાથે સૂક્ષ્મ ભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે અને તેને જ ચોથી વૈકૃતસૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે; તેમ જ સૂક્ષ્મ ભૂતોમાંથી જેની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેને પાંચમો ભૌતિકસર્ગ કહે છે. ૨૫-૨૬ હે રાજા! શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રીહ્રવા, ઘ્રાણ, વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપસ્થ આ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો મનની સાથે એકી વખતે મહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને તેને જ ઇન્દ્રિયસૃષ્ટિ અથવા ભૌતિકસૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. આ ચોવીસ તત્ત્વો જ જગતનાં પ્રત્યેક પ્રાણીમાં રહેલાં છે, એમ જાણીને તત્ત્વવ્રદા ગ્રાહ્યો-બ્રહ્મનિધિ પુરુષો શેકનો ત્યાગ કરે છે. ૨૭-૨૮ હે મનુષ્યશ્રેષ્ઠ રાજા! દેવ, દાનવ, મનુષ્ય, વૃક્ષ, ભૂત, ગંધર્વ, કિન્નર, સર્પ, ચારણ, પિશાચ, દેવર્ષિ, રાક્ષસ, ડાંસ, ક્રીડા, મન્દહર, સહેલા પદાર્થનાં જીવડાં, કરમિયા, જિંદર, કૃતરાં, ચાંડાલ, મૃગલાં, ભીલ, હાથી, ઘોડાં, ગધેડાં, સિંહ, વ્યાઘ્ર, ગાય, બળદ અને વૃક્ષ વગેરે જે કોઈ સ્થાવરજંગમ પ્રાણી જગતમાં દેખાય છે, તેઓ સર્વના શરીરમાં પૂર્વોક્ત ચોવીસ તત્ત્વો જ રહેલાં છે. ૨૯-૩૩ અમે સાંભળ્યું છે કે, દેહધારી પ્રાણીઓનાં જળ પૃથ્વી કે આકાશ એ ત્રણ પૈકી કોઈ એકમાં જ સ્થાન હોય છે. એ વાત નિશ્ચય છે. ૩૪ હે તાત! જેની સંજ્ઞા વ્યક્ત છે,

વળી જેમ કોઈ પુરુષને સર્પ કરતો હોય, ત્યારે ગરુડની ભાવના કરવાથી તેનું ઝેર જિતરી જાય છે; તેમ જ આ અવિદ્યાના સંબંધમાં સમજવાનું છે. તાત્પર્ય કે, અસત્યના પર સત્ય ભુદિ કરવી તે અવિદ્યા છે અને સત્યના પર જ સત્યભુદિ કરવી તે વિદ્યા છે.

× હિરણ્યગર્ભ, અહંકાર, વિરાટ, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રીહ્રવા, ઘ્રાણ, વાણી, હાથ, પગ, ગુદા, ઉપસ્થ અને મન આ ચોવીસ તત્ત્વોની જ પ્રાણીનું શરીર બનાવ્યું છે.

તે સમગ્રનો અંતે નાશ જ થાય છે, માટે ચોવીસ તત્ત્વના સમુદાયરૂપ આ વ્યક્તરવરૂપને ક્ષર (નાશ પામવાના સ્વભાવવાળું) કહ્યું છે.^{૩૫} અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું વ્યક્ત સજ્ઞાવાળું તથા મોહાત્મક એવું આ જગત જેમાં લય પામી જાય છે અને જેનો કોઈ કાળે વિનાશ થતો નથી, તે પરમ તત્ત્વને ‘અક્ષર’ એ પ્રમાણે કહ્યું છે.^{૩૬} હે મહારાજ! મહત્ત્વ કે જે સૌનાથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ છે, તે પણ નિત્ય વિનાશશીલ હોવાને લીધે ક્ષર જ ગણાય છે. એ પ્રમાણે ક્ષર તથા અક્ષરના સંબંધમાં તેં મને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તેનો ઉત્તર મેં તને આપ્યો.^{૩૭} હવે પચીસમું તત્ત્વ જે ‘વિષ્ણુ’ કહેવાય છે, તે સર્વ તત્ત્વોથી પર રહેલું છે અને તે પોતે તત્ત્વરૂપ નથી, છતાં ચોવીસ તત્ત્વોનું આશ્રય રૂપ હોવાથી તે પચીસમું તત્ત્વ ગણાય છે, એમ પાંડિતો કહે છે.^{૩૮} નાશવંત સ્વભાવવાળી જે પ્રકૃતિ છે, તેણે જ આ જગતરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કર્યું છે, માટે તે પ્રકૃતિ જે ચોવીસમું અવ્યક્ત તત્ત્વ છે, તે મૂર્તિવાળી છે અને સર્વની અધિષ્ઠાત્રી છે; પણ પચીસમો જે વિષ્ણુ તે અમૂર્તિમાન હોઈને કોઈનો પણ અધિષ્ઠાતા નથી.^{૩૯} ચોવીસમું અવ્યક્ત તત્ત્વ-પ્રકૃતિ જ ચૈતન્યની છાયાનો આશ્રય કરીને સર્વ શરીરોનાં હૃદયમાં નિવાસ કરે છે. પચીસમું તત્ત્વ વિષ્ણુ તો કેવળ ચેતનમય છે, નિત્ય છે, માયાના યોગને લીધે મૂર્તિમાન હોય તેવા જણાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે અમૂર્તિમાન જ છે.^{૪૦} સૃષ્ટિ અને પ્રલયના ધર્મને ધારણ કરનારી પ્રકૃતિના યોગથી જ ચિદાત્મા ઉત્પત્તિ અને પ્રલયના ધર્મવાળો જણાય છે અને પોતે સદાકાળ નિર્ગુણ છે, છતાં (તે માયાના યોગથી જ) જાણે સગુણ હોય તેવો દેખાય છે.^{૪૧} આ રીતે આ મહાન આત્મા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને તથા લયને જાણનારો છે, છતાં પ્રકૃતિના સંગથી વિકારવાળો થઈને બુદ્ધિહીન અથવા મૂઢ બની જાય છે અને અહંભાવને ધારણ કરે છે;^{૪૨} એટલું જ નહિ પણ તામસ, સાર્વિક અને રાજસ ભાવોથી યુક્ત થઈને તે તે અનેક યોનિમાં એક-સ્વરૂપપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને અસાની પ્રાણીઓનું સેવન કરવાથી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને વીસરી જાય છે.^{૪૩} પ્રકૃતિ આદિના સહવાસદોષથી પોતાના

સ્વરૂપભાનથી બ્રહ્મ થયેલો તે આત્મા ‘દેહાદિક જડ પદાર્થોથી હું બિન્ન છું,’ એમ માનતો નથી અને ‘હું અસુકનો પુત્ર છું,’ અસુક જાતિનો છું,’ આવા મિથ્યાભિમાનથી ઘરત બની જઈને પ્રકૃતિના ગુણને જ અનુસરે છે.^{૪૪} જીવાત્મા તમોગુણો આશ્રય કરીને જુદા જુદા* તામસભાવોને પ્રાપ્ત થાય છે, રજોગુણો આશ્રય કરીને રાજસભાવોને વહોરી લે છે અને સત્ત્વગુણો આશ્રય કરીને સાર્વિકભાવોને પામે છે.^{૪૫} આ જગતમાં શુક્લ, રક્ત અને કૃષ્ણ એવા ત્રણ વર્ણનાં સ્વરૂપો જ ભેવામાં આવે છે. તેમાં શુક્લ વર્ણનું સ્વરૂપ સાર્વિક છે, રક્ત વર્ણનું સ્વરૂપ રાજસ છે અને કૃષ્ણ વર્ણનું સ્વરૂપ તામસ છે. પ્રકૃતિથી થયેલાં જે જે રૂપો જગતમાં દેખાય છે, તે સર્વ આ ત્રણ વર્ણો પૈકી જ હોય છે અર્થાત્ આખું જગત કેવળ ત્રિગુણાત્મક જ છે.^{૪૬} તેમાં વિશેષતા માત્ર એટલી છે કે, તમોગુણી જીવો નરકમાં જાય છે, રજોગુણી જીવો મનુષ્ય-લોકમાં અવતરે છે અને સત્ત્વગુણી જીવો સ્વર્ગલોકમાં જઈને સુખનો અનુભવ કરે છે.^{૪૭} હરકોઈ જીવ કેવળ પાપાચરણ જ કર્યો કરે છે, તો તિર્થંચર્યોનિને પામે છે; પુણ્ય અને પાપ એમ મિશ્ર આચરણ કરે છે, તો મનુષ્યયોનિને પામે છે અને કેવળ પુણ્યમય આચરણ કરે છે, તો દેવયોનિને પામે છે. એ પ્રમાણે જે કંઈ અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ)માંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, તે સર્વને વિદ્વાનો ‘ક્ષર’ કહે છે અને પચીસમું તત્ત્વ જે અક્ષરબ્રહ્મ છે, તે કેવળ જ્ઞાનથી જ પ્રકાશે છે.^{૪૮, ૪૯}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્જત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં ‘વસિષ્ઠ અને જનકનો સંવાદ-ક્ષર તથા અક્ષરનું વર્ણન’ નામનો અધ્યાય ૩૦૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૦૩ મો

વસિષ્ઠ-જનકનો સંવાદ(ચાલુ)-જીવનું અજ્ઞાન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धमनुवर्तते ।

देहादेहसहस्राणि तथा समभिपद्यते ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠે કહ્યું : હે જનકરાજ ! એ રીતે

* ક્રોધ આદિ તામસભાવો છે, ઘર્ષણ આદિ રાજસ-ભાવો છે અને પ્રકાશ આદિ સાર્વિક ભાવો છે.

જીવાત્મા પ્રકૃતિનો સંગ કરીને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે અને કેવળ અજ્ઞાનને જ અનુસરે છે, જેથી એક દેહને પામ્યા પછી પુનઃ હજારો દેહને પામ્યા કરે છે.^૧ જીવને પ્રથમ શુભોનો સંયોગ થાય છે અને પછી તે શુભોના સામર્થ્યને લીધે તેને હજારો પશુપક્ષીની યોનિમાં અને કોઈ સમયે અનેક દેવયોનિઓમાં અવતરવું પડે છે.^૨ જીવાત્મા કોઈ વેળા મનુષ્ય થયા પછી સ્વર્ગલોકમાં જાય છે, કોઈ વેળા સ્વર્ગલોકમાં થઈ ને મનુષ્યલોકમાં આવે છે અને કોઈ વેળા મનુષ્ય જન્મનો ત્યાગ કરીને નરકના સ્થાનમાં જઈ પડે છે. આ રીતે અનંત સંસારને તે પામે છે.^૩ જેમ રેશમ ખનાવનારો કીડો પોતાની જ લાળના તાંતજીઓથી બંધાય જાય છે, તેમ જીવાત્મા શુભોથી રહિત છે, છતાં પ્રકૃતિના શુભોથી બંધાય છે.^૪ તે પોતે સુખદુઃખાદિ દંદોથી રહિત છે; છતાં જુદા જુદા અનેક જન્મો ધારણ કરીને સુખદુઃખાદિ દંદોને ભોગવે છે અને મસ્તકરોગ, નેત્રરોગ, હંતરોગ, ગળાનો રોગ, જઠોદરરોગ, તૃષારોગ, જ્વરરોગ, ગંડરોગ, વિપુચ્ચિકારોગ, શ્વેતકુષ્ઠ (કોઠ) રોગ, અગ્નિદાહ, ઉધરસ, શ્વાસ, અપસ્માર (તાણ અથવા વાઈનો રોગ) અને બીજાં અનેક શરીરમાં ઉત્પન્ન થનારાં પ્રકૃતિનાં સુખદુઃખાદિને પોતે ભોગવે છે અને તે સર્વને પોતાના પર જ આવી પડેલાં માને છે.^૫ વળી તે જીવાત્મા કોઈ સમયે હજારો પશુ-પક્ષીની યોનિમાં અવતરીને અથવા કોઈ સમયે દેવયોનિને પ્રાપ્ત થઈને અભિમાનને લીધે માને છે કે, ‘હું’ પાખી છું, હું’ પુણ્યશાળી છું’ ઇત્યાદિ.^૬ અજ્ઞાનને અધીન થયેલા તે જીવને કોઈ વાર ઉત્તમવળ વસ્ત્ર પહેરવાં પડે છે, કોઈ વાર મલિન વસ્ત્ર પહેરવાં પડે છે, કોઈ વાર ભોંય ઉપર સૂઈ રહેવું પડે છે, કોઈક વખતે દેહડાંની પેઠે હાથપગ સંકોચીને સૂઈ રહેવું પડે છે, કોઈ સમયે વીરાસન લગાવીને બેસવું પડે છે, કોઈ વાર ચીથરાં ધારણ કરવાં પડે છે, કોઈ વાર જુદા પ્રદેશમાં પડી રહેવું પડે છે, કોઈ સમયે ઈંટોની શય્યા પર, કોઈ સમયે કાંટાની શય્યા પર, કોઈ સમયે ભસ્મની શય્યા પર, કોઈ વેળા પથ્થરની શય્યા પર, કોઈ વેળા પૃથ્વીની શય્યા પર, કોઈ વેળા રણક્ષેત્રની શય્યા પર, કોઈ

વખતે જળની શય્યા પર અને કોઈ સમયે કાષ્ઠની શય્યા પર એમ અનેક પ્રકારની શય્યાઓ પર સૂવું પડે છે; એટલું જ નહિ પણ જુદાં જુદાં ક્ષણ મેળવવાની આશાથી કોઈ વાર મુજબો કંદોરો ધારણ કરીને કેવળ નમ્ર અવસ્થામાં ભટકવું પડે છે. અને કોઈ વાર રેશમી વસ્ત્ર, કાળાં મૃગચર્મ, શણ અથવા બિનનાં વસ્ત્ર, વ્યાઘ્રચર્મ, સિંહચર્મ, સુતરાઉ વસ્ત્ર, લોખપત્ર, લંગોટરૂપ વસ્ત્ર, શીમળાના રૂતું વસ્ત્ર, કોઈ વાર ધાસનાં વસ્ત્ર અને કોઈક વાર કાંટલાં-તૂટલાં ચીથરાંરૂપ વસ્ત્ર પહેરવાં પડે છે; છતાં તે બુદ્ધિહીન જીવ તે તે અનેક વસ્ત્રોને ધર્મોદિકનાં સાધનરૂપ માને છે અને કોઈ સમયે વિચિત્ર પ્રકારનાં લોજનોની તથા તરેહ તરેહનાં રત્નોની પણ અભિલાષા રાખે છે.^{૮-૧૫} કોઈ વેળા ન્યારે સિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે તે અજ્ઞાની જીવ એક એક માસના ઉપવાસ કરે છે, વળી ક્ષમભૂળનો આહાર કરે છે, વાયુનું ભક્ષણ કરે છે, એકાંતરે ભોજન કરે છે, દિવસમાં એક વખત ભોજન કરે છે; ચોથે, છઠ્ઠે અથવા આઠમે કાળે ભોજન કરે છે, છઠ્ઠી રાત્રિએ ભોજન કરે છે, આઠમે દિવસે ભોજન કરે છે, સાતમી રાત્રિએ ભોજન કરે છે, દશમે અથવા બારમે દિવસે ભોજન કરે છે. કોઈ વેળા જળ ઉપર, ખોળ ઉપર, હઠી ઉપર કે દ્વંદ્વ ઉપર જ પોતાનું જીવન ટકાવી રાખે છે, કોઈક વાર ગોમૂત પીને જ રહે છે, કોઈ સમયે શાક અથવા પુષ્પનો જ આહાર કરે છે, કોઈ વખતે શેવાળ ખાઈને રહે છે, કોઈ વાર ભાતનું એાસામણ પીને રહે છે, કોઈ દિવસ ખરી પડેલાં પાંદડાં ખાઈને નિર્વાહ ચલાવે છે, કોઈ સમયે ખરી પડેલાં ફળોનું ભોજન કરે છે અને જુદાં જુદાં કૃષ્કૃષ્ણાંદ્રાધણ આદિ મતો પણ કરે છે; એટલું જ નહિ પણ વિધિપૂર્વક અનેક પ્રકારના વેષો ધારણ કરે છે, ચારે આશ્રમોના માર્ગોનું સેવન કરે છે, કોઈ સમયે જુદા જુદા કુમાર્ગોનું પણ સેવન કરે છે, પાશુપત અને પંચરાત્ર આદિ વિવિધ દીક્ષાઓ શ્રદ્ધણ કરે છે, જુદા જુદાં અનેક પાપ ડોનો આશ્રય કરે છે. નિર્જન પ્રદેશમાં રહેલી શિવ-ઓ પર બેસીને, વૃક્ષોની છાંયમાં બેસીને, સર્વ પ્રદેશનાં અણાંઓ પાટ્ટે બેસીને, એકાંત પ્રદેશ- આવેલા નદી કે સમુદ્રદિગ્ગા ઢાંઢા પર

નિર્જન અરણ્યોમાં જઈને, પવિત્ર દેવાદયોમાં બેસીને, નિર્મળ સરોવરોનો આશ્રય કરીને, તેમ જ પર્વતની નિર્જન શુક્રાઓમાં દાબલ થઈને જુદા જુદા અનેક મંત્રોનો જાપ કરે છે, વિવિધ પ્રકારનાં વ્રતોનું પાલન કરે છે, અનેક પ્રકારના નિયમો ધારણ કરે છે, જુદી જુદી તપશ્ચર્યાઓ કરે છે, અનેક પ્રકારના યજ્ઞયાગ કરે છે અને અનેક જાતની વિધિઓ કરે છે. ૧૯-૨૫ વર્ણી તે જીવ કોઈ સમયે વ્યાપારમાર્ગે ચડી જાય છે, કોઈ સમયે ગ્રાહણનું કૃત્ય કરવા મંડી પડે છે, કોઈ વેળા ક્ષત્રિયોના કર્મનું સેવન કરે છે અને કોઈ સમયે શૂદ્રજાતિનાં કર્મોનો સ્વીકાર કરી બેસે છે, તેમ જ કોઈક વેળા તો દીન, અધ, કૃષણ આદિને દાન પણ આપે છે. વળી અજ્ઞાનચરત એવો જીવાત્મા સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોનો તથા ધર્મ, અર્થ ને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થોનો ‘હું જ કર્તા છું’, એવું અભિમાન ધરાવે છે. ૨૬-૩૭ આ રીતે પ્રકૃતિના પ્રભાવને લીધે જીવાત્મા વડે જ પોતાને વિભાગ પામેલો જુએ છે અને સ્વધાકાર, વપૂટકાર, સ્વાહાકાર, નમસ્કાર, યાજન, અધ્યાપન, દાન, પ્રતિગ્રહ, ચજન, અધ્યયન અને બીજાં જે કંઈ કર્યો કરવામાં આવે છે, તે સર્વ હું પોતે જ કરું છું, એમ તે માને છે; એટલું જ નહિ પણ જન્મ, મૃત્યુ, વિવાહ, યુદ્ધ અને બીજા જે કોઈ શુભ-અશુભ ક્રિયામાર્ગો છે, તે સર્વમાં હું પોતે જ કર્તાહતા છું, આણું મિથ્યા અભિમાન તે કરે છે; ૨૮-૩૦ કેમ કે ખરી રીતે દેવી પ્રકૃતિ જ સંસારની ઉત્પત્તિ તથા લય કરે છે. (તેમાં આત્માને કંઈ લેવાદેવા નથી.) જેમ સૂર્ય પોતાની કિરણબળને સાયંકાળે સમેટી લઈને એકલો જ રહે છે, તેમ પરમાત્મા પણ સૃષ્ટિને અંતે સર્વ ગુણોને પોતાનામાં સમાવી દઈને એકલા જ રહે છે. માત્ર ક્રીડાને માટે જ સૃષ્ટિના આરંભસમયે ગુણોને વિસ્તારે છે અને અંતે પાછા સમેટી લે છે. આમ વારંવાર કર્યો કરે છે, તોપણ તે પોતે તો એકલા જ છે. ૩૧-૩૨ પરમાત્મા પોતાનામાં કલ્પાયેલા અને હૃદયને પ્રિય લાગે તેવા વિવિધ પ્રકારના પ્રાકૃત ગુણોને એ પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરીને ઉત્પત્તિ તથા નાશના ધર્મવાળી ક્રિયાનો આશ્રય કરે છે, ક્રિયામાર્ગમાં આસક્ત થાય છે અને પોતે ત્રણ ગુણોના

અધિપતિ છે, છતાં (જીવરૂપે) ત્રણ ગુણોનો આશ્રય કરીને કર્મમાર્ગને સેવે છે અને ‘અમુક કર્મ અમુક ફળ આપનારું હોઈને આવશ્યક છે’ એમ માને છે. ૩૩-૩૪ હે રાજા! પ્રકૃતિએ આ સર્વ જગતને કેવળ અંધ બનાવી દીધું છે અને સર્વ પદાર્થોને રમેજીવુથી તથા તમેજીવુથી વ્યાપ્ત કરી દીધા છે. ૩૫ હે રાજા! જીવાત્મા અજ્ઞાનને વશ થઈને માને છે કે, ‘સુખદુઃખ આદિ આ સર્વ દ્રવ્યો આ પ્રમાણે નિત્ય આવ્યાં કરે છે, મારે માટે જ તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને મારી સામે જ તેઓ હોજ્યાં આવે છે, માટે તે સર્વને મારે કોઈ ઉપાયે દૂર કરવાં જોઈએ.’ ૩૬-૩૭ વળી તે માને છે કે, ‘હું જ્યારે દેવલોકમાં જઈશ ત્યારે કેવળ પુણ્યકર્મો જ લોગવીશ અને પાપકર્મોના ત્યાગ કરી દઈશ. માત્ર આ લોકમાં જ શુભ-અશુભ કર્મોના ફળનો ઉદય મારે લોગવવો પડે છે. મારે સુખને ઉત્પન્ન કરનારું જ કર્મ કરવું જોઈએ, કેમ કે એક વખત સુખ ઉપજવનારું કર્મ કરવાથી મને આ જન્મમાં છેવટ સુધી સુખ મળશે અને જન્મે જન્મે પણ સુખ જ પ્રાપ્ત થશે; ૩૮-૩૯ પરંતુ આ જન્મમાં હું દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારું પાપી કર્મ કરીશ, તો અનંતકાળ પર્યંત મને દુઃખ જ પ્રાપ્ત થશે. મનુષ્ય જન્મ મહાદુઃખદાયી છે અને નરકમાં પડવું તે પણ ઘણું જ દુઃખદાયી છે. ૪૦ હું નરકલોકમાંથી મનુષ્યલોકમાં આવીશ અને પછી મનુષ્યલોકમાંથી કાળે કરીને દેવલોકમાં જઈશ અને ત્યાં દેવપણું પામ્યા પછી વળી પાછો મનુષ્યલોકમાં આવીશ.’ આવા અહંભાવવાળા વિચારો કરનારો જીવાત્મા દેહ, ઈંદ્રિય આદિ સ્વરૂપરહિત પદાર્થને ચેતનત્વ, સત્યત્વ અને સુખત્વ આદિ પોતાના ગુણોથી યુક્ત હોય તેમ જાણે છે અને તેને લીધે જ તે મનુષ્યલોકમાંથી નરકમાં અને નરકમાંથી મનુષ્યલોકમાં આવળ કર્યો કરે છે. ૪૧-૪૨ મમતાથી વીંટાયેલો જીવાત્મા તે અહંભાવને લીધે જ દેવપણાને, મનુષ્યપણાને તથા નરકને નિત્ય પામ્યા કરે છે અને તેમાં જ પરિભ્રમણ કર્યો કરે છે. ૪૩ આ રીતે મૃત્યુરૂપ પરિણામવાળા હજારો ને કરોડો શરીરોમાં તેને ભ્રમવું પડે છે; કેમ કે તે જીવ શુભ-અશુભ ફળ આપનારાં કર્મો કરવામાં જ આસક્ત રહે છે. વળી તેને શરીરધારી થઈને ત્રણે લોકમાં ફળ લોગવવું પડે છે. ૪૪ પ્રકૃતિ

જ હરકોઈ શુભ-અશુભ ફળવાળા કર્મને કરે છે અને પોતાની ઇચ્છાનુસાર ત્રણે લોકમાં વિચરનારી પ્રકૃતિ જ તે કર્મના ફળને લોગવે છે; ^{૪૫} તેમ જ પશુપક્ષી-પણું, મનુષ્યપણું અને દેવપણું એમ ત્રણ પ્રકારના જીવનાં સ્થાનકો છે, તે પણ પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે, એમ બાણવું. વિદ્વાનો કહે છે-કે, પ્રકૃતિને નિત્ય અનુમાનથી જ બાણી શકાય છે અને અમે પણ મહત્ત્વ આદિ કાર્યો ઉપરથી જ તેઓના કારણરૂપ પ્રકૃતિનું અનુમાન કરીએ છીએ; તેમ જ દેહાદિકમાં દેખાતા ચૈતન્યથી જીવાત્માનું અસ્તિત્વ પણ અનુમાનથી જ માની શકાય છે. ^{૪૬} તે આત્મા આકે પુરીરૂપ ગર્ભમાં કાળક થઈને નિર્વિકારસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે અને દશ્યમાન પ્રકૃતિનો સાધક બને છે, તોપણ શરીરનાં શ્રોત્રાદિક દ્વારોનો આશ્રય કરીને તેઓનાં કર્મોને પોતે જ કરેલાં માની બેસે છે. ^{૪૮} શ્રોત્રાદિક પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને વાણી આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ત્રણ શુભોની સાથે રહીને જ પોતપોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. ^{૪૯} આત્મા ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે અને અવિનાશી છે, તોપણ માને છે કે, હું જ આ સર્વ કર્મોને કરું છું, મારે વિષે જ આ સર્વ ઇન્દ્રિયો રહેલી છે અને હું નાશવંત સ્વભાવવાળો છું. ^{૫૦} વળી તે આત્મા લિંગશરીરથી રહિત છે, છતાં પોતાને લિંગશરીરવાળો માને છે; કાળધર્મ મૃત્યુથી રહિત છે, છતાં પોતાને કાળધર્મવાળો માને છે; દેહાદિક મિથ્યા પદાર્થોથી ભિન્ન છે, છતાં પોતાને તે પદાર્થો સાથે એકરૂપ થયેલો માને છે; ચોવીસ તરવોથી રહિત છે, છતાં પોતાને ચોવીસ તરવોવાળો માને છે; પોતે કોઈને મારતો નથી, છતાં પોતાને મારનાર તરીકે માને છે; પોતે ચળસ્વરૂપવાળો નથી, છતાં પોતાને ચળસ્વરૂપવાળો માને છે; પોતે ક્ષેત્રથી-શરીરથી ભિન્ન છે, છતાં પોતાને ક્ષેત્રવાળો માને છે; પોતે સંસારથી રહિત છે, છતાં પુત્રાદિને પોતાના સંબંધી તરીકે માને છે; પોતે તપશ્ચર્ય કરતો નથી છતાં પોતાને તપસ્વી તરીકે માને છે; પોતે સ્વર્ગોદ્ધિ ગતિમાં જતો નથી, છતાં પોતાને તે ગતિમાં ગયેલો માને છે; પોતે ઉત્પત્તિથી રહિત છે છતાં પોતાને ઉત્પત્તિવાળો માને છે; પોતે બધથી રહિત છે, છતાં પોતાને બધયુક્ત બાણ છે; પોતે નાશધર્મથી રહિત છે, છતાં પોતાને નાશધર્મવાળો

માને છે અને પોતે વિપરીત બુદ્ધિથી રહિત છે, છતાં પોતાને વિપરીત બુદ્ધિવાળો માને છે. (આવી અજ્ઞાનદશામાં જીવાત્મા સબળા કરે છે.) ^{૫૧-૫૪}

ઇતિ શ્રીમદ્દાશ્વારતમાં શાંતિપર્વતર્થેત મોક્ષધર્મોત્તુશાસન-પર્વમાં 'વસિષ્ઠ-જનકનો સંવાદ-જીવનું અજ્ઞાન' નામનો અધ્યાય ૩૦૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૦૪ મો

વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ (ચાલુ)-

અજ્ઞાનદશાનું ફળ

॥ વસિષ્ઠ જવાબ ॥

एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ।

सर्वक्रोदिसहस्राणि पतनांतानि गच्छति ॥ १ ॥

વસિષ્ઠે કહ્યું : હે જનકરાજ ! એ પ્રમાણે પ્રકૃતિથી થયેલી મૂઢતાને લીધે અને મૂઢ મનુષ્યોના સંગદોષને લીધે જીવાત્મા નાશવંત પરિણામવાળાં હબરો ને કરડો શરીરોને પ્રાપ્ત થાય છે. ^૧ ચૈતન્યરૂપ સોળમી કળાથી યુક્ત એવો જીવાત્મા નાશરૂપ પરિણામવાળાં હબરો સ્થાનકોમા ભટકે છે અને પશુપક્ષીરૂપે, મનુષ્યરૂપે અથવા દેવરૂપે અવતરે છે. ^૨ વળી બુદ્ધિના વિપર્યાસને પામેલો તે જીવ પોતાની અજ્ઞાનતાને લીધે જ ચંદ્રમા જેમ હબરો વાર ક્ષયવૃદ્ધિને પામે છે, તેમ પ્રાણીઓની હબરો યોનિઓમાં પુનઃ પુનઃ જન્મ્યા કરે છે. ^૩ હે રાજા ! ચંદ્રમાની જેમ સોળ કળાઓ છે, તેમ જીવની પણ સોળ કળાઓ છે. તેમાં દશ ઇન્દ્રિયો અને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત તથા અહંકાર એ ચૌદ કળાઓ સિવાયની મૂળ પ્રકૃતિરૂપ જે પંદરમી કળા છે, તે જ જીવને જન્મમરણ આપવામાં હેતુભૂત છે અને સોળમી કળા તો શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ હોઈને કેવળ અમૃત જ છે અને સર્વ પ્રકારના આનંદનું ધામ છે, એમ તારે બાણવું. ^૪ મૂળ પ્રકૃતિરૂપ પંદરમી કળાને લીધે જ બુદ્ધિના વિપર્યાસને પામેલો જીવ અનેક પ્રકારના જન્મોને પામ્યા કરે છે અને આનંદના ધામરૂપ એવી સોળમી કળા તેને હરકોઈ જન્મમાં આનંદ નો જ અનુભવ કરાવે છે. ^૫ ચૈતન્યરૂપ તે સોળમી કળા અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને તે જ 'સોળમી' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ સોળમી કળાને પાળી શકતી નથી; પણ ઇન્દ્રિયોને જ

સ્ફુર્તિ આપીને તે પાળે છે, અર્થાત્ ચેતન્યરૂપ સોળમી કળાના સબધને લીધે જ ધર્મિયો ચેતનાવાળી થઈને વિષયમા પ્રવૃત્ત થાય છે.^૧ હે ઉત્તમ રાજા! એ સોળમી કળાનો નાશ થયા વિના જ દોરડી જેમ સર્પ બને છે, તેમ તેમાથી આ સર્વ જગત ઉત્પન્ન થાય છે. (એ સોળમી કળા નાશ નથી પામતી, તેમા હેતુ એ છે કે,) જેમાથી ઉત્પન્ન થયેલું કાર્ય પુનઃ તેમા જ લય પામે તેને પ્રકૃતિ કહેવામા આવે છે. (જેમ ઘડારૂપ માટીનું કાર્ય પુનઃ માટીમા જ લય પામી જાય છે, માટે માટી ઘડાની પ્રકૃતિ કહેવાય છે, તેમ આ સંસારરૂપી કાર્ય ચેતનાત્મક એવી તે સોળમી કળામાથી દોરડીમા દેખાતા સર્પની પેઠે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પુનઃ જ્યારે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેનો એ સોળમી કળામા જ લય થઈ જાય છે, માટે તે સંસારરૂપ કાર્યની પ્રકૃતિ છે, અને પ્રકૃતિમાથી કોઈ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે પ્રકૃતિનો કંઈ નાશ થતો નથી.) માટે સોળમી કલા રૂપ પ્રકૃતિમાથી દોરડીમા જણાતા સર્પની પેઠે ઉત્પન્ન થયેલા સંસારરૂપ કાર્યનો જ્યારે નાશ થાય છે ત્યારે જ મોક્ષ થયો એમ કહેવાય છે.^૨ જે વસ્તુને ધામ અથવા મોક્ષ કહે છે, તે આનંદાત્મક વસ્તુ જડ અને ચેતનના સમુદાયરૂપ થાય છે, ત્યારે પિંડ બ્રહ્માડરૂપે ભાસિત થાય છે અને તેમા પશુ મૂળ પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ દેહને 'આ મારો છે' એવું અભિમાન કરીને જે જીવ તેના ઉપર મમતા કરે છે તેને તે તે દેહોમા જ ભ્રમણ કરવું પડે છે.^૩ જે મહાન આત્મા ચૈવીસ તરવાથી અલગ રહીને પચીસમો ગણાય છે, નિર્મળ છે અને શુદ્ધ છે, તેને નહિ બાંધવાને લીધે તેમ જ શુદ્ધ તથા અશુદ્ધનું સેવન કરવાને લીધે જીવ પણ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ મિશ્રભાવવાળો બની જાય છે. વળી હે રાજા! કોઈ જીવ જ્ઞાની હોય તોપણ અજ્ઞાનીનું સેવન કરવાથી અજ્ઞાની બની જાય છે અને અજ્ઞાની હોય તોપણ જ્ઞાનીનો સંગ કરીને જ્ઞાની બની જાય છે, તેમ જ ત્રિશુણ્ણાત્મક પ્રકૃતિનું સેવન કરવાથી પોતે પણ ત્રિશુણ્ણાત્મા જ બની જાય છે. ૯-૧૧

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્જત મોક્ષધર્મોપનિષદ પર્વમા 'વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ-યોગનુ રહસ્ય અને સામ્યદર્શન' નામનો અધ્યાય ૩૦૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૦૫મો

વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ (ચાલુ)-

અક્ષર અને ક્ષર

॥ જનક ઉવાચ ॥

અક્ષરક્ષરયોરેપ દ્વયોઃ સંબંધ ઇષ્યતે ।

સ્ત્રીપુંસોર્વાંઽપિ ભગવન્ સંબંધસ્તદ્વદ્યુચ્યતે ॥૧॥

જનકે પૂછ્યું: હે ભગવન્! લોકમાં સ્ત્રી અને પુરુષનો સંબંધ જેવો આવશ્યક છે, તેવો જ ક્ષર તથા અક્ષરનો (પ્રકૃતિ તથા પુરુષનો) સબધ પણ આવશ્યક હોવો જોઈએ. (કેમ કે તે વિના સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય જ નહિ. જેમ)^૧ સ્ત્રી પુરુષ વિના ગર્ભને ધારણ કરી શકતી નથી અને પુરુષ સ્ત્રી વિના પોતાના સમાન રૂપને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. (તેમ પ્રકૃતિ વિના પુરુષ નકામો છે અને પુરુષ વિના પ્રકૃતિ નકામી છે.)^૨ જગતની સર્વ બ્રહ્મચોમા પુરુષ અને સ્ત્રી અન્યોન્ય સાથે સબધ કરે છે અને પછી અન્યોન્યના શુણ્ણો (વીર્ય તથા રજો) આશ્રય કરીને પોતાના જેવા રૂપને ઉત્પન્ન કરે છે.^૩ ઋતુકાળે સ્ત્રી અને પુરુષ રતિને માટે એકબીજાનો સબધ કરે છે અને પછી એકબીજાના શુણ્ણો આશ્રય કરીને પોતાના સમાન રૂપને કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે, એવું દૃષ્ટાંત હું તમને કહું છું.^૪ હરકોઈ ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં જે શુણ્ણો પિતાના હોય છે અને જે શુણ્ણો માતાના હોય છે, તે આપણે બાણીએ છીએ અને સાબળીએ પણ છીએ કે, હાડકા આતરડા અને ચરબી એ પિતા તરફના શુણ્ણો છે અને ચામડી, માંસ તથા રુધિર એ માતા તરફના શુણ્ણો છે. હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ! વેદમાં તથા શાસ્ત્રમાં પણ એ પ્રમાણે જ કહ્યું છે.^૫ અને જે આપણા વેદમા તથા શાસ્ત્રમા કહ્યું હોય તેને પ્રમાણરૂપ ગણવામા આવે છે; કેમ કે વેદ અને શાસ્ત્ર એ બન્ને સત્તાતન પ્રમાણ તરીકે મનાય છે. (કહેવાનો ભાવ એ છે કે,) પુરુષ અને પ્રકૃતિ અન્યોન્યના શુણ્ણો ઢાંકી દઈને તેમ જ અન્યોન્યના શુણ્ણો આશ્રય કરીને સ્ત્રી અને પુરુષની પેઠે ગાઢ સબધથી જકડાયેલાં છે (તો પછી તે બંનેનો સબધ કેવી રીતે છૂટી શકશે અને તેઓનો સબધ નહિ છૂટે ત્યાં સુધી મોક્ષ પણ કેવી રીતે સંભવી શકશે?)^૬ હે

ભગવન્ ! પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંબંધ અનિવાર્ય છે, તે ઉપરથી મને જણાય છે કે, મોક્ષધર્મ છે જ નહિ; અથવા મોક્ષના સંબંધમાં કોઈ પ્રત્યક્ષ દર્શાવ હોય તો તે મને યથાર્થ રીતે કહો; કેમ કે તમે સર્વ વિષયને પ્રત્યક્ષ રીતે જોનારા છો.^૯ વળી એમ પણ તેવા જ મોક્ષની ઇચ્છા રાખીએ છીએ કે, જે દુઃખથી રહિત છે, દેહસંબંધથી રહિત છે, વૃદ્ધ-ત્વથી મુક્ત છે, નિત્યસ્વરૂપ છે, ઇન્દ્રિયોથી પર છે અને ઇશ્વરથી પણ પર છે.^{૧૦}

વસિષ્ઠે કહ્યું : હે રાજા ! તે વેદ અને શાસ્ત્રના પ્રમાણુપૂર્વક જે વાત કહી છે તે તેમ જ છે અને તે વેદશાસ્ત્રના જે સિદ્ધાંતોના સ્વીકાર કર્યો છે તે પણ તેમ જ છે.^{૧૧} તે વેદનો તથા શાસ્ત્રગ્રંથોના સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે, તોપણ હે રાજા ! વેદોના તથા શાસ્ત્રોના વાર્તાવિક તત્ત્વનું તને યથાર્થ જ્ઞાન નથી. જે પુરુષ વેદોના તથા શાસ્ત્રોના ગ્રંથોને ધારણ કરવામાં તત્પર રહેતો હોય પણ તેના તાત્ત્વિક અર્થને ન જાણતો હોય તે પુરુષનું પંડનપાઠન કેવળ વ્યર્થ જ છે.^{૧૨-૧૩} જે પુરુષે વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હોય પણ તેના તાત્ત્વિક અર્થને ન જાણે હોય, તે પુરુષનું સર્વ અધ્યયન કેવળ ભારરૂપ જ છે; પરંતુ જે પુરુષે વેદશાસ્ત્રના તાત્ત્વિક અર્થને જાણે છે, તે પુરુષનું અધ્યયન વૃથા ગણાતું નથી; અર્થાત્ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને કેવળ શબ્દપાઠી જ થવું નહિ, પણ શાસ્ત્રોના રહસ્યાર્થને અવશ્ય જાણવા જોઈએ;^{૧૪} કેમ કે અર્થજ્ઞાનપૂર્વક શાસ્ત્ર-અધ્યયન કરનાર પુરુષને કોઈ સમયે જો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે, તો યથાર્થ રીતે તેનો ઉત્તર મળે છે, જેથી પ્રશ્ન પૂછનાર મનુષ્યને સંતોષ થાય છે;^{૧૫} પરંતુ જે સ્થળ બુદ્ધિવાળો પુરુષ વેદશાસ્ત્રના રહસ્ય-ને નહિ સમજતો હોવાથી, સલાહોમાં ગ્રંથના અર્થને કહી શકતો નથી, તે અલ્પજ્ઞ પુરુષ ગ્રંથના તાત્ત્વિક નિર્ણયને કેવી રીતે કહી શકશે ?^{૧૬} અને તે મૂઠ પુરુષ શાસ્ત્રના તાત્ત્વિક નિર્ણયને જ્યારે નથી કહી શકતો, ત્યારે પોતે આત્મવેત્તા થયો હોય તોપણ જગતમાં ઉપહાસપાત્ર જ થાય છે.^{૧૭} મોટે હે રાજેન્દ્ર ! મોટા મોટા સાંખ્ય-વેત્તાઓ અને યોગવેત્તાઓમાં જે યથાર્થ જ્ઞાન જોવામાં આવે છે તે જ હું તને કહું છું, તું સાંભળ.^{૧૮}

(ક્ષર તથા અક્ષરના સંબંધમાં) યોગવેત્તાઓ જે નિર્ણયને જુએ છે, તે જ નિર્ણયને સાંખ્ય-વેત્તાઓ અનુસરે છે. (અર્થાત્ વ્યવહારદષ્ટિએ સાંખ્ય અને યોગ વચ્ચે વિરોધ હોય એમ દેખાય છે; તોપણ ક્ષળ અને સાધનદષ્ટિએ તેઓ બન્નેની એકતા જ રહેલી છે.) આમ સમજીને જે પુરુષ સાંખ્યને તથા યોગને એક જ જુએ છે, તે પુરુષ બુદ્ધિમાન ગણાય છે.^{૧૯} હે તાત ! તે મને કહ્યું કે, ત્વચા, માંસ, રુધિર, મેદ, પિત્ત, મજ્જા, સ્નાયુ અને ઇન્દ્રિ-યોના સમુદાય એ સર્વ માતા-પિતાના સંયોગથી માતા અને પિતાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, વાત ખરી છે, તોપણ એક દ્રવ્યમાંથી જ બીજા દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, એક ઇન્દ્રિયમાંથી બીજા ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે, એક દેહમાંથી જ બીજો દેહ ઉદ્ભવે છે અને એક બીજામાંથી જ બીજું બીજ ઉત્પન્ન થાય છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે, એક કાર્યને ઉત્પન્ન થવામાં બે બીજની અપેક્ષા રહે, એમ કયાંય જોવામાં આવ્યું નથી; અર્થાત્ તું માને છે કે સ્ત્રી અને પુરુષની પેઠે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બન્નેના સંબંધ-થી આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે, પણ એમ માનવું તે યોગ્ય નથી; કેમ કે) મહાત્મા પુરુષ (પરમાત્મા) કે જે ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે, બીજશક્તિ વિનાના છે, દ્રવ્યથી ભિન્ન છે અને દેહસંબંધથી રહિત છે, તેનામાં સ્વાભાવિક રીતે જ નિર્જુલપણું હોવાથી શુભોનો સંબંધ કેવી રીતે હોઈ શકે ?^{૨૦-૨૨} આકા-શાદિ શુભો તો ત્રિશુભાત્મિકા માયામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પુનઃ તે માયામાં જ લય પામે છે. આ રીતે શુભો પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રકૃતિમાં જ લય પામે છે.^{૨૩} ત્વચા, માંસ, રુધિર, મેદ, પિત્ત, મજ્જા, હાડકાં અને સ્નાયુ આ આઠ પદાર્થો જેમ વીર્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જગતના સર્વ પદાર્થો કેવળ પ્રકૃતિમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ તારે જાણવું.^{૨૪} જીવ, આકાશાદિ શુભો, પ્રમાતા, પ્રમાણુ અને પ્રમેય એ

* જેમ દ્રોણાચાર્યના શરીરમાં માતા વિના પણ કેવળ એક પિતાના વીર્યમાંથી જ ત્વચા આદિ આઠ પદાર્થો ઉત્પન્ન થવા હતા, તેમ દર્પણની પેઠે કેવળ ચિદ્વત્માના પ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરનારી પ્રકૃતિમાંથી જ આ સર્વ જગત ઉત્પન્ન થયું છે, એમ સમજવું.

સર્વ પદાર્થો કેવળ પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે, (માત્ર એક પરમાત્મા જ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા નથી) અને તેથી જ પરમાત્મા પ્રાકૃત જીવ કહેવાતા નથી કે પ્રાકૃત આકાશાદિ કહેવાતા નથી. (અર્થાત્ પ્રકૃતિરહિત પરમાત્મા જીવ અને જગતથી ભિન્ન જ છે.)^{૨૫} જેમ વસંતાદિ ઋતુઓ સ્વતઃ મૂર્તિરહિત છે, તોપણ તેનાં કાર્યરૂપ પુષ્પફલાદિથી તેઓના સ્વરૂપને જાણી શકાય છે, તેમ પુરુષને પ્રાપ્ત થઈને મૂર્તિરહિત જીવોથી પ્રકૃતિને પણ મહત્ત્વ આદિ તેનાં કાર્યો ઉપરથી જાણી શકાય છે.^{૨૬} એ જ પ્રમાણે, હે તાત! મૂર્તિરહિત પચીસમા શુદ્ધ ચિદાત્માને પણ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં કાર્યને ભાસન કરવારૂપ હેતુ વડે અનુમાનથી જાણી શકાય છે.^{૨૭} એ પરમાત્મા આદિ અને અંત વિનાના છે, ત્રણ પ્રકારના માપથી રહિત હોવાને લીધે અનંત છે, સર્વના દ્રષ્ટા છે અને નિરામય-સુખદુઃખાદિ વિકારોથી મુક્ત છે, તોપણ દેહાદિક શુભો ઉપર કેવળ 'હું આ દેહાદિરૂપ છું' આવું મિથ્યાભિમાન કરે છે, તેથી જ શુભ કહેવાય છે.^{૨૮} આવા હેતુથી જ દેહાદિક શુભોના સ્વરૂપને જેઓ જાણે છે તેવા બુદ્ધિમાન પુરુષો એમ જ સમજે છે કે, શુભવાન પ્રકૃતિથી જ આ સર્વ શુભો (દેહાદિ પદાર્થો) ઉત્પન્ન થયેલા છે, નિર્જીવ આત્માનો શુભોની સાથે સંબંધ જ ક્યાંથી હોઈ શકે? (અર્થાત્ શુભી અને શુભોને જ સંબંધ સંભવી શકે પણ નિર્જીવ અને શુભીનો સંબંધ કદી સંભવે જ નહિ.) જ્યારે આ જીવાત્મા પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થનારા કામાદિક શુભોનો તેના પરના અભિમાનના ત્યાગ વડે પરાજય કરે છે, ત્યારે તેની દેહાદિ પરની આત્મપ્રાપ્તિનો નાશ થાય છે અને પોતાના પરમસ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. સાંખ્યવેત્તાઓ અને યોગીઓ જેને બુદ્ધિથી પર રહેલા કહે છે અને બીજા તત્ત્વશાસ્ત્રીઓ પણ જેને અહંકારના ત્યાગથી જાણવા યોગ્ય માને છે, તે નિર્જીવ પરમાત્મા કેવળ જ્ઞાનમય જ છે, અજ્ઞાત-સ્વરૂપ છે, અવ્યક્ત છે, શુભસંબંધથી રહિત છે, સર્વના અંતર્યામી છે, અવિનાશી છે અને સર્વ

કાર્યના અધિકષ્તા છે.^{૨૯-૩૨} જે વિદ્વાનો સાંખ્ય તથા યોગમાં કુશળ હોય છે અને પરમ પદની ઈચ્છા રાખનારા હોય છે, તેઓ એ શુદ્ધ ચિદાત્મા ને પ્રકૃતિ તથા શુભોથી પર રહેલા પચીસમા તત્ત્વ તરીકે જાણે છે.^{૩૩} ખાદ્યાદિ અને બીજા આદિ અવસ્થાઓનો જેઓને ભય હોય છે, તેવા જ્ઞાની પુરુષો પ્રથમ જીવના સ્વરૂપને જ સારી રીતે જાણે છે અને પછી જ્ઞાન દ્વારા તે જીવને પરબ્રહ્મ સાથે એકતા પમાડે છે. (અર્થાત્ જીવ અને પરબ્રહ્મને એકસ્વરૂપ જુએ છે.)^{૩૪} હે શત્રુદમન રાજા! જીવ અને ઈશ્વરના અલેહને દર્શાવનારા આ શાસ્ત્રને જ્ઞાની પુરુષોએ ઉત્તમ માન્યું છે, પણ અજ્ઞાનીઓએ જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોને અનુસરીને આને ઉત્તમ શાસ્ત્ર માન્યું નથી.^{૩૫} આ ક્ષર તથા અક્ષરનું પ્રતિપાદન કરનારા શાસ્ત્રમાં અનેક વાદીઓએ પરસ્પર વાદવિવાદ ચલાવીને પોતાના મતને સારો કહ્યો છે અને બીજાના મતને સારો કહ્યો નથી; પણ એ વિષયમાં મારો તો એ જ મત છે કે, જેનું સ્વરૂપ સદાકાળ એક જ રહે છે, તેને અક્ષર કહેવામાં આવે છે અને જેનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારનું થયા કરે છે, તેને ક્ષર કહેવામાં આવે છે.^{૩૬} જ્યારે આ જીવાત્મા ચિદાભાસ સહિત પચીસે તત્ત્વો, જેઓ દોરડીમાં દેખાતા સર્પની પેઠે કેવળ ભ્રમથી જ ભાસિત થાય છે, તેઓમાં જ્ઞાન દ્વારા સારી રીતે નિરીક્ષણ કરવા માટે છે, ત્યારે એ પચીસે તત્ત્વોનો ખાધ કરીને છઠ્ઠીસમા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે અને તે જ સમયે તે જાણી શકે છે કે, કેવળ અલેહને જ પ્રતિપાદન કરે છે તે શાસ્ત્ર જ ખરું છે, પણ દ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરે છે તે શાસ્ત્ર ખરું નથી. જે શાસ્ત્ર તત્ત્વ અને નિસ્તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે, અર્થાત્ પચીસ તત્ત્વને ઉત્પત્તિવાળાં કહે છે અને પચીસ તત્ત્વોથી પર રહેલા નિસ્તત્ત્વ આત્માને ઉત્પત્તિરહિત કહે છે, તે શાસ્ત્ર બીજાં શાસ્ત્રોના કરતાં જુદું જ છે. વિદ્વાનો કહે છે કે, પચીસ તત્ત્વોની જે સૃષ્ટિ તે તત્ત્વ છે અને પચીસ તત્ત્વોથી પર રહેલા જે પરમાત્મા તે નિસ્તત્ત્વ છે. (તેમાં તત્ત્વ ઉત્પત્તિવાળું હોઈને નાશવંત છે અને નિસ્તત્ત્વ ઉત્પત્તિરહિત હોઈને અવિનાશી છે.) સૃષ્ટિના પ્રત્યેક વર્ગમાં અર્થાત્ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ વિષયો અને મન, બુદ્ધિ અહંકાર, પ્રકૃતિ

+ અર્થાત્ વિંગ એટલે દેહાદિ શુભો અને વિંગી એટલે ચિદાત્મા એ બેનો સંબંધ કેવળ આધ્યાત્મિક છે, આધ્યાત્મ અથવા પ્રાણીથી જ ભાસિત થનારો છે.

તથા ચિદાભાસ આ પચીસ તત્ત્વોના પાંચે વર્ગોમાં જેની રક્તિ જણાય છે, તે છન્વીસમું તત્ત્વ સર્વ તત્ત્વોનું પશુ સનાતન તત્ત્વ છે. ૩૭-૩૮

અતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ-અક્ષર અને ક્ષર'

નામનો અધ્યાય ૩૦૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૦૬ મો

વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ-યોગતું રહસ્ય
અને સાંખ્યદર્શન

॥ જનક ઉવાચ ॥

નાનાત્વૈકત્વમિત્યુક્તં ત્વૈતદપિસત્તમ ।

પશ્યામ્યેતદ્વિ સંદિગ્ધમેતયૈર્વૈ નિદર્શનમ્ ॥૧॥

જનકે પૂછ્યું : હે મહર્ષિ ! તમે કહ્યું કે, જેનું એક જ સ્વરૂપ છે તે અક્ષર છે અને જેનાં અનેક સ્વરૂપો છે તે ક્ષર છે; પરંતુ એ બન્ને પક્ષમાં તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવો તે સંદેહ્યુક્ત છે, એમ મને જણાય છે. (કેમ કે એકત્વપક્ષમાં બંધ તથા મોક્ષની વ્યવસ્થા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી અને અનેકત્વપક્ષમાં આત્માનો વિનાશપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.)^૧ તેમ જ હે નિર્દોષ ઋષિ ! જે આત્મવસ્તુના સંબંધમાં અજ્ઞાનીઓનો અતુલવ હોય છે અને જ્ઞાનીઓનો અતુલવ હોય છે, તેના યથાર્થ સ્વરૂપને હું બાળી શકતો નથી, એમાં કંઈ સંશય જ નથી; કેમ કે મારી યુદ્ધિ સ્થૂળ છે અને સ્થૂળ યુદ્ધિવાળાને અતુલવ-જ્ઞાન હંસાધ્ય છે. (માટે મારે સંદેહ દૂર થાય તેવી કોઈ યુક્તિ દ્વારા જ આત્મતત્ત્વનો મને ઉપદેશ આપો.)^૨ તેમ જ હે નિષ્પાપ સુનિ ! અક્ષર અને ક્ષરના સંબંધમાં તમે જે કારણ કહ્યું (કે, જેનું એક સ્વરૂપ હોય તે અક્ષર છે અને જેનાં અનેક સ્વરૂપો હોય તે ક્ષર છે.) તે પશુ યુદ્ધિની અસ્થિરતાને લીધે મારાથી સમજી શકાયું નથી;^૩ માટે હે

* ક્ષર અને અક્ષરના સંબંધમાં વસિષ્ઠે કહ્યું કે, જેનું એક જ સ્વરૂપ હોય તે અક્ષર અને જેનાં અનેક સ્વરૂપો હોય તે ક્ષર. તે સાંખ્યોને જનકને શંકા થઈ છે કે, અક્ષરને બળુવામાં એકત્વ હેતુરૂપ છે પણ, એકત્વનો અર્થ શો કરવો એ જ પ્રથમ વિચારના જેવું છે. કદાચ તમે કહેશો કે, ત્રણ પ્રકારના બેદથી જે રહિત હોય; તે અથર્થત જેની અંદર સમ્પત્તીય આદિ ત્રણ પ્રકારના બેદ

ભંગવન્ ! એકત્વ, અનેકત્વ, જ્ઞાની, અજ્ઞાની, બુદ્ધ્ય-માન-જીવ, વિદ્યા, અવિદ્યા, ક્ષર, અક્ષર, સાંખ્ય અને યોગ આ સર્વ વિષયોના સંબંધમાં ભેદ અને અભેદની સાથે સંપૂર્ણ રીતે મને સમજાવો.^૪

વસિષ્ઠે કહ્યું : હે મહારાજા ! તેં મને જે પ્રશ્નો પૂછ્યા છે, તે સર્વનો હું તને વિચારપૂર્વક ઉત્તર આપું છું; પણ પ્રથમ યોગ સંબંધી કર્તવ્યતું હું નિરૂપણ કરું છું, તેનું તું શ્રવણ કર. યોગવિદ્યાને બળુનારા યોગીઓ કહે છે કે, જેઓને યોગ સાધવાની ઇચ્છા હોય, તેઓએ પ્રથમ ધ્યાનને જ યોગતું અવશ્યકર્તવ્ય સમજવું જોઈએ; કેમ કે અવિદ્યાને જીતવામાં ધ્યાન જ ઉત્કૃષ્ટ બળરૂપ થઈ પડે છે. તે ધ્યાનના આવા બે ભેદો કહેવામાં આવ્યા છે. એક તો ભાવના અને બીજું પ્રવિધાન.^૫ તેમાં ધ્યાનતું સામાન્ય લક્ષણ એ જ હોઈ શકે કે, મનની એકાગ્રતા કરવી અથવા પ્રાણાયામ કરવો. પ્રાણાયામના વળી બે પ્રકાર છે : એક સશુભ પ્રાણાયામ એટલે સગર્ભ પ્રાણાયામ અને નિશુભ પ્રાણાયામ એટલે નિર્ગર્ભ પ્રાણાયામ. તે પૈકી પ્રથમનો પ્રાણાયામ તે માનસ પ્રાણાયામ છે,^૬ હે રાજા ! યોગ કરવાની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે મૂળ અને વિદ્યાનો ત્યાગ કરતી વખતે તથા ભોજન કરતી વખતે યોગ-

ન હોય તેનું નામ એકત્વ; એમ કહેશે તો એ હેતુ ઉપરથી અક્ષરના સ્વરૂપની જ અસિદ્ધિ થાય છે; કેમ કે એવું એકત્વ કોઈ સ્થળે પ્રસિદ્ધ નથી. વળી તમે કહેશો કે, માત્ર એક વ્યક્તિ તે જ એકત્વ, તો આકાશને પણ અક્ષર કહેવું પડશે; કેમ કે આકાશ એક વ્યક્તિરૂપ જ છે અને આકાશને અક્ષર માનશે, તો સાંખ્યશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે તે વિરદ્ધ છે. એ જ પ્રમાણે અનેકત્વના સંબંધમાં પણ મને શંકા રહે છે. તમે કહેશો કે, વ્યક્તિઓનો જે સમૂહ તેનું નામ અનેકત્વ, તો પછી પ્રધાન અને પરમાણુઓ પણ વ્યક્તિઓના સમૂહ હોવાથી ક્ષર તરીકે ગણાશે અને શાસ્ત્રસિદ્ધાંતમાં તો પ્રધાન તથા પરમાણુઓને ક્ષર માન્યા નથી, તેનું કેમ ? વળી તમે કહેશો કે, જે બિન્ન બિન્ન હોય તેનું નામ અનેકત્વ, આમ કહેવાથી પણ દોષ આવે છે; કેમ કે સાંખ્યવાદીઓના મતમાં આત્માઓ બિન્ન બિન્ન જ છે, જેમાં તેઓને પણ ક્ષર કહેવા પડશે. આવા અનેક સંશયોને લીધે ક્ષર તથા અક્ષરના સંબંધમાં યથાર્થ રીતે સમજવાને માટે હું અશકત થઈ પડ્યો છું.

સાધના કરવી નહિ, બાકીના હરકોઈ સમયે યોગ-
સાધના કરવામા જ તત્પર રહેવું મનની પવિત્રતા
બળવનારા બુદ્ધિમાન પુરુષે સર્વ વિષયો તરફથી
ઈદ્રિયોને આકર્ષી લઈને બાવીસ પ્રકારની પ્રેરણાઓ
દ્વારા જીવને ચોવીસમા તત્ત્વથી પર રહેલા પરમાત્મા
કે જેમને યોગી લોકો જરા-મૃત્યુથી રહિત
કહે છે, તેમના ધ્યાનમા મગ્ન કરવો ૧૦૧૧* અમે

* દશ અને અગિયાર આ બંને યોગમા યોગના
પાયમા અગ પ્રત્યાહારન જ વર્ણન કરેલું છે અને પ્રથમ
આમા યોગમા યોગનુ મોયુ અગ ગણાતા પ્રાણા
યામનુ વર્ણન કરેલું છે વળી તે પ્રાણાયામને સચુચુ
(મગ્ન) અને નિર્ગર્ભ (નિર્ગર્ભ) એવા બે પ્રકારનો
કહ્યો છે આ પ્રાણાયામના સબધમા મુનિ યાત્રવલ્ક્યે
કહ્યું છે કે,

સપૂજકમવદ્વાયુમયુષ્માર્મિ મધ્યત ।

ધારત્યનિક બુધ્યા પ્રાણાયામ પ્રચોવિત ॥

જેમ ધ્યાને જળથી પૂર્ણ રીતે ભરવામા આવે છે,
તેમ પગના અગ્રાથી આરબીને મરતકના મધ્યભાગ
સુધીના આખા શરીરને વાયુથી પૂર્ણ કરવામા આવે છે,
તેનુ નામ પ્રાણાયામ કહેવાય છે પ્રાણાયામના સગર્ભ
અને નિર્ગર્ભ એના બંને બેદો વાયુસહિતામા પશુ કહ્યા
છે જેમ કે જપચાન વિનાડગમ સર્ગસ્તત્તમન્યવાત । ગાયત્રી
આદિના માનસિક જપ વિનાનો જે પ્રાણાયામ તે નિર્ગર્ભ
પ્રાણાયામ કહેવાય છે અને ગાયત્રી આદિના માનસિક
જપવાગે જે પ્રાણાયામ તે સગર્ભ પ્રાણાયામ કહેવાય
છે. આ પ્રાણાયામ કરતા પહેલા યમ નિયમ અને
આમન એ ત્રણે યોગના અગો અવરસ સિદ્ધ થવા જોઈએ
અને તો જ પ્રાણાયામ સિદ્ધ થઈ શકે છે, માટે પ્રથમ
યમ, નિયમ અને આસન સિદ્ધ કરી પછી જ પ્રાણાયામ
કરવો, એમ અહીં કહેવામા આવ્યું નથી, તોપણ સમજ
સેતુ પ્રાણાયામ સિદ્ધ થયા પછી યોગનુ પાયમ્ અગ
પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થવો જોઈએ કે, જેનુ વર્ણન અહીં
દશમા તથા અગિયારમા યોગમા કરેલું છે, અર્થાત્
ઈદ્રિયોને વિષયો તરફથી જેમી લઈને તથા વાયુની
બાવીસ પ્રકારની પ્રેરણા કરીને જીવને પરમાત્મા સાથે
યોજી દેવો, તેનુ નામ પ્રત્યાહાર કહેવાય છે યાત્રવલ્ક્ય
પ્રત્યાહારનુ લક્ષણ આ પ્રમાણે કહે છે

અચાલસમુ ચત્રાચોમર્મસ્થાનુ પારણમ્ ।

સ્થાનાત્ સ્થાનાત્ સમાઘ્ય પ્રત્યાહારો નિગચત ॥

શરીરના આદર મર્મસ્થાનોમા વાયુને સ્થાપિત કરવો
અને પછી એક એક ધ્યાનમાથી તેને બીજા બીજા
સ્થાનમા આકર્ષી જવો, તેને પ્રત્યાહાર કહે છે શરીરના

સાબલ્યુ છે કે, બાવીસ પ્રકારની એ પ્રેરણાઓ
દ્વારા જ પરમાત્માનો નિત્ય સાક્ષાત્કાર કરવો
અને એ વાત તો નિશ્ચય છે કે, જે પુરુષનુ ચિત્ત

અદાર મર્મસ્થાનોમા વાયુને કેવી રીતે પૂરવો અને એક
સ્થાનનો ત્યાગ કરીને બીજા સ્થાનમા કેવી રીતે આકર્ષી
જવો, તે વિષે પશુ યાત્રવલ્ક્ય કહે છે કે,

વ્યોમરદ્વાલસમાઘ્ય લલાટે ધારયેયુન ।

લલાટાદ્યુમાઘ્ય મુલોમધ્યે નિરોધયેત્ ॥ ૧ ॥

શ્રમચ્ચાદ્યુમાઘ્ય નેત્રસ્થાન નિરોધયેત્ ।

નનાદ્યયુ સમાઘ્ય નાસામૂલે નિરોધયેત્ ॥ ૨ ॥

નાસામૂલાત્ જિહ્વાયા મૂલે પ્રાણ નિરોધયેત્ ।

જિહ્વામૂલાત્કઠૂપે તત્તો વાયુ નિરોધયેત્ ॥ ૩ ॥

કઠૂવાત્પુહનમધ્યે હનમધ્યાનામિમધ્યમે ।

નામિમધ્યાત્પુનર્મદે મેહાદ્વહન્યાલયે તત્ ॥ ૪ ॥

દેહમધ્યાદ્ ગુદે ગર્મિ ગુદાદે કઠમૂલકે ।

કઠમધ્યાત્તયોમન્ય તસ્માન્નાર્વાનિરોધયેત્ ॥ ૫ ॥

ચિત્તિમૂલે તત્તસ્માન્નવધ્યામિધ્યમે તથા ।

જપા તત્ સમાઘ્ય વાયુ ગુલ્ફે નિરોધયેત્ ॥ ૬ ॥

ગુલ્ફાદ્યુષ્ઠયોર્ગાંનિ પાદયોસ્ત નિરોધયેત્ ।

સ્થાનાત્સ્થાન સમાઘ્ય ચત્ત્વેષ ધારયદિધા ॥

સર્વપાણવિગુદ્ધત્મા જીવેદાચ્છતારકમ્ ॥ ૭ ॥

યાત્રવલ્ક્ય ગાર્ગિને કહે છે હે ગાર્ગિ' યોગ સાધવા
ની ઇચ્છા રાખનારાએ પ્રથમ યમ, નિયમ અને આસન
એ ત્રણે યોગના અગો સિદ્ધ કરવા અને પછી પ્રાણા
યામ કરીને પ્રાણાયામને છેક મરતકના મધ્યભાગમા
સ્થાપિત કરવો તે પછી બહાર પ્રમાથી વાયુને જેમીને
લલાટપ્રદેશમા લઈ જવો, લલાટમાથી આકર્ષીને જે
ભૂકુનીની વચ્ચે લઈ જવો, જે ભૂકુનીમાથી આકર્ષીને નેત્ર
સ્થાનમા લઈ જવો નેત્રસ્થાનમાથી આકર્ષીને નાસિકા
ના મૂળમા લઈ જવો, નાસિકાના મૂળમાથી આકર્ષીને
એ વાયુને જીમતા મૂળભાગમા લઈ જવો, જીમતા
મૂળમાથી આકર્ષીને કંઠના ખાડામા રોગી રાખવો,
કંઠના ખાડામાથી આકર્ષીને હૃદયના મધ્યભાગમા રિષ્ટ
કરવો, હૃદયના મધ્યભાગમાથી આકર્ષીને નાભિના મધ્ય
ભાગમા લઈ જવો ત્યાથી આકર્ષીને ઉપચ્યમા રોગી
રાખવો, ત્યાથી જેમીને જરમા પૂરી ગખવો જરમા
થી જેમીને ગુતામા રૂપી રાખવો ગુતામાથી આકર્ષીને
સાધળના મૂળમા ધારી રાખવો સાધળના મૂળમાથી
જેમીને ઘૂટણના ભાગમા રોગી ગખવો ઘૂટણમાથી
જેમીને ચિત્તિના મૂળમા લઈ જવો ત્યાથી આખીને
બધના મધ્યભાગમા લઈ જવો ત્યાથી જેમીને પગની
બે ઘૂટીઓમા લઈ જવો અને ત્યાથી જેમીને પગના

કામાદિક દુષ્ટ ભાવોથી પરાજિત થયું નથી, તે પુરુષ જ આ યોગ નામના વ્રતમાં યોગનો અધિકારી થઈ શકે છે.^{૧૨} વળી યોગસાધના કરનારા પુરુષે સર્વ પ્રકારના સંગોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, આહાર અલ્પ લેવો જોઈએ, ઇંદ્રિયોને છતવી જોઈએ અને પ્રતિદિન રાત્રિના પ્રથમ ભાગમાં તથા પાછળના ભાગમાં મનને આત્માના ધ્યાનમાં એકાગ્ર કરવું જોઈએ.^{૧૩} હે મિથિલાના રાજા ! મન વડે સર્વ ઇંદ્રિયોને સ્થિર કરીને બુદ્ધિ વડે મનને સ્થિર કરવું અને પછી પાષાણની પેઠે નિશ્ચળ થઈને આત્મ-સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું.^{૧૪} યોગીપુરુષ જ્યારે વૃક્ષના ઠૂંઠાની પેઠે નિષ્કંપ રહે છે, પર્વતની પેઠે નિશ્ચળ થાય છે અને યોગવિધિની સર્વ ક્રિયાઓને બુદ્ધિ-પૂર્વક જાણે છે, ત્યારે તેને ખરો યોગી કહી શકાય છે.^{૧૫} યોગાચાર્યો કહે છે કે, જે પુરુષ યોગારૂઢ અવસ્થામાં કંઈ સાંભળતો નથી, કંઈ સૂંધતો નથી, કશાનો સ્વાદ લેતો નથી, કોઈના સ્પર્શને જાણતો નથી, મનથી સંકલ્પવિકલ્પ કરતો નથી, કોઈ પદાર્થ ઉપર અભિમાન કરતો નથી અને કાંઈની પેઠે નિશ્ચળ થઈને (ધ્યેય વિના) કોઈ પદાર્થનું જ્ઞાન ધરાવતો નથી, તે પુરુષ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પામેલો કહેવાય છે.^{૧૬} જેમ વાયુ વિનાના પ્રદેશ-માં મૂકેલો દીવો નિશ્ચળ થઈને પ્રકાશ્ય કરે છે, તેમ યોગારૂઢ થયેલો યોગી પણ બુદ્ધિઆદિથી રહિત

જે અંગૂઠામાં કંઈ રાખવો. આ રીતે જે પુરુષ શરીરનાં અંદારે મમસ્થાનોમાં વાયુનું આકર્ષણ કરી શકે છે, તે પુરુષનું મિત્ર સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે અને તેનું જીવન ચંદ્ર અને તારાઓ જેમ સુધી ટકી રહે છે ત્યાં સુધી ટકી રહે છે.

જે પ્રમાણે યાગવલ્ક્યે કહેલી અંદાર પ્રકારની પ્રેરણાઓ ઉપરાંત ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ અને સત્ત્વપુરુષાન્યતાખ્યાતિ (પ્રકૃતિ અને પુરુષનું અન્યોન્યથી પૃથક્-પણાનું જ્ઞાન) જે નામની બીજી ચાર પ્રેરણાઓ પણ છે. આ બધી મળીને બાવીસ પ્રેરણાઓ દ્વારા જીવને પરમાત્માની સાથે યોગ દેવો, જે જ પ્રત્યાહારનું સિદ્ધ સ્વરૂપ કહેવાય છે. આ પ્રત્યાહાર દ્વારા જીવને પરમાત્મા સાથે સંબંધ થાય છે, ત્યારે નરી જેમ સમુદ્રમાં મળી જઈને એકરૂપ બની બળે છે, તેમ જીવ પણ પરમાત્મા સાથે એકીભાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી ‘એકમદ્વિતીય વ્રત’ અવશેષ રહે છે.

થઈને નિશ્ચળ અવસ્થામાં પ્રકાશી છે અને તે પેળા તેનો પ્રાણવાયુ જાંચે, નીચે કે આડોઅવળો કયાંય પણ ગતિને પામતો નથી. (અર્થાત્ ‘ન તસ્ય પ્રાણા ઝક્ષાન્મત્યત્રેવ સમવતીયંતે ।’ યોગી-પુરુષના પ્રાણ કોઈ સ્થળે ગતિ કરતા નથી, કેવળ આત્મસ્વરૂપમાં જ લીન થાય છે.)^{૧૭} હે તાત ! યોગી જ્યારે પોતાના અનુભવના બળથી એમ કહી શકે છે કે, ‘સર્વનો અંતરાત્મા, અંતર્યામી ઈશ્વર અને હૃદયમાં રહેલો હું પોતે જ જ્યેષ્ઠ અને જ્ઞાતારૂપ પરબ્રહ્મ છું’, ત્યારે તે આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, એમ મારા જેવા મુનિઓએ કહ્યું છે.^{૧૮} ધ્યાન-મગ્ન યોગીને નિર્ધૂમ અગ્નિ મમાન, કિરણમંડળવાળા સૂર્ય સમાન અને આકાશમાં ઝળકતી વીજળી સમાન આત્માનાં પોતાના હૃદયમાં જ દર્શન થાય છે.^{૨૦} જે બ્રાહ્મણો ધૈર્યનિષ્ઠ હોય છે, બુદ્ધિમાન હોય છે, મહાત્મા હોય છે અને બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવનારાં શાસ્ત્રો પર નિષ્ઠા રાખનારા હોય છે, તે બ્રાહ્મણોને અજરામર એવા પરમાત્માનાં અવશ્ય દર્શન થાય છે.^{૨૧} આત્મ-વેત્તાઓ કહે છે કે, તે પરમાત્મા અણુના કરતાં પણ અણુ છે, મહાનના કરતાં પણ મહાન છે અને પ્રાણીમાત્રને વિષે સ્થિતિ કરી રહ્યા છે; છતાં તે અવિનાશી તત્ત્વરૂપ પરમાત્મા કોઈના જોવામાં આવતા નથી.^{૨૨} હે તાત ! મહાન એવા તમસની પેટી પાર રહેલા અને માયાયુક્ત ઈશ્વરથી પર રહેલા તે લોકસંપ્રદાને બુદ્ધિરૂપી દ્રવ્યવાળા મનરૂપી દીપક વડે પુરુષ જોઈ શકે છે. વેદમાં પારંગત થયેલા સર્વ પુરુષો કહે છે કે, કેવળ પ્રકાશરૂપ, અજ્ઞાનથી રહિત, સૂચાત્માથી પણ ભિન્ન અને પ્રમાણાતીત એવા તે પરમાત્માનું જ્યારે જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે સંસારનો નાશ થાય છે; માટે જ એ પરમાત્માને ‘તમોનુદઃ’ સંસારના સંહારક કહેવામાં આવે છે.^{૨૩} બસ, યોગીઓના યોગનું આજ લક્ષણ હોઈ શકે કે, તેઓ યોગનો આશ્રય કરીને સર્વના દયા, અન્નર, અમર અને અજ્ઞાનથી પર રહેલા પરમાત્માનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરી શકે, તે સિવાયનું બીજું યોગનું લક્ષણ શું હોઈ શકે ? આ રીતે મેં તને યોગચાત્રનું યથાર્થ સ્વરૂપ કહી દેખાડ્યું. હવે જેમાં જગતના મિથ્યા પદાર્થોનું ઉત્તરોત્તર પ્રવિણાપન કરીને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં આવે છે, તે સાંખ્યજ્ઞાન

હું તેને કહું છું. ૨૫૨૧ હે મહારાજ ! પ્રકૃતિવાદી, સાંખ્યવેત્તાઓ કહે છે કે, અવ્યક્ત પ્રકૃતિ જ સર્વ તત્ત્વોમાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ છે અને તેમાંથી બીજું મહત્તરવ ઉત્પન્ન થયું છે. ૨૭ પછી મહત્તરવમાંથી ત્રીજું અહંકાર નામનું તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું છે; તેમ જ એ અહંકારમાંથી પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતો (પાંચ તત્ત્વ-માત્રાઓ) ઉત્પન્ન થયાં છે, એમ સાંખ્યશાસ્ત્ર જાણનારા વિદ્વાનો કહે છે. ૨૮ આ અવ્યક્ત વગેરે (અવ્યક્ત, મહ તત્ત્વ, અહંકાર, શબ્દતત્ત્વ-માત્રા, સ્પર્શતત્ત્વ-માત્રા, રૂપતત્ત્વ-માત્રા, રસતત્ત્વ-માત્રા અને ગન્ધતત્ત્વ-માત્રા એ) આઠ તત્ત્વોને તેઓ 'પ્રકૃતિ' કહે છે અને અગિયારને ઇન્દ્રિયો તથા પાંચ સ્થૂળભૂતો, એ સોળ તત્ત્વોને તેના વિકાર કહે છે. વળી તેઓ કહે છે કે, એ સોળ વિકારોમાં પણ પાંચ સ્થૂળભૂતોને 'વિશેષ' કહેવામાં આવે છે અને પોતપોતાના વિષયોને વ્યક્ત કર નારી ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિય જ કહેવામાં આવે છે. ૨૯ બસ, આ ચોવીસ તત્ત્વો એ જ સાંખ્યશાસ્ત્રનું રહસ્ય છે, એમ સાંખ્યના વિધિવિધાનને જાણનારા અને સાંખ્યમાં જ નિત્ય રમણ કરનારા વિદ્વાનો કહે છે. ૩૦ વળી તેઓ કહે છે કે, જે તત્ત્વ જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો પુનઃ તેમાં જ પ્રતિલોભ (ઊલટા) ક્રમથી લય થાય છે અને સર્વ તત્ત્વો અંતરાત્મા થી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૧ જેમ સમુદ્રના તરંગો સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થઈને પુનઃ સમુદ્રમાં જ લય પામે છે, તેમ આકાશાદિ શુભો અનુલોભક્રમથી અહંકારાદિ શુભોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પુનઃ પ્રતિ લોભક્રમથી તે શુભોમાં જ લય પામે છે. ૩૨ હે શ્રેષ્ઠ રાજા ! એ પ્રમાણે પ્રકૃતિ આદિની ઉત્પત્તિ થાય છે અને લય થાય છે; તેમ જ પ્રકૃતિનો પણ પ્રતિલોભ-ક્રમથી પુરુષની અંદર જ્યારે લય થાય છે, ત્યારે અસંપ્રજાત સમાધિમાં આત્માનું એકત્વ રપટ રીતે અનુભવાય છે અને સૃષ્ટિ સમયે તેનું અનેકત્વ પણ દેખાય છે. ૩૩ હે રાજેન્દ્ર ! જ્ઞાનકુશળ પંડિતોએ આ પ્રમાણે જ સમજવું જોઈએ કે, અવ્યક્ત એવી અવિદ્યા અથવા માયા જ આત્માને અનેક સ્વરૂપો-વાળો કરે છે. (અર્થાત્ આત્મા તો સદાકાળ એક જ સ્વરૂપવાળો છે, પણ માયા જ તેને અનેક સ્વરૂપવાળો કરે છે; તોપણ તુચ્છ એવી માયા આત્મામાં દૈત-યજ્ઞ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી જ. જેમ કે દોરડીની

અંદર બ્રાંતિથી દેખાયેલા સર્પથી દોરડીનાં જે સ્વરૂપ થતાં નથી, તેમ માયાની ઉપાધિવાળા આત્માના સંબંધમાં પણ સમજવું.) ૩૪ જે પુરુષને અર્થ-તત્ત્વનું સારી રીતે જ્ઞાન થયું હોય છે, તે પુરુષ એ વાતને જાણી શકે છે કે, આત્મા કેવળ એક જ છે, પણ પ્રકૃતિના સંબંધને લીધે જ અનેક સ્વરૂપવાળો દેખાય છે. તાત્પર્ય કે, સૃષ્ટિના પ્રલય સમયે આત્મા એક જ સ્વરૂપે સ્થિતિ કરે છે અને સૃષ્ટિના આરંભ તથા મધ્યસમયે અનેક સ્વરૂપે ભાસે છે. ૩૫ પરમાત્મા ઉત્પત્તિસ્વરૂપ પ્રકૃતિના અનેક વિભાગો કરે છે અને તેને જ 'ક્ષેત્ર' કહેવામાં આવે છે. આ ક્ષેત્રમાં પચીસમા તત્ત્વરૂપ આત્મા, તેના અધિષ્ઠાતારૂપે રહે છે. ૩૬ હે રાજેન્દ્ર ! મોટા મોટા ચોગી પુરુષોએ આ પ્રમાણે જ કહ્યું છે અને અમે પણ આ પ્રમાણે જ સાંભળ્યું છે કે, આત્મા પ્રકૃતિના વિકારરૂપ સર્વ ક્ષેત્રોમાં અધિષ્ઠાન કરે છે-પોતાની સત્તાના સમર્પણ દ્વારા સર્વ ક્ષેત્રોના પ્રવર્તક છે; માટે સર્વ ક્ષેત્રોના અધિષ્ઠાતા કહેવાય છે. ૩૭ વળી તે પરમાત્મા અવ્યક્ત-રૂપ ક્ષેત્રને સારી રીતે જાણે છે, માટે 'ક્ષેત્રજ્ઞ' કહેવાય છે અને પ્રકૃતિના વિકારરૂપ એવા ક્ષેત્રમાં પોતે પ્રવેશ કરે છે માટે 'પુરુષ' કહેવાય છે; ૩૮ માટે જ

૪ કહેવાનો ભાવ એ છે કે, લોહચુંચકની પેઠે માત્ર પોતાની સ્વરૂપસત્તાથી જ પરમાત્મા પ્રકૃતિના પ્રવર્તક છે અને તેના અનેક વિભાગો કરે છે; માટે ચિદાત્મા જ સર્વનો મુખ્ય અધિષ્ઠાતા છે. પ્રકૃતિ તો પોતાના કાર્યની અધિષ્ઠાત્રી હોઈને ગોણું અધિષ્ઠાતા જ ગણાય છે.

+ અર્થાત્ જેમ માત્ર સ્વરૂપસત્તાથી જ સૂર્ય ધાસને પ્રકાશિત કરે છે અને સૂર્યકાંતમણિ દ્વારા ધાસનો દાઢક બને છે તથા તે દ્વારા જ તેમાં પ્રવેશ કરે છે, પણ કોઈ જાતનો વ્યાપાર કરીને ધાસમા પ્રવેશ કરતો નથી, તેમ આત્મા પણ પ્રકૃતિ દ્વારા સર્વ ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે કાર્યનો પ્રકાશક બને છે; પરંતુ જેમ કુંડામાં ધડાનો અધિષ્ઠાતા છે-વ્યાપાર કરીને ધડાને ઉત્પન્ન કરનારો છે અથવા જેમ બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારને આધીન રહીને જ સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરનારી છે અથવા જેમ કુંડામાં પડેલું ભોર કુંડાના એક ભાગમાં જ પડ્યું રહે છે, તેમ આત્માનું અધિષ્ઠાતાપણું, પ્રકાશકપણું કે વ્યાપકપણું એવું વ્યાપારમ્ભરત અને નિયંત્રિત નથી. આત્મા તો કાષ્ટમાં જેમ અગ્નિ નવત્ર વ્યાપ્ત થઈને રહેલો છે અને વર્ષાધિકિના પ્રભાગથી જેમ પ્રકટ થનારો છે, તેમ પ્રકૃતિમાં અને પ્રકૃતિનાં કાર્યભૂત ક્ષેત્રોમાં વ્યાપ્ત થઈને

ક્ષેત્ર ક્ષેત્રસથી ભિન્ન કહેવાય છે અને ક્ષેત્રજ એ ક્ષેત્રથી ભિન્ન કહેવાય છે. વળી ક્ષેત્રને વિક્ષાનોએ અવ્યક્ત કહ્યું છે અને પચીસમા ક્ષેત્રજને ક્ષેત્રનો જ્ઞાતા કહ્યો છે,^{૩૯} તેમ જ જ્ઞાનને ક્ષેત્રથી ભિન્ન કહેવામાં આવે છે અને ક્ષેત્રને જ્ઞાનથી ભિન્ન કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાનને અવ્યક્ત કહે છે અને ક્ષેત્રને પચીસમા ક્ષેત્રસરૂપ કહે છે.^{૪૦} અવ્યક્તને ક્ષેત્ર, સત્ત્વ અથવા ઈશ્વર કહે છે અને જે ઈશ્વર આદિ સર્વ દ્રવ્ય તત્ત્વોથી અન્ય છે, તેમ જ નિત્ય અપરોક્ષ દ્રષ્ટા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે પચીસમું તત્ત્વ પરમાત્મા પોતે જ છે.^{૪૧} યસ, આટલું જ સાંખ્યશાસ્ત્ર છે અને સાંખ્યવેત્તાઓ પ્રકૃતિને જ સર્વ જગતનું કારણ માને છે; તેમ જ સ્વલક્ષ્યમકંઠથી પ્રપંચનો ચિદાત્મામાં લય કરીને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર સંપાદન કરે છે.^{૪૨} વળી સાંખ્યવેત્તાઓ પ્રકૃતિ સહિત ચૌવીસ તત્ત્વોની સંખ્યા કરીને પચીસમા આત્માને કેવળ નિરતરત્ત્વ જ કહે છે. (અર્થાત્ તેઓ કહે છે કે, આત્મા ચૌવીસ તત્ત્વોથી પર રહેલો છે અને નિત્ય અપરોક્ષરૂપ જ છે.)^{૪૩} તાત્પર્ય^{*} કે, ચૌવીસ તત્ત્વોથી પર રહેલા પચીસમા આત્માને પ્રકૃતિથી સુક્ત રહેનાર તરીકે જાણવામાં આવે છે, ત્યારે તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને આત્માનો જેવો સાક્ષાત્કાર થાય છે કે તરત જ કેવલ્યપદ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૪૪} આ પ્રમાણે મેં તને સાંખ્ય નામનું સમ્યગ્દર્શન યથાર્થ^{*} રીતે કહી સંભળાવ્યું. આ સાંખ્યદર્શનનું જ્ઞાન ધરાવનારા પુરુષો બ્રહ્માના સાદૃશ્યને અવશ્ય પામે છે;^{૪૫} પણ વાસ્તવિક રીતે સમ્યગ્દર્શન એ જ હોઈ શકે કે, બ્રહ્માની અંદર કેવળ જ્ઞાતિથી જ દેખાતા અહંકારાદિ સર્વ પદાર્થોમાં કેવળ બ્રહ્મદંષ્ટિ જ કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. જેમ બ્રહ્માની પુરુષોને મહત્તરવાદિક આ સર્વ પદાર્થો દ્રશ્ય હોવાને લીધે પ્રત્યક્ષ ભોવામાં આવે છે, તેમ પ્રકૃતિના વિકારભૂત શુષ્કોથી રહિત થયેલા જ્ઞાની પુરુષોને પ્રત્યક્ષ રીતે જ બ્રહ્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.^{૪૬} જે પુરુષો આ સમ્યગ્દર્શન

નથી ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે, તેઓને સંસારના જન્મમરણના ફેરામાં પડવાનો પુનઃ પ્રસંગ કદી પ્રાપ્ત જ થતો નથી; કેમ કે તેઓ બ્રહ્મ-સાદૃશ્યરૂપ અક્ષરભાવને પામી ચૂકેલા હોય છે અને છત્રંતદશામાં જ સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ આદિ પરમ ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરતા હોઈને સમાધિ-દશામાં ઉપાધિરહિત એવા અવિનાશી સુખને પણ પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે.^{૪૭} પરંતુ છે શત્રુદમન રાજા! જે પુરુષો આત્માને જ અનેક સ્વરૂપે ભોળા છે, તેઓને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું નથી જ, એમ સમજવું અને તે પુરુષો પુનઃ પુનઃ દેહને પામ્યા કરે છે; અર્થાત્ અભેદજ્ઞાનરૂપ સમ્યગ્દર્શનથી જેઓ રહિત હોય છે તેઓનો જન્મમરણના ફેરામાંથી છુટકારો થતો જ નથી.^{૪૮} પણ જે પુરુષો આ સર્વ જ્ઞાનને વિશેષ રીતે બાણ છે, તેઓને કેવળ સર્વસપણું જ પ્રાપ્ત થયેલું હોવાથી શરીર ધારણ કરવું પડતું નથી અને તેઓને સંસારના સપાટામાં સપડાવું પડતું નથી.^{૪૯} આ સમગ્ર જગતને અવ્યક્ત-માયાસ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે, પણ પચીસમા આત્માને સર્વથી પર અને સર્વથી ભિન્ન કહેવામાં આવે છે, માટે જે પુરુષ એ આત્માને બાણ છે, તેને સંસારના દુઃખનો લય રહેતો નથી.^{૫૦}

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વાતર્જત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ-ચોથું' શ્લોક અને સાંખ્યદર્શન નામનો અધ્યાય ૩૦૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૦૭ મો

વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ (ચાલુ)-વિદ્યા અને અવિદ્યા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સાંખ્યદર્શનમેતાવદુક્તં તે નૃપસત્તમ ।

વિદ્યાવિધેત્વિદાનીં મે ત્વં નિવોધાનુપૂર્વશઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠે કહ્યું : હે મહારાજા ! એ પ્રમાણે મેં તને સાંખ્યદર્શન કહી સંભળાવ્યું. હવે વિદ્યા અને અવિદ્યા વિષે હું તને અનુક્રમે કહું છું, તે તું મારી પાસેથી સાંભળ. ^૧ વિદ્યાનો કહે છે કે, ઉત્પત્તિ

માં દોરડીનું જ દર્શન થાય તે સમ્યગ્દર્શન છે, પણ દોરડીમાં સર્પનું દર્શન થાય તે સમ્યગ્દર્શન નથી, પણ મિથ્યાદર્શન જ છે.

રહેલો છે અને ચૌવીસ તત્ત્વોનો સમાગ થતાં જ પ્રકટ થનારો છે.

—નીલકંઠ

* તાત્પર્ય કે, બ્રહ્માની અંદર બ્રહ્મનું જ દર્શન થાય તે સમ્યગ્દર્શન છે, પણ બ્રહ્માની અંદર અહંકારાદિ અવ્યક્ત દર્શન થાય તે સમ્યગ્દર્શન નથી. જેમ દોરડી

અને પ્રલયના ધર્મવાળું જે અવ્યક્ત (પ્રધાત, અથવા પ્રકૃતિ) તે અવિદ્યા છે અને ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયના ધર્મથી યુક્ત પચીસમું આત્મતત્ત્વ તે વિદ્યા છે.^૨ હે તાત! અપિચ્છોએ સાંખ્યદર્શનની દૃષ્ટિએ અવાંતર વિદ્યાના જે લેહો કહ્યા છે, તે સર્વ હું અતુ કમે કહું છું, તેણું તું શ્રવણ કર.^૩ અમે સાંભળ્યું છે કે, કર્મેન્દ્રિયોના સર્વ વ્યાપારનો ત્યાગ કરીને કેવળ ‘હું જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપ જ છું’ આવા પ્રકારનું જે ચિંતન કરવું તે જ્ઞાનેન્દ્રિયવિદ્યા કહેવાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોના સર્વ વ્યાપારનો ત્યાગ કરીને કેવળ ‘હું પંચમહાભૂતરૂપ જ છું’ આવા પ્રકારનું જે ચિંતન કરવું તે પંચભૂતવિદ્યા કહેવાય છે. પંચમહાભૂતોનો મનમાં લય કરી દઈને કેવળ ‘હું મનરૂપ જ છું’ આવા પ્રકારનું જે ચિંતન કરવું, તેને વિદ્વાનો મનોવિદ્યા કહે છે, મનનો પણ પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતોમાં લય કરી દઈને કેવળ ‘હું સૂક્ષ્મભૂતરૂપ જ છું’ આવા પ્રકારનું જે ચિંતન કરવું તેને સૂક્ષ્મભૂતવિદ્યા કહેવામાં આવે છે. પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોનો અહંકારમાં લય કરી દઈને ‘કેવળ હું અહંકારરૂપ જ છું’ આવા પ્રકારનું જે ચિંતન કરવું, તેને અહંકારવિદ્યા કહેવામાં આવે છે; તેમ જ હે રાબા! અહંકારનો બુદ્ધિમાં લય કરી દઈને કેવળ ‘હું બુદ્ધિરૂપ જ છું’ આવા પ્રકારનું જે ચિંતન કરવું, તેને બુદ્ધિવિદ્યા કહેવામાં આવે છે; બુદ્ધિનો તરવોની પરમેશ્વરી પ્રકૃતિમાં લય કરી દઈને ‘કેવળ હું પ્રકૃતિરૂપ જ છું’ આવા પ્રકારનું જે ચિંતન કરવું, તેને પ્રકૃતિવિદ્યા અથવા પરમવિદ્યા કહેવામાં આવે છે અને તે પ્રકૃતિનો સર્વથી પર રહેલા અને જ્ઞાનના પણ સ્વેચ્છાએવા પરમાત્મામાં લય કરી દઈને ‘કેવળ હું બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છું’ આવા પ્રકારનું જે ચિંતન કરવું તેને પરમવિદ્યા કહેવામાં આવે છે.^{૪-૮} સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, અવ્યક્ત અથવા બુદ્ધિની વૃત્તિને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે અને પચીસમા આત્માને સ્વેચ્છ કહેવામાં આવે છે, તેમ જ જ્ઞાન અવ્યક્તરૂપ છે અને જ્ઞાતા પચીસમો આત્મા છે.^૯ હે જનકરાજ! એ પ્રમાણે વિદ્યા તથા અવિદ્યાનું સ્વરૂપ મેં તને યથાર્થ રીતે અને લેહનું કથન કરીને કહ્યું. હવે જેને અક્ષર તથા ક્ષર કહેવામાં આવે છે, તેનું સ્વરૂપ હું તને કહું છું, તે તું મારી પાસેથી સાંભળ.^{૧૦}

હે રાજન્! પ્રકૃતિ અને જીવ એ બન્ને અક્ષર કહેવાય છે અને ક્ષર પણ કહેવાય છે. તેનું કારણ શું છે, એ હું તને જ્ઞાનપૂર્વક યથાર્થ રીતે કહું છું.^{૧૧} બ્રહ્મનું દર્શન કરનારા જ્ઞાની પુરુષો કહે છે કે, પ્રકૃતિ અને જીવ એ બન્ને આદિ અને અંત-રહિત છે, બન્ને ઈશ્વર છે અને બન્નેને ‘તત્ત્વ’ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.^{૧૨} પ્રકૃતિ કે જે મહત્તત્ત્વ આદિ શુભોને ઉત્પન્ન કરવા માટે વારંવાર વિકાર પામ્યા કરે છે, તેનામાં જગતની ઉત્પત્તિ તથા નાશ કરવારૂપ સ્વાભાવિક ધર્મ રહેલો છે, તેથી વિદ્વાનો તેને અક્ષર કહે છે.^{૧૩} તેમ જ પ્રકૃતિ અને પુરુષ (જીવ) અન્યોન્યનો આશ્રય કરે છે, ત્યારે જ મહત્તત્ત્વ આદિ શુભોની ઉત્પત્તિ થાય છે; માટે પચીસમો ચિદાભાસ (જીવ) પણ શુભોનું ઉત્પત્તિસ્ત્રેત્ર હોઈને પ્રકૃતિની પેઠે જ ‘અક્ષર’ છે, એમ પંડિતો કહે છે.^{૧૪} હે તાત! યોગી પુરુષ પ્રકૃતિ આદિ આ સર્વ શુભસમૂહને શુદ્ધ બ્રહ્મમાં બ્યારે લય પમાડી દે છે, ત્યારે પ્રકૃતિ આદિ શુભોની સાથે પચીસમો (ઉપાધિયુક્ત) ચિદાભાસ પણ લય પામી જાય છે.^{૧૫} જેમ પ્રલયસમયે મહત્તત્ત્વ આદિ શુભોને

× કેમ કે પ્રકૃતિને બે ક્ષર માનવામાં આવે, તો સંસારનું અનંતપણું ઘટી શકે નહિ અને સંસારનું અનંતપણું બે ન હોય, તો ‘નાંતો ન ત્વાદિ ન સંપ્રતિષ્ઠા’ આ સંસાર આદિ, અંત અને પ્રતિષ્ઠા વિનાનો છે’ એ ગીતાના વાક્ય સાથે સ્પષ્ટ વિરોધ ઊભો થાય છે; માટે સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રકૃતિ અક્ષર છે-અનંત છે.

* કહેવાનો ભાવ એ છે કે, ચૈતન્યની છાયાનો આશ્રય કયાં વિના એકલી પ્રકૃતિ મહત્તત્ત્વ વગેરે શુભોને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી; તેમ જ પુરુષ પણ પ્રકૃતિરૂપ ઉપાધિનો આશ્રય કયાં વિના એકલો રહીને મહત્તત્ત્વ આદિ શુભોને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. લોકમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે, પુરુષના સંબંધ વિનાની સ્ત્રી પ્રગ્ન ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી અને સ્ત્રીના સંબંધ વિનાનો પુરુષ પણ પ્રગ્ન ઉત્પન્ન કરવા શક્તિમાન થતો નથી; તેમ જ પ્રકૃતિ અને પુરુષ અન્યોન્યનો આશ્રય કરીને જ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી જ આ શ્લોકમાં પુરુષ(જીવ)ને પણ ક્ષેત્ર તરીકે કહીને પ્રકૃતિની પેઠે ‘અક્ષર’ કહ્યો છે; કેમ કે પુરુષને પણ બે અક્ષર માનવામાં ન આવે, તો સંસારનું અનંતપણું ઘટી શકે નહિ જ.

÷ આ પંદરમા શ્લોકમાં દશીવી દીધું છે કે, પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બંને ક્ષર છે; કેમ કે યોગી પુરુષ શુભોને

પ્રકૃતિમાં લય થઈ જાય છે ત્યારે એક પ્રકૃતિ જ અવશેષ રહે છે, તેમ જ્ઞાનોત્પત્તિસમયે ક્ષેત્રજ પણ (પ્રકૃતિરૂપ ઉપાધિનો ત્યાગ કરીને) પોતાના ઉત્પત્તિ સ્થાન શુદ્ધ બ્રહ્મમાં લય પામે છે, ત્યારે કેવળ એક પરબ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે *૧૧ હે જનકરાજા! યોગી પુરુષ અસંપ્રજ્ઞાન સમાધિમાં જ્યારે આરૂઢ થાય છે અને તે સમયે નિર્શુભ્ય બ્રહ્મનો જ્યારે સાક્ષાત્કાર કરે છે, ત્યારે દેહના શુભરૂપ શ્રોત્રાદિ ધૃદ્રિયો અને તેના વિષયોમાં તેનું વર્તન હોતું નથી અને તેથી જ મહત્તરવ આદિ શુભો સહિત પ્રકૃતિનો તે સમયે નાશ જ થઈ જાય છે. (અર્થાત્ પ્રકૃતિ અનાદિ-અનત છે અને અક્ષર છે, તોપણ નિર્શુભ્ય બ્રહ્મનો જ્યારે સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે તેનો નાશ જ થઈ જાય છે અને તેથી જ પ્રકૃતિને ક્ષર પણ કહેવામાં આવે છે.) *૧૨ એ જ પ્રમાણે અમે સાબળ્યુ છે કે, ક્ષેત્ર (પ્રકૃતિ)ના જ્ઞાનનો જ્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે ક્ષેત્રજ પણ પ્રકૃતિ અને તેના શુભોથી મુક્ત થઈને શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરે છે અને તે દૃષ્ટિ એ જ તેનામાં ક્ષર (નાશધર્મ) પણું સંભવી શકે છે *૧૮ આ ક્ષેત્રજ પોતાના સાક્ષીપણાનો ત્યાગ કરીને જ્યારે 'ક્ષર' બની જાય છે, ત્યારે શુભયુક્ત

ઉત્તરોત્તર લય કરીને શુદ્ધ બ્રહ્મમાં જ્યારે ગ્થિત કરે છે, ત્યારે પ્રકૃતિરૂપ ઉપાધિના નાશની પાછળ ચિત્તભાસ છવ પણ પોતાની 'છવ' સંજ્ઞાને છોડી દે છે અને કેવળ શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપે અવશેષ રહે છે આવા હેતુથી જ પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્નેને ક્ષર કહ્યા છે.

× અર્થાત્ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, એટલે તરત જ છનાત્મા પોતાને વળગેલી ઉપાધિને છૂટકા કરીને શુદ્ધ બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં બાહ્યાર્થ જાય છે, એકનો એક જ આત્મા પોતાની મહિમાતોનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધ થાય છે અને શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપે પ્રકાશે છે જ્ઞાન થાય એટલે આત્માનો કંઈ નાશ થતો નથી

* ક્ષેત્રગત ક્ષરપણ્ય એ જ દૃષ્ટિએ કરવામાં આવ્યું છે કે, ક્ષેત્રના જ્ઞાનનો જ્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે પોતાના ક્ષેત્રનુષ્ઠાનો ત્યાગ કરીને આત્મા કેવળ બ્રહ્મરૂપ જ બની જાય છે, નહિ કે પ્રકૃતિની પેઠે મૂનત વિનાશ પામે છે નાશ પોતાની ક્ષેત્રજ સંગથી મુક્ત થકુ, તે જ ક્ષેત્રગતો નાશ છે. આવા આશયથી જ શ્રુતિમાં કહ્યું છે સાક્ષી ચેતા કેવલો ગિરુજગ્ના આત્મા સાક્ષીભૂત છે, ચેતન્યરૂપ છે, એક જ છે અને નિર્શુભ્ય છે

પ્રકૃતિને અહરૂપે જાણે છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ ઉપર અહ ભાવ કરે છે, પણ પોતાના ક્ષરપણાનો ત્યાગ કરીને જ્યારે અક્ષરરૂપ બને છે, ત્યારે પોતાનું નિર્શુભ્ય પણું જાણે છે-પ્રકૃતિ પરના અહ ભાવનો ત્યાગ કરીને તેના શુભોથી મુક્ત થાય છે *૧૮ અને તે જ સમયે પ્રકૃતિનો સમૂળગો ત્યાગ કરીને કેવળ શુદ્ધ-સ્વરૂપ થયેલો તે આત્મા જ્ઞાનસંપન્ન થઈને આ પ્રમાણે સમજી શકે છે કે, આ પ્રકૃતિમાં અને મારામાં ઘણી જ વિલક્ષણતા છે-મારું સ્વરૂપ પ્રકૃતિ થી ભિન્ન જ છે. *૨૦ હે રાજેન્દ્ર! છવાત્માને પોતાના સ્વરૂપનું જ્યારે જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે પ્રકૃતિ સાથે ના મિશ્રભાવને તે કદી પામતો જ નથી અર્થાત્ પ્રકૃતિથી તે દૂર જ રહે છે, પણ જ્યાં સુધી તેને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું નથી, ત્યાં સુધી તે તે છવાત્મા પ્રકૃતિ સાથે મિશ્ર થયેલો જ ભેવામાં આવે છે-બ્રહ્મસ્વરૂપથી ભિન્ન હોય તેવો જ દેખાય છે, *૨૧ પરંતુ અતે (જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી) પરબ્રહ્મનો તેને સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે પ્રકૃતિના સર્વ શુભમયુ-દાયને એકદમ દૂર દેંડી દે છે અને પોતાના આત્મસ્વરૂપને કદી નહિ ભૂલી જઈને (પૂર્વકાળના પોતાના અજ્ઞાનને માટે) આ પ્રમાણે પોતાની નિંદા કરે છે *૨૨ 'અરેરે! મેં આ શું કર્યું! માછડું જેમ જળમાં મપડાઈ રહે, તેમ હું' આટલા મમય સુધી આ દેહપાશમાં જ સપડાઈ રહ્યો. અરે! કેવળ અજ્ઞાનથી જ તેને અનુસયો! *૨૩ હાય! હું મારા મોહને લીધે જ એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં સળંગવા કર્યો! અને માછડું જળને જ પોતાનું જીવન માની-ને જેમ એક ધરામાંથી બીજા ધરામાં દોડી જાય, તેમ હું' પણ એક શરીરને છોડીને બીજા શરીરમાં ગયો! *૨૪ જેમ માછડું જળમાં રહીને અજ્ઞાનને લીધે જળને જ પોતાના આત્મારૂપ માને છે, પણ પોતાને તેથી ભિન્ન માનતું નથી, તેમ મેં પણ આ જ દિવસ સુધી અજ્ઞાનને અનુમરીને શરીરને જ આત્મા-રૂપ માન્યું, પણ મને પોતાને શરીરથી ભિન્ન જાણી ને ઓળખ્યો નહિ. *૨૫ ધિક્કાર છે મને અજ્ઞાનીને કે જે હું' વિપત્તિઓમાં દૂબી રહેલા આ શરીરને અનુમયો રાને અજ્ઞાનને લીધે વારવાર એક દેહને ત્યાગ કરીને બીજા દેહમાં ફસાયા કર્યો! *૨૬ અક્ષ-સોસ! આ મારામાં આવીને મેં, 'આ મારો બધુ

છે, આની સાથે રહેવાથી મારું કલ્યાણ થશે,' આમ સમજીને અનેક શરીરો સાથે રનેહ બાંધ્યો અને અનેક શરીરો સાથે એકતા કરી; છતાં હું તો જેવો ને તેવો જ રહ્યો !^{૧૭} હાથ ! હું અમુકને મારા સમાન જોતો હતો, મારી સમાનતા વળી ખીજ સાથે કરતો હતો; અમુકને નિર્મળ માનતો હતો, અમુકને સ્પષ્ટ રીતે જોતો હતો અને મને પોતાને વળી એવા પ્રકારનો માનતો હતો.^{૨૦} આ રીતે અજ્ઞાન અને મોહને અધીન થઈને હું નિઃસંગ હોવા છતાં જડ અને સંગવાળી પ્રકૃતિના નવાબ્યા પ્રમાણે નાચ્યો અને આટલા સમય સુધી તે અવસ્થામાં જ રહ્યો.^{૨૫} વળી હું આ પ્રકૃતિને વશ થઈ ગયો હતો અને તેથી જ આટલા સમય સુધી મેં મારા આત્માને જોળાવ્યો નહિ; પણ હવે ઉચ્ચ, મધ્યમ અને નીચ એ સર્વની જોડે સંબંધ રાખનારી પ્રકૃતિની સાથે હું કેમ નિવાસ કરીશ ? (અર્થાત્ નહિ જ કરું.)^{૩૦} મેં પ્રથમ અજ્ઞાનપણે પ્રકૃતિની સાથે સહવાસ કર્યો હતો, પણ હવે સાંખ્ય અથવા યોગ ઉપર હું નિષ્ઠાવાળો થયો છું, જેથી આ સંસારમાં રહીને મને પોતાને જ હું જાણીશ, પણ સર્વની સાથે સમાન સંબંધ રાખનારી પ્રકૃતિ સાથે સહવાસ કેમ કરીશ ? (અર્થાત્ નહિ જ કરું.)^{૩૧} હું નિર્વિકાર છું, છતાં તે વિકારવાળી પ્રકૃતિએ આજ દિવસ સુધી મને છેતર્યો છે, માટે હવે હું તે પ્રકૃતિનો સંગ નહિ કરું.^{૩૨} અરેરે ! પણ એમાં પ્રકૃતિનો કંઈ અપરાધ નથી. અપરાધ તો કેવળ મારો જ છે; કારણ કે હું પોતે જ સર્વ આદ્ય વિષયોમાં આસક્ત થઈને મારી મેળે જ પ્રકૃતિ સન્મુખ ઉપસ્થિત થયો.^{૩૩} હું પોતે અમૂર્તિ-માન છું, છતાં પ્રકૃતિની અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓમાં જઈ વસ્યો અને અમૂર્ત હતો, છતાં મૂર્તિરૂપ બન્યો, જેથી અહંતામમતાએ મારો પરાભવ કર્યો.^{૩૪} હું મમતારહિત છું, છતાં પ્રકૃતિથી થનારી મમતાને લીધે તે તે અનેક યોનિઓમાં મમતા બાંધી બેઠો, પણ તે તે યોનિઓમાં મમતા બાંધીને મેં કયું આત્મસાધન કર્યું ?^{૩૫} રે ! રે ! પ્રકૃતિનાં અનેક શરીરોમાં હું ભટક્યો, જેથી મારું ચિત્ત કેવળ જ્ઞાન વિનાનું જ થઈ ગયું છે, માટે હવે અહંકાર દ્વારા આત્માનો નાશ કરનારી તે પ્રકૃતિનું મારે કંઈ પણ કામ નથી;^{૩૬} કેમ કે એ પ્રકૃતિ પોતાનાં

અનેક સ્વરૂપો પ્રકટ કરીને વારંવાર મને સંસારમાં ધકેલી દે છે, પણ હવે હું જાણ્યો છું. મને જ્ઞાન થયું છે; મારી મમતાનો નાશ થયો છે અને મારો અહંકાર દૂર થયો છે.^{૩૭} આ પ્રકૃતિએ જ મને અહંકાર દ્વારા આત્માનો નાશ કરનારી મમતા ઉપજાવી હતી; પણ હવે એ મમતાથી દૂર થઈને તે પ્રકૃતિનો પણ હું ત્યાગ કરી દઈશ અને દ્વંદ્વભાવરહિત એવા પરમાત્માનો જ આશ્રય કરીશ.^{૩૮} હું હવે એ પરમાત્માની સાથે જ એકસ્વરૂપ થઈશ, પણ જડ એવી પ્રકૃતિની સાથે એકસ્વરૂપ થઈશ નહિ; કેમ કે પરમાત્માની સાથે એકતા કરવાથી જ મારું કલ્યાણ થશે પણ પ્રકૃતિની સાથે એકતા કરવાથી મારું કલ્યાણ થશે નહિ.^{૩૯} આ રીતે પરીસરમે જીવાત્મા છઠ્ઠીસમા પરમાત્માનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી પરમજ્ઞાની થાય છે અને ક્ષર નાશસ્વરૂપ પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરીને દ્વંદ્વરહિત અક્ષરપણાને જ પામે છે.^{૪૦} હે મિથિલાના રાજા ! જીવાત્મા પ્રથમ અવ્યક્ત અને નિર્ગુણ જ હોય છે, પરંતુ પ્રકૃતિ સાથે એકરૂપતા પામીને જ વ્યક્તધર્મી તથા સગુણ બને છે; પણ જ્યારે તેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે પુનઃ તેવો જ થઈ જાય છે. (અર્થાત્ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી જીવ કેવળ નિર્ગુણસ્વરૂપ જ થઈ જાય છે.)^{૪૧}

એ પ્રમાણે ક્ષર તથા અક્ષરનો અતુલ્ય જે કેવળ જ્ઞાનસંપન્ન છે, તે વેદશાસ્ત્રના અતુલ્ય પ્રમાણે મેં તને કહ્યો.^{૪૨} હવે પુનઃ વિશેષ જ્ઞાન જે કેવળ સંદેહરહિત છે, સૂક્ષ્મ છે અને નિર્દોષ છે, તે મેં સાંભળ્યું છે, તે પ્રમાણે જ હું તને કહું છું, સાંભળ. મેં સાંખ્ય અને યોગ એ બંને શાસ્ત્રના ધરાધર અતુલ્ય પ્રમાણે જ તમારી પાસે સાંખ્ય તથા યોગનું વર્ણન કર્યું છે અને (એ પણ કહ્યું જ છે કે,) જે સિદ્ધાંત સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યો છે, તે જ મિદ્ધાંત યોગશાસ્ત્રમાં પણ કહ્યો છે.^{૪૩, ૪૪} છતાં હે રાજા ! સાંખ્યમાં એટલી વિશેષતા રહેલી છે કે, તેનું જ્ઞાન પ્રાણીમાત્રને બોધ ઉપજાવનારું છે અને તે શાસ્ત્રમાં શિષ્યોનું હિત ધ્યાનથી ધણી જ સ્પષ્ટ રીતિથી જ્ઞાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે;^{૪૫} માટે જ વિદ્વાનો કહે છે કે, આ સાંખ્યશાસ્ત્ર ખીજાં સર્વ શાસ્ત્રોના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને યોગીઓ પણ એ સાંખ્યશાસ્ત્ર

ઉપર અને વેદ ઉપર ઘણા જ આદર ધરાવે છે.^૧ હે રાજા ! યોગશાસ્ત્રમાં પચીસ તત્ત્વ સિવાય બીજા એક પણ તત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી; અને સાંખ્યવેત્તાઓએ તો પચીસમા જીવાત્માથી પર રહેલું છત્વીસમું શુદ્ધ તત્ત્વ પણ વર્ણવ્યું છે. (અર્થાત્ યોગ અને સાંખ્યમાં માત્ર બેઢ એટલે જ છે કે યોગ શાસ્ત્રમાં પચીસ તત્ત્વો માન્યા છે અને સાંખ્યશાસ્ત્રમાં છત્વીસ તત્ત્વો માન્યાં છે)^૨ વિદ્વાનો કહે છે કે, નિત્ય જ્ઞાનરૂપ ચિદાત્માનું સ્વરૂપ અંતઃકરુણી વૃત્તિ સાથે જ્યારે એકરૂપ બની જાય છે, ત્યારે તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ભોધનો અવિષય થઈ જતું હોવાથી શુદ્ધચમાન જ ગણાય છે; અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વરૂપ બ્રહ્માની છત્તાના વિષયરૂપ જ થઈ પડે છે; કેમ કે તે દશામાં તેનું સ્વરૂપ જરૂરે જ દેખાય છે, માટે યોગશાસ્ત્રના મતમાં પણ શુદ્ધ અને અશુદ્ધચમાન એવા બે પદાર્થો માનવા જ પડે છે. ^૩

હતિ ઇમદશમાત્મા રાતિપર્ણિતનંત ને કાળપાનુગાસન-
પર્ણમાં 'વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ-વિષા અને અવિષા'
નામનો અધ્યાય ૩૦૮મો નામ

અધ્યાય ૩૦૮ મો

વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ (ચાતુ)-શુદ્ધ અને
અશુદ્ધનો વિભાગ

॥ વર્ણિત ડગલ ॥

અય ચુદ્ધમયાચુદ્ધમિમં ગુણવિધિં નૃણુ ।

આત્માનં વદુધા કૃત્યા તાન્યેવ પ્રવિચક્ષતે ॥૧॥

વસિષ્ઠે કહ્યું : હે જનકરાજા ! હવે શુદ્ધ તથા અશુદ્ધના પ્રભાવવાળા અશુદ્ધના સંબંધમાં હું તને કહું છું, તે તું સાંભળ. આત્મા પોતાની માયા વડે (વિશ, તેજસ, પ્રાણ, વિરાટ, સૂક્ષ્મા અને અત્યંતસૂક્ષ્મ) ઘણાં સ્વરૂપો ધારણ કરીને પુનઃ તે સ્વરૂપોને પોતાનાં સત્ સ્વરૂપ જ માને છે.^૧ વળી હે રાજા ! જીવાત્મા 'હું' કતો છું, ભોક્તા છું,' એવું મિથ્યા અભિમાન કરીને વિકાર પામે છે અને તેને લીધે જ પોતાના શુદ્ધ-પ્રદારસ્વરૂપને બાળી શકતો નથી; એટલું જ નહિ પણ પ્રકૃતિના શુભોને ઊલટો ધારણ કરે છે અને તેથી જગતની ઉત્પત્તિને તથા લયને તે કરે છે.^૨ હે રાજા ! જીવાત્મા આ સૂક્ષ્મની અંદર કોણ કરવા માટે નિરંતર અનેક સ્વરૂપો

વિકાર પામે છે અને (હું) મને બાળતો નથી) આવા પ્રકારના સ્થાપિત અજ્ઞાનને તે બાળે છે, માટે તેને શુદ્ધચમાન કહે છે.^૩ હે તાત ! શુભશુદ્ધ પ્રકૃતિ નિશુભ પરબ્રહ્મને કદી પણ બાળી શકતી નથી. આવા હેતુથી જ વિદ્વાનો તેને 'જડ' કહે છે.^૪ ભેદકાચ પ્રકૃતિ કોઈને બાળી શકતી હોય, તો માત્ર પચીસમા જીવાત્માને જ બાળી શકે છે. (નહિ કે સંગ-રહિત એવા છત્વીસમા પરબ્રહ્મને બાળી શકે છે !) કેમ કે શુદ્ધચમાન પચીસમો ચિદાત્મા જ પુણ્ય-પાપ, સુખ-દુઃખ આદિનો સંગી છે (અને જે સંગી હોય તેને જ પ્રકૃતિ બાળી શકે છે.) આવા હેતુથી જ શુદ્ધચમાન પચીસમો પદાર્થ ભેદે અસ્કુટ છે અને અવિકારી છે, તોપણ (પ્રકૃતિનો સંગી હોવાથી) તેને મૂક કહેવામાં આવે છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે.^૫ વળી પચીસમા મહાત્મા જીવને અવ્યક્ત પ્રકૃતિનું જ્ઞાન હોય છે, તેથી જ તેને શુદ્ધચમાન કહેવામાં આવે છે, તોપણ તે જીવાત્માને છત્વીસમા શુદ્ધચસ્વરૂપનું જ્ઞાન તો હોતું જ નથી,^૬ અને છત્વીસમું શુદ્ધતત્ત્વ જે અત્યંત નિર્મળ છે, પ્રમાણથી પર છે અને સનાતન છે; તેને તો પચીસમા શુદ્ધચમાનનું તથા ચોવીસમા અવ્યક્ત(પ્રકૃતિ)નું જ્ઞાનનું સદાકાળ જ્ઞાન હોય છે.^૭ હે મહાતેજસ્વી રાજા ! જે તત્ત્વ કાર્ય અને કારણરૂપ સર્વ પદાર્થોમાં પોતાની સત્તા-માત્રથી રહેલું છે, તે જ તત્ત્વ છત્વીસમું શુદ્ધતત્ત્વ છે; અને હે તાત ! તે શુદ્ધતત્ત્વ ભેદે અવ્યક્ત છે, અસ્કુટ છે, તોપણ વિદ્વાનો તેને પરબ્રહ્મ તરીકે બાળી શકે છે, જોખળી શકે છે.^૮ પચીસમો જીવાત્મા જ્યારે માને છે કે, 'હું' કોઈ જુદો જ છું, હું' અસુકનો પુત્ર છું, પ્રાદાણ છું, બાળેલો ગણેલો છું,' ત્યારે માત્ર પ્રકૃતિને જ ભેદી શકે છે, પ્રકૃતિમાં જ લીન થઈ રહે છે, પણ છત્વીસમા શુદ્ધ પરમાત્મા-

× કરવાનો શ્રાવ એ છે કે, પ્રકૃતિને (નિશુભ પર-
માત્માનું) જ્ઞાન હોતું નથી; પણ સચ્ચ જીવાત્માનું જ્ઞાન
હોય તેવા સંભવ છે. જીવાત્માને પ્રકૃતિનું જ્ઞાન હોય
છે અને તેથી જ તે શુદ્ધચમાન કરવાય છે. પણ નિશુભ
પરમાત્માનું તેને ૫૩ જ્ઞાન હોતું નથી; કેમ કે પ્રકૃતિ
શુભોને તે સંગી છે. પરંતુ પરમાત્માને તો પ્રકૃતિ
તથા જીવનું જ્ઞાન હોય છે, કેમ કે પ્રકૃતિ
અધિષ્ઠાતા છે.

ને જોઈ શકતો નથી.^૯ પરંતુ જ્યારે તે જીવાત્મા પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપ તરફ દૃષ્ટિ કરે છે અને શુદ્ધ બ્રહ્મ સંબંધી નિર્માણ પરમવિદ્યાને સંપાદન કરે છે, ત્યારે તે વિદ્યા દ્વારા પ્રકૃતિનો પરાજય કરીને અદ્વૈતરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.^{૧૦} હે રાજસિંહ! એ પ્રમાણે પચીસમો બુદ્ધિમાન જીવાત્મા છઠ્વીસમા બુદ્ધસ્વરૂપનો જ્યારે સાક્ષાત્કાર કરે છે, ત્યારે ઉત્પત્તિ અને પ્રલયના ધર્મ વાળી પ્રકૃતિનો તે ત્યાગ કરે છે અને પોતે નિર્ગુણ (સત્વાદિગુણોથી રહિત) થઈને બાણી શકે છે કે, સત્વાદિ ગુણોવાળી પ્રકૃતિ કેવળ જડ છે, તેમ જ પ્રકૃતિને પોતાનાથી ભિન્ન જોઈને કેવળ અદ્વૈત-સ્વરૂપ જ થઈ રહે છે.^{૧૧}^{૧૨} જીવાત્મા કેવળ શુદ્ધ સ્વરૂપનો સમાગમ કરીને જ પોતે શુદ્ધસ્વરૂપને પામી શકે છે અને તે તત્ત્વને જ વિદ્યાનો શુદ્ધ સ્વરૂપ કહે છે કે, જે તત્ત્વ નિત્ય અપરોક્ષ છે અને જરામૃતયુગી રહિત છે.^{૧૩} હે માન આપનારા રાજા! પરમાત્મા દશ્ય એવાં શરીરાદિ તત્ત્વોનો (જીવરૂપે) આશ્રય કરે છે, તેથી જ પોતે કોઈ જાતનું તત્ત્વ નથી, છતાં તત્ત્વના જેવા દેખાય છે અને તે હેતુ થી જ બુદ્ધિમાન પુરુષો વસ્તુતઃ પચીસ તત્ત્વો કહે છે.^{૧૪} હે તાત! ખરી રીતે આ જીવાત્મા મહત્તત્ત્વ આદિ કોઈ પણ તત્ત્વથી યુક્ત નથી જ અને તેથી જ તેને જ્યારે જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે સર્વ તત્ત્વોથી રહિત થઈને (‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ આવી વૃત્તિરૂપ) બુદ્ધિના લક્ષણોના પણ તે ત્યાગ કરી દે છે. જ્ઞાની પુરુષ જ્યારે આવા પ્રકારનું જ ચિંતન કરે છે કે, ‘હું અજરામર એવા છઠ્વીસમા પરમાત્મારૂપ જ છું’ ત્યારે કેવળ પોતાના સામર્થ્યને લીધે જ તે પરમાત્માની સમાનતાને પામે છે, એમાં સંશય નથી.^{૧૫}^{૧૬} પણ જીવાત્મા પ્રકાશમય એવા પોતાના જે સ્વરૂપ વડે પચીસે તત્ત્વોને સારી રીતે બાણી શકાય છે, તે સ્વરૂપને પોતે જાણતો નથી, તે જ તેનું અજ્ઞાન છે અને તે અજ્ઞાનને લીધે જ આ અનેક સ્વરૂપવાળો પ્રપંચ તેના જોવામાં આવે છે; એમ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે;^{૧૭} પરંતુ જ્યારે ચેતનયુક્ત પચીસમો જીવાત્મા માત્ર બુદ્ધિથી પણ અર્હંભાવને બાણતો નથી અર્થાત્ ગાઠ નિરાંતની પેઠે બુદ્ધિની સર્વ વૃત્તિઓનો જ્યારે નિરોધ કરે છે, ત્યારે જ

છઠ્વીસમા શુદ્ધ તત્ત્વરૂપે થઈ શકે છે.^{૧૮} હે મિથિલાના રાજા! પ્રકૃતિનો સંગ કરવાનો જ જેનો ધર્મ થઈ રહ્યો છે, એવો જીવાત્મા વાણી અને મનથી અજ્ઞાત એવા છઠ્વીસમા તત્ત્વની સાથે (જ્ઞાન દ્વારા) જ્યારે સમાનતાને પામે છે, ત્યારે જ પુણ્યપાપ આદિના સંગથી રહિત થાય છે,^{૧૯} એટલું જ નહિ પણ વ્યાપક એવો જીવાત્મા કેવળ નિઃસંગસ્વરૂપ એવા છઠ્વીસમા અજન્મા પ્રભુને શરણે બંધ છે અને તેમનો જ્યારે સાક્ષાત્કાર કરે છે, ત્યારે જ પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરી શકે છે.^{૨૦} હે નિર્દોષ રાજા! છઠ્વીસમા પરમાત્માનું જ્યારે જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે ચોવીસમું અવ્યક્ત તત્ત્વ (પ્રકૃતિ) કેવળ નિઃસાર થઈ પડે છે, અર્થાત્ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં જ પ્રકૃતિનો એકદમ લય થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે ક્ષર પ્રકૃતિ, અક્ષર જીવાત્મા અને અક્ષર પરમાત્મા એ ત્રણેના સ્વરૂપો વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે જ યથાર્થ રીતે મેં તને કહ્યાં છે. હવે જીવાત્મા અને ચોવીસ તત્ત્વોનું પરસ્પર એકપણું કેવી રીતે છે અને ભિન્ન પણું કેવી રીતે છે, એના સંબંધમાં આવાં શાસ્ત્રીય દષ્ટાંતો ઉપરથી સમજાવેલું.^{૨૧}^{૨૨} જેમ કે ઉંબરાનું ક્ષણ અને તેમાં રહેલ મચ્છરો પરસ્પર બંધે એકતાને પામ્યાં હોય તેમ જણાય છે, છતાં તેઓ પરસ્પરથી ભિન્ન છે. તેમ જ જળ અને જળમાં રહેલાં માછલાં પરસ્પર બંધે એક હોય તેમ દેખાય છે, છતાં તેઓ અન્યોન્યથી ભિન્ન છે. તે પ્રમાણે જ પુરુષ અને પ્રકૃતિ અન્યોન્યની સાથે એકતાને પામ્યાં છે, છતાં અન્યોન્યથી ભિન્ન છે.^{૨૩} આ રીતે પુરુષ અને પ્રકૃતિને અન્યોન્ય સાથે એકતા કેવી રીતે થાય છે અને અન્યોન્યથી ભિન્નતા કેવી રીતે થાય છે, એ વિષયને આત્મજ્ઞાનપૂર્વક જાણવો, તેનું નામ જ મોક્ષ કહેવાય છે.^{૨૪} આવા આશયથી જ સાંખ્યવેત્તાઓ કહે છે કે, પચીસમો જીવાત્મા જે પ્રત્યેક શરીરોમાં રહેલો છે, તેને સ્વરૂપજ્ઞાન સંપાદન કરાવીને અજ્ઞાન અને તેના કાર્યરૂપ મહત્તત્ત્વાદિ ગુણોથી અવશ્ય છોડાવવો જોઈએ,^{૨૫} કેમ કે એમ કરવાથી જ આ જીવાત્માની મુક્તિ થઈ શકે તેમ છે, નહિ તો કોઈ રીતે તેની મુક્તિ થાય તેમ નથી, એ વાત નક્કી છે. ચિદાત્મા દેહ અને દેહના ધર્મથી ભિન્ન છે, તોપણ દેહની સાથે ઐક્યભાવને પામી-

ને બાણે દેહના ધર્મવાળો હોય તેવો જણાય છે.^{૨૬} હે મહાપુરુષ ! તે ત્રિદાત્મા બ્યારે કોઈ શુદ્ધ પદાર્થ ની સાથે ઐક્યભાવને પામે છે, ત્યારે શુદ્ધ ધર્મવાળો જણાય છે; કોઈ બુદ્ધિમાનનો સંગ કરે છે, ત્યારે બુદ્ધિમાન જણાય છે; કોઈ સુક્ત પુરુષનો સમાગમ કરે છે, ત્યારે સુક્ત ધર્મવાળો જણાય છે; કોઈ વિયોગધર્મવાળાની સાથે સમાગમ કરે છે, ત્યારે વિયોગીવરૂપ જણાય છે; કોઈ મોક્ષગામીનો સંગ કરે છે, ત્યારે મોક્ષગામી દેખાય છે; કોઈ પવિત્ર કર્મ કરનારાનો સંગ કરે છે, ત્યારે પવિત્ર દેખાય છે; કોઈ મહાતેજસ્વીનો સમાગમ કરે છે, ત્યારે મહાતેજસ્વી દેખાય છે; કોઈ નિર્મળ ચિત્ત વાળાનો સમાગમ કરે છે, ત્યારે નિર્મળ ચિત્તવાળો જણાય છે; કેવલાત્માનો સંગ કરે છે, ત્યારે કેવલાત્મા જણાય છે અને કોઈ સ્વતંત્રનો સમાગમ કરે છે, ત્યારે સ્વતંત્ર જણાય છે.^{૨૭-૩૦}

એ પ્રમાણે હે મહારાજ ! સનાતન, આદ્ય અને પવિત્ર એવા પરબ્રહ્માના સંબંધમાં જે કંઈ સત્યમાં સત્ય જ્ઞાન છે, તે સર્વ મેં તને કહ્યું છે; માટે ઈર્ષા-બુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને આ જ્ઞાનને તમે અનુસરો. હે રાજન્ ! આ ઉત્તમ જ્ઞાન વેદોક્ત કર્મ કરવામાં નિષ્ઠા રાખનાર કર્મકંડ પુરુષને તારે આપવું નહિ, પણ જે પુરુષને જ્ઞાન મેળવવાની અત્યંત તૃષ્ણા હોય અને જે પુરુષ નમ્ર સ્વભાવનો હોય, તેવા સુસુક્ષ્મ પુરુષને બ્રહ્મ સંબંધી બોધના કારણરૂપ એવું આ ઉત્તમ જ્ઞાન અર્પણ કરવું;^{૩૧-૩૨} તેમ જ જે પુરુષ અસત્ય ભાષણ કરનારો હોય, શક હોય, નપુંસક હોય, કુટિલ બુદ્ધિનો હોય અને પોતાની પડિતાઈ બતાવીને બીજાને દુઃખ દેનારો હોય, તે પુરુષને આ પરમ જ્ઞાન આપવું નહિ. હવે કેવા પુરુષને આ જ્ઞાન આપવું તે વિષે હું તને કહું છું, સાંભળ.^{૩૩} જે પુરુષ શ્રદ્ધાળુ હોય, શુભવાન હોય, બીજાની નિંદા કરવામાં પરાયણ રહેતો ન હોય, શુદ્ધ કર્મ કરનારો હોય, વિદ્વાન હોય, નિત્ય ક્રિયાનિષ્ઠ હોય, ક્ષમાશીલ હોય, પારકું હિત કરનારો હોય, શુદ્ધ આરિયવાળો હોય, વેદોક્ત આજ્ઞાઓ પર પ્રીતિ રાખનારો હોય, વાદવિવાદનો ત્યાગ કરનારો હોય, સંપૂર્ણ વિદ્યાવાન હોય, વિશેષ બ્રહ્મનારો હોય, ક્ષમાશુભને ધારણ કરનારો હોય,

શમ તથા દમનું પાતન કરનારો હોય અને શક્તિમાન હોય, તેવા પુરુષને જ આ પરમ જ્ઞાન અર્પણ કરવું;^{૩૪-૩૫} પરંતુ જે પુરુષ મેં કહેલા એ શુભોર્થી રહિત હોય, તેવાને આ જ્ઞાન આપવું નહિ; કેમ કે આ શુદ્ધ જ્ઞાન પરબ્રહ્મરૂપ જ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. વળી કુપાતને આતું પરમ જ્ઞાન અર્પણ કરવાથી જ્ઞાનદાતા પુરુષનું કંઈ કદ્યાણુ પણ થતું નથી.^{૩૬} હે નરેન્દ્ર ! કોઈ મતબ્રહ્મ પુરુષ આ જ્ઞાનના બદલામાં રત્નથી ભરેલી આખી પૃથ્વી અર્પણ કરવા તૈયાર થાય. તોપણ તે પુરુષને આ બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો નહિ; પરંતુ જે પુરુષ જિતેન્દ્રિય હોય, તેને અવશ્ય આ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો.^{૩૭} હે કરાલજનક ! તારે હવે લેશમાન ભય રાખવાનું કારણ નથી; કેમ કે તે' પરમ પવિત્ર, શોકરહિત અને આદિ, મધ્ય તથા અંત વિનાનું ઉત્તમ બ્રહ્મજ્ઞાન આજે મારી પાસેથી જરાબર રીતે સાંભળ્યું છે.^{૩૮} હે રાજન્ ! આ સર્વ જ્ઞાનના તત્ત્વરૂપ વસ્તુને બચીને તું જન્મથી સુક્ત કરનારા, મરણધર્મથી છોડાવનારા, સર્વ દોષોથી સુક્ત અને મંગળસ્વરૂપ એવા નિર્ભય બ્રહ્મનો આજે જ સાક્ષાત્કાર કર અને મોહનો ત્યાગ કર.^{૩૯} હે રાજ ! જેમ તે' આજે મને પ્રસન્ન કરીને આ સનાતન બ્રહ્મજ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે, તેમ મેં પણ ઉદાર ચિત્તવાળા ભગવાન બ્રહ્મદેવને ચત્રપૂર્વક પ્રસન્ન કરીને તે સનાતન દેવની પાસેથી આ બ્રહ્મજ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે.^{૪૦} હે નરેન્દ્ર ! તે' મને જે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યા હતા, તેના સર્વ ઉત્તર મેં તને આપ્યા છે. વળી તે ઉપરાંત મોક્ષવેત્તાઓને પરમ આશ્રય કરવા ચોગ્ય એવું આ મહાજ્ઞાન કે જે, બ્રહ્મદેવ પાસેથી મને પ્રાપ્ત થયું છે, તે પણ મેં તને કહ્યું.^{૪૧}

લીખો કહ્યું : હે મહારાજ શુંધિર ! મહર્ષિ' વસિષ્ઠના સંવાદને કહી બતાવીને મેં તમને પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન ઉપદેશ્યું છે. આ જ્ઞાનનો આશ્રય કરવાથી પૃથ્વીસમા જીવાત્માને પુનર્જન્મ રહેતો નથી.^{૪૨} જીવાત્મા પરમ જ્ઞાન સંપાદન કરીને પણ જરામૃત્યુરહિત પરમાત્માને જે યથાર્થ રીતે બળી શકતો નથી, તો પુનર્જન્મને પામે છે. હે તાત ! પરમ કદ્યાણુકારક આ ઉત્તમ જ્ઞાન દેવધિ' નારદ પાસેથી યથાર્થ રીતે સાંભળીને જ મેં

તમને કહ્યું છે. ૪૩૪૪ મહાત્મા વસિષ્ઠ ઋષિએ આ પરમ જ્ઞાન બ્રહ્મદેવ પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું, મહર્ષિ વસિષ્ઠ પાસેથી નારદે સંપાદન કર્યું હતું, નારદ પાસેથી આ સનાતન જ્ઞાન મેં જાણ્યું હતું અને મારી પાસેથી હમણાં તમે જાણ્યો છો. હે કૌરવ રાજા ! આ પરમ જ્ઞાનનું શ્રવણ કરીને હવે તમારે શોક કરવો નહિ. ૪૪૪૬ કેમ કે હે રાજા ! જે પુરુષે ક્ષર તથા અક્ષરનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે, તે પુરુષને ભય રહેતો જ નથી; પણ જે પુરુષ ક્ષર તથા અક્ષર ને જાણીને નથી, તેને જ (સંસારનો) ભય રહે છે. ૪૭ મહાત્મા પુરુષ ક્ષર તથા અક્ષરના અજ્ઞાનને લીધે જ વારંવાર જન્મમરણને પામ્યા કરે છે અને પ્રત્યેક જન્મને આંતરે મરણ પામીને પુનઃ મરણરૂપ પરિણામવાળા હજારો જન્મોને પામ્યા કરે છે. ૪૮ વળી તે અજ્ઞાની પુરુષને દેવલોક, પશુપક્ષી અને મનુષ્યજાતિમાં પણ અવતરવું પડે છે અને કાળે કરીને જ્યારે શુદ્ધ થાય છે, ત્યારે જ અજ્ઞાનસમુદ્રમાંથી તે બહાર નીકળે છે. ૪૯ હે ભારત ! વિદ્વાનો કહે છે કે, અજ્ઞાનરૂપી મહાસાગર મહાભયંકર છે, જાણ્યો જણાય નહિ તેવો છે અને ઘણો જ અગાધ છે; કેમ કે તે મહાસાગરમાં પ્રતિદિન અનેક પ્રાણીઓ ડૂબી મરે છે. ૫૦ હે રાજા ! તમે અત્યંત અગાધ, જાણવાને અશક્ય અને સનાતન એવા તે મહાસમુદ્રને તરી ગયા છો, તેથી ખરેખર તમે રજે-શુભ અને તમોશુભથી મુક્ત થયા છો. ૫૧

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ-બુદ્ધ અને અયુદ્ધનેા વિભાગ' નામનો અધ્યાય ૩૦૮ માં સમાયે

અધ્યાય ૩૦૯ માં

વસુમાન અને ભૂશુવંશી ઋષિનેા
સંવાદ-શ્રેયઃસાધન

॥ મીમા ઉવાચ ॥

મૃગયાં વિચરન્ કશ્ચિદ્વિજને જનકાત્મજઃ ।

વને દદર્શ વિપ્રેન્દ્રમૃષિં વંશધરં મૃગોઃ ॥ ૧ ॥

લીધે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! પૂર્વે વસુમાન નામનો એક જનકવંશી રાજા નિર્જન અરણ્યમાં મૃગયા કરવા નીકળ્યો હતો. તેણે અરણ્યમાં ફરતાં ફરતાં ભયુવંશના એક ઉત્તમ બ્રહ્મર્ષિને ત્યાં બેઠેલા

જોયા. ૧ રાજા વસુમાન તરત જ તેમની સમીપમાં ગયો અને મરતકથી પ્રણામ કરીને તેમની સમીપ બેઠો. પછી ઋષિએ જ્યારે પ્રેરણા કરી, ત્યારે તેમની અનુમતિ લઈને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો : 'હે ભગવન્ ! આ મનુષ્યદેહ ક્ષણભંશુર છે, છતાં પુરુષ તેના પરની મમતાને વશ થઈ રહે છે; તો પછી તેવા પુરુષનું આ લોકમાં તથા પરલોકમાં શું કરવાથી કલ્યાણ થાય ?' રાજાએ એ પ્રમાણે સત્કારપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો. એટલે મહાતપસ્વી તે મહાત્માએ આવું શ્રવણ કરવન કહેવા માંડ્યું. ૨-૪

ઋષિએ કહ્યું : હે રાજા ! આ લોકમાં તથા પરલોકમાં તારા મનને અત્યુદ્ગ્ર સુખ ભોગવવાની બે તને ઇચ્છા હોય, તો ઇધ્મિયોને નિયમમાં રાખીને પ્રાણીઓનું અપ્રિય કરતાં તું અટક. ૫ હે તાત ! ધર્મ જ સત્યુરુપોને હિતકારક છે, સત્યુરુપોને આશ્રય પણ ધર્મ જ છે અને ધર્મને લીધે જ સ્થાવર-જંગમ સહિત ત્રણે લોક પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે. ૬ આ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થોની કામના રાખનારા હુર્નુદિ ! તું તૃષ્ણારહિત કેમ થતો નથી ? તું (વિષયોરૂપી) મધને જુએ છે, પણ તેને લેવા જતાં (નરકરૂપી) ખીણમાં પછાઈ પડીયા, તે જોતો નથી. ૭ જે પુરુષને જ્ઞાનનું ક્ષણ મેળવવાની ઇચ્છા હોય, તેણે જેમ જ્ઞાનનો જ પરિચય કરવો જોઈએ, તેમ જે પુરુષને ધર્મનું ક્ષણ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેણે ધર્મનો જ પરિચય કરવો જોઈએ. ૮ ધર્મની ઇચ્છા રાખનારા હંડ પુરુષને શુદ્ધ કર્મ (સહેલું) હોય, તોપણ ઘણું જ દુષ્કર થઈ પડે છે. પણ ધર્મની ઇચ્છા રાખનારા સત્યુરુપને શુદ્ધ કર્મ (ઘણું જ કઠિન હોય, તોપણ) અત્યંત સહેલું થઈ પડે છે. ૯ કોઈ એક પુરુષ વનમાં રહેતો હોય, પણ ત્યાં રહીને વિષયોના આશ્વસુખનું સેવન કરતો હોય તો તે પુરુષ ગ્રામવાસી જ ગણાય છે અને કોઈ એક પુરુષ ગ્રામમાં રહેતો હોય, છતાં ત્યાં રહીને વનવાસી યતિના જેવું આચરણ કરતો હોય, તો તે પુરુષ વનવાસી જ ગણાય છે; ૧૦ મ ? હે રાજા ! તું નિવૃત્તિમાં તથા પ્રવૃત્તિમાં શુભ-અવશુભનો વિચાર કર અને પછી સાવધાન થઈ ને મન, વચન તથા ક્રિયાના ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખ. ૧૧ પ્રત્યેક પુરુષે નિત્ય અદેખાઈનો ત્યાગ કરીને સત્યુરુપોને દાન આપવું, પરંતુ તે

દાન દેશ અને કાળને અનુસરતું હોવું જોઈએ, સત્કારપૂર્વક હોવું જોઈએ, વ્રત અને શૌચ વડે યુક્ત હોવું જોઈએ અને જેને દાન આપવાનું હોય, તેની ઇચ્છાનુસાર હોવું જોઈએ.^{૧૨} પોતે જે દ્રવ્ય ન્યાય પૂર્વક મેળવ્યું હોય, તેનું જ સુપાત્રને દાન કરવું અને દાન કરતી વેળા ક્રોધનો તથા સંતાપનો ત્યાગ કરવો; તેમ જ દાન આપ્યા પછી તે નિમિત્તે કુલાવું નહિ.^{૧૩} જે બ્રાહ્મણ દૂર ન હોય, પવિત્ર હોય, દમશુભને ધારણ કરનારો હોય, સત્ય વાણી બોલનારો હોય, સરળ હોય, યોનિશુદ્ધ હોય, કર્મથી શુદ્ધ હોય અને વેદને ભણેલો હોય, તે બ્રાહ્મણ જ દાન આપવાનું પાત્ર ગણાય છે.^{૧૪} જે સ્ત્રી પતિના સત્કારને પામેલી હોય અને એકની જ પત્ની હોય (અર્થાત્ વ્યભિચારિણી ન હોય,) તેવી સ્ત્રી જ યોનિશુદ્ધ પુત્રને ઉત્પન્ન કરનારી મનાય છે અને તેવી પતિવ્રતા સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર જગવેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદમાં પારંગત થાય છે, વિદ્વાન થાય છે, તેમ જ (યજ્ઞનયાજ્ઞન, અધ્યયન-અધ્યાપન, દાન અને પ્રતિગ્રહ એ) છ કર્મો કરવામાં તત્પર રહે છે; માટે તે પુરુષ પાત્ર કહેવાય છે. (અને તેવા પાત્રને જ દાન આપવું; કેમ કે)^{૧૫} દેશ, કાળ અને પાત્ર એ ત્રણેની યોગ્યતા-અયોગ્યતા પ્રમાણે જ દાતા પુરુષને ધર્મ તથા અધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અર્થાત્ દેશકાળ અને પાત્ર જો યોગ્ય હોય છે, તો દાન આપનાર પુરુષને ધર્મપ્રાપ્તિ થાય છે; પણ દેશ, કાળ અને પાત્ર જો દુષ્ટ હોય છે, તો દાન આપનાર પુરુષને અધર્મ જ લોગવવો પડે છે.^{૧૬} જેમ શરીર ઉપરના યોગ્ય મેલને પુરુષ ઘણી સહેલાઈથી દૂર કરી શકે છે, પણ અત્યંત ઘટ્ટ બની ગયેલા પુષ્કળ મેલને દૂર કરવામાં ઘણો જ પરિશ્રમ કરવો પડે છે, તેમ અલ્પ પ્રમાણમાં થયેલા પાપને સહેલાઈથી દૂર કરી શકાય છે, પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં વધી પડેલા પાપને દૂર કરવામાં અત્યંત પરિશ્રમ કરવો પડે છે.^{૧૭} જેમ કોઈ એક પુરુષે રેત્તુ લીધો હોય, તો તેને રેત્તુ લાગી રહ્યા પછી તુરંત જ ઘૂતતું પાન કરાવ્યું હોય, તો ઉત્તમ આપદરૂપ થઈ પડે છે, તેમ પાપોથી યુક્ત થયેલો પુરુષ જો ધર્મોચરણ કરે છે, તો મરણ પછી પરલોકમાં ઘણો જ સુખી થાય છે.^{૧૮} બ્રાહ્મીમાત્રનું

મન જ પાપ તથા પુણ્યને ઉત્પન્ન કરનારું થઈ પડે છે, માટે પ્રત્યેક બ્રાહ્મીએ પોતાના મનને અશુભ વિષયોથી આકર્ષી લઈને શુભ વિષયોમાં જ સ્થિર કરવું.^{૧૯} સર્વ મનુષ્યો સર્વ સ્થાનમાં સર્વ પ્રકારનાં કર્મો કરે છે, તે સર્વને જોઈને તારે તેઓની નિંદા ન કરવી. પણ પૂજા કરવી-તેઓના તરફ આદરભાવ રાખવો. તને તારા જે સ્વધર્મમાં પ્રીતિ હોય, તેનું તું ઇચ્છાનુસાર પાલન કર.^{૨૦} હે ધૈર્ય-બ્રાહ્મણ! તું ધૈર્ય ધારણ કરવામાં સ્થિર થજે. એ હર્ષુદિ રાજા! તું બુદ્ધિમાન થજે, એ શાંતિ-રહિત રાજા! તું શાંતિનિષ્ઠ થજે અને એ મૂર્ખ રાજા! તું હાહ્યા પુરુષની પેઠે સંસારમાં વિચરજે.^{૨૧} મનુષ્ય પોતાના તેજને પોતાનો સહચર બનાવીને હરકોઈ ઉપાયે મેળવી શકે છે અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં જે કંઈ શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું મૂળ કારણ ઉત્તમ ધૈર્ય જ છે.^{૨૨} કેમ કે મહાભિષ નામનો એક રાજર્ષિ ધૈર્યથી બ્રહ્મ થયો હતો, જેથી સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર પડ્યો હતો અને રાજા થયાતિ પુણ્યહીન થઈ ગયો હતો, છતાં ધૈર્યના પ્રભાવથી ઉત્તમ દિવ્યલોકને પાગ્યો હતો.^{૨૩} હે રાજા! તું ધર્મનિષ્ઠ તપસ્વીઓનું તથા વિદ્વાનોનું નિત્ય સેવન કર, જેથી ઉત્તમ બુદ્ધિને તથા શ્રેયને તું સંપાદન કરીશ.^{૨૪}

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! મુનિનું એ ભાષણ સાંભળીને રાજા વસુમાન, જે ઉત્તમ સ્વભાવનો હતો, તેણે વિષયવાસના તરફથી મનને યાદ્યું વળી લઈને ધર્મ કરવાનો જ દંઢ નિશ્ચય કર્યો.^{૨૫}

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતમાં મોક્ષધર્મનુશાસન-પર્વમાં 'વસુમાન અને ભયુવંશી ઋષિનો સંવાદ-શ્રેયઃસાધન' નામનો અધ્યાય ૩૦૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧૦ મો

યાજ્ઞવલ્કયગીતા-નવ પ્રકારની સૃષ્ટિ

॥યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

ધર્માધર્મવિમુક્તં યદ્વિમુક્તં સર્વસંશયાત્ ।

જન્મમૃત્યુવિમુક્તં ચ વિમુક્તં પુણ્યપાપયોઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! જે તત્ત્વ ધર્મ તથા અધર્મથી મુક્ત છે, સર્વ સંશયોથી રહિત છે, જન્મ તથા મૃત્યુથી મુક્ત છે, પુણ્ય અને પાપથી

રહિત છે, મંગલસ્વરૂપ છે, સર્વદા ભયથી રહિત છે, સર્વદા અભિનાશી છે, હ્રાસથી રહિત છે, વિકારથી મુક્ત છે, પવિત્ર છે અને નિત્ય ઉપાધિનો સંબંધ હોવા છતાં દ્રુતસ્થભાવથી મુક્ત છે, તે પરમ તત્ત્વનું વર્ણન કરવા માટે તમે યોગ્ય છો.^{૧૨}

બીજો કહ્યું : હે ભારત ! આના સંબંધમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસ હતું તમને કહું છું, તે ઇતિહાસમાં યાજ્ઞવલ્કય તથા જનકરાજનો સંવાદ વર્ણવેલો છે.^૩ પૂર્વે દેવરાતના પુત્ર મહાપ્રથમથી જનકરાજના એ ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ અને પ્રશ્નવેત્તાઓમાં ઉત્તમ એવા યાજ્ઞવલ્કય ઋષિને આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો.^૪

જનકે પૂછ્યું : હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! ઇન્દ્રિયો કેટલી છે, પ્રકૃતિઓ કેટલી છે, કારણબ્રહ્મ શું છે, એ કારણબ્રહ્મથી પર કંઈ વસ્તુ છે, જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય કેવી રીતે થાય છે, દાળની સંખ્યા કેટલી છે, એ સર્વના સંબંધમાં કહો. હું તમારો અનુચક મેળવવાની ઇચ્છા રાખું છું અને અજ્ઞાનને લીધે તમને પ્રશ્ન પૂછું છું. વળી તમે જાનના એક ભંડાર રૂપ છો, માટે તમારી પાસેથી એ સર્વ વિષયનું નિઃસંશયપણે શ્રવણ કરવાની મને ઇચ્છા છે.^{૫-૭}

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું : હે રાજા ! તે મને પ્રશ્ન પૂછ્યા છે, માટે તેના ઉત્તરમાં યોગીઓનું તથા સાંખ્યવેત્તાઓનું જે પરમ જ્ઞાન કહેવાય છે, તેનું હું ખાસ વર્ણન કરું છું, તું સાભળ.^૮ જોકે તારાથી કંઈ પણ અજાણ્ય નથી, છતાં કંઈ વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાથી તું પ્રશ્ન કરે છે, માટે 'પ્રજનારને અવસ્થા ઉત્તર આપવો જોઈએ.' એ સનાતન ધર્મને અનુસરી હું તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું.^૯ અધ્યાત્મનું ચિંતન કરનારા વિદ્વાનો કહે છે કે, પ્રકૃતિઓ આઠ છે અને વિકારો સોળ છે. (અર્થાત્ આઠ પ્રકૃતિ અને સોળ વિકાર એમ બધાં મળી ચોવીસ તરવો છે.)^{૧૦} તેમાં અબ્યક્ત, મહત્તરત્વ, અડકાર, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને તેજ આ આઠ તરવોને પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે અને શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, નિહ્વા, ગ્રાણ, શબ્દ, રપર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, વાણી, ક્ષાય, પાદ, શુદ્ધ, લિંગ અને મન આ સોળે તરવોને તું અને બીજા સુક્ષ્મબુદ્ધિવાળા કુશળ વિદ્વાનો 'વિકાર' કહે છે. તેમાંથી શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન એ છ સિવાયના બાકીના દશ વિકારોને

'વિશેષ' કહેવામાં આવે છે; (કારણ કે તેમાંથી બીજા વિકારો ઉત્પન્ન થતા નથી,) પણ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન એ છ વિકારોને વિશેષ કહેવામાં આવતા નથી. (કેમ કે તેમાંથી બીજા વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.)^{૧૧-૧૫}

હે રાજા ! પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભસમયે અબ્યક્ત-માયો મહત્તરત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને વિદ્વાનો પહેલો 'પ્રધાનસર્ગ' કહે છે.^{૧૬} મહત્તરત્વમાંથી અડકાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વિદ્વાનો બીજો 'બુદ્ધિસર્ગ' કહે છે.^{૧૭} અડકારમાંથી આકાશાદિના ગુણોવાળું મન ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ત્રીજો 'અડકારસર્ગ' કહેવામાં આવે છે.^{૧૮} મનથી પાંચ મહાભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો ચોથો 'માનસર્ગ' કહે છે. પાંચ મહાભૂતોમાંથી શબ્દ, રપર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે, તેને પાંચમો 'ભૌતિકસર્ગ' કહે છે.^{૧૯/૨૦} શબ્દાદિ પાંચ ગુણોમાંથી શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, નિહ્વા અને ગ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો છઠ્ઠો 'બુદ્ધિચિંતાત્મક સર્ગ' કહે છે;^{૨૧} તેમ જ હે રાજા ! શ્રોત્રાદિક જ્ઞાનેન્દ્રિયો પછી પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સાતમો 'ઇન્દ્રિયસર્ગ' કહે છે.^{૨૨} વળી એ ઇન્દ્રિયસર્ગના પછી બિહ્વગતિ કરનારા પ્રાણવાયુ અને આહીઅવળી ગતિ કરનારા બીજા વાયુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને આઠમો 'આત્મવકસર્ગ' કહે છે.^{૨૩} અને હે રાજા ! તે સર્વ વાયુઓ કોઈ સમયે નીચેના ભાગમાં ગતિ કરે છે અને જે વાયુ (અપાન) કેવળ નીચેના ભાગમાં જ ગતિ કરે છે, તેને પણ વિદ્વાનો નવમો 'આત્મવકસર્ગ' જ કહે છે.^{૨૪} હે રાજા ! એ પ્રમાણે નવ સર્ગો અને ચોવીસ તરવો વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે જ મેં તને કહ્યાં.^{૨૫} હવે હે મહારાજા ! એ ગુણોની મહાત્મા પુરુષોએ જે કાળસંખ્યા કહી છે, તે હું તને યથાર્થ રીતે કહું છું, તું સાંભળ.^{૨૬}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વોત્તર મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમાં 'યાજ્ઞવલ્કયગીતા-નવ પ્રકારની સૃષ્ટિ'

નામનો અધ્યાય ૩૧૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧૧મો

યાજ્ઞવલ્ક્યગીતા (ચાલુ)-કાલગણના

॥ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉવાચ ॥

અવ્યક્તસ્ય નરશ્ચેદ કાલસંહ્યા નિગોષ મે ।

પચકલ્પસહસ્રાણિ દ્વિગુણાન્યહરુચ્યતે ॥ ૧ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું હે મહાપુરુષ! હવે પ્રથમ અવ્યક્તની કાલસંખ્યા હું તને કહું છું તેતુ તું મારી પાસેથી શ્રવણ કર દશ હજાર કલ્પો ન્યારે પૂરા થાય છે, ત્યારે અવ્યક્તનો એક દિવસ થાય છે *^૧ અને તેની રાત્રિ પણ તેટલા જ પ્રમાણની હોય છે. આ રીતે હે રાજા! તેના રાત્રિદિવસ ન્યારે પૂરા થાય છે, ત્યારે તે બ્રહ્મત થાય છે અને તે સમયે પ્રાણીમાત્રના જીવનરૂપ ઔપધિને જ (અત્રને જ) પ્રથમ ઉત્પન્ન કરે છે.^૨ પછી તે બ્રહ્મદેવને (મહાત્મવને) ઉત્પન્ન કરે છે કે, જેમનો જન્મ સુવર્ણના ઈંડામાંથી થયેલો છે વળી અમે સાક્ષ્ય છે કે, તે બ્રહ્મદેવ પ્રાણીમાત્રની એક મૂર્તિરૂપ છે.^૩ મહાન પ્રભાવપતિ બ્રહ્મદેવ સુવર્ણના ઈંડામાં એક વર્ષ પર્વત રહીને બહાર નીકળ્યા અને તેમણે નીચેના ભાગમાં આખી પૃથ્વીને તથા ઉપરના ભાગમાં સ્વર્ગલોકને ઉત્પન્ન કર્યો.^૪ હે રાજા! વેદમાં પણ કહ્યું છે કે, સ્વર્ગ અને પૃથ્વી એ બન્ને ખડનો જે મધ્યભાગ છે, તેને આકાશ કહેવામાં આવે છે અને તે આકાશને પણ પ્રભુ બ્રહ્મદેવે રચ્યું છે.^૫ આ બ્રહ્મદેવની કાલ સંખ્યા પણ વેદવેદાંગમાં પારગત થયેલા વિદ્વાનોએ કહેલી છે કે, સાક્ષાત્ હજાર કલ્પો વીતી જાય છે, એટલે બ્રહ્મદેવનો^૬ એક દિવસ થાય છે,^૭ તેમ જ તેમની રાત્રિ પણ એટલા જ પ્રમાણની હોય છે, એમ અધ્યાત્મચિંતકો કહે છે હે મહારાજા! મહર્ષિ બ્રહ્માએ પ્રથમ અહંકાર નામનું દિવ્યતત્ત્વ

* અર્થાત્ અવ્યક્તની ઉપાસના કરીને અવ્યક્ત ભાવને પામેલા પુરુષનો એક દિવસ દશ હજાર કલ્પનો કહેવાય છે અને તેની રાત્રિ પણ તેટલા જ પ્રમાણની હોય છે આપણું મનુષ્ય-આયુષ્ય જેમ સો વર્ષનું ગણાય છે તેમ તે પુરુષનું આયુષ્ય પણ તે સંખ્યા પ્રમાણે મો વર્ષનું જ હોય છે, એમ સમજવું

× બ્રહ્મદેવનું ઉપાસન કરી બ્રહ્મદેવના સાક્ષ્યને પામેલા પુરુષ

ઉત્પન્ન કર્યું અને બીજા ચાર પુત્રો (વ્યદિરૂપ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર નામના ચાર પુત્રો) પોતાના દેહમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા. આ ચારે પુત્રો પિતૃઓ (પાંચ મહાભૂતો)ના પણ પિતા છે-ઉત્પાદક છે એમ સાક્ષ્યવામાં આવ્યું છે.^૮ તેમ જ હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ! સર્વ દેવો, (ઇદ્રિયો), પિતૃઓના (પાંચ મહાભૂતોના) પુત્રો કહેવાય છે, કે જે દેવો વડે (પાંચ ભૂતો વડે) ચરાચર સર્વ લોકો વ્યાપ્ત થઈ રહ્યા છે.^૯ પરમેષ્ઠી અહંકારે પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને તેજ એ પાંચે મહાભૂતોને (તથા મન આદિ ભૌતિક પદાર્થોને) ઉત્પન્ન કર્યા છે.^{૧૦} આ અહંકાર કે જે ‘આહંકારિક’ નામના ત્રીજા સર્ગને ઉત્પન્ન કરનારો છે, તેની પણ કાલ સંખ્યા વિદ્વાનોએ આ પ્રમાણે કહી છે. પાંચ હજાર કલ્પો વીતી જાય છે, ત્યારે અહંકારનો (અહંકારનું) ઉપાસન કરી અહંકારના સાક્ષ્યને પામેલા પુરુષનો એક દિવસ થાય છે.^{૧૧} હે રાજેન્દ્ર! શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ પાંચેને પાંચ વિશેષો કહેવામાં આવે છે અને તેઓ પાંચ મહાભૂતોની અદર રહેલા છે.^{૧૨} હે રાજા! આ વિશેષો વડે જગતના સર્વ પ્રાણીઓ હમેશા ઘેરાયેલા જ રહે છે અને સર્વનું આકર્ષણ કરનારા તે રૂપાદિક શુભોને લીધે જ પ્રાણીમાત્ર અન્યોન્યની રજૂદા રાજે છે, અન્યોન્યનું હિત કરવામાં આસક્ત રહે છે, અન્યોન્યનું અપમાન કરે છે, અન્યોન્યની સ્પર્ધા કરે છે, અન્યોન્યનો વધ કરે છે અને પશુપક્ષીની ભતિમાં અવતરીને આ સંસારમાં જ ભ્રમણ કર્યા કરે છે. વિદ્વાનોએ કહ્યું છે કે, આ વિશેષોના (વિશેષોના ઉપાસકો થઈ વિશેષોના સાક્ષ્યને પામેલા પુરુષોનો) તથા મનનો દિવસ ત્રણ હજાર કલ્પનો હોય છે.^{૧૩-૧૫} તેમ જ હે રાજા! તેઓની રાત્રિ પણ તેટલા જ પ્રમાણની હોય છે હે રાજેન્દ્ર! ઇદ્રિયોએ વાર્યું હોય, તોપણ મન તે તે વિષયોમાં દોડ્યા જ કરે છે.^{૧૬} અને ખરી રીતે તો ઇદ્રિયો કંઈ જોઈ શકતી જ નથી, માત્ર એક મન જ સર્વ વિષયોને જોઈ શકે છે. ચક્ષુ રૂપ વિષયને ગ્રહણ કરે છે, તે મનને લીધે જ અંદણ કરે છે, પણ ન્યારે મન વ્યાકુળ હોય છે, ત્યારે ચક્ષુ ખુલ્લા હોય છે તોપણ ઈર્ષ જોઈ શકતા નથી. જોકે મનુષ્યો કહે છે કે, સર્વ ઇદ્રિયો તે તે વિષયોને

જેઈ શકે છે, પણ તેમ કહેવું તે બૂલભરેલું છે; કેમ કે ઇંદ્રિયો કોઈ પદાર્થને જોઈ શકતી નથી, માત્ર એક મન જ સર્વ પદાર્થોને જોઈ શકે છે. હે રાજન્! આપણે અનુભવીએ છીએ કે, મન જ્યારે વિરામ લે છે, ત્યારે સર્વ ઇંદ્રિયો પણ એની મેળે જ વિરામ પામે છે. ૧૭-૧૮ માટે ઇંદ્રિયોમાં જે વિરામ જોવામાં આવે છે, તે મનનો જ વિરામ છે અને તે કારણથી જ સર્વ ઇંદ્રિયોમાં મનનું જ પ્રધાનપણું છે, એમ સમજવું. ૨૦ હે મહાધર્મશ્રવી રાજા! શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે, મન જ સર્વ ઇંદ્રિયોનો ઈશ્વર છે અને તે મન પ્રાણીમાત્રની અંદર રહેલું છે. ૨૧

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્જત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'શાંતવદ્ધકચગીતા-કાલગણુના' નામનો

અધ્યાય ૩૧૧ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧૨ મો

યાજ્ઞવલ્ક્યગીતા (ચાલુ)-સૃષ્ટિનો પ્રલય

॥ યાજ્ઞત્વમ્ય ઉવાચ ॥

તત્ત્વાનાં સર્વસંખ્યા ચ કાલસંખ્યા તથૈવ ચ ।

મયા પ્રોક્તાન્નુપૂર્વ્યેણ સંહારમપિ મે મૃણુ ॥૧॥

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું: હે રાજા! મેં તને સર્વ તત્ત્વોની મૂળ સંખ્યા તેમ જ તેઓની કાલસંખ્યા અનુક્રમે કહી સંભળાવી, તો હવે તેઓના સંહારનું પણ તું શ્રવણ કર. ૧ આદિ અને અંતરહિત, નિત્ય અને અક્ષર એવા ધ્રુવદેવ પ્રાણીઓને વાફવાર ઉત્પન્ન કરે છે અને તેઓનો પાછો સંહાર કરે છે, તે આ પ્રમાણે છે. ૨ લગવાન અવ્યક્ત પોતાના દિવસનો ક્ષય થયેલો બાળીને રાત્રે નિદ્રા કરવાની મનમાં ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે અહંકારના અભિમાની પુરુષ રુદ્રને જગતનો સંહાર કરવાની પ્રેરણા કરે છે. ૩ એટલે તુરત જ લગવાન રુદ્ર અવ્યક્તની પ્રેરણા પ્રમાણે લાખો કિરણો ધારણ કરે છે અને બળબળતા અગ્નિની પેઠે પોતાના શરીરને બાર સૂર્યરૂપે પ્રકટ કરે છે. ૪ પછી હે રાજા! જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉર્લિજજ એમ ચારે પ્રકારનાં પ્રાણીઓને પોતાના તેજ વડે સત્ત્વ બાળીને ભરમ કરી નાખે છે. ૫ એટલે આંખના એક પલકારા જેટલા સમયમાં તો સ્થાવરજંગમ સર્વ જગતનો નાશ અર્થ બધ છે અને આખી પૃથ્વી ચોતરફથી કાચબા-

ની પીઠ સમાન દેખાય છે. ૬ આ પ્રમાણે મહા-બળવાન રુદ્રદેવ સમગ્ર પૃથ્વીને બાળી નાખીને પાણીના પ્રબળ પ્રવાહથી ચોખાવ્યું બોળી દે છે. ૭ તે પછી પ્રલયકાળનો ભયંકર અગ્નિ સળગી ઊઠે છે, જેથી હે રાજેન્દ્ર! તે સર્વ જગતનો ક્ષય થઈ બધ છે અને જગતો જેવો ક્ષય થાય છે કે તુરત જ અગ્નિની મહાન જ્વાળાઓ ભડભડાટ કરતી ચોખાવ્યું ભભૂડી ઊઠે છે. ૮ આ રીતે એકદમ સળગી ઊઠેલો અગ્નિ કે, જે પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં ઉબ્જતારૂપે રહેલો છે, અતિ બળવાન છે અને સાત પ્રકારની જ્વાળાઓવાળો છે તે અગ્નિનું, મહાબળવાન લગ-વાન વાયુ આઠ સ્વરૂપો ધારણ કરીને ભક્ષણ કરી બધ છે અને અમાપ શક્તિવાળો તે વાયુ આડો, અવળો, ઊંચે અને નીચે ધણા જ ભેસથી ફેંકાય છે. ૯-૧૦ તે પછી અતુલ બળવાળા તે ભયંકર વાયુને આકાશ પોતે જ ગળી બધ છે અને તે આકાશને મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરનારું મન ગળી બધ છે; ૧૧ મનને ભૂતાત્મા અહંકાર કે જે પ્રભ-પતિરૂપ છે, તે ગળી બધ છે અને તે અહંકારને ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનને બાળનારો મહાન આત્મા ગળી બધ છે. ૧૨ અનુપમ આત્મારૂપ તે મહત્ત્વને પણ પ્રજાપતિ શંકર ગળી બધ છે કે, જે શંકર અશ્વિમા, લઘિમા, પ્રાસિ વગેરે અથ સિદ્ધિઓના ઈશ્વર છે, જ્યોતિસ્વરૂપ છે, અવિનાશી છે, સર્વ તરફ હાથ, પગ, નેત્ર, મસ્તક, સુખ અને કાનવાળા છે, તેમ જ સર્વ જગતમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છે. ૧૩-૧૪ વળી તે શંકર પ્રભુ પ્રાણીમાત્રના હૃદયરૂપ છે અને માત્ર અંગૂઠાના પર્વ જેવડા પ્રમાણ-વાળા છે. આ રીતે જગતના ઈશ્વર અને અનંત મહાત્મા શંકર જગતનો સંહાર કરે છે. ૧૫ તે પછી અક્ષય, અવ્યય, પરિણામરહિત, ભૂતભવિષ્યના સદા અને નિર્દોષ એવા એક પરમાત્મા જ અવશેષ રહે છે. ૧૬ હે રાજેન્દ્ર! એ પ્રમાણે જગતનો પ્રલય કેવી રીતે થાય છે, તે પણ મેં તને કહ્યું. હવે અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવના સંબંધમાં સાંભળ. ૧૭

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્જત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'શાંતવદ્ધકચગીતા-સૃષ્ટિનો પ્રલય' નામનો

અધ્યાય ૩૧૨ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧૩ મો

યાજ્ઞવલ્ક્યગીતા (ચાલુ)—અધ્યાત્મ,
અધિભૂત અને અધિદેવતા

॥ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉવાચ ॥

પાદાવધ્યાત્મમિત્યાહુર્જ્ઞાનાસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ।

ગંતવ્યમધિભૂતં ચ વિષ્ણુસ્તત્રાધિદેવતમ્ ॥ ૧ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું : હે જનકરાજા ! તત્ત્વવેત્તા બ્રાહ્મણો કહે છે કે, પ્રાણીના જે પગ તે અધ્યાત્મ છે, ગમનક્રિયા તે અધિભૂત છે અને વિષ્ણુ તેમાં અધિદેવતા છે. (ચરણદ્વિયના તથા ગમનક્રિયાના અધિષ્ઠાતા દેવ વિષ્ણુ છે.)^૧ તેમ જ તત્ત્વાર્થને જાણનારા વિદ્વાનો કહે છે કે, પાત્ર (શુદ્ધ) અધ્યાત્મ છે, મળના ત્યાગ કરવો તે અધિભૂત છે અને સૂર્ય તેમાં અધિદેવતા છે. યોગના ચાર્થ સ્વરૂપને જાણનારા યોગીઓ કહે છે કે, ઉપસ્થ (લિંગ) અધ્યાત્મ કહેવાય છે, આનંદ અધિભૂત કહેવાય છે અને પ્રબળતા તેના અધિષ્ઠાતા દેવ છે.^૨ સાંખ્ય-વેત્તાઓ કહે છે કે, જે હાથ અધ્યાત્મ છે, તેનું કર્તવ્ય અધિભૂત છે અને ઇંદ્ર તેમાં અધિદેવતા છે.^૩ વેદવેત્તાઓ કહે છે કે, વાણી અધ્યાત્મ છે, તેનો વિષય અધિભૂત છે અને અગ્નિ તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે.^૪ વેદશાસ્ત્રને જાણનારા વિદ્વાનો કહે છે કે, ચક્ષુ અધ્યાત્મ છે, તેનો વિષય-રૂપ અધિભૂત છે અને સૂર્ય તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે;^૫ તેમ જ શ્રોત્ર અધ્યાત્મ છે, શબ્દ અધિભૂત છે અને દિશાઓ તેમાં અધિદેવતા છે.^૬ જિહ્વા અધ્યાત્મ છે, રસ અધિભૂત છે અને જળ તેમાં અધિદેવતા છે.^૭ તે જ પ્રમાણે નાસિકા અધ્યાત્મ છે, ગંધ અધિભૂત છે અને પૃથ્વી તેમાં અધિદેવતા છે, એમ શ્રુતિદ્રષ્ટા પુરુષો કહે છે.^૮ વળી તત્ત્વજ્ઞાનમાં કુશળ મહાત્માઓ કહે છે કે, તત્ત્વા-દ્વિય અધ્યાત્મ છે, સ્પર્શ-વિષય અધિભૂત છે અને પવન તેમાં અધિષ્ઠાતા દેવ છે.^૯ શાસ્ત્રપંડિતો કહે છે કે, મન અધ્યાત્મ છે, મનન અધિભૂત છે અને ચંદ્રમા તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે.^{૧૦} તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે કે, અહંકાર અધ્યાત્મ છે, અભિમાન અધિભૂત છે અને બુદ્ધિ તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે.^{૧૧} વળી તે જ પ્રમાણે તત્ત્વના ચાર્થ સ્વરૂપને જાણનારા પંડિતો કહે છે કે, બુદ્ધિ અધ્યાત્મ છે, બુદ્ધિનો

વિષય અધિભૂત છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ તેનો અધિષ્ઠાત્રક દેવ છે.^{૧૨} હે તત્ત્વજ્ઞ રાજા ! એ પ્રમાણે આદિ, મધ્ય અને અંતમાં કેવળ એક જ સ્વરૂપે રહેનારા પરમાત્માની આ સર્વ વિભૂતિઓ પ્રત્યેક વ્યક્તિને દર્શાવી યથાર્થ રીતે મેં તને કહી દેખાડી.^{૧૩} હે મહારાજા ! પ્રકૃતિ સ્વચ્છંદપણે પોતાની ઇચ્છાનુસાર ક્રીડા કરવા માટે સેંકડો ને હજારો (મહાત્ત્વાદિક) શુણેને વિશેષ પ્રકારે પ્રકટ કર્યા કરે છે.^{૧૪} જેમ મનુષ્યો એક કીવામાંથી હજારો કીવાઓ પ્રકટ કરે છે, તેમ પ્રકૃતિ પણ પુરુષને સંબંધ ધરાવનારા સત્ત્વાદિ અનેક શુણેને પ્રકટ કરે છે.^{૧૫} તેમાં ધૈર્ય, આનંદ, ઐશ્વર્ય, પ્રીતિ, ઇન્દ્રિયોની પ્રસન્નતા, સુખ, શુદ્ધિ, આરોગ્ય, સંતોષ, શ્રદ્ધાશુભલું, ક્ષાતાપલું, ક્રોધનો અભાવ, ક્ષમા, સહનશીલતા, અહિંસા, સમાનતા, સત્ય, ઋણથી મુક્ત થવું, નમ્રતા, લબ્ધ, શાંતપલું, પવિત્રતા, સરળતા, સદાચાર, લોભપતાનો અભાવ, હૃદયની શાંતિ, ઇષ્ટ કે અનિષ્ટનો વિયોગ થયો હોય તોપણ મનની સ્થિરતા, દાન આપીને સર્વને વશ કરવાપલું, નિઃસ્પૃહપલું, પરાંપકારીપલું અને પ્રાણી-માત્ર પર દયા રાખવી આ બધા સાધનક શુણે છે; તેમ જ રૂપ અને ઐશ્વર્યનું અભિમાન, સુદ્ધ, લોભી-પલું, નિર્દયતા, સુખ અને દુઃખ એ બંનેનું મિશ્ર સેવન, પારકી નિંદા કરવામાં પ્રીતિ, વાદવિવાદ કરવાની ટેવ, અહંકાર, હરકોઈનું અપમાન કરવું, ચિંતા, વેરનું સેવન, પશ્ચાત્તાપ, ચોરી, નિર્લજ્જપલું, કુટિલપલું, ભેદ, કૂરતા, કામના, ક્રોધ, મદ, શર્વ, દ્રેષ અને અત્યંત વાદવિવાદ કરવા આ બધા રાજસ શુણે છે. હવે તામસ શુણેનો સમુદાય હું તને કહું છું, સાંભળ. મોહ, ઇન્દ્રિયોની દુષ્ટતા, તામિસ અને અંધતામિસ વગેરે તામસ શુણે છે. તેમાં મરણને અંધતામિસ કહેવામાં આવે છે અને ક્રોધને તામિસ કહેવામાં આવે છે. વળી જુદા જુદા પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાની અભિરુચિ, લોભન કથું હોય છતાં અતૃપ્તિ, મદિરા આદિ અપેયનું પાન કરવામાં પણ અતૃપ્તિ, ગંધ, વસ્ત્ર, વિહાર, શયન, આસન, દિવસે ઊંઘવું, અત્યંત વાદવિવાદ કરવા અને પ્રમાદ રાખવો વગેરેમાં પ્રીતિ; ગીત, વાદિત્ર અને નૃત્ય વગેરેમાં અજ્ઞાનને લીધે શ્રદ્ધા રાખવી અને જુદા જુદા ધર્મોના દ્રેષ કરવો આ બધા તામસ શુણે છે.^{૧૭-૨૮}

અધ્યાય ૩૧૪ મો

યાજ્ઞવલ્ક્યગીતા (ચાહુ)-ત્રિગુણધીન જનમ

॥ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉવાચ ॥

एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः पुरुषसत्तम ।

कृत्स्नस्य चैव जगतस्तिष्ठत्यनपगाः सदा ॥१॥

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું : હે મહાપુરુષ ! પૂવોક્ત સર્વાદિ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિના જ છે અને તેઓ સમગ્ર જગતનો નિત્ય સંબંધ રાખનારા છે.^૧ અવ્યક્ત-રૂપ ભગવાન પોતે આ ત્રણ ગુણો સાથે જોડાઈને જીવાત્માને સેંકડો, હજારો, લાખો અને કરોડો સ્વરૂપે કરે છે. તેમાં જે સાર્વત્રિક હોય તેને ઉત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે, રાજસ હોય તેને મધ્યમ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તામસ હોય તેને અધમ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. એમ અધ્યાત્મનું ચિંતન કરનારા વિદ્વાનો કહે છે. મનુષ્ય આ જગતમાં જો પુણ્ય કરે છે, તો ઉચ્ચ ગતિ-દેવલોકને પામે છે, પુણ્ય-પાપ બંને કરે છે તો મનુષ્યગતિને પામે છે અને કેવળ પાપ જ કરે છે તો અધોગતિને પામે છે. હવે સર્વ-ગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એ ત્રણ ગુણો જેની અંદર એકીસાથે રહે છે અથવા બબે સાથે રહે છે, તેની શી ગતિ થાય છે, તે વિષે હું તને કહું છું, સાંભળ. કોઈ સમયે રજોગુણ સર્વગુણની સાથે મળેલો જોવામાં આવે છે, કોઈ વેળા તમોગુણ રજો-ગુણની સાથે મળેલો જોવામાં આવે છે, કોઈ વખતે સર્વગુણ તમોગુણની સાથે મળેલો જોવામાં આવે છે અને કોઈ સમયે અવ્યક્ત-પુરુષનો કેવળ એક સર્વગુણની સાથે જ સંબંધ થયેલો જોવામાં આવે છે. પુરુષ જો કેવળ સર્વગુણથી યુક્ત હોય છે, તો દેવલોકને પામે છે, સર્વ અને રજ બંનેથી યુક્ત હોય છે તો મનુષ્યલોકમાં જન્મે છે, રજોગુણ અને તમોગુણથી યુક્ત હોય છે તો પશુપક્ષીની જાતિમાં અવતરે છે અને રજોગુણ, તમોગુણ તથા સર્વ-ગુણ એ ત્રણેથી યુક્ત હોય છે, તો મનુષ્યપણ્યને પામે છે; પરંતુ જે મહાત્માઓ પુણ્યપાપથી યુક્ત થયેલા હોય છે, તેઓને તો સનાતન, અવિનાશી અને અજરામર એવું મોક્ષપદ જ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમ કે જ્ઞાની પુરુષોને તેવું શ્રેષ્ઠ સ્થાન મળવાનો જ સંભવ હોય છે કે, જે સ્થાન પરિણામધર્મથી રહિત

છે, અવિનાશી છે, ઈંદ્રિયોથી પર છે, અવિધાયી યુક્ત છે અને જન્મમૃત્યુરૂપી અંધકારને દૂર કરનાર છે.^{૨-૧૦} હે રાજા ! એ પ્રમાણે જે સ્થાન અમૂર્ત બ્રહ્મ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તેના સંબંધમાં તેં મને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તેનો મેં તને ઉત્તર આપ્યો. અને એ રીતે પોતાના કૃતસ્થ સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરનારો જ્ઞાની પુરુષ માત્ર ઉપલક્ષ્યદિષ્ટિ પ્રકૃતિ માં સ્થિતિ કરનારો કહેવાય છે.^{૧૧} હે રાજા ! પ્રકૃતિ કેવળ જડ જ છે, છતાં પુરુષના આશ્રયથી જ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેનો સંહાર પણ કરે છે.^{૧૨}

જનકે પૂછ્યું : હે મહાહુલિમાન મુનિ ! પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બંને આદિ-અંતરહિત છે, અમૂર્તસ્વરૂપ છે, અચળ છે, પોતપોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં સ્થિર રહેનારાં છે, પોતપોતાના સ્વભાવથી બ્રહ્મ નહિ થનારાં છે અને તેથી જ તેઓનું સ્વરૂપ અચાલ જ છે, છતાં હે મહર્ષિ ! પ્રકૃતિને તમે જડ કેમ કહો છો અને ક્ષેત્રજ-પુરુષને ચેતન કેમ કહો છો ?^{૧૩-૧૪} હે બ્રાહ્મણના ઇન્દ્ર ! તમે મોક્ષધર્મનું સંપૂર્ણ રીતે ઉપાસન કરો છો અને તેથી જ હું તમારી પાસેથી મોક્ષધર્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ ચચાર્થ રીતે સાંભળવા ઇચ્છું છું.^{૧૫} પુરુષ ભલે ચેતન હોય, તોપણ તેનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે બળી શકાય ? (કેમ કે અગ્નિનો નાશ થવાથી તેની જીભુતાનો પણ નાશ થાય છે અને જીભુતાનો નાશ થવાથી અગ્નિનો નાશ પણ અનુભવાય છે, તેમ પ્રકૃતિ અને પુરુષ કે જોડો હમેશાં એકીસાથે જ રહેનારાં છે, તેમાંથી એક પ્રકૃતિનો નાશ થવાથી પુરુષનો પણ અવશ્ય નાશ થવો જોઈએ અને પુરુષનો જો નાશ થતો હોય, તો પછી તેનું અસ્તિત્વ શી રીતે માની શકાય ?) ધારો કે કદાચ પુરુષનું અસ્તિત્વ હોય, તોપણ તેનું અદિતપણું કેમ સંભવી શકે ? (કેમ કે પ્રકૃતિ અને પુરુષ નિત્ય સાથે જ રહે છે અને વળી પુરુષ વિભુ છે તેમ જ પ્રકૃતિ અવિનાશી છે.) વળી પ્રકૃતિ અને પુરુષ કે જોડોના હમેશાં સહયોગ છે, છતાં પુરુષ પ્રકૃતિ વિના કેવી રીતે રહી શકે ? તેમ જ શરીરમાં રહેનારી ઈંદ્રિયોના કયા કયા દેવતાઓ છે, તે સર્વ મને કહો.^{૧૬} વળી મને કહો કે યોગ દ્વારા પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ કરનારા યોગીને તથા કાલવશાત્ મરણધર્મને પામનાર સામાન્ય

જીવને કયું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે ?^{૧૭} અને હે સત્પુરુષ ! સાંખ્યજ્ઞાન તથા યોગજ્ઞાન એ બન્નેનું જીવું જીવું સ્વરૂપ કેવું છે તેમ જ મૃત્યુસૂચક તત્ત્વો કયા કયા છે, તે પણ યથાર્થ રીતે મને કહો; કેમ કે હે ભગવન ! તમે હૃદયેળીમાં રહેલાં આમળાંની પેઠે આ સર્વ વિષયને પ્રત્યક્ષપણે બાહ્યનારા છો.^{૧૮}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાતર્જત મોક્ષધર્મનુશાસન-પર્વામાં ‘યાજ્ઞવલ્ક્યગીતા-ત્રિશુભાધીન જન્મ’ નામનો અધ્યાય ૩૧૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧૫ મો

યાજ્ઞવલ્ક્યગીતા (ચાલુ)-પ્રકૃતિ અને પુરુષ અન્યોન્યથી ભિન્ન છે

॥ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉવાચ ॥

ન શ્ક્યોન્નિર્ગુણસ્તાત ગુણીકૃતું વિશંપતે ।

ગુણવાંશ્વાપ્યગુણવાન્ યથાતત્ત્વાં નિવોધ મે ॥૧॥

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું : હે તાત ! જે આત્મા નિર્જીવ છે, તેને શુભવાન કરી શકાય તેમ નથી અને હે રાજા ! જે પ્રકૃતિ શુભવાન છે તેને કદી નિર્જીવ કરી શકાય તેમ નથી. આ પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંબંધમાં જે સત્ય સ્થિતિ છે, તે તું મારી પાસેથી સાંભળ.^૧ તત્ત્વવસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરનારા મુનિ મહાત્માઓ એમ જ કહે છે કે, શુભોથી જે યુક્ત હોય તેને શુભવાન જ કહેવાય છે અને શુભોથી જે રહિત હોય તેને નિર્જીવ જ કહેવાય છે.^૨ પ્રકૃતિ, જે સ્વાભાવિક રીતે જ શુભોવાળી છે, તે શુભોત્ત્વ કદી ઉદ્ધંધન કરી શકતી નથી અને તે પોતે સ્વાભાવિક રીતે જ અજ્ઞાની છે, છતાં પોતાના પર આરોપિત કરાયેલા જ્ઞાનીપણને લીધે શુભોનો ઉપભોગ કરે છે.^૩ અને અદૃશ્ય એવો પુરુષ તો સ્વાભાવિક રીતે જ શુભોને બાહ્યોતો નથી કે ભોગવતો નથી. (અર્થાત્ પુરુષ પોતાના સિવાય બીજા કોઈ ભોજ્ય પદાર્થને કદી જોતો જ નથી, તો પછી તેનો ભોક્તા તો ક્યાંથી જ હોય ?) વળી તે સ્વાભાવિક રીતે જ જ્ઞાની છે અને તેથી નિત્ય એમ જ માને છે કે, મારાથી શ્રેષ્ઠ બીજો કોઈ છે જ નહિ.^૪ આ કારણને લીધે જ (એટલે પ્રકૃતિ ભોક્તા છે અને પુરુષ અભોક્તા છે, તે કારણને લીધે જ) અવ્યક્ત-પ્રકૃતિને જડ

માનવામાં આવે છે, તોપણ તે શુભોનો ઉપભોગ કરનાર નથી, એમ ન સમજવું; કેમ કે ચિદાત્માના પ્રતિબિંબને લીધે પ્રકૃતિ નિત્ય છે, અક્ષર છે અને ક્ષર પણ છે; નહિ કે કાષ અથવા ભીંતની પેઠે કેવળ અચેતન જ છે. (અર્થાત્ અક્ષર અને ક્ષરરૂપ, ચેતન અને અચેતનરૂપ તથા નિત્ય એવી પ્રકૃતિ વસ્તુતઃ જડ હોવા છતાં ભોક્તા થઈ શકે છે.)^૫ પુરુષ પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે જ વારંવાર શુભોની સાથે સંસર્ગ કરે છે અને તે પોતે પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપને જ્યાં સુધી બાહ્યોતો નથી, ત્યાં સુધી શુભોના સંસર્ગમાંથી કદી મુક્ત પણ થતો નથી.^૬ પ્રકૃતિના શુભોના કર્તૃત્વ-પણોને શુભોના સંસર્ગને લીધે આત્મા ઉપર પણ અધ્યારોપ કરવામાં આવે છે અને તેથી જ તે સર્ગ-ધર્મો કહેવાય છે; તેમ જ યોગધર્મો તું તે સેવન કરનારો છે, માટે ‘યોગધર્મો’ કહેવાય છે.^૭ વળી તે આત્મા પ્રજ્ઞાઓના સપ્તાપણોના પોતાના પર આરોપ કરે છે, તેથી ‘પ્રકૃતિધર્મો’ કહેવાય છે, બીજોના (સ્થાવરોના) કર્તાપણને પોતે વહોરી લે છે, માટે બીજા-ધર્મો કહેવાય છે અને તે જ પ્રમાણે (કામશ્રમાદિ) શુભોના ઉત્પન્ન કરવાપણને તથા નાશ કરવાપણને પોતે (અજ્ઞાનથી) સ્વીકારી લે છે, માટે તે પુરુષ શુભધર્મો પણ કહેવાય છે.^૮ આ રીતે કેવળ અભિમાનને લીધે જ પુરુષ શુભોની સાથે એકરૂપતાને પામે છે, વાસ્તવિક રીતે તો શુભોનો તે સાક્ષી જ છે-શુભોની સમીપ રહીને તેઓતું નિરીક્ષણ કરનારો જ છે, હઃખાદિથી રહિત છે અને કેવળ છે. આવા હેતુથી જ અધ્યાત્મને બાહ્યનારા અને સંસારના તાપથી મુક્ત થયેલા સિદ્ધ યતિઓ કારણને તથા કાર્યને સદા અનિત્ય માને છે, એમ એમ સાંભળ્યું છે.^૯ અને પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા રાખનારો તેમ જ કેવળ જ્ઞાનનો જ આશ્રય કરનારો નિરીશ્વર સાંખ્યવાદીઓ વળી એમ પણ કહે છે કે, ‘પ્રકૃતિ માત્ર એક જ છે અને પુરુષો અનેક છે.’^{૧૦} હવે પ્રકૃતિથી પુરુષ ભિન્ન જ છે, એ વાતને હું દષ્ટાંત-પૂર્વક કહું છું; સાંભળ. પ્રકૃતિ કેવળ અનિત્ય છે અને પુરુષ કેવળ નિત્ય છે અને તેથી જ મુંજ (તે નામનું ઘાસ) અને તેમાં રહેલી ધપિકા (સળી) વચ્ચે જેમ ભેદ રહેલો છે, તેમ પ્રકૃતિ

અને પુરુષ વચ્ચે પણ ભેદ રહેલો છે. *૧૨ ઉંબરાના ફળમાં રહેલો મચ્છર તે ફળથી ભિન્ન છે અને તે ફળનો સંયોગ કયાં છતાં તેમાં લેપાર્થ જતો નથી; *૧૩ તેમ જ માછલું જળથી ભિન્ન છે અને જળ માછલાથી ભિન્ન છે, છતાં જળનો માત્ર સ્પર્શ કરવાથી માછલું તેમાં લિપ્ત થઈ જતું નથી. વળી માટીની હાંદલી અગ્નિથી ભિન્ન છે અને અગ્નિ માટીની હાંદલીથી ભિન્ન છે, છતાં હાંદલીનો કેવળ સ્પર્શ કરવાથી અગ્નિ તેમાં લેપાર્થ જતો નથી. *૧૪*૧૫ કમળ જળથી ભિન્ન છે અને જળ કમળથી ભિન્ન છે, છતાં જળનો માત્ર સ્પર્શ કરવાથી કમળ જળથી લેપાર્થ જતું નથી. (એ જ પ્રમાણે આત્મા પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે અને પ્રકૃતિ આત્માથી ભિન્ન છે, છતાં પ્રકૃતિનો માત્ર સંસર્ગ કરવાથી આત્મા પ્રકૃતિમાં લિપ્ત બની જતો નથી.) *૧૬ સર્વ સામાન્ય મનુષ્યો પણ પૂર્વોક્ત દ્વંદ્વોત્પન્ન પદાર્થોના નિત્ય સહવાસ કરે છે અને નિત્ય તેઓના સંબંધમાં આવે છે, છતાં તેઓના અન્યોન્યના સંબંધને યથાર્થ રીતે ભેદ શકતા નથી. *૧૭ જે પુરુષો આ પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંબંધને બીજી રીતે (અનિત્ય છે છતાં નિત્યરૂપે-અન્યોન્યથી ભિન્ન છે છતાં અભિન્નરૂપે) બુદ્ધિ છે, તે પુરુષો ખરેખર અજ્ઞાની છે અને તેઓને વારંવાર ચોર નરકમાં (સંસારમાં) પડવું પડે છે-તેઓ સંસારના ફેરામાંથી કદી છૂટી શકતા જ નથી. *૧૮ બસ, આતું નામ જ પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવેકવાળું ઉત્તમ સાંખ્યદર્શન છે અને આ રીતે જ પ્રકૃતિ તથા પુરુષનો વિવેક કરીને સાંખ્ય-વેત્તાઓ મોક્ષપદને પામ્યા છે. *૧૯ વળી બીજા તત્ત્વકુશળ પુરુષોના પણ એ જ અનુભવ છે, જે મેં

તને કહી સંભળાવ્યો છે. હવે હું તને યોગવેત્તાઓનો અનુભવ કહું છું. *૨૦

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ તર્જત મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમાં 'યાજ્ઞવલ્કયગીતા-પ્રકૃતિ અને પુરુષ અન્યોન્યથી ભિન્ન છે' નામનો અધ્યાય ૩૧૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧૬ મો

યાજ્ઞવલ્કયગીતા (ચાલુ)-યોગદર્શન

॥ યાજ્ઞવલ્કય ઉવાચ ॥

સાંખ્યજ્ઞાનં મયા પ્રોક્તં યોગજ્ઞાનં નિવોધ મે ।

યથાશ્રુતં યથાદૃષ્ટં તત્ત્વેન નૃપસત્તમ ॥ ૧ ॥

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું : હે ઉત્તમ રાજા ! એ પ્રમાણે મેં તને સાંખ્યનું જ્ઞાન કહ્યું. હવે મેં જે રીતે સાંખ્યનું છે અને બોલ્યું છે, તે પ્રમાણે યથાર્થ રીતે યોગનું જ્ઞાન હું તને કહું છું, તેનું શ્રવણ કર. *૧ આ જગતમાં સાંખ્યના જેવું બીજું એક પણ જ્ઞાન નથી અને યોગના જેવું બીજું એક પણ બળ નથી. સાંખ્ય અને યોગ એ બંનેમાં શમદમાદિત્ર્ય એક-સરખી રીતે પાલન કરવું પડે છે અને તેઓ બંને સમાન રીતે જ મૃત્યુનો નાશ કરનારાં છે. *૨ હે રાજા ! જે પુરુષો બુદ્ધિહીન હોય છે, તેઓ જ સાંખ્ય અને યોગને ભિન્ન ભિન્ન માને છે; અમે તો તેઓ બંનેને નિશ્ચયપૂર્વક એક જ માનીએ છીએ; *૩ કેમ કે યોગ-વેત્તાઓ જે તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે જ તત્ત્વોનો સાંખ્યવેત્તાઓ પણ સાક્ષાત્કાર કરે છે, માટે જે પુરુષ સાંખ્ય તથા યોગને એક જ બુદ્ધિ છે, તે જ ખરે તત્ત્વવેત્તા કહેવાય છે. *૪ હે શનુદત્તમ રાજા ! રુદ્રપ્રધાન *૫ વગેરે બીજા ઘણા યોગો છે કે, જેઓનું સેવન કરીને યોગીઓ દશે દિશાઓમાં પેતાના તે જ શરીર સાથે વિચરી શકે છે, એમ તારે બલ્લવું. *૬ ને હોંશ રાજા ! યોગનો આશ્રય કરીને તું આઠ ગુણોવાળા સૂક્ષ્મ શરીરની સાથે સર્વનો ત્યાગ કરીને ત્યાં સુધી પ્રલય થાય, ત્યાં સુધી લોહમાં સુષેધી વિહાર કર. *૭ હે મહારાજા ! વિદ્વાનોએ કહ્યું છે કે, અભિમાદિક આઠ ગુણોવાળો યોગ વેદમાં

* અર્થાત્ ઇપિકાના બાહ્ય ભાગમાં રહેલું મુજ્જ ઇપિકા-થી ભિન્ન છે, તેમ આત્માના બાહ્ય પ્રદેશમાં રહેલી પ્રકૃતિ આત્માથી ભિન્ન છે. ક્ષતિ પણ કહે છે કે, 'અંગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષોઽન્તરાત્મા સદાજનાત્મં હૃદયે સન્નિવિષ્ટઃ । તે સ્વાચ્છરીરાત્મપ્રદેશુ જાદિવ દ્વીપીકાં ધર્મેણ તે વિવાચ્છુકમમૃતમ્ ॥' પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં માત્ર અંશુષ્ઠમાત્રનો અંતરાત્મા પુરુષ રહેલો છે. તેને મુજ્જમાંથી જેમ સગીને ધીમે રહીને બહાર કાઢવામાં આવે છે, તેમ ધર્મપૂર્વક શરીરમાંથી બહાર કાઢવો અને તેને શુદ્ધ તથા અમૃતરૂપે મળવો.

—નીલકંઠ

* રુદ્ર એટલે પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોનું જ સુખ્યત્વે કરીને જેમાં આલંબન હોય છે, તે રુદ્રપ્રધાનયોગ કહેવાય છે. આ રુદ્રપ્રધાનયોગનો આશ્રય કરવાથી આકાશમાં ગમન કરવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

વર્ણવેલો છે, તેમજ સૂક્ષ્મ એવા યોગનાં ચમતિયમા-
દિક આઠ અંગો* પણ કહેવામાં આવ્યાં છે. ૭
વળી યોગવેત્તાઓ કહે છે કે, યોગીઓને એ પ્રકારનાં
ઉત્તમ યોગકૃત્યો કરવાનાં હોય છે. જેમ કે
શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે એક સચુષ્ણ (સખીજ) યોગ-
કૃત્ય અને બીજું નિર્શુષ્ણ (નિર્બીજ) યોગકૃત્ય. ૮
તેમાં હે રાજા! પ્રાણવાયુના નિઃશ્વર્ષક મનની
(શરીરમાં રહેલા પંચમહાભૂતોમાં) જે ધારણા
કરવી (અને તે તે સ્થાનોમાં તેના અધિષ્ઠાતા દેવોતું
જે ધ્યાન કરવું) તેને સચુષ્ણ અથવા સખીજ યોગ-
કૃત્ય કહેવામાં આવે છે અને પ્રાણવાયુના નિઃશ્વ-
ર્ષક મનને કેવળ એકાગ્ર કરવું; અર્થાત્ ધ્યાતા,
ધ્યેય અને ધ્યાનના વિભાગથી રહિત કરી કેવળ
વૃત્તિશૂન્ય કરવું તેનું નામ નિર્શુષ્ણ અથવા
નિર્બીજ યોગકૃત્ય કહેવામાં આવે છે.* વળી એ

× નેકે મૈત્રાયણીય શાખાના એક ઉપનિષદમાં
પ્રાણાયામ, પ્રલાહાર, ધ્યાન, ધારણા, તર્ક અને સમાધિ
આવાં છ અંગોનું જ વર્ણન કરેલું છે, તોપણ વેદના
બીજા ભાગોમાં યમ તથા નિયમ એ બંનેનું પણ વર્ણન
કરેલું જોવામાં આવે છે, જેથી અહીં યોગનાં આઠ
અંગો કહેવામાં આવ્યાં છે.

* આ શ્લોકમાં સચુષ્ણ યોગનું તથા નિર્શુષ્ણ યોગનું
સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. તેમાંના સચુષ્ણ યોગના સંબંધમાં
આ પ્રમાણે સમજવાનું છે. પ્રથમ પ્રાણવાયુના નિઃશ્વ-
કરીને અર્થાત્ પ્રાણાયામની સ્થિરતા કરીને શિવયોગમાં
કહ્યા પ્રમાણે પગને અંગૂઠો, પાની, મૂલભાગ વગેરેથી
આરંભીને નેત્રાધાર પર્વતના સોળ સ્થાનકોમાં મનની
અનુક્રમે ધારણા કરવી અને તે તે સ્થાનકોમાં બ્રહ્માદિક
દેવતાઓનું ધ્યાન કરવું, તેને સચુષ્ણ યોગ કહે છે; અથવા
ચારવલ્કલે કહેલી પંચમહાભૂતોની ધારણા કરીને મનને
ધ્યાનમગ્ન કરવું તે પણ સચુષ્ણ યોગનું સ્વરૂપ છે. ચાર-
વલ્કલે પંચમહાભૂતોની ધારણાના સંબંધમાં આ પ્રમાણે
કહ્યું છે: પગથી આરંભીને ડીંચણ સુધીના ભાગને
પૃથ્વીનું સ્થાન કહેવામાં આવે છે. ડીંચણથી આરંભીને
ગુદા પર્વતના ભાગને જળનું સ્થાન કહેવામાં આવે છે,
ગુદાથી આરંભીને હૃદય સુધીના ભાગને અગ્નિનું સ્થાન
કહેવામાં આવે છે, હૃદયથી આરંભીને બ્રુકટી સુધીના
ભાગને વાયુનું સ્થાન કહેવામાં આવે છે અને બ્રુકટીથી
આરંભીને મસ્તક સુધીના ભાગને આકાશનું સ્થાન કહેવા-
માં આવે છે. તેમાં પૃથ્વીના સ્થાનમાં મનની ધારણા
કરતી વેળા પરમેશ્વરી બ્રહ્મદેવનું ધ્યાન કરવું, જળના

વાત પણ નક્કી જ છે કે, ત્યારે પ્રાણવાયુના
નિઃશ્વર્ષક સચુષ્ણ યોગના અભ્યાસમાં મનની
સ્થિરતા થાય છે, ત્યારે જ નિર્શુષ્ણ યોગમાં મન
એકાગ્ર થઈ શકે છે; અર્થાત્ સચુષ્ણ યોગને તથા
નિર્શુષ્ણ યોગને પરસ્પર અંગાંગીભાવ છે-સચુષ્ણ
યોગની સિદ્ધિ વિના નિર્શુષ્ણ યોગની કદી પણ સિદ્ધિ
થઈ શકતી નથી. હે મિથિલદેશના મહારાજા! પૂરક,
રેચક અને કુંલક એવા કંમથી પ્રાણાયામ કર-
નારો યોગી પુરુષ તે સમયે દેવતા આદિના ધ્યાન-
પૂર્વક જો પ્રાણાયામ કરતો નથી, તો તેના શરીરમાં
વાયુની અધિકતા થઈ પડે છે. (અને તેને લીધે

સ્થાનમાં મનની ધારણા કરતી વેળા વિષ્ણુ ભગવાનનું
ધ્યાન કરવું, અગ્નિના સ્થાનમાં મનની ધારણા કરતી વેળા
રુદ્રદેવનું ધ્યાન કરવું, વાયુના સ્થાનમાં મનની ધારણા
કરતી વેળા ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવું અને આકાશના સ્થાનમાં
મનની ધારણા કરતી વેળા સદાશિવનું ધ્યાન કરવું. વળી
જો યોગી પુરુષ પૃથ્વીના સ્થાનમાં લઙ્કાર બીજ સહિત વાયુનું
સ્થાપન કરીને પાંચ ઘડી સુધી ચાર મુખવાળા બ્રહ્મદેવનું
ધ્યાન કરે છે, તે યોગી પૃથ્વી ઉપર વિન્યય મેળવી
શકે છે; તેમ જ જળના સ્થાનમાં વક્રાર બીજ સહિત
વાયુનું સ્થાપન કરીને પાંચ ઘડી સુધી ચતુર્ભુજ નારા-
યણદેવનું સ્મરણ કરનારો યોગી પુરુષ સર્વ પ્રકારના રોગોથી
મુક્ત થાય છે, તે જ પ્રમાણે અગ્નિના સ્થાનમાં રકાર
બીજ સહિત વાયુનું સ્થાપન કરીને તરુણ સૂર્ય સમાન
તેજસ્વી એવા, ત્રિનેત્ર રુદ્રદેવનું પાંચ ઘડી સુધી ધ્યાન
કરનારો યોગી પુરુષ અમિથી કદી બળતો નથી. વળી
વાયુના સ્થાનમાં તેના બીજ સહિત વાયુનું સ્થાપન કરીને
પાંચ ઘડી સુધી ઈશ્વરનું ધ્યાન કરનારો યોગી પુરુષ વાયુની
પેઠે આકાશમાં ગમન કરી શકે છે અને આકાશના
સ્થાનમાં હ્રકાર બીજ સહિત વાયુનું સ્થાપન કરીને પાંચ
ઘડી સુધી શંકરદેવનું ધ્યાન કરનારો યોગી પુરુષ સંપૂર્ણ
યોગવેત્તા કહેવાય છે. આ સર્વ સચુષ્ણ યોગનું જ સ્વરૂપ
છે, એમ સમજવું, પણ નિર્શુષ્ણ યોગનું સ્વરૂપ તો
એવું જ હોઈ શકે કે,

યદા પંચાવસ્થિતે દાગાનિ મનવા રહા ।

વુદ્ધિ ન વિચેતે તામાદુઃ પરમાં ગતિમ્ ॥

જે અવસ્થામાં પાંચ દાગે દ્રિયો અને મન કેવળ
વૃત્તિશૂન્ય દશામાં સ્થિત કરે છે અર્થાત્ જે અવસ્થામાં
ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય એ ત્રણેનો વિભાગ કેવળ
અદરશ થઈ જાય છે; એટલું જ નહિ પણ જે અવસ્થામાં
બુદ્ધિ પણ કંઈ જોણા કરતી નથી, તે અવસ્થાને પર-
ગતિ અથવા નિર્શુષ્ણ યોગ કહેવામાં આવે છે.

તેના શરીરમા મોટા રોગો ઉત્પન્ન થવાનો *સભવ રહે છે) માટે ધ્યાન વિનાનો પ્રાણુધ્યામ કદી કરવો જ નહિ ૯૧૦ વર્ણી પ્રત્યેક યોગીએ રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરમા પ્રાણુધ્યામ કરીને બાર પ્રકારની* નોદનાઓ

* પનયોગસગ્રહ નામના એક ગ્રંથમા કહ્યું છે કે, પ્રાણાયામેન યુક્તેન સવરોગક્ષયો ભવેત્ । અયુષ્કામ્યાસયોગેન મહારોગસમુદ્ભવ ॥ દેવતાદિકના ધ્યાન દ્વારા પ્રાણુધ્યામ કરવામા આવે છે, તો સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે, પણ દેવતાદિકના ધ્યાન વિના જે પ્રાણુધ્યામ કરવામા આવે છે, તો મોટા મોટા રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે આવા હાથથી જ યાતવશ્યે કહ્યું છે,

નીલોત્પલદલયામ નાભિમધ્યે વ્યવસ્થિત ।

ચતુષ્ચ મહાત્માન પૂરેણ વિચિત્રચત્ ॥ ૧ ॥

કુમ્ભકેન હૃદિ સ્થાન ધ્યાયેતુ કમલાસનમ્ ।

બ્રહ્માણ રક્તગૌરામ ચતુર્વેવન પિતામહમ્ ॥ ૨ ॥

રેચકેન્દ્રેશ્વર વિચાક્ષ્ણાટશ્ચ મહેશ્વરમ્ ।

શુદ્ધસ્ફટિકસકાશ નિમલ પાપનાશનમ્ ॥ ૩ ॥

પ્રાણુધ્યામ કરનારા યોગીએ વાયુને પૂરતી નખતે નાભિપ્રદેશમા રહેલા, કાળા કમળ સમાન સ્થામ અને ચાર ભુજાઓને ધારણ કરનારા મહાત્મા વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવું વાયુને રોકતી વખતે હૃદયમા ખિરાજેલા, કમળના આસનવાળા, રતાશયુક્ત ચેત અગવાળા અને ચાર મુખને ધારણ કરનારા પિતામહ અલ્લદેવનું ધ્યાન કરવું અને વાયુને બહાર કાઢતી વખતે લલાટપ્રદેશમા ખિરા જેલા, શુદ્ધ સ્ફટિક સમાન કાંતિવાળા અને સર્વ પાપોનો નાશ કરનારા પવિત્ર શકરદેવનું ધ્યાન કરવું આ રીતે દેવતાઓના ધ્યાનપૂર્વક પ્રાણુધ્યામ કરનારા યોગી પુરુષ અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે, પણ ધ્યાનરહિત પ્રાણુધ્યામ કરનારા પુરુષ અવશ્ય રોગાદિકનો ભોગ થઈ પડે છે

× આ બાર પ્રકારની નોદનાઓ શિવયોગમા આ પ્રમાણે કહી છે મૂલાધારમા ત્રણ આવતોવાણુ એક અલ્લ ચક્ર છે, તેનો આકાર યોનિ જેવો છે અને તેનો મધ્ય ભાગ અગ્નિ સમાન તેજસ્વી છે આ અલ્લચક્રમા ઇન્દ્રિય ક્રીડને આપનારી અધ શક્તિ ખિરાજે છે, માટે તેનું ધ્યાન કરવું (૧) તે પછીનું બીજું સ્વાધિષ્ઠાન નામનું ચક્ર છે, તેનો આકાર ચાર પાખડીઓવાળા કમળના જેવો છે અને તેના મધ્યભાગમા પશ્ચિમાગ્નિમુખ શકરદેવ ખિરાજે છે માટે તેનું ધ્યાન કરવું (૨) તે પછી નાભિના પ્રદેશમા પાંચ આવતોવાણુ એક ચક્ર છે, તેનો આકાર મેઘના જેવો છે, તેની કાંતિ વીજળીના જેવી છે અને તેના મધ્યભાગમા સિદ્ધિને આપનારી કુંડલિની નામની

(શરીરમા રહેલા બુદ્ધા બુદ્ધા બાર ચક્રામા તેના અધિધાયક દેવોના ધ્યાનપૂર્વક ધારણાઓ) કરવી અને પછી રાત્રિના મધ્યસમયે એક નિદ્રા લઈને છેતલા પ્રહરમા પુન તેની તે જ બાર નોદનાઓનો અભ્યાસ કરવો ૧૧ એ પ્રમાણે વાયુની ધારણા કરવા રૂપ ઉપાય કરીને ચાતચિત્ત બનેલો, દમશુભને ધારણ કરનારો, એકાંતનું જ સેવન કરનારો અને આત્મામા જ રમણ કરનારો જ્ઞાની યોગી અવશ્ય ચિત્તને યોગમા સ્થિર કરી શકે છે ૧૨ યોગીપુરુષો પાંચ ધ્વજોના દોષરૂપ ગણાતા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ,

અધ શક્તિ ખિરાજે છે, માટે તેનું ધ્યાન કરવું (૩) તે પછી ચોથું હૃદયચક્ર છે તેનું મુખ નીચે નમેલું છે, તેને આઠ પાખડીઓ છે, તે સર્વ ઈશ્વરનું આપનાર છે અને તેના મધ્યભાગમા જ્યોતિર્લિંગના જેવી એક કણિકા રહેલી છે, માટે તેનું ધ્યાન કરવું (૪) તે પછી પાંચમું કંઠચક્ર છે, તેની પંજોળાં ચાર આગળની છે અને તેની વચ્ચે છંડા તથા પિંગલા નામની નાડીના મધ્યભાગમા સુષુમ્ણા નામની નાડી આવેલી છે, માટે તેનું ધ્યાન કરવું (૫) તે પછી છઠ્ઠું એક ઘટિકા નામનું ચક્ર છે, તે ગળાના આગળના ભાગમા લટકતું છે અને તેમા ઉત્તમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે દશમ દારનું ધ્યાન કરવું (૬) તે પછીનું સાતમું ભૂચક્ર નામનું એક ચક્ર છે, તેનો નાળ અને કદ એક જ છે, તે ઉત્તમ વાણીને આપનાર છે તેનો આકાર દિવ્ય શિખાના જેવો છે અને તેના મધ્યભાગમા જ્ઞાનલોચન રહેતું છે, માટે તેનું ધ્યાન કરવું (૭) તે પછી આઠમું નિર્વાણ નામનું ચક્ર છે, તે અલ્લરૂપમા આવેલું છે તેનો આકાર અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને તેમા મોક્ષને આપનારા જ્ઞાનધર દેવ રહેના છે માટે તેનું ધ્યાન કરવું (૮) તે પછી નવમું આકાશબીજ નામનું ચક્ર છે, તે અત્યંત ઉત્તમ છે તેને ત્રણ અણીઓ રહેલી છે, તે કોઈ એક પદ્મતની સપાળી મા રહેલું હોય તેવું જણાય છે અને તેના મધ્યભાગ મા આઠ પાખડીઓવાળા કમળની અદર ઊર્ધ્વશક્તિ નામની કલ્યાણ આપનારી દેવી ખિરાજે છે, માટે તેનું ધ્યાન કરવું (૯) આ નવ નોદનાઓ વાયુનો નિમ્નક કરવા પૂરતી જ છે, માટે તે નવ નોદનાઓ કર્યા પછી મનને સમષ્ટિકાર્યમા ધારણ કરવું, તે દશમી નોદના છે (૧૦) પછી ધારણાશ્રમમા મનને સ્થિર કરવું તે અગિયારમી નોદના છે (૧૧) અને તે પછી નિષ્કળ પરશ્રમમા મનને સ્થિર કરવું તે બારમી નોદના છે આ બાર નોદનાઓનો યોગીએ આગની તથા પાછલી ગતિમા અભ્યાસ કરવો

-રસ અને ગંધ એ પાંચે વિષયોનો પ્રથમ નિરાસ કરે છે (અર્થાત્ પ્રાણાયામ કર્યો પછી પ્રત્યાહાર કરે છે) અને પછી સર્વ ઇન્દ્રિયોને મનમાં લય પમાડી દઈને, મનને અહંકારમાં લય પમાડી દઈને, અહંકારને મહત્ત્વમાં લય પમાડી દઈને અને મહત્ત્વને પ્રકૃતિમાં લય પમાડી દઈને લય તથા વિક્ષેપનો પ્રતિસંહાર કરે છે અને તે પછી રમેશુલ્ભી રહિત નિત્ય, અનંત, શુદ્ધ, પરિણામરહિત, કૃટસ્થ, સદા-કાળને માટે અભેદ, અજર, અમર, સનાતન, અવિનાશી, સર્વના નિયંતા અને નિર્વિકાર એવા કેવળ પરબ્રહ્મનું જ ધ્યાન કરે છે.^{૧૩-૧૭} હે મહારાજ! એ પ્રમાણે જે પુરુષ યોગનિષ્ઠ થયેલો હોય છે, (અર્થાત્ સમાધિમાં જ સ્થિતિ કરી રહ્યો હોય છે) તે પુરુષનાં લક્ષણો કેવાં હોય છે, તે હું તને કહું છું, સાંભળ. સમાધિમાં સ્થિતિ કરનારો યોગી જે પ્રસન્નતાને પ્રાપ્ત કરે છે, તેનું લક્ષણ તુમ્હિં પામીને સુખેથી શયન કરનારા પુરુષના જેવું હોય છે.^{૧૮} વળી જેમ વાયુરહિત પ્રદેશમાં મૂકેલો તેલથી ભરેલો દીવો નિશ્વળ અને ભેદન શિખાવાળો થઈને બળ્યા કરે છે, તેમ યોગી પુરુષ પણ નિશ્વળ અને શાંત અવસ્થામાં રહીને સમાધિસુખને અનુભવે છે; એમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૧૯} જેમ એક પથ્થરને મેઘનાં જળખિંડુઓનો પ્રહાર થયા છતાં પણ કંઈ અસર થતી નથી, તેમ સમાધિસ્થ યોગીને શબ્દાદિક વિષયોની લેશમાન અસર થતી નથી.^{૨૦} વળી તેવો યોગીપુરુષ સમાધિમાં જ્યારે મસ હોય છે, ત્યારે તેની પાસે શંખ તથા ડુંડભિઓ વગાડવામાં આવે અથવા ભાતભાતનાં ગાયનોનો તથા વાદિઓનો શબ્દ કરવામાં આવે તો પણ તે કંપાયમાન થતો નથી.^{૨૧} જેમ એક સ્થિર મનનો પુરુષ તેલથી ભરેલું પાત્ર હાથમાં લઈને પગથિયાં ઉપર ચઢવા માટે અને તે સમયે બીજા પુરુષોએ હાથમાં તલવાર લઈને તેને ભય પમાડ્યો હોય, છતાં તે પુરુષ નિર્ભય અવસ્થામાં રહીને તેલના એક પણ ખિંડુને પૃથ્વી પર નહિ પડવા દેતાં અર્ધાં પગથિયાંઓ પર ચડી જાય છે, તેમ યોગી પુરુષ પણ લયવિક્ષેપથી પરાભવ પામ્યા છતાં મનને એકાગ્ર રાખીને યોગમાર્ગમાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ રીતે આગળ વધે છે.^{૨૨-૨૩} એ રીતે ઇન્દ્રિયોની સ્થિરતા ઉપરથી અને નિશ્ચલતા ઉપરથી જ સમાધિનિષ્ઠ યોગી પુરુષનાં

લક્ષણો જાણી શકાય છે.^{૨૪} વળી તેવો યોગી પુરુષ સમાધિદશામાં જ્યારે સ્થિતિ કરે છે, ત્યારે તે જ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, કે જે પરબ્રહ્મ મહાન તમસના મધ્યમાં પણ અગ્નિની પેઠે જાળવવામાં સ્થિતિમાં રહેલા છે.^{૨૫} હે રાજન્! એ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો પછી તે યોગી પુરુષ સાક્ષીશૂન્ય-નિર્જીવ એવા આ દેહનો ત્યાગ કરીને મહાન કાળે પણ મોક્ષપદને પામે છે. આવી એક સનાતની શ્રુતિ પ્રસિદ્ધ છે.^{૨૬} ખસ, આનું નામ જ યોગીઓનો યોગ છે અને આ સિવાય બીજું યોગનું લક્ષણ પણ શું હોઈ શકે? બુદ્ધિમાન પુરુષો આ યોગને જાણીને પોતાના આત્માને કૃતકૃત્ય માને છે.^{૨૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમાં મોક્ષધર્માનુસાસન-પર્વમાં 'યાજ્ઞવલ્ક્યગીતા-યોગદર્શન' નામનો અધ્યાય ૩૧૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧૭મો

યાજ્ઞવલ્ક્યગીતા (ચાલુ)-હડયોગનું ફળ અને મૃત્યુસૂચક ચિહ્નો

॥ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉવાચ ॥

તૈવોત્ક્રમમાણં તુ મૃણુષ્વાવહિતો નૃપ ।
પદ્મ્યામુત્ક્રમમાણસ્ય વૈષ્ણવં સ્થાનમુચ્યતે ॥૧॥

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું : હે રાજા ! જે યોગીએ (હડ-યોગનો) આશ્રય કર્યો હોય છે, તેને મરણ પછી કયા કયા લોક પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિષે હું તને કહું છું, તું સાવધાન થઈને સાંભળ. જે યોગીના પ્રાણ બે ચરણો દ્વારા નીકળી જાય છે, તેને વિષ્ણુલોક પ્રાપ્ત થાય છે. (કારણ કે ચરણના દેવતા વિષ્ણુ છે, માટે જેના પ્રાણ ચરણ દ્વારા નીકળી ગયા હોય તેને વિષ્ણુલોક જ મળવો જોઈએ. આ પ્રમાણે હવે પછીના શ્લોકોમાં પણ સમજવું.)^૧ વળી જે યોગીના પ્રાણ બંધ દ્વારા પ્રયાણ કરી જાય છે, તેને વસુ નામના દેવોનો લોક પ્રાપ્ત થાય છે અને જેના પ્રાણ ડીંચણ દ્વારા પ્રયાણ કરી જાય છે, તેને મોટા ભાગ્યવાળા સાધ્ય-દેવોનો લોક પ્રાપ્ત થાય છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે;^૨ તેમ જ જેના પ્રાણ ગ્રહ દ્વારા પ્રયાણ કરે છે, તેને સૂર્યલોક પ્રાપ્ત થાય છે; જેના પ્રાણ નિતાંબ દ્વારા પ્રયાણ કરે છે, તેને પૃથ્વીલોક પ્રાપ્ત થાય છે; જેના પ્રાણ બે સાધનો દ્વારા પ્રયાણ કરે છે, તેને

પ્રજાપતિલોક પ્રાપ્ત થાય છે, જેના પ્રાણ બે પડખાં-
ઓમાંથી પ્રયાણ કરે છે, તેને વાયુદેવને લોક પ્રાપ્ત
થાય છે; જેના પ્રાણ નાભિ દ્વારા નીકળી જાય છે,
તેને ઇંદ્રપણું પ્રાપ્ત થાય છે; જેના પ્રાણ બે બાહુ-
ઓ દ્વારા નીકળી જાય છે, તેને પશુ ઇંદ્રલોક જ પ્રાપ્ત
થાય છે; જેના પ્રાણ છાતી દ્વારા પ્રયાણ કરી જાય
છે, તેને રુદ્રને લોક પ્રાપ્ત થાય છે; જેના પ્રાણ
લોક દ્વારા પ્રયાણ કરે છે, તેને સુનિશ્ચેય નર ભગ-
વાનને લોક પ્રાપ્ત થાય છે; જેના પ્રાણ મુખ દ્વારા
નીકળી જાય છે, તેને વિશ્વદેવને લોક પ્રાપ્ત થાય
છે; જેના પ્રાણ શ્રોત્ર દ્વારા પ્રયાણ કરે છે, તેને દિશા-
ઓનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે; જેના પ્રાણ નાસિકા દ્વારા
પ્રયાણ કરે છે તેને વાયુલોક પ્રાપ્ત થાય છે, જેના
પ્રાણ નેત્ર દ્વારા નીકળી જાય છે તેને અગ્નિને લોક
પ્રાપ્ત થાય છે; જેના પ્રાણ બે બ્રૂકુટી દ્વારા નીકળી
જાય છે, તેને અધિનીકુમારને લોક પ્રાપ્ત થાય છે,
જેના પ્રાણ લલાટમાંથી નીકળી જાય છે, તેને પિતૃ
ઓને લોક પ્રાપ્ત થાય છે અને જેના પ્રાણ મસ્તક
દ્વારા પ્રયાણ કરી જાય છે, તેને દેવોમાં શ્રેષ્ઠ વિભુ
બ્રહ્મદેવને લોક પ્રાપ્ત થાય છે. હે મિથિલા દેશના
રાજા! એ પ્રમાણે મેં તને પ્રાણો નીકળી ગયા પછી
પ્રાપ્ત થનારાં સ્થાનો કહી સંભળાવ્યા. ૩-૭

હવે વિદ્વાનોએ કહેલાં અરિષ્ટો* હું તને કહું
છું કે જે અરિષ્ટો (મૃત્યુસૂચક ચિહ્નો) એક વર્ષ-
ની અંદર મરણ પામનારા મનુષ્યને જણાય છે. ૮ જે
મનુષ્ય પૂર્વે કહી જોયેલી અરુંધતીને (અરુંધતીના
તારાને), ધ્રુવને (ધ્રુવના તારાને), પૂર્ણચંદ્રને તથા
હીવાને જોઈ શકતો નથી, તેનું મૃત્યુ એક વર્ષમાં જ
થાય છે; ૯ તેમ જ હે રાજા! જે મનુષ્યો ચંદ્રના
જમણા ભાગને જાણે ખંડિત થયેલા હોય તેવો જુએ
છે અને બીજાના નેત્રની કીકીમાં પોતાના સુખપ્રતિ-
બિંબને જોઈ જોઈ શકતો નથી, તેઓનું મૃત્યુ પણ
એક વર્ષમાં જ થાય છે. ૧૦ જે મનુષ્યની કાંતિ અને
આકૃતિ એકદમ બદલાઈ જાય, જે પ્રથમ તેજસ્વી
ન હોય છતાં એકદમ તેજસ્વી બની જાય, જે પ્રથમ

બુદ્ધિહીન હોય છતાં એકદમ બુદ્ધિમાન થઈ જાય, જે
પ્રથમ બુદ્ધિમાન હોય છતાં એકદમ બુદ્ધિહીન બની
જાય, જે પ્રથમ તેજસ્વી હોય છતાં એકદમ નિસ્તેજ
થઈ જાય અને જેના સ્વભાવમાં એકદમ ફેર-
ફાર થઈ જાય, તે મનુષ્યનું મૃત્યુ માત્ર છ માસમાં
જ થાય છે! વળી જે મનુષ્ય દેવોની અવગણના કરે
છે, બ્રાહ્મણોની સાથે વિરોધ કરે છે અને જેના શરીર
ની કાંતિ કાળી અથવા ફિફ્કી પડી જાય, તે મનુષ્ય-
નું મૃત્યુ પણ છ માસમાં જ થાય છે; તેમ જ જે
મનુષ્ય ચંદ્રને તથા સૂર્યને કરોળિયાની જાળની
પેઠે છિદ્રવાળાં જુએ છે, તેનું મૃત્યુ માત્ર સાત
દિવસમાં જ થાય છે, જે મનુષ્ય કોઈ દેવાલયમાં
બેઠો હોય અને ત્યાં ઉત્તમ સુગંધી ફેલાઈ રહી હોય
છતાં તેને મહાંના જેવી ડુર્ગંધ આવે, તે મનુષ્યનું
મૃત્યુ પણ સાત દિવસમાં જ થાય છે અને જે મનુષ્ય-
ના કાન તથા નાક નમી જાય, જેનાં હાંત અને
દંડિ એકદમ રૂક્ષ થઈ જાય, જેને કોઈ જાતનું ભાન
ન રહે અને જેના શરીરમાંથી ઉષ્ણતા ચાલી જાય,
તે મનુષ્યનું મૃત્યુ તત્કાળ નીપજે છે. વળી હે રાજા!
જેના ડાબા નેત્રમાંથી અકસ્માત્ જળધારા ઝરવા
લાગે અને જેના મસ્તકમાંથી જાણે ધુમાડો નીકળતો
હોય તેનું જણાય, તે મનુષ્યનું મૃત્યુ પણ તત્કાળ
જ નીપજે છે. આ મૃત્યુસૂચક ચિહ્નોને પ્રથમથી
જ જાણી લઈને આત્મજ્ઞાની મનુષ્યે પોતાના
આત્માને રાતદિવસ પરમાત્મામાં જ યોજવો અને
એમ કરતાં કરતાં જે સમયે મૃત્યુ થવાનું હોય, તે
સમયની રાહ જોવા કરવી; પણ હે રાજા! જે મનુષ્ય-
ને મરણ ઇંદ્રલાગતું ન હોય, તેણે આ ક્રિયાનો જ
આશ્રય કરવો કે, સર્વ ગંધોનો તથા રસોનો તેણે
જય કરવો, ઉપરાંત સાંખ્યજ્ઞાનનું સેવન કરવું અને
આત્માને જાણવો, જેથી યોગ દ્વારા તત્પર થયેલા
અંતરાત્મા વડે મૃત્યુને પણ જીતી શકાય છે; ૧૧-૨૦
એટલું જ નહિ પણ તેવો આત્મનિષ્ઠ પુરુષ અજ્ઞાની
મનુષ્યોને દુર્લભ એવા સનાતન સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે,
કે જે સ્થાન અવિનાશી છે, સમગ્ર રીતે સંપૂર્ણ છે,
જન્મમૃત્યુથી રહિત અને સર્વ વિકારોથી મુક્ત છે. ૨૧

* અહીં અરિષ્ટોનું કથન કરવાનું કારણ એ છે કે,
પોતાના મૃત્યુને સમીપ આવેલું જાણીને પણ મનુષ્યે
પોતાનું દિત કરવાનો પ્રયાસ અવસ્ય કરવો જોઈએ,
એમ સૂચન કરવાનું છે.

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમાં મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'યાજ્ઞવલ્ક્યગીતા'નાં 'દકયોગ'નું કથન અને મૃત્યુસૂચક
'ચિહ્નો' નામનો અધ્યાય ૩૭૧ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧૮મો

યાજ્ઞવલ્ક્યગીતા(ચાલુ)-પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ
અને તેના જ્ઞાનનું ફળ

॥ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉવાચ ॥

અવ્યક્તસ્થં પરં યત્તત્પૃષ્ઠસ્તેહં નરાધિપ ।

પરં ગુહ્યમિમે પ્રશ્નં શૃણુષ્યાવહિતો નૃપ ॥ ૧ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું હે જનકરાજા ! જે તત્ત્વ પ્રકૃતિને વિષે સ્થિતિ કરી રહ્યું છે, તે પરમ તત્ત્વના સ બધામા તે મને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, તે પરમ શુદ્ધ છે, તોપણ તેનો ઉત્તર હું તને આપું છું, તું સાવ ધાન થઈને સાભળ ! હે મિથિલાના રાજા ! ઋષિ ઓએ દર્શાવેલા વિધિનું આચરણ કરીને તેમ જ નમ્રતાપૂર્વક વતીને મેં સૂચ દેવ પાસેથી શુકત યજ્ઞ વેદ* સ પાદન કર્યો છે^૧ હે નિર્દોષ રાજા ! મેં ઘણી જ મોટી તપશ્ચર્યા કરીને સૂચ દેવનું સેવન કર્યું હતું, જેથી મારા પર પ્રસન્ન થયેલા તે વ્યાપક દેવે મને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું.^૨ 'હે બ્રહ્મણિ' । હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું, માટે તને જે અતિ દુર્લભ પદ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેને તું માગ, તે હું આપીશ મારી પ્રસન્નતા ખરેખર દુર્લભ છે^૩ તે સાભળી મરતક વડે પ્રણામ કરીને મેં સૂચ દેવને કહ્યું 'હે ભગવન્ ! મને યજ્ઞવેદનું જ્ઞાન નથી, માટે તેનું મને સત્ત્વર જ્ઞાન થાય, એમ હું ઇચ્છુ છું.'^૪ તે પછી ભગવાન સૂચ દેવે મને કહ્યું 'હે બ્રહ્મન્' । હું તને યજ્ઞવેદ અર્પણ કરું છું અને આ સમયે જ તારા શરીરમા વાણીરૂપ સરસ્વતી દેવી પ્રવેશ કરશે^૫ આમ કહીને વળી પણ તે ભગવાને મને કહ્યું કે, 'તું તારા મુખને ખુલ્લું કર' પછી મેં મારા મુખને ખુલ્લું કર્યું કે, તરત જ સરસ્વતીદેવીએ તેમા પ્રવેશ કર્યો.^૬ હે નિર્દોષ રાજા ! તે સમયે મારું શરીર અત્યંત બળવા લાગ્યું, જેથી મેં જળની અદર પ્રવેશ કર્યો અને અજ્ઞાનને લીધે મહાત્મા સૂચના ઉપર હું ઠોપાયમાન પણ થઈ ગયો.^૭ એ પ્રમાણે મારું શરીર

અત્યંત બળવા લાગ્યું, તે ભેઈ ભગવાન સૂચે મને કહ્યું કે, 'એક મુહૂર્તભર આ દાહને તું સહન કર. તે પછી તારું શરીર શીતળ થઈ જશે.'^૮ આમ તેમના કહેવા પ્રમાણે મારું શરીર શીતળ થઈ ગયું, એટલે ભગવાન સૂચે મને કહ્યું કે, 'હે બ્રાહ્મણ ! તને બીજી વેદશાખાઓના પ્રકરણો અને ઉપનિષદો સહિત સંપૂર્ણ વેદ પ્રાપ્ત થશે.'^૯ વળી હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! તું સંપૂર્ણ શતપથ બ્રાહ્મણને રચી શકીશ અને તે પછી તારી ખુદ્ધિ મોક્ષને માટે તત્પર થશે, જેથી અતે માખ્ય તથા યોગવેત્તાઓને ઇષ્ટ એવા પરમ પદને તું પ્રાપ્ત થઈશ.' એમ કહીને ભગવાન સૂચ ત્યાંથી અરત થયા-અતર્ધાન થયા અને હું પણ તેમનું વચન સાભળીને તેમના ગયા પછી હરખાતો હરખાતો ઘેર આવ્યો તથા દેવી સરસ્વતીનું ચિંતન કરવા લાગ્યો.^{૧૦-૧૩} એટલે તરત જ સ્વર તથા વ્યજનોથી શોભાયમાન દેવી સરસ્વતી ઝંકારને આગળ કરી મારી સમુપ પ્રગટ થઈ.^{૧૪} તે સમયે મેં દેવી સરસ્વતીને વિધિપૂર્વક અર્ધ્યપ્રદાન કર્યું અને ભગવાન સૂચનારાયણની પણ ભક્તિપૂર્વક પૂજા કરી અને પછી તેઓનું ધ્યાન કરવામા જ હું તત્પર રહેવા લાગ્યો.^{૧૫} એમ કરતાં ચોડાક કાળ વીતી ગયો, એટલે રહસ્ય, સંગ્રહ અને પરિશિષ્ટ સહિત સંપૂર્ણ શતપથ બ્રાહ્મણ પરમ હર્ષપૂર્વક મેં રચી કાઢ્યું (અર્થાત્ પોતાની મેળે જ શતપથ બ્રાહ્મણ મારા હૃદયમા પ્રકટ થયું, એટલે મેં પરમ હર્ષપૂર્વક જગતમા પ્રસિદ્ધ કર્યું)^{૧૬} એ શતપથ બ્રાહ્મણનું મેં મારા સો ઉત્તમ શિષ્યોને અધ્યયન કરાવ્યું અને તે એટલા માટે જ કે, મારા મામા મહાત્મા વૈશ પાપન અને તેમના શિષ્યોને મારે નારાજ કરવા હતા^{૧૭} પછી કિરણો વડે જેમ સૂચ દીપી નીકળે છે, તેમ શિષ્યોના પરિવારથી હું દીપવા લાગ્યો અને હે મહારાજા ! તે જ સમયે મેં તારા પિતાની પાસે એક યજ્ઞ પણ કરાવ્યો.^{૧૮} એ યજ્ઞમા પોતપોતાના વેદની દક્ષિણાના સંબધમા મારી અને મારા મામા વચ્ચે ટોટો ઊભો થયો, પણ મારા મામાના પક્ષના દેવલગુનિના દેખતા મેં દક્ષિણાનો અર્ધભાગ સ્વીકારી લીધો^{૧૯} એ સમયે સુમતુએ, પૈવે, જેમિનિએ, તારા પિતાએ અને બીજા ઘણા મુનિઓએ મને માન પણ આપ્યું.^{૨૦} હે

* યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાના મામા વૈશ પાપન પાસેથી જે યજ્ઞવેદનું અધ્યયન કર્યું હતું, તે યજ્ઞવેદને મામા-માણેજ વચ્ચે તકરાર થતા યાજ્ઞવલ્ક્યે ઝોળા કાઢ્યો હતો અને પાછળથી સૂચની ઉપાસના કરીને નવો વેદ સ પાદન કર્યો હતો, તેનું નામ શુકત યજ્ઞવેદ છે

નિર્દોષ રાજા! મેં સૂર્યદેવ પાસેથી પંદર શાખાઓ-
વાળો યજુર્વેદ પ્રાપ્ત કર્યો છે અને દોમહર્ષે સર્વ
પુરાણો પ્રાપ્ત કર્યા છે.^{૨૧} હે રાજા! ઝંકારરૂપ બીજ
ને તથા દેવી સરસ્વતીને આગળ કરીને ભગવાન
સૂર્યનારાયણના પ્રભાવથી હું શતપથ બ્રાહ્મણને
પ્રકટ કરવા તૈયાર થયો હતો અને તે અપૂર્વ કર્મ
મેં મારી ઇચ્છાનુસાર સંપૂર્ણ પણ કર્યું છે,^{૨૨}
એટલું જ નહિ પરંતુ સમગ્ર શિષ્યોને તે સંપૂર્ણ અથ
(શતપથ બ્રાહ્મણ) સંઘડ સહિત ભણાવી દીધો
છે, જેથી સર્વ શિષ્યો પણ પરમ પવિત્ર થયા છે
અને પરમ આનંદને પામ્યા છે.^{૨૪} મેં સૂર્ય પાસે
થી પ્રાપ્ત થયેલી વેદની પંદર શાખાઓરૂપ વિદ્યા
ઓતું મારી ઇચ્છાનુસાર એ પ્રમાણે સ્થાપન કર્યું
છે અને હવે જ્ઞાન કરવા યોગ્ય પરબ્રહ્મનું ચિંતન
કરવા માંડ્યું છે.^{૨૫}

હે રાજા! એક સમયે વિશ્વાવસુ નામનો
એક ગધર્વ જે વેદાત્મના જ્ઞાનમાં ઘણો જ કુશળ
હતો, તે આ જગતમાં બ્રાહ્મણજાતિનું હિત શું છે
અને સર્વોત્તમ ભણવા યોગ્ય વસ્તુ શી છે, એ
વિષયનો મનમાં વિચાર કરીને મારી પાસે આવ્યો
અને આવા પ્રકારના ચોવીસ વેદ સંબંધી પ્રશ્નો મને
પૂછવા લાગ્યો.^{૨૬} તે પ્રશ્નોમાં પચીસમો પ્રશ્ન
આન્વીક્ષિકી વિદ્યાના સંબંધનો છે, એટલે વેદાત્મ
શ્રવણ કર્યો પછી સુક્રિતપૂર્વક તેનું મનન કરવા
વિષેનો છે અને બીજા પ્રશ્નો આ પ્રમાણે છે- ‘વિશ્વ
શું છે? અવિશ્વ શું છે? અસ્થા એટલે શું? અશ્વ
એટલે શું? મિત્ર કોણ? વરુણ કોણ? જ્ઞાન શું? જ્ઞેય
શું? અસ્ર કોણ? સઃ શું? તપ શું? તપા કોણ? અતપા
કોણ? સૂર્યદેવ કોણ? સૂર્ય કોણ? વિદ્યા શું? અવિદ્યા
શું? વેદ શું? અવેદ શું? અચળ કોણ? ચળ કોણ?
અપૂર્વ શું? અક્ષય શું અને ક્ષય શું?’^{૨૭-૩૦}
હે મહારાજા! ગંધર્વમાં શ્રેષ્ઠ અને અર્થને ભણ
નારા તે વિશ્વાવસુ રાજાએ અનુક્રમે તે તે ઉત્તમ
પ્રશ્નો પૂછ્યા, એટલે તેનું શ્રવણ કરીને મેં તેને આ
પ્રમાણે કહ્યું : ‘એક સુહૃદ્વંશર તું અહીં બેસ,
જેટલામાં હું તે પ્રશ્નોનો વિચાર કરી લઉં.’ તે
સાક્ષીને ‘બહુ સારું’ એમ કહીને તે ગંધર્વરાજા
શાંત ધર્મને ઝેડો.^{૩૧} પછી મેં દેવી સરસ્વતીનું
વારવાર ચિંતન કરવા માંડ્યું, એટલે તરત જ મારા

મનમાં દહીં માથી જેમ ઘી નીકળી આવે, તેમ તે
પ્રશ્નોના ઉત્તરો સ્ફૂરી આવ્યા. હે તાત! તે સમયે
મેં વેદના ઉપનિષદ ભાગતું તથા વેદના વાક્ય
શેષરૂપ તર્કશાસ્ત્રનું બરાબર મથન કરવા માંડ્યું,
જેથી સર્વ શ્રેષ્ઠ એવી આન્વીક્ષિકી વિદ્યાને પણ મારા
મનમાં હું ભેવા લાગ્યો.^{૩૨} હે રાજા! મારા સિદ્ધ
સમાન જનકરાજા! જે વિદ્યા મોક્ષને માટે હિત
કારક છે અને ત્રયી, વાર્તા તથા દંડનીતિની અપેક્ષાએ
ચોથી ગણાય છે, તે જીવાત્મા સંબંધી મોક્ષવિદ્યા
મેં તને જે પ્રમાણે કહી છે, તે જ પ્રમાણે વિશ્વાવસુ
ગંધર્વને પણ કહી હતી.^{૩૫} અને તે સિવાયના બીજા
ચોવીસ પ્રશ્નોના જે ઉત્તર આપવા માટે પણ વિશ્વાવસુ
ગંધર્વને મેં આ પ્રમાણે કહ્યું હતું કે, ‘હે રાજા! તે
મને જે પ્રશ્નો પૂછ્યા છે, તેના ઉત્તર હું તને કહું
છું, સાભળ.^{૩૬} હે ગધર્વેન્દ્ર! તે મને પ્રશ્ન કર્યો છે
કે, વિશ્વ એટલે શું અને અવિશ્વ એટલે શું, તેનો
ઉત્તર સાભળ વિશ્વ એટલે અવ્યક્ત-પ્રકૃતિ કે જે
(પુરુષ સિવાયના) સર્વ તરવેથી પર રહેલ છે,
સ સારરૂપ ભયને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને શુભોના
કર્તાપણને લીધે ત્રિશુભાત્મક છે, તેમ જ એ વિશ્વ
અથવા પ્રકૃતિથી જે ભિન્ન છે અને નિષ્કલ છે, તે
પરમ પુરુષ અવિશ્વ કહેવાય છે વળી અશ્વ તથા
અસ્થા પણ પુરુષ તથા પ્રકૃતિનું મિથુન જ કહેવાય
છે, અર્થાત્ નિર્ગુણ એવો જે પુરુષ તે અશ્વ કહેવાય
છે અને અવ્યક્ત અથવા સંશુભ એવી જે પ્રકૃતિ તે
અસ્થા કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે મિત્ર એ પુરુષનું
નામ છે અને વરુણ એ પ્રકૃતિનું નામ છે.^{૩૭-૩૮}
વળી વિક્રાનો કહે છે કે, પ્રકૃતિ એ જ જ્ઞાનનો પર્યાય
છે અને નિષ્કલ પુરુષ એ જ જ્ઞેયનો પર્યાય છે,
અર્થાત્ પ્રકૃતિ જ્ઞાનરૂપ છે અને પુરુષ જ્ઞેયરૂપ છે.
હવે અસ્ર કોણ અને સઃ કોણ, તેનું સાભળ કાર્યો
પાધિને ધારણ કરનારો જે જીવ તે ‘અસ્ર’ કહેવાય છે
અને કારણે પાધિને ધારણ કરનારો જે ઈશ્વર તે ‘સ’
કહેવાય છે, પરંતુ તેઓ બંને ઉપાધિનો જ્યારે ત્યાગ
કરે છે, ત્યારે એક નિષ્કલ બ્રહ્મ જ કહેવાય છે.^{૪૦}
તે મને પૂછ્યું કે, તપા કોણ અને અતપા કોણ?
તેનો ઉત્તર તું સાભળ પ્રકૃતિને વિક્રાનો તપા કહે
છે અને નિષ્કલ પુરુષને અતપા કહે છે,^{૪૧} તેમ જ
પ્રકૃતિ અવેદ કહેવાય છે અને પુરુષ વેદ કહેવાય

છે. વળી તેં મને પૂછ્યું કે, ચલ કોણ અને અચલ કોણ, તે પણ મારી પાસેથી સાંભળ. ૪૨ પ્રકૃતિ જે વિકારયુક્ત થઈને જગતનું ઉત્પત્તિકારણ તથા વિનાશકારણ ગણાય છે, તેને વિદ્વાનો ચલ કહે છે અને પુરુષ જે વિકારને પામ્યા વિના જ જગતની ઉત્પત્તિના તથા વિનાશનો કર્તા ગણાય છે, તેને નિશ્ચલ અથવા અચલ કહેવામાં આવે છે. ૪૩ ભેકે શાસ્ત્રદિએ તો પ્રકૃતિ જ અવેદ્ય ગણાય છે અને પુરુષ જ વેદ્ય ગણાય છે, તથાપિ પ્રકૃતિ દેશ્ય હોવાને લીધે વેદ્ય પણ કહેવાય છે અને પુરુષ અદેશ્ય હોવાને લીધે અવેદ્ય પણ કહેવાય છે. ૪૪ વળી અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે કે, પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બન્ને અજ્ઞાની છે, અનાદિ છે, અક્ષય છે, અજન્મા છે અને નિત્ય છે. ૪૫* વિદ્વાનો કહે છે કે, જગતના ઉત્પત્તિકાળે પણ પુરુષ કેવળ અક્ષય રહે છે, માટે જ તેને અજન્મા અને અવિકારી કહેવામાં આવે છે અને પુરુષનો કદી ક્ષય જ થતો નથી, માટે તેને અક્ષય પણ કહે છે. ૪૬ તેમ જ પ્રકૃતિ શુણ્ણને ઉત્પન્ન કરનારી છે, તેથી તેમાં નિવાસ કરનારા શુણ્ણોનો કદી નાશ થાય છે, તોપણ તેને વિદ્વાનો અક્ષય કહે છે. બસ, આતું નામ જ આન્વીક્ષિકી વિદ્યા કહેવાય છે કે, જે વિદ્યા ત્રયી, વાર્તા અને દંડનીતિની અપેક્ષાએ ચોથી છે અને મોક્ષ મેળવવામાં મુખ્ય હેતુરૂપ છે. ૪૭

હે વિશ્વાવસુ! પ્રત્યેક મનુષ્યે શુરુગુહે નિવાસ કરવારૂપ યતન કરીને શ્રવણમનનાદિક દ્વારા આન્વીક્ષિકી વિદ્યા સહિત ઋક્, સામ અને યજુર્વેદરૂપ ધન સંપાદન કરવું, એમ સર્વ વેદોનો એકાંત સિદ્ધાંત છે, ૪૮ કેમ કે હે ગંધર્વ રાજા! સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ

* આ શ્લોક ઉપર કોઈને શંકા થવાનો સંભવ છે કે, પ્રકૃતિ તો જડ છે, જેથી અજ્ઞાની હોઈ શકે, પણ પુરુષ કે જે ચેતન છે, તેને અજ્ઞાની કેમ કહી શકાય? તેનું સમાધાન કરવા માટે દીકાકાર નીલકંઠે લખ્યું છે કે, પુરુષ પણ પોતાનામાં દૃતિવિપયના અભાવને લીધે પોતે પોતાને જાણી શકતો નથી; તેમ જ ક્રુપ, અક્ષય, અજ્ઞ અને નિત્યના સંબંધમાં પણ કેવળ વ્યવહારદિષ્ટિએ જ પુરુષ તથા પ્રકૃતિની તુલના છે, એમ સમજવું. વસ્તુતઃ ક્રુપ, અક્ષય, અજ્ઞ અને નિત્ય એ ચારે વિશેષણ કેવળ પુરુષને જ લાગુ થાય છે.

જે પરમાત્મતત્ત્વમાંથી આકાશાદિ સર્વ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે અને પુનઃ તે અધિષ્ઠાનમાં જ લય પામી જાય છે, તે વેદના અર્થરૂપ આત્મવસ્તુને જેઓ જાણતા નથી, તેઓ આ સંસારમાં વારંવાર બ્રમણ કર્યા કરે છે. ૪૯ જે પુરુષ અંગ-ઉપાંગ સહિત વેદોનું અધ્યયન કરેલું હોય છે, છતાં વેદ દ્વારા સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન સંપાદન કરેલું નથી, તે પુરુષ કેવળ વ્યર્થ વેદશાસ્ત્રનો ભારવાહી જ ગણાય છે, વેદિયું ટોર ગણાય છે. ૫૦ હે ઉત્તમ ગંધર્વ! કોઈએક પુરુષ કે જેને ધી મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે, તે ભે ગધેડીના દૂધનું મંથન કરે છે, તો તેમાંથી ધી મેળવી શકતો નથી, પણ વિઘ્નાને જેવો દુર્ગંધી પદાર્થ જ મેળવે છે; ૫૧ એ જ પ્રમાણે જે પુરુષ વેદવેત્તા થયેલો હોય છતાં વેદ્ય આત્માને તથા અવેદ્ય પ્રકૃતિને જાણતો નથી, (અર્થાત્ પ્રકૃતિ તથા પુરુષના વિવેકને કરી જાણતો નથી.) તે પુરુષ કેવળ મૂઠ બુદ્ધિનો ગણાય છે અને વેદશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો વ્યર્થ ભારવાહી જ કહેવાય છે; ૫૨ માટે પ્રત્યેક પુરુષે નિત્યતત્પર અંતરાત્મા વડે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો જ સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ, જેથી પુનઃ પુનઃ જન્મમરણનો સંભવ જ ન રહે. ૫૩ આ સંસારમાં નિરંતર જન્મમરણ થયા જ કરે છે, તેનો મનમાં વિચાર કરીને પુરુષે વેદોક્ત કર્મકાંડ સંબંધી નાશવંત ધર્મનો ત્યાગ કરવો અને અવિનાશી યોગધર્મનો જ આશ્રય કરવો. ૫૪ હે કર્મયુગોત્તરના વિશ્વાવસુ! હરકોઈ પુરુષ નિરંતર બ્યારે આત્મવસ્તુનો જ સાક્ષાત્કાર કરે છે, (શુદ્ધ એવા ત્વં પદાર્થનું જ નિરંતર દર્શન કરે છે,) ત્યારે તે કેવળસ્વરૂપ થાય છે-અવિદ્યાથી મુક્ત થાય છે અને છન્વીસમા શુદ્ધ સ્વરૂપને ભોઈ શકે છે. (કેવળ તત્ત્વ પદાર્થને જ સર્વત્ર જુએ છે.) ૫૫ જે પુરુષ મૂઠ હોય છે, તેને જ સનાતન અને અદેશ્ય એવા પરમાત્મા તથા પચીસમો જીવાત્મા અન્યોન્યથી ભિન્ન દેખાય છે, અર્થાત્ મૂઠ પુરુષોની દૃષ્ટિએ જ જીવાત્મા અને પરમાત્મા એવાં ભિન્ન સ્વરૂપો દૃષ્ટિગોચર થાય છે; પરંતુ વેદાંતનિષ સાંખ્યવેત્તાઓને તો જીવાત્મા અને પરમાત્મામાં કંઈ ભેદ જ દેખાતો નથી. ૫૬ જન્મમૃત્યુના ભયને લીધે પરમ તત્ત્વને મેળવવા ઇચ્છનારા સાં

વેત્તાઓ અને યોગીઓ બન્ને પચીસમા અવિનાશી જીવાત્માને તથા છઠ્વીસમા નિષ્કલ પરમતત્ત્વને અન્યોન્યથી ભિન્ન બેવાતું અભિનંદન આપતા જ નથી, અર્થાત્ સાખ્યશાસ્ત્રીઓ અને યોગીઓ બન્ને ના મતમા જીવાત્મા અને પરમાત્માનું ઐક્ય જ સિદ્ધ કરેલું છે. ૫૭

વિશ્વાવસુએ પૂછ્યું : હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! તમે કહ્યું કે, પચીસમા જીવાત્મા પણ અચ્યુત છે—અવિનાશી છે અને છઠ્વીસમા પરમતત્ત્વથી અભિન્ન છે, પરંતુ તે તેમ જ છે કે નથી, એ સંબંધમાં હું સમજી શકતો નથી, માટે તે વિષે મને સ્પષ્ટ રીતે કહો. ૫૮ હે બ્રહ્મર્ષિ ! આ વિષયનું મેં જૈનીય, અસિત દેવલ, પરાશર, બુદ્ધિમાન વાર્ષગણ્ય, ભુગુ, પચ્ચ શિખ, કપિલ, શુક, ગૌતમ આદિપેણ, મહાત્મા ગર્ગ, નારદ, આસુરી બુદ્ધિમાન પુલસ્ત્ય, સનતકુમાર, મહાત્મા શુક અને તારા પિતા કશ્યપ વગેરે ઘણા મહાત્માઓ પાસેથી શ્રવણ કર્યું છે તેમ જ રુદ્ર, બુદ્ધિમાન વિશ્વરૂપ, દેવતાઓ, પિતૃઓ અને દૈત્યો પણ કહે છે કે, સંપૂર્ણ રીતે જાણવા યોગ્ય એવું એક પરમતત્ત્વ જ નિત્ય છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે (તોપણ મને તમારા પર જ વિશ્વાસ છે માટે) હે બ્રાહ્મણ ! આ વિષયને તમારી બુદ્ધિથી જ સ્ફુટ થયેલો સાંભળવા હું ઇચ્છુ છું, કેમ કે તમે સર્વના કરતા શ્રેષ્ઠ છો, સર્વ શાસ્ત્રોના વક્તા છો અને અત્યંત બુદ્ધિમાન છો. ૫૯-૬૪ વળી હે બ્રાહ્મણ ! આ જગતની કોઈ પણ વસ્તુ તમારાથી અજ્ઞાતી નથી, તમે દેવલોકમા તથા પિતૃલોકમા શ્રીતિના ભંડાર કહેવાઓ છો. ૬૫ ઉપરાંત બ્રહ્મલોકમા વસનારા મહર્ષિઓ પણ કહે છે કે, નિરંતર તેજસ્વી ગણાતા જ્યોતિર્ગણોના પતિ ભગવાન સૂર્યે પોતે જ તમને ચતુર્વેદ સમર્પણ કર્યો છે, ૬૬ તેમ જ હે બ્રહ્મન યાજ્ઞવલ્કય ! તમે સંપૂર્ણ સાખ્યજ્ઞાન અને સંપૂર્ણ યોગશાસ્ત્ર સપાદન કર્યું છે અને વિશેષમા ચર તથા અચરને પણ તમે નિઃસંશયપણે જાણો છો, માટે માખણરૂપ ધી સમાન આ તત્ત્વજ્ઞાન તમારી પાસેથી જ શ્રવણ કરવા હું ઇચ્છુ છું. ૬૭-૭૮

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું : હે શ્રેષ્ઠ ગંધર્વ ! હું તને સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાનને ધારણ કરનારા જ માત્ર છું, (અર્થાત્ તું સંપૂર્ણ રીતે તત્ત્વજ્ઞાની છે, એમ હું માનું

જ છું;) તોપણ હે રાજા ! જીવતત્ત્વના સંબંધમાં કંઈ વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાથી તું મને પ્રશ્ન કરે છે, માટે હું તને શાસ્ત્રાનુસાર તે કહું છું. તું સાંભળ. ૬૯ હે ગંધર્વ ! પ્રકૃતિ જે કેવળ અણુદ્રવ્યમાન—અજ્ઞાનરૂપ અથવા જડ કહેવાય છે, તેને પચીસમું તત્ત્વ જીવાત્મા જાણી શકે છે, પરંતુ (જડ એવી) પ્રકૃતિ પચીસમા પુરુષ જીવને જાણી શકતી નથી.* વળી પ્રકૃતિમા ચિદાત્માની છાયા પડે છે, તેથી જ તેને ‘પ્રધાન’ કહેવામા આવે છે, એમ સાખ્ય તથા યોગશાસ્ત્રને જાણનારા વિદ્વાનો વેદોક્ત દ્ષ્ટાંતને* અનુસરીને કહે છે. ૭૦-૭૧ હે નિર્દોષ ગંધર્વ ! ચિદાભાસથી ભિન્ન એવો સાક્ષી (જાગૃત અને સ્વપ્ન અવસ્થામા) અનેક દૃશ્ય પદાર્થોને જ્યારે જુએ છે, અર્થાત્ તે તે પદાર્થોની સાથે જ્યારે સંબંધવાળો થાય છે, ત્યારે (પોતાને) ચોવીસમા પ્રધાન તત્ત્વરૂપ અથવા પચીસમા જીવતત્ત્વરૂપ માને છે, પણ જ્યારે સુષુપ્તિ અથવા નિર્વિકલ્પ સમાધિ અવસ્થામા કોઈ જાતના દૃશ્ય પદાર્થને જોતો નથી એટલે કોઈ પણ પદાર્થના સંબંધથી રહિત હોય છે—ત્યારે (પોતાને) છઠ્વીસમા પરમાત્મતત્ત્વરૂપ જ જુએ છે. ૭૨ પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિ જેને ચોવીસમું

* અર્થાત્ પુરુષ અથવા જીવની ચેતનસત્તાને લીધે જ જડ એવી પ્રકૃતિ પ્રકાશમાન થા. છે—ચેતનના જેવી હોય તેમ જાણાય છે, કહેવાના આશય એ છે કે, ચેતન રસરૂપ એવું જીવતત્ત્વ બુદ્ધિ આદિ-પ્રકૃતિનું અગોચર છે અને તેથી જ તેને નિષ્કલ કહેવામા આવે છે.

× તે દ્ષ્ટાંત આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ છે
 एक एव तु भूतमा भूते भूते व्यवस्थित ।
 एकया बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥
 એકનો એક જ જૂતાતમા પ્રત્યેક જૂતની અદર રહેલો છે, માત્ર જળમા દેખાતા ચંદ્રના પ્રતિબિંબની પેઠે ઔપાધિક ભેદને લીધે જ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળો દેખાય છે આ દ્ષ્ટાંત ઉપરથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે, ‘પ્રવી-યતે ચિત્તિચ્છાયા અસ્મિન્’ इति प्रचानम् । અર્થાત્ જેમા ચેતનની છાયા પડે છે, તેને જ પ્રવાન અથવા પ્રકૃતિ કહેવામા આવે છે.

+ આ નોકનો સ્પષ્ટ આશય ટીકાકાર નીલકંઠે આ પ્રમાણે આપ્યો છે—જેને આપણે સાક્ષી કહીએ છીએ, તે એક જ જ્યારે સાદ્ય-પદાર્થોની સાથે સંબંધ ધરાવે છે, ત્યારે જીવતત્ત્વ કહેવાય છે, પણ જ્યારે સાદ્ય-પદાર્થોની

તરવ માનવામાં આવે છે, તે (ચિત્શક્તિની સત્તાને લીધે પોતાને) જુએ છે, તેપણ પચીસમા જીવાત્માને જોઈ શકતી નથી અને પચીસમા જીવાત્મા (જ્યારે જ્ઞાનદશામાં આવે છે ત્યારે) એમ જ માને છે કે, મારા સિવાય અથવા મારા કરતાં પર એવું બીજું એક પણ તરવ આ જગતમાં નથી; (અર્થાત્ ચોવીસમું પ્રધાન આત્મસ્વરૂપ નથી, પણ પચીસમો જીવ જ આત્મસ્વરૂપ છે.) માટે જ્ઞાનદર્શી મનુષ્યોએ ચોવીસમા પ્રધાનને (પ્રકૃતિને) આત્મા તરીકે કહી માનવું જ નહિ. ^{૪૬} જેમ એક માછલું જળને અનુસરે છે અને જળની પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે જ પોતે પ્રવૃત્તિ કરે છે-જળ વહે છે, ત્યારે પોતે પણ વહે છે, તેમ જીવાત્મા પણ પ્રકૃતિને અનુસરીને સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે; પરંતુ આપણે જેમ જાણી શકીએ છીએ કે, માછલું જળથી ભિન્ન જ છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષ પણ પોતાના જ્ઞાનબળથી જાણી શકે છે કે, જીવાત્મા પ્રકૃતિથી ભિન્ન જ છે. જીવને (અજ્ઞાનને લીધે) પ્રકૃતિ ઉપર રેડેલા થાય છે, નિત્યના સહવાસ થાય છે, તેના પરનો અહંભાવ બંધાય છે અને પરમાત્માની સાથેના ઐક્યને પોતે જ્યારે જાણી જાય છે, ત્યારે અમુક કાળ પચત તેને સંસારમાં ડૂબી રહેવું પડે છે, પણ કાળે કરીને તેને જ્યારે જ્ઞાન થાય છે અને તેને લીધે પોતે જાણી શકે છે કે, ‘હું જ શુદ્ધ ચિદાત્મા છું’ ત્યારે તેના મોક્ષ થાય છે. ^{૭૩-૭૪} જે સમયે જીવાત્માને આવા પ્રકારનું જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે કે, ‘આ પ્રકૃતિ મારાથી ભિન્ન છે અને હું તે પ્રકૃતિથી ભિન્ન છું’ ત્યારે તેને સાક્ષાત્કાર થાય છે કે, ‘છબ્વીસમો પરમાત્મા તે કેવળ હું પોતે જ છું.’ જોકે (લૌકિક દૃષ્ટિએ) એમ જણાય છે કે, ‘છબ્વીસમો પરમાત્મા જીવાત્માથી ભિન્ન છે અને પચીસમો જીવાત્મા પરમાત્માથી ભિન્ન છે,’ પણ તરવેત્તા સાધુ પુરુષોનાં તો એ જ અનુભવ છે કે, ‘પરમાત્મા જીવાત્માના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, તેથી જીવાત્મા અને પરમાત્મા બન્ને એક જ છે, ^{૭૭-૭૮} આવા અનુ-

સાથે અથવા પ્રજાતની સાથે સંબંધ ધરાવતો નથી, ત્યારે પરમાત્મા જ કહેવાય છે.

x અહીં એ જ કહેવાનું છે કે, ચોવીસમું તરવ પ્રકૃતિ જ આત્મારૂપ છે, એવી ચાવોક અને બૌદ્ધની માન્યતા કેવળ જુલમરેલી જ છે.

ભવને લીધે જ તે સાધુપુરુષો જેઓ જન્મમૃત્યુના ભયથી ભયભીત રહે છે, યોગ અથવા સાંખ્ય ઉપર જ નિશ્ઠા રાખે છે, નિત્ય પવિત્ર હોય છે અને પરમાત્માના જ મુખ્ય આશ્રય લે છે, તેઓ પચીસમા અવિનાશી જીવતરવને પરમાત્માથી ભિન્ન જોવાનું પસંદ કરતા નથી, પણ હે કશ્યપગોત્રી ગંધર્વ! તે જીવતરવને છબ્વીસમા પરમાત્મારૂપ જ જુએ છે. ^{૭૬} મનુષ્ય જ્યારે કેવળ પરમાત્મારૂપ જ બની રહે છે અને પોતાને છબ્વીસમા તરવરૂપે જ જ્યારે જુએ છે, ત્યારે સર્વજ્ઞ અને વિદ્વાન થઈને કહી પુનર્જન્મ પામતો નથી. ^{૮૦} હે નિર્દોષ વિશ્વાવસુ! એ પ્રમાણે મેં શ્રીતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે જ પ્રકૃતિ, જીવ અને પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે તને કહ્યું. ^{૮૧} જે પુરુષ દૃષ્ટાને તથા દશ્યને તેમ જ જ્ઞાનને તથા જ્ઞેયને કહી ભિન્નસ્વરૂપે જોતો નથી, તે પુરુષને કેવળ પરમાત્મારૂપ કહી શકાય છે, પચીસમા ચિદાભાસરૂપ પણ કહી શકાય છે, જગતના આધકારજૂરૂપ કહી શકાય છે અથવા મહત્તરવાદિ કાર્યરૂપ પણ કહી શકાય છે. ^{૮૨}

વિશ્વાવસુએ કહ્યું: હે સમર્થ યાજ્ઞવલ્ક્ય! તમે મને સત્ય કલ્યાણ દર્શાવ્યું છે અને સર્વ દેવોના આદ્ય તથા કલ્યાણના હેતુરૂપ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ યથાવત્ જ્ઞાન કહ્યું છે, માટે તમારું અક્ષય કલ્યાણ થાવ અને તમારું મન તથા બુદ્ધિ નિત્ય કલ્યાણમાં જ રમણુ કરો. ^{૮૩}

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું: હે જનક રાજા! એ પ્રમાણે કહીને તે મહાત્મા ગંધર્વે પ્રદક્ષિણા કરીને મને અભિનંદન આપ્યું. એટલે મેં પણ સંતોષપૂર્ણ દૃષ્ટિથી તેની સામે જોયું. પછી પોતાના ભપકાબંધ દેખાવથી પ્રકાશમાન જણાતો તે ગંધર્વ આકાશમાર્ગે ચાલ્યો ગયો. ^{૮૪} હે રાજા! તે ગંધર્વે મેં કહેલા જ્ઞાનનો બ્રહ્માદિક દેવતાઓને ઉપદેશ આપ્યો છે, કેટલાએક મનુષ્યોને ઉપદેશ આપ્યો છે, કેટલાએક નાગરાજાઓને ઉપદેશ આપ્યો છે અને

* ડીકાર નીલકંઠ લખે છે કે, આ શ્લોકમાં ‘ય एवं વેદાદ્ બ્રહ્માસ્મીતિ સ દ્વં સર્વં મવતિ’ ને પુરૂષ એમ જાણે છે કે, હું પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છું, તેને આ સર્વ જગતરૂપ કહી શકાય છે. આ શ્રુતિવાક્યના અર્થને સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવી બતાવ્યો છે!

જ્ઞાનમાર્ગને આશ્રય કરનારા સિદ્ધ પુરુષોને પણ ઉપદેશ આપ્યો છે.^{૮૫} કારણ તે સાંખ્યધર્મમાં આસક્ત રહેનારા સાંખ્યાશ્રીઓને, યોગધર્મમાં પરાયણ રહેનારા યોગીઓને તથા મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારા બીજા કેટલાએક મનુષ્યોને મેં કહેલા આ જ્ઞાનમાંથી જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનેવામાં આવ્યું છે. હે રાજાઓમાં સિદ્ધ સમાન જનકરાજ ! વિદ્વાનો પણ એમ જ કહે છે કે, જ્ઞાન સંપાદન કરવાથી જ મોક્ષ થાય છે, અજ્ઞાનથી કદી મોક્ષ થતો નથી, માટે જેમ બને તેમ જ્ઞાનનું જ યથાર્થ રીતે શોધન કરવું જોઈએ, જેથી પોતાના આત્માને જન્મમરણના ફેરામાંથી મુક્ત કરાવી શકાય.^{૮૬-૮૭} હરકોઈ શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યે બ્રહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અથવા તેના કરતાં પણ કોઈ નીચ મનુષ્ય પાસેથી નિરંતર જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઈએ અને તે જ્ઞાન પર શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ; કારણ કે નિત્ય શ્રદ્ધાસપત્ત રહેનારા મનુષ્યમાં જન્મમરણનો સંચાર થઈ શકતો નથી.^{૮૮} હું મારી બ્રહ્મયુદ્ધિપૂર્વક તને તત્ત્વશાસ્ત્રને ઉપદેશ આપું છું કે, બ્રાહ્મણાદિ સર્વે વર્ણો કેવળ બ્રહ્મથી જ ઉત્પન્ન થયા છે અને તેઓ સર્વે નિત્ય બ્રહ્મનું જ ઉચ્ચારણ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ (તું લલચમાં રાખ કે,) આ સમગ્ર વિશ્વ કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે,^{૮૯} બ્રહ્મના મુખમાંથી બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થયા છે, બ્રહ્મના બાહુઓમાંથી ક્ષત્રિયો જન્મ્યા છે, બ્રહ્મની નાભિમાંથી વૈશ્યો ઉત્પન્ન થયા છે અને બ્રહ્મના ચરણોમાંથી શૂદ્રો ઉત્પન્ન થયા છે; માટે સર્વે વર્ણોને બ્રહ્મથી ભિન્ન બાણવા નહિ.^{૯૦} હે રાજા ! મનુષ્યે કેવળ અજ્ઞાનને લીધે જ તે તે અનેક કર્મોથી પ્રાપ્ત થનારી યોનિઓમાં જન્મે છે અને તે રીતે જ પાછા મરણધર્મને પામે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, જ્ઞાનહીન મનુષ્યો પોતાના ઘોર અજ્ઞાનને અધીન થઈને જ પ્રકૃતિની સંસારભળમાં ફસાઈ પડે છે;^{૯૧} માટે હે રાજા ! મનુષ્યે હરકોઈ ઉપાયે કેવળ જ્ઞાન જ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ કે, જે જ્ઞાન સર્વત્ર રિયતિ કરી રહ્યું છે અને આ સમયે મેં તને કહ્યું પણ છે. જે પુરુષ કેવળ જ્ઞાનમાં જ નિષ્ઠા રાખનારો હોય છે, તે ભલે ગમે તે વર્ણમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, તોપણ બ્રાહ્મણ જ ગણાય છે અને તેવા જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ ને જ નિત્યસિદ્ધ મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થાય છે એમ વિદ્વાનો

કહે છે.^{૯૨} હે જનકરાજ ! એ રીતે તે' મને જેના સંબંધમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તેના મેં તને યથાર્થ રીતે ઉત્તર આપ્યો છે, માટે હવે તું શોકરહિત થા. મેં તને ઉત્તમ પ્રકારે ઉપદેશ આપ્યો છે, માટે તેને અનુસરીને તું તારા ઇષ્ટ અર્થને સફળ કર, તારું નિત્ય કલ્યાણ થાઓ.^{૯૩}

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! બુદ્ધિમાન યાજ્ઞવલ્ક્યે એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો, એટલે મિથિલાનો અધિપતિ રાજા જનક અત્યંત પ્રસન્ન થયો.^{૯૪} પછી તે મોક્ષવેત્તા રાજાએ મહામુનિ યાજ્ઞવલ્ક્યની પ્રદક્ષિણા કરી અને તે મહામુનિ ત્યાંથી ગયા. એ પછી ત્યાં બેસીને તેણે બ્રાહ્મણોને એક કરોડ ગાયોનું દાન આપ્યું; કેટલુંએક સુવર્ણ આપ્યું અને બોબા ભરીને રત્નો આપ્યાં.^{૯૫-૯૬} પછી કેટલોક કાળ વીતી ગયો, એટલે પોતાના પુત્રને વિદેહ રાજ્યાસને બેસાડીને મિથિલાપિતિ જનકરાજાએ સંન્યાસધર્મને આશ્રય કર્યો.^{૯૭} હે રાજેન્દ્ર ! તે જનકરાજાએ સાંખ્ય તથા યોગશાસ્ત્રને સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હતો, અવિદ્યા(અજ્ઞાન)થી ઉત્પન્ન થનારા ધર્મ તથા અધર્મનો ત્યાગ કર્યો હતો, એટલું જ નહિ, પણ હું અનંત છું, ત્રણે પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત છું' આવા મનમાં નિશ્ચય કરીને ધર્મ-અધર્મ, પુરુષ-પાપ, સત્ય-અસત્ય અને જન્મ તથા મૃત્યુને પ્રકૃતિમાંથી જ ઉત્પન્ન થનાર માન્યું હતું અને આ સર્વ જગતને વ્યક્ત (બુદ્ધિ આદિ) અને અવ્યક્ત (અજ્ઞાન)ના જ કર્મ તરીકે વિચાર્યું હતું; અર્થાત્ આ જગતને વ્યક્ત તથા અવ્યક્તના જ કાર્યરૂપે તેણે માન્યું હતું;^{૯૮-૧૦૦} કારણ કે પોતપોતાના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતને અનુસરનારા સાંખ્યવેત્તાઓ અને યોગીઓ એમ જ માને છે કે, પરબ્રહ્મ ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટથી રહિત છે અને પરથી પણ પર છે.^{૧૦૧} વળી તે વિદ્વાનો કહે છે, પરબ્રહ્મ નિત્ય છે-અવિનાશી છે અને પવિત્ર છે, માટે હે મહાપુરુષ ! તમે પણ(એ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાને લીધે) નિત્ય પવિત્ર જ થાઓ. આ જગતમાં જે કંઈ આપવામાં આવે છે, જે કંઈ નો લાભ થાય છે, જે કંઈ આપેલું હોય છે, જેના સંબંધમાં સંમતિ અપાય છે, જે કોઈ દાન દેનારો છે અને જે કોઈ પ્રતિગ્રહ કરનારો છે, તે સર્વ કેવળ આત્મારૂપ જ છે.^{૧૦૨-૧૦૩} આત્મા એક જ આત્મારૂં

સ્વરૂપ છે અને આત્મા વિના બીજો કોઈ પણ પદાર્થ જગતમાં નથી, એ રીતે તમારે નિત્ય માનવું, તે સિવાય બીજો કંઈ વિચાર જ કરવો નહિ. ૧૦૪ જે વિદ્વાન પુરુષે પ્રકૃતિને, જીવને તથા પરમાત્માને જાણ્યા નથી, તેણે જ તીર્થયાત્રા તથા યજ્ઞો કરવામાં આસક્ત રહેલું; અર્થાત્ પ્રકૃતિ તથા પુરુષના વિવેક ને જાણનાર જ્ઞાની પુરુષને તીર્થયાત્રા અને યજ્ઞો કરવાની કંઈ જરૂર જ નથી. ૧૦૫ હે કુરુનેંદ્રન ! સ્વાધ્યાયો કરવાથી, વિવિધ પ્રકારનાં તપશ્ચરણો કરવાથી અથવા અનેક જાતના યજ્ઞયાગ કરવાથી મોક્ષ કદી પ્રાપ્ત થતો નથી, માત્ર પરમાત્માનું જ્ઞાન સંપાદન કરીને જ મનુષ્ય સર્વત્ર પૂર્ણ છે. (અને મોક્ષને પામે છે.) ૧૦૬ જે મનુષ્ય પ્રકૃતિનું ઉપાસન કરે છે, તેને પ્રકૃતિનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે, જે મનુષ્ય અહંકારનું ઉપાસન કરે છે, તેને અહંકારનું સ્થાન મળે છે અને જે મનુષ્ય અહંકારથી પર રહેલા શ્રેષ્ઠ તત્ત્વની ઉપાસના કરે છે, તેને તે શ્રેષ્ઠ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૭ પરંતુ જે મનુષ્યો શાસ્ત્રીય માર્ગમાં પરાયણ રહીને અવ્યક્તથી પર રહેલા પરમાત્માને જાણે છે, તેઓને જન્મમૃત્યુથી રહિત વિમુક્તપદ પ્રાપ્ત થાય છે કે, જે પદ સદ્રૂપ છે અને અસદ્રૂપ પણ છે. ૧૦૮

હે રાજા ! આ જ્ઞાન જે પૂર્વે યાજ્ઞવલ્ક્ય પાસેથી જનકરાજાએ સંપાદન કર્યું હતું, તે જ જ્ઞાનને મેં જનકરાજા પાસેથી મેળવ્યું છે. ખરેખર, આ જ્ઞાન યજ્ઞના કરતાં પણ ઘણું ઉત્તમ છે; કેમ કે યજ્ઞો કરવાથી મનુષ્ય સંસારના કલેશને તરી શકતો નથી, પણ જ્ઞાન વડે તો સંસારને તરી શકે છે. ૧૦૯ હે રાજા ! જ્ઞાનવેત્તાઓ કહે છે કે, જન્મ અને મરણનું દુઃખ તે કંઈ ભૌતિક દુઃખ નથી, (કે જેને સહેલાઈથી દૂર કરી શકાય) યજ્ઞો, તપ, નિષ્ક્રમો અને વ્રતાનું અનુષ્ઠાન કરવાથી મનુષ્યો સ્વર્ગલોકમાં જાય છે, પણ પુણ્યનો ક્ષય થયા પછી પુનઃ પૃથ્વી પર પડે છે. ૧૧૦ માટે હે રાજા ! જે પરમ તત્ત્વને અત્યંત શ્રેષ્ઠ, મહાપવિત્ર, કલ્યાણસ્વરૂપ,

મોક્ષદાયક, નિર્મળ અને શુદ્ધ કહેવામાં આવે છે, તેની તમે ઉપાસના કરો; કેમ કે દેહના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણીને તમે જ્ઞાનયજ્ઞની જે ઉપાસના કરશો, તો અવશ્ય તમે એક અપિ થઈ શકશો-તત્ત્વવેત્તા થઈ શકશો. ૧૧૧ પૂર્વે રાજા જનકને જે ઉપનિષદ-જ્ઞાનનો યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે જ આ ઉપનિષદજ્ઞાન છે, જેમાં શાશ્વત અને અવિનાશી એવા પરબ્રહ્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, માટે તેનું સેવન કરવાથી મનુષ્યને શોકરહિત અને પવિત્ર એવું અજરામર પદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૨

હતિ શ્રીમદ્દાશ્વારતમાં શાંતિપર્વાતમાં મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'યાજ્ઞવલ્ક્યગીતા-પરબ્રહ્મ' સ્વરૂપ અને તેના જ્ઞાનનું ફળ' નામનો અધ્યાય ૩૧૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧૯ મો

પંચશિખ અને જનકનો સંવાદ

॥ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉવાચ ॥

ऐश्वर्यं वा महत्प्राप्य धनं वा भरतर्षभ ।

दीर्घमायुरवाप्स्यथ कथं मृत्युमतिक्रमेत् ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે ભરતવંશના શ્રેષ્ઠ પિતા-મહા ! કેવું મહાન ઐશ્વર્ય પામીને અથવા કેટલું ધન સંપાદન કરીને મનુષ્ય દીર્ઘ આયુષ પ્રાપ્ત કરે ? અથવા શું કરવાથી મૃત્યુને ઉદ્ધંધી શકે ? શું તપ-શ્રયો કરવાથી, મોટાં યજ્ઞયાગાદિ કર્મો કરવાથી, શાસ્ત્ર સંપાદન કરવાથી અથવા રસાયનના પ્રયોગો કરવાથી મનુષ્ય વૃદ્ધાવસ્થાને તથા મૃત્યુને પામતો નથી ?

લીંગમે કહ્યું : આના સંબંધમાં પણ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે, કે જે ઇતિહાસમાં લિખ્ત પંચશિખનો તથા જનકનો સંવાદ વર્ણવેલો છે. ૧ પૂર્વે વૈદેહ રાજા જનકે વેદવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને ધર્મોર્થના સંશયોથી રહિત થયેલા મહર્ષિ પંચશિખને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે, ૨ હે ભગવન ! કેવા પ્રકારનું વર્તન કરવાથી મનુષ્ય જરા તથા મૃત્યુનું ઉદ્ધંધન કરી શકે ? તપ કરવાથી, જ્ઞાન મેળવવાથી, યજ્ઞયાગાદિ કર્મ કરવાથી અથવા શાસ્ત્રોનું પઠનપાઠન કરવાથી શું જરા તથા મૃત્યુનું ઉદ્ધંધન થઈ શકે છે ? ૩

વૈદેહ જનકે એવો પ્રશ્ન કર્યો, એટલે સર્વ

* આ શ્લોકથી 'લ્લાહ હેતે અલ્લા યજ્ઞસ્વા-સંસારને તરવા માટે યજ્ઞાદિ સાધનો જોડે નૌકારૂપ થઈ પડે છે, પણ તે નૌકાઓ અદક છે-મજબૂત નથી.' એ શ્રુતિવાક્યનો અર્થ ૨૫૪ રીતે સૂચ્યો છે.

‘પદાર્થ’ને પ્રત્યક્ષ રીતે જાણનારા મહર્ષિ પંચશિષ્યે તેને આ પ્રમાણે કહેવા માંડયું : હે રાજા ! જરા તથા મૃત્યુની કદી નિવૃત્તિ થતી નથી, છતાં તેઓની કદી નિવૃત્તિ થતી જ નથી, એમ પણ નથી.^૧ દિવસો, મહિનાઓ અને રાત્રિઓ કદી નિવૃત્તિ થતાં જ નથી; (અર્થાત કાળની ગતિ અરખલિત રીતે વહ્યા કરે છે) અને પ્રાણીમાત્ર નાશવંત છે, તેપણુ જે મનુષ્ય નિવૃત્તિનિધારૂપ અવિનાશી માર્ગનો આશ્રય કરે છે, તેને લાંબા કાળે પણ જરામૃત્યુરહિત પદ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ એક પ્રવાહ નિરંતર ચાલુ રહે છે, તેમ પ્રાણીમાત્રનો વિનાશ નિરંતર ચાલુ જ રહે છે, કાળરૂપી એક મહાસાગર છે, તેને તરવા માટે કોઈ નૌકા જેવો પદાર્થ નથી. જરા અને મૃત્યુરૂપી મોટાં ઝુડો તેમાં ધૂરી રહ્યાં છે અને હરકોઈ પ્રાણી કે જે તે કાળરૂપી મહાસાગરમાં ખેંચાઈ રહ્યું છે અને ડૂબકાં ખાઈ રહ્યું છે, તેને સહાય કરવા માટે કોઈ પણ આવી શકતું નથી; એટલું જ નહિ પણ જગતનો કોઈ પણ મનુષ્ય તેનો સંબંધી ધર્મ શકતો નથી, તેમ જ તે પોતે પણ બીજા કોઈનો સંબંધી ધર્મ શકતો નથી.^{૭-૮} શ્રી અથવા બીજા પાંધુઓની સાથે મનુષ્યને સંગત થયેલી છે, તે તો માર્ગમાં મળેલા સુસાદરની સંગત જેવી જ છે. આ જગતમાં શ્રી પુત્રાદિની સાથેનો સમાગમ અનંતકાળપર્યંત કોઈને રહ્યો હોય, એમ પૂર્વે કદી બન્યું જ નથી.^{૧૦} જેમ વાસુ કાળે કરીને ઉત્પન્ન થયેલા વાદળાંના ઢગોને વિખેરી નાખે છે, તેમ મૃત્યુ પણ જગતમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓ કે જેઓ અન્યોન્યના વિયોગ-દુઃખને લીધે વારંવાર ઝૂમખરાડા પાડે છે, તેઓને એકદમ ફર ફેંકી દે છે.^{૧૨} પ્રાણી બળવાન હોય કે ડુંબળ હોય, નીચ હોય કે ઉચ્ચ હોય, પણ જરા અને મૃત્યુરૂપી બે વરુઓ તેઓનું ભક્ષણ કરે જ છે. આ રીતે પ્રાણીમાત્ર નાશવંત છે, તેપણુ તેઓને વિષે રહેલો જૂતાત્મા નિત્યરૂપ છે-અવિનાશી છે, માટે કોઈનો જન્મ થાય કે મરણ થાય, તે સમયે કોઈ પ્રકારે હર્ષ કરવો નહિ કે સંતાપ કરવો નહિ. પ્રાણીમાત્રે મનમાં આવો વિચાર કરવો જોઈ એ કે, ‘હું ક્યાંથી આવ્યો છું, હું કોણ છું, ક્યાં જવાનો છું, કોનો સંબંધી છું, ક્યાં રહેલો છું, હવે પછી ...’ અને હું શા માટે કોનો શોક કરું

છું’^{૧૨-૧૪} હરકોઈ પ્રાણી તેનાં કર્મ પ્રમાણે જ અથવા નરકમાં જાય છે, એનો અનુભવ કરનાર પ્રાણી વિના બીજો કોણ હોઈ શકે ?’ આવો વિચાર કરીને પ્રત્યેક મનુષ્યે શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તીને દામ દિક આપવું અને મર્યાદા કરવા.^{૧૫}

હવે શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ-તર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમાં ‘પંચશિષ્ય અને જનકનો સંવાદ’ નામનો અધ્યાય ૩૨૯મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૨૦ મો

જનક અને સુલભાનો સંવાદ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

અપરિત્યજ્ય માર્હસ્થ્યં કુરુરાજર્પિતત્તમ ।

કઃ પ્રાપ્તો ચિનયં વ્રુદ્ધ્યા મોક્ષતત્ત્વં વદસ્વ મે ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછયું : હે કુરુવંશના શ્રેષ્ઠ રાજા ! એવો કયો પુરુષ થઈ ગયો છે કે, જે શુદ્ધશાસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો વિના યુદ્ધિ વગેરેના હયસ્થાનરૂપ મોક્ષતત્ત્વને પ્રાપ્ત થયો હોય, તે મને કહો. ^૧ કયો કે પિતામહ ! સ્થૂળદેહનો તથા સૂક્ષ્મદેહનો ત્યાગ કેવી રીતે થઈ શકે અને મોક્ષધર્મ પરમ તત્ત્વ છે તે પણ મને કહો. ^૨

વિચરતી હતી.^{૭*} આખા જનતામાં ભ્રમણ કરનારી તે સુલભા સંન્યાસિનીએ જ્યાં ત્યાં અનેક સંન્યાસીઓના મુખથી જનકરાજની પ્રશંસા સાંભળી કે, ‘મિથિલેશ્વર જનકરાજ મોક્ષશાસ્ત્રમાં ઘણા જ કુશળ છે.’^૮ જનકતા સંબંધમાં આવા અતિ સૂક્ષ્મ વિષયની કથા સાંભળીને સુલભાના મનમાં સંશય થયો કે, આ વાત સત્ય હશે કે નહિ? પછી તેણે સંકલ્પ કર્યો કે, મારે જનકરાજને અવશ્ય મળવું જ જોઈએ.^૯ મનમાં એવો સંકલ્પ કરીને તે ભિક્ષુકીએ પોતાના યોગબળના પ્રભાવથી પોતાના પૂર્વરૂપને ત્યાગ કર્યો અને અતિ ઉત્તમ સુંદર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.^{૧૦} પછી તે સુંદર સ્ત્રી જેની ભ્રમરો અતિ મનોહર હતી અને જેનાં નેત્રો કમળસમાન રમણીય હતાં, તેણે પોતાની ગમનશક્તિને શીઘ્રગામી અસ્ત્રના જેવી કરી મૂકી અને ચતુના એક નિમેષ જેટલા સમયમાં જ તે મિથિલાનગરીમાં જઈ પહોંચી.^{૧૧} તે ભિક્ષુકી અનેક મનુષ્યોથી ભરપૂર અને અતિ સુંદર દેખાતી મિથિલાનગરીમાં જઈ પહોંચીને ભિક્ષા લેવાને બહાને રાજ જનકને મળી.^{૧૨} રાજ પણ તેણીના સુકુમાર શરીરને જોઈ પરમ આશ્ચર્ય-ચકિત થયો અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આ કોણ હશે, કોની સ્ત્રી હશે અને ક્યાંથી આવી હશે?^{૧૩} મનમાં એવો વિચાર કર્યો પછી રાજાએ તેનું સ્વાગત કર્યું,^{૧૪} ઉત્તમ આસન ઉપર તેને બેસાડી અને પછી પાદશૌચાદિથી તેની પૂજા કરીને શ્રેષ્ઠ અન્ન વડે તેને તૃપ્ત કરી.^{૧૫} ભિક્ષુકી સુલભા ભોજન કરીને પ્રસન્ન થઈ, તે પછી સર્વ ભાષ્યોને બાજુનારા પ્રાક્ષણોના મધ્યમાં મંત્રીઓથી વીંટાયેલા રાજ જનકને અનેક પ્રકારના (મોક્ષ સંબંધી) પ્રશ્નો પૂછવા લાગી.^{૧૬} સુલભાના મનમાં પ્રથમથી જ એવો સંશય હતો કે, રાજ જનક મોક્ષ-શાસ્ત્રમાં કુશળ હશે કે નહિ? સુક્તનાં લક્ષણોવાળો

હશે કે નહિ? આવા સંશયને લીધે તે યોગવિદુષી ભિક્ષુકીએ પોતાના બુદ્ધિસત્ત્વ દ્વારા રાજના બુદ્ધિ-સત્ત્વમાં પ્રવેશ કર્યો, પોતાનાં બન્ને નેત્રોનાં કિરણો વડે રાજનાં બન્ને નેત્રોનાં કિરણોને સ્તબ્ધ કરી દીધાં અને પ્રશ્ન કરતાં પહેલાં જ યોગનાં બંધનોથી રાજને બાંધી દીધો.^{૧૭,૧૮} હે મહારાજ! રાજ જનકને પણ પોતાના યોગબળના સંબંધમાં ઘણા જ ગર્વ હતો. તેણે સુલભાના અભિપ્રાયને તત્કાળ બાજુ લીધો.^{૧૯} તે પછી છત્રાદિક બાહ્ય ચિહ્નોથી મુક્ત થયેલા રાજ જનકનો તથા ત્રિહંડ આદિ બાહ્ય ચિહ્નોથી મુક્ત થયેલી સુલભાનો તે સ્થળે (માત્ર એક જ સૂક્ષ્મદેહમાં) જે સંવાદ થયો હતો, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો.^{૨૦}

જનકે કહ્યું : હે ભગવતી! તે આવી (સંન્યાસ-ધર્મને અયોગ્ય) દીક્ષા ક્યાં ગ્રહણ કરી છે? તું હવે ક્યાં જવા ધારે છે? તું કોની સ્ત્રી છે અને ક્યાંથી આવે છે?^{૨૦} ‘હરકોઈ મનુષ્યનું’ શાસ્ત્ર-ધ્યન, વય અને જાતિ વગેરેમાં (જ્યાં સુધી સત્ય બાજુવામાં આવ્યું ન હોય, ત્યાં સુધી તેના તરફ) પૂજ્યભાવ કદી બંધાતો જ નથી.’ આવો નિયમ હોવાને લીધે હું તારા અધ્યયન, વય અને જાતિના સંબંધમાં તને પ્રશ્ન પૂછું છું, માટે તેનો તું ઉત્તર આપ; કારણ કે મારો તારી સાથે સમાગમ થયો, જેથી તે સર્વ તારે મને જણાવવું જોઈએ.^{૨૧} તું બાજુ કે, મેં મારાં છત્રાદિ રાજકીય ચિહ્નો ખરું જોતાં છોડી જ દીધાં છે, (અર્થાત્ હું રાજ છું, તો-પણ વારતવિક રીતે રાજ્યથી મુક્ત જ છું.) હું તને સારી રીતે બાજુવા ઇચ્છું છું અને હું માનું છું કે, મારે તને માન આપવું તે યોગ્ય જ છે.^{૨૨} મેં જેની પાસેથી આ મોક્ષ સંબંધી જ્ઞાન પૂર્વે સંપાદન કર્યું છે અને જેની સંમુખ બીજો કોઈ પણ પુરુષ મોક્ષનું પ્રવચન કરવા માટે અસમર્થ છે, તે મારા આચાર્યને હું ઝોળખાવું છું, તે પણ તું મારી પાસેથી સાંભળ. મારા શુરુતું નામ ‘ભિક્ષુ પંચશિખ’ છે, તેમનો જન્મ પરાશરગોત્રમાં થયેલો છે, તેઓની વય વૃદ્ધ છે અને તેઓ પોતે એક મોટા મહાત્મા છે; તે જ પંચશિખ ભિક્ષુનો હું પરમમાન્ય શિષ્ય છું.^{૨૩,૨૪} તે મારા શુરુએ જ્ઞાનકાંડ, ઉપાસનાકાંડ તથા કર્મકાંડના માર્ગોને યથાર્થ રીતે બાજુ છે અને ત્રણ પ્રકારના

* આ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતા નીલકંઠ લખે છે કે, આ ઉપરથી જાણાય છે કે, સ્ત્રીઓને પણ વિવાહની પહેલાં અથવા વિવાહ થઈ ગયા પછી સંન્યાસ લેવાનો માટે સ્ત્રીઓએ પણ (જો પોતાની ઇચ્છા હતી) પહેલાં અથવા વિધવા થયા પછી ત્યાગ કરીને ભિક્ષાચરણ કરવું, મોક્ષ-નિર્ઙ હોય તો ધારણ કરવો અને એકાંત-

પદાર્થને પ્રત્યક્ષ રીતે જાણનારા મહર્ષિ પંચશિખે તેને આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું : હે રાજા ! જરા તથા મૃત્યુની કદી નિવૃત્તિ થતી નથી, છતાં તેઓની કદી નિવૃત્તિ થતી જ નથી, એમ પણ નથી. ^૧ દિવસો, મહિનાઓ અને રાત્રિઓ કદી નિવૃત્તિ થતાં જ નથી; (અર્થાત્ કાળની ગતિ અરખલિત રીતે વહ્યા કરે છે) અને પ્રાણીમાત્ર નાશવંત છે, તોપણ જે મનુષ્ય નિવૃત્તિનિષ્ઠારૂપ અવિનાશી માર્ગનો આશ્રય કરે છે, તેને લાંબા કાળે પણ જરામૃત્યુરહિત પદ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ એક પ્રવાહ નિરંતર ચાલુ રહે છે, તેમ પ્રાણીમાત્રનો વિનાશ નિરંતર ચાલુ જ રહે છે, કાળરૂપી એક મહાસાગર છે, તેને તરવા માટે કોઈ નૌકા જેવો પદાર્થ નથી. જરા અને મૃત્યુરૂપી મોટાં ઝૂંડો તેમાં ધૂરી રહ્યાં છે અને હરકોઈ પ્રાણી કે જે તે કાળરૂપી મહાસાગરમાં ખેંચાઈ રહ્યું છે અને ટૂંકમાં ખાઈ રહ્યું છે, તેને સહાય કરવા માટે કોઈ પણ આવી શકતું નથી; એટલું જ નહિ પણ જગતનો કોઈ પણ મનુષ્ય તેનો સંબંધી થઈ શકતો નથી, તેમ જ તે પોતે પણ બીજા કોઈનો સંબંધી થઈ શકતો નથી. ^{૭-૮} સ્ત્રી અથવા બીજા બંધુઓની સાથે મનુષ્યને સંગત થયેલી છે, તે તો માર્ગમાં મળેલા મુસાફરની સંગત જેવી જ છે. આ જગતમાં સ્ત્રી પુત્રાદિની સાથેનો સમાગમ અનંતકાળ પર્થંત કોઈને રહ્યો હોય, એમ પૂર્વે કદી બન્યું જ નથી. ^{૧૦} જેમ વાયુ કાળે કરીને ઉત્પન્ન થયેલા વાદળાંના ઢગોને વિખેરી નાખે છે, તેમ મૃત્યુ પણ જગતમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓ કે જેઓ અન્યોન્યના વિયોગ-હઃખને લીધે વારંવાર ખૂમખરાડા પાડે છે, તેઓને એકદમ ફર ફેંકી દે છે. ^{૧૧} પ્રાણી બળવાન હોય કે હુબળા હોય, નીચ હોય કે ઉચ્ચ હોય, પણ જરા અને મૃત્યુરૂપી બે વરુઓ તેઓનું લક્ષણ કરે જ છે. આ રીતે પ્રાણીમાત્ર નાશવંત છે, તોપણ તેઓને વિષે રહેલો ભૂતાત્મા નિત્યરૂપ છે-અવિનાશી છે, માટે કોઈનો જન્મ થાય કે મરણ થાય, તે સમયે કોઈ પ્રકારે હર્ષ કરવો નહિ કે સંતાપ કરવો નહિ. પ્રાણીમાત્રે મનમાં આવો વિચાર કરવો જોઈએ કે, ‘હું કયાંથી આવ્યો છું, હું કોણ છું, કયાં જવાનો છું, કોનો સંબંધી છું, કયાં રહેલો છું, હવે પછી મારું શું થશે અને હું શા માટે કોનો શોક કરું

છું ?’ ^{૧૨-૧૪} હરકોઈ પ્રાણી તેનાં કર્મ પ્રમાણે સ્વર્ગ અથવા નરકમાં જાય છે, એનો અનુભવ કરનાર તે પ્રાણી વિના બીજો કોણ હોઈ શકે ? આવો વિચાર કરીને પ્રત્યેક મનુષ્યે શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તીને દાનાદિક આપવું અને યજ્ઞયાગ કરવા. ^{૧૫}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતીર્થત મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમાં ‘પંચશિખ અને જનકનો સંવાદ’ નામનો અધ્યાય ૩૧૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૨૦ મો

જનક અને સુલભાનો સંવાદ

॥ યુધિષ્ઠિર જ્વાલ ॥

અપરિત્યજ્ય ગાર્હસ્થ્યં કુરુરાજર્પિસત્તમ ।

કઃ પ્રાપ્નો વિનયં વુદ્ધ્યા મોક્ષતત્ત્વં વદસ્વ મે ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે કુરુવંશના શ્રેષ્ઠ રાજર્ષિ ! એવો કયો પુરુષ થઈ ગયો છે કે, જે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો વિના બુદ્ધિ વગેરેના લયસ્થાનરૂપ મોક્ષતત્ત્વને પ્રાપ્ત થયો હોય, તે મને કહો. ^૧ વળી હે પિતામહ ! સ્થળદેહનો તથા સૂક્ષ્મદેહનો ત્યાગ કેવી રીતે થઈ શકે અને મોક્ષનું પરમ તત્ત્વ શું, તે પણ મને કહો. ^૨

લીએ કહ્યું : હે ભરતવંશી યુધિષ્ઠિર ! આ વિષયમાં પણ જનક તથા સુલભાના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે. ^૩ પૂર્વે ધર્મ-ધ્વજ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલો જનકરાજ મિથિલા-નગરીમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે રાજા સંન્યાસના રૂઝરૂપ સમ્યગ્દષ્ટિને (વાસ્તવિક આત્મજ્ઞાનને) પ્રાપ્ત થયો હતો. ^૪ અને તેણે વૈદિક કર્મમાર્ગમાં, મોક્ષ શાસ્ત્રમાં તથા દંડનીતિમાં ઘણા સારો પરિશ્રમ કર્યો હતો, તેમ જ ઇંદ્રિયોને વશ કરીને આખી પૃથ્વી પર તે રાજ્ય કરતો હતો. ^૫ હે મહાપુરુષ ! તે રાજાની સદ્વાચારવાળી વૃત્તિનું શ્રવણ કરીને વેદ-વેત્તા વિદ્વાનો તથા બીજા અનેક મહાપુરુષો તેની વૃત્તિનું અનુસરણ કરવાની સ્પૃહા રાખતા હતા. ^૬

હવે તે સમયે ભ્યારે સત્યયુગ ચાલતો હતો, ત્યારે સુલભા નામની એક બિશુકી (સંન્યાસિની) કે જેણે યોગધર્મનો (સંન્યાસધર્મનો) આશ્રય કર્યો હતો, તે પોતે એકલી જ આખી પૃથ્વી પર

વિચરતી હતી.^{૭*} આખા જગતમાં બ્રમણ કરનારી તે સુલભા સંન્યાસિનીએ જ્યાં ત્યાં અનેક સંન્યાસી-ઓના મુખથી જનકરાજની પ્રશંસા સાંભળી કે, ‘મિથિલેશ્વર જનકરાજ મોક્ષશાસ્ત્રમાં ઘણું જ કુશળ છે.’^૮ જનકના સંબંધમાં આવા અતિ સૂક્ષ્મ વિષયની કથા સાંભળીને સુલભાના મનમાં સંશય થયો કે, આ વાત સત્ય હશે કે નહિ? પછી તેણે સંકલ્પ કર્યો કે, મારે જનકરાજને અવશ્ય મળવું જ નેઈએ.^૯ મનમાં એવો સંકલ્પ કરીને તે ભિક્ષુકીએ પોતાના યોગબળના પ્રભાવથી પોતાના પૂર્વરૂપને ત્યાગ કર્યો અને અતિ ઉત્તમ સુંદર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.^{૧૦} પછી તે સુંદર સ્ત્રી જેની બ્રમરો અતિ મનોહર હતી અને જેનાં નેત્રો કમળ સમાન રમણીય હતાં, તેણે પોતાની ગમનશક્તિને શીઘ્રગામી અસ્ત્રના જેવી કરી મૂકી અને અણુના એક નિમેષ જેટલા સમયમાં જ તે મિથિલાનગરીમાં જઈ પહોંચી.^{૧૧} તે ભિક્ષુકી અનેક મનુષ્યોથી ભરપૂર અને અતિ સુંદર દેખાતી મિથિલાનગરીમાં જઈ પહોંચીને ભિક્ષા લેવાને બહાને રાજ જનકને મળી.^{૧૨} રાજ પણ તેણીના સુકુમાર શરીરને નેઈ પરમ આશ્ચર્ય-ચકિત થયો અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આ કોણ હશે, કોની સ્ત્રી હશે અને ક્યાંથી આવી હશે?^{૧૩} મનમાં એવો વિચાર કર્યા પછી રાજાએ તેવું સ્વાગત કર્યું,^{૧૪} ઉત્તમ આસન ઉપર તેને બેસાડી અને પછી પાદશોચાદિથી તેની પૂજા કરીને શ્રેષ્ઠ અન્ન વડે તેને તૃપ્ત કરી.^{૧૫} ભિક્ષુકી સુલભા ભોજન કરીને પ્રસન્ન થઈ, તે પછી સર્વ ભાષ્યોને બહુનારા પ્રાણીઓના મધ્યમાં મંત્રીઓથી વીંટાયેલા રાજ જનકને અનેક પ્રકારના (મોક્ષ સંબંધી) પ્રશ્નો પૂછવા લાગી.^{૧૬} સુલભાના મનમાં પ્રથમથી જ એવો સંશય હતો કે, રાજ જનક મોક્ષ-શાસ્ત્રમાં કુશળ હશે કે નહિ? સુક્તનાં લક્ષણોવાળો

હશે કે નહિ? આવા સંશયને લીધે તે યોગવિદ્યુપી ભિક્ષુકીએ પોતાના બુદ્ધિસત્ત્વ દ્વારા રાજના બુદ્ધિ-સત્ત્વમાં પ્રવેશ કર્યો, પોતાનાં બન્ને નેત્રોનાં કિરણો વડે રાજનાં બન્ને નેત્રોનાં કિરણોને સ્તબ્ધ કરી દીધાં અને પ્રશ્ન કરતાં પહેલાં જ યોગનાં બંધનોથી રાજને બાંધી દીધો.^{૧૭} હે મહારાજ! રાજ જનકને પણ પોતાના યોગબળના સંબંધમાં ઘણું જ ગર્વ હતો. તેણે સુલભાના અભિપ્રાયને તત્કાળ બળી દીધો.^{૧૮} તે પછી છત્રાદિક બાહ્ય ચિહ્નોથી સુક્ત થયેલા રાજ જનકનો તથા ત્રિદંડ આદિ બાહ્ય ચિહ્નોથી સુક્ત થયેલી સુલભાનો તે સ્થળે (માત્ર એક જ સૂક્ષ્મદેહમાં) જે સંવાદ થયો હતો, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો.^{૧૯}

જનકે કહ્યું : હે ભગવતી! તેં આવી (સંન્યાસ-ધર્મને અયોગ્ય) દ્રીક્ષા કર્યાં બ્રહ્મણ કરી છે? તું હવે ક્યાં જવા ધારે છે? તું કોની સ્ત્રી છે અને ક્યાંથી આવે છે?^{૨૦} ‘હરકોઈ મનુષ્યનું’ શાસ્ત્ર-અધ્યયન, વય અને જાતિ વગેરેમાં (જ્યાં સુધી સત્ય બહુવામાં આવ્યું ન હોય, ત્યાં સુધી તેના તરફ) પૂજ્યભાવ કદી બંધાતો જ નથી.’ આવો નિયમ હોવાને લીધે હું તારા અધ્યયન, વય અને જાતિના સંબંધમાં તને પ્રશ્ન પૂછું છું, માટે તેનો તું ઉત્તર આપ; કારણ કે મારે તારી સાથે સમાગમ થયો, જેથી તે સર્વ તારે મને જણાવવું નેઈએ.^{૨૧} તું બહુ દે, મેં મારાં છત્રાદિ રાજકીય ચિહ્નો પર નેતાં છોડી જ દીધાં છે, (અર્થાત્ હું રાજ છું, તો-પણ વાસ્તવિક રીતે રાજ્યથી સુક્ત જ છું.) હું તને સારી રીતે બહુવા ઇચ્છું છું અને હું મારું છું કે, મારે તને માન આપવું તે યોગ્ય જ છે.^{૨૨} મેં જેની પાસેથી આ મોક્ષ સંબંધી જ્ઞાન પૂર્વે સંપાદન કર્યું છે અને જેની સંસુષ્ટ બીજે કોઈ પણ પુરુષ મોક્ષનું પ્રવચન કરવા માટે અસમર્થ છે, તે મારા આચાર્યને હું યોગબાધું છું, તે પણ તું મારી પાસેથી સાંભળ. મારા શુરનું નામ ‘ભિક્ષુ પંચશિખ’ છે, તેમનો જન્મ પરાશરજોત્રમાં થયેલો છે, તેઓની વય વૃદ્ધ છે અને તેઓ પોતે એક મોટા મહાત્મા છે; તે જ પંચશિખ ભિક્ષુનો હું પરમમાન્ય શિષ્ય છું.^{૨૩} તે મારા શુરએ જ્ઞાનકાંડ, ઉપાસનાકાંડ તથા કર્મકાંડના માર્ગોને યથાર્થ રીતે બહુવા છે અને ત્રણ પ્રકારના

* આ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં નીલકંઠ લખે છે કે, આ ઉપરથી જણાય છે કે, સ્ત્રીઓને પણ વિવાહની પહેલાં અથવા વિવાહ થઈ ગયા પછી સંન્યાસ લેવાનો અધિકાર છે, માટે સ્ત્રીઓએ પણ (જે પોતાની ઇચ્છા થાય, તો) વિવાહની પહેલાં અથવા વિધવા થયા પછી સંન્યાસધર્મનો આશ્રય કરીને ભિક્ષાચરણ કરવું, મોક્ષ-શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું, ત્રિદંડ ધારણ કરવો અને એકાંતમાં રહીને આત્મધ્યાન કરવું.

મોક્ષધર્મમાં પણ તેમના સંશયો દૂર થયેલા છે.^{૨૫} તે મારા આચાર્ય જેઓ શાસ્ત્રમાર્ગને અનુસરીને આ ભૂમંડલ ઉપર વિચર્યા કરે છે, તેઓ પૂર્વે વર્ષા-ઋતુના ચાર માસ સુધી મારી પાસે સુખેથી રહ્યા હતા.^{૨૬} સાંખ્યસિદ્ધાંતના મુખ્ય પદાર્થોને જેમણે યથાર્થ રીતે પ્રત્યક્ષ જોયેલા છે, તે બિંહુ પંચશિષે મને રાત્ર્ય ઉપરથી બ્રહ્મ કર્યા વિના જ ત્રણે પ્રકારનો* મોક્ષધર્મ સંભળાવ્યો છે.^{૨૭} જેને લીધે હું એકલો રહીને ત્રણે પ્રકારની સમગ્ર મોક્ષવૃત્તિનું રાગાદિક-થી મુક્ત થઈને આચરણ કરું છું અને પરમ પદમાં સ્થિતિ કરું છું.^{૨૮} મોક્ષ મેળવવામાં સાધનરૂપ જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો પરમ ઉપાય એ જ છે કે, વૈરાગ્ય વૃત્તિ ધારણ કરવી; પરંતુ તે વૈરાગ્ય પણ કેવળ જ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જેના વડે મનુષ્ય સંસાર બંધનથી મુક્ત થાય છે.^{૨૯} મનુષ્યને જ્યારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે (મનનો નાશ કરવા માટે) તે યોગાભ્યાસરૂપી યત્ન કરે છે. યત્ન જ્યારે સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે સુખદુઃખાદિ દંદોનો નાશ થાય છે. આ રીતે (જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને યોગાભ્યાસ) એ ત્રણેની જેવી સિદ્ધિ થાય છે કે, તરત જ મનુષ્ય મૃત્યુનો પણ જય કરી શકે છે.^{૩૦}

* જ્ઞાનકાંડ, ઉપાસનાકાંડ તથા કર્મકાંડ, એમ ત્રણ પ્રકારનો મોક્ષધર્મ છે.

૪ આ ૩૦મા શ્લોકમાં તથા પૂર્વના ૨૯મા શ્લોક-મા 'વૈરાગ્ય, જ્ઞાન અને યત્નની અન્યોન્યના આશ્રય થી જ સિદ્ધિ થાય છે' એમ સૂચયું છે. આ ત્રણને જ યોગવાસિદ્ધ આદિ પ્રત્યેમાં વાસનાક્ષય, વિજ્ઞાન અને મનોનાશ એવા પચાશશબ્દોથી વર્ણવેલા છે અને તે ત્રણેની સિદ્ધિ અન્યોન્યના આશ્રયથી જ થાય છે, એમ કહેલું છે. જેમ કે,

‘તત્ત્વજ્ઞાન મનોનાશો વાસનાક્ષય एव च ।

મિથ. કારણતો ગત્વા દુઃસાધ્યાનિ સ્થિતાનિ હિ ।

યાવદ્વિલીન ન મનો ન તાવદ્ વાસનાક્ષયઃ ।

ન ક્ષીણા વાસના યાવન્નિત્તા તાવન્ શામ્યન્તિ ।

યાવન્ન તત્ત્વજિજ્ઞાસે તાવન્નિત્તાશમ કૃતઃ ॥

યાવન્ન ચિત્તોપશમો ન તાવન્નતત્ત્વવેદનમ્ ।

યાવન્ન વાસનાનાશસ્તાવન્નતત્ત્વાગમ કૃત ॥

યાવન્ન તત્ત્વસંપ્રાપ્તિર્ન તાવન્નસનાક્ષય ।

एकैकशो निवेक्यते यदेते चिरमन्यलम्

તન સિદ્ધિ પ્રયચ્છતિ મત્રાઃ સંકીર્તિતા इव’ ॥

એ આ જ્ઞાનની પરમ કાષ્ટા સંપાદન કરી છે, સુખ-દુઃખાદિ દંદોથી હું મુક્ત થયો છું અને મોહનો તથા સંગનો ત્યાગ કરીને જ આ વ્યવહારક્ષેત્રમાં હું વિચરું છું.^{૩૧} જેમ એક ક્ષેત્ર જળથી ભીંજાયેલું હોઈને અત્યંત પોચું થયેલું હોય છે, તે જ તેમાં વાવેલું બીજ અંકુરરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વાસના-ઓરૂપી જળથી ભીંજાયેલા મનુષ્યના દેહરૂપી ક્ષેત્રમાં તેનાં કર્મરૂપી બીજ પુનર્જન્મરૂપ અંકુરને ઉત્પન્ન કરે છે;^{૩૨} પરંતુ બીજને માટીના એક કપાલ-માં નાખીને જો શેડી નાખ્યું હોય, તે અંકુર થવાનાં કારણે પામીને પણ તે અંકુરિત થતું નથી-ભગી નીકળતું નથી; તેમ જ મારી બુદ્ધિને ભગ-વાન પંચશિષે (પોતાના ઉપદેશના પ્રભાવથી) છેક નિર્બીજ કરી નાખી છે-વાસનાબીજથી રહિત કરી નાખી છે, જેથી તેની પ્રવૃત્તિ વિષયો તરફ થતી જ નથી.^{૩૩} (વળી હું સમજ્યો છું કે,) રાગ અને દ્રેષના વિષયરૂપ સ્ત્રી, શત્રુ આદિ પદાર્થો કેવળ મિથ્યા છે-સ્વરૂપરહિત છે, જેથી મારી બુદ્ધિ શત્રુનો વધ આદિ અનર્થ કરવા તત્પર થતી નથી; તેમ જ સ્ત્રી આદિનો સંગ્રહ કરવા માટે પણ લાલચુ થતી નથી;^{૩૪} એટલું જ નહિ પણ કોઈ એક મારો મિત્ર ગણ્યો તો પુરુષ મારા જમણા બાહુને ચંદન વડે

તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ અને વાસનાક્ષય આ ત્રણે સાધનો મોક્ષ મેળવવામાં ઉપયોગી છે, પરંતુ તેઓની સિદ્ધિ અન્યોન્યના આશ્રય ઉપર જ આધાર રાખે છે, જેથી તેઓ ત્રણે અત્યંત દુઃસાધ્ય થઈ પડે છે. મનુષ્યનું મન જ્યાં સુધી લય પામ્યું નથી, ત્યાં સુધી વાસનાઓનો ક્ષય થતો નથી અને જ્યાં સુધી વાસનાઓનો ક્ષય થયો નથી, ત્યાં સુધી ચિત્તની શાંતિ કદી થતી જ નથી, તેમ જ જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન થયું નથી, ત્યાં સુધી ચિત્તની શાંતિ થવી દુર્લભ થઈ પડે છે અને જ્યાં સુધી ચિત્તની શાંતિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન તો કપાથી જ થઈ શકે એ જ પ્રમાણે જ્યાં સુધી વાસનાઓનો નાશ થયો નથી, ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી અને જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી, ત્યાં સુધી વાસનાઓનો નાશ પણ થતો નથી; માટે એ ત્રણેનું અનુક્રમે લાંબા કાળ સુધી અને સંપૂર્ણ રીતે જો સેવન કરવામાં આવે છે, તો જ તેઓની અન્યો-ન્યના આશ્રયને લીધે સિદ્ધિ થાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે જેમ વૈદિક મંત્રોનું અનુક્રમે પઠન-પાઠન કરવાથી જ તેઓની સિદ્ધિ થાય છે તેમ.

અર્થિત કરે અને બીજો મારો શત્રુ ગણાતો પુરુષ મારા ડાબા બાહુને વાંસલા વડે છોલવા માંડે; તોપણ તેઓ બંનેના પર મારો તો સમભાવ જ રહે. ૩૬ આ રીતે હું સુખી છું, મેં તાત્ત્વિક અર્થને પ્રાપ્ત કર્યો છે; મારી બુદ્ધિ માટીનાં ઢેકાં પર, પથ્થર પર અને સુવર્ણ પર પણ સમાન રહે છે અને હું આસક્તિનો ત્યાગ કરીને રાજ્યાસને બેઠો છું, જેથી બીજા સંન્યાસીઓના કરતાં પણ ઉત્તમ છું. ૩૭ મોક્ષ-વેત્તા કેટલાએક મહાપુરુષોએ મોક્ષમાર્ગમાં (જ્ઞાન, કર્મ અને ઉપાસના એમ) ત્રણ પ્રકારની* નિષ્ઠાઓ કહી છે. તેમાં કમોનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરી કેવળ હોકાત્તર જ્ઞાન સંપાદન કરવું તે જ ઉત્તમ માર્ગ છે, (એમ તેઓનું માનવું છે.) ૩૮ તેમ જ કેટલાએક મોક્ષશાસ્ત્રવેત્તા મનુષ્યો કહે છે કે, કર્મ તથા ઉપાસનાને ગૌણ પક્ષમાં રાખી મુખ્યત્વે કરીને જ્ઞાનનિષ્ઠાનો જ આશ્રય કરવો; (જેથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે.) વળી બીજા કેટલાએક સૂક્ષ્મદર્શી* કર્મચોગીઓ એમ જ કહે છે કે, જ્ઞાન તથા ઉપાસનાને ગૌણ પક્ષમાં રાખી કેવળ (નિષ્કામ) કર્મ-નિષ્ઠાનો જ આશ્રય કરવો. ૩૯ આ રીતે મોક્ષમાર્ગમાં અનેક મતમતાંતરો છે; પરંતુ મહાત્મા પંચશિષે તો એક ત્રીજા પ્રકારની નિષ્ઠા મને કહી છે; જેમ કે પૂર્વોક્ત બંને પક્ષોનો ત્યાગ કરીને કર્મના ઉપકારની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કેવળ જ્ઞાનનો જ આશ્રય કરવો અથવા પ્રયોજનનો અભાવ હોય છતાં કમોનો ત્યાગ નહિ કરીને કેવળ નિષ્કામ કર્મો જ કરવાં; ૪૦ કારણ કે કોઈ એક ગૃહસ્થ પુરુષ (ગૃહે રહીને પણ) ચમનિયમાદિમાં જે આસક્ત રહે છે, તો તેની યોગ્યતા એક સંન્યાસીના જેવી જ છે અને જે કોઈ સંન્યાસીઓ સંન્યાસ ધારણ કરીને પણ રાગ, દેષ, પરિગ્રહ, માન, દંભ તથા રનેહાદિકવું સેવન કરે છે, તેઓ સંન્યાસી હોવા છતાં ગૃહસ્થ

* નીલકંઠ લખે છે કે, ત્રણ પ્રકારની નિષ્ઠાઓ આ પ્રમાણે સમજવી: જ્ઞાન, ઉપાસના તથા કર્મનું એકાસાયે સેવન કરવું, તે પહેલાં નિષ્ઠા છે; જ્ઞાન તથા ઉપાસનાનું જ સેવન કરવું અને કર્મોનો ત્યાગ કરવો તે બીજી નિષ્ઠા છે અને ઉપાસનાનો તથા માનસિક કર્મો સુદાનો ત્યાગ કરી કેવળ જ્ઞાનયોગનો જ આશ્રય કરવો, તે ત્રીજી નિષ્ઠા છે.

મ. શાં ૪૬

સમાન જ ગણાય છે. ૪૧ જે કદાચ કોઈએક સંન્યાસીને ત્રિદંડ આદિ પરિગ્રહ હોવા છતાં પણ કેવળ જ્ઞાનના સાધનથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે, તો પછી કોઈએક રાજાને છત્રાદિકનો પરિગ્રહ હોવા છતાં કેવળ જ્ઞાનના સાધનથી જ મોક્ષપ્રાપ્તિ કેમ નહિ થાય? કારણ કે પરિગ્રહ રાખવા છતાં તેના તરફની આસક્તિનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ, એ સિદ્ધાંતનું તો સંન્યાસીએ કે નિષ્કામ કર્મચોગીએ બંનેએ સમાન રીતે જ પાલન કરવાનું છે. ૪૨ મનુષ્યને જે જે કર્મમાં, જે જે દ્રવ્યમાં, જે જે સ્વાર્થમાં અને જેનો જેનો પરિગ્રહ કરવામાં બેઠાવું પડે છે, તેમાં તેમા ક્ષુધા આદિને દૂર કરવા જેવા અનેક પ્રયોજનો હોય છે અને તે તે પ્રયોજનોને લીધે જ સર્વ પરિગ્રહ આદિનું સેવન કરવું પડે છે. ૪૩ જે કોઈ પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમમાં (પરિગ્રહ આદિની વિશેષતાને લીધે) દોષદષ્ટિ કરીને (અદ્ય પરિગ્રહવાળા) બીજા સંન્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કરે છે, તે પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરે છે; તોપણ ત્રિદંડ આદિ પરિગ્રહનો સ્વીકાર કરે છે અને તે સ્વીકારીને તે માંહેની આસક્તિથી કદી મુક્ત થતો નથી. ૪૪ ભિક્ષુકોને ‡

× કહેવાનો ભાવ એ છે કે, અમુક પદાર્થનો અલ્પ પરિગ્રહ કરવાથી મોક્ષ થાય છે અને અમુક પદાર્થનો બહુ પરિગ્રહ કરવાથી બંધ થાય છે, એવું કંઈ છે જ નહિ. માત્ર અમુક અમુક પદાર્થનો અલ્પ કે બહુ પરિગ્રહ કરી છતાં તેમાં જે આસક્તિ થાય છે, તો બંધ થાય છે અને જે અનાસક્તિ રહે છે તો મોક્ષ મળે છે.

* અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલા પુરુષનું સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિગ્રહ ઉપર જેવા પ્રકારનું આધિપત્ય હોય છે, તેવા જ પ્રકારનું સંન્યાસાશ્રમમાં દાખલ થયેલા સંન્યાસીનું પણ ત્રિદંડ આદિ પરિગ્રહ ઉપર પણ આધિપત્ય હોય છે. તે ઉપરથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે, અમુક એક આશ્રમમાં રહેવાથી બંધ થાય છે અને અમુક એક આશ્રમમાં રહેવાથી મોક્ષ થાય છે, એવું કંઈ છે જ નહિ. મનુષ્ય હરકોઈ આશ્રમમાં રહે, પણ તે આશ્રમમાં રહીને તેણે આસક્તિનો જ સર્વથા ત્યાગ કરવાનો છે.

‡ આ શ્લોકમાં જનકરામ એમ કહેવા માગે છે કે, જેમ રાજાઓ ચોર વગેરેને શિક્ષા કરે છે અને સાહુ પુરોહિતો પર કૃપા કરે છે, તેમ સંન્યાસીઓ પણ કોઈ દુષ્ટ શિષ્યને શિક્ષા કરે છે અને કોઈ ઉત્તમ શિષ્યના પર કૃપા કરે છે; માટે રાજાઓ તથા સંન્યાસીઓ સર્વથા

(સંન્યાસીઓને) તથા રાજાઓને દોષનો નિઝકું કરવો અને દોષનો અનુગ્રહ કરવો-તે રૂપ આધિ પત્ય સમાન જ હોય છે, જેથી લિહુકો પણ રાજાઓ સમાન જ ગણાય છે; તો પછી લિહુકોની મુક્તિ થાય (અને રાજાઓની મુક્તિ ન થાય) તેમાં હેતુ શી? ^{૪૫} આ ઉપરથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, મનુષ્યનું હરકોઈ પદાર્થ ઉપર અધિપતિપણું હોય અથવા ઉત્તમ દેહમાં તેઓ સ્થિતિ કરી રહ્યા હોય, તોપણ કેવળ જ્ઞાનથી જ સર્વ પ્રકારનાં પાપોથી મુક્ત થવાય છે. ^{૪૬} આમ હોવા છતાં ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, મસ્તક સૂંઝાવવું અને ત્રિદંડ તથા કમંડલુ ધારણ કરવાં વગેરે સંન્યાસસૂચક ચિહ્નો કેવળ ઉન્માર્ગ રૂપ છે-વ્યર્થ છે; એટલું જ નહિ પણ તે ચિહ્નો મોક્ષને માટે છેક નિરુપયોગી જ છે, એમ હું માનું છું; ^{૪૭} કારણ કે આશ્રમસૂચક બાહ્ય ચિહ્નો ધારણ કરેલાં હોય છે, તોપણ મોક્ષ સંપાદન કરવામાં મુખ્યત્વે કરીને જ્ઞાન જ કારણરૂપ છે. તાત્પર્ય કે સાંસારિક દુઃખથી મુક્ત થવા માટે આશ્રમસૂચક બાહ્ય ચિહ્નો ધારણ કરવાં તે નિર્વર્થક છે. ^{૪૮} અથવા અમુક અંશે દુઃખમાં ન્યૂનતા થાય, આવો વિચાર કરીને જ ત્રિદંડ આદિ બાહ્યચિહ્નો ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય, તો પછી છત્ર, ચામર વગેરે ચિહ્નો ધારણ કરીને રાજ્ય શા માટે ન કરવું? શું તેમ કરવામાં સંન્યાસીના જેવી જ દુઃખમાં ન્યૂનતા દેખાતી નથી? ^{૪૯} સારાંશ કે, સંન્યાસાશ્રમનો આશ્રય કરવાથી મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થાય છે અને શુદ્ધસ્થાશ્રમનો આશ્રય કરવાથી બંધન પ્રાપ્ત થાય છે, એવું કંઈ છે જ નહિ, હરકોઈ પ્રાણી હરકોઈ આશ્રમમાં રહીને કેવળ જ્ઞાનથી જ મુક્ત થઈ શકે છે. ^{૫૦} માટે

સમાન જ છે, છતાં સંન્યાસીઓને જ મુક્તિ મળે અને રાજાઓને મુક્તિ ન મળે, એવી માન્યતા છેક ભૂલભરેલી છે.

× ભગવાન શ્રીકૃષ્ણયદે પણ આવા આશયથી જ ગીતામાં કહ્યું છે કે,

‘દુઃખમિત્યેવત્કમં કાયકલ્પેશમયાર્તજેનૃ.’

સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલ ભજેત્ ||

કર્મ માત્ર દુઃખજનક છે, આવો વિચાર કરીને શરીરને દુઃખ થવાના ભયથી જે પુરષ કર્મનો લાગ કરે છે, તે પુરષ એવા પ્રકારનો રાજસ ત્યાગ કરીને ત્યાગના ફળને એજીરી શકતો નથી.’

તારે બધાંવું કે, ધર્મ, અર્થ, કામ, રાજ્ય તથા પરિગ્રહ વગેરે બંધનકારક સ્થાનકોના મધ્યમાં હું રહ્યો છું, છતાં બંધનરહિત સ્થાનમાં જ સ્થિતિ કરી રહ્યો છું. ^{૫૧} એકે રાજ્ય અને ઐશ્વર્યરૂપી એક પાશ રનેહના સ્થાનરૂપ હોઈને બંધનકારક જ છે; પરંતુ મેં મોક્ષરૂપ સરાણ પર ઘસીને તીક્ષ્ણ કરેલી ત્યાગ રૂપ તલવારથી તે પાશને છેદી નાખ્યો છે. ^{૫૨} હે લિહુકી! એ પ્રમાણે હું મુક્ત થયો છું, તોપણ મને તારા પર આસ્થા થયેલી છે (તને યોગના પ્રભાવ વાળી બળીને)-મને તારા તરફ આદરભાવ થયો છે; પરંતુ હું તને કહું છું, તે સાંભળ. તારું આ સ્વરૂપ કેવળ ત્રણ શુભોથી ઉત્પન્ન થયેલું હોઈને યોગાનુષ્ઠાનને માટે છેક અયોગ્ય જ છે. ^{૫૩} તારામાં આવી સુકુમારતા છે, તારું શરીર આવું રૂપાળું છે અને તારું વય પણ તરુણ છે. આ રીતે તારામાં યોગવિરુદ્ધ સમગ્ર સાધનો રહેલાં છે, છતાં યોગ પણ રહેલો છે એ જોઈ મને સંશય થાય છે. ^{૫૪} વળી તારી આ ચેષ્ટા યોગિનીના વેષને માટે અત્યંત અઘટિત છે; કેમ કે હું મુક્ત છું કે નહિ, તેની પરીક્ષા કરવા માટે તેં મારા શરીરમાં બળાતકારે પ્રવેશ કર્યો છે. ^{૫૫} (કદાચ તું કહીશ કે, તારા પર અનુગ્રહ કરવા માટે મેં તારા શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો છે, તો તે પણ અયોગ્ય જ છે; કેમ કે) બીજાનો નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવારૂપ કામવાસનાવાળા યોગીને સંન્યાસનું ફળ કદી મળતું જ નથી. વળી તેં મારા શરીરનો સંગ કરીને તારા આશ્રમ ચિહ્નનું પણ રક્ષણ કર્યું નથી; કેમ કે તરવરાન સંપાદન કરીને મુક્ત થયેલા મનુષ્યે પણ વ્યભિચાર વગેરે અકાચોથી પોતાની અવશ્ય રક્ષા કરવી જોઈએ. ^{૫૬} મારા શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તેં જે અપરાધો કર્યા છે, તે તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. તેં પોતાના ચિત્તથી મારા શરીરનો આશ્રય કર્યો, જેથી તને વ્યભિચારનો દોષ પ્રાપ્ત થયો છે. ^{૫૭}

* અર્થાત્ મુક્તનું એ લક્ષણ જ ન કહેવાય કે, તેણે પોતાને ન ઘટે તેવાં કૃત્યો કરવાં અને બીજાનો પરાભવ કરવાની ઇચ્છાથી બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવો. વળી તારું આ શરીર હટપુટ દેખાય છે, તે પણ તેં ધારણ કરેલા સંન્યાસીના વેષને માટે અયોગ્ય જ છે; કેમ કે સંન્યાસીએ પોતાના શરીરનું શીષણ કરવું જોઈએ.

(અરે ! વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓ પણ પ્રથમ સંકેત ક્યો પછી જ બીજાના નગરમાં અથવા ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે, તો પછી) તે કોની સાથે સંકેત કરીને મારા દેશમાં અથવા રાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ કર્યો છે ? વળી તું કોના સંકેતને અનુસરીને મારા હૃદયમાં દાખલ થઈ છે ?^{૧૮} તું સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ વર્ણમાં ઉત્પન્ન થયેલી એક બ્રાહ્મણી છે અને હું ક્ષત્રિય છું, જેથી આપણ બન્નેનો એક સંબંધ કદી થવો જ ન જોઈએ, માટે આવી વર્ણસંકરતા તારે કરવી ન જોઈએ.^{૧૯} તું મોક્ષધર્મ (સંન્યાસાશ્રમમાં) રહેલી છે અને હું ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલો છું; છતાં તે મારા શરીરનો સંસર્ગ કર્યો, જેથી તારા પર મહાકલ્પદાયી બીજો આશ્રમસંકરદોષ પ્રાપ્ત થયો છે.^{૨૦} વળી હું બાણતો નથી કે, તું મારા સમાન ગોત્રની છે કે બીજા ગોત્રની છે ! તેમ જ તું પણ મને પોતાના ગોત્રનો કે બીજા ગોત્રનો બાણતી નથી, છતાં મને સમાન ગોત્રનો ધારીને તે મારા શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો તેથી ત્રીજો ગોત્ર-સંકરદોષ તને પ્રાપ્ત થયો છે.^{૨૧} વળી તારા સ્વામી જીવતો હશે અથવા ક્યાંય પરદેશ ગયો હશે; તોપણ એ વાત તો નિશ્ચય છે કે, તું કોઈ એક પરપુરુષની સ્ત્રી છે, જેથી મારે અગમ્ય છે; છતાં તે મારે સ્પર્શ કર્યો, તેથી એથી ધર્મસંકરદોષ જિલો થયો છે.^{૨૨} આ રીતે તે કેવળ અકાર્યો જ કર્યો છે; પરંતુ આવાં અકાર્યો કરીને તને કયું કયું કાર્ય સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા છે ? તે શું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ? અથવા આવાં પાતકો તે અજ્ઞાનથી કર્યા છે કે મિથ્યાજ્ઞાનથી કર્યા છે ?^{૨૩} અથવા (ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય-મર્હતિ) સ્ત્રી સ્વતંત્રતાને માટે યોગ્ય જ નથી એ શાસ્ત્રીય આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવારૂં) પોતાના દોષને અધીન થઈને તું છેક સ્વતંત્ર થઈ ગઈ છે; પરંતુ તારામાં લેશમાત્ર પણ જે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન હશે તો તું સમજી શકીશ કે, આ સર્વ કાર્યો કેવળ અનર્થ કરનારાં છે.^{૨૪} વળી તું એક દુષ્ટ સ્ત્રી છે, એમ સિદ્ધ કરવામાં આ એક ત્રીચું ચિહ્ન સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે; કેમ કે પોતાની વિજયેચ્છાને આમ ખુલ્લી કરી દઈને આપણા બંનેના ચિત્તની એકતાનો તે નાશ કર્યો છે.^{૨૫} અરે ! વિજયની ઇચ્છા રાખનારી તે દુષ્ટ સ્ત્રીએ મને એકલાને જ જીતવાનો સંકલ્પ કર્યો છે એમ નથી, પણ મારી

આ સમગ્ર સલામત જીતી લેવાને તું ઇચ્છે છે.^{૨૬} તું મારા પક્ષનું ખંડન કરવા માટે અને પોતાના પક્ષને પ્રકટ કરવા માટે આ મારા પૂજ્ય સલાસદો તરફ પોતાની દૃષ્ટિને ફેંકી રહી છે.^{૨૭} ખરેખર, તું બીજાનો ઉત્કર્ષ જોવા માટે અસહનશીલ છે અને તેને લીધે જ ઉત્પન્ન થયેલા મોહથી મૂઢ બની ગઈ છે; કેમ કે વિષ અને અમૃતને એકઠું કરવાની પેઠે પોતાની બુદ્ધિ દ્વારા બીજાઓની બુદ્ધિઓમાં તું સંબંધ કરી રહી છે.^{૨૮} જગતમાં એવો નિયમ છે કે, જે સ્ત્રી અને પુરુષને અન્યોન્ય સમાગમ કરવાની ઇચ્છા હોય છે, તે સ્ત્રી અને પુરુષનો સમાગમ અમૃતતુલ્ય થઈ પડે છે; પરંતુ એક રક્ત (રાગી બનેલી) સ્ત્રીને પોતાના જેવો રક્ત પુરુષ ન મળે અને કોઈ વિરક્તની સાથે સમાગમ કરે, તો તેઓ બંનેનો સમાગમ કેવળ દોષજનક થઈ પડે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ પરિણામે વિષ તુલ્ય થઈ પડે છે.^{૨૯} આ રીતે મેં કહેલું લક્ષ્યમાં લઈને તું તારા સદાચરણને ત્યાગ કર મા અને તારા સંન્યાસધર્મનું પાલન કર. હવે હું તને પૂછું છું કે, ‘આ મુક્ત હશે કે નહિ ?’ આવા પ્રકારની જે જિજ્ઞાસા તે મારા સંબંધમાં કરી છે, તેનો સર્વ ઉદ્દેશ ભેદે શુભ છે, તોપણ મારી પાસે શુભ રાખવાને તું યોગ્ય નથી. તું આવો સંન્યાસીવેષ ધારણ કરીને શુભ રીતે અહીં આવી છે, તેમાં તારું પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાનો તારો ઉદ્દેશ છે કે બીજા કોઈ (મારા થયું) રાજનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાનો તારો ઉદ્દેશ છે ? બોલ, તેમાં જે કંઈ સત્ય હોય તે મને કહે, મારી પાસે કંઈ શુભ રાખવું તે તને યોગ્ય નથી;^{૩૦-૩૧} કેમ કે (શાસ્ત્રકારો કહે છે કે,) રાજા, બ્રાહ્મણ અને સ્ત્રીઓના પાતિવ્રત્ય શુભથી યુક્ત એવી કોઈ સ્ત્રી પાસે કષ્ટબુદ્ધિથી કદી જવું નહિ; કારણ કે તેઓની પાસે જે કષ્ટ-બુદ્ધિથી જવામાં આવે છે તો તેઓ નાશકર્તા થઈ પડે છે.^{૩૨} રાજાઓનું બળ એશ્વર્ય ગણાય છે, બ્રહ્મ-વેત્તાઓનું બળ બ્રહ્મ ગણાય છે અને સ્ત્રીઓનું બળ ઉત્તમ રૂપ, યૌવન તથા સૌભાગ્ય ગણાય છે.^{૩૩} આ બધોને લીધે જ તેઓ બળવાન ગણાય છે; માટે સ્વાર્થની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે અર્થાત્ પોતાનું હિત ઇચ્છનારા પુરુષે તેઓની પાસે નિકષપ્ત ભાવથી જ જવું; કેમ કે તેઓની સામે જે કષ્ટ કરવા-

માં આવે છે, તો વિનાશ જ થાય છે.^{૭૪} માટે તું તારી જાતિને, અધ્યયનને, વર્તનને, ભાવને તથા સ્વભાવને યથાર્થ રીતે કહે અને અહીં આવીને તારે કયું કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું છે, તે પશુ કહે.^{૭૫} લીઝમે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે રાજા જનકે દુઃખદાયક, અયોગ્ય અને વિરુદ્ધ વચનો કહીને સુલભાનો તિરસ્કાર કર્યો; તોપણ તે લેશમાત્ર કંપી નહિ.^{૭૬} રાજા બોલી રહ્યો એટલે સુંદર દેખાવ વાળી તે સુલભાએ અતિ સુંદર વાક્ય બોલવાનો આરંભ કર્યો.^{૭૭}

સુલભાએ કહ્યું : હે રાજા ! જે વાક્ય વાણીના નવ દોષોથી રહિત હોય, બુદ્ધિના નવ દોષોથી સુક્ત હોય અને વાણી તથા બુદ્ધિના અઢાર દોષોથી યુક્ત હોય, તે વાક્ય યોગ્ય અર્થવાળું ગણાય છે.^{૭૮} હે રાજા ! જે વાક્યમાં સૌક્ય,^{૭૯} સાંખ્ય, કમ, નિર્ણય અને પ્રયોજન આ પાંચે શુભો સમાયેલા હોય છે, તે વાક્ય જ પ્રમાણભૂત કહેવાય છે.^{૮૦} હવે આ સૌક્ય આદિ પાંચે શુભોનાં લક્ષણો હું તને કહું છું, તે તું સાંભળ. આ પાંચે શુભોનું લક્ષણ પદ, વાક્ય, પદાર્થ અને વાક્યાર્થ એમ ચાર પ્રકારે

૪ આ શ્લોકમા જણાવેલા વાણીના નવ દોષો, બુદ્ધિના નવ દોષો અને વાણી તથા બુદ્ધિના અઢાર શુભો આગળ કહેવામાં આવશે. સુલભાનો કહેવાનો આશય એ છે કે, તું જે વાક્ય બોલ્યો છે તે વાણી તથા બુદ્ધિના દોષથી ભરપૂર છે અને તેથી જ કેવળ સંબંધ વિનાનું છે.

+ સૌક્ય વગેરે પાંચે શુભોનો સ્પષ્ટાર્થ નીલકંઠે આ પ્રમાણે લખ્યો છે : જેમાં સસ્ય ઉત્પત્તિ થાય તેવાં પદો ગોઠવામાં આવ્યાં હોય, અર્થોત્તર જેનો અર્થ કરતાં સંદેહયુક્ત થઈ જવાય, તે વાક્યમાં રહેલો સૌક્ય શુભ કહેવાય છે. જેમાં પૂર્વપક્ષ તથા ઉત્તરપક્ષ બંનેના શુભ-દોષનો બરાબર વિચાર કરવામાં આવ્યો હોય, તે વાક્ય સાંખ્યશુભવાળું કહેવાય છે. જેમાં નિર્ણય કરેલા શુભ-દોષનું સમગ્રપણું તથા નિર્જનપણું વિચારવામાં આવ્યું હોય, તે વાક્ય કમ નામના શુભથી યુક્ત કહેવાય છે. જે વાક્ય નિશ્ચિત અર્થને સૂચવનારું હોય તે વાક્ય નિર્ણય નામના શુભવાળું ગણાય છે. જે વાક્ય અસુક કર્તવ્ય અર્થને પ્રકાશિત કરતું હોય તે વાક્ય પ્રયોજન નામના શુભવાળું કહેવાય છે. સુલભા રાજા જનકને કહે છે કે, આવા પાંચ શુભોવાળું વાક્ય જ પ્રમાણ ગણાય છે, અર્થોત્તર તારું વાક્ય આ પાંચે શુભોથી રહિત છે, જેથી કેવળ નિરર્થક જ છે.

થઈ શકે છે.^{૮૦} જ્યારે અસુક એક વાક્યમાં (પદ-રચનાની યુક્તિને લીધે) ભિન્ન ભિન્ન અનેક અર્થો ઉપસ્થિત થતા હોય અને અસુક એક જ અર્થનો નિશ્ચય નહિ કરતાં બુદ્ધિને અનેક કોટિઓનો સ્પર્શ કરવો પડતો હોય; અર્થોત્તર અસુક એક જ અર્થનો નિર્ણય કરવા માટે બુદ્ધિને અનેક વિચારો કરવા પડતા હોય, ત્યારે એમ સમજવું કે, આ વાક્યમાં સૌક્ય નામનો શુભ છે;^{૮૧} તેમ જ પૂર્વપક્ષ કે ઉત્તરપક્ષ માંહેના કોઈ પણ અર્થને ઉદ્દેશીને પ્રથમ દોષોનું તથા શુભોનું પૃથક્કરણ કરવું તેનું નામ સંખ્યા નામનો શુભ કહેવાય છે.^{૮૨} એ રીતે શુભ-દોષનો વિચાર કર્યો પછી અસુક વાક્ય પ્રથમ કહેવું અને અસુક વાક્ય પછી કહેવું, આવા પ્રકારનો જે વિચારકેમ તેને વાક્યવેત્તાઓ કમયોગ નામનો શુભ કહે છે.^{૮૩} વળી ધર્મ,^{૮૪} અર્થ,^{૮૫} કામ તથા મોક્ષ, એ ચારે વિષયોમાં અસુક એક વિષયની વિશિષ્ટતા જણાવીને અતે વાક્યવિચાર જ્યારે પૂર્ણ થાય, ત્યારે યુત : તે જ વિષયને અત્યંત યુક્તિપૂર્વક કહી બતાવવો, તેનું નામ નિર્ણય કહેવામાં આવે છે,^{૮૬} તેમ જ હે રાજા ! રાગ અથવા દ્વેષથી ઉત્પન્ન થનારાં દુઃખો વડે જે વિષયના સંબંધમાં અત્યંત ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ અથવા તેમાંથી નિવૃત્તિ કરવારૂપ જે વૃત્તિ થાય છે, તેનું નામ પ્રયોજન કહેવામાં આવે છે.^{૮૭} હે રાજા ! સૌક્ય આદિ આ પાંચે શુભો જે વાક્યમાં એક જ અર્થમાં પરિણામ પામ્યા હોય, તેનું નામ જ વાક્ય કહેવાય છે, એમ તું મારા વચન ઉપરથી નિશ્ચય કરી લે.^{૮૮} જે વાક્ય યોગ્ય અર્થને જણાવનારું હોય, ભિન્ન ભિન્ન અનેક અર્થોથી રહિત હોય, ઉત્તમ વિશેષણોથી યુક્ત હોય, દૂંડું હોય, કઠોરતા-રહિત હોય, સંદેહ વિનાનું હોય, સુકુમાર હોય, ગ્રામ્ય મનુષ્યોને સુબકર ન હોય, અસત્ય ન હોય, ધર્મોદ્ધામરૂપ ત્રિવર્ગને અનુકૂળ હોય, સંપૂર્ણ સંસ્કારવાળું હોય, ન્યૂનતાથી રહિત હોય, છંદ અને વ્યાકરણના દોષથી રહિત હોય, ઉદારતાથી યુક્ત હોય, અધ્યાહારથી રહિત હોય, પ્રયોજનથી યુક્ત હોય અને યુક્તિઓથી પૂર્ણ હોય તે વાક્યને જ હું ઉત્તમ કહું છું.^{૮૯-૯૦} પરંતુ જે વાક્ય કામ, ક્રોધ,

* શ્લોક ૮૭માંથી આરંભીને શ્લોક ૮૯ સુધીમાં

ભય, લોભ, દીનતા, અનાર્થપણું, લજ્જા, દયા અને માન આ નવ બુદ્ધિના દોષોથી યુક્ત હોય તે વાક્યને હું કોઈ રીતે પ્રમાણ કહીશ નહિ; અર્થાત્ જે વાક્ય બુદ્ધિના નવ દોષોથી યુક્ત હોય તે સર્વથા અપ્રમાણ ગણાય છે.^{૯૦} હે રાજા ! વક્તા, શ્રોતા અને વાક્ય એ ત્રણે સંપૂર્ણ શુભોથી યુક્ત હોય અને સિદ્ધાંતને વિરોધ ન આવે તેમ કથાનિર્ણયમાં પ્રવેશ કરતાં હોય, તો જ કહેવાનો અર્થ પ્રકાશે છે -સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે;^{૯૧} પરંતુ જ્યારે કોઈ એક કહેવાના વિષયમાં, વક્તા પુરુષ, શ્રોતા પુરુષનું અપમાન કરે છે અને પોતે સ્વીકારેલા પક્ષનું જ કથન કરે છે, ત્યારે તેનું વાક્ય ઉત્કૃષ્ટ અર્થવાળું થઈને શ્રોતાના હૃદયમાં ચોંટતું નથી.^{૯૨} તેમ જ જે પુરુષ પોતાના સ્વાર્થને (સ્વપક્ષના આગ્રહને) ત્યાગ કરીને શ્રોતાને અનુકૂળ લાગે તેવા વિષયનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, તે પુરુષનું વાક્ય પણ દોષવાળું ગણાય છે; કેમ કે તેના વાક્યમાં મધ્યસ્થ રહેલા અનેક મતબોધોને શંકા થાય છે;^{૯૩} પરંતુ હે રાજા ! જે વક્તા સ્વપક્ષ તથા પરપક્ષ એ બંનેને અનુકૂળ હોય તેવું ભાષણ કરે છે, તે જ ખરે વક્તા કહેવાય છે, બીજાને વક્તા કહી શકાય નહિ.^{૯૪} માટે હે રાજા ! મારું વાક્ય જે અર્થથી યુક્ત છે તેને તું એકાગ્રચિત્તે સાંભળ.

હે રાજા ! તું મને પ્રશ્ન પૂછે છે કે, 'તું કોણ છે?' પણ તેનો ઉત્તર હું તને કહું છું, સાંભળ. જેમ લાખ અને લાકડું અથવા ધૂળની રજકણ અને જળનાં ણિંદુઓ, સ્વાભાવિક રીતે જ અન્યોન્યને વળગી રહે છે; પરંતુ તેઓ અન્યોન્યથી ભિન્ન જ છે, તે પ્રમાણે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં પણ સમજવું. તાત્પર્ય કે, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ અને પાંચે ઇન્દ્રિયો વાસ્તવિક રીતે આત્માથી ભિન્ન

વાક્યના ૧૭ શ્લોક કહેવામાં આવ્યા છે. તે શ્લોકોના જ પર્યાય તરીકે સાહિત્યશાસ્ત્રમાં વાક્યના ચોવીસ શ્લોક કહેવામાં આવ્યા છે; જેમ કે શ્લેષ, પ્રસાદ, સમતા, માધુર્ય, સૂક્ષ્મારતા, અર્થવ્યક્તિ, કાંતિ, ઉદારતા, ઉદાત્તા, ઝોજ, ઓર્ગિસ, પ્રેવાન, સુષ્ટ્વતા, મમાધિ, સીડ્ય, ગાંભીર્ય, વિરતર, સંશ્લેષ, સંમિતતા, ભાવિકતા, ગતિ, રીતિ, ઉક્તિ અને પ્રોદિ આ ચોવીસે શ્લોકોનો અહીં કહેલા સત્તર શ્લોકોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

છે, તોપણ લાખ અને લાકડાની પેઠે આત્માને વળગી રહેલાં છે. હવે મારામાં રહેલાં પંચમહાભૂતોને અથવા ઇન્દ્રિયોને તું પ્રશ્ન કરતો હોય, તો તે યોગ્ય જ નથી; કેમ કે તેઓનું સ્વરૂપ જડ હોવાને લીધે તેઓને કોઈ ભતતું જ્ઞાન નથી અને જ્ઞાનહીન જડ-પદાર્થને કદી પ્રશ્ન થઈ શકે જ નહિ, એ વાત નક્કી છે. (અર્થાત્ મારામાં રહેલાં ભૂતોને તથા ઇન્દ્રિયોને તારાથી પ્રશ્ન થઈ શકે તેમ નથી; કેમ કે તેઓ જડ છે. તેમ જ હું કે જે ચેતન છું તેને પણ તારાથી પ્રશ્ન થઈ શકે તેમ નથી. કેમ કે તું અને હું કંઈ ભિન્ન નથી. આમ હોવાને લીધે 'તું કોણ છે?' એવા પ્રકારનો તારો પ્રશ્ન કેવળ અયોગ્ય જ છે.)^{૯૫-૯૭} શરીરમાં રહેલી પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયોને પોતાનું તથા પારકાનું જ્ઞાન ભિન્નકૃત છે જ નહિ. ચક્ષુઇન્દ્રિયને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે જ નહિ, તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયને પણ પોતાનું સ્વરૂપજ્ઞાન નથી જ.^{૯૮} તે ઇન્દ્રિયો પરસ્પર વ્યભિચાર કરીને કદી વર્તી શકતી જ નથી. (અર્થાત્ એક ઇન્દ્રિય બીજા ઇન્દ્રિયનું કામ કરી શકતી નથી.) તેમ જ તેઓ એકીસાથે રહીને પણ જળ અને ધૂળની રજકણો એકીસાથે રહે છે છતાં અન્યોન્યના સ્વરૂપને જેમ જાણી શકતાં નથી, તેમ અન્યોન્યના સ્વરૂપને જાણી શકતી નથી.^{૯૯} ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો ઘટ આદિને પ્રકાશિત કરવામાં બીજા બાહ્ય શુભોની અપેક્ષા રાખે છે, તે વિષે પણ તું મારી પાસેથી સાંભળ. ઘટાદિનું દર્શન થાય છે તેમાં રૂપ, ચક્ષુ અને પ્રકાશ એ ત્રણે પદાર્થો સહકારી કારણ ગણાય છે; અર્થાત્ રૂપ અને પ્રકાશની પેઠે ચક્ષુઇન્દ્રિય પણ કેવળ સહકારી જ છે,^{૧૦૦} પ્રકાશક નથી.^{૧૦૦} જેમ દર્શનના સંબંધમાં ચક્ષુ આદિ ત્રણે હેતુઓ હોય છે, તેમ બીજાં જ્ઞાન તથા જ્ઞેયના સંબંધમાં પણ તેવા ત્રણ ત્રણ હેતુઓ જ હોય છે; પરંતુ સર્વ જ્ઞાન તથા જ્ઞેય(જાણવાયોગ્ય પદાર્થ)ના મધ્યમાં મન નામનો એક બીજો શુભ પણ રહેલો છે.^{૧૦૧} કારણ કે મનને લીધે જ મનુષ્ય સારા-નરસા પદાર્થોને નિશ્ચય કરવા માટે સંકેતવિષ્ટ થઈ શકે છે. વળી બુદ્ધિ નામનો એક બારમો શુભ પણ

× ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો કદી પ્રકાશક હોઈ શકે જ નહિ; કેમકે તેઓ જડ છે. તે ઇન્દ્રિયોનો જે પ્રકાશક છે, તે ચિદાત્મા જ સર્વ બાહ્ય પદાર્થોનો પણ પ્રકાશક છે.

છે, જેના વડે મનુષ્ય મનના સંશયવિષયભૂત પદા-
શ્રોમાં 'અમુક પદાર્થ' આવા પ્રકારનો જ છે' આવો
નિશ્ચય કરે છે. ૧૦૨ હવે બારમા ભુદિ નામના
શુભમાં સત્ત્વ નામનો એક તેરમો શુભ પણ છે, કે
જેના વડે 'અમુક પ્રાણી ઘણા સત્ત્વવાળો છે અને
અમુક પ્રાણી અલ્પ સત્ત્વવાળો છે,' આતું અતુમાન
કરી શકાય છે. ૧૦૩ તે સત્ત્વમાં 'હું કર્તા છું', ભોક્તા
છું' આવું અભિમાન કરનારો ચૌદમો અહંકાર
નામનો શુભ પણ છે, જેના વડે પ્રાણી, 'આ મારું
છે, આ મારું નથી' એમ માને છે. ૧૦૪ વળી હે
રાજન્! તે અહંકારમાં પણ બીજો એક પંદરમો
શુભ રહેલો છે, જેને 'વાસનાત્મક જગત' એવું
નામ આપવામાં આવે છે. ૧૦૫ તે વાસનામાં પણ
સોળમો અવિદ્યા નામનો શુભ રહેલો છે, જેમાં
પ્રકૃતિ (માયા) અને વ્યક્તિ (માયાનો પ્રકાશ) એ
નામના બીજા બે શુભો રહેલા છે. ૧૦૬ સુખ-દુઃખ,
જરા-મૃત્યુ, લાભ-હાનિ, પ્રિય અને અપ્રિય આ
દ્વંદ્વયોગ ઓગણીસમો શુભ છે. (અને તે માયાતું
કાર્ય છે.) ૧૦૭ તેમ જ ઓગણીસમા શુભ પછીનો
વીસમો કાલ નામનો શુભ છે. (જેને અવિદ્યારૂપ
ઉપાધિ ધારણ કરનાર જીવ હહેવામાં આવે છે.)
આ રીતે વીસ શુભોથી જ પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ તથા
નાશ થયા કરે છે, એમ તારે સમજવું. ૧૦૮
પૂર્વોક્ત વીસ શુભોમાં પાંચ મહાભૂત, સફ્લાવયોગ
(અહીં ઘડો છે, ઇત્યાદિ વ્યવહાર), અસફ્લાવયોગ
(અહીં ઘડો નથી, ઇત્યાદિ વ્યવહાર), વિધિ
(વાસનાના બીજરૂપ ધર્મ તથા અધર્મ), શુક
(વાસનાને જાગ્રત કરનાર સંસ્કાર) અને બલ (જેને
માટે વાસના જાગ્રત થઈ હોય, તે વિપયને પ્રાપ્ત
કરવા માટેનો પ્રયત્ન) આ દશ શુભો મળીને એકંદર
ત્રીસ શુભો જગતમાં છે અને તે ત્રીસે શુભો એકી-
સાથે જેમાં રહેલા છે, તેને શરીર હહેવામાં આવે
છે. ૧૦૯-૧૧૧ હવે આ ત્રીસે શુભોની ઉત્પત્તિના
સંબંધમાં કેટલાએક (નિરીશ્વરવાદી સાંખ્ય)
આચાર્યો એમ કહે છે કે, અવ્યક્ત અથવા પ્રકૃતિ જ
આ ત્રીસે શુભોતું ઉપાદાનકારણ છે; કેટલાએક
સ્વલદશી (કણ્ઠાદ વગેરે નૈસર્ગિક) આચાર્યો એમ
કહે છે કે, પરમાણુઓ, અવ્યક્ત, અદૃષ્ટ અને ઈશ્વર
ત્રીસે શુભોતું ઉપાદાનકારણ છે; કેટલાએક (કપિલ-

મતાનુયાયી સૈશ્વરસાંખ્ય) આચાર્યો એમ કહે છે-
કે, આ ત્રીસે શુભોતું ઉપાદાનકારણ પ્રકૃતિ અને
પુરુષ છે; કેટલાએક (આર્વાકમતાનુયાયી) આચાર્યો
કહે છે કે, પરમાણુઓ જ આ ત્રીસે શુભોતું ઉપાદાન-
કારણ છે; કેટલાએક વિદ્વાનો કહે છે કે, વ્યક્ત
(પરમાણુઓ) અને અવ્યક્ત (માયા) એ બન્ને
ત્રીસે શુભોતું ઉપાદાનકારણ છે અને કેટલાએક
વિદ્વાનો કહે છે કે, ઈશ્વર, માયા, જીવ અને અવિદ્યા
એ ચાર તત્ત્વો પૂર્વોક્ત ત્રીસ શુભોતું ઉપાદાન-
કારણ છે; પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું ચિંતન કરનારા
(વેદાંતી) આચાર્યો તો એમ જ કહે છે કે, પ્રાણી-
માત્રનું ઉપાદાનકારણ કેવળ પ્રકૃતિ જ છે. ૧૧૨-૧૧૩
પ્રકૃતિતું મૂળ સ્વરૂપ અવ્યક્ત છે (ઇદ્રિયોથી
અગ્રાહ્ય છે), તેપણ ત્રીસ શુભોને ઉત્પન્ન કરીને
તે વ્યક્ત થઈ છે, (ઇદ્રિયથી ગ્રાહ્ય બની છે). હે
રાજેન્દ્ર! હું, તું અને બીજાં સર્વ પ્રાણીઓ તે
પ્રકૃતિમાંથી જ ઉત્પન્ન થયાં છીએ. (અધોત્ પ્રાણી-
માત્ર કેવળ પ્રકૃતિમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલ છે, તો
પછી 'તું' કોણ છે?) આવા પ્રકારનો તારો પ્રશ્ન-
અજ્ઞાન ભરેલો જ છે. ૧૧૪ વળી માતાના ગર્ભો-
શયમાં પિતાના વીર્યબિંદુનું સિંચન થાય છે, એટલે
વીર્ય અને રુધિરના મિશ્રભાવથી આવી જુદી જુદી
અવસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય છે; જેમ કે પિતાનું વીર્ય-
બિંદુ માતાના ગર્ભોશયમાં પડે છે, એટલે ત્યાંના
રુધિર સાથે મિશ્ર થઈને કલલરૂપે ઉત્પન્ન થાય
છે, કલલમાંથી બુદ્ધિબુદ્ધિ પરપોટા) રૂપે થાય છે,
બુદ્ધિબુદ્ધિમાંથી પેશીરૂપે થાય છે, પેશીમાંથી જુદાં
જુદાં અંગો બંધાવા માંડે છે અને અંગો બંધાઈ
રહ્યા પછી નખ અને રૂવાંડાં ઉત્પન્ન થાય છે. હે
જનકરાજ! બારાબર નવ માસ પૂર્ણ થાય છે, તે
પછી પ્રાણી માતાના ગર્ભોશયમાંથી બહાર નીકળે
છે અને તે સમયે ત્રીસૂચક અથવા પુરુષસૂચક જે
ચિહ્ન તેનામાં જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી તેનાં
નામ, રૂપ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧૫-૧૧૭ પ્રાણીનો
જે સમયે જન્મ થાય છે તે સમયે લાલ નખ અને
આંગળીઓવાળું તેનું જે સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે,
તે સ્વરૂપ તેને કુમારાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં જોવામાં
આવતું નથી; તે જ પ્રમાણે કુમારાવસ્થા પછી ન્યાયે
યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને યુવાવસ્થા પછી ન્યાયે

વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેનાં પૂર્વ પૂર્વ સ્વરૂપો જ્ઞેવામાં આવતાં નથી. ૧૧૮-૧૧૯ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં પૂર્વોક્ત ત્રીસ કળાઓ (શુભો) રહેલી છે કે, જેઓનું કાર્ય અન્યેન્યથી ભિન્ન હોય છે-તેઓના સ્વરૂપમાં પ્રતિ-ક્ષણે ફેરફાર થયા કરે છે; પરંતુ તે ફેરફાર ધણો જ સૂક્ષ્મ હોવાથી જાણવામાં આવતો નથી. ૧૨૦ હે રાજા! પ્રાણીના શરીરમાં રહેલા ત્રીસે શુભોમાં પ્રત્યેક અવસ્થાએ વૃદ્ધિ અને ન્યૂનતા થયા કરે છે; પરંતુ જેમ દીવાની જ્વાળાગતિ પ્રત્યેક ક્ષણે ઓછીવધતી થયા કરે છે; છતાં અત્યંત સૂક્ષ્મતાને લીધે તે જ્ઞેવામાં આવતી નથી, તેમ પ્રાણીની અવસ્થાથી થનારી વૃદ્ધિ અને ન્યૂનતા પણ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે જાણવામાં આવતી નથી. ૧૨૧ આ રીતે આ સર્વ લોક દોડતા ઉત્તમ ઘોડાની પેઠે નિરંતર અસ્થિર છે અને તેનો પ્રભાવ મેં કહ્યો તે પ્રમાણે અતિ દુર્વિજ્ઞેય છે, તો પછી આ સંસારમાં કોણ કોનું છે અને કોણ ક્યાંથી આવ્યું છે કે નથી આવ્યું, એવા પ્રશ્નો જ અઘટિત છે; અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રનો દેહ સર્વથા અનિત્ય જ છે તો પછી તે વિષેની જિજ્ઞાસા કેવળ વ્યર્થ જ છે. ૧૨૨ આ કોનું છે અથવા કોનું નથી? આ ક્યાંથી આવ્યું છે કે ક્યાંથી નથી આવ્યું? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો કેવળ અજ્ઞાનમૂલક જ છે; કેમ કે પ્રાણીમાત્રને આ સંસાર સાથે શો સંબંધ છે? અરે! પોતાના હાથ, પગ વગેરે અવયવો સાથે પણ પોતાનો સંબંધ નથી, તો પછી બીજાની સાથે સંબંધ તો ક્યાંથી જ હોઈ શકે? ૧૨૩ જેમ સૂર્યકાંત (ચક્રમક)ની સાથે લોખંડ-ને અક્ષાળવાથી અને અરણિ વગેરેનાં કાષોને બીજાં કાષ સાથે ઘસવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પૂર્વોક્ત ત્રીસ શુભોના ઉદયમાત્રથી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨૪ જો તું ખરેખરે બ્રહ્મનિષ્ઠ છે અને

પોતાના દેહમાં રહેલા આત્માને અસંદિગ્ધપણે નિષ્કલ જુએ છે, તો પછી તેના તે જ આત્માને બીજાના શરીરમાં પણ નિષ્કલ કેમ જોતો નથી? ૧૨૫ જો તું નિશ્ચયપૂર્વક જાણે છે કે, પોતાના શરીરમાં જે આત્મા રહેલો છે, તે જ આત્મા બીજાના શરીર-માં પણ છે, તો પછી 'તું કોણ છે? કોની છે?' ઇત્યાદિ પ્રશ્નો મને શા માટે પૂછે છે? ૧૨૬

હે મિથિલાના રાજા! જે પુરુષ 'આ મારું છે, આ મારું નથી' ઇત્યાદિ દંદભાવોથી મુક્ત થયેલો છે, તેને 'તું કોણ છે? કોની છે? ક્યાંથી આવી છે?' ઇત્યાદિ પ્રશ્નો પૂછવાનું શું પ્રયોજન હોય? ૧૨૭ જે રાજા શત્રુ, મિત્ર અને મધ્યસ્થની સામે અથવા સંધિ, વિઘ્ન કે વિજયને માટે ભિન્ન ભિન્ન યોગ્ય ક્રિયાઓ કરી રહ્યો છે, તેનામાં શું મુક્ત પુરુષનાં લક્ષણ હોઈ શકે ખરાં? ૧૨૮ જે પુરુષ જગતનાં પ્રત્યેક કાર્યોમાં ત્રિવર્ગ (ધર્મર્થકામ)ના સાત વિભાગને સ્પષ્ટ રીતે જાણતો નથી અને કેવળ ત્રિવર્ગની સાથે જ સંગવાળો હોય છે, તેનામાં શું મુક્ત પુરુષનાં લક્ષણ હોઈ શકે કે? ૧૨૯ જેની દષ્ટિ પ્રિય, અપ્રિય, દુર્બળ કે બળવાન હરકોઈના પર સમાન નથી, તેનામાં શું મુક્ત પુરુષનાં લક્ષણ હોઈ શકે કે? ૧૩૦ હે રાજા! જેમ કોઈ અપ્રત્યક્ષ (હિતઅહિત હરકોઈ પદાર્થનું) સેવન કરનાર) પુરુષને ઔષધ આપવા માટે વેદોએ મનાઈ કરવી જોઈએ, તેમ યોગથી રહિત હોવા છતાં તને આત્મ-મોક્ષ સંબંધી અભિમાન છે, માટે તે તારા અભિ-માનને તારા મિત્રોએ અટકાવવું જોઈએ. ૧૩૧ હે શત્રુહનન રાજા! મુક્ત પુરુષનું લક્ષણ એ જ હોઈ શકે કે, તેણે શ્રી આદિ સંગનાં સ્થાનકોના પોતાના મન વડે વિચાર કરીને તેઓને કેવળ પોતાના આત્મામાં જ જોવાં જોઈએ અને નિરંતર આત્મામાં જ રમણ કરવું જોઈએ. આ સિવાય બીજું મુક્ત પુરુષનું લક્ષણ શું હોઈ શકે? હવે મોક્ષનો આશ્રય ક્યાં પછી પણ બીજાં આ સૂક્ષ્મ સંગનાં સ્થાનકો રહે છે કે, જેઓની પ્રવૃત્તિ શયન, ભોજન, ભોગ અને પાથરણ વગેરે ચાર અંગોમાં રહેલી હોય છે. * માટે તેના

÷ સુલભા અહીં એમ કહેવા માગે છે કે, પ્રાણીના દેહમાં પ્રત્યેક ક્ષણે બિન્નતા થયા કરે છે, જેથી 'તું કોણ છે?' એ તારા પ્રશ્નસમયે મારો દેહ ભિન્ન હતો અને હું ઉત્તર આપું તે સમયે પણ મારો દેહ ભિન્ન જ હોય. તો પછી હું તને કેવી રીતે ઉત્તર આપી શકું કે, હું કોણ છું અને કોની છું!! સારાંચ છે, તારો એ પ્રશ્ન અજ્ઞાનમૂલક જ છે.

* સુલભા અહીંથી એમ કહેવા માગે છે કે, હે રાજા! તેં મને કહ્યું કે, તું કોની પરવાનગી લઈને મારા રાજ્યમાં તથા નગરમાં દાખલ થઈ? પણ તું નથી સમ-

સખધમા હું તને કહું છું, સાભળ. જે રાજા સમગ્ર પૃથ્વી ઉપર એક સમ્રાટ તરીકે રાજ્ય કરતો હોય, છતાં તેનું નિવાસસ્થાન માત્ર એક નગરમાં હોય છે. તેમાં પણ માત્ર એક જ ગૃહમાં તે વસે છે અને એક ગૃહમાં પણ માત્ર એક જ શયનમાં રાત્રિસમયે તે સૂએ છે ૧૩૨-૧૩૫ અરે! શય્યામાં પણ તેના અર્ધભાગને તેની રાણી પ્રથમથી ઢભાવી બેસે છે. આ રીતે આખું સામ્રાજ્ય હોવા છતાં પણ તે સમ્રાટને માત્ર અત્યંત દુન જ મળે છે (તાત્પર્ય કે, અત્યંતલોગથી જ નિર્વાહની સિદ્ધિ થાય છે, તો પછી અધિકમાં મમતા રાખવી તે કેવળ મોહ જ છે x) ૧૩૬ એ રીતે ઉપલોગમાં, લોભનમાં તથા પાશરણ પણ રાજાને અમુક માપસર જ મળે છે, વળી કોઈને શિક્ષા કરવી હોય, ત્યારે અથવા કોઈ ના પર અત્યંત કંટાળે હોય, ત્યારે પણ રાજા સદાય પરત્ર રહે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ બીજાં અતિ અત્યંત કાર્યોમાં પણ રાજાની સદાય પરાધીનતા જ હોય છે, તો પછી સધિ, વિગ્રહ જેવા મહાન કાર્યોમાં રાજાની સ્વતંત્રતા ક્યાંથી જ હોઈ શકે ? ૧૩૭-૧૩૮ તેમ જ પોતાની સ્ત્રીઓના સખ

જેવા કે, આખા રાજ્યમાંથી તથા આખા નગરમાંથી માત્ર અર્ધો ખાટલા જેટલી જગ્યા જ તારે માટે નિર્મોલ્ય થયેલી છે અર્થાત્ નગર કે રાજ્ય આદિની સાથે તારો કંઈ સંબંધ જ નથી તે જ પ્રમાણે ભોજન, આચ્છાદન તથા ઉપલોગના સંબંધમાં પણ તને અમુક નિયમિત ભાગ જ મળે છે તો પછી વ્યર્થ 'મારું મારું' એમ શા માટે કૂચા કરે છે ? અધિકની મમતા શા માટે કરે છે ?

x કહું છે કે,

‘ગોષ્ઠાદપિ ગોક્ષીર પ્રસ્ય ધાન્યશ્તાદપિ ।

પ્રાસાદાદપિ ચતુર્થાં શેષા પરિભૂય ॥

સે કંડો ગાયો હોય તોપણ તેના માલિકને માત્ર એક જ ગાયનું દૂધ ઉપયોગી થાય છે સે કંડો મધ્ય અનાજ બધું ભેગ, તોપણ તેના માનિકને માત્ર એક શેર અનાજ ઉપયોગી થાય છે. મોગે એક મરેલ બધાંયો હોય, તોપણ તેમાંથી માત્ર અર્ધો ખાટલા જેટલી જગ્યા જ તેના માલિકને ઉપયોગની છે બાળની સંધ્યા સપ્તિ પારકી જ ગણાય છે

* રાજાને હરકોઈ કાર્ય પોતાના નોકરચાકર દ્વારા જ કરાવવાનું હોય છે, તેથી રાજા સદાય પરાધીન જ ગણાય છે. વળી સધિ, વિગ્રહ ઇત્યાદિ મહાન કાર્યો કરતી

ધમા તથા રમતગમત જેવી તુચ્છ બાબતમાં પણ રાજાને નિત્ય પરાધીન રહેવું પડે છે, તો પછી અમાત્યોની સલાહમાં મત્રણા કરતી વેળા રાજાની સ્વતંત્રતા ક્યાંથી હોઈ શકે ? ૧૩૯ રાજા જે સમયે બીજાઓને આજ્ઞા કરે છે, તે સમયે જ માત્ર સ્વતંત્ર હોય છે, પરંતુ આજ્ઞા કર્યા પછી પ્રત્યેક ક્ષણે તેને પરાધીન રહીને જ કાર્ય કરાવવું પડે છે. ૧૪૦ રાજાને સૂવાની ઇચ્છા થાય છે, તે વેળા પણ રાજકીય કાર્યની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યો તેને નિદ્રા લેવા દેતા નથી, શયન કરવાના સમયે પણ બીજાઓની (નોકરોની) અનુજ્ઞા પ્રમાણે તેને વર્તવું પડે છે અને કોઈ સમયે નિદ્રાવશ થયો હોય, તોપણ અમુક કોઈ કાર્યપ્રસંગને લીધે તેને ઉઠાડવો પડે છે. આ રીતે રાજા સર્વ વિષયોમાં પરત્ર છે ૧૪૧ રાજાને બીજા લોકો બ્યારે કહે છે કે, તમે રનાન કરો, આ પદાર્થનો સ્પર્શ કરો, આનું પાન કરો, આનું પ્રાશન કરો, અગ્નિમાં હોમ કરો, આનું દાન આપો, આજ્ઞા કરો અને અમારું સાભળો ત્યારે જ રાજા તે તે ક્રિયાઓ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે આ રીતે રાજા કેવળ પરાધીન જ હોય છે. ચાચક મનુષ્યો નિરંતર પાસે જઈ જઈને રાજાની પાસે ચાચના કરે છે, તોપણ દ્રવ્યનું રક્ષણ કરનારો તે રાજા (દ્રવ્યમાહેના લોભને લીધે) ઉત્તમ ગણાતા મહાજનોને પણ દાન આપવાનો ઉત્સાહ કરી શકતો નથી. ૧૪૨-૧૪૩ રાજા જો દાન આપે છે, તો ખબરો ખૂટી પડવાનો તેને ભય રહે છે, તેમ જ દાન આપવાથી કદાચ વેર ઊભુ થયો, આવા પ્રકારનો તેને સંદેહ રહે છે. વળી કોઈ એક ક્ષણે વૈરાગ્યજનક દોષો પણ તેની સમીપ આવી પહોંચે છે ૧૪૪ જે પુરુષો બુદ્ધિમાન ગણાતા હોય, શૂચીર ગણાતા હોય અને ગૃહસ્થ ગણાતા હોય, તે પુરુષો પણ એક કાર્ય ઉપર બેઠાયલા હોય છે, તો તેઓના પર રાજાને શંકા આવે છે કોઈ નિર્ભય રથળે પણ રાજાને ભય પડે છે અને જેઓ નિત્ય તેનું સેવન કરતા હોય, તેઓનાથી પણ તે ભયભીત રહે છે. ૧૪૫ હે ગાજન! એ પ્રમાણે મેં કહેલા આ

વેળા પોતાના ખાસ સનાહકારોની ગમ્મને સમતિ લેતી પડે છે અને તેઓની સમતિ હોય, તો જ તેના મહાન કાર્યોમાં રાજાથી આગળ વધાય છે.

પુરુષો કે જેઓ રાજના અંગત સેવક હોય છે, તેઓના પર પણ રાજ ન્યારે શંકાશીલ બને છે, ત્યારે તેઓ કોપાયમાન થાય છે અને તેમ થતાં તે પુરુષો તરફથી રાજને કેવો ભય આવી પડે છે, તે તું જો. ૧૪૬ હે જનક રાજ ! હું તો એમ જ માનું છું કે, સર્વ કોઈ મનુષ્ય પોતપોતાના ઘરમાં રાજ જ છે અને સર્વ કોઈ ઘરઘણી પોતપોતાના ઘરમાં શિક્ષા તથા કૃપા કરવાને શક્તિમાન હોય છે, જેથી સર્વ મનુષ્યો રાજ્યો સમાન જ છે. ૧૪૭ રાજ્યોને જેમ પુત્રો, સ્ત્રીઓ, આત્મા, ભંડાર, મિત્રો અને ધનસંપ્તિ હોય છે, તેમ સર્વ મનુષ્યોને પણ તે તે પદાર્થો હોય છે, માટે તે તે કારણોને લીધે રાજ્યો પણ બીજાઓની સમાન જ છે. ૧૪૮ (વળી એ પણ નિશ્ચય છે કે, બીજાઓના કરતાં રાજ અધિક દુઃખી હોય છે, કેમ કે) ‘આજે તો અમુક દેશનો નાશ થઈ ગયો, આજે તો અમુક નગર બળી ગયું અને આજે તો અમુક શ્રેષ્ઠ હાથી મરણ પામ્યો.’ ઇત્યાદિ સર્વસામાન્ય વાતોનું શ્રવણ કરીને પણ તેઓ પરના પોતાના મિથ્યા સ્થામિત્વના જ્ઞાનને લીધે રાજને સંતાપ થાય છે. ૧૪૯ રાજને ઇચ્છા, દ્વેષ અને ભયથી ઉત્પન્ન થનારાં માનસિક દુઃખો કદી છોડતાં જ નથી; તેમ જ મસ્તકરોગ આદિ અનેક રોગોથી તથા દેશમાં નાયક ગણાતા પુરુષોથી પણ તેને નિત્યનું દુઃખ રહે છે; ૧૫૦ એટલું જ નહિ પણ સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોને લીધે રાજનો પણ નાશ થાય છે, તેને સર્વ તરફથી શંકા રહે છે અને પ્રતિદિન રાત્રિઓની ગણતરી કરતો કરતો અનેક સંકટોથી ભરપૂર એવા રાજ્યને તે સેવે છે. ૧૫૧ ખરેખર, રાજ્યમાં સુખ તો અલ્પ જ છે, પણ દુઃખ ઘણું છે. તેમ જ રાજ્ય એ એક નિઃસાર વસ્તુ છે, ઘાસના અગ્નિ જેવું તુલ્ય છે; (અર્થાત્ ઘાસનો અગ્નિ જેમ લાંબો કાળ રહેતો નથી, તેમ રાજ્ય પણ લાંબો કાળ રહેતું નથી.) અને જળના ક્ષીણ તથા પરપોટાની પેઠે અલ્પ સમયમાં જ નાશ પામનારું છે. ૧૫૨ આવા રાજ્યનો કયો પુરુષ સ્વીકાર કરે અને સ્વીકાર કરીને પણ કયો પુરુષ તેમાંથી શાંતિ મેળવે ? હે રાજ ! નગર, દેશ, સૈન્ય, અમારો વગેરેને તું મારાં મારાં માની રહ્યો છે, પણ તેઓ કોનાં છે ? અથવા કોનાં નથી ? (એ અત્યંત હર્ષે થયે છે.)

મિત્ર, અમારો, નગર, રાષ્ટ્ર, દંડ, કોશ અને રાજ આ સાતે રાજ્યનાં અંગ કહેવાય છે. જેમ બિલી કરેલી ત્રણ લાકડીઓ અન્યોન્યતા આધારે રહે છે, તેમ રાજ્ય પણ એ સાત અંગોના અન્યોન્યતા આધારથી જ ટકી રહે છે. આ રીતે સાત અંગના અન્યોન્યતા શુભ ઉપર આધાર રાખનારાં રાજ્ય કોના વડે શુભથી અધિક છે, તેનું કયું અંગ છે, તે બહુવું અચક્ય જ છે; અર્થાત્ સાત અંગમાંથીના કયા અંગના અધિક શુભથી રાજ્ય ટકી રહ્યું છે, તે કંઈ કહી શકાતું નથી. ૧૫૩-૧૫૪ જે સમયે જે અંગ ઉપયોગી થઈ પડે છે, તે સમયે તે અંગની જ વિશેષતા મનાય છે અને જે સમયે જે અંગથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, તે સમયે તે અંગનું જ પ્રાધાન્ય ગણાય છે. ૧૫૫ હે મહારાજ ! મેં કહ્યાં તે સાત અંગો અને બીજાં વૃદ્ધિ, ક્ષય અને સ્થાન નામનાં ત્રણ અંગો એમ એકંદરે દશ અંગો જ રાજાની પેઠે રાજ્યને લોગવે છે. જે રાજ મહાન ઉત્સાહશક્તિવાળો હોય છે અને ક્ષાત્ર-ધર્મમાં આસક્ત રહેનારો હોય છે, તે રાજ પ્રજાઓ પાસેથી દશાંશ કર લઈને જ સંતુષ્ટ રહે છે અને તે સિવાયનો બીજો (અધિક શુભવાળો) રાજ તો દશાંશ કરતાં પણ ઓછો કર લઈને સંતુષ્ટ રહે છે. રાજ કંઈ અસાધારણ નથી; તેમ જ રાજ વિનાનું કોઈ રાજ્ય પણ નથી. ૧૫૭-૧૫૮ વળી જો રાજ્ય ન હોય તો ધર્મ ક્યાંથી રહી શકે અને ધર્મ ન હોય તો ઉત્તમ સુખ કેવી રીતે મળી શકે ? આ જગતમાં જે શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે, તે જ રાજ તથા રાજ્યને પાવન કરનાર છે. ૧૫૯ આખી પૃથ્વીની જેમાં દક્ષિણા આપવાની હોય છે, તેવો અશ્વ-મેધ યજ્ઞ પણ શ્રેષ્ઠ ધર્મની યોગ્યતાને પહોંચી શકતો નથી. હે મિથિલાના રાજ ! હું તેવાં સેંકડો ને હજારો કર્મોનું વર્ણન કરવા સમર્થ છું કે, જે કર્મો રાજને દુઃખદાયી જ હોય છે. તેં મને કહ્યું કે, તેં મારા શરીરનો સંગ કેમ કર્યો ? પણ તેમ કહેવું તને યોગ્ય નથી; કેમ કે હું મારા પોતાના દેહનો પણ સંગ કરતી નથી, તો પછી બીજાના દેહનો સંગ તો કેમ જ કરું ? (અર્થાત્ મેં મારા દેહ ઉપરની પણ મમતાનો ત્યાગ કર્યો છે, તો પછી પરદેહની મમતા હું કેમ જ કરું ?) વારુ, તેં તારા શુરુ પંચા

પાસેથી નિહિધ્યાસન, શ્રવણ, મનન, યમ, નિયમ તથા નિશ્ચય (બ્રહ્મ તથા આત્માના ઐક્યનો અનુભવ) સહિત સંપૂર્ણ મોક્ષધર્મ સાંભળ્યો છે, છતાં હે રાજા ! છત્રાદિ વિશેષ ચિહ્નો પર તને આસક્ત કેમ રહી છે ? તારે તો હવે સર્વ પ્રકારના સંગનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને સંસારના પાશોને દબાવી દઈને રહેવું જોઈએ, અથવા તે મોક્ષધર્મનું શ્રવણ કર્યું છે, તો પણ શ્રવણ કર્યું નથી; અથવા તે જે ધર્મનું શ્રવણ કર્યું છે તે કેવળ મિથ્યા જ છે; અથવા તે જે મોક્ષધર્મનું શ્રવણ કર્યું છે, તે મોક્ષધર્મના જેવા કોઈ બીજા ધર્મનું જ શ્રવણ કર્યું છે, એમ હું માનું છું; કેમ કે મોક્ષ સંબંધી ધર્મનું શ્રવણ કયાં છતાં પણ તું આ રીતે લૌકિક સંસારોને વળગી રહ્યો છે અને એક અસાની મનુષ્યની જે રાજ્ય પરની આસક્તિથી તથા અંતઃપુરની સ્ત્રીઓથી ભંધાયે રહ્યો છે. વળી તું સર્વ પ્રકારે જ સુકૃત થયો છે, તો મેં તારા બુદ્ધિતત્ત્વમાં પ્રવેશ કર્યો, તેથી તારો શો અપકાર થયો ? અથવા શાસ્ત્રોક્ત નિયમ છે કે, ચતિઓએ શૂન્ય સ્થાનમાં જ નિવાસ કરવો, જેથી મેં તારા જ્ઞાનશૂન્ય હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને કોનો અને શો અપરાધ કર્યો ? હે નિર્દોષ રાજા ! મેં મારા હાથથી, પાહુથી, ચરણથી કે બીજા કોઈ શારીરિક અવયવોથી તારો સ્પર્શ કર્યો નથી. મેં તારી સામે જે સારીનરસી વર્તણૂક ચલાવી છે, તે કેવળ એકાંતમાં જ ચલાવી છે; અર્થાત્ આપણે બન્ને જણાં જ બાણીએ તેમ હું તારી સામે વર્તી છું, તો પછી તારા જેવા મહાન કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, લગ્નગણ અને દીર્ઘદર્શી પુરુષે અહીં સભાની વચ્ચે તેના સંબંધમાં કંઈ પણ કહેવું જોઈએ નહિ. ૧૧૦-૧૧૯ આ સભામાં આપણને માન્ય ગણ્યતા બ્રાહ્મણ તથા મોટા શુરુ જનો બેઠા છે અને તું પણ એ સર્વનો રાજા હોવાને લીધે શુરુ જ છે. આ રીતે સભામાં તમારું અન્યોન્ય ગૌરવ રહેવું છે. ૧૨૦ તેનો વિચાર કરીને તારે પરીક્ષા કર્યો પછી જ વાક્ય બોલવું જોઈએ અને તેમાં પણ હું-સી અને તું-પુરુષ એ બન્ને વચ્ચેનો સંબંધ અહીં સભામાં તારે ન જ કહેવો જોઈએ. ૧૨૧ હે મિથિલદેશના રાજા ! જેમ કમળનાં પાંદડાં ઉપર તેના સ્પર્શ કર્યો વિના જ જળ

રહે છે, તેમ હું પણ તારો સ્પર્શ કર્યો વિના જ તારામાં વસી છું. ૧૨૨ હું તારો સ્પર્શ કરતી નથી, છતાં મારો સ્પર્શ તને જણાય છે તો, આવી શંકા થાય છે કે, ભિક્ષુ પંચશિષ્યે તારા જ્ઞાનને અબીજ અથવા વાસનારહિત કેવી રીતે કર્યું છે ? અર્થાત્ આ સમયે મારા સ્પર્શને તું અનુભવતો હો, તો એમ જ કહી શકાય કે, ભિક્ષુ પંચશિષ્યે તારા જ્ઞાનને હજી વાસનારહિત કર્યું નથી. ૧૨૩ ખરેખર, (આવું શુદ્ધ જ્ઞાન સંપાદન કરીને) તું ગૃહસ્થધર્મથી બદલ્યો છે અને મહાહૃદયે એવા મોક્ષને પણ નહિ પામીને બન્નેની વચ્ચે જ સ્થિતિ કરી રહ્યો છે, છતાં મોક્ષના સંબંધમાં મોટી મોટી વાતો કર્યો કરે છે. ૧૨૪ સુકૃતનો સુકૃતની સાથે સમાગમ થાય અથવા પુરુષ કે જે એક છે અને ચેતન છે, તેનો પ્રકૃતિ કે જે અનેક છે અને જડ છે તેની સાથે (આધ્યાસિક) સમાગમ થવાથી વર્ણસંકરતા કદી થતી જ નથી. તાત્પર્ય કે ભાવ (આત્મા) અને અભાવનો (પ્રકૃતિનો આધ્યાસિક) સમાયોગ થતાં વર્ણસંકરતા કદી થાય જ નહિ. ૧૨૫ જે પુરુષને પ્રકૃતિ તથા પુરુષનું વિવેકજ્ઞાન નથી, તે પુરુષની દૃષ્ટિએ જ વર્ણ-શ્રમધર્મો છે. (કેમ કે જગતને આત્માથી ભિન્ન માનનારા પુરુષને તે ભેદદૃષ્ટિને લીધે ભિન્ન ભિન્ન અનેક વર્ણશ્રમે દેખાય છે. (પરંતુ જેને પ્રકૃતિ તથા પુરુષનું વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે અને જે પુરુષ બંને છે કે, માત્ર શરીર જ બુદ્ધાં છે, આત્મા તો એક જ છે, તે પુરુષને બીજા સર્વ શરીરોમાં પણ કેવળ આત્મા જ દેખાય છે. ૧૨૬ જેમ હાથમાં ફૂંડું

* સુલભાના કહેવાનો આશય એ છે કે, મેં તારો સ્પર્શ કર્યો નથી, છતાં તું એમ જણવતો હોય કે, મેં તારો સ્પર્શ કર્યો છે, પણ એમાં તારી ભૂલ છે; કેમ કે 'ચિદાત્મા' એક જ છે અને તે સદાને માટે સુકૃત છે. વળી ચિદાત્મા એક જ છે, જેથી ચિદાત્માનો ચિદાત્માની સાથે સંબંધ થાય તે અવધિત જ છે; તેમ જ પ્રકૃતિ મિથ્યા છે, જેથી તેનો આત્માની સાથેનો સંબંધ પણ મિથ્યા જ છે. આમ કોવા છતાં તું મારા પર અર્થ આલેષ શા માટે કરે છે કે, તે વર્ણસંકરતા ઉત્પન્ન કરી!!

—નીલકંઠ

x અર્થાત્ આત્મા સંબંધી અપરોક્ષ જ્ઞાન મને પ્રાપ્ત થયું છે, જેથી હું એમ જ અનુભવું છું કે, મારું

રહેલું હોય, કૂંડામાં દૂધ રહેલું હોય અને દૂધમાં માખી પડી હોય, ત્યારે તે ત્રણે પદાર્થો વાસ્તવિક રીતે એક જ આશ્રયનો આશ્રય કરી રહ્યા છે, છતાં તેઓ અન્યોન્યથી ભિન્ન જ છે; કેમ કે કૂંડામાં દૂધનો ગુણ નથી, દૂધમાં કૂંડાનો ગુણ નથી અને માખીમાં દૂધનો ગુણ નથી; આમ હોવા છતાં તે તે પદાર્થો પોતાની મેળે જ અન્યોન્યના ગુણને પામે છે, પણ ખરી રીતે તેઓ ખીજના આશ્રયને પામતા જ નથી. ૧૭૭-૧૭૮ હે રાજા! તું જો ખરે પ્રહ્લનિષ્ઠ છે, તો આશ્રમે તથા વર્ણોત્ત્ત્ આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન-પણું તું જાણતો જ હોઈશ અને એ રીતે પરસ્પર ભિન્નપણાતું તને જ્ઞાન હોવા છતાં વર્ણસંકરતા કેમ જણાય છે? ૧૭૯ હે રાજા! લૌકિકદૃષ્ટિએ પણ વર્ણ-સંકરતાનો દોષ સંભવી શકતો નથી; કેમ કે હું ઉત્તમ વર્ણમાં (બ્રાહ્મણવર્ણમાં) ઉત્પન્ન થયેલી નથી; મારી ભતિ વૈશ્ય કે શૂદ્રની નથી. હું તારી પેઠે ક્ષત્રિય વર્ણની જ છું, મારે જન્મ ઉત્તમ કુળમાં થયો છે અને હજી સુધી હું બ્રહ્મચર્યવ્રતથી બ્રહ્મ થઈ નથી. ૧૮૦ એક પ્રધાન નામનો રાજર્ષિ જાહેર રીતે તારા સાંભળવામાં આવ્યો હશે. તેના કુળમાં હું ઉત્પન્ન થયેલી છું અને તું જાણ કે, મારું નામ 'સુલભા' છે. ૧૮૧ મારા પૂર્વજોના યજ્ઞોમાં સાક્ષાત્ ઇંદ્રદેવે પોતે દ્રોણ, શતશ્રુંગ અને શંકરાર વગેરે પર્વતોને ઇંદ્રોને સ્થાને ગોઠવ્યા હતા. ૧૮૨ આવા પ્રસિદ્ધ રાજર્ષિઓના કુળમાં હું ઉત્પન્ન થયેલી છું. મને મારા સમાન પતિ ન મળ્યો, તેથી શુરુઓએ મને મોક્ષધર્મનું શિક્ષણ આપ્યું અને પછી તે સમયથી આરંભીને જ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રતના પાલન-પૂર્વક આજ્ઞાપર્વત એકલી વિચરીને મુનિવ્રતનું હું આચરણ કરું છું. ૧૮૩ હું વેષધારિણી કપડી સંન્યાસિની નથી, હું પરદ્રવ્યનું હરણ કરતી નથી, તેમ જ વ્રતધારણપૂર્વક સ્વધર્મમાં સ્થિર રહીને ધર્મમાં સંકરપણું પણ કરતી નથી. ૧૮૪ વળી હે રાજા! મારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવામાં હું દંડ રહું છું, વિચાર કયાં વિના હું બોલતી નથી અને વિચાર કયાં વિના તારી પાસે હું આવી નથી. ૧૮૫ મેં

બુદ્ધિસત્ત્વ ખીજે સ્થળે ક્યાંય છે જ નહિ તારું રક્ષક તે જ મારું સ્વરૂપ છે અને એકાત્મદૃષ્ટિએ મેં તારામાં પ્રવેશ કર્યો જ નથી.

સાંભળ્યું હતું કે, તારી બુદ્ધિ મોક્ષધર્મમાં અત્યંત આસક્ત રહેનારી છે. જેથી તારું કુશળ ઇચ્છીને તારા મોક્ષધર્મને જાણવાની ઇચ્છાથી હું અહીં આવી છું. ૧૮૬ હું તને જે કંઈ કહું છું, તે સ્વપક્ષને સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી અથવા પરપક્ષનું ખંડન કરવાની ઇચ્છાથી કહેતી નથી. (માત્ર તારું હિત ઇચ્છીને જ હું બોલતી રહી છું, માટે મારાં વાક્યોનું તારે આદરપૂર્વક શ્રવણ કરવું, કેમ કે) જે પુરુષ પોતાનો વિજય થાય તે માટે મલ્લની પેઠે વાદવિવાદ કરવા ભિતરી પડતો નથી અને કેવળ પરબ્રહ્મમાં જ લીન રહે છે, તે પુરુષ જ મુક્ત કહેવાય છે. ૧૮૭ જેમ એક સંન્યાસી કોઈ શૂન્યશૂકમાં એક જ રાત્રિ નિવાસ કરે છે તેમ, હું પણ આજની એક જ રાત્રિ તારા શરીરમાં નિવાસ કરીશ. ૧૮૮ હે મૈથિલ! તારા માન-દાનથી તથા વાણીપૂર્વક અતિથિસત્કારથી પૂજાયેલી હું પ્રસન્ન થઈને તારા શરીરરૂપી ઘરમાં આવે રહીશ અને આવતી કાલે અહીંથી ચાલી જઈશ. ૧૮૯ ભીંમે કહ્યું: હે યુધિષ્ઠિર! એ પ્રમાણે સુલભા નાં યુક્તિ અને અર્થવાળાં વાક્યો સાંભળ્યા પછી રાજા જનક કંઈ બોલ્યો જ નહિ. (કેમ કે તે વાક્યે સામે કંઈ ઉત્તર આપવો તે યોગ્ય જ ન હતું.) * ૧૯૦

હતિ શ્રીમદ્દાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્મનુયાસન-પર્વમાં 'જનક અને સુલભાનો સંવાદ'

નામનો અધ્યાય ૩૨૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૨૧ મો

વ્યાસનો વૈરાગ્ય સંબંધી ઉપદેશ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કથં નિવેદમાપન્નઃ શુકો વૈયાસકિઃ પુરા ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે પિતામહ! પૂર્વે વ્યાસના પુત્ર શુકદેવને વૈરાગ્ય કેવી રીતે થયો હતો, એ સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે; કેમકે તેના સંબંધમાં મને યરમ કુતૂહલ છે. ૧ હે કુરુવંશી ભીષ્મ !

* દીકાકાર નીલકંઠ લખે છે કે, સુલભાનાં વચનનો જનકે કંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો, એ ઉપરથી જણાય છે કે, શુદ્ધચાત્રમમાં રહીને મુક્ત મેળવવી તે અશક્ય છે; માટે મુક્તિ મેળવવાને સંન્યાસ ધારણ કરવો, તે જ યોગ્ય છે.

અવ્યક્ત (કારણ), વ્યક્ત (કાર્ય) તથા પરમતત્ત્વ-
(પદ્મજ્ઞ) ના સંબંધમાં તમે તમારી બુદ્ધિપૂર્વક જે
નિશ્ચય કર્યો હોય, તે કહેવાને માટે તમે કૃપા કરો.
તેમ જ અજન્મા દેવ નારાયણની (સશુભ્ર ધ્વજની)
લીલાનું પણ તમે વર્ણન કરો.^૨

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! સ્વાભાવિક સદા-
ચારનું આચરણ કરનારા અને સર્વ તરફથી નિર્ભય
રહેનારા પોતાના પુત્ર શુકદેવને સમગ્ર વેદસ્વાધ્યાય-
નું અધ્યાપન કરાવીને પિતા વ્યાસ આ પ્રમાણે
ઉપદેશ આપવા લાગ્યા.^૩

વ્યાસે કહ્યું : હે પુત્ર ! તારે ધર્મનું જ નિત્ય
સેવન કરવું અને જિતેન્દ્રય થઈને મહાતીક્ષ્ણ
ટાઢેનો, તાપનો, ક્ષુધાનો, પિપાસા(તૃષ્ણા)નો તથા
વાયુનો નિત્ય જય કરવો.^૪ તેમ જ સત્યનું, સરણ
તાનું, ક્ષમાનું, અસૂયાનું (ખીજના શુભો પરની
અદેખાઈનું), ઇન્દ્રિયના નિગ્રહનું, તપનું, અર્હિંસા-
નું તથા દયાનું વિધિપૂર્વક પાલન કરવું.^૫ તારે
સર્વ પ્રકારની કુટિલતાનો ત્યાગ કરીને સત્યધર્મમાં
જ આસક્ત રહેવું અને દેવતાઓ તથા અતિથિ-
ઓને અર્પણ કરતાં બાકી રહેલા અન્નનું જ માત્ર
પ્રાણ ટકાવી રાખવા ભોજન કરવું.^૬ હે પુત્ર !
આ મનુષ્યદેહ જળના ક્ષીણ જેવો ક્ષણભંગુર છે. આ
દેહરૂપી વૃક્ષમાં એક પક્ષીની પેઠે જીવ ભેગી રહ્યો
છે. વળી તે દેહ અનિત્ય છે અને પોતાનાં પ્રિય મનુ-
ષ્યોની સાથેનો જે સહવાસ તે પણ અતિ ચંચળ
છે, છતાં તું આમ ભેગી કેમ રહ્યો છે ? (પુરુષાર્થ-
સાધનમાં પ્રવૃત્તિ કેમ કરતો નથી ?)^૭ ખરેખર, તું
બાળક છે-અજ્ઞાન છે અને તેથી જ તું સમજી શકતો
નથી કે, આપણી સાથે નિત્યનો સંબંધ ધરાવનારા
કામક્રોધાદિ શત્રુઓ પ્રમાદરહિત થઈને સતત
ભગ્યા કરે છે અને આપણા પ્રમાદનાં છિદ્રોને તારી
રહ્યા છે.^૮ વળી દિવસો એક પછી એક પસાર થતા
બંધ છે, જેને લીધે આયુષ્યનો તથા જીવિતનો ક્ષય
થતો બંધ છે; છતાં તું આત્મસાધન માટે તત્પર
થઈને દેવ અથવા ગુરુને શરણે કેમ જતો નથી ?^૯
જે પુરુષો પરલોકનાં કાર્યો કરવાનાં હોય છે, છતાં
ગાદ નિદ્રામાં પડેલા હોય છે અને અત્યંત નાસ્તિક
છે, તે પુરુષો જ કેવળ માંસ તથા રુધિરની વૃદ્ધિ
કરનારા આ લોકના વિષયમુખને ઇચ્છે છે.^{૧૦} જે

પુરુષો બુદ્ધિના મોહને અધીન થઈને ધર્મનો દ્રોહ
કરનારા છે અને અવળે માર્ગે જનારા છે, તે પુરુષો
કેવળ પોતે જ દુઃખી થાય છે એમ નથી, પણ તેઓનું
અનુસરણ કરનાર ખીજો મનુષ્ય પણ દુઃખી જ
થાય છે.^{૧૧} માટે જે મહાત્માઓ નિત્ય સંતુષ્ટ રહેતા
હોય, વેદાધ્યયનમાં પરાયણ રહેતા હોય, માનસિક
બળથી મોટા ગણાતા હોય અને ધાર્મિક માર્ગમાં
આરૂઢ થયેલા હોય, તે મહાત્માઓનું તું શરણ લે
અને આત્મસાધનના સંબંધમાં તેઓને પ્રશ્ન કર.^{૧૨}
ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરનારા તે વિદ્વાન મહાત્માઓના
મતને મનમાં ધારણ કરીને પરમ બુદ્ધિપૂર્વક મનનો
સંયમ કર કે જે મન નિત્ય અવળે માર્ગે જ જનારું
છે.^{૧૩} જેઓની બુદ્ધિ માત્ર વર્તમાનકાળનું જ
દર્શન કરનારી છે અને ‘આવતી કાલ ઘણી જ દૂર
છે’ આમ માનીને જેઓ નિર્ભય રહે છે, તેવા સર્વ-
ભક્ષી અને જ્ઞાનહીન પુરુષો આ મનુષ્યલોકને કર્મ-
ભૂમિ તરીકે ભેતા નથી; અર્થાત્ આ મનુષ્યલોક
જે કર્મભૂમિ કહેવાય છે એટલે જ્યાં અવતરીને
પ્રાણીઓએ આત્મોદ્ધારનાં જ કાર્યો કરવાં ભેઈંએ,
છતાં તે અજ્ઞાની પુરુષો પોતાના કલ્યાણ સંબંધી
કર્મોને તિલાંજલિ આપે છે અને નિત્ય પ્રમાદને જ
અધીન રહે છે.^{૧૪} જેમ રેશમનો કીડો પોતાની
લાળ વડે પોતાને જ વીંટીને બાંધે છે, તેમ તું પણ
તારા અજ્ઞાન વડે તને પોતાને જ બાંધે છે, તેની તને
ખબર નથી; માટે (વેળાસર ચેતીને) ધર્મરૂપી
નિસરણીને આશ્રય કર અને ધીમે ધીમે તેના પર
થડવા માંડ.^{૧૫} જે પુરુષ નાસ્તિક હોય, મર્યાદાનું
ઉલ્લંઘન કરનારો હોય અને મોટા વાંસની પેઠે
અત્યંત ઉદ્ધત રહેતો હોય, તે પુરુષનો મહાનદીના
પૂરની પેઠે તારે (નિઃશંક થઈને) ત્યાગ જ કરવો.^{૧૬}
તું જાણ કે, કામ, ક્રોધ, મૃત્યુ અને પાંચ ઇન્દ્રિયો-
રૂપી જળથી ભરેલી આ સંસારરૂપી એક નદી છે;
માટે યોગરૂપી નૌકાનો આશ્રય કરીને તે મહાનદીને
તું તરી બા અને જન્મમરણના દુઃખમાંથી મુક્ત
થા.^{૧૭} આ સર્વ લોકનો મૃત્યુ નાથ કરી રહ્યું છે,
જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓને જરા દુઃખ આપી રહી
છે અને દિવસો તથા રાત્રિઓ મનુષ્યના આયુષ્યનું
હરણ કરી, સફળ થઈને પસાર થઈ રહ્યાં છે. માટે
ધર્મરૂપી વહાણની સહાય લઈને આ સંસારસાગરને

તું તરી ના. ^{૧૮} પ્રાણી કોઈ સ્થળે જાણું હોય કે સૂઈ રહ્યું હોય, પરંતુ મૃત્યુ તેની શોધ કરવા માટે બ્યારે નીકળે છે, ત્યારે અકસ્માત રીતે મૃત્યુના આસબૂત થઈ પડેલા તે પ્રાણીને કેના તરફથી શાંતિ મળે તેમ છે? મનુષ્ય વિવિધ પ્રકારના વિષયોની શોધમાં હજી ધૂમતો જ હોય છે અને વિષયવાસનાથી હજી અતૃપ્ત જ હોય છે, તેવામાં તો વરુની માદા જેમ ઘેટાને ઉઠાવી જાય છે, તેમ મૃત્યુ તે મનુષ્યને ઉઠાવી જાય છે. ^{૧૯} ^{૨૦} તું આ સંસારરૂપી અધકારમાં જઈ રહ્યો છે, માટે તારે જ્ઞાનરૂપી મહાન દીપકને અવશ્ય શ્રદ્ધા કરવો જોઈએ કે, જે દીપકની શિખાઓ અનુક્રમે એકઠી થતી જાય છે અને ધર્મને લીધે જ જેની વૃદ્ધિ થયા કરે છે. ^{૨૧} પ્રાણી અનેક પ્રકારનાં શરીરો ધારણ કર્યે જાય છે. તેમાં કોઈ સમયે જ તેને મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમાં પણ બ્રાહ્મણશરીરને તો કોઈ સમયે જ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હે મુન! તું તારા બ્રાહ્મણશરીરનું રક્ષણ કર. ^{૨૨} બ્રાહ્મણનું શરીર વિષયોના ભોગ કરવા માટે ઉત્પન્ન થતું નથી; પરંતુ આ મનુષ્યલોકમાં ઉત્પન્ન થઈને તેણે તપશ્ચરણરૂપી કલેશ સહન કરવાનો છે; જેથી પરલોકમાં અનુપમ સુખ પ્રાપ્ત થાય. ^{૨૩} બ્રાહ્મણનું શરીર અનેક પ્રકારનાં તપશ્ચરણો કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તેને પામીને કેવળ વિષયભોગપરાયણ રહી તેને વ્યર્થ જવા દેવું નહિ; માટે તું પણ સ્વાધ્યાય, તપ તથા ઇન્દ્રિયનિગ્રહમાં નિત્ય તત્પર રહીને પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છ અને નિરંતર કુશલ-પરાયણ રહી પ્રયત્ન કર. ^{૨૪} કેમ કે મનુષ્યનો આયુષ-રૂપી ઘોડો ઘણા વેગથી દોડ્યો જાય છે. એ ઘોડાનું સ્વરૂપ અદૃશ્ય છે, સોળ કળાઓરૂપી તેનું શરીર છે, તેનો આત્મા સૂક્ષ્મ છે; ક્ષણ, ત્રુટિ તથા નિરોધ તે ઘોડાનાં રૂંવાડાં છે, બે સંધ્યાઓ તેની ખાંધ છે, શુક્લપક્ષ તથા કૃષ્ણપક્ષરૂપી સમાન બળ-વાળાં તેનાં નેત્ર છે અને મહિનાઓરૂપી તેનું અંગ

છે. ^{૨૫} આ ઘોડો નિરંતર ઉગ્ર વેગ ધારણ કરીને પાછળ જોતો જોતો દોડ્યો જાય છે, માટે તારાં નેત્ર જો બીજાને અધીન ન હોય તો અર્થાત્ તું આંખે આંધળો ન હોય, તો પરમાત્માના વિષેનું શ્રવણમનન કરીને તારા મનને ધર્મપરાયણ કર. ^{૨૬} આ મનુષ્ય-લોકમાં જેઓનું વર્તન ધર્મોચરણથી બ્રહ્મ હોય છે, તે મનુષ્યો તે તે અધર્મી ક્રિયાઓને લીધે યમલોકમાં અનેક પ્રકારનાં યાતનાશરીરોને પામે છે-અનેક વેદનાયુક્ત શરીરોને અનુભવે છે અને તેને લીધે નિરંતર દુઃખના પોકારો કર્યા કરે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ આ લોકમાં પણ તેઓને વિવિધ પ્રકારનાં અનિદ્રોનો યોગ થાય છે અને તેઓનાં શરીર જુદી જુદી વેદનાઓથી વ્યાપ્ત હોઈને સદાને માટે કલેશનો જ અનુભવ કર્યા કરે છે. ^{૨૭} જે રાજા સદાય ધર્મપરાયણ રહે છે અને ઉત્તમ-અધમ સર્વ વર્ણના લોકોનું સારી રીતે રક્ષણ કરે છે, તે રાજાને પુણ્યવાનોના દિવ્યલોક પ્રાપ્ત થાય છે; વળી તે રાજા અનેક પ્રકારનું ધર્મોચરણ કરે છે, જેથી અતે નિર્દોષ એવા મોક્ષસુખને પણ પામે છે. ^{૨૮} આ જગતમાં જે પુરુષ માતા, પિતા વગેરે ગુરુઓના વચનનું અપમાન કરે છે, તે દુષ્ટ પુરુષ બ્યારે મરણ પામે છે, ત્યારે (પોતાનાં દુષ્ટ કૃત્યોનું પરિણામ ભોગવવા માટે) તેને નરકલોકમાં જઈ પડે છે અને ત્યાં ગયા પછી તેના શરીરને ભયંકર દેખાવના કૃતરાઓ, રુધિરનું પાન કરનારા કીડાઓ, લોખંડી ચાચોવાળાં પક્ષીઓ તથા કાગડા, ગીધ વગેરે અનેક પક્ષીઓ દાડી ખાય છે. ^{૨૯} જે પાપી મનુષ્ય પોતાની દુષ્ટ મનોવાસનાને અનુસરીને જગતમાં સ્થાપિત થયેલી *દશ પ્રકારની વૈદિક આરા-ઓનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તે મનુષ્યને યમલોકમાં રહેલા અતિદુઃખદાયક અસિપત્ર નામના વનમાં નિવાસ કરવો પડે છે. ^{૩૦} જે મનુષ્ય લોભી હોય છે, અસત્ય ભાષણ ઉપર પ્રીતિ રાખનારો હોય છે, ચોરી જેવાં નીચ કર્મો કરવામાં આસક્ત રહે છે

* દશ પ્રકારની વૈદિક આરાઓ આ પ્રમાણે છે : શાય પાળવું, સંતોષ રાખવો, તપ કરવું, સ્વાધ્યાય કરવો, ઇન્દ્રિયનું ધ્યાન કરવું, હિંસા ન કરવી, અસત્ય ન બોલવું, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો અને વિશેષ પરિગ્રહ ન રાખવો.

× શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે,
બ્રાહ્મણસ્ય તુ દેહોડ્યં છુદ્ધકામય નેચતે ।
કુચ્છાય તસ્મે ચેહ પ્રેત્યાત્મતમુચાય ચ ॥
બ્રાહ્મણનું શરીર છુદ્ધ વિષયભોગને માટે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી; કિંતુ કષ્ટદાયી તપશ્ચયોને માટે જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે; કેમ કે તેથી પરલોકમાં અનંત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

અને કપટ કરીને બીજાઓને દુઃખ ઉપજાવે છે, તે પાપકર્મી મનુષ્ય (મરણ પછી) મહાધોર નરકમાં જાય છે અને ત્યાં જઈને અતિથય દુઃખને અનુભવે છે.^{૩૧} જેમ કે તે પાપી મનુષ્યને ઉજી જળવાળી વૈતરણી મહાનદીમાં સ્નાન કરવું પડે છે, તેનું શરીર અસિપત્રવનની તીક્ષ્ણ તલવારોથી ચિરાઈ જાય છે અને તેને દરશીઓના વનમાં શયન કરવું પડે છે. આ રીતે મહાનરકમાં નિવાસ કરીને ઘણી મોટી વેદનાઓથી તે પીડાય છે.^{૩૨} ઓ પુત્ર ! તું બ્રહ્મદેવ આદિનાં મહાન સ્થાનકોનાં વજાણુ કરે છે; પરંતુ તેઓના કરતાં શ્રેષ્ઠ એવા પરબ્રહ્માના સ્થાન તરફ દૃષ્ટિ પણ કરતો નથી. વળી ભવિષ્યમાં આવી પહોંચનારી જરાના સંબંધમાં લેશમાત્ર વિચાર પણ કરતો નથી કે, જે જરા લાંબે કાળે પણ મૃત્યુને જ સ્વાધીન કરનારી છે.^{૩૩} તું હજી સુધી પણ એસી કેમ રહ્યો છે ? ચાલ, મોક્ષમાર્ગમાં તું પ્રયાણુ કર; કેમ કે તારા અત્યંત નાશ કરનારા મહાદારુણ ભય તારા પર આવી લાગ્યો છે; માટે સુખ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર.^{૩૪} મનુષ્ય જેવો મરણ પામે છે, એટલે પ્રથમ જ યમરાજની આજ્ઞા પ્રમાણે તેને યમ-લોકમાં પહોંચતો કરવામાં આવે છે, માટે કૃષ્ણ-આંદ્રાણુ આદિ દારુણ તપશ્ચર્યાઓ કરીને યમરાજને વશ કરવા તું પ્રયત્ન કર.^{૩૫} મહાસમર્થ યમ-દેવ, જેને અટકાવવા માટે કોઈ શક્તિમાન નથી અને જેને બીજાના દુઃખનું લેશમાત્ર જ્ઞાન નથી, તે તારા મૂળને, બાંધવોનો તથા જીવિતનો જેટલામાં નાશ કરી નાખે, તે પહેલાં તું પરલોકમાં હિત થાય તેવું કર્મ કરી લે.^{૩૬} યમદેવનો વાણુ કે જે તારી સન્મુખ જ વાયા કરે છે, તેનો જપાટો તને લાગે અને તું એકલો જ યમલોકમાં સિધાવી જાય તે પહેલાં તું પરલોકમાં પોતાનું હિત થાય તેવું કર્મ કરી લે.^{૩૭} હે પુત્ર ! કાળરૂપ મહાતોફાની પવન તારાથી કેટલેક દૂર રહેલા કોઈ બીજા પ્રદેશમાં જ હજી વાય છે; પરંતુ તેના તરફનો મહાન ભય જ્યારે તારી સમીપ આવી પહોંચશે, ત્યારે તું દિશાઓને ભમતી જોશે, તારું વૈદિક જ્ઞાન એકદમ રૂંધાઈ જશે અને અત્યંત વિહ્વળ થઈને તારે તેની સંમુખ જવું પડશે; માટે તેના આવ્યા પહેલાં તું ઉત્તમ સમાધિ (યોગાનુષ્ઠાન) કરી લે.^{૩૮} તે

પ્રમાદને અધીન થઈને પૂર્વે જે કંઈ શુભ અશુભ કર્યો કર્યો હશે, તેનું અંતકાળે સ્મરણ આવતાં તારે પશ્ચાત્તાપ કરવો ન પડે, માટે પ્રથમથી જ કેવળ જ્ઞાન-ભંડારને તું ભરી લે.^{૪૦} પ્રાણીના બળનો, અંગનો તથા રૂપનો નાશ કરનારી જરા તારા શરીરને અત્યંત શિથિલ કરી નાખે, તે પહેલાં કેવળ જ્ઞાનભંડારને તું ભરી લે.^{૪૧} તારા જીવિતનો નાશ કરતી વેળા રોગને પોતાનો સારથિ (સહાયક) બનાવીને કાળ તારા શરીરને બળાત્કારે ભેદી નાખશે; માટે તેના આવ્યા પહેલાં મહાન તપશ્ચર્યા તું કરી લે.^{૪૨} કામાદિક ભયંકર વરુઓ કે જેઓ મનુષ્યદેહની સમીપ જ ધૂમ્પા કરે છે, તેઓ સર્વ તરફથી તારી સામે ચડી આવશે; માટે તેઓના આવ્યા પહેલાં પુણ્ય કરવાનો પ્રયત્ન તું કરી લે.^{૪૩} તારા અંતકાળ તારી સમીપ આવશે, ત્યારે તું એકલો જ સર્વત્ર અધિકારને જોયા કરીશ અને પર્વતનાં શિખર ઉપર સુવર્ણનાં વૃક્ષો જાણે ઊગ્યાં હોય, તેવું તને દેખાશે;^{૪૪} માટે તે પહેલાં (ધર્માચરણની) ત્વરા કર.^{૪૫} હે પુત્ર ! અનેક પ્રકારના કુસંગો અને ઉપર ઉપરથી મિત્ર દેખાતા તારા શત્રુઓ તારી શુદ્ધિને ઉત્તમ જ્ઞાનથી ભ્રષ્ટ કરે તે પહેલાં તું પરબ્રહ્મ સાથે સંબંધ જોડી દે.^{૪૬} જે ધનને રાજ તરફનો ભય નથી, જે ધનને ચોરલોકથી પણ ભય નથી અને જે ધન મરણ પામેલાનો પણ ત્યાગ કરતું નથી, તે (જ્ઞાન રૂપ) ધન સંપાદન કરવા માટે તું તૈયાર થા.^{૪૭} જેમ વિવાહસમયે પહેરામણી તરીકે જે ધન મળે છે, તે ધન જેને મળ્યું હોય તેને જ મળે છે; તેમાંથી સહોદર ભાઈને પણ ભાગ મળતો નથી; તેમ જ પોતાના કર્મથી સંપાદન કરેલું જ્ઞાનરૂપી ધન (પરલોકમાં) તેને પોતાને જ ઉપયોગી થઈ પડે છે, તેમાંથી બીજા કોઈને લેશમાત્ર ભાગ મળતો નથી.^{૪૮} હે પુત્ર ! જે ધન વડે પરલોકમાં જીવી શકાય છે, તે ધન તું જ તું દાન કર અને જે ધન અવિનાશી તથા અચળ કહેવાય છે, તે ધનને જ તું પોતે ઉપાર્જન કર.^{૪૯} (તારા અંતકાળ જ્યારે ઉપસ્થિત થયો હશે. ત્યારે) બોના મહાન મેળાવડામાં મિદાત્ર

× કોઈ એક પર્વતના શિખર જાણે જોગી નીકળ્યાં હોય, તેવું મૃત્યુનું ાયદન છે.

પદાર્થો રંધાઈ ને તૈયાર નહિ થયા હોય તે પહેલાં તો તારો સત્વર નાથ થઈ જશે અર્થાત્ તારે એમ નહિ માનવું કે, 'મોટા મોટા મેળાવડાઓમાં વિવિધ પ્રકારના ભોગો ભોગવ્યા પછી જ હું મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરીશ.' કેમ કે ભોગો ભોગવવાતું હજી દૂર હશે, તેટલામાં તો તારા પર મૃત્યુનો ભય આવી પડે છે, ત્યારે માતા, પુત્ર, બાંધવો કે પોતાનો પ્રશંસાપાત્ર પ્રિયજન એમાંનો કોઈ પણ (તેને સહાય કરવા માટે) તેની પાછળ આવતો નથી; માત્ર તેને એકલાને જ તે માર્ગે જવું પડે છે.^{૪૦} હે પુત્ર ! બ્રાહ્મી ન્યારે પરલોકમાં પ્રયાણ કરે છે, ત્યારે તેણે પૂર્વજન્મમાં કરેલાં શુભ-અશુભ કર્મો જ તેની સાથે જાય છે. (બીજાં કોઈપણ તેની સાથે જતાં નથી.)^{૪૧} મનુષ્યે પુણ્ય તથા પાપકર્મો કરીને સુવર્ણ તથા રત્નોના મોટા ઢગો એકઠા કરી રાખ્યા હોય, પરંતુ તેના મૃત્યુસમયે તેમાંનું કંઈ પણ તેને (મૃત્યુથી છોડાવવારૂપ કાર્યમાં) સહાય તરીકે ઉપયોગી થઈ શકતું નથી.^{૪૨} આ જગતમાં મનુષ્યોને પોતાના આત્મા સમાન બીજા કોઈ પણ સાક્ષી મળતો નથી; જેથી તું ન્યારે પરલોકમાં જઈશ, ત્યારે તેં કરેલાં અથવા નહિ કરેલાં કર્મોના સાક્ષી તારો આત્મા જ થશે.^{૪૩} મનુષ્ય ન્યારે પરલોકમાં પ્રયાણ કરે છે ત્યારે, તેના દેહ ચૈતન્યથી શૂન્ય થાય છે અને મરણ પામે છે. (તે ઉપરથી જણાય છે કે, કર્મોના સાક્ષી આત્મા અવશ્ય છે જ.) વળી કેટલા-એક યોગીલોકો હૃદયકાશમાં પ્રવેશ કરીને પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિથી આત્માને સંપૂર્ણ રીતે જોઈ શકે છે.^{૪૪} બ્રાહ્મીમાત્રના શરીરમાં અગ્નિ, સૂર્ય તથા વાયુ એ ત્રણે રહેલા છે અને તેઓ પણ ધર્મના દ્રષ્ટા હોઈને મનુષ્યે કરેલાં કર્મોના સાક્ષી થાય છે.^{૪૫} દિવસો અને રાત્રિઓ જેઓ સર્વ તરફ સંચાર કરીને સર્વ પદાર્થોના સ્પર્શ કરે છે અને જેઓની વૃત્તિ પ્રકાશ તથા ગૂઢ રહેલી છે, તેઓ પણ મનુષ્યનાં કર્મોના સાક્ષી તરીકે (પરલોકમાં) હાજર રહે છે; માટે તું તારા ધર્મનું જ પાલન કર.^{૪૬} પરલોકનો માર્ગ અનેક લોખંડી ચાંચાવાળાં પક્ષીઓ તથા વરુઓરૂપી યતુઓથી વ્યાપ્ત છે અને વિચિત્ર સ્વરૂપવાળી ભયંકર માખીઓથી ઊભરાઈ

રહેલો છે, માટે તું તારાં કર્મની જ રક્ષા કર; કેમ કે તારાં કર્મ તે માર્ગે તને સહાયક તરીકે પ્રાપ્ત થશે. તે પોતે જે કર્મો કર્યાં હશે, તેમાંથી તે માર્ગે કોઈ પણ ભાગીદાર થશે નહિ; કેમ કે જેણે જે કર્મો કર્યાં હોય છે, તેનું ફળ તેને પોતાને જ ભોગવવું પડે છે.^{૪૭} જેમ અપ્સરાઓ તથા મહર્ષિઓ પોતાનાં કર્મફળરૂપ સુખનો સ્વર્ગમાં અનુભવ કરે છે, તેમ દૈવી વિમાન મેળવવાની ઇચ્છાથી પરલોકમાં પ્રયાણ કરનારા પુણ્યશાળી મનુષ્યો પણ પોતાનાં કર્મ ફળરૂપ સુખને પામે છે. આ મનુષ્યલોકમાં પાપ-રહિત રહેનારા અને શુદ્ધભૂતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા કુશલાત્મા પુરુષોએ જે કંઈ શુભ કર્યો કર્યો હોય છે, તેના ફળ તરીકે તેઓને ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે; એટલું જ નહિ પણ તે પુણ્યશાળી પુરુષો ગૃહસ્થધર્મરૂપ સેતુ(પુલ)વડે સંસારમહાસાગરને તરી જઈને પ્રજાપતિની, ગૃહસ્થપતિની તથા ઈંદ્રની સમાનતાને પામે છે અને અંતે પરમ ગતિ સંપાદન કરે છે.^{૪૮-૪૯} હું તને આવા અનેક હજારો ઉપદેશ આપવાનો ઉત્સાહ ધરાવી શકું છું; પરંતુ સંક્ષેપમાં એટલું જ કહું છું કે, સર્વને પવિત્ર કરનારો મહાસમર્થ ધર્મ જ બુદ્ધિહીન મનુષ્યોને મોહ ઉપજાવનારાં પાપકૃત્યને દૂર કરનારો છે.^{૫૦} તને ઐવીસ વર્ષો તો થઈ ગયાં છે અને આ સમયે તું પચીસ વર્ષનો થયો છે, માટે હવે તું ધર્મનો સંચય કરી લે. તારું વય પ્રતિદિન વીત્યું જાય છે.^{૫૧} પ્રમાદરૂપી ગૃહની અંદર નિવાસ કરનારો કાળ તારી ઈંદ્રિયોને પોતપોતાના વિષય-ભોગથી ભ્રષ્ટ કરે તે પહેલાં માત્ર એક શરીરની સહાય લઈને તું ધર્મપાલન કરવા માટે ઉતાવળ કર.^{૫૨} મરણસમયે આગળના ભાગમાં તથા પાછળના ભાગમાં તું એકલો જ જો ગમન કરીશ અને સારીનરસી ગતિમાં પણ તારે એકલાને જ જો જવું પડશે, તો પછી આ દેહનું તથા દેહનો સંબંધ ધરાવનારાં ત્રીપુત્રાદિનું તારે શું કામ છે ?^{૫૩} પરલોકનો ભય ન્યારે ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે પરલોકમાં જનારા મનુષ્યો એકલા જ ચાલી નીકળે છે; માટે પરલોકમાં હિતકારક કેવળ જ્ઞાનજ્ઞાનને જ તું ભરી લે.^{૫૪} યમદેવ મહાસમર્થ છે; તેને કોઈનો સંગ નથી અને તેને અટકાવવા માટે કોઈ સમર્થ પણ નથી. (તેની ન્યારે ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે) સમગ્ર

અને કપટ કરીને બીજાઓને દુઃખ ઉપજાવે છે, તે પાપકર્મી^{૩૧} મનુષ્ય (મરણ પછી) મહાધોર નરકમાં જાય છે અને ત્યાં જઈને અતિશય દુઃખને અનુભવે છે.^{૩૨} જેમ કે તે પાપી મનુષ્યને ઉણુ જળવાળી વૈતરણી મહાનદીમાં સ્નાન કરવું પડે છે, તેવું શરીર અસિપ્તવનની તીક્ષ્ણ તલવારોથી ચિરાઈ જાય છે અને તેને ફરશીઓના વનમાં શયન કરવું પડે છે. આ રીતે મહાનરકમાં નિવાસ કરીને ઘણી મોટી વેદનાઓથી તે પીડાય છે.^{૩૩} ઓ પુત્ર ! તું બ્રહ્મદેવ આદિનાં મહાન સ્થાનકોનાં વખાણુ કરે છે; પરંતુ તેઓના કરતાં શ્રેષ્ઠ એવા પરબ્રહ્માના સ્થાન તરફ દૃષ્ટિ પણ કરતો નથી. વળી ભવિષ્યમાં આવી પહોંચનારી જરાના સંબંધમાં લેશમાત્ર વિચાર પણ કરતો નથી કે, જે જરા લાંબે કાળે પણ મૃત્યુને જ સ્વાધીન કરનારી છે.^{૩૪} તું હજી સુધી પણ બેસી કેમ રહ્યો છે ? ચાલ, મોક્ષમાર્ગમાં તું પ્રયાણુ કર; કેમ કે તારી અત્યંત નાશ કરનારી મહાહારણુ ભય તારા પર આવી લાગ્યો છે; માટે સુખ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર.^{૩૫} મનુષ્ય જેવો મરણ પામે છે, એટલે પ્રથમ જ યમરાજની આજ્ઞા પ્રમાણે તેને યમલોકમાં પહોંચતો કરવામાં આવે છે, માટે કૃષ્ણ-આદ્રાચણુ આદિ હારણુ તપશ્ચર્યાઓ કરીને યમરાજને વશ કરવા તું પ્રયત્ન કર.^{૩૬} મહાસમર્થ યમદેવ, જેને અટકાવવા માટે કોઈ શક્તિમાન નથી અને જેને બીજાના દુઃખનું લેશમાત્ર જ્ઞાન નથી, તે તારા મૂળનો, બાંધવોનો તથા જીવિતનો જેટલામાં નાશ કરી નાખે, તે પહેલાં તું પરલોકમાં હિત થાય તેવું કર્મ કરી દે.^{૩૭} યમદેવનો વાચુ કે જે તારી સન્સુખ જ વાચા કરે છે, તેનો જપાટો તને લાગે અને તું એકલો જ યમલોકમાં સિધાવી જાય તે પહેલાં તું પરલોકમાં પોતાનું હિત થાય તેવું કર્મ કરી દે.^{૩૮} હે પુત્ર ! કાળરૂપ મહાતોફાની પવન તારાથી કેટલેક દૂર રહેલા કોઈ બીજા પ્રદેશમાં જ હજી વાય છે; પરંતુ તેના તરફનો મહાન ભય જ્યારે તારી સમીપ આવી પહોંચશે, ત્યારે તું દિશાઓને ભમતી બેશે, તારું વૈદિક જ્ઞાન એકદમ રૂંધાઈ જશે અને અત્યંત વિહ્વળ થઈને તારે તેની સંસુખ જવું પડશે; માટે તેના આવ્યા પહેલાં તું હનુમાનના પુત્ર (ધાન) કરી દે.^{૩૯, ૪૦} તે

પ્રમાદને અધીન થઈને પૂર્વે જે કંઈ શુભ અશુભ કર્યો કર્યો હશે, તેનું અંતકાળે સ્મરણ આવતાં તારે પશ્ચાત્તાપ કરવો ન પડે, માટે પ્રથમથી જ કેવળ જ્ઞાન-ભંડારને તું ભરી દે.^{૪૦} પ્રાણીના બળનો, અંગનો તથા રૂપનો નાશ કરનારી જરા તારા શરીરને અત્યંત શિથિલ કરી નાખે, તે પહેલાં કેવળ જ્ઞાનભંડારને તું ભરી દે.^{૪૧} તારા જીવિતનો નાશ કરતી વેળા રોગને પોતાનો સારથિ (સહાયક) બનાવીને કાળ તારા શરીરને બળાત્કારે ભેદી નાખશે; માટે તેના આવ્યા પહેલાં મહાન તપશ્ચર્યા તું કરી દે.^{૪૨} કામાદિક ભયંકર વરુઓ કે જેઓ મનુષ્યદેહની સમીપ જ ધૂમ્પા કરે છે, તેઓ સર્વ તરફથી તારી સામે ચડી આવશે; માટે તેઓના આવ્યા પહેલાં પુણ્ય કરવાનો પ્રયત્ન તું કરી દે.^{૪૩} તારો અંતકાળ તારી સમીપ આવશે, ત્યારે તું એકલો જ સર્વત્ર અધિકારને ભોગ્ય કરીશ અને પર્વતનાં શિખર ઉપર સુવર્ણનાં વૃક્ષો બાજે ઊગ્યાં હોય, તેવું તને દેખાશે;^{૪૪} માટે તે પહેલાં (ધર્માચરણની) ત્વરા કર.^{૪૫} હે પુત્ર ! અનેક પ્રકારના કુસંગો અને ઉપર ઉપરથી મિત્ર દેખાતા તારા શત્રુઓ તારી જીવિતને ઉત્તમ જ્ઞાનથી બ્રહ્મ કરે તે પહેલાં તું પરબ્રહ્મ સાથે સંબંધ બેસી દે.^{૪૬} જે ધનને રાજા તરફનો ભય નથી, જે ધનને ચોરલોકોથી પણ ભય નથી અને જે ધન મરણ પામેલાનો પણ ત્યાગ કરતું નથી, તે (જ્ઞાન રૂપ) ધન સંપાદન કરવા માટે તું તૈયાર થા.^{૪૭} જેમ વિવાહસમયે પહેરામણી તરીકે જે ધન મળે છે, તે ધન જેને મળ્યું હોય તેને જ મળે છે; તેમાંથી સહોદર ભાઈને પણ ભાગ મળતો નથી; તેમ જ પોતાના કર્મથી સંપાદન કરેલું જ્ઞાનરૂપી ધન (પરલોકમાં) તેને પોતાને જ ઉપયોગી થઈ પડે છે, તેમાંથી બીજા કોઈને લેશમાત્ર ભાગ મળતો નથી.^{૪૮} હે પુત્ર ! જે ધન વડે પરલોકમાં જીવી શકાય છે, તે ધનનું જ તું દાન કર અને જે ધન અવિનાશી તથા અચળ કહેવાય છે, તે ધનને જ તું પોતે ઉપાજન કર.^{૪૯} (તારો અંતકાળ જ્યારે ઉપસ્થિત થયો હશે, ત્યારે) મનુષ્યોના મહાન મેળાવડામાં મિદાત્ર આદિ ખાવાના

× કોઈ એક પર્વતના શિખર ઉપર સુવર્ણનાં વૃક્ષો બાજે ઊગી નીકળ્યાં હોય, તેવા દેખાવ જણાય તે મૃત્યુનું ચિહ્ન છે.

પદાર્થો રંધાઈ ને તૈયાર નહિ થયા હોય તે પહેલાં તો તારે સત્વર નાશ થઈ જશે અર્થાત્ તારે એમ નહિ માનવું કે, 'મોટા મોટા મેળાવડાઓમાં વિવિધ પ્રકારના ભોગો ભોગવ્યા પછી જ હું મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરીશ.' કેમ કે ભોગો ભોગવવાનું હજી દૂર હશે, તેટલામાં તો તારા પર મૃત્યુનો ભય આવી પહોંચશે.^{૪૮} મનુષ્ય ન્યારે મરણસંકટમાં આવી પડે છે, ત્યારે માતા, પુત્ર, બાંધવો કે પોતાના પ્રશંસાપાત્ર પ્રિયજન એમાંનો કોઈ પણ (તેને સહાય કરવા માટે) તેની પાછળ આવતો નથી; માત્ર તેને એકલાને જ તે માર્ગે જવું પડે છે.^{૪૯} હે પુત્ર ! પ્રાણી ન્યારે પરલોકમાં પ્રયાણ કરે છે, ત્યારે તેણે પૂર્વજન્મમાં કરેલાં શુભ-અશુભ કર્મો જ તેની સાથે નળ્ય છે. (બીજાં કોઈ પણ તેની સાથે જતાં નથી.)^{૫૦} મનુષ્યે પુણ્ય તથા પાપકર્મો કરીને સુવર્ણ તથા રત્નોના મોટા ઢગો એકઠા કરી રાખ્યા હોય, પરંતુ તેના મૃત્યુસમયે તેમાંનું કંઈ પણ તેને (મૃત્યુથી છોડાવવારૂપ કાર્યમાં) સહાય તરીકે ઉપયોગી થઈ શકતું નથી.^{૫૧} આ જગતમાં મનુષ્યોને પોતાના આત્મા સમાન બીજે કોઈ પણ સાક્ષી મળતો નથી; જેથી તું ન્યારે પરલોકમાં જઈશ, ત્યારે તેં કરેલાં અથવા નહિ કરેલાં કર્મોના સાક્ષી તારો આત્મા જ થશે.^{૫૨} મનુષ્ય ન્યારે પરલોકમાં પ્રયાણ કરે છે ત્યારે, તેના દેહ ચૈતન્યથી શૂન્ય થાય છે અને મરણ પામે છે. (તે ઉપરથી જણાય છે કે, કર્મોના સાક્ષી આત્મા અવશ્ય છે જ.) વળી કેટલાંક એક યોગીલોકો હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ કરીને પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિ આત્માને સંપૂર્ણ રીતે ભેઈ શકે છે.^{૫૩} પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં અગ્નિ, સૂર્ય તથા વાયુ એ ત્રણે રહેલા છે અને તેઓ પણ ધર્મના દ્રષ્ટા હોઈને મનુષ્યે કરેલાં કર્મોના સાક્ષી થાય છે.^{૫૪} દિવસો અને રાત્રિઓ જેઓ સર્વ તરફ સંચાર કરીને સર્વ પદાર્થોના સ્પર્શ કરે છે અને જેઓની વૃત્તિ પ્રકાશ તથા ગૃહ રહેલી છે, તેઓ પણ મનુષ્યનાં કર્મોના સાક્ષી તરીકે (પરલોકમાં) હાજર રહે છે; માટે તું તારા ધર્મનું જ પાલન કર.^{૫૫} પરલોકનો માર્ગ અનેક લોખંડી ચાંચોવાળાં પક્ષીઓ તથા વરુઓરૂપી શત્રુઓથી વ્યાપ્ત છે અને વિચિત્ર સ્વરૂપવાળી ભયંકર માખીઓથી ભીસારાઈ

રહેલી છે, માટે તું તારાં કર્મની જ રક્ષા કર; કેમ કે તારાં કર્મ તે માર્ગે તને સહાયક તરીકે પ્રાપ્ત થશે. તેં પોતે જે કર્મો કર્યાં હશે, તેમાંથી તે માર્ગે કોઈ પણ ભાગીદાર થશે નહિ; કેમ કે જેણે જે કર્મો કર્યાં હોય છે, તેનું ફળ તેને પોતાને જ ભોગવવું પડે છે.^{૫૬} જેમ અપ્સરાઓ તથા મહર્ષિઓ પોતાનાં કર્મફળરૂપ સુખનો સ્વર્ગમાં અનુભવ કરે છે, તેમ દેવી વિમાન મેળવવાની ઇચ્છાથી પરલોકમાં પ્રયાણ કરનારા પુણ્યશાળી મનુષ્યો પણ પોતાનાં કર્મ ફળરૂપ સુખને પામે છે. આ મનુષ્યલોકમાં પાપ-રહિત રહેનારા અને શુદ્ધભતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા કુશલાત્મા પુરુષોએ જે કંઈ શુભ કર્મો કર્યાં હોય છે, તેના ફળ તરીકે તેઓને ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે; એટલું જ નહિ પણ તે પુણ્યશાળી પુરુષો ગૃહસ્થધર્મરૂપ સેતુ(પુલ)વડે સંસારમહાસાગરને તરી જઈને પ્રજ્ઞપતિની, ગૃહસ્થપતિની તથા ઇંદ્રની સમાનતાને પામે છે અને અંતે પરમ ગતિ સંપાદન કરે છે.^{૫૭-૫૯} હું તને આવા અનેક હજારો ઉપદેશ આપવાનો ઉત્સાહ ધરાવી શકું છું; પરંતુ સંક્ષેપમાં એટલું જ કહું છું કે, સર્વને પવિત્ર કરનારા મહાસમર્થ ધર્મ જ બુદ્ધિહીન મનુષ્યોને મોહ ઉપજાવનારાં પાપકૃત્યને દૂર કરનારા છે.^{૬૦} તને ચોવીસ વર્ષો તો થઈ ગયાં છે અને આ સમયે તું પચીસ વર્ષનો થયો છે, માટે હવે તું ધર્મનો સંચય કરી લે. તારું વય પ્રતિદિન વીત્યું નળ્ય છે.^{૬૧} પ્રમાદરૂપી ગૃહની અંદર નિવાસ કરનારા કાળ તારી ઇંદ્રિયોને પોતપોતાના વિષય-ભોગથી ભ્રષ્ટ કરે તે પહેલાં માત્ર એક શરીરની સહાય લઈને તું ધર્મપાલન કરવા માટે ઉતાવળ કર.^{૬૨} મરણસમયે આગળના ભાગમાં તથા પાછળના ભાગમાં તું એકલો જ બે ગમન કરીશ અને સારીનરસી ગતિમાં પણ તારે એકલાને જ બે જવું પડશે, તો પછી આ દેહનું તથા દેહનો સંખંધ ધરાવનારાં ઓપુનાદિતું તારે શું કામ છે? ^{૬૩} પરલોકનો ભય ન્યારે ઉપરિથત થાય છે, ત્યારે પરલોકમાં જનારા મનુષ્યો એકલા જ ચાલી નીકળે છે; માટે પરલોકમાં હિતકારક કેવળ જ્ઞાનસંહારને જ તું ભરી લે.^{૬૪} યમદેવ મહાસમર્થ છે; તેને કોઈનો સંગ નથી અને તેને અટકાવવા માટે કોઈ સમર્થ પણ નથી. (તેની ન્યારે ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે) સમગ્ર

કુળનો, મૂળનો તથા બાધવોનો તે નાશ કરી નાખે છે; માટે તું ધર્મનો આશ્રય કર. ૧૭ હે પુત્ર! આ ઉપદેશ મેં મારા શાસ્ત્રજ્ઞાનને તથા અતુમાન પ્રમાણને અનુસરીને તને આપ્યો છે. માટે મેં કહ્યું તે પ્રમાણે તું હંમણું જ કરવા માંડ. ૧૮ જે પુરુષ પોતે એકલો જ પોતાનાં કર્મ કરીને દેહને પોષે છે અને અમુક પ્રકારનાં કુળની મનમાં આશા રાખીને બીજાને દાન આપે છે, તે પુરુષ અજ્ઞાન તથા મોહથી ઉત્પન્ન થનારા હંખાદિ યુષ્માથી યુક્ત થાય છે, ૧૯ પરંતુ જે પુરુષ શુભ ક્રિયાઓ કરીને સદાચાર રાખે છે, તે પુરુષને 'તત્ત્વમસિ' આદિ વાક્યોથી થનારું સંપૂર્ણ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને લીધે મોક્ષ નામના પરમપુરુષાર્થનું તેને દર્શન થાય છે. હે પુત્ર! મેં આપેલો આ ઉપદેશ કોઈ કૃતસ પુરુષ ને જ તારે આપવો; કેમ કે કૃતજ્ઞને આપેલો ઉપદેશ સાર્થક થાય છે. ૨૦ મનુષ્યે આમના મધ્યભાગમાં નિવાસ કરવાની જે પ્રીતિ કરવી, તે સંસારમાં બાધી રાખનારી એક રજ્જુ (દોરડી) જ છે, માટે પુણ્યશાળી પુરુષો એ રજ્જુને કાપી નાખીને ચાલ્યા જાય છે, પણ પાપી પુરુષો તેને કાપી શકતા નથી. હે પુત્ર! તું જ્યારે મરણ પામીશ, ત્યારે ધન, બધુઓ કે પુત્રો તને શું કામ આવવાના છે? માટે તારી હૃદયગુહામાં રહેલા આત્માની જ તું શોધ કર અને તારા પિતામહો આહીથી કયાં ચાલ્યા ગયા છે, તેનો વિચાર કર. ૨૧-૨૨ પ્રત્યેક મનુષ્યે કાલે કરવાનું હોય તે આજે કરી લેવું અને બપોરે કરવાનું હોય તે સવારમાં કરી લેવું; કેમ કે મૃત્યુ એવી રાહ જોતું નથી કે, અમુક મનુષ્યે અમુક કાર્ય હજી કર્યું છે કે નથી કર્યું. ૨૩ મનુષ્યને જ્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે તેના બાંધવો, જ્ઞાતિલાઓ તથા સુહૃદો (શમ-શાન સુધી) તેની પાછળ પાછળ આવે છે અને ત્યાં આવ્યા પછી મરેલાને અગ્નિમાં ફેંકી દઈને પાછા ઘર લાવી જ ચાલ્યા જાય છે. ૨૪ તું પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતો હોય તો જે પુરુષો નારિતક હોય, નિર્દય હોય અને પાપી ધર્મનો આશ્રય કરનારા હોય, તેઓનો તારે આગસ રાખ્યા વિના નિઃશંક પણે ત્યાગ કરવો. ૨૫ આ સમગ્ર લોકને કાળ પીડી રહ્યો છે અને પ્રાણીમાત્રનો તે સહાર કરી રહ્યો છે. માટે અતિ મહાન ધૈર્યનો આશ્રય કરીને તું સર્વ

પ્રકારે ધર્મોચરણ જ કર. ૨૬ પરમાત્માનું દર્શન કરવા માટે મેં તને જે આ ઉપાય દર્શાવ્યો છે તેનું સારી રીતે જ્ઞાન કરનાર મનુષ્ય સ્વધર્મનું ઉત્તમ રીતે પાલન કરીને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખી થાય છે. ૨૭ જે પુરુષો જાણે છે કે, દેહનો નાશ થાય છે, તો પણ મરણ છે જ નહિ અને સત્યુરુષોએ પાલન કરેલા માર્ગમાં જોયો ચાલે છે, તે પુરુષોનો કદી વિનાશ જ થતો નથી. વળી જે પુરુષ પ્રતિદિન ધર્મની વૃદ્ધિ કરે છે, તે પુરુષ જ પડિત કહેવાય છે; પરંતુ ધર્મથી બ્રહ્મ થનારો પુરુષ મોહ પામે છે. ૨૮ મનુષ્ય કર્મના માર્ગમાં જેવા શુભ-અશુભ કર્મ કરે છે, તે પ્રમાણે જ તેને કુળ મળે છે. જે પુરુષ નીચ કર્મ કરે છે, તે નરકમાં પડે છે અને જે પુરુષ ધર્મ કર્મ કરે છે, તે સ્વર્ગમાં જાય છે. ૨૯ આ મનુષ્ય જન્મ સ્વર્ગે ચડવાની સીડીરૂપ છે અને અતિ દુર્લભ છે, માટે મનુષ્યજન્મ પામીને મનને એટલું બધું સાવધ રાખવું જોઈએ કે જેથી પુનઃ જન્મ-મરણના ખાડામાં ન ગળવી પડાય. ૩૦ વિક્ષાનો કહે છે કે, જે પુરુષની બુદ્ધિ સ્વર્ગમાર્ગને અનુસરનારી હોઈને ધર્મનું કદી ઉલ્લંઘન કરતી નથી, તે પુરુષ જ પુણ્યકર્મ કરનારો છે અને તેવા પુરુષનો તેના પુત્રો કે બાંધવોને કદી શોક પણ કરવો પડતો નથી. ૩૧ જે પુરુષની બુદ્ધિ અધર્મથી નહિ હણાયેલી હોઈને કેવળ ધર્મનિશ્ચયમાં જ સ્થિર રહે છે, તે પુરુષને સ્વર્ગલોકમાં સ્થાન મળે છે અને તેને નરકનો મહાભય રહેતો જ નથી. ૩૨ જે પુરુષો તપોવનમાં જ ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે અને તપોવનમાં જ મરણ પામેલા હોય છે તેઓ કામભોગથી અજાણ્યા રહે છે અને તેથી જ તેઓને ધર્મનું અલ્પ કુળ પ્રાપ્ત થાય છે, ૩૩ પરંતુ જેઓ પ્રાપ્ત થયેલા કામભોગનો ત્યાગ કરીને શરીર વડે તપ કરવા માંડે છે, તેઓને સંપૂર્ણ ધર્મકુળ પ્રાપ્ત થાય છે; એટલું જ નહિ પણ તેઓને ન મળે એવી કોઈ પણ વસ્તુ જગતમાં નથી, એમ હું માનું છું; અર્થાત્ ભોગ આદિની સામગ્રી હોવા છતાં મનને વશ રાખીને કેવળ ધર્મનું જ આચરણ કરવું તે સર્વોત્તમ છે. ૩૪

× કેમ કે 'સકેરે બાવા બ્રહ્મચારી' એ કહેવત પ્રમાણે ભોગસાધનોના અભાવને લીધે, સૌ કોઈ ધર્મો ચરણ કરી શકે છે.

આપણે હજારો માતાપિતાઓનો અનુભવ કરી ગયા છીએ અને હવે પછી પણ કરીશું; તેમ જ સેંકડો પુરુષોને તથા સ્ત્રીઓને આપણે પામી ચૂક્યા છીએ અને ભવિષ્યમાં પણ પામીશું; તાત્પર્ય કે આ જગતમાં તારું કોણ છે અને અમે કોના છીએ? અર્થાત્ કોઈ કોઈનું નથી.^{૮૫} માત્ર હું એકલો જ છું; મારું કોઈ નથી; તેમ હું પણ બીજા કોઈનો નથી. હું તેવા કોઈને દેખતો નથી કે જેનો હું છું; તેમ જ તેવો કોઈ મને દેખાતો નથી કે જે મારો છે.^{૮૬} તારે બીજા કોઈની સાથે કંઈ કામ નથી, તેમ બીજા કોઈને પણ તારી સાથે કંઈ કામ નથી. જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓ પોતપોતાનાં કર્મને અધીન થઈને ઉત્પન્ન થયેલ છે અને તું પણ હવે પછી તારા કર્મ પ્રમાણે જ ઉત્પન્ન થઈશ.^{૮૭} આ મનુષ્યલોકમાં જેઓ ધનવાન છે, તેઓનાં જ કુટુંબી મનુષ્યો તેઓની સાથે કુટુંબી તરીકે વર્તન દેખાડે છે; અર્થાત્ પાસે જે ધન હોય છે તો જ કુટુંબીજનો કુટુંબીજન તરીકે સમીપમાં રહે છે; પણ જેઓ દરિદ્ર હોય છે તેઓનાં કુટુંબીજનો તો તેઓને જીવતા મૂકીને નાસી જાય છે.^{૮૮} પુરુષ પોતાની સ્ત્રી આદિનું ભરણપોષણ કરવા માટે અનેક પ્રકારનાં અશુભ કર્મ કરે છે; પરંતુ તે કર્મોના પરિણામે તેને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૮૯} મનુષ્ય જોઈ શકે છે કે, કેવળ પોતાનાં કર્મોને લીધે જ આ જીવલોક છિન્નભિન્ન થઈ રહ્યો છે; માટે હે પુત્ર! મેં કહેલા ઉપદેશનું તું સંપૂર્ણ રીતે આચરણ કર. આ મનુષ્યલોક એક કર્મભૂમિ છે, એમ વિચારીને પરલોકની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે નિરંતર શુભ કર્મો જ કર્યાં કરવાં; કેમ કે સર્વભક્ષક કાળ, મહિનાઓ અને ઋતુઓરૂપી તાવેથો તથા કડકડી હાથમાં લઈને સૂર્યરૂપી અગ્નિ સળગાવીને તેમ જ દિવસો તથા રાત્રિઓરૂપી લાકડાંઓને તે અગ્નિમાં નાખીને, પ્રાણીઓનાં કર્મફળરૂપી સાક્ષીના દેખતાં જ સર્વ પ્રાણીઓને બળાકારે રાંધી ખાય છે, મનુષ્ય પાસે ધન હોય પણ તેનું દાન અને લોગ કરવામાં ન આવે, તો તે ધનનો શો ઉપયોગ? મનુષ્યમાં બળ હોય પણ તેના શત્રુનો પરાભવ ન કરે તો તે બળનો શો ઉપયોગ? મનુષ્યે શાત્રોનું અધ્યયન કર્યું હોય પણ જો ધર્મોચરણ ન કરે તો તે શાસ્ત્રાધ્યયનનું શું ફળ?

અને જે પુરુષ ઇન્દ્રિયોને તથા મનને વશ રાખતો નથી તે પુરુષમાં રહેલા આત્માનું શું પ્રયોજન છે?

ભીષ્મે કહ્યું: વ્યાસે કહેલા તે હિતવચન સાંભળીને શુકદેવજી મોક્ષનો ઉપદેશ આપનારા પોતાના પિતાનો ત્યાગ કરીને વનમાં (તપશ્ચર્યા કરવા માટે) ચાલ્યા ગયા. ૯૦-૯૪

ઇતિ શ્રીમદ્વાલ્મીકીય રાત્રિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્મનુસાસનપર્વમાં વ્યાસનો વૈરાગ્ય સંબંધી ઉપદેશ નામનો અધ્યાય ૩૨૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૨૨ મો

જેવાં કર્મ તેવાં ફળ અવશ્ય મળે છે

॥યુધિષ્ઠિર ઉવાચ॥

યદાસ્તિ દત્તમિદં વા તપસ્ત્તત્તં તથૈવ ચ ।

ગુણાં વાપિ શુશ્રૂષા તન્મે વૃદ્ધિ પિતામહ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે પિતામહ! મનુષ્યે દાન, યજ્ઞ, તપ અથવા શુરુજનોની સેવા એમાંનું જે કંઈ કર્યું હોય તેનું શું ફળ મળે છે, તે મને કહો.^૧

ભીષ્મે કહ્યું: મનુષ્યની બુદ્ધિ જ્યારે અધર્મથી શુક્ત થાય છે, ત્યારે તેનું મન પણ પાપકર્મ કરવા તૈયાર થાય છે. આ રીતે પાપી કર્મ કર્યો પછી મનુષ્યને મહાન દુઃખમાં પડતું પડે છે.^૨ પાપકર્મી મનુષ્યો નિલ દરિદ્ર થઈને એક દુષ્કાળમાંથી બીજા દુષ્કાળમાં જન્મે છે, એક કલેશથી બીજા કલેશને પામે છે અને એક ભયમાંથી બીજા ભયમાં આવી પડે છે. આ રીતે તેઓ મૂએલાના કરતાં પણ વધારે મૂએલા ગણાય છે; અર્થાત્ તેઓ જીવતા હોય છે છતાં મૂએલા જેવા જ ગણાય છે;^૩ પુણ્યશાળી મનુષ્યો શ્રદ્ધાળુ તથા સંયમી હોય છે; જેથી નિત્ય ધનવાન થઈને એક ઉત્સવ પછી બીજા ઉત્સવને પામે છે અને એક સ્વર્ગસુખ પછી બીજા સ્વર્ગસુખને પામે છે.^૪ જેઓ નારિતક હોય છે તેઓ કૂર પશુઓ તથા હાથીઓથી અગમ્ય અને સર્પો તથા ચીરોથી ભયંકર એવા અરણ્ય પ્રદેશમાં, આમડાંનાં મોળાં હાથે બાંધીને રખડ્યા કરે છે, તો પછી તેથી અધિક દુઃખ શું હોઈ શકે? પરંતુ જે મનુષ્યો દેવો તથા અતિથિઓ ઉપર પ્રીતિ રાખે છે, દાનાદિંક આપે છે અને સત્પુરુષો ઉપર પ્રેમ રાખે છે તેઓ

એના કલ્યાણકારક માર્ગનો જ આશ્રય કરનારા ગણાય છે.^૧ જેમ ધાન્યનાં ફેતરાં ધાન્યમાં ગણાતાં નથી અને પૂત્યંડ નામના કીડાઓ (કૂદાંઓ) પક્ષીઓમાં ગણાતા નથી, તેમ જેઓનામાં ધર્મ નથી તેવા મનુષ્યો મનુષ્યોમાં ગણાતા નથી.^૭ મનુષ્યે જે પ્રકારનું કર્મ કર્યું હોય છે, તે કર્મ પોતાનો કર્તા બને દોડી જતા હોય છે, તે ઝડપથી તેની પાછળ દોડી બળ છે અને બે સૂઈ રહેલો હોય છે તે તેની સાથે સૂઈ બળ છે.^૮ પાપી મનુષ્ય પાપકર્મ કરીને જિભો રહે છે, ત્યારે તેનું કર્મ પણ જિભુ રહે છે, બે દોડી બળ છે તે તેનું કર્મ પણ પાછળ દોડવા માંડે છે અને બે કંઈ કર્મ કરવા માંડે છે તે તેનું કર્મ પણ તે કરે છે. આ રીતે પુરુષની છાયાની પેઠે તેનું કર્મ તેની પાછળ જ લાગુ રહે છે.^૯ જે જે મનુષ્યે જે જે પ્રકારનું કર્મ પૂર્વે કરેલું હોય છે તે તે કર્મનું અતિ નિશ્ચિત ફળ તે તે મનુષ્યને ઉત્તરોત્તર નિત્ય લોગવનું પડે છે.^{૧૦} જગતનાં પ્રાણીમાત્રને કર્મનો વિશેષ, કર્મનું વિધાન અને કર્મનું રક્ષણ સમાન રીતે જ કરવાનું હોય છે અને કાળ તે સર્વ પ્રાણીઓને ચોતરફથી આકર્ષી લે છે.^{૧૧} જેમ વૃક્ષોનાં પુષ્પો અને ફળો, પોતપોતાના સમય આવતાં કોઈની પ્રેરણા નહિ હોવા છતાં જિગી નીકળે છે, તેમ પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મ પણ પોતાના સમયને કદી ચૂકતાં નથી;^{૧૨} તેમ જ માન, અપમાન, લાભ, હાનિ, ક્ષય તથા વૃદ્ધિ ત્યારે આવી પહોંચે છે, ત્યારે (મનુષ્યની ઇચ્છા ન હોય તોપણ) તેઓને દૂર કરાતાં નથી; (અર્થાત્ એમાંનું જે કાળે જે થવાનું હોય છે તે થવા જ કરે છે.) પરંતુ તેઓ પગલે પગલે નાશવંત છે.^{૧૩} પ્રાણી ગર્ભશય્યામાં પ્રાપ્ત થાય છે, તે પછી તુરત જ પોતાના પૂર્વજન્મનાં સુખદુઃખને (અનુક્રમે) પામે છે.^{૧૪} બાલ્ય, તરુણ કે વૃદ્ધ એમાંની હરકોઈ અવસ્થામાં આવીને મનુષ્ય જે કંઈ શુભ-અશુભ કર્મ કરે છે તેનું ફળ પ્રત્યેક જન્મમાં તે તે અવસ્થામાં તેને લોગવનું પડે છે.^{૧૫} જેમ એક વાછરડો હલારો ગાયોમાંથી પોતાની માતાને શોધી લે છે, તેમ પૂર્વજન્મનું કર્મ પણ પોતાના કર્તાને અસંખ્ય પ્રાણીઓમાંથી શોધી લે છે અને પછી તેની પાછળ પડે છે.^{૧૬} જેમ એક મલિન વસ્ત્ર

જળમાં ધોવા પછી શુદ્ધ (મેલ વિનાનું) થાય છે, તેમ પાપકર્મથી મલિન થયેલા પુરુષો પણ ઉપવાસો કરીને બે તપશ્ચર્યા કરે છે તો શુદ્ધ થાય છે અને પછી તેઓને લાંબાકાળ સુધી અનંત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૭} હે મહાબુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિર! જે મનુષ્યો લાંબા કાળ સુધી તપશ્ચર્યાનું સેવન કરે છે તે મનુષ્યોનાં પાપો તે તપરૂપ ધર્મથી નાશ પામે છે અને તેઓના સર્વ મનોરથો સિદ્ધ થાય છે. જેમ આકાશમાં પક્ષીઓનાં પગલાં દેખાતાં નથી અને જળમાં જેમ માછલાંઓનાં પગલાં દેખાતાં નથી, તેમ પુણ્ય-શાળી પુરુષોની ગતિ પણ જોવામાં આવતી નથી.^{૧૮} બસ, હવે બીજાં અનેક આચરણ કરવા યોગ્ય કર્મોનું તથા બીજાં ધર્મવિરુદ્ધ વર્તતા હોય તેઓના અપરાધોનું કથન કરવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. માત્ર એટલું જ કહેવાનું કે, પ્રત્યેક મનુષ્યે ઉત્તમ અને યોગ્ય એવું પોતાને હિતકારક કર્મ કરવું.^{૧૯}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ-તર્જન મોક્ષધર્મનુશાસન-પર્વમાં 'જેવાં કર્મ તેવાં ફળ અવરય મળે છે'

નામનો અધ્યાય ૩૨૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૨૩ મો

વ્યાસનું તપ અને વરપ્રાપ્તિ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કથં વ્યાસસ્ય ધર્માત્મા શુકો જ્ઞે મહાતપાઃ ।

સિદ્ધિં ચ પરમાં પ્રાપ્તસ્તન્મે વૃહિ પિતામહ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ! મહાતપસ્વી ધર્માત્મા શુકદેવ વ્યાસથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેમને પરમ સિદ્ધિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ હતી, તે મને કહો.^૧ તપોધન વ્યાસે કઈ સ્ત્રી વિષે શુકદેવને ઉત્પન્ન કર્યો હતો, મહાત્મા-શુકની માતા કોણ હતી અને તેમનો શ્રેષ્ઠ જન્મ કેવી રીતે થયો હતો, તે અમે બાંધતા નથી.^{૨,૩} આ જગતમાં બીજા કોઈ પણ પુરુષને જે બુદ્ધિ થતી નથી, તે સૂક્ષ્મજ્ઞાન વિષેની બુદ્ધિ શુકદેવને બાલ્યાવસ્થામાં જ કેવી રીતે થઈ? હે મહાબુદ્ધિમાન પિતામહ! આ શુકદેવના ચરિત્રને હું વિસ્તારથી સાંભળવા ઇચ્છું છું. ખરેખર, આવું ઉત્તમ અને અમૃત સમાન મહાપુરુષનું ચરિત્ર સાંભળતાં મને તૃપ્તિ જ થતી

-નથી.^૫ માટે હે પિતામહ ! શુકદેવનું માહાત્મ્ય, આત્મયોગ અને તેમનું વિજ્ઞાન મને અનુક્રમે કહો.^૬

લીધે કહ્યું : પૂર્વકાળના ઋષિઓ ધર્માચરણ કરતા હતા અને મોટા કહેવાતા હતા; તેમાં વપો, પળિયાં, દ્રૌપદ કે બાંધુઓ કારણરૂપ ન હતાં. (માત્ર તેઓનું ધર્માચરણ તેઓના મહત્ત્વનું કારણ હતું.) અમે એમ જ કહેવા માગીએ છીએ કે, જે કોઈ ધર્માચરણ કરે છે, તે જ અમારામાં મોટો ગણાય છે.^૭ હે પાંડુપુત્ર ! તમે મને જેના સંબંધમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, તે સર્વનું મૂળ કેવળ તપ છે અને તે તપ ઇંદ્રિયોના સંયમ કરવાથી થઈ શકે છે, બીજા કોઈ પ્રકારે થઈ શકતું નથી.^૮ મનુષ્ય ઇંદ્રિયોના પ્રસંગને લીધે જ (ઇંદ્રિયોમાંની આસક્તિને લીધે જ) દોષપાત્ર બને છે, એમાં કંઈ સંશય નથી; પરંતુ ઇંદ્રિયોને જે નિયમનમાં રાખે છે તે સિદ્ધિને પામે છે.^૯ હે તાત ! ઇંદ્રિયોના સંયમ કરવાથી જે મહાન ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે, તેની તુલના એક હંભર અશ્વમેધ યજ્ઞોના ક્ષણની સાથે કે સો વાજપેય યજ્ઞોના ક્ષણની સાથે થઈ શકતી નથી; અર્થાત્ એક હંભર અશ્વમેધ યજ્ઞનું ક્ષણ તથા એક સો વાજપેય યજ્ઞનું ક્ષણ ઇંદ્રિયોના સંયમથી થનાર ક્ષણ પાસે તુચ્છ છે.^{૧૦} હવે શુકદેવનો જન્મ, તેમનું યોગક્ષણ તથા તેમને પ્રાપ્ત થયેલી ઉત્તમ ગતિ એ સર્વ વિષયની કથા હું તમને કહું છું. શુકદેવને જે ગતિ પ્રાપ્ત થયેલી છે, તે પાપી પુરુષને હિંચેય છે. પૂર્વે મેરુ પર્વતના શિખર ઉપર જ્યાં કંરેણનાં વૃક્ષોનું વન આવેલું છે ત્યાં ભયંકર ભૂતગણોથી વીંટાયેલા શ્રીમહાદેવ વિહાર કરતા હતા. હિમાલયની પુત્રી દેવી પાર્વતી પણ તેમની સાથે જ હતાં. તે સમયે કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ તે મેરુવનમાં રહીને જ દિવ્ય તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા હતા.^{૧૧-૧૨} હે કુરુ-વંશના શ્રેષ્ઠ રાજા ! ભગવાન વ્યાસે પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે તપ કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. તેમણે યોગ-ધર્મમાં પરાયણ રહીને હૃદયમાં સર્વ ઇંદ્રિયોના નિરોધ કર્યો હતો.^{૧૩} તપશ્ચરણના આરંભસમયે જ વ્યાસે સંકલ્પ કર્યો હતો કે, ‘મને અગ્નિ, ભૂમિ, જળ, વાયુ તથા આકાશના ધૈર્યની સમાનતા ધરાવનારો પુત્ર પ્રાપ્ત થાઓ.’^{૧૪} આવી સંકલ્પ કરીને તેમણે ઉત્તમ તપશ્ચર્યોના આરંભ કર્યો હતો અને પાપી

મનુષ્યોને દુર્લભ શ્રીશંકર પાસે સંકલ્પ તથા યોગના બળથી વર સંપાદન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.^{૧૫} મહાસમય વ્યાસે તે વેળા સો વર્ષ પર્વત કેવળ વાયુનો જ આહાર કરીને શરીર ટકાવી રાખ્યું હતું અને વિવિધ સ્વરૂપો ધારણ કરનાર ઉમાપતિ મહાદેવનું આરાધન કરવા માંડ્યું હતું.^{૧૬} તે સમયે સર્વ બ્રહ્મર્ષિઓ, રાજર્ષિઓ, સાધ્યો, વસુઓ, આદિત્યો, રુદ્રો, સૂર્ય, ચંદ્ર, વસુઓ, મરુદ્ગણો, સમુદ્રો, નદીઓ, અશ્વિનીકુમારો, દેવો, ગંધર્વો, નારદ, પર્વત, ગંધર્વ વિશ્વાવસુ, સિદ્ધો અને અપ્સરાઓ એ સર્વે, લોકપતિ શંકરનું ઉપાસન કરવા માટે ત્યાં આવ્યાં હતાં.^{૧૭-૧૮} રુદ્ર નામધારી શ્રીમહાદેવ પણ કંરેણનાં પુષ્પોની સુંદર માળા ધારણ કરીને ત્યાં આવેલા દેવમંડળની મધ્યમાં બિરાજ્યા હતા, જેથી જ્યોત્સ્નાને ધારણ કરનારા ચંદ્રની પેઠે શોભતા હતા.^{૨૦} મેરુ પર્વતનું દિવ્ય વન, કે જે દેવો તથા દેવર્ષિઓથી વ્યાપ્ત છે, ત્યાં અરબલિત વ્રત પાળનારા ઋષિ વ્યાસ, પુત્ર સંપાદન કરવા માટે ઉત્તમ સમાધિયોગમાં બેસી રહ્યા હતા;^{૨૧} છતાં તેમની શરીરશક્તિ લેશમાત્ર ક્ષીણ થઈ ન હતી, તેમ જ તેમને કંઈ જ્વાળાનિ પણ થઈ ન હતી. એ વાત ત્રણે લોકને આશ્ચર્યકારક થઈ પડી હતી.^{૨૨} યોગારૂઢ થયેલા અને મહાતેજસ્વી તે વ્યાસઋષિની જટા અગ્નિશિખાઓ સમાન તેજસ્વી હોઈને પ્રજ્વલિત દેખાતી હતી.^{૨૩} વ્યાસઋષિની આ કથા ભગવાન માર્કંડેયે મને કહી હતી. સત્પુરુષોનાં ચરિત્રો નિત્ય તેમણે જ મને કહ્યાં છે.^{૨૪} હે તાત ! વ્યાસ ભગવાનની આ જટાઓ હજી સુધી પણ તે તપના પ્રભાવથી જાલ્પદ્યમાન દેખાય છે અને અગ્નિની પેઠે પ્રકાશી રહી છે.^{૨૫} હે ભરતવંશી રાજા ! વ્યાસના એ તપોબળથી તથા ભક્તિથી મહેશ્વરે મનમાં પ્રસન્ન થઈને તેમને વર આપવાનો નિશ્ચય કર્યો.^{૨૬} પછી ભગવાન શંકર વેદવ્યાસની સંસુષ્પ આવીને જાણે હસતા હોય તેમ સુષ્પ મલકાવીને આ પ્રમાણે બોલ્યા : ‘હે દ્વૈપાયન ! તું જેવી ઇચ્છા રાખે છે તેવો જ પુત્ર તને થશે. તારો પુત્ર અગ્નિ, વાયુ, પૃથ્વી, જળ તથા આકાશની પેઠે મહા પવિત્ર થશે. વળી તારો પુત્ર, ‘હું બ્રહ્મા છું’ એવ બ્રહ્માવની જ ભાવના કરશે, બ્રહ્મમાં જ શુદ્ધિ રાખશે

બ્રહ્મસ્વરૂપ થશે અને બ્રહ્મને જ આશ્રય કરશે. તે ઉપરાંત પોતાના તેજથી ત્રણે લોકને વ્યાપ્ત કરી દઈને અતુલ યશ સંપાદન કરશે. ૧૨૭-૨૮

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતરંગ મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમા 'વ્યાસતુ તપ અને વરપ્રાપ્તિ' નામનો અધ્યાય ૩૨૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૨૪ મો શુકજન્મનો મહોત્સવ

॥ સીમ્ન જ્વાલ ॥

સ લઙ્ઘ્વા પરમં દેવાદ્ વરં સત્યવતીસુતઃ ।

અરણીસહિતે ગૃહ મર્મયાત્રિચિકીર્વયા ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર ! દેવ શંકર પાસેથી તે ઉત્તમ વરદાન મેળવ્યા પછી સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસે એક સમયે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી અરણીનાં બે કાષ લઈને મંથન કરવા માંડ્યું.^૧ હે રાજન્ ! એ જ સમયે ભગવાન વ્યાસ ઋષિએ પોતાના તેજ વડે પરમ સુદૃઢ રૂપને ધારણ કરનારી ધૃતાત્મી નામની એક અપ્સરાને જોઈ^૨ હે યુધિષ્ઠિર ! તે વનમાં અપ્સરાને જોતાં જ ભગવાન વ્યાસ ઋષિ એકાએક કામમોહિત થઈ ગયા.^૩ હે મહારાજ ! ધૃતાત્મી અપ્સરા પણ વ્યાસને કામથી વિહ્વળ થિત્તાવાળા જોઈ પોપટીનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેમની સમીપ આવી.^૪ એ રીતે પોપટીના સ્વરૂપ-માં ઢંકાયેલી તે અપ્સરાને જોઈને વ્યાસનાં સર્વ ગાત્રોમાં કામદેવ પ્રસરી ગયો.^૫ વ્યાસ મુનિએ ઘણું મોટું ધૈર્ય ધારણ કરીને કામને રોકવા પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ અત્યંત ક્ષુબ્ધ થયેલા મનને તે વશ રાખી શક્યા નહિ.^૬ 'લાલીભાવ અવશ્ય અને જ છે,' એ નિયમ પ્રમાણે ધૃતાત્મીના શરીરે મુનિને આકર્ષી લીધા હતા જેથી અગ્નિને ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી ઘણા જ ચતુર્પૂર્વક પોતાના મનને તે વશ રાખતા હતા; છતાં (તેમનો પ્રયત્ન કેવળ નિષ્ફળ નીવડ્યો અને) આખરે તેમનું વીર્ય અરણીના કાષ ઉપર જ એકદમ નીકળી પડ્યું; તોપણ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ બ્રહ્મર્ષિ વ્યાસે શંકાસ્થિત મન કરીને અરણીનું મંથન ચાલુ જ રાખ્યું. હે રાજા ! અરણી ઉપર પડેલા વીર્યનું એ પ્રમાણે મંથન થયું જેથી તેમાંથી મહાતપસ્વી એવા શુકદેવ ઉત્પન્ન થયા.^{૭-૮} અરણી

માંથી ઉત્પન્ન થયેલા મહર્ષિ શુકદેવ જન્મસમયે જ મહાયોગી હતા, તેથી યજ્ઞમાં હોમપદાર્થનું પ્રાશન કરીને પ્રબલિત થયેલા અગ્નિની પેઠે શોભી રહ્યા હતા.^{૧૦} હે કુરુવંશી રાજા ! શુકદેવ ઉત્પન્ન થયા તે સમયે તેમનું સ્વરૂપ તેજ વડે અત્યંત જળહળી રહ્યું હતું અને તેમણે પોતાના પિતા સમાન જ અતિ શ્રેષ્ઠ રૂપ તથા વર્ણ ધારણ કર્યા હતા.^{૧૧} જાણે નિર્ધૂમ અગ્નિ હોય તેમ, શુદ્ધાત્મા શુકદેવજી તે વેળા શોભતા હતા. હે રાજા ! શુકનો જન્મ થયો તે વખતે નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતી ગંગાનદી પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ ધારણ કરીને મેરુના શિખર પર આવી હતી અને પોતાની જળધારા વડે શુકદેવને તૃપ્ત કરી રહી હતી. તેમ જ હે કુરુવંશી રાજેન્દ્ર ! આકાશમાંથી એક દંડ તથા કાળું મૃગચર્મ પણ મહાત્મા શુકદેવને માટે ત્યા પૃથ્વી પર પડ્યાં હતાં; એટલું જ નહિ પણ તે વેળા ગધવૌ ગાવા લાગ્યા, અપ્સરાઓ નૃત્ય કરવા લાગી, દેવનાં હુંડુલિઓ મોટા ગડગડાટ સાથે વાગવા લાગ્યાં, ગંધર્વ વિશ્વાવસુ, તુંભુરુ, નારદ, હાહા અને હૂહૂ શુકના જન્મનિમિત્તે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ઇદ્રાદિ લોકપાલો, દેવો, દેવર્ષિઓ તથા બ્રહ્મર્ષિઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને વાયુ સર્વ જાતનાં દિવ્ય પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.^{૧૨-૧૭} તાત્પર્ય કે, શુકદેવના જન્મસમયે સ્થાવરજંગમ સર્વ જગત અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયું હતું. મહાતેજસ્વી મહાત્મા શંકર પોતે દેવી પાર્વતીની સાથે ત્યાં આવ્યા હતા અને તેમણે વ્યાસ મુનિના પુત્ર શુકદેવનો જન્મ થયો કે, તુરંત જ પ્રીતિ અને વિધિપૂર્વક તેમનો ઉપનયન સંસ્કાર કર્યો હતો. હે રાજા ! તે પછી દેવના રાજા ઇન્દ્રે પ્રસન્ન થઈને અદ્ભુત દેખાવનું દિવ્ય કમંડલુ તથા દિવ્ય વસ્ત્રો શુકદેવને અર્પણ કર્યા. હે ભારત ! તે સમયે હંસ, શતપત્ર, સારસ, પોપટ અને ચાપ વગેરે હજારે માંગલિક ગણતાં પક્ષીઓ શુકદેવની જમણી બાજુ થઈને ઊડવા લાગ્યાં. એ પ્રમાણે અરણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મહાબુદ્ધિમાન અને મહાતેજસ્વી શુકદેવ દિવ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ચિત્તાની એકાગ્રતાપૂર્વક તપનું પાલન કરવા લાગ્યા અને તે મેરુવનમાં જ રહેવા લાગ્યા. હે મહારાજા ! રહસ્ય તથા સંઘડ સહિત સર્વ વેદો જેમ તેમના

પિતાને પ્રાપ્ત થયા હતા, તેમ જન્મ થતાની સાથે જ શુકદેવને પ્રાપ્ત થયા હતા તેમણે વેદો તથા વેદાંગોના લાભોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, છતાં (લોકવ્યવહારને અનુસરીને) શુરુ બૃહસ્પતિને પોતાના ઉપાધ્યાય તરીકે સ્વીકાર્યા હતા અને હે મહારાજા! નિત્ય ધર્મનું જ ચિંતન કરવા માંડ્યું હતું મહાસુનિ શુકદેવે રહસ્યો તથા સચ્ચો સહિત સમગ્ર વેદોનું અધ્યયન કરીને તેમ જ ઇતિહાસ તથા રાજધર્મનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરીને શુરુને દક્ષિણાદાન કર્યો પછી સમાવર્તન સરકાર પણ કર્યો હતો. પછી સદાને માટે બ્રહ્મચારી રહીને સાવધાની પૂર્વક ઉચ્ચ તપશ્ચર્યાનો તેમણે આરભ કર્યો હતો. મહાતપસ્વી શુકદેવ પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં પણ જ્ઞાન તથા તપના પ્રભાવથી સર્વ દેવતાઓ તથા ઋષિઓના સલાહકાર અને માન્ય ગણાતા હતા હે રાજા! તેમણે કેવળ મોક્ષધર્મને જ (સંન્યાસને) જ બીજા સર્વ આશ્રમોમાં અતિ મહત્ત્વનો ભેયો હતો, તેથી તેમની ખુદ્ધિ ગૃહસ્થાશ્રમરૂપ મૂળવાળા ત્રણે આશ્રમોમાં કદી રમણ કરતી ન હતી ૧૮-૨૭ ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વ તર્ગત મોક્ષધર્મનું શાસન પર્વમાં 'શુકજન્મનો મહોત્સવ' નામનો અધ્યાય ૩૨૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૨૫ મો

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે શુકનું મિથિલાગમન

॥ સીમ્પ ઉવાચ ॥

સ મોક્ષમનુચિત્યૈવ શુકઃ પિતરમભ્યગાત્ ।

પ્રાહામિવાચ ચ ગુરું શ્રેયોર્ધર્મી વિનયાન્વિતઃ ॥૧॥

લીધે કહ્યું હે યુધિષ્ઠિર! 'મોક્ષ કેવી રીતે મેળવવો?' એ વિષેનો મનમાં વિચાર કરીને એક દિવસે શુકદેવ પોતાના પિતા પાસે ગયા અને વિનયપૂર્વક તેમને નમન કરીને મોક્ષરૂપ શ્રેય સપાદન કરવાની ઇચ્છાથી આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા 'હે ભગવન્! તમે મોક્ષધર્મમાં કુશળ છો, માટે હે પ્રભુ! મારા મનને પરમ શાંતિ થાય તે પ્રમાણે મને ઉપદેશ આપો' ૧૧૨ પોતાના પુત્રના એ વચન સાંભળ્યા પછી મહર્ષિ વ્યાસે તેને આ પ્રમાણે કહ્યું 'તું મોક્ષશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર અને બીજા અનેક પ્રકારના ધર્મોનો અભ્યાસ કર' ૧૩ હે ભારત!

પિતાની એ આજ્ઞા થઈ એટલે ધાર્મિકોમાં શ્રેષ્ઠ શુકદેવે સમગ્ર યોગશાસ્ત્રનો તથા સામ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ૧૪ પછી વ્યાસના બહુવામાં આવ્યું કે, મારો પુત્ર બ્રાહ્મી શોભાથી સુકૃત થયો છે, બ્રહ્મા સમાન પરાક્રમી થયો છે અને મોક્ષધર્મમાં કુશળ થયો છે. ૧૫ ત્યારે તેમણે શુકદેવને કહ્યું કે, 'તું મિથિલાના રાજા જનક પાસે જા, તે તને સમગ્ર મોક્ષશાસ્ત્રનો અર્થ કહેશે.' ૧૬

તે પછી હે રાજા! પિતાની એ આજ્ઞા સ્વીકારીને શુકદેવ ધર્મની નિષ્ઠા પૂર્ણવાને તથા મોક્ષનો પરમ આશ્રય બહુવા માટે મિથિલા જવા તૈયાર થયા ૧૭ જતી વખતે વ્યાસે તેમને કહ્યું કે, 'તારે વિરમિત થયા વિના એક સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે પગે ચાલીને જ ત્યાં જવું, પણ પોતાનો યોગપ્રભાવ દેખાડીને આકાશમાર્ગે જવું નહિ તેમ જ તારે સરળતા ધારણ કરીને જવું અને ત્યાં જઈને સુખ મેળવવાની ઇચ્છાથી સ્ત્રી આદિ વિશેષ પદાર્થોની શોધ કરવી નહિ, કેમ કે તેવા વિશેષ પદાર્થો સસારમાં આસક્તિ કરાવનારા છે. તે રાજા આપણો યજ્ઞમાન છે, માટે તેની પાસે જઈને તારે અહંકાર કરવો નહિ, પણ તેના વશમાં રહેવું તારા સચ્ચોને તે છેલી નાખશે વળી તે રાજા ધર્મકુશળ છે, મોક્ષશાસ્ત્રમાં પણ નિપુણ છે અને મારો યજ્ઞમાન છે, માટે તે તને જે કહે, તે તારે શકા રાખ્યા વિના કરવું ૧૮-૧૯

વ્યાસે એ પ્રમાણે હિતશિક્ષા કહી, એટલે તે ધર્મોત્તમા સુનિ આકાશમાર્ગે થઈને સમુદ્રો સહિત આખી પૃથ્વીનું ઉત્તર ઘન કરવા શક્તિમાન હતા, છતાં પગે ચાલતા જ મિથિલા જવા નીકળ્યા ૨૦ ચાલતા ચાલતા પર્વતો, નદીઓ, તીર્થો, સરોવરો, અનેક શિકારી પશુઓથી વ્યાસ અરણ્યો તથા વનોનું ઉદ્ભવન કરીને તેમ જ ઇલાવૃત્તખંડ, હરિ વર્ષખંડ અને કિપુરુષખંડ એ ત્રણે ખંડોને અનુક્રમે ઝોળાંગીને તે શુકદેવ ભરતખંડમાં આવી પહોંચ્યા ૨૧૧૪ ત્યાં ચીન, હૂણ વગેરે અનેક ભતિ ના મનુષ્યોથી વસાયેલા વિવિધ પ્રકારના દેશો તેમણે જોયા અને પછી તે મહાસુનિ આ આશીર્વાદ દેશમાં આવી પહોંચ્યા ૨૧૫ પોતાના પિતાએ જે હિતશિક્ષા કહી હતી, તેનું જ ચિંતન કરતા કરતા તેમણે આકાશમાં જોડતા પક્ષીની પેઠે ઝડપથી માર્ગ

કાપવા માંલ્યો.^{૧૬} માર્ગમાં રમણીય અને સમૃદ્ધ અનેક શહેરો તથા નગરો આવતાં હતાં; તેમ જ તરફ તરફનાં રત્નો નગરો ચડતાં હતાં; પરંતુ તેઓને તે જોતા હતા, છતાં પણ વસ્તુતઃ તેમની દષ્ટિ તેમાં આસક્ત ન હતી.^{૧૭} માર્ગે ચાલતાં ચાલતાં ધણું સુંદર બગીચાઓનું, અનેક ખવિત્ર મંદિરાનું તથા રત્નોનું તે ઉદ્ધાન ક્યે જતા હતા.^{૧૮} પછી થોડા સમયમાં તેા ધર્મશાસ્ત્ર મહાત્મા જનકના રક્ષણ તળે રહેલા વિદેહ દેશમાં પણ તે જઈ પહોંચ્યા. તે દેશમાં પુષ્કળ અન્ન, રસ તથા લોજનથી ભરપૂર અનેક ગામડાંઓ તેમના જોવામાં આવ્યાં; તેમ જ સંખ્યાબંધ ગાયોથી ભરેલા વાડાઓ, નેસડાઓ, ડાંગેર તથા જવથી ભરપૂર ખેતરો, હંસ તથા સારસોથી સેવાયલા પ્રદેશો અને સેંકડો શોભાયમાન કમલિનીઓથી સુશોભિત સરોવરો. પણ તેમણે જોયાં.^{૧૯-૨૧} આ વિદેહ દેશ જેમાં મોટી સમૃદ્ધિવાળા મનુષ્યો વસી રહ્યા હતા, તેને વટાવીને શુકદેવ મિથિલાના મનહર ઉપવનમાં જઈ પહોંચ્યા કે, જે ઉપવન ધણું જ સમૃદ્ધિવાન હતું.^{૨૨} તેમાં પુષ્કળ હાથીઓ, ઘોડાઓ અને રથો જોવામાં આવતા હતા, તેમ જ અનેક નરનારીઓની ઠક લાગી હતી, છતાં મનના દંઢ નિશ્ચયવાળા શુકદેવ તે તરફ લક્ષ પણ નહિ આપતાં આગળ જ વધવા લાગ્યા.^{૨૩} તેમના મનમાં કેવળ મોક્ષ સંબંધી જ વિચાર આવ્યા કરતા હતા અને તેનો જ ભાર તેમના મન ઉપર વહી રહ્યો હતો, તેમનું મન કેવળ આત્મામાં જ રમણ કરતું હતું અને તેથી જ તેમનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહેતું હતું. આ રીતે શુકદેવ મિથિલા પાસે આવી પહોંચ્યા અને મનમાં શંકા રાખ્યા વિના જ નગરીના દરવાજામાં જોવા દાખલ થતા હતા કે તુરંત જ દ્વારપાલોએ ઉચ્ચ વાણી કહીને તેમને અટકાવ્યા.^{૨૪-૨૫} તે સમયે દેશમાત્ર ડાંધ કાર્યા વિના ત્યાં ને ત્યાં જ તે જિજ્ઞાસુ રહ્યા. વળી સૂર્યના પ્રખર તાપને લીધે, મુચાકરીના સખત પરિથમને લીધે અને ક્રુધા કે તૃપ્તિની પીડાને લીધે તેમના શરીરમાં દેશમાત્ર ક્ષીણતા કે દેશમાત્ર ગ્વાનિ જણાતી ન હતી; તેમ જ જે રથો તે જિજ્ઞાસુ હતા, તે રથો સૂર્યનો પલ્લો જ તાપ હોતો, છતાં ત્યાંથી એક ડાંધ પલ્લો દર ખસ્યા નહિ. આ રીતે શુકદેવને

સમભાવવાળા જોઈ તે દ્વારપાલોમાંહેના એક દ્વારપાલને તેમનું અપમાન કર્યા બદલ શોક થવા લાગ્યો. તેણે મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યની પેઠે શુકદેવને ત્યાં ઊભેલા જોઈ બે હાથ જોડી નમન કર્યું અને ચથાયોગ્ય પૂજા કરીને રાજમહેલના બીજા દરવાજામાં દાખલ કરાવ્યા. હે તાત ! શુકદેવજી ત્યાં બેઠા બેઠા પણ મોક્ષનું જ ચિંતન કરતા હતા, તેમની દષ્ટિ સર્વ સમાન જ હતી, તેથી છાયામાં તથા તડકામાં તેમને સમાનપણું જ દેખાતું હતું. પછી એક સુદૃઢ જેટલો સમય થયો, એટલો રાત્રીના મંત્રી બે હાથ જોડીને તેમની પાસે આવ્યો અને રાજમહેલના ત્રીજા દરવાજામાં તેમને લઈ ગયો. ત્યાં અંતઃપુર સાથે સંબંધવાળું પ્રમદાવન શોભી રહ્યું હતું. તે પ્રમદાવન કુબેરના ચૈત્રરથ નામના વન-સમાન સુંદર હતું, જુદાં જુદાં અનેક જળાશયો તથા વિહારસ્થાનોથી સુક્રત હતું અને પુષ્પોથી ખીલી રહેલાં અનેક વૃક્ષોથી રમ્ય હતું. મંત્રીએ તે ઉત્તમ પ્રમદાવનમાં શુકદેવને દાખલ કરાવ્યા અને એક આસન ઉપર બેસવાનું કહીને પોતે ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયો. તેના ગયા પછી સુંદર વેશવાળી પથાસ વારાંગનાઓ શુકદેવ પાસે દોડી આવી. તેઓ સર્વે સુંદર નિતંબવાળી હતી, અવસ્થાએ તરુણ હતી, પ્રીતિજનક દેખાવવાળી હતી, લાલ વર્ણનાં સૂક્ષ્મવસ્ત્રોને ધારણ કરનારી હતી, શુદ્ધ સુવર્ણના અલંકારોને પહેરનારી હતી, વાતચીત કરવામાં કુશળ હતી, નૃત્ય અને ગાયનકળામાં નિપુણ હતી, હાસ્યપૂર્વક ભાષણ કરનારી હતી, રૂપમાં અપ્સરાઓ સમાન હતી, કામના ઉપચારમાં કુશળ હતી, બાવને લાલુનારી હતી અને સર્વ વિષયોમાં પ્રવૃણ હતી. આ ઓંઓએ પાંચ આદિ પૂજાસામગ્રી તૈયાર કરીને વિધિપૂર્વક શુકદેવની પૂજા કરી અને સમયાનુસાર તૈયાર કરેલા સ્વાદિષ્ટ અન્નનું લોજન પીરસી શુકદેવને તૃપ્ત કર્યું. હે તાત ! એ પ્રમાણે અંતઃપુરના પ્રમદાવનમાં શુકદેવે લોજન કર્યું; તે પછી તે ઓંઓએ પ્રમદાવનના એક સુંદર પ્રદેશ તેમને બતાવ્યો. આ રીતે હે ભારત ! બીજાના અભિપ્રાયને જાણનારી તે ઓંઓએ જુદી જુદી કીડાઓ કરીને, હસીને તથા ઉત્તમ રીતે ગાન કરીને ઉદાર ભુક્ષિવાળા તે શુકદેવની સેવા.

કરવા માડી. પરંતુ અરણીમાથી ઉત્પન્ન થયેલા શુદ્ધાત્મા શુકદેવ ઇંદ્રિયોને વશ રાખનારા હતા, પોતાના કર્મ કરવામા જ આસક્ત રહેનારા હતા, સર્વ મ દેહોથી રહિત હતા અને ક્રોધને છૂતનારા હતા, તેથી જરાય હર્ષ પામ્યા નહિ કે ક્રોધાયમાન પણ થયા નહિ. પછી તે ઉત્તમ સ્ત્રીઓએ શુકદેવને દેવતાઓને યોગ્ય એવા રત્નોથી શોભી રહેલું દિવ્ય આસન તથા દિવ્ય શય્યા અર્પણ કરી કે જે શય્યા પર મહાક્રીમતી ઝોછાડ ઝોઢાડેલા હોતો. શુકદેવ હાથપગ ધોઈને તથા સંધ્યાપાસન વગેરે નિત્યનિયમ કરીને તે પવિત્ર શય્યા પર બિરાજ્યા અને તે સમયે પણ દેવળ મોક્ષ વિષેનું જ ચિંતન કરવા લાગ્યા. રાત્રિના પ્રથમ ભાગમા કેવળ ધ્યાન પરાયણ રહીને જ તે શય્યા પર પોને બેઠી રહ્યા અને પછી મધ્યરાત્રિનો સમય થયો, ત્યારે સમર્થ શુકદેવે યોગશાસ્ત્રમા કહેવા વિધિ પ્રમાણે નિદ્રા લેવા માડી તે પછી એક સુહૃદ જેટલા સમયમા તે શય્યામાથી બહીને ચૌચાદિ નિત્ય કર્યું અને સ્ત્રીઓના પરિવારમા પણ તે બુદ્ધિમાન સુનિ ધ્યાન કરવા જ બેસી ગયા.

હે ભારત! એ પ્રમાણે કૃષ્ણદ્વૈપાયનના પુત્ર શુકદેવે રાજકુળમા અરુણભિતપણે રહીને બાકીનો દિવસ તથા રાત્રિ વ્યતીત કર્યા ૨૬-૪૪

હતિ શ્રીમદ્ભાગવતમા શાંતિપર્વ તર્જન મોક્ષધર્મનુશાસન પર્વમા 'જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે શુભનુ મિથિલાગમન' નામનો અધ્યાય ૩૨૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૨૬ મો

જનક અને શુકદેવનો સમાગમ તથા સંવાદ

॥ મીમ્ ઉવાચ ॥

તતઃ સ રાજા જનકો મંત્રિભિઃ સહ ભારત ।

પુરઃ પુરોહિતં કૃત્વા સર્વાર્ણ્યતઃપુરાણિ ચ ॥૧॥

લીએ કહ્યું હે ભરતવંશી રાજા! તે પછી રાજા જનક મંત્રીઓને સાથે લઈને તથા પોતાના પુરોહિતને તેમ જ સર્વ અત્ત પુરને આગળ કરીને ગુરુપુત્ર શુકદેવને મળવા માટે આવ્યા. તે સમયે તેમણે એક આસન તથા વિવિધ પ્રકારના રત્નો પણ સાથે આણ્યા હતા અને પૂજની સામગ્રી પોતાના

મસ્તક પર ઘડણ કરી હતી ૧૨ રાજા જનકે સર્વે તો ભદ્ર નામનું પરમ માન્ય ગણાતું આસન જે અનેક રત્નોથી વિભૂષિત હતું, અમૃત્ય બિજાનાથી બિજા-વેલું હતું અને ઋદ્ધિમાન હતું, તે આસનને પોતાના હાથ વડે સ્પર્શ કરીને પુરાહિત દ્વારા ગુરુપુત્રને અર્પણ કર્યું. ૩૪ આસના પુત્ર શુકદેવ તે આસન ઉપર બિરાજ્યા, એટલે રાજાએ પ્રથમ પાદ તથા અર્ધ નિવેદન કરીને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે તેમની પૂજા કરી અને એક ગાય દાનમા આપી. ૫ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ શુકદેવે શાસ્ત્રીય મંત્રવિધિપૂર્વક કરવામા આવેલી રાજા તરફની પૂજાનો સ્વીકાર કર્યો અને ગાયને બીજા ડોઈને આપી દેવાની આજ્ઞા આપી તથા રાજાનું સન્માન કરીને તેનું કુશળ પૂછ્યું ૧૭ હે રાજા દ્ર! સર્વ પરિવાર સહિત રાજાને શુકદેવે કુશળ પ્રશ્ન પૂછ્યો, તે પછી જનક રાજા તેમની આજ્ઞા લઈને સર્વ રાજકુટુંબ સાથે ત્યાં બેઠો. ૮ રાજા જનક ઉદાર સત્ત્વવાળો અને ઉદાર કુળમા ઉત્પન્ન થયો હતો તેમણે શુકદેવ સામે બે હાથ બેઠી, પૃથ્વી સુધી નમીને તેમને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને પછી 'આપ શા કારણથી અહીં પધાર્યા છે?' એવો પ્રશ્ન કર્યો ૯

શુકદેવે કહ્યું. હે રાજા! તારા કંઠ્યાણ થાઓ, મને મારા પિતાએ ઢલું છે કે, આપણે યજમાન વિદેહ રાજા જે 'જનક' એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેને મોક્ષધર્મનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે, ૧૦ માટે તું એની પાસે સત્ત્વર જા, કેમ કે પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિના સંબંધમા તારા હૃદયમા જે સંશય ઉત્પન્ન થયો છે, તેનો તે નાશ કરશે 'આ પ્રમાણે મારા પિતાની આજ્ઞાથી હું તને મારા મથયો પૂછવા માટે અહીં આવ્યો છું, માટે હે ધાર્મિકશ્રેષ્ઠ રાજા! મારા પ્રશ્નોના ઉત્તર યથાર્થ રીતે તું મને કહે ૧૧૧૨ બ્રાહ્મણે આ જગતમા શું કરવું જોઈએ? મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થનું શું સ્વરૂપ છે અને કયા સાધનથી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવો? જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે કે તપથી મળે છે? ૧૩

જનકે કહ્યું. હે તાત! જનમથી આરબીને બ્રાહ્મણે શું કરવું જોઈએ, તે હું તમને કહું છું, સામળો બ્રાહ્મણને ઉપનયનસંસ્કાર થઈ જાય કે તરત જ તેણે વેદાધ્યયન કરવા તાપર થવું. હે સમર્થ શુકદેવ! તપ, ગુરુસેવા અથવા બ્રહ્મ

અર્થપરાયણ રહીને તેણે વેદાભ્યાસ કરવો, દેવો તથા પિતૃઓના ઋણમાંથી મુક્ત થવું, અદેખાઈનો ત્યાગ કરવો અને બરાબર નિયમો પાળીને વેદાધ્યયન સમાપ્ત થાય તે પછી શુરને દક્ષિણા આપવી અને શુરની આજ્ઞા લઈ સમાવર્તનસંસ્કાર કરવો; સમાવર્તનસંસ્કાર કરી લીધા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને પોતાની ઓ સાથે નિવાસ કરવો અને ઈશ્વોદોષથી રહિત થઈને શાસ્ત્રવિધિ-પૂર્વક અગ્નિહોત્ર લેવું.^{૧૪-૧૭} તે પછી પુત્રપૌત્રાદિ સંતતિ ઉત્પન્ન કરીને વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરવો. તે આશ્રમમાં રહીને પણ પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમ સમયના અગ્નિનું શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે પૂજન કરવું- ગૃહસ્થાશ્રમના અગ્નિમાં જ હવન-હોમ કરવો અને અતિથિઓનો સત્કાર કરવો.^{૧૮} પછી ધર્મને બહુ નારા તે બ્રાહ્મણે વનમાં યોગશાસ્ત્રના વિધિ પ્રમાણે અગ્નિનું આત્મામાં આરોપણ કરીને સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી રહિત થવું અને વિરક્તચિત્ત થઈને સંન્યાસાશ્રમ ધારણ કરવો.^{૧૯}

શુકદેવે પૂછ્યું : બ્રહ્મચર્યાશ્રમની પહેલાં જ કોઈને જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયાં હોય અને કાયમને માટે હૃદયમાંથી સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વો દૂર થયાં હોય, તો તે પુરુષને પહેલા ત્રણ આશ્રમોમાં રહેવાની શી આવશ્યકતા છે ?^{૨૦} હે રાજા ! એ વિષે હું તમને પૂછું છું, માટે વેદાર્થના તરવને અનુસરીને તમે મને કહો.^{૨૧}

જનકે કહ્યું : શાસ્ત્ર કહે છે કે, જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન સંપાદન કર્યો વિના મોક્ષપ્રાપ્તિ થતી નથી; તેમ જ શુરનો સંબંધ કર્યો વિના જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતી નથી.^{૨૨} મનુષ્યને સંસારસમુદ્રમાંથી તારનારા (નાવિકરૂપ) શુર કહેવાય છે અને જ્ઞાન નૌકારૂપ કહેવાય છે; માટે બ્રહ્મને બળ્યા પછી કૃતાર્થ થઈને સંસારને તરી ગયા પછી જ જ્ઞાન તથા શુરનો પુરુષે ત્યાગ કરવો.^{૨૩} જગતના મનુષ્યોનો તથા વેદિક ક્રમોનો વિનાશ ન થઈ બચે તે માટે પૂર્વકાળના જ્ઞાની પુરુષોએ પણ વર્ણાશ્રમધર્મનું આચરણ કર્યું છે.^{૨૪} માટે આશ્રમધર્મના પાલનરૂપ ક્રમને અનુ-

સરીને અનેક જન્મો સુધી તે તે કર્મો કર્યા કર્યા, જેથી અતે શુભઅશુભ કર્મોનો નાશ થઈ બચે છે અને મોક્ષપ્રાપ્તિ પણ થાય છે.^{૨૫} વળી અનેક જન્મો સુધી તે તે આશ્રમધર્મોનું પાલન કરીને જેની ઇદ્રિયો અને મન શુદ્ધ થયેલાં હોય છે, તે પુરુષને છેવટના જન્મસમયે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ બચે છે.^{૨૬} અને આ રીતે જેને મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ છે, તેવા વિદ્વાન પુરુષને પાછળના ત્રણ આશ્રમધર્મોનું પાલન કરવાની શી આવશ્યકતા છે ? કેમ કે પરમતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનારા તે પુરુષને તે અર્થનો સાક્ષાત્કાર થઈ ચૂક્યો જ હોય છે.^{૨૭} માત્ર એ પુરુષે એટલું જ કરવું આવશ્યક છે કે, તેણે રાજસ તથા તામસ દોષોનો નિલ ત્યાગ કરવો અને સાત્ત્વિક માર્ગનો આશ્રય કરીને પોતાના અંતરાત્મા વડે જ આત્માનાં દર્શન કરવાં.^{૨૮} જે પુરુષ પ્રાણીમાત્ર વિષે પોતાના આત્માને બુદ્ધિ છે અને પોતાના આત્મા વિષે પ્રાણીમાત્રને રહેલાં બુદ્ધિ છે, તે પુરુષ, હંસપક્ષી જળમાં વિચરે છે, છતાં જળથી જેમ લેપાતું નથી, તેમ સંસારમાં રહ્યા છતાં સંસારના બંધનકારક ધર્મોથી લેપાતો નથી; અર્થાત્ આત્મજ્ઞાની પુરુષને શુભ-અશુભ કર્મોની કંઈ અસર થતી નથી.^{૨૯} જે પુરુષ સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી રહિત થઈને પરમ શાંતિને પામેલા હોય છે, તે પુરુષ દેહનો ત્યાગ કર્યો પછી મુક્ત થાય છે અને એક *પક્ષીની પેઠે આ જીવલોકમાંથી ઊર્ધ્વલોકમાં જઈને અનંત કાળ પર્યંત મોક્ષ સુખને જ પામે છે.^{૩૦} હે તાત ! આ વિષયમાં મુનિ વામદેવની પેઠે કોઈ પુરુષને બ્રહ્મચર્યાશ્રમની પહેલાં જ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, તોપણ તેણે લોકોને માર્ગ ઉપર રાખવા માટે અને લોકોને શિક્ષણ આપવા માટે પણ વર્ણાશ્રમધર્મનું પાલન કરવું.

× તાતપર્ય કે, કેવળ ચિત્તશુદ્ધિ સંપાદન કરવા માટે જ આશ્રમધર્મો પાળવા પડે છે; પણ ચિત્તશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી તો તે વ્યર્થ જ છે.

* પક્ષીનું દર્શન એટલા માટે જ આપેલું છે કે, જેમ એક પક્ષીને એક પર્વત ઉપરથી બીજા પર્વત ઉપર જવું હોય તો તેને કંઈ નીચે ઘીસવાની જરૂર રહેતી નથી, તેમ જ્ઞાની પુરુષને પણ આ જીવલોકનો એક વખત ત્યાગ કર્યો પછી પુનઃ તે લોકમાં આવવાની જરૂર રહેતી નથી.

* શાસ્ત્રજન્ય જે ભુદિ તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે.

× આ મ્હોકમાં જનનના કહેવાનો ભાવ એ છે કે,

એસીને મહાતપસ્વી વ્યાસમુનિ પોતાના શિષ્યોને વેદાધ્યયન કરાવી રહ્યા હતા. ૨૩-૨૫ તેમના શિષ્યોમાં સુમંતુ, મહાભાગ વૈશંપાયન, બુદ્ધિમાન જૈમિનિ અને તપસ્વી પૈલ આ ચાર મુખ્ય હતા. હિમાલયના જે પ્રદેશમાં શિષ્યોથી વીંટાયેલા મહા તપસ્વી પિતા વ્યાસ બેઠા હતા, ત્યાં અતિ સુંદર આશ્રમને શુકદેવે જોયો. ૨૭-૨૮ શુદ્ધાત્મા શુકદેવ પિતાના આશ્રમ તરફ જ્યારે જતા હતા, ત્યારે આકાશમાં ઉદય પામેલા સૂર્ય સમાન દેખાતા હતા અને તે સમયે પોતાની સમીપ આવતા પોતાના પુત્રને વ્યાસે યજ્ઞ ચોતરફ સળગી બેઠેલા અગ્નિ સમાન તેજસ્વી જોયો; કેમ કે તેની ક્રાંતિ સૂર્ય સમાન

મનમાં હર્ષ પામ્યા. તેઓએ જો હાથ જોડી મસ્તક વડે પ્રણામ કરીને એકીસાથે આતુ ઉત્તમ વચન શરૂને કર્યું : ‘ હે મહામુનિ ! આપ અમારા ઉપાધ્યાય છો. આપ અમારા પર પ્રસન્ન થયા છો, તેથી અમારાં અહોભાગ્ય છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, આપ મહર્ષિ અમને એવું વરદાન આપો કે, અમારા પાંચ સિવાય આપનો છઠ્ઠો શિષ્ય (વેદપારગત તરીકે) જગતમાં ખ્યાતિ પામે નહિ. આવો વર આપવા માટે આપ અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. ૩૮-૩૯ અમે ચાર આપના શિષ્યો અને આ પાંચમા અમારા શુરુપુત્ર (શુકદેવ) એટલાને વિષે જ સર્વ વેદો રિસતિ કરીને રહે, એવો વર મેળવવાની અમે ઇચ્છા રાખી-

વચન સાંભળીને શુકદેવે મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરીને બુદ્ધિ દ્વારા આત્માનો આશ્રય કર્યો અને બુદ્ધિ દ્વારા જ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો, જેથી તે કૃતાર્થ થયા.^૧ આ રીતે પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યો પછી સુખી અને શાંત થયેલા તે શુકદેવ ઉત્તર દિશા તરફ સુખ કરીને, હિમાલયને ઉદ્દેશી; વાયુવેગે ત્યાંથી નીકળી પડ્યા.^૨ એ જ સમયે દેવર્ષિ નારદ પણ સિદ્ધ તથા ચારણોથી સેવાયલા હિમાલયનાં દર્શન કરવા માટે ત્યાં ગયા હતા.^૩ એ હિમાલય પર્વત અપ્સરાઓના સમુદાયોથી વ્યાપ્ત હતો, શાંતિજનક શબ્દોથી ગાજી રહ્યો હતો અને હજારો કિન્નરોથી વિરાજી રહ્યો હતો. વળી તે પર્વતમાં મહાયુ, ખજરીટ, વિચિત્ર દેખાવનાં જીવજીવક, સેકડો પ્રકારના કેકાશબ્દોથી શોભી રહેલા રંગબેરંગી મયૂરો, રાજહંસો અને શ્યામવર્ણવાળી કૌયલો કલ્લોલ કરી રહ્યાં હતાં.^{૪-૬} પક્ષીઓનો રાજા ગરુડ પણ તે પર્વતમાં નિત્ય રહેતો હતો, તેમ જ ચાર લોકપાલો, દેવતાઓ તથા ઋષિગણો, લોકેષુ સ્થિત કરવાની ઇચ્છાથી નિત્ય તે પર્વત ઉપર આવતા હતા. મહાત્મા વિષ્ણુએ પણ પુત્ર સંપાદન કરવા માટે તે પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરી હતી.^{૭-૮} કાર્તિકસ્વામીએ બાત્યાવસ્થામાં જ તે પર્વત પર રહીને દેવતાઓનું અપમાન કર્યું હતું. (તે કથા આ પ્રમાણે છે), પૂર્વે ત્રણે લોકની અવગણના કરીને કાર્તિકસ્વામીએ પોતાની શક્તિ હિમાલયની તળેટીમાં મૂકી હતી અને તે સમયે તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું : ‘જે પુરુષ મારા કરતાં અધિક બળવાન હોય, બ્રાહ્મણો પર અત્યંત પ્રીતિ રાખતો હોય, જગતમાં બીજો બ્રહ્મચારી હોય અને ત્રણે લોકમાં પરાક્રમી ગણાતો હોય, તે પુરુષ મારી આ શક્તિને લેંચકી લે અથવા કંપાવી દે.’^{૯-૧૦} તે સાંભળીને સર્વ લોકો ગભરાટમાં પડી ગયા અને વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આપણામાંથી કયો પુરુષ આ શક્તિને ઉપાડી શકે તેમ છે? વળી સર્વ દેવો પણ ભ્રમિતદિગ્ધિયોવાળા તથા ભ્રમિત ચિત્તવાળા થઈ ગયા.^{૧૧-૧૨} તે પછી ભગવાન વિષ્ણુએ જોયું કે, આ કાર્તિકસ્વામીએ સર્વ અસુરો, રાક્ષસો તથા દેવો સુદાંતું અપમાન કર્યું છે; માટે આ પ્રસંગે શું કર્યું હોય તો યોગ્ય ગણાય? આવો મનમાં વિચાર કરીને શુદ્ધાત્મા

વિષ્ણુ ભગવાને કાર્તિકસ્વામીના તે અપમાનને નહિ સહન કરીને તેમની સામે એકીટસે જોવા માંડ્યું અને પછી તે પ્રબલિત શક્તિને જ મણા હાથ વતી પકડીને પુરુષોત્તમ વિષ્ણુ તેને કંપાવવા લાગ્યા. બળવાન વિષ્ણુએ તે શક્તિને જ્યારે કંપાવવા માંડી, ત્યારે પર્વતો, વનો અને અરણ્યો સહિત આખી પૃથ્વી કંપવા લાગી. આ રીતે મહાસમર્થ ભગવાન વિષ્ણુ કાર્તિકસ્વામીની શક્તિને ઉપાડી લેવા માટે પણ શક્તિમાન હતા; છતાં તે શક્તિને માત્ર કંપાવી દઈને કાર્તિકસ્વામીનું તેમણે માન બળવ્યું હતું. શક્તિને કંપાવી દીધા પછી ભગવાન વિષ્ણુએ પ્રહારને આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૧૩-૧૭} ‘જો, કાર્તિકસ્વામીનું પરાક્રમ કેટલું છે? આતું પરાક્રમ બીજો કોઈ પણ કરી શકે તેમ નથી,’ વિષ્ણુનું આ વાક્ય પ્રહારથી સહન થઈ શક્યું નહિ. તેણે કાર્તિકસ્વામીની શક્તિને ઉપાડી લેવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો.^{૧૮} અને તે શક્તિને હાથ વતી પકડી પણ ખરી; પરંતુ એને કંપાવી શક્યો નહિ અને ભલ્લટો, મોટી ચીસ પાડીને પર્વતના શિખર પર મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં ઢળી પડ્યો.^{૧૯} આ રીતે જે હિમાલયની ભૂમિ ઉપર હિરણ્યકશિપુનો પુત્ર પ્રહાર વિહ્વળ થઈને ઢળી પડ્યો હતો તે પર્વતરાજ હિમાલયની પાડોશમાં ઉત્તર દિશામાં જઈને વૃષભધ્વજ શંકર નિત્ય ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા હતા. હે તાત! જે આશ્રમમાં શંકર તપશ્ચર્યા કરતા હતા, તેની આસપાસ પ્રદીપ્ત અગ્નિ બાળા કરતો હતો, માટે તે પ્રદેશને ‘આદિત્ય પર્વત’ એવા નામથી પણ ઓળખે છે. તે પ્રદેશમાં પુણ્યહીન પુરુષો જઈ શકતા નથી; એટલું જ નહિ પણ યજ્ઞો, રાક્ષસો તથા દાનવો સુદાંતું જઈ શકતા નથી.^{૨૦-૨૨} તે પ્રદેશનો વિસ્તાર બારાબર દશ યોજનનો છે અને તેની આસપાસ અગ્નિની જ્વાળાઓ ભભૂકી રહી છે; કેમ કે બુદ્ધિમાન મહાદેવ ત્યાં તપશ્ચર્યા કરે છે, જેથી તેમનાં સર્વ વિશ્વોને શાંત કરવા માટે વીર્યવાન ભગવાન અગ્નિ મૂર્તિમાન સ્વરૂપે ત્યાં રહે છે. વળી તે સ્થળે દેવતાઓનાં એક હજાર વર્ષો સુધી એક પગે બેસા રહીને મહાન્નતધારી મહાદેવે દેવોને સંતાપ ઉપભવી દીધો હતો. આવા મહાન પ્રભાવવાળા પર્વતરાજ હિમાલયની પૂર્વ દિશામાં એક એકાંત તટ ઉપર

એસીને મહાતપસ્વી વ્યાસમુનિ પોતાના શિષ્યોને વેદાધ્યયન કરાવી રહ્યા હતા.^{૨૩-૨૬} તેમના શિષ્યોમાં સુમંતુ, મહાભાગ વૈશંપાયન, બુદ્ધિમાન જૈમિનિ અને તપસ્વી પૈલ આ ચાર સુખ્ય હતા. હિમાલયના જે પ્રદેશમાં શિષ્યોથી વીંટાયેલા મહા-તપસ્વી પિતા વ્યાસ બેઠા હતા, ત્યાં અતિ સુંદર આશ્રમને શુકદેવે જોયો.^{૨૭-૨૮} શુદ્ધાત્મા શુકદેવ પિતાના આશ્રમ તરફ ન્યારે જતા હતા, ત્યારે આકાશમાં ઉદય પામેલા સૂર્ય સમાન દેખાતા હતા અને તે સમયે પોતાની સમીપ આવતા પોતાના પુત્રને વ્યાસે પશુ ચોતરફ સળગી બેઠેલા અગ્નિ સમાન તેજસ્વી જોયો; કેમ કે તેની કાંતિ સૂર્ય સમાન ઝળકતી હતી. વળી મહાયોગી મહાત્મા શુકદેવ પશુ વૃક્ષો, પર્વતો કે કોઈ પ્રદેશો ઉપર આસક્ત થયા વિના જ ધનુષની દોરીમાંથી છૂટેલા બાણની પેઠે આશ્રમ તરફ ચાલ્યા આવતા હતા.^{૨૯-૩૦} એ રીતે પોતે આશ્રમમાં આવ્યા કે તરત જ અરણિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મહાસુનિ શુકદેવે પિતાના બન્ને અરણ્યોનો સ્પર્શ કર્યો અને ત્યાં સમીપમાં બેઠેલા વ્યાસના શિષ્યોને પશુ તે મળ્યા.^{૩૧} પછી મનમાં પ્રસન્ન થયેલા શુકદેવે જનકરાજની સાથેનો સંવાદ સંપૂર્ણ રીતે પિતાને નિવેદન કર્યો.^{૩૨}

હવે એક સમયે વીર્યવાન મહાસુનિ વ્યાસ હિમાલયની સપાટી ઉપર એસીને પોતાના પુત્રને તથા શિષ્યોને વેદાધ્યયન કરાવી રહ્યા હતા.^{૩૩} તે સમયે વેદાધ્યયન સંપન્ન થયેલા, મનને શાંત રાખનારા, ઇન્દ્રિયોને છૂતનારા અને અંગ સહિત વેદોમાં પરમ નિષ્ઠાને પામેલા તપસ્વી શિષ્યો તેમને વીંટાઈ વળીને બેઠા હતા. પછી તે માંહેના સુખ્ય શિષ્યોએ બે હાથ જોડી શુરુ વ્યાસને આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી.^{૩૪-૩૫}

શિષ્યોએ કહ્યું : હે ભગવન! આપે અમને મહાતેજસ્વી બનાવ્યા છે અને અમારા યશની પણ વૃદ્ધિ કરી છે; તોપણ હવે એક અનુગ્રહ આપે અમારા પર કરવો, એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.^{૩૬}

શિષ્યોનું એ વચન સાંભળીને બ્રહ્મર્ષિ વ્યાસ એકદમ બેઠી બેઠા હતા, ‘હે વત્સો! બેઠો, મારે તમારું શું પ્રિય કરવાનું છે ?’^{૩૭}

હે રાજન! શુરુનું એ વાક્ય સાંભળીને શિષ્યો

મનમાં હર્ષ પામ્યા. તેઓએ બે હાથ જોડી મરતક વડે પ્રણામ કરીને એકીસાથે આપું ઉત્તમ વચન શુરુને કહ્યું : ‘હે મહાસુનિ! આપ અમારા ઉપાધ્યાય છે. આપ અમારા પર પ્રસન્ન થયા છે, તેથી અમારાં અહોભાગ્ય છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, આપ મહર્ષિ અમને એવું વરદાન આપો કે, અમારા પાંચ સિવાય આપનો છૂટો શિષ્ય (વેદપારંગત તરીકે) જગતમાં ખ્યાતિ પામે નહિ. આવો વર આપવા માટે આપ અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ.’^{૩૮-૩૯} અમે ચાર આપના શિષ્યો અને આ પાંચમા અમારા શુરુપુત્ર (શુકદેવ) એટલાને વિષે જ સર્વ વેદો સ્થિતિ કરીને રહે, એવો વર મેળવવાની અમે ઇચ્છા રાખીએ છીએ.’^{૪૦}

શિષ્યોનું એ વચન સાંભળીને પરાશરના પુત્ર વ્યાસ, જેઓ ધર્મોત્તમા હતા, વેદાર્થના તત્ત્વને જાણનારા હતા, બુદ્ધિમાન હતા અને પરલોકના અર્થનું ચિંતન કરનારા હતા, તેમણે પોતાના શિષ્યોને ધર્મયુક્ત અને કલ્યાણકારક આત્મ વચન કહેવા માંડ્યું : ‘જેને બ્રહ્મલોકમાં દીર્ઘકાળ ધર્મ ત નિવાસ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે, જે પુરુષ બ્રાહ્મણ્યભિતિનો હોય અને બ્રહ્મનું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તેને વેદાધ્યયન કરાવવું. હું ઇચ્છું છું કે, તમે અનેક થાઓ અને આ વેદ જગતમાં વિસ્તાર પામે; અર્થાત્ તમે તમારા અનેક શિષ્યોને વેદ ભણાવો અને જગતમાં વેદનો પ્રચાર કરો; પરંતુ લક્ષ્યમાં રાખવું કે, જેનામાં શિષ્યવૃત્તિના શુભ ન હોય અને જે બ્રહ્મચર્યવ્રતથી બ્રહ્મ થયો હોય તેવા પાપી પુરુષને વેદ ભણાવવો નહિ. પ્રથમ તો શિષ્યની અંદર જે શુભો હોવા બેઠ્યો, તે સર્વ શુભો યથાર્થ રીતે તમારે જાણવા બેઠ્યો.’^{૪૧-૪૫} જેના ચારિત્રની પરીક્ષા ન કરી હોય, તેવા પુરુષને કદી વેદવિદ્યા ભણાવવી નહિ, જેમ સુવર્ણ ઉપરથી શુદ્ધ દેખાતું હોય, તોપણ તેને તપાવીને, કાપીને તથા કસીને પરીક્ષા કરવામાં આવે છે, તેમ શિષ્યોની પણ તેઓના કુળ, શુભ આદિનું નિરીક્ષણ કરીને પરીક્ષા કરવી. વળી જે કાર્ય શિષ્યોને માટે અયોગ્ય હોય અને જે કાર્ય મહાભયંકર હોય, તેવું કાર્ય કરવાની શિષ્યોને આજ્ઞા આપવી નહિ, જેની જેવી બુદ્ધિ હશે અને જે જેવો પાક લેશે, તેના

પ્રમાણુમા જ તેને વિદ્યા ક્ષણે, તોપણ આપણે એમ જ ઇચ્છુ જોઈએ કે, સર્વ પ્રાણીઓ સકંટોને તરી નાઓ અને સર્વ પ્રાણીઓ ડટ્યાણોને જીવો, તેમ જ બ્રાહ્મણને આગળ કરીને (તેના દ્વારા) ચારે વર્ણોના મનુષ્યોને વેદ સહાણાવવો. આ રીતે વેદનું અધ્યયન કરવારૂપ કાર્ય એક મહાન કાર્ય છે (માટે તેમા લક્ષ્ય આપવું) ૪૯-૪૯ બ્રહ્માએ દેવતાઓની સ્તુતિ કરવા માટે વેદોને ઉત્પન્ન કર્યા છે જે પુરુષ મોહને અધીન થઈને વેદપારગત બ્રાહ્મણની નિદા કરે છે, તે પુરુષ બ્રાહ્મણનો અપરાધ કરીને અવસ્થ પરાભવ પામે છે વળી જે પુરુષ અધર્મને અનુસરીને બીજાને વેદાધ્યયન કરાવે છે અને જે પુરુષ અધર્મને અનુસરીને વેદાધ્યયન કરે છે તેઓ બંને માથી એકતુ મૃત્યુ થાય છે અને બીજા જગતમા દેવપાત્ર બને છે આ રીતે વેદનું પઠનપાઠન કેવી રીતે કરવું, તેનો સર્વ વિધિ મે તમને કહ્યો તેને હૃદયમા રાખીને તમારે શિષ્યો પર ઉપકાર કરવો. ૫૦-૫૩

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તથા મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમા 'શુકનું વ્યાસ પાસે પુનરાગમન હિમાલય વર્ણન' નામનો અધ્યાય ૩૨૮ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૨૮મો સાત વાયુનું વર્ણન

॥ મીષ ઉવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यं व्यासशिष्या महौजसः ।

अन्योन्य हृष्टमनसः परिस्वजिरे तदा ॥ १ ॥

લીએ કહ્યું હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! વ્યાસના મહાતેજસ્વી શિષ્યો શુરુતુ એ વાક્ય સાંભળીને મનમા પ્રસન્ન થયા અને (હર્ષને લીધે) અન્યો-ન્યને ભેટી પડ્યા ૧ તેઓ અન્યોન્યને કહેવા લાગ્યા કે, 'આપણા શુરુ ભગવાન વ્યાસે આપણને જે વચનો કહ્યા છે, તે વર્તમાનકાળમા તથા ભવિષ્ય કાળમા બંનેમા હિતકારક છે, તે વચનો આપણા મનમા અત્યંત રૂઢ થઈ ગયા છે અને આપણે હવે તે પ્રમાણે જ કરીશું' ૨ આ પ્રમાણે એકબીજાને કહીને મનમા અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા તે વાક્ય કુશળ શિષ્યોએ પુનઃ શુરુને પ્રાર્થના કરી કે, ૩ 'હે સમર્થ મહાસુનિ ! આપને રચતું હોય તો અમારી એવી ઇચ્છા છે કે, આ પર્વત ઉપરથી

અમે પૃથ્વી પર જઈએ અને વેદની અનેક શાખાઓ કરીએ' ૪ શિષ્યોતુ એ વચન સાંભળીને પરાશરના પુત્ર પ્રભુ વ્યાસે ધર્મોર્થયુક્ત અને હિતકારક આવો પ્રત્યુત્તર આપ્યો. ૫ 'તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે પૃથ્વી પર જાઓ અથવા દેવલોકમા જાઓ, પરંતુ જ્યાં જાઓ ત્યાં તમારે પ્રમાદ રાખવો નહિ (અર્થાત્ વેદનો સ્વાધ્યાય નિત્ય ટર્ચ કરવો) કેમ કે વેદ યુક્ત છળવાળો છે' ૬*

સત્ય વચન બોલનારા શુરુએ એ પ્રમાણે આજ્ઞા આપી એટલે તે ચારે શિષ્યો વ્યાસને પ્રદક્ષિણ કરીને તથા મસ્તક વડે વદન કરીને પૃથ્વી પર ઊતરી પડ્યા ત્યાં જઈને તેઓએ અગ્નિહોત્રથી આરભીને સોમયાગ સુધીનું ચાતુર્હોત્રધર્મ ચાલુ કર્યું અને બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યોની પાસે ચર્યા કરાવવા માંડ્યા ૭ પૃથ્વી પરના બ્રાહ્મણો પણ તેઓનો આદરસત્કાર કરવા લાગ્યા, જેથી તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમ મારહીને સુખપૂર્વક જીવન ગાળવા લાગ્યા, યાજ્ઞ તથા અધ્યાપન કર્મમા આસક્ત રહેવા લાગ્યા, શ્રીમત થયા અને લોકમા પ્રખ્યાત થયા ૮

હવે આ તરફ, પોતાના શિષ્યો પૃથ્વી પર ઊતરી પડ્યા તે પછી બુદ્ધિમાન વ્યાસ કેવળ એક પુત્રની જ સહાયવાળા થઈ પડ્યા, તેથી એકાતમા ધ્યાનપરાયણ રહીને મૌન અવસ્થામા બેસી રહેવા લાગ્યા ૯ આ રીતે પોતાના આશ્રમમા તેઓ બેઠા હતા, તેવામા મહાતપસ્વી નારદે તેમને જોયા પછી તેમની સમીપ આવીને નારદે મધુર અક્ષરવાણી વાણીથી આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું 'હે વસિષ્ઠ ગોત્રના બ્રહ્મવિ ૧ તમારા આ આશ્રમમા વેદનો ધ્વનિ કેમ થતો નથી ? તમે એકલા કેવળ ધ્યાન પરાયણ રહીને જાણે કોઈતુ ચિંતન કરતા હો, તેમ મૌન કેમ બેસી રહ્યા છો ? ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ આ હિમા

* કરવાનો આશય એ છે કે તમે વેદનો નિત્ય અભ્યાસ નહિ કરો, તો વેદને જૂની જગ્યા, માટે તેનો નિયમિત અભ્યાસ કર્યો કરતો

× કરવાનો ભાવ એ છે કે વિદ્વાનોને પણ શિષ્ય આદિના સંયોગને લીધે સુખદુઃખ અવસ્થ થાય છે ભગવાન વ્યાસને પણ શિષ્યોના વિયોગને લીધે ઉદા મીનતા નજીવતી હતી જેથી વેદનો અભ્યાસ છોડીને કેવળ મૌન અવસ્થામા જ બેસી રહેતા હતા

લય પર્વત વેદના ઘોષથી રહિત થઈ પડ્યો છે, તેથી રજ, અંધકાર અથવા રાહુથી ઘસત થયેલા અંદ્રની પેઠે શોભતો નથી.^{૧૩} આ હિમાલય દેવ-ધિઓના ગણોથી સેવાયેલો છે; છતાં વેદના ધ્વનિથી રહિત છે, તેથી ભીલલોકોનું નિવાસસ્થાન જેમ ન શોભે, તેમ પૂર્વની પેઠે શોભતો નથી;^{૧૪} તેમ જ અહીં વસનારા ઋષિઓ, દેવો અને મહાબળવાન ગંધર્વો વેદના ધ્વનિથી રહિત થઈ પડ્યા છે, જેથી પૂર્વની પેઠે શોભતા નથી.^{૧૫}

નારદનું એ વચન સાંભળ્યા પછી વ્યાસે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું: ‘હે મહર્ષિ! તમે મને જે કહ્યું, તે મારા મનને અત્યુદ્ધન જ છે. તમે વેદવાદમાં કુશળ છો, સર્વજ્ઞ છો, સર્વદ્રષ્ટા છો અને સર્વત્ર કુતૂહલ ભોવાનો તમારો સ્વભાવ છે; માટે તમે મને કહેવાને યોગ્ય જ છો.^{૧૬} આ ત્રણે જગતમાં જે કંઈ બન્યું હોય છે, તે સર્વ તમારા બાહુવામાં હોય છે, માટે હે બ્રહ્મર્ષિ! તમે મને આજ્ઞા આપો કે, તમારું મારે શું પ્રિય કરવું?’^{૧૭} હે બ્રહ્મર્ષિ! મારા શિષ્યોથી હું છૂટો થયો છું, તેથી મારું મન અતિ પ્રકુલ રહેતું નથી; તોપણ તમે મને કહો કે, મારે હવે શું કરવું?’^{૧૮}

નારદે કહ્યું: નિત્ય સ્વાધ્યાય ન કરવો તે વેદનો મળ ગણાય છે, બ્રાહ્મણ હોવા છતાં વ્રત ન પાળવું તે તેનો મળ ગણાય છે, વાહીક દેશના મનુષ્યો પૃથ્વીનો મળ ગણાય છે અને કૌતૂહલ તે સ્ત્રીઓનો મળ ગણાય છે.^{૨૦*} માટે તમારા બુદ્ધિમાન પુત્રની સાથે તમે વેદનો સ્વાધ્યાય ચાલુ રાખો અને વેદના ધ્વનિથી રાક્ષસોના ભયથી થનારો અંધકાર દૂર કરો.^{૨૧}

ભીષ્મે કહ્યું: નારદનું વચન સાંભળ્યા પછી પરમ ધર્મવેત્તા વ્યાસે ‘બહુ સારું’ એમ કહીને અત્યંત હર્ષપૂર્વક વેદસ્વાધ્યાય કરવાનું દંઠ વ્રત લીધું.^{૨૨} તેમણે પોતાના પુત્ર શુકદેવની સાથે ઉચ્ચસ્વરથી વેદસ્વાધ્યાય કરવાનો આરંભ કર્યો અને શિક્ષાઅર્થમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે ઘોષ કરીને

સર્વ લોકને ગળવી મૂક્યા.^{૨૩} જુદા જુદા ધર્મોનું પ્રવચન કરનારા તેઓ બંને જણા એ પ્રમાણે વેદ-સ્વાધ્યાય કરી રહ્યા હતા, તેવામાં સમુદ્રના વાયુથી એકદમ વૃદ્ધિ પામેલો મોટો તોફાની પવન અત્યંત ભેસથી વાવા લાગ્યો.^{૨૪} તે ભેઈ ‘આ અનધ્યાયનો દિવસ છે’ એમ મનમાં વિચાર કરીને વ્યાસે પુત્ર શુકદેવને વેદસ્વાધ્યાય કરતા અટકાવ્યા. પિતા-એ એ પ્રમાણે પોતાને અટકાવ્યો, એટલે તુરત જ શુકદેવ તેનું કારણ બાહુવા માટે ઉત્સુક થયા. તેમણે પિતાને પૂછ્યું કે, ‘હે બ્રહ્મન્! આ વાયુ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો અને આ વાયુની ચેષ્ટા શી છે, તે સર્વ તમે મને કહો.’^{૨૫}

શુકદેવનો તે પ્રશ્ન સાંભળી વ્યાસને પરમ આશ્ચર્ય થયું. તેમણે અનધ્યાયના કારણ વિષે પોતાની મેળે આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું:^{૨૬} ‘હે પુત્ર! તને દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તારું મન સ્વતઃ જ નિર્મળ થયું છે. વળી તું તમોશુષ્ણ તથા રજોશુષ્ણી મુક્ત થઈને સત્ત્વગુણમાં સ્થિતિ કરી રહ્યો છે;^{૨૭} એટલું જ નહિ પણ મનુષ્ય જેમ પોતાની છાયાને દર્પણમાં જુએ છે, તેમ તું પોતાના આત્માને બુદ્ધિ દ્વારા ભેઈ શકે છે; માટે તારી બુદ્ધિમાં સર્વ વેદોના અર્થોનો તારી મેળે ઊઠાપોઠ કરીને તે વિષેનો (એટલે આ વાયુ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો વગેરેનો) નિશ્ચયપૂર્વક વિચાર કરી લે.^{૨૮} મરણ પામ્યા પછી જે માર્ગે થઈને પ્રાણી સ્વર્ગલોકમાં જાય છે અથવા પિતૃલોકમાં જાય છે, તે માર્ગે જે પ્રકારનો છે, એક પરમાત્મા સંબંધી દેવયાનમાર્ગ (એટલે અર્ચિરાત્રિ-માર્ગ) અને બીજો પિતૃયાનમાર્ગ (એટલે ધૂમાદિ માર્ગ) તેમાં જે સાત્ત્વિક ઉપાસક હોય છે, તે દેવયાનમાર્ગે થઈને અત્યંત મેક્ષણે પામે છે અને રાજસ અથવા તામસ ઉપાસક પુનર્જન્મને આપનારા પિતૃયાનમાર્ગે થઈને (પુણ્યસંચય હોય ત્યાં સુધી અમુક અમુક દેવયોનિમાં રહીને) પુનર્જન્મને પામે છે.^{૩૦*}

હવે, પૃથ્વીમાં (પિંડમાં-શરીરમાં) તથા અંતરિક્ષમાં (બ્રહ્માંડમાં) જ્યાં વાયુઓ વાય છે

* અર્થાત સ્વાધ્યાયનો અભાવ, વ્રતપાલનનો અભાવ, વાહીક દેશ અને કૌતૂહલ આ ચારે વસ્તુઓ, અનુક્રમે વેદ, બ્રાહ્મણ, પૃથ્વી અને સ્ત્રીઓ એ ચારેને દૂષણરૂપ ગણાય છે. એમ બાહુવામાં આવ્યું છે કે, હાલ પર્વત કહેવાતા દેશના એક ભાગનું નામ જ પૂર્વે વાહીક હતું.

* આ શ્લોકમાં દર્શાવેલા દેવયાનમાર્ગનું તથા પિતૃયાનમાર્ગનું જોડાગ્ર ઉપનિષદમાં વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે.

(એકત્ર યાય છે) તે માર્ગો (વાયુને સંચાર કરવાનાં સ્થાનકો) સાત છે. તે વિષે હું અનુક્રમે કહું છું, સાંભળ.^{૪૩૧} પૂર્વોક્ત પૃથ્વીમાં તથા અંતરિક્ષ-

x મનુષ્યના શરીરમાં કયા કયા વાયુઓ રહે છે, તેઓનાં સંચારસ્થાન કયાં છે, તેઓનો વર્ણ કેવો છે અને તેઓનું ખીજ કયું છે, એ વિષે 'નકુલીશયોગ-પારાયણ' નામના ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે :

પ્રાણો ઘ્રાણાપ્રહ્વામિષ્ણદાંગુષ્ઠાતસંસ્થિતિઃ ।

નીલ સૌંકારેફાદિવીજેન વિનિયોજિતઃ ॥ ૧ ॥

કૃષ્ણોડપાનઃ કૃષ્ણદિશ્ચઃ ધૃષ્ટદ્યુષ્ટરાષ્ણિગઃ ।

સતારકનકારાંતવીજેન વિનિયોજિતઃ ॥ ૨ ॥

ચક્રાપાનિમો વ્યાનસ્ત્વગિન્દ્રિયનિકેતનઃ ।

તાકોપેતયાતાંતવીજેત્તોવિરાજિતઃ ॥ ૩ ॥

મૂર્ધસ્યો મધ્યતાઘ્યપ્રવંઠહૃત્તલાશ્રયઃ ।

ઉદાનો હ્રસ્વચ્છાયાસ્તારકાર્કાતયાંતયુક્ ॥ ૪ ॥

થેતઃ સમાનો હૃન્નામિસર્વસંધિનિકેતનઃ ।

પ્રણવાકોત્તલાન્તેન વીજેનાત્યંતમુજ્જવલઃ ॥ ૫ ॥

શરીરમાં પહેલો પ્રાણ નામનો વાયુ છે. તેનું સંચાર-સ્થાન નાસિકાનો અગ્રભાગ, હૃદય, નાભિ અને પગના અંગૂઠા સુધીનો ભાગ છે. તેનો વર્ણ ગળીના જેવો નીલ હોય છે અને તેનું ખીજ ઝંકાર સહિત રેકનો આદિ વર્ણ છે, અર્થાત્ 'ઝં યમ્' એવું તેનું ખીજ છે. ખીજે વાયુ અપાન નામનો છે, તેનું સંચારસ્થાન ગરદન, વાંસો અને વાંસાથી આંખોની છેક પાની સુધીનો ભાગ છે. તેનો વર્ણ સ્વામ છે અને તેનું ખીજ ઝંકાર સહિત નકારનો છેડેલો વર્ણ છે; અર્થાત્ 'ઝં ધમ્' એવું તેનું ખીજ છે. ત્રીજો વાયુ વ્યાન નામનો છે, તેનું સંચાર-સ્થાન ત્વચાદિવ છે, તેનો વર્ણ ઇદમનુપના જેવો રંગભેરંગી છે અને તેનું ખીજ ઝંકાર સહિત યકારના અંત્યનો અંસ વર્ણ છે, અર્થાત્ 'ઝં લમ્' એવું તેનું ખીજ છે. ચોથો વાયુ ઉદાન નામનો છે. તેનું સંચાર-સ્થાન મરતક, તાહુનો મધ્યભાગ, કંઠ, હૃદય અને પગનાં તળિષાં છે અને તેનું ખીજ ઝંકારયુક્ત પ્રકારનો અંત્ય વર્ણ છે, અર્થાત્ 'ઝં રમ્' એવું તેનું ખીજ છે. પાંચમો વાયુ સમાન નામનો છે. તેનું સંચારસ્થાન હૃદય, નાભિ અને સર્વ સાંધાઓ છે અને તેનું ખીજ પ્રણવ સહિત લકારનો અંસ વર્ણ છે અર્થાત્ 'ઝં વમ્' એવું તેનું ખીજ છે. આ રીતે વાયુના પાંચ માર્ગોનું તે ગ્રંથમાં વર્ણન કરેલું છે. બાકીના એટલે છઠો અને સાતમો વર્ણ તેા જન-મુક્તિને તથા વિદેહમુક્તિને આપનારા છે, એમ આગળ કહેવાશે.

—નીલકંઠ

માં કેટલાએક સાધ્ય નામના^{૪૩૨} દેવગણો તથા મહા બળવાન મહાભૂતો રહે છે, તેઓનો સમાન નામનો એક કુર્જ્ય પુત્ર ઉત્પન્ન થયો.^{૪૩૨} પછી તે સમાન-ને ઉદાન નામનો પુત્ર થયો, ઉદાનને વ્યાન નામનો પુત્ર થયો, વ્યાનને અપાન નામનો પુત્ર થયો અને અપાનને પ્રાણ નામનો પુત્ર થયો.^{૪૩૩} શનુ-ઓને તપાવનારા અજિત પ્રાણને કોઈ પુત્ર જ થયો નથી. હવે તે વાયુઓનાં ભિન્ન ભિન્ન કર્મોનું યથાર્થ રીતે હું વર્ણન કરું છું.^{૪૩૪} જે વાયુ પ્રાણીમાત્રને સર્વ પ્રકારની યેદાઓ કરાવે છે અને સર્વ પ્રાણીઓ ને જિવાડે છે, તે વાયુને 'પ્રાણ' કહેવામાં આવે છે. જે વાયુ પ્રથમ કહેવાય છે અને પ્રથમ માર્ગમાં વહી-ને ધુમાડાથી તથા ઉષ્ણતાથી ઉત્પન્ન થનારા મેઘ-સમુદાયોને ગતિમાન કરે છે, તે વાયુનું નામ 'પ્રવહ' કહેવાય છે.^{૪૩૫} આ પ્રવહ વાયુ ગગનમાં ડળમાં મેઘમાંહેના જળ સાથે મળી જઈને વિદ્યતરૂપે થાય છે અને મહાતેજસ્વી બને છે.^{૪૩૬}

'ખીજે (અપાન) વાયુ, જેનું નામ 'આવહ' છે, તે મોટી ગર્જના કરતો વાય છે. ઉપરાંત ચંદ્ર આદિ જ્યોતિષ પદાર્થોનો ઉદયકર્તા છે અને પ્રાણી-ઓનાં શરીરમાં રહેલો જઠરાગ્નિ તે વાયુની સહાય-

+ અહીં સાધ્ય નામના જે દેવગણો કહેવામાં આવ્યા છે, તે શરીરમાં રહેનારી ઇન્દ્રિયોનો જ પર્યાય છે; કેમ કે ઇન્દ્રિયોની સામાન્ય વૃત્તિને જ સમાન વગેરે વાયુઓનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. સાંખ્યકારિકામાં પણ કહ્યું છે કે, 'સામાન્યા કરણવૃત્તિઃ પ્રાણાયા વાયવઃ સંવા' । ઇન્દ્રિયોની સામાન્ય વૃત્તિને જ પ્રાણાદિ પાંચ વાયુઓ કહેવામાં આવે છે. મૂળમાં પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ શબ્દોથી પિંડ તથા બ્રહ્માંડ જ વિવક્ષિત છે અને 'પિંડે તે બ્રહ્માંડ' એ ન્યાય પ્રમાણે પિંડ (શરીર) તથા બ્રહ્માંડનો અમેદ જ માનવામાં આવ્યો છે.

÷ અર્થાત્ પ્રાણવાયુનું ખીજું કોઈ કાર્ય નથી, જેથી સર્વની અપેક્ષાએ તે સ્થૂળ છે. —નીલકંઠ

x ટીકાકાર નીલકંઠ આ શ્લોકનો ભાવ દર્શાવતાં લખે છે કે, પૂર્વોક્ત નાસિકા, હૃદય, નાભિ અથવા પગનો અંગૂઠો વગેરે કોઈ એક સ્થાનમાં નીકળેલ વર્ણવાળા પ્રાણવાયુને કહીને 'ઝં યમ્' એવા ખીજશરીરનું ધ્યાન કરનારા યોગી કેટલેક કાળે એવા પ્રકારની સિદ્ધિને પામે છે કે, તે જીવતા શરીરથી જ પ્રવહવાયુના માર્ગમાં સંચાર કરી શકે છે અને દેહાંતે પ્રવહ વાયુના સ્વરૂપને પામે છે.

થી જ અન્નને ઝડલું કરે છે, માટે વિદ્વાનો તેને 'આદાન' પણ કહે છે. ૩૭૩૮

હવે જે વાયુ ચારે સમુદ્રોમાંથી જળ લાવીને આકાશમાં રહેલા મેઘોની અંદર ધારણ કરી રાખે છે, વળી જે વાયુ મેઘમંડળમાં જળ ભરીને પર્વતનામના વૃષ્ટિ કરનારા દેવને અર્પણ કરે છે, તે ત્રીજા વાયુને 'ઉદ્ધ' કહેવામાં આવે છે આ વાયુ અતિ શય મોટી છે અને સહાકાળ ગતિ કરનારા છે ૩૭૪૦

તેમ જ જે વાયુ જુદા જુદા મેઘગણોને અનેક ભાગે ખેંચી જાય છે, જેને લીધે એકત્ર થયેલા મેઘો વરસાદ વરસવાનો આરંભ કરે છે, જેના સામ અર્થથી કોઈ સમયે એકઠા મળેલા અને કોઈ સમયે વિખરાઈ ગયેલા મેઘો મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરીને 'નદ' નામને ધારણ કરે છે, જેની સહાયતાથી પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવા માટે ઉત્પન્ન થયેલા વાદળાઓ મેઘપણાને પામે છે અને જે વાયુ દેવગણોના વિમાનોને આકાશમાર્ગે વહે છે, તે ચોથા વાયુનું નામ 'સવહ' છે આ વાયુ મોટા મોટા પર્વતોને પણ તોડી પાડનારા છે ૪૧-૪૩

વળી જે વેગવાન વાયુ ઘણો જ રૂક્ષ વાઈને પર્વત પર ઘેસી રહેલા મેઘોને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, જેની સહાયથી મેઘો 'ખલાહક' નામને ધારણ કરે છે, જેનો સચાર દારુણ ઉત્પાતને સૂચવે છે અને જેની સાથે મોટી ગર્જના કરનારા મેઘો એકદમ ચડી આવે છે, તે પાંચમો વાયુ 'વિવહ' નામે પ્રસિદ્ધ છે આ વાયુનો વેગ ઘણો મોટો હોય છે ૪૪-૪૫

+ અપાન વાયુ જહરાશિતો ઉદ્દીપક છે એના સ્વપ્રકાર યોગી યાત્રક કહે છે કે,

'સ્વયં ત્વપાન સપ્રાપ્ય તેનૈવ સદ્ માહત ।

પ્રવાતિ જ્વલન તત્ર પ્રાણો મલ્લગત પુન ॥ ૧ ॥

વાયુના વાજિતા વહિરપાનેન જ્ઞાને જ્ઞાને ।

તદા જ્વલતિ વિપ્રેન્દ્રે સકલે દેહમન્યગે ॥ ૨ ॥

હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણી ગાગી! પ્રાણુવાયુ પોતે અપાનની સમીપ આવી તે દારા જહરના અગ્નિને પ્રગીષ કરે છે આ રીતે અપાનવાયુ જહરના અગ્નિને ધીમે ધીમે વધારે છે, ત્યારે જહરાશિ આખા શરીરમાં પ્રવ્યવ્થા ગટે છે'

—નીલકંઠ

* ખીખના ખળનો નાશ કરીને જે ગતિ કરે તેને ખનાહક કહે છે

જેના વેગથી આકાશમાંનું દિવ્ય જળ પૃથ્વી પર નહિ પડતા આકાશમાં જ વહે છે, જે વાયુ આકાશગ ગાના પવિત્ર જળને આકાશમાં જ સ્થિર કરી રાખે છે, જેના વટે આખી પૃથ્વીને પ્રકાશિત કરનારા તથા એક હબ્બર કિરણોવાળો સૂર્ય પણ બાહ્ય એક જ કિરણવાળો હોય તેવો દેખાય છે અને જેના ખળથી ચંદ્રમાં ક્ષીણ હોવા છતાં પણ સપૂર્ણ મંડળવાળો થઈને વૃદ્ધિ પામે છે તે છઠ્ઠો વાયુ 'પરિવહ' નામે પ્રસિદ્ધ છે આ વાયુ વિજય કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૪૬-૪૮

હે અધ્યાત્મનું ચિંતન કરનારા પુત્ર! તું તારી શાત બુદ્ધિથી સારી રીતે વિચારી જો કે, પ્રલયકાળે જે વાયુ પ્રાણીમાત્રના પ્રાણોને સહાર કરે છે, અરે! એટલું જ નહિ પણ મૃત્યુ અને ધમ પણ જેના માર્ગને નિત્ય અનુસરે છે, વળી જે વાયુ નિરંતર ધ્યાનમાં જ રમણ કરનારા યોગી પુરુષોને મોક્ષ આપવાને સમર્થ છે, જેનો આશ્રય કરીને દક્ષ ગ્રન્થ પતિના દશ હબ્બર પુત્રો વેગપૂર્વક દિશાઓના અતને પામી ગયા છે (અર્થાત્ બ્રહ્માડને ભેદીને મોક્ષમાર્ગે આપ્યા ગયા છે) અને સચારથી પરાભવ પામેલો પુરુષ (નિર્ણીજ સમાધિ અવસ્થામાં) જેનો સ્પર્શ કરતા જ પરમ પદને પામી જાય છે, પણ સસારમાં પુન પાછો ફરતો નથી, તે સાતમો વાયુ 'પરાવહ' નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ વાયુ મહા હુજ્જય છે ૪૯-૫૨

આ પ્રમાણે *અદિતિના પુત્ર તે સાતે વાયુઓ પરમ આશ્ચર્યકારક કર્મ કરનારા છે, નિરંતર અરખ્ય લિત રીતે વાયા કરે છે, સર્વન ગમન કરનારા છે અને સર્વને ધારણ કરી રાખનારા છે, પશુ આ સમયે આ એટ મોટું આશ્ચર્ય થયું છે કે, પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ આ હિમાલય પણ અત્યંત ભ્રેસથી વાયેલા તે વાયુના વેગથી એકદમ ઠપી જીકો છે ૫૩-૫૪ હે તાત! આ વાયુ બ્યાપક દેવ પરમાત્માના આસરૂંપ ગણાય છે તેનો વેગ ત્યારે વધી પડે છે અને એકાએક તે વાવા માટે છે, ત્યારે આખું જગત એક

* અદિતિ એટલે ખડનપ્રત્ય અથવા દીનતારાહત એવું પરમ ચૈતન્ય સમજવું આ સાતે વાયુ પરમ ચૈતન્યના પુત્રો છે, અર્થાત્ પરમ ચૈતન્યના જ ભિન્ન ભિન્ન રૂપો છે.

દમ ગભરાઈ જાય છે.^{૫૫} માટે વેદવેત્તા પુરુષો ખહારનો વાયુ જ્યારે જોસથી વાતો હોય, ત્યારે વેદનું અધ્યયન કરતા નથી; કેમ કે વાયુને (પર-માત્માના આસરૂં વેદને) વાયુનો ભય હોય છે અને બાહ્ય વાયુના સુસવાટાથી વેદરૂપ પ્રદાને (અથવા જગતરૂપ પ્રદાને) પીડા થાય છે.^{૫૬}

એ પ્રમાણે કહીને પરાશરના સમર્થ પુત્ર વ્યાસ, (વાયુ જ્યારે ખંધ થયો ત્યારે) હવે તું વેદાધ્યયન કર' એમ શુકદેવને કહીને આકાશ-ગંગા તરફ ચાલ્યા ગયા.^{૫૭}

ધૃતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વાત્મજ મોક્ષધર્મનુશાસન-પર્વમાં 'સાત વાયુનું' વર્ણન' નામનો અધ્યાય ૩૨૮માં સમાયે

અધ્યાય ૩૨૯મો

શુકદેવને નારદનો ઉપદેશ

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

एतस्मिन्वतरे शन्ये नारदः समुपागमत् ।

शुकं स्वाध्यापनिरतं वेदार्थान् प्रष्टुमीप्सया ॥૧॥

લીએ કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! વ્યાસ ગયા તે સમયે સ્વાધ્યાય કરવામાં આસક્ત થયેલા શુકદેવની પાસે નારદશુનિ આવ્યા. શુકદેવે પણ દેવર્ષિ નારદને ત્યાં આવેલા જોઈ વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે અર્ધપ્રદાન કરી વેદના અર્થ વિષે પ્રશ્ન પૂછવાની ઇચ્છાથી તેમનો સત્કાર કર્યો.^{૧૨} પછી મનમાં પ્રસન્ન થયેલા નારદે આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે ધાર્મિ-

+ આ શ્લોકનો બાવાર્થ' ડીકાર નીલકંઠે આ પ્રમાણે લખ્યો છે :

‘ભૂય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વિતમેતદ્યજ્ઞવેદો યજુર્વેદઃ સામવેદઃ ।

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ, મહાભૂત-પરમાત્માના એક નિઃશ્વસરૂપ જ છે.' આ યુતિવચન પ્રમાણે વેદ પરમાત્માનો નિઃશ્વસ જ છે, જેથી તે વેદનો અકરમાત્ જિયે સ્વરે સ્વાધ્યાય કરવામાં આવે, ત્યારે આખું જગત બધા પાખી જાય; એટલું જ નહિ પણ મૂળ-પુરુષના નિઃશ્વસરૂપ વેદનું એકાએક ઉચ્ચ સ્વરે પઠન-પાઠન કરવામાં આવે તો કદાચિત્ સર્વ જગતનો સંદાર પણ થઈ જાય' માટે ખહારનો વાયુ જ્યારે ઘણા જોસથી ફૂકતો હોય, ત્યારે પરમાત્માના આસરૂં ગણાતા વેદનું અધ્યયન કરવું નહિ.

કોમાં શ્રેષ્ઠ વત્સ ! બોલ, હું તારું શું કલ્યાણ કરું ? હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું.'

હે ભરતવંશી રાજા ! નારદનાં એ વચન સાંભળીને શુકદેવ બોલ્યા : 'આ લોકમાં જે હિત-કારક હોય, તે માર્ગે ખતાવીને તમે મારું કલ્યાણ કરો.'^{૨૪}

નારદે કહ્યું : પૂવે, જેઓએ ચિત્તશુદ્ધિ સંપાદન કરી હતી તેવા ઋષિઓએ તત્ત્વ જાણવાની જ્યારે ઇચ્છા કરી, ત્યારે ભગવાન સનતકુમારે તેઓને આવેા ઉપદેશ આપ્યો હતો :^૫ 'વિદ્યા સમાન નેત્ર નથી, સત્ય સમાન તપ નથી, રાગ સમાન દુઃખ નથી અને ત્યાગ સમાન સુખ નથી.' આ લોકનાં તથા પરલોકનાં પાપી ક્રમોથી નિવૃત્ત થઈને નિત્ય પુણ્યશીલ થઈ, વૃત્તિને ઉચ્ચ બનાવવી અને યોગ્ય સદાચાર પાળવો, તે સર્વોત્તમ શ્રેય છે.^૭ આ મનુષ્યજન્મ જે અતિ દુર્લભ છે તેને પામીને જે પુરુષ સંસારમાં આસક્ત રહે છે, તે મૂઠ છે અને તેવો (સંસારાસક્ત) મનુષ્ય દુઃખથી મુક્ત થવા માટે કદી સમર્થ થઈ શકતો નથી; કેમ કે આસક્તિ જ દુઃખનું સામાન્ય લક્ષણ છે.^૮ જે પુરુષ સંસારમાં આસક્ત રહે છે, તેની શુદ્ધિ મોહજાળને વધારનારી થઈ પડે છે, જેથી વાસ્તવિક સુખથી તે બ્રહ્મ થાય છે; એટલું જ નહિ પણ મોહજાળમાં ફસાઈ રહેલો તે પુરુષ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં દુઃખી થાય છે.^૯ જે પુરુષને શ્રેય સંપાદન કરવાની ઇચ્છા હોય, તેણે હરકોઈ ઉપાય કરીને પણ કામ તથા ક્રોધનો નિગ્રહ કરવો; કેમ કે મનુષ્યના શ્રેયનો ઘાત કરવા માટે કામ તથા ક્રોધ જ નિત્ય તત્પર રહે છે.^{૧૦} ક્રોધથી નિત્ય તપની રક્ષા કરવી, મત્સરથી લક્ષ્મીની રક્ષા કરવી, માન તથા અપમાનથી વિદ્યાની રક્ષા કરવી અને પ્રમાદથી પોતાના આત્માની રક્ષા કરવી.^{૧૧} દયા એ પરમ ધર્મ છે, ક્ષમા એ પરમ ગુણ છે, આત્મ-જ્ઞાન એ પરમ જ્ઞાન છે અને સત્ય સમાન બીજું શ્રેય નથી.^{૧૨} સત્ય વચન બોલવું તે શ્રેયસ્કર છે, તોપણ તેવા કોઈ પ્રસંગે જેમાં અનેકનું હિત સમાયતું હોય તેવું અમૃત્ય વચન પણ અધિકારિક શ્રેયસ્કર છે; માટે હું તો એમ જ માનું છું કે, પ્રાણીમાત્રનું જેમાં હિત સમાયેલું હોય તે જ અત્યંત સત્ય

છે.^{૧૩} જેણે સર્વ આરભોનો ત્યાગ કર્યો છે, સર્વ આશાઓને તિલાંજલિ આપી છે, પરિચ્છેદમાત્રને છોડી દીધો છે અને સર્વ વાસનાઓનો પણ ત્યાગ કર્યો છે, તે જ ખરો વિદ્વાન છે અને તે જ ખરો પડિત છે.^{૧૪} જે પુરુષ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો, પોતાને વશ રહેનારી ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઉપભોગ કરે છે, વિષયોમાં આસક્ત નહિ થઈને શાંતચિત્ત રહે છે, વિકારોથી રહિત થાય છે, ચિત્તને આત્મધ્યાનમાં જ એકાગ્ર કરે છે અને દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિકની સાથે તદ્વાકાર થયા વિના તેઓની સાથે રહે છે, છતાં તેઓથી ક્ષિત્ત જ વર્તન કરે છે, તે જીવન્મુક્ત પુરુષ અત્પ સમયમાં જ પરમ શ્રેય સ પાદન કરે છે.^{૧૫}^{૧૬} હે મુનિ ! જે પુરુષ કોઈ પણ પ્રાણીનું દર્શન કરતો નથી, કોઈ પણ પ્રાણીનો અપર્શ કરતો નથી અને કોઈ પણ પ્રાણી સાથે વાતોલાપ કરતો નથી, તે પુરુષને પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૭} કોઈ પણ પ્રાણી ની હિંસા કરવી નહિ, પણ પ્રાણીમાત્ર સાથે મિત્ર ભાવ રાખી વર્તવું આ મનુષ્યજન્મ પામીને કોઈની સાથે વેર તો કરવું જ નહિ.^{૧૮} વિદ્વાનો કહે છે કે, પરિચ્છેદનો ત્યાગ કરવો, અત્યંત સંતુષ્ટ રહેવું, આશાઓથી મુક્ત થવું અને અપજતાથી રહિત થવું, તે જ મનને વશ રાખનારા આત્મવેત્તા પુરુષને પરમ શ્રેયસ્કર છે.^{૧૯} હે તાત ! તું પણ પરિચ્છેદનો ત્યાગ કરીને જિતેન્દ્રિય થા અને જે સ્થાન આ હોઠમાં તથા પરલોઠમાં શોક અને ભયથી રહિત છે તે સ્થાનનો આશ્રય કર.^{૨૦} હે સૌમ્ય ! ધનાદિ ભોગ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કરનારા પુરુષો કદી શોકાતુર થતા નથી, માટે પોતાના (પોતાના ન હોવા છતાં પોતાના ગણાતા) ધનાદિ ભોગ્ય પદાર્થો નો ત્યાગ કરવો. તું તે ભોગ્ય પદાર્થોનો જે ત્યાગ કરીશ, તો હું ખના તાપથી મુક્ત થઈશ.^{૨૧} જે મુનિ નિત્ય તપશ્ચરણ કરતો હોય, દમશુભને ધારણ કર તો હોય, મનને વશ રાખતો હોય અને મોક્ષરૂપ અજિત સ્થાનને જીતવા ઇચ્છતો હોય, તેણે સાર સગના કારણરૂપ વિષયોનો કદી સંગ જ ન કરવો જે બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ શુભના સગવાળા વિષયોમાં આસક્તિ રાખતા નથી અને એકલા વિચરવામાં જ આનંદમગ્ન રહે છે, તે પુરુષને અત્પ સમય માં જ અતિ ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૨}^{૨૩} જે

મુનિ સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોમાં રમણ કરનારા પ્રાણી માત્રમાં પોતે એકલો જ રમણ કરે છે, તેને તારે ઉચ્ચ જ્ઞાનથી તૃપ્ત થયેલો બહુવો અને તેવો જ્ઞાનતૃપ્ત પુરુષ કદી શોક કરતો નથી.^{૨૪} પ્રાણી કેવળ શુભ કર્મોથી દેવજન્મ પામે છે, શુભ-અશુભ મિશ્ર કર્મોથી મનુષ્યજન્મ પામે છે અને કેવળ અશુભ કર્મોથી પશુપક્ષીને અધમ જન્મ પામે છે આ રીતે પ્રાણી કેવળ પરાધીન છે.^{૨૫} આ સંસારમાં મૃત્યુ અને જરાથી ઉત્પન્ન થનારા હું ખો નિત્ય પ્રાણીને લાગુ જ રહે છે અને તે તે હું ખોથી પ્રાણી અત્યંત પીડાય છે, છતાં તું કેમ સમજતો નથી?^{૨૬} તું તારા અહિંતને હિંત માને છે, નાશવંત પદાર્થને અવિનાશી માને છે અને અનર્થકારક પદાર્થને અર્થકારક માને છે, પરંતુ તું સત્ય વસ્તુને કેમ સમજતો નથી?^{૨૭} જેમ કોરોટો (રેશમ બનાવનારો કીટો) પોતે બનાવેલા અનેક તત્ત્વોથી પોતાને જ બાંધે છે, છતાં મોહને લીધે કંઈ સમજતો નથી, તેમ તું પણ તે કરેલા કર્મોથી તને પોતાને જ બાંધે છે, છતાં અજ્ઞાનને લીધે કંઈ સમજતો નથી.^{૨૮} તારે પરિચ્છેદનો સર્વથા ત્યાગ કરવો ભેઈએ-પરિચ્છેદ કરવાની તારે કંઈ જરૂર નથી, કેમ કે પરિચ્છેદ જ દોષોત્તું સુખ્ય સ્થાન છે જે, પરિચ્છેદને લીધે જ કોરોટો બધાય છે-નાશ પામે છે.^{૨૯} જેમ વનના વૃદ્ધ હાથીઓ તળાવના કીચડમાં પડીને પીડાય છે, તેમ પુત્ર, સ્ત્રી આદિ કુટુંબપરિવારમાં આસક્તિ રાખનારાં પ્રાણીઓ પીડાય છે.^{૩૦} જેમ મોટી બળમાં ફસાઈ ને બહારના નિર્જળ પ્રદેશમાં અડળાઈ આવેલાં માછલાઓ ઘણા જ હુ ખી થાય છે, તેમ રનેહજગમાં ફસાઈને સ સારપ્રદેશમાં આકર્ષાયેલા પ્રાણીઓ પણ અતિશય હુ ખી થાય છે, તે તું જે.^{૩૧} કુટુંબ, પુત્ર, સ્ત્રી, શરીર અને ધનાદિનો સચ્ચ વગેરે સર્વ પદાર્થો પારકા છે અને નાશવંત છે, માત્ર પુણ્ય અને પાપ જ પોતાના ગણાય છે.^{૩૨} (બ્યારે મૃત્યુનો સંદેશ આવશે ત્યારે) સંસારના સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કરી તારે એકવાને જ પરાધીન અવસ્થાએ જવાનું છે, તો પત્રી તું અનર્થને કેમ વળગી રહ્યો છે અને પુણ્યકર્મનું કેમ આચરણ કરતો નથી?^{૩૩} મરણ પછી તારે જે માર્ગે પ્રયાણ કરવાનું છે, તે માર્ગે વિશ્રાંતિસ્થળથી રહિત છે, આશ્રય વિનાનો છે,

લોચન માટે ભાથું પલ્લુ ત્યાં મળતું નથી, માર્ગદર્શક લોમિયો પલ્લુ ત્યાં છે નહિ અને દેવળ અધિકારને લીધે ધનધોર અરણ્યના જેવો જ તે જણાય છે. આવા માર્ગે તું એકલો દેવી રીતે જઈ શકીશ ?^{૩૪} તું અહીંથી જ્યારે આલી નીકળીશ, ત્યારે તારી પાછળ દોઈ આવશે નહિ; માત્ર પુરુષ અને પાપ જ તારી પાછળ પાછળ આવશે.^{૩૫} વિદ્યા, કર્મ, શૌચ અને મોટા વિસ્તારવાળું જ્ઞાન એ સર્વને દેવળ પરમાત્માની પ્રાપ્તિરૂપ પ્રયોજનને માટે જ આપણે અનુસરીએ છીએ; પરંતુ તે પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયા પછી તે સર્વનો અત્યંત ત્યાગ કરવામાં આવે છે.^{૩૬} મનુષ્યે ગામમાં નિવાસ કરીને ત્રિપુત્રાદિક પરિવાર પર પ્રીતિ કરવી તે જ તેને જઠડી બાંધનારી એક દોરી છે; માટે પુરુષશાળી પુરુષો તેને કાપી નાખીને આત્મા બચે છે, પણ પાપી પુરુષો તેને કાપી શકતા નથી.^{૩૭} આ સંસારરૂપ એક નદી છે. તેને મનુષ્યે અવશ્ય તરી જવી જોઈએ. આ નદીને રૂપવિપય તે જ કાઠો છે, મનરૂપ પ્રવાહ છે, સ્પર્શ-વિપયરૂપ બેટ છે, રસવિપયરૂપ વહેણ છે, ગંધ-વિપયરૂપ તેમાં કીચડ છે, શબ્દવિપયરૂપ તેમાં જળ છે અને સ્વર્ગના માર્ગે તરફ તે મહાકણ્ઠથી વહી જનારી છે;^{૩૮} માટે આ નદી તરવી હોય તેણે ક્ષમારૂપ હૃદયસાંવાળી, ધર્મમાં રિચરતારૂપ દોરડાંવાળી, દાનરૂપ વાયુથી ભરેલા શરણાળી અને ઘણી ઝડપથી માર્ગે કાપનારી સત્યરૂપ નૌકા પ્રથમ તૈયાર કરવી અને પછી તે નદીને તરી જવી.^{૩૯} તું ધર્મને, અધર્મને, સત્યનો તથા અસત્યનો ત્યાગ કર અને સત્ય તથા અસત્યનો ત્યાગ કર્યા પછી જેના વડે તું સર્વનો ત્યાગ કરે છે, તેનો પલ્લુ ત્યાગ કર.^{૪૦} (અર્થાત્ સંકલ્પ નહિ કરીને તું ધર્મનો ત્યાગ કર.) લાલચનો ત્યાગ કરીને અધર્મનો ત્યાગ કર, સત્ય તથા અસત્યનો બુદ્ધિ વડે ત્યાગ કર અને પરમ તત્ત્વને નિશ્ચય કરીને બુદ્ધિનો પલ્લુ ત્યાગ કર.^{૪૧} મનુષ્યનું આ શરીર એક ઘરના જેવું છે; કેમ કે હાટકાંઝોની તેમાં ઘાંભલીઓ ભણી કરી છે, રનાયુરૂપી તેમાં દોરડીઓ બાંધી છે, ગાંસ અને રુધિરનું તેમાં લીંપણ કરેલું છે, આમલીથી તેને મદી દીધેલું છે, અનેક દુર્ગંધી પદાર્થોથી તે ભરપૂર છે, મૂત્ર અને વિદ્રાથી તે વ્યાપ્ત છે, જરા અને શોકથી તે

ઘેરાયેલું છે, રોગોત્તું એક નિવાસસ્થાન છે, દુઃખ-સમયે આતુર થનારું છે, રજોશુભરૂપી ધૂળથી તે ખરડાયેલું છે અને વળી અનિત્ય પણ છે; માટે દેહ પરની મમતાનો તું ત્યાગ કર.^{૪૨} આ સમય જગત જે સ્થાવર અને જંગમ એમ બે પ્રકારનું છે, તે પાંચ મહાભૂત, બુદ્ધિ, પાંચ ઇન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ અને ત્રણ શુભનો સમુદાય એ સત્તર તત્ત્વોથી બનેલું છે. વળી એ સત્તર તત્ત્વોનો સમુદાય અવ્યક્ત કહેવાય છે. (અને દેહના નાશ પછી તે સમુદાય જ પરલોકમાં જનારો છે.)^{૪૩} તેમ જ એ સત્તર તત્ત્વોમાં ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો, અહંકાર અને પ્રકૃતિ એ સાત તત્ત્વોની ઉમેરણી થતાં વ્યક્ત તથા અવ્યક્તમય ચોવીસ તત્ત્વો થાય છે અને આ ચોવીસ તત્ત્વો સાથે યુક્ત થનારું જે ચૈતન્ય તેને ‘પુરુષ’ કહેવામાં આવે છે. (આ રીતે પરીસે તત્ત્વોને બાળીને) જે પુરુષ ધર્મ, અર્થ, કામ, મુખ, દુઃખ, છવિત અને મરણ એ કેને પ્રાપ્ત થાય છે, આ વિષયને યથાર્થ રીતે બાળે છે, તે પુરુષ ઉત્પત્તિ તથા નાશના સંબંધમાં પણ યથાર્થ રીતે બાળી શકે છે; માટે જુદાં જુદાં અનેક જ્ઞાનોમાં જે કંઈ બાળવા યોગ્ય હોય છે, તેને પરંપરાથી અથવા અનુક્રમથી બાળવું.^{૪૪-૪૮} આ જગતમાં જે પદાર્થને ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરી શકે છે, તે ‘વ્યક્ત’ કહેવાય છે; પણ જે પદાર્થને ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરી શકતી નથી; પરંતુ અનુમાનથી જ બાળી શકાય છે, તેને ‘અવ્યક્ત’ કહેવામાં આવે છે.^{૪૯} જેમ એક તૃષાતુર મનુષ્ય જળની ધારાઓનું પાન કરીને તૃપ્ત થાય છે, તેમ એક દેહધારી મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોને ભે નિયમમાં રાખે છે તો તૃપ્ત થાય છે; એટલું જ નહિ પણ તે જિતેન્દ્રિય મનુષ્ય પોતાના આત્માને સર્વ જગતમાં વ્યાપ્ત થયેલો જુએ છે અને સમગ્ર જગતને પોતાના આત્મામાં વ્યાપ્ત થયેલું જુએ છે.^{૫૦} જે પુરુષ સર્વ અવસ્થાઓમાં પ્રાણીમાત્રને સર્વદા આત્મારૂપે જુએ છે, તેને પર તથા અપર પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે અને તેની જ્ઞાનમૂલક શક્તિ કદી નાશ પામતી નથી.^{૫૧} જે પુરુષે ગોદધી ઉત્પન્ન થનારા અનેક કલેશોનું જ્ઞાન દ્વારા ઉદ્ધવન કરેલું છે, તેને પ્રાણી-માત્રનો સંયોગ હોવા છતાં કોઈ અશુભની સાથે સંયોગ થતો નથી.^{૫૨} તેમ જ આત્મવેત્તા પુરુષના

બુદ્ધિપ્રકાશને લીધે જગતમાં લોકમાર્ગનો કદી નાશ થતો નથી. મોક્ષનો ઉપાય બ્રહ્માના ભગવાન સંનતકુમારે કહ્યું છે કે, પ્રાણીના શરીરમાં રહેલો જીવાત્મા આદિ તથા અંતથી રહિત છે, અવિકારી છે, અકર્તા છે અને અમૂર્તિમાન છે. જે પ્રાણી પોતાનાં પૂર્વજન્મનાં કર્મોને લીધે નિત્ય દુઃખી રહે છે, તે પોતાનાં દુઃખોનો નાશ કરવા માટે બીજાં અનેક પ્રાણીઓનો સંહાર કરે છે; પરંતુ તે હિંસા કર્મને લીધે બીજાં ઘણાં નવાં કર્મો એકઠાં કરે છે. ૫૩-૫૫ જેમ એક રોગી મનુષ્ય અપથ્ય પદાર્થોનું સેવન કરીને પુનઃ અધિકાધિક રોગી થતો જાય છે, તેમ મોહથી અંધ બનેલો મનુષ્ય પણ દુઃખને ઉત્પન્ન કરનારાં કર્મોમાં સુખ થવાની ભ્રમણામાં પડી જઈને નિત્ય અધિકાધિક મોહસ્ત્રત થતો જાય છે. (અને નવાં નવાં પાપકર્મો ઉત્પન્ન કરે છે.) ૫૬ જેમ દહીં વહોવવાના રવૈયાને પ્રથમ બાંધીને મથવામાં આવે છે, તેમ મોહાંધ બનેલા મનુષ્યને તેનાં કર્મો-પ્રથમ બાંધી લે છે અને પછી પોતાના ઉદયકાળે તે તે યોનિમાં જન્મ આપીને અનેક દુઃખો દ્વારા મથે છે. આ રીતે કર્મોંધીન બનેલો મનુષ્ય વિવિધ પ્રકારની વેદનાઓથી ઘ્રસ્ત થઈને ચક્રની પેઠે સંસારમાં ભ્રમ્યા કરે છે; માટે તે કર્મરૂપ બધોનોથી નિવૃત્ત થઈને તું સર્વજ્ઞ થા, સર્વને જીતનારો થા અને સંસારના ભાવોનો ત્યાગ કરીને સિદ્ધ થા; કેમ કે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સંયમથી તથા પોતાના તપોબળથી કર્મોનાં નવીન બંધનોને ફર કરીને અનેક પુરુષો નિબોધ અને સુખજનક સિદ્ધિને પામ્યા છે. ૫૭-૫૯

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમાં મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'શુદ્ધેવને નારદનો ઉપદેશ' નામનો અધ્યાય ૩૨૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૩૦ મો

નારદનો ઉપદેશ (ચાલુ)

॥ નારદ ઉવાચ ॥

અશોકં શોકનાશાય શાંત્રં શાંતિકરં શિવમ્ ।

નિશમ્ય લભતે બુદ્ધિં તાં લઘ્વા મુક્તમેધતે ॥૧॥

નારદે કહ્યું : હરકોઈ મનુષ્ય શોકનો નાશ કરવા માટે શોકને ફર કરનારાં, શાંતિજનક અને

કલ્યાણકારક શાસ્ત્રોત્તું જે શ્રવણ કરે છે, તે નિશ્ચય-વાળી બુદ્ધિને પામે છે અને તે દ્વારા સુખી થાય છે. ૧ જગતમાં શોકજનક તથા લયજનક હૃદયો ને સેંકડો સ્થાનકો છે; પરંતુ તેઓની અસર પ્રતિદિન મૂઢ મનુષ્યને જ થાય છે, બુદ્ધિમાનને થતી નથી; ૨ માટે સર્વ અનિષ્ટોનો નાશ કરવા માટે હું તને એક ઉપાય કહું છું, તેને તું સાંભળ. મનુષ્યની બુદ્ધિ જે વશ રહે છે તે જ તેના શોકનો નાશ થાય છે. ૩ જેઓની બુદ્ધિ અતિ અલ્પ હોય છે, તેવા મનુષ્યો અપ્રિયના સંયોગથી તથા પ્રિયના વિયોગથી જ સર્વ માનસિક દુઃખોને પામે છે. ૪ જે દ્રવ્ય ભૂતકાળમાં પોતાની પાસે હોય અને વર્તમાન-કાળમાં પોતાની પાસેથી ચાલ્યું ગયું હોય, તે દ્રવ્યના શુભોનો કદી વિચાર કરવો નહિ; કેમ કે તેના શુભોનો વિચાર કરનારો મનુષ્ય તે સાથેના સ્નેહબંધનથી છૂટી શકતો નથી. ૫ મનુષ્યને જે જે વસ્તુ ઉપર રાગ થાય તે તે વસ્તુ ઉપર તેણે દોષ-દષ્ટિ કરવી અને તે વસ્તુ અનિષ્ટવર્ધક છે એમ જોવું. આમ કરવાથી તુરંત જ તે વસ્તુ ઉપર વિરાગ થાય છે. ૬ જે મનુષ્ય ગયેલી વસ્તુ માટે શોક કરે છે તેને ધર્મ, અર્થ કે યશ કદી મળતાં નથી; તેમ જ જે વસ્તુનો એક સમયે અભાવ થયેલો હોય છે, તે વસ્તુ તેના સ્વામી પાસે પાછી કદી આવતી નથી. ૭ પ્રાણીમાત્રનો શુભો સાથે સંયોગ થાય છે, તેમ જ તેઓની સાથે વિયોગ પણ થાય છે; માટે આવી સર્વસામાન્ય બાબતમાં કોઈ એક જ પ્રાણીને શોક કરવાનું કંઈ સ્થાન નથી. ૮ જે પ્રાણી પોતાનો કોઈ સબંધી મરણ પામ્યો હોય કે નાસી ગયો હોય, તેને માટે શોક કરે છે અર્થાત્ ગયેલી વસ્તુનો જે શોક કરે છે, તેને તે દુઃખથી બિલકું અધિક દુઃખ થાય છે; એટલું જ નહિ પણ તેને પોતાની ઇષ્ટ વસ્તુના નાશરૂપ એક અનર્થ તો પ્રાપ્ત થયો જ હોય છે. તે ઉપરાંત પોતાના શરીરનો સંતાપ થવારૂપ બીજો અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. ૯ જગતમાં જન્મમરણનો પ્રવાહ સદાકાળે માટે અવિચ્છિન્ન રીતે ચાલ્યા કરે છે, આવો પોતાની બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરીને ડાહ્યા પુરુષો મરેલાને માટે અશ્રુપાત કરતા નથી; કેમ કે તેઓને જગતના સર્વ પદાર્થોનું સારી રીતે જ્ઞાન થયેલું હોય છે, તેથી અશ્રુપાત કરવો તે

તેઓને યોગ્ય જ લાગતું નથી.^{૧૦} જે સમયે શારીરિક અથવા માનસિક દુઃખ ઉપસ્થિત થાય, તે સમયે જો બની શકે તો તે દુઃખને દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો; પણ તેમ ન બની શકે તો તેનો કંઈ વિચાર જ કરવો નહિ.^{૧૧} દુઃખને દૂર કરવા માટે ખરું ઔષધ એ જ છે કે, તેને માટે કોઈ પ્રકારનો વિચાર ન કરવો; દુઃખ સંબંધી વિચાર કરવાથી તે દૂર થતું નથી, પણ ઊઠકું તેથી અધિક થઈ પડે છે અર્થાત્ દુઃખનો વિચાર કરવાથી તેમાં વધારો જ થાય છે.^{૧૨} મનુષ્યે પોતાના માનસિક દુઃખનો બુદ્ધિ વડે નાશ કરવો અને શારીરિક દુઃખનો ઔષધો વડે નાશ કરવો એ જ વિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય ગણાય છે; પરંતુ દુઃખ આવી પડે તે સમયે છેક બાળકો જેવા થઈ જવું નહિ.^{૧૩} મનુષ્યનું ચૈવન, રૂપ, જીવન, દ્રવ્ય-સંગ્રહ, આદાય અને પ્રિયજનો સાથેનો સંવાદ એ સર્વ અનિત્ય છે-નાશવંત છે; માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે તેમાં લુપ્ત થવું નહિ.^{૧૪} જે દુઃખ સમગ્ર દેશ પર આવી પડેલું હોય, તેને માટે કોઈ એકાદ મનુષ્યે શોક કરવો, તે યોગ્ય નથી; પણ તે દુઃખને દૂર કરવા માટે કોઈ ઉપાય જોવામાં આવતો હોય તો શોક નહિ કરતાં ઉપાય કરવા માટે જ તત્પર થવું.^{૧૫} મનુષ્યના આ જીવનમાં સુખ કરતાં દુઃખ જ વધારે છે, એમાં કંઈ સંશય નથી. વળી મોહને અધીન થઈને જ મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયો પર રનેહ કરે છે અને મરણને અપ્રિય માને છે.^{૧૬} જે પુરુષ સુખ તથા દુઃખ એ બંનેનો ત્યાગ કરે છે, તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી તેના પુરુષને માટે પડિતોને અત્યંત શોક પણ કરવો પડતો નથી.^{૧૭} સામાન્ય એવો નિયમ છે કે, ધનને સંપાદન કરતી વેળા, તેનો ત્યાગ કરતી વેળા અને તેનું રક્ષણ કરતી વેળા મનુષ્યમાત્રને દુઃખ જ થાય છે; માટે તે દુઃખજનક ધનનો જ્યારે નાશ થઈ જાય, ત્યારે કંઈ વિચાર જ કરવો નહિ.^{૧૮} મનુષ્યો જેમ જેમ વિશેષ ધનવાન થતા જાય છે, તેમ તેમ તેઓ અતૃપ્ત જ રહે છે અને અંતે તેવી અતૃપ્ત અવસ્થામાં જ તેઓ નાશ પામે છે; માટે બુદ્ધિમાન પુરુષો સદાય સંતુષ્ટ જ રહે છે.^{૧૯} આ જગતમાં જેટલા જેટલા દ્રવ્યાર્થિકના સંગ્રહો છે, તેઓનું પરિણામ નાશ છે, અડતીનું પરિણામ પડતી છે, સંયોગનું પરિ-

ણામ વિયોગ છે અને જીવનનું પરિણામ મરણ છે.^{૨૦} ખરેખર, તૃણાનો કદી અંત જ આવતો નથી. માટે સંતોષ જ પરમ સુખરૂપ છે અને આવા હેતુથી જ પડિતો સંતોષને ધનરૂપ માને છે.^{૨૧} પ્રાણી-નું આયુષ્ય નિત્ય વ્યવ્ય જ જાય છે, એક નિમેષ જેટલા સમય સુધી પણ તે ઊંચું રહેતું નથી. આ રીતે પોતાનાં શરીરો જ કેવળ અનિત્ય છે, તો પછી તેનો સંબંધ ધરાવનારા કયા પદાર્થને નિત્ય માનવો? ^{૨૨} જે ભાવ (પરમાત્મા) પ્રાણીમાત્રમાં સ્થિતિ કરી રહ્યો છે અને મનનો અવિષય છે, તે ભાવનો બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને જે પુરુષો જ્ઞાન-માર્ગે ગમન કરે છે, તેઓ કદી શોક કરતા નથી, પણ પરમ ગતિનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.^{૨૩} મનુષ્ય હજી વિષયોની શોધમાં જ ધૂમ્પા કરતો હોય છે અને વિષયવાસનાઓથી હજી અતૃપ્ત જ રહ્યો હોય છે, તેવામાં તો વ્યાધિ જેમ પણ પાસે આવીને તેને લઈ જાય છે, તેમ મૃત્યુ તેને લઈ જાય છે.^{૨૪} આમ હોવા છતાં પણ મનુષ્યે (મૃત્યુના) દુઃખમાંથી મુક્ત થવા માટે અવશ્ય ઉપાય શોધવો જોઈએ અને તે ઉપાય મળી આવે ત્યારે શોક કર્યો વિના તેનો આરંભ કરી દેવો જોઈએ. પછી જ્યારે દુઃખથી મુક્ત થવાય, ત્યારે સર્વ વિષયોનાં વ્યસનનો ત્યાગ કરવો.^{૨૫} મનુષ્ય ધનવાન હોય કે નિર્ધન હોય, પશુ-શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ એ પાંચ વિષયો-માં માત્ર ઉપભોગ સિવાય તેને કંઈ પણ મળતું નથી.^{૨૬} પ્રાણીમાત્રને વિષયોનો સંયોગ થયા પહેલાં કદી દુઃખ થતું નથી; (કેમ કે તે સમયે પ્રાણી પોતાની મૂળ પ્રકૃતિમાં જ સ્થિતિ કરી રહ્યો હોય છે.) માટે વિષયોનો વિયોગ થયા પછી પણ પોતાની મૂળ પ્રકૃતિમાં સ્થિતિ કરીને શોક કરવો નહિ.^{૨૭} જેને જિતેન્દ્રિય થવું હોય, તેણે ધૈર્યના બળથી લિંગ તથા ઉરના વેગને રોકવો, ચક્ષુના બળથી હાથ તથા પગના વેગને રોકવો, માનસિક બળથી ચક્ષુ તથા શ્રોત્રેન્દ્રિયના વેગને રોકવો અને બ્રહ્મવિદ્યાના બળથી મન તથા વાણીના વેગને રોકવો.^{૨૮} જે વિદ્વાન પુરુષ પ્રથમ સાપાત્ર અથવા નિંદાપાત્ર સરકોઈ વિષય પર આસક્તિનો ત્યાગ કરીને કેવળ નમ્રભાવે જગતમાં વિચરે છે, તે પુરુષ સુખી થાય છે.^{૨૯} વળી જે પુરુષ દેવળ આત્મામાં જ

રમણ કરતો ખેતી રહે છે, સર્વ ઇન્દ્રિયાઓનો ત્યાગ કરે છે, સર્વ લોચ પદાર્થોમાં નિરપૃહ રહે છે અને નિત્ય એકલો જ વિચરે છે, તે પુરુષ સુખી થાય છે.^{૩૦}

કવિ શ્રીમદ્માતારતમાં શાંતિપર્વતગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'નારદના ઉપદેશ' નામનો

અધ્યાય ૩૩૦મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૩૧મો

સંસારસંગનો ત્યાગ કરી શુકદેવનું
કૈલાસ તરફ જવું

॥ નારદ ઉવાચ ॥

સુખદુઃખવિપર્યાસો યદા સમનુપવર્તે ।

નૈનં વ્રજા સુનીતં વા ત્રાયતેનાપિ પૌરુષમ્ ॥૧॥

નારદે કહ્યું : જ્યારે મનુષ્યને સુખમાં દુઃખ-
બુદ્ધિ થાય છે અને દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ થાય છે,
ત્યારે જ્ઞાન, નીતિ કે પુરુષાર્થ એમાંનું કોઈ પણ
તેનું રક્ષણ કરી શકતું નથી;^૧ માટે એ બુદ્ધિવિપ-
ર્યાસથી પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે મનુષ્યે સ્વભાવથી
જ ચલ કરવો જોઈએ; કેમ કે ચલ કરનારો મનુષ્ય
કદી નાથ પામતો નથી. આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખી,
પ્રત્યેક પુરુષે જરા, મરણ તથા રોગોથી પોતાના
પ્રિય આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો.^૨ જેમ દંઠ ધનુષ્યોરી
ચુરુષો તીક્ષ્ણ અણીવાળાં બાણોનો પ્રયોગ કરીને
શત્રુઓને વીંધી નાખે છે, તેમ શારીરિક તથા
માનસિક રોગો પ્રાણીઓના શરીરોને દુઃખી કરી
મૂકે છે^૩ અને એ અવસ્થામાં અનેક પ્રકારની તુષ્ટા-
ઓથી વ્યથિત થયો હોય તથા જીવવાની ઇચ્છાથી
ટળવળતો હોય, તોપણ રોગના ભોગ થઈ પડેલા
તે પ્રાણીનું શરીર વિનાશ તરફ જ આકર્ષાય છે.^૪
જેમ નદીઓના પ્રવાહો એક વખત વહી જઈને પુનઃ
પાછા ફરતા નથી, તેમ રાત્રિઓ તથા દિવસો પણ
મનુષ્યોનાં આયુષ્યનું હરણ કરીને પસાર થઈ જાય
છે; તેઓ પુનઃ કદી પાછા ફરતા નથી.^૫ શુકલપક્ષ
તથા કૃષ્ણપક્ષ અનુક્રમે નિત્ય આવ્યાં જાય છે અને
સંસારમાં જન્મેલા મનુષ્યોને પ્રતિદિન ક્ષીણ કરતાં
જાય છે; પરંતુ તેઓ એક નિમેષ જેટલા સમય સુખી
પણ જીમાં રહેતાં નથી.^૬ જરાસંહિત આ સૂચકેવ

પ્રાણીમાત્રનાં સુખદુઃખને જરાજીજ્ઞ કયે જાય છે
અને ફરી ફરીને ઉદ્ધારત પામ્યા કરે છે.^૭ મનુષ્યો-
એ પૂર્વે કદી નહિ જોયેલા અને જેઓને માટે કદી
શંકા પણ નથી કરી એવા તેઓના ઇષ્ટ-અનિષ્ટ
ભાવોને લઈને રાત્રિઓ નિરંતર પસાર થતી જાય
છે.^૮ હરકોઈ પુરુષની ક્રિયાનું ફળ એ પરાધીન ન
હોત, તો જે જે વિષયની તે ઇચ્છા કરત તે તે
વિષયને યથેષ્ટ રીતે મેળવી શકત.^૯ આ જગતમાં
ઘણા મનુષ્યો સંયમી, ચતુર અને બુદ્ધિમાન હોય છે,
છતાં તેઓ સર્વ કર્મોથી જો બ્રહ્મ હોય છે, તો હરકોઈ
કાર્યમાં નિષ્ફળ જ થાય છે; અર્થાત્ બુદ્ધિમાન અને
ચતુર પુરુષોને પણ પોતાનાં કર્મ પ્રમાણે જ ફળ મળે
છે.^{૧૦} આપણે જોઈએ છીએ કે, કેટલાએક અધમ
પુરુષો જેઓ છેક મૂર્ખ હોય છે, શુભથી રહિત
હોય છે અને ફળ મેળવવાની આશાથી સુક્રત
હોય છે, છતાં સર્વ વિષયોથી સંપન્ન હોય છે,^{૧૧}
મનુષ્યોમાં બીજો વળી એવો મનુષ્ય પણ એવામાં
આવે છે કે, જે નિરંતર હિંસા કરવામાં જ તત્પર
રહેતો હોય અને લોકોને ઠગવાના કાર્યમાં જ આસ-
ક્ત રહેતો હોય, છતાં નિત્ય સુખચેતનમાં જ ઊછરી
રહેલો હોય છે.^{૧૨} કોઈ એક આળસુ મનુષ્ય કોઈ
પ્રકારનો ઉદ્યમ કર્યો વિના જ ખેતી રહે છે, છતાં
તેને લક્ષ્મી આવી મળે છે અને બીજો કોઈ ઉદ્યમી
પુરુષ નિત્ય કર્મ કરવામાં તત્પર રહે છે. છતાં
તેને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વસ્તુ મળતી નથી.^{૧૩} આમ
શરમાં તારે એમ જ કહેવું જોઈએ કે, તેમાં પુરુષ-
નો અપરાધ નથી, પણ તેના સ્વભાવનો (પૂર્વજીવ
કર્મનો) અપરાધ છે. જેમ કે પુરુષનું વીર્ય ઉત્પન્ન
થાય છે, બીજે સ્થળે જાય છે અને બીજે સ્થળે
વળી તેને સ્ત્રીની યોનિમાં મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે
તેમાંથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે અને નથી પણ થતો.
સારાંશ કે, સ્ત્રીની યોનિમાં દાખલ થયેલું પુરુષનું
વીર્ય આંખાના મોરની સ્થિતિને જ પામે છે
અર્થાત્ જેમ આંખાના મોરમાં સર્વત્ર ફળ આવતાં
નથી, કેટલોક મોર ખરી પણ પડે છે; તેમ
પુરુષના વીર્યથી કોઈ સમયે ગર્ભ બંધાય છે અને
કોઈ સમયે ગર્ભ નથી પચ્ચ બંધાતો.^{૧૪} કેટ-
લાએક મનુષ્યો પુત્રની ઇચ્છા રાખે છે અને તેની
સિદ્ધિને માટે ચલ પણ કરે છે, છતાં તેઓને ત્યાં

x અર્થાત્ બુદ્ધિનો વિપર્યાસ, કેવળ નાશનું જ કારણ
અને છે એટલે સંસારનું જ કારણ અને છે.

પુત્રની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને કેટલાએક મનુષ્યો ક્રોધેલા સર્પથી જેમ ત્રાસ પામે, તેમ ગર્ભની ઉત્પત્તિથી ત્રાસ પામે છે, છતાં તેઓને ત્યાં મરણ પામીને જાણે જીવતો થયો હોય તેમ આયુષ્યમાન પુત્ર જન્મે છે.^{૧૬૧૭} કેટલાએક પુત્રગોલી મનુષ્યો દેવદેવીઓનું યજન કરીને તથા વિવિધ પ્રકારની તપશ્ચર્યાઓ કરીને સીમંત જેવો શુભ પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરે છે અને દશ માસ પર્થંત પુત્રોને ઉદરમાં ધારણ કરે છે, ત્યારે તેઓને ત્યાં કુલને કલંક લગાડનારા પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૮} અને કેટલાએક મનુષ્યો તે પ્રકારનાં જ માંગલિક કર્મો કરીને પુત્રો સંપાદન કરે છે; જે પુત્રો પોતાનાં સારાં પગલાંને લીધે ધન, ધાન્ય તથા બાપદાદાઓએ સંચય કરેલા ભોગોમાં પુષ્કળ અભિવૃદ્ધિ કરી શકે છે.^{૧૯} કોઈ એક સમયે એવું પણ બને છે કે, સ્ત્રી અને પુરુષ એકબીજાનો સમાગમ કરે છે, ત્યારે પિશાચ વગેરેના જાણે ઉપદ્રવ દાખલ થયો હોય, તેવો અનિષ્ઠકારક ગર્ભ યોનિમાં પ્રવેશ કરે છે.^{૨૦} પ્રાણી જેવો મરણ પામે છે અને સ્વર્ગ તથા નરકરૂપ અંકુરના બીજ સમાન તેનું સ્થૂલ-શરીર કે જે માંસ, રુધિર, કફ વગેરે અનેક બીજાત્મક પદાર્થોથી ભરપૂર હોય છે, તેનો જ્યારે નાશ થાય છે કે તુરંત જ તેને બીજાં શરીરો પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૧} જેમ એક વહાણના ઉતારોએને લઈ જવા માટે બીજું વહાણ તૈયાર જ રાખવામાં આવ્યું હોય છે, તેમ એક નાશવંત દેહ જ્યારે નાશ પામે છે અને બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે, ત્યારે જીવને માટે પૂર્વના જેવું જ બીજું નાશવંત શરીર (તેનાં કર્મોએ) તૈયાર જ કરી રાખેલું હોય છે.^{૨૨} સ્ત્રીપુરુષના સમાગમસમયે પુરુષના વીર્યનું અચેતન બિંદુ સ્ત્રીના ઉદરમાં દાખલ થાય છે. (અને ત્યાં ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.) એ ગર્ભ કયા પ્રયત્નથી ઉદરમાં

જીવતો રહે છે, તે તું જોઈ શકે છે.^{૨૩} માતાએ લક્ષણ કરેલાં અન્નપાનાદિ તેના જે ઉદરમાં પચીને હજમ થઈ જાય છે, તે જ ઉદરમાં રહેલો ગર્ભ અન્નાદિની પેઠે શા કારણથી પચી જતો નથી.^{૨૪} ગર્ભ ઉદરમાં રહ્યો હોય છે, છતાં માતાના મળમૂત્ર વગેરેની ગતિ સ્વાભાવિક રીતે જ નિયમિત હોય છે; પણ મળ મૂત્રાદિને રોકી રાખવામાં તથા તેનો ત્યાગ કરવામાં, ગર્ભ ધારણ કરનારી માતા (ગર્ભને લીધે) કંઈ પરાધીન થઈ પડતી નથી.^{૨૫} આપણે જાણીએ છીએ કે, કેટલાએક ગર્ભો ઉદરમાં આવ્યા પછી સ્ત્રી પડે છે, કેટલાએક ગર્ભો જન્મ પામતાં પામતાં નાશ પામે છે અને કેટલાએકનો જન્મ થયા પછી વિનાશ થાય છે.^{૨૬} વળી કેટલાએક પુરુષો પૂર્વોક્ત રીતે યોનિ-સંબંધ કરીને તેમાં પોતાનું વીર્ય મૂકે છે અને પુત્ર કે પુત્રીરૂપ પ્રગળે મેળવે છે; પછી તે પ્રગળ પુનઃ સુખદુઃખાદિ દ્રંદ્રોમાં આસક્ત થાય છે.^{૨૭} પ્રાણીનો દેહ કે જે અતિ પ્રાચીનકાળથી સંબંધ ધરાવી રહ્યો છે, તેમાં રહેલાં પાંચ મહાભૂતો જ સાતમી તથા નવમી દશાને* પામે છે અને તેના આયુષ્યનો જ્યારે ક્ષય થાય છે, ત્યારે પણ તેમાં રહેલાં પાંચ મહા-ભૂતો જ દશમી-અભાવદશાને પામે છે, પણ આત્માને કોઈ જાતની દશા પ્રાપ્ત થતી નથી.^{૨૮} વળી એમાં કંઈ સંશય નથી કે, શિકારીઓ જેમ હુદ્ર મૃગોને પીડે છે, તેમ વ્યાધિઓ મનુષ્યોને જ્યારે પીડવા માંડે છે, ત્યારે તેઓનામાં ભ્રાન્ત થવાનું પણ સામર્થ્ય હોઈ નથી.^{૨૯} રોગીઓ વ્યાધિઓથી પીડાય છે અને પુષ્કળ ધનનો વ્યય કરે છે, તોપણ વૈદ્યો ઘણા ઘણા યત્ન કર્યા છતાં તેઓની વેદનાને દૂર કરી શકતા નથી;^{૩૦} એટલું જ નહિ પરંતુ તે વૈદ્યો અત્યંત કુશળ હોય છે, ઘણા જ ચલાક હોય છે અને ઔષધોનો સંચય કરી રાખનારા હોય છે, છતાં તેઓ પોતે પણ શિકારીઓના પુટામાં સપડાયલા મૃગોની વિચોર સપડાઈ પડે છે.^{૩૧}

* કહેવાનો ભાવ એ છે કે, ગાનનું શરણ લીધા વિના દેહસંબંધનો કદી નાશ થતો નથી; કેમ કે ગાન દ્વારા ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થવાથી કર્મબંધનો છૂટી જાય છે અને કર્મબંધનના છુટકારાની સાથે જ શરીરસંબંધ પણ નાશ પામે છે. શ્રુતિ કહે છે કે,

‘હૃદયે વાસ્ય કર્મણિ તસ્મિન્ દયે પરાવરે।’

પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે
પુત્રનાં કર્મો નાશ પામે છે.

ગાન
લબ્ધે

જો છે, જેમ દીકરા-
ગર્ભવાસ, ૨,
પોવન,
૦ નાશ.

તેઓ અનેક પ્રકારના ઉક્તાળા પીએ છે અને ભત્રીજાની ધીનતા પ્રાપ્ત કરે છે, છતાં મોટા કાચીઓએ ભાગી નાખેલાં વૃક્ષોની પેઠે જરાથી ક્ષીણ થયેલાં જોવામાં આવે છે.^{૩૨} આ પૃથ્વી પર મૃગો તથા પક્ષીઓ જ્યારે રોગોથી પીડાય છે, ત્યારે તેઓની ચિકિત્સા કેણું કરે છે? ઘણું કરીને તો પશુઓ, પક્ષીઓ અને દરિદ્ર મનુષ્યો કદી રોગપીડિત થતા જ નથી.^{૩૩} જે રાજાઓ ભયંકર, અનિત અને ઉચ્ચ તેજ વાળા હોય છે, તેઓને પણ શિકારી પશુઓ સામાન્ય પશુઓને જેમ ઝડપી લે છે, તેમ રોગો ઝડપી લે છે.^{૩૪}

આ રીતે વેદનાથી મૂઢ બની ગયેલા લોકો મોહ તથા શોકથી ઘેરાયેલા રહે છે, તેવામાં તો જન્મમરણરૂપ અતિ બળવાન પ્રવાહ અકસ્માત્ તેઓને ખેંચી લાય છે.^{૩૫} તાત્પર્ય કે, પોતાના પૂર્વ કરેલા કર્મો સાથે જોડાયેલા દેહધારીઓ ધન સંપાદન કરીને, રાજ્ય મેળવીને અથવા ઉચ્ચ તથા કરીને પણ પોતાના કર્મનું ઉત્તરધન કરી શકતા નથી. (જેના જેવા કર્મ તેવાં જ તેને ફળ મળે છે, ભલે પછી તે મોટો ધનવાન હોય, મહારાજા હોય કે તપસ્વી હોય.)^{૩૬} મનુષ્યો અનેક પ્રકારના ઉદ્યમ કરે અને તેનું ફળ તેઓની ઇચ્છાનુસાર પ્રાપ્ત થાય, તો જગતમાં કોઈ મરણ પામે નહિ, વૃદ્ધ થાય નહિ, અપ્રિયને જીએ નહિ અને સર્વ કોઈની કામનાઓ પરિપૂર્ણ જ થાય.^{૩૭} જગતના સર્વ મનુષ્યો ઉચ્ચ ઉચ્ચ સ્થિતિએ જવા ઇચ્છે છે અને યથાશક્તિ યત્ન પણ કરે છે, છતાં તેઓની ઇચ્છા સફળ થતી નથી.^{૩૮} જે પુરુષો ઐશ્વર્યના મદથી છટ્ટી ગયેલા હોય છે અને મહિમાના મદથી ઉન્મત્ત થયેલા હોય છે, તેઓનું પણ પ્રમાદનો ત્યાગ કરનારા, સરળ, શૂંચીર અને પરાક્રમી પુરુષો સેવન કરી રહ્યા હોય છે.^{૩૯} કેટલાએક મનુષ્યો પોતાના પર આવી પડેલા કડેશો દૂર કરવા માટે કંઈ લક્ષ્ય પણ આપતા નથી, છતાં તેઓના કડેશો પોતાની મેળે જ દૂર થાય છે અને કેટલાએક મનુષ્યો કડેશો દૂર કરવા માટે અનેકાનેક યત્નો કરે છે, છતાં તેઓના કડેશો દૂર થતા નથી. એ ઉપરથી મિદ્ધ થાય છે કે, મનુષ્ય પોતપોતાના કર્મોનું જ ફળ ભોગવે છે, બીજાઓના કર્મોમાંથી તેને કંઈ પણ મળતું નથી.^{૪૦} અહો! કર્મનાં ફળમાં કેટલી મોટી વિષમતા જોવામાં આવે

છે! તેનું જો.^{૪૧} કેટલાએક મનુષ્યો પાલખીમાં બેસીને લાય છે, ત્યારે કેટલાએક મનુષ્યો તેઓની પાલખીનું વહન કરે છે.^{૪૨} જગતના સર્વ મનુષ્યોને સમૃદ્ધિ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા હોય છે, પરંતુ તેમાંના કેટલાએક મનુષ્યો રથમાં બેસીને લાય છે, કેટલાએક મનુષ્યો (કોઈના) રથની આગળ આગળ ચાલે છે, કેટલાએક મનુષ્યો સીંચાણથી રહિત થઈ પછા હોય છે, ત્યારે કેટલાએકને ત્યાં અનેક ભત્રીજા મેંકડો સીંચાણ હોય છે એ રીતે જગતના સર્વ પ્રાણીઓ સુખદુઃખાદિ દ્વિત્વમાં રમણ કર્યો કરે છે અને એક પછી એક નાશને પામ્યા કરે છે, માટે જે સ્થાન તે દ્વિત્વથી રહિત છે અને સર્વથી ભિન્ન છે, તે સ્થાન તરફ જ તું દૃષ્ટિ કર, પણ આ સંસારમાં મોહ કરીશ મા.^{૪૩} તું ધર્મનો, અધર્મનો, સત્યનો તથા અસત્યનો ત્યાગ કર અને સત્ય તથા અસત્યનો ત્યાગ કર્યો પડી જોના વડે તું સર્વનો ત્યાગ કરે છે, તે જુદિનો પણ ત્યાગ કર.^{૪૪} હે મહર્ષિ! આ પરમ શુદ્ધ જ્ઞાન મેં તને કહ્યું છે, તેના આશ્રય કરીને દેવતાઓ મનુષ્યલોકોના ત્યાગ કરી સ્વર્ગલોકમાં ગયા છે.^{૪૫}

નારદના એ વચન સાંભળી, મહાજુદિમાન શુકદેવે ઘૈર ધારણ કરી મનમાં વિચાર કરવા માલ્યો; પણ 'હવે શું કરવું' તેને તે નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ.^{૪૬} પુત્રો તથા સ્ત્રીઓને લીધે મહાન કંઠેશ ભોગવે પડે છે અને વિદ્યાભાગ કરવામાં મહાન પરિશ્રમ પડે છે, માટે જેમાં અંત કંઠેશ હોય અને મહાન ઉદય હોય, તેનું શાશ્વત સ્થાન કયું હશે? ^{૪૭} આ રીતે એક મુહૂર્ત પર્યંત વિચાર કર્યો પછી ધર્મના અતિ શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપને જાણનારા શુકદેવે પોતાનું પરમ કલ્યાણ કરનારી અચળ ગતિ મંપાદન કરવા માટે (મનમાં) આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું કે,^{૪૮} 'હું સંસારના સંબંધોનો ત્યાગ કરીને ઉત્તમ ગતિ, દેવી રીતે પામું' જ શું કરવાથી પુનઃ આ સંસાર-સાગરમાં પાછો ન આવું? ^{૪૯} હું તે જ પરમભાવને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છું કે, જેને પ્રાપ્ત કરીને મનુષ્ય પાછો સંસારમાં આવતો નથી. મારા માનસિક નિશ્ચય પૂર્વક સર્વ સંગોનો ત્યાગ કરીને હું તે જ ગતિને પામીશ કે, જ્યાં મારા આત્માને શાંતિ મળશે વળી તે ગતિને પ્રાપ્ત કર્યો પડી હું રાક્ષસ, અવિકારી અને

પુત્રની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને કેટલાએક મનુષ્યો ક્રોધેલા સર્પથી જેમ ત્રાસ પામે, તેમ ગર્ભની ઉત્પત્તિથી ત્રાસ પામે છે, છતાં તેઓને ત્યાં મરણ પામીને જાણે જીવતા થયો હોય તેમ આયુષ્યમાન પુત્ર જન્મે છે. ૧૯૧૭ કેટલાએક પુત્રગોલી મનુષ્યો દેવદેવીઓનું યજન કરીને તથા વિવિધ પ્રકારની તપશ્ચર્યાઓ કરીને સ્ત્રીમંત જેવો શુભ પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરે છે અને દશ માસ પર્યંત પુત્રોને ઉદરમાં ધારણ કરે છે, ત્યારે તેઓને ત્યાં કુલને કલંક લગાડનારા પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૯ અને કેટલાએક મનુષ્યો તે પ્રકારનાં જ માંગલિક કર્મો કરીને પુત્રો સંપાદન કરે છે; જે પુત્રો પોતાનાં સારાં પગલાંને લીધે ધન, ધાન્ય તથા બાપદાદાઓએ સંચય કરેલા ભોગોમાં પુષ્કળ અભિવૃદ્ધિ કરી શકે છે. ૧૯ કોઈ એક સમયે એવું પણ બને છે કે, સ્ત્રી અને પુરુષ એકબીજાનો સમાગમ કરે છે, ત્યારે પિશાચ વગેરેના જાણે ઉપદ્રવ દાખલ થયો હોય, તેવો અનિષ્ઠકારક ગર્ભ યોનિમાં પ્રવેશ કરે છે. ૨૦ પ્રાણી જેવો મરણ પામે છે અને સ્વર્ગ તથા નરકરૂપ અંકુરના બીજ સમાન તેનું રથલ-શરીર કે જે માંસ, રુધિર, કદ વગેરે અનેક બીજાત્મક પદાર્થોથી ભરપૂર હોય છે, તેનો જ્યારે નાશ થાય છે કે તુરંત જ તેને બીજાં શરીરો પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧ જેમ એક વહાણના ઉતારોએને લઈ જવા માટે બીજું વહાણ તૈયાર જ રાખવામાં આવ્યું હોય છે, તેમ એક નાશવંત દેહ જ્યારે નાશ પામે છે અને બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે, ત્યારે જીવને માટે પૂર્વના જેવું જ બીજું નાશવંત શરીર (તેનાં કર્મોએ) તૈયાર જ કરી રાખેલું હોય છે. ૨૨ સ્ત્રીપુરુષના સમાગમસમયે પુરુષના વીર્યનું અચેતન બિંદુ સ્ત્રીના ઉદરમાં દાખલ થાય છે. (અને ત્યાં ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.) એ ગર્ભ કયા પ્રયત્નથી ઉદરમાં

જીવતા રહે છે, તે તું જોઈ શકે છે? ૨૩ માતાએ લક્ષણ કરેલાં અન્નપાનાદિ તેના જે ઉદરમાં પચીને હજમ થઈ જાય છે, તે જ ઉદરમાં રહેલો ગર્ભ અન્નાદિની પેઠે શા કારણથી પચી જતો નથી? ૨૪ ગર્ભ ઉદરમાં રહ્યો હોય છે, છતાં માતાના મળમૂત્રવગેરેની ગતિ સ્વાભાવિક રીતે જ નિયમિત હોય છે; પણ મળ-મૂત્રાદિને રોક્ષી રાખવામાં તથા તેના ત્યાગ કરવામાં, ગર્ભ ધારણ કરનારી માતા (ગર્ભને લીધે) કંઈ પરાધીન થઈ પડતી નથી. ૨૫ આપણે જાણીએ છીએ કે, કેટલાએક ગર્ભો ઉદરમાં આવ્યા પછી સ્ત્રી પડે છે, કેટલાએક ગર્ભો જન્મ પામતાં પામતાં નાશ પામે છે અને કેટલાએકનો જન્મ થયા પછી વિનાશ થાય છે. ૨૬ વળી કેટલાએક પુરુષો પૂર્વોક્ત રીતે યોનિ-સંબંધ કરીને તેમાં પોતાનું વીર્ય મૂકે છે અને પુત્ર કે પુત્રીરૂપ પ્રમાણે મેળવે છે; પછી તે પ્રજા પુનઃ સુખદુઃખાદિ કંદ્રોમાં આસક્ત થાય છે. ૨૭ પ્રાણીનો દેહ કે જે અતિ પ્રાચીનકાળથી સંબંધ ધરાવી રહ્યો છે, તેમાં રહેલાં પાંચ મહાભૂતો જ સાતમી તથા નવમી દશાને* પામે છે અને તેના આયુષ્યનો જ્યારે ક્ષય થાય છે, ત્યારે પણ તેમાં રહેલાં પાંચ મહા-ભૂતો જ દશમી-અભાવદશાને પામે છે, પણ આત્માને કોઈ જાતની દશા પ્રાપ્ત થતી નથી. ૨૮ વળી એમાં કંઈ સંશય નથી કે, શિકારીઓ જેમ છુદ્ર મૃગોને પીડે છે, તેમ વ્યાધિઓ મનુષ્યોને જ્યારે પીડવા માંડે છે, ત્યારે તેઓનામાં ઊભા થવાનું પણ સામર્થ્ય હોતું નથી. ૨૯ રોગીઓ વ્યાધિઓથી પીડાય છે અને પુષ્કળ ધનનો વ્યય કરે છે, તોપણ વૈદ્યો ઘણા ઘણા યત્ન કર્યા છતાં તેઓની વેદનાને દૂર કરી શકતા નથી; ૩૦ એટલું જ નહિ પરંતુ તે વૈદ્યો અત્યંત કુશળ હોય છે, ઘણા જ ચલાક હોય છે અને ઔષધોનો સંગ્રહ કરી રાખનારા હોય છે, છતાં તેઓ પોતે પણ શિકારીઓના સપાટામાં સપડાયલા મૃગોની પેઠે વ્યાધિઓના સપાટામાં સપડાઈ પડે છે. ૩૧

* કહેવાનો ભાવ એ છે કે, ગાનનું શરણ લીધા વિના દેહસંબંધનો કદી નાશ થતો નથી; કેમ કે ગાન દારા ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થવાથી કર્મસંબંધો છૂટી જાય છે અને કર્મસંબંધના છુટકારાની સાથે જ શરીરસંબંધ પણ નાશ પામે છે. શ્રુતિ કહે છે કે,

‘ક્ષયતે વાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દેહે પરાવરે.’

પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે કે તુરંત જ ગાની પુણ્યનાં કર્મો નાશ પામે છે.

* શરીરની એકંદર દશ દશાઓ છે, એમ રીકા-કાર નીલકંઠ લખે છે. જેમ કે ૧ ગર્ભવાસ, ૨ જન્મ, ૩ વ્યાસ, ૪ કોમાર, ૫ પીંગડ, ૬ ચૌવન, ૭ સ્થાવિય, ૮ બેરા, ૯ પ્રાણરોધ અને ૧૦ નાશ. આ દશ દશાઓમાંથી સાતમી અને નવમી એટલે સ્થાવિય તથા પ્રાણરોધ દશા સમજવી.

તેઓ અનેક પ્રકારના ઉકાળા પીએ છે અને જાત જાતના ઘીતું પ્રાપ્ત કરે છે, છતાં મોટા હાથીઓએ લાંગી નાખેલાં વૃક્ષાની પેઠે જરાથી ક્ષીણ થયેલાં જોવામાં આવે છે.^{૩૨} આ પૃથ્વી પર મૃગો તથા પક્ષીઓ જ્યારે રોગોથી પીડાય છે, ત્યારે તેઓની ચિકિત્સા કેણું કરે છે? ઘણું કરીને તો પશુઓ, પક્ષીઓ અને દરિદ્ર મનુષ્યો કઠી રોગપીડિત થતા જ નથી.^{૩૩} જે રાત્રીઓ ભયંકર, અજિત અને ઉચ્ચ તેજ વાળા હોય છે, તેઓને પણ શિકારી પશુઓ સામાન્ય પશુઓને જેમ ઝડપી લે છે, તેમ રોગો ઝડપી લે છે.^{૩૪}

આ રીતે વેદનાથી મૂઢ બની ગયેલા લોકો મોહ તથા શોકથી ઘેરાયલા રહે છે, તેવામાં તો જન્મમરણરૂપ અતિ બળવાન પ્રવાહ અકરમાત્ તેઓને ખેંચી લાય છે.^{૩૫} તાત્પર્ય કે, પોતાના પૂર્વે કરેલાં કર્મો સાથે જોડાયેલા દેહધારીઓ ધન સંપાદન કરીને, રાત્રી મેળવીને અથવા ઉચ્ચ તપ કરીને પણ પોતાના કર્મોનું ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી. (જેના જેવા કર્મ તેવા જ તેને ફળ મળે છે, ભલે પછી તે મોટો ધનવાન હોય, મહારાજા હોય કે તપસ્વી હોય!)^{૩૬} મનુષ્યો અનેક પ્રકારના ઉદય કરે અને તેનું ફળ તેઓની ઇચ્છાનુસાર પ્રાપ્ત થાય, તો જગતમાં કોઈ મરણ પામે નહિ, વૃદ્ધ થાય નહિ, અગ્નિયને જીવે નહિ અને સર્વ કૈાઈની કામનાઓ પરિપૂર્ણ જ થાય.^{૩૭} જગતના સર્વ મનુષ્યો ઉચ્ચ ઉચ્ચ સ્થિતિએ જવા ઇચ્છે છે અને યથાશક્તિ યત્ન પણ કરે છે, છતાં તેઓની ઇચ્છા સફળ થતી નથી.^{૩૮} જે પુરુષો ઐશ્વર્યના મદથી છટ્ટી ગયેલા હોય છે અને મહિરાના મદથી ઉન્મત્ત થયેલા હોય છે, તેઓનું પણ પ્રમાદનો ત્યાગ કરનારા, સરળ, શૂઘ્રીર અને પરાક્રમી પુરુષો સેવન કરી રહ્યા હોય છે.^{૩૯} કેટલાએક મનુષ્યો પોતાના પર આવી પડેલા કલેશો દૂર કરવા માટે કંઈ લક્ષ્ય પણ આપતા નથી, છતાં તેઓના કલેશો પોતાની મેળે જ દૂર થાય છે અને કેટલાએક મનુષ્યો કલેશો દૂર કરવા માટે અનેકાનેક યત્નો કરે છે, છતાં તેઓના કલેશો દૂર થતા નથી. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, મનુષ્ય પોતપોતાના કર્મોનું જ ફળ ભોગવે છે, બીજાઓનાં કર્મોમાંથી તેને કંઈ પણ મળતું નથી.^{૪૦} અહો! કર્મનાં ફળમાં કેટલી મોટી વિષમતા જોવામાં આવે

છે! તે તું જો.^{૪૧} કેટલાએક મનુષ્યો પાલખીમાં બેસીને જાય છે, ત્યારે કેટલાએક મનુષ્યો તેઓની પાલખીનું વહન કરે છે.^{૪૨} જગતના સર્વ મનુષ્યોને મમૃદ્ધિ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા હોય છે, પરંતુ તેમાંના કેટલાએક મનુષ્યો રથમાં બેસીને જાય છે, કેટલાએક મનુષ્યો (કોઈના) રથની આગળ આગળ ચાલે છે, કેટલાએક મનુષ્યો સ્ત્રીઓથી રહિત થઈ પડ્યા હોય છે, ત્યારે કેટલાએકને ત્યાં અનેક જાતિની મેંકડો સ્ત્રીઓ હોય છે એ રીતે જગતના સર્વ પ્રાણીઓ સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોમાં રમણ કર્યો કરે છે અને એક પછી એક નાશનો પાત્રમાં કરે છે, માટે જે સ્થાન તે દ્વંદ્વોથી રહિત છે અને સર્વથી ભિન્ન છે, તે સ્થાન તરફ જ તું દષ્ટિ કર, પણ આ સંસારમાં મોહ કરીશ મા.^{૪૩} તું ધર્મનો, અધર્મનો, સત્યનો તથા અસત્યનો ત્યાગ કર અને મત્સ્ય તથા અસત્યનો ત્યાગ કર્યો પછી જેના વડે તું સર્વનો ત્યાગ કરે છે, તે બુદ્ધિનો પણ ત્યાગ કર.^{૪૪} હે મહર્ષિ! આ પરમ શુદ્ધ જ્ઞાન મેં તને કહ્યું છે, તેના આશ્રય કરીને દેવતાઓ મનુષ્યલોકોનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગલોકમાં ગયા છે.^{૪૫}

નારદના એ વચન સાંભળી, મહાબુદ્ધિમાન શુકદેવે ધૈર્ય ધારણ કરી મનમાં વિચાર કરવા માંડ્યો; પણ ‘હવે શું કરવું’ તેના તે નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ.^{૪૬} પુત્રો તથા સ્ત્રીઓને લીધે મહાન કલેશ ભોગવવો પડે છે અને વિદ્યાભાસ કરવામાં મહાન પરિશ્રમ પડે છે, માટે જેમાં અદ્ય કલેશ હોય અને મહાન ઉદય હોય, તેવું શાશ્વત સ્થાન કયું હશે? ^{૪૭} આ રીતે એક મુદ્ધૂર્ત પર્યંત વિચાર કર્યો પછી ધર્મના અતિ શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપને બાળુતારા શુકદેવે પોતાનું પરમ દૃઢવાણુ કરનારી અચળ ગતિ સંપાદન કરવા માટે (મનમાં) આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું કે,^{૪૮} ‘હું સંસારના સંબંધોનો ત્યાગ કરીને ઉત્તમ ગતિ કેવી રીતે પામું? જું કરવાથી પુનઃ આ સંસાર-સાગરમાં પાછો ન આવું? ^{૪૯} હું તે જ પરમભાષને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છું કે, જેને પ્રાપ્ત કરીને મનુષ્ય પાછો સંસારમાં આવતો નથી. મારા માનસિક નિશ્ચય પૂર્વક સર્વ સંજોગોનો ત્યાગ કરીને હું તે જ ગતિને પામીશ કે, જ્યાં મારા આત્માને શાંતિ મળશે. વળી તે ગતિને પ્રાપ્ત કર્યો પછી હું અક્ષય, અવિકારી અને

સનાતનસ્વરૂપે સ્થિતિ કરીશ; ૫૦૫૧ પરંતુ હું ધારું છું કે, તે પરમ ગતિ યોગને આશ્રય કર્યો વિના કદી મળી શકતી નથી. વળી જ્ઞાની પુરુષને યોગાદિક ક્રમે કરવાથી નીચ એવો દેહસંબંધ પણ ઘટી શકતો નથી; ૫૨ માટે યોગને આશ્રય કરી આ દેહરૂપી શૃંહને હું ત્યાગ કરીશ અને વાયુસ્વરૂપ થઈ, સૂર્યમંડલમાં ગિરાજેલા મહાન તેજમાં પ્રવેશ કરીશ; ૫૩ કેમ કે પિતૃયાનમાર્ગે થઈને ચંદ્રમંડલમાં દાખલ થયેલો જીવ પુણ્યના ફાયસમયે સર્વ દેવ ગણોની સાથે કંપાયમાન થઈને જેમ પૃથ્વી પર પડે છે, તેમ દેવયાનમાર્ગે થઈને સૂર્યમંડલમાં દાખલ થયેલો જીવ પુનઃ પૃથ્વી પર પડતો નથી, તેમ પુનઃ જન્મ પામતો નથી. ૫૪ ચંદ્રને એ સ્વભાવ જ છે કે, અસુક સમયે તે ક્ષીણ થાય છે અને અસુક સમયે વૃદ્ધિ પામે છે. આ પ્રકારની ચંદ્રની વારંવારની ક્ષીણતાને તથા વૃદ્ધિને હું બાહ્યું છું અને તેથી જ ચંદ્રલોકમાં જવાની મને ઇચ્છા નથી ૫૫ અને સૂર્ય તો પોતાના ઉગ્ર કિરણોથી સર્વ લોકોને તપાવે છે અને નિત્ય અક્ષય મંડળવાળો રહીને સર્વ તરફથી તેજને શહુ કરે છે. ૫૬ આવા હેતુથી જ મને પ્રદીપ્ત તેજવાળા સૂર્યમંડલમાં જવાનું રુચે છે અને ત્યાં જવાથી જ મારો કોઈ પરાજય કરી શકશે નહિ, ઉપરાંત નિઃશંકચિત્તે હું રહી શકીશ. ૫૭ વળી સૂર્યના મંડલમાં મારા આ શરીરને હું નાખી દઈશ, જેથી ઋષિઓની સાથે સૂર્યના અતિ હ્રસ્વ તેજને હું પામીશ. ૫૮ હવે સર્વ વૃક્ષને, નાગોને, આ પર્વતને, પૃથ્વીને, દિશાઓને, આકાશને, દેવોને, દાનવોને, ગંધર્વોને, પિશાચોને, ઉરગોને, રાક્ષસોને તથા જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓને હું જણાવું છું કે, સૂર્ય મંડલના અંતર્યામી તેજમાં હું પ્રવેશ કરીશ, એમાં કંઈ સંશય નથી. સર્વ દેવો અને ઋષિઓ મારી યોગશક્તિને જોજો. ૫૯-૬૦

એ પ્રમાણે કહીને શુકદેવે લોકવિખ્યાત ઋષિ નારદની આજ્ઞા માગી અને તેમની આજ્ઞા લીધા પછી તે પોતાના પિતા વ્યાસ પાસે ગયા. ૬૧ મહાત્મા સુનિ વ્યાસ પાસે જઈને શુકદેવે પ્રદક્ષિણા કર્યો પછી તેમને પ્રણામ કર્યો અને તેમની આજ્ઞા માગી. શુકદેવનું વચન સાંભળીને મહાત્મા વ્યાસ ઋષિ પ્રસન્ન થયા. તેમણે શુકદેવને આ પ્રમાણે કહ્યું :

‘તને જોઈને મારાં નેત્રને હું પ્રસન્ન કરી લઉં ત્યાં સુધી તું અહીં ઊભો રહે. ૬૨-૬૩ પણ શુકદેવ જી તો સર્વ ઇચ્છાઓથી રહિત થયા હતા, સર્વ ઉપરના સ્નેહને તેમણે ત્યાગ કર્યો હતો અને સર્વ સંશયોથી તે મુક્ત થયા હતા. તેમણે કેવળ મોક્ષ મેળવવાનો જ વિચાર કરીને જવાનો મનમા નિશ્ચય કર્યો હતો. ૬૪ જેથી પોતાના પિતાનો ત્યાગ કરીને તે મહાસુનિ સિદ્ધોના સમુદાયોથી સેવાયેલા વિશાળ કૈલાસ પર્વત તરફ ચાલ્યા ગયા. ૬૫

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમા ‘સંસારસંજ્ઞો ત્યાગ કરી શુકદેવનું કૈલાસ તરફ જવું’ નામનો અધ્યાય ૩૩૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૩૨મો

શુકદેવની યોગસાધના અને સિદ્ધિ

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

ગિરિગુંગં સમારુઢ્ય સુતો વ્યાસસ્ય ભારત ।

સમે દેશે વિવક્તે સ નિઃશલાક ઉપાવિશત્ ॥૧॥

લીએ કહ્યું : હે ભરતવંશી સુધિષ્ઠિર રાજા ! કૈલાસના શિખર ઉપર આરૂઢ થયા પછી વ્યાસના પુત્ર શુકદેવ ધાસ વિનાના અને ક્ષેત્રાંત એવા સપાટ પ્રદેશમાં (યોગ સાધવા માટે) બેઠા. ૧ પછી યોગના ક્રમને બાળુનારા શુકદેવે શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે પગથી આરભીને શરીરના સર્વ અવયવોમાં અતુકમે ચિત્તની ધારણા કરવા માંડી. ૨ વિદ્વાન શુકદેવ પૂર્વ દિશા તરફ સુખ રાખીને એ પ્રમાણે યોગધારણા કરતા હતા, તે જ સમયે સૂર્યનો ઉદય થયો. એટલે પોતાના હાથપગને જોડીને નમ્રની પેઠે તે બેઠા. ૩ વ્યાસના બુદ્ધિમાન પુત્ર શુકદેવ જે પ્રદેશ ઉપર ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં બેઠા હતા, ત્યાં પક્ષીઓનો સમુદાય ન હતો, કેાઈનો શબ્દ પણ સભળાતો ન હતો અને કોઈનું દર્શન પણ થતું ન હતું. ૪ પછી તે વળતે સર્વ પ્રકારના સંગથી મુક્ત થયેલા પોતાના આત્માનાં તેમણે દર્શન કર્યા અને તે પરમ તત્ત્વને જોઈને શુકદેવ અત્યંત હસવા લાગ્યા. ૫ પછી વળી મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગમાર્ગનો તેમણે આશ્રય કર્યો અને મહાન યોગેશ્વર ‘થઈ આકાશમાર્ગમાં પણ જવા માંડ્યું. ૬ તે સમયે શુકદેવે દેવર્ષિ નારદની પ્રદક્ષિણા કરીને પોતાનું યોગસામર્થ્ય ત મહર્ષિને નિવેદન કર્યું. ૭

શુકદેવે કહ્યું : હે તપોધન ! મેં મોક્ષનો માર્ગ જોઈ લીધો છે. હવે તે માર્ગે જવા માટે હું તૈયાર થયો છું. હે મહાતેજસ્વી નારદ ! તમારી કૃપાથી હવે હું ઇષ્ટગતિને પામીશ.^{૧૮} એમ કહીને વ્યાસના પુત્ર શુકદેવે નારદની આજ્ઞા લીધી અને પછી તેમને પ્રણમ કરી પુનઃ યોગ દ્વારા આકાશમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૯} શ્રીમાન શુકદેવે મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરીને વાયુનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને પછી કૈલાસના શિખર ઉપરથી ઊડીને આકાશમાર્ગે જવા માંડ્યું.^{૨૦} બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ શુકદેવ આકાશમાર્ગે જઈ રહ્યા હતા, તે સમયે તેમની કાંતિ ગરુડના જેવી જણાતી હતી અને તેમનો વેગ મન તથા વાયુના જેવો જ અતિ ઉતાવળો જણાતો હતો, જેથી સર્વ પ્રાણીઓ તેમને એકીટસે જોઈ રહ્યાં હતાં.^{૨૧} અગ્નિ તથા સૂર્ય સમાન તેજસ્વી અને આકાશના લાંબા માર્ગે ગમન કરી રહેલા શુકદેવ પણ તે સમયે ત્રણે લોકોને કેવળ આત્મારૂપ જાણી રહ્યા હતા.^{૨૨} વળી તેમનું ચિત્ત એકાગ્ર હતું, કોઈના તરફથી તેમને ભય ન હતો અને અવ્યયપણે તે ગમન કરતા હતા, ત્યારે સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણીઓ તેમનાં દર્શન કરી રહ્યાં હતાં; એટલું જ નહિ પણ પોતાની શક્તિ અને યોગ્યતા પ્રમાણે તેમની પૂજા કરી રહ્યાં હતાં. સ્વર્ગવાસી દેવતાઓ પણ દિવ્ય પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરીને તેમને વધાવવા લાગ્યા.^{૨૩} સર્વ ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓના સમુદાયો તેમને જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા અને સિદ્ધિને પામેલા ઋષિઓ પણ પરમ વિરમય પામ્યા. તેઓ અન્યેન્યને કહેવા લાગ્યા કે, 'તપથી સિદ્ધિને પામેલો આ કયો પુરુષ આકાશમાર્ગે ગમન કરી રહ્યો છે ? તેનું શરીર નીચેના ભાગમાં છે અને સુખ (સૂર્ય) સામે દિશિ હોવાથી) બિંચું છે. ખરેખર, આ પુરુષ આપણાં નેત્રોને આનંદ પમાડે છે.'^{૨૪} તે પછી પરમ ધર્માત્મા અને ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત થયેલા મુનિ શુકદેવ પૂર્વ તરફ સૂર્ય સામે દિશિ રાખીને આગળ વધ્યા.^{૨૫} હે રાજન્ ! આખા આકાશને શબ્દથી ભરે ભરી હેતા હોય તેમ, અપાટા-બંધ આગળ વધતા તે શુકદેવને જોઈને પંચચૂડા વગેરે અપ્સરાઓ મનમાં અત્યંત ગભરાવા લાગી અને પરમ વિરમયને લીધે તેઓનાં નેત્રો અત્યંત પ્રકુલ થઈ ગયાં.^{૨૬} તેઓ સર્વને મનમાં વિચાર

થવા લાગ્યો કે, 'આ કયો દેવતા હશે કે જેને આવી ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે ? ખરેખર, સુક્ત અને નિઃસ્પૃહના જેવો જણાતો આ દેવ અહીંયા જ આવે છે.'^{૨૭} પછી તે શુકદેવ મલયાચલ નામના પર્વત પાસે જઈ પહોંચ્યા કે, જે પર્વતમાં ઉર્વશી અને પૂર્વચિત્ત નામની અપ્સરાઓ નિવસે માટે નિવાસ કરે છે.^{૨૮} બ્રહ્મર્ષિના પુત્રને ત્યાં આવી પહોંચેલા જોઈ તે બન્ને અપ્સરાઓને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું અને તેઓ એકબીજાને કહેવા લાગી કે, 'અહો ! વેદાધ્યાસમાં રમણ કરનારા આ બ્રાહ્મણમાં બુદ્ધિની એકાગ્રતા કેવી અદ્ભુત છે !'^{૨૯} આટલા અદ્ય સમયમાં જ તે સાક્ષાત ચંદ્રની પેઠે આકાશમાં વિચરી શકે છે. ખરેખર, આ બ્રાહ્મણ પિતાની સેવા કરીને જ આવી સર્વોત્તમ બુદ્ધિને પામ્યો છે.^{૩૦} વળી આ પિતાનો ભક્ત છે, દૃઢ તપસ્વી છે અને પિતાનો ઘણો જ વહાલો પુત્ર છે. આના પિતા આના સિવાય બીજા કોઈના પર મન રાખતા નથી, છતાં તેમણે આને કેમ જવા દીધો હશે ? ઉર્વશીનું એ વચન સાંભળીને પરમ ધર્મવેત્તા શુકદેવે સર્વ દિશાઓ તરફ દિશિ કરી; કેમ કે ઉર્વશીના વચનમાં તેમનું મન ગયું હતું.^{૩૧} તેમણે આકાશ, પૃથ્વી, પર્વતો, વનો, અરણ્યો, તળાવો અને નદીઓ એ સર્વના તરફ પોતાની દિશિ ફેંકી.^{૩૨} એટલે ત્યાં વસનારા સર્વ દેવતાઓ બે હાથ જોડીને ઘણા જ માનપૂર્વક શુકદેવનાં દર્શન કરવા લાગ્યા.^{૩૩} પછી પરમ ધર્મવેત્તા શુકદેવે તે સર્વ દેવતાઓને કહ્યું કે, 'મારા પિતા, 'હે શુક ! હે શુક !' એમ મને યોલાવતા યોલાવતા મારી પાછળ જો આવે તો તમારે જ સાવધાન થઈને તેમને પ્રત્યુત્તર આપવો. આ મારું વચન મારા પરના રનેહને લીધે તમારે માન્ય કરવું યોગ્ય છે.'^{૩૪} શુકમુનિનું એ વચન સાંભળીને સર્વ દિશાઓ, અરણ્યો, સમુદ્રો, નદીઓ અને પર્વતો ચોતરફથી યોલી ઊઠ્યાં કે, 'હે બ્રાહ્મણ ! તમે જે પ્રમાણે આજ્ઞા આપો છો તે પ્રમાણે જ થશે. ઋષિ વ્યાસ તમને યોલાવશે, ત્યારે અમે તેમને પ્રત્યુત્તર આપીશું.'^{૩૫}

હતિ શ્રીમદ્ભાસ્કરતમા શાંતિપર્વાતમ્ભે મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'શુકદેવની યોગસાધના અને સિદ્ધિ' નામનો અધ્યાય ૩૩૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૩૩ મો

શુકચરિત્રની સમાપ્તિ

॥ ભોમ ઉવાચ ॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं ब्रह्मर्षिः सुमहातपाः ।
प्रातिष्ठत शुकः सिद्धिं हित्वा दोषैश्चतुर्विधान् ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! મહા તપસ્વી બ્રહ્મર્ષિ શુકદેવ એ પ્રમાણે (સર્વ દેવતાઓને પોતાના પિતાને પ્રત્યુત્તર આપવાતું) કહીને સિદ્ધિ મેળવવા માટે આગળ ચાલ્યા. તે સમયે તે બુદ્ધિમાન શુકદેવે ચાર પ્રકારના સાત્ત્વિક દોષોનો, આઠ પ્રકારના તમોગુણનો, પાંચ પ્રકારના રજોગુણનો તથા બુદ્ધિસત્ત્વનો પણ ત્યાગ કર્યો હતો, તે એક અદ્ભુત જેવું હતું,^{૧૨*} તે પછી નિર્ધૂમ

* અહીં પહેલા તથા બીજા મોક્ષમા ચાર પ્રકારના સાત્ત્વિક દોષો, આઠ પ્રકારનો તમોગુણ, પાંચ પ્રકારનો રજોગુણ તથા બુદ્ધિસત્ત્વ એ સર્વનો ત્યાગ કરીને શુકદેવ સિદ્ધિ મેળવવામાટે ચાલ્યા, એમ કહેવામા આવ્યું છે તેમા ચાર પ્રકારના સાત્ત્વિક દોષો કયા છે, તમોગુણના આઠ ભેદ કયા છે, રજોગુણના પાંચ ભેદ કયા છે અને બુદ્ધિસત્ત્વનો શુકદેવે શા માટે લાગ કર્યો હતો, એ વિષે નીલકંઠ આ પ્રમાણે લખે છે ધર્મ, ગાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય આ ચાર સાત્ત્વિક દોષો મોક્ષમા વિવ્રકર્તા થઈ પડે છે, માટે તેઓના શુકદેવે ત્યાગ કર્યો, અથવા એનમ્, કિંમિપ, સસર્ગ અને અનૈશ્વર્ય આ ચાર દોષોનો તેમણે ત્યાગ કર્યો મનુ પણ કહે છે કે,

‘प्राणायामदहेदेनो धारणाभिध क्लिबिपान् ।

प्रत्याहारण ससर्गान् ध्यानेनानिश्चान् मुणात् ॥

પ્રાણધ્યામો કરીને એનમ્(પાપો)નો નાશ કરવો, ધારણાઓ કરીને કિંમિપનો નાશ કરવો, પ્રત્યાહાર (ઇન્દ્રિયજન્ય) કરીને સસર્ગોનો નાશ કરવો અને ધ્યાન કરીને અનૈશ્વર (કામક્રોધાદિ) દોષોનો નાશ કરવો ’

આઠ પ્રકારની પુરીઓને જ આઠ પ્રકારનો તમોગુણ કહેવામા આવે છે તે આઠ પ્રકારની પુરીઓ આ પ્રમાણે છે

‘भूतन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवासव ।

अविद्या वाङ्मય प्रोक्तं पुण्यं पिसत्तमै ॥

પયમહાભૂત, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કર્મ, પાપ વાસુઓ અને અવિદ્યા આ આઠને આઠ પુરીઓ કહેવામા આવે છે ’ અને તેને જ આઠ પ્રકારનો તમોગુણ કહે છે શુકદેવે આ આઠ પુરીઓનો ત્યાગ કરીને

અગ્નિની પેઠે બલવત્યમાન દેખાતા તે શુકદેવે સૂર્યમંડલના અત્યાંતી પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમા સ્થિતિ કરી કે, જે પરબ્રહ્મ નિત્ય છે, નિશુંઘ છે અને લિંગ રહિત છે.^૩ તે સમયે (શુક જેવા મહાપુરુષોનો ઉપરામ થયો, જેથી જગતના અભાગ્યને સૂચવ નારા અનેક ઉત્પાતો થવા લાગ્યા. જેવા કે,) આકાશમાથી બળતી ઉત્કાઓ પડવા લાગી, દિશાઓ બળવા લાગી અને પૃથ્વી કપવા લાગી. આ રીતે તે ક્ષણે એક અદ્ભુત જેવું થયું હતું,^૪ એટલું જ નહિ પરતુ વૃક્ષો ઉપરની શાખાઓ ભાગી પડવા લાગી, પર્વતો પરના શિખરો તૂટી પડવા લાગ્યા, મોટા મોટા કંકાઓને લીધે હિમાલય પર્વત પણ બંધે ચિરાઈ જતો હોય તેમ જણાવા લાગ્યું, સૂર્ય નિરતેજ બની ગયો, અગ્નિ ધૂધવાવા લાગ્યો અને જળના ધરાઓ, નદીઓ તથા સમુદ્રો બળભગવા લાગ્યા.^૫ શુકદેવે સૂર્યમંડલ તરફ જ્યારે પ્રયાણ કર્યું હતું, ત્યારે તેમને આવા શુભ શકુનો ઘયાં હતા. જેવા કે તે વખતે મેઘનો સમુદાય રસવાણ અને સુગંધીદાર જળ વરસી રહ્યો હતો અને વાયુ પવિત્ર તથા દિવ્ય સુગંધને લાવીને વાતો હતો.^૬ હે ભરતવશી રાજા ! પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે શુકદેવ હિમાલય તથા મેરુ પર્વતના છેડાઓ સુધી જ્યારે જઈ પહોંચ્યા હતા, ત્યારે તે બન્ને પર્વતોના પ્રથમના બે શિખરો, એકબીજા સાથે મળેલા તેમના જોવામા આવ્યા હતા, એ બન્ને શિખરો દિવ્ય

આઠ પ્રકારના તમોગુણનો ત્યાગ કર્યો હતો

હવે અહીં રજોગુણના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે, પણ બીજા સ્થળે રજોગુણના નવ પ્રકાર વર્ણવેલા છે, જેમ કે

‘अत्यमित्वमकारण्य सुखदुःखोपसेवनम् ।

मेदं वहयता चैतं कामं क्रोधस्तथैव च ।

दमो द्वेषोऽतिवादध एते प्रोक्ता रजोगुणा ॥

લોભીપણ, નિર્નયતા, સુખદુઃખનું મેવન, મિત્રતા, કામ, ક્રોધ ગર્વ, દ્વેષ અને અત્યંત વાદ્ધિવાદ કરવા આ નવે રજોગુણના ભેદ છે ’ શુકદેવે આ નવે રજોગુણના પ્રકારનો ત્યાગ કર્યો હતો.

પૂર્વે ભગવાન નારદે કહ્યું હતું કે, ‘યેન ત્યજતિ તત્ત્વજ । તું જેના વડે સર્વનો ત્યાગ કરે છે, તેનો પણ ત્યાગ કરી દે.’ એ ઉપદેશને અનુસરીને શુકદેવે બુદ્ધિ-સત્ત્વથી પ્રથમ સર્વનો ત્યાગ કરીને પાછળથી તે બુદ્ધિ-સત્ત્વનો પણ ત્યાગ કર્યો હતો.

હતાં, હિમાલય તથા મેરુ પર્વતમાંથી નીકળેલાં હતાં, તેમાંના એકનો રંગ ધોળો હતો અને બીજાનો રંગ પીળો હતો; તેમ જ તેમાંનું એક શિખર કેવળ સુવર્ણનું હતું અને બીજું શિખર કેવળ રૂપાનું હતું, જેથી તેઓ બન્ને ઘણાં સુંદર દેખાતાં હતાં. તેઓનો વિસ્તાર સર્વ તરફથી સો ચોજનનો હતો અને તેઓ બન્ને ઉત્તર દિશામાં પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. જ હે મહારાજા ! શુકદેવ શંકારહિત મનથી તે શિખરો પાસે જેવા જઈ પહોંચ્યા કે, તુરત જ તે બન્ને શિખરો એકદમ ભૂંટાં થઈ ગયાં. (અને વચમાં માર્ગ થઈ ગયો.) આ એક અદ્ભુત જેવું યથું હતું. પછી તે બન્ને શિખરોની વચ્ચે ધર્મને શુકદેવ નીકળી ગયા હતા. ૧૦૧૧ આ રીતે પર્વતોમાં ઉત્તમ ગણાતો મેરુ પણ શુકદેવની ગતિને અટકાવી શક્યો ન હતો, જેથી તે સમયે સર્વમાં વસનારા સર્વ દેવગણોના, ગંધર્વોના તથા ઋષિઓના અને તે પર્વતમાં વસનારા બીજા દેવતાઓનો મહાન હર્ષનાદ થઈ રહ્યો હતો. હે ભારત ! શુકદેવને ત્યાંથી પસાર થઈ ગયેલા જોઈને અને તે પર્વતના બે વિભાગ થઈ ગયેલા જોઈને સર્વ દિશાઓમાં ‘ધન્ય, ધન્ય’ એવો શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. વળી હે મહારાજા ! શુકદેવે ત્યાંથી ગમન કર્યું, તે સમયે દેવો, ગંધર્વો, ઋષિઓ, યક્ષો, રાક્ષસો અને વિદ્યાધરોએ દિવ્ય પુષ્પોથી તેમની પૂજા કરી હતી, જેથી તે વેળા આશુ આકાશ પુષ્પોથી ભરાઈ ગયું હતું. તે પછી ધર્મોત્તમા શુકદેવ રમણીય આકાશગંગા ઉપર થઈને ગયા હતા. ત્યાં તેમણે પુષ્પોથી ભરેલાં વૃક્ષોવાળાં સુંદર અરણ્યો જોયાં હતાં. વળી તે આકાશગંગામાં અનેક અપ્સરાઓ આનંદપૂર્વક ક્રીડાઓ કરી રહી હતી, તે અપ્સરાઓ શુકદેવને શન્યના જેવા તથા નિરાકાર જોઈને વચ્ચરહિત જ રહી હતી.

એ રીતે શુકદેવે ગમન કર્યું અને તે વાત તેમના પિતાના બાહુવામાં આવી, ત્યારે રનેકાધીન થઈને તેમણે ઘણા વેગથી તેમની પાછળ દોડવા માંડ્યું; પરંતુ શુકદેવ તો વાયુપ્રદેશના ઉપરના ભાગમાં છેક અંતરિક્ષમાં ગતિ કરીને પોતાનો પ્રભાવ દેખાડી બ્રહ્મસ્વરૂપ જ થઈ ગયા હતા. મહાન તપસ્વી વ્યાસ પણ બીજા પ્રકારની મહાન યોગગતિનો આશ્રય કરીને, જે માર્ગે શુકદેવે પ્રયાણ કર્યું તે

માર્ગમાં એક નિઝેળ જેટલા સમયમાં જઈ પહોંચ્યા. તે સમયે તેમણે જોયું કે, મારો પુત્ર શુકદેવ પર્વતનાં શિખરોનો વિભાગ કરીને આગળ ચાલ્યો ગયો છે. વળી તે સ્થળે મોટા મોટા ઋષિઓ પણ પોતાના પુત્રનાં તે કર્મની પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા. પછી વ્યાસે ‘હે શુક ! હે શુક !’ એવા દીર્ઘ સંબોધનથી પોતાના પુત્રને બોલાવ્યો, ત્યારે પિતાની ખૂબ સાંભળીને અને અતિ ઉચ્ચ સ્વરે ત્રણે જગતને પિતાએ ગમતી મૂક્યું છે, તે જોઈને સર્વ વ્યાપક, સર્વના આત્મા અને સર્વસ્વરૂપ થયેલા ધર્મોત્તમા શુકદેવે ‘મોઃ’ એવા શબ્દથી પ્રત્યુત્તર આપીને આશુ જગત ગમતી મૂક્યું. એ પ્રમાણે ‘મોઃ’ એવા એક અક્ષરવાળા શબ્દથી તેમણે ત્યારે ઉત્તર આપ્યો, ત્યારે સ્થાવરજંગમ સર્વ જગત તે શબ્દના પડઘારૂપે ઉચ્ચ સ્વરથી તેનું ઉચ્ચારણ કરવા લાગ્યું અને તે દિવસથી આરંભીને હજી સુધી પણ પર્વતની શૃંગાઓમાં તથા તેની સપાટીમાં જે શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે, તે શબ્દો શુદ્ધ આપેલા પ્રત્યુત્તરની પેઠે પડઘારૂપે સંભળાય છે.

એ રીતે અદૃશ્ય સ્વરૂપમાં પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવીને શુકદેવ શબ્દાદિ સર્વ શુભોનો ત્યાગ કરીને પરમ પદને પામ્યા હતા. તે સમયે અપાર તેજવાળા પોતાના પુત્રનો મહિમા જોઈને વ્યાસ ઋષિ પુત્રનો જ મનમાં વિચાર કરતા પર્વતના શિખર ઉપર બેસા. તે વખતે ગંગાના તટ ઉપર સંખ્યાબધ અપ્સરાઓ નમ્ર અવસ્થામાં રહીને ક્રીડાઓ કરી રહી હતી. તે સર્વ અપ્સરાઓ મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા વ્યાસ ઋષિને ત્યાં જોડેલા જોઈ અત્યંત ગભરાઈ ગઈ અને લજ્જાને લીધે બેભાન જેવી બની ગઈ. તેઓમાંની કેટલીએક જળમાં છુપાઈ ગઈ, કેટલીએક લતાઓનાં ઝુંડમાં પેસી ગઈ અને કેટલીએક વચોને લઈને પોતાના અંગોને ઢાંકવા લાગી. તે જોઈને મુનિ વ્યાસે પોતાના પુત્રની કેટલી બધી સુક્ષ્મ દશા હતી, (કે જેને જોઈને આ ઋષિઓએ નમ્ર દશામાં જ ક્રીડાઓ કર્યો કરી હતી.) તેનો મનમાં વિચાર થયો અને પુત્રની તે ઉચ્ચ દશાનું અવલોકન કરી સંતોષ પામ્યા; તેમ જ પોતે હજી સંસારમાં કેટલા બધા આસક્ત છે (કે જેને જોઈને આ ઋષિઓ શરમાઈ ગઈ અને વચો પહેરવા તૈયાર થઈ.) એ વિષેનો વિચાર કરી

શરમાર્થ ગયા. ૧૨-૨૧

એ પ્રમાણે પોતાના પુત્રના વિચારમાં જ વ્યાસ
ઋષિ ત્યાં બેઠા હતા, તેવામાં દેવો અને ગંધર્વોથી
વીટાયલા તથા મહર્ષિઓના સમુદાયોથી પૂજ્યેલા
પિતાધ્ધારી ભગવાન શંકર તેમની પાસે આવ્યા. ૩૨
ત્યાં આવીને પુત્રના શોકથી સંતાપ પામેલા કૃષ્ણ-
દેવપાત્ર વ્યાસને પ્રથમ શાંત પાડીને મહાદેવ આ
પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા: ૩૩ ‘પૂર્વે અગ્નિ, ભૂમિ, જળ,
વાયુ તથા અંતરિક્ષના સમાન વીર્યવાળો પુત્ર તે
મારી પાસે માગ્યો હતો; ૩૪ જે ઉપરથી તેવા પ્રકાર
નાં જ લક્ષણવાળો પુત્ર તારે ત્યાં ઉત્પન્ન થયો હતો.
હે બ્રહ્માર્ષિ! તારો તે પુત્ર તારા તપોભગથી પૂર્ણ
હતો અને મારી કૃપાથી બ્રહ્માના તેજમય તથા
પવિત્ર ધર્મને ઇન્દ્રિયોને વશ નહિ રાખનારા દેવતા-
ઓને પણ હુલંભ એવી પરમ ગતિને પામ્યો છે,
છતાં તેનો તું શોક શા માટે કરે છે? ૩૫-૩૬ આ
પૃથ્વી પર જ્યાં સુધી પર્વતો રહેશે અને જ્યાં સુધી
સમુદ્રો રહેશે, ત્યાં સુધી તારા પુત્રની અને તારી
અક્ષય કીર્તિ રહેશે. ૩૭ હે મહાસુનિ! તારા પર હું
કૃપા કરું છું; તેથી આ લોકમાં સર્વે સ્થળે તારા
પુત્રની છાયાને (પ્રતિમાને) તું જોઈશ. ૩૮

હે ભારત! એ પ્રમાણે ભગવાન રુદ્રે પોતે
આવીને છાયાશુક્રનું દાન કરી વ્યાસનું સાંત્વન કર્યું
અને પોતાના પુત્રની છાયાનાં સર્વે સ્થળે દર્શન
થવા લાગ્યાં, જોટલે તે વ્યાસનું પરમ હર્ષ પામીને
ત્યાંથી પાછા ફર્યો. ૩૯ હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! તમે મને
પ્રશ્ન કર્યો હતો, તેથી શુકદેવનો જન્મ તથા ગતિ
મેં તમને વિસ્તારપૂર્વક કહ્યાં છે. ૪૦ હે રાજા! શુક-
દેવનું આ ચરિત્ર દેવર્ષિ નારદે પૂર્વે મને કહ્યું હતું
અને મહાયોગી વ્યાસ તો પગલે પગલે આ કથા
મને કહેતા હતા. ૪૧ જે પુરુષ મોક્ષધર્મથી યુક્ત
આ પવિત્ર ઇતિહાસનું પઠનપાઠન કરે છે, તે પુરુષ
શમશુભને ધારણ કરીને પરમ ગતિને પામે છે. ૪૨

છતિ શ્રોમદાજ્ઞાતમાં શાંતિપર્વ-તર્જન મોક્ષધર્માનુશાસન
પર્વમાં ‘રુદ્રચરિત્રની સમાપ્તિ’ નામનો અધ્યાય

૩૩૩ મે: સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૩૪ મો

સર્વના કરતાં ઉત્તમ દેવ કોણુ?

॥ યુધિષ્ઠિર ક્ષણ ॥

ગૃહસ્થો વ્રજાચારી વા વાનપ્રસ્થોઽથ મિશ્રુક: ।

ય ઇચ્છેત્ સિદ્ધિમાસ્યાતું દેવતાં કાં યજેત સઃ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: હે પિતામહ! ગૃહસ્થ, બ્રહ્મ-
ચારી, વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસી એમાંના જે કોઈને
સિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છા હોઈ તેણે કયા દેવનું પૂજન
કરવું? ૧ પુરુષને કયા માર્ગે અવિનાશી સ્વર્ગ
પ્રાપ્ત થાય અને કયા માર્ગે પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત
થાય? તેમ જ કયા વિધિ પ્રમાણે દેવનિમિત્ત હવન-
હોમ થઈ શકે અને કયા વિધિ પ્રમાણે પિતૃઓનું
તપ્તણું કરી શકાય? ૨ જે પુરુષ મુક્ત થાય છે, તે
કઈ ગતિને પામે છે? મોક્ષનું સ્વરૂપ શું છે અને
સ્વર્ગે ગયેલા પુરુષે કેવું કર્મ કરવું જોઈએ, જેથી
સ્વર્ગલોકમાંથી બ્રહ્મ ન થવાય? ૩ વળી દેવોનો પણ
દેવ કોણુ છે? પિતૃઓનો પણ પિતા કોણુ છે અને
તેણું કોઈ બીજું તત્ત્વ છે કે, જે દેવોના દેવ કરતાં
અને પિતૃઓના પિતા કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ હોય? હે
પિતામહ! મારા આ પ્રશ્નોનો તમે ઉત્તર આપો. ૪

ભીષ્મે કહ્યું: હે નિર્દોષ રાજા! પ્રશ્નો કેવા
પૂછવા તે તમે જાણો છો અને તમારા પ્રશ્નો ઘણા જ
ચૂક છે. હે રાજા! દેવોની કૃપા ન હોય અથવા
શાસ્ત્રોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન હોય, તો કેવળ તકજીવિ-
થી સેંકડો વર્ષે પણ તમારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર ન
આપી શકાય. હે શત્રુકંઠા રાજા! આ આખ્યાન
ઘણું જ ગહન છે, તોપણ મારે તમને કહેવું જ જોઈ
એ. ૫ આ વિષયમાં ઋષિ નારાયણ તથા નરના
સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપ-
વામાં આવે છે. ૬ મારા પિતા પણ મને કહેતા
હતા કે, ‘વિશ્વના આત્મા અને સનાતનસ્વરૂપ
ભગવાન નારાયણ (નર, નારાયણ દરિ અને કૃષ્ણ-
એવી) ચાર મૂર્તિઓ ધારણ કરીને ધર્મના પુત્ર
તરીકે પૃથ્વી પર અવતર્યો હતા. ૭ હે મહારાજા!
પૂર્વે સ્વાયંભુવ મન્વંતરના સમયમાં જ્યારે મત્સ્ય
યુગ ચાલતો હતો, ત્યારે સ્વયંભૂ ધર્મને ત્યાં નર,
નારાયણ, દરિ અને કૃષ્ણ એ નામના ચાર પુત્રો
ઉત્પન્ન થયા હતા. ૮ તેઓમાં અવિનાશી એવા નર

અને નારાયણ બહરિકાશ્રમમાં જઈને સુવર્ણની પોંઠે (અજ્ઞાનીઓને) મોહ ઉપજાવનારા શરીરરૂપી ગાઠાનો આશ્રય કરીને તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા.^{૧૦} આ શરીરરૂપી ગાઠું જે આઠ અવિધાઓરૂપી પેઠાં વાળું છે, પાંચ મહાભૂતોથી યુક્ત છે અને ઉપર ઉપરથી મનને સુંદર લાગે તેવું છે; તેનો આશ્રય કરીને લોકના નાથ અને સર્વના આદ્ય તેઓ બન્ને નર-નારાયણ તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા હતા. તે સમયે તેઓનાં શરીર કૃષ્ણ થઈ ગયાં હતાં, જેથી તેઓનું શરીર બહાર પ્રકટ થયેલી નાદીઓથી વ્યાસ દેખાતું હતું.^{૧૧} તેઓનાં તપ અને તેજના પ્રભાવથી દેવતાઓ પણ તેઓની સામે દુઃખેથી જોઈ શકતા હતા. જે પુરુષના પરતે બન્ને દેવો કૃપા કરતા તે પુરુષ જ તેઓનું દર્શન કરવા માટે યોગ્ય થઈ શકતો હતો.^{૧૨} અવશ્ય તે બન્ને દેવોની સંમતિ હશે અને તેથી જ હૃદયમાં અંતર્યામીએ પ્રેરણા કરી હશે; માટે મહાત્મા નારદ મેરુ પર્વતના મહાન શિખર ઉપરથી ઊતરીને ગંધમાદન પર્વત ઉપર આવ્યા અને હે રાજન્! સર્વ લોકમાં વિચરતા વિચરતા સત્ત્વર તે બહરિકાશ્રમના પ્રદેશમાં જઈ પહોંચ્યા. તે વળતે નર-નારાયણ દેવનો આહ્વાનિક કર્મ કરવાનો સમય હતો. (જેથી તેઓ તે કર્મ કરવામાં રોકાયા હતા.) તે જોઈ નારદને પરમ આશ્ચર્ય થયું કે, 'જે આ સમય જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, જેમાં દેવો, અસુરો, ગંધર્વો, કિન્નરો અને મોટા સર્પો સહિત સમગ્ર લોકો નિવાસ કરી રહ્યા છે, વળી પ્રથમ જે એક જ મૂર્તિ હતી, તે જ અહીં ધર્મના કુળમાં ચાર સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થઈ છે અને આ ચાર દેવતાઓએ જ આજે ધર્મના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો છે, કે જેઓનાં નામ નર-નારાયણ, હરિ તથા કૃષ્ણ છે, તેમાં હરિ તથા કૃષ્ણ પણ પૂર્વે કોઈ કારણને લીધે અહીં રહ્યા હતા અને આ સમયે ધાર્મિકોમાં શ્રેષ્ઠ આ નર તથા નારાયણ અહીં તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા છે. ખરેખર, આ બન્ને જણા પરમ ધામરૂપ છે, છતાં આવી આહ્વાનિક ક્રિયાઓ કરવાનું એમને શું પ્રયોજન હશે?'^{૧૩-૧૮} મને પરમ આશ્ચર્ય છે કે, મહાબુદ્ધિમાન આ નર-નારાયણ પ્રાણીમાત્રના પિતા છે, પરમ દૈવતરૂપ છે અને યશસ્વી છે, છતાં તેઓ કયા દેવનું પૂજન

કરતા હશે અને કયા પિતૃઓને તૃપ્ત કરતા હશે? મનમાં આવો વિચાર કરીને દેવર્ષિ નારદ નારાયણ ઉપરની ભક્તિને લીધે એકદમ તે બન્ને દેવોની સમીપમાં પ્રકટ થયા.^{૨૦-૨૧} પછી દેવોનું તથા પિતૃઓનું કર્મ જ્યારે સમાપ્ત થયું, ત્યારે તેઓ બન્ને જણાએ નારદ તરફ દૃષ્ટિ કરી અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક તેમની પૂજા કરી.^{૨૨} આ રીતે મહા-આશ્ચર્યકારક અને વિધિપૂર્વક પોતાનો અપૂર્વ સત્કાર તેઓએ કર્યો. જેથી અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન નારદઋષિ તેઓની પાસે બેઠા.^{૨૩} પછી નારદે મહાદેવ નારાયણ સામે દૃષ્ટિ કરીને મનમાં પ્રસન્ન થઈ તેમને નમસ્કાર કર્યો અને આ પ્રમાણે વચન કહેવા માંડ્યું.^{૨૪}

નારદે કહ્યું: વેદોમાં, પુરાણોમાં, વેદનાં અંગોમાં તથા ઉપાંગોમાં તમને અજન્મા, સનાતન, પિતા, માતા અને સર્વોત્તમ અમૃતરૂપે વર્ણવેલા છે.^{૨૫} વળી ભૂતભવિષ્યનું આ સર્વ જગત તમારામાં જ સ્થિતિ કરી રહ્યું છે અને ગૃહસ્થાશ્રમ જેઓનું મૂળ ગણાય છે, તે સર્વ આશ્રમો, પ્રતિદિન અનેક મૂર્તિઓને ધારણ કરનારા તમારું જ પૂજન કરે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ તમે સર્વ જગતના પિતા, માતા અને સનાતન શરૂરૂપ છો, છતાં તમે હંમણાં કયા દેવનું પૂજન કરી રહ્યા છો અને કયા પિતૃને તૃપ્ત કરી રહ્યા છો, તે અમે સમજી શકતા નથી.^{૨૬-૨૭}

શ્રીભગવાને કહ્યું: હે બ્રહ્મન્! તે આ જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, તેનો ઉત્તર ખરેખર કહેવાને માટે અયોગ્ય છે; કેમ કે તે પ્રશ્ન અમારા શુભ ચરિત્ર સાથે સંબંધ ધરાવનારો છે અને સનાતન છે; તોપણ તું ભક્તિમાન છે, તેથી હું તને યથાર્થ રીતે તેનો ઉત્તર આપું છું.^{૨૮} પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં સૂક્ષ્મ, જાણવાને માટે અશક્ય, અદૃશ્ય, કૃત્ર્ય (નિર્વિકાર), અવિનાશી, ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી રહિત તેમજ સર્વ મહાભૂતોથી ભિન્ન એવું જે તત્ત્વ રહેતું છે. તેમ જ સર્વનો અંતરાત્મા કહેવામાં આવે છે, તેને જ ક્ષેત્ર કહે છે અને તેને જ ત્રિશુભ્રાતીત પુરુષ કહેવામાં આવે છે.^{૨૯-૩૦} હે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મન્! એ ક્ષેત્ર પુરુષથી ત્રણ શુભમય પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. (તોપણ પુરુષના કૃત્ર્યપણામાં અધવા

નિર્વિકારપણુમાં કંઈ પણ હાનિ પહોંચતી નથી; કેમ કે) જે સત્તા (પરમાત્મસત્તા) પોતે અદ્વંશ્ય છે અને દ્રશ્ય પદાર્થોમાં (ઘટાદિમાં) સફરૂપે રહે છે, તે જ સત્તા પરિણામધર્મથી રહિત હોવા છતાં સર્વતું ઉપાદાનકારણ અને છે અથોત દોરકીમાં દેખાતો સર્વ કેવળ મિથ્યા જ છે-અજ્ઞાનથી જ દેખાય છે, તેથી જેમ દોરકીમાં કોઈ જાતનો વિકાર નથી તેમ બ્રહ્મમાં દેખાતું જગત કેવળ મિથ્યા જ છે-અજ્ઞાનથી જ દેખાય છે, તેથી બ્રહ્મના કૃતસ્થ-પણુમાં કોઈ જાતની હાનિ પહોંચતી નથી. બ્રહ્મ તો સદા અપરિણામી છે-નિર્વિકાર છે.^{૩૧} તારે* જાણવું કે, તે નિષ્કળ ચૈતન્ય જ અમારા બનેતું મૂળ કારણ છે અને સત્ તથા અસત્ સર્વ વસ્તુનો જેમાં અંતર્ભાવ થાય છે, તે પરમ ચૈતન્યસ્વરૂપ આનંદાત્માનું જ અમે પૂજન કરીએ છીએ; એટલું જ નહિ પણ દેવ તથા પિતૃનાં સર્વ કર્મમાં તે પરમાત્માની જ અમે ભાવના કરીએ છીએ;^{૩૨} કારણ કે હે બ્રાહ્મણ! તેનાથી બીજે કોઈ પિતા નથી અને તેનાથી બીજે કોઈ દેવ નથી. વળી તે એકને જ આપણા સર્વનો આત્મા જાણવો અને તે સર્વાત્માનું જ અમે પૂજન કરીએ છીએ.^{૩૩} હે બ્રહ્મન! તે પરમાત્માએ જ લોકોનું રક્ષણ કરનારી સર્વ મર્યાદાઓ ખાંધી છે અને દેવતું તથા પિતૃનું કર્મ સર્વ મનુષ્યે કરવું, એવી તેની પોતાની જ આજ્ઞા છે.^{૩૪} બ્રહ્મા, રુદ્ર, મનુ, દક્ષ, ભૃગુ, ધર્મ, યમ, મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, યુલસ્ત્ય, યુલહ, કતુ, વસિષ્ઠ, પરમેષ્ઠી, સૂર્ય, ચંદ્ર, કર્દમ, કાધ (પ્રચેતા) અને વિકીત આ એકવીસ પ્રજાપતિઓ તે પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયા છે અને તેઓ તેમની જ સનાતન મર્યાદાને માન આપે છે.^{૩૫-૩૭} બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ ગણાતા તે સર્વ પ્રજાપતિઓ દેવનિમિત્ત તથા પિતૃનિમિત્ત કર્મને તે પરમદેવ પાસેથી જ યથાર્થ રીતે જાણીને નિત્ય તેનું અનુદાન કરે છે અને તે આદિ

દેવ દ્વારા પોતાની ઇષ્ટકામનાઓને પામે છે. જે પ્રાણીઓ સ્વર્ગમાં રહેલાં છે, તેઓ પણ પરમાત્માને જ નમસ્કાર કરે છે અને તેમની કૃપાથી જ તેમણે આપેલાં કૃપાવાળી ગતિને પામે છે.^{૩૮-૩૯} શાસ્ત્રોમાં એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે કે, જેઓ સત્તર શુભોથી રહિત થયેલા હોય છે, ઉત્તમવળ તથા મલિન-સર્વ કર્મોનો જેઓએ ત્યાગ કર્યો હોય છે અને પંદર કળાઓનો જેઓએ ત્યાગ કરેલો હોય છે, તે પુરુષો 'મુક્ત' કહેવાય છે.^{૪૦} હે બ્રહ્મન! જે સર્વ શુભોથી યુક્ત છે અને નિર્શુલ પણ છે, તે ક્ષેત્રજ જ મુક્ત પુરુષોની ગતિરૂપ છે.^{૪૧} આ ક્ષેત્રજનાં જ્ઞાનયોગ દ્વારા દર્શન થઈ શકે છે અને અમે બને જણા તે ક્ષેત્રજમાંથી જ નીકળ્યા છીએ, એમ જાણીને તે સનાતન આત્માનું પૂજન કરીએ છીએ. સર્વ વેદો, આશ્રમો અને ભિન્ન ભિન્ન મતોનો આશ્રય કરનારા સર્વ મનુષ્યો તે પરમાત્માનું જ ભક્તિપૂર્વક પૂજન કરે છે અને પરમાત્મા સત્વર તેઓને શુભ ગતિ આપે છે.^{૪૨-૪૩} પરંતુ જે પુરુષો તે પરમદેવની જ જગતમાં સર્વજ્ઞ ભાવના કરે છે અને કેવળ તેમની જ અનન્યભાવથી ભક્તિ કરે છે, તે પુરુષોને બીજાઓના કરતાં અધિક કૃપા એ જ મળે છે કે, તેઓ પરમાત્મામાં જ પ્રવેશ કરે છે-તે સ્વરૂપ જ બની રહે છે.^{૪૪} હે બ્રાહ્મણિ! નારદ! અમારા ઉપર તને ભક્તિ છે અને પ્રેમ છે, જેથી આ શુદ્ધ જ્ઞાન મેં તને કહ્યું છે અને અમારા ઉપરની ભક્તિથી તું તે શ્રવણ કરી શક્યો છે.^{૪૫}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વાર્જત મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમાં 'સર્વના કરતાં ઉત્તમ દેવ કાણ'

નામનો અધ્યાય ૩૩૪મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૩૫મો

શ્વેતદ્વીપવર્ણન અને પંચાહત્ય
॥ મીમા ઉવાચ ॥

સ એવમુક્તો દિત્તવાં

પૂરુષેણ ॥ જગદ વાક્યં

લોકહિતાધિવાસમ્ ॥ ૧ ॥

બીજે કહ્યું હે

શ્રેષ્ઠ નારદને પુરુષોમાં

x પાંચ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ

* તાત્પર્ય, કે, અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે, 'તસ્માદવ્યક્તમુક્તે' પુરુષથી પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થઈ, પણ પ્રકૃતિની તે ઉત્પત્તિ કેવળ કલ્પિત જ સમજવી; કેમ કે પુરુષથી મિત્ર એવો પ્રકૃતિ નામનો કોઈ પદાર્થ જ નથી. જેથી પુરુષથી પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થતી જ નથી અને તેને લીધે જ પુરુષનું નિર્વિકારપણું અચળ રહે છે.

કહ્યું, એટલે લોકોનું હિત કરવા માટે પૃથ્વી પર નિવાસ કરનારા નારાયણને નારદે આજ્ઞાવાક્ય કહ્યું.^૧

નારદે કહ્યું : તમે સ્વયંબૂ છો, છતાં જેને માટે તમે ધર્મને ત્યાં ચાર સ્વરૂપે અવતાર લીધો છે, તે લોકોનું હિત કરવારૂપ કાર્ય તમે સિદ્ધ કરો. હું તમારી આધમૂર્તિનાં દર્શન કરવા માટે હમણાં શ્વેતદ્રીપમાં જઈ છું.^૨ હે લોકના નાથ ! હું નિત્ય ગુરુઓની પૂજા કરું છું, મેં બીજાની ગુણ વાત કદી પ્રકટ કરી નથી, વેદોનું અધ્યયન સારી રીતે કર્યું છે, તપશ્ચરણ કર્યું છે, અસત્ય ભાષણ કદી કર્યું નથી, શાસ્ત્રમાં કદા પ્રમાણે વર્તીને હાથ, પગ, ઉદર અને ઉપરથ એ ચારે ઇન્દ્રિયોનો મેં સંયમ કર્યો છે, શત્રુ તથા મિત્ર ઉપર પણ મને સમાન ભાવ છે, આદિ દેવનું મેં શરણુ લીધું છે અને અનન્યભાવથી તેમની હું ભક્તિ કરું છે,^૩ આવા વિશેષ ગુણોને લીધે મારું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયેલું છે, છતાં હું અનંત એવા તે ઇશ્વરનાં દર્શન કેમ ન કરું ?

નારદનાં એ વચન સાંભળીને સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરનારા નારાયણે ‘બહુ સારું, તારી ઇચ્છા હોય તો જા.’ એમ તેને કહીને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે તેનું પૂજન કર્યું અને શ્વેતદ્રીપમાં જવાની આજ્ઞા આપી. બ્રહ્મદેવના પુત્ર નારદ પણ તે પુરાણ-રૂપિનું પૂજન કરીને એકાએક આકાશમાર્ગે જીવ્યા અને યોગબળના પ્રભાવથી મેરુ પર્વત ઉપર જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં ગયા પછી તે નારદમુનિ મેરુપર્વત ના કેઈ એકાંત શિખર ઉપર એક સુહૃત જેટલા સમય સુધી બેઠા.^{૪-૭} તે પછી તેમણે ઉત્તર તથા પશ્ચિમના મધ્યભાગમાં (વાયવ્ય કોણમાં) જેવી દિષ્ટિ કરી, કે તુરંત જ અતિ અદ્ભુત દેખાવનો પૂર્વોક્ત શ્વેતદ્રીપ તેમના જેવામાં આવ્યો. એ શ્વેતદ્રીપ ક્ષીરસમુદ્રની ઉત્તર દિશામાં આવેલો છે, તેનું નામ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે અને વિકાનો કહે છે કે, મેરુ પર્વતથી બત્રીસ હજાર ચોજન જેટલો તે દૂર છે. ત્યાં વસનારા મનુષ્યો સ્થળદેહ ઉપરની આસક્તિથી રહિત છે. શબ્દાદિ વિષયલોગથી દૂર રહેનારા છે, અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓથી રહિત છે અને પરમાત્માનું જ નિત્ય ધ્યાન કરનારા છે.^૮ વળી તેઓ શરીરે શ્વેત છે અર્થાત

શુદ્ધ સત્ત્વગુણી છે, બધાંય પુરુષો છે, સર્વ પાપોથી રહિત છે, પાપી મનુષ્યોનાં નેત્રોને આંજી નાખે તેવા તેજસ્વી છે, તેઓનાં હાડકાં અને શરીરો વજનના જેવાં મજબૂત છે, માન તથા અપમાનને તેઓ સમાન માને છે, તેઓનાં ગાત્રો અને રૂપ દિવ્ય છે અને તેઓ સર્વે યોગપ્રભાવના બળથી યુક્ત છે.^{૧૦} વળી તેઓની ડોક માંસરહિત હોવાથી તેઓનાં મસ્તકની આકૃતિ છત્રના જેવી જણાય છે, તેઓના શબ્દ મેઘમંડળના જેવા ગંભીર છે, તેઓના વૃષણ, બલા તથા કેંડોના મધ્યભાગ અત્યંત યુદ્ધ નથી, તેઓના પગ કમળની પાંખડી જેવા લાલ છે, તેઓને સાઠ દાંત છે અને આઠ ઉચ્ચવળ દાઢો છે. વળી ત્યાંના મનુષ્યો પોતાની જિહ્વાઓ વડે જગતનો ગ્રાસ કરનારા અને સૂર્ય વડે સ્કુટ થનારા મહાન કાળને (દૂધપાકની પેઠે) ચાટી જાય છે અર્થાત તેઓ કાળનું પણ ભક્ષણ કરી જાય છે; કારણ કે તે સર્વ લોકો જગતને ઉત્પન્ન કરનારા અને વેદો, ધર્મો, શાંત મુનિઓ તથા દેવોના પણ સદા દેવ પરમાત્માને, માતા જેમ સૂતિકાગૃહમાં રહેલા પોતાના પુત્રને પ્રત્યક્ષ જુએ છે તેમ પોતાના હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ જુએ છે.^{૧૧-૧૨}

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! શ્વેતદ્રીપના મનુષ્યો સ્થળદેહના સંગથી, શબ્દાદિ વિષયલોગથી અને સર્વ ચેષ્ટાઓથી રહિત કેમ છે ? વળી તેઓ પરમાત્માનું નિત્ય ધ્યાન કરનારા અને બધાંય પુરુષ-બલિતા કેમ છે ? તેમ જ તેઓ કેવા પ્રકારની ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે ?^{૧૩} હે ભરતશ્રેષ્ઠ પિતામહ ! આ જગતમાં જેઓ યુક્તદશાને પામેલા હોય છે, તેઓનામાં જે લક્ષણ જેવામાં આવે છે, તે જ લક્ષણ શ્વેતદ્રીપમાં વસનારા મનુષ્યોમાં શા માટે હોય છે ?^{૧૪} એ વિષે મને સંશય થયો છે અને પરમ આશ્ચર્ય થયું છે, માટે મારા સંશયને તમે દૂર કરો; કેમ કે તમે સર્વ પ્રકારની કથાઓ જાણો છો અને તમારો અમને આશ્રય છે.^{૧૫}

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજન્ ! આ કથા જે મારે તમને કહેવાની છે, તે ઘણી વિસ્તારવાળી છે, મેં મારા પિતા પાસેથી સાંભળી છે અને સર્વ કથાઓના સારરૂપ છે.^{૧૬} પૂર્વે ઉપરિચર નામનો એક રાજા હતો. તે આખી પૃથ્વીનો અધિપતિ

નિર્વિકારપણામાં કંઈ પણ હાનિ પહોંચતી નથી; કેમ કે) જે સત્તા (પરમાત્મસત્તા) પોતે અદ્વય છે અને દ્રવ્ય પદાર્થોમાં (ઘટાદિમાં) સફૂરે રહે છે, તે જ સત્તા પરિણામધર્મથી રહિત હોવા છતાં સર્વતું ઉપાદાનકારણ અને છે અર્થાત્ દોરડીમાં દેખાતો સર્પ કેવળ મિથ્યા જ છે-અજ્ઞાનથી જ દેખાય છે, તેથી જેમ દોરડીમાં કોઈ જાતનો વિકાર નથી તેમ બ્રહ્મમાં દેખાતું જગત કેવળ મિથ્યા જ છે-અજ્ઞાનથી જ દેખાય છે, તેથી બ્રહ્મના કૃતસ્થ-પણામાં કોઈ જાતની હાનિ પહોંચતી નથી. બ્રહ્મ તો સદા અપરિણામી છે-નિર્વિકાર છે.^{૩૧} તારે* બાણુડું કે, તે નિષ્કળ ચૈતન્ય જ અમારા બનેતું મૂળ કારણ છે અને સત્ તથા અસત્ સર્વ વસ્તુનો જેમાં અંતર્ભાવ થાય છે, તે પરમ ચૈતન્યસ્વરૂપ આનંદાત્માનું જ અમે પૂજન કરીએ છીએ; એટલું જ નહિ પણ દેવ તથા પિતૃનાં સર્વ કર્મમાં તે પરમાત્માની જ અમે ભાવના કરીએ છીએ;^{૩૨} કારણ કે હે બ્રાહ્મણ! તેનાથી બીજે કોઈ પિતા નથી અને તેનાથી બીજે કોઈ દેવ નથી. વળી તે એકને જ આપણા સર્વનો આત્મા બાણુવો અને તે સર્વાત્માનું જ અમે પૂજન કરીએ છીએ.^{૩૩} હે બ્રહ્મન! તે પરમાત્માએ જ લોકોનું રક્ષણ કરનારી સર્વ મર્યાદાઓ બાંધી છે અને દેવતું તથા પિતૃનું કર્મ સર્વ મનુષ્યે કરવું, એવી તેની પોતાની જ આજ્ઞા છે.^{૩૪} બ્રહ્મા, રુદ્ર, મનુ, દક્ષ, ભૃગુ, ધર્મ, યમ, મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ, વસિષ્ઠ, પરમેષ્ઠી, સૂર્ય, ચંદ્ર, કદમ્બ, કૌધ (પ્રચેતા) અને વિકીત આ એકવીસ પ્રજાપતિઓ તે પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયા છે અને તેઓ તેમની જ સનાતન મર્યાદાને માન આપે છે.^{૩૫-૩૭} બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ ગણાતા તે સર્વ પ્રજાપતિઓ દેવનિમિત્ત તથા પિતૃનિમિત્ત કર્મને તે પરમદેવ પાસેથી જ યથાર્થ રીતે બાણીને નિત્ય તેનું અનુષ્ઠાન કરે છે અને તે આદિ

* તાત્પર્ય, કે, અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે, 'તસ્માદવ્યક્તમુત્પન્નં' પુરુષથી પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થઈ, પણ પ્રકૃતિની તે ઉત્પત્તિ કેવળ કલ્પિત જ સમજવી; કેમ કે પુરુષથી મિત્ર એવા પ્રકૃતિ નામનો કોઈ પદાર્થ જ નથી. જેથી પુરુષથી પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થતી જ નથી અને તેને લીધે જ પુરુષનું નિર્વિકારપણું અચળ રહે છે.

દેવ દ્વારા પોતાની ઇષ્ટકામનાઓને પામે છે. જે પ્રાણીઓ સ્વર્ગમાં રહેલાં છે, તેઓ પણ પરમાત્માને જ નમસ્કાર કરે છે અને તેમની કૃપાથી જ તેમણે આપેલાં ફળવાળી ગતિને પામે છે.^{૩૮-૩૯} શાસ્ત્રોમાં એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે કે, જેઓ સત્તર^{૪૦} શુભોદી રહિત થયેલા હોય છે, ઉન્નવળ તથા મલિન-સર્વ કર્મોનો જેઓએ ત્યાગ કર્યો હોય છે અને પંદર કળાઓનો જેઓએ ત્યાગ કરેલો હોય છે, તે પુરુષો 'યુક્ત' કહેવાય છે.^{૪૦} હે બ્રહ્મન! જે સર્વ શુભોદી યુક્ત છે અને નિર્જુલ પણ છે, તે ક્ષેત્રજ જ મુક્ત પુરુષોની ગતિરૂપ છે.^{૪૧} આ ક્ષેત્રજનાં જ્ઞાનયોગ દ્વારા દર્શન થઈ શકે છે અને અમે બને જણા તે ક્ષેત્રજમાંથી જ નીકળ્યા છીએ, એમ બાણીને તે સનાતન આત્માનું પૂજન કરીએ છીએ. સર્વ વેદો, આશ્રમો અને ભિન્ન ભિન્ન મતોનો આશ્રય કરનારા સર્વ મનુષ્યો તે પરમાત્માનું જ ભક્તિપૂર્વક પૂજન કરે છે અને પરમાત્મા સત્વર તેઓને શુભ ગતિ આપે છે.^{૪૨-૪૩} પરંતુ જે પુરુષો તે પરમદેવની જ જગતમાં સર્વત્ર ભાવના કરે છે અને કેવળ તેમની જ અનન્યભાવથી ભક્તિ કરે છે, તે પુરુષોને બીજાઓના કરતાં અધિક ફળ એ જ મળે છે કે, તેઓ પરમાત્મામાં જ પ્રવેશ કરે છે-તે સ્વરૂપ જ બની રહે છે.^{૪૪} હે બ્રાહ્મણિ નારદ! અમારા ઉપર તને ભક્તિ છે અને પ્રેમ છે, જેથી આ શુદ્ધ જ્ઞાન મેં તને કહ્યું છે અને અમારા ઉપરની ભક્તિથી તું તે શ્રવણ કરી શક્યો છે.^{૪૫}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વાત્મક મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમાં 'સર્વના કરતાં ઉત્તમ દેવ કોણ'

નામનો અધ્યાય ૩૩૪ મો સમાપ્ત,

અધ્યાય ૩૩૫ મો

સ્વેતદ્વીપવર્ણન અને પંચરાત્રમાહાત્મ્ય

॥ મીષ ઉવાચ ॥

સ એવમુક્તો દ્વિપદાં વરિષ્ઠો ॥ નારાયણેનોત્તમ પૂરુષે ॥ જગદ વાક્યં દ્વિપદાં વરિષ્ઠમ્ ॥ નારાયણં લોકહિતાધિવાસમ્ ॥ ૧ ॥

બીએ કહ્યું: હે યુધિષ્ઠિરાજા! મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ નારદને પુરુષોમાં ઉત્તમ નારાયણ એ પ્રમાણે

× પાંચ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને દશ ઈન્દ્રિયો.

કહ્યું, એટલે લોકોનું હિત કરવા માટે પૃથ્વી પર નિવાસ કરનારા નારાયણને નારદે આર્જુનકથા કર્યું.^૧

નારદે કહ્યું: તમે સ્વયંભૂ છો, છતાં જેને માટે તમે ધર્મને ત્યાં ચાર સ્વરૂપે અવતાર લીધો છે, તે લોકોનું હિત કરવારૂપ કાર્ય તમે સિદ્ધ કરો. હું તમારી આધર્મીતાનાં દર્શન કરવા માટે હમણાં શ્વેતદ્રીપમાં જાઉં છું.^૨ હે લોકના નાથ! હું નિત્ય શુરુઓની પૂજા કરું છું, મેં બીજાની શુદ્ધ વાત કદી પ્રકટ કરી નથી, વેદોનું અધ્યયન સારી રીતે કર્યું છે, તપશ્ચરણ કર્યું છે, અસત્ય ભાષણ કદી કર્યું નથી, શાસ્ત્રમાં કદા પ્રમાણે વર્તીને હાય, પગ, ઉદર અને ઉપસ્થ એ ચારે ઈન્દ્રિયોના મેં સંયમ કર્યો છે, યજ્ઞ તથા મિત્ર ઉપર પણ મને સમાન ભાવ છે, આદિ દેવનું મેં શરણ લીધું છે અને અનન્યભાવથી તેમની હું ભક્તિ કરું છે.^૩ આવા વિશેષ શુભોને લીધે મારું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયેલું છે, છતાં હું અનંત એવા તે ઈશ્વરનાં દર્શન કેમ ન કરું?

નારદનાં એ વચન સાંભળીને સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરનારા નારાયણે ‘બહુ સારું, તારી ઇચ્છા હોય તો જા.’ એમ તેને કહીને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે તેનું પૂજન કર્યું અને શ્વેતદ્રીપમાં જવાની આજ્ઞા આપી. બ્રહ્મદેવના પુત્ર નારદ પણ તે પુરાણ-ઋષિનું પૂજન કરીને એકાએક આકાશમાર્ગે ઊડ્યા અને યોગબળના પ્રભાવથી મેરુ પર્વત ઉપર જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં ગયા પછી તે નારદસુનિ મેરુપર્વત ના કોઈ એકાંત શિખર ઉપર એક સુહૃત જેટલા સમય સુધી બેઠા.^{૪-૭} તે પછી તેમણે ઉત્તર તથા પશ્ચિમના મધ્યભાગમાં (વાયવ્ય કોણમાં) જેવી દીપ્તિ કરી, કે તુરત જ અતિ અદ્ભુત દેખાવનો પૂર્વોક્ત શ્વેતદ્રીપ તેમના જોવામાં આવ્યો. એ શ્વેતદ્રીપ ક્ષીરસમુદ્રની ઉત્તર દિશામાં આવેલો છે, તેનું નામ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે અને વિદ્વાનો કહે છે કે, મેરુ પર્વતથી બીજી કોઈ જોવાની જગ્યા નથી. ત્યાં વસનારા મનુષ્યો રથૂળદેહ ઉપરની આસક્તિથી રહિત છે. શબ્દાદિ વિષયલોગથી દૂર રહેનારા છે, અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓથી રહિત છે અને પરમાત્માનું જ નિત્ય ધ્યાન કરનારા છે.^{૮-૯} વળી તેઓ શરીરે શ્વેત છે અર્થાત

શુદ્ધ સત્ત્વશુદ્ધી છે, બધાય પુરુષો છે, સર્વ પાપોથી રહિત છે, પાપી મનુષ્યોનાં નેત્રોને આંજી નાખે તેવા તેજસ્વી છે, તેઓનાં હાડકાં અને શરીરો વજનના જેવાં મજબૂત છે, માન તથા અપમાનને તેઓ સમાન માને છે, તેઓનાં ગાત્રો અને રૂપ દિવ્ય છે અને તેઓ સર્વે યોગપ્રભાવના બળથી યુક્ત છે.^{૧૦} વળી તેઓની ડોક માંસરહિત હોવાથી તેઓનાં મસ્તકની આકૃતિ છત્રના જેવી જણાય છે, તેઓના શબ્દ મેઘમંડળના જેવા ગંભીર છે, તેઓના વૃષણ, ખભા તથા કેડનો મધ્યભાગ અત્યંત પુષ્ટ નથી, તેઓના પગ કમળની પાંખડી જેવા લાલ છે, તેઓને સાઠ દાંત છે અને આઠ ઉન્નવળ દાદો છે. વળી ત્યાંના મનુષ્યો પોતાની જિહ્વાઓ વડે જગતનો ગ્રાસ કરનારા અને સૂર્ય વડે સ્ફુટ થનારા મહાન કાળને (રૂપપાકની પેઠે) ચાટી જાય છે અર્થાત તેઓ કાળનું પણ ભક્ષણ કરી જાય છે; કારણ કે તે સર્વ લોકો જગતને ઉત્પન્ન કરનારા અને વેદો, ધર્મો, શાંત મુનિઓ તથા દેવોના પણ સ્વદા દેવ પરમાત્માને, માતા જેમ સૂતિકાગૃહમાં રહેલા પોતાના પુત્રને પ્રત્યક્ષ જુએ છે તેમ પોતાના હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ જુએ છે.^{૧૧-૧૨}

મુદિષિરે પૂછ્યું: હે પિતામહ! શ્વેતદ્રીપના મનુષ્યો રથૂળદેહના સંગથી, શબ્દાદિ વિષયલોગથી અને સર્વ ચેષ્ટાઓથી રહિત કેમ છે? વળી તેઓ પરમાત્માનું નિત્ય ધ્યાન કરનારા અને બધાય પુરુષ-જાતિના કેમ છે? તેમ જ તેઓ કેવા પ્રકારની ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે? હે ભરતશ્રેષ્ઠ પિતામહ! આ જગતમાં જેઓ મુક્તદશાને પામેલા હોય છે, તેઓનામાં જે લક્ષણ જોવામાં આવે છે, તે જ લક્ષણ શ્વેતદ્રીપમાં વસનારા મનુષ્યોમાં શા માટે હોય છે? એ વિષે મને સંશય થયો છે અને પરમ આશ્ચર્ય થયું છે, માટે મારા સંશયને તમે દૂર કરો; કેમ કે તમે સર્વ પ્રકારની કથાઓ જાણો છો અને તમારો અમને આશ્રય છે.^{૧૫}

બીજે કહ્યું: હે રાજન! આ કથા જે મારે તમને કહેવાની છે, તે ઘણી વિસ્તારવાળી છે, મેં મારા પિતા પાસેથી સાંભળી છે અને ‘સર્વ કથાઓના સારરૂપ છે.’^{૧૬} પૂર્વે ઉપરિચર નામનો એક રાજા હતો. તે આખી પૃથ્વીને અધિપતિ

હતો. ઇંદ્રને ભિન્ન હતો અને નારાયણ-હરિને તે ભક્ત હતો. વળી તે રાજા પરમ ધાર્મિક હતો, નિત્ય પ્રમાદ રાખ્યા વિના પિતાની ભક્તિ કરતો હતો અને પૂર્વે નારાયણ પાસેથી વર મેળવીને તેણે ચક્રવર્તીપણું પ્રાપ્ત કર્યું હતું; ^{૧૮} પંચરાત્રનામનો વિધિ કે જે પૂર્વે સૂર્યના મુખમાંથી નીકળ્યો છે, તેનો આશ્રય કરીને તે રાજા નારાયણનું પૂજન કરતો હતો અને નારાયણનું પૂજન કરતાં બાકી રહેલા પૂજનસાહિત્યથી પિતૃઓનું પૂજન કરતો હતો. એ રીતે પિતૃઓનું પૂજન કર્યા પછી બાકી રહેલા સાહિત્યથી બ્રાહ્મણોને તથા પોતાના આશ્રિતોને તે જમાડતો હતો અને બ્રાહ્મણોના જગ્યા પછી અવશેષ રહેલા અન્નનું પોતે ભોજન કરતો હતો. તે રાજા નિત્ય સત્ય ભાષણ બોલતો હતો, પ્રાણી-માત્ર તરફ અહિંસક વૃત્તિ ધારણ કરતો હતો અને દેવના દેવ, આદિ, મધ્ય તથા અંતરહિત, લોકના સ્વપ્ના અને અવિનાશી દેવ નારાયણની અનન્ય ભાવથી ભક્તિ કરતો હતો. ^{૧૯-૨૧} શત્રુઓનો નાશ કરનાર તે રાજા નારાયણનો પરમ ભક્ત હતો, તેથી દેવોના રાજા ઇંદ્રે પોતે પોતાની શય્યામાંથી તથા આસનમાંથી અર્ધભાગ તેને આપ્યો હતો. ^{૨૨} પોતાનું ધન, સ્ત્રી અને વાહન વગેરે સર્વ પરિવાર ભગવાન નારાયણનો છે, એમ સમજીને તે સર્વ વસ્તુ ભગવાન નારાયણને જ તે અર્પણ કરતો હતો. ^{૨૩} હે રાજા! કાચ, નૈમિત્તિક વગેરે સર્વ યજ્ઞની ઉત્તમ ક્રિયાઓ, પંચરાત્ર વિધિને અનુસરીને જ નિત્ય એકાગ્રચિત્તે તે કરતો હતો. તે મહાત્માને ઘેર પંચરાત્રને જાણનારા મુખ્ય મુખ્ય બ્રાહ્મણો ભગવાનને અર્પણ કરેલા નૈવેદ્યનો તથા ઉત્તમ પ્રકારના ભોજનનો ઉપભોગ કરતા હતા. ^{૨૪} શત્રુઓનો સંહાર કરનાર તે રાજા ધર્મોત્સાર રાજ્યનું પાલન કરતો હતો, એમ જ ન હતું, પણ અસત્ય વાણી બોલતો ન હતો, તેનું મન કદી હુટ થયું ન હતું અને એક આણું જેટલું શારીરિક પાપ પણ તેણે કર્યું ન હતું. ^{૨૫}

હે યુધિષ્ઠિરાજા! જે સમર્પિતો 'ચિત્ર-શિખંડી' એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેઓએ જ પોતે એક નિશ્ચયના થઈને પંચરાત્રનામનું ઉત્તમ શાસ્ત્ર કહ્યું છે. (જે શાસ્ત્રને રાજા ઉપરિચર અનુસરતો

હતો.) તે શાસ્ત્ર ચારે વેદોની તુલના કરે તેવું છે, મહાગિરિ મેરુ ઉપર સ્થાયું છે, તેમાં લોકધર્મનું ઉત્તમ વર્ણન છે અને ચિત્રશિખંડી નામના મરીચિ, અગ્નિ, અગિરા, પુલસ્ત્ય પુલહ, કંતુ અને મહા-તેજસ્વી વસિષ્ઠ આ સાત ઋષિઓના સાત મુખ-માંથી તે નીકળ્યું છે. ^{૨૬-૨૮} આ સાત ઋષિઓ મહત્ત્વાદિ સાત પ્રકૃતિરૂપ છે અને આઠમા સ્વાયં-ભુવ મૂળ પ્રકૃતિરૂપ છે. આ આઠ પ્રકૃતિઓ જગત-ને ધારણ કરી રાખે છે અને એ આઠ પ્રકૃતિઓમાં-થી જ પંચરાત્રશાસ્ત્ર નીકળ્યું છે. ^{૩૦} જે સમર્પિતો મનને એકાગ્ર રાખનારા છે, દમશુભને ધારણ કરનારા છે, સંયમ ઉપર પ્રીતિ રાખનારા છે, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનને જાણનારા છે અને સત્ય ધર્મમાં પરાયણ રહેનારા છે, તેઓએ 'આ વસ્તુ જ શ્રેયસ્કર છે, આ જ પરબ્રહ્મ છે અને આમાં જ લોકોનું સર્વોત્તમ હિત સમાયેલું છે,' આવો મનમાં વિચાર કર્યા પછી એ પંચરાત્રશાસ્ત્ર રચ્યું છે. ^{૩૧-૩૨} તે શાસ્ત્રમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેમ જ સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી ઉપરની સર્વ મર્યાદાઓ તેમાં દર્શાવી છે. ^{૩૩} પૂર્વોક્ત સમર્પિતોએ તથા બીજા ઋષિઓએ એકત્ર થઈને હરિ એવા દેવ નારાયણપ્રભુનું આરાધન કર્યું હતું અને દેવતાઓનાં એક હજાર વર્ષ પર્યંત ઉગ્ર તપ કર્યું હતું, ^{૩૪} જેથી નારાયણની આસાને અધીન થઈને દેવી સરસ્વતીએ સર્વ લોકો-નું હિત કરવાની ઇચ્છાથી તે સર્વ ઋષિઓના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો ^{૩૫} અને તેના પ્રભાવથી તપસ્વી ઋષિઓએ શબ્દ, અર્થ અને તેના હેતુઓમાં, આદિસર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલી વાણીની સારી રીતે પ્રવૃત્તિ કરી હતી. ^{૩૬} સૃષ્ટિના આદિકાળ-માં ઝંકાર અને સ્વરોથી પૂળપાત્ર થયેલા તે શાસ્ત્રને ઋષિઓએ જે સ્થળે સંભળાવ્યું હતું, તે સ્થળે દયાળુ ભગવાન પુરુષોત્તમ પ્રસન્ન થઈને અંતર્હિત શરીરે આવ્યા હતા અને અદૃશ્ય રહીને તે સર્વ ઋષિઓને તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું : 'હે બ્રાહ્મણો! એક લાખ શ્લોકમાં રચાયેલું આ પંચરાત્રશાસ્ત્ર ઘણું જ ઉત્તમ છે, તેમાં સમગ્ર લોકતંત્રનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેમાંથી ધર્મની પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે, પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિએ

ખત્રે માર્ગમાં આ શાસ્ત્ર પ્રમાણરૂપ થઈ પડશે; તેમ જ આ શાસ્ત્રમાં યજુર્વેદ, ઋગ્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એ ચારે વેદોના સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે ૩૭-૪૦ હે વિત્રો ! બ્રહ્મદેવને, કોષથી ઉત્પન્ન થયેલા રુદ્રને, પ્રકૃતિરૂપ ગણાતા તમને, સૂર્યને, ચંદ્રને, વાયુને, પૃથ્વીને, જળને, અગ્નિને, સર્વ નક્ષત્રોને તથા બીજાં જે કોઈ ભૂતશબ્દથી કહેવાતાં પ્રાણીઓને મેં મારી કૃપાથી જગતમાં પ્રમાણરૂપ કર્યો છે; તેમ જ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે વર્તન કરનારા બ્રહ્મવાદીઓને જેમ પ્રમાણરૂપ ગણવામાં આવે છે, તેમ આ ઉત્તમ શાસ્ત્ર પણ પ્રમાણરૂપ ગણાશે. ૪૧-૪૩ વળી હું પણ આજ્ઞા આપું છું કે, આ શાસ્ત્ર અવશ્ય પ્રમાણરૂપ થશે; એટલું જ નહિ પરંતુ સ્વાયંભુવ મનુ પોતે આ શાસ્ત્રમાંથી જ ધર્મોનુ પ્રવચન કરશે. શુકાચાર્ય અને જૈનશ્રમણો પણ ન્યારે ઉત્પન્ન થશે, ત્યારે તમારી બુદ્ધિથી રચાયેલા આ શાસ્ત્રને અનુસરીને જ ધર્મોનું કથન કરશે. ૪૪-૪૫ હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો ! સ્વાયંભુવ મનુએ કહેલા ધર્મો અને જૈનશ્રમણો તથા શુકાચાર્યે બનાવેલાં શાસ્ત્રો લોકોમાં ન્યારે પ્રચલિત થશે, ત્યારે તમે રચેલા આ શાસ્ત્રને પ્રબલ પાલન કરનારો વસુ (ઉપરિચર) રાજા જૈનશ્રમણો પાસેથી સંપાદન કરશે. ૪૬-૪૭ તે રાજા ઉત્તમ ભાવનાઓથી ભાવિત હોઈને મારો ભક્ત થશે અને આ શાસ્ત્રને અનુસરીને જ લોકમાં સર્વ ક્રિયાઓ કરશે. ૪૮ આ તમારું શાસ્ત્ર જગતનાં સર્વ શાસ્ત્રોમાં ઉત્તમ ગણાશે; કેમ કે આ શાસ્ત્ર ધર્મ તથા અર્થને આપનારું છે અને ઉત્તમ રહસ્યરૂપ છે. ૪૯ તમે આ શાસ્ત્રની જગતમાં પ્રવૃત્તિ કરશો, તેથી મોટા જ્ઞાની થશો અને રાજા વસુ રાજ્યલક્ષ્મીથી સુકૃત થઈને (સર્વ રાજાઓમાં) મહાન થશે, ૫૦ પરંતુ હું તમને કહું છું કે, રાજા વસુનું મૃત્યુ થશે તે પછી આ સનાતન શાસ્ત્ર જગતમાંથી અંતર્હિત થશે. આ સર્વ મેં તમને કહ્યું. ૫૧

એ પ્રમાણે કહીને ભગવાન પુરુષોત્તમ તે સર્વ ઋષિઓને જવાની આજ્ઞા આપીને કોઈએક દિશામાં અદ્યક્ષ થઈ ગયા. ૫૨ પછી લોકના પિતારૂપ અને સર્વલોકોનું હિત તાકનારા તે ઋષિઓએ ધર્મના કારણરૂપ તે સનાતન શાસ્ત્રને જગતમાં

મ. શાં ૪૯

પ્રચાર કર્યો. ૫૩ અને તે પછી પ્રથમયુગના આરંભ-સમયે અગિરાના પુત્ર જૈનશ્રમણો ન્યારે ઉત્પન્ન થયા, ત્યારે અંગ તથા ઉપનિષદ અહિત તે શાસ્ત્રનું જૈનશ્રમણોને અધ્યયન કરાવી, તે ઋષિઓ તપ કરવાનો નિશ્ચય કરી કોઈ ઇંદ્ર પ્રદેશમાં વાદ્યા ગયા. ખરેખર, તે ઋષિઓ સર્વ લોકને ધારણ કરનારા હતા અને સર્વ મનુષ્યને ધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરનારા હતા. ૫૪-૫૫

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્મપ્રકાશન-પર્વમાં 'ચેતદ્વીપવર્ણન અને પંચરાત્રમાહાત્મ્ય' નામનો

અધ્યાય ૩૩૫ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૩૬ મો

નારાયણમાહાત્મ્ય

॥ ધીમં ઉવાચ ॥

તતોજીતે મહાકલ્પે ઉત્પન્નેઽગિરસઃ સુતે ।

વર્ષુર્નિર્ણૃતા દેવા જાતે દેવપુરોહિતે ॥ ૧ ॥

ભીષમે કહ્યું : એ રીતે મહાકલ્પ વીતી ગયા પછી દેવોના પુરોહિત અગિરાના પુત્ર જૈનશ્રમણો ન્યારે ઉત્પન્ન થયા, ત્યારે દેવોને આનંદ થયો. ૧ કેમ કે હે રાજા ! 'બ્રહ્મ, વ્રહ્મા અને મહત્' એ ત્રણે શબ્દો મહાનના જ પર્યાય છે અને વિદ્વાન જૈનશ્રમણો સર્વ પ્રકારના મહાન શુભોર્થી સુકૃત હતા. ૨ રાજા ઉપરિચર કે જેનું બીજું નામ 'વસુ' હતું તે જૈનશ્રમણોના મુખ્ય શિષ્ય હતા અને તે સમયે સમ્પર્કિત થયેલા પંચરાત્રશાસ્ત્રોના તેણે જ (જૈનશ્રમણો પાસેથી) સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો હતો. ૩ રાજા વસુ દેવી વિધિનું આચરણ કરીને અત્યંત શુદ્ધ હૃદયનો થયો હતો, જેથી ઇંદ્ર જેમ સ્વર્ગનું રક્ષણ કરે છે, તેમ તે રાજા પૃથ્વીનું રક્ષણ કરતો હતો. ૪ તે મહાત્મા રાજાએ અશ્વમેધ નામનો એક મહાન યજ્ઞ કર્યો હતો. તે યજ્ઞમાં ઉપાધ્યાય જૈનશ્રમણો હોતા થયા હતા, પ્રબલપતિના પુત્ર એકા, દ્વિત અને ત્રિત નામના ત્રણ મહર્ષિઓ 'સદસ્ય' થયા હતા અને ધનુષ, રેણુ, અર્વાવસુ, પરાવસુ, સેધાતિથિ, તાંડ્ય, શાંતિ, વેદશિરા, શાદિહોત્રના પિતા કપિલ, કક, વૈશંપાયનના પૂર્વજ તૈત્તિરિ, કણ્વ અને દેવહોત્ર આ તેર ઋષિઓ તથા પૂર્વોક્ત ત્રણ મહર્ષિઓ એમ એકંદર સોળ ઋષિઓ તે યજ્ઞમાં સદસ્ય થયા હતા.

એ મહાયજ્ઞમાં સર્વ પ્રકારનાં સાહિત્યો તૈયાર રાખવામાં આવ્યાં હતાં. રાત્ર વસુ અહિંસક હતો, પવિત્ર હતો, ઉદાર હતો અને ક્ષેત્રચ્છાનો ત્યાગ કરીને કર્મો કરવામાં પ્રથમ સાપાત્ર થયો હતો, તેથી એ યજ્ઞમાં પશુનો વધ કરવામાં આવ્યો ન હતો. માત્ર અરણ્યમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષણમૂલાદિકથી જ તે યજ્ઞમાં દેવોને ભાગો આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.^{૧૧૧} તે ઉપરથી દેવના દેવ ભગવાન પુરાણપુરુષ તે રાત્ર પર પ્રસન્ન થયા. તેમણે બીજાઓની દૃષ્ટિથી અદૃશ્ય રહીને વસુરાજને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધાં;^{૧૧૨} એટલું જ નહિ પણ પોતાના ભાગના પુરોહિતને પોતે સૂધીને ગ્રહણ કર્યો. આ રીતે દેવ હરિએ પોતાનો ભાગ હરી લીધો, તેજોઈ બૃહસ્પતિ ક્રોધાયમાન થઈ ગયા. તેમણે મોટા વેગથી સરવો ઉગામીને આકાશમાં ફેંક્યો અને ક્રોધને લીધે તેમનાં નેત્રમાંથી અશ્રુધારા ઝરવા લાગી.^{૧૧૩} પછી રાત્ર ઉપરિચરને તેમણે કહ્યું કે, ‘મેં અહીં જે યજ્ઞભાગ તૈયાર રાખ્યો હતો, તેને દેવે પોતે મારી પ્રત્યક્ષ આવીને જ લઈ જવો જોઈએ, એમાં કંઈ સંશય નથી.’^{૧૧૪}

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: યજ્ઞમાં તૈયાર કરવામાં આવેલા પોતાના ભાગોને દેવો પ્રત્યક્ષ આવીને લઈ જાય છે, છતાં વ્યાપક હરિએ બૃહસ્પતિની સમક્ષ આવીને યજ્ઞભાગ શા માટે લીધો ન હતો?^{૧૧૫}

ભીષ્મે કહ્યું: મુનિ બૃહસ્પતિ એ પ્રમાણે કોષે ભરાયા એટલે મહારાત્ર વસુએ તથા સર્વ સદસ્યોએ તેમને શાંત પાડવા માંડ્યા.^{૧૧૬} તેઓએ શાંતિ-પૂર્વક કહેવા માંડ્યું કે, ‘આ પ્રમાણે ક્રોધ કરવો તે તમને યોગ્ય નથી. વળી તમે ક્રોધાયમાન થયા, પરંતુ ક્રોધ કરવો એ સત્યયુગમાં ધર્મ ગણાતો નથી.’^{૧૧૭} હે બૃહસ્પતિ! જેને માટે તમે યજ્ઞભાગ તૈયાર રાખ્યો હતો, તે દેવ કદી ક્રોધાયમાન થયા નથી અને તેમનાં દર્શન કરવાં તે તમારે માટે અથવા અમારે માટે સર્વથા અશક્ય છે;^{૧૧૮} પરંતુ જેના પર તે ક્રૂપા કરે છે, તે પુરુષ જ તેમનાં દર્શન કરવા માટે યોગ્ય થઈ શકે છે.’ તે પછી એકત્ત, દ્વિત અને ત્રિત નામના ચિત્રશિખંડી ઋષિઓ બૃહસ્પતિને કહેવા લાગ્યા:^{૧૧૯}

અમે બ્રહ્મદેવના માનસપુત્રો છીએ. અમને

કલ્યાણની ઇચ્છા હતી, તેથી એક સમયે અમે ઉત્તર દિશા તરફ ચાલી નીકળ્યા.^{૧૨૦} ત્યાં જઈને હુઝારો વર્ષો પર્વત કાષ્ઠની પેઠે એક પગે બિલા રહીને અમે ઉત્તમ તપ કર્યું.^{૧૨૧} જે પ્રદેશ ઉપર અમે પરમ ઘરણું તપ કર્યું હતું, તે પ્રદેશ મેરુપર્વતના ઉત્તર ભાગમાં ક્ષીરસમુદ્રના તટ ઉપર આવેલો છે. તે સમયે અમારા મનમાં એ જ વિચાર આવ્યા કરતો હતો કે, વરને આપનારા, દેવના દેવ અને સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ દેવ નારાયણનાં અમને કેવી રીતે દર્શન થાય? પણ તેવામાં અમારું તપોવ્રત સમાપ્ત થયું, એટલે તુરંત જ અમને જાણે કંઈ ઉપગ્રવતી હોય તેમ સિન્ધ અને ગંધીર ગર્જનાવાળી આવી આકાશવાણી થઈ: ‘હે બ્રાહ્મણ! તમે અંતરાત્માને પ્રસન્ન રાખી અતિ મહાન તપશ્ચર્યા કરી છે, વળી તમે ભગવાન નારાયણનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા રાખનારા ભક્ત છો, માટે તે ભગવાનનાં તમને કેવી રીતે દર્શન થશે, તે હું તમને કહું છું, સાંભળો. ક્ષીરસાગરથી ઉત્તર દિશામાં શ્વેતદ્રીપ નામનો મહાતેજસ્વી એટ છે. ત્યાં જે મનુષ્યો નિવાસ કરે છે, તેઓ નારાયણમાં પરાયણ રહેનારા છે, અંદ્ર સમાન કાંતિવાળા છે, અનન્યભાવથી ભક્તિ કરીને ભગવાન પુરુષોત્તમનું શરણ લેનારા છે, સનાતનદેવ સહસ્રકિરણ સૂર્યમાં પણ તેઓ પ્રવેશ કરી શકે છે, સ્થૂળદેહના સંગથી તેઓ રહિત છે. ઇંદ્રિયોના વિષયભોગોનો તેઓ ત્યાગ કરનારા છે, નેત્રચલન આદિ સર્વ એષ્ટાંગોથી તે રહિત છે, પરમાત્માના ધ્યાનમાં જ નિરંતર તત્પર રહે છે અને શ્વેતદ્રીપમાં વસનારા તે સર્વ મનુષ્યો કેવળ પુરુષ ભક્તિના જ છે. હે મુનિઓ! તમે તે શ્વેતદ્રીપમાં જાઓ. ત્યાં મારું સ્વરૂપ પ્રકટ રીતે પ્રકાશે છે.’^{૧૨૩-૨૦} તે આકાશવાણી સાંભળીને અમે ત્રણે જણા તેણે દર્શાવેલા માર્ગે તે પ્રદેશમાં જઈ પહોંચ્યા.^{૨૧} શ્વેતદ્રીપ નામના તે મહાદ્રીપમાં જઈને ત્યાંના મનુષ્યોને જોવાની મનમાં અમે ઇચ્છા કરી; પરંતુ તે સમયે અમારી દૃષ્ટિને વિષય એકદમ નષ્ટ થઈ ગયો. (અર્થાત્ અમે આંધળાલીંત થઈ ગયા.) અમારી દર્શનશક્તિ ત્યાંના તેજને લીધે હરાઈ ગઈ, જેથી કોઈ પુરુષને અમે જોઈ શકતા ન હતા. આ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ એટલે દેવયોગે અમને એકું સાન

ઉદ્ભવી આગ્યું કે, ‘જે મનુષ્યે અહીં’ આવીને તપશ્ચર્યા કરી નથી, તે મનુષ્ય સહેજમાં પરમાત્માનાં દર્શન કરી શકતો નથી.’ પછી પુનઃ તે જ સમયે સો વર્ષ પર્થત અમે મહાન તપશ્ચર્યા કરી અને અમારું તપોવ્રત જ્યારે પૂર્ણ થયું, ત્યારે ઘણા જ સુંદર દેખાવના મનુષ્યો અમારા ભેવામાં આવ્યા. તેઓ શરીરે વ્યંદ સમાન ઉન્નવળ હતા, સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત હતા અને નિત્ય પૂર્વ તથા ઉત્તર દિશા તરફ મુખ કરીને બે હાથ ભેડી પ્રાર્થના બાપ કરતા હતા. તે મહાત્માઓ નિત્ય માનસિક બાપ જપે છે, જેથી ચિત્તની એકાગ્રતાને લીધે તેઓના પર હરિ પ્રસન્ન રહે છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ યૃહરૂપતિ! યુગના વિનાશસમયે સૂર્યની જે પ્રભા હોય છે, તે જ પ્રભા તેઓમાંના એક એક મનુષ્યમાં ભેવામાં આવે છે. એ ઉપરથી અમે તો એમ જ માન્યું કે, આ શ્રવેતદ્રીપ તેજનું એક નિવાસસ્થાન જ છે. ૩૨-૩૮ તે પ્રદેશમાં કોઈ પણ પુરુષ બીજાના કરતાં અધિક તેજવાળો છે જ નહિ. સર્વે પુરુષો સમાન તેજવાળા જ છે. હે યૃહરૂપતિ! તે પછી બહુ હજારો સૂર્યની ક્રાંતિ એકીસાથે ઉદય પામતી હોય, તેમ એકાએક ઉદય પામતું તેજ અમારા ભેવામાં આવ્યું. તે ભેદને ત્યાંના મનુષ્યો એકીસાથે તેની સામે દોડી ગયા. તે સમયે તેઓ બે હાથ ભેડીને માત્ર ‘નમઃ’ એવો શબ્દ જ બોલતા હતા, જેનો મહાન ધ્વનિ અમારા સાંભળવામાં આવતો હતો. ૩૯-૪૧ તે મનુષ્યો તેજરૂપે પ્રકટ થયેલા તે દેવને કંઈક બલિદાન ધરાવતા હતા; પરંતુ અમે તો તેના તેજથી એકાએક ભેલાન જ બની ગયા હતા અને અમારાં ચક્ષુ, બળ તથા ઈંદ્રિયો એટલા બધાં નિશ્ચેદ થઈ પડ્યાં હતાં કે, જેથી અમે કંઈ પણ ભેદ શકતા ન હતા, માત્ર ત્યાંના મનુષ્યોએ ઉચ્ચારેલો આવો દીર્ઘ શબ્દ અમારા સાંભળવામાં આવ્યો હતો. ૪૨-૪૩

જિતં તે પુંડરીકાક્ષ નમસ્તે વિશ્વમાવન ।

નમસ્તેઽસ્તુ હૃપીકેશ મહાપુરુષ પૂર્વજ ॥૪૪॥

હે પુંડરીકાક્ષ! તમારો જ્યથાઓ. હે જગત્તંત્ર રક્ષણ કરનારા હૃપીકેશ! અમે તમને નમસ્કાર કરીએ છીએ. હે મહાપુરુષ! હે સર્વના પૂર્વજ! તમને અમારા નમસ્કાર હો. ૪૪ એ પ્રમાણે શિક્ષા-

યુક્ત અક્ષરવાળો શબ્દ અમારા સાંભળવામાં આવ્યો, તે પછી તે જ સમયે સર્વ પ્રકારના ગંધને વહેતો પવિત્ર વાયુ વાવા લાગ્યો અને કર્મમાં ઉપયોગી દિવ્ય પુષ્પો તથા દિવ્ય ઔષધિઓને ત્યાં લાવવા લાગ્યો. પછી પાંચ પ્રકારના કાળને બાજીનારા તે એકાંતભક્ત મનુષ્યોએ પરમ ભક્તિયુક્ત થઈને મન, વચન તથા કર્મ વડે હરિ ભગવાનનું પૂજન કર્યું. ખરેખર તેઓએ જે વાણીનું ઉચ્ચારણ કર્યું હતું, તે ઉપરથી અમે બાણી શક્યા હતા કે, દેવ નારાયણ અવશ્ય અહીં આવ્યા છે; પરંતુ તેમની માયાથી મોહિત થયેલા અમે તેમને ભેદ શકતા ન હતા. હે અંગિરસ ગોત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ યૃહરૂપતિ! વાયુ જ્યારે શાંત પડી ગયો અને બલિ આપવાની ક્રિયા પણ જ્યારે પૂર્ણ થઈ, ત્યારે અમારાં ચિત્ત ચિંતાથી વ્યાકુળ બની ગયાં; કેમ કે શુદ્ધ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા હજારો મનુષ્યો ત્યાં ભેવામાં આવતા હતા, પણ તેમાંના કોઈએ મનથી કે દિષ્ટિથી પણ અમારું સન્માન કર્યું નહિ; તેમ જ એકલાવને અનુસરનારા કેટલાએક મુનિગણો પણ શાંતચિત્ત થઈને કેવળ પ્રાર્થનાવતું જ ધ્યાન કરી રહ્યા હતા, જેથી તેઓએ પણ અમારા પર ભાવ દેખાડ્યો નહિ; પણ એટલામાં અત્યંત થાકી ગયેલા અને તપથી અતિ કુશ થયેલા અમને, કોઈ શરીરરહિત પ્રાણી આકાશમાં આવીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યું :

તેણે કહ્યું : ‘તમે શ્રવેત વર્ણના અને સર્વ ઈંદ્રિયોના ભોગોનો ત્યાગ કરનારા જે પુરુષો અહીં ભેવા છે, તેઓનું દર્શન થવાથી દેવના ઈશ્વર નારાયણનાં પણ દર્શન થાય છે; માટે હે મુનિઓ! તમે ત્રણે જણા જેમ અહીં આવ્યા હતા, તેમ જ સત્વર પાછા ચાલ્યા જાઓ. જે પુરુષ ભક્તિરહિત હોય છે, તેને કોઈ પ્રકારે દેવનાં દર્શન થતાં નથી. પણ જેઓ ઘણા લાંબા કાળ સુધી એકાંતિક ભક્તિનું શરણ લે છે, તે પુરુષો જ પ્રભામંડળથી હૃદૈશ્ય ભગવાન નારાયણનાં દર્શન કરી શકે છે. વળી હે ઉત્તમ પ્રાણીઓ! હજી તમારે એક મહાન કાર્ય કરવાનું બાકી રહેલું છે. આ સત્યયુગ જ્યારે વીતી જશે અને કાળમાં કેટલાએક ફેરફાર થયા પછી વૈવસ્વત નામના મન્વંતરમાં ત્રેતાયુગનો જ્યારે આરંભ થશે, ત્યારે દેવોનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે તમે સહાયક થઈ

પરશે.' અમૃત સમાન મધુર 'તે અદ્ભુત વાક્ય સાંભળીને તુરત જ અમે તેમની કૃપાથી અમારા ઇષ્ટ પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા. આ રીતે દેવબલિ તથા પિતૃબલિને અર્પણ કરીને અમે મહાન તપ કર્યું હતું, છતાં દેવ નારાયણનાં અમને દર્શન થયાં નહિ, તો પછી તમે તેમનાં દર્શન કરવા માટે કેવી રીતે યોગ્ય છે? ભગવાન નારાયણ સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, વિશ્વના સ્થા છે, હવ્યકવ્યના ભોક્તા છે, આદિ તથા અંતથી રહિત છે, અદશ્ય સ્વરૂપ છે અને દેવો તથા દાનવોથી પણ પૂજ્યલા છે.

આ પ્રમાણે એકત, દ્વિત અને ત્રિત મુનિએ તેમ જ બીજા સદસ્યોએ ઘણા ઘણા સમજાવ્યા, એટલે ઉદાર બુદ્ધિવાળા જૃહસ્પતિએ ક્રોધરહિત થઈને યજ્ઞની સમાપ્તિ કરી અને દેવતાઓનું પૂજન કર્યું.^{૪૫-૬૧} રાજા વસુ પણ યજ્ઞ સમાપ્ત થઈ રહ્યા પછી પ્રભાઓનું પાલન કરવા લાગ્યો; પણ પાછળથી બ્રાહ્મણોના શાપને લીધે સ્વર્ગમાંથી બ્રહ્મ થઈ પૃથ્વીમાં પેસી ગયો હતો.^{૬૨} હે રાજાઓમાં સિંહ સમાન યુધિષ્ઠિર! સત્ય ધર્મમાં પરાયણ રહેનારો અને ધર્મ ઉપર નિરંતર પ્રેમ રાખનારો રાજા વસુ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને પણ નારાયણમાં જ પરાયણ રહેતો હતો અને નારાયણના નામનો જ બાપ કર્યો કરતો હતો, જેથી નારાયણની કૃપાથી પુનઃ સ્વર્ગલોકમાં જ તે ગયો હતો.^{૬૩} રાજા વસુ પૃથ્વીતલમાંથી નીકળીને બ્રહ્માના પરમ સ્થાનમાં ગયો હતો અને નૈષ્ઠિક પુરુષોને યોગ્ય એવી પરમ ગતિને પામ્યો હતો.^{૬૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'નારાયણમાહાત્મ્ય' નામનો અધ્યાય ૩૩૬ મેા સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૩૭ મો

યજ્ઞમાં પશુવધનો મત આપવાથી વસુ રાજાની અધોગતિ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

યદા માગવતોડસ્યર્થમાસીદ્રાજા મહાન વસુઃ ।

કિમર્થ સ પરિબ્રષ્ટો વિવેશ વિવરં શ્રુવઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! મહારાજા વસુ ભગવાનનો અત્યંત ભક્ત હતો, છતાં સ્વર્ગથી

બ્રહ્મ થઈને પૃથ્વીના પોલાણમાં કેમ પેસી ગયો?'

બીજા કહ્યું : હે ભરતવંશી રાજા ! આના સંબંધમાં પણ ઋષિઓ અને દેવોના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે.^૨

પૂર્વે દેવોએ બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે, 'અજ (બકરા) નો વધ કરીને તમારે યજ્ઞ કરવો અને તેમાં પણ 'અજ' શબ્દથી છાગ (બકરા) નું જ અહણ કરવું જોઈએ, બીજા પશુનું અહણ થઈ શકે નહિ, એવી વૈદિકી મર્યાદા છે.^૩

ઋષિઓએ કહ્યું : 'યજ્ઞોમાં અજ એટલે બિયાંથી જ હવનલોક કરવો, એવી વૈદિકી શ્રુતિ છે. વળી અજ શબ્દનો અર્થ બીજ જ થાય છે, માટે યજ્ઞમાં બકરાનો વધ કરવો તે યોગ્ય નથી. હે દેવો ! યજ્ઞમાં પશુનો વધ કરવો, તે સત્પુરુષોનો ધર્મ નથી. વળી આ સત્યયુગના પવિત્ર કાળમાં પશુનો વધ કેમ કરી શકાય?''^{૪,૫}

બીજા કહ્યું : એ પ્રમાણે ઋષિઓ અને દેવતાઓનો સંવાદ થઈ રહ્યો હતો, તેવામાં મહારાજા વસુ તે માર્ગે થઈને જતો જતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. સમગ્ર સૈન્ય અને વાહનોની સાથે આકાશમાં વિચરનારો શ્રીમાન વસુરાજ ત્યાં આવ્યો, એટલે તેને જોઈને સર્વ બ્રાહ્મણો દેવોને ઉદ્દેશીને એકદમ બોલી ઊઠ્યા : 'આ વસુ રાજા નિત્ય યજ્ઞ કરનારો છે, મોટો હાતા છે, સર્વ મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને પ્રાણી-માત્રનું હિત કરવામાં પ્રીતિવાળો છે; માટે આપણા સંશયને તે, અવશ્ય દૂર કરશે. આ મહારાજા વસુ શું અસત્ય વાક્ય બોલશે કે ? (અર્થાત્ નહિ જ બોલે.)' એ પ્રમાણે દેવો અને ઋષિઓએ પરસ્પર વાતચીત કરી, તે પછી તેઓ બધા એકત્ર થઈને રાજા વસુ પાસે ગયા અને તેને પૂછવા લાગ્યા કે, 'હે રાજા ! બકરાનો હોમ કરીને યજ્ઞ કરવો કે ઔપધિઓનો હોમ કરીને યજ્ઞ કરવો ? આ અમારો સંશય છે, માટે જે સત્ય હોય તે કહીને તે સંશયને તું દૂર કર. અમે તને પ્રમાણ તરીકે માન્ય કર્યો છે.' તેઓએ એ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે રાજા વસુ બે હાથ જોડીને તેઓને પૂછવા લાગ્યો કે, 'હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો ! તમારામાંથી કોને કયો મત ઈચ્છિત છે, તે મને સત્ય કહો.'

ઋષિઓએ કહ્યું : 'હે રાજા ! ધાન્ય હોમીને

ચરા કરવો, એવો અમારો મત છે અને દેવોનો મત એવો છે કે, પશુનો હોમ કરીને ચરા કરવો; તો આમાં જે સત્ય હોય તે અમને કહે.’

હીન્ને કહ્યું : દેવોનો મત બાણીને વસુએ તેઓના પક્ષનો આશ્રય કર્યો અને કહ્યું કે, ‘બકરાનો હોમ કરીને ચરા કરવો.’ રાજાએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી તે મુનિઓ એકદમ કોપાયમાન થઈ ગયા. ૧-૧૪ તેઓએ દેવોનો પક્ષ કરનારા વિમાનમાં બેઠેલા વસુરાજને આવો શાપ આપ્યો કે, ‘હે રાજા! દેવોના પક્ષનો તેં સ્વીકાર કર્યો, માટે તું આકાશમાંથી નીચે પડ. આજથી આરંભીને તારી આકાશમાર્ગની ગતિ નષ્ટ થશે અને અમારા શાપના અભિધાતથી પૃથ્વી ફાડીને તેના પોલાણમાં તું પેસી જઈશ. ૧૫-૧૬ હે રાજા! પછી તે જ ક્ષણે રાજા ઉપરિચર અંતરિક્ષમાંથી પૃથ્વી પર પડ્યો અને પૃથ્વી ફાડીને તેના પોલાણમાં પેસી ગયો; ૧૭ પરંતુ નારાયણની આજ્ઞાને લીધે તેની સ્મરણશક્તિ નષ્ટ થઈ નહોતી. એ રીતે રાજાની અધોગતિ થઈ, એટલે સર્વ દેવતાઓ એકત્ર મળીને ‘વસુને શાપથી કેવી રીતે છોડાવવો’ તે વિષેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ૧૮ તેઓ શાંત રહીને રાજાના ઉપકાર વિષે કહેવા લાગ્યા કે, ‘આ મહારાજા રાજાએ કેવળ આપણે માટે જ શાપ વહોરી લીધો છે, માટે હે દેવતાઓ! આપણે બધાએ એકત્ર થઈને એ રાજાનો પ્રત્યુપકાર અવશ્ય કરવો જોઈએ.’ આવો બુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચય કરીને તે દેવતાઓ રાજા ઉપરિચર પાસે ગયા અને પ્રસન્ન ચિત્તથી તેને કહેવા લાગ્યા : ‘હે રાજા! તું બ્રાહ્મણોનો તથા દેવોનો ભક્ત છે, માટે દેવોના તથા અસુરોના ગુરુ ભગવાન હરિ તારા પર પ્રસન્ન થશે અને તારી ઇચ્છાનુસાર તને શાપથી મુક્ત કરશે. વળી મહારાજા પુરુષોએ પણ બ્રાહ્મણોનું માન અવશ્ય જાળવવું જોઈએ; તેમ જ હે મહારાજા! બ્રાહ્મણોનું તપ પણ (શાપરૂપે) અવશ્ય ફળવું જ જોઈએ, જેથી તું આકાશમાંથી પૃથ્વી ઉપર એકાએક બ્રષ્પ થયો છે. ૧૯-૨૩ તોપણ હે ઉત્તમ રાજા! તારા ઉપર એક અનુચ્છદ અમે કરીએ છીએ કે, હે નિર્દોષ રાજા! શાપના દોષથી જેટલા કાળ પર્યંત પૃથ્વીના પોલાણ આ તું રહીશ, તેટલા કાળ પર્યંત બ્રાહ્મણોએ એકાચ

ચિત્તપૂર્વક યજ્ઞોમાં હોમેટી ધૂતધારા તને પ્રાપ્ત થશે અને અમારું ધ્યાન કરવાથી તને કોઈ ભતની ગ્લાનિ થશે નહિ. હે રાજા! પૃથ્વીના પોલાણમાં તું નિવાસ કરીશ, ત્યારે ધૂતધારાનું પાન કરવાથી તેના તેજવટે તારું પોષણ થશે, જેથી ક્ષુધા કે તૃષ્ણા તને લાગશે નહિ. પછી અમારા વરને લીધે દેવ નારાયણ તારા ઉપર પ્રસન્ન થશે અને તને બ્રહ્મલોકમાં લઈ જશે. ૨૪-૨૭ એ પ્રમાણે વસુરાજને વર આપીને તે સર્વ દેવતાઓ પોતાપોતાને સ્થાને ગયા અને તપોધન ઋષિઓ પણ પોતાપોતાને આશ્રમે ગયા. ૨૮

હે ભારત! પૃથ્વીના પોલાણમાં રહીને પણ રાજા ઉપરિચર ભગવાન નારાયણની પૂજા કર્યો કરતો હતો, તેમના નામનો જ જાપ જપતો હતો અને પાંચ કાળે પાંચ મહાયજ્ઞ પણ કરતો હતો. તેણે ત્યાં રહીને પણ દેવાધિદેવ નારાયણને ભક્તિથી વશ કરી લીધા હતા. ૨૯/૩૦ આ રીતે તેની ભક્તિ જોઈ ભગવાન નારાયણ-હરિ તેના પર પ્રસન્ન થયા. તેમણે જોયું કે, રાજા વસુ મારો અનન્ય ભક્ત છે અને મનને વશ રાખી મારામાં જ પરાયણ રહે છે. ૩૧ પછી વર આપનારા ભગવાન વિષ્ણુએ પોતાની સમીપ બેઠેલા મોટા વેગવાળા પક્ષીરાજ ગરુડને પોતાની આવી ઇચ્છા જણાવી કે, ૩૨ ‘હે મહાભાગ્યવાન પક્ષીરાજ! તું મારા વચનથી જા અને જોકે મહારાજા વસુ જે મોટો ધર્મોત્તમ અને તીક્ષ્ણમતને ધારણ કરનારો છે, તે બ્રાહ્મણોના પ્રચંડ કોપથી પૃથ્વીતલમાં પેસી ગયો છે, જેઓએ તેને શાપ આપ્યો હતો, તે બ્રાહ્મણોને હવે મનાવી લીધા છે; માટે હે ગરુડ! મારી આજ્ઞાથી તું સત્વર જા અને પૃથ્વીના પોલાણમાં ગુપ્ત રહેલા તથા માત્ર પાતાલમાં જ સંચાર કરનારા મહારાજા વસુને આકાશમાં વિહાર કરનારો કર. ૩૩-૩૫

ભગવાને એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે વાયુ સમાન વેગવાળો ગરુડ પોતાની બન્ને પાંખો ફેલાવીને જ્યાં વસુરાજ રહેતો હતો ત્યાં પૃથ્વીના પોલાણમાં દાખલ થયો. ૩૬ ત્યાં જઈને વિનતાના પુત્ર ગરુડે વસુરાજને એકદમ જિંચકી લીધો અને તેને લઈને સત્વર આકાશમાર્ગે તે જિયો. આ રીતે ગરુડે પોતાને આકાશમાર્ગમાં આણી મૂક્યો, એટલે તે જ ક્ષણે મહારાજા વસુ પુનઃ આકાશમાં સંચાર કરનારો

થયો અને અંતે પોતાના તે જ શરીરથી બ્રહ્મલોક-
માં ગયો. ૩૭૪૮ હે કુંતાપુત્ર ! એ પ્રમાણે મહા-
ત્મા વસુરાજ પણ દેવોની આજ્ઞાથી વાણીના દોષ
કરીને બ્રાહ્મણોના શાપને લીધે અધોગતિને પામ્યો
હતો; ૩૭ પરંતુ તેમણે સર્વના ઈશ્વર અને આદિપુરુષ
એવા શ્રીહરિની એકાગ્ર ચિત્તથી સેવા કરી હતી,
તેથી જ શાપથી સત્વર મુક્ત થઈને તે બ્રહ્મલોકને
પામ્યો હતો. ૪૦

ભીષ્મે કહ્યું : શ્રવેતદ્વીપના મનુષ્યો કેવી
સ્થિતિના છે, એ વિષે મેં સર્વ વૃત્તાંત તમને કહ્યું.
હવે ઋષિ નારદ શ્રવેતદ્વીપમાં કેવી રીતે ગયા હતા
અને ત્યાં જઈને તેમણે શું કહ્યું હતું, તે સર્વ કથા
હું તમને કહું છું, માટે હે રાજા ! એકાગ્રચિત્ત થઈને
તમે સાંભળો. ૪૧

હતિ શ્રીમદ્ભારતમા શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમા 'યજ્ઞમા પશુવધનો મત આપવાથી વસુરાજની
અધોગતિ' નામનો અધ્યાય ૩૭૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૩૮મો

નારદે કરેલું નારાયણસ્તોત્ર

॥ મીઘ્મ ઉવાચ ॥

પ્રાપ્ય શ્વેતં મહાદ્વીપં નારદો ભગવાનૃષિઃ ।

દર્શયં તાનેવ નરાનૃ શ્વેતાંધ્રંરસમપ્રમાનૃ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : ભગવાન નારદ ઋષિ મોટા
શ્રવેતદ્વીપમાં જઈ પહોંચ્યા, એટલે તેમણે ચંદ્ર
સમાન કાંતિવાળા સર્વ પુરુષોને શ્રવેત વર્ણના જ
ભેયા. ૧ તેઓને ભેઈને નારદે મસ્તક નમાવીને
તેઓની પૂજા કરી, એટલે તેઓએ પણ નારદની
માનસિક પૂજા કરી. વિષ્ર નારદને નારાયણનાં દર્શન
કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી, તેથી સર્વ પ્રકારનાં
સંકટોમાં પણ નિત્ય જપપરાયણ રહેનારા તે નારદ
ચિત્તને એકાગ્ર કરી ત્યાં બેસા રહ્યા અને પછી
બાહુઓ ભેંચ્યા કરી, નિશુંણ તથા સગુણ પરમાત્મા
નારાયણની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૨૩

નારદ બોલ્યા : હે દેવદેવેશ (ઇન્દ્રિયોની સાથે
કોડ કરનારા જીવના પણ અંતયોમી) ! હે નિઙ્કિય
(બ્યાપક) ! હે નિશુંણ (સંગરહિત) ! હે લોકસાક્ષિન
(ઉઘાટીને બોધસ્વરૂપ) ! હે ક્ષેત્રજ્ઞ (સ્થળ તથા સૂક્ષ્મ
દેહના પ્રકાશ જીવસ્વરૂપ) ! હે પુરુષોત્તમ (શરીર,

જીવ અને ઈશ્વરના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ) ! હે અનંત
(દેશ, કાળ તથા વસ્તુથી પરિભાષ્યરહિત) ! હે
પુરુષ (વ્યક્તિનાં સ્થળ, સૂક્ષ્મ તથા કારણશરીરને
બાળી નાખનાર) ! હે મહાપુરુષ (સમક્ષિનાં સ્થળ,
સૂક્ષ્મ તથા કારણશરીરને બાળી નાખનાર) ! હે
પુરુષોત્તમ (સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત આનંદસ્વરૂપ) !
હે ત્રિગુણ (સત્ત્વ, રજઃ અને તમસ્વરૂપ) ! હે સત્ત્વ,
રજઃ અને તમના સમુદાયરૂપ ! હે અમૃતસ્વરૂપ !
હે દેવસંસ્રક ! હે અનંતાખ્ય (શેષશર્મા) ! હે
આકાશરૂપ ! હે સનાતનરૂપ ! હે કાર્ય અને કારણ-
રૂપે બ્રાહ્મ તથા અબ્રાહ્મ ! હે સત્યપ્રકાશ ! હે નારા-
યણ ! હે કર્મનાં ફલદાતા ! હે સુપ્રજાપતે (હે
મોક્ષયુક્ત સનકાદિ) ! હે વનસ્પતે ! હે બ્રહ્મદેવ ! હે
બ્રહ્માદિ જીવોના પતિ ! હે વાણીના પ્રવર્તક અથવા
ગૃહસ્પતિ ! હે ઇંદ્ર ! હે સૂત્રાત્મા ! હે સૂર્ય ! હે
પ્રાણવાયુ ! હે વરુણ ! હે પૃથિવીપતિ ! હે દિક્ષપતિ ! હે
મહાપ્રલય સમયે જગતના આધારભૂત ! હે અપ્ર-
કાશ્ય ! હે બ્રહ્માને વેદ આપનાર ! હે બ્રાહ્મણ શરીર-
થી સિદ્ધ થનારા યજ્ઞ, અધ્યયન આદિરૂપ ! હે
મહારાજ્ઞિક નામના દેવ ! હે આતુર્મહારાજ્ઞિક (તે
નામના ચાર દેવગણરૂપ) ! હે પ્રકાશમાન ! હે
મહાતેજસ્વી ! હે સપ્તમહાભાગ ! (યજ્ઞમાં ગાયત્રી
આદિ મંત્રોથી જેમને સાત ભાગ અર્પણ કરવામાં
આવે છે તે) હે યમગણરૂપ ! હે ચિત્રશુભ આદિરૂપ !
હે યમપત્નીરૂપ ! હે ઉષિત (તે નામના દેવરૂપ) !
હે મહાઉષિત (તે નામના દેવરૂપ) ! હે મૃત્યુસ્વ-
રૂપ ! હે મૃત્યુને સહાયરૂપ કામરોગાદિને ઉત્પન્ન
કરનારા ! હે મૃત્યુરહિત થવામાં સહાયભૂત શમ,
આરોગ્ય વગેરેને ઉત્પન્ન કરનાર ! હે કામાદિને
વશ રહેનાર ! હે કામાદિને વશ નહિ રહેનાર ! હે
નિર્દોષ ! હે અનંત ! હે શાસન કરવા યોગ્ય ! હે
યજ્ઞ ! હે મહાયજ્ઞ ! હે યજ્ઞસંભવ (ઋત્વિજ આદિ-
રૂપ) ! હે યજ્ઞોને (વેદરૂપ) ! હે યજ્ઞગર્ભ (અગ્નિ-
રૂપ) ! હે યજ્ઞહૃદય (યજ્ઞના અંગભૂત ઉપાસના-
રૂપ) ! હે યજ્ઞસ્તુત (યજ્ઞમાં જેની સ્તુતિ કરવામાં
આવે છે તે) ! હે યજ્ઞભાગદ્ધર (યજ્ઞના હવિર્ભાગને
ગ્રહણ કરનાર) ! હે પંચયજ્ઞ (પાંચ મહાયજ્ઞરૂપ) !
હે પંચકાલકર્તૃપતે ! (અહોરાત્ર, માસ, ઋતુ, અયન
અને સંવત્સર એ પાંચ કાલ અને અધિધાન,

કર્તા, કરણ, એષ્ટ અને દૈવ એ પાંચ કર્તા એ સર્વના પતિ) હે પંચરાત્રિક (પંચરાત્રશાસ્ત્રથી જાણવા યોગ્ય)! હે વૈકુંઠ (અસ્ખલિત શક્તિવાળા)! હે અપરાજિત (પરાજય કરવાને અશક્ય)! હે માનસિક (મનરૂપ ઉપાધિવાળા)! હે નામનામિક (પ્રત્યેક નામથી જાણવા યોગ્ય)! હે પરસ્વામિનું (બ્રહ્માના સ્વામી)! હે મુરનાત (વેદ-વ્રતને સમાપ્ત કરનાર)! હે હંસ (ત્રિદંડી સ્વરૂપ)! હે પરમહંસ (એકદંડીસ્વરૂપ)! હે મહાહંસ (દંડાદિથી રહિત)! હે પરમ આસિક! હે સાંખ્યયોગરૂપ! હે સાંખ્યમૂર્તિ! હે અમૃતેશ્વર (જીવના અંતર્યામી)! હે હિરણ્યેશ્વર (હૃદયમાં નિવાસ કરનાર)! હે દેવેશ્વર (ધર્મીયોમા રહેનાર)! હે કુશેશ્વર (સમુદ્રના જળમા થયન કરનાર)! હે બ્રહ્મેશ્વર (વેદમાં નિવાસ કરનાર)! હે પદ્મેશ્વર (બ્રહ્માડમાં વ્યાપ્ત રહેનાર)! હે વિશ્વના ઈશ્વર! હે વિશ્વક્રમેન (ભક્તોનું) રક્ષણ કરવા માટે જેમની સેના સર્વત્ર સંચાર કહી રહી છે તે)! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. હે જગદ્ગ્રંથાપક! તમે જગતના મૂળ કારણરૂપ છો, અગ્નિ તમારું સુખ છે, તમે વડવાનહરૂપ છો, આહુતિરૂપ છો, સારથિરૂપ છો, વપટ્કાર તમે જ છો, તમે ઝેંકાર છો, તપરૂપ છો, મનરૂપ છો, ચંદ્રમારૂપ છો, અવેક્ષણ(દષ્ટિ)થી સંસ્કાર પામેલું યજ્ઞ સંખંધી થી તમે જ છો, તમે સૂર્ય છો, તમે દિશાઓના હાથીઓરૂપ છો, દિશાઓના પ્રકાશક તમે પોતે જ છો, વિદિશા-ખૂણાઓના પ્રકાશક પણ તમે જ છો, તમે હયગ્રીવરૂપ છો, જગતના કર્તા છો અને બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોને ધારણ કરનારા તમે જ છો. હે પંચાગને (ગાર્હપત્ય, દક્ષિણ, આહવનીય, સવ્ય અને આવસથ્ય એ પાંચ અગ્નિસ્વરૂપ)! હે ત્રિણ્યસિકેત (જેણે ત્રણ વાર નાચિકેત અગ્નિને એકઠો કર્યો છે તે)! હે પડંગનિધાન (છ અંગ સહિત વેદસ્વરૂપ)! હે પ્રાગ્જ્યોતિષ (તે નામના સામરૂપ)! હે જ્યેષ્ઠ સામગ (એ નામના સામથી ગાન કરવા યોગ્ય)! હે સામિક વ્રતધર (સામવેદીઓના વ્રતને ધારણ કરનાર)! હે અથર્વશિરા (અથર્વશિરસુ નામના ઉપનિષદરૂપ)! હે પંચમહાકલ્પ (સૌર, શાક્ત, ગાણેશ, શૈવ અને વૈષ્ણવ એ પાંચ સંપ્રદાયોનું) શાસ્ત્રી

પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય)! હે ક્ષેનપાચાર્ય (તે નામના ઋષિરૂપ)! હે વાલખિલ્ય (૬૦,૦૦૦ વાલખિલ્ય નામના તાપસરૂપ)! હે વૈષ્ણાનસ (વાનપ્રસ્થરૂપ)! હે અભગ્નયોગ (અખંડ યોગરૂપ)! હે અભગ્ન પરિસ્પ્યાન (અખંડ વિચારવાળા)! હે યુગના આદિરૂપ! હે યુગના મધ્યરૂપ! હે યુગના અંતરૂપ! હે આખંડલ (ધંદ્રરૂપ)! હે પ્રાચીન-ગર્ભ (તે નામના મુનિરૂપ)! હે કૌશિક મુનિરૂપ! હે પુરુષુત (અત્યંત સ્તુતિ કરાયલા)! હે પુરુષુત (ધંદ્રરૂપ)! હે વિશ્વના કર્તા! હે વિશ્વસ્વરૂપ! હે અનંત ગતિવાળા! હે અનંત ભોગોવાળા! હે અનંત (અંતરહિત)! હે અનાદિ! હે અમધ્ય! હે વ્યક્તમધ્ય (જેમની મધ્યસ્થિતિ સ્પષ્ટ છે તે)! હે અવ્યક્તમધ્ય (જેમની મધ્યસ્થિતિ અસ્પષ્ટ છે તે)! હે વ્યક્ત-નિધન (જેમનો અંત સ્પષ્ટ છે તે)! હે વ્રતના નિવાસસ્થાનરૂપ! હે સમુદ્રમાં નિવાસ કરનારા! હે યથના નિવાસરૂપ! હે તમના નિવાસરૂપ! હે દમના નિવાસરૂપ! હે લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ! હે વિદ્યાના નિવાસરૂપ! હે કીર્તિના નિવાસરૂપ! હે શ્રીના નિવાસરૂપ! હે સર્વના નિવાસસ્થાનરૂપ! હે વાસુદેવ! હે સર્વચંદ્રક (સર્વ મનોરથોને આપનાર)! હે હરિહર (રામાવતારમાં વાનર-હનુમાનનો યોદ્ધા તરીકે ઉપયોગ કરનાર)! હે હરિમેધ (અશ્વમેધ યજ્ઞરૂપ)! હે મહાયજ્ઞભાગહર (યોગરૂપ મહાયજ્ઞમાં જીવને આત્મસ્વરૂપમાં લય કરનાર)! હે વર આપનાર! હે સુખ આપનારા! હે ધન આપનારા! હે હરિમેધ (વિષ્ણુભકિતરૂપ)! હે યોગના અંગભૂત યમરૂપ! હે નિયમરૂપ! હે મહાનિયમરૂપ! હે કૃષ્ણ નામના તપરૂપ! હે અતિ કૃષ્ણ નામના તપરૂપ! હે મહાકૃષ્ણ નામના તપરૂપ! હે સર્વકૃષ્ણ નામના તપરૂપ! હે નિયમને ધારણ કરનાર! હે નિવૃત્તબ્રમ (બ્રમરહિત)! હે પ્રવચન-ગત (બ્રહ્મચારીસ્વરૂપ)! હે દેવકીપુત્ર! હે વૈદિક ક્રિયાને પ્રવૃત્ત કરનારા! હે જન્મરહિત! હે સર્વની ગતિરૂપ! હે સર્વના દ્રષ્ટા! હે અતર્ક્ય! હે નિર્વિકાર! હે આકાશાદિ સ્પર્શરૂપ મહાન વિશ્રુતિવાળા! હે વિરાટસ્વરૂપ! હે પવિત્ર! હે મહાપવિત્ર! હે મંડલબ્રાહ્મણ આદિરૂપ! હે વેદસ્વરૂપ! હે તર્કથી અજન્મ! હે અવિન્ન (રૂપાદિકથી રહિત હોવાને

લીધે જાણવાને અશક્ય) ! હે કાર્ય, કારણ તથા મહાકારણના મધ્યમાં શ્રેષ્ઠ કારણરૂપ ! હે પ્રભાઓની સૃષ્ટિ કરનાર ! હે પ્રભાઓનો નાશ કરનાર ! હે મહાન માયાવી ! હે ચિત્રશિખરિન્ (તે નામના સુનિરૂપ) ! હે વર આપનાર ! હે પુરોહાશને ભાગ અહણ કરનાર ! હે યજ્ઞને પ્રાપ્ત કરનાર ! હે તૃણોનો નાશ કરનાર ! હે સંશયોનો નાશ કરનાર ! હે સર્વ-વ્યાપક ! હે નિવૃત્તિરૂપ ! હે પ્રાદ્યણરૂપ ! હે પ્રાદ્યણ પર પ્રીતિ રાખનાર ! હે વિશ્વભૂતિ ! હે મહાભૂતિ ! હે લોકબંધુ ! હે ભક્તવત્સલ ! હે બ્રહ્મણ્યદેવ ! હું તમારો ભક્ત છું, તમારાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા રાખું છું અને મોક્ષસ્વરૂપ આપને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. ૧-૯૯

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાત્મજ મોક્ષધર્મોપનિષદ

પર્વમા 'નારદે કહેલું' નારાયણસ્તોત્ર

નામનો અધ્યાય ૩૩૮મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૩૯મો

નારદને નારાયણનો સાક્ષાત્કાર

॥ મીપ ઉવાચ ॥

एवं स्तुतः समगवान् गुह्यैस्तथैव नामभिः ।

तं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपवृक् ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે સુધિધિર રાજા ! એ પ્રમાણે શુદ્ધ એવાં સત્ય નામોથી નારદે સ્તુતિ કરી, એટલે વિશ્વસ્વરૂપને ધારણ કરનારા ભગવાન નારાયણે નારદ ને દર્શન આપ્યાં.^૧ તે સમયે તેમનું સ્વરૂપ અંદ્ર કરતાં કંઈક અધિક શુદ્ધ અને અધિક વિશેષતાવાળું હતું, તેમનો વળુ અગ્નિ સમાન હતો, તેમની આકૃતિ કંઈક નક્ષત્રોના જેવી હતી, તેમનું શરીર પોષટનાં પીંછાં જેવું કંઈક લીલું હતું, વળી કંઈક અંશે સ્ફટિકમણિના જેવા પણ તે દેખાતા હતા, મુખ્યત્વે કરીને શ્યામ વર્ણના કાજળના ઢગ જેવા તે શાભતા હતા, છતાં તેમની કાંતિ સુવર્ણના જેવી અથવા કંઈક રૂપાના જેવી પણ જણાતી હતી.^૨ તેમનો વર્ણ પ્રવાલના અંકુર જેવો હોઈને ક્યાંક ક્યાંક ચેત પણ હતો; વળી કોઈ સ્થળે સુવર્ણ જેવા, વૈદ્યમંથિ જેવા, નીલ વૈદ્ય જેવા ઇંદ્રનીલ જેવા, મોરની ડોકના જેવા તથા માતીના હાર જેવા પણ તે દેખાતા હતા.^૩ આ રીતે અનેક પ્રકારનું રંગ-ભેરંગી સ્વરૂપ ધારણ કરનારા સનાતન દેવ શ્રીમાન

હરિ નારદ સંમુખ જ્યારે પ્રકટ થયા, ત્યારે તેમને હજારો નેત્રો હતાં, સેંકડો મસ્તકો હતાં, હજારો ચરણ હતા, હજારો ઉદરો અને હજારો બાહુઓ હતા; છતાં કોઈ અગમાં તેમનું સ્વરૂપ અવ્યક્ત (ઇંદ્રિયોથી અગ્રાહ્ય) પણ હતું. તે સમયે જિતેન્દ્રિય ભગવાન નારાયણ પોતાના એક મુખથી ઈંદ્ર કારના ઉચ્ચારપૂર્વક ગાયત્રીનો જપ કરી રહ્યા હતા અને બીજાં મુખોથી ચારે વેદોનો સ્વાધ્યાય કરી રહ્યા હતા; ઉપરાંત આરણ્યક મંત્રપાઠનું ગાન કરી રહ્યા હતા.^૪ વળી દેવોના ઈશ્વર અને યજ્ઞના પતિ તે ભગવાને પોતાના બુદ્ધ બુદ્ધા હાથમાં વદિ, કમંડલુ, ઉત્તમવળ મણિઓ, પાદુકાઓ, દર્ભ, મૃગ-ચર્મ, દડ અને જગત્પદ્મમાન અગ્નિ ધારણ કર્યો હતો. તે પછી મનમાં પ્રમત્ત થયેલા પ્રાદ્યણશ્રેષ્ઠ નારદે પ્રસન્નભૂતિ તે પરમેશ્વરને જોઈને વાણીના સંયમપૂર્વક નમીને વંદન કર્યું; એટલે અવિનાશી તે આદિદેવે મસ્તક નમાવીને જાહેલા તે નારદને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૫-૧૧}

શ્રીભગવાન યોધ્યા : પૂર્વે એકત, દ્વિત અને ત્રિત નામના ત્રણ મહર્ષિઓ મારું દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી આ પ્રદેશમાં આવ્યા હતા;^{૧૨} પરંતુ તેઓને મારાં દર્શન થયાં નહિ; કેમ કે મારા અત્યંત ભક્ત વિના બીજા કોઈને મારાં દર્શન થતાં નથી. હે ઉત્તમ નારદ ! તું મારો એકાંતિક ભક્ત છે. (તેથી તું મારાં દર્શન કરી શક્યો છે.)^{૧૩} હે પ્રાદ્યણ ! ધર્મને ઘેર મારાં જે શ્રેષ્ઠ શરીરો (નર, નારાયણ, હરિ અને કૃષ્ણરૂપે) ઉત્પન્ન થયાં છે, તેઓ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે; માટે જા, અહીં જેમ આવ્યો હતો તેમ તું પાછો જા અને તેઓનું સેવન કરી તારાં કાર્ય સિદ્ધ કર.^{૧૪} હે વિપ્ર ! તારી જે ઇચ્છા હોય તેના સંબંધમાં મારી પાસેથી તું વર માગી લે; કેમ કે વિશ્વભૂતિ અને વિકારોરહિત એવો હું આજે તારા પર પ્રસન્ન થયો છું.^{૧૫}

નારદે કહ્યું : હે ભગવન્ ! આજે આપનાં મને દર્શન થયાં તેથી હે દેવ ! મારા તપનું, મારું તથા નિયમનું મને તારાજા રૂળ મળી રૂં ભગવન્ ! જગતના દ્રષ્ટા, સિંહસ્વરૂપ સર્વભૂતિ આપ મહાપ્રભુનાં એ જ મને મોટો વર મળી ચૂક્યો છે.

દર્શન વિના બીજો મહાન વર છે જ નહિ.)^{૧૭}

બીજો કહ્યું : એ પ્રમાણે પરમ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરનારા નારદને પોતાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવીને ભગવાન પુનઃ તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : હે નારદ ! હવે વિલંબ કર્યા વિના તું અહીંથી ચાલવા માંડ; ^{૧૮} કેમ કે ઇન્દ્રિયોના વિષયલોગનો ત્યાગ કરનારા અને ચંદ્ર સમાન તેજસ્વી આ મારા ભક્તો એકાગ્ર ધર્ષને મારું ચિંતન કર્યો કરે છે, માટે તેઓને વિદ્ય થયું ન જોઈએ. ^{૧૯} આ સર્વ પુરુષો પ્રથમ મહાભાગ્યશાળી હોઈને મારા એકાંતિક ભક્તો હતા અને હવે રમેશુષ્ણ તથા તમોશુષ્ણી મુક્ત ધર્ષને અને સિદ્ધ ધર્ષને મારા સ્વરૂપમાં તેઓ પ્રવેશ કરશે, એમાં કંઈ સંશય નથી. ^{૨૦} મારું સ્વરૂપ જે સર્વ જગતનો આત્મા કહેવાય છે, જેનું દર્શન ચક્ષુ-ઈન્દ્રિયથી થઈ શકતું નથી, જેનો સ્પર્શ ત્વચા-ઈન્દ્રિયથી થઈ શકતો નથી, જેના ગંધ ગ્રાણેન્દ્રિયથી લઈ શકાતો નથી, જેનો આસ્વાદ રસનેન્દ્રિયથી શ્રવણ થઈ શકતો નથી, જેનામાં સત્ત્વ, રજ્જ તથા તમ એ ત્રણે શુદ્ધોની કંઈ અસર થતી નથી, જે સર્વત્ર વ્યાપક છે અને સર્વતું સાક્ષી છે, તે જ આત્મસ્વરૂપમાં મારા ભક્તો પ્રવેશ કરે છે. ^{૨૧-૨૨} જગતમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા બ્રાહ્મણો જેમાં પ્રવેશ કરીને સંસારના બંધનથી મુક્ત થાય છે, તેને જ વાસુદેવ જાણવો અને તેને જ સનાતન પરમાત્મા જાણવો. ^{૨૩} મહાપ્રલયના સમયે પ્રાણીમાત્રનાં શરીરોનો વિનાશ થઈ જાય છે; તેપણુ જેનો નાશ નથી, જેને અજન્મ, નિત્ય, સનાતન, નિર્ચુષ્ણ અને નિષ્કલ કહેવામાં આવે છે અને જે ચોવીસ તરવોથી પર રહેલા પચીસમા તરવ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેને જ નિષ્કિંચ પુરુષ કહેવામાં આવે છે અને તેનાં દર્શન કેવળ જ્ઞાન દ્વારા જ થઈ શકે છે. ^{૨૪-૨૫} હે નારદ ! તે આત્મ-દેવનું માહાત્મ્ય અને મહિમા કેવો છે, તે તો તું જો ! શુભ-અશુભ કર્મોનો તેને કદી લેપ જ લાગતો નથી. ^{૨૬} વિદ્વાનો કહે છે કે, સત્ત્વ, રજ્જ અને તમ એ ત્રણે શુદ્ધો પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં રહે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેઓ શરીરના પ્રત્યેક અવયવોમાં સંચાર કર્યો કરે છે અને ક્ષેત્રસ તે ત્રણે શુદ્ધોનો ઉપ-લોગ કરે છે, છતાં ત્રણે શુદ્ધો તેનો ઉપલોગ કરી શકતા નથી. તાત્પર્ય કે, આત્મા શુદ્ધોનો લોકતા

છે છતાં નિર્ચુષ્ણ છે અને શુદ્ધોનો સદા છે, છતાં પોતાને શુદ્ધોનો સ્પર્શ સુદ્ધો થવા દેતો નથી. ^{૨૭-૨૮} હે દેવર્ષિ ! સૂદ્ધિનો બ્યારે પ્રલય થાય છે, ત્યારે જગતના આધારભૂત આ પૃથ્વી જળમાં લય પામી જાય છે, જળનો તેજમાં લય થઈ જાય છે, તેજનો વાયુમાં લય થઈ જાય છે, વાયુનો આકાશમાં લય થઈ જાય છે, આકાશનો મનમાં લય થઈ જાય છે, પરમ ભૂત મનનો અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં લય થઈ જાય છે અને હે બ્રહ્મન્ ! તે અવ્યક્તનો નિષ્કિંચ પુરુષ-માં લય થઈ જાય છે. એ સનાતન પુરુષથી પર રહેલું અથવા તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ એવું બીજું કોઈ પણ તરવ છે જ નહિ. ^{૨૯-૩૧} ખરેખર, સનાતન પુરુષ વાસુદેવ વિના બીજું એક પણ સ્થાવરજંગમ માંહેનું ભૂત (તરવ) આ જગતમાં નથી, જે નિત્ય-અવિનાશી અથવા નિત્યસિદ્ધ હોય ! ^{૩૨} સારાંચ દે, મહાબળવાન ભગવાન વાસુદેવ પ્રાણીમાત્રના આત્મા-રૂપ છે (અને નિત્ય છે). પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને તેજ એ પાંચ મહાભૂતોનો જે એકત્ર સમુદાય તેને જ શરીર કહેવામાં આવે છે અને હે બ્રહ્મન્ ! તે શરીરમાં જે પ્રવેશ કરે છે, તે જ અદૃશ્ય રહીને સત્ત્વ ચેદાઓ કરાવનારા પ્રભુ વાસુદેવ કહે-વાય છે; તેમ જ ભગવાન વાસુદેવ શરીરને ચેદાવાળું કરે છે ત્યારે અમુક પ્રાણી ઉત્પન્ન થયું એમ કહે-વાય છે. હે બ્રહ્મન્ ! પૃથ્વી આદિ ધાતુના એકત્ર સંઘાત વિના શરીર કદી હોઈ શકે જ નહિ અને શરીરમાં જે જીવ ન હોય, તો વાયુઓ કદી ચેદા કરી શકે નહિ; માટે એ જીવને પ્રભુ સંકર્ષણ (જગતનો ધારક) અથવા શેષ કહેવામાં આવે છે. ^{૩૩-૩૬} એ જીવ ધ્યાન, પૂજન આદિ પોતાનાં કર્મ વડે સન્નકુમાર (જીવનમુક્ત) પહોં પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

હવે, પ્રાણીમાત્રનો જેમાં પ્રલય થાય છે અને પ્રાણીમાત્રનો જેથી ઉદય થાય છે, તે-પ્રાણી-માત્રના મનને જ પ્રયુગ્મ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રયુગ્મ પૂર્વોક્ત સંકર્ષણથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જ કર્તા, કારણ તથા કાર્યરૂપ છે. વળી આ પ્રયુગ્મનથી સ્થાવરજંગમ સર્વ જગત ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રત્યેક કર્મોમાં અદૃશ્યરૂપે રહેનારા તે પ્રયુગ્મને જ (મનને જ) અનિરુદ્ધ (અલંકાર)

લીધે બહુવાને અશક્ય) ! હે કાર્ય, કારણ તથા મહાકારણના મધ્યમાં શ્રેષ્ઠ કારણરૂપ ! હે પ્રજાઓની સૃષ્ટિ કરનાર ! હે પ્રજાઓનો નાશ કરનાર ! હે મહાન માયાવી ! હે ચિત્રશિખંડિન (તે નામના મુનિરૂપ) ! હે વર આપનાર ! હે પુરોડાશનો ભાગ અહણ કરનાર ! હે યજ્ઞને પ્રાપ્ત કરનાર ! હે તૃષ્ણુનો નાશ કરનાર ! હે સંશયોનો નાશ કરનાર ! હે સર્વ-વ્યાપક ! હે નિવૃત્તિરૂપ ! હે પ્રાહ્ણરૂપ ! હે પ્રાહ્ણો પર પ્રીતિ રાખનાર ! હે વિશ્વમૂર્તિ ! હે મહામૂર્તિ ! હે લોકળંધુ ! હે ભક્તવત્સલ ! હે બ્રહ્મણ્યદેવ ! હું તમારો ભક્ત છું, તમારો દર્શન કરવાની ઇચ્છા રાખું છું અને મોક્ષસ્વરૂપ આપને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. ૧-૯૯

ધૃતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્જત મોક્ષધર્મનુશાસન પર્વમાં 'નારદે ક્ષેણું નારાયણસ્તોત્ર' નામનો અધ્યાય ૩૩૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૩૯ મો

નારદને નારાયણનો સાક્ષાત્કાર

॥ મીમ્ ઉવાચ ॥

एवं स्तुतः स भगवान् गुह्यैस्तथैव नामभिः ।

तं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपवृक् ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! એ પ્રમાણે શુદ્ધ એવાં સત્ય નામોથી નારદે સ્તુતિ કરી, એટલે વિશ્વસ્વરૂપને ધારણ કરનારા ભગવાન નારાયણે નારદ ને દર્શન આપ્યાં.^૧ તે સમયે તેમનું સ્વરૂપ ચંદ્ર કરતાં કંઈક અધિક શુદ્ધ અને અધિક વિશેષતાવાળું હતું, તેમનો વર્ણ અગ્નિ સમાન હતો, તેમની આકૃતિ કંઈક નક્ષત્રોના જેવી હતી, તેમનું શરીર પોષપટનાં પીછાં જેવું કંઈક લીલું હતું, વળી કંઈક અંશે સ્ફટિકમણિના જેવા પણ તે દેખાતા હતા, સુખ્યત્વે કરીને સ્થાપ વર્ણના કાળજના ઢગ જેવા તે શોભતા હતા, છતાં તેમની કાંતિ સુવર્ણના જેવી અથવા કંઈક રૂપાના જેવી પણ જણાતી હતી.^૨ તેમનો વર્ણ પ્રવાલના અંકુર જેવો હોઈને ક્યાંક ક્યાંક શ્વેત પણ હતો; વળી કોઈ સ્થળે સુવર્ણ જેવા, વૈદૂર્ધમણિ જેવા, નીલ વૈદૂર્ધ જેવા ઇંદ્રનીલ જેવા, મેરની ડોકના જેવા તથા મોતીના હાર જેવા પણ તે દેખાતા હતા.^૩ આ રીતે અનેક પ્રકારનું રંગ-ગેરંગી સ્વરૂપ ધારણ કરનારા સનાતન દેવ શ્રીમાન

હરિ નારદ સંમુખ બ્યારે પ્રકટ થયા, ત્યારે તેમને હજારો નેત્રો હતાં, સેંકડો મસ્તકો હતાં, હજારો ચરણ હતા, હજારો ઉદરો અને હજારો બાહુઓ હતા; છતાં કોઈ અંગમાં તેમનું સ્વરૂપ અવ્યક્ત (ઇંદ્રિયોથી અગ્રાહ્ય) પણ હતું. તે સમયે જિતેન્દ્રિય ભગવાન નારાયણ પોતાના એક મુગધી ઈન્દ્રિય કારના ઉચ્ચારપૂર્વક ગાયત્રીનો જપ કરી રહ્યા હતા અને ધીબ્ધ મુગોથી ચારે વેદોનો સ્વાધ્યાય કરી રહ્યા હતા; ઉપરાંત આરણ્યક મંત્રપાઠનું ગાન કરી રહ્યા હતા.^{૧-૮} વળી દેવોના ઇશ્વર અને યજ્ઞના પતિ તે ભગવાને પોતાના જુદા જુદા હાથમાં વદિ, કમંડલુ, ઉત્તમ્બવળ મણિઓ, પાદુકાઓ, દર્ભ, મૃગ-ચર્મ, કંડ અને બાજવદ્યમાન અગ્નિ ધારણ કર્યો હતો. તે પછી મનમાં પ્રસન્ન થયેલા પ્રાહ્ણશ્રેષ્ઠ નારદે પ્રસન્નમૂર્તિ તે પરમેશ્વરને બોધને વાણીના સંયમપૂર્વક નમીને વંદન કર્યું; એટલે અવિનાશી તે આદિ દેવે મસ્તક નમાવીને ઊભેલા તે નારદને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૯-૧૧}

શ્રીભગવાન યોગ્યા : પૂર્વે એકત, દ્વિત અને ત્રિત નામના ત્રણ મહર્ષિઓ મારું દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી આ પ્રદેશમાં આઠ્યા હતા;^{૧૨} પરંતુ તેઓને મારાં દર્શન થયાં નહિ; કેમ કે મારા અનન્ય ભક્ત વિના ધીબ્ધ કોઈને મારાં દર્શન થતાં નથી. હે ઉત્તમ નારદ ! તું મારો એકાંતિક ભક્ત છે. (તેથી તું મારાં દર્શન કરી શક્યો છે.)^{૧૩} હે પ્રાહ્ણ ! ધર્મને ઘેર મારાં જે શ્રેષ્ઠ શરીરો (નર, નારાયણ, હરિ અને કૃષ્ણરૂપે) ઉત્પન્ન થયાં છે, તેઓ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે; મોટે ભાગે, અહીં જેમ આઠ્યો હતો તેમ તું પાછો બા અને તેઓનું સેવન કરી તારું કાર્ય સિદ્ધ કર.^{૧૪} હે વિપ્ર ! તારી જે ઇચ્છા હોય તેના સંબંધમાં મારી પાસેથી તું વર માગી લે; કેમ કે વિશ્વમૂર્તિ અને વિકારોરહિત એવો હું આજે તારા પર પ્રસન્ન થયો છું.^{૧૫}

નારદે કહ્યું : હે ભગવન્ ! આજે આપનાં મને દર્શન થયાં તેથી હે દેવ ! મારા તપનું, યમનું તથા નિયમનું મને તત્કાળ ફળ મળી ચૂક્યું છે.^{૧૬} હે ભગવન્ ! જગતના દ્રષ્ટા, સિંહસ્વરૂપ, સનાતન અને સર્વમૂર્તિ આપ મહાપ્રભુનાં મને દર્શન થયાં, એજ મને મોટો વર મળી ચૂક્યો છે. (કેમ કે આપનાં

દર્શન વિના બીજો મહાન વર છે જ નહિ.)^{૧૭}

ભીષ્મે કહ્યું : એ પ્રમાણે પરમ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરનારા નારદને પોતાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવીને ભગવાન પુનઃ તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : હે નારદ ! હવે વિલંબ કર્યા વિના તું અહીંથી ચાલવા માંડ; ^{૧૮} કેમ કે ઇંદ્રિયોના વિષયલોગનો ત્યાગ કરનારા અને ચંદ્ર સમાન તેજસ્વી આ મારા ભક્તો એકાગ્ર ધર્ષને મારું ચિંતન કર્યો કરે છે, માટે તેઓને વિદ્ય થયું ન ભોઈએ. ^{૧૯} આ સર્વ પુરુષો પ્રથમ મહાભાગ્યશાળી હોઈને મારા એકાંતિક ભક્તો હતા અને હવે રજોશુભ્ર તથા તમોશુભ્રથી મુક્ત ધર્ષને અને સિદ્ધ ધર્ષને મારા સ્વરૂપમાં તેઓ પ્રવેશ કરશે, એમાં કંઈ સંશય નથી. ^{૨૦} મારું સ્વરૂપ જે સર્વ જગતનો આત્મા કહેવાય છે, જેનું દર્શન ચક્ષુ-ઈન્દ્રિયથી થઈ શકતું નથી, જેનો સ્પર્શ ત્વચા-ઈન્દ્રિયથી થઈ શકતો નથી, જેનો ગંધ પ્રાણેન્દ્રિયથી લઈ શકાતો નથી, જેનો આસ્વાદ રસનેન્દ્રિયથી ગ્રહણ થઈ શકતો નથી, જેનામાં સત્ત્વ, રજ તથા તમ એ ત્રણે શુભોની કંઈ અસર થતી નથી, જે સર્વત્ર વ્યાપક છે અને સર્વત્ર સાક્ષી છે, તે જ આત્મસ્વરૂપમાં મારા ભક્તો પ્રવેશ કરે છે. ^{૨૧} ^{૨૨} જગતમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા બ્રાહ્મણો જેમાં પ્રવેશ કરીને સંસારના બંધનથી મુક્ત થાય છે, તેને જ વાસુદેવ જાણે અને તેને જ સનાતન પરમાત્મા જાણવો. ^{૨૩} મહાપ્રલયના સમયે પ્રાણીમાત્રનાં શરીરોનો વિનાશ થઈ જાય છે; તોપણ જેનો નાશ નથી, જેને અજન્મા, નિત્ય, સનાતન, નિર્ગુણ અને નિષ્કલ કહેવામાં આવે છે અને જે ચોવીસ તરવોથી પર રહેલા પચીસમા તત્ત્વ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેને જ નિષ્કિંચ પુરુષ કહેવામાં આવે છે અને તેનાં દર્શન કેવળ જ્ઞાન દ્વારા જ થઈ શકે છે. ^{૨૪} ^{૨૫} હે નારદ ! તે આત્મ-દેવનું માહાત્મ્ય અને મહિમા કેવો છે, તે તો તું જો ! શુભ-અશુભ કર્મોનો તેને કદી લેપ જ લાગતો નથી. ^{૨૬} વિદ્વાનો કહે છે કે, સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે શુભો પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં રહે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેઓ શરીરના પ્રત્યેક અવયવોમાં સંચાર કર્યા કરે છે અને ક્ષેત્રજ તે ત્રણે શુભોનો ઉપ-લોગ કરે છે, છતાં ત્રણે શુભો તેનો ઉપલોગ કરી શકતા નથી. તાત્પર્ય કે, આત્મા શુભોનો લોકતા

છે છતાં નિર્ગુણ છે અને શુભોનો સ્વપ્ના છે, છતાં પોતાને શુભોનો સ્પર્શ સુદ્ધ થવા દેતો નથી. ^{૨૭} ^{૨૮} હે દેવર્ષિ ! સૃષ્ટિનો બ્યારે પ્રલય થાય છે, ત્યારે જગતના આધારભૂત આ પૃથ્વી જળમાં લય પામી જાય છે, જળનો તેજમાં લય થઈ જાય છે, તેજનો વાયુમાં લય થઈ જાય છે, વાયુનો આકાશમાં લય થઈ જાય છે, આકાશનો મનમાં લય થઈ જાય છે, પરમ ભૂત મનનો અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં લય થઈ જાય છે અને હે બ્રહ્મનું તે અવ્યક્તનો નિષ્કિંચ પુરુષ-માં લય થઈ જાય છે. એ સનાતન પુરુષથી પર રહેલું અથવા તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ એવું બીજું કોઈ પણ તત્ત્વ છે જ નહિ. ^{૨૯} ^{૩૦} ખરેખર, સનાતન પુરુષ વાસુદેવ વિના બીજું એક પણ સ્થાવરજંગમ માંહેનું ભૂત (તત્ત્વ) આ જગતમાં નથી, જે નિત્ય-અવિનાશી અથવા નિત્યસિદ્ધ હોય ! ^{૩૧} સારાંશ કે, મહાભગવાન ભગવાન વાસુદેવ પ્રાણીમાત્રના આત્મા-રૂપ છે (અને નિત્ય છે). પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને તેજ એ પાંચ મહાભૂતોનો જે એકત્ર સમુદાય તેને જ શરીર કહેવામાં આવે છે અને હે બ્રહ્મનું તે શરીરમાં જે પ્રવેશ કરે છે, તે જ અદૃશ્ય રહીને સત્ત્વ ચેષ્ટાઓ કરાવનારા પ્રભુ વાસુદેવ કહેવાય છે; તેમ જ ભગવાન વાસુદેવ શરીરને ચેષ્ટાવાળું કરે છે ત્યારે અમુક પ્રાણી ઉત્પન્ન થયું એમ કહેવાય છે. હે બ્રહ્મનું ! પૃથ્વી આદિ ધાતુના એકત્ર સંઘાત વિના શરીર કદી હોઈ શકે જ નહિ અને શરીરમાં જો જીવ ન હોય, તો વાયુઓ કદી ચેષ્ટા કરી શકે નહિ; માટે એ જીવને પ્રભુ સંકર્ષણ (જગતનો ધારક) અથવા શેષ કહેવામાં આવે છે. ^{૩૨} ^{૩૩} એ જીવધ્યાન, પૂજન આદિ પોતાનાં કર્મ પડે સતતક્રમાર (જીવ-મુક્ત) પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

હવે, પ્રાણીમાત્રનો જેમાં પ્રલય થાય છે અને પ્રાણીમાત્રનો જેથી ઉદય થાય છે, તે-પ્રાણી-માત્રના મનને જ પ્રદુગ્ધ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રદુગ્ધ પૂર્વોક્ત સંકર્ષણથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જ કર્તો, કારણ તથા કાર્યરૂપ છે. વળી આ પ્રદુગ્ધનથી સ્થાવરજંગમ સર્વ જગત ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રત્યેક કર્મોમાં અદૃશ્યરૂપે રહેનારા તે પ્રદુગ્ધને જ (મનને જ) અનિરુદ્ધ (અકંદાર)

અથવા ઈશાન કહેવામાં આવે છે. ૩૭-૩૯ હે* રાજેન્દ્ર!
ભગવાન વાસુદેવ જે ક્ષેત્રજ્ઞ અને નિર્ણયાત્મા છે,
તે જ પ્રભુ સંકર્ષણ અથવા જીવરૂપ છે, એમ સમજવું.*
સંકર્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રદુષ્ઠ મનરૂપ કહેવાય છે
અને તે પ્રદુષ્ઠથી ઉત્પન્ન થયેલા અનિરુદ્ધને જ
મહાસમર્થ અહંકાર કહેવામાં આવે છે. હે નારદ!
વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ તો સ્થાવરજંગમ સર્વ જગત
દેવળ મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે; એટલું જ નહિ
પણ અક્ષર (જીવ), અક્ષર (પ્રકૃતિ), મહત્ત્વ,
(અહંકાર વગેરે) સત્ (કારણ) તથા અસત્
(કાર્ય) એ સર્વ મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૦-૪૨
મારા લક્ષ્મી મારામાં પ્રવેશ કરીને મુક્ત થાય છે
અને પચીસમે નિષ્ક્રિય પુરુષ તે હું પોતે જ છું,
એમ સમજવું. ૪૩ હું નિર્ણય છું, નિષ્કલ છું, દંદોથી
રહિત છું અને પરિચલ્લી મુક્ત છું, તારે કહી એમ
ન જાણવું કે, આ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે માટે રૂપવાન
હશે-સગુણ હશે; ૪૪ કેમ કે હે નારદ! મારી ઇચ્છા
થાય તો હમણાં એક ક્ષણમાં જ મારા આ સગુણ
સ્વરૂપનો હું ત્યાગ કરી શકું છું (અને નિર્ણય
સ્વરૂપ ધારણ કરી શકું છું); કારણ કે હું સર્વ કંઈ
કરવા માટે સમર્થ છું અને આખા જગતનો ગુરુ
છું. આ સમયે મારા આ સગુણ સ્વરૂપને તું જોઈ
રહ્યો છે, તે મેં સરજેલી માયા જ છે. ૪૫ તારે એમ
જાણવું થોડું નથી કે, હું સર્વનો પરમાત્મા, ભૂત-
માત્રના ગુણોથી મુક્ત છું. (કેમ કે હું નિર્ણય છું.)
મેં મારી ચાર મૂર્તિઓ (વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદુષ્ઠ
અને અનિરુદ્ધ)ના સંબંધમાં તને યથાર્થ રીતે કહ્યું
છે. ૪૬ હું પોતે જ જીવરૂપે સારી રીતે જાણ્યો છું
અને મારામાં જ જીવનો અંતર્ભાવ થાય છે; તોપણ
તારે એમ ન માનવું કે, મેં જીવને પ્રત્યક્ષ જોયો
છે; કેમ કે હે પ્રહ્લ્લ! હું સર્વવ્યાપક છું, પ્રાણીમાત્ર-
નો અંતરાત્મા છું અને સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરોનો
નાશ થઈ જાય છે, છતાં હું નાશ પામતો નથી. ૪૮
હે મુનિ! અહીં વસનારા આ સર્વ પુરુષો મોટા

ભાગ્યશાળી હોઈને સિદ્ધ હતા અને મારા અનન્ય
ભક્ત હતા, જેથી હવે તમે શુભ તથા રમે શુભથી
મુક્ત થઈને તેઓ મારા સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરશે. ૪૯
જેને હિરણ્યગર્ભ કહેવામાં આવે છે, સર્વ લોકના
જે આદિ છે, જેને ચાર મુખો છે અને જેને નિરુક્ત
ગ્રંથમાં વર્ણવેલા છે, તે સનાતન દેવ પ્રહ્લા (મારી
આસાને અધીન થઈને) મારાં અનેક કાર્યોનું
ચિંતન કર્યા કરે છે અને તેમની ઉત્પત્તિ મારા
લલાટમાંથી થયેલી છે; તેમ જ દેવ રુદ્ર મારા
કોષમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. આ અગિયારે રુદ્રો
મારા જમણા પડખાનો આશ્રય કરી રહ્યા છે અને
આ બારે સૂર્યો મારા ડાબા પડખામાં રહેલા છે,
તે તું જો. વળી તું મારા આગળના ભાગમાં દૃષ્ટિ
કર. ત્યાં દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આઠે વસુઓ નિવાસ
કરી રહ્યા છે. નાસત્ય તથા દક્ષ નામના બે સ્વર્ગ-
વૈદ્યો મારી પીઠના ભાગમાં રહેલા છે અને સર્વ
પ્રજાપતિઓ તથા સપ્તઋષિઓ પણ ત્યાં જ રહેલા
છે, તેમ જ વેદો, સંકેતો પ્રકારના યજ્ઞો, અમૃત,
ઔષધિઓ, તપ, નિયમો, અનેક પ્રકારના યજ્ઞો
અને આઠ પ્રકારનું મૂર્તિમાન ઐશ્વર્ય મારા એક જ
અવયવમાં એકીસાથે રહેલ છે. વળી શ્રી, લક્ષ્મી,
કીર્તિ, પૃથ્વી, કકુદ્ધિની અને વેદોની માતા દેવી
સરસ્વતી પણ મારામાં નિવાસ કરી રહી છે, તે
તું જો. હે નારદ! જ્યોતિર્ગણોમાં શ્રેષ્ઠ આકાશ-
ચારી ધ્રુવ, મેઘ, સમુદ્રો, સરોવરો, નદીઓ અને
મૂર્તિમાન એવા ચારે પ્રકારના પિતૃગણો મારામાં
રહેલા છે, તેઓને તું જો; એટલું જ નહિ પણ
સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણો મૂર્તિરહિત
અવસ્થામાં મારે વિષે રહેલા છે, તે પણ તું જોઈ
લે. હે મુનિ! તારે લક્ષ્યમાં રાખવું કે, દેવોનાં
કાર્ય કરતાં પિતૃઓનું કાર્ય વધારે ઉત્તમ છે અને
હું એક જ દેવોનો તથા પિતૃઓનો આદિ પિતા
છું. હું હયગ્રીવનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને પશ્ચિમ
તથા ઉત્તરના મધ્યભાગમાં આવેલા સમુદ્રપ્રદેશમાં
નિવાસ કરું છું અને ત્યાં રહ્યો રહ્યો શ્રદ્ધાપૂર્વક
આપવામાં આવેલાં હૃદયનું તથા કૌંચનું પ્રાશન
કરું છું. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં મેં ઉત્પન્ન કરેલા
પ્રહ્લદેવે પંડે યજ્ઞસ્વરૂપ એવા મારું યજ્ઞન કર્યું
હતું; જેથી તેના પર પ્રસન્ન થઈને મેં આવા ઉત્તમ

* ભગવાન નારાયણ નારદને ઉપદેશ આપે છે,
તેમાં 'રાજેન્દ્ર' એવું સંબોધન કયાંથી આવ્યું તે
કંઈ સમજવું નથી.

* અર્થાત્ પરમાત્માથી ભિન્ન એવા જીવાત્મા નામ-
નો કેઈ પદાર્થ જ નથી.

વરો તેને આપ્યા હતા : ‘ હે બ્રહ્મા ! કલ્પના આદિ કાળમાં તું મારા પુત્રરૂપે યદ્યપિ અને સર્વ લોકોનો અધ્યક્ષ થઈશ. તારું પર્યાયનામ ‘અહંકાર’ એ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ થશે. તે’ બાંધેલી મયોદાનું જગતનો કોઈ પણ પુરુષ ઉદ્ધવન કરશે નહિ અને હે તેપોધન ! દેવો તથા દેવેયોમાંના જે કોઈને વર મેળવવાની ઇચ્છા હશે તેઓને તું વર આપી શકીશ. વળી હે મતત્યારી મહાભાગ ! ઋષિઓ, પિતૃઓ અને વિદ્ય વિદ્ય પ્રકારનાં સર્વ પ્રાણીઓમા તું ઉપાસના કરવા યોગ્ય થઈ પડીશ. ^{૫૦-૧૪} હે બ્રહ્મા ! દેવોનું કાર્ય કરવા માટે જ્યારે જ્યારે હું અવતાર લઈશ, ત્યારે પિતા જેમ પુત્રને આજ્ઞા કરે, તેમ તું મને આજ્ઞા કરીશ અને શિક્ષણ આપીશ. ^{૧૫}

હે નારદ ! આવા આવા બીજા અનેક ઉત્તમ વરો મહાતેજસ્વી બ્રહ્માને મેં આપ્યા હતા અને પછી મનમાં પ્રસન્ન થઈ કેવળ નિવૃત્તિપરાયણ જ હું રહેતો હતો; ^{૧૬} કારણ કે સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરવો તેને જ પરમ નિવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. માટે સર્વ અંગોના ત્યાગ કરીને કેવળ નિવૃત્તિ સ્વીકારીને જ વર્તન કરવું ^{૧૭} સાંખ્યશાસ્ત્રનો નિશ્ચય કરનારા આચાર્યો કહે છે કે, વિદ્યાની સહાયવાળા અને સમાધિનિષ્ઠ રહેનારા ભગવાન કપિલ આદિત્યમંડલ માં સ્થિતિ કરનારા મારાસ્વરૂપ જ છે, ^{૧૮} તેમ જ હે બ્રહ્મા ! વેદમાં જેમની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે અને યોગશાસ્ત્રમાં જે પ્રસિદ્ધ થયેલા છે, તે યોગાસક્ત ભગવાન હિરણ્યગર્ભ હું પોતે જ છું. ^{૧૯} હું જે સનાતન કહેવાઈ છું, તે પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ ધારણ કરીને (સૂર્યરૂપે) આકાશમાં રહું છું, પણ એક હજાર યુગ વીત્યા પછી તેનો તે જ હું (ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરીને) જગતનો સંહાર કરીશ. ^{૨૦} તે સમયે સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણીઓને મારામાં લય પમાડી દઈને હું એકલો જ વિદ્યાની સાથે સર્વત્ર વિહાર કરીશ. ^{૨૧} પછી પણ મારી વિદ્યાના બળથી સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરીશ. આ જગતમાં જે મારી ચોથી મૂર્તિ છે, તે જ અવિનાશી મંકર્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે. ^{૨૨} શાસ્ત્રકારો કહે છે કે, તેનું નામ જ સંકર્ષણ છે, જે પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે પ્રવૃત્તિથી હું અનિરુદ્ધરૂપે ઉત્પન્ન થાકું છું. આ રીતે વારંવાર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થયા કરે છે. અનિરુદ્ધની

નામિમાં એક કમળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંથી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે બ્રહ્માથી સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ^{૨૩} તારે બળવું કે, પ્રત્યેક કલ્પના આદિકાળમાં એ પ્રમાણે વારંવાર સૃષ્ટિ થયા કરે છે. જેમ આકાશમાં સૂર્યનો ઉદય તથા અસ્ત થયા કરે છે, તેમ પ્રત્યેક કલ્પના આદિ-અંતમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને નાશ થયા કરે છે. ^{૨૪} જેમ સૂર્યનો અસ્ત થઈ ગયા પછી પણ મહાતેજસ્વી કાળ તેને (સૂર્યને) ગગનમંડળમાં લાવી મૂકે છે, તેમ હું પણ પ્રાણીઓના અનેક સમુદાયોથી ભરપૂર આ સમુદ્ર સુધીની પૃથ્વી પ્રલયકાળના જળમાં જ્યારે ડૂબી જશે, ત્યારે લોકોનું હિત કરવા માટે વરાહનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને બળાત્કારે પુનઃ તેને પોતાના સ્થાન ઉપર લાવી મૂકીશ. ^{૨૫} તે સમયે હું બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા હિરણ્યકાશ દેવનો વધ કરીશ અને પછી દેવોનું કાર્ય કરવા માટે નસિંહનું શરીર ધારણ કરી, યજ્ઞનો નાશ કરનારા દિતિપુત્ર હિરણ્યકશિપુનો પણ નાશ કરીશ. તે પછી કેટલોક કાળ જશે, ત્યારે વિદેશનનો બળવાન પુત્ર મહાસુર બલિ જગતમાં ઉત્પન્ન થશે. તેને દેવો, અસુરો કે રાક્ષસો એમાંના કોઈ પણ લોકો મારી શકશે નહિ. વળી તે બલિ ઇંદ્રને પોતાના રાજ્ય ઉપરથી બ્રહ્મ કરશે, ત્રણે લોકને સ્વાધીન કરશે અને ઇંદ્ર તેની સામે યુદ્ધ કરવા માટે ટકશે નહિ, ત્યારે હું કશ્યપથી અદિતિના ઉદરે બારમા આદિત્યરૂપે (વામનરૂપે) ઉત્પન્ન થઈશ અને પછી બલિનું રાજ્ય મહાતેજસ્વી ઇંદ્રને પુનઃ અર્પણ કરી દેવતાઓને પોતપોતાનાં સ્થાનકો ઉપર સ્થાપીશ. હે નારદ ! તે સમયે સર્વ દેવતાઓને અવધ્ય થઈ પડેલા દાનવરાજ બલિને પાતાળના તળિયામાં હુ આપી દઈશ. ^{૨૬-૨૭} પછી જ્યારે ત્રેતાયુગનો સમય આવશે, ત્યારે બૃણના કુળમાં પરશુરામસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થઈને બળ તથા વાહનોના સમુદાયથી ઉત્કૃષ્ટ બની ગયેલા ક્ષત્રિયોનો હું સંહાર કરીશ. ^{૨૮} તે પછી ત્રેતા અને દ્વાપરયુગનો મંધિકાળ જ્યારે પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે હું દશગ્રથો પુત્ર જગત્પતિ રામચંદ્ર થઈશ અને પ્રજાપતિના પુત્ર ઋષિ એકન તથા દિત પોતાના બાઈ ત્રિત્રેના વધ કરવારૂપ પાપકૃત્યને લીધે વાનરરૂપે ઉત્પન્ન થશે. ^{૨૯} હે બ્રાહ્મણ !

તેઓ બહેના વંશમાં જે વાનરો ઉત્પન્ન થશે તેઓ મહાભળવાન, મોટા વીર્યવાળા અને ઈંદ્ર તુલ્ય પરાક્રમી થશે; એટલું જ નહિ પણ દેવોનું કાર્ય કરતી વેળા તેઓ મને સહાય કરનારા થઈ પડશે, પછી તે સમયે પુલસ્ત્યના કુળમાં કલંકરૂપ રાવણ નામનો ઘોર રાક્ષસરાજ ઉત્પન્ન થશે, જેને લોકમાં કંટકરૂપ બાણીને પરિવાર સહિત હું હણીશ. પછી દ્વાપર અને કલિયુગના છેલ્લા સંધિકાળમાં, કંસ રાજાનો વધ કરવા માટે મથુરા નગરીમાં હું પ્રકટ થઈશ. ત્યાં દેવોને કંટકરૂપ અનેક દાનવોનો સંહાર કરીને 'કુશસ્થલી' એવા બીજા નામવાળી દારકા નગરીમાં હું નિવાસ કરીશ. વળી તે નગરીમાં જ્યારે નિવાસ કરીશ, ત્યારે પણ અદિતિનું અપ્રિય કરનારા નરકાસુરનો, ભૌમાસુરનો, સુરનો તથા પીઠ દાનવનો હું વધ કરીશ; તેમ જ એક ઉત્તમ દાનવનો વધ કરીને, અનેક પ્રકારના ધનથી ભરપૂર અને સુંદર તેના પ્રાજ્ઞયોતિષ નામના નગરને હું દારકામાં લાવીશ. પછી તે બાણાસુરનું પ્રિય કરનારા અને તેના હિતૈષી દેવ મહેશ્વર તથા કાર્તિકસ્વામી કે જેઓ લોકમાં નમસ્કારપાત્ર ગણાય છે, તેઓ બહેનો હું પરાજય કરીશ અને હજાર હાથવાળા બલિના પુત્ર બાણાસુરને છતીને સૌભનગરમાં વસનારા સર્વ દાનવોના વિનાશ કરીશ. હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! તે સમયે ગર્ગ્યાચાર્યના તેજથી વૃદ્ધિ પામેલો કાલયવન નામનો એક વિખ્યાત મ્લેચ્છ રાજા ઉત્પન્ન થશે, તેનો નાથ પણ મારે હાથે જ થશે. વળી ગિરિવ્રજમાં જરાસંધ નામનો બળવાન અસુર રાજા ઉત્પન્ન થશે. તે રાજા સર્વ રાજાઓ સાથે વિરોધ કરશે અને સમૃદ્ધિવાન થશે; પરંતુ તેનો પણ મારી બુદ્ધિતા પ્રભાવથી જ વધ થશે. ૮૭-૯૭ પછી ધર્મપુત્ર રાજા બુધિષ્ઠિર જ્યારે યજ્ઞ કરશે અને તેના યજ્ઞમાં આખી પૃથ્વીના બળવાન રાજાઓ જ્યારે આવ્યા હશે, ત્યારે શિશુપાલ મારું અપમાન કરશે, જેથી સભા વચ્ચે તેનો હું વધ કરીશ. ૯૮ મારા તે સમયના અવતારમાં ઈંદ્રનો પુત્ર અર્જુન એકલો જ મને સહાય કરનારો થશે અને રાજા બુધિષ્ઠિરને તેના ભાઈઓની સાથે પોતાના રાજ્યાસન ઉપર હું સ્થાપિત કરીશ. ૯૯ તે સમયે લોકો કહેશે કે, જગતના ઈશ્વર અધિ

નરનારાયણ લોકોનું કાર્ય કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનરૂપે પૃથ્વી પર અવતર્યા છે અને હૃદય ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવા માટે તૈયાર થયા છે. ૧૦૦ હે ઉત્તમ નારદ! એ પ્રમાણે પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો પછી આત્મજ્ઞાન તરફ લક્ષ્ય કરીને સર્વ યાદવોનો તથા દારકાનો હું ઘોર સંહાર કરીશ. આ રીતે મારાં કર્મો અનંત છે અને હું વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન તથા અનિરુદ્ધ એ ચાર મૂર્તિઓને ધારણ કરું છું. ૧૦૧-૧૦૨ પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો પછી હું મારા તે જ લોકમાં પાછો જઈશ કે જે લોકનો મોટા મોટા બ્રહ્મવાદીઓ સત્કાર કરે છે. હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! હંસ, કૂર્મ, મત્સ્ય, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ અને કલિક આ મારા દશ અવતારો મુખ્ય છે. ૧૦૩-૧૦૪ જે સમયે વૈદિકી શ્રુતિનો નાશ થઈ ગયો હતો, તે સમયે હું પોતે જ તેને પાછો લાવ્યો હતો અને પૂર્વે સત્યયુગમાં મેં પોતે જ વેદોની તથા શ્રુતિઓની રચના કરેલી છે. ૧૦૫ જગતમાં મારા અનેક ઉત્તમ અવતારો થઈ ગયા છે, જેઓનું વર્ણન પુરાણોમાં તથા ધર્મશાસ્ત્રોમાં સાંભળવામાં આવે છે. ૧૦૬ મારા અવતારો જગતનાં અનેક કાર્યો કરીને પુનઃ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામેલા છે અને મારા આ સ્વરૂપનું તને જે દર્શન થયું છે, તે દર્શન બ્રહ્મદેવને પણ હજી સુધી પ્રાપ્ત થયું નથી. ૧૦૭ તું મારા એકાંતિક ભક્ત છે-મારું એકલાનું જ શરણ લેવાનો તે નિશ્ચય કર્યો છે; જેથી મારા દર્શનને તું પામી શક્યો છે. અને હે બ્રહ્મન! તને મારા પર ભક્તિ છે, તેથી મેં આ સર્વ જ્ઞાન તને કહ્યું છે કે, જેમાં પુરાણવિજ્ઞાનનો, ભવિષ્યકાળના વૃત્તાંતનો તથા રહસ્યવિષયનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

લીંગે કહ્યું : વિરાટ મૂર્તિને ધારણ કરનારા અવિનાશી ભગવાન નારાયણદેવ નારદને એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપીને તે જ રથે અંતર્ધાન થઈ ગયા. મહાતેજસ્વી નારદ પણ ભગવાનના ઈષ્ટ અનુચ્છેને પ્રાપ્ત કરી નર-નારાયણનું દર્શન કરવા માટે બદરિકા શ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. હે તાત! નારાયણે ઉપદેશો લી મહાન ઉપનિષદ કે જેમાં ચારે વેદોનો, સાંખ્યનો તથા યોગનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો અને જેનું બીજું નામ 'પંચરાત્રશાસ્ત્ર' એ

પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ છે. તેને નારદે જે રીતે જોયું અને સાંભળ્યું હતું, તે જ રીતે બ્રહ્મલોકમાં સર્વને કહી સંભળાવ્યું.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : બુદ્ધિમાન નારાયણનું માહાત્મ્ય ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે; શું બ્રહ્મદેવ પોતે પણ તેને જાણતા ન હતા કે નારદ પાસેથી તેનું શ્રવણ કરવાની તેમને ફરજ પડી? હું ધારું છું કે, ભગવાન પિતામહ, નારાયણદેવ પછી તુરત જ ઉત્પન્ન થયા છે, જેથી મહાતેજસ્વી તે નારાયણના પ્રભાવને તે પોતે (બ્રહ્મદેવ) કેમ ન જાણી શકે?

ભીષ્મે કહ્યું : હે રાજેન્દ્ર! સૃષ્ટિના આદિકાળથી આરંભીને હજારો અને સેંકડો મહાકલ્પો વીતી ગયા છે અને તેમાં અનેક સર્ગો તથા અનેક પ્રલયો પસાર થઈ ગયા છે; પરંતુ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરનારા પ્રભુ બ્રહ્મદેવ તે સર્વના આદિ કહેવાય છે, અર્થાત્ હજારો અને સેંકડો મહાકલ્પોની પહેલાં પ્રભુ બ્રહ્મદેવ તો હતા જ; ^{૧૦૮-૧૧૬} જેથી હે રાજા! પ્રભુ બ્રહ્મદેવ તો દેવ નારાયણના માહાત્મ્યને સર્વના કરતાં અધિક રીતે જાણે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ પરમાત્માના સ્વરૂપને તથા પોતાની ઉત્પત્તિને પણ તે સારી રીતે જાણે છે; ^{૧૧૭} માટે બ્રહ્મલોકમાં બીજા સિદ્ધ પુરુષો આવ્યા હતા, તેઓને જ નારદે વેદ તુલ્ય એ પ્રાચીન ઉપનિષદ (પંથ રાત્રશાસ્ત્ર) કહી સંભળાવી હતી. (બ્રહ્મદેવને પોતાને કહી સંભળાવી ન હતી.) ^{૧૧૮} હે રાજા! તે શુદ્ધાત્મા સિદ્ધ પુરુષો પાસેથી સૂર્યનારાયણે તે ઉપનિષદના જ્ઞાનનું શ્રવણ કર્યું હતું અને સૂર્યે પોતાના અનુયાયી ઋષિઓને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. ^{૧૧૯} જેઓએ સૂર્ય પાસેથી તે જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે, તે શુદ્ધાત્મા ઋષિઓ ભગભગ છાસક હંભર જેટલા છે અને સૂર્યની પાછળ ચાલનારા તે સર્વ ઋષિઓને, જગતને તપાવનારા સૂર્યના લોકમાંથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા છે. ^{૧૨૦} ભગવાન સૂર્યે પવિત્ર અંતઃકરણવાળા તે સર્વ ઋષિઓને પંચરાત્ર ઉપનિષદનો ઉપદેશ આપ્યો, તે પછી હે તાત! સૂર્યના અનુયાયી તે મહાત્મા ઋષિઓએ મેરુપર્વત ઉપર એકત્ર થયેલા દેવોને તે ઉત્તમ જ્ઞાન કહી સંભળાવ્યું હતું. પછી તે દેવો પાસેથી અસિત નામના બ્રાહ્મણે તેનું શ્રવણ કર્યું. ^{૧૨૧-૧૨૨} અને હે

રાજેન્દ્ર! મહામુનિ અસિતે પિતૃઓને તેનું શ્રવણ કરાવ્યું અને હે તાત! મારા પિતા શાંતનુ પાસેથી શ્રવણ કરીને મેં તમને કહી સંભળાવ્યું છે. હે ભારત! દેવો કે મુનિઓ એમાંના જે બે પુરુષોએ તે પુરાણ ઉપનિષદનું શ્રવણ કર્યું છે, તેઓ સર્વે પરમાત્માનું પૂજન કરે જ છે. વળી હે રાજા! આ વૈદિક આખ્યાન પરંપરાથી આવ્યું આવ્યું છે, માટે જે પુરુષ વાસુદેવનો ભક્ત ન હોય તેને આ આખ્યાન તમારે કહેવું નહિ. હે રાજા! તમે મારી પાસેથી જે સેંકડો આખ્યાનો સાંભળ્યાં છે, તે સર્વનો સાર આ આખ્યાનરૂપે જ બહાર કાઢ્યો છે. જેમ દેવતાઓએ સમુદ્રનું મંથન કરીને તેમાંથી અમૃત બહાર કાઢ્યું હતું, તેમ પ્રાચીનકાળના બ્રાહ્મણોએ શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રનું મંથન કરીને આ કથામૃત બહાર કાઢ્યું છે; માટે જે પુરુષ નિત્ય અનન્યભાવ રાખીને તથા એકાંત પ્રદેશમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરીને આ આખ્યાનનું પઠન કરે છે અથવા શ્રવણ કરે છે, તે પુરુષ મહાન એવા શ્રવેતદ્વીપને પ્રાપ્ત કરીને ચંદ્રસમાન તેજસ્વી થાય છે અને છેવટે હજારો કિરણોવાળા દેવ નારાયણમાં પ્રવેશ કરે છે, એમાં સંશય નથી. વળી આ કથાનું આદિથી શ્રવણ કરીને રોગી પુરુષ રોગથી મુક્ત થાય છે, જિજ્ઞાસુ પુરુષ પોતાની સર્વ જિજ્ઞાસાઓને પૂર્ણ કરે છે અને ભક્ત પુરુષ ભક્તની ગતિને પામે છે; માટે હે રાજા! તમારે પણ પુરુષોત્તમ ભગવાનનું નિત્ય પૂજન કરવું. ^{૧૨૩-૧૨૪} હે મહાબાહુ યુધિષ્ઠિર! સમગ્ર જગતનાં માતાપિતા અને ગુરુરૂપ તથા મહાબુદ્ધિમાન સનાતન ભગવાન જનાર્દન જે બ્રહ્મણ્યદેવ કહેવાય છે, તે તમારા પર નિત્ય પ્રસન્ન રહો. ^{૧૨૫}

વૈશંપાયન બોલ્યા : હે જનમેજય! આ ઉત્તમ આખ્યાન સાંભળ્યા પછી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર! અને તેમના ભાઈઓ નારાયણની ભક્તિ કરવામાં તત્પર થયા અને નિત્ય નારાયણનો જપ કર્યો પછી એકે અવાજે તેઓ બોલી ઊઠતા કે, ‘તે ભગવાન મહાપુરુષનો જય થાઓ;’ તેમ જ આપણા શ્રેષ્ઠ ગુરુ મુનિ કૃષ્ણદૈવાયન (વ્યાસ) નારાયણના નામનો નિત્ય જપ કરતા હતા, તેમ જ પ્રતિદિન આકાશમાર્ગે યર્ધને અમૃતના સ્થાનરૂપ દીરસમુદ્ર પાસે આવેલા શ્વેતદ્વીપમાં તે જતા હતા અને ત્યાં

દેવાધિદેવ નારાયણુત પૂજન કરીને પુનઃ આશ્રમમા આવી પહોંચના હતા.

લીએ કહ્યું હે સુધિષ્ઠિ! નારદે કહેલુ આ સર્વ આખ્યાન મેં તમને કહી માલળાવ્યુ છે એ આખ્યાન પર પરાથી ચાલતું આવેલુ છે અને મારા પિતાએ પૂર્વે મને કહ્યુ છે.

સૂત પુરાણીએ શૌનકને કહ્યુ : હે શૌનક! વૈશંપાયને કહેલું એ સર્વ આખ્યાન સાલળીને જનમેજયે પણ ઉત્તમ વિધિપૂર્વક નારાયણુત પૂજન કર્યું હતું, માટે હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! તમે બધા જેઓ મહાન તપ કરનારા છો, તત્તુ પાલન કરનારા છો, વેદને બાણનારા છો, નૈમિષારણ્યમા વસનારા છો અને શૌનકના મહાયજ્ઞમા આવ્યા છો, તેઓ સર્વ ઉત્તમ પ્રકારના હવનહોમવાળા યજ્ઞો કરીને સનાતન પરમેશ્વરનુ વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞ કરે. પરપરાથી આવ્યુ આવેલુ આ આખ્યાન મને મારા પિતાએ પૂર્વે કહ્યું હતું. ૧૩૩-૧૩૯

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વા તર્જત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમા 'નારદને નારાયણુનો સાક્ષાત્કાર' નામનો અધ્યાય ૩૩૯મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૪૦ મો

યજ્ઞકર્તા અને યજ્ઞલોકતા શ્રીનારાયણુ પોતે જ છે

॥ સૌતક ઉવાચ ॥

કથં સ મગવાન્ દેવો યજ્ઞેષ્વગ્રહરઃ પ્રથુઃ ।

યજ્ઞધારી ચ સત્તત્તં વેદવેદાંગવિતથા ॥ ૧ ॥

શૌનકે પૂછ્યું : હે સૂત! વેદ તથા વેદના અગોને બાણનારા ભગવાન નારાયણુ મહાસમર્થ છે, તેપણુ યજ્ઞોમા અથભાગને ચંદ્રલુ કરનારા યજ્ઞના લોકતા અને યજ્ઞના કર્તા તે કેમ થઈ શકે? ૧* વળી શમાશુભને ધારણ કરનારા ભગવાન નારાયણુ પ્રભુ નિવૃત્તિધર્મનો સ્વીકાર કરી મોકા છે, એટલું જ નહિ પણ તે મહાપ્રભુએ જ સર્વ નિવૃત્તિધર્મોની રચના કરી છે, છતાં તેમણે દેવતાઓને પ્રવૃત્તિધર્મમા (યજ્ઞમા) ભાગ લેનારા કેમ કર્યો? ને તેમને પ્રવૃત્તિ ધર્મ જ પ્રિય હતો, તો બુદ્ધિને પ્રવૃત્તિધર્મથી પાછી

વાળનારા નિવૃત્તિધર્મો તેમણે શા માટે રચ્યા? આ વિષયમા અમને સંશય થયો છે. તે સંશય ઘણા કાળથી સુપ્ત રહેલો છે, માટે તેનો તમે નાશ કરો. તમે ધર્મથી ભરેલી નારાયણુની કથાઓ ઘણી સાલળી છે ૨-૪

સૂતે કહ્યું : હે શ્રેષ્ઠ શૌનક! આ વિષયમા વ્યાસના બુદ્ધિમાન શિષ્ય વૈશંપાયનને જનમેજય રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો હતો અને વૈશંપાયને તેને જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તે જ પ્રાચીન ઉત્તર હું તમને આપું છું. ૫ પ્રાણીમાત્રના પરમાત્મા દેવ નારાયણુ મહાત્મ્ય સાલળીને મહાબુદ્ધિમાન જનમેજયે વૈશંપાયનને આ પ્રમાણે પૂછ્યુ. ૬

જનમેજયે પૂછ્યુ : આપણે ભેઈએ છીએ કે, દેવો, અસુરો અને મનુષ્યો સહિત સર્વ લોકો અને બ્રહ્મદેવ સુદ્ધા સર્વ મહાત્માઓ અભ્યુદય માટે કહેલી ક્રિયાઓ કરવામા જ સર્વ પ્રકારે આસક્ત રહે છે ૭ ત્યારે હે બ્રહ્મન્! તમે તો એમ કહ્યું કે, મોક્ષધર્મ જ ઉત્તમ છે અને ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત થવામા જ પરમ સુખ છે (તેનું કેમ?) વળી અમે સાલળ્યુ છે કે, પુણ્યપાપનો ત્યાગ કરનારા સુક્ષ્મ પુરુષો જ હજારો કિરણોવાળા દેવ નારાયણુના સ્વરૂપ મા પ્રવેશ કરે છે. બરેબર, મને તો એમ જ લાગે છે કે, સનાતન મોક્ષધર્મનુ આચરણુ અત્યંત દુઃખ ભરેલુ હોવુ ભેઈએ, કેમ કે સર્વ દેવતાઓ પણ જેનો ત્યાગ કરીને હૃષ્યકૃષ્ણનું પ્રાશન કરનારા થઈ ગયા છે, અરે એટલું જ નહિ પણ બ્રહ્મા, રુદ્ર, બ્રહ્મ દૈત્યનો નાશ કરનારા પ્રભુ ઇંદ્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ, વરુણ, આકાશ, પૃથ્વી અને બીજા દેવતાઓ, (કે જેઓ જગત્તત્ત્વના સ બધમા આપણા કરતા અધિક બાણ છે તેઓ પણ), નિવૃત્તિમાર્ગ દ્વારા નિર્માણ થયેલા આત્માના મોક્ષને (કરી) બાણતા નથી અને તેથી જ તેઓ અવિનાશી, અદર તથા નિર્વિકાંગ એવા મોક્ષમાર્ગ નિવૃત્તિધર્મનો આશ્રય કરતા નથી. (પરતુ સદ્ધિને સંહાર આદિ ક્રિયાઓ કરવામા જ પ્રવૃત્ત રહે છે-પ્રવૃત્તિધર્મનો જ આશ્રય કરે છે) ૧૦-૧૨ હું ધારું છું કે, જેનો ક્રમભોગ

* અર્થાત્ યજ્ઞનો ભોગ્તા અને યજ્ઞનો કર્તા એક જ હોય, તે વાત અત્યંત વિરદ્ બન્યાય છે

× નિવૃત્તિધર્મ ઉપર જનમેજય ત્યા સુધી આશ્રય કરવા માગે છે કે, માન લોકોને કાગલા માટે જ નિવૃત્તિ ધર્મને ડીએ કરવામા આવ્યો છે, એ વાત નિસંદેહ

ધર્મશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા અમુક કાળ પર્વત જ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રવૃત્તિધર્મનો, જેઓએ આશ્રય કરેલો છે, તે ક્રિયાનિધિ પુરુષોને, પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં મહાન દોષ એ જ બેવામાં આવે છે કે, તે દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલો કૃણભોગ અમુક પરિમિત કાળ પર્વત જ ટકી રહે છે, પણ કાયમને માટે રહેતો નથી.^{૧૩} હે વિપ્ર! માટે (પ્રવૃત્તિધર્મ શ્રેષ્ઠ કે નિવૃત્તિધર્મ શ્રેષ્ઠ?) આ વિષયનો-સંશય મારા હૃદયમાં શલ્યની પેઠે સાદ્યા કરે છે, માટે તે વિષેના ઇતિહાસનું કથન કરીને મારા સંશયને તમે દૂર કરો; કેમ કે તેના સંબંધમાં મને પરમ કુતૂહલ થયું છે.^{૧૪} હે બ્રાહ્મણ! યજ્ઞોમાં દેવતાઓને જ યજ્ઞના ભાગ લેનારા શા માટે કહ્યા છે અને હે બ્રાહ્મણ! યજ્ઞમાં દેવતાઓનું યજ્ઞન શા માટે કરવામાં આવે છે?^{૧૫} હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! જેઓ યજ્ઞમાં ભાગને ગ્રહણ કરે છે, તેઓ પોતે જ બ્યારે યજ્ઞ કરે છે, ત્યારે કોને ભાગ આપે છે?^{૧૬}

વૈશંપાયને કહ્યું: અહો! હે રાજા! તારો આ પ્રશ્ન અત્યંત ગૂઢ છે. જેણે તપશ્વયો કરી ન હોય, વેદાધ્યયન કર્યું ન હોય અને પુરાણો બધાં ન હોય, તે પુરુષ તારા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સત્વર આપી શકે નહિ. પૂર્વે મારા શુરુ વ્યાસને આવા પ્રકારનો જ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો અને તેમણે જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તે જ ઉત્તર હું તને આપું છું.^{૧૭-૧૮} પૂર્વે મહર્ષિ કૃષ્ણદૈવાયન વ્યાસ અથવા વેદવ્યાસ, પોતાના શિષ્ય સુમંતુ, જેમિનિ, દંઠ વ્રતધારી પૈલ, ચોથો હું અને પાંચમા શુકદેવ આ પાંચે જણાને ચાર વેદોનું તથા પાંચમા વેદરૂપ મહાભારતનું અધ્યયન કરાવતા હતા. તેમના શિષ્ય અમે પાંચે જણા દમશુભને ધારણ કરનારા હતા, શૌચાચારથી શુદ્ધ હતા અને કોષનો તથા ઇંદ્રિયોનો જય કરનારા હતા. એક સમયે સિદ્ધ અને ચારણોથી સેવાયલા મહાગિરિ મેરુપર્વતના સુંદર છે; કેમ કે એમ ન હોય તો બ્રહ્માદેવતાઓ નિવૃત્તિધર્મને જ શ્રેયસ્કર ગણીને અવસ્થ તેનો આશ્રય કરત અને પરમ સુખ મેળવવામાં લુપ્ત થઈને સંહૃન્તિ રચના આદિ ક્રિયાઓને તિલાંજલિ જ આપી દેત; માટે જણાય છે કે, નિવૃત્તિધર્મ શ્રેયસ્કર નથી, પણ બિલગ્ન દુઃખકર છે.

પ્રદેશ ઉપર બેસીને અમે પાંચે સહાધ્યાયીઓ વેદાભ્યાસ કરતા હતા. તે વેળા અમને આ જ સંશય ઉત્પન્ન થયો હતો, જે હમણાં તેં મને પૂછ્યો છે. પછી અમે તે સંશયને શુરુ આગળ નિવેદન કર્યો, ત્યારે તેમણે જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તે મેં ધરાધર સાંભળ્યો છે, જેથી હે ભારત! હમણાં હું તને કહી સંભળાવું છું.^{૧૯-૨૩} અમે શિષ્યોએ શુરુને પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે તે સાંભળીને સર્વ અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ કરનારા ધરાધરના શ્રીમાન પુત્ર વ્યાસ અમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:^{૨૪} હે અતિ ઉત્તમ શિષ્યો! મેં અત્યંત મોટું અને પરમ દારુણ તપ કર્યું છે, જેથી ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન એ ત્રણે કાળનું જ્ઞાન મને પ્રાપ્ત થયું છે.^{૨૫} મેં એ રીતે તપશ્વરુષ કર્યું તથા ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કર્યો, ત્યારે દેવ નારાયણ મારા પર પ્રસન્ન થયા હતા અને તેમના પ્રસાદથી જ ક્ષીરસાગરના તટપ્રદેશ ઉપર મને સયેષ્ઠ ત્રિકાળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. હું મારી દિષ્ટિથી કદપના આદિકાળમાં જે કંઈ બન્યું હતું તે સર્વ બોધ શકું છું, માટે તમારા આ સંશયનો ન્યાયાતુસાર ઉત્તમ ઉત્તર હું આપું છું, તમે સાંભળો. સાંખ્ય અને યોગને બાળનારા પુરુષો જેને પરમાત્મા કહે છે, તે જ પોતાનાં કર્મ વડે ‘મહાપુરુષ’ સંજ્ઞાને પામે છે. એ મહાપુરુષથી અવ્યક્ત ઉત્પન્ન થયું છે, જેને વિદ્વાનો ‘પ્રધાન’ કહે છે.^{૨૬-૨૮} મહાસમર્થ એ અવ્યક્તથી લોકોને ઉત્પન્ન કરવા માટે વ્યક્ત ઉત્પન્ન થયું, જેને લોકમાં અનિરુદ્ધ અથવા મહાન આત્મા (મહત્તત્ત્વ) કહેવામાં આવે છે.^{૨૯} આ મહાન આત્મા દશરવરૂપે પ્રકટ થયો અને તેણે પિતામહ(બ્રહ્મદેવ)ને ઉત્પન્ન કર્યો. તે પિતામહ સર્વ પ્રકારના તેજથી ભરપૂર છે અને તેમને જ અહંકાર કહેવામાં આવે છે.^{૩૦} આ અહંકારથી પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને તેજ એ પાંચ મહાભૂતો ઉત્પન્ન થયાં છે.^{૩૧} વળી તે મહાભૂતોને ઉત્પન્ન કર્યો પછી અહંકારે તેઓના શુભોને ઉત્પન્ન કર્યો અને પાંચ મહાભૂતોથી જે મૂર્તિ માન પુરુષો ઉત્પન્ન થયા છે, તેઓનાં નામ હું તમને કહું છું, સાંભળો.^{૩૨} મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કંતુ, મહાત્મા વસિષ્ઠ અને મતુ સ્વાયંભુવ આ આઠેને મૂળ પ્રકૃતિરૂપ ગણવા અને

તે પ્રકૃતિઓમાં સર્વે લોકો સ્થિતિ કરી રહ્યા છે, એમ સમજવું. લોકના પિતામહ બ્રહ્મદેવે લોક-રચનાની સિદ્ધિ થાય તે માટે વેદો, વેદનાં અંગો, યજ્ઞો તથા યજ્ઞોનાં અંગોથી યુક્ત તે આઠેને ઉત્પન્ન કર્યો છે અને તે આઠ પ્રકૃતિઓથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે.^{૩૪-૩૬} રેણુઆત્મા રુદ્ર બ્રહ્માના કોષધર્મોથી ઉત્પન્ન થયા છે અને તેમણે પોતાના જેવા બીજા દૃઢ રુદ્રોને ઉત્પન્ન કર્યો છે, આ રીતે આ અગિયારે રુદ્રોને વિકારપુરુષ કહેવામાં આવે છે.^{૩૭} પછી લોકોની સિદ્ધિને માટે ઉત્પન્ન થયેલા તે રુદ્રો, પૂર્વોક્ત પ્રકૃતિઓ, સર્વે દેવો અને ઋષિઓ બ્રહ્મદેવની પાસે જઈને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:^{૩૮} 'હે ભગવન! આપ સમર્થ દેવે અમને ઉત્પન્ન તો કર્યો, પણ હે પિતામહ! જેણે જે અધિકારમાં વર્તવું જોઈએ, તે અધિકાર હજી અમને સોંપવામાં આવ્યો નથી.^{૩૯} આપે અમને જે અધિકાર સોંપવા ધાર્યો હોય, તે અધિકાર કયા પ્રયોજનવાળા વિચારનો છે અને તેનું પાલન કયા પ્રકારના અહંકારથી અમારે કરવું જોઈએ, તે અમને કહો.^{૪૦} વળી અમને સોંપવા ધારેલા અધિકારનું પાલન કરવા માટે તમે અમને બળ આપો.' તે દેવતાઓએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મહાદેવ બ્રહ્માએ તેઓને આહું વચન કહ્યું.^{૪૧}

બ્રહ્મા બોલ્યા: હે દેવો! મને આ વાત તમે જણાવી તે જહું સારું કહ્યું છે. તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમને જે ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ છે. તેજ ચિંતા મને પોતાને પણ ઉત્પન્ન થઈ છે.^{૪૨} આ સમગ્ર જગતનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું અને તેમ કરવામાં તમારા તથા મારા બળનો નાશ કેવી રીતે ન થાય? (એ વાત મારા લક્ષ્યમાં જ છે.)^{૪૩} આલો આપણે બધા અહીંથી લોકના સાક્ષીરૂપ અને અવ્યક્તસ્વરૂપ ભગવાન મહાપુરુષને શરણે જઈએ. તેને કંઈ ક્ષિતકારક હશે, તેજ આપણને કહેશે.^{૪૪} બ્રહ્મદેવે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તે સર્વ ઋષિઓ અને દેવતાઓ બ્રહ્મદેવને સાથે લઈને લોકોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી ક્ષીરસાગરના ઉત્તરતટ ઉપર ગયા.^{૪૫} ત્યાં જઈને તેઓએ બ્રહ્મદેવના કહેવા પ્રમાણે વેદવિધિ પ્રમાણે મહાદારુણ તપ કરવા માંડ્યું. દેવે તપ સૂચક પ્રકારની તપશ્ચર્યાઓમાં 'મહાનિયમ'

એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે.^{૪૬} એ તપશ્ચર્યા કરતી વખતે તેઓએ દિંદિને બિંદુભાગમાં સ્થિર કરી હતી, બાહુઓ બિંદુ રાખ્યા હતા, મન એકાગ્ર કયું હતું અને બરાબર સાવધાન થઈ કાષ્ઠની પેઠે એક પગે સ્થિર બેસા રહ્યા હતા.^{૪૭} તે દેવતાઓએ એ પ્રમાણે એક હજાર દિવ્ય વર્ષો પર્યંત મહાદારુણ તપશ્ચર્યા કરી. તે પછી વેદ અને વેદાંગથી શોભી રહેલી આવી મધુર વાણી તેઓના સાંભળવામાં આવી.^{૪૮}

શ્રીભગવાન બોલ્યા: હે બ્રહ્માદિ દેવતાઓ અને તપોધન ઋષિઓ! સ્વાગતવચન કહીને હું તમારું આદરણીય કરું છું અને તમને સર્વને આ ઉત્તમ વાક્ય સાંભળાવું છું કે,^{૪૯} 'લોકોનું મહાન હિત કરનાર તમારું કાર્ય મારા બળુવામાં આવ્યું છે. એ કાર્ય પ્રયત્નિધર્મથી યુક્ત હોઈને તમારી પ્રાણશક્તિમાં વૃદ્ધિ કરનાર છે, માટે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.^{૫૦} હે દેવો! મારું આરાધન કરવાની ઇચ્છાથી તમે અતિ મહાન તપશ્ચર્યા કરી છે, માટે હે મહાસત્ત્વશાળી દેવતાઓ! તે તપનું ઉત્તમ ફળ તમે લોગવશે.^{૫૧} હે ઉત્તમ દેવતાઓ! તમે અને લોકના પિતામહ તથા લોકના મહાન શુરુ આ બ્રહ્મા ચિત્તને એકાગ્ર કરી, મારું યજ્ઞન કરો^{૫૨} અને પ્રત્યેક યજ્ઞમાં મારા યજ્ઞભાગોની કલ્પના કરો, જેથી હે ઈશ્વરો! તમારું તમારા અધિકાર પ્રમાણે હું કલ્યાણ કરીશ.^{૫૩}

વૈશંપાયને કહ્યું: હે જનમેજય! દેવના દેવ તે મહાપુરુષનું એ વાક્ય સાંભળીને તે સર્વના શરીર ઉપર હૃષ્ણનાં રોમાંચ થઈ ગયાં. પછી બ્રહ્માદિ દેવતાઓએ અને સર્વ મહર્ષિઓએ વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે વિષ્ણુયાગ કરવાનો આરંભ કર્યો. એ યજ્ઞમાં બ્રહ્મદેવે પોતે વિષ્ણુના ભાગની પ્રથમ કલ્પના કરી, તેમજ દેવો અને દેવર્ષિઓએ પણ પોતપોતાનો ભાગ શ્રીવિષ્ણુદેવને અર્પણ કર્યો અને પછી સત્ય-યુગના ધર્મવાળા તથા પરમ સત્કારપૂર્વક નિવેદન કરાયેલા તે હવિર્ભાગો અર્પણ કરીને તે સર્વ દેવતાઓ સૂચક સમાન વર્ણવાળા, અજ્ઞાનથી પર રહેલા, સર્વત્ર વ્યાપક, સર્વના ઈશ્વર, વરને આપનારા, સર્વના પ્રભુ અને સનાતન દેવ તે મહાપુરુષની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.^{૫૪-૫૭} તે પછી વર આપનારા તે મહેશ્વર દેવે નિરાકારસ્વરૂપે આશ્રયમાં બેસ્યા

રહીને તે સર્વ દેવાને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૫૮} 'હે દેવો ! જેણે જે ભાગ મને આપ્યો છે, તે ભાગ મને પહોંચ્યો છે. હું તમારા પર પ્રસન્ન થયો છું, માટે આવૃત્તિરૂપ લક્ષણવાળું ફળ હું તમને અર્પણ કરું છું.'^{૫૯} હે દેવો ! તમારા ઉપર થયેલી મારી કૃપા થી જે ફળ ઉત્પન્ન થયું છે, તેનું લક્ષણ આ જ સમગ્રજીવ તમે પોતે જ સંપૂર્ણ અને શ્રેષ્ઠ દક્ષિણા વાળા યજ્ઞો કરીને મારું યજ્ઞન કર્યું છે, માટે તમે પ્રત્યેક યુગમા પ્રવૃત્તિમાર્ગના ફળભાગી થશો અને હે દેવો ! મર્વ લોકમા જે જે પુરુષો યજ્ઞો કરીને મારું યજ્ઞન કરશે, તેઓ સર્વ વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે તમને પણ યજ્ઞભાગ અર્પણ કરશે; કેમ કે આ મહાધનમા જે જે દેવતાઓ મને જેવો યજ્ઞભાગ અર્પણ કર્યો છે, તે તે દેવતાને તેવો જ યજ્ઞ ભાગ અર્પણ કરવો, એવી મેં પોતે જ વેદસૂત્રમા આજ્ઞા કરેલી છે, માટે ન્તયો, યજ્ઞના ભાગરૂપ ફળ ભોગવવા માટે યોગ્ય થઈને તમે લોકોનું રક્ષણ કરો અને પોતપોતાના અધિકાર ઉપર તમને જે રીતે નીમવામા આવ્યા હોય, તે પ્રમાણે વર્તીને જગતના સર્વ હિતકાર્યોનું તમે ચિંતન કરો. આ જગતમા પ્રવૃત્તિમાર્ગના ફળથી સત્કાર પામેલી જે જે ક્રિયાઓ પ્રચલિત થશે, તે તે વડે તમારા બળમા વૃદ્ધિ થશે અને તેથી લોકોને ધારણ કરવા માટે તમે સમર્થ થશો. માત્ર તમારા પ્રત્યે મારી ભાવના એ જ છે કે, સર્વ પ્રકારના યજ્ઞોમાં મનુષ્યો તમને યજ્ઞભાગ અર્પણ કરીને સતુષ્ટ કરશે અને તે વડે તમારે મને સતુષ્ટ કરવો, કેમ કે એવા ઉદ્દેશથી જ વેદો, યજ્ઞો અને ઔષધિઓની જગતમા ઉત્પત્તિ કરવામા આવી છે.^{૬૦-૬૧} વળી વેદો, યજ્ઞો અને ઔષધિઓનો પૃથ્વી ઉપર જો ઉત્તમ પ્રકારે ઉપ યોગ કરવામા આવે છે, તો જ દેવતાઓ પ્રસન્ન રહે છે. હે શ્રેષ્ઠ દેવો ! આ ચાલુ કટપનો ક્ષય થાય,

* હવેવાનો ભાગ એ છે કે, હું તમને નવગૌદિના દિવ્ય સુખ અર્પણ કરું છું, પરંતુ પ્રવૃત્તિમાર્ગના ફળ રૂપે જન્મમરણની આવૃત્તિ તમારે માટે રહેતી જ, અર્થાત્ તમે અર્પણ કરેલા યજ્ઞભાગના બદલામા તમને મોક્ષ તો નહિ જ મળે, પણ અચ્યુત પરિમિત કાળ પર્વત સ્વર્ગોદિના દિવ્ય સુખો પ્રાપ્ત થશે અને તે સુખ ભાગવ્યા પછી પુનઃ જન્મમરણના ફેરામા તમારે પડવું પડશે.

આ સુધી પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં તમે એક શુશ્રૂષ થઈ પડશો, એમ ધારીને જ મેં તમને ઉત્પન્ન કર્યા છે, માટે હે ધર્મશ્રેષ્ઠ ! પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે વર્તીને લોકોના હિત સંબંધી જ તમે ચિંતન કરો.^{૬૨-૬૮} આ મરીચિ, અગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કંતુ અને વસિષ્ઠ એ સાતે ઋષિઓને મેં મારા મનથી ઉત્પન્ન કર્યા છે,^{૬૯} માટે તેઓ મુખ્ય વેદવેત્તાઓ થશે, વેદના આચાર્યો ગણાશે, પ્રવૃત્તિધર્મના પ્રવર્તક થશે અને પ્રજાઓને વધારનારા થઈને પ્રજાપતિના અધિકારી થશે.^{૭૦} ક્રિયાનિષ્ઠ એવા આ સપ્તર્ષિઓનો માર્ગ (પ્રવૃત્તિમાર્ગ) સનાતન તરીકે જગતમા પ્રકટ થશે અને પ્રજાસર્ગ કરવામાં સમર્થ એવા તે માર્ગને 'અનિરુદ્ધ' એ પ્રમાણે લોકો કહેશે.^{૭૧} વળી તે જ પ્રમાણે સન, સનતસુન્નત, સનક, સનદન, સનતકુમાર, કપિલ અને સનાતન આ સાતે ઋષિઓ જેવો બ્રહ્મદેવના માનસપુત્ર કહેવાય છે, તેઓને પોતાની મેળે જ વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે અને તેઓએ નિવૃત્તિધર્મનો આશ્રય કર્યો છે.^{૭૨-૭૩} તેમ જ એ સાતે ઋષિઓ યોગવેત્તાઓમા મુખ્ય છે, સાધ્યજ્ઞાનમા કુશળ છે, ધર્મશાસ્ત્રના આચાર્ય છે અને મોક્ષધર્મના પ્રવર્તક છે.^{૭૪} સ્પષ્ટિના આરંભમા જ અવ્યક્ત એવી પ્રકૃતિથી ત્રણે શુણેવાળો મહાન અહંકાર પ્રકટ થયો છે અને તે અહંકારથી તથા પ્રકૃતિથી જે અત્યંત પર છે, તેને જ ક્ષેત્રજ કહેવામા આવે છે.^{૭૫} આ ક્ષેત્રજરૂપ અથવા નિવૃત્તિમાર્ગરૂપ એવો હું ક્રિયાનિષ્ઠ પુરુષોને અથવા પ્રવૃત્તિધર્મનો સ્વીકાર કરી પુનરાવૃત્તિને પામનારા પુરુષોને અરેખર દુર્લભ છું, દુર્બ્રાપ્ય છું. વળી જે પ્રાણીને પ્રવૃત્તિરૂપ અથવા નિવૃત્તિરૂપ જે કર્મ કરવા માટે નિર્માણ કરવામા આવ્યું હોય, તે પ્રાણી તે

* અહીં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, અવ્યક્તથી ઉત્પન્ન થયેલો અહંકાર સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારનો છે માટે મૃદિ પણ ત્રણ પ્રકારની જ છે તેમા જેઓ સાત્ત્વિક ઉપાસક હોય છે, તેઓ ધર્મ, જ્ઞાન, નરાગ્ય અને ઐશ્વર્યના મગ વડે અહંકારી પર રહેવા ક્ષેત્રજમા પ્રવેશ કરે છે અને રાજસ ઉપાસકો અહંકારથી નીચેની કોનીમા રહેવા શન્દાદિ વિનંતે જ પરમ પુરુષાર્થરૂપે માને છે તથા પ્રવૃત્તિમાર્ગનો સ્વીકાર કરી જન્મમરણને પામના કરે છે.

પ્રકારતું જ કર્મ કરે છે અને તેને તે પ્રમાણે જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બ્રહ્મદેવ જે લોકોના શુરુ છે, જગતના આદિકર્તા છે અને પ્રભુ છે, તે જ તમારા માતા, પિતા અને પિતામહરૂપ છે. હું તેમને આજ્ઞા આપું છું, તેથી પ્રાણીમાત્રને તે વર આપનારા થશે.^{૭૧-૭૮} આ બ્રહ્મદેવના લલાટમાંથી રુદ્ર નામનો જે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે, તે મહાસમર્થ થશે અને બ્રહ્મદેવની આજ્ઞામાં રહીને પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ કરશે;^{૭૯} માટે હે ઉત્તમ દેવો! તમે હવે પોતા-પોતાના અધિકાર ઉપર જાઓ અને વિધિ પ્રમાણે લોકોનું હિતચિંતન કરો. ઉપરાંત સર્વ ક્રિયાઓની જગતમાં પ્રવૃત્તિ કરો, વિલંબ કરો મા.^{૮૦} પ્રાણી-માત્રને તેઓની ગતિ અને કર્મો તમે પ્રદર્શિત કરો; કેમ કે આયુષ્યનો કાળ કેવળ મર્યાદિત જ હોય છે.^{૮૧} જુઓ, લક્ષ્યમાં રાખો કે, હમણાં સત્યયુગનો શ્રેષ્ઠ સમય ચાલી રહ્યો છે, માટે આ યુગમાં યજ્ઞનિમિત્તે કદી પશુહિંસા થવી ન જ જોઈએ.^{૮૨} હે દેવતાઓ! આ યુગમાં ચાર ચરણવાળા* ધર્મની સંપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ થશે અને પછી ત્રેતાયુગનો આરંભ થશે, ત્યારે ધર્મના ત્રણ ચરણ બાકી રહેશે;^{૮૩} કેમ કે એ યુગમાં યજ્ઞનિમિત્તે મંત્રાદિથી પ્રાણીનું કદી પશુઓનો વધ કરવામાં આવશે, જેથી ધર્મના ચોથા ચરણનો નાશ થશે.^{૮૪} તે પછી દ્વાપર નામનો મિશ્રકાળ ઉપસ્થિત થશે. તેમાં ધર્મના બે ચરણનો નાશ થઈ જશે.^{૮૫} અને પછી કલિયુગ ની પ્રધાનતાવાળો ચોથો તિથ્ય નામનો કાળ પ્રાપ્ત થશે, તેમાં માત્ર એક ચરણ ઉપર ટકી રહેલો ધર્મ કોઈ કોઈ સ્થળે જ સત્તા લોગવશે.^{૮૬}

સર્વના શુરુ ભગવાન આદિપુરુષે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે દેવતાઓ અને દેવર્ષિઓ તેમને કહેવા લાગ્યા કે, 'હે ભગવન! જે સમયે ધર્મનો એક જ ચરણ બાકી રહેશે અને કોઈ અમુક જ ઠેકાણે તે ગતિ કરશે, તે સમયે અમારે શું કરવું, તે અમને કહો.'

શ્રીભગવાન જોડ્યા : હે ઉત્તમ દેવતાઓ! જે પ્રદેશ ઉપર વેદો, યજ્ઞો, તપ, સત્ય, દમ અને અહિંસા એ સર્વનો ધર્મપૂર્વક પ્રચાર હોય, તે

* સત્ય, તપ, દયા અને અહિંસા એ ચારેને ધર્મના ચાર ચરણ કહેવામાં આવે છે.

પ્રદેશનું તમારે સેવન કરવું, જેથી તમને અધર્મના ચરણનો સ્પર્શ થશે નહિ.^{૮૭-૮૮}

આસે પોતાના શિષ્યો પ્રતિ કહ્યું : ભગવાન આદિપુરુષે એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો, એટલે દેવો અને ઋષિઓ તેમને નમસ્કાર કરીને પોતાપોતાના ઇષ્ટ પ્રદેશ તરફ ચાલ્યા ગયા.^{૮૯} એ રીતે દેવો ગયા તે પછી અનિરુદ્ધના ચરીરમાં રહેલા ભગવાન આદિપુરુષનાં દર્શનની ઇચ્છાથી બ્રહ્મા એકલા ત્યાં જીભારહ્યા. એટલે તે આદિદેવે ઘોડાના જેવા મસ્તક-વાળું મહાન સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને બ્રહ્માને દર્શન દીધાં. તે વેળા અંગ સહિત વેદોનું તે અધ્યયન કરતા હતા અને કર્મકંડુ તથા ત્રિદંડને ધારણ કરી રહ્યા હતા. મહાતેજસ્વી દેવ પરમાત્માને હયગ્રીવ સ્વરૂપમાં પોતાની સમક્ષ પ્રકટ થયેલા જોઈ, લોક-સ્રષ્ટા પ્રભુ બ્રહ્મા લોકોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી મસ્તક વડે તેમને પ્રણામ કરીને બે હાથ જોડી તેમની આગળ જીભારહ્યા; ત્યારે પ્રેમપૂર્વક તેને ભેટી પડીને ભગવાન આદિદેવે તેને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૯૦-૯૪}

શ્રીભગવાન જોડ્યા : 'હે બ્રહ્મા! લોકની સર્વ કાર્યવ્યવસ્થાનો હવે તારે જ વિધિપૂર્વક વિચાર કરવાનો છે. તું પ્રણીમાત્રનો ધાતા છે-ધારણકર્તા છે, જગતનો પ્રભુ છે અને શુરુ છે. હું આ સર્વ લોકતંત્રનો ભાર હવે તારા પર રાખી સત્વર નિશ્ચિંત થઈશ અને જ્યારે તારા પર કોઈ અસહ્ય દેવકાર્ય આવી પડશે, ત્યારે આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવા માટે જગતમાં પ્રકટ થઈશ.' એમ કહીને ભગવાન હયગ્રીવ તે જ સ્થળે અંતર્ધાન થઈ ગયા અને બ્રહ્મા દેવ પણ તેમની આજ્ઞા લઈને સત્વર પોતાના લોક તરફ વિદાય થયા.

એ રીતે મહાઐશ્વર્યવાળા સનાતન ભગવાન પદ્મનાભ યજ્ઞમાં ભાગ લઈને યજ્ઞના ભોક્તા છે અને નિત્ય યજ્ઞના ધર્તા અથવા કર્તા પણ છે. તેમણે અક્ષયધર્મનું સેવન કરનારા પુરુષોની ગતિરૂપ નિવૃત્તિધર્મનો જ આશ્રય દર્શ્યો છે, છતાં લોકની વિચિત્રતા ઉત્પન્ન કરીને પ્રવૃત્તિધર્મોની પણ રચના કરી છે.^{૯૫-૯૯} તે ભગવાન પ્રજાઓના આદિ, મધ્ય અને અંતરૂપ છે, સર્વના ધાતા (પાપજનકર્તા) છે, ધૈય(ધારણ) કરવા યોગ્ય અથવા પાપજન કરવા યોગ્ય વસ્તુરૂપ છે, કર્તા છે અને કાર્ય છે. યુગના

અંતસમયે સર્વ લોકોનેા સંહાર કરીને યોગ-
નિદ્રામાં તે શયન કરે છે અને યુગના આરંભસમયે
યોગનિદ્રામાંથી જાગત થઈને જગતને ઉત્પત્ત કરે
છે; માટે નિર્જુણ, મહાત્મા, અજન્મા, વિશ્વરૂપ અને
સર્વ દેવોના ધામરૂપ તે પરમાત્મદેવને તમે નમ-
સ્કાર કરો. ૧૦૦/૧૦૧ એ ભગવાન મહાભૂતોના અધિ-
પતિ છે, રુદ્રોના પતિ છે, આદિત્યોના પતિ છે,
વસુઓના પતિ છે, અશ્વિનીકુમારોના પતિ છે,
મરુદ્ગણોના પતિ છે, તે વેદ તથા યજ્ઞના પતિ છે,
વેદાંગના પતિ છે, નિત્ય સસુદ્રમાં નિવાસ કરનારા
છે, હરિરૂપ છે, સુંબના* જેવા કેશવાળા છે, શાંત
સ્વરૂપ છે, પ્રાણીમાત્રને મોક્ષધર્મ કહેનારા છે, તપ
અને તેજના પતિ છે, યજ્ઞના પતિ છે, વાણીના પતિ
છે, નદીઓના પતિ છે, જટાબૂટધારી છે, વરાહરૂપને
ધારણ કરનારા છે, એક શૃંગને ધારણ કરનાર છે,
સૂર્યરૂપ છે, હયગ્રીવસ્વરૂપ છે, ચાર મૂર્તિઓને
ધારણ કરનાર છે, શુદ્ધરૂપ છે, જ્ઞાન દ્વારા દર્શન કરવા
યોગ્ય છે, અક્ષર છે અને ક્ષર પણ છે; (માટે તેમને
નમસ્કાર કરો.) એ અવિનાશી દેવ સર્વત્ર ગતિ-
વાળા હોઈને સર્વત્ર સંચાર કરે છે, એટલું જ નહિ
પણ વિજ્ઞાનદૃષ્ટિથી જાણવા યોગ્ય તે આદિપુરુષ
પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે. મેં મારી જ્ઞાનદૃષ્ટિ દ્વારા આ સર્વ
વાત પ્રથમથી જ જાણી છે અને તમે મને પ્રશ્ન કર્યો,
તેથી તે સર્વ વાત યથાર્થ રીતે મેં તમને કહી છે;
માટે હે શિષ્યો! મારા આ વચનને તમે માન્ય
કરો અને સર્વના ઈશ્વર તે હરિનું નિત્ય સેવન કરો.
વેદના મત્રોથી તેમની સ્તુતિ કરો અને વિધિપૂર્વક
તેમની પૂજા કરો. ૧૦૨-૧૦૯

વૈશંપાયને કહ્યું : હે જનમેજય! બુદ્ધિમાન
વેદવ્યાસે અમને એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે અમે
તેમના શિષ્યોએ, પરમ ધર્મવેતા તેમના પુત્ર શુક
દેવે અને અમારા ઉપાધ્યાય વેદવ્યાસે પોતે ચારે
વેદોની ઋચાઓ વડે તે ભગવાનની સ્તુતિ કરી. ૧૧૦
હે રાજન્! અમારા ગુરુ દ્વૈપાયને (વ્યાસે) પૂર્વે
અમને જે પ્રમાણે કહ્યું હતું, તે પ્રમાણે જ આ સર્વ
આખ્યાન તારા પ્રશ્નથી મેં તને કહી સંભળાવ્યું
છે. ૧૧૧/૧૧૨ જે પુરુષ ' ભગવતે નમઃ ' એમ ઉચ્ચ
રણપૂર્વક ભગવાનને નમસ્કાર કરી બુદ્ધિની એકાગ્રતા

* તે નામનુ ધાસ.

પૂર્વક આ આખ્યાનનું શ્રવણ કરે છે અથવા
નિત્ય કીર્તન કરે છે, તે પુરુષ નીરોગી થાય છે,
બુદ્ધિમાન થાય છે અને ગળ તથા રૂપથી મુક્ત થાય
છે; એટલું જ નહિ પણ આ આખ્યાનનું શ્રવણ-
કીર્તન કરવાથી રોગાતુર મનુષ્ય રોગથી મુક્ત થાય
છે, બંધાયેલા મનુષ્ય બંધનથી મુક્ત થાય છે,
કામાભિલાષી પુરુષ સર્વ કામનાઓને તથા દીર્ઘ
આયુષ્યને પામે છે, ગ્રાહ્ય સર્વજ્ઞ થાય છે, ક્ષત્રિય
વિજયી થાય છે, વૈશ્યને પુષ્કળ લાભ મળે છે,
શૂદ્રને સુખ મળે છે; પુત્રરહિત મનુષ્યને પુત્ર મળે
છે, કન્યાને ઇચ્છિત પતિ મળે છે, પ્રસૂતિસમયે
શ્રીને કષ્ટ થતું હોય તો તે કષ્ટથી મુક્ત થાય છે,
ગર્ભિણી સ્ત્રી પુત્રને જન્મ આપે છે અને વાંગણી
શ્રીને ગર્ભ રહે છે. સારાંશ કે, આ આખ્યાનનું
શ્રવણકીર્તન કરવાથી પુત્ર, પૌત્ર અને સર્વ સમૃદ્ધિ-
ઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૩-૧૧૭ વળી જે પુરુષ મુસા-
ફરી સમયે માર્ગમાં જતાં જતાં આ આખ્યાનનો
પાઠ કરે છે, તે પુરુષ ક્ષેમકુશળ રહીને માર્ગને
કાપી શકે છે. તાત્પર્ય કે આ આખ્યાનનું શ્રવણ-
કીર્તન કરવાથી મનુષ્યને જે જે કામનાઓની ઇચ્છા
હોય, તે તે સર્વ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૮ મહર્ષિ
વ્યાસ ભગવાનનું આ નિશ્ચિત વચન છે કે, મહાત્મા
પુરુષોત્તમ અને દેવતાઓ તથા ઋષિઓના સમા-
ગમનું જેમાં કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે, તે આ
આખ્યાનનું શ્રવણ કરીને ભક્ત પુરુષો મહાન સુખને
પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૧૯

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વોત્તર મોક્ષધર્મોપનિષદના
પર્વમા ' યજ્ઞકર્તા અને યજ્ઞભક્તા શ્રીનારાયણ પોતે જ છે '
નામનો અધ્યાય ૩૪૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૪૧ મો

ભગવત્નામસ્મરણમહાત્મ્ય

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

અસ્તૌપીઠૈરિમં વ્યાસઃ સશિષ્યો મધુસૂદનમ્ ।
નામભિર્વિધૈરેષાં નિરુક્તં ભગવન્મમ ॥ ૧ ॥

જનમેજયે પૂછ્યું : હે ભગવન્! વૈશંપાયન!
વેદવ્યાસે પોતાના શિષ્યોની સાથે જુદાં જુદાં જે
નામો વડે ભગવાન મધુસૂદનની સ્તુતિ કરી હતી, તે
નામોનું સ્ફુરત તમે મને કહો; કેમ કે પ્રજાપતિના

પતિ ભગવાન હરિનાં નામો શ્રવણ કરવાથી શરદ
ઋતુના અંદ્રની પેઠે હું નિર્મળ અને પવિત્ર થઈશ.

વૈશંપાયને કહ્યું : હે રાજન ! પ્રભુ હરિએ
(શ્રીકૃષ્ણે) શુભકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં પોતાનાં
નામોનું રહસ્ય પૂર્વે અર્જુનને ચિત્તની પ્રસન્નતા-
પૂર્વક કહી સંભળાવ્યું હતું, તે જ હું તને કહું છું,
સાંભળ. હે રાજ ! મહાત્મા કેશવના નામકીર્તન વડે
શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વિષયમાં શત્રુવીરોનો સંહાર
કરનારા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે પૂછ્યું હતું.

અર્જુને પૂછ્યું : હે ભગવન ! હે ભૂતલવિષ્ણ-
ના ઈશ્વર ! હે પ્રાણીમાત્રના સ્રષ્ટા ! હે લોકના ધામ-
રૂપ ! હે જગતના નાથ ! હે લોકોને અભય આપ-
નારા ! હે દેવ ! વેદમાં તથા પુરાણોમાં મહર્ષિઓ-
એ તમારાં જે જે નામોનું કીર્તન કરેલું છે અને
કર્મો વડે તમારાં જે નામો શુદ્ધ છે, તે સર્વનું રહસ્ય
તમારી પાસેથી સાંભળવાની મારી ઈચ્છા છે; કેમ કે
હે કેશવ ! હે પ્રભુ ! તમારા વિના બીજે કોઈ પણ
પુરુષ તમારાં નામોના રહસ્યનું વર્ણન કરી શકે
તેમ નથી. ૧-૭

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે અર્જુન ! ઋગ્વેદમાં,
યજુર્વેદમાં, અથર્વવેદમાં, સામવેદમાં, પુરાણોમાં,
ઉપનિષદોમાં, જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં સાંખ્યશાસ્ત્રમાં,
યોગશાસ્ત્રમાં અને આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં મારાં અનેક
નામોનું મહર્ષિઓએ કીર્તન કરેલું છે. ૮-૯ તેમાં
કેટલાંએક નામો શુભોથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે અને
કેટલાંએક નામો કર્મોથી ઉત્પન્ન થયાં છે. તેમાં હે
નિર્દોષ અર્જુન ! કર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલાં નામોનું
રહસ્ય હું તને કહું છું, તું સાવધાન થઈને સાંભળ.
હે તાત ! પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ તને મારા સ્વરૂપ-
નો અર્ધભાગ કહ્યો છે. (માટે મારાં નામોનું રહસ્ય
હું તને કહું છું.) પ્રાણીમાત્રના પરમાત્મા, વિશ્વ
સ્વરૂપ, નિર્ગુણ, સચ્ચુ અને મહાયશસ્ત્રી દેવ
નારાયણને નમસ્કાર હો, જેમના પ્રસાદથી બ્રહ્મા અને
કોષથી રુદ્ર ઉત્પન્ન થયા છે, વળી જે પરમાત્મા
સ્થાવરજંગમ સર્વ જગતના ઉત્પત્તિસ્થાન છે.
(તેમને નમસ્કાર હો.) હે સત્ત્વશાળીઓમાં
શ્રેષ્ઠ અર્જુન !* અઢાર શુભોવાળો જે સત્ત્વગુણ

તે જ મારી પરાપ્રકૃતિ કહેવાય છે, તે જ આકાશ
અને પૃથ્વીરૂપ છે, તે જ યોગ વડે લોકોને ધારણ
કરનારી છે, તે જ કર્મોનાં ફળરૂપ છે, તે જ નિર્બોધ
ચૈતન્યરૂપ છે, તે જ જન્મમરણરહિત છે, તે જ
સર્વથા અજય છે અને તે જ લોકોના આત્મારૂપ
છે. ૧૦-૧૪ પરમાત્મામાં આરોપણ કરાવવા તે
સત્ત્વગુણથી જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય આદિ
વિક્રિયાઓ થયા કરે છે અને એ સત્ત્વગુણનો જેમાં
આરોપ થયેલો છે, તે પુરાણપુરુષ તપ, યજ્ઞ, યજ્ઞ-
માન વિરાટ અને અનિરુદ્ધસ્વરૂપ હોઈને લોકોના
ઉત્પાદક તથા સંહારક છે. હે કમળસમાન નેત્રવાળા
અર્જુન ! બ્રહ્મદેવની રાત્રિનો જ્યારે ક્ષય થાય
છે, ત્યારે મહાતેજસ્વી તે પુરાણપુરુષના પ્રસાદથી
એક કમળ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં તેમની જ
કૃપાથી બ્રહ્મદેવ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જ બ્રહ્મદેવના
દિવસનો જ્યારે ક્ષય થાય છે, ત્યારે કોષાયમાન
થયેલા તે દેવના લલાટમાંથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થાય
છે, જેને સૃષ્ટિના સંહાર કરનાર રુદ્રદેવ કહેવામાં
આવે છે. ૧૫-૧૮ આ બ્રહ્મદેવ અને રુદ્ર બન્ને દેવો
સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, પરમાત્માના પ્રસાદથી તથા
કોષથી તેઓ ઉત્પન્ન થયા છે અને તેઓ બન્ને દેવો
પરમાત્માએ દર્શાવેલા માર્ગને અનુસરીને જગતની
ઉત્પત્તિ તથા સંહાર કર્યા કરે છે. ૧૯ જગતની
ઉત્પત્તિ તથા નાશ કરવાના કાર્યમાં સર્વ વિશેષ
સત્તા પરમાત્માની પોતાની જ છે; કેમ કે પ્રાણી-
માત્રને વર આપનારા તે બન્ને દેવો તો માત્ર નિમિત્ત-
ભૂત જ છે. હે પાંડુના પુત્ર ! જટાન્જીને ધારણ
કરનારા, જટિલ, મુંડ, રમથાનરૂપ ધરતું સેવન કર-
નારા, ઉચ્ચ વ્રતનું આચરણ કરનારા, પરમ દારુણ,
દક્ષતા યત્નોના નાશ કરનારા અને ભગદેવનાં નેત્રનું
હરણ કરનારા યોગી રુદ્ર પ્રત્યેક યુગમાં નાશ-
યજુસ્વરૂપ જ ગણાય છે; અને હે પાંડવ ! દેવતા દેવ

અકાળ્યમસર્ગમઃ સંતોષઃ શ્રદ્ધાવ્રતા ॥

ધર્મા શ્રિતરિહિયા ચ શોભમનોષ્ટ્ર એવ ચ ।

આર્જવે સમતા સત્યમગમ્યયા તથૈવ ચ ।

પ્રીતિ, પ્રકાશ, શ્રદ્ધા, લયુતા, સુખ, ઉદારતા, શાંતિ,
સંતોષ, શ્રદ્ધા, ક્ષમા, ધૈર્ય, અદિસા, પવિત્રતા, સૌમ્ય-
તા, સરળતા, મમતા, સત્ય અને અનન્યા આ અઢાર
સત્ત્વગુણો ગુણ કહેવાય છે.

* ત્રીકાકાર નીલકંઠ લખે છે :

પ્રીતિઃ પ્રાકાશમુદેકો લયુતા મુખમેવ ચ ।

તે મહેશ્વરનું પૂજન કરવાથી મહાસમર્થ દેવ નારા-
યણનું જ પૂજન કર્યું ગણાય છે. હે પાંડુનંદન !
હું સર્વ લોકોના આત્મારૂપ છું, માટે આત્મસ્વરૂપ
દેવ રુદ્રનું જ નિત્ય પ્રથમ પૂજન કરું છું; કેમ કે
સર્વના ઈશ્વર અને વર આપનારા શ્રીશંકરનું જો
હું પૂજન કરું નહિ, તો ભલે હું શુદ્ધાત્મા છું, છતાં
મારું પોતાનું કોઈ પૂજન કરે નહિ. વળી સર્વ
લોક, હું જેને પ્રમાણ ગણું છું તેને જ અનુસરે છે*
અને પ્રમાણભૂત હોય તે જ પૂજ્ય ગણાય છે. આવા
હેતુથી રુદ્રદેવની હું પૂજા કરું છું. જે પુરુષ તે
રુદ્રદેવને જાણે છે, તે મને જાણે છે અને જે
તેને અનુસરે છે, તે મને જ અનુસરે છે. ૨૦-૨૧ હે
કુંતાપુત્ર ! રુદ્ર અને નારાયણ બન્ને એક જ સત્સ્વરૂપ
છે અને તે એક જ સત્ત્વે વિભાગરૂપ થઈને લોકની
પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં અને પ્રત્યેક કર્મમાં સંચાર કર્યા
કરે છે. ૨૨ હે પાંડવપુત્ર ! આ જગતમાં બીજો કોઈ
પણ દેવ મને વર આપવાને યોગ્ય નથી, એવો
મનમાં વિચાર કરી મેં પોતે મારા આત્મારૂપ અને
મહાસમર્થ પુરાણ દેવ રુદ્રનું પુત્રપ્રાપ્તિને માટે આરા-
ધન કર્યું હતું; કેમ કે વિષ્ણુ, આત્મા વિના બીજા
કોઈ દેવને કદી પ્રણામ કરે નહિ.* માટે જ હું
આત્મસ્વરૂપ દેવ રુદ્રને ભણું છું. બ્રહ્મા, રુદ્ર,
ઇંદ્રાદિ દેવો અને સર્વ ઋષિઓ દેવતાઓમાં
શ્રેષ્ઠ દેવ નારાયણનું જ પૂજન કરે છે; કેમ કે હે
ભારત ! ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળનાં સર્વ
પ્રાણીઓમાં વિષ્ણુ જ મુખ્ય છે અને તેઓ સર્વને
વિષ્ણુ જ નિત્ય સેવવા યોગ્ય તથા પૂજનીય છે; માટે
હવિષ્ને આપનારા અને ભક્તોને શરણ દેનારા તે

વિષ્ણુ ભગવાનને તું નમસ્કાર કર. હે કુંતાપુત્ર !
હવ્યકવ્યનું પ્રાશન કરનારા અને વર આપનારા તે
દેવને તું વારંવાર નમસ્કાર કર. તેં મારી પાસેથી
પ્રથમ સાંભળ્યું છે કે, મારા ભક્તો ચાર પ્રકારના
હોય છે.* તેઓમાં જેઓ એકાંતિક ભક્ત હોય છે
અને મારા સિવાય બીજા કોઈ પણ દેવનું શરણ
લેતા નથી, તેઓ જ (જ્ઞાનીઓ જ) સર્વના કરતાં
શ્રેષ્ઠ છે, એટલું જ નહિ પણ ક્ષેત્રજ્ઞના ત્યાગપૂર્વક
કેવળ નિષ્કામ બુદ્ધિથી કર્મ કરનારા તે ભક્તોને
પરમ પ્રાપ્ય સ્થાનરૂપ હું પોતે જ હોઉં છું. ૨૮-૩૪
બાકીના જે ત્રણ ભક્તો રહ્યા, તે ક્ષેત્રજ્ઞરૂપ કામના-
વાળા હોય છે, માટે પોતપોતાના પુણ્યના પ્રમાણમાં
સ્વાર્ગાદિનાં દિવ્ય સુખો ભોગવ્યા પછી તેઓને પુનઃ
પૃથ્વી પર પડકું પડે છે; પરંતુ જ્ઞાની ભક્ત તો
સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે-પુનરાવૃત્તિથી રહિત એવી
પરમ ગતિને જ પામે છે. ૩૫ વળી જે ભક્તો જ્ઞાની
પુરુષની પેઠે જ સર્વ ક્રિયાઓનું સેવન કરીને બ્રહ્માનું,
શંકરનું કે બીજા કોઈ પણ દેવતાનું આરાધન કરે
છે, તેઓ સર્વથી પર રહેલા મને જ અંતે પ્રાપ્ત
થાય છે. આ રીતે હે પાર્થ ! જુદા જુદા ભક્તોના
સંબંધમાં જે કંઈ વિશેષતા હતી તે તને કહી.

હે કુંતાપુત્ર ! તું અને હું બન્ને નર તથા નારા-
યણરૂપ જ છીએ. માત્ર પૃથ્વીના ભાર ઉતારવા માટે
મનુષ્યના શરીરમાં આપણે પ્રવેશ કર્યો છે. હે
ભારત ! હું અધ્યાત્મયોગને તથા જ્યાંથી હું આવ્યો
છું, તે મારા પરમ સ્વરૂપને જાણું છું; તેમ જ
નિવૃત્તિધર્મ તથા ઉત્તતિ આપનારો પ્રવૃત્તિધર્મ પણ
મારા જાણવામાં છે. સનાતનરૂપ હું એકલો જ સર્વ
નરના (જીવોના) આશ્રયસ્થાનરૂપ છું, માટે હું
'નારાયણ' કહેવાઉં છું; ૩૬-૩૯ અથવા નર એટલે
આદિપુરુષરૂપ મારાથી ઉત્પન્ન થયેલા જળને નાર
કહેવામાં આવે છે, એ નાર પ્રથમ મારું આશ્રય-
સ્થાન હતું, તેથી હું નારાયણ નામથી પ્રસિદ્ધ
થયો છું. ૪૦ જેમ સૂર્ય પોતાનાં કિરણો વડે આખા
વિશ્વને છાઈ દે છે, તેમ હું પણ મારી ચૈતન્ય-

* ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે, મમ વર્તમાનવર્તે
મનુષ્યા. પર્થ સર્વેશ્વર હે પાર્થ ! મનુષ્યો મારા માર્ગને જ
સંપૂર્ણ રીતે અનુસરે છે; અર્થાત્ હું જે માર્ગને પ્રમાણ
ગણું છું, તે માર્ગને જ લોકો સંપૂર્ણ રીતે પ્રમાણ
ગણે છે.

* શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં કહ્યું છે કે,
સ્વેભૂતાન્તરસ્યાય નિત્યમુક્તિદાતમે નમઃ ।

પ્રત્યક્ષતેત્યસ્માય મશ્મૈવ નમો નમઃ ॥ ૧ ॥

પ્રાણીમાત્રના અંતઃકરણમાં સ્થિતિ કરી રહેલા,
નિત્યમુક્ત, ચિદાત્માસ્વરૂપ અને પ્રલકૃષ્યેતન્યરૂપ-મને
પોતાને જ હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું.

* આત્મ, જિજ્ઞાસુ, અર્થોથી અને જ્ઞાની એમ
ચાર પ્રકારના ભક્તો ગીતામાં કહ્યા છે તે.

+ નરાણામ્ અવને નરાયણ. નરાયણઃ એવ નરાયણઃ
અથવા નરાયણે નારં, નારં અવન યત્વ સ. નરાયણઃ ।

પ્રકૃતિથી આખા વિશ્વને છાઈ દઈ છે' છું' અને પ્રાણી માત્ર મારામાં નિવાસ કરી રહ્યાં છે, માટે મારું 'વાસુદેવ' નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે. ૪૧ હે ભારત ! હું પ્રાણીમાત્રની ગતિરૂપ છું' અને પ્રાણીમાત્રનો ઉત્પાદક છું. વળી આકાશ અને ભૂમિના સર્વ પ્રદેશમાં હું વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો છું' અને મારી ક્રાંતિ સર્વના કરતા ઘણી વધારે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ હે પાથ ! દેવ્ય-અદિત્ય સર્વ પ્રાણીઓ પોતાના દેહાવસાનમાં મેં અને જ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે છે અને કાર્યરૂપ આ સર્વ જગતમાં મારું સંક્રમણ અથવા નિવેશ રહેલો છે, તેથી હું 'વિષ્ણુ' એવા નામથી ઓળખાઉં છું. ૪૨-૪૩ મનુષ્યો ઇદ્રિયનિગ્રહરૂપ દમશુષ્ઠ ધારણ કરીને સિદ્ધિરૂપ મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે અથવા સ્વર્ગ, પૃથ્વી કે મધ્યલોક રૂપ મને સંપાદન કરવાની અભિલાષા રાખે છે, માટે હું 'દામોદર' કહેવાઉં છું. ૪૪ અન્ન, વેદ, જળ અને અમૃત એ ચારે પદાર્થોને 'પૃથ્વી' કહેવામા આવે છે અને પૃથ્વિરૂપ તે ચારે પદાર્થો મારામા રહ્યા છે, માટે મને 'પૃથ્વિગર્ભ' એવા નામથી મુનિઓ ઓળખે છે. ૪૫ પૂર્વે એકત અને દિવ નામના ઋષિઓએ પોતાના ભાઈ ત્રિતને કૃવામા નાખી દીધો હતો, ત્યારે ઋષિઓએ મને કહ્યું હતું કે, 'હે પૃથ્વિગર્ભ ! એકત અને દિવે કૃવામાં નાખી દીધેલા આ ત્રિતનું તમે રક્ષણ કરો.' પછી પ્રહ્માના આઘપુત્ર ત્રિત મહર્ષિએ મારા 'પૃથ્વિગર્ભ' નામનું કીર્તન કયું હતું, તેથી કૃવામાંથી તે છત્વેતો બહાર નીકળી શક્યો હતો. (આ

× વાસ્યતિ-આચ્છાદયતિ વિશ્વ અથવા વસતિ અસ્મિન્ વિશ્વં એતિ વાસુ-વામુષાસૌ દેવશ્વ વામુદેવ ।

* વિન્નૃતિ-ગૃહતિ-લીયંત અર્ચમન્ લોકા એતિ વિન્નુ અથવા વિન્નૃતિ-પ્રગાત લોકા અર્ચમાન્ એતિ વિન્નુ અથવા વિપતિ-વિવતિ જગત્ વર્ચમાન્ એતિ વિન્નુ અથવા યેવેદિ-વ્યપ્રોતિ જગત્ એતિ વિન્નુ અથવા વિન્નૃયતિ-દીપ્યત તેમમા અધિવ એતિ વિન્નુ અથવા વિરોવેગ સ્તોતિ-પ્રવ્યવતિ વામદીર્ગમ્ એતિ વિન્નુ ।

+ દમન-દામ-તેન ઉત્-ઉત્કર્ષેણ ઋત્વૃતિ-પ્રાપ્તુવતિ સ્વર્ગારિક્ષં યમાર્ એતિ દામોદર ।

‡ પૃત્વિ એ જિહ્વાય ધમેજાતમ્, અથવા પૃત્વિ એન છુપિતાદય એતિ પૃથ્વી-વેદ, અર્ચ, આપ, અમૃત વા. પૃથ્વી ગર્ભ-ગર્ભે સ્થાને યસ્ય સ પૃથ્વીગર્ભે ।

મારા પૃથ્વિગર્ભ નામનો જપ કરવાનું ફળ છે.) ૪૫-૪૭ જગતને તપાવી રહેલાં સૂર્યનાં, અગ્નિનાં તથા ચંદ્રનાં જે કિરણો સર્વ જ પ્રકાશી રહ્યા છે, તે મારા 'કેશ' કહેવાય છે, માટે સર્વને એવા શ્રેષ્ઠ પ્રાદ્યોભા મને 'કેશવ' કહે છે. પૂર્વે મહાત્મા ઉત્તમ ઋષિએ પોતાની પત્નીના ઉદરમાં ગર્ભ ધારણ કર્યો હતો અને તેના ગર્ભાધાનસંસ્કાર કર્યા પછી ઉત્તમઋષિ પોતાની દૈવી માયાથી અંતર્ધાન થઈ ગયા હતા. પછી તે સમયે ઋષિશ્રેષ્ઠ જુહસ્વતિ મહાત્મા ઉત્તમની પત્ની સાથે મૈથુન કરવાની ઇચ્છાથી તેની પાસે આવ્યા અને મૈથુન માટે તેમણે માગણી કરી. ત્યારે હે કૌતેય ! તેના ઉદરમાં રહેલો ગર્ભ જે પાચ મહાભૂતોથી યુક્ત થઈ ગયો હતો, તેણે જુહસ્વતિને કહ્યું કે, 'હે વર આપનારા જુહસ્વતિ ! હું અહીં મારી માતાના ઉદરમાં આપની પહેલા જ આવી ગયો છું; માટે આ સમયે મારી માતાને પીડા કરવી, તે તમને યોગ્ય નથી,' ગર્ભનું એ વાક્ય સાંભળી જુહસ્વતિ ક્રોધાયમાન થઈ ગયા. તેમણે એ ગર્ભને શાપ આપ્યો કે, 'હું અહીં મૈથુનને માટે આવ્યો હતો, છતાં તે મને અટકાવ્યો, માટે હું તને શાપ આપું છું કે, તું આધળો થઈશ. એમાં કંઈ સંશય નથી.' જુહસ્વતિના એ શાપથી ઉત્તમના પુત્રને દીર્ઘકાળ પર્થત નેત્રમાં અંધકાર જ રહ્યો, જેથી તે મહર્ષિનું નામ પ્રથમ 'દીર્ઘતમા' એ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ થયું. પછી અંગ તથા ઉપાંગ સહિત ચારે વેદોનું અધ્યયન કરીને તે ઋષિએ મારા આ શુદ્ધ નામને જપ કર્યો અને 'કેશવ, કેશવ' એમ વારંવાર અનુક્રમે જપ કરવાથી તે ચક્રવાળો થઈ ગયો-તેનાં નેત્રો અંધકારથી રહિત થઈ ગયા. પછી તેના 'દીર્ઘતમા' એ નામને બદલે 'ગૌતમ' એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું. ૪૮-૫૧ એ પ્રમાણે હે અર્જુન ! મારું

× કેદા-વદાવસ્તુમે સૂર્યોદિરિદિનમિ વાતિ-ગૃહતિ એતિ કેદાવ-આ 'કેદાવ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી-વદાદિવ-ગન તજો જગત્ મામયતકરિત્વ । વચદ્રમશિ વચનામ્ તસેજો વિદિ મામકમ્ ॥

'સૂર્ય' એ તથા અગ્નિમાં સમગ્ર જગતને પ્રકાશિત કરનાર જે તેજ રહેલું છે, તે મારું જ તેજ છે, એમ તારે મનજનુ' આ ભગવદ્ગીતાના વચનનો અર્થ અહીં સિદ્ધ કરી ખતાવે છે.

આ 'કેશવ' નામ સર્વ દેવતાઓ અને મહાત્મા ઋષિઓને પોતાના ઇચ્છિત વર આપનારું થયું છે. (આવો આ 'કેશવ' નામનો પ્રભાવ છે.)^{૧૭}

* સર્વ પુરાણોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, અગ્નિ અને સોમ-એ બન્ને આ સર્વ જગતના એક ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ છે અને તેથી જ સ્થાવરજંગમ સમગ્ર જગતને 'અગ્નિપોમમય' કહેવામાં આવે છે. વળી અગ્નિ અને સોમ-એ બન્ને એક ચોનિરૂપ કહેવાય છે, એટલું જ નહિ પણ સર્વ દેવતાઓને અગ્નિરૂપ મુખવાળા કહેવામાં આવે છે અને અગ્નિ તથા સોમ બન્ને-એક ચોનિરૂપ હોઈને પરસ્પર યોગ્યતાવાળા થઈને સર્વ લોકોનું રક્ષણ કરી રહ્યા છે.^{૧૮,૧૯}

ઠીક શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ-તર્જીત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'ભગવત્પ્રામરમરણુમાહાત્મ્ય' નામનો અધ્યાય ૩૪૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૪૨ મો

અગ્નિ તથા સોમનું માહાત્મ્ય અથવા
'હૃષીકેશ' આદિ નામોનું રહસ્ય

॥ ઝડૂન ઉવાચ ॥

અગ્રીપોમૌ કથં પૂર્વમેકયોની પ્રવર્તિતૌ ।

एष मे संशयो जातस्तं छिधि मधुसूदन ॥ ૧ ॥

અજુને પૂછ્યું : હે મધુસૂદન ! અગ્નિ અને સોમ પૂર્વે એક જ ચોનિ(ઉત્પત્તિસ્થાન)વાળા કેવી રીતે થયા હતા, એ મને સંશય થયો છે, માટે મારા તે સંશયને તમે દૂર કરો.^૧

શ્રીભગવાન જોડ્યા : હે પાંડુનંદન ! આ વિષયમાં મારા પોતાના જ તેજઘી ઉત્પન્ન થયેલું એક પુરાણ આખ્યાન હું તને કહું છું, માટે હે પાર્થ ! મનને એકાગ્ર કરી તેનું તું શ્રવણ કર.^૨ પૂર્વે ચાર

* અહીંથી પોતાના 'હૃષીકેશ' નામનું રહસ્ય કહેવાનો ભગવાને આરંભ કર્યો છે. 'હૃષીકેશ' નામની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે : 'તાપનાત્ ગાપ્યાયનાય લોકં હૃષ્યતઃ' इति हृषी-जाटरामस्यो अग्रीपोमो तौ केशाः इव केशाः यस्य सः हृषीकेशः-અર્થાત્ તાપ આપીને તથા પુષ્ટિ આપીને લોકોને જેઓ દર્પ પમાડે છે, તે જ-રાગ્નિ અને અન્ન, અગ્નિ તથા સોમરૂપ હોઈને 'હૃષી' કહેવાય છે અને તે અગ્નિપોમરૂપ હોય, જેમના જભે કેટ હોઈને તે 'હૃષીકેશ' કહેવાય છે.

હજાર યુગોને અંતે સર્વ સૃષ્ટિનો સંહારકાળ ન્યારે ઉપસ્થિત થયો હતો, ત્યારે સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણીઓનો અવ્યક્તમાં લય થઈ ગયો હતો અને આખા જંગમમાં કેવળ જળનો જ સમુદ્ર ફરી વળેલો હોઈને સર્વ પ્રદેશ ઉપર તેજ, પૃથ્વી અને વાયુનો અભાવ થઈ ગયો હતો તથા સર્વ તરફ ઘોર અંધકાર છવાઈ ગયો હતો.^૩ તે સમયે બ્રહ્મરૂપ કેવળ જળ જ સર્વત્ર સ્થિતિ કરી રહ્યું હતું, તે વિના બીજી કોઈ પણ પદાર્થ દૃષ્ટિગોચર થતો ન હતો.^૪ વળી તે વખતે રાત્રિ ન હતી, દિવસ ન હતો, સત્ ન હતું, અસત્ ન હતું, વ્યક્ત ન હતું અને અવ્યક્ત પણ ન હતું.^૫ આવી અવસ્થા ન્યારે ઉપસ્થિત થઈ, ત્યારે ઐશ્વર્ય આદિ નારાયણના ગુણોના આશ્રય કરનાર, અજર, અમર, દીર્ઘજીવોથી રહિત, ગ્રહભૂ કરવાને અશક્ય, સંભવરહિત, વ્યવહારદૃષ્ટિએ સત્ય, અહિંસક, ચિંતામણિ રત્નની પેઠે ભાવસ્વરૂપ, જુદી જુદી અનેક પ્રવૃત્તિઓને ઉત્પન્ન કરનાર, વેરરહિત, વિનાશશૂન્ય, જરામૃત્યુરહિત, અમૃત, સર્વવ્યાપક, સર્વકર્તા અને અનાધનંત એવા તે પ્રલયકાળના અંધકારથી અવિનાશી પુરુષ હરિ પ્રકટ થયા.* આ વિષયમાં આ શ્રુતિવાક્ય પ્રમાણભૂત છે:^{૧૭}

'પૂર્વે દિવસ ન હતો, રાત્રિ ન હતી, સત્ ન હતું અને અસત્ પણ ન હતું. માત્ર વિશ્વરૂપ અંધકાર જ ન્યાંત્યાં છવાઈ રહ્યો હતો.' આનો અર્થ એ જ હોઈ શકે કે, તે ગાઢ અંધકાર વિશ્વરૂપ પરમાત્માની રાત્રિ જ હતી.^૮

એ પ્રમાણે અંધકારથી ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષ જે બ્રહ્માનું ઉત્પત્તિકારણ ગણાય છે, તેથી બ્રહ્મદેવ પ્રકટ થયા અને પછી તે પુરુષને પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે પોતાનાં બન્ને નેત્રોમાંથી અગ્નિને તથા સોમને તેમણે ઉત્પન્ન કર્યો. પછી જુદી જુદી ભૂતસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ અને અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે પ્રજાઓની પણ ઉત્પત્તિ થઈ. જે સોમ છે તે જ બ્રહ્મ છે અને બ્રહ્મ છે તે જ બ્રાહ્મણ છે; પરંતુ જે અગ્નિ છે તે ક્ષત્રિય છે અને તેથી જ બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિય કરતાં અત્યંત ભળવાન છે. કદાચ કોઈ કહે

* અર્થાત્ તે સમયના ઘોર અગ્નિરૂપ અંધકારમાં ચિદાત્મા, વ્યક્તદેહને પામ્યો-અદ્ પ્રત્યક્ષની વિપત્તિને પામ્યો-દું હું, એવા અભિમાનને પ્રાપ્ત થયો.

હે, બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિય હતા અધિક બ્રાહ્મણ શા માટે છે, તો તેના ઉત્તરમા એ જ કહી શકાય કે, તેઓના શુભ જગતમા પ્રત્યક્ષ જોવામા આવે છે જેવા કે બ્રાહ્મણોના કરતા ઉત્તમ એવું બીજું એક પણ પ્રાણી પૂર્વે કહી ઉત્પન્ન થયું નથી, કેમ કે જે પુરુષ બ્રાહ્મણના મુખમા હોમે છે, તે પ્રદીપ્ત અગ્નિમા જ હોમે છે, એમ મનજીવુ અને તે કારણથી જ હું કહું છું કે, બ્રાહ્મણ વડે પ્રાણીમાનવ અને આખા ત્રલોકયનું ધારણ થઈ રહ્યું છે આ વિષયમા વેદિક મનવાદ પણ તેમ જ હો છે 'ત્વમેતે યજ્ઞાના હોતા વિગેષા હિતો દેવાના માનુષાણાં ચ જગત્' હે અગ્નિ! તું સર્વ યજ્ઞોમા હોતારૂપ છે-ઋતિવરૂપ છે અને સમગ્ર દેવતાઓ, મનુષ્યો તથા જગતનું હિત કરનાર છે' આ મતમા 'હે અગ્નિ! તું સમગ્ર યજ્ઞોમા હોતારૂપ છે અને દેવતાઓ, મનુષ્યો તથા જગતનો હિતકારક છે' એમ કહીને બ્રાહ્મણની અગ્નિના કરતા પણ અધિકતા દર્શાવી છે ૬-૧૧ વળી અગ્નિ યજ્ઞમા હોતારૂપ છે, યજ્ઞમાનરૂપ છે અને બ્રાહ્મણરૂપ છે,^{૧૨} તેમ જ મત્રો વિના હવન ક્રિયા થઈ શકે નહિ, પુરુષ વિના તપ સભવી શકે નહિ અને દેવો, મનુષ્યો તથા ઋષિઓની પૂજા, હવિષ્ તથા મત્રો વડે જ થઈ શકે છે, માટે પૂર્વોક્ત વેદમત્રમા હલ્યું છે કે, 'હે અગ્નિ! સર્વ યજ્ઞોમા તારી હોતા તરીકે યોજના કરવામા આવી છે' મનુષ્યોને હવનહોમ કરવાના જે અધિકારો સોપવામા આવ્યા છે, તેમા તેઓ બ્રાહ્મણ દ્વારા જ હવનહોમ કરી શકે છે અને બીજાઓને યજ્ઞ કરાવવાનો અધિકાર કેવળ બ્રાહ્મણને જ સોપવામા આવ્યો છે, પણ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય જેને દ્વિગ્નતિ ગણાય છે, છતાં યજ્ઞ કરાવવાનો અધિકાર તેઓને છે જ નહિ; માટે બ્રાહ્મણો અગ્નિરૂપ છે અને તેઓ જે જે યજ્ઞો કરે છે, તે તે દેવોને તૃપ્ત કરે છે અને દેવો પૃથ્વીને ધનધાન્યથી અમૃદ કરે છે શતપથ નામના વેદિક ગ્રંથમા પણ કહ્યું છે કે, 'બ્રાહ્મણમુરો મરતિ-જે વિદ્વાન પુરુષ પ્રદીપ્ત અગ્નિમા હોમ કરે છે, તે બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરી શકતો નથી, પણ બ્રાહ્મણના મુખમા જો હોમે છે, તો અગ્નિ આદિ સર્વ દેવોને તૃપ્ત કરી શકે છે' ^{૧૩ ૧૪}

આ ગીતે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અગ્નિવરૂપ જ છે

અને અગ્નિ વિષ્ણુવરૂપ હોઈને પ્રાણીમાત્રના શરીરમા પ્રવેશ કરી તેઓના પ્રાણોને ટકાવી રહ્યો છે ^{૧૫} આ વિષયમા સનતકુમારે ગાયેલા આવા શ્લોકો પ્રસિદ્ધ છે -

બ્રહ્મા નિશ્ચં સૃજત્ પૂર્વં સર્વાદિર્નિરવસ્કૃતમ્ ।

બ્રહ્મણોર્પૈર્દિવ મચ્છંત્યમરા બ્રહ્મયોનયઃ ॥ ૧૬ ॥

બ્રાહ્મણાનાં મત્તિર્નાક્યં કમૈશ્વદ્વાતપાસિ ચ ।

ધારયંતિ મહીં ઘા ચ શૈમ્યો વાગમૃતં તથા ॥ ૧૭ ॥

નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મો નાસ્તિ માતૃસમો ગુરુઃ ।

બ્રાહ્મણેભ્યઃ પર નાસ્તિ પ્રેત્ય ચેદ્ધ ચ ભૂતવે ॥ ૧૮ ॥

નૈપામુક્ષા વહતિ નોત વાહાન ગર્ગરો મથ્યતિ-

સંપ્રદાને । અપધ્વસ્તા દસ્યુભૂતા ભવંતિ યેષા રાટ્ટે

બ્રાહ્મણા વૃત્તિહીનાઃ ॥ ૧૯ ॥

સર્વના આદિદેવ બ્રહ્માએ આ અવજુનીય જગત બન્યારે ઉત્પન્ન કર્યું, ત્યારે બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ દેવતાઓ બ્રાહ્મણોના વેદધોષના પ્રભાવથી જ સૌની પહેલા સ્વર્ગમા ગયા હતા ^{૧૬} જેમ એક શીકુ દૂધ, ઘી વગેરે પદાર્થોને ધારણ કરી રાખે છે, તેમ બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિ અને વાણી વેદના વાક્યોને, કર્મોને, શ્રદ્ધાને, તપને, પૃથ્વીને તથા સ્વર્ગને ધાણું કરી રાખે છે ^{૧૭} આ જગતમા સત્યના જેવો બીજો ધર્મ નથી, માતા અમાન શુરુ નથી અને આ લોકમા તથા પરલોકમા બ્રાહ્મણો સિવાય બીજો કોઈ પણ કલ્યાણકર્તા નથી ^{૧૮} જે રાજાના રાજ્યમા વૃત્તિહીન થઈ પડેવા બ્રાહ્મણો બન્યા ત્યાં રાજ્યા કંદે છે, તે રાજાના રાજ્યમા બગદો તથા ઘોડાઓ રથની ધૂ સગીને બારાબાર ખેંચના નથી, દહી વગેરે વવાની ગોળીમા દહી નું ખૂણ મલન કરવામા આવે, તોપણ માખણ નીડળતું નથી અને સર્વ લોકો ધર્મથી બ્રહ્મ થઈને લગભગ લૂટાગ જેવા જ થઈ નાથ છે. ^{૧૯} વેદ, પુરાણ અને ઇતિહાસ વગેરેના પ્રમાણો ઉપરથી એ જ મિદ્ધ થાય છે કે, બ્રાહ્મણો નારાયણના મુખમાથી નીડળેલા છે, સર્વના આત્મારૂપ છે, સર્વના અણ છે અને સર્વસ્વરૂપ છે ^{૨૦} વર આપનારા દેવના દેવ પરમાત્માએ વાળીનું ઉચ્ચારણ નહિ કરવાનો ન્યાય સ્પષ્ટ છે. ^{૨૧} હવે હવે તેમના મુખમાથી પ્રથમ બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થયા હતા

અને બ્રાહ્મણોથી બાકીના વર્ણો ઉત્પન્ન થયા છે.^{૨૧} આ રીતે બ્રહ્મસ્વરૂપ એવા મેં પોતે જ બ્રાહ્મણોને પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યા છે, તેથી તેઓની વિશેષતા દેવો તથા અસુરો કરતાં પણ અધિક છે અને દેવો તથા અસુરોના મહર્ષિઓરૂપ તે બ્રાહ્મણો દ્વારા જ પ્રાણી માત્રને મેં મર્યાદામાં રાખ્યા છે અને તે તે સમયે શિક્ષા પણ કરી છે.^{૨૨} *ન્યારે ઇંદ્રે અહલ્યા સાથે વ્યભિચાર કર્યો, ત્યારે તેનાં દાદીમૂછ ગૌતમના શાપથી જ પિંગટવર્ણાં ધર્ષ ગયા હતા. કૌશિક ઋષિના શાપને લીધે જ ઇંદ્ર વૃષભથી રહિત યર્ધ પડ્યો હતો અને પાછળથી તેની કૃપા મેળવીને બકરાના વૃષભુ તેને પ્રાપ્ત થયા હતા.^{૨૩}

શર્પીતરાવતના યજ્ઞમાં, સ્વર્ગનાવેદ અશ્વિની-કુમારોને વ્યવન ઋષિએ યજ્ઞનો ભાગ ન્યારે અર્પણ કરવા માંગ્યો, ત્યારે તેને અટકાવવા માટે વજ્ર મારવા તૈયાર થયેલા ઇંદ્રના બંને બાહુઓને વ્યવન-ઋષિએ રતબ્ધ કરી દીધા હતા.^{૨૪}

પોતાના યજ્ઞને રુદ્ર નાશ કર્યો તેથી કોપાય-માન થયેલા દક્ષ પ્રજાપતિએ અતિ મહાન તપશ્ચર્યા કરીને રુદ્રના લલાટમાં ત્રીજા નેત્રની આકૃતિ ઉત્પન્ન કરી દીધી. (અને તેના રૂપને બેટાળ કરી નાખ્યું.) ત્રિપુરાસુરનો વધ કરવા માટે રુદ્રદેવ ન્યારે તૈયાર થયા, ત્યારે શુકાચાર્યે પોતાના મરતક ઉપરની જટાને તોડી તોડીને રુદ્ર સામે ફેંકવા માંડી, જેમાંથી અનેક સર્પો પ્રકટ થયા અને તેથી પીડા પામેલો રુદ્રનો કંઠ છેક શ્યામ ધર્ષ ગયો; તેમ જ પૂર્વે સ્વાયંભુવ મનવંતરના સમયમાં નારાયણે રુદ્રના કંઠને હાથથી પકડ્યો હતો, તેથી તે શ્યામ ધર્ષ ગયો છે.

અગ્નિ ગોત્રના જૈઋષિપતિએ અમૃતને ઉત્પન્ન કરવા માટે ગાયત્રીપુરસ્કરણને ન્યારે આરંભ કર્યો હતો, ત્યારે એક જળાશયના તટ ઉપર જઈને તેમણે મંત્રાચમન કરવા માંડ્યું; પણ તે સમયે તે જળાશયનું જળ કંઈક મલિન હતું, તે જૈઋષિપતિની દષ્ટિ સમક્ષ પણ નિર્મળ થયું નહિ; તેથી જૈઋષિપતિને જળ ઉપર ક્રોધ ચલ્યો, તેમણે તેને શાપ આપતાં કહ્યું કે, ‘હું અહીં મંત્રાચમન કરવા માટે બેઠો છું, છતાં તે તારી મલિનતાને ત્યાગ ન કર્યો, માટે

ન, આજથી આરંભીને માછલાં, મગરમગ્ધ, કાચગા વગેરે પ્રાણીઓને લીધે તું મલિન જ રહીશ.’ પછી તે સમયથી આરંભીને હજી સુધી પણ જળમાં અનેક જળચર પ્રાણીઓ ઊભરાઈ રહેલાં બેવામાં આવે છે ૨૫-૨૭

પૂર્વે ત્વષ્ટાનો પુત્ર વિશ્વરૂપ દેવતાઓનો પુરોહિત હતો. તે અસુરોનો ભાણેજ થતો હતો, છતાં દેવોને પોતાના યજ્ઞમાન ગણીને પ્રત્યક્ષ રીતે યજ્ઞ-ભાગ અર્પણ કરતો હતો અને અસુરોને પરાક્ષ રીતે યજ્ઞભાગ આપતો હતો.^{૨૮} તે જોઈ સર્વ અસુરો હિરણ્યકશિપુને આગળ કરી પોતાની બહેન-વિશ્વરૂપની માતા પાસે ગયા અને તેની પાસે આવો વર માગવા લાગ્યા કે, ‘હે બહેન! ત્વષ્ટાથી ઉત્પન્ન થયેલો તારો પુત્ર વિશ્વરૂપ, જે તણ મરતકોવાળો છે અને દેવતાઓનો પુરોહિત છે, તે દેવતાઓને પ્રત્યક્ષ રીતે ભાગ આપે છે અને અમને પરાક્ષ રીતે ભાગ આપે છે, તેથી દેવતાઓની પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થાય છે અને અમારો ક્ષય થતો બ્ધય છે; માટે વિશ્વરૂપને તારે અટકાવવો જોઈએ અને તે અમારા જ પક્ષનો આશ્રય કરે, તેમ તારે કરવું જોઈએ.’ અસુરોએ એ પ્રમાણે કહ્યું જોઈને વિશ્વરૂપની માતા, નંદનવનમાં નિવાસ કરનારા પોતાના પુત્ર પાસે ગઈ અને કહેવા લાગી કે, ‘હે પુત્ર! તું બીજાના પક્ષની વૃદ્ધિ કરે છે અને પોતાના મોક્ષાગ્રપક્ષનો નાશ કરે છે, પણ તેમ કરવું તને યોગ્ય નથી.’ તે સાંભળી વિશ્વરૂપે પણ માતાના વચનને માન્ય ગણી તેને સ્વીકાર કર્યો અને હિરણ્યકશિપુના પક્ષનો આશ્રય કર્યો.^{૨૯-૩૩} આ રીતે વિશ્વરૂપે હિરણ્યકશિપુની પુરોહિત પદવી સ્વીકારી લીધી, ત્યારે બ્રહ્મદેવના પુત્ર વસિષ્ઠ જે હિરણ્યકશિપુનું પુરોહિતપણું પ્રથમથી જ કરતા હતા, તે હિરણ્યકશિપુ ઉપર કોપાય-માન ધર્ષ ગયા. તેમણે તેને શાપ આપ્યો કે, ‘તે’ મને તિરસ્કારી કાઢીને મારા રથાને લીજા હોતાનો સ્વીકાર કર્યો છે, માટે તારો યજ્ઞ સમાપ્ત થશે નહિ અને તારો કોઈ અપૂર્વ પ્રાણીથી વધ થશે.’ વસિષ્ઠઋષિના એ શાપને લીધે હિરણ્યકશિપુનો નૃસિંહને હાથે વધ પણ થયો. તે પછી વિશ્વરૂપે પોતાના મોક્ષાગ્ર પક્ષની વૃદ્ધિ કરવા માટે મહાઉચ્ચ તપ કરવા માંડ્યું. તે જોઈ ઇંદ્રે તેના મતને

* અહીંથી કેટલાંકેક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ તો આપને બ્રાહ્મણની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરે છે.

ભંગ કરવા માટે અનેક રૂપવતી અપ્સરાઓ તેની પાસે મોકલી કે, જેઓને જોઈને વિશ્વરૂપનું મન કુબ્ધ થઈ ગયું અને અતિ અલ્પ સમયમાં જ તે અપ્સરાઓમાં વિશ્વરૂપ આસક્ત બની ગયો. એ પ્રમાણે વિશ્વરૂપને પોતાનામાં આસક્ત થયેલો જાણી તે અપ્સરાઓએ કહ્યું કે, ‘હવે તો અમે જ્યાંથી આવી હતી ત્યાં જ પુનઃ જઈશું.’ ત્યારે વિશ્વરૂપે તેઓને કહ્યું, ‘તમે ક્યાં જશો ? બેસો, અહીં મારી સાથે રહેવાથી જ તમારું કલ્યાણ થશે.’ તે સાંભળી અપ્સરાઓ બોલી : ‘અમે દેવની સ્ત્રીઓ અપ્સરાઓ છીએ અને વર આપનારા મહાસમર્થ દેવ

ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં ગયા પછી તે ઋષિ પાસે જઈને તેઓએ કહ્યું કે, ‘હે ભગવન્ ! આપનું તપ અત્યંત કુશળતાભરેલું છે ને ? આપના તપને કોઈ રીતે નાશ થતો નથી ને ?’^{૩૭} ત્યારે દ્વિતીય-ઋષિએ કહ્યું : ‘હે દેવતાઓ ! તમે ભલે પધાર્યા બોલો, તમારું કયું કાર્ય મારે કરવાનું છે ? તમે જે કહેશો તે હું કરીશ.’^{૩૮} દેવતાઓએ તેમને કહ્યું : ‘જગતનું હિત થાય તે માટે આપ ભગવાને આપના શરીરનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.’^{૩૯} તુરંત જ મહાયોગી દ્વિતીયઋષિએ મનમાં લેશમાન ઉદાસ થયા વિના સુખદુઃખને સમાન ગણીને

રાત્ર્ય ઉપર અભિષેક કર્યો. નહુંપના લલાટમા સર્વ પ્રકારના તેજોનો નાથ કરનારાં પાંચસો જ્વલત રત્નો પ્રકાશી રહ્યા હતા, જેથી સર્વને ચક્રિત કરી દઈને ત્રણે ભુવનનું તે પાલન કરવા લાગ્યો.^{૪૪} એ પ્રમાણે નહુંપ જગતનો ઇંદ્ર થયો, એટલે સર્વ લોકો પોતાની મૂળ પ્રકૃતિને પામીને સ્વસ્થ થયા તથા હર્ષ પામ્યા.^{૪૫} એક સમયે નહુંપે મનમા વિચાર કર્યો કે, ‘ઇંદ્ર જેનો ઉપસોગ કરતો હતો, તે સર્વ વસ્તુઓ મને મળી ચૂકી છે, માત્ર ઇંદ્રાણી મને મળી નથી.’ આવો મનમા વિચાર કરીને તે ઇંદ્રાણી પાસે ગયો અને તેને કહેવા લાગ્યો કે, ‘હિ સુભગે ! હું દેવોનો ઇંદ્ર થયો છું, માટે તું મારો સ્વીકાર કર.’ તે સાંભળી ઇંદ્રાણી બોલી. ‘તું સ્વાભાવિક રીતે જ ધર્મ ઉપર પ્રીતિ રાખનારો છે અને ચંદ્રવંશમા ઉત્પન્ન થયો છે, માટે પર-સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરવો તને યોગ્ય નથી.’ ત્યારે નહુંપે ઉત્તર આપ્યો : ‘હું હમણા ઇંદ્રના પદ ઉપર આરૂઢ થયો છું અને ઇંદ્રનું રાજ્ય તથા રત્નો મને મળેલા છે, માટે તું મારો સ્વીકાર કરીશ, તેમા કોઈ જાતનો અધર્મ નથી વળી તને ઇંદ્રે ભોગવેલી પણ છે. (અર્થાત્ ઇંદ્રે ભોગવેલી સર્વ વસ્તુઓ હમણા મને જ મળવી જોઈએ, એ ન્યાય પ્રમાણે ઇંદ્રે ભોગવેલી વસ્તુમાની તું પણ અત્યારે મને જ પ્રાપ્ત થાય તેમા કઈ અધર્મ નથી.)’ પછી ઇંદ્રાણી એ તેને કહ્યું. ‘મેં આરભેલું એક વ્રત હજી પૂર્ણ થયું નથી, માટે તે વ્રત જ્યારે પૂર્ણ થયે અને તેનું અવભૂથ સ્નાન હું કરીશ, તે પછી કેટલાએક દિવસે મારો મેળે હું તારી પાસે આવીશ. ઇંદ્રાણીએ એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે નહુંપ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.^{૪૬} નહુંપના ગયા પછી હજી ઇંદ્ર અને શોકથી વિહ્વળ થયેલી તેમ જ સ્વામીના દર્શનની ઇચ્છાવાળી ઇંદ્રાણી નહુંપના ભયથી ત્રાસ પામીને જૂહસ્પતિ પાસે ગઈ. જૂહસ્પતિએ અતિ ઉદ્વિગ્ન થયેલી ઇંદ્રાણી ને જોઈને ધ્યાન વડે જાણી લીધું કે, ‘પોતાના સ્વામીનું કાચું કરવા માટે તે તત્પર થયેલી છે’ પછી જૂહસ્પતિએ તેને કહ્યું કે, ‘તે’ હમણા જે વ્રત આરભેલું છે, તે જ વ્રત કરીને તથા તપ કરીને વર આપનારી ઉપશ્રુતિદેવીને તું બોલાવ, તે તને ઇંદ્રના દર્શન કરાવશે.’ જૂહસ્પતિના એ

વચન પ્રમાણે મોટા નિયમોને ધારણ કરનારી ઇંદ્રાણીએ મત્રો દ્વારા ઉપશ્રુતિદેવીને બોલાવી, જેથી તે દેવી ઇંદ્રાણીની સમીપ આવીને બોલી કે, ‘હું’ આ રહી. તે મને બોલાવી છે, માટે હું તારી પાસે આવી છું. બોલ, હું તારું શું પ્રિય કરું ?’ દેવીના એ વચન સાંભળીને ઇંદ્રાણીએ પોતાનું મસ્તક નમાવી આ પ્રમાણે કહ્યું : ‘હે ભગવતી ! મારા સ્વામીના દર્શન કરાવવાની તમે કૃપા કરો. તમે સત્ય અને મોક્ષવર્ણ છે.’ પછી દેવી ઉપશ્રુતિ ઇંદ્રાણીને માનસસરોવર ઉપર લઈ ગઈ અને ત્યાં કમલિનીના દાડલામા ભરાઈ બેઠેલા ઇંદ્રના તેને દર્શન કરાવ્યા.^{૪૮} તે સમયે પોતાની પત્નીને કૃશ અને નિસ્તેજ થયેલી જોઈને ઇંદ્ર મનમા વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ‘અહો ! મારા પર કેવું દુઃખ આવી પડ્યું છે ? હું મારું રાજ્ય મૂકીને અહીં નામી આવ્યો છું અને મારી આ હુબ્ની પત્ની મને શોધી કાઢીને અહીં મારી સામે આવી પહોંચી છે.’ પછી ઇંદ્રે ઇંદ્રાણીને પૂછ્યું : ‘તું હમણા કેવી રીતે વર્તે છે ?’ ત્યારે ઇંદ્રાણીએ ઉત્તર આપ્યો : ‘નહુંપ મને પોતાની પત્ની બનાવવા માટે બોલાવે છે, પરંતુ મેં અમુક સમયની તેને અવધિ આપી છે.’ તે સાંભળી ઇંદ્રે કહ્યું : ‘જા, તારે નહુંપને કહેવું કે, જેમા ઋષિઓને જોડ્યા હોય, તેવા કોઈ અપૂર્વ વાહનમા તું બેસ અને પછી મને પરણી જોડે મારા મનને ગમે તેવા ઇંદ્રનાં ઘણા મોટા વાહનો છે, પરંતુ તે સર્વના પર હું બેસી ચૂકી છું. માટે હવે કોઈ બીજા જ વાહનમા મારે તારી સાથે બેસવું છે, માટે કોઈ નવા જ વાહનમા બેઠીને તારે મારી પાસે આવવું જોઈએ.’ ઇંદ્રે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ઇંદ્રાણી હરખાતી હરખાતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને ઇંદ્ર પણ પુનઃ કમલિનીના દાડલામા પેસી ગયો.^{૪૯} પછી ઇંદ્રાણીને પોતાની સમુખ આવેલી જોઈને નહુંપે કહ્યું : ‘તે’ મને જે સમયની અવધિ આપી હતી તે હવે પૂર્ણ થઈ છે’ ત્યારે ઇંદ્રાણીએ ઇંદ્રે જે પ્રમાણે કહ્યું હતું, તે પ્રમાણે નહુંપને કહ્યું, એટલે તેણે મોટા મોટા ઋષિઓને એક વાહનમા બેઠ્યા અને તેના પર પોતે બેઠીને ઇંદ્રાણીની પાસે જવા ચાલ્યો. હવે તે જ સમયે મિત્રાવરુણના પુત્ર ઋષિવર અગ

ભગ કરવા માટે અનેક રૂપવતી અપ્સરાઓ તેની પાસે મોકલી દે, જેઓને જોઈને વિશ્વરૂપ મન ક્ષુબ્ધ થઈ ગયું અને અતિ અત્પ્ર સમયમાજ તે અપ્સરાઓમા વિશ્વરૂપ આસક્ત બની ગયો. એ પ્રમાણે વિશ્વરૂપને પોતાનામા આસક્ત થયેલો જાણી તે અપ્સરાઓએ કહ્યું કે, 'હવે તો અમે જ્યાંથી આવી હતી ત્યાજ પુનઃ જઈશું' ત્યારે વિશ્વરૂપે તેઓને કહ્યું, 'તમે કયા જશો? ખેસો, અહીં મારી સાથે રહેવાથી જ તમારું કલ્યાણ થશે.' તે સાંભળી અપ્સરાઓ બોલી. 'અમે દેવની સ્ત્રીઓ અપ્સરાઓ છીએ અને વર આપનારા મહાસમર્થ દેવ ધંદને જ પ્રથમથી વરી ચૂકી છીએ.' પછી વિશ્વરૂપે તેઓને કહ્યું: 'ઠીક છે, ત્યારે તો આજે જ ધંદ સહિત દેવતાઓ જગતમા રહેવા નહિ પામે' એમ કહીને તેણે મત્રોના જાપ કરવા માંડ્યો કે તુરત જ તે મત્રોના પ્રભાવથી ત્રણ મસ્તકોવાળું વિશ્વરૂપનું સ્વરૂપ અત્યંત વધી ગયું. પછી તેણે પોતાના એક મુખથી કિયાનિધિ બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞોમા જેટલા સોમ રસનો હોમ કર્યો હતો તેનું પાન કરવા માંડ્યું, બીજા મુખથી જગતમાંના સર્વ અન્નનું લક્ષણ કરવા માંડ્યું અને ત્રીજા મુખથી સર્વ દેવતાઓનું લક્ષણ કરવા તે તત્પર થયો. આ રીતે સોમગ્ધનું પાન કરીને સર્વ ગાત્રોમા વિશ્વરૂપને હૃદયપુષ્પ થતો જોઈને ધંદને તથા સર્વ દેવતાઓને ઘણી મોટી ચિંતા થઈ પડી. તુરત જ તેઓ પિતામહ બ્રહ્મદેવ પાસે જઈ પહોંચ્યા અને એકે અવાજે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે, 'યજ્ઞોમા હોમેલા સર્વ સોમરસનું વિશ્વરૂપે પાન કરવા માંડ્યું છે, અમે યજ્ઞભાગથી બ્રહ્મ થયા છીએ, અસુરોનો પક્ષ પ્રતિદિન વધતો જાય છે અને અમારો ક્ષય થતો જાય છે, માટે હવે અમારું જે રીતે કલ્યાણ થાય, તેવો કોઈ ઉપાય કરવા માટે તમે યોગ્ય છો.' દેવતાઓની એ પ્રાર્થના સાંભળી બ્રહ્મ દેવ બોલ્યા: 'ભુશુગોત્રના દધીચન્નપિ જ્યા તપ કરે છે, ત્યા તમે જાઓ, તેની પાસે વરની ચાચના કરો અને જે રીતે પોતાના શરીરનો તે ત્યાગ કરે, તે રીતે તમે કરો. પછી તેના હાડકા વડે એક વજ્ર બનાવી વિશ્વરૂપનો વધ કરો.' ૩૪-૩૬ બ્રહ્મદેવે એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે ધંદ સહિત દેવતાઓ જે વજ્રે ભગવાન દધીચન્નપિ તપ કરતા હતા

ત્યા જઈ પહોંચ્યા. ત્યા ગયા પછી તે ઋષિ પાસે જઈને તેઓએ કહ્યું કે, 'હે ભગવન્! આપનું તપ અત્યંત કુશળતાભરેલું છે ને? આપના તપનો કોઈ રીતે નાશ થતો નથી ને?' ૩૭ ત્યારે દધીચન્નપિએ કહ્યું: 'હે દેવતાઓ! તમે ભલે પધાયો. બોલો, તમારું કયું કાર્ય મારે કરવાનું છે? તમે જે કહેશો તે હું કરીશ' ૩૮ દેવતાઓએ તેમને કહ્યું: 'જગતનું હિત થાય તે માટે આપ ભગવાને આપના શરીરનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.' ૩૯ તુરત જ મહાયોગી દધીચન્નપિએ મનમા લેશમાત્ર ઉદાસ થયા વિના સુખદુખને સમાન ગણીને પોતાના આત્માને પરબ્રહ્મ સાથે યોજી દીધો અને શરીરનો પરિત્યાગ કર્યો. દધીચન્નપિનો શુદ્ધ આત્મા શરીરનો ત્યાગ કરી ગયો, એટલે વિશ્વ કર્મોએ તેના હાડકાં લઈને તેમાંથી એક વજ્ર બનાવ્યું અને તે વજ્ર, જે બ્રાહ્મણના અસ્થિરૂપ હોવાથી બીજાં શસ્ત્રોથી અલેદ્ય હતું અને અજેય હતું, તેમા વિષ્ણુદેવે પોતે પ્રવેશ કર્યો અને પછી ધંદ તે વજ્ર વડે વિશ્વરૂપના ત્રણ મસ્તકોનું છેદન કરીને તેના વધ કર્યો એ રીતે વિશ્વરૂપનો વધ થયા પછી તેના પિતા ત્વષ્ટાએ વિશ્વરૂપના ગાત્રોનું મથન કર્યું અને તેમાંથી ધંદના શત્રુ વૃત્રાસુરને ઉત્પન્ન કર્યો; પરંતુ ધંદ તેના પણ વજ્ર વડે નાશ કર્યો. ૪૦-૪૧ એ પ્રમાણે વિશ્વરૂપ અને વૃત્રાસુર એ બે બ્રાહ્મણોના વધ કરવાથી ધંદને બેવડી બ્રહ્મકલ્યાણ થઈ. તેના બચથી દેવના રાજ્યનો ત્યાગ કરીને ધંદ માનસસરોવરમા ઉત્પન્ન થયેલી શીતલ કમલિની પાસે ગયો અને પોતાના ઐશ્વર્યના પ્રભાવથી અતિ સુદૃઢ સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેના મૃણાલની (હાડકાની) ગ્રંથિમા (ગાંઠમા) પેચી ગયો. ૪૨ એ રીતે ઇદ્રાણીનો પતિ અને ત્રણે લોકોનો ગાન ઇદ્ર બ્રહ્મહત્યાના બચથી ત્યા ભારી પેકો, એટલે આપુ જગત રાજ્ય વિનાનું થઈ પડ્યું, દેવતાઓમાં રમેશુએ અને તમેશુએ પેસારો કર્યો, મહર્ષિઓના મંત્રો નિષ્ફળ થઈ પડ્યા, રાક્ષસો પ્રકટ થયા લાગ્યા, વેદનો ઉન્નત થવા લાગ્યો અને ધંદના અશાવથી બગરહિત થઈ પડેલા લોકો સહેવાઈથી છૂટી શકાય તેવા થઈ ગયા. ૪૩ તે જોઈ દેવતાઓ અને ઋષિઓએ આયુષના પુત્ર નરુપનો દેવના

રાત્ર્ય ઉપર અભિષેક કર્યો. નહુપના લલાટમાં સર્વ પ્રકારનાં તેજોનો નાથ કરનારાં પાંચસો નવલંત રત્નો પ્રકાશી રહ્યાં હતાં, જેથી સર્વને ચક્રિત કરી દઈને ત્રણે ભુવનનું તે પાલન કરવા લાગ્યો.^{૪૪} એ પ્રમાણે નહુપ જગતનો ઇંદ્ર થયો, એટલે સર્વ લોકો પોતાની મૂળ પ્રકૃતિને પામીને સ્વસ્થ થયા તથા હર્ષ પામ્યા.^{૪૫} એક સમયે નહુપે મનમાં વિચાર કર્યો કે, 'ઇંદ્ર જેનો ઉપલોગ કરતો હતો, તે સર્વ વસ્તુઓ મને મળી ચૂકી છે, માત્ર ઇંદ્રાણી મને મળી નથી.' આવો મનમાં વિચાર કરીને તે ઇંદ્રાણી પાસે ગયો અને તેને કહેવા લાગ્યો કે, 'હે સુભગે ! હું દેવોનો ઇંદ્ર થયો છું, માટે તું મારો સ્વીકાર કર.' તે સાંભળી ઇંદ્રાણી બોલી : 'તું સ્વાભાવિક રીતે જ ધર્મ ઉપર પ્રીતિ રાખનારો છે અને અંદ્રવંશમાં ઉત્પન્ન થયો છે, માટે પર-ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરવો તને યોગ્ય નથી.' ત્યારે નહુપે ઉત્તર આપ્યો : 'હું હમણાં ઇંદ્રના પદ ઉપર આરૂઢ થયો છું અને ઇંદ્રનું રાજ્ય તથા રત્નો મને મળેલાં છે, માટે તું મારો સ્વીકાર કરીશ, તેમાં કોઈ જાતનો અધર્મ નથી. વળી તને ઇંદ્રે લોગવેલી પણ છે. (અર્થાત્ ઇંદ્રે લોગવેલી સર્વ વસ્તુઓ હમણાં મને જ મળવી જોઈએ, એ ન્યાય પ્રમાણે ઇંદ્રે લોગવેલી વસ્તુમાંની તું પણ અત્યાદે મને જ પ્રાપ્ત થાય તેમાં કંઈ અધર્મ નથી.)' પછી ઇંદ્રાણીએ તેને કહ્યું : 'મેં આરંભેતું એક મત હજી પૂર્ણ થયું નથી, માટે તે મત જ્યારે પૂર્ણ થશે અને તેનું અવલૂચ્છ સ્થાન હું કરીશ, તે પછી કેટલાએક દિવસે મારો મેળે હું તારી પાસે આવીશ. ઇંદ્રાણીએ એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે નહુપ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.^{૪૬} નહુપના ગયા પછી દુઃખ અને શોકથી વિહ્વળ થયેલી તેમ જ સ્વામીના દર્શનની ઇચ્છાવાળી ઇંદ્રાણી નહુપના ભયથી ત્રાસ પામીને જૃદસ્પતિ પાસે ગઈ. જૃદસ્પતિએ અતિ ઉદ્વિગ્ધ થયેલી ઇંદ્રાણીને જોઈને ધ્યાન વડે જાણી લીધું કે, 'પોતાના સ્વામીનું કાચું કરવા માટે તે તત્પર થયેલી છે.' પછી જૃદસ્પતિએ તેને કહ્યું કે, 'તેં હમણાં જે મત આરંભેતું છે, તે જ મત કરીને તથા તપ કરીને વર આપનારી ઉપશ્રુતિદેવીને તું જોલાવ; તે તને ઇંદ્રનાં દર્શન કરાવશે.' જૃદસ્પતિનાં એ

વચન પ્રમાણે મોટા નિયમોને ધારણ કરનારી ઇંદ્રાણીએ મંત્રો દ્વારા ઉપશ્રુતિદેવીને જોલાવી, જેથી તે દેવી ઇંદ્રાણીની સમીપ આવીને બોલી કે, 'હું આ રહી. તેં મને જોલાવી છે, માટે હું તારી પાસે આવી છું. જોલ, હું તારું શું પ્રિય કરું?' દેવીનાં એ વચન સાંભળીને ઇંદ્રાણીએ પોતાનું મસ્તક નમાવી આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે ભગવતી ! મારા સ્વામીનાં દર્શન કરાવવાની તમે કૃપા કરો. તમે સત્ય અને મોક્ષવર્ણ છે.' પછી દેવી ઉપશ્રુતિ ઇંદ્રાણીને માનસસદાવર ઉપર લઈ ગઈ અને ત્યાં કમલિનીના ફાંડલામાં ભરાઈ બેઠેલા ઇંદ્રનાં તેને દર્શન કરાવ્યાં.^{૪૭} તે સમયે પોતાની પત્નીને કૃથ અને નિસ્તેજ થયેલી જોઈને ઇંદ્ર મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'અહો ! મારા પર કેવું દુઃખ આવી પડ્યું છે ? હું મારું રાજ્ય મૂકીને અહીં નાસી આવ્યો છું અને મારી આ દુઃખી પત્ની મને શોધી કાઢીને અહીં મારી સામે આવી પહોંચી છે.' પછી ઇંદ્રે ઇંદ્રાણીને પૂછ્યું : 'તું હમણાં કેવી રીતે વતે છે ?' ત્યારે ઇંદ્રાણીએ ઉત્તર આપ્યો : 'નહુપ મને પોતાની પત્ની બનાવવા માટે જોલાવે છે; પરંતુ મેં અમુક સમયની તેને અવધિ આપી છે.' તે સાંભળી ઇંદ્રે કહ્યું : 'જા, તારે નહુપને કહેવું કે, જેમાં ઋષિઓને જોડ્યા હોય, તેવા કોઈ અપૂર્વ વાહનમાં તું બેસ અને પછી મને પરણ. જોકે મારા મનને ગમે તેવાં ઇંદ્રનાં ઘણાં મોટાં વાહનો છે; પરંતુ તે સર્વના પર હું બેસી ચૂકી છું. માટે હવે કોઈ બીજા જ વાહનમાં મારે તારી સાથે બેસવું છે, માટે કોઈ નવા જ વાહનમાં બેસીને તારે મારી પાસે આવવું જોઈએ.' ઇંદ્રે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ઇંદ્રાણી દરખાતી દરખાતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને ઇંદ્ર પણ પુનઃ કમલિનીના ફાંડલામાં પેસી ગયો.^{૪૮} પછી ઇંદ્રાણીને પોતાની સંસુખ આવેલી જોઈને નહુપે કહ્યું : 'તેં મને જે સમયની અવધિ આપી હતી તે હવે પૂર્ણ થઈ છે.' ત્યારે ઇંદ્રાણીએ દંડે જે પ્રમાણે કહ્યું હતું, તે પ્રમાણે નહુપને કહ્યું, એટલે તેણે મોટા મોટા ઋષિઓને એક વાહનમાં બેસાડ્યા અને તેના પર પોતે બેસીને ઇંદ્રાણીની પાસે જવા ચાલ્યો. હવે તે જ સમયે મિત્રાવતેજુના પુત્ર ઋષિવર અગ-

સ્ત્ય કે જેમની ઉત્પત્તિ એક ઘડામાંથી થઈ હતી, તેમણે મહર્ષિઓનું અપમાન કરી રહેલા નહુપને જોયો અને એ જ અરસામાં નહુપે પોતાના બન્ને પગથી તેમનો સ્પર્શ કર્યો. તે જોઈ અગસ્ત્યે નહુપને કહ્યું : ' અરે એ અપાર્થ કરનારા પાપી ! જા, તું પૃથ્વી પર પડ અને જ્યાં સુધી પૃથ્વી તથા પર્વતો સ્થિતિ કરે, ત્યાં સુધી સર્વ થઈને રહે. ' મહર્ષિ અગસ્ત્યનું એ વાક્ય પૂર્ણ થયું કે તુરંત જ નહુપરાજ તે વાહન ઉપરથી પૃથ્વી પર ગળડી પડ્યો. ૫૦૫૧ એ રીતે નહુપના પગ પછી વળી પણ ત્રેલોક્ય ઇંદ્ર વિનાતું થઈ પડ્યું, જેથી દેવો અને ઋષિઓ, ઇંદ્રને માટે ભગવાન વિષ્ણુને શરણે ગયા અને તેમને કહેવા લાગ્યા કે, ' હે ભગવન્ ! બ્રહ્મ હત્યાથી પરાલપ પામેલા ઇંદ્રનું રક્ષણ કરવા માટે તમે યોગ્ય છો. ' તે પછી વર આપનારા ભગવાન વિષ્ણુએ દેવોને કહ્યું કે, ' ઇંદ્ર વિષ્ણુદેવના પૂજન વાળો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે, જેથી પોતાનું સ્થાન તેને પ્રાપ્ત થશે. ' ભગવાનનું એ વચન સાંભળી દેવતાઓ અને ઋષિઓએ ઇંદ્રની ઘણી શોધખોળ કરી, પણ તેને બ્યારે જોયો નહિ ત્યારે તેઓએ ઇંદ્રાણીને કહ્યું : ' જા તું ઇંદ્રને યોલાવી લાવ. ' પછી તે ઇંદ્રાણી પુનઃ માનસસરોવર ઉપર ગઈ, એટલે ઇંદ્ર તે સરોવરમાંથી બહાર નીકળ્યો અને જૃહસ્પતિને શરણે ગયો. જૃહસ્પતિએ તેની પાસે અશ્વમેધ નામનો મહાન યજ્ઞ કરાવ્યો. તેમાં કૃષ્ણસારંગ નામનો મૃગ જેવો પવિત્ર ઘોડો છૂટો મૂકીને અને પછીથી તે ઘોડાનું જ વાહન કરીને જૃહસ્પતિએ દેવોના પતિ ઇંદ્રને પોતાને સ્થાને પહોંચતો કર્યો. ૫૨ દેવરાજ ઇંદ્ર એ રીતે બ્રહ્મહત્યાના પાપથી બ્યારે મુક્ત થયો, ત્યારે દેવો અને ઋષિઓએ તેની સ્તુતિ કરવા માંડી. પછી તે મુખેથી સ્વર્ગમાં રહેવા લાગ્યો. આ રીતે બ્રાહ્મણોના તેજના પ્રભાવથી વૃદ્ધિ પામેલા ઇંદ્રે પોતાના શત્રુઓનો સંહાર કરીને પુનઃ પોતાનું રાજ્યાસન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને તેણે પોતાના બ્રહ્મહત્યાના પાપને ઓળો, અગ્નિ, વનસ્પતિ અને ગાયો એમ ચાર સ્થાનકોમાં વહેંચી દીધું હતું. ૫૩

પૂર્વે મહર્ષિ ભરદ્વાજ આઠાશત્રંગાના તટ ઉપર રનાનસંધ્યા કરવા માટે ગયા હતા. ત્યારે

ત્રણ લોકમાં ત્રણ પગલાંઓ મૂકી રહેલા ભગવાન વિષ્ણુ સાથે તે અથડાઈ પડ્યા; એટલે ભરદ્વાજે જળવાળા હાથથી ભગવાનના વક્ષઃસ્થળમાં એવો નો પ્રહાર કર્યો, કે જેથી તેમના વક્ષઃસ્થળમાં (શ્રીપત્સ નામનું) એક લાંછન થઈ રહ્યું. ૫૪

મહર્ષિ ભૃગુએ શાપ આપીને અગ્નિને સર્વ-લક્ષક બનાવી દીધો છે. ૫૫

એક સમયે અદિતિ, ' મે ' પકવ કરેલા અન્નનું લક્ષણ કરીને મારા પુત્ર દેવતાઓ અસુરોનો સંહાર કરશે, ' આવો મનમાં વિચાર કરીને રસોઈ કરતી હતી. તેવામાં યુધ પોતાનું વ્રત સમાપ્ત થયેલું હોવાથી લિપ્ત લેવા માટે ત્યાં આવ્યો અને અદિતિને કહેવા લાગ્યો કે, ' મને લિપ્ત આપ. ' પણ અદિતિએ તે પ્રથમથી જ સંકલ્પ કર્યો હતો કે, આ અન્નનું પ્રથમ દેવતાઓએ જ લોજન કરવાનું છે, બીજાએ નહિ; તેથી તેણે યુધને લિપ્ત આપી નહિ. આ રીતે પોતાને લિપ્ત ન આપી, તેથી બ્રહ્મરૂપ થયેલો યુધ ક્રોધાચમાન થઈ ગયો. તેણે અદિતિને શાપ આપ્યો કે, ' વિવસ્વાન પોતાના બીજા જન્મ-સમયે એક અંડરૂપે તારા ઉદરમાં ઉત્પન્ન થશે, ત્યારે તારા ઉદરમાં ઘણી મોટી પીડા થશે. ' યુધે એ પ્રમાણે શાપ આપ્યો તે પછી વિવસ્વાન અદિતિના ઉદરમાં અંડરૂપે ઉત્પન્ન થયો હતો અને તેને લીધે અદિતિને ઘણી જ પીડા થઈ હતી. પાછળથી માતા અદિતિએ તે ઇંડાને ફેંડ્યું હતું, જેમાંથી શ્રાદ્ધદેવ વિવસ્વાન ' માતૃંડ ' એવા નામને ધારણ કરીને ઉત્પન્ન થયો હતો. ૫૬

પ્રજાપતિ દક્ષને છાસક છોકરીઓ હતી. તેમાંથી તેર કશ્યપને પરણાવી હતી, દશ ધર્મને પરણાવી હતી, દશ મનુને પરણાવી હતી અને સત્તાવીસ ચંદ્રને પરણાવી હતી. ચંદ્રને પરણાવેલી સત્તાવીસે કન્યાઓ સમાન રૂપચુલ્લવાળી હતી, જેથી તેઓને ' નક્ષત્ર ' એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થયેલી છે. ચંદ્ર પોતાની સત્તાવીસે પત્નીઓ ઉપર જે પ્રીતિ રાખતો હતો, તેના કરતાં અધિક પ્રીતિ તેમાંની એક ' શહિણી ' નામની પત્ની ઉપર રાખતો હતો, તેથી બાકીની સર્વ પત્નીઓ શહિણી ઉપર ઈર્ષ્યાવાળી થઈને પોતાના પિતા દક્ષ પાસે ગઈ અને તે વાત દક્ષને નિવેદન કરી કે, ' હે ભગવન્ ! અમે સર્વ પત્નીઓ

સમાન પ્રભાવવાળી છીએ, છતાં ચંદ્ર રોહિણી ઉપર આધક પ્રીતિ રાખે છે. 'પુત્રીઓનું' એ વચન સાંભળીને દક્ષે કહ્યું કે, 'ચંદ્રના શરીરમાં ક્ષયરોગ અવશ્ય દાખલ થશે.' દક્ષના એ શાપથી રાજા ચંદ્રના શરીરમાં ક્ષયરોગ દાખલ થયો; (અને અદ્ય સમયમાં તો તેનું શરીર ક્ષયરોગ વડે ઘેરાઈ ગયું.) જેથી તે દક્ષને શરણે ગયો એટલે દક્ષે તેને કહ્યું કે, 'તું પોતાની પત્નીઓ તરફ સમાન રીતે વર્તે તો નથી, માટે જ તને ક્ષયરોગ લાગ્યો થયો છે.' પછી ત્યાં રહેલા ઋષિઓએ ચંદ્રને કહ્યું: 'તારું શરીર ક્ષયરોગથી ક્ષીણ થતું જાય છે, માટે પશ્ચિમ દિશામાં સમુદ્રના તટ પર આવેલા 'હિરણ્યસરસ' નામના તીર્થમાં તું જા અને ત્યાં જઈને તેમાં સ્નાન કર.' મહર્ષિઓના એ કથન પ્રમાણે ચંદ્ર હિરણ્યસરસ તીર્થ ઉપર ગયો અને ત્યાં જઈને તેણે સ્નાન કર્યું, જેથી તેના ક્ષયરોગ દૂર થયો. એ હિરણ્યસરસ તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી ચંદ્રમાં અત્યંત તેજસ્વી થઈને પ્રકાશવા લાગ્યો. તે દિવસથી આરબીને તે તીર્થ 'પ્રભાસ' એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.^{૫૭} દક્ષના શાપથી હજી સુધી પણ ચંદ્ર માત્ર પૂર્ણિમાની રાત્રિએ જ સંપૂર્ણ મંડળવાળો દેખાઈને છેક અમાવાસ્યા પર્વત ક્ષીણ થતો જોવામાં આવે છે. અને એ ક્ષયરોગના પ્રભાવથી તેનું શરીર મેઘના સૂક્ષ્મ અંશથી જાણે ઢંકાયેલું હોય અને મેઘ સમાન વર્ણવાળું હોય તેવું દેખાય છે તથા તેના શરીર ઉપર સસલાના જેવું નિર્મળ લાંછન પણ થઈ રહ્યું છે.^{૫૮}

પૂર્વે મહર્ષિ ર્યુલશિરા મેરુ પર્વતના ઈશાન કોણમાં રહીને તપ કરતા હતા. તે સમયે તેમની આસપાસ સર્વ પ્રકારના ગંધને વહન કરનારો પવિત્ર વાયુ વાવા લાગ્યો અને તેમના શરીરને સ્પર્શ કરવા લાગ્યો. મહર્ષિ ર્યુલશિરાનું શરીર તપથી અત્યંત તપી રહ્યું હતું અને કૃશ થઈ ગયું હતું, જેથી એ વાયુના સ્પર્શથી તેમના હૃદયમાં ઘણો જ સંતોષ થયો. પછી વાયુના વાવાથી તેમનું હૃદય સંતુષ્ટ થઈ રહ્યું હતું, તે જ સમયે આનુબાનુની વનસ્પતિઓએ પોતાનાં પુષ્પોની શોભા તેમને પ્રદર્શિત કરી, જેથી ઋષિએ તેઓને શાપ* આપ્યો

* વનસ્પતિઓએ પુષ્પોની શોભા પ્રદર્શિત કરી

કે, તમે 'સર્વકાળ પુષ્પોવાળી રહેશો નહિ.'^{૫૯} ભગવાન નારાયણ લોકોનું હિત કરવા માટે 'વડવાસુખ' નામના એક મહર્ષિ થઈને મેરુપર્વત ઉપર જ પૂર્વે તપ કરતા હતા. તેમણે એક સમયે સમુદ્રને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, પણ તે આવ્યો નહિ; જેથી તેના પર ક્રોધાચ્છાન થઈને તેમણે પોતાનાં ગાત્રોની ગરમીથી સમુદ્રને સ્થિર જળવાળો કરી દીધો અને તેના જળને પરસેવાના જળ જેવું ખારું કરી દીધું.^{૬૦} વળી સમુદ્રને શાપ આપતાં કહ્યું કે, 'તારું જળ પીવા માટે અયોગ્ય થઈ પડશે, પણ વડવાસુખ અગ્નિ તેનું પાન કરશે, ત્યારે તે મધુર થશે.' આ શાપના પ્રભાવથી હજી સુધી પણ સમુદ્રનું જળ ખારું જણાય છે અને વડવાનલ અગ્નિ સમુદ્રમાંથી જળપાન કરે છે.^{૬૧}

હિમાલય પર્વતની કન્યા ઉમાને પરણવાની એક તરફથી મહાદેવે ઇચ્છા કરી હતી અને બીજી તરફથી મહર્ષિ ભૃગુ પણ હિમાલય પાસે આવીને તેને કહેવા લાગ્યા કે, 'તારી આ કન્યા મને આપ.' ત્યારે હિમાલયે કહ્યું: 'આ કન્યાના વર તરીકે અમે રુદ્રદેવને જ શોધી લીધો છે.' તે સાંભળી ભૃગુઋષિએ તેને શાપ આપ્યો કે, 'તારી કન્યાને વરવાની મારી ઇચ્છા હતી, છતાં તે મને ના પાડી છે, માટે જા, આજથી તું રત્નોનું પાત્ર થઈશ નહિ.' ભૃગુઋષિનું એ શાપવચન હજી સુધી પણ તેમ ને તેમ જ સફળ થતું આવ્યું છે. (હિમાલયમાં રત્નો ઉત્પન્ન જ થતાં નથી.) આનું બ્રાહ્મણોનું માહાત્મ્ય છે.^{૬૨} ૬૩ અરે! ક્ષત્રિયો પણ બ્રાહ્મણોના પ્રસાદથી જ સનાતનકાળથી આલી આવેલી આ અક્ષય પૃથ્વીને પોતાની પત્ની તરીકે ઉપભોગ કરે છે.^{૬૪} આ રીતે ક્ષત્રિયોમાં રહેલું બ્રાહ્મણોનું તેજ અગ્નિ તથા સોમથી જ ઉત્પન્ન થયેલું હોઈને જગતને ધારણ કરી રહ્યું છે અને તેથી જ આણું જગત અગ્નિ તથા સોમને આધારે ટકી રહેલું છે.^{૬૫}

એમ કહેવાય છે કે, અગ્નિ અને સોમ ઈશ્વરનાં નેત્રરૂપ ગણાય છે અને તેઓનાં કિરણો પરમેશ્વરના કેશ કહેવાય છે. તેમાં સોમ જગતને જાગૃત કરતો

તેમાં તેઓને શાપ આપવાનો હેતુ એ જ હતો કે, પુષ્પ વગેરે પદાર્થો કામેતોજક હોઈને તપશ્ચરણમાં વિમુક્તો થઈ પડે છે.

(શાંત કરતો) ઉદય પામે છે અને અગ્નિ જગતને તપાવતો ઉદય પામે છે.^{૧૧} હે પાંડુનંદન! અગ્નિ તથા સોમે કરેલાં એ કર્મથી અર્થોત્ જગતને જગત કરવાથી તથા તપાવવાથી લોકોને ઘણો હર્ષ થાય છે. માટે અગ્નિ તથા સોમને ‘હૃધી’ કહેવામાં આવે છે અને તે ‘હૃધી’ નામને ધારણ કરનારા અગ્નિ તથા સોમ જાણે મારાં બે કિરણો હોય તેવા છે; માટે સર્વનો ઈશ્વર, લોકોનું રક્ષણ કરનારો અને વરને આપનારો હું ‘હૃધીકેશ’ છું.^{૧૨} વળી પ્રત્યેક યજ્ઞમાં ‘ઇન્દ્રોપહૂતા સહ દિવા’ ઇત્યાદિ મંત્રો વડે ગોલાવાયેલો હું યજ્ઞના ભાગને ગ્રહણ કરું છું અને મારો વર્ણ હરિત રત્નના જેવો શ્રેષ્ઠ છે, માટે હું ‘હરિ’ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છું.^{૧૩} પ્રાણીમાત્રમાં જે સાર રહેલો છે અથવા બળ રહેલું છે, તેને ‘ધામ’ કહેવામાં આવે છે અને સત્ય ધામરૂપ હું પોતે જ સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલો છું, માટે બ્રાહ્મણોએ મને ‘ઋતધામા’* કહ્યો છે.^{૧૪} પૂર્વે પૃથ્વી ન્યારે નાથ પામી હતી-જળમાં હૃધી ગર્ભ હતી, ત્યારે હું તેને ઉપર લાવ્યો હતો, જેથી દેવતાઓ મને ‘ગોવિંદ’**એ પ્રમાણે કહીને વાણી વડે સ્તુતિ કરે છે.^{૧૫} વળી મારું ‘શિપિવિષ્ટ’ એવું પણ એક નામ પ્રસિદ્ધ છે. જે પુરુષ રોમરહિત હોય (અર્થાત્ જેનું શરીર રૂંવાડાં વિનાનું હોય) તેને ‘શિપિ’ કહેવામાં આવે છે અને તેવા શિપિ સ્વરૂપવાળા મારાથી આયુ જગત વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું છે, માટે મને ‘શિપિવિષ્ટ’+ કહેવામાં આવે છે.^{૧૬} ઋષિ યાસ્કે વ્યક્તતાને ત્યાગ કરીને અનેક યજ્ઞમાં મારું ગાન કર્યું છે, માટે હું તે ‘શિપિવિષ્ટ’ એવા શુદ્ધ નામને ધારણ કરનારો છું.^{૧૭} આ નામને પ્રભાવ એવો છે કે, ઉદાર બુદ્ધિવાળા ઋષિ યાસ્કે ‘શિપિવિષ્ટ’ એ નામથી મારી સ્તુતિ કરી હતી અને મારો પ્રસાદ મેળવી પાતાળમાં છુપાઈ રહેલા નિરુક્ત શાસ્ત્રને સંપાદન કર્યું હતું.^{૧૮} પ્રાણીમાત્ર-

* ઋત્વે-અર્ચાપિતં ધામ-મત્તાત્કૃતિસ્વં યસ્ય સઃ શ્રવન-ધામા ।

× ગૌ-પરણી વિંદનિ-ત્વમેતે દિતિ ગોવિંદઃ ।
+ હીનાનિ-સ્વજ્ઞાનિ રોમાણિ દ્વા રોમાણિ-અંશવાઃ-અવ-દવાઃ યેન સઃ શિપિ-નિષ્કલઃ પરમાત્મા દેવ-શિપિના રૂપેણ વા કિંચિત્ આવિદ્યં યેન અવઃ શયં શિપિવિષ્ટઃ ।

નો આત્મા એવો હું પૂર્વે કદી જન્મ્યો નથી, વર્તમાનમાં કદી જન્મતો નથી અને ભવિષ્યમાં કદી જન્મીશ નહિ; માટે હું ‘અજ’^x કહેવાઉં છું.^{૧૯} મેં ક્ષુદ્ર કે અસત્ય ભાષણ કદી કર્યું નથી અને મારી સત્ય વાણી બ્રહ્માની પુત્રી દેવી સરસ્વતીરૂપ હોઈને ઋતા કહેવાય છે-ત્રણે કાળમાં અબાધ્ય ગણાય છે.^{૨૦} વળી હે કુંતાપુત્ર! મેં મારા આત્મામાં સત્-અસત્ સર્વ પદાર્થોનો સમાવેશ કર્યો છે, માટે મારા નાલિકમળરૂપ બ્રહ્મસદનમાં ઋષિઓ મને ‘સત્ય’ કહે છે.^{૨૧} હું પૂર્વે કદી સત્ત્વથી બ્રહ્મ થયો નથી. વળી તારે જાણવું કે, સત્ત્વ મારાથી ઉત્પન્ન થયું છે અને હે ધનંજય! મારા પૂર્વજન્મના સત્ત્વે મને આ જન્મમાં પણ છોડ્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ સર્વ ક્લેશોનો ત્યાગ કરીને તથા સર્વ દોષોથી રહિત થઈને સત્ત્વપૂર્વક કર્મ કરવામાં હું તત્પર રહું છું અને કેવળ સાત્ત્વિક જ્ઞાન દ્વારા જ મારાં દર્શન થાય છે, માટે સત્ત્વશાળી પુરુષોમાં હું ‘સાત્ત્વ’* કહેવાઉં છું.^{૨૨} હે પાર્થ! હું કાળરૂપી હજારી મોટી કોશરૂપ થઈને આખી પૃથ્વીને ખોદી નાખું છું અને મારો વર્ણ કાળો છે, માટે હે અર્જુન! હું ‘કૃષ્ણ’+ કહેવાઉં છું.^{૨૩} મેં પૃથ્વીને જળની સાથે, આકાશને વાયુની સાથે અને વાયુને તેજની સાથે મિશ્ર કરી દીધેલ છે, માટે મારું ‘વૈકુંઠ’+ નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે.^{૨૪} નિર્વાણ-એટલે પરમ બ્રહ્મ અને તે નિર્વાણ એ જ સર્વોત્તમ ધર્મ કહેવાય છે. આ નિર્વાણધર્મથી અથવા મોક્ષ-ધર્મથી હું કદી બ્રહ્મ થયો નથી, માટે મારું ‘અચ્યુત’ નામ પ્રસિદ્ધ છે.^{૨૫} પૃથ્વી અને આકાશ એ

× ન જાયતે ત્રિપુ કલેપુ અપિ દિતિ મજઃ ।

* સત્ત્વેન તાપ્યતે-પાત્યતે દિતિ સાત્ત્વતઃ અથવા મત્તે તનોતિ-વિસ્તારયતિ દિતિ સાત્ત્વતઃ અથવા સત્ત્વં અસ્તિ અમિત્વં દિતિ મત્ત્વતઃ એવ મત્ત્વતઃ અથવા સત્ત્વ-મદ્ધ અસ્તિ એવં દિતિ સત્ત્વતઃ સાત્ત્વતો દદે સાત્ત્વતં પાંચરાત્રાદિ તેષાં સાત્ત્વગ્દાતેન દદઃ સાત્ત્વતઃ ।

÷ શ્વપતિ દિતિ કૃષ્ણઃ ।

+ વિઃ-વાયુમ્બુદ્ધેર્જાતિ, કુઃ-પૃથ્વીની, ટઃ-આકાશઃ દેવેનાં ઉમાદારઃ વિરૂંડાઃ, વિરૂંડાનાં મ્લેચ્છગર્જાં દિતિ વૈરૂંડઃ અથવા વિગ્ધા કુંડા પંચાનાં મૂતાનાં મેત્ત્વે અગમ્યર્થ દમ્ય સઃ વિરૂંડઃ, વિરૂંડ એ વૈરૂંડઃ ।

અગ્નિ જગતના મુખ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને તેઓ અગ્નિને હું અનાયાસે ધારણ કરું છું, માટે મને 'અધોક્ષજ'× કહે છે.^{૮૨} વૈદિક શબ્દોના અર્થનું ચિંતન કરનારા વેદવેત્તા વિદ્વાનો નિત્ય યજ્ઞશાળામાં બેસીને 'અધોક્ષજ' એ નામથી મારી સ્તુતિ કરે છે.^{૮૩} પ્રાચીન કાળના મહર્ષિઓએ 'અ', 'ઘોષ' અને 'જ' એવા ત્રણ શબ્દો એકત્ર કરીને અને તે શબ્દોનો અનુક્રમે સંહારક, પાલક અને ઉત્પાદક એવા ત્રણ અર્થો કરીને 'અધોક્ષજ' શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો છે અને તેઓએ કહ્યું છે કે, 'પ્રભુ નારાયણ વિના જગતમાં બીજો 'અધોક્ષજ' નથી.'^{૮૪} જગતમાં પ્રાણીમાત્રના પ્રાણને ધારણ કરી રાખનારું ધૂન, મારા અગ્નિસ્વરૂપ તેજને વૃદ્ધિ પમાડનારું છે, માટે શાંત સ્વભાવના વેદવેત્તાઓ મને 'ધૃતાચિ' કહે છે.^{૮૫} ક્રમથી ઉત્પન્ન થનારી ત્રણ ધાતુઓ કે જેને વાત, પિત્ત અને કફ કહેવામાં આવે છે, તેના સમુદાયને જ શરીર કહેવામાં આવે છે અને એ ધાતુઓ બધાં સુધી હોય છે, ત્યાં સુધી પ્રાણી જીવી શકે છે; પણ તેઓનો બ્યારે ક્ષય થાય છે, ત્યારે પ્રાણી મરણ પામે છે; આવો મત ધરાવનારા આયુર્વેદશાસ્ત્રીઓ મને 'ત્રિધાતુ' કહે છે. હે ભારત! ભગવાન ધર્મ જગતમાં 'વૃષ' એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જેથી નિઘંટુકપટાખ્યાનમાં (તે નામના શબ્દકોશમાં) મને 'વૃષોત્તમ' કહેવામાં આવ્યો છે, એમ તારે જાણવું.^{૮૬-૮૮} વળી કપિ એટલે વરાહ અને શ્રેષ્ઠ ધર્મ એ બન્નેને 'વૃષ' કહેવામાં આવે છે, તેથી પ્રજાપતિ કશ્યપ મને 'વૃષાકપિ' કહે છે.^{૮૯} દેવો કે અસુરો પણ મારા આદિને, મધ્યને કે અંતને કદી જાણી શકતા નથી; કેમ કે સર્વનો ઈશ્વર અને લોકોનો સાક્ષી એવો હું આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત છું અને એટલા જ માટે હું 'વિષુ' કહેવાઈ છું.^{૯૦} હે ધનંજય!

× અષ્ટ-વૃધિવી, અઠ્ઠ-આકાશ-તે ઉમે સંજયતિ-સગેન-ધારયતિ इति અધોક્ષજ: ।

અર્થાત્ પૃથ્વી અને આકાશ બન્નેને એકીસાથે ધારણ કરી રાખે તે 'અધોક્ષજ' કહેવાય છે. અષ્ટક શબ્દની પૂર્વક સંજ ધાતુને 'ક' પ્રત્યય લગાડવાથી અને 'સંજ' ધાતુના અનુનાસિકનો લોપ કરવાથી 'અધોક્ષજ' શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

સાંભળવા યોગ્ય એવાં પવિત્ર વચનોનું જ હું શ્રવણ કરું છું. પણ પાપી વચનોને કદી સાંભળતો જ નથી, માટે હું 'શુચિશ્રવા' કહેવાઈ છું.^{૯૧} મેં જગતને આનંદ આપનારું અને એક શિંગડાવાળું વસાહતું સ્વરૂપ પૂર્વે ધારણ કર્યું હતું અને આ પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, માટે મારું 'એકશૃંગ' નામ પ્રસિદ્ધ છે.^{૯૨} તેમ જ મેં વસાહતું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, ત્યારે મારા શરીરના ત્રણ અવયવો (ખાંધ, મુખનો અગ્રભાગ અને દાઢ) અતિ ઉન્નત હતા, તેથી મારું 'ત્રિકકુપ' નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે.^{૯૩} કપિલના સાંખ્યજ્ઞાનનું ચિંતન કરનારા પુરુષો જેને 'વિરિચ' કહે છે, તે જ હું પોતે છું અને પ્રાણીમાત્રને ચેતનાવાળાં કરીને સર્વ લોકોનો હું સદા છું, માટે 'પ્રજાપતિ' કહેવાઈ છું.^{૯૪} વિદ્યાની સહાયવાળો હું-સનાતન પુરુષ સૂર્યમંડળમાં સ્થિતિ કરી રહ્યો છું, તેને જ જ્ઞાનનો નિશ્ચય કરનારા સાંખ્ય આચાર્યો 'કપિલ' (હિરણ્યવર્ણ) કહે છે. તેજસ્વી એવા જે પરમાત્માની વેદમાં સ્તુતિ કરવામાં આવે છે અને યોગીઓ નિત્ય જેની પૂજા કરે છે, તે જ હું, 'હિરણ્યગર્ભ' નામથી પૃથ્વી પર પ્રસિદ્ધ થયો છું.^{૯૫-૯૬} વેદવેત્તા મનુષ્યો મને એકવીસ હજાર મંત્રોવાળો ઋગ્વેદ કહે છે અને એક હજાર શાખાઓ વાળો સામવેદ કહે છે.^{૯૭} તેમ જ અતિ દુર્લભ એવા મારા ભક્ત બ્રાહ્મણો આરણ્યક ઉપનિષદમાં મારી પોતાની જ સ્તુતિ કરે છે અને છાપ્પન, આઠ તથા સાડત્રીસ એમ એકંદર એકસો એક શાખાઓવાળા અધ્વયુગ્મંધી યજુર્વેદમાં મારું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; તેમ જ અથર્વવેદ જાણનારા બ્રાહ્મણો મને પોતાને જ પાંચ કલ્પોવાળા તથા કૃત્યાઓથી ભરપૂર એવા અથર્વવેદરૂપ માને છે. વળી વેદની જે જે શાખાઓ છે અને તે તે શાખાઓમાં જે જે વિદ્યાઓ છે, ગીતિઓ છે, સ્વરો છે અને વર્ણોના ઉચ્ચારો છે, તે સર્વ મેં પોતે જ કરેલા છે. હે પાર્થ! જગતની ઉત્પત્તિ સમયે બ્રહ્માને વર આપનારું જે હયગ્રીવનું સ્વરૂપ ઉદય પામે છે, તે હું છું; તેમ જ વેદના ઉત્તર ભાગમાં ક્રમ તથા અક્ષરોના જે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, તેને જાણનારો પણ હું જ છું. મુનિ વામદેવે જેને ધ્યાનમાર્ગ પ્રદર્શિત કર્યો હતો, તે મહાત્મા

પાંચાલમુનિએ મારા જ પ્રસાદથી સનાતન એવા મારી પાસેથી વેદની કમવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી. વળી નારાયણસ્વરૂપ એવા મારી પાસેથી જ વરદાન મેળવીને કમવિદ્યામાં પ્રથમ પારંગત થયેલા બ્રાહ્મણ ગોત્રના ગાલવમુનિ ઉત્તમ યોગમળને પ્રાપ્ત કરી કમ તથા શિક્ષાને રચીને દીપી રહ્યા હતા. ૯૮-૧૦૪ પૂર્વે કંડરીક કુળમાં બ્રહ્મદત્ત નામનો એક પ્રતાપી રાજા થયો હતો, તેને જન્મ તથા મરણમાં હુન્નો પારંવાર સ્મરણમાં આવતાં હતાં. છેવટે મારા પ્રસાદથી જ માત્ર સાત જન્મમાં યોગીઓની મુખ્ય સંપત્તિ તેને પ્રાપ્ત થઈ હતી.

હે પાદ્ય! પૂર્વે તેવા દોષ કારણને લીધે ધર્મના પુત્ર તરીકે હું પ્રસિદ્ધ થયો હતો, માટે હે કુરુસિંહ! મારું ‘ધર્મજ’ એવું નામ કહેવાય છે.

પૂર્વે ધંધમાદન પર્વતમાં ધર્મરૂપ વાહન ઉપર આરૂઢ થઈને નર તથા નારાયણ અખંડ તપશ્ચર્યા કરતા હતા અને તે જ સમયે બીજી તરફ દક્ષપ્રત્યપતિનો યજ્ઞ ચાલી રહ્યો હતો. ૧૦૫-૧૦૮ હે ભારત! એ યજ્ઞમાં દક્ષે રુદ્રને ભાગ આપ્યો ન હતો, જેથી રુદ્રે દહીંચી ઋષિના કહેવા પરથી તે વાત બાણીને દક્ષના યજ્ઞનો નાશ કર્યો. રુદ્રે દક્ષના ઉપર કોપાય માન થઈને તેજથી ઝળહળી રહેલું એક ત્રિશૂળ ફેંક્યું હતું. તે ત્રિશૂળ દક્ષના યજ્ઞનો સંપૂર્ણ નાશ કરીને બદરિકાશ્રમમાં નર તથા નારાયણ ન્યાં તપ કરતા હતા, ત્યાં એકાએક જઈ પહોંચ્યું અને મોટા વેગથી ઊછળીને નારાયણના વક્ષઃસ્થલ ઉપર પડ્યું. એ સમયે એ ત્રિશૂળના તેજથી નારાયણના કેશ મુંજ નામના ઘાસ જેવા પીંગળા વર્ણના થઈ ગયા, તેથી જ હું ‘મુંજકેશવાન’ કહેવાઈ છું. ૧૦૯-૧૧૨ પછી મહાત્મા નારાયણે હું કાર શબ્દ નો ઉચ્ચાર કરીને તે ત્રિશૂળને હાંકી કાઢ્યું, જેથી પોતાના પ્રતાપથી બ્રહ્મ થઈને શંકરના હાથમાં જ પાછું જઈ પડ્યું. ૧૧૩ તે ભોઈ કોધાયમાન થયેલા રુદ્ર તે બગે તપસ્વી ઋષિઓ સામા દોડ્યા, એટલે વિશ્વાત્મા નારાયણે પોતાના હાથ વડે રુદ્રનો કંઠ પકડી લીધો. એ પ્રમાણે રુદ્રને કંઠ નારાયણના પકડવાથી શ્યામ થઈ ગયો છે, માટે જ રુદ્ર, ‘શિતકંઠ’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે પછી રુદ્રનો વિદ્યાત કરવા માટે નર ભગવાને એક દર્શની સળી બાંધી

કરી અને તેમાં મંત્રોની યોજના કરી કે તુરત જ એક મહાન ફરસી તેમાંથી પ્રકટ થઈ. તે ફરસીને નર ભગવાને રુદ્ર સામે ફેંકી, પરંતુ એકાએક તેના ટુકડા થઈ ગયા. આ પ્રમાણે મારી ફરસીના તે વેળા કટકા થઈ ગયા હતા, તેથી હું ‘ખંડપરશુ’ કહેવાઈ છું.

અર્જુને પૂછ્યું: હે યદુવંશી કૃષ્ણ! ત્રેલોક્યને સ્તબ્ધ કરી દેનારા એ યુદ્ધમાં વિગ્રહ કોનો થયો હતો, તે મને કહેો.

શ્રીભગવાન બોલ્યા: હે અર્જુન! રુદ્ર તથા નારાયણ એ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવા બ્યારે તૈયાર થયા હતા, ત્યારે જગતના સર્વ પ્રાણીઓ એકાએક ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયાં હતાં, અગ્નિ યજ્ઞોમાં હોમેલા ઉત્તમવળ હવિષને ગ્રહણ કરતો ન હતો, શુદ્ધાત્મા ઋષિઓના વેદપાઠો બરાબર દીપતા ન હતા, રત્નોશુભ્ર અને તમોશુભ્ર દેવોમાં પણ પગપેસારો કરી લીધો હતો, પૃથ્વી કંપી ગઈ હતી, આકાશ ફાટી ગયું હતું, સર્વે તેજસ્વી પદાર્થો નિરતેજ થઈ ગયા હતા, બ્રહ્મા આસન ઉપરથી ડોલાયમાન થઈ ગયા હતા, સમુદ્ર સુકાઈ ગયો હતો અને હિમાલય ચિરાઈ ગયો હતો. એ રીતે હે પાંડુપુત્ર! સર્વત્ર અશુભ નિમિત્તો ઉત્પન્ન થઈ રહ્યાં હતાં. ૧૧૪-૧૨૨

પછી દેવગણોએ અને મહાત્મા ઋષિઓએ બ્રહ્મદેવ પાસે જઈને તે વાત નિવેદન કરી, એટલે તે સર્વને સાથે લઈને બ્રહ્મા ન્યાં તે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ૧૨૩ ત્યાં આવીને નિરુક્તમાં સ્તુતિ કરાયેલા ચાર મુખવાળા બ્રહ્મા એ હાથ ભેડીને રુદ્રને કહેવા લાગ્યા: ‘ચોબાલું બળભગી બેઠેલા આ લોકોનું તમે કલ્યાણ કરો. હે જગતના ઈશ્વર! આખા વિશ્વનું હિત કરવા માટે આયુષોનો તમે ત્યાગ કરો, કેમ કે જે અક્ષર છે, અવ્યક્ત છે, સર્વનો નિયંત્ર છે, લોકોનું રક્ષણ કરનાર છે, કૃતસ્થ છે, સર્વના સદા છે, દંદભાવથી સજ્જિત છે અને વિદ્વાનો જેને અકતો કહે છે, તે પરમાત્માની જ આ પવિત્ર મૂર્તિ’ (નરનારાયણ સ્વરૂપે) પ્રકટ થયેલી છે. ૧૨૪-૧૨૬ આ નરનારાયણ ધર્મના કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છે, મોટા તપસ્વી છે, દેવોમાં શ્રદ્ધ છે અને મહાન નતને ધારણ કરનારા છે. ૧૨૭ હે તાત! ચિદિના આદ્ય સમયે દોષ અલૌકિક કારણને લીધે

તેમના પ્રસાદથી હું ઉત્પન્ન થયો છું અને સનાતન-
રૂપ તમે તેમના કોષમાંથી ઉત્પન્ન થયા છો; ૧૨૮
માટે હે વરદાતા રુદ્ર! હું, આ દેવતાઓ અને
મહર્ષિઓની સાથે રહીને તમે નારાયણદેવને
સત્વર પ્રસન્ન કરો અને લોકોમાં શાંતિ થવા દો,
વિલંબ કરો મા. ૧૨૯

બ્રહ્મદેવે એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે રુદ્રે પોતાના
કોષાગ્નિનો ત્યાગ કરીને પ્રભુ નારાયણદેવને પ્રસન્ન
કર્યો અને સર્વના આઘ તથા સર્વશ્રેષ્ઠ તે વર
આપનારા પ્રભુનું શરણ લીધું. ૧૩૦ દેવ નારાયણ
પણ ક્રોધ તથા ઈર્દિયોને છૂતનારા હતા અને ઈચ્છિત
વરને આપનારા હતા, જેથી રુદ્રના વર પ્રસન્ન થયા
અને તેમની મિત્રતા કરી. ૧૩૧ પછી ઋષિઓ, દેવતા-
ઓ અને બ્રહ્માથી પૂજાયલા જગન્નિયંતા હરિએ
ઈશાનદેવ રુદ્રને આ પ્રમાણે કહ્યું: ૧૩૨ ‘હે રુદ્ર!
જે પુરુષ તમને જાણે છે, તે મને જાણે છે અને જે
મને અનુસરે છે, તે તમને જ અનુસરે છે. આપણા
બન્નેમાં કંઈ પણ અંતર નથી, માટે તમે ભેદબુદ્ધિ
રાખો મા. ૧૩૩ તમારા ત્રિશૂળથી મારા વક્ષઃસ્થલમાં
જે લાંછન પડી ગયું છે, તે આજથી આરંભીને
‘શ્રીવત્સ’ નામે પ્રસિદ્ધ થશે અને મારા પકડવાથી
ચિહ્નવાળા થયેલા તમે ‘શ્રીકંઠ’ નામથી
જાણાઓ. ૧૩૪

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું: એ પ્રમાણે અન્યોન્યને થયેલાં
લાંછનને ઉત્તમ લક્ષણરૂપે ઉત્પન્ન કરીને તે નર-
નારાયણ ઋષિએ રુદ્ર સાથે અતુલ મિત્રતા કરી. ૧૩૫
અને પછી દેવતાઓને જવાની આજ્ઞા આપીને શાંત
ચિત્તથી તપશ્રયો કરવા માંડી. હે પાદ્ય! એ પ્રમાણે
તે યુદ્ધમાં નારાયણનો જય થયો હતો, એ વિષેની
કથા મેં તને કહી. ૧૩૬ તેમ જ હે ભારત! નારાયણ-
નાં ગુહ્ય નામો તથા ઋષિઓએ કહેલાં તેઓનાં
રહસ્યો પણ મેં તને કહ્યાં. ૧૩૭ હે કુતાપુત્ર! આવાં
આવાં અનેક સ્વરૂપો ધારણ કરીને હું પૃથ્વીલોકમાં,
બ્રહ્મલોકમાં તથા સનાતન ગોલોકમાં વિચાર્યો કરું
છું. આ મહાભારત યુદ્ધમાં પણ મેં તારું રક્ષણ
કર્યું હતું, તેથી જ તને મહાન વિજય પ્રાપ્ત થયો
છે અને યુદ્ધ ન્યારે ઉપસ્થિત થયું હતું, ત્યારે તારા
અગ્રભાગમાં જે પુરુષ ચાલ્યા કરતો હતો, તે દેવના
દેવ જટાધારી રુદ્ર જ હતા, એમ તારે જાણવું. મેં

તને પ્રથમ જ કહ્યું છે કે, પરમાત્માના ક્રોધથી
ઉત્પન્ન થયેલા ભગવાન રુદ્ર સાક્ષાત્ કાળમૂર્તિ જ
છે ૧૩૮-૧૪૧ તે જે જે શત્રુઓને સંહાર કર્યો છે,
તે સર્વને ભગવાન રુદ્રદેવે પ્રથમથી જ સંહારી
નાખ્યા હતા; (અને તેથી જ તું યુદ્ધમાં શત્રુઓને
મારી શક્યો છે.) માટે અતુલ પ્રભાવશાળી, દેવોના
પણ દેવ, ઉમાના પતિ, જગતના ઈશ્વર અને સર્વનો
સંહાર કરનારા તે અવિનાશી દેવને તું નમસ્કાર
કર. હે ધનંજય! મેં પ્રથમ વારવાર તને કહ્યું છે
કે, રુદ્ર પરમાત્માના ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયા છે અને
હમણાં તે જે કંઈ સાબળ્યું છે, તે સર્વ એ રુદ્ર-
દેવનો જ પ્રભાવ છે. ૧૪૨

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વતમાં ત્રીજા મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમાં ‘અગ્નિ તથા સોમનુ માહાત્મ્ય અથવા ‘હૃષીકેશ’
આદિ નામોનું રહસ્ય’ નામનો અધ્યાય ૩૪૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૪૩ મો

શ્વેતદ્વીપમાંથી પાછા ફરેલા નારદનો
નરનારાયણ સાથે સમાગમ

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

સૌંતે સુમહદારુપાનં ભવતા પરિકીર્તિતમ્ ।

યચ્છ્રુત્વા મુનયઃ સર્વે વિસ્મયં પરમં ગતાઃ ॥ ૧ ॥

શૌનકે પૂછ્યું: હે સૂતપુરાણી! તમે આ અતિ
મહાન આખ્યાન કહ્યું છે, જેનું શ્રવણ કરીને સર્વ
મુનિઓ પરમ વિસ્મય પામ્યા છે. ૧ હે સૂતપુત્ર!
નારાયણની કથા શ્રવણ કરવાથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય
છે, તે ફળ સર્વ આશ્રમોમાં નિવાસ કરવાથી કે
સર્વ લીધોમાં રતના કરવાથી પ્રાપ્ત થતું નથી. ૨
ખરેખર, સર્વ પાપોથી મુક્ત કરનારી નારાયણની
પવિત્ર કથાનું આદિથી શ્રવણ કરીને અગ્રે પવિત્ર
અંગવાળા થયા છોએ. ૩ સર્વ લોકોમાં નમસ્કાર
કરાયલા ભગવાન નારાયણ દેવનાં દર્શન બ્રહ્માદિ
સર્વ દેવતાઓને તથા મહર્ષિઓને પણ દુર્લભ છે,
છતાં નારદ દેવ નારાયણના દર્શન કર્યો, તેમાં હે
સૂતપુત્ર! તે દેવની અવશ્ય અનુભતિ જ હોવી
જોઈએ. ૪ નારદે અનિરુદ્ધના શરીરમાં જગત્પતિ
નારાયણનાં દર્શન કર્યા. તે પછી પુનઃ દેવ નારા-
યણનાં દર્શન કરવા માટે તે શા માટે ગયા હતા,
તેનું કારણ મને કહો.

સૂત્રપુરાણીએ કહ્યું : હે શૌનક ! પરીક્ષિતના મુત્ર રાગ જનમેજયને ત્યાં યજ્ઞક્રિયા ચાલી રહી હતી અને જુદાં જુદાં સર્વ કર્મો વિધિ પ્રમાણે થઈ રહ્યાં હતાં, ત્યારે મહારાજ જનમેજયે વેદના ભંડાર-રૂપ અને પોતાના પિતામહના પથુ પિતામહ પ્રભુ વ્યાસશ્રુષિને આ પ્રમાણે પૂછ્યું.

જનમેજયે પૂછ્યું : દેવર્ષિ નારદ ભગવાનના વચનનું સ્મરણ કરતા કરતા શ્વેતદ્રીપમાંથી પાછા ફર્યા તે પછી તેમણે શું કહ્યું ? નારદ બદરિકાશ્રમમાં આવીને ઋષિ નરનારાયણને મળ્યા પછી કેટલા કાળ પર્યંત ત્યાં રહ્યા હતા અને તેમણે કંઈ કંઈ કથાઓ પૂછી હતી ? હે બ્રહ્મન્ ! ખરેખર આ કથા રૂપી અમૃત કે જે જ્ઞાનનો એક ભંડાર જ છે અને સર્વના કરતાં ઉત્તમ છે, તેને દહીંમાંથી જેમ માખણ કાઢવામાં આવે, મલયાચલમાંથી જેમ ચંદન કાઢવામાં આવે, વેદોમાંથી જેમ આરણ્યક ઉપનિષદ કાઢવામાં આવે અને ઔષધિઓમાંથી જેમ અમૃત કાઢવામાં આવે તેમ એક લાખ શ્લોકવાળા મહાભારતના વિશાળ આખ્યાનમાંથી બુદ્ધિરૂપી રવંચા વડે પૂજ્ય મથીને બહાર કાઢવામાં આવ્યું છે. ૧-૧૩ હે તપોનિધિ ! તમે જે આખ્યાન કહ્યું છે, તે ખરેખર નારાયણની કથાનો જ આશ્રય કરનારું છે. અહો ! પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ કરનારા અને સર્વના ઈશ્વર ભગવાન નારાયણદેવ કોઈ અલૌકિક તત્ત્વ છે અને હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! નારાયણનું તેજ દર્શન કરવા માટે દુર્લભ જ છે. જેમાં બ્રહ્માદિ દેવતાઓ, ઋષિઓ, ગંધર્વો અને સ્થાવરજંગમ સર્વ જગતનો પ્રલયકાળે સમાવેશ થઈ જાય છે, તે નારાયણના જેવું પવિત્ર બીજું એક પણ તત્ત્વ સ્વર્ગ કે પૃથ્વીમાં નથી જ, એમ હું માનું છું; ૧૪-૧૬ તેમ જ નારાયણની કથાનું શ્રવણ કરવાથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ આશ્રમેમાં નિવાસ કરવાથી કે સર્વ તીર્થોમાં સ્નાન કરવાથી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૭ અમે તો જગતના ઈશ્વર હરિની સર્વ પાપોનો નાશ કરનારી કથાનું આદિથી શ્રવણ કરીને સર્વથા પવિત્ર જ થઈ ગયા છીએ. ૧૮ મારી માન્યતા પ્રમાણે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી કે તે સમયના ભારતીય યુદ્ધમાં મારા પૂજ્ય (દાદા) અન્નને વાસુદેવની સહાયતા લઈને ઉત્તમ વિજય મેળવ્યો હતો; ૧૯ કેમ કે ત્રેલો-

કચના નાથ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ભગવાન જેને સહાય કરનારા હોય, તેને આ ત્રણે લોકમાં કંઈ પણ વસ્તુ અપ્રાપ્ય હોય, એમ હું માનતો જ નથી.^{૨૦} હે બ્રહ્મન્ ! તે મારા સર્વ પૂર્વજો ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર જ હતા; કેમ કે ભગવાન જનાર્દન પોતે તેમનું હિત કરવા માટે તથા શ્રેય કરવા માટે સદા તત્પર રહેતા.^{૨૧} લોકમાં પૂજાતલા ભગવાન જનાર્દન, જેમનાં દર્શન કેવળતપથી જ યઈ શકે છે અને જે શ્રીવત્સલાંછનથી શોભી રહેલા છે, તેમના તેઓએ સાક્ષાત્ દર્શન કર્યા હતાં.^{૨૨} વળી તે મારા પૂર્વજોના કરતાં પણ પરમેષીના પુત્ર નારદને હું વધારે ધન્ય માતું છું અને હું બાણું છું કે, અરબલિત શક્તિવાળા નારદઋષિ મહાતેજસ્વી છે;^{૨૩} કારણ કે જેણે શ્વેતદ્રીપમાં જઈને નારાયણનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યાં; પણ હે મુનિ ! તે સમયે અનિરુદ્ધના શરીરમાં રહેલા દેવ નારાયણનું તેમના પ્રસાદથી જ નારદને પ્રત્યક્ષ દર્શન થયું હતું; છતાં નારદ (મનુષ્યના શરીરમાં રહેલા) નરનારાયણનાં દર્શન કરવા માટે પુનઃ બદરિકાશ્રમમાં કેમ ગયા હતા, ત્યાં જવાતું નારદને શું પ્રયોજન હતું, તે મને કહો. પરમેષીના પુત્ર નારદ શ્વેતદ્રીપથી પાછા ફરીને બદરિકાશ્રમમાં ગયા અને ત્યાં ઋષિ નરનારાયણને મળીને કેટલા કાળ પર્યંત રહ્યા તેમ જ કયા કયા પ્રશ્નો તેમણે પૂછ્યા ? વળી મહાત્મા નારદ શ્વેતદ્રીપથી જ્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે મહાત્મા નરનારાયણ ઋષિએ તેમને શું કહ્યું હતું, તે સર્વ યથાર્થ રીતે તમે મને કહો.

* વેશ'પાયને કહ્યું: મહાતેજસ્વી ભગવાન વ્યાસને હું નમસ્કાર કરું છું કે, જેમના પ્રસાદથી નારાયણની આ કથા હું તને કહું છું. હે રાજા! શ્રવેતાદીપમાં અવિનાશી ભગવાન નારાયણનાં દર્શન કરીને પાછા દ્વૈતા નારદત્ત્વિ પરમાત્માએ આપેલા ઉપદેશને હૃદયમાં ધારણ કરતા એકદમ વેગથી મેરુ પર્વત ઉપર આવી પહોંચ્યા. ૨૪-૩૧ હે રાજા! મેરુ

x જનમેજયે વ્યાસને પ્રશ્ન કર્યો અને તેનો ઉત્તર આપ્યો વેદપ્રપાચને, એ કંઈ ગોટાળા જેવું લાગે છે; તોપણ તેનું અમલધાન કદાચ આ પ્રમાણે થઈ શકે ખરું. જેમ કે પોતાની સમીપ બેઠેલા યુરુ વ્યાસની આત્મા લઈને શિષ્ય વેદપ્રપાચને or જનમેજયને ઉત્તર આપ્યો. ઉત્તર.

પર્વત ઉપર આવ્યા પછી નારદના મનમાં મોડું આશ્ચર્ય એ જ થયું કે, પોતે એટલે બધે દૂર જઈને પણ પુનઃ ક્ષેમકુશળ અહીં આવી પહોંચ્યા.^{૩૨} પછી મેરુ પર્વત ઉપરથી ઊતરી પડીને તે ગંધમાદન પર્વત ઉપર આવ્યા અને ત્યાંથી આકાશમાર્ગે સત્વર પ્રયાણ કરીને બદરિકાશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં જઈને તેમણે જોયું તો પુરાણ મહર્ષિ નરનારાયણ દેવ ઘણું જ મોડું તપ કરી રહ્યા હતા. તેઓ આત્મનિષ્ઠ જણાતા હતા, મહાન વ્રતને ધારણ કરનારા હતા, તેજથી સર્વ લોકને પ્રકાશિત કરનારા સૂર્ય કરતાં પણ અધિક જણાતા હતા, શ્રીવત્સના લાંછનવાળા હતા, પરમ પૂજ્ય હતા, જટામંડળને ધારણ કરનારા હતા, તેમની ભુજા ઉપર હંસનાં પગલાં જેવાં ચિહ્ન હતાં, તેમના બે ચરણોમાં ચક્રનાં લક્ષણ હતાં, તેમનાં વક્ષઃસ્થળ વિશાળ હતાં, તેમની ભુજાઓ લાંબી હતી, તેમના શરીરનો ચોતરફનો ભાગ મજબૂત હતો, તેમના મુખમાં સાઠ દાંતો હતા અને આઠ દાઢો હતી, તેમનો શબ્દ મેઘના ધ્વનિ જેવો ગંભીર હતો, તેમનાં મુખ સુંદર હતાં, તેમનાં લલાટ વિશાળ હતાં, તેઓની બ્રમર, હડપચી અને નાસિકા મનોહર હતાં અને તેઓ બ્રહ્માનાં મસ્તક છત્રનાં જેવા ગોળા હતાં. આવાં લક્ષણોથી યુક્ત તે બ્રહ્મા મહાપુરુષોનાં દર્શન કરીને નારદ હર્ષ પામ્યા અને તેઓ બ્રહ્માને પણ સ્વાગત-વચન કહીને નારદની પૂજા કરી તથા શરીર સંબંધી કુશળતા પૂછી.^{૩૩-૩૪} પછી પુરુષોમાં ઉત્તમ તે નરનારાયણને જોઈને નારદના મનમાં તે સમયે આવેા વિચાર આવ્યો કે, ‘ત્યાં શ્વેતદ્રીપમાં પ્રાણી-માત્રથી નમસ્કાર કરાયેલા જે મહાપુરુષો મારા જોવામાં આવ્યા હતા, તેઓના જેવા જ આ બ્રહ્મા મહર્ષિઓ છે.’ મનમાં આવેા વિચાર કરીને નારદે તેઓ બ્રહ્માને પ્રદક્ષિણા કરી અને પછી એક પાટલા ઉપર બિછાવેલા પવિત્ર દહીંસન ઉપર તે બેઠા. તપ, યશ અને તેજના નિવાસસ્થાનરૂપ અને શમદેહાદિ શુભો-થી યુક્ત તે બ્રહ્મા ઋષિઓએ પણ પોતાનું સવારનું કૃત્ય કરી લીધા પછી શાંતચિત્તે પાદ તથા અર્ધ અર્ધ પણ કરીને નારદની પૂજા કરી અને પછી અતિથિ-સત્કાર તથા આહ્વનિક ક્રિયાઓ જેઓએ સંપૂર્ણ કરી હતી, એવા તે બ્રહ્મા મહાપુરુષો નારદની

સમીપ જ બે પાટલાઓ ઉપર બેઠા. આ રીતે તેઓ ત્રણે જણા જ્યારે ત્યાં બેઠા, ત્યારે તે બદરિકાશ્રમનો પ્રદેશ ધીની આહુતિઓ વડે ભડભડાટ પ્રભવળી રહેલી જ્વાળાઓવાળા ત્રણ અગ્નિઓ વડે જેમ યજ્ઞમંડપ શોભે તેમ શોભી રહ્યો હતો. પછી વિશ્રાંતિપૂર્વક સુખેથી બેઠેલા અને જેમનો અતિથિ-સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો, એવા તે નારદને નારાયણે આ પ્રમાણે પૂછ્યું.

નરનારાયણ બોલ્યા: સનાતન પરમાત્મા ભગવાન નારાયણ જે અમારી મૂળ પ્રકૃતિરૂપ છે, તેમનાં તે શ્વેતદ્રીપમાં દર્શન કયાં છે ?

નારદે પૂછ્યું: વિશ્વરૂપને ધારણ કરનારા શ્રીમાન અવિનાશી પુરુષનાં મેં દર્શન કયાં, તેમ જ શ્વેતદ્રીપમાં વસનારા મનુષ્યો, દેવો અને ઋષિઓ-ને પણ મેં જોયા. વળી સનાતન પુરુષ તમને બ્રહ્માને જોઈને હમણાં પણ તે નારાયણનાં જ મને દર્શન થાય છે, ૪૦-૪૮ કેમ કે જે લક્ષણો, અવ્યક્ત સ્વરૂપને ધારણ કરનારા તે હરિમાં મેં જોયાં છે, તે જ લક્ષણો વ્યક્ત સ્વરૂપને ધારણ કરનારા તમારા બ્રહ્મામાં હું જોઈ રહ્યો છું.^{૪૯} ત્યાં શ્વેતદ્રીપમાં તમને બ્રહ્માને દેવ નારાયણની સમીપ બેઠેલા મેં જોયા હતા, તેથી જ પરમાત્માએ જેવી મને આજ્ઞા આપી કે તુરત જ હું અહીં આવ્યો છું.^{૫૦} ખરેખર, આ ત્રણે જગત-માં ધર્મના પુત્ર તમારા બે વિના બીજો કયો પુરુષ છે; જે તેજ, યશ અને શોભામાં તે ભગવાનની તુલના કરી શકે ?^{૫૧} તે ભગવાને સમગ્ર ક્ષેત્રજ્ઞ નામનો ધર્મ મને કહી સંભળાવ્યો છે અને ભવિષ્યમાં તેમના જે જે અવતારો થવાના છે, તે પણ મને કહ્યા છે.^{૫૨} ત્યાં શ્વેતદ્રીપમાં શ્વેત વર્ણવાળા જે પુરુષો નિવાસ કરે છે, તેઓ સર્વ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય-ભોગથી રહિત છે, જ્ઞાનસંપન્ન છે અને નિત્ય પરમ ભક્તિપૂર્વક પુરુષોત્તમ નારાયણદેવનું પૂજન કયાં કરે છે; તેમ જ ભક્તો અને પ્રાણીઓ ઉપર ગ્રેમ રાખનારા પરમાત્મા નારાયણ ભગવાન પણ તે પુરુષોથી નિત્ય પૂજાઈને તેઓની સાથે રમણ કયાં કરે છે. તે ભગવાન વિશ્વના ભોક્તા છે, સર્વત્ર વ્યાપક છે, માયા સાથે ક્રોડા કરનારા છે, લક્ષ્મીના પતિ છે, ભક્તો ઉપર વહાલ રાખનારા છે, કતોરૂપ છે, કારણરૂપ છે, કાર્યરૂપ છે, અતિથય બળવાન અને તેજસ્વી

છે, જગતના હેતુરૂપ છે, આરારૂપ છે, ક્રિયારૂપ છે, વસ્તુતત્ત્વરૂપ છે અને મહાન યશસ્વી છે.^{૫૩-૫૬} વળી તે પરમાત્મા પોતાના આત્માને તપ સાથે ચોળને શ્વેતદ્વીપથી પણ પર રહેલા સ્વયં પ્રકાશ તેજરૂપે પ્રસિદ્ધ થયા છે.^{૫૭} અને તે શુદ્ધાત્મા ભગવાને ત્રણે જગતના શાંતિ ઉત્પન્ન કરી છે તથા હજી પણ તેવી શાંતિ પ્રમારવાની શુભ બુદ્ધિથી નૈષ્ઠિક યજ્ઞપાલનનો તેમણે નિયમ કર્યો છે.^{૫૮} દેવોના નિયંત્રતા તે ભગવાન જે સ્થળે ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરે છે, તે સ્થળે સૂર્ય તપતો નથી, ચંદ્ર પ્રકાશતો નથી અને વાયુ પણ વાતો નથી.^{૫૯} વિશ્વના સ્રષ્ટા તે પરમાત્મા (તપશ્ચરણના આરભસમયે) પૃથ્વી ઉપર આઠ આગળની ઊંચાઈવાળી એક વેદિકા તૈયાર કરીને તેના પર એક પગે ઊભા રહે છે અને બાહુઓ ઊંચા રાખી તથા ઉત્તર દિશા તરફ મુખ કરીને અગ સહિત વેદોનું આવર્તન કરતા કરતા મહાહુશ્વર તપ કરે છે. ઊંઘા, ઝપિઓ, શંકર પોતે, આક્રીના ઉત્તમ દેવતાઓ, દૈત્યો, દાનવો, રાક્ષસો, નાગો, ગરુડો, ગધર્વો, સિદ્ધો અને રાજર્ષિઓ નિત્ય વિધિપૂર્વક જે હવ્યકવ્ય અર્પણ કરે છે તે સમય દેવ નારાયણના ચરણમાં પ્રાપ્ત થાય છે.^{૬૦-૬૩} તેમજ જેઓની બુદ્ધિ કેવળ એક પરમાત્મામાં જ લીન થયેલી હોય છે, તેવા પુરુષો જે જે ક્રિયાઓ કરે છે, તે સર્વ ક્રિયાઓના નારાયણ દેવ પોતે પોતાના મસ્તક વડે સ્વીકાર કરે છે.^{૬૪} આ ત્રણે લોકમાં જે મહાત્માઓ જ્ઞાનસંપન્ન હોય છે, તેઓ વિના બીજે કોઈ પણ પુરુષ તે પરમાત્માને અત્યંત પ્રિય નથી અને તેઓ કરતા પણ જે પુરુષ તેમના એકાંતભાવને પ્રાપ્ત થયેલો છે, તે તેમને અત્યંત પ્રિય છે.^{૬૫} સર્વના પરમાત્મા ભગવાન હરિએ પોતે જ મને એ પ્રમાણે કહ્યું છે અને તે દેવે મને આરા આપી છે તેથી જ હું અહીં આવ્યો છું; માટે હવે તો તેમની ભક્તિ કરવામાં જ તત્પર રહીને અહીં તમારી ખત્રેની સાથે નિત્ય રહીશ.^{૬૬-૬૭}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમા 'શ્વેતદ્વીપમાથી પાછા ફરેલા નારદનો નરનારાયણ સાથે સમાગમ' નામનો

અધ્યાય ૩૪૩ માં સમાયો

અધ્યાય ૩૪૪ માં

એકાંતિક ભક્તોજ પરમાત્માને પામે છે

॥ નરનારાયણાવૃત્ત ॥

ધન્યોઽસ્યનુગૃહીતોઽસિ યત્તે દૃષ્ટઃ સ્વયં પ્રમુઃ ।
ન હિ તં દૃષ્ટવાન્ કથિત્વ પદ્મયોનિરપિ સ્વયમ્ ॥
નરનારાયણે કહ્યું : હે નારદ ! તને ધન્ય છે. તારા ઉપર પરમાત્માએ કૃપા કરી છે, કેમ કે પ્રભુ નારાયણના તને સાક્ષાત્ દર્શન થયા છે. ખરેખર, બ્રહ્મદેવે પોતે પણ તે ભગવાનના દર્શન કર્યા નથી, તો પછી બીજે પુરુષ તો તેમના દર્શનને કયાથી જ પામી શકે ?^૧ હે નારદ ! પ્રકૃતિના પણ આદિકારણ રૂપી ભગવાન પુરુષોત્તમનાં દર્શન મહાકષ્ટથી થઈ શકે છે, આ અમે કહેલું વચન તારે સત્ય બબડું^૨ હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! એ ભગવાનને પોતાના ભક્ત કરતાં અધિક પ્રિય લોકમાં કોઈ પણ નથી અને તેથી જ તેમણે પોતાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન તને લીધાં છે.^૩ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! એ પરમાત્મા જે સ્થાને તપ કરે છે, તે સ્થાનને અમારા બે વિના બીજે કોઈ પણ પુરુષ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.^૪ ભગવાન પોતે તે સ્થાન ઉપર બિરાજી રહેલા છે, તેથી તે સ્થાનની કાંતિ એક હજાર સૂર્યના કરતાં પણ અધિક છે.^૫ હે ક્ષમાશીલ પુરુષોમા શ્રેષ્ઠ નારદ ! જગતને ઉત્પન્ન કરનારા અને સર્વના પતિ તે નારાયણદેવથી ક્ષમા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ક્ષમા પૃથ્વીમાં દાખલ થાય છે.^૬ પ્રાણીમાત્રનું હિત કરનારા તે આદિ દેવથી રસ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે રસ જળમાં દાખલ થાય છે, જેથી જળ પ્રવાહીપણાને પામે છે.^૭ તેમજ એ પરમાત્માથી જ રૂપશુષ્ણાણં તેજ ઉત્પન્ન થાય છે, જે સૂર્યમાં દાખલ થવાથી સૂર્ય પ્રકાશે છે^૮ પુરુષોમા ઉત્તમ તે નારાયણદેવથી સ્પર્શશુણ્ણ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વડે જોડાયેલો વાયુ લોકોમાં વાયા કરે છે.^૯ સર્વ લોકના ઈશ્વર તે પ્રભુથી શબ્દશુણ્ણ ઉત્પન્ન થાય છે, જેના વડે જોડાયેલુ આકાશ સર્વત્ર પુલ્લુ રહી શકે છે.^{૧૦} વળી તે નારાયણદેવથી જ પ્રાણીમાત્રમા રહેનારું મન ઉત્પન્ન થાય છે, જેના વડે યુક્ત થયેલો ચંદ્રમા પ્રકાશ શુણ્ણને ધારણ કરે છે.^{૧૧} એ રીતે પ્રાણી માત્ર જેમાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સ્થાનને વેદમાં

‘સત્’ કહેવામાં આવે છે અને તે સ્થાનમાં હવે કવ્યનું લોગ્ગન કરનારા ભગવાન પોતે વિધાની સાથે નિવાસ કરે છે;^{૧૨} પરંતુ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ! લોકમાં પુણ્યપાપથી રહિત થઈને જેઓ શુદ્ધ થયેલા હોય છે અને કલ્યાણકારી માર્ગમાં જેઓ ગમન કરી રહ્યા હોય છે, તે પુરુષોને સર્વત્ર અધિકારનો નાશ કરનારો આદિત્ય જ મોક્ષના દ્વારરૂપ થઈ પડે છે; (અર્થાત્ તેઓ પ્રથમ આદિત્યમંડળમાં જ પ્રવેશ કરે છે) અને સૂર્યના તેજથી ભરમીભૂત થયેલા તે પુરુષો દેવળ પરમાણુસ્વરૂપ થઈ જઈને તે દેવમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી ત્યાંથી પણ મુક્ત થઈને તેઓ અનિરુદ્ધતા શરીરમાં દાખલ થાય છે અને ત્યાં મનરૂપ થઈને પ્રલુપ્તમાં પ્રવેશ કરે છે. વળી પ્રલુપ્તમાંથી પણ નીકળીને તેઓ જીવરૂપ સંકર્ષણના શરીરમાં દાખલ થાય છે અને પછી જ્ઞાનયુક્ત તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો તથા ભક્તો ત્રણે શુભોથી રહિત થઈને તુરંત જ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે.^{૧૩-૧૭} આ રીતે શ્રેષ્ઠ એવા બ્રાહ્મણો નિર્ણુણસ્વરૂપ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે. તારે જાણવું કે, સર્વના નિવાસસ્થાનરૂપ વાસુદેવ જ ખરી રીતે ક્ષેત્રરૂપ છે.^{૧૮} જે પુરુષો મનને એકાગ્ર કરનારા છે, નિયમનિષ્ઠ છે, ઇદ્રિયોને વશ રાખનારા છે અને એકાંતભાવને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તે પુરુષો જ વાસુદેવમાં પ્રવેશ કરી શકે છે.^{૧૯} હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! અમે બંને જણા પણ ધર્મને ઘેર ઉત્પન્ન થઈને આ સુંદર બદરિકાશ્રમમાં રહ્યા છીએ અને ઉચ્ચ તપ કર્યા કરીએ છીએ.^{૨૦} હે દિગ્ ! તે નારાયણદેવના, દેવતાઓને પ્રિય એવા જે જે અવતારો જગતમાં પ્રકટ થશે, તેઓ સર્વંતું કલ્યાણ થાઓ, એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. હે દિગ્ ! પોતાપોતાના વિધિનું પૂર્વની પેઠે જ અમે આચરણ કરીએ છીએ અને ‘સર્વકૃત્વ’ નામના ઋતુનું રૂડી રીતે અમે પાલન કરીએ છીએ, જેથી હે તપોધન! અમે બંનેએ પણ શ્વેતદ્વીપમાં તને ભેળો હતો; ત્યાં તું ભગવાનની સાથે મળ્યો હતો અને મનમાં સંકલ્પવિકલ્પ કરતો હતો. વળી હે મહાસુનિ! સ્થાવરજંગમ ત્રણે જગતમાં જે કંઈ શુભ-અશુભ થવાનું છે અને વર્તમાન સમયમાં જે કંઈ શુભ-અશુભ થઈ રહ્યું છે, તે સર્વ દેવતા દેવ નારાયણે તને કહ્યું છે, એ સમય અમે જાણીએ

છીએ. ૨૧-૨૪

વૈશંપાયને કહ્યું: હે જનમેજય! મહાઉચ્ચ તપ કરનારા તે નરનારાયણુશ્વિનું એ વાક્ય સાંભળીને નારદે એ હાથ ભેડીને નારાયણની ભક્તિ કરવા તત્પર થયા અને નારાયણના અનેક મંત્રો જપવા લાગ્યા. પછી દેવતાઓનાં એક હજાર વર્ષો સુધી નરનારાયણના આશ્રમમાં રહીને મહાતેજસ્વી ભગવાન નારદશ્વિ દેવ પરમાત્માનું તથા નરનારાયણનું પૂજન કરવા લાગ્યા. ૨૫-૨૭

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શાંતિપર્વોત્તર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં ‘એકાંતિક ભક્તો જ પરમાત્માને પામે છે’

નામનો અધ્યાય ૩૪૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૪૫ મો

પિતૃપિંડની કથા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

કસ્યચિત્ત્વ કાલસ્ય નારદઃ પરમેષ્ઠિનઃ ।

દૈવં કૃત્વા યથાન્યાયં પિતૃયં ચક્રે તતઃ પરમ્ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું: હે જનમેજય! કોઈ એક સમયે બ્રહ્માના પુત્ર નારદે દેવોનું કર્મ કર્યો પછી વિધિપૂર્વક પિતૃઓનું કર્મ કર્યું.^૧ તે ભેઈ ધર્મના મોટા પુત્ર પ્રભુ નારાયણે તેને આનું વચન કહ્યું: ‘હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ! તું દેવોનું તથા પિતૃઓનું કર્મ કરીને કોનું પૂજન કરે છે? હે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ નારદ! તે તું મને શાસ્ત્રાનુસાર કહે. તું આ કર્યું કર્મ કરે છે અને તેના કયા ફળની ઇચ્છા રાખે છે?’

નારદે કહ્યું: તમે પોતે જ પ્રથમ મને કહ્યું છે કે, ‘દેવોનું કર્મ અવશ્ય કરવું ભેઈએ અને શ્રેષ્ઠ યજ્ઞરૂપ સનાતન પરમાત્મા જ સર્વ દેવરૂપ છે. (એવી ભાવના કરવી ભેઈએ.)’^૨ તમારા એ કહેવા પ્રમાણે નિત્ય અવિનાશી ભગવાન વૈકુંઠની જ ભાવના કરીને હું દેવનું તથા પિતૃઓનું કર્મ કરું છું. પૂર્વે લોકના પિતામહ બ્રહ્મા એ વૈકુંઠ ભગવાનથી જ ઉત્પન્ન થયા છે.^૩ અને તે બ્રહ્માએ પ્રસન્ન થઈને મારા પિતા* પ્રજાપતિને ઉત્પન્ન કર્યા છે. હું પ્રથમ બ્રહ્મદેવનો માનસપુત્ર હતો.^૪ હે સત્પુરુષ! હું પ્રથમ

* ત્રીકાકાર નીલકંઠ લખે છે કે, દક્ષના શાપથી નારદને પ્રજાપતિને ત્યાં પુનર્જન્મ લેવો પડ્યો હતો, એમ હરિવંશમાં છે.

નારાયણની પૂજા કરીને પિતૃઓનું યજ્ઞન કરું છું; કેમ કે તે નારાયણ ભગવાન સર્વના પિતા છે, માતા છે અને પિતામહ છે.^૭ તેમ જ સર્વ પ્રકારના પિતૃ યજ્ઞમાં જગત્પતિ નારાયણનું જ નિત્ય પૂજન કરવામાં આવે છે, તોપણ બીજી એક શ્રુતિ પ્રસિદ્ધ છે કે, પૂર્વે પિતૃઓએ પોતાના પુત્રોનું^૮ પૂજન કર્યું હતું, કેમ કે પિતૃઓ વેદશ્રુતિને જ્યારે ભૂલી ગયા હતા, ત્યારે તેઓના પુત્રોએ તેઓને વેદાધ્યયન કરાવ્યું હતું અને તેથી જ મંત્રો લખાવનારા પુત્રો પિતૃપણને પામ્યા હતા.^૯ આ વાત દેવો અને શુદ્ધાત્મા તમે બંને જણા અવશ્ય જાણો છો કે, પૃથ્વી પર પ્રથમ દર્ભ મૂક્યા પછી તેઓના પર પિતૃઓના ઉદ્દેશથી ત્રણ પિંડો મૂકીને પુત્રો તથા પિતાઓએ અન્યોન્યનું પૂજન કર્યું હતું; પરંતુ મને એક શંકા થાય છે કે, પિતૃઓ પૂર્વે પિંડસંજ્ઞાને કેવી રીતે પામ્યા? ^{૧૦} ૧૧

નરનારાયણે કહ્યું: પૂર્વે સસુદ્ર સુધીની આ સમગ્ર પૃથ્વી જળમાં ડૂબી ગઈ હતી, તેથી ભગવાન ગોવિંદે સત્વર વરાહનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો.^{૧૨} તે સમયે જળના કાદવથી ખરડાયેલા શરીરવાળા ભગવાન પુરુષોત્તમે પૃથ્વીને પોતાના સ્થાન પર સ્થાપી હતી અને પછી લોકોનું કાર્ય કરવા માટે તે તૈયાર થયા હતા.^{૧૩} સૂર્ય જ્યારે મધ્યપ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો હતો અને આહ્નિક કૃત્ય કરવાનો જ્યારે સમય થયો હતો, ત્યારે હે નારદ! ત્રણ વરાહ ભગવાને પૃથ્વી પર દર્ભ પાથરીને પોતાની દાદો પર વળગી રહેલા ત્રણ પિંડો તેના પર મૂક્યા. પછી તે પિંડોમાં પોતાના સ્વરૂપની જ ભાવના કરીને તેમણે યથાવિધિ પિતૃકર્મ કર્યું.^{૧૪} ૧૫ એ રીતે ત્રણ વરાહ ભગવાને ત્રણ પિંડોમાં પોતાના જ સ્વરૂપની કલ્પના કરીને પોતાના ગાત્રની ગરમીથી

ઉત્પન્ન કરેલા રનેહપૃષ્ઠ તલથી તેના પર મોક્ષણ કર્યું હતું અને પછી તે દેવેશ પૂર્વ તરફ સુખ કરીને ઊભા રહ્યા હતા અને લોકોમાં મયોદા સ્થાપવા માટે આવું વચન બોલ્યા હતા.

વૃષાકપિ (ભગવાન વરાહમૂર્તિ)એ કહ્યું: ‘લોકોને સદા હું પોતે જ પિતૃઓને સરજવા માટે તૈયાર થયો છું, જેથી પિતૃકાર્યના ઉત્તમ વિધિ કયા? આવો મનમાં હું વિચાર કરતો હતો કે તુરંત જ મારી દાદો ઉપરથી દક્ષિણ દિશાની ભુમિ ઉપર ત્રણ પિંડો પડ્યા, માટે એ ત્રણ પિંડોને જ પિતૃઓ જાણવા. ^{૧૬-૧૮} જોકે એ ત્રણ પિંડો મૂર્તિરહિત હોઈને માત્ર ગોળાકાર સ્વરૂપને જ ધારણ કરનારા છે; તોપણ તેઓ મેં ઉત્પન્ન કરેલા સનાતન પિતૃઓ તરીકે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થાઓ.^{૨૦} પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એમ ત્રણ સ્વરૂપે હું પોતે જ એ ત્રણ પિંડોમાં રહેલો છું, એમ જાણવું.^{૨૧} મારાથી અધિક બીજો કોઈ પણ નથી, જેથી મારે પોતાને બીજા કોણે પૂજન કરવું? આ જગતમાં મારો પિતા કોણ છે? માત્ર હું જ સર્વનો પિતા છું, પિતામહ છું અને પ્રપિતામહ છું, આવા કારણથી જ આ ત્રણ પિંડોમાં હું નિવાસ કરું છું.

હે વિપ્ર! એ પ્રમાણે કહીને દેવના દેવ ભગવાન વૃષાકપિએ એ ત્રણ પિંડોને વિસ્તારપૂર્વક વરાહ પર્વત ઉપર મૂક્યા અને પછી તેમાં પોતાનું જ પૂજન કરીને ત્યાં અંતર્ધોન થઈ ગયા. હે બ્રાહ્મણ! પૂર્વે પિતૃઓ પિંડસંજ્ઞાને પામ્યા, તેમાં વસ્તુસ્થિતિ તે પ્રકારની છે અને હજી સુધી પણ તેઓ વૃષાકપિના વચન પ્રમાણે નિત્ય પૂજાય છે.^{૨૨-૨૫} જે પુરુષો પિતૃઓનું, દેવોનું, અતિથિઓનું, ગાયોનું, ઉત્તમ બ્રાહ્મણોનું, પૃથ્વીનું તથા માતાનું, મન, વચન ને કર્મથી નિત્ય પૂજન કરે છે, તેઓ વસ્તુતઃ વિષ્ણુ ભગવાનનું જ પૂજન કરે છે; કેમ કે તે ભગવાન પ્રાણી-માત્રના શરીરમાં રહેલા છે.^{૨૬} ૨૭ અમે સાંભળ્યું છે કે, સર્વના આત્મા મહાત્મા નારાયણ સર્વ પ્રાણીમાં સમાન રીતે રહેલા છે અને સુખદુઃખના મહાન ઇશ્વર છે. ^{૨૮}

× આવી એક પ્રસિદ્ધ આખ્યાયિકા છે કે, અગ્નિ-જ્વાલ વગેરે પોતાના પુત્રોને વેદાધ્યયન કરાવીને પિતૃઓ, અસુરો સાથે યુદ્ધ કરવા ગયા હતા ત્યાં તેઓને ઘણા જ લાંબા સમય સુધી રહેવું પડ્યું, તેથી તેઓ વેદ ભૂલી ગયા. પછી પોતાના પુત્રો પાસેથી તેઓએ વેદાધ્યયન કર્યું, માટે પુત્રો પિતૃઓના ગુરુ થયા. આવા આશયથી જ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે, પિતૃઓએ પોતાના પુત્રોનું પૂજન કર્યું.

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમાં મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં ‘પિતૃપિંડોની કથા’ નામનો

અધ્યાય ૩૪૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૪મો

વાસુદેવની પ્રશંસા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

શ્રુત્વૈતન્નારદો વાક્યં નરનારાયણેરિતમ્ ।

અત્યંતં મક્તિમાન્ દેવે એકાંતિત્વમુપેયિવાન્ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું : હે જનમેજય ! નરનારાયણે કહેલું એ વાક્ય સાંભળીને નારદ દેવ નારાયણ ઉપર અત્યંત ભક્તિવાળા થયા અને દેવળ તેમનું જ ધ્યાન કરવા લાગ્યા.^૧ પછી નરનારાયણના આશ્રમમાં એક હજાર વર્ષ સુધી રહીને ભગવાનના આખ્યાનનું શ્રવણ કરી તેમ જ અવિનાશી હરિને સાક્ષાત્કાર કરી, હિમાલયમાં આવેલા પોતાના આશ્રમમાં તે ચાલ્યા ગયા અને પ્રખ્યાત તપ કરનારા ઋષિ નરનારાયણ પણ નારદના ગયા પછી તે જ સુદર આશ્રમમાં રહીને ઉત્તમ તપ કરવા લાગ્યા. હે રાજા ! અમાપ પરાક્રમવાળા અને પાંડવોના કુલધુરંધર તેં પણ આજે આ કથાનું આદિથી શ્રવણ કર્યું છે; તેથી તારો આત્મા પવિત્ર થયો છે; પરંતુ હે મહારાજા ! જે પુરુષ મન, વચન કે કર્મથી અવિનાશી દેવ વિષ્ણુનો દ્રેષ કરે છે, તે પુરુષને આ લોકમાં જ્યારે સુખ મળતું નથી, ત્યારે પરલોકમાં તો ક્યાંથી જ મળે ? એટલું જ નહિ પણ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ દેવ નારાયણ હરિને જે દ્રેષ કરે છે, તેના પિતૃઓ અનંતકાળ પર્યંત નરકમાં સળથ્યા કરે છે. હે પુરુષો-માં વ્યાઘ્ર સમાન રાજા ! જગતનો કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના આત્માનો દ્રેષ કેમ કરે ? અને ખરું જોતાં વિષ્ણુ એ જ સર્વના આત્મા છે, આવો શાસ્ત્રસિદ્ધાંત છે. હે તાત ! ગંધવતીના પુત્ર વ્યાસઋષિ જે અમારા ગુરુ છે, તેમણે કહેલું આ ઉત્તમ માહાત્મ્ય તેમની પાસેથી જ મેં સાંભળ્યું છે અને હે નિર્દોષ રાજા ! તે જ આખ્યાન મેં તને કહ્યું છે;^{૨-૯} પણ હે રાજા ! નારદઋષિએ તો જગતના નાથ સાક્ષાત્ નારાયણ પાસેથી રહસ્ય અને સંશ્રદ્ધ સહિત આ ધર્મ સંપાદન કર્યો હતો.^{૧૦} અને હે મહારાજા ! તે જ મહાન ધર્મ પૂર્વે હરિગીતામાં મેં તને સંક્ષેપ માં વિધિપૂર્વક કહ્યો છે.^{૧૧} હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! તારે એમ જ સમજવું કે, કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસઋષિ પૃથ્વી પર સાક્ષાત્ નારાયણરૂપ જ છે; કેમ કે તે પ્રભુ વિના

ખીનો કયો પુરુષ મહાભારત જેવો ગ્રંથ રચી શકે અને જુદા જુદા ધર્મોનું પ્રવચન કરી શકે ? હવે તેં ધર્મનું યથાર્થ તત્ત્વ સાંભળ્યું છે. વળી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો તેં સંકલ્પ પણ કર્યો છે. (માટે તે મહાયજ્ઞનો તું આરંભ કર.)^{૧૨-૧૪}

સૂતપુરાણીએ કહ્યું : હે શૌનક ! તે પછી મહારાજા જનમેજયે આ મહાન આખ્યાનનું શ્રવણ કરીને યજ્ઞની સમાપ્તિ કરવા માટે સર્વ સામગ્રીઓ તૈયાર કરવા માંડી.^{૧૫} હે શૌનક ! તમે મને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, માટે આ નારાયણનું આખ્યાન નૈમિષારણ્યમાં નિવાસ કરનારા સર્વ ઋષિઓ વચ્ચે મેં તમને કહી સંભળાવ્યું છે;^{૧૬} પૂર્વે સર્વ ઋષિઓ, પાંડવો, શ્રીકૃષ્ણ અને ભીષ્મ એ સર્વના સાંભળતાં નારદે પૃહસ્પતિને આ આખ્યાન કહી સંભળાવ્યું હતું.^{૧૭} એ નારાયણ મોટા એક ઋષિ છે, મનુષ્યો અને જગતના પતિ છે, વિશાળ પૃથ્વીને ધારણ કરનારા છે, વેદ અને વિનયના ભંડાર છે, શમ તથા નિયમના નિધિ છે, યમ તથા નિયમમાં પરચણ રહેનારા છે અને દેવતાઓનું હિત કરનારા છે. તે શ્રીહરિ, હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! તમારું હિત કરનાર થાઓ અને તમારી ગતિરૂપ થાઓ.^{૧૮} વળી જે ભગવાન અસુરોનો નાશકર્તા છે, તપના નિધિરૂપ છે, અતિ મહાન યશના પાત્રરૂપ છે, મધુકૈટભનો વધ કરનાર છે, સત્યયુગના ધર્મવેત્તાઓને ગતિ આપનાર છે, પ્રાણીમાત્રને અલય આપનાર છે અને યજ્ઞના ભાગને ગ્રહણ કરનાર છે, તે શ્રીપરમાત્મા તમારા શરણરૂપ થાઓ;^{૧૯} તેમ જ જે નારાયણ ત્રણ ગુણોથી યુક્ત છે, ગુણોથી રહિત છે, (વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધરૂપ) ચાર મૂર્તિઓને ધારણ કરે છે, પૂર્ત (વાવ આદિ) અને ઇંદ્ર (અગ્નિહોત્રાદિ) ના રૂપભાગને ગ્રહણ કરે છે, નિત્ય અજિત છે અને અત્યંત ચપળ છે, તે ભગવાન પુણ્યશાળી ઋષિઓને આત્મગતિ અર્પણ કરો.^{૨૦} હે ઋષિઓ ! લોકના સાક્ષીરૂપ, અજન્મા, પુરાણપુરુષ, સૂર્ય સમાન તેજસ્વી, સર્વના ઈશ્વર અને અનેકની ગતિરૂપ તે પરમાત્માને તમે એકાગ્રચિત્થી પ્રણામ કરો; કેમ કે શેષશાયી નારાયણ ભગવાન પણ તે વાસુદેવને પ્રણામ કરે છે.^{૨૧} હે ઉદાર બુદ્ધિવાળા શૌનક ! લોકના ઉત્પત્તિરથાનરૂપ તે વાસુદેવ ભગવાન સર્વથી

પર રહેલા અને સૂક્ષ્મ એવા મોક્ષતા પરમ પદરૂપ છે-મોક્ષતું પરમ સ્થાન છે; માટે જ બુદ્ધિ દ્વારા મનનો સંયમ કરનારા સાંખ્યવેત્તા યોગી પુરુષો એ સનાતન પદનો સ્વીકાર કરે છે.^{૨૨}

હતિ શ્રીમદ્દાભારતમાં શાંતિપર્વતર્યંત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'વાસુદેવની પ્રશંસા' નામનો અધ્યાય ૩૪૧ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૪૭ મો

હયગ્રીવઅવતાર અથવા મધુકૈટભવધ

॥ શોનક ઉગ્રવ ॥

શુભં ભગવતસ્તસ્ય માહાત્મ્યં પરમાત્મનઃ ।

જન્મ ધર્મગૃહે ચૈવ નરનારાયણાત્મકમ્ ॥ ૧ ॥

શોનકે પૃછ્યું : હે સૂત્રપુરાણી ! સર્વના પર-માત્મા ભગવાન નારાયણતું માહાત્મ્ય અમે સાંભળ્યું; તેમ જ ધર્મને ઘેર નરનારાયણસ્વરૂપ થયેલા તેમનો જન્મ પ્રભુ અમે સાંભળ્યો.^૧ વળી ભગવાન મહા-વશાહે ઉત્પન્ન કરેલી પુરાતની પિંડોત્પત્તિ અને પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિના વિષયમાં જેનો જેવો અધિ-કાર હોય તે પ્રમાણે તેણે વર્તેલું, એ વિષે પણ સાંભળ્યું;^૨ પણ હે નિદ્દોષ બ્રહ્મન ! તમે પ્રથમ કહી ગયા છો કે, સ્વયંકવ્યનું પ્રાશન કરનારા ભગવાન વિષ્ણુએ ઈશાનકોણમાં આવેલા મહાસમુદ્રની પાસે મોટું હયગ્રીવતું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું હતું અને તે સ્વરૂપના પરમેષ્ઠી ભગવાન બ્રહ્મદેવે દર્શન કર્યો હતો;^૩ તો હે બુદ્ધિમાનોમાં ઐષ સૂતપુત્ર ! હોકાને ધારણ કરનારા ભગવાન હરિએ મહાન પુરુષોએ

હું તમને કહું છું. દેવ હરિએ હયગ્રીવતું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, એ સાંભળતાં જ રાજા જનમેજય-ને પણ સંશય થયો હતો, તેથી તેણે આ પ્રમાણે પૃછ્યું હતું.

જનમેજયે પૃછ્યું : હે મહર્ષિ ! આપે કહ્યું કે, પરમાત્માને ભગવાન બ્રહ્માએ હયગ્રીવસ્વરૂપમાં જોયા હતા, પરંતુ હું આપને પૃછું છું કે, ભગવાને હયગ્રીવતું સ્વરૂપ શા માટે ધારણ કર્યું હતું, તે મને કહો.

વૈશંપાયને કહ્યું : હે રાજા ! આ જગતમાં જે કોઈ દેહધારી પ્રાણી છે, તે સર્વ ઈશ્વરના સંકલ્પ-થી ઉત્પન્ન થયેલાં પાંચ મહાભૂતોથી વ્યાપ્ત છે અને તે ઈશ્વર વિરાટસ્વરૂપને ધારણ કરનારા જગત-ના સદા પ્રભુ નારાયણ જ છે.^{૭-૧૨} આ નારાયણ પ્રાણીમાત્રના અંતરાત્મા છે, વરને આપનારા છે, સગુણ છે અને નિર્ગુણ પણ છે. હવે હે મહારાજા ! સર્વ ભૂતોનો અત્યંત પ્રલય કેવી રીતે થાય છે, તે હું તને કહું છું; સાંભળ, પૂર્વે પ્રલયકાળ બ્યારે ઉપરિચ્છિત થયો હતો, ત્યારે સર્વત્ર સમુદ્રરૂપ થયેલા જળમાં પૃથ્વીનો લય થઈ ગયો હતો, જળનો તેજમાં લય થઈ ગયો હતો, તેજનો વાયુમાં લય થઈ ગયો હતો, વાયુનો આકાશમાં લય થઈ ગયો હતો, આકાશનો મનમાં લય થઈ ગયો હતો, મનનો મહ-ત્તરવમાં લય થઈ ગયો હતો, મહત્તરવનો પ્રકૃતિમાં લય થઈ ગયો હતો, પ્રકૃતિનો પુરુષમાં લય થઈ ગયો હતો અને પુરુષનો સર્વવ્યાપક પરમાત્મામાં

ગયો હતો; ત્યારે સર્વ અંધકારરૂપ જ થઈ

પછી વિદ્યાની સહાયતાવાળા દેવ વિષ્ણુસેન કે જેમને પ્રભુ હરિ કહેવામાં આવે છે તેમણે યોગ-નિદ્રાનો આશ્રય કરી જળમાં શયન કર્યું.^{૧૯} અને બહુ શુભોવાળી વિચિત્ર સૃષ્ટિઉત્પન્ન કરવાનો વિચાર કરવા માંડ્યો.* એટલે તુરત જ આત્માના શુભોને ધારણ કરનારું મહાત્તવ ઉત્પન્ન થયું.^{૨૦} એ મહા-ત્તવથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો કે, જેને અતુર્ભુષ બ્રહ્મા અથવા સર્વ લોકના પિતામહ ભગવાન ‘હિર-ણ્યગર્ભ’ કહેવામાં આવે છે.^{૨૧} એ રીતે બ્રહ્માંડરૂપ કમળમાં ભગવાન અનિરુદ્ધથી ઉત્પન્ન થયેલા કમળ સમાન નેત્રવાળા અને મહાતેજસ્વી સનાતન બ્રહ્મા હબર પાંખડીઓવાળા એક કમળમાં તે સમયે બેઠા હતા.^{૨૨} પછી અંહ્યુત કાંતિવાળા તે બ્રહ્માએ ચોત રક્તોયું તો કેવળ જળમય થયેલા લોકો તેમના જોવામાં આવ્યા. પછી સત્ત્વશુભમાં સ્થિતિ કરનારા મહાસમર્થ તે પરમેષ્ઠીએ વિવિધ પ્રકારના ભૂત ગણો ઉત્પન્ન કર્યા;^{૨૩} પરંતુ બ્રહ્મદેવે લોકોને ઉત્પન્ન કર્યાં તે પહેલાં જે કમળ ઉપર તે બેઠા હતા તેની એક પાંખડી ઉપર સૂર્ય સમાન તેજસ્વી બે જળ-ખિંદુઓ નારાયણે મૂકી રાખ્યાં હતાં. એમાંથી એક ખિંદુ તમોશુભથી પૂર્ણ હતું અને બીજું ખિંદુ રજોશુભથી ભરપૂર હતું.^{૨૪} આદિઅંતરહિત ભગ-વાન નારાયણે તે ખિંદુઓમાંથી મધ સમાન કાંતિ-વાળું અને સુંદર પ્રભાવવાળું જે એક ખિંદુ હતું તે સામે દંષ્ટિ કરી કે તુરંત જ તેમની આજ્ઞાનુસાર તમોશુભને ધારણ કરનારો મધુ નામનો દૈત્ય તેમાંથી ઉત્પન્ન થયો અને તે જ પ્રમાણે બીજું ખિંદુ જે કઠિન હતું, તેમાંથી રજોશુભને ધારણ કરનારો કૈટભ નામનો દૈત્ય ઉત્પન્ન થયો.^{૨૫} પછી રજોશુભ અને તમોશુભથી યુક્ત તે બન્ને દૈત્યો કે જેઓ મહા-બળવાન હતા, તેઓ બ્રહ્મદેવના કમળનો ઘાંડલો ધરીને ઓખાબા ટોસાટોર કરવા લાગ્યા.^{૨૬}

રહ્યા હતા.^{૨૭} મહાસુર મધુ અને કૈટભે બ્રહ્માની સમીપ રહેલા ભૂતિમાન વેદોને બેઠાને તરત જ બ્રહ્મદેવના દેખતાં વેદોને ઉઠાવી લીધા અને પછી તે બન્ને મોટા દાનવો સનાતન વેદોને લઈને જળથી ભરેલા મહાસાગરમાં થઈને સત્ત્વર રક્ષાતળ-માં પેસી ગયા.^{૨૮} એ રીતે વેદોનું હરણ થયું, તેથી વેદરહિત થઈ પડેલા બ્રહ્મા શોકાતુર થઈ ગયા. તેમણે સર્વનિયંતા પરમાત્માને આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું.^{૨૯}

બ્રહ્મા બોલ્યા : અરેરે ! વેદો મારાં ઉત્તમ નેત્ર હતાં, વેદો મારું શ્રેષ્ઠ બળ હતું, વેદો મારું પરમ તેજ હતું અને વેદો મારું સર્વોત્કૃષ્ટ બ્રહ્મ હતું.^{૩૦} હાય ! તે બન્ને દાનવો મારી પાસેથી આર્ય વેદોનું બળાત્કારે હરણ કરી ગયા છે, જેથી વેદરહિત થઈ પડેલા મારા સર્વ લોક અંધકારમય થઈ ગયા છે.^{૩૧} વેદો વિના લોકોની ઉત્તમ સૃષ્ટિ હું કેવી રીતે રચી શકીશ ? અહો ! વેદના નાશથી મારા પર મહાન દુઃખ આવી પડ્યું છે.^{૩૨} મારું હૃદય તીવ્ર શોકથી વ્યાપ્ત થઈને અત્યંત ગભરાય છે, હું શોકસાગરમાં ડૂબી રહ્યો છું. અરેરે ! આ દુઃખસમુદ્રમાંથી હવે મારો કેાણ ઉદ્ધાર કરશે ? મારા નાશ પામેલા વેદોને કેાણ લાવી આપશે અને એવો હું કોને પ્રિય હોઈશ ?

હે મહાબુદ્ધિમાન મહારાજ ! બ્રહ્મદેવ એ પ્રમાણે વિલાપ કરી રહ્યા હતા, તેવામાં તેમને એક બુદ્ધ સૂઝો આવી કે, ‘પરમાત્મા હરિની હું સ્તુતિ કરું.’ પછી બ્રહ્મા બે હાથ જોડીને આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.^{૩૩-૩૪}

બ્રહ્મા બોલ્યા : હે બ્રહ્મહૃદય ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. હે મારા પૂર્વજ ! હું તમને પ્રણામ કરું છું. હે પ્રભો ! તમે લોકના આદ્ય છે, બુવનમાં શ્રેષ્ઠ છે અને સાખ્ય તથા યોગના નિધિ

પર રહેલા અને સૂક્ષ્મ એવા મોક્ષના પરમ પદરૂપ છે-મોક્ષનું પરમ સ્થાન છે; માટે જ બુદ્ધિ દ્વારા મનનો સંયમ કરનારા સાંખ્યવેત્તા યોગી પુરુષો એ સનાતન પદનો સ્વીકાર કરે છે. ૨૨

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વત્વર્ગ મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'વાસુદેવની પ્રશંસા' નામનો અધ્યાય
૩૪૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૪૭ મો

હયગ્રીવઅવતાર અથવા મધુકૈટભવધ

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

શ્રુતં ભગવતસ્તસ્ય માહાત્મ્યં પરમાત્મનઃ ।

જન્મ ધર્મગૃહે ચૈવ નરનારાયણાત્મકમ્ ॥ ૧ ॥

શૌનકે પૂછ્યું : હે સૂતપુરાણી ! સર્વના પર-
માત્મા ભગવાન નારાયણનું માહાત્મ્ય અમે સાંભળ્યું;
તેમ જ ધર્મને ઘેર નરનારાયણસ્વરૂપ થયેલો તેમનો
જન્મ પણ અમે સાંભળ્યો.^૧ વળી ભગવાન મહા-
વરો હે ઉત્પત્ત કરેલી પુરાતની પિંડોત્પત્તિ અને
પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિના વિષયમાં જેનો જેવો અધિ-
કાર હોય તે પ્રમાણે તેણે વર્તવું, એ વિષે પણ
સાંભળ્યું;^૨ પણ હે નિદ્રોંધ બ્રહ્મા ! તમે પ્રથમ કહી
ગયા છો કે, હવ્યકલ્પનું પ્રાશન કરનારા ભગવાન
વિષ્ણુએ ઈશાનકોણમાં આવેલા મહાસમુદ્રની પાસે
મોહું હયગ્રીવનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું હતું અને તે
સ્વરૂપના પરમેષ્ઠી ભગવાન બ્રહ્મદેવે દર્શન કર્યા
હતાં;^૩ તો હે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ સૂતપુત્ર ! લોકોને
ધારણ કરનારા ભગવાન હરિએ મહાન પુરુષોએ
પણ નહિ જોયેલું તેવું અફસુન સ્વરૂપ શા માટે પ્રકટ
કર્યું હતું ? તે સ્વરૂપનો પ્રભાવ શો હતો અને
હે મુનિ ! દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ, મહાતેજસ્વી અને પવિત્ર
તે અપૂર્વ હયગ્રીવનું સ્વરૂપ જોઈને બ્રહ્માએ શું કર્યું
હતું ?^૪ હે બ્રહ્મા ! જ્ઞાનથી ઉત્પત્ત થયેલો આ
અમારો પુરાણો સંશય છે; માટે હે મહાબુદ્ધિમાન
સૂત ! મહાપુરુષનો તે અવતાર કહીને અમારા સંશય-
ને તમે દૂર કરો. ખરેખર, હે બ્રહ્મા ! મહાપવિત્ર
કથાઓ કહીને તમે અમને પવિત્ર કર્યા છે.

સૂતપુરાણીએ કહ્યું : હે શૌનક ! ભગવાન વ્યાસે
પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજયને જે કથા કહી સંભ-
ળાવી હતી, તે જ વેદ તુલ્ય પુરાણકથા સંપૂર્ણ રીતે

હું તમને કહું છું. દેવ હરિએ હયગ્રીવનું સ્વરૂપ
ધારણ કર્યું હતું, એ સાંભળતાં જ રાજ જનમેજય-
ને પણ સંશય થયો હતો, તેથી તેણે આ પ્રમાણે
પૂછ્યું હતું.

જનમેજયે પૂછ્યું : હે મહર્ષિ ! આપે કહ્યું
કે, પરમાત્માને ભગવાન બ્રહ્માએ હયગ્રીવસ્વરૂપમાં
જોયા હતા, પરંતુ હું આપને પૂછું છું કે, ભગવાને
હયગ્રીવનું સ્વરૂપ શા માટે ધારણ કર્યું હતું, તે
મને કહો.

વૈશંપાયને કહ્યું : હે રાજા ! આ જગતમાં
જે કોઈ દેહધારી પ્રાણી છે, તે સર્વ ઈશ્વરના સંકલ્પ-
થી ઉત્પન્ન થયેલાં પાંચ મહાભૂતોથી વ્યાપ્ત છે
અને તે ઈશ્વર વિરાટસ્વરૂપને ધારણ કરનારા જગત-
ના સદા પ્રભુ નારાયણ જ છે.^{૭-૧૨} આ નારાયણ
પ્રાણીમાત્રના અંતરાત્મા છે, વરને આપનારા છે,
સગુણ છે અને નિર્ગુણ પણ છે. હવે હે મહારાજા !
સર્વ ભૂતોનો અત્યંત પ્રલય કેવી રીતે થાય છે, તે
હું તને કહું છું, સાંભળ, પૂર્વે પ્રલયકાળ જ્યારે
ઉપસ્થિત થયો હતો, ત્યારે સર્વત્ર સમુદ્રરૂપ થયેલા
જળમાં પૃથ્વીનો લય થઈ ગયો હતો, જળનો તેજમાં
લય થઈ ગયો હતો, તેજનો વાયુમાં લય થઈ ગયો
હતો, વાયુનો આકાશમાં લય થઈ ગયો હતો,
આકાશનો મનમાં લય થઈ ગયો હતો, મનનો મહ-
ત્ત્વમાં લય થઈ ગયો હતો, મહત્ત્વનો પ્રકૃતિમાં
લય થઈ ગયો હતો, પ્રકૃતિનો પુરુષમાં લય થઈ
ગયો હતો અને પુરુષનો સર્વવ્યાપક પરમાત્મામાં
લય થઈ ગયો હતો; ત્યારે સર્વ અંધકારરૂપ જ થઈ
રહ્યું હતું. (સર્વ વિશેષવિજ્ઞાનનો લોપ જ થઈ ગયો
હતો) અને કંઈ પણ જણાતું ન હતું. (અર્થાત્
કોઈ પ્રકારનું વિશેષ વિજ્ઞાન ઉપસન્ન જ થતું ન
હતું).^{૧૩-૧૬} પછી તે અંધકાર જે સર્વના મૂળ
કારણરૂપ પરમાત્મામાં (દોરીમાં દેખાતા સર્પની
પેટે) મિથ્યા દેખાતો હતો (પણ સત્ય ન હતો)
તેથી (જગતના કારણરૂપ પરમગ્યોમ નામના)
બ્રહ્મ ઉત્પત્ત થયા અને તેમણે પુરુષ-શરીરનો
આશ્રય કરીને સર્વ પદાર્થોનાં નામરૂપ ધારણ કર્યાં.^{૧૭}
હે મહારાજા ! એ આદિ પુરુષને જ અનિરુદ્ધ
કહેવામાં આવે છે, એને જ પ્રધાન કહે છે અને
એને જ ત્રિગુણાત્મા અવ્યક્ત કહે છે, એમ સમજવું.

પછી વિદ્યાની સહાયતાવાળા દેવ વિષ્ણુકૃષ્ણે કે જેમને પ્રભુ હરિ કહેવામાં આવે છે તેમણે યોગ-નિદ્રાનો આશ્રય કરી જળમાં શયન કર્યું.^{૧૮} અને બહુ ગુણોવાળી વિચિત્ર સૃષ્ટિઉત્પન્ન કરવાનો વિચાર કરવા માંડ્યો.* એટલે તુરત જ આત્માના ગુણોને ધારણ કરનારું મહાત્તર ઉત્પન્ન થયું.^{૨૦} એ મહાત્તરથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો કે, જેને ચતુર્મુખ પ્રજ્ઞા અથવા સર્વ લોકના પિતામહ ભગવાન 'હિરણ્યગર્ભ' કહેવામાં આવે છે.^{૨૧} એ રીતે પ્રજ્ઞાંકરણ કમળમાં ભગવાન અનિરુદ્ધથી ઉત્પન્ન થયેલા કમળ સમાન નેત્રવાળા અને મહાતેજસ્વી સનાતન પ્રજ્ઞા હંબર પાંખડીઓવાળા એક કમળમાં તે સમયે બેઠા હતા.^{૨૨} પછી અંદુલિત કાંતિવાળા તે પ્રજ્ઞાએ ચીત રક્તોચ્ચં તો કેવળ જળમય થયેલા લોકો તેમના જોવામાં આવ્યા. પછી સત્ત્વગુણમાં સ્થિતિ કરનારા મહાસમર્થ તે પરમેષ્ઠીએ વિવિધ પ્રકારના ભૂત ગણો ઉત્પન્ન કર્યા;^{૨૩} પરંતુ પ્રજ્ઞાદેવે લોકોને ઉત્પન્ન કર્યો તે પહેલાં જે કમળ ઉપર તે બેઠા હતા તેની એક પાંખડી ઉપર સૂર્ય સમાન તેજસ્વી બે જળ-ખિંદુઓ નારાયણે મૂકી રાખ્યાં હતાં. એમાંનું એક ખિંદુ તમોગુણથી પૂર્ણ હતું અને બીજું ખિંદુ રજોગુણથી ભરપૂર હતું.^{૨૪} આદિઅંતરહિત ભગવાન નારાયણે તે ખિંદુઓમાંથી મધ સમાન કાંતિવાળું અને સુંદર પ્રભાવવાળું જે એક ખિંદુ હતું તે સામે દંષ્ટિ કરી કે તુરત જ તેમની આસાનુચાર તમોગુણને ધારણ કરનારો મધુ નામનો દૈત્ય તેમાંથી ઉત્પન્ન થયો. અને તે જ પ્રમાણે બીજું ખિંદુ જે કઠિન હતું, તેમાંથી રજોગુણને ધારણ કરનારો કેટબ નામનો દૈત્ય ઉત્પન્ન થયો.^{૨૫} પછી રજોગુણ અને તમોગુણથી યુક્ત તે બન્ને દૈત્યો કે જેઓ મહા-બળવાન હતા, તેઓ પ્રજ્ઞાદેવના કમળને દાંડલો પકડીને ચોખ્ખાણુ દોડાદોડ કરવા લાગ્યા.^{૨૭} તેવામાં કમળ ઉપર બેઠેલા મહાતેજસ્વી પ્રજ્ઞાદેવ તેઓના જોવામાં આવ્યા. તે સમયે પ્રજ્ઞાદેવ સુંદર શરીરવાળા ચારે વેદોનું પ્રથમ જ આવર્તન કરી

રહ્યા હતા.^{૨૮} મહાસુર મધુ અને કેટલે પ્રજ્ઞાની સમીપ રહેલા મૂર્તિમાન વેદોને જોઈને તરત જ પ્રજ્ઞાદેવના દેખતાં વેદોને ઉઠાવી લીધા અને પછી તે બન્ને મોટા દાનવો સનાતન વેદોને લઈને જળથી ભરેલા મહાસાગરમાં થઈને સત્તર રસાતળ-માં પેસી ગયા.^{૨૯} એ રીતે વેદોનું હરણ થયું, તેથી વેદરહિત થઈ પડેલા પ્રજ્ઞા શોકાતુર થઈ ગયા. તેમણે સર્વનિયંતા પરમાત્માને આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું.^{૩૧}

પ્રજ્ઞા બોલ્યા : અરેરે! વેદો મારાં ઉત્તમ નેત્ર હતાં, વેદો મારું શ્રેષ્ઠ બળ હતું, વેદો મારું પરમ તેજ હતું અને વેદો મારું સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રજ્ઞ હતું.^{૩૨} હાય ! તે બન્ને દાનવો મારી પાસેથી ચારેય વેદોનું બળાત્કારે હરણ કરી ગયા છે, જેથી વેદરહિત થઈ પડેલા મારા સર્વ લોક અધકારમય થઈ ગયા છે.^{૩૩} વેદો વિના લોકોની ઉત્તમ સૃષ્ટિ હું કેવી રીતે રચી શકીશ ? અહો ! વેદના નાશથી મારા પર મહાન દુઃખ આવી પડ્યું છે.^{૩૪} મારું હૃદય તીવ્ર શોકથી વ્યાપ્ત થઈને અત્યંત ગભરાય છે, હું શોકસાગરમાં ડૂબી રહ્યો છું. અરેરે ! આ દુઃખસમુદ્રમાંથી હવે મારો કોણ ઉદ્ધાર કરશે ? મારા નાશ પામેલા વેદોને કોણ લાવી આપશે અને એવો હું કેને પ્રિય હોઈશ ?

હે મહાબુદ્ધિમાન મહારાજ ! પ્રજ્ઞાદેવ એ પ્રમાણે વિલાપ કરી રહ્યા હતા, તેવામાં તેમને એક બુદ્ધ સૂઝો આવી કે, 'પરમાત્મા હરિની હું સ્તુતિ કરું.' પછી પ્રજ્ઞા બે હાથ બેડીને આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.^{૩૫-૩૭}

પ્રજ્ઞા બોલ્યા : હે પ્રજ્ઞાદેવ ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. હે મારા પૂર્વજ ! હું તમને પ્રણામ કરું છું. હે પ્રજ્ઞો ! તમે લોકના આદ્ય છે, ભુવનમાં શ્રેષ્ઠ છે અને સાચ્ય તથા યોગના નિધિ છો. હે પ્રાણીમાત્રના અંતરશત્રુ ! તમે વ્યક્ત તથા અવ્યક્તના સદા છે, અચિંત્ય છો, કલ્યાણ-રૂપ માર્ગનો આશ્રય કરનારા છો અને વિશ્વના લોકતા છો. હે અયોનિજ ! લોકોના ધામરૂપ હું તમારા પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થયો છું અને સ્વયંભૂ એવા તમારાથી જ મારો પ્રથમ માનસજન્મ થયો છે, જેને પ્રજ્ઞાણો પૂજ્ય ગણે છે. તે પછી પુરાતની

* વેદિક સ્તોત્રમાં પણ કહ્યું છે કે,

'સ દેક્ષત વદુ સ્યાં પ્રજા. પ્રજાયેય.'

'પરમાત્માએ વિચાર કર્યો કે, હું અનેકરૂપે થાઉં અને પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરું.'

એવો બીજો મારો આલુપજન્મ પણ તમારાથી જ થયો છે વળી હે વ્યાપકદેવ ! ત્રીજો મારો વાચિક જન્મ જે મહાન ગણાય છે, તે પણ તમારી કૃપાથી જ થયો છે અને ચોથો મારો શ્રવણજન્મ પણ તમારાથી જ થયો છે, ૪૮-૪૯ તેમ જ પાંચમો મારો નાસિકાજન્મ જે અત્યંત શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે તે પણ તમારાથી જ થયો છે અને છઠ્ઠો અડગજન્મ પણ તમે જ નિર્માણ કરેલો છે ૪૮ હે પ્રભો ! આ મારો પદ્મજન્મ (કમળમા ઉત્પન્ન થયેલો જન્મ) તે સાતમો જન્મ છે અને તે પણ તમારાથી જ થયેલો છે. આ રીતે હે ત્રિગુણાતીત ! પ્રત્યેક સર્ગમાં હું તમારો જ પુત્ર છું. ૪૩ હે પુરંકીકાક્ષ ! તમે સૌના આધે હોઈને શુદ્ધ સત્ત્વગુણમય છો, સર્વના ઈશ્વર છો, સ્વભાવરૂપ છો અને સ્વયંભૂ એવા તમને જગત તુ ઈશ્વરત્વ જે પ્રાપ્ત થયું છે, તે જ કર્મબંધનરૂપ છે ૪૪ વેદરૂપી દષ્ટિવાળો અને કાળને બાબુનારો હું તમારાથી ઉત્પન્ન થયો છું, પરંતુ મારી વેદરૂપી દષ્ટિનો નાશ થઈ ગયો છે, જેથી હું આધળો થઈ ગયો છું, માટે તમે બંધત થાઓ ૪૫ હું તમને પ્રિય છું અને તમે મને પ્રિય છો, માટે મારા શ્વશુ્ર મને અર્પણ કરો.

પ્રહ્લાદે એ પ્રકારે સ્તુતિ કરી એટલે સર્વ વ્યાપક ભગવાન આદિપુરુષે યોગનિદ્રાને ત્યાગ કર્યો અને વેદો પાછા લાવવા માટે તૈયારી કરી પછી વેદોના નિવાસસ્થાનરૂપ તે પ્રભુએ પોતાના ઐશ્વર્યના પ્રભાવથી બીજી ઉન્નતવળ શરીર ધારણ કર્યું. એ શરીર સુદર નાસિકાવાળું હતું, ચંદ્ર સમાન તેજસ્વી હતું, ઘોડાના જેવા મુખવાળું હતું, તેના મસ્તકને સ્થાને નક્ષત્રો અને તારાઓ સહિત આકાશ જણાતું હતું, તેના કેશ સૂર્યના કિરણ સમાન કાતિવાળા હોઈને ઘણા જ લાંબા હતા, તેના બે કાનને સ્થાને આકાશ તથા પાતાળ જણાતા હતા, લલાટને સ્થાને પૃથ્વી હતી, કેડના પાછળના ભાગને ઠેકાણે ગંગા તથા સરસ્વતી હતી, બે ભ્રમરને ઠેકાણે મોટા બે સમુદ્રો હતા, બે નેત્રને ઠેકાણે ચંદ્ર તથા સૂર્ય હતા, નાસિકાને ઠેકાણે સંધ્યા હતી, ઝંકાર તેના સરકારસ્થાને હતો, લીંબળી તેની જિહ્વા તરીકે હતી, સોમપા આદિ પિતૃઓ તેના દાતન ઠેકાણે હતા, ગોલોક અને બ્રહ્મલોક તે મહા

ત્માના બે હોઠને ઠેકાણે હતા અને હે રાજા ! શુભોથી શ્રેષ્ઠ આ કાલરાત્રિ તેની ઠોકને સ્થાને હતી. આલુ અનેક મૂર્તિઓથી વ્યાપ્ત હયગ્રીવસ્વરૂપ ધારણ કરીને જગતના નિયંતા તે પ્રભુ ત્યાંથી અત ધોન થઈ ગયા અને રસાતલમા દાખલ થયા ત્યાં જઈને યોગબળનો આશ્રય કરી શિક્ષાયુક્ત સ્વર વડે સામગાનનો તેમણે આરભ કર્યો એટલે પ્રાણી માત્રને શુભરૂપ અને હિતકારક ભગવાનનો તે સ્તિગ્ધ સ્વર રસાતલના સર્વ પ્રદેશને ગબવી મૂકવા લાગ્યો. તે સાંભળીને તે બંને અસુરો અમુક સમય પર્થ ત વેદોને ત્યાં બાધી મૂકીને ઉતાવળા ઉતાવળા તે શબ્દ તરફ દોડ્યા, એટલે તે જ અરસામા દેવ હયગ્રીવે રસાતલમા રહેલા ચારેય વેદોને લઈ લીધા અને બ્રહ્મદેવને અર્પણ કરી પુન પોતાની મૂળ સ્થિતિનો (યોગનિદ્રાનો) સ્વીકાર કર્યો. ૪૯-૫૮ પછી મહાસાગર ઉપર ઈશાનઠેાણુમા ઘોડાના મસ્તકતુ સ્થાપન કરવામા આવ્યું અને તે દિવસથી આરભી ભગવાન હયગ્રીવ વેદોના સ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. ૫૯ હવે પેલી તરફ દાનવ મધુ અને કૈટભ જે સ્થળે સામગાનનો શબ્દ સંભળાતો હતો ત્યાં આવ્યા પણ તેઓએ કોઈને બોલ્યું નહિ, તેથી પુન વેગથી પોતાના નિવાસસ્થાન તરફ પાછા ફર્યા અને ત્યાં જઈને તેઓએ બોલ્યું તો જ્યાં વેદોને મૂક્યા હતા, તે સ્થાન શૂન્ય જ હતું, તુરંત જ મહાબળવાન તે બંને અસુરો અત્યંત વેગથી રસાતલના ઉપરના ભાગમા જઈ પહોંચ્યા ત્યાં જઈને તેઓએ બોલ્યું તો તે જ આદિકર્તા મહાસમર્થ પુરુષ જવાળાઓની પક્ષિથી વીટાયલી અને જળના ઉપરના ભાગમા પોતાના પ્રમાણુ પ્રમાણે રચાયલી શેષનાગરૂપી શય્યામા યોગનિદ્રા ધારણ કરીને શયન કરી રહ્યા હતા તે સમયે તેમની કાતિ નિર્મળ ચંદ્ર સમાન થત દેખાતી હતી, અનિરુદ્ધના શરીરમા તે રહેલા હતા અને અતિ અતુલ પરાક્રમી જણાતા હતા. ૬૦-૬૪ એ પ્રમાણે નિર્દોષ, સત્ત્વસ પત્ર અને સુદર પ્રભાશાળી તે મહાપુરુષને બોઈને તે બંને દાનવરાજાઓ ખડ ખડાટ હસી પડ્યા અને રજોશુભ્ર તથા તમોશુભ્રથી ઘેરાયલા તેઓ બંને જણા અગ્ન્યેયને કહેવા લાગ્યા કે, 'થેતવણું'ને આ તે જ પુરુષ છે કે જેણે રસાતલમાથી વેદોનું હરણ કરીને અહીં નિરાતે

નિદ્રા લેવા માંડી છે; પણ આ કેનો પુત્ર હશે ? કોણ હશે અને અહીં સર્પના શરીર ઉપર શા માટે સૂઈ રહ્યો હશે ?

એ પ્રમાણે કહીને તેઓએ મોટા મોટા શબ્દો કરીને હરિને જાગ્રત કર્યો. પુરુષોત્તમ ભગવાન પણ તેઓને યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા જાણીને એકદમ જાગી ઊઠ્યા. ૧૫-૧૮ અને તે બન્ને મહાસુરો સામે દંષ્ટિ કરીને યુદ્ધ કરવાનો મનમાં વિચાર કર્યો. પછી તે બન્ને અસુરોનું તથા નારાયણનું યુદ્ધ થયું. તેમાં ભગવાન મધુસૂદને રત્નોશુભ્ર તથા તમોશુભ્રથી ઘેરાયલા મધુનો તથા કેટલોના બન્નેનો પ્રહારેવનું માન જાળવવા માટે વધ કર્યો. ૧૯-૭૦ આ રીતે તેઓ બન્નેનો વધ કરીને તથા વેદોને પાછા લાવી આપીને ભગવાન પુરુષોત્તમે પ્રહારોનો શોક દૂર કર્યો હતો. ૭૧ પછી પ્રહારેવે પણ હરિ ભગવાનની પ્રેરણાથી અને વેદોના સત્કારથી સ્થાવરજંગમ સર્વ લોકની રચના કરી. ૭૨ અને હરિ ભગવાન પણ લોકોને ઉત્પન્ન કરવાની ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રહારેવને અર્પણ કરીને જે સ્થળેથી પોતે આવ્યા હતા તે જ સ્થળે પુનઃ અંતર્ધાન થઈ ગયા. ૭૩

એ પ્રમાણે મહુદૈત્ય દૈત્યનો વધ કરીને શ્રી-હરિએ પ્રવૃત્તિધર્મનું સ્થાપન કરવા માટે કરી પણ તેનું હયગ્રીવશરીર જ ધારણ કર્યું હતું. આ રીતે મહા-ભાગ હરિએ હયગ્રીવનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, જે ઇચ્છિત વરને આપનારું હોઈને ઇશ્વરી સ્વરૂપ તરીકે પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. જે બ્રહ્મણ આ હયગ્રીવચરિત્રનું નિત્ય શ્રવણ કરે છે અથવા ધારણ કરે છે, તેનું અધ્યયન કદી નાશ પામતું નથી. ૭૪-૭૬ પૂર્વે પંચાલ નામના મુનિએ ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરીને દેવ હયગ્રીવનું આરાધન કર્યું હતું, જેથી શંકરે દર્શાવેલા માર્ગ પ્રમાણે વેદનું કમજારન તેને પ્રાપ્ત થયું હતું. ૭૭ હે રાજન્ ! તે અને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તેથી વેદ તુલ્ય અને પુરાણ આ હયગ્રીવનું આખ્યાન જે તને કહી સંભળાવ્યું છે. ૭૮ દેવ નારાયણ જે જે કાર્ય કરવા માટે જે જે શરીર ધારણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તેને તેને પોતે પોતાના સ્વરૂપમાંથી જ ધારણ કરી શકે છે. ૭૯ શ્રીમાન એ નારાયણ વેદના નિષિરૂપ છે, તપના જંગર છે, સાંખ્ય તથા યોગરૂપ છે, પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે અને તે જ વ્યાપક દેવ મુખ્ય હવિષ્મરૂપ

છે. ૮૦ વેદો દેવળ નારાયણનું જ વર્ણન કરનારા છે, સર્વ યજ્ઞો દેવળ નારાયણનિમિત્તે જ કરવામાં આવે છે, તપ કરવાનો ઉદ્દેશ નારાયણની પ્રાપ્તિરૂપ જ હોય છે અને નારાયણ જ સર્વની પરમ ગતિરૂપ છે. ૮૧ સત્ય નારાયણસ્વરૂપ જ છે, ઋત પણ નારાયણનું જ સ્વરૂપ છે અને નિવૃત્તિધર્મની પરાક્રાંત દેવળ નારાયણ જ છે; ૮૨ તેમ જ પ્રવૃત્તિધર્મ ધર્મ નારાયણરૂપ જ છે, પૃથ્વીમાં રહેલો શ્રેષ્ઠ ગંધ નારાયણરૂપ છે, જળમાં રહેલો રસશુભ્ર નારાયણરૂપ છે, તેજમાં રહેલો રૂપશુભ્ર નારાયણરૂપ છે, વાયુમાં રહેલો સ્પર્શશુભ્ર નારાયણરૂપ છે, આકાશમાં રહેલો શબ્દશુભ્ર નારાયણસ્વરૂપ છે, અવ્યક્તના શુભ્ર તથા લક્ષણોવાળું મન પણ નારાયણરૂપ છે, કાળ અને નક્ષત્રગણોનું નિવાસસ્થાન પણ નારાયણરૂપ છે, ક્રીતિ, શ્રી અને લક્ષ્મી દેવતા નારાયણપરાયણ જ છે અને સાંખ્ય તથા યોગશાસ્ત્ર પણ નારાયણનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. ૮૩-૮૭ જગતના આ સર્વ પદાર્થોમાં જે કારણરૂપ ગણાય છે, તે પુરુષ, પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, કર્મ અને દૈવ એ પાંચે નારાયણરૂપ જ છે; ૮૮ તેમ જ અધિષ્ઠાન, કતો, જુદા જુદા પ્રકારનું કરણ, ભિન્નભિન્ન શેષાઓ અને પાંચમું દેવ આ પાંચે કારણોની સંખ્યામાં પણ સર્વત્ર હરિની સ્થિતિ છે જ. આ ઉપરાંત તત્ત્વને જાણનારા પુરુષોએ ચોતરફનાં કારણો તપાસીને આવો એક જ નિશ્ચય કર્યો છે કે, મહાન યોગેશ્વર હરિ અથવા પ્રભુ નારાયણ એક જ સર્વોત્તમ તત્ત્વ છે. આ શ્રીકૈશવ ભગવાન બ્રહ્માદિ દેવતાઓ, સર્વ મનુષ્યો, મહાત્મા ઋષિઓ, સાંખ્ય-વેત્તાઓ, યોગીઓ અને આત્મજ્ઞાની યતિઓ એ સર્વના માનસિક વિચારોને જાણી શકે છે, પણ તે ભગવાનના વિચારને તેઓ જાણી શકતા નથી. જગતમાં જે કોઈ પુરુષો દેવોનું તથા પિતૃઓનું કર્મ કરે છે, દાન આપે છે અને મોટું તપ તપે છે એ સર્વના ભગવાન વિષ્ણુ જ આશ્રયરૂપ છે. આ વિષ્ણુ પોતાના ઐશ્વર્યબળનો આશ્રય કરીને પ્રાણીમાત્રમાં નિવાસ કરી રહ્યા છે, માટે 'વાસુદેવ' કહેવાય છે. ૮૯-૯૪ જેમ શ્રીમદ્ આદિ સમય, તે તે ઋતુઓ સાથે જોડાઈને તદ્રૂપ બની જાય છે, તેમ નિત્ય, પરમ, મહર્ષિ અને મહાન ઐશ્વર્યવાળા આ વિષ્ણુ ભગવાન શુભોથી રહિત છે, છતાં શુભો સાથે જોડાઈ

ને તદ્દુપતાને પામે છે. ૯૫ અને તે કારણથી જ મોટા મહાત્માઓ પણ તે પરમાત્માની ગતિને કે અગતિ ને જાણી શકતા નથી, પરંતુ જે મહર્ષિઓ કેવળ જ્ઞાનમય બની જાય છે, તેઓ તો અધિક ગુણવાળા તે આદિ પુરુષોનો નિત્ય આશ્વાત્કાર કરે છે. ૯૬

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વા તર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમા 'હયગ્રીવચારત ર અથવા મનુદેવસપથ' નામનો અધ્યાય ૩૪૭મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૪૮ મો

એકાંતભાવ અથવા સાત્ત્વત્ત્વધર્મ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

અહો હોકાંતિનઃ સર્વાન્ પ્રીણાતિ મગવાન્ હરિઃ ।

વિધિયુક્તાં પૂજાં ચ ગૃહ્ણાતિ મગવાન્ સ્વયમ્ ॥

જનમેજયે પૂછ્યુ • અહો ! ઘણી આશ્ચર્યની વાત છે કે, ભગવાન પોતાની *એકાંત ભક્તિ કર નારા સર્વ પુરુષોના પર પ્રસન્ન રહે છે અને તેઓએ વિધિપૂર્વક કરેલી પૂજાને ભગવાન પોતે ગ્રહણ કરે છે,^૧ પરંતુ જેઓએ પોતાની વાસનાઓનો નાશ કરી નાખ્યો હોય છે અને પુણ્ય તથા પાપનો પરિ ત્યાગ કર્યો હોય છે, તેઓને તો તમારા કહેવા પ્રમાણે શુરપરંપરાથી જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે.^૨ અને તેઓ (અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન અને સંકર્ષણની અપેક્ષા એ) ચોથી ગતિરૂપ પુરુષોત્તમ વાસુદેવને પામે છે, પણ ભગવાનના એકાંતિક ભક્તો (નિષ્કામ ભક્તો) તો સીધા પરમ પદને જ પામે છે,^૩ આ ઉપરથી મને નિશ્ચય થાય છે કે, એકાંત ધર્મ જ સર્વ કરતા શ્રેષ્ઠ હોઈને ભગવાન નારાયણને પ્રિય છે, કેમ કે તેનો આશ્રય કરનારા પુરુષો ત્રણ ગતિઓનું ઉત્ત્ત્વંધન કરીને (અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન તથા સંકર્ષણનું ઉપાસન નહિ કરીને) અવિનાશી હરિને જ પ્રાપ્ત કરે છે.^૪ (હુ ધારું છું કે, ભક્તોની ગતિ બંધકોના કરતા પણ શ્રેષ્ઠ છે, કેમ કે) જે બ્રાહ્મણો ઉત્તમ વિધિ પ્રમાણે નિયમાદિનું પાલન કરીને ઉપનિષદ અહિત વેદોનું પઠનપાઠન કરે છે અને જેઓ યતિધર્મનો આશ્રય કરે છે, તેઓના કરતા પણ એકાંત ભક્તિ કરનારા પુરુષોને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરથી હું તમને પૂછું છું કે, આ એકાંતધર્મ

* નિષ્કામ ભક્તિ.

કયા દેવે અથવા ઋષિએ કહ્યો છે અને એકાંત ભક્તોનું કયું આચરણ કયારે ઉત્પન્ન થયું છે? આ મારા સંશયને તમે દૂર કરો; કેમ કે તે જાણવાનું મને પરમ કુતૂહલ છે. ૫-૭

વૈશંપાયને કહ્યું • મહાભારતના યુદ્ધપ્રસંગે કૌરવો અને પાંડવોના સૈન્યો યુદ્ધ કરવા માટે જ્યારે ગોઠવાઈ ગયા હતા અને બંધુઓના નાશનિમિત્તે અર્જુન જ્યારે શોકાતુર થઈ ગયો હતો ત્યારે ભગવાને પોતે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ આપી અગતિ અને ગતિના સંબંધમાં અર્જુનને સમજાવ્યું હતું અને તે સર્વ પ્રથમ મેં તને કહ્યું પણ છે. ખરેખર, આ એકાંતધર્મ મનને નહિ છતનારા પુરુષોને જાણવો કઠિન થઈ પડે છે; કેમ કે એ ધર્મ ઘણો જ ગહન છે.^૮ હે રાજન્ ! પૂર્વે આદિયુગના સમયમાં *સામવેદ તુલ્ય આ ધર્મને મહાદેવે પોતે અને નારાયણે ધારણ કરી રાખ્યો હતો.^{૧૦} હે મહારાજ ! આ એકાંતધર્મના સંબંધમાં જ ધર્મ-રાજા યુધિષ્ઠિરે ઋષિઓની મધ્યમાં શ્રીકૃષ્ણ અને ભીષ્મના સાભળતા નારડને પૂછ્યું હતું;^{૧૨} તેમ જ હે ઉત્તમ રાજા ! મને મારા ગુરુએ પણ આ ધર્મ કહ્યો છે, પરંતુ તે સમયે નારદ ધર્મરાજાને જે પ્રમાણે આ ધર્મને ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે પ્રમાણે જ હું તને કહું છું, સાભળ.^{૧૨}

હે રાજા ! જ્યારે નારાયણના મુખમાંથી બ્રહ્માનો માનસિક જન્મ થયો હતો, ત્યારે નારાયણે પોતે તે જ ધર્મથી દેવકર્મ તથા પિતૃકર્મ કર્યું હતું અને પછી હે ભારત ! દ્રેનપ નામના ઋષિઓએ તે ધર્મનો અંગીકાર કર્યો, દ્રેનપ પાસેથી વૈષ્ણવસોએ તે ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, વૈષ્ણવસો પાસેથી સોમે તે ધર્મ સંપાદન કર્યો અને પછી તે ધર્મ પુનઃ કેટલાક સમય સુધી ગુપ્ત જ રહ્યો ૧૩-૧૫

પછી હે રાજા ! બ્રહ્માનો બીજો આશુપત્ત્યન્મ થયો, ત્યારે બ્રહ્માએ પોતે જ નારાયણસ્વરૂપ એવા તે ધર્મનું સોમ પાસેથી શ્રવણ કર્યું અને પાછળથી રુદ્રને તે અર્પણ કર્યો, યોગમાં સ્થિતિ કરનારા રુદ્રે

* અર્થાત્ જેમ સામવેદમાં કહેયું 'તત્ત્વમસિ' એ મહાવાક્ય અધિકારી પુરુષોને તત્કાળ જ્ઞાનજનક થઈ પડે છે, તેમ વૈષ્ણવ એકાંતધર્મ પણ શમદમાદિ ગુણવાળા મહત્ પુરુષોને તત્કાળ મોક્ષ આપનાર થઈ પડે છે.

પૂર્વે સત્યયુગના સમયમાં વાલ્મીકિય નામના સર્વ ઋષિઓને તે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો અને પછી દેવની માયાથી અમુક કાળ પર્થ તો તે ધર્મ શુભ જ રહ્યો. ૧૬-૧૮

તે પછી બ્રહ્મદેવનો ત્રીજો વાચિકજન્મ થયો, ત્યારે પુત્ર નારાયણથી જ આ ધર્મ સ્વતઃ પ્રકટ થયો અને સુપર્ણ નામના એક ઋષિએ તપ, દમ તથા નિયમનું તીવ્ર પાલન કરીને પુરુષોત્તમ નારાયણ પાસેથી તે ધર્મ સંપાદન કર્યો. તે સમયે સુપર્ણ ઋષિએ આ ઉત્તમ ધર્મની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી હતી અને તેમણે જ આ ધર્મનો જગતમાં પ્રચાર કર્યો હતો, માંટે અને 'ત્રિસૌપર્ણ' નામનું મત કહેવામાં આવે છે કે, જે મત ઋગ્વેદના પાઠમાં લઘુચલુ હોઈને અત્યંત કઠિન ગણાય છે. પછી તે સુપર્ણ ઋષિ પાસેથી જગતના આયુષરૂપ વાયુએ આ સનાતન ધર્મ સંપાદન કર્યો હતો અને વાયુ પાસેથી વિઘસ ઋષિનું લોચન કરનારા ઋષિઓએ આ ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તેમ જ એ ઋષિઓ પાસેથી સમુદ્રે આ ઉત્તમ ધર્મ ગ્રહણ કર્યો હતો. આ રીતે સમુદ્ર સુધી આવ્યા પછી તે ધર્મ વળી પાછો જગતમાંથી હ્રુમ થઈને નારાયણમાં જ સ્થિતિ કરી રહ્યો હતો. ૧૯-૨૪

હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! તે પછી મહાત્મા બ્રહ્માનો ચોથો શ્રવણજન્મ ન્યારે થયો હતો, ત્યારે આ ધર્મ દેવી રીતે પ્રચાર પામ્યો હતો, તે હું તને કહું છું, સાંભળ. ૨૫ જે સમયે દેવ નારાયણ હરિને જગત ઉત્પન્ન કરવાની મનમાં ઇચ્છા થઈ, તે સમયે તેમણે વિચાર કર્યો કે, 'જગતને ઉત્પન્ન કરે તેવો સમર્થ પુરુષ કોણ છે ?' એ રીતે પોતે વિચાર કરતા હતા, તેવામાં તેમના કાનમાંથી પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરી શકે તેવો સમર્થ પુરુષ નીકળી આવ્યો, જેને બ્રહ્મા કહેવામાં આવે છે. તેને જોઈ જગત્પતિ નારાયણે કહ્યું કે, 'હે પુત્ર! મુખ, ચરણ આદિ અવયવોવાળી સર્વ પ્રજાઓને તું ઉત્પન્ન કર, હું તારું કલ્યાણ કરીશ અને હું સુન્નત ! તને બળ તથા તેજ

+ પચ મહાવળ કરતા અત્રશેષ રહેલું જે અજ તે વિવસ અજ કહેવાય છે.

× જગતના ચોથા સર્ગસમયે નારાયણના કાનમાંથી બ્રહ્મદેવનો જન્મ થયો હતો, માટે તે જન્મ શ્રવણજન્મ કહેવાય છે.

અર્પણ કરીશ. વળી તું મારી પાસેથી આ *સાત્વત-ધર્મનો સ્વીકાર કર અને તે દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા સત્યયુગને વિધિપૂર્વક જગતમાં સ્થિર કર.' તે સાંભળી બ્રહ્માએ દેવ હરિને નમસ્કાર કર્યા અને રહસ્ય તથા સંચક સહિત સાત્વતધર્મનો તેમની પાસેથી સ્વીકાર કર્યો. એ ધર્મ આરણ્યક ઉપનિષદ-થી યુક્ત હતો અને સાક્ષાત્ શ્રીનારાયણના મુખ-થી પ્રકટ થયેલો હતો. ભગવાન નારાયણે મહા-તેજસ્વી બ્રહ્મદેવને તે સાત્વતધર્મનો ઉપદેશ આપી આ રીતે કહ્યું કે, 'તું સર્વ યુગધર્મોને ઉત્પન્ન કરીશ અને નિષ્કામ કર્મરૂપ આ સાત્વતધર્મનો પણ જગત માં પ્રચાર કરીશ.' એ પ્રમાણે કહીને અજ્ઞાનને પેટે પાર જ્યાં અવ્યક્ત રહેલું છે તેથી પણ પર રહેલા પોતાના ધામમાં તે ચાલ્યા ગયા. ૨૬-૩૨

પછી વરને આપનારા અને લોકના પિતામહ દેવ બ્રહ્માએ સ્થાવરજંગમ સર્વ લોકોને ઉત્પન્ન કર્યા અને પ્રથમ જ પવિત્ર એવા સત્યયુગનું જગતમાં સ્થાપન કર્યું, જેથી પૂર્વોક્ત સાત્વતધર્મ સર્વ લોકોમાં વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો. ૩૩-૩૪ તે સમયે લોકોને ઉત્પન્ન કરનારા બ્રહ્મદેવ તે જ આધકર્મથી દેવેશ હરિ નારાયણ પ્રભુનું પૂજન કરતા હતા. ૩૫ પછી પિતામહ બ્રહ્માએ ધર્મની સ્થિરતા કરવા માટે અને લોકોનું હિત કરવા માટે સ્વારોચિષ નામના મનુને તે ધર્મનું અધ્યયન કરાવ્યું. ૩૬ પછી હે રાજા ! સર્વ લોકોના પતિ મનુ સ્વારોચિષે સાવધાન થઈને પોતાના પુત્ર શંખ-પદને તે ધર્મનું જ્ઞાન કરાવ્યું અને શંખપદે પણ પોતાનો ઔરસપુત્ર દિક્ષપાલ કે જે સુવર્ણ સમાન તેજસ્વી હતો, તેને એ ધર્મ કહી સંભળાવ્યો. પછી ન્યારે ત્રેતાયુગનો સમય આવ્યો, ત્યારે વળી પાછો તે ધર્મ જગતમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો. ૩૭-૩૮

હે મહારાજા ! પછી બ્રહ્મદેવનો ન્યારે નાસત્ય (નાસિકામાંથી) જન્મ થયો, ત્યારે શ્રીહરિ-દેવ નારાયણ પ્રભુએ પંડે બ્રહ્મદેવની સમક્ષ એ ધર્મ કહી સંભળાવ્યો હતો અને બ્રહ્મદેવ પાસેથી ભગ-વાન સનતકુમારે એ ધર્મનું અધ્યયન કર્યું હતું. ૩૯-૪૦ હે કુરુવંશમા સિદ્ધ સમાન રાજા ! તે સનતકુમાર પાસેથી પણ સત્યયુગના આદિસમયમાં પ્રજાપતિ વીરણે એ ધર્મનું અધ્યયન કર્યું હતું ૪૧ અને

* નિષ્કામ કર્મનો-એકાંતધર્મનો.

વીરણુ પણુ તે ધર્મનું રહસ્ય જાણી લઈને મુનિ રૈભ્યને તે અર્પણ કયું હતું. રૈભ્યે ઉત્તમ વ્રતને ધારણ કરનારા પોતાના પવિત્ર પુત્ર સુવેદસને તે ધર્મ કહી સંભળાવ્યો હતો અને સુવેદસે ધર્મનિષ કુક્ષિ નામના રાજાને ‘આના વડે તું દિશાઓનું પાલન કરશે.’ એમ કહીને તે ધર્મ અર્પણ કર્યો હતો. પછી વળી પાછો નારાયણના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલો તે ધર્મ જગતમાંથી હ્રુમ થઈ ગયો હતો. ૪૨૪૩

પરંતુ પાછળથી હરિયોનિ^x બ્રહ્માનો ન્યારે અંડજન્મ થયો, ત્યારે ફરી પણ નારાયણના મુખથી આ ધર્મ ઉત્પન્ન થયો અને હે રાજન! બ્રહ્મદેવે તેનું અધ્યયન કરીને સારી પેઠે જગતમાં પ્રચાર કર્યો. વળી તેમણે બર્હિષદ નામના મુનિઓને તે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. ૪૪૪૫ પછી બર્હિષદ મુનિઓ પાસેથી સામવેદમાં પારંગત થયેલા જ્યેષ્ઠ નામના બ્રાહ્મણે તે ધર્મ સંપાદન કર્યો કે, જે બ્રાહ્મણનું નામ ‘જ્યેષ્ઠ સામવત હરિ’ એ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ થયું છે. ૪૬ આ જ્યેષ્ઠ પાસેથી રાજા અવિ-કંપનને તે ધર્મ મળ્યો અને પછી ફરી પણ જગતમાંથી તે અદ્વય થયો તથા પ્રભુ હરિના સ્વરૂપમાં લીન થઈ ગયો. ૪૭

હે રાજા! તે પછી બ્રહ્માનો સાતમો આ પન્નજન્મ થયો, ત્યારે પણ નારાયણે પોતે એ ધર્મ લોકને ધારણ કરનારા પવિત્ર પિતામહને યુગના આરંભસમયે કહી સંભળાવ્યો હતો અને પિતામહે પ્રજાપતિ દક્ષને પ્રથમ તે ધર્મ અર્પણ કર્યો. ૪૮૪૯ હે ઉત્તમ રાજા! પ્રજાપતિ દક્ષે પોતાના જ્યેષ્ઠ દૌહિત્ર સૂર્યને તે ધર્મ અર્પણ કર્યો અને સૂર્ય પાસેથી વિવસ્વાને ગ્રહણ કર્યો. ૫૦ પછી ત્રેતાયુગના આરંભસમયે વિવસ્વાને મનુને અર્પણ કર્યો, મનુએ લોકોના કલ્યાણ માટે પોતાના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુને કહી સંભળાવ્યો અને ઇક્ષ્વાકુએ સર્વ પ્રજાઓ સમક્ષ તે ધર્મનું કથન કર્યું હતું, જેથી હજી સુધી પણ તે લોકોમાં વ્યાપ્ત થઈને રહ્યો છે; પરંતુ હે રાજા! પ્રલયકાળ ન્યારે ઉપરિથત થયો, ત્યારે પુનઃ તે નારાયણ પાસે જ ચાલ્યો જશે. ૫૧૫૨

હે મહારાજા! એ સિવાય બીજો યતિઓનો

^x હરિયોનિ એટલે પરમાત્મા જ, જેનું મૂળ ઉત્પત્તિ-કારણ છે. તે.

ધર્મ પણ છે, જે પૂર્વે હરિગીતામાં મેં તને સંક્ષેપ-થી કહ્યો છે. ૫૩ હે રાજા! એ યતિધર્મ જગતના નાથ સાક્ષાત્ નારાયણ પાસેથી રહસ્ય અને સંગ્રહ સહિત નારદે સંપાદન કર્યો હતો. ૫૪ હે રાજન! એ મહાન ધર્મ સર્વનો આદિ છે, સનાતન છે, જાણવો કઠિન છે અને દુઃખથી પાળી શકાય તેવો છે, માત્ર ભક્તપુરુષ જ તેને ધારણ કરી શકે છે. ૫૫ એ ધર્મનું સારી રીતે જ્ઞાન થવાથી અને અહિંસા-ધર્મથી યુક્ત એવાં ઉત્તમ પ્રકારનાં કર્મો કરવાથી ઇશ્વર-હરિ પ્રસન્ન થાય છે. ૫૬ વળી એ ધર્મમાં કોઈ વેળા એકલા વાસુદેવની જ ભક્તિ કરવામાં આવે છે, કોઈ વેળા વાસુદેવ અને સંકર્ષણની ભક્તિ કરવામાં આવે છે, કોઈ સમયે વાસુદેવ, સંકર્ષણ અને પ્રહુમ્ન એ ત્રણેની ભક્તિ કરવામાં આવે છે અને કોઈ વખતે વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રહુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એ ચારેની ભક્તિ કરવામાં આવે છે. ૫૭ મમતારહિત અને અવયવરહિત એવો જે આત્મા તે શ્રીહરિ પોતે જ છે અને પાંચ ભૂતોના શુભોદી રહિત તથા પ્રાણીમાત્ર વિષે રહેલો જે જીવ તે પણ શ્રીહરિ જ છે; ૫૮ એટલું જ નહિ પણ પાંચ ઇન્દ્રિયોને ગ્રેરણ કરનારું મન પણ (અહંકાર પણ) શ્રીહરિ-રૂપ જ છે. સારાંશ કે, એ પરમાત્મા લોકના પ્રવર્તક છે-અંતર્યામી છે, બુદ્ધિમાન છે, લોકના સદા છે, અકર્તા છે, કર્તા છે, કાર્યરૂપ છે, કારણરૂપ છે અને હે રાજા! જેમ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ તે અવિનાશી પુરુષ જગતમાં ક્રીડા કરે છે. ૫૯૬૦ હે મહારાજા! આ એકાંતધર્મ જે ઇન્દ્રિયોને નહિ જીતનારા પુરુષોને દુર્વિજેય થઈ પડે છે, તે શુરુની કૃપાથી મેં તને કહ્યો છે. ૬૧ હે રાજા! આ જગતમાં એકાંતધર્મનો આશ્રય કરનારા પુરુષો ખરેખર દુર્લભ છે; કેમ કે હે કુરુનેંદ્રન! આ સર્વ જગત કેવળ એકાંતિક ભક્તોથી જ વ્યાપ્ત હોત અને પ્રાણીમાત્રનું હિત કરનારા અહિંસક આત્મવેત્તા પુરુષોથી જ ભરપૂર હોત, તે સકામ કર્મો વિનાની સત્યયુગની જ પ્રાપ્તિ થઈ હોત. ૬૨૬૩ એ પ્રમાણે હે રાજા! મારા શુરુ ભગવાન વ્યાસ કે જે ધર્મના જ્ઞાતા હોઈને બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ છે, તેમણે પોતે જ સર્વ ઋષિઓની સમક્ષ શ્રીકૃષ્ણ અને ભીષ્મના સાંભળતાં ધર્મરાજાને કહ્યું હતું અને મહાતપસ્વી

નારદ ઋષિએ વ્યાસ ભગવાનને પોતાને પણ પૂર્વે તે પ્રમાણે જ કહ્યું હતું. ૧૪૭૧ દેવ નારાયણ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે, ચંદ્રમા સમાન શ્વેત કાંતિવાળા છે અને અવિનાશી છે. જેઓ એકાંતધર્મને આશ્રય કરનારા છે અને નારાયણમાં જ પરાયણ રહેનારા છે, તેઓ એમના સ્વરૂપને પામે છે. ૧૬

જનમેજયે પૂછ્યું : એ એકાંતધર્મ ઘણા વિધિવાળો છે અને ઘણા જ્ઞાની પુરુષોએ સેવેલો છે, છતાં બ્રાહ્મણો તે ધર્મને જ આશ્રય કેમ કરતા નથી અને જુદાં જુદાં મતો શા માટે પાળે છે ? ૧૭

વૈશંપાયને કહ્યું : હે રાજન ! પ્રત્યેક દેહના બંધારણમાં સાત્ત્વિકી; રાજસી અને તામસી એવા ત્રણ સ્વભાવો સ્થિતિ કરી રહેલા છે. તેમાં જે પુરુષ સાત્ત્વિક સ્વભાવનો હોય છે તે સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને તે જ પુરુષ મોક્ષ મેળવવાના નિશ્ચય ઉપર આવે છે. ૧૮-૧૯ એમાં પણ જે પુરુષ મહાન બ્રહ્મ-વેત્તા પુરુષને જગતમાં શોધી કાઢે છે અને પોતે પણ 'કેવળ નારાયણ'નું શરણ લેવાથી મોક્ષ મળે છે, એમ બળે છે, તે પુરુષ જ ખરો સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૨૦ આવો સાત્ત્વિક પુરુષ નિત્ય પુરુષોત્તમનું ચિંતન કરે છે, એકાંતભક્તિ કરવામાં સતત તત્પર રહે છે અને ભગવાન નારાયણને જ પરમ આશ્રયરૂપ માને છે; તેથી પોતાના મનવાંચિત અર્થને પામી શકે છે. ૨૧ જે બુદ્ધિમાન યતિઓ મનને વશ રાખીને મોક્ષધર્મને આશ્રય કરે છે અને સર્વ તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરે છે, તેઓના યોગક્ષેમનો શ્રીહરિ પોતે જ નિર્વાહ કરે છે. ૨૨ જે પુરુષ જેવો જન્મે છે કે તુરત જ તેના પર મધુસૂદનની કૃપાદંડિ પડે છે, તે જ પુરુષ ખરો સાત્ત્વિક છે, એમ સમજવું અને તેવો સાત્ત્વિક પુરુષ જ મોક્ષ મેળવવાના નિશ્ચય ઉપર આવે છે. ૨૩ ખરેખર, આ એકાંતિક

ધર્મ સાંખ્ય તથા યોગની પણ તુલના કરી શકે તેવો છે; કેમ કે તે ધર્મને આશ્રય કરનારા ભક્તો નારાયણરૂપ મોક્ષમાં જ પરમ ગતિને પામે છે; ૨૪ તોપણ હે રાજ ! એ વાત નક્કી છે કે, નારાયણની કૃપાદંડિને યાત્ર થયેલો પુરુષ જ જ્ઞાની થઈ શકે છે; એમ ને એમ પોતાની ઇચ્છાથી કોઈ પુરુષ જ્ઞાની થઈ શકતો નથી. ૨૫ હે રાજ ! રાજસી અને તામસી એવી બે મિશ્ર પ્રકૃતિઓ કહી છે, તે વડે યુક્ત થઈને અથવા તંદ્રુપ થઈને જે પુરુષ જન્મે છે, તે પુરુષ પ્રવૃત્તિનાં લક્ષણોથી યુક્ત થાય છે અને તેથી જ તેના પર શ્રીહરિ પોતાની કૃપાદંડિ કરતા નથી; પરંતુ તેવો પુરુષ જેવો જન્મે છે કે તુરત જ લોકના પિતામહ બ્રહ્મદેવ તેની દેખરેખ રાખે છે; અર્થાત્ તેના તરફ રમેશુણી અથવા તમેશુણી દેવનો જ દંડિપાત થાય છે અને તેથી તેવો પુરુષનું મન રમેશુણ તથા તમેશુણથી જ ભરપૂર રહે છે. હે મહારાજ ! દેવો અને ઋષિઓ ભેકે અત્યંત સત્ત્વશુભિનિષ્ઠ છે; તોપણ તેઓ કંઈક સૂક્ષ્મ અંશે સત્ત્વશુભિની હીન થાય છે. (અર્થાત્ સાત્ત્વિક અહંકારથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવો અને ઋષિઓ કંઈક સૂક્ષ્માંશે પણ સત્ત્વશુભિની હીન હોય છે.) માટે તેઓ વૈકારિક કહેવાય છે.

જનમેજયે પૂછ્યું : વૈકારિક પુરુષ પુરુષોત્તમ નારાયણને કેવી રીતે પામી શકે છે, તે સર્વ તમે જે પ્રમાણે બેલ્યું હોય તે પ્રમાણે મને કહો અને પ્રવૃત્તિના વિષયમાં પણ અનુક્રમે કહી સંભળાવો.

વૈશંપાયને કહ્યું : પૃથ્વીસમો પુરુષ (જીવાત્મા) સર્વ ક્રિયાઓથી જ્યારે રહિત થાય છે અથવા સર્વ ઉપાધિને જ્યારે ત્યાગ કરે છે, ત્યારે અતિ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોથી યુક્ત અને અકાર, ઉકાર તથા મકાર એમ ત્રણ વર્ણોથી સંયુક્ત એવા પરમ પુરુષને પામે છે અર્થાત્ ઉપાધિથી મુક્ત થયેલો જીવ શુદ્ધ પરમાત્મા જ થઈ શકે છે; એ પ્રમાણે સાંખ્ય (આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરનાર) શાસ્ત્ર, યોગ (ચિત્તવૃત્તિ-

× ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે,

‘મનન્યાશ્વિતયંતો માં યે જનાઃ પર્વુણસ્તે ।
તેવાં નિત્યામિયુક્તાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥’

જે મારા ભક્તો ખીજ કાઢતું પણ ચિંતન કયો વિના કેવળ મારું જ ચિંતન કરે છે અને મારી જ ઉપાસના કરે છે, તેઓ નિત્ય મારી સાથે જ સંબંધ ધરાવનારા છે અને તેથી જ તેઓના યોગક્ષેમનો હું પોતે જ નિર્વાહ કરું છું.’

* શ્રીમદ્ભાગવતમાં આવા આશયથી જ કહ્યું છે કે,

‘કૈશ્વરુનુબ્રહ્મદેવ પુસામૈત્તવાસના ।

ઈશ્વરનો જ્યારે અનુબ્રહ્મ થાય છે, ત્યારે જ પુરુષોના હૃદયમાં અદૃતવાસના અંકુરિત થાય છે; અર્થાત્ ઈશ્વરની કૃપા વિના મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા પણ થતી નથી.’

નો નિરોધ), વેદનું આરણ્યક (જીવ તથા પ્રાણનો અલેદ જીવણનારાં 'તત્ત્વમસિ' આદિ વાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન) અને પંચરાત્ર (ભક્તિમાર્ગ) એ સર્વ પરસ્પરનાં અંગરૂપ હોઈને સર્વથા એક જ કહેવાય છે. એ રીતે આ એકાંતિક પુરુષોનો ધર્મ કેવળ નારાયણપરાયણ જ છે-નારાયણ નિધ જ છે. ૭૧-૮૨

હે રાજન! સમુદ્રમાંથી જ નીકળેલા જુદા જુદા જળપ્રવાહો પાછા જેમ સમુદ્રમાં જ પ્રવેશ કરે છે, તેમ ભગવાન નારાયણમાંથી જ નીકળેલા જુદા જુદા જ્ઞાનપ્રવાહો પુનઃ તે નારાયણમાં જ પ્રવેશ કરે છે. ૮૩ હે કુરુવંદન! આ સાત્વત ધર્મ સંભળાવ્યો. જો તારામાં શક્તિ હોય તો એ ધર્મનું યથાચોગ્ય રીતે પાલન કર. ૮૪ મહાભાગ્યશાળી નારદે ગૃહસ્થો તથા યતિઓની આ અવિનાશી એકાંતગતિ મારા શુરુ વ્યાસને એ પ્રમાણે કહી હતી. ૮૫ તેમ જ વ્યાસે ભુદિમાન ધર્મરાજને પ્રીતિપૂર્વક તે કહી હતી અને તે જ એકાંતધર્મ શુરુ પાસેથી સાંભળીને મેં તને કહ્યો છે. ૮૬ હે શ્રેષ્ઠ રાજા! આ ધર્મનું આચરણ મહાકઠિન છે, જેથી તારી પેઠે જ બીજાઓ પણ આમાં મોહિત થયા છે. ૮૭ હે રાજા! ભગવાન કૃષ્ણ જ સર્વ લોકોનું રક્ષણ કરનારા છે, સર્વને મોહ ઉપજાવનારા છે, સર્વનો સંહાર કરનારા છે અને સર્વનું ઉત્પત્તિકારણ છે. ૮૮

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'એકાંતભાવ અથવા સાત્વતધર્મ' નામનો અધ્યાય ૩૪૮ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૪૯ મો

વ્યાસની ઉત્પત્તિ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

સાંસ્કૃયં યોગઃ પાંચાત્રં વેદારણ્યકમેવ ચ ।

જ્ઞાનાન્યેતાનિ વ્રહ્મણં લોકેષુ પ્રચરંતિ હિ ॥ ૧ ॥

જનમેજયે પૂછ્યું: હે બ્રહ્મર્ષિ! સાંખ્ય, યોગ, પાંચરાત્ર અને વેદનું આરણ્યક આ સર્વ જ્ઞાનોનો લોકોમાં પ્રચાર છે; પરંતુ હે સુનિ! તે સર્વ જ્ઞાનો એક જ નિષ્ઠાવાળાં છે કે જુદી જુદી નિષ્ઠાઓવાળાં છે, તે મને કહો. વળી હું તમને પૂછું છું કે, એ જુદાં જુદાં જ્ઞાનોની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે

થઈ, તે અનુક્રમે કહો. ૨

વૈશંપાયને કહ્યું: વિદ્વાન અને અતિ ઉદાર જે મહર્ષિને સત્યવતીએ પરાશર સાથે પોતાનો સબંધ કરીને ક્ષીપના મધ્યપ્રદેશમાં પુત્ર તરીકે ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે અજ્ઞાનરૂપ અધિકારનો નાશ કરનારા વ્યાસ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું. ૩ કેટલાએક વિદ્વાનો કહે છે કે, મહર્ષિ દ્રૌપાદન પિતામહ જહ્નુદેવથી છઠ્ઠા પુરુષ તરીકે ઉત્પન્ન થયા છે, ઋષિઓની સર્વ વિભૂતિઓથી યુક્ત છે, નારાયણના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોઈને ભગવાન નારાયણના જ પુત્ર છે અને વેદોના તો મોટા ભંડારરૂપ છે. ૪ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં મહાવિભૂતિવાળા અને મહાતેજસ્વી ભગવાન નારાયણે પુરાણ મહાત્મા વ્યાસને પોતાના પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન કર્યા છે, તોપણ તે અજ્ઞાનમાં કહેવાય છે. ૫

જનમેજયે પૂછ્યું: હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! વ્યાસના જન્મ વિષે તમે પોતે જ પ્રથમ કહ્યું છે કે, વસિષ્ઠનો પુત્ર શક્તિ નામનો હતો, શક્તિના પુત્ર પરાશર થયા અને પરાશરના પુત્ર સુનિ કૃષ્ણ દ્રૌપાદન થયા; આમ કહેલું છતાં વળી પાછા તમે જ વ્યાસને નારાયણના પુત્ર કહો છો, તેનું કેમ? શું, હમણાં તમે કહો છો તે મહાતેજસ્વી વ્યાસનો પૂર્વજન્મ છે? હે મહાભુદિમાન વૈશંપાયન! ભગવાન વ્યાસનો નારાયણથી જે રીતે જન્મ થયો હતો, તેની કથા તમે મને કહો. ૬-૮

વૈશંપાયને કહ્યું: હે જનમેજય! ધર્મનિષ્ઠ, તપના નિધિ અને જ્ઞાનમાં જ એકનિષ્ઠા રાખનારા મારા શુરુ વ્યાસ વેદના અર્થ જાણવાની ઇચ્છાથી હિમાલયની તળેટીમાં રહેતા હતા. ૯ તે સમયે તપથી શ્રમિત થયેલા છતાં તે ભુદિમાન વ્યાસે મહાભારતનું આખ્યાન રચી કાઢ્યું હતું અને તે જ અરસામાં હે રાજા! સુમંતુ, જેમિનિ, અત્યંત દૃઢ મતને ધારણ કરનારા પૈત્ર, યોથો હું અને તેમના પુત્ર શુકદેવજી આ પાંચે શિષ્યો તેમની સેવા કરવામાં તત્પર રહેતા હતા. ૧૦-૧૧ ભગવાન વ્યાસ ઉત્તમ પાંચ શિષ્યોથી વીંટાઈને હિમાલયની તળેટીમાં જ્યારે બેસતા હતા, ત્યારે પાંચ મહા-ભૂનોથી વીંટાયેલા ભગવાન શંકરના જેવા જ શેષતા હતા. અમે પણ અંગ સહિત વેદોનું નિત્ય

આવર્તન કરનારા અને ભારતના સર્વ અર્થોત્તુ પ્રવચન કરનારા તે એકાગ્ર મનવાળા હમગુણનિષ વ્યાસ શુરેનું નિત્ય સાવધાન રહીને ઉપાસન કરતા હતા. ૧૨૧૩ એક સમયે કોઈ એક કથાના પ્રસંગમાં અમે તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણને વેદ તથા ભારતના અર્થ વિષે અને નારાયણથી થયેલા તેમના જન્મ વિષે પ્રશ્ન કર્યો. ૧૪ ત્યારે તે તત્ત્વજ્ઞ મહર્ષિએ પ્રથમ વેદનો તથા ભારતનો અર્થ અમને કહી સંભળાવ્યો અને પછી નારાયણથી થયેલા પોતાનો જન્મ કહેવા માંડ્યો. ૧૫

તેમણે કહ્યું કે, 'હે બ્રાહ્મણ! આદિકાળમાં ઉત્પન્ન થયેલુ આ ઉત્તમ આત્માન તપ દ્વારા મેં જાણ્યુ છે અને તે શ્રેષ્ઠ આત્માન 'આર્યેય' કહેવાય છે. તે હું તમને કહું છું, સાંભળો. ૧૬ પૂર્વે કમળ જેનું ઉત્પત્તિ કારણ હતું, તે સાતમો પ્રજા-સર્ગ જ્યારે પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે શુભ-અશુભથી રહિત અને મહાતેજસ્વી યોગેશ્વર નારાયણે પોતાના નાભિકમળમાંથી બ્રહ્મદેવને ઉત્પન્ન કર્યો અને જેવા તે પ્રકટ થયા કે તુરતજ નારાયણે તેને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'તું મારી નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે અને પ્રજાઓની સૃષ્ટિ કરવામાં સમર્થ છે, માટે હે બ્રહ્મન! તું સ્થાવરજંગમ-વિવિધ પ્રકારની પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કર. ૧૭-૧૮ નારાયણે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે બ્રહ્મદેવનું મુખ ઊતરી ગયું અને તેનું મન ચિંતાથી વ્યાકુળ થઈ ગયું. તેણે વરને આપનારા અને સર્વના ઈશ્વર દેવ હરિને પ્રણામ કરી આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે દેવેશ! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. મારામાં તેવી શી શક્તિ છે કે, જેના આધારે હું પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરી શકું? હું બુદ્ધિહીન છું, માટે હે દેવ! હવે પછી આપને જે કરવું હોય તે કરો.' બ્રહ્માનું એ વચન સાંભળ્યું કે તરતજ ભગવાન ત્યાંથી અંતર્હિત થઈ ગયા અને બુદ્ધિ-માનોમાં શ્રેષ્ઠ તે દેવેશે બુદ્ધિનુ ચિંતન કરવા માંડ્યું. એટલે તુરતજ સ્વરૂપને ધારણ કરનારી સાક્ષાત્ બુદ્ધિ પ્રભુ હરિ પાસે હાજર થઈ. તે પછી યોગથી પરચેલા ભગવાને પોતે પોતાની યોગસત્તાદ્વારા ઐશ્વર્ય-રૂપ યોગમા રહીને સર્વત્ર ગતિ કરનારી બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કર્યો અને પછી તે અવિનાશી પ્રભુએ બુદ્ધિને આત્મ વચન કહ્યું: 'લોકોને ઉત્પન્ન કરવા

રૂપ કાર્યને સિદ્ધ કરવા માટે તું બ્રહ્માના શરીર-માં પ્રવેશ કર.' ઈશ્વરની એ આજ્ઞા થઈ એટલે તુરતજ બુદ્ધિએ બ્રહ્માના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૦-૨૫ એ રીતે બ્રહ્મદેવ બુદ્ધિથી યુક્ત થયા; 'એટલે પુનઃ હરિએ તેને દર્શન આપ્યાં અને ફરી પણ કહ્યું કે, 'વિવિધ પ્રજાઓને તું ઉત્પન્ન કર. ૨૬ 'જેવી આજ્ઞા' એમ કહીને બ્રહ્મદેવે હરિની આજ્ઞાને મસ્તકે યાજ્ઞવી, એટલે ભગવાન તેજ સ્થળે અંતર્ધાન થઈ ગયા અને એક સુહૃત જેટલા સમય-માં પોતાના દિવ્ય સ્થાનમાં જઈ પહોંચીને ત્યાં રહેલી પોતાની મૂળ પ્રકૃતિમાં એકસ્વરૂપ થઈ ગયા. ૨૭-૨૮ તે પછી એક સમયે ભગવાનને પુનઃ આવા પ્રકારની બીજી એક બુદ્ધિ સૂઝી આવી કે, 'પરમેષ્ઠી બ્રહ્માએ આ સર્વ પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી છે. તેમાં દેત્યો, દાનવો, ગંધર્વો તથા રાક્ષસો પણ પુષ્કળ છે. ખરેખર, આ બિચારી પૃથ્વી તેઓના ભાર વડે દળાઈ ગઈ છે. વળી આ પૃથ્વી ઉપર અનેક દેત્યો, દાનવો તથા રાક્ષસો ઘણા બળવાન થશે; કેમ કે તેઓ જાતજાતની તપશ્ચર્યાઓ કરીને ઉત્તમ પ્રકારનાં વરદાનો પ્રાપ્ત કરશે અને તેથી તેઓ બધા ગર્વિષ્ઠ બની જઈને દેવોને, ઋષિઓને અને તપો-ધનોને અવશ્ય દુઃખ દેશે; ૨૯-૩૨ માટે અનેક પ્રકાર-નાં સ્વરૂપો ધારણ કરીને પૃથ્વી પર મારે અવતરણું અને અનુક્રમે પાપીઓને શિક્ષા કરીને તથા સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરીને પૃથ્વીનો ભાર ઝોછો કરવો, તેજ યોગ્ય છે અને એમ કરવાથીજ આ બિચારી સત્યમૂર્તિ પૃથ્વી પ્રજાઓને ધારણ કરી રાખ-શે. ૩૩-૩૪ હું પાતાલમાં રહીને શેષનાગના સ્વરૂપે પૃથ્વીને ધારણ કરી રહ્યો છું, જેથી મેં ધારણ કરેલી આ પૃથ્વી સ્થાવરજંગમ સર્વ જગતને ધારણ કરી રહી છે; ૩૫ માટે યુગે યુગે જન્મ ધારણ કરીને પૃથ્વીનું હું રક્ષણ કરીશ.' આવો મનમાં વિચાર કરીને ભગ-વાન મધુસૂદને જગતમાં પોતાનો પ્રાદુર્ભાવ કરવા માટે અનેક પ્રકારનાં સ્વરૂપો ઉત્પન્ન કર્યાં, જેમાં વરાહ, નૃસિંહ, વામન તથા મનુષ્ય એ ચાર સ્વરૂપો મુખ્ય હતાં. ૩૬-૩૭ પછી 'આ સ્વરૂપો વડે મારે ઉદ્ધત દેવશત્રુઓને સંહાર કરવો આવો સંકલ્પ કરીને જગતસદા ભગવાને 'મોઃ' એવા શબ્દથી ગભવી મૂંઝીને સરસ્વતીને (વાણીને)

ઉચ્ચાર કર્યો; એટલે તુરત જ તે સરસ્વતીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ‘અર્ષાંતરતમા’ નામનો મહાસમર્થ પુત્ર ત્યાં પ્રકટ થયો. ૩૮-૩૯ તે ભૂત, લવિષ્ય તથા વર્તમાનનો બાણનારો હતો, સત્યવાદી હતો અને દંડતાપૂર્વક મતને ધારણ કરનારો હતો. તેણે મરતક વડે પ્રણામ કર્યો એટલે દેવોના આદિ તથા નિર્વિકાર દેવ હરિએ તેને કહ્યું કે, ‘હે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ મુનિ! વેદોના આખ્યાનના સંબંધમાં તારે જુદી જુદી શ્રુતિઓ કરવી. હું તને આજ્ઞા આપું છું, માટે જા, મારા કહેવા પ્રમાણે તું કર.’ ભગવાને એ પ્રમાણે કહ્યા પછી સ્વાયંભુવ મનુનો કાળ ન્યારે ઉપસ્થિત થયો, ત્યારે ઋષિ અર્ષાંતરતમાએ વેદોના જુદા જુદા વિભાગ કરી નાખ્યા, જેથી ભગવાન હરિ તેના એ કર્મથી પ્રસન્ન થયા; તેમ જ તેણે તપેલા મહાન તપથી, યમથી તથા નિયમથી તેને (પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને) કહ્યું કે, ‘હે પુત્ર! પ્રત્યેક મન્વંતરોમાં તું મારા પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થઈને આ પ્રમાણે જ વેદોનો પ્રવર્તક થઈશ અને હે બ્રહ્મા! તું સર્વદા અચળ થઈશ; તેમ જ કોઈ પણ પ્રાણી તારી અવગણના કરી શકશે નહિ. વળી ચોથો તિષ્ય નામનો કાળ (કલિકાળ) ન્યારે ઉપસ્થિત થશે, ત્યારે ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા કુરુવંશી રાજાઓ પૃથ્વી પર મહાત્માઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ થશે. તેઓ પણ તારાથી ઉત્પન્ન થશે અને તેઓનાં કુળમાં માહોમાંહે ન્યારે ભેદ પડશે, ત્યારે માત્ર તારા વિના એકબીજાને વિનાશ કરવા માટે તેઓ તત્પર થશે. હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! તે યુગમાં પણ તપોબળથી યુક્ત થઈને તું વેદોના અનેક વિભાગો કરીશ. પછી કૃષ્ણ (કલિ) યુગનો ન્યારે આરંભ થઈ જશે, ત્યારે તારો વર્ણ પણ કાળો થઈ જશે અને તું વિવિધ પ્રકારના ધર્મોના તથા જ્ઞાનોના ઉત્પાદક થઈશ. ૪૦-૪૭ તું તપશ્ચર્યા કરવામાં તત્પર રહીશ, તોપણ રાગથી યુક્ત થઈશ નહિ અને તારો પુત્ર (શુકદેવ) મહેશ્વર (શંકર) ના પ્રસાદથી રાગ-રહિત થઈને પરમાત્મારૂપ થઈ જશે. અમારું વચન મિથ્યા થશે નહિ. ૪૮ બ્રાહ્મણો જેને પિતા-મહનો માનસપુત્ર કહે છે, જેની બુદ્ધિ ઘણી જ ઉત્તમ છે, જેની કાંતિ સૂર્ય કરતાં પણ અધિક છે અને જે તપના મુખ્ય ભંડારરૂપ છે, તે વસિષ્ઠ ઋષિના

વંશમાં મહાપ્રભાવશાળી પરાશર નામના મહર્ષિ ઉત્પન્ન થશે. એ પરાશર વેદના ભંડારરૂપ, સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ મહાન તપસ્વી અને તપના નિવાસરૂપ હોઈને તારા પિતા થશે. વળી એ પરાશર ઋષિ કોઈ એક કન્યામાં ગર્ભોધાન કરશે અને તેમાંથી તું તેના પુત્ર-રૂપે ઉત્પન્ન થઈશ, તેથી તારું નામ ‘કાનીનપુત્ર’ એ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ થશે. ૪૯-૫૧ તું ભૂત, લવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળના સર્વ સંશયોનો નાશ કરીશ અને તપોબળના પ્રભાવથી ભૂતકાળમાં બ્યતીત થયેલા હજારો યુગોને મેં બતાવેલા તું જોઈ શકીશ તેમ જ હજારો યુગોની ઊચલપાચલને તું જાણી શકીશ. ૫૨-૫૩ વળી હે મુનિ! આદિ તથા અંતરહિત અને લોકમાં ચક્રધારી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા મારું તું ધ્યાન કરીશ, તેથી તારું સત્ત્વ ઘણું મોટું થઈ પડશે અને તારી ખ્યાતિ અતુલ થઈ પડશે; આ મારું વચન મિથ્યા થશે નહિ. લવિષ્યકાળમાં સૂર્ય-નો પુત્ર શનૈશ્વર નામનો મહાન મનુ થશે. તેના સમયમાં પણ હે વત્સ! મનુ આદિના ગણમાં પ્રથમ તું જ મારા પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થઈશ, એમાં સંશય નથી. ૫૪-૫૬ આ જગતમાં જે કંઈ જળાય છે, તે સર્વ મારું ચેષ્ટિત છે, તેમાં કોઈ મનુષ્ય કંઈ વિચાર કરે છે અને કોઈ મનુષ્ય કંઈ વિચાર કરે છે; પણ વસ્તુતઃ હું મારી ઇચ્છાનુસાર જ કરું છું.

સરસ્વતીના પુત્ર ઋષિ અર્ષાંતરતમાને એ પ્રમાણે કહીને ઈશ્વર હરિએ ‘જા, હવે તું તારું કામ કર’ એમ કહીને રજા આપી, તે જ હું, દેવ હરિની કૃપાથી અને તેમની આજ્ઞાથી ‘અર્ષાંતરતમા’ નામ-થી ઉત્પન્ન થયો હતો અને પુનઃ વસિષ્ઠના કુળમાં પણ જન્મ પામીને ‘વ્યાસ’ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છું. ૫૭-૫૯ એ રીતે નારાયણના પ્રસાદથી અને નારાયણના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલો મારો પૂર્વજન્મ મેં તમને કહ્યો. ૬૦ હે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ શિષ્યો! પૂર્વે ચિત્તની પરમ એકાગ્રતા કરીને મેં પરમ દારુણ તપ કર્યું હતું. ૬૧ હે પુત્રો! તમે મને પૂછ્યું હતું તેથી અને તમે મારા ભક્ત છો તેથી તમારા ઉપરના રનેહને લીધે મેં મારા પૂર્વજન્મની તથા ભાવિ-જન્મની સર્વ કથા તમને કહી છે. ૬૨

વૈશંપાયને કહ્યું: હે જનમેજય રાજા! ઉદાર મનવાળા અમારા શુરુ વ્યાસ પૂર્વે કેવી રીતે ઉત્પન્ન

ચયા હતા તે વિષેની કથા તમે મને પૂછી હતી, માટે તે મેં કહી છે. હવે હે રાજર્ષિ! સાંખ્યયોગ, પાંચરાત્ર, વેદ અને પાશુપત એ સર્વ જ્ઞાનોના સંબંધમાં હું તને કહું છું, સાંભળ. તેમાં પ્રથમ તો એમ જ સમજવું કે, એ સર્વ જ્ઞાનો ભિન્ન ભિન્ન મત ધરાવનારા છે. સાંખ્યજ્ઞાનના વક્તા મહર્ષિ કપિલ કહેવાય છે અને યોગના વેત્તા પુરાણપુરુષ હિરણ્ય-ગર્ભ જ છે, બીજો દેઈ નથી. ૧૧ ઋષિ સ્વપાંતરતમા વેદોના આચાર્ય કહેવાય છે અને તે જ ઋષિને કેટલાએક મનુષ્યો ‘પ્રાચીનગર્ભ’ એવા નામથી પણ કહે છે. ૧૨ ભગવાન શંકર જે ભ્રાતા પતિ, ભૂતો ના પતિ, શ્રીકંઠ અને બ્રહ્માના પુત્ર કહેવાય છે તેમણે શાંત ચિત્તથી ‘પાશુપત’ નામનું જ્ઞાન કહેલું છે. ૧૩ અને પાંચરાત્રશાસ્ત્રને તો ભગવાન પોતે જ સંપૂર્ણ રીતે જાણે છે. વળી હે મહારાજા! આ સર્વ જ્ઞાનોમાં શાસ્ત્ર અને જ્ઞાનદષ્ટિએ જોતાં પ્રભુ નારાયણ જ પરમાર્થરૂપે વર્ણવેલા છે, પરંતુ અજ્ઞાની મનુષ્યો એ રહસ્યને સમજી શકતા નથી; ૧૮૧૯ પણ શાસ્ત્રકર્તા વિદ્વાનો તો એમ જ કહે છે કે, પ્રત્યેક શાસ્ત્રમાં ઋષિ નારાયણને જ એકનિઘારૂપ અથવા પરમ ગતિરૂપ કહેવામાં આવ્યા છે, સિવાય બીજો દેઈ પણ પરમ ગતિરૂપ છે જ નહિ અને મારું પોતાનું પણ એ જ વચન છે કે, વૈદિક અનુભવના બળથી જે પદાર્થોને નિઃસંશયપણે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે, તે સર્વમાં સદાકાળ હરિનો નિવાસ છે; પરંતુ જે પદાર્થો કુતર્કના બળથી સંશયભરેલા થઈ પડેલા છે, તેઓમાં હરિનો નિવાસ નથી. હે રાજા! પાંચરાત્રશાસ્ત્રને જાણનારાઓ પણ જો વેદોક્ત કંમને અનુસરે છે તો જ એકાંતભાવને પ્રાપ્ત થઈ ને હરિમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. ૭૦-૭૨ હે રાજન્! સાંખ્ય તથા યોગ એ બંને સનાતન છે, તેમ જ સર્વે વેદો પણ સનાતન છે. વળી સર્વ ઋષિઓએ એકે અવાજે પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, આ પુરાણ વિશ્વ કેવળ નારાયણરૂપ જ છે; ૭૩ એટલું જ નહિ પરંતુ આ સર્વ લોકોમાં તથા સ્વર્ગ, અંતરિક્ષ, પૃથ્વી અને જળના લોકમાં જે કંઈ વેદોક્ત શુભ કર્મ અથવા વેદ વિરુદ્ધ અશુભ કર્મ થઈ રહ્યું છે, તે સર્વના પ્રવર્તક ઋષિ નારાયણ જ છે. ૭૪

અધ્યાય ૩૪૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૫૦ મો બ્રહ્મા અને રૂદ્રનો સંવાદ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

મહવઃ પુરુષા વ્રહ્મન્તુતાહો એક એક તુ ।

કોહ્યવ પુરુષઃ શ્રેષ્ઠઃ કો વાયોનિરિહોઽન્યતે ॥૧॥

જનમેજયે પૂછ્યું :* હે બ્રહ્મન્! પુરુષો અનેક છે કે એક જ છે? જો અનેક પુરુષો છે તો તેમાં શ્રેષ્ઠ કેણુ અને ‘સર્વતું’ મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન કેણુ? ૧

વૈશ પાવને કહ્યું : હે કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજા! સાંખ્ય— તથા યોગશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જગતમાં અનેક પુરુષો છે, પરંતુ વૈદિક સિદ્ધાંતને અનુસરનારા પુરુષો એ વાતને માન્યા કરતા નથી. તેઓ તો એમ જ કહે છે કે, પુરુષ એક જ છે.^૨ જોકે ઉપાધિના ભેદથી જુદા જુદા અનેક પુરુષો જોવામાં આવે છે, તોપણ તેઓનું મૂળ સ્વરૂપ એક જ છે અને તે એક જ પુરુષ શુભેચ્છી અધિક હોઈને આખા વિશ્વરૂપ છે, એના સંબંધમાં હું તને કહું છું.^૩ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનારા, તપથી યુક્ત, દમશુભને ધારણ કરનારા

* જગતમાં અનેક પુરુષો (આત્માઓ) ન હોય, તો એક પુરુષ બંધાય છે ત્યારે બીજો મુક્ત થાય છે. એ વ્યવસ્થા ઘડી શકે નહિ, છતાં જુદામાં તો એમ જ કહ્યું છે કે, પુરુષ એક જ છે. તે ઉપરથી સંશયમાં પડીને જનમેજયે વૈશ પાવનને પૂછ્યું.

÷ કપિલમુનિનું સાંખ્ય.

× વૈશ પાવનના કહેવાનો આશય એ છે કે, ઘટાકાશ, મહાકાશ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન દેખાતા આકાશોનું મૂળ સ્વરૂપ મહાકાશ જ છે અને તે સર્વ આકાશોને મહાકાશમાં જ લય થઈ જાય છે, જેથી આકાશ એક જ છે. તે પ્રમાણે આપણે જુદી જુદી ઉપાધિવાળા પુરુષોનું મૂળસ્વરૂપ એક મહાપુરુષ જ છે અને આપણા સર્વનો અંતે મહાપુરુષમાં જ લય થતો હોવાથી, આખા વિશ્વમાં પુરુષ એક જ છે અને આકાશ એક છે, છતાં કાનના છિદ્રોથી ઉપાધિના ભેદથી ઓરે દિવની ભેદકલ્પના થતી હોવાથી કેટલાએક મનુષ્યો બહેરા હોય છે; છતાં બીજા કેટલાએક મનુષ્યો સારી રીતે સાંભળી શકે છે. તે જ પ્રમાણે અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના ભેદથી જ જીવમેદની કલ્પના કરેલી છે અને તેને લીધે જ એક પુરુષ બધાવલો લેાય છે અને બીજો પુરુષ મુક્ત થઈ જાય છે, તેમ જ એક સુખી હોય છે, ત્યારે બીજો દુઃખી હોય છે.

અને જગદ્વંધ મહર્ષિ વ્યાસ યુરુને નમસ્કાર કરી પુરુષની એકતા વિષે હું તને કહું છું.^૪ હે રાજા ! સર્વ વેદોમાં પુરુષની એકતા વિષે સારી રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને તે પ્રખ્યાત સત્યનો ઋષિઓ માં શ્રેષ્ઠ ભગવાન વ્યાસે યથાર્થ વિચાર કર્યો છે;^૫ હે ભારત ! કપિલ આદિ ઋષિઓએ સામાન્ય નિયમ તથા અપવાદ પ્રદર્શિત કરીને અધ્યાત્મનાં અનેક શાસ્ત્રો કહ્યાં છે;^૬ પરંતુ વ્યાસે સંક્ષેપમાં જ પુરુષની એકતા કહી બતાવી છે, તે જ હું તને મહાતેજસ્વી વ્યાસના પ્રસાદથી કહું છું.^૭

હે રાજા ! આ વિષયમાં બ્રહ્મા તથા રુદ્રના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે.^૮ હે રાજા ! ક્ષીરસમુદ્રના મધ્યપ્રદેશમાં સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળો ‘વૈજયંત’ નામનો એક મહાન પર્વત પ્રસિદ્ધ છે.^૯ ત્યાં દેવ બ્રહ્મા, પોતે એકલા જ રહીને નિત્ય વૈદ્યાત્મગતિનું ચિંતન કરતા હતા અને પોતાનું વૈરાજસદન (બ્રહ્મભુવન) છોડીને તે પર્વતનું જ સેવન કરતા હતા,^{૧૦} એક સમયે બુદ્ધિમાન બ્રહ્મા તે પર્વત ઉપર બેઠા હતા, તેવામાં તેમના લલાટથી ઉત્પન્ન થયેલા તેમના પુત્ર રુદ્ર દૈવેચ્છાએ ત્યાં આવી ચડ્યા.^{૧૧} મહાન યોગેશ્વર રુદ્ર આકાશમાર્ગે થઈને પ્રથમ જતા હતા, પરંતુ (બ્રહ્મદેવને ત્યાં ભેળંને) આકાશમાંથી તે પર્વતના શિખર ઉપર ઊતરી પડ્યા.^{૧૨} તેમણે બ્રહ્મ દેવની આગળ જઈને પ્રીતિપૂર્વક તેમના ચરણમાં વંદન કર્યું, એટલે બ્રહ્માએ પોતાના ચરણમાં પડેલા રુદ્રને ભેળંને જમણા હાથ વડે પકડીને ઊભા કર્યા અને પછી તે સમર્થ પ્રજાપતિએ ઘણા કાળે આવેલા પોતાના પુત્ર(રુદ્ર)ને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૩,૧૪}

પિતામહે કહ્યું : હે મહાબાહુ ! તું ભલે આવ્યો. તું મારી સગીપમાં આવ્યો છે, તે બહુ સારું થયું છે. હે પુત્ર ! તારાં સ્વાધ્યાય અને તપ નિરંતર નિર્વિઘ્ને થયા કરે છે ને ? ખરેખર, તું નિત્ય ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરે છે, માટે તે સંબંધમાં હું તને પૂછું છું.^{૧૫,૧૬}

રુદ્રે કહ્યું : ‘હે ભગવન્ ! આપની કૃપાથી મારાં સ્વાધ્યાય અને તપ સદાય નિર્વિઘ્ને થયા કરે છે અને તે દ્વારા સર્વ જગતનું સતત કુશળ થયા કરે છે.’^{૧૭} મેં આપ ભગવાનનાં ઘણા જ લાંબા સમય

પહેલાં વૈરાજસદનમાં દર્શન કર્યો હતો, જેથી આજે આપના ચરણથી સેવાયલા આ પર્વત ઉપર હું આવ્યો છું.^{૧૮} હે પિતામહે ! આપ આવા એકાંત-પ્રદેશમાં ગમન કરો છો, તેમાં મને પરમ કુતુહલ થાય છે અને હું ધારું છું કે, આપના આ ચેષ્ટિત-માં કંઈ અલ્પ કારણ નહિ હોય.^{૧૯} આપનું વૈરાજસદન જે સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, ક્ષુધા તથા તૃપ્તાથી રહિત છે, દેવો તથા અસુરોથી વસાયલું છે, અમાપ કાંતિવાળા ઋષિઓથી સેવાયલું છે અને ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓથી વ્યાપ્ત છે, છતાં તેનો ત્યાગ કરીને આપ એકલા અહીં શા માટે આવ્યા છો ? ૨૦,૨૧

બ્રહ્મા બોલ્યા : વૈજયંત નામના આ મહાન પર્વતનું હું નિત્ય સેવન કરું છું. (તેમાં કારણ એ છે કે,) અહીં રહેવાથી એકાગ્ર મન વડે વિરાટ પુરુષનું મારાથી ચિંતન થઈ શકે છે.^{૨૨}

રુદ્રે પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! આપ સ્વયંભૂએ અનેક પુરુષોને ઉત્પન્ન કર્યો છે અને હજી પણ ખીબા અનેક પુરુષોને ઉત્પન્ન કર્યા કરો છો, તેમાં એ વિરાટ પુરુષ કોણ છે કે જે એક ઉત્તમ પુરુષનું તમે પોતે પણ ચિંતન કર્યા કરો છો ? હે બ્રહ્મન્ ! એ મારા સંશયને દૂર કરવા માટે તમે તેનું વર્ણન કરો; કેમ કે એના સંબંધમાં મને મહાન આશ્ચર્ય થાય છે. ૨૩,૨૪

બ્રહ્મા બોલ્યા : હે પુત્ર ! તેં અનેક પુરુષોના સંબંધમાં મને જે કહ્યું, તે તો આ રીતે કેવળ વિરુદ્ધ જ છે અને પુરુષો અનેક છે, એવી દૃષ્ટિ કદી રાખવી પણ નહિ,^{૨૫} કેમ કે પુરુષ એક જ છે અને તે જ સર્વનો આધાર છે; એટલું જ નહિ પરંતુ અનેક સ્વરૂપમાં દેખાતા સર્વ પુરુષોનું તે મૂળ કહેવાય છે. આ વિષયમાં હું તને કહી બતાવું છું.^{૨૬} એ પુરુષ વિશ્વરૂપ છે, સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, સર્વથી મહાન છે અને નિર્શુભ છે; તે સનાતનમાં અનેક સ્વરૂપમાં દેખાતા આ સર્વ પુરુષો પણ નિર્શુભ થઈને પ્રવેશ કરી શકે છે.^{૨૭}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં ‘બ્રહ્મા અને રુદ્રનો સંવાદ’ નામનો અધ્યાય ૩૫૦માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૫૧ મો

બ્રહ્મા અને રુદ્રનો સંવાદ-પુરુષની
એકતાનું પ્રતિપાદન

॥ પ્રહ્લોવાચ ॥

મૃણુ પુત્ર યથા હેપ પુરુષઃ શાશ્વતોઽવ્યયઃ ।

અક્ષયશ્ચાપ્રમેયથ સર્વગથ નિરુચ્યતે ॥ ૧ ॥

બ્રહ્માએ કહ્યું : હે પુત્ર ! એ પુરુષ જે કારણ-થી સનાતન અવિનાશી, અક્ષય, વાણી તથા મનના અવિષય અને સર્વવ્યાપક કહેવાય છે, તે હું તને કહું છું, સાંભળ. ^૧ છે સત્તમ ! એ પુરુષ વિશ્વાત્મા છે અને માત્ર જ્ઞાન વડે જ દર્શન કરવા યોગ્ય છે, તેથી બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય-આદિથી યુક્ત અને શમદમાદિ શુદ્ધોચી રહિત એવા તારાથી, મારાથી કે બીજાઓ થી જોઈ શકાય તેવો નથી. ^૨ તેને શરીર નથી છતાં સર્વ શરીરોમાં નિવાસ કરે છે અને શરીરોમાં વસે છે, છતાં પણ કમો વડે તે લેપાતો નથી. ^૩ તે મારો, તારો તથા બીજાઓનો અંતરાત્મા છે અને પ્રત્યેક દેહધારીઓનો સાક્ષીભૂત હોવા છતાં કોઈનાથી કોઈ સ્થળે કદી બાહ્યી શકાતો નથી. આખા જગતરૂપ મસ્તકવાળો, સમગ્ર વિશ્વનો ભોક્તા અને જગતમાં સર્વત્ર ચરણ, નેત્ર અને નાકવાળો તે એક જ પુરુષ સર્વ ક્ષેત્રોમાં સ્વેછાનુસાર અને સુખેથી સંચાર કરી રહ્યો છે. ^૪ પ્રાણીઓનાં શરીર ‘ક્ષેત્ર’ કહેવાય છે અને તેઓનાં શુભ-અશુભ કર્મો ‘બીજ’ કહેવાય છે. એ સર્વને તે યોગાત્મા બાંધે છે, માટે તેને ‘ક્ષેત્રજ્ઞ’ કહેવામાં આવે છે. ^૫ પ્રાણીઓમાં કોઈ પણ પ્રાણી સાંખ્યવિધિથી કે યોગવિધિથી તેની ગતિને કે અગતિને બાંધી શકતો નથી. ^૬ હું પોતે પણ તેની ગતિનું ચિંતન કરું છું, છતાં તેની ગતિને તથા અગતિને બાંધી શકતો નથી; તોપણ મારા જ્ઞાન પ્રમાણે એ સનાતન પુરુષનું સ્વરૂપ હું તને ‘કહું છું.’ ^૭ સનાતન એવો તે એક જ પુરુષ ‘મહાપુરુષ’ શબ્દને ધારણ કરે છે, તેનું જ એકત્વ તથા મહત્ત્વ છે અને તેને એકને જ પુરુષ કહેવામાં આવે છે. ^૮ જેમ એક જ અગ્નિ જગતમાં અનેક પ્રકારે પ્રકાશે છે, એક જ સૂર્ય આખા બ્રહ્માંડને પ્રકાશમાન કરે છે, એક જ વાયુ અનેક પ્રકારે વાય છે અને એક જ સમુદ્ર અનેક

જળનું ઉત્પત્તિકારણ કહેવાય છે; તેમ એક જ પુરુષ નિર્ગુણ હોવા છતાં આખા વિશ્વરૂપે ભાસે છે અને જગતનાં સર્વ સ્વરૂપો તે નિર્ગુણ પુરુષમાં જ પ્રવેશ કરે છે. પણ જ્યારે શુદ્ધના વિકારભૂત એવાં શુભ-અશુભ સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તમ જ સત્ય તથા અસત્યનો પણ ત્યાગ કરાય છે, ત્યારે નિર્ગુણસ્વરૂપ ઘર્ષ શકાય છે. જે પુરુષ ચિંતન કરવાને અશક્ય તે પુરુષને બાંધીને અનિરુદ્ધ, પ્રદુષ્ટ, સંકર્ષણ તથા વાસુદેવ એમ ચાર સ્વરૂપે રહેલા સૂક્ષ્મભાવનું અનુક્રમે પ્રવિદ્વાપન કરીને સમાધિનું અનુદાન કરે છે, તે પુરુષ અત્યંત શાંત યર્ધને કલ્યાણ-સ્વરૂપ પરમાત્માને પામે છે. ^{૧૦-૧૨} એ પ્રમાણે કેટલાએક યોગમાર્ગી પડિતો એ પુરુષને પરમાત્મા કહે છે, કેટલાએક સાંખ્યશાસ્ત્રીઓ એકાત્મા કહે છે અને બીજા કેટલાએક જ્ઞાનચિંતક વિદ્વાનો કેવળ આત્મા જ કહે છે; પરંતુ આ સર્વનો ભાવ સર્વથા એક જ છે. ^{૧૩} પરમાત્મા નિત્ય નિર્ગુણ છે અને તેને જ નારાયણ અથવા સર્વના આત્મારૂપ પુરુષ બાંધવા. ^{૧૪} જેમ કમળનું પાંદડું જળથી લેપાતું નથી, તેમ આ પરમાત્માને કર્મના ફળ સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી; પરંતુ જેને કર્મના મોક્ષ સાથે તથા બંધન સાથે બોડાવું પડે છે, તે કર્મોત્તમ તો બીજો જ છે. (જેને ‘જીવ’ કહેવામાં આવે છે.) ^{૧૫} આ કર્મોત્તમ સત્તર તરવવાળા લિંગશરીર સાથે બોડાય છે (અને તેને જ જુદાં જુદાં કર્મફળ પ્રમાણે દેવ, મનુષ્ય, પશુપક્ષી આદિ જન્મો ધારણ કરવા પડે છે.) આ રીતે એક જ પુરુષ અનેક પ્રકારનો થાય છે. (અર્થાત્ પુરુષની અંદર દેખાતું અનેકપણું કેવળ ઉપાધિને લીધે જ હોઈને તરવ-દિષ્ટિએ પુરુષ એક જ છે.) એ વાત મેં તને અનુક્રમ પ્રમાણે કહી. ^{૧૬} જે પરમાત્મા આ સમગ્ર લોકતંત્રના પ્રકાશક ચિત્તચેતિરૂપ છે, તે જ પરમ બાંધવા યોગ્ય છે, તે જ બાંધનાર છે, તે જ જ્ઞાન કરવા યોગ્ય છે, તે જ માનનાર છે, તે જ માનવા યોગ્ય છે, તે જ ભોજન કરનાર અને ભોજ્ય વસ્તુ, સૂંઘનાર અને સૂંઘવા યોગ્ય વસ્તુ, સ્પર્શ કરનાર અને સ્પર્શ કરવા યોગ્ય વસ્તુ, દર્શન કરનાર અને દર્શન કરવા યોગ્ય વસ્તુ, સાંભળનાર અને સાંભળવા યોગ્ય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાન કરવા યોગ્ય

તથા તે જ સચ્ચુ અને નિચુંબુ છે, પણ હે તાત ! જેને પ્રધાન કહેવામાં આવે છે, જે વિદ્યાતાની આઘ સ્પિ મહત્તત્ત્વને ઉત્પન્ન કરે છે, જેને બ્રાહ્મણે અહં-કાર કહે છે અને જે લોકમાં આશીર્વાદરૂપ ગણાતાં વૈદિક ઉત્તમ ક્રમોના ફળદાતા છે, તે સર્વ સનાતન અનાદિ અને અપરિણામી તે પરમાત્મારૂપ જ છે અને અગ્નિહોત્રાદિ સર્વ કર્મો તે વાસુદેવને માટે જ ચિંતન કરવા યોગ્ય છે. ૧૭-૧૮ સર્વ દેવતાઓ અને શાંતચિત્તવાળા સુનિઓ યજ્ઞશાળામાં બેસીને તેને જ યજ્ઞભાગ અર્પણ કરે છે અને સર્વ પ્રભુઓનો આઘ તથા ઈશ્વર હું બ્રહ્મા તે પરમાત્માથી જ ઉત્પન્ન થયો છું અને તું મારાથી ઉત્પન્ન થયો છે. ૨૦ હે પુત્ર ! સ્થાવરજંગમ સહિત આ સર્વ જગત અને રહસ્ય સહિત સર્વ વેદો પણ મારાથી જ ઉત્પન્ન થયા છે, ૨૧ એ રીતે પુરુષ આર મૂર્તિઓ (અનિરુદ્ધ, પ્રબુદ્ધ, સંકર્ષણ અને વાસુદેવ એ ચાર સ્વરૂપો) ધારણ કરીને પોતાની ઇચ્છાનુસાર જગતમાં ક્રીડા કરે છે અને તે ભગવાન પોતાના જ્ઞાનથી જ જ્ઞાની હોઈને વાસુદેવરૂપ છે. ૨૨ હે પુત્ર ! તે મને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તેનો મેં ચધાર્થ ઉત્તર આપ્યો છે અને સાથે સાથે સાંખ્ય-જ્ઞાનમાં તથા યોગમાં જે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે તે પણ મેં તને કહી સંભળાવ્યું છે. ૨૩

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'બ્રહ્મા અને રૂદ્રનો સંવાદ-પુરુષની એકતાનું પ્રતિપાદન' નામનો અધ્યાય ૩૫૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૫૨ મો

નારદ અને ઈંદ્રનો સંવાદ-ઉત્તમ આશ્રમધર્મ કયો ?

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

ધર્માઃ પિતામહેનોક્તા મોક્ષધર્માશ્રિતાઃ શુભાઃ ।
ધર્મમાશ્રમિણાં શ્રેષ્ઠં વક્તુમર્હતિ મે ભવાન્ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : હે પિતામહ ! મોક્ષધર્મના પવિત્ર ધર્મો તમે મને કહા. હવે સર્વ આશ્રમધર્મીઓમાં કયો આશ્રમધર્મી શ્રેષ્ઠ છે, તે મને કહો. ૧

બીજો કહ્યું : હે રાજા ! સર્વ આશ્રમોમાં જે આશ્રમધર્મનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે તે સ્વર્ગ તથા મોક્ષરૂપ મહાન ફળ મેળવવામાં સાધનરૂપ છે. ધર્મ અનેક પ્રકારે થઈ શકે છે. તેની ઠોઢ

પણ ક્રિયા નિષ્ફળ થતી નથી. ૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! મનુષ્ય જે જે વિષયમાં અસુક એક નિશ્ચય કરે છે, તેને જ ઉત્તમ તરીકે માને છે, બીજાને ઉત્તમ માનતો નથી. ૩ હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! પૂર્વે મહર્ષિ નારદે ઈંદ્રને જે કથા કહી હતી (જે તારા પ્રશ્ન સંબંધી છે), તે હું તને કહું છું, તેનું તું શ્રવણ કર. ૪ હે રાજા ! મહર્ષિ નારદ સિદ્ધસ્વરૂપ હોઈને ત્રણે લોકમાં માન્ય થયેલા છે અને વાયુની પેઠે અસ્ખલિત ગતિવાળા થઈને સર્વ લોકમાં અનુક્રમે વિચર્યો કરે છે. ૫ હે મહાધનુર્ધર રાજા ! તે નારદમુનિ એક સમયે ફરતા ફરતા ઈંદ્રને ઘેર જઈ ચઢ્યા એટલે ઈંદ્રે પણ તેમનો સત્કાર કર્યો ને તે પછી તેની સમીપ તે બેઠા. ૬ એક ક્ષણવાર સુધી વિશ્રાંતિ લઈને નારદઋષિ સ્વસ્થ-પણે બેઠા, એટલે ઈંદ્રે તેમને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, ' હે નિર્દોષ મહર્ષિ ! તમે કંઈ આશ્ચર્ય જોયું છે ? કેમ કે હે બ્રહ્મર્ષિ ! તમે નિત્યસિદ્ધ છો, છતાં કંઈક કુતુહલવાળા હોવાથી સ્થાવરજંગમ ત્રણે લોકમાં સાક્ષીની પેઠે વિચર્યો કરો છો; ૭ નેથી હે દેવર્ષિ ! લોકમાં કંઈ પણ તમારાથી અભવ્યું નથી, માટે તમે જે કંઈ આશ્ચર્યકારક સાંભળ્યું હોય, અનુભવ્યું હોય અથવા જોયું હોય, તે મને કહો. ૮ હે રાજા ! ઈંદ્રનાં એ વાક્ય સાંભળીને વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ઋષિ નારદે પોતાની સમીપ નમ્રતાથી બેઠેલા ઈંદ્રને એક મોટી કથા કહેવા માંડી. ૯ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ નારદે જે વિધિ પ્રમાણે ઈંદ્રને કથા સંભળાવી હતી, તે જ વિધિ પ્રમાણે તારા પ્રશ્ન ઉપરથી તે કથા હું તને કહું છું, તેનું તું શ્રવણ કર. ૧૧

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'નારદ અને ઈંદ્રનો સંવાદ-ઉત્તમ આશ્રમ-ધર્મ કયો ?' નામનો અધ્યાય ૩૫૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૫૩ મો

ઉત્તમ આશ્રમધર્મ કયો ? (ચાલુ)

॥ યીષ્ઠ ઉવાચ ॥

આસીત્ કિલ નરશ્રેષ્ઠ મહાપદે પુરોત્તમે ।

ગંગાયા દક્ષિણે તીરે કશ્ચિદ્વિપ્રઃ સમાહિતઃ ॥ ૧ ॥

બીજો બોલ્યા : હે રાજા ! ગંગાના દક્ષિણ તીર ઉપર આવેલા મહાપદ નામના ઉત્તમ નગરમાં ઠોઢ એક નિત્યદ્રિય બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. ૧

તે સ્વભાવે સૌમ્ય હતો, અત્રિગોત્રમાં જન્મેલો હતો, વેદમાં પારંગત થયો હતો, સર્વ સંશયોધી રહિત હતો, નિત્ય ધર્માચરણ કરતો હતો, કૌંધને છતનારો હતો, નિત્ય વૃષ રહેતો હતો, ઇંદ્રિયોને વશ રાખતો હતો, તપ તથા સ્વાધ્યાય કરવામાં આસક્ત હતો, સત્ય ભાષણ બોલતો હતો, સજ્જનોમાં માન્ય થયો હતો, ન્યાયપૂર્વક દ્રવ્ય મેળવીને પોતાનું શુજ્ઞાન ચલાવતો હતો અને પોતાના સહાચારધર્મનું પાલન કરતો હતો.^{૨૩} એ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ તથા સંબંધીઓથી વિસ્તારવાળા સત્ત્વાદિક ગુણોના આશ્રયથી માન્ય થયેલા મહાન કુળમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, તેથી ઉત્તમ વૃત્તિનો આશ્રય કરીને પોતાનો નિર્બાહ ચલાવતો હતો.^{૨૪} હે રાજન્! પોતાને ત્યાં ઘણા પુત્રોને ઉત્પન્ન થયેલા જોઈ, તે બ્રાહ્મણ માટે ભાગે કર્મ કરવામાં જ સ્થિર થયો હતો અને પોતાના કુળધર્મ પ્રમાણે ધર્મક્રિયાઓ કર્યો કરતો હતો.^{૨૫} એક સમયે તે બ્રાહ્મણે વેદોક્ત, શાસ્ત્રોક્ત અને શિષ્ટાચરિત એમ ત્રણે પ્રકારના ધર્મનો મનમાં વિચાર કર્યો અને પછી તે આ પ્રમાણે બોલી બહ્યો: ‘અરે! શું કરવાથી મારું કલ્યાણ થાય? શું કર્યું હોય તો શ્રેષ્ઠ થાય અને કયા ધર્મને ઉત્તમ આશ્રયરૂપ માનવો?’ એ પ્રમાણે તે નિત્ય ખેદ કર્યો કરતો હતો અને કોઈ પ્રકારના નિશ્ચય ઉપર આવી શકતો ન હતો.^{૨૬} એ રીતે કોઈ જાતનો નિશ્ચય નહિ થવાથી પોતે કંટાળ્યો હતો, છતાં પણ પોતાના ઉત્તમ ધર્મમાં તે સ્થિર હતો. તેવામાં એક સમયે કોઈ શાંત ચિત્તવાળો બ્રાહ્મણ તેને ત્યાં અતિથિ તરીકે આવી ચહ્યો.^{૨૭} એટલે તે બ્રાહ્મણે શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાપૂર્વક તેનો અતિથિ-સત્કાર કર્યો અને પછી બરાબર વિશ્રાંતિ લઈને તે સ્વસ્થ થયો, એટલે તેને (અતિથિને) આપું વચન કહ્યું.^{૨૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતગત મોક્ષધર્મનુશાસન-પર્વમાં ‘ઉત્તમ આશ્રમધર્મ કયો?’ નામનો

અધ્યાય ૩૫૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૫૪ મો

ઉત્તમ આશ્રમધર્મ કયો? (ચાલુ)

॥ બ્રાહ્મણ ઉવાચ ॥

સમુત્પન્નામિધાનોઽસ્મિ વાઙ્માયુર્યેણ તેજસ્ય ।

મિત્રત્વમભિપન્નસ્ત્વં કિંચિદ્ વક્ષ્યામિ તચ્છૃણુ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો: હે નિર્દોષ અતિથિ! તમારી વાણીની મધુરતાથી ખરેખર હું બંધાઈ ગયો છું. તમને અધીન થઈ ગયો છું અને તમારો મિત્ર થયો છું; માટે હું તમને કંઈક કહું છું, તે તમે સાંભળો.^૧ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ! મારા-શુક્રસ્થધર્મનો ભાર હવે મારા પુત્રો ઉપર નાખીને મારે ઉત્તમ ધર્મનું આચરણ કરવું છે, પરંતુ હે દિગ્! એ ધર્મનો માર્ગ કયો છે? (તે હું જાણતો નથી.)^૨ મારા આત્માનો આશ્રય લઈને કેવળ એક આત્મામાં જ સ્થિતિ કરવા ઇચ્છું છું (અર્થાત્ એકલો રહેવા માટે સંન્યાસ લેવાની ઇચ્છા કરું છું); પરંતુ સર્વસામાન્ય એવા વિષયરૂપ પાશોથી બંધાઈ જઈને વળી પાછો તે માટેની ઇચ્છા કરી શકતો નથી.^૩ મારી અવસ્થા પુનરૂપ કુળથી આશ્રિત થઈને લગભગ વીતી ગઈ છે, માટે હવે પરત્રોકના માર્ગમાં કિંતકારક ભાથું લઈ લેવાને હું ઇચ્છું છું.^૪ આ લોકરૂપી સમુદ્રની પેઢે પાર જવાની મને પ્રબળ ઇચ્છા થઈ છે અને તેથી જ મને આવી બુદ્ધિ સૂઝી છે, પણ તેમા મારે ધર્મરૂપ નૌકા ક્યાંથી મેળવવી?^૫ આ મનુષ્યલોકમાં અનેક સત્ત્વગુણી પ્રાણીઓ પણ કલેશો સાથે જોડાય છે અને અનેક પ્રકારની પીડાઓ ભોગવે છે. વળી પ્રજાઓ ઉપર અનેક પ્રકારના રોગોરૂપી યમરાજની ધનપતાકાઓ ફરકી રહી છે, તે જોઈને મારું મન સાંસારિક ભોગોમાં આનંદ પામતું નથી; તેમ જ સંન્યાસીઓને ચારકે ઘેર ભિક્ષા માગતા જોઈ સંન્યાસધર્મમાં પણ મારું મન નારાજ થાય છે, માટે હે અતિથિ! તમે તમારી બુદ્ધિના બળથી (કોઈ એક ઉત્તમ ધર્મ પસંદ કરી તે) ધર્મનો મને ઉપદેશ આપો.^૬

એ પ્રમાણે ધર્મયુક્ત ભાષણ કરનાર તે બ્રાહ્મણ-

* જેમ જટરાશિની મંદતાવાળો પુરુષ અનેક પ્રકારના આદારની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ ઉદરના દોષથી આત્માની ઇચ્છા કરી શકતો નથી, તેવી જ મારી સ્થિતિ છે.

તુ વચન સાભળીને પેવા બુદ્ધિમાન અતિથિએ
મધુર વાણીથી આપુ કોમળ વચન કહ્યું ૮

અતિથિએ કહ્યું હે પ્રાહ્મણ ! હું પણ આ
વિષયમા મૂઝાયા કરું છું મારે પણ એ જ મનો
સ્થ છે, પરંતુ એના સબધમા મને કોઈ પ્રકારનો
નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, કેમ કે સ્વર્ગના દ્વાર અનેક
છે ૯ કેટલાએક વિદ્વાનો મોક્ષની પ્રશ્ન સા કરે છે,
કેટલાએક પ્રાહ્મણો યજ્ઞના કૃણના વખાણ કરે છે,
કેટલાએક વાનપ્રસ્થ-આશ્રમનો સ્વીકાર કરે છે,
કેટલાએક ગૃહસ્થાશ્રમનો આશ્રય ટરે છે, કેટલા
એક રાજધર્મનો અગીકાર કરે છે, કેટલાએક
આત્મજ્ઞાનનો આશ્રય કરે છે, કેટલાએક શુરુના
સેવનરૂપ ધર્મનો સ્વીકાર કરે છે, કેટલાએક વાણીનો
સયમ કરવારૂપ ધર્મ માન્ય કરે છે, કેટલાએક
માતાપિતાની સેવા કરીને સ્વર્ગમા ગયા છે, કેટલા
એક અહિં સા પાળીને સ્વર્ગમા ગયા છે, કેટલાએક
સત્ય વડે સ્વર્ગમા ગયા છે, કેટલાએક યુદ્ધમા સામે
પગલે મરણ પામીને સ્વર્ગમા ગયા છે, કેટલાએક
ઉછમતનુ પાલન કરવાથી સિદ્ધ થઈને સ્વર્ગમાર્ગ
મા ગયા છે, કેટલાએક વેદમતમા પરાયણ રહીને
કેવળ સ્વાધ્યાય દ્વારા સ્વર્ગમા ગયા છે, કેટલાએક
પવિત્ર અને બુદ્ધિમાન પુરુષો મનમા સતુષ્ટ રહી
જિતેન્દ્રિય થઈને સ્વર્ગમા ગયા છે અને બીજા
કેટલાએક પુરુષો સરળ સ્વભાવના હોઈને બીજા
કુટિલ માણસોને હાથે મરણ પામ્યા છતાં પણ
પોતાના સરળ શુભનો ત્યાગ નહિ કરવાથી શુદ્ધચિત્ત
થઈને સ્વર્ગમાર્ગે ચાલ્યા ગયા છે ૧૦-૧૫ આ રીતે
અનેક પ્રકારના લોકોએ ધર્મના અનેક દ્વાર ખુલા
કરી મૂક્યા છે, જેથી મારી બુદ્ધિ પણ વાયુએ વિખેરી
નાખેલી મેઘપક્ષિની પેઠે ઉદ્વિગ્ન થઈ ગઈ છે—
ગોટાળામા જ પડી ગઈ છે ૧૬

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્જન મોક્ષધર્મનુશાસન
પર્વમા 'ઉત્તમ આશ્રમધર્મ' કયો ? નામનો

અધ્યાય ૩૫૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૫૫મો

ઉત્તમ આશ્રમધર્મ કયો ? (ચાલુ)

॥ અતિથિવ્રત ॥

ઉપદેશં તુ તે વિપ્ર કરિણ્યેઽર્હં યથાક્રમમ્ ।

ગુરુણા મે યથાઽઽસ્ત્વાતમર્થતત્ત્વં તુ મે મૃણુ ॥૧॥

અતિથિ બોલ્યો : હે પ્રાહ્મણ ! મને મારા
શુરુએ જે અર્થતત્ત્વ કહ્યું છે, તેના હું તને અનુક્રમે
ઉપદેશ આપુ છું, તે તુ મારી પાસેથી સાભળ ૧
જે સ્થળે પ્રથમ આદિસર્ગમા ધર્મચક્ર ચાલી રહ્યું
હતું, તે સ્થળે ગોમતી નદીના તટ ઉપર આવેલા
નૈમિષારણ્યમા નાગ નામનું એક નગર છે ૨ હે શ્રેષ્ઠ
પ્રાહ્મણ ! તે સ્થળે સમગ્ર દેવતાઓએ પૂર્વે થયો
કર્મો હતા અને મહારાજા માધાતાએ તે સ્થાન
ઉપર જ ઇદ્રનુ અપમાન કર્યું હતું ૩ આવા માહાત્મ્ય
વાળા તે સ્થાનમા એક ધર્મોત્તમ અર્થ રહે છે તેનું
નામ 'પદ્મનાભ' અથવા 'પદ્મ' એ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ
છે ૪ હે ઉત્તમ પ્રાહ્મણ ! કર્મ, જ્ઞાન તથા ઉપાસના
રૂપ ત્રણે માર્ગમા ગ્થિતિ ઢરનારો તે નાગ મન,
વચન અને કર્મથી પ્રાણીમારને પ્રસન્ન કરે છે. ૫ જે
મનુષ્ય કોઈ પ્રકારે વિરુદ્ધ વર્તન કરે છે, તેને સામ,
દાન, દડ અને લેદ એ ચારે ઉપાયો ચોળીને તે
ઠેકાણે લાવે છે અને પોતાની ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને
વસ્તુતત્ત્વના ધ્યાનમા લગાડી દર્દને અનિષ્ટ માર્ગે
જતા અટકાવે છે, ૬ માટે તેની પાસે જઈને તુ
તારા ઇચ્છિત પ્રશ્ન પૂછજે તે તને ઉત્તમ ધર્મ બતા
વશે, મિથ્યા ધર્મ કદી નહિ બતાવે, ૭ કેમ કે તે
નાગ સર્વનો અતિચિસત્કાર કરે છે, બુદ્ધિશાસ્ત્રમા
કુશળ છે અને ઇચ્છવા ચોગ્ય સમસ્ત ઉત્તમ શુભોદી
ચુક્ત છે, ૮ એટલું જ નહિ પરંતુ તે નાગ સ્વભાવે ઘણો
જ શાંત છે, નિત્ય સ્વાધ્યાય કર્યો કરે છે, તપ તથા
દમશુભી ચુક્ત છે, ઉત્તમ સદાચારનુ પાલન કરે
છે, યજ્ઞયાગ કરે છે, મોટો દાતા છે, ક્ષમાશીલ છે,
ઉત્તમ મત પાળનારો છે, સત્યવાદી છે, અદેખાઈથી
રહિત છે, શીલસપત્ર છે, ઇન્દ્રિયોને છતનારો છે,
પચમહાયજ્ઞ કરતા બાકી રહેલા અન્નનુ ભોજન
કરે છે, અનુદ્રૂળ વચન બોલે છે, સર્વનો હિતકર્તા
છે, સરળ સ્વભાવનો છે, ૯ ૪ થી અધ્યાયને ઉત્તમ
પ્રકારે જાણનારો છે, સર્વની સાથે મિત્રતા રાખનારો

છે, પ્રાણીમાત્રુ હિત કરવામાં પરાયણ રહે છે, ગંગાના ધરાના જેવો ગભીર તથા પવિત્ર છે અને કુળવાન છે. ૯-૧૧

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વમા 'ઉત્તમ આશ્રમધર્મ' કયો ? નામનો અધ્યાય ૩૫૬મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૫૬મો

ઉત્તમ આશ્રમધર્મ કયો ? (ચાહુ)

॥ શ્રાદ્ધાળ ઉવાચ ॥

અતિભારોદ્યતસ્યૈવ મારાવતરણં મહત્ ।

પરાશ્વાસકરં વાક્યમિદં મે મવતઃ શ્રુતમ્ ॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મણે કહ્યું : હે અતિથિ ! જેમ મસ્તક ઉપર મોટો ભાર ઉપાડી જનારા પુરુષનો ભાર ઉતારી લેવાથી તેને ઘણું જ સુખ થાય છે, તેમ ખીજને શાંતિ આપનારું તમારું આ વાક્ય સાંભળીને મને ઘણું જ સુખ થાય છે. ૧ જેમ મુસાફરી કરીને શ્રમિત થયેલા મનુષ્યને શય્યા હર્ષ પમાડે છે, ભેભા રહીને થાકી ગયેલા મનુષ્યને આસન જેમ આનંદ પમાડે છે, તૃપાતુર થયેલા મનુષ્યને જળપાન જેમ તૃષ્ઠ કરે છે, હ્રુદાતુર થયેલા મનુષ્યને લોભન જેમ આનંદ ઉપજાવે છે, યોગ્ય સમયે આવી મળેલા અન્નથી જેમ અતિથિને આનંદ થાય છે, ઘણા સમયથી ઈચ્છા રાખનારા વૃદ્ધ પુરુષને યોગ્ય સમયે પુત્રપ્રાપ્તિથી જેવો આનંદ થાય છે અને જેના વિષે મનમાં ચિંતન થયા કરતું હોય તેવા સ્નેહાળ સંબંધીનું દર્શન થતાં જેવો હર્ષ થાય છે, તેવો જ હર્ષ તમે કહેલું વાક્ય સાંભળીને મને થયો છે. ૨-૪ હું આકાશ સામે દૃષ્ટિ કરીને (મારી નિરાધાર રિથિતિને) જોયા કરતો હતો અને મનમાં વિચાર કર્યો કરતો હતો, તેવામાં તો તમે (આવીને) ઉત્તમ જ્ઞાનવચનો કહી સંભળાવી મને ઉપદેશ આપ્યો છે. ૫ તમે મને જે પ્રમાણે કહ્યું છે, તે પ્રમાણે જ હવે હું કરીશ; પણ હે સાધુપુરુષ ! આજની રાત્રિ તમે મારી સાથે જ રહો અને સંપૂર્ણ વિશ્રાંત થઈને તથા સુખપૂર્વક રાત્રિ ગાળીને પ્રભાતમાં તમારે જવું હોય ત્યાં જાઓ; કેમ કે ભુજ્યો, ભગવાન સૂર્ય મંદ કિરણોવાળા થઈ ગયા છે અને અસ્ત થવાની તૈયારી પર છે. ૬-૧૦

ભીષ્મે કહ્યું : હે શત્રુહંતા રાજા ! એ પ્રમાણે કહીને તે બ્રાહ્મણે તેનો યોગ્ય સત્કાર કરવા માંડ્યો, એટલે પેટ્રો અતિથિ પણ તે દિવસની રાત્રિ તેની સાથે જ રહ્યો. પછી તેઓ બન્ને જણા ચોથા સંન્યાસ-ધર્મની જ વાતો કરવામાં એટલા બધા લીન થઈ ગયા, જેથી તે સમગ્ર રાત્રિ દિવસની પેઠે જ સુખમાં પસાર થઈ ગઈ. ૮-૯ પ્રાતઃકાળનો બ્યારે સમય થયો, એટલે તે બ્રાહ્મણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તે અતિથિની પૂજા કરી અને પછી પોતાનું કાર્ય સાધવાની ઈચ્છા કરી. ૧૦ ધર્મનિષ્ઠ તે બ્રાહ્મણે મોક્ષ સંબંધી કર્મો કરવાનો જ તે સમયે નિશ્ચય કર્યો હતો, તેથી તેનાં સ્વજનોએ તેને અનુસા આપી એટલે તુરત જ પુણ્ય કરવાના નિશ્ચયવાળો તે બ્રાહ્મણ પેલા અતિથિ-એ દર્શાવેલા સર્પરાજના સ્થાન તરફ ચાલ્યો. ૧૧

હતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વાતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમા 'ઉત્તમ આશ્રમધર્મ' કયો ? નામનો અધ્યાય ૩૫૬મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૫૭મો

ઉત્તમ આશ્રમધર્મ કયો ? (ચાહુ)

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

સ વનાનિ વિચિત્રાણિ તીર્થાણિ ચ સરાંસિ ચ ।

અમિગચ્છન્ ક્રમેણ સ્મ કંચિન્મુનિમુપસ્થિતઃ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : તે બ્રાહ્મણ અનેક પ્રકારનાં વનો, તીર્થો અને સળાવોતું અનુક્રમે ઉલ્લઘન કરતો માર્ગ કાપવા લાગ્યો. તેવામાં એક મુનિનો તેને સમાગમ થયો. ૧ બ્રાહ્મણે પેલા અતિથિએ બતાવેલું નાગનું સ્થાન તેને પૂછ્યું, એટલે તે મુનિ પાસેથી તે વિષે બરાબર સાંભળીને પુનઃ તેણે આગળ ચાલવા માંડ્યું. ૨ અર્થવેત્તા તે બ્રાહ્મણ યોગ્ય રીતે ચાલતાં ચાલતાં અમુક સમયે તે નાગના સ્થાન સમીપ જઈ પહોંચ્યો અને ત્યાં જઈને તેણે ' હે નાગરાજ ! હું એક બ્રાહ્મણ આપને ત્યાં આગ્યો છું. ' આવું શબ્દાલકારવાળું વચન કહ્યું. ૩ બ્રાહ્મણનું તે વચન સાંભળી ધર્મ ઉપર પ્રેમ રાખનારી, પતિવ્રતા અને રૂપવતી એવી નાગપત્નીએ તેને દર્શન આપ્યો. ૪ અને ધર્મપરાયણ રહેનારી તે નાગપત્નીએ સ્વાગત-વચન કહીને વિધિથી તેની પૂજા કરી અને પછી બોલો, હું તમારું કયું કાર્ય કરું ? ' એ પ્રમાણે બોલી. ૫

પ્રાદ્યલુ જોલ્યો : હે પૂજ્ય નાગપત્ની ! હું તમારી મધુરી વાણીથી સન્માન પામી પરિશ્રમથી મુક્ત થયો છું. મને નાગદેવના સર્વોત્તમ દર્શન કરવાની ઇચ્છા છે. ૧ ણસ, એ જ મારું મહાન કાર્ય છે અને એ જ મારી ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા છે. હું માત્ર તે કાર્ય માટે જ આ નાગદેવના આશ્રમમાં આવે આવ્યો છું. ૭

નાગપત્ની જોલી : હે પ્રાદ્યલુ ! મારા પતિ નાગદેવ એક મહિનાના પોતાના વારા પ્રમાણે સૂઈને રથ ખેંચવા ગયા છે. તે લગભગ સાત-આઠ દિવસમાં જ અહીં આવીને તમને અવશ્ય દર્શન આપશે. ૮ મારા પતિને જે કારણથી પ્રવાસ કરવો પડ્યો છે, તે કારણ તમે જાણ્યું. હવે ધીરજ ક્યું કાર્ય છે, તે મને કહો. ૯

પ્રાદ્યલુ જોલ્યો : હે સાધ્વી ! નાગદેવનાં દર્શન કરવાના નિશ્ચયથી જ હું અહીં આવ્યો છું, માટે હે દેવી ! તેમના આવવાની રાહ જોતો આ વનમાં જ હું નિવાસ કરીશ. ૧૦ તમારા પતિ જ્યારે અહીં આવે, ત્યારે ‘હું અહીં આવ્યો છું’ એ વાત તેમને શાંતિથી જણાવવી અને મારા આવવા તુ કારણ પશુ તમારે તેમને કહેવું. ૧૧ હું પશુ ગોમતીનદીના આ પવિત્ર તટ ઉપર ત્યાં સુધી નિવાસ કરીશ અને આહારનું નિયમિત સેવન કરી તમે કહેલા સમગ્રની રાહ જોવા કરીશ. ૧૨

એ પ્રમાણે કહીને તે પ્રાદ્યલુ નાગપત્નીના મનનું વારંવાર સમાધાન કર્યું અને પછી ગોમતી નદીના તે જ તટ ઉપર તે ચાલ્યો ગયો. ૧૩

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા શાંતિપર્વ તર્ગિત મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમા ‘હિતમ આશ્રમધર્મ કયો ?’ નામનો અધ્યાય ૩૫૭મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૫૮મો

ઉત્તમ આશ્રમધર્મ કયો ? (ચાલુ)

॥ શીમ ઉવાચ ॥

અથ તેન નરથેષ્ટ વ્રાહ્મણેન તપસ્વિના ।

નિરાહારેણ વસતા દુઃસ્થિતાસ્તે મુજંગમાઃ ॥ ૧ ॥

શીમે કહ્યું : હે રાજા ! તે તપસ્વી પ્રાદ્યલુ ત્યાં નિવાસ કરીને સર્વ આહારનો પણ ત્યાગ કરી બેઠો, જેથી ત્યાં વસનારા સર્વો ધણો જ ખેદ પામ્યા. ૧ પછી નાગના બાંધવો, ભાઈઓ, પુત્રો અને ઝીઓ

એ સર્વ એકત્ર થઈને પેલા પ્રાદ્યલુ પાસે ગયા ૨ અને ત્યાં જઈને તેઓએ બેસું તો નદીના તટ ઉપર એક એકાંતપ્રદેશમાં નિયમિત વ્રત ધારણ કરનારો તે પ્રાદ્યલુ આહારનો ત્યાગ કરીને કંઈક મંત્રતપ કરતો બેઠો હતો. ૩ પછી અતિથિસત્કાર કરવામા પ્રસિદ્ધ થયેલા નાગરાજના તે સર્વ બાંધવો પ્રાદ્યલુ ની સમીપ જઈને વારંવાર તેનું પૂજન કરવા લાગ્યા અને આવું સંદેહરહિત વાક્ય કહેવા લાગ્યા : ૪ ‘હે ધર્મવત્સલ તપોધન ! તમે આ આશ્રમમાં આવ્યા, તેને આજે છઠ્ઠો દિવસ થઈ ગયો છે, છતાં તમે કોઈ પ્રકારના આહાર માટે કેમ કહેતા નથી ? ૫ તમે અમારે ત્યાં અતિથિ તરીકે આવ્યા છો, જેથી અમે તમારો સત્કાર કરવા માટે ઉપસ્થિત થયા છીએ. વળી અતિથિનો સત્કાર કરવો એ અમારું કર્તવ્ય છે; કેમ કે અમે સર્વે કુટુંબથી યુક્ત છીએ. ૬ હે શ્રેષ્ઠ પ્રાદ્યલુ ! કુળ, મૂળ, પાંદડાં, જળ અથવા અન્ન એમાંનું જે કાર્ય તમને રહે તેનો આહાર માટે સ્વીકાર કરી તમારે ભોજન કરવું યોગ્ય છે, ૭ કેમ કે હે પ્રાદ્યલુ ! આહારનો ત્યાગ કરી તમે આ વનમાં નિવાસ કરો છો, તેથી ધર્મ-સંકટના દોષને લીધે બાળકથી વૃદ્ધ પર્યંત અમારું સર્વ કુટુંબ મનમા દુઃખી થાય છે. ૮ અમારા કુળમાં આજદિન પર્યંત કોઈ બાળકત્યા કરનારો થયો નથી, સંકટસમયે પણ અસાધ્ય ભાષણ કરનારો કોઈ જ નથી. નથી અને દેવતા, અતિથિઓ તથા બંધુઓને ભોજન આપ્યા પહેલાં કોઈ ભોજન કરતો નથી. ૯

પ્રાદ્યલે કહ્યું : તમારા આ ઉપદેશથી મેં આહાર કરી જ લીધો છે, એમ તમારે માનવું. નાગદેવને અહીં આવવા માટે આઠ દિવસનો અવધિ છે, છતાં આઠ દિવસ વીતી ગયા પછી પણ નાગ દેવતા અહીં નહિ આવે તો આહારનો હું સ્વીકાર કરીશ, આવું તે નિમિત્તે મારું વ્રત છે. તમારે મારા મંત્રધર્મા કોઈ પ્રકારનો મંત્રાપ કરવો નહિ, તમે તમારે મુખેથી જ જોત મારું આ સર્વ વ્રત નાગ-દેવના દર્શનનિમિત્તે જ છે, માટે તેને ખડિત કરવું તે તમને યોગ્ય નથી. ૧૦ ૧૧

હે રાજા ! પ્રાદ્યલે એ પ્રમાણે આજા આપી એટલે તેઓ સર્વે નાગબાંધવો પ્રાદ્યલુને આહાર

આપવારૂપ કાર્યમાં નિષ્કળ થઈને પોતપોતાને ઘેર ગયા. ૧૩

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વાતર્ગત મોક્ષધર્મોત્તરાસન-
પર્વમાં 'ઉત્તમ આશ્રમધર્મ' કયો ? નામનો
અધ્યાય ૩૫૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૫૯ મો

ઉત્તમ આશ્રમધર્મ કયો ? (ચાહુ)

॥ સીમ્મ ઉવાચ ॥

અથ કાલે बहुतिथे पूर्णे प्राप्ते भुजंगमः ।

दत्ताभ्यनुज्ञः स्वं वैश्व कृतकर्मा विवस्वता ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું : તે પછી કેટલાએક દિવસો વીતી ગયા અને પોતાનો અવધિકાળ જ્યારે પૂર્ણ થયો ત્યારે નાગદેવ પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત કરી સૂર્યની આજ્ઞા લઈને પોતાને ઘેર આવ્યો,^૧ એટલે તુરંત જ તેની સ્ત્રી પાદશોચાદિકને માટે સર્વ સામગ્રી લઈ તેની સંસુખ આવી, ત્યારે નાગદેવે તેને આ પ્રમાણે પૂછ્યું:^૨ 'હે કલ્યાણી ! દેવતાઓ તથા અતિથિઓનું પૂજન કરવા માટે પ્રથમ મેં તને જે યુક્તિયુક્ત વિધિ કહ્યો છે, તેને અનુસરીને તું વર્તે છે ને ? સ્ત્રીયુદ્ધિને આધીન થઈને અથવા મારા વિયોગથી શિથિલ થઈને હે સુશ્રોણી ! તે' ધર્મ-મર્યાદાને અકૃતાર્થ કરી તેનો ત્યાગ તો કર્યો નથી ?'^{૩૪}

નાગપત્ની બોલી : યુરુની સેવા કરવી એ શિષ્યોનો ધર્મ છે, વેદોનું અધ્યયન કરવું એ બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે, સ્વામીની આજ્ઞા પાળવી એ સેવકોનો ધર્મ છે, લોકોના રક્ષણ કરવું એ રાજાનો ધર્મ છે, પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે, અતિથિસત્કારવાળા યજ્ઞો કરવા તે વૈશ્યોનો ધર્મ છે, બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યોની સેવા કરવી તે શૂદ્રનું કર્મ છે અને તે જ પ્રમાણે હે નાગ-રાજા ! પ્રાણીમાત્રનું હિત ઇચ્છવું તે ગૃહસ્થોનો ધર્મ છે.^{૫-૭} વળી ઇન્દ્રિયોને ધર્મ સાથે વિશેષ સંબંધ રહેલો છે, માટે નિયમિત રીતે આહાર લેવો અને વ્રતનું પાલન કરવું તે ઇન્દ્રિયોનો ખાસ ધર્મ છે.^૮ હું કોનો છું, કયાંથી આવ્યો છું અને આ જગતમાં મારું કાણુ છે, આવો બુદ્ધિપૂર્વક નિત્ય વિચાર કરવો તે સંન્યાસીઓનો ધર્મ છે.^૯ અને હે નાગેન્દ્ર ! તમારા ઉપદેશથી હું યથાર્થ રીતે જાણું

છું કે, પાતિવ્રત્ય પાળવું તે સ્ત્રીઓનો પરમ ધર્મ છે.^{૧૦} આ રીતે ધર્મને હું જાણું છું અને તમે નિત્ય ધર્મનિષ્ઠ મારા પતિ છો, છતાં હું સન્માર્ગનો ત્યાગ કરીને કુમાર્ગે કેમ જઈશ ?^{૧૧} હે મહાભાગ ! દેવતાઓની ધર્મચર્યા કરવામાં મેં કદી પણ ઊણપ આપવા દીધી નથી, તેમ જ અતિથિઓનો સત્કાર કરવામાં પણ નિત્યને માટે હું તત્પર રહી છું;^{૧૨} પરંતુ આજે સાત-આઠ દિવસ થયાં એક બ્રાહ્મણ અહીં આવ્યો છે, તે પોતાનું કાર્ય મને કહેતો નથી. માત્ર તમારા દર્શન કરવાની જ આકાંક્ષા દર્શાવે છે.^{૧૩} એ બ્રાહ્મણ તમારાં દર્શન કરવાની ઉત્કંઠાથી ગોમતીના તટ ઉપર બેસી રહ્યો છે અને તીક્ષ્ણ નત ધારણ કરી વેદસ્વાધ્યાય કર્યા કરે છે.^{૧૪} હે નાગેન્દ્ર ! તે બ્રાહ્મણે મને સત્પત્ના સોગન આપીને આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, 'તે નાગરાજ જ્યારે આવે ત્યારે મારી પાસે તેને અવશ્ય મોકલજો.'^{૧૫} હે મહાબુદ્ધિમાન નાગદેવ ! મારાં આ વચન સાંભળીને તમારે તે બ્રાહ્મણ પાસે જવું જોઈએ અને તમારે તેને અવશ્ય દર્શન આપવાં જોઈએ.^{૧૬}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વાતર્ગત મોક્ષધર્મોત્તરાસન-
પર્વમાં 'ઉત્તમ આશ્રમધર્મ' કયો ? નામનો
અધ્યાય ૩૫૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૬૦ મો

ઉત્તમ આશ્રમધર્મ કયો ? (ચાહુ)

॥ સીમ્મ ઉવાચ ॥

અથ ब्राह्मणरूपेण कं तं समनुपवयसि ।

मानुषं केवलं चित्रं देवं वाञ्छ्य शुचिस्मिन्ते ॥૧॥

નાગરાજએ પૂછ્યું : હે પવિત્ર હાસ્યવાળી પત્ની ! તે જોને બ્રાહ્મણના રૂપમાં જોયો છે, તે કાણુ છે ? શું તે કેવળ મનુષ્યજાતિનો બ્રાહ્મણ છે કે કોઈ દેવ છે ? હે યશસ્વિની ! મનુષ્યજાતિનો તેવો કયો પુરુષ છે કે, જે મારાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, છતાં પોતાને મળવા માટે મને આજ્ઞા કરી શકે છે ?^{૧-૨} હે કલ્યાણી ! અમે નાગદેવતાઓ દેવો, અસુરો તથા દેવર્ષિઓમાં મોટા વીર્યવાળા ગણાઈએ છીએ, બળવાન કહેવાઈએ છીએ અને શરીરમાં દિવ્ય ગધને ધારણ કરનારા છીએ.^૩ હું નિશ્ચય માનું છું કે, પ્રાણીમાત્રને અમે વંદન કરવા યોગ્ય છીએ,

સૂર્ય આઠ મહિના સુધી પોતાનાં પવિત્ર કિરણો દ્વારા જળનું શોષણ કરી લઈને પુનઃ વર્ષાકાળ સમયે તે જ જળને પાકું આપે છે, એનાથી બીજું મોટું આશ્ચર્ય શું હોઈ શકે ? હે પ્રાદ્યુભ ! જેના વિશેષ તેજમાં પરમાત્મા પોતે સ્થિતિ કરી રહ્યા છે, જેને લીધે સ્થાવરજંગમ સહિત આ પૃથ્વી બીજ ધારણ કરી રહી છે અને જેમાં આદિ-અંતરહિત અને સનાતન મહાબ્રહ્મ દેવ પુરુષોત્તમ નિવાસ કરી રહ્યા છે, એનાથી બીજું મોટું આશ્ચર્ય શું હોઈ શકે ?^{૧૦} એ સર્વના કરતાં પણ એક મોટું આશ્ચર્ય સૂર્યના સંબંધથી પ્રકાશી રહેલા આકાશમાં મેં જોયું છે, તે હું તને કહું છું, સાંભળ.^{૧૧}

પૂર્વે, ખરાબર મધ્યાહ્નના સમયે સૂર્ય જ્યારે સર્વ લોકોને તપાવી રહ્યો હતો, ત્યારે સૂર્યના મંડળની સામે બધે બીજો સૂર્ય હોય તેવો એક પ્રકાશમય પુરુષ અમારા જોવામાં આવ્યો કે, જેનું તેજ સર્વ તરફ પ્રસરી રહ્યું હતું.^{૧૨} તેણે પોતાની ક્રાંતિથી સર્વ લોકને પ્રકાશમાન કરી મૂક્યા હતા અને આકાશને બધે ચીરી નાખતો હોય તેમ સડ-સડાટ કરતો સૂર્ય સામે જ તે ચાલ્યો આવતો હતો.^{૧૩} તે સમયે તેનું તેજ, આહુતિઓનો જેમાં હોમ કરવામાં આવ્યો હોય તેવા અગ્નિના જેવું, પ્રવીણ કિરણોથી વ્યાપ હતું અને તેનું સ્વરૂપ કોઈના જોવામાં આવતું ન હતું તેથી બીજો બધે સૂર્ય જ હોય તેવો તે દેખાતો હતો.^{૧૪} તે જ્યારે સમીપ આવ્યો, ત્યારે ભગવાન સૂર્યે પોતાના બન્ને હાથ તેની સામે ધર્યો; એટલે તે પુરુષે પણ પોતાનો જમણો હાથ સૂર્યના હાથમાં આપી સામું સન્માન કર્યું.^{૧૫} પછી જોતજોતામાં તો ગગનમંડળને લેહીને તે પુરુષ સૂર્યના મંડળમાં દાખલ થયો અને એક શણવારમાં તે અદ્ભુત તેજ દેવળ સૂર્યરૂપ થઈ ગયું.^{૧૬} તે સમયે એ બન્ને તેજનો જ્યારે સમાગમ થયો, ત્યારે એમને સંદેહ થયો કે, આ બેમાંથી સૂર્ય કોણ હશે ? આ સ્થળમાં બેઠેલા છે તે હશે કે આ અહીં આવ્યો હતો તે સૂર્ય હશે ?^{૧૭} એ

અધ્યાય ૩૬૩ મો

સર્વ આશ્રમધર્મોમાં ઉંછવૃત્તિ જ* શ્રેષ્ઠ છે

॥ સૂર્યે ઉવાચ ॥

નૈવ દેવોઽનિલસ્રવો નાસુરો ન ચ પન્નગઃ ।

ઉંછવૃત્તિવૃત્તે સિદ્ધો મુનિરેપ દિવંગતઃ ॥ ૧ ॥

સૂર્યે કહ્યું : એ કોઈ દેવ, અગ્નિ, અસુર કે સર્પ ન હતો; તે તો ઉંછવૃત્તિનું મત પાળીને સિદ્ધ થયેલો. એક મુનિ હતો અને તે (પોતાની સિદ્ધિના બળથી) સ્વર્ગમાં ગયો છે.^૧ એ મુનિ પ્રાદ્યુભતિનો હોઈને ઉંછવૃત્તિનું જ્યારે પાલન કરતો હતો, ત્યારે કૃળ, મૂળ તથા ખરી પડેલાં પાંદડાંઓનો આહાર કરતો હતો, જળનું પાન કરતો હતો અને કોઈ સમયે વાયુનું ભક્ષણ કરીને પણ સમાધિનિધ રહેતો હતો.^૨ વળી એ પ્રાદ્યુભ વૈદિક સંહિતાઓ વડે શંકરની સ્તુતિ કરી હતી અને સ્વર્ગગતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉદ્યમ કર્યો હતો, જેથી તે સ્વર્ગમાં ગયો છે.^૩ હે સર્વો ! એ પ્રાદ્યુભ કોઈની સંગતિ કરતો ન હતો, કોઈની આકાંક્ષા રાખતો ન હતો, નિત્ય શિલોંછવૃત્તિથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતો હતો અને પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવામાં તત્પર રહેતો હતો.^૪ ખરેખર, આ જગતમાં જેઓ ઉત્તમ ગતિને પામેલાં છે, તે પ્રાણીઓ ઉપર દેવો, ગંધર્વો, અસુરો કે સર્વો પોતાની પ્રભુતા ચલાવી શકતા નથી.^૫

હે પ્રાદ્યુભ ! એ પ્રકારનું આશ્ચર્ય મેં ત્યાં જોયું હતું. જે એક મનુષ્યજાતિનો પુરુષ પણ ઉંછ-વૃત્તિના પાલનથી સિદ્ધ થઈને પરમગતિને પામ્યો હતો અને હે પ્રદ્યુભ ! હમણાં પણ તે સૂર્યની સાથે આખી પૃથ્વીમાં સંચાર કર્યો કરે છે.^૬

ઈતિ શ્રીમદ્દાભારતમાં શાંતિપર્વતર્જન મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'સર્વ' આશ્રમધર્મોમાં ઉંછવૃત્તિ જ શ્રેષ્ઠ

નામનો અધ્યાય ૩૬૩ મો સમાપ્ત

કોની ઉપાસના કરે છે?*

બ્રાહ્મણ બોલ્યો : હે શ્રેષ્ઠ નાગ ! તું બાણુ-કે, મારું નામ ધર્મારણ્ય છે. હું પક્ષનાભ નાગનાં દર્શન કરવા માટે અહીં આવ્યો છું; કેમ કે મારે તેની સાથે એક કામ પડેલું છે.^૫ મેં તેનાં સ્વજનો પાસેથી સાંભળ્યું છે કે, હાલમાં તે કયાંક બીજે સ્થળે ગયો છે, તેથી ખેડૂત જેમ મેઘની રાહ જુએ તેમ હું તેની રાહ ભેઠ છું.^૬ અને ચોગનિષ્ઠ તથા નિર્દોષ રહીને તેના કક્ષેષ દૂર થાય અને તેનું કલ્યાણ થાય તે માટે વેદનો સ્વાધ્યાય કર્યો કરું છું.^૭

નાગરાજ બોલ્યો : અહો ! ધન્ય ! ધન્ય ! હે મહાભાગ ! તારું વર્તન કલ્યાણકારી છે, તું સત્પુરુષ છે, સંજ્ઞન ઉપર પ્રેમ રાખનારો છે અને ખરેખર, તું નિર્દોષ છે; કેમ કે પારકા તરફ પણ તું આવી રનેહલાગણીથી જુએ છે.^૮ હે બ્રહ્મર્ષિ ! તું જેને મળવા ઇચ્છે છે, તે જ હું પક્ષનાભ નાગ છું. તું તારી ઇચ્છાનુસાર મને આરા કર; હું તારું શું પ્રિય કરું? હે દિગ્ધ ! મેં મારાં સ્વજનો પાસેથી સાંભળ્યું કે, તું અહીં આવ્યો છે. તે ઉપર-થી હું પોતે જ તારાં દર્શન કરવા માટે અહીં આવ્યો છું.^{૧૦} હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! તું જે કાચું માટે અહીં આવ્યો છે, તે કાચું ને પૂર્ણ કરીને જ આજે જઈશ; માટે નિશ્ચિત થઈને તારે જે વિષયમાં મને ભેડવો હોય તે વિષયમાં ભેડ.^{૧૧} તું પોતાના સર્વ હિતનો ત્યાગ કરીને અહીં મારું ઉપાસન કરી રહ્યો છે તેથી અમને બધા સંજોને તે પોતાના શુભો વડે ખરીદી જ લીધા છે.^{૧૨}

બ્રાહ્મણ બોલ્યો : હે મહાભાગ ! તારાં દર્શન કરવાની હાલસાથી હું અહીં સુધી આવ્યો છું અને હે નાગરાજ ! અમુક એક અર્થનું મને જ્ઞાન નથી, માટે તે અર્થને પૂછવાની મને ઇચ્છા છે.^{૧૩} હું વિષયોથી દૂર થઈને જીવની ગતિરૂપ પરબ્રહ્મને શોધવા માટે તૈયાર થયો છું; પરંતુ મારું ચિત્ત ચંચળ હોવાને લીધે ગૃહ વિષે આસક્ત થાય છે અને વળી પાછું ગૃહમાં રહેલા દોષોને જોવા લાગે છે.^{૧૪} માટે હે પવનાશન ! યશરૂપ કિરણોવાળા અને સ્વયંપ્રકાશ ચંદ્રકિરણોની પેઠે શીતળ સ્પર્શવાળા

અને હૃદયને આનંદ પમાડનાર શુભોથી યુક્ત તું મારા પ્રશ્નનો પ્રથમ ઉત્તર આપ અને પછી હું તને જે કાચું કહું તે સાંભળજે.^{૧૫-૧૬}

ધર્મિ શ્રીમહાશ્વરતમા શાંતિપર્વાતર્જત મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વમાં.

‘ઉત્તમ આશ્રમધર્મ કયો ?’ નામનો

અધ્યાય ૩૬૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૬૨ મો

‘ઉત્તમ આશ્રમધર્મ કયો ? (ચાલુ)’

॥ વ્રાહ્મણ ઉવાચ ॥

વિવસ્વતો ગચ્છતિ પર્યયેણ । વોદું મર્વાસ્તં
સ્થમેકચક્રમ્ । આશ્વર્યભૂતં યદિ તત્ર કિંચિદ્ ।
દૃષ્ટં ત્વયા શંસિતુમર્હસિ ત્વમ્ ॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મણે પૂછ્યું : તું પોતાના વારા પ્રમાણે સૂર્યના એક ચક્રવાળા રથને વહન કરવા માટે જાય છે, તેથી ત્યાં સૂર્યલોકમાં તેનું ક’ઈ આશ્ચર્ય તારા જોવામાં આવ્યું હોય તો તું મને કહે.^૧

નાગ બોલ્યો : ભગવાન સૂર્ય અનેક આશ્ચર્યોના એક ભંડાર જ છે; કેમ કે જેને લીધે ત્રણ લોકમાં માન્ય થઈ પડેલાં સર્વ પ્રાણીઓ પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે, જેનાં હજારો કિરણોમાં, વૃક્ષની શાખાઓમાં જેમ પક્ષીઓ નિવાસ કરે છે તેમ અનેક સિદ્ધ મુનિઓ તથા દેવતાઓ નિવાસ કરી રહ્યા છે અને મહાસમર્થ એવો વાયુ પણ જેના મંડળમાંથી નીકળીને જેનાં કિરણોના આધારે જગતમાં વાચા કરે છે અને આકાશમાં ફુંકાયા કરે છે, તેથી મોટું આશ્ચર્ય બીજું શું હોઈ શકે? ^{૨-૪} હે બ્રહ્મર્ષિ ! ભગવાન સૂર્ય પ્રજાઓનું હિત ઇચ્છીને વાયુના અનેક વિભાગ કરે છે અને પછી વર્ષાક્રતુમાં જળનો વરસાદ વરસાવે છે, એનાથી બીજું મોટું આશ્ચર્ય શું હોઈ શકે? ^૫ જેના મંડળના મધ્યભાગમાં બિરાજેલો મહાન આત્મા પોતાની સર્વોત્કૃષ્ટ કાંતિ બ્રહ્મવેદ્યમાન થઈ લોકોનું નિરીક્ષણ કર્યા કરે છે, એનાથી બીજું મોટું આશ્ચર્ય શું હોઈ શકે? ^૬ આકાશમાં શુક નામનો જે રથમાં મેઘ જોવામાં આવે છે, તે ભગવાન સૂર્યનો જ એક અંશ હોઈને વર્ષાક્રતુમાં જળની વૃષ્ટિ કરી મૂકે છે, એનાથી બીજું મોટું આશ્ચર્ય શું હોઈ શકે? ^૭ જે

* આ રીતે હું ગૃહમાં આસક્ત નથી તેમ વિરક્ત પણ નથી.

બીજાઓને વરદાન દેનાર છીએ, અમારા પણ અનુ-
યાયીઓ અથવા ભક્તો છે અને મનુષ્યોને તો ખાસ
કરીને અમારાં દર્શન થવાં અશક્ય જ છે.^૪

નાગપત્ની બોલી : હે નાગદેવ ! તેની સરળતા
ઉપરથી હું બાણું છું કે, તે દેવ તો નથી જ.
હે મહાકોપી નાગ ! તેનામાં રહેલું એક લક્ષણ હું
વિશેષે કરી બાણું છું કે, તેની તમારા ઉપર અતુલ
ભક્તિ છે.^૫ જેમ વરસાદ ઉપર પ્રીતિ રાખનારો
ખપેથી વરસાદના જળની રાહ બુચે છે, તેમ બીજા
કોઈ કાર્યની ઇચ્છાવાળો તે બ્રાહ્મણ તમારા દર્શનની
રાહ જોયા કરે છે;^૬ માટે તમારા દર્શન વિના તે
બ્રાહ્મણને કોઈ બાતનું વિદ્ય થાય, તેમ નાચવું
જોઈએ. વળી આવા સંકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો
તમારા જેવો કોઈ પણ નાગ અતિથિનો ત્યાગ કરી-
ને પોતાના કુળમાં સુખેથી ન જ રહી શકે.^૭ માટે
સ્વાભાવિક ક્રોધનો ત્યાગ કરીને તમે તેને દર્શન
આપો, પણ તેની આશાનો ભગ કરી પોતાના
આત્માને બાળી નાખવાને તમે યોગ્ય નથી.^૮
શાસ્ત્રકારો કહે છે કે, જે રાજા અથવા રાજપુત્ર
આશાને લીધે શરણે આવેલા મનુષ્યોનાં અશુ-
ચોને લૂછતો નથી તેને અવરથ ગર્ભહત્યાનું જ
પાતક લાગે છે.^૯ વળી મૌન ધારણ કરવાથી જ્ઞાન-
કુળની પ્રાપ્તિ થાય છે, દાન આપવાથી મહાન યશ
મળે છે અને સત્ય વાક્ય બોલવાથી વકૃત્વશક્તિ
પ્રાપ્ત કરીને મનુષ્ય પરલોકમાં પૂન્ય છે;^{૧૦} તેમ
જ પૃથ્વીનું દાન આપવાથી ઉત્તમ આશ્રમગતિ
પ્રાપ્ત થાય છે અને ન્યાયપૂર્વક ધન સંપાદન કર-
વાથી મહાન કુળ મેળવી શકાય છે.^{૧૧} ધર્મવેત્તાઓ
કહે છે કે, કોઈ પણ પુરુષ પ્રાણીમાત્રને પ્રિય અને
પોતાનું હિત કરનારી હરકોઈ નિષ્પાપ ધર્મક્રિયા
કરે છે, તો તેને નરકમાં જવું પડતું નથી.^{૧૨}

નાગરાજ બોલ્યો : હે સાધવી ! મારામાં
રહેલું મોટું માન અભિમાનથી ઉત્પન્ન થયેલું નથી,
પણ મારી બતિના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. ખરે-
ખર, મારા સંકલ્પના ક્રોધને વાણીરૂપી અગ્નિથી તે
બાળી નાખ્યો છે.^{૧૩} હે કંપાણી ! હવે હું જોઈ
શક્યો છું કે, ક્રોધના જેવો બીજો કોઈ પણ અંધ-
કાર જગતમાં છે જ નહિ અને તેમાં પણ આપણી
સર્વભૂતિ વિશેષે કરીને તે દોષનું પાત્ર કહેવાય

છે.^{૧૪} અરે ! ઇંદ્રની સાથે સ્પર્ધા કરનારો પ્રતાપી
રાવણ પણ ક્રોધને આધીન થઈને જ સમથંદ્રને
હાથે રણમાં માર્યો ગયો હતો.^{૧૫} અંતાપુરમાં રહેલો
ગાયનો વાહછો પરશુરામે હરણ કર્યો, એ વાત
સાંભળતાં જ અપમાનથી ઊપજેલા ક્રોધથી વ્યાકુળ
બની ગયેલા કાર્તવીર્યના પુત્રો પરશુરામને હાથે
મરણ પામ્યા હતા.^{૧૬} સાક્ષાત્ ઇંદ્રની તુલના કરી
શકે તેવો મહાબળવાન કાર્તવીર્ય પરશુરામને
હાથે રણમાં માર્યો ગયો; તેમાં પણ ક્રોધ જ કારણ-
ભૂત હતો.^{૧૭} માટે મેં પણ તારું આ વચન સાંભ-
ળીને તપના શતરૂપ અને કલ્યાણોનો નાશ કરનારા
ક્રોધનો ત્યાગ કર્યો છે.^{૧૮} હે વિશાળ નેત્રોવાળી
નિદ્રોંધ સ્ત્રી ! ખરેખર, હું મારા આત્માને ધન્ય
માનું છું કે, મને આવી શુભસંપત્તિ સ્ત્રી પ્રાપ્ત થઈ
છે.^{૧૯} ખસ, હવે હું ત્યાં જ બાઉ છું કે, જ્યાં તે
બ્રાહ્મણ બેસી રહ્યો છે અને તે મને જે જે વાક્ય
કહેશે, તેમાં સર્વથા કૃતાર્થ થઈને જ તે જશે.^{૨૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતર્ગત મોક્ષધર્માનુશાસન-
પર્વમાં 'ઉત્તમ આશ્રમધર્મ' કથો' નામનો

અધ્યાય ૩૬૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૬૧ મો

ઉત્તમ આશ્રમધર્મ કથો ? (ચાલુ)

॥ મીમ્મ ઉવાચ ॥

સ પન્નગપતિસ્તત્ર પ્રયયો વ્રાહ્મણં પ્રતિ ।

તમેવ મનસા ધ્યાયન્ કાર્યવત્તાં વિચારયન્ ॥૧॥

બીજમે કહ્યું : પોતાની પત્નીને એ પ્રમાણે
કહીને તે નાગરાજ મનમાં તે બ્રાહ્મણનું જ ધ્યાન
કરતો અને તેને કયું કાર્ય હશે, તે વિષેનો વિચાર
કરતો તે બ્રાહ્મણ તરફ જવા ચાલી નીકળ્યો.^૧ હે
રાજા ! બુદ્ધિમાન તે નાગરાજ જે સ્વાભાવિક
રીતે જ ધર્મ ઉપર પ્રીતિ રાખનારો હતો, તે પેલા
બ્રાહ્મણ પાસે જઈને આતું મધુર વાક્ય બોલ્યો :^૨
હે બ્રાહ્મણ ! હું તારી પાસે ક્ષમા માગીને કહું છું
કે, મારા પર ક્રોધ કરવાને તું યોગ્ય નથી. તું અહીં
આવ્યો છે, તેમાં તારે શું પ્રયોજન રહેલું છે ?^૩ હે
દિવ ! હું તારી સંસુખ આવીને સ્નેહપૂર્વક તને
પૂછું છું કે, ગોમતીના આ એકાંત તટ ઉપર તું

* અર્થાત્ તે જે કાર્ય કરે છે તેને હું મિદ્દ કરીશ

કોની ઉપાસના કરે છે?*

બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણો : હે શ્રેષ્ઠ નાગ ! તું જાણુ કે, મારું નામ ધર્મારણ્ય છે. હું પશ્ચાત્તા નાગનાં દર્શન કરવા માટે અહીં આવ્યો છું; કેમ કે મારે તેની સાથે એક કામ પડેલું છે.^૧ મેં તેનાં સ્વચ્છને પાસેથી સાંભળ્યું છે કે, હાલમાં તે ક્યાંક બીજે સ્થળે ગયો છે, તેથી ખેડૂત જેમ મેઘની રાહ જુએ તેમ હું તેની રાહ જોઉં છું^૨ અને યોગનિષ્ઠ તથા નિર્દોષ રહીને તેના કલેશ દૂર થાય અને તેનું કલ્યાણ થાય તે માટે વેદનો સ્વાધ્યાય કર્યો કરું છું.^૩

નાગરાજ બ્રાહ્મણો : અહો ! ધન્ય ! ધન્ય ! હે મહાભાગ ! તારું વર્તન કલ્યાણકારી છે, તું સત્પુરુષ છે, સત્જન ઉપર પ્રેમ રાખનારો છે અને ખરેખર, તું નિર્દોષ છે; કેમ કે પારકા તરફ પણ તું આવી રનેહલાગણીથી જુએ છે.^૪ હે બ્રહ્મર્ષિ ! તું જેને મળવા ઇચ્છે છે, તે જ હું પશ્ચાત્તા નાગ છું. તું તારી ઇચ્છાનુસાર મને આજ્ઞા કર; હું તારું શું પ્રિય કરું? હે દિવ્ય ! મેં મારાં સ્વચ્છને પાસેથી સાંભળ્યું કે, તું અહીં આવ્યો છે. તે ઉપરથી હું પોતે જ તારાં દર્શન કરવા માટે અહીં આવ્યો છું.^૫ હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! તું જે કાર્ય માટે અહીં આવ્યો છે, તે કાર્યને પૂર્ણ કરીને જ આજે જરૂર; માટે નિશ્ચિત થઈને તારે જે વિષયમાં મને જોડવો હોય તે વિષયમાં જોડ.^૬ તું પોતાના સર્વ હિતનો ત્યાગ કરીને અહીં મારું ઉપાસન કરી રહ્યો છે તેથી અમને બધા સંપોને તે પોતાના શુભ વડે ખરીદી જ લીધા છે.^૭

બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણો : હે મહાભાગ ! તારાં દર્શન કરવાની લાલસાથી હું અહીં સુધી આવ્યો છું અને હે નાગરાજ ! અમુક એક અર્થ તું મને જ્ઞાન નથી, માટે તે અર્થને પૂછવાની મને ઇચ્છા છે.^૮ હું વિષયોથી દૂર થઈને જીવન ગતિરૂપ પરબ્રહ્મને શોધવા માટે તૈયાર થયો છું; પરંતુ મારું ચિત્ત અત્યંત હોવાને લીધે ગૃહ વિષે આસક્ત થાય છે અને વળી પાછું ગૃહમાં રહેલા દોષોને જોવા લાગે છે.^૯ માટે હે પવનાશન ! યશરૂપ કિરણોવાળા અને સ્વયં પ્રકાશ ચંદ્રકિરણોની પેઠે શીતળ સ્પર્શવાળા

* આ રીતે હું ગૃહમાં આસક્ત નથી તેમ વિરક્ત પણ નથી.

અને હૃદયને આનંદ પમાડનાર શુભોદી યુક્ત તું મારા પ્રશ્નનો પ્રથમ ઉત્તર આપ અને પછી હું તને જે કાર્ય કરું તે સાંભળજે.^{૧૦} ૧૧

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વત તરૂં મેઘધર્માનુસાસનપર્વમાં
'ઉત્તમ આશ્રમધર્મ કથો' નામનો

અધ્યાય ૩૬૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૬૨ મો

ઉત્તમ આશ્રમધર્મ કથો? (ચાલુ)

॥ વ્રાહ્મણ ઉવાચ ॥

વિવસ્વતો મચ્છતિ પર્યયેન । વોહું મર્વાસ્તં
રયમેકચક્રમ્ । આશ્વર્યમૂતં યદિ તવ કિંચિદ્ ।
દૃષ્ટં ત્વયા શંસિતુમર્હસિ ત્વમ્ ॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મણે પૂછ્યું : તું પોતાના વારા પ્રમાણે સૂર્યના એક ચક્રવાળા રથને વહન કરવા માટે જાય છે, તેથી ત્યાં સૂર્યલોકમાં તેવું કંઈ આશ્ચર્ય તારા જોવામાં આવ્યું હોય તો તું મને કહે.^૧

નાગ બ્રાહ્મણો : ભગવાન સૂર્ય અનેક આશ્ર-
યોના એક ભંડાર જ છે; કેમ કે જેને લીધે ત્રણ
લોકમાં માન્ય થઈ પડેલાં સર્વ પ્રાણીઓ પ્રવૃત્તિ
કર્યા કરે છે, જેનાં હજારો કિરણોમાં, વૃક્ષની શાખા-
ઓમાં જેમ પક્ષીઓ નિવાસ કરે છે તેમ અનેક
સિદ્ધ સુનિઓ તથા દેવતાઓ નિવાસ કરી રહ્યા છે
અને મહાસમર્થ એવો વાયુ પણ જેના મંડળમાંથી
નીકળીને જેનાં કિરણોના આધારે જગતમાં વાયુ
કરે છે અને આકાશમાં કુંકયા કરે છે, તેથી
મોટું આશ્ચર્ય બીજું શું હોઈ શકે? ૨-૪ હે
બ્રહ્મર્ષિ ! ભગવાન સૂર્ય પ્રજાઓનું હિત ઇચ્છીને
વાયુના અનેક વિભાગ કરે છે અને પછી વર્ષાક્રતુમાં
જળનો વરસાદ વરસાવે છે, એનાથી બીજું મોટું
આશ્ચર્ય શું હોઈ શકે? ૫ જેના મંડળના મધ્ય-
ભાગમાં બિરાજેલો મહાન આત્મા પોતાની સર્વોત્કૃષ્ટ
કાંતિ જાનવલ્લભાન થઈ લોકોનું નિરીક્ષણ કર્યા
કરે છે, એનાથી બીજું મોટું આશ્ચર્ય શું હોઈ
શકે? ૬ આકાશમાં શુક નામનો જે શ્યામ મેઘ
જોવામાં આવે છે, તે ભગવાન સૂર્યનો જ એક અંશ
હોઈને વર્ષાક્રતુમાં જળની વૃદ્ધિ કરી મૂકે છે,
એનાથી બીજું મોટું આશ્ચર્ય શું હોઈ શકે? ૭ જે

સૂર્ય આઃ મહિના યુધી પોતાનાં પવિત્ર કિરણો દ્વારા જળતું શોષણ કરી હઈને પુનઃ વર્ષાકાળ સમયે તે જ જળને પાછું આપે છે, એનાથી બીજું મોટું આશ્ચર્ય શું હોઈ શકે ? હે બ્રાહ્મણ ! જેના વિશેષ તેજમાં પરમાત્મા પોતે સ્થિતિ કરી રહ્યા છે, જેને લીધે સ્થાવરજંગમ સહિત આ પૃથ્વી બીજ ધારણ કરી રહી છે અને જેમાં આદિ-અંતરહિત અને સનાતન મહાબ્રાહ્મણ દેવ પુરુષોત્તમ નિવાસ કરી રહ્યા છે, એનાથી બીજું મોટું આશ્ચર્ય શું હોઈ શકે ?^{૧૦} એ સર્વના કરતાં પણ એક મોટું આશ્ચર્ય સૂર્યના સંબંધથી પ્રકાશી રહેલા આકાશમાં મેં જોયું છે, તે હું તને કહું છું, સાંભળ.^{૧૧}

પૂર્વે, બરાબર મધ્યાહનના સમયે સૂર્ય બ્યારે સર્વ લોકોને તપાવી રહ્યો હતો, ત્યારે સૂર્યના મંડળની સામે બંધે બીજે સૂર્ય હોય તેવો એક પ્રકાશમય પુરુષ અમારા જોવામાં આવ્યો કે, જેનું તેજ સર્વ તરફ પ્રસરી રહ્યું હતું.^{૧૨} તેણે પોતાની ક્રાંતિથી સર્વ લોકને પ્રકાશમાન કરી મૂક્યા હતા અને આકાશને બંધે સ્ત્રીરી નાખતો હોય તેમ સડ-સડાટ કરતો સૂર્ય સામે જ તે ચાલ્યો આવતો હતો.^{૧૩} તે સમયે તેનું તેજ, આહુતિઓના જેમાં હોમ કરવામાં આવ્યો હોય તેવા અગ્નિના જેવું, પ્રદીપ્ત કિરણોથી વ્યાપ્ત હતું અને તેનું સ્વરૂપ કોઈના જોવામાં આવતું ન હતું તેથી બીજે બંધે સૂર્ય જ હોય તેવો તે દેખાતો હતો.^{૧૪} તે બ્યારે સમીપ આવ્યો, ત્યારે ભગવાન સૂર્ય પોતાના બન્ને હાથ તેની સામે ધર્યો; એટલે તે પુરુષે પણ પોતાનો જમણો હાથ સૂર્યના હાથમાં આપી આમું સન્માન કર્યું.^{૧૫} પછી જોતજોતામાં તો ગગનમંડળને ભેદીને તે પુરુષ સૂર્યના મંડળમાં દાખલ થયો અને એક દણ્ણવારમાં તે અદ્ભુત તેજ દેવળ સૂર્યરૂપ યઈ ગયું.^{૧૬} તે સમયે એ બન્ને તેજનો બ્યારે સમાગમ થયો, ત્યારે અગ્નિને સંદેહ થયો કે, આ બેમાંથી સૂર્ય કોણ હશે ? આ રથમાં બેઠેલો છે તે હશે કે આ અદી આવ્યો હતો તે સૂર્ય હશે ?^{૧૭} એ રીતે અમને સંદેહ થવાથી સૂર્યનારાયણને અમે પૂછ્યું કે, 'આ કયો પુરુષ બીજ સૂર્યની પહે ગગનમંડળને ભેદીને અદીથી ચાલ્યો ગયો ?'^{૧૮}

અધ્યાય ૩૬૨ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૬૩ માં

સર્વ આશ્રમધર્મોમાં ઉંછવૃત્તિ જ* શ્રેષ્ઠ છે

॥ સૂર્ય ઉવાચ ॥

નૈવ દેવોઽનિલસ્રવો નામુરો ન ચ પન્નગઃ ।

ઉંછવૃત્તિવૃત્તે સિદ્ધો મુનિરેપ દિવંગતઃ ॥ ૧ ॥

સૂર્યે કહ્યું : એ કોઈ દેવ, અગ્નિ, અમુર કે સર્પ ન હતો; તે તો ઉંછવૃત્તિનું મત પાળીને સિદ્ધ થયેલો એક મુનિ હતો અને તે (પોતાની સિદ્ધિના બળથી) સ્વર્ગમાં ગયો છે.^૧ એ મુનિ બ્રાહ્મણભૂતિનો હોઈને ઉંછવૃત્તિનું બ્યારે પાલન કરતો હતો, ત્યારે ક્ષળ, મૂળ તથા ખરી પડેલાં પાંદડાંઓનો આહાર કરતો હતો, જળતું પાન કરતો હતો અને કોઈ સમયે વાયુનું ભક્ષણ કરીને પણ સમાધિનિષ્ઠ રહેતો હતો.^૨ વળી એ બ્રાહ્મણે વૈદિક સંહિતાઓ વડે શંકરની સ્તુતિ કરી હતી અને સ્વર્ગગતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉચમ કર્યો હતો, જેથી તે સ્વર્ગમાં ગયો છે.^૩ હે સર્વો ! એ બ્રાહ્મણ કોઈની સંગતિ કરતો ન હતો, કોઈની આકાંક્ષા રાખતો ન હતો, નિત્ય શિલોંછવૃત્તિથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતો હતો અને પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવામાં તત્પર રહેતો હતો.^૪ ખરેખર, આ જગતમાં જેઓ ઉત્તમ ગતિને પામેલાં છે, તે પ્રાણીઓ ઉપર દેવો, ગંધર્વો, અમુરો કે સર્વો પોતાની પ્રભુતા ચલાવી શકતા નથી.^૫

હે બ્રાહ્મણ ! એ પ્રકારનું આશ્ચર્ય મેં ત્યાં જોયું હતું. જે એક મનુષ્યભૂતિને પુરુષ પત્ર ઉંછવૃત્તિના પાલનથી સિદ્ધ થઈને પરમગતિને પામ્યો હતો અને હે બ્રહ્મા ! હમણાં પણ તે સૂર્યની સાથે આખી પૃથ્વીમાં સંચાર કર્યો કરે છે.^૬

હવે શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વતમંત્ર મોક્ષધર્માનુશાસન-પર્વમાં 'સર્વ આશ્રમધર્મોમાં ઉંછવૃત્તિ જ શ્રેષ્ઠ છે'

નામનો અધ્યાય ૩૬૩ માં સમાપ્ત

* રાજા જનરમાં સાવકાના સમયે પડી રહેલા રાજાઓ વીળી લારીને તેના પર આશ્રિત થવાવારી તે.

અધ્યાય ૩૬૪ મો

ઉંછવૃત્તિ જ શ્રેષ્ઠ છે .

॥ બ્રાહ્મણ ઉવાચ ॥

આશ્ચર્ય નાત્ર સંદેહઃ સુપ્રીતોડસ્મિ મુજંગમ ।

અન્વયોપંગતૈર્વાક્યૈઃ પંથાનં ચાસ્મિ દર્શિતઃ ॥ ૧ ॥

પ્રાહ્મણે કહ્યું : હે સર્વ ! તે કહ્યું તે ખરેખર આશ્ચર્ય છે, એમાં કંઈ સંદેહ નથી. હું તારાં યોગ્ય અર્થવાણાં વચનો સાંભળીને અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું, તે મને સત્ય માર્ગ દર્શાવ્યો છે.^૧ હે ઉત્તમ નાગરાજ ! તારું કલ્યાણ થાઓ. હવે હું અહીંથી જઈશ. કોઈ સમયે ક્યાંય મોકલવો હોય કે આજ્ઞા કરવી હોય, ત્યારે તું મને સંભારજે.^૨

નાગ બોલ્યો : અરે ! પણ તારા હૃદયમાં રહેલું કાર્ય મને જણાવ્યા વિના જ હમણાં તું ક્યાં બીય છે ? હે પ્રાહ્મણ ! જેને માટે તું અહીં આવ્યો છે, તે કાર્ય તું મને કહે.^૩ હે શ્રેષ્ઠ પ્રાહ્મણ ! તારા કહેવાથી અથવા નહિ કહેવાથી તારું કાર્ય મેં કયું હોય, તોપણ હે સુવ્રત ! મારી સંમતિ લઈને અને અચારે હું આજ્ઞા આપું ત્યારે જ તું જજે.^૪ હે પ્રહ્મર્ષિ ! જેમ એક વૃક્ષ નીચે બેસીને મતુલ્ય ચાલી નીકળે છે, તેમ કેવળ મારાં દર્શન કરીને ચાલી નીકળવું તે તારા જેવા સ્નેહીને યોગ્ય નથી.^૫ હે ઉત્તમ દ્વિજ ! હું તારા પર અને તું મારા પર ભક્તિ-વાળો છે, તેમ જ આ સર્વ નાગલોક પણ કેવળ તારો જ છે, તો પછી હે નિર્દોષ પ્રાહ્મણ ! હું તારો મિત્ર હોવા છતાં તને શી ચિંતા છે ?^૬

પ્રાહ્મણે કહ્યું : હે આત્મવેત્તા નાગરાજ ! ખરેખર, તું કહે છે તે તેમ જ છે. સર્વથા દેવતાઓ પણ તારા કરતાં અધિક નથી;^૭ કેમ કે આદિત્ય-મંડળમાં જે પુરુષ રહેલો છે તે જ તું છે, હું પણ તે જ છું અને જે હું છું તે જ તું છે, તેમ જ તું છે તે હું છું. વળી હું, તું અને સર્વ ભૂતસસુદાય તે બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છીએ.^૮ હે નાગરાજ ! મને પુણ્યનો સંચય કરવાના સંબંધમાં સંશય હતો; પણ

હવે હે સત્તમ ! હું ઉંછમતલું જ પાલન કરીને અર્થસાધન કરીશ.^૯ હે સાધુ પુરુષ ! મારો હવે એ જ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે; કેમ કે મને ઉત્તમ સાધન મળી ગયું છે અને તેથી હું કૃતાર્થ થયો છું. માટે હે ભુજંગમ ! હું તારી આજ્ઞા માથું છું, તારું કલ્યાણ થાઓ.^{૧૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સાવિત્રીવર્ગત મોક્ષપર્વતુ-

શાસનપર્વમાં 'ઉંછવૃત્તિ જ શ્રેષ્ઠ છે'

નામનો અધ્યાય ૩૬૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૬૫ મો

ઉંછવૃત્તિની મહત્તા

॥ મીષ ઉવાચ ॥

સ ચામંચ્યોરગત્રેષું બ્રાહ્મણઃ કૃતનિશ્ચયઃ ।

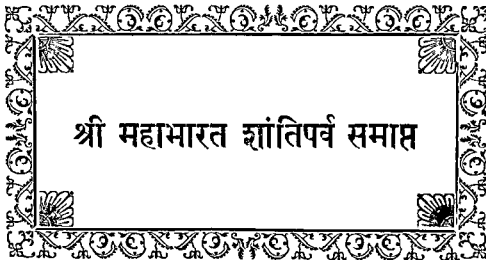
દીક્ષાકાંધી તદા રાજ્ઞક્યવનં માર્ગવં ચિતઃ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું : હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! એમ કહીને તે પ્રાહ્મણે નાગરાજની આજ્ઞા લીધી અને પછી ઉંછવૃત્તિ સ્વીકારી લેવાનો મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી, તેની દીક્ષા લેવાની ઇચ્છાથી ભૃગુગોત્રના સ્થવનઋષિ પાસે તે ગયો.^૧ પછી તે સ્થવનઋષિએ જેના સંસ્કારો કર્યો હતા એવા તે પ્રાહ્મણે ઉંછવૃત્તિ-રૂપ ધર્મમાં જ સ્થિતિ કરી અને હે રાજન્ ! ધર્મ-વિષયની આ કથા પણ સ્થવનને કહી સંભળાવી.^૨ હે રાજેન્દ્ર ! ભૃગુવંશી સ્થવનઋષિએ જનકરાજની રાજસભામાં મહાત્મા નારદને આ કથા કહી સંભળાવી હતી^૩ અને પછી હે મહારાજા ! તે નારદે પુણ્યધર્મ કરનારા ઇંદ્રના પૂજવાથી દેવ-સભાની વચ્ચે આ કથા કહી હતી.^૪ હે રાજા ! દેવ-રાજા ઇંદ્રે ઉત્તમ ગણુતા સર્વ પ્રાહ્મણોને આ પવિત્ર કથા પૂર્વે કહી હતી.^૫ હે રાજન્ ! જે સમયે પરશુરામની સાથે મારું દારુણ યુદ્ધ થયું હતું, તે સમયે વસુનામના દેવોએ આ કથા મને કહી હતી.^૬ અને હે ધાર્મિકશ્રેષ્ઠ રાજા ! તે મને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તેથી આ ઉત્તમ અને પવિત્ર કથા મેં તને

યથાર્થ રીતે કહી છે. ૭ હે ભારત ! તેં મને જે વિષય-
માં પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તે આ ઉંછટ્તિ સર્વોત્તમ
ધર્મ ગણાય છે અને હે રાજા ! તે બ્રાહ્મણ પણ
ધૈર્ય સંપન્ન હતો તથા ધર્માર્થને સિદ્ધ કરવામાં કોઈ-
ની આકાંક્ષા રાખતો ન હતો. ૮ વળી તે બ્રાહ્મણે
સિદ્ધ મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, જેથી નાગ-

રાજાએ દર્શાવેલા આત્મકૃત્યને અનુસરીને યમનિય-
મોનું પાલન કરતો, ઉંછલિતવૃત્તિ ધારણ કરી વન-
માં જ રહેવા લાગ્યો અને અતે સફળતિ પામ્યો. ૯

હતિ શ્રીમહાભારતમાં શાંતિપર્વોત્તર મોક્ષધર્માનુ-
શાસનપર્વમાં 'ઉંછટ્તિની મહત્તા'
નામનો અધ્યાય ૩૬૫ મો સમાપ્ત

વેદાંત-તત્ત્વજ્ઞાન

મધુમય છવન-સુખી થવાના સરળ ઉપાયો ૦-૭૫
 મધુમય છવનનું રત્ન-સદુપદેશ, ભજનો ૭૦ ૧-૦
 સ્વામી વિવેકાનંદનાં વચનામૃતો ૦-૫૦
 સ્વામી રામતીર્થનાં વચનામૃતો ૦-૬૨
 શ્રીચંડીપાઠ-પાર્શ્વવિધિ સાથે મૂળ સાથે ભાષાતર ૧-૨૫
 પુરુષોત્તમભાષ્યમાહાત્મ્ય-અધિકારસંગી કથા,
 મૂળ સાથે સરળ ભાષાતર ... ૨-૫૦
 શ્રી સાયનારાયણની કથા-મૂળ સાથે સરળ
 ભાષાતર તથા વિષ્ણુસદસનામાવલિ સાથે ૦-૬૨
 નિત્યપાઠ-દૌજ બોલવા માટે કૃષ્ણે આપેલા પ્રાર્થના,
 મંત્રિ, સ્તોત્રો અને ભજનોનો સંગ્રહ. ૦-૭૫
 એકાદશીમાહાત્મ્ય-(કવિ છાંદમકૃત)
 મત્સ્યાઓ અને મત્સ્યવિધિ પદ્યમા ૧-૫૦
 મંત્રોની અગુભવવાણી-સંતોની અગુભવવાણી
 માધી સંગ્રહો સાંસાર તરવાના ઉપાયો ૧-૫૦
 નૃપ અને નામસ્મરણ-મંત્ર નૃપ, ગાયત્રી,
 ઈશ્વર, અજ્યાન્યપ અને નામજપનો વિધિ ૧-૦
 શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ-(પુસ્તક ૧ છું)-બોધક
 વાર્તા તથા પ્રસંગો, બે ભાગ સાથે. ૨-૫૦
 શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ-(પુસ્તક ૨ છું)-'રામ-
 કૃષ્ણ કથામૃત' ભાગ ૫ માંનો અનુવાદ ૨-૦
 સ્વામીશ્રી રામદાસનો ઉપદેશ-કિત્તમિત
 કદાના જિજ્ઞાસુઓ સાથે પ્રશ્નોગતિરૂપે થયેલો
 સ્વામીશ્રી રામદાસનો વાર્તાલાપ ૧-૦
 તુલકીરામગાથા-સાક્ષિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યપ્રેરક
 ૪૧૪૧ અબગોત્રું બે ભાગોમાં ભાષાતર ૧-૦
 ધર્મબોધિતિ-(સ્વામી પ્રકાશાનંદજી) અધ્યાત્મ-
 વિદ્યાના અવધારી માટે. ૧-૫૦
 ઉપદેશમાહાત્મ્ય-લિંગસ્તુત્રરસોવેદ સુદ્યુક્તિ ૧-૫૦

સંતવાણી-ભજનો

ભજનનાગર-ભા. ૧-૨ ૧૮૨ ભજનોના ૧૨૭૩
 ભજનોનો મોટો છતાં સસ્તો સંગ્રહ ૩-૫૦
 ભજનસાગર ભા. ૧ અને ૨ ૧ લાખ નાદિ
 આવેલા અકાશદેવ પ્રમાણે પૃથ્વી દે
 મુખીના આધારવાણા સંત-કવિઓના
 ૧૦૨ ભજનોનો સંગ્રહ .. ૨-૦
 ત્રીરંગાખર્જનાં ભજનો-૨૨૦ ભજનોનો સંગ્રહ ૦-૭૫
 ભજનમંથર-નૃદી નૃદી ૩૩૬ ભજનોનો સંગ્રહ ૧-૦
 પવિત્રિત પદમંથર-૧૦૭ પદો-ભજનોનો સંગ્રહ ૧-૭૫
 હવતરામની કવિતા-કવિશ્રી હવતરામની
 ચૂટી ૮૬ ભાષાધારક કવિતાઓનો સંગ્રહ ૦-૬૨
 શામળના છાંપા-(સં. કે. કે. સાસી) શામળ
 બહેના છાંપા તથા કવિતાઓ પ્રમોત્તરી સાથે. ૦-૭૫
 અખાના છાંપા-અખાની વાણી-મંત્રી વિદ્યા-
 ધાંઓને યાદ્ય પુસ્તક માટે દર્શયોત્રી ૧-૦
 શ્રીરામનામભજન(૧૯૧૧-૧૨ ભજનો) .. ૦-૩૩

યોગવાસિષ્ઠ મહારામયણુ-બેઠા થોમા, વેદાંતના
 આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો .. ૧૪-૦
 પદ્મપાતરલિપિ અગુભવપ્રકાશ-વેદો, શાસ્ત્રો
 પુરાણોની તાર્કિક વસ્તુઓને આધ્યાત્મિક
 અર્થમાં ધટાવી તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન આપ્યું છે ૫-૦
 વિચારસાગર નિશ્ચલસાચકૃત, મૂળ સાથે ભાષાતર ૩-૦
 પંચદેશી-મૂળ સાથે ... ૪-૫૦
 શ્રીમંદરવિલાસ-શ્રી મંદરદાસજી વિરચિત વેદાંત
 નો અમૂલ્ય ગ્રંથ, મૂળ દોહા સાથે ભાષાતર ૩-૦
 પંચીકરણ-વેદાંતનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ ૨-૦
 વૃત્તિમહાકેર-દિગ્દી ૧-૦
 પ્રકૃતિપ્રકાશ-વેદાંતના સિદ્ધાંતોનું સુક્ષ્મ
 દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ અને મતિપાદન. ૧-૫૦
 તત્ત્વવાનુસ્થાન-વેદાંતનો મહાન ગ્રંથ ૩-૦
 સનાતન ધર્મ-મણિલાલ ન દ્વિવેદીકૃત પત્ર
 સતી, જેમાં ૫૦૦ ધર્મસૂત્રો ભાષાતર સાથે ૧-૦
 સૂર્યકંઠ-વેદાંતની સરળ વાર્તા ૨-૦
 ઠંકચામદી પિકા-ઠંકચામદી યમ-નિયમો
 સમાવતું પુસ્તક ... ૧-૫૦
 આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી .. ૧-૨૫
 છવન-મુક્તિવિવેક-સ્વામી વિલાસજીકૃત, વાસના
 ક્ષય, મનોનાશ અને છવન-મુક્તિનું વિવરણ ૧-૨૫
 પાતંજલ યોગસૂત્ર-શરીર, મન અને આત્માની
 દિગ્ગતિ માટે દર્શયોત્રી પુસ્તક ૧-૦
 મનસ્તુલભનો ઉપદેશ-અર્ધાત્મ મુચ્યુંત રત્ન ૦-૭૫
 કપિલ અને દેવગુપ્તિ-કપિલદેવ અને તેમના
 માતા વચ્ચેનો પ્રેરક વાર્તાલાપ ... ૦-૬૨
 વેદાંત-રસભિન્ન-સંત મજનનાથકૃત વેદાંતગ્રંથ ૦-૭૫
 બળવાન બને ૧-૫૦-૬૦ પદો-ઉપદેશ ... ૦-૭૫
 સ્વરૂપવિચાર-સુરસિમ્બના સંવાદરૂપે તત્ત્વોપદેશ ૦-૬૨
 જ્ઞાનલઘુ-વેદાંતવિષયક અનેક કૃત પ્રમોત્તરી ૦-૧૦
 વિચારમાળા-અનાપદાસજી કૃત અદ્વૈત વેદાંતનું
 પુસ્તક, મૂળ શ્લોકો તથા સરવાળાવાદ સાથે ૦-૫૦
 છવનમંથર-અમ-કમ અને યુદ્ધની મીમાંસા કરતો
 વિચારાત્મક અને મનનીય ઉપદેશ ... ૦-૫૦
 અક્ષિયોગ-સ્વામી વિવેકાનંદ) આદ્યતિ ૨૭ ૨-૦
 મનોબોધ-સમર્થ રામદાસ સ્વામીકૃત 'મનામિ
 થોક'નું મૂળ સાથે ભાષાતર .. ૦-૫૦
 શ્રી વેદાંતમહાદેવિની-વિચારસાગર, પંચી-
 કરણ વગેરે ૩ દો ઉપરથી વેદાંતના કૃત પ્રમોત્તરી
 મુક-સિમ્બના સંવાદરૂપે રત્ન લીલ. ૧-૫૦

શ્રી તથા બાળોપયોગી સાહિત્ય

કન્યાવાચનમાળા-કન્યાઓને શુદ્ધજનમાં ઉપ- યોગી જ્ઞાન-માહિતી આપતા ૧૦૫ પાઠો	૨-૦
મારતનાં સ્ત્રીરત્નો-વેદકાળનાં તેમજ મધ્યયુગનાં ૩૫ સ્ત્રીરત્નોનો પરિચય	૩-૦
મહાસતી વૃંદા (નર્તક-આપ્તવાન) ...	૧-૦
નળાપ્રદાન-મોટા અક્ષરોમાં ...	૧-૦
શ્રીશારદામહિર્વેદી-શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનાં પત્નીનું પ્રેરણાદાયી ચરિત્ર ...	૦-૫૦
શુદ્ધજનનાં દર્શો-સંસારની ધુણાવમાં માર્ગદર્શક સુદર વાર્તાઓ ...	૦-૭૫
ગૃહિણી-સ્રીઓને જન્મથી લઈને યજ્ઞપદ સુધીના જીવનમાં ઉચ્ચ ભાવનાનું માર્ગદર્શન આપતું વ્યાવહારિક પુસ્તક ...	૧-૦
વિદ્યાર્થી-બહેનોને-વિવિધ ઉપયોગી વિષયો દ્વારા સાચા સીતલનું દર્શન કરાવતું પુસ્તક	૦-૫૦
સદાચારને પગલે-આદર્શ અને સુખી સમાજ- જીવનનો સરળ અને વ્યવહારુ ઉકેલ	૧-૨૫
સુખી જીવનની પગલે-શુદ્ધજીવનમાં આનંદ અને માધુર્ય દેશાવવા માર્ગદર્શન આપતું પુસ્તક	૧-૫૦
ગૃહ, ગૃહિણી અને ગૃહસ્થ-સરળ શુદ્ધ- જીવનનું માર્ગ દર્શન ...	૧-૫૦
કન્યાજીવન-સ્રીસમાજની સેવા કરનારી યુવતીની બોધક નવલકથા; સ્રીઓના દેહોની માહિતી દવાચ્છેના પરિશિષ્ટ સાથે.	૧-૫૦
પાકેશાસ્ત્ર-મિથાન, કુરસાણ, શાકભાજી, ચટણી, રાયતા, પાપડ, વડી, અપાણા, મુરખા અને રોજના બોજનની વાનીઓ બનાવવાની રીત	૧-૭૫
સાકું તલા-કાલિદાસની મહાન કૃતિનું શુજરાતીમાં વાર્તારૂપે આલેખન ...	૦-૬૨
બાળકે-અનુ શ્રી કુસુમબહેન ચીત્રભાઈ શાહઃ બાળજીવનનાં વિવિધ પાસાંઓ ઉપર ૧૩ નિબંધો	૧-૨૫
જીવનની કલ્પા-લેં શ્રી રવિચંદ્ર મહેતાઃ જીવનની સફળતા માટેનું માર્ગદર્શન	૦-૭૫
રાખની ઢગલી-લેં 'સૌજન્ય' : સામાજિક પાત્ર પ્રસંગચિત્રો ...	૦-૭૫
દર્શાવશતક-ગ્રામપ્રદેશોની નીતિ-દર્શનો ...	૧-૨૫
બાલરામાયણ-બાળકો માટે રામાયણની સમગ્ર કથા ૭ ચિત્રો સાથે સરળ ભાષામાં ...	૧-૦
બાલભારત (સચિત્ર)-બાલોપયોગી સંક્ષિપ્ત મહાભારત મોટા અક્ષરોમાં ...	૧-૫૦
બાલસહબોધ-વાર્તાઓપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૦-૫૦
વિદ્યાર્થી-શાળા-મહાશાળાનાં ન મળતું જ્ઞાન રસિક રીતે આ પુસ્તકમાં આપતું છે.	૦-૫૦

શુભોધક નીતિકથાઓ-બાળકો માટે ૧૫૨ નીતિકથાઓનો સંગ્રહ ...	૧-૦
ધર્મની બાળપોથી-બાળપણથી જ ધર્મના સંસ્કારો દર કરાવતી ત્રિશ્રી સચિત્ર પુસ્તક	૦-૩૭
વાંચો, વિચારો અને અનુસરો-૬૧ બોધક રસમદ દ્રુષ્ટી વાર્તાઓ ...	૦-૭૫
બોધક જીવનપ્રસંગો-મહાપુરોના જીવનમાથી ચૂંટેલા ૩૧ સચિત્ર પ્રસંગો ...	૦-૫૦
કુમાર કથાઓ-ગ્રામિક ૩૫ સચિત્ર વાર્તા.	૦-૫૦
બાળકોની બોલચાલ-દૈનિક વ્યવહારનું શિક્ષણ ...	૦-૨૫
બાળકોના ગુણ-૧૬ સચિત્ર પાઠો ...	૦-૨૫
બાળકોની દિનચર્યા-૧૮ સચિત્ર પાઠો	૦-૨૫
બાળકોને બોધ-સચિત્ર પાઠો ...	૦-૨૫
બાળકોનું આચરણ- ...	૦-૨૫
નાની નાની વાર્તા-બોધક ૧૦૮ વાર્તાઓ	૧-૨૫
વડીલોની વાર્તા-રમૂજ બાળવાર્તાઓ ...	૦-૭૫
સદગુણી બાળકો-બાળવયરતમા ઉપયોગી યાચ તેવા ૧૬ દર્શાવો ...	૦-૭૫
અસત્કારી વાર્તા-જ્ઞાનપ્રદ ને મનોરંજક વાર્તા	૧-૫૦
કંઠા પહેરની વાર્તા-રમૂજ સાથે જ્ઞાન આપતી સચિત્ર પ્રાણીકથાઓ. ...	૦-૭૫
ઈન્દ્રિયની બાલવાર્તાઓ-૪૦ પ્રસંગચિત્રો સાથેની ૧૧૪ દૈનિક વાર્તા. ...	૧-૨૫
મહાભારતની નીતિકથાઓ-મહાભારતમાં આવતી વાર્તાઓનો સંગ્રહ. ...	૧-૨૫
આદર્શ દર્શાવમાળા (૬૧ પ્રસંગો)- મહાપુરોના જીવનપ્રસંગોના ૬૧૬ દર્શાવો. ૫-૦	
સાદસકથાઓ-હૃદયની વૃત્તિઓને દૈનિક કરતી આઠ કથાઓ ..	૦-૭૫
ભીમનાં પરાક્રમો : લેં શ્રી માધવજી ગો. પટેલઃ ભીમસેનાના જીવનનું સુદર ને રમૂજ આલેખન	૧-૫૦
ગદાધારી ભીમ-લેં માધવજી ગો. પટેલઃ 'ભીમના પરાક્રમો'ના અનુસંધાનમાં રમૂજ આલેખન. ...	૨-૨૫
જગતમાં જાણુવા લેંડું-(સચિત્ર) લેં શ્રી છાતાલાલ કામદારઃ ઉપયોગી માહિતી	૦-૭૫
વાસ્તવજન-(સચિત્ર) લેં શ્રી ન્યોતીંદ્ર દવેઃ કટાક્ષ-લેં. ...	૦-૭૫
મહાશાનાં પગલાં-(સચિત્ર) લેં શ્રી કરસનદાસ માલિકઃ જગતના કિત્તિમિત ધર્મોની કથાઓ.	૦-૭૫
દિતોપદેશ-લેં શ્રી સીવારામ દર્માઃ ક્યારસ સાથે નીતિજ્ઞાનની કથાઓ. ...	૧-૨૫
તત્ત્વકથા (અચિત્ર)-૫૫૦૦૦ની બોધક વાર્તાઓ	૧-૨૫

પૃથ્વીની કથા-લેખે શ્રી ચંદ્રભાઈ કા. ભટ્ટ :
 પૃથ્વીની ઉત્પત્તિથી માંડીને આજ સુધીની કથા ૦-૭૫
 રસપોળી-બાળકો હોંશોહોંસે ગાઈ શકે તેવાં
 ૧૯ સચિત્ર બાળગીતો ... ૦-૨૫
 બુદ્ધિ કેનાં બાપની ?-બાળકોને ગમી નય
 તેવી સચિત્ર વાર્તા ... ૦-૭૫
 કમ્બુ અને બરબુ-સચિત્ર બાળ વાર્તા ... ૦-૩૭
 કાકાનો સંજય-પ્રાચીન મિસરની સંસ્કૃતિનો
 પરિચય, ૫૧ ચિત્રો સાથે, મોટા અક્ષરોમાં ૧-૭૫
 રાજશિ-શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત નવલકથા ૨-૦

નવલકથા-વાર્તાસંગ્રહ

ચાલુક્ય અને ચંદ્રસુત-સુત્રીલાલ વ. ચાહ ૧૫૮ ૩-૫૦
 લાખેણી વાર્તા-શ્રી. જયશિખરકૃત ૨૧ વાર્તાઓ ૨-૦
 દિવ્ય વાર્તાઓ (લે. કરનનંદાસ માણેક)-
 રસપ્રદ ધાર્મિક વાર્તાઓનો સંગ્રહ... ૧-૦
 મંગળ વાર્તા-ઉચ્ચ જીવન તરફ દોરતાં મંગળ
 તત્ત્વોની જુદા જુદા વેળાઓની ૨૦ વાર્તાઓ. ૨-૦
 આઝાં દેવો-શ્રી મજલાલ ધ. ગ્રેહાણીકૃત
 ૨૬ કંઠક મંગળ વાર્તાઓ ... ૨-૦
 જીવનનાં અમૃત-ગુલાબદાસ શ્રોતરની વાર્તાઓ ૧-૭૫
 ગુલાબસિંહ-૨૫. મણિલાલ નમુશાઈ દ્વિવેદીકૃત
 અખાત્ર વિચારપ્રેરક નવલકથા. ... ૪-૦
 વનરાજ આણંડો-૨૫. મહીપતરામ નીલકંઠકૃત ૨-૫૦
 પરાક્રમી કશ કુમાર-શ્રીદેવી કવિના 'દશકુમારચરિત'
 પરથી દેખવીને તૈયાર કરેલું વાર્તાપુસ્તક. ૨-૫૦
 કમળકુમાર-સળંગ રસભરી વાર્તા ... ૦-૭૫
 દેવી વાર્તાઓ-અં. ૬૬૦-પ્રાથક ૮૬ વાર્તાઓ ૨-૫૦
 ભોજમખંધ-૧૬૧ બદાલકૃત 'ભોજમખંધ'
 ઉપરથી તૈયાર કરેલું ... ૧-૨૫
 ઉત્તરરાત્રચરિત-મહાકવિ ભવભૂતિના સંસ્કૃત
 નાટકનું વાર્તારૂપે નિર્ધણુ... ૧-૫૦
 કથાસંવિતસાગર-અધવ નરવાહનદત્તનાં રોમાંચક
 પરાક્રમોની દેહી અને રસપ્રદ સચિત્ર વાર્તા. ૧-૦

સંત બળરામ અને પતિતા-સંત બળરામ
 અને નર્તકીની ઐતિહાસિક કથા ... ૦-૬૨
 બિરબલ અને બીબા-બુદ્ધિચાતુર્ય ને હાજરજવાબી-
 ભરી બિરબલ-બાદશાહની ને બીજી વાર્તા ૨-૦
 ગામડું બોલે છે : (સચિત્ર) લેખે શ્રી ચૂનીલાલ
 મરિયા : હિંદના એક ગામડાનું જીવન ૦-૭૫
 ભરતીઓટ-માનવહૃદયમાં ચાલતા સંવેદનોની
 ભરતીઓટની ઝાંખી કરાવતી વાર્તાઓ ૨-૦
 સંગમ-લેખે જગદીશ પરમાર અને હજનલાલ
 પરમાર : રોજિંદા જીવનની વાસ્તવિકતાઓને
 રસપ્રદ રીતે રજૂ કરતી ૧૬ સામાજિક વાર્તાઓ ૨-૦
 બનાવટી કુલો-લેખે નટવરલાલ ધુય : કઠાક્ષમય
 નિબંધિકાઓનો સંગ્રહ. ... ૧-૦
 અતરના દીવા-લેખે શ્રી લેણીભાઈ પુરોહિત :
 હેતુમધાન ગુણોથી ઓપતો વાર્તાસંગ્રહ ૨-૫૦.
 રંગ અને દીવા-લેખે શ્રી ચંદુલાલ પટેલ :
 વાસ્તવદર્શી વાર્તાસંગ્રહ. ... ૧-૫૦
 જીવનસુવાસ-લેખે લાલભાઈ ક. દેસાઈ : સમાજના
 અનિષ્ઠો સામે ક્રોધ-વિપ્રાદ-કંઠકા બ્યક્ત
 કરતી પ્રેરક વાર્તા ... ૧-૫૦
 માટીની મૃતિઓ-લેખે શ્રી મોહનમહ માંકડ :
 આગ્રહ સમાજનું દર્શન કરાવતો વાર્તાસંગ્રહ ૦-૭૫
 અક્ષયપાત્ર-લેખે શ્રી 'સારંગ' બારોટ :
 માવવાહી સામાજિક વાર્તાસંગ્રહ. ... ૧-૫૦
 અધારી રાતે-લેખે ૨૫. કેતન મુનશી : વાર્તાસંગ્રહ ૧-૫૦
 ઇન્સાન મિટા દૂંઝા-લેખે શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી :
 ઈ. સ. ૧૯૩૦ના નેહજીવનની કથા તથા
 બીજી વાર્તાઓ ... ૧-૨૫
 ઇતિહાસને અજગબાજો-(સચિત્ર) લેખે શ્રી ઈર
 વસાવડા : ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની જીવનરેખા ૦-૭૫
 અદાલતને આંગણે-લેખે શ્રી કેશવલાલ મ.
 શાહ : અદાલતી દુનિયામાં બનતા બનાવોનું
 સુંદર નિરૂપણ ... ૧-૫૦
 કંકુ ને કન્યા-લેખે શ્રી ઈશ્વર પેટલીકર : હમો મોટ
 ખેલાતા કાવાદાવાનો વાર્તારૂપે તાદરસ ચિતાર ૧-૨૫
 પટલાઈના પેચ-લે. ઈશ્વર પેટલીકર ... ૧-૫૦

આવાં અનેક ઉપયોગી પુસ્તકોનું માહિતીપૂર્ણ સૂચિપત્ર મંગાવો :

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } ૬. બદ્ પાસે, અમદાવાદ અને
 ૧૫૦, મિન્સેસ રોડ, મુંબઈ